AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU
«ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN
ORTAQ TÜRK GƏLƏCƏYİNƏ»
V ULUSLARARASI FOLKLOR KONFRANSI
BAKI - AZƏRBAYCAN
(17-19 OKTYABR 2007)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА
V МЕЖДУНАРОДНАЯ ФОЛЬКЛОРНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
«ОТ ОБЩЕГО ТЮРКСКОГО ПРОШЛОГО
К ОБЩЕМУ ТЮРКСКОМУ БУДУЩЕМУ»
БАКУ - АЗЕРБАЙДЖАН
(17-19 ОКТЯБРЬ 2007)

AZERBAYCAN MİLLİ İLİMLER AKADEMİSİ
FOLKLOR ENSTİTÜSÜ
«ORTAK TÜRK GEÇMİŞİNDEN
ORTAK TÜRK GELECEYİNE»
V ULUSLARARASI FOLKLOR SEMPOZYUMU
BAKÜ - AZERBAYCAN
(17-19 EKİM 2007)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Konfransın Təşkilat Komitəsi / Организационный Комитет Конференции / Sempozyumun Düzenleme Kurulu

Sədr/Председатель: Akad. M.Kərimov
Sədr müavini/ Зам. пред: Prof.Dr. H.İsmayılov
Üzvlər/ Члены: fil.e.n. O.Əliyev
fil.e.n.S.Rzasoy
fil.e.n.A.Xəlil

Baş Katib / Главный Секретарь /Genel Sekreter

fil.e.n. Afaq Xürrəmqızı

Tərtib edəni: f.e.n.*Afaq Xürrəmqızı*

Elmi redaktoru: f.e.d. *Hüseyn İsmayılov*
Texniki redaktoru: *Ruhəngiz Əlihüseynova*
Operator: *Şəfa Mürsəlova*

ISBN-587066-138-6

© «Səda» nəşriyyatı, 2007

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN ORTAQ TÜRK GƏLƏCƏYİNƏ» ULUSLARARASI FOLKLOR KONFRANSINDA AMEA-nın PREZİDENTİ AKADEMİK MAHMUD KƏRİMOVUN KONFRANSI AÇILIŞ NİTQİ

Əziz qonaqlar!
Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Artıq beş ildir ki, AMEA-nın İctimai-humanitar elmlər bölməsinin əsas intellektual ağırlıq mərkəzlərindən olan Folklor İnstitutu türk dünyasının bütövləşməsi, etnik-mədəni dəyərlərin ortaqlaşması missiyasına xidmət edən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» adlı beynəlxalq konfransda türk dünyasının elmi elitasını Bakıya toplayır, onları birlikdə salamlamaq şərəfini bizlərə növbəti beşinci dəfə nəsib edir. Hər bir ümummilli missiyanın həyata keçirilməsinə yönələn ziyalı işinin faydalılıq əmsalı onun aydın müəyyənləşdirilmiş məqsəd və proqramı ilə yanaşı, bu işin davamlılığı, fasiləsizliyi ilə də müəyyənləşir. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» beynəlxalq folklor konfransının beş il müddətində fasiləsiz və davamlı olaraq keçirilməsi bir daha onu sübut edir ki, konfransın adında ifadə olunan məqsəd Azərbaycan folklorşünasları, eləcə də bu konfransın ətrafına topladığı türk elmi elitası üçün, həqiqətən də, ümummilli səviyyədə dərk olunmuş missiya və uzaq hədəflərə hesablanmış uzunmüddətli strategiyadır. Bir daha konfransın 5 illik yubiley görüşündə hamınızı salamlayır və konfransın işində Sizə uğurlar arzulayıram!

İndi dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər Avrasiya məkanında tamamilə yeni, sivil dünyanın qəbul etdiyi mənəvi-mədəni və sosial-siyasi modeldə türk etnik arealının bütövləşməsi üçün son dərəcə əlverişli şərait yaratmışdır. Qərbli mütəfəkkirlərin və sosioloqların proqnozlarına görə, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması, «kontinentlərarası dialoqlar» son nəticədə tamamilə yeni keyfiyyətli «sintez sivilizasiyası»nın yaranmasına aparıb çıxarır. Etnik-milli «Mən»imizin bu sintez proseslərində məhv olunmasının qarşısını almaq, türk xalqlarının tarix boyu yaratdığı mədəni dəyərlərin müasir sivil dünyanın təşkilində iştirakına nail olmaq üçün qloballaşma prosesesinə ayrı-ayrı etnik qəlpələr və hissələr kimi deyil, ortaq türk bütövü kimi daxil olmaq lazımdır. Bu, zamanın türk xalqları qarşısına qoyduğu, həyata keçirilməsi son dərəcə zəruri olan bir missiyadır. Bu baxımdan «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» devizi altında keçirilən bu konfransın əhəmiyyətini ümumtürk və beynəlxalq miqyasda yalnız elmi-mədəni baxımdan deyil, qloballaşan müasir dünyada türk etnosunun sosial-siyasi baxımdan da bütövləşməsində göstərə biləcəyi xidmətlə izah etmək lazımdır.

Bir məsələni də xüsusi vurğulamaq istərdim ki, həm etnik-mədəni, həm də sosial-siyasi baxımdan türk dünyasının birləşməsi, ortaqlaşması ideyası Azərbaycanda humanitar elmi elitanın romantik duyğuları, arzu və istəkləri deyildi. Humanitar elmi düşüncəmizdəki bu tendensiyanın əsası hələ on il bundan əvvəl Ümummilli lider, müstəqil Azərbaycanın qurucusu H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlətimizin strateji siyasət kursunun elmdə və mədəniyyətdə əks-sədasıdır. H.Əliyev türk dövlətlərinin bütövləşməsini bu dövlətlərdən yalnız ikisinin - Türkiyə ilə Azərbaycanın münasibətləri timsalında **«Bir millət, iki dövlət»** kimi formulə etmişdir. Əslində dahi öndərin bu formulu dünyanın dövlət strukturu olan və olmayan neçə-neçə türk qövmlərinin hamısının bütövləşmə modelini ifadə edir.

Türk xalqlarının ortaqlaşması etnik-milli özünüdərk aktının elmi müstəvidə nəzəri baxımdan əsaslandırılmış ifadəsidir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın, Türkiyənin, həmçinin Şərqin mütəfəkkir şəxsiyyətləri tərəfindən nəzəri əsasları işlənilmiş, dəfələrlə gerkəçləşdirilməsinə cəhd olunan Vahid Türk dünyası ideyası XX əsrdə məhz H.Əliyevin əməli fəaliyyəti nəticəsində nəzəri müstəvidən real sosial-tarixi müstəviyə keçid ərəfəsindədir. Hələ əsrin ortalarında Azərbaycanın qırmızı imperiyanın tərkibində olduğu dövrlərdə H.Əliyev həmin ideoloji çərçivələrin imkan verdiyi şəraitdə, hətta bəzən bu çərçivələri aşaraq, ümumtürk ideologiyasının təməl prinsiplərinin əməli tətbiqi və bu ideyaların kütləviləşərək müxtəlif mədəniyyət sahələrində yaşaması istiqamətində xeyli iş görmüşdür. Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, bu qanunun tətbiqi, milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin qorunması istiqamətində mühüm addımlar, ictimai-humanitar düşüncədə milli müstəqillik ideyalarının formalaşması, hakim ideologiya ilə müqayisədə mərkəzdənqaçma meyllərinin incəsənətin bütün sahələrində güclənməsi və sairəni özündə əks

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

etdirən məşhur Azərbaycan-türk fikir hərəkatı birbaşa Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Artıq müstəqillik illərində, ötən əsrin 90-cı illərdən etibarən H. Əliyev türkçülük ideyalarını dövlət ideologiyasının tərkib hissəsinə çevirməyə başladı. Bu baxımdan dövlətimizin ideoloji maraqlarını özünün əsas fəaliyyət istiqamətinə çevirən Folklor İnstitutunun bu konfransı mütəmadi olaraq keçirməsi dövlətimizin milli-ideoloji maraqlarını da təmin olunması deməkdir.

Türk xalqlarının vahid etnik arealda bütövləşməsi sosial-siyasi proses olaraq mürəkkəb təşkil mexanizminə malikdir. Bu mürəkkəblik daha çox qloballaşan müasir dünyada etnik maraqlarla ümumbəşəri maraqlar arasındakı ziddiyyətdə özünü göstərir. Bu mənada ortaq türk gələcəyinə nail olunması türk etnik mentalı ilə planetar demokratik universum arasında nizama əsaslanan münasibətlərin müəyyənləşdirilməsindən də asılıdır. Elə buradaca onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, türk etnik mentalında müasir demokratik dünyaya verilə biləcək dəyərlər kifayət qədərdir. Bəşəriyyət müasir sivilizasiyaya uzun əsrlər boyu türkün bu dəyərləri vasitəsilə gəlib çıxıbdır. Tarixən türklüyün əldə etdiyi bu dəyərlərin planetar mənəvi universuma daxil edilməsinin indi daha çox önəmi vardır.

Son dərəcə mürəkkəb iqtisadi, sosial-siyasi, dini-ideoloji və etnik-regional münasibətlər şəbəkəsinə malik olan müasir dünyada etnik bir bütöv olaraq mövcud olmaq üçün tarixən qazanılmış etnik potensialdan istifadə etmək, daha çox o potensiala istinad etməyi bacarmaq lazımdır. Etnik potensiala əsaslanmanın isə bir-birindən fərqli müxtəlif üsulları vardır. Bu üsulların içərisində isə ən effektivi folklora müraciətdir. Təbii ki, hər bir millətin etnik kimliyi, tarixən əldə etdiyi mənəvi-əxlaqi resursları heç bir milli-ictimai təsisatda olmadığı səviyyədə folklorda qorunub saxlanılmışdır. Xalqın tarixi, genezisi, etnik xarakteri, fəlsəfi dünyagörüşü, etik-estetik görüşləri, milli psixologiyası, mentaliteti folklorda bir mənəvi sistem olaraq mövcuddur.

Türk folklorunun təbliğ etdiyi dəyərlər bir tərəfdən etnik-milli, digər tərəfdən də ümumbəşəridir. Bütün texnogen nailiyyətlərinə baxmayaraq mənəvi vakuumda olan müasir dünya türk folklorundan mənəvi-əxlaqi dəyərləri əxz etməlidir.

Mən əminəm ki, dünyanın türk xalqlarının görkəmli türkoloq alimlərinin, folklorşünaslarının iştirak etdiyi bu konfransda bir-birindən maraqlı elmi məruzələr dinləniləcək, həm elmi baxımdan, həm də sosial-siyasi baxımdan gərəkli elmi nəticələr əldə ediləcəkdir.

Bir daha konfrans iştirakçılarını təbrik edir, hər birinizə uğurlar arzulayır və konfransı açıq elan edirəm!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AMEA FOLKLOR İNSTİTUTUNUN DİREKTORU,
f.e.d. HÜSEYN İSMAYILOVUN
KONFRANS İŞTİRAKÇILARINA MÜRACİƏTİ

Əziz qonaqlar!

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi, dünya türklərinin mədəni ortaqlaşması işində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, xalqlarımızın tarixi keçmişinin, etnik əxlaqının və mənəviyyatının vahidliyini özündə ən bariz şəkildə təcəssüm etdirən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» V Uluslararası Konfransda iştirak etməniz münasibəti ilə təbrik edir və salamlayıram!

Çıxışıma başlamazdan əvvəl qeyd edim ki, bu konfrans həm də AMEA Folklor İnstitutunun yaranmasının 5 illik ildönümünə təsadüf etməsi ilə də bizim üçün xüsusi əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu yarandığı tarixdən Azərbaycan folklorunun qardaş türk xalqları folkloru ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün elmi və təşkilati işlərlə müntəzəm məşğul olur. Bu baxımdan 2003-cü ildən ardıcıl olaraq müntəzəm keçirilən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» Uluslararası Folklor Konfransının türk xalqlarının mənəvi-mədəni, elmi-intellektual inteqrasiyasında öz payı, öz rolu vardır.

Artıq beşinci ildir ki, ardıcıl keçirilən bu beynəlxalq tədbir milli və siyasi coğrafiyası, beynəlxalq tərkibi, elmi sanbalı, mədəni-siyasi əhəmiyyəti və s. baxımdan yalnız Azərbaycanın elmi həyatının deyil, mədəni-siyasi həyatının da əlamətdar hadisələrindən birinə çevrilmişdir. Bu tədbirə Almaniya, Türkiyə Cumhuriyyəti, Özbəkistan, İran İslam Respublikası, Polşa, Şimali Kipr Türk Respublikası, Qazaxıstan, Türkmənistan, Gürcüstan, Dağıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Qaraçay-Çərkəz, Kabardin-Balkar və Tuva respublikalarından 50-dən artıq folklor tədqiqatçıları qatılmışdır. Bütövlükdə götürüldükdə «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» Uluslararası Folklor Konfransı elmi, mənəvi, mədəni baxımdan olduqca möhtəşəm bir konfransdır.

Etnik-milli mədəniyyət sistemində mühüm struktur vahidlərindən birini folklor təşkil edir. Bunu şərtləndlirən başlıca səbəb odur ki, folklor yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dolayısı ilə deyil, birbaşa, bilavasitə onu yaradan mədəni subyektin - etnosun təfəkkürünün etik-estetik təzahürü kimi meydana çıxır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, folklor etnik-milli mədəniyyətdə o mədəniyyətin müxtəlif təzahür formalarının genezisini təşkil edir, bu təzahür formalarının millilik keyfiyyətinin səviyyəsi folklora münasibətdə formalaşır.

Etnik-milli mədəniyyət sistemində istənilən kulturoloji təmayül digər etnik mədəniyyətlərin təsirinə də məruz qala bilər, kosmopolitizmə qədər millilikdən uzaqlaşa bilər. Lakin əgər bu uzaqlaşmaların kökündə folklor təfəkkürünə söykənmə, genezis etibarilə ona dayanma varsa, onda yenə də bu təzahürlər istər-istəməz milli keyfiyyətə malik olmalıdır. Beləliklə, etnik-milli mədəniyyətdə folklorun statusu keyfiyyət göstəricisi, milliliyin meyar və etalonu statusundadır.

Dünya xalqlarının qabaqcıl hissəsi öz folklor materiallarını, əsasən, son iki əsrdə elmi prinsiplərlə toplayıb nəşr etdiriblər. Bu çağdaş milli-mədəni tərəqqi dövründə bizim müstəqil dövlətimiz olmadığından bu nəhəng və möhtəşəm iş bizim nəslin payına düşüb.

Zəngin folklor irsimizin müasir dünya standartlarına uyğun elmi meyar və prinsiplərlə tədqiqi onun toplanma və nəşrindən heç də az əhəmiyyət daşımır. Son dövrlər bu sahədə görülən işlərin keyfiyyətində müsbət dəyişikliklər nəzərə çarpmaqdadır.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasınadək olan dövrdə Azərbaycan yad rejimə və yabançı ideologiyaya tabe edildiyindən Azərbaycan folklor işi də siyasi şəraitə uyğun olaraq keyfiyyətsiz şəkildə aparılıb. Bütövlükdə Sovet dönəmində görülən işin daha çox və həm də bütün hallarda tam sağlam olmayan kəmiyyət göstəricisindən danışmaq olar. Bir çox hallarda saxta ideologiya şəraitində işləyən folklorçular külli miqdarda xalqın folklor yaddaşında olmayan saxta mətnlər düzəldib və ya folklor üslubunda yazdıqları əsərlərini folklor adı ilə təqdim ediblər. Saxta mətnlərdən təşkil olunmuş folklor materialları üzərində aparılan tədqiqatların da, hətta professional səviyyədə hazırlansa belə, elmi dəyərindən və əhəmiyyətindən danışmaq mümkün deyil.

Əlbəttə, bizim tənqidlərimiz XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş fədakar folklorçu nəslinin Firidun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə, Vəli Xuluflu, Əmin Abid, Hənəfi Zeynallı kimi nümayəndələrini nəzərdə tutmur. Biz, əsasən, zümrəvi represiyadan (1937-1938), kütləvi deportasiyaya (1988) qədər olan dövrü nəzərdə tuturuq. Represiyada milli ruhu elmi dövriyyəyə daxil edən ziyalılar məhv edildi, deportasiyada isə milli ruhun mühafizəkar şəkildə saxlandığı etnik-milli

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(xalis türk) kütlə öz ilkin və təbii məkanından, doğma yurdundan itkin salınmaqla ciddi deformasiyaya məruz qaldı. Türk ruhuna və özgürlüyünə yönəlmiş terror aktı nəticəsində kütlə mənəvi deqradasiyaya uğradıldı. Əski dünyanın sahibinə öz, sahiblik hüququnu və haqqını bərpa etməyə heç zaman dost olmayan qarı düşmənlər tərəfindən imkan verilmədi. Çünki o düşmən bilir ki, ruhunu özünə qaytaran Türk milləti yenilməzdir. Bizim ruhumuz isə zaman-zaman sözə köçürülüb, onda köçəri cisimdən fərqli olaraq əbədi həyat qazanıb.

Əvvəlcə çar Rusiyası, sonra imperiyası – zaman-zaman bizi öz kökümüzdən uzaqlaşdırdı. Böyük dəyərlərlə silahlanmış ulu babalarımızın, əcdadlarımızın böyük mənəvi dünyasından bizi uzaq saldılar. Mənəvi səfalət yavaş-yavaş qanımıza işlədi. Bir tərəfdən, deyək ki, islam dinindən istifadə edən hakim dairələr yavaş-yavaş xalqın şüuruna fanatizmi, mövhumatı yeritdilər. Fanatizm insanın əl-qolunu bağlayan, onu köləyə çevirən vasitədir. İnsanın şüurunu iflic edir. İnam yaxşı şeydir. Biz Allaha inanırıq, dinimizə inanırıq. Yuxarıda qeyd etdiyim faktların təsiri idi ki, biz əxlaqımızdan, öz mənəvi dəyərlərimizdən, öz dünyamızdan qopduq və ayrıldıq. Mənəvi faciələrimizin başlanğıcını bunlarla hesablamaq lazımdır. Çar Rusiyası bizi yavaş-yavaş keçmişimizdən qırmağa başladı. Mollaxanalarda iki-üç il təhsil almaq, savad qazanmaq mümkün deyildi. Kənar ölkələrdə oxuyan ziyalıları isə barmaqla sadalamaq olardı. Milli ətalət, milli intelektual səviyyənin dəyərlərdən uzaqlaşması dünyaya meydan oxuyan şərin qələbəsi idi.

Bizi mənəvi dəyərlərimizdən uzaq salmaq, yəni keçmişimizdən iraq salmaqla, bunları xalqdan gizlətməklə içimizdə boşluq yaranmağa başladılar. Bu boşluq bizi mənəvi süquta, mənəvi deformasiyaya aparan bir yolun başlanğıcıdır. Nəticədə, Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra sovetlər dönəmində bolşeviklərin Azərbaycana, Şərq qapılarına böyük təsiri ilə sonuclandı. Bunun nəticəsində insanları milli ruhdan məhrum edən adi robota, manqurtlara çevrilmə prosesinə başlandı.

Tarixi gerçəklikdir ki, Avropa Şərq dəyərləri üzərində öz dövlətini qurdu, öz mədəniyyətini formalaşdırdı, öz əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə buradan nələri isə götürdü – beləliklə, inkişaf və tərəqqiyə başladı. Şərq tərəqqinin əsas mərhələlərini keçib. Dünya bir-beş illə ölçülmür. Bəşəriyyətin tərəqqisi min illərlə ölçülür. Bu min illərin arxasında Şərqin hansı yüksəlişlər keçdiyi məlumdur. Amma hakim dairələr, dövlət başçıları öz imperiyasını qorumaq üçün elə şərait yaratmağa başladılar ki, insanların milli şüurunu, milli-mənəvi əxlaqi dəyərlərini, qüdrətini təmin edən vasitələr arasından çıxsın. Və bu günkü «Qarabağ söhbəti» sübutdur ki, buna nail oldular. Xalq isə öz keçmişinə məhəbbətini, ünsiyyətini yalnız folklorunda saxladı.

Xalqın, ulu babalarımızın yaratmış olduğu ən ciddi mənəvi-əxlaqi dəyərlər, mədəniyyət, yaxud dövlət, yaxud həyat, ictimai aləmin dərk edilməsi ilə bağlı təsəvvürlər folklor elementlərində, folklor örnəklərində yaşayan informasiyalarda, xalqın hafizəsinə, qan yaddaşında yaşaya-yaşaya bu günümüzə gəlib çatıb.

Məlumdur ki, Azərbaycan folklor arealı həmişə onun siyasi sınırlarından çox geniş olub. Azərbaycanın özündən qoparılan, əslində isə bütün mədəni-mənəvi keyfiyyətləri ilə onun özü olan, özünü, ruhunu, qəlbini, könlünü, canını və qanını təşkil edən Qərbi Azərbaycan əhalisinin geniş kütləsinin söz, inam və sənət yaddaşında yaşayan Azərbaycan folkloru da təkcə biganəliyin və laqeydliyin qurbanı olmayıb, o həm də folklor maarifçiliyinin çox aşağı səviyyədə olması ilə böyük mənada indiyədək isə heç kiçik mənada da aparılmayan funksional mahiyyətinə görə müqəddəs folklor işindən kənarda qalıb. Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməməsi Qərbi Azərbaycanın torpaqlarının itirilməsinin səbəblərindən biri kimi çıxış edib. Biz Milli Ruh kateqoriyasını təsadüfən işlətmirik. Milli Ruh məhz milli duyğu və düşüncələrdən keçən, işlənən, daşlaşan, sabitləşən, yaddaşlaşan informasiya minimumu – folklor yaddaşı sakral enerji ilə təmin edir. Tanrı ilə mistik və estetik təmas, insanın və təbiətin poetik semantikası, toplumal emosiyalar, kodlaşmış zövqlər yalnız folklorda və onun vasitəsilə reallaşır. Folklor qorunanda Vətən də, vətəndaş da qorunur, folklor unudulanda Vətən itirilir, insan hörmətdən düşür, dövlət dağılır, mədəni institutlar sıradan çıxır. Dünyanın sayılan millətlərindən biri olan ingilislərin folklora hətta dövlətdən də yüksək bir dəyər verdikləri, folkloru qorumaq üçün dövlət səviyyəsində bütün zəruri tədbirləri həyata keçirdikləri məlumdur. Bu, optimal təcrübədir. İngilis millətinin müasir dünyadakı mövqeyi və statusu da bu münasibətin nəticəsi kimi örnək olaraq göstərilə bilər. Qeyd edim ki, vaxtilə M.Kaşqarlının yazıya aldığı folklor örnəklərindən birində "El qalır, törü qalmaz" atalar sözündə çox geniş məna ifadə olunub. Çağdaş türkcədə bu xalq deyiminin mümkün mənalarından biri və başlıcası "dövlət dağılar, ənənə dağılmaz"dır. Çünki dövlətçilik ənənəsi varsa, dövləti yenidən qurmaq, bərpa etmək olar. Amma ənənə dağılanda, folklor unudulanda onu heç kəs, heç nə əvəz edə bilməz. Bu, milli-mənəvi varlığın məhvi deməkdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Türk etnokulturoloji sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan folklorun regional öyrənilməsi də olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət özünü yalnız folklor irsinin hər hansı müasir türk övladının şüuruna inteqrasiyası kimi olduqca zəruri bir missiya ilə məhdudlaşmayıb, bütövlükdə türk etnik-mədəni sisteminin genezisini, digər mədəni təzahürlərə nə dərəcədə aidliyini də müəyyənləşdirməyə yardım edir.

Xalqın mənəvi və mədəni varlığını ən mükəmməl şəkildə özündə cəmləşdirən folklorun öyrənilməsi, bu dəyərləri daşıyan mətn materiallarının toplanıb nəşr edilməsindən başlanır. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyətin bütün mədəni fəaliyyəti folklorda öz əksini tapır, tarix də, ədəbiyyat da, etnoqrafiya da, inam və din də öz nikbin ifadəsini onda, onun epoxal zaman qəliblərində və sosial emosiyaları ifadə edən motivlərində reallaşdırır, onda bu materialın əhəmiyyəti haqqında bir qədər də ciddi düşünməliyik. Folklor mətnlərinin toplanmasını operativ və intensiv şəkildə aparılmasını hazırkı sosial-siyasi situasiya da diqtə edir.

Folklor bütövlükdə xalqın özüdür və həm də təkcə özü deyildir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Baxtinin bir ifadəsində deyilir ki, poeziya dilin bütün şirələrin sıxıb özündə cəmləşdirir və yalnız poeziyada dil özü-özündən böyük olar. Bu fikir eynilə folklora da aiddir. Çünki folklor xalqın bütün mədəni-mənəvi keyfiyyətlərini (həm də bütün zamanların) özündə cəmləşdirir və yalnız folklorda xalq özü-özündən böyük olur. Özünə qayıdış, özündən istifadə, özünüdərk yalnız folklora qayıdışla, ondan faydalanmaqla mümkündür. Cəmiyyətdə hər hansı bir ideyanın aşılanmasında, ictimai rəyin formalaşmasında folklorun funksional imkanlarının reallaşdırılması effektliyinə görə kommunikasiyanın heç bir başqa vasitəsi ilə müqayisə oluna bilməz. Çünki folklorun yaddaşda hazır kodları mövcuddur, sadəcə olaraq informativ siqnalların göndərilməsi onların funksionallığını təmin etmiş olur.

Müasir dövrü xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də milli-mənəvi, sosial-mədəni və ədəbi-estetik ehtiyatların səfərbər edilməsiylə cəmiyyətin mənəvi əsaslarını gücləndirmək, etnik-mədəni sistemin konstruktiv davranış stereotiplərini qlobal sivilizasiyaya inteqrasiya etməkdir. Müdriklik və zəka, harmoniya və informasiya əsri kimi səciyyələndirilən XXI əsr dünya xalqlarının qarşısına məhz etnik-milli müdriklikdən, harmoniyaya xidmət edən zəkadan gələn informasiya arsenalının müəyyənləşdirilməsi tələbini qoyur. Xalqın mənəvi varlığının ən optimal ifadəsi olan folklorda qorunan bu tipli informasiya həm də konkret xalqın tarixi-mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Ona görə də xalqın həm özünü özünə, həm də dünyaya tanıtması folklor irsinin öyrənilməsindən kənarda baş vermir.

Professor Yaşar Qarayevin dediyi kimi, qədim, poetik, ədəbi Azərbaycanı oğuz əcdadına, bütövlükdə türk dünyasına qaynadıb qovuşduran tellər çoxdur... Lakin onların ən sabiti və müqəddəsi dil faktıdır, vahid ana dili, azəri türkcəsidir, türk ruhu, mənliyi, özgürlüyüdür. Azərbaycanın söz, saz və sənət tarixindən bütövlükdə türk-turan aləminin çox aydın və sabit xəritəsi görünür. Dünyada türklərin yaşadığı ərazilər, türklərin saldığı izlər hamısı burada kəsişir və qovuşur.

Türk xalqlarının bir çoxu zaman-zaman əsarət altına düşsələr də, müstəqil dövlətiçilik şüurunun konservativ şəkildə qorunduğu folklor fondu ən ağır zamanlarda belə bu ideyalardan imtina etməyib. XI yüzildə Rumdan Çinədək olan geniş türk arealında folklor materiallarını toplayan Mahmud Hüseynoğlu Kaşqarlı «el qalır, törü qalmas» deyimini «dövlət itirilər, adət-ənənə itirilməz» şəklində təqdim etməklə, məhz dövlətçilik vərdişləri ənənəsinin folklorda yaşamasını, fasiləsizliyini bildirən həmin ata sözüylə özü də dövlətçiliyə xidmət edib. Türkoloji dilçiliyin və türk folkorşünaslığının banisi olan bu böyük bilgin xalq yaradıcılığının zəngin nümunələrini yazıya almaqla folkora ikinci bir həyat – kitab həyatı verib; dövlətçilik şüurunun möhkəmləndirilməsi, türk dövlətçiliyinin təbliği və tərənnümü ilə bağlı misilsiz xidmət göstərib.

Folklor İnstitutunun son bir neçə ildə folklorun toplanması, tədqiqi və nəşri ilə bağlı gördüyü işlər, əldə etdiyi uğurlar elmi ictimaiyyətə də, folklorsevərlərə də yaxşı məlumdur. Xüsusilə, ölkəmizin bütün bölgələrini əhatə edən «Azərbaycan folklor antologiyası» çoxcildliyi, «Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri» seriyası, nəşrinə yeni başladığımız 100 cildlik «Azərbaycan folkloru külliyatı», «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» və «Dədə Qorqud» beynəlxalq elmi-ədəbi dərgisi, çoxlu sayda folklor abidələri və folklorun tədqiqinə həsr olunmuş elmi araşdırmaların mütəmadi və yüksək səviyyədə çapı həm respublikamızda, həm də onun hüdudlarından kənarda nəşr olunmuşdur. Müntəzəm olaraq elmi seminarlar, konfranslar və başqa tədbirlər keçirilir, folklorun öyrənilməsinin mükəmməl metod və prinsipləri müzakirə olunur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Folklor İnstitutunun peşəkar elmi kadrların işə cəlb olunması və gənc kadrların hazırlanması sahəsində də uğurlu fəaliyyət göstərməkdədir. Amma Folklor İnstitutunda folklor janrlarının öyrənilməsi, araşdırılması, təhlili, onlarda işarələnmiş əski milli-mədəni dəyərlərin rekonduksiyası üçün xüsusi nəzəri modellər və onların tətbiqi metodları, prinsipləri işlənib hazırlanmışdır; tətbiqi folkorşünaslıq istiqaməti inkişaf etdirilməkdədir. Hesab edirik ki, riyazi – kibernetik üsulların və kompüter texnikasının imkanlarından istifadə etməklə proqramlaşdırma əməliyyatlarının da vaxtı çoxdan çatmışdır.

Hər bir türk xalqının folklorunun öyrənilməsi ümumtürk kontekstində getməlidir. Çünki folklorun variantlaşma və variasiyalaşma meylləri bir milli toplum çevrəsində total folklor fondunu bərpa etməyə, folklor informasiyasının aktual üzvləşməsi və mətn differensiallaşmasını da nəzərə almaqla bir bütöv halında araşdırmağa imkan vermir.

Folklor mətninin variant və versiyalılığı şifahi ənənədə canlı olaraq mövcud olmasından irəli gəlir. Şifahi ənənə etnosun yaddaşıdır. Etnosun yaddaşı etnosun həyat təcrübəsi nəticəsində əldə etdiyi biliklərin şifahi ənənə vasitəsilə qorunan və nəsildən-nəsilə ötürülən bank sistemidir. Folklor mətninin variant və versiya törədiciliyi bu qorunma və nəsildən-nəsilə ötürülmə prosesində improvizasiya müdaxilələri nəticəsində yaranır. Etnosun tarix səhnəsində həyatı, ilk növbədə, öz daxili inkişaf qanunauyğunluğu ilə, bundan əlavə ictimai-siyasi hadisələrlə, əlaqədə olduğu etnik-mədəni sistemlərlə, sivilizasiya tipləri, dini dünyagörüşlərlə şərtlənərək daim dəyişir. Bu dəyişmə prosesi etnosun yaddaşında daşıdığı folklor mətn tiplərinin variant və versiya törədiciliyinin əsas səbəblərindəndir. Arxetip statusunda olan mətn yuxarıda göstərilən amillərlə şərtlənərək yeni variant törətdikdən sonra öz mövcudluğunu da davam etdirir və zaman keçdikcə törətdiyi mətnlə bərabərhüquqlu variantlara çevrilir. Yaxud mətn variantlaşmasının aktiv göstərən digər üsulu regional-məhəlli spesifika ilə şərtlənir. Məlum olduğu kimi, folklor etnik-milli sistem hüdudları daxilində universal xarakter daşımaqla yanaşı, lokal-regional səciyyəyə də malikdir.

Folklorun regional spesifikası da mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu istiqamətdə araşdırmalar da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Folklorun bədii yaradıcılıq istiqaməti ənənəvilik, şifahilik, kollektivlik kimi dominant atributiv keyfiyyətlərlə səciyyələnir; folklor mətninin dil kollektivində ya ümumilikdə, ya da ən azı regional konteksdə toplum üçün anlaşıla bilən semantik kodu və şifrəsinin mövcudluğu folklor faktının mövcudluğunu təsdiqləyən zəruri hadisədir.

Folklorda semantik kod və şifrə yalnız mətnin poetik strukturunun elementi kimi qavranılmamalıdır. Folklorda semantik kod və şifrələr poetik strukturun elementi kimi özünü göstərsə də, mətnin semantik strukturu vasitəsilə etnik-milli düşüncə potensiyasını təzahür etdirir, onun xarakteri ilə şərtlənir. Yəni Gerçəklik – Şüur – Mətn münasibətlərində gerçəkliyin şüurda proyeksiyası etnik-milli xarakter daşıyır. Folklor təfəkkürünün özünün xarakteri etnik-milli olduğu üçün proyeksiyanın verdiyi mətn də milli məzmun kəsb edir. Konservativ folklor mühitlərində regional spesifikadan başqa, həm də əski ənənə yaxşı qorunur, arxaik elementlərin iştirakı intensiv xarakter daşıyır.

Qədim və orta əsrlər bəşər sivilizasiyasının inkişafında, sosial və mədəni tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynamış türk mədəniyyəti onun öz tarixinin mürəkkəbliyi ilə şərtlənərək olduqca mürəkkəb xarakterə və inkişaf dinamikasına malik olmuşdur. Zaman-zaman türklər Çin, monqol, İran, german, slavyan, ərəb mədəniyyətləri ilə etnokulturoloji əlaqələrdə olmuş və bu əlaqələrin xarakterindən asılı olaraq mədəniyyətlərin tipoloji xarakteri müəyyənləşmişdir. Qədim və orta əsrlər türk mədəniyyətinin daxili diferensasiyası, başqa sözlə ifadə etsək, vahid struktur bütövlüyünü təşkil edən mikrostrukturlarının ayrı-ayrı etnik-mədəni sistemlərin yaranması bir tərəfdən ictimai-siyasi hadisələrlə şərtlənirsə, digər tərəfdən də digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələrdən irəli gəlirdi. Ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi – struktur vahidi olan Azərbaycan etnik-mədəni sistemi yad etnik mədəniyyətlərlə (xüsusən İran) daha sıx qarşılıqlı münasibətlərdə olsa da, öz inkişafının istər təşəkkül, istər təkamül, istərsə də intibah mərhələlərində türkçülük keyfiyyətini həmişə yüksək səviyyədə mühafizə etmiş, müasir günümüzə qədər böyük türk dünyasının ayrılmaz bir parçası kimi qoruyub saxlamışdır. Nə ən qədim dövrlərin aborigen türk tayfaları ilə Qafqaz mənşəli xalqların etnokulturoloji münasibətləri, nə eramızın I minilliyinin ortaları qıpçaq-Qafqaz xalqları və İran əlaqələri, nə orta əsrlərin türk-ərəb və türk-İran əlaqələri, nə də XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarınadək türk-rus əlaqələri bu ərazidə – Azərbaycanda nisbəti heç vaxt etnik-mədəni sistemdə türklüyün zərərinə dəyişə bilməmişdir. Bu nisbət Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən, Aranda – Albaniyada da belə olmuşdur. Bütün bu əlaqələr Azərbaycan etnik-mədəni sistemində tipologiyası etibarilə türk olan mədəniyyətin daha unikal təzahür çalarlarını meydana gətirmişdir. XII əsrdə Gəncəli Nizaminin fars dilində türk epik

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

təfəkkür imkanlarını daha unikal bir formada, yüksək bədii-estetik səviyyə əks etdirməsi, XVI əsrdə Füzulinin İslam mədəniyyətinin digər iki (ərəb və fars) komponentlərinin imkanlarını da türk dilinin rəsmi elitar dil səviyyəsinə yüksəldilməsi işinə səfərbər etməsi bunun bariz nümunəsidir. Orta əsr Azərbaycan-türk dövlətlərinin (Hülakülər, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.) əksəriyyətinin sınırları, Azərbaycan hüdüdlarından çox kənara çıxmış və əksər hallarda, bütün Cənubi Qafqazı, İranı, İraqı, Şərqi Anadolunu əhatə etmişdir. Göstərilən səbəblərdən indiki sərhədlərimiz xaricində yaşamış, yaxud ərəb-fars dillərində yazıb-yaratmış sənətkarlarımızı Azərbaycan mədəniyyəti (ədəbiyyatı) kənar hesab edilməsi kimi, son zamanlar ortaya çıxan meyllər qətiyyən yolverilməzdir.

AMEA Folklor İnstitutu yarandığı tarixdən etibarən mənəvi dəyərlərin milli və dövlət maraqlarının müdafiəsi və müstəqil dövlət quruculuğu işinə səfərbər edilməsi istiqamətində gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərir.

Bu tipli konfranslar türk xalqlarının və türk dövlətlərinin həm də siyasi yekdillik və iş birliyi üçün bir ortam yaradılmasına xidmət etməlidir. Bildiyiniz kimi, Ermənistan Respulikası 15 ildir ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərini işğal altında saxlayır. Bu işə haqq donu geydirmək üçün üzdəniraq qonşularımız bu ərazilərin qədim erməni məskəni olması barədə təbliğat aparır. Buradakı bütün maddi-mənəvi abidələr məhv edilir, tarixi Alban abidələrinin «erməniləşdirilməsi» işi aparılır.

Tarixən nə bugünki şimali Azərbaycanda, nə də indi Ermənistan adlandırılan qərbi Azərbaycanda xristian əhalisi sayca tanrıçı və şamanist, sonra müsəlman türklərdən çox olmamışdır. Bu gün Cənubi Qafqazda əsas xristian çoxluğu təmsil edən erməni-hayların bu bölgəyə yerləşməsinin isə məlum, çox uzağa getməyən tarixi vardır. XVIII yüzilin 1-ci rübündən – I Pyotrun vaxtından etibarən Rusiya imperiyasının Qafqaza, o cümlədən Cənubi Qafqaza artan xüsusi marağı, tezliklə açıq təcavüz və işğalçılıq xarakteri alaraq XIX yüzilin əvvəllərində bu bölgəni qanlı müharibələr meydanına çevirir. Cənubi Qafqaza uzanan rus süngüsü təkcə sərhədlərimizdən keçmir, təkcə torpaqlarımızı kəsib doğramır, həm də Qafqazın ən qədim, əzəli və ədəbi sakinləri və sahibləri olan xalqımızın milli mənəviyyatına, milli qürur və qəhrəmanlıq hisslərinə sarsıdıcı zərbə endirir. Rusların Qafqaz siyasətinin aləti olan, onlara Azərbaycana, İran və Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarda daim cəsusluq edən ermənilər rus süngüsünün ucunda Qafqaza daxil olaraq, burada yallanmağa və yararlanmağa başlayır, Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə ev, kənd, sonra dövlət yaratmaq eşqinə düşür və XX yüzilin 1-ci rübündə buna nail olurlar.

Rusların Cənubi Qafqaza hücumundan və onu işğalından az sonra rus-erməni müttəfiqliyinin bu regionda Azərbaycan-türk mədəniyyətinə və mənəviyyatına daha sərt hücumu başlayır. Qarşısına Cənubi Qafqazı və onun xalqlarını "öyrənmək" vəzifəsi qoyulan bir sıra komissiya, cəmiyyət, ekspedisiya, jurnal və məcmuələr Azərbaycan xalqına məxsus tarixi abidə, dini ocaq, ziyarətgah, toponim və s.-ni məhv etmək, məhv edə bilməyəndə saxtalaşdırmaq, erməniləşdirmək istiqamətində irimiqyaslı işlər görürlər. Azərbaycan-türk folklorunun ən kütləvi nümunələri belə sətri və ya bədii tərcümələrə məruz qalaraq "erməni folklor nümunəsi" kimi çap edilir. Folklor, xüsusilə, nağıl və dastan qəhrəmanlarımızın "erməni mənşəyi" "kəşf" edilir. Qul koloniyalarında dünyaya gəlib, qul bazarında satılıb, bütün dünyaya aparılıb yayılan, ata-babasından dürüst xəbəri olmayan erməni törəmələri bu yolla özlərinə ata-baba, ana-nənələrinə ər-kişi təmin etmiş olurlar. Görkəmli qafqazşünas V.L.Veliçko ermənilərin bu cəhətini xüsusilə dəqiq müşahidə edərək yazmışdır: "Ermənilərdə başqa xalqlarla məcburi, zorakı cütləşmə də olub. İran qoşunları da, Azərbaycan tatarları da, türklər də, gürcülər də, dağlılar da (şübhəsiz rusların özü də! – H.İ.) ehtimal ki, dövlət quruluşunu və bu səbəbdən də özünü müdafiə qabiliyyətini çoxdan itirən bir xalqın qadınlarının nazı ilə oynamırdılar. Və belə əyləncələrdən aydın olur ki, ermənilərin damarlarında hər cür qan var. Qorxaqlığı Ön Asiyada zərb-məsələ çevrilmiş xalqdan vaxtaşırı qaranlıq fonda parlaq istisna kimi istedadlı və igid sərkərdələrin yetişməsi bununla izah olunur. Aydındır ki, onlarda başqa cəngavər xalqların qanı qaynayır, normal, əsl erməni isə bir neçə yerli dildə olan ümumqafqaz zərb-məsəlində deyildiyi kimi, "dovşandan qorxandır". Ermənilərin özünün "erməni tarixinin babası" adlandırdıqları Moisey Xorenli özü də etiraf etmişdir ki, "indi olduğu kimi, keçmişdə də qədim ermənilərin elmə və şifahi xalq mahnılarına sevgisi olmayıb. Ona görə də bu şüursuz, kəmağıl və vəhşi adamlar haqqında danışmaq mənasızdır".

Millətin taleyini düşünən, onunla yaşayan və bütün fəaliyyətini ona həsr edən Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələndə dağılmış bir ölkəyə, nizamsız bir cəmiyyətə yiyə durdu. Böyük şəxsiyyətin uzaqgörən və təmkinli siyasəti nəticəsində cəmiyyət yavaş-yavaş dirçəldi, çökmüş və məhvə sürüklənən yarımcan ölkə ayağa qalxdı.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Xalqımızın Oğuz Xaqandan, Xızırdan və Həzrət Əlidən keçib gələn xilaskar Tanrıya olan inamı adında və əməlində bu qutsal mahiyyəti gercəkləşdirən Heydər Əliyev şəxsiyyətində zühur etdi, öz əski formasını və müasir məzmununu bir daha öndər və cəmiyyət münasibətləri sferasının aktual ruhani ünsiyyət və mistik təmasını bərpa etdi, əxlaq, adət-ənənə və milli davranışın mənəvi arsenalını özünə qaytardı. Heç vaxt, heç bir dövrdə xalqın belə etibarlı və sakral dəyərlərə söykənən inamını qazanmaq Tanrı iradəsindən kənarda baş verməyib, əksinə, onun istəyi ilə reallaşıb. Heydər Əliyev şəxsiyyətinə inam da Oğuz Xana, İstəmi və Bilgə Kağana, Toğrul bəyə, Böyük Türkiyəni dünyəvi dövlətə çevirən Mustafa Kamal Paşa Atatürkə olan inamın, milli yaddaşdakı öndər şəxsiyyət idealına bəslənən sevginin aydın və parlaq şəkildə sezilən kamil nümunəsi kimi real və konkret tarixi situasiyada təzahür etdi. Milli toplumu sosial-siyasi təlatümlərdə tərk etməkdə olan Milli Ruh onun qayıdışından başlanan qayğı ilə könül dünyasının dışından içərisinə daxil oldu.

Dünya xalqlarının tarixi taleyinə və sosial-siyasi təcrübəsinə nəzər salsaq, onda hökmən öndərin rolu və mövqeyini aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Məhz oyanış milli şüurun milli təşkilatlanmaya, milli dirçəlişə və istiqlala yönəldilməsi öndər missiyası və yerdə tanrının kölgəsi sayılan başçının xilaskar funksiyası ilə gerçəkləşir; azad insan da, demokratik dövlət də, təhlükəsiz vətən də bu zaman xəyal və arzu olaraq qalmır, sürətlə gerçəkləşir və konkret tarixi reallığa çevrilir. Bizim milli tariximizdə Xətaidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quran milli ziyalılarımıza qədər zəngin və şərəfli səhifələr yazan böyük şəxsiyyətlərimiz olub. Bütün bu şərəfli tarixlə yanaşı Sovet dönəmi də daxil olmaqla bizim milli dövlətçilik təcrübəmizin ən nikbin ifadəsi özünü cənab Heydər Əliyev şəxsiyyətində tapdı. Xalqın həyatında mənəvi yüksəliş də bu böyük şəxsiyyətin başçılığı ilə başlandı. AMEA Folklor İnstitutu da məhz böyük öndərin yaratdığı bir elm-mədəniyyət ocağı olduğundan bu yubiley konfransında onu dərin hörmətlə yad etməyi özümə borc bilirəm.

Bu gün Türk xalqları öz dövlətçiliyinin möhəkəmlənməsi üçün onun folklorunu, milli tarixini, adət-ənənələrini qurmalı, saxlamalı və onlara sadiq olmalıdır (millətin yaşaması üçün bütün dünyada belə belə bir proses gedir). Bunu etməyən millət necə inkişaf edirsə-etsin, dövlətdə iqtisadi vəziyyət necə olursa-olsun məhvə məhkumdur. Hər bir dövlət milli-mənəvi dəyərləri ilə qurulanda güclü olur.

İnanıram ki, bu konfrans türk dünyasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş alimlərin elmi ünsiyyətini təşkil etməklə yanaşı, türk alimlərinin simasında türk xalqlarının mənəvi birliyini yaradılması, şanlı keçmişə malik türkün eyni işarəli gələcəyinin real olduğunun anılması işində irəliyə bir addım olacaq, ona doğru gedən yolları göstərəcək.

Sizin hamınızı bir daha salamlayır, konfransın işinə uğurlar diləyirəm!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AĞIZ ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ (AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ŞİFAHİ ƏDƏBİYYAT MATERİALLARI ƏSASINDA)

AMEA-nın müxbir üzvü, Prof.Dr. Azad Nəbiyev
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan

Söz sənətinin başlanğıcı olan ağız ədəbiyyatı incəsənətin xüsusi bir formasıdır. O, yarandığı erkən çağlardan etnopsixoloji düşüncə ilə bağlı olub söz-musiqi-rəqs sinkretizmində formalaşaraq tarixə yoldaşlıq etmişdir. Onun özünəməxsus spesifik təbiəti, zəngin yaradıcılıq ənənələri, sadədən mürəkkəbə, həmçinin mürəkkəbdən sadəyə istiqamətlənən, daimi yüksəliş və enişdə olan poetik strukturu, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə, təmas və zənginləşmədə yaranan janrlaşma prosesi vardır. O, eyni zamanda özünəməxsus elmi istiqamətə malik olmaqla, bir sıra məqamlarda etnoqrafiya, kulturaloqiya, sosialogiya, psixologiya, musiqişünaslıq, xoreoqrafiya və daha bir neçə başqa elmlərin qovşağında fundamental düşüncənin formalaşmasında iştirak edir. Folklorla sıx bağlı olan bütün bu qarışıq elm sahələrinin özünəməxsus predmeti olduğu kimi, hər birinin fərdi araşdırılma metodu və prinsipləri, öyrənilmə çevrəsi və sərhədləri mövcuddur. Bütün bunlar isə folkloru filoloji kontekstdə araşdırmalardan kənarda qoymağa əsas vermir. Ancaq onu ədəbiyyatşünaslığın ölçü və qəliblərindən əsaslı şəkildə fərqlənən folklorşünaslığın elmi-nəzəri prinsipləri əsasında öyrənmək zərurətini müasir mərhələdə daha aktual şəkildə gündəmə gətirir. Ədəbiyyatşünaslıqdan fərqli olaraq folklorşünaslığın yaranma tarixi sonrakı yüzilliklərlə, xüsusilə XIX yüzilliyin sonuncu qərinələri ilə daha çox bağlıdır. Həm də Avropada yaranan bu elmin türk xalqlarının ağız ədəbiyyatını əhatə etdiyini, yaxud onun sayəsində ayrı-ayrı türk xaqlarının, eləcə də ortaq türk keçmişi qaynaqlarından süzülüb gələn folklor yaradıcılığının qlobal dünyaya yayıldığını söyləmək təəssüf ki, hələ həqiqətə uyğun olmazdı.Türk xalqları folklorunun, o cümlədən türk, Azərbaycan, özbək, türkmən, qazax, qırğız, kunuk, qaraqalpaq və digər xalqların folkloru barədə bir sıra dəyərli tədqiqatların aparılmasına, monoqrafiyaların, toplama və tərtib işlərinin geniş qeyd və şərhlərlə nəşrinə baxmayaraq ümumtürk folklorşünaslığı hələ dünya standartları səviyyəsinə yüksələ bilmədiyi kimi, bütövlükdə ümumtürk kontekstində qlobal dünyaya da təqdim oluna bilməmişdir. Bu xalqların mifologiyası, tarixi, epik-romantik və qəhrəmanlıq eposu, çoxşaxəli və milli həyat detallarını geniş bədii çalarlarda əks etdirən janrları dünya dillərinə tərcümə edilib kifayət qədər yayılmamışdır. Şübhəsiz ki, bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur. Keçmiş postsovet məkanında yaşayan türk xalqları müstəqillik əldə etdikdən sonra milli kökə, mənəviyyata qayıtmağa başlamaları ilə bağlı ağız ədəbiyyatlarının öyrənilmə şərtlərinə yenidən baxmış, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərin tədqiqinin yeni sərhədləri müəyyən olunmuşdur. Ortaq türk folklor qaynaqları müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmağa başladığı kimi, türk xalqları folklorunun nəzəri əsaslarının tədqiqinin zəruriliyi də gündəmə gəlmişdir.

Bir sıra başqa xalqlar folklor yaradıcılıqlarını geniş nəzəri ölçülərdə öyrənməkdə xeyli irəliyə gedə bilmişlər. Bu sahədə dünya folklor nəzəriyyəsinin yaradılma prosesinə qoşulan V.V.Vladimirovun, F.İ.Busulayevin, A.A.Potebnyanın, Maks Millerin, V.Y.Proppun, M.K.Azadovskinin və onlarla başqalarının xidmətləri əvəzsizdir. Türk xalqları folkloru tədqiqatçıları içərisində də belə şöhrətli araşdırıcılar az deyildir, V.M.Jirmunski, H.T.Zərifov, Qirzıoğlu, M.Ergin, O.Şaiq, D.Atsız, Ə.Abid, H.Araslı, M.H.Təhmasib, B.A.Qarrıyev, X.H.Koroğlu, T.Mirzayev və başqaları ümumtürk ağız ədəbiyyatının öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq türk xalqları folklorşünaslığının bir çox nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi hələ gündəmdə qalmaqdadır.

Azərbaycan ağız ədəbiyyatının mühüm nəzəri məsələlərindən biri də folklor ənənəsidir. "Ənənə" anlayışı filoloji elmin ayrı-ayrı sahələrində müxtəlif mənalarda işlənir. Ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıqda isə janrın tələbinə uyğun hamı tərəfindən poetik tələb, struktur ölçü kimi başa düşülür. Klassik poeziyada, epik poemalarda Allahın, Peyğəmbər əleyhissalamın və hökmdarın tərifi şərq poeziyasında pozulmaz ənənə hesab edildiyi kimi, Azərbaycan türklərinin ağız ədəbiyyatında da mətnin struktur təkibinə vahid forma verən, onu pozulmaz qəlibə salan, bütün improvizatorçu sənətkarlar tərəfindən gözlənilməsini zəruri edən tələblər-ənənələr mövcuddur. Əgər klassik poeziyada bu ənənə, məsələn N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"(1), yaxud "İskəndərnamə"nin(2) əvvəlində danışılan hadisədən əvvəl gözlənilirsə, hər üçünün tərifi biri-birinin ardınca verilir və şair yalnız bundan sonra qələmə aldığı mövzuya keçirsə, Azərbaycan türklərinin ağız ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında folklor ənənəsi janrlar üzrə fərdiləşir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Folklor ənənəsi bir çox halda janra həyat verir, onu yaşadır və başqa janrlardan fərqləndirir. Bundan əlavə, onun daha bir mühüm xüsusiyyəti janra verilən tələbi qətiləşdirməsidir. Məsələn, əfsanə barədə danışanda deyirik ki, "Əfsanə deyirlər", "əfsanə edirlər", "söyləyirlər" formal kəlmələri ilə başlayır, olmuş və ya olması mümkün edilən hadisə məzmununu əhatə edir. Demək, bu janrın ənənəvi tələbidir.(3) O, bu və ya digər şəkildə pozulanda janr öz qəlibindən çıxıb həm struktur-poetik məzmununu itirir, həm də janr tələblərindən uzaqlaşır. Ənənənin pozulması mətni dəyərdən salır, onu janr sisteminin başqa oxşar prinsiplər əsasında yaranan nümunələrdən fərqləndirməyi çətinləşdirir.

Əfsanə ilə rəvayət arasındakı ölçü amplitudasını müəyyən edən başlıca meyar yenə folklor ənənəsidir. Janrı müəyyənləşdirməkdə ən dürüst göstəricidir. Epik üslubun rəvayət janrı ilə əfsanə arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Ümumi cəhətlər üslubda, təhkiyədə, repertuar statusunda və s. daha çox mühafizə edilir, zahiri əlamətlərdə oxşarlıqlar yaradır, janrın fərqli cəhətləri də yenə yaradıcılıq ənənəsinə söykənir. Rəvayətlər "nəql edirlər "söyləyirlər", "rəvayət edirlər" formal kəlmələri ilə başlayır və ibrətamiz həyat faktını əhatə edir. Onlardakı ənənə mətnin ibrətamizliyini təlqin edir, insanları cəmiyyətdə nə vaxtsa baş vermiş bir həyat həqiqətindən ibrət götürməyə çağırır. Məsələn aşağıdakı mətnə diqqət yetirək:

Bir gün padişah fərman verirb bütün ahıl, qoca adamları ölkədən çıxarmışdı. Bunu görən düşmən ölkəyə hücum edib, şah sarayı meydanında çevrə çəkir və buna cavab istəyir. Heç kəs düşmənə cavab verə bilmir. Bir çoban oğlu padişahdan xəbərsiz atasını gizlətmişdi. Çoban əhvalatı atasına danışır. Müdrik qoca deyir ki, kömür götür get, çevrəni iki yerə böl. Düşmənin ikinci və üçüncü sualının cavabını da qocadan öyrənirlər. Düşmən təslim olub gedir.(4) Padişah əhvalatdan ibrət götürür, verdiyi fərmanı geri oxuyur, görür ki, ölkəni ağıllı, elmli, təcrübəli adamlar olmadan idarə etmək mümkün deyildir. Bu ibrətamizlik rəvayətin məzmununa keçir, ənənəvi sujetə çevrilib folklor yaradıcılığına düşür. İbrətamiz düşüncə eyni zamanda janrın məzmununda onun aparıcı xüsusiyyətlərindən biri kimi funksiyalaşır.(5)

Demək, əgər əfsanə yaradıcılığında olmuş və ya olması mümkün olan həyat faktının təhkiyəsi yolu ilə insana müxtəlif dünya həqiqətlərinin informasiyası ötürülürsə, eyni zamanda o, estetik dəyər funksiyasında çıxış edir. Rəvayət isə əksklikləri və qanunauyğunluqları ifadə edir, daha çox tərbiyəedicilik mövqeyində dayanır, nüfuzedicilik, ibrətamizlik əlamətlərinin daşıyıcısı funksiyaları ilə fərqlənir.

Ağız ədəbiyyatı janrlarının böyük və kiçikliyindən, folklor janrının qədim dövr, orta əsr, yaxud yeni dövr yaradıcılığında meydana çıxıb formalaşmasından aslı olmayaraq folklor ənənəsi janrın başlıca mahiyyətini əhatə edir. Əslində ənənə janrın, paremik vahidin, deyim və ya söyləmənin poetik strukturunu müəyyən edir, onun janr tərkibindəki yerini qəti şəkildə dürüstləşdirir. Bu baxımdan epik üslubun lətifə janrı maraqlı funksiyalara malikdir. O əfsanə və rəvayətə yaxın olmasına baxmayaraq struktur tərkibində folklor ənənəsinin yeni məzmun çevrısini yaradır. Zahiri müşahidə hər üç janrda oxşarlıqlar formalaşdırır. Ancaq lətifədə nəzərə çarpan folklor ənənəsi bütün janrlararası oxşarlıqları arxa plana keçirir. Lətifənin təsnifat qruplarından aslı olmayaraq başlıca yaradıcılıq ənənəsi kimi gülüşü önə çıxarır, məzmunun tərkibində onun funksiyasını fərdiləşdirir. Bu, onu xalq nəsrinin bütün başqa nümunələrindən ayırır, janr sistemində ki, yerini möhkəmlədir, neqativ cəmiyyət hadisələrinin ifşa simvoluna çevirir. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı bir lətifəyə diqqət yetirək: "Molla Nəsrəddin təzə çəkmə almışdı. Yolda quldurlara rast gəldi. Onu saxladılar "Bu ağacı çıxa bilərsənmi?" deyə soruşdular.

Molla:

-Bəli çıxaram-dedi.

Sonra çəkmələrini çıxarıb qoltuğuna vurdu.

Quldurlar soruşdular:

-Çəkmələrini niyə çıxardın?

Molla dedi:

-Bəlkə yolum ağacdan o yana düşdü".(6)

Bu kiçik lətifədə ölkədəki soyğunçuluğa və dərəbəyliyə etiraz vardır. Bu etiraz təkcə lətifəçidən, yaxud söylənən mətnin məzmunundan irəli gəlmir, lətifənin məna dolğunluğunu janrın baş tələbi olan foklor ənənəsində axtarmaq gərəkdir. Həm də bu ənənə lətifələrin demək olar ki,bütün təsnifat qrupları üçün eynidir. Həmin qruplar dəyişdikcə, lətifənin müxtəlif məzmunlu tipləri yarandıqca yaradıcılıq ənənəsi özü də dəyişir, məzmunca fərqli variantlara düşür. Gülüşün həm yumoristik, həm satirik, həm də kəskin ictimai məzmun dəyəri lətifə mətnində iştrak edir, cəmiyyət idarəçiliyinin müxtəlif formalarda tənqidi diqqəti cəlb edir. Lətifədəki yumoristik gülüş folklor ənənəsinin xalqla bağlı psixologiyasından süzülüb gəlir. Gülüşün cəmiyyətə yönələn tənqidi fərqli modellər yaratmaqla folklor ənənəsi məzmunca dəyişir, mövzu baxımından zənginləşir, lətifənin poetik üslubuna möhtəşəmlik verir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Folklor ənənəsi nağıl yaradıcılığında isə janrın həm poetik strukturunun formalaşmasında, həm də şər üzərində qələbənin saxlanılmasında özünü göstərir. Bütün nağıllar məzmunundan aslı olmayaraq xeyrin təntənəsinə xidmət edir. Bu nağılçılıq ənənəsinin pozulmaz ana xəttidir. Peşəkar nağılçılığın qədimdən yaranıb formalaşan ənənələri nağılı struktur zənginliyi baxımından xalq nəsrinin ən aparıcı janrlarından birinə çevirdiyi kimi, onun eyni zamanda müxtəlif təhkiyə qəliblərini müəyyən edir. "Biri var idi, biri yox idi" həqiqətinə əsaslana sujet "göydən üç alma düşdü" ənənəsinə uyğun tamamlanır.

V.Y.Proppa görə "peşəkar nağılçılıq hadisəsi milli repertuarda yaranan folklor ənənələri zəminində baş verir. O, peşəkar təhkiyədə nağılı formalaşdırdı, pozulmaz ölçü və qəliblər yaradır."(7)

Folklor ənənəsi ağız ədəbiyyatının janr sisteminin müəyyənləşməsində başlıca funksiyalara malik olduğu kimi, onun özünün də maraqlı inkişaf dinamikası mövcuddur. Sadədən mürəkkəbə doğru daimi inkişafda olan bu yaradıcılıq ənənəsi "Kül təpəcik olmaz", " Çıxan can geri dönməz", "Qarı düşmən dost olmaz" və s. kimi paremik vahidlərdən başlayaraq ağız ədəbiyyatı üslublarının bütün forma və şəkillərinin yaranmasında yüksələn xətt üzrə dinamikada olmuşdur.

X.Koroğluya görə, folklor ənənəsi kiçik paremik vahidlərdən Oğuz epik ənənəsinin formalaşmasına qədərki inkişafda aparıcı rol oynamışdır.(8) O, Oğuz eposunu, ondan sonrakı milli dastançılıq ənənələrini yaratmış, eləcə də xalq şeri və aşıq poeziyasının ölçü və qəliblərinin pozulmazlığını şərtləndirmişdir.

Poetik və epik təhkiyə pərakəndəlik sevmir. O, sistemli, müəyyən ölçü və qəliblərə tabe, səs, söz komplekslərinin vahid hormoniyasını əks etdirən ənənələr üzərində qurulur. Həmin ənənələrə uyğun yaranan sujet, motiv və obrazları milli epik düşüncənin yaddaşına ötürür, bütün sonrakı repertuar həyatında peşəkar improvizatorçular yaranan bu söz "cəbbəxanası"ndan istifadə etməklə peşəkar nağılçılığın, Oğuz eposu milli dastançılıq və aşıq ifaçılığının estetik dəyərlər çevrəsini üzə gətirir. "Kitabi-Dədə Qorqud" poetik srukturu yeni çalarlarda "Koroğlu"ya transfer olunur, məhəbbət dastanlarının ustadnamə-duvaqqapma qəlibi yaranır, aşıq şerinin möhürbəndi formalaşır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dan türk epik yaddaşına səpələnən yaradıcılıq ənənəsi qıpcaq və oğuz eposunun, orta əsrlərin epik-romantik və məhəbbət dastanlarının forma, məzmun və struktur sxeminin formatında mühüm funksiyalarda çıxış edir.

Folklor ənənəsi çoxvariantlı və çoxmərhələli sujetləri əhatə edir, onu janrları üzrə qruplaşır. Məsələn, folklor mətni variantlarında bəzən ənənəvi mətndən fərqli variant üzə çıxır. M.K.Azadovski yazır ki, belə hallarda son informatorçudan alınan sujetlə daha əvvəl məlum olanı müqayisə etmək gərəkdir. Həmin müqayisədə folklor ənənəsinin ikinci mətnin alt məzmun qatında qorunub saxlandığı aşkarlanır.(9) Bu hal bütövlükdə Azərbaycan folklorunun həm müxtəlif janr variantları mətnində, həm də peşəkar nağılçılıq və Oğuz eposunun repertuar həyatında ənənəvi xüsusiyyət kimi nəzəri cəlb edir. Bununla belə, variantların mövcudluğu heç də deməyə əsas vermir ki, onların hamısı bir-birinə oxşayır, yaxud məzmunu tamamlayır. Bənzəməyən variant da ola bilər.Variantlar konkretliyi ilə seçilir. Əsas variatda isə məzmun steriotipini qoruyan mətində-invariantda ənənə pozulmaz şəkildə qorunub saxlanır. B.E.Qusyevin yazdığı kimi, real variantlardan bəhs edəndə onlar arasında oxşarlıqlarla yanaşı, hansı cəhətləsə onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlərin olması şübhəsiz ki, labüd hesab edilməlidir.(10)

Deməк, folklor mətninin ənənəvi tipi onun variantları arasındakı ümumi məzmun oxşarlığı ilə bilavasitə bağlıdır. Ancaq bu oxşarlıq ənənəvi sxemlərlə deyil, varintların konkret məzmunu və oxşar atributları ilə bağlıdır. Bu isə folklor ənənəsinin ağız ədəbiyyatında daimi dinamikada olduğunu göstərməklə, onun fərd-kollektiv-fərd-kollektiv yaradıcılıq prosesindəki hərəkət pozulmazlığını təsdiqləyir.

Folklor ənənəsi ağız ədəbiyyatının elə zəngin cəbbəxanasıdır ki, hər kəs orada istədiyini görə, lazım olanı götürə bilir. Ona görə də folklor ənənəsinin müxtəlif səviyyələrdə işlənməsinə ehtiyac vardır.(10) Onun ilk növbədə **danışıq dili** materialı kimi tədqiqata cəlb etmək zəruridir. Müxtəlif variantların müqayisəsi hər şeydən əvvəl mətnin dil baxımından öyrənilmə zərurətini qarşıya qoyur. Çünki folklor mətnlərində ənənəvi folklor elementləri dil vahidlərində daha fəal qorunub saxlanır.

İkincisi, dövrü süjet göstəricilərində ənənəvi süjet detallarının sıralanması sistemi tarixi-xronoloji prinsiplər üzrədir. İstər N.B. Vasilyevin, istərsə də A.F.Qilferdinqin süjet göstəricilərində folklor ənənəsi motiv və süjetlərinin xronoloji sisteminin təsviri vahid prinsipə əsaslnır. Elə bu əsasda da Azərbaycan türklərinin ənənəvi süjetlərinin sxemini açıqlamaq imkanı reallaşır.

Üçüncüsü, folklor ənənələrinin daşıyıcı sujetləri kompazisiya quruluşu baxımından tədqiqata möhtacdır. Çünki Azərbaycan folklorşünaslığında ayrı-ayrı mətnlərin süjet və kompozisiya baxımından tək-tək hallarda araşdırmalara cəlb edilməsinə baxmayaraq, folklor ənənələrinin daşıyıcısı olan paremik

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

vahidlərindən – atalar sözü, məsəl, and, inanc, alqış, qarğış və s. tutmuş xalq nəsri nümunələrinə qədər heç bir janrın süjet-kompozisiya sistemi ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır.

Dördüncüsü, folklor ənənələrinin ideya-məzmun baxımından araşdırılması da günümüz üçün aktualdır. Bu, hər şeydən əvvəl bayağı foklor yaradıcılığı axınının qarşısını almağa imkan yaradır, foklor yaradıcılığı məzmununun saflığını qorumaq imkanını genişləndirir.

Nəhayət, **altıncısı**-foklor ənənələrinin janr-struktur, quruluş və məzmun etibarı ilə araşdırılması da öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. V.Y.Propp, eləcə də strukturalist nəzəriyyə tərəfdarları folklor mətnlərinin ayrı-ayrı struktur tərkib üzrə araşdırılma imkanlarından bəhs edərkən göstərirdilər ki, bu metod janr tərkibini bütün detalları ilə açıqlamaq imkanını reallaşdırır. M.Y.Propp göstərirdi ki, ənənəvi folklor janrlarının, o cümlədən nağıl və bılinalarda folklor ənənələrinin struktur istiqamətdə araşdırılması janrın tərkibini, ənənəvi struktur xüsusiyyətlərini açmağa imkanlar yaratdığı kimi, folklor nəzəri fikrinidə yeni inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək yolunu işıqlandırır.

Azərbaycan folklorşünaslığını və bütövlükdə ümumtürk folklor nəzəri fikrini məhz bu istiqamətlərə yönəltməyin vacibliyi isə artıq gündəm də durmaqdadır.

ƏDƏBIYYAT

1. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı,1983, s. 17-101
2. Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”, Bakı,1985, s. 31-89
3. Azad Nebiyev. Azərbaycan folklorunun janrları, Bakı, 1983, s.47
4. Rəvayətlər, Bakı, 1956, s.117
5. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə Bakı, 2004.
6. Molla Nəsrəddin lətifələri, Bakı, 1956, s.112
7. V.P.Propp, Russkaya skazka, M, 1981, s.142
8. X.Q.Koroğlu, Oğuzskaya epiçeskaya traditsya, “Drujba norodov” jurnalı, M. 1983,№2, s.47-51
9. M.K.Azadovski. İstoriya russkoy folkloristiki, I c., M. 1981, s.186
10. B.E.Qusyev. Estetika folklora, M. 1987, s.142
11. B.P.Anikin. Teoriya folklora. M. 2004, s.41-42

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

DƏDƏ QORQUDUN MƏZAR YERİ HAQQINDA ƏLİHÜSEYN DAĞLININ «OZAN QARAVƏLİ» ƏSƏRİNDƏ MÜLAHİZƏLƏR

Sən. nam. Abbasqulu Nəcəfzadə
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
Azərbaycan

Öncə bu günki nəslin az tanıdığı Əlihüseyn Dağlı və istinad etdiyimiz əlyazması haqqında məlumat vermək istəyirəm.

Ə.Dağlı həyat kitabına çevrilən «Ozan Qaravəli» əsərinin əlyazmaları üzərində ömrü boyu işləyib. Bu əsəri elmi üslubda deyil, hamının oxuması üçün elmi-kütləvi səpkidə yazmağı üstün tutduğundan, əsər bir elmi mövzu kimi rəsmiləşdirilməmiş, uzun illər Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İncəsənət İnstitunun elmi arxivində **«inv. 30561»** şifrəsilə mühafizə edilib. Sonralar musiqişünas alimlərin diqqətini çəkdiyi və ona daha çox müraciət olunduğu üçün «Ozan Qaravəli» adlı əlyazma Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda **(C-1021/9974 şifrəsilə)** mühafizəyə götürülüb.

Əlyazma 1924-1958-cu illərdə müəllif tərəfindən ərəb qrafikası ilə yazılıb, 1969-cu ildə isə üzü kirill qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə köçürülüb. İndiyədək dərc olunmamış əsər 5 hissədən ibarətdir. «Ozan Qaravəli» əsərinin I hissəsini 2006-cı ildə yüngül redaktə ilə nəşrə hazırlayıb oxuculara təqdim etmişik. Keçən əsrin 50-ci illərində makinadan çıxan əsas və əlavə nüsxələrdə, öz əlyazmaları olan vərəqlərdə müəllif çoxsaylı əlavə qeydlər edib.

«Ozan Qaravəli»nin adına bir sıra tədqiqatçıların, xüsusən sənətşünaslıq doktoru Səadət Abdullayevanın əsərlərində tez-tez rast gəlirik.

Əlihüseyn Dağlı kimdir və nə üçün indiyə qədər geniş ictimaiyyətə az tanınır? – sualına cavab vermək üçün onun tərcümeyi-halına nəzər yetirək…

Əlihüseyn Əbdülhəmid oğlu Həmidov (partiya təxəllüsü Dağlı) 2 sentyabr 1898-ci ildə Bakı quberniyası Quba qəzası, Bərmək mahalının Xızı kəndində ziyalı ailəsində doğulub.

1906-cı ildə Əlihüseyngilin ailəsi Xızıdan Bakıya köçüb. O, 15 yaşından daş karxanasında fəhləlik edib, Bakı konkasında[1] arabaçı və konduktor, «Bakı-Kaspi» qəzetinin yayıcısı işləyib.

Bakı kommunasının hakimiyyəti dövründə paytaxt rayonlarından birinin ərzaq komitəsinin sədri olub.

Ə.Dağlı Partiya Məktəbinin ilk məzunlarından biri idi. Məktəbi əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra həmin təhsil ocağında müəllim vəzifəsində çalışıb. O, Peterburqda Hərbi Akademiyanı bitirib.

1920-23-cü illərdə Bakı qarnizonunun hərbi komissarı, Azərbaycan SSR Ali İnqilabı tribunalı kollegiyasının üzvü olub. Sərhəd briqadasının hərbi komissarı vəzifəsində işləyəndə Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və qorunması sahəsində çox işlər görüb.

Gəncədə, Ağdamda ilk musiqi məktəbləri Ə.Dağlının təşəbbüsü ilə yaradılıb.

1924-cü ildən 1932-ci ilədək Ə.Həmidov respublika Ali Məhkəməsi kollegiyasının üzvü, Gəncə qəza məhkəməsinin sədri, hərbi hissələrin və Xəzər hərbi gəmiçiliyinin hərbi prokuroru, Azərbaycan SSR Baş Milis İdarəsinin rəisi, Azərittifaqın idarə heyətinin sədri vəzifələrində çalışıb.

Ə.Həmidov bu illərdə paralel olaraq elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıqda və curnalistika sahəsində qələmini sınayıb. 1930-cu illərdə nəşr etdirdiyi «Qaragöz kəl» və «Xalçaçı Pəri» (bu əsər M.F.Axundov adına kitabxanada qorunur) adlı kitabları uşaq və gənclər üçün nəzərdə tutulub. Kitablardakı hekayələrdə müəllif yeni quruluşa uyğunlaşan insanların iç dünyasını sadə dillə, incə, bədii boyalarla təsvir edib.

1932-1937-ci illərdə Balakən, daha sonra Ağdaş rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri olub. Dəfələrlə Bakı Sovetinin, Azərbaycan SSR MİK və AK(b)P MK təftiş komissiyasının üzvü seçilib.

Azərbaycan xalqının görkəmli şairi Mikayıl Müşfiqin başqa yaxın qohumları kimi, o da, təqiblərə məruz qalmış, izlənmiş, şərlənmiş, tutduğu vəzifələrdən azad edilərək həbs və sürgünlərə göndərilmişdir. 1937-ci ildən 1946-cı ilədək Ə.Dağlı həbs və sürgün həyatı yaşayıb.

Ə.Dağlı «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni və «Əmək igidliyinə görə» medalı ilə təltif edilib.

Ə.Dağlı 28 yanvar 1981-ci ildə, Bakıda 83 yaşında əbədiyyətə qovuşub.

* * *

Əlihüseyn Dağlının «Ozan Qaravəli» adlı əlyazmasında (xüsusən II-III hissələrdə) qorqudşünaslıq üçün maraqlı məqamlar vardır. Mənbədə bilidirilir ki, Dədə Qorqudun qəbrinin 4 müxtəlif məkanda olduğu ehtimal edilir: Türkiyənin Bayburt şəhərində, İraq torpağı (Mosul), Özbəkistanın Sır-dərya vilayəti və Azərbaycan ərazisi.

---

[1] Ötən əsrin əvvəlində Bakı küçələrində işləyən nəqliyyat vasitəsi, relslər üzərində atların çəkib apardığı vaqon.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu versiyalar tarixi məxəzlərdə öz əksini tapıb. Biz o fikirdəyik ki, bunlardan ən inandırıcısı Azərbaycan variantıdır. Çünki Azərbaycanda Dədə Qorqudun bir sıra digər izləri də qalmaqdadır. Bu izlər hansılardır?

Ə.Dağlı sovet şərqşünası, «Kitabi Dədə Qorqud» dastanını rus dilinə tərcümə edərək nəşrə hazırlayan akademik Vasili Vladimiroviç Bartolda (1869-1930) istinadən Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənd yolunda olduğunu bildirir. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasında çıxışı zamanı bu haqda məlumat verir. Əlyazmada bununla bağlı Krım-tatar və Azərbaycan sovet dilçisi, ədəbiyyatşünas və şair, professor Bəkir Çobanzadə (1893-1938) ilə dialoq təqdim edilir.

B.Çobanzadə Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olduğunu deyir. Ə. Dağlı isə bildirir ki, «qəbri Dərbənd yolunda axtarmaq lazımdır». Orta əsr mənbələrində Təbriz yolu, Məkkə yolu, Saman yolu (səmavi yol), İpək yolu deyimləri kimi, Dərbənd yolu ifadəsi də tez-tez işlədilirdi. Bu yol – Dərbənddən Xəzərətrafı ərazidən və Xızı-Bərmək mahalının Altıağac kəndindən keçərək Şamaxıya qədər uzanır. Ə.Dağlı Dədə Qorqudun qəbrini məhz bu yerlərdə axtarır. Xızı-Bərmək mahalının Cığatay düzündə Giləzi kənd sakini Çoban Allahverdidən bəlkə bu tərəflərdə adi qəbirlərdən xeyli uzun məzara rast gəlib-gəlmədiyini soruşur.

Rəvayətə görə Dədə Qorqud ucaboylu (3 metrə yaxın) olub.

Çoban bir az fikirləşəndən sonra Aşağı Baxşılı kəndinin qəbirstanlığında belə bir qəbir olduğunu deyir. Ə.Dağlı bu qəbri tapır və mənbədə həmin yerin şərti «xəritəsi»ni çəkir.

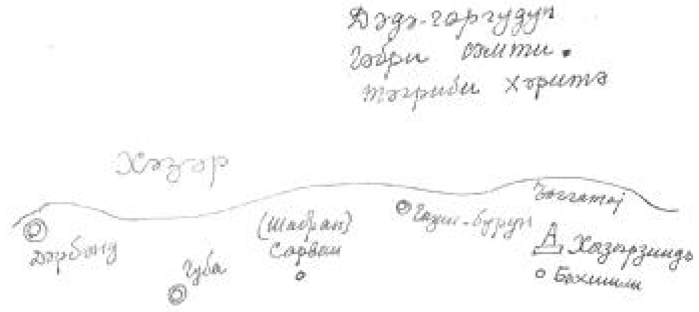

Bu qəbirin həqiqətən Dədə Qorqudun olub-olmamasını qoy mütəxəssilər müəyyənləşdirsin.

Ə.Dağlının yazdığına görə elmin sirlərinə yiyələnmək üçün Musa peyğəmbər dirilik suyu içmək üçün Makedoniyalı İsgəndər kimi, Dədə Qorqud da Xızır peyğəmbərin yanına gəlibmiş.

Haşiyə: Ədalət Rzayev «El-oba yerlərimiz» (Bakı, 2004, səh.6) adlı kitabında yazır: «Bu dağ yüksəklikləri arasında Xızı-Bərmək mahalında Baş Bərmək dağı, Xızır-zində piri kimi məşhur olan qədim bir ibadətgah da vardır ki, bu ərazidə Xızır və Musa peyğəmbərlərin görüşü haqda «Qurani Kərim»in «Kəhf» surəsində 60-cı ayədən başlayaraq sonrakı ayələrində məlumat verilir. Buna da əsasalanaraq bəzi tarixi mənbələrdə bu dağa Musa və Xızır peyğəmbərlərin dağı da deyirlər.

Tanrı Musa peyğəmbərə vəhy göndərdi: Elm elə böyük nemətdir ki, bir nəfərin onu öyrənməsi kifayət deyil. Yer üzündə elə bir şəxs var ki, Tanrı onun elmini və ilhamına düşən payı səndən artıq edibdir.

Musa dedi: Pərvərdigara, onun yerini mənə göstər ki, görüşündən faydalanım və elminin, ilhamının nurundan bir çıraq yandırım.

Tanrı Musaya xəbər göndərdi ki, «Məcməul-Bəhreyn»də onunla görüşəcəksən».

«Məcməul-Bəhreyn» sözünün mənası iki dənizin qovuşduğu yer deməkdir. Ə.Rzayev Xəzərin qədim zamanlarda iki dənizdən ibarət olduğunu qeyd edir. Bu dənizlərin arasında Türkmən sahillərinə qədər bərzəx, yəni ensiz quru zolağ olubmuş. Sonralar dənizlərin səviyyəsinin qalxması nəticəsində quru zolağ yuyulub getmiş, iki dəniz bir-birinə qovuşmuşdur. Bu ərazi – Xəzərin Xızır-zində piri yaxınlığındakı sahilləri «Məcməul-Bəhreyn» adlandırılıb. Görünür Musa peyğəmbər Xızır peyğəmbərlə burada görüşüblər…

Dədə Qorqud da ömrünün son illərini Xızır-zində ziyarətgahı ətrafında keçirir ki, peyğəmbərlə rastlaşıb, ondan dirilik suyunun yerini soruşsun. Görünür bu, Dədə Qorquda nəsib olmayıb. O, xəstələnir, dünyasını bu dağlarda dəyişir və orada da dəfn edilir. Sonralar onu müşayiət edənlərin bir hissəsi qəbirin ətrafında məskən salıb.

Orta əsrlərdə ozanlara bəzən baxşı da deyiblər. Türkmənistanda indi də ozanı baxşı adlandırırlar. Bütün türk ellərindən baxşılar Dədə Qorqudun qəbrini ziyarətə gələrmiş və onların da bir çoxu geri dönməyib, burada yurd salıblar. Beləliklə, bu yaşayış məntəqəsi onların şərəfinə Baxşılı adlandırılıb. Sonralar təbii fəlakət nəticəsində həmin kənd dağılıb, sakinləri isə Xızı-Altıağac yolunun üstündə məskunlaşıblar və bura Yuxarı Baxşılı adlanıb. Ə.Dağlıya görə Baxşılı kəndinin sakinləri Dədə Qorqud yadigarlarıdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dədə Qorqudun Xızı-Bərmək mahalında olması barədə tarix elmləri namizədi, professor Tərlan Ağayev də «Azərbaycanın Xızı-Bərmək mahalının tarixi» (II hissə) adlı əsərində (Bakı, «Mütərcim», 2006, səh. 3, 20-21) geniş məlumat verir. Kitabda bu mahalda olmuş alman alimi və səyyahı Adam Olearinin (1603-1671) 1643-cü ildə qələmə aldığı xatirələri, yəni yerli camaatdan eşitdiyi Dədə Qorqudun Xızı-Bərmək mahalına gəlişi haqda qeydləri verilir: «İmam Qorqudun qəbri dağda idi. Qorqud haqqında söyləyirlər ki, o, Məhəmmədin (s.ə.) dostu olmuş, həmişə onun ayaqları yanında oturmuş, ondan dərs almış və onun ölümündən sonra 300 il yaşamışdır. Onun qəbri qayalıq bir dağda olmuş böyük bir mağara içindədir. Tabutun yanında bir qarı oturub gözətçilik edirdi. Şəhərdən və uzaq yerlərdən çox-lu qadın və qızlar gəlmişdilər. Dua etdikdən sonra onlar qarıya bir para pay verirdilər. O da müqəddəs bir adam sayılırdı və gecələr tabutun yanında söndürmədən çıraq yandırırdı» («Opisaniye puteşestviə v Moskoviö i çerez Moskoviö v Persiö i obratno», alman dilindən ruscaya tərcümə, SPB, 1906).

Xatırladaq ki, A.Oleari 1636-cı ildə Şlezviq-Holşteyn səfirliyi nümayəndə heyətinin tərkibində katib və daha sonra məsləhətçi kimi çalışmış, Şamaxı, Xızı-Bərmək və Ərdəbildə olmuşdur.

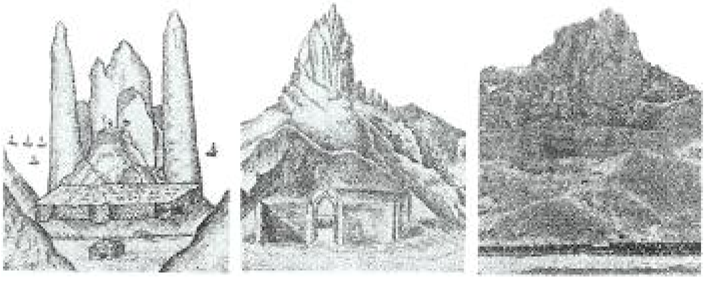

Ə.Dağlı əlyazmada Baş Bərməkin müxtəlif əsrlərə aid şəklini təqdim edir: Solda 1683-cü ildə Engelbert Kempferin (1651-1716) çəkdiyi, ortada 1770-ci ildə Samuel Qotlib Qmelinin (1745-1774) və sağda Baş Bərməkin müasir günlərdəki fotosu.

Bu şəkillər alman səyyahları E.Kempferin («Amoenitatum exoticarum politico-physico medicarum», Fasciculus V.Lemgoviae, 1712 S. 740-745) yol qeydlərində və S.Qmelinin «Üç təbii aləmi tədqiq etmək üçün Rusiyaya səyahət» («Puteşestviye po Rossii dlya issledovaniya trex çarstv yestestva», almancadan rus dilinə tərcümə, 3 hissəli, SPB, 1771-85) adlı xatirəsində öz əksini tapır.

E.Kempferin çəkdiyi Xızır-zində (Baş Bərmək) pirinin rəsmi də tarixi baxımdan çox maraqlıdır. Bildiyimiz kimi, E.Kempfer 1683-84-cü illərdə Azərbaycanda olmuşdur. Ə.Dağlının yazdığına görə bu rəsmdə Dədə Qorqudun qəbri görünür.

Ə.Dağlı Siyəzən sözünün etimologiyası barədə də maraqlı fikirlər irəli sürür. Siyəzən sözünü bir çoxları «siyə» – qara, «zən» – arvad mənasında açırlar. Ə.Dağlı bu fikirlərlə razılaşmır. Xızı-Bərmək mahalında qadın, arvad adıyla bağlı heç bir yaşayış məntəqəsi yoxdur. Əslində ciddi dağlı mentaliteti buna heç cür yol vermir. Ə.Dağlı Siyəzən sözünün də Dədə Qorqudla bağlı yarandığını izah edir. Onun fikrincə Siyəzən – «saya» (daha doğrusu, «sayaçı») və «ozan» sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Siyəzən kəndi vaxtilə Aşağı Baxşılı kəndinin bir neçə kilometrliyində olub. Ə.Dağlıya görə Dədə Qorqudun qəbrini ziyarətə gələn ozanların bir hissəsi də burada məskunlaşıb və kəndi Sayaozan adlandırıblar. Sonralar «Sayaozan» «Siyəzən»ə çevrilib.

Maraqlıdır ki, Xızı-Bərmək mahalında «qorqud» adlı xörək də vardır. Bu xörəyi Baxşılılar xüsusi usta-lıqla, çox ləzzətli bişirirlər. Ə.Dağlı mənbədə bu xörəyin reseptini təqdim edir. Görünür «qorqud» xörəyini Dədə Qorqud icad edib, ya da xoşladığı xörəklərdən biri olduğundan onun şərəfinə belə adlandırılıb.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Ə.Dağlının olduqca qiymətli əlyazmasına istinadən Dədə Qorqudun qəbrinin yerini müəyyənləşdirmək mümkündür. Həmçinin A.Olearinin qeydlərinə əsasən Dədə Qorqudun yaşı 300 il deyil, daha çox olduğu müəyyənləşir. Bildiyimiz kimi, həzrət Məhəmməd (təq-ribən 17.08.570-08.06.632) peyğəmbər 632-ci ildə dünyasını dəyişib. Deməli, Dədə Qorqud 932-ci ilə qədər yaşayıb. Hər halda Dədə Qorqud Məhəmməd (s.ə.) peyğəmbərlə görüşəndə də müdrik ağsaqqal olub. Bu faktlara əsaslansaq Dədə Qorqudun ən azı 340-350 il ömür sürdüyünü söyləyə bilərik.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«DƏDƏ QORQUD» DASTANINDA İNSAN HAQLARI

Abbas Hüseynli
Azərbaycan

Türk Dünyasının qədim inçilərindən olan KDQ-un yaşını və konkret hansı ərazidə yaranmasını müəyyən etmək sahəsində dünya türkoloq alimləri çox yazmışlar. Buna baxmyaraq KDQ-un yaşını və yarandığı konkret ərazini müəyyən etmək mükün olmamışdır. Bunun bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur ki, bu səbəblərdə imkan verməmişdir ki, obyektiv keçrçəklik üzə çıxsın.Mənə elə gəlir ki, KDQ-n ərazisi Sbirdən, Altaya, Asiyadan, Avropaya qədər olan böyük bir ərazidir.Harada Türklər yaşamışlar və yaşayırlar o, ərazi KDQ-n yaranma yeridir.

Azərbaycan Respublikasında KDQ-un 7-ci əsrin yadigarı olduğu və bu əsrdə yaranması barədə alimlərin irəli sürdükləri mülahizələr dövlət səviyyəsində KDQ-un il günü kimi təntənəli surətdə qeyd edildi. Hələ o, zamanlar KDQ barədə müəyyən edilmiş 7-ci əsrin səhv olmasını irəli sürsəkdə buna məhəl qoyan olmamışdır.Buna baxmayaraq KDQ-un ilinin müəyyən edilməsi özlüyündə təqdirəlayiq bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Ona görə ki, KDQ-un hansı xalqa məxsus olması barədə də ziddiyyətli fikirlər ortaya çıxmışdır.

KDQ yuxarıda qeyd edildiyi kimi Turk dünyasının incisidir. Bunu Türk ədəbiyyatşunaslığından kənarda öyrənmək mümkün deyildir. Bu dastan həm Anadolu türkünün, həm Azəri türkünün, həm Özbək türkünün, həm Kərkük türkünün, həm Türkmən türkünün, həm Tatar türkünün, həm Qazax türkünün, həm də adları qeyd edilməyən başqa türklərin dastanıdır. KDQ un yaşı barədə danışanda onu yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu dastan türk xalqının adət və ənənələrini, onun içtimai siyası və sosial mühütini özündə əks etdirir. Hətta mən bu dastanın tarixini Türkün yarandığı tarixə aid etsəm bəlkədə səhv etmərəm.

KDQ uzun əsrlər ərzində demək olar ki, hər bir millətin alimi tərəfindən özünəməxsus tərzdə öyrənildiyi üçü onda bir çox ziddiyyətli hallar ortaya çıxmışdır. Elmə məlum olan KDQ-un yazılma nüsxələri Drezden və Vatikanda saxlanılan nüsxələrdir. Bu nüsxələrin həqiqətən ilk yazı nüsxəsi olmadığı alimlər tərəfindən tam şəkildə təsdiq edilmişdir. Bu qeyd edilən hər iki nüsxə sonradan üzü köçürülmüş nüsxələrdir. KDQ boylarının hər birisi bir tarixi hadisədir. Bu tarixi hadisə konkret olmuş tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Boylarda adı çəkilən şəxslərin hamısı türk adlarıdır. Aparılan danışıqlar, atalar misalları ,ailə-məişət məsələləri türklərin keçmişini əks etdirir. Orada olan adətlər hal-hazırda da türklər tərəfində icra edilir.

KDQ-da olan adətlər sonrakı vaxtları sanksiyalaşdırılmış adətlər şəklində özünü göstərir. Bu adətlərin qədimliyi onların ibtidai-icma qurluşuna aid olması heç kimdə şübhə yaratmamalıdır. Ona görə ki, KDQ-un hər bir boyu ayrılıqda götürüldükdə orada qəbilə -tayfa münasibətləri özünü göstərir. Burada biz nə dövləti, nə qəbul edilmiş qanunları, nə də hər-hansı bir qoşun hissəsinin olmasını görmürük. Belə ki, dövlət mexanizminin olmadığı tayfada idarəçilik məsələsi tayfanın ağsaqqalı tərəfindən həyata keçirilir. Ağsaqqaldan sonra hakimiyyətə onun oğlunun gəlməsi özünü göstərir. Bütün münasibətlər ağsaqqal taya başçısı tərəfindən müəyyən edilir. Hər bir tayafanın kişi üzvü həmin tayfanın əskəri, tayfanı yadellilərdən qorumaq üçün həmişə hazır olan əskərdir. Tayfanın qadın və kişi üzvüləri arasında heç bir fərq yoxdur. At minmək, ov etmək yadellilərlə davaya getməkdə də qadınlar sərbəst-dirlər.Qadın hüquqi, qadına hörmət, qadın namusunu qorumaq şərəfli bir hal kimi KDQ boylarında özünü çılpaqlığı ilə göstərir. Hətta boyun bir yerində Qazan xanın öz ailəsini yadellilərdən qorumaq üçün döyüşə gedərkən «Qaraca Çobanın» ona kömək durmasına öz etirazını bildirir və öz ailəsini, öz namusunu yadellilərlə təkbaşına döyüşüb xilas edəcəyini göstərir.

Dünyada çox millətlər var ki, özlərinin tarixini əks etdirə bilən dastanlara malikdirlər. Rusiya şifahi xalq ədəbiyyatında qəhramanlıq dastanı kimi özünü göstərən dastan «İqor polku haqqında» dastandır. Bu dastanın tarixini Rus alimləri 12-ci əsrə aid edirlər. Dastan Rusiya şifahi xalq ədəbiyyatının ilk dastanı kimi özünü göstərir. Dastanda İqor polkunun əskərlərinin şücayətlərindən, onların göstərdiyi qəhramanlıqlardan bəhs edilir.Bu dastan Rusiya tarixində sevilə-sevilə oxunulan və Rus xalqının mənliyini özündə əks etdirən bir dastan kimi təcəssüm etdirilir.Bütün bunlara baxmayaraq bu dastanında əslən hansı xalqa məxsus olması sahəsində də alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır.

Türk dünyasının qəhramanlıq dastanı olan KDQ dastanı bütöv türk dünyasını birləşdirməyə qadir bir dastan olsada bu dastan türk dünyasında öz layiqli yerini tapmamışdır. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Bunlardan birincisi Türk dünyasına daxil olan miillətlərin daima yabançı və manqurtlaşmış şəxslər tərəfindən idarə olunmaları olmuşdur. Heç kimə gizli deyil ki, Türk sözü, türk məfhumu hal-hazırda da Rus və Fars şovunistləri tərəfindən lənətlənən, sevilməyən sözlərdir. Türk millətinə mənsub olduğu

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

üçün hər bir istedadlı şəxs qeyd edilən dövlətlərdə heç bir yüksək mənsəb tuta bilməz və həmin dövlətlərdə sevilə bilməz.

Dünyada insan haqlarından söz açan Avropa Şurası və Avropa birliyi belə türk dünyasına qarşı həmişə qısqanc olmuş və türk dünyasında pozulmuş hüquqların bərpasına heç bir köməklik etməmişlər. Uzun müddət Avropa birliyinə daxil olmaq istəyən Türkiyə dövlətinin qarşısını müxtəlif yollarla xristian Avropa dövlətləri almışlar və alırlar. Azərbaycan ərazilərinin 20 faizdən artıq hissəsinin işxalı da buna misal ola bilər. Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları AŞ-nın üzvü olsalarda onların birinin işxalçı, digərinin isə işxala məruz qalan dövlət kimi tam şəkildə tanınması olmamış nə AŞ-si, nədə ki, dünyada xalqların və dövlətlərin mənafeyini qorumalı olan BMT-ı Azərbaycanının ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində əməli işlər görməmişlər. Burada əsas amil Azərbaycanın türk, müsəlman Respublikası olmasıdır.

KDQ dastanı əsrin ortalarında öz inkişafının yüksək zirvəsinə catsada son vaxlar onun geniş şəkildə öyrənilməsi demək olar ki, dayanmışdır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən alimlər isə yalnız bu dastanını poetik hissəsinə daha çox fikir verir. Bu dastanını qədimliyi və Türk dünyasını birləşdirmək yolunda ata biləcəyi elmi hisəsinə demək olar ki, toxunmurlar.

Dünyanı gözəllik xilas edəcəkdir fikri mənə elə gəlir ki, tam döğru fikir deyildir. Dünyanı adil şəxsiyyətlər xilas edəcəkdir demək mənə elə gəlir ki, daha inandırıcı olardı. Dünyada çoxlu şəxsiyyətlər olmuş və onlar çox böyük işlər görmüşlər. Bu şəxsiyyətlər içərisində Qorqud Atanını rolu türk dünyasında əvəzedilməz sayılmalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq Qorqud Atanını şəxsityyətini, onun xidmətlərini onun türk dünyasının ağsaqqqalı olduğunu bütün dünyaya, əsasəndə türk xalqlarına çatdırmaq sahəsində əməli işlər görülməlidir. Biz türklər başa düşməliyik ki, bizim dədəmiz birdir, o da Qorqud dədədir.

Dünya ərazisi ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən artıq bölüşdürülmüşdür. Hər bir böyük dövlət özündən kiçik olan dövlətin ərazisi və xam malı üzərində hegomonluq siyasəti yeridir. Bu gün böyük dövlətlər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün ayrı-ayrı hissələrə parçalanmış millətlərdən geniş şəkildə istifadə edirlər. Buna misal olaraq Rusiya dövlətinin Qafqazda ermənilərdən, ABŞ-nin İraqda kürdlərdən istifadə etməsi göz qabağındadır. Türk dünyası İraqın qədim türk ərazisi olduğunu dünyaya çatdıra bilməmiş və həmin ərazidə yaşayan 3 milyondan artıq soydaşımız olan türkmənlərin mənafeyini qorumaq sahəsində heç bir əməli addım atmamışlar. Bunun əsil səbəbi İraq barədə, İraqda yaşayan türkmənlər barədə öz dövlətlərində heç bir maarifləndirmə işinin aparılmamasıdır. Bu gün Qazağıstan, Özbəgistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Türkiyə Respublikası İraqda baş verən hadisələrə laqeyid qalır və həmin ərazilərin parçalanmasına, orada türk dünyasına qarşı çevirləcək Küd dövlətinin yaranmasına heç bir maneçilik göstərmirlər. Açınacaqlı hal ondadır ki, həm Rusiya, həm Amerika, həm də Avropv dövlətlərində türk dünyasını öyrənən institutlar, elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərdiyi halda Türk dövlətləri bir millət müxtəlif dövlətlər olduqlarını tam şəkildə dərk edə bilmirlər. Onların arasında müxtəlif formada ayrıseçkilik toxumları səpilir, onları bir araya gətirə biləcək nələr vasa onların geniş şəkildə təbliğinin qarşısı alınır. Buna misal olaraq KDQ-dastanının türk dünyasında lazımınca təbliğ olunmamasıdır.

KDQ dastanını oxuduqca insanın şərəf və ləyaqətinin, onun haqlarının yüksək səfiyyədə qorunmasının şahidi oluruq. Cəmiyyətdə yaşayan şəxslərin azad olmalarını, öz qabiliyyət və istedadlarına görə yer tutmalarını görürük. Qorqud Atanını ağsaqqal kimi hər bir şəxsə əməllərinə görə ad qoyması buna misaldır.

Uzun əsrlər boyu qadın hüquqları kobud şəkildə pozulmuş, qadına, anaya hörmət aşağı səviyyədə özünü göstərmişdir.KDQ-da isə qadına, anaya hörmət ona sitayiş etmək hər bir kişinin müqəddəs borcu saylırdı.Ana haqqını itirmək ən böyük günah hesab edilirdi.Ata,ana nəsihəti, kiçiyin böyüyə ehtiram və sayğısı övlad üçün hər şeydən üstün hesab edilirdi.Biz dastanda kişi, qadın ayrıseçkiliyinə rast gəlmirik. Dastanın heç bir yerində qul əməyi və ya kiminsə hər-hansı bir formada alçaldılmasını, işgəncəyə məruz qalmasını görmür və belə hallara rast gəlmirik.

1949-cu ildə yaranmış Avropa Şurası «İnsan hüquqları və əsəs azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiya qəbul etmişdir. Həmin Konvensiyada olan 59 maddə Avropa Şurasına daxild olan dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsi vacib olan maddələrdir.Cox təssüv ki, bu maddələr tam şəkildə yerinə yetirilmir və insan hüquq və azadlıqları bəzi hallarda kobud şəkildə pozulur.Bütün bunların qarşısını almaq üçün yenə də KDQ dastanından isifadə edilməlidir.

Respublikamızda cinayət hadisələrinin təhlili göstərir ki, baş vermiş hadisələrin əksəriyyəti ailə məişət zəmnində baş verən hadisələrdir. Bu hadisələrdə böyüyə, ağsaqqala hörmət, qadın müqəddəsliyi, qardaş- bacı münasibəti demək olar ki, pozulmuş və nəticədə ağır cinayət hadisələri baş vermişdir. Baş vermiş cinayət hadisələrinin əksəriyyəti əmlakın bölüşdürülməsi və əmlakın ələ keçirilməsinə yönəlmiş tamah hissləri olmuşdur.Təkcə qanunların gücü ilə bu hadisələrin qarşsını almaq mümkün deyildir. Bunun üçün orta və ali məktəblərdə KDQ-un bir müqəddəs kitab kimi öyrənilməsi vaçibdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycanda yaşayan türklərin demək olar ki, hamısı müsəlmandır. İslam dini Azərbaycanda yaşayan türklərin dinidir. Bu dinin müqəddəsliyini hər bir türk başa düşür və ona etiqad edir. İslam dini insanların mənəviyyatınının kamilləşməsində böyük rol oynayı. Buna baxmayaraq bu dindən öz çirkin məqsədlərini həyata keçirməyə və bu dini olduğundan başqa formada göstərməyə çalışan fars şovunizmi hələ də fəaliyyət göstərir. Fars milllətçiləri islam dinini parçalamaqla türk dünyasına qarşı istifadə etmişlər. Müsəlman aləmində şiə, sünüü deyərək xalqları bir-birinə qoyanlarda məhz farslardır. Hal-hazırda onların birindən soruşulsa ki, Müəhəmməd pyğəmbər /ə.s/ şiədir ya sünii. Onlar bunu susmaqla qarşılayacaqlar. Mən din sahəsinin mütəxəssisi olmasamda onu göstərə bilərəm ki, islam dininin yayılmasında türklərin xidmətləri ərəblərin xidmətlərindən də qat-qat üstündür. Dünyanının çox yerlərində Türklər tərfindən məsçidlərin, mədrəsələrin tikilməsi olduğu halda biz farslar tərəfindən bunun edilməsini görmürük.Fars millətcilәri elə bir çirkin siyasət yeridiblər ki, indinin özündə belə İranda öz doğma el-obasında yaşayan türklərdən bəzilərindən soruşanda ki, millətin nədir onlar müsəlmanam deyirlər.KDQ dastanı İran deyilən ərazinin əhalisinin 80 faizini təşkil edən Türkmən, Qazax və Azəri Türklərini özündə birləşdirə bilən bir dastandır.

Yaşadığımış kommunst rejimində hakimyyətdə olan erməni, gürcü və rusların KDQ dastanına qisqanclıqla yanaşmasının şahidi olmuşuq. Onlar bu dastanı biz türklərin gözündən salmaq üçün öz manqurtlarımızdan da geniş şəkildə istifadə etmişlər. Həmin şəxslərin adı millətimiz tərəfindən bilinsədə onlar üzə çıxmamış və xalq tərəfindən lənətlənməmişlər. Buna görədə bu günün özün də belə KDQ haqqında lazımı elmi araşdırmalar xalqın öz daxilində geniş şəkildə aparılmalıdır.Xalqa alimlər tərəfindən real gercəkliklər izah edilməlidir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİ VƏ «MANAS»

F.e.n. Adil Cəmil
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

«Manas» eposu ulu türk mədəniyyətinin və mənəviyyatının qədim izlərini saxlamaq, eləjə də digər eposlarımızın ənənəvi motivlərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini əxz edərək yaşatmaq baxımından çox dəyərli tədqiqat obyektidir.

Bu dastanı türk xalqlarının digər eposları ilə müqayisə etməzdən öncə daha qədim adət-ənənəmizin - şaman deyimlərimizin, eləcə də qəbirüstü yazılarımızın «Manas» ruhuna qohumluğunu arayaq: «Manasda şamanizmdən qalan ünsürlər bir çox iz buraxıb. Belə ibtidai izlər Yakut, Altay, Xakas dastanlarında da mühafizə edilib. Məsələn, Altayların şaman ayinlərində aşağıdakı kimi qədim deyimlər mühafizə edilmişdir: Qopanı necə birləşdirmək olar? Bu qədim deyimin bir az dəyişik biçimi qırğız dastanında da görünür. Məharətli Kanıkeyin «qopanı birləşdirən, dağılanı toplayan» deyiminə bütün variantlarda rast gəlirik» [1. 23].

Türk tarixinin, türk mənəviyyatının, eləcə də türk dastançılığının əsasında dayanan, ilk yazı mədəniyyətimiz, ilk ədəbi nümunəmiz Orxon-Yenisey abidələri ilə «Manas» eposu arasındakı ruhi doğmalıq, «qan qohumluğu» nə qədər heyrətamizdir.

M.Erkinin «türk qürurunun ilahi yüksəkliyi, türk fədakarlığı və ləyaqətinin böyük örnəyi, türk ictimai həyatının ülvi tablosu, türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri» [2. 328] adlandırdığı Orxon-Yenisey mətnləri sadəcə epitafiya deyil, bir millətin yaxın və uzaq gələcəyinə işıqlı yol göstərən müdrik nəsihətlər və ölməz vəsiyyətlər toplusu, tale kitabəsidir. Orxon-Yenisey mətnlərindəki deyim, ifadə tərzi, motiv və üslub sonrakı türk dastan ədəbiyyatında öz inkişaf davamını tapır. Bilgə Xaqanın sal daşlardan «boylanan» vəsiyyətinə diqqət yetirək: «Ey türk milləti! Bəylər! Sözümü eşidin! Türk millətini toplayıb el-obanın vəsfini bu daşa yazdım. Millət yenə səhv edərsə, öləcəyini də bu daşa həkk elədim. Hər nə sözüm varsa yazdım. Ona baxaraq bilin, indiki türk bəyləri!» [2. 512] Bu motiv «Manas» eposundakı «Kökötöyün vəsiyyəti» boyu ilə səsləşir. Dastandan məlum olduğu kimi, Kökötöy vida mərasimində oğluna və xalqına vəsiyyət edir. Həmin vəsiyyətdən bir parçanı xatırlatmaqla qeyd etdiyim üslub və motiv qohumluğuna «güzgü tutmaq» istərdim:

«Ey obam, çalışqan ol!
Bundan başqa diləyim yox, oğlum.
Bundan başqa sözüm yox, obam...
On iki boyu yığıb el qıldım...» [1. 26]

Qeyd edək ki, «Manas» trilogiyasını ilk dəfə tam şəkildə yazıya alıb 1885-ci ildə qırğız və alman dillərində nəşr etdirən görkəmli türkoloq akademik V.V.Radlova görə də bu eposla Orxon-Yenisey mətnləri arasında ruhi-mənəvi bağlantılar mövcuddur. Bu mövcudluq ona görə inkarolunmazdır ki, ibtidai epik təfəkkürdən dastan ədəbiyyatı sivilizasiyasına qədər ədəbi mərhələlərdən keçən türk qövmü özü-özündən ayrı düşə bilməzdi... Epitafiyadan dastana, kitabədən kitaba gedən yolda türk qövmü türk olaraq qalmışdır!

Görkəmli Azərbaycan alimi, professor Yaşar Qarayev türk xalqlarının dastan yaradıcılığını haqlı olaraq belə dəyərləndirir: «Etnik-milli və əxlaqi dəyərləri ölümün əlindən Bilqamıs, Manas və Qorqud alır. Təməli və tağı daşdan yox, sözdən tikilən mənəvi ehramın - piramidanın adı Şərqdə dastandır. Üstəlik, türk mifi və eposu türk üçün həmişə təkcə amansız Zamanın yox, həm də yabançı məkanın, yad etnik mühitin hücumundan müdafiənin silahı və qarantı olub» [3. 299, 300].

Milli və əxlaqi dəyərlərimizi, tarixi yaşantılarımızı «ölümün əlindən alan» türk dastanlarında həm də ölümlə mübarizə, ölümü öldürmək meyli, əbədiyyət eşqi çox güclüdür. Başqırd dastanı «Ural Batır»da «ölümü öldürmək» meyli «Dədə Qorqud»un «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul» boyundakı ölümü (əzrayılı) öldürmək istəyi ilə tam səsləşir. «Ural Batır»da «ölümün adamları öldürdüyünü görən qaçqın ərlə arvad ölümü öldürməyi oğlanlarına tapşırır» [4. 38].

«Dədə Qorqud»da isə Dəli Domrul ölüm mələyi Əzrayılı öldürməyi öz öhdəsinə götürür. Obanın adlı-sanlı, sayılıb-seçilən bir igidi ölərkən bundan təsirlənən Dəli Domrul Allaha yalvarıb belə söyləyir: «Ya qadir Allah, birligin, varlığın, haqıçün. Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim - yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almıya».

Günlərin birində Dəli Domrul qırx igidlə yeyib-içib, əyləndiyi saraya Əzrayıl daxil olur. O, heç kəsin yox, yalnız Dəli Domrulun gözlərinə görünür. Bu «heybətli qoca» mənəm-mənəm deyən igidi vahiməyə salır. Lakin Dəli Domrul özündə qətiyyət taparaq qılıncını sıyırıb Əzrayillə savaşa girir. Dastanda həmin məqam belə təsvir olunur: «Mərə Əzrayil, mən səni gen yerdə istərdim, tar yerdə eyü əlümə girdin, olamı? - dedi. Mən səni öldürəyim, yaxşı yigidin canını qurtarayım - dedi. Qara qılıcın sıyırdı, əlinə aldı; Əzrayili çalmağa həmlə qıldı. Əzrayıl bir gögərçin oldı; pəncərədən uçdı-getdi».

Kumıkların «Cavat haqqında nəğmə» folklor nümunəsində də qəhrəman ölüm mələyi əzrayılla dö-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yüşə girir. Bu paralellər qohum köklərdən xəbər verir.

Əgər Dəli Domrul obanın adlı-sanlı bir igidinin ölümünə dözməyib Əzrayili öldürmək qərarına gəlirsə, Bilqamıs da dostu, silahdaşı igid Enkidünün ölümünü ağır kədər və üzüntü ilə qarşılayır və öz aləmində bu suala cavab axtarır:

«Görən bir də ölülər
Günəşi görə bilər?» [5. 54]

Enkidünün ölümü Bilqamısı sanki yuxudan oyadır. Bu gerçəklik onu həyatın əbədiliyinə yox, ötəriliyinə yavaş-yavaş inandırmağa başlayır. O, nə zamansa beləcə öləcəyini, həyatla, işıqlı dünya ilə vidalaşmaq məcburiyyətində qalacağını düşünüb qorxu hissi keçirir:

«Bilqamıs əziz dostu Enkidüdən ötəri
Acı-acı ağlayıb, gəzir çölü, düzəni:
- Mən də öləcəyəmmi bir gün Enkidü kimi
Qorxu canımı alır, qüssə yeyir içimi» [5. 55].

Məhz bu andan Bilqamıs əbədi həyat, ölməzlik sorağı ilə yollar yorub Dədə Utnapiştinin nişan verdiyi «dirilik çiçəyini» dəryanın dibindən dərməyə müvəffəq olsa da onu ilan oğurlayır, həmin çiçəyi öz elinə, obasına - Uruka çatdırmaq niyyəti puça çıxan qəhrəmanın psixoloji sarsıntıları fonunda insan ömrünün müvəqqəti, dünyanın fani olması həqiqəti bir daha vurğulanır.

Göründüyü kimi «Bilqamıs ölmək istəmir, çünki əməldən doymayıb, doysaydı ölərdi. Əsl qəhrəmanlar belədir, əməl, amal onlarda əbədi eşqə, vurğunluğa çevrilir. Bilqamısın ölüm qorxusu, «əbədi həyat» çırpıntıları da bununla bağlıdır» [2. 111].

Ümumtürk epik təfəkküründəki paralellər isbat edir ki, Bilqamıs tək deyil. Başqırd dastanı «Ural Batır»da qoca Yanbirdə bütün yer üzündəki canlıları məhv edən ölüm haqqında bahadır oğlanlarına - Ural və Şulgenə məlumat verir. Sonra onlara ölümdən qurtuluş yolunu da nişan verir. Bu yol həyat bulağı olan Yanşişmana gedən yoldur. Ölməzlik, əbədilik üçün o bulağı axtarıb tapmaq gərəkdir.

Bu motivə Azərbaycan aşıq yaradıcılığının şah əsərlərindən olan «Koroğlu» eposunda da rast gəlirik. Gözü tutulmuş Alı kişi işıqlı dünyaya baxmağın nicatını yeddi ildən bir çağlayıb-köpükləyən Qoşabulaqda görür. İnsana şəfa və qəhrəmanlıq verən bu sehrli bulağın suyu Alı kişinin gözlərini açmağa qismət olmasa da, heç kəsin tanımadığı Rövşənin Koroğlu kimi məşhurlaşmasına rəvac verir. Çünki Rövşən Qoşabulağın köpüklü suyundan içmək səadətinə qovuşa bilir, lakin bu sudan atasına aparmağı unutduğu üçün əzab çəkir:

«Dirilik çiçəyi» axtaran və onu min bir əzabla tapandan sonra ilana oğurladan Bilqamısla atası Alı kişinin gözlərinin açılması ümidini Qoşabulağa bağlayan, lazımi məqamda isə ikicə damlasını ələ keçirə bilməyən Koroğlunun təəssüfü paralellik təşkil edir. «Bilqamıs və Koroğlu obrazlarını başqa epik qəhrəmanlardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, hər iki bahadır özündən güclüyə basılanda rəqibini alqışlayır, onun hünərini etiraf etməyə utanmır. Bilqamıs Enkidüyə, Koroğlu isə Giziroğluna yenildiyini kişi kimi boynuna alır» [5. 88].Türk xalqlarının mifik təfəkküründə özünə geniş yer almış «su» kultunun izləri günümüzəcən gəlmişdir. Onu da qeyd edək ki, su və yaşıllıq ilahəsi eyni olmuşdur. Bunu Bilqamıs dastanındakı «dirilik çiçəyi»nin, «Ural Batır»dakı Yanşişmanın, «Koroğlu»dakı Qoşabulağın timsalında görürük. Mərhum professor Mirəli Seyidova görə «Suya, su tanrısına tapınma türkdilli xalqlarda o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta uşağı olmayan qadınlar sudan uşaq da diləmişlər. Qırğızlarda və qazaxlarda doğmayan qadın övladı olması üçün tək bitən ağaca, bulağa, suya qurban kəsib orada gecələrmiş» [6. 218].Türk xalqlarının folklor yaddaşında, mifik təfəkküründə su onqonu ilə bağlı maraqlı məqamlar və ənənələr çoxdur. Bu məqamlara Dədə Qorqudla bağlı əfsanələrdə də rast gəlirik. Rəvayət olunur ki, Dədə Qorqud gedərkən qəbir qazanları görür və bunu kimin üçün qazdıqlarını soruşanda onlar «Qorqud üçün» cavabını verirlər. Başqa bir yerdə də eyni əhvalat baş verir və ölümdən qaçmaq istəyən qoca Qorqud bir çayın üstündə xalça salıb qopuz çalır. Lakin burada da ölümdən yaxa qurtara bilmir...

Epik təfəkkürümüzdə dərin iz salan əbədi həyat, ölməzlik, dirilik çeşməsi axtarışı bəzi dastanlarımızda «ölüb-dirilmək» motivi ilə sonuclanır ki, bunlardan biri də «Manas»dır. «Manas» eposunun bir neçə variantında Manasın öləndən sonra dirilməsi təsvir olunur. Bu olay üç dəfə baş verir. İki dəfə Manas zəhərlənmədən ölür. Lakin Manas boyda qəhrəmanın xəyanət qurbanı olaraq dünyasını dəyişməsini, görünür, dastan yaradıcıları bağışlaya bilmir və «döyüşçü döyüşdə ölməlidir» epik ənənəsinə üstünlük verir.Eposda Manasın öldüyü epizodlardan ən təsirlisi Kanıkeyi toy edib gəlin apardığı gündür. Həmin gün xəyanətkar Mendibay Manası zəhərləyir, Manas ölür. Toy yasa çevrilir. Adamlar dağılışıb gedir. «Dastanın davamında dirildikdən sonra Manas çorolarıyla birlikdə qayınatasının öydüyü Kanıkeyi sevindirmək üçün yanına gedir, Kanıkey Manası, çoroları ağırlayıb hədiyyələr verir» [7. 391].

Türk boylarının şifahi ədəbiyyatında, xüsusən dastan yaradıcılığında yer tutan «ölüb-dirilmə» motivi qəhrəmanın ölməzliyi və buna rəğmən xalq iradəsinin yenilməzliyi kimi təqdim olunur. Ümumtürk dastançılığı üçün səciyyəvi olan bu epik ənənə türk-tatar folklorunun qiymətli incilərindən olan «Çora Ba-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tır» eposunda da diqqəti cəlb edir. «Çora Batır» dastanının Türkiyədə yaşayan Krım türkləri arasında yayılan variantında dastanın sonu Çora Batırın atı ilə dənizdə qeyb olması, onun ölümünə inanmayan rus əsgərlərinin qırx gün-qırx gecə orada gözləmələri və onun diriləcəyinə inamla bitir. Krım türkləri Çora Batırın onları rus zülmündən qurtarmaq üçün diriləcəyinə inam bəsləyirlər [8. 257].

Onu da qeyd edək ki, «ölüb-dirilmə» motivi şamanizm ilə sıx bağlı olduğundan «Manas» eposunda şamanist dünyagörüşün də izlərini görməmək mümkün deyildir. Tarixən Altay, Türküstan və Yakutstanda məskunlaşmış şamanların fövqəladə həyat tərzinin bəzi elementləri istər-istəməz bu mühitdən «göyərib çıxan» xalq yaradıcılığı nümunələrinə - o cümlədən «Manas»a hopmalı idi.

Dünya xalqlarının mifik təfəkküründən və bu təfəkkürdə özünə yer almış «həyat ağacı»ndan bəhs edən tarixçi alim V.V.Yevsükov yazır ki: «Həyat ağacı əski şaman dinində çox mühüm rol oynayır. Məhz orada (şamanizmdə - *A.C.*) bu obraz bütün detalları ilə verilib. Şamanlar fövqəladə qabiliyyət sahibi olaraq istədikləri vaxt başqa aləmə, Allahın və ruhların yanına gedə bilirlər». Ruh birləşdiriciləri, insanı öləndən sonra diriltməyi bacaran qam-şamanlar haqqında əski rəvayətlər türk xalqlarının hafizəsində və yazıya alınmış folklorunda yaşamaqdadır. Rəvayətə görə şamanlar qamlığa başlayanda ölmüş adamın ruhu bədəninə qayıdır. Yəni ölü dirilir: «Şaman qamlıq etdiyi vaxt ölü dirildi və süd istədi. Ona süd verdilər. Ölü süddən bir qədər dadıb dedi:

- Başa düşə bilmirəm, ölmüşdüm, ya özümdən getmişdim?» [9. 111]

Görkəmli qazax ziyalısı, məşhur şair, alim və ictimai xadim Oljas Süleymenov türk xalqlarının dirilməyə olan inamı haqqında bu fikirləri söyləyir: «İslam dini tenqrilik ideyasının son qalıqlarını həmişəlik dəfn etdi. İslam dinində heç kəs, hətta Allahın özü də dirilmir. Çünki allah ölməzdir. Buna uyğun olaraq dəfn mərasimləri də dəyişilir. Yalnız türklər və monqollar bəşəriyyətin körpəlik çağının ilk sadəlövh arzusunu yeni və döyüşkən dinlərin sayrım qılıncları arasından keçirib cismani dirilməyə olan müqəddəs inamı bu günə qədər qoruyub saxlaya bildilər» [10. 238].

Yeri gəlmişkən xatırladırıq ki, islam inancları «Manas»da çox zəif görünür və bu din epos üçün xarakterik aktivlik təşkil etmir. Lakin şamanizm elementləri demək olar ki, eposun bütün versiyalarında özünü qabarıq göstərir. Bu izlər «Manas»ın tarixini daha qədimlərə bağlayır. Dediklərimizə əyani sübut üçün «Manas» trilogiyasından bir parçanı təhlilə cəlb edək. S.Orozbəyov variantının lap əvvəlində oxuyuruq:

«...Cakıb qara bağladı,
Bala deyib ağladı.
Oğul-uşaq görəndə
Ürəyi düşdü bəndə.
Gözündən yaş töküldü,
Yanıq bağrı söküldü.
Çağırdı Allahı o -
Eşitsin bu ahı o.
Qurban dedi hər dəfə -
Qurbanlığı nər dəvə...
Bax beləcə bəy Cakıb
Boynundan xurcun asıb
Məzarlığa üz tutur.
Dua edib köz tutur» [11. 197, 198].

Övlad həsrətilə alışıb-yanan Cakıb - gələcək Manasın atası arzularının həyata keçməsi naminə boynundan xurcun asaraq məzarıstana üz tutur. Niyə məhz məzarıstana? Çünki məzarıstan ruhlar aləmidir. Cakıb ürəyindən keçənləri, arzu və diləyini bu ruhların vasitəsilə Tanrıya eşitdirmək istəyir. Ruhlarla söhbət, məzara etiqad isə ibtidai dini təsəvvürləri yaşadan şamanizmlə bağlıdır. Bu və buna bənzər epizodlar islamaqədərki dövrlərin şaman inanclarından xəbər verir. Ümumtürk folklorunda belə inancların silinməz izlərini görürük.

Tarixi hadisələrin bədii inikasını verən eposlarımızda türk xalqlarının müxtəlif boylarına məxsus eyni adət-ənənələri, yaşam tərzini, savaş səhnələrini sözün obrazlı və poetik deyimində görürük. Etnik qohumluq ədəbi-mədəni qohumluğun kökündə dayandığı üçün türk dastanlarından bəzən təbii olaraq eyni motivli süjet xətti keçir.

QAYNAQLAR

1. Kıdırbayeva R. «Manas və əski türklərin dastan gələnəyi», Ankara, 1995.
2. Əlibəyzadə E. «Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi», «Gənclik», B., 1998.
3. Qarayev Y. «Kitabi-Dədə Qorqud» məqalələr toplusu, «Elm», B., 1999.
4. Xəlilov P. «Dədə Qorqud» kitabı və qədim türk dastan ənənələri, «Elm», B., 1999.
5. Bilqamıs dastanı. AE NRB, B., 1999.
6. Seyidov M. «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən», «Yazıçı», B., 1989.
7. Yıldız N. «Manas dastanı və qırğız kültünü ilə ilgili təsbit və təhlillər». Ankara, 1995.
8. Tural G. «Çora Batır dastanı ilə Manas dastanı arasındakı bənzərlik». Ankara, 1995.
9. Şaman əfsanələri və söyləmələri. «Yazıçı», B., 1993.
10. Süleymenov O. «Az-Ya», «Azərnəşr», B., 1993.
11. Adil Cəmil. «El üçün ağlayan gözüm». «Azərnəşr», B., 1997.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ARXAİK RİTUALIN JANRA TRANSFORMASİYASINDA MOTİV SƏVİYYƏSİ
("Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun materialları əsasında)

f.e.n.Ağaverdi Xəlil
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Öncə qeyd edim ki, oğuz eposu bir neçə mənada işlədilə bilər. Bunu geniş və dar mənalara ayırsaq o zaman birincidə oğuz türklərinin epik yaradıcılığını, ikincidə isə bu yaradıcılığın konkret bir növünü, dastan janrını nəzərdə tutmuş olacağıq. Məsələyə bu şəkildə yanaşma sinxron planda özünü doğruldur.

Diaxron planda isə məsələyə bir də aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır.Bu hər şeydən öncə eposun bütün termin dolğunluğu ilə yanaşı mənsubiyyətini müəyyənləşdirən etnonimin tarixi-mədəni əhatəsinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, oğuzlar tarixdə öz izlərini qoymuş qədim bir xalqdır. Bu xalqın adına "oğuz budun" şəklində əski türk yazılı abidələrində rast gəlinir. Orta əsrlərdə bu xalq şərqin ən böyük imperatorluğundan birini qurur. Beləliklə, biz oğuz xalqı deyəndə ilk növbədə VIII-XV əsrlərdə böyük bir mədəniyyətə, o cümlədən zəngin xalq yaradıcılığına malik olan konkret bir türk xalqını nəzərdə tuturuq.

Bu baxış prizmasından oğuz türk xalqlarından həm birinin, həm də bir qrupunun adıdır. Yeni dövrdə oğuz türkləri adı altında azərbaycanlılar, qaqauzlar, türklər və türkmənlər tanınır. Dilçilikdə məsələ bir qədər fərqli ifadə olunur: oğuz qrupu türk dilləri şəklində. Bu oğuz türklərinin dilləri deməkdir. Bu qrupa yuxarıda adı keçən xalqlar daxildir. Folklorşünaslıqda isə məsələ bir qədər başqadır. Çünki folklorşünaslıq üçün xalq ciddi kateqoriyadır və əslində tədqiqatın mərkəzi problemidir.

"Dədə Qorqud kitabı" əski oğuz cəmiyyətini bütöv bir etnik-mədəni sistem kimi təqdim edə bilən möhtəşəm bir abidə olduğundan onda bu sistemin struktur elementləri və səviyyələri bu və ya başqa şəkildə öz ifadəsini tapır. Kitabda əski oğuzların mifoloji düşüncəsi, müxtəlif tipli ritualları dil, fikir, sənət və mədəniyyət hadisələrinin simvollaşmış, toplumsal xarakter daşıyaraq folklor mətninə çevrilmiş, kodlaşmış, qəlibləşmiş işarələr sistemi realizə olunmuşdur. Bu semiosistem oğuzu bir mədəni fenomen kimi tam şəkildə təqdim edə bilir. Ona görə də oğuzun keçmişi və mədəni həyatının bütün zəruri minimumları ilə bağlı mətndən mə'lumat almaq mümkündür. Bu, təbii ki, mətndə intensiv şəkildə işlənən arxaik ritualla bağlı motivlərə də aiddir. Oğuz boylarının yaşamının, həyat tərzinin sosial-mədəni ritmini tə'min edən rituallar və ya onların bə'zi elementləri mətnin (boyların) arxestrukturu olaraq aktual funksiya daşıyır. Bu mə'nada, mətnin ritual səviyyəsinin öyrənilməsi, təsviri və təhlili mətn strukturunun və süjetin arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Ritual – jestləri, sözləri və obyektləri əhatə edən hərəkətin stereotip ardıcıllığıdır. Xüsusi hazırlanmış yerdə icra olunur. İcraçının marağı və məqsədi çevrəsində fövqəlqüvvələrə və ya varlıqlara tə'sir etmək üçün nəzərdə tutulur. Rituallar iqlim dəyişməsi ilə bağlı olaraq mövsümi (məsələn, yazın qarşılanması, qışlaqdan yaylağa köç etmə və s.) və şəraitdən asılı olaraq fərdin və ya kollektivin həyatında baş verən kritik dövrlə əlaqəli ola bilər. Eyni zamanda, insan həyatının müxtəlif dönəmlərində: doğulma, həddi-büluğa çatma, evlənmə, ölüm və s-lə bağlı da rituallar mövcuddur. Fərdi həyatın bir fazadan digərinə keçməsi dövrəsi, müxtəlif bədbəxtliklərin (xəstəlik, uğursuzluq, sonsuzluq, ciddi tale zədələri və s.) aradan qaldırılması üçün də rituallar keçirilib. Fal və ziyafət ritualları da vardır. İkincini, əsasən, siyasi rəhbərlər insanların sağlamlığı və nəsil artımını tə'min etmək üçün keçirirlər. Əcdad ruhlarına, müxtəlif müqəddəslərin şərəfinə, pirə, ocağa və s. verilən qurban ritualları da vardır (1,32). Yə'ni ritualın növləri çoxdur, elementləri də müxtəlifdir, simvolik referensiyası isə xüsusi araşdırma tələb edir.

Arxaik ritualın əsas funksiyası keçidi tə'min etməkdir. Bu keçid zamanla, məkanla, şərait və vəziyyətlə bağlı ola bilər. Amma bütün hallarda ritual fərdi və ya kollektiv problemin həllinə xidmət edir. İstər neofitin status alması olsun, istərsə də sosial xarakterli digər problem olsun, ritual magik, mistik və dini yollarla onu həll etmək üçün keçirilir.

Ritual prosesi üç fazadan ibarət olur: bölünmə (separation), astana (marqo və ya limen) və bərpa (reaqqreqation). Birinci faza şəxsin və ya kollektivin əvvəl olduğu sosial strukturda, müəyyən mədəni şəraitdə möhkəmlənməsi deməkdir. İkinci faza "liminal" dövrüdür, "aralıq" dövrüdür. Ondan keçən subyekt ikili əlamət qazanır. Onda keçmiş və ya gələcək vəziyyətin xassələri ya azdır, ya da heç yoxdur. Üçüncü faza bərpadır, burada keçid tamamlanır. Ritualdan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

keçən subyekt sabit vəziyyət alır və bunun nəticəsində "struktur tip" vəzifəsi və hüququ qazanır. Bununla da o, adi normalara və etik standartlara uyğun öz davranışlarını qurur (1,17).

Ritualın folklorlaşması və tədricən folklorda arxaikləşməsi magik funksiyanın itirilməsi ilə bağlıdır (2,145). Ritualın söz hissəsi ondan üzvlənir, funksional olduğu zamanda onu təfsir edir, kult konstruksiyasının dinamikasına uyğun olaraq ətalət gücü ilə mexaniki şəkildə təkrarlanır və tədricən funksionallığını itirir. Bundan sonra ritual söz və ya tamaşa kimi yalnız sənət hadisəsi olaraq qalır.

"KDQ mətnindəki törənlər onun poetik qurumunun müxtəlif qatlarında gerçəkləşmişdir. Bu qatlardan birincisini süjetin tərkibində özünə üzvi yer alan və bizim (S.R.) tərəfimizdən şərti olaraq təsviri törənlər adlandırılan törənlər sırası təşkil edir. Başqa sözlə, eposun mətnində biz müxtəlif törənlərin təsviri ilə rastlaşırıq. Məsələn, toy, yas, adqoyma törənləri, eləcə də funksiyası bir qədər gec başa düşülən, ilk baxışda qavranışı adi oxucu üçün aydın olmayan törənlər. Bu törənlərin boyların bütöv süjetində yeri, funksiyası var. KDQ mətnindəki ikinci törən qatını süjetin konkret formulunun, hər hansı mə'nalı kəsiyinin məzmununu əhatə edən törənlər təşkil edir. Üçüncü törən qatı isə eposun bütöv boylarının, yaxud boy süjetlərinin müstəqil qollarının məzmunu təşkil edən törənlər sırasıdır" (3,84).

"Sığır" deyilən milli ov ayinləri, şölən – yə'ni ümumi ziyafətlər, yuğ – yə'ni matəm mərasimləri (4,11) haqqında mə'lumatlara digər mənbələrdə də rast gəlinir. Amma DQK-də Oğuzun ritual gerçəkliyi başqa heç bir mənbə ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə zəngindir. Ona görə də biz yalnız birinci boyun ritual səviyyəsini təsvir etməklə kifayətlənirik.

"Dirsə xan oğlı Buğac xan boyu"nda mətn "toy" ritualının təsviri ilə başlanır:

1) ritualın dekorasiyası verilir;
2) ritualın icraçısı təqdim olunur (Qamğan oğlı xan Bayındır);
3) ritualın dövriliyi, periodikliyi bildirilir (ildə bir dəfə);
4) ritualın məkanı təsvir olunur;
5) ritualın kanonları və törə prinsipləri bəyan edilir (övladı olmayan öncədən qarğanır);

Bununla ritualın hazırlıq mərhələsi bitir. Ritualın vaxtı müəyyənləşdirilir. Zaman qəlibi rolunda "soylama" mətni verilir. "Soylama"dan anlaşılır ki, ritual səhər tezdən başlanır.

Ritual Dirsə xanın simasında təqdim olunur. Personajın ritual məkanına daxil olması üç mərhələlidir:

1) gəliş;
2) qarşılanma;
3) yerləşdirmə.

Bayındır xan ritualı təşkil edir. Amma o, birbaşa ritual icraçısı deyildir. Ritual onun tapşırığı əsasında gerçəkləşdirilir. "Hökm – cəza – nəticə" formulunda "toy" ritualı tamamlanır.

Mətndə növbəti ritual dövrəsi – ulu toy ritualı başlanır. Ritual "qurban – dilək – nəticə" formulu üzrə reallaşır. Bütöv proses üç aktdan ibarət olur: I-də qurban verilir, II-də hacət dilənir, III-də "bir ağzı dualının alqışı ilə Allah-Taala bir əyal" verir.

Çağdaş prizmadan yanaşılsa, birinci "toy" üst qatda "şölən"dir, alt qatda isə "soy" törənidir. II "ulu toy" isə üst qatda "şölən" mə'nasında "toy"dur, alt qatda isə "qurban" törənidir. Mətndə verilmiş bu iki ritual qəhrəmanın qeyri-adi doğuluş motivini işarələyir. Növbəti ritual "buğa savaşdırma"dır. Advermə motivinin əsasında dayanan bu törənin ildə iki dəfə keçirildiyi bildirilir. Buradan bilinir ki, oğuzlar yazda və küzdə (payızda) yeniyetmələrə ad verib, onlara sosial status qazandırırlar.

Bu ritualda Oğuz bəyləri iştirak edir, ritualı Dədə Qorqud icra edir. Müsabiqədə 4 gənc iştirak etsə də, bunlardan yalnız biri – Dirsə xanın oğlu Buğac ad alır. Dədə Qorqudun dilindən verilən "soylama"da ritualda təqdim olunan şəxsin əsas keyfiyyət minimumu kimi "ərdəm" və "hünər" göstərilir. Görünür, Oğuz toplumunun alplıq dönəmi üçün bu iki mə'nəvi keyfiyyət daha zəruri sayılmışdır. Amma adverməyə təqdim olunmuş şəxs üçün təklif edilən ən'amların hamısı maddidir: bəylik, taxt, at, qoyun, dəvə, ev, xüsusi geyim (paltar).

Epik təqdimatda Dədə Qorqud ad verir və neofiti yeni statusa (bəyliyə) keçirərək qutlayır. Dirsə xan tələbləri gerçəkləşdirir. Deməli, əski oğuz cəmiyyətində "advermə" təklifini bəylər verir, Qorqud dədə reallaşdırır, xan bəylik (sosial status), hakimiyyət (Oğuz hərbi-siyasi administrasiyasında rəsmi mövqe) və maddi tə'minat verir.

Bunun üçün:

1) hərbi səviyyədə – hünər və ərdəm faktı olmalıdır (fiziki və əqli yetkinlik);

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

2) sosial səviyyədə – Oğuz bəyləri bunu təsdiq etməlidir (manifestasiya olunmalıdır);
3) mə'nəvi səviyyədə – Dədə (Qorqud) e'lan edib legitimləşdirməli və populyarlaşdırmalıdır;
4) siyasi səviyyədə – xan rəsmiləşdirməlidir.

Beləliklə, qəhrəmanın ad alması motivi özündə qeyd etdiyimiz ritual elementlərini daşıyır. Mətndə növbəti ritual "Qanlı toy"dur. Bu ovu qutlama, ovu mübarək etmə mərasimidir. Bu mərasim Buğac atası Dirsə xanla birgə ovda olarkən anası tərəfindən hazırlanır. Ana oğlunun ilk ovunu mərasimdən keçirmək istəyir. Folklor motivi kimi bu, qəhrəmanın səfərə çıxması, ova getməsi kanonik formuludur. Amma onun əsasında dayanan ritual Buğacın atası tərəfindən yaralanaraq qayıtmaması səbəbindən gerçəkləşmir.

Zəif şəkildə müşahidə olunsa da, mətndə daha bir ritual vardır. Bu, "boy" ritualıdır. Buğacın 40 namərdin dustaq etdiyi Dirsə xanı xilas etməsindən sonra bu ritual keçirilir. Bu mərasimdə xanlar xanı iştirak edir, "oğlana bəylik və taxt verir". Dədə Qorqud məhz bu zaman Buğacın mənsub olduğu boyu boylayır, öyür. Bu boyda verilən "soylama"ların heç birində "boy boyladı" ifadəsi işlənməyib. Yalnız sonuncu soylamada həm boy boylanır, həm soy soylanır, həm də oğuznamə düzülüb qoşulur. Təbii ki, bunun oğuzun sosial strukturu ilə əlaqəsi vardır. Sosial struktur ritualda və folklorda öz ifadəsini tapır, ona proyeksiya olunur. Bir nəslin öygüsü – soylama, bir qəbilənin öygüsü – boylama, bütün oğuzun (Qalın oğuzun) öygü-sü – oğuznamə (ehtimal ki, bunun bir oğuzlama variantı da olmuşdur).

Sonuncu və zəif görünən ritual qəhrəmanın qələbəsi motivinin əsasında dayanır.

Bütövlükdə I boy Oğuzun soy problemini özündə əks etdirir, toy (əslində soy) ritualı ilə başlanır və boy ritualı ilə tamamlanır.

Sonuncu element "yum"dur. "Yum" nədir? R. Kamala (5,40) və S. Rzasoya görə, ritualdır; ikinci onu, sadəcə olaraq, ritual, birinci isə "arxaik şaman ritualı və janrı" adlandırır. Əgər "yum" ritualdırsa, onda o, hansı ritualdır, funksiyası nədir və s.

Yas mərasiminin arxaik adı "yuq"dur, onda söylənən mətnin janrı saqu (ağı)-dır. Toy – düyündür. Arxaik toy – el bayramıdır. Yağma, sığır, şölən kimi törənlər də mövcud olub. Amma bunların heç biri yum deyil. "Yum" adı altında verilən mətnin janrı (R. Kamalın fikrinin əksinə olaraq), sadəcə olaraq, alqışdır. Bizə görə, "yum" boyu, dastanı, məclisi qapamaq, bağlamaq, yummaq anlamında bir sözdür. Ola bilər ki, ozan ağzında qəlibləşmiş bir söz olsun. Amma onun islam öncəsi, tanrıçılıq epoxasından gəlmə bir kəlmə olmasına şübhə yoxdur. Çünki islam ən'ənəsində məclisə "fatihə" ilə xitam verilib. Ola bilər ki, "yum" əski oğuzlarda xətm eləmək, bitirmək, tamamlamaq anlamında işlənib. DQK-də də bu funksiyada müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Terner V. Simvol i ritual. M., 1983
2. Bayburin A.K. Folğklor obrədovıy. – Narodnıe znaniy, folğklor, narodnoe iskusstvo. M., 1991
3. Rzasoy S. "Kitabi-Dədə Qorqud" süjetlərinin ritual-mifoloji semantikasından (Eposun ilk boyu əsasında) – Kitabi-Dədə Qorqud – 1300. B., 1999
4. Köprülü M.F. Türk edebiyatında ilk mütasavvıflar. Ankara, 1991
5. Kamal R. Kitabi-Dədə Qorqud: arxaik ritual semantikası. B., 1999
6. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. B., 1999
7. Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988

TRANSFORMASION ARCHAIC RITUALS TO STRUCTURE JANRE

Summary

Ritual stage containing of archetype of text structure in the first part of "The book of Dede Gorgud" is reconstructed in the article. In the context of ritual-folklore relationship, the specific of ritual, its transformation into folklore and main motives are determined.

УРОВЕН МОТИВОВ ТРАНСФОРМАЦИИ АРХАИЧЕСКОГО РИТУАЛА В СТРУКТУРУ ЖАНРА

РЕЗЮМЕ

В статье реконструируется ритуальный ярус, образующий архетип структуру эпического текста. В контексте ритуально-фольклорных отношений определяется специфика ритуала, его трансформация в фольклорные мотивы.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ŞİRVAN FOLKLORUNUN COĞRAFİ, TARİXİ, VƏ ETNOQRAFİK ƏSASLARI

Ataş Əhmədli
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Əlverişli iqlim şəraiti və geo-siyasi mövqeyinin üstünlüyü Şirvanı (əsasən çağdaş dönəmədək) Azərbaycanın dövlətçilik (siyasi-iqtisadi, iqtisadi, sosial-mədəni) həyatında zaman –zaman strateji önəmi olan bir məkana çevrilməyə imkan vermişdir. Tarixi-coğrafiyasına görə A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərində təsvir olunmuş Şirvanın ərazi hüdudları hazırkı inzibati-ərazi bölgüsündə yer almış miqyasından kəsgin sürətdə fərqlənir. Şamaxı, İsmayıllı, Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Ağdaş, Göyçay və bir də bölgüdən qıraqda qalıb, qismən bura aid edilən Zərdab, Əli-Bayramlı, Qobustan rayonlarından ibarət indiki Şirvanın «Gülüstani-İrəm»dəki təsviri belədir: «....İndiki Şirvan məmləkəti Səlyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Təbərsəran, Kürə, Samur nahiyəsi və İlisunun aşağı bir qismindən ibarətdir. Bunlar ölkənin gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir» (1, 13). Əmin-Əhməd «həft-iqlim» (1593) adlı əsərində Şirvanın əvvəllər bir şəhər, sonra isə bir ölkə adı olduğunu qeyd edir (1, 14). Ərazisinin bu cür genişliyi hələ o dövrə qədər vilayətin hansı zəngin və mürəkkəb tarixi-siyasi olaylardan keçdiyini bəlli edir. Əlbəttə böyük şəhərləri və yaşayış məskənlərini özündə cəmləşdirən nəhəng ərazini asudə idarə etmək o qədər də sadə məsələ deyildi. Bunun üçün birinci növbədə nüfuzlu siyasi və inzibati amirliyə yiyələnmək tələb olunurdu. Hərbi və iqtisadi baxımdan üstünlüyü mərkəzi Şirvana (Şamaxı, Bakı, Dərbənd) vilayətin ucqar və qeyri-bərabər ölçülü ərazilərinə də mütləq nəzarəti özündə saxlamağa imkan yaradırdı. O zaman ölkədəki iri ticarət və mədəni mərkəzlərin mühüm bir qisminin də vilayətdə cəmləşdiyini bir daha vurğulasaq onda arealın qüdrət və miqyası haqda digər arqumentləri sadalamağa ehtiyac qalmaz. Adı çəkilən vilayətlərin çoxu həm də səhər statusunda nüfuz qazanmışdı.

Fiziki coğrafiyasına görə Şirvan (müstəqil) Azərbaycanın dörddən biri qədər geniş ərazisini tutan Kür-Araz ovalığının (Mil, Qarabağ və Muğan da daxil oliaqla) əsas düzlərindən sayılır (2, 11). Əsasən orta dağlıq (İsmayıllı, Şamaxı), dağətəyi (Axsu, Göyçay) və düzənliklərdə (Kürdəmir, Ucar, Ağdaş) yerləşməsi, bölgənin hələ erkən zamanlardan məskunlaşmasını təmin etmişdir. İqlim şəraitinin əlverişli olması isə bu yerlərdən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadəni xeyli asanlaşdırır. «Aqroiqlim şəraiti burada üzümçülüyün, bağçılığın, taxılçılığın, heyvandarlığın inkişafı üçün çox əlverişlidir. Respublikanın bir sıra böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan qədim və müasir şəhərləri və yüzlərlə böyük kəndələri bu zonada yerləşir. Bura (Aran zonası A.Ə.)qədimlərdən gözəl qışlaq kimi şöhrət qazanmışdır» (3, 9). Uca Tanrının bəxş etdiyi əsrarəngiz təbiət, bərəkətli zəmilər, bol sulu çeşmələr və s. nemətlərə insanlarındakı yaradıcılıq şövqü də əlavə olunsa, o zaman Şirvanın mənəvi sənət dünyasının sanballılığı heç vəchlə şöbhə doğurmaz. Görkəmli yazıçı, folklorşunas alim Y.V.Çəmənzəminliyə görə, Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Şirvan, Qazax tərəflərdə coğrafi mühit, təbiət zəngin, rəngarəng olduğu üçün buralarda dil, ədəbiyyat daha zəngindir. «Dağlı, meşəli, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, şairanə tərkiblərə malik olur» qənaətinə gələn Çəmənzəminli burada Şirvanın adını təsadüfən çəkmir. Ardıcıl apardığımız müşahidələr və ərazidən topladığımız folklor örnəklərinin sanbalı müəllifin qənaətini bir daha təsdiq edir» (4, 97). Bütövlükdə götürsək, insanların həyat əv yaşayış normalarında (bura təsərrüfat, maddi və mənəvi yaradıcılıq və s. daxildir) coğrafiyanın doğurduğu qütblü (mənfi və müsbət) təsirləri inkar etmək olmaz. Folklor mətnlərində özünə yer almış bu təsirlər (əlamətlər) bəzən nümunənin hansı coğrafiyadan (arealdan, bölgədən, məhəllədən) boy verdiyini təmin etməyə imkan verir. Lakin folklor nümunələri fərdi situasiyalarda yaranıb inkişaf etdiyindən çox vaxt qeyd olunan əlamətlər də dəyişikliyə məruz qalmış nümunələrin coğrafiyası haqqında aydın təsəvvür yaratmır. Psixoloji faktorlara da bağlılığını nəzərə alaraq, biz burada məsələni başlıca üç səviyyədə dəyərləndirməyi lazım bildik. Həmin səviyyələr aşağıdakılardır :

1.Tarixi-toponimik səviyyə
2.Milli- etnik səviyyə
3.Gen-yaddaş səviyyəsi

Tarixi toponimiya əsasən, qədim yaşayış məskəni, tayfa, qəbilə, şəxs və s. adlarının folklor mətnlərində aşkarlanması ilə şərtlənir. «Qeyd edilməlidir ki, regionun toponimiyasının əsasını türk (Azərbaycan) təbəqəsi təşkil edir. Özlüyündə isə bu təbəqəyə aid toponimlər iki yerə ayrıla bilər. Etnotoponimlər və müxtəlif coğrafi terminlərdən təşkil olunmuş adlar» (5, 64).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Hələ birinci minilliyin əvvəllərində Zaqafqaziya torpaqlarının tabe edilməsi uğrunda İranla Bizans arasında baş verən siyasi toqquşmalar zəminində ətraf yerlərdən Azərbaycana müxtəlif xalqların (əsasən irandillilərin) axını başlandı. V-VI əsrlərdə bu axın yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Artıq köçürülənlərin içərisində türk soylular üstünlük təşkil edirdi. Bu andan «Azərbaycanda türk dili elementi tədricən güclənərək böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı» (6, 25). Bunun nəticəsində sonrakı dövrlərdə (VI-VIII əsr) Azərbaycanda mövcud siyasi rejimlərə (xüsusən ərəb xilafətinə) qarşı mübarizəyə qalxmış aparıcı etnosla (oğuz türkü) digər azlıqda qalan türk və irandilli tayfaların vahid cəbhədə birləşməsi mümkün olmuşdu. Beləliklə etnik konselidasiyanın (birliyin) əsasən başa çatdırıldığı «erkən orta əsrlər dövründə (VIII-IX) Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili qəti olaraq formalaşdı» (6, 26-27)

Bu dövrdə əldə olunmuş belə qeyri-rəsmi ittifaqlar nəinki milli-etnik münaqişələri zəiflətdi, həm də mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə təkan verdi. İslami dəyərlərə mənsub olduqlarından bu xalqların (yerli və gəlmələrin) təması bir qədər də asan başa gəlirdi. Siyasi birliyin əldə olunması digər təsərrüfat, mədəniyyət və hətta qohumluq münasibətlərinin də yaradılmasında geniş imkanlar açırdı. Əslində bu tarixi mərhələ aparıcı etnosun rolunu daha da genişləndirməklə sonrakı mərhələdə milli dövlətçiliyin təşəkkül tapmasına zəmin hazırlayırdı.

O zamanlardan məskunlaşmış belə azsaylı xalqların sonrakı nəsilləri də, hazırda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şirvanda (bəzi kompakt yerləri nəzərə almasaq) yerli əhaliyə qarışmış şəkildə rahat güzəran sürməkdədirlər. Şirvanda əsasən, Şamaxı (Zarat, Xeybəri Zarat, Mərhəm və s.) və İsmayıllı (Lahıc və ona bitişik kəndlərdə) rayonlarında oturaqlaşmış bu irandilli əhali əksər etnoqrafik mənbələrdə «tat» adlandırılır.

Fikrimizcə, Azərbaycanda məskunlaşmış digər azsaylılardan fərqli olaraq, Şirvan (xüsusilə Lahıc) tatları folklorumuzun müxtəlif ölçülü janrlarnı ciddi dəyişikliyə uğratmadan bu günədək yaddaşlarında yaşatmaqdadırlar.

Bir bioloji və şüur qavramı olaraq gen və yaddaş kateqoryalarını da folklorun təməl prinsiplərindən saymaq olar. Bu kateqoriyalar (vasitələr) insan psixikasının gerçək aləmlə bir başa (şüurlu) və dolayısı ilə olan (hissi) instiki təmasını real zəmində (işarə, mətn və s-də) bərpa etməyə imkan verir. Çox vaxt yanaşı (bəzən qan yaddaşı, gen yaddaşı kimi də) işlədilən bu anlayış - kateqoryaların fərqləndirilməsi zəruridir. Genetika iqlim , sosial şərait, xarakter və s. ilə daha çox əlaqısi olan bir kateqoriyadır. Məs: uzun illər dağ şəraitində güzəran sürmüş və sonradan hansısa məcburiyyətdən aranda məskunlaşmış bir obanın, ailənin, şəxsin davranışlarında hətta nəsil əvəzlənməsi olsa belə əvvəlki normaların saxlanıldığının (sərt davranış, ucadan danışmaq və s.) şahidi olursan.

Bir şüur hadisəsi kimi yaddaşda daima təbii təsirlərə məruz qalır. Məhz yaddaşın köməyi ilə ətraf aləmdə olan bilgilər fasiləsiz və assosiativ olaraq insan beynində sistemləşdirilir. Bununla da yaddaş mürkkəb beyin aparatının mühüm bir funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

Folklorun tarixi əsasları dedikdə ilk baxışdan elə görünə bilər ki, folklorun daha çox tarixi əks elətdirdiyindən söhbət açılacaq. Əslində isə məsələnin qoyuluşu fərqlidir. Biz folklor düşüncəsində tarixin necə əks olunduğu haqda fikirlərimizi sizinlə bölüşmək istəyirik.Bildiyimiz kimi , bir düşüncə hadisəsi olan folklor zamana (şərti tarixə) qovuşuq halında yaranmış, inkişaf etmiş və var olmaqdadır. Bütövlükdə tarixi əks etdirməsədə, folklorda tarixin izlərinin saxlanılmamasını da söyləmək mümkünsüzdür. Bunu əsaslandırmaqdan ötrü bəzi folklor janrlarını (dastan, əfsanə, rəvayət və s.) misal gətirmək olar. «......Arxeoloji abidələr, tapılmış sikkələr,bəzi hallarda xalq arasında qalan rəvayətlər keçmişimiz haqqında bizə faydalı məlumat verir» (7, 5) . Lakin tarix folklorda fakt kimi deyil, hansısa əlamətləri ilə yaşayır. Məs: Belə bir tarixi fakt var ki Fit dağı (Lahıc ərazisində sıldırım dağdır) Şamaxı xanlarından olan Mustafa xanın (1791-1844) yadellilərin hücumlarından qorunmaq üçün sığınacaq-istehkam yeri olub. Bu tarixə Manaf Süleymanovun «Lahıc » kitabında belə bir müraciət var: «Mustafa xanın zindanı və cəza yeri Fit dağında yerləşirdi. Günahkarları adətən Fit dağının sıldırımlı zirvəsindən Sulut çayına atırdılar. Rəvayətə görə bir müqəssir arvadı bu dağdan atanda tumanı geniş açılır, arvad sağ-salamat çaya düşür. Hamı məəttəl qalır. Əhvalatı xana xəbər verirlər, tədbir soruşurlar. Mustafa xan deyir ki, «Allahtəala özü günahkarları yaxşı tanıyır.» O, arvadı müqəssir olmadığı üçün bağışlayır və əmr edir ki, « Aparın o arvada ianə verin» » (8, 14-15). Bizdən o qədər də uzaq görünməyən bir tarixi dövrün təfərrüatının sonradan xalq tərəfindən yaradılmış mətnlərinin leytmotivində daşındığını izlədik. Təkcə Fit dağı ilə bağlı «Şirvan folkloru antologiyası»nda yeddi əfsanə təqdim olunub (9, 81-85) lakin nəzərə alınmalıdır ki, Şirvanda rəvayətlərin yaşaması daha qədim ənənə ilə bağlıdır. Məsələn: «Sasani hökmdarlarını, ərəb

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

istilaçılarını, Əmir Teymuru, Nadir və Qacar şahları yola salmış Girdiman» çayı ilə əlaqəli (hələ Girdiman dövlətini demirik - A.Ə.) Şirvanda çoxlu sayda folklor mətnləri dolaşmaqdadır.

Folklorun etnoqrafik əsaslarını əslində folklorun təməl bilgiləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, xalq həyatının elə bir təcrübi sahəsi yoxdur ki, (xüsusən folklorda) orada etnoqrafik bilgilərdən söhbət açılmasın. Məhz bu cəhətlərinə görə Dünya folklorşunaslığında əksər hallarda bu sahələr qovuşuq halında araşdırılır. Mövsümi (Novruz, holavar,saya) və məişət (toy, yas və s.) mərasimləri ilə bağlı folklorumuzda istənilən qədər nümunələr vardır. Bu eyni zamanda həmin mərasimlərin xalqımız arasında çox qədim zamanlardan icra olunmasının göstəricisidir. Azərbaycanın dahi şairi Xəqani Şirvani XI-XII əsrlərdə Şirvan elmi-ədəbi mühitində ən hörmətli nümayəndələrdən biri olmuş İmam Şəmsəddin Şirvaninin nüfuzunu Əcəmdə Novruzun gələnəkli və möhtəşəmliliyi ilə müqayisəyə gətirərkən belə bir fikir söyləyib: «Şəmsəddin ən yüksək zirvədəndə daha çox üstündür. Necə ki, Əcəmdə Novruz Şirvana xasdır» (7, 46). Folklorun bütün janrlarında etnoqrafik bilgilərin yaşandığını söyləmək olar. Bu bilgilərin daha çox yer aldığı tapmaca janrının bir nümunəsinə baxaq:

Altı taxta, üstü daş
Səkkiz ayaq, iki baş

Tapmacadakı bilgilərin hansı təsərrüfat sahəsinə aid olduğunu çətinlik çəkmədən tapmaq mümkündür. Təsəvvürü olanlar yaxşı bilir ki, vəl iki öküz qoşulmuş (səkkiz ayaq, iki baş), taxta və daş təbəqələri təşkil edən bir təsərrüfat alətidir (Ayrı-ayrı növlərin hesabına misalların sayını artırmaqda olardı).

Beləliklə, Azərbaycanın bir parçası olan Şirvan bölgəsinin folklor sferasının coğrafi, tarixi və etnoqrafik əsaslarına mümkün səviyyələrdə nüfuz etməyə çalışdıq. Məlum oldu ki, bu folklor tarixən çox ciddi əsaslar üzərində boy atıb, ərsəyə gəlmişdir. Bu isə bölgənin folklor ənənəsinin daha qədim köklərlə bağlılığı haqda, bizlərdə ciddi təssurat yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Bakıxanov «Gülüstəni-İrəm» Azərbaycan EA. Nəş. Bakı-1951.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə 1 cild. Bakı, Elm 1988.
3. M.Müseyibov «Azərbaycanın fiziki coğrafiyası» Bakı , Maarif 1998.
4. Dədə Qorqud toplusu III, Bakı 2005. Ataş Əhmədli «Folklorda söyləyicilik statusu».
5. Böyük Qafqazın Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı, Elm, 1993.
6. Həvilov. N.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991.
7. E. Mehrəliyev «Şirvan Elmlər Akademiyası» Bakı, «Çaşoğlu» 2000.
8. M.Süleymanov «Azərbaycan diyarı Lahıc» Bakı, «Vətən», 1994
9. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XI «Şirvan folkloru». Bakı, «Səda», 2005

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ОБЩЕТЮРКСКИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В ДУХОВНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КУМЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА АБДУРАХМАНА ИЗ КАКАШУРЫ)

Акамов А.Т.,
Россия

Одним из выдающихся представителей кумыкской литературы рубежа XVIII – середины XIX веков является Абдурахман из Какашуры (ум. в 1841), чье художественное наследие было возвращено читателю совсем недавно. С высокой художественностью и достоверностью поэт отобразил свою эпоху, в его эстетической системе ярко выражено философское начало. В мировоззрении Абдурахмана отразились социально- исторические, политические и духовные процессы того времени, нашли своеобразное преломление элементы многих философских учений. В центре его философских и художественных исканий - человек и проблемы нравственности.

В действительности, когда знакомишься с творческим наследием Абдуррахмана из Какашуры, убеждаешься в том, что его «тюрки» в основном однотипны, схожи друг с другом и весьма проблематично провести между ними, содержательную или формальную грань. Но следует подчеркнуть, что эта однотипность произведений, их схожесть друг с другом и в содержательном и в формальном плане, рассматриваются нами не как изъян в поэзии Абдурахмана из Какашуры. Это явление было характерно для всех литератур средневекового мусульманского Востока. «Литературное сочинение на средневековом мусульманском Востоке, в частности, в Средневековой Анатолии, чтобы иметь успех у читателей и слушателей, не должно было порывать ни с литературной традицией, ни с традиционной моралью. Новаторство мало занимало как самих писателей, так и их читателей. В этом можно видеть одно из качественных различий в авторских устремлениях и читательском восприятии людей средневековья и нашего времени»[1,122]. Это положение подтверждается, в частности, и на материале персо и тюркоязычных историографиических сочинений эпохи средневековья [7,71-80].Дополнительное подтверждение тому, что одним из условий популярности поэзии на средневековом Востоке является её традиционность, привычность, можно найти в сочинении Абдурахмана Джами «Бахаристан» («Весенний сад»), написанном в 892/1487 г. Характеризуя поэзию Амира Хосрова Дехлеви, Джами пишет: «Его газели нравятся всем, поскольку он использует в них образы, которые уже знакомы влюбленным и воспринимаются каждым из них сообразно своему вкусу и нраву»[2,180].

Изложенные факты дают основание предположить, что поэзия Абдурахмана из Какашуры была скорее всего традиционна, т.е. эти стихи были созданы в соответствии с эстетическими нормами тюркской средневековой поэзии. В вызванной к жизни общими задачами и целями воспитания благочестивого и верного идеям ислама мусульманина, в поэзии Абдурахмана из Какашуры представлены едва ли не все жанровые виды и подвиды религиозной литературы – проповеди и покаяния, религиозные гимны и элегии на смерть Пророка, святых – шахидов, погибших за веру и т.д.Значительное место в его поэзии занимают «тюрки», мысли и идеи которых в полной мере определяются исламскими канонами и носят ярко выраженный функциональный характер: обучение мусульманскому богослужению, положениям Корана, ознакомление с основами ислама и его историей, с жизнью пророков и святых. Эта богатая и разнообразная по форме, интонации и оттенкам литература, вобравшая в себя одновременно и особенности своего времени, его взгляды, представления, противоречия.Религиозные песнопения, элегии-плачи, проповеди и наставления создавали особый духовный климат, пропитывали сознание характерными настроениями, чувствами и идеалами, строили образ возвышенного человека, сумевшего подняться выше благ и соблазнов «бренного» мира и служить высокому и вечному – Аллаху, вере. Поэтизация борцов за идеалы ислама, естественно, начинается с образа пророка Мухаммада как высшего проявления человеческого духа и идеала каждого мусульманина. Особенно многосложно и проникновенно открылись эти стороны духовной поэзии в творчестве Абдурахмана из Какашуры. Последовательно и обстоятельно, путем внушения и назидания, увещеваний, советов и предостережений, описаний страшной кары, ожидающей отступников, и вознаграждения на том свете праведных, на достойных примерах и добрых поступках идет утверждение и пропаганда основ мусульманской религии в произведениях: «Иман булан ислам эки къардашдыр» («Вера с исламом – два родственника»), «Ла илягьа иллаллагь» («Нет Бога кроме Аллаха»), «Не къадар яшасанг къапул ятасан» («Сколько ни живи – живешь в беспечности»), «Азирейил къатылгъынча» («Пока не пришел Азраил»), «Гьар къуллукъну башыдыр ол беш намаз» («Начало любых дел – пять молитв»), «Вай аман, къабур азабы»

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(«Ах, эти муки загробной жизни») и др. Буквально по пальцам поэт перечисляет азы веры: вера во Всемогущего и Милостивого Аллаха; в его архангелов – Джабраила, Микаила, Азраила и Исрапила; в священное писание, ниспосланное Аллахом через своих посланников – Ибрахима («Откровение»), Мусу («Тора»), Дауда («Псалмы»), Ису («Евангелие»), Мухаммада («Коран»); в пророков Нуха, Ибрахима, Мусу, Ису и Мухаммада – последнего из пророков; в Судный день; в предначертания Аллаха. Большое место в своих «тюрки» Абдуррахман из Какашуры отводит разъяснению и укреплению в сознании людей пяти столпов ислама: признания формулы «Нет Бога кроме Аллаха и Мухаммад пророк его», обязательности своевременного выполнения пятикратной ежедневной молитвы, давать закат – налог в пользу неимущих со своего имущества, тридцатидневного обязательного поста в месяце Рамазан, хаджа – святого паломничества в Мекку. Абдурахман из Какашуры особо подчеркивает значение пяти своевременно выполненных молитв, считая их основой основ ислама. В стихотворении «Гьар къуллукъну башыдыр ол беш намаз» («Начало любого дела – пять молитв») поэт пишет:

Ислам ёлда беш намаз дин терекдир,	*На пути к исламу пять молитв – дерево веры,*
Аны къылгъан жагъаннемден арекдир,	*Кто их выполняет, тот далёк от ада,*
Ахырат уьюне ёлдаш герекдир,	*На тот свет нам нужен спутник,*
Гьар ерде де ёлдашдыр ол беш намаз.	*Всюду твой спутник – эти пять молитв.*

В поэзии Абдурахмана из Какашуры освещаются многие значительные вопросы сотворения мира, взаимоотношений народов, истории ислама, начиная с его возникновения до современного ему состояния, религиозных воззрений, норм человеческого поведения, нравственности, этики. В ней открывается большой комплекс сведений и знаний, библейская, евангелическая и кораническая мифология, легенды, предания. Творчество Абдурахмана из Какашуры представляет собой одну из попыток популярно, масштабно изложить суфийское учение на общетюркском языке «тюрки» с учётом тюркских поэтических традиций. Поэтому образно-поэтическая интерпретация идей суфизма, осуществленная поэтом, представляет особый интерес с точки зрения исследования малоизученной (как это подчеркивает И.В. Стеблева[8,5]) образной системы классической тюркоязычной поэзии. Одна из задач изучения названной поэзии состоит в том, чтобы выявить в ней систему традиционных образов и установить их возможное философское содержание[5,154-156]. Однако такое исследование, вследствие тесной связи этой поэзии с философией и эстетикой суфизма, невозможно без знания специфической суфийской символики, которая требует, в свою очередь, специального изучения[6,20-22].

В образно-семантической структуре текстов, в общем контексте всех стихов Абдурахмана из Какашуры по своей употребительности и функциональной значимости выделяются такие слова-образы и словосочетания, как: бели къысгъа бойлу узун ат (конь с талией короткой, шеей длинной); ажжал огъу (стрела смерти); сегиз аякълы он гёзлю ат (восьминогий и десятиглазый конь); къылдан инче, къылычдан итти кёпюр (мост, который тоньше волосинки и острее меча); дин терек (дерево религии); мусапир (путник); манзил (стоянка); юлдуз йимик созулгъан гёзюм (подобные сверкающей звезде глаза); къалам йимик къыйылгъан къашым (брови подобные перу); мигьманхана (помещение для гостей); къапасда къуш теки жаным (душа подобна птице в клетке); тамурсуз терек (дерево без корней); зулмат уьй (комната мрака); къанатлы къуш (птица с крыльями); авчу (охотник); пана дюнья (бренный мир); жансыз ат (неживой конь: носилки) и т.д.

Естественно, что в художественной системе Абдурахмана из Какашуры значительное место занимают суфийские элементы. Разумеется, поэт употребляет множество суфийских терминов и выражений, сугубо специфичных для суфийского художественного мира. Эти, можно сказать, общие для суфиев выражения обладали не только чисто смысловыми и терминологическими значениями, но они, видимо, несли на себе и художественную нагрузку, пробуждая тем самым в читателе определенные эстетические эмоции. Эти различные по семантике слова, каждое из которых в «естественном» языке является практически однозначным понятием, в поэтическом языке Абдурахмана меняют свои характеристики и характер своих отношений. Например, в стихотворении «Ата дедим, ана дедим къалмады» («Ни отец, ни мать моя не остались»):

Гъавчу сагъа: «Кимсан?» – деюп сорамас,
Урар, йыгъар, «Къой», – дияна къарамас.

Охотник (Азраил) у тебя не спросит, кто ты,
Побьет, повалит, несмотря на твои мольбы.

Здесь эти слова-образы, сохраняя свою самостоятельную семантику, выступают в функции

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

изобразительно-выразительных средств, в частности, в качестве сравнений и метафор.

Для произведений Абдурахмана из Какашуры характерен наплыв чувств, эмоциональность их выражения, взволнованность. Весь свой талант автор использует для создания произведений, могущих вызвать отклик в душе читателя и слушателя, воздействовать на них, воспитать их в набожности. В «тюрках» поэта не столь важна информация, заложенная в них, как её эмоциональность, экспрессивность, способность воздействовать на разум и чувства, в большей степени на чувства. Поэзия Абдурахмана из Какашуры отличается образностью, метафоричностью, лаконичностью и поэтому его «тюрки» разворачиваются широким полотном поэтического излияния, выражения. Многословия, повторы, подробности, детали оцениваются нами в этих «тюрках» не как недостаток, а наоборот: чем больше перекликаются, повторяются темы и содержание стихов, тем больше усиливается сила их эмоционального воздействия на слушателей.

Къара ер къарнында ятаниям мен,	*В чреве земли буду лежать я,*
Къара ерде ватан тутаниям мен,	*В чреве земли найду обитель я,*
Къабур азапларын кютаниям мен –	*Муки загробной жизни сполна испытаю я,*
Аман, Мункар-Накир, къоркъувум сенден.	*Ох, Мункар и Накир, страшусь вас!*
(«Бу пана дюньядан гёчаниям мен»)	(«Я покидаю этот бренный мир»)

Композиция рассматриваемого произведения, основанная на двух синтаксических приемах – повторения и параллелизма, представляется не случайной, а обусловленной, определяемой художественным заданием. «Тюрки» Абдурахмана из Какашуры предназначались прежде всего для пения во время мавлидов, зикров и представляли собой своеобразные назмы – религиозные песнопения. Их структура должна была отвечать условиям, при которых эти тексты могли бы легко петься и оказывать эмоциональное воздействие. Хорошие условия для этого создают синтаксические повторения и параллелизмы. «Синтаксическое единство есть вместе с тем единство интонационное, и синтаксический параллелизм дает известное направление развитию мелодии. Этот факт является особенно существенным для понимания связи между композиционными построениями как бы песенного характера столь обычными в романтической лирике, и тем стремлением к звуковому, эмоционально-лирическому воздействию, которое отличает такую лирику»[3,461]. Это положение о связи синтаксиса, интонации, мелодии и их следствия – эмоционального впечатления целиком приложимо ко многим произведениям Абдурахмана из Какашуры. Можно предположить, что их композиция, выбор композиционных приемов обусловлены стремлением поэта придать тексту песенный характер с ярко выраженным ритмом и эмоциональным воздействием.

Важно также отметить, что указанные приемы – синтаксический параллелизм и повторы являются основой архаического тюркского народного стиха, основным выразительным признаком эмоционально-приподнятой поэтической речи, характерным для народной тюркской поэзии[4,28].

Таким образом, основу поэтического строя «тюрки» Абдурахмана из Какашуры составляет идущая с глубины веков тюркская поэтическая традиция с её собственными художественными представлениями.

ЛИТЕРАТУРА*:*

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 122.
2. Джами А. Весенний сад (Бахаристан). – М., 1987. – С. 180.
3. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л., 1975. – С. 461.
4. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха //Вопр. языкознания. – 1968. – № 1. – С. 28.
5. Иванов С.Н. К изучению жанра газели в староузбекской поэзии //Тюркологический сб. – М., 1978. – С. 154-156.
6. Иванов С.Н. Пять веков узбекской газели //В красе нетленной предстаёт: Узбекская классическая лирика XV-XX вв. – М., 1977. – С. 20-22.
7. Султанов Г.И. Рукописная историческая книга и её читатели в странах средневекового мусульманского Востока //Народы Азии и Африки. – 1984. – № 2. – С. 71-80.
8. См.: Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М., 1982. – С. 5.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА И ДАГЕСТАНА

А.М.Аджиев,
М.А. Аджиев
Россия

Население территорий, где расположены современные Азербайджан и Дагестан, издревле жило в тесной взаимосвязи. Так, известный азербайджанский ученый Ю.Б. Юсифов в клинообразных надписях Древней Месопотамии показывает, что еще до начала II тысячелетия до н.э. на Кавказе обитали и активно мигрировали племена, являющиеся носителями иберийско-кавказских, тюркских и других языков [I,47 -54], и в частности пишет: «В клинописных источниках встречаются названия ряда стран, которые, по-видимому, образованы от соответствующих этнонимов. Это Кумману/Куммани…, Куммухи…, Лаке…, которые соответственно могут быть сравнимы с поздними этническими названиями коман (тюркское племя), кумук (тюркское племя), лак (нахско-дагестанский этнос)» [II, 51].

Известно также, что части Дагестана и Азербайджана входили в древнейшее на Восточном Кавказе государственное образование - в Кавказскую Албанию.

Не менее тесно переплелись историко-культурные взаимосвязи Дагестана и Азербайджана в гуннский, хазарский, огузский, кипчакский периоды истории, и эти взаимосвязи, по сути дела во многом общие исторические судьбы, имели место и в более поздние эпохи.

Все это, так или иначе, отразилось и в культуре, в частности в фольклоре и этнографии.

Так, у многих народов Дагестана обнаруживаются элементы огнепоклонничества, проводится по настоящее время праздник "Навруз", много общего у наших народов в обрядах вызывания дождя, сбора урожая, в причитаниях, мифах, легендах, пословицах и поговорках, сказках и др.

Для примера назовем мифологическую легенду о Джюмджюме. В 1841 юду известный азербайджанский ученый А.-К. Бакиханов писал: "...в незавидных стихах на персидском языке от неизвестного писателя говорится, что Иисус Христос, увидев однажды человеческий череп, пожелал узнать, кому оный принадлежал, и поэтому попросил Бога воскресить его; когда же это было исполнено, то воскресший сказал, что он был могущественный царь язычников, и за грехи свои перед Богом страдает в аду; чтобы загладить молитвами и добродетелью прежние свои заблуждения, он просил Христа дать ему снова жизнь и дозволить прожить второй период оной на земле, что и было исполнено; после чего он умер с теплою верою в Бога и с благочестием".

Азербайджанско-дагестанские фольклорно-литературные взаимосвязи наблюдаются в замечательном тюркоязычном эпосе "Книга моего деда Коркута". Исследователи справедливо отмечают, что этот эпос, прежде всего, связан с фольклором и историей азербайджанцев, туркменов, турок и что, кроме этих народов, к его созданию имеют определенное отношение также узбеки, казахи, ногайцы и др. Целый ряд событий, описанных в "Книге моего деда Коркута", легенды и предания, связанные с Коркутом, имеют непосредственное отношение к Дагестану: речь идет о Дербенте, о войне с язычниками Дагестана, о шамхале и др., а согласно одному преданию, Коркут и похоронен в Дербенте. У кумыков есть песня о Джаватбие, где содержится мотив битвы героя с ангелом смерти Азраилом, во многом сходный со сказанием о Дели Домруле из "Книги о моем деде Коркуте" [IV].

Другой известный памятник фольклора - эпос о Кёр-оглу тоже имеет достаточно тесные связи с Дагестаном. Достаточно было бы назвать часть эпоса о походе Кёр-оглу в Дербент, дастан "Бильгадинский поход Кёр-оглу" [V], где, как видно уже из названий сюжетов, повествуется о непосредственных связях героя с Южным Дагестаном, однако у кумыков зафиксирован поздний трансформированный сюжет всего эпоса [VI], а у даргинцев "возле аула Мекеги есть памятники, связанные с именем Куругли, хотя собственно о самом герое сказители уже не помнят, - "скала, отсеченная саблей Куругли," и четыре большие выбоины, называемые в народе "следами коня Куругли." [VII].

Дагестан в определенной мере связан также с жизнью и творчеством великого Низами. Поэт обратил на себя внимание правителя Дербенда. Правитель прислал ему в подарок молодую кипчакскую рабыню по имени Афак, которая стала первой и горячо любимой женой Низами. Она умерла рано, утрата оставила глубокий след в душе поэта, о чем свидетельствует авторское вступление к поэме "Хосров и Ширин".

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Являясь уроженцем Гянджи, расположенной в относительной близости к Дагестану, будучи женат на кипчачке, находившейся в рабстве в Дербенте и как широкообразованный человек, Низами, очевидно, неплохо знал Дагестан, что в определенной мере отразилось и на его творчестве, в частности, в "Искандар-наме".

Дербент является своеобразным центром ашугского искусства Северного Азербайджана и Южного Дагестана, что хорошо отражено, в частности, в лезгинском произведении "Ашуг Лукман Худатский".

Начало произведения сказочное: "У дербентского хана была дочь-красавица, Бике-ханум. Была она хитроумной загадчицей-ашугшей. Она приглашала на состязания с собой молодых ашугов из чужих ханств, обещая выйти замуж за того, кто ее победит, разгадав три ее загадки. Если ашуг не оказывался победителем, он становился ее узником".

Уже двадцать ашугов кубинского хана Амраха не вернулись с состязаний. Разгневался кубинский хан Амрах - и объявил клич: "найти такого ашуга, который поедет на соревнования с Бике-ханум, победит ее в словесном поединке, привезет в знак победы ее саз и освободит всех моих ашугов из ее темницы! Ханским словом заверяю, что в награду победителю выдам чистого золота столько, сколько сам он весит!"[VIII].

В городе Худат жил молодой и искусный лезгинский ашуг Лукман, он едет на поэтический турнир с Бике-ханум. Как и следовало ожидать согласно законам жанра сказки, Лукман побеждает Бике-ханум, она и влюбляется в него. Преодолев ряд других испытаний, дербентская красавица и худатский ашуг соединяются.

Когда Россия и Азербайджан стали отдельными государствами, в плане взаимосвязей народов этих стран возникли определенные проблемы, что в принципе вполне естественно, ибо между государствами существуют границы и все, что связано с ними. По-видимому, было бы целесообразно обратиться с просьбой в соответствующие инстанции предоставить деятелям науки и искусства режим наибольшего благоприятствования, облегчения процедур пересечения границы, если говорить о России, особенно в отношении дагестанцев, которые традиционно тесно связаны с Азербайджаном, а некоторые народы, такие как дагестанские азербайджанцы, лезгины, аварцы и некоторые другие оказались разделенными этносами.

Надо отметить, что подобные границы между Дагестаном и Закавказьем существовали испокон веков - напомню, что названия нашего древнейшего города Дербента, так или иначе, связывались с пограничным его расположением: "Каспийский проход", проход "Албанские ворота", "Гуннский проход", "Хазарские ворота", "Морские ворота", "Ворота ворот", и закрепившееся за городом доныне название состоит из двух персидских слов: "Дер" - дверь, и "бенд" - застава.

Однако известно, что помимо своего основного предназначения "не впускать" нежеланных людей, ворота, двери имеют и предназначение выборочно впускать желанных, каковыми в этом регионе являются взаимно азербайджанцы и дагестанцы. В исторически обозримое время это так и происходило, особенно в отношении культурных взаимосвязей Юг и Север и Восток и Запад в евразийском диалоге культур общались через важнейший узловой пункт на Восточном Кавказе - через Дербент.

В наше время благодаря плодотворным стараниям президентов России В.В.Путина, Азербайджана И.Г.Алиева и Дагестана М.Г.Алиева, энтузиастов взаимосвязи народов Азербайджана и России, в частности Дагестана, активизировались. Однако здесь, кажется, приоритетную роль играют сферы политические и экономические, хотя и культурные, разумеется, не забыты (напомню проведенные дни культуры Азербайджана в России и России в Азербайджане).

В этой связи приведем азербайджанскую пословицу: один сын-это не сын, два сына-это полсына, три сына-это настоящий полноценный сын. Если уместно этот образный афоризм перенести на сюжет данной статьи, одни политические взаимосвязи между государствами - это мало. Если к ним добавить и экономические - это уже кое-что, а если еще и культурные - это все, это "полноценный сын", это один кит из "трех китов", только на спинах которых и могут полноценно, масштабно функционировать межгосударственные, межэтнические взаимосвязи.

Культурные традиции азербайджанцев, а также опосредованно через Азербайджан традиции иранцев, турок, арабов в течение многих веков проникали в Дагестан (особенно интенсивно - в Южный), причем самых различных видов и жанров творчества: ашугское искусство, поэзия и проза, танец, театр и т.д. и т.п., каждый из которых заслуживает специального исследования, и надо отметить, что в этой области уже проделана определенная работа. При этом следует подчерк-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

нуть, что процесс культурных влияний, при всем превалировании азербайджанского влияния, в целом был двусторонний: немало фактов, свидетельствующих о вкладе этнических дагестанцев в культурную и политическую жизнь Азербайджана (даже простое перечисление их заняло бы слишком много места).

Существенно и то, что во многих случаях мы имеем перед собой не просто процесс влияния, а сотворчество. На наш взгляд, ныне и научный потенциал ученых Азербайджана и Дагестана, и накопленный ими исследовательский опыт в изучении культурных взаимосвязей между нашими народами, и собранный базовый материал позволяют организовать системное и комплексное исследование названных выше проблем с привлечением научных сил обеих стран.

Нынешняя конференция тоже свидетельствует о том, что в этом направлении есть серьезные подвижки и хотелось бы, чтобы в дальнейшем проводились совместные азербайджанско - дагестанские и конференции, и фестивали, и праздники. В этом мы не будем оригинальными - будем верными нашим традициям, заветам наших предков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юсифов Ю.Б. О некоторых этнонимах клинообразных надписей Древней Месопотамии. // Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала. 1991.
2. Там же.
3. Бакиханов А.-К. Гюлистан-и Ирам. Баку. 1991. С.87.
4. Аджиев А.М. Кумыкский йыр о Джавате и сказание о Дели Домруле из "Книги моего деда Коркута".// "Советская Тюркология". 1975. №6.
5. Хурдамиева С.Х. Дастаны и ашугская поэзия дагестанских азербайджанцев. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филолог, наук. Махачкала. 2000.
6. Аджиев А.*М.* Кумыкская версия сюжета о Кёр-оглу и некоторые закономерности трансформации заимствованного сюжета./Вопрос советской тюркологии, ч.2. Ашхабад. 1988.
7. Традиционный фольклор народов Дагестана. М.. 1991. С.38.
8. Антология дагестанской поэзии. Т.I. Махачкала. 1986. С. 246.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TƏBRIZDƏ QORXU GÖTÜRMƏ DƏBLƏRINDƏ ŞAMAN IZLƏRI

Ali Bərazəndə Türk
Iran

Qorxu insanla yaranıb, yaşayıb, yaşayacaq. Qorxu insan üçün dərdlər törətmiş, yaşam boyu insanı çətinliklərə uğratmış. Insanlar qorxunu aradan qaldırmaq üçün zaman-zaman özlərinin keçmişdən qalan dəblərinə dayanaraq yaşamlarında bu soruna qəlbə çalmışlar.

Bu arada türk xalqının dünya görüşündə şamanizm düşüncəsi təbiətin yaşamda önəmli olduğu üçün, hər şeyin, kökü doğadan olduğunu bilmişlər. Ulu babalarımızın yaşamlarında təbiət elemanları önəmli yer tutub bu günə kimi gəlib çatan dəblərimizdə, gələnəklərimiz,doğayla bağlı olan elemanla sayğı ilə ad aparılıb. Nağıllarımızda, dünya görüşlərimizdə, təbiətin xalqımızla sıx-sıx bağlılığı var. Şaman düşüncəsinə dayanaraq türk xalqı qorxunun qaynağı sayılan doğadan yararlanaraq "türkə sayaq" dərmanlarla üz gətirmiş şamançılıq inancına bağlı olan qorxu götürmələr tarix sürəsində keçmiş gələnəklər üzü ilə bu günə çatdırmış, bu gün modernləşmiş, bir az islami bəzək götürərək xalqımızın yaşamında işlənilməkdədir.

Örnək olaraq təbrizdə ***bəndçi***[2] adlanan özəl bir tayfa, şamanlara tay Onlarda *qan bağı*[3] olmalıdır. Bəndçi olmaq üçün hər kəsə izin verilməz. Təkcə öz içərilərində olan adamlar bu işin davamçısı ola bilər. şamanlara tay özəl xüsusiyətlərə sahib olan və ailədən birisi olmalıdır.

Başqa bir iz bəndçilərin içərisində olan paltarlarına taxılan muncuqlar və ya qorxan kişilərə verilən taxmalardir ki demək olar buda şaman inancının geyim və giysilərinə bağlıdır.

Təbrizdə qorxu götürmə yöntəmlərinin bir çoxu şaman inancıları ilə yaxınlığı və bağlı olduğu aydın şəkildə görünməkdədir, örnək olaraq şamanların cübbələrinin parça-parça olduğu kimi bir qorxu götürmə yöntəmində yeddi nəfər adaşdan[4] parça alınıb qorxana paltar tikilməsi də bağlılıq yaradır. Xatırlatmaq gərəkir başqa bir inanca görə həkimin uşağı olub bir az zamandan sonra ölsə, belə bir nəzr edələr ki adları Fatimə olan qırx bir nəfərdən parça alib onlardan gələcəkdə olacaq uşağına köynək tikdirsinlər. Beləliklə o uşağa heç bir zəfər toxunmaz, uşaq diri qalar. Bu paltarı saxlayıb bir ayrı adamın da belə bir istəyi olsa bu köynəyi onun uşağına verəllər. göründüyü kimi geysi və üst paltarı şamanların cübbələrinin eyni olub onlara tay sayılır.

Qorxu götürmə işində ən önəmli şeylərdən birdə oxunan ovsunlar və dualardır ki bu dua və ovsunların sözləri çox dəyərli, düşündürücü sözlər içərisindədir. Sözün və adların keçdiyi ovsunlar sankı bir güçə bağlı olub şamanız də olan göy, yer alti dünyalar ilə ilgilidir. Hətta rənglərin də bu ovsunların içərisində özəl bir yeri vardır.Qırx sayısı şaman düşüncəsində önəmli, qutsal olduğu kimi, qorxu qötürmədə də izin sürdürmüşdür. qorxu götürmə işləmində qırx ya qırx bir kişinin adı, qırx qoza pambıq, qırx bir parça tikəsi, yöntəmlərdə qırx sayısını görmək olar. birisinin qırxın qötürmək, qırxlığın tökmək yenədə şaman inanclarına bağlıdır.Şaman inancında qurban kəsmək[5] olduğu halda, qansız qurbanlarda[6] varımış. Saç, dırnaq, odda yandırmaq kimi mərasimlər şamanizmidə olduğu halda indisə qorxu götürmə dəbində qorxan adamın saçın, dırnağın, paltarlarından bir parçasın yandırmaq ya xoş qoxulu bitgilər özəlliklə özəylikdən faydalanmaq əski dönəmlərdən qalan izlərdir.

Yuxarıda yazdıqlarım keçmişdən qalan dolğun türk inancının bir kiçik bölümüdür. Bu zəngin varlığımızın özəlliyi yurdumuzun hər bölgəsində dəblərin çeşitli olduğudur. əski dən qalan gələnəklərimizlə bənzənmiş folklorumuz qorxu götürmə Təbriz və çevrəsindəki şəhərlərdə özünə görə özəlliyi var. İndisə Təbriz şəhərində qorxu götürmələrdən neçəsin izah edirik:

1. Dua pulu

Bir sikkə(dəmir para) götürüb qorxan adamın baş- gözünə sürtüb sonra bu duanı oxuyarlar,

Hər kitabın
Çay[7] *kitabın*
Qərə seyid kitabına
Molla əşrəf kitabın
Göy malla, ağ malla kitabın

---

[2] Təbriz deyimində, bətçi deyilir.
[3] Qan bağı= yaxın ailədən olmaq örnək ata, ana, qardaş, bacı kimi.
[4] Adaş= adlari bir olan
[5] Qurbanlar at, qoyun, inək kimi heyvanlar olardi
[6] Qansız qurban= insan əzalarından olan ya doğada olan şeyler örnək dırnaq, saç, ağaclara , daşlara
[7] Çay= çar=çahar kitab ,ki ibarətdir Zəbur , Tovrat,İncil,Quran

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Sonra pulu verələr qorxan adam bu pul ilə bir yeməli alsın. Əyər kiçik olsa yeməlini böyükləri ona alarlar.

1. Açar

Qorxan adamın qörxusun götürən bir açar götürüb açarı qorxanın bütün bədəninin bərk yerlərinə sürtər, açarı surtən halda "yasın" surəsin oxuyar. Sonunda açarı qörxanın dislərinin arasına qoyub dişləməsin istər. Açarı dişlədikdən sonra, qorxu götürən açarı tolazlayıb deyər: qorxunu atdim qetdi.

2. Pambıq

Qorxan adamı kürəyi üstə uzaldıb bir örtük üstünə çəkələr. Pambığları qoza-qoza eyləyib. örtüyün üstünədən adamın başından ayaqlarına qədər düzəllər. Sonra pambıqları ayaq başdan başa kimi yandıralar.

3. Pambıq

Qırx bir adamın adına Pambıqları qoza-qoza eləyib adların deyə-deyə pambuğlari dorayallar. Sonra qorxan adamın başı üstündə pambuğları bir qaba töküb, pambuğlari dolayarlar.

4. Zəy

Gəcə zəyi qorxan adamının yasdığının altına qoyarlar. Sonra sabahısı bir mis məjmeyini dağlayıb, zəyi onun içəridsinə atarlar. zəy əriyib şəkil tutar. Zəyin əriyib şəkilindən bilərlər ki nədən qorxub. Zəy soyudugdan sonra bir parçasın qprxan adama verıklər ta aparsin qorxduğu yerdə dabanının altına qoysun. Zəyi dabanının altında əzən zaman deyər: qorxumu burda qoydum,qada-bala (bəla) məndən getsin.

5. Zəy[8]

Gəcə zəyi qorxan adamının yasdığının altına qoyub sabahısı qorxanın baş barmağının dırnağın, başından bir nemə tel tükü və alt paltarından bir parçasın qeyçiləyib zəyilə birlikdə oda yandırallar.

6. Duz

Gecə duzu qorxan adamının yasdığının altına qoyub. yasdıq altına daş duz goyular ama narin duzda olar. Səhər çağı qorxan adamı qapı astanasınada oturdub odda qızarmış qaba duzu tökəllər. Düz əriyib şəkil tapar, duzun şəklindən nədən qorxduğunu bilərlər. Beləliklə qorxuluğu tökulər. Bəzi yerlərdə ərimiş duzu su ya tökələr, su içində şəkil tapan duzun suyundan qorxan adama verilər.

7. Qənd

Qorxan adamın qörxusun götürən bir qənd götürüb qəndi qorxanın bütün bədəninin bəndlərinə sürtər, qəndi surtən halda bu sözləri deyələr:

Yetmiş iki millətə
Yetmiş iki mallaya
Yetmiş iki qonşuya
Dua pulu çıxıram

Dedikdən sonra qəndi verəllər qorxan adam yeyər.

8. Yumurta

Bir yumurtanı qorxan adamın qırx bir dönə başın, qırx bir dönə ürəyinin başına, qırx bir dönə belinin arasına yavaşca vurarlar. Yumurtanı vuran zaman qırx bir nəfərin adın deyərlər. Sönra yumurtanı qorxanla birlikdə üç yola arasına aparıb atarlar. Yumurtanı atdiqdan sonra atan yerə baxmazlar sonra deyərlər: "allah dərdimi, bəlami burda qoydum".

9. Möv ağacı

Qorxan adamın boyunca bir möv ağaçın kəsib, bir ağ parçaya dolayıb, apararlar qəbristanlıqda ölü kimi guylarlar. Quylayan zaman üç dönə deyərlər: *ölü qoydum, diri götürdüm.*

10. Ürək bağlama

Çox bətər qorxan adam için bu iş görülür. Təbrizdə indilikdə bir kişi bir xanım ürək bağlama işin görür. Bu qorxu götürmə təkcə xanımlar arasında olur. Ürək bağlama ərkək adamları qəbul eləməz. Bir taza qoyun ürəgin gətirib, ürəyə qirx bir dana iynə batırılir. Bu ürək gərək elə ola ki pərdəsinə picaq dəyməsin. Qırx bir adamın adın deyə deyə iynələri ürəyə sancılar. Sonra yeddi rəng sap ürəyə dolayıb, ürəyi bir gövduş içərisinə qoyub, apararlar qəbristanlığa. Yeddi qəbir sayıb sonuncu qəbirdə golduşu quylayarlar.

Guyladılqdan sonra deyərlər: qorxumu burda qoydum.

11. Saat

Qorxan adamı kürəyi üstə uzaldıb, bir saatı qorxanın başına dolandırarlar. Sonra qorxanın yeddi tərəfində saatı yerə vurular. Vura-vura deyərlər*: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, qada-bala səndən detdi.*

12. Yeddi fatımə

---

[8] Zəy= mədəni kiçik daş duza bənzər bir madə dir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yeddi nəfər ki adları fatimədir, hər birindən bir tikə parça alıb, bu parçalar dan bir köynək tikərlər. Bu köynəyi qorxan adama geydirərlər ki ondan sonra qorxmasın.

13. Üzəylik

Qorxan adamın qorxuluğun götürmək üçün, yeddi qapıdan çöp götürüb üzəyliklə birlikdə qarışdırıb, qorxan adamın baışnın üstündə yandırdıqdan sonra, üç yol arasna atıb ayaqlayarlar.

14. Duz

Qorxan adamın tez qorxusu tökmək üçün ona duz yaladıb, kiçik uşaq olsa kiş tutdurallar.

15. Qannama

Qorxan adamın yanında bir qərə xoruz kəsib, xoruzu kəsmədən qorxanın başına dolandırıb onun qanından qorxanın dirsəklərinə, belnin ortasına, anlına yaxıb bəzən bir azda qorxanın damağına sürtəllət. Bəzən xoruzun çiy ətindən qorxana yedirdəllər. Beləliklə qorxanı qanlayib qorxusu tökülər.

16. Qannama

Qorxan adanı bir böyük təşt içində oturdub, soyundurub qara toyuğu onun başı üstə kəsib, qanın üstünə tökərlər. Qorxan adam qadın olsa üstünə çadıra çəkərlər. Kəsikdən sonra qorxuluğu tökülər. Bu toyüqu kəsib ətin seyyid mallaya verərlər.

17. Bəçilik

Təbrizdə bəçilər (bəndçilər) adlı bir tayfa vardır ki hamısı qərə-çılərdandırlər. Onların işləri təkcə qorxu götürmədir. Qorxan adam bəçiyə getdigində öncə qorxanın bir az bədənın sığarlayıb, sonra belində olan bir neçə damar ,ovduqdan sornra bir dua yazarlar.

Dualar oxunulmaz və bəli olmayan şəkillərdən ibarət olar. Amma bu yaılarözlərinin dediyinə görə çox dəyərli dir.

Bəçilər bəzən qorxan adama dua ilə birlikdə üzəylikdə verərlər. Bu dualar üç bölümdə olar. Dualar tovsiyə olunar ki açılıb oxunmasın (zatən açılsada oxunulmazdırlar).

Yazdıqlari pitiklərin birin deyələr ki suya salınıb içilsin, o birində üzəyliklə birlik də yandıərılsın, sonuncunu da qorxan adam paltarlarının biri yanına sancaqlayıb özü ilə saxlamalıdır. Çox zaman bu dualar paltarın görünməyən yerlərinə tikilər.

Bəçilərə şənbə və çərşənbə günləri gedilər. Bu günlər bəçiyə getmək yaxşi və təsirli olar. bəçilər fərq eləməz ki kişi ola ya qadın hər ikisinədə baxar ama məmulən kişilərə kişi bəçisi və qadınlara qadın bəçi baxar. Bəzən bəçılər xəstələrə qurd əli də çalarlar.

18. Qurguşum tökmək

Qurguşum tokmə qorxuluğun götürmək üçün ağ birçəklər qoca xanımlar tərəfindən olar. qorxan adamın baş üstə bir neçə nəfər ağ örtü tutulub sonra bir su qabı başı üstə saxlanar. Qurguşumu əridilib dərhal suya tökərlər. Gurguşumun suya tökulməyindən qorxan adam diskinib qorxusu tokulər. Qurguşumun suda şəklindəndə nədən qorxduğunu tapallar. Qurguşum tökən adam bütün zaman dua və başardığı quran ayələri oxuyar.

19. Momyar

Məkkədən gətirilən sari rəngidə bal mununa bənzər bir ağac kikikəsi dir. noxud qədər, qorxan adamın gecə yasdığının altına qoyulub sabahısı gün üç bölüb, üç gün dal-ba-dal yeyilir.

Göründüğü kimi xalqımızın təbiət olaylarının nədənini bilməmələri üçün, gördükləri işlər heyrət verici şəkildə bol və çeşitlidir. Bu kisa araşdırmada xalqımızın hər bir alanına girmiş və bütün eyləmlərini, davranışlarına yön verici nitəlik qazanmış inanc sistemi içində yer alır işlərə yer verdik.

Hər halda burada çalışdik Tebrizde indilikdə belə olan qorxu ilə bağlı inancları və dərmanların bir parasın tanıdaq.

Qaynaq kişilər:

1. Əşrəf rufəgər- savadlı- 1333 doğum təbriz
2. Zəri köhnəçi- savadsız- 1300 doğum təbriz
3. Pınar şakiriniya- savadlı- 1357 doğum təbriz
4. Taymaz Əlipur – savadlı – 1356 doğum təbriz

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Prof. Dr. Ali Duymaz
Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türkiye

Giriş

Kerem ile Aslı hikâyesi, Köroğlu ve Aşık Garip gibi geniş bir coğrafyaya (Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, İran, Irak, Bulgaristan vb.) yayılma imkanı bulmuş bir anlatıdır. Hem sözlü gelenekte hem de cönk gibi yazılı kaynaklarla uzun yıllar bu bölgelerde aktarılan Kerem ile Aslı hikâyesi, Türk anlatı geleneğinin önemli anlatıları arasında bulunduğu gibi Türk toplulukları arasındaki kültürel ortaklığı ve diğer milletlerle kültürel etkileşimin boyutlarını da göstermektedir. Aşıkların, bahşıların ve meddahların repertuarında hem hikâye boyutu ile hem de çeşitli şiir parçalarıyla yer alan Kerem ile Aslı, kültürel dokuya derinlemesine sinmiş, Türk kültürünün pek çok unsurunu bünyesinde barındıran geleneksel bir yaratmadır. Bu hikâyenin dikkate değer varyantları Azerbaycan aşıklık geleneğinde bulunmaktadır. Bu bildiride Kerem ile Aslı hikâyesinin Azerbaycan varyantları bu hikâyenin diğer varyantları ile de mukayeseli bir şekilde ele alınarak hikâyenin şekil ve muhteva özellikleri, araştırılma tarihi ve Azerbaycan anlatma geleneğindeki yeri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Azerbaycan'da Kerem ile Aslı Hikâyesinin Araştırılma Tarihi

Kerem ile Aslı hikâyesinin önemli yayılma sahalarından birisi olan Azerbaycan'da bu hikâye üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Hikâyenin özellikle Azerbaycan arşivlerinde âşıklarından ve âşıklık vasfı bulunmayan kişilerden derlenmiş varyantlar ile birlikte çok sayıda cönkte, yazmada ve matbu eserde kayıtlı varyantları da bulunmaktadır. Bunlar arasında Endelib Garacadaği adlı derleyici-âşığın 1804'te yazmayı bitirdiği cönk en eski yazma nüshalardan birisidir (Halisbeyli 1989: 3). Ayrıca Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Fondu'nda da 3255, 3900, 5181, 10554, 10563 nolu cönklerde de Kerem'in şiirleri bulunmaktadır (Araslı 1956: 322-325). Bu arşivde ayrıca hikâyenin 1306, 1326 ve 1329 tarihli basmalarının yanında bir de Kerem'in divânı bulunmaktadır (Abbasov 1973: 23-57).

1843'te Kafkasya'ya gelen Alman seyyahı Baron Avgust Fon Haksthauzen, Kerem ile Aslı hikâyesinin bir özetini 1857 yılında St. Petersburg'da yayımladığı *Zakavkazsskiy Kray* adlı eserine almıştır. M. Mahmudbeyof da 1895'te Kaspiy gazetesinde yayımladığı "İz Naradnoy Poezii Zakavkazskih Tatar" adlı makalesinde Kerem ile Aslıdan bahsetmiştir. Hikâyenin bir varyantını derleyen ve Rusça'ya tercüme ederek üzerinde inceleme yapan Esedulla Bey Şahtahtinsky, yer adlarından hareketle hikâyenin Azerbaycan'da teşekkül ettiğini öne sürmektedir (Halisbeyli 1989: 4-6).

M. Eyyübeli Elekberov, 1913 yılında İstanbul'da yayımlanan taşbaskı nüshalardan faydalanarak "Türk elinden en meşhur âşıkâne ve millî hikâyedir" notuyla hazırladığı hikâyeyi okuyucuya sunmuştur (Elekberov 1913). 1919'da Adil Han Ziyad Han'ın *Azerbaycan Hakkında Tarihî, Edebi ve Siyasi Malumat* (Bakı 1919) adlı eserinde hikâyenin bir varyantı özetlenmiştir (Elçin 1949: 2). Selman Mümtaz'a ait *Azerbaycan Edebiyatı El Şâirleri* adlı eserin ilk cildinde de hikâyeden alınma dört şiir metni yer almaktadır (Mümtaz 1927).

Hikâye üzerinde Hümmet Elizade'nin de çalışmaları vardır. Elizade, 1930'da *Azerbaycan Aşıgları* adlı eserinin ikinci cildinde Kerem'in beş şiirini neşreder (Elizade 1930: 85-87). Aşıglar adlı eserinin birinci cildinde Âşık Eli'den derlediği varyantın bir özeti ile 23 koşmayı, ikinci cildinde ise 11 koşmayı yayımlar Elizade, daha sonra yaptığı derlemelerle birlikte hikâyeye ait şiir sayısını 79'a yükselterek eserin ikinci baskısını yapar (Elizade 1935, 1936, 1937).

Selman Mümtaz'ın "Unudulmuş Yarpaglar" adlı seri makalesinin 22.'sinde Leningrad Kütüphanesi'nde bulunan ve altısı Kerem'in, ikisi de Aslı'nın ağzından söylenmiş sekiz koşmanın metni yayımlanır. Mümtaz, makalede hikâye ve Kerem'in şahsiyeti hakkında da bilgiler vermiştir (Mümtaz 1986).

Hamid Araslı'nın 1956'da yayımladığı edebiyat tarihinde de Kerem ile Aslı'nın özellikle Azerbaycan varyantları incelenmiş, teşekkül tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir (Araslı 1956). Ekber Yerevalı'nın *Ermeni-Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı Elageleri* adlı eserinde ise Ermeni ve Azeri varyantlatının mukayeseli incelemesi yapılmıştır (Yerevanlı 1958). Hamid Araslı'nın bir diğer çalışması olan Aşıg Yaradıcılıgı adlı eserinde de hikâyemizden bahisler vardır (Araslı 1960).

Hikâyeyle ilgili metin neşri yapanlardan birisi de Ehliman Ahundov'dur. Ahundov, ilk olarak 1960'ta çocuklar için hazırlanmış bir metin yayımlar (Ahundov 1960). Daha sonra 1961'de Azerbaycan Halg

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dastanları I'de (Ahundov 1961), 1966'da ise M. H. Tehmasib'le birlikte Azerbaycan Dastanları II'de birer metin neşreder (Tehmasib1966).

1966'da T. Salahov'un *Esli ve Kerem Dastanının Tadgigi Tarihinden* adlı çalışması yayımlanır (Salahov 1966). İ. Babayev ile P. Efendiyev'in birlikte hazırladıkları *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı* adlı eser ile Vagif Veliyev'in hazırladığı aynı adlı eserde de hikâye hakkında özet bilgiler yer almaktadır (Babayev 1970, Veliyev 1970).

Azerbaycan halk hikâyeleri üzerinde yaptığı çalışmalarıyla tanınan M. H. Tehmasib, doktora tezi olarak hazırladığı *Azerbaycan Halg Dastanları (Orta Esrler)* adlı eserinde pek çok halk hikâyesi ile birlikte Kerem ile Aslı'yı da incelemiştir. Hikâyenin özeti, teşekkül tarihi ve yeri, dil özellikleri, tarihle ilişkisi, varyantların karşılaştırılması ve diğer halk hikâyeleri ile mukayesesi gibi problemleri inceleyen tehmasib, Aşıg Hesen Gara, Aşıg Hidayet ve Endelib Garacadaği'den derlenen metinleri esas almıştır (Tehmasib 1972).

Mireli Seyidov'un 1976'da yayımladığı eserinde de Kerem ile Aslı'ya önemli bir yer ayrılmıştır. Seyidov, hikâyenin 15.-16. asırlardaki mecburi iskan ve göçlerden kaynaklandığını ifade ettiği bu eserinde Ermeniler arasındaki tesirinden de bahseder (Seyidov 1976).

Ayrıca Azad Nebiyev'in *Azerbaycan Dastanları* adlı eserinde, *Azerbaycan Mehebbet Dastanları* ve *Azerbaycan Edebiyyatı İncileri*'nin "Destanlar" cildinde de hikâyenin metni bulunmaktadır (Duymaz 2001: 27).

P. Efendiyev'in 1981 yılında yayımladığı *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı* ile 1985'te Vagif Veliyev'in yayımladığı Azerbaycan Folkloru adlı eserlerde de hikâye ile ilgili kısa değerlendirmeler vardır (Efendiyev 1981, Veliyev 1985).

Azerbaycan'da Kerem ile Aslı hikâyesi ile ilgili yapılmış en önemli çalışmalardan birisi 1989 tarihlidir. Tagı Halisbeyli'nin tamamıyla Kerem ile Aslı'ya ayrılan bu çalışması, *Mehebbete Halg Abidesi* adını taşımaktadır. Hikâyenin varyantları, teşekkülü ve şiirlerini inceleyen bu çalışma, geniş bir bibliyografya ile sona ermektedir (Halisbeyli 1989).

Kerem ile Aslı hikâsi üzerine tarafımızdan hazırlanan Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma adlı çalışmada hikâyenin Azerbaycan varyantları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu çalışmada Kerem ile Aslı'nın pek çok varyantının yanısıra Azerbaycan varyantları da incelemeye dâhil edilmiştir (Duymaz 2001).

Görüldüğü gibi Kerem ile Aslı üzerinde Azerbaycan'da yapılan çalışmaların bir kısmı hikâye hakkında bilgi verici mahiyette iken bazıları hikâyenin metnine yer vermiş, özellikle son dönemlerde yapılan çalışmalarda ise hikâyenin kaynakları, teşekkülü, coğrafi yaygınlı gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

2. Azerbaycan Anlatma Geleneğinde Kerem ile Aslı Hikâyesi

Köroğlu Destanı başta olmak üzere pek çok halk hikâyesinin bulunduğu Azerbaycan anlatma geleneğinde Türkiye'de halk hikâyesi veya destan olarak adlandırılan halk edebiyat ürünlerine "dastan" adı verilmektedir. Bu dastanlar da çeşitli şekillerde tasnif edilmektedir. Bu konuda M. H. Tehmasib'in yapmış olduğu tasnif oldukça ayrıntılıdır. Tehmasib'in tasnifi şu şekildedir:

1. Gehremanlıg Dastanları
2. Mehebbet Dastanları
3. Aile-Ehlag Dastanları

Kerem ile Aslı hikâyesini dâhil ettiği "Mehebbet Dastanları" bölümünün ayrıntılarını vermek faydalı olacaktır.

a) Mehebbetle Gehremanlıg Hüdudlarında Dayanan Dastanlar
b) Esli Mehebbet Dastanları
1. Nağıllara Bağlı Mehebbet Dastanları
2. Gedim Eposlara Bağlı Mehebbet Dastanları
3. Yazılı Edebiyata Bağlı Mehebbet Dastanları
4. Orijinal Mehebbet Dastanları
c) Mecazi Mehebbete Hesredilmiş Olanlar
1. Astral Dastanlar
2. Remzi Dastanlar

Tehmasib, Kerem ile aslıyı bu tasnif içinde "Esli Mehebbet Dastanı" kısmına dâhil etmiştir (Duymaz 2001: 185).

Tarafımızdan yapılan bir tasnifte ise Kerem ile aslı konusu bakımından "Aşk Hikâyeleri", coğrafi yaygınlığı bakımından ise "Türk dünyasının genelinde bilinen halk hikâyeleri" arasında gösterilmiştir (Duymaz 2001: 185). Türkiye'de ve Türkiye dışında bu hikâyenin muhtevası, şekil özellikleri ve yayılma

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

alanı hakkında daha başka tasnifler de yapılmıştır. Ancak Kerem ile Aslı hikâyesinin konu olarak "aşk", hacim olarak "büyük", teşekkül şekli olarak "yaşadığı rivayet olunan bir âşığın hayatı etrafında teşekkül etmiş", yayılma alanı olarak da "Türk dünyasının genelinde bilinen" bir halk hikâyesi olduğu söylenebilir.

Halk hikâyesi araştırmalarında hikâyelerin kaynağı ve teşekkülü konusuna da ayrıca ilgili gösterilmiştir. I. Kunos, Otto Spies, Pertev Naili Boratav, Şükrü Elçin, M.H.Tehmasib gibi araştırmacılar, halk hikâyelerinin kaynaklarıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Konumuzla ilgili olarak M. H. Tehmasib, halk hikâyelerinin dört kaynaktan geldiğini, Kerem ile Aslı'nın ise bu dört kaynaktan "Hikâye, rivayet ve efsane kaynaklı" olduğunu belirtir (Duymaz 2001: 190). Tehmasib'in bu görüşü diğer Azeri araştırmacılar arasında da kabul görmüştür. İsrafil Abbasov da hikâyeyi "rivayet ve efsane kaynaklı" olarak niteler. Güney Azerbaycanlı araştırmacı Cevad Heyet de Tehmasib'in görüşlerini özetleyerek Kerem ile Aslı'nın "menşeini çok kadim rivayet, efsane ve nağıllardan aldığını" ve XVII. yüzyılda yaşayan Kerem adlı bir saz şairinin aşk hikâyesi olduğunu söyler (Duymaz 2001: 190). Kerem'in yaşamış bir âşık olduğu yönündeki görüşe Tehmasib da katılır. Hikâyenin ilk musannifi olduğuna inandığı âşık Kerem'in eski Azerbaycan edebiyatı ve Arap rivayetlerinden faydalanarak hikâyeyi ihtiyarlık yıllarında tasnif etmiş olduğunu ve ayrıca hikâyenin daha sonraki yıllarda Gence âşıklarınca tarihi olayların da eklenmesiyle yeniden tasnif edildiğini düşünmektedir. Tagı Halisbeyli ise hikâyedeki bütün şiirlerin Kerem'e ait olmadığını, bu nedenle de hikâyenin Kerem tarafından tasnif edilmiş olmasına şüpheyle yaklaşır. Halisbeyli'ye göre aralarında Kerem'in de bulunabileceği Gence âşıkları, 16. yüzyılda daha önceki efsane, rivayet ve şiirleri de dikkate alarak tarihi hadiselerle birlikte hikâye formuna sokmuşlardır (Duymaz 2001: 190).

Hikâyenin Azerbaycan varyantlarını kullanan Helil Yusifov, Kerem ile Aslı'nın mitolojik kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir. Yusifov'a göre hikâye İslamiyet öncesi döneme aittir. Buna delil olarak hikâye tiplerinin isimlerini göstermektedir. Buna göre Aslı, karanlıkların koynunda gezen aya; Kerem ise güneşin temsilcisi Gün Han'a benzetilmiştir. Diğer bir ifade ile Aslı ayı, Kerem ise güneşi temsil etmektedir. Hikâyedeki bazı mitolojik izlere M. H. Tehmasib de dikkat çekmiştir. Ona göre hikâyedeki arkaik sözler ve eski inanışlar buna delil olarak gösterilebilir. Bunun dışında hikâyenin folklor kaynaklı olduğu yönünde de iddialar vardır. M. H. Tehmasib, İsrafil Abbasov ve Cevad Heyet'in çalışmalarında bu yöndeki açıklamaları görmek mümkündür (Duymaz 2001: 195-198). Ancak bizim düşüncemize göre Kerem ile Aslı hikâyesinin konusu eski bir kara hikâyeye dayanmaktadır. Bu kara hikâyeye Âşık Kerem tarafından kendi hayatına ait parçalar ve şiirler eklenerek tasnif edilmiş ve daha sonra ise değişik tarih ve coğrafyalarda yeni musannif ve anlatıcılar elinde değiştirilerek yazılı ve sözlü kültür vasıtası ile yayılmıştır.

Kerem ile Aslı hikâyesinin Azerbaycan varyantları, yapı itibariyle Anadolu ve Türkmen sahasından bazu hususiyetleriyle ayrılmaktadır. Azerbaycan halk hikâyelerinin hemen hepsinde görülen hikâyenin "ustadname" adı verilen bir bölümle başlaması geleneği Kerem ile Aslı hikâyesinde de görülmektedir. Sekizli bir geraylı veya on birli bir koşma ile başlayan bu kısımda genellikle üç şiir bulunur. Buradaki şiirlerde nasihat verme temel amaçlardandır (Alptekin 1997: 32). Dinleyicler de buradaki öğüt içerikli şiirleri usta sözü ve nasihatı olarak kabul eder. Çünkü ustadnamelerdeki sözler kesin bir hüküm bildirirler. Bu özellikleriyle ustadnameler, tıpkı atasözü gibi muamele görürler (Ceferli 2000: 16-17). Azerbaycan'da anlatılan halk hikâyelerinin sonlarında bir de "duvaggapma" adı verilen bir bölüm vardır. Hikâye sona erdikten sonra hikâyeci, âşıkla mâşukun düğünlerinde bulunan bir âşığa bir muhammes okutur. Hikâyenin kapanış şiiri olan duvaggapmalar, genellikle neşeli şiirlerdir (Alptekin 1997: 35), ancak sitem içerikli olanları da vardır.

3. Kerem ile Aslı Hikâyesinin Epizot ve Motif Yapısı

Kerem ile Aslı hikâyesi, Oğuz grubu Türk boylarında anlatıldığı gibi Ermeni ve Gürcü gibi yabancı halklar tarafından da bilinen ve anlatılan bir halk hikâyesidir. Böyle olduğu gibi hikâyenin geniş bir coğrafyaya yayılması sonucu olarak pek çok sözlü, yazılı ve matbu varyantı bulunmaktadır. Azeri, Güney Azerbaycan (İran), Türkmen, Kırım, Bulgaristan, Horasan varyantları bunlar arasında sayılabilir.

Bu çalışmada Kerem ile Aslı hikayesinin Azeri varyantı yapı bakımından incelemeye alınacak, diğer bazı varyantları ile de mukayese edilecektir. İncelemeye aldığımız Azeri metni, bir heyet tarafından hazırlanan **Azerbaycan Mehebbet Dastanları** adlı kitabın 70.-166. sayfaları arasında yer almaktadır. Geleneğe bağlı olarak Dellek Murat'a ait üç ustadname ile başlayan hikaye Âşık Valeh'e ait bir cahanname ile son bulmaktadır. Aynı metin **Azerbaycan Edebiyyatı İncileri** adlı eserin "Dastanlar" cildinde der yer almaktadır. İncelememizde bu metin **Az**. kısaltmasıyla kullanılacaktır.

Kerem ile Aslı hikâyesinin Azeri varyantı yapı bakımından incelenirken epizotları dikkate alınıp diğer varyantlarla mukayese edilecektir. Mukayese edilen varyantlar daha önceki çalışmamızda da kullanılmış olup (Duymaz 2001: 37-40) şunlardır:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M: İncelemeye aldığımız taşbaskı metin H. 1287/ M. 1870 tarihli olup 153 sayfadır. İncelememizde **M** kısaltmasıyla gösterdiğimiz bu varyantın bir nüshası Ankara'da Milli Kütüphane'de EHT 1948 A 4142 noda yer almaktadır.

Y1: Ankara'da Milli Kütüphane'de 398.21 Yz. Cönk:3 noda bulunan ve Ali Koçkesen'den alınmış cönkte "Aşık Kerem Hikayesi" başlığıyla yer alan metindir. Hikaye, cönkün 27b-61a varakları arasında olup son kısmı eksiktir. H. 1269-1272 tarihlerini taşımaktadır. İncelemede Y1 kısaltmasıyla gösterilecektir.

G. Az.: "Aslı ile Kerem Hikayeti" başlığıyla İran'ın Tebriz şehrinde Firdevsi Kitaphanesi tarafından yayınlanan 120 sayfalık metindir. S. Kameri tarafından yayına hazırlanmış olup basım tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktu. Güney Azerbaycan varyantı olarak mukayeseye alınan bu metin G. Az. kısaltmasıyla kullanılacaktır.

Türkmen: Amangül Durdıyava'nın çeşitli cönklerden ve sözlü derlemelerden istifadeyle yayına hazırladığı metindir. 1965 yılında Aşkabat'ta basılmıştır (Aslı Kerem Halk Dessanı).

Kırım: Kırım varyantı, Cafer Bekirov'un yayınladığı **Destanlar** adlı eserden eserde hikayeyle birlikte Kerem'e ait bazı müstakil şiirler de yayınlanmıştır. Oldukça kısa olan Kırım varyantında hikayenin bazı bölümleriyle yer adlarının unutulmuş olduğu göze çarpmaktadır. Ancak bu metin hikayenin coğrafi yayılışı bakımından önemlidir.

Ali Berat Alptekin, halk hikayelerini epizotları bakımından incelemeye alırken 1. Kahramanın Ailesi, 2. Kahramanın Doğumu, 3. Kahramanlara Ad Verilmesi, 4. Kahramanın Eğitimi, 5. Kahramanların Aşık Olmaları, 6. Kahramanın Sevgiliyle Karşılaşması, 7. Kahramanın Gurbete Çıkması, 8. Sevgilinin Bir Başka Kahramanla Evlendirilmek İstenmesi, 9. Kahramanın Memleketine Dönüşü, 10. Sonuç şeklinde değerlendirmeye almıştır (Alptekin 2002: 86-89). Biz de Kerem ile Aslı hikayesini 4 ana epizot halinde incelemeye aldık. Bu epizotlar sırasıyla şöyledir:

I. Doğum
II. Âşıklığa Geçiş
III. Gurbete Çıkma
IV. Sonuç

I. Doğum

Bütün varyantlarda kahramanların doğumlarından önce ailelerinin sosyal ve dini hususiyetleriyle birlikte birbirleriyle olan münasebetleri yer almaktadır. Hemen bütün varyantlarda kahramanların aileleri arasındaki yakınlık idari mahiyettedir. Bütün varyantlarda Kerem'in babası padişah, şah, han, bey gibi unvanlara sahiptir. Aslı'nın babası ise padişahın yanında idari bir görevdedir. Bu görev Az., M, G. Az., Kırım varyantlarında hazinedar, Y1'de sarraftır. Ancak Gara Melek, Gara Keşiş gibi adlar taşıyan Aslı'nın babası Türkmen varyantında, Rum şehrinin padişahı iken Azerbaycan'a gelmiş ve Ziyat Şah'ın mahiyetine girmiştir. Aileler arasındaki bu idari yakınlık, daha sonra kahramanların doğumunu hazırlayan elmanın birlikte yenmesine, çocukların nişanlanmalarına hazırlık mahiyettedir.

Varyantların çoğunda Kerem'in babasının yönettiği ülkenin adı da geçmektedir. Az. varyantında Kerem'in babası Gence hanı iken M, G. Az. varyantlarında Isfahan padişahı, Türkmen varyantında Tövriz (Tebriz) şahı, Y1'de Ahlaz (Ahlat) beyidir. Kırım varyantında ise sadece padişah olarak geçmektedir. Bütün varyantlarda Kerem'in babasının siyasi, sosyal ve maddi açıdan güçlü olduğu dikkati çekmektedir. Aileler arasındaki bu sosyal statü farkı, daha sonra Keşiş'in kızını Kerem'e nişanlamak zorunda kalıp hileye başvurması olayını doğuracaktır. Ayrıca Kerem'in Aslı'yı takibi sırasında uğradığı yerlerde yardım görmesi de babasının bu sosyal statüsünün bir sonucudur.

Ayrıca hikayenin bütün varyantlarında görülen ve hikayenin orijinal unsurlarından olan din farkı ailelerin belirleyici özelliklerindir. Varyantların tamamında Kerem'in ailesi Müslüman, Kerem'in ailesi ise Ermeni ve Hıristiyan'dır. Din farkının yanında milliyet farkı da dikkati çekmektedir. Aslı'nın dini durumu babasının adına da yansımış ve Türk halk hikayelerinde olumsuz tiplere verilen "kara" sıfatı ile "keşiş"lik görevi birleştirmiş, Aslı'nın babasının adına Kara Keşiş'lik layık görülmüştür Aslı'nın babası bütün variantlarda Hıristiyan bir din adamıdır. Din farkı, hikayenin sonuna kadar olayların yürümesine sebep olmuştur. Ancak din farkını sorun eden Kerem'in ailesi değil, Aslı'nın babası Keşiş'tir. Keşiş, kaçtığı yerlerde Ermenilerden yardım görmektedir, Kerem ise gittiği yerlerde bu din farkını önemsemeyen kişiler tarafından yardım almaktadır.

Sosyal statü farkına rağmen aileleri yakınlaştıran en önemli hususiyet, çocuksuz oluşlarıdır. Oldukça yaşlı olan ve zaman zaman dertleşen Padişah ve Keşiş, çocuksuz olduklarına üzülmektedirler. Çocuksuzluk motifi, doğum epizoduna hazırlık mahiyeti taşımaktadır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Az. varyantında Kara Keşiş, evlatları olmayışını, bir günah işlediklerine, o günahlarına karşılık Allah'ın onları evlatsız bıraktığına yorar. Ziyad Han da, çok sevap işlediğini, nezir verdiğini, niyaz ettiğini, yoksul ve açların karnını doyurduğunu söyler. Sonra birinin oğlu, diğerinin kızı olduğu takdirde evlatlarını evlendireceklerine dair söz verirler (ahd-peyman). Zıyat Han'ın bir oğlu, Keşiş'in ise bir kızı olur. Oğlana Mahmut, kıza Meryem adını koyarlar. M ve G. Az. varyantlarında çocuksuzluğuna üzülen padişaha veziri bir gül bahçesi yaptırıp orada eğlenmesini söyler. Bahçe yapılır. Padişahın karısıyla Keşiş'in karısı bahçeye bir elma fidanı dikerler. M'de elma fidanını bahçeye giderken önlerine çıkan bir pir-i fani vermektedir. Aradan yedi sene geçer, ama ağaçlar meyve vermez. Padişahın karısı Hanım Sultan buna çok üzülür ve bahçede bir ağacın altında uyuyakalır. Rüyasında fidanı veren pir-i fani, ağacın meyve verdiğini, elmanın yarısını kendisinin yarısını da Keşiş'in karısının yemesi halinde çocukları olacağını, ancak bu çocukları evlendirmeleri gerektiğini söyler. Netice de çocuklar doğar ve oğlanın adına Ahmet Mirza, kızın adına Kara Sultan koyarlar.

Kırım varyantında da benzer olaylar söz konusudur. Ancak bu varyantta derviş sadaka verip dua etmelerini, elmayı dörde bölüp eşleriyle birlikte yemelerini tavsiye eder. Türkmen varyantında ise doğuma sebep olan olay daha farklıdır. Çocuğu olmayan Zıyat Şah, vezirinin tavsiyesiyle Horasan'da davetler verir ve Horasan'daki İmam Rıza'nın kabrini ziyarete gider. Birkaç gün orada bulunup dua eder. Bir gece riyasında çocuğunun olacağı müjdesi verilen Zıyat Şah, Tebriz'e döner. Zamanı gelince Mahmut adını verdiği oğlu dünyaya gelir. Bu varyantta Aslı'nın doğumundan bahsedilmez.

Görüldüğü gibi varyantların genelinde olağanüstü doğum ön plandadır. Pirin verdiği doğumu sağlayan olağanüstü elma, söz kesme, kutsal kabirleri ziyaret, dua, nezir ve sadaka gibi motifler, bu epizodu halk hikâyeciliği geleneğine bağlamaktadır. Bu olağanüstü doğum, kahramanların kaderini etkilemektedir.

Bu epizot içinde değerlendirilebilecek diğer bir husus da kahramanların eğitimidir. Bu eğitim dönemin ilimlerinin öğretilmesi ile av ve silah eğitimi olmak üzere iki yönlüdür. Az. varyantında doğumdan hemen sonra çocuklar dayelere verilir. Sekiz yaşlarına geldiklerinde ise Ziyad Han, oğlunu mollaya verir. Keşiş ise kızını kendi okutmaya başlar. Böylelikle çocuklar on beş yaşlarına gelirler. Burada dikkati çeken husus, Kerem ile Aslı'nın ayrı ayrı yerlerde büyütülüp okutulduğudur. Bu varyantta eğitim meselesi üzerinde fazla durulmamıştır. M, G. Az., Kırım ve Türkmen varyantlarında Kerem okula gönderilmektedir. Ayrıca Kırım varyantında Kerem ile Aslı aynı okula gitmektedirler. Az. varyantında Sosu, Kerem'in günlerini beraber geçirdiği bir arkadaş olarak gösterilirken, M ve G. Az. varyantlarında Kerem'in okul arkadaşı olarak sunulduğu dikkati çekmektedir. Az. varyantında Kerem'in av ve silah eğitiminden bahsedilmezken, M, G. Az., Türkmen varyantlarında Kerem'in av ve silah eğitiminden de bahsedilmektedir. Bu eğitimden bahsedilmese de bütün variantlarda Kerem'in Aslı ile karşılaşıp aşık olmasına Sofu ile birlikte ava çıkması sebep olmaktadır.

II. Âşıklığa Geçiş

Halk hikayelerinde genellikle kahramanlar rüyalarında pir elinden bade içerek aşık olurlar. Uyandıklarında saz çalıp şiir söylemeye başlarlar ve sonra aşık oldukları kızı aramaya koyulurlar. Kerem ile Aslı hikayesinde kahramanlar zaten önceden aileleri tarafından sözlenmişlerdir. İncelemeye aldığımız hikâyenin Az. varyantında Kerem'in rüyasında bade içip aşık olması ve uyandığında saz çalıp şiir söylemesi söz konusu değildir. Kerem Sofu ile birlikte ava çıktığında Aslı, Kerem'in şahinini yakalatır. Kerem şiir söyleyerek kuşunu geri ister. Aslı da ona şiirle karşılık verir. İki aşık, bu şiirlerden geçen sözlerden hareketle Aslı ve Kerem mahlaslarını alırlar. Bu varyantta Aslı desmalini, Kerem ise yüzüğünü hatıra olarak verir. Türkmen varyantı da Az. varyantına benzemektedir. Ancak bahçede karşılaşan Kerem ile Aslı birlikte kırk gün eğlenir ve babası aradığı için Aslı'dan ayrılmak zorunda kalır. Bu varyanta göre Aslı, kırk gün içinde Müslümanlığı kabul etmektedir. Kırım varyantında ise daha önce aynı okula giden kahramanların aşık oldukları ve bunu duyan Keşiş'in göç ettiği de belirtilmektedir. Kerem bu ayrılığa dayanamaz ve kendini eğlemek için çıktığı avda Aslı'yla tekrar karşılaşır.

M ve G. Az. varyantlarında, Kerem bir gece rüyasında Kara Sultan'ın elinden bade içer ve aşık olur. Aşk hastalığına tutulan Kerem, Sofu ile birlikte Zengi'ye ava gider. Bundan sonrası Az. varyantındaki gibi devam eder. Yani şahininin kovaladığı kuşun peşinden girdiği bahçede rüyasında gördüğü kızla karşılaşır. Konuşmaları sırasında geçen "Kerem" ve "Aslı" sözlerini kendilerine mahlas olarak alırlar. Kerem bu sırada şiir söylemem kabiliyeti de kazanmıştır. Bahçeden ayrıldıktan sonra Kerem'in aşk hastalığı daha a artar.

Y1'de aşık olma epizodu mahlas almayla açıklanır. Bu varyantta kız "senin adın Kerem, benim adım Aslıhan olsun" der ve mendili hatıra olarak verir. Kerem, aşk hastalığına tutulur ve saz çalıp şiir söyleme yeteneği kazanır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kahramanların aşık olmalarından sonra bütün varyantlarda üç önemli olay göze çarpar: Kerem'in derdinin ortaya çıkması, Aslı'nın istenmesi ve nişanlanma. Bütün varyantlarda benzer olarak görülen bu olaylarda bazı ufak tefek farklar da vardır.

Az. varyantında Kerem'in derdini öğrenmeyi başaran bir koca karıdır. Aşk hastalığına kapılan Kerem, derdini babasına anlatır, fakat Ziyad Han anlamaz. Oğlunun derdine bir çare bulan kimseyi paraya boğacağını söyler. Şehirde Kerem için tabip kalmaz, hiç kimse Kerem'in derdini anlayamaz. Ziyad Han'ın oğlunun na-hoş olduğunu bu koca karı işitir. Kerem'le konuştuğunda Kerem'in aşka düştüğünü anlar. Bütün kadın ve kızların Gülşen bağında olduğunu, onun neden gitmediğini sorar. Kerem de orada Keşiş'in kızının olup olmadığını sorar. O zaman kadın Kerem'in Meryem'e aşık olduğunu anlar. Ziyad Han'a durumu anlatır. M, G. Az. ve Y1 varyantlarında da bu olay benzer şekilde anlatılır.

Kerem'in hastalığının sebebini öğrenen babası Türkmen varyantı hariç diğer varyantlarda hemen Keşiş'i çağırıp kızını ister. Türkmen varyantında ise din farkını öne sürüp karşı çıkmasına rağmen Kerem'in hastalığı sonucunda Aslı'yı istemeye razı olur. Keşiş de önce din farkını öne sürerek kızını vermek istemez, ancak padişahın ısrarları karşısında kızını vermeye mecbur kalır. Fakat hileye başvurmak içinde mühlet ister. İncelemeye aldığımız Az. varyantında bu mühlet üç ay, M ve G. Az. varyantlarında beş aydır. Bu mühlet, Keşiş'in Aslı'yı kaçırmasına hazırlık mahiyetindedir.

Az. varyantında olduğu gibi bütün varyantlarda Keşiş, evine gidip karısın durumu anlatır. Kızlarını alıp hemen şehri terk ederler.

Az. varyantında Kerem, Sofu ve arkadaşlarıyla birlikte düğün haberini vermek için gelirken yolda Keşiş'in kaçtığı haberini alırlar. Kerem, Aslı'nın bulunduğu yere gelir, ama kimseyi bulamaz. Yakın bir bahçedeki kızı Aslı'ya benzetip şiirler söylerken Sofu ve diğer arkadaşları gelirler. M ve G. Az. varyantlarında düğün alayıyla Zengi'ye giden Kerem, bazı ihtiyarların şehri terk etmekte olduğunu görür. Onlardan Keşiş'in kaçtığını ve başlarına bir felaket gelmesinden korktukları için kaçtıklarını öğrenir. Bu varyantlarda da yine Az. varyantında olduğu gibi Kerem, Aslı'ya benzettiği bir kıza şiirler söyler. Y1'de ise Kerem, Keşiş'in bahçesine gelince havuz başında Aslı'nın gergefini bulur. Bahçıvandan sorunca Keşiş'in Aslı'yı da alıp kaçtığını öğrenir.

Din farkını hazmedemeyen Keşiş'in kaçışı, Kerem'in gurbete çıkışına sebep olacak ve trajik sonuca kadar gelişen olaylara zemin hazırlayacaktır.

III. Gurbete Çıkma

Keşiş'in Aslı'yı kaçırması üzerine önceleri ağlayıp sızlayan Kerem, sonunda onu aramak için gurbete çıkmaya karar verir. Babasının ve annesinin ısrarlarına rağmen Sofu'yu da yanına alarak Aslı'yı aramaya çıkar. Bu husus Az. varyantındaki gibi küçük farklılıklarla diğer varyantlarda da hemen hemen aynıdır.

Kerem'in gurbete çıkmasıyla başlayan bu yolculuğun ilk kısmı Aslı'yı ilk görüşüne kadar sürecektir. Kaçış-takip şeklinde devam eden bu yolculuk iki şekilde değerlendirilebilir: Kerem'in gezdiği yerler ve başından geçen olaylar.

Bu yolculuk sırasında Kerem'in uğradığı coğrafi yerler ve yerleşim yerleri varyantlara göre farklılıklar arz etmektedir. Az. varyantında Kerem'in yolculuğu Gence'de başlar. Daha sonra Zengi, Hoy, Gürcistan ve Kür nehrini geçen Kerem, Aslı'yı ilk göreceği yer olan Tiflis'e uğrar. G. Az. varyantında da Kerem İsfahan'dan yola çıkarak Süphan Dağı, Zengi, Hoy, Gence, Erivan, Acuz, Çıldır, Ahsaha, Şerkı, Orhan, Gürcistan, Halbe, Kars, Oltu, Narman, Akayit, Bayat, Orku, Van, Tiflis, Ahlat, Erciyas Dağı, Süphan Dağı, Nemrut Dağı, Muş, Çanlıkilise, Mazgirt, Pasin, Uzunahmet, Otluk, Çobanköprüsü, Hasankalesi, Gümüşlükümbet, Hanımpınarı ve Laleli Dağı yoluyla Erzurum'a ulaşır. Türkmen varyantında Kerem Tövriz'den çıkarak Ermeni vilayetine gelir. Kerem'in Aslı'yla buluştuğu ilk yer bu vilayet içinde bulunan, fakat adı belirtilmeyen bir şehirdir. Kırım varyantında ise ne yolculuğa çıkılan yerden ne de yolculukta uğranan yerlerden söz edilmektedir. Görüldüğü üzere G. Az. varyantı yer isimleri yönünden diğer varyantlara göre oldukça zengindir.

Bütün varyantlarda Kerem ile Sofu yola çıktıktan sonra pek çok yere uğrayıp Aslı'yı sora sora yollarına devam ederler. Kerem, bu yolculuk sırasında genellikle kahvelerde kalır, yolda karşılaştığı her varlığa Aslı'yı sorar. Bazen de başına önemli olaylar gelir. Az. varyantında Kerem'in Aslı'yla ilk görüştüğü yer Tiflis'tir. Kerem, Gence'den Tiflis'e giderken bazı olaylarla karşılaşır. İlk olarak bir ırmak kenarında seyran eden kızları görür. Daha sonra rastladığı kervanın kervancıbaşından Aslı'yı soran Kerem, onun tavsiyesiyle yakındaki bir obaya uğrayıp Gürcistan'a doğru yola çıkar. Yolda gördüğü turnalara sevgilisini sorarak sılasına Selma gönderir. Gürcistan sınırında rastladığı obadan Keşiş'in Tiflis'te olduğunu öğrenip yola koyulan Kerem ile Sofu, Aslı'yı ilk görecekleri yer olan Tiflis'e varırlar. Bu varyanta

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

öre Keşiş, Tiflis'e gelmiştir. Kerem de Tiflis'te Kür nehri kenarındaki dilberlere, çimendeki gençlere ve kahvedekilere sevgilisini sorar. Çaycı, Kerem'e yardım ederek Keşiş'in kaldığı evi gösterir. Kerem, Keşiş'in evine gider ve Aslı'yla görüşür. Keşiş, yine kızını vermiş gibi görünür, ancak Başkeşiş'in tahrikiyle gece olunca yine kaçar. Gürcüler, Kerem'e Aslı'nın peşinden gitmemesini, Tiflis'te kalmasını ve kendisini evlendirmeyi teklif ederler. Ancak Kerem, bu teklifi reddederek tekrar yola çıkar.

Diğer varyantlarda da Kerem'in başına buna benzer veya farklı olaylar gelir: Bir konakta ev sahipleriyle birlikte hasta olur (M, G. Az., Y1), Bir kahveye ortak olur (M, G. Az. Y1), gördüğü bir düğünü Aslı'nın sanır (M, G. Az., Y1), Kerem, Aslı'yı bir hamamdan çıkarken görür (M, G. Az., Y1), bir kilisede Aslı'yla görüşürler (Türkmen) vs.

İncelemeye esas aldığımız Az. varyantında Kerem'in Aslı'yla ilk buluşmasından sonraki ikinci yolculuğu Aslı'yı ilk bulduğu yer olan Tiflis'ten başlamakta ve Kayseri'deki ikinci buluşmaya kadar sürmektedir. Kerem, Tiflis'ten çıkınca bir kervana tesadüf eder. S

ultandağı'ndaki dumanın Kerem'in türküsüyle açılmasıyla yoluna devam eden Kerem bir obada gördüğü kızlardan birini Aslı'ya benzetir. Daha sonra bir çoban ve çay kenarında çamaşır yıkayan bir geline Aslı'yı soran Kerem oradan Ballıçay'a gelir. Buradan çıkınca bad-ı sabaya ve bir viraneye türkü söyleyen Kerem, Çaloba'da nazlı Hanım adlı bir kızı da Aslı'ya benzetir. Bir köyde rastladığı düğünü Aslı'nın düğünü zanneder. Yolda karşılaştığı turnalara şiirler okuyan Kerem; Altu, Bayezit, Van yoluyla Erdahan'a ulaşır. Bu sırada önüne çıkan kırk harami, onun hak aşığı olduğunu anlayıp bir zarar vermezler. Daha sonra iki arkadaş Gence dağlarına benzeyen bir dağda bir fırtınaya yakalanırlar. Burada nurani bir kişi onları güllük gülistanlık bir yere getirir. Kerem burada yaralı bir ceylanı, avcıların elinden kurtarır. Bir mezarlıktan geçerken gördüğü kuru kafa ile söyleşen Kerem, mezarlıktan sonra karşılaştığı bir dağı türkü söyleyerek aşar. Bu arada karşılaştığı her güzeli Aslı zanneder. Erzurum yakınlarında kar ve tipiye yakalanır. Çok zor durumdayken söylediği türküler neticesinde kurtulmayı başarır. Erzurum'dan hemen sonra da Sofu ile Kerem'in Kayseri'ye ulaştığı görülür.

Diğer varyantlarda da Kerem'in başına Aslı'yla ilk buluşmasından sonraki ikinci yolculuğunda bunlara benzer ve bunlardan farklı olaylar gelir: Çeşitli yerlerde karşılaştığı turnalara sevgilisini sorar ve sılasına haber yollar (Bütün varyantlar), Irmaklar, Kerem'in türküsü üzerine ya durarak ya da "hayalet köprü" ile Kerem'e yol verirler. Bazen kendilerini misafir etmeyen hanlara veya köylere rastlarlar (M, G. Az., Y1), Keşiş, bir çobanı Aslı'yla evlendirmek vaadiyle Kerem'i öldürmeye zorlar (Türkman) vs.

Kayseri'ye gelen ve burada Aslı'yla ikinci defa görüşecek olan Kerem'in başına yine pek çok hadise gelir. Az. varyantında Keşiş, Kayseri'ye gelince Paşa'nın huzuruna çıkıp durumu anlatır ve evinin yerinin gösterilmemesi için emir çıkartır. Paşa'nın gösterdiği eve yerleşen Keşiş, Kerem'in şehre girince yakalanması hususunda da Paşa'dan ferman çıkmasını temin eder. Bu sırada Kerem şehrin yakınlarına gelir. Bir bahçede eğlenen kızlar içinde Aslı'yı görür. Ancak aslı onu tanımaz ve perişan halini görüp acıyarak sadaka vermek ister. Kerem, bu durum karşısında Aslı'ya gül verir ve türkü söyleyerek kendini tanıtır. Kerem'i tanıyan Aslı düşüp bayılır. Daha sonra Kerem'le anlaşarak ayrılırlar. Diğer varyantlarda olduğu gibi Aslı'nın dizinde otuz iki dişini çektiren Kerem'i Aslı'nın annesi koşturup Keşiş'e haber verir. Bu sırada Aslı, bir mektup yazarak Kerem'e verir ve gece olunca tekrar gelmesini ister. Gece Aslı'nın evine gelen Kerem'i Paşa'nın adamları yakalar. Paşa'nın huzuruna çıkarılan Kerem'i Aslı'nın mektubu ve Sofu'nun tanıklığı kurtarır. Paşa'nın kız kardeşi Hüsniye Hanım da Kerem'in hak aşığı olup olmadığını sınar ve Kerem bu sınamadan başarılı çıkar. Bütün bunların üzerine Keşiş, huzura çağrılır ve Aslı'yı Kerem'e vermesi istenir. Ancak üç gün mühlet alan Keşiş yine kaçmayı tercih eder. Kerem ile Sofu yine takibe başlarlar.

Diğer varyantlarda da Kerem'in başına Az. varyantına benzer veya bu varyanttan farklı hadiseler gelir: Aslı'yla konuşmak isteyen Kerem, hırsız zanlısı olarak yakalanıp hapse atılır. Keşiş'ten para alan Bey, onu astırmak ister. Ancak hakimin fetva vermemesi ve Sofu'nun şahitliğiyle kurtulur (M, G. Az., Y1), Aslı, başkasıyla evlenmek üzereyken Kerem gelir ve durum anlaşılır (Türkmen) vs.

Kayseri'den sonra yine Aslı'yı takibe başlayan Kerem ile Sofu Az. varyantında Halep'e kadar varırlar. Halep yakınlarında bir bahçeye gelip Keşiş'in Halep'te olduğunu öğrenirler ve Kerem, Halep dağlarını Gence dağlarına benzeterek türkü söyler. Diğer varyantlarda da şu hadiseler gerçekleşmektedir: Kerem, yolda rastladığı insanlara, ırmaklara, dağlara, gelin alayına, bülbüllere ve seher yeline türküler söyleyerek yoluna devam eder (M, G. Az., Türkmen), Kerem, kış gününde dağlarda kaldığında bezirgan tarafından kurtarılır (Türkmen), başka kızlarla evlenmesi için teklifler alır (Türkmen) vs.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

IV. Sonuç

İncelemeye esas alınan Az. varyantında Kerem ile Aslı'nın Halep'teki üçüncü buluşmaları son buluşmalarıdır. Keşiş, Halep'te evinde kaldığı bir dostunun tavsiyesiyle Aslı'yı nişanlar. Halep'e gelen Kerem, Aslı'yı bir bahçede bir grup kızla birlikte görür. Gülhan, Kerem'in bir hak aşığı olduğunu analyınca bir koca karıyı Aslı'ya gönderiri. Koca karı Aslı'nın da Kerem'e âşık olduğunu görüp onu bahçeye getirir. Kerem ile Aslı kavuşup sohbet ederken bu defa Halep Paşası'na yakalanırlar. Paşa, Kerem'in durumunu Sofu'dan öğrenince Keşiş'i çağırır ve düğün için üç gün mühlet verir. Tekrar kaçmaması için Aslı'yı kendi kızlarının yanında tutar. Bunun üzerine Keşiş, sihirli bir elbise yaptırıp gerdek gecesi Aslı'ya giydirir. Kerem, sihirli düğmeleri çözmeye çalışır, ama düğmeler bir yandan açılırken diğer yandan kapanmaktadır. Son düğme açılınca bir ateş çıkıp Kerem'in sinesine düşer ve Kerem'i yakıp kül eder. Keşiş, karısını gönderip sonucu öğrenir. Aslı ise kırk gün Kerem'in külleri başında bekler, kırk birinci gün saçlarıyla külleri toplarken o da alev alıp yanar. Halep Paşası, Keşiş ile karısını öldürtür, Kerem ile Aslı'nın küllerini de bir sandığa koyup kümbete defnettirir. Sofu da ölünce bu kümbete defnedilir.

Diğer varyantlarda da bazı farklar mevcuttur: Kerem ile Aslı'nın son buluştukları yer Kanstantine (İstanbul)'dir (Türkmen), Kerem ile Aslı defnedildikten sonra Sofu'ya düğün yapılır (M, G. Az.) vs. Y1 varyantında ise bu epizot eksiktir.

Türkmen varyantında ise Aslı yanmaz. Kerem yandıktan sonra Aslı onun mezarı başında tam kırk yıl bekler. Bir gün dua ederek Allah'tan ya kendisinin de canını almasını ya da Kerem'e can vermesini diler. Allah Aslı'nın duasını kabul edip Cebrail'i Hz. Muhammet'e gönderir. Hz. Muhammet de Hz. Ali'yle birlikte Kanstantine (İstanbul)'ye gelir. Kerem'in mezarına Hz. Muhammet'in abasını serip birlikte dua ederler. Kerem, dirilir, ancak dünyaya yeniden gelişine hayıflanır. Hz. Muhammet'in ikinci duası üzerine Aslı da gençleşir. Kerem ile Aslı'nın nikahları Hz. Muhammet ve Hz. Ali tarafından kıyılır. Bu arada kör olan Kerem'in babası da Hz. Muhammet'in ayağının toprağı sürülerek iyileştirilir. Hunker'in düşüne giren Hz. Muhammet onun da Müslüman olmasını sağlar. Hunker, Kerem ile Aslı'yı kendi memleketlerine gönderir. Kerem'in babası Ziyat Şah ve Tebriz halkı, büyük bir törenle Kerem'i karşılarlar. Ziyat Şah bir müddet sonra ölünce Kerem padişah olur ve uzun yıllar hüküm sürer.

Sonuç itibariyle hikâyede anlatılan olayların geneli orijinallik göstermektedir. Olağanüstü elma, bade içme, Hızır, âşıkların evlenmelerinin engellenmezsi gibi unsurlar diğer halk hikayelerinde de görülmektedir. Bu durum halk hikâyeciliği geleneğinin bir özelliğidir. Ancak özellikle yanma motifi Aslı ile Kerem hikâyesini diğer hikâyelerden ayıran önemli bir motiftir. Bunun yanı sıra din farkının bütün hikâye boyunca kavuşmaya engel teşkil etmesi de başka hikâyelerde görülmeyen bir özelliktir. Ayrıca kuru kafa motifi, Kerem'in otuz iki dişini Aslı'yı uzun süre görebilmesi için çektirmesi özellikler de hikayenin orijinalliğini artıran motiflerdir.

Kerem ile Aslı hikâyesinde muhteva olarak en ağırlıklı unsur şüphesiz bir din çatışması olan Müslümanlık-Hıristiyanlık çatışmasıdır. Hikâyenin bazı kahramanlarının adına kadar yansıyan bu çatışma, hikayenin bütününe hâkimdir. Kavuşmaya engel olan Keşiş tipi ile daima Kerem'in yanında yer alan ve kavuşmaya yardımcı olan Sofu tipi, bu çatışmanın hikâyedeki sembolleri gibidir. Şu husus da dikkati çekmektedir: Kerem, peşinden koştuğu Aslı'yı her görüşünde dine davet etmektedir. En sonunda bunu başaran Kerem, Hıristiyanlığın temsilcisi olan Keşiş'in hile ve sihrine boyun eğmek zorunda kalır.

Hikâyede görülen bir diğer özellik ise, kahramanın pasif tutumudur. Kerem, bir kahramanlık hikayesindeki Köroğlu, Şah İsmail, Beyböyrek, Yaralı Mahmut gibi ser ve aktif bir aşık tipi değildir. Aşkı kader olarak gören, zor durumlarda ağlayıp sızlayan, türkülerinden başka silahı olmayan bir aşık tipi çizen Kerem, tamamen aşk konusunu işleyen hikayelere mahsus bir tiptir. Kerem'in bir başka özelliği hak aşığı oluşudur. Bu vasfıyla Kerem, devrin tasavvuf anlayışının halka yansımasından kaynaklanan bazı kerametler gösterir.

Hikâyenin farklı varyant ve epizotlarının mukayesesinden sonra denilebilir ki, Kerem ile Aslı hikayesi, tek ve ortak bir çekirdekten doğmuş, tarihi, coğrafi ve sosyal şartların etkisiyle varyantlaşmaya başlamış bir hikayedir. Çünkü hikâyenin asli karakterini oluşturan motif ve epizotlar aynıdır. Bazı varyantlarda görülen farklılıklar ise, hikâyenin anlatıldığı coğrafyanın sosyal ve kültürel şartlarından kaynaklanır.

Sonuç

Oğuz gurubuna bağlı Türk boyları arasında yaygınlığı ile bilinen Kerem ile Aslı hikâyesinin önemli varyantları Azerbaycan'da bulunmaktadır. Azerbaycan âşıklık geleneği içinde şekillenmiş olan Kerem ile Aslı hikâyesi, özellikle başlangıç ve sonuç kısımlarıyla ve ayrıca şiir kısımlarında kullanılan şekil ve türlerin Azerbaycan âşıklık geleneğine özgü olması itibariyle kendine has bir görünüm çizmektedir. Bu gibi bazı farklılıklarının dışında hikâyenin Azerbaycan varyantları ile diğer sahalardaki varyantları

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

arasında şekil ve muhteva özellikleri açısından büyük benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, kültürel ortaklığın yanı sıra, uzun yıllardan beri bölgede yaşanan kültür alışverişinin de bir göstergesidir. Bu nedenle özellikle Oğuz gurubu Türk toplulukları arasındaki ilişkiyi daha sağlıklı ortaya koyabilmek için Kerem ile Aslı gibi geleneksel bir tabana yaslanmış halk edebiyatı ürünlerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu tarz incelemeler, Türk hikâye anlatma geleneğinin bilinmeyen yönlerini tespit etmeye büyük katkılar yapacaktır.

KAYNAKLAR

Abbasov, İsrafil (1973). "Esli-Kerem Dastanının İzi İle", **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatına Dair Tedgigler**, IV, Bakı, 23-57.

Alptekin, Ali Berat (1997). **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ahundov, E. (1960). **Esli ve Kerem**, Bakı.

Ahundov, E. (1961). **Azerbaycan Halg Dastanları I**, Bakı.

Araslı, Hamid (1956). **XVII-XVIII. Esr Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, Bakı.

Araslı, Hamid (1960). **Aşıg Yaradıcılıgı**, Bakı.

Babayev, İ.-P. Efendiyev (1970). **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı**, Bakı.

Ceferli, Meherrem (2000). **Azerbaycan Mehebbet Dastanlarının Poetikası**, Bakı: Elm.

Duymaz, Ali (1996). **Nevruz Bey Hikâyesi (İnceleme-Metinler)**, Aydın: Millî Folklor Yayınları.

Duymaz, Ali (2001). **Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Efendiyev, Paşa (1981). **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı**, Bakı.

Elçin, Şükrü (1949). **Kerem ile Aslı Hikâyesi**, Ankara.

Elekberov, M. E. (1913). **Kerem ile Esli**, Bakı.

Elizade, H. (1930). **Azerbaycan Aşıgları II**, Bakı.

Elizade, H. (1935). **Aşıglar I**, Bakı.

Elizade, H. (1936). **Aşıglar II**, Bakı.

Elizade, H. (1937). **Aşıglar I**, Bakı.

Halisbeyli, Tagı (1989). **Mehebbete Halg Abidesi**, Bakı.

Mümtaz, Selman (1927). **Azerbaycan Edebiyyatı El Şairleri I**, Bakı.

Mümtaz, Selman (1986). "Unudulmuş Yarpaglar", **Azerbaycan Edebiyyatı Gaynagları**, Bakı, 243-247.

Sakaoğlu, Saim-Ali Duymaz (1996). **Hurşit ile Mahmihri Hikâyesi**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Seyidov, Mireli (1976). **Azerbaycan-Ermeni Edebi Elageleri (Orta Esrler)**, Bakı.

Tehmasib, M. H.-E. Ahundov (1966). **Azerbaycan Dastanları II**, Bakı.

Tehmasib, M. H. (1972). **Azerbaycan Halg Dastanları (Orta Esrler)**, Bakı.

Veliyev, Vagif (1970). **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı**, Bakı.

Veliyev, Vagif (1985). **Azerbaycan Folkloru**, Bakı.

Yerevanlı, Ekber (1958). **Ermeni-Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı Elageleri**, Yerevan.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«KİTABİ DƏDƏ QORQUD» ŞAMAN ABİDƏSİ KİMİ AT AĞUZLU ARUZ QOCA

Anar Niftəliyev
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının özəlliklərindən biri dastan qəhrəmanlarının xüsusi epitetlərlə təqdim olunmasıdır. Qəhrəmanları xarakterizə edən çalarlar, bənzətmələr dastan yaradıcılarının təfəkkürlərinin məhsulu, yoxsa həqiqətən onların göstərdiyi şücaətlərdir?

Maraqlıdır ki, qəhrəmanların gözlənildiyi qədər qeyri-adiliklərlə təqdimatına rast gəlinmir. Məsələn, «Bir gün Ulaş oğlı, Tülü quşun yavrısı, bizə miskin umudı, Amit soyının aslanı, Qaracuğın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun babası, Bayındır xanın göygüsi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdu» (1, 42).

«Tülü quşun yavrısı» və «Amit soyunun aslanı» ifadələrinin əski inanclarda irəli gələn və indi izahata ehtiyacı olan tanıtımlar olduğunu nəzərə alaraq, bu barədə ehtimallarımızı sonrakı bölməyə saxlayaq və hazırda tam anlaqlı olan digər epitetlərə diqqət edək. Qazan xan doğrudan da Ulaş oğlu, xan Uruzun atası, Bayandur xanın kürəkəni, Qonur atın sahibidir. Bu epitetlərdə Qazan xanın qeyri-adi hansı cəhəti öz əksini tapıb?

Və yaxud: «Parasarın Bayburd hasarından parlayıb uçan, ap-alca gərdəginə qarşı gələn, yeddi qızın umudı, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgin yınağı, Boz ayğurlu Beyrək çapar yetdi» (1, 49).

«Dastan»dan bilirik ki, Beyrək Bayburd qalasında əsir yatır və oradan qaçır, nişanlısının toyuna gəlib çıxır, Oğuzun sevimlisidir, Qazan xanın yaxın dostu (və yaxud məsləhətçisi, gənşək bəyi) sayılır və hətta ölüm qarşısında belə ona sədaqətindən əl çəkmir; yeddi bacının tək qardaşıdır və atı Boz ayğırdır. Bu təqdimatda da Beyrəyin malik olmadığı hansısa xüsusiyyətindən bəhs olunmur.

«Dastan»ı düzüb-qoşanların qəhrəmanları azacıq şişirtmək istəyi olsaydı, Beyrəyin Bayburd qalasını almasından və ya dağıtmasından danışardı. Bayburd qalası doğrudan da işğal olunur, ancaq bunu Beyrək təkbaşına eləmir – Qazan xanın başçılığı ilə bütün Oğuz elinin tayfa başçıları basqında iştirak edirlər və bu səbəb Bayburd qalasının alınması epitetini Beyrəyin təqdimatına yazmamaq üçün kifayət edir.

«Qaradarə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yerdə dügən, ərənlər əvrəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə»nin (1, 49) təqdimatında da qeyri-adi sayılacaq bir «qara taşı kül eləmək»dir ki, igidlərin gücünü yoxlamaq üçün keçirilən qədim yarışlardandır və burada heç bir qeyri-adilik yoxdur; ikincisi isə «ərənlər əvrəni» olmasına işarədir ki, bunun açımını da ikinci boyda görürük. Qazan xan gördüyü qara duşu-yuxunu yozmaq üçün qardaşı Qaragünəyə müraciət eləyir (1, 44). Qaragünənin yuxu yozmağı bacarmasına işarə onun «ərənlər əvrəni» (Qədim türlər əri igid, ulu; əvrəni isə göylər aləmi mənasında işlətmişlər (2, 176, 190). Beləliklə, «ərənlər əvrəni» - ərlərin ruhlar aləmi, fikrimizi konkretləşdirsək, «ərlərin ruhlar aləminin bilicisi» kimi başa düşülər) olmasını təsdiqləyən fakt kimi yetərli sayıla bilər.

Bu siyahını uzatmadan qeyd edək ki, «Dastan»ın bütün qəhrəmanlarının təqdimatındakı sözləri təhlil edərkən epitetlərdə xüsusi şişirtməyə rast gəlmək olmur. Qəhrəmanlara aid edilən faktlar istər-istəməz həqiqət təsiri bağışlayır.

Ona görə də Dış Oğuzun rəhbəri Aruzun təqdimatını diqqətlə incələməyə ehtiyac duyulur: «Altmış ərgəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyən, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulağlarını örtmiyən, qolu-budı xırancə, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı At ağızlu Aruz qoca çapar yetdi: «Çal qılıcın, bəgüm Qazan, yetdim!» - dedi» (1, 49-50).

Bu epitetlərə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək.

Dastan boyu Aruzun qəhrəmanlıqları barədə bir kəlmə söz deyilmir. Əlbəttə, bunu dastan yaradanların Aruza münasibəti kimi qələmə vermək mümkündür, çünki Aruz İç Oğuza qarşı mübarizənin önündə dayanır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, dastanda Dış Oğuz bəylərinə münasibət digər qəhrəmanlara münasibətdən qətiyyən fərqlənmir – hamısı öyülür, təqdir edilir. Aruz hətta İç Oğuza qarşı açıq döyüşə gedərkən də onun haqqında alçaldıcı bir ifadə və ya fikrə rast gəlmək mümkün deyil. İkinci tərəfdən, Aruzun oğlanları Basat və Qıyan Selcukun, o cümlədən Alp Rüstəmin, Bəgdüz Əmənin və digər Daş Oğuz bəylərinin qəhrəmanlıqları ətraflı qeyd olunur. Üçüncüsü: Aruz qəhrəmanlıqları haqqında heç bir söz deyilməyən, sadəcə, ümumi görünüşü təsvir olunan nadir qəhrəman deyil.

Deməli, əsas məsələni Aruzun sonda İç Oğuza «asi olması» səbəbindən ona qarşı yaranan münasibətdə axtarmaq düzgün olmazdı. «Dastan»da bəylər tutduqları mövqeləri və onları fərqləndirən xüsusiyyətlərilə təqdim olunurlar. Belədə, «altmış ərgəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını ört-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

miyən, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulağlarını örtmiyən» sözləri qəhrəmanları olduğu kimi təsvir edən oğuzların dilindən niyə Aruza şamil edilir?

Oğuzların azman və ucaboy olmaları indinin özündə belə xalq yaddaşında yaşamaqdadır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 6 metrdən uzun kurqan-qəbirlərə el arasında «oğuz qəbirləri» deyirlər və həmin qəbirlərdən tapılan sümüklərə görə bu insanların çox ucaboy olmalarıyla bağlı elmi faktlar var. Ancaq ucaboy oğuzlar özləri-özlərinə bu epitetlərlə müraciət edə bilməzdilər və təbii ki, oğuzlar bu ifadə ilə Aruzun azmanlığını və ya nəhəngliyini göstərmək niyyətində olmayıblar. Bəs onda bu ifadəni doğuran səbəb nədir?

Fikrimizcə, qam/şamanların geyimləri haqqında tədqiqatçıların açıqlamaları suala aydınlıq gətirməkdə və Aruzun kimliyini müəyyənləşdirməkdə bizə yardımçı ola bilər. Şaman geyimləri eyni cür olmayıb, müxtəlif tayfa və ya birliklərdə, həm də yerinə görə fərqləndirilirdi və bu barədə çoxsaylı tədqiqatlar yazılıb. Ancaq bizimçün maraqlı olan şaman cübbəsinin 60 (30 dərinin hissələrindən hazırlanır, 30 dərinin hissələrindən isə əlavələr edilir) və ya 600, börkünün isə 6 müxtəlif dəridən hazırlanması (üç dəri hissəsindən hazırlanır, üç dərinin hissəsindən üsə saçaqlar əlavə edilir) barədə tədqiqlərdir (3, 92; 4, 24; 5, 38 və sair).

Bu şaman geyimi eynilə Aruzun təsvirindəki geyimlə üst-üstə düşür.

Şamanların cübbəsinin altmış dəridən hazırlanması heç də təsadüfü deyil. Ümumiyyətlə, «altı» rəqəminə «Dastan»da xüsusi önəm verilir. Köndəri «altmış tutamdır», Bamsı Beyrək, Qazılıq Qoca əsirlikdə on altı il yatırlar, Bamsı Beyrək on altı yaşında igidlik göstərir və ad alır, bəzirganlar Beyrəyə 6 pərli gürz alıb gətirirlər, igidlər 6 pərli çomaqla vuruşur, Uruzun on altı yaşına girməsinə baxmayaraq, «baş kəsib, qan tökməməsi» atası Qazan xanın qanını qaraldır, yağılar Oğuz igidlərinə əsasən, altımış, altı yüz, on altı min, altmış min kafərlə hücum edirlər, Qanturalı dəvənin ilk zərbəsinə dözməyib yerə yıxılanda başına 6 cəllad yığışır, Aya Sofyanın qapısına gürz vurmaq üçün 16 igid atdan enir, Bəgdüz Əmən Qazılıq Qocanı xilas etmək üçün Düzmürd qalasına 6 dəfə hücum edir, Qazan xan 6 igidlə 6 günə Sancıdan bəylərinin qalasını alır, düşmən qoşunu 6 bölük toz kimi görünür, Qazan oğlunun döyüşdən qaçması barədə yağı sözlərini eşidəndən sonra Uruzu altı bölük eləyib altı yol ayrıcına atmaq istəyir və sair. Təsadüf, ya düşünülmüş olması barədə qəti fikir söyləmək mümkün olmasa da, hər halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»da məhz 66 obraz yaradılmasını bu məqamda qeyd eləməyi gərəkli sayırıq.

Müqayisə üçünsə yalnız onu deyə bilərik ki, V.Verbitskiy Altay şamanlarında ruhun formaları, şəkilləri qismində 6 ad göstərir: tın, suzı (suz), kut, tüla (yula), sür, süne. (6, 77). Həmçinin altaylılar özlərinin və yurdlarının qoruyucu ruhları sırasında olan Aru Körmöslərə (Körmös yeralı ruhların ümumi adı kimi qeyd olunur və iki yerə bölünür: aru kormöslər, qara körmöslər) – «alançıktınq sakqızı»lara (straj yurta) – dua edərkən onları «çiyinlərində 60 davul olanlar» kimi xarakterizə edirlər (5, 28). Bir Yakut əfsanəsində də Ülkər ulduzunun açdığı dəliyi qapamaq üçün göyə qalxan qahadır əlləri donmasın deyə «30 cüt qurd dərisindən» özünə əlcək düzəldir (7, 62).

Maraqlıdı ki, 6 və 60 rəqəmləri monqol mifologiyasında uğurlu və müqəddəs hesab olunur (7, 76), türklərdə isə daha çox 7 (70) və 9 (90) saylarına uğur baxımından üstünlük verilirdi. 6 (60, 600, 6000 və sair) rəqəminin uğurlu və müqəddəsliyinin monqol mifologiyasının təsiriylə bağlı ehtimal irəli sürmək risklidir. «Ər Soqotox» əfsanəsində Soqotoxun sümükdən düzəldilmiş yayını «6 adamın» çəkə bilməyəcəyi qədər qatı olmasın işarə (7, 120) göstərir ki, tarixin hansısa qatında türklərdə 6 rəqəminin sakrallığına inamın mövcud olması versiyasını söyləmək daha məqbuldur. Əks halda altı rəqəminin müqəddəslik baxımından işlənmə əhatəsinə bu qədər geniş arealda - həm oğuzlar, həm də yakut türkləri arasında - təsadüf edilməzdi. Digər tərəfdən, monqolların qonşularına təsir edəcək qədər güclənməsi daha sonrakı əsrlərə təsadüf eləyir. Üçüncüsü, bu təsirin birbaşa Dastanın yarandığı ərazidə özünü göstərməsiylə bağlı ehtimal da ona görə sıradan çıxır ki, Qızıl Ordanın Qafqaza gəlişi 13-cü əsrə, «KDQ» dastanının yarandığı deyil, hətta yazıya köçürüldüyü tarix 1044-cü ilə aiddir. Deməli, oğuzların 6 rəqəminin müqəddəsliyilə bağlı Altaydakı daha əski dünyagörüşlərini və yaşantılarını obrazlı formada Dastanda əks etdirmələri barədə düşünmək lazım gəlir ki, bu düşüncələrə aşağıda bir daha qayıdacağıq.

At Ağuzlu. Qəhrəmanlıq dastanlarımızın heç birində indiyə qədər qəhrəmanın «At ağuzlu» kimi epitetinə rast gəlinməyib. Bu ifadə ətrafında «Dastan» haqqında yazılan saysız-hesabsız tədqiqatlardakı mülahizələri sadalamaqla uzunçuluğa yol vermədən birbaşa mətləbə keçək. Fikrimizcə, «At ağuzlu» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını yazıya köçürən müəllif tərəfindən təhrif olunmuş «Ot azi» sözüdür.

«Dastan»ı yazıya köçürən xəttatın bu sözün mənasını bilməməsi səbəbindən onu özü anladığı formada təqdim etmək məcburiyyəti qarşısında qalması normal sayıla bilər. Çünki şaman

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

terminologiyası bu aləmə aid olmayanlar üçün gizli saxlanılırdı və bu söz də qamların mənasını gizli saxladıqları leksikonlarına – TUYUK SÖSlərinə (Potapov M.Kaşğarlıya istinadən, «tuyuk» sözünü «bağlı» kimi tərcümə edir) daxildir. Hesab edirik ki, sonradan İslam dinində şamanizmin böyük təsiriylə yaranan xalq sufizminin simvol və gizli terminlərdən (Nəsiminin təbirincə desək, «quş dilindən») istifadəsinin köklərini də burada axtarmaq lazımdır...

«Ot azi/ezi» ifadəsi də şaman termini kimi işlənib və «od sahibi», başqa sözlə desək, od və ya ocaq yiyəsi anlamındadır. Bu ifadə ilə bağlı qamlama mərasimlərindən biri haqqında verilən məlumata baxaq: «Uşaqsız ər və ya arvadın istəyi ilə icra olunan qamlama mərasimi yurtda – ocaq başında həyata keçirilirdi. Qam həmin ocağın başında («ot pajında»), sağda, adətən, yurd sahibi oturan yerdə əyləşirdi. Yurdun sahibi isə ocaq başının solunda otururdu. Ocağın başında yurdun torpaq döşəməsinə başı - uc hissəsi yarpaqlı tozağacı sancılır və ona bacadan bayıra çıxarılmış ağ lent bənd olunur. Həmin tozağacının altına, ocağın ətrafına keçə döşənir. Ağacın budağından kiçik modeldə tozağacı qabığından hazırlanmış beşik asılır. Şamanın üfürdüyü kut (ruhun adlarından biri – A.N.) bacadan tozağacından asılmış beşiyə düşür. Başqa bir variantda isə kut ocaq sahibinin («ot eezi»nin) keçəsinə düşürdü və şaman simvolik olaraq onu götürüb beşiyə qoyurdu. Mənə söyləmişdilər ki, qamlama mərasimi zamanı bəzi kişilər kutdan xahiş edib nəzərə çarpmadan öz papaqlarını bir yerə qoyurdular və bununla da onlar körpə kutu qazanmağa ümid edirdilər (9, 19).

Od-ocaq qədim türklər arasında xüsusi önəm daşıyırdı. Qamlama mərasimləri ocağın başında keçirilirdi, eyni zamanda od-ocaqdan qara qüvvələrdən və insana bədbəxtlik gətirən ruhlardan təmizlənmə, mənfi enerjidən qurtulma vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, yadelli elçilər qam-şamanların müşayiəti ilə od üstündən keçirildikdən (yəni qara qüvvələrdən təmizləndikdən, arılandıqdan) sonra türk xaqanının qəbuluna aparılırdı. Hazırda «ev», «yurd» mənasında «ocaq» sözü də işlənir ki, bu da yurdun müqəddəsliyinə (yurd - qamlama mərasimlərinin məskəni olduğu səbəbindən həm də «ocaq» sinonimi ilə müqəddəsləşdirilir) edilən işarə kimi xalq yaddaşının yüzillərin sınağından keçirib gətirdiyi deyimdir.

Yurd indiki anlamından fərqli olaraq, bir ailənin yaşadığı yer (çadır) mənasında başa düşülməlidir. Və qeyd edək ki, boyun, qəbilənin taleyi ilə bağlı qamlama mərasimləri hər yurdda və ya ocaqda aparılmırdı. Bunun üçün, əsasən, hər obada bir yurd və bir ocaq mövcud idi ki, həmin yurd və ocaq müqəddəs, onun sahibi də dini rəhbər statusunda idi. Ümumiyyətlə, qədim türklərdə tayfa başçıları eyni zamanda elin dini rəhbərləri sayılırdı. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Oğuz elinin başçısı Bayandır xan Qam Kağanın oğlu (Qam Ğan oğlu xan Bayandur – 1, 34 və s.) və deməli, həm də elin dini rəhbəridir. O cümlədən, Bayandır Kağanın ətrafında birləşən boy başçıları da hər biri öz tayfasının dini rəhbərləridir. Bu işarələrə də «Dastan» boyu rast gəlmək olur. Məsələn, Beyrək Qambörənin (mətn boyu «Baybörə» deyilsə də, boyun adında «Qambörə» kimi anılır: «Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey»), Yegnək Qazılıq qocanın («Qazılıq». Qam/şamanların qamlama zamanı səyahətə çıxan ruhlarının yardımçılarından birinə verilən bu adla bağlı geniş izahatımız olacaq, «qoca» sözünün daşıdığı məna yüküylə bağlı isə aşağıda danışılacaq), Qanturalı Qanlı qocanın oğludur, Banuçiçək Baybican bəyin qızıdır və sair...

Bay – şaman leksikonunda – tuyuq sözündə müqəddəs mənasında işlənirdi. Bu titulu yalnız ruhlarla birbaşa əlaqəsi olan, qam dünyagörüşünün daşıyıcıları ala bilirdilər. Hətta qam/şamanın qamlama mərasimi zamanı əsas yardımçısı sayılan davul, qopuz, kamança və sair alətlərin düzəldiyi müqəddəs ağaclar (məsələn, qayın ağacı), şamanın ruhlar dünyasına səyahəti naminə qurban verilən və ruhundan minik vasitəsi kimi istifadə edilən atın dərisi və sair bay adlandırılırdı (9, 54).

Qanlı sözü qanqlı, kanqlı və sair kimi araşdırmalara cəlb edilmişdir ki, bu araşdırmalar içərisində ən diqqətiçəkəni «kanlı»nın «xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soykökləndən biri olan kəngərlilərin qədim adı» kimi göstərilməsidir. Amma bu izahat «xalqımızın yaranmasında iştirak edən» bir soykökün özünü niyə «kanlı» adlandırması sualına cavab vermir.

Abdulkadır İnan Çin və İslam qaynaqlarına əsaslanaraq, qırğızların öz şamanlarına Çin heroqlifləriylə «qan» (kam – A.İ.) dediyini bildirir. Güman edirik ki, qoca titulunu daşıyan Qanlı kişinin adını burada axtarmaq daha doğrudur...

Beləliklə, İç Oğuza tabe olan Dış Oğuz (Dastanda Dış Oğuzlara həm də «Boz Oğuz»lar deyilir – 1, 126 və s.) elinin rəhbəri Aruz/Əruzdur və məntiqlə, o da qamlama mərasimlərinin aparıldığı yurdun və ocağın sahibi, «Dış Oğuz»ların dini rəhbəri olmalıdır.

Bu izahatımızdan bir məntiqi sual da çıxır: Əgər hər boyun, tayfanın və qəbilənin başçısı qamdırsa, öz yurdunun, tayfasının müqəddəs ocağının sahibidirsə, niyə bu titulu yalnız Aruza şamil edirlər?

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Diqqət edirsinizsə, digər boy başçılarının qam olması dastanda bir qədər arxa planda verilir. Nəzərə çarpacaq dərəcədə açıq mətnlə bildirilən yalnız Qalın Oğuz elinin başçısı Bayandır xanın Qam Ğan oğlu olmasıdır. (Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək ki, qədim tükr təfəkkürünə görə, «qam sənəti öyrənilməklə başa gəlməz, qam olmaq üçün bəlli başlı bir qamın nəslindən olmaq gərəkir» (3, 76). Tuvinslərdə bu inam kamın əcdadı kimi simvollaşdırılan təsvirin qamlama mərasiminin əsas atributlarından olan davulun üstündə çəkilməsi və «xamnın eezi» (qamın sahibi) adlanmasında əksini tapır (9, 77). Bayandır xan da «bəlli başlı bir Kağan Qamın» nəslindəndir).

Aruz Doqquz Oğuzun başçısı və baş qamı olduğuna görə yox, Bayandır xanın rəhbərliyi ilə keçirilən mərasimlərdə tutduğu mövqeyinə görə «ot eezi» adını daşıyır. Belə ki, «dövlətin təşkil etdiyi böyük dövlət mərasimlərində pentifeks maksimum (böyük rahib) elə hökmdarın özü idi, şamanlar isə ona yalnız kömək edirdilər» (7, 33). Elin birliyi və bütövlüyü üçün oğuzların əsas özülü – İç Oğuza birləşdirilən Dış Oğuz başçısı xanın yanında xüsusi statusdadır, bəylərin qatıldığı mərasimlərdə od sahibi funksiyasını Aruz qoca yerinə yetirir.

Türklərdə igidlərin dini statusu ilə sosial-siyasi statusunun bir-birinin tamamladığını nəzərə alsaq, onda bir müqayisəni aparmaq yerinə düşür: Qədim türk adətinə görə, atanın taxtına böyük oğul çıxır, kiçik oğul isə ata ocağını davam etdirirdi. Ocaqda qalan kiçik oğula «Ot Təgin» - od şahzadəsi deyirdilər və ənənəyə görə, Ot Təgin hökmdar ola bilməzdi, ancaq atanın var-dövlətinin, mirasının sahibiydi.

Bu adət «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında sətiraltı olaraq əksini tapıb. Aruz qoca Dış Oğuz bəyləri olmadan evini yağmalatdığı üçün Qazan xana asi düşür. Qədim türk adətini nəzərə alsaq, hətta Qazan xan ocaq sahibini yağmalamaya dəvət etməməklə hakimiyyətin var-dövlətinə iddialı olası Aruzun haqqını tapdayıb. Və Dış Oğuz bəyləri həqiqətin Aruz tərəfində olduğu üçün onun ətrafında birləşib Qazana asi düşməyə razı olurlar (Bu barədə ilk dəfə olaraq çox geniş və dəyərli tədqiqat aparan Seyfəddin Rzasoyun elmi qənaətlərini bölüşürük. Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. B – 2002. S.Rzasoy. «Kitadi-Dədə Qorqud»un sonuncu boy süjetinin kosmoloji strukturu və ritual-mifoloji semantikası).

Ancaq Aruz bir-birinin ardınca səhvlərə yol verir: əvvəla, Beyrəyi xəyanətlə aradan götürür; ikincisi və ən böyük günahı: Haqqı çatmadan Qazan xanla döyüşməyə, xaqanlığı ələ keçirməyə cəhd göstərir. Bu cəhd isə türk törəsinə qarşı çıxmaq deməkdir və fikrimizcə, böyük dini-sosial-siyasi mövqeyinə baxmayaraq, «boyun əvvəlində qəhrəman olan Aruzun sonda antiqəhrəmana çevrilməsinin» (S.Rzasoy) və ölümlə cəzalandırılmasının əsas səbəbini yalnız bununla izah etmək olar...

Aruzun «ot azi» - od sahibi olması onun Oğuz elində, xaqan yanında tutduğu yerə də uyğundur. «Ot eezi»nin ocağın sol tərəfdən başında dayandığını artıq nəzərinizə çatdırdıq. Dış Oğuz bəylərinin başçısı, «Ot eezi» Aruz bu məntiqlə Oğuz birliyinin başçısının – xaqanın solunda dayanmalıydı.

Bu incəliyə də «Dastan»ın 4-cü boyunda işarə vardır.

«Qazan aydır: Bərü gəlgil, qulunım oğul!
Sağım ələ baqduğumda
Qartaşım Qaragünəyi gördüm, -
Baş kəsübdür, qan tökübdür,
Çöndi alıbdır, ad qazanubdır.
Solum ələ baqduğumda
Tayım Uruzı gördim...» (1, 68).

Göründüyü kimi, Aruz öz mövqeyinə uyğun olaraq «At ağuzlu» deyil, «Ot eezi» kimi xaqanın sol tərəfində dayanır.

Bir məsələni də vurğulayaq ki, «KDQ»da Dış oğuzlar – Doqquz oğuzlar bir qayda olaraq xan yanında sol tərəfdə, İç Oğuz bəyləri isə sağ tərəfdə düzülürlər. Məsələn, üçüncü boyda (Qam börənin oğlı Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey!) Bayandır xanın sağ yanında Qazan oğlu Uruz, sol yanında isə Qazılıq qoca oğlı bəy Yeynəy, dördüncü boyda isə Qazan xanın sağında qardaşı Qaragünə, solunda isə Aruz dayanır.

Aruzun Dış Oğuz bəyi olduğu açıqca qeyd olunsa da, Yeynəy haqqında belə fikrə rast gəlinmir. Ancaq 7-ci boyda Qazılıq qocanın Bayandır xanın vəziri, Əmənin isə Yeynəyin dayısı olduğu məlum olur. O Əmən ki, sonuncu boyda Dış Oğuz bəyi kimi İç Oğuzdan özünə rəqib seçənlər sırasında adı çəkilir.

Qazılıq qocanın İç Oğuzdan olması və Dış Oğuzdan evlənməsi versiyasını ona görə irəli sürmək olmur ki, əvvəla, Aruz başına yığdığı bəylərə «Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgimizdir. Əmma Qazanın inağıdır» (1, 124) deyib, Beyrəyin qohum olduğuna görə onlara qoşula biləcəyini ehtimal etsə də, Bayandır xanın vəziri Qazılıq qoca və oğlu Yeynəy haqqında analoji rəy işlətmir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İkincisi, Yeynəy atasını xilas etməyə gedərkən Bayandır xanın ona yardım etmək üçün verdiyi bəylərdən üçünün – Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz, İlək qoca oğlu Dülək Uran, Toğsun oğlu Alp Rüstəm – Dış Oğuz bəyi olduğu tam yəqindirsə, «Dastan»dan İç Oğuz bəyi kimi tanıdığımız igidlərin heç birinin adını bu siyahıda görmürük. Həmin boyda düşmən Arşun oğlu Dirək təkurla vuruşan üç bəydən ikisi – Dəli Tondaz və Dülək Uran Dış Oğuz bəyi, üçüncüsü Qazılıq qocanın oğlu Yeynəkdir.

Üçüncüsü, «Dastan»da İç Oğuz bəyləri bir qayda olaraq Gürcüstan civarına, indiki Türkiyənin şimalına yürüş edirlər, orada ov ovlayır, əsir düşürlərsə, Dış oğuzlardan olduğu ehtimal edilən bəylər Göycə gölü, Qara dənizin cənubu və Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Məsələn, Qazan xan Tumanın qalasında, Qazan oğlu Uruz Başı Açıq Tətyəndə əsir düşürsə, Qazılıq qoca Düzmürd (Gəzmərd) qalasında, Əyrəy Əlincə qalasında dustaq olurlar. Bayandır xandan tapşırıq alaraq Oğuz elinə qarovul tutmaq üçün yollanan Bəkil «Toqquz tümən Gürcüstan ağzına varıb qonur» (1, 104). Boyun sonunda isə igidlik elədiyinə görə Bayandır xan Bəkil oğlu Əmraya Qazan xan oğlu Uruzun sağ yanında «yer göstərir» və «Gürcüstan ağzının» İç Oğuzun sərhədi, bu sərhədi qoruyanın isə İç Oğuz bəyi olduğu üzə çıxır.

«Qazan xanın evinin yağmalanması» boyunda ova çıxan Qazan xana Aruz qoca «sası dinli Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?» deyə soruşmaqla həm xanın ov yerini, həm də İç Oğuza tabe olan əraziləri nişan verir.

Əslində, «Dastan»kı bu izlər İç Oğuzla Daş Oğuzun sınırlarını təqribi də olsa cızmağa yardım edir. Belə məlum olur ki, Qalın Oğuzun şimalı, Gürcüstan sərhədindən başlayaraq Böyük Qafqazla Kiçik Qafqazın arası Dərbəndə qədər İç Oğuz, Kiçik Qafqazdan aşağıda, Göyçə gölü ətrafından Naxçıvana qədər (sağ sınırları barədə bir söz söyləmək olmur) Daş Oğuz adlanır. Dəmir qapı Dərbəndi isə ona görə İç Oğuza aid etdik ki, buranı Qıyan Selcik oğlı Dəli Tondaz alsa da, onun Dəmir qapı Dərbəndin bəyi olması keçmişdə qalıb («Əvvəl Dəmir qapu Dərbəndində bəg olan...» (1, 95)), orada artıq Qazan xanın sürüsü yaylayır...

* * *

Aruz. Öncə qeyd edək ki, eezi/izi/azi – sahib, yiyə anlamlarıyla yanaşı, Tanrı mənasını da ifadə edirdi. (Bu sözün türk qövmlərindəki mövqeyi və işlənmə arealı barədə bax: «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər», XI cild, B-2002; C.Bəydili: «Əski türklərdə gizli təbiət qüvvələrinə inanma (İzi/iyi inancı»). Hətta Skandinav əsatirlərində Odin Tanrı «Baş Az Odin» adlandırılır. (Yenə orada, Asif Hacılı: «Mifopoetik ənənədə dünya ağacı»). Skandinav xalqlarının mifoloji dünyagörüşünə bu adın necə düşməsiylə bağlı məsələni həllini gözləyən problem olaraq işləyəcəyik. İndilik isə onu deyək ki, «az» sözünün özündə ehtiva etdiyi yiyə, sahib mənalarında ilahilik, tanrı məqamı var - el deyimində «yerin-göyün yiyəsi» deyərkən Tanrı nəzərdə tutulduğu kimi.

«Eezi» «Dastan»da iki formada işlənir.

1. İs. «İs» «Kitabi Dədə Qorqud»da açıq şəkildə 3 boyda əksini tapıb: III («Zira Dədə Qorqud vilayət **issi** idi, diləgi qəbul oldı» (1, 56), VII («İssüz yerin qurdı kimi ulaşdılar» (1, 97)) və VIII boylarda.

Hər üç məqamda «is» sözünün özündə yiyə anlamıyla bərabər, ilahilik daşıdığını sezmək mümkündür. Üçüncü boyda bu, açıq şəkildə özünü göstərirsə, yeddinci boyda bir qədər qapalıdır: yəni qurdun türk təfəkküründəki mövqeyini nəzərə alsaq, «yiyəsiz yerin qurdu» ifadəsinin təsadüfü seçilmədiyi anlaşılar.

Basatın, qardaşı Qıyan Səlcukun qısasını alıb Oğuzu dərddən qurtarmaq üçün getmək istəyinə qarşı çıxan Aruz qocanın (VIII boy) sözlərinə isə ayrıca diqqət edək: «Oğul, ocağım issüz qoma, kərəm eylə, varma!» (1, 101).

Dastanda Aruzun iki oğlunun olduğu bildirilir: Qıyan Selcuk və Basat. Qıyan Selcuk Təpəgözlə vuruşda şəhid olan Oğuz igidlərindən biri kimi göstərilir. Deməli, Basatın ölümü Aruz ocağının sonu demək olar.

Bəs niyə eyni situasiya ilə qarşılaşan igidlər barədə digər boylarda valideynlər analoji ifadəni işlətmirlər? Yəni dastanda əksər boylardakı səhnələrin təsvirində eyni ifadələrdən bol-bol istifadə edilir. Bayındır xan və ya Qazan xanın məclis qurması eyni cür təsvir olunur, Qazan xan və Qazılıq qocanın əsir olmasını oğlanları Uruz və Yegnəkdən, qardaşı Əgrəyin dustaqlığını Səgrəkdən gizlədirlər və qəhrəmanlar təsadüf nəticəsində həqiqəti bilərkən eyni cür əsəbiləşirlər, eyni ifadələrlə analarına qızırlar, bütün boyların sonunda Dədə Qorqud gəlib yum verir və sair...

Əsirlikdəki doğmalarını qurtarmağa gedənləri ağır yoldan qaytarmaq üçün də bənzər ifadələr işlədilir. Ancaq belə boyların heç birində valideynin oğluna müraciətlə «ocağımı yiyəsiz qoyma» sözünə rast gəlmirik. Halbuki Əgrəkdən sonra ocaqda Səgrək, Qazılıq qocadan sonra Yegnək və sair qalmalıydılar və onların ölümü «ocağın issiz qalması» demək olardı.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Görünür, əsirlikdəkilərin nə zamansa dönəcəyi ümidi və ya onların dustaq olsalar belə, yaşamaları hələ ocağın sahibsiz olması demək deyil. Yeganə Basat idi ki, o, qardaşını xillas etməyə yox, ölümünə görə qisas almağa gedirdi və Oğuzun ən böyük bahadırlarının əlində «zəbun və ya şəhid» olduğu Təpəgözün Basatı öldürəcəyi qorxusu Ot eezi Aruzu bu sözləri deməyə vadar edir.

2. Uz. Bu söz bütün dastan boyu müstəqil olaraq «qara polad uz qılıc» ifadəsində işlənir. Əslində, «uz» və «is» eyni mənanı ifadə etdiyindən, «qara polad uz qılınc» heç də «qara polad üz qılınc» kimi yox, qara polada sahib, qara poladdan olan qılınc olaraq başa düşülməlidir. Eezi/is/uz sözünün ilahilik, Tanrı məqamı yükü daşıdığını nəzərə alanda isə bu yozum növbəti sual yaradır: qara poladdan olan qılıncı oğuzlar niyə ilahiləşdirməliydilər?

Bu suala aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə «Aşina ailəsinin» dəmir istehsal etdiyini yada salmaq lazım gəlir. Yəni sonradan Tu-kyu (Türk) adlandırılacaq Aşina xanları təbələrinin 439-cu ildən «jujanlar üçün dəmir emal etmələri» məlumdur (10, 31).

Dəmirçilik isə qədim türklərdə heç də adi sənət olmayıb. **Uus** adlandırılan dəmirçilər şamanlarla «eyni yuvadan» hesab edilir, onların ruhlarla bağlı olduqlarına inanırdılar. Yakutlarda «dəmirçinin alətləri də, tipki şamanın davulu kimi, kutlu sayılırdı» (3, 84).

Şaman libaslarında həddindən artıq dəmir lövhəciklərdən istifadə olunması bu məqamda diqqəti çəkir. Şaman cübbəsindəki dəmir lövhələr etnoqraflar tərəfindən «dəmir dövrünün xatirəsi kimi» xarakterizə edilsə də, fikrimizcə, bu, əhəmiyyətli izah sayıla bilməz. Çünki «bu lövhələr təkcə bəzək kimi istifadə edilmirdi, mərasimlərdə deyilən sözlərdən belə çıxır ki, bu dəmirlər insan və heyvanların istəklərini də təmsil edirdilər» (7, 53) və şaman əlcək, qolçaq və ayaq maskalarının başdan-ayağa qalın dəmirlə qəliblənməsi Altay və Sibir dininin təşəkkülündən, başqa sözlə, mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Dəmirin istək həyata keçirəcək səviyyəyə qaldırılması və şaman atributlarından birinə çevrilməsi dəmirin və dəmirçilərin ruhlar aləmi ilə bağlılığına olan inamdan doğurdu. Qədim türk təfəkküründə dəmirin tutduğu yer müqəddəs dağlara, ulu xaqanlara «dəmir» adının verilməsi, Aşina nəslinin «müqəddəs dəmir dağda» yaşaması və sairdə də özünü göstərir. Türklər dəmiri «ulu və müqəddəs sayır», dəmirə «göy dəmir» deyir (7, 80), dəmirin göydən gəldiyinə inanırdılar.

Nə qədər qəribə də olsa, türklərin dəmiri (poladı) və dəmirçiləri Tanrı aləmi ilə əlaqələndirmələri hazırkı elmi qənaətlərlə də üst-üstə düşür. Belə ki, elmi dəlillərlə dəmirin heç də «Yer planetinin cismi olmadığı» sübut olunub və bunun izahını vermək üçün alimlər dəmiri müxtəlif planetlərdən qopub Yer üzünə düşən «yad cism» kimi izah etməyə meyllidirlər. Görünür, bizim dünya haqqında heç bir təsəvvürü olmayanlar kimi qəbul etdiyimiz qədim mədəniyyətin sahibləri ən azı 2 min il əvvəl dəmirin «yad cism» olduğunu bilirlərmiş və ona görə də dəmirçiləri, dəmir emal edənləri ruhlarla əlaqəli şəxslər – müqəddəslər sırasına aid edirlərmiş.

Əlavə edək ki, ruhlarla əlaqəli saydıqlarından türklər qılınca təkcə döyüş silahı kimi baxmamışlar. Qılınc türklərin and yeri, hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Türk xaqanlarının qılıncları haqqında əfsanələrin yaranmasına səbəb də qılıncın müqəddəsliyinə inamla bağlıdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, yakutların ən böyük dəmirçilərindən biri Ağlıs adını daşıyır. Yakutlar «ağl»ı - qoruyucu və mühafiz mənasında işlədirdilər və bu söz həm də «ailə ocağı», «müqəddəs atəş» mənalarını da ifadə edirdi. Başqa sözlə, Altay türklərinin ot eezi-si ilə yakutların ot ağl-ı eyni məna daşıyır və maraqlıdır ki, Aruzun epitetindəki At Ağuzlu ifadəsi də Ot Ağlıs(lu)-a daha çox uyğun gəlir.

Bu uyğunluq «issi» sözündə də özünü göstərir. Yakut türklərində «iççi» dəmirçilərin müqəddəs sayılan mühüm alətlərinin - kəlbətin, çəkic, örc və körüyün «qoruyucu mələklərinə və ruhlarına» verilən ad idi. «İççi» - yiyə, sahib mənasında işlənirdi (7, 81) və od-ocaqla bağlı olan söz idi. Bu qədər yaxınlığa baxmayaraq, biz sözün «eezi»dən qaynaqlandığı qənaətində olduğumuzdan, müqayisələrdə daha çox Altay şaman deyimlərinə üstünlük veririk.

Bu izahlar Dış Oğuzun rəhbərinin Aruz adını təsadüfü daşımadığını üzə çıxarır. Türklərin tutduğu mövqeyə uyğun ad aldıqlarını nəzərə alsaq, onda «Dastan»da Qazan xanın həm oğlu Uruzun, həm də dayısı Aruz/Uruzun adının mənasını ər sahibi, ər yiyəsi anlamında qəbul etməliyik. Hər iki şəxsin igidlərə, ərlərə başçı olması (Qazan xan ova çıxanda oğlu Uruz 300 igidlə yurdu qoruyur) onların Uruz/Aruz adını təsadüfü daşımadığının göstəricisidir.

Maraqlıdır ki, Oğuz xanın şəcərəsi barədə məlumatlarda Qazan Alpın oğlu «Od Gözlü Urus»un adı var (7, 266). Kononov Od Gözlü Urusu Otküzli Urus kimi təqdim edir. Qazan Alpın 5-ci babası Salurdu və bu informasiya Qazan Alpla Salur Qazanı eyniləşdirməyə əsas verir. «Dastan»la müqayisə etdikdə isə Od Gözlü, Otküzlü və At Ağuzlu ifadələrinin Ot eezi – Ot sahibindən başqa bir şey olmadığı üzə çıxır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Diqqəti çəkən isə odur ki, şəcərədə Qazan Alpın oğlu kimi təqdim edilən Uruz «Dastan»da Qazan xanın dayısıdır, xan oğlu Uruzun isə titulu yoxdur. Bu məlumat qəribə mülahizəyə yol açır:

Qədim türklər dövlətin idarəçiliyini iki qola ayırırdılar – dövlətin qərb budağını idarə edən şəxs yabqu, şərq budağını idarə edən şəxs isə şad adlanırdı. Bütün dövlətə xaqan rəhbərlik edirdi. Ötükən hakimiyyət rəmzi sayıldığından və şərq budağının ərazisində yerləşdiyindən, şad həm də vəliəhd sayılırdı.

«KDQ» dastanında da eyni model özünü göstərir. Bayandır xan Qalın Oğuzun xaqanıdır. Oğuz eli iki budaqla idarə olunur - İç Oğuza Qazan xan, Dış Oğuza Aruz qoca rəhbərlik edir. Aruz «Ot eezi» - Ot təgindir, hakimiyyətə gələ bilməz və deməli, dövlətin qərb budağının başçısıdır. Qazan xan isə şərq budağının xanı və həm də şad, yəni vəliəhddir.

«Qam börənin oğlı Bamsı Beyrək boyı»nda Bayandır xanın oğlu Qarabudaqdan söhbət gedir. Xatırladırıq ki, Qazan xanın qardaşı oğlu və kürəkəninin də adı Qarabudaqdır. Ancaq «Dastan»ın üslubundan bilirik ki, eyni ad daşıyan igidlərdən biri fərqləndirilmək üçün daim atasının adıyla anılır. Məsələn, Dəli Tondaz adını daşıyanlardan biri ozan, digəri isə Qıyan Səlcukun oğlu, Aruzun nəvəsidir. İkincidən söhbət gedərkən daim «Qıyan Səlcuk oğlı Dəli Tondaz» deyə nişan verilir və bu qəlib pozulmur. Aruz/Uruz adını da iki şəxs daşıyır və bunlar Qazan oğlu və Aruz qoca kimi fərqləndirilir. Eyni zamanda, Qazan xanın kürəkəninin adı çəkilərkən sistemli olaraq «Qaragünə oğlu Qarabudaq» deyə xatırladılır və bundan da görünür ki, Qarabudaq adını iki tanınmış şəxs daşıyır.

Bu müqayisələr, bütün yozumlara baxmayaraq, Bayandır xanın oğlunun varlığından xəbər verir. Bəs, niyə xaqan öz oğlunu deyil, Qazan xanı Qalın Oğuza vəliəhd edib?

Qədim türklərdə hakimiyyət əvəzlənməsi böyük qardaşdan sonra kiçik qardaşlara, daha sonra isə böyük qardaşın böyük oğluna keçməklə tənzimlənirdi. Zərurət olduqda isə qurultayın qərarı ilə digər qardaşlardan birinin daha layiqli böyük oğlu xaqan seçilə bilərdi.

Bu prinsipi əsas götürsək, iki ehtimal irəli sürə bilərik:

Birinci versiya: Qazan xan Bayandır xanın (həm də Aruzun) əmisi oğlu və kürəkəni olmuş xaqanın oğludur və hakimiyyətin rəsmi varisidir. Bayandır xan qan qohumu Qazan xanla daha yaxından qohum olub – qızı Burla Xatunu ona ərə verib. Ot eezi – Ot təgin Aruz isə bununla razılaşmadığından xırda bəhanədən istifadə edərək Dış Oğuzu – dövlətin qərb budağını müstəqil idarə etmək qərarına gəlib və Qazan xan Dış Oğuzu «Boz Ok» olaraq özünə tabe edir.

Əslində, Dış Oğuzun sonuncu – on ikinci boya qədər «Boz Ok» adlandığını müşahidə etmək mümkün deyil. Əgər Doqquz Oğuz və Dış Oğuzun qarşılığı kimi Boz Ok işlənirdisə, niyə bütün dastan boyu yalnız 12-ci boyda bu ifadəyə rast gəlirik?

Qədim türklər asılı etmək, tabe etmək mənasında «baz/boz» sözünü işlətmişlər. Məsələn, «Kültigin» abidəsinin şərq tərəfinin 30-cu sətrində oxuyuruq: «Tört bulundakı bodunığ kop baz kıldım, kop mana körti» (Dört tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağısız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. 11, 74).

Bildiyiniz kimi, Göytürklər özlərinə tabe etdikləri doqquz oğuzların xaqanını «Baz Kağan» deyə adlandırmışlar. Doqquz oğuzların xaqanının «Baz» adlandırılması təbii ki, onun hərbi-siyasi mövqeyi, yəni imperiyaya tabe olması ilə bağlı idi.

«Boz/baz» Azərbaycan dilində bir qədər leksik mənasını dəyişərək hazırda da yaşamaqdadır. Belə ki, bir şəxsin nədənsə asılı olduğunu bildirmək üçün «baz» sonluğundan istifadə edilir. Məsələn, quşbaz, qumarbaz, arvadbaz və s.

Fikrimizcə, Dış Oğuzun sonuncu boyda – Aruz qocanın öldürüldüyü boyda «Boz Ok» kimi xatırlanmasının səbəbi idarəetmədəki dəyişiklik və dövlətin qərb budağının məhz bu boyda ləğv edilməsiylə bağlıdır. Belə olmadığı təqdirdə türk adətinə uyğun olaraq Aruz qocadan sonra Dış Oğuza yeni rəhbər təyin edilməliydi ki, bunu da dastanda görmürük.

İkinci versiya. Aruz Qazan xanın dayısı deyil, qardaşı və ya oğludur. Sadəcə, dastan yaradıcıları oğul Uruzun adını təmizləmək və ya tarixin hansısa qatında baş verən hadisəni ümumiləşdirərək Aruz qocanın üstünə transformasiya ediblər. Çünki Oğuz eli üz-üzə dayanarkən Aruz qocanın oğlanlarının, o cümlədən Basatın adına təsadüf edilmir. Halbuki Bamsı Beyrək son nəfəsində Qazan xana ismarıc göndərərkən «Aruz oğlı Basat gəlmədin, elim-günim çapılmadın, qaytabanda dəvələrim bozlatmadın, qaracuqda Qazlıq atım kişnətmədin, ağca qoyunlarım mənrişmədin, ağca yüzlü qızım-gəlünim əkşəşmədin, ağca yüzlü görklimi Aruz oğlı Basat gəlüb almadın, elim-günüm çapmadın Qazan mana yetişsün» (1, 125) deyir, Basatın elini talayacağından ehtiyat edir.

Ancaq Dədə Qorqud kitabına türk mifologiyası kontekstindən yanaşmaq daha diqqətiçəkəndir. Əvvəlcə informasiyaları sıralayaq:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Uyğurca Oğuz dastanı»nda Oğuz Kağanın yürüşlərindən biri də Urum elinə olur. Urum xaqan basılır, onun qardaşı Uruz bəy isə oğluna şəhəri qorumağı tapşırır. Uruz bəyin oğlu Oğuz Kağana itaət edir və qiymətli hədiyyələrlə onun görüşünə gələrkən: «Qutumuz sizin olsun, qutlu dövlətinizin; Soyunuzdandır bizim toxumu nəslimizin» - deyə qohumluqlarına işarə ilə bağışlanmasını diləyir. Oğuz xan şəhəri yaxşı qoruduğuna görə Uruz bəyin oğluna Saxlab adını verir, sonra isə ordusunu da götürüb İdil çayının sahilinə gəlir (7, 136-138).

Oğuz xan göydən halə (göyün, günəşin və işıqlı dünyanın təcəssümü - «ağl»), göylə işıqlı dünyanın, günəşin simvolu olan ataş içində düşən qızla evlənir və o qızdan üç oğlu olur – Gün, Ay və Ulduz xanlar.

Göy rəngli, yəni göydən enmiş (B.Ögəl), Yer-Su müqəddəs ruhlarının yetirdiyi ağac oyuğundakı qızla izdivacından isə Göy, Dağ və Dəniz xanlar doğulur. Oğuz xan gördüyü röyadan sonra göy oğullarını Şərq tərəfə göndərir və onlar qızıl yayı tapıb gətirirlər. Qərbə göndərilən yer oğulları isə üç qızıl oxla geri dönürlər. Və beləliklə, yay hakimiyyət rəmzi, oxlar isə qulluqda duranlar olaraq bölünür və hakimiyyətin şərq budağı (əsas qanad) Gün, Ay və Ulduza, qərb budağı isə göy oğullarına qulluq edəcək və hakimiyyətə iddia etməyəcək Göy, Dağ və Dəniz xanlara verilir. Rəşidəddin Oğuz xanın dilindən «daha böyük olduğu» üçün sağ qolu hökmdarlığın simvolu kimi böyük oğullarına verdiyini yazır: «Məndən sonra padşahlıq taxtım və mənim yerimə xan olaraq keçmək haqqı bozox ulusunun əlinə keçmişdir. Mən öləndən sonra ən böyük oğlum olan Gün xan, əgər həyatda olarsa, mənim yerimə keçəcəkdir. Yox, həyatda olmasa, o zaman xaqanlıq taxtım ikinci oğlum Ay xanın haqqıdır».

Türklərdə hakimiyyətin əvəzlənməsi – böyük qardaşdan kiçiyə – Ot Təgin istisna olmaqla – keçməsi və sonda böyük qardaşın böyük oğluna verilməsi burada ehtiva olunur.

Oğuz xanın məclisində, uyğurca «Oğuznamə»də ümumiləşdirildiyi kimi, bozoklar sağda, üçoklar solda əyləşirlər («Sağ yanında bozoklar, sol yanında da üçok; Oturub əyləndilər qırx gün, qırx gecədən çox» - 7, 145).

«Şəcəreyi-tərakimə»də Ə.Bahadır xan Oğuz Xaqanın mifik şəcərə informasiyalarını aşağıdakı şəkildə cəmləyir: Gün xan (böyük oğlu – hakimiyyətə yiyələnəsi Qayı, ikinci oğlu – Qayının xidmətində duran (əti doğrayan) Bayat); Ay xan (Böyük Yazır, onun xidmətində durası Yapar); Yıldız (Böyük Avşar, kiçik Qızıq).

Göy xan (Böyük – Bayındır, ikinci - Beçənə); Dağ xan (Böyük - Salur, ikinci Eymür); Dəniz xan (Böyük - İydir, kiçik Bükdüz).

Qayıdan sonra hakimiyyətə gələn Dib Yabqu Oğuz xanı görən, onun dövlət idarəçiliyini bilən adamı – Salur elindən Ulaşı özünə vəzir götürür.

Doylu Qayıya Bayat Qorqud vəzirlik eləyir, sonra isə oğlu Tuman balaca olduğu üçün hakimiyyətə Doylunun kiçik qardaşı Göl Ərki gəlir və hakimiyyətin varisi Tuman xaqan Göl Ərkinin qızı Tozuq Burlanla evlənir və sair...

(Ə.Bahadır xanın Şah Məlik obrazı və Oğuz elinin iki qütbə bölünməsi, sıxışdırılması və sair barədə dediklərini artıq tam çılpaqlığı ilə Dədə Qorqud oğuznamələrinin mifik informasiyasını izahlamağa çalışmaq kimi yozduğumuzdan, «Şəcəreyi-tərakimə» ilə paralelləri buradaca saxlayaq).

İndi bu mifik informasiyaları «Kitabi-Dədə Qorqud»la müqayisə eləyək:

Qalın Oğuzun xaqanı Qam Ğan oğlu Xan Bayandırdır. Bayandır xan Göy xanın oğlu və deməli, üçoxlardandır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xaqan yanında sağ tərəfdə üçoxlar, sol tərəfdə isə bozoxlar dayanır və «sağ qolun daha böyük» və hakimiyyət rəmzi sayıldığını nəzərə alsaq, deməli, hakimiyyət üçoxların əlindədir - bunun məntiqi nəticəsi kimi də Bayandır xan Oğuz elinə rəhbərlik edir.

Ancaq coğrafi mövqe baxımından bozoxların yerləşdiyi ərazinin Qalın Oğuzun şərq sərhədlərini tamamladığını düşünmək olar. Çünki Aruz qocanın oğlu, dastanda xatırladıldığı kimi, Dəmirqapı Dərbənddə bəy olub və Dərbəndin İç Oğuzun yaylağına çevrilməsi sonrakı prosesdir. Üstəlik, İç Oğuzun – Üç Oxun sərhədlərini «Gürcüstan ağzından Dərbəndə qədər» əhatələmək mümkündürsə, Dış Oğuzun şərq sərhədlərini müəyyənləşdirmək olmur. Eyni zamanda, Oğuz elinə şərqdən heç bir təhlükə yoxdur – bütün basqınlar, talanlar, yürüşlər hamısı qərbə doğru baş verir. Bu, bir tərəfdən türklərin qərbə yürüşlərini ifadə edirsə, digər tərəfdən şərq sərhədlərindəki güvəncdən xəbər verir.

Bayandır xanın Qazan xana verdiyi qızı Burla xatunla Göl Ərkinin Tuman xana verdiyi Tozuq Burlan təkcə ad yox, həm də hadisə eyniliyi ilə diqqəti çəkir.

Aruzun epitetindəki At Ağuzlu ifadəsinin yakutlardakı Ot Ağl(ıs)-a bənzədiyini qeyd etdik. Bozoxlar da Oğuz xanın göydən «ağl» - «müqəddəs od», halə içində endiyi qızdan doğulan övladlarıdır. Ona görə Aruzun bu epitetini, sosial-siyasi-hərbi-dini mövqeyi ilə yanaşı, soyuna da bir

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

işarə olan mükəmməl təqdimat olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Belə çıxır ki, Ot eezi Aruz hakimiyyəti əsl sahiblərinə qaytarmaq üçün cəhd edir və bu cəhdi uğursuzluğa uğrayır.

Dastanın müqəddiməsində Qorqud Atanın dilindən verilən «Axır zəmanda xanlıq gerü – Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya» - sözü hazırda hakimiyyətin bozoxlarda olmadığını təsdiqləyən, ancaq sonda xanlığın halal sahibinə - Gün xanın oğlu Qayı nəslinə qayıtmasını arzulayan deyimdir. Nəzərə alsaq ki, mifik təfəkkürlə Bayat Qayıya xidmət etməlidir, onda «Bayat elindən qopan» Dədə Qorqudun bu arzusu başa düşüləndir.

Sonuncu boyda Aruzun «asiliyini» də bu kontekstdə hakimiyyəti yenidən bozoxlara qaytarmaq, tarixi ədaləti bərpa etmək (12, 93) istəyi kimi dəyərləndirmək lazım gəlir.

Uyğurca «Oğuznamə»dəki Saxlabla isə Basat obrazı arasında oxşarlıq tapmaq olar. Uruz bəy Oğuz xaqanın nəslindən olduğu kimi, Aruz da Qazan xanın qohumudur. Birincidə düşmən qohumun oğlu – Saxlab bağışlanılır, ikinci də isə Basat ümumiyyətlə, bu qarşıdurmadan kənarda saxlanılır...

Əslində, təhqiqat predmetimizə daxil olmayan, ancaq üstündən keçə bilmədiyimiz bu müqayisələri istənilən qədər böyütmək mümkündür. Hesab edirik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuzların dini-mifik dünyagörüşünün və yaşantılarının obrazlı ifadəsidir və bu ifadələrdəki dini-tarixi informasiyaları əski inanclar və mifoloji mətnlərlə qarşılaşdırmaqla üzə çıxartmaq olar.

Mətləbə qayıdaraq «uz»la bağlı mülahizələrimizi davam etdirək.

«Uz» sözünə bir çox türk qövmlərinin adında da rast gəlmək olur. Daha doğrusu, şaman leksikonuna aid «uz» müqəddəs sözündən istifadə edilərək tayfa başçısına verilən titullar sonradan həmin tayfanın adına çevrilmişdir. Məsələn, Oğ-uz, Az-ər, kırk-ız, qaqa-uz, tunq-uz və sair...

Mifik mənbələrin günümüzə daşıdığı informasiyaya görə, oğuzların adı ilk xaqan Oğuzdan yaranmışdır. «Ok»u, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar «boy» kimi təqdim edirlər. Ancaq qədim türklər dünyaya – dünyanı idarə edən tanrılara - «yerlər-sular» (Yer-sub) və ya «ok/ök» demişlər. Hesab edirik ki, Ok uz – «boy yiyəsi» mənasında deyil, daha geniş anlamda - «dünyanın yiyəsi» (və ya dünyanı idarə edən tanrıların sahibi) anlamında işlənmişdir. İlk yaranışlarını dünyanın yiyəsi – «Ok/ök Uz» xanla bağlayanlar isə sonradan bu adla da tanınmışlar.

Bəzi patriot tədqiqatçılar bu versiyadan narahat olaraq, Oğuz adının Öküzlə eyniləşdirilməsindən əndişəyə düşürlər. Ancaq burda narahatlıq üçün heç bir əsas yoxdur. Nağıllarımızda dünyanı buynuzu üstündə saxlayan heyvanı öküz adlandırırlar. Əski təfəkkürə görə, dünyanı buynuzları üstündə yalnız «dünyanın sahibi, yiyəsi, tanrısı» saxlaya bilər. Və belə heyvan təbii ki, Ök Üz adlanmalıdır! Mifiloji mətnlərdə Oğuz xanın övladlarının Günxan, Ayxan, Dənizxan, Yerxan və sair göstərilməsindən də görünür ki, qədim təfəkkürdə oğuzlar öz xanlarını bütün dünyanın yiyəsi, tanrısı kimi qəbul etmişlər.

Digər tərəfdən, «Xannamə»də Ozqan xanla Oğuz xanın eyni şəxs ola biləcəyi fikrini Orxan Şaiq Gökyay irəli sürür və Bahəddin Ögəl də qəti olaraq bu rəyi dəstəkləyir: «Ozqan yazılış şəkli bəlkə də belə bir tələffüzün nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir: Ozqan/Uzqan, Oz-kan/Uz-kan... Oğuz xan» (7, 193).

Bizim düşüncəmizə görə, Oğuz adının həm də Ozqan/Uzqan kimi qıpçaq ləhcəsində yaşamasını səs dəyişməsiylə izah etməkdən daha çox, eyni mənanı ifadə etməsində axtarmaq lazımdır. Yəni Ok Uz – yerin sahibi, Oz Qan/Kan – sahib xaqandır və mahiyyət etibarilə, hər iki deyim eyni dini-mifik dünyagörüşün ifadəsidir.

«Azərbaycan» sözü də Az (sahib), ər, bay (bay –müqəddəs), qan (qam) şəklində və şəxs adı kimi başa düşülməlidir. «Müqəddəs ər sahibi olan qam» titulunu özündə ehtiva edən Azərbaycan sözünün sonundakı «qan/can» heç bir halda kan – məkan kimi götürülə bilməz. Əvvəla ona görə ki, müqayisə üçün ikinci belə faktı tükrdilli xalqlarda tapmaq olmur. İkincisi isə, «Azərbaycan» şəxs adı kimi yaşamasa da, Azər və Baycan adları hazırda da işlənir. (Elə «Dastan»ın özündə - Baybican və Aruz şəklində – bunu müşahidə etmək mümkündür). Hər halda, tayfa başçısı olan və deməli öz tayfasının şamanı olan Baybican adındakı ikinci tərkibin «məskən» kimi qəbul olunmasını düşünmək sadəlövhlük olardı.

Xəzərlərin adı üzərindəki düşüncələr dediklərimizi daha da qüvvətləndirir. Mahmud Kaşğarlı Xuzar və ya Xozar adlı türk ölkəsindən söz açır, C.Deni Xazar sözünü türkcə Kuz-ər, yəni qüzey əri kimi izah edir, H.Vamberi cağataycada xəzərlərə Ozar adı verildiyini bildirir və bütün bunları ümumiləşdirən B.Ögəl xəzərlərin xuzərlər kimi anılmasını normal hal sayır (7, 195).

Oz-ər/Uz-ər/Az-ər-i – sahib ər, Kuz-ər-i isə qüzey əri olaraq deyil, Quz/Oquz-əri kimi qəbul etmək məntiqə daha çox uyğun gəlir. Oz-ər və Kuz-ər arasındakı deyim fərqini isə yenə də səs düşməsiylə deyil, Oğuz/Ozqan adında olduğu kimi, mifik düşüncə ilə izah etmək lazımdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Xəzərin Oz-ər/Kuz-ərin adıyla adlanması ona görə təsadüf deyil ki, analoji proses Azərbaycandakı digər etnonimlərdə də özünü göstərir. Məsələn, az qala Azərbaycanın atributlarından sayılan Kür və Araz çayları. Böyük ehtimalla söyləmək olar ki, Kür - türkcə böyük, qüvvətli, bahadır mənasını verən kür, ilkin orta əsrlərə qədər Ərəs kimi adı çəkilən Araz isə Ər-az sözüylə əlaqəlidir.

* * *

Qoca. «Qoca» titulu qədim türk təfəkküründə təkcə ixtiyar, yaşlı mənalarını ifadə etmir. Qoca - ocaq qoruyucusu, əcdadlar dünyasına yaxın şəxs, kollektiv ritualların icraçısı və hökmdar, ozan, şaman elementlərini özündə birləşdirəndir. Bu barədə geniş izahatdan yalnız ona görə çəkinirik ki, R.Kamalın (8, 24-29) fikirlərini xırda istisnalarla bölüşürük.

Beləliklə, Aruzun təqdimatındakı bütün epitetlərin onun Ot eezi olduğunu təsdiqlədiyi bəlli olur...

QAYNAQLAR

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» (Tərtib edəni F. Zeynalov, S. Əlizadə). Bakı – 1988.
2. Qədim Türk sözlüyü. Leninqrad – 1969
3. A.İnan: Tarixdə və bu gün Şamanizm. Ankara – 1954.
4. Cemal Şener: Türklərin müslümanlıqdan öncəki dini - Şamanizm. İstanbul – 1997.
5. А.В.Анохин. Материалы по шаманству у Алтайцев. Ленинград - 1924.
6. В.И.Вербицкий. «Алтайские инородцы. Москва - 1893.
7. B.Ögəl. Türk mifologiyası. Bakı - 2006.
8. R.Kamal. «Kitabi-Dədə Qorqud»: Arxaik ritual semantikası. Bakı - 1999.
9. Л.П.Потапов. Алтайский шаманизм. Ленинград -1991.
10. L.Qumilyov. Qədim türklər. Bakı - 1993
11. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı – 1993.
12. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatın dair tədqiqlər. 11-ci cild. Bakı – 2002. S.Rzasoy. «Kitabi-Dədə Qorqud»un sonuncu boy süjetinin kosmoloji strukturu və ritual-mifoloji semantikası.
13. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı – 1987.
14. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI cild, B-2002.
15. B.Ögəl. Türk Kültür Tarixinə Giriş. IX cild, Ankara – 1991.
16. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, III cild, Bakı – 1999.
17. Azərbaycan tarixi. Bakı – 1994.
18. Ə.Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. Bakı – 1989.
19. «Kitabi – Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı – 2000.
20. В.Н.Басилов. Избранники духов. Москва – 1984.
21. Е.С.Новик. Обряд и фолькьлор в Сибирском Шаманизме. Москва – 1984.
22. H.İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı – 2002.
23. Əbülqazi Bahadır Xan. Şəcəreyi-tərakimə. Bakı – 2002.
24. Енсиклопедия мистических терминов. Москва – 2001.
25. Л.Н.Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку – 1991.
26. Mahmud Kaşğarlı. Divani-lüğəti-it Türk. Bakı – 2006.

Резюме

В статье, представляюшей собой первую из серии исследований, автор обрашается к эпосу «Книга маего Деда Коркуда» как к шаманскому памятнику и находятся параллели с сюжетами и мотивами, имеющисия в тюрских мифологических текстах. К исследованию привликается, главным образом, один из героев эпоса – Аруз. Этимология названия «Аруз» впервые объясняется на основе шаманского лексикона. Также излачается смысль эпитетов, связанных с Арузом.

Resume

Lu the first article of the succession investigation the epos «Kitabi-Dede Gorgud» was taken as a shaman monument and some plots and expressions in the myfhological texts were carried out parallel. Especially one of epos heroes – Arus was investigated. The meaning of «Aruz» was explained with shaman lexicology for the first time and the epithets of Aruz were investigated.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA ADQOYMA MOTİVİNİN TƏDQİQ TARİXİNƏ DAİR
(M.Seyidovun araşdırmaları əsasında)

Aynurə Səfərova
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Azərbaycan folklorunda adqoymanın tarixi çox qədim olsa da, mövzunun tədqiqi nisbətən daha sonrakı dövrə təsadüf edir. Ötən əsrdə Azərbaycan folklorşünaslığında adqoyma ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar dəyərli elmi araşdırmalar aparmışlar. Onlardan M.Seyidovun, B.Abdullayevin, F.Bayatın, A.Nəbiyevin, E.Əlibəyzadənin və b. adlarını çəkmək olar. Tədqiqatçılar mövzuya bu və ya digər şəkildə toxunmuş, adın və adqoymanın mifdə, folklorda, etnoqrafiyadakı rolundan bəhs etmişlər. Məlumdur ki, advermə, adqoyma motivi ilə bağlı ən dəyərli mənbə olan «Dədə Qorqud kitabı»ndan üzü bəri bütün folklor örnəklərində adın, adlandırmanın, adqoymanın ən gözəl nümunələrinə rast gəlirik. İstər dastanlarda, nağıllarda, istərsə də əfsanələrdə ad və adqoymanın mənşəyi mifoloji düşüncə ilə bağlıdır. Bu sahədə görkəmli folklorşünas alim M.Seyidovun ad və adqoyma motivi ilə bağlı araşdırmaları xüsusilə diqqəti çəkir. Müəllif 1968-ci ildə «Azərbaycan» jurnalında nəşr etdirdiyi «Dədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair» adlı məqaləsində qədim tarixi abidəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nı tarixi-mifoloji aspektdən araşdırmış, eyni zamanda dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı dəyərli, orijinal fikirlər söyləmişdir. O, Dəli Domrulun, Bəkil oğlu Əmranın adlarının mifoloji kökünü araşdıraraq bu qənaətə gəlmişdir ki, «burada qədim ozan, qədim yaradıcı sənətkar şüurlu hərəkət etmişdir. O, yaratdığı obrazların təbiətinə, peşəsinə, vəzifəsinə uyğun ad seçmişdir» (1, 205).

Müəllif Domrulun adının etimoloji izahını verərək göstərmişdir ki, «Domrulun adı onun əməli, xarakteri ilə sıx bağlıdır. Domrul sözü «Tomruk», «dom+anqir» sözləri ilə bir kökdəndir. Bir çox türk dillərində bu sözlərin mənası belədir: «Dom + anqir» özbəkcə narazı, incik, «Tomruk» isə türkcə tez özündən çıxan, acıqlı, kobud deməkdir. Doğrudan da, Domrul Əzrailin əməlindən incikdir, narazıdır» (1, 204). Bəkil

oğlu Əmranın adının da mənşəcə türkdilli xalqlara məxsus olduğunu göstərən alim yazır. «Amran əmin-amanlıqda yaşamaq deməkdir. Doğrudan da, boyda Bəkilin oğlu Amran əmin-amanlıqda yaşayır. Əmin-amanlığı, dincliyi qoruyan, uzaqgörən Bəkilin oğlu oğuzların adqoyma adətinə görə, yuxarıdakı əməlləri ifadə edən söz-adı daşımalı idi. Bu söz-ad «amran»dır» (1, 205).

M.Seyidovun türk xalqlarının adqoyma adəti haqqında yazdığı «Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr» məqaləsi isə sözügedən mövzunun tədqiq olunması baxımından əvəzsiz mənbədir. Məqalə 1977-ci ildə «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» toplusunda nəşr edilmişdir. Müəllif göstərmişdir ki, «bir çox xalqlar Günəş, Ay, Ulduz kimi kosmik cisimləri, ildırım, bahar kimi təbii hadisələri, çiçək, gül kimi bitki adlarını insana ad qoyurlar. Belə adqoymanın tarixi, mifoloji səbəbləri vardır. Başqa sözlə, adların əksəriyyəti boybirləşməsi, xalqın ibtidai dünyagörüşü, həyat tərzi, məişəti ilə əlaqədardır» (2, 47). Sonra o, qədim türk yazılı abidələrindən bizə bəlli olan dövlət xadimlərinin, sərkərdələrin adları haqqında məlumat vermişdir. Göstərmişdir ki, «Bəzi dövlət xadimləri, sərkərdələri, qorxmaz, igid döyüşçüləri şöhrət, hörmət əlaməti olaraq ikinci ad qazanmışlar. Məsələn, Moqilyanın həm Moqilyan, həm də Bilgə qağan adı varmış. Şübhəsiz ki, Moqilyan onun ilkin adıdır. Müdrik, ağıllı, tədbirli dövlət xadimi olduğuna görə ona Bilqə – bilən, müdrik adını vermişlər (2, 51).

Məlumdur ki, adların yaranmasının tarixi onu daşıyan xalqın, millətin tarixi qədər qədimdir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, insanlar hələ qəbilə, tayfa halında yaşadığı dövrlərdən başlayaraq «qəbilə üzvlərini fərqləndirmək üçün onlara əməllərinə, fəaliyyətlərinə görə ad qoyurdular. Fiziki və zehni cəhətdən fərqlənənlərə verilən adlar onun qəbilədəki mövqeyindən asılı olaraq qəbilənin adına çevrilirdi. Adətən isə lap fərqlənən qəbilənin onqonunun – toteminin, sonralar tanrısının adını daşıyırdı. Qəbilənin ad almış fərqlənən üzvlərindən başqa, qalanlar ehtimal ki, adsız yaşayırdılar» (2, 48).

M.Seyidov bu məqaləsində də «Dədə Qorqud kitabı»ndan nümunələr gətirmiş, el ağsaqqalı Qorqudun oğuz igidlərinə hünər göstərəndən sonra ad verməsini, «Adını mən verdim, yaşını Allah versin» deyərək alqış etməsini vurğulamışdır. Müəllif «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu»nda xanın oğlunun meydanda buğa ilə vuruşub onu məğlub etdikdən sonra Dədə Qorqudun oğlana Buğac adını verməsini, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da qamışlıqdan çıxan oğlana Dədə Qorqudun

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Basat adı verməsini təsadüfi saymır. «Oğlanın belə adlanması onun işi ilə əlaqədardır. O qamışlıqdan çıxıb at basarmış. Elə buna görə də Dədə Qorqud ona Bas+at – at basan, at yenən, ata qalib gələn adını qoymuşdur» (2, 50).

M.Seyidovun 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» monoqrafiyası xalq arasında yayılmış inamların, adət-ənənələrin mənşəyi ilə bağlıdır. Alim bu əsərində də adqoyma adəti ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuş, adqoymanın mifik təfəkkürlə əlaqəsini, bəzi sözlərin, adların etimoloji təhlilini vermişdir. O, burada «Dədə Qorqud kitabı»nın bəzi tədqiqatçılarına da istinad edərək göstərmişdir ki, «Azərbaycan xalqı arasında belə bir rəvayət varmış ki, Qorqud nəinki uşaqlara, hətta kainatda olan hər şeyə ad qoyurmuş» (3, 179).

Sonra müəllif Dədə Qorqudun ad qoymasının mifoloji köklərini araşdıraraq göstərmişdir ki, «Qorqudun ad qoyması və hakimiyyət, bəylik, taxt verməsi məsələsi əski türkdilli xalqların əsas bir inamı ilə bağlıdır. Bəzi xalqlarda belə bir inam varmış ki, Günəş qəhrəmanlara ad qoyur, onların adını göndərir. Günəş və Qorqud qəhrəmanlara ad qoyurlar. Qorqud həm də Buğacın atasından oğlu üçün bəylik, taxt-hakimiyyət istəyir. Bizcə, bu da elə o xalqlardakı həmin inamla səsləşir. İrəlidə qeyd etdik ki, əski qəbilə birləşmələrində, xalqlarında belə bir inam varmış ki, Günəş hakimlik verir. Bu inam sonralar Qorquda da aid edilmişdir (3, 180).

Dədə Qorqudun Günəş ilə, Günəş tanrısı ilə bağlılığını vurğulayan alim onu adına görə də Günəşlə, odla əlaqələndirir: «Qorqud istər öz ata-babasına, istərsə də adına görə Günəşlə, odla bağlıdır və elə buna görə də əski mif yaradıcısı Günəşin, Günəş tanrısının ad qoyma, hakimiyyət vermə, hər şeyi bilmə xüsusiyyətlərini Qorquda şamil etmişdir. Bax buna görə də Qorqud qaibdən xəbər verir, uşaqlara ad qoyur, igidlərə taxt, bəylik tələb edir (3, 181).

M.Seyidov öz tədqiqatında bir sıra qəbilə, tayfa adlarının mənşəyini araşdırmış, həmin adların etimologiyası ilə bağlı maraqlı faktlara toxunmuşdur. «Bayat, Uğur, Oğuz və b. qəbilə tanrıları, totemləri sonralar öz adlarını onlara tapınanlara vermişlər (3, 254).

M.Seyidovun uzun elmi axtarışlardan sonra 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən» adlı kitabında da adqoyma mövzusu ilə bağlı çox maraqlı faktlar vardır. Müəllif bu əsərdə Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilələrin, qəbilə birləşmələrinin adlarını tarixi-mifoloji aspektdən izah etmişdir. Göstərmişdir ki, «azərbaycanlıların etnik tərkibinin əsasını təşkil edən türkdilli xalqlar burada bu yer adları yaranmamışdan qabaq yaşamış və özləri də öz dağlarına, daşlarına, ölkələrinə ad vermişlər» (4, 83).

Alim fikrinin təsdiqi üçün konkret yer adlarını misal gətirmişdir. Qeyd etmişdir ki, «belə yer, qala-şəhər, yaşayış adlarına Naxçıvan və onun çevrəsində tuş gəlmək olur. Naxçıvandakı adların çoxusunun tarixi hadisələrin öyrənilməsində, soyköklə bağlı problemin açılmasında böyük rolu vardır. Hər bir əski yer, dağ, çay, qala adı əsasən onu yaradan soyun, qəbilə birləşməsi silsiləsinin, nəhayət, xalqın görüşlər aləmi, dünyanı, çevrədəki mühiti dərk etməsi, hərdən yaradılış – kosmoqonik təfəkkürünə sıx bağlıdır. Elə buna görə də adlar bu və başqa xalqın soykökündə iştirak edən soyların, qəbilə birləşmələrinin dünyagörüşünü, soypsixologiyasını, soykökünü öyrənməyə yardım edir, hətta hərdən tək, tutarlı bir qaynaq olur (4, 83).

Alim bu əsərdə «Dədə Qorqud kitabı» ilə bağlı yeni araşdırmalar aparmış, boylardakı bir sıra qəhrəmanların adlarının tarixi toponimik yer adları ilə bağlılığını aşkar etmişdir. Göstərmişdir ki, Dədə Qorqut boyları obrazlarının Qazan, Qambecan/Baybecan, Aqaraq-Əgərək adları VII yüzillikdən çox qabaq Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə, qəbilə birləşmələrinin mifik görüşləri ilə bağlı adlar olmuşdur. Zaman keçdikcə, dəqiq deyilsə, V-VII yüzilliklərdə, ola bilsin ondan da qabaq «Qazan xan» tarixi şəxsiyyət adı kimi, «Qambecan/Baybecan, Aqaraq/Əgərək» yer, çay, qala adı kimi işlənmişdir» (4, 129).

Müəllif «Oğuz Kağan» dastanındakı adlandırma ilə də bağlı maraqlı bir fakta toxunmuşdur. Göstərmişdir ki, «Oğuz Kağanın Günəş şüasında göydən gələn, şüa kimi par-par parıldayan, Günəşin insanlaşmış xanımından «Gün», «Ay», «Yılduz» adlı oğlanları olur. Gölün ortasındakı ağacın içindən çıxan su başlanğıcının – Dünya ağacının insanlaşmış xanımından – arvadından «Gök», «Teniz», «Tag» adlı övladları doğulur» (4, 133). Yeri gəlmişkən, Oğuz Kağanın övladlarının adının mifoloji düşüncə ilə bağlılığı məsələsinə aid prof. T.Hacıyevin söylədiyi fikirlə M.Seyidovun fikirləri üst-üstə düşür. T.Hacıyev həmin uşaqların adlarını analarının mənşəyi ilə əlaqələndirir. Göstərir ki, «qadınların mənşəyi, övladlarının adları türkün mifoloji baxışı ilə, Yerə hakim olmaq və Göy-Tanrı ilə bağlılıq proqramı üzrə şərh olunur (5, 110).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Mövzu ilə bağlı bu kiçik ekskurs göstərir ki, M.Seyidovun ad və adqoyma mərasimi ilə bağlı apardığı elmi araşdırmalar Azərbaycan folklorşünaslığı üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Adqoyma motivi bu gün də Azərbaycan folklorşünaslığında diqqət mərkəzindədir. Prof. M.Seyidovun motivlə bağlı araşdırmalarının nəzərdən keçirilməsi sübut edir ki, bu mövzu folklorumuzun tədqiqinin aktual problemlərindəndir və onun monoqrafik tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M. «Dədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair». «Azərbaycan» jurnalı. Bakı, 1968, №6
2. Seyidov M. Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. V kitab, 1977
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
5. Hacıyev T. Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999

THE INVESTIGATION HISTORY OF THE MOTIVE «ADQOYMA» (RENAME) IN AZERBAIJAN FOLK-STUDY (ACCORDING TO THE INESTIGATIONS OF M. SEYIDOV)

The article is about the investigation history of the motive «adqoyma» (rename) in Azerbaijan folk-study which is according to the investigations of M.Seyidov**. I**n the article it is shown that M.Seyidov told very interesting opinions about «adqoyma» (rename) motive in his scientific works and monographies and had researched valuable analysis. The investigations and opinions done by him are very good sources for studing and investigating of this theme in Azerbaijan folk-study.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МОТИВА «ADQOYMA» (ИМЕНИН) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФОЛКЛОРИСТИКЕ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ М.СЕИДОВА)

В статье говорится о исследованиях М.Сеидова связанных с мотивом «adqoyma» (именин) в Азербайджанской фольклористике. М.Сеидов, анализируя в своих монографиях, научных работах связанных с мотивам «adqoyma» (именин) высказывает множество научно-значимых мыслей. Исследования автора высказанные им мысли в Азербайджанской фольклористике являются незаменимым источникам для изучения и исследования данной проблемы.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

НАЦИОНАЛЬНАЯ МУЗЫКА КРЫМСКИХ ТАТАР. ОНОМАСТИКОН В КРЫМСКОТАТАРСКОМ НАРОДНОМ ПЕСЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Алие Ясыба/Ятсы
Лейпцигский университет
Германия

В статье на широком фактическом материале (около тысячи народных песен и инструментальных мелодий, собранных известным крымскотатарским исследователем-фольклористом и композитором Февзи Алиевым, чей труд, многократно превосходящий все изданные до сих пор труды в данной области является богатейшим материалом для изучения и развития истории музыкальной культуры как крымскотатарского народа, так и других коренных народов Крыма – крымских караимов и крымчаков) рассматриваются особенности национальной музыки крымских татар и связь ономастикона крымскотатарского народа с различными музыкальными жанрами.

Цель исследования – изучить основные особенности крымской народной музыки, вобравшей в себя ритмы мелодий многих народов, составляющих осонову коренных народов Крыма: тавров, киммерийцев, скифов, готов, гуннов, сарматов, алан, болгар, хазар, мадьяр, печенегов, кыпчаков и многих других. В крымской народной музыке слышны ритмы и интонации музыкальных культур дрдугих народов черноморских и средиземноморских стран: Турции, Албании, Болгарии, Румынии, Италии, Греции, а также кавказских народов. В исследовании установливается специфика употребления топонимов и антропонимов в произведениях крымскотатарского народного песенного творчества, поскольку ономастикон любого народа как нельзя точно отображает особенности его культуры, истории, языка. Основные задачи исследования: 1) обозначить музыкальные жанры, в которых наиболее часто встречаются топонимы и антропонимы; 2) определить связь употребления топонимов и антропонимов с тем или иным фольклорным текстом, словосочетанием и т.д.; 3) выявить частотность употребления тех или иных топонимов и антропонимов в разных музыкальных жанрах.

Крымскотатарская народная музыка – одна из ветвей многонациональной культуры Украины. Ее истоки уходят в далекое прошлое. Национальная музыка крымских татар хранит многовековую память об одной из самобытных блестящих музыкальных культур, в создании которой участвовали представители разных народов и религий, разных культур, доказавших плодотворность своего взаимодействия. Вот почему вплоть до настоящего времени почти все этнические группы Крыма – греки, караимы, крымчаки, болгары и другие – считают большинство песен и танцев крымских татар своими, поют и танцуют под их мелодии. Непрырывно обогощаемые и развиваемые музыкальные традиции крымскотатарского народа сохранили свою самобытность вплоть до наших дней, несмотря на попытки насильственной ассимиляции со стороны царских чиновников и советских идеологов. Эти традиции удерживались и развивались вопреки реакционной политике царского самодержавия, закостенелым догматам КПСС, налагавшим запрет на крымскотатарскую народную музыку десятилетиями. Но, несмотря ни на что, национальная музыка крымских татар интенсивно развивалась и лучшим доказательством этого является многообразие ее жанров и форм. К основным жанрам относятся: *йыр (джыр), тюркю, дестан, такъмакъ, бейит, чынъ, мане, нагъме, мерсие, иляи, макъам.* Основные жанры инструментальной музыки – *авалар*: *эзги, долу, хоран, агъыр ава, хайтарма, такъсим, пешраф.*

По содержанию, эмоциональности, социально-бытовым, общественно-политическим, жанровым признакам крымскотатарские народные вокальные произведения можно классифицировать следующим образом: 1) *дестанлар (дестаны).* Крымскотатарский вариант эпоса „Чорабатыр” записан полностью, на сегодняшний день имеются также отдельные записи нескольких песен и фрагментов из лирических дестанов „Керем ве Асылхан”, „Ашыкъ Гъарип”. В настоящее время самой известной и популярной является песня из дестана „Кёр огълу”, которую исполняют чаще всего на крымскотатарских свадьбах. 2) *иляи (иляилер)* – религиозные песнопения; 3) *иджрет* ве *сюргюн йырлары* – переселенческие песни и песни высылки, которые появились в XVIII, XIX, XX вв. вследствии многократных массовых переселений крымских татар из Крыма в Турцию,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Румынию, Болгарию, Польшу и депортации в Узбекистан, Кыргызию, Казахстан, на Урал; 4) *къаршылыкъ, куреш йырлары* – песни сопротивления и протеста, которые появились в XIX, XX вв. и отражали борьбу крымскотатарского народа за свободу; 5) *оксюзлик йырлары* – сиротские песни; 6) *ичкиджилик, хырсызлыкъ* ве *махбюсхане йырлары* – песни о пьянстве, воровстве и тюремные песни. Следует отметить, что хотя эти темы во все времен волновали людей, в мусульманском мире пьянство и воровство крайне осуждалось и наказывалось очень строго; данная разновидность песен не была присуща народному песенному творчеству крымских татар, а все песни, связанные с данной тематикой, появились только после захвата Крыма Царской Россией; 7) *партизан йырлары* – партизанские песни времен Второй мировой войны; 8) *бала йырлары* ве *оюнлары* – детские песни и игры; 9) *макъамлар (макамы)* – старинный жанр протяжных песен преимущественно лирического характера, а также с философскими темами о смысле жизни; 10) *енгиль лирик йырлары* – легкие лирические песни – это большая группа народных песен, которые наиболее популярны в народе; 11) *шакъа* ве *сатирик йырлары* – шуточные и сатирические песни; 12) *чынълар, манелер, ногъай бейитлери, такъмакълар* – чины, частушки, ногайские куплеты, прибаутки; 13) *Къырым топонимикасыны анъдыргъан лирик йырлары* – лирические песни с упоминанием топонимии Крыма.

Крымские татары (крымцы) – коренные жители Крыма, и вполне естественно, что народная музыка буквально принизана названиями гор, лесов, рек, городов, деревень своей Родины. Многочисленные географические названия употребляются и в других разделах песен, а также в названиях произведений инструментальной музыки имеются топонимы. Общее количество таких произведений – более 200 наименований. Многие из этих песен появились предположительно во времена Крымского ханства, например: «Салгъыр бою» (Вдоль Салгира), «Орнынъ ёлы» (Дорога на Перекоп), «Къаракер атым» (Мой гнедой конь) и многие другие.

Антропонимы встречаются в песнях различных групп. Наиболее частотны употребления женского имени *Айше*. Употребляются также другие женские имена: *Айше-Фатма, Алиме, Анифе, Лейля, Наджие, Фадиме, Эльмаз, Эмине.* Из мужских имен наиболее употребительны следующие: *Алим, Асан, Мустафа, Мухаммед, Умер.*

Крымскотатарская народная инструментальная музыка богата и разнообразна также, как и песенное творчество народа. Инструментальную музыку можно распределить на следующие разделы: 1) *той мерасими авалары* – инструментальные пьесы обряда свадьбы; 2) *долулар* – застольные обрядовые мелодии; 3) *агъыр авалар* – медленные танцы; 4) *къайтармалар* – хайтармы; 5) *чешит оюн авалары* – разные танцевальные мелодии: «Къораны» (Хороводные), «Чобан авасы» (Пастушеский танец), «Явлукъ оюн авасы» (Танец с платком), «Эмир-Джелял», «Тым-тым»; 6) *къонушм*а ве *эглендже авалары* – мелодии развлечения: многочисленные инструментальные мелодии, которые предназначены для слушания и развлечения, например: «Къалабалыкъ» (Суматоха), «Джайлав авасы» (Джайлявская), «Балыкълава сюзмеси» (Балаклавская мелодия), «Къарлы боран» (Снежный буран) и многие другие.

Уже первоначальный анализ образцов крымскотатарского народного песенного творчества показывает, что топонимы и антропонимы – их неотъемлемая часть. Взаимосвязь ономастики и фольклористики очевидна, поскольку и ономастикон любого народа, и его фольклорные произведения являются отражением особенностей языка, культуры, менталитета. С помощью языка и имен собственных, и произведений устного народного творчества, как источников познания истории и культуры, можно получить ответы на самые разные вопросы, в частности на вопрос об этноисторических связях народа, об его культурно-историческом развитии, о своеобразии его быта и жизни, на вопрос о культурно-исторических влияниях разных народов друг на друга, о родстве и взаимодействиях их культур и языков (о чем свидетельствуют, например, фольклорные параллели в устном народном творчестве у разных тюркских народов).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ZÜHRE ILE TAHIR SÜJESINE GÖRE TÜRKMEN EDEBIYATINDAKI MASALLAR, RIVAYETLER, HALK DASTANLARI

Araznepes Mammetjumayew
Turkmenistan

Zühre ile Tahır süjesine göre oluşturulmuş bir çok rivayetler, masallar, hikayeler, halk destanlari ilmi çevreye çok eskiden beri malumdir. Bu süjenin yaklaşık rivayet, masal, hikaye şeklinde XII-XIV yüzyıllıkda ortaya çıkmış oldugunu farketmek mümkün. Daha sonra bu konu yavaş-yavaş olgunlaşarak XV-XVI halk destanlarının oluşmasına yol açmıştır. Zühre ile Tahır konusu oguzların bizzat kendilerinin yapmış oldugu edebi konulara ayıttır. Netice itibariyle bu konu yavaş-yavaş konşu halkların halk sanatına girmesıyle başlamıştır. Zühre ile Tahırın köşkü adlı eski bir köşkün Türkmenistanda var olması bu konunun çok eskilerden beri türkmen halkının arasında yaşamakta oldugunun bir ıspatıdır. Zühre ile Tahır köşkünün bu mevcut isminin kesin olarak ne zaman sahip oldugu malum olmasa bile bunun yaklaşık bu süjenin ortaya çıkma devrinden hemen sonra oldugunu farketmek mümkün. Belki de bu tarihi eserle ilgili rivayetin süjenin en eski rivayeti olmasida muhtemeldir. Daha sonra bu rivayetin muhtelif nushalari da ortaya çıkmıştır.

Türkmenlerin arasında çok meşhurluk kazanan Zühre ile Tahır süjesi çok geçmeden diger türki milletlerin halk sanatına girmeye başlamiştir. Bu süjeye göre meydana gelmiş rivayetler, masallar, hikayeler, halk destanlare azerbaycan, özbek, kazak, türk, tatar, uygur ve diger türki milletlerin halk sanatında da vardır. Enteresan olan nokta bu süje ile ilgili rivayetler, masallar, hikayeler, halk destanlarının diger özelligi olarak onların yaklaşık tümüne destanlara mahsus olan kuruluşun, yanı şiirle nesrin ortak oluşunun mahsus olduğunu söylemek mümkün. Bu süjenin yayılması sadece türkü milletlerin folklorıyla de sınırlı degildir. O aynı zamanda arap, hindi, gürjü, arnawut gibi milletlerin arasında bile geniş şühret bulmuştir.

Zühre ile Tahır süjesi XVII yüzyıldan itibaren, türkmen şairlerinin eserlerinde görünmeye başlar. Bu süjeye göre büyük çavlı eser yazan türkmen şairi Seyidmuhammet Sayyadıdır. Sonra XVIII-XIX yüzyıllıkda Mollamurat Horezmi, Mollanefes gibi şairler bu süjeye göre milli özelliklere sahip olan sun'i destanlar yazmişlardir.

«Zöhre-Tahyr» sýužeti boýunça türkmen edebiýatynda döredilen ertekiler, hekaýatlar, halk dessanlary

Türkmen edebiýatynyň umumyadamzat ruhy hazynasyna öwrülen dürdäneleriniň arasynda «Zöhre-Tahyr» sýužetinde döredilen eserler örän uly meşhurlyk tapypdyr. Bu sýužet esasynda döredilen köp sanly rowaýatlar, ertekiler, hekaýatlar, halk dessanlary ylmy jemgyýetçilige bir eýýämden bäri mälimdir. Bu sýužetiň haýsy döwürlerde, haýsy ýerlerde ýüze çykandygy hakynda takyk bir pikiri aýtmak kyn. Herhal, bu sýužetiň, takmynan, rowaýat, erteki, hekaýat görnüşinde XII-XIV asyrlarda, ýüze çykandygyny çaklamak mümkin. Soňra bu sýužet kem-kem kämilleşip, XV-XVI asyrlarda halk dessanlarynyň döremegine getiripdir.

«Zöhre-Tahyr» sýužetiňiniň haýsy ýerde dörändigini takyk aýtmak kyn bolsa-da, onuň türkmen halkynyň arasynda dörändigini welin çaklamak bolar. Türkmen halk döredijiligi we edebiýaty bilen yzygiderli meşgullanan moskwaly professor Halyk Güseýinowiç Görogly türkmen dessanlaryny sýužeti boýunça iki topara bölýär: — oguzlaryň hut özleriniň döreden sýužetleri hem-de arap, pars edebiýatyndan alnan sýužetler. Professor arap, pars edebiýatyndan alnan sýužetler esasynda döredilen dessanlara mysal edip «Ýusup-Zylyha», «Leýli-Mežnun», «Şabähram», «Gül-Bilbil», «Gül-Senuber», «Melike Dilaram», «Huýrlukga-Hemra», dessanlaryny getirýär. Oguz türkmenleriniň hut özleriniň döreden sýužetleri hökmünde «Görogly», «Şasenem-Garyp», «Asly-Kerem», «Saýatly-Hemra» şeýle hem biziň gürrüňini edýän «Zöhre-Tahyr» sýužetimizi görkezýär (6. 73-75 s.).

«Zöhre-Tahyr» sýužetini gazak halkynyň arasynda dörändir diýip çaklaýan alymlar hem bar. W.M. Žirmunskiý, H.T.Zarifow, A. Kekilow dagy bu çaklamany ilkinji bolup orta atanlardyr. A. Kekilow özüniň «Mollanepes» atly kitabynda bu pikiri şeýle delillendirýär: „Zöhre bilen Tahyryň şowsuz söýgüsi hakyndaky sýužet esasynda Sowet Gündogaryndaky halklar arasynda döredilen dürli ertekiler bilen tanşan wagtyňda, gazak halkynyň folklaryndaky ertekiniň beýleki halklardaky ertekilerden has öň döredilenligi äşgär bolýar. Gazak halkynyň folklarynda örän giňden ýaýran iki sany eser bolup, olaryň ikisi-de «Zöhre-Tahyr» sýužetine gaty ýakyndyr. Olardan biri „Kozy Körpeş we Baýan Suluw" bolup, onuň bizi gyzyklandyrýan sýužet esasynda döredilen ilkinji erteki bolmagy ähtimaldyr, çünki munda beýleki ertekilerdäki ýaly, feodalçylyk aragatnaşyklary suratlandyrylman, patriarhal-urugçylyk durmuşynyň kada-kanunlary görkezilýär" (5. 111 s.). Eýsem, „feodalçylyk aragatnaşyklary suratlandyrylman, patriarhal-urugçylyk durmuşynyň kada-kanunlary görkezilse" munuň özi şol eseriň „feodalçylykdan öň, patriarhal-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

urugçylyk döwründe" dörändigini aňladýarmy?! Eger şeýle nukdaý nazardan çemeleşilse, gazak halk folklorynyň onlarça eserlerini, hatda XVIII asyrdan soň dörändigi mälim eserlerini-de irki orta asyrlara äkidip bolardy. Bu ýerde meselä biraz başgaça çemeleşmek dogry bolsa gerek. Ilki bilen, «Zöhre-Tahyr» sýužetinden dörän haýsy eserler „Kozy Körpeş we Baýan Suluw" eserinden täsirlenipdir? Eýsem, şeýle eserler barmy? Ikinjiden, gazak halkynyň XVI-XVIII asyrladaky ýaşaýyş kada-kanunlary, jemgyýetçilik gurluşy nähili? Şol döwürlerde gazak halkynyň ýaşaýşynda patriarhal-urugçylyk kada-kanunlary ýokmudy? Üçünjiden, gazak halk folklorynda şeýle häsiýete, ýagny urugçylyk häsiýetine eýe bolan eserler diňe „Kozy Körpeş we Baýan Suluw" eserimi ýa-da şeýle eserler başga-da barmy? Dördünjiden, gazak halk folklorynda bu sýužetiň soňky ösüşi nähili? Bäşinjiden, sap goşgy bilen ýazylan „Kozy Körpeş we Baýan Suluw" eseriniň dili, çeper gurluşy, stili, wakany beýan ediş aýratynlyklary urugçylyk döwrüniň eserlerine mahsusmy? Elbetde, bu ýerde eseriň başga-da nazara alynmadyk, seljerilmedik taraplary bar. Emma bu özbaşyna işlenilmeli mesele bolandygy üçin biz diňe şu aýdylanlar bilen çäklenýäris.

Türkiýeli professor Fikret Türkmen «Zöhre-Tahyr» sýužetiniň döreýşiniň ýene-de üç çeşmesini görkezýän garaýyşlaryň bardygyny belläp geçýär. Olaryň birinjisi, bir aşyk şahyryň durmuşy bilen baglanyşykly hekaýatlar, ikinjisi, Aý, asman, ýyldyzlar bilen baglanyşykly köne rowaýatlaryň hekaýatlara öwrülmegi, üçünjiden, arap, pars çeşmeleri (3. 163 s.). Alym birinji çeşme hakyndaky pikiriň Pertew Naili Boratowa, ikinji çeşme hakyndaky garaýşyň azerbaýjan alymy M. H. Tahmasyba, üçüinji çeşme hakyndaky garaýşyň Ýohannes Benzinge degişlidigini ýatladýar. Emma Tahyr atly bir aşyk-şahyryň ýaşap geçendigi hem-de onuň durmuşynyň rowaýata öwrülmegi-de, aý-ýyldyzlar hakdaky rowaýatlaryň hekaýata öwrülmegi-de heniz diňe çaklamalygyna galýar we ol garaýyşlar ylmy taýdan esaslandyrylan däldir. Gürrüňi edilýän sýužetiň arap, pars çeşmelerinden gaýdýandygyny çaklamak, munuň özi Ýohannes Benzingiň arap, pars edebiýatynyň, edil şonuň ýaly-da türki halklaryň folklarynyň we edebiýatynyň taryhy köklerine beletliginiň biraz bärden gaýdýandygyny aňladýandyr diýip pikir edýäris.

Biziň pikirimizçe, «Zöhre-Tahyr» sýužeti professor H. G. Göroglynyň ýörite nygtaýşy ýaly, oguzlaryň hut özleriniň döreden sýužetlerine degişlidir. Has takygy, bu sýužet türkmen halkynyň halk döredijiliginde ýüze çykyp, soň kem-kemden goňşy halklaryň halk döredijiligine aralaşyp başlapdyr. XVII asyrdan başlap, bu sýužet türkmen ýazuwly edebiýatyna hem girýär. Bu sýužet boýunça üç sany türkmen şahyry poema, dessan döredipdir.

«Zöhre-Tahyryň köşgi» atly gadymy köşgüň hem Türkmenistanda ýerleşmegi bu sýužetiň ir zamanlardan bäri türkmen halkynyň arasynda ýaşap gelýändigini tassyklaýar. Taryhçy alym Geldimyrat Gutlyýewiň «Gadymy Jeýhunyň ýadygärliklerine syýahat» atly kitabynda Zöhre-Tahyryň köşgi hakynda şeýle diýilýär: «Zöhre-Tahyryň köşgi Garabekewül raýonynyň merkeziniň deňinde, Amyderýanyň sag kenarynda uzaklardan seleňläp owadan görünýär. Onuň köp bölegini Jeýhun derýasy özüniň akymyny üýtgeden döwri ýykypdyr. Köşk häzirki Burdalyk posýologyndan 20 km demirgazyk-günbatarda ýerleşýär. Ýadygärlik örän gowy saklanypdyr. ...Zöhre-Tahyryň köşgüniň tutýan meýdany 250 X 25 metr. Onuň saklanyp galan bölegi kwadrat görnüşinde. Galanyň Erk köşgi bolup, ol şäheriň günbatar böleginde ýerleşipdir. Goranyş diwarynyň birnäçe ýerinde ýarymaý şekilli minaralar salnypdyr. Bäş sany minaranyň görnüşi häzirki döwre çenli gowy saklanypdyr. ...ýadygärligiň ösen döwri IX-X asyrlara degişlidir. Bu döwürde galanyň territoriýasy iki esse ulalýar we güýçlenýär. Emma XI asyryň ahyrlarynda XII asyryň başlarynda şäher ykdysady we syýasy taýdan pese düşüp ugraýar. Çingiz hanyň ordasy galany wagşylyk bilen basyp alýar. Orta asyrlarda muňa «Nawidah» diýlipdir, sebäbi geografik taýdan ýerleşişi, taryhy çeşmeleriň güwä geçmegi «Zöhre-Tahyr» köşgüniň orta asyrlarda ýaşalan Nawidah şäheridigini subut edýär.

...Nawidah şäheri (Zöhre-Tahyr) arheologlaryň toplan materiallary netijesinde I asyrdan XIII asyra çenli ýaşalan şäherdir. Bu Amyderýanyň sag kenaryndaky irki ýadygärlikleriň esasylarynyň biridir» (4. 28-29 s.).

Zöhre-Tahyryň köşgüniň özüniň häzirki adyna takyk haçan eýe bolandygy belli bolmasa hem onuň, takmynan, şu sýužetiň dörän döwrüniň yz ýanlary bolandygyny çaklamak bolar. Belki-de, şu ýadygärlik bilen baglanyşykly rowaýatyň sýužetiň iň irki rowaýaty bolmagy hem mümkin. Şol rowaýata görä, bu galada Babahan patyşa hökümdarlyk edipdir. Patyşanyň Zöhre atly gyzy bar eken. Babahan patyşa öz söýgüli gyzy Zöhre üçin Amyderýanyň kenaryndan hiç bir adam girip başarmaz ýaly, hiç bir duşman howp salyp bilmez ýaly bir ajaýyp köşk salyp beripdir. Patyşanyň gyzy Zöhre şol köşkde Tahyr atly bir ýigit bilen gizlinlikde ýaşapdyr. Patyşa Tahyryň bu köşkde öz gyzy bilen ýaşap ýörendigini eşidende ony tutdurypdyr, bir uly sandyga salyp, Amyderýa okladypdyr...

Soň bu rowaýatyň başga nusgalary-da ýüze çykypdyr. Türkmenleriň arasynda örän rowaçlyk tapan «Zöhre-Tahyr» sýužeti basym beýleki türki halklaryň halk döredijiligine aralaşyp başlapdyr. Bu sýužet

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

boýunça dörän rowaýatlar, ertekiler, hekaýatlar, halk dessanlary azerbaýjan, özbek, gazak, türk, tatar, uýgur we beýleki türki halklaryň halk döredijiliginde-de duşýar. Gyzykly ýeri-de, bu sýužet bilen baglanyşykly rowaýatlaryň, ertekileriň, hekaýatlaryň, halk dessanlarynyň bir aýratynlygy hökmünde olaryň hemmesine diýen ýaly dessanlara häsiýetli bolan gurluşyň, ýagny goşgy bilen kyssanyň gezekleşdirilip gelinmeginiň mahsusdygyny bellemek bolar. Akademik A. Kekilow «Zöhre-Tahyr» sýužetinden dörän ertekileri gözden geçirip, «...azerbaýjan ertekisinde jemi 118 setir, özbek ertekisinde jemi 96 setir, tatar ertekisinde jemi 128 setir, terenji ertekisinde jemi 74 setir goşgy bar. Bu dört ertekidäki hemme goşgyny jemläniňde 416 setir bolýar» diýip ýazýar (7. 379 s.). A. Kekilow gazaklaryň «Kozy Körpeş we Baýan Suluw» ertekisiniň hem şu sýužetiň esasynda döredilendigini nygtap, onuň durşuna goşgy bilen ýazylandygyny belleýär. «Zöhre-Tahyr» sýužeti boýunça döredilen türkmen ertekilerinde-de goşgy getirilýär. Galyberse-de, bu ertekileriň ýene-de bir aýratynlygy hökmünde olaryň köp halklaryň arasynda iki we ondan hem köp görnüşde duşýandygyny hem aýtmak bolar.

«Zöhre-Tahyr» sýužeti boýunça döredilen rowaýatlaryň we ertekileriň köp böleginiň goşgy bolmagy, şeýle hem dürli wersiýalarynyň bolmagy olaryň halk dessanlary görnüşinde kemala gelip başlamagyna oňaýly täsir edipdir. Şeýlelikde, köp halklaryň arasynda Zöhre bilen Tahyr hakyndaky halk dessanlary we olaryň dürli wersiýalary ýaýrap başlapdyr. Meselem, «Azerbaýçan dastanlary» diýen kitabyň birinji tomunda «Zöhre-Tahyr» dessanynyň Azerbaýjanda ýigrimä golaý wariantynyň bardygy habar berilýär (5. 311 s.).

Akademik W.A. Abdullaýew «Tahir wa Zuhra» dessanynyň özbek halkynyň arasynda-da XVI-XVII asyrlardan başlap dürli wariantlarynyň bellidigini ýazýar (1. 33 s.). Aslynda W.A. Abdullaýewiň dogry belleýşi ýaly, bu sýužetiň ýaýrawy diňe bir türki halklaryň folklory bilen hem çäklenmeýär. Ol «Orta Aziýa, Arabystan, Hindistan halklarynyň arasynda-da giň şöhrat tapypdyr» (1. 34 s.). Bu sýužetiň ýaýrawy hakynda Seýitmuhammet Saýadynyň «Zöhre-Tahyr» eserinde-de ýatlanylýar. Ol hem bu sýužet bilen baglanyşykly ertekileriň Hindistanyň, Arabystanyň halklarynyň arasynda-da meşhurlygyny belläpdir. Muny eseriň «Giriş» bölüminden alnan aşakdaky setirlerden hem görmek bolýar:

Çün an erteki erdi has-u a:ma,
Dolup erdi bu Hindistan-u Şama. (8. 13 s.).

Professor Fikret Türkmeniň pikiriçe, bu sýužetiň ýaýrawy türki halklara seredeniňde, olara goňşy bolan halklarda has giň. Alym bu hakda şeýle ýazýar: «Tahir-Zuhra», «Tahir Mirza», «Zöhre-Tahyr», «Zohra-Tahar» — bu atlaryň geografiýasy diýseň giň, ýöne olar arassa türki taýpalaryň arasynda köp ýaýraman, ermeniler, gürjüler, albanlar ýaly bu hekaýatyň dürli-dürli nusgalaryny döreden goňşy halklarda aýratyn uly söýgä eýe bolupdyr» (9. 63 s.). Görnüşi ýaly, «Zöhre-Tahyr» sýužetiniň ýaýrawy örän giň bolmak bilen, ol özbaşyna ýörite derňewi talap edýär.

«Zöhre-Tahyr» sýužeti türkmen halkynyň arasynda beýleki türki halklara seredeniňde has ir zamanlardan bäri bellidir. Ýokarda, «Zöhre-Tahyr» köşgi bilen baglanyşykly duranymyzda bu sýužet esasynda dörän rowaýatlaryň iň gadymylarynyň birini ýatlapdyk. Bu sýužet bilen baglanyşykly başga-da ençeme rowaýatlar türkmenleriň arasynda ýaşap gelipdir. Akademik A. Kekilow bu sýužet esasynda dörän üç rowaýaty ýazyp alypdyr. Alym rowaýatlaryň birinjisini 1946-njy ýylda Aşgabadyň etegindäki Köşi obasyndan ýaşy togsana ýakynlaşan Çakan agadan ýazyp alypdyr. Görnüşine görä, Çakan aga XIX asyryň 50-nji ýyllarynyň ahyrynda dünýä inen bolmaly. Ýaşy togsan töweregi bolansoň Çakan aganyň huşy gideňkirlän bolmagy mümkin. Çünki A.Kekilow onuň bu rowaýatyň «mazmunyny doly aýdyp bilmändigini, yzygiderliligi saklap bilmän, bölek-bölek, birden-bire baglanyşygy bolmadyk aýratyn wakalar, pursatlar şekilinde aýdyp berendigini, onda ýekeje setir hem goşgy ýokdugyny, onda türkmen däbine, türkmen urp-adatlaryna laýyk gelýän bir näçe maglumatlaryň bardygyny, bu nusganyň esasy gymmatynyň hem diňe şondan ybaratdygyny» belläpdir (5. 111 s.).

Ýöne, A. Kekilowyň ýazyp alan bu nusgasynyň golýazmasy 1948-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Aşgabatda bolan elhenç ýer titremesiniň netijesinde ýitipdir. Alym bu hakda: «Ýeriň häli-şindi titremegini dowam edýän wagtynda, bir näçe gün dowamynda kerpiçleriň arasyny agtaryp, bu nusgany gözlemeklik hiç hili netije bermedi» (5. 110 s.) diýip ýazýar.

A.Kekilow ikinji nusgany Serdarabat (öňki Çärjew) etrabyndan Juma Sytdyhow diýen mugallymdan ýazyp alypdyr. Juma Sytdyhowyň özi bu nusgany 1948-nji ýylda öz obalaryndaky ýaşululardan ýazyp alypdyr. Bu nusga alymyň belleýşine görä, Orta Aziýadaky beýleki halklaryň arasyndaky şu sýužet boýunça dörän ertekilere meňzeş bolup, ol sýužetiň has gysgaldylan görnüşidir. Onda goşgy az. Alym bu türkmen ertekisiniň başga halklardaky ertekileriň mazmunynda duşmaýan ýerleri hakynda şeýle ýazýar: «Şeýle-de bolsa, bu ertekiniň başga hiç bir ertekide duş gelmeýän aýratyn ýerleri bar. Mysal üçin, Tahyr

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

derýa atylynda, onuň üçin sandygy Zöhre bilen Tahyryň ejesi ýasadýar. Olar sandygyň içine ýorgan-düşek, iýer ýaly zatlar salýarlar. Tahyr özüniň garry enesini Zöhrä tabşyryp gidýär:

Tahyr — Derýa içre joş urup,
Suw buldur-buldur akar.
Men suwda akyp gitsem,
Garyp eneme kim bakar.

Zöhre — Sen mundan akyp gitseň,
Ýürek-bagrym ýakaram.
Bagu-bakjamy satyp,
Eneňi özüm bakaram.

Bu nusgada başga-da şunuň ýaly ýerler bar. Olar bu nusgany belli bir derejede beýleki nusgalardan tapawutlandyrýar» (5. 111 s.).

A.Kekilow üçünji nusgany 1947-nji ýylda ýazyjy Ata Gowşudowdan ýazyp alypdyr. Ata Gowşudow bolsa ony özüniň ejesi belli türkmen ertekiçisi Ogulgerek Gowşudowadan eşidipdir. Ogulgerek eje hem bu ertekini öz ejesinden – Gökdepe etrapynyň Hurmantgökje obasynda ýaşan Annagül Köpek aýalyndan eşidipdir. Annagül Köpek aýaly 1916-njy ýylda togsan ýaşlaryndaka dünýäden gaýdypdyr. Ogulgerek ejäniň ertekisiniň gysgajyk mazmunyny A.Kekilow öz kitabynda beripdir (5. 115 s.).

Üçünji nusgany halk arasynda giň ýaýrap, kämmilleşen nusga hasaplamak bolar. Sebäbi bu nusga türkmen durmuşyna has ýakynlygy bilen özüne çekýär. Bu nusgadaky goşgular hem öz gurluşy, çeperçiligi boýunça halk döredijiliginiň iň giň ýaýran nusgalarynyň biri bolan halk aýdymlaryna, lälelere örän ýakyn. Muny Zöhräniň we Garabatyryň uýasynyň Tahyryň mazarynyň başyna üýşen gyzlaryň ýanyndaky aýdyşygyndan hem görmek bolýar:

Zöhre gyzlara şeýle diýýär:
Geliň gyzlar üýşeliň,
Üýşelgeden süýşeliň.
Tahyr dek zat ölende –
Üýşüşip aglaşalyň.
Garabatyryň uýasy:
Geliň gyzlar üýşmäliň,
Üýşelgeden süýşmäliň.
Tahyr geda ölende—
Üýşüşip aglaşmalyň.

Bu nusganyň halk arasynda ýörgünli bolandygyny görkezýän ýene bir tutaryk bar. Ol hem «Zöhre-Tahyr» sýužeti boýunça ýazuwly edebiýatda tutumly eseri ýazan türkmen şahyrlary Seýitmuhammet Saýady (XVII a.), Mollamyrat (XVIII-XIX aa.), Mollanepes (XIX a.) dagylar öz eserlerini döredende, esasan şu üçünji nusga ýakyn wakalary saýlap alypdyrlar.

«Zöhre-Tahyryň» türkmen halk nusgalary hakynda gürrüň gidende, tä ýetmişinji ýyllaryň başlaryna çenli diňe A.Kekilow tarapyndan ýazylyp alnan ýokarky üç nusga ýatlanylýardy. Filologiýa ylymlarynyň kandidaty Baba Weliýewiň Stawropol türkmenleriniň arasyndan ýazyp alan «Zöhre-Tahyr» dessany bolsa türkmen edebiýaty öwreniş ylmyna diňe ýetmişinji ýyllaryň başynda mälim bolýar. Häzirki wagtda bu nusga TMGI-niň golýazmalar hazynasyndaky 3488-nji bukjada saklanýar.

Dessanyň Stawropol türkmenleriniň arasyndan ýazylyp alnan warianty Türkmenistandaky «Zöhre-Tahyrlara» seredeniňde käbir tapawutlara eýe. Muny dessandaky adam atlarynda-da, ýer atlarynda-da, wakalaryň bolup geçýän ýerlerinde-de görmek bolýar. Meselem, dessanyň Stawropol wariantynda waka Tatar welaýatynda däl-de, Horasanda bolup geçýär. Türkmen edebiýatynda we folklarynda belli bolan «Zöhre-Tahyrlaryň» hiç birinde Horasan ady gabat gelenok. Eger dessanda Balkan dagynyň hem gelýändigini ýatlasak, onda stawropolly türkmenleriň näme üçin Tatar welaýatyna derek Horasany ulanýandygy düşnükli bolsa gerek. Bu nusga göwrümi boýunça uly däl. Diýmek, olar dessandaky ilkibaşdaky geografik atlary özleriniň göçüp giden ýerlerindäki ýer atlaryna laýyklap üýtgedipdirler.

Dessanyň Stawropol wariantynda Tahyryň akdyrylan derýasy Şat derýasy diýlip atlandyrylýar. Şat derýasynyň ady Seýitmuhammet Saýadynyň «Zöhre-Tahyrynda» «derýaýy Şetdat» (8. 74 s.), Mollamyrat Horezminiň «Zöhre-Tahyrynda» bolsa diňe «derýaýy agzam» görnüşinde getirilipdir. Bu at has soň Mollanepesiň «Zöhre-Tahyrynda» Fyrat (Ýefrat) görnüşinde berilipdir. Aslynda bu derýalaryň ikisi hem

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yrakdaky derýalardyr. Has takygy, Şat derýasy Ýefrat derýasynyň bir şahasydyr. Ine, şunuň esasynda-da Tahyryň Şat derýasy bilen akyp baran şäheriniň Bagdat şäheridigini çaklamak bolýar. Megerem, ähli «Zöhre-Tahyrlarda» diýen ýaly duşýan Bagdat şäheri ilkibaşda dessanyň Stawropol wariantynda hem bolandyr. Ol diňe soň aýdyjylar tarapyndan Stawropolda üýtgedilendir. Şu nukdaý nazardan seretseň, dessandaky Horasan şäheriniň hem ilkibaşda Tatar welaýaty görnüşinde bolan bolmagy bolup biljek zat. Bu hem, başda aýdyşymyz ýaly, Stawropol türkmenleriniň öz ata watanyndan göçüp gitmekleri bilen üýtgedilendir diýip pikir edýäris.

Dessanyň Stawropol wariantynda Türkmenistandaky «Zöhre-Tahyrlar» bilen deňeşdireniňde, başga-da käbir tapawutlar bar. Meselem, Zöhräniň atasynyň ady Babahan däl-de, Hatam şa, enesiniň ady Şahyjahan däl-de Hanymsoltan ýa-da Mahymyň ýerine bu wariantda Gülşat çykyş edýär. Gyzykly ýeri, Mahym şanyň üç gyzynyň iň kiçisi bolsa, Gülşat bu gyzlaryň iň ulusy. Dessanyň möçberi hem beýle bir uly däl. Ondaky wakalar hem çylşyrymlaşdyrylman, sadaja beýan edilýär. Muňa garamazdan, bu nusganyň «Zöhre-Tahyr» sýužetiniň kämilleşmeginde we ýaýrawynyň artmagynda hyzmaty uludyr.

Stawropolly türkmenler bu nusgany başga ençeme dessanlar bilen Türkmenistanyň çäklerinden çykan döwürlerinde özleri bilen alyp gidipdirler (10. 17 s.). Diýmek, Stawropol türkmenleri heniz Türkmenistanyň çäginden çykmankalar – şu ýerde ýaşap ýörkäler hem, «Zöhre-Tahyr» sýužeti türkmenleriň arasynda eýýäm dessan görnüşinde kemala gelipdir.

«Zöhre-Tahyr» sýužeti XVII asyrdan başlap, türkmen şahyrlarynyň döredijiligine aralaşyp başlapdyr. Bu sýužet boýunça iri göwrümli eser ýazan türkmen şahyry Seýitmuhammet Saýadydyr. Soňra XVIII-XIX asyrlarda Molla Myrat Horezmi, Mollanepes ýaly şahyrlar hem bu sýužet boýunça milli häsiýetli çeper dessanlaryny döretdiler.

EDEBIÝATLAR:

1. Abdullaýew W.A. Uzbek adabiýoti tarihi. 2 k. – Toşkent: Fan, 1964. -360 s.
2. Azerbaýçan dastanlary. I tom. –Baky: AzSSR Elmlär akademiýasy neşiriýaty, 1969. -509 s.
3. Fikret Türkmen. Tahir ile Zuhra. Kültür we Turiz bakanligi ýaýynlary. Ankara, 1983.
4. Gutlyýew G. Gadymy Jeýhunyň ýadygärliklerine syýahat. Aşgabat: Ylym, 1991.
5. Kekilow Aman. Mollanepes. (Ömri we döredijiligi). Aşgabat: TDN. 1957. -200.
6. Кор-оглу Х. Г. Туркменская литература. -Москва: Высшая школа, 1972. -285 s.
7. XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler.-Aşgabat: Ylym,1967.448 s.
8. Seýitmuhammet Saýady. Zöhre-Tahyr. Çapa taýýarlan A. Mämmetjumaýew. Aşgabat. Miras, 2004. 302 s.
9. Советская тюркология. 1987. № 3.
10. Weliýew Baba. Stawropol türkmenleriniň dessanlary. Aşgabat: Ylym, 1980. -95 s.

„Abusagyt Abulhaýyr – Gündogaryň beýik akyldary”

Türkmenleriň arasynda Mäne Baba ady bilen tanalýan Abusagyt Fazlulla Ahmet bin Muhammet bin Ybraýym Abulhaýyr 357-nji hijri ýylynda (967) Haweranda Mäne obasynda dünýä inip, 440-njy ýylda (1049) şol ýerde dünýäden ötüpdir. Ol Horasanyň iň atly-abraýly meşhur sopylaryndan biri bolupdyr. Mäne Babanyň atasynyň Ahmet Mahmyt Gaznalynyň dosty bolupdyr we onuň köşgünde uly hopmatdan peýdalanypdyr. Mäne Baba Merwde bilim alýar. Mäne Babanyň belli lukman Abu Aly Ibni Sina bilen alşan hatlary taryhdan bellidir. Mäne Babanyň eserlerinden 726 sany rubagy, 88 sany dürli ölçegdäki goşgulary, 38 bölekleýin setiri biziň günlerimize gelip ýetipdir. Mäne Babanyň eserleriniň köpüsini onuň çowlugy Muhammet Münewwer toplapdyr we özüniň „Asrar et-towhyt” atly kitabyna girizipdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ ФОЛЬКЛОРИЗАЦИИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЭПИЧЕСКИХ СЮЖЕТОВ

Акад. Ахмет Сулейманов
Башкортостан
Россия

Общеизвестна истина о том, что литература зарождается в лоне фольклора и, расцветает, подпитываясь им: для нее он становится и материалом, и образцом художественного отраженияия действительности, а также арсеналом поэтических средств для этих целей. В то же время наблюдается и обратный процесс. Как отмечают ученые, такие как В.М.Жирмунский, Х.Т. Зарифов, в классовом обществе не только аристократия, для которой прежде всего создавалась литература, но и простые слои населения в одинаковой мере нуждались в художественных произведениях (6, 280). Говоря об этом, они прежде всего, имели в виду, конечно же, не литературу вообще, а классическую литературу, присущую эпохе феодализма, в частности, поэзии той поры. Представители каждого клана, каждой социальной группы, в том числе и различных классов осваивали ее по-своему в зависимости от того, насколько были развиты их эстетические вкусы, а также исходя из кланово-классовой позиции. В целом, независимо от этого потребность в произведениях искусства слова в одинаковой мере ощущали все слои населения. На Западе, например, все слои населения – простые рыцари и представители высшего света – с большим удовольствием слушали романтический эпос о Тристане и Изольде и народные книги о Нибелунгах. На Востоке по причине того, что традиции феодальной культуры сохранялись намного дольше, чем на Западе, влияние классической литературы на народные массы ощущалось до первой четверти XX в. Киссаханов, атулачи - у узбеков, дастанчи - у ряда народов Средней Азии, манасчи – у киргизов, жыраувов, акынов, сэсэнов и иртэксе – у казахов и башкир одинаково любили слушать и правители, и баи, и простой народ. Еще в 1876 г. в своем очерке “Башкорты” великий башкирский поэт-просветитель, этнограф и фольклорист М. И. Умутбаев (1841 – 1907) писал о том, что все слои башкир ”с особым удовольствием читают роман в стихах “Йусуф и Зулейха”, написанный талантливым поэтом на языке тюрки” (11, 191). В результате такой популярности этого произведения, созданного на библийско-коранический сюжет о Прекрасном Йусуфе (Иосифе), постепенно возникли многочисленные устные версии и варианты его. Если религиозный сюжет подвергся такой участи, что говорить о других сюжетах? Действительно, постепенно возникали устные версии и варианты и таких популярных на Востоке и Урало-Поволжье замечательных литературных поэм как “Лэйля и Маджнун”, “Фархад и Ширин”, “Бахрам и Гуландам”, “Сейфельмулюк”, “Бузйегет”, “Тагир и Зухра” и т.д.. Поэтому не приходится удивляться появлению версий поэмы Фирдоуси на этот же сюжет, или сказок “Тысяча одной ночи” арабов, эпоса о Нибелунгах, “Песне о Роланде”, “Ромео и Джулетте” В.Шекспира и т.д. По этому поводу татарски ученый, исследователь поэмы о Йусуфе Н.Ш.Хисамов, отметил, что “мировая литература накопила громадный опыт создания национальных, региональных и глобальных версий известных сюжетов, связанных с именами мифологических героев, исторических личностей, ставших легендарными, героев, персонифицир- ующих общечеловеческие нравственные идеи верности, самоотверженности, благородства, или комические идеи плутовства,сердцеедства, Адам и Ева, Йусуф и Зулейха, Лейли и Меджнун, Фархад и Ширин, Ромео и Джулетта, Александр Македонский, Хосров Первиз, Фараон Эхнатон, Спартак, Юлий Цезарь и Клеопатра, Моцарт и Сальери, Дон Жуан - вот далеко неполный перечень персонажей, вокруг которых сложились легендарные сюжеты, ставшие воплощением общемировых идей судьбы и морали”(16, 10). Конечно, этот исследователь, говоря о легендарных сюжетах, сложившихся вокруг названных личностей, имел в виду версии этих сюжетов и их вариантов, но будучи литературоведом интересовался лишь литературным происхож-дением последних. Если же кто-нибудь взялся бы посчитать устные народные версии и их варианты, например, той же самой поэмы о Йусуфе и Зулейхи, то пришлось бы ему тратить на это годы, но он никогда не смог бы достичь своей цели. При подготовке к изданию поэмы «Киса-и Йусуф» Кул Гали на татарском языке Ф. С. Фасиев выявил более 160 вариантов и версий, в том числе и списков ее (8, 426–489), а башкирские ученые З.Я.Шарипова, Г.Б. Хусаинов, Н. Т. Зарипов и автор этих строк – еще 17 списков и 52 варианта, записанные из уст сказителей в основном во второй половине XX в.(2,445– 507). А скоьлко остается их в памяти народа, об этом только ведомо только Аллаху.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Примечательно то, что в офольклорившихся версиях и их вариантах литературных поэм, возникших в свое время в лоне фольклора, тема о богатырских подвигах уступает теме любви, пафос героического – пафосу романтическому и назидательному.

Когда речь заходит о жанровой принадлежность устных версий и вариантов таких романтических произведений как “Йусуф и Зулейха”, “Бузйегет”, “Тагир и Зугра”, “Фархад и Ширин”, Лейла и Меджнун”, ”Сейфельмулюк”, “Санубар” исследователи пока не могут прийти к единому мнению: то их определяют как *дастаны, имеющие литературное происхождение* (6,271–301), то как *“книжные дастаны”-“китобий достонлар”*(10,208), то *“как сюжеты, освоенные из литературных источников”* (7,276–298), то как *“народные повести”*, то как *”сказания книжного происхождения”*(15,187–195) и т.д. Кстати, в своем очерке “Башкорты” башкирский исследователь М. И. Умутбаев, который первым из башкирских исследователей XIX в. заговорил о жанровой принадлежности национальных эпических памятников своего народа, назвал поэму ”Йусуф и Зулейха”, как об этом было сказано выше, просто романом, а дастан “Тагир и Зухра” - сказкой (11,191). Сами же носители и исполнители их более едины в этом вопросе. Они называют их либо просто *киссой,* либо *дастаном*. Причем оба понятия употребляются ими обычно как взаимозаменямые, т.е как синонимы.

Вообще, опыт многолетних наблюдений показывает, что наряду с устойчивым определением жанровой принадлежности того или иного фольклорного призведения, как , например, песня, такмак, сказка, пословица, на практике устного бытования жанр одного и того же произведения может быть определен по-разному: всякое поэтическое произведение, не принадлежащее к жанрам песня, такмак, сенляу-плачь невесты, кубаир у нас информаторы могут представить просто как баит, хуже того иногда подобные определения и иследователи принимают за чистую монету. По этой причине предание-риваят, связанный с историей протяжной лирической песни башкир “Таштугай”, например, до сих пор не только в учебниках для школ, но и даже в исследованиях иных фольклористов называется легендой, а “Рассказ Янтуры”, фактически являющийся воспоминанем участника Отечественной войны – преданием.

Иногда свою долю в путанницу терминов вносят и сами письменные первоисточники. Так поэма, в устном исполнении называемый просто “Бузйегет”, в письменном первоисточнике озаглавлен “Киссаи - Бузйегет”, по аналогии тому, как поэма о Йусуфе и Зулейхи поэтом Кул Гали, ее автором, была названа “Кисса-и Йусуф”, в результате чего эти два произведения и сказителями, а по их примеру и исследователями, принимаются за киссу, хотя по всем параметрам они принадлежат к жанру дастан. Выражая свое несогласие с подобным определением жанровой принадлежности таких произведений башкирский литературовед Г. Б. Хусаинов, хотя и очень осторожно, но отметил, что такие произведения “не совсем вписыватся в рамки кисс”, и назвал их “поэтическими киссами, содержащими традиции дастана”(17, 40). М. И. Умутбаев, земляк и соплеменник Г. Б. Хусаинова (они оба – представители башкирского племени Табын), тоже, видимо, затруднялся назвать “Кисса-и Йусуф” собственно киссой. Иначе он не назвал бы это произведение, в отличие от своего преемника-академика без колебаний, “романом в стихах”(11,191).

Общеизвестно,что традиционно настоящие киссы от дастанов отличаются романтическим началом, назидательным пафосом, религиозностью содержания. Они обычно повествуют о различных эпизодах из жизни святых, которые для достижения своих целей опираются на божественные силы. Таковы классические сборники кисс – “Киссасиль аль-анбия” Вахапа Ибне Мунаббих, Ибне Габдулла, Насретдина Рабгузи. Последний из них, например, опираясь на библийские и коранические сюжеты, описал, начиная с нашего общего праотца Ноя и праматери Евы, жизнь и деятельность семидесяти двух мусульманских пророков. Во всех этих киссах выдержан нравоучительно-назидательной пафос. Исходя из сказанного нетрудно прийти к предварительному выводу о том, что к киссам относятся и поэтические, и прозаические нравоучительно-назидательные эпические произведения, повествовующие о жизни и деятельности пророков и других святых и на их примере утверждающие, что все происходит по воли и желанию Аллаха. Почти к такому же выводу приходят и наши турецкие коллеги при определении жанра кисса лишь с той разницей, что они при этом учитывают и назначение подобных произведений, отсутствие в них признаков конкретизации времени и места действия их героев и историзма (14, 133).

Что касается термина *дастан,* то, являющийся по своему происхождению ираноязычным и применяемый на своей родине в значении *эпический рассказ* этот термин в тюркском мире, по мнению турецких ученых, начали употребляться лишь в IX – X вв. н. э. А в обиход самих турков

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

он вошел лишь в конце XIX и в начале XX вв. благодаря трудам Ризы Нур, М. Фуада Купрулу и Ахметзаки Валиди-Тогана.

У ряда мусульманских тюркоязычных народов, во всяком случае, в их научной литературе (например, у узбеков, каракалпаков, татар, туркмен, киргизов) все их эпические памятники принято называть дастанами А в целом во всем тюркском мире под этот термин, по мнению турецких фольклористов, подгоняются любые формы эпических памятников как нымах, жомак, йыр, батырлар йыры (героические песни), маалырлы тоол, кахарманлык эпосы (героический эпос), кай чурчук, олонхо, уляны, алыптык нымах, бой, эпос, постык йырлар, Куне эпос иртеги или батырлык ертеге (героические ертиги), далекие друг от друга по специфике бытования, исполнению, по своей форме, пафосу, содержанию, эстетическому назначению, несмотря на ряд сходств и общностей (13,136). На такой недостаток обратили в свое время В. М Жирмунский и Х.Т. Зарифов. В частности они писали, что термин дастан, заимствованный от ираноязычных народов, применяется у узбеков и в отношении классических литератуных эпических произведений, и в отношении устно-поэтических эпических произведений (6,23). К такому же выводу пришел и современный исследователь узбекского фольклора и Туре Мирзаев (10, 187).

Турецкие фольклористы сами различают две жанровые разновидности дастанов: *эпические дастаны* и *любовные дастаны.* Надо полагать, что такая внутрижанровая классификация дастана не лишена условности, т.к. не соблюден принцип единства критериев определения жанровых границ. Однако уже признание разнообразия дастана и по форме и по тематике (содержанию) можно считать шагом вперед. В этом отношении еще дальше пошел Х. Г. Короглы, который намного сузил понятие, обозначаемое термином дастан. По его мнению, к дастанам относятся в основном *героические и героико-фантастические эпические произведения,* а остальную часть эпосов, в частности, эпосы новеллистического и романического характера он определил как *хикая (повесть, рассказ,9*, 5).

Все народные эпические памятники, по свидетельству М. И. Умутбаева, раньше, во всяком случае, при его жизни, башкорты *обобщенно называли «улян»ом.* Сам он применял этот термин в двух значениях: *героической песни»* и *«эпоса»*, как это было принято в XIX в. в русской фольклористике и на Западе. В частности, он писал:*“Все башкирские батыры воспеваются в улянах: например, Мурадым, Заятуляк* (герои улянов “Идукай и Мурадым” ,“Заятуляк и Хыухылу”. – *А.С.*), *Сура батыр* (герой одноименного уляна. – *А.С.*) и многие другие батыры, еще не понюхавшие пороха. Эпоха уляна, т.е. башкирского эпоса, как и у всех европейцев завершается [по мере завершения] героической эпохи. У киргизов (т.е. казахов. *–А.С.)* и поныне (статья написана в 1876 году. – *А.С.*) улян занимет первое место. Однако они не различают простые песни от [настоящего] уляна. Поэтому всякие песни подряд называют уляном. А *у башкир улян обозначает хикаята, т.е. эпоса*”. Как бы предчувствуя, что в будущем башкирские фольклористы не будут считаться его высказыванием об уляне, и желая особо подчеркнуть его, в одном и том же очерке М. И. Умутбаев дважды повторил эту мысль. Еще в начале своей статьи он написал: *“Древние песни башкир называются уляном. Улян – есть хикаят, или эпос”*(11, 192–193, 189). Хотя из этих высказываний автора в какой-то мере веет европоцентризмом (Например, в проведении параллелей в содержаниях понятий “улян” и “эпос”, а также при применении терминов “эпоха башкирского эпоса” и “героическая эпоха”, хотя “героическая эпоха” у башкир, точно так же как и у кахзахов, не совпадая с европейской, фактически продолжалась до конца XVIII века. Именно по этой причине мы имеем уляны-эпосы “Восстание Акай-батыра”, “Карахакал”, “Баик Айдар-сэсэн”, “Юлай и Салават” о героических делах предводителей башкирских восстаний, состоявшихся в том веку), они еще не потеряли свое значение и вполне заслуживают того, чтобы исследователи обратили на них внимание и несправедливо забытый башкирскими фольклористами термин “улян” вновь ввели в научный оборот. В свое время некому было подхватить эту мысль нашего просветителя: тогда не было национальных кадров по фольклористике. Помимо этого в дело придания забвению определения эпоса уляном известную роль сыграло и категорическое высказывание А. Н. Киреева (Кирей Мэргэна) о том, что “был ли жанр улян или род творчества в башкирском народном творчестве или нет, нам неизестно”(7,18). Хотя он высказывание башкирского просветителя об уляне ошибочно принял за высказывание М.В. Лоссиевского, который, как выяснил умутбаевовед Г. С.Кунафин, просто использовал в своем очерке “Былое Башкирии и башкир по легендам. преданиям и хроникам” неопубликованную работу первого, и сомневался, видимо, в осведомленности этого

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

русского краеведа о тонкостях башкирского фольклора, вообще, эпоса, в частности. Это – во-первых. Во-вторых, М. И. Умутбаев, следовательно, и М. В. Лоссиевский вели разговор не о жанре или роде творчества, а о национальном термине, синониме термина “эпос”. Уважаемый А. Н. Киреев на это не обратил внимание и почему-то завел разговор об отсутствии жанра и рода творчества, обозначаемых термином “улян”. Последующие поколения исследователей башкирского эпоса тоже оставили это без внимания, по причине чего начиная с начала 60-х гг. прошлого века, т.е. в основном после опубликования монографии А. Н. Киреева, при определении жанра всех эпических памятников они стали пользоваться общепринятым термином «эпос», выделяя при этом такие его внутрижанровые разновидности как: *эпические кубаиры, иртэки, хикаяты и письменные дастаны* (7; 12, 14 – 18; 1, 89 – 90; 4, 48 – 50; 5, 243; 18, 62 – 63; 2, 382 – 443; 3, 6 – 14).

В составе многочисленных жанров башкирского фольклора есть, так называемый, поэтический жанр кубаир, относящийся к роду народной лирики, который делится на одаическую и назидательно-дидактическую разновидности, которым традиционно характерен размер стиха 7 на 7. А в одной строфе их могут быть от двух до тридцати и более строк. В них предпочтение отдается внутренному ритму, нежели рифмам. Эпические поэмы пользующиеся формой кубаира и называют ныне эпическими кубаирами. Классическими образцами эпических кубаиров считаются эпосы “Урал-батыр”, “Ак-бузат”, “Идеукай и Мурадым”, “Карахакал”, “Баик Айдар-сэсэн”,“Юлай и Салават”, “Узак и Тузак”.

Если же текст эпоса состоит из прозы и кубаира, идущих в перемешку, то мы имеем дело с иртэком. К иртэкам причисляют такие эпосы как “Заятуляк и Хыухылу”, “Акхак кула” (“Хромой саврасый”), “Кара юрга” (“Черный иноходец”), “Миняй-батыр и царь Шулгэн”, “Алпамыша и Барсынхылу”, “Кузыйкурпес и Маянхылу” и т.д.

К хикаятам до последнего времени относили литературные интерпретации сюжетов традиционных эпических памятников таких как “Башкирская повесть ...”, “Мои вечера”, написанные Т.С. Беляевым на сюжеты башкирской версии общтюркского эпоса “Кузыйкурпес и Маянхылу” и недошедшего до нас эпоса, условно названного учеными как “Алдар и Зугра”, а также поэтический вариант кипчакской версии эпоса Бабсак би и Кусяк би”, созданный известным в Башкортостане Сабирьян-сэсэном Мухаметкуловым.

Термин “письменные дастаны” введен в научный оборот недавно автором этих строк. К ним мы относим башкирские версии таких общетюркских дастанов как “Тагир и Зугра”, “Лёйля и Маджнун”, “Бузйегет”, “Сейфельмулюк”, а также созданные по их образцу современными сэсэнами-поэтами письменные версии и варианты на известные сюжеты башкирских эпосов, дошедших до нас лишь фрагментарно, а также критические письменные сводные варианты некоторых эпических сюжетов. Думается, что будет правомерно, если к их числу причислить те литературные варианты эпосов, которые до настоящего времени фактически лишь формально считались хикаятами, тем более, что арабский термин “хикаят” имеет не только значение “сказание”, но и другие значения, в том числе и значение “новелла”. Однако не все фольклористы восприняли такое нововведение с энтузиазмом. Академик Г.Б.Хусаинов, имея в виду поэму этнического башкира Куль-али о прекрасном Йусуфе и его возлюбленной Зулайхе “Кисса-и Йусуф” и подобные произведения [хотя и писал, как уже было отмечено, что они “не совсем вписываются в рамки кисс” и назвал их “киссами, содержащими традиции дастана”(17, 40)], все-таки не решился отойти от старой традиции и относит их к числу кисс (18,90). Башкирский фольклорист С.А.Галин же жанровую принадлежность не только этой поэмы, но и других популярных на Востоке поэм “Тагир и Зугра”, “Бузйегет” и др., определяет как кисса (4,113 - 115; 5, 243).

“Кисса-и Йусуф” , не говоря уже об остальных поэмах о любви, имеет лишь формальные признаки религиозного жанра, т.е. киссы. Автор его, судя по ряду сходств его поэмы с башкирскими иртеками, в частности, с иртеком “Заятуляк и Хыухылу”, был хорошо знаком с эпическими традициями родного народа. А пребывание его в течение 45 лет в Средней Азии дало ему, думается, в достаточной мере возможность познакомиться с традициями дастанотворчества. При создании своей знаменитой поэмы именно по этим причинам он не мог, конечно, избежать влияния традиций иртеков родного народа и дастанотворчества. А будучи сам религиозным деятелем, он не мог не учитывать и потребности своих религиозных читателей. Поэтому-то в соответствии с коранической киссой-первоисточником в поэме нашли отражение и религиозные мотивы, которые никак не противоречат светскому началу содержания произведения. Наоборот, они позволяют глубже раскрыть его, утверждая идею честности, верности любви, призывает

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

быть терпеливыми, чтобы достичь счастья и других благородных целей. А дастаны “Бузйегет”, “Сейфельмулюк”, “Тагир и Зугра”, “Лейла и Меджнун” , “Фархад и Ширин” как бы раскрывают новые аспекты темы любви, однажды разработанной в поэме о Йусуфе и Зулейхе. Но они, в отличие от поэмы о Йусуфе, отражают земные страсти, воспевают не божественную, а земную любовь, идеализируя ее до степени обожествления. Тем не менее, по традиции кисс решающее слово остается в них за роком, обозначенным на лбу каждого мусульманина Аллахом. Но и в этом вопросе, в отличие от поэмы о Йусуфе и Зулейхи, в подобных поэмах открыто не выступают ни ангелы, ни пророки, присутствие которых за кадром лишь ощущается. Божья воля все равно доводится до героев через них. Однако теперь чудесное начало, связанное с их закадровыми действиями, в редких случаях их непосредственным присутствием на авансцене, воспринимается как типичная сказочная фантастика.

Наконец, отметим, что башкирские версии и их варианты дастанов, устно или в списке заимствованных из репертуара Восточных народов, бытуют в репертуаре башкир по законам местного национального эпоса, в частности иртека: устно они не исполняются полностью в стихотворной форме, в них проза смешивается с поэтичесими строфами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметьянов Ким. Краткий словарь литературных терминов. – Уфа, 1965 (На башкирск. яз.).
2. Башкирское народное творчество. Т.6. Эпос: Киссы и дастаны/ Сост. Ахмет Сулейманов и др.– Уфа,2002 (На башкирск. яз.).
3. Башкирское народное творчество. Т.7. Письменные киссы и дастаны/ Сост. Ахмет Сулейманов и др. .– Уфа, 2004 (На башкирск яз.)..
4. Галин Салават. Народной мудрости источник. – Уфа, 1993 (На башкирск. яз.).
5. Галин Салават. Башкирский фольклор: Устно-поэтическое творчество башкирского народа. – Уфа, 2004 (На башкирск. яз.).
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Ўзбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, Госиздат. худ. лит., 1947.
7. Киреев А. Н. (Кирей Мэргэн). Башкирский народный эпос. – Уфа, 1961 (На башкирск. яз.).
8. Кул Гали. Кысса-и Йусуф /Подготовка к печати Ф.С.Фасеева. – Казань, 1983 (На татарск. яз.).
9. Короглы Х. Г.Турецкая народная повесть// Эмрах и Сельви: Необыкновен-ные приключения Караоглана и др. турецкие нродные повести. — М., 1979.
10.Мирзаев Туря. Дастаны// Узбекское устно-поэтическое творчество: Учеб-ник для студентов филологических факультетов вузов. – Ташкент, 1980 (На узбекском яз.).
11. Умутбаев М. И. Памятки/ Подгот. к печ. Гинията Кунафина – Уфа, 1984 (На башкирск. яз.).
12. Сагитов Мухтар. Древние башкирские кубаиры. – Уфа, 1987 (На башкирск. яз.).
13. Turk DunvasI ortak EdebivatI : Turk DunvasI Edebiyat KavramlarI ve Termleri Ansiklopedik Soslugu.Cilt 2.- Ankara: Ataturk Kultur Merkezi BaskanlIgI, 2003.
14. Turk DunvasI ortak EdebivatI : Turk DunvasI Edebiyat KavramlarI ve Termleri Ansiklopedik Soslugu.Cilt 4.- Ankara: Ataturk Kultur Merkezi BaskanlIgI, 2005.
15. Урманчеев Ф.И. Героический эпос татарского народа. — Казань, 1984.
16. Хисамов Н. Ш. Сюжет Йусуфа и Зулейхи в тюрко-татарской поэзии XIII – XV вв.:Проблема версий. – Казань, 2001.
17. Хусинов Гайса. Эхо веков. – 1984 (На башкирск. яз.).
18. Хусинов Гайса. Словарь литературоведческих терминов. –Уфа, 2006 (На башкирск яз.).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ŞİRVANDA İLKİN AŞIQ MÜHİTLƏRİNİN TİPOLOJİ VƏ REGİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(DƏRBƏND-ŞABRAN)

f.e.n. Ağalar Mirzə
Azerbaycan

Azərbaycan aşıq sənətinin zəngin mühitlərindən olan Dərbənd-Şabran bu vaxta kimi əsaslı tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl Dərbəndin 200 ildən bəri Azərbaycandan ayrı salınmış taleyi ilə bağlıdır. Təəssüflər olsun ki, sovetlər dönəmində - yəni fiziki sərhədlərin şəffaf olduğu vaxtlarda belə Dərbəndin ədəbi-mədəni taleyinə, soydaşlarımızın ana dili, təhsil, milli-mənəvi yaddaş sahəsindəki qayğılarına gözgörəsi biganəlik nümayiş etdirilmiş, Dərbənd şüurlu şəkildə unudulmuş, Azərbaycandan ayrı salınmışdır. Bu gün 120 mindən çox soydaşımızın yaşadığı və ana türkcəmizi məişət səviyyəsində qoruyub saxlayan Dərbəndin aşıq mühitini öyrmənmək üçün yüz illərin arxasından gələn Dədə Qorqud həqiqətinə üz tutmalıyıq. Rusiya Federasiyasının subyekti Dağıstan respublikasının ikinci böyük şəhəri olan Dərbənd öz türk-azərbaycanlı ruhu ilə min illərin o tayından yol gəlir. Dərbəndin 5000 illiyini rəsmiləşdirən YUNESKO-da Avropa ilə Asiyanın ən dar keçidində salınmış bu unikal insan məskəninin qədim türk şəhəri olduğunu etiraf edir. Bu gün şəhərin on bir qapısından salamat qalmış yeddisinin adında qorunan (Carçı qapı, Daş qapı, Orta qapı, Qırxlar qapı, Bayat qapı, Qala qapı, Dubarə qapı) türk ruhu bu şəhərin şəriksiz milli mənsubiyyəti haqqında təsəvvür yaradır. Bəlkə də Şimali Qafqazda türk dilinin və nüfuzunun uzun illər aparıcı, ortaq dilə çevrilməsində bu şəhərin tarixi xidmətləri olmuşdur. Dərbəndin 20 adından ən uzunömürlüləri də (Dəmirqapı, Hun qapıları) türk tarixindən, milli varlığından xəbər verir.

Türk mənşəli skiflərin bu yerlərdəki sahiblik haqqını Strabondan belə bütün tarixçilər etiraf etdikləri kimi, digər türk tayfaları massagetlərdən, xəzərlərdən, hunlardan, xaylantürk, buntürk, oğuz, qıpçaq, bulqar, alan, sabir, tərəkəmə, qaraçay, qumuk, tatar qəbilərini qoynuna almış bu şəhərin həmin xalq, tayfa, soyların etnik-mədəni birliyindən yarandığını da danmaq mümkün deyil. Düzdür, qədim və böyük şəhərlərin monoetnik tərkibindən danışmaq doğru olmaz. Dərbənd yer üzünə bina olandan qanlı qovğaların, əbədi mübarizələrin meydanına çevrilmiş, qüdrətli dövlətlər bu şəhərə sahib olmaqla öz gələcək iqtisadi, ticarət əlaqələrinin inkişafını görürdülər. Elə buna görə də şəhərin etnik tərkibi həm də imperiya dövlətlərinin süni miqrasiyaları hesabına genişləndirilirdi. Bu gün Dağıstanda, Dərbənd ərazilərində ləzgiləşmiş bir çox kəndlər: - Avşar-Ovsarlar-dan, Quruş-Qureyş ərəb tayfalarından, Misgincə - Cənubi Azərbaycandan, Xib-Xivə xanlığından, Tatarxanakənd - Tatar və monqol xanlarından, Aşağı Katrux - Şirvan xanlarından ləzgilərə qalmış yadigarlar-dır(1,s.5).

Bütün bu davamlı tarixi həqiqətlərə baxmayaraq nə qədər acı olsa da, Dərbənd 1806-cı ildən birdəfəlik Rusiyanın tabelyinə verilir, 1813-cü il Gülüstan müqaviləsində bu ilhaq aktı təsdiqlənir (2,s.575-577). Tarixi türk mədəniyyətinin ən qədim ocaqlarrından biri olan Dərbənd haqqında moskvalı müəllif - A.A.Kudryavtsevin qərəzli qeydlərində Dərbənddə türk nüfuzunu heçə endirmək cəhdi özünü göstərir. İnana bilmirsən ki, yüz illər ərzində türk, islam mədəniyyəti çevrəsində yaşamış bu şəhərin taleyindən bəhs edən müəllif XVI əsrdən aşıq yaradıcılığı, saz-söz sənəti çağlayan bir türk yurdunun varlığından necə sükutla ötüşür. Hətta 1830-1834-cü illərdə Dərbəndə sürgün olunmuş A.B.Marlinskinin tezliklə yerli xalqa isinişərək türkcəni öyrəndiyini, İskəndər bəy adı ilə yerlilərin sevimlisinə çevrilib çox əsərlər yazdığını dilə gətirərkən də saxtakarlığından əl çəkmir, aborigenlər haqqında bir kəlmə belə bəhs etmir (3,s.52). Lakin bu günün özündə belə Dərbənd və onun ətrafındakı türk toponimləri bu yerlərdə məskun olmuş insanların qoruyub saxladıqları Azərbaycan türkcəsi tarixi həqiqətlərə böyük inamla üz çevirmək, xalqın yaşı yüz illərlə ölçülən sənətləri, ədəbi-mədəni mühiti haqda fikir söyləmək imkanı verir.

Dağıstanda XVI yüzillikdən bəri yaranan aşıq sənətinin, türk dili hakimiyyətinin qorunmasında, yerli xırda xalqların bu dilə sonsuz sevgisi və qarşılıqlı inam, dostluq, qardaşlıq, mehribançılıq vasitəsi kimi baxmalarında böyük rolu olmuşdur. Uzun illər Dərbənd ərazisi daxil olmaqla indiki Şimalı Azərbaycanın Albaniya hakimiyyətində yaşaması, orta əsrlərdən Şirvan şahlığının bu yerlərdəki nüfuzu, Şabran-Quba-Dərbənd əlaqələrinin möhkəmliyi ədəbi mühitin formalaşmasına səbəb olmuş, xüsusən, aşıq sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Bəlkə də daha qədimlərdə yaranmış aşıq sənəti Dərbənddə XVI əsr aşığı Bayat Abbas kimi qüdrətli bir sənətkarı yetirmişdir. Adında daha bir türk tayfasının varlığını yaşadan Aşıq Abbas fitri istedada malik, bədahətən söz qoşan, qıfılbəndlər, ustadnamələr, təsniclər yaradan qüdrətli sənətkar olmuşdur. Doğulduğu Bayat kəndi Dərbəndin ən yaxın məskənlərindən olmuş Dərbənd müsəlmanları birmənalı qarşılanmamışdır. Lakin böyük söz, fikir daşıyıcısı olan Bayat Abbas öz fitri istedadıyla tezliklə şəhər camaatının hörmətini qazanmış, burada aşıq sənətinin əsasını qoya bilmişdir. Bayat Abbasın yaşadığı, yazıb-yaratdığı dövr Dərbənd ictimai-siyasi mühitində təlatümlü, kəskin

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dəyişikliklər dövrü kimi səciyyələnir. Cənubdan Səfəvi sərkərdələrinin bu strateji şəhərə aramsız hücumları eyni zamanda Cənubi Azərbaycan mədəni mühitinin transformasiyası ilə müşahidə olunurdu. Həm yaxındakı Şabran, Şirvan ədəbi-mədəni mühitiylə könüllü əlaqələrin, eləcə də Səfəvi yürüşləri zamanı yaranan sənət çevrəsinin Dərbəndə təsiri ən fəal və dinamik təzahürünü aşıq yaradıcılığında, xalq sənəti örnəklərində, xüsusilə, xalçasılıq, dulusçuluq, bədii keramika sahəsində biruzə verirdi. Bayat Abbasın qələmə aldığı və bu günümüzə gəlib yetişən gəraylı, qoşmalarında məktəb, mühit ənənələri baxımından çoxvariantlı təhlil aparmaq fikrimiz olmasa da, deməliyik ki, bu nümunələr XVI əsr türk-islam şəhəri Dərbəndin sənət ab-havasını əks etdirir, sakinlərin gözəllik, sevgi duyğularının ifadəçisinə çevrilir:

Ruxun ətrafında nə xoş
Düzülüb danə xalların.
Olubdur atəşə məhrəm
Qorxmazsan yana xalların?!

Klassik şərq poetik ənənələrinin xalq şerində sadə və melodik əksi Bayat Abbas yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Elə həmin gəraylının ikinci bəndində adamı heyrətə salan səs, söz sistemi, şah qafiyələrin kanonikliyini, fikrin yığcam, çoxmənalı və emosional təqdimatını müşahidə edirik:

Xan atlandı paraq kimi,
Gülşənə qondu zağ kimi.
Lalə bağrında dağ kimi
Qaldı nişanə xalların.

Sevən aşıq könlünün qanqırmızı lalə yarpağına, xallara olan sevginin izlərini lalə köksündə qara ləkə ilə müqayisəsi çox orijinal və təsirlidir. Ümumiyyətlə, gözəlin sifətindəki xalların bədii obraza çevrilməsi klassik ədəbiyyatda olduğu kimi aşıq yaradıcılığında da geniş yer tutur.

İnsan gözəlliyinə təbiət rənglərindən əlvan naxışlar vuran el sənətkarları bəzən də təbiət-insan qarşılaşdırılmasında Xaliqin yaratdıqlarını hər şeydən ucalarda gördüklərini sübut etmək istəyirlər. İnsana təbiət-insan formulu kimi baxan ustad aşıqlar onu bütün gözəlliklərdən üstün tutmaqla Tanrının şah əsəri hesab edir, bu qənirsiz gözəllik qarşısında hər şeyin aciz və xəcil olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Bayat Abbas gözəllik haqqında təsəvvürlərini bölüşərkən insanı mütləq, şəriksiz ucalıqda görür, dəyərləndirir:

Göstər qamətini, ey sərvi-rəvan,
Tuba görsün səni rənalanmasın.
Gir bağa, rüxsarın ərz eylə gülə,
Xəcil olsun bülbül şeydalanmasın.

Təbiəti, külli-aləmi bu gözəllik qarşısında səcdəyə çağıran aşıq, görüb dəyərləndirə bilməyənlərin hamısının əvəzindən gözlərinə tor gəlməsini orijinal bir tərzdə arzulayır:

Arif olub bu imlaya irməsə,
Sənin tək canana canı verməsə,
Hər tərəf baxanda səni görməsə,
Kor olsun gözlərim, ziyalanmasın.

Bitkin obrazlar, qafiyə sistemi, bədii təsvir vasitələrindən gen-bol, yerli-yerində istifadə gözəllik duyğusunun etik-estetik tələblər səviyyəsində təqdimi göstərir ki, Bayat Abbas Dərbənddə ona qədər mövcud olmuş yetkin ədəbi mühitdə sənət dərsi almış, ustadlardan dövrünün təlimini mənimsəmişdir. Xüsusən, dini-dünyəvi biliklərin sintezində yaranan bədii obrazlar, gözəllik rəmzləri aşığın dövrünün savadlı, ziyalı insanı olduğunu sübut edir:

Kimin vardır səntək gül üzlü yarı,
Mən tək şikəstədir aşıqı-zarı.
Sən İismayıl kuyunun mina bazarı,
Bayat Abbas onda qurbana gəlir (4,s.60).

Şirvan şahı I İbrahimin (XIV əsr) vaxtından Şirvan inzibati çevrəsində adı anılan Dərbənd ədəbi mühitinə, sənət sahələrinə təsir özünü göstərməkdədir. Xüsusən, aşıq sənətinin Dərbənddə inkişafı Molla Qasım (XIII əsr) ənənələrinin oxşar mövzular, motivlər şəklində davamı ilə də bağlıdır. Dərbənd-Şabran, Dərbənd-Quba əlaqələri təkcə iqtisadi-ticari xarakter daşımır, el sənətkarlarının, şair və aşıqların birgə yarışmaları, saz-söz sınaqları ilə müşahidə olunurdu. Bu da Dərbənddə təkcə azərbaycanlıların deyil, ümumiyyətlə, indiki Dağıstan ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların aşıq sənətinə vurğunluğu ilə bağlıdır. Buna görə də dilinin saflığı, koloriti, zənginliyi baxımından XIX əsr aşıqları Ehraqlı Rəcəbin, Xınalıqlı Əminin, Ləzgi Əhmədin yaradıcılığını Xaltanlı Tağının söz-sənət dünyasından fərqləndirmək mümkün deyil. Göründüyü kimi erkən orta əsrlərdə Dərbənddə aşıq sənətinin inkişafı coğrafi baxımdan qeyri-adi strateji əhəmiyyəti olan ərazinin həm də yaxın-uzaq qonşular üçün tranzit keçid məntəqəsi olması ilə bağlıdır. İlk orta əsrlərdən Dərbəndin gur ticarət

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mərkəzlərində çalıb-çağıran, söz, sənət hünərini göstərən aşıqlar arasında Təbrizdən, Şirvandan gələn neçə-neçə ustadın adı xatırlanır. Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, Aşıq Valehin, Xaltanlı Tağının yetkin aşıq mühiti olan Dərbəndə səfərləri, yerli aşıqlarla deyişmələri, sənət sınaqları barədə hekayətlər real faktlara əsaslanır. Lakin bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, Dərbənd həm də Dədə Qorqudun məzarı qorunan yer kimi müqəddəsliyi ilə aşıqların qaynar mərkəzinə çevrilmişdir. Dərbəndlə yanaşı Müşkürün (indiki Məhərrəmkənd rayonunun qədim adı) aşıq sənəti ocağı kimi adı hörmətlə çəkilir. Təxminən Bayat Abbasla eyni dövrdə yaşamış Müşkürlü İbrahimin yaradıcılığı zəmanəsinin fəlsəfi, estetik görüşlərini əks etdirmək baxımından son dərəcə qiymətlidir. Aşıq İbrahimin yaradıcılığında sevən kəsin iradi keyfiyyətləri, eşqi yolunda dönməzliyi öz bədii ifadəsini tapır. Sözün qeyri-adi imkanlarından sənətkarlıqla istifadə edən İbrahim bircə bəndlə orijinal tablo yarada bilir:

Pərişan tellərin əssin, bad olsun,
Rəfiqin küyindən varsın, yad olsun,
Götür bürgə üzdən, könül şad olsun,
Günəşdir camalın, niqab istəməz.

Öz sevgisi yolundan dönməyəcəyinə qəti inam ifadə edən İbrahim həm də dövrünün övladı olaraq yeri gəlsə padşahından "imdad istəyəcəyini" dilə gətirərkən bir daha bu məhəbbətin ondan ötrü necə qiymətli olduğunu ifadə edir:

Müşkürlü İbrahim dönməz rahindən,
Hərdən imdad istər padşahından,
Ümidim kəsilməz haqq dərgahından,
Keçər dərgahından, hesab istəməz (5,s.112).

Müşkür ozan-aşıq ocağının başqa bir nümayəndəsi Əkbərin (XVI əsr) yaradıcılığı da dövrünün ədəbi ənənələri ilə zəngin, incə poetik ruhu ilə yadda qalır. Uğursuz sevgisindən, cəhalətin yaratdığı anlaqsız dünyanın zərbələrindən şikayət motivlərinə geniş yer verən Müşkürlü Əkbər yeri gələndə qarşı tərəfə qarğışlar yağdırmaqdan, bədii nidalardan da istifadə edir:

Bəni yara bildirən yox,
Göz yaşımı sildirən yox,
Dərd bilən yox, dil bilən yox
Ağlaram, hey, qan ağlaram: - (99,s.16)

deyən aşıq "Heç kəsin ağası cahil olmasın" həqiqətinə yetişəndə hissin daha kəskin, qatı formalarına keçir:

Əkbərəm, olmuşam dəli-divanə,
Məskənim olubdur belə viranə.
Yanaram şəminə necə pərvanə,
Yanasan, yanasan, yandırdın məni (99,s.17).

Dərbənd aşıq sənətinin dastançılıq ənənələri süjet, motiv zənginliyi, poetik incəlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusən, məhəbbət dastanlarımızın ən orijinal nümunələrindən "Məsum və Diləfruz", "Valeh-Zərnigar", "Seydi və Pəri", "Səfilli Məmməd", "Yetim Aydın", "Bikəs", "Adıgözəl", "Ordubadlı Kərim"… (6,s.27) "Koroğlu" dastanının Bilhədi variantı, "Qaçaq Mayıl", "Molla Nur" kimi dastanlar Dərbənd aşıqlarının repertuarında həmişə geniş yer tutmuşdur. Bu dastan yaradıcılarının və obrazlarının Dərbənddə yaşaması faktı (Diləfruz Pəri, Dərbəndli Məsim, Zərnigar və s.) istər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət süjetlərində epik ənənələrin daha orijinal təqdimatına əsas yaradır.

İstər Diləfruz Pərinin (XVII), istərsə də bir əsr sonra yaşamış Zərnigarın (XVIII) yaradıcılığında saf sevgiyə sədaqət, öz arzuları uğrunda mübarizə hissi qüvvətli təsir bağışlayır. Varlı ailəsində doğulmalarına baxmayaraq həyatın gözəlliyini mərdlikdə, saflıq və sadəlikdə, sözünə, əhdinə sədaqətdə görən bu qadın sənətkarlar, iradi keyfiyyətləri ilə bəzən amazonkaları xatırladırlar. Daha çox Zərnigarın sevgi axtarışlarında məğlub etdiyi aşıqlara qarşı bu qətilik, amansızlıq hissi ifadə olunur. Diləfruz Pəri öz saflığı, ləyaqəti, namus, qeyrət kimi ali dəyərləriylə fəxr edir, dövrünün etik keyfiyyətlərini öz şəxsi taleyində yaşatmağa çalışır:

Narınc sənin, turunc sənin, nar sənin,
Namus sənin, qeyrət sənin, ar sənin,
Diləfruz tək gözəl yarın var sənin
Dur ayağa, tut, başına dolandır (1,s.19).

"Məsum və Diləfruz" dastanının digər qəhrəmanı Məsum Dərbəndi (XVII) də dövrünün yaradıcı aşıqlarından olmuş, istedadı, ağıl-zəkası, şəxsi ləyaqəti ilə əsil-nəcabətli Diləfruz Pərinin sevgi ünvanına çevrilmişdir. Diləfruza həsr etdiyi qoşmasında dünyanın faniliyini, fəndgirliyini, neçə aşiqləri öz toruna salıb məhv etdiyini ustakarcasına başa salır:

Puç dünyada nə şad olub güləsən,
Necə Salman ötdüyünü biləsən.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu fələyin ustalığın görəsən
Hər kimilən oynayıbdı, udubdu (1,s.20).

XVIII əsrin sonlarında, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Dərbəndli Zərnigar başqa bir dastanın aşıq qəhrəmanı kimi bizə gəlib çatsa da, yerli sənət bilicilərinin tədqiqatlarında bu mübariz, yurdsevər qadının həm də qüdrətli söz ustadı olması təsdiqlənir. Zərnigarın dastanda qorunan qoşmalara da qadın ruhundan, incəliyindən, saf sevgisi, məhəbbəti, idealı uğrunda ardıcıl mübarizələrindən xəbər verir. O, sevgisini də Dərbəndin alınmaz qalası kimi Vətənin ən mərd, basılmaz oğluna təslim edəcəyinə and içir və bu vədinə sədaqətli qalır. Abdal Gülablı Aşıq Valehlə Zərnigarın Dərbənddəki qeyri-adi görüşləri əsil sənət sınağına çevrilib dillərə düşür. Sonralar xalq bu böyük, möhtəşəm məhəbbətin adına "Valeh və Zərnigar" dastanını yaradır. Zərnigar da kübar cəmiyyətinin zəngin ailəsində dünyaya göz açmış, könlünün səsisni ətrafındakı varlı, dövlətli əyanların bütün təklif və xahişlərdən ucada tutmuşdur. Söz-sənət tarixində ən mübariz, kəskin və iradəli qadın aşıqlardan biri kimi qalmış Zərnigar xalq şerinin bütün janrlarında dəyərli nümunələr yaratmış, dövrünün elmi, təcrübəsi əsasında qıfılbəndlər söyləmişdir. Valehlə deyişərkən otuz doqquz aşıq bağladığını, bütün sınaqlardan qalib çıxdığını fəxrlə deyən Zərnigar həm də könlünü yalnız qalib sözə təslim edəcəyini bildirir:

Dilimdən çıxıbdı bir belə ilqar,
Kim məni bağlasa, ollam ona yar.
Aşıqlar başından tikdirrəm minar
Əgər qıyar olsan şirin cana, gəl.

Zərnigarın çağırışı ilə Dərbəndə yollanan Aşıq Valeh həqiqi bir sənət sınağında imtahana çəkilir və bacarığı, qabiliyyəti ilə Dərbənd gözəli Zərnigarın rəğbətini qazanır. Bu dastandan doğan qənaətdi. Deyişmələrin kəskinliyi də bu məntiqi bir daha təsdiq edir:

- Zərnigaram, bilmək olmaz sanını,
O kim idi yumadılar qanını?
O kimdi alacaq özü öz canının,
O kim idi öldü, dirildi canı?

- Valehəm, ulduzun bilinməz sanı,
Şəhidlərin heç vaxt yumazlar qanın.
Əzrayıl alacaq özü öz canın
O Cərcizdi, öldü, dirildi canı.

Göründüyü kimi, Dərbənd tarixən aşıq sənətinin ən qaynar ocaqlarından olub və sənət meydanında qalib adı qazanan aşıqlar sonradan ustad sənətkar kimi xalqın dilində, yaddaşında əzbərə çevrilib, məhəbbət dastanlarının qəhrəmanı kimi şərəfləndiriliblər.

Bu aşıq mühiti xüsusilə, XVIII-XIX əsrlərdə intibah dövrünü yaşamış, hətta Dərbənd ətrafında bir çox kəndin sənət mərkəzinə çevrilməsi faktı ilə müşahidə olunmuşdur. Əgər ilk çağlarda Dərbənd, Müşkür aşıqlarından söhbət açılırdısa, XVIII-XIX əsrlərdə Səfillər, Vəlikənd, Hümeydi belə aşıq sənəti mərkəzlərinə çevrilir, Bayat Abbasdan başlayan ənənələr yeni fazada davam etdirilir. Təkcə XVIII yüzillikdən Səfillər kəndindən iki ustad aşığın bu günümüzə gəlib çıxması Dərbənd ətrafında saz sənətinin miqyasını müəyyənləşdirmək imkanı verdi: Səfillər Xəlil və Səfillər Məhəmməd. Sonralar bir çox aşığın, el şairinin seçmə misra kimi işlətdiyi "Mən dönərəm, könül dönməz" kimi poetik həqiqətin ilk dəfə XVIII əsr aşığı Səfillər Xəlil tərəfindən dilə gətirilməsi Dərbənddəki aşıq mühitinin sanbalı haqda vurğunluqla danışmaq imkanı verir:

Yükümüz yükləndi nardan
Mənsurtək asıldım dardan,
Xəlil der: bivəfa yardan
Mən dönərəm, könül dönməz.

Səfillər Məhəmmədin də yaradıcılığında dövrün ictimai ziddiyyətləri, düşməni dosta çevirə bilən qüdrətli sözün, yarı əğyara döndərən ehtiyatsız əməlin varlığından söhbət açılır. Maraqlıdır ki, sonralar, xüsusən, Aşıq Ələsgər və onun davamçılarının yaradıcılığında xoş, uğurlu məqam kimi anılan "Çərşənbə günü" Səfillər Məhəmmədin qoşmasında sözün əsil assosiativ anlamında yer almışdır:

Çərşənbə günündə, nə pis saatda
Heç bilmədim nə söylədim yara mən…

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd aşıq mühitində regional yerdəyişmələr diqqəti cəlb edir. Müxtəlif vaxtlarda Səfillər, Vəlikənd, Hümeydi adlarının diqqəti çəkməsi bu kəndlərdə aşıq ocaqlarının fəallığı ilə əlaqələndirilir. Dərbəndin Şimalında kompakt halında yaşayan tərəkəmə kəndləri aşıq sənətinin ən münbit məskənləri kimi yada düşür. Bu gün də aşıq ənənələrinə, ifa və

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

havacatına böyük qayğısı ilə seçilən Cimikənd, Bərəkey, Padar, Səlik, Vəlikənd, Ulutərəkəmə, Dəliçoban, Tatlar, Qaradağlı Dərbənd aşıq mühitinə Camal Dəliçobanlı (XIX əsr), Xalid Qaradağlı (XIX əsr), Gilas Vəlikəndli (XIX əsr), Gilas Gilasov kimi qüdrətli el sənətkarları bəxş etmişdir.

Aşıq sənətinin Dərbənd ocaqlarından sayılan Müşkür, Yersi, Hümeydi isə daha çox Cənubdan gələn türk axınlarının, xüsusən, Səfəvi, Şirvan hökmdarlarının Dərbəndə maraqları çevrəsində formalaşan ədəbi-mədəni mühit istiqamətində diqqəti cəlb edir. Səfəvilərin Nadir şaha kimi Dərbəndə yürüşləri həm də mədəni axınlar, saz, söz axınları, "mədəni deportasiyalar"la diqqəti cəlb edir. Müşkürün, Bayatın, Ovşarın bu mədəni axınlar zəminində yaranması, sufi görüşlü aşıqların, xüsusən, Şah Xətai təriqəti daşıyıcılarının Dərbənd ətrafında yerləşdirilməsi əvvəl siyasi, sonrakı mərhələlərdə isə öz milli-mənəvi əhəmiyyəti ilə yadda qaldı. (Xəstə Qasımın da bu mədəni köçlər zamanı Dərbəndə gəlməsi barədə fərziyyələr var). Lakin Dərbəndin cənubundakı aşıq ocaqlarında daha çox Şirvan aşıq ənənələrinin inkişaf tapmasını o dövrdəki Sabranın (Sabirlərin yurdu) daha böyük geosiyasi və mədəni nüfuz sahibi olması ilə əlaqələndirirlər. Şirvanın ilk rəsmi paytaxtı olan Şabran şimaldan gələn iber-qafqaz tayfaları tərəfindən xarabazara çevrilənə kimi təkcə ətraf ərazilərə deyil, hətta Dərbəndə də öz hakimiyyətini diqtə edirdi. (7,s.48-50) Bu ənənə, yəni Şirvan aşıqlarının Dərbəndə get-gəli sonrakı əsrlərdə də mənəvi tələbat zəminində davam etdirilmiş, saz sənətinin Şirvan üslubu bu qədim sənət diyarında möhkəmlənməyə başlamışdır. XVIII əsrin sonlarında Şabran-Quba etnocoğrafi mühitində yaşayıb-yaradan ustad aşıqlardan biri Aşıq Tağıdır. (1790-1890) Həyatı ilə bağlı müxtəlif versiyalar var: bəziləri belə hesab edirlər ki, o Təbrizdə doğulub Arazı keçib Şimali Azərbaycana səfər eləmiş, Qonaqkəndin 40 kilometrliyindəki Xaltan kəndində məskən salmışdır (8,s.12).

Başqa bir versiyada Cənubi Azərbaycandan Quba, Şabran tərəflərə bu haqq aşığını sevgilisi Güllü xanımın butası çəkib gətirdiyi göstərilir.

Aşığın ölümü, dəfn olunduğu yerlə bağlı da bir sıra mübahisəli fikirlər gəzib dolaşır ki, bütün bunlara aydınlıq gətirmək məqsədi ilə onun ömrünün son illərini, dini-fəlsəfi görüşlərinin ünvanını xatırlatmaq yerinə düşər. Xaltanlı Tağı ömrünün son çağları müqəddəs yerlərə səyahəti, ziyarəti ideala çevrildiyindən, Kərbəla və Həcc ziyarətinə yola düşür. Aşığın Kərbəla ziyarəti zamanı təxminən 1890-cı ildə vəfat etdiyini, Kərbəlada M.Füzulinin qəbrinə yaxın yerdə dəfn olunduğunu, başdaşında saz, əlində çıarq tutmuş qadın təsviri əks edildiyini, 1976-1977-ci illərdə folklor ensiklopediyası zamanı A.Nəbiyevə bu faktların şahidi, Hacı Allahverdiyev Kərbəla,Həcc ziyarəti xatirələrindən danışarkən deyib (9, s.13-14). Əslində isə Aşıq Tağı tarixi Şirvan əraziləri hesab olunan Qubanın Xaltan kəndində doğulmuş, Tağı, Aşıq Tağı, Qubalı Tağı, Xaltanlı Tağı təxəllüsü ilə ən müxtəlif xalq şeri şəkillərində zəngin irs qoyub getmiş, dini-dünyəvi elmlərə vaqif olan, el ağsaqqalı, müdrik bir şəxsiyyət olmuşdur. Xaltanlı Tağıda təbib istedadı olmuş, öncədəngörmə, hadisələri qabaqlamaq, bədahətən şer söyləmək kimi fitri qabiliyyət ona ətraf şəhər və qəsəbələrdə də inam və ehtiram hissi qazandırmışdır. O, Şirvan aşıq şerinin Molla Qasımla başlayan ənənələrini yeni mərhələyə qaldırmış, ictimai-fəlsəfi məzmunla xalq düşüncəsinin poetik birliyini yaratmış, təbiət, cəmiyyət, insan psixologizminin ən aktual mövzularında əsərlər yaratmışdır. Xaltanlı Tağı lirikası (təbiət, məhəbbət, didaktik-fəlsəfi şerlər) öz mövzu genişliyi və janr əlvanlığı ilə seçilir. Təbiətə animist münasibətdən, məcazi məhəbbətin ilahi qüdrətinə, olum-ölüm gerçəkliyinin tarixi tipoloji həqiqətlərini gəraylı, qoşma, müxəmməslərində son dərəcə dəqiq müşahidələr əsasında yaradır.

O təbiət şerlərində yazın, payızın rənglərini tabloya köçürən rəssamdırsa, bu rənglərin təsvirində insan ruhunun, düşüncəsinin yaşantılarını təsvir edərkən filosofa çevrilir, tale yazan qədim ozanları xatırladır:

O hilal qaşların bəndivanıyam,
Dü çeşmim məstanı üzdü canımı.
Əqlimi başımdan tarimar edən
Baxdı yanı-yanı, üzdü canımı.

Mən sevmişəm gözəllərin ağını,
Onunçun çəkirəm iştiyaqını,
Necə bulud kəsər ay qabağını,
Yar oldu pünhanı, üzdü canımı.

Xaltanlı Tağı Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına qarşı çıxmış, bu yolda mübarizəyə qalxmış Qafqaz bahadırlarının qəhrəmanlığına, fəal ədəbi reaksiya göstərmiş, hətta işğalçı rus ordusuna qarşı 25 il aramsız döyüşən Şeyx Şamil ordusunda çalışaraq ona mənəvi dəstək göstərmiş, Azərbaycandan bu müqavimət ordusuna yardımın təşkilatçılarından biri olmuşdur. «Əfəndi» rədifli fəxriyyələrində ədalətli Şamilə həm də bir ozan məsləhətləri verən Xaltanlı Tağı sonralar «Güllü və Tağı» dastanında Şeyx Şamillə görüşünü xatırlamışdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Sahibi sərvətsən, əhli səxavət,
Qurbanı olduğum Şamil əfəndi.
Taxt-tacı vilayət, əsli nəcabət,
Nəcabətli sultan, Şamil əfəndi.

Xaltanlı Tağı Şamil ordugahına gələndə bir vaxt onun ədaləti haqqında eşitdiklərini öz gözləri ilə görür və bu basılmaz azadlıq aşiqinə sevgisini gizlətmir:

Dilim zikrdədir töhfi-taətdə,
Həmi mərifətdə, həm səxavətdə.
Səri şəriətdə, ürf-adətdə
Olmaz sənin kimi kamil əfəndim.

Xaltanlı Tağı uzun ömür yaşamış, dünyanın bərkindən-boşundan çıxmış, Tanrı tərəfindən insanın olumla ölüm arasında sınaqlara çəkildiyi qənaətinə gəlmiş, bu sınaqlarda insana nələrin gərək olduğunu poetiik lövhələrdə əks etdirməyə çalışmışdır. Aşıq sənətində bu tarixi-fəlsəfi suallara cavab olan ilk «vücudnamə»lərdən birini yaradan Xaltanlı Tağı «Ab-ataş, xak-bad»dan yaranan insanın bir vaxt torpağa qarışacağını, əməllərinə görə o dünyada qiymətləndiriləcəyini, günah və savabların sayılacağını bir ozan müdrikliyi ilə xəbər verir.

Ömrün yaş sırasını pilləvari inkişafda verən aşıq insanı ölümə yaxınlaşdıran qocalığı «uca dağ başında kola» bənzədərkən, ölümün qaçılmaz olduğunu da kədər hissi ilə yada salır:

Етыцасеас аепаелр эты тпеш езхекр
İnciyib dünyanın vəfasın gördüm.
Yüz tamam olacaq canımı verdim
Əzrayıl cəngində qaynağa gəldim.

Xaltanlı Tağı Şirvan aşıq məktəbinin dastançılıq ənənələrinin yeni mərhələdə inkişafında, xüsusən qəhrəmanlıq motivlərinin klassik üsluba uyğun variantlarının, XIX əsr xalq mübarizə hərəkatının epik səciyyəsini monumental düşüncə, xalq iradəsi fonunda əks etdirmək sahəsində xidmət göstərmiş «Molla Nur» qəhrəmanlıq dastanını yaratmışdır.

Sonralar Xaltanlı Tağının əfsanəyə çevrilmiş həyatı, yaradıcılığı özündən sonrakı aşıqlar tərəfindən «Güllü və Tağı» dastanında orijinal yurd və lirik lövhələrdə öz əksini tapmışdır. Şirvanın Şabran-Quba nayihəsində yaşamış-yaratmış bu ustad aşığın səsi-sorağı sağlığında ikən Dərbənd-Təbriz arasında eşidilmiş, yaradıcılığı sonrakı nəsil aşıqlarından ötrü örnəyə çevrilmişdir. Adı müxtəlif mənbələrdə Ehraqlı Rəcəb, Dağıstanlı Rəcəb, Kor Aşıq və s. kimi xatırlanan XIX əsr aşığı, Aşıq Rəcəb yaradıcılığı kifayət qədər öyrənilməmiş ustadlardandır (1825-1935). Aşıq Rəcəb yaradıcılığına da dövrünün bədii salnaməsi kimi baxmaq, konkret nümunələri bu ab-havanın bədii irsi kimi dəyərləndirmək ehtiyacı yaranır. Dünyaya gəldiyi coğrafi məkan (indiki Dağıstanın Samur qəzası – Rutul rayonu), XIX əsrin ziddiyyətli ictimai-siyasi, mədəni mühiti Qafqaz xalqlarının milli oyanış, özünüdərk, müstəqillik uğrunda mübarizələri sosial münasibətlərin doğurduğu real şərait Aşıq Rəcəbin sənətkar tərcümeyi-halını yazmış olurdu. Həyatının ən dəqiq konturlarını şerlərində çəkən aşıq uşaqlıqda mollaxanaya getdiyini, çiçək xəstəliyinə tutulduğunu, gözlərinin tor gətirdiyini, ictimai bərabərsizlik üzündən sevgilisi Hürüyə qovuşa bilmədiyini, nəhayətdə, hər şeyə asi olduğunu nişan verir. Xaltanlı Tağı poetik ənənələrinin aydın izlərini müşahidə etdiyimiz qoşmalarında sevgilisi Hürüyə olan saf məhəbbəti ilə «Dərbənd, Quba, Samur diyarında «Haqq aşığı», «Kor aşıq» kimi tanınan Rəcəbi Dərbənd aşıq məktəbinin kamil saz-söz ustadı kimi məşhurlaşdırır (10,s.346).

Bir xalın bənd edib aşığı bağlar,
Bir xalın sinəmə düyünlər, dağlar.
Bir xalın güldürər, biri ağladar,
Yetirər Rəcəbi kama bir xalın (11,s.89).

Aşıq Rəcəbin lirikasında təbiət gözəllikləri ilə yanaşı lirik duyğuların tərənnümü mühüm yer tutur. Molla Qasım və Xaltanlı Tağı ənənələrinin öz dövründə layiqli davamçısı olan Aşıq Rəcəbin fəlsəfi-didaktik şerləri məzmun dolğunluğu və poetik dəyəri ilə seçilir. Aşıq Rəcəb təbiət gözəllikləri ilə insan duyğuları arasında təzad yaradır, ziddiyyətlərin çarpazlanması arxasında özünün dərdli könlünün çırpıntılarını şerə çevirir.

Baxmamışam yarasına,
Əzəl dərdin çarasına.
Qızıl gülün arasına
Qanadını çalan bülbül (12,s.36).

Yaradıcılığının ilk çağlarında məhəbbət lirikasına üstünlük verən aşıq bir çox qoşma, gəraylı, təcnis qələmə almış, hətta avtobioqrafik «Aşıq Rəcəb və Hürü» adlı dastan yaratmışdır.(106,s.35) Sevgilisi Hürünün dilindən yazılmış qoşmaların da toplandığı irsi öyrənərkən dövrün sosial ziddiyyətləri, ictimai

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bəlaları, saf, azad sevgiyə buxov olan yasaqların Aşıq Rəcəb taleyində buraxdığı ağrılı izləri konkret misralardan oxuyub öyrənmək mümkün olur:

Kimisi içibdir eşqin camını,
Kiminə veribdir gül əndamını,
Kimisi Rəcəbdir, çəkər qəmini,
Kimisinə söhbət, saz olan dünya (11,s.90).

Cəmiyyətdəki ayrı-seçkiliyin yaratdığı ağrıların daha bir bədii lövhəsi:

Xeyir-şərdə kasıbı yana çəkərlər,
Qaydasıdır toya gedən bəzənər,
Əyri telə sığal verər, düzənər.
Axır gözəlliyin bir ad qazanar,
Gözlərindən qəmzələrin at, yeri.

Aşıq Fətəlinin sorağı (XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlləri) Vəlikənddən gəlir. Dərbəndin 20 kilometrliyində (Şimalda) yerləşən Vəlikənddən tapılan qazıntılar arxeoloqlara maraqlı nəticələrə gəlmək imkanı verir. Bir çox mənbələrdə bu ərazidə 5000 il əvvəl insanların yaşayıb mədəniyyət qurduqları göstərilir. Aşıq Fətəli də belə qədim bir insan məskənində doğulub yaşadığından qürur hissi keçirdiyini öz əsərlərində dönə-dönə göstərmiş, dövrün yaşam tərzini, ictmai-siyasi ziddiyyətləri qələmə almışdır:

Əhmədxan alıbdır Qureyş dağını,
Döyüş ilə qurub hərb bayrağını
Həzrət Əli kimi saldı qırğını
Sinə tab eyləməz Xeybər, Əhməd xan (15,s.65).

Bu fəxriyyəsində yerli xanlardan Əhmədxan Mehtulinskinin Nadir şaha qarşı üsyanda iştirakından bəhs olunsa da, bizdən ötrü həmin hadisələri görüb mülahizə etmiş aşıq Fətəlinin məhz XVIII əsrin sonlarında yaşaması faktı kimi dəyərlidir.

Deyilənə görə Fətəli güclü yaddaşa, təkrarsız poetik təbə, xoş avaz və çılğın təbiətə malik insan olmuşdur. Bədii irsin şifahi şəkildə yayıldığı dövrdə aşıqdan həm də güclü yaddaş tələb olunurdu. Vəlikəndli Fətəli 100-dən artıq şeri, bir neçə dastanı, onlarla nağılı, rəvayəti məclislərdə birnəfəsə danışmağıyla ad-san qazanmışdı. Fətəli kasıb ailədə doğulsa da mollaxana təhsili ala bilmiş, ərəb, fars dillərini öyrənmişdi. Onun yaradıcılığı ilə eyni dövrdə yaşamış qüdrətli Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin şerləri arasında paralellər aparmaq, oxşar motivlər, obrazlar tapmaq mümkündür. Bu, bir tərəfdən Vaqif yaradıcılığının Yaxın Şərqdə tanınması faktıdırsa, Fətəli yaradıcılığının da Dağıstan hüdudlarını çoxdan aşıb Qafqazın regionlarına yayıldığına sübutdur. Sevgilisinin xallarını gözəllik nişanəsi kimi mədh edən Aşıq Fətəli:

Bir xalı yaxşıdır, bir xalı yaman,
Bir xalı könlümə salıbdı talan.
Bir xalı yeridir dağlara duman,
Bir xalı söhbətdir, saz ilə gəlir, (15,s.66) -

deyərkən M.P.Vaqifin estetik görüşləri ilə ahəng təşkil edir:

Biri laçın gözlü, tərlan qəmzəli,
Biri qırğı başlı, sona cilvəli.
Biri şəkkər sözlü, şirin kəlməli,
Biri qənd ağızlı, qaymaq dodaqlı (16,s.67).

Keşməkeşli taleyi ilə yadda qalan, mübarizələrlə dolu ağrılı ömrünü xalqın xoş güzəranına, ədalətin qələbəsinə həsr eləmiş el sənətkarlarından biri də Qaradağlı Xaliddir. Qarabağ da tərəkəmə ellərindən biridir, sazın-sözün qüdrətiylə hökm, səlahiyyət əhlinin könlünə təsir etməyin mümkünlüyünə inam bəsləyən sadə adamlar Xalid Qaradağlıya təkcə poetik duyğular, düşüncələr tərcümanı kimi deyil, həm də insan hüquqlarının müdafiəçisi kimi baxırdılar. O, 1822-ci ildə Dərbənd yaxınlığındakı Qaradağlı kəndində Molla Əmirin ailəsində doğulub dini təhsil alsa da, dünyəvi maraqlar, biliklər meylinə düşmüş, xalqın haqq sözünü söyləməyi yaradıcılığının əsası hesab etmişdir. Taleyi elə gətirir ki, Xalid varlı Əmirin qızına vurulur. Zəmanəsi üçün baş tutmaz arzu onun taleyində çox acı izlər qoyur. Təzyiqlər altında Dağıstandan Türkiyəyə səfər etmək istərkən 1875-ci ildə Vəlikəndlə Padar arasında Əmir Çobanın qoçuları tərəfindən qətlə yetirilir.

Xalid Qaradağlı böyük xalq inamı, xalq dəstəyi qazanmış, el içində böyük nüfuza malik şəxsiyyət idi. Düşmənləri onun şərləyib Sibirə yollamaq niyyətinə düşsələr də, yerli divanxanalarda Xalidə olan xalq rəğbətini hiss edib bu fikirdən vaz keçmişlər. Dövrün klassik aşıq müraciəti "Ay ağalar" xitabı ilə zəmanədən şikayətini bildirən Xalid, həm də xəyal çaşqınlığı ilə, ümidsizliklə üz-üzə durduğunu bəyan edir:

Ay ağalar, çərxi-fələk dolandı,
Bu dünyamız əcəb hala düşübdür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Zəbur tək etibar çəkilmiş ərşə,
Azğın könlüm yüz xəyala düşübdür (1,s.36).

Elə həmin klassik müraciət formalı başqa bir qoşmasında Xalidin daxili dünyasının işıqlı hücrələrindən süzülüb gələn poetik duyğuların şahidi oluruq. Vəlikənd yolunda onun ağlını başından alan gözəlin təsvirində orijinal bənzətmələrin, şah qafiyələr sisteminin yaratdığı assiasiativ incəliklər Xalidin həm də həyata, insanlığa sonsuz sevgilərlə yaşayan bir sənətkar olduğunu göstərir:

Bağçası, bostanı, barı yetişmiş,
Namusu, qeyrəti, arı yetişmiş.
Sinəsində bir cüt narı yetişmiş,
Açılıb laləzar güllərin gördüm.

Süzübən gözlərin bir mənə baxdı,
Qızıldan, gümüşdən vardı iraxtı… (1,s.35).

Xalid Qaradağlı bədii lövhə yaratmağın ustası idi. Zəmanədən şikayətlərin-də rənglərin tündlüyü, bozluğu gərginliyin ifadə faktı kimi diqqəti cəlb edirsə, məhəbbətdən bəhs edən qoşmalarında sakit, isti sözlərin harmoniyası könlü xoş duyğularla riqqətləndirir.

Bütün şərq söz adamları kimi Xalid Qaradağlı da fəlsəfi-didaktik mövzuda qoşmalar yazmış, zamanın ziddiyyətlərində məhz insanın dəyişkən xarakteri, sarsıntıları ilə dual təbiətini təsvir etməyə çalışmışdır.

Aşıq Xalid, özündən sonra böyük məktəb qoyub gedən sənətkarlardandır. Onun bədii irsi sonrakı nəsillər tərəfindən daim repertuarda saxlanılmış, ədəbi üslubu davam etdirilmişdir.

Mənim bu günümə şad olma, düşmən,
Bir gün olur qurtarmağım var mənim.
Baldır yoğunluqda dəmir barmağı
Döş vuruban qopartmağım var mənim (1,s.38).

Dağ təbiətli, dağ hünərli el sənətkarı bu mübarizədə qollarında epos qəhrəmanlarının gücünü hiss etdiyindəndir ki, onun qalib ruhu hər misrasında döyüş, cəng meydanında sınanan silahlar təsiri bağışlayır:

Nagahan bilsəydim burda qalanı,
Tanıyardım bizi dərdə salanı.
Dağıdıban bürcü, yıxıb qalanı
Qırx min dəli aparmağım var mənim.

Dərbəndətrafı kəndlərdən olan Hümeydi də ustad aşıqlar yetişdirməsi ilə öyünə bilər. XIX əsrin tanınmış aşığı Əhməd Hümeydili istər ictimai mövzularda, istərsə də fərdi lirik duyğuların ifasında özünəməxsus dəsti-xəttini təsdiq edə bilmişdir. Böyük mənada insan, onun arzu və düşüncələri, yaxşıya, pisə münasibəti aşıq Əhməd yaradıcılığının mövzu qaynağına çevrilir:

Bir adam ki sənlə dostluq eyləyə,
Bil ki onun səxavəti yaxşıdır.
Namərd sənə yağlı plov yedirtsə
Mərdin quru məhəbbəti yaxşıdır.

Yaxşılıq əxlaqi, mənəvi dəyər kimi Əhməd Hümeydilidən əvvəl, sonra gələn sənətkarları da həmişə düşündürmüş, bu söz-anlamın dəyişən zamanlarda əbədi məqamını göstərmək istəmişlər. Daha sonrakı bəndlərdə yaxşılığını fərdi dəyərdən milli, etnik keyfiyyətə çevirməyini müşahidə edirik:

Aşıq Əhməd sözü söyləyər sağdan,
Şam yanar, piltəsi çəkilər yağdan,
Görəksiz otaqdan, meyvəsiz bağdan
Bizim çəmənlərin otu yaxşıdır (1,s.41).

Aşıq Əhmədin yarızarafat dediyi ifadələr bu gün ibrətamiz məsəl kimi səslənir:

"Xatun var, arpa döyüb aş eylər,
Xatun da var, kişini külbaş eylər" (17,s.215).

XIX əsrin sonlarında XX əsrin əvvəllərində aşıq mühiti Dərbənddən Bilqədiyə keçmiş oldu. El arasında Bilqədiyə tənbəllər kəndi deyirlər.Bəlkə də bu ayama kənd camaatının təbiətindəki şadlığa, deyib-gülməyə, şən həyat tərzinə meylin güclü olması ilə bağlıdır. Bilqədi daha çox sənətkarlar, xüsusən aşıqlar kəndi kimi tanınmışdır. Əsasən Azərbaycanın Şimal bölgələrindən - Şirvan ərazilərindən bura gələn aşıqlar, sonradan məskunlaşıb öz sənət ənənələrini yaratdılar ki, yerli camaat da Aşıq Tahirbəy kimi istedadlı saz, söz ustalarını məclislərinin bəzəyi kimi qoruyub saxladı. Bilqədi aşıqları bədahətən söz deməkdə, qıfılbəndlər söyləməkdə mahir idilər. Aşıq Tahirbəyi 80-90 yaşlarında məclislərdə görən insanlar bu şux, sağlam qocanın fövqəladə yaddaşına, məclis manerasına heyran kəsildiklərini söyləyirlər. Xalq sevib ucaltdığı Aşıq Tahirbəy haqqında hələ sağlığında ikən əhvalatlar, rəvayətlər

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

söyləyirdi. Söz qabiliyyəti yüksək olan Bilqədi aşıqları deyişmə zamanı bir qayda olaraq qalib gəlir, ustalıq nümayiş etdirirdilər. Aşıq Tahirbəyin yadda qalan bayatı formalı bir qıfılbəndinə diqqət yetirmək kifayət edər ki, sözün min bir çalarından necə məharətlə istifadə olunduğu aşkara çıxsın:

Əzizim yana gördüm,
Qəlyanı yana gördüm.
Səksən oğul, qırx ata
Yüz əlli ana gördüm.

Burada gizli mətləb rəqəmlərin 40, qırxmaq, 150, əli üzmək kimi mənalarda işlətməklə qarşısındakını təəccübləndirməkdir.

Aşıq Tahirbəyin xoş, kövrək avazı insanları riqqətə gətirər, epos zamanının real aurasını yaradar, hər kəs özünü hadisələrin mərkəzində, obrazların ovqatında hiss edərək bəzən göz yaşları axıdar, sevinər, şadlanardılar. Sənətkar məharətinin belə affektiv əlamətləri barədə Bilqədidə onlarla şahidin təəssüratını dinləmək olar. Bilqədi saz-söz məclisləri ətraf kəndlərdən gələn özünə güvənən aşıqların iştirakı ilə daha da şux, qaynar keçərdi. Hacıqədir Eyyubovun xatirələrindən aydın olur ki, Bilqədi sənət sınaqlarında Ehraqlı Rəcəb, Yelsulu Emin, Ləzgi Əhməd, Hacı Səid Tabasaranlı, Təlitli Oruc, Novruz Sarıxanov, Fətəli Vəlikəndli, Xalid Qaradağlı da dəfələrlə iştirak etmişdir.

Aşıq Tahirbəyin sənət hünərini görən cavanlar ona şagird olmaq, aşıqlığın sirlərini öyrənmək istəyirlər. Qara Qərib, Aslan Zidyanlı, Dadaş Hümeydili, Həsən Pəncəkli aşıqlıq dərsini məhz Tahirbəydən almışlar. Öz parlaq istedadı, aşıq məharəti ilə Bilqədi sənət ocağını yaxın-uzaq ellərdə tanıdan Aslan Zidyanlının (1860-1914) adı da çox hallanır. Sarışın saçlı, boy-buxunlu bu aşığın çox incə, kövrək səsi məclisinə toplaşanları həmişə riqqətə gətirir, aşığın incə yumorlu söyləmələrindən hər kəs özünə nəticələr çıxarardı. Aşıq Aslan sənətə peşəkar münasibətin tərəfdarı olduğuna görə istedadı, qabiliyyəti, fitri xüsusiyyətləri yüksək dəyərləndirir, "anadan sənətkar doğulmalıdır" formuluna üstünlük verirdi. Lirik, kövrək duyğuların emosional təqdimatı ilə yanaşı, didaktik səciyyəli qoşquları ilə insanlarda elmə, maarifə, təhsilə maraq hissi oyadırdı. Tənbəlliyə, ətalətə, hiylə və məkrə ünvanlanan satirik qoşqularında Aslan Zidyanlı sərt boyalardan yan ötüşür, təsirli xalq yumoruna üstünlük verməklə cəmiyyətdəki çatışmazlıqları tənqid etməyə çalışırdı. Daha kamil ədəbi mətnlər olan ustadnamələrində isə Aşıq Aslanın fəlsəfi görüşləri, həyat, insan xarakterləri haqqında düşüncələri toplamışdır:

Sazı alıb oba-oba gəzənin
Qəlbi məclislərdən şad olsun gərək.
Kamil ustadlardan alsın dərsini
Söhbətində şirin dad olsun gərək.

Həm şer texnikası, söz, fikir düzümü baxımından Dədə Ələsgəri imitasiya təsiri bağışlasa da, bu qoşma aşığın sənət idealı kimi maraq doğurur:

Ürəyim açılar toyda-nişanda,
Hər incə gözələ mahnı qoşanda
Aslan eşqə gəlib sazla coşanda
Sinəsində sönməz od olsun gərək.

Böyük Oktyabr inqilabından sonra Dərbənd aşıq mühiti həm mövzu, həm də ifaçılıq baxımından yeni keyfiyyətlər qazanmış oldu. Yaradıcılığı daha çox siyasiləşən el sənətkarları şən həyatın üzə gülməsindən, yeni həyatın insanları xoşbəxtliyə qovuşdurmasından daha çox yazırdılar, lakin yeni cəmiyyət eyforiyası tezliklə çəkilib gedir və Aşıq Tahirbəy məktəbinin yetişdirmələri Qara Qərib (1914-1943), Əfəndi (1926-1983), Gilas Gilasov (1909-1983) və nəhayət, Məhrəğalı Niftulla Bilqədidə aşıq ocağını sönməyə qoyurlar. Son dərəcə məlahətli səsə, xoş avaza malik olan Qara Qəribin mənşəyi haqqında maraqlı fikirlər söylənilir. Deyilənə görə atalığı onu Məkkəyə ziyarət zamanı bir ərəb qadından alıb gətirib. Qara Qərib aşıqlıq sənətini Tahirbəydən öyrənib. Qara Qəribin irsi bizə gəlib çatmasa da, dastan ifaçılığı barədə şahidlər böyük səxavətlə danışırlar. Hətta onun bir məclisdə 12 aşığı bağlaması haqda söhbətlər də bu günə kimi Dərbənd camaatı arasında gəzib dolaşmaqdadır. (Şagirdi İlyas Aslanovun xatirələrindən). Yersili Əfəndi də yaddaşlarda güclü səs imkanları olan aşıq kimi qalmışdır. Bu gün orta yaşlı dərbəndlilərin yaxşı xatırladığı Aşıq Əfəndinin səsi audiolentlərdə də qorunub saxlanılır. Dərbənd mühitində fəallaq göstərən qubalı Aşıq Lətifin də adı son dövr sənətkarları arasında çox hallanır. Öz sənət hünərinə güvənən Lətif bir gün Aşıq Şabanla deyişməyə - Dərbəndə gəlir. Lakin Şabanın qonağı gəldiyindən Lətiflə söz sınağına şagirdi Niftullanı göndərir. Şabanın bu hərəkətindən inciyən Lətif nəhayət, Niftulla ilə deyişir. Təcrübəli Aşıq Lətiflə döş-döşə sınağa tablaşan gənc Niftullanın şöhrəti birəbeş artır. Dərbənd aşıq mühitinin son istedadlı nümayəndələrindən olan Niftullanın iştirak etdiyi bir deyişmədən nümunəni diqqətinizə yetiririk:

Əfəndi Yersili : Ayna qabaq, alma yanaq, diş incə,
Uca boyun, siyah zülfün, bel incə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Şirin-şirin danışıban gülüncə
Dərdim artır, olur doxsan, yüz pərim.

Niftulla : Niftullayam, dəryalara at məni,
Fərraş bazarında apar, sat məni.
İstərdim gəl şirin cana qat məni,
Ayırma sinəsi qardan, sevgilim.

(Aşıq Niftullanın əlyazmaları şəxsi arxivimizdədir. A.M.)

Dərbənd səfərləri zamanı dəfələrlə görüşüb AzTV-nin "Ozan" proqramı üçün müsahibə aldığım Məhriğalı Niftulla ömrünün son illərini Rubas kəndində yaşayırdı. Sinəsi Dərbənd tarixi yaddaşından qopan söz, havacat, dastan, dastançalarla zəngin olan aşıq ağır astma xəstəliyindən əziyyət çəkirdi. Lakin beştelli üstü sədəf işləməli sazını hələ də əldən yerə qoymamışdı. Bu bəstə boylu, dolu bədənli, sinəsi körük kimi enib-qalxan aşıq sözün, sazın sevdasından doymadığını, xəstəliklə bacara bilmədiyini, sinəsində zəngin bir xəzinəni aparıb getdiyini bizə söyləyirdi. Dərbənd aşıq mühitinin tarixi inkişafı, havacat özəllikləri, ustad sənətkarların ifaçılıq fərqləri, tək saz ifaçılığından aşıq ansamblına keçidin dinamikasını birər-birər danışıb şahidi olduğu ustad məclislərindən soraq verirdi. Amma özü tək sazla çalıb oxuduğunu söylədi. Gödək, qalın, plastikliyini itirmiş barmaqlar pərdələrdə gəzişdikcə sırf Dərbənd havalı səslərin qopduğunu müşahidə etdim. Ləhcəsində, leksikonunda yerli dialektin qatı izlərini yaşadan Aşıq Niftulla sağalmaq, yaxşı günlərdə görüşmək ümidi ilə bizə vədə versə də, növbəti səfərlərimizdə onu daha həyatda görmədik. Qoşma, gəraylı, təcnislərini çox səliqə ilə yazıb yadigar qoyduğu kağızların boşluqlarını mövzuya uyğun rəsmlərlə bəzəyən Aşıq Niftulla Dərbəndin son qüdrətli sənətkarlarından biri kimi itgilərimizin ən böyüyünə çevrildi.

Dərbəndin aşıq mühiti bu gün də gənclər hesabına yaşayır. Necə onillərin dil, təhsil məhdudiyyətləri, söz yox, öz təsirini göstərilməkdədir. Bu mühiti ən çox dağıdan, yaddaşlardan silməyə çalışansa ədəbi-mədəni əlaqələrin kəsilməsi, süni qadağalarla araya sərt uçurumların salınmasıdır. Qəlbimizdə, yaddaşımızda, ruhumuzda bütöv olan vətənin sərhədləri kimi saz sənətinin də nüfuzu millətin coğrafiyası qədər hüdudsuzdur. Bu nüfuzu qorumaq üçün Azərbaycan aşıq sənəti ərazi-məkan çevrəsində deyil, ruhumuzun çevrəsində öyrənilməlidir. Şabran mühiti də XX yüzilliyin ikinci yarısında Şirvan aşıq şeri ənənələrinin yaradılması istiqamətində Aşıq Orucun, Aşıq Ocaqqulunun, Aşıq Haşımın fəaliyyətini, xüsusən «Qoroğlu» kimi əski yaddaş eposunu qoruyub saxlaması, Xaltanlı Tağı poetik irsini yayıb-yaşatması ilə fəxr edə bilər. Daha sonrakı nəslin nümayəndəsi Aşıq Haşım Qubalı həm də ən müxtəlif xalq şeri janrlarında yaratdığı nümunələrin orijinallığı ilə bu günkü Şirvan sənətkarlığında qiymətləndirilir:

Yazıq canım, nə nəsihət verirsən,
Söz nə vaxt kar etmiş nadana axı?!
Qoçdan quzu törər, təkədən oğlaq
Hərə öz əslini nə dana, axı?! (18, s.78).

Şirvan aşıq məktəbi də kökə, şəcərəyə, ənənəyə bağlı, daim inkişaf və yeniləşməkdə Azərbaycan aşıq sənətinin çevrəsinin bütövləşməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dağıstan töhfələri. Tərtib edən M.Yarəhmədov. Bakı, 1987.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
3. Kudryavtsev.A. Derbentu – 5000 let. Moskva, 1989.
4. APU-nun elmi xəbərləri. N 4. Bakı, 2004.
5. BDU-nun elmi xəbərləri. N 4. Bakı, 2005.
6. M.Qasımlı. Bizim ellər yerindəmi. Bakı, 1993.
7. Ü.Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960.
8. BDU-nun elmi xəbərləri. N 1, Bakı, 1960.
9. A.Mirzə. Xaltanlı Tağı. Bakı, 1999.
10. Q.Namazov. Aşıqlar, Bakı, 2004.
11. Qobustan jur. N 4, Bakı, 2004.
12. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. II c., Bakı, 1984.
13. A.Mirzə. Şirvana binə gəlləm. Bakı, 2004.
14. S.Mümtaz. El şairləri. (təkrar nəşr) Tərtib edəni, ön sözün müəllifi A.Mirzə. Bakı, 2005.
15. Xardamiyev S. (namizədlik diss.) Mahaçqala, 2002.
16. M.P.Vaqif. Qurban olduğum. Bakı, 1994.
17. Quseynov Q.Q. Kratkaya ensiklopediya qoroda Derbenta. Maxaçkala. 2005.
18. Aşıq Haşım Qubalı. Bağışla məni. Bakı, 2002.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

OĞUZ EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ FOLKLOR MİSSİYA DAŞIYICILIĞI

Atif İslamzadə
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Oğuz epik ənənəsinin əsasını təşkil edən bədii epik, mənqəbəsi əsərlərdə vahid bir sistem özünü göstərir. Bu sistemin ana xəttini təşkil edən üç əsas obraz –Oğuz-Qorqud-Qazan üçlüyü ətrafında Oğuz və qeyri Oğuz obrazları cəmlənir. Oğuz dünyagörüşü , inanc sistemi , əxlaq və idarəçilik qaydaları bu əsərlərdə geniş şəkildə əks olunur. Təbiidir ki , hər bir toplumun mövcud olaraq qalmasının əsasını onun necə inanclar sisteminə malik olması həll edir. Məhz Oğuz epik ənənəsinə aid olan əsərlərdə bir bu inanc mədəniyyətinin daşıyıcısı olaraq folklor missiya ilə vəzifələndirilən Oğuz Xanı , onun risdə və qəravafını , ondan sonrakı dönəmdə işə Qorqud atanı və Qazan xanı görürük. Oğuz xanın ruhani-dini missiyasının dav amçısı kimi Qorqud ata görünürsə , qəraratçı və siyasi idarəçilik rəhbəri kimi Qazan xan görünür.

Bir bu yarımızda, Adəmdən Xafəmə qədər peyğəmbərlər silsiləsini araşdırmaqla Oğuz mədəniyyətinin də əsasında duran «Tək Tanrı»çılıq məntiqindən çıxış edərək tarixi , mənbələri , epik əsərlərdə ya işarə səviyyəsində , yaxud da aşkar göstəqələrlə Oğuz xanının və Qorqud atanın bu mübarək silsilənin tərkib hissəsi olmasını yekun qənaətlərdə ortaya qoymağa çalışmışıq. Eyni zamanda epik qanunların mövcudluğunu nəzərə almışıq ki, fikirlərimiz yanlış istiqamətə getməsin. Beləliklə işlədiyimiz bu yarıda aşağıdakı tezisləri irəli sürmüşük :

a) Oğuz epik ənənəsi vahid bir sistemin təzahürüdür;
b) Oğuz mədəniyyətini təşkil edən inanclar sistemi və idarəçilik qaydaları Vahid Allah konsepsiyasına əsaslanır.
c) Oğuz Xan peyğəmbərlər silsiləsinin tərkib hissəsinə aid olan peyğəmbərdir.
ç) Qorqud ata peyğəmbərlər düzümünün davamı olaraq müjdəçi peyğəmbərdir.

Bu iddiaları irəli sürərkən epik və tarixi məntiqə əsaslanmış, fakt və arqumentlər əsasında araşdırma aparmağa çalışmışıq.

.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

DƏRƏLƏYƏZ DASTAN YARADICILIĞI

Alı Alıyev
AMEA Folklor Institutu
Azerbaycan

Epik folklorun ən iri mətn tipi kimi dastanlar öz janr özəllikləri baxımından universal məzmuna malikdirlər. Bu universalizm ilk növbədə özünü həm semantik, həm də poetik strukturu baxımından digər janrların dastan mətni daxilində «ərimәsini», onun ayrı-ayrı üzvləri kimi çıxış etməsini ifadə edir. Epos, dastan elə bir məfhumdur ki, o özündə etnik-milli düşüncə ilə bağlı hər şeyi ehtiva edir. Məlum olduğu kimi epos təfəkkürü qədim türklərin əsas düşüncə mexanizmini təşkil etmişdir. Qədim türklər bütün etnik potensiyasını eposlarda əyaniləşdirmişdilər. Daha sonrakı dövrlərdə erkən orta əsrlərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı həmin potensiyaya dayanaraq meydana gəlmişdir. Orta əsrlərin son iki yüz ilində pərvəriş tapan əsl Azərbaycan-oğuz mədəniyyəti fenomeni kimi özünü göstərən məhəbbət dastanları və «Koroğlu» eposu da tamamilə yeni keyfiyyət halında meydana çıxmasına baxmayaraq genetik kökləri etibarilə milli dastançılıq ənənələri əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan folklorunda dastan yaradıcılığı özünün son mərhələsini XVIII-XIX əsrlərdə başa vurmuşdur. «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm», «Molla Nur», «Qandal Nağı», «Qara Tanrıverdi»(1). kimi dastanlar milli qəhrəmanlıq ənənələri əsasında, həmin ənənlərin folklor modellərinə əsaslanaraq yaransa da, onların klassik dastan kimi formalaşmasına yardım edən münbit kulturoloji zəmin olmadığından tam «dastanlaşa» bilməmişdilər. Lakin bununla yanaşı bu təzahürün özü folklor potensiyasının gücünün göstəricisidir. Xalq təfəkkürü, ümumetnos yaddaşı nə qədər ki dastan, epos yaratmağa qadirdir, deməli, ümumetnik yaddaşın potensiyası hələ tükənməmişdir. Bu mənada Azərbaycanın əksər regional folklor mühitlərində dastan yaradıcılığı öz inkişafını genetik potensiyaya dayanaraq yeni keyfiyyət halında davam etdirməkdədir. İstənilən regional folklor mühitinə, xüsusən də aşıq yaradıcılığının güclü inkişaf etdiyi Qərb mühitlərinə nəzər salsaq, görərik ki, burada aşıqların canlı repertuarında klassik dastanların regional variarntları ilə bərabər, sırf regional xarakerli dastanlar da çoxluq təşkil edir.

Həmin dövrdə yeni yaranan dastanlar yeni ictimai-tarixi şəraiti özündə əsaslı şəkildə əks etdirirdi. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyanın işğalçı siyasətinə qarşı xalq qaçaqlıq hərəkatı ilə mübarizəyə başladı. Tədqiqatçılardan A. Nəbiyev haqlı olaraq bu hərəkatı «milli azadlıq hərəkatının yeni mərhələsi» hesab edir: «XIX əsrin 40-illərindən başlayaraq Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yeni bir mərhələsi üzə çıxdı. Tarixə qaçaq hərəkatı kimi daxil olan bu yeni, qüdrətli kəndli hərəkatı çox keçmədən geniş xalq kütlələrini əhatə etdi və onlar tərəfindən müdafiə olunmağa başladı»(2, s.558).

Azad Nəbiyev digər bir tədqiqatında isə qaçaqlıq hərəkatının geniş ictimai məzmuna malik olub çar jandarm zorakılığına qarşı yönəldiyini qeyd edir(181,s.136).

Bu baxımdan Dərələyəz folklor mühitində də dastan yaracılığının bir sıra orijinal nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəz folklor mühiti Azərbaycan aşıq sənətinin episentiri olan Göyçə aşıq mühiti ilə sıx əlaqədə olduğundan bu istiqamətdə həmin mühitin təsir dairəsinə daxil olmuş, hər iki mühitdə digər mühitlərdə rast gəlinməyən, sırf bölgənin aşıqları və qəhrəman şəxsləri ilə bağlı dastanlar aşıqların repertuarında müştərək istifadə olunmuşdur. Məsələn, «Ağ aşıq və Süsənbər» dastanı, «Aşıq Alının Türkiyə səfəri» dastanları belə dastanlardandır.

Bundan əlavə bilavasitə Dərələyəz mühiti üçün xarakterik olan «Qaçaq Səfəralı», «Qaçaq Süleyman» kimi dastanlar da mövcuddur. Bunların içərisində «**Qaçaq Səfəralı**» dastanı mühüm yer tutur. Dastan həm də Qaçaq Səfo adı ilə yayıldığından hər iki deyimdə işlənəcək. Bu dastan Dərələyəz folklor mühitində ən irihəcmli dastandır. Dastan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu ənənələri əsasında yaranmış mükəmməl bir epik nümunədir. İstər süjet strukturunun bütövlüyü, istər obrazlar sisteminin mükəmməlliyi, istərsə də əsas qəhrəmanın mübarizəsinin ümummilli mənafeyə xidmət etməsi baxımından dastan yeni dövr Azərbaycan epos yaradıcılığının ən gözəl nümunələrindən biridir. Lakin çox təəssüf olsun ki, belə bir dastan uzun illər nəşr olunmamış, professional folklorşünaslıq tədqiqatının predmetinə çevrilməmişdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Qaçaq Səfo» dastanı uzun illər ərzində ağır zəhmət bahasına dərələyəzlilərdən toplanılmış, tərəfimizdən ilk dəfə olaraq 2001-ci ildə nəşr edilmişdir(4).

Dastan əsasən aşağıdakı şəxslərdən toplanmışdır: Səfəralının nəvəsi 103 yaşlı Bəhman Baxşəli oğlu, 97 yaşlı Rüstəmov Rüstəm(Terp kəndi), 89 yaşlı Ağamirzə kişi(Məmərza kəndi), Aşıq Nəbinin qızı 96 yaşlı Fatma nənə(Germuk-İstisu), 76 yaşlı Gümşüd baba(Sisyan, Şıxlı kəndi), 87 yaşlı Alıyev Abdulla, 77 yaşlı Mahmud Nəsiroğlu, 75 yaşlı Cəmil Bəşiroğlu, 94 yaşlı Səməd Nəbiyev(Aşıq Nəbinin nəvəsi) və b.

Biz sovet hakimiyyəti illərində dastanın nəşri ilə əlaqədar müxtəlif təşkilatlar qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırmış, lakin ideoloji yasaqlara görə dastanın nəşrinə nail ola bilməmişik.

Dastanın strukturu və janr spesfikası.

Məlumdur ki, XVIII yüzilliyin sonu XIX yüzilliyin əvvəllərində Çar Rusiyasının istilaçı siyasətinə qarşı bütün Azərbaycanı qaçaqlıq hərəkatı bürümüşdür. Bu hərəkat xalqın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsini əks etdirirdi. Lakin sovet hakimiyyəti illərində yanlış olaraq qaçaqların yerli bəylərə, xanlara qarşı mübarizə apardığı qabardılırdı. «Qaçaq Səfəralı» dastanında da bu xalq hərəkatının Dərələyəzdə nümayəndəsi olan Səfəralının qəhrəmanlığından, mübarizəsindən söhbət açılır.

Dastanın strukturu və janr özünəməxsusluğu. Dastanın geniş təhlilinə keçməmişdən əvvəl onun janr özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu, həmçinin dastanın ideya-məzmun baxımdan daha dərindən anlaşılmasına yardım etmiş olar.

Məlumdur ki, Azərbaycan folklorşünaslığında dastanların təsnifi ilə müxtəlif folklorşünas alimlər məşğul olmuş, bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişdilər. Üstündən xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq M. Təhmasibin bölgüsü bunların içərisində öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır. Alimin nəzəri-analitik yanaşma tərzi ilk öncə özünü Azərbaycan dastanlarının təklif olunan təsnifi modelində göstərir:

«I. Qəhrəmanlıq dastanları.

Bizdə bu qrupa daxil olan dastanların üç növünə təsadüf edilməkdədir.

1. Qədim bahadırlıq nağılları, sehrli nağıllar və əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.
2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.
3. Adi qəhrəmanlıq dastanları.

II. Məhəbbət dastanları.

Bu qrupa daxil olan dastanların da aşağıdakı nümunələrinə təsadüf edilməkdədir.

1. Məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan dastanlar.
2.Əsl məhəbbət dastanları.
a) nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları;
b) qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları;
v) yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları;
q) orijinal məhəbbət dastanları;
3. Məcazi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar.
a) astral dastanlar;
b) rəmzi dastanlar.

III. Ailə-əxlaq dastanları»(5, s.112).

Azərbaycan dastanları içərisində qaçaq dastanları M. Təhmasibin təsnifatında daha çox tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları istiqamətinə uyğun gəlir. O cümlədən «Qaçaq Səfəralı» dastanı da bu qrupa aid edilə bilər. «Qaçaq Səfəralı» dastanı tarixi hadisələrə söykənən bir folklor nümunəsidir.Qaçaq Səfo tarixi şəxsiyyət olmuşdur.

Beləliklə, bu dastanın tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanlarına daxil edilməsi doğru olardı. Lakin dastanın tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları içərisinə daxil edilməsi onun janr özünəməxsusluğunu tamamilə müəyyənləşdirmir. Məsələ ondadır ki, bu dastan klassik dastan prinsiplərinə tam şəkildə uyğun gəlmir. Belə ki, dastanın təhkiyəsində dastanlaşmadan daha çox olmuş bir əhvalatın nəql olunması üslubu özünü göstərir. Bəzi məqamlarda tarixi hadisələr o qədər real təsvir olunur ki, bu hadisələrin dastan, epos təfəkkürü prinsipləri ilə baş verməsi şübhə doğurur. Qeyd edək ki, bu tipli epik mətnlərə Azərbaycanın əksər folklor mühitlərində rast gəlmək mümkündür. Dastanla rəvayət arasında olan fərq mətnlər spesfik janrı kimi özünü göstərir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Görkəmli folklorşünas alim H. İsmayılov Göyçə dastanlarından bəhs edərkən onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

1.Kanonik məhəbbət dastanları:
A) Azərbaycan məhəbbət dastanlarının Göyçə variantları.
B) Göyçə mühitinə məxsus məhəbbət dastanları
2. Aşıq dastanları:
A) Ustad aşıqların yaratdığı dastanlar.
B) Ustad aşıqlar haqqında yaradılmış dastanlar.
C) Digər tarixi şəxsiyyətlər haqqında dastanlar.
3. Göyçə dastan-rəvayətləri:
A) Aşıqlarla bağlı dastan-rəvayətlər.
B) Başqa görkəmli şəxsiyyətlər haqqında dastan-rəvayətlər(6,**s.** 376).

Biz hesab edirik ki, «Qaçaq Səfəralı» dastanı da öz janr özünəməxsusluğu ilə dastan-rəvayətə uyğun gəlir. Dastan-rəvayətlər də öz növbəsində rəvayət, əhvalat və səfər olmaqla üç yerə ayrılırlar. «Qaçaq Səfəralı» dastanının bəzi qolları isə dastan-səfər bölgüsünə uyğun gəlir. Dastanın mövcud əhvalatlarının janr mənsubiyyəti aşağıdakı kimidir:

Dastan-rəvayətlər:

1. **Vəli kişi**
2. **Səfərali Murovun əhvalatı**
3. **Qaçaq Səfonun Qaçaq Nəbiynən Göbəkdaşda görüşməsi**
4. **Qoçu Həşimin Qaçaq Səfəralıya güllə atması**
5. **Qoçu Həşimin üzürxahlığı**
6. **Qaçaq Səfonun pristavı qonaq çağırması**

Dastan-səfərlər:

1. **Qaçaq Səfonun Zəngəzur səfəri**
2. **Qaçaq Səfonun Qaraxaç səfəri**
3. **Qaçaq Səfonun Gindivas səfəri**
4. **Qaçaq Səfoynan oğlu Məmmədalının Türkiyə səfəri**
5. **Məmmədalının Cul səfəri**
6. **Qaçaq Səfonun oğlanları Məmmədalı və Alıynan Naxçıvan səfəri**

Göründüyü kimi, dastandakı qolların tam yarısı dastan-rəvayət, yarısı isə dastan-səfərə uyğun gəlir. Ümumiyyətlə dastanın janr özəllikləri baxımından təhlili göstərir ki, dastanın strukturunun formalaşmasına «Koroğlu» eposu güclü təsir göstərmişdir. Dastanın əvvəlində qeyd olunur ki, pristav Vəli kişigilə qonaq gəlir. Pristav Vəli kişinin son dərəcə gözəl olan qızı Günəşə sataşır. Vəli kişinin oğlu pristavı və yaxın adamlarını öldürür. Bundan sonra Vəli kişi öz ailəsini də götürüb dağlara çəkilir. Dərələyəz ərazisində Göydağda özlərinə məskən salırlar.

Dastan süjetinin bu şəkildə başlanğıc strukturu öz əsasını «Koroğlu» eposunun «Alı kişi» qolundan götürmüşdür. Görünür xalq öz qəhrəmanının əzəmətini daha da artırmaq məqsədilə onu, onun mübarizəsini, məişətini məşhur xalq qəhrəmanlarına bənzətmişdir.

Dastanda tarix və folklor. Tarix və folklor dastanlarımızda xüsusi problemlərdəndir. İstənilən eposda tarixin müəyyən izlərini, ştirixlərini, əlamətlərini görmək mümkündür. Xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, onun tarixi şəxsiyyətləri azadlıq uğrunda apardıqları mübarizələri və s. müəyyən aspektləri ilə dastanlarımızda əks olunmuşdur. Lakin tarixin eposda əks olunması mexanizmləri müxtəlif dastanlarda müxtəlif cür üzə çıxır. Azərbaycan eposlarından «Kitabi-Dədə Qorqud» və tarix» problemi son dərəcə mürəkkəb problemdir o mənada ki, mifik dünyagörüşlə tarixi dünyagörüşün sərhədlərini burada fərqləndirmək çətindir. Mif və tarix eposda iç-içədir. «Koroğlu» dastanında isə tarixi lay daha aydın şəkildə görünür. Tədqiqatçılardan E. Abbasov tarixiliyi «Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsində izləyərək belə bir qənaət irəli sürür: «Koroğlu» dastanının XIX əsrin birinci yarısına aid Paris nüsxəsində əsasən üç aspektdə tarixi faktların çoxluğu diqqəti çəkir:

1. Cəlalilik;
2. Qızılbaşlıq;
3. Türkmanlıq (7, s.102).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qaçaq dastanlarında isə tarix və folklor informasiyasının bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə nisbəti özünəməxsus şəkildə üzə çıxır. Qaçaq dastanlarında etnik-mifoloji arxetiplər demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Dastanlarda sosial-ictimai plan daha çox üzdədir. Bəzi mifik mətnlərlə səsləşən motivlər isə milli dastançılıq ənənəsindən, xüsusən də «Koroğlu» eposunun ənənələrindən irəli gəlir. Biz bu cəhəti «Qaçaq Səfəralı» dastanında da görürük. Dastanda sosial-ictimai məzmunlu hadisələrin folklorlaşması prosesi baş verən hadisələrin milli mövqedən qabardılması, əsas qəhrəmanın olduğundan daha qüvvətli qələmə verilməsi ilə özünü göstərir ki, bu tip folklor mübaliğələri orta əsrlərin qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi qeyri-adi mifik miqyaslarda deyil, real ölçülərdə həyata keçirilir. Qaçaq Səfəralının simasında fiziki qüvvə ilə qəhrəmana aid olan yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər birləşmişdir. O mərddir, qəhrəmandır, səxavətlidir, yetim-yesirə əl tutandır. Onun fiziki əlamətləri dastanda oğlu Məmmədalının dilindən belə təsvir olunur: «Mənim babam enlikürək, pələngbilək, hündür, yekə adamdır. Özü də üzündə elə bil əzrayıl tükü var. Adama baxanda adam qorxuya düşür. Bir də onda bir səs var ki, nə deyim, həmişə əlində ucu haça cidəsi var, başında da balaca qırmızı baydağ bağlı olur. Düşmənnən davada cidəni qaldırır. Nərə çəkəndə düşmənin dizləri qırılır, gözünə qaranlıq çökür»(4,s. 40).

Göründüyü kimi, Qaçaq Səfonun fiziki keyfiyyətləri dastanda Koroğlunun fiziki keyfiyyətləri ilə eyniləşdirilsə də, bu cəhətlər real inandırıcı hüdudları lazımı səviyyədən keçmir. Qaçaq Səfonun qəhrəmanlığını əks etdirən səhnələrdə də realist cizgilər daha qabarıqdır. Bütün bu xüsusiyyətlər dastanın yarandığı dövrdə tarixi şüurun mifoloji şüurdan üstün olması ilə əlaqədardır. Əgər «Koroğlu» dastanında mifik arxetiplər ayrı-ayrı obrazlar vasitəsilə dastanın realist planında özünü göstərirsə, «Qaçaq Səfo»da bu cəhətlərin bəziləri dastan qəhrəmanı ənənəsindən irəli gələrək saxlanılsa da, mifik məntiqi əsasdan məhrum edilir. Məsələn, Koroğlunun bir epos qəhrəmanı kimi yenilməz qüdrətinin əsasında atı, qılıncı, nərəsi həlledici rol oynayır ki, hər üç qüvvənin də əsasında mifoloji qüvvəyə inam dayanır. «Qaçaq Səfəralı» dastanında da Qaçaq Səfəralının nərəsindən söhbət açılır. O da Koroğlu kimi düşmən üzərinə hücum edərkən nərə çəkir. Lakin dastanda nərənin mifoloji planda izahı yoxdur. Bu cəhət Koroğlu ənənələrindən irəli gəlir. Artıq orta əsrlərin sonunda tarixi şüur o qədər güclü idi ki, ayrı-ayrı təzahürlərin mifoloji planla izahı mümkün deyildi. Real zamanın tələblərindən irəli gələrək sosial-ictimai məzmun mifoloji məzmunu sıxışdırıb aradan çıxarırdı.

Əsərin tarixiliyi ən çox onun ictimai məzmununda əks olunmuşdur. Əsər, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qaçaq Səfəralının mübarizə timsalında xalqımızın çar üsuli-idarəsinə, onun işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizəsini əks etdirir. Burada bir neçə tarixi şəxsiyyəti çıxmaq şərtiylə tarixi faktlar, rəqəmlər, dəqiq tarixi hadisələr yoxdur. Əvəzində həmin tarixi dövrdəki tarixi şəraitin ümumi ruhu, mahiyyəti, tarixi məzmunu vardır. Bəlkə də, hər hansı bir tarixi fakt Rusiya işğalının milli qürur, milli heysiyyatımızı nə dərəcədə alçaltdığını aşağıdakı səhnə qədər əks etdirə bilməz: «Vəlinin arvadı Bədiyyəcamal və qızı Günəş taxtın üstünə xalça, nimdər döşəyib başqa iş dalınca getdilər. Vəli kişi qızı Günəşə dedi ki, ay qızım, aftafanı, dəsmalı götür, qonaqların əlinə su tök, qoy yuyunub sərinləsinlər.

Günəş çox gözəliydi. Uzun saçlı, iri qara gözləri, buxağı süddən ağ, elə bil ki, yanağına lalə sancılmışdı. Həddən artıq gözəl olduğundan qız-gəlinlər ona Günəşli deyirdilər.

Günəşli bir qolunun üstündə dəsmal, o biri əlində aftafa qonaqların əlinə su tökməkdə, pristav altdan-altdan onu süzməkdə. Qız utanıb üzünü yana çevirdi. Bu eyində pristav əlindəki suyu qızın üzünə çilədi ki, qız ona tərəf dönsün, o da bu gözəlliyə bir də tamaşa eləsin.

Qız diksinif ucadan «alçaq» deyib dəsmalı və aftafanı taxtın üstünə atdı »(4, s.15).

Bu xırda bir epizod yadelli işğalçıların xalqımızın milli heysiyyatı ilə necə saymazyana bir şəkildə oynadıqlarını bütün dolğunluğu ilə əks etdirir. Onlar türkün qədim torpaqlarında özlərini ağa kimi aparır, istədikləri hərəkəti edirdilər. Müəyyən bir tarixi şəraitdə yadelli işğalçıların xalqımızın mənliyini tapdalamaq niyyəti burada əks olunmuşdur.

Dastanın surətlər aləmi. «Qaçaq Səfəralı» dastanı zəngin surətlər aləminə malikdir ki, onların ayrı-ayrılıqda təhlili bütövlükdə dastanın ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin izah edilməsinə yardım etmiş olar. Dastanın əsas qəhrəmanı **Qaçaq Səfəralıdır**. O, dastanın mərkəzi obrazıdır. Dastanda baş verən bütün hadisələr mərkəzində ya Qaçaq Səfəralı özü dayanır, ya da baş verən hadisələr bu və digər baxımdan Qaçaq Səfəralı ilə bağlanır. Qaçaq Səfəralı tarixi şəxsiyyətdir**.** Onun dastanda əksini tapan mübarizəsi də Azərbaycan xalqının Dərələyəz mahalındakı tarixi milli azadlıq uğrundakı mübarizəsidir. Qaçaq Səfəralı xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mərd, qəhrəman, qoçaq, səxavətli, kasıbların tərəfində dayanan bir şəxsdir. Qaçaq Səfəralının Qaçaqlıq hərəkatı adi bir şəxsi münaqişə zəminində yaransa da, sonradan bu münaqişə genişlnərək ümumxalq mənafeyinin müdafiəçisinə çevrilən ictimai məzmun kəsb etməyə başlayır.

Mərdlik və qəhrəmanlıq Qaçaq Səfəralının ən qabarıq keyfiyyətləri sırasına daxildir. Məsələn, «Qaçaq Səfonun Zəngəzur səfəri» boyunda təsvir edilir ki, onun oğlu Məmmədalı əsir alınır. Bunu eşidən Qaçaq Səfəralı öz qaçaq yoldaşları ilə pristavın ordusunun üzərinə hücum edir. Böyük qəhrəmanlıq və şücaət göstərərək öz oğlunu və onunla bərabər üstünə şər atılaraq həbs olunmuş bir çobanı da düşmən əlindən azad edir. Dastanda Səfəralının bu qəhrəmanlığı Aşıq Nəbi tərəfindən aşağıdakı kimi tərənnüm edilir:

Xəbər gəldi Məmmədalı tutulub,
Qol-qanadı qandalağa bükülüb.
Bedavı minəndə qullar tökülüb,
Min atlı dağıdan can Səfəralı,
Düşmənə yaladır qan Səfəralı.

Pristavı öldürüb izin izlədi,
Sirr-sözünü şirin dildə gizlədi,
Tikəni yemədi yoldaş gözlədi,
Hatəmi-tey olan can Səfəralı,
İyidlər sərdarı can Səfəralı.

Aşığın tərifnaməsindən də göründüyü kimi, Səfəralının Gorus qəhrəmanlığı oğlunun əsirlikdən azad edilməsi ilə əlaqədar olsa da, bu fakt xalqın qəhrəmanının diz çökdürülməsinə yönəldildiyi üçün ümummilli xarakter daşıyır. Səfəralının xalq qəhrəmanı olmasını təmin edən o amildir ki. o yalnız özünün şəxsi mənafeyi, öz ailəsi üçün deyil, xalqın ən sadə kasıb nümayəndəsi üçün də eyni qəhrəmanlıqla mübarizə aparır. Biz Qaçaq Səfəralının bu xüsusiyyətini onun qəhrəmanlığından bəhs edən digər bir boyda – «Qaçaq Səfonun Qaraxaç səfərində» görürük. Boyda göstərilir ki, Dağıstanda İbrahim adında yetim bir oğlan çörək pulu qazanmaq üçün Qarabağ mahalının Cinni kəndinə gələrək orada Hacı Bəbir adında varlı bir adama nökərçilik edir. İsmayıl az bir müddət ərzində bu evdə böyük hörmət qazandığından Hacı Bəbir öz qızı Balqızı yetim İbrahimə nişanlayıb onu özünə oğulluğa götürür. Lakin sonradan bu fikrindən vaz keçib onu yaylaqda olarkən döyüb evdən qovurlar.

Yetim İbrahim ağlaya-ağlaya birbaşa Göydağa Qaçaq Səfəralının yanına gəlir. Dərdini ona danışır. Səfəralı bunu eşidib çox qəzəblənir. Öz dəstəsi ilə gedib toy günü Balqızı qaçırıb İsmayılla onu bir-birinə qovuşdurur. Səfəralının bu cür mübarizə üsulu öz kökləri etibarilə tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Qədim türklərin igid qəhrəmanları daim dünyanın pozulmuş nizamını bərpa etməyi özlərinin missiyası hesab edirdilər. Həm də bu missiya yalnız sosial harmoniyanın deyil, mənəvi harmoniyanın da pozulmasına aid edilirdi. Bu boyda da Səfəralı yetim İbrahimin nişanlısının zorla əlindən alınmasına mənəvi nizamın pozulması kimi baxır. Səfonun qız qaçırtdığını görən pristav soruşur ki, bəs deyirlər sən camaat tərəfdarısan. Bəs niyə xalxın toy üstə gəlinini aparırsan özünə?

Səfo dedi:

- Səhv düşmə pristav, mən həmin qızı aparıram nişanlısı İsmayıla. Qızın həqiqi nişanlısı budu. O deyil.

Bunu eşidən camaat hamı geri qayıtdı. Səfəralı öz dəstəsiynən gəlib yetişdi İsmayıla. Göydağa çatan kimi orada İsmayılla Balqıza üç gün-üç gecə toy elədi»(4,s.54).

Qaçaq Səfəralının bir dastan qəhrəmanı kimi xarakterinin bəzi cizgiləri onun Qaçaq Nəbi ilə münasibətlərində üzə çıxır. Dastan-rəvayətdə təsvir edilir ki, Qaçaq Səfəralı ilə Qaçaq Nəbi arasında yüngül bir inciklik olmasına baxmayaraq, ümumi düşmənə qarşı onlar həmişə birləşməyi bacarırlar. Dəfələrlə Qaçaq Səfəralının adamlarından əsir düşərkən Qaçaq Nəbi onlara yardım edir. Səfəralı öz mübarizələrinin dəqiq hədəflərini çox yaxşı bilir. Ona görə də o Qaçaq Nəbiyə belə bir məktub göndərir ki, bizim bir düşmənimiz var. O da çardı, onun yerlərdəki adamları bəy-xanlardı. Biz onlara divan tutmalıyıq. Yaxşı olar ki, biz qaçaqlar birləşib birlikdə onlardan öz qisasımızı alaq(4,s.58).

Buradan aydın olur ki, Səfəralı apardıqları mübarizənin ümumxalq miqyasındakı əhəmiyyətini və onu hansı strategiya ilə həyata keçimək lazım olduğunu çox yaxşı anlayır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dastandakı əsas surətlərdən biri də Qaçaq Səfəralının atası **Vəli kişidir.** Vəli kişi dastanın əvvəlinci iki qolunda – «Vəli kişi» və «Səfoynan Murov əhvalatı»nda iştirak edir. Dastanda Vəli kişi aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: «Vəli kişi Qazax mahalından idi. Həm öz kəndində, həm də ətraf kəndlərdə böyük hörməti varıydı. Onun hər bir xasiyyəti camaatın xoşuna gəlirdi. O nə çox varlı, nə də çox kasıbıydı. Orta hal dolanırdı. Yaxşı rəncbər, qoçaq adamıydı. Kənddə heç kəsin xətrinə dəyməzdi. Vəli kişi həm də süfrəsi açıq, qonaqsevən bir adamıydı. Qonşu kəndin adamları da onun hörmətini saxlayırdılar»(4,s. 14).

Vəli kişi bu müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı həmçinin qəhrəman və mərd bir adamdır. O, öz ailəsinin namusuna gələ biləcək azacıq bir ləkəni götürməkdənsə, namus ləkəsini təmizləyib dağlarda-daşlarda qaçaqlıq etməyə üstünlük verir.

Vəli obrazı üzərində elmi müşahidələrdən aydın olur ki, xalq bu dastan surətinin yaradılmasında «Koroğlu» eposundakı Alı kişi obrazından istifadə edibdir. Yaxud da Vəli kişi Alı kişinin təsiri altında yaradılıbdır. Hər iki dastanda Alı kişinin Çənlibeli axtarması ilə Vəli kişinin Göydağı axtarması arasında son dərəcə anoloji paralellər mövcuddur.

Vəli kişi mərdi-mərdanə ömür sürür, düşmənlərlə döyüşdə yaralanıb həlak olur. Alı kişi Çənlibeldə dəfn olunduğu kimi, Vəli kişi də Göydağda dəfn olunur.

Dastanda öz qəhrəmanlığı ilə seçilən əsas qəhrəmanlardan biri də **Məmmədalıdır**. Məmmədalı Qaçaq Səfəralının oğludur. Mərdlikdə, şücaətdə, qəhrəmanlıqda o, heç də atasından geri qalmır. Bəlkə, əksinə, atası ehtiyat etdiyi, tədbir tökmək istədiyi məqamlarda Məmmədalı məsələni tüfənglə həll etməyə üstünlük verir. Məmmədalının qəhrəmanlığı dastanın demək olar ki, bütün boylarında əks olunmuşdur. Onun qəhrəmanlığı və şücaəti elə yüksək səviyyədədir ki, əksərən onu atası Qaçaq Səfəralı ilə dəyişik salırlar. Ona yaxın getməyə ehtiyat edirlər. Məmmədalının bircə qüsuru var ki, bərk yatağandır. Onun başına nə zaval gəlsə, yatanda gəlir. Öz ulu oğuz-türk babaları kimi o da yatanda durmaq bilmir. Düşmənlər bir neçə dəfə onu yatdığı yerdəcə əsir götürür, hər dəfə də atası tərəfindən azad edilir.

Qaçaq Səfəralı bütün səfərlərə oğlu Məmmədalı ilə birlikdə gedir. Daha doğrusu, son dərəcə cəsur olan Məmmədalı atasının tək olaraq təhlükəli səfərlərə çıxmasına imkan vermir. Dastanda Məmmədalının qəhrəmanlığının əks olunduğu əsas qollardan biri «Qaçaq Səfoynan oğlu Məmmədalının Türkiyə Səfəri»dir. Ruslarla türklərin müharibə etdiyini eşidən Qaçaq Səfəralı türklərə köməyə getmək qərarına gəlir. Onlar Ağrı dağı aşıb türk paşasının hüzuruna gəlirlər. Ruslarla türklər təkbətək döyüşə pəhləvanlar çıxarmaq qərarına gəlirlər. Belə təkbətək döyüşdə Məmmədalı böyük bir şücaət göstərir: «İkinci həmlədə Məmmədalı atı minib meydana çıxdı. Onunla döyüşə bir heyvərə rusu çıxartdılar. Məmmədalı atı cövlana gətirib o baş-bu başa sürdü, qırğı kimi rus pəhləvanının üstünə cumdu. Bir anın içində onu atdan necə aşırdısa, əl atıb boynundan təkəlli yapışdı, qartal caynağında sərçə tutan kimi, onu gətirib paşanın qabağında yerə atdı. Hamı «iyi», «iyi» deyib əl çaldı»(4,s.77).

Dastanda Səfəralının və Məmmədalın Türkiyədəki qəhrəmanlığı aşıqlar tərəfindən belə tərif edilir:

Aslan kimi çıxdı rusun üstünə,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədalı.
Ata oğul düşmənlərin qəsdinə,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədalı.

Qaçdı İvan, qorxdu Nikolay, Saşa,
«Afərin, türk oğlu» söylədi Paşa.
Qoç ata var olsun. Oğul yüz yaşa,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədalı.

Nizəyə taxanda rusun başını,
Qoymadı daş üstə qala daşını.
Qırıb çatdı sərçə kimi qoşunu,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədalı.

Göründüyü kimi, Məmmədalının qəhrəmanlığı Qaçaq Səfəralı ilə eyni səviyyəyə qaldırılır.

Dastanda Məmmədalının qəhrəmanlığından bəhs edən qollardan biri də «Məmmədalının Cul səfəri»dir. Qoçu Həşim güllə atıb namərdcəsinə Qaçaq Səfəralını yaraladığı üçün Məmmədalı atasının qisasını almaq üçün Qoçu Həşimin evinə yollanır. O, Həşimin damının üstünə çıxıb bacadan onu nişan alır. Lakin namərdcəsinə onu öldürməyi özünə rəva görmür. Mərdi-mərdanə onu bağışlayır.

Əsərdəki surətlərdən biri də **Qoçu Həşimdir.** Qoçu Həşim Qaçaq Səfəralının qaynıdır. Səfəralı onun bacısını «öldürdüyü» üçün o Səfəralıdan qisas almaq qərarına gəlir. Dastanda «Qoçu Həşimin Qaçaq Səfəralıya güllə atması» qolu Qoçu Həşimə həsr olunmuşdur. Qoçu Həşim qubernatorun yanına gəlib ona bildirir ki, o, Qaçaq Səfəralını öldürmək istəyir. Lakin ona kömək

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

lazımdır. Qubernator ona 30 kazak verir. Qoçu Həşim gecə yatdığı yerdə Səfəralının başının üstünü alır. Lakin son anda etdiyi hərəkətə peşman olur. O, Səfəralını öldürmür, çiynindən yaralayır. Beləliklə, dastanda Qoçu Həşim də mərd və qəhrəman bir şəxs kimi təsvir edilimşdir.

Əsas surətlərdən əlavə dastanda bir çox başqa qəhrəmanlar da vardır. Bunların içərisində Qaçaq Səfəralının övladları **Alı, Qurbanalı, Bayramalı, Həsənalı, Ataş, İbrahim, dəstə üzvlərindən Qoçu Məmməd, Ləzgi Əhməd, Div Salman, Qurd Həsən, Pələng Səməd, Keçəl Murad, Qanlı Abbas, Cinni Yəhya** və başqalarını göstərmək olar. Dastanda ayrı-ayrılıqda onların hər biri haqqında, onların qəhrəmanlığı haqqında epizodik söhbət də açılır.

«Qaçaq Səfəralı» dastanı original toponimlərlərlə də zəngindir. Dastan sırf türk mənşəli toponimlərlə – oykonim, oronim, hidronim, antroponim, etnonim, zoonim, kosmonimlərlə zəngindir. Qaçaq Səfonun məskəni qışda Pir kahası, Yazda Dərə Yurd kahası, yayda isə Göy dağdır. Kəngərli dərəsi, Daş körpü, Murad təpəsi, Qızıl təpə, Sarı yer, Təndirri, Tikanlı, Şahbulağı, Almalı, Dibəyli, Qısır, Arxaşan, Dəvəgözü, Soğanlı, Vers dağı, Keyti, Kotan təpə, Dəlik təpə, Qumlaq, Ağ yoxuş, Sarı bulaq, Ala göllər, Zalxa gölü, Qurbağalı göl, Pristavın gölü, Səfo kahası, Təmraz kahası, Göyərçinli kaha, Burcalı kahası, Qaz kahası, Harsın kahası, Dəliydaş kahası, Südlü bulaq, Am bulaq, Ağ bulaq, Ağ su, Alı bulağı və yüzlərlə dağ, dərə, qaya, çay, meşə, kövşən, biçənək, kaha, yurd yerləri ulu babalarımızın 1988-ci ilə kimi bizə miras qoyub gəldikləri qiyməti olmayan xəzinə, dəfinə idi.

Hazırda Qərbi Azərbaycanda – Ermənistanda nə azərbaycanlı var, nə azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşamış olduğu kənd, məskən, nə də həmin yaşamış bölgələrindən hər birinin çox-çox qədimdən bəri daşıdığı türk mənşəli adı. Millətimiz kimi, toponimlərimiz də bütövlükdə erməni faciələrinin qurbanı oldu. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda həmin toponimlər elə həkk olunmuşdur ki, neçə yüz illər keçsə belə, erməni millətçiləri daşnakları bu adları tamam silə bilməyəcəklər. Həmin toponimlər ömründə erməni yamağı götürməz.

«Qaçaq Səfo» dastanında verilən insan adlarının zənginliyi onu göstərir ki, Səfonun ətrafında xeyli sayda elin igid oğulları cəm olmuşdur.

Bayramalı, Qurbanalı,həm Alı,
Hazır olun, Zəngəzura gedirəm.
İndi yol gözləyir can Məmmədalı,
Hazır olun, Zəngəzura gedirəm.

Həsənalı nərə çəkəndə hərdən,
Ləzgi Əhməd dağı tərpədər yerdən.

Ağaclarda turac, sərçələr çoxdu,
Həddi nədi çıxa qaça, İsmayıl.

Səfo deyər, qoçaqlar tez düşün yola.

Dərələyəz qaçaq dastanlarından danışarkən **Qaçaq Süleyman** haqqındakı qəhrəmanlıq süjetlərini və el nəğmələrini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dərələyəz folklorunun fədakar toplayıcısı, tədqiqatçısı və qoruyucusu Həsən Mirzəyev 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi «Dərələyəz folkloru» kitabına(8)Qaçaq Süleyman haqqında süjetləri və aşıq nəğmələrini daxil etmişdir. H. Mirzəyev Qaçaq Süleyman haqqında aşağıdakı şəkildə arayış verir: «1880-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Qaraqaya kəndində anadan olan Süleyman Məmməd oğlu ailə-məişət zəminində baş verən bir münaqişə nəticəində qaçaq düşmüşdür. Başına dəstə toplayıb dağlara çəkilən Qaçaq Süleymanı uzun illər həbs etmək və öldürmək mümkün olmur. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı cəbhəsində döyüşən Rusiya ordularına silah və ərzaq daşıyan araba karvanlarına basqınlar edən və əhalidən araba, at, ərzaq toplanılmasına əngəllər törədən qaçaq dəstəsini açıq döyüşdə məhv edə bilməyən hökümət məmurları dəstənin içinə öz adamlarını yerləşdirmək və qaçaqların etibarını qazanmış insanları ələ almaqla onları məhv etməyə girişirlər. Qaçaq Süleymanı da 1916-cı ildə Çivəli dəllək Səfəralının əliylə Danzikin yaxınlığındakı Zərdə dərədə (indiki Şərur rayonu ərazisində) öldürürlər» (8,s.495).

Qaçaq Süleyman haqqındakı süjetlərdə və nəğmələrdə onun qəhrəmanlığından, mərdliyindən söhbət açılır. Bu süjetlərin dastanlaşması, rəvayətləşməsi prosesi tam başa çatmadığından onlar natamam təsir bağışlayır. Belə bir fikir də mövcuddur ki, guya Qaçaq Süleyman haqqında bitkin bir dastan olmuş, sonradan bu dastan itmişdir.

Qaçaq Süleymanın bir xalq qəhrəmanı olaraq bədii obrazı aşağıdakı el nəğməsində parlaq cizgilərlə əks olunmuşdur:

Yorğanı adyaldı, döşəyi həsir,
Adı çəkiləndə pristav əsir,

Nəçəlniklər yazır, divan iş kəsir,
Dillərdə əzbərdi Qaçaq Süleyman,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Anası özündən qoçaq Süleyman.

O, ata minəndə rus dedi nazat,
Nəbitək ona da yaraşır Bozat,
İşlərin mayası binamaz Hürzat,
Dillərdə əzbərdi Qaçaq Süleyman,
Anası özündən qoçaq Süleyman.

Beşaçılan tüfəngi mıxdan endirdi,
Endiribən sinə üstə mindirdi,
Yeddi gündə on beş düşmən öldürdü,
İgidlikdə təkdi Qaçaq Süleyman,
Anası özündən qoçaq Süleyman(8,s. 496).

ƏDƏBİYYAT:

1. Koroğlu nəvələri / Nəşrə hazırlayan R.Rüstəmzadə . Bakı: ...... 1985,.....
2.Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cilddə, II c., Bakı: Elm, 2006, 647s.
3.Корёглы Х. Г. Набиев А. Азербайджанский героический епос. Баку, 1986.
4.Qaçaq Səfo / Toplayıb tərtib edəni Alı Alıyev. Bakı: Adiloğlu, 2001, 201 s.
5.Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.
6.İsmayılov H. Göyçə aşıq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002, 404 s.
7.Abbasov E.H. «Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsində tarixi və dini ünsürlər /«Ortaq Türk keçmişindən ortaq Türk gələcəyinə» II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2004, s.
8. Dərələyəz folkloru /Toplayanı və tərtib edəni H. Mirzəyev. Bakı: Elm, 2006, 768 s.
9. Mirzəyev H. «Dərələyəz folkloru» VIII jild, Bakı, Nurlan, 2005.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT FOLKLORŞÜNASLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Fil.e.n. ***Almaz Həsənqızı***
Azərbaycan

Azərbaycanın öz istiqlaliyyətini bərpa etməsi ədəbi-mədəni irsimizin yenidən, milli mənafelər baxımından nəzərdən keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı və yetmiş ildən artıq sovet ideoloji sisteminin birbaşa müdaxiləsi, həmçinin kommunist partiyasının tələbləri fonunda ciddi senzuraya məruz qalan mənəvi irsin tamamilə fərqli mövqedən araşdırılması zərurəti meydana çıxdı. Bu cəhətdən ən çox basqılara məruz qalan mühacirət ədəbiyyatının və onun ayrılmaz qolu olan folklorşünaslığın tədqiqi zamanın tələblərindən birinə çevrildi.

Məlumdur ki, Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı XX yüzilin son illərinə qədər tədqiqatlardan kənarda qalmış, onun yaradıcıları – Əhməd Cəfəroğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Hüseyn Baykara, Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı), Almas İldırım, Səlim Rəfiq, Əbdülvahab Yurdsevər, Kərim Odər, Kərim Yaycılı, Nəbi Turablı, Yunus Lənkəranlı və başqalarının nəinki araşdırmalarını öyrənmək, hətta çox vaxt adlarını belə dilə gətirmək yasaq olunmuş, yalnız nadir hallarda onlardan bəhs edilmişsə də, həmin şəxsiyyətlər ya təhqir olunmuş, ya da yanlış təbliğə məruz qalmışlar. Bu yanaşmanın da bir sıra səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl, mühacirətdə yaşayıb-yaradan insanlar vətəndən uzaq olsalar da, azad, hər cür mənəvi basqıdan kənar bir mühitdə fəaliyyət göstərirdilər ki, bu da tədqiqatların mahiyyətinə, istiqamətinə və metodologiyasına ciddi şəkildə təsir göstərirdi. Digər tərəfdən, mühacirət folklorşünaslığı xalqın söz sərvətini dünya ədəbiyyatı, eləcə də mənşəyinin söykəndiyi türk ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirməyə çalışırdı. Bu da rus şovinist təbliğatının maraqları ilə uyğunlaşmırdı.

Yalnız Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Sovetlər Birliyindəki senzura sistemi «kommunizm əxlaqı» adı altında milli sərvətlərin mümkün olduğu qədər öz mənafeləri istiqamətində saxtalaşdırmaq və ya tamamilə inkar etmək mövqeyi nümayiş etdirməkdə idi. Xalqların mənəvi sərvətlərinə qarşı belə münasibət mühacirətdə yaşayan ziyalıların ciddi narazılığına, bir çox hallarda onların kəskin etiraz səslərinin ucalmasına səbəb olmuşdur. Professor Əhməd Cəfəroğlunun 1971-ci ildə Münhendə Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu tərəfindən nəşr edilən «Dərgi»də işıq üzü görən «Sovetlər Birliyi türkoloji araşdırmalarında rus kültür üstünlüyü davası» adlı irihəcmli məqaləsi bu ideoloji təzyiqlərə qarşı mühacirət elmi-nəzəri fikrinin münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir(6).

Alim sovet ölkəsi içərisindəki türk xalqlarının mənəvi sərvətlərinin yanlış tədqiq və təbliğinə qarşı çıxmış, bu cür yanaşma tərzinin Bartold, Radlov, Samoyloviç kimi əvvəlki rus türkoloqlarının zəhmətinə də kölgə saldığını və yolverilməz olduğunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırmışdır. Əhməd Cəfəroğlu hətta bəzi «parti disiplini» əsiri olan türk tədqiqatçılarının da nəzəri irsin araşdırılmasında tarixi təhrif yolunu tutmasını kəskin tənqid etmişdir: «... keçən ilki bir millətlərarası türkoloji konqresində rastlaşdığım bir qırğız bilgini qırğız türklərindən bəhs edilərkən, qayət küstahca, «əlli il öncəsi məni ilgiləndirməz» deyərəkdən toplantıdakı bilginləri şaşırtmışdı. Demək ki, parti disiplini əsiri bu kommunist türkoloq milli varlığının millətlərarası simvolu bulunan «Manas» dastanını dəxi inkar etməkdən zövq duymuşdur. Oysa gerçək rus türkoloqları «Manas» dastanını dünya ədəbiyyatının ən mükəmməl təfəkkür ünsürü olaraq tanıtmaqda israr etməkdədirlər» (6 , s.32).

Bu məqaləsində Ə.Cəfəroğlu həmçinin rus ədəbiyyatının qədim nümunəsi olan «İqor polku haqqında dastan»ın da tədqiqində yol verilən nöqsanlara diqqət yetirmiş, qıpçaq türkləri ilə rusların arasında baş verən savaşlara həsr olunmuş bu dastanın şovinist ruhda araşdırılmasının, gerçəklərin təhrifinin yalnız elmə ztyan gətirəcəyini qeyd etmişdir. Məqalənin əhəmiyyətini nəzərə alan «Azərbaycan» (Ankara) dərgisi 1974-cü ildə onu yenidən nəşr etdirmişdir ki, bu da sovet Azərbaycanında kəskin əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, «Kommunist» qəzetinin 1974-cü il 20 mart tarixli sayında F.Köçərlinin «Böhtançıya cavab»(16), 24 mart sayında çap olunan İ.Kərimovun «Agent kafedra arxasında» (15) adlı məqalələri Əhməd Cəfəroğlunun «ifşa»sına həsr edilmişdir (Ətraflı bax: 13).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Lakin Əhməd Cəfəroğlu «Türk dili tarixi» monumental əsərində qıpçaq türklərinin ləhcə xüsusiyyətlərinin şərhi zamanı yenidən «İqor polku haqqında dastan»la bağlı həqiqəti üzə çıxaran çox maraqlı arqumetlər irəli sürmüşdür(11).

Türk xalqlarının alp-ərənlik tarixini özündə əks etdirən ən qədim söz incisi «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu sovet ideoloji sistemi tərəfindən yasaq edilərkən mühacirət folklorşünasları bu dastanla bağlı daha çox tədqiqatlar aparmış, kəskin münasibətlərini ifadə etmişlər. Məhz həmin dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin «Dədə Qorqud dastanları»(20), «Dədə Qorqud oğuznamələri» (21), M.B.Məmmədzadə «Dədə Qorqud»(18) məqalələrində, Ə.Cəfəroğlu «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri»(5) əsərində bu problemlə bağlı münasibətlərini ifadə etmişlər (Ətraflı bax:12).

Bundan başqa, «Qaçaq Nəbi» dastanının senzura tərəfindən ixtisar edilmiş bəzi parçalarını Əhməd Cəfəroğlü «Azəri xalq ədəbiyyatında «Qaçaq Nəbi» dastanı»(2), H. Baykara «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» (1) əsərində, N.Keykurun(14), N.Turablı(25), Y.Lənkəranlı(17) eyni adlı məqalələrində nəşr etdirmiş, öz tədqiqatlarında belə münasibətin dözülməzliyinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Ə.Cəfəroğlu «Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərində «Cavad xan» dastanınını mövcudluğu ilə bağlı ehtimallar irəli sürmüş(3), S.Sənan «Azərbaycan saz şairləri»(22), Mehmet Şakir «Aşıq Qurbanın üç mənzuməsi» (24) məqalələrində «Aşıq Qərib» dastanından dinlə bağlı parçaların çıxarılmasına etiraz etmişdir. Bu faktların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür.

Mühacirət folklorşünaslığı bir çox hallarda xalq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılmasına özlərinin azadlıq ideallarının həyata keçməsinin tərkib hissəsi kimi xüsusi həssaslıqla yanaşmış, folklor materiallarının toplanması, nəşri və təbliğinin, daha doğrusu, milli-mənəvi sərvətin öyrənilməsinin vacibliyinə diqqət yetirmişlər. Məhz buna görə də folklor materiallarının araşdırılması mühacirətdə iki istiqamətdə aparılmışdır:

1. Ədəbi-nəzəri;
2. İctimai-siyasi (23; 12).

Mühacirətdəki ziyalılar əsasən azadlıq, əsarətə barışmazlıq ruhunda olan, xalqın qəhrəman keçmişini əks etdirən folklor nümunlərini, yəni daha çox dastanlar, bayatılar, atalar sözlərini, ayrı-ayrı aşıqların həyatı və yaradıcılığını araşdırmaya cəlb etmişlər. Bir çox hallarda isə folklor nümunələri ilə bağlı müxtəlif problemlər mühacirətdə sovet folklorşünaslığından daha əvvəl qaldırılmış, maraqlı və maraqlı olduğu qədər elmi həllini tapmışdır.

Mühacirət folklorşünasları xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və nəşri sahəsində də çox məhsuldar fəaliyyət göstərmişlər.Onlardan yalnız Əhməd Cəfəroğlunun 1940-1951-ci illlərdə Türkiyənin qarış-qıarış gəzərək topladığı zəngin irsi nəzərə alsaq, bu materiallar silsilə kitablar şəklində işıq üzü görmüşdür(4; 7; 8; 9; 10). Onların da mühüm bir qismi azərbaycanlıların kompakt yaşadığı ərazilərdən toplandığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» dərsliyində doğru olaraq yazır ki: «Bu gün ədəbiyyatımızın yeni istiqamətdə, bütün genişliyi və zəngin janr tərkibi ilə araşdırılmasına və tədrisinə ehtiyac var. Bir çox məsələləri tədqiqata cəlb etmək, araşdırmalardan kənarda qalmış janrlardan söhbət açmaq, xalq ədəbiyyatını dövrləşdirmək, bir sıra janrların təsnifini dürüstləşdirmək və ümumilikdə xalq ədəbiyyatımızın ilkin müxtəsər tarixini yaratmağa ehtiyac duyulur» (19, səh. 17-18).

Azərbaycan folklorşünaslığının tam mənzərəsini əks etdirmək baxımından mühacirətdəki araşdırmaların, həmçinin toplanan materialların öyrənilməsi, vətənimizdə nəşri də mühüm əhəmiyyət malikdir.

QAYNAQLAR

1.Baykara Hüseyn.Azerbaycan istiqlal mücadilesi tarihi, İstanbul,1975

2.Jaferoğlu Ahmet. Azeri Halk Edebiyatında "Kaçak Nebi" destanı, **Azeri Türk** (İstanbul), № 13 (1928), s.3-5, №14 (1928), s. 9-10, №17 (1928), s. 7-9.

3.Jaferoğlu Ahmet. Azeri Edebiyatında İstiklal Müjadelesi, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1932. 44 s.

4.Jaferoğlu Ahmet. Anadolu ağızlarından toplamalar, İstanbul, Bürhaneddin Basımevi, 1943, 272 s.

5. Jaferoğlu Ahmet. Azerbayjan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara, Yeni Jezaevi matbaası, 1953, 26 s.

6. Jaferoğlu Ahmet. Sovyetler birligi Türkolocisi araştırmalarındakı rus kültür üstünlügü

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

davası, **Dergi** (Münih), 1971, sayı 66, s.22-34.
7.Jaferoğlu Ahmet. Kuzeydoğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1994, 356 s.
8.Jaferoğlu Ahmet. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1995, 319s.
9. Jaferoğlu Ahmet. Anadolu İlleri ağızlarından derlemeler, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1995, 288 s.
10.Jaferoğlu Ahmet. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1995, 296 s.
11.Jaferoğlu Ahmet. Türk dili tarihi, İstanbul, Enderun kitab evi, 2000
12. Həsənqızı Almaz. Azərbayjan mühajirət folklorşünaslığında dastançılıq məsələəlri, Bakı, Azərnəşr, 2002, 124 səh.
13.Həsənqızı Almaz. İki dastan, Bakı, Azərnəşr, 2006, 120 səh. 14.Keykurun Naki. Kaçak Nebi, **Azerbayjan**(Ankara), 1960, yıl 8, sayı 12, s.11-12
15.Kərimov İ. Agent kafedra arxasında, «**Kommunist**» qəzeti, 24mart 1974, №71(15591)
16. Köçərli Firudin. Böhtançıya javab, «**Kommunist**» qəzeti**,** 20 mart 1974,№ 66 (15586)
17. Lengeranlı Yunus. Kaçak Nebi. **Azerbayjan** (Ankara), 1981, yıl 30, sayı 236, s.13-14.
18. Mehmetzade Murza Bala. Dede Korkut, **Kafkasya** (Münih), 1952, №8, s.10-12.
19.Nəbiyev Azad. Azərbayjan xalq ədəbiyyatı, I, Bakı, Turan, 2002, 678 səh.
20. Resulzade M.E. Dede Korkut destanları, **"Azerbayjan"** (Ankara), 1952, yıl 1, sayı 6, s. 7-9.
21. Resulzade M.E. Dede Korkut Oğuznameleri, **Azerbayjan** (Ankara), 1953, yıl 2, sayı 7(9), s. 12-14.
22. Sanan Sadık M. Azerbayjan Saz Şairleri, **Azerbayjan Yurt Bilgisi** (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 2, s.55-59.
23.Sultanlı Vaqif. Azərbayjan mühajirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvannəşr, 1998, 198 səh.
24. Şakir Mehmet. Aşık Kurbaninin üç manzumesi, **Azerbayjan Yurt Bilgisi** (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 4-5, s.167-169.
25. Turaplı Nebi. Kaçak Nebi, **Müjahit** (Ankara), 1960, yıl 6, sayı 31-32,s.14-16

The mainstreams of Azerbaijanian immigration folklore studies

The immigration folklore studies have looked at the folklore samples as a way to realize their freedom ideals. That is the reason why the folklore materials are examined in two directions:

1. literary-theoretical direction
2. political-public direction

Mainly the samples reflecting the heroic history of the nation and his struggle for the independence were gathered, investigated and published.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

АРХАИЧНЫЕ ФОРМЫ ФОЛЬКЛОРА В ХРОНОТОПЕ БАЛКАРСКОЙ ПРОЗЫ КОНЦА XX ВЕКА

Д.ф.н., проф. А.М. Казиева
Россия

Романы балкарских прозаиков, увидевшие свет в промежутке между 80-ми и 90-ми годами окончательно означали, помимо всего прочего и вступление национальной прозы на новую стадию развития. Тенденции, заложенные в произведениях авторов новой волны, получили свое развернутое воплощение в крупной прозаической форме, вплотную подведя национальную прозу к той границе, за которой начиналась ее истинное своеобразие и национальное существование. Это был тот путь, когда полная и неограниченная зависимость от «литературной моды» СССР сменилась осознанием своего национального начала, и в общем совпала с тенденциями большой советской многонациональной литературы, в которой начался процесс обратного влияния – новописьменных и национальных литератур на русскоязычную.

Теперь можно было говорить не о стилизации и стереотипном употреблении национальных и псевдонациональных литературных штампов, а об органичном вхождении прозы Северного Кавказа в качестве равного компонента в семью других литератур страны. Думается, что именно такие произведения, как «Жернова» И.Машбаша, «Мост Сират» А.Теппеева, «Большая медведица», «Белое платье» З.Толгурова позволили, наконец, национальным прозаикам выйти за пределы традиционного и узкого стиля, ограниченного набора тем и сюжетов и – что особенно важно – пользоваться находками русской литературы не как обязательными клише, но творчески и осознано. Эта была та стадия развития национальной литературы, характеристику которой дали многие ученые, Когда национальную специфику литературы стремятся ограничить каким-нибудь одним стилем, восходящим, как правило, к седой старине, когда против национального нигилизма борются оружием национального традиционализма, то объективно национальное может превратиться в средство разобщения, в перегородку между культурами разных народов. На самом же деле происходит взаимное обогащение советских литератур, расширение их эстетических горизонтов. Это вызвано ростом национального самосознания народов, их сближением между собой, новым единством исторических путей, судеб и устремлений, на основе которого прочно зиждутся идеалы народов. Эстетический идеал вбирает в себя многообразие народной жизни, национальных характеров, специфики художественной образности, стилей, трансформируя все это в сложное единство, обладающее множеством национальных граней, яркостью и неповторимостью красок». [1:180]

Новый виток развития национального эстетического сознания связан, прежде всего, с углубляющимся его кризисом в условиях нового окружения. В современном мире само понятие национального и, соответственно, фольклорного настолько размыто, что во многих случаях закономерным выглядит вопрос – насколько национальны современные прозаики -представители новописьменных литератур.

Возникает интересное положение, когда именно те авторы, чье творчество как бы «опережает» в своем развитии средний уровень, чье творчество можно увереннее увязать с общемировыми литературными тенденциями, более четко могут быть идентифицированы с тем или иным национальным колоритом, относительно четко увязаны с определенной культурной средой. Говоря о национальной прозе, мы должны констатировать, что та составляющая, которую мы обычно и относим к «национальной» узнаваемо присутствует у авторов младшего поколения, причем более всего – на образном уровне: «Мощный порывистый ветер с низины не унимался вот уже третий день. Высвобождаясь из глубины ущелья, он широко расстилался над самой землею и, чуть помедлив перед атакой, с воем врывался в пустые глазницы окон полуразвалившейся мечети, где, обшарив все щели каменной кладки, задыхался, не в силах найти выхода. Возникающие в разных местах смерчи поднимали в воздух тучи беловатой пыли, слизанной со стен здания мечети и желтых шероховатых камней ущелья, кое-где им удавалось вырвать и камень с осыпающегося фундамента и, казалось, ярость этого ветра неисчерпаема.

Разрушить старую мечеть оказалось непросто. Но даже после того, как Чиппо удалось выворотить из стены и столкнуть вниз огромные отесанные под кладку фундамента камни, дело не продвинулось. Главной задачей было погрузить их на воловью арбу и отвезти к месту, где собирались построить школу. …

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

А ветер, позабыв свое привычное направление вдоль по течению реки, понесся в обратную сторону, смущая жителей аула Кургак невыносимым воем и стоном. «Дурная примета, – говорили в ауле, – это души умерших оплакивают мечеть». [5:3]

Как мы можем видеть, вступление романа З.Толгурова полностью базируется на сугубо фольклорных архетипах, буквально дублирует их и интегрирует в современную повествовательную ткань.

И, начиная с конца 80-х, и позже, вплоть до нашего времени, горская проза, в частности, роман, пошли по перспективнейшему пути развития – по крайней мере, у лучших представителей Национальной литературы. Конечно, стремление насытить прозаический текст узнаваемыми деталями, относящимися к традиционно национальному бытийному окружению, имеет место у всех балкарских авторов. В ряде случаев это обуславливает реальное национальное качество – тем более, если фольклорные элементы, устойчивые национальные символы сопряжены с новыми, оригинальными трактовками окружающего мира или внутреннего «я» автора: «Крым, зажурившись, вытянул перед собой руки и замер. Его тотчас же окружила тишина, прохладный ветерок, игриво мотающийся по закоулкам, затих, исчезли возня т азартные крики ребятни, игравшей в альчики неподалеку. Ощущая ладонями тепло лучей солнца, Крым задумался о сокровенном. Вообще, надо сказать, Крым – паренек любознательный и очень любит мечтать. Порою ему бывает даже скучно играть с мальчишками, бегать с ними на речку, потому что он знает то, что дано не всякому там уличному задире. Он должен увидеть Золотую чашу, которую Судьба дарует не каждому, испить из нее чистейшей родниковой воды. Правда, он еще не знает, кто именно подаст ему эту самую Золотую чашу. «Ее протягивает Судьба, – говорила бабушка Геля, а она никогда ничего не выдумывает и не обманывает. – Золотая чаша, – говорит Геля, – это Надежда, которую человек не должен терять, как бы тяжело ему не было, тогда Судьба вознаграждает этого человека – дает ему утолить долгую и мучительную жажду из Золотой чаши». [5: 4-5]

И это направление развития стало генеральной линией эволюции национальной прозы, как наиболее соответствующее требованиям современности и, в то же время, связанное с национальным сознанием и мировосприятием. Это было направление, ориентированное на создание сложных произведений, характеризующихся, прежде всего, своеобразным синтезом национальных форм художественного восприятия, мышления с образными рядами общечеловеческого, общекультурного плана:

– Видишь ли, Эккяй, - Каспот медленно подбирал слова. – Там, где нет справедливости, равенства, уповать на одну совесть, человечность – значит обманывать себя. Овца – самое спокойное, мирное животное. Но как легко справляется с ней волк.

– А ты хочешь, чтобы и у овцы были такие же зубы, как у волка. Но тогда в мире будет вечная грызня.

– Значит тебя устраивает, что волки постоянно режут овец, – сказал он.

– Аллах создал природу именно такой. Овцам – трава, волкам – мясо. Если овца не захочет травы, а захочет мяса, она превратится в хищника. По-твоему это хорошо? Покой на земле будет тогда, когда слабый смирится со своей слабостью, а сильный будет пользоваться своей силой. Таков вечный закон природы, а люди дерутся между собой оттого, что не понимают законов природы. – Голос девушки потерял нежность, в нем появились жесткие нотки». [6: 100]

Часто тексты подобного рода базируются на фактическом отрицании эстетических стандартов предыдущей культурной традиции, иногда даже в открыто продекларированной форме: «Марков нервничал, что-то не сходилось: по диалектическим законам природы все должно было получиться наоборот.

Марков больше не слушал Чиппо. Действительно, лошадь есть лошадь – хорошая, плохая ли, пускай говорят, какое ему дело до обыкновенного животного? Но, признаться, мысли об этом животном становились уж слишком навязчивы. Или он сошел с ума: стал верить слухам, бытующим в этих местах? И почему люди говорят о каких-то столетних родовых корнях этого коня, когда сами родились не далее как вчера, благодаря революции? Марков глянул на Чиппо, как на новорожденного. «Как они смеют почтительно говорить о прошлом, позабыв о своей матери – советской власти, - с возмущением подумал Марков, пройдясь по комнате, - да еще и речь о животном – пятьсот, тысяча лет! Да у них, я смотрю, опасные амбиции, - не ожидал, не ожидал, не собираются они признаваться, что это именно советская власть раскачивала колыбель, в которой они покоились несмышлеными. Бесхвостые ящерицы … Они не могут понять, что они только начали вылупляться, лишь носы показались из треснувших яиц. Не то, что не могут – не хотят. А это не так уж просто. С этим надо бороться, это надо вырезать, вырвать с корнем. Но как? Все, что от него зависело, он сделал, и что толку? Сознание не висит, словно женская коса; было бы так, Марков живо подрезал бы ее. Знать бы где, в каком месте у человека прячется сознание –

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

оно заключено не только в сердце или мозгу, – но где же тогда? В семи изгибах шумного Черека? В Алакезе? Этого не узнаешь, – размышлял Марков, присев на табуретку». [5: 256-257]

Выйдя из-под давления официальной идеологии государства, северокавказская проза естественно пришла к реализации своих национальных эстетических ресурсов уже в форме развернутых архетипических систем, показывающих нам этническое не на уровне образности или объектного окружения действующего героя, а скорее на уровне аперцептивном, когда сам тип мировосприятия ярко свидетельствует о национальной специфике художественного мышления автора: «После сказок матери ему во сне часто являлись нарты на белых лошадях, белый марал, прилетал огромный белый орел. Но Азретали не успевал сесть на крыло белого орла, оседлать белую лошадь, коснуться шеи белого марала, - они исчезали, наполняя его сердце смутной печалью. … Он и наяву думал об этой зеленой поляне и мечтал отыскать ее, никому не раскрывая своей тайны. Оседлает белую лошадь, которую поймает там, и сам станет нартом… А целебное молоко белого марала будет отдавать больным…». [7: 328]

Логическим итогом этого процесса стало появление произведений совершенно особого типа, характеризующихся наличием непривычных для русского читателя структурных инноваций.

В подобных случаях мы можем говорить не о буквальном внедрении фольклорных элементов в прозу. Проблема эта гораздо шире, и заключается она в расширении изобразительных и гносеологических возможностей художественного текста.

В эволюционном смысле можно констатировать, что горская проза начала выходить на новый качественный уровень развития. В смысле образного воплощения авторского замысла произведения данного типа отмечены не только присутствием ярко индивидуальных, можно сказать – уникальных образов, свойственных конкретному автору и никому больше. Все чаще и чаще в повествовательную стихию прорываются конкретные детали национального мира, национального мировосприятия, все чаще объекты традиционного происхождения становятся выразителями эстетических переживаний автора: «Поверить тому, что говорят об Эккяй, значило бы разочароваться в ней, но Каспот был не из таких. Для него не было более красивой и умной девушки, чем Эккяй. Правда, многие аульчане пытались внушить Каспоту, то, во что поверили сами. «Не боязно тебе, Каспот, быть женихом девушки, с которой дружен белый джинн?» - говорили ему. Однажды на нагыше (место, где собираются старейшины аула – А.К.) Шамгун сказал: «Напрасно ты, парень, храбришься. С белым джинном шутки плохи. Ты даже не узнаешь, чей кол проломит твой затылок. Бессилие и злость станут твоими спутниками, и от девушки поневоле откажешься. Пусть меня поразит Тейри, если я говорю неправду». [6: 96]

Детальный анализ механизмов этого явления весьма сложен, но, в общем и целом мы можем, скорее всего, утверждать, что подобная структура восприятия, фиксации и обработки эстетической информации больше всего соответствует специфике национального общественно-культурного сознания, реализующего свои возможности в условиях урбанизированного окружения.

Даже поверхностный обзор современной национальной прозы говорит нам о том, что интерес к сугубо социальным темам исчерпался, мифологема – причем мифологема аутентичная, национальная стала характерной чертой современного балкарского романа, она обыгрываются даже в текстах, посвященных темам изначально идеологическим и как бы не требующим какого-либо использования фольклорных архетипов.

– Добрый день, девушки, - сказал Каншау, с трудом уняв волнение, уж не жажда ли пригнала вас сюда?

Нальбике ясно поняла, о чем спросил джигит. Это был жаз тил – весенний язык, тайный говор влюбленных. И ответила на том же языке.

Нальбике:

– Давно мы не пили чистой воды, - и этим открыла свою тоску. – А вода, что может утолить нас… течет с гор.

Каншау:

– Счастлив родник, если сумеет утолить чью-то жажду.

Нальбике:

– Но ведь мы не ангелы, чтобы знать тайну родника, - родник то бурлит, то замирает, а то и вовсе уходит в землю.

Каншау:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

– Он так чист и прозрачен. Стоит лишь заглянуть в его глубину. Если же … если же эмегены не выпьют его и не осушат до дна… [4: 110-111].

На наш взгляд, в подобных случаях мы имеем дело с совершенно определенным явлением. Логичным выглядит предположение, что авторов привлекает не столько необычность или даже некоторая эпатажность образов такого характера, а скорее их способность воздействовать на читателя. Непривычность отражаемого в тексте объекта способствует остроте и свежести его восприятия, и в этом смысле они являются элементами, в которых реализуется индивидуальный стиль автора, так как проявления личной манеры прозаического изложения здесь тесно связаны именно с отбором самих объектов изображения.

Дальнейшее развитие этой тенденции неизбежно приводит к появлению в национальной прозе произведений, в которых авторские свобода и индивидуальность проявляются уже на стадии формирования собственно идеологемы, т.е. автор, используя в произведении достаточно традиционные системы образов – в номинативном смысле – в смысле их текстового воплощения может представлять абсолютно непривычные для читателя сочетания: «Далеко запустив свои корни, - вздохнул Казак, – ты сохранил здесь почву от напора воды и ветра, в теперь твое трухлявое дупло заполнили камнями, даже ты с трудом вбираешь в себя влагу, гибнут ветви твои, много у тебя болячек, отметин от топора и ножа… Такова жизнь. Деревья, которым ты помог укорениться, перешептываются, видя лишь обугленные ветви да трухлявое дупло. Рядом с тобой они еще больше чувствуют себя зелеными стройными красавицами. Но что же, законы жизни не изменишь. Потерпи, немного осталось, дорогой мой друг. Все есть в этом мире: гордость и несчастье, дурное и мудрое, сильное и слабое – всего вдоволь. Но всегда судьба беспощадна к тем, кто лучше других, к тому, что нам всего более необходимо и дорого». [6: 158].

В конечном итоге мы имеем дело с процессом расширения, как рамок индивидуальной творческой свободы автора, так и с проявлением форм национального эстетического, художественного мышления на новом уровне. Действительно, пытаясь проследить эту линию развития на примере национальной прозы, мы неизбежно придем к выводу, что наиболее четко проявленные феномены личной творческой свободы истоком своим имеют именно интерес к ранее не использовавшимся в качестве эстетических объектов (в советский период):

– Выходит, золото взял этот русский солдат? – спросила Халимат заискивающе, как бы боясь спугнуть едва затеплившуюся надежду.

– О каком русском ты говоришь?

– Который Крыма с собой забрал.

– Никакого русского я не знаю. Говорю же тебе, государство забрало.

– Ты, бедолага, кого называешь государством?

– Посмотрите на эту дуру! Говорят тебе, что ты Хаббла, обижаешься. Лишь она живет, не ведая и не понимая, что такое государство. …

Государство – не человек, – отрезала она, наконец.

– А что же это?

Айшат раскинула руки, как будто собиралась обхватить что-то большое, но поолчала, словно не знала, что сказать.

– Оно велико, как Аллах, - сказала она, наконец.

– Замолчи, не гневи Аллаха, и так мы у края пропасти! – воскликнула Халимат. Айшат засмеялась, обнажив свои безобразно желтые зубы, казавшимися огромными из-за больных, стертых десен. В этот миг она действительно была сумасшедшей.

– Не Аллах довел нас до этого, вот это государство, о котором я говорю, и погубило нас, – сказала Айшат, перестав смеяться. – Аллах един и живет на седьмом небе. А государство и день, и ночь у нас в доме. Как домовой. Что бы ты ни делал – все видит, все знает.

– Бедная ты моя, шайтан овладел твоей душой, – сказала Халимат, чувствуя, как ком горечи вновь подкатывает к горлу.

– Нет, нет! Какой шайтан? Прочел молитву – и он, несчастный, исчез. А государство – оно везде – на кровати, под кроватью, может тяжелой глыбой навалиться на грудь и лишить тебя дыхания.

– Но как же тебе удалось сохранить жизнь, несчастная моя сестра? – спросила Халимат. ….

– Оно оставляло меня в покое, когда я поступалась частичкой своей веры. Но требовало поступаться слишком часто, пока не отняло ее у меня всю без остатка… Оно отняло у меня веру и взамен оставило мне мою никчемную жизнь». [5: 266-267].

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Фактически, в применении к интересующему нас вопросу, можно утверждать, что сам факт обращения авторов к фольклорным архетипам и образным комплексам является одним из базовых принципов фольклорной эстетики вообще. Он свидетельствует о том, что национальная проза, национальное художественное мышление естественно и не ограниченно какими-то идеологическими рамками. Иначе говоря, несколько десятилетий развития национальной литературы в качестве новописьменной характеризовалось своеобразным «избеганием» в употреблении элементов этого происхождения в текстах. Исключения относились к проявлениям природной одаренности авторов, но на уровне тенденции, постоянно присутствующего явления, не наблюдались.

Истоки этого процесса, в случаях отсутствия внешнего влияния – в фольклоре. Создание исторических песен, отказ от логических конструкций, панхроничных и внепространственных произведений в словесном творчестве уже знаменует взрыв изолированного мира полумифического сознания. Не вдаваясь в теоретические споры о сформированности-отсутствии жанровой парадигмы исторических песен [2: 64-67], отметим принципиальное для нас наличие в текстах исторических песен реальной хронологической протяженности, выражаемой чаще всего в рациональной локализации сюжетного времени с четко выявленной общественно-исторической, а иногда – и пространственной атрибутикой: «…сюжет исторических песен разомкнут, и эта разомкнутость позволяет воспринимать содержание произведений как звено в реально протекающем историческом процессе. Художественно осмысленный факт создатели песни «включают» как эпизод в систему общественных отношений, событий политической и военной истории своего времени» [3: 54].

Переход от сугубо иллюзорных хронотопических объемов архаичных форм фольклора к приближенным к реальности неизбежно требовал создания соответствующих образных рядов. Иначе говоря, преобразование, эволюция устойчивых форм в устном народном творчестве столь же естественный процесс, как и в авторской литературе – во всяком случае, до определенного порога.

Сравнивая же образные системы фольклора и современной национальной прозы на современном этапе ее развития, мы можем заметить, что, как правило, использование фольклорных элементов приобретает совершенно новый вид. Реализуется это в виде изменения роли и содержательной нагрузки образа фольклорного типа. К примеру, очень отчетливо видно, что однозначно восходящий к эпическому, фольклорному образу эмегена Жельбыдыра З. Толгурова никоим образом не выполняет роль идеологическую, никак не претендует на качество признака национального в данном произведении. Зейтун Толгуров одним из первых в истории национальной художественной мысли стал использовать фольклорные образы для передачи оттенков и нюансов своих стратификационных устремлений. Иначе говоря – перед нами пример использования ресурсов национального способа познания мира, способа, свойственного носителям именно балкарского миропонимания и миросозерцания.

Надо сказать, что такой подход к использованию фольклорных элементов стал преобладать даже в произведениях явно выраженного социального плана, произведениях, посвященных рассмотрению тех или иных моментов эволюции идеологической среды, в которой пребывал или пребывает этнос.

Несмотря на явное преобладание роли идеологического идентификатора текста – как это было и на более ранних этапах развития национальной прозы – мы можем наблюдать новое качество фольклорных форм. Как мы помним, картины острейших социальных катаклизмов, трагические моменты истории балкарского народа – одни из самых распространенных в национальной литературе. Но теперь развитие их в творчестве национальных авторов пришло к тому этапу, когда уровень свободы их употребления уже свидетельствует о зрелости художественного мышления, о переходе эстетического сознания народа на ступень самостоятельного эволюционного развития. В частности, в романах З.Толгурова по большому счету сохранена – в определенной, разумеется, мере – сама форма традиционной подачи фольклорного героя.

Более архаичные фольклорные элементы остаются в границах замкнутого идеологизированного эстетического пространства – в худшем случае. Основной ценностной характеристикой их является демонстрация соответствия этики, философии, идеологии автора официальным позициям общества, и, конечно же – иллюстративность и доказательность национальной составляющей произведения.

К этому времени в произведениях балкарских прозаиков фольклорные элементы уже, собственно говоря, и не являются таковыми в буквальном смысле слова – по крайней мере, случаи прямого переноса готовых фольклорных формул в произведения крайне редки. Теперь, в полном соответствии с новыми задачами и требованиями эстетического сознания народа, речь могла идти только о создании сферы национальной духовности в романах – духовности, проявленной, прежде всего, в тех культурных и бытовых признаках, которые могут осмысляться не как самодовлеющие и изолированные обозначители

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

и знаки национальной принадлежности текста, но, прежде всего – как среда существования художественной мысли, получившей свою этническую окраску не по внешним признакам, а по сути.

Здесь вновь мы сталкиваемся с образом женской красоты, однако в эстетизация женского образа зачастую чисто зрительный прием, дающий читателю возможность более детализировано разглядеть визуальное представление, данное автором. Влияние фольклорного образа практически не угадывается, но ассоциативная апелляция к фольклорным образам женщин очевидна и неоспорима.

Может быть, именно подсознательное стремление полнее представить свой национальный мир, объясняет стабильное тяготение балкарских прозаиков к выражениям, ориентированным на предыдущую традицию, на культурный субстрат балкарского этноса, особенно в части представления диалоговых и монологовых вставок.

Прямое употребление фольклорных и традиционных образов в качестве эстетически реальных объектов может вообще считаться одним из характерных признаков стиля современной национальной прозы: «Пораженная шапка, прибитая к каменному выступу, на миг приостановилась, будто решала, катиться ей дальше или нет. Но пули снова сдвинули ее, и она покатилась… Она неслась, будто тяжелый котел с расплавленным металлом, чтобы выплеснуться на головы врагов. Будто огромное колесо, готовое переломать им ноги. Будто скала, грозящая раздавить их всех.

…Не шапка – израненное, истекающее кровью животное, бросившееся на охотников, неслось со склона!..

Шапка неслась, катилась, катилась и… смирно уткнулась в ногу одного из врагов. Кованый носок сапога отбросил ее прочь, она взлетела вверх и ударилась макушкой оземь. … Что она могла теперь? Разве лишь проклинать свою судьбу… И она проклинала:

– Шапка я или заброшенный под кроватью комок старой шерсти? Отчего я не скатилась вместе с головой хозяина, отчего полна не кровью, а плевками? Видели ли вы когда-нибудь, чтобы шапка падала, а хозяин ее был цел-невредим? Срубят голову – и шапка летит, что поделаешь… Втопчут в грязь копытами – но только вместе с тем, кого она согревала… А со мной – смотрите! – нет рядом того, кто должен быть. Я одна, беззащитна, и топчут меня сапоги пришельцев…

– Я шапка! Во мне – тепло и нежность женских рук. Немало я согревала мужчин. Я была колыбелью для новорожденных. Джигитов я водила на ратные подвиги, женихи ходили со мной высматривать невест. Не я ли удерживала мужчин от постыдного шага? …

Оставшийся без шапки – как неприкаянный бродяга. Позволить сбить шапку – все равно, что позволить плюнуть в седую бороду. Меня не оставляли за дверью ни на свадьбах, ни на празднествах. В горькие минуты мужчины скрывали слезы, надвигая меня на глаза… А мой хозяин снял меня и бросил, как женщина наперсток с пальца. Теперь качусь, бегу… Куда?! Бегу, как пес, которого забросали палками, как осел, которому отрезали уши… [7: 365-366].

Все приведенные отрывки в высшей степени обогащены традиционными и привычными в для национальной прозы архетипами. Все они знакомы нам еще по фольклорным произведениям. В то же время, их функциональная нагрузка в произведениях носит совершенно особый характер, раскрывающий основные этические, идеологические, художественные принципы и воззрения народа, но уже никакой речи об идеологическом или стилизационном их использовании быть не может.

С этой точки зрения фольклорные элементы и национальная символика соответствуют той степени усвоения предыдущей традиции, которая предполагает достаточно четкое и конкретное понимание как самодостаточности национальной эстетики, так и ее функциональной в смысле изобразительных возможностей полноты.

Первопроходцами в такой трактовке фольклорных архетипов в балкарской национальной прозе можно, по всей видимости, считать именно А.Теппеева и З.Толгурова. Именно в их произведениях, начиная с середины 60-х годов, стабильно наблюдается стремление к реальному представлению символических фольклорных картин и даже формульных выражений.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Гей Н., Пискунов В. Эстетический идеал советской литературы. - М., 1962.
2. Пропп В. Жанровый состав русского фольклора.//Русская литература, 1964, № 4.
3. Селиванов Ф.М. О специфике исторической песни. В кн. Специфика фольклорных жанров. М., 1973.
4. Теппеев А. Воля. Роман. Пер. с балкар. – М.: Современник, 1986.
5. Толгуров З. Голубой типчак. Роман. Пер. с балкар. – Нальчик: Эльбрус, 2003.
6. Толгуров З. Большая Медведица. Роман. Кн. 1. Пер. с балкар. – М.: Современник, 1988.
7. Толгуров З. Алые травы. Повесть. Пер. с балкар. – Нальчик: Эльбрус, 2003.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AĞBABA – ÇILDIR AŞIQ MÜHİTİNDƏ AŞIQ NƏSİBİN YERİ

F.e.n. Avtandil Ağbaba
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan aşıq yaradıcılığının ən qədim və zəngin qollarından birini təşkil edən Ağbaba-Çıldır aşıq mühiti, bu mühitin görkəmli nümayəndələri, klassik və regional dastanlar, ifaçılıq ənənələri, keçdiyi tarixi inkişaf yolu onun özünnəməxsus mövqeyini müəyyənləşdirməkdədir. Müxtəlif zaman kəsimlərində bu mühitin Azərbaycan aşıq sənətindən müəyyən qədər təcrid olunması onun musiqi və söz repertuarının formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Ədəbi-estetik və genetik qaynaqların ozan-aşıq sənəti ilə birbaşa və qədim köklərlə bağlılığı lokal coğrafi arealdakı onun hüdudlarının müəyyənləşməsində də nəzərə çarpmaqdadır. Başqa sözlə, Ağbaba və Çıldır bölgələrinə yaxın ərazilərdə yaşayan erməni və gürcü aşıqları da Ağbaba-Çıldır aşıq mühitinin özəlliklərindən bəhrələnərək azəri türkcəsində çalıb-çağırmış, bu mühitdə geniş yayılan saz-söz repertuarından bəhrələnmişlər. Təsadüfi deyildir ki, Aşıq Şenlik gürcü sənətkarları arasında «baş aşıq» şöhrəti qazanmış, gürcü aşıqları ona böyük hörmət və ehtiram bəsləmişlər.

Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində müxtəlif dövrlərdə Pir Sultan Abdal (XVI əsr), Bağdad xanım (XVI əsr), Aşıq Ömər (XVII əsr), Aşıq Xəstə Həsən (XVIII əsr), Aşıq Şenlik (1853-1912), Aşıq Məhərrəm (XIX əsr), Aşıq Gülüstan (1920-1970), Aşıq İsgəndər Ağbabalı (1925-1995) və digər saz-söz ustaları yaşayıb yaratmışlar. Qətiyyətlə demək lazımdır ki, adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz Ağbaba-Çıldır aşıq mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılıqları nə Türkiyə, nə də Azərbaycan folklorşünaslığında kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçmiş Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə dövləti arasında sosial-siyasi və mədəni əlaqələrin soyuqluğu olmuşdur.

Həyat və yaradıcılığı çox az öyrənilmiş belə saz-söz sənətkarlarından biri də Aşıq Nəsibdir. «Sənət dərsini Aşıq Şenlikdən alan Kor Nəsib ustadlarına layiq bir aşıq olmuşdur. Söz dünyasının kamil bilicisinə çevrilən bu qüdrətli sənətkarın qarşısına çıxmağa nadir aşıqların cəsarəti çatmışdır. Onun Aşıq Ələsgərlə məşhur deyişməsi ağır sənət sınaqlarından sayılır» (10.200)

Aşıq Nəsibin həyatı haqqında bəhs etməmişdən əvvəl indiyədək onunla bağlı aparılan araşdırmalar barədə qısa da olsa məlumat verməyi lazım bilirik. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Nəsibin yaradıcılığının çox az bir qismi bizə gəlib çatmışdır. Bunun da bir sıra səbəbləri var. Birincisi, Aşıq Nəsib uşaqlıqdan gözləri çiçək xəstəliyinə tutulduğu üçün yazıb-oxumağı öyrənə bilməmişdir. Lakin iti fəhmi, möhkəm zehni, böyük istedadı ona el arasında geniş ad-san qazandırmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının bir çox görkəmli simaları müəyyən səbəblər üzündən təhsil ala bilməmişlər. Tanınmış folklorşünas-alim İ.Ələsgərli Aşıq Ələsgərlə bağlı bu məqama toxunarkən yazır: «Aşıq Ələsgər təhsil almamış, yazı-pozu bilməmişdir. Lakin çox kəskin hafizəsi və həmişə öyrənməyə cəhd göstərməsi sayəsində zəngin bilik qazanmışdır… Ali savadı şifahi yolla əldə etmək üçün belə güclü hafizə taleyin aşığa bəxş etdiyi qeyri-adi fitri qabiliyyət idi» (3.23).

Ustad sənətkar Aşıq Ələsgər kimi, Aşıq Nəsib də müstəqil şəkildə bilik qazanmağa, dünyagörüşünü genişləndirməyə daim səy göstərmişdir.

İkinci ən mühüm səbəb, Aşıq Nəsib Sovet hakimiyyətinin şəninə tərif demədiyinə görə onun əsərlərinin çapı qadağan olunmuş, adını çəkmək yasaq edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində folklor örnəklərinin toplanıb nəşr edilməsi, ayrı-ayrı söz sənətkarları haqqında elmi tədqiqatların aparılması, məqalələrin yazılması və s. sürətlənsə də, Aşıq Nəsibin həyat və yaradıcılığından demək olar ki, bəhs olunmamışdır. Bu hal iyirminci əsrin səksəninci illərinin sonlarınadək davam etmişdir. Aşıq Nəsib haqqında ilk geniş məlumat mərhum folklorşünas-alim Qəşəm Vəliyev tərəfindən verilmişdir. O «Aşıq Şenliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı» adlı namizədlik dissertasiyasında, müxtəlif mətbuat orqanlarında («Azərbaycan» jurnalı, 1988, №6) aşığın əsərlərindən müəyyən nümunələr çap etdirmiş, onun həyat və yaradıcılığı haqqında qısa da olsa bəhs etmişdir.

Həvəskar folklor toplayıcısı S.Ağbabalı «Ağbaba folkloru» kitabında (5) Aşıq Nəsibin poeziyasından iki gəraylı və bir qoşma vermiş, həyatı haqqında bir necə cümləlik qısa məlumatla kifayətlənmişdir. Burada o, iki yerdə qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Birincisi, aşığın doğum tarixi kimi 1874-cü ili göstərmişdir. Qeyd edək ki, bu tarix ustad sənətkarın əsərlərinin ən mükəmməl nəşri sayılan «Aşıq Nəsib» adlı kitabında da (4) getmişdir. Əslində isə Aşıq Nəsib 1870-ci ildə anadan olmuşdur. O, Güllübulaqda təzə qəbiristanlıq deyilən qəbirstanlıqda dəfn olunmuşdur. Onun qəbir daşının üzərində doğum tarixi 1870-ci il qeyd olunur. Deməli, ən dəqiq tarix məhz 1870-ci il olmalıdır.

«Ağbaba folkloru» kitabında gedən digər bir yanlışlıq onun gözlərinin tutulması haqqındadır. Həmin məlumatda deyilir: «Ömrünün sonlarına yaxın gözləri tutulmuş, Kor Aşıq adı ilə də tanınmışdır» (5.60). Bu

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

fakt da qeyri-dəqiqdir. Onun gözləri uşaqlıqdan tutulmuşdur. Aşıq Nəsibin müasirləri də bu faktı təsdiqləyirlər. Aşığın şeirlərindəki «Qara yolun yolçusuyam», «ağ dünyaya həsrət qaldım» və s. misralar da onun gözlərinin uşaqlıqdan tutulduğunu göstərir. Əgər aşığın gözləri sonralar tutulsaydı o, qeyd etdiyimiz misraları yazmaz, gözlərinin dünya işığından məhrum olmasını başqa cür ifadə edərdi.

AMEA-nin Folklor İnstitunun əməkdaşı T.Səmiminin tərtib etdiyi «Duman dağı bürüdü» (6) kitabında da Aşıq Nəsibin qoşma, gəraylı və divanilərindən, aşıqla bağlı maraqlı əhvalatlardan, dastan-rəvayətlərdən müəyyən nümunələr verilmişdir. Ümumiyyətlə, Aşıq Nəsibin şeirlərinin, onun haqqında dastan-rəvayətlərin toplanıb işıq üzü gərməsində T.Səmiminin böyük xidmətləri vardır.

Filologiya elmləri namizədi A.Bayramovun tərtib etdiyi «Oğuz elindən-ozan dilindən» adlı kitabda (12. 84-86) aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında yığcam məlumat və dörd şeri verilmişdir. Topluda Aşıq Nəsib haqqında diqqəti çəkən cəhətlərdən biri verilən məlumatın nisbətən mükəmməlliyidir. «Dünyada» adlı divani də ilk dəfə bu kitabda çap olunmuşdur və çox təəssüf ki, nədənsə «Aşıq Nəsib» kitabına salınmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adını çəkdiyimiz kitablarda Aşıq Nəsibdən verilən şeirlərin əksəriyyəti eyni şeirlərdir. Məsələn «Keçdi» gəraylısı cüzi fərqlərlə həmin kitablarda və jurnallarda eynilə verilmişdir.

Bu sətirlərin müəllifi də Aşıq Nəsib haqqında müəyyən məlumat verməklə, əsərlərindən nümunələr çap etdirmiş, elmi jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir.

Aşıq Nəsibin əsərlərinin ən mükəmməl nəşri isə ilk dəfə olaraq 2004-cü ildə gerçəkləşmişdir. Professor H.İsmayılovun və Folklor İnstitutunun əməkdaşı Tacir Qurbanovun tərtib etdikləri kitabda görkəmli sənətkarın müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlər, dastan-rəvayətlər, aşıq rəvayətləri və rəvayətlər toplanmışdır. Professor H.İsmayılov kitaba – «Kor taleyə, qara bəxtə nə deyim?!» adlı ətraflı bir ön söz də yazmış, aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında daha dolğun elmi məlumatlar vermişdir.

Aşıq Nəsib 1870-ci ildə Amasiya rayonunun Güllübulaq kəndində anadan olmuşdur. Atası Bayram kişi maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş, ailəsini dolandırmışdır. Nəsibdən başqa onun Yusif və Rza adlı daha iki oğlu olmuşdur. Aşığın uşaqlıq və gənclik illəri çətin dövrə təsadüf edir. «Türklərlə rusların savaşları XVIII-XX yüzillərdə üç yüz ilə qədər bir dövrü əhatə edir. Bu döyüş illərinin cəmi əlli yeddi ildir. Bu, hər iyirmi ildə bir çarpışmalar deməkdir. Yaxın tarixdə bu qədər çox vuruşan başqa iki millət yoxdur» (9; 89). Çar Rusiyasının Qafqazda özünü möhkəmlətmək siyasəti Sultan Türkiyəsi ilə tez-tez ciddi münaqişələrlə, qanlı müharibələrlə nəticələnirdi.

Nəsibin aşıqlığa başlamasının da qəribə və möcüzəli bir tarixi var. Güllübulaq kəndinin yaşlı sakinlərinin və aşığın şagirdi Aşıq İsgəndər Ağbabalının dediklərinə görə, Nəsib yuxuda olarkən bir dərviş ona alma verir. Nəsib almanı götürmək istəməsə də, dərvişin təkidindən sonra almanı alıb yeyir. Dərviş ona deyir ki, bu adi alma deyil, bu, insanı çoşduran, sinəsini sözlə dolduran almadır. Bu əhvalatdan sonra Nəsib aşıqlığa başlamış, çalıb oxumuşdur. Aşıqlıq sənətinin sirlərini o əvvəlcə Göləli İbrahimdən öyrənmişdir. Aşıq İbrahim öldükdən sonra bütün Anadoluda və Azərbaycanda məşhur olan Çıldırlı Aşıq Şenliyə şagirdlik etmiş və onu ömrü boyu unutmamışdır. «Yerə var» qoşmasında Aşıq Nəsib ehtiramla yazırdı:

Usta Şenlik yenə düşdü yadıma,
Dəli könül, bir quşa dön, ora var.
Yandım, yandım, Allah, yandım ataşda,
Çıldır kimi bu tərəfdə görə var?! (4.21)

Aşıq Nəsibi görənlər deyirlər ki, o çox cəsarətli, sözü üzə deyən, həm də həddən artıq səxavətli bir insan olmuşdur. Dünya malına, var-dövlətə qətiyyən tamah salmamış, qazandıqlarını səxavətlə xərcləmişdir.

Vara-pula əyilmərəm, baxmaram,
Sazsız-sözsüz el içinə çıxmaram.

- misraları da aşığın qürur və cəsarətini, mala-pula heç vaxt əyilmədiyini göstərir.

Məclislər keçirdiyi mahalların sayılıb-seçilən ağaları, bəyləri ona ovuc-ovuc qızıl bağışlayar, kəndə qayıtdıqdan bir neçə gün sonra o, bu qızılları ürəyi istədiyi dost-aşnaya paylayar, bir qəpik də olsun cibində xərclik saxlamazmış. Əliaçıqlığına görə də onu bütün kəndlərdə tanıyır, xətir-hörmətlə aşığa qulluq göstərirdilər.

Aşıq Nəsib həm də gözəl məclis aparmağı bacaran ustad aşıqlardan olmuşdur. Yüksək zil səsi, qəmli dastanları danışarkən tez-tez kövrəlib ağlaması, çevik hərəkətləri, məclisi bir nəfəsə dörd-beş dəfə oxuya-oxuya dolanması onun özünəməxsus ifaçılığını göstərən amillərdəndir. «Lətif şah» (Şenlik variantı), «Yaralı Mahmud», «Abbas və Gülgəz», «Yetim Məhəmməd», «Qaçaq Usuf» və başqa dastanları Aşıq Nəsib olduqca şirin bir təhkiyə ilə danışır, oxumaq məqamı gələndə məclisi dolana-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dolana nəqəratlarda «Leyla, Leyla»- deyə oxuyub coşarmış. Ağbaba-Şörəyeldə aşıqların məclis aparması üçün adətən XX əsrin 40-cı illərinədək səhnəni əvəz edən enli, geniş səkilər düzəldilir, üstünə xalça-palaz sərilirdi. Aşıq Nəsib oxuyarkən bəzən elə coşub sürətli hərəkət edirmiş ki, görənlər mat qalırmış. Belə anlarda gözləri görmədiyindən səkidən yıxılmaması üçün səkinin qıraqlarına mütəkkə döşəyərdilər. Ayağı mütəkkəyə toxunduqda aşıq bilirmiş ki, baradan o yana addım atmaq olmaz.

Aşıq Nəsibin xarakterindəki tündməcazlıq, sözü birbaşa çəkinmədən üzə deməsi onu gözü-götürməyənlərin əllərinə tez-tez girəvə salırdı. Onu hökumətin nəzərindən salmaq üçün bədxahlar müxtəlif hiylələr uydurub böhtanlar atsalar da, heç vaxt aşığın həbsinə nail ola bilmədilər. Qırmızı imperiyanın, onun dəmtutunları ermənilərin təzyiqləri Aşıq Nəsibin səhhətinə pis təsir göstərirdi. O, yalançı beynəlmiləlçilik, xalqlar dostluğu pərdəsi altında mənəvi sərvətlərimizə edilən qəsdləri ürəkağrısı ilə hiss edib duyurdu. Xüsusilə, Böyük Vətən müharibəsi illərində yalançı «od-gor qonşuluğundan», «sarsılmaz dostluqdan» hiyləgərliklə yararlanan ermənilərin, kommunist ideoloqlarının, milli satqınların təzyiqləri daha da güclənmiş, nəzarət birə-beş artırılmışdı. Həmin illərdə keçmiş Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə dövləti arasında ictimai-siyasi münasibətlərin kəskinləşməsi ermənilərin əlinə yeni girəvə verir, Aşıq Nəsibi hökumətin düşməni elan edərək ev dustağına çevirirdilər. Türklərin yaşayıb-yaratdıqları yurd yerlərində saysız-hesabsız məclislər keçirən Aşıq Nəsibin indi Güllübulaqdan kənara çıxa bilməməsi, «türk» sözünə həsrət qalması, alman faşizmi ilə mübarizədə kəndə gələn qara xəbərlər və s. onun həyatına mənfi təsir göstərirdi. Səhhəti get-gedə pisləşən, türkçülüyü ilə öyünən aşıq 1944-cü ilin qışında vəfat etmiş və doğma kəndi Güllübulaqda dəfn olunmuşdur.

Sonuncu – 1988-ci ilin deportasiyasında bir çox görkəmli saz-söz ustaları kimi onun da qəbri yağı tapdağında qaldı.

Aşıq Nəsib Şərqi Anadolunun bütün bölgələrində (Ağbaba, Çıldır, Qars, Axıska, Axırkələk və s.), Borçalıda, İrəvanda və başqa yerlərdə məclislər keçirmiş, xalq içərisində tanınıb sevilmişdir. Keçən əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq Sovet-Türkiyə sərhədlərinin bağlanması Ağbaba ilə Çıldır-Qars arasında get-gəlişin kəsilməsi aşığa böyük dərd olmuşdu. Çünki əhalisinin demək olar ki, hamısının türklərdən ibarət olan Şərqi Anadoluda bu görkəmli sənətkar türkün vətən sevgisinə, etibarına, mərdliyinə və bir çox nəcib keyfiyyətlərinə bütün varlığı ilə bağlı idi. Ona görə də türkün böyüklüyünü və türkçülüyü sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edirdi. Türkçülük məfkurəsi, rus-erməni əlbirliyinin ifşası, mövcud ictimai quruluşun – sosializm quruluşunun tənqidi onun ictimai-siyasi şeirlərinin əsas ideya istiqaməti, başlıca motivləridir. Türkçülük məfkurəsi onun şeirlərinin əsas özəyini, poetik layını təşkil edir. «Ötən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında milli düşüncədə aşığın deformasiya prosesi başladı… Aşıq ifaçılığı institutu öz soy kökündən sızıb gələn türkçülük, islamçılıq, bərabərlik və azadlıq dəyərlərini kütlələrin şüuruna ötürmək, milli məni formalaşdırmaq imkanlarını dayandırdı, sosialist həyatının bir sıra gözə dəyən ilkin nailiyyətlərinin tərənnümü mövqeyinə keçdi» (11.39). Aşıq Nəsibin yaradıcılığında isə biz bunun tamamilə əksini görürük. Ustad sənətkar nəinki Sovet hökumətini tərənnüm etdi, əksinə yeni quruluşu açıq şəkildə tənqid atəşinə tutdu. Ona görə də sərhədlər bağlanandan sonra doğma yerlərə - Qarsa, Çıldıra, Ərzuruma həsrət qalan aşıq «yol bağlıdı, qol bağlıdı, dilim lal» - deyə üsyankar bir ruhla Sovet hakimiyyətinə kəskin etirazını bildirməkdən, zəmanəsini tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Aşıq Nəsibin şeirlərində tez-tez rast gəldiyimiz Çıldır, Qars, Suxara, Sarıqamış, Canbaz və digər toponimlər onun Çıldır-Qars bölgəsinə nə qədər yaxından bağlı olduğunu göstərir. Həm də adı çəkilən yerlər aşığın poeziyasında poetik məna qazanır, Qars türkün-türkçülüyün simvolu, Çıldır ustad-şagird münasibətlərinin ocağı kimi tərənnüm olunur: «Qarsa gedəlim», «Ağlaram», «Yerə var» və başqa qoşmalarda Aşıq Nəsibin Qarsı bir güvənc, ümid yeri sayması, «canım qurban olsmun türkün adına» - deyə alqış etməsi onun milli-soykökünə, türkçülük məfkurəsinə sədaqətini müəyyənləşdirən amillərləndir. Beş bəndlik «Çıldırın» qoşmasında aşıq Çıldır bölgəsinin təbii gözəlliklərini, «saf adamlarını» böyük sevgi ilə təsvir və tərənnüm edir, yığcam və poetik tutumlu misralarda Çıldır bədii obyektə çevrilir:

Aşıqlar yurdudu, dədələr yeri,
Şöhrəti yayılıb elə Çıldırın.
Demə çobanı çox, naxırçısı çox,
Nəyini görübsən hələ Çıldırın. (4.22)

Aşıq Çıldıra «pir yeri, dədələr məkanı» kimi baxaraq, onu «sazın-sözün müqəddəs ocağı» adlandırır:

Bu yer müqəddəsdir, bu yer pir yeri,
Möcüzat məkanı, əcəb sirr yeri,
Saz-sözün həmişə təzə-tər yeri,
Düşüb gözəlliyi dilə Çıldırın. (4. 22)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Maraqlıdır ki, Aşıq Nəsibin müasiri qarslı Aşıq Zülali də (1873-1959) eyni məhəbbətlə, oxşar ifadələrlə Çıldırı vəsf edir. «Nə zaman ki, ölmüş atanız Şenlik, o zaman pozulmuş ziyarətin, Çıldır» - deyə Zülali Aşıq Şenliyi ehtiramla xatırlayır. «Çıldır» qoşmasında Aşıq Zülali də Aşıq Nəsib kimi Çıldırın milli-mənəvi gözəlliklərini övlad sevgisi ilə qələmə alır:

Zülali, burdadır ərənlər xası,
Əhli - dil mənbəyi, pirlər ölkəsi.
Ərəbi ahəngi, əcəm şivəsi,
Yaxşıdır lisanın, söhbətin, Çıldır. (1.71)

Aşığın «Canbaz yaylası» divanisində də türk sözünə, türk danışığına qadağaların qoyulması, vaxtilə gəzib-dolaşdığı, məclislər apardığı Qars-Çıldır kəndlərinin ayrılıq həsrəti ifadə olunur. Əlbəttə, aşığın yaşayıb-yaratdığı Ağbaba-Şörəyel mahalı, o cümlədən onun doğma kəndi Güllübulaq tamamilə azəri türklərindən ibarət idi. Nəinki ətraf kəndlərdə, eləcə də Güllübulaqdan cəmi 8 km. cənub-şərqdə yerləşən Gümrüdə, İrəvanda və digər şəhərlərdə də gündəlik ünsiyyət vasitəsi azəri türklərinin dili idi. Erməni daşnaklarının bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, xarici ölkələrdən köçürülüb ətraf ərazilərdə, qəsəbə və şəhərlərdə yerləşdirilən ermənilər də ünsiyyət vasitəsi kimi türk dilindən istifadə edirdilər. Aşıq Nəsib də ömrünün sonuna kimi doğma elində, qohum-qardaşlarının arasında yaşadı, məclislər apardı. Aşıq hiss edirdi ki, ermənilərin bu ərazilərdə yerləşmələri «göydən yağan bəladır.» Onlar zorla buradakı yaşayış məskənlərinə soxulmağa, Ağbaba-Şörəyel mahalını tarixən bağlı olduğu Şərqi Anadoludan ayırmağa çalışır, milli-etnik bağları zəiflətməyə cəhd göstərirlər. Aşıq Nəsib də «türk sözünə həsrət qaldı qulağım» deyərkən məhz bunları nəzərdə tuturdu. Başqa sözlə, Aşıq Nəsib hər gün türkcə danışır və eşidirdi. Aşığı dərdə salan türkə qənim kəsilənlərin amansızlığı idi. Türkçülüyə, türk dövlətçiliyinə bağlılığı, etno-kulturoloji köklərin gen yaddaşında çox güclü olması sənətkar kimi onu dilə gətirir, əsil həqiqətləri xalqa çatdırmaqdan çəkinmirdi. Millətçilik, milli ruh onun poeziyasındakı bəşərliyə kölgə salmırdı, o başqa xalqların dilinə, dininə, adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşan bir sənətkar olmuşdur. Aşığın dilində qabar, ürəyində qübar bağlayan həsrət, ayrılıq motivləri iyirminci əsrin iyirminci-qırxıncı illərinin doğurduğu real tarixi gerçəkliklər idi. Bu amansız gerçəkliklər onun ürəyini didib parçalayır, «Canbaz yaylası» kimi divanilərin yaranması ilə nəticələnirdi:

Düşmüsən yadıma necə,
Canım Canbaz yaylası,
İnsafdımı fərağında
Yanım Canbaz yaylası.

Gözlərimdən yaş tökülür,
Keçənləri andıqca
Dərd içində səni necə
Anım Canbaz yaylası. (4.43)

Real tarixi gerçəkliklə milli-estetik duyum tərzinin harmoniyası «Canbaz yaylası» divanisinin məzmun-mündəricəsini daha da dolğunlaşdırır, onu yaxın keçmişimizin bədii-tarixi folklor mənbəyinə çevirir.

Onun «Qalıbdı», «Aşıq Nəsib», «Düşərəm» kimi qoşmalarında quruluşun tənqidi ilə yanaşı bədbinlik hissləri də nəzərə çarpır. Haqq yolundan çıxan «tanrı qullarının» cəmiyyətdə törətdikləri yaramazlıqlar aşığın ürəyini qubarlandırır. O, rus hökuməti ilə ermənilərin xalqın var-dövlətini çapıb-taladıqlarını, azəri türklərinin isə var-yoxdan çıxdıqlarını, repressiyalara, zorakılıqlara, deportasiyalara məruz qaldıqlarını dərin kədər hissi ilə qələmə alır, səxavət və mərhəmətin göyə çəkildiyini, yadlar arasında tək-tənha qaldığını bildirirdi:

Urus-ermənilər yeyir, yağlanır,
Kişi deyilənin qolu bağlanır.
Haqqın adı qalxır, yolu bağlanır,
Nəsiblə «davariş», «ara» qalıbdı. (4.27)

Bəndin sonuncu misrasında işlənən «davariş» (yoldaş), «ara» (ermənicə müraciət forması) sözləri ilə aşıq mövcud quruluşun yürütdüyü antitürk siyasətinə işarə edirdi. Qoşmada həm də Aşıq Nəsibin milli qürur hissi, yüksək vətənpərvərliyi, dövrü, zəmanəni diqqətlə müşahidə etməsi, hadisələrdən doğru nəticələr çıxarması diqqəti cəlb edir.

Aşıq Nəsibin poetik irsində ülvi, müqəddəs məhəbbətin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlər də incə poetik deyim tərzi ilə seçilir. Aşığın məhəbbət motivli şeirlərində nisgil, ayrılıq əzabı ictimai kədərlə birləşərək lirik məzmunu sosial çalarlarla dolğunlaşdırır. Aşıq poeziyasında məhəbbət şeirlərindən bəhs edən M.Qasımlı yazır: «Bu sahədə poetik nümunələr həm çoxsaylılığı, həm də bədii sisteminin mükəmməlliyi, üslub rəngarəngliyi və obraz zənginliyi ilə digər mövzulardakı aşıq şeirlərindən nəzərəçarpacaq üstünlüklə seçilir» (10.157).

Aşığın «Yeri, bəyim», «Alma bağı», «Mən də», «Könül» kimi şeirlərində lirik qəhrəmanın daxili düşüncələri, hiss və duyğuları olduqca təbii boyalarla, müəllifin özünəxas deyim tərzi ilə qələmə alınmışdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kövrək hisslərin təbiiliyi, obrazlılıq, emosionallıq və səmimilik hər iki qoşmanın müəllifinin incə və zərif bir ürək sahibi olduğunu, bənzərsiz sənətkarlığını göstərməkdədir. «Toxdaya bilməyən, gözlərindən qanlı yaş axıdan» aşiqin dərdlərinə məlhəm olmaq, onu ovutmaq istyən bir türk gözəlinin həssaslığı aşığı kövrəldir. «Səxavətdə tayı olmayan bəyimin» qayğısı və diqqəti aşığın ürəyində xoş duyğular oyatsa da, onun qan ağlayan gözlərindən axan seli dayandıra bilmir. Aşıq istəmir ki, onun dərdlərinə əlac tapmaq istəyən bəyimin də ürəyi qubarlansın, nakam eşqinin həsrət və nisgili ona da təsir etsin:

Bulamazsan göz yaşımın dərdini,
Yeri, bəyim, yeri bəyim, yeri get.
Bilən bilir kədərimi, qədrimi,
Yeri, bəyim, yeri, bəyim, yeri get. (4.22)

Aşığın həssas qəlbi dərd əlindən, ayrılıq əzabından gecə-gündüz fəryad etsə də, ilk eşqinin şirinliyini, o heç vaxt unuda bilmir. İllər, aylar ötüb keçmişdir, dərdli aşığın beli bükülmüş, «əzəl gündən qədəri, taleyi qara yazılmışdır.» Ancaq bütün dərd və iztirablarına baxmayaraq onun «eşqi əvvəlkindən cavan qalmışdır.» Heç vaxt öz şirinliyini, təzəliyini itirməyən ilk məhəbbətin cavan qalmasının, aşığın qəlbində əbədi yuva salmasınını əsas səbəbi onun öz eşqinə ömürlük sadiq qalmasıdır.

«Öldürdü məni» gəraylısında el gözəlinin həm zahiri, həm daxili-mənəvi gözəlliyi ustalıqla təsvir olunmuşdur. Gəraylıya bir neçə epik cizgi əlavə etməklə aşıq bədii-estetik dəyərlərin, lirik-emosional duyğuların ifadəsini sənətkarlıqla verə bilmişdir:

Bu gəlinin gözlərinin
Yağışı öldürdü məni.
Baxışından çiçək yağır,
Baxışı öldürdü məni. (4.20)

Sonrakı bəndlərdə aşıq bu el gözəlinin ona gətirdiyi naxışlı corabı bədii vasitəyə çevirir. Gözəlin hədiyyəsi onun qəlbində incə və zərif duyğular oyadır, bu «mərd qızı mərdin» toxuduğu corabın naxışları da el gözəlinin özü kimi gözəl və zərifdir:

Bir naxışlı corab gətdi,
Özü bir mərd qızı mərddi,
Gözəlliyi əlamətdi,
Alxışı öldürdü məni.

Nəsib tez durdu ayağa,
Gördü məclisdə bəy, ağa.
Corabı geydim ayağa,
Naxışı öldürdü məni. (4.20)

Aşıq Nəsibin poeziyasının bir qismində onun dini-ürfani görüşləri öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan «Qadir Allah», «Əhli-hallar arasında» gəraylıları, «Desəm», «Könül» qoşmaları, «Gərək» divanisi və s. səciyyəvidir. İlahi vücuda - uca Tanrıya tapınma, eşq odunda yanmağı ən uca məqam bilmək, Məcnun kimi səhralarda yana-yana öz eşqinə qovuşmaq istəyi Aşıq Nəsibin şeirlərinin dini-ürfani qatını yaradır:

Dərd vermisən, yenə də ver,
Məni qəmə yetir, Allah.
Məcnun elə səhralara,
Ya çöllərə ötür, Allah. (4.15)

«Dərdi ilə doğmalaşdıqca» aşığın vüsal həsrəti bitmir, çünki ilahi eşqə qovuşmağın yolu məhəbbətin ağır sınaqlarından keçir. Məhəbbətin dərd-qəmi çoxaldıqca aşiqin öz sevgilisinə – ali məqama qovuşmaq istəyinin gerçəkləşmə prosesi də sürətlənir. Ali məqama gedən yolda aşıq real gerçəkliyin hər cür süniliyindən, çirkinliklərindən təmizlənərək saflaşır.

Maraqlıdır ki, Aşıq Nəsibin poeziyasında təsəvvüf ideyaları abstrakt düşüncə tərzinə əsaslanmır, müxtəlif təriqət terminlərində (yahu, qırxlar), qədim türkün mifik düşüncə arealında (qarayol, ağ dədə və s.) gerçəkləşir:

Bir «yahu» sözündən ruhum hey uçar,
Könlümün kilidin ürfanlar açar. (4.26)

Təriqət terminalogiyasında allahı anmaq müxtəlif söz və epitetlərlə ifadə olunur. «Zikr və ya söhbətdən ayrılan dərviş qapı ağzına gəlincə «yahu» deyir. Orada olan ən ulu kişi də «ya mən hu!» cavabını verir. «Hu» bir əvəzlik olub «O» deməkdir. Allahın adını bildirdiyi üçün dərvişlər zikr əsnasında «Hu!» və ya «ya Hu!» deyə təkrar edirlər» (7.519). Gətirdiyimiz örnəyin alt layında lirik qəhrəmanın Allahla arasındakı vəhdətdən vəcdə gəldiyi, allaha yaxınlaşdığı fikri ifadə olunmuşdur. Ona görə də «O»nun adını eşidən kimi ruhu göylərə Sarı qanadlanıb uçur, başqa sözlə, mistik vəcdə gələn lirik «mən» allahın adını zikr etdiyi üçün öz əslinə qovuşmağa tələsir. Diqqət edilsə, ikinci misrada aşiq «könlümün kilidini ürfanlar açar» - deyir, alimlər yox. Ürfana yiyələnmək ancaq ariflərə məxsus bir xüsusiyyət, fitri istedaddır. Uca Allahı anmaq, onu daim hiss edib, varlığına

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tapınmaq ürfana doğru yönələn yolçunun başlıca məqsədidir. Bu məqsəd müqəddəsdir, ülvidir. Ona görə də aşiqlərin ürəyinə alimlər deyil, ürfanlar yol tapa bilirlər.

Məhz bu məqamda Aşıq Nəsib özünün böyük ustadları- haqq aşıqları ilə birləşir, ürfani hisslərin poetik təzahürünü gerçəkləşdirərək mənəvi dünyasının əzəmətini bir daha nümayiş etdirir.

«Gərək» divanisində də Aşəq Nəsib «dədə», «ata» sözlərinin nüvəsində gizlənmiş daxili simvolikanı, dini-ürfani semantikanı poetikcəsinə gerçəkləşdirərək müqəddəs şəxslərin, dədələrin haqqın dərgahında cəzbə getməsini, tanrı sirlərini anlamaq istəyini özünəməxsus şəkildə ifadə edir:

Pünhan ola pis kəslərdən,
Uya aləm sirrinə;
Dədələrə bir münasib,
Xəlvəti bir dam gərək. (4.42)

«Xəlvəti dam» dedikdə müəllif türk sufi təriqətinin əsas prinsiplərindən birini – allahın vəhyinə dalmağı, ona ibadət və dua etməyi nəzərdə tutur. Məlumdur ki, dədələr allaha dua edərkən, müəyyən ayin və mərasimləri həyata keçirərkən «pis kəslərdən», bəd nəzərlərdən uzaq olmalı, yaradılışın sirrini anlamaq, müəyyən bilgilər əldə etmək üçün «xəlvəti damı» - ibadət yerini heç kəsə bildirməməlidir. Divaninin sonrakı misralarında Aşıq Nəsib türklərin «ata», «dədə» məqamında gördüyü seçilmiş müqəddəslərin yer-yurdunu, «xəlvəti dam»ın yerləşdiyi coğrafi arealın hüdudlarını poetik şəkildə ifadə edir:

Günçıxanla günbatandı,
Hər atanın məkanı. (4.42)

Aşıq Nəsibin bayatı, gəraylı, qoşma janrlarında təbiət gözəlliklərinə, ana yurdun füsunkar mənzərələrinə həsr olunmuş şeirləri vardır. «Dağlar», «Görüm», «Gözəl» və s. şeirlər onu göstərir ki, Aşıq Nəsib doğma vətənini dərin məhəbbətlə sevən, onun təbii gözəlliklərini qüdrətli bir sənətkar intuasiyası ilə diqqətlə müşahidə edib duyan və duyduqlarını poetik sözün zərif çalarlarında müxtəlif vasitələrlə əks etdirən saz-söz ustasıdır.

Aşığın «Gözəl» rədifli qoşmasında türk ellərinin yaşadığı qədim ərazilərin təbii gözəllikləri, etnoqrafik cizgilər Şərqi Anadolu şivəsinin yerli koloritində bütün incəliklərinə qədər poetik əksini tapıb:

Yazı bu yerlərin ayrı büsatdı,
Ağbaba elinin yörəsi gözəl.
Ağ sürü yayılıb yamaca, yala,
Qoyunun kərəsi, kürəsi gözəl. (4.34)

Peyzaj lirikasının ən gözəl örnəklərindən biri olan bu üç bəndlik qoşmanın birinci və ikinci bəndlərində Şərqi Anadolu yaylasının bahar fəslində ürəkaçan gözəlliyi obrazlılığın və emosionallığın qovuşuğunda oxucuya təqdim olunur. Elat camaatının məişətinin, yaşadığı coğrafi yerin təbii gözəlliyinin tərənnümü aşığın doğma yurda sonsuz məhəbbətini, milli-etnik duyğularının saflığını göstərir:

Quş qanad saxlayar neyə, tütəyə,
Arılar daşıyır şirə pətəyə.
Xalı sərilibdi çölə-təpəyə
Bulaq ayağının tərəsi gözəl. (4.35)

Kövrək və incə ruh onun varlığına hakim kəsilir. Oxucu sonrakı bənddə bu emosional hisslərin alt qatında aşığın ürəyində qübar bağlayan dərdlərini, sərhədin o tayında yerləşən Qarsın, Çıldırın həsrətini çəkən qəlbin döyüntülərini eşidir:

Bu yan Ağbabadır, o yan Çıldır-Qars,
Nəsib, sözlərimə yaxşı qulaq as.
Gözlərim ağlardı, ürəyimdə yas,
Sərhədin dağları, dərəsi gözəl. (4.35)

Aşıq Nəsibin poeziyası dolğun məzmuna, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik bənzərsiz sənət örnəkləridir. Türçülük məfkurəsinin, etno-milli yaddaşın poetik ifadəsi, bir sıra tarixi informasiyaların, Oğuz-türk coğrafi arealının bədii elementə çevrilməsi, qəhrəmanlıq və döyüşkənlik ruhundan doğan milli qürur hissi, qandan-iliyədək genetik köklərə bağlılıq Aşıq Nəsib şəxsiyyətinin və yaradıcılığının yalnız Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində deyil, daha geniş çevrədə - Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında özünəməxsus yerini müəyyənləşdirən başlıca faktorlardır.

ƏDƏBİYYAT

1.Anadolu aşıqları (toplayıb tərtib edəni və işləyəni K.Quliyeva). Bakı, Azərnəşr, 1993.
2.Arpaçay köylerinden derlemeler. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

3.Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Dastan – rəvayətlər. Xatirələr (toplayıb tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı, Şərq-Qərb, 1999.
4.Aşıq Nəsib (toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov). Bakı, Səda, 2004.
5.Azərbaycan folkloru antologiyası Ağbaba folkloru. (toplayıb tərtib edəni S.Ağbabalı). Bakı, Azərnəşr, 1997.
6.Duman dağı bürüdü (tərtib edəni T.Səmimi). Bakı, 2000.
7.Ensiklopedik divan seri sözluğu. I-II cilt. Dr.İskender Pala, Ankara, 1990.
8.İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2002.
9.Kars Milli-İslam Şurası və Cenub-Qarbi Kafkaz hükümeti muvakkatı milliyyəsi. (Hazırlayan Cem Ender Arslanoğlu). Ankara, 1986.
10.Qasımlı M. Ozan-Aşıq sənəti. Bakı, «Uğur», 2007.
11.Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, Elm, 2006.
12.Oğuz elindən-ozan dilindən (tərtib edəni A.Bayramov) Bakı, Elm, 2000.

Резюме

В статье рассматривается жизнь и творчество выдающегося представителя среды ашугов Агбаба-Чылдыра – Ашуга Насиба (1870-1944) идейно-содержательные его произведений, места творчества ашугов в Азербайджане.

Summary

In this article are researched life and creative work of one at the best members of Agbaba-Childir's ashugs – Ashug Nasib (1870-1944) ideas of his works, them of Azerbayjan ashugs' work.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

РОЛЬ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА КАЗАХОВ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ И ЕГО ВЗАИМОСВЯЗЬ С «КУТАДГУ БИЛИГ» (XI В.) ЮСУФА БАЛАСУГУНИ

Бакытгул Кулжанова
Казахстан

Каждый народ высок и ценен своими национальными традициями, нравами, обычаями и культурой. Эти духовные ценности передаются из поколения в поколение на протяжении веков. Действительно, величие и суть народа, нации сохраняют обряды и традиции, сознание этноса, его ментальность и религия, язык и литература. Одной из вершин нашего богатства – веками сформированная традиция воспитания детей. Ключ в будущее – воспитание. «Воспитывай ребенка не своим воспитанием, а устоями воспитания своего народа» говорят казахи. Наш народ придерживался основного правила национального воспитания, заключающееся в том, чтобы ребенок избегал плохого, а стремился к хорошему, чтобы его влекла красивая речь и волшебство слова и рос спокойным, размышляющим. Из поколения в поколение передаются неписаные законы поведения, как преклонение перед матерью, уважение отца, почтение старших и быть внимательным к младшим. Родители в вопросах воспитания опираются на приобретенные знания, принципы, собственный опыт, обновляя и корректируя все накопленные навыки в соответствии со временем. Очевидно, что самый благодатный, мудрый опыт содержится в порядках, обычаях самого народа, которые складывались, формировались веками, его суждениях и заключениях, также в мудрых традициях, педагогических мыслях [1, стр.5-6].

Люди, населявшие бескрайние степи на протяжении своей великой истории накопили богатый опыт воспитания подрастающего поколения и сформировали присущие им понятия, обычаи и традиции в вопросах наставничества и воспитания. Жители степи в соответствии с социально-экономическими условиями, в которых они проживали, с их культурой и историей создали принципы воспитания молодого поколения, которые были присущи только им и не имели аналогов у других народов [2, стр.3]. Наш народ, глубоко понимавший все надежды и чаяния своих соотечественников, и в условиях кочевой жизни создал немеркнущие образцы в деле воспитания подрастающего поколения, воспитывая его во благо.

Духовно здоровое поколение – будущее нации. «Ребенок – это самое дорогое для человека», «Дом полный детей – базар, дом без детей – могила» издревле говорили казахи, и тем самым показывали, какое огромное значение придавали воспитанию детей, считая их благом, искали в них счастье, связывали будущее народа с прекрасным будущим подрастающего поколения. Постепенно молодое поколение различными методами и путями впитывали национальные устои воспитания, веками сформированные нашими предками. Особую роль в деле воспитания подрастающего поколения сыграло устное народное творчество, лучшие образцы которого были использованы нашими предками для пользы детям. Фольклор сохраняет культурную традицию, духовную историю народа, помогает сберечь и сам родной язык.

Казахский народ – всегда высоко ценил слово, почитал его, мудрость которого запечатлена в стихотворных строках и словах, имеющих глубокое значение. Пословицы и поговорки казахи широко использовали в воспитании и это [3, стр.21].

Во времена, когда наши предки не имели систему просвещения, как в странах оседлой цивилизации, они передавали молодому поколению свое мировоззрение, знания, традиции и обычаи, историю через богатое устное народное творчество, которое переходило от одного поколения к другому как наследие. Они верили в силу слова и его могущество. Народ, придерживаясь поговорки «Слово может и кость сломать», использовал искусство слова как мощное оружие в деле воспитания. Вся философия народа, раскрывающая и проявляющая суть жизни, была сконцентрирована в устном творчестве. Цель любого произведения – воспитание. Устное творчество – историческая школа, формирующая сознание, поведение и характер народа [3, стр.90].

Следуя пословице «Птенец оперился, и повторяет то, чему в гнезде научился», казахи учили своих детей всему хорошему, что видели в родных очагах, у родителей и сородичей, и запрещали им плохое. Видный казахский ученый Халел Досмухамедулы, обращая внимания на то, что устное народное творчество отражает национальную психологию, пишет: Когда мы анализируем такую литературу, то в ней ясно ощущается нрав, поведение, характер казахов того времени, горечь и

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

радости социальных явлений того периода. Когда знакомишься с литературой прошлого ярко вырисовывается несколько типов характера присущих казаху» [4, стр. 27-28]. Многие ученые рассматривают его с одной стороны как зеркало жизни, а с другой стороны дыханием быта народа, а также как образцовое средства воспитания подрастющего поколения [5, стр. 32].

Любое человеческое общество всегда опиралось в вопросах воспитания на мысли, знания, опыт предшествующих поколений. Как и у других народов, жизнь казахов отражалась в устном творчестве.

Люди с давних времен стремились раскрыть тайны мироздания и все что они познавали, свои выводы они облекали в форму сказки, эпоса, загадки, пословицы-поговорки. Дидактика присуща устному народному творчеству. Если рассмотреть эпосы, сказки, пословицы и поговорки, то фольклорное содержание выполняет главную роль в привитии человеку таких качеств как доброжелательность, человечность.

Такие свойства характера человека как примерное поведение, почтительность, уравновешенность, уважение родителей, старших, доброжелательность, воспитанность присутствует в устном творчестве соответственно. Например: если в пословицах и поговорках пропагандируется поведение, обычаи, касающиеся гуманности, духовности, то в загадках и состязаниях акынов воспитание ума, эрудиция, а в дастанах, эпосах – принципы эстетического воспитания, а сказки, затрагивающие различные вопросы народного воспитания, использовались как наставнический материал. Следовательно, еще раз подтверждается, что процесс воспитания и наставления берет свое начало в духовном наследии народа. Гуманность, духовность, разум, труд, эстетика, семья – все эти вопросы являлись аспектами воспитания молодого поколения. Казахи воспитывали своих детей с колыбели, опираясь на богатство устного творчества. Дети кочевников, не умевшие писать и читать, но обладавшие хорошей памятью и любившие рассказы, без труда запоминали целые эпосы. Это обогащало их возможность изложения и прививало умение говорить содержательно и со значением.

Когда появлялся гость, в традициях казахов было перед сном просить гостя рассказать историю, сказку, прочитать стихи. Рассказы гостя слушала вся семья, а часто и весь аул, тем самым получали духовное наслаждение. В романе «Путь Абая» Мухтара Ауэзова очень колоритно и живописно описывается, как акын (поэт) Барлас, по настоянию молодого Абая гостивший у них три месяца, рассказывал эпосы, сказания. Уметь хорошо, искусно излагать, рассказывать тоже искусство. Нередко старики брали внуков с собой послушать рассказчиков, акынов, сказителей, чтобы насладиться их искусством и привить внукам с детства любовь к искусству, склонность к слову, и расширить их кругозор. К тому же внимательно прослушивание длинных сказаний воспитывало в детях терпение.

Многовековые традиции, обычаи, также все события, происходящие в жизни человека, начиная с рождения, все это отражено в фольклорном наследии.

Воспитание – нескончаемый процесс, длящийся с рождения ребенка до конца его дней. Понимая это, казахи устраивали «шилдехана» (т.е. праздник по поводу рождения ребенка), или «токым кагар» (угощение в связи с отъездом) если ребенок впервые отправляется в дальний путь. Они проводились как праздник, со стихами и играми и стали обрядами казахов. Из подобных обрядов появилась песня – колыбельная – «Бесик жыры» (колыбельная песня). Казахи, говоря «Воспитание начинается с колыбели», придавали особое значение такой «песне колыбели» (колыбельной), которая напевалась низким приятным, спокойным голосом у колыбели, и в которой выражалась любовь и нежность матери к ребенку.

Жемчужина моя
Ждет колыбель твоя
Спи, усни
Будет Акнур (светлый луч) твое имя
Будет благословенной колыбель твоя!

Ребенок, слушая мелодичные звуки, чувствует спокойствие, удовольствие. Такое убаюкивание детей имеет положительное значение для ребенка, как с психологической стороны, так и с медицинской. «Бесик жыры» т.е. «колыбельная» в основном построена как пожелания. Мать, покачивая колыбель, мечтала о том, что ее ребенок вырастет защитником родины, трудолюбивым и честным человеком, пекущимся о благе народа. В песне матери отражены чаяния, надежды народа в деле воспитания подрастающего поколения. С младенческих лет ребенок, слушая из уст матери пожелания, впитывая их, он развивает также свою речь и воспитывается. Нет сомнения, что такая колыбельная песня имеет воспитательное значение и способствует формированию в

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

детях чувства заботы, долга, уважение к традициям, так же казахи, укладывая спать детей, рассказывали им сказки, легенды и предания, знакомя их с историей предков.

В воспитании подрастающего поколения во все времена имели непреходящее значение сказки. По-мнению В.Г.Белинского первые сказки, услышанные ребенком, давали ему представление о том, что хорошо и плохо, о справедливости и несправедливости, нежности и грубости, совести и чести. Все это волновало ребенка и влияло на его поведение, характер, психологию, помогало сформировать в нем уважение к труду, человеку. Русский педагог К.Д.Ушинский считал, что сказки – первые и прекрасные образцы народной педагогики. И нет ни одного равноценного способа воспитания как сказки. [6, 82-стр]. Сказки охватывают многие стороны повседневной и общественной жизни. Созданные народом произведения сохраняли свою значимость, поскольку в них содержалась сумма практических навыков, необходимых в повседневной жизни. Герои этих произведений были образцами умных, рассудительных людей, служивших своему народу. Для молодежи примером трудолюбивого человека были образы судьи Аяза в казахской сказке «Аяз би» («Судья Аяз», би означает – судья, бий, разбиравший спорные вопросы по обычному праву у казахов), Кендебай в сказке «Кендебай на скакуне Керкула», мальчик чабан в сказке «Красавица Кунекей», верная спутница Кежекей в сказке «Ер Тостик».

Среди сказок самыми сильными по эмоциональному воздействию являются волшебные сказки, прививающие ребенку мечтательность, пробуждающие любознательность, воспитывающие в нем веру в светлое будущее. Волшебные сказки отражают мечты народа о прекрасном будущем. Обучиться ремеслу, искусству, принести ими пользу народу, найти источник богатства – были давней мечтой людей. Персонажи волшебных сказок – люди труда, борющиеся за осуществление своих целей и преодолевающие на этом пути много трудностей. А противостоят положительным героям отрицательные образы ведьмы, колдуньи, семиглавого чудовища, циклопа. Происходит борьба между добром и злом, справедливостью и злодеянием. Сказки, завершаясь победой добра и справедливости, формируют у молодого поколения стремление к справедливости, добру, помощи ближнему, ненависть к злу, тирании, подлости. Сюжеты этих сказок построены на волшебных событиях. Герои сказок наделены необычными свойствами, они растут не по месяцам и годам, а по минутам, могут опускаться под землю, с ними происходят удивительные вещи, но они преодолевают все трудности и препятствия благодаря своему уму, сообразительности и выходят победителями. Фантастические перипетии сказки уводят воображение ребенка в далекие путешествия. Дети мечтают стать подобным героям этих сказок.

Другой вид сказок – это сказки о животных. Животные изображаются реалистично, повествуется об их пользе и вреде человеку. Фабула сказок о домашних животных – незатейлива, смешна и понятна. Описывая повадки, характер, действия животных и проецируя их образы на людей, выявляют нравы в обществе. В казахском фольклоре есть такие сказки как «Обезьяна и лиса», «Лиса, медведь, чабан», «Джигит и волк», «Страдание зайца», «Кто сильнее», «Пять коз».

Еще одна разновидность сказок – бытовые сказки, посвященные повседневной жизни, быту простых людей. Сюжетная основа таких сказок строится вокруг действий простого человека, преодолевающего трудности и достигающего своей цели, чья смекалка и сообразительность превозносятся, и перед читателем предстает образ положительного героя. Подобные сказки наполнены наставлениями и назиданиями, обращенными молодому поколению, начинающему свой жизненный путь. Жизненный опыт, наколенный народом на протяжении веков и выводы становятся основой сюжетного мотива таких сказок. Говоря «Ум с молодости» казахи возлагали большие надежды на молодежь и им были посвящены многие сказки, как, например: «Три слова», «Старец и смышленые джигит», «Хорошая жена», «Три вора», «Старик перекати-поле», «Плешивый мальчик».

Если события бытовой сказки строились вокруг бедняка и глупого бая, жадного торговца, плохих и хороших действий, то сказки о батырах рассказывали о чудесах, творимые героями, защищая свой народ и землю. Любимые герои сказок, раскрывая козни и подлость отрицательных персонажей, как ведьма, колдунья, циклоп, выходят победителями. Народ, воспевая геройство, отвагу и гуманные поступки таких положительных образов, давал молодому поколению образец подражания. Таким образом, казахским сказкам во всей своей жанровой специфике, характерна иносказательно-поучительная тенденция.

«Если хочешь узнать народ, познай его через традиции» гласит народная мудрость. Принципы народной педагогики мы можем обнаружить также в пословицах и поговорках. Пословицы и поговорки

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

представляют собой моральный кодекс народа, принципы воспитания, поучительные наставления прежних поколений последующим. Пословицы - философские умозаключения, высказанные в форме мудрых заветов и наставлений. Зачастую пословицы имеют спокойный, серьезный стихотворный ритм [3, 43-стр.]. Говоря «Пословица – слова минарет», народ выражал несколькими словами свою мысль впечатляюще, остро, емко.[7, стр. 15]. И как точно пишет М.Габдуллин: «Пословица – великая мысль, через образ выраженная логическое умозаключение. Пословица – мудрая оценка явлений повседневной жизни человека, общественных ситуаций, исторических событий, используемая как взвешенное заключение [8, стр. 70]. Ни одна грань повседневной жизни не остается без внимания народной педагогики. Народ-педагог без устали повторяет известные правила, облекая, высказывая их в форме различных пословиц и поговорок. В казахских пословицах и поговорках большое место занимают пословицы, призывающие к отзывчивости, гуманности, сердечности. Высокие мысли трудны для понимания маленькими детьми, у которых еще не развиты способности восприятия и недостаточный жизненный опыт. Поэтому назидания, заветы, наставления должны быть и емкими и запоминающимися. И с этой целью народ брал в основу методику от легкого к трудному, простого к сложному. Родители, используя к месту пословицы и поговорки, учат своих детей, усиливают их сознание. И основным вопросом воспитания всегда для них было вырастить детей послушными, трудолюбивыми и духовными. И видимо, поэтому вопрос воспитания детей имеет заметное место в пословицах и поговорках. Они касались многих тем. Во все времена рост самосознания, совершенствование человека, формирование духовности и человечности был тесно связан с трудом. Народ проповедовал молодому поколению любовь к труду, во всех его проявлениях. Такие казахские пословицы как: «Труд – второй отец», «Отражение мужчины – его труд», «Ключ к счастью – труд», «Приобретенное богатство – это затраченный труд», «Имя джигита трудом прославляется», «Кто работу любит, тот и сытым будет», «Трудна работа, да сладок хлеб», «Без мук труда не будет и радости», «Если трудишься, не ленясь, будешь насыщаться не просясь» показывают, что достичь желаемого и иметь доброе имя можно только благодаря неустанному труду. В пословицах о единстве, сплоченности, согласии выражена народная мудрость, прозорливые выводы. В таких пословицах как: «Без единства нет жизни», «Кто объединяется, тот и благословляется», «Счастье приходит с согласием», «И тяжелая ноша легка, если поднята сообща» заключается мысль, что становление семьи, общества, народа связано с согласием, единством. Как в эпосах и сказаниях, казахи и в пословицах и поговорках также прославляли героизм, отвагу, любовь к отчизне, родной земле, как, например: «Чем быть султаном в стране чужой, лучше подметкой на земле родной», «Храбрый молодец ради родины рождается, ради нее и умирает», «Тот будет героем, кто любит страну свою».

Глубоко понимая, что в мировоззрении ребенка, его психологическом формировании имеет огромное значение образование, знания, стремление к науке, народ умело изложил это в пословицах. « Победит одного тот, кто силен, тысячу – тот, кто учен», «Знания лучше богатства», «Нет жизни без знания, нет знания без образования», «За золотом не гонись, лучше к знаниям стремись» гласят они и считают хорошим человеком того, кто образован. В таких казахских пословицах, как: «Позор смерти страшнее», «Сотню коней стоит джигит, тысячу коней стоит честь его», «В трудную минуту, хороший человек поможет, плохой посмеется», «Смелому и смерть не страшна», «Не тот красотой обладает, кто телом красив бывает, а, тот обладает красотой, кто красив своей душой», «Воспитанный отцом ребёнок, пули будет лить; матерью воспитанный ребёнок, будет шубу кроить», «Разум – союзник, гнев – противник» отражены взгляды людей, дороживших честью, ценивших ремесло, мастерство, превозносивших отвагу, проповедуется нравственность и гуманность и предостерегают от противоположных этим качествам дурного поведения. У казахов, что не слово, то пословица, мудрое поучение. Что является в понимании народа хорошим, оно и подкреплялось пословицей.

Конечно же, в пословицах и поговорках каждого народа отражена веками сформированная народная мудрость, в них им созданная логическая формула, правило. В момент какой-либо ситуации на ум приходят соответствующие пословицы и поговорки. Тем самым сложный вопрос, требующий долгого изложения, размышления, можно выразить легко и просто, одним словом [9, 15-стр.]. Словом, пословицы и поговорки – советы, наставления, заветы молодым, подрастающему поколению сказанные древними.

Один из фольклорных жанров – героический эпос, сказание исходит от идеи пропаганды любви к родине, защиты страны, служения народу. Такие принципы нравственного воспитания – как защита отечества, верное служение народу, сознательность, скромность, милосердие присутствуют во всех героико-эпических сказаниях. В таких эпосах за отдельными персонажами

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

стоит героический образ народа, изображается его мужество, сила и мощь. Преследуя и воспитательные цели, народ включал в содержание эпических произведений сюжеты, имеющие сильное эмоциональное влияние на слушателя. В эпосах затрагивается вопросы различного воспитания, как воспитание тела, духа, трудолюбие, любовь к родине, и лейтмотивом этих произведений был воспитательный смысл. В эпосах главный герой был наделен многими талантами, он был метким стрелком, охотником, умелым наездником, искусно владел саблей. Народ, создавший пословицу: «Хороший джигит в пятнадцать считает себя главой, плохой и в тридцать считает себя молодым» в эпосе «Кобыланды батыр» гиперболизирует образ Кобыланды, изображая его богатырем с шести лет. С такого возраста он садится на коня, промышляет охотой. Восхваляя снайперскую меткость и борцовские качества, сказитель вынуждает чаще биться сердце, вызывая в душах молодых пламя отваги и мужества. В представлении народа умение скакать на лошади, сражаться на копьях, хорошо стрелять – является обязанностью каждого мужчины.

Так же ясно изображается в героических эпосах воспитание ума, смекалки. Ум, разум противопоставляются коварству, стяжательству, корысти и сила ума побеждает эти пороки. Эти качества, т.е. ум, разум приписываются не одному лицу, а рассматриваются как свойство самого народа. В эпических произведениях, когда герой совершает ошибку, или попадает в затруднительное положение к нему на помощь приходит его верная супруга. В эпосе «Кобыланды батыр» супруга главного героя Кортка, в эпосе «Ертаргын» жена батыра Ертаргына Акжунис помогают своим мужьям преодолеть преграды и трудности. Слушатель эпических сказаний, проникаясь словом, учится думать, расширяет сознание, развивает в себе волю, смелость, в нем формируется мировоззрение. А фантастические, волшебные события в эпосе позволяют предаваться фантазиям. Словесное искусство, существовавшее в эпоху отсутствия письменности, повышало интерес слушателя, способствовало развитию интеллекта и ума и до сих пор представляет собой мощное орудие умственного воспитания.

Особое место в казахском фольклоре занимает ораторские речи, ораторское искусство. Со дня формирования народа, становления государства казахи чтят, бережно относятся, используют в жизни глубокие, священные речи-высказывания бийев, ханов, поэтов, ораторов, мыслителей. Ораторские речи учат ораторскому искусству, нравственности, пробуждают чувства национальной гордости, вызывают в потомках уважение к языку, обязывают ценить благородное слово. Известные в истории казахского народа своим ораторским красноречием деятели и личности такие, как Тауке хан, Казыбек би (би – бий, судья), Айтеке би, батыр Сырым, Жиренше, Карашаш сулу (сулу – красавица), Досбол внесли огромный вклад в сплочении, объединении народа и его сохранении. Ораторские речи распространялись в устной форме. Умные, острые, логические речи, касающиеся обсуждения определенной тематики, сказанные опытным человеком, подхватывались ищущей молодежью, запоминались и использовались к месту, соотносились с жизненными требованиями. Ораторские речи занимают особое место в знании народных традиций, обычаев, нравов, богатства языка. Народом созданные творения устного творчества преследовали цель не повторения последующими потомками ошибок, которые народ пережил сам.

В старину казахи испытывали молодца на ум, смекалку загадками. Загадки – народное творение, развивающее знание человека, его стремление к поиску, расширению кругозора, имеющее познавательно-воспитательное значение. «По сравнению с другими видами устного творчества, загадка, находившаяся в состоянии роста, расширения, вбиравшая в себя все новое, что рождала каждая историческая эпоха, являет собой народное достояние, богатство [9, 82-стр.]. Загадки, являясь созвучным, рифмованным, ритмичным стихом, развивают ум и имеют особое воспитательное значение. Разгадывая их, человек хочет знать больше, а образное, альтернативное описание вызывают в нем желание обратить пристальное внимание на свойства и вид схожих вещей, и этим развивается его кругозор.

С давних времен, народ говорил о чем-либо образно, иносказательно, намеками, и, создав различные виды загадок, хотел обнаружить в ребенке находчивость, догадливость и стремился развить в нем способность мыслить, размышлять, делать заключения. [3, 18-стр.].

Скороговорки, как форма устного творчества, призваны были развивать языковые способности, правильное произношение у детей. В древности, по казахским обычаям, во время игр и увеселений молодежь должна была петь, декламировать стихи, если же кто-либо не умел этого делать, то ведущий заставлял его говорить скороговорки. А не сумевший сделать этого становился посмешищем, и чтобы не быть осмеянными молодые люди вынуждены были учить песни, стихи. Наряду со скороговорками, которые учили быстрой реакции, точности, сообразительности,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

широкое распространение имели считалки, народный метод обучения детей счету, помогавшие развивать в ребенке логику и математическое мышление.

Начиная с колыбельной песни, исполнявшиеся как завет, скороговорки и загадки, развивающие язык, обогащавшие лексический запас, расширяющие кругозор, пословицы и поговорки, внедряющие в сознание народную мудрость, развивающие способность мыслить волшебные сказки, все эти сокровища словесного искусства питали детей богатством родного языка, обогащали, учили сознательно и вдумчиво смотреть на мир. Любое художественное слово открывает в сознании детей образ нового мира, подталкивает увидеть прекрасное, красивое в жизни, природе, во взаимоотношениях людей, уметь отличать истинно прекрасное от неприятных вещей. Эстетическое воздействие влияет на то, чтобы человек сам воспитывал в себе хорошее.

Весьма примечательно, что многие принципы и требования, отраженные в выводах и заключениях казахского народа имеют взаимодействие и схожесть со взгядами великих мыслителей, живших в разные времена. Юсуф Баласагуни, живший в XI в., был одним из таких видных личностей общественной мысли Жетысуского региона. Его дастан «Кутадгу билиг» – философский памятник жизненной мудрости, сознания тюрков. [10, 58-стр.]. Ученые, давая оценку этому памятнику культуры, считают: «Особая ценность дастана в том, что он написан впервые на тюркском языке и дает наиболее полные ответы на вопросы, поставленные его временем» [11, 4-стр.] «Кутадгу билиг» является дидактическим трактатом.

По мнению А.Н.Кононова автор «Кутадгу билиг» в своих дидактических целях широко использовал народную мудрость, поэтическое устное творчество тюркских народов, пословицы и поговорки, крылатые выражения и другое [12, 7-стр.].

«В этом древнем, поучительном произведении мы найдем точное изображение морально-этического образа казахского народа, его письменно зафиксированные национальные черты, духовный облик, яркие, сформированные веками, следы внутреннего мира [13 30- стр.] «Кутадгу билиг» – народное достояние, принесшее благо учение, давший потомкам, людям счастье. На протяжении веков эта книга, обогатившая просвещенные, образованные потомки благородными человеческими, гражданскими качествами, традициями воспитанности, верности. Эта книга кладезь духовности, веры.

Весь дастан пронизан заветами, образцами для подражания. Читая каждую строку, мы ощущаем соки нашего народа, родной литературы, открываем не скудеющий источник духовного богатства. Если сопоставить стих дастана и народную мудрость, то мы обнаружим, что в поэме сплошь и рядом встречаются казахские пословицы и поговорки, назидания, а это свидетельствует о единстве и общности всей умственно-мыслительной системы. Если в дастане некоторые мудрые слова встречаются в том же виде, то временами мы ощущаем ихотголоски ряда мудрых мыслей. Когда читаешь в дастане некоторые назидания, касающиеся хорошего поведения, правильного воспитания, то испытываешь ощущение, что крылатые слова, сказанные десять веков назад, и сегодня возрождаются в нашем языке. Например: впитанная с молоком матери доброта:

«Кто доброе в детстве всосал с молоком,
До смерти он только к добру влеком. (бейт 881)
И нрав, что дарован природою нам,
Не сломленный смертью, не сломится сам.
Во чреве назначен нам образ, внемли,
И гибнет он только во чреве земли!» (бейт 883)

Когда читаешь эти строки, на ум приходит крылатое выражение нашего народа: «Что впитано с молоком матери, уйдет вместе со смертью». Или:

«Бранчливое слово и злобная речь –
Что пламя душе, а для тела – что меч.
И тяжким раненьям дано заживать,
А злобе дано нескончаемо жечь!» (бейт 2580)

В подстрочном переводе этот стих звучит: « палка бьет по плоти, слово по кости; слово останется, след от палки пройдет» и нет сомнения, что этот стих соответствует народной поговорке «Слово обжигает кость, палка лишь мясо».

Народная мудрость «Увидев золото, и ангел собьется с пути» – находит такое отражение в следующем стихе поэмы:

«Смягчает сердца всех пород – серебро,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

И даже ненущих гнет серебро (2747 бейт)
Любой, видя злато, готов умягчиться,
И даже кто словом суров – умягчиться!» (2747,2748 бейт)

(на казахском языке в дастане:

Алтын көріп, адам жолдан таймаса,
Адалдықты, адамдықты ойласа 2747 бейт).

Поражает, что назидания предков, сказанные более десяти веков, переходившие из века в век, свидетельствуют о том, насколько в то время народная мудрость, литература были развиты, совершенны и до сих пор не потеряли своей актуальности. Мы убеждаемся, сравнивая мудрые поучения из устного творчества и бейты дастана, что истоки нашей литературы напрямую и тесно связаны с древним памятником XI века. На каждой странице поэмы «Кутадгу билиг» встречаются понятия, близкие нам как исконно наше наследие.

Юсуф Баласугуни в своем сочинении опирается на такие жизненные основы как справедливое общество, праведная жизнь, благородство, непритязательность, труд, знание, благотворительность. Нас привлекает морально-этические и нравственные составляющие произведения. Ю.Баласугуни утверждая, что человек «продукт общественных отношений», все положительные черты человека, высокую мораль, доброту и доброжелательность, сострадание, знание, удовлетворенность общества связывает с воспитанием в семье и обществе. Воспитание в семье является начальной ступенью в формировании в человеке высоких человеческих качеств. Человек, чтобы понять смысл жизни должен воспитываться правильно. Правильное воспитание детей и их образование – долг родителей. Родители должны привить им уважение и здравое отношение к прошлому, почитание традиций и обычаев, священных вещей, и дать понять им, что они хранители очага, продолжатели дел предков. Ребенок должен быть постоянно в поле зрения родителей. «Ребенок чистый лист бумаги», поэтому надо предостерегать от плохих привычек, недостойного поведения и не допускать таковое в дальнейшем. С рождения ребенок должен знать только справедливые и благие дела. И дух, и тело должны развиваться правильно. А это воспитывается в собственной семье.

Родятся в семье луноликие чада –
Их дома, не где-нибудь, взращивать надо (бейт 4505)

Значит, поступки, ситуации, происходящие на глазах ребенка должны быть моделью поведения в повседневной жизни.

Учи их наукам, дай им воспитанье,
Два мира даны будут им в воздаянье (бейт 4505)

Надо уметь сочетать чистоту плоти и духа. Правильное воспитание и знание помогают молодому человеку найти свой жизненный путь. Правильно выбранный жизненный путь позволяют каждому человеку стать сознательным членом здорового, достойного общества. Если родители обладатели высокой морали, широкого кругозора и вкуса, привили хорошее поведение, то такой ребенок будет полезен обществу и принят им. Когда члены общества соблюдают этические нормы, воспитаны, манеры их благородны, они правдивы, люди получают от такого общества высокое духовное наслаждение.

И ежели к детям был строг человек,
Его осмеять не посмеют вовек
Преподаны детям все блага наук –
Душа их чиста и не ведает мук! (1227,1228 бейт)

Юсуф придерживался принципа, который обязывал воспитывать детей послушными с малых лет, уважать старших, родных и близких, тем самым поэт подчеркивал необходимость воспитания детей с колыбели.

«Внушай сыну с детства благие науки,
Кто с детства учен все дано ему в руки.
Хлыстом поучай своих чад, не жалея,
Кто разог попробовал, тот и умнее!
Ведь то, что в младенчестве познано, дети
Не смогут забыть, пока жив на свете!» (1493-1495 бейт)

Из этих строк мы ощущаем наставление казахов, гласящее: ……. Что означает, основа знаний на многие годы вперед и воспитания есть колыбель.

И чтобы твой сын был умен и смышлен
Будь строгим, – таков уж предписан закон.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Детей баловал – вред себе же нанес:
Весь век горевал – настрадался до слез. (1221, 1223 бейт)

Придавая огромное значение науке и знаниям, автор излагает мысль о том, что только образованный человек в состоянии повысить свой интеллект и эрудицию, если образованный человек заботиться и о себе, то он думает о благе общества, человека. Поэт особо обращает внимание на то, что через воспитание можно улучшить не только человека, но и все общество. Социально-этическая идея Баласагуни заключается в том, что достичь высокой рассудительности, духовного совершенства можно посредством учений и знаний.

Познанье пошлет им счастливые дни:
И малый достигнет великих высот (1814 бейт)

Знание, воспитание, умение держать себя в руках ведут к достоинству, моральному и духовному совершенству.

Разумных – не много, а много бездумных,
Неумных – без счета, да сыщешь ли умных? (бейт 199)

Знания нужны для борьбы с духовной ущербностью, злобой и тиранией.

Уйдет из жизни знающий, ученый человек, имя его останется. Невежда и живой как труп. А что не умирает со смертью? В этом бейте мы можем найти отголосок крылатого выражения: «Не умирает имя хорошего, не умирают труды ученого». У Баласагуни знание, наука – мудрость, здоровье, счастье, они ведут к новым свершениям. Он призывает учиться у людей много знающих, образованных, высоконравственных, достойного поведения. Автор считал, что высокая мораль является источником воспитания хорошего человека, и привитие моральных устоев является непреходящей обязанностью нравственного воспитания. Человек с высокой моралью может быть эталоном для народа.

В целом, восточное воспитание имеет свои особенности, эти особенности и образец восточного воспитания были установлены нашими предками.

Баласагуни в своем творении особенно акцентирует внимание на роль труда в воспитании милосердного, отзывчивого, человечного ребенка. Через труд усваивается правила общества, определяются направления жизни человека, разъясняется смысл жизни, определяются нормы поведения во взаимоотношениях людей. Если ребенка не приучать к труду, он вырастет никчемным, а бесполезность – самое дурное качество человека.

И тот, кто все доблести эти постиг,
Сияньем ума озаряет свой лик (2630 бейт)

«Кутадгу билиг» – труд, где народное воспитание приведено в одну -стройную систему. В каждой строке произведения говорится о совести и порядочности (вере). Один из главных установлений дастана – проявление уважения к ребенку, умение поставить перед ним требование. Взгляды тюркского мыслителя взаимодействуют и с сегодняшним днем, что свидетельствует о духовной близости. Во все времена главной обязанностью общества было воспитание сознательного, мыслящего, с высоким духом, широким культурно-научным кругозором поколения.

Меняются времена, а природа человека повторяется. Что и десять веков назад и сейчас характер и свойства человека определяются одними ценностями. Это – благонравие, доброта, милосердие, человеколюбие. Сделав доброе дело, человек понимает смысл жизни. Добрые деяния никогда не исчезают бесследно, и имя человека, сделавшего доброе дело, не забывается. Счастливый человек – это всегда милосердный, открытый, добрый человек.

Живущий умрет, тело в землю сложив, –
Кто благ был до смерти – тот в имени жив (237 бейт)

Или

Кто именем славен, тот славным слывет,
А славным – и после кончины почет. (257 бейт)

Красной нитью в поэме проходит мысль, что самое ценное в этой жизни свершение добрых дел, принесение пользы народу. В произведении излагаются общие для многих народов взгляды на положительные качества характера, как справедливость во взаимоотношениях между людьми, воспитанность, милосердие, благовоспитанность, учтивость.

Встречаемые по всему произведению пословицы и поговорки, хоть и были сказаны десять веков назад, но до сих пор не потеряли актуальности и не устарели.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Еще одно основное установление в дастане – это понятие удовлетворенность малым, умеренность. Это понятие у казахов вмещает еще и такие понятия как терпеливость, мудрость, воздержанность и т.п. Только когда человек обуздывает свои суетные страсти и довольствуется своей жизнью ему будет присущ высокий дух и душевное богатство.

Поэт оставил бессмертные назидания и заветы, которые прошли через горнило времен и остались поучительными ценностями для человека каждого времени и эпохи.

Лейтмотив дастана – мечта о справедливости, пропаганда справедливости и гуманности. Глубоко нравственный и гуманный человек – справедливый человек. Справедливость путь к благосостоянию, счастья, считает поэт. И четыре главных героя поэмы вступили на путь благой. Благонравие, и нравственность поэт ставит превыше всего. По Баласагуни сам мир являет собой милосердие, благость. А быть милосердным и благонравным проявление высокой человечности.

Ю.Баласагуни подробно останавливается на моральных нормах, определяющих то, чего надо избегать и то, к чему надо стремиться.

«И если высок ты, принизься до мала,
Большому быть малым и скромным пристало.(4532 бейт)

эти строки невольно, вызывают в сознании, мудрую поговорку « Если велик, будь прост».

Поэма «Кутадгу билиг» Ю.Баласагуни, отразившая основные общечеловеческие, народные проблемы, воспевшая счастливую жизнь людей, вошедшая в золотой фонд мировой культуры, является вершиной культуры тюркских народов, одной из наших бесценных сокровищниц. «Особенность этого великого произведения, которое при каждом чтении завораживает и удивляет простотой своей мудрости, объясняет самобытность народа, красоту его искусства и чувств, то, что оно отчетливо раскрывает тюркскую культуру, мудрость, величие наших предков, живших десять веков назад на казахской земле, указывает на истоки нашего мировоззрения, традиций, обычаев. С течением времени, со сменой эпох возрастает его ценность, и, вчитываясь в каждую его строку, ощущаешь не иссякающий источник духовного богатства родной земли и края. Осознаешь великую школу воспитания, связанную с великим названием народ [13, стр-9]. В сочинении Ю.Баласагуни, в этом древнем и мудром произведении мы обнаруживаем формировавшиеся на протяжении веков следы внутреннего мира, духовный портрет, национальные черты, морально-этический образ казахского народа, огромную реку духовного богатства казахов, берущая начало в глуби веков [13, стр.30]. Поэма Баласагуни сыграла огромную роль в истории общественной мысли казахского народа.

В целом и устное творчество, и поэма «Кутадгу билиг» придерживаются основного положения – это призыв человека к гуманности, человечности, духовности, благонравию, воспитанию потомства, полезных обществу.

Когда современных детей воспитывает телевидение, наш большой недостаток, упущение заключается в том, что мы оторвали ребенка от передового опыта своей нации, народа. Разница между Абаем, Шоканом и Ыбраем, выросших на сказках своих бабушек, и нынешним поколением как небо и земля. И будет благим делом, если мы доведем до сердца ребенка мудрые наставления, заветы нашего народа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. М.Алимбаев. Народ – прекрасный воспитатель. Алматы, Рауан.1994г.(на каз.яз.)
2. Антология воспитательной мысли казахов. Алматы, Рауан.1994г. .(на каз.яз.)
3. А.Табылдиев. Народное воспитание. Адматы, Казахский университет.1992г. (на каз.яз.)
4. Х.Досмухамедулы. Аламан. Ташкент. 1926г. .(на каз.яз.)
5. С.Калиев. Из истории педагогики казахского народа. Алматы, Санат.1992г. (на каз.яз.)
6. К.Д.Ушинский. Дидактика. 2.т. М., Педагогика, 1983г.
7. М.Алимбаев. Рассказы о педагогике. Алматы, Казахстан. 1972г. .(на каз.яз.)
8. М.Габдуллин. Устное творчество казахского народа. Алматы, Гылым.1958г. (на каз.яз.)
9. Б.Адамбаев. Мудрость народа. Алматы, Рауан. 1996г. (на каз.яз.)
10. М.Орынбеков. Мыслители казахской степи. Алматы, Гылым. 995г. (на каз.яз.)
11. К.Ибраева. Мысли ученых XI-XIV веков о нравственном воспитании человека. жур.Улт таглымы. 2001г. №6. .(на каз.яз.)
12. А.Н.Кононов. Слова о Юсуфе Баласугуна и его поэма «Кутадгу билиг». Баку, Советская тюркология. 1970г. №4.
13. А.Егеубаев Имя хорошего, труд ученого не умирает. Алматы, Жазушы.1986г. (на каз.яз.)
14. Ю.Баласугунский. Благодатное здание. (перевод С. Н. Иванова). М., Наука. 1983г.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kırıkkale Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Turkiye

İran'da konuşulan Türkçenin değişik varyantları vardır. Bu varyantlar daha çok fonetik farklılıklarla meydana gelmiştir. İlmî literatürde söz konusu varyantlar için Azerbaycan, Sungur (Sonkur), Horasan, Kaşkay, Halaç Türkçesi gibi isimler kullanılmakta olup bunlar arasında Halaç Türkçesinin diğerlerinden ayrı bir gelişim çizgisi takip ettiği bilinmektedir. Halaç Türkçesi dışında kalan diğer varyantlar arasında farklılıklar çok azdır. Özellikle Kaşkay ve Sungur Türkçeleri Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak da değerlendirilebilir. İran'daki Türkçe üzerine geliştirilen iki proje dikkati çekmektedir.

İran'daki Türkçe araştırmaları ilk defa sistemli olarak, Göttingen'deki Türkoloji ve Orta Asya Bilgisi Semineri'nin mensupları tarafından başlatılmıştır. Gerhard Doerfer ve öğrencileri 1968-1973 yılları arasında bu ülkeye bilimsel araştırma gezileri yapmıştır. Özellikle Halaç ve Horasan Türkçesi üzerine ciddî çalışmalar yapan bu ekipte G. Doerfer dışında Semih Tezcan, W. Hesche, S. Fázsy, M. F. Bozkurt ve S. Tulu gibi isimler dikkati çekmektedir. Göttingen'den G. Doerfer ve çalışma arkadaşları Halaç Türkçesini keşfederek Türkolojiye yeni ufuklar açmış, Horasan, Kaşkay ve Halaç dil malzemesini işleyerek İran'daki Türkçenin birçok sorununu çözmüşlerdir.[9]

İran'daki Türk ağızlarını dil etkileşimleri açısından inceleyen çalışmalar Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi tarafından yapılmaktadır. Mainz Projesinin genel konusu Güneybatı Asya ve Kuzeydoğu Afrika'da dil ve kültür ilişkileridir. Araştırmanın hedefi, kültürel ve dilsel değişme süreçlerini, farklı görünüşler ve tarih, arkeoloji, dilbilim ve etnoloji gibi farklı disiplinlerin bakış açısından incelemektir. Projenin bölümlerinden birisi, Güneydoğu Anadolu ve Batı İran'da ilişkiye bağlı dilsel süreçlerle ilgili bir Türkoloji projesidir. Proje, Lars Johanson tarafından Mainz Üniversitesi'nde C. Bulut ve F. Kıral işbirliği ile başlatıldı.[10] Güneydoğu Anadolu, Batı İran, Horasan, Hemedan, Beyadistan, Firuzabad, Kirmanşah, Baharestan, Kerkük, Erbil, Musul gibi Türkiye, İran ve Irak ülkelerinin sınırları içinde kalan yerleşim alanlarında binlerce yıldır yan yana yaşayan farklı etnik gruplar ve onların konuştuğu diller vardır.Projede başlıca Azerbaycan, Kaşkay, Sonkor, Halaç Türkçelerinin Farsça, Arapça ve Kürtçe ile olan ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkan kopyalama sistemi ele alınmaktadır.[11] C. Bulut ve F. Kıral'ın çalışmaları alandan derlenen malzemeye dayanmakta olup, aynı zamanda İran'da Azerbaycan Türkçesinin konuşmaya dayalı çeşitli varyantlarını da kapsamaktadır. Bilindiği gibi İran yaklaşık bin yıldır Türk egemenliği altında olan bir ülkedir ve nüfusunun yarıya yakını çeşitli Türk gruplarından oluşmaktadır. Ancak Farsça'nın İran'daki konumu bu Türk gücüyle zıt orandadır. Farsça İran'da her zaman resmî dil – geçer dil olduğundan dolayı Türkçenin dilsel yapısına çok kuvvetli tesiri olmuştur. Güney Anadolu, İran ve Kuzey Irak bölgesinde Türkçenin Farsça, Arapça ve Kürtçeyle olan ilişkileri hakkında L. Johanson, C. Bulut ve F. Kıral'ın ağız malzemesine dayanan çok kıymetli çalışmaları vardır.[12]

---

[9] Göttingen'de yapılan çalışmalar hakkında bkz. Gerhard Doerfer, "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine", *Türk Dili*, Sayı 489, Eylül 1992, Ankara, s. 264- 266.

[10] Mainz Projesi hakkında bkz. L. Johanson, *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (Çeviri: N. Demir- E. Yılmaz), Ankara, 2002, s. 19-21.

Güneydoğu Anadolu ve Batı İran bölgelerindeki çeşitlilikler için bkz. C. Bulut, F. Kıral, "A Project Description: Turkic Varieties in South Anatolian and West İranian Contact Areas in Their Relationship to Normative Centers, *Türkçenin Ağızları, Çalıştay Bildirileri*, Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 73-80.

[11] Dil ilişkileri ve kopyalama için bkz. L. Johanson, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, London: Curzon, 2002; L. Johanson, *Converging Codes in Iranian, Semitic and Turkic, Linguistic Convergenge and Areal Diffusion*, London, New York, 2005, s. 3-31.

[12] C. Bulut, "Irano-Turkic Language Contact: The Case of Kurmanji" *Orientalia Suecana* 45-46, 1996-1997, 13-19; Klassifikatorische Merkmale des ıraktürkischen, *Orientalia Suecana* 48, 1999, 5-27; Optative Constructions in Iraqi-Türkmen, Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the IXth International Conference on Turkish Linguistics, A. Göksel, C. Kerslake (editörler), Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998, Turcologica 46, 2000, 161-169; (Filiz Kıral'la birlikte) A Project Description: Turkic Varieties in South Anatolian and West Iranian Contact Areas in their Relationship to Normative Centres, Hazırlayanlar: A. S. Özsoy, E. E. Taylan, Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri, İstanbul 2000, 73-80; Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri, Türkler, Editörler: H. C. Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Cilt 20, Ankara 2002, 679-694; L. Johanson, Code-copying in Irano-Turkic, Language Sciences 20, 1998, 325-337; Turkic İndirectives, Evidentials: Turkic, İranian and

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

1. Azerbaycan Türkçesi

İran'da Farsça'dan sonra en fazla konuşanı olan dil Azerbaycan Türkçesidir. X. Asırdan itibaren bölgeyi yurt tutan Oğuz Türkleri aynı zamanda 1924 yılına kadar burada devletler kurarak yönetici sınıfı da oluşturmuşlardır. Azerbaycan bir coğrafyanın adıdır. Bu coğrafî addan hareketle burada yaşayan Türklere Sovyetler Birliği ve İran'ın siyasetlerine de uygun düşecek biçimde Azerî adı verilmiş, bu yanlış isimlendirme ne yazık ki günümüzde etnik kimliğin şekillenmesinde kullanılır olmuştur. Azerî terimi Ahmet Kesrevî ve onun gibi Panfarsizmin ideologları tarafından sonradan Türkleştirilmiş toplulukları işaret etmektedir. Bu propaganda İran'da yaşayan Türkler üzerinde çok etkili olmamıştır. İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayanlar kendilerini Türk, dillerini Türkî diye adlandırmaktadırlar. İran'da Türkler her ne kadar bin yıldan beridir yönetici olsalar da devletin resmî dili her zaman Farsça olmuştur. Türkçe Sokak, ev, folklor dili olarak varlığını sürdürmüş, yazı dili hâline gelememiştir. Azerbaycan Türkçesi İran'ın Azerbaycan ve Erdebil eyaletinde konuşulmaktadır. Bunun dışında Tahran, Save, Hamedan gibi İran'ın değişik bölgelerinde de çok sayıda konuşucusu bulunmaktadır. 14. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesi içerisinde ayrı bir kol olarak ortaya çıkan Azerbaycan Türkçesi, Hasanoğlu adlı bir şairin birkaç şiiri ile ilk mahsullerini vermiş, 19. yüzyılda Mirza Fethali Ahundzade'nin eserleriyle yazı dili olarak formalaşmış ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'da kurulan cumhuriyetin yazı dili olmuştur.

Güney Azerbaycan Türk ağızlarını konu alan ilk çalışmalar Batı'da yapılmıştır. Karl Foy 1903-1904 yıllarında Tebriz ağzını konu alan oldukça hacimli iki makale yazmıştır.[13] Urmiye bölgesi ağızlarına da çalışmasında az da olsa yer veren Foy, Erzurum ağzının Azerbaycan Türkçesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Tebriz ağzına ait dil malzemesi ve gramer bulunan araştırmanın materyallerinin toplanmasında K. Foy'a Tebriz doğumlu Berlin'de yaşayan bir Türk yardımcı olmuştur.

H. Ritter, Tebriz ağzına ait metinleri Almanca tercümesiyle yayımlamıştır.[14] Ritter'in metinlerinde yeni Osmanlıcanın tesirleri gözlenmekte olup dikkatle kullanılmalıdır. 1939 yılına ait makalede yer alan metinler güncelleştirilmiş olup daha güvenilir durumdadır. H. S. Szapszal'ın eserinde de Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarının dil özellikleri ortaya konmuştur.[15] Eynallu ağızları ile ilgili ilk bilgileri ve malzemeyi T. Kowalski'nin eserinde bulmaktayız.[16] Vincent Monteil'in uzun makalesi Güney Azerbaycan'ın Zencan ağzına ait dil malzemesine dayanmaktadır.[17] Gündelik hayata ait konuşmalar, şiirler ve kelime listelerinden oluşan malzeme dilbilgisi açısından da değerlendirilmiştir. Farsça-Azerbaycan Türkçesi ilişkileri ve Türkçe üzerindeki Farsça tesiri Monteil'in makalesinde işlenen bir başka konudur.

A. Caferoğlu ve G. Doerfer'in ortak yazdıkları Fundamenta'daki "Das Aserbeidschanische" adlı makalede Kuzey ve Güney Azerbaycan ağızlarının ses ve şekil özellikleri ele alınmıştır.[18] Kuzey ve Güney Azerbaycan ağızlarını mukayeseli şekilde ortaya koyan bu çalışma oldukça kıymetlidir.

Xavier de Planhol'un makalesi Tebriz civarındaki Sehend köyünden derlenen kelime listesine dayanmaktadır.[19] Makalenin sonunda L. Bazin'in verilen kelimelerin dilsel analizini yaptığını görmekteyiz.

---

neighbouring languages, Editörler: L. Johanson, B. Utas, Berlin, New York 200, 61-87; Converging Codes in Iranian, Semitic and Turkic, Linguistic Convergence and Areal Diffusion, Case Studies from ıranian, Semitic and Turkic, editörler E. A. Csató, B. Isaksson, C. Jahani, London, New York 2005, 3-31; Bilateral Code Copying in Eastern Persian and South-Eastern Turkic, Linguistic Convergence and Areal Diffusion, Case Studies from İranian, Semitic and Turkic, Editörler: E. A. Csató, B. Isaksson, C. Jahani, London, New York 2005, 205-214; Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity, Turkic-Iranian Contact Areas, Historial and Linguistic Aspects, Editörler: L. Johanson, C. Bulut, Wiesbaden 2004, 1-14; F. Kıral, Izafet-construction in Iran-Turkic, turkic Languages in Contact, Editörler: H. Boeschoten, L. Johanson, Amsterdan 1999; Reflections on miş in Iran-Turkic, Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages, Editörler: L. Johanson, B. Utas, Berlin, New York 2000, 89-101; Syntaktische Einflüsse des Persischen auf das Gesprochene Aserbaidschanisch von Iran, Wiesbaden 2001; (Christiane Bulut'la birlikte) Kode-Kopieren und Struktureller Wandel in Turko-Iranischen Sprachkontakten, Kultur, Sprache, Kontakt, Kulturelle und Sprachliche Kontakte 1, Editörler: W. Bisang, T. Bierschenk, D. Kreikenbom, U. Verhoeven, Würzburg 2004, 149-168; Modal Constructions in Turkic of Iran, Linguistic Convergence and Areal Diffusion, Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic, Editörler: E. A. Csató, B. Isaksson, C. Jahani, London, New York 2005, 285-295.

[13] Foy, K. ; *Azerbajğanische Studien mit einer Charekteristik des Südtürkischen, I-II, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen Abteilung, Westasiatische Studien*, Berlin 1903-1904, 6; 2, s. 126-193; 7; 2, s. 197-265.

[14] Ritter, H. ; *Azerbeidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde*, Der Islam, 1921-1929, 11: 181-212; 25: 234-268.

[15] Szapszal, H. S ; *Próby literatury ludowej Turków z Azerbajdżanu perskiego*, Kraków, 1935.

[16] Kowalski, T. ; *Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnunen im Ainallu – Dialekt aus Südpersien*, Krakow 1937.

[17] Monteil, V. ; "Sur le dialecta turc de l'Azerbâydjân Iranien", *Journal Asiatique*, Tome: 244, s. 1-77.

[18] Caferoğlu, A. – Doerfer,G.; *Das Aerbeidschanische Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1959, s. 280-307.

[19] Planhol, X. de ; "Contribution á la Dialectologie Rurale de L'Azeri", *Journal Asiatique*, Tome: 249, s. 411-425.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Fred B. Householder ve Mansur Lutfi'nin ortaklaşa yazdığı "A Basic Course of Azerbaijani" adlı eser, Azerbaycan Türkçesinin öğrenimini hedeflemiş ve daha çok Tebriz ağzına ait malzemeyi kullanmıştır.[20] Azerbaycan Türkçesinin fonetik ve morfolojik kanunları İngilizce ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Söz dizimi ile ilgili konular birleşik isimler, birleşik fiiller ve isim tamlamaları ile sınırlıdır.

G. Doerfer 1982 yılında yazdığı "Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamadān" adlı makalesinde İran'daki Türk ağızlarını Türkiye, Irak, Afganistan ve Özbekistan'daki ağızlarla çeşitli bakımlardan karşılaştırma yoluna gitmiştir.[21] Güney Azerbaycan ağızlarına ait çok sayıda dil malzemesinin makalede yer alması bölge ağızlarının aydınlatılması açısından önemlidir. İran'da konuşulan Oğuz Türkçesi ağızlarının tam bir coğrafî dağılımı ve bunların dil özellikleri hakkında 1990'da Doerfer'in yazmış olduğu makale konuya ışık tutar.[22]

Salmas yöresi ağzı ile ilgili bir çalışma 1971 yılında Almanya'da Menuçehr Emirpur Ehrancani (Manutschehr Amirpur-Ahrandjani) tarafından yapılmıştır. Emirpur Ehrancani'nin bu çalışması[23] klâsik ağız araştırmalarından farklılık göstermektedir. Ünlü dilbilimciler F. Saussure ve N. S. Trubetzkoy'un anlayışları çerçevesinde dilin kullanımı esas alınarak allafon ve allamorflar dikkatle sunulmuştur. Eş zamanlı bir bakış açısıyla Urmiye Gölü çevresindeki kişilerden alınan kelimeler, kitabın dil malzemesini oluşturmaktadır. Ağız çalışmalarında kullanılan metinler yerine eserde kelimeler yer almıştır. Metin derleme yerine kelime derlemesi yapılan çalışmada, ağız araştırmalarında kullanılan yöntem uygulanmamıştır.

İran'daki Azerbaycan Türk ağızlarını konu alan bir başka araştırma ise Işık Sönmez'e aittir.[24] Kendisi de Güney Azerbaycanlı bir Türk olan Işık Sönmez; Karadağ, Muğan ve Zencan'dan derlemiş olduğu metinleri fonetik ve morfolojik açıdan incelemiştir. Ağız araştırmalarında kullanılan yöntemler doğrultusunda ele alınan çalışmada üç bölgeye ait metinler verildikten sonra gramer incelemesi yapılmıştır.

1998 yılında Almanya'da yayımlanan Nemet Rehmeti ve Korkut Buğday tarafından yazılan Aserbaidschanisch Lehrbuch adlı eserde Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkçesine ait dil malzemesi kullanılmıştır.[25] Verilen örnek kelimeler ve cümlelerin nereden alındığı gösterilmediği için hangilerinin Güney Azerbaycan ağızlarına ait olduğunu bu eserde görmek imkânsızdır.

Tebriz'den derlenen metinlerden hareketle yapılan bir başka araştırma ise Filiz Kıral'a aittir. Bilindiği gibi İran'ın Azerbaycan bölgesinde Farsçanın en fazla etkisine maruz kalan bölge Tebriz'dir. Kıral bu çalışmasında Tebriz ağzına etki eden Farsça unsurları, özellikle de sentaksla ilgili olanları araştırmıştır.[26]

Güney Azerbaycan'da Farsça-Türkçe etkileşimi ve iki dillilik konusunu işleyen Sonel Bosnalı, 2003 yılında hazırladığı doktora tezinde Salmas ve Tebriz'de Azerbaycan Türkçesinin kullanımını karşılaştırmış ve Tebriz'de Salmas'a göre Azerbaycan Türkçesinin Farsça karşısında gittikçe gerilediğini tespit etmiştir. Bosnalı'nın araştırması sosyo-dilbilim metotları çerçevesinde inceleme alanına yaklaşmaktadır.[27]

Güney Azerbaycan Türkçesine ait dil malzemesi üzerine yapılan Türkiye'deki ilk çalışma Muharrem Ergin'e aittir.[28] 1971 yılında Azerî Türkçesi adıyla yayımlanan bu eserde Muharrem Ergin, Şehriyar'ın 76 dörtlükten oluşan "Heyder Baba'ya Selam" şiirinden hareketle Güney Azerbaycan Türkçesinin veya bir başka ifadeyle Şehriyar'ın dilinin fonetik ve morfolojik özelliklerini art ve eş zamanlı olarak incelemiştir. Bilindiği gibi İran'da Azerbaycan Türkçesi yazı dili olamamıştır. Bu bakımdan Şehriyar'ın dili şairin Tebrizli olması sebebiyle Tebriz ağzını aksettirmektedir. Ağız araştırmalarında uygulanan usuller yer almasa da seçilen metin ağız özelliklerini koruduğu için Azerî Türkçesi adlı eseri aynı zamanda Tebriz ağzının grameri saymak da mümkündür. Şunu da vurgulamalıyız ki, "Azerî" terimi Azerbaycan Türklerini kastetse de son derece hatalı bir terimdir ve kullanımdan kaçınılmalıdır. Bunun yerine Azerbaycan Türkü ve dile de Azerbaycan Türkçesi denmelidir.

---

[20] Householder, F. - M. Lotfi, *A Basic Course of Azerbaijani,* İndiana University Publication, 1965.

[21] Doerfer, G. ; "Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamadān", *Acta Orientalie*, Tomus XXXVI (1-3), 1982, s. 99-124.

[22] Doerfer, G. ; "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vargenschichte", *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Editör: Gy. Hazai, Budapest, 1990, s. 13-34.

[23] Manutschehr Amirpur-*Ahrandjani, Der Aserbaidschanische Dialekt von Schahpur*, Freiburg, 1971.

[24] Sönmez, Işık; *Untersuchungen zu den Aserbaidschanischen Dialekten von Qaradağ, Muğan, und Zäncan*, Göttingen, 1998.

[25] Rahmati , Nemat – Korkut Buğday, *Aserbaidschanisch Lehrbuch*, Wiesbaden 1998.

[26] Kıral, Filiz ; *Das Gesprochene Aserbaidschanisch von Iran, eine Studie zu den Syntaktischen Einflüssen des Persischen*, Wiesbaden, 2001.

[27] Bosnalı, Sonel ; Patrimoine *Linguistique et Littéraire Turcophone de l'Irani Une étude socio-linguistique, These de Doctorat*, INALCO, Paris, 2003.

[28] Ergin, Muharrem *; Azerî Türkçesi*, İstanbul, 1971.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Recep Albayrak Hacaloğlu tarafından hazırlanan Azerî Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azerî sahası derleme deneme sözlüğü)[29] adlı eser bir sözlük denemesidir. Sözlüğün nasıl hazırlandığına dair eserde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sözlük sahasında Türkiye'de yapılmış en önemli çalışma Seyfettin Altaylı'ya aittir[30]. İki ciltlik Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü ve yakında neşredilecek Azerbaycan Türkçesinin Karşılaştırmalı Ansiklopedik Büyük Sözlüğü adlı abidevi eser Güney Azerbaycan bölgesi dil malzemelerini de ihtiva ettiğinden kayda değerdir. Altaylı'nın henüz neşredilmemiş Sözlüğü madde başı olarak aldığı kelimelerin sayısı itibarıyla da zamanımıza kadar hazırlanan sözlüklerin en büyüğüdür.

Türkiye üniversitelerinde Azerbaycan ağızları ile ilgili yapılan ilk araştırma 1985 yılında K. Mehmet Gece tarafından hazırlanan Serap ağzı adlı yüksek lisans tezidir.[31] Serap ağzını konu alan çalışmanın malzemesi 1979'da İran'da gerçekleşen yönetim değişikliğinden sonra Türkiye'ye (Ankara) göç eden kişilerden alınmıştır. Bölgeye ait yapılan ilk araştırma olması sebebiyle birçok hatanın göze çarptığı incelemede ağız araştırmalarında kullanılan konu başlıkları esasında yörenin diline ait fonetik ve morfolojik özellikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Salmas'tan derlenen metinler üzerinde Bilgehan Atsız Gökdağ "Salmas Ağzı" adlı bir kitap hazırlamıştır.[32]

Güney Azerbaycan bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin Arap harfli yayımlanmış eserlerinden hareketle "Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri" adlı bir doktora tezi Mahmut Sarıkaya tarafından hazırlanmıştır.[33] 1979 devriminden sonra Türklere getirilen kısmî ana dili kullanma özgürlüğünün neticesi olarak Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan çok sayıda kitap ve dergi görmekteyiz. Özellikle Varlık dergisinin yazarları İran'da Azerbaycan Türkçesinin ölçülü dil hâline gelmesi için birçok yazı yazmış, kurultaylarda bir araya gelerek Türkçenin yazımı ve standardizasyonuna yönelik birçok kararlar almışlardır. Varlık dergisinde yer alan yazılara baktığımızda bu kararların bir kısmının hayata geçirildiği görülmekle birlikte, yazarların büyük bir kısmının kendi ağızlarını yazılarında öne çıkardıkları da fark edilmektedir. Sarıkaya'nın tezi işte böyle bir ortamda bulunan Güney Azerbaycan Türkçesinin yazılı eserlerinin diline ait bir gramer çalışmasıdır. Art ve eş zamanlı bir düzlemde, anılan dil bölgesinin özellikleri çok başarılı bir şekilde ele alınmıştır.

İran'daki Azerbaycan Türk ağızları üzerinde Azerbaycan Cumhuriyetinde çok fazla araştırmanın yapılmadığı görülmektedir. 1991'e kadar Sovyetler Birliği içinde kalan Azerbaycan Cumhuriyetindeki hemen bütün ağızların incelenmesine rağmen, Güney Azerbaycan ağızları konusunda yeterli araştırmanın yapılmaması, her iki ülkenin (Sovyetler Birliği ve İran) rejimleri ile ilgili bir durum olsa gerektir. Azerbaycan Cumhuriyetinde yapılan ağız çalışmaları diğer Türk ülkeleriyle kıyaslandığında çok ileri bir durumdadır. Hatta bu zamana kadar sadece Azerbaycan ağızlarının (Kuzey) dil atlası hazırlanmıştır.[34] Bizim görmediğimiz ancak kaynakların zikrettiği[35] Güney Azerbaycan ağızlarıyla (Tebriz Ağzı) ilgili tek doktora tezi 1989 yılında M. Memmedov tarafından Azerbaycan Cumhuriyetinde yapılmıştır. "Tebriz Dialektinin Esas Fonetik Hüsusiyyetleri" adlı makale 1988 yılında Meherrem Memmedov tarafından Edebiyat Dil İncesenet adlı dergide yayımlanmıştır.[36] M. E. Memmedov'un "Azerbaycan şivelerinde Qedim Mensubiyet ve Şehs formaları" adlı makalesi de Varlık dergisinde 2004 yılında neşredilmiştir.[37] Memmedov bu makalesinde ağırlıklı olarak Güney Azerbaycan ağızlarına ait malzemeyi işlemiştir.

Cenubi Azerbaycan'da Edebi Dil: Normalar, Üslublar adlı eserinde Nizami Ceferov İran'da Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmış eserlerin dili üzerinde durmaktadır. Yavaş da olsa Tebriz ağzı

---

[29] Albayrak Hacaloğlu, Recep; *Azerî Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara, 1992.
[30] Altaylı, Seyfettin,Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü,(2 cilt),Ankara 1994; Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü,Ankara 2005; Azerbaycan Türkçesinin Karşılaştırmalı Ansiklopedik Büyük Sözlüğü(yakında neşredilecek)
[31] Gece, K. Mehmet ; *Serap Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985.
[32] Gökdağ,Bilgehan Atsız, Salmas Ağzı, Karam Yayınları,Çorum 2006.
[33] Sarıkaya, Mahmut; *Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1998.
[34] İslamov, M., E. Ağayev, S. Behbüdov, T. Ehmedov, N. Memmedov, B. Tağıyev, Z. Hasıyev, *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*, Bakı, 1990.
[35] Ezizov, Elbrus; *Söz Hazinesi*, Bakı, 1995, s. 112.
[36] Memmedov , Meherrem ; "Tebriz Dialektinin esas fonetik hüsusiyyetleri", *Edebiyat-Dil-İncesenet*, Sayı 3, Bakı, 1988, s. 99-104.
[37] Memmedov, M. E. ; "Azerbaycan Şivelerinde qedim mensubiyet ve şexs formaları", *Varlık*, Sayı 129-2, Yaz, Tahran, 1382 (2004), s. 104-111.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

üzerinde bir yazı dilinin oluşmaya başladığını fark edebiliriz. Kullanılan Arap alfabesinin fonetik farklılıkları fazlaca yansıtmaması Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesinin formalaşmasına hizmet edecek bir araçtır. İran'da Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yazılan kitapların sayısı çok azdır. Bu kitaplar Azerbaycan dilcilerinin eserleri doğrultusunda yazılmış olup ağız özelliklerine pek fazla yer vermezler.[38]

Varlık dergisinde Cevad Heyet, Hamit Nutki, M. T. Zöhtabi, M. E. Ferzane gibi şahısların Azerbaycan Türkçesinin çeşitli meselelerine ait yazıları dikkati çekmektedir.[39] Bu yazılarda aydınlar daha çok imlâ, dil tarihi ve İran devletinin dil siyaseti gibi konularda yoğunlaşmışlardır.

2. Kaşkay ve Sungur Türkçesi

Doerfer ve Hesche, İran'dan derlenen Kaşkay ve Sungur Türkçesine ait materyallerle Afganistan Kabil Afşar ağzını fonetik ve morfolojik açıdan inceledikleri araştırmada Güney Oğuzca olarak adlandırdıkları dil bölgesi için İran'da Songor, Qal'a-ye Farhad-Xan, Qorwa, Qal'a-ye Soleymān-ābād, 'Ali-Qurči/Aräk, Şahrak, Paradomba, Hoseyn-ābādwe Sarmaşad ve Firūz-ābād; Afganistan'da ise Afşar-e Nānakçi/Kābol alanını kaydetmişlerdir. Dil malzemesinin derlendiği bölgede Kaşkay, Sungur ve Afşar Türkleri yaşamaktadır. Bunların dili de Güney Oğuzca içinde ele alınmıştır.[40] Zaten Doerfer konuyla ilgili en son çalışmalarının birinde İran'da Halaç Türkçesi hariç Azerbaycan Türkçesi, Güney Oğuz, Horasan ve Türkmen Türkçelerini işaretlemiştir.[41] Doerfer'in Güney Oğuzca içinde gösterdiği ve Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak nitelendirdiği Kaşkay Türkçesi de Farsça'nın güçlü etkisinde kalmış, tipolojik alışkanlıkları büyük ölçüde değişmiş ve pek çok Türkçe özelliği kaybetmiş başka bir cazip Türk dili örneğidir. Kaşkay Türkçesinden çok sayıda veri derlenmiştir. Gunnar Jarring tarafından 1940 yılında derlenmiş olan malzeme şimdi Eva A. Csató tarafından incelenmekte ve yayıma hazırlanmaktadır.[42] İran'ın Fars eyaletinde konar-göçer olarak yaşayan Kaşkay Türklerinin nüfusu hakkında farklı rakamlar zikredilmektedir. Kaşkay Türklerinin nüfusu 570.000 ilâ[43] yaklaşık 1,5 milyon[44] olarak gösterilmektedir. Bugüne kadar yazılı bir dile sahip olamadıkları için dillerinde bir standartlaşmadan söz edilemez. Muhittin Çelik tarafından Kaşkay Türkçesi üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır.[45] Y. Kurıbayashı'nın Kaşkay Türkçesinin söz varlığı ve söz dizimi üzerine makalesi de önemli bir çalışmadır.[46]

İran'ın batı sınırlarına yakın olan Kirmanşah şehrinin 70 km kuzeydoğusundaki Sungur şehrinde konuşulan Türkçeye Sungur Türkçesi denmektedir. Sungur Türkleri, Moğollar döneminde bölgeye gelip yerleşmiştir. Türkçe, Farsça ve Kürtçe arasında sıkışmış olup yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Azerbaycan Türkçesi ve Eynallu lehçeleri arasında kalan ve Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı sayılabilecek derecede benzerlikler gösteren Sungur Türkçesi ile ilgili G. Doerfer ve C. Heyet birer makale yazmıştır.[47]

Kaşkay Türkleri ile iç içe yaşayan Ebi Verdilerin sayısı 40.000 civarındadır. Osman Nedim Tuna tek bir konuşucunun dilinden hareketle bu diyalektin özelliklerini ve Kaşkay Türkçesinden farklı durumlarını ortaya koymuştur.[48]

3. Horasan Türkçesi

Horasan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde karşımıza çıkan "olga-bolga sorunu"nu da çözecek olan bir anahtar şive durumundadır. Horasan Türkçesinin bir alt diyalekti olarak kabul edilen Özbek Oğuzcasındaki dilsel karışıklıklar ve 13. yüzyılda Anadolu'ya yapılan göçlerin esas merkezinin burası sayılması bu sorunun esasını oluşturmaktadır.[49] Horasan Türkçesi hem Oğuzların tarihindeki kimi

---

[38] Selamullah, Cavid; Nodamuze-Zebane-Azerbaycani ve Farsi, Tahran 1343 (1965); M. E. Ferzane, Mebaniye-desture zebane azerbaycani, Tebriz 1344 (1966); Abdullali Kareng, Desture zebane konuniye Azerbaycan 1340 (1962), Tebriz.
[39] Geniş bilgi için bakınız. *Azerbaycan Dili Haricde*, Bakı, 1990.
[40] Doerfer , G. – W. Hesche, *Südoghusische Materialien aus Afghanistan und Iran*, Wiesbaden, 1989.
[41] Doerfer, G.; *Turkic Languages of İran, The Turkic Languages*, Editörler: L. Johanson, E.A. Csató, London, New York, 1998, s. 272-282.
[42] Johanson, L. ; *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, (Çeviren: Nurettin Demir – Emine Yılmaz), Ankara 2002, s. 25.
[43] Boeschoten, H. ; "The Speakers of Turkic Languages*"*, *The Turkic Languages*,(Editörler: L. Johanson, Eva A. Csató), London, New York, s. 1-15.
[44] Çelik, Muhittin; "Kaşkay Türkleri", *Türkler*,(Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Cilt 20, Ankara 2002, s. 658-674.
[45] Çelik, Muhittin ; *Kaşgay Türkçesi* (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1997.
[46] Kurıbayashı, Yuu; "Report on fieldwork on Kashkay Lexicon and Syntax*", Mechanism of Contact an Change in Turkic Languages*, *Research Reports*,(Editörler: T. Hayasi, H. Ismetani), Tokya 2004, s. 107-115.
[47] Doerfer, G. ; "Das Songortürkische", *Studia Orientalia*, Vol. 47, Helsinki,1977, s. 43-56; C. Heyet, Sungur Türkleri, *Türkler*,(Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca),C. 20, Ankara 2002, s. 675-678.
[48] Tuna, Osman Nedim,; " Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti", *TDAY-Belleten* 1984, Ankara 1987, s. 215-245.
[49] Akar, Ali; *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 243.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

boşlukları kapatmakta hem de şimdiye kadar yorumlanamamış eski Osmanlıca kimi ögeleri aydınlatmaktadır. Doerfer'e göre Horasan Türkçesi aslında 14. yüzyılda Anadolu'da bir edebî dil olarak bulunmaktaydı. Şimdi ise sadece Horasan'daki Türk şivelerinde yaşamaktadır.[50] Dört Oğuz dilinin tarihsel gelişimi şöyle olmalıdır: Selçuklu Türklerini konuştuğu Türkçe X. Yüzyılda bölünür. Horasan, Azerbaycan Türkleri ve Anadolu Türkleri topluca bir öbek oluştururlar. Türkmenlerden ayrılırlar. Horasan Türkleri batıya yolculuklarını sürdürürler. Horasanca Türkmencedeki kimi özellikleri korur. XVI. Yüzyılda Türkmen yayılması sonunda Horasan ikiye bölünür. Oğuz Özbekçesi adı verilen Kuzey Horasan ağzı Güney Horasan ağzından ayrılır. Kuzey Horasan'da konuşulan dil Kıpçak ve Özbek etkileri ile gelişir. Merv ve Belh ağızlarını oluşur. Batıda ise Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlıca birbirinden ayrılır. Azerbaycan Türkçesi kimi noktalarda Doğu Oğuzcaya bağlı kalır. Bu noktalar Azerbaycan Türkçesini Horasan ağzına yaklaştırır. Horasanda konuşulan Türkçe, Oğuz dilleri arasında Türkmence, Horasanca, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dizilişi içindedir.[51]

Horasan Türkçesi İran'ın kuzeydoğusunda, Horasan eyaletinde, güneye doğru daha az Türkmenistan sınırında ve Özbekistan sınırındaki Amu Derya'nın biraz doğusunda, takriben 1,5 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. Lehçe olarak Oğuz dil grubu içinde Türkmen ve Azerbaycan Türkçesi arasında yer alır.[52]

İran Türkmenlerine yaşadıkları bölgenin adından dolayı Horasan Türkmenleri de denilmektedir.[53] Ancak Gürgen ve Günbet gibi yerlerde yaşayan Türkmenlerin dili, Türkmenistan Türkmenlerinin diline Horasan Türkçesinden daha yakındır.

Uzun ünlülerin bulunması ve kelime başında Eski Türkçe –b- ünsüzünün korunması (bar, bol- gibi) Horasan Türkçesini Türkmenceye daha çok yaklaştırır.[54] Horasan Türkçesini konuşan halk da İran'da yaşayan diğer topluluklar gibi iki dillidir ve Farsçanın kendi dillerine dönük sıkıştırmasıyla karşı karşıyadır. Bu bakımdan gelecekte kaybolacak diller arasında Horasan Türkçesi de sayılabilir. Horasan Türkçesinin kuzeybatı grubunda yer alan Bocnurd ağzı üzerinde daha fazla çalışma yapılmıştır. Horasan Türkçesini ilk defa detaylı olarak ele alan Gerhard Doerfer'dir. 1977 yılında oldukça hacimli bir makaleyle Horasan Türkçesinin Türk dili tarihi içindeki yeri ve genel özelliklerini ortaya koymuştur.[55] Bocnurd ağızları F. Bozkurt ve Sz. Fázsy tarafından doktora tezine konu edilmiş ve anılan tezler basılmıştır.[56] Kalat ve Esfārayen yöresi ağızları üzerine ise Sultan Tulu doktora tezi hazırlamıştır.[57] Tulu yöreden derlenen Aslı Kerem hikâyesinin dilbilimsel ve folklorik özelliklerini incelemiştir. Sultan Tulu'nun Bocnurd'dan Folklor Derlemeleri adlı kitabı[58] Sz. Fázsy'nin Horasan'dan derlediği ve 1977'de hazırladığı doktora tezindeki[59] metinlere dayanmaktadır. Tulu'nun bu eserinde Horasan Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri derlenen metinler esasında dikkatlere sunulmuştur. Bocnurd ağzının özellikleri korunarak sunulan metinler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Tulu bir diğer kitabında Horasan'dan derlenen masallar ve halk hikâyelerine yer vermiş, Türkiye Türkçesine aktarlan metinler folklorik açıdan incelenmiştir.[60] Horasan Türkçesi ile ilgili G. Doerfer ve W. Hesche'nin ortaklaşa hazırladıkları iki eser de konuyla ilgili çok kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. 23 Horasan ağzına ait 700 kelimenin listesi ve kısa bir gramer özetinin yer aldığı birinci kitapta Horasan Türklerinin tarihi ve edebiyatı hakkında doyurucu bilgiler bulunmaktadır.[61] İkinci kitap Horasan'dan derlenen folklor metinlerine ayrılmıştır.[62]

---

[50] Doerfer, Gerhard ; "İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı* 1996, Ankara 1999, s. 304.
[51] Bozkurt, Fuat; *Türklerin Dili*, Ankara 1999, s. 420.
[52] Tulu, Sultan; Horasandan *Masallar ve Halk Hikâyeleri*, Ankara, 2005, s. 1-2.
[53] Özkan, Nevzat; Türk *Dilinin Yurtları*, Tarihsiz, Ankara, s. 80.
[54] Tulu, Sultan; Horasan'dan *Masallar ve Halk Hikâyeleri*, s. 2.
[55] Doerfer, Gerhard ; "Das Chorasantürkische", *TDAY-Belleten*, 1977, Ankara 1978, s. 127-204.
[56] Bozkurt, M. F. ; *Uutersuchungen zum Bojnurd- Dialekt des Chorasan türkischen*, Göttingen, 1975; Fázsy, Sz.; *Das Bodschnurdi ein türkischer Dialekt in Chorasan Ostpersien*, Zürich, 1977.
[57] Tulu, Sultan; *Chorasantürkische Materialien aus Kalat bei Esfarayen*, Berlin, 1989.
[58] Tulu, Sultan; Bocnurd'dan *Folklor Derlemeleri*, Ankara, 2005.
[59] Fázsy, Sz.; *Das Bodschnurdi ein türkischer Dialekt in Chorasan Ostpersien*, Zürich, 1977.
[60] Tulu, Sultan; Horasan'dan *Masallar ve Halk Hikâyeleri,* Ankara, 2005.
[61] Doerfer, G. - W. Hesche, *Chorasantürkisch Wörterlisten*, *Kurzgrammatiken İndices*, Wiesbaden 1993. Eserin giriş bölümünün Türkçeye çevirisi için bakınız. Sultan Tulu, "Horasan Türkçesinin Tarihi ve Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 14, Ankara, 2002, s. 3-23.
[62] Doerfer, Gerhard – W. Hesche, *Türkische Folklore Texte aus Chorasan*, Wiesbaden, 1998.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Batı İran'da Hemedan ve Save arasındaki dağlık bölgede bulunan, Türkçenin konuşulduğu bir bölge olarak anılan Bayadistan'da daha çok Afşar, Bayat, Halaç ve Şahsevenler yaşamaktadır. Bu bölgede yaşayan Türklerin dil kullanımı yaş ortalamasına göre değişmektedir. Altmış yaşın üzerindeki kadınlar sadece Türkçe bilmektedir. Aynı yaş grubunun erkekleri ise Farçayı konuşmalarına rağmen daha çok Türkçeyi tercih ederler. Otuz ile altmış yaş arası iki dilli olup yaşlılarla Türkçe konuşurlarken, çocuklarıyla Farsça ile iletişim kurmaktadırlar. Otuz yaşın altındaki gruplarda eğitimin de tesiriyle artık Türkçenin yerini Farsçanın aldığı gözlenmektedir.[63]

4. Halaç Türkçesi

Orta İran'da konuşulan Halaç Türkçesi diğer Türk kollarından 13. yüzyılda ayrılmış ve gelişmesini Farsçanın baskın olduğu bir çevrede sürdürmüştür. Halaç Türkçesi çok sayıda arkaik özelliği bünyesinde barındırmasından dolayı Türkoloji araştırmalarında yeni ufuklar açmıştır. Ünlü Alman Türkoloğu Gerhard Doerfer ve öğrencileri Wolfram Hesche, Semih Tezcan vd. tarafından 1968 yılında keşfedilen Halaç Türkçesi ile ilgili gramer ve metin yayınları da aynı ekip tarafından yapılmıştır.[64] Mainz Projesi içerisinde Filiz Kıral, Halaç Türkçesi üzerinde derleme çalışmalarını sürdürmekte olup bu dili daha çok diğer dillerle (Farsça gibi) etkileşimleri ve dolaylılık açısından ele almaktadır.[65] Doerfer'e göre Argu dilinin günümüzdeki uzantısı sayılan Halaç Türkçesinin 2020 yılında tamamen ortadan kalkacağı tahmin edilmektedir.[66] Halaç Türkçesinin grameri Doerfer tarafından hazırlanmıştır.[67]

---

[63] Bulut, Christiane; "Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri", *Türkler*, (Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Cilt 20, Ankara, 2002, s. 679-692.

[64] Halaç Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar hakkında bakınız. Tezcan, Semih; "Halaççanın Önemi ve Halaçça Araştırmalarının Sürdürülmesi Gerekliliği", *Issues in Turkic Languages description and language Contact*, Editörler: S. Fujishiro, M. Shogzito, Kyoto, 1999, s. 203-212.

[65] Kıral, Filiz ; "Reflections on miş in Khalaj*", Evidentials, Turkic, Iranian and neighbouring languages*, Editörler: L. Johanson, B. Utas, Berlin-New York, 2000, s. 89-101; "Copied relative constructions in Khalaj", *Studies on Turkish and Turkic Languages Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish linguistics,(*Editörler: A. Göksel, C. Kerslake) Oxford, 1998, Wiesbaden, 2000, s. 181-188.

[66] Doerfer, Gerhard ; "İran'daki Türk dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı", *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı* 1996, Ankara, 1999, s. 308.

[67] Doerfer, Gerhard ; *Grammatik des Chaladch*, Wiesbaden, 1988.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ПРОБЛЕМЕ СТАНОВЛЕНИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ АВТОРСКОЙ ИСТОРИКО-ГЕРОИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

к.ф.н. Борис Тетуев
КБГУ
Россия

Круг тем карачаево-балкарской авторской историко-героической песни XIX – начала XX века обусловлен событиями, определившими существенные этапы в жизни народа. Самый древний пласт этих событий связан с нашествием войск Тимура на Северный Кавказ (1395; 1400) и в частности на территорию предков карачаево-балкарцев. Сохранились авторские произведения, повествующие о Кавказской войне; в основном это карачаевские песни, поскольку война в большей степени коснулась западной части Предкавказья, где проживали карачаевцы. Значительное место в исторической тематике занимают песни о междоусобных и межродовых распрях. Духом рыцарской авантюры пропитаны песни о набегах и защите от них, в которых отразились специфические черты феодальной эпохи. Начавшийся процесс расслоения родовой общины во второй половине XIX века выражен в песнях о народных заступниках, где отчетливо звучит тема социального протеста.

Отсутствие письменно зафиксированных текстов (подавляющее большинство поэтических текстов восстановлено благодаря памяти певцов и сказителей) затрудняет вопрос об определении авторства исторических песен. Многие из них бытуют и как народные, и как авторские, свидетельствуя о промежуточном состоянии жанра, находящегося на стыке фольклора и литературы. Не останавливаясь специально на данном вопросе (она – за пределами нашего исследования), хотелось бы отметить, что фиксированность текста, отсутствие в нем наслоения творчества сказителей, позволяет утверждать, что речь идет скорее об утраченном авторстве. Певцы, сочиняя и исполняя свои произведения, создавали фиксированный текст. При этом фактор осознания собственного авторства не был существенным, главное, что шел процесс трансформации понятия певца в поэта. Тот факт, что со временем имя автора того или иного произведения, могло со временем забыться, не означает автоматического перехода текста в разряд фольклорного. Для подтверждения сказанного уместно обратиться к мнению известного литературоведа М. И. Стеблина-Каменского, исследующего генезис скандинавской баллады. Возражая против представления о том, что, якобы, первоначальные исконно авторские тексты баллад «каким-то образом попадали в крестьянскую устную традицию и пересочинялись», ученый считает невероятным тот факт, что «в балладном творчестве, в нарушении порядка,… развитие шло не от «певца к поэту», а от «поэта к певцу» (1). Отсутствие документированного оригинала, на наш взгляд, восполняется исполнением певцами и сохранением фиксированного текста, а не творческой переработкой его, как это характерно для фольклорного произведения. Это положение имеет особую актуальность в связи с определением границ авторской карачаево-балкарской исторической песни.

Как уже отмечалось выше, самые ранние исторические события, нашедшие отражение в авторской карачаево-балкарской словесности, относятся к концу XIV века, времени походов завоевателя Тимура. Трагедия предков карачаево-балкарцев, оказавшихся на пути жестокого завоевателя Аксак Темира – Хромого Темира (так в тюркском мире называют среднеазиатского полководца Тимура) сохранилась в основном в легендах и преданиях о военачальнике Таулу и его сподвижнике Тотуре, в топонимах, содержащих следы кровавой драмы многовековой давности: «Кан Жол» («Кровавая Дорога»), «Канлы Тюз» («Кровавая Равнина»), «Аксак Темирни Ташы» («Камень Хромого Темира») и другие (2). Сохранился ряд фольклорных текстов, собранных фольклористом Х. Малкондуевым (3).

Авторская поэзия карачаево-балкарцев, в которой изображены исторические события, связанные с нашествием войск Тимура, представлена двумя поэмами Д. Шаваева: «Аксак Темирни тауруху» («Предание о Хромом Тимуре») и «Шауаланы Даут-Хажини кюй-оюм сагышлары» («Грустные думы-размышления Шаваева Даут-Хаджи»).

Разумеется, за большой исторический отрезок, прошедший со времени завоеваний Тимура (более пяти веков), драматические события успели изгладиться из памяти, приобрести легендарный характер, тем не менее, поэт отражает в поэме «Предание о Хромом Тимуре»

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

отдельные черты этой эпохи, создает достоверный образ Тимура как жестокого военачальника. Мощная, устрашающая энергия, заключенная в нем и его воинстве, выражается описанием стихии их воинской жизни. Динамичность, стремительность продвижения конного войска степняков поэт передает, используя для сравнений орнитогенные образы. Длинные стрелы воинов Тимура летят с ветром, свистом как «ястребиные крылья» («кыртчыга канатынлай»), количество стрел, выпускаемых ими одновременно таково, что они « похожи, на тысячи лебедей в небе» («ушайла кекде минг канказга»). Строгая воинская дисциплина, объединяющая воинов в единый энергетический поток, жестокая требовательность Тимура (по его приказу трижды промахнувшегося воина вешают, с огрызающегося снимают кожу) в совокупности объясняют непобедимость его войска. Сильным, устремленным к победе хозяевам соответствуют и их кони, которые в движении схожи с дикими оленями, не останавливаясь, идут вперед, не устают, не боятся дальних расстояний, стрел противника. Они растоптали много селений, земель, их не задерживают ни снег, ни лед. Чтобы показать их мощь, поэт перечисляет местности и страны, в которые привели кони Хромого Тимура: Идилге, Тюркге, Иранннга, Арабха, //Карлы таулу Кавказга» («На Волгу, в Турцию, Иран, к Арабам, // К Кавказу со снежными горами») (4).

По сравнению с фольклорными произведениями о Тимуре, где его имя представляется лишь символом безмерной жестокости, Д. Шаваев изображает его реальным человеком, постепенно превращающимся в жестокого завоевателя, тирана. По версии автора уже в детстве в нем угадываются черты будущего завоевателя, тирана. Поэт описывает его жизнь с самой юности, обнаруживая задатки незаурядности. О силе и выносливости свидетельствует то, как Тимур, будучи подростком, усмиряет необъезженных коней, пешим преследует и настигает дичь. Непомерное тщеславие Тимура проявляется уже в пятнадцать лет, когда он решает, что «станет над ханом и шахом», и понимает, что сделать это он сможет не силой, а хитростью. Он умело пользуется наукой борьбы за власть, преподанную в свое время отцом: «Эмен терек ауар ючюн, // Кеп керекди кемирирге» («Чтобы повалить дуб, // Много нужно грызть»). Поэт показывает, как Тимур последовательно осваивает секреты придворной жизни, приближающей его к хану, жестоко расправляется со своими соперниками, а затем – и с самим ханом.

После захвата власти в Бухаре начинает проявляться тоталитарное сознание Тимура. Он реализует свое непомерное честолюбие, завоевывает множество земель, заливает кровью покоренные страны. Жестокость Тимура показывается в страшных картинах расправ. В Фарсы (Персии) он, узнав, что защитники выставили впереди себя тысячу детей, чтобы войско не вошло в город, отдает безжалостный приказ «Малтагыз, терк етюгюз!» («Топчите, быстро проходите!»). В предельно лаконичную сцену поэт вмещает страшную трагедию гибели детей: «Минг атлы малтадыла, // Каганакланы эзе. // Сабий тауш тохтады, // Темир шахарга кире». («Тысяча всадников топтали, // Давя младенцев. // Детские голоса затихли, // Когда Темир входил в город»). Страшный лик войны рисует поэт в Хункарии; Темир уничтожил всех ее жителей, а затем: «Адам башладан тебелени // От салып кюйдюргенди» («Груды из человеческих голов // Сжег в огне»).

Изображая историю военных походов Тимура, Д. Шаваев подробнее останавливается на его идее «довести границы государства до Минги Тау». После победы над Тохтамышем, Тимур отдает приказ склонить словом к миру непокорных жителей, живущих «по отрогам пяти гор», если же они возьмутся за оружие, то залить их селения кровью. Неизвестно, пользовался ли поэт какими-либо источниками, кроме преданий, но он проявляет осведомленность в названиях племен и народов, предков нынешних карачаево-балкарцев (во всяком случае, соответствующих одной из существующих гипотез). Так, поэт именует карачаево-балкарцев, «обитателей гор и равнин»: таулу, маджар, дюгер, карачай. Он изображает своих пращуров настоящими патриотами, готовыми защищать родину, не желающими покоряться никому, кроме Аллаха. В этом эпизоде особого внимания заслуживает диалог между представителями Тимура и местными жителями, где последние называют завоевателей «непросвещенными, безбожными холопами». Захватчики не считают себя таковыми, они – мусульманской крови, и Тимур утверждает, что «безмерно любит мусульманские народы». Поэт раскрывает ложность пропагандируемой агрессорами идеи конфессиональной солидарности. Оказывается, их вера особой меты, она пропитана жестокой завоевательской идеологией; всякий, кто не покорится, посмеет встать на их пути, тот является врагом: «Казауат ким этсе да, // Колуна сауут алып, // Ол аны душманыды, // Болса да эфендини жашы!» («Тот же, кто будет сражаться, // Взяв в руки оружие, // Он – его враг, // Если даже он сын

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

эфенди!»). Двуличие Тимура обнаруживается на конкретных примерах; называя себя мусульманином, он превосходит жестокостью гяура (неверного).

Поэт не описывает картину сражений «обитателей гор и равнин» с войском Тимура, только констатирует ее исход. Хотя весь народ встает на защиту своей родины, силы оказываются неравными, профессионалы-завоеватели берут верх. Д. Шаваев не персонифицирует участников сражений, но дает обобщенную характеристику обороняющимся. Стойкость защитников передается посредством системы таких образов как «крепость», «нарты» : «Баксанчыла турдула // Тамам нарт калалача» («Баксанцы стояли // Точно нартские крепости»). Характеризуя Тимура, уничтожающего все живое на своем пути, поэт использует целый каскад отрицательных сравнений и эпитетов, называет его безбожником, безнравственным Иазидом (имя организатора убийцы Хусеина), бешеной собакой, жестоким убийцей и т. д. Подобные сравнения свидетельствуют об определенной связи поэмы с эпической традицией (нартским эпосом), мусульманской агиографической поэзией.

Описание трагических событий, связанных с историей предков карачаево-балкарцев, органично соединяется в поэме «Грустные думы-размышления Шаваева Дауут-Хаджи» с преданием о родном Чегеме, который «семь раз остывал огонь, семь раз возрождался». Историческая судьба народа в обозримом прошлом отражается в реальных фактах жизни «Чегем эли» (Чегемского общества, родины поэта), «Уллу Малкар» (Балкарского общества, уважительно именуемого в народе «Уллу» – «Большое»), связанных с нашествием войск Тимура. Дауут-Хаджи изображает жестокую картину резни в Чегем эл после гибели его защитников. Захватчики уничтожили все живое, никому не оставляя надежды на пощаду. Об этом говорят такие подробности убийств: в местности Кичи Мукул Тюбю враги находят и убивают прячущихся там детей, в Жанка Хурунда не пощадили глубоких стариков. Описание мирной трапезы стариков («Как этип, ашай элле// Жанка Хурунда картла» – («Кашу приготовив,// Ели старики в Жанка Хурунда») подчеркивает их древность, беззащитность, бессмысленную жестокость убийц. Конкретные картины убийства беззащитных людей обобщаются поэтом в раздумьях о трагических последствиях этой войны. Многие родовые общины, селения исчезли без следа, став непреходящей болью народа. Атмосфера всенародной трагедии запечатлелась в памяти родного края, осталась в многочисленных названиях камней Чегемского ущелья. «Космос камня» в этом случае становится памятью истории, превращенной в своеобразные письмена:

Аксак Тимур, сен салган	*Хромой Тимур, оставленные тобой*
Жараланы тамгасы,	*Ранения следы,*
Таш атлага аталып,	*Став именами камней,*
Чегем ауузунда калганды.	*В Чегемском ущелье сохранились.*

Кровавый след хромого Тимура в Большой Балкарии изображается посредством символов и архетипов, запечатлевших приметы родного края, подвергшихся уничтожению. Природно-духовная суть отечества («Села построенные здесь,// Как орлиные гнезда в горах») характеризует мужество горцев, чьи сыновья попытались остановить Тимура. Трагическое поражение в битве с захватчиками изображается в эмоционально насыщенной апокалипсической картине гибели защитников, где «каждый камень, каждая дорога» залиты кровавым потоком.

Трагедия, постигшая предков карачаево-балкарцев, безмерность скорби передается ярко выраженной символикой красного цвета, цвета крови. При этом многообразные оттенки красного используются в характеристике одного и того же образа. Так, обычная дорога приобретает «цвет крови» («кан жолла»), в следующем эпитет возводится в степень – «кровавые дорога» («канлы жолла»). Апокалипсическая картина истребления местного населения передается поэтом целым рядом развернутых метафор, в которых используется красный цвет. Каждый камень в селах таулу «окрашен в кровь», кровью пропитаны большие и малые реки. Кровью наполнившись, «заплакали- зарыдали» иссохшие было реки Черек, Чегем, Баксан. Страдают дикие звери, не в силах утолить жажду кровавой водой. Цветы, распустившиеся той весной, приобрели красный цвет, да и в последующие годы много вырастало красных цветов.

Любовь к своему краю, боль за бесчисленные потери пронизывают строки, произведения балкарского поэта. Автор не использует понятие геноцид, вряд ли оно ему было известно, но поэтические образы выражают суть этого понятия. Тысячи людей лишились своих жизней, трупы стариков, женщин, детей лежали повсюду непогребенными. Одичав, сбежали домашние

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

животные, люди, потеряв рассудок, ушли в леса. Но все же, вопреки всеуничтожающей смерти, сохранились пять сел (общин) на горных перевалах, вызывая в Большой Балкарии восхищение: «Аксак Темирден сора // Эл калай куралганды?!» («После Хромого Тимура // Как восстановилось село?!»). Ассоциации исторического ряда вызывают у не только чувство скорби, но и чувство великой гордости: Тимур не смог уничтожить его народ, он выжил, возродился. Патриотический пафос поэм выражается в изображении событий далекого прошлого своего народа, дошедших в виде исторических преданий, в котором поэт находит прямые точки соприкосновения со своим временем. Использование Д. Шаваевым конкретных топонимических знаков Балкарии, где происходят трагические события, а так же метафоры «камни-письмена», придает достоверный характер описанным событиям, приобретающим документально-историческое значение.

Значительное место в карачаево-балкарской авторской исторической поэзии занимает тема Кавказской войны XIX века. Подъем национального самосознания, обусловленного участием карачаево-балкарцев в этой войне, нашел свое отражение в двух историко-героических песнях К. Байрамкулова (1772-1862) «Умар» и «Хасаука», сюжетно связанных между собой. Некоторые исследователи ошибочно относят их к фольклорным, хотя единство стиля, используемых выразительных средств, бесспорно, указывают на наличие в них ярко выраженного авторского начала. В названных песнях повествуется о реальном событии – сражении, происшедшем между карачаевскими ополченцами и русскими войсками у горы Хасаука (20 окт. 1828 г.). Как известно, в упорной битве карачаевцы потерпели поражение и вынуждены были отступить. Ведущий мотив в песне «Хасаука» – защита Родины от порабощения ее «кровавым царем». Если войско царя наложит свои когти на Карачай, то будет творить произвол, «не насытиться нашей кровью». Поэт не персонифицирует врагов; из их числа он называет только имя Амантиша (прозвище изменника, ставшего проводником царского войска), но это предательство представляется заурядным. Удивительно, что в песне, где воспевается справедливая война, объединившая весь народ, присутствует мотив социальной неприязни. Авторскому осуждению подвергается не только изменник Амантиш Дудов (реальное лицо)(5), но и представители высшего сословия, потенциально склонные к предательству: «Чанка , бийди бизни сатып коярык» («Князья, знатные сословия готовы нас предать») (6).

Высокий патриотический пафос песни обусловлен описанием всенародного подъема, самоотверженности героев, сражающихся за независимость своей родины. В словах Дауле (предводителя общины) звучит страстный призыв к битве с захватчиками: «Тау тюбюнде журтубузну саклагъыз, //Тау асланла хазыр болуп чыгыгъыз, // Жау аскерни женгил-женгил жыгыгъыз» («У подножия горы отчизну защитите, // Горные львы, в готовности выходите, // Вражеское войско быстро сразите»). Поэт изображает героические усилия обороняющихся: они отливают свинцовые пули, которые затем «сыплются на врага, как горох»; когда не остается другого оружия, летят на неприятеля, как дождь, камни и деревья. Чудеса храбрости проявляет герой Умар; он воодушевляет своих соратников, после каждого его выстрела падают сраженные враги, пока не погибает и сам. Хотя сражение при Хасауке закончилось поражением карачаевцев, автор отмечает, что оно не умаляет его значимость для карачаевского народа, не обесценивает героизма защитников Отчизны. Малочисленность обороняющихся, недостаток у них оружия и – напротив, бесчисленность врагов, прибывающих стройными рядами из равнины, свидетельствует об отваге и доблести защитников Родины, независимо от исхода сражения.

Как видно из анализа, в песне «Хасаука» преобладает описание картины сражения и упоминаются только отдельные имена героев. В песне К. Байрамкулова «Умар», также посвященном этому историческому событию, повествуется о подвиге одного героя, смельчака Умара. В ней он превращен в эпический образ, в котором воплощены идеальные черты защитника родной земли. Исследователь Х. Малкондуев, называя эту песню «образцом кюй (песня-плач – Б. Т.), воспевшим подвиг и оплакивающим смерть человека (7), явно преувеличивает наличие признаков данного жанра. На наш взгляд, это художественный результат синкретизма, присущего карачаево-балкарской фольклорной историко- героической песне, содержащей элементы эпического предания песни-плача, лирики. В данном же авторском произведении мотив песни-плача, характерный для фольклора, трансформировался в героическое начало.

На первый план в песне выступает изображение подвига Умара, его героической гибели. Поэт идеализирует воинские черты героя: меткость, стремительность, готовность жертвовать собой ради

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

защиты Отчизны. Влияние эпической традиции проявляется в гиперболизации подвига Умара, благодаря чему он «приобретает поистине богатырские черты»(8). Так, он наделяется сверхфизической силой: «Берю киргенлей, // Сау аскерни кырдынг – тюзню толтурдунг» («Подобно волку-одиночке, ворвавшемуся в овечье стадо, // Уничтожил ты целое войско – заполнил равнину»). Оставшись в одиночестве среди врагов, Умар, «как богатырь, взбирается на камень», размахивает мечом, призывая их «немного порезвиться». Состояние его духа, неистовство, упоение боем, охватившее Умара в бою, сравнивается с природными явлениями : «Кекюрегинг, шибилача, жашнайды» («Грудь твоя, как молния, сверкает»). Подобное изображение воинской доблести героя позволяют утверждать о доминировании в «песне» пафосно-героического начала.

Гибель Умара показывается принципами эпического жанра: он гибнет на поле боя, в неравном поединке, реализовав свою богатырскую суть. В то же время, в нем отражается общественное представление о героическом идеале, соответствующее состоянию национального самосознания. Принцип понимания героического образа трансформируется: герой сознательно повинуется трагической судьбе, своей предназначенности быть защитником Родины: «Керек болуп быллай кюннге тууганед» («Нужно было, чтобы для такого дня он родился»). Скорбь по погибшему герою верного коня Акжала, страдания невесты Айшат (она умирает, не выдержав разлуки с любимым), безмерное горе, сопереживаемое природой придают исторической песне глубокий драматизм.

Развитие социально-политических процессов в Карачае и Балкарии XIX века отличается сложностью и противоречивостью. Связано это, с одной стороны, с различными разногласиями из-за земельных споров, противоречий с местной администрацией, с другой, – социальными конфликтами, возникшими в реформенный период, в 60-е годы. Междоусобные и межродовые распри, возникавшие из-за материального и военного соперничества между представителями знати, имели в Карачае и Балкарии жестокий, драматический характер. В устной словесности карачаево-балкарцев сохранилась трагическая история рода Рачикауовых, который по сговору соседних князей был истреблен полностью. Драматические события, связанные с кровавыми межродовыми распрями, нашли отражение и в авторской поэзии карачаево-балкарцев, в частности, поэмах Д. Шаваева «Сюйюнчланы эрттеги таурухлары» («Древнее предание о Сюйюнчевых»), «Абайланы бла Боташланы таурухлары» («Предание об Абаевых и Боташевых»), К. Кочхарова – «Джамбулат».

В поэмах Д. Шаваева повествование о судьбах известных княжеских фамилий Балкарии отличается исторической достоверностью. В своеобразном зачине поэт ссылается на предания старины, которые он лишь «пересказывает» для слушателя. В поэме «Древнее предание о Сюйюнчевых» жизнь князей Бызынгы, изображается в ее патриархальной простоте. Мир и согласие, царящие в общине, создаются князьями Сюйюнчевыми, живущими в единстве со всеми сельчанами: «Ырысхыларын, байлыкларын // Эл бла бирге ашадыла» («Состояние, богатство свое // Вместе с селом съедали»). В духе легенды поэт рассказывает о том, что после жестокого мора из всего рода остались в живых сестра и два брата. Через некоторое время известная своей красотой сестра выходит замуж за кумыкского князя. После смерти мужа она со своими девятью сыновьями возвращается в Бызынгы. Братья радостно встречают свою сестру и племянников и некоторое время они живут дружно, помогая друг другу. Но дух зависти, овладевший пятью братьями, толкает их на убийство своих двух дядей, князей Бызынгы. Коварное убийство родственников вызвало осуждение общины Бызынгы. Осудили это преступление и оставшиеся четверо братьев. Они называют их дьяволами, готовят к бою свои мечи. Ненависть друг к другу, дух вражды, проникающий в души братьев, заставляет страдать мать Агаз.

Если событийная сторона предания практически передается в песне с исторической достоверностью, то введение образа матери, созданного воображением поэта, в значительной мере осложняет конфликт произведения, содействует раскрытию авторской позиции. Образ матери в песне драматичен. Все нити случившейся трагедии так или иначе сходятся, скрещиваются в ее судьбе. Она превращается в символ единства общины, ее гармоничной жизни, разрушенной людьми. Чтобы восстановить ее, она даже прощает кровь своих братьев. Образ матери – предвестник новых человеческих отношений, более цивилизованных, преодолевающих варварский мир анархии и безнравственности. Она привносит в этот мир мудрость соглашений, где семейный мир станет гарантом создания более совершенной человеческой общины: «Мен кечеме карындашларымы канын, // Алган эсегиз да, сиз аланы жанларын. // Энди бу жерде

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

тынчайып сиз жашагыз! //Бир биригизге ариу кезден карагъыз!» («Я прощаю вам кровь моих братьев, // Хоть и забрали вы их души. // Живите теперь на этой земле благополучно! // Друг к другу относитесь уважительно!»). В ее монологе-завете звучит боль за то, что вражда разделила сыновей; она проклинает их, предвещает им страшные кары, если они не сумеют помириться. Мать напоминает об ответственности княжества (кроме них не осталось князей в Бызынгы), завещает жить так, чтобы «их имена вспоминали добром». Поэт отмечает, что последствия преступления так и не смогли забыться, дух вражды, посеянный людьми, расколол род Сюйюнчевых на две половины, «вызвав немилость Бога».

Межродовые распри, разделяющие народ, приводящие к бесчисленным человеческим трагедиям, осуждаются и в песне Д. Шаваева, посвященной истории рода Абаевых («Предание о Абаевых и Боташевых»). Известно, что Абаевы были могущественными и богатыми князьями, владельцами земель не только в Большой Балкарии (Уллу Малкар), но и в других общинах – Чегеме и Бызынгы. Поэт, сообщая исторические предания об Абаевых, останавливается на драматических событиях, связанных с выделением из этого разросшегося рода патронимии Боташевых. Старый Боташ с семью сыновьями отделился от Абаевых, создал свой атаул (обычный процесс появления родовых ответвлений – атаул – Б. Т.), обосновался на берегу речки Чайнашкы и стал удачливо хозяйствовать. Но это вызвало зависть Абаевых, чьи дела шли не так успешно. Взаимные претензии стали причиной ссор, привели к жестокой братоубийственной войне. В уста старого Гери, представителя рода Абаевых, вложены хрестоматийные мотивы и аргументы будущей войны: «Боташлары бу арбаздан чыкдыла, // Юлюш алып былайдан жайылдыла. // Алгынча ала бизни кермейле,// Аз да бизге намыс бермейле»; «Кеп заман да етмейин //Ала бизден бай болурла. // Кул, езден да ол заманда //Ала таба карарла» («Боташевы из этого двора вышли, // Взяв свою долю, отсюда размножились. // Как раньше они нас не признают, // Нисколько нам чести не оказывают»; «Не пройдет много времени // Как они станут богаче нас. // Батраки и ездены (свободные общинники) тогда // Будут тянуться к ним»).

Дух соперничества и зависти, овладевший князьями Абаевыми, перерастает в патологическую ненависть к Боташевым, вчерашним кровным родственникам, превращающихся теперь в заклятых врагов. Решение, к которому приходит старший из Абаевых, отличается своей жестокостью: «Ол кюн – ахыр кюн болсун // Боташ сийдикге жашарга!» («Этот день пусть станет последним // Для жизни семени Боташевых»). Ужасная ночь резни, когда в час новолуния более сотни Абаевых пришли убивать всех Боташевых подряд, чтобы «не оставить семени», изображается как катастрофа, отразившаяся в жизни природы. Запах крови еще долго не покидал берег реки Чайнашкы, где некогда жил истребленный род. Изображенная с документальной точностью трагедия, случившейся в Балкарии в «древние времена», завершается выводом-наставлением, характеризующим нравы тех далеких времен: культ наживы, богатства, забвение религиозных заповедей чреват эсхатологическим финалом для человеческого рода.

Сложившиеся условия жизни населения в Карачае и Балкарии, основным занятием которого было скотоводство, породили характерную для всего Северного Кавказа идею рыцарской авантюры, связанную с угоном скота или, напротив, защиты от угона. Это стало источником появления целого цикла исторических песен о набегах. Исследователь Ф. Урусбиева, анализируя фольклорные «песни о набегах», справедливо отмечает, что они проникнуты «кавказскими историческими реалиями» и первоначально «набег не связан с определенной стадией экономического уклада, а является понятием формо- и структурообразующим, понятием из области мифа и ритуала» (9). В подтверждение последнего можно отметить такие ритуальные рудименты «набега» как гадание на лопатке зарезанного с этой целью животного, соблюдение участниками данного события неписанных «этикетных» норм угона и преследования. Типологические черты данного жанра ярко выражаются в произведениях карачаевского поэта К. Кочхарова – «Джандар»; балкарских поэтов, в том числе Д. Шаваева – «Кереметланы Мухайны тауруху» («Легенда о Кереметове Мухае»), «Хахоланы Борлак бла Ак Атыны жыры» («Песня о Хахоеве Борлаке и его Белом Коне»), «Жанхотланы Азнауур бла аны Карабуу атыны жыры» («Песня о Жанхотове Азнауре и его коне Карабуу»); К. Мечиева –»Сары Кошда» (« В Сары Коше»).

Фабульные основы авторских исторических песен, где повествуется о набегах с целью угона скота или защиты от набега в основном сходны. Текст, как правило, имеет реально-историческую основу; события, географические названия мест, имена героев даются без изменений, выносятся в

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

заголовок. Участниками и объектами «набега» являются представители народов, живущих рядом. Для карачаево-балкарцев таковыми являются «эбзеле» (грузины), «малгары» (мегрелы), «черкесле» (кабардинцы, черкесы), «дюгорлюле» (осетины), «тамовцы» (абазины). Повествование начинается с изображения внезапного нападения на кошары пастухов превосходящим количеством сил. Достижение участниками набега своей цели – угон скота, а затем преследование порой завершается описанием сражения, но чаще – гибелью главного героя. При этом в зависимости от авторского взгляда рыцарскими чертами может обладать как герой, совершающий «набег», так и защищающийся от него. Герой «песен о набегах» – яркая, сильная личность, которая раскрывается не столько в военном действии, сколько в безрассудной устремленности к риску, роковой предрешенности судьбы.

Нам представляется, что мотивационные обоснования похода в исследуемых песнях о набегах типологически близки мотиву поиска приключений героев западноевропейского рыцарского романа. Авантюрный мотив по духу сродни романтике «песен», где материальная сторона набега не является самоцелью. Неслучайно, о приобретениях по завершении похода в «Песнях» сообщается предельно лаконично, с сухой констатацией факта: пригнал стадо овец, табун лошадей и т.д. Зато обстоятельно, с использованием приема ретардации повествуется о авантюрной стороне предприятия. К примеру, в «Песне о Хахоеве Борлаке и его Белом Коне» и «Песне о Жанхотове Азнауре и его коне Карабуу Д. Шаваева герой «набега» непременно изображается в критической ситуации, предоставляющей возможность для самовыражения, реализации рыцарского начала в его непоколебимой верности своей клятве. Обычная форма жизни для героя «песни» – необычное. Он живет романтикой набега не с целью грабежа, приобретения добычи (скота), а для выражения своей удали. Набег дает возможность его участнику проявить молодецкую удаль: угнать скот, заметим, не украсть, не отнять,- в этом нет героического начала. Характеризуя психологический облик героя «набеговых» песен мы намеренно прибегаем к категории западно-европейской культуры «рыцарь», но не в значении узко понимаемого историко-сословного явления определенной эпохи, а в качестве вневременного эстетического архетипа в самом широком смысле. По своим содержательным и структурным характеристикам герой Д. Шаваева оказывается художественно удаленным от социальной категории «абрек» и приближенным к типологически родственному культурному типу «рыцарь».

Как и в фольклорных песнях о набегах, в развитии сюжета «Песен» Д. Шаваева большое значение имеют онейромантические мотивы. Так, в «Песне о Хахоеве…» реальные события предвосхищаются сновидением главного героя, разгаданного предсказательницей Таукыз, предупреждает о скорой гибели Борлака. Согласно разгадке сна пророчицы, если он не отправится в набег и благоразумно останется в родном селе, страшное предсказание не сбудется. Но герой не может свернуть с намеченного пути, нарушить слово, данное товарищам, ибо следование кодексу мужской чести для него превыше жизни. Возможное порицание, насмешка с их стороны, упрек в трусости и малодушии предопределяет выбор, сделанный им. Внутренняя борьба в душе героя завершается инициированием рыцарственного начала. «Культ поступка», присущий персонажам фольклорных песен о набегах, уступает место «выбору пути».

Фаталистическое прорицание – предостережение в «Песне о Жанхотове Азнауре» также не может заставить героя отказаться от выбранного пути. Как и в «Песне о Хахоеве…» Азнауур не страшится судьбы, его гибель предопределена верностью кодексу мужской чести, следованию своему слову. «Знание» о смерти не может заставить его изменить решение, выбрать иной, более разумный и безопасный путь. Такая рыцарская прямолинейность поведения героев «песен» Д. Шаваева отличает их от персонажей фольклорных набеговых песен, которые способны проявлять « чудеса хитрости и изворотливости» (10).

Следует отметить, что в карачаево-балкарских авторских произведениях о «набегах» явно доминирует тема защиты от набега, в чем можно усмотреть отражение народных симпатий и антипатий. Герой в этих песнях противопоставляется не только тем, кто совершил набег, но и своим близким, товарищам, которые не воспринимают его безрассудной удали. В первом случае коллизия носит антагонистический характер и выражается в воинском противоборстве. Во втором случае столкновение больше проявляется в духовной оппозиционности обывательской разумности, целесообразности поведения окружающих и безрассудной смелости героя. Классический вариант воплощения темы защиты от «набега» представлен в поэме К. Кочхарова «Джандар». Фабула поэмы

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

четко делится на две части. В первой части изображается не подвиг во время отражения «набега», а подготовка к нему, эдакая «богатырская разминка» (Ф. Урусбиева) героя, во время которой характеризуется его внутренний мир, состояние его духа. Герой поэмы Джандар случайно оказывается в кошаре Уллу Баба, он пришел проведать своего младшего брата, подростка Лаккуша. Увидев вдали незнакомых всадников, Джандар предлагает своему товарищу, старому Юсеину подготовиться ко встрече незваных гостей. Поэт делает акцент на противопоставлении двух вариантов поведения героев – Джандара и Юсеина. Главным средством характеристики героев в поэме остаются поступки, но теперь текст существенно углубляется глубоким проникновением во внутренний мир персонажей. Как художественное открытие в этом плане можно рассмотреть драматический диалог между героями, где обнаруживается мужество Джандара и трусость Юсеина, который хочет бросить товарища и бежать под предлогом поиска помощи в Карачай.

Трижды обращается Джандар к своему товарищу, каждый раз используя все более весомые аргументы, чтобы пробудить в нем мужество. Прием троекратного повтора, заимствованный из фольклора, подчеркивает принципиальный характер противостояния героев. Джандар в своем выборе руководствуется истинно рыцарскими мотивами. Он призывает Юсеина сражаться насмерть с тамлинцами, окружающими кошару : «Тюбюбюзден жер качмайын, ойра-о, ким качса, // Аны анасындан да ма ичген сютю харамды. // Юсеин, сен карт, мен а жаш, - деди, - негер а болайык, // Елсек а, елдюк, елмесек да, бирге калайык.» («Пока земля под нами не провалится, кто сбежит, // Тому пусть молоко матери будет проклято.// Юсеин, ты стар, я молод – сказал он, – будем опорой друг другу, // Если погибнем, то погибнем, если выживем, вместе будем») (11). Но безрассудная смелость Джандара, его суждения о «трусости и смелости» не могут повлиять на решение Юсеина, который пытается прикрыть личное малодушие целесообразностью своей миссии: «не сходя с коня, сообщу о нападении», продолжает утверждать, что его бегство есть не бесчестие, а единственно разумный выход. Дискредитация Юсеина, оставляющего своего товарища одного против дюжины врагов, достигает апогея, когда он отказывает Джандару, просящему оставить ему свой черный меч. Драматический диалог завершается репликой Джандара, выражающей презрение к беглецу: лучше бы не он, а его жена оказалась на месте Юсеина. Она бы, во всяком случае, увидела все как есть и справила бы достойные поминки. Трусость Юсеина оттеняет героизм Джандара, введение в повествование героя-антагониста позволяет автору глубже раскрыть внутренний мир главного героя.

Новым этапом художественного осмысления набеговой темы является поэма К. Мечиева «Сары Кош» («В желтой кошаре») (1916). В ней зафиксирован исторический момент концептуального переосмысления философии набега, - переосмысления, за которым стоит изменившееся самосознание человека и самосознание народа. На характере конфликта произведения, написанного в начале XX века, героизации или осуждения набегов сказалось и то, что действие происходит на фоне нарастания социального противостояния как на Северном Кавказе, так и в целом по России. Соответственно набеговая тема обогащается социальными акцентами, действия получают общественную оценку, осуждаются за асоциальность как общиной, ставшей объектом нападения, так и собственными соплеменниками.

В поэме К. Мечиева повествуется о реальном историческом событии, происшедшем в начале XX века. Группа сванов совершила набег на пастушеский стан Сары Кош и угнала скот жителей балкарского селения Бызынгы. Возмущенные происшедшим, бызынгиевцы собрались в Сары Коше, полные решимости отомстить сванам. В фабуле поэмы основные перипетии этого события передаются без изменений, сохранены также подлинные имена его участников, но наряду с ними присутствуют в поэме и вымышленные персонажи, имеющие реальных прототипов.

Поэт изначально лишает участников набега авантюрной романтики, рыцарской удали. Их предводитель князь Чона, замыслив украсть скот у бызынгиевцев, собирает своих людей. Заметим, герой думает не «угнать», а «украсть», сообщники его называются не возвышенным словом «нёгер» (друг соратник), а именуются «абреками» или «уручу жыйын» («воровская компания»). Еще более дискредитируется мотив дороги, она ведет их не к проявлению удали, а к заурядному воровству, продиктованному ненасытной алчностью: «Уручула келелле, // Берюлеча жутланып» («Воры идут, // Как волки алчные»)(12). Композиционно поэма построена на принципе параллелизма, основой которого является антиномичность жизни участников набега и мирного созидательного труда обитателей Сары Коша. Если первые живут, рассчитывая украсть где-либо плохо охраняемое добро,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

то в Сары Коше пастухи создают настоящее изобилие: здесь заготовлено много масла, сыра, сметаны и прочих продуктов, которые они отправляют, нагрузив осликов, в свои дома к родным.

Особенно интенсивно используется прием параллелизма при характеристике погибших персонажей в сражении: это князь Чона, предводитель напавших сванов, бызынгийский пастуха Гайда и другие. Через их судьбы поэт подмечает сходство и различие онтологической стихии добра и зла, жизни и смерти. Схожесть в одном – смерть настигла обоих, лишила их жизни, сравняла их онтологическую суть: «Лежат два трупа,// Беда настигла их!». Антиномичность их жизни передается целым рядом одобрительно-утвердительных и негативно-отрицательных параллелей: «Бири –малчыгын кютюп, // Ез кыйынын ашаган,// Бири зулму жол ызлап, // Урлап – тырнап жашаган» («Один – скот свой пас,//Жил своим трудом,//Другой – путь насилия выбрал, //Кражей, грабежом жил»); «Бири –белин тюзетмей, // Сабийне караган, // Бири – ауушдан аууп, // Чола мала мараган» («Один – не разгибая спины,// Детей своих растил, //Другой, – перейдя через перевал, //Неохраняемый скот высматривал»).

Прием параллелизма применяется и в выражении отношения случившееся балкарского села Бызынгы и сванского – Мужал. Ибо последствия набега выходят за рамки частного случая, подчиняет ее проблемам более общего, социального и национального плана. В каждой общине сталкиваются сторонники войны и мира, отражающие две системы ценностей, два различных мировоззрения. Адепты войны руководствуются простой логикой времени междоусобных распрей: «око за око, зуб за зуб». К сельчанам, отправляющимся на помощь к пастухам, с напутствием обращается князь Даулет: истребить все село, откуда пришли люди, совершившие набег, «побить их, как град бьет». Ему вторит горячий Шамий: «Бизге болган хатаны// Биз да барыб салайык» («Ущерб, что нам причинили, // И мы им нанесем»). Другой путь, путь мира и согласия предлагает уважаемый в общине Бызынгы почтенный Биберт (прототипом этого образа явился сам поэт). Мудрый старец убеждает разгоряченных земляков, что нельзя «кровь смывать кровью». Истинными виновниками Биберт называет тех «героев», «которых много и у нас», натравливающих людей друг на друга. В одном ряду с такими оказываются зачинщик набега сванский князь Чона и балкарский князь Даулет, велевший не возвращаться, «не истребив сванское селение». Такая логика мысли приводит к справедливому выводу: нельзя винить из-за Чона весь сванский народ. Идея Биберта, заключающаяся в том, что конфликт нужно решать не силой, а путем переговоров, взаимных компромиссов содержит новые ценностные ориентиры. Эти ориентиры направлены на преодоление духа ненависти и вражды, сохранение национального согласия и мира.

Поэт, представляя враждующие стороны, симметрично располагает события, расставляет персонажей, изображает их поступки. В сванском селении Мужал возвращение из набега земляков также разделяет людей на два лагеря. Сельский поп доволен доставшейся добычей, одобряет действия участников набега: « – Артыклык тюйюл, тюздю // Жашланы этгенлери» («Не зло это, а справедливость // То, что сделали молодые»). Чтобы оправдать нападавших, он находит множество аргументов: чегемские абреки сами много нападают на нас, похищают детей, грабят наши церкви. Литературным «последователем» Биберта, исповедующим позицию мира и согласия, выступает Бесо, один из уважаемых «тулпаров» («богатырей») Мужала. Он также, как и Биберт, учит своих земляков видеть настоящих врагов, а не мнимых. Бесо осуждает священника, использующего эти «бредовые мифы» для того, чтобы рассорить с соседями, оправдывающего разбойничьи поступки своих соплеменников: «Тынч кошларына чабып, // Кауга салдык эллеге, // Бабас аны тюз керюп, //Кел береди серлеге!» (« Напав на мирные кошары, // Тревогу вселили в села,// Поп же, опрадывая это, // Поощряет бузотеров»). Мир, а не война, согласие, а не вражда нужны соседям, живущим в горах, «где камней много, хлеба мало».

Под влиянием аргументов Бесо община сванского села Мужал решает вернуть скот владельцам, судить участников набега своим судом и отправить в Бызынгы послов для восстановления добрососедских отношений. Параллельно, независимо друг от друга, соседние общины принимают одинаковые решения – уладить конфликт миром. Встреча послов, идущих навстречу друг другу, а затем и праздничные пиры, устроенные в честь перемирия между двумя общинами, символизируют победу новых ценностных ориентиров. Бийберт и Бесо, олицетворяющие путь поиска компромиссов и мудрость соглашений в решении всевозможных локальных и глобальных конфликтов в обществе, побеждают мир, уповающий на грубую физическую силу, войну.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Подводя итоги анализа карачаево-балкарской авторской историко- героической поэзии, следует отметить, что в ней отразились наиболее существенные этапы жизни народа. Поэмы Д. Шаваева, донесшие до нашего времени отголоски событий, связанных с походом войск Тимура на территорию нынешнего Северного Кавказа, представляет исключительную ценность для историка как косвенное свидетельство об одной из трагических страниц в истории карачаево-балкарцев. В то же время для исследователя литературы поэма важна как один из первых опытов авторской поэзии в осмыслении истории. Создание психологически достоверного образа завоевателя Тимура, обобщенного образа его войска как олицетворения смерти, изображение трагедии карачаево-балкарского народа, сочетание мотива скорби с героическим пафосом придает лиро-эпическим произведениям Д. Шаваева особое художественное обаяние, отличающее их от фольклорной поэзии.

Авторская историко-героическая поэзии, посвященная Кавказской войне, отличается жанрово-стилевым синкретизмом. В ней отчетливо проявляется фольклорная эпическая традиция, элементы песни-плача, лирики. Но основой этой поэзии является героическое начало. Роковая предопределенность судьбы героя обусловлена его сознательным выбором, осознанием предназначенности к героическому. Такой принцип понимания героического образ соответствует общественным представлениям об идеале защитника Отечества.

В авторской историко-героической поэзии отразились и события, связанные с внутренними противоречиями в жизни карачаево-балкарского общества. В ней осуждаются междоусобные и межродовые распри, разделяющие народ, приводящие к бесчисленным человеческим трагедиям. Порицание мира, охваченного духом наживы, материального и военного соперничества, предающего забвению нравственные и религиозные заповеди звучит предупреждением о возможном эсхатологическим финале для человеческого рода.

Широко отражена в авторской исторической поэзии «набеговая» тема. Набеговая идеология представляется в ней анахронизмом, рудиментом ушедшей эпохи грабежей и войн. В условиях начала XX века участники набега и вдохновители решения конфликта военным путем как с одной, так и с противоположной стороны осуждаются с народной позиции. Тема набега, овеянная поэтизацией рыцарской удали, трансформируется в тему заурядного разбойного грабежа, приобретающего социальную и национальную значимость: вдохновители набега и адекватной мести посягают на мир и национальное согласие. Поэма К. Мечиева «В Сары Коше» явилась своеобразным эпилогом набеговой песни как в художественном, так и в идеологическом плане. Она утверждает идеи толерантности, предвосхищающие иные, цивилизованные критерии оценки взаимоотношений человека, народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стеблин-Каменский М.И. Баллада в Скандинавии // Скандинавская баллада. Л., 1978. С. 8.
2. Малкондуев Х.Х. Этническая культура балкарцев м карачаевцев. Нальчик, 2001. С. 10.
3. Малкандуев Х.Х. О нашествии Тимура на центральное Предкавказье по данным фольклора и топонимики // Исторический вестник КБИГИ. Вып. 2., Нальчик, 2005 С.345-362.
4. Шаваев Д.Ш. Аксак Темирни тауруху // Архив КБИГИ. Балкарский фольклорный фонд. Инв.№2606=2. С. 3. В дальнейшем сноски по текстам Шаваева Д. Ш. даются по указанному источнику. Поэтические тексты даны в подстрочном переводе автора статьи.
5. Баразбиев М. И. Карачай и Балкария в Кавказской войне // Исторический вестник КБИГИ. Вып. 2., Нальчик, 2005. С.133.
6. Байрамукланы К. Д. Хасаука // Эски къарачай - малкъар адабият. Нальчик, 2002. С.37. Поэтические тексты цитируются по указанным изданиям в подстрочном переводе автора статьи.
7. Малкондуев Х.Х. Поэтика карачаево-балкарской народной лирики. Нальчик, 2000. С. 182.
8. Караева А.И. Очерк истории карачаевской литературы. М., 1966. С. 3.
9. Урусбиева Ф.А. Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза. Сергиев Посад, 2003. С.122 .
10. Малкондуев Х. Х., Атабиева С. Х. О содержательно-повествовательных особенностях одной карачаево-балкарской песни // Образец служения науке. Нальчик, 2005. С. 99.
11. Хабичланы М.А. Кочхарланы Касбот – халк джырчыланы тамадасы. Черкесск, 1986. С. 135.
12. Мечиланы К.Б. Собр. соч. в двух томах. Т.2, Нальчик, 1989. С. 82.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ДВА «МАНАСА»: ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЙ ДИАЛОГ

Бурхан Берберов
Институт гуманитарных исследований
Правительства КБР и КБНЦ РАН
Нальчик, Россия

В последнее десятилетие в мировой филологической науке усилился интерес к вопросам интертекстуальности, помогающим выявить историко-литературные параллели между различными художественными мирами. Изучение литературных перекличек, аллюзий, эпиграфов, переосмысленных архетипов показывает общность человеческого мышления и вековечность эстетических идеалов, не подвластных времени. В данной работе мы предприняли попытку рассмотреть один из уникальных случаев художественной встречи двух текстов: «текста-донора» (выражение Г. Ветошкиной) и порожденного им нового текста. Речь идет о двух «Манасах»: архетипическом, киргизском и, созданном на его основе северокавказском варианте.

Несколько лет в личном архиве фольклориста Хамида Малкондуева хранится уникальный текст «Манас», созданный безымянным карачаево-балкарским автором по аналогии с известным киргизским героическим эпосом. По свидетельству теоретиков эпоса, текст классического «Манаса» отличается большой вариативностью: зафиксировано около 20 вариантов классического «Манаса» в записи второй половины 19 века и начала 20 века. «Манас» характеризуется самым большим объемом среди известных эпических произведений в мировой культуре.

«Манас» исключителен по своим размерам, не имеет себе равных в этом отношении даже среди всемирно известных эпосов. Только в одном варианте, записанном от известного сказителя Саякбая Каралаева, содержится свыше полумиллиона (500553) стихотворных строк, что превышает объем «Илиады» (15693 стихотворные строки) и «Одиссеи» (12110 стихотворных строк) вместе взятых в 20 раз, «Махабхараты» (около 100000 двустиший) – в 2,5 раза. В настоящее время имеется 65 вариантов трех частей «Манаса» и запись текстов ранее не известных науке вариантов еще продолжается» (1:14).

Эпический текст «Манаса» - итог многовековой циклизации самых различных историко-культурных событий вокруг биографии центрального персонажа. Как отмечается в предисловии к киргизскому эпическому памятнику, «Манас» - это поистине энциклопедия исторического развития киргизов на протяжении длительного времени. В нем нашли отражение все стороны духовной жизни всех слоев киргизского народа. Каждый этап развития и формирования киргизского народа как единой нации на протяжении сотен лет оставлял свой отпечаток и свои следы в идейно-художественном содержании эпоса (2:7). Отмечая полифонический характер «Манаса», составители подчеркивают, что он является «плодом творения многих поколений народных певцов». Читатель находит в древнем памятнике чаяния и скромного труженика-скотовода, и спесивого властелина» (там же, 2:7).

Чудесное рождение героя от вкушения его матерью магического яблока, его буйное младенчество с избиением дервишей, первый подвиг в детстве, героическое сватовство на побежденной богатырше – серия этих традиционных мотивов определяет фабульное движение эпического текста. Физический облик Манаса наделен архетипическими чертами, подчеркивающими его избранность: супернормативные скоростные возможности, исполинский рост, богатырская сила, неуязвимость чудесного панциря. Преодолев племенную раздробленность, Манас объединяет киргизский народ и возглавляет борьбу с иноземными захватчиками. Вся его жизнь состоит из череды исторически значимых военных походов, многочисленных подвигов, показывающих физическое и духовное величие героя. Эпос представляет значительный интерес и с этнографической точки зрения, поскольку в нем дается описание календарных и обрядовых праздников, народных традиций и устоявшихся обычаев.

Известно, что в экстремальных жизненных условиях народный ум подсознательно ищет опорные точки в древних сказаниях, в мифологических преданиях, притчах и легендах. Из «архивов сознания» извлекаются истины, запечатленные в исторических словесных памятниках. Наблюдается своеобразная активизация мифологического мышления, усиливается интерес не только к произведениям нартского эпоса, но и к эпическим текстам других народов. Об этом

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

можно судить по появившейся в годы депортации (1943-1957) карачаево-балкарской стилизации киргизского героического эпоса «Манас», в свое время имевшей широкое хождение в среде ссыльных горцев Кавказа.

В самом первом предложении «кавказского» «Манаса» в единую художественную точку стягиваются Карачай и Киргизия.

Къарачайда тууса Манас,	Если б Манас родился в Карачае,
Болур эди анда бек ас.	То стал бы настоящим асом.
Эмегенле, сарыуекле,	Великаны, крокодилы,
Нарт батырла, жигитле,	Нартские богатыри, джигиты,
Бёрю жыйын, эгер итле,	Стаи волков, сторожевые собаки,
Жаныуарла, хайыуанла –	Животные, звери –
Ариу кёрюп бары ала,	Все бы любили
Баш урур элле Манасха.	И поклонялись Манасу.

Сказитель в характеристике карачаево-киргизского Манаса подчеркивает мобильность, подвижность героя, - черты, приобретающие особую привлекательность в условиях ограниченного территориального передвижения спецпоселенцев в местах нового обитания. В описании коня Манаса поэтизируются крылья, дающие возможность преодолевать большие расстояния. Конь Манаса последовательно сравнивается с «горной ланью», «змеей», «рыбой», «лаской» - образами, показывающими магическую способность коня перевоплощаться и приобретать черты, сообразные определенной природной среде (горам, лесу, воде, земле). Скоростные возможности коня выражаются и с помощью хронологических категорий: «Он кюнлюк жолланы ол, // Бир кюннге къысхартаед – Десятидневные дороги он сокращал до одного дня. (Подстр. пер. автора статьи).

В том или ином контексте в поэме упоминается множество географических объектов – Минги тау, Бештау, крымские, татарские, ногайские, киргизские земли, Алтай, реки Итиль, Анасай, Калмыкия. Данный топонимический массив с одной стороны воспроизводит эпическую масштабность деяний героя, а с другой, - в нем просматривается авторская идея всечеловеческого братства.

Описывая чудесные годы младенчества Манаса, автор использует гиперболизированные образы, подчеркивающие супернормативность его эпических качеств. Чудесный ребенок еще не научился ходить, но уже умеет лихо скакать на лошади. Каждая стрела его лука является прицельной: «останавливает оленей, волков». Выйдя на охоту, без добычи маленький герой не возвращается, привозя «водруженные на шею коня» трофеи. Манас -ребенок отличается не только боевым искусством, на народном празднике «Улакъ» он проявляет так же свои неординарные музыкальные и танцевальные способности. В пять лет, по словам сказителя, чудесный малыш «способен поднять камень величиной с себя». В шесть лет на степных просторах ему удается «догнать и распугать волчью свору». Семилетний Манас одним взмахом кнута «разбил реку Анасай на два рукава».

Для эстетики эпоса почти обязательным является поэтизация военных доспехов героя. В карачаево-балкарском эпосе большое внимание уделяется описанию магического меча Манаса:

Кюмюш къапха салыннган,	Вложенный в серебрянные ножны,
Иериме тагъылгъан,	Привязанный к седлу,
Аны сейир къамасы,	Его магический меч –
Жокъду бир да багъасы.	Нет ему цены.
Жюз жыллыкъ тереклени	Столетние деревья
Манас хансныча юздюрет.	Манас им рубит как траву.
Алайда адамлагъа	Там народу
Сейир затла кёргюзтет.	Удивительные зрелища показывает.

По общепринятой эпической традиции описывается все военное снаряжение Манаса, в том числе, лук и стрелы, которые так же изображается с преувеличением их магических свойств:

Садагъы - къушча уча,	Стрела его – летит как орёл,
Тауушу кенгнге бара.	Звук разносится далеко.
Къанатлыла къоркъута,	Пугает птиц,
Желинден чапракъ агъа.	От /его/ ветра осыпаются листья.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

В характеристике стрелы автор обращает внимание на все его компоненты, вплоть до мельчайших деталей. Так, здесь он поэтизирует место стыка бронзового наконечника с деревянной частью, сделанной из ивового прута. «Ива с бронзой соединились навек», - отмечает автор, подчеркивая прочность стрел Манаса.

Сравнительно-сопоставительный анализ карачаево-балкарского «Манаса» с первоисточником показывает общность в воспроизведении устойчивых стержневых событий эпоса, художественных приемов (внешняя и внутренняя рифмовка), образный ряд, стихотворный размер, гиперболизация, олицетворение предметов военного снаряжения и т.д.). По объему, масштабности, естественно, эти два эпических текста не сопоставимы. Карачаево-балкарский вариант адаптирован к эстетическим потребностям спецпоселенцев, чье художественное сознание остро восприимчиво к образам народных заступников, к идеям наказуемого зла и торжеству справедливости.

Обращает на себя внимание и композиционное построение карачаево-балкарского «Манаса» с его подчеркнуто «возвращенческим финалом. Пройдя сто дорог, столкнувшись в противоборстве с вражескими полчищами, и победив их, Манас благополучно возвращается в родной аул, где его встречают с чашей бозы (легкий хмельной напиток – Б.Б.), как победителя. На наш взгляд, подобная концовка имела огромное идейно-воспитательное значение для спецпоселенцев, сердца, которых наполнялись верой и надеждой на скорое возвращение на историческую родину.

Таким образом, интертекстуальный анализ показывает, что киргизский «Манас» давно перестал быть самодостаточной «вещью-в-себе» и выступает в качестве активного прототекста, давая художественную жизнь новым произведениям. Отпочковавшийся от первоисточника карачаево-балкарский «Манас», созданный неизвестным автором из среды спецпереселенцев, естественно по масштабу не сопоставим с киргизским, но он доказывает эстетическую однородность единого мира тюркской культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мусаев С.М. Эпос «Манас» (на русском, английском и немецком языках. - Фрунзе, «Илим», 1984.
2. Героический киргизский эпос «Манас». – М., 1961.
3. Там же.
4. Личный архив Х.Х. Малкондуева. Карачаево-балкарский вариант Манаса.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKƏMƏN TÜRKLƏRİNDƏ TOY-DUYUN ƏNƏNƏSİ

Behrooz Imani
Iran

Bütün türk dünyasında olduğu kimi ; türkəmən türklərində umumi türk ənənələrində uyğun mərasimləri vardı onlardan biridə toy - duyun ənənəsidir oğuz elinin doyun ənənəsi türkəmənlər arasında öz = indi də goruyub saxlayır .

Türkəməndə sadig, ürəgi tamiz,böyüklərə xidmət onlarca bukimi xususiyətləri özündə cəmləşdirən bir kadın , türkəmən kişilərinin marax dayirəsindən yan olmaz : bu kimi həyat yoldaş tapmaq türkmənlərdə evlənməyin ən həsas anlari hesab edilir . oğlan özünə gözəl və tamiz bir qiz tapdiqdan sonra , öz göz yatirimını anasına va ya bacısina soylər . önlar araşdırma apardıxdan sonra oğlanın ayiləsi qızın evinə gedib rəsmi elçilik edəllər . onlar öz istəklərini qizin atasina bildirəllər . Türkəmənləri bu ilkin doyun mərhələsinə` söz atmaq ` deyirlər . hər iki tərəfin razılıqından sonra duzdadışma anları gəlib çatar oğlanın ayiləsi nişan üziyi və başqa hidyələri qıza gətirər. Türkəmənlərdə özəliklə ` doğu cəfər bəy`ölgəsində oğlanın ata anası gız evinə gedib , gıza kabin danışarlar .

Duyunə 4, 5 gün galmış oğlan evındə , oğlanın qadın qonşulari və familləri oğlan evinə yığışarlar bu mərhələyə `tüvi saylamaq` deyirlər .

Səhərsi gün yenə qonşuların və famillərin qadinlari oğlan gildə `qatlama ` bişirməyə galirlər .

Bazi yerlərdə 40 və bazən də 20 qatlama bişirərlər.

Səhərisi gün öli qodabulamaq mərhələsi çatar. Oğlanın qohumlari yıqışıb, qız evinə gedərlər. Bəy burda iştirak etməz. Bəyin adamlari 12 baüli və ya qab dolu şey qız evinə apararlar. Bir qabda iki ədəd kəllə qənd və bir qabdada qoyun budu olar , qoyun budundan sikkə asdar. Qalan on qabda da şırnı , qatlama və ayri şeylər olar . bəyin yaxın adamlari qıza hidyə verərlər .

Düyünə bir iki gün qalmış bəyin lap kiçik qardaşı gəlinə bir və bəziləridə iki qoyun aparar və onun qarşısında hədyə alar .

Düyünə kimi bəyin və gəlinin adamlari lazim işləri görər lər .

Düyünə bir gün qalmış çağırış karti paylanar . bəyin ata anasının yaxın adamlari , ata evində , bəyin doslari və qardaşlari `məsaıib ` odasında oturarlar : şamdan sonra çal- çağır başlanar . bəyin qadın adamlari gəlin üçün `duquz ` hazırlar və onların içərisinə ` söycülik ` qoyarlar . bunlar yarin doyunu üçün hazirlanar . bu gecə gəlinin adamlari cehiz hazırlarlar . feləliklə duyun guni gəlib çatar . oğlan adamlari gəlin aparmağa gerlər .

Bəyin adamlari iki dəvə və maşın bəzəllər ş onlardan biri gəlin yengələri üçün və başqasini isə bəy və doslari üçün hazırlarlar buna da `kocava ` deyirlər .

Türkəmənlərin bir çox yerlərində ruayət olunan məsələlərdən biri də kocavasına ` yılin ` bağlarlar . hərəkət etmədən qabax bəyin atası tərəfindən Bir böyük maşın ağ saqqal dolub qıza ayrılan kəbini apararlar ş yol yaxın olduqda piyada gedərlər . qız evinə quda adı vermişlər ş bütün bəy adamlari quda evinə çatandan sonra , yalnız bəyin maşını həyətə keçər . qızın anasi maşına un səpər . oğlan adamlari duquzlari içəri apararlar ş qızın qadın adamlari bəyin adamlarının numayəndəsinin qabağıni kəsər . bu mərhəliyə ` ayaq almaq ` diyərlər . qızın anasına təhvil verərlər . bəyi və yoldaşlarıni başqa bir odaya muşayiət edəllər . holuqdan sonra , bəyin tərəfindən gələn ağsaqal kəbin puluni qızın anasına verər . sonra icazə istəyib qızı apararlar . qızın anasi gəlini başqa otağa və ya qonşı evinə qabaqdan yerləştirdigi üçün oğlan adamlarıni qız olan otağa və ya evə muşayiət edər . onlar getdigləri evə və ya otağa ` qaxi koynək ` apararlar .

Gəlin aparmadan öncə , gəlinin bibisi və ya qardaşı arvadi bəyin anasının numayəndəsinin qabağıni kəsərlər və onların arasında bir para söz danışarlar . bəyin qardaşı arvadi `çaşo` nı gəlinin qardaşı arvadı tərəf atar və oda buna tərəf salar . bu iş üç dönə tikrar olar . sonra gəlinin qardaşı arvadi icazə verər gəlini aparsınlar ş sonra gəlini kəcaviyə mindirərlər . bu halda qızın lap kiçik qardaşi kəcamənin qabağıni kəsər və gəlinin getməyinə mane olar ş bəyin boyuk qaqrdaşi gəlinin kiçik qardaşına hədyə verər . buna `aqaxalat ` deyirlər . gəlin bəxt evinə çatanda , oğlanın anası onun qabağına çıxar və onun arabasına un səpər . sonra qohumlar xalqa tərəf pul atarlar , buna ` seçmək ` deyirlər . bundan sonra qonaqlari içəri alarlar , bəyin atasi onlara xoşgəldin deməyə başlar bəzən kəbin qabaxcadan kəsilər və kəsilməsə gəlin nahar yeməz . kəbin mərasimindən sonra ürək yedirmək vaxtı çatar . buni bəyin qardaşı arvadi bişirər . ürəyin yarısın bəyə yarısınıda gəlinəverərlər. Onlar bişirənə hediə verərlər. Bundan sonra `artmaq ` lari

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

açarlar artmaqlar oğlan adamlari tərəfindən və qızın yengələri huzrunda açirlar, eyn halda qiz evi \`qayınaqa\` və\`qayınata\` lara qalınamaz yeri verərlər . və qız evi oğlanın yaxin adamlarına hadyə verərlər. Bundan sonra gözəl bir adət - ənənənin vaxti yetişir. Gəlinin bir əlini yağa və obiri əlinisə una batirarlar. Daha sonra börk yerinə gəlinin başına \`alındakı\` qoyarlar və sonra \`ələştirmə \` mərasimində bu söyləməni söylərlər :

Alaca koynək geydirmə
Aapa çörək eydirmə
Sağ əli sari yağda
Sol əli savuq unda
Ağirla kapdirma
Toynuqlar depdirmə
Çayır kəmin çırmaşadıng
Melləlimin ornaşading
Yüzdən yüzdən yoydurading
Yüzlik könik gedirəding
Ay yüzlini sınga tapşırdim
Səni khudayə tapşırdım

Bu mərasimdən sonra bəyin anasi gedib və onun muşayiətilə \`oca\` mərasimi keçirilir. Oca mərasiminə bişən pilovi ya çəldirmə diyərlər. Bəy və gəlinə ondan yedirdərlər və oni bişirənə hedyə verərlər.

Düyünün səhərisi gün gəlini atasi evinə apararlar ki , bunada qaytarmaq diyərlər .

Bu mərasimdə yalnız gəliniçun at və ya maşın bəzərlər. Bəyin ata anasi da gəlinlə birlikdə gız evinə gedib, çay şirni yiyənən sonra düyüni bitirərlərş.

ətək yazılar:

1- duzdadışma : şirni yemək
2- tüvi saylamaq : gəlin düyüsi arıtmaq
3- qatlama : bir no lay lay olan yağli çörək
4- öli qodabulamaq: böyük nişanlamaq
5- məsaıib : bəyin səmimi dostlari
6- duquz : gəlin buqcasi ki ona çoxli harça və bəzək əşyalari doldurarlar . analar uşaqliqdan bu buqcaya şey yığarlar.
7- Söycülik : noğul , kişmiş və para ilə dolu olan torba
8- yengə : gəlin yaxın adamlari ki bəxt evinə kimin oni müşayiət edər.
9- Belin kəcavəsi : mürəbə şəklində olan ağ parça ki onun üzünə kiçik parçalar tikərlər.
10- Qoda : bəyin və gəlinin validenləri arasında yaranan qohumluq
11- Çaşo : abya oxşar qırmızı parça di ki gəlinin başina örtərlər.
12- Aqaxalat : bəyin böyük qardaşi tərəfindən gəlinin kiçik qardaşina verilən hədiə.
13- Artmaq: boş qablar ki gəlinin şeylərını tökərlər.
14- Qayınata: bəyin qardaşlari
15- Qayınaqa: bəyin atasi
16- Alin dangi: gadınliq ələməti göstərən
17- ələştirmə: gəlinə söylənən şer
18- oca : rasta
19- çəkdirmə : yerli yemək

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

HEYDƏR BƏY DASTANI HAQQINDA BƏZI MÜLAHIZƏLƏR VƏ QEYDLƏR

Cemal Ayrumlu
Iran

Güney Azərbaycanda Urmiyə aşıq mühitində yaranmış və indiyə dək tədqiq və nəşr olunmamış məhəbbət dastanlarından biridə (Heydər Bəy) ya (Qulam Heydər) dastanıdır-Bu dastan bir neçə baxımdan araşdırmalıdır-Lakin öncə dastanın məzmununa ötəri bir baxış gərəklidir.

Səfəvi Şah Abbas öz vəziri Allahverdixan ilə bərabər Azərbaycanın Qərb bölgəsinə baş çəkmək məqsədi ilə gizli surətdə ta-cır paltarında Urmiyəyə gəlir –şəhərə çatar –çatmaz şaxta və qar –borana düşür və nəhayət beş-altı kilometrlik Urmiyədən kənarda Şəlməkan adlı bir kənd dən baş çıxarırlar.Onlar Şəlməkanda Piran adlı bir qonaq-sevər şəxsin evində qonaq olurlar.Özünü Ta-cır Abbas adı ilə tanıtdıran Şah ev yiyəsinin bircə qızı olan Dilşadı görcək dərhal ona aşiq olur və onu öz nikahına salmağı Pirandan istəyir.Onun istəyi qəbul olunur.Ta-cır Abbas Dilşadla evlənir və qış fəslinin tam iki ayını Allahverdixanla bərabər o evdə yeyib-içib eylənirlər.

İki ayın sonunda vida-laşmaq vaqtı gəlib çatır.Tacır Abbas sevgilisi ilə vida-laşdığı zaman Dilşad ona boylu olduğunu bildirir və uşağın dünyaya gəldiyi halda nə edəcəyini soruşur.Tacır abbas cibindən bir yazılı qolbağ çəxarıb Dilşada verir ((Uçaq oğlan olsa onun qoluna bağla gəlib İsfahanda məni axtarıb tapar-qız olsa qolbağı onun cehizinə xərc et)) tapşıraraq o evdən ayrılır.Mü-əyyən vaqtı çatanda Dilşad bir oğlan uşağı dünyaya gətirir.Adını Heydər qoyurlar.El –oba da yığışıb ona bəylik ləqəbi bağışlayırlar.Oğlancığın adı olur Heydər bəy.aylar illər örtdükcə Heydər bəy boya başa çatır məktəbə gedir-yeni yetmə dövranını da başdan sovur cavan yaşlarına dolan zaman bir gün öz tay-tuşlarının biri iləsözü tərs gətirdikdə ((Hələ sən get tanımadığın atandan bir xəbər tut.))söyləyir.Bu atmaca Heydər bəyi yandırıb yaxır.Heydər bəy əsəbi halda evə gəlir.Anasından atasının kim olduğunu soruşur və qətiyyətlə gedib atasını tapmağa söz verir.Ana babası məcbur qalaraq ona yaxşı geyim-yaxşı bədöv at -yaraq və yasaq hazırlayır atasınında nişanını onun qoluna bağlayıb onu yola salırlar.

Hər çətinlikləolursada Heydər bəy özünü İsfahana yetirir-Yorğun-kimsəsiz və yardımsız halda gecəni bir küçənin guşəsində atın cilovunu çəkib bir daşa bağlayır özüdə yıxılıb yatır.Təsadüf üzərə o gecə Şah abbas Allahverdixan vəzirlə bərabər dərviş paltarında İsfahanın məhəllələrini dolaşırkən bu cavanı küçənin bir guşəsində yatmış görüb onu oyadır və əhvalatından xəbərdar olmaq istəyirlər.Gənc oğlan Urmudan atasını axtarıb tapmağa gəldiyini söyləyir.Dərvişlər o gecəni keçirmək üçün onu bir evə tapşırırlar.Sonrakı gün onu Şah sarayına gətirtdirib onun əhvalatından soruşurlar.Lakin Şah Abbas O oğlanın atası olduğu barədə heç fikirləşmir.

Ancaq Heydər bəyin bacarıq və kəmalatını gördükdə (Qullar ağası) ünvanda ona sarayda iş tapşırır.Heydər bəy ğz bacarıq və çıxarı əsərində günü –gündən sarayda yaxşı ad-san qazanır və e-tibarlı bir şıxsiyət əldə edir.Lakin onun belə şöhrətlənməsi və ağırlanması başqa qulların paxıllıq hissini oyadırkən onlar Heydər bəyin başını batırmaq üçün toti-ə çəkməyə başlayırlar.Bir gün şikargahda Heydər bəy qırx qulamın lüt qılınclarla onun üstünə yügürdüklərini görür və canını qurtarmaq üçün onların qırxınıda doğrayıb tökür.Heydər bəy bu hadisədən sonra daha saraya dönməkdən ehtiyat edərək öz baxtının dalısınca yola düşüb gedir.Bir yaylaqda həşəm –kəşəm ilə siyahətə çıxmış gözəl bir qıza rast gəlir və ona aşiq olur.Qız Keşmir Şahının qızı Süsənbəriydi.Heydər bəy çox çətin macəralardan sonra Keşmir şahının qızı ilə evlənir.Süsənbərlə bərabər İsfahana Şah sarayına qayıdır.Eyni halda bu dönüşdə Şah abbas Qulam Heydərin atası olduğu bilinir. Şah tərəfindən sarayda təntənəli toy-düyün mərasimi başlanır. Dastanın cüz-iyyatını tədqiq edəndə bir sıra qeyd olunmalı nöktələr göz önündə dayanır 1- Birinci bu kim dastanın başlanğıcında Şah Abbas bir gecə yuxuda görür ki Azərbaycanın qərb bölgəsini qara bulutlar və ağır duman bürümüşdür.Şah yuxusunu öz vəzirinə söylərkən vəzir tezliklə şahın Azərbaycana səfər etməyini məsləhət görür.

Tarixin dediyinə əsasən bəllidir ki Şah abbas bütün səltənət dövründə Azərbaycan xalqını basqı-vəhşət və despotizm altında qoyduğuna görə hər gün ölkənin bir guşəsində saray əleyhinə xalq isyanları başlayırdı. Şah abbas isə belə isyanlardan nəhayət həddə qorxurdu xususilə Azərbaycanın batı bölgəsinin Osmanlı İmparatorluğu ilə qonşu olduğu məs-ələsi Şahın qorxusuna dahada artırırdı

2- Şah Abbas öz hərəmsərasının xanımlarına artırmaq üçün hər il beş yüzlərlə xalqın qız və gəlinlərini zorakılıqla ayilələrindən ayırıb İsfahana şah sarayına köçürtdürürdü. Ara bir də şahın amilləri hər şəhərdə və hər kənd də bir gözəl qız soraĝlaşsaydılar tezliklə şaha xəbər yetirərdi şah isə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

öz qolçomaq pəhləvanlarından göndərib o qızı hərəmsərasına gətirtdirərdi. Elə bu hadisələrdən biri olan Abbas və Gülgəzpəri sərgüzəşti xalq dastanına çevrilmişdi.Abbas və Gülgəzpəri dastanında Şah abbas sarayının Azərbaycan xalqının şərəf – mənlik və heysiyyətinə nə qədər xa-in olduğu və xor baxdığı aşkara çıxarılır.Azərbaycan xalqının haqqında bu boyda zülmkarlıq və amansızlıq Şah abbas siyasıtinin həqiqi və doğru üzüdür.Lakin saxta və yalançı olan ikinci bir üzüdə vardır və o da haman saraya bağlı olan ünsürlərin propaqandası və oyunbazlığı vasitəsilə sadə xalqların zehniyyatına aşılanan uydurmalar və yalanlardır. Məsələn= Şah abbas xalq qayğıkeşi kimi guya gah dərviş paltarında- gah tacır paltarında bu eldən o elə dolaşıb xalqın dərdinə-şikayətinə və ərizəsinə yetişərmiş. Nəticə olaraq xalq ədəbiyyatımızda Şah Abbasdan iki və bir-birilə tamamən zidd olan surət yaranmışdır.bunlardan birincisinə mənsub olan Tarixin şəhadətinə əsasən minlərcə ölüm- vəhşət və qanla dolu olan faci-ələr o cümlədən Abbas və Gülgəzpəri xalq dastanı və ikincisinə mənsub olan Heydər bəy dastanını örnək gətirmək olar.

3- Ancaq kökü doğru ya uydurma olsada Heydər bəy dastanı ədəbi texnik baxımından Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı icərisində başqa məhəbbət dastanları kimi xalq dilinin gözəlliklərindən zəngin olan nəzm və nəsrlə qoşulmuş bir dastandır.Onun nəzm hissələrində aşıq şe-rinin gözəl nümunələri –nəsr hissələrində isə xalq ədəbiyyatından çox dəyərli qafiyəli nəsr-ifadələr-ibarət və bənzətmələrdən bacarıqla istifadı olunmuşdur. 4-Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bir çox məhəbbət dastanlarında olduğu kimi Heydər bəy dastanında da qəhrəmanın işi lap çətin və açılmaz bir hala düşən zaman bə-zi metafizik və xariqül-adə quvvələrin yardıma gəlib və qəhrəmanı təhlikədən qurtardığını görürük. Gahdanda həmin həmin quvvə bir dərviş surətində qəhrəmanın yuxusunda zahir olaraq gələcəkdə rast gəlib aşiq olacağı qızın adını və nişanəsini ona öyrədir .Eləcədə qızın yuxusuna gedir oğlanın adını və nişanını da ona deyir.Beləliklə iki insanın arasında qeybdən qırılmaz bir məhəbbət ilgisi qurulur.

5 – Bir çox məhəbbət dastanlarında o çümlədən Heydər bəy dastanında zaman və məkan fasiləsi önəm daşımır.Misal üçün bu dastanda heç bilinməyir ki Şah Abbas və onun vəziri İsfahanla Urmiyə arasında olan məsafəni necə və nə müddətdə sürürlər vəyaxud Keşmirlə İsfahanın neçə min ağac fasiləsi olduğu halda Keşmir şahının qızı bu uzaqlıqda yolu necə atlayıb İsfahanın yaxınlığında yaylağa çıxır.

6) Və nəhayət bu ki Heydər bəy dastanı da Azərbaycan Xalq ədəbiyyatında yaranmış başqa məhəbbət dastanları kimi yüzlər ildir ki xalq tərəfindən sevilib və söylənməkdədirOnun yaranış tarixi barədə dastanən möhtəvasında üz verən hadisələrin göstərdiyinə əsasən dastan Şah abbas səltənıtinin orta illəri ilə müsadif olur .Dastanən hansı aşıq tərəfindən təsnif olunması da bəlli deyildir .Dastanən başlanışından sonuna qədər təkcə bir yerdə Aşıq Xıdır adlı bir aşığın adı çəkilir .Ona görədə zə-if bir güman var ki bəlkədə dastanın qoşanı haman Aşıq Xıdır olmuş ola.Xalq ədəbiyyatında uğurla başa çatan məhəbbət dastanlarında olduğu kimi Heydər bəylə Süsənbərin bir-birinə qovuşduğu münasibətə dutulan Duvaq Qapma mərasimində sazlə- sözlü aşıqlar təvəsüti ilə müxəmməslər oxunur və dastan şənliklə sona çatır

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN VƏ GÜNEY MƏNTƏQƏSININ FOLKLORINDAN ÖRNƏK

Əbdüləli Mücazi
İran

Kosalar və Kosaçılar:

Sayalar məqaləsində oxuduğumuz kimi, Kosalar ya Kosaçılar əski zamanlardan, yəni neçə min il əvvəldən qoyunçu tayfalar olan obalarda kəndlərdə yaşayan musiqiçi və hünərmənd insanlardılar ki öz zamanlarının musiqi alətləri misal üçün saz, balaban, sorna, dohol və s. ilə sayaçıların və elin xidmətində olardılar. Sonralar dinlərin hökümətlərin məsuliyyətləri camiədə çoxaldıqca, sayaçıların məsuliyyətləri azalır və yavaş-yavaş sayaçıların işləri kəmrəng olduqca Kosalardan aralaşırlar, amma Kosalar ki özləri qoyunçu, eldar və el tayfa içindəidilər, ona görə öz milli və qovmi vəzifələrinə davam ediblər ki, bu günə qədər bir az kəmrəngi gəlib bizlərə çatıbdır.

Kosaların ikisi "Kosa", "gəlin" və iki üç nəfəri də musiqi çalmağa məşqul olarlar. Kosalar novruz bayramına 45 gün qalanda, sayaçı mərasimlərini ifa etməyə başlayarlar.

Aşağıda gələn "Kosa bəylərin tərifi" ünvanında şerini 1989-cu ildə Kosalar məqaləsini hazırlayanda yazmışam.

"Kosa bəylərin tərifi"

Kosa bəydən söz açıram sizlərə
sizdə qışda qonaq gəlin bizlərə
qış fəslində kətdə kösa çıxardı
cinlənəndə dam duvarı yıxardı
hampalardan buğda cəviz alardı
bərkiyənə, beş altı söz salardı
Əjdər dai balabanı çalardı
istəseydi aşıq sazın alardı
bir şux adam Kosa bəyi olardi
Kosanında bir hənəyi olardı
Kosa çıxıb mərəkəni qurardı
gəlinini qoltuğuna vurardi
aparardi gizlədərdi yalandan
adam yeyən aparmasın dalandan
istəseydin ona bir söz diyəsən
şuxluğunan sən də bir don giyəsən
çuvalduzu batırardı adama
dirmaşardı nərdivana ya dama
çuvalduzun yeri bir az göynərdi
Kosa çalıb, oxuyardı oynardi
ondan sonra hampa hərzad verərdi
Kosaların, oyunların, görərdi
uşaqlarda səsinə hay verərdi
eldar çoban, gözəl dövran, sürərdi
çalardılar zırna, qaval, balaban
alardılar süt yoğurtdan kaladan
verərdilər, kəllə-paça həm ürək
badam içi ya girdəkan bir çərək
bircə xurcin buğda nuxud yarmadan
armut qarxı, ərik qarxı qovurmadan
Kosa-gəlin, qır-o ətvar satardı
beləliklə Kosa sona çatardı
onda gəlin əldə corab toxurdu
Kosa bəydə bu sözləri oxurdu
" geçi deyir adım Əbdülkərim dir
qavala çəkilən mənim dərimdir
üç ay qışı mənim dərd-i sərim dir
yaza çıxsam, yenə Allah kərimdir"

yenə Kosalar:

Kosaların əhvalatını çox adamlar kitablarında yazıblar, Tehran şəhərinin yazıçılarının çoxu bu Kosaları Tehranın "haci Firuzu" ilə bərabər tutublar və güya bu haci Firuzlar haman Kosalardılar ki, ifaları davam tapıbdır. Lakin mənim nəzərimcə Azərbaycanda olan və özüm gördügüm Kosalar, sayaçılarımızdan qalan bir müstəqil ifaçılardılardılar ki, bu dövrdə həm sayaçıların və həmdə öz rollarını ifa edirlər və haci Firuza mərbut olmamalıdırlar, hər nəqədər də ki, haci Firuzlar qış və çillə oyunlarını da ifa etmiş olalar.

Bu qonuya lazım olan səbəbləri və sözləri oxuyaq:

əvvələn Azərbaycan mahalında haci Firiz adına olan bir simbolik adam yoxdur, əgər olursada Tehranın yaxınlığında olan şəhərlərdə ola bilər. Onlarında işləri. Sözləri və geyimləri Kosalarla tam fərqlidirlər. Haci Firuzlar iki üç nəfərdən ibarət bir uzun börk qoyarlar, şəhərlərdə çalıb, oxuyub oynayarlar. Şəhər adamlarından pul alıb gedərlər. Bunlar tam qəribə və tanınmayan ifaçılardılar ki, yalnız öz ciblərinə görə bu oyunu icra edərlər və onlar siyahbazi oyunçularıdırlar ki, özlərini haci Firuz adı ilə tanıtdırırlar. Sözlərinində çoxu fars dilindədir və o sözlərdə bayram günlərinə bağlıdır. Məsələn: "haji Firuzəm Sali ye ruzəm" və ya

"Əlestun-o vəlestun yek zəne kordi bestun
Esmeşo bezar əmqezi dovre kolaş qermezi"...

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu farsi şerindədə bizim bayatilarımız kimi şerin birinci mesrasi mənasiz amma bu şerə halət verməkdir, yəni məsələn:

“elə al belə al bir dənə kürd arvad al
Adını goy əmqızı börkünün dövrü qırmızı”

Amma Kosalar neçə min il bundan əvəldən sayaçıların musiqi ərkanlaridilər, sonralarda yəni bu keçən iki üç yüz ildə Kosalar həm öz vəzifələrini ifa ediblər həmidə sayaçıların vəzifələrini öhdələrinə alıblar və bu iki grupun işlərini və vəzifələrini bir biri ilə idqam edib, qatıb birləşdiriblər və özləri də onların ifaçıları olublar.

Bu ifaçilar (Kosalar) əvvələn üzlərini qaralamazlar amma üzlərini xalqdan gizlədərlər ki, onların kişi qadın olduqlarını kimsə başa düşməsin saniyən bunlar qoyun dərisindən paltar və börk geyərlər və paltarlarına çoban vəsillələri olan şeylərdən asarlar məsələn balaca zinqırovdan, buynuzdan və bəziləri də müharibə əbzarlarından məsələn qılıncdən, qəmədən, toxmaqdan və belə-belə şeylərdən özlərinə asarlar. Üçüncüsü və ən mühummu budur ki, Kosalar heç vaqt şəhərlərə getməzlər, heç vaqt dilənçiliyə getməzlər. Kosalar rollarını yalnız öz obalarında, öz kəndlərində və öz tanış adamlarına ifa edərlər. Bunların əcrləri (mükafatları) şəhər haji Firuzları kimi (bugünkü zamanda 2006) məsələn 50 tumən ya 250 manat deyil, yəqin ki, bunların mükafatlarına bir qəlbir qoz, badam ya bir yüz dənə çörək ya bir qoyun, quzu, geçi ya da onların pulunu verərlər. Niyə ki? Çün bu Kosalar haman çobanlardırlar ki, qoyunçuların qoyunların ili başdan başa otarıblar, becəriblər və bayrama qırx beş gün qalanda və kiçik çillə qar küləyi özüylə gətirəndə və öz soyuğunu xalqın canlarına sancanda və kiçik çillənin ömrünün son günlərinə qədər Kosalar saya mərasimlərini ifa etməyə başlayarlar.

Bununda mənasi o deyil ki, bu çobanlar qışda qoyun otarmayanda bekar qalarlar və pulsuz olarlar ona görə Kosa çıxardarlar. Xeyr!!

Bu çobanlar maaş haqlarını illik danışarlar, yəni il on iki ayda neçə alacaqlarını əvvəldə danışarlar, bəs bu sözlərə diqqət edilərsə görünür ki, bu Kosalar dovrəgərd, dilənçi mühtac (yoxsul) adam ya ara dərə adamı deyirlər. Bunlar bir kəndin və bir elin hünərmənd qollarıdırlar ki, həm dağlarda düzlərdə çobançılığı başararlar və bir savadlı və ali məktəb görmüş mal-heyvan mütəxəsisi kimi, qoyunçuluğun ilk mərhələsindən sonunacaq bilirlər və başarırlar, həmidə gözəl-gözəl və şirin-şirin muzikal tiatr və numayişlərin ifaçısı ola bilirlər.

Bu Kosalar bu mərasimi özlərinin milli bir mərasimi bilib onu qırx beş gün bayrama qalandan ifa etməyə başlayarlar və bunu özlərinə bir milli borc bilərlər. Bu dörd beş nəfər Kosaların hər birisi tək bə tək həm ney həm balaban zırna və dohol çala bilirlər və həmdə gözəl tiatral oyunlar oynaya bilirlər və həmidə gözəl şerlər oxuyarlar və yeri gəldikcə özlərindən də felbedahə bir şirinkarlıq sözlərindən deyib öz tamaşaçılarını güldürə bilərlər. Elə ona görədir ki, ev sahibləri və qoyun bəyləri neçə gün qabaqdan bu Kosaların gəlmələrini intizarla gözləyərlər.

Dördüncü qonu budur ki, bu Kosalar doğrudur ki, kəndlərdə, küçələrdə çala-çala, oxuya-oxuya və oynuya-oynuya bu evdən o evə gedərlər amma küçələrdə kimsədən bir şey almazlar, o qabaqcadan bilinən evlərə gedib və onlardan hər zad alarlar.

Azərbaycanın bəzi şəhərlərində belə bir varyant vardır ki, “Kosalar İbrahim Xəlil peyğəmbərin zamanında araya gəliblər” bəziləri də deyirlər ki, “Musa peyğəmbər “Şoeybin” yanında qoyun otaranda əlli gün bayrama qalanda qoyunlarına baş vurur, görür tamam qoyunları cüt doğublar və o zamandan evə gəlib şənlik qurub və vəlimə xeyrat veribdir və bu Kosalıqda o zamandan qalıbdır”.

Alimlərimiz yaxşi bilirlər ki, hər qonu ki əsatiri şəxslərə və dastanlara çevrilərsə, o qonunun tarixi xeyli qədim və əski zamanlara yetişə bilər.

Bu sonuncu sözlərə baxanda görünür ki, bu sayaların və Kosaların da talei Novruz talei kimi olubdur, bunu da çox dinlərə, peyğəmbərlərə, şahlara və xanlara nisbət veriblər, ancaq Kosalarda sayalar kimi və Novruz kimi sadə xalqın və elin istəyi şənliklərdən yaranıblar və heç kimə bağlı deyillər. Hər halda belə nəzərə gəlir ki, bu Kosalarda sayalar kimi ən əski tarixlərdə yəni o zaman ki, musiqi alətlərinin ən sadəsi təbiətdə olan neylərdən “ney” və öz bəslədiyi qoyunların dərinlərindən olan qaval əldə edəndən, Kosalarda sayaçıların xidmətində olublar və neçə min il tarixlərdə yaşayan hünərməndlər dirlər ki, hər dövrun özünə məxsus paltarlar və geyimlər geyib və özünə məxsus musiqi alətlərindən və sözlərindən, şerlərindən faydalanaraq, öz məqsədlərini və hədəflərini daşiyan mahnıları və oyunları ifa edənlərdirlər.

Təkəçilər:

Təkəçilər də Kosalar kimi, sayaçıların işlərini ifa edənlərin bir qoludur. Fars yazıçıları arasında, yanlış olaraq, təkəçilərə “Təkəm gərdan” (Təkəm dolandıran) deyilir və yazılır, hal buki, türk dilində və türkcə, təkəm sözü iki kəlmədən ibarət bir sözdur **(Təkə + mən= ad+zəmir melki).** Geçinin bir illik

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ərkək və burulmamış ovlağına təkə deyilir. Bəzi Kosa olanlar məxsus paltarlar geyirlər və bir parçadan düzəldilmiş qolçaq ya kukla ki onun buynuzu, gözləri, ağzı və saqqalı təkə şəklində olmuş olsun, əllərində götürüb ev qapılarına gedərlər və Kosalar kimi zurna, qaval balaban, döhul kimi musiqi alətlərini çala-çala və əlindəki təkəni oynada-oynada və təkə şerlərini oxuya- oxuya, bir pul ya şirini ya ayri bir şey alaraq bu evdən o evə gedərlər. Təkəçilər əlindəki təkəni oynada-oynada bu şerlərdən oxuyarlar:

Təkəm-təkəm axta təkəm | buynuzunda nuxta təkəm
yay qurtarar payız gələr | onda çıxar taxta təkəm

ay mənim yasdi təkəm | tük gəldi basdi təkəm
yeyən sənin sayandan | qazanı asdı təkəm

təkəm-təkəm axta təkəm | buynuzunda nuxta təkəm
tüklərdə biz-biz olub | qışda yeyib şaxta təkəm

təkəm getdi mərəndə | tamaşadır gələndə
yaxşı insan çox yaşar | vay pisədir öləndə...

bu təkənin fəndi var | çox kəssəkli kəndi var
hər qapıda oynasa | bir nəlbəki qəndi var

bu təkə yarış təkə | boynu bir qarış təkə
geçidən küsübmüsən | çəpiş ilə bariş təkə

təkə gəlir havadan | donu var yel qavadan
təkəyə arxalıq ver | xanım evin avadan

təkəm təkəm naz eylər | çobana avaz eylər
yığar qoyun qozunu | bayramı peşvaz eylər

təkəmi yaradan allah | tükünü daradan allah
hər kəs təkəyə pay versə | saxla bəladən allah...

Çavuş ya Çovuş:

Qədimlərdə maşin yoxidi və səfərlər hamısı piyadə (ayaq ilə) ya at, dəvə və ayrı mal heyvan vəsiləsiylə olunardi və uzun zamanlara çatardi, həmidə bəlli olmazdiki, bu musafir sağ salamat gəlib çatacaq ya xeyr. Məsələn Şəbistərdən-Tehrana ayağınan 15 günə, Bakiya 10 günə, Məşhədə 30 günə, Kərbəlaya və Nəcəfə 20 günə və Məkkəyə 3 aya qədər gedərdilər. Yəni Məkkəyə gedib qayıtmaqları 6 ay zaman aparardi. Bir yandan da, yol kəsənlər, oğrular, həramilər, talançılar yollarda bu zairləri və musafirləri soyardilar. əgər bərkə dursaydilar, özlərini də öldürərdilər. Nəticə beləidi ki, belə səfərə və ğurbətə gedən adam, aydin deyildi bu səfərdən sağ salamt geri qayıdacaq ya qayıtmayacaq. Bu məsələlərə görə, o zaman ziyarətə getmək yəni ölüm ayağına getmək kimi hesab olunardı. Ona görədə hər kəs ziyarətə gedəndə lazımidi ki, tamam kəndlilərdən, tanışlardan, qohum və əqrəbasından həllallıq və rizayət alsın. Bu iş tək bə tək çətin olduğu üçün səfəri başlamadan bir gün qabaq axşam çağı bir nəfər çovuş çağırardılar, gələrdi, məxsus paltar əgnində, məxsus uca börk başında və at üstündə kəndin girişindən çıxışınacaq, neçə dönə, aram və hövsələ ilə, uca səsi ilə, məxsus ritm və ahəng ilə Peyğəmbərin və imamların tərifində yazılan şerlərdən oxuyardi və hər bəndin qurtarışında bir sələvat söylərdi və kəndin adamları da onun arxasiycan gedə-gedə o sələvatı dönə-dönə, uca səslə çevirərdilər. bu səslər kəndin tamam evlərinə gedərdi və hamı bu səsləri eşidərkən xəbərdar olardılar ki, sabah ki gün filankəs filan ziyarətə məsələn Məkkəyə, Kərbəlaya ya Məşhədə gedəcəkdir. Onda cəmaat özlərini ziyarətə gedən adamlar ilə görüşməyə hazırlayardılar.

Bu gecədə kimsənin o zaer ilə hesab kitabi olursa, həllallaşmalıdilər ki, sabaha hesab qalmasın və həlallaşsınlar. Sabahki gün yəni yollanmaq günü və çıxış saatında, yenədə çavuş haman formada geyinib və at üstündə məzhəbi şerləri uca səslə oxumağa başlayar və bu çağırışda camaat yığışarlar çavuşun dalısıcan ziyarətə gedənlərin evlərinin qabaqlarında çavuş öz bildigi və məruf şerlərdən oxuyar və yeri

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

gələndə camaat birlikdə, çavuş söyləyən şerlərin təkrarin uca səslə deyərlər və sələvat çevirərlər. əgər zair neçə nəfər olursa kəndin başından bir bə bir sələvat ilə evlərindən çıxardıb, ikinci və üçüncüsünü birlikdə yola salarlar, görüşüb, öpüşərlər və yenədə həlallaşarlar. Indi isə çavuş oxuyan və camaat təkrar edənlərdən bir ikisini gətiririk:

Düşdü xəyalıma yenə gülzar-e Kərbəla
divanə etdi məni yenə bazar-e Kərbəla
qurban olum Hüseyn! O şeş guşe qəbrivə
könlüm çox istiri ola zəvvar-e Kərbəla

Dərvişlər:

Azərbaycanın güney mahalında xüsusilə Şancan kəndində "Dərviş" kəlməsi onun əsli mənasında olan "əhl-i həqq ya o adamlar ki, əllərində "kəşkul" və həzrət Əlini vəsf edən" adamlara yox bəlkə sadə və adı saellərə deyilir ki, bir az oyan buyanda, sözlər və şerlər öyrənib və kəndləri dolanar və küçələrdə səs sala, bəzi evlərdən bir şey alar, gedər. qədim adamlar tama saellərədərvişdə deyirdilər. Dərviş təqribən saelin bir balaca hörmətlisinə deyilərdi. Bu hörmət qoymaq güya o əsli dərvişlərin adlarının hörmətinə görə idi. Şancanın özündə dərviş yoxdur, bəlkə ayrı vilayətlərdən gələrlər.

Şəkil dolandıranlar:

Şəkil dolandıranlar da sael dərvişlərindən bir az hörmətli adamlar olardilar ki, çiyinlərinə aba salardilər və abanın altında bir qaba salınmış şəkil ki mükkun idi Məhəmməd Peyğəmbərin, həzrət Əli ya həzrət Əbülfəzin şəkili olaydı əlində saxlardı və kənddə küçələri, evləri qapı-qapı dolanardı, bəzi mədihə şerləri oxuyardı və ev qadınlarını öz çevrəsinə yığardı, şer oxumasıla bir pul alardı. Əgər şəkil görən də olsaydı onada ayrı pul alardı, təxminən 30 saniyyə o şəkili pul verən adama göstərərdi (məsələn 1943-cü dövrələrində hər tamaşaya 2 Qran alardı və o zaman bir fəhlənin maaş haqqı gündə 10 Qran olardı (Qran İranda rayic olan bir pul vahidi) o şəkili o qədər gizlində saxlayardı və asrar amiz və sehirli müəyyənləşdirərdi, qadınlar belə xəyal edərdilər ki, bu şəkil deyil bəlkə şəkil sahebinin özüder, ona görə qadınlar, hər haradan olursa pul tapardılar ki, gələn həftə şəkil dolandıran (məsələn kəlbə Mahmud) gələndə, bu da pul verib şəkili görsün.

Başaq yığanlar:

Əkinçilər əkinlərini dərib o zəmidən aparandan sonra, bir ya neçə nəfər gəlib o buğda və sünbüllər ki, yerə tökülüblər və sahebidə onları istəmiri yığıb özlərinə pulsuz aparardılar. Lakin yer sahebindən icazə alardılar, indi daha o adamlar yoxdur, traxtor hətta 100 kilo da buğda yerə töksə kimsə onu yığmayacaq, başaq yığanlarda ayrı vilayətlərdən gələrdilər Şancanın özündə başaq yığan yoxidi.

QAYNAQLAR:

Sələmüllah Cavid, Yekanı Zare, Paşa Əfəndiyev, Əncəvi , Sübhi, öz gördüklərim, Nəvid Azərbaycan, Ərməğan Azərbaycan və Həmşəhri qəzetləri.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

XALQIMIZIN ULU DASTANINDA TAYFA VƏ YER ADLARI

Əkrəm Hüseynzadə
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Azərbaycan respublikasının dahi şəxsiyyəti, türk dünyasının böyük oğlu, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" un 1300 illiyini qeyd etmək barədə 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı tariximizə, mədəni irsimizə göstərilən böyük qayğı və diqqətin parlaq nümunəsidir. Fərmanda deyilir: "Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Kitabi–Dədə Qorqud" yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur". Kitabi–Dədə Qorqud dastanlarında məhz Azərbaycan xalqının ən qədim, ən möhtəşəm abidəsidir ki, alimlər artıq bunu qəti təsdiq etmişlər. Xalqımız 2000-ci ildə Kitabi–Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdi. Bu məsələnin aktuallığını nəzərə alan Yunesko 1998-ci ili "Dədə Qorqud" ili elan etmişdir. 2000-ci il aprel ayında Bakı şəhərində keçirilmiş beynəlxalq miqyaslı Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyində xalqımızın sevimlisi, əbədi lideri Heydər Əliyev demişdir: "Kitabi–Dədə Qorqud yubileyinin ən böyük mənası, əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu bizim milli azadlığımızı, dövlət müstəqilliyimizi sərbəstliyimizi bir daha nümayiş etdirir. Kitabi–Dədə Qorqud vəsiyyətləri bizə deyir ki, daim müstəqillik yolu ilə getmək, Azərbaycanın milli azadlığını və dövlət müstəqilliyini əbədi etmək bizim hər birimizin qarşısında duran ali məqsəddir… Kitabi–Dədə Qorqud bütün çətinliklərə, məhdudiyyətlərə baxmayaraq 1300 il ərzində bizim xalqımıza mənəvi qida olmuş, onların yaşamasına, mübarizə aparmasına öz milli mənliyini dərk edib, hifz etməsinə daim yardım göstərmişdir".

Dastanda öz əksini tapmış adların tarixini, mənalarını öyrənmək ilk növbədə yetişən nəslimimzin vətəni daha yaxşı tanımağa, onu dərindən sevməyə, öz tarixini, kökünü, soyunu daha mükəmməl öyrənməyə sövq edir və insanlarmızda milli ixtixar hissləri yaradır.

Dastanda Vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, əzəmətli qalaları, abidələri haqqında söhbətlər gedir. Dastanın boylarında Qədim Azərbaycanın yaşayış yerləri olan Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Şərur-Dərələyəz, Göyçə mahalı, Borçalı, Əlincə qalası, Qaraçüq və s. yerlərin adı çəkilir ki, bu da Azərbaycanın hələ VII əsrdə, ondan da əvvəl nə qədər geniş ərazilərə malik olmasından xəbər verdiyi kimi, bu yerlərdə oğuz ərənlərinin at çapıb, saz çalıb, söz deməsini, qəhrəmanlıq göstərib yurdunu qorumasını görürük.

Kitabi–Dədə Qorqud dastanının müqəddiməsində Dədə Qorqudun Bayat boyundan olduğu göstərilir. Orada yazılır: "Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) zamanına yaxın Bayat boyunda Qorqud ata deyilən bir kişi varimiş. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi. Nə deyirdirsə o da olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər deyərdi..."

Böyük Azərbaycan alimi və yazıçı Abbasquluağa Bakıxanov özünün məşhur "Gülüstani İrəm" adlı tarixi əsərində Azərbaycanda 32 tayfa olduğudu qeyd edir və bu tayfaların ən qüvvətlisi və ən böyüyü Bayat tayfası olduğunu göstərir. Deməli Azərbaycan xalqının əsas özəyini təşkil edən tayfalardan birisi Bayat qəbiləsi və ya Bayat tayfrası olmuşdur. Azərbaycan tayfaları içərisində daha qabaqcıl, elmə, maarifə, mədəniyyətə daha çox nail bir tayfa olmuşdur. Dahi Füzuli də Bayat boyundandır. Bayat tayfası öz adı ilə bir çox qalalar, kəndlər, şəhərlər də yaratmışlar.

Qədim zamanlarda Azərbaycanın Qarabağ mahalında Bayat adlı şəhər də olmuşdur. Bu şəhər vaxtilə dağ başında və ətrafı qalalarla mühafizə olunmadığından xarici işğalçıların tez-tez hücumlarına məruz qalmışlar. XVIII əsrin əvvəllərində Pənah xan bu şəhəri qorumaq və həmçinin Qarabağ xanlığını yaradıb yaşatmaq üçün dağ başında qalalar və şəhərlər salınmasını nəzərdə tutmuşdur. Məşhur Qarabağnamə kitabında Pənah xan deyir ki, "Qızıl quş quşların padşahıdır. Bütün quşlar onun çənginin qarşısında acizdir. Lakin o da elə bir yuvada yerləşməlidir ki, bir hadisə üz verəndə fələkətdən asudə olsun". Belə bir mülahizəyə sahib olan Pənah xan XVIII əsrin əsrin əvvəllərində dağ başında Bayat qalası adı ilə bir qala da tikdirmişdir.

Bayat tayfası qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan xalqının özəyini təşkil edən çox böyük və qüvvətli bir tayfa olmuşdur. Bayat tayfası ədəbiyyat tarixində məşhur olan incə və zərif bir sıra duyğuları nəşə və kədərləri tərənnüm edən "Bayatı" adı ilə məşhur olan eşq və əmək nəğmələrini yaratmışdır. Bayatı sözü Bayat tayfasının axırına əlavə edilən "İ" şəkilçisi vasitəsilə yaradılmışdır ki bu da yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur. Bu nəğmələr Bayat tayfasının bəşəriyyət tarixinə buraxmış olduğu ən qiymətli ədəbi irsdir.

Dədə Qorqud dastanlarında diqqəti cəlb edən daha bir tarixi ad vardır ki, bu da "Salur", (Salur Qazan) sözüdür.

Məlumdur ki, XI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Salarilər dövləti yaranmışdır. Salarilər Cənubi Azərbaycanda yaşayan böyük bir tayfanın adıdır. Bu tayfanın ilə Saları dövləti təşkil edilmişdir. Bu tayfa Azərbaycan tayfaları içərisində ən qüvvətli və geniş yayılmış bir tayfa olmuşdur. Salari tayfası içərisindən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər çıxmışdır. Bunlardan biri XIII əsrdə yaşamış Qazi Bürhanəddindir ki, o həm dövlət başçısı,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

həm də istedadlı bir şair olmuş, doğma Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Onun ədəbiyyat aləminə məlum olan böyük bir divanı vardır. Bu divan Böyük Britaniya muzeyinə aparılmışdır. 1890-cı ildə rus alimi Meliyoranski bu divandan bəzi parçaları rus dilinə tərcümə etmişdir. Akad. Krımski bu şair haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, o, Teymur və Toxtamış ordularına meydan oxumuş və bir şeirində belə yazmışdır:

“Xalq əzəldən nə yazıbsa bulur
Gəznəki nə görəcəksə bulur.
İki aləmdə haqqa sığınmışıq,
Toxtamış nə ola, ya axsax Teymur”.

Bu şair haqqında ərəb təzkirətçisi ibn Həcər də ətraflı məlumat vermiş və Qazi Bürhanəddinin Salur tayfasından olmasını göstərmişdir.

Dədə Qorqud dastanının Drezden nüsxəsinin üzqabığında “Kitabi Dədə Qorqud əla Lisani- Tayifeyi Oğuzan” yazılmışdır. Bu onu göstərir ki, dastan oğuz tayfasının abidəsinir. Oğuzlar isə Azərbaycan xalqının əsas soykökünü təşkil edir. Dədə Qorqud dastanının hər bir boyu demək olar ki, bir “Oğuznamə”dir. Elə kitabın içində bu hekayələrin “Oğuznamə” adlandırıldığını da görürük. “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda deyilir: “... Min yerdə ipək xalça döşənmişdir. İç oğuz və Dış oğuz bəyləri məclisə toplanmışdır. Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznamə Yeynəyin olsun!-dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud., Bakı, 1988, səh. 195.). Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü Dədə Qorqud kitabındakı 12 boyun hər birini ayrıça “Oğuznamə” adlandırmışdır. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Oğuzun şəcərəsi verilmişdir ki, bunun da Nuh Peyğəmbərdən gəldiyi göstərilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuh Peyğəmbərin gəmisinin Naxçıvanda “Gəmiqaya”da–onun Kiçik Qafqazda ən böyük zirvəsi olan Qapıçıqda (yük. 3906 m) oturması və qəbrinin də Naxçıvanda “Köhnə qala”da (Nuhtaban) olması məndələrdə göstərilmişdir. Naxçıvanda yaşamış realist rəssam Bəhruz Kəngərli 1919 və 1921-ci illərdə Nuhun qəbrinin nir neçə variantda rəsmini çəkmişdir. Sərdabəli bu məzar palçıq kərpicdən hörülmüş və yer üstündən 1-1,5 dairəvi şəkildədir. Çox maraqlı və diqqət çəkici budur ki, Gəmiqayada rast gəlinən məzar yerləri də ənənəvi qaydadan fərqli olaraq dairəvi şəklində daş parçalardan yer üstündə hörülmüşdür. Rəvayətə görə Nuhun övladlarından birinin adı Yafəs olmuş və Yafəsin oğlu olarkən Nuh Peyğəmbər ona Türk adı vermişdir. Türkün də övladlarından birinin adı Əlincə olmuşdur ki, həmin Əlincə qalası da Naxçıvandadır. Kitabi Dədə Qorqud dastanlarında da Əlincə qalasının adı çəkilir. Görkəmli alım, prof. Səfəralı Babayev göstərir ki, Dədə Qorqudda adı çəkilən yer adlarının 16-sı Naxçıvan diyarındadır: Ağ qaya, Altun taxt, Qaraçuq, Qarasux, Şərik (Şərur), Dədəşam, Göyçə dəniz (Göygöl), Günortac (Günorta daşı) Sallahxana və s. ümumiyyətlə Naxçıvan regionunda dastanın qəhrəmanlarının adını yaşadan 50-dən artıq toponim və mikrotoponim qeydə alınmışdır. (S. Babayev “Naxçıvanda Kitabi Dədə Qorqud toponimləri”, Bakı-1999, səh. 10-11).

Naxçıvan MR Ordubad rayonunun Kilik və Kotam kəndlərində qədim Oğuz türk tayfaları yaşamışdır ki, onlardan birinin adı İşquzlar (İç oğuzlar), digəri isə Diqliqoz (Dinqiliqoz) adlanır ki, bu da Oğuzların adı ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Salur Qazanın sərkərdələrinin birisinin adı Dinqili bəy olmuşdur (F. Rəşidəddin “Oğuznamə”, Bakı-1997, səh. 21). Bu fakt onu göstərir ki, Dədə Qorqud addımaddım Azərbaycanın qədim bölgələrini Oğuz yurdunu gəzmişdir.

Dədə Qorqud dastanında gedən proseslərin mühim bir qismi Naxçıvan ərazisində və Qərbi Azərbaycan ərazisində baş vermişdir. Bayandır xan və Qazan xan hakimiyyətləri, onların iqamətgahları çox ehtimal ki, bu ərazilərdə olmuşdur.

Dastanda öz əksini tapmış şəxs, tayfa və yer adları habelə digər adlar insanların vətənpərvərlik, yurd sevgisi, tarixi keçmişini unutmamaq kimi keyfiyyətlərinin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Əliyev H.Ə. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarinin 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. “Respublika” qəzeti. baki, 11 aprel, 2000-ci il
2. Əliyev H.Ə. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarinin 1300 illiyi haqqinda Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin fərmani. “Respublika” qəzeti. baki, 1997, 21 aprel.
3. Kitabi Dədə Qorqud . Bakı, 1988.
4. Fəzlullah Rəşidəddin «Oğuznamələr». Bakı, 1997.
5. Səfəralı Babayev “Naxçıvanda Kitabi Dədə Qorqud toponimləri”, Bakı, 1999.
6. Ş. Cəmşidov “Kitabi Dədəm Qorqud” Bakı-Elm 1999.

Р Е З Ю М Е

Статья называется «Имень места и племена в великих эпосах Азербайджанского народа». В статье анализируется исторические имена в Книге Деде Коркуда. Указывается что, имен в Книге имеет большое воспитательное, патриотическое значение, формирует у подрастающих поколениях любовь к родине. Существующийся имена в эпосах таких как- «Салур Газан», «Байат», «Алынджа», «Огузнаме» и т.п.р имеет большое историческое значение и еще раз доказывает что «Китаби Деде Коркуд» принадлежить Азербайджанскому народу.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

MÖVSÜM MƏRASİMİ OYUNLARININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

F.e.n. Ələs Qasımov
BDU
Azərbaycan

«Mövsüm mərasimi oyunlarının poetik xüsusiyyətləri» məqaləsində xalq oyunlarının maraqlı bir tipi - mövsüm mərasimləri ilə bağlı yaranan oyunların poetik xüsusiyyətləri araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Məqalədə bu oyunların daha əski etiqadlarla bağlı yarandığı göstərilməklə onların törəniş formalı strukturu mərasim nəğmələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir. «Qodu-qodu», «Çömçələ qız», «Kosa gəldi», «Kosa-kosa» oyunlarının tərkib hissələri erkən görüş, ayin və etiqadların mərasim oyunlarının formalaşmasındakı rolu qədim türk, yunan, altay, balkan türklərinin materialları əsasında təhlilə cəlb edilir. Məqalədə belə bir qənaət açıqlanır ki, milli oyun mədəniyyətimizin ilkin qatlarında ayrı-ayrı mövsüm mərasimi detallarını əcdadlarımız sonrakı dövr məişət həyatında çox məharətldə oyun elementlərinə çevirməklə zəngin struktura və məzmuna malik mərasim oyunlarını yaratmışlar.

Azərbaycan folklorunda daha əski düşüncə qatının diqqət çəkən janrları içərisində oyunların özünəməxsus yeri vardır. Müxtəlif görüş, etiqad, ayin və mərasimlərlə bağlı yaranan bu arxaik folklor vahidlərinin törəniş mənbələri müxtəlifdir. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar onların ilkin örnəklərini mövsüm mərasimləri ilə də bağlayır, həmin oyunların ya bütöv sistemini, ya da müxtəlif detallarını əcdadlarımızın erkən mərasim etiqadlarında axtarırlar. Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən mərasim etiqadları oyun modelinin formalaşmasında özünəməxsus funksiyalara malik olmuş, daha arxaik elementləri, magiya və ya ovsun modelinin müəyyən xüsusiyyətlərini əhatə etsə də ümumilikdə mövsüm etiqadı düşüncəsinin bütöv sistemlərini ehtiva edə bilmişdir.

Əski çağlarda ya havalar uzun müddət yağmursuz keçəndə, ya da mövsüm yağmurlu keçdiyi zaman oynanılan bu ilkin oyun nümunəsi "inamlarla bağlı xalqın erkən təsəvvürlərinin mərasim oyunlarında daha fəal birləşdiyini göstərir. "Qodu-qodu" oyunu eyni adlı mərasim daxilində geniş yayılmışdır. Lakin oyunu mərasim daxilindən kənara çıxardıqda burada əsas oyun ünsürləri aydın nəzərə çarpır" (1, s.140).

"Qodu-qodu"nu oyun deyil, təbiətə təsir etmək üçün ciddi formada keçirilən bir sehr vasitəsi, mərasimi olduğunu söyləyən müəllif onu "Kos-kosa" ilə yanaşı qoymağa etiraz fdirdi (2, s.156). Lakin müşahidələr göstərir ki, hər iki oyun mövsüm mərasimləri ilə bağlılığını qorumaqdadır. Burada olsa-olsa, oyunların evolyusiyalarının ayrı-ayrı səviyyələrindən söhbət gedə bilər. Etnosun dünya, təbiət haqqında ən ilkin anlayışlarını oyun səviyyəsində özündə birləşdirən "Qodu-qodu" ilə "Kosa"dakı Qodu və Kosa obrazları o dərəcədə yaxındırlar ki, onlar bir çox hallarda, hətta eyniləşdirilir. Bu yaxınlığın ilkin kökdən gəlmə və ya sonrakı hadisə olması isə tamam ayrı məsələdir. Diqqəti çəkən odur ki, məsələn, İraq türkmanlarında quraqlıq olduğu zamanlarda "yağmur duası" ilə Ulu Tanrıya müraciət mərasimi keçirilirdi. Bu mərasim-oyunda "Kosa"ya qapı açılar, ona para, yfmək — yağ, pənir və digər nəsnələr verilərdi. Açılmayan qapıya dögər, "Kosa gəldi qapını qırdı" deyərlərdi və s. (3, s.76).

Mərasim folklorundakı "Çömçələ qız", "Qodu", "Kosa gəldi" etiqadları biri-birinə olduqca yaxındır, onlardan biri o biriylə bərabər ola bilir.

Beləcə, "Qodu-qodu" və "Kos-kosa" eyni və ya bir-birinə çox yaxın hadisələrdir. Bu baxımdan folklorçu alim N.Seyidovun "keçmişdə Bakıda oynanılan "Kosa-kosa" oyununun adı Azərbaycanın başqa yerlərində günəşi çağırmaq, onun çıxmasını arzulamaq məqsədilə icra olunan "Qodu-qodu" və ya "Dodu-dodu" mərasim tamaşasına verilən adlardan birisidir" fikri də ayrıca diqqəti çəkir (3, s.275). Lakin belə bir qənaətə səbəb "Kosa-kosa" və "Kosa oyunun"dakı Kosa obrazının həm də "Qodu-qodu"da iştirakı da ola bilərdi.

"Qodu-qodu" bəlkə ən arxaik qatda sehr ayini, ovsun xarakterli oyun idi. Lakin ilkin oyun tiplərindən olmaqla yanaşı, eyni zamanda mövsum mərasimiylə bağlı yaranan oyunlardandır.

Deməli, çox əski inamlarla bağlaşaraq ovsun səciyyəli "Qodu-qodu" həm də mövsum mərasimi oyunlarının xüsusiyyətlərini daşıyır. Bunu həmin oyunun Novruz bayramı günlərində, İlaxır çərşənbələrdə oynanıldığı da göstərir.

Fikrimizcə, Qodu mərasim nəğməsindəki:

Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa

- mətnindən aydın olan Qodunun gülmək istəyişi mifoloji inamla bağlıdır. Buradakı gülüş ritual misteriyasını andırır. Bu gülüş öz mifoloji simvolikasına görə artıma, bolluq və bərəkətə, doğuma, məhsuldarlığa aparan gülüşdür.

Əski mifoloji təsəvvürlərlə bağlı mövsum mərasimi oyunlarından biri "Kəvsəc" adlı xalq oyunudur. Araşdırıcılar xalq mahnıları, xor və dialoq elemfntləri ilə zəngin bu ayin-oyun ("ayin-oyun" ifadəsi prof.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M.Seyidova məxsusdur. Alimin "Kosa-kosa" üçün işlətdiyi bu istilah oyunun mahiyyətini anlamaq baxımından çox qiymətlidir) "azər (noyabr) ayında olub, qışı qorxutmaq və qışa hazırlaşmaq məqsədi daşıyarmış... (4, s.54).

Bir çox araşdırmalarda "Kəvsəc"dən tamaşa kimi bəhs olunur. lakin bu zahiri yaxınlığına baxmayaraq, onun xalq oyunu şəkli daha qədimdir. Novruz mərasimi ərəfəsində göstərilən və dəyişkən xarakterli "Kəvsəc" əslində "bütün daxili və poetik strukturu etibarilə xalq oyunu olaraq qalır. Buradakı pantomim hərəkətlər, süjetli və süjetsiz rəqslər oyun komplekslərini tamamlayır..., mövsüm mərasimləri ilə əlaqədar yaranmış xalq oyunu olduğunu göstərir." (1, s.139).

Özünün zənginliyi və əlvanlığı etibarilə sfçilən xalq oyunlarından biri də "Kos-kosa" və ya "Kosa oyunu"dur. Mövsüm mərasimiylə bağlı oyunların bir kamil nümunəsi olan "Kosa oyunu" Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibətilə oynanırdı.

Bu xalq oyununun ilk tam və geniş təsviri xalq artisti H.Sarabskinin "Köhnə Bakı" kitabında yer alır: "Bayrama bir nfçə gün qalmış məhəllə uşaqları həyətləri gəzməklə Kosa-kosa adlanan xüsusi bir oyun oynar, tamaşaçılardan xüşkbar, pul topladılar. Rəqs etməyi bacaran bir uşağın əyninə tərsinə çevrilmiş bir kürk geydirərdilər, üzünə kağızdan qayrılmış üzlük taxıb, başına da kəllə qənd kağızından uzun şiş papaq qoyardılar. Belinə zınqırovlu bir kəmər bağlanardı. Habelə boynundan da zınqrov asardılar. Bu şəkildə hazırlanan Kosanı məhəllə uşaqları araya alıb, həyətləri gəzərək xüsusi bir hava ilə aşağıdakı sözləri xor halında oxuyardılar. Kosa isə oynardı.

A Kosa, kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Novruz, Novruz bahara,
Güllər, güllər nahara.
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bal olsun, həm yağ olsun.
Evdəkilər sağ olsun.
Verənə oğul versin,
Verməyənə qız versin.
Xanım dursun ayağa,
Kosanın payın versin... (6, s.20-23).

Göründüyü kimi, oyunun mərasim, ayin xarakteri açıq-aşkardır. Lakin bir çox Azərbaycan alimləri (M.A.Dadaşzadə, Ə.Sultanlı, C.Cəfərov) "Kosa-Kosa"nı başlıca olaraq xalq tfatrı kimi səciyyələndirmişlər. M.H.Təhmasib isə onu yazın gəlişinə həsr olunmuş törən (mərasim) saymışdır (7, s.25). Lakin M.Arif "Kosa oyunu"nun mərasimlə bağlı cəhətlərini də nəzərdə tutaraq yazır ki, bu xalq mərasimlərində hələ oyun və əyləncələr mərasimin özünə çox bağlıdır, ondan ayrı, müstəqil bir şəkildə yaşamır" (5, s.54).

Prof. M.Seyidov isə yazla qışın təbii hadisə kimi canlandırıldığı "Kosa-Kosa"da həmin hadisənin ayin-oyun kimi icra olunduğunu söyləyir (8, s.315). Müəllifə görə, "Kosa-Kosa" mifoloji görüşlər, baxışlar dünyasında boya-başa çatmışdır.

Azərbaycanda çoxlu variantları qeydə alınan bu xalq oyunu Anadoluda da yayılmışdır. Məsələn, Vanda "Kosa oyunu" deyilən bu oyun hər il 20 fevral tarixində oynanılır. Oyunun iştirakçıları qurd, tülkü, çaqqal kimi heyvan qiyafətinə bürünürlər.

İnanışa görə Kosa birinci dəfə kimin evinə girsə, həmin il o evin içinə, həyət-bacasına xeyir-bərəkət gəlir. Ona görə də evə gələn Kosa oyunçularına ev sahibi çörəkdən, yağdan-undan, puldan-paradan hədiyyə elər. Beləcə, kəndin bütün evlərini bir-bir gəzərlər. Bütün kənd camaatı sevinər, deyər-gülər (9, s.5949).

Kosanın birinci gəldiyi evə xeyir-bərəkət gətirməsi əslində onun bolluq, artım, məhsuldarlıqla bağlı mifoloji təsəvvürlərdən gəldiyini göstərir. Kosanın artımla, qadın başlanğıcıyla bağlılığı baxımından Anadoluda Kosa oyununun bəzi yerələrdə qadınlar arasında oynanması faktı da diqqəti çəkir. Bu oyunda Kosa obrazını kişi qılığına - cildinə girmiş bir qadın canlandırır. Bu oyunda Kosanın ətrafında 8-10 qadın dolanarlar ki, güya bunlar da Kosanın arvadlarıdır. Bundan başqa həmin qadınların oxuduqları türküdə: "Kosa, Kosa, kor Kosa" deyilir. Lakin Kosanın korluğu ilə bağlı bir başqa qeydə təsadüf olunmur və ola bilsin ki, bu mətndə də Kosanın həqiqətən korluğundan söhbət getmir, bu ifadə məcazi xarakter daşıyır.

Azərbaycan xalq tfatrı tarixinin araşdırıcıları Kosanın fallik rəqslə güldüyü "Kosa oyunu"ndakı üzlüyü də haqlı olaraq artımla əlaqələndirirlər (10, s.216) Lakin fikrimizcə, oyun yanlış olaraq da Dionis ənənələrinin qalığı kimi qiymətdirilir. Doğrudur, bir sıra tədqiqatlarda da "Kosanın iştirakı ilə keçirilən el şənliklərinin bir adət olaraq yunanların qədim Dionis mərasim şənliyinə bağlılığı" fikri tənqid olunur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Məsələn, Elçin Rəssam "Kosa, keçəl və qırxlotular" başlıqlı məqaləsində yazır: "Təəssüelə deməliyik ki, elmi ədəbiyyatımızda uzun müddətdir ki, Kosanın iştirakı ilə keçirilən el şənlikləri bir adət olaraq yunanların qədim Dionis mərasim şənliyi və fallik səciyyəli rəqslərlə bağlılığı və ya "Avfsta"dakı quraqlıq tanrısı Apauş divin prototipi kimi iddia olunur. Bu mülahizələrin nə qədər həqiqətə yaxın olub-olmaması şübhəlidir." (11, s.57). Lakin elə buradakı iddiaların özündə də yanlışlıq var. Belə ki, əsl həqiqətdə də Kosa oyununun fallik səciyyəli rəqslərlə bağlılığından danışmaq olar. M.Allahverdiyev Azərbaycanın Laçın rayonunda uzun müddət Kosa oyununda məşhur olan Məlik kişidən "Kosa-kosa" oyunu haqqında soruşduqda onun: "Lülə sümüyə parça dolayır, fallos halına salırdım. mənlə rəqs fdən qadına çevriləndə o, oynaya-oynaya uzaqlaşırdı. Bu səhnəni tamaşaçılar çox sevirdi. Oyunun zarafat olduğunu hamı bildiyi üçün incimək sözü olmazdı. Buna görə də tamaşa bitəndə hamı məni təbrik fdir, deyirdilər: "Sağ ol, sən bizə kef verdin, günümüz şən keçdi, bayramınız mübarək olsun, Kosamız var olsun - sözlərini qeydə almışdır (12, s.52)

Canlı ənənənin özündən gələn bu fakt "Kosa-kosa" oyununun fallik məzmunlu olduğunu göstərir. Bu isə oyunun artım, bərəkət, bolluq ideyasından gəldiyinə işarədir.

Təsadüfi deyildir ki, mərasim xarakterli oyunlarda əsrlər boyunca fallos hadisəsinə rast gəlinir. Çünki fallosa, fallik hərəkətlərlə torpağın verimli olmasının təmin fdiləcəyinə inanılır.

"Kosa-kosa" oyununda Kosanın fallik rəqslərini, pantomim hərəkətlərlə müşayiət olunan şən, oynaq və gülüş doğuran hərəkətlərini yanlış olaraq Dionisin fallik rəqsləriylə bağlamasına baxmayaraq, M.Allahverdiyevin "Azərbaycan xalq teatrı tarixi" kitabında belə bir qiymətli etnoqrafik detala rast gəlirik: "Qubadlı rayonunun Məmər kəndində yaşayan İbrahim kişi deyir ki, xalq arasında belə bir əqidə vardı. Uşağı olmayan hər bir kəs güya Kosa rolunda çıxış etsə imiş, onun oğlu olarmış." (10, s.33).

Bütövlükdə isə müəllifin gülməli sözlər deyə-deyə meydanı dolaşan Kosanın ulaqdan düşüb zarafat eləməsini, toy çalınmasını, seyr eləyənlərin gülüb uğunmasını artım ideyası ilə əlaqələndirməsi təqdirəlayiqdir.

Altaylarda yaşayan kumandinlərdə "Koça kan" adlı bir əski mərasim mövcuddur. Bu mərasim bərəkət, bolluq, artım olması diləyi ilə keçirilir. Mərasimdə erotik məzmun var. Mərasimdə Koça kana məxsus ləvazimat arasında ağacdan düzəldilmiş fallos da yer alır. Koça kan özü artımı təcəssüm elətdirən mifoloji varlıqdır. Bir inanışa görə Ülgenin qızıyla ulu şamanın izdivacından dünyaya gələn, başqa bir bilgiyə görə də özü elə şaman olan Koça kanın bir özəlliyi isə maska-üzlüklə bağlıdır (13, s.130-131). Bir fikir də "Koça" adının elə "üzlük" bildirməsidir. Ağac qabığından düzəldilən bu üzlük elə "Kosa oyunu"ndakı maskanı yada salır. Hər ikisinin əlində də əsa (hasa) olur. Bundan başqa "Kosa" və "Koça" adları arasındakı yaxınlıq da düşündürücüdür. Lakin bütün bunlarla yanaşı hər iki ayin-oyunun (və ya mərasim oyunun) aralarındakı bağlılıqdan danışmaq da tfzdir. Bunun üçün hər bir oyunun arxaik ritual sfmantikası, bu oyunların ritual misteriyaları və mifoloji simvolikaları diqqətlə araşdırılmalıdır.

Xalq oyunlarının mövsüm mərasimləri ilə bağlı qismindən danışarkən akad.M.Arif köçərilik, maldarlıq və əkinçilik həyatından yaranmış ənənəvi ayin-oyunların qalıqları sırasında xüsusilə Güney Azərbaycanın bir çox yerlərində "Sayaçı" adı ilə yaşamaqda olan məşhur maraqlı ənənəvi bir oyunundan bəhs fdir: "Hər il təxminən yaza əlli gün qalmış qoyunlar quzulamağa başladığı zaman çoban paltarı geymiş adamlar kəndbəkənd gəzib "Sayaçı" mərasimi icra fdirlər. Çobanlar özləri ilə bir nfçə qoyun-quzu (qoyun olmadıqda qoyun dərisinə girmiş adam), ağarantı (süd, qaymaq, pfndir və s.) götürüb sayalar (maldarlıq mahnıları) oxumağa başlayırlar. Əksəriyyətlə mənzum olan bu sayalarda təbiətin oyanması, qoyunların quzulaması, məhsulun bollaşması və məhsulların tərifi verilir... Beləliklə, mərasim bərəkətli təbiətin məhsul bolluğu nümayişinə çevrilir." (5, s.52). Müəllifə görə, "Sayaçı" oyunu qədim Yunanıstanda Dionisin şərəfinə verilən xalq bayramı nümayişlərini xatırladır. Bu isə görünür, hadisəyə bir zamanların dəbi olan antik mədəniyyət ölçüləriylə yanaşmaqdan gəlir.

"Sayaçı" oyununun iştirakçıları musiqinin müşayiəti ilə rəqs eləyir, şənlənərdilər. Sayaçılar qoyun-keçi dərisinə girib saçaqlı çoban papağı geyər, üzlük taxar, gülməli hərəkətlər eləyərdilər, məzəli oyunlar çıxarardılar.

Burada tamaşa ünsürləri o dərəcədə güclüdür ki, bir çox araşdırıcılar onu, hətta "oyun-tamaşa" kimi səciyyələndirirlər.

Mövsümi səciyyə daşıyan, bir nfçə aktda icra olunan və bütün aktların sayaçı kultuna tabf etdirildiyi bu mərasimlə bağlı oyunun özündə çox arxaik elemfntlər qorunmuşdur. Bu, sayaçı nəğmələrində aydın şəkildə özünü göstərir:

Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.
Adəm ata gələndə,
Qızıl öküz duranda

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dünya binnət olanda,
Musa çoban olanda...

Rəqslərlə zəngin olub arxaik tipli oyunlar üçün səciyyəvi bir cəhətlə həmin rəqslərin üzvi şəkildə bir bütövlük təşkil elədiyi bu oyun təbiət başlanğıcına xas xüsusiyyətləri də özündə saxlamışdır. Bunu üzlük geymiş rəqqas oyunçuların ifa elədikləri "canavar", "qoyun", "keçi", "bənək", "təkə" kimi surətlərdən də görmək olur.

Bu mərasim oyunundakı gülüş də yanlış olaraq sadəcə şux zarafat, gülüş vasitələrinin üstünlük təşkil etməsi - komizm kimi yozulur. Halbuki bu gülüş, Kosa oyununda olduğu qədər artım, torpaqdan bolluq istəmə, məhsuldarlıq ideyası ilə əlaqədardır.

"Sayaçı" maldarlıqla məşğul olan köçəri tərəkəmələr arasında çox yayılmışdır. Bu oyunda bütün köç əhlinin iştirak etdiyinə dair bilgilər ədəbiyyatlarda var. Yəni oyun seyrçilərin də ona qoşulmağı ilə keçirdi. Tamaşa eləyənlər sözün əsl mənasında həm də oyunun gedişinə qoşulur, iştirakçıya çevrilirdilər. Hər kəs bir-birinə qaynayıb-qarışırdı. Bu bütövlük içərisində kimsə özünü kimsədən ayırmırdı. Burada çox əski ritualın qalıqları sayıla biləcək detallar oyunun dramatik keyfiyyətlərini gücləndirir. Oyunçular özlərindən başqa bir varlığı canlandırırlar. "Onqon" deyə dəyərləndirilən maskaları isə heyvan təqlidi ilə əlaqələndirib onda totfmizm və birbaşa şamanizm izlərini görmək də yanlışlıqdır.

Sayaçı oyununu yönləndirib idarə eləyən bir ənənə var. Ritual qaynaqlı bu ənənəyə uymayan oyun sayılmır. Bu oyunun xalq şeri parçalarından ibarət mətni var ki, oyunçu onu dəyişdirə bilməz. Burada oyunçunun öz bacarığını göstərməsi də ancaq və ancaq mərasim oyununun qaydaları daxilindədir.

"Sayaçı" oyununda köç əhlinin elliklə iştirakı bu xalq oyununu diriliş, bolluq və bərəkət, artım ideyasını simvolizə edən oyun kimi səciyyələndirmək imkanı verir. Oyunun:

Səfa olsun yurdunuz
Ulamasın qurdunuz.
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız!

- nəğməsi ilə sona yetməsi də bu fikri təsdiqləyir.

"Sayaçı" bir əyləncə tamaşası deyil, müəyyən zamanda oynanılan ritual qaynaqlı xalq oyunudur. Köçlə bağlı hazırlanıb göstərilən bu xalq oyununun seyrçi ilə iç-içə olması onun mətnindəki dialoqlardan da aydın görünür. Soytarının:

Salam əlek, say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər.
Saya gəldi, gördünüz?
Salam verdi aldınız?
Alnı təpəl qoç quzu
Sayaçıya verdiniz?

- sözləriylə başlayan bu oyunda rəqslərin də böyük çoxluğunun kütləvi xarakter daşıdığı araşdırıcıların diqqətindən yayınmamışdır.

"Qodu-qodu", "Kosa-Kosa" oyunları qədər "Sayaçı" da ənənəvi mədəniyyətdə oyunun nə dərəcədə mühüm yer tutduğunu görmək imkanı verir. Oyunların ritual, davranış və misteriyaların mayasında dayandığı, onun cövhərini təşkil elədiyi bu xalq oyunlarından bəlli olmaqdadır.

"Sayaçı" xalq oyununda güclü ritm var. Həmin ritm təbiətdə də var, tərəkəmənin yaşayış tərzində də bu yaşayışı təbiətlə nizam içində saxlayan bir qüvvət kimi mövcuddur.

Yeri gəlmişkən qeyd fdək ki, "Sayaçı" oyunu Anadolu türkləri arasında da yayılmışdır. Prof. Ş.Elçinin heyvan kultuyla bağladığı bu oyun - "Saya gəzməsi" haqda qaynaqlarda geniş bilgilər var: qoyunlar quzulayan zaman Anadolunun çfşidli bölgələrində uşaqlar bir yerə toplanıb saya gəzərlər. Həmin gəzməkdə iştirak eləyən uşaqlar müxtəlif vəzifələri icra etməyi boyunlarına götürürlər. Bunlardan biri - gəlin, biri - qoç, biri - ərəb, ikisi - tülkü, biri - dəfçi, o biri də qavalçı olur. Sonra da ev-ev dolaşaraq aşağıdakı əsl Saya türküsünü:

Sayaçı gəlir saxının,
Dəmir-dümür taxının.
Sayaçının po .... unu
Xına deyib yaxının...

- söyləyərək yemək üçün yağ və başqa şeylər toplayarlar. Bu şərqi bitəndən sonra uşaqlar bağırışaraq, eyni zamanda da oyunlar oynayaraq bildikləri şərqiləri söyləirlər (14, s.128).

Tədqiqatlar göstərir ki, "Sayaçı" oyunu Balkanlarda variantları olan Cəməl ritualı ilə də yaxından bağlıdır. Oynanması ilə bərəkətin də olacağına inanılan bu oyunda cürbəcür qılıqlara görmək, heyvanları yamsılamaq, şənlik nərələri, çıxarılan qəribə səslər ibtidai çağ insanlarının dini mərasimlərini xatırladır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu gün əyləncə yönləri ön plana çıxaraq daha çox 15-20 yaşlı dəliqanlıların oynadıqları Cəməl oyunu mahiyyətdə artımla, bolluqla, torpağın verimli olmasını artırmaq məqsədilə oynanılmışdır. Bir adı da Dəvə oyunu olan həmin oyun Krım tatarları arasında Novruz adıyla icra olunur.

Cəməl oyununun torpağa ilk toxumun atıldığı gündə oynanması da onun uğur, bərəkət əldə etmək məqsədilə oynanılan bir sehrkarlıq vəsfi olan mərasim olduğunun ifadəsidir. Oyunçuların qışqır-bağırlarına "bolluq nəşəsi", oyuna da "bərəkət şənliyi" deyirlər. Təbiətin bilinməyən yönlərinin rəmzləri olan rituallardan qaynağını alan bu günkü oyunlar, şübhəsiz, əski bayramlara məxsus keyfiyyətləri də qorumuşdur. Bu baxımdan Cəməl oyununa bayram kimi baxılması, ona "bolluq nəşəsi", "bərəkət şənliyi" deyilməsi təbiidir. Bolluq, bərəkət və artım ideyası ilə bağlılığı oyunun müəyyən bir zamanda (oyuna başlamaq üçün gecə yarısının olmasını gözləyirlər) oynanması da bunun ifadəsidir.

Oyunun "Sayaçı" ilə bağlılığına nümunə kimi bu oyunu aparanlardan birinin "Sayaçıbaşı" adını daşıması, oyun mətnində söylənən:

"Sayaçı gəldi duydunuzmu?
Salam verdi aldınızmı?"-

sözləri və s. misal göstərmək olar.

Başlıca elemfntinin canlandırma olduğu bu oyunda (eynilə "Sayaçı"da və eləcə də mövsüm mərasimləriylə bağlı digər oyunlarda olduğu kimi) oyun icraçıları güya kimin evi qabağında çox oynarlarsa o evdə bolluq, bərəkət olacağı şəklində özünü göstərən cəhətiylə də məhsuldarlıq ideyasına bağlanır.

Oyunun icraçıları əyinlərinə qoyun, keçi dərisi geyinərlər. Bənzətməsi olan heyvanların səslərini yamsılayırlar. Gülüş burda da mühüm yer tutur. İrəlicədən axırında nə olacağı bilinməyirmiş kimi, tamaşaçılar oyunu diqqətlə izləyirlər. Ən nəhayət, Cəməl oyununu "Sayaçı" oyununa bağlayan cəhətlərdən biri də Çanaqqaladakı kəndlərdən birində bu oyunun elə sadəcə olaraq "Saya" adlanmasıdır.

Hər iki oyunda yamsılama, sehrkarlıq ayini, musiqi və rəqs içəridən birləşərək bu oyunlara bir bütövlük gətirir (15, s.7-33). Cəməl - Sayaçı bağlılığı geniş öyrənilməlidir.

Hər iki oyundakı gülüş doğuran elemfntlər, yəni gülməli oyunlar çıxarılmasının mənası torpağın bol məhsul verməsinə kömək fdilməsi, gülüşlə torpağa təsir göstərilməsidir. Jalq mədəniyyətindəki ənənəvi Kosa və b. obrazların da mahiyyəti budur.

"Saya" və "Sayaçı" anlayışlarına gəldikdə, bu haqda müxtəlif fikirlər var. F.Köçərli "Saya" sözünün "kölgə", lakin məcazi mənasının isə "hami", "qoruyucu" demək olduğunu yazırdı. Prof. M.H.Təhmasib bu anlayışı "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanlarında da işlənən "soy" şer kəlməsi ilə bağlayır, sözün "nəğmə" demək olduğunu qeyd fdir. Folklorçu Ə.Axundov isə "saya"nı "say" kökü ilə əlaqələndirir. Bu mülahizələri saf-çürük fdən T.Fərzəliyevə görə, bu yozum və aydınlaşdırmalar içərisində F.Köçərlinin sözün məcazi mənasındakı "hami", "qoruyucu" anlayışları həqiqətə daha yaxındır (16, s.14).

"Sayaçı" oyununun digər ənənələrdə "Sayaçı kosa" da adlandığını yazan M.Allahverdiyev T.FərzəLİyev-dən fərqli olaraq mövsum tamaşası kimi səciyyələndirdiyi bu oyunun bütünlüklə bədahətçiliyə əsaslandığını söyləyir, "saya" sözünü də "söz danışan, oxuyan və çalğı alətində çalan" kimi mənalandırır (10, s.28).

Sayaçılığın bir institut kimi əsl vətəninin Azərbaycan olduğunu söyləyən tanınmış alim Ə.Cəfəroğlu isə Sayaçı sözlərini (və ya türküsünü) Qarapapaq və yaxud Tərəkəmə türk boyuna məxsus bir ədəbiyyat deyə Tərəkəmə mühitinin əsəri sayır, Dədə Qorqud oğuznamələrində də izlərinə rast gəlinən, "şaman duası" dəyəri daşıyan bu xalq yaradıcılığı örnəyin verilən "Saya" adının köklərini Moğol dilindəki Yaya, Dzaya, Dzayaqaçı tanrı adında görür: "Kəlmə (koybal, kaçin) **ч амаэл** = (şor, saqay) **эамаэл** "Tanrı, ilah, Jaliq" = (koyb. kaç.) **мамаэл** .... olaraq işlədilməkdədir. Yakutcada **амагэл** və **амачэл** şəkillərində kök salmışdır." Fəqət bu tanrı tipi Altaylara və daha sonralar Anadolu və Azərbaycana, hfç şübhə yoxdur ki, əski qarışıq şamanist Türk-Moğol mədəniyyət çevrəsindən yayılaraq gəlmişdir" (17, s.159).

Müəllif D.Banzarova əsaslanaraq bu varlığa tapınan Moğolun: "Südümə barmağını salan, sürümə kəmənd atan xain düşmənin gözlərini oyan ... Sayaçı tanrı, səndən səadət diləyirəm"- sözlərində həmin ilahəyə qarşı ruhunda yaşatdığı dərin inançı görür. Əski şamanist inanca görə, göylərin təqdiriylə insanları yaradan və onu öz himayəsinə alan Sayaçının buyuruğu və inayəti ilə Çingiz xan özü dünyaya gəlmişdir (106, s.478).

"Saya" və "Sayaçı" adları ilə bağlı yuxarıda söylənənlər içərisində, bizə görə, Ə.Cəfəroğlunun fikirlərinin daha çox elmi əsas var və gerçəyə daha yaxın olan da odur.

Göründyü kimi, Azərbaycan xalqının oyun-tamaşa mədəniyyəti özünün inkişafında erkən təsəvvürlərin silsilə məemuunu əhatə etmiş, onların müxtəlif tip və formalarını yaşadıb bu günümüzə qədər yetirə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbiyev A.M. El nəğmələri, xalq oyunları. Azərnəşr. Bakı, 1988, 168 s.
2. Həsənov O. Tarixilik və müasirlik. Bakı, Yazıçı, 1985, - 294 s.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

3. Azərbaycan folkloru antalogiyası. II kitab (İraq-Türkman cildi). Bakı, 1999, - 466 s.
4. Azərbaycan nağılları. V cilddə, IV cild. Bakı, 1963.
5. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Elm, Bakı, 1985, - 213 s.
6. Sarabski H. Köhnə Bakı. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1958. - 157 s.
7. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, Gənclik, 1990, - 96 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, - 496 s.
9. Türk Folklor Araştırmaları. Sayı: 257, Şubat, 1970.
10. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Maarif. Bakı, 1988, - 255 s.
11. Elçin Rəssam. Kosa, keçəl və qırxlotular. «Qobustan» curnalı, 1979, №2.
12. Allahverdiyev M. Dionis şənlikləri və Azərbaycan xalq tamaşaları. «Qobustan» curnalı, 1979, № 1.
13. Сатлаев Ф. Коча-кан-старинный обряд испрашивания плодородия у кумандинцев. Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX - начале XX века. Ленинград Наука, 1971.
14. Cəfəroğlu A. Anadolu dialektolocisi üzvrine malzeme. II (oyunlar, tekerlemeler, yanıltmaclar ve oyun istilahları). Ankara, TDK yayınları. 1994, 171 s. (türk dilində).
15. E.Artun. Cemal ritüeli ve Balkanlardakı variantları. Ankara, 1993, - 142 s. türk dilində).
16. Fərzəliyev T. Azərbaycan folklorunda xalq dram və oyun tamaşaları. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII kitab, Bakı, Elm, 1987, - 200 s.
17. Caferoğlu A. Şaman-sayaçının bir duası // Reşid Rahmeti Arat için. Ankara, 1966.
18. Потанин Г. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899.

СЕЗОННО-ОБРЯДОВЫЕ ИГРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ
АННОТАЦИЯ

В статье под названием «Сезонно-обрядовые игры в азербайджанском фольклоре» привлечен к исследованию один из интересных типов народных игр, зародившихся в связи с сезонными обрядами.

В данной статье атмечается зароъдение этих игр в связи с древнейшими верованиями, наряду с этим прослеъиваются формы их зароъдения, структура и взаимосвязь с обрядовыми песнями. На основе материалов древних тюрков, греков, алтайцев, балканских тюрков привлекаются к исследованию составные части игр «Году-году», «Чомчяла гыз», «Кеса пришел», «Кеса-кеса», а такъе роль ранних воззрений, ритуалов и поверий в формировании обрядовых игр. В статье приходится к такому выводу, что наши предки на ранних этапах национальной игровой культуры с большим умением превращали отдельные детали сезонных обрядов в элементы игшр и в последующем создании сезонные игры, богатые структурой и содержанием.

GAMES THE SEASONAL RİTES İN AZERBAİJANİAN FOLK-LORE
ABSTRACT

İn the article of «The games of the seasonal rites in Azerbaijanian folk-lore» the author deals with one of the interesting types of the national games which could be enlisted to the scientific research.

İn the arricle one can see th ties of these games with more anciend beliefs, their forms, their mutural relations and the others. And the games like «Godu-godu», «Chemchala giz», «Kosa galdy», «Kosa-kosa» their contents and roles in the formation of all these meetings, ceremonies and beliefs are analysed on the basis of an ancient turkic, greek, altai and balcan turks materials. İn the first layers of the earliest national game culture every separate seasonal ritual data could easily be transsered into their game elements by our ancestors which played an important role in the formation of the seasonal ritual games in their structure of the seasonal ritual games in their structure and content as well.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

GELENEKSEL TÜRK TIYATROSU VE KARAGÖZ OYUNUNDA SOSYO- KÜLTÜREL ÖZELLIKLER

Prof. Dr. Eflatun Neimetzade
Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi
Turkiye

ÖZET:

Geleneksel Türk Tiyatrosu belirli bir tarih evresinden çok, bir bakıma önsüz ve sonsuz bir evre olarak düşünülmektedir. Çünkü bundan sonraki üç evre Batı örneğinde olan Türk Tiyatrosudur. Her üç evrelerin sosyo-kültürel siyasal, yapı değişikliklerinin başlığını taşıması, bu değişikliklerin tiyatroda önemli etkisinin görülmesiyle pekişmektedir.

Nedir bu söylemiş olduğumu üç evre sorusuna cevap olarak söylemeliyiz ki, ilki olan "Tanzimat ve İstibdat Tiyatrosu" (eski), daha sonra II: Meşrutiyet, yani Cumhuriyetin ilânına dek olan Meşruriyet Tiyatrosu, son olarak 29 Ekim 1923'ten günümüze dek uzantısı devam eden Cumhuriyet Tiyatrosu'dur.

Eski kültürün, geleneksel halk oyunlarının, meydan temaşalarının oturmuşluğunu birbirine karşın kuvvetlerin dengede olması sağlamıştır. Türk Dünyası edebiyatında, güzel sanatlarında, müziğinde, tiyatrosunda görüldüğü gibi bunlar kendi kendini düzenleyen kuvvetlerle perçinlenmiştir. Kökleşmiş inançlar, alışkılar görenek ve gelenekler zemininde, mayasında teşekkül, oluşum yükselmiş, günümüz harikalarına dek uzanmıştır. Ulu Atatürk nutuklarında şöyle der: *"Hiçbir delili mantıkiye istinat etmeyen bir takım ananelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkisi çok güç olur; belki de hiç olmaz Terakkide kuyut ve şurutu aşamayan milletler hayatı makul ve müşahede edemez… Fırka, millete mürebbilik yapacak; bilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvalık edecektir…Medeniyetin esası, terakki ve kuvvetin temeli, aile hayatıdır…Geçmişimizdeki örf adetlere, geleneklere, folklor sanatına, geleneksel halk oyunlarına özen göstermeliyiz…"*

Gerçek temeli, tarihi geçmişi, destanları, folkloru, milli örf ananeleri olmayan bir toplumun yükselişi güç olur; bu toplumun edebiyatı, sanatı, bilimi, sosyal yapısı ve medeniyeti teşekkülü zor olacak, evrensel boyutlara hiç yükselemez. Bu bakımdan Türk Dünyası geçmiş tarihi, kadim medeniyetler hazinesiyle dünyada tanınıyor. Geleneksel Türk seyirlik oyunlarının en önemlilerinden biri Meddah'tır ki bu tarz bütün Türk topluluklarının da tiyatrolarının tarihi geçmişine dayalıdır. Özellikle başta dil olmak üzere soy bakımından temelinde birçok ortaklıklar bulunan Türk ulusları çağlar boyunca birbirlerinden ayrı kalmış olsalar da kültür gelişmeleri devam etmiştir. Bu Türk topluluklarını (daha sonra Türk Devletleri olmuşlardır) birbirine yaklaştıran Türk olmalarıdır, fakat Türkçenin gelişimi ve geçirmiş olduğu evreler bu toplulukları uzaklaştırmış, bu kopmuşluğu vurgulamıştır. Bir Azerbaycan tiyatrosu, bir Kazak, Özbek, Tatar, Türkmen, Başkır, vb. tiyatrosundan söz edildiğinde birlikte bunların her biri tıpkı Anadolu Türklerinde gerçekleştiği gibi, geleneksel tiyatro, bu ilkelerin örf adetlerinde, yaşamlarında, sosyo-kültürlerinde derin kök saldığı bir gerçektir.

Eskilerde "Köylü Tiyatrosu geleneği ve "Halk Tiyatrosu" geleneği gibi Halk oyunları mevcut olmuştur Türk köylüsünün eski bolluk ve canlılık inançlarını sürdürdüğü seyirlik oyunları zamanla değişiklere uğramasına rağmen günümüze dek yaşabilmiştir. Örneğin, çeşitli hayvan benzetmeceleri, danslar, kukla, çeşitli doğmaca oyunları kapsayan bu oyunlara bütün Türk köy ve yerleşim mekanlarında çocuklarının oyunlarında gözüküyor. Bu oyunların temelinde taklit ve sözlü söyleşmeler, Tulûat ve benzeri önemli öğeler yer alır. Karagöz'de Hacivat, Ortaoyununda Pişekâr, Hokkabazda Usta, Kukla ve Tulûat tiyatrosunda İhtiyar Efendi kişiler sayesinde söyleşen iki kişi arasında karşıtlığın belirtilmesi en önemli öğelerdendir.

Köylü Tiyatro geleneğinde "Ölüp dirilme", "Kız Kaçırma, "Kukla" "Karagöz" vb. oyunlarda "Dede Korkut", Köroğlu gibi geleneksel Türk Kaynaklarından alınmış konular, İslâm geleneğinden alınmış dinsel konular, Kerbelâ olayının çeşitli sahneleri, Hazreti Hamza'dan ve Hazreti Ali'den alınmış konular efsanelerden, Destanlardan, Şehnameden vb. konuları mizahçılar yetenekleri sayesinde sergiliyorlar.

Şimdi bu geleneklerden bir tanesi de Karagöz gölge oyunudur ve Karagöz'ün oluşumu, sosyo-kültürel temellerine göz atalım. Adı, oyunun iki eksen kişiden biri Karagöz'den olan çok çok eskilere dayalı halk geleneksel tiyatro unsurudur. Bu Geleneksel Halk oyunu niteliğini taşıyan Karagöz'ün Türkiye'ye nereden, nasıl ve ne zaman geldiğini araştıralım.

Şunu ifade etmeliyim ki, Orta Asya ve İran'da gölge oyunları tarihin hiçbir yüzyılında bulunmamıştır. Türkiye'de gölge oyununun varlığını kesin olarak gösteren kaynakçalarda 16. yüzyılda Mısırdan geldiği yazılıyor. Bu kaynakça Arap tarihçisi Mehmet bin Ahmed bin İlyas-ül-Hnafi'nin Bedâyi-üz-zuhûr fi vekayi-üd-dühûr adlı Misir tarihinden olduğu yazılıyor.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

SÖZDƏ BİRİNCİLƏRDƏN OLAN AŞIQ QARANI

Əli Şamil
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Özət: Qul Qaranı Axısqa-Çıldır aşıq məktəbinin ən istedadlı sənətkarlarından olub. 18-ci yüzilliyin sonları 19-ci yüzilliyin əvvəllərində yaşamış aşığın əsil adı, atasının adı, ustadı və şagirdləri haqqında bugünədək əlimizdə bilgi yoxdur. Xəstə Hasanın haqqında olan dastan-rəvayətdən birində və sənətkarın məşhur "Sözdə bir" divanisində Qul Qaranıdən söz açılır. Urfanı, Küfdadi, Usta Polad, Qara Zülalla çağdaş olduqları bilinir. Adının əvvəlindəki qul, təxəllüsündəki Qaranı sözləri, bizə gəlib çatan şeirləri onun islam dini və təsəvvüflə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Qul Qaranı, Xəstə Hasan, Urfani, Usta Polad, Axısqa-Çıldır aşıq məktəbi.

Giriş

Müharibələr, sürgünlər yalnız şəhər və kəndləri xaraba qoymur, həm də insanların ölümünə, faciələrə, mədəniyyətlərin məhvinə səbəb olur. Qüdrətli Osmanlı dövləti 20-ci yüzilliyin əvvəllərində dünyanın güclü imperiyaları tərəfindən məhv edilsə də onun xarabalıqlarında qurulmuş gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin dirçəlməsi bir çox Avropa dövlətləri kimi Rusiyanı da qorxuya salırdı.

Rusiyanın yerində qurulmuş SSRİ sözdə xalqların himayəçisi, azadlıq və sülh carçısı kimi özünü təqdim etsə də əslində imperiya siyasətini yeridirdi. Türkiyənin güclənməsi onun müstəmləkə boyunduruğu altında saxladığı xalqların azadlıq mübarizəsini gücləndirəcəyindən qorxuya düşərək cənub sərhədləri boyundakı türk xalqlarını ata-baba yurdlarından sürgün etməyə başladı. XX yüzilliyin 20-30-cu illərində sürgünə ayrı-ayrı qruplar, bəzən bütöv kəndlər göndərilirdisə, İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda Qaraçaylar, Balkarlar, Axıska və Krım türkləri, eləcə də başqa xalqlar ellikcə sürgün edilirdilər. Folklorumuzu, adət-ənənələrimizi yaxşı bilən insanların bir çoxu müharibədə və sürgünlərdə öldüyündən bildiklərini də özləri ilə apardılar.

Bir tərəfdən də hökumətin vətən xaini kimi elan etdiyi xalqların folklorunu toplamağa, nəşr etdirməyə heç bir araşdırıcı cəsarət etmədi. Rejimdə yumşalma başlayanda bu həvəsə düşənlərin də maddi imkanları yox idi ki, sürgün olunanların arxasınca Qazaxıstana, Qırğızıstana, Özbəkistana gedib folklor nümunələri toplasınlar və ya araşdırma aparsınlar.

Türkiyə araşdırıcıları isə başqa bir problemlə üzləşmişdilər. Cıldır-Kars-İgdir Azəri bölgəsi adlandırılaraq diqqətdən kənarda saxlanılırdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Türküyə gündən-günə güclənən, hətta ondan məsafəcə çox-çox uzaqda olan Vyetnamı, Koreyanı, Kubanı və b. ölkələri təsir dairəsində saxlayan Rusiyanı qıcıqlandırmaq istəmirdi.

1.**Qul Qaranının ömür yolu ilə bağlı yazılanlar**

Aşıqlarımızın çoxu kimi Qul Qaranı haqqında yazılı qaynağa rast gəlinmir. Onların ömür yolları xatirələr, rəvayətlər, haqlarında qoşulmuş dastan rəvayətlər, özlərindən sonra yaşamış sənətkarların şeirləri əsasənda yazlır.

Qul Qaranı haqqında da ilk yazıya 1966-çı ildə Ankarada çap olunmuş "Kars Turizm ve Tanıtma Dernegi Yayınları" nın 5 sayında rast gəlirik. Orada Ardahan xalq şairlərindən söz açılarkən yazılıb: "1. Qaranı. Dəyirman köyü. 18 yüzyıl. Axıskalı Xasta Hasanın çağdaşı...3. Dursun Kaşifi. Dəyirman köyü. 1797-1865. İkraminin babası."

Eyni kənddən olan iki çağdaş sənətkardan birinin dəqiq doğum və ölüm tarixi, oğlunun adı verilsə də Qaranının yaşadığı zaman 18 yüzil yazılmaqla kifayətlənilib.

Türkiyədə Qul Qaranıyla bağlı araşdırmalara yalnız Aşıq Şenlik haqqında çap olunan kitablarda rast gəlmədik. Xəstə Hasanın "Yüzdə bir" divanisində adı çəkilib. (Erdener Aşık İslam,1960:18, Özbék Orhan,1969:10-11 Aşıkoğlu İsmail,1964, Arslan Enser, 1975:74). Ensar Aslan "Kars Turizm ve Tanıtma Dernegi Yayınları"nda çap olunana bir söz əlavə etməklə belə yazıb: "Garani, Kul Karani 18 yüzyılda yaşamış, Ardahanın Degirmen köyünden bir aşık"(Arslan Enser, 1975:411). Aşıq Şenlik şeirlərinin son və təkmil nəşirlərindən sayılan "Çıldırlı Aşıq Şenlik. Divanı(Hayatı, şiirleri, atışmaları ve hekayelerı) kitabda isə sənətkarın yüksək qiymətləndirdiyi aşıqların adları belə sıralanır: " Azerbaycan sahasında Şemkirli Aşık Mirze, yeğeni Aşık Hüseyn, Göğçeli Aşık Elesger, havetli Hasta Hasan, Çöllü İsmayıl, Doğu Anadoluda Aşık Karani, Çildırlı Hoca İrfani, Molla Halis,......şiirlerinde öne cekmişler."

Həmin kitaba yazdığı ön sözündə A.Barat Alptekin ilk dəfə Aşıq Nurunun doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirərək yazrı: "Nuri(Lebisli). 1811-1885-ci yölları arasında Gürcüstanın Ahıska vilayetinin

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ahırkelek kazasının Lebis köyünde yaşamış olan Aşık Nuri Xasta Hasanın çırağıdır. Sazı ve sözü Xasta Hasandan ögrenmiştir. Çıldırlı Aşık Şenliyin saz ustadıdır.” (Çıldırlı Aşık Şenlik, 2006: 44)

Türkiyə araştırıcılarının əksəriyyəti Qul Qaranını Ardahanlı, bir az da dəqiqləşdirənlər Ardahanın Dəyirman köyündən hesab edirlər.

1980-ci illərdən Sovetlər Birliyində Həstə Hasan haqqında çap olunan yazılarda Qul Qaranı adı çəkilməyə başladı və ömür yolunun, yaradıcılığının öyrənilməsinin vacibliyi irəli sürüldü. (Hacıyev V., 1983: 12 aprel, Şamilov Ə.,1984:20 Mart, Şamilov Ə., 1986:1iyul) 1990-cı illərdən isə bu məsələyə diqqət artdı. Valeh Hacıyev büyük tirajla çap etdirdiyi “Folklorumuzun üfüqləri.(Azərbaycan-Gürcistan əlaqələri tarixindən) kitabında yazdı: “ Xəstə Hasan dövrünün görkəmli sənətkarları Qul Qaranı, Usta Polad, Ömər, İlfani, Sefili ilə deyişmiş, yüzlərlə ustadnamənin, divaninin, təcnisin və bir neçə destanın yaradıcısı kimi tanınmışdır” (Hacıyev V., 1991:22) Müəllif 2005-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi “Gürcüstanda Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri” kitabında da Qul Qaranı haqqında yuxarıda dediklərini təkrarlamışdır.(Hacılı Valeh, 2005:160-162)

Şurəddin Məmmədli Qarapapaq 2000-ci ildə çap etdirdiyi “Borçalı ədəbi mühütü” kitabında Xəstə Hasandan söz açarkən sənətkarın “Qərənəyə şagirdlik edib, Xəstə Qasımı özünə ustad sayıb” ifadəsilə kifayətlənmişdirsə(Qarapapaq Şurəddin Məmmədli, 2000:112) 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı” kitabında Qul Qaranıya fəsil ayırıb.(Qarapapaq Şurəddin Məmmədli, 2004:25-30). Bu Qul Qaranı haqqında gördüyümüz ilk məqalədir.

Araşdırıcı məqaləsində yeni qaynaqlardan istifadə etmiş, Qul Qaranı haqqında daha geniş bilgi vermişdir. Əsasən, özünün topladıgı materiallardan və S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Ziyəddin Əfəndiyevin fondunda saxlanan “Cüng-bayaz”dan(fond 533. saxlama vahidi 63, 64) istifadə etmişdir.

Araşdırıcı bu fikirdədir ki, sənətkar Üveysilik-Qərənilik təriqətinə bağlı olduğuna görə təxəllüsünü Qərəni götürüb. Topladığı bilgilərdən bu qənaətə gəlir ki, “Qaranı Axıska tərəfdə doğulmuş, orada və Borçalıda məşhurlaşmışdır... Borçalının Bəylər kəndində olub, 19-cu yüzilliyin birinci yarısında yaşayıb” Müəllif Borçalının Qoşçulu kəndində yaşayan Qəhraman Ömər oğlu Süleymanovun dediyi: “Aşıq Qul Qaranı Borçalı mahalımızın Bəylər kəndindəndir” fikri üzərində ciddi dayanmır. Amma yazır: “Qul Qərənini şeirləri indi də Borçalıda elin hafizəsində yaşayır və bu da onun Borçalıyla bağlılığı faktının müəyyən anlamda dəstəklənməsinə kömək edir”. (Qarapapaq Şurəddin Məmmədli, 2004:25).

Onun bir az tərəddüdlə söylədiyi fikrlə razılaşırıq. Çünki aşıq gəzərgi bir insan olub. Qaranı da Borçalıya gəlməsi, məclislər aparması, müəyyən müddət burada qalması mümkündür. Amma onun Bəylər kəndindən olmasını sübutlayan elə bir dəlil yoxdur. Aşığın yaşadığı dövür bizdən çox da uzaqda deyil. Çağdaşımız olan yaşlı nəsil onun oğul-uşağını xatırlayardı. Şurəddin Məmmədli Qarapapağın məqaləsinin ətək yazısındakı “Borçalının Bəylər, Saraçlı, Kosalı, Qaraçalar kəndlərində Qərənizadə soyadı indi də qalmaqdadır” fikri hələ həmin nəsillərin Qul Qaranıyla bağlı olduğunu sübutlayan dəlil deyil. Olsa olsa bu soyadı oxşarlığıdır.

Şurəddin Məmmədli Qarapapaq Qul Qaranı haqqında dəyərli bilgilər verir. Lakin bəzi yerlərdə qaynaq göstərməməsi özündə sonrakı araşdırıcıları çətin vəziyyətdə qoyur. O yazır: “İndiyə qədər bilginlər(Ənsər Aslan, Əflatun Saraçlı, Əsəd Əliyev, Məmməd Sarvan, Tinatin Məmmədova və başqaları) Qul Qaranının yalnız adını çəkməklə, onu Borçalı ədəbi mühitinin qüdrətli nümayəndələrindən birini təqdim etməklə yetərləniblər, məlumat azlığı səbəbindən onun barəsində geniş danışa bilməyiblər”. (Qarapapaq Şurəddin Məmmədli, 2004:25). Bilinmir ki, yuxarıda adı çəkilən araşdırıcılar hansı yazılarında Qul Qaranınin adını çəkiblər.

Yaxud araşdırıcı Qul Qaranının təxəllüs götürməsindən söz açarkən aşağıdakı şeiri verir:

Ərş üzündə pərvaz edən buludlar,
Gözlərim oxşatdı ay ağa səni.
Hər qətrəsi tutar bir əzim mələk,
Əmirsiz qoymazlar ay ağa səni.

Müşkül olsa həkim atar nəx andan,
Qorxum yoxdur nə sultandan, nə xandan,
Mələkülmövt bir gün tutar yaxandan,
Qoymaz ki, qalxasan ayağa səni.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Cəhd eylə, Qərani, qıl beş vaxtını,
Günahkar olarsan, tərk et taxtını,
Soyarlar əynindən tacı-taxtını,
Yuyarlar, bükərlər ay aga səni.

Araştırıcı bu şerin də haradan alındığını göstərməyib. Kiçik qüsurlarına baxmayaraq məqalə Qul Qaranı haqqında ilk məqalə kimi olduqca dəyərlidir.

2. Xəstə Hasan Qul Qaranı haqqında

Xəstə Hasanın yükcək sənətkarlıqla söylədiyi "Sözdə bir" divanisinin əlimizdə olan nüsxələrinin hamısında Qul Qaranının adı çəkilir. Aşağıda Türkiyənin Kars ilinin(vilayətinin) Kümbətli (Ladıkars) kəndindən olan Aşıq İslam Ərdənərdən topladığımız nümunəni veririk:

Abi-çeşmim göllərində sona da bir, qaz da bir.
Süsən-sünbül, mor mənəvşə, bülbül ötər yazda bir.
Vaqif dərdən xəbərdardı Gövhərin qiyməti yox.
Qul Qaranı, Qara Zülal, Aşıq Ömər sözdə bir.

Bu misralardan aydın görünür ki, Qul Qaranı Vaqif, Gövhəri, Aşıq Ömər, Qara Zülal kimi söz ustası sayılır. Aşiq İsgəndər Ağbabalı və Murtuza Tursunovdan (Namazov) topladıgımız nüsxələrdə isə son misra "Qul Qaranı qərəz eylər, Aşıq Ömər sözdə bir" kimidir. Fərqin yaranmasını aydınlaşdırmaq üşün mütləq Xəstə Hasanın Qul Qaranı ilə deyişməsindən söz açan dastan rəvayəti gözdən keçirmək lazımdır.

1. Xəstə Hasan və Qaranının deyişməsindən bəhs edən dastan-rəvayət

Bir gecəlik məclis üçün hazırlanmış dastan-rəvayətin əlimizdə dörd nüxəsi var. Onlardan biri Məhəmməd Hüseyinqulu oğlundan, ikincisi Aşıq İsgəndər Ağbabalıdan, üçüncüsü Aşıq Murtazadan, dördüncüsü Aşıq İlyas Dadaşovdan toplanıb. Birinci nüsxəni araşdırıcı Elxan Məmmədli babasından toplayıb və AMEA Folklor İnstitutunun Arxivində 1996-cı ilin ekspedisya materialları sirasında 100-cü qovluqda saxlanılır. Sonrakı üc variant isə şəxsi arxivimizdə və AMEA Folklor İnstitunun Arxivində müxtəlif illərin ekspedisya materialları arasındadır.

Gözdən keçirdiyimiz dörd variantın sujetləri arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Hadisələr Nağı bəyin evində baş verir. Aşıq Murtaza və Aşıq İsgəndər Ağbabalı Nağı bəyin Qarzaxlı, Məhəmməd Hüseynqulu oğlu isə Sarıqamışlı olduğunu söyləyib.

Aşıq deyimələrinin ənənəvi qəlibləri əsasında qurulmuş dastan-rəvayətin qısa məzmunu belədir:

Qaranı Qarzaxlı Nağı bəyin aşığıdır. Nağı bəy təzə gətirdiyi gəlininə tərif dedirtmək istəyir. Bəyin xanımı gəlini bəzəyib məclisə gətirir. Qaranı gəlinə baxıb aşağıdakı tərifi deyir:

Başına döndüyüm, qurvan olduğum
Yoxdu sənin kimi, yaxası Gülgəz.
Alışıb oduna büryan olduğum,
Olarmı sənintək həvəsi Gülgəz.

Can qurban eylərəm o uca boya,
Gözəllik yaraşır qamətə, soya,
Bəzəkli-düzəkli aparam toya,
Yoxdu sənin təki sonası Gülgəz.

Qaranıyam oxumadım hecəmi,
Yuxum gəlmir, yatammıram gecəmi,
Çox gəzdim dünyanı, Azərbaycanı,
Öldürür qaşların qarası Gülgəz.

(Ağbabalı İsgəndərin variantı)

Aşıq Murtazanın və Aşıq İlyas Dadaşovun söylədiyi şeir də Ağbabalı İsgəndərdən toplanmış variantla məzmunca eyni olsa da misralarda, deyimlərdə bir az fərq var. Hər iki şeir Gülgəz rədifi ilə bitir. Dastanda deyilir ki, şeir Nağı bəyin xoşuna gəlmir. O qədər hirslənir ki, hətta Qaranını öldürmək istəyir. Lakin dostları, məsləhətçiləri buna imkan vermirlər. Deyirlər ki, aşığı öldürsən deyəcəklər: "Nağı bəy bir aşığı da saxlaya bilmədi deyə öldürdü. Elə bir aşıq tapaq ki, deyişəndə onu bağlasın. Bu Qaranıya ölümdən ağır zərbə olar".

Şerii diqqətlə gözdən keçirdikdə burada elə bir qəbahətli misraya rast gəlmirik. Toylarda gəlinlərə, qızlara aşıqlarımızın əksəriyyəti belə təriflər deyib.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Burada nəsə bir anlaşılmazlıq, məntiqsizlik özünü göstərir. Elxan Məmmədlinin babası Məhəmməd Hüseynqulu oğlundan topladığı variantdakı gözəlin tərifi məsələyə aydınlıq gətirir.

Gəl görüm, gəlişin nerdən, çeşmi siyah, nöycavan,
Həsrətəm didarına, çəkirəm ah nöycavan,
Nə müddətdir yolçusuyam, gözlərəm yollarını,
Axşamlar zarı qıllam, taki sabah nöycavan.

Bad əsdi, gül üzündən qalxdı niqab, ey nigar,
Dağıldı könlüm qübarı, hüsnünə qıldım nəzər,
Məni edib, məbus yaradıb, camalın pərvərdigar,
Saxlasın cümlə bəladan cəni Allah nöycavan.

Qaranını mehman eylə otağına sazınan,
Üz sürtüb qədəmlərini bus edim peşvaznan.
Soyunub alsan qoynuna aşığı min nazınan,
Açılaydı üstümüzə taki sabah nöycavan.

Bu şeirin son misralarının Nağı bəyi və məclisdəkiləri əsəbiləşdirəcəyi, aşıqdan narazı salacağı normal görünür. Ehtimal etmək olar ki, Qul Qaranı Gülgəzin tərifinə iki şeir söyləmişdi. İkinci şeirdə açıq-saçıq, intim misralar olduğuna görə onu qadınlar-qızlar, uşaqlar olan məclislərdə söyləməmişlər. Beləcə bəzi aşıqların repertuarından çıxsa da yaşlı nəslin yaddaşında qalmışdır.

Aşıq Murtaza variantında Qaranı qarşılaşdırmaq üçün Urfanini, Küfdadını və Usta Poladı dəvət etmək istəyirlər. Lakin onlar Qarzaxdan uzaqda olduğuna gətirtmək vaxt aparır. Bu zaman eşidirlər ki, Xavet kəndində danaçılıq edən bir yeniyetməyə haqdan vergi verilib. Onu gətirtməyi planlaşdırırlar. Yeniyetmə Qul Qaranı kimi bir aşıqla deyişməyə ehtiyat edəcəyini bilirlər. Buna görə də öncədən Nağı bəyin çağırdığını söyləyirlər.

Yeniyetmə Hasan Nağı bəyin yanına gələndə məclis qurulduğunu görür. Həmin vaxt bəyin göstərişi ilə Qaranı gizlənir. Bəy ona haqdan vergi verildiyinin doğru, yalan olduğuyla bağlı suallar verir. Hasan söylənənlərin doğru olduğunu deyir. Nağı bəy deyir ki, doğrudursa onda məclisdəkilər üçün çalıb-oxusun.

Xəstə Hasan çalıb-oxumağa başlayır. Aşıq Murtuzanın və Aşıq İsgəndər Ağbabalının, Aşıq İlyas Dadaşovun söylədikləri variantda Xəstə Həsən müxtəlif məzmunda 3 şeir deyir ki, bunlar Məhəmməd Hüseynqulu oğlu variantında yoxdur. Dastan rəvayətin əsasını, özəyini təşkil edən Qul Qaranıyla Xəstə Hasanın deyişməsidir. Hər dörd variantda və Aşıq İslam Ərdənərin bizə göndərdiyi “Qara hey!” rədifli deyişmələr, misra, ifadə fərqlərini nəzərə almasaq eynidir. Buna görə də onlardan Aşıq İslam Ərdənərin söylədiyi “Qara hey!” cığalı təcnisini, Aşıq İsgəndər Ağbabalının söylədiyi “Bax” divanisini, Məhəmməd Hüseynqulu oğlunun söylədiyi “Ver xəbər” divanisini təqdim edirik:

Qul Qaranı:
Əlif-bey içində, hərf arasında,
Bir xət gördüm, çəkilibdi qara hey!

Əziziyəm, qara hey!
Qış gəldi bax, qara hey.
Qaradan boyax olmaz,
Boyanıbdı qara, hey!

Namərd seyraqubun bafası olmaz,
Dolanar dünyanı üzü qara hey!

Xəstə Hasan:
Aləm bilir bu dünya da beş gündü,
Mən bilirəm beşini də qara hey!

Əziziyəm qara, hey!
Oxu dərsin qara, hey!
Əzəlindən kim çalıb,
Ağ üstündən qara hey?!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Sağlıq xəbərimi yara versələr,
Dost sevinər, düşmən geyər qara hey!
Qul Qaranı:
Üstümüzdə kərəm kanı bir dura.
Dəvət eylə, dostun minsin bir dura.

Əziziyəm bir dura.
Bir yeriyə, bir dura.
Sərraf odur dür seçə.
Qiymət vura bir dura.

Əliyyən Mürtəza mindi bir dura.
Qabağında sarvanıydı Qara hey!
Xəstə Hasan:
Xəstə düşdüm, döşək üstə dər saldım.
Cəfa çəkdim dünya üçün dər saldım.

Əziziyəm dərs aldım.
Eşiyinə dər saldım.
Eşitdim seyraqub gəlir.
Onun üçün dər saldım.

Əqli kamil ustadımdan dərs aldım.
Oxumuşam əlif, əbcət, qara hey!
Qul Qaranı:
Haqq əmr etdi inli-cinni yaransın.
Əyyub sağlığında gördü yarasın.

Əziziyəm yarı sin.
Yarı mimdi, yarı sin.
Cismimi ataş aldı.
Qırağında yar, isin.

Qaranı der: Şavatçıyam, ya Rəsul.
Cünahkarlar gələr üzü qara hey!
Xəstə Hasan:
Bizlərdə qaydadı yara deməzlər.
Yarın sirrin əğyara deməzlər.

Əzizyəm yara deməzlər.
Yarı yara deməzlər.
Axır həsrət ölərəm.
Dərdi yara deməzlər.

Xəstənin dərdini yara deməzlər.
Görər məzarımı, geyər qara hey!

(Aşıq İslam Ərdənər variantı)

Qul Qaranı:
Ey könül, oyan qəflətən, ol dəmi-dövrana bax.
Hər sabah tezdən ərşə çəkilən ol karvana bax.
Dəryada mah, yerdə murğu, hamı onun əmrindədi.
Dünya heç kəsə qalmadı, hanı, Süleymana bax.
Xəstə Hasan:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bizi yoxdan var eyləyən ol Tanrı sübhana bax.
Abı, ataş, xaki, baddan xəlq olan insana bax.
Adəmi sakin eylədi cənnəti irizvana.
Onların qəsdi-qərəzi ol ləin şeytana bax.
Qul Qaranı:
İbrahim ki, İsmayılı apardı Ərəfətə.
Dedi: Ata, qolum bağla, sallam səni əzyətə.
Xışmla bıçağı çəkdi ol Həcərül Əsfətə.
Kim göndərdi, kim gətirdi ol qoçu qurbana bax!
Xəstə Hasan:
Hax taladan nida gəldi, «İncil» endi İsaya,
«Zabur» Davuda verildi, abu «Tövrat» Musaya.
Məhəmməd durdu qıvlaya, Məryəm girdi kilisaya.
Məhəmmədin hümmətinə oxunan Qurana bax!

(Aşıq İsgəndər Ağbabalı variantı)

Qul Qaranı:
Bizi yoxdan var eyləyən ol sübhandan ver xəbər.
Səkkiz cənnət əzizi o kimlərdən ver xəbər.
O kimdi hüllə biçir insanın sifətinə?
Doqquz bağa su bağlayan o bağbmndan ver xəbər.
Xəstə Hasan:
Bizi yoxdan var eyləyən ol sübhandan al xəbər.
Səkkiz cənnət əzizi o kimlərdən al xəbər.
İdrisdir hüllə biçir insanın sifətinə.
Doqquz bağa su bağlayan o bağmandan al xəbər.
Qul Qaranı:
Dinlərdən hansı əzizdi, mən tutmuşam adını?
Əngiddə kimlər gördü Əzrayılın cəngini?
O kim idi, iki yol gördü ana rəhnini?
Məkanı bu məkanın bil, o bir cannan ver xəbər?
Xəstə Hasan:
Məhəmmədin dini əzizdi, mən tutmuşam o dini.
Qabil öldürdü Habili gördü Əzrailin zəhmini.
Həzrət Yunus iki yol gördü ana rəhnini.
Məkanı ümman məkanı, ol cannan al xəbər.
Qul Qaranı:
Qaranı ana ilə buldu bir-birini.??????
O kimiydi kəndi əliynən kəndi kəsdi sərini?
O kim idi atasız gəldi dünyaya, əmdi ana şirini?
O ki nədən xəlq olubdu ol divandan ver xəbər?
Xəstə Hasan:
Xəstə Hasan ana ilə buldu bir-birini.
Əzraildir kəndi əliynən kəndi kəsər sərini.
Həzrət İsa atasız gəldi, əmdi ana şirini.
O ki, nurdan xəlq olunub ol divandan ol xəbər.

(Məhəmməd Hüseynqulu oğlu variantı)

Qul Qaranının dediklərinə cavab verdikdən sonra Nağı bəy Xəstə Hasana təklif edir ki, indi də o desin. Xasta Hasan "İçnidə" rədifli bağlamanı deyir. Qul Qaranı bağlamanı aça bilmir. Xasta Hasanın söylədiyi bağlama Məhəmməd Hüseyniqulu oğlu variantında yoxdur. Onun söylədiyi nisbətən yığcamdır və Qul Qaranının söylədiyi bağlamaları Xəstə Hasanın açmasıyla bitir.

Qalan üç variantda fərqlər azdır. Aşıq Murtaza variantının sonunda Qul Qaranı Nağı bəydən xahiş edir ki, Xəstə Hasanı ona iki günlük qonaq versin. Qul Qaranı uşağı, yəni Xəstə Hasanı incitdiyinə görə onun xəcalətindən çıxsın, könlünü alsın. "Nağı bəy dedi: "Yox olmaz, çünki insan oğlu çiy süd əmmiş".

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qaranı dedi: "Bəqim gətir əl kağızı yazem, mənim buna ziyanım olmaz". Nağı bəy dedi: "Onda olar, yaz. Əgər buna bir şey olsa sənin kökünü kəsərəm vallah!"

Bəli Qur Qaranı Xəstə Hasanı apardı davata, hamısı yedilər işdilər... Nağı bəy bir yaxşı atı Xasta Hasana peşkaş verdi"

Bu sonluqda məğlub qalibdən düşmən kimi deyil, dostcasına ayrılır.

Sonuc

Gözdən keçirdiyimiz dastan-rəvayətlərdə və yazılı qaynaqlardan aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

1. Qul Qaranı Türkiyədəki Ardahan qəsəbəsi yaxınlığındakı Dəyirman köyündəndir.
2. Aşığın əlimizdə olan 3 qoşma və 3 bağlamasından aydın görünür ki, ustad sənətkar olmuş, elə buna görə də bölgənin ən secilən aşığı kimi Nağı bəy onu yanında saxlamışdır.
3. Şeirlərinin təsəvvüfələ sıx bağlılığı, adındakı qul və Qaranı sözləri onun təriqətlə bağlı olduğnu söyləməyə əsas verir.
4. Qul Qaranı, Urfanı(əsil adı Sülüyman), Usta Polad Xəstə Hasandan yaşda böyük olsalar da bir bölgənin sənətkarlarıdır və çağdaşdırlar.
5. Aşıq Şenlik 1853-1914-cü, Aşıq Nuru 1811-1885-ci, Xəstə Həsən 1760-1840-ci illərdə yaşayıblar. Bu hesabla Qul Qaranı da Xəstə Hasandan 20 yaşdan çox büyük olmalıdır. Demək Qaranının doğum tarıxı 1740-cı illərdən sonralara düşür.
6. Xəstə Hasan Qul Qaranı ilə deyişib. Bu mövzudakı dastan-rəvayət isə sonradan, özü də Xəstə Həsənin şagirdləri tərəfindən formalaşdırılıb. Buna görə də Xəstə hasanın "Birdir, bir" divanisindəki "Qul Qaranı, Qara Zülal, Aşıq Ömər sözdə bir" misrası dastan sujetinin təsirilə "Qul Qaranı qərəz eylər, Aşığ Ömər sözdə bir" şəklinə salınıb. Beləliklə aşıqların şerlərinin qorunub günümüzədək gəlib çatmasında böyük rolu olmuş "Qul Qaranıynan Xəstə Hasanın deyişməsi" dastan-rəvayər həm də Qara Zülal kimi aşığımızın unudulmasına, Qul Qaranı kimi ustadın qərəzkar kimi tanınmasına şərait yaradıb.
7. Şeir və rəvayətlər isə onu göstərir ki, Xəstə Hasan Qul Qaranının ya şagirdli olub, ya da ondan güclü təsirlənib.

QAYNAQLAR

1. Aslan Enser.(1975, 1993), Çıldırlı Aşık Şenlik. Hayatı, şiirléri vé hikayéléri. (İncélémé-métin-sözlük), Ankara.
2. Aşıkoğlu İsmail.(1964) , Aşık Şenlik, "Koban" yayınları, İzmir.
3. Çıldırlı Aşık Şenlik. (2006). Divanı.(Hayatı, şiirlerı, atışmaları ve hikayeleri), Hazırlayanlar: A.Barat Alptekin, M.Nizamettin Coşkun, Ankara.
4. Erdener Aşık İslam.(1960), Aşık Şenlik divanı, "Bugün" matbaası, Kars.
5. Hacılar Valeh. (2005), Gürcistanda Türk xalk ədəbiyyatı ənənənləri. «Səda» nəşriyyatı, Bakı.
6. Hacıyev, V. (1983), Xəstə Hasan kimdir? "Sovet Gürcüstanı" qəzeti, 12 aprel.
7. Hacıyev Valeh.(1991), Folklorumuzun üfüqləri. (Azərbaycan-Gürcistan folklor əlaqələri tarixindən). "Yazıcı" nəşriyyatı, Bakı.
8. Qarapapak, Şurəddin Məmmədli.(2000), Borçalı ədəbi mühitü, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
9. Qarapapaq Şurəddin Məmmədli(2004). Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı, "Kolori" nəşriyyatı, Tbilisi.
10. Kars ili.(1966), Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof. I sayı. Özél say. Kars Turizm vé Tanıtma dérnéği yayınları. Sayı 5, Ankara.
11. Özbék Orhan. (1969), "Aşık Şenlik.(değişmélér, karşılaştırmalar), "Ay yıldız" néşriyatı, Ankara.
12. Şamil Ali.(2004), Xəstə Hasanın ömür yoluna dair bir dəqiqləşdirmə. "Ortak Türk keçmişindən ortak Türk gələcəyinə". II Uluslararası Folklor Konfransı. AMEA Folklor Mərkəzinin nəşri, Bakı.
13. Aşiq Ürfaninin ömür yolu və şeirləri. "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə». IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları. AMEA Follkor İnstitutu, Bakı, 2006, 1-3 noyabr, s.??????.
14. Şamilov Ali.(1984), El sənətkarlarımız. Xəstə Hasan, "Şərq qapısı" qəzeti, 20 Mart, Naxçıvan.
15. Şamilov Ali. (1986), Xəstə Hasan və müasirləri. "Sovet Gürcüstanı" qəzeti, 1 iyul, Tbilisi.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

MITOLOJIK UNSURLARIYLA YAGMUR DUASI ve YAGIS RITUELLERI

Dr. Enver Uzun (Arastirmaci-Yazar)
Turkiye

Suyun insanlar için önemi çok büyük olması nedeniyle eski zamanlardan beri değişik insanların su ile ilgili pek çok itikadi davranış şekillerinin olduğu, zamanla suya manevi bir güç yüklendiğini görmekteyiz. Bu nedenle suyun yokluğu büyük bir falâket olarak algılanmıştır. Bu algılayış sonucunda suyun yokluğunu gidermek için kuraklık anlarında değişik davranış şekilleri ortaya konmuştur.

Mitoloji insanın hayal gücünün sınırsız ortamında filizlenerek bir süre sonra değişik objelerin yardımıyla real yaşamın somut bir olgusuna dönüştürülüverirler. İnsanın kendi hayal dünyasının ürünü olan bu manevi değer manzumeleri zamanla insan psikolojisi üzerindeki baskıyı artırarak fiziki objeler ile somutlaştırılarak birer toteme dönüştürülürler. Kendi çaresizliğinden çıkış yolu arayan ilkel insan farkına varmadan kendi yaratmış olduğu totemler vasıtasıyla kendi kurtuluş yolunu yaratır. Bu yaklaşım değişik sosyal olgular ile zenginleştirilerek yaşamın vazgeçilmez unsuruna dönüştürülürler. Daha sonra da tüm çaresizliklerinde felaha erecek somut kavramlara sokularak her zor şartlarda ya da edindiği mutlu anlarında ona adak ve kurbanlar, değişik hediyeler sunarak şükran duygularını bildirmenin yanında dilek ve arzularda da bulunur ki bu dileklerden birisi de yaşamın temel unsuru olan su(yağmur)dur. Yağmur yağışına gök ve yer tanrılarının birleşmesi olarak bakıldığı gibi, yer yüzünün mayalanması olarak da bakılabilir. Bu durum Türklere özgü bir durumdur. Her ne kadar su bolluk ve bereket olarak düşünülse de aslında bu suya tapınma anlayışının bir sonucudur.

Afrika Kıtası'nda yağışın totemlerden beklenmesi ilginçlik arz eder. Afrika'nın değişik yörelerinde yağmur gereksinimi için farklı ritüeller uygulanır. Doğu Afrika'da Caffre'ler, Yukarı Zimbabe'de Barotseler'de her türlü felaketlerden kurtuluş çaresi olarak krallarına yalvarırlarken bu inanç yağmur arzusuyla tarlalarına bereket verecek yağmuru krallarından isterler. Batı Afrika'da kralın yağmur vermemesi durumunda yağmur yağar umuduyla kralın elleri kabile reislerince elleri bağlanarak atalarının mezarına getirilir. Batı Afrika'da Banjarlar iyi günlerinde hediye sundukları krallarını yağmurun tahılları bozma durumunda durumun değişeceği ana kadar krallarını aşağılar, hatta döverler.[1] Meksika krallarının kuraklık zamanlarda bulutların yağmur vermesini sağlayacağına dair yemin ederlermiş. Habeşistan'ın dış bölgelerinde yaşamakta olan Alfai Rahipleri'nin yağmur yağdırabileceklerine inanılır. Nil Nehri sakinlerinin bazılarında yağmur kralları Mata Kodou vardır. Bunların yağmur getirme(yağdırma) gücüne sahip olduklarına inanılırken Afrika(Kongo'da)Yağmur ve Fırtına kralı Namvulu Vumu vardır**.** Bangal'deki Khond kabilesinde olduğu gibi Avrupa'da da bazı ritüel törenler yağış büyüsü olarak kabul edilir. Osiris'in bir sandık içerisinde Nil Nehri'ne atılarak Nil'in kabarması kısmen de olsa bir yağmur duası ile alâkalıdır.[2] Yağmur duası ile ilgili törenlerin eskisine Romalılar devrinde rastlamaktayız. Değişik masallarda ve Homeros'un meşhur İliada Destanında Su perisi yağmur ile ilgili düzenlemeyi yapar.

Türk topluluklarında sosyal yaşantıda yer alan değişik merasim törenlerinden birisi belkide en önemlisi yağış ile ilgili törenlerdir. Baştan sona kadar animizm ve efsun ile dolu olan bu tören itikati inançla bağlı olarak pek çok milletler arasında geniş bir şekilde uygulana gelmiştir. Zaman zaman görülen kuraklıklar bizim insanımızı suya karşı bir hasrete yöneltmiş, bu hasret zamanla kutsal bir havaya sokulmuş böylece vazgeçilmesi mümkün olmayan bir merasimin yapılmasına neden olmuştur ki, " Yağmur " ve " Güneş " duaları bu halk merasimlerinden en dikkat çekici olanlardır. yapılarak gelmiştir. Günümüzde bu halk merasimi İslâmî değerler ile yaşatılmaya çalışılırken, daha çok Azerbaycan ve Karadeniz yöresinde İslâmi değer ölçülerinin dışındaki geleneksel yağmur ve güneş duaları zamanla unutulmaya yüz tutmuştur. Uzun yıllara dayanan bir geçmişe sahip olan bu halk merasimleri aynı özellikleri ile günümüzde İslâmi değerler ile yaşatılmaya devam edilmektedir.

Elbetteki yağmura ya da suya duyulan ihtiyaç nedeniyle düzenlenen yağış merasimleri farklı algılamalar ile farklı şekillerde giderilmeye çalışılmıştır. Irak Türkmenleri arasında yaygın bir inanış olarak kuraklığın İnsanlar arasındaki cinayet, kıyım ve kıyımların yaygınlaşması gösterilir.[3]

Türk topluluklarında sosyal yaşantıda yer alan değişik merasim törenlerinden birisi bel ki de en önemlisi yağış ile ilgili törenlerdir. Baştan sona kadar animizm ve efsun ile dolu olan bu tören itikati inançla bağlı olayarak pek çok milletler arasında geniş bir şekilde uygulana gelmiştir. Halk bilimi açısından emsalsiz bir değer taşıyan bu ritüel olgu folklor için zengin bir kaynak oluşturur. Yağmur duası ile ilgili olarak "Türkiye'de Yağmur Duası" adını taşıyan makale oldukça dikkati çeker.[4]

Ali Rıza Önder evrensel bir konu olan "yağmur duası" geleneğinin, bütün eski uygarlıklarda yaygınlaşmış olduğunu "üreme tanrısı" ve "ana tanrıça" inançlarına dayandığı görüşündedir.[5] Zaman zaman

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

görülen kuraklıklar bizim insanımızı suya karşı bir hasrete yöneltmiş, bu hasret zamanla kutsal bir havaya sokulmuş böylece vazgeçilmesi mümkün olmayan bir merasimin yapılmasına neden olmuştur ki, bu manevi yöneliş Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan taş ile somutlaştırılmıştır. İlk mitolojik ifadelere göre ilk yaz yağışlarını yer yüzüne " Tiştti-Tir " adlı antropomorfik tanrı yağdırmıştır.[6] O, kuraklık devi " Apoş " ile düşman olup, onunla yapmış olduğu amansız mücadelede Apoş'u yenerek yaz yağışının yer yüzüne yağmasını sağlamıştır.[7] Türk inamında çok önemli bir yeri olan yağmur yağışı ile ilgili merasimler ilk dönemler tayfa başçıları, sonra tayfa başçıları, şamanlar, İslâm inancı sonrasında ise manevi saygınlığı olan pîrler tarafından ifa edilirdiler.On dokuzuncu asrın sonu, yirminci asrın başlarında ise bu fonksiyonel işlevi kolhoz reisleri ifa etmeye başladılar. Eski Türklerde yağmur duası öncesinde "Idık" merasimi yapılırdı. Bunun için sürü içerisinden bakımlı bir koyun, koç, inek hatta at seçilerek "ıdık" yapıldıktan sonra ya sürü içerisinde ona kesinlikle dokunulmaz ya da sürüden ayrılarak serbest bırakılır ve yağmur için tanrıya duada bulunulurdu. Bereketi temsil eden "ıdık" seçimi özel bir merasim sonucunda gerçekleştirilir, değişik eğlenceler düzenlenirdi. İsâm inancının kabulu sonrasında "ıdık" seçimi yerini kurban seçimine bırakmıştır.

Taş motifi ve kutsal taşlar

Yağmurun Türk kavimlerinde yaygın olan bir inanışa göre Tanrı Türklere Yada (Cada, yat) taşı hediye etmiştir ki, bu taş yağış ile ilgili bir takım olayları yönlendirmede oldukça önemli bir rol oynar. Bu öneminden dolayıdır ki bu taş Türk folklorunda derin izler bırakmıştır. İlk defa olarak Çin kaynaklarında adından söz edilen bu taş İslâm kaynaklarında "Yağmur taşı " olarak dile getirilmektedir. Türklerin aynı zamanda sihir için de kullanmış oldukları bir taşı yağmur yağdırmak içinde kullandıkları ve literatürde " Yeda taşı ", " Ceda taşı ", " Yada taşı " , " Sata "şeklinde geçmiş olan bu sihirli taş Franzızcada " Jade ", Farslarca " Yeşim(Şimşek, Şimşek taşı) " şeklinde dile getirilir. Bu konuda en geniş bilgileri İslâm tarihçilerinden İbn-ül- Fakih tarafından verilmiştir.[8] Kaşgarlı Mahmut'un meşhur " Divanü Lûgat'it Türk adlı eserinde ise bu sihirli taş " yat " şeklinde yer alır. Kaşgarlı'ya göre "Yat " bir tür kamlıktır. Belli başlı taşlarla (Yada taşı) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının izniyle yangın söndürüldü. [9] Yada Taşı mifik değerler ve inanışlar ile kutsal bir konuma sokularak adeta ölümsüzleştirilmiştir. Bu nedenle Türklerin sosyal hayatında vazgeçilmez bir değer olarak kalan bu taş aynı zamanda da itikati manevi değerler ile de donatılmıştır. Altay şamanları içerisinde " Yadaçı " adı verilen şamanların olduğu belirtilmektedir. L. Seroşevski'ye göre yada taşı " İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık olarak görülür. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini kaybeder. Canlı " sata " yı ele alıp yukarı kaldırırsa derhal soğuk rüzgâr eser, yağmur ya da kar yağar. Elinde bu taş bulunan adam uzak yola çıkarsa atının yelesi veya kuyruğu altına bunu bağlarsa at terlemez, daima esen serin rüzgâr altında rahat rahat seyahat eder. Şamanlardan birine " sata "yı bir kartal vermiştir.[10] Uygur Türklerinde yıldırım ve gök gürlemesini sağlayan kutsal taş aynı zamanda yağmurun yağdırıcısıdır. Ancak söz konusu bu taş ilahi bir buyruk ile çatışması durumunda güçsüzleştiği söylenir.[11] Böylece manevi bir kuvvet haline sokulan bu taşın sosyal yaşamın düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı görülür. Anadolu'da eskiden beri yağmur dualarında yedi dere ağzından toplanan taşların okunduktan sonra yağmur duası zamanında suya atılması olayı vardır ki, bu geçmişteki Yada taşı geleneği ve inancının bir devamı olarak algılanmalıdır. Ural ve Başkırdistan Türkleri yağmur yağış merasimlerinde kullanmış oldukları taşlar üzerine değişik resimler çizerler. Eskiden Azerbaycan'ın Mugan, Şirvan ve Kuba-Haçmaz şehirlerinde baba dağı'ndan getirilen taşların kutsal sayılan bir bulağın gözüne konularak yağış teminine gidildiği kayıt edilir. Ayrıca Cebrail Rayonu'nun ortasında bulunan Karataş üzerine çıkılmak suretiyle yağmur duası yapılır.

Kayseri'nin Turan Köyü'nde yağmur duaları kutsal sayılan bir taşın kuzey yanında yapılır. Söz konusu bu taş, granit görünümünde bir metreküp büyüklükte ve dört köşelidir. Bir yüzü üzerine yatay olarak değil, yan yatmış olarak durur. Söz konusu bu taş bir tapınak taşıdır. Fellahın Ayşe adlı yaşlı bir kadın dere içerisindeki köye yönelerek "haydin evliyanın başına" diyerek söz konusu bu taşa yönelir. Taşın yanına varıldığında kadın, erkek, çoluk çocuk, kıble yönünde kalan taşa dönük olarak ayakta durur ve hocanın okuduğu duayı "amin" diyerek onaylarlar. [12]

Kurak giden mevsimlerde yağmurun ya da suyun gücü daha belirgin olarak kavranmış ve kuraklıkta su temini için yada taşından başka itikati davranışlara da yönelinmiştir. Örneğin Yağmur duası yapıldıktan sonra insanların suya atılmaları, bir-birleri üzerine su dökülmesi ya da çocuk folklorunun önemli nümunelerinden oyunlarda Çömçe gelin oyununun oynanması gibi olaylar hep suya olan hasretin giderilmesine, arzu edilen bereketin, mahsulun elde edilmesine yönelik bir davranış biçimidir. E. Elekberov ve G. Ç. Cevadov'un kayıtlarına göre Azerbaycan'ın Laçin ve Kelbeçer şehirlerinde asrımızın otuzuncu

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yıllarına kadar kadınların yağış olması için mahnılar okuyup, bir-birleri üzerine su serpiyorlardı. Derbend Azerbaycanlıları arasında XIX. asırda yağış tanrısının şerefine " Gudul- Gudul " oyunu içra edilirmiş. [13]

İslâm Dininde Yağmur Duası

İslâmiyette su ve yağmur ile ilgili pek çok ayet olmasının yanında fıkıh kitaplarında " İstiska " adıyla yağmur duasının varlığı ya da ne şekilde içra edileceğine dair açıklayıcı bilgiler vardır. Bu nedenle Türklerin İslâmiyeti seçmelerinden sonra yağmur için düzenlenen törenlerde islâmi bir özellik görülse de eski kültün izleri silinememiştir. Bu gün hala değişik Türk halkları arasında kuraklığa care olarak yağmur duaları eski canlılığı ile yapılmaya devam edilmektedir.

İslam dini bir dualar manzumesi özelliği taşır ki, bu dualar içerisinde "mendub(yağmur duası) da vardır. Söz konusu duamın pratikte uygulama safhasına sokulması ise "müstehab" şeklinde adlandırılır.[14] Yağmur yağışı ile ilgili İslâmiyete uygun bir şekilde düzenlenen bu halk merasiminin yanı sıra ayrıca yüksek dağ tepelerine yazılı nuskaların gömülmesi, Yağmur duasında "Neml Süresi" nin okunması, türbe, camii ve yatırlardan yardım dilenmesi * Güneşli bir gün öğle üzeri sıcaklığın en belirgin hissedildiği saatte Çocuklar ve kuzular annelerinden ayrı tutulmak suretiyle meleştirilmeleri ve ağlatılmalarıyla oluşturulan hüzünlü hava yağışa bir vesile sayılır. Kayseri'nin Turan Köyü'nde köyün su kaynağı Ulupınar'ın közesine(çıkış yerine)üzerine yağmurla ilgili ayet ve hadisler yazılmış at kafası iskeleti bırakılır.[15] Benzer davranışı Azerbaycan'da Cebrail Rayonu'nda görmekteyiz. Söz konusu coğrafyada sağ bir atın başı kesilerek suya atılır. At kafası su içerisinde kaldığı sürece yağmur yağışı devam edermiş.

Trabzon yöresindeki yağmur duaları ise Türkiye'nin değişik yerlerinde yapılan yağmur dualarına benzer şekilde yapılır. Kurak mevsimlerde erkek ve çocuklardan oluşan topluluk yağmur duası yapılaçak yerde toplanır. Daha önce dereden toplanmış olan 70.000 taşa Şûra süresinin 28 ayeti okunur ve daha sonra torbalara doldurulur. Yağmur duası için bir hayvan kurban olarak kesilir ve çakıl dolu torpalar dualar eşliğinde dereye atılır. Yağmur yağışının çok olması durumunda okunmuş taş dolu çuvallar sudan çıkarılır. Yağmur duasının sonunda şükür duası yapılır.

Suya adam atma

Geçmiş zamanlarda Azebaycan'ın Tovuz, Kazak, Kelbeçer ve Kubadlı şehirlerinde suya adam atma geleneği yanında bilgin dul bir kadının başını yıkama geleneğini de görmekteyiz. kadınlar ön plana çıkmaktadır. Benzer gelenek eskiden olduğu gibi günümüzde de Bingöl Adıyaman ve Tunceli yörelerinde yaşatılmaktadır. Söz konusu coğrafyada kurak mevsimlerde yağmur yağması için köy kadınları bazen çobanı, bazen de çobanın asasını suya atarlar. Esasen bu törenlerde kadınların ön plana çıkması şamanizm geleneğinden gelen bir gelenek olsa gerek yağış merasimlerinde ilk şamanların da kadın olduğu düşünülürse bu ihtimal oldukça kuvvetlenmektedir. İslâmiyet öncesinde üretkenliğin ifadesi olan kadınların erkekler ile birlikte yağmur duasına çıktıkları, yağmur duası için düzenlenmekte olan "Idık" merasimlerinde erkekler ile temsili güreş tuttukları bilinir. Ancak İslâm inanışı sonrasında yetişkin kadınların kirli olabileceği ve bu nedenle yağmur duasına zarar getirebilecekleri düşüncesiyle ergenlik yaşına gelmemiş kızlar ve haizden kesilmiş kadınların yağmur dualarına katı8lımı yasaklanmıştır. Ancak yine de Azerbaycan'ın Fuzûlî Rayonu'nun Arayatlı Kenti'nde kadın ve erkeklerin birlikte yağmur duası yapmaktadırlar. Azerbaycan'da eskiden kadınlar dereye girip yıkanarak dua eder, çocuklar ile değişik şarkılar söylerlermiş. D. K. Zelenin bu olayı kadınların annelik, üreme, mahsuldarlığı ile ilgili olarak değerlendirir. [16] Diğer yandan kadının yağmur yağışıyla ilgili kutsallığını ifade eden bir başka güzel bir örneğini Rusya'da görmekteyiz." Kursk'ta kuraklık zamanlarında kadınlar yanlarından gecmekte olan herhangi bir yabancıyı nehre atar ya da baştan aşağıya kadar ıslatırlar. "[17] Kuzey Irak Türklerinde de Şeyhlerin suya atılması geleneğini daha çok Erbil Yöresinde görmekteyiz. Bu geleneğin doğu Anadolu'nun değişik yörelerinde imamın suya atılması ya da ıslatılması şeklinde yaşatılmakta olması ilginçtir.

Elbiselerin ters giyilmesi

Yağmur duasında izlenen yollardan birisi de elbiselerin ters giyilmesi olayıdır ki, bu olay bilhassa Başkurtların Tabın-Barın ve Ulu Katay boylarında yaygındır. Abdulkadir İnan'a göre bu davranış şeklinin islâmiyetle ilgisi olmayıp, yağmur duasında elbiseyi ters giymek kuraklıktan dolayı halkın matemli olduğunu göstermek içindir.[18] Ters elbise giyme motifi Türk kültür ananesi içerisinde dikkati çeken bir husustur. Türkmenlerde şeyh önderliğinde çıkılan yağmur duasına çıkış sırasında ayini yönetecek şeyh elbisesini ters giyer. Köse Emi yönetiminde "def ayini" icra edilir. Kayseri'de yağmur duasının üçüncü gününde halktan birisi, ceketini ters giyerek kapılarda dolaşır başının üzerine şemsiye gibi tuttuğu örtüye çatılardan testi ya da güğümlerden dökülen bu sular ile ıslanan şahıs "Yağmur gelini" adlanır. [19]

Kırgız efsanelerine göre Abakan Han aynı zamanda bir yağmur tanrısı imiş. İnsanlara yağmuru o verir. Bu nedenle Kırgızlar ona dua ederek kurban kesermişler. Berberilerde "Ğanca" adlı ya da buna benzer

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

şekilde ifade edilen bir yağmur ilahı vardır. Bu ilaha ait yağmur merasimleri düzenlenerek ona kurban kesilir.[20] Manas Destanı'nda Manas'ın büyük Cin seferi rivayetinde Almambet efsunlamak suretiyle bulutları efsunlar, yağmur yağışına zemin hazırlar. Türklerin meşhur "Göç Destanı "nda da " Yada taşı" nı belirgin olarak görmekteyiz. Destanda Yada taşını Cinlilere kaptıran Türkleri kader ceza olarak susuzluğu vermiştir. Irmaklar kuruyup, sular çekilmiş, yağmur yağmayınca da Türkler göç etmek zorunda kalmışlardır. Kırgızça sözlükte bu sihirli küçük taş koyun işkembesinde bulunur. [21] Maldarcılıkla geçinmekte olan eski Türkler ister istemez geniş otlaklara ve suya ihtiyaç duymuşlar; yerleşik düzene geçince de tarım ve mahsul için ön plana çıkan su yokluğunda suyun mutlaka temini yoluna gidilmiştir. Hayatın anlamı olan su insanlar için en büyük gereksinimdir. Bu nedenle geçmiş itikatlardan arda kalan değerler ile farklı boyutlara çekilmiş olan yağmur yağış törenleri dini bir karakter ile bezenerek folklorik bir tören haline getirilmiştir. Buna en güzel örnek çocukların yağış merasimlerinde değişk adlar altında oyunlar sergilemeleri, yağmur duasına katılanların dua anında ellerini ters aşağı cevirerek yağmur yağışını taklit etmeleridir.

Gelin-Godu

İnkılap devrine kadar Azerbaycan yağış merasimlerinde Godu godu, Dodu dodu, Hodu hodu, kutul kutul, Anadolu'da Çömçe gelin, Godu Godu, Dodu Dodu(Kars), Dodi Dodi, Potik, Mulla(Elazığ) gibi değişik şekillerde adlandırılan yağış merasimi kadın şeklinde düzeltilen bu sembolik şekil kız çocuğuna verilerek evler dolaştırılır. Ev sahipleri dolanan kişilere hediyeler verirken bir yandan da Godu üzerine su serper. Islatılan şahıs ya da kuklanın eski yağmur ve bereket tanrılarının tanınmaz hale gelmiş sembollerinin yerini tuttuğu belirtilir.[22] Irak Türkmenleri arasında yağmur duası merasimlerinde ise" Köse geldi ", "Cemcemele kız " ve " Suya atma" gibi çocuk oyunları vardır.

Azerbaycan Türklerinde halk merasimlerinin önemli bir kısmını oluşturan sayacı nağmeleri yağmur için de istisna bir özellik arz eder. Hayvanların bakımı için gerekli olan atların yetişebilmesi için suya ciddi şekilde gereksinim vardır. Bu nedenle havaların kurak gittiği mevsimlerde yağmur yağması arzusuyla dua yerini sayacı nağmeleri alır.

Kala Dağı'nın buludu
Yetimlerin umudu
Allah bir yağış yetir
Demlerimiz(Dağ tarlalarımız) kurudu

Çömce hatun ne ister
Şırha şır yağış ister
Eli kolu hamurda
Birce kaşık su ister.

Çak daşı çakmak daşı
Yandı yüreğinm başı
Biçinlerin yoldaşı
Ekinlerin yoldaşı
Hani nem taşı?[23]

Sayacılardaki bu ritüel davranışı yağmurun çok yağması durumunda da ortaya koymaktadırlar. Bu yöndeki nağmeler ise "Yağış kesme sayaları" olarak adlanırlar.

Getir getir hay getir
Kızılkaya dibinden
Bir kırmızı gül getir
Keçel kızı koy evde
Saçlı kızı getir getir.

Gün gedip su içmeğe
Al donun değişmeye
Dumandan kaçın kaçın
Güneşin yolun açın
Arzlı azarlı olsun.[24]

Balkanlar, Altay, Türkistan, Anadolu ve Ortadoğu Türklerinde çömce gezdirme ya da Godu goduya çıkma geleneği oldukça yaygındır. Söz konusu itikati anlayış farklı ritüel tutum ve davranışlar ile icra edilmiş olsa da özde bir noktada birleşirler.

Kars'da yağmur duasında gezdirilen Çömçe ise " *Godi* " ; *Godu* (Dodu) "nun herhangi bir ilahe olduğu ve sözü edilen kuklanın da onun sembolü olduğu şeklinde düşünceler de vardır. Ağrı'da ise yağmur duası öncesinde "yağmur gelini" gezdirildikten sonra yağmur duasına çıkılır ve kurban kesilir.[25] Kosova Türklerinin yağmur dualarında çanlı bir kukla törende kullanılmaktadır. Bir çocuk yeşil ağaç dallarıyla kaplanarak iki kişi tarafından şehrin caddelerinde dolandırılır ki, bu canlı kukla "Dodole" ya da "Demir Dodole" olarak adlandırılır. Dodole'nin her dükkana ve her eve sormadan girme hakkı vardır. Dodoleye çeşitli hediyeler verilir, bazen eğlenceli olsun diye de Dodolenin başına su dökülür. Kosova Türklerinin düzenledikleri yağmur dualarında çocukların söyledikleri şarkıların Trabzon yöresinde de aynısıyla söyleniyor olması oldukça dikkat çekici bir durumdur.

Yağ yağ yağmur
Teknede hamur

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ver Allah'ım ver
Sicim gibi yağmur

Son zamanlara kadar Nahcivan'ın Ordubat Şehri'nde Dodele(Çömce)nin yerini "Döl Hatun" merasimi alırdı. Bunun için söğüt dalları ile bezenen çocuk bir grup arkadaşıyla mahalle evlerini dolaşarak yağış için hediye toplar ve aralarında bölüşürlerdi. Tören sonrasında "Döl Hatun"un başına su dökülürdü. Analarından ayrılmış olan kuzu ve buzağılar getirilir, bağrışıp, meleşmelerinden Allah'ın rahmete gelmesi umulur. Yağmur duası içim " KEPÇEÇİK " töreni yapılır. Ana ikisi olan bir çocuk eski bir hasıra sarılır. Hasır beline bir ip ile bağlanır, başına bir tencere giydirilir. Kepçe başı denilen bu çocuk " Kepçeçik 'i " yedeğine alır. Mahalle çocukları arasında ev ev dolaştırırlar. Her gitmiş oldukları yerde Kepçeçiğin başına su dökülür ve kepçeçik su döküldükçe silkelenir. Çocuklar evlerden yağ, un, tuz, bulgur, para...vs. şeyler toplarlar. Toplanan bu yiyeçekler pişirilerek bir yatırın başının yanında yenir.

Afşar Türkmenlerinde yağış için herhangi bir kadının tek başına icra etmiş olduğu "Çömçe balık"töreni vardır ki bu ritüel tören Çömçe gelinden başka bir şey değildir. Burada sözü edilen çömçe balık kurbağa larvalarıdır. Bu larvaların başı kepçeye, kuyrukları kepçenin sapına benzetilir. Trabzon yöresinde buna "kepçe" ya da "kelepçe" adı verilir. Kadınlardan biri çömçe olur. Başına bir bez örterek:

Çömçe balık ne ister?
Allah'tan yağış ister
Dabanı çatlıyığdı(çatlamıştır)
Birce kaşık yağ ister.

Şeklindeki mahnıyı okuyarak evleri dolaşır. Sonra evden bir Kur'an alınarak yağmur yağması için yıkanır.

Türkmenistan'da ve Anadolu'da kurbağa yağmur ve suyun sembolü durumunda olup, su ve kurbağa bir birleriyle özdeşleştirilmiş durumdadır. Potanin tarafından Uryanhalar arasında tespit edilmiş bir efsaneye göre yer kurbağanın üzerindedir. Kurbağa kımıldarsa tufan olur. Eski bir zamanda kurbağa kımıldamış ve yer yüzünün büyük denizi dalgalanmış ve tufan olmuştur. [26] Karadeniz bölgesinde su ile çok uğraşan insanlara "su kurbağasına döndün" ifadesi kullanılır. Hatta ayaz geceler ve gündüz güneşli havalarda kurbağanın vıraklaması yağmur yağışına işaret olarak algılanır. Tokat yöresinde kalbur üzerine bir kurbağa konularak ev ev dolaştırılır ve evlerden kurbağa üzerine su serpilir. Sadece yağış ile değil aynı zamanda yağışın kesilmesi için de kurbağa'dan yararlanılır. Örneğin Erzurum ve yöresinde çamur bir kurbağa yapılarak kıble istikametinde bir duvara konması durumunda yağmurun kesileceğine inancı yaygındır.[27]

Kabir, türbe ve dağ ziyaretleri

Söz konusu ritüel olgu mitolojik unsurların yanında dinsel bir içerik de arz ederler. Yağmur duası yapılması için yüksek düzlüklerin seçilmesi, camiler de yağmur duası okunması, manevi yüksekliği ve kerameti olduğuna inanan ermiş ya da pîr kabirlerinin ziyaretleri yapılır. Özbekistan'da Pîr Haydar, Denizli'de Mahmut Gazi'nin Türbesi; Kayseri'de Şeyhkumra, Pirahmet, Selmanlı Talu, Abdül İlyas, Yakup Dede, Ayrı Dede, Selmanlı Pîrahmet; Trabzon'da Tezveren Baba, Haçkalı Hoca gibi Anadolu'da pek çok eren bu tip şahsiyetler olarak dikkati çekerler.

Ağrı'da yağmur duasına çıkanlar şehit mezarından toprak alarak suya atarlar.[28] Türk halklarında şehit mezarından toprak getirilerek suya atılması sıkça görülen bir durumdur. Yağmur yağışı için yetmiş bir bin adet dere ya da çakıl taşına özel bir dua okunur ve bu taşlar bir torpa içerisinde denize ya da akarsuya atılır. Yağmur çok yağınca atılan bu taşlardan bulunanların sudan çıkarıldığı, atılan taşların bulunamaması durumunda ise bir mezara ekmek bırakılır."[29] Yağmur duası sonrasında ayrıca bir de "Def ayini" adı verilen bir merasim de gerçekleştirilir. Söz konusu merasim Köse emi adı verilen bir şahıs tarafından icara edilir. Bunun için Köse emi saç ya da is karasıyla önce yüzünü karaya boyar. Sonra çocukları n da katılımıyla koro halinde:

Allah bir yağış etsin,
Dam duvarı taş ettin
Çömce geldi eşiğe
Oğlanı koydu beşiğe
Tanrı bir rahmet versin
Koyunlara süt versin
Allah bir Yağış olsun.
Dam duvarı çul etsin
Açın ambar ağzını
Verin Allah borcunu.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Türkmenelinde açık alanda yağış istemenin yanı sıra camilerde de yağmur duası gerçekleştirilir. Bu dua sonrasında şeyhin başına kova ile su dökülür. Ayrıca özellikle yağış ile özdeşleştirilmiş olan Burgut Ata Pîri'nin türbesi ziyaret edilerek dua edilir. Hulâgu Han zamanından Azerbaycan'da kaldığı söylenen Asnı Pîri'nin türbesi ziyaret edilmeden önce Kalaçık Dağı'nın etrafında üç defa tur atılır ve sonrasında kurban kesilerek herkese paylanır. Cebrail Rayonu'nda Dağdumas Kenti'ndeki Dumas Ata Pîri de yağmur için ziyaret edilen mekanlardandır. Azerbaycan'da kabir ve Pîr ziyaretleri oldukça yaygındır. Otuzlu yıllarda yağmura ihtiyaç duyulduğunda Trabzon'da Hacı ve Hanzorbaların mezarlarından alınan toprak suya atılarak "şehidlerimizin toprak attık sen de yağmur ver ay Allah" diyerek dua edilirdi. Cebrail Rayonu'nun Büyük Mercanlı Kenti'nde ise Pîr Avıd Pîri ziyaret edilerek burada çırak yandırılarak "Ya pîr Avıd Baba, yağış getir" denilerek duada bulunulur. Yöredeki yaygın inanışa göre dağlardan gelen yağış üçe bölünür. Bir kısmı Dumas Ata Pîri'ne, diğer bir kısmı Gordu Baba'ya ve bir kısmı da Hacı Karaman'a aittir. Kutsallıklarına inanılan bu şahısların hakimiyetleri altındaki arazilere yağmur yağdırdıklarına inanılır. Fuzûlî Rayonu'nda ise yağmur duası sırasında köy dışındaki kabristanlıkta, Şıh Baba Veys'in ocağında kurban kesilir. Trabzon'da ise yakın tarihlere kadar yağmur duası için keramet sahibi olduğuna inanılan Haçkalı Hoca'nın mezarı ziyaret edilerek orada kurban kesilip dua yapılır.

Yağmur dualarında kurban kesilmesi veya " Yağmur pilavı", "Yağmur aşı" pişirilmesi geçmiş kültürün bir devamından başka bir şey değildir. Çok tanrılı dinlerde ilahlara kurban sunma ve dilekte bulunma anlayışı zamanın akışıyla beraber varlığını koruya gelmiştir. Çuvaşlarda yağmur duasına katılmış olan çocukların toplamış oldukları tereyağ, darı, un, yumurta gibi yiyeceklerden ortak bir yemek hazırlayarak yerler.[30] Böylece tek tanrı inancı bile bu ananeyi bozamamıştır. Bütün Türk topluluklarında öze sadık kalmakla beraber farklı şekillerde terennüm edilen yağmur duaları farklı algılamaları da kaçınılmaz kılmıştır. Fakat uygulanışındaki farklılıklar her ne olursa olsun Yağmur dualarının yapıldığı törenler ve bu törenlerde oynanan oyunlar, dua esnasında kullanılan sihirli taşlar (yada taşı) Türk kültür ananesinin renkli motifleri olarakta dikkati çekmektedir.

Yağmur ile ilgili batıl itikatlar

* Asma dalının suya sokulması,
* Yılanın öldürülerek bir çubuğa ya da ağaca asılması,
* Küçük çocuğun yere tükürmesinin yağmur yağacağının işareti olarak görülmesi...
* Ebekuşağı(Gök kuşağı, Alaim-i Sema)nı yerden gök yüzüne su taşır (Gagauzlarda, Altay bölgesinde ve Sibirya'da)
* Yağmur duası esnasında bir deste çubuk ile suya vurulursa yağmur yağar. (Uygurlarda)
* Yağmur duası esnasında eller ter şekilde döndürülmez.
* Başkasına ait malların haksız şekilde elde edilmesi durumunda bu mallar geri iade edilir.
* Kadınların çamaşır yıkayıp astıkları zaman yağmur yağması durumunda kadınların beylerinin kendilerini sevmediği inancı vardır. (Trabzon-Akçaabat'ın Kuruçam Köyü)
* Gök yüzünde Ay'ın donuk gözükmesi yağmur yağmasına işaret eder. (Erzurum)
* Urfa'da şemsiyenin açılıp kapatılmasıyla yağmurun kesileceği inancı yaygındır.(Urfa)
* Çocukların su ile oynaması durumunda yağmur yağacağına inanılır. (Elazığ(Fırat) yöresi)
* Nisanın ilk yağmur suyu ile yoğurt mayalanırsa yoğurtun ve yağın iyi olacağına inanılır.(Rize, Bayburt ve Trabzon'da)
* Eşeğin başına su dökülür ya da eşeğin başı yıkanırsa yağmur yağar(Azb-Türkmenistan)
* İplik üzerine bir kel adamın adı söylenerek ipliğe kırk düğüm atıldıktan sonra iplik ateşe atılırsa yağmur yağar. (Azb-Türkmenistan)
* Dul kadınlar başlarını yıkarlarsa yağmur yağar.
* Ölünün gömülme anında kabrine su düşerse yağmur durmazmış.
* Mezar başlığının su arkına atılması durumunda yağmur yağarmış.
* Tısbağanın karnı üste suya atılması durumunda yağmur yağar.
* Küçük mavi kurbağanın öldürülmesi durumunda yağmur yağar. (Ağdaş Rayonu)

KAYNAKÇA

1- James G. Frazer, Altındal, I , İstanbul 1991, s.46-47.
2- Frazer,1991, I , 54, 379,390.
3- Abdullâtif Benderoğlu, Irak Türkmen Folklorundan Örnekler, Bağdat.1993, s.97.
4- A.Ünv. Dil Tarih Coğrafya Dergisi, CXXII, Ankara 1965, 30 sayfa.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5- Ali Rıza Önder, "Yağmur Duasından Ana Tanrıcaya", Türk Folkloru Araştırmaları,1981/2, Ankara1982, s.63

6- Purdavud, Edebiyatı Mezdi-Yesna, Yeştha, cildi-evvel, Kısmeti ez Kitabı Mukaddes-i Avesta, s. 332

7- Z. A. Rokazania, İstoriya Midi, S. Bedersburg. 1903, s. 98-99 // Azerbaycan Edebiyat Tarihi, CCP, EA, Bakü. 1960, C. I, s. 16

8- Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara.1995, s. 161 // İbnül-Fakih'in Meşhet Nüshası MİT, I,153-155 // A.Z. Velidî Togan, İbnül-Fakih'in Türklere ait Haberleri, Belleten.XII,s.45

9- Divan ü Lügat-it-Türk (Besim Atalay'ın çev.), 4. bsk., Ankara.1998, C. 3, s. 3

10- Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara.1995, s. 163; V. L. Seroşevski, yakuta, I, 657-69

11- Jean-Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm, İstanbul 1999, s.61,79.

12- Önder,1982, s.51.

13- G. Ç. Çavadov, Azerbaycan'da Yağış ve Güneş Çağırma Merasimleri, Akademiyanın Maruzeleri, Baku.1985, C.XLI, No:8, s.78 // K. A. Elekberov, K. Voprosu ob İzucenii Kulturı Kyurdov. Isledovanie po Arheologii i Etnografii Azebajana, Bakü. 1960, s.164 - 165

14- Bk. Sahîh-i Buhârî (Tecrîd-i Sarih Tercemesi), Ank. 1976, C. 3 ; Kur'an-ı Kerim, Sûr Süresi 7. ayet // Hûd süresi 52.ayet ; Selâmet Yolları, 2 / 225, Hadis No: 406; et - Tâç, 1 / 318 ; İbn-i Mâce, İkâme, 154 ; Ebu Davûd, Selâtu'l – İstiska, 2...vs.

* Bu konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bk: O. Acıpayamlı, Türklerde Yağmur Duası, Taş ve Kuru Kafa Motifleri, Ank. 1978 / " *Türkiye'de Yağmur Duası* " AÜDTCF dergisi Ank.1965, C.XXII, s.3-4,ten ayrı basım 30s.; SMOMPK, v[p IX, Tiflis. 1980 ; M. F. Köprülü, *Eski Türklerde Dini-Sihri bir Anane Yat veya Yağmur Taşı*, İst. Darü'l-Fünûn Ed. Fak. Mec, İst. 1925, S. 1; A. Burhan, " *Fırat Havzasında Yağmur Duası veya Yada Taşı* " Belgelerle Türk Tarih dergisi, 1998, S. 19; Tacide Hafız, " *Kosova'da Yağmur Duası* ", II. M. T. F. K. B. Ank.1982, C. 10; G. F. Cursun, Magiå v bor¡be s zasuxoy u Kavkazkix Naradov, Tiflise. 1930, No: 6; A. Terzibaşı, " *Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri* ", I. U. F. K. B, Ank. 1976, C. IV; N. Gözaydın, " *Dağıstan İran ve Türkiye'de yağmur Duası Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma* " III. M. T. F. K. B, Ank. 1987, C. IV; Ç. Koçar, *Türkistan Halk Edebiyatında Yağmur Çağırma Törenleri*, Türkistan İle İlgili Makaleler, Ank. 1991; İ. A. Talibzade, XIX. Asır ve XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da Suvarma ve Sudan İstifade, Bakü. 1980;

15- Önder,1982,51.

16- D. K. Zelenin, Istolkobanie perejitoqnıh religi–oznıh obryadov. – Sov. Etnografiya, 1934, No: 56, s. 8 - 9

17- Manhardt, Baumkults, 331

18- İnan,1995, 200

19- Önder,1982,51.

20- İslâm Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 5/2, 1221

21- Kırgız Sözlüğü, Ankara. 1988, C. 11, s. 715

22- N. Dubrovin, İstoriya Voyni i Vladicestvo Ruskih na Kavkaze , ki, II. Zakevkaze-CPb. 1872, s. 351-352

23- Yaşar Kalafat, Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları, Ankara 2005, s.236.

24- Kalafat,2005,237.

25-İsmet Alparslan, Atatürk Yılında Ağrı, Ankara 1982,s.288-291.

26- İnan, 1995, 23.

27- Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 Yıllığı, İstanbul 1974, s.193..

28- Alpaslan,1982,288-291.

29- Osman Balkır, Balıkesir ve Köylerinde Özel Görenek ve İnamlar, Balıkesir. 1935, s. 53-60

30- M. Köse, "Godu Godu" Türk Folklor Araştırmaları 1965, S.187, s.36, 50, 52

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK DÜNYASI ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN GELECEĞE TAŞINMASI

Prof. Dr. Erman ARTUN
Çukurova Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Turkiye

Türk dünyasının kültür varlığının önde gelen unsurlarından biri âşıklık geleneğidir. Bu gelenek Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında ortak bir mirastır. Ortaklığın temeli; aynı dili, tarihi, kültürü paylaşan kavimlerin aynı kökten beslenmelerine dayanmaktadır.

Atlı-göçebe kültürün temel teması olan kahramanlık, ozan-baksılar tarafından kuşaktan kuşağa aktarılarak destan geleneği oluşmuştur. Efsaneyle tarihin kaynaştırıldığı destan kültürü, sözlü gelenekte oluşmuş, ozan-baksılarca taşınarak aktarılmıştır.

Âşık; arzu ve ümitleri dile getirir, halkın yaşayışı ve tarihini yansıtır, sözlü kültürü yayar. Halk şairlerinin devlet yönetimi ve özellikle halk üzerindeki etkileri büyüktür. Halk şairlerinin türbeleri ve hayatları etrafında teşekkül eden menkabe, inanış ve halk hikâyeleri ile Türk toplum hayatı içindeki rolleri bu gerçekliğin göstergelerinden biridir.

İslâmiyet öncesi Türk edebiyatı hakkında bilebildiklerimiz kadar bilemediklerimiz vardır. Türklerin, İslâmiyet öncesi dönemlerde dinî inanışlarını yerine getirirken yaptıkları törenlerde ozanların da bulunduğunu kaydeden Köprülü, bu sanatçıların toplumda önemli bir yerleri olduğunu belirtmektedir (Köprülü,1989:159).

Türk dünyasında kazandığı anlam ve fonksiyon itibarıyla halk şairliği, belli bir milletin düşünce ve ruh dünyasının söz veya ezgi ile sanata dönüşmesi ve bunun ifade ve icra edilmesidir. Geleneğin yapısını Dede Korkut Destanı'ndan çıkarmak mümkündür.

Âşıklık geleneğinin geniş bir coğrafyada, farklı adlarla ifade edilmesi, onu diğer benzerlerinden ayrı kılmamaz. Âşık veya halk şairi (ozan, aşug, bahsi, jırav, comokçu); destan, hikâye veya türkünün yaratıcı müellifi ve anlatıcı/söyleyicisidir. Uzun yüzyıllara dayalı zaman ve geniş bir coğrafî mekânda yaygınlık alanı bulan Türk sözlü şiir sanatı, içindeki özü muhafaza ederek çağa, mekâna, ihtiyaca göre değişmiş; yeni tür, söyleyiş ve yaratıcılık yolları denemiştir. Bunun için Türk topluluklarının tümünde bu gelenek aynı ortak mirasa bağlı olsa da gelişim yolları farklıdır. Kahramanlık destanını dile getiren jırav, bahşı, comokçu ile halk hikâyesinin müellifi veya lirik âşık arasında, yaratıcılık yönü bakımından, büyük bir farklılık yoktur. Bunların beslendiği kaynak aynıdır. Ancak, sadece eseri oluşturan tür veya nazım biçimiyle değil, icra tekniği ve dinleyici çevresi ile de Türk dünyası halk şairliği geleneği geniş bir yelpazeyi barındırmaktadır. Bunun için sınırlarının tespiti güçtür.

Türkiye'de *ozan, âşık, halk şairi, saz şairi* (Sakaoğlu, 1992: 28–30) olarak nitelendirilen âşıklar; Azerbaycan Türklerinde *ozan, âşık, el şairi* Kazak Türklerinde *halk akını, sovırıp salma akın, aytısger;* Kırgız Türklerinde *halk akını, aytışçı;* Türkmen ve Özbek Türklerinde *akın*, *ahun, bahsi, şair;* Uygarlarda *bahsi, aşuk, goşakçı;* Karakalpaklarda *akın, aytısger;* Başkurtlarda *sâsân;* Tatarlarda *çaçan* olarak nitelendirilmektedir. Türkiye'de *kalem şairi* olarak ifade edilen halk şairlerine, Kırgız ve Kazaklarda *cazgıç akın* (kalem şairi) denilmektedir (Sakaoğlu-Alptekin-Şimşek: XII).

Çırak Yetiştirme (Kapılanma)

Âşıklık geleneği yalnızca çalıp söylemeğe dayanmayan, bir usta tarafından öğretilmesi gereken bir iştir. Bir kişinin âşık olarak nitelenebilmesi için çağlar boyu gelişen geleneğe uyması gerekir. Usta âşık, saza ve söze yeteneği olan bir genci çırak edinir, yanında gezdirir. Çırak ustasının ölümünden sonra meclislerde, sohbetlerde, onun şiirleriyle söze başlar, adını yaşatır, izinden gider (Kaya,1984: 40).

Ayrıca usta, çırağına âşıklık sanatının şiir, musiki ve hikâye anlatmadaki incelikleriyle beraber iyi saz çalmayı, irticalen şiir söylemeyi, usta malı eserleri nakletme tekniğini de öğretir. Çıraklık dönemini

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tamamlayan âşığa ustası tarafından bir de mahlas verilerek ustalığı tescil edilmiş olur (Albayrak 1991:547).

Mahlas:

Mahlas, âşık edebiyatında sanatçının benimsediği, eserlerinde kendi adı yerine kullandığı takma adıdır.

Âşık Musikisi – Saz

Âşıklar, düz konuşmayla şiir söylemeyi “dilden söylemek”, saz eşliğinde şiir söylemeyi de “telden söylemek” şeklinde ifade etmişlerdir. Bununla âşığın şiirine eşlik eden sazın, şiirden ayrılmaz bir unsur olduğu anlaşılır. İlk âşıklar çöğür adı verilen sazı çaldıklarından kendilerine “çöğürcü” adı verildiği görülmektedir. Halk toplulukları karşısında saz eşliğinde şiir söyleyen âşıklar, herhangi bir konuda topluluk önünde saz çalıp doğaçlama şiir söyleme özellikleriyle övünürler.

Âşıklık geleneğinde sazın önemli bir yeri vardır. Âdeta saz ve söz bütünleşmiştir. Âşıkların büyük bir çoğunluğu saz çalar. Bazı âşıkların doğaçlaması vardır, sazı yoktur. Bazılarının ise ne sazı, ne de doğaçlaması vardır. Ancak geleneğe uygun olarak heceyle şiir yazarlar (Kaya,1995:123). Köprülü, âşıklık geleneğinde yetişmiş âşıklar arasında saz çalamayan bir âşığın düşünülemeyeceğini söyler (Köprülü,1962:19). Boratav da bu görüşe katılarak âşıkların çoğunlukla saz çalıp şiirlerini sazla söylediklerini belirtir (Boratav, 1968:340). Başgöz ise istisna olarak son yüzyılda özellikle çalgıyı günah sayan çevrelerin dışında, sazın âşıklarca çalındığına işaret eder (Başgöz,1968:14). Âşıklık geleneğinde saz çalamayan bazı âşıklar, yanlarında “sofu” adı verilen saz çalan âşıkları gezdirirler.

Bade İçme ve Rüya Motifi

Rüya motifi, âşıklık geleneğinde sık karşılaştığımız bir motiftir. Bazı âşıklar maddî aşktan manevî aşka geçerken, saz çalıp söylemeğe başlarken, ilâhî araçlarla yani, bir mürşidin, bir pirin, Hızır Peygamberin rüyada tecellisiyle âşık olup saz çalmaya başladıklarını söylerler. Bunlar, halkın inanışına göre ilham kaynakları “ilâhî” olan âşıklardır (Köprülü,1986:217). Bir diğer araştırmacımız rüyalar ve şamanların, sihri, din hayatını çevreleyen ögelerin, Anadolu mistisizminde aracı rolü üstlendiğine değiniyor (Başgöz,1952:238). Bir kadeh şarap içip vecde düşmek halk hikâyelerinin rüya motifi kompleksinin minyatür bir şeklidir.

Âşık Fasılları – Âşık Karşılaşmaları

Âşıklar, butalarını aramak, ün sahibi olmak, para kazanmak için çevreyi gezerler, diğer âşıklarla yarışmalar yaparlar. Bu yarışmalara *“meydan edilme*”, *“divana çıkma*” denir. Âşıkların halk içindeki toplantılarından biri ve en önemlisi *“meydan edilme*” geleneğidir. Bu meydan edilme ya da “divana çıkma” işini yönetmek üzere, *“divan âşığı*” dedikleri yol, erkân bilen usta bir âşık meraklılarca seçilirdi. Bu toplantılarda yarışan âşıklara “divan âşığı” adı verilirdi (Başgöz,1986:254).

Âşık Toplantıları ve Âşık Fasılları

Türkiye’de âşıklık geleneğinde belli yörelerde “karşılama”, “deyişme”, “atışma” veya “karşıberi” gibi adlar altında toplanan sistemli deyişmeler; en az iki âşığın dinleyici huzurunda veya herhangi bir yerde karşı karşıya gelerek, birbirlerini sazda ve sözde belli prensipler içinde denemeleri esasına dayanmaktadır (Günay1993:47). Âşıklık geleneğinde atışmalar çok önemli bir yere sahiptir. Âşıklıkta ilk iş ruh dünyasındaki değişikliği saza döküp topluluğa saz ile sunmaktır. İkinci iş ise âşığın tanınmış bir âşıkla karşılaşması, onu yenmesi “bağlaması” gereklidir. Eski kaynaklar bunu “müşaare” olarak nitelemişlerdir (Bali,1975:7432).

Askı Asmak-Askı İndirmek -Muamma

Âşıklar hece ölçüsüyle oluşturdukları bilmeceler dışında divan edebiyatında görülen muamma ve lugazlar da yapmışlardır. Muamma: Arapça “körletmek” “gizli ve güç anlaşılır söz” anlamlarına gelir. Bir ismi işaret eden söz, dize veya beyittir. Remiz, ima, kalb, tashif gibi edebî sanatlarla yapılır. Muammaların, iç ve dış olmak üzere iki anlamı vardır. Muammayı düzenlemede ve çözmek için çeşitli yöntemler vardır. Bu yöntemlerle adı meydana getiren harfler toplanır, ad bulunur ve muamma çözülmüş olur. Muammanın çözülmesi oldukça zordur. Bundan dolayı âşıklar muammalarının başlarına hangi anlama geldiklerini, adını yazarlardı. Muammaların çözülmesinde verilecek cevapların önemi vardır. Bu cevapların anlamlı ve konu ile ilgili olmaları gereklidir (Elçin 1981:674).

Azerbaycan’da Âşıklık Geleneği

Azerbaycan edebiyatı'nın en zengin kolunu oluşturan âşık edebiyatı geleneğinin kökleri çok gerilere gider ve geniş bir alana yayılır. Anadolu ve Azerbaycan ozanlık/âşıklık geleneğinin en büyük temsilcisi Dedem Korkut olarak kabul edilir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Âşıklar daha çok, "halk" yahut da "el" şairi olmuş, söyledikleri şiirler ise, âşık şiirinin bütün özelliklerini bünyesinde taşımıştır. Âşıkların hayatları etrafında halk hikâyeleri oluşmuştur. Genellikle okuma yazmaları yoktur. Şiirlerini saz eşliğinde irticalen (hazırlıksız olarak) terennüm ederler. Şiirlerini genellikle hece ölçüsüne bağlı kalarak söylerler. Bir yandan anonim halk edebiyatına, bir yandan da divan edebiyatına açıktır.

Azerbaycan âşıklarını üç grupta değerlendirebiliriz:

a. Üstad âşıklar: Âşıklık geleneğinin gelişmesini sağlayan âşıklardır. Çok iyi saz çalarlar, Bu âşıkların şiirleri etrafında halk hikâyeleri teşekkül etmiştir.

b. İfaçı âşıklar: "Ustamalı" adı verilen üstat âşıkların şiirlerini çalıp söyleyen bu âşıkların şiir söyleme kabiliyeti yoktur. Ancak bunların da çırakları olabilir.

c. El şairleri: Saz çalmayı bilseler bile güzel okuma kabiliyetleri olmadığı için genellikle meclis düzenleyemezler. Günlük sorunları şiirlerine yansıtmışlardır.

Âşıkların şiir söylemeye başlaması, Anadolu'daki gibidir. Burada da âşıklar bir pir elinden bade içer ve o güne kadar şiirle hiçbir ilgisi olmayan kişi saz çalıp şiir söylemeye başlar. Bu âşıkların hayatları etrafında teşekkül eden "dastan"larda erkek ve kız kahramanlar aynı anda içtikleri badelerle birbirlerine âşık olup şiir söylemeye başlarlar. Azerbaycan âşık şiirini konuları açısından ele aldığımızda Anadolu sahası kadar zengin olduğunu görüyoruz. Halkın kahramanlık duygularından ıstıraplarına, sevinçlerinden sevgilinin vefasına kadar pek çok konu şiirde gereken yeri alabilmiştir. Azerbaycan insanını ve güzelliklerini anlatan şiirler de sık sık yazılıp söylenmiştir (Paşayev 1981: VI-VII)."

Tasnifler de *bayatı, koşma, geraylı, tecnis, divanî, mühemmes* gibi belirli hece ve kafiye esasına göre söylenmektedir.

Bayatı

Gerek sözlü halk edebiyatında gerekse saz şairlerinin yaratıcılığında en çok kullanılan türlerden biri de bayatıdır. Bayatı, edebî-bediî tür olarak hem klâsik hem de çağdaş şair ve âşıkların yaratıcılığında özel bir yer tutar.

Geraylı

Geraylı, hem yazılı edebiyatta hem de âşık edebiyatında en hareketli ve en çok kullanılan, oldukça zengin lirik şiir türlerindendir. Geraylıyı *koşmadan* ayıran sadece hece sayısıdır. Geraylılar hecenin sekizli kalıbı ile söylenmektedirler.

Koşma

Azerbaycan sahasında da koşma ile ilgili tarif ve yaklaşımların Türkiye sahası ile paralel olduğu görülmektedir. Hecenin on birli kalıbı ile yazılan ve 3 ile 13 dörtlükten meydana gelen şiirler koşma adına bağlanmaktadır.

Üstadname

Azerbaycan Âşık edebiyatında *teessüfname deyişme, herbe-zorba, gıfilbend, bayatı, geraylı, goşma, tecnis, divanî, muhemmes* gibi türleri özünde birleştiren bu terime sık sık rastlanır. *Ustadname,* ustad nasihati, ustad sözü, ustad vasiyeti demektir.

Teessüfname

Ustadname, öğütname, nesihatname ile birlikte, âşık yaratıcılığında teessüfname de özel bir yer tutar. Adından da anlaşılacağı üzere teessüfname, saz-söz sanatçılarının duygu, heyecan, niyet ve arzularına bağlıdır. Teessüfname âşık tarzı şiir geleneğinin bütün türlerinde karşımıza çıkabilir.

Tecnis

Azerbaycan âşık edebiyatında en çok müracaat edilen şiir formudur. Tecniste kafiyeler cinaslı sözlerden oluşur. Usta âşıkların hemen hepsi tecnis söylemiştir.

Heyderi

Âşık edebiyatında işlenen cinas cigalı şiir türlerinden biri de heyderidir. Heyderi hem klâsik hem de çağdaş âşık edebiyatında çok az işlenen lirik bir türdür.

Vücudname (Beyan-ı Hal)

Vücudname; bir âşığın, bir tür aslı, soy-kökü, ana bedenine düşmesi, doğması, çocukluk, gençlik yılları, eğitimi, edep-erkânı, aile-ahlâkı, toplumdaki yeri, eli-obası, vatan yolunda gösterdiği alp-erlik, meşakkati, tercüme-i hâli hakkında bilgi verir.

Cahanname (Tarihi Manzume)

Cahanname, bütün âşık şiir şekillerinde olabilir. Cahanname, üstad âşığın yaşadığı dönemdeki olaylara tanıklık etmesinin nazma çekilmesidir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Divanî

Divanî, âşıkların en çok başvurdukları nazım şekillerinden biridir. Divanî de âşık şiirinde *tesnif, bayatı, geraylı, koşma, mühemmes* gibi belirlenmiş şiir şeklidir.

Mühemmes

Mühemmes, âşık edebiyatına yazılı edebiyattan gelen bir tarzdır. Bu şiir şekli üstad âşıkların yaratıcılığında XVIII. yüzyılın sonlarında görülmeye başlar.

Türkmenistan'da Âşıklık Geleneği

Türkmenistan'da türkü söyleyen veya saz çalanlara *bahsi* denilmektedir. Bahsıler; repertuarları ve icraları bakımından *termeci* ve *hikayeci* olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. Bazı bahşilerin kendi telif eserleri olmakla beraber daha çok usta malı çalıp söylerler. Termeci bahşiler, destanlar veya hikâyeler içinde yer alan manzum parçaları, şairlerin eserleri ile halk türkülerini söylerler.

Kazakistan'da Âşıklık Geleneği

Kazaklar arasında anlatılan anlatmalarda ise kopuzun piri, Dede Korkut'tur. Buradaki görünümüyle Dede Korkut'un Kazaklar arasında anlatılan menkıbeleriyle paralellik gösterir. Tarihî süreç içerisinde Türk toplulukları arasında Dede Korkut ile ilgili olarak anlatılan anlatmaların, kimi yerde korunmuş olmakla beraber, kimi yerde kuvvetli bir gelenek oluşturan başka bir şahsiyetin adına bağlanması mümkündür.

Kazak halk şiirinin tür ve şekil özelliğini kullanan jıravlar, jırşılar, halk akınları, şeşenler ve hatta biyler bu sanatın en güzel örneklerini sunmuşlardır. Kazak halkı öteden beri hikmetli sözlere ayrı bir değer verir. Bunlara *şeşendik sözler* denir. Kanatlı söz, uçan söz, seçilmiş söz, vecize, nutuk vb. şekilde aktarılabilecek olan şeşendik sözlerin (Çınar 1996: 69) derin anlamları vardır. Bunlarda Kazak halkının dünya görüşü, tarihi ve felsefesi görülür. Kazak halk şairleri arasında halk hikâyeciliğinin yaygın olduğu görülür. Bu hikâyelere, ğaşıktık, dastandar (aşk hikâyeleri) veya liro epos denilmektedir.

Özbekistan'da Âşıklık Geleneği

Özbeklerde halk şairlerine icra tekniği, ele alınan konu, yöre ve ekollere bağlı olarak *bahşı, şair, akın, ahun, sannavcı, yüzbaşı, saki, sazende, sazcı, halfe* vb. değişik adlar verilmektedir. Halk şairleri tarafından yaratılan bazı koşukların daha sonra anonimleştiği de bilinmektedir. Bahşılar halk destanlarını icra eden, kendileri de koşma veya destanlar yaratan sanatkârlardır.

Özbek bahşıların ünlüleri Fazıl Yoldaşoğlu, İslam Şair, Polken Şair, Abdulla Şair, Merdanekul Evliyakuloğlu ve Umır Seferoğlu eserlerini dombra çalarak söylemişlerdir. Bekmurad Korabay, Dostyar Hocayar gibi bahşılar kopuzla, Bor Sadıkoğlu gibi bahşılar dutar ile Harezmli Bala Bahşı ise dutar, tar ve rübabla eserlerini söylemişlerdir. Çeşitli koşuk, destan veya hikâye ortaya koyan Harezmli bahşılara *sazcı* denilmiştir (Razzakov-Mirzayev 1980:103–107).

Özbekistan' da Bulungur, Korgan, Şehrisebz, Kamay, Şerabad, Harezm ve Güney Tacikistan destancılık okulları gibi bahşılığın geliştiği merkezler vardır. Bulungur destancılık okulu esasen bugünkü Semerkant vilâyetindeki Bulungur ilçesi ve çevresindeki köylerde şekillenmiştir. Usta icracı bahşıların yetiştiği merkezlerden ikincisi Korgan (Semerkant) destancılık okuludur. Yedi ünlü bahsinin yetiştiği Cumanbülbül ailesi bu okulun başındadır.

Kırgızistan'da Âşıklık Geleneği

Kırgız halk şairliği geleneği Kırgız şiir sanatı ile doğrudan ilgilidir. Halk şairlerine genel olarak *halk akını* denir. Akınlar; *ırçı, cazgıç akın* veya *tökmö akın* olarak da adlandırılabilir. Tökmö akınlar usta malı veya kendi eserlerini *kopuz* veya *kıyak* ile dile getirirler. Halk şairleri; *camakçı* (atışmacılar), *comokçu* (destancılar) ve hikmetli söz söyleyenler olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Akınlar, besteci veya komuzçular toydan toya, topluluktan topluluğa, köyden köye giderek bu geleneği sürdürmüş ve halk şiirinin örneklerini vermişlerdir. Akınlar büyük şölen veya toplantılara katılmış, atışmış, kendi yöresi veya boyunu temsil etmiştir.

Diğer boyların akınlarını yeren şair, kendi boyu ve çevresinde büyük itibar sağlamıştır. Bu gelenek içerisinde *comokçuların* (destancıların) ayrı bir yeri vardır. *Comokçular;* Kurmanbek, Canış-Bayış, Er Tabıldı, Kocacaş, Olcobay menen Kişimcan vb. destanları anlatır, bununla birlikte sosyal hayata dair kendi yaratılarını da dile getirirlerdi. Kırgızlarda Manas destanını söyleyenlere de comokçu veya manasçı denilmiştir. Raisa Kıdırbayeva'ya göre manasçılık okulları; Çuy, Isık-Köl, Tanrı Dağ (Tiyanşan) ve Güney (Tüştük) okulları olmak üzere dört gruba ayrılır (Ergun, l995).

Âşıklılık Geleneğinin Tanıtılması ve Gelecek Kuşaklara Taşınması:

Dünyada bugün uygarlık olarak nitelediğimiz değerler bütünü, insanlığın ulaştığı düzeyi göstermektedir. Bu değerlerin oluşmasında toplumların, birbiriyle etkileşim içinde olan kültürlerinin de

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kuşkusuz büyük katkısı bulunmaktadır. Dünyamızın bu kültürel zenginliğinin ve çeşitliliğinin korunup geliştirilmesini sağlamak hepimize düşen bir görevdir.

Toplumların yaşam biçimlerini belirleyen ögelerden biri olan âşıklık geleneği kuşaktan kuşağa, dilden dile aktarılır ve kültürel zenginliğin temelini oluşturur. Türklük dünyası âşıklık geleneği ve âşık fasıllarının, âşık karşılaşmalarının sunulacağı, âşık edebiyatı örneklerinin gösterileceği uluslararası gösteriler yapılmalıdır. Türklük dünyası âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı konulu uluslararası bir sempozyum düzenlenmelidir. Türk dünyasını temsil eden farklı coğrafyalardan âşıklar da sempozyuma çağrılarak âşıklık geleneğini ve ürünlerini sazlı sözlü sunularla tanıtmalıdır.

Âşıklık geleneğinin kendine özgü araştırma alanlarında önemli bilimsel bilgiler üretilmiştir. Ülkemizde öteden beri âşıklık geleneği araştırmaları dünya standart ve normları için gerekli eleman ve donanımdan yoksun bir şekilde yürütülmektedir. Âşıklık geleneği Türk kültürünün geleneksel biçimleri ve bunların değişim süreçleri ile kültür içindeki rol ve etkileri yeteri kadar araştırılmamış, teknolojik değişmelerin getirdiği sonuçlarla ortadan kalkmaya başlayan bütün âşıklık geleneği ürünleri tespit edilerek incelenememiş ve geleceğin inşasında bu birikimden yararlanma yolları oluşturulamamıştır. Âşıklık geleneği çalışmaları, sanayileşme ve teknolojik kalkınma sorunlarının öne çıktığı son dönemlerde geri plana atılmış, bu nedenle, ülke içindeki kültür değişmeleri yeterince ve etkin bir biçimde izlenememiştir.

Türk dünyası ile âşıklık geleneği yoluyla kurulabilecek kültür köprüleri ihmal edilmiştir. Öte yandan, halk hayatının temel bilgi alanlarında gereksinim duyulan bilginin üretilememesi, geleneksel kültür değerlerinin kuşaktan kuşağa sağlıklı yorumlarla aktarılmasını engellediği gibi, yerel kültür değerlerinin ulusal veya uluslar arası ölçekte eğitim, kültür turizmi ve kitle iletişimi gibi son derece etkin alanlarda kullanılan ve yararlanılan bir birikim olduğu gerçeğinin farkına varılamamasına neden olmuştur.

Dünyada yaşanan bu süreçlere paralel olarak, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı küresel kültürel tutumların dünyayı günden güne tek biçimli hale getirmekte olduğunu değerlendirerek âşıklık geleneğinin, kültür içindeki önemini kavrayarak, bu alanın daha fazla çalışılmasını sağlayacak girişimler başlatılmalıdır.

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü olan UNESCO, ” 17 Ekim 2003 tarihli 32. Genel Konferansı’nda Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”ni kabul etmiştir. Bu sözleşmeye göre küreselleşmenin yok ettiği yerel kültürel değerlerin, araştırılması, derlenmesi, arşiv ve dokümantasyon merkezlerinin oluşturulması, müzelerinin kurulması, öğretim kurumlarında ders olarak okutulması, kitle iletişim araçlarında yer verilmesi ve kuşaklar arasında ortaya çıkan kopuklukları giderecek tarzda etkin biçimde değerlendirilmesi, temel amaçlar ve eylem planı olarak ön görülmektedir.

Âşıklık geleneğini Türk dünyası kültürel mirası olarak ulusal ölçekte korumak, devlet içinde kurumsallaşmak, özendirmek isterken, basın yayın organlarında bu kültürel mirasa belli bir kota ayrılmalıdır. Âşıklık geleneği ilköğretimden başlayarak bütün eğitim kurumlarında ders olarak okutulmalıdır

Kültürel mirasın korunması süreçlerinden birisini de yetişkin eğitiminde kitle iletişim araçlarının etkin kullanımı oluşturmaktadır. Bütün kitle iletişim araçlarını kullanarak halkın kültürel miras konusunda duyarlılık kazanması için çalışılmasını istemektedir.

Türklük dünyasında âşıklık geleneği ve âşık edebiyatının tanıtım amaçlı çalışmalarına katkı sağlanacağı gibi bu tür çalışmalarda belirli yöntem bilgisi (metodoloji) sorunlarının çözümünde de kazançlar olacaktır. Ayrıca proje uzun vadede âşıklık geleneğinin gelecek kuşaklara aktarılması ve yurt dışı tanıtımları için hazırlanacak diğer projelere de kaynaklık etmesi bakımından önemli bir misyon üstlenecektir.

İletişim teknolojisinin hızla gelişmesi, âşıklık geleneğinin birçok yörede unutulmasına neden olmuştur. Millî kültürün, geleneksel değerlerin yerini tarihî köklerden yoksun bir teknoloji kültürünün alması tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Geçmiş kuşakların aldığı kararlar gelecek kuşakları doğrudan etkilemektedir. Âşıklık geleneği mirasının korunması ve gelecek kuşaklara sunulması amacına yönelik çabalar desteklenmelidir.

Sonuç:

Kültürel miras, sürdürülebilir kalkınma ve barışın garantisidir. Âşıklık geleneği kültür değerlerimizi gün yüzüne çıkarmak, geçmişi gelecek kuşaklara taşımak ve çağdaş yorumlarını yapmak amacıyla sosyal, kültürel ve sanatsal çalışmaları, toplumumuzun değişik kesimleri ile birlikte yürütme ilkesinden hareket

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ederek gerçekleştirilmelidir. Kültür, ulusları birbirlerine yakınlaştırmakta, insanların barış ve hoşgörü içinde yaşamalarının temelini oluşturmaktadır.

Âşıklık geleneği, Anadolu coğrafyası dışında Azerî ve Türkmen sahalarında da yaşamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı bütün topraklarda ve Balkanlarda da yayılmış ve gelişmiştir. Âşıklık geleneği çağlar boyu çok geniş coğrafyalara yayılarak evrensel boyut kazanmıştır.

Âşıklık geleneği bugün Türklük dünyası ve Anadolu coğrafyasında sürmektedir. Türk sözlü edebiyatındaki ozan-baksı geleneğinin en güzel örneklerini Azerbaycan coğrafyasında gördüğümüz gibi günümüz Türklük dünyasındaki âşıklık geleneğinin en güzel örneklerini de Azerbaycan âşık edebiyatında görüyoruz.

Türk dünyası âşıklık geleneği, yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, kuşaktan kuşağa aktarılan bir değerler bütünüdür. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak sosyo-kültürel hayatta meydana gelen değişimler, âşıklık geleneği dinleyicisini olumsuz yönde etkilemiştir. Âşıklık geleneği mirası korumaya alınarak gelecek kuşaklara aktarılmalıdır. Bilgi ve eğitim boyutuna ağırlık verilerek, âşıklık geleneği kültürel mirasının saptanması, korunması, teşviki ve aktarılmasını hedef alan politikalar geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

Artun, (Erman), 1996, Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-1996) ve Âşık Feymani, Adana, Adana Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Hakan Ofset.

Artun (Erman),1997, "Adana Âşıklık Geleneğinde Karacaoğlan Çığırma *, İçel Kültürü*, S.54, İçel.

Artun, Erman, 2000; Adana Halk Kültürü Araştırmaları I, Adana, Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay. Epsilon Reklam ve Matbaa..

Artun (Erman), 2000 ," Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Adana Halk Kültürü Araştırmaları*, 1. Adana

Artun (Erman), 2000a, *Adana Halk Kültürü Araştırmaları 1* , Adana, Epsilon Ofset

Aslanoğlu, İbrahim; 1984, *Pir Sultan Abdallar* İst., Erman Yay.

Bali (Muhan), 1975, "Âşık Karşılaşmaları-Atışmalar I, *Türk Folkloru Araştırmaları*, Eylül, cilt 16, İstanbul

Bali(Muhan), 1975 "Âşık Karşılaşmaları- Atışmalar II, *Türk Folklor Araştırmaları*, 7457.

Başgöz (İlhan), 1952, "Âşıkların Hayatlarıyla İlgili Halk Hikayeleri "*Journal Of America*, Folklor, 65, 1952, No: 238.

Başgöz (İlhan) ,1968*, İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul.

Başgöz (İlhan) , 1977, "Halk Edebiyatı ve Folklor*" Milliyet Sanat Dergisi*, s. 216, İstanbul.

Başgöz (İlhan), 1977, "Karacaoğlan mı, Pir Sultan mı Halkın Dilinden Konuşuyor, Halk mı Onların Dilinden Konuşuyor", *Milliyet Sanat Dergisi*, 28 Ocak 1977, S. 2;6, İstanbul.

Başgöz (ilhan) 1986, Folklor Yazıları, İstanbul, Adam Yayınları.

Başgöz (İlhan), "Halk Hikayelerinde Rüya Motifi ve Şaman İnitation Ayinleri, *Asian Folklore Studies C.*XXVI-I,

Boratav (Pertev Naili), 1918, "Âşık Edebiyatı" *Türk Dili Dergisi*, *Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, Sayı:207, Aralık, Ankara.

Boratav (Pertev. N.) , 1942*, Halk Edebiyatı Dersleri*, Ankara.

Boratav (Pertev Naili), 1982, " Folklor, Halk Edebiyatı ve Âşık Edebiyatı*", Folklor ve Edebiyat*, İstanbul, Adam Yayınları.

Boratav, P.Naili; 1982, *Folklor ve Edebiyat*, İstanbul, Adam Yay.

Boratav (Pertev Naili), 1988, *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*, İstanbul, Adam Yayınları.

Çetin (İsmet), 1997, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknameleri*, Ankara.

Çobanoğlu (Özkul) , 1999, "Elektronik Kültür Ortamında Âşık Tarzı Şiir Geleneği Bölgemizde Çukurova Âşıklar Üzerine Tesbitler " *3. Çukurova Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Adana , Adana Ofset.

Çobanoğlu(Özkul), 1999, " Osmanlı Devletinde Türk Halk Kültürünün Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri" , *Osmanlı , Kültür ve Sanat, C.9*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.

Dizdaroğlu (Hikmet),1969*, Halk Şiirinde Türler*, Ankara, TDK Yayını.

Elçin (Şükrü), 1976, "Türkiye'de Halk Edebiyatı*" Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.

Elçin (Şükrü), 1981, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Elçin (Şükrü),1984a, *Halk Edebiyatı Araştırmaları I-II,* Ankara.
Eraslan (Kemal), 1994, “Divan-ı Lügat-it Türk’te Aruz Vezniyle Yazılan Şiirler”, *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı, Belleten,* 1991, Ankara.
Günay (Umay), 1992, *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Akçağ Yayınları , Ankara.
Karahan (Abdülkadir), 1991, “Âşık Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul.
Kartarı (Hasan), 1977, *Doğu Anadolu’da Âşık Edebiyatının Esasları* , Ankara.
Kaya (Doğan) 2000, *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, Kitapevi Yayınları.
Koz (M.Sabri), 1977, Âşık Kolu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.I, İstanbul.
Koz (M. Sabri), 1985,” Âşık Edebiyatında Destan ve Destan Konuları”, *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler 2*, Konya.
Köprülü (Fuad), 1962, *Türk Saz Şairleri*, Ankara, Güven Basımevi.
Köprülü (Fuat), 1989, “Türk Edebiyatının Menşei”, *Edebiyat Araştırmaları I*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
Kut (Günay), 1994, “13. Yüzyılda Anadolu’da Şiir Türünün Gelişmesi”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1991, Ankara.
Kutlu(Mustafa)-Doğan (D. Mehmet), 1977, “Âşık”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,* İstanbul, Dergah Yayınları.
Ocak(Ahmet Yaşar),1984, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*; Ankara, MİFAD Yay.
Oğuz, M.Öcal; 1983, “Halk Şiirinde Tür ve Şekil Meselesi*” Milli Folklor,* Ankara
Özdemir (Fuad) , 1991, “ Anadolu Destanlarının Biçimleri ve Çeşitli Temaları”, *Anadolu Destanları*, Ankara.
Sakaoğlu (Saim), 1986*, Karacaoğlan*, İstanbul, Büyük Türk Klasikleri.

Sakaoğlu (Saim) 1987, “Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine*” III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri,* Eskişehir.
Sakaoğlu (Saim),1998, “Türk Saz Şiiri”,*Türk Dünyası El Kitabı*, 3.Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Tanrıkulu (Nâzım İrfân), 1997, *Âşıklar Divânı – Günümüz Âşıkları* , İstanbul.
Turan, Metin; 1996, *Ozanlık Gelenekleri ve Türk Saz Şiiri Tarihi*, Ankara
Turgut (Osman), 1995, *Adana’da Âşıklık Geleneği ve Yaşayan Adanalı Âşıklar,* Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana..
Yardımcı, Mehmet, 1998, *Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri-Âşık Şiiri-Tekke Şiiri,* Ankara, Ürün Yay. Başkent Mat.
Yay.
Yılmaz (Şirin),1994,“Prof. Dr. Umay Günay ile Halkbilim Çalışmaları Üzerine Bir Konuşma”,*Milli Folklor*, S. 22, Ankara.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

LAYLALAR

Esmira Gözəlova
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Uşaq folkloru uşaqların yaş xüsusiyyətləri, psixologiyası nəzərə alınmaqla yaranır. Onlar poetik və cazibədardır, bədii cəhətdən dolğun və kamildir. Hər bir insanın ilk dəfə həyata göz açarkən eşitdiyi ilk bədii nümunə laylalardır.

İstər forma, istərsə də məzmun, bir sıra hallarda isə ideya cəhəti ilə laylalar bayatılara çox bənzəyir. Belə ki, həm laylalar, həm də bayatılar yazılış xüsusiyyətlərinə görə tamamilə eynidir: hər iki janrda olan nümunələr, əsasən, 7 hecadan ibarət 4 misralıq bənd şəklindədir. Bəndlərdə 1, 2, 4-cü misralar həmqafiyələnib, 3-cü misra isə sərbəst buraxılır: aaba. Yəqin ki, bu oxşar və müştərək xüsusiyyətlərinə görə də bə'zən layla və bayatılar ayrı-ayrı janrlar kimi yox, eyni janra daxil olan müxtəlif növlər hesab edilmişdir. "Lirik janra mənsub olan laylalar xalq arasında çox geniş yayılmış bayatıların bir növü kimi məşhurdur" (9, 18). Bir sıra digər elmi ədəbiyyatlarda laylalar sadəcə olaraq müəyyən musiqi motivi ilə oxunan bayatılar hesab edilmişdir: "Balasına layla çalan ana dörd misralıq bayatıda öz sevincini nə qədər tə'sirli, nə qədər inandırıcı təsvir edə bilir" (5, 3). "Laylalar beşik başında anaların öz körpələrini, nənələrin öz nəvələrini oxşamaq üçün oxuduqları bayatılardır" (7, 154). Qeyd edək ki, hər iki əsərdə tədqiqatçıların "layla kimi oxunan bayatıya aid göstərdikləri nümunə eynidir:

Laylay, beşiyim, laylay,
Evim-eşiyim, laylay,
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin, laylay (5, 3; 7, 155).

Maraqlıdır ki, bu nümunə, demək olar ki, çap olunmuş bir çox ədəbiyyatlarda ayrıca janr kimi laylaların içərisində verilmişdir (1, 99; 2, 160; 3, 183; 4, 327; 8, 475; 10, 114; 11, 6 və s.).

Tamamilə təbiidir ki, yuxarıda qeyd edilmiş səbəblərə görə bir sıra bayatı toplularında laylalar ayrıca bir janr kimi yox, bayatı janrından ayrılmadan verilmişdir.

Bürünüb dona bülbül,
Köç edir sona bülbül.
Balam dil açan günü
Mat qaldı ana bülbül (5, 109).

və yaxud:

Laylay dedim yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün ətrindən
Öz yuxuna qatasan (5, 155).

– məzmunlu bayatılar yuxarıda göstərilən əksər toplularda istisnasız olaraq laylalar içərisinə daxil edilmişdir.

Maraqlıdır ki, ilk dəfə yazıya köçürülmüş bayatı nümunələri içərisində də azacıq variant fərqləri ilə gözəl layla nümunələrinə rast gəlmək mümkündür:

Başına mən dolanım,
Mən dönüm, mən dolanım.
Tanrı səni saxlasın,
Kölgəndə mən dolanım (4, 138).

Xoruzun ban səsinə,
Oyandım dan səsinə.
Sən orda ağlayanda
Mən dedim can səsinə (4, 210).

Əzizim bir dənəsən,
Əqiqsən, dürdanəsən,
Mən ölsəm, sənə qurban,
Sən ölmə, bir dənəsən (4, 236) və s.

Bu dağın ardındayam,
Gecənin dərdindəyəm.
Ellər şirin yuxuda,
Mən sənə dərbəndəyəm (4, 226).

Göstərilən nümunələrin hamısı hal-hazırda azacıq variant fərqləri ilə yalnız layla janrının içərisinə daxil edilir. Qədim əlyazma və cünglərdən toplanmış bu cür nümunələrin sayını xeyli artırmaq olardı. Lakin elə bunlar da göstərir ki, laylalar bir janr kimi əsrlərcə bayatılardan ayrılmamış, onların tərkibinə daxil olmuşdur. Bu səbəbdən də bayatıları laylalarla eyni janra daxil edən tədqiqatçılara da müəyyən dərəcədə bəraət qazandırmaq mümkündür.

Laylalar bayatılardan yaransalar da, sonradan ayrıca bir janr təşkil etmələrini iddia etməyə tam əsas vardır. İnkişaf edərək bayatılardan ayrılmış holavarlar, sayaçı sözləri, vəsfi-hallar, ağılar da eynilə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

laylalar kimi formaca eyni, məzmunca müxtəlifliyinə görə bayatılardan ayrılaraq sərbəst bir janr kimi yaranmışlar. "...bayatı, ağı və vəsfi-halın bir-birinə bənzəyişi zahiridir. Ağı daima kədərli olduğu halda, vəsfi-hal ümid verən, nəşə doğuran və mətanət bağışlayandır. Bunlar bir-birindən yalnız məzmunca ayrılır. Quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmaz (20, 74-75). Böyük folklorşünas Y.V.Çəmənzəminlinin bu sözləri bütünlüklə laylalarla bayatı arasındakı fərqləri göstərmək üçün də deyilə bilər. Bitkin bir janr kimi inkişaf prosesində bayatılardan holavarlar, sayaçı sözləri, vəsfi-hallar, ağılar yarandığı kimi, laylaların da bir janr kimi artıq formalaşdığı, bizcə, heç bir şübhə doğurmur (Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək olar ki, ağılar da vaxtilə bayatıların tərkibinə daxil olmuş, onlardan seçilməmiş, ən qədim əlyazma və cünglərdə ağılar bayatıların tərkibində verilmişdir) (Bax: 4, 102-112-143-147-210-238 və s. və i.a).

Laylaların bir janr kimi ayrıca araşdırılması, müxtəlif tədqiqat əsərlərində, nəzəriyyə kitablarında laylalardan həm ötəri, həm də ümumi şəkildə danışılması nəticəsində layla və bayatıların fərdi janr xüsusiyyətlərindən daha çox, onların müştərək cəhətləri diqqəti daha çox cəlb edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında laylaların janr xüsusiyyətləri haqqında deyilənləri bir yerə toplasaq, o zaman deyilənləri qısaca şəkildə belə ümumiləşdirmək olar: "Laylalar (beşik nəğmələri, nənni nəğmələri) ananın beşik başında övladlarına oxuduğu nəğmə olub, adətən, "Balam laylay, a laylay, Gülüm laylay, a laylay – nəqəratı ilə müşayiət olunur. Bu nümunələri bir qədər ümumiləşdirmək lazım gəlsə, o zaman bir janr kimi bu xüsusiyyətlərin həm fərdi, həm də ümumi cəhətlərini görə bilərik. Əvvəla, laylaların müəyyən motivlə beşik başında körpələrə mahnı şəklində oxunması hələ onların janr xüsusiyyəti kimi spesifikliyinə dəlalət etmir. Çünki istər nota köçürülmüş, istərsə də bu gün xalq arasında müxtəlif motivlərlə ifa olunan layla musiqilərinin hər hansı birinə asanlıqla hər hansı bir bayatını da uyğunlaşdırıb oxumaq olar. Aşağıda nümunə verilmiş, "Laylay adlanan Azərbaycan xalq mahnısında bu daha aydınlığı ilə görünür (Notlardan aşağıda verilmiş birinci sətirlər mahnının, ikinci sətirlər isə bayatının sözləridir):

Musiqinin janr təsnifatında əsas rol oynamaması həmçinin onunla da sübuta yetir ki, bayatılardan yaranmış ağılar da ayrıca bir janr təşkil etdikləri halda, əsasən, musiqi motivi ilə müşayiət edilərək oxunur. Laylaların musiqisini əsasən xalq mahnıları təşkil etdiyi halda, ağıların da musiqisini klassik Azərbaycan muğamları təşkil edir.

Yenə qeyd etmək olar ki, klassik və xalq musiqimizdə neçə-neçə musiqi əsərinin adında özünü göstərən bayatı məfhumu, əlbəttə, bu musiqi əsərinin adında təsadüfi işlənmir: bayatı-Qacar, bayatı-Əcəm, bayatı-türk, bayatı-ərəban, bayatı-İsfahan, bayatı-kürd, bayatı-race, bayatı-Şiraz, həmçinin aşıq musiqisində işlənən Novruz-bayatı, çoban bayatısı, sallama bayatı və digər musiqi əsərlərinin adları içərisində bayatı sözünün işlənməsi, şübhəsiz ki, həmin musiqi əsərlərinin formalaşmasında bayatıların ədəbi istilah kimi rolunu bir daha xatırladır.

Beləliklə, qəti şəkildə demək olar ki, bayatı formasında şe'rin layla musiqisi ilə ifa olunması laylaların bir janr kimi spesifik xüsusiyyətini tam göstərə bilmir. Deməli, bir janr kimi laylaları bayatılardan ayıran ən əsas cəhət onların ifadə etdikləri ideya və məzmunda axtarılmalıdır. Elə janrın adının həm də beşik nəğmələri, nənni nəğmələri adlanması layla janrının spesifikliyini müəyyənləşdirən ən başlıca xüsusiyyət hesab edilə bilər. Məhz layla adındakı mənadan çıxış edərək uşaq folklorunun layla adı altında verilmiş digər nümunələrini layla janrından ayırmaq mümkündür.

İndiyədək uşaq ruhuna uyğun gələn, ümumiyyətlə, uşaqlar üçün deyilən hər bir bayatı formalı şeir müxtəlif toplularda "laylalar" başlığı altında verilmişdir. Lakin uşaq folkloruna aid bütün bayatıların layla olmağı elə ilk baxışdan da müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn:

Bayram bayramın olsun,
Ellər heyranın olsun.
Niyə belə çox yatdın?
Anan qurbanın olsun! (1, 102)

Balam gedir yatmağa,
Böyüyüb boy atmağa.
Səhər yuxusu şirin,
Qıymıram oyatmağa (2, 159; 1, 97).

Bu nümunələr aydınca göstərir ki, ana həmin sözləri balasını yuxuya vermək üçün yox, əksinə yuxudan oyatmaq üçün oxuyur. Ana balasını tək yuxuya verəndə yox, həm də onu yuxudan oyadarkən əzizləmiş, sevmiş, oxşamışdır. Məhz bu səbəbi nəzərə alan tədqiqatçılar, yəqin ki, sonrakı toplularda həmin məzmunlu bayatıları layla adı altında yox, "layla, nazlama (3, 81), "nazlama (8, 477), bəzən də hər hansı bir istilahsız – ümumi məzmunla bağlı şəkildə "Qadan, balan canıma (3, 188) adı altında vermişlər.

Laylaların janr spesifikliyini müəyyənləşdirən ən əsas, ən başlıca bir xüsusiyyəti də vardır ki, bu cəhət laylalardan tək ayrıca bir janr kimi danışmağa yox, həm də laylaların digər uyğun şəkilli və uyğun məzmunlu bayatı, oxşamalardan fərqləndirməyə, laylaların spesifikliyindən danışmağa tam əsas verir. Əvvəlki yazıda qeyd etdiyimiz kimi, (bax: E.Gözəlova. Laylaların lirik-emosional xüsusiyyətləri – "Dədə Qorqud toplusu, 2002/IV. səh. 64-73) beşik nəğmələrini ayrıca forma və dəqiq taktı olan mütləq bir ünsür kimi müşayiət edən

Balam laylay, a laylay,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Gülüm laylay, a laylay.

nəqəratıdır. Bu nəqərat sanki layla janrındakı bütün bayatı formalı şeirləri digər janrlardan ayırmaq üçün bir me'yardır, məhək daşıdır.

Və yaxud, ana bütün günü dəcəllik edən körpəsini yuxuya verərkən bəzən saatlarla onu yatırda bilməyib

Laylay, quzum, ağlama,
Ürəyimi dağlama.
Yat, yuxun şirin olsun,
Yuxuma daş bağlama (1, 97)

– deyirsə, aydınca görünür ki, ana da yuxusuzdur, o da yatmaq istəyir və körpəyə arzulanan şirin yuxuda ananın özünün yuxusuzluğunu, bütün günü körpənin yolunda çəkdiyi əziyyəti də görmək çətin deyildir. Sonra isə əgər ana

Oxunur əzən, bala,
Dur geyin, bəzən, bala.
Boyuna anan qurban,
Tappatap gəzən bala (1, 97)

– deyirsə, sanki indi də onun dəcəlliyi, körpənin bütün günü verdiyi əziyyət üçün darıxdığını ifadə etmiş olur. Göründüyü kimi, uşaq aləmi ilə əlaqədar hər bir şeiri eyni mə'nalı layla janrı altında vermək mümkün olmur. Və bu cür mənalı şerlərin sonuna nəqərat hissəni qoşmaq da heç cür mümkün deyildir.

Laylalarda oxunan nəqərat hissəni janrın əsas xüsusiyyəti kimi götürməyə daha başlıca bir səbəb var. İlk dəfə laylalardan ayrıca bir janr kimi danışmasa da, bu janrın spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etməsə də, hər halda laylalar böyük pedaqoq-alim F.Köçərli tərəfindən məhz nəqəratı ilə birgə yazıya köçürülmüşdür. F.Köçərlinin 1912-ci ildə çap olunmuş “Balalara hədiyyə kitabında (müntəxəbatda) bütün layla bəndləri mütləq

Balam laylay, a laylay,
Gülüm laylay, a laylay (19, 25-27).

nəqəratı ilə müşayiət olunmuşdur. Əlbəttə, böyük alim və pedaqoq 8 bəndin hər birindən sonra eyni nəqərat sözlərini təkrar etmişsə, şübhəsiz, buna təsadüfi baxmaq olmaz. F.Köçərli bununla məhz nəqərat hissəsinin əsas bəndlə nə dərəcədə uyğun gəlməsi prinsipini nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Nəqərat hissəsinin laylaların başlıca janr xüsusiyyətini müəyyən edən bir cəhət olduğunu layla bəndlərində özünü göstərən daha bir xüsusiyyət təsdiq edir. Bizcə, nəqərat hissəsinin əsas mətnlə çox üzvi şəkildə birləşməsi, əsas mətndəki fikirləri tamamlaması nəticəsidir ki, layla bəndlərinin özündə də çox tez-tez “layla sözünə rast gəlirik. Bir sıra hallarda "Balam laylay, a laylay" sözləri tək nəqərat hissə olmayıb, həm də azacıq variant fərqi ilə özünü layla bəndinin bütöv bir misrası kimi göstərir:

A laylay, yenə laylay...
Laylay, a balam laylay...
A laylay, butam laylay...
Qızılgül butam laylay...
A laylay, bəyim laylay...
Laylay, beşiyim laylay...
Laylay, hər kəsim laylay...
Laylay, maralım, laylay...

A laylay, quzum laylay...
Laylay, bülbülüm, laylay və s. və i.a.

Laylay, əməyim, laylay,
Duzum, çörəyim, laylay.
Dönsə də dilim dönər,
Dönməz ürəyim, laylay.
Balam, laylay, a laylay.
Günüm, laylay, a laylay (26, 681)

Bəndlərin hər hansı birində misra şəklində yox, təkcə layla sözünün özünün işlənməsi yenə laylaların həm ümumi ahəngi, həm də onun məzmun və ideyasını tam müəyyənləşdirmiş olur:

Laylası dərin, bala.
Yuxusu sərin, bala,
Tanrıdan əhdim budur,
Toyunu görüm, bala (3, 181).

Layla dedim boyunca,
Baş yastığa qoyunca,
Pardaxlan qızılgülüm,
Bir iyləyim doyunca (3, 182).

Daha bir fakta diqqət yetirmək lazım gəlir. "Balam laylay, a laylay" nəqərat misrasının müxtəlif variantlarda bənd içərisində özünü göstərməsi (yuxarıda nümunə verilmiş misralar) nəticəsində bəndin poetik strukturu bütün misralarda "laylay" sözünün həm də rədif kimi 1, 2 və 4-cü misralarda təkrarını labüd edir. Əgər nəqərat hissə bəndin poetik quruluşuna, poetikanın ən əsas qollarından olan qafiyə və rədiflərinin yaranmasına da tə'sir edirsə, o zaman tamamilə cəsarətlə iddia etmək olur ki, laylaların bir janr kimi əsas xüsusiyyətini də, onun janr spesifikliyini də nəqərat hissəsinin əsas mətnlə nə dərəcədə uyğun gəlməsi təşkil edir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu da maraqlı faktdır ki, F.Köçərlidən sonra laylaları bayatılarla birgə yox, ayrıca bir janr kimi yazıya köçürən digər görkəmli pedaqoq-alimimiz Rəşid bəy Əfəndiyev də yalnız "laylay" kəlməsi görünən, bu kəlmənin hər hansı bir misrada işləndiyi bəndləri layla janrına daxil etmişdir (4, 327-328).

Diqqət yetirməli cəhətdir ki, ən hörmətli nəşrlərindən birində də məhz yuxarıda qeyd edilmiş cəhətlər əsas me'yar kimi qəbul olunmuş, yalnız "Laylay, balam, a laylay nəqəratı ilə bitən və "layla sözü işlənmiş bəndlər bu kitaba daxil edilmişdir (8, 474-476).

R.Əfəndiyevin RƏF-də Arx. 8, Q-3 (81); Q-3 (88) şifrəsi altında alimin özünün yazıya köçürdüyü bayatılar da saxlanılır (Arxiv sitatı A.Məmmədovanın göstərilən toplusundan götürülmüşdür. Bax: 4, 321-324). Həmin bayatılardan biri digər nəşrlərə də düşmüş xalq arasındakı məşhur bayatılardan biridir (təbiidir ki, müəyyən variant fərqi ilə E.G.):

Əzizim, gəl gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
Qurban qoyundan olar,
Sənə qurban gündə mən (4, 323).

Bu bayatı müəyyən variant fərqi ilə digər bayatı toplularında belə getmişdir:

Əzizinəm, gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən (1, 54; 3, 121).

Maraqlıdır ki, həm R.Əfəndiyevin, həm də digər tədqiqatçıların bu bayatını laylalar içərisinə salmadığı halda, sonrakı nəşrlərdən birində ilk misrada laylay kəlməsi işləndiyi üçün həmin bayatı məhz layla janrına daxil edilmişdir:

Laylay dedim gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən (11, 6).

Əgər həmin bənd bayatı formasında deyilirsə, məzmundan tam aydın olur ki, mətn məhəbbət motivində olub aşiqin sevdiyinə qarşı dediyi intim hisslərdir. Ancaq maraqlıdır ki, əsas mə'na üçün hazırlıq rolu oynayan ilk misrada əsas ideya olmasa da, bircə sözün – layla sözünün işlənməsi məhəbbət obyektini tamamilə dəyişir, burada heç bir intim məhəbbət hissinə yer qoymayıb, eyni məzmunu və ideyanı bütünlüklə ananın övlada məhəbbəti səviyyəsinə qaldırır. Göründüyü kimi, laylay sözünün mə'nası bütünlükdə bəndin ideyasının dəyişilməsinə xidmət edir, məhəbbətin obyektini dəyişdirdiyi kimi, onun janrını da dəyişir. Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən tam təsdiq etmək olar ki, nəqərat hissənin janr kimi laylalarının formalaşmasında ən mühüm amil olması, layla janrının bugünkü inkişafında da mühüm rol oynaması şübhəsizdir və bu səbəbdən də nəqərat hissənin laylaların janr spesifikliyini tə'yin edən ən mühüm amil kimi qəbul etmək lazım gəlir. Ona görə də bu fikirlə tam razılaşmaq mümkündür ki, laylaların nəqəratı "onların formaca müstəqil inkişaf yolu keçdiyini göstərir" (14, 124).

Anaların beşik başında xalq motivləri ilə oxuduqları laylalardan başqa, şair və bəstəkarlarımızın da bu janra müraciətləri bir daha laylaların janr xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək baxımından yuxarıda deyilən fikirləri təsdiq edir. S.Rüstəmin sözlərinə Ş.Axundovanın bəstələdiyi "Laylay" mahnısında hər bənddən sonra "Laylay, həyatım, laylay (18, 64) misrasının təkrarı 10-11-ci səhifələrdə layla bəndlərindən gətirilmiş birinci misralarla nə dərəcədə səsləşdiyi göz qabağındadır. B.Vahabzadənin sözlərinə A.Babayevin (18, 95), S.Əsədin sözlərinə R.Mirişlinin (18, 185) yazdığı musiqidə "Laylay sözünün nəqəratlarda təkrarı və nəqəratların da öz növbəsində əsas bəndlərlə məzmunca tam uyğun gəlməsi yenə deyilənləri təsdiq edən əlavə misaldır. Layla janrının başqa bir yazılı və şifahi növündə isə nəinki yaxınlıq, hətta müəyyən dərəcədə eynilik də görmək mümkündür. İ.Səfərlinin sözləri əsasında C.Cahangirovun bəstələdiyi mahnının nəqərat hissəsi belədir:

Gecə əriyib keçir,
Yat, quzum, beşiyində.
Dan ulduzu, bir də mən,
Durmuşuq keşiyində (18, 130).

Layla janrına daxil edilən bir bənddə isə deyilir:

Evində, eşiyində,
Yat, quzum, beşiyində.
Dan ulduzu, bir də mən
Durmuşuq keşiyində (1, 98; 3, 182).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Göründüyü kimi, layla janrının spesifik xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyatımıza da öz janr spesifikliyindən irəli gələn tə'sirini göstərməkdədir. Əlbəttə, bu tə'siri həm da xalq mahnılarına daxil olan laylalardan gələn başlıca cəhət kimi qəbul etmək lazımdır. Çünki yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər bir qayda olaraq xalq mahnılarına daxil olan laylalarda da özünü göstərməkdədir (12, 67; 13, 30).

Laylaların musiqi ilə əlaqəsi məsələsini inkişaf etdirərkən bir cəhətə də xüsusi toxunmaq lazım gəlir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, laylalar musiqinin müşayiətinə həmişə ehtiyac duysalar da, hər halda, musiqi - laylaların janr spesifikliyini tə'yin edən cəhətə çevrilmir. Buna baxmayaraq, laylaların bir janr kimi yaranması və formalaşmasında musiqinin əvəzsiz rolu inkaredilməzdir.

"Qeyd edək ki, azərbaycanlıların musiqi təfəkkürünün formalaşmasında ana folkloru əvəzsiz mənbədir.

Ananın nəğməsi, səsi körpədə melodik quruluşların qavranılmasına istiqamət yaradır. Övladlarda çox illər sonra da laylaların estetik tə'siri özünü büruzə verir, çünki ana ən gözəl saydığı musiqi dili ilə övladına ninni bəxş edir. Beləliklə də, təmas vəziyyətdə ananın körpəsinə bəxş etdiyi oxumanın ritmi sözsüz ki, balanın öz etnik mühitinə aid musiqi dilində verilir və estetik məqam seçimini müəyyən edir..." (23, səh. 3)

Körpəsini yatırmaq istəyən ana balasına tək layla çalmır. Layla ilə bərabər, ana həm də körpəyə məlum lirik mahnıları da sözləri ilə birlikdə ifa edir. Maraqlı cəhət burasıdır ki, ana məlum mahnı sözlərini musiqi ilə körpəsinə oxuyarkən əgər improvizasiyaya yol verirsə, mahnı sözlərini dəyişirsə, ilk növbədə, layla janrının tələblərini gözləyir, daha dəqiq deyilsə, improvizasiya mahnı sözlərinin layla janrına çevrilməsi üçün ən əsas xüsusiyyət olur. Məlum mahnı sözləri layla janrına uyğun ifa olunursa, musiqi mətni tam toxunulmaz qalır, sözlər isə ifa olunan motivlə tam uyğunlaşdırılır. "Leylam adlı nota köçürülmüş xalq mahnısının bir bəndi belədir:

Gecələr, ay gecələr,
Ay batar, ay gecələr.
Səni görən gözlərim
Nə yatar, nə dincələr.
Gəl, gəl, gəl, gəl! Gəl, mənim Leylam!
Gözlərinə olmuşam heyran.

Qızının adı Leyla olan bir ana həmin mahnının musiqisi üstündə övladına layla çalarkən yuxarıdakı bəndi layla janrına uyğunlaşdıraraq bu qaydada dəyişmişdi:

Gecələr, ay gecələr,
Ay batar, ay dincələr.
Belə balası olan
Nə yatar, nə dincələr.
Laylay, laylay, ay mənim Leylam.
Laylay, laylay, ay qəşəng Leylam.

Mahnı sözlərinin ana tərəfindən dəyişdirilərək onun layla formasına salınması və mə'lum musiqi motivi ilə ifa olunmasının musiqi mətninə heç bir xələl gətirmədiyini hər iki mətnin not yazısındakı müqayisəsində də görmək olar.

Göründüyü kimi, istər bənddə, istərsə də nəqərat hissədə ana tərəfindən dəyişdirilmiş sözlər mahnı mətninə tam uyğunlaşdırıldığı halda, mahnıdakı məhəbbət obyekti tam dəyişmiş, layla janrının tələblərinə tamamilə tabe edilmişdir. Əvvəla, buradakı nəqərat hissədə "laylay" sözlərinin təkrarı janrın obyektini tam müəyyənləşdirmiş olur. İkinci tərəfdən, "Səni görən gözlərim misrasının "Belə balası olan fikri ilə əvəz edilməsi yə'ni bənddəki ideya bütünlükdə uşaq aləminə və ananın öz əhvali-ruhiyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Dəyişilmiş misra ilə ana körpənin həm dəcəlliyini, həm gec yuxuya getməsini və bununla da özünün bütün gün ərzində körpə yolundakı zəhmət və əziyyətini ifadə etmişdir. Bircə misranın dəyişdirilməsi ilə bütün əsas fikir ananın körpəyə məhəbbətinin ətrafında birləşir: "Gecələr hətta ay belə dincəlmək üçün batdığı halda, bu cür balası olan yə'ni hələ də yatmayan və balasını yatırmaq üçün ona uzun müddət layla çalmağa məcbur olan analar isə nə yatar, nə də dincələr.

"Ana laylası əfsanəsində bu fikir daha geniş formada öz ifadəsini tapır. Əsərin qısa məzmunu belədir: Bir varlı ağac bitməyən yerdə ağac əkdirmək istəyir. "Bu adam car çəkdirir ki, kim bir ağac əkib ona qullux eləsə, ona filan qədər pul verəcəyəm. Hərə bir ağac əkdi. Ona qullux elədilər. Bura oldu bir meşəlik. Bura yavaş-yavaş heyvanlar yığışdılar, oldu bir aləm… Heyvanlar belə qərara gəldilər ki, onlar da bu yaxşılığın əvəzində həmin adama bir yaxşılıq etsinlər. Məsləhət görüldü ki, hər bir yaranmış bir layla desin. Heyvanlar elə də etdilər. Hərə bir layla dedi. Axırıncı laylanı bülbül dedi:

Əziziyəm, gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olur,
Sənə qurban gündə mən.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bülbülün laylası meşədəki bütün heyvanların xoşuna gəlir: "Heş bir yaranmışın laylası ananın laylasına bənzəməz. Gəlin bunu örgənəg…" – dedilər (24, 37-38).

Dediklərimiz onu bir daha təsdiq edir ki, laylaların həm mətni, həm də musiqisi əksərən məhz analar tərəfindən yaranır. Analar öz övladlarına olan sonsuz məhəbbətlərini, sevgilərini ifadə edir. Ana laylası çox həzin bir musiqidir. Laylaları oxuduqca, dinlədikcə ana ürəyinin böyüklüyünə, ana qəlbinin genişliyinə heyrət edirsən, ana adı qarşısında səcdə qılırsan. Ana ürəyinin bir parçası olan körpəsinə laylay çalır, onu rahatlayır. Ana öz ciyərparasını yuxuya verəndən sonra onun keşiyini çəkir, pərvanə kimi başına dolanır, canını qurban deyir, ana körpəsindən ayrıla bilmir:

Laylay, səsim, avazım,
Laylay, çiçəkli yazım.
Sənsən mənim dünyada
Neyim, kamanım, sazım.

– deyən ananın geniş qəlbinin döyüntülərini, ürək çırpıntılarını eşidirik. Bircə misrada ananın daxili aləmi, əhvali-ruhiyyəsi, duyğuları ifadə olunmuşdur. Bu kiçik poetik lövhədə, bəlkə də, heç bir rəssamın bütün dolğunluğu ilə yaratmadığı bitkin, kamil ana surəti canlanır.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, musiqi laylaların əsas janr xüsusiyyətini təşkil etməsə də, laylaların yaranması və inkişafında musiqinin aparıcı rolu inkarolunmazdır. Göründüyü kimi, hər hansı digər mətnin layla mətninə çevrilməsi üçün ilk əvvəl onun musiqi mətni ilə uyğunlaşması vacib şərtlərdən birini təşkil edir. Ona görə də, bizcə, bundan sonra folklor praktikaları və ekspedisiyalarında laylaların toplanması mütləq onların musiqi mətnləri ilə birgə aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayatılar (tərtib edəni: Qasımov H.). Bakı, 1960
2. Arazam Kürə bəndəm (tərtib edəni: Abdullayev B.). Bakı, 1986
3. Azərbaycan bayatıları (tərtib edəni: Abdullayev B., E.Qasımov, Q.Babazadə). Bakı, 1984
4. Bayatılar (tərtib edəni: Məmmədova A.,). Bakı, 1977
5. Bayatılar (tərtib edəni: Vəliyev V.). Bakı, 1985
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981
7. Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970
8. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cilddə, I cild, Bakı, 1982
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984
10. Nəğmələr, inanclar, alqışlar (tərtib edəni: Nəbiyev A.). Bakı, 1986
11. Folklor nümunələri. Bakı, 1980
12. Xalq mahnıları (tərtib edəni: Bağırov Ə.). Bakı, 1961
13. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri (tərtib edəni: Namazəliyev Q.). Bakı, 1979
14. Vəliyev V. Azərbaycan şe'rinin əsas janrları. Bakı, 1963
15. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (tərtib edəni Mirəhmədov Ə.). Bakı, 1978
16. ASE. VII cild. Bakı, 1983
17. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1983
18. Mahnılar (Tərtib edəni: Həsənbəy Y.). Bakı, 1967
19. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, 1987
20. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cilddə, III cild, Bakı, 1977
21. Nəbiyev A. Azərbaycan – özbək folklor əlaqələri. Bakı, 1987
22. Atalar sözü (tərtib edəni: Hüseynzadə Ə.). Bakı, 1985
23. Dadaşova E. Ana folklorumuzun uşaqların tərbiyəsində olan əvəzsiz rolu. "Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti qəzeti, Bakı, 22 aprel, 2005
24. Azərbaycan folklor antologiyası. XII cild, Bakı, 2007

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«DƏDƏ QORQUD KİTABI»NDA DİLİN FUNKSİYALARI

Prof. Dr. Əzizxan Tanrıverdi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan

Qorqudşünaslıqda «Kitab»ın Azərbaycanla bağlılığından, onun Azərbaycan dilində olan ən kamil abidələrdən biri və birincisi olmasından kifayət qədər bəhs olunub. Bu mənada «Kitab»da qədim Azərbaycan dilinin funksiyalarının öyrənilməsi də zəruri məsələlərdəndir.

Türkologiyada «Kitab»ın fonetik, leksik-semantik, onomastik və qrammatik sistemi geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilsə də, dilin funksiyaları, xüsusən də ictimai (sosial) funksiyaları sosiolinqvistika baxımından araşdırılmayıb. Alman dilçisi H.Ştegerin praqmalinqvistika və sosiolinqvistikaya dair fikirlərinə istinad edən Ə.Rəcəbov yazır: «…praqmalinqvistika da, sosiolinqvistika da təbii dillərdə polivalent dil işarələrinin funksional işlənməsi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasından çıxış edir. Sosiolinqvistikanın da, praqmalinqvistikanın da ümumi vəzifəsi kommunikantların rolunu və kommunikasiya mövzularını nəzərə almaqla ekstralinqvistik situasiyalardan asılı olaraq dil işarələrinin işlədilməsinin və birləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını və şərtlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu zaman mətnin və onun strukturunun öyrənilməsi ön planda çıxış edir»(6-282). «Kitaba» bu prizmadan yanaşsaq, onun mətni qədim Azərbaycan dilinin funksiyalarını öyrənmək baxımından ən sanballı abidədir. Digər tərəfdən, həmin mətnlər təkcə «Kitab»ın formalaşdığı dövrün yox, eyni zamanda yazıya alındığı dövrün dil funksiyaları barədə müəyyən təəssüratlar yarada bilər.

R.Yakobson nitq fəaliyyətinin modelinə (göndərən, qəbul edən, mətn (kontekst), kod,əlaqə, məlumat) uyğun olaraq dilin altı funksiyasını dəqiqləşdirib (emotiv, konativ, referent, metadil, fatik, poetik) (1-83). Müəllifin müəyyənləşdirdiyi modellər barədə Ə.Rəcəbov yazır: «R.Yakobson modeli dil funksiyaları üçün taksonomiya qurulması problemini aydın göstərir. Müəyyən mənada o, üçfunksiyalı modelə nisbətən irəliləyişdir, heç olmasa ona görə ki, kateqoriyanın sayını iki dəfə artırır. Lakin təhlükə də məhz bundadır. Belə ki, dilin yeni funksiyalarının kəşfi (daha doğrusu icad olunması) davam etdirilə bilər, nəticədə yenə də qənaətbəxş sistem alınmazdı. Ona görə ki, söylənilən fikirlərin çoxu hətta müəyyən kontekstdə çoxfunksiyalıdır» (6-431)

A.Qurbanova görə, «cəmiyyətdə dil üç mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1) ictimai-tarixi təcrübəni yaşatmaq, ötürmək və mənimsəmək vasitəsi rolunu oynayır;

2) kommunikasiya rolunda çıxış edir; 3) intellektual fəaliyyət vasitəsi olur. Dilin həmin funksiyaları nitq prosesinin də istiqamətini müəyyənləşdirir» (5-43).

Dilin funksiyaları ilə bağlı Q.V.Kolşanski, V.A.Avrorin və başqalarının təklif etdiyi sistemlər də vardır.Biz həmin modellərin heç də hamısına yox, əsasən, R.Yakobsonun təklif etdiyi sistemə istinad etməklə «Kitab»da dilin funksiyalarını, onların ümumi səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Maraqlıdır ki, «Kitab»da R.Yakobsonun təqdim etdiyi modellərin, demək olar ki, hamısına rast gəlinir. Deməli, «Kitab»da dilin emotiv, konativ, referent, fatik kimi funksiyalarının reallaşmasında poetik dil bir vasitə kimi çıxış edir. Burada Ə.Rəcəbovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «…hətta tarixi aspektdə də dilin ictimai (sosial) funksiyasını onun kommunikativ funksiyasına qarşı qoymaq olmaz. Dilin ictimai (sosial)funksiyaları insanın bu və ya digər dairədə fəaliyyətinin dilin kommunikativ funksiyası vasitəsilə konkret reallaşdırılmasından, həyata keçirilməsindən başqa bir şey deyildir» (6-151). «Kitab»da dilin kommunikativ və ictimai funksiyasının sintez şəklində olması da abidəni yaradanların ictimai (sosial) olanı poetik təfəkkür süzgəcindən necə də ustalıqla keçirdiklərini təsdiq edir.

«Kitab»da dilin funksiyalarının ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

1) Dilin emotiv funksiyası

Danışan və ya yazanın nitq predmetinə münasibət bildirməsi dilin emotiv funksiyasının başlıca vəzifəsidir. Bu tip funksiyada «insanın hiss və həyəcanları, əhvali-ruhiyyəsi ifadə olunur» (5-424).

«Kitab»da təhkiyəçi və surətlərin dilindən verilmiş parçalarda dilin emotiv funksiyasının səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. İlk olaraq təhkiyəçi dilindən verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

«Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qordu. Oğuzun , ol kişi təmam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala onın könlin ilham edərdi…».

Göründüyü kimi, dilin emotiv funksiyası «Kitab»ın 1-ci cümləsində, daha dəqiqi, «müqəddimə»dəki 1-ci sintaktik bütövdə müşahidə olunur. Həmin parçada Dədə Qorqudun hamıdan yüksəkdə durması,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Oğuzların kamil bilicisi kimi gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləməi və tanrının onun könlünə ilham verməsi ifadə olunub. Bu da təhkiyəçinin Dədə Qorquda olan emosional münasibətinin təzahürüdür. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz parçada dəbdəbəli, təmtəraqlı üslub-evfuizm müşahidə olunur. Belə bir üslubdan istifadənin özü də təbii qarşılanır. Çünki Dədə Qorqud şəxsiyyəti, Dədə Qorqud böyüklüyü başqa cür ifadə oluna da bilməzdi.

Dilin emotiv funksiyasının «Kitab»ın ilk cümlələrində müşahidə olunması Oğuz cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini, xüsusən də türk dilinin ifadə imkanlarının zənginliyini təsdiqləyir. Digər tərəfdən, «Kitab»ın böyüklüyünə elə ilk parçada işarə olunur.

Bayındır xan, Qazan xan kimi Oğuz bəylərinin şadlıq məclislərinin təsvirində də dilin emotiv funksiyası müşahidə olunur:

«Bir gün Ulaş oğlı Qazan bəg yerindən turmışdı. Qara yeriŋ üzərinə otaxların tikdirmişdi. Biŋ yerdə ipək xaliçəsi döşətmiş idi. Ala sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Toqsan tümən gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi. Ağzı böyük xümrələr ortalığa salınmış idi. Toquz yerdə badyələr qurılmışdı. Altun ayaq surahilər dizilmişdi. Toquz qara gözli, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabı altun ayağla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi…».

Təqdim etdiyimiz parçada Qazan xanın məclisi təhkiyəçi dili ilə məhz təmtəraqlı üslubda ifadə olunub. Həmin parçanın məzmunundan aydın olur ki, Qazanın məclisi adi məclislərdən deyil, bu məclis ipək xalça döşənmiş uca evlərdə təşkil olunub. Oğuz bəglərinə şərab paylayanlar isə qara gözlü, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları naxışlı, boğazları bir qarış, hörmə saçlı kafir qızlarıdır. Bu isə sosiallığın dilin emotiv funksiyası daxilində təzahürüdür.

«Kitab»da surətlərin dilindən verilmiş parçalarda dilin emotiv funksiyası daha qabarıq şəkildə görünür. Məsələn:

- Mərə dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən? Altun-aqçamı dilərsən, verəyim!

…Bəglər, bügünki bəgligim bunıŋ olsun. Qouŋ nerəyə gedərsə-getsüŋ neylərsə eyləsün…

Qazanın bu münasibəti təbii görünür. Çünki o, toy mərasimində ozanın (Beyrəyin) şücaətinə, mərdliyinə heyran qalır. Təhkiyəçi bu situasiyada Qazanı məhz öz statusuna, konkret desək, Oğuz cəmiyyətinin ən böyük bəyi statusuna uyğun danışdırır, onun bəyliyi ilə əhvali-ruhiyyəsini uyğunlaşdırır.

III boyun toy mərasimi səhnəsində özünü ozan kimi təqdim edən Beyrək Banıçiçəklə qarşılaşarkən hiss və həyəcanını, hadisəyə münasibətini gizlədə bilmir. Bu, onun dilindən verilmiş parçanın sonuncu cümləsində aydın şəkildə ifadə olunur:

Mən bu yerdən gedəli dəlü olmışsan, dəlim!
Ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş,
Xan qızının evində qul-xəlaiq dükənmiş…
Məşrəbə almış, souqda suya varmış –
Biləgindən on parmağını souq almış.
Qızıl altun gətirüŋ,
Xan qızına tırnaq yonuŋ.
Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar, - dedi.

Göründüyü kimi, adını gizlin saxlayan Beyrək hiss və həyəcanını gizlədə bilmir. Yəni Banıçiçəyin Yalancı oğlu Yalancığa ərə getməyə razılıq verməsi Beyrəyə toxunur, onun əhvali-ruhiyyəsinə təsir edir. Beyrək «Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar» deməklə həm də Banıçiçəyi sınağa çəkir, onu haldan-hala salır, onun ilk sevgisinə olan münasibətini dəqiqləşdirməyə çalışır. Çünki 16 il dustaqlıqda qalan, çətinliklə yurduna gələn, Yalancığı dəli ozan kimi sıradan çıxaran, həm də dəli ozan kimi Qazanın rəğbətini qazanan Beyrək bilirdi ki, Baybican qızı Banıçiçəyi almaq üün onun qarşısında heç bir maneə qalmayıb və o, tezliklə səadətinə qovuşacaqdır.

Dilin emotiv funksiyasının səciyyəvi cəşətləri sırasında emosioanl leksika, xüsusən də əzizləmə və kiçiltmə bildirən sözdüzəldici vasitələr aparıcı mövqeyə malikdir. «Kitab»a bu müstəvidə yanaşdıqda aydın olur ki, onun poetik dilində həmin vasitələrdən geniş şəkildə istifadə olunub. Qeyd edək ki, «Kitab»da əzizləmə və kiçiltmə funksiyalı vahidlərə təkcə müsbət yox, həm də mənvi surətlərin dilində rast gəlinir. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

Qazanın dilində – oğlancıq

«Əlhəmdülillah, mənim oğlancığım böyük ər olmış»

Beyrəyin dilində – alıncuq, gözcigəz, yəlicik…

Açuq-açuq meydana bəŋzər sənin alıncuğıŋ,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Eki şəbçırağa bəŋzər səniŋ gözcigəziŋ
Əbrişimə bəŋzər səniŋ yəlicigiŋ…

Basatın dilində – gəlüncük

Güvəncimlə gətürdigiŋ gəlüncügiŋ
O zalım səndən ayırdı ola, qardaş…

Təpəgözün dilində – yigitcik, qızcığaz, qarıcıq…

Ağ birçəklü qarıcıqları çoq ağlatmışam.
Gözü yaşı tutdı ola, gözüm, səni?
Bığçağı qararmış yigitcikləri çoq yemişəm.
Yigitlikləri tutdı ola, gözüm, səni?
Əlcügəzi qınalı qızcığazları çoq yemişəm…

Nümunələrdəki oğlancıq, gəlüncük, qızcığaz, yigitcik kimi sözlərin situasiyaya uyğun olaraq işlədilməsi «Kitab»da dilin emotiv funksiyasının ümumi mənzərəsi barədə müəyyən təəssürat yaradır.

2) Dilin apelyativ funksiyası

Dinləyiciyə müraciət, dinləyicini nitqi anlamağa təhrik etmək məqsədinin güdülməsi dilin apelyativ funksiyasına aid edilir. «Kitab»da dilin apelyativ funksiyası müşahidə olunan parçalar çoxdur. Onlardan yalnız birini təqdim edirik:

Atamdan yegrək qayın ata!
Anamdan yegrək qayın ana!
Qaytabanıŋ buğrası ürkdi gedər,
Sarvan ögin aldı, döndərəməz.
Qaraquc ayğırıŋ ürkdi, gedər.
İlqıçılar ögin aldı, döndəriməz.
Ağayılıŋ qoçarı ürkdi, gedər.
Çoban ögin aldı, döndəriməz.
Ala gözlü oğluŋ qardaşını aŋdı, gedər.
Ağca yüzlü gəlinüŋ döndəriməz,
Sizə məlum olsun! – dedi.

Bu parçanı boyun məzmunu kontekstində təhlil etdikdə aydın olur ki, qardaşının (Əyrəyin) dalınca getmək istəyən Səyrəyi fikrindən döndərə bilməyən gəlin (Səyrəyin nişanlısı) qayınatası və qayınanasına müraciət edir, onları öz ata-anasından yüksəkdə tutur. Gəlin qayınatası və qayınanasını inandırmaq üçün öz taleyitni sarvan, ilxıçı və çobanla müqayisə edir. O bildirir ki, sarvan buğranı, ilxıçı ayğırı, çoban qoçları, özü isə nişanlısı Səyrəyi (Ala gözlü oğluŋ qardaşını aŋdı, gedər) yolundan döndərməkdə acizdir. Deməli, gəlin qayınatası və qayınanasına situasiyanın mürəkkəb və ağır olduğunu çatdırır. Sanki onları anlamağa təhrik edir. Hətta yuxarıdakı sintaktik bütövün sonuncu cümləsinin semantik yükündə vəziyyətin çətinliyi birbaşa ifadə olunur: «Ağca yüzlü gəlinüŋ döndəriməz, Sizə məlum olsun!»

Səyrəyin nişanlısının müraciəti və anlatmağa çalışmaq istəyi boyun sonrakı hissələrində qismən də olsa reallaşır. Belə ki, ata-anası Səyrəyi yolundan döndərmək istəyir:

«Ata-ana ah etdilər. Yerlərindən qalqdılar, «Oğul, getmə» deyü. Gördilər, çarə olmadı…»

Bu fakt da yuxarıdakı parçanın dilin apelyativ funksiyası ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Amma burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səyrəyin nişanlısının dilindən verilmiş parça «dilin hazırlaşdırma funksiyası» kimi də götürülə bilər. Belə ki, dilin bu funksiyasında «danışan dinləyiciyə informasiyanı birdən-birə çatdırmır, bəlkə dinləyicini infıormasiyanı dərk etmək üçün hazırlayır, onun diqqətini özünə cəlb edir» (1-316)

Yuxarıdakı parçanı dilin kontekst funksiyası prizmasından da təhlilə cəlb etmək mümkündür. Çünki kontekst funksiyada «məqsəd diqqəti obyekt, mövzu, diskursun məzmunu üzərinə toplamaqdır…» (6-430). Göründüyü kimi, eyni funksiyanı müxtəlif başlıqlar altında şərh etmək mümkündür.

3)Dilin konativ funksiyası

Dilin konativ funksiyasına görə dinləyən müəyyən bir iş görməyə təhrik edilir. Dinləyənlə (oxuyanla) bağlı olan «bu funksiya üçün ən tipik hal vokativ və imperativlərin işlənməsidir»[2]. «Kitab»da bu tip vahidlərdən istifadəyə nəinki hər bir boyda, hətta hər ibr səhifədə rast gəlinir. Deməli, «Kitab»da dilin konativ funksiyası aparıcı mövqedədir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Aydındır ki, felin əmr şəklində, xüsusən də II şəxs təkdə təhriketmə mənası daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu mənada dilin konativ funksiyası daha çox felin əmr şəkli kontekstində tədqiq edilməli, əmr funksiyasının ən səciyyəvi cəhətləri dəqiqləşdirilməlidir.

«Kitab»dakı bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

I boyda nökərləri Dirsə xana deyir: «Dərsə xanıŋ oğlu böylə bidət eyləmiş» deyərlər. Səni çağırdalar, Bayındır xanıŋ qatında saŋa qəzab ola. Böylə oğıl nəŋə gərək? Öldürsəŋə!»

Bu parçada felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş «Öldürsənə» predikatı birbaşa təhriketmə funksiyasına xidmət edir. Həmin predikatın «sənə» əmr ədatı ilə birlikdə işlənməsi də təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki təhrikedicilik mənasının qüvvətlənməsi məhz «sənə» ədatı ilə bağlıdır.

Dirsə xan nökərlərinin «öldürsənə» təklifinə cavab olaraq deyir: «Varıŋ gətürüŋ öldürəyim. Böylə oğıl maŋa gərəkməz!» Bu isə təhriketməyə görə hökmün çıxarılmasıdır. Lakin Dirsə xanın nökərləri hökmün bu tərzdə, yəni açıq-aşkar şəkildə icrasını qəbul etmir və başqa bir təhrikedici plan təklif edirlər:

«Biz səniŋ oğlıŋı necə götürəlim? Səniŋ oğlıŋ bizim sözimiz almaz, bizim sözimizlə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğıl. Yigitlərin, oxşağıl, boyıŋa alğıl, oğlıŋa uğrağıl, yanıŋa alub ava çıqğıl. Quş uçurıb, av avlayıb, oğlıŋı oxlayıb öldirə görgil! Əgər böylə öldirməzən, bir dürlü dəxi öldirəməzsən, bəllü bilgil!»

Göründüyü kimi, Dirsə xanın nökərlərinin dilindən verilmiş cümlələrin əksəriyyətində təhrikedicilik müşahidə olunur (turğıl, oxşağıl, alğıl, uğrağıl, çıqğıl, öldirə görgil…).

Boyun sonrakı hissələrindən məlum olur ki, Dirsə xan oğlu Buğacı yaralayır:

«…Dərsə xan Qorqut siŋirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlını iki talusınıŋ arasında urub çıqdı, yıqdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynı toldı. Bədəvi atınıŋ boynın qucaqladı, yerə düşdi…».

Təqdim etdiyimiz parçanın semantik tutumundan aydın olur ki, müəyyən bir iş görməyə təhrik reallaşır, yəni Dirsə xanın nökərlərinin qurduğu plan baş tutur.

«Uşun qoca oğlu Səyrək boyu»nda Səyrək deyir: «Qız, sən maŋa bir yil baqğıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl! İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl. Gəlməsəm, ol vəqt mənim oldügimi biləsən. Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlüŋ kimi sevərsə, ana varğıl!».

Səyrəyin dilindən verilmiş cümlələrdəki baqğıl, vergil, varğıl predikatları təhrikedicilik funksiyasına malikdir. Digər tərəfdən, Səyrək, elə bil ki, nişanlısının gələcəkdə görəcəyi işlərin planını verir, ona yollar göstərir. Həmin parçaya Oğuz müsəlman cəmiyyəti prizmasından yanaşan N.Cəfərov yazır: «…müraciətdə, bir tərəfdən, cəmiyyətdə ailə sabitliyinin gözlənilməsi, digər tərəfdən, ailəsiz (dul) qalmamaq tələbi əks olunur ki, bunların hər ikisi, əslində, eyni bir ictimai əxlaqın ifadəsidir. Oğuz müsəlman cəmiyyətinin hərbi demokratiya sistemi vaxtaşırı qəzaya gedən gənclərin, kişilərin nişanlılarının, xatunlarının (övrətlərinin) onları gözləməsi məcburiyyətini qoyduğu kimi kafirlərlə döyüşdə həlak olanların xatunlarına yenidən ərə getmək səlahiyyəti verir, hətta buna məcbur edir» (2-103). Müəllifin qeydləri də Səyrəyin dilindən verdiyimiz sintaktik bütövdə dilin konativ funksiyasının təzahürünü, dil işarələrindən istifadə ilə konativ funksiyanın reallaşmasını təsdiqləyir.

Dilin konativ funksiyası kafirlərin dilindən verilmiş parçalarda da müşahidə olunur:

«…Bərə çoban, irağından-yaqınından bərü gəlgil! Baş endirüb bağır basğıl! Biz kafərə salam vergil, öldürmiyəlim! Şöklü Məlikə səni ilətəlüm. Saŋa bəglik alı verəlim».

Göründüyü kimi, təhriketmə cümlələrin rema hissəsində birbaşa ifadə olunur (gəlgil, bağır başğıl, salam vergil…). Kafirin təhrikedici, həm də aldadıcı nitqi Qaraca çobanı fikrindən döndərə bilmir. Bu, Qaraca çobanın dilindən verilmiş «Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!» misrası ilə başlanan müraciətdə də təsdiqini tapır.

«Kitab»da dilin konativ funksiyasının inklüziv imperativ formalardan (…eyni işi görməyə dəvət etməni bildirən imperativ) istifadə ilə reallaşmasına da rast gəlinir:

«…Gəl, sən dəxi and iç!»

XII boyun məzmunundan aydın olur ki, Beyrək «Mən Qazandan dönməzəm» deyərək and içmir. Bu da təhriketmə, əmr funksiyasının reallığa çevrilmədiyinni təsdiqləyir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, «Kitab»da konativ funksiya nəticəsindən asılı olmayaraq, hadisələrin zəncirvari şəkildə bağlanmasına xidmət edir. Bir növ tekstual funksiya üçün zəmin hazırlanır. Deməli, mətn daxilində dilin funksiyaları bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır.

4) Dilin fatik funksiyası

Fatik funksiya dilin digər funksiyalarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bu funksiya aşağıdakı hallarda təzahür edir: «Danışan dinləyənə hər hansı informasiya vermir, yeni məlumat bildirmir, bəlkə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək istəyir, onunla dostluq qatmaq istəyir… Fatik funksiya onunla səciyyələnir ki, burada informasiya verməyin o qədər də əhəmiyyəti olmur. Çünki məqsəd informasiya deyil, danışıq prosesinin özüdür, yalnız əlaqə yaratmaqdır. Nə haqqında deyilməsi yox, necə deyilməsi əsas götürülür» (1-83). «Kitab»da dilin fatik funksiyasına az rast gəlinir. Nümunə kimi aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Banıçiçək otaxdan baqırdı. «Mərə dayələr, bu qavat oğlı qavat bizə ərlikmi göstərir?» - dedi. Varın bundan pay diləŋ, görüŋ, nə deyir!» - dedi.

Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı. İlərü vardı, pay dilədi. «Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!..»

Banıçiçək və Qısırca yengənin dilindən verilən cümlələrin leksik aə intonativ mənalarındann aydın olur ki, Banıçiçək ova gələn igidlə (Beyrəklə) əlaqə yaratmaq istəyir. Banıçiçəyin dilindəki «Varıŋ bundan pay diləŋ, görüŋ, nə deyir» cümləsi də əlaqənin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Boyun sonrakı hissələrində Banıçiçək özünü dayə kimi təqdim edir: «…əmma mən Banıçiçəgin dadısıyam». Burada da dil işarəsindən istifadə ilə fatik funksiya yerinə yetirilib.

5) Dilin referent funksiyası

Söyləmin mahiyyəti ilə əlaqədar olan referent funksiyada «obyektiv aləm haqqında informasiya, məlumat vermə, müəyyən məntiqi məzmun ifadə etmə səciyyəvi cəhətlər kimi götürülür» (1-83).»Kitab»da dil işarələrindən istifadə ilə referent funksiyanın yerinə yetirilməsini təsdiqləyən faktlar çoxdur. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1) Oğuz cəmiyyətinin siyasi idarəçilik sisteminə birbaşa işarə olunur:

…Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqlar! Dibdə oturan xas bəglər!
Qutlu olsun dövlətiŋüz! – dedi.

Yaxud: İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanıŋ söhbətinə dərilmişdi… Bayındır xanın qarşusında oğlı Qarabudaq bay tayanub turmışdı. Sağ yanında Qazan oğlı Uruz turmuş idi. Sol yanında Qazlıq qoca oğlı bəg Yegnək turmışdı…

Nümunələrdə Oğuz cəmiyyətinin idarəetmə struktukru,dövlətin siyasi idarəçiliyinin səviyyəsi haqqında olan informasiya poetik bir dillə ifadə edilib.

2) Boyların əksəriyyətində Oğuz igidlərinin döyüşkənliyi və məğlubedilməzliyi xüsusi olaraq vurğulanır:

Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafər!
Altımda Al ayğırım nə bəgənməzsən, -
səni gördi oynar.
Əgnimdəki dəmür tonum çignüm qısar.
Qara polad uz qılıcum qının toğrar.
Qarğı talı südüm nə bəgənməzsən,
Köksüŋ dəlüb gögə pırlar.
Ağca tozlu qatı yayım zari-zari iŋlər,
Sadaqda oxum kişin dələr.
Yanımda yigitlərim savaş dilər…

Təhkiyəçi Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı barədə təəssüratı məhz bu cür parçalarla yaradır. Həmin tip parçaların məntiqi nəticəsi olaraq yaranan informasiya isə belədir: «Oğuzlar qəhrəmandır!»

3) Oğuz elinin təbiəti, onun əsrarəngiz gözəlliyi poetik bir dillə çatdırılır:

Qanturalı baqdı gördi bü qonduğı yerdə quğı quşları,turnalar, turaclar, kəkliklər uçurlar. Souq-souq sular, çayırlar-çəmənlər… Selcan xatun bu yeri görklü gördi, bəyəndi. Düşdilər, işrətə məşğul oldılar. Yedilər, içdilər.

Bu parçada Oğuz elinin fauna (ququ quşları, durnalar, turaclar, kəkliklər…) və florası (çayırlar-çəmənlər…) haqqında dəqiq məlumat çatdırılır. Oğuz elinin təbiətini sevgi, şadlıq kontekstində poetik dillə təqdimetmə isə «Kitab»ın gözəlliyidir.

4) Oğuz elində elçiliyin (qız istəmənin) poetik dillə ifadəsi:

Qarşu yatan qara tağıŋı aşmağa gəlmişəm.
Aqındılı görklü suyuŋı keçməgə gəlmişəm.
Gen ətəgüŋə, tar qoltuğına qısılmağa gəlmişəm.
Təŋrinin buyruğilə, peyğəmbərin qövlilə
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşıŋ Banıçiçəgi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm…

Göründüyü kimi, qədim türk etnoqrafiyasının kiçik bir detalı barədə olan informasiya poetik şəkildə ifadə olunur. Maraqlıdır ki, təqdim etdiyimiz şeir parçası müasir etnoqorafiyamızda nisbətən dəyişilmiş şəkildə mühafizə olunmaqdadır:

Al almağa gəlmişik,
Şal almağa gəlmişik,
Biz oğlan tərəfiyik,
Gəlin aparmağa gəlmişik!
Dirəyimizi qoparmağa gəlmişik,
Ürəyimizi qoparmağa gəlmişik.

Əsrlərin süzgəcindən keçib gələn, müasir toylarımızın bəzəyi olan bu misralar təkcə forma yox, həm də məzmun baxımından Dədə Qorqudun dilindən verilən misralarla səsləşir. Fikri təsdiq üçün həmin parçalardakı son misraları qarşılaşdıraq: «Aydan arı gündən görklü qız qardaşıŋ Banıçiçəgi Bamsı Beyrəyə diləməgə gəlmişəm» («Kitabi-Dədə Qorqud») – «Biz oğlan tərəfiyik, Gəlin aparmağa gəlmişik! Dirəyimizi qoparmağa gəlmişik» (müasir etnoqrafiyamızda). Fikrimcə, qarşılaşdırılan misraların forma və funksiyaca oxşarlığını əlavə arqumentlərlə təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur.

5) Oğuz elinin coğrafi koordinatları haqqında məlumat çatdırılır:

… Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdu. Toquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondı. Qaravulluq eylədi.

… Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlik azuğla çıqayın. Ox atduğım yerləri, qılıc çalub baş kəsdügim yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızığlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıqayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!...

Təqdim etdiyimiz parçalardakı Bərdə, Gəncə, Cızığlar, Göycə və s. kimi türk mənşəli vahidlər «Kitab»dakı toponimik vahidlərin bir hissəsi olsa da, Oğuz elinin coğrafi koordinatları barədə müəyyən təəssürat yaradır. Digər tərəfdən, həmin toponimik vahidlərin informatik funksiyası təkcə qədim yox, həm də müasir onomastikamız baxımından əhəmiyyətlidir. Burada T.Hacıyevin fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «Doğrudur, əsərdə bəzi toponimlər xəyalidir (Günortac, Bambam təpə, Ayğırgözlər və s. Ola bilər ki, bunlar daha qədim oğuzların hansı ərazidə isə gördükləri konkret toponimlərdir, fonetik cəhətdən dəyişib və tanınmaz olub), bəziləri indi başqa ərazilərdədir (bu toponimlər üzrə o vaxtkı Azərbaycanın coğrafi koordinatlarını müəyyənləşdirmək olar). Ancaq xəyali olmayan toponimlər Azərbaycanı əks etdirir: Bərdə, Gəncə, Əlincə qalası, Dərəşam, Dərbənd, Sallaxana, Göycə dəniz (Göycə göl), Sürməli, Qazlıq dağı (Qafqaz), Ağ qaya, Qaradağ, Bayat, Qaracuq dağı, Şərur və s.» (4-64). Bu qeydlər «Kitab»dakı real toponimik vahidlərin əksəriyyətinin Azərbaycanla bağlı olduğunu bir daha təsdiq edir.

6) Oğuzların ticarət əlaqələri barədə dəqiq informasiyalar çatdırılır:

…Bazırganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula girdilər. Dan-danışux ilə yəxşi ərməğanlar aldılar. Baybörənin oğlıyçun bir dəŋiz qulunu boz ayğır aldılar. Bir ağ tozlu qatı yay aldılar. Bir dəxi altı pərli gürz aldılar. Yol yarağın gördilər.

Bu parçada oğuzların ticarət əlaqələrinin spesifik cəhətləri bədii şəkildə ifadə edilib. «Kitab»da ticarətlə bağlı təsvirlərin xüsusi yer tutması qorqudşünaslıqda dönə-dönə vurğulanıb. Məsələn, qorqudşünaslıqda sanballı əsərləri ilə tanınan O.Ş.Gökyay yazır: «Kitapta, o çağların ve daha sonraki devirlerin en büyük ticaret müessesesi olan bezirganları ve kervanları görüyoruz. Bezirgan, tacir, arğız ve kervan keçilmeləri türlü münasebetlerle geçmektedir. Daha kitabın ba şında sıralanan özdeyişler içinde «dünle kervan göçdügün turğay bilür» deniyor… bu ticaret kervanlarının, başqa ülkeler arasında durmadan gidib geldikleri yinə hikayelerden anaşılmaktadır…» (3-371). Müəllifin fikirlərindən bir daha aydın olur ki, «Kitab»da ticarətlə bağlı olan məlumatlar xüsusi olaraq qabardılır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, həmin tip parçaların informativ funksiyası ilə bədiilik gücü qovuşuq vəziyyətdədir. Bu isə o deməkdir ki, «Kitab»da dilin fünksiyaları, o cümlədən referent funksiya ilə poetik funksiya sintez şəklindədir.

7) Şərab istehsalı barədə dolğun informasiya çatdırılır:

Dügməsi böyük bizim tağlarımız olur,
Ol tağlarumızda bağlarumız olur,
Ol bağlarıŋ qara salxımları, üzümi olur.
Ol üzümi sıqırlar, al şərabı olur.

Göründüyü kimi, şərab istehsalında tətbiq olunan ən sadə texnologiyanın spesifik cəhətləri bədii şəkildə ifadə olunub. Amma qeyd etmək lazımdır ki, təhkiyəçi şərab istehsalının ilkin görüntülərini, daha doğrusu, şərabın ən sadə üsulla istehsal olunmasını ifadə edərkən onu birbaşa qəhrəmanın taleyilə əlaqələndirir:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ol şərabdan içən əsrük olur.
Şərabluydım, tuymadım, nə söylədim, bilmədim.

Demək, Dəli Domrulun dilindən verdiyimiz parçadakı informasiyalar bir-birini tamamlayır. Konkret desək, I informativ funksiya II informativ funksiya üçün zəmin rolunu oynayır: «Bağların qara salxımlı üzümünü sıxmaqla şərab hazırlanır» (I informativ funksiya üçün əsas işarə – şərab); «Şərabdan içən sərxoş olur, nə dediyini bilmir» (II informativ funksiya üçün əsas işarə – sərxoş). Deməli, həmin poetik struktur və ya mikromətnin bünövrəsini «şərab+sərxoş» modeli təşkil edir.

8) Oğuz elinin təsərrüfatı, xüsusən də heyvandarlığı barədə təsəvvür yaradılır:

«Qazanıŋ qapulu Dərvəndə on biŋ qoyunı vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik».

9) Kafirlər haqqında informasiyalar verilir:

İt kibi gu-gu edən çərkəz xırslı
Küçicik toŋuz şülənli,
Bir torba saman döşəkli,
Yarım kərpic yasdıqlı,
Yonma ağac təŋrili,
Köpəgim kafər…

Yaxud:

Məgər Başu açuq Tatyan qələsindən, Aqsəqa qələsindən kafəriŋ casusu vardı.

Təqdim etdiyimiz parçaların semantik yükü təsdiq edir ki, Oğuzlar kafirlərin etnoqrafiyası və coğrafi koordinatları ilə bağlı dəqiq informasiyalara malik olub.

«Kitab»da oğuzların siyasi idarəçilik sistemi, etnoqrafiyası, coğrafi koordinatları, təsərrüfat həyatı, ticarət əlaqələri və s. barədə verilən dolğun məlumatlar dilin referent funksiyasına daxildir. Fikrimizcə, «Kitab» məhz bu cəhətlərinə görə sanballı ensiklopediya kimi dəyərləndirilir.

«Kitab»da dilin apelyativ, emotiv, konativ, referent kimi funksiyalarının təzahürü və onların bu günümüzə ötürülməsi tarixiliklə müasirliyin qırılmaz tellərlə bağlanmasıdır. Geniş mənada götürsək, dilin əsas funksiyalarını özündə ehtiva edən «Kitab» həm də sözün əsl mənasında dilin qneseoloji və ya akkumlyativ funksiyasını yerinə yetirir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
2. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
3. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1976.
5. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004.
6. Rəcəbov Ə. Sosiolinqvistika. Bakı, 2004.

ФУНКЦИИ ЯЗЫКА В КНИГЕ «ДЕДЕ КОРКУД»А

Р е з ю м е

Книга «Деде Коркуд» отражает в себе функции языка. Автор показывает, что в книге «Деде Коркуд»а встречаются такие основные функции языка, как емотивная, апелятивная, конативная и другие.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

OĞUZNAMƏLƏR VƏ RƏŞİDƏDDİN OĞUZNAMƏSİ

F.e.n. Əfzələddin Əsgər
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Rəşidəddin və Əbülqazi mətninə diqqət yetirdikdə bu mətnin Oğuz və onun yaratdığı Oğuz elinin tarixindən bəhs etdiyini asanlıqla tutmaq olur. Bu mətnin şifahi ənənədə yaşayan oğuznamələr əsasında yazıldığını yada salsaq, bu oğuznamələrin tarixi sosiuma münasibəti, onların birləşməsi qanunauyğunluğu, janr özünəməxsusluğu, bütövlükdə onlara xas olan poetik sistemin öyrənilməsi filologiyanın qarşısında dayanan vəzifələrdəndir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması müəlliflərin şifahi ənənədən necə yararlanmasının bəzi laylarını da üzə çıxarır.

Bizcə, problemin izahına oğuznamələrin sıralanması və biri-birinə birləşməsi qanunuyğunluqlarının üzə çıxarılmasından başlamaq lazımdır. İrəlidə görəcəyimiz kimi, bu məsələnin aydınlaşdırılması müəlliflərin istitfadə etdiyi oğuznamələrin poetik quruluşu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Problemə münasibət bildirən Z.V.Toqan mətnin şifahi ənənədən qaynaqlandığını qeyd etsə də, Rəşidəddin və Əbülqazinin mətn üzərindəki haqqını "önlərinə gətirilən rəvayətləri bir araya gətir-mələri" şəklində dəyərləndirir (15, 125). Məsələ bundadır ki, Z.V.Toqanın oğuznamə haqqında fikirləri kifayət qədər ziddiyyətlidir. O, bir tərəfdən müəlliflərin rəvayətləri sistemləşdirməsindən danışır, başqa tərəfdən "mətnin sistemsiz şəkildə sıralanmasından" şikayətlənir. Yəni siyasi şəxsiyyət və sülalələrin tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq xronoloji ardıcıllıqla verilməməsindən narazılıq edir (15, 132). Müəllifin məsələyə bu şəkildə yanaşması oğuznamələrin necə yaranması, onun şifahi ənənədə hansı şəkildə yaşamasını təssəvvür etməməsindən doğur. O, [Rəşidəddinin daha əvvəl yazılmış əlyazmadan istifadə etməsi haqqında söylədiyi fikri unudaraq (15, 119)] "bu rəvayətlərin bir qisminin Xorasan və Sırdərya hövzəsindən, digərlərinin isə Göyçəgöl – Van gölü məntəqəsində yaşayan Bayandur və Salurlar ağzından yazıldığını" düşünür (15,125). Bu zaman oğuznamələrin yaradıcıları və ifaçıları olan ozanlar unudulur. Elə buna görə də Rəşidəddin mətnində müşahidə olunan "nizamın" əsl sahibləri yada düşmür.

Xatırlatmaq istərdik ki, sözügedən problem daha qədim və Əbülqazi mətninə nisbətən daha təfərrüatlı və müəllif müdaxiləsinə daha az məruz qalmış Rəşidəddin mətni əsasında araşdırılır. Burada Əbülqaziyə nisbətən Rəşidəddinin daha az qaynaqdan (variantdan) istifadə etməsi və Əbülqazidə şifahi mətnin diaxronik müstəvidə dəyişməsinin əks olunması da nəzərə alınmışdır. Bununla yanaşı, araşdırma boyu Əbülqazi mətni ilə müqayisələr aparılmışdır.

Rəşidəddin mətnində müşahidə olunan ardıcıllıq, oğuznamələrin bir-birinə bağlanması şifahi epik düşüncənin qanunlarına uyğun şəkildə baş verir. Qeyd olunduğu kimi Rəşidəddin yararlandığı qaynaqların "bir neçə dastan"dan ibarət olduğunu söyləyir. Bu dastanlardan birini (və birincisini) uyğur etnik mühitində formalaşan "Oğuz kağan" dastanının sayəsində heç bir çətinlik çəkmədən tanımaq mümkündür. Ancaq Rəşidəddin mətnində qarşılaşdığımız "Oğuz" dastanı özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə "Oğuz kağan" dastanından seçilir. Ən başlıcası isə, dastanın uyğur versiyasında Oğuz uyğur xaqanıdır. Bunun əksinə olaraq sözügedən qaynaqda Oğuz, Oğuz elinin yaradıcısı və ilk hökmdarıdır. Deməli, Rəşidəddin mətninin birinci hissəsində təsvir olunan Oğuzun epik bioqrafiyası dastanın oğuznamə versiyasına əsaslanır.

Beləliklə, birinci oğuznamə Oğuzun əcdadları haqqında məlumatla başlayır. Onun doğulması, dövlətini qurması, dünyanı fəth etməsi ilə davam edir. Sonda Oğuz ulu toyda üç ok-boz ok sistemini yaradır və bu sistemə uyğun olaraq oğlanları arasında siyasi hakimiyyət bölgüsü aparır. Bəllidir ki, "Oğuz kağan" dastanı da elə bu şəkildə qurtarır. Ancaq Rəşidəddin mətnində bu epizoddan sonra Qara Sülük və atası Yuşi Xoca ilə bağlı motiv, eləcə də Kıl Barakların qıpçaqlar tərəfindən itaətə gətirilməsi epizodu gəlir. Yalnız bu iki epizoddan sonra Oğuzun ölümü qeyd olunur. Qara Sülük və Yuşi Xoca ilə bağlı hadisə böyük toyda baş verdiyi üçün şifahi təhkiyəni ifadə etməsi baxımından məntiqidir. Qıpçaqların Kıl Baraklar üzərinə yürüşü epizodu isə yamaq kimi görünür. Qıpçaqların tarixi vətənlərində yaşamasının oğuznamə yozumu olan bu epizod "deyilənlərə görə" ifadəsi ilə başlayır. Mətnin bu hissəsinin dastanın başqa yerindən buraya keçirilməsini ehtimal etmək olar. Bu epizodun variantı Əbülqazi mətnində dastanın içərisində verilir (10, 43-44).

Maraqlıdır ki, təhkiyədə Oğuzun min il yaşaması haqqında qeyd təkrar olunur: birinci dəfə böyük toydan sonra qıpçaqlar məsələsindən öncə, ikinci dəfə qıpçaqlar epizodundan sonra. "Min il yaşayaraq öldü" qeydi qıpçaqlar epizodundan sonra gəlir (14, 62-63). Oğuzun min il yaşaması haqqında qeydin qıpçaqlar epizodundan əvvəl və sonra gəlməsi bu epizodun mətnə epik təhkiyənin başqa yerindən keçi-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

rilməsini göstərir. Beləliklə, "Oğuz" dastanının oğuznamə versiyası əsasında yaradılan Rəşidəddin mətnində "Oğuz kağan" dastanından bizə bəlli olan epik süjetin əsas cizgilərinin saxlandığını söyləmək olar.

"Oğuz" dastanının oğuznamə versiyasına söykənib əlyazmasında son sətirləri silinmiş uyğur versiyasında da Oğuzun böyük toydan sonra dünyasını dəyişdiyini söyləmək olar. Beləliklə, epik silsilənin birinci həlqəsi Oğuzun dünyasını dəyişməsi ilə bitir.

Oğuz etnik sistemi – törəsi və oğuz nəslinin bu etnik sistemin nüvəsi olan boz ok – üç ok bölgüsündə yeri, Oğuz elində siyasi hakimiyyət vərəsəliyi və Oğuz elinin etnosiyasi tarixinin epik təsviri Oğuz haqqında "əsas mətnə" söykənir və tarixən oğuz konfederasiyasına daxil olan tayfalar Oğuzun əsas mətndə mövcud olan altı oğlunun törəmələrinə çevrilir. Yəni etnonimlər eponimlər şəklində təqdim olunur. Mətnin ikinci hissəsi əsas mətnə bu şəkildə bağlanır.

Mətnin birinci hissəsinə nisbətən ikinci hissəsinin təhlili çətinlik törədir. Ona görə ki, sözügedən ikinci hissə ümumtürk kontekstində müəyyən etnosun tarixindən bəhs edən yeganə mətn tipidir. Mətnin əsas süjet xətti Oğuz elinin etnosiyasi tarixi üzərində qurulub. Burada sıra ilə Oğuz elinin başında dayanan yabqular, xanlar, onların vəzirləri haqqında məlumat verilir; Oğuz hakimlərinin əməllərindən, hakimiyyət müddətindən və bəzilərinin hakimiyyəti illərində baş verən epik hadisələrdən söz açılır.

Rəşidəddin mətninin Oğuz elinin tarixindən bəhs edən ikinci hissəsinə ötəri nəzər salsaq, orada bir neçə oğuznamənin varlığını görə bilərik. Oğuz elinin tarixi bu oğuznamələr vasitəsilə interpretasiya olunur. Oğuznamələr silsiləsi Oğuz elinin tarixində baş verən siyasi hadisələrin epik xronologiyasını verir. Bununla yanaşı, bir-birini əvəz edən yabğular və xanlar, eləcə də onların hakimiyyəti illərində baş verən hadislər gerçək oğuz tarixi deyil, oğuz tarixi haqqında dastanlardır. Başqa sözlə, oğuz tarixinin oğuznamə yozumudur.

Mətndə müşahidə olunan "nizamın" haradan qaynaqlandığını aşkarlamaq üçün onun "daxili quruluşuna" diqqət yetirmək lazımdır. Mətnin parçalarının (ayrı-ayrı oğuznamələrin) bir-birinə birləşməsi prinsiplərinin üzə çıxarılması, onda müşahidə olunan "nizamın" şifahi epik ənənədən gəlməsini və ya müəllif qələminə məxsus olmasını aydınlaşdıracaq yeganə vasitədir.

Xatırladaq ki, mütəxəssislər bu günə qədər mətnə şifahi epik yaradıcılıq kontekstindən yanaşmayıblar. Belə yanaşma ən azı mətni onun daxili quruluşundan çıxış edərək dəyərləndirməyi tələb edir. Z.V.Toqan və R.Şükürova mətnin Oğuz elinin tarixindən bəhs edən hissəsini tarixi baxımdan dövrləşdirir. Yəni Rəşidəddin mətnində adı çəkilən hökmdarların ümumtürk tarixi konteksində prototipləri axtarılır və bu müstəvidən oğuz, karluk, qaraxanlı, müxtəlif oğuz yabquları kimi dövrlər müəyyənləşdirilir (15, 132-138; 14, 72-84).

Epik mətnə tarixi konteksdən yanaşmanın B.N.Putilov aşağıdakı şəkildə ifadə edir: "Tarixizm bədii sistemdən qoparıla bilməz. O, onun üzvi keyfiyyətərindən biridir. Əgər biz məlum janrın tarixə münasibətini anlamaq istəyiriksə, gerçəkliyi yox, hansısa tarixi və etnoqrafik substratı yox, adları və səlnamə əks-sədalarını yox, xalq yaradıcılığı hadisəsi kimi müəyyən estetik qanunauyğunluqlara və özünəməxsus bədii aləmə malik olan bütöv eposu öyrənməliyik" (12, 240). Məsələyə sonuncu münasibət Rəşidəddin mətninin poetik qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağı tələb edir. Yalnız bu qanunauyğunluqlar aşkarlanandan sonra oğuz tarixinin oğuznamə interpretasiyası haqqında fikir söyləmək mümkündür

Öncə, Oğuz elinin tarixindən bəhs edən oğuznamələrin hansı şəkildə bir-birinə bağlanması və ya bir oğuznamədən başqasına keçidin hansı şəkildə realizə olunması üzərində dayanmaq istərdik. Bunun üçün oğuz hakimlərinin hansı prinsiplə siyasi hakimiyyətin başına gəlmələri və ya hakimiyyətin verilməsi prinsipi aydınlaşdırılmalıdır. Mətnə diqqəti yetirək.

Oğuzdan sonra hakimiyyətə böyük oğlu Gün xan gəlir. Gün xandan sonra taxta oğlu Dib Yavkuy xan oturur. Dib Yavkuy xandan Uladmur Yavkuy xana qədər davam edən doqquz sülalə üzvü (naib sifətində Tuman xanı əvəz edən Kol Erki xanı çıxmaq şərti ilə) hakimiyyətə "atadan oğula" prinsipi ilə gəlir. Uladmur Yavkuy xanı qardaşı Qara Alp əvəz edir. Oğuznamə qardaşın hakimiyyətə gəlməsini sonuncu hökmdarın oğlunun olmaması şəklində motivləşdirilir. Qara Alpdan sonra oğlu Buğra xan, Buğra xandan sonra oğlu Qoru təkin gəlir. Qoru təkindən sonra "onun qohumlarından biri Oyunak padşah olur". Mətndə Oyunakın hakimiyyətə gəlməsi səbəbi izah olunmur. Oyunakı oğlu Qara Arslan xan əvəz edir. Qara Arslan xandan sonra hakimiyyətə əmisi oğlu Osman gəlir. Mətndə bu hadisə Qara Arslan xanın oğlunun kiçik yaşlı olması ilə izah olunur. Osmandan sonra hakimiyyətə Əsli xan gəlir. Əsli xanla Osmanın qohumluğu haqqında heç nə deyilmir.

Yuxarıda təsvir olunan mənzərə açıq şəkildə göstərir ki, oğuznamə siyasi hakimiyyət vərəsəliyinin "atadan oğula" prinsipini irəli sürür. Bu baxımdan, oğuznamə patriarxal ailə ideologiyasını müdafiə edir. Məlumdur ki, vərəsəliyin "atadan oğula" prinsipi patriarxal ailə ilə bağlıdır. Patriarxal ailənin vərəsəlik

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

prinsipinə görə, siyasi hakimiyyət atadan böyük oğula keçirdi. Ata ocağı (mülkü) isə kiçik oğula verilirdi (2, 52-61).

Yuxarıdakı təsvirdən göründüyü kimi, oğuznamədə siyasi hakimiyyətin yan xətlə (qardaşa, əmioğluya, "yaxın qohuma") verilməsi halları da mövcuddur. Məlumdur ki, siyasi hakimiyyət vərəsəliyinin "qardaşdan qardaşa" forması daha arxaikdir. Etnoqrafiyada vərəsəliyin bu forması ana ailəsindən (matriarxatdan) ata ailəsinə (patriarxata) keçid dövrünün ailə forması olan qardaş ailəsi ilə əlaqələndirilir (18, 286-287; 4, 175; 3, 100; 9, 163). Siyasi hakimiyyətin qardaşa verilməsi bir çox xalqların tarixi üçün xarakterikdir. Cənub Hun dövlətində, Göytürk dövlətində, Qaraxanlı dövlətində və Peçeneq konfederasiyasında siyasi hakimiyyətin qardaşa verilməsi bu ailə formasının və ona uyğun olan vərəsəlik prinsipinin türklər üçün də xarakterik olduğunu göstərir (7, 11-25; 8, 176). Bununla yanaşı, orta əsrlər türk tarixi əmilərlə qardaşoğullarının siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəsinə aid misallarla doludur. Bu hadisə əslində siyasi hakimiyyət vərəsəliyinin köhnə – "qardaşdan qardaşa" şəkli ilə yeni – "atadan oğula" şəklinin qarşıdurmasından doğurdu. Əmilərlə qardaşoğulları arasında baş verən siyasi çəkişmələrin qarşısını almaq üçün Nadir şahın və Sultan Mahmudun köhnə vərəsəlik prinsinini bərpa edərək bu barədə xüsusi fərman imzalamaları da tarixə yaxşı məlumdur (1, 532; 5, 113).

Siyasi hakimiyyət vərsələyinin patriarxal ailədən doğan "atadan oğula" şəklini müdafiə edən oğuznamədə hakimiyyətin yan xətlə verilməi işarəvi mahiyyət daşıyaraq siyasi hakimiyyətin dəyişməsini, yəni bir sülalədən başqa sülaləyə (müəyyən hallarda bir dövlətdən başqa dövlətə) keçməsini ifadə edir. Oğuznamədə siyasi hakimiyyətin oğuz yabğularından qaraxanlı xanlarına, qaraxanlı xanlarından Oyunak soyuna, Oyunak soyundan Osman soyuna və oğuz yabğularından qəznəli soyuna keçidi siyasi hakimiyyətə qardaşın, əmioğlunun, "yaxın qohumun" gəlməsi şəklində reallaşır. İrəlidə görəcəyimiz kimi, oğuznamə siyasi hakimiyyətin yan xətlə verilməsinə neqativ münasibət bəsləyir və bu üzdən oğuz tarixində baş verən sarsıntılar məhz bu şəkildə ifadə olunur. Bununla yanaşı, oğuznamə etnik tarixin acı səhifələrinə nəinki işarə etməkdən, hətta onu "nəzmə çəkməkdən" belə çəkinmir. Mətndə etnik tarixdə baş verən siyasi hadisələrə işarə olunması orada sıralanan oğuznamələri də seçib ayırmağa imkan verir. İş ondadır ki, mətndə bir sülalənin sona yetib başqa bir sülalənin başlanması uyğun olaraq bir oğuznamənin tamamlanıb başqa bir oğuznamənin başlaması ilə müşayət olunur. Buradan etnik tarix haqqında oğuznamələr silsiləsinin bir-birinə bağlanması qanunauyğunluğu üzə çıxmış olur. Hər bir oğuznamənin etnik tarixin klassifikasiyasını verərək onu epoxalara bölməsini nəzərə alsaq, sözügedən qanunauyğunluğa əsaslanıb bu epoxaların harada başlayıb, harada sona çatdığını konkret şəkildə ayırd etmək mümkündür.

Ətraflı təhlilə keçməzdən öncə, bir məsələni təkrar olaraq, vurğulamaq istəyirik. Oğuznamələr Oğuz elinin adına qoşulsa da, tarixi hadisələrin heç də hamısı oğuz dövrünü əks etdirmir. Oğuz elinin adına çıxılan tarixi hadisələr yalnız oğuz tarixinin oğuznamə yozumudur. Heç olmasa onu nəzərə alaq ki, Rəşidəddinin söykəndiyi oğuznamələr Oğuz elinin (Oğuz Yabğu dövlətinin) yıxılmasından 300 ilə yaxın dövr keçəndən sonra yazıya alınmışdır. Bu dövr ərzində şifahi mətnin dövrün sosial-iqtisadi və siyasi-ideoloji gerçəkliyinə uyğun şəkildə dəyişməsi tamamilə qanunauyğundur. Oğuz Yabğu dövlətinin yıxılmasından sonrakı, eləcə də ona qədərki dövrlərdə baş verən hadisələrin oğuznamələrə salınması şifahi epik mətn üçün qanunauyğun haldır. Bununla yanaşı N.V.Putilovun qeyd etdiyi kimi, eposla tarix arasında "gerçək qanunauyğunluq epik sosiumun yalnız üst təbəqəsindədir. Halbuki onun (epik mətnin – M.)" dərin məzmununda ondan (tarixdən – M) kəskin şəkildə fərqlənir. Epik sosium "təkcə real tarixi sosiumun məzmunu ilə izomorf deyil, həm də bir çox cəhətləri ilə onunla ziddiyyət təşkil edir". Yəni o, "öz tarixini", tarixi sosiumun epik variantını yaradır (13, 46). Problemin mahiyyəti məhz bundan ibarətdir.

Qeyd olunduğu kimi, oğuznamənin ikinci hissəsində siyasi hakimiyyət Gün xandan Uladmur Yavkuy xana qədər "atadan oğula" prinsipi ilə davam edir. Bu hissədə adı çəkilən doqquz oğuz hakimindən yeddisinin *yavkuy xan* titulu daşımasına əsaslanıb "yabğuxanlar" dövrü adlandırmaq olar. Yabğuxanlardan ikisinin adında *qayı/kayı* sözünün əks olunması onların Gün xanın böyük oğlu Qayı/Kayı soyundan olduğunu göstərir. Z.V.Toqan bu dövrün bir hissəsini, yəni İnalsır Yavkuy xana qədər olan hissəsini "Oğuz xan və onun övladı tam mənası ilə hakimdirlər" şəklində xarakterizə edir (15, 132). Yəni Oğuz elinin siyasi baxımdan müstəqil olduğunu bildirir. Müəllif bu fikri irəli sürərkən nəyə əsaslandığını deməsə də, bu dövrü Oğuz elinin müstəqillik dövrü kimi xarakterizə etməsi doğrudur. Ancaq bu müstəqilliyi İnalsır Yavkuy xana qədərki dövrə aid etməsi ilə razılaşmaq olmaz. O, bu fikri irəli sürərkən məsələyə tarixi baxımdan yanaşmışdır. Araşdırıcı Əbulqazinin İnalsır Yavkuy xanla başlayan dövrü Karluk yabğuları ilə əlaqələndirir və Şahməliyin ölümünə qədərki dövrə çatanadək davam etdiyini söyləyir. Müəllifin bu fikri VIII əsrdə karlukların uyğurlarla birgə göytürklərə qələbə çalıb hakimiyyətə gəlmələrinə əsaslanır (15, 133-134). Epik informasiyanın tarixi sənəd və ya səlnamə ilə eyniləşdirmənin nə qədər ciddi səhv olduğunu vurğulamağa xüsusi ehtiyac yoxdur. Əbülqazi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mətnində İnal Yavı xanın (Rəşidəddində İnalsır Yavkuy xan) hakimiyyət illərinin Abbasilər dövrünə düşməsi onun vəziri Korkut atanın həmin dövrdə yaşaması şəklində ifadə olunur (10, 56). "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində isə Qorqud ata Məhəmməd peyğəmbərin müasiri sayılır. Təkcə bu qarşılaşdırma epik informasiyanın tarixi baxımdan nə dərəcədə ciddi olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bununla yanaşı, sözügedən informasiyanı epik hadisənin tarixiləşdirilməsi kimi dəyərləndirmək lazımdır və bu sonuncu hadisə də tamamilə epik mahiyyət daşıyır.

Məsələyə folklor münasibəti tarixi sosiumun epik variantının strukturunu öyrənməyi tələb edir. Bu baxımdan, Rəşidəddin mətnində adı çəkilən xanlar Gün xanın soyundan gələn oğuz hakimləri kimi interpretasiya olunur və bu sarıdan epik mətnin strukturu bütövdür. Qeyd edək ki, bütün oğuznamələrə xas olan oğuzlaşdırma Oğuz elinin tarixi haqqında oğuznamələr silsiləsində birinci növbədə siyasi hakimiyyətin Kayı soyuna məxsus olmasında özünü göstərir. Oğuznaməyə görə, Oğuz elində siyasi hakimiyyət haqqı yalnız Kayı övladlarına məxsusdur və bu soydan çıxanların hakimiyyəti ilahi təqdir sayılır: "Padşahlıq taxtı Ulu Tanrı tərəfindən seçilmiş olanlara, onların nəslindən çıxanlara layiqdir. Şübhəsiz ki, yalnız bu soydan çıxanlar yalnış iş görməzlər" (15, 61; 14, 77).

Hakimiyyətin yan xətlə verilməsi vərəsəliyin Kayı soyundan kənara çıxması demək deyil. Mətndə qardaşın, əmioğlunun, "yaxın qohumun" hakimiyyətə gəlişi vurğulanır. Vəssalam! Qaraxanlı, Oyunak soyu, Barani və Qəznəli soyunun hakimiyyətə gəlişi oğuznamədə bu şəkildə ifadə olunur. İrəlidə görəcəyimiz kimi, Kayı sülaləsinin sonu, oğuznaməyə görə, Oğuz elinin süqutu ilə müşayiət olunur. Kınık soyundan olan Toqsurmış övladının hakimiyyətə gəlişini oğuznamə Oğuz elinin tarixindən kənarda qoyur. Bu şəkildə silsilə oğuznamələrdə təqdim olunan tarixi dövrlər oğuzlaşdırılır. Ancaq oğuznamələr silsiləsinin birinci oğuznaməsinin oğuzlaşdırmaya bir o qədər də ehtiyacı yoxdur. Burada Oğuz elinin "qızıl dövrü", yəni tarixən "Oğuz Yabğu dövləti" adlanan müstəqillik dövrü əks olunur. Oğuznamədə sülalə üzvlərinin adındakı *yavkuy* sözü tarixən Oğuz hakimlərinin daşıdığı *yabğu* titulunun oğuznamə variantıdır. Bu baxımdan, oğuznamə tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Bunun əksinə olaraq, Qaraxanlı, Oyunak, Osman sülaləsinə məxsus olan hakimlər bu titulu daşımırlar. Ancaq oğuznamədə Oğuz elinin müstəqilliyi onun hakimlərinin bu titulu daşıması ilə deyil, siyasi hakimiyyətin "atadan oğula" prinsipi ilə davam etməsində əks olunur. Oğuznaməyə görə, Oğuz elinin "qızıl dövrü"ndə siyasi vərəsəlik hüququ məhz bu şəkildə gerçəkləşdirilirdi.

Beləliklə, Oğuz elinin etnosiyasi tarixindən bəhs edən oğuznamələr silsiləsinin birinci oğuznaməsini Yabğuxanlar haqqında oğuznamə adlandırmaq olar. Bu oğuznamədə doqquz oğuz yabğusunun adı çəkilir və onlardan bəzilərinin zamanında baş verən hadisələr təsvir olunur. Tarixi məzmun daşıyan bu hadisələr müstəqil oğuznamə təsiri bağışlasa da, onların hamısı yabğuxanların tarixi kimi birləşərək bütövləşir. Oğuznamə Gün xanın taxta çıxması ilə başlanır. Onun zamanında Oğuz övladlarının üç ok-boz ok sistemində yeri, yəni Oğuz elinin törəsi müəyyənləşdirilir. Gün xandan sonra hakimiyyətə oğlu Dib Yavkuy xan gəlir. Mətndə Dib Yavkuy xanın dövlət işlərini qaydaya salmasından və yeməklər üzərində qələbəsindən söz açılır.

Yabğuxanlar haqqında oğuznamə Gurs Yavkuy, Koru Yasak Yavkuy, İnalsır Yavkuy xan, Ala Atlı Kiş Dərnəklü Qayı İnal xan kimi yabğular, onların vəzirləri, naibləri, bəyləri haqqında məlumatla davam edir. Qayı İnal xanın ölümündən sonra onun oğlu Tuman xan haqqında epik təhkiyə başlayır. Tuman xan haqqında epik təhkiyə özü-özlüyündə böyük bir oğuznamə təsiri bağışlayır.

Kayı İnal xan öləndə onun oğlu təzəcə doğulduğu üçün hakimiyyət naib sifətində Bayandur Dönkərin oğlu Erkiyə verilir. Yabğunun oğlu Tuman böyüyəndən sonra hakimiyyətə gəlmək istəyir. Korkutun məsləhəti ilə Kol Erkinin qızı ilə Tuman xan evlənir. Hakimiyyət isə Kol Erki xanda qalır. Tuman xan həmin qızla evlənmək iddiasında olan Ayne xanın oğlu Uce xanın üzərinə qoşun çəkib onu cəzalandırır. Elə bu zaman onun bir oğlu olur. Uşaq böyüyəndən sonra babasından tələb edir ki, hakimiyyəti atasına versin. Tuman xan taxta oturur və yüz gündən sonra hakimiyyəti oğlu Kayı Yavkuy xana verir. Kayı Yavkuy xandan sonra hakimiyyətə onun oğlu Uladmur Yavkuy xan gəlir (15, 49-62; 14, 63-78).

Uladmur Yavkuy xan haqqında epik təhkiyə Yabğu xanlar haqqında oğuznamənin sonuncu həlqəsidir. Oğuznamənin bu hissəsi siyasi hakimiyyətin Yabğuxanlardan Buğraxanlara verilməsini əks etdirir.

Mətndə Uladmur Yavkuy xanın taxtda oturması haqqında məlumatdan sonra onun Qara Alp adlı daha nüfuzlu bir kiçik qardaşının olması xatırlanır. Ardınca uyğur hakimi Arıqlı Arslan xanın Oğuz elinə qarşı qiyamından bəhs olunur. Uladmur Yavkuy xan Arıqlı Arslan xanın qiyamını yatırır, onu və yaxın bəylərini öldürür. Oğuz elinə itaət etmək şərtilə hakimiyyəti Arıqlı Arslan xanın oğlu Alp Tavqac xana verir (15, 62-63; 14, 78-79).

Uladmur Yavkuy xan 70 il hakimiyyət başında olur. Dünyasını dəyişərkən oğlu olmadığı üçün hakimiyyətə qardaşı Qara Alp gələrək "Qara xan" ünvanı alır. Oğuznamədə yabğuxanlardan xanlara, başqa sözlə, Oğuz yabğularından Qaraxanlı xanlarına keçid bu şəkildə baş verir. Z.V.Toqan bu məsələyə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

diqqət yetirərək yazır: "Dastanda yabğu sülaləsinin sona çatıb buğraxanların başladığı açıqca ifadə edilmişdir...". Tarixi baxımdan bu zamanlar qaraxanlıların quruluş illərinə təsadüf edir". Müəllifə görə, bu xanlar Böyük qaraxanlılar deyil, quzeydəki buğraxanlardır (15, 135).

Beləliklə, oğuzların siyasi müstəqilliyini itirərək Qaraxanlı dövlətinin siyasi hakimiyyəti altına girməsi hakimiyyətə qardaşın gəlməsi şəklində ifadə olunur. Bununla da oğuznamə qaraxanlılara özünəməxsus şəkildə ögey münasibət bildirir. Əbülqazi variantında Qara xana ögey münasibət bir az da tündləşdirilmişdir. Burada Qara xan Mur Yavı xanın kənizdən doğulan uşağı kimi verilir (10, 61). Məlumdur ki, türkmən törəsinə görə, kənizdən doğulan uşaqlar siyasi hakimiyyətin başında otura bilməzdilər. Onlar *iq və qul* kateqoriyasına ayrılan övladlar içərisində sonuncu yerdə dayanırdılar (17, 319). Bununla yanaşı, oğuznamə qaraxanlıları yabğu soyu ilə bağlamaqla onları oğuzlaşdırır.

Qara xandan sonra hakimiyətə oğlu Buğra xan gəlir və ardınca Buğra xan haqqında oğuznamənin təsviri verilir. Bu oğuznamənin süjeti dünya xalqlarının folkloru üçün səciyyəvi olan ögey ana və oğul konflikti üzərində qurulub. Araşdırıcıların fikrinə görə, süjetin oğuznamə variantı Asokanın oğlu Kunala haqqında hind əfsanəsinə yaxındır (15, 107).

Buğra xanın üç oğlu olur: İl təkin, Qoru təkin, Bek təkin. Arvadı Bayır xatunun ölməsi xanı sarsıdır. O, qocalıb əldən düşdüyü üçün dövlət işlərini görməyə gücü çatmır. Bəylər işə qarışır. Buğra xan hakimiyyəti oğlu Qoru təkinə verməli olur.

Qoru təkin atasını Güncəbək adlı bəylərbəyinin qızı ilə evləndirir. Ögey ana oğulluğu ilə "başbir etmək" fikrinə düşür. O, imtina edir. Sirrin açılacağından qorxan qadın yubanmadan oğulluğunu şərləyir. Bəylər Qoru təkini yaxalayırlar. O, hadisənin necə baş verdiyini bəylərə danışır. Bəylər onun ağzından eşitdiklərini Buğra xana söyləyirlər. Buğra xan oğlunun gözlərinin çıxardılıb günahının aşkarlanması üçün əjdahanın məkanına göndərilməsini istəyir. Qoru təkini əjdahanın məkanına göndərirlər. Əjdaha nəinki günahsız oğlana toxunmur, hətta onu sağaldır. Həqiqət üzə çıxır. Qadının əl-ayağını atların quyruğuna bağlayıb parçalayırlar (15, 63-68; 14, 80-85). Buğra xan haqqında oğuznamə bu şəkildə tamamlanır.

Qoru xandan sonra siyasi hakimiyyət vərəsəliyinin "atadan oğula" prinsipi yenidən pozulur; taxtda "onun qohumlarından biri olan Oyunak" oturur. Oğuznamə yeni sülalənin əcdadına *oyun* sözündən olan "Oyunak" adı verməklə hakimiyyətin qeyri-legitimliyinə işarə edir. Ayrıca araşdırma tələb edən bu məsələnin Qaraxanlı dövlətində baş verən siyasi hadisələrlə bağlı olduğunu düşünmək olar.

Oyunakdan sonra hakimiyyətə oğlu Qara Arslan xan gəlir. Ardınca Qara Arslan xan haqqında oğuznamənin təsviri verilir. Qara Arslan xan haqqında oğuznamə süjet baxımından "Dədə Qorqud" oğuznamələrindəki "Dirsə xan boyu"na bənzəyir.

Qara Arslan xanın qırx hacibi və Suvar adlı bir qulamı var. Haciblər və inaqlar xanla Suvarın dostluğunu qısqanır. Bu üzdən xanı inandırırlar ki, Suvar xəyanət fikrindədir. Xan onların dediyinə inanır. O, Suvarı iş dalınca göndərib haciblərə deyir ki, geriyə dönərkən Suvarı öldürsünlər. Baş verən hadisədən kədərlənən xan hərəmxanaya gəlir. Xanın xatunları onu inandırırlar ki, haciblərin dedikləri qısqanclıqdan irəli gələ bilər və məsləhət görürlər ki, səbrli olsun.

Xan haciblər ova, səfərdən qayıdan Suvarı isə vergi toplamağa göndərir. O, tabuta girərək ölmüş təsəvvürü yaradır. "Xanın ölməsindən" xəbər tutan haciblər onun var-dövlətini talayırlar, Suvar isə onun qəbri üzərində göz yaşı tökür. Həqiqət aşkarlanır. Xan tabutdan çıxır. Haciblər cəzalarına çatır. Suvar isə mükafatlandırılaraq sübaşi vəzifəsinə qoyulur. Qara Arslan haqqında oğuznamə sona yetir (15, 68-71; 14, 85-89).

Qara Arslan xandan sonra siyasi vərəsəlik prinsipi yenidən pozulur. Hakimiyyətə onun əmisi oğlu Osman gəlir. Osmandan sonra hakimiyyətə gələn Əsli xanın Osmanla qohumluq dərəcəsi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Əsli xandan sonra hakimiyyət "atadan oğula" xətti ilə davam edir. Əbülqazidə başqa mənzərə ilə qarşılaşırıq. Burada Osman Arslan xanın əmisi oğlu kimi təqdim olunur. Osmanı qardaşı Əsli xan əvəz edir. Əsli xandan sonra hakimiyyətə oğlu Şaban, Şabandan sonra oğlu Buran gəlir. Əbülqazi Rəşidəddindən fərqli olaraq, Əli xanı Buranın oğlu saymır və onun Oğuz elinin parçalanması nəticəsində hakimiyyətə gəldiyini bildirir (10, 65-66). Mətndəki ziddiyyətləri nəzərə alıb, bu soyun Osman, Əsli xan və ya Buranla başladığını demək çətindir. Ancaq bir tarixi həqiqətə söykənərək Oğuz elinin süqutundan bəhs edən V oğuznamənin hansı soyla bağlı olduğunu üzə çıxartmaq mümkündür.

Oğuz yabğusu Əli xan və oğlu Kılıç Arslan – Şahməlik bu oğuznamənin əsas qəhrəmanlarıdır. Məsələ bundadır ki, bu sülalənin sonuncu xanı olan Əli xan və oğlu Şahməlik tarixi şəxsiyyətlərdir. Onların barani soyuna mənsub sonuncu oğuz yabğusu olması və Şahməliyin səlcuqlu Çağrı bəy tərəfindən öldürülməsi məlumdur (16, 57-58). Bu baxımdan oğuznamə tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Z.V.Toqan tarixi qaynaqlara söykənərək barani soyunun kəngərlilərə mənsub olmasını sübuta yetirir (15, 109). Bununla yanaşı, oğuznamədə Əli xanın atası Buranın *baran* sözünün pozuq şəkli olduğunu qəbul etsək, onda eponimin etnonimlə bağlı olduğunu düşünmək olar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Baranilərin oğuz törəsinə görə, hakimiyyət hüququna malik olmamaları bəllidir. Maraqlıdır ki, Əbülqazi barani soyunun mənsubları olan Əli xan və oğlu Şahməliyi əvvəlki xanlardan ayırır, onların hakimiyyətə gəlişini Oğuz elinin dağılması ilə əlaqələndirir. Oğuznamənin Əbülqazi variantına görə, Oğuz eli monqol təzyiqi nəticəsində dağılır. Oğuzların böyük bir hissəsi Ürgəncə gedir. Yerdə qalanlar isə, "Əli adlı birisini" xan seçirlər (10, 48). Burada monqol təzyiqi məsələsi açıq-aydın anaxronizmdir. Sözügedən hadisə X əsrin sonlarında Oğuz elinin parçalanmasına işarə edir (8, 58; 16, 201-202). Bununla yanaşı, oğuznamə barani soyunun Oğuz elində baş verən siyasi sarsıntıların nəticəsində hakimiyyətə gəldiyini yaddaşında möhkəm saxlayıb. Bu üzdən oğuznamə onları "yabğuxanlar" yox, "xanlar" sırasına daxil etməklə ögey münasibət bildirir. Ardınca barani soyundan gələn Oğuz yabğularının günahı üzündən Oğuz elinin param-parça olması haqqında oğuznamənin təsviri verilir. Bu oğuznamədə Oğuz elinin son çöküşünün məsuliyyəti bu soyun sonuncu nümayəndələri olan Əli xan və oğlu Şahməliyin boynuna qoyulur. Beləliklə, Oğuz elinin etnosiyasi tarixindən bəhs edən oğuznamələr silsiləsi Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə ilə tamamlanır. Oğuznamənin Rəşidəddin interpretasiyasının əsas cizgilərinə diqqət yetirək:

Oğuz hakimi Buran oğlu Əli xan Amudəryanın o tərəfindəki tayfaların idarəsini Kılıc Arslan adını verdiyi kiçik yaşlı oğlu Şahməliyə verir və Bükdüz Kardıcını onun atabəyi vəzifəsinə təyin edir. Yetkinlik yaşına çatan Şahməlik pozğun həyat tərzi keçirir. İş o yerə çatır ki, o, bəylərin qızlarının yatdığı alaçıqlara girib onların namusuna sataşır. Oğuz bəyləri üsyan qaldırıb Şahməliyi və onun atabəyini qovurlar. Əli xan və Kardıcının üsyanı yatırtmaq üçün düşündüyü hiylələr baş tutmur. Kınık boyundan olan Toğrul üsyanın rəhbərinə çevrilir. Üsyan uğurla nəticələnərək Şahməliyin öldürülməsi ilə başa çatır. İki il sonra Əli xan qüssədən ölür. Onu da deyək ki, Əbülqazidə Toğrul kayılaşdırılır. Yəni o, Kınık soyunun mənsubu kimi deyil, Kayı boyunun mənsubu kimi təqdim olunur.

Rəşidəddin sonuncu oğuz yabğusunun ölümündən sonra səlcuqlu sultanlarına keçir. Toğrul "doğruluğa, ədalətə və yaxşılığa" əsaslanan böyük bir dövlət qurur. Böyük qardaşı Dukakı Qəznə və onunla sərhəd olan əyalətlərin, kiçik qardaşı Arslanı isə "Rum və onunla qonşu olan ərazilərin" bəyi qoyur... Toğruldan sonra hakimiyyətə Dukak gəlir (15, 74-75; 14, 93-94).

Rəşidəddinin əksinə olaraq, "Şəcəreyi-tərakimə"də sonuncu oğuz yabğusunun ölümündən sonra Oğuz elində baş verən xaosdan və oğuzların müxtəlif istiqamətlərdə köçündən, yəni Oğuz elinin dağılmasından bəhs olunur. Rəşidəddin isə Oğuz elinin dağılması haqqında qeydlərini Qəznəlilər haqqında oğuznamədən sonraya keçirmişdir. Problemə aydınlıq gətirmək üçün öncə "Qəznəlilər haqqında oğuznamə"nin Rəşidəddin təsvirinə diqqət yetirək.

Qəznəlilər haqqında oğuznamədə öncə bir-biri ilə qohumluq dərəcəsi bəlli olmayan Toküz Yavkuy, Saman Yavkuy, Aqım Yavkuy, Kökəm Yavkuy kimi oğuz hakimlərinin adı çəkilir. Kökəm Yavkuyun adının çəkilməsi ilə epik süjet hərəkətə gəlir. Burada Kökəm Yavkuy ilə "Oğuz" dastanından bizə bəlli olan Qara Şit arasındakı savaş təsvir olunur. Qara Şit öncə Kökəm Yavkuya qələbə çalır, onun beşikdə olan qardaşını aparır. Kökəm Yavkuy güclənərək Qara Şiti məğlub edir. Ancaq qardaşı Qara Şitin yanında qalır. Qara Şit ona "Sərəng" adı verir. Sərəng böyüyəndən sonra qardaşını köməyə çağırır. Kökəm Yavkuy qardaşını xilas edir... Kökəm Yavkuy dünyasını dəyişir. Sərəng qardaşının ölməsini gizlədib bir il onun əvəzindən eli idarə edir. Oğuz bəyləri Sərəngin yanına gəlib ondan Kökəm Yavkuyu soruşurlar. Sərəng göz yaşları içərisində baş verən hadisəni bəylərə nağıl edir. Kökəm Yavkuy dəfn olunur, Sərəng taxta çıxır (15, 75-76; 14, 94-95). Sərəngin taxta çıxması ilə, oğuznaməyə görə, qəznəlilər hakimiyyətə gəlir. Mətndə tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq, qəznəlilər sülaləsi mənsublarının (Səbüktəkin, Mahmud və Məsud) adı çəkilir. Ardınca qəznəlilərlə səlcuqlular arasında yaranan nifaqdan və nəhayət savaşdan bəhs olunur. Savaşda qəznəlilər məğlub olur. Oğuznaməyə görə, Məsud (tarixi gerçəkliyin əksinə olaraq) səlcuqlulara əsir düşür... (15, 76-77; 14, 95-95).

Rəşidəddinin xülasəsini verdiyi bu epik süjet qəznəlilər sülaləsinin oğuz yabğularının soyundan gəlməsinə həsr olunub. Deməli, bu hissə "Qəznəlilər haqqında oğuznamə"dir. Burada oğuz yabğularından qəznəli sultanlarına keçid oğuznamənin poetikasına uyğun olaraq qardaşın hakimiyyətə gəlməsi şəklində realizə olunur. Unutmamışıqsa, yabğuxanlardan buğraxanlara, buğraxanlardan Oyunak soyuna, Oyunak soyundan Osman soyuna keçid oxşar şəkildə baş vermişdi. Tarixi faktların əksinə olaraq, qəznəlilərin Kayı soyundan olması haqqında fikir buradan qaynaqlanır.

Qəznəlilər sülaləsinin tarixən qeyri-legitim sayılması bəllidir. Bu münasibət onların qulmənşəli olmaları ilə bağlı idi (11, 89). Beləliklə, oğuznamə bir tərəfdən qəznəliləri Kayı soyuna bağlamaqla onların hakimiyyətini legitimləşdirir, başqa tərəfdən etnik tarixin qəznəlilər dövrünün epik salnaməsini yaradır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, Qəznəlilər haqqında oğuznamə Oğuz elinin etnosiyasi tarixindən danışan oğuznamələr silsiləsinin poetik strukturundan kənarda qalır. Oğuznamənin epik silsilədən kənarda qalması aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. Qeyd olunduğu kimi, oğuznamələrin əsas süjet xətti Kayı soyundan olan oğuz hökmdarlarının siyasi hakimiyyət vərəsəliyinin "atadan oğula" və "qardaşdan qardaşa (əmioğluya, "yaxın qohuma") prinsipinə uyğun şəkildə davam etməsi üzərində qurulub. Siyasi hakimiyyətin yan xətlə verilməsi bir siyasi epoxanın sonunu, başqa bir siyasi epoxanın başlanğıcını ifadə edir. Bu siyasi epoxaları ifadə edən oğuznamələr də bu şəkildə bir-birinə bağlanır. Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə ilə Qəznəlilər haqqında oğuznamə arasında belə bir bağlılıq yoxdur. Mətndə, sadəcə olaraq, bir-biri ilə qohumluq münasibəti bəlli olmayan hakimlərin adı çəkilir.

2. Oğuz elinin etnosiyasi tarixini tərənnüm edən oğuznamələr silsiləsi Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə ilə başa çatır və oğuznaməyə görə, oğuz tarixi burada başa çatır. Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamədən sonra Qəznəlilər haqqında oğuznamənin geriyə dönərək Oğuz elinin "yabğuxanlar dövrü"nü gündəliyə gətirməsi Oğuz tarixi haqqında oğuznamələr silsiləsinin kompozisiyası ilə uyuşmur.

Qəznəlilər haqqında oğuznamə özünün poetik strukturuna görə, Yabğuxanlar haqqında oğuznamənin sonuncu – Uladmur Yavkuy xandan bəhs edən hissəsinə bənzəyir. Hər iki süjetdə beşikdə ikən düşmən tərəfindən qaçırılan və böyüyəndən sonra geriyə qayıdan qardaş hakimiyyətə gəlir. Göründüyü kimi, oğuznamə yabğuxanlardan qaraxanlılara və qəznəlilərə oxşar şəkildə "körpü atır". Bu baxımdan, Qəznəlilər haqqında oğuznaməni Yabğuxanlar haqqında oğuznaməyə bağlamaq mümkündür. Bunun əksinə olaraq, sözügedən oğuznamə Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə ilə uzlaşmır.

Qəznəlilər haqqında oğuznamənin Oğuz elinin tarixindən bəhs edən oğuznamələr silsiləsində öz yerini tapmaması onun oğuznamələr silsiləsinin başqa variantından götürülərək mətnə daxil edilməsi şəklində də izah oluna bilər. Əgər belə deyilsə, onda başqa dövlətlərin də Kayı soyundan olması haqqında müstəqil oğuznamələr olmuşdur.

Qəznəlilər haqqında oğuznamə Əbülqazini əməlli-başlı çaş-baş vəziyyətinə salmışdır. Əli xanın ölümündən sonra Oğuz elinin dağılmasından bəhs edən Əbülqazi oğuz tarixini Sərəngə qədər uzatmaq məcburiyyətində qalmışdır. Burada Sərəng soyu Kayı qəbiləsinin mənsubu kimi təqdim olunan Toqurmuş soyuna bağlanır. Toğruldan sonra hakimiyyətə qardaşı Arslan gəlir. Arslandan (– Asılzadə – Arslan -) Kökəm Bakuya qədər hakimiyyət "atadan oğula" prinsipi ilə davam edir. Ardınca Kökəm Bakuy ilə qardaşı Sərəng haqqında oğuznamənin xülasəsi verilir. Bu oğuznamə Rəşidəddində olduğu kimi, Sərəngin, yəni qəznəlilərin hakimiyyətə gəlişi ilə tamamlanır (10, 69). Əbülqazi qəznəli və səlcuqlu tarixinə dair çoxlu əsərlər yazılmasına əsaslanıb, onların haqqında məlumat vermir. O, Oğuz elinin Sərəngdən sonra müstəqilliyini saxlaya bilməməsini vurğulayır (10, 70).

Beləliklə, Rəşidəddin mətnində Oğuz elinin dağılması haqqında qeydlərin mətnin sonuna keçirilməsi Qəznəlilər haqqında oğuznamənin araya salınması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, Əbülqazi mətni şifahi ənənəni əks etdirir.

Hər hansı bir şəkildə təqdim olunmasından asılı olmayaraq, Oğuz elinin etnosiyasi tarixi haqqında oğuznamələr silsiləsi Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə ilə başa çatır. Deməli, Rəşidəddinin istifadə etdiyi oğuznamələr silsiləsində başlanğıcından sonuna qədər oğuz tarixi tərənnüm olunur. Qəznəlilər haqqında oğuznaməni də saysaq, Rəşidəddinin istifadə etdiyi oğuznamələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Yabğuxanlar haqqında oğuznamə
2. Qaraxanlılar soyu və buğraxanlar haqqında oğuznamə
3. Oyunak soyu və Qara Arslan xan haqqında oğuznamə
4. Barani soyu və Oğuz elinin süqutu haqqında oğuznamə
5. Sərəng soyu və qəznəlilər haqqında oğuznamə

Birinci oğuznamə Oğuz elinin müstəqillik dövründən, ikinci və ehtimal ki, üçüncü oğuznamə etnik tarixin qaraxanlılar dövründən bəhs edir. Dördüncü oğuznamədə Oğuz elinin süqutu təsvir olunur. Oğuznamə silsiləsinin epik strukturundan kənarda qalan beşinci oğuznamə qəznəlilər sülaləsinin oğuz mənşəyindən söz açır. Bu oğuznamənin etnik tarixin qəznəlilər dövrünü əks etdirməsini də düşünmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. «Бартольду В.В.», Ташкент, 1927
2. Бикбулатов Н.В. Минорат. Проблема происхождения и исторического места в системе социальных институтов, – Этнография Башкирии, Уфа, 1976
3. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства, М., 1987

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

4. Бромлей Ю.В. Ф.Энгельс и проблемы архаической формы семейной общины, – Проблемы этнографии и антропологии б свете научного наследия Ф.Энгельса, М., 1972
5. Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (XIX –XX в), М., 1985
6. Герасимова К.М. Традиционные верования тибетцев в культовой системе ламаизма, Новосибирск, 1989
7. Гумилев Л.Н. Удельно-лествицная система у тюрок в VI-VII веках, – Советская Этнография, 1959, №3
8. Гумилев Л.Н. Тысячелетия вокруг Каспия, Баку, 1991
9. Гумилев Л.Н. Хунны, Спб., 1993
10. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, М.- Л., 1958
11. Köymen M. Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, c.1, Ankara, 1989
12. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность, Л., 1968
13. Путилов Б.Н Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976
14. Рашид-Ад-Дин Ф. Огуз-Наме, Баку, 1987
15. Togan Z. V. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili, 2 baskı, İstanbul, 1982
16. Sümer F. Oğuzlar (türkmenler), III baskı, İstanbul, 1980
17. Йомудский Караш-хан оглы Н.Н. Из народного предания туркмен. О родословной туркмен-йомудов, – «Бартольду В.В», Ташкент, 1927
18. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология, М., 1964

РЕЗЮМЕ

В статье выявляется структура «Огузнаме», описанного в произведении «Джами ат-таварих». Выясняется, что текст Рашидаддина составлен на основе 6-и огузнаме. Одно из них о жизни и деяниях Огуза, основателя огузского иля. 4 огузнаме посвящены истории огузского иля. 1 огузнаме (о газневидах) не входит в структуру огузнаме, посвященной истории огузского иля.

SUMMARY

The structure of "Oghuzname", described in the work «Jami at-tavarikh», is revealed in the article. It is found out that the Rashidaddin's text is composed on the basis of 6 oghuznames. One of them is about a life and acts of Oghuz, the founder of Oghuz il. 4 oghuznames are devoted to history of Oghuz il. 1 oghuzname (about Ghaznavids) is outside of Oghuzname structure, devoted to history of Oghuz il.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK FOLKLORUNDA MIFIK SÜD SIMVOLUNUN KOSMOLOJI SEMANTIKASI

Əli Kərimbəyli
AMEA Folklor Institutu
Azərbaycan

Giriş

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı özlüyündə ümumturk bədii söz (1) sənəti kontekstində bu estetik-fəlsəfi irsin özünəməxsus palitrasıdır desək, məncə yanılmarıq.Azərbaycan bədii-şifahi söz sənətkarlığı elə böyük söz, motiv, janr, işarə və simvol zənginliyinə malikdir ki, hər hansı bir nağıl və ya dastandan bir kəlməni, ifadəni, söz və ya deyimi mifik məntiqin semantikasından düşüncə obyektinə çevirsək, cild-cild kitablara mövzu verəcəkdir. Məsələn, mifik süd simvolu kimi.

Mifik simvollar sistemində dağ, ağac, od, hava, su, dəmir və s.təbiət hadisələri və cismləri, ana, ata, qadın, qız, kahin, şaman, xan, hökmüdar və s. Sosial mühiti təmsil edən surətlər; inək, At, şir, qoyun, canavar, dəvə, ilan, qarğa, göyərçin, Simurq, heyvanlar və quşlar; allahlar və ilahlar panteonuna məxsus sakral obrazlar və göy, yer, xaos, planetlər və s. kainat obrazları; su, süd, çörək, silah, qan, bitki, çiçək, ayrı-ayrı yemək növləri, şəfa bitkiləri, ərzaq məhsulları və s. natural-məişət münasibətləri, əşyaları, motivləri mifik situasiyalardan, durumdan asılı olaraq bəzən simvolik-rəmzi mənalar və məna bənzərlikləri, çalarları ifadə edir, bəzən saklarlaşır,adi həyat-məişət mənası ifadə etməkdən uzaqlaşır, simvolik məna yükümünə mifik ünsürlər daşıyır, bədii-estetik məzmun ifadə edir, bəzən insan təxəyüllünü mövhumi, əfsanəvi obrazlar qalereyasina döndərir.

Bütün bu maraqlı, ecazkar qəribəlikləri işarələyən, rəmzləşdirilən mifopoetik obrazlardan biri də Süd simvoludur (2,32). Baxmayaraq ki, Süd mifik obraz olaraq müstəqil ədəbi-bədii motiv mühütü yaradır, mifik durumlardan asılı olaraq ifadə etdiyi mənalara görə dəyişir, çalardan-çalara keçir, bütün hallarda göbəyi kəsilməyən çağa kimi Ana obrazına baglanır.

Həm türk mifoloji ənənəsində, həm də dunya xalqlarının mifoloji dünyagörüşündə Ana obrazının təmsil etdiyi mənanın motivi xeyri ifadə edir. Bununla yanaşı, xeyir motivinə rəğmən ana obrazı dəyişir, şəri də təcəssüm etdirir. Maraqlıdır ki, mifopoetik Süd obrazı yalnız mifik xeyir motivini təmsil edir, bolluğu, bərəkəti, sağlamlığı təcəssüm edir. Bu nəzəri düşüncənin saysız - hesabsız misallarına Azərbaycan şifahi ədəbiyyatinda – nağil və dastanlarımızda rast gəlinir.

Mifik ana obrazı ilə irsi əlaqədə zühur edən süd simvolikası mifik həyatın mərkəzində durmaqla dialektik təkamülü təxəyyülün ən dərin qatlarına qədər yaşayır, şişir, böyüyür, mifik aurasına sığmır və öncə əhilləşdirilmiş heyvan südünə daha sonra simvolik mənalanma əhilləşməyən vəhşi heyvan südünə bütün çalarları və bənzərlikləri ilə transformasiya edilmişdir. Bu səbəbdən türk mifik simvolları və işarələri bədii idrak konstruksiyasının estetik strukturunu zəngin inkişaf mərhələsinə qədər gətirmiş, qədim türkün etnogenetik yaddaşı, ağlı və təxəyyülünə orjinal estetizm və yüksək təfəkkür əsasları üzərində qurulmuş bir fərqlilik gətirmişdir.

Məhz bu səbəbdən mifoloji görüşlər sistemində özünə xas yeri olan süd rəmzi yeraltı-yerüstü mif dəryasının mayakı kimi diqqətimi cəlb edir.

Mövzunu folklorşünaslıq baxımından aktual edən ən mühüm səbəb budur ki, bu mövzu – süd simvolikası mövzusu ilk dəfədir ki, təhlilə cəlb edilir, folklorşünaslıq parametrləri ilə türk folklorunda mifik süd simvolikası nəzəri-tənqidi düşüncənin yeniliyi, movzu ilə bağlı olaraq Azərbaycan, türk, rus, Cənubi Azərbaycan (İran), Orta Asiya xalqlarının folklor nəzəriyyəsində elmi-ədəbi mənbənin olmaması təbii ki, özünəməxsus mənbə çətinlikləri yaratmaqdadır. Etiraf etməliyəm ki, AMEA Folklor İnstitutunda hökm sürən işgüzar elmi şərait, tədqiqatçı alimlərimizin öz iş yoldaşlarına səmimi, mehriban, dostluq münasibətləri, həvəslə, təmənnasız yardıma təşəbbüs etmələri, qarşılıqlı hörmət göstərmələri, ziyalılıq, xeyirxah elmi məsləhətləri ilə müəllifi gerçəkdən ürəkləndirir, süd simvolikası mövzusunu uğurla yazacağına əminlik yaradır, məmnunluq hissi gətirir.

Dastan və nağıllarımızda rast gəlinən süd simvolikası natural durumundakı biokimyəvi və biofizioloji tibbi təsirdən kontekstdə daha dərin mifik məna kəsb etməklə astroloji mistik məzmun ifadə edir. Bu mifologem-simvol bir çox hallarda süjetin ya tam baş ucunda yerləşir-1; ya sadəcə hardasa əvvəlində gəlir-2; ya da süjetin ciddi keçid mərhələsini təşkil edir-3. Yəni mövzunun və süjetin harasında-1-ci, 2-ci, 3-cü mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün hallarda mütləq bolluğu, xoş mənəvi iqlimi, xoşbəxt həyatı, taleyi simvollaşdırır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bədii-epik şüura süd simvolu və məna bənzərlikləri bütün sivilizasiyalar tarixi ərzində təsir etmişdir.Biz bu simvolun mifik arxitektonik təkamülünü vizual dövrləşmə üzrə müşahidə etdikdə, zaman dəyişkənliyi ilə paralel simvolik mənaların əlavələşməsini və artmasını görürük.

Ana südünün əhilləşən heyvanlara, əhilləşən heyvanlardan – o cümlədən, quşlara, xtonik personajlara, şər qüvvələrə, demonik mövcudata və nəhayət, eşq dastanlarına – süd halallığı istənilən səhnəyə qədər inkişafı, təbii ki, yüz min illəri əhatə edir. Heç şübhəsiz, yüz min illəri əhatə etdiyi zaman mərhələsindən günümüzə qədər yaşayan bədii mətn genetik yaddaşını süd və qanla(4) "qidalandırmış", tarixi faciələri mifik obrazların vasitəsilə mübaliğə və istiarə etmiş, günümüzə zəngin mifik sistem gətirmişdir. Südün və Qanın genetik kodları ötürən bir biosferik və biofizioloji vasitə olduğunu nəzərə alsaq, türk insanının genetik ağlının, hansı tarixi-mifik qaynaqlardan gəldiyini isti dumanlıqlar arasından sezə bilərik. Həmçinin, unutmayaq ki, süd qanın alternatividir. Əslində, süd qanın cövhəridir. Demək, irsi yaddaş qanla nə qədər gəlirsə, südlə də bir o qədər gəlir, amma, cövhər deyiriksə, o zaman süd də irsi yaddaşı bir o qədər ötürür və ehtiva edir.

Dədə Qorqudda süd mifi

Süd simvolu dastan və nağıllarımızda süjetin keçid mərhələsinin vacib komponenti rolu oynadığı bütün epizodlarda süjet quruluşunun dəyişməsi, təkmilləşməsi, mükəmməlləşməsində həlledici, fəal, təsirli, həyəcanlı işarəyə çevrilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" oğuznamələrindən "Dirsə xan..." boyunda qara vicdanlı nökərlərin fitnə-feli ilə Buğac atası Dirsə xan tərəfindən ölümcül yara aldığı zaman atdan yıxılır, qan içində bayılır, bu an Xızır peyğəmbər at üstündə zühur edir. Xızır peyğəmbər yaralı Buğaca deyir ki, ana südü, dağ çıçəyi sənin məlhəmindi: "Başın qaldırdı yılabudaq, gözün açdı, anasının yüzünə baqdı, soylamış gözəlim, xanım, nə soylamış.

Aydır:

- Bəri gəlgil ağ südün əmdiyim, qadınım ana. Ağbirçəklü, izzətlü, canım ana."Aqar" ayıda qarğamağıl. Qazlıq tağının suyunun günahı yoqdır.

... Qarğarsan, babama qarğa. Bu suç, bu günah babamdandır, dedi.

Oğlan yenə aydır:

Ana ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdır.Qorxmağıl. Boz atlı Xızır mana gəldi, üç kərrə yaramı sığadı, " bu yaradan sana ölüm yoqdır. Tağ çiçəyi, ana südü sənə məlhəmdir, "- dedi.

- Böylə digəc qırk incə qız yayıldılar, tağ çıçəyi döşürdülər. Oğlanın anası əmcəyin bir sıqdı, südü gəlmədi, iki sıqdı, südü gəlmədi, üçüncüdə kənduyə zərb eylədi, qan toldu. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi. Tağ çıçəyı, ana südi oğlanın yarasına vurdular." (5)

Dastan mətnindən aldığımız emosional informasiyadan məlum olur ki, dağ çiçəyi və ana südü Buğacı aldığı ağır yaradan xilas edəcəkdir. Ana südü və dağ çiçəyi şəfavericilik, xilaskarlıq keyfiyyətinə malikdir.Ana Xızır peyğəmbərdən gələn mifik şəfa reseptinin bir komponentinin – ana südü – onun özündə olduğunu dərhal qəbul edir. Bu informasiyanı ananın təfərrüatsız, izahatsız qəbul etməsi onu göstərir ki, südə bəslənilən sakral təsəvvurlər anaya məlum imiş. Fəqət, bu informasiya yalnız seçilmişlərdən olan pir, övliya, kahin, şaman, peyğəmbər tərəfindən deyildikdə müqəddəslik məzmunu kəsb edir, sakrallaşır. Biz yuxarıda südlə qanın bir-birinin alternativi olmasını qeyd etmişdik. Kontekstə fikir verin; "...südlə qan toldu", "sıxdı, südlə qan qarışıq gəldi." Südlə qan natural duruma görə eritrositlə fərqlənir, südə qırmızı qan hissəcikləri - eritrositi əlavə etsək, süd qan rəngi alacaqdır. Südün qanla bərabər gəlməsi və ana obrazı vasitəsilə gerçəkləşməsi, südün və qanın mifopoetik simvol olduğuna dəlalət edir. Südün və Qanın mifik simvol olduğunu isbatlayan daha mühüm amil mifik reseptin bilavasitə Xızır peyğəmbər tərəfindən deyilməsidir. Çünki mifik ənənədən bəllidir ki, Xızır peyğəmbər özü dastan poetikasnda ölməzliyi təcəssüm edən mifik obrazdır. Demək, şəfa dərmanı ona görə sakral məzmun ifadə edir ki, onu Xızır peyğəmbər sğyləmişdir. Südə və qana Xızır peyğəmbər mifik aurasını əlavə etməsəydi, natural durumda süd və qan sakrallaşmazdı.

Bizə elə gəlir ki, Xızır peyğəmbərin zühur etməsi şəfa resepti haqqında informasiya verməsi ona mifik hami ruh dəyəri qazandırır və etnogenetik kodun rəmzi mənasında Türk gəncliyinin ölməzliyini, əbədiyaşararlığını simvolizə etməyi işarələyir.

Süd su kultu, stixiyası ilə əlaqədardır. Su stixiyası isə xaosla əlaqədardır, yəni su stixiyası öz mifik maddi-yaradıcı başlanğıcını xaosdan alır. Xaosun dual xarakterli məzmun ifadə etməsini təbii ki, mifoloqlar, folklorşünas alimlər yaxşı bilir. Deməli, süd, maddi qaynağını Su stixiyasından alırsa, xaosdan gələn ikili başlanğıcdan birini – mənəvi – ruhi aura mənbəyini dual xaosdan alır. Görürük ki, süd həm maddi, həm də mənəvi, substansiyanı ehtiva edir. Süd fəlsəfi məntiqə görə dualdır. Məncə, südün mifopoetik fəlsəfi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

məzmununda çoxşaxəli gəlişmiş xətləri və əsatir laylarını arxitektonik ayrıntılara bölsək, daha dərin əsatir inancının rasional nüvəsində mıfık-metoforık informasiya daşıyıcısı tarıxı Dədə Qorqudun özüdür. Xızır peyğəmbər şəfa informasiyasını şəxsən Dədə Qörqudun özünə demiş, südün tərkibində mövcud olan sehrli, sirli, mistik yaşam ideyasının bioenergetik kodunun rəmzləşmiş sirrini Dədə Qorquda söyləmişdir.

Tarixi Dədə Qorqudla mifik Xızır peyğəmbərin görüşə bilməsi ehtimalını gücləndirən ən mühüm əlamət, işarə dastanın özündədir. “Nə dersə olurdu. Qyibdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq Təala onun könlünə ilham edərdi.” (6). “ Qayibdən dürlü xəbər söyləmək”, “...könlünə ilham vermək”, “ oğuzun tamam bilicisi olmaq” – bu əlamətlər “peyğəmbərlik əlamətləridir. Könlünə ilham etmək – vəhy verilmək anlamına gəlir.” “ Qurani Kərim”dən bilirik ki, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.x.) vəhyi həzrəti Cəbrayıl verirdi. Həzrəti Cəbrayıl Allahla Məhəmməd peyğəmbər arasında rabitə qurur, allahın tapşırıqlarını hz. Məhəmmədə catdırırdı. Eyni qayda ilə Xızır peyğəmbər Tanrı ilə Dədə Qorqud arasında rabitə qura bilər, qeybdən-kosmoloji informasiyanı verə bilərdi. Makrokosmun sirli, mübhəm kod işarələrini, bu işarələrin qayibanə hikmətlərini Dədə Qorquda ötürər, açardı. Oğuzun tamam bilicisi olan Dədə Qorqud süd simvolikasını Xızırın adından Buğaca vermişdir. Dədə Qorqudun Buğaca verdiyi süd haqqında sirli-mistik informasiya, aşıq yaradıcılığının sonrakı təkamülündə yeni astral məzmunu ifadə edəcək, butalaşacaqdır. Dədə Qorqudun ana südünün magik energetikasi haqqında informasiyası, Buğacın məlumatlandırılmasına reaksiya sosial-tarixi epoxanın vacib komponenti olaraq, bu cümlə ilə diqqəti cəlb edir. “Böylə digəc qırx incə qız yayıldılar, tağ çiçəyi döşürdülər.” Qırx rəqəminin sakral məzmuna malik olduğunu bilirik, burada başqa məqamdan maraqlı cəhət budur kı, qırx rəqəmi qızlara aiddir.Çıçək yığmağa gedən qızların sayının sakral rəqəmlə ifadəsi bir tərəfdən qızların simvollaşmasını izah edir, digər tərəfdən mistik ritualların, kahinlik və şamanlığın tarixin ilk mərhələsində qadınlar tərəfindən (7) ənənəvi olaraq icra edilməsini göstərən bədii-mifoloji sübutdur. Heç şübhəsiz bu, əsatırın metoforik obrazlarda ana şahlığı dövründə formalaşan elmi-bədii təfəkkürün bizə Dədə Qorqud vasitəsilə çatmış izləridir. Göründüyü kimi on minlərlə il bundan əvvəl süddə var olan dirilik və canlılıq xassəsi mifopoetik obrazlaşmaya ibtidai təxəyyüldə mincər edilmişdir. Başqa sözlə, elmi fikir obrazlaşma prosesinə daxil olmuşdur.

Ana şahlığı epoxasından günümüzə bədii istiarələrlə daşınmış mifopoetik Süd simvolikası sosial zəmində kiçik bir ünsür olsa belə, türkün ana şahlığı dövrünü kamil bir səviyyədə keçməsini işarələyir. İrəli sürdüyümüz bu ideyanın davamına digər oğuznamələrdə, nağıl və dastanlarımızda rast gələcəyik.

İngilis filosofu R.Briffolt “ Analar” monoqrafiyasında (R.Briffoult. The Mothers. London, 1927.) qədim xalqların astral-magik görüşlərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, tilsim, sehrbazliq, cadugərlik və kahinlik bilavasitə ana ilə, qadın ilə əlaqədar olmuşdur. Falçı, sehrbaz, cadufər, büyücü, kahin, şaman vəzifələrini bir qayda olaraq qadınlar icra etmişlər. Bu qadınlar nəsildən-nəslə ötürməklə otlar, çıçəklər, bitkilər, meyvələr, yarpaqlar vasitəsilə bədəndəki yaraları, ruhi-əsəb xəstəliklərini müalicə etmək qabiliyyətinə malik olmuşlar. Bitkilərin şəfavericilik xassələrini Brifflta görə, ilkin olaraq qadınlar bilirmiş, sonrakı minnilliklər zamanı kişilər bu vəzifəni icra etməyin sirlərini qadınlardan zorla almışlar.(8).

Briffoltun gəldiyi bu ideya nəzəri işıqda “qırx incə qızın çıçək döşürməsi” faktına baxsaq, bir tərəfdən ana və qırx ıncə qız paralelinin tarixi gerçəklik olduğunu görürük, digər tərəfdən “ Dirsə xan...” oğuznaməsində verilən bu kiçik əsatir epizodu vasitəsilə Dədə Qorqud hətta ana şahlığı dövründən min illər öncənin sosial-psixoloji mühütün cox vacib etnoqrafik informasiyasını bizə çatdırmışdır.Bizcə, bu informasiya Nuh tufanı – Dünya Sehrindən əvvəlki sivilizasiyanın mədəniyyət kompleksindən qoparılmış bır tarixi gerçəklıkdir. Artıq gerçək tarixi həqiqətın mahiyyətində qadın kultunun sakrallaşmasını, mifik simvollaşmasını şərtləşdirən səbəblərdən birini beləcə görürük.(9).

“Kitabi Dədə Qorqud ”da sıralanan oğuznamələrdən biri də “ Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey! ”-dir. Bu oğuznamədə Əzrayıla can vermək istəməyən Dəli Domrul öz yerinə anasından canını verməsini xahiş edəndə, qəribədir ki, anası etiraz edir.Bu zaman anası süd əmizdirmək məsələsini xüsusi vurğulayır. Bizə elə gəlir ki, ana burada oğluna süd verməsini xatırlatmaqla Dəlı Domrula ən qiymətli şey olan südünü verdiyini anlatmaq istəmişdir, yəni, süd vermək can vermək qədər müqəddəs, qiymətli, dəyərlidir. Anaya görə süd vermək ana tərəfindən ilahi borcu ödəməkdir. Bu ilahi borc burada birmənalı şəkildə diaxronik semantikalı, sakraldır.(10).

“Duxa Qoca oğlu...” oğuznaməsinin məlum epizodunda ana həm bioloji funksiyaları – “ doqquz ay dar qarnımda gəzdirdiyim”, “ gözəl beşiklərdə bələdiyim”, “ on aya kecəndə dunya üzünə gətirdiyim” həm astral – kosmoloji funksiyaları – “ tolap-tolap (dolu, doyunca süd vermək – Ə.K.) aq südimi əmizdirdim”- deməklə, analıq borcunun başa çatdiğini, tükəndiyini göstərir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu parçada " ağ süd" ifadəsi diqqət çəkir. Burada ağ – leksem, südün rəng əlamətinin əlaməti və ya təşbeh deyil. Dəli Domrulun anası " südümü əmizdirdim" deyə bilərdi, o zaman süd, sakral məna ifadə etməz, daha çox natural-bioloji konkretliyi əks etdirmiş olardı. Yəni " südümü yermişəm", deyərdi. Amma Dədə Qorqudun qeybdən aldığı informasiyada ağ-mifik koddur. Ağ -parlayan günəş şüasına işarədir, (məsələn, ağ süd ağ çay, ağ gecə, ağ duman, ağ gül, ağ adam, ağ at və s.). Ağ obrazı metoforik məntiqinə görə südə aid edildikdə südün sakrallığı işarələnır, əsatir şüurunu əxz etmış olur. Sanki süd dedikdə sadə süddən, ağ süd dedikdə mifik-kosmoloji rəmzi məna kəsb edən süddən danışılır. Ağ süd natural durumda qanın candakı ağ rəngli alternatividir. Bu mənada natural-bioloji qana " qızıl qan" və ya " qırmızı qan" dedikdə, o da sakrallaşır, mifik semantikasında əsatiri rəmzi mənalandırır. Süd kimi Qan da mifik simvoldur. Buğacın yarasının təmiz süddə deyil, qan qarışıq süddə müalicə edilməsi hər iki simvolun folklorda paralel mifoloqem olaraq, məzmununda eyni sakral semantikanı ifadə etməsindədir.

Bir başqa məqamda ana südü ilə bağlı olaraq ana haqqı barədə bədii-metoforik fakt da diqqəti çəkir. Sanki ana haqqı-ana südü ilə mifik paralel təşkil edir. Ana südü anaya – qadına müqəddəslik havası, ovqatı, rəmzi gətirir. Bu mənada " Uşun Qoca oğlu Səgrək..." oğuznaməsində (11) bir epizoda baxaq. Məchul bir şəraitdə hələ kiçik olduğu zamanlarda düşmən qüvvələr Səgrəyin qardaşını əsir götürmüşlər. Bu əhvalatı Səgrəkdən gizli tutmuşlar. Səgrək bu hadisənin ondan gizli saxlanmasını eşidəndə əsəbləşir, özündən çıxır, anası ılə çox sərt danışır: " Qardaşsız Oğuzda dursam olmaz! Ana haqqı Tanrı haqqı olmasaydı.

... Ana, zalım ana!"(12).

Dədə Qorqudun öğuznamələrində ana südü bir obraz kimi epizodik rola malik olsa da, ayrı-ayrı mifik-semantik fikir və düşüncələri təcəssüm etdirir. Artıq bildiyimiz " Dirsə xan..." boyunda ana südünün dərman, şəfaverici magik rolunu, " Duxa qoca oğlu... " boyunda ana-oğul münasibətində ağ süd-ilahi borc paralelində ifadə edilən kosmoloji informasiyanı, " Uşun Qoca oğlu Səgrək..." boyunda ana haqqının – Tanrı haqqı rolu həm birlikdə, həm də ayrılıqda mifik-fəlsəfi düşüncəni araşdırmaq üçün geniş elmi material verməkdədir;

1. " Dırsə xan ..."-da -süd, magik dərman;
2. " Duxa xan..."-da süd, ilahi borc;
3. " Uşun Qoca..."-da - süd, Tanrı haqqı; - gördüyümüz kimi mifopoetik süd müşahidə etdiyimiz 3 oğuznamədə müxtəlif mənaları simvolızə etməklə simvollar müstəvisi üzərində qurulacaq sistemə yol açır. Süd simvolunun çoxplanlı, çoxmənalı çalarlarla mənalanması türk kosmoloji düşüncəsini anlamaq, dərk etmək baxımından arqumentləşir, mifik dəlillər verir.

Dədə Qorqudun ana südünə verdiyi məna-bənzərlik düzümü simvolık strukturda göstərir. Mifik strukturu bir əsatir ağacı kimi təsəvvür etsək, bütün simvollar mifik məntiqin arqumentləri olaraq, o ağacin əbədiyaşıl yarpaqlarıdır.

Dədə Qorqudun təqdim etdiyi "ana südü-dağ çıçəyi" səhnəsində Xızır peyğəmbər türk insanının hami ruhu, xilasedici mələk obrazındadır.Ana Xızırdan gələn informasiyaya tam əminlik, arxayınlıqla inanır. Amma çoz təəssüf ki, qorqudşünas alimlərimiz Dədə Qorqud obrazına aşıq-ozan deyib durmaqla Qorqud obrazını məhdudldşdırmış, Dədə Qorquda gedən yolları sıxıb azaltmış, enindən və uzunundan kəsmiş, Dədə Qorqud şəxsiyyətini layiq olduğundan xeylı kiçiltmişlər. Burada islam faktorunun təsiri, türk etnik düşüncəsinətəzyiq etməsi danılmazdır. Kosmoqonik kodlara diqqətli olduqda Dədə Qorqudun məhz özünün mifik simvollar, ideyalar mücəssəməsi olduğu görünür. Yalnız bir epizodda – Buğac epizodunda o Xızır peyğəmbəri ön plana çıxartmışdır. Digər oğuznamələrdə Xızır görünmür, o özü hadisələrin mərkəzindədir. Özü olmadığı yerdə həmişə Dədə Qorqudun ideya-strateyi istiqamətləri yönündən hadisələr səmtlənir.

Dədə Qorqudun ana südünün kod mənalarını açdığı epizodlarda biz bu fikrin isbatını görürük. Buğac üçün "yazılan" mifik reseptin komponentlərini də deyən Dədə Qorqud özüdür, ancaq Xıızırın obrazında. Dədə Qorqud Türk qəbilələrinin yaşadığı bütün ərazilərdə, istər Qazılıqda, istər Qıpçaq –qazaxlarda, istərsə türkmənlərdə_ böhranlı anlarda xühur edir, kritik durumlardan çıxmaq yollarını qeybdən söyləyir, çəkilib gedir, Dədə Qorqudu bizim anladığımız aşıq-ozanla deyil, bizim anladığımız peyğəmbərlə müqayisə etmək lazımdır. Əslində Dədə Qorqud peyğəmbərdir. Əgər " Tanrı onun qəlbinə ilham edərdisə, qayıbdan dürlü xəbərlər verərədisə" – bu Dədə Qorqudun peyğəmbər və ya vergili olduğunu sübut edən əlamətdir.

Dədə Qorqud mifikləşmiş tarixi şəxsiyyətdir. Əgər nəzərə alsaq ki, tarixi şəxsiyyətin mifikləşmə prosesi ən azı 300 il gedir. Mifik məntiqin gücü ilə Dədə Qorqud Məhəmməd əleyhissəlam zamanında ən azı 250-300 il qabaq, yəni, təxminən III-IV əsrlərdə yaşamışdır.

Dədə Qorqud xeyirxah hami obrazdır. Oğuz türklərinə tanışdır. Ona görə də ana şəfa ideyasını eşitcək sorğusuz-sualsız oğlunu qeyri-adi müalicə yolu ilə xilas etməyə hərəkətə keçdi." Xızır bana gəldi" –

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ifadəsində keçən Xızır adi mifik parolun adıdır. Sakral məntiqə işarədir. Müqəddəslik ruhunu rəmzi olaraq əks etdirir. Dədə Qorqud - Xızır, Xızır - Dədə Qorqud paraleli qarşılıqlı mifik əlaqədə, rabitədədir. Dədə Qorqud tamam Oğuzun bilicisi, çətinə düşəndə həm maddi, həm mənəvi yardımlarda bulunan xilaskar hamidir, Xızır isə türk dünyasının – oğuz, qıpçaq, karluk və sairin xilaskar hami ruhudur. Yəni Dədə Qorqudun, Xızırın qlobal müqəddəslik ideyasını təcəssüm etdirdikləri Buğacın anasına tanışdır. O səbəbdən yaşın ahıl vaxtında döşündə süd axtarır, qan qarışıq süd alır. Burada hadisənin özü də simvolikdir, Xızır və Dədə Qorqud da mifik məntiqi simvolizə edir. Biz Dədə Qorqud obrazını Qam, Şaman, Ozan, Aşıq, Dədə və s. adlandırdığımızdan asılı olmayaraq o təmsil etdiyi müqəddəs və ülvi, səmavi və qüdsi ideyaların mənalarında ifadə edilən kosmoloji çalarlara, bənzərliklərə görə bütün adların fövqündə dayanır. Oğuzun bütün eli, elatı o kişinin məhz belə dəyərləri ifadə etdiyini bilirmiş. Ana və Buğacın Xızıra inamı Dədə Qorqudun yüz illik təlim və təbliğindən irəli gəlir. Bir sözlə, Dədə Qorqud oğuzun tam qanuni mənəvi atasıdır. Hər halda, mifik təxəyyülün dinamikası, dialektik məntiqi bunu təlqin edir. Burada formal məntiqin qanunları bizi sapdırar, fəqət biz təxəyyülün dialektik obrazlar sırasına idraki məntiqin təfəkkür qanunları ilə baxmağa çalışırıq. Məlhəm haqqında Buğacdan alınmış informasiya ananın emosional durumunu dərhal dəyişir. Demək, informasiya ilk mənbədən qidalanır. Ana bunu beləcə də idrak edir.

Başqa bir məqamdan yanaşıldıqda, bizə elə gəlir ki, Dədə Qorqud Buğac obrazı vasitəsilə bir yandan Türkün hami xilaskar ruhunu təcəssüm etdirən Xızır peyğəmbərdən Oğuz türkləri üçün əbədi həyat qazantı almışdır. O bunu vurğulayır. Digər yandan Türkün qanında və südündə əbədi həyatın, magik energetikasının gizli, məxfi kodlarının mövcudluğuna işarə vurmaqdadır. Mifoloji simvollar sırasında Südün Su stixiyası ilə bağlılığı bəllidir. Demək, Su stixiyasında təcəlla edən kosmoqonik kodlar Südə transfer edilmişdir. Başqa tərəfdən Su stixayasının xaosdan qaynaqlandığını da xatırlasaq və buradan alınmış bilgiləri, rəmzləri, işarələri, kodları Su vasitəsilə Südə müncər etsək, ana südünün zəngin simvolik müstəvisində bir mifik sistemin yerləşdiyini görürük. Mifoloji simvollar sisteminin Ana südünə yerləşməsi ana südünə super simvol dəyəri qazandırır. Bu sistemə qan yaddaşı qədər Süd yaddaşını da əlavə etməklə genetik kodu da bu sistemdə görürük. (qan və süd).

Hami ruh obrazı kimi tanıdığımız Xızırın xeyixahlıq missiyası çoxşaxəli, mürəkkəbdir. İki ifadə “ ana südü və dağ çıçəyi” ifadəsi Xizirin mifik zənginliyinin açarıdır. Xızır Nuh oğlu Yafəsin mifik varisidir. Bu mənada Xızır mifik təxəyyülün daha qədim inkişaf mərhələsini təmsil edir, yəni Xızır minilliklərin o tayından gələn əsatiri simvolları təcəssüm edən obrazdır. Xızr seçılmışlərdəndir. Dədə Qorqud isə vergili peyğəmbərdir. Oğuzun tam bilicisi olması, qeybdən xəbərlər keçməi onun vergili peyğəmbər olmasına dəlalət edir. Ana südü – dağ çıçəyi Xızırın dilindən kosmoqonik kod kimi gəlirsə, Dədə Qorqud bu kodu açır. Oğuz türklərinin, dolayısıyla bəşəriyyətin malı edir. Oğuznamələrə bəşəri dəyər qazandıran ünsürlərdən biri də Ana südü, dağ çıçəyi mifologemidir.

Dədə Qorqudun türk şüuruna gətirdiyi mifoloji sistem mifik inkişafın b.e.əvvəlki sonuncu minilliyin yekunudur. Dədə Qorqudun kitabdan bizə gəlib çatan mifoloji sistemində türkün məlumatlı olub-olmasından asılı olmayaraq, mifopoetik Ana südü bir sıra mifik funksiyalarla yükümlüdür;

1. Ana südü – şəfa simvoludur;
2. Ana südü – mistik simvoldur;
3. Ana südü – mifik auralı simvoldur;
4. Ana südü – hərəkətli (transferli) simvoldur;
5. Ana südü – super simvoldur.

Əyəsi Humay Ana olan Ayzit (Ay-süt) Süd gölünün timsalında Ana südü Türk Mifoloji təxəyyülündə qurulan, zaman-zaman təkmilləşən mifik həyat ağacının qızıl meyvəsidir.

Ana südü gördüyümüz kimi bir cəhətdən realdır, başqa bir cəhətdən idealdır. Real durumunda mistik şəfaverəndir, ideal durumunda isə mifik auralı energetik gücü ifadə edəndir. Demək, Xızırın Buğaca himayədarlıq etməsi, onu həm mifik aura ilə, həm də mistik şəfa mühütü ilə əhatə etməsi, onunla ölüm arasında bir astral ayla qurması, Buğacı müalicə etməsi, Buğacın timsalında türk gəncliyinin müqəddəs real və müqəddəs ideal qanadlar arasında var oluşunun,ölümsüzlüyünün əbədi mövcudluğunun mühafizə edildiyinə bəslənilən mifik inancı əks etdirir.

Türk mifik təkamülünü zənginləşdirən müqəddəs real öz başlanğıcı Xaosdan – Su stixiyasından, müqəddəs ideal isə öz başlanğıcını Günəşdən, Səma cisimlərindən, kainatdan almaqdadır. Məsələ burasındadır ki, müqəddəs real və müqəddəs ideal bütün fəlsəfi məzmunu ilə Ana südündə təcəssüm olunur. Ana südü qanla bərabər genezisi formalaşdırır. Genezis öz növbəsində həmişə dualdır. Maddi və mənəvinin məcmusudur. Öz doğal təbiətində ağla – qaranı, işıqla – qaranlığı, xeyirlə - şəri, soyuqla –

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

istini, sevgiylə - nifrəti, məkrlə - məhəbbəti, müdrüklüklə - cəhaləti və s. bu qəbildən olan bəşəri həyat amillərini özündə ehtiva edən natural – mistik faktordur. Amma bütün hallarda fəlsəfi yönü ilə dualdır. Genezisdə təcəlla edən Süd simvolları və ya Südün evolyusiyadan əvvəlki özü parçalanıb, bölünmüş transfer bəndlərindən keçməklə müasir məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında daha çox mistik amilin daşıyıcısı olan bir simvlik obraz kimi iştirak edir. Burada ikinci mifopoetik obraz bitkidir,(13), dağ çiçəyidir(14). Dağ çiçəyi, eyni zamanda, həm süjetin, həm də məlhəmin ikinci vacib komponentidir. Gördüyümüz kimi qədim türk insanı əsatir inancını quru yerdən almır, təsadüfi səciyyə daşımır. Folklorun mifoloji mətnlərində Süd həyat mənbəyidir, xaosu, su stixiyasını, həm mistik- sinxronik semantikanı, həm natural-fəlsəfi amili, həm də Günəş mərkəzi diaxronik semantikanı daxili məzmununda ehtiva edir. Bununla yanaşı, bitki obrazı olan dağ çıçəyi yer üzünün təbiətini təcəssüm edir. Bitki özü-özlüyündə bir çox mifik simvolları, hətta ağac – adam (mandraqor) belə təmsil edir. Bizim predmetimiz dağ çıçəyidir. Çıçək obrazı dünya xalqlarınını mifoloji ənənələrində bir çox mənaları rəmzləşdirir. Türk nağıl – dastan poetikasında gül – çiçək insan həyatının xoşbəxt dövrünü, taleyini (Azərbaycan nağılı, "Güli – Qahqah") (15), təbiətdən alınan bioenergetik gücü ("Dirsə xan..."), sağlamlığı təcəssüm etdirir. Fikrimizin izahlı sübutu kimi ana südü – dağ çiçəyi mifoloji motivi kifayətdir.

Çiçəyin mifik ənəndə yeri haqqında oxuyuruq: " Güllər – həyat sevincinin , həyat gücünün parlaq təzahürü, obrazıdır."(16,17).

Türkün mifik təxəyyülündə qurulan sistem başda substsntiv ana südü olmaqla, Ana südü+Hami ruh+dağ çiçəyi mifologemlərinin məcmusunda ifadə olunan xətləri qovuşdursaq bir-birinə mifik tellərlə bağlanan həndəsi üçbucaq alınacaqdır. Bu üçbucaq şərti olaraq A,B,V olsa , A nöqtəsi – Ana südü, B nöqtəsi- Hami ruhu, V nöqtəsi –Dağ çiçəyini təmsil edəcəkdir. Qədim türkün – müasir sivilizasiyadan öncəki prototurkün təsəvvür etdiyi sadə dünya bu üçbucaq müstəvisində kainatla bütövləşib qapanır. Prototürk mqrəkkəb dünyanı , yaradılışın, ilkin formasında, təxəyyülündə genetik kodlarla evolyusiyanın ilk mərhələsinin obrazları kimi yaşadır, dünyanı sadə bucaq altından (2) beləcə görüb dərk edir. Əgər biz A,B,V nöqtələrini Dədə Qorqud obrazı ilə deyil, daha başqa simvollarla işarələmiş olsaq, Ana südü, Hami ruh, Dağ çiçəyi mifologemlərinin əvəzinə yazsaq ki, A-xaos, B-kosmos, V-Yer,türkün dünya ilə qarşılıqlı bütövlük şüurunun cizgilərini almış oluruq, dünya ilə bağlılıq təsəvvürünü başqa yöndən anlamış oluruq.

Dağ çiçəyi – adından bilindiyi kimi, sadə bir dağ çiçəyidir. Ancaq südlə qarışdıqda bu çiçək simvollsşər, sakral məzmun kəsb edir. Ana südünün məzmununda ifadə olunan kosmoloji-diaxronik semantika paylanır, kosmoqonik kodların məcmusundan göyərən Süd ağacı iki yaşıl kosmoloji – sinxronik semantik motivə daxil olur, türkün animistik təsəvvürü üçün yeni qapı açılır, o zamandan etibarən ruhlar, ilahlar doğulacaq, sonrakı minilliklərdə "ətə-qana"dolacaq, Dədə Qorqud isə öz zamanında romantik əsatir dünyasını mifoloji sistem halında bütöv qəbul edəcəkdir.

Maraqlıdır ki, " Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında, " Güli – Qahqah, " Üç qardaş" nağılnda " Oğuznamə"(F.Rəşıdəddin variantı) dastanında, " Quzu körpəc və Bayansılu" dastanında da (Boraba tatarlarının variantı), çuvaşların " Günəşli naxış" əfsanəsində də (yazıya alanı Mişşi Yuxma) və digər bu qəbilddən olan saysız-hesabsız folklor materiallarında Süd və heyvan südü mifik məntiqi obrazları süjein kompozisiyasından asılı olaraq, Süd-Su-Xaos xəttində mifik universiumda süd təkamül edir, formasına görə amorf, məndəricəsinə görə kosmoloji olur." Buğac suyu qınayan anasına etiraz edir. Qazlıq tağinin suyının gunahı yoqdır." Burada su başlanğıcına bəslənilmiş mifik inancı ğörürük. Yəni Su – yaradılışın müqəddəs başlanğıcıdır. Buğac Suya inanaır. Müqəddəsliyi ehtiva etdiyinə görə müdafiə edir. Buğacın süyü müdafiə etməsində həm müqəddəslik motivi, həm də arxaik zamanların elmi şüuru da, özünü göstərməkdədir.Gerçəkdən elm çoxdan isbat etmişdir ki, quru Yer dünyası sudan çıxmışdır. Əsl həqiqətdə Yer dünyasının sudan çıxmasını bir alim olaraq, Dədə Qorqud obrazı sərgiləməkdədir.

Biz Buğacın bir ifadəsində, kiçik bir ünsür – informasiya olsa belə, Dədə Qorqudun alim- Dədə, törə - Dədə, ocaq – Dədə, oğuzun milli – mənəvi atası olduğunun müasir şahidi oluruq. Arxaiklik dərəcəsinə görə çox qiymətli faktlardan biri olan bu mifik informasiya bir neçə mifik düşüncədən xəbər verir;

1. Süd – su stixiyasından keçən genetik simvollar;
2. Süd – mental şüurun simvoludur;
3. Süd – universal – kosmoloji simvoldur;
4. Süd – natural fəlsəfi simvoldur.
5. Süd – dualdır.

Artıq məlumdur ki, Buğac ölümcül yara aldısa da, ana südü və dağ çiçəyindən hazırlanmış məlhəmlə sağaldı. Ramil, Əliyev "Azərbaycan nağıllarında ölüb – dirilmə motivinin tipləri və tipikləşdirilməsi haqqında"

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(18) məqaləsində Buğacın yaralanib- sağalmasını ölüb – dirilmə aktı kimi dəyərləndirməyə təşəbbüs etmişdir. Yəni R.Əliyev D.E.Xaytunun folklorda ölüb – dirilmə aktının totemik əcdadla bağlanmasına istinad edən fikrini alıb Buğacın sağalmasına da şamil etməsi bir o qədər ciddi görünmür. Axı Buqacın sağalmasının totemik əcdadla nə əlaqəsi var.! “Ana südü və dağ çiçəyinin” yarasına məlhəm olması onun yenidən dirilməsinə sübutdur (19). Ana südü – astral – mistik simvoldur. Dağ çiçəyi isə yer üzü təbiətinin insan taleyinə mifik tərzdə müncər olunmuş, xəşbəxtlik simvoludur. Bunlar heç biri totem deyil. Bizcə, Buğacın olumsüzlük simvolu olan Xızır (Dədə Qorqud) tərəfindən ana südü – dağ çiçəyi vasitəsi ilə şəfa tapması D.E.Xaytunun nəzəri şablonuna sığmır, bu ölüb – dirilmə aktından daha çox, türkün ölümsüzlük aktıdır. Ölümsüzlüyün mifik prosessual modelidir. Əks məntiqlə düşünsək bu inisiasiyadır, bu mifik təxəyyülün evolyusiyasıdır, totem deyil.

Çuvaş əfsanəsində yusma, süd

Ana südü ilə, yaxud heyvan südü ilə ilgili mifik epizodlara başqa türk xalqlarının folklor mətnlərində də rast gəlinməkdədir. Çuvaş tarixçisi – yazıçısı, folklor toplayıcısı Mişşi Yuxmanın “Müqəddəs qılnıc” kitabında (20) keçən folklor materialları arasında “Günəşli naxış” əfsanəsi mövzu baxımından diqqətimizi cəlb çəkdi(21). Nağıl əfsanə və lətifələrdən ibarət olan “ Müqəddəs qılınc” kitabını maraqlı, oxunaqlı edən daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, folklor materiallarını toplayan yazıçı Mişşi Yuxma bütün folklor mətnlərini ilxıçı Endimer dədədən yazıya almışdır. Folklor mətnləri bir qayda olaraq 1-ci şəxsin – Endimer dədənin dilindən söyləmir, Endəmir özü çuvaş xalqının mənəvi – irsi zənginliyini ifadə edən folklor obrazıdır(22).

Ana südünün mifik – simvolik obrazını izləmək baxımından “ Günəşli naxış” əfsanəsi xeyli dərəcədə cəlbedicidir.

“Günəşli naxış ” əfsanəsinin qisa məzmunu təxminən belədir; qədim çuvaş türkləri isti, işıqlı, sulu gözəl bir vadidə məskunlaşıb, yaşamaqdadır. Bir gün Kuştan adlı bir tayfa Çuvaşıstana girir, bu xalq, öz əsarətinə alir. Bu yeni qəlmələr burada günəşin bolluğundan, istisindən narazılıq edir. Burada dünyanı üç günəş isidir. Onu deyim ki, dünyanın 3 günəşli modeli nadirdir və düşündürücüdür. Kuştanlar ovçu Qazyalı məcbur edirlər ki, Günəşin ikisini oxla vurub öldürsün. Nəhayət, ovçu bunu edir, Kuştanlara etiraz edən müdrik qocaları kuştanlar uzaq dağlara sürgün edir, taleyin girdabına buraxırlar. Acıq, səfalət, xəstəlik, soyuq və böhran çuvaş xalqını üzür, incidir, əldən –dildən salır, məhv etməyə başlayır. Bir gün xalq cəsarətə gəlir, qalxıb yadelli kuştanları qovur. Qazyal, uzaq dağlara qovulmuş mudrik qocaları axtarmağa gedir. Xalqın müdrik qocaların məsləhətinə böyük ehtiyacı var. Qazyal səfərə çıxır. Yol çox qorxuludur.

Ovçu qocaları tapır. Qocalar günəşlə barışmaq üçün tədbir görür. Faydası yoxdur. Nəhayət, öz qolunu kəsir qanıyla Günəşə işarə verir, uzağa çəkilmiş üç günəşdən sağ qalanı Yerə yaxın gəlir. Çuvaş xalqı xilas olur. Yenidən daha üç günəşlə deyil, bir günəşlə isinməyə, yaşamağa başlayır. Əfsanənin sujeti, fabulası,zavyaskası,razvyaskası olan epizod belədir; konflikti, canlı, maraqlı oxunaqlıdır. Ana südü mövzusuna birbaşa aidiyyatı olan epizod belədir:

“Qazyal arvadı, uşaqları və dostları ilə vidalaşdı. Artıq onu heç kəs saxlaya bikməzdi, o getməli idi. Çünki bəşəriyyətin həyatını xilas etməli idi. Anası yolda yemək üçün ona ana südü ilə bişirilmiş Yusman hazırlamışdı. Qalan südü isə Çima töküb ağzını bərkitmiş, yol bağlamasına qoymuşdu. Qazyal da onu qoltuğundakı etibarlı cıbında gizlətmişdi.

-Oğlum, çətinə düşşən, sənə ana südü kömək edəcək, - deyib, əlavə etmişdi ki, onu da bil ki, bizim hamımız ana yerin övladıyıq, çətinə düşşən ona da söylə, o səni köməksiz qoymaz”(23). Epizoddan gördüyümüz kimi ovçu Qazyal çətinə düşəcəyi təqdirdə ana südünə və ana Yerə müraciət etməlidir.Burada Ana südü və ana Yer eyni sakral semantikanı ifadə edən simvolik mifologemdir. Simvolik obrazların ifadə etdiyi mistik semantika Qazyal surətndə birləşmiş, mifoloji qoşa qanad kimi ovçunun əsatir düşüncəsini mifik müstəvidə bütövləşdirmişdir.

Uç günəşli dünya modeli mifik məntiqə görə minilliklərin o tayından,yəni, Nuh tufanı kimi tanıdığımız Dünya Selinin ötəsindən, əski sivilizasiyalardan gələn təkamüllə bağlıdır. Bəlkə də Yer planeti qitələrə bölünməzdən öncə hansısa Ulduz bürcünün mərkəzində olmuş, sonra, qravitasiya pozulması nəticəsində Yer yeni trayektoriyaya keçmiş, görünür hələ kiçik olan Yer kürəsi uzun müddət soyuq olmuşdur. Bu kataklizma qədim çuvaş türklərinin qan-süd yaddaşında yüz min illərlə yaşamış, öz ilkin tarixi- təbiət amilini itirmiş, nağıllaşmış, sakrallaşmış, simvollaşmış bir mifik folklor atributuna çevrilərək, zəmanəmizə gəlib çıxmışdır. Beləliklə, çuvaş türkləri kainatda baş verən hadisələrin səbəbini araşdırmış, tapmağa çətinlik çəkdikdə kuştanları günahlandırmaqla təbiət hadisələri qarşısında məğlub olmaqla barışmamış, özlərinə qalibiyyət qazandırmışlar.

Üç günəşli dünya modeli haqqında yuxarıdakı fikirləri söyləməyə bizi təhrik edən səbəblərdən biri də bu əfsanədə Ay və hami ruh – Xızır obrazlarının olmamasıdır. Burada biz Süd simvolunu, Yer və Od

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kultunu görürük. Bu əfsanədə hava – Yer kultunun olmaması əfsanənin arxaikliyinə dəlalət edir. Prototürk təxəyyülü prosesinin inkişaf mərhələsini göstərir. Bu əfsanədə ana südü simvolu qismən təkmil görünür. Burada mifik dini inanış da öz növbəsində bəsitdir, şəffafdır. Mifik həyat gücü predmetin natural özündə, əşyaviliyindədir. Torpaq mifik anadır. Torpağın mifik ana olması artıq müəyyənləşmişdir.Ana tövsiyyə edir, torpağa müraciət et, o səni köməksiz qoymaz.” Maraqlıdır ki, ilk insanın Yerdən – torpaqdan doğulması ovçunun anasına məlumdur. Sanki ana öz doğma anasını daha yaxşı xatırlayır. Ovçu Qazyalın anası Yerlə - torpaqla genetik bağlılığını unutmamışdır. Burada südə bəslənilən mifik münasıbət də qismən formalaşmışdır; mifik gücün varlığına inam hisi tam təsəvvür olunur. Yusman və çımdakı süd magik səciyyə daşıyır. Magiya mifoloji düşüncənin astral- sinxronik yönüdür, simvollar bazasında qurulan inamı əks etdirir.

Ana südü universal mifologemdir. Təfəkkürün mifik mənəvi substansiyasıdır. Mifik real və mifik idealın fenomenal – dual köküdür. Ovçu Qazyalın demonik güclərlə vuruşunda biz bu mifik-fəlsəfi əlamətlərin hər birinə rast gəlirik.

Ovçu Qazyal yolda üçbaşlı əjdaha ilə rastlaşır. Onlar vuruşur. Əjdahanın zərbəsi nəticəsində ovçu sinəsinə qədər torpağa batır. “ Ovçu gördü ki, onun axırı çatıb, birdən anasının yer barədə verdiyi öyüdü onun yadına düşdü. Dərhal var gücüylə bağırdı. Ana Yer!.. Öz oğluna güc ver!.. Çıxım!.. Onun sözü havada yarımçıq qaldı. Nəsə onu yerin altından itələdi.Yerin üstünə çıxartdı. O anındaca əlindəki qılıncla əjdahanın alov püskürənb üç başından birini vurub kəsdi. Əjdahanın kəlləsi fırlanıb otuz verstlikdə dayandı. Ovçu dərhal qoltuğunda gızlətdiyi yusmandan dişlədi. Yusman ana südüylə bişmişdi deyə, ona fövqəladə güc verdi. Bunu huss edən ovçu əjdahaya daha bir zərbə endirdi. Əjdahanın ikinci başı dığırlanıb altmış verstliyə düşdü. Sonra ovçunun yadına düşdü ki, hələ çımda da süd var. Cəld çımı açıb südü içdi. Üçüncü zərbəni endirdi, əjdahanin üçüncü başı doxsan verstliyə yuvarlandı. Əjdahanın qara qanı üzü aşağı dərəyə çay kimi axırdı” (24).

Oğuznamədə (Fəzlullah Rəşidəddin variantı) süd

Ana südünün rolu “ Oğuznamə”(25) dastanında daha ciddi və önəmlidir. Təsəvvür edin ki, “ Dirsə xan...” boyunda ana südü məlhəm rolunu, çuvaş əfsanəsi – “Günəşli naxış”da fantastik fiziki güc verən magik eliksir rolu oynayırsa, “ Oğuznamə”dastanında ana süd Oğuzun anasını mıfık dilemma qarşısında qoyur; həm çağa Oğuzun ölum –qalım məsələsi, həm də Oğuzun fitrətindən gələn Tanrı inancını qəbul edib – etməmək!?

“ Oğuznamə” müəllifi qeyd edir ki, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin (Olcayın) oğlu Qaraxanın şahlığa layiq bir oğlu dünyaya gəlir. Amma bu çağa üç gün, üç gecə anasının südünü əmmir(25). Əslində çağa şüurlu şəkildə anasının südünü əmməkdən imtina edir. Ana həyəcan içindədir, çağa acından ölə bilər. Üç gecə cağa – Oğuz anasının yuxusuna gəlir. Yuxuda anasını dilemma qarşısında qoyur; “ Əgər sən istəyirsən ki, mən sənin döşündən süd əmim, onda bir olan Yaradana inam gətir, Onu tanı və Onun haqqını öz üzərində mütləq bil.” Ana böyük çətinliklə bu təklifi qəbul edib, Tanrıya dua edərək, “ balamın süd payına şəkər qat”(26) – deyir. Yalnız ana bu şərti qəbul edib, düa etdikdən sonra çağa – Oğuz süd əmir və çox qisa zaman biçimində Oğuz qeyri-adı surətlə böyüyür, inkişaf edir, yetkinləşir. İsa peyğəmbər kimi hələ kiçik ikən bir yaşında danışır. Biz Dədə Qorquddan bilirik ki, qədim türklər uşağa öz fərasəti, qabiliyyəti , fədakarlığı və əməlinə uyğun ad verərdilər (Basat, Buğac və s.).

“Oğuznamə”nin Fəzlullah Rəşidəddin variantında bu ənənvi adətin tam əksini görürük. Burada Oğuz öz- özünə ad verir, “hamı məni Oğuz deyə çağırsın”(27).

Oğuzun Nuh oğlu Yafəsin (Olçayın) oğlu Dib Yabğu xanın nəvəsi olması (peyğəmbər soyu-Ə.K.), tanrıçılıq inancının fitrətdən gəlməsi, yuxuda anası ilə tək Tanrılıq barədə söhbət etməsi, tək Tanrı haqqında inam gətirməyə məcbur etməsi,tək Tanrı haqqına inam gətirən qadının südünü əmdikdən sonra sürətlə böyüməsi, bərqahda doğulması (bərqah- seçilmiş, müqəddəs yer mənasındadır), doğulduğu ilk saniyədən Tanrıya üz tutması və “istər yuxuda, istər oyaq halda böyük Yaradanı mütləq yada salması... ən müxtəlif bilik sahələrində, ox atmaqda, nizə tullamaqda, qılınc oynatmaqda və alimlikdə dünya şöhrəti qazanması” onun öz dövrünün süçilmiş peyğəmbəri olduğunu izahlı-izahsız sübut edən dəlillərdir. “ Hamıya göstərdiyi xeyirxahlıq və məhəbbətə görə böyüklər də, yaşlılar da, kiçiklər də ona Oğuz ağa adı verdilr” (28).

Oğuzun timsalında ana südü simvolu kosmoqonik kodun işarəsi tək özünü göstərir, tək allahlıq dininin mifik cövhərində xüsusi yerə malik olur, monoteist təfəkkürün türkün fitrətinə südlə gəldiyini isbat edən dəlil olur. Bu epizoda ana südü motivi natural – fəlsəfi məzmundan uzaqlaşmış (Yusman, Cım), tanrı inancı, tanrı haqqı motivinə qədər inkişaf edərək yeni, daha yüksək evolyusiya həddinə çatmışdır.

Maraqlıdır ki, zaman və məkan qavrayışından asılı olmayaraq, ana südü kosmoloji – simvolik amil kimi bütün zamanlarda və məkanlarda insan iradəsinə, xarakterınə, fəaliyyətinə yeni – yeni çalarlar gətirir, təxəyyüldə formalaşmaqda olan simvolik obrazların doğulub – törəməsində həlledici mövqe tutur,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sağlamlığı, gucu- qüdrəti, tanrı inancini – müqəddəsliyi, xeyrin şər üzərində qələbəsini təmin etməkdə, öz daxili təbiətinə sadiqdir, mifik-məntiqi silloqizmdə dözümlü və sabitdir, ardıcıl təkamüldədir, inkişaflıdır.

Bu kimi mifopoetik keyfiyyətlər əlahiddə semantikasına görə Süd simvolunu super simvol edir. Əgər süd simvolunun mifik – fəzavi ağacını qursaq, ana südü ağacın kökü və gövdəsini təmsil edəcək, ana südündən törəyən saysız – hesabsız mifologem obrazlar, simvollar və işarələr bu ağacın yarpaqları və meyvələrini oluşduracaqdır.

Sonuc

Oğuz peyğəmbər bəşəriyyətin mənəvi – ruhani rəngini dəyişməyə gəlmişdir. Oğuz dünyanı dəyişməyə məhz anasından başlayır. Anası psixoloji durumunu dəyişməlidir. Məsələ burasındadır ki, ana psixoloji durumunu dəyişsə, onun südü öz natural məzmununu dəyişəcək və astral – magik məzmun kəsb edəcək,sakrallaşacaq, simvollaşacaqdır. Oğuzun canı, ruhu "Kut" olacaq, Oğuzun təbiətinə maddi və mənəvi olmaqla diaxronik- kosmoloji aura müncər ediləcək, peyğəmbərlik Oğuzda təcəlla edəcəkdir. Gördüyümüz kimi ana südündə ifadə olunan etno – mifik məzmun türk üçün bir növ etnoenergetik, mifopoetik xassəni bir cür ifadə edir, fransız, ingilis, slavyan üçün başqa bir cür . Yeri gəlmişkən, türk folklorunda süd simvolunun geneloji – assosiativ çalar və bənzərlikləri dünyanın bir çox xalqlarından (məs. ərəb, fars, ari, dravid, slavyan, ingilis və s.) daha arxaik, daha fəzavi, daha rəmzi, daha zəngindir.

Biz, folklor ənənəmizi, şifahi sözün mifoloji poetikasını daha dərindən, bir növ arxeoloq gözü ilə (bəlkə də bəsirət gözü ilə) izləsək, bu zənginliyin, geniş mifoestetik arealını iki mühüm aspektdən görə bilərik;

1. Estetik- bədii mifologia; və -
2. Dini – mifologiya;

Türk folklorunu dünya folklorundan fərqləndirən ən mühüm amillərdən biri türk mifoloji təfəkkürü heç bir zaman mövhumata və xurafata yuvarlanmır. O. Ilkin mifopoetik rüşeymin bazasında doğur, törəyir, transfer edir. Mifik məntiqin ilkin müqəddəsliyini, substantiv başlanğıcını çalarlarla paylaşsa belə mahiyyətdən sapmır, uzaqlaşmır.

Həm estetik – bədii mifologiyanı, həm də dini mifologiyanı istənilən qədər təsnifatlaşdırsan, türk mifoloji ənənsi motivi, süjeti, strukturu, ideyası, hətta mizanı belə xurafata, mövhumata deyil, bəşəri ideallara, insanın arzu və istəklərinin çiçəklənməsinə yönəlik simvolik məzmunla yükümlüdür.

Mifik semantikanı simvolizə edən obrazlar düşüncələr, türk insanını xülyapərəstliyə deyil, pozitiv-praqmatik əxlaqa, etik sərvətlərə, bəşəri fəallığa çəkir; " Alpamış", " Manas", "Kitabəi – Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Maday Qara", "Ural Batır", "Koroğlu" (M.H.Təhmasib nəşri), "Nart", "Altıyaruq tigin", "Akbuzat", "Quzukörpəc və Bayansılu" və s.

Saka-Yakut türklərinin əsaki mifoloji təsəvvürlərində yer üzünün ilahı olan Aan Alakçın Xotun (kadın – Ə.K.) da uzun Anadır. Bu obrazın folklor poetikası yetərincə zəngindir. Buğacın anası, ovçu Qazyalın anası, Oğuzun anası, Quzukörpəcin anası və s. Aan Alakçın Xotun obrazı ilə mifik – estetik qan – süd qohumluğunda, mənəvi – irsi əlaqədədir. Bu obraz bütün dünyanı öz övladları ilə idarə edir (29).

Ana südü vasitəsilə formalaşan mifik obrazlar türkün qəlbini, könlünü Yerə, mənəvi – ruhi duyğularını isə səmavi bioenergetik auraya çəkir, kosmoloji fenomenlərlə birləşib, bütövləşir. Türk mifik düşüncəsində mental rişələr və köklər də görünən və görünməyən xətlər və kanallarla ana südüylə - super simvolla bütövləşir.

Ana südünün müqədəssəsliyini və astral sakrallığını bir də onda görürük ki, Buğacı sağaldır – Buğac şikəst qalmır, yarımçıq deyil, o tamdır, bütövdür, kamildir. Ovçu Qazyal məqsədinə çatır, müdrik qocaları öz elinə, obasına gətirir, sözü ilə əməli üst-üstə düşür, yarımçıq deyil, bütövdür. Oğuzun sözü ilə əməli bir-dir, dediklərini edir, etdiklərini deyir, yarımçıq deyil, bütövdür, mükəmməldir. Mifik obrazlardan gələn bütövlük insanın mənəvi yetkinliyə, ardıcıllığa aparan ənənvi mifik ölümsüzlüyün, əbədiyaşarlığın kainatla bütövlüyüdür.

Oğuz obrazının timsalında dünyanın bütün problemlərini türk insanı həll etməlidir. Türk dünyaya cavabehdir.

Ayzit süd gölündə yaşayan Humay -Ana obrazı çoxplanlı təfəkkür modrelinin bədii-dini strukturunu epizodlar, motivlər, cizgilər, ayrıntılar, mifik sujetlər, simvolar və işarələrlə nümayiş etdirsə də, ümumtürk folklor kontekstində türk animizmi və kosmizmini birmənalı şəkıidə bədii-dini mifologiya müstəvisində sistem olaraq çevrələyib qapayır. Humay – Ana bütün mifik- fəlsəfi məzmunu ilə Törə, Yaradıcı, Əcdad obrazıdır. Humay ananın bir damcı südü varlığın başlanğıcı, mənəvi-cismani güc, müqəddəs ruhun mənbəyi, tanrı ilə magik rabitə vasitəsi; fövqəladə fiziki qabiliyyətin mistik mənbəyi, tanrı haqqını yerdə təmsil edən kosmoloji simvol, insan fitrətinə ilahi eşqi təlqin edən romantik qida;

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

amorf varlığın xaotik simvolu; isti xasoun fenomeni və s. bu qəbildən mifik-fəlsəfi xarakteri əhatə etməkdə, içəriməkdədir.

Türkün ana sevgisi fərqli ruhaniyyəti ilə daha mündəricəli, daha ulvi, daha qüdsidir.

Mifik süd simvolu geniş transfer xassəlidir. Gələcək araşdırmalarımızda süd simvolunun heyvan südünə transferi müxtəlif aspektdən öyrəniləcəkdir. Azərbaycan nağılları, dastanları digər türksoy xalqların şifahi ədəbiyyatında süd simvolunun kosmoloji-astral çalarları öyrəniləcəkdir. Dünya mifoloji sistemində süd simvolunun müqaisəli təhlili ədəbi-fəlsəfi yöndən, o cümlədən, psixoanalitik yöndən təhlilə cəlb edəcəkdir.

Etnogenetik əsaslar üzərində qurula biləcək, milli-mənəvi inkişaf konsepsiyasının olmadığı bir vaxtda cəmiyyətin mənəvi inkişafını istiqamətləndirmək, onu rasionallığa, qarşılıqlı səmərəliliyə, pozitiv dəyişkənliyə, doğruluğa və paklığa səmtləndirmək üçün folklor ədəbiyyatının çox təsirli vasitə olduğunu nəzərə alsaq, mövzunun elmi-ictimai, etik-estetik aktuallığı özünü daha dərindən göstərəcəkdir.

Qeyd etməyi vacib bildiyim cəhətlərdən biri də budur ki, Türk folklorunda mifik süd simvolu obrazlı təxəuuülüun zənginliyini təkamül mərhələlərində göstərən mifopoetik açarıdır. Simvollardan danışdığımıza görə tam əminliklə vurğulamaq istəyirəm ki, Türk mifoloji sistemi dünya xalqlarının etioloji-animistik sisteminə zaman-zaman transfer edilmişdir. Biz bu ideyanı gəlişi gözəl və özünəvurğunluq hissələrindən uzaq bir halda mifik məntiqi inkişafı izləməkdən gəldiyimiz nəticəyə görə düşünüb daşınırıq(30). Şübhəsiz, türk mifoloji- dini şüuru dünya xalqlarına təsir etdiyi kimi, özü də təsirlənmiş, qidalanmış, sakrallaşma və simvollaşma prosesini tarixən yaşamışdır, yaşamaqda davam edir, özünə əxz etməkdədir.

ƏDƏBIYYAT

1. C.Bəndili " Türk mifoloji sözlüyü" Bakı, Elm 2003, səh. 324.
2. Rəmzlər və işarələrin tam ensiklopediyası, Xarvest, Minsk, 2007, səh. 300(rus dilində).
3. C.Bəydili " Türk mifoloji sözlüyü" Bakı Elm 2003 səh. 329.
4. Rəmzlər və işarələrin tam ensiklopediyası, Xarvest, Minsk 2007 səh. 234-235 (rus dilində).
5. " Kitabi Dədə Qorqud", ön söz Samət Əlizadə, Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999, səh.43-44.
6. a.g.k. səh.113.
7.C. Bəydili, " Türk mifoloji sözlüyü"Bakı ,Elm 2003. səh.329.
8. Smirnova İ.M. " Magiyanın sirləri" Moskva, Veçe 2004 səh 38.(rus dilində).
9. a.g.k. səh. 8 -11.
10." Kitabi Dədə Qorqud" ön söz Samət Əlizadə Bakı, Yeni nəşrlər Evi 1999 səh.160.
11. a.g.k. səh 43.
12. a.g.k. s.h.44.
13. Rəmzlər və işarələrin tam ensiklopediyası, Xarveşt, Minsk 2007 səh.105-110.
14.a.g.k. səh.561-563.
15.Dədə Qorqud 2006, №3 səh. 176-184.
16.Rəmzlər və işarələrin tam ensiklopediyası, Xarveşt Minsk 2007 səh 562.
17.Yuxu yozumları, ensiklopediya, ön sözün müəllifi – professor Əkbər Bayramov, Bakı AABB səh. 153.
18.R.Əliyev " Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin tipi və tipikləşdirilməsi" Dədə Qorqud 2005,№3 səh. 36-49.
19.a.g.k. s.h.44.
20.Mişşi Yuxma, Müqəddəs qılınc, Kuqesyi -1988, səh.230 (rus dilində).
21.a.g.k. səh.5-12.
22.a.g.k.-da İlya Pastuxovun məqaləsindən, səh.229-230.
23.a.g.k. səh.9.
24.a.g.k. səh.11.
25.Fəzlullah Rəşidəddin, Oğuznamə, fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.M.Şükürovanındır. Azərnəşr, Bakı 1992 səh.71.
26.a.g.k. səh. 10.
27.a.g.k. səh.11
28.a.g.k. səh.15.
29.C.Bəydili, Türk mifoloji sözlüyü, Bakı, Elm 2003, səh.329.
30.Y.E.Qolosovker, Mifin məntiqi Bakı BSU 2006, səh315.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«KOROĞLU» DASTANININ AZƏRBAYCAN TƏQDİMATI

Elnarə Tofiq qızı
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

«Koroğlu» dastanının Azərbaycanda toplanma və nəşr təcrübəsinə bir qədər gec başlansa da, ötən əsrin birinci rübündən etibarən demək olar ki, alimlərin və araşdırıcıların xüsusi diqqət mərkəzində olmuş, çox geniş şəkildə toplanmış, dəfələrlə nəşr olunmuş, saysız elmi təhlillər aparılmışdır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq «Koroğlu» dastanının Azərbaycanda ilk nəşri 1913-cü ilə təsadüf edir. Rza Zakinin müəllifliyi altında «Orucov qardaşları» mətbəəsində ərəb əlifbası ilə «Koroğlu» adıyla çap edilən kitabın titul səhifəsində «Aşiqi bir hekayətdir» və «Mühəvvəri: Rza Zaki» sözləri yazılmışdır (1).

Dastanın dilinin müasir Azərbaycan türkcəsi ilə fərqlilik təşkil etməsi, bəzi söz sonluqlarının Türkiyə türkcəsinə məxsus əlamətlərlə bitməsi (istiyor, diyor, gəziniyor, vurmayalım, olalım, tovpuz, bazirgan və s.) XX əsrin əvvələrində Osmanlı dövlətinin təsiri altında olan ziyalıların yazılı ədəbiyyatımıza gətirdiyi üslubu xatırladır. Bu üslubun Osmanlı dövlətində təhsil alan ziyalılar tərəfindən yaradıldığını nəzərə aldıqda, R.Zakinin həyat və yaradıcılığına diqqət yetirmək zəruriləşir.

R.Zaki Lütfibəyli bir müddət Gəncədə müəllim kimi çalışmış, «İrşad», «Kaspi», «Sovqat» və s. qəzetlərdə maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir. Sonradan «Nəşri-Maarif» Cəmiyyətinin dəvəti ilə Bakıya gəlmiş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir.R.Zaki millətini sevən, onun tərəqqisi üçün çalışan və buna görə də müxtəlif dairələr tərəfindən təqiblərə məruz qalan ziyalılarımızdan olub (2). Onun «Nakam qız», «Zavallı Cavad», «Fədayi-eşq» və sair romanları, eləcə də faciə janrında yazdığı «Haqq yerini tapar», «Bədbəxt gəlin», «Köhnə Türkiyə» əsərləri ayrı-ayrı illərdə işıq üzü görmüşdür (3, 34). Ömür yolu ilə bağlı biblioqrafiq məlumatların az olduğu səbəbindən R.Zakinin kimliyini tam aydınlaşdırmaq mümkün deyil; ancaq əsərlərinin üslubuna görə Türkiyədə təhsil alması barədə ehtimal irəli sürmək mümkündür. Çox güman ki, Koroğlu haqqında kitabla da Türkiyədə təhsil aldığı müddətdə tanış olmuşdur. Xüsusilə Türkiyə nəşrləri üçün əlamətdar olan və Azərbaycan variantlarında toxunulmayan «Kənan» süjetinə əsasən müəllifin bu mətni Türkiyədə oxuduğu müddətdə eşitdiyi və ya yazdığı qənaətinə gəlmək olar. Ancaq 1913-cü ilə qədər Türkiyədə cəmi bir «Koroğlu» nəşrinin mövcudluğu məlumdur. Halbuki R.Zakinin birdən daha çox nəşrlər haqda məlumatlı olduğu görünür və bu məntiqlə müəllifin erməni, gürcü, rus və yaxud ingilis, həmçinin Təbriz nəşrlərinə bələd olması ehtimalı da meydana çıxır.

Əsərin məzmunundan aydın olur ki, «aşiqi bir hekayətdir» ifadəsi altında R.Zaki «eşqdən bəhs edən hekayə» deyil, «aşıqlar tərəfindən söylənilən dastan» və ya «aşıqlara məxsus bir hekayət, dastan» mənasını nəzərdə tutmuşdur. Müəllifin özü tərəfindən kitabın son səhifəsində verilmiş «Fikrim» başlıqlı ön sözdə (4, 9) onun dastanı bir başqasından (kitabın oxunuşunda və başqa mənbələrdə həmin şəxsin adına rast gəlinmədiyindən, söyləyici-informator haqqında heç bir bilgi yoxdur) mənimsəyərək yazdığı bildirilir.

R.Zakinin ön sözündə diqqəti çəkən məqamlardan biri isə «Koroğlu» dastanının əvvəlki nəşrlərinə dair eyhamıdır. Müəllifin «Kor oğlu hekayəsi bir çox yazıçılar tərəfindən qələmə alınmış isə də, bəziləri Kor oğlunun fikrini təmamilə dərk etməyib onu çirkin səftlər ilə səftləndirərək qarain kəramin nəzərində onu mənfur etmişlər» (4, 8) sözləri R.Zakinin Koroğlu nəşrlərindən məlumatlı olduğunu və həmin nəşrlərdə dastan qəhrəmanı barədə deyilən bir çox fikirlərlə şərik olmadığını göstərir. Ancaq R.Zaki «yazıçılar tərəfindən qələmə alınmış» sözləriylə hansı mətnləri və nəşrləri nəzərdə tutduğuna dair heç bir kəlmə yazmır.

1913-cü ilə qədər nəşr olunan Koroğlu mətnlərində qəhrəmanın, əsasən, «qaçaq-quldur» kimi təqdim edildiyini nəzərə alsaq, düşünmək olar ki, R.Zaki məhz bu məqamla razılaşmayıb və xalq yaradıcılığının təhrifinə qarşı çıxıb. Ancaq mətndən görünür ki, R.Zaki də Koroğlunu xalq təfəkküründə yaşayan səviyyədə təqdim etmir; hətta bəzən öz canını qurtarmaq üçün Koroğlu «Ərəb oğlunu» - Kənanı «dilə tutur», «tovlayır», ona «yalvarır» (4, 18-19).

Dastan mətninin quruluşu da fərqliliyi ilə seçilir. Belə ki, məlum olan digər nəşr və variantlardan fərqli olaraq bu nəşrdə mətn heç bir qola (məclisə) bölünmür və «Koroğlu» dastanına aid süjet və epizodlar ümumiləşmiş vahid mətn kimi işlənir. Yəni « «Koroğlu»nu meydana çıxaran şərait – bəy üçün at seçimi və at bəyənilmədiyindən mehtərin gözünün çıxarılması, onun vətəninə yola düşərək oğlu ilə görüşü, həmin atın qaranlıq tövlədə bir müddət yetişdirilməsi və sınağı, Koroğlunun intiqam üçün Çənlibeli seçməsi («Alı kişi» süjeti), qəssaboğlu Eyvazın qaçırılması («Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi» süjeti), onların arxasınca paşa sərkərdəsi Kənanın (bəzi nəşrlərdə Ərəb Reyhanın) gəlməsi, Bolu bəyləri

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ilə qarşılaşması və onun «Bolu bəgləri, mən Koroğlu deyiləm» sözləri ilə özünü danması («Koroğlu ilə Bolu bəy»), Koroğlunun saz ustası və onun şagirdi ilə görüşü («Nigar xanımın Çənlibelə gəlməsi» süjeti), Koroğlunun evlənməsi və qızı atasının yanında qoyub Çənlibelə qaytması, onun oğlunun olması və gəlib atasını tapması («Koroğlunun Dərbənd səfəri» süjeti), Bolu bəyin baxçasından tel çiçəyini gətirmək üçün dəlilərin getməsi və onların əsir düşməsi («Durna teli»), dəlilərin azad olması üçün Bolu bəyin Koroğlunun atını istəməsi, atın arxasınca Koroğlunun getməsi və onu qaçırtması («Qıratın oğurlanması»), bazirganbaşının Koroğlu ilə qarşılaşması və ona xərac vermək istəməməsi («Koroğlunun tacirlə qarşılaşması»), Ərzurum bəyinin qızı Binli xanımın Çənlibelə gətirilməsi («Koroğlunun Ərzurum səfəri») süjet və epizodları dastanın digər nəşrlərində bütöv süjet kimi rastlanmaqdadır.

R.Zaki nəşrində həmçinin digər variantlarda rast gəlinməyən və poetik baxımdan həddindən artıq zəif, xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu ciddi şübhə altında olan şer nümunələri də kifayət qədərdir. Bu poetik mətnlərin xalq yaradıcılığı nümunəsi olması ən azı ona görə şübhə doğurur ki, şerin bəndlərində vəzn, heca, qafiyə pozulur, bəzənsə ümumiyyətlə, ağız ədəbiyyatına xas olmayan və mənası anlaşılmayan ifadə işlədilir. Məsələn, Koroğlu Ərəb oğluna müraciətlə deyir:

Cavanam, dünyada zövq sürmədim,
Ömrümdə mən bir gün görmədim,
Gəldim, yalvarıb söylədim,
Qıyma mənə, ərəb oğlu (4, 18).

Bəndin birincisi 10, ikincisi 9, üç və dördüncü misraları isə 8 hecadan ibarətdir; digər tərəfdən, «zövq sürmədim» (adətən, zövq görürlər, sürmürlər), «gəldim, yalvarıb söylədim» (mətndən aydın deyil ki, Koroğlu yalvarmaq üçün niyə və hara gəlib) ifadələri düzgün seçilməyib və s. Qeyd edək ki, mətndə bu kimi «poetik parçalar» kifayət qədərdir.

R.Zaki nəşr etdiyi mətni birbaşa söyləyici-informatordan qələmə almamış, eşitdiyi və oxuduğu hekayələr əsasında ayrıca əsər yazmış və bu zaman folklor dil-üslubunun qorunmasına əhəmiyyət verməmişdir. Ona görə də bu nəşri müstəqil variant kimi qəbul etmək mümkün deyil. Bununla belə «Aşiqi bir hekayət» «Koroğlu» nəşri sahəsindəki tarixi təcrübəyə daxildir və buradakı bir çox motiv, obraz və toponimik göstəricilər, eləcə də etnoqrafiq cizgilər maraqlı və orijinal tədqiqat predmetləridir.

«Koroğlu» dastanının Azərbaycanda R.Zakidən sonra ikinci nəşri 1927-ci ildə ərəb əlifbası ilə «Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət» tərəfindən işıq üzü görür (5). «Koroğlun»nun iki qolunu – «Toqat səfəri» və «Bağdad səfəri»ni özündə birləşdirən kitabın tərtibçisi Vəli Xulufludur.

V. Xuluflu 1917-ci ildə Gəncə müəllimlər kursunu bitirmiş, bir müddət müəllimlik etmişdir. O, 1922-29 cu illərdə Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin təlimatçısı, «Bakinski raboçi» nəşriyyatının və «Azərnəşr»in redaktoru, 1929-36 illərdə isə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi katibi, dil, ədəbiyyat və incəsənət bölməsinin direktoru, Mərkəzi Dövlət Arxivinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Tarix, etnoqrafiya və folklorla yaxından maraqlanmış, bir çox dəyərli tədqiqat-toplama işləri aparmışdır. V.Xuluflu hələ «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö» cəmiyyətində çalışdığı zamanlarda ağız ədəbiyyatı komissiyasının üzvü seçilmiş, bu cəmiyyətin xətti ilə bölgələrə təşkil olunmuş fərdi ekspedisiyalarda olmuş, bununla da xalq yaradıcılığına dair nümunələrin toplanıb yazıya alınmasında, həmçinin tərtib edilərək çap olunmasında yaxından iştirak etmişdir. Ayrı-ayrı illərdə onun tərtibatında «El aşıqları», «Azərbaycan tapmacaları», «Koroğlu» kimi bu gün də folklorşünaslığımız üçün çox dəyərli mənbə sayılan kitablar işıq üzü görmüşdür.

Qeyd etdiyimiz kimi, V.Xuluflu «Koroğlu» dastanının Azərbaycanda 1927-ci il ikinci və 1929-cu il üçüncü nəşrinə tərtibat vermişdir. 1927-ci il nəşrində ön söz yerinə yazdığı «Başlanğıc əvəzinə»də V.Xuluflu əslində, əhəmiyyətli araşdırma aparmış, xalq arasında bəzi coğrafi adların Koroğluyla bağlanmasına aid misallar göstərmiş, eyni zamanda, Koroğlu qalalarına toxunmuşdur. Tədqiqatın dəyəri «Koroğlu» dastanının həmin dövrə qədərki nəşrləri barədə ətraflı məlumatda, həmin nəşrlərin ön sözlərində qeyd olunan qiymətli fikirlərin Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında və ciddi ümumiləşdirilmə aparılmasındadır ki, (yeganə yanlışlıq A.Xodzko və S.S.Penn nəşrlərini ikincinin adıyla təqdim etməsidir) bu da müəllifin mövzunu uzun müddət diqqətlə izlədiyini nümayiş etdirir.

V.Xuluflu dastanın Azərbaycanda nəşrini «Orucov qardaşları» tərəfindən çap edilmiş kitabla başlayır (5, 9). Ancaq nəşr ili və tərtibçisindən söhbət açılmır. Qeyd edək ki, «Orucov qardaşları» mətbəəsində «Koroğlu» dastanının nəşr edilməsi barədə folklorşünas alim A.Nəbiyev də məlumat verir (6, 5) və nəşr ilini 1911-ci il göstərir. Ancaq burada da nəşrin tərtibçisi haqda heç bir söz deyilmir və kitab «İstambul nəşrlərinin kiçik düzəlişlərlə təkrar çapı» kimi qiymətləndirilir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu qiymətləndirmə, təbii ki, V.Xuluflunun informasiyasına əsaslanır. Belə ki, Xuluflu mətnin Azərbaycan aşıqlarından götürülmədiyini və «İstambulda nəşr olunan kitabçanın kopyası» olduğunu bildirir: «Lakin Türkiyə çapında qəliz və Azərbaycanda anlaşılmayan bir neçə kəlmə azərbaycanlaşdırılmışdır (məsələn, «sayı» sözü «mehtər» edilmiş) və Azərbaycan düşüncəsi və adəti ilə yamadığı üçün bəndlərdən bir neçə beyt atılmışdır» (5, 9).

Göründüyü kimi, məlumatda R.Zaki nəşrinin nəzərdə tutulduğu şübhə doğurmur və sözügedən çapla əlaqədar ehtimallarımızı gücləndirir. Belə ki, R.Zakinin Türkiyədə təhsil alarkən yuxarıda bəhs olunan mətni topladığı və yarımçıq, qüsurlu şer nümunələrinin «bəndlərdən bir neçə beyt atılması» nəticəsində yarandığı üzə çıxır.

«Koroğlu»nun 1911-ci il nəşriylə bağlı isə digər heç bir mənbədə məlumata rast gəlmədik. Hesab edirik ki, mətbəə eyniliyi və mətn haqda fikirlər üst-üstə düşdüyündən, hər iki müəllif R.Zaki nəşrinə işarə etmişlər və «1911-ci il» texniki qüsurdan başqa bir şey deyil. Çünki A.Nəbiyevin «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» kitabında da «Koroğlu»nun Azərbaycanda ilk nəşr tarixi 1913-cü il göstərilir (6, 464).

V.Xuluflu İstambulda, Əbuzziya mətbəsində 1902-ci ildə çap olunan «Koroğlu hekayəsi» haqda da bilgi verir. Həmin nəşrin tərtibçisinin yazdığı «Oxuyanlara sözüm»də qeyd edilir ki, «bundan əvvəl yüzlərcə dəfə basılmış, Osmanlı məmləkətlərinin həmən həpsinə yayılmış isə də, bir taqım yazı bilməz, sözün mənasını anlamaz adamlar tərəfindən hər başladıqca bir çox yerləri yalnız təb edilmiş olduğundan, bu gün əldə bulunan kitablar anlaşılmaz bir hala gəlmişlər» (5, 10-11).

Hekayənin «rabiyani-əxbar və nakilani-asar şöylə rivayət edirlər ki...» sözləriylə başlamasından nəşrin 1887-ci il Türkiyə nəşrinin təkrar çapı olduğu aydınca görünür. Diqqəti çəkən məqam isə «yüzlərcə dəfə basılan» ifadəsidir.

Təəssüf ki, «Koroğlu hekayəsi»nin tərtibçisinin dediyi «yüzlərcə dəfə basılan» mətnləri əldə etmək və yaxud onlar barədə istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində hər hansı bilgiyə rast gəlmək mümkün deyil. Ancaq V.Xuluflunun «heç bir fəslə və baba bölünməmiş, maalı çox uyarsız, həm də saçma-sapan» saydığı «Koroğlu hekayəsi»nin tərtibçisinin özündən əvvəlki nəşrləri «anlaşılmaz» sayması artıq «yüzlərlə» çapın səviyyəsini təsəvvür etməyə imkan verir. Yəqin ki, məhz bu «anlaşılmazlıq» səbəbindən 1887-ci ildən öncəki nəşrlərə Türkiyə koroğluşünasları əhəmiyyət verməmişlər.

V.Xuluflu söyləyici-informatorun «Qazax qəzasının Bozal Qanlı kənd sakini aşıq Söyün» - Aşıq Hüseyn Bozalqanlı olduğunu da qeyd etməyi unutmur.

1929-cu ildə isə V.Xuluflu «Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti»nin xəttiylə 1927-ci il nəşrini daha da təkmilləşdirərək latın qrafikasında Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə yenidən çap etdirmişdir (7). Kitabı iki hissəyə bölən müəllif birinci hissədə 10 qol vermişdir ki, bunlardan 4-ü (Toqat səfəri, Bağdad səfəri, Dəli Koroğlu və Bolu bəy, Koroğlunun Dərbənd səfəri) mükəmməl qol səviyyəsində, 6-sı isə (Koroğlu kimdir, Niyar xanımın gətirilməsi, Dəmirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi, Koroğlunun taciri qaçanda, Cunul aşıx, Cunul aşıx və Telli xanım) məlumat xarakterlidir. V.Xuluflu kitaba verdiyi əlavələrin birində «Koroğlu nağılları»nın beş əsas qolu olduğunu (Toqat səfəri, Bağdad səfəri, Bolubəy, Ərəb Reyhan, Ərzurum səfəri) və onlardan ikisinin «ələ keçirilərək» çap edildiyini bildirir(7, 34).

Başqa bir əlavədə isə Koroğlunun Dağıstan səfəriylə bağlı süjet Firdovsinin Rüstəm Zalın bilmədən oğlunu öldürməsi süjetiylə müqayisə olunur(7, 121).

Digər əlavələr isə Koroğluya aid edilən şerlər, Aşıq Hüseyn və Aşıq Əsəd haqqında məlumatlara aiddir.

30-cu illərdə «Koroğlu» dastanının nəşri və tədqiqi sahəsində cəhdlər davam etdirilir. 1935-ci ildə «Koroğlu»dan parçalar» başlıqlı yazı (8) çap olunur, Abbas Rəcəbli isə dastanın bir neçə qolunu əhatə edən mətnlə 1937-ci ildə «Ədəbiyyat» qəzetində çıxış edir (9).

Bugünümüzə gəlib çatmasa da, 30-cu illərdə «Koroğlu»nun daha bir neçə nəşrinin mövcudluğunu ehtimal etmək olar. Əvvəla ona görə ki, folklorşünas alim Paşa Əfəndiyev Dastanın 1937 və 1938-ci il (10; 11), B.Qarrıyev 1936 – cı il (12, 57), M.H.Təhmasib isə «1927-1936-cı illərdə» çap olunan V.Xuluflu nəşrləri (13, 3) haqqında bilgi verirlər.

İkincisi, H.Əlizadə nəşrləri 1940-cı ildə rus (14), 1941-ci ildə Azərbaycan dilində olmuşdur (15) və mətni ruscaya Əziz Şərif çevirmişdir. Azərbaycan dilində hazır mətn var idisə, onda necə olur ki, Dastan ilk dəfə rus dilində işıq üzü görür?

Üçüncüsü, H.Əlizadə 1929-34-cü illərdə dastanın 5 qolunu toplayıb ki, müəyyən variant fərqləri ilə «Koroğlunun Dərbənd səfəri» istisna olmaqla digər 4 qola V.Xuluflu nəşrində təsadüf olunmur. H.Əlizadənin 1936-cı ildə beş və yaxud 1937-ci ildə topladığı daha iki qolla birlikdə 7 qoldan ibarət Dastan mətnini, həmçinin Abbas Rəcəblinin 1937-ci ildə «Ədəbiyyat» qəzetinin bir neçə sayında çap

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

etdirdiyi mətni bir il sonra – 1938-ci ildə qollara ayıraraq ayrıca kitab halında dərc etdirmədiyini iddia etmək üçün əsasımız yoxdur.

Əksinə, son dövr tədqiqatlarında əldə olmadığı səbəbindən haqqında heç bir məlumat verilməyən 1936 (yaxud 1937) və 1938-ci il nəşrlərinin mövcudluğunu ehtimal etmək üçün kifayət qədər əsaslar yaranır. Ehtimal etmək olar ki, sözügedən nəşrlərin toplayıcı və tərtibatçıları repressiya qurbanları olduqları üçün bu kitablar dövriyyədən çıxarılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1936 (1937) və 1938-ci il nəşrləri haqqında verilən bilgilər çox məhduddur. A.Rəcəblinin «Ədəbiyyat» qəzetində hissə-hissə çap etdirdiyi mətn isə dastanın bir neçə qolunu əhatə etdiyindən xüsusilə diqqətçəkicidir. Mətn Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndindən olan Aşıq Hüseyndən yazıya alınmışdır. Abbas Rəcəbli Gəncədə yaşamış və əsasən jurnalistika ilə məşğul olmuşdur. Onun toplayıb nəşr etdirdiyi bu mətn həvəskar işidir. Belə ki, naşir mətni heç bir qola ayırmamış, qolları müstəqil adlar altında verməmişdir.

Haqqında söhbət gedən bu mətn ön söz və şərhlərlə birgə 1999-cu ildə ayrıca kitab halında təkrar nəşr olunub (16). Nəşrdə ümumi mətn bir-birindən süjet çevrəsinə görə ayrılmış, hər bir qola cərəyan edən hadisələr və digər mövcud nəşr qolları ilə oxşarlığına görə ad verilmiş və şərti olaraq «Aşıq Cünunla Telli xanım», «Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi», «Koroğlunun Tuhat səfəri» adlarıyla adlandırılmışdır.

Bu qolları digər tam nəşrlərdəki eyniadlı qollarla müqayisə etdikdə, bəzi fərqlər meydana çıxır və bu mətnin dəyərini və özəlliklərini nəzərə alaraq, şərti olaraq adlandırdığımız qolların digər eyniməzmunlu qollarla fərqlərinin bəzi məqamlarını qeyd etməmək mümkün deyil.

Belə ki, «Aşıq Cününla Telli xanım» və süjet əlaqəsi etibarilə onun davamı saydığımız «Dəmirçi oğlunun Telli xanımı gətirməsi» qolunu V.Xuluflu, H.Əlizadə, M.Təhmasib nəşrləri, «Paris nüsxəsi», «Koroğlu»nun Təbriz variantı və A.Nəbiyev variantı ilə müqayisə etdikdə fərqli və oxşar cəhətlərin mövcudluğu ortaya çıxır. Öncədən qeyd edək ki, dastanın yalnız V.Xuluflu variantında «Cünul Aşıx və Telli xanım» adlı qol müstəqil qol kimi verilmişdir. H.Əlizadə və M.Təhmasib nəşrlərində, A.Nəbiyev və Təbriz variantında isə bu qol «Dəmirçi oğlunun Telli xanımı gətirməsi» qolu daxilindədir. «Paris nüsxəsi»ndə istər «Aşıq Cünun və Telli xanım», istərsə də «Dəmirçi oğlunun Telli xanımı gətirməsi» qolu haqqındı heç bir məlumat yoxdur. Abbas Rəcəblinin topladığı mətndə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu qolların heç biri müstəqil qol kimi verilməmiş, bir qol digərinin davamı kimi çap olunmuşdur.

Hadisələrin gedişi, Telli xanımın Aşıq Cünunun vasitəsi ilə Koroğlunu daha da yaxından tanıyıb ona namə göndərməsi digər dastan variantları ilə bəzi fərqlərlə səsləşir: A.Rəcəblinin topladığı variantda hadisələr Aşıq Cününun Koroğluya qız axtarmaq məqsədi ilə Ərzuruma gəlməsi və burada Telli xanımı görməsi ilə təşəkkül tapırsa, V.Xuluflu və «Təbriz variantı»nda Aşıq Cünul ailəsinin görüşündən gələndə, H.Əlizadə variantında Cəfər Paşanın məclisində oxuyan Aşıq Cünun Telli xanım tərəfindən öz məclisinə cağırılanda, M.Təhmasib nəşrində Aşıq Cünun Koroğlunun görüşündən qayıtdıqdan sonra Telli xanım ilə qarşılaşır; A.Nəbiyev variantında isə Telli xanım haqqında Koroğluya Dəmirçioğlunun özü məlumat verir.

Telli xanımın və Dəmirçioğlunun şəxsiyyəti müxtəlif variantlarda müxtəlif cür verilir. Belə ki, A.Rəcəbli variantında Telli xanım Ərzurum paşası Cəfər paşanın bacısı, V.Xuluflu, A.Nəbiyev, «Koroğlu»nun Təbriz variantı və H. Əlizadə nəşrində isə Ərzurum paşası Cəfər paşanın qızı kimi təqdim olunur.

V.Xuluflu nəşrində - dastanın birinci hissəsində Dəmirçioğlunun yeri bəlli deyil, digər variantlardakı kimi o, nalbənd oğludur. Dastanın ikinci hissəsində isə Dəmirçioğlu Silistrə şəhərindən gətirilən, usta şagirdi kimi verilir. Biz onun Koroğlunun yanına gəldikdən sonra adlı dəlilərin deyil, tövləçilər-atabaxanlar sırasında olduğunu görürük. Yalnız o, hadisələrin sonrakı inkişafında adlı-sanlı dəlilərdən birinə çevrilir.

Digər variantlarda - H.Əlizadə, A.Rəcəbli və Təbriz variantında onun haradan gəldiyi haqqında məlumat verilmir. A.Nəbiyev nəşrində də Dəmirçioğlu nalbəndin oğludur, M.Təhmasib nəşrində və «Paris nüsxəsi»ndə isə Dəmirçioğlunun Naxçıvandan olduğu söylənilir.

A.Rəcəbli variantındakı hadisə və səfər təfərrüatı - Dəmirçioğlunun bir neçə dəst yaraq-yasaq götürməsi, Koroğlunun öyüd-nəsihəti, Ərəb atın itməyi, Dəmirçioğlunun Ərzurum şəhərində bir qarıya qonaq olması və s. kimi mühüm məqamlar digər variantlarda da bu və ya digər fərqləri ilə mövcuddur.

Bütün bunlara baxmayaraq, A.Rəcəblinin nəşr etdirdiyi qollar həm süjet çalarları, həm şer örnəkləri, həm də yazıya alınmış folklor nümunəsi kimi bir çox özəlliklərə malikdir və nəşrə diqqət etsək aşağıdakı qənaətləri əldə edə bilərik:

1. Abbas Rəcəbli aşıq söyləməsinə demək olar ki, müdaxilə etməmişdir. Bu, qollardakı şerlərin təqdimində xüsusilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

2. İnformator (aşıq) haqqında və onun sənət şəcərəsi barəsində bilgi verilmişdir.

3. Bu qollar «Koroğlu» dastanının nəşri sahəsindəki ilk uğurlu cəhdlərdən biri kimi olduqca böyük dəyərə malikdir.

4. Nəşr olunmuş qollar eposun variant çeşidlərinin dolğun mənzərəsini yaratmaq işində qiymətli qaynaqlardan sayıla bilər.

Ancaq A.Rəcəbli dastan mətnlərinin toplanmasını işini davam etdirməmiş, sistemləşdirməmişdir. Buna görə də onun təqdim etdiyi mətni yalnız «Koroğlu» dastanının toplanılması işində uğurlu cəhd» kimi dəyərləndirmək düzgün olardı.

Folklor mətnlərinin toplanması və nəşri sahəsində xüsusi xidməti ilə seçilən H.Əlizadə 1941-ci ildə 1940-cı ildə nəşr olunmuş 13 qolu əsasında dastanın özündən əvvəlki nəşrləridən daha mükəmməl bir variantını təqdim etdi. B.Musayevin redaktorluğu ilə «Azərnəşr» tərəfindən ilkin kirill əlifbasıyla çap olunan bu mətn özündə Koroğlunun 14 qolunu və 50 müstəqil qoşmasını əhatə eləyir (15). Həmçinin tərtibçi sonda «Variantlar» adı altında Koroğlunun qocalığına aid daha iki variantı təqdim edir – birinci variantın söyləyicisinin Tovuz rayonunun Düzqıraqlı kəndindən olan Aşıq Məhəmməd, ikinci variantın söyləyicisinin isə Qazax şəhərindən Aşıq Əlinin olduğu göstərilir. Dastanın 14 qolu 1987-ci ildə «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» kitabının «Dastanlar» hissəsində yenidən nəşr olunmuşdur (17).

Ümumiyyətlə, H.Əlizadə bir toplayıcı kimi söyləyici-informatorların adını və toplanıldığı tarixi hər qolun sonunda verməklə folklor mətnlərinin toplanma qaydasına ciddi əməl etmişdir. «Koroğlu» adlı birinci qol və «Koroğlunun Toqat səfəri» adlı yeddinci qol 1937-ci ildə, ikinci qol - «Koroğlunun İstambul səfəri» və üçüncü qol – «Koroğluynan Aşıq Cünun» 1938-ci ildə, dördüncü qol - «Koroğlunun Türkmən səfəri» və on ikinci qol – «Koroğlunun Bayazıd səfəri» 1934-cü ildə Qazaxda Aşıq Əlidən, beşinci qol – «Koroğluynan Dəmirçioğlu» 1938-ci ildə Tovuzda Aşıq Mirzədən, altıncı qol – «Koroğlunun Ərzurum səfəri» 1938-ci ildə Gəncədə Aşıq İbrahim Qaracaoğlundan, səkkizinci qol – «Koroğlunun Ərzingan səfəri» 1938-ci ildə Qazaxda Aşıq Sadıqdan, doqquzuncu qol – «Koroğlunun Bağdad səfəri» 1938-ci ildə Gəncədə Aşıq İsrafildən, onuncu qol – «Koroğlunun Ballıca səfəri» 1930-cu ildə Ordubaddda Aşıq Muxtardan, on birinci qol – «Koroğlunun Rum səfəri» 1929-cu ildə Qazaxın Canallı kəndində Aşıq Məhəmməddən, on üçüncü qol – «Koroğlunun Dərbənd səfəri» 1932-ci ildə Tovuzun Bozalqanlı kəndində Şair Validən, on dördüncü qol isə – «Koroğlunun qocalığı» 1938-ci ildə Şamxor rayonunun Zəyəm kəndində Aşıq Qəmbərdən toplanılmışdır. H.Əlizadə «Koroğlunun qocalığı» qolunu üç variantda topladığını, ən mükəmməl saydığını mətn daxilində - sonuncu qol olaraq, digər ikisini isə «Variantlar» adı altında təqdim etdiyini də bildirir (15, 157).

Müstəqil şerlərin söyləyiciləri haqqında isə bilgi yoxdur. «Qoşmalar» bölümündə təqdim edilən bu şer mətnlərinə H.Əlizadə «bu qoşmalar əldə edilmiş Koroğlu dastanında yoxdur, ayrılıqda aşıqlar tərəfindən oxunur» (15, 166) qeydini vermişdir.

Ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq görkəmli alim Məhəmməd Hüseyn Təhmasib «Koroğlu» dastanının toplanması, nəşri və təbliği sahəsində gördüyü çoxçalarlı fəaliyyəti ilə yadda qalmışdır. Təhmasib təkcə bir nəşrlə kifayətlənməmiş, az qala 40 il müddətində yeni-yeni nəşrlərin müəllifliyini etmiş və bu sahədə ağır yükü təkbaşına daşımışdır.

Belə ki, H.Əlizadədən sonra M.H.Təhmasib 1949-cu ildə Həmid Araslının redaktorluğu ilə «Koroğlu» dastanını ilkin kirill əlifbasıyla daha mükəmməl formada nəşr etdirdi (18). Bu nəşr müqəddimədən, 17 ayrı-ayrı müstəqil qoldan, qeyd, izah və lüğətdən ibarətdir.

Təhmasib yazdığı çox geniş «Müqəddimə»də Dastanı hərtərəfli səciyyələndirməyə çalışmış, yaranmasından tutmuş nəşrlərinə qədər əhatəli münasibətini ortaya qoymuşdur. Alim Koroğlunun tarixiliyinə diqqəti çəkmiş, «1602-1670-ci illərin tarixini yazmış erməni tarixçisi Arakel Təbrizlinin» əsərində «Bu haman Koroğludur ki, hazırda aşıqlar tərəfindən oxunan saysız-hesabsız nəğmələr demişdir… Min nəfərlə üsyan qaldırmış Giziroğlu Mustafa bəy, bu, haman nəğmələrdə adı çəkilən, Koroğlunun dostu Giziroğlu Mustafa bəydir» (18, 8) qeydinə, həmçinin Elyas Muşeğin 1721-ci il əlyazmasındakı «…bu, İran şahı Şah Abbas və Türkiyə sultanı Sultan Muradın hakimiyyəti dövründə olmuşdur» məlumatına əsasən, «bu müəlliflərə inanmamaq üçün bizim heç bir əsasımız yoxdur» qənaətinə gələrək Koroğlunun tarixi şəxs olduğunu təsdiqləyənlər sırasına qoşulmuşdur (18, 8-9).

Təhmasib tarixiliklə bağlı fikirlərini Dastandakı Kosa Səfər, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Hasan Paşa, Bolu bəy, Əmirgünə xan obrazlarının tarixiliyi, eyni zamanda toponimlərin dürüstlüyü və Cəlalilər üsyanı zamanı baş verən hadisələrin eynilə qollarda əksini tapmasına dair faktlarla qüvvətləndirir, təzkirələrdə günümüzə gəlib çıxan tarixi hadisələrlə səsləşən dastan mətnlərini müqayisələrə cəlb edir. Ancaq «Koroğlu» dastanının bu tarixi hadisələrin təsvirindən ibarət olmadığını irəli sürən Təhmasib

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«dastan bədii əsər olaraq öz qidasını daha başqa mənbələrdən almış, daha aydın deyilsə, özündən qabaqkı və sonrakı dövrlərə aid olan tarixi hadisə və əfsanələrdən, eləcə də bir sıra xalq ədəbiyyatı əsərlərindən istifadə edilmişdir» - rəyini irəli sürür: «Dastan qədim epos, süjet və motivlərinin tarixi hadisələrin yaratmış olduğu epizodlarla qaynayıb-qovuşmasından əmələ gəlmişdir» (18, 11-12).

Müəllifin «Kitabi-Dədə Qorqud»la «Koroğlu» dastanı arasında paralellər aparması, özəlliklə, «Uşun qoca oğlu Seyrək» boyu ilə «Bağdad səfəri», «Qambörə oğlu Bamsı Beyrək boyu»nun sonu ilə (boyun bütövlükdə «Aşıq Qərib» dastanı ilə müqayisə oluna biləcəyini qeyd edir) «Toqat səfəri» və «Ərzincan səfəri»ni müqayisə etməsi elmi-nəzəri baxımdan qənaətbəxş sayılmasa da, diqqəti özünə çəkir. Həmçinin, Qıratın əfsanəvi at olması, adın «qor at»dan (Od at) yaranması ilə bağlı fikirlərindən də görünür ki, 1949-cu ilə olan toplanmış və əldə edilən materiallar əsasında yazılan bu müqddimə əhatəliliyinə, elmi fikirlərinə görə koroğluşünaslıqda əhəmiyyətli tədqiqatlardan biri sayıla bilər. Müqəddimədən M.Təhmasibin 1942-ci il London (müəllif yeri gəldikcə Xodzkonun yazdığı ön sözdən sitatlar təqdim edir), 1956-cı il Penn nəşrlərindən və bu nəşrlərə verilən tənqidçi rəylərindən məlumatlı olduğu aydın olur.

Müəllif Azərbaycanda bir neçə dəfə çap edilən «Koroğlu» dastanı içərisində ən mükəmməli kimi «Azərbaycan xalq ədəbiyyatının toplayıcısı Hümmət Əlizadənin 1935-ci ildə nəşr etdirmiş olduğu «Koroğlu» adlı kitabı»ndan bəhs edir. Maraqlıdır ki, M.H.Təhmasib «Koroğlu»nun 1941- ci və 1942 - ci il (18, 6) nəşrindən ümumiyyətlə söz açmır.

Bu anlaşılmazlığa M.H.Təhmasib tərəfindən «Koroğlu»nun «yenidən işlənmiş və tamamlanmış» 1956-cı ildə nəşrinə verilən müqəddəmədə aydınlıq gətirilir. Müəllif burada mükəmməl nəşr kimi «aşıq yaradıcılığı və dastanlarımızın toplanmasıda ən çox iş görmüş Hümmət Əlizadə» tərəfindən dastanın «14 qoldan və kitabın sonunda verilmiş 50-dən artıq qoşmadan» ibarət 1941-ci il nəşrini göstərir (19, 18).

M.H.Təhmasib 1949-cu il nəşrinə yazdığı müqəddimədə «müxtəlif aşıqlardan toplanmış» 41 variantın hamısının çapını doğru yol saysa da, açıqlamadığı «müxtəlif səbəblərdən» variantlar əsasında 17 qoldan ibarət kitabın hazırlandığını bildirir.

Bu nəşrdə «Alı kişi», «Koroğlu ilə Dəli Həsən», «Koroğlunun İstanbul səfəri», «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi», «Koroğlunun ərzurum səfəri», «Koroğlunun Türkman səfəri», «Koroğlunun Bağdad səfəri», «Koroğlunun Toqat səfəri», «Koroğlunun Rum səfəri», «Koroğlunun Bayazid səfəri», «Qulun qaçması», «Koroğlunun Ballıca səfəri», «Koroğlunun Ballıca səfəri», «Koroğlunun Qras səfəri», «Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi», «Koroğlunun qocalığı» qolları toplanmışdır. Müəllif qeyd və izahlar bölməsində mətnlərin nə vaxt və kimdən toplanıldığı, həmçinin indiyə kimi çap olunub-olunmadığı haqda məlumat vermiş, qolların hansı variantlar əsasında işlənildiyini açıqlamışdır. Eyni zamanda, müqəddimədə deyildiyi kimi, «istər məzmuna, istərsə də qollarda istifadə olunmayan müstəqil qoşmalara» əsasən dastanın tam toplanılmadığı qənaətinə gələn M.Təhmasib (18, 28) «Misir səfəri, Gürcüstan səfəri, Kaxetiya səfəri və başqa bir sıra tam qolların» mövcudluğu ehtimalını irəli sürür. Fikrimizcə, bu rəyinə son dərəcə aludəçilik dastana daxil edilən bəzi qolların müəllif tərəfindən, qoşmalar əsasında düzülüb-qoşulmasına gətirib çıxarmışdır və bu məqsədlə bəzi qoşmalara hətta redaktələr də edilmiş, dastan süjetlərilə tarixi hadisələr arasında oxşarlığı artırmaq üçün heç bir ehtiyac olmadan, İsgəndər Münşinin «Əmirgünə xan Üçkilsə yaxınlığında, qaladan kənarda üsyançılara böyük bir ziyafət vermişdir» tarixi məlumatı «Qulun qaçması» boyunda dastanlaşdırılmışdır.

Folklor mətninə ciddi müdaxilələrinə baxmayaraq, bu nəşr oxucular tərəfindən yüksək səviyyədə qəbul edilmiş və həddindən artıq geniş yayılmışdır. Beləliklə, dastanın təkrar çapı məqbul sayıldığından 1956-cı ildə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, H.Araslının redaktorluğu ilə Təhmasib «yenidən işlənmiş və tamamlanmış» ikinci nəşri elmi ictimaiyyətin və oxucuların ixtiyarına vermişdir.

«Yenidən işlənmiş» bu nəşr də 1949-cu il nəşri kimi, müqəddimədən, 17 qoldan, qeyd, izah və lüğətdən ibarətdir (19). Dəyişiklik daha çox müqəddimədə özünü göstərir və hesab edirik ki, müəllif «yenidən işlənmiş» ifadəsi altında qollardakı xırda ədəbi redaktələri deyil, məhz «yeniləşən» təqdimatı nəzərdə tutmuşdur.

Gözlənildiyinin əksinə olaraq, M.H.Təhmasib 1949-cu ildə dastanın təhlili ilə bağlı irəli sürdüyü elmi fikirlərini burada nəinki inkişaf etdirmiş, hətta çox uğurlu tərzdə toxunduğu bəzi məqamların təkrarını məqbul saymamış, dastanın dini-siyasi mahiyyətini tamamilə inkar etmiş, «beynəlmiləlçi-internasional» ruhlu olduğunu isbatlamağa çalışmış və daha yığcam «Müqəddimə» vermişdir. Məsələn, şifahi xalq yaradıcılığının, xüsusilə aşıq sənətinin kökləri, «Qırat» sözünün açımı, dastanın Osmanlı Türkiyəsinin istilalarına qarşı yaranan Cəlalilər Hərəkatından doğmasını, obrazların tarixiliyi və s. bağlı 1949-cu il nəşrinin «Müqəddimə»sində səsləndirdiyi fikirlərə yeni «Müqəddimə»də rast gəlinmir. Əvəzində isə müəllif «Koroğlu»nun ideya-siyasi mahiyyətini kəndli üsyanlarıyla əlaqələndirmiş, Koroğluyla Qatır

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Məmmədi müqayisə etmiş, «müvəqqəti müsavat hakimiyyəti və osmanlı müdaxiləçiləri ilə mübarizə aparmış», «1919-cu ildə müsavatçılar tərəfindən xaincəsinə öldürülmüş» (19, 7) Qatır Məmmədin – «bu xalq qəhrəmanının» dastanlaşmamasının səbəbini «onun mübarizə apardığı aləmin məhv olması ilə» əlaqələndirmiş, fikirlərini Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra «Koroğlu» eposunun böyümə, genişlənmə mənasında inkişaf etməməsiylə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Təbii ki, bu müqayisənin olduqca uğursuz və yersiz olduğunu geniş izah etməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız Azərbaycan xalqının istər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanlarının yaranmasında başlıca səbəbləri düzgün qiymətləndirməmək nəticəsində bu cür paralellər aparmaq mümkündür. Əgər deyildiyi kimi, həm Koroğlu, həm də Qatır Məmməd «kəndli üsyanlarının rəhbərləri, Osmanlı işğalçılarına qarşı ümumxalq mübarizəsi aparanlardırsa», onda niyə birinci nəinki Azərbaycanda, həmçinin «işğalçıların» özündə və bütün Orta Asiyada dastanlaşdırılır, mifikləşdirilir, ikinci isə yaddaşlardan tamamilə silinir. Əslində, Qaçaq Nəbi və Qatır Məmməd tarixi şəxsiyyətlərinin dastanlaşmaması müəllifin dediyi kimi, ictimai-siyasi formasiyanın məhv olmasıyla deyil, onların mübarizələrinin arxasında dini-siyasi ideologiyanın dayanmamasıyla bağlıdır. Koroğlunu ideya mübarizəsindən ayırmaq, onun ideoloji rəhbər olmadığını iddia etmək dastanı dərkolunmaz bir aləmə çevirir. Ona görə də M.H.Təhmasibin yeni müqəddimədə Xodzko nəşrinə ayrı prizmadan yanaşmasını, Koroğluda görünən «çox aydın şiəlik, hətta müsəlmanlıq tendensiyalarını» «Xodzkonun» öz «fəaliyyətinin» nəticəsi kimi izahlamasını qəbul etmək mümkün deyil. Müəllifin «bu gün xalq içərisində yaşayan «Koroğlu» eposunda belə şeylər yoxdur, o, əməkçi xalqın nümayəndəsi, sultanların, şahların, xan və bəylərin barışmaz düşmənidir» (19, 18) arqumenti isə ona görə əsassızdır ki, «belə şeylərin olmaması üçün» M.H.Təhmasib dastanı büsbütün dəyişmiş və folklorşünasların haqlı olaraq «müəllif romanı» adlandıracağı səviyyədə dastana müdaxilələr etmişdir.

M.H.Təhmasib həmçinin, erməni alimi Samoelyanın «tarixi şəxsiyyət kimi azərbaycanlı» olan Koroğlunu «İran mühitində iranlı, kürd mühitində kürd, erməni mühitində erməni» kimi təqdim etməsini cidd-cəhdlə müdafiə edir, kökündən yanlış olan bu münasibəti əsaslandırmağa çalışır: «Koroğlunun dəliləri öz sinfi mahiyyətlərinə görə aşağı təbəqədəndirlərsə, öz milli mənsubiyyətlərinə görə internasional tərkibə malikdir. Burada erməni, gürcü, kürd, ləzgi və başqa xalqların nümayəndələri vardır» (19, 16-17).

Halbuki dastan mətnlərinə əsasən Koroğlu dəlilərinin bütövlükdə aşağı təbəqədən çıxdıqlarını iddia etmək mümkün olmadığı kimi, mübarizənin «internasional xarakterini» göstərəcək əlamət də yoxdur. Ancaq Sovet ideolojiyasının tələbi qarşısında çıxılmaz qalan müəllif 1949-cu il nəşrinə yazdığı müqəddəmidəki yeni fikirlərini təkzib edəcək faktlar, yuxarı təbəqədən çıxmış və Koroğlunun yaxın ətrafı sayılan tarixi şəxsiyyətlər - Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Həsən Cəlali, İsabalı və s. – haqqında heç nə demir, əksinə, «Şah Abbasın etibar etmədiyi yerli qızılbaş tayfalarının əksəriyyətini məhv etməsiylə» (19, 11-12) bağlı mənbəyi göstərilməyən və uydurma «tarixi həqiqətə» sığınmağa çalışır.

Ümumiyyətlə, təhlildən daha çox, «Koroğlu» dastanının mahiyyətini yanlış istiqamətdə yozmağa hesablanan «təkmil» nəşrdəki müqəddimənin yazılması H.Təhmasibin dövrün siyasi konyukturası qarşısında məcburiyyətindən irəli gəlmişdir. Ancaq nəzərə alsaq ki, 1949-cu ildə Sovet imperiyasında konyektura daha güclüydü və Stalinin ölümündən sonra Nikita Xruşşovun 1953-cü ildə hakimiyyətə gəlməsiylə siyasi təzyiqlər azalmış, hətta 30-cu illərdə bir çox ziyalının ədalətsizcəsinə mühakimə olunması və qətli ifşa edilmiş, onlara bəraət verilmişdir, onda Təhmasibin ilk nəşrə yazdığı müqəddimədəki daha dolğun və cəsarətli fikirlərini 1956-cı ildə təkzib etməsini və dastanı qeyri-elmi, bəsit üsullarla hakim ideologiyanın şərtlərinə uyğunlaşdırmaq yönündəki mənasız cəhdlərini anlamaq olmur.

M.Təhmasib 1959-cu ildə «Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı»nda bu nəşri təkrar (20), üçüncü dəfə çap etdirmiş, 1965-ci ildə isə dastanın «orta və böyük yaşlı uşaqlar üçün» hazırlanmış mətnini oxucuların ixtiyarına vermişdir (21). Eyni zamanda, 1959-cu ildə Təhmasibin tərtibatı, H.Araslının ön sözü ilə «Koroğlu» dastanı rus dilində çapdan çıxmışdır (22, 102).

H.Araslı ön sözdə dastanın tarixiliyi, «Cəlalilər Hərəkatı» ilə bağlılığı, Koroğlunun Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı meydana çıxdığını rusdilli oxucular üçün aydınlaşdırmışdır. Maraqlıdır ki, M.H.Təhmasibin 1956 və 1959-cu il nəşrlərinə yazdığı müqəddimədəki yanlış fikirləri qətiyyən təkrar etməyən H.Araslı dastana daha çox elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır. A.Təbrizinin 1670-ci ildə öldüyü, öz tarixi kitabını 1662-ci ildə tamamladığı, Koroğlunun böyük ehtimalla XVII əsrdə yaşadığını bildirən X.Samuelyanın fikirlərini bölüşən H.Araslı erməni alimindən gətirdiyi sitatla bu tarixi dəqiqləşdirir: «Bu tarix, göründüyü kimi, Türkiyə variantındakı bir şerin tərcüməsində əksini tapmışdır: «Mən, Koroğlu, 1018-ci ildə Eyvaz xana dağları göstərdim…» Bu müsəlman təqvimi bizim tarixlə 1600-cü ilə təsadüf edir» (22, VII-VIII). Nəzərə alsaq ki, Cəlalilər Hərəkatı 1591-ci ildən başlayaraq geniş vüsət almışdır, onda bu tarixi faktların üst-üstə düşdüyünü aydınca müşahidə etmək olur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

1969-cu ildə «Koroğlu» dastanı M.H.Təhmasibin tərtibatı ilə təkrar çap edilmişdir (23). «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı»nda dərc olunan 5 cildlik «Azərbaycan dastanları»nın 4-cü cildi «Koroğlu» dastanından ibarətdir. H.Araslının redaktorluğu ilə çap olunan bu nəşrdə M.H.Təhmasib əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq, «Müstəqil qoşmalar» bölməsində Koroğlunun müxtəlif mənbələrdə rast gəlinən və dastanda əksini tapmayan qoşmalarını da dərc etdirmişdir. Belə ki, Elyas Muşeqyanın «Nəğmələr kitabı»nda təsadüf edilən 7, erməni əlifbasıyla qələmə alınan 1, Əndəlib Qaracadağinin «Şerlər» məcmuəsindəki 19, 1935-ci ildə nəşr olunmuş «El şairləri» kitabının ikinci cildindəki 2, Gürcüstan Dövlət Arxivində saxlanılan və gürcü əlifbasıyla qələmə alınan 6 – ümumilikdə 35 qoşma verilmişdir.

Qeyd edək ki, 5 cildlik «Azərbaycan dastanları» 2005-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə Əliağa Cəfərli, H.İsmayılov və S.Axundova tərəfindən yenidən işlənib təkmilləşdirilərək «Çıraq» nəşriyyatında çap edilmişdir (24).

M.H.Təhmasib eposun dəyərini və əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirərək «Koroğlu» dastanının nəşri sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Beləliklə, müəllif «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən 1975-ci ildə dastanı növbəti dəfə dərc etdirir(25), 1982-ci ildə isə eyni nəşriyyatda təkmilləşmidirmiş daha bir çapını elmi ictimaiyyətə təqdim edir (26).

1982-ci il nəşrinə M.H.Təhmasibə çox yığcam – «Bir neçə söz» başlığı altında dastanın nəşr tarixinə ötəri nəzər salmaqla kifayətlənən müqəddimə vermişdir. Tərtibçi bir daha əvvəlki fikrinə qayıdaraq dastanın tam toplanmadığını önə çəkir, «Adı Qoç Koroğlu, Urumda bəlli», «Eyvazı göndərdim Şama», «Mənəm Cazirənin şiri, pələngi» və sair misralı qoşmalara əsasən dastanın «Şam səfəri», «Urum qolu», «Cazirə qolu» qollarının mövcudluğu ehtimalını irəli sürür, eləcə də «Türkmən səfəri»ndə Koroğlunun Alacalar adlı yerdə 7 gün, 7 gecə mühasirədə qalmasına işarə edildiyini bildirərək, bu süjetin də əldə olunmadığını, ancaq son illərdə folklorçuların uğurlu axtarışlar apardığını və dastanın yazıya alınmayan bir neçə qolunun izinə düşdüklərini, bu sırada Əli Sadəddin tərəfindən «Qəhrəman», «Koroğlunun divlərlə görüşü», «Koroğlunun Tehran səfəri» epizodlarını, həmçinin Azad Nəbiyevin topladığı, «müfəssəl və tam qola daha çox oxşayan» «Misri qılıncın oğurlanması», «Giziroğlu Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi» və «Koroğlunun Quba səfəri» qollarını «Koroğlu» ruhunda olan epizodlar kimi dəyərləndirir, toplanılan həmin mətnlərin nəşrə daxil edilməməsini isə «hələlik tam mükəmməl qol səviyyəsində olmamaları» ilə izah edir (26, 3-4).

Ancaq M.H.Təhmasib Kəlbəcərdə müəllim işləyən və aşıq yaradıcılığını, həmçinin «Koroğlu» eposunu çox gözəl bilən Əli Qurbanov adlı müəllim tərəfindən toplanmış «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi» qolunu yüksək qiymətləndirmiş, qolun əvvəlki nəşrlərdə gedən 17 qoldan heç fərqlənməyən ən gözəl mətn olduğunu bildirərək bu nəşrə daxil etməyi münasib saymışdır və beləliklə, 18 qoldan ibarət son nəşri «daha mükəmməl» kimi təqdim etmişdir.

Müəyyən qüsurlara, həmçinin folklor mətnlərinin nəşri qaydalarına riayət olunmamasına baxmayaraq, M.H.Təhmasibin «Koroğlu» dastanının nəşri sahəsində 40 ilə yaxın müddətdə gördüyü işin həcmi olduqca böyükdür. Məhz bu alimin sayəsində dastan Azərbaycan oxucusu tərəfindən sevinclə qəbul edilmiş və məşhurlaşmışdır. Etiraf edək ki, «Koroğlu» qollarının yenidən aşıq repertuarına kütləvi şəkildə qayıtmasının və məlum olmayan qolların toplanılması işinin sürətlənməsinin bir səbəbi də M.H.Təhmasibin dastanın təbliğində sistemli olaraq çəkdiyi zəhmətin bəhrəsidir.

Onu da qeyd edək ki, bu müddət ərzində M.H.Təhmasiblə paralel olaraq bəzi alimlər də dastanın uşaqlar və məktəblilər üçün işlənilmiş variantlarını çap etməklə oxucu auditoriyasını genişləndirmişlər. Belə ki, 1951-ci ildə H.Araslı dastanı müqəddiməsiz, 32 səhifədən ibarət sadələşdirilmiş şəkildə uşaqlar üçün işləyərək «Uşaqgəncnəşr»də çap etdirmişdir (27). Həmin nəşr təkrar olaraq 1988-ci ildə işıq üzü gördü (28). Məktəblilər üçün nəzərdə tutulan 17 qolun hamısının əhatə olunduğu nəşr isə Fərhad Fərhadovun tərtibatı ilə 1975-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında dərc olunmuşdur (29). Lakonik müqəddimə, həmçinin kiçik izahlarla məktəblilərin ixtiyarına verilən bu nəşrdə F.Fərhadov yeniyetmələrin anladığı səviyyədə dastanın tarixiliyinə qısaca toxunmuş, daha çox hərəkatın beynəlmiləlçi xarakterinə diqqət çəkmişdir ki, bu da ideoloji senzuranın tələbinin ödənilməsi kimi qavranıla bilər.

«Koroğlu» dastanının nəşri sahəsində xidmət göstərən alimlərdən biri də İsrafil Abbaslıdır. Alim xüsusilə dastanın erməni mənbələrində qorunan əlyazmaların, o cümlədən müxtəlif illərdə erməni dilində çap olunmuş «Koroğlu» mətnlərinin, araşdırmaların öyrənilməsi, tərcümə və nəşr edilməsi sahəsində müxtəlif xidmətlər göstərmiş, dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. 1997-ci ildə isə İ.Abbaslı dastanın «Paris nüsxəsi»ni – A.Xodzko variantını ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində, «Ön söz», «Lüğət və şərhlər»lə çap etdirmişdir (30).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Müəllif «Ön söz»də Paris nüsxəsinin nəşr tarixinə nəzər yetirmiş, əlyazmanın qələmə alınma tarixi, toplayıcı və söyləyici-informatorla bağlı verilən məlumata əsasən fikirlərini bildirmiş, bu variantın digər «Koroğlu» variantlarının «əsasını, kökünü, mayasını, başlanğıcını təşkil etməsiylə» (30, 8) bərabər bəzi motivlərin istisna olduğunu qeyd etmiş, həmin motiv-epizodları qruplaşdırmış, həmçinin süjet, qoşma, təhkiyə üslubu haqqında qənaətlərini bölüşmüşdür.

Qeyd edək ki, Paris əlyazmasının yurd hissəsini Azərbaycan dilinə Qulamrza Budaqi tərcümə etmiş, İ.Abbaslı isə mətni qəhrəmanlıq dastanlarımızın üslubuna, dastan ifaçılığı ənənələrinə uyğunlaşdıraraq kiçik düzəlişlər vermiş, qoşmaların, ayrı-ayrı söz və ifadələrin dəqiqləşməsində «V.Xuluflu, H.Əlizadə, M.H.Təhmasib nəşrlərindən» (30, 3) istifadə edilmişdir. Ona görə də nəşr elmi-tənqidi nəşr hesab olunmur və müəllifin də qeyd etdiyi kimi, tənqidi mətnin çapı koroğluşünaslıqda həllini gözləyən problemlərdəndir. Qeyd edək ki, «Paris nüsxəsi» 2005 – ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur (31).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folkor İnstitutunun folklor mətnlərinin nəşr olunması və elmi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində atdığı mühüm addımlardan biri də «Koroğlu» dastanının 2000-ci il nəşridir (32). Dastanın rus dilində nəşrinə tərtibat verən İ.Abbaslı dastana ön söz də yazmışdır. İlk dəfə 25 qolu özündə əks etdirən nəşr kimi koroğluşünaslığa daxil olan bu nəşrin redaktoru Gülrux Əlibəyova, ruscaya tərcüməçisi İmran Seyidovdur.

Maraqlıdır ki, bu nəşr rusdilli oxuculara təqdim olunduqdan 3 il sonra – 2004-ci ildə ana dilində çap olunmuş və əlavə edilmiş yeni qollarla Azərbaycan oxucusu da tanış olmaq imkanı əldə etmişdir (33). Sözügedən nəşr 2005-cü ildə yenidən işıq üzü görmüşdür (34).

Hər üç nəşrin ön sözünün müəllifi İ.Abbaslıdır, arxivin təsviri isə B.Abdullaya aiddir. Azərbaycan dilində olan nəşrlərə İ.Abbaslı redaktorluq etmişdir və rusca nəşrdən fərqli olaraq, dastana «Lüğət» və «Söyləyicilər və toplayıcılar haqqında məlumat» da daxil edilmişdir.

Nəşrlər AMEA-nın Folklor İnstitutunun elmi arxivində qorunan materiallar əsasında tərtib olunaraq 25 qolu əhatə etsə də, fərq də mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan dilində olan nəşrlər özündə H.Əlizadənin topladığı «Alı kişi», «Aşıq Cünun», «Koroğlunun Türkman səfəri», «Koroğlunun Bayazid səfəri» (söyləyəni Alış Əli), «Koroğlunun İstambul səfəri» (söyləyəni Aşıq Abbas), «Koroğlunun Rum səfəri», «Koroğlunun qocalığı» (söyləyəni Aşıq Məhəmməd), «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi» (söyləyəni Aşıq Mirzə), «Koroğlunun Ərzurum səfəri» (söyləyəni Aşıq İbrahim Qaracaoğlu), «Durna teli» (söyləyəni Aşıq İsrafil), «Koroğluynan Bolu bəy» (söyləyəni Aşıq Sadıq), «Həmzənin Qıratı aparması» (söyləyəni Aşıq Qoca), «Koroğlunun Dərbənd səfəri» (söyləyini Şair Vəli) və «Koroğlunun Ballıca səfəri» (söyləyəni Aşıq Muxtar); Ə.H.Tahirovun topladığı «Koroğluynan Dəli Həsən» (söyləyəni Aşıq Həsənbala), «Koroğluynan Aypara» (söyləyəni Aşıq Cahandar) və «Koroğluynan Bəylər» (söyləyəni Əliş Səməd); E.Məmmədlinin topladığı «Ağcaquzu» və «Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi» (söyləyəni Aşıq Aslan Kosalı); M.Həkimovun topladığı «Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi» (söyləyəni Aşıq Hüseyn Cavan) və «Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməyi» (söyləyəni Aşıq Hüseyn Saraclı); Əli Qurbanovun topladığı «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi» (söyləyəni Abbas İman oğlu Vəliyev); toplayanı məlum olmayan «Qulun qaçması» (söyləyəni Aşıq Mehdi), həm toplayanı, həm də söyləyəni haqda heç bir bilgi verilməyən «Koroğluynan Ərəb Reyhan» və «Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi» qollarını ehtiva edir. 2000-ci il nəşrində verilən yalnız bir – «Giziroğlu Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi» adlı 9-cu qol bu nəşrdə əksini tapmayıb, əvəzində isə «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi» qolu 24-cü qol olaraq nəşrə əlavə edilmişdir.

İ.Abbaslı «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu» (rusca nəşrdə «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu «Koroğlu» kimi getmişdir») adlı ön sözdə eposun məşhurluğuna, nəşr tarixinə diqqət çəkmiş, həmçinin 1900-cü ildə dastanı türkcədən ermənicəyə çevirərək nəşr etdirən Aşıq Camalinin «Koroğlu əfsanəvi obraz, yaxud ehtimal edilən bir adam olmayıb real tarixi şəxsiyyətdir, həm Koroğlu, həm də Giziroğlu Mustafa bəy 1605-ci ildə türk və fars işğalçılarına qarşı üsyan edən, öz igid dəstələri ilə iki dövləti sarsıdan Cəlalilərdən idilər ki, xalq onların şücaətini yaradıcılıq süzgəcindən keçirib «Koroğlunun nağılı»nı düzəltmişdir» fikirlərini misal gətirərək (34, 9-10) Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olmasıyla bağlı fikirləri bölüşmüşdür. Eyni zamanda, İ.Abbaslı Paris Milli Kitabxanasında və Tiflisin G.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan ən qədim «Koroğlu» dastanları əlyazmaları barədə də bilgi vermiş, elmi ədəbiyyatda «Paris nüsxəsi» kimi tanınan birinci əlyazmanın toplayanı və söyləyicisi barədəki qeydləri izahlamışdır.

Ümumiyyətlə, İ.Abbaslı bu ön sözdə elmi fikirləri senzuraya tabe etdirmədən daha ətraflı və çox geniş məlumat vermiş, A.Təbrizlinin qeydlərini ilk dəfə olaraq müdaxiləsiz, olduğu kimi təqdim etmiş, eposun qərb və şərq regionları qrupuna ayrılması, əsasən türkmən, Azərbaycan və Kiçik Asiya variantları bölgüsünü xatırladaraq bütün variantlara diqqət çəkmiş, onları müqayisə etmiş,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycan variantında dastan süjetlərinin daha real hadisələr üstündə cərəyan etdiyini qeyd edərək dastanın yaranmasının bu əraziylə bağlanma səbəbini açıqlamış, eposun şerlər silsiləsində məzmun və ideya təsniflərini aparmış və əhəmiyyətli qənaətlərini bildirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, İ.Abbaslının ön sözü mükəmməlliyinə və elmi yükünə, əhatəliliyinə və müqayisələrə görə ənənələrindən fərqli və daha mükəmməldir.

«Koroğlu» arxivinin təsvirində isə B.Abdulla AMEA-nın Folklor İnstitutunun elmi arxivində toplanmış materiallar əsasında işləmiş, eyni qolun ayrı-ayrı variant toplayıcıları və söyləyiciləri haqqında məlumat vermiş, variantlar arasındakı süjet xətlərində və qoşmalardakı fərqləri göstərmiş və beləliklə, M.H.Təhmasibin 1982-ci il nəşrində müəyyən qədər qeyd etdiyi, geniş araşdırılmasını zamanın ixtiyarına buraxdığı problemin həlli istiqamətində araşdırma aparmışdır.

Elmi ədəbiyyatda «Koroğlu» dastanının Təbriz variantı kimi tanınan, Gürcüstan Respublikasının K.Kekelidze adına Tiflis Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Tiflis nüsxəsi» haqqında ilkin məlumatı elmi ictimaiyyətə gürcü alimi Lia Çlaidze «Koroğlu» dastanının gürcü versiyaları haqqında yazdığı namizədlik dissertasiyasında məlumat vermişdir. Daha sonra isə D.Əliyeva 1958-ci ildə bu mövzuda ayrıca məqalə ilə çıxış etmiş, beləliklə də Azərbaycan alimlərinin diqqətini sözügedən əlyazmaya yönəltmişdir.

Lakin uzun müddət əlyazmanı ələ gətirmək və çap etmək mümkün olmamışdır. Yalnız 1989-cu ildə D.Əliyeva çox böyük çətinliklə əlyazmanın surətini Azərbaycana gətirə bilmiş, hətta dastanın iki məclisini dərc etdirmiş və bu barədə öz mülahizələrini bildirmişdir (35, 14). 1991-ci ildə alimin vaxtsız vəfatı isə başladığı işi yarımçıq qoymuşdur.

Nəhayət, folklorşünaslığın diqqət mərkəzində olan, bütün alimlərin tədqiqatlarında toxunulan, ancaq mətn əldə olmadığından ciddi elmi araşdırmalara cəlb edilməyən Təbriz variantının elmi-tənqidi mətni 2005-ci ildə AMEA-nın Folklor İnstitutu tərəfindən elmi ictimaiyyətə çatdırıldı (35). H.İsmayılov və T.Kərimlinin redaktorluğu ilə E.Tofiq qızının tərtib etdiyi nəşrə «Ön söz», «İzah və şərhlər», həmçinin «Lüğət» verilmişdir.

«Ön söz»də Tiflis Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma haqqında məlumat verilir, ərəb əlifbasının nəsx-nəstəliq xəttində yazılmış əlyazmanın 384 vərəqdən, 768 səhifədən və 28 məclisdən ibarət olduğu bildirilir, həmçinin «Koroğlu» dastanının nəşr və öyrənilməsi tarixinə deyil, daha çox yeni variantın tədqiqinə ilkin cəhd edilir, dastanın ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, tarixi faktların zənginliyinə, epos qəhrəmanı Təkə-Türkman Cəlali Koroğlunun tarixi «Cəlalilər hərəkatı»nın rəhbərlərindən biri olmasına diqqət yetirilir, eyni zamanda, Koroğlu mübarizəsinin arxasında böyük ideoloji zəminin dayandığı və bu ideolojiyanın səfəvi-ələvi təriqətlərindən vüsət aldığı dastan süjetləri və qoşmalarla inanclar arasında paralellər aparılaraq izah edilir.

Əlyazmada qollar «Paris nüsxəsi»ndə olduğu kimi «məclis» adıyla verilir. Hazırda dastanın qərb regionları qrupunda ən irihəcmli variant sayılan «Təbriz variantı»nda sıralanma belədir: I məclis – «Dəmirçioğlunun Telli xanımın ardınca Ərzuruma getməsi və Cəfər paşaya əsir düşməsi, Koroğlunun onun ardınca gedib onu azad etməsi», II məclis – «Koroğlunun Sultan Mahmudun qızı Nigar xanımı gətirmək üçün İstanbula getməsi və Xondkarın oğlu Bürcü Sultanla dava etməsi və Koroğlunun ona qalib gəlməsi», III məclis – «Koroğlunun Eyvazi gətirmək üçün Urfa şəhərinə getməsi və onun dayısı Reyhan Ərəblə davası», IV məclis – «Eyvazin öz bəzi yaşıdları ilə Qazlı gölə ördək və qaz üçün getməsi və onun Həsən Paşaya əsir düşməsi. Koroğlunun Həsən Paşa ilə davası və Eyvəzlə onun yaşıdlarını azad etməsi», V məclis – «Koroğlunun Van şəhərinə getməsi. Osman Paşa və Teymur ağa ilə davası. Koroğlunun Teymur ağanı öldürməsi və onun nişanlısı Əsmər xanımı Çamlıbelə gətirməsi», VI məclis – «Eyvəzin Əhməd Paşanın qızı Şərəf xanımın ardınca Hələb şəhərinə getməsi. Koroğlunun Eyvəzin dalınca gedib Əhməd Paşa ilə davası və onu məğlub etməsi», VII məclis – «Koroğlunun Mahmud xanın qızı Ceyran xanımı gətirmək üçün Dağıstana getməsi. Mahmud xanla dava etməsi və onu məğlub etməsi», VIII məclis – «Bəlli Əhmədin Davud Paşanın qızı Qumru xanımı gətirmək üçün Ərzuluma getməsi və tutulması. Koroğlunun onun dalınca gedib Davud Paşa ilə dava etməsi və Bəlli Əhmədi xilas etməsi», IX məclis – «Cəlali Koroğlunun Həsən Paşanın sərdarı Bolı bəglə davası və Toxatdan Həsən Paşanın qızı Səadət Bəgim xanımı gətirməsi», X məclis – «Koroğlunun Kürdüstana getməsi və Kürdüstan valisi Əhməd Paşa ilə dava edib onun qızı Leyli xanımı gətirməsi», XI məclis – «Səlim Paşanın nökəri Həmzənin Koroğlunun atını oğurlaması və Koroğlunun onun ardınca gedib atı ilə birlikdə Səlim paşanın qızı Donə xanımı gətirməsi», XII məclis – «Səlim Paşanın qardaşı Davud Paşanın öz qardaşının qanını Koroğludan almaq üçün Qarsdan gəlməsi, Eyvəzi ovlaqdan aparması. Koroğlunun xəbər tutaraq ardınca getməsi və Davud Paşa ilə döyüşü», XIII məclis – «Cəlali Koroğlunun Xumar xanımı gətirmək üçün Misirə getməsi. Hüseyn Paşa ilə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dava etməsi və onu məğlub edərək Xumar xanımı Çamlıbelə gətirməsi», XIV məclis – «Koroğlunun Dağıstan yürüşü, Dağıstan valisi Ağa xanla vuruşması və onun qızı Şahsənəm xanımı Çamlıbelə gətirməsi», XV məclis – «Cəlali Koroğlunun Həmis şəhərinə səfəri və ordan İsa balını gətirməsi və Koroğlunun İsa balının qardaşı Həsən Paşa ilə dava edib onu məğlub etməsi», XVI məclis – «Bürcü bəgün Çamlıbelə gəlməsi, Bəlli Əhmədi əsir edib Ərzingana aparması. Koroğlunun xəbər tutub Bürcü bəgün dalınca getməsi və onunla müharibə edib, Bəlli Əhmədi xilas etməsi», XVII məclisi – «Koroğlunun Həsən Cəlalini gətirmək üçün getməsi. Sərdar Bolu bəgin izdivacı. Koroğlunun Bəhbəhanın valisi Abdal Paşa ilə müharibə edib onu məğlub etməsi və onun qızı Mərcan xanımı Həsən Cəlali üçün gətirməsi», XVIII məclis – «Qadir ağanın Eyvəz balını tutub həbs etməsi. Cəlali Koroğlunun bundan xəbərdar olub Qadir ağanın üstünə ordu çəkməsi və onun Koroğlu tərəfindən öldürülməsi», XIX məclis – «Cəlali Koroğlunun təvəllüdü, əsi və nəsəbi haqqında. Qıratın doğulması, Koroğlunun üsyanı və İsfahandan, Şah Abbasdan qaçması», XX məclis – «Koroğlunun yuxu görməsi, onun üsyanı. Şah Abbasla müsahibəsi və oradan qaçması. Koroğlunun Ruma gəlib, Van şəhərinə qədəm basması», XXI məclis – «Cəlali Koroğlunun Təxti – Süleymana gedib Ayaz bəg Çardəvli ilə müharibə etməsi və onun məğlub edib qızı Xurşid xanımı Çamlıbelə gətirməsi», XXII məclis – «Eyvəzin sərxoşluq aləmində Koroğludan küsüb Van şəhərinə Nəzər Cəlalinin yanına getməsi. Koroğlunun onun ardınca gedib Nəzər Cəlali ilə dava edib onu tələf etməsi», XXIII məclis – «Cəlali Koroğlunun adamlarından Sərxoşun Diyarbəkrə, Məlik Paşanın qızı Məhvəş xanımın ardınca getməsi və onun əsir düşməsi. Koroğlunun əhvalatdan xəbər tutub Sərxoşun ardınca getməsi və Məlik Paşa ilə müharibə edib onu qətlə yetirməsi», XXIV məclis – «Cəlali Koroğlunun silahdaşlarından Məhbubun Miri Paşanın qızı Sürahi xanıma aşiq olması və onun dalınca Əyin şəhərinə getməsi, orada əsir düşməsi. Koroğlunun Miri Paşa üstünə ordu yürütməsi, onu öldürüb Sürahi xanımı gətirməsi», XXV məclis – «Cəlali Koroğlunun Malatya şəhərinə getməsi və Fərhənglə müharibə etməsi və onu öldürməsi. Cəlali Koroğlunun Fərhəngin oğlu Kənanı Çamlıbelə gətirib saqi etməsi», XXVI məclis – «Eyvəz balının Süleymaniyyə şəhərinə, Süleyman Paşanın qızı Gülsabah xanımın dalınca getməsi. Koroğlunun onun arxasınca getməsi, Süleyman Paşa ilə davası və onun Koroğlu tərəfindən öldürülməsi», XXVII məclis – «Rum Xundkarının Məcid ağanın başçılığı altında Cəlali Koroğlunun üstünə iyirmi min nəfərlik ordu göndərməsi. Koroğlunun onunla müharibəsi. Məcid ağanın Koroğlu tərəfindən öldürülməsi», XXVIII məclis – «Koroğlunun İsfəhana Şah Abbasın yanına getməsi. İsfəhana çatmamış yolda ölümü və İsfəhan yaxınlığındakı Murçəxurd kəndində basdırılması».

Göründüyü kimi, məclislərin adları hadisələrin qısaca məzmununu ifadə edir ki, belə adlandırılma təcrübəsinə «Koroğlu» dastanının digər vaiantlarında rast gəlinmir.

Dastanın qələmə alınma tarixi və müəllifi haqqında bilgi verilmədiyindən koroğluşünaslar müxtəlif ehtimallar irəli sürmüşlər. D.Əliyeva bu tarixi XIX əsrin əvvəlinə aid etsə də, X.Koroğlu əlyazma kağızının istehsal tarixini əsas götürərək dastanın 1856-cı ildən sonra qələmə alındığı barədə ehtimal irəli sürmüşdür (35, 5). Ancaq fikrimizcə bu əlyazma özündən daha öncə mövcud olmuş mətn əsasında üzü köçürülmüşdür.

Azərbaycan folklorunun ən mühüm tərkib hissəsi olan aşıq yaradıcılığının daim inkişaf etdiyini, yeni-yeni çalarlarla və repertuarla zənginləşdiyini, şifahi mətnlərin bu gün də işlək və dinamik halda olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri də «Koroğlu» dastanının müxtəlif qollarının variantlarıdır.

Bu baxımdan 2005-ci ildə A.Nəbiyevin 20 illik toplayıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olaraq araya-ərsəyə gələn «Koroğlu» dastanının yeni nəşri xüsusilə diqqəti çəkir (36). Paşa Əfəndiyevin redaktorluğu ilə çap olunan dastan 20 qoldan (19 qol və bir əlavədən) ibarətdir: I qol – «Röşən» 1973-cü ildə, III qol – «Koroğluynan Nigar xanım» və IX qol – «Qıratın oğurranması» 1979-cu ildə, həmçinin XIX qol – «Koroğlunun ölümü» 1973-cü ildə dərbəndli Aşıq Vəli Atalıyevdən Qayakənddə, II qol – «Koroğlunun İrəvana getməsi» 1976-cı ildə, həmçinin VII – «Koroğlunun Bağdada getməsi», X – «Mehbub xanımın Çənlibelə gəlməsi» və XVIII – «Qıratın Hasan paşanı öldürməsi» qolları 1977-ci ildə Dəvəçidə Aşıq Məhəmməddən, IV – «Telli xanım» və XIII – «Koroğlunun Beyazidə getməsi» qolları 1964-cü ildə Quba rayonunun Qonaqkənd qəsəbəsində Aşıq Gülbala Həşimovdan, V – «Koroğlunun Dərbənd səfəri» və XVII – «Qaracaoğlanın Çənlibelə gəlməsi» qolları 1970-ci ildə Qayakənddə dərbəndli Aşıq Utul Qutliyevdən, VI qol – «Eyvazın Çənlibelə gəlməsi» 1967-ci ildə Dərbənddə Aşıq Yəhya Ağabəyovdan, XVI qol – «Koroğluynan Ərəb İreyhan» isə 1974-cü ildə dərbəndli Aşıq Yəhya Əlibegovdan Qayakənddə yazıya alınmışdır.

XV – «Koroğluynan Bolu beg» qolu 1939-cu ildə Ə.Tahirov tərəfindən Dəvəçidə Aşıq Həsənbaladan yazıya alınmışdır. Mətn üzərində M.H.Təhmasib işləmiş və ilk dəfə «Koroğlu» dastanının 1949 və 1956-cı il nəşrlərinə daxil etmişdir. Sonralar Təhmasib orijinal mətni A.Nəbiyevə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

təqdim etmiş və qol həmin mətn əsasında 2003-cü il nəşrində təkrar çap edilmişdir. Kitabda pasport qeydlərində XX -- «Koroğlunun Türküstana getməsi» qolu isə Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi Adil Xasıyev tərəfindən 1964-cü ildə Aşıq Həmdulladan (Quba rayonu) toplanıldığı bildirilir.

VIII, XI, XII və XV qollardan əlavə digər 16 qol ilk dəfə çap olunmuşdur. A.Nəbiyev 1964-83-cü illər ərzində topladığı 18 qoldan bəzilərini müxtəlif vaxtlarda - XII qolu 1967-ci ildə ədəbiyyatşünas İ.Abbasovun təqdimatı ilə ADU-nun «Elmi Əsərləri»ndə (37), VIII, XI və XII qolları 1972-ci ildə «Koroğlu» dastanında «Koroğlu surəti» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasının «Əlavələr» bölməsində, həmçinin 1977-ci ildə «Azərbaycan dastanları» kitabında (36, 416) – çap etdirsə də, ön söz, qeyd və izahlarla birgə tam nəşr halında yalnız 2003-cü ildə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Kitabda həmçinin «Redaktordan» (Paşa Əfəndiyev) və «Azərbaycan aşıqlarının repertuarında «Koroğlu» dastanı» (X.Koroğlu) adlı iki rəy də daxil edilmişdir ki, hər iki müəllif aşıqlardan toplanmış və dialekt xüsusiyyətlərini saxlayan bu nəşrin koroğluşünaslıqda xüsusi önəm daşıdığını bildirmişlər.

Tədqiqat predmetimizə uyğun olaraq folklor mətnlərinin yazılı ədəbiyyatdan fərqliliyini göstərən bəzi xüsusiyyətlərə toxunmaq istərdik. Hər hansı bir folklor mətni folklor qəlibləri, modelləri əsasında yaranır, şifahi ənənədə yaşayır, variant və versiyalara malik olur, etnik mifoloji dünya modelinə əsaslanır, bədii-estetik və praktik funksiya daşıyır, dil-üslub baxımından folklor üslubunu qoruyur (38, 3-18). A.Nəbiyevin özü də bu problemə yazdığı ön sözdə toxunmuş, «Koroğlu»nun toplanması və nəşri təcrübəsi sahəsində görülən işləri dəyərləndirməklə yanaşı, A.Rəcəbli, V.Xuluflu və H.Əlizadədən sonra dastanın daha geniş «aşıq variantını bərpa etmək əvəzinə yazılı ədəbiyyata çevrilib romanlaşdırılmasına meyl» edildiyi (36, 7) narahatlığını ifadə etmişdir.

Bu məqamda qeyd etmək yerinə düşər ki, aşıqlıq təkcə saz çalmaq, oxumaq və oynamaqdan ibarət deyil. Aşıq, bu sahədə ətraflı araşdırma aparmış alim H.İsmayılovun təbirincə desək, ideya-estetik və dini ruhani əsaslarını atadan (babadan və dədədən keçməklə), sənət öz ənənəsini ozandan, musiqi (alət (saz) və havalar ənənəsini isə hələ tam aşkarlanmamış əski türk xalq musiqi sənətindən almışdır(38, 64). Yəni tarixin ayrı-ayrı kəsimlərində daşıdığı funksiyadan asılı olmayaraq həmişə ağıl, zəka, bacarıq, davranış və s. baxımından digər insanlardan fərqlənən aşıq sözün əsl mənasında xalq irsinin orijinallığının qoruyucusudur. Bu baxımdan aşıqlardan toplanmış mətnlərə toplayıcı və tərtibçilərin «əlavələri» görkəmli folklorşünas alim A.Nəbiyevin narahatlığını əsaslandırır.

Müəllifin ön sözdə verdiyi məlumata görə, o, Quzey Azərbaycanın Borçalı, Qarayazı, Darbaz, Amasiya, Basarkeçər, Meğri, Dərələyəz və sair də daxil olmaqla bütün ərazisini gəzmiş, nəhayət Şirvanda – Quba və Dərbənd aşıqlarından «Koroğlu»nun bütöv mətnini müşahidə etmişdir (36, 9) və qolların böyük əksəriyyətini yazıya ala bilmişdir.

Ancaq bu nəşr Şirvanda söylənilən «Koroğlu» qollarını tamamilə əhatə etmir. Hazırda Şirvan aşıqlarının repertuarında «Koroğlunun Şirvan səfəri» adlı qol da geniş yayılıb. 1946-cı ildə Məmməd Cəfərzadə tərəfindən Hacıqabul rayonunun Udulu kəndində qələmə alınan bu qol (əlyazması Aşıq Mahmud Ələsgəroğlunun şəxsi arxivindədir) kitaba daxil edilməyib.

Müəllif özü də nəşrin «Koroğlu»nun Şirvanda söylənilən bütün qollarını əhatə etmədiyini və «Koroğlu və Gülbəndi paşa», «Mahnigarın Çənlibelə gəlməsi», «Ağagül paşanın Şirvana hücumu» və başqa qolları yazıya ala bilmədiyindən təəssüfləndiyini qeyd edir (36, 12). Hesab edirik ki, elmi ictimaiyyətə təqdim edilən bu nəşr dastanın aşıq variantını özündə əks etdirən ilk nəşrlərdən biri kimi maraqlıdır və bu təcrübə gələcəkdə davam etdiriləcəkdir.

Ümumiyyətlə, «Koroğlu» dastanının tam nəşrləri ilə bağlı Azərbaycanda myxtəlif tədqiqat aparılmasına və bir çox alimlərin dastana aid maraqlı baxışları bu tədqiqatlarda öz əksini tapmasına baxmayaraq koroğluşünaslıqda dastanın toplanması və nəşri təcrübəsi davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Koroğlu. Rza Zaki. Aşiqi bir hekayətdir. Bakı: «Orucov qardaşları mətbəəsi», 1913
2. Dövlət Tarix Arxivi, fond 312, s./v-88
3. Elnarə Tofiq qızı. Daha bir «Koroğlu». Filoloji araşdırmalar. Bakı: Şirvannəşr, 2000, 12 kitab, s.33-35
4. Koroğlu. Rza Zaki nəşri. Transliterasiya, tərtib, ön söz, şərh və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı. Bakı: Elm, 2000
5. Koroğlu. V.Xuluflu. Bakı: «Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət» nəşriyyatı, 1927
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cilddə, 2-ci cild, Bakı: Elm, 2006

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

7. Koroğlu. V.Xuluflu. İlavəli 2-ci təbi. Bakı: Azərnəşr, 1929
8. Əlizadə H. Koroğludan parçalar / «Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dərgisi», Bakı: 1935, 8-ci cild, s. 3
9. Rəcəbli A. Koroğlu. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1937, №№ 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40, 41
10. Эфэндиев П.Ш. Короглу - героический эпос Азербайджанского народа: Автореф. дис. канд. Филологических. Баку: 1954
11. Əfəndiyev P.Ş. Folklorşünaslıq: qayğılarımız. Bakı, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1989, 30 iyun
12. B.A.Karrıyev «Aşıq Hüseyndən toplanmış 1936-cı il nəşri» (Б.А.Каррыев. Эпические сказаниея о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва, 1968
13. Təhmasib M.H. Bir neçə söz \\ Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. I c. (Tərtib edənləri Ə. Axundov, M. H . Təhmasib. Bakı, 1965
14. Кер-оглы. Г.Али-заде. Баку: 1940.
15. Koroğlu (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1941.
16. Koroğlu. A.Rəcəbli nəşri. Çapa hazırlayanı, ön söz və şərhlərin müəllifi E.Tofiq qızı. Bakı: Elm, 1999.
17. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar (tərtib edəni B. Abdullayev). Bakı: Yazıçı, 1987.
18. Koroğlu. (Tərtib edəni və ön söz müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1949.
19. Koroğlu. (Tərtib edəni və ön söz müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1956.
20. Koroğlu. (Tərtib edəni və ön söz müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı: Azərb SSR EA Nəşriyyatı, 1959.
21. Koroğlu. (Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Orta və böyük yaşlı uşaqlar üçün). Bakı: Azərnəşr, 1965.
22. Кероглу. (Составител М.Г.Тахмасиб. Предисловие Г.Арaслы) Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1959.
23. Azərbaycan dastanları. Koroğlu dastanı (Tərtib edəni M.H.Təhmasib): 5 cilddə, IV c., Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1969.
24. Azərbaycan dastanları. Koroğlu dastanı (Tərtib edəni M.H.Təhmasib): 5 cilddə, IV c. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Bakı: Çıraq nəşriyyatı, 2005.
25. Koroğlu. (Çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı: Gənclik, 1975
26. Koroğlu. (Çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı: Gənclik, 1982
27. Koroğlu (Uşaqlar üçün işləyəni H.Araslı). Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1951
28. Koroğlu (Uşaqlar üçün işləyəni H.Araslı). Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1988
29. Koroğlu. (Çapa hazırlayanı F.Fərhadov). Bakı: Maarif, 1975,
30. Koroğlu. Paris nüsxəsi (Çapa hazırlayanı, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi İ.Abbaslı). Bakı: Ozan, 1997
31. «Koroğlu» (Paris nüsxəsi). Bakı, Şərq-Qərb, 2005
32. Короглу. Авторы подготовки и составление национального текста, «Введение» и «Описание» Исрафил Аббаслы, Бахлул Абдулла. Баку: Сада, 2000.
33. («Koroğlu» Tərtib edəni İ.Abbaslı, B.Abdulla. Bakı, Çaşıoğlu, 2004
34. Koroğlu. (Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İ.Abbaslı, B.Abdulla). Bakı: Lider, 2005
35. Koroğlu. Təbriz variantı (Ön sözün müəllifi H.İsmayılov, E.Tofiq qızı). Bakı: Səda, 2005.
36. Koroğlu. (Toplayanı, ön söz qeyd və izahların müəllifi A.Nəbiyev, çapa hazırlayanlar Ü.Nəbiyeva, Y.İsmayılova). Bakı: Nurlan, 2003
37. Nəbiyev A. Koroğlunun Quba səfəri / Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası, Bakı: 1967, № 1
38. İsmayılov H. Folklor aksiom və absurd arasında / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2006, 20-ci kitab, s., 3-18

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Азербайджанским изданиям эпоса «Кероглы» тексты анализированы и национальные ценности оценены. Одновременно указаны годы издания и выражается мнения к несушествуюшим изданиям.

SUMMARY

The article dedicated to Azerbaijan publications of the legend "Koroglu". Text were analisied, the scientific costs have valued. The same time publications were showed, respected to unpresence publication, too.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

PROFESSOR M.SEYIDOVUN AZƏRBAYCAN MIFIK TƏFƏKKÜRÜNÜN QAYNAQLARINA BAXIŞLARI

Emin Ağayev
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Prof. M.Seyidovun mifoloji görüşləri içərisində onun Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarına, milli soykökün mifologiya ilə bağlılığı məsələlərinə baxışları mühüm yer tutur. Alim xalqımızın mifik təfəkkürünün ən əski qatlarını həm də milli etnogenez problemləri çərçivəsində öyrənmişdir. Onun mifologiya ilə bağlı əsərlərində etnogenez məsələlərinə, yaxud əksinə (etnogenezlə bağlı əsərlərində mifologiya məsələlərinə), demək olar ki, həmişə rast gəlinir. Beləliklə, M.Seyidov üçün əski köklərin araşdırılması, etnik qaynaqların öyrənilməsi eyni zamanda etnik düşüncənin ilkin qaynaqlarının – mifik təfəkkürün öyrənilməsi demək idi. Professorun mifologiya və etnogenez məsələlərinə bu praktik yanaşması onun tədqiqatlarında (1; 2; 3; 4; 5 və s.) nəzəri fikirlər şəklində də ifadə olunmuşdur.

Alimin mifoloji görüşlərinə görə, təkcə Azərbaycan xalqınını deyil, eləcə də istənilən xalqın mifik təfəkkür qaynaqlarını onun etnik tarixindən ayrıca, tədric olunmuş halda öyrənmək mümkün deyildir. M.Seyidov yazır: «Mifologiyanın yaranması və keçib gəldiyi dolanbac yollarının öyrənilməsi – ibtidai cəmiyyətin ilkin psixologiyasının, həyata, cəmiyyətə olan koratəbii və şüurlu baxışlarının qismən öyrənilməsi deməkdir. Mifologiya lap ibtidai və sonrakı təsəvvürləri özündə birləşdirdiyindən, təbii olaraq, burada ən ibtidai psixoloji görüşlə nisbətən mürəkkəb, zamanın daha çox bərk-boşundan keçmiş, yavaş-yavaş sabitləşməyə doğru meyl edən psixoloji görüşləri öz əksini tapır» (3, 232).

M.Seyidova görə, xalqın düşüncə tarixinin öyrənilməsinə kompleks yanaşılmalıdır. Burada mifik düşüncə tarixini bədii, fəlsəfi, etnopsixoloji düşüncədən ayırmaq mümkün deyildir. Etnosun tarixi bütöv bir sistemdir və bu sistemdə mifologiyanın özünəməxsus yeri vardır: «Düşünüş – təfəkkürlə bağlı fikir silsilələrini, düzümünü öyrənmək üçün xalqın zəkasının, həyatı dərk etməsinin, ətraf mühitə münasibətinin qaynaqlarını, soypsixologiyası – etnopsixologiyasının tarixən keçib gəldiyi yolu, onun durumunu, biçimlənməsini və eləcə də biçimlənməməsinin ictimai-siyasi səbəblərini, kosmoqonik yaradılış anlayışlarını, öz-özü haqqındakı düşüncələrini və onun düzümlənməsindəki amilləri, mifoloji-fəlsəfi, bədii təfəkkürünü araşdırmaq gərəklidir» (3, 172).

Tədqiqatçı soykök və mifologiya məsələlərini birgə öyrənərkən etnosun ilkin tarixinin, etnogenetik mənşəyinin onun ilkin, ibtidai düşüncələrində mifologiyada öz əksini tapması mövqeyindən çıxış etmişdir. M.Seyidova görə, mif özünün sadəliyinə (primitivliyinə), ilkinliyinə, dünyanı olduğu kimi yox, özünəməxsus şəkildə əks etirməsinə baxmayaraq, etnosun həyatı (tarixi) onda öz əksini tapır: «Xalqın yaratdığı mif nə şəkildə olursa-olsun, burada onun zəkası, həyatı dərk etməsi əsas yer tutur» (3, 172).

Təbii ki, ilkin insanın «həyatı dərk etməsində» onun bir etnik kollektiv kimi özü özünə münasibəti də «əsas yer tutmuşdur». Yəni M.Seyidov belə bir görüşdə olmuşdur ki, mif (mifologiya) ilkin insanın həm də özü özünə baxışını əks etdirən «tarixdir». Alim bu amilə görə soykökün öyrənilməsini mifik düşüncənin öyrənilməsi məsələlərindən ayırmamışdır.

M.Seyidov təkcə mifləri yox, həm də miflə tarixi ənənə çərçivəsində bağlı olan bütün yaradıcılıq məhsullarını, o cümlədən folkloru soykökün öyrənilməsinin etibarlı qaynaqlarından ən mühümü saymış və öz yaradıcılığında buna dərin əhəmiyyət vermişdir. O, özünün ən məşhur və irihəcmli (496 səhifəlik) kitablarından biri, alimin otuz illik axtarışlarının yekunu olan «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən» adlı monoqrafiyasında xalqımızın etnogenez tarixindən bəhs edərkən miflərdən, folklordan, mərasimlərdən etibarlı qaynaq kimi istifadə etmişdir. Tədqiqatçı həmin kitabda öz yanaşma üsulunu səciyyələndirərək yazırdı ki, «... xalq yaradıcılığı örnəkləri, o sıradan inamlar, onlarla bağlı deyimlər, adətlər, mifologiya, mifoloji deyimlər, əfsanəvi nağıllar, dastanlar, bu səpgili sənət nümunələri Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbiləbirləşmələrinin düşünmə tərzini, təfəkkür qatını, çevrəyə münasibətini, təbiətə müdaxilə etməsini öyrənmək üçün tutarlı, sınaqdan çıxmış qaynaqlardan biri və ola bilsin ki, ilkinidir» (3, 245).

Alim soykök tariximizi və ilkin etnik-əsatiri təfəkkürü öyrənmək üçün miflərdən, mifoloji inamlardan, müxtəlif folklor mətnlərindən, ilkin dünyagörüşü ilə bağlı mərasimlərdən, adət və ənələrdən, ənənəvi mədəniyyət abidələrindən, demək olar ki, bütün yaradıcılığında istifadə etmiş, xalqımızın tarixini təhrif edənlərə, onun türk etnik mənşəyini saxtalaşdıranlara tutarlı və inkarolunmaz cavablar vermiş, soykök və mifoloji düşüncəni öyrənən tədqiqatları ilə xalqımızın ilkin mənşəyinə aydınlıq gətirmişdir.

Prof. M.Seyidovun mifologiya ilə bağlı apardığı tədqiqatlarının aydın nəzəri-metodoloji sistemi var. O, mifologiyanı dününcə sistemi kimi götürmüş və onun etnik-mədəni əsaslarını aydın şəkildə təsəvvür etmişdir. Alimin çoxsaylı mifoloji tədqiqatlarını nəzərdən keçirdiyimiz zaman görürük ki, bunlar

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mifologiyanın təsadüfi, ötəri məsələlərinə həsr olunmayıb, türk mifologiyasının fundamental problemlərini əhatə etməklə aydın nəzəri-metodoloji baxışları özündə əks etdirən bünövrəyə malikdir. Həmin bünövrə, əski düşüncə kökləri, soykökl ə etnik təfəkkürün birləşdiyi, qovuşduğu nöqtələr M.Seyidovda şərti olaraq «mifik təfəkkürün qaynaqları» adı altında öyrənilmişdir.

Professor «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» adlı monorqrafiyasına ön sözdə Azərbaycan mifik təfəkkürünün üç qola malik olduğunu göstərmişdir: «... Azərbaycan xalqının soykökündə əsasən üç qol – Atropaten, Arran-Alban, bir sıra türkdilli qəbilə birləşmələri silsilələri iştirak etmişlər. Ona görə də xalqımızın mifolojisi deyərkən bu üç qolun müstəqil mifollogiyasını nəzərdə tuturuq. Tarix boyu bu mifoloji inamların bəziləri qaynayıb-qarışmış, beləliklə də, bütöv Azərbaycan mifologiyası yaranmışdır» (1, 9).

Alimə görə, bu üç qol bir-birindən təcrid olunmamışdır. Onları birləşdirən bağlar vardır. O, türk mifoloji inam və düşüncəsini belə birləşdirici bağ hesab etmişdir: «Bu qolların hər biri öz həcminə, tarix boyu tutduğu mövqeyinə görə fərqlənsələr də, onları bir-birindən tamamilə ayırmaq olmaz. Ona görə də yeri gəldikcə Atropaten, Arran-Alban mifologiyasına da müraciət etmək lazım gəlir. Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak edən türkdilli qəbilələrin, qəbilə birləşmələrinin mifologiyasını araşdırmaq, ulu çağlardan Qafqazda yaşamış türkdilli qəbilələr haqqında geniş təsəvvür yaratmaq üçün yeri gəldikcə əski erməni, gürcü, mənbələrinə... nəzər salmışıq» (1, 9).

M.Seyidovun fikrindən göründüyü kimi, qədim Azərbaycanın etnik tarixi həm şimalda (Arran-Alban), həm də cənubda (Atropaten) türk tayfalarının tarixi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Azərbaycan mifik təfəkkürünün üç qolu türk mifoloji düşüncəsi çərçivəsində qaynayıb-qarışmış, çarpazlışmış və vahidləşmişdir: «Azərbaycan xalqının formalaşmasında atropatenlilər, albanlar iştirak edərkən ümumazərbaycan mədəniyyəti xəzinəsinə əlidolu gəlmişlər. Hər iki qol çarpazlaşmada, sonra isə biçimlənmədə – formalaşmada iştirak edərkən özləri ilə birlikdə yüksək, doğma mədəniyyətlərini gətirmişlər. Lakin həmin mədəniyyət aləmindəki çarpazlaşma və biçimlənmə özünə məxsus tarixi proses keçirmişdir. Bu qəbilələr, qəbiləbirləşmələri, xalqlar çarpazlaşdıqca, formalaşdıqca, bir-birinin içərisində əridikcə yüzilliklər onların mədəniyyətlərini qaynayıb-qarışdırmış, onlardan bəzilərinə yeni məzmun, təzə keyfiyyət vermiş, bəzilərini isə tarixin keşməkeşlərinin burulğanında buraxaraq irəliləmişdir» (1, 11).

Azərbaycan xalqının etnik tarixi və əski düşüncəsinə – mifologiyasına birtərəfli, qərəzli baxışlar M.Seyidovu həmişə narahat etmiş və o, öz tədqiqatlarında bu mürəkkəb suallara cavab axtarmışdır. Lakin M.Seyidov xalqımızın tarixinə qərəzli yanaşanlardan, onun ulu mənşəyində türklüyün rolunu inkar edənlərdən fərqli olaraq, onların yolu ilə getməmiş, əksinə, elmi həqiqəti axtarmışdır. O, xalqımızın mifik düşüncə tarixində heç bir qolun rolunu şişirtməmiş, əski etnik tarixi proseslərin, mifik-mədəni çarpazlaşmaların gerçək mənzərəsini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Buna görə də onun tədqiqatları məntiqi əsasları, faktlara söykənməsi, sağlam nəzəri-metodoloji bünövrə üzərində təşəkkül tapan mühakimə və mülahizələrlə zəngin olması baxımından çox qiymətlidir. Alim bütün bunların nəticəsində xalqımızın əski mədəniyyət tarixinin ən mürəkkəb və çətin məsələləri ilə bağlı bü gün öz əhəmiyyətini itirməyən, gələcəyi olan tədqiqatlar qoyub getmişdir.

M.Seyidovun Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarına baxışları içərisində onun «Avesta» ilə bağlı düşüncələri mühüm yer tutur. O, Azərbaycan alimlərinin bu abidəyə olan marağını qeyd etməklə bərabər, onun fəlsəfi-mifik mahiyyətini belə səciyyələndirmişdir: «Atropaten – Midiya mifolojisi – «Avesta» mifik inamları bəzi Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. «Avesta» fəlsəfi-mifik təfəkkürünə görə, iki qüvvə, iki görüş – «şər» və «xeyir» qarşılaşır və bütün kainat bu iki qüvvənin mübarizəsində iştirak edir. Kosmik cisimlər, təbii hadisələr, heyvanlar aləmi, insanlar da xasiyyətinə uyğun olaraq, guya xeyirlə şərin, Hörmüzlə Əhrimənin mübarizəsinə qoşulur, xeyirxah insanlar, Günəş, işıq, su, at, süd verən heyvanların hamısı, barlı ağaclar və s. Hörmüzə – yaxşılıq, xeyir allahına, canavar, qaranlıq, tufan, yağışsız qara buludlar, bədniyyət insanlar Əhrimənə – şər, yaman allahına xidmət edirlər» (1, 12).

Tədqiqatçı göstərir ki, tarixi proseslər nəticəsində «Avesta» mifik-fəlsəfi dünyagörüşü Azərbaycan türk tayfalarının mifologiyası ilə qaynayıb-qarışmış, çarpazlaşmış və vahidləşmişdir: Bu dünyagörüşünü azərbaycanlılaşan Atropaten qəbilələri özləri ilə gətirmişlər. Lakin formalaşmağa doğru gedən əski türkdilli Azərbaycan qəbilələrində həmin görüşlərin bir hissəsi eyni ilə, bir hissəsi msüəyyən dəyişikliklə mövcud idi» (1, 12).

M.Seyidov belə hesab etmişdir ki, Azərbaycan mədəniyyətində rast gəlinən hər xeyir-şər qarşıdurmsası, iəstənilən yaxşı-yaman əksliyi məhz «Aevsta» ilə bağlı deyildir. O, yalnız Azərbaycan mədəniyyətində deyil, ümumiyyətlə, hər bir xalqın mifologiya və folklorunda xeyir və şər anlayışlarının yaranma səbəbini əski mifoloji düşüncədəki dual görüşlərlə əlaqələndirmişdir. Alim yazır: «Bizcə, dünyada cərəyan edən hadisələrin xeyirlə şər deyə iki hissəyə bölünməsini, insan cəmiyyyətinin keçdiyi dual təşkilatla əlaqələndirmək lazımdır. Dual təşkilat ictimai quruluşunu keçənlərin bəziləri dual təşkilatın daxili qanunları ilə əlaqədar olaraq insanda,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

təbiətdə və cəmiyyətdəki hadisələrdə ikiliyi rüşeym halında görmüşlər. Elə türkdilli xalqların yaradılış haqqındakı Ülgen və Erliklə əlaqədar əfsanəsində kainatdakı hadisələrin bu iki tanrı arasında gedən mübarizəyə uyğun olaraq iki hissəyə bölünməsi fikrimizi təsdiq etmək üçün bir dəlil ola bilər» (1, 12).

Mifoloq alim göstərir ki, Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarını öyrənərkən kor-koranə hərəkət etmək olmaz. Ümumiyyətlə, qaynaqlarla işləməyin özünə məxsus yolları vardır. O, belə yollardan birini – öz yaradıcılığında tətbiq etdiyi araşdırma metodunu belə səciyyələndirmişdir: «Belə qaynaqları araşdırarkən araşdırıcı hər şeydən öncə abidənin, örnəyin çağlar keçdikcə unudulanlarını bərpa etməyə çalışmalı, sonradan çağın dünyagörüşünə uyğunlaşdırılmış artırmaları üzə çıxarmalıdır. Bu halda araşdırma və çıxarılan elmi nəticələr daha çox gerçəkliyə yaxın olur» (3, 245).

Tədqiqatçı Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarının araşdırılması zamanı öz bəyan etdiyi yolla getmiş, xalqımın ən əski mifoloji görüşlərini özündə əks etdirən abidələrdə (Məlik Məmməd», «Tapdıq» və s. nağıllarda, o cümlədən digər folklor abilərində) «unudulanları bərpa etmiş», «sonradan əlavə olunanları, artırılanları üzə çıxarmışdır». O, «Avesta» və əski türk mifologiyasına münasibətdə yazmışdır: «Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün şifahi söz sənətinin bəzi janrlarına, o sıradan nağıllara müraciət edək. «Məlik Məmməd», «Tapdıq» və s. nağıllar bu baxımdan çox maraqlıdırlar. Biz bu fikirdəyik ki, bəzi nağıllarda, dastanlarda ayrı-ayrı lövhələr, səhnələr əski azərbaycanlıların tərkibinə daxil olan həm Atropaten görüşüdür, həm də digər türkdilli qəbiləbirləşmələrinin, qəbilələrin baxışlarıdır. Bunlar sonralar qaynayıb-qarışmışlar» (1, 12-13).

Prof. M.Seyidov öz fikrini sübut etmək üçün «Məlik Məmməd» nağılında əbədi həyat mənbəyi olan alma ağacı motivini türk xalqlarının mifologi görüşləri ilə müqayisə edərək yazmışdır: «Məlik Məmməd»dəki ənənəvi mövzuya biz bəzi türkdilli xalqlarda da rast gəlirik. Məsələn, atropatenlilərlə heç bir ciddi ictimai-siyasi, mədəni əlaqəsi olmayan uyğurlardakı «Tuqluq Batur» nağılına nəzər salaq. Həmin nağılda ikinci süjet xətti «Məlik Məmməd»dəki süjet xəttinə lap yaxındır, az qala, eynidir. «Tuqluq Batur»da da baş qəhrəman Tuqluq Batur Məlik Məmməd kimi qızı azad edir, quyudan çıxarır, amma özü orada qalır. Simurğ quşunun balalarını yemək istəyən əjdahanı öldürür və simurğ quşu ona kömək edir. Bu ədəbi paralel həmin ənənəvi mövzunun türkdilli xalqlar arasında Atropatenlə heç bir əlaqəsi olmadan yarandığını və yayıldığını ehtimal etməyə imkan verir» (1, 14).

Tədqiqatçı bu fikri ilə təkcə Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları üzərindəki pərdəni qaldırmamış, eyni zamanda «Məlik Məməd» nağılının nümunəsində Azərbaycan nağıllarının türk xalqlarının nağılları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi zəruriyyətini də ortaya qoymuşdur. Alimin apardığı bu müqayisə göstərir ki, nağıllarımızdakı mifoloji motivlərin hamısı «Avesta» mənşəli deyildir. Azərbaycanın etnik tərkibinin əsasında daran türk xalqlarının əsatir və əfsanələri, mifoloji mövzulu nağılları və s. «Avesta» əsatirlərini özündə əks etdirən mətnlərlə qaynayıb-qarışmışdır. Bunları öyrənərkən M.Seyidovun göstərdiyi kimi, hər bir çağın düngagörüşü («unudulanlar») bərpa edilməli, sonradan əlavə edilənlər («artırmalar») üzə çıxarılmalıdır.

M.Seyidov Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün biçimlənməsində türk xalqlarının etnik-mifoloji düşüncəsinin əsas rol oynaması qənaətində olmuşdur. O yazır ki, «Azərbaycan xalqının soykökü... qanlı vuruşlarda üz-üzə durmuş fikirlər, görüşlər, zövqlər mübarizəsində, dinc günlərdə isə qaynayıb-qarışmada ətə-qana dolmuş, biçimlənmiş, formalaşmışdır. Dünya ictimai fikrinin, mədəniyyətinin inkişafında görkəmli rolu olan, onun axarını gücləndirən fikirlər, sənət nümunələri verən Azərbaycan xalqının soykökü barədə düşünərkən onun keçdiyi yolu diqqətlə öyrənmək lazımdır» (3, 11).

Göründüyü kimi, alimin elmi mövqeyinə görə, mifik təfəkkürün qaynaqlarının öyrənilib tədqiq edilməsi soykök – etnogenez (etnik mənşə) məsələri ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün qaynaqlarını araşdırmaq üçün onun bir xalq kimi formalaşmasında iştirak etmiş qəbilə və tayfaların, etnik birliklərin və s. tarixini bilmək zəruri və vacibdir. M.Seyidov özü bu yolla getdiyi üçün alimin mifoloji tədqiqatlarında soykök məsələləri geniş yer tutur. Bizim mövqeyimizə görə, tədqiqatçının bu yanaşması düzgündür. Onsuz da mifologiya, mifologi görüşlər hər bir xalqın tarixinin ən ibtidai dövrünə aiddir. Bu dövr tayfalar, qəbilələr, alimin yazdığı kimi, «qəbiləbirləşmələri» dövrüdür. Mifologiyanın araşdırılması xalqın təşəkkül tapıb formalaşmasında iştirak etmiş etnik birliklərin (qəbilə, tayfa və s.) əsatiri düşüncəsinin öyrənilməsi deməkdir. Prof. M.Seyidov da bu yolla getmiş, Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün qaynaqlarını bu xalqın qədim zamanlarda formalaşmasında iştirak etmiş etnik birliklərin əsatiri-mifoloji görüşləri əsasında tədqiq etmişdir.

Professor Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarına endikcə burada türkdilli birliklərin hər bir halda əsas rol oynadığının şahidi olmuşdur. Odur ki yazmışdır: «Aydındır ki, bu xalqın soykökündə, başlıca olaraq, türkdilli soybirləşmələri, qəbiləbirləşmələri durmuş və vaxtaşırı burada yaşayan etnik quruplar da (M.Seyidov həmin «etnik qruplar» adı altında Atropaten və Arran-Albanda yaşamış qeyri-türk etnik qrupları nəzərdə tutmuşdur – E.A.) onlara qaynayıb-qarışmışdır. Türkdilli soylar, soybirləşmələri kəmiyyət və keyfiyyət baxımından özül

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

olmuşdur; başqa sözlə desək, Qaşqay, Saq, Arsaq, Siraq-Şiraq, Hun, Basil, Bulğar, Xəzər, Varsaq, Oğuz, Savir, Onoqur və s. azərbaycanlıların xalq kimi biçimlənməsində – formalaşmasında sayca çoxluq təşkil etdikləri kimi, onların mənəvi aləsində də üstün yer tutmuşlar. İnamlar silsiləsinin, mifik görüşlərin, həyatın idrak formasının, təfəkkürün, soypsixikasının, xalq yaradıcılığının başlıca türkdilli qəbilələrlə bağlılığı belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir» (3, 11). Müəllifin bu qənaətində əsas yer tutan fikir mifik təfəkkürlə etnik tarixin birgə öyrənilməsi haqqında «hökmdür»: «Azərbaycan dilinin, ictimai fkirinin, mifik – inamlar təfəkkürünün araşdırılması ilə yanaşı, tarixinin öyrənilməsi xalqın Azərbaycandilli soylarla – qəbilələrlə birliyini qabarıq şəkildə üzə çıxarır» (3, 11-12).M.Seyidovu Azrəbacyn mifik təfəkkürünün qaynaqlarının necə formalaşması, mifik təfəkkürdə müxtəlif etnik birliklərin əsatiri görüşlərinin bir-birinə necə qaynayıb-qarışması, bu prosesin hansı şəkildə baş verməsi, hansı istiqamətlərdə getməsi və s. kimi məsələlər çox düşündürmüşdür. O, bu düşüncələrini 1983-cü ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» kitabında nəzəri şəkildə ümumiləşdirdiyi kimi (1, 8-39), 1989-cu ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən» adlı məşhur kitabında da bu məsələlərə yenidən qayıtmışdır.Alim həmin kitabda Azərbaycan xalqınını mifik təfəkkür qaynaqlarının formalaşma prosesinə toxunaraq yazmışdır: «Azərbaycan xalqı, Azərbaycandilli qəbiləbirləşmələri bir-biriləri və eləcə də başqa soylar – etnik qruplarla üz-üzə gələrkən, çarpazlaşarkən və get-gedə biçimləşərkən təfəkkürləri, düşünmə şəkilləri və həyat tərzləri ilə bağlı inamlar, zövqlər bir sıra müstəqilliklərini qorumağa çalışmış, axırda güclülər o birilərini öz içərisinə almış, qaynayıb-qarışma prosesi getmişdir. Azərbaycan soykökündə duran soylar, xalqlar (Atropaten, Arran – Albanda yaşayan türkdilli qəbiləbirləşmələri) çarpazlaşdıqca, qaynayıb-qarışdıqca, biçimləndikcə, bir-birinin içərisində əridikcə, birliyə, bütövlüyə doğru üz tutduqca, sözsüz ki, yüzilliklər onların soy-etnik təfəkkürünü, mədəniyyətini də qaynayıb-qarışdırmış, onlardan bir sırası bütövlüyə, birliyə doğru yönəlmiş, az-çox yeni keyfiyyət, yeni məzmun qazanmış, bir sırası, xüsusilə həyatla az bağlı, məzmunca zəifləri isə tarixin amansız burulğanına düşmüş və oradan çıxa bilməmişdir» (3, 12).Prof. M.Seyidov mifik təfəkkürün bu etnik «burulğanının» öz-özünə baş vermədiyini, bunun çox ciddi səbəblərə malik olduğunu göstərmişdir: «Buralğanda qalan, soykökə bağlı belə mifik, ideoloji, tarixi-ictimai, mədəni hadisələrin səbəbləri vardır. Azərbaycandilli soyların, qəbiləbirləşmələrinin təfəkkürü onunla bağlı mədəniyyətin, birliyə – bütövlüyə yönələn, yol alan təfəkkürün, mədəniyyətin özülündə dururdu. Başqa sözlə desək, Qaşqay, Saq, Arsaq, Varsaq, Basil, Siraq-Şiraq, Hun, Xəzər, Savir, Saylantürk – Xaylantürk və b. türkdilli qəbilələr öz aralarında nisbətən tez çarpazlaşır və ümumi çarpazlaşmada böyük üstünlüyü əldə saxlayırdılar. Belə bir proses yüzilliklər boyunca davam etmişdir» (3, 12).Beləliklə, M.Seyidovun baxışlarından aydın olur ki, Azərbaycan mifik təfəkkürünün formalaşmasında türkdilli birliklərin əsatiri görüşləri üstün (dominant) rol oynamışdır. Qədim Azərbaycanın şimalında (Arran-Albanda) və cənubunda (Atropatendə) türk tayfalarının olması, onların etnik proseslərdə fəal iştirak etməsi mifik təfəkkürün formalaşması prosesinin daxili məzmununun istiqamətlərinə həlledici təsir göstərmişdir. Hər yerdə türk mifik təfəkkürü qeyri-türk mifik görüşlərini öz içərisində almış və çarpazlaşma – qaynayıb qarışma türk əsatiri görüşləri əsasında baş vermişdir.

Alim göstərir ki, Azərbycan xalqının mifik təfəkkür tarixində, etnik formalaşma prosesində baş vermiş hadisələr özünəməxsus şəkildə onun ənənəvi mədəniyyətində, o cümlədən inamlar sistemində və folklorunda öz əksini tapmışdır: «Bu tarixi çarpazlaşma, etnik çalxalanma, qaynayıb-qarışma, çağların dibinə batma, üzə çıxma, üstün qatda durma və ona qoşulma, üstünlük, az-çox, öz izini inamlar düzümündə, maddi mədəniyyətdə – memarlıqda, qab-qacağın, paltarların bəzəyində, söz sənətində – miflər, əmək nəğmələri, ovçuluqla səsləşən deyimlərdə, şerlərdə, qış, yaz, yağış, günlə bağlı mərasim nəğmələrində, nağıllarda, dastanlarda özünü göstərir» (3, 12).

Bu amilə görə müəllif mifik təfəkkürün qaynaqlarının soykök məsələləri ilə birğə araşdırılmasını düzgün və səmərəli yol hesab etmişdir: «Həyatla, yaşayışla, bağlı sənət örnəklərinin soykökə bağlı araşdırılması Azərbaycan xalqının keçmişini doğru-düzgün işıqlandırır, belə demək olarsa, köklərin bir qismi, qaynaqlar bir yandan onun yaşayış tərzinin qatını (səviyyəsini – E.A.), bir yandan da onun mənəvi, mədəni dünyasını aydınlaşdırır» (3, 12-13).

Prof. M.Seyidov öz tədqiqatlarında Azərbaycan mifik təfəkkürünün formalaşmasında iştirak etmiş mifik görüşlərin bir-birinə qarışması zamanı onların müxtəlif etnik birliklərin düngörüşü kimi qarşıdurmasından da bəhs etmişdir. Tədqiqatçı bu barədə yazır ki, «... IV-VII yüzilliklərdə Azərbaycanda Zərdüşt, məzdək, xristian, qamşaman, az sonralar islam dinləri, görüşləri, hayata baxışları üzləşirdi və qanlı vuruşmalara çevrilən bu qarşılaşmalar xalqa baha başa gəlirdi. Dürlü-dürlü görüşlər, inamlar, məsləklər cəmiyyətdəki kiçikli-böyüklü hadisələrdə özünü göstərirdi. Ölkənin ictimai, dini aləmindəki bu dürlülük (müxtəliflik – E.A.) Azərbaycanda, eləcə də Aran-Alban bölgüsündə mifik, fəlsəfi, ictimai, dini, əxlaqi fikrin yönlərini də, axarlarını da dürlü edirdi. Üz-üzə durmuş fikir, düşüncə, görüş axarlarının arxasında duran təbəqələr, xarici dövlətlər, yerli soylar, cəmiyyətlər ölkdə öz

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

durumunu, mövqeyini möhkəmlətməyə, qabağa keçməyə, başqalarını diz çökdürməyə çalışırdı. Belə bir qarmaqarışıq çağda mifik görüşlər, dinlər, bunlarla bağlı çevrədəki hadisələrə münasibət, həyatı dərk etmək, ictimai-siyasi fikir düzümləri, etik-əxlaqi, estetik anlayışlar, həyat gerçəkliklərini dərk etmə, ideyalar qarşılaşır, bir-birini sıxışdırır, həyat səhnəsindən qovmağa çalışır, üstün qata çıxmaq uğrunda vuruşurdular. Görüşlərdəki, zövqlərdəki dəyişikliklər, sıxışdırmalar, qarışmalar, yavaş-yavaş «dinc» durumda, eləcə də vuruşmalar şəraitində gedirdi» (3, 335).Beləliklə, yarımfəsildə deyilənlər əsasında prof. M.Seyidovun Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün qaynaqlarına baxışları haqqında aşağıdakları ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Alimə görə, Azərbaycan xalqının mifik təfəkkür tarixi onun soykök tarixi (etnik kökləri) ilə qırılmaz şəkildə bağlı olmuşdur. Mifik düşüncənin tarixi soykökdə iştirak etmiş etnik birliklərin mifik görüşlərinin tarixidir. Mifik görüşlərin araşdırılması ilə həmin görüşlərin daşıyıcısı olan etnik birliyin dünya haqqında təsəvvürləri, həyata baxışları aydınlaşdırılmış olur.

2. Alimin Azərbaycan mifik təfkkürünün qaynaqları haqqındakı baxışlarına görə, Azərbaycan mifik təfəkkürü üç qolun qaynayıb-qarışması, çarpazlaşması nəticəsində formalaşmışdır:

Birincisi – Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdən yaşayan əski türkdilli etnik birliklərinin mifoloji görüşləri;

İkincisi – Azərbaycanın cənubunda (Atropaten-Midiyada) yaşamış qədim Azərbaycan tayfalarının mifik görüşləri;

Üçüncüsü – Azərbaycanın şimalında (Arran-Albanda) yaşamış qədim Azərbaycan tayfalarının mifik görüşləri;

3. Azərbaycan mifik təfəkkürünün formalaşmasında özül – bünövrə rolunu türk tayfalarının mifoloji görüşləri oynamışdır. Türk mifik təfəkkürü Azərbaycan xalqının etnik cəhətdən formalaşmasında iştirak etmiş türk və qeyri-türk tayfalarının birlişməsi, qovuşması və bütövləşməsində dominant mövqedə olmuş və proses qeyri-türk Azərbaycan tayfalarının mifik görüşlərinin Azərbaycan-türk tayfalarının mifik görüşlərinə qarışması şəklində baş vermişdir.

4. M.Seyidov Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarını araşdırarkən xalqımızın tarixini saxtalaşdıranlardan fərqli olaraq, sağlam elmi mövqedən çıxış etmiş, elmi həqiqətə sadiq qalmış və bu əsasda xalqımızın soykök tarixində iştirak etmiş qeyri-türk Atropaten və Arran-Alban tayfalarının mifik görüşlərini obyektiv şəkildə işıqlandırmışdır.

5. Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünün qaynaqları ilə bağlı araşdırmalarında tətbiq etdiyi sağlam elmi-nəzəri mövqe mifik təfəkkür tarixini xalqın soykök tarixindən ayırmayan alimə «Azərbaycan xalqının keçmişini doğru-düzgün işıqlandırmağa», onun mifdən başlanan «mənəvi, mədəni dünyasını aydınlaşdırmağa» imkan vermişdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıçı, 1983, 326 s.
2. Seyidov M. "Qızıl döyüşçü"nün taleyi. B.: Gənclik, 1984, 105 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, 496 s.
4. Seyidov M. Yaz bayramı. B.: 1990, 96 s.
5. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. B.: Gənclik, 1994, 232 s.

Professor M.Seyidov`s opinions to Azerbaijan mythic thinking sources

Due to the thoughts of outstanding mytholog scientist M.Seyidov Azerbaijan mythic thinking has three sources: Turkic mythology, Midia-Atropaten mythology and Arran – Alban mythology. Turkic mythology was a connectıng role for these three mythology sphere. The mythology of the ancient Turkic tribes living in Azerbaijan was in dominant position in Azerbaijan mythic thinking

Взгляды проф. М.Сеидова об источниках мифических представлений Азербайджана

По предположениям М.Сеидова Азербайджанские мифические представления имеют три источника: Тюркская мифология, мифология Мидии Атропатены и Аррано-Албанская мифология. Обьединяющую роль между этими тремя звенами играет тюркская мифология. Мифология древнетюркских племен проживающих на территории Азербайджана играют доминирующую роль в мифических представлениях Азербайджана

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

О ПРОБЛЕМЕ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Д.ф.н. Э.Н.Гаджиев
Дагестанский Государственный
Педагогический Университет
Россия

Статья посвящена сравнительно-типологическому изучению глагольной категории аспекта в тюркских языках. В ней проводится структурный анализ функционально-семантического поля аспектуальности в тюркских языках. В сравнительном плане рассматриваются способы функционирования сложновербальных конструкций в данных языках.

Основным направлением семантических исследований, которое в последние десятилетия развивается в области общего языкознания является аспектуальность. Семантика аспектуальности еще не полностью изучена, но основным является характеристика действия с точки зрения его протекания во времени. В современной лингвистике аспектуальность трактуется как функционально-семантическая категория, объединяющая разноуровневые языковые средства, в центре которой находятся глагольные видовые и временные формы, а также способы выражения аспектуальных значений.

Проблеме тюркской аспектуальности уделялось большое внимание в трудах исследователей грамматического строя тюркских языков, и тем не менее, до сих пор аспектуальность привлекает к себе внимание ученых и не может считаться полностью решенной. История аспектологической мысли в тюркологии прослежена и охвачена в ряде работ таких тюркологов, как Д.М. Насилов, Б.А. Серебренников, Ф.А. Ганиев, Л.Н. Харитонов, А.Н. Тихонов, П.И. Кузнецов и др. Здесь следует подчеркнуть, что единства в понимании вида не было достигнуто еще в специальной дискуссии, посвященной данной проблеме. Как справедливо отмечает А.А.Юлдашев, «эта дискуссия ясно показала, что вид представляет собой такое явление, которое получило в разных тюркских языках разное развитие, что формы, объединяемые под общим названием "видовые", часто имеют в разных языках разное значение, разный характер и разную сферу употребления» [Юлдашев: 43-44].

В целом аспектология достигла значительных успехов, особенно в уточнении базовых аспектологических понятий и соответствующих терминов, в методике анализа языковых фактов, определении аспектуальной семантики, в описании аспектуальных контекстов и ситуаций. Настало время критически осмыслить результаты сделанного, обобщить теоретические и практические разработки тюркологов и определить статус категории аспекта в современных тюркских языках.

Некоторые тюркологи не без оснований утверждают о том, что в тюркских языках грамматической категории вида нет, но имеется разветвленная система времен и способов передачи характера протекания действия, с помощью которых при необходимости могут выражаться и видовые значения. Исходя из этого, в ряде тюркских грамматик проблема вида не только не решается, но даже и не затрагивается. В тех же грамматиках, которые включают в число грамматических категорий, характеризующих глагол, и вид, речь обычно идет либо о видовой окрашенности временных форм глагола, либо о лексико-грамматической категории способа действия [Насилов 1976, 11]. Однако за последнее время тюркологами проведено разграничение между видовременной категорией и категорией способа передачи характера протекания действия [Юхансон; Насилов; Гузев].

Мысль об отсутствии в тюркских языках вида как отдельной грамматической категории, самостоятельно бытующей вне системы видовременных форм глагола, становится в отечественной тюркологии господствующей [Насилов 1976, 111]. По мнению А.Н. Тихонова, отсутствие видов в тюркских языках компенсируется не только богатой системой времени, но и наличием широко разветвленной системы способов действия, которые обычно принимают за виды исследователи тюркских языков [Тихонов: 206]. Именно так получилось у автора первой грамматики кумыкского языка Т. Макарова, который впервые рассматривает вопросы выражения различных характеристик

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

протекания глагольного действия с помощью аналитических средств и выделяет в литературном кумыкском языке совершенный и несовершенный вид глагола [Макаров: 110].

Рассматривая проблему видов тюркского глагола, А.М.Щербак пишет, что «нет необходимости доказывать, что вид не является автономной грамматической категорией. Достаточно отметить, что у вида нет "собственных" средств выражения, и те морфологические образования, у которых прослеживается наличие видовых значений, за редкими исключениями, представляют собой комбинации различных временных и видовременных (аористных) форм» [Щербак: 72].

Тем не менее, проблему вида для тюркских языков исключать не следует, ее решение возможно через последовательный и детальный анализ видовременных форм глагола, способов глагольного действия, через описание аспектологических контекстов и ситуаций, семантических групп глаголов и т.д. В этом отношении примечательно следующее замечание А.А.Юлдашева: «Прежде чем ставить вопрос в таком широком плане, необходимо разобраться в материале отдельных языков, получить ясное представление о природе каждой видовой формы, т.е. изучить ее всесторонне - в ее отношении ко всем остальным формам вида и ко всей грамматической системе данного языка. Материал же таких языков, как кумыкский, ногайский, гагаузский, тувинский, алтайский и некоторые другие, неизучен совершенно» [Юлдашев: 43-44].

Н.К. Дмитриев, рассматривая виды кумыкского глагола, заметил, что тюркские виды более разнообразны по значению, но зато менее сформированы; так, от одних глаголов употребляются одни виды, от других - другие. Такого положения как в русском языке, когда видовое понятие проходит сквозь все содержание глагола (по всем наклонениям и временам), кумыкский язык не знает [Дмитриев: 140].

Современные тюркские языки дают богатый и разнообразный материал для дальнейшей разработки проблемы аспектуальности. На основании достижений общей и тюркской аспектологии (А.В.Бондарко, Ю.С.Маслов, М.А.Щелякин, Б.А.Серебренников, Д.М.Насилов) нами различаются две разновидности аспектуальных значений: 1) собственно аспектные значения (Aspekt); 2) значения способов глагольного действия (Aktionsart). Опираясь на теоретическое положение о родстве видовых и акционсартовых значений, целесообразно обозначать те и другие общим термином «аспектуальные» и рассматривать совокупность сложновербальных конструкций, имеющих аспектные и акционсартовые значения, в качестве категории аспектуальности [Гузев 1990, 132-133].

Большинство аспектологов, отлично представляя сложность данной проблемы в языках разных систем, стремились тем не менее найти единые критерии для признания вида в качестве грамматической категории. Важнейшим условием существования любой грамматической категории является ее морфологическое выражение, поэтому о наличии той или иной грамматической категории можно говорить лишь тогда, когда имеются определенные морфологические средства для ее выражения. «Сущность грамматической категории в том и заключается, что она представляет собой совокупность противопоставленных по смыслу и форме, (а тем самим и связанных между собой) языковых явлений» [Зиндер: 122]. О виде можно говорить только применительно к таким языкам, в которых те или иные аспектуальные значения получают открыто грамматическое выражение, т.е. в значительной части глагольной лексики выступают как противопоставление словоформ одного глагола. Такое внутрилексемное грамматическое противопоставление является морфологическим в широком смысле независимо от того, воплощается оно в синтетических или в аналитических словоформах [Маслов: 9-10].

Согласно Б.А. Серебренникову, «непременным условием наличия в языке грамматического вида является "тотальный" характер распространения форм выражения грамматического вида, то есть способность видовых показателей присоединяться ко всем глаголам, за исключением тех случаев, если образование того или иного вида вообще невозможно вследствие особенностей природной семантики глагола» [Серебренников 1960, 25].

Другим, весьма важным критерием при определении наличия в языке грамматической категории вида (аспекта) считается существование такой структурно оформленной категории вида, которая выражала бы видовые различия независимо от момента речи [Серебренников 1960, 26]. Действительно, если бы видовые различия были бы обусловлены грамматическим моментом речи, категорию аспекта мы бы рассматривали как категорию, сопряженную с категориями

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

наклонения и времени. Причем, аспект рассматривали бы как иерархически подчиненную категорию в сложном семантическом комплексе категориальных значений.

В заключение отметим, что при установлении категории аспекта необходимо принимать во внимание целый ряд признаков, таких как строгая «грамматичность» аспекта, широкий охват им глагольной лексики, возможность «чисто аспектного» противопоставления, неосложненного лексическим различием, которые, несомненно, должны рассматриваться как весьма важные признаки современного понятия об аспекте. На наш взгляд, видовое противопоставление осуществляется в рамках одного и того же лексического значения, в результате чего соответствующий глагол изменяется по аспектам так же, как и по временам, наклонениям, лицам и числам; всякий глагол в тюркских языках подводится под категорию аспекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая морфология тюркских языков. - М., 1979.
2. *Гаджиахмедов Н.Э.* Еще раз об аспектуальных возможностях тюркского глагола (на материале кумыкского языка) // Востоковедение: Ученые записки ЛГУ. 12. Филологические исследования. - Л., 1986.
3. *Ганиев Ф.А.* Видовая характеристика глаголов татарского языка. - Казань, 1963.
4. *Грунина Э.А.* Индикатив в турецком языке (в сравнительно-историческом освещении): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - М., 1975.
5. *Гузев В.Г.* Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка). - Л.: Изд-во ЛГУ. - 1990.
6. *Дмитриев Н.К.* Грамматика кумыкского языка. - М.-Л.: Изд-во АН СССР. - 1940.
7. *Кузнецов П.И.* Категория вида в турецком языке: Видовые аспекты // Иностранные языки: Сборник статей. - М.: 1966. - № 2.
8. *Макаров Т.* Татарская грамматика кавказского наречия. - Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского. - 1848.
9. *Маслов Ю.С.* Очерки по аспектологии. - Л.: Изд-во ЛГУ. - 1984.
10. *Насилов Д.М.* Еще раз о виде. К истории вопроса // Turkologica. К 70-летию акад. А.Н.Кононова. - Л.: Наука. - 1976.
11. *Насилов Д.М.* Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. - Л.: Наука, 1989.
12. *Серебренников Б.А.* Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской группы. - М.: Наука, 1960.
13. *Тихонов А.Н.* Существует ли категория вида в тюркских языках? // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова. Материалы конференции. - Т. 1. - Самарканд. - 1964.
14. *Щербак А.М.* Очерки сравнительной грамматики тюркских языков (глагол). - Л.: Наука, 1982.
15. *Юлдашев А.А.* Аналитические формы глагола в тюркских языках. - М.: Наука. - 1965.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ЗАПРЕЩЕННАЯ ПОЛИЦИЕЙ КНИГА О НАВРУЗЕ

Проф.Др. Э.Т.Сибгатуллина
Россия

Во время работы в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) в фонде Особого отдела Департамента Полиции (ОО ДП) нас заинтересовало дело по книге Султана Урунбаева «Новый год». Как могла попасть в поле зрения полиции книга, написанная по такой «безобидной» теме, как Навруз? И главное, при чтении документов в деле заметно, что она не только заинтересовала, а в буквальном смысле привела в движение основные органы контроля за печатной продукцией, распространяемой в Российской Империи, а именно: Главное Управление по делам печати и Центральный Комитет Иностранной Цензуры. Кто такой Урунбаев и что он такое написал? По информации Начальника Туркестанского районного охранного отделения от 18 сентября 1913 г. становится известно, что «Султан Урунбаев является жителем города Ходжента, первоначально обучался в местном медресе «Мир-Амурбай» около 5 лет, затем около 4-х лет учился в Бухаре, а из Бухары выезжал в Мекку, где также жил и обучался около 3-х лет, лет шести тому назад, возвратился в Ходжент, где в доме отца занимается делами своих родственников и каких-либо компрометирующих сведений о нем не имеется»[68].

Интерес Департамента Полиции к этой книге возник, можно сказать, случайно. В связи с войной на Балканах Военный губернатор Самаркандской области 26-го июня 1913 г. пишет отчет в Канцелярию Туркестанского генерал-губернатора о состоянии дел среди мусульман в «вверенной ему территории». В целом удовлетворенно отмечая, что «мусульманская часть населения области совершенно инертна, мало интересуется войной Турции на Балканском полуострове и судьбой Турции и сведения о ней проникают в область скудно», добавляет, что «если масса населения что-нибудь знает о Турции, то только от татар, читающих газеты, рассказы их возбуждают в некоторой части населения сожаление о постигшем Турцию несчастия, но они же утверждают, что несчастия и неудачи турок слишком преувеличены. Все эти разговоры ведутся в очень ограниченном кругу сартов-полуинтеллигентов и духовных лиц». В конце письма подполковник рассуждает о том, что «в этом уезде кое-кто уже знает о существовании общества «Иттифак Муслимин», политическая программа которого – объединение всех азиатских народностей – была напечатана в №11 газеты «Сира-Джиль-Акбар», издающейся в Афганистане. Трудно утверждать в настоящее время есть ли во вверенной мне области члены этого общества, но отдельные факты заставляют призадуматься над исследованием этого вопроса. Так, в Ходженте живет туземец Мулла Султан Урунбаев, который находится, по агентурным сведениям, в переписке с Шейх-уль-Исламом Турции Казымбаем. Он же находится, по тем же сведениям, в сношениях с деятельным распространителем идей панисламизма афганцем Сулейман Шейхом, живущем в Коканде, ведущем обширную переписку и выписывающем много газет»[69]. Далее копия этого донесения попадает в Департамент Полиции вместе с приложенным к ней одним из «многочисленных сочинений» Урунбаева, которое сразу привлекло к себе внимание специалистов. Начинается переписка между Начальником Главного Управления по делам печати С.С. Татищевым и Директором Департамента Полиции С.П. Белецким, которые впоследствии приходят к единому мнению, что «обращение этого сочинения среди мусульманского населения является крайне нежелательным». Поскольку книга была напечатана в Каире и на арабском языке (хотя в первых документах указывалось, что сочинение на татарском языке[70]), тут подключается в процесс и Центральный Комитет Иностранной Цензуры, постановлением которого от 5 февраля 1914 г. книга Султана Урунбаева «Новый год» была «запрещена к обращению в Российской Империи»[71].

В «Справке о содержании книги на арабском языке сочинения Урунбаева», в частности, говорится, что « Книга под заглавием «Новый год» сочинения Мухаммед Султан Урунбаева,

---

[68] ГАРФ, ДП ОО *фонд 102,* опись №1913, ед хр. № 74 т.3, ч. 1. л. 46.
[69] Там же, л.50.
[70] Там же, л.192; конверт со вложением книги муллы Султана Урунбаева «Новый год» на татарском языке (16 листов. Издание Каир, Египет).
[71] Там же, л.191.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

содержит описание празднования мусульманского нового года (ноуруз). Книга печатана в Египте. На обложке книги автором написано посвящение на память Муалиму Шакиру Мухтару. После вступительной молитвы автор приводит сведения о своем происхождении, хвастается остротой своего пера, которое как сабля срежет все дурное и обнаружит все хорошее. Обещает выяснить, где правда и показать истинный путь мусульманина.

Далее приводятся справки о причинах празднования мусульманами Нового года в марте, а не в начале января, как это делают «неверные». Приводится объяснение Халифа Омара, который говорил, будто бы у неверных в то время была радость, а потому они и избрали его для праздника. Выставляются различные мнения о праздновании Нового года. Далее говорится, что пророк (Мухаммед) дал правила, как проводить Новый год, что надо делать, как молиться, что можно есть и проч. За исполнение заветов Бога и пророка обещаются различные награды. Перечисляются имена апостолов, приходивших к пророку с вопросами о том, как нужно проводить день Нового года. Затем автор переходит к описанию всего того, что запрещается делать в день Нового года.

Далее объясняются некоторые признаки, по которым можно определить «неверие». Между прочим, такими признаками считаются, что: нехорошо делают те, которые садятся за еду на стулья и едят не руками, а разными приспособлениями, что не разрешается ни Кораном, ни другими авторитетными книгами.

Прежде, говорит автор, ученые Туркестана и Бухары, изучали то, что надо, а теперь появились такие науки, как философия, и прежнее начинает запрещаться. Далее автор осуждает те предположения и предания, которые говорят, что престол царя Соломона находится в городе Ош, и ковчег Ноя остановился на горе около Ташкента.

Затем автор переходит к осуждению русских порядков. Нехорошо, говорит, то, что кази и вся мелкая администрация находятся в руках русских. Кази, обыкновенно, собирает взятками до 50.000 тенег (теньга 20 коп. а в Бухаре 15 коп.) и дает их русскому начальнику, который и устраивает его на это место. Подобная покупка должностей - большое зло для мусульман. Пробудет кази на этой должности три года и его отчисляют, а на его место сажают другого, чтобы, таким образом, получить еще 50.000 тенег. Эти взятки большое зло для мусульман. А если бы эти деньги, которые идут русским, употреблены были на медресе и мечети, как было бы хорошо.

…В заключении автор молится о ниспослании мусульманам всех благ и говорит, что книжку эту он написал в среду 26 года сафара 1326 года.

Переводил с арабского на персидский Хайдер Шах. С персидского перевел поручик Федоров[72].

В деле имеется копия самой книги на арабском языке[73]. Она в оригинале называется *«Китаб ал- гукуди ад-дуррийа тис-султанийа фи ма юнсаб иляль ал-йаму ан-наврузия»*, что переводится, как «Книга-собрание жемчужин Султана, предназначенных в дни Навруза». «Жемчужинами» Султан Урунбаев назвал собственный сборник предписаний, связанных с празднованием Навруза. Автор книги пытается положить на «исламские основы» всенародный праздник Навруз, который корнями уходит еще в период священной книги «Авеста» и религии Зардушта. На территории, где проживал С.Урунбаев, как в и других областях персо- и тюркоязычных мусульман, во время празднования Навруза наблюдались такие, отнюдь «неисламские» традиции, увеселительные состязания, как козлодрание, петушиные бои, перетягивание каната, народные гуляния, посещение кладбищ и т.д. Как пишет Н. Джураев, «в дореволюционном Ходженте выходили на крыши домов хоры девушек и пели язвительные песенки, в которых насмехались над нелюбимыми в народе богатеями и чиновниками. Сила традиций была столь велика, что за подобные действия простые люди не подвергались преследованию и наказанию»[74].

Султан Урунбаев, таким образом, преследовал сразу две цели. Первая, делая ссылки на хадисы и учения самого Пророка, придать Наврузу «сугубо мусульманский вид» и упорядочить существующие среди народа традиции. Как писал еще востоковед А. Мец, приводя сообщения средневековых авторов о Наврузе и других народных праздниках: «Доказательством того, насколько непрочен был внешний налет ислама, покрывший жизнь народа, являются праздники».

---

[72] ГАРФ, ДП ОО *фонд 102,* опись №1913, ед хр. № 74 т.3 ч. 1. л.47-48.
[73] Там же, л.192а.
[74] Н. Джураев. Размышления о Наврузе, о новой жизни, об истории наших предков// интернет-ресурс http://www.centrasia.ru.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

И верно: как ни старалось мусульманское духовенство вначале запретить его, а затем внести в его празднование религиозные элементы, ничего не получилось. Народные массы сохранили внерелигиозный, вольный характер праздника Навруза, как праздника весны[75].

Другая цель Муллы С. Урунбаева – критика существующих порядков в Императорской России по отношению к мусульманским народам. Автор не раз проходится по адресу русских, по его убеждению, «цель всех дел которых, направленных против мусульман, – это уничтожение веры» и призывает: «Помолитесь Богу, чтобы он избавил нас от пролитых на нас бедствий. Помолимтесь также об избавлении Вас от такого владычества».

Обе цели, на наш взгляд, автором были достигнуты. Недаром его книгу «одобрили», как в заключении говорит сам автор, такие мусульманские духовные лица, как: Мухаммед Азиз Ибрагим Ходженди, Абдурразак Маргелани, Шейх Шаиб Абдуррахман, Шейх Абду Джамиль Абду Салим. Шейх Мухаммед Абдулла и др., и разрешили опубликовать в Каире. И, конечно же, не просто так книга попала под личный контроль Директора Департамента Полиции, органа политического розыска и управления полицией царской России. Многотомное дело № 74 в ОО ДП ГАРФ, где хранятся документы, приведенные нами выше, озаглавлено «панисламизмом»…

В данном же деле имеются частичные материалы, касающиеся празднования Навруза в 1913-1914 гг. азербайджанцами. Также интересен в истории случай, когда этот светлый день объявляется «черным праздником» («Кара-байрам»): во время Первой мировой войны после Сарыкамышской операции на Кавказском фронте, когда была почти истреблена 90-тысячная турецкая армия, сложилась тяжелая ситуация в Карской и Ардаганской областях: там царили голод, эпидемии, тысячные толпы беженцев и проч. людские страдания. Тогда открытое собрание интеллигентных мусульманок города Елисаветполя приняло такое решение:

1) «в этом году «Навруз Байрам» переименовать в «Кара-Байрам» (черный праздник), поэтому в домах не устраивать столы со сластями и детей не одевать по-праздничному и не веселиться, как в прошлые годы.

в дни праздника ходить по улицам города и собирать пожертвования в пользу пострадавших братьев. Вырученные суммы передавать председателю комитета по оказанию помощи ардаганским и карским мусульманам – Алекпер-беку Рафибекову»[76].

[75] Там же.
[76] Баку. № 62. 18 марта 1915г.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ВЛИЯНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ «БАЙАТЫ» НА ПЕСЕННУЮ ЛИРИКУ НАРОДОВ ЮЖНОГО ДАГЕСТАН (РУТУЛОВ, АГУЛОВ, ЦАХУРОВ)

Ф.М. Ибрагимова
Россия

Среди духовных ценностей рутулов, цахуров, агулов значительное место занимает *лирическая поэзия*, без которой не обходилось ни одно событие в жизни народа. Отсюда – большое разнообразие тематики, идейно-художественного содержания, изобразительно-выразительных средств.

Песенный фольклор этих народов отличается не только разнообразием тем, сюжетов, богатейшей палитрой выразительных средств и приемов, но и наличием своеобразных стилей, свойственных разным аулом и обусловленных своеобразием историко-этнического и социально-экономического развития. Большую роль в этом разнообразии сыграло исторически сложившиеся *соседство* рутолов, цахуров, агулов, азербайджанцами. Это соседство не могло не привести к определенным влиянием и взаимосвязям. Свидетельством этого глубокого взаимопроникновения культур и широких связей с соседями и, в связи с этим, отличительной особенностью записанных нами в экспедициях народных песен рутулов, агулов, цахуров является бытование их на 2-х, 3-х зыках, где преимущество отдается азербайджанскому языку.

Одним из основных жанров песенного фольклора этих народов является лирическая песня-миниатюра, большей частью четверостишия, реже – двустишия, различные по тематике, называемые «наIгьни», «байати» - у рутулов, наIъни, байаты – у цахуров, магIли, даллай, баллай – у агулов.

Байаты - это образцы малой формы устной поэзии азербайджанского фольклора. *Байати* – рутулов, *байаты* – цахуров, как и традиционные *«наIгьни», «наIъни», маIгли,* бытуют на азербайджанском языке и представляют собой отдельную строфу, состоящую из 4-х строк, написанных 7-ми сложным метром, где рифмуются 1, 2 , 4 строки, 3-я же остается нерифмованной.

В отличие от подобного жанра, бытующего у других тюркоязычных народов, у рутулов они называются – *баяти*, у цахуров – *баяты* и начинаются традиционно словами «Мэн ашыг…», «эзизинэм» и другими, но не имеют усеченной формы (как у туркмен Ирака). Первые две строки баяты рутулов и цахуров также выполняют «служебную роль» (В. Кафаров), основанная же мысль заключена в последних 2-х строках.

В *баяты* рутулов и цахуров так же, как и в азербайджанских, широко используются редифы, порою 2-я часть *баят* становится поговоркой, иногда в канву четверостишия вплетается пословица.

Выявленные нами параллели подтверждают, что в культуре рутулов и цахуров отложился пласт фольклора, содержащий много общего с фольклором соседей - азербайджанцев. Наиболее убедительным свидетельством существовавших тесных контактов предстает особенность бытования *баяти* рутулов и *баяты* цахуров на литературном азербайджанском языке, чистота которого оставалась неприкосновенной. Хотя *баяты* азербайджанцев города Дербента и села Нижний Катрух (Рутульский р-н), где проживают этнические азербайджанцы, ближайшие соседи рутулов, цахуров, агулов, бытуют на диалекте азербайджанского языка, и они, казалось бы, должны были перенять этот диалект, однако же, как бы «перепрыгивая» через литературный азербайджанский язык. Этот интересный вопрос требует своего специального осмысления.

Рассматривая аспекты бытования азербайджанских *баяты* в фольклоре рутулов, цахуров, агулов, отметили, что в этом плане Южный Дагестан можно назвать «зоной повышенной интенсивности межфольклорных контактов» (Б.Н. Путилов), т.к. здесь существовали особенных предпосылки и условия, обеспечивающие достаточно широкие систематические и массовые контакты. Важнейшие среди них – устойчивые бытовые связи (в том числе и ритуально-бытовые), двуязычные и многоязычие, характерные для этих этносов, находящиеся в постоянном общении, проживающих в районах пограничных и со смешанным населением, что и послужило благодатной почвой для усвоения языка, обычаев, обрядов и песен азербайджанцев.

Путем проникновения азербайджанских *баяты* в фольклор рутулов и цахуров много. Так, до 1953 года в рутульских и цахурских школах велось преподавание на азербайджанском языке, выходила газета, велись радиопередачи, существовал ашугский репертуар, широкого бытовал институт куначества и т.д.

Рутулы и цахуры, проживая частично и в Азербайджане, восприняли этот язык как второй родной. Азербайджано-рутульское и азербайджано-цахурское двуязычие существует я отдаленных времен, определяя своеобразие их истории.

Агул в этом вопросе стоит особым островком, т.к. его не коснулось азербайджанское влияние в такой степени, как рутулов и цахуров, и их фольклор сохраняет в большей степени собственные традиции.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ФОЛЬКЛОРНЫЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КУМЫКСКОГО ЯЗЫКА

к.ф.н. Ф.А.Муратчаева
Институт языка, литературы и искусства
Дагестанского научного центра РАН
Россия

Язык фольклора как отражение важнейших компонентов культурной традиции становится предметом пристального внимания исследователей. Изучение языка фольклора углубляет теорию лингвистики и этнолингвистики, стимулирует историческое и типологическое осмысление многовекового устнопоэтического творчества, универсальных и уникальных явлений его основных жанров. Устнопоэтическое творчество, переходя из поколения в поколение, отражает исторический опыт народа, его духовный и нравственный облик, идеалы и стремления, устои народной жизни, а также представляет словесное искусство народа, культуру народно-разговорной речи и ее языковые особенности.

На стыке фольклористики и языкознания выделилась новая научная дисциплина – лингвофольклористика, которая «призвана не только дать новые знания о природе фольклорного произведения – это ее основное, итоговое значение, но и разработать единый методологический и исследовательский подход к устнопоэтической речи» (Хроленко А.Т.: 153).

В настоящее время текст становится объектом исследования смежных дисциплин. В связи с этим при разработке проблем интерпретации текста на передний план выдвигается комплексная методика изучения данного объекта. Осмысление фольклорного текста как сложного структурного единства системы взаимодействующих элементов невозможно без глубокого, разностороннего анализа основных категорий художественного текста. Модальность текста проявляется в отборе характеристик, репрезентирующих окружающий мир художника и представленные в тексте объекты. Моделирование функционально-семантической категории модальности базируется на системно-функционально-коммуникативном анализе употребления языковых средств выражения данной категории в тексте, являющимся отправным звеном анализа языка.

Анализ различных видов текста позволяет понять насколько адекватно текст передает авторский замысел, насколько адекватно авторскому замыслу тот или иной реципиент понимает текст; как индивидуальные особенности автора текста влияют на характер текста, как индивидуальные особенности реципиента влияют на успешность восприятия текста. Оценка позиции говорящего (автора высказывания) может быть выражена в тексте фольклорного произведения эксплицитно (явно, определенно) и имплицитно (неявно, неопределенно). Имплицитная модальность осуществляет когерентность (когезию, интегративность) текста, лаконизм и динамизм изложения, эмоционально-экспрессивную окрашенность текста.

Имплицитная и эксприцитная манера повествования характерна для различных жанров художественного повествования. В центре нашего внимания — фольклорный кумыкский текст, представляющий значительный интерес для исследователя. Рассматриваемые стилистические функции эксплицитной и имплицитной модальности в различных фрагментах кумыкского текста («Къумукъланы ёмакълары ва хабарлары» - «Кумыкские народные сказки», «Къумукъланы йыр хазнасы» - «Сокровища песен кумыков») отражают национальную специфику и своеобразие авторского повествования.

В создании дополнительной смысловой и эстетической глубины и емкости произведения немаловажную роль играют языковые средства. Например, вводно-модальные слова выполняют различные конструктивные функции: принимают участие в установлении контекстных связей между предложениями, с их помощью могут соединяться два предложения, из которых второе является своего рода ответом на вопрос, содержащийся в первом предложении. Модальные слова могут выполнять функцию союза, скрепы-связки (*озокъда, гертилей де, айгъайда, балики, сайки* и др.).

Вводно-модальные слова *биринчилей, экинчилей* принимают участие в композиционно-смысловой организации текста. С их помощью информативное содержание высказывания членится на определенные фрагменты. Использования этих текстоформирующих средств позволяет выделить различные аспекты информации, акцентировать их различия. Вводно-модальные слова *демек, гьасили, натижада* завершают развертывание фактологической ситуации в тексте, дают возможность подвести итог содержания предшествующей части текста.

Отдельные предложения, входящие в состав текста, являются его компонентами. Объединение компонентов в одно целое происходит по определенной структурной схеме: зачин - комментирующая часть. Зачин, как первое предложение, и в смысловом и в структурном отношении более

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

самостоятелен, автономен, автосемантичен. Он является средством введения новой мысли или поворота в ее развитии и в то же время служит одним из средств организации сложного целого.

Все компоненты текста объединяются в одно целое с помощью двух типов связи – цепной (последовательной) и параллельной. При цепной (последовательной) связи зачин – чаще всего вводит читателя в действие, дает начало темы и требует ее дальнейшего распространения. С этой целью зачин связывается семантически и синтаксически со вторым компонентом, второе – с третьим (или зачином) и т.д. В цепной (последовательной) связи различаются две стороны: внутренняя, структурная, выражающаяся в устойчивых соотношениях членов соединяемых предложений («подлежащее-подлежащее», «дополнение-дополнение», «дополнение-подлежащее» и т.п.), и внешняя, характеризующая средства выражения, воплощения этих синтаксических соотношений в речи (эксплицитный или имплицитный повтор, союз, вводное слово, риторический вопрос и т.д.).

В кумыкском фольклорном тексте насчитывается значительное количество фразеологических модальных единиц (ФМЕ), которые все шире и шире вовлекаются в категорию модальности; среди них целые фразеологические сочетания, фразеологические единства, фразеологичесие сращения. В модальных функциях могут выступать и свободные словосочетания, и вставные предложения. ФМЕ по своей структуре очень разнообразны. Они образуются путем лексикализации словосочетаний и функционируют в составе предложений как эквиваленты слов. ФЕ могут функционировать в тексте в роли МС: *къысгъача айтгъанда* "короче говоря" (ФЕ синонимична МС *гьасили* "одним словом, короче говоря", *гьасили калам* "словом, короче говоря", выражающим следствие, вывод, заключение, итог, утверждение, делаемое говорящим по поводу сообщения); ФМЕ встречается и в другом варианте — *узун сёзню къысгъасы*, "словом, короче говоря"; *кюйге къарагъанда* "по-видимому, видимо", *гёзге къарагъанда* "на первый взгляд", *тюзюн айтгъанда* "правду говоря, по правде говоря", *дюр буса ярай, болма ярай* "может быть, наверное, возможно" и др.

Модальные частицы в составе устойчивых оборотов (ФМЕ) могут выражать эпистемическую модальность: *болмас хари!* "(Да) не будет этого!", *дагьы хари* "экая невидаль", *дюр гьали* "да ну!, сейчас, впрямь" и др.

В сферу модальных выразителей модальных отношений все шире вовлекаются глаголы Действия и глаголы отношения в составе ФЕ.

Фразеологические модальные единицы в кумыкском языке определяют национальную специфику, своеобразие языковых средств выражения категории модальности.

Для более адекватного изучения фольклорного текста необходимо ясно представлять себе следующие явления действительности, которые так или иначе находят отражение в речи-тексте, это - 1) референт, 2) содержание текста, 3) форма текста, 4) говорящий, 5) слушающий, 6) обстановка речи, кроме того, к ним же можно отнести производные от них явления, 7) отношение референта к содержанию текста, которое называется обычно референцией или референционным отношением, 8) отношение содержания к форме речи, называемое синтактико-семантическим отношением (единство формы и содержания составляет речь), 9) отношение содержания речи к слушателю, называемое прагматическим отношением, 10) отношение говорящего ко всем остальным девяти явлениям, называемое модальным отношением. Проблемы формирования и функционирования фольклорного текста включают в себя следующие его аспекты: 1) в первую очередь синтактико-семантический аспект, что составляет основу формирования и функционирования текста; 2) референционный аспект, который определяет адекватность отражения референта в содержании текста, следовательно, и в сознании говорящего, что имеет непосредственное влияние на формирование и функционирование текста; 3) прагматический аспект, который определяет степень доходимости содержания текста до слушателя, в конечном счете - и адекватности отражения референта в сознании слушателя через речь говорящего, что имеет также непосредственное влияние на формирование и функционирование текста; 4) модальный аспект, без которого вообще невозможна реализация ни предыдущих других аспектов, ни самого текста.

Таким образом, фольклорный текст - это произведение речетворчсского процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющей определенную целенаправленность и прагматическую установку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кумахов М.А. Изучение языка фольклора // Фольклор в современном мире: Аспекты и пути исследования. – М., 1991. – С. 49 - 59.
2. Хроленко А.Т. Современная отечественная лингвофольклористика: цели, проблемы и перспективы // Русистика сегодня. Функционирование языка: лексика и грамматика. – М., 1992. – С. 153.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Prof. Dr. Fuzuli Bayat
Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
Turkiye

Türk mitolojisinin en yaygın ve en az araştırılmış kategorilerinden biri olan iyeler kültü ve bu bağlamda ev koruyucuları olan iyeler, kültür ekolojimizin müşterek konularından biridir. Konar-göçer Türk kültürünün veya çadır medeniyetinin evden dünyayı algılama şekli olan ev koruyucu iyeleri Balkanlardan Uzak Sibirya'ya kadar geniş bir alanda rastlanan ve varlığını sürdüren, kültür sürekliliği içinde değişim ve dönüşüm yaşayan mitolojik kategorilerimizdendir.

Bugün bir kısmı batıl inanç adıyla Türk geleneksel kültüründe ölüm-kalım mücadelesi veren ve sözlü kültür ürünleri içinde özgü bir yere sahip olan inanç sistemimiz, mitolojimizin yeni çağda varolma olgusunun bir örneğidir. İnanç bağlamında zengin olan Türk geleneksel hayatı inançların toplumsal yaşam içerisinde kurumsallaşmaya yatkınlığı ile karakterize edilir. Nitekim var olan inançların korunması, yaşatılması ve bu inançların zamanla fertlerin uyulması gereken kurallara dönüşmesi, tabakalaşan mitolojik olgulardan başka bir şey değildir. Bu bağlamda ister ev-eşik koruyucuları, isterse de insanlara zarar veren varlıklarla ilgili bütün inanç öğeleri mitolojik bir sistemi – iye kültünü oluşturmaktadır. Vurgulanması gereken bir nokta da iye kültünün ve kara iye olarak bilinen demonolojinin Orta Asya, Kafkas, Anadolu, Balkanlar, Altay-Sayan Türkleri ve Yakutlarda büyük ölçüde müştereklik göstermesidir.[77]

İslamiyet'in kabulünden sonra genel adıyla iyi ve kötü cin olarak sosyalleştirilen bu varlıklar hâlen anlatılmakta olan mitolojik söylentilerin (memorat türü) esas kahramanları olarak kalmaktadırlar.

Ev-eşik koruyucuları esasen ata-baba kültü ile bağlantılı olup iye kategorisine girmektedir. İye kategorisi Türk mitolojisinde ayrıca yer tuttuğuna göre ev-eşik iyeleri de bu bağlamda incelenmelidir. Mitolojik şuura göre görünen her şeyin bir iyesi var. İye kültü yalnız Türk mitolojisine has olup kısmen Moğol-Buryat mitolojisinde da görülür. Aslında koruyuculuk fonksiyonunu yerine getiren iyeler menşei açısından Erlik'in yardımcılarının Ülgen'in adamları tarafından vurulup gökten yere dökülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların içinde ev-eşik koruyucuları adı altında toplanan iyeler özel bir yer tutmaktadır. Genelde bulundukları evin insanlarına iyilik yapan bu ruhlar, herhangi bir şekilde küstürülüp incitilirse, eve hastalık, bela, çeşitli rahatsızlık vs. da getirebilirler. Bu da onların çok klay bir şekilde kötü ruhlara dönüşebileceklerine bir işarettir. Ev-eşik ruhlarını her gün yedirmenin dışında yılda hiç olmazsa bir kez bulamaç sunmak veya sonbaharda bir kurban kesmek adettir. Buradan da ev-eşik iyelerine kansız kurbanla beraber kanlı kurban da sunulduğu görülür.

Genel adıyla **damdabaca** adlandırdığımız, ancak değişik adlarla bilinen ev ve yurt koruyucuları ile birlikte bir de somut anlamda damdabaca adlanan koruyucu iye veya iyeler de vardır. İnanca göre damdabaca adı çekilende hazır olan ve insanlara çeşitli hayvan donunda görünen varlıktır. Damdabaca, genelde yılan donunda gözükür, ağzı çok büyüktür, ancak insana benzer bir varlık olduğu da söylenmektedir.[78] Damda, bacada, ev tavanının kirişlerinde yaşadığı için ona damdabaca adını vermeyi uygun bulduk. Bu kategoriye giren iyelerin en karakteristik özelliği kendilerini evin sahibi olarak bilmeleridir.

Diğer taraftan damdabaca hakkında canlı icrada memorat türünden anlatılar da yaşamaktadır.

Azerbaycan mitolojik inancına göre evin, hayat-bacanın, bahçenin, suyun, yolun, dağın – her şeyin iyesi (eyesi) var. İnanışa göre bunlara selam vermek şarttır. Bundan dolayıdır ki boş eve girerken de Azerbaycan Türkleri selam vermeyi ihmal etmezler. Bu, evde yaşayan damdabaca ruhlarının varlığıyla ilgilidir.

Kazan Tatarlarında **Öy iyase** veya **Yort iyase** olarak bilinen koruyucu ruhlar ev bekçisi görevini yerine getirmekle köken açısından hem iyi hem de kötü ruh özelliğini koruyabilmiştir. İnsan şeklinde tasavvur edilen bu ruh bazı inançlara göre evi korur, evdekilere iyilik getirir. Ancak kızdırıldıkları ve küstürüldükleri zaman hemen kötü ruh özelliği kazanmış olurlar. Nitekim G. Gıyılmanov'a göre[79] Öy iyaseler, geceler ya yılan ya da yaşlı kadın donuna girerek dolaşır, bazen de evdekileri korkuturlar. Başkurtlara göre Öy iyase insana benzer koruyucu ruhtur ve sinirlendirilmedikçe insanlara zarar vermez. Bunun için ev sahibi, Öy iyaseyi yedirtmeli, okşamalıdır, aksi taktirde Öy iyase ev-eşiği döküp dağıtır, evdekileri korkutur. Duruma el koyarak damdabacanın gönlünü alamayan ev sahibi sonunda evini satmağa mecbur kalır.

---

[77] Bayat F., Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji, c. 2, İstanbul, 2007, c.258

[78] Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 8 Kitab, Ağbaba Folkloru, Bakü, 2003, s.51-52

[79] Gıyılmanov G., Tatar Mifları, Kazan, 1996, s.201

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bazı etnografik bilgilere bakılırsa ev iyelerinin Türk halklarının bazılarında tasvirlerine da rast gelinir. Mesela Sibirya halklarında ev ruhunu simgeleyen bebeklere de rastlanır. Soyotlarda ise ev koruyucularının deriden veya tahtadan yapılmış tasvirleri vardır. Soyotlar hatta yemek yedikleri zaman Ev iyesinin tasvirinin önüne yemekten ayrılan payı koymayı ihmal etmezler.

Kazan Tatarlarında ve Başkurtlarda Öy iyasenin adı **Biçura, Bisura** veya **Bisyuradır**. O garip başörtüsü olan küçük boylu kadın olarak algılanır. Bu ruhlar eve döşemenin yarığından veya hamamdan girerler. Oy iyaseler, bütün evlerde bulunmalarına rağmen Biçuralar yalnız bazı evlerde bulunurlar. İkili karakteristik özelliğe sahip olan Biçuralar, gürültü koparmakla, sobanın borusunu açmakla, evdeki eşyaları gizletmekle, uykuda olanları korkutmakla kötülük yaptıkları gibi eve bereket getirerek aileyi zengin kılarlar. Anlaşılacağına göre bu ev halkının onlara olan münasebeti ile birebir bağlantılıdır.

Kazan Tatarlarının inancına göre bazı ailelerde Bisyuralara ayrıca oda ayırılır, geceler oraya bir iki kaşık yemek koyulur. Ev iyelerinin lütuflarını kazanmak için onlara özel yemekler pişirilmesi de dikkat çekmektedir. Ayrıca bu koruyucu iyelerin de yiyeceğe, dolayısı ile enerjiye ihtiyaçları vardır. Ev iyeleri olan bu varlıklar, onları düşünen, onlara yiyecek verenlerin evine bereket vermekle borçlarını ödemiş olurlar. Damdabacalara yemek sunmakla insan verdiği yiyeceğin karşılığı olarak onların koruması altına girmiş olur.

Başkurtlarda Bisyuralar (Başkurtçada Bisuralar) hem erkek hem de kadın olmakla iki cinsi de temsil etmiş olurlar. Hatta bazı Başkurt metinlerinde Bisyuralar, evde değil, ormanda yaşar ve ormanda yolunu kaybedenleri onlarla evlenmeğe mecbur ederler. Eğer yolcu, bunu kabul ederse onun zengin olacağı düşünülür.[80] Ayrıca Bisyuraların çok sevdiği mekanlardan biri de hamamlardır. Geçe tek başına hamama giren kişiyi yakalar ve onunla evleneceğine dair söz aldıktan sonra bırakır. Söz veren adam, Bisyura ile evlenmek zorundadır, aksi taktirde hastalanıp ölür. Başkurtların inancına göre Bisyuraların erkekleri iyi koca, kadınları da iyi karı olur. Bisyuraları tanımak için göbeklerine bakmak gerekir, çünkü Bisyuraların göbekleri olmaz.

Ev iyesinin **yılan** donunda tasavvur edilmesi Azerbaycan'da evde yaşayan ve dokunmadıkça evdekilere zarar vermeyen yılana olan inanç şeklinde korunmuştur. Azerbaycan'ın bazı yörelerinde ev yılanı adıyla bilinen büyük bir yılana bir kasada süt koyulması adeti vardır ki, inanca göre evin bereketi, diriliği bu yılana bağlıdır. Yılanın küsüp gitmesi kötü işaret olarak yorumlanır. Ayrıca yılanı öldürmeğin felaket getireceği veya evden bereketin kesileceği inancı da vardır. Mesela Azerbaycan Türklerinin bir memoratında yılan donunda gezen damdabacanın öldürülmesinin ne gibi felaketlere sebep olduğu anlatılır:

İnanca göre çok zengin bir adam bir gün çocuğunun bağırdığını duyur, koşarak geldiğinde büyük siyah bir yılanın evin tavanından asılı kaldığını görür. Bu yılanın ev yılanı olduğunu bilse de öfkesini tutmayıp yılanı vurup öldürür. Kısa bir sürede evin bereketi çekilir, zenginlik elinden gider. Tavlası uçar, hayvanları altında kalıp ölürler. Çocukları, arkasınca da karısı ölür. Sonra da kendisi ölür.[81]

Bazen yılanlı evlere ocaklı ev de denilir ki bu da Kazan Tatarlarında olduğu gibi Azerbaycan'da da ev koruyucu ruhunun yılan donunda dolaştığını dolayısıyla tasdik etmiş olur. Diğer taraftan da ocaklı evler daha saygılı, kutsanmış hesap edilir.

Hatta Anadolu'da ev koruyucusu yılanların, Hz. Muhammed'e ulaşan Hz. Ali ve Hz. Fatma soyundan gelen insanların evlerini koruduğu anlatılır. Mesela bir memoratta buna vurgu yapıldığını görüyoruz:

Zamanında Siirt'te annem çocukken büyük dedemin evinde bir kiler varmış. Bu kilerde kışlık erzak, kavurma, bulgur, pirinç, fasulye, kuru biber, patlıcan, ceviz gibi gıda maddeleri saklanırmış. Annemden duyduğuma göre o kilerde yaklaşık iki metre boyunda, iri, siyah saçlı, siyah bir yılan varmış. Bu yılan haftanın belli günlerinde ortaya çıkar, kilerin muhtelif yerlerinde kıvrılıp yatarmış. Bu saçlı yılanlar çoğunlukla seyit dediğimiz Hz. Muhammet'in soyundan gelen insanların evinde bulunup ev halkına hiçbir zarar vermeden evi korurmuş. Büyük ninem kilere herhangi bir şey almaya gittiğinde yılanı orada görürmüş, yılandan da asla korkmazmış. Hatta annem, babaannesinin bu yılanla kimi zamanlar konuştuğunu da görmüş. Yılan, kadının söylediklerini yaparmış. Büyük dedem (annemin dedesi) vefat edince bu saçlı yılanın bir iki damla gözyaşı döktüğü görülmüş ve yılan ortadan kaybolmuş. O günden sonra bir daha da bu yılanı o evde gören olmamış.[82]

Anadolu'nun hemen hemen her yerinde (Rize'den, Diyarbakır'dan Gaziantep'e, Iğdır'dan, Erzurum'dan İzmir'e kadar) görülen ev meleği olarak nitelendirilen yılanı incitmek, korkutmak veya

---

[80] Bkz. Koblov Ya.D., "Mifologiya Kazanskih Tatar", İzvestiya Obşestva Arheologi, İstori I Etnografi pri Kazanskom Universitete, T.26, vıp.5, Kazan, 1910

[81] Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 3 Kitab, Göyçe Folkloru, Bakü, 1999, s.62

[82] Kaynak kişi: Günay Türkan, 1970 doğumlu, Gaziantep, 2005

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

öldürmek yasaklanmıştır. Yasağın bozulması eve, bolluk ve bereketin azalmasından ev sakinlerinin hastalanması ve ölmesine kadar varabilen uğursuzluklar getirebilmektedir. Genelde bu yılanların tesir gücü yalnız evle sınırlanmaz bağ ve bahçelere kadar varır.

Azerbaycan'da yaygın olan inanca göre[83] ev yılanı eve hayır bereket getirir. Ev yılanını öldürmek eve belanın geleceği anlamına gelir ki bunun örneğini yukarıdaki memorattan gördük. Bazı bilgilere göre ev yılanı yedi kardeş olur. Onlardan biri ferehti, biri melekti, geriye kalan beşi eve direkti. Fereh yılan zarar verir, melek yılan ise yardım eder. Diğerleri de eve bereket getirir.

Anadolu'da da ev koruyuculuğu yapan yılanlar vardır. Daha çok ev sahibinin gözüne görünen bu yılanlar siyah, alaca, beyaz veya kırmızı renkte olabilir. Bu yılan donlu ev iyeleri genelde ev insanlarına ve hayvanlara dokunmaz. Anadolu'nun bazı yörelerinde bu yılan evle birlikte bahçeleri de korur. Ev koruyucusu olan bu tip yılanlara dokunmanın felakete yol açacağına inanılır. Yılanın, bağ-bahçeyi koruduğu memoratlardan anlaşılır. Nitekim bahçeyi koruyan ve ona bereket veren bu yılanların insanlara dokunmadığı, geceleri insanların rüyasına girip onlardan bir şeyler istediği de anlatılmaktadır. Bu yılanların bahçe sahiplerine yardım ettiği de söylenmektedir.[84]

Ev yılanı evrenin zoomorfik modeli olan ejderin Ev iyesi şekline kadar indirgenmiş varyantından başka bir şey değildir. Kemaleddin Demiri'nin "Hayat-ül Hayvan" eserinin bir yerinde s.203-204 ev yılanlarından konuşulmaktadır. Bu bilim adamına göre ev yılanı küçük, ince ve beyaz renklidir. Buhari, Müslim ve Ebu Davud, Labebe'den şöyle rivayet ederler:

"Hz. Peygamber (s.a.v.), evlerde bulunan yılanları öldürmekten bizi men etti. Ama arkası beyaz olan yılanlar ile, kuyruğu kısa olan yılanları bundan istisna etti. Zira onlar, korkunç yılanlardır. Gözleri alır, onu gören kadınlar, eğer hamile iseler, çocuklarını düşürürler."[85] Ayrıca evlerde görülen koruyucu yılanlara misk yılanları da denilmektedir. Bu yılanlar evin, malın koruyucusu olarak damdabaca iyelerindendir.

Çuvaş mitolojik inanışlarında Öy iyase, bir kaç ruhtan ibarettir. Bunlardan biri **Kilti tura** ev-eşik, bir diğeri **Kartara tura** ise ev hayvanlarının koruyucusudur. Bir de **Yereh tura** adlı bir başka Ev iyesi vardır ki esasen kadın kıyafetinde tasavvur edilir. Çuvaşlar ona kurban aşı sunarlar. Ayrıca Çuvaşların ev-eşik iyelerine tura demeleri onların ruhlar hiyerarşisinde yüksek mevkii ile ilgilidir. Nitekim Çuvaşçada tura teriminin, Tanrı anlamına geldiği bunu tasdik eder.

Yakutlarda damdabaca diğer Türk halklarından farklı olarak erkek cinsinden beyaz sakallı ihtiyar bir varlık olarak tasavvur edilir ve **Aan Darhan Toyon** isimiyle bilinir. Onun başlıca görevi aileni ve soyu kötü ruhlardan korumaktır. Evde veya evin bir yerinde yaşadığına inanılan Aan Darhan Toyon'a her gün yemek yenilirken bir kaşık yemek sunmak gelenek haline gelmiştir. Bununla beraber Yakutlar çadırı koruyan **Balagan İççite** adlı başka bir ruh da tanırlar.

Anadolu'da bazı kötülüklerden (mesela büyüden, evin damına konan baykuştan vs.) ev adamlarını ve evi koruyan ruhlar da vardır ki bunlardan bazılarına Gaziantep yöresinde rastlanır. **Suzcu** adlanan bu iye, inanca göre merdiven altından geçen bir kişinin evine veya kendisine büyü yapılacağının önünü alır. Suzcu, büyüyü önler, etkisiz hale getirir. Bir evin üstüne baykuş kondu mu o evden bir ölü çıkacağına işarettir. Bunu **Salıncı** adlı koruyucu iye engeller. **Kamıncı** adlandırılan ruh ise cam ve tabak gibi şeylerin düşerek kırılması dolayısıyla insana veya eve gelebilecek kötülükleri engellemekle görevlidir.[86]

Ev iyesi iyeler kategorisi içinde insana en yakın olanıdır. Nitekim evde veya evin damında yaşadığına inanılan bu koruyucu ruhlar, insanlarla her gün temasta oldukları için onlara saygı ilk başta yer almaktadır. Onların evde insanlarla göze görünmeden yaşadıklarını varsaymakla su içerken, geceler

---

[83] Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 7 Kitab, Qaraqoyunlu Folkloru, Bakü, 2002, s.15

[84] Köyün birinde yaşlı bir adam varmış. Adamın kimsesi yokmuş, yalnız başına yaşıyormuş. Kendisinin bir üzüm bağı varmış. Yaşlı adam ara sıra bağına gider, orada otururmuş. Bir gün adam bağına gitmiş ve bir ağacın gölgesinde oturmuş. Adamın yanına upuzun bir siyah yılan gelmiş. Adam hiç korkmamış ve yılana zarar vermeyi düşünmemiş. Derken yılan dile gelmiş ve adamla konuşmaya başlamış. Yaşlı adamla yılan dostluk kurmuşlar. Aradan uzun bir zaman geçmiş ve yaşlı adam ölümcül bir hastalığa yakalanmış. Köydeki herkes adamın yakın bir zamanda öleceğini düşünüyormuş. Adam da son bir gayretle yılanı görmeye bağa gitmiş. Aynı ağacın gölgesine oturmuş. Bir müddet sonra yılan gelmiş ve hasta olduğunu bildiği adamın beline dolanmış. Adam ne olduğunu anlamaya çalışırken yılan kuyruğunu sallayıp adamın belindeki yaraya doğru sertçe vurmuş ve yara bir anda yok olmuş, adam da bir güzel iyileşmiş. Herkesin öleceğini sandığı adam sapasağlam köye dönmüş ve komşularına mucizeyi anlatmış. Ben bu hikâyeyi bizim köylü Memik Amca'dan dinledim. (Alaattin Sinekçi, 1989 doğumlu, Lise öğrencisi, Gaziantep 2005)

[85] Yöndemli F., Tarih Öncesinden Günümüze Yılan, Ankara, 2004, s.179

[86] Kaynak kişiler: Celal Öztürk, Abdullah Gökbulut, Cuma Köşker, Gaziantep, 2003

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

uyanırken korkmak lazım değil. Aileni ve ocağı koruyan iyeler evdekilere zarar gelmesine izin vermedikleri gibi bir felaket zamanı (mesela yangın çıktıkta, evi su bastıkta vs.) da ev sahibini ayağından çekmekle uykudan kaldırır, evi ve insanları kurtarırlar. Hatta Ev iyesi, rüya aracılığıyla aileyi yakın gelecekte baş verecek olaylardan haberdar da eder.

Karaçay-Balkarlar'ın **Yuy iyesi** veya **Üy iyesi** dedikleri koruyucu ruh, evin damında yaşar. Geceleri kazanda ona yemek bırakmak lazım geldiğine inanılır. Aksi taktirde Yuy iyesi beşikteki bebeği boğup öldürür. Uzun müddete evden başka yere giden aile, ona yeyecek bile bırakır. Karaçay-Balkarlar erkek olarak tasavvur edilen Ev iyesini **Çaçlı** veya **Tükbaş** adlandırırlar. Bununla beraber **Amma** (nene) denilen ve tabanına kadar tüyleri olan yaşlı kadın olarak tasavvur edilen ve Yuy iyesi adlanan ruh da vardır.

Yukarıda da denildiği gibi Ev koruyucularının tasvirleri de yapılır. Genelde daha çok Sibirya halklarında ev ruhunu simgeleyen bebek tasvirlerine rastlanır. Karaçay-Balkarlar da erkek ve kadın damdabacalarının hamurdan pişirilmiş tasvirlerini yapıp yatak odasındaki yatağın baş ucuna asarlar. Bu mutlu bir nikahı tecessüm ettirir.[87] Benzeri şekilde Soyotlarda da Ev iyesinin kumaştan, deriden ya da tahtadan yapılmış olan tasviri vardır. Soyotlar hatta yemek yedikleri zaman, Ev iyesine pay ayırmayı unutmazlar.

Damda, tavanın kirişlerinde yaşadığı gibi döşemenin altında da yaşadığı tasavvur edilen Ev iyelerine bugün bile döşemenin altına yiyecek koyulması suretiyle inanılır. Ev iyesi uzun saçlı veya beyaz sakallı ihtiyar olarak tasvir edildiği gibi, kadın veya kız donunda da oldukları varsayılır. Mitolojik inanca göre geceler döşemenin altından çıkan bu mitolojik varlık, çehredeki yarım kalmış ipi eğirirse bu kötü, eğer unu elekten elerse bu iyi alamet olarak yorumlanır. R. Muhammedova'nın yazdığına göre batı Sibirya Tatarlarında Oy iyase korkunç ihtiyar kadın olarak tasavvur edilir ve esasen kötü ruh olarak nitelendirilir. Geceler o evde dolaşır, gürültü koparır, ağlar, evdekileri rahatsız eder. Oy iyasenin döşeminin altından çıkıp eve girmesiyle evdekilerden biri hastalanır veya ölür.[88] Genelde bu varlıklar Erlik'in yardımcıları olarak bilinirler.

Buradan görüldüğü üzere Erlik'in yardımcıları olarak düşünülen iyeler Sibirya Tatarlarında eski kötü menşeini muhafaza etmiştir. Orta Asya, Kafkas, merkezi ve kuzey Rusya'da yaşayan Türk halklarında Ev iyesinin olumlu ve olumsuz özellikleri köken meselesiyle bağlantılıdır.

Ev iyesinin ateş-ocak kültüyle bağlantılı olduğu onun fonksiyonundan da anlaşılır. Nitekim ateş-ocak ruhu, evi kötü ruhlardan koruduğu gibi ailenin de refahının, sağlığının garanti rolünde gözükür. Kazan Tatarlarında **Utçar** adlanan ev ruhu insanlara fazla yararı olmayan ancak ateşin külünde yaşayan iye olarak bilinir. Ut/ot terkibinden oluştuğu için bu iyenin aynı zamanda ateş ruhu olabilmesi ihtimali de var. Utçar, iyi insanlara yardım eder, ekmeklerini, yiyeceklerini çabuk pişirir, evi süpürür ve kötü ruhlardan korur. Kötü adamların ise düzenini bozar, yemeklerini pişirmez, evlerini süpürmez.

Türk mitolojik inancına göre evden göçüp giden aile Ev iyesiyle de vedalaşmalıdır. Hatta eski yurttan toprak alıp yeni yerleştikleri evin döşemesinin altına koymak da bir adettir ve kökeninde yeni evdeki iyeyi kendilerine alıştırmak gibi anlam yatmaktadır.

Ev iyesi Başkurtlar'dan Sibirya'ya, Kafkaslar'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir alanda Türk topluluklarının en yaygın olan inanç sistemini oluşturur. Yılan, küçük kadın veya yaşlı ihtiyar donunda göze görünen damdabacalar Azerbaycan'da **Ev iyesi**, Kazan Tatarlarında **Öy iyase**, Başkurtlarda **Oy iyase**, Sibirya Tatarlarında **Yort iyase**, Karaçay-Balkarlarda **Üy iyesi**, Anadolu'da **Ev bekçisi**, Çuvaşlar'da **Hert-surt**, Nogaylar'da **Uy iesi** Yakutlar'da **Cie iççite** olarak adlandırılmaktadır. Türk mitolojisinde coğrafi şartlanmanın, etnik tesirin en ez etkisine maruz kalmış tek kategorisi ev iyeleridir.

Toparlamış olursak:

a) Ev iyeleri genelde antropomorf ve zoomorfik varlıklar olarak tasavvur edilmiş, esasen yedirmekle onlardan bereket istenmiştir.

b) Zoomorfik varlık gibi daha çok yılan donunda gezdikleri anlatılan memoratlarda ağır basmaktadır.

c) Bizimle evi (çadırı) paylaştıkları için onlara karşı her hangi bir saygısızlık ölüme kadar varan olumsuzlukla sebep olur.

---

[87] Bkz. Karaçayevtsı. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk, Çerkesk, 1978, s.276; Şamanov İ.M., "Obryadı i Poverya Karaçaytsev, Svyazannıe s Pojdeniem Rebyonka (XIX-XX vv.)", Problemı Etniçeskoy İstori Narodov Karaçayevo-Çerkesi, Çerkesk, 1980, s.74

[88] Muhammedova R.G., Tatarı-Mişarı, Moskova, 1992, s.189-190

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

KAYNAKÇA

Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 3 Kitab, Göyçe Folkloru, Bakü, 1999

Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 7 Kitab, Qaraqoyunlu Folkloru, Bakü, 2002

Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 8 Kitab, Ağbaba Folkloru, Bakü, 2003

Bayat F., Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji, c. 2, İstanbul, 2007

Gıyılmanov G., Tatar Mifları, Kazan, 1996

Karaçayevtsı. İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk, Çerkesk, 1978

Kaynak kişi: Alaattin Sinekçi, 1989 doğumlu, Lise öğrencisi, Gaziantep 2005

Kaynak kişi: Günay Türkan, 1970 doğumlu, Gaziantep, 2005

Kaynak kişiler: Celal Öztürk, Abdullah Gökbulut, Cuma Köşker, Gaziantep, 2003

Koblov Ya.D., "Mifologiya Kazanskih Tatar", İzvestiya Obşestva Arheologi, İstori I Etnografi pri Kazanskom Universitete, T.26, vıp.5, Kazan, 1910

Şamanov İ.M., "Obryadı i Poverya Karaçaytsev, Svyazannıe s Pojdeniem Rebyonka (XIX-XX vv.)", Problemı Etniçeskoy İstori Narodov Karaçayevo-Çerkesi, Çerkesk, 1980 Muhammedova R.G., Tatarı-Mişarı, Moskova, 1992

Yöndemli F., Tarih Öncesinden Günümüze Yılan, Ankara, 2004

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK ETNOMƏDƏNI DÜÇÜNCƏSINDƏ SAÇ FAKTORU VƏ ONUN FOLKLORDA TƏZAHÜRÜ (SARI GƏLIN MAHNISININ MƏTNI ƏSASINDA)

Fərəh Cəlil
BSU
Azərbaycan

Qədim dövrlərdən etibarən hər bir millətin gündəlik yaşantısı, onun məişət tərzi, müəyyən sosial davranış qanunları əsasında formalaşıb. Lakin qədim dövrün qanunları ilə bu günkü ictimai qanunlar arasında böyük fərqlər var. Belə ki, ilkin milli mədəni görüşlərin formlaşdığı dövrlərdə insanlar bu ictimai qanunları özlərinin yaratmış olduğu ibtidai inanclar çərçivəsində həyata keşirirdilər.

Bu isə zaman-zaman xalqın yaratmış olduğu folklorunda da öz əksini tapırdı.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən barız nümunələrindən olan mahnı janrı da bu mənada bir çox etnomədəni dəyərləri özündə qoruyub saxlayır. Belə mahnılarımızdan olan "Sarı gəlin" xalq arasında minillərdir yaşamaqdadır. "Sarı gəlin" mahnısının sözləri demək olar ki, bütünlükdə türk xalqının etnomədəni dəyərlərini özündə ehtiva edir. Manının sözlərinin hər beytində etnomədəni fondumuzun bir şifrəsi qorunub saxlanılmaqdadır.

Türk insanı üçün etnomədəni dəyərlərdən biri də saç faktoru ilə bağlıdır. Saç ilkin çağda bolluğun bərəkətin, səliqənin bir sözlə kosmik nizamın göstəricisi idi. Bu gün saçla bağlı ilkin inançların mahiyyəti unudulsa da, instiktiv olaraq saçla bağlı bir şox ayinlər yerinə yetirilməkdədir.

Saçın mifoloji təfəkkürdə yerini və rolunu müəyyənləşdirmək üçün əsasən aşagıda göstərilən ayin və rituallara aydınlıq gətirmək əsas şərlərdəndir.

1. Evladı olmayan qadının hamilə alması üçün uçaq hamısinə doğulacaq körpəsinin saçını nəzir deməsi;
2. Saç kosmik nizamın, keçəllik isə xaosun rəmzi kimi;
3. Ərgənlik gövrünə yetişməyən qızların saçının 40 hörük hörülməsi və bu hadisənin mifologi məntiqdə zaman məsələləri ilə baglılığı;
4. Evlənəcək qızın toy günü saçının iki hörülməsinin mifologi məntiqdə açımı;
5. Kişi və qadının saçlarının toy günü bir birinə hörülməsinin evlilik aktının göstəricisi olması;

Bu ayin və rituallara aydınlıq gətirməklə "Sarı gəlin" mahnısının mətnində öz əksini tapmış saçın ucun hörməzlər, səni mənə verməzlər" ifadəsinin genetik şifrəsini açmaq qarşıya qoyulan əsas məqsəddir.

Türk etnomədəni düçüncəsində saç faktoru və onun folklorda təzahürü (Sarı gəlin mahnısının mətni əsasında)

Qədim dövrlərdən etibarən hər bir millətin gündlik yaşantısı, onun məişət tərzi, müəyyən soial davranış qanunları əsasında formalaşıb. Lakin qədim dövrün qanunları ilə bu günkü ictimai qanunlar arasında böyük fərqlər var. Belə ki, ilkin milli mədəni görüşlərin formlaşdığı dövrlərdə insanlar bu ictimai qanunları özlərinin yaratmış olduğu ibtidai inanclar sərşivəsində həyata keşirirdilər.

Bu isə zaman-zaman xalqın yaratmış olduğu folklorunda da öz əksini tapırdı.

Türk insanı üçün etnomədəni dəyərlərdən diri də saç faktoru ilə bağlıdır. Saç ilkin çağda bolluğun bərəkətin, səliqənin bir sözlə kosmik nizamın göstəricisi idi. Bu gün saçla bağlı ilkin inançların mahiyyəti unudulsa da, instiktiv olaraq saçla bağlı bir şox ayinlər yerinə yetirilməkdədir.

Ta qədimdən xalqımız arasında saçla bağlı bir çox ritual və ayinlər yerinə yetirilirdi. Məsələn evladı olmayan ailənin evladı olarsa o həmin uşağın saçına doğulduğu gündən etibarən toxunmazdı.

Bu uşaq böyüyüb ərgənlik çağına yetişdiyi zaman onun saçı kəsilər və müqəddəs ziyarətgahlara oyulardı, həmin gün bu zirarətgahda qurbankəsmə mərasimi də düzənlənərdi. Belə adətlər bu gün də müxtəli bğlgələrimizdə yerinə yetirilməkdədir. O cümlədən Qəbələnin Kürmük piri adı ilə məşhur olan ziyarətgahında belə mərasimlər düzənlənir. Bu hadisənin isə təbii ki öz əsatiri mənaları var. Qədim dövrlərdə Türklər hər nəsnənin müqəddəs ruhu, sahibi olduğuna inanırdılar onlara görə evladı da insana xüsusi hami ruhlar bəxç edirdi.

Altaylarda Umay, yakutlarda Ayzit adlanan əfsanəvi uşaq hamisi vardı. (2, s. 35) Qədim türklər məhz bu tanrıçanın adınlara evlad bəxş etdiyinə inanırdılar. Uşaq hamisi əsasən quş şəklində düşünülürdü. Sonralar slavyan inanclarında yer alan ailəyə səbətdə evlad gətirən Ayest quşunun genezisi də məhz

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

buradan qaynaqlanırdı. Beləliklə evladı olmayan qadın Umay anadan və ya Ayzıt anadan evlad diləyər evladı olunca da bir müddət sonra uşagın məhz saçını kəsərək uşaq hamisinə təhvil verərdi. Eyni zamanda da bu haminin şərəfinə qurban kəsərdi. Bu söyləklərimizdən aydın olur ki, saç faktoru qədim türk düşüncəsində böyük önəm daşıyırdı.

Sonuncu yüzilliyə qədər demək olar ki, bütün türk dünyasına aid olan xanımların saçları uzun idi. Saç insanın çox zaman çəmiyyətdəki mövqeyini ifadə edirdi.

Məsələn ərgənlik yaşına çatmayan qız uşalarının saçının 40 hörük hörülməsi bir qayda idi. İlkin düşüncədə bu zaman məsələsi ilə bağlı idi. Yəni bu qızın hələ kiçik oldugunu ifadə edirdi. Hər hörük özlüyündə bir dövrü ifadə edirdi.

Qırx rəqəmi sakral mahiyyət daşıyırdı. Bir çox nağıl bə dastanlarımızda da icra etdiyiniz ayin və mərasimlərimizdə də 40 rəqəmi böyük önəm daşıyır. Qırx rəqəmi bir hadisənin tamamlanmasını bitməsini hazir olmasınıifadə edir. 40 rəqəmi ilə bağlı tabunun pozulması isə bir işin tamamlanmaması yarımçıq qalmasını bildirir (1, s. 96). İlkin düşüncədə zamana qarşı çıxmış insan zaman tərəfindən cəzalandırıla bilərdi.

Qızların ərgənlik dövrünü müəyyən edən əsas faktor onun saçının iki hörüklə hörülməsi ilə müəyyənləsdirilirdi. Hörüklərdən biri qadının simvolu, digəri isə kişinin simvolu sayılırdı. Qadınlar evləndikdən sonra da ömürlərinin sonuna qədər iki hörük hörürdülər.

Qadının saçını və ya birçəyinin kəsilməsinə yalnız evləndiyi gün işazə verilirdi. Bu da qızlıq çağından gadınlığa keşidi simvolizə edirdi.

Qadının saçını açması isə matəmin rəmzi idi. Əri ölən qadın yas mərasimində saçlarını açar və yolardı. Bu xalq fəlsəfəsində düzənin pozulmasına xaosa işarə idi. Əgər bir adın əri öldüyü zaman saçlarını açmazsa bu ölənə qarçı böyük hörmətsizlik sayılırdı və əri ölən qadın bu üzdən cəzalandırılırdı.

Saç eyni zamanda namus və iffətin göstəricisi idi. Türk mədəni düşüncəsində qadının bakirəliyi böyük önəm daşıyırdı.

Əgər bir qadın zifaf gecəsi bakirə olmazsa onun saşları kəsilər və ulagın üzərinə tərsinə oturdularaq atası evinə geri göndərilərdi.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən barız nümunələrindən olan mahnı janrı da bu mənada bir çox etnomədəni dəyərləri özündə qoruyub saxlayır. Belə mahnılarımızdan olan “Sarı gəlin” xalq arasında minillərdir yaşamadadır. “Sarı gəlin” mahnısının sözləri demək olar ki, bütünlükdə türk xalqının etnomədəni dəyərlərini özündə ehtiva edir. Manının sözlərinin hər beytində etnomədəni fondumuzun bir şifrəsi qorunub saxlanılmaqdadır.

“Saçın ucun hörməzlər,
Gülü sulu dərməzlər,
Gəni məni verməzlər” ifadəsi də bu mənada olduqca maraqlıdır.

Qədim türklərdə qadınla yanaşı kişilərin saçı da uzun olurdu. C. Frezer “Əhti- Ətiqdə folklor” adlı əsərində qədim iskitlərlə bağlı yazırdı: “İskitlərin şahı ğləndə onlar sachlarını qırxardılar, əllərini yaralayardılar, alınlarını və burunlarını cızardılar, qulaqlarından bir qədər kəsərdilər sol əllərini oxla yaralayırdılar” (4, s.415). Bu deyilənlərdən aydın olur ki, sac vaktoru qədim türk kişiləri üçün də önəmli xarakter daşıyırdı. Saç evliklik mərasimində böyük rol oynayırdı. Saç kəbini əvəzləyən əsas faktor idi.

Y.S. Novik “Sibir şamanizmində mərasim və folklor” əsərində yazırdı: Ketlərdə toy vaxtı gəlinin saşları yuyulurdu, sonra gəlinin saçları iki hörüklə hörülürdü və baçına bəy evi tərəfindən hazırlanmış yeni bəzək əşyası taxılırdı. Bu hal gəlinin artı yeni ailəyə aid olduğunu bildirirdi. Gəlin onların bu hərəkətlərinə qarşı çıxmağa çalışırdı. Bu hadisə qızın gəlinə çevrilməsini, yəni yeni status azanmasını bildirirdi. göstərirdi. Daha sonra ışın başına örpək atılır və zorla bəyin oduğu yerə aparılırdı. Onları bir yerdə oturdular. Gəlin bəydən sol tərəfdə oturmalı olurdu. Bir tərəfdə gəlinin qohumları oturudu, digər tərəfdə isə bəyin yaxınları əyləşirdi.Şaman gənglərin əlini birləşdirirdi. Sonra isə onların saçlarının ucları bir birinə hörülürdü. Bu onların birləşməisini, tamlaşaraq vahid bir cana çevrilməsini ifadə edirdi. Sonra şaman onların başına üç kərə günəşə tərəf dolanırdı və toxmaqla onların falına baxırdı (3, 188).

Göründüyü kimi qədim türklərdə saçların ucunun bir birinə hörülməsi evlənmə aktıdır.

Əks təqdirdə, qızla oglanın saclatrının ucunun bir birinə hörülməməsi onların evliliyinə qoyulan yasaqdır.

Sarı gəlin mahnısının sözlərində öz əksini tapmış bu ifadə də məhz iki ğəncin bir biri ilə evluiliyinə qoyulan yasaların ifadəsi olmalı idi. Mahıda deyildiyi kimi saçın uçun hörməzlər, səni mənə verməzlər. Bu evliliyə mane olan şəxsin kimliyi də mahnının mətnindən aydın olur. Qoy anan ölsün ifadəsi də bununla bağlıdır. Demək bir birini sevən gənclərin evliliyinə mane olan şəxs qızın anasıdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Diəti çəkən əsas elementlərdən biri də gizın sarı gəlin adlandırılmasıdır. Türk etnosunun bir qısminin sarışın, mavi gözlü olması hər kəsə bəllidir. Sarı gəlin ifadəsidə gənc oglanın sevgilisinin sarışın olması ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən isə sari gəlin ifadəsi isatiri düçüncədə günəçin idaəsi idi. Demək olar ki, bütün xalqların mifologiyalarında qadın günəşin rəmzi hesab olunurdu. Slavyanlarda krasnı deviçı ifadəsi qadınlar günəşə bənzədilməsindən irəli gəlirdi. Günəş isə istinin, gözəlliyin, rifahın göstəriciei idi. Türk mifologi düşüncəsində isə adının sarı adlandırılması onun günəşə bənzədilməsindən irəli gəlirdi. Kitabi-dədə Qorqud dastanında öz əksini tapmış sarı donlu Selcan xatun da məhz günəşin rəmzi mənasını daçıyırdı. Bunu isbat edən əsas faktor Qanturalının buğa, aslan və dəvə ilə vuruşması təsadüfü düyildi. Sumer əsatiri düşüncəsində ğküz və çir günəçi oruyan hami ruhlar hesab olunurdular. Sarı gəlin mahnısında gəlinin məhz sarı gəlin kuimi təqdimatı türk əsatiri düşüncəsinin ən bariz nümunəsi idi.

Sarı gəlin mahnısında diqət şəkən əsas elementlərdən biri də

Bu dərənin uzunu,

Çoban qaytar quzunu ifadəsi ilə bağlıdır.

Türk xalqlarının qədimdən əsas təsərrüfat məşğuliyyətinin maldarlı olduğu bəllidir. Tərəkəmə ifadəsi də məhz buradan qaynaqlanırdı. Türklər oyunları bəsləmək üçün yayda yaylağa qalxar, qışda isə qıçlağa enərdilər. Eyni zamanda evlənməyə qərar verən oölan evi, qız evinə qoyun başlı

Tarıx boyu türkün düşməni olan ermənilərinin türk torpaqlarına eləcədə türk mədəniyyətinə olan təcavüzkar münasıbəti bütün dünyaya bəllidir. Onların bizə məxsus milli dəyərlərimizdən olan Sarı gəlin xalq mahnısını mənimsəmək istəməsi son illər gündəmdə olan məsələlərdəndir. Bu faktlar bir daha Sarı gəlin mahnısının bizə məxsus oldugunu təstiq edir. Mahnının bizə məxsuslugunu isbat edən dirər məsələ də musiqinin quruluşu ilə baölıdır. Əvvəllər yallı musiqisinin üzərində köklənən musii, klassik dövrdə mugam üzərində oxunmağa başlayıb. Son dövrlərdə isə Sarı gəlin musiqisi Ələkbərzadənin ifasında yeni forma qazanıb. Yalnız xalqa məxsus dəyərlər həmin xalın inkişafı ilə baglı dəyizir, yenilәzir və inkişaf edir.

Bu gün bizlərin saçlarının hansı biçimdə olmaslının heç bir əhəmiyyəti yoxdur əsas odur ki, milli dəyərlərimizə sahib çıxmağı baçaraq.

ƏDƏBIYYAT

1.C. Fərəh Türk və slavyan xalqlarının folklorunda mifoloji elementlərin müqayisəsi (Azərbaycan və rus eposunda). Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi", 2004, 132 c.

2.İnan A. Tarihte ve bugün Şamanizm. Ankara, 1954, 229 c.

3. Novik E.C Obryad i folklor b sibirskom şamanizme "Nauka" 1984, 304

4. Frezer. D. Folklor v vetxom Zavete. M. Politizdat, 1985, 511 c.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK MIFOLOGIYASINDA ILKIN ƏCDAD KULTLARI VƏ ONLARIN TARIXI-MIFOLOJI MƏNŞƏYI

Fidan Qasımova
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Kult anlayışı altında fövqəltəbii qüvvələrə inamla bağlı keçirilən ayinlər, mərasimlər rituallar nəzərdə tutulur. Kult hər bir politeist və monoteist dinin zəruri ünsürlərindəndir. Burada fövqəltəbii qüvvələrə təsir göstərmək üçün kahinlərin və ya kollektivin magik ayinlərdə iştirakı nəzərdə tutulur. Əksər hallarda kult mərasimləri xüsusi məbədlərdə və lazımi kult vasitələrinin köməyi ilə icra edilir.

Kult termininin başqa bir mənası isə hər hansı əşyalara, simvollara, təbiət qüvvələrinə, əcdad ruhlarına və s. sitayiş etməkdən, ehtiram göstərməkdən ibarətdir. Qədim bütpərəstlik inancları üçün ikinci məna daha səciyyəvidir. Çünki qədim insanların təsəvvüründə təbiət qüvvələri çoxsaylı ruhlar və tanrılar şəklində qavranılırdı. Buna görə də ibtidai insanların gündəlik həyatı magiya, mərasim, dua və ovsunlarla bağlı idi. Dini inanclar insanı təbiətin gizli qüvvələrinin xoşagəlməz təsirlərindən qorumaq məqsədi daşıyırdı və ibtidai insanların məişətinin mühüm əsaslarından biri idi. Buna görə də minilliklər boyu onlar miflər və mərasimlər şəklində diqqətlə qorunaraq, nəsildən nəsilə ötürülürdü.

Təbiidir ki, qədim türk mifologiyasında da çoxlu kultlar olmuşdur. Təəssüf ki, onların çoxu haqqında, xüsusilə icra formaları və məqsədləri barədə bizim zəmanəmizədək çox az məlumatlar gəlib çatmışdır. Ancaq məlumdur ki, əski türk xalqlarında təbiətlə, əcdadlarla, ruh və tanrılarla bağlı, astral mənşəli və s. kultlar olmuşdur. Aşağıda biz bunlardan biri - əcdad kultları üzərində dayanacağıq.

Bir çox tədqiqatçılar kimi S. A. Tokarev də əcdad kultunu dinin xüsusi forması hesab edir və türklərdə də əcdad kultunun mühüm rol oynadığını qeyd edir (12, s. 255, 261).

İlkin başlanğıcda ilkin əcdad kimi tayfa, qəbilə, xalq əcdadı götürülür. Yaradılışla bağlı mifoloji təsəvvürlərdə ilkin əcdad yer üzündəki ilk insanla da eyniləşdirilə bilir ki, bu təsəvvürlərin də əsasında mikrokosmosla – kiçik aləmlə makrokosmos – böyük aləm arasında uyğunluq və bənzərlik olduğuna dair əski düşüncə dayanmışdır (2, s. 165). İlkin əcdadlar adətən qəbilənin və ya tayfanın ilkin valideynləri, babaları kimi başa düşülür. Onlar özünü başqa icmalara qarşı qoyan qəbilə icmasını sahmana salırlar. Bəzən də ilkin əcdad ilk insanla və ya bədənindən bütün dünyanın yarandığı insanabənzər bir varlıqla eyniləşdirilirdi.

Bütün ibtidai dinlərdə və arxaik mifologiyada qəbilənin ulu anası və qoruyucusu kimi təsəvvür edilən Ana ilahəsi vardır. Türk mifologiyasında bu obraza mənsub xüsusiyyətlər Umay ilahəsi üzərində toplanmışdır. Matriarxat dövrünün ən mühüm dini simvolunun Ay olması elmdə məlumdur. Bundan çıxış edən K. Hüseynoğlu Umay adının "uma" (ana) və "ay" sözlərindən yarandığını və "Ana ay" mənasını verdiyini yazmışdır (4, s. 7). Məlumdur ki, "Oğuz Kağan" dastanında Oğuzun anası da "Ay xaqan" adlanır. Avropada, Asiyada və Afrikada tapılmış və daş dövrünə aid olan qadın heykəllərini də tədqiqatçılar məhz matriarxat dövrünə aid edirlər. Belə heykəllərinin çoxunun ocağın yanında olması və əllərində heyvan buynuzu və s. məhsuldarlıq rəmzləri tutması da, N. N. Efimenkonun yazdığı kimi, onların qəbilənin başçısı və qəbilə ayinlərinin icraçısı olmasını göstərir (9, s. 16). S. A. Tokarevə görə isə belə qadın heykəlləri ilə ibtidai insanlar ocağın sahibəsini və odun qoruyucusunu təsvir etmək istəmişlər. Türk mifologiyasında Umay ilahəsinin də ailənin və uşaqların qoruyucusu, məhsuldarlıq və bərəkət simvolu kimi təsvir edilməsi məlumdur (7, s. 29-30). Oğuz xaqanın anasının Ay xaqan olması göstərir ki, türk mifologiyasında da qəbilənin ilkin əcdadı qadın sayılıb.

Matriarxat dövrünə xas olan bu xüsusiyyətlər XIX-XX əsrlərdə də Afrikada və Amerikada arxaik mədəniyyət səviyyəsində yaşayan bir sıra tayfalarda saxlanılmışdır. Məsələn, Amerika alimi L. Q. Morqan irokaz tayfası haqqında yazırdı: "Adətən evi qadınlar idarə edirdilər və həm də, əlbəttə, birlikdə möhkəm dayanırdılar. Ehtiyat vasitələri ümumi idi, ancaq vay o başıbəlalı ərin və yaxud məşuqun halına ki, yaşayış vəsaitinin qazanılmasında o, öz öhdəsinə düşən vəzifələrə səhlənkar yanaşsın. Onun bu evdə neçə uşağının və nə qədər əmlakının olmasından asılı olmayaraq, o, hər an öz yorğanını götürüb, evi tərk etmək barədə göstəriş ala bilərdi. Klan halında yaşayan qadınlar burada böyük bir qüvvə idilər... Başçının təyin edilməsi də onların əlində idi" (9, s. 18).

Beləliklə, təsərrüfatı bacarıqla idarə edən, çoxlu uşaqları və nəvələri olan təcrübəli yaşlı qadın qəbilənin rifahının və məhsuldarlığın simvoluna çevrilmişdir. Məhz buna görə də o, əvvəlcə qəbilənin başçısı olmuş, sonra isə ilkin əcdad kimi ilahiləşdirilmişdir. Sözsüz ki, məhz bu səbəbdən də ümumiləşdirilmiş Umay obrazı qədim türklərdə rifah, bərəkət və məhsuldarlıq ilahəsi, həmçinin Oğuz xaqanın, yəni totemik əcdadın anası hesab edilmişdir.

Məlumdur ki, Oğuz xaqanın özü də qədim türk mifologiyasında əcdad funksiyasını yerinə yetirmişdir. A. Şükürovun yazdığı kimi, "türklər islamiyyətdən əvvəl də, sonra da Oğuz xaqanı ata saymışlar" (7, s. 45).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"Oğuz Kağan" dastanında Oğuz doğulduqdan sonra anasının döşündən bir dəfə süd əmir, sonra daha süd içmir, çiy ət istəyir. Onun ayaqları öküz ayağı kimi qüvvətli, beli qurd beli kimi incə, köksü ayı vücudu kimi möhkəm və bütün bədəni tüklü idi. Bütün belə əlamətləri biz Fransada Le-Trua-Frer mağarasında tapılmış zoomorf heykəldə də görürük (9, s. 10). Bu heykəldə insan və heyvan cizgiləri birləşmişdir. Onun ayaqları insan ayağı, başı maral başı, əlləri isə ayı pəncəsi kimi təsvir edilib. Mütəxəssislər bu heykəli patriarxat dövrünün ovçusu hesab edirlər. Belə güclü və bacarıqlı ovçu hər bir vəhşi heyvanın öhdəsindən gələ bilərdi.

Avstraliya aboregenləri üzərində müşahidə aparmış ingilis tədqiqatçıları B. Spenser və F. Qillen göstərirlər ki, avstraliyalıların totemik əcdadları eyni zamanda həm insan, həm də heyvan hesab edilir (9, s. 12). Bəzi Afrika xalqları böyük heyvanları ovlaya bilən mahir ovçuları sehrbaz, maq hesab edirlər, həmçinin onları yarı heyvan, yarı insan sayırlar. Məlumdur ki, bir sıra Sibir xalqları da ovu mistik hadisə hesab edirdilər və onun uğurlu olması üçün ova çıxmazdan əvvəl heyvan dərisi geyinərək, mərasim keçirirdilər. Totemik əcdadların mənşəyi də, mütəxəssislərin fikrincə, məhz ovçuluq peşəsindən yaranmışdır. Yarı insan-yarı heyvan şəklində olan qədim obrazlar təkcə totemik əcdadların deyil, həmçinin mədəni qəhrəman və demiurqların, bir çox zoomorf və antropomorf tanrı personajlarının da prototipi olmuşlar.

C. Bəydili qeyd edir ki, yakutların mənşəyi haqqında bir əfsanəyə görə, guya onların ilkin, ulu əcdadları yarısı at, yarısı adam şəklində göydən enmiş bir varlıqdır (2, s. 165). Bahəddin Ögəl də göstərir ki, Çin mənbələrinə görə, Göytürk dövləti içərisində və Altay dağlarında yaşayan tarduş türklərinin əcdadı "qurd başlı bir insan imiş" (6, s. 51). A. Şükürov isə bu haqqda yazır ki, əgər nəsil bu və ya digər heyvanla əlaqədar totemə malik idisə, onda ilkin totemik əcdadlar çox vaxt zooantropomorf təbiətli – iki simalı varlıq kimi təsəvvür edilirdi. İlk əcdadlar ölərkən təbiət predmetlərinə, heyvanlara, həmçinin ruhlara çevrilə bilərdi (7, s. 45). İlkin əcdad öldükdən sonra onun canının ağaca keçməsi haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər məlumdur. Bu da yalnız türk xalqları üçün deyil, bir çox başqa xalqlar üçün də xarakterikdir. Bu haqda C. C. Frezer fikirlərini belə ifadə edir ki, bəzi xalqlar inanırlar ki, ağacların həyatı ölənlərin canı ilə doludur. Mərkəzi Avstraliyada dieri tayfası, rəvayətdə deyildiyi kimi, əcdadlarının çevrildiyi ağacları müqəddəs hesab edirlər: onlar bu ağaclar haqqında çox hörmətlə söhbət açırlar və əllərindən gələni edirlər ki, onları heç kim doğramasın və yandırmasın. Nə vaxt ki, ağ sakinlər dierlərdən ağacı doğramalarını istəyirlər, onda dierlər dərhal imtina edirlər və iddia edirlər ki, belə hərəkətə görə uğur onlardan üz döndərəcək; onlar əcdadlarını qoruya bilmədikləri üçün cəzalandırılacaqlarından qorxurdular (12, s. 115).

Belə nümunələr, qeyd etdiyimiz kimi, türk xalqlarında da mövcuddur. Belə ki, qədim türk xalqarının mənşəyi ilə bağlı olan mifoloji mətnlərdə ağac mühüm yer tutur. Bildiyimiz kimi, bir çox xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarında da ağacın müqəddəsliyinə inanılmışdır. Bu inancla əlaqədar olaraq da qədim türklərin ehtiram göstərdikləri bir sıra kultlar içərisində ağac kultu da mühüm yer tutmuşdur. Lakin qədim türk mifologiyasında ağacın müqəddəsliyinin digər bir tərəfi də məhz ağacdan törəmə ilə izah olunur. Ağacdan törəmə ilə əlaqədar bir Altay əfsanəsində belə deyilir: "Qolsuz-budaqsız bir ağac bitmişdi. Bu ağacı tanrı gördü və "budaqları olmayan ağaca baxmaq yaxşı bir şey deyil, buna doqquz ədəd budaq bitsin!" – dedi. Ağacda doqquz budaq bitti. Tanrı yenə belə dedi: "Doqquz budağın kökündən doqquz kişi törəsin və bunlardan doqquz ulus olsun!" (5, s. 15). Buna misal olaraq həmçinin Oğuz Kağanın ikinci arvadını bir göl ortasındakı ağac oyuğundan tapmasını və yaxud uyğurların mənşə əfsanəsində bu xalqın atası olan beş şəhzadənin yenə iki çay qovşağının ortasında olan bir adacıqdakı qayın ağacından doğulmasını göstərmək olar (6, s. 103, 157). M. Uraz da Altay türklərinin qayın ağacına xüsusilə inandıqlarını, onu başqa ağaclardan daha müqəddəs tanıdıqlarını, adına qurbanlar kəsdiklərini qeyd etmişdir (8, s. 142). Bunlar yuxarıda bəhs etdiyimiz Mərkəzi Avstraliyanın dier tayfasının əcdadları ilə əlaqədar olan rəvayətlə səsləşir.

Ümumiyyətlə, bir çox xalqlarda əcdadlara müxtəlif heyvanların obrazında ehtiram edilirdi. Əcdadulubabaların əksəriyyəti totemlərdir. Ancaq heyvan cizgilərini totemizmin bir çox xüsusiyyətlərini itirmiş xalqların əcdad kultunda da tapmaq olar. Belə halda heyvanlara əcdad şəklində ehtiramın inkişafına müxtəlif amillər təsir göstərmişdir. Bunlar arasında daha çox əhəmiyyətlisi ölənin ruhunun dövr etməsi və heyvanlara, quş, ilan və s. keçməsinə inamdır.

Ölmüş əcdadlar yalnız axirət dünyasına getmir, eyni zamanda (bəzən müxtəlif dövrlərdən sonra, bəzən isə axirət dünyasında olduqdan sonra) heyvan, bitki, təbiət obyeklərində təcəssüm olunurlar (11, s. 334).

Ölənlərin ruhunun heyvanlara, quşa və ya ilana keçməsi haqqındakı təsəvvürlər əcdad kultunun heyvan şəklində inkişafına səbəb olmuşdur. Bu kultun yaranmasında və inkişafında heyvanla əlaqə və onlardan uşaq dünyaya gətirmə imkanına inam da böyük rol oynamışdır.

İbtidai insanın psixologiyası heyvanlar və insanlar, ruhlar və insanlar arasında kəbin əlaqəsi imkanına yol verirdi. Hesab edilirdi ki, bu əlaqədən (heyvan və ya ruhla) yaranan nəsil fövqəltəbii olacaq və insanlara himayədarlıq edəcəkdir. Aydındır ki, tarixi cəhətdən bu cür baxışlar totemik inkarnasiyaya qədim inancla bağlıdırlar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İnsanların heyvanlarla və ya heyvan şəkilli ruhlarla əlaqəsinin mümkünlüyünə inam müxtəlif xalqlarda çox geniş yayılmışdır. İnsanın heyvanla yaxınlığı çox vaxt onunla bilavasitə qohumluğu kimi başa düşülürdü. Bu barədə bir çox xalqlarda möcüzəli doğuluş, qadının heyvanla əlaqəsindən insanların doğulması haqqında miflər mövcud idi. Məsələn, qırğızlarda onların qırmızı itdən törəmələri haqqında əfsanə saxlanılmışdır. Söylənilir ki, düşmənlərin hücumundan sonra bütün qırğız tayfasından yalnız xanın qızı qalmışdı. Onun qırmızı iti var idi və sonralar qız bu itdən uşaq dünyaya gətirir. Beləliklə, onlar qırğızların əcdadları olurlar.

Qədim türklərdə nəslin qurddan törəməsi haqqında rəvayətlər var. Rəvayətdə deyilir ki, türklər hun nəslindən olan qadının qurdla əlaqəsindən törəmişlər. Digər variantda deyilir ki, qurd hun nəslindən olan kimsəsiz oğlanı ətlə yedizdirir, sonra isə onun bu oğlandan türk nəslinin banisi olacaq on oğlu olur.

Bahəddin Ögəl Göytürklərin mənşəyi barədə qurdla bağlı əfsanələr vermişdir. Bu əfsanələrdən biri belədir: "Göytürklərin ilk ataları hsi-hai, yəni Qərb dənizinin sahillərində yaşayırdılar. Onların qadınları, kişiləri uşaqları ilə birlikdə böyüklü-kiçikli hamısı birdən Lin adlı bir məmləkət tərəfindən məhv edilir. Düşmənlər türklərin hamısını qırdıqları halda yalnız bir uşağa rəhm etmiş, onu öldürməkdən vaz keçmişlər. Bununla belə onun da qollarını və qıçlarını kəsərək, özünü Böyük bataqlığın içindəki otların arasına atmışdılar. Bu vaxt dişi bir qurd peyda olmuş və ona hər gün ət və yemək gətirmişdi. Uşaq da bunları yeyərək özünə gəlmiş və ölməmişdi. Az bir vaxtdan sonra uşaqla qurd ər-arvad kimi yaşamağa başlamış və qurd uşaqdan hamilə olmuşdur.

Türklərin köhnə düşməni olan Lin dövlətinin hökmdarı uşağın sağ qaldığını eşitdikdə tez adamlarını göndərərək həm uşağı, həm də qurdu öldürməyi əmr etmişdir. Əsgərlər qurdu öldürməyə gəldikləri zaman qurd bundan xəbərdar olmuş və qaçmışdı. Çünki qurdun müqəddəs ruhlarla əlaqəsi var idi və daha öncə onlar vasitəsi ilə düşmənlərin gəlişindən xəbər tutmuşdu.

Buradan qaçan qurd Qərb dənizinin şərqindəki bir dağa getmişdi. Bu dağ Kao-ç-anqın (Turfanın) şimal-qərbində yerləşirdi. Bu dağın altında isə çox dərin bir mağara var idi. Qurd buraya gəlincə dərhal həmin mağaranın içinə girmişdi. Bu mağaranın ortasında böyük bir ovalıq var idi. Bu ovalıq başdan-başa ot və çayırla örtülü idi. Ovalığın çevrəsi isə təqribən 200 lidən artıq idi.

Qurd burada 10 oğlan uşağı doğmuşdu. Göytürk dövlətini quran Aşina ailəsi bu uşaqlardan birinin soyundan törəmişdi" (6, s. 38).

Bahəddin Ögəl əlavə edir ki, mənbələrdə deyildiyinə görə göytürklərin qurddan törədikləri səbəbilə bayraqlarının yuxarı hissəsində qurd başı təsviri var imiş (6, s. 39).

Ümumiyyətlə, qurdla bağlı belə əfsanələr türk xalqları arasında söylənilir və bunların doğruluğuna inanılırdı.

Mifologiyada qurd yalnız əcdad deyildir. M. Uraz qurdun eyni zamanda müqəddəs və uğur gətirən bir heyvan sayıldığını bildirmişdir. O, göstərir ki, qurd totem qəbul edildiyi, ana, ata olduğu kimi, xilaskar, yol göstərici, qəhrəmanlara köməkçi, şəfqətli, cəsarətli, yaxşılıq edən bir varlıq olaraq tanınmışdır (8, s. 105-106). F. Bayat qurdu çox yaxşı xarakterizə etmişdir. O göstərir ki, boz qurd mədəni qəhrəman, əcdad-xilaskar, iki dünyanı birləşdirən mediator, ritual-mifoloji səciyyəli hami ruh, nəhayət, döyüşkənlik, qəhrəmanlıq simvoludur (1, s. 48).

Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, qurd haqqında əfsanə və rəvayətlərin əksəriyyəti bu və ya digər formada bir-birini təkrar edir. V. Həbiboğlu göstərir ki, bu əfsanələrin, demək olar, hamısında iki başlıca tendensiya aparıcı xətt təşkil edir: 1) Qurd xilaskardır; 2) Qurd yeni nəslin törədicisidir. Qurd əcdaddır və o, müqəddəs tutulmalıdır (3, s. 165). F. Bayat isə qeyd edir ki, türk tayfalarında boz qurd əsasən 1) əcdaddır (məsələn, çiğil, yağma, karluq tayfalarında). Göytürklərdə əcdadlıq xilaskarlıq funksiyası ilə birləşib əcdad-xilaskar şəklində rəsmiləşdirilib. 2) Oğuzlarda, qıpçaqlarda qurd xilaskardır (1, s. 47).

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da qurdla bağlı yerlər çoxdur. Burada da qurd həm totem, həm də əcdad-xilaskar kimi xatırlanır. Bu haqda V. Həbiboğlu fikirlərini belə ifadə edir: "Qurd totemizminin izlərinə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında rast gəlmək mümkündür. Belə ki, "Qara başım qurban olsun qurdum sana", "Avazı qaba qurd əniyi erkəyində bir köküm var" ifadələri Oğuz tayfaları arasında qurdun bir totem olmasına işarədir. Dastanda Qazan xan öz əcdadını "qurdun erkəyi" ilə əlaqələndirir" (3, s. 169-170).

Müxtəlif xalqlarda totemizmə, əcdadlara əsasən heyvan şəklində sitayiş edilir. Lakin totemik kultdan fərqli olaraq heyvan-əcdad kultu daha üstündür: burada heyvanın özünə deyil, heyvanda təcəssüm etdirilən insan ruhuna ehtiram edilir.

Həqiqətdə, əcdadlar kultu bu zaman artıq patriarxal münasibətlər fonunda inkişaf edir. İndi artıq daha çox heyvan deyil, insan şəklində olan kişi əcdad kultuna sitayiş edilir.

Əcdadlar haqqında tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri mövcuddur. Məsələn, E. M. Meletinskiy yakut olonxolarının qəhrəmanı olan Ər-Soqotoğun adını çəkərək, qeyd edir ki, tənha yaşayan, digər insanları tanımayan, valideynləri olmayan bu qəhrəman insan tayfasının ilkin əcdadıdır. Ər-Soqotoğ özünə qadın axtarır ki, digər insanların nəsil başlayanı olsun (10, s. 4).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

A. Şükürov qədim türklərdə əcdad kultunun mürəkkəb olduğunu, bəzən də müxtəlif, bir-birindən fərqlənən predmet və canlıları əhatə etdiyini bildirir. Buna misal olaraq da dağı, qurdu, ağacı və ən nəhayət insanı göstərir. O, bildirir ki, ilkin əcdadlar adətən tayfa və qəbilənin əsasını qoyan nəsil hesab olunur. Onlar digər qəbilə-tayfa icmasına və təbiət qüvvələrinə qarşı dura bilən öz qəbilə-tayfa icmasını bir sosial qrup kimi modelləşdirir. Arxaik mifologiyada (klassik nümunə kimi Avstraliya mifologiyasını göstərə bilərik) ilk əcdadlar ciddi şəkildə mifik "ilkin" zamana aid edilir. Onların hərəkət və fəaliyyətləri relyefi, sosial institutları, adət və mərasimləri, dünyanın həmin dövrdəki vəziyyətini müəyyən edir. Onlar haqqında deyilən məlumat-hekayət, nəql edilən şeylər paradiqmatik xarakter daşıyır (7, s. 45). Bəzən insanların yarandığı ilkin əcdadların özü allahlar tərəfindən yaradılır (və ya onunla qohum olur) və onun köməkçisi, elçisi olurlar. İlkin əcdadlar öldükdən sonra təbiət əşyalarına, heyvanlara, həmçinin ruhlara çevrilə bilirlər.

İbtidai insan çox vaxt öz ilkin əcdadları ilə əlaqə saxlamağa çalışır, ondan kömək diləmək üçün müxtəlif yollar fikirləşirdi. Buna görə də əcdadlarla əlaqədar müxtəlif təsəvvürlər yaranırdı. İnanclara görə onlar çox vaxt yaşayanların dünyasına gəlirlər. Məsələn, Cənubi Afrika xalqlarından zuluslar belə hesab edirdilər ki, ölümdən sonra əcdadın ruhu kəndə qayıdır və onların yanlarında sakin olur. Sayan-Altay türklərinin təsəvvürünə görə də ölən əcdad tamamilə yox olmur. Xakasların fikrincə, "yaşlı adam ölürsə, o, öz qohumlarının qayğısına qalmalıdır, çünki onun ruhu daima onlarla birlikdədir" (7, s. 48). Bəzi təsəvvürlərə görə əcdadlarla əlaqə yuxugörmələr əsasında yaradılır.

Göründüyü kimi əksər xalqlarda olduğu kimi türk xalqlarının da həyatında əcdad kultu mühüm yer tutmuşdur. İlkin əcdada ehtiram, onun xatirəsinin əziz tutulması bir sıra əfsanə və rəvayətlərdə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, aydın olur ki, miflərdə adətən mifoloji zamanın başlanğıcında fəaliyyət göstərmiş, dünyanın və onun ayrı-ayrı maddi və mədəni ünsürlərinin yaradılmasında iştirak etmiş ilkin əcdadlara geniş yer verilir.

BİBLİOQRAFİYA

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. B., 1993.
2. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. B., 2003.
3. Həbiboğlu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. B., 1996.
4. Hüseynoğlu K. Novruz yenilik və bərəkət bayramıdır // "Azərbaycan" qəzeti, 21 mart, 2007.
5. İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara, 1954.
6. Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. B., 2004.
7. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. B., 1997.
8. Uraz M. Türk mitolojisi. İstanbul, 1967.
9. Баландин Р. К. 100 великих богов. М., 2002.
10. Мелетинский Е.М. Первобытное наследие в архаических эпосах. М., 1964.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т 2, М., 1982.
12. Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1990.
13. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. М., 1986.

РЕЗЮМЕ

Культы первопредков в тюркской мифологии и их историко-мифологическое происхождение

Первопредки обычно мыслятся как прародители родов и племени, они моделируют родовую общину как социальную группу.

Тотемные предки, если роды имеют тотемом то или иное животное, часто предстают в виде существ двойной, зооантропоморфной, то есть животно-человеческой природы. Подобные черты имеются в мифах о предках племени Ашина, об Огуз-кагане и в других тотемных мифах. Умирая, сами первопредки могут превращаться в природные предметы или животных, а также духов. Надтотемной предок, «всеобщий отец», может развиться в образ бога-творца (в тюркской мифологии - Тенгри), а женские первопредки участвуют в формировании образа богини-матери (в тюркской мифологии - Умай), воплощающий рождающее начало и земное плодородие.

SUMMARY

Cults of ancestors in Turkic mythology and their historical-mythological origin

Ancestors are usually thought as forefathers of tribes and generation, they shape generation community as a social group.

Totem ancestors if generation has totem with one or another animal, often appear in double creature, zoo anthropomorphous, that is animal-human nature. Similar features have in myth about ancestors tribes of Ashina, about Oghuz-Kagan and in other totem myths. Being dead the ancestor could turn into nature things, animals, or spirit as well. Totem ancestor the "general father" can develop in the character God-Creator (in Turkic mythology - Tengri), but female ancestors take part in forming the character Goddess – mother (in Turkic mythology - Umay), incarnating the flourishing beginning and earthly fertility.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

OĞUZ-NAME'NİN KAZAN YAZMASINDA CENGİZ HAN'LA İLGİLİ RİVAYETLER VE CENGİZ HAN'IN TÜRK İLLERİNE İSİM VERMESİ

Prof. Dr. Fikret Türkmen
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Turkiye

Abdülkadir İnan, "Türk Destanları" adlı makalesinde, Orta Asya hakkında M. P. Gryaznov'dan naklen "*M.Ö. VII-VI. asırlardan miladi I. asra kadar Orta Asya ve Doğu Avrupa'da atlı göçebe milletler arasında yayla ve hayvan sürülerini ele geçirmek için savaşlar durmadan devam ediyordu. Bu sürekli savaş, halk kahramanlarını yarattı. Milletin başbuğu olan alplar hakkında efsaneler meydana gelmiştir. (...) Şimdiki Türk ve Moğolların alp destanlarında bu en eski destanların temel konuları ve birçok şekilleri muhafaza edilmiştir.*" demektedir[89].

Eski Türklerin destanlarından tespit edilmiş olanlarından biri, XIV. yüzyılın başlarında İlhanlılar döneminde Reşidüddin'in Camiu't-Tevarih (1218–1230) külliyatı içinde, eski bir Türkçe eserden Farsçaya tercüme edilen Oğuz Destanıdır. Bir başka rivayet de Uygur harfleriyle yazılmış ve W. Bang'la Reşit Rahmeti Arat tarafından neşredilen Oğuz Kağan Destanı'dır. Üçüncü rivayet ise Ebulgazi Bahadır Han'ın yazmış olduğu Şecere-i Terakime'dir, ki bu rivayetin esası Reşidüddin'in yukarıda adı geçen eseri olmakla birlikte, yazma başka nüshalardan ve sözlü rivayetlerle desteklenmiş görünmektedir. Mesela, Kazan Alp'le ilgili methiye başka kaynaklarda mevcut değildir.

Oğuz Destanı, Türk boyları arasında ortak millî bir destandır. Bu destanın tespit edilmesi İlhanlılar devrinde olmuştur. XI.-XIII. yüzyıllarda Moğolistan'daki Türkler ve Moğollar arasında sözlü gelenekte yaşadığı ve manzum olarak anlatıldığı anlaşılmaktadır. W. Bang ve R. R. Arat'ın neşrettikleri Oğuz Kağan Destanı, Uygur bakşıları tarafından tespit edilmiştir. Bu destandaki "*Uşbu bildirgülük bildirmiş irdi kim: men Uygurların kaganı bolomen*" (Ben Uyguların kağanıyım.) demektedir. Ayrıca destanda Kıpçak, Kanglı, Kalaç, Yagma, Karluk, Uygur, Başkurt gibi pek çok Türk boyunun adı geçmektedir. Bu bilgiler, destanın bu Türk boyları arasında da yaygın olduğunun işaretidir.

Moğol istilasından sonra, eski Türk destanlarının parçaları Cengiz Han'ın ismi etrafında toplanmaya başlamıştır. Kıpçak boyları arasında Çingiz-Name adıyla toplanmış olan bu epizotlar ve motifler epik kanunlara uygundur. Zira bu kanunlara göre; "*Sönmekte olan kahramanın özellikleri, parlayan kahramana yüklenir.*". Canlı olan anlatım geleneği içinde daha önce var olan bütün kahramanların özelliklerini Cengiz Han kendisine çekmiştir.

Çingiz-name'nin girişinde Cengiz'in soy kütüğü olarak "*Yafes'e Ebulca Han derler. Ebulca Han oğlu Bakır Han, Bakır Han oğlu Ovuz Han, onun oğlu Gök Han, onun oğlu Güz Han, onun oğlu Karak Han, onun oğlu Künü Mergen, onun oğlu Ucam Bugrul, onun oğlu Sam Savu, onun oğlu Serke Burun, onun oğlu Kaçu Mergen, onun oğlu Kaçuman Mergen, onun oğlu Karavman, onun oğlu Tumavul Mergen, onun oğlu Duyun Bayan ve onun oğlu Çingiz Han*" şeklinde gösterilmektedir.

Bu şecerenin içindeki Ovuz Han ve onun oğlu Gök Han ismi, Cengiz Han'ın Oğuz soyundan geldiğini göstermekte ve Çingiz-name'yi okuyanlar buna inanmaktadırlar. Ayrıca Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinde de Moğol ve Tatar kavimlerinin Oğuz soyundan olduğu belirtilmektedir. Bütün bunlar Çingiz'in Türkler arasındaki benimsenişini açıklamaktadır.

Çingizname'de Malta şehrinin hanı olarak gösterilen Tumavul Mergen'in karısı Ülemelik'le ilgili bir rivayette, Altın Han'ın bir kızı doğmakta ve bu kız bir taş saraya kapatılmaktadır. Kız bir gün, başka dünyaların olup olmadığını merak ederek, pencereyi açınca gün ışığından hamile kalmakta, buna çok sinirlenen Altın Han, kızı bir gemiye koyarak deryaya bırakmaktadır. Bu gemiyi, Çingiz Han'ın atalarından biri olarak adı geçen, Tumavul Mergen ele geçirir ve kızla evlenir. Bu kızdan bir çocuk doğar ve adını Duyın Bayan koyarlar. Çingiz'in babası bu Duyın Bayan'dır.

Çin kaynaklarının verdiği Hun-Uygur menkıbesinde de hakanın iki güzel kızını, "*Bu kadar güzel kızları kişioğlu ile evlendiremem, ben onları Tanrı'ya bağışlayacağım.*" diyerek taştan yaptırdığı bir saraya kapatmakta, bir müddet sonra sarayın çevresinde bir kurt ortaya çıkmakta ve kızla evlenmektedir. Uygur sülalesi bu kurdun soyundan gelmektedir.

Görüldüğü gibi Türklere ait rivayetler, Moğol istilasından sonra tarihi kahramanların destanlarına dâhil edilmiştir. XV.-XVI. yüzyıl Altınordu ve Çağatay hanlıkları dönemindeki İdigey, Toktamış ve Çora Batır gibi tarihi kahramanlara ait destanlarda da aynı şekilde, eski destan motiflerinin kullanıldığını görmekteyiz.

---

[89] Abdülkadir İnan, "*Türk Destanları*", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 1978, s. 377.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Eski Türk destanlarının pek çok motif ve epizotunun Çingiz ismi etrafında toplanması ve anlatılan olayların Cengiz Han'ın tarihi hayatı ile hiçbir ilişkisinin olmaması tam bir folklorizasyon olayıdır.

Cengiz Han'ın doğumu, hayatı ve yaptığı mücadeleler Moğollar arasında olduğu kadar Türkler arasında da derin izler bırakmıştır. Bu izler destan mantığı (epik mantık) içinde, bütünlükten yoksun, sadece yıldızların parladığı anları ve akarsudaki basılarak geçilen taşları andıran kopuk yükselişlerin anlatımıdır. Anlatım aslında göçebe Türk kültür alanının mirasıdır. Moğolların XIII. yüzyıldaki aniden parlayıp dünyanın en büyük gücü haline gelme mucizesi de zaten başka türlü anlatılamazdı. Hunların, Göktürklerin ve Uygurların mirasının özü ve "Yeryüzünde tek bir hükümdar olması gerektiği" inancı, çeşitli Türk boylarınca Cengiz Han'ın kendi hükümdarları ve onun kurduğu devletin de kendi devletleri gibi benimsenmesini sağlamıştır.

Jean Paul Roux, Nasreddin Tusi'nin "Moğollar bir Türk boyudur." diye yazışını doğru bularak, Türk-Moğol birleşmesinin çok güçlü olduğunu ve bu iki milletin tek bir millet gibi düşünüldüğünü yazmaktadır[90].

Gerçekten de Cengiz Han'ın ordusunun nizamı, Mete Han'ın (İ.Ö. 208) ordu nizamı ile aynıdır. Ordu da onluklar, yüzlükler, binlikler ve onbinlikler (tümen) şeklinde bir teşkilatlanma vardır. Savaş için ordunun, itaat-disiplin ve organizasyon, üçlü prensibi de aynen uygulanmıştır.

Moğol ordusunun esas gücünü de itaat altına alınan Tatarlar, Naymanlar, Merkitler, Uygurlar, Kırgızlar ve diğer Türk boyların askerleri meydana getirmektedir. Bu durum bozkır medeniyetinin bir geleneğiyle ilgilidir. Bu geleneğe göre, mağlup olanlar bütün güçlerini galip gelenin emrine vermektedir.

Bütün bu ve benzeri unsurlar, bize Cengiz Han'ın Türkler arasındaki itibarını ve benimseniş geleneklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu yüzden Cengiz Han'ın doğumu, hayatı, savaşları ve başarıları Moğollar arasında olduğu kadar Türk boyları arasında da derin izler bırakmıştır. Halkın muhayyilesi hem onunla hem de daha sonra gelen Cengiz nesli ile ilgili pek çok efsane yaratmıştır. Bu efsanelerden bazıları, onu olağanüstü bir destan kahramanı olarak göstermektedir. Bir kısmı da tam tersine şehirleri yakıp yıkan ve nefret edilen biri olarak takdim ve tasvir etmiştir.

Türk boyları arasında yazıya geçmiş Cengiz Han rivayetleri, başta Çingiz-nameler olmak üzere Camiu't-Tevarih Tercümeleri, Hanname, Şecere-i Terakime, Şecere-i Türk ve Oğuz-name gibi eserlerdir.

Bunlardan Çingiz-name, dikkate değer bilgiler içermektedir. A. İnan'ın verdiği bilgilere göre, eski Oğuz ve Uygur hükümdarlarının sülaleleri hakkında, Türkler arasında söylenen menkıbeleri Moğol fütuhatından sonra Cengiz adı etrafında toplayan bir eserdir.

Cengiz-name'deki bazı motifler başka eserlerde bulunmamaktadır. Bu yüzden mesela Camiu't-Tevarih'i çok iyi bilen Ebulgazi Bahadır Han, kendisine kaynak olarak onu değil de 17 nüsha Cengiz-name'yi kullanmıştır[91].

Diğer yazarların eserlerinde bulunmayan, yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz "Güzel prensesin kaleye kapatılması", "Hun hakanının güzel kızını kaleye kapatması ve kızın bir kurtla evlenmesi" motifleri sadece Cengizname'de bulunmaktadır. Bu da bize bu menkıbenin kaynağının, İslam tesirinin olmadığı eski Türk rivayetlerinden alınmış olduğuna delildir. Moğol Cengiz-namelerinde de bu motif yoktur.

Bir başka önemli fark ise Türkçe Cengiz-name'de "Cengiz Han'ın 12 kabileye damga, uran, kuş, ağaç ve zırh" vermesidir. Bu rivayet de Reşidüddin'de ve Moğol eserlerinde yoktur.

Oğuzname nüshalarında "damga" ve kabile isimleri Oğuz Han tarafından verilmektedir. Cengiz-name'deki rivayetler çok kuvvetli bir ihtimalle Oğuz-name'den alınmıştır veya Cengiz han'la Oğuz Kağan aynileştirilmiştir. Bu durum da epik kanunlara uygundur.

Bunların dışındaki unsurlar, Altan Topçi dâhil Moğolca diğer eserlerde (Yuan-Çao-Bi-şi, Sanang Seçen gibi) aynıdır. Cengizname ile Moğol rivayetleri arasında bazı olaylar başka isimlere atfedilmektedir ki bu da motiflerdeki olayları değiştirmemektedir.

Cengiz Han'la ilgili Türkçe eserler arasındaki rivayetlerden bahseden ikinci eser Han-name'dir. 1947 yılında İstanbul'da bulunan bu eserde Cengiz Han'la ilgili bölümler karışık bir sistemle verilmiştir. Firdevsî'nin Şehnâme'sinin bir taklidi olan eser, İmamî isimli bir zat tarafından yazılmıştır (1662–1663). Bu eserde İmamî, Alankova'nın doğuşunu anlatmakta ve babası Buyan Han'ı, Turan hükümdarı olarak göstermektedir. Ayrıca kuvvetli bir İslamizasyon ile Alankova'nın parlak bir aydan gebe kalması ve Tanrı'nın buyruğu Hz. Peygamber'in İmam Abdurrahman'la Alankova'yı nikâhlaması ve kadının Abdurrahman'dan gebe kalması anlatılıyor (s. 315). Doğan çocuğun ismini de Buzencer koyuyorlar.

Hannâme'de bunun dışında iki rivayet daha anlatılmaktadır. İmamî "*Bu rivayetleri üç tarihten aldım, kimin hangisi hoşuna giderse ona itibar etsin.*" demektedir. İkinci rivayete göre, Kuyat kabilesinden birisi

---

[90] "*Moğollar ve Türkler*", Altan Dergisi, S. 166, s. 102.

[91] A. İnan, "*Dastan-ı Cengiz Han Kitabı Hakkında*", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 3, 1934.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Alankova'nın kocasıdır. Bundan üç oğlu doğmuştur. Daha sonra kocası ölür. Bir gün Alankova uyurken ay ışığı pencereden girer ve arslan veya kurt şeklinde evden çıkar. Alankova ondan hamile kalır ve Buzencer bu hamilelikten doğar.

Üçüncü rivayette Buyan Han, Kıyan sahrasında Buğur Han'ın oğlu Bekiş'le savaşa gider. Alankova hamiledir. Annesi, Buyan Han duyarsa beni öldürür diyerek, Alankova'yı bir sandık içinde deryaya bırakır. Daha sonra Bürülgen ilinden iki avcı bu sandığı bulur ve Alankova'yı kurtarırlar. Kırk gün sonra Alankova Buzencer'i doğurur[92].

Her üç rivayette de Buzencer, yüzü güneş gibi parlak, saçları kıvır kıvır bir çocuktur. Sonunda Hakan olur. Bütün Moğol kabileleri ona itaat ederler.

Türkler arasındaki rivayetlerden biri de "Şecere-i Türkî"deki rivayettir. Diğer rivayetlerde olduğu gibi Cengiz Han'ın atası olan Bozancar'ın annesi Alankova'dır. Alankova'nın hamile kalması "Alankova'nın Garip Hikâyesi" başlığı ile "Şecere-i Türkî"de şöyle anlatılmaktadır (s. 63):

Ergenekon'dan çıktıktan sonra Moğollarda hakanlık, sürekli babadan oğula geçer. Sonunda Mengli Hoca'nın oğlu Yılduz Han hakan olur. Yılduz Han'ın iki oğlu vardır. Ancak bunlar Yılduz Han'dan önce ölürler. Büyük oğlunun Dubunbayan isimli bir oğlu, küçüğünün ise bir kızı kalır. Kızın adı Alankova'dır[93].

Yılduz Han bu iki genci evlendirir. Yılduz Han'ın ölümünden sonra yerine Dubunbayan geçer. O da ölünce, altı ve yedi yaşlarında iki oğlu kalır. Bunların isimleri de Belgüday ve Bükçeday'dır.

Alankova'nın kocası ölünce Yılduz Han'ın ağabey ve inilerinin çocukları, onunla evlenmek isterler. Ancak o, "*Çocuklarım yiğit oluncaya kadar kabilenin başında bulunurum, sonra umuru onlara bırakırım.*" diyerek reddeder. Aradan birkaç yıl geçer bir sabah seher vakti çadırının üst deliğinden giren bir ışık fark eder. Alankova'nın dili tutulur, ayağı tutmaz olur. Nurun içinden yüzü ak, saçı sarı, gözleri şehla bir adam Alankova'ya yaklaşır ve onunla birleşir. Alankova bunu kimseye söylemez, fakat bu nurdan gelen adamdan hamile kalır. Hamileliği belli olunca olanları anlatır. Ancak onun söylediklerine kimse inanmaz, sonunda akrabaları nöbet tutarak gözetlerler ve gözleri ile görüp kani olurlar. Alankova'nın üç oğlu vardır. En küçüğünün adı, Budancar'dır. Bu çocuk, sonunda Han olur. Çingiz Han ve Moğol'un birçok uruğu bunun neslidir. Bu nesilden olanlara "Pak-soy" anlamına gelen "nirun" denmiştir (s. 63–65).

Oğuz-nâme'deki duruma geçmeden önce Cengiz'in yaptıklarının Türkler arasındaki akislerini açıklamak faydalı olacaktır. Böylece Cengiz Han'ın sadece epik cephesinin yanında tarihî cephesini de görecek ve neden Türkler arasında hem olağanüstü bir kahraman hem de zalim bir tip olarak görüldüğü daha iyi anlaşılacaktır.

Cengiz Han'ın ortaya çıktığı çağlarda, Orta Asya'da pek çok feodal devlet (hanlıklar) bulunuyordu. Bu devletçiklerin hepsi müstakil idiler. Gümrük ve dinî inançlar yüzünden aralarındaki çatışmalar hiç eksik olmuyordu. Her devletin kendi resmî tarihçileri vardı. Cengiz Han'ın çok kısa bir sürede bu devletleri ortadan kaldırması o tarihçiler için felaketlerin en büyüğü idi. Bu yüzden Cengiz ve sülalesinin aleyhlerinde yazdılar.

Diğer taraftan bu hanlıkların aralarındaki en önemli müşterek bağ İslamiyet idi. İslamiyet, önceki din ve inanışları silmiş, yerine sadece kendi sistemini yerleştirmişti. Şimdi Müslüman olmayan dehşetli bir güç geliyor ve bu düzeni yıkıyordu. İşte bu sebeplerden Müslüman halk da Cengiz'i pek sevmiyordu. Bilhassa Batı Türkleri arasında Cengiz'in sevilmeyişinin belli başlı sebepleri bunlardır.

Ayrıca Cengiz Han'ın sadece kendi yaşadığı dönemle değerlendirmemek, onu XII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu Avrupa'dan Japonya'ya kadar geniş bir sahada kurulan ve onun adına bağlı devletle birlikte düşünmemiz gerekmektedir. Böyle olunca Cengiz istilası olarak tarihlere geçen olayda, onun oğulları ve torunlarının yaptıkları da ona mal edilmiştir. Mesela Anadolu'da meşhur klasik şairimiz Nedim (1680–1730) bir şiirinde;

Tahammül mülkünü yıktın, Hülâgü Han mısın kâfir
Aman, dünyayı yaktın, âteş-i sûzan mısın kâfir.

diyecektir. Görüldüğü gibi, Anadolu Türklerinin sözünde Cengiz sülalesi yakıp yıkan, zalim bir sülale olarak iz bırakmıştır.

Gerçekten de Cengiz Han ve oğulları kurmak durumunda oldukları yeni dünya düzenine karşı gelen veya direnen şehirleri yakıp yıkmışlar ve ahalisini de öldürmüşlerdi.

Bunu yanı sıra XIII. ve XIV. yüzyıllar yani Cengiz Han devleti zamanında Türk boyları aynı siyasi birlik içinde bulundukları için, bozkır ve civar memleketlerdeki karışıklıklar ortadan kalkmış, Avrupa'dan ve Orta Doğu'dan gelen ticaret yolları emniyet altına alınmıştır. Böylece sükûn ve huzur sağlanmış, ticarette ve kültürde doğu batı sentezi oluşmuş, insanlık tarihinde bu dönem çok önemli bir rol oynamıştır.

---

[92] Geniş bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, Hannâme, Necati Lugal Armağanı, TTK Yayınları, VII. Seri, s. 275–329.
[93] Türk Şeceresi, Rıza Nur Neşri, İstanbul 1925, s. 62–65.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Mesela, Anadolu'dan Buhara'ya giden bir mal, Cengiz Han'dan önce 28 ayrı ülkeden geçerken ve gümrük vergisine tabi olurken, bu dönemde tek gümrük ödenmeye başlanmış, ucuzluk ve ticaret emniyeti sağlanmıştır. Bütün bunlar da Cengiz Han'ın hayatı hakkındaki müspet rivayetlerin sebebi olmuştur.

Türkler arasındaki Cengiz sureti de saymaya çalıştığımız sebeplerden dolayı bazen müspet bazen de menfi olarak görülmüştür[94].

Bu girişi yaptıktan sonra, elimizde bulunan olan Oğuznâme yazmasındaki duruma geçebiliriz. Bu Oğuznâme, Kazan Üniversitesi Yazmalar Bölümünde bulunmaktadır. Daha önce ilim âlemine tanıttığımız bu eser[95], Sait Vahidî (1887–1938) tarafından 1930–1937 yılları arasında toplanan yazmalar arasında bulunmaktadır. Talik bir yazıyla kaleme alınan bu eser, 109 varaktır. Sahifelerin ebadı 29×17,5 cm olup, her sayfa 9,5×17 cm'lik bir çerçeve ile çevrilmiş ve 12 satır halinde yazılmıştır. Son sayfada oval bir mühür bulunmaktadır. Mühürde Arap harfleriyle "Vahidî Kütüphanesi" orta ve alt kısmında da kiril harfleriyle "Biblioteka S. G. Vahidova" yazıları bulunmaktadır.

Yazmanın müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Dil özellikleri Çağatay sahasında yazıldığı ve XVI. veya XVII. yüzyıla ait olduğu intibaını vermektedir. Yazmada, müstensihin bir edisyon kritik yaptığı, hatta bazı olayları anlatırken tarihî deliller gösterdiği görülmektedir. Mesela daha ikinci varakta, "*… ve Âdem eyyâmıdın ta bizning eyyâm-ı ferh encâmımız gaça kitablar-ı mu'teber yüzidin cem ve te'lif eyleyüp…*" demektedir.

Eserin bugün inceleyeceğimiz, Cengiz Han'la ilgili kısımları karışık bir sıra ile verilmiştir. İlişikte orijinal fotokopisi ve transkripsiyonu verilen 86. varakta Cengiz Han'ın Rum vilayetini alışı ve oradan Kayı ve Afşar boylarından, Gün ve Yıldız oğullarından, Bozok'ta oturan 40.000 evi Horasan'a göçürdüğünden ve oğlu Toylu Han'ı bunların başına serdar tayin ettiğinden söz etmektedir. Bu Türkmenler Tebriz, Esterabad ve Merv'i içine alan sahaya yerleştirilmiştir. Cengiz Han, uzun bir süre sonra bu bölgelere gelip ahalisinin kimlerden olduğunu sormakta ve oğlu da bunların Rum vilayetinden göçürülen Kayı ve Bayat halkından olduklarını söylemektedir. Cengiz Han "*Bular köp ulug il ikenler ve bularga Hızır ili hazar kılganturur ve bularnıng atlarını Hızır ili koydung* (86b)" diyerek bu memlekete Hızır ismini verir. Aynı şekilde Afşar ve Kızıl boylarının yaşadığı bölgeye gelince Cengiz Han'ın söyledikleri daha da dikkat çekicidir. "*Bularga hem andag bolan bir yahşı at koyalı kim Türkmen halkı taharrübli bolurlar ve bizdin yaman körürler.... ve bularga Ali ili at koydung her kim bu illerga koşulsa bitgay ve kim bu illerden ayrılsa yitgay ...* (87a)" diyerek bunlara da Ali ili ismini verir. Oğuznâme'de bu kayıttan başka Alankova ile ilgili ikinci bir rivayete daha rastlamaktayız. Buna göre Allah insanoğlunu yaratırken üç garip ve nadir insanı özel olarak yaratmıştır. Bunlar anasız ve babasız olarak Hazreti Adem-i Safi, babasız olarak Hazret-i İsa ve bakire Alankova'dan nur ile doğan Bozancar'dır. Oğuznâme'ye göre bu olay şöyle olmuştur:

"*…Doğuda bütün sakinleri kadın olan bir ada vardır. Onların hamilelikleri bir çeşmede gusûl ile olur. Bundan sonra bakire olarak hamile kalırlar. Alankova burada başka bir garip olayla hamile kalır ve üç oğlan doğurur. Bir gece Alankova yatarken, havadan bir ses gelir, sonra bu ses mavi bir göze dönüşür ve yavaşça onun uykusuna girer. Daha sonra kurt suretinde çıkıp gider. Alankova çok şaşırır ve korkar. Olayı kimseye anlatmaz, ancak bir müddet sonra hamile olduğunu anlar. Akrabaları ona inanmazlar ve tahkir ederler. Sonunda bu ışığı onlar da görünce inanırlar ve bu olayı Allah'ın bir işareti olarak değerlendirirler. Belli bir süre sonra Alankova üç oğlan doğurur. En küçüğünün adını kurt anlamına gelen Bozancar koyarlar. Bozancar yıllarca ilin ve ülkenin hanı olur. Cengiz Han dokuz göbekten Bozancar'a ulaşır.* (91a)".

Bozancar'ın iki oğlu olur. Büyüğünün adı Buka Han'dır. Babasından sonra şecere: Buka Han-Tımın Han-Kaydu Han-Baysungur Han-Tümene Han-Kabal Han-Burtan Bahadır Han-Sebüke Bahadır Han'dan sonra Cengiz Han'a ulaşır.

Daha sonraki sayfalarda Tümene'nin küçük oğlu Kaçulı Bahadır'ın gördüğü bir rüya anlatılmaktadır. Bu rüyaya göre ağabeyi Kabal Han'ın koynundan bir yıldız doğar ve yol gösterir. Bu rüya bir müddet devam eder ve gittikçe yıldızların sayısı çoğalır. Kabal Han her bir yıldızı başka bir vilayete gönderir. Sonunda ilk doğan yıldız kaybolur. Ancak yıldızın nuru devam eder. Kaçulı uyanır ve yine uyur. Bu sefer kendi koyunundan bir yıldızın doğduğunu görür. Aynı yıldızı sekizinci görüşünde, yıldız, âlemi aydınlatır ve yıldızdan birçok yeni yıldızlar doğar. Kaçulı Bahadır uyanır ve Tümene Han'a giderek gördüğü rüyayı

---

[94] Geniş bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, Cengiz Han (1155–1227), İstanbul 1970, teksir halinde ders notları.

[95] Fikret Türkmen, "*Kazan'da Bulunan Yeni bir Oğuznâme Nüshası Üzerine*", Uluslararası Türk Dili Kongresi, Ankara 1992.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

anlatarak tabirini yaptırır. Tümene Han'ın yorumuna göre Kabal Han'ın yıldızı, Cengiz Han'ın saltanatına Kaçulı Han'ın yıldızı da Emir Timur-ı Gürgân'a işarettir.

Kabal Han'ın oğlu Burtan ve onun büyük oğlu da Sebüke Bahadır'dır. Onun anası Atun Enke isimli bir kadındır. Doğum yapınca çocuğun elinde ciğer parçası gibi bir parça kan olduğunu görürler ve adını Temuçin koyarlar. Büt Tengri denen kutsal varlık ona "Senin adın Cengiz olsun." diyerek isim verir. Cengiz, daha sonra 599. H.de Moğol ve Türkistan hanlarını temizler ve 73 yaşında 25 yıl saltanat sürdükten sonra ölür (93b).

Görüldüğü gibi, Cengiz Han'la ilgili doğum, şecere ve diğer özellikler Oğuz an'anesi içinde folklorizasyona uğramış ve Türkleştirilmiştir. Ancak "elinde kan tutarak doğma" motifinin Moğollar arasında da bulunduğu malumdur. Pelliot'un bu motifin Hint menşeli olduğunu söylemesi de ayrıca incelemeye değerdir[96].

Elimizdeki Oğuznâme'de Cengiz'in soy kütüğündeki isimler de oldukça farklıdır. Ancak anlatılan olaylar, temel kaynaklara fazla ters düşmemektedir. Bu bakımdan Han'la ilgili rivayetler üzerinde çalışacak olanlarla Türk epik edebiyatı ile uğraşanlara bu Oğuznâme önemli malzeme vermektedir. Hem Türkler arasındaki Cengiz Han'la ilgili rivayetlerin yaygınlığını hem de bilinen rivayetlere yeni bir değişik anlatım katacağını düşünerek bu yazmanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

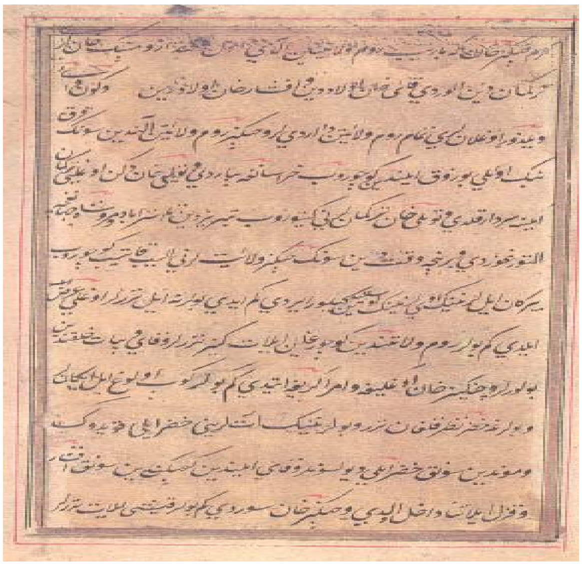

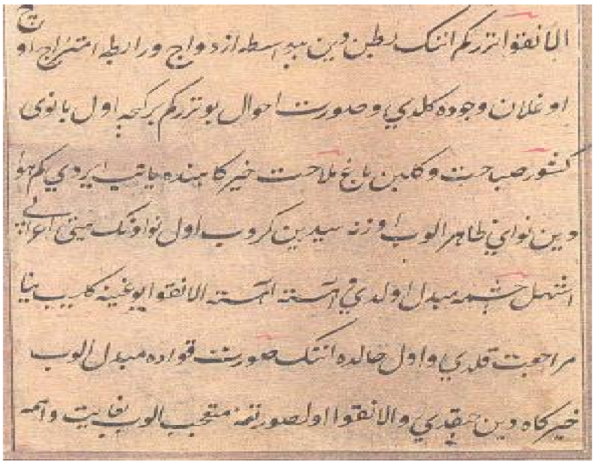

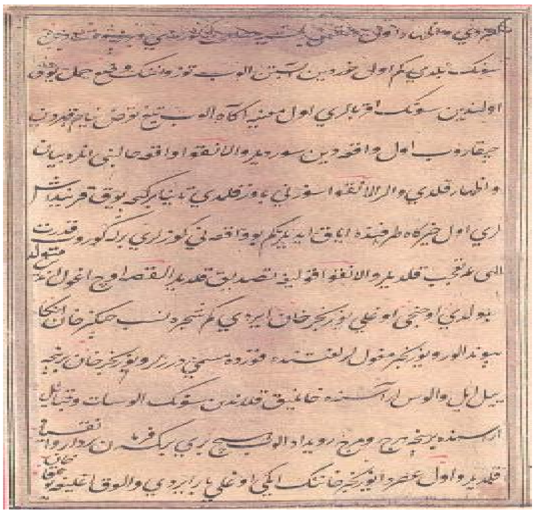

[96] Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, TTK Yayınları, Ankara 1971, s. 500–501.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

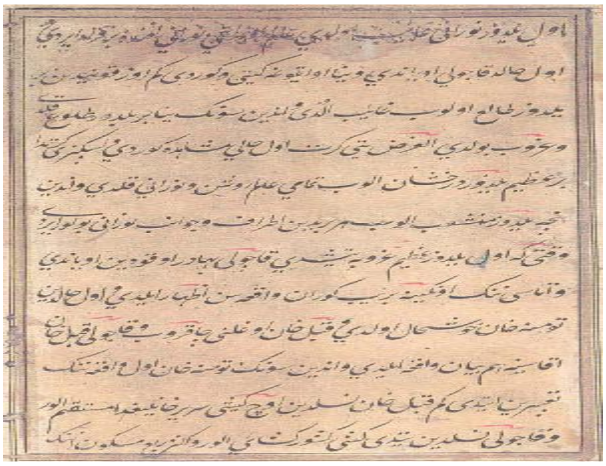

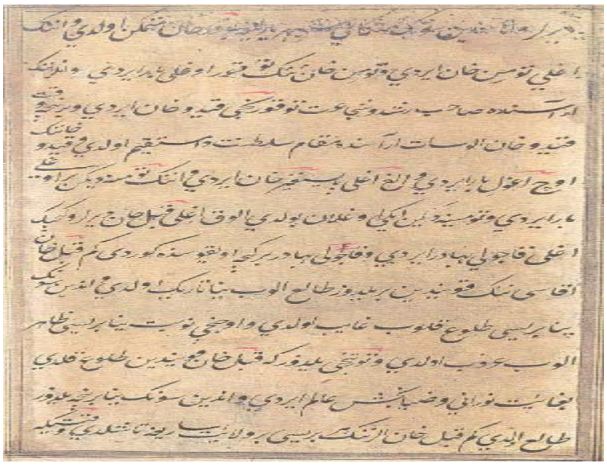

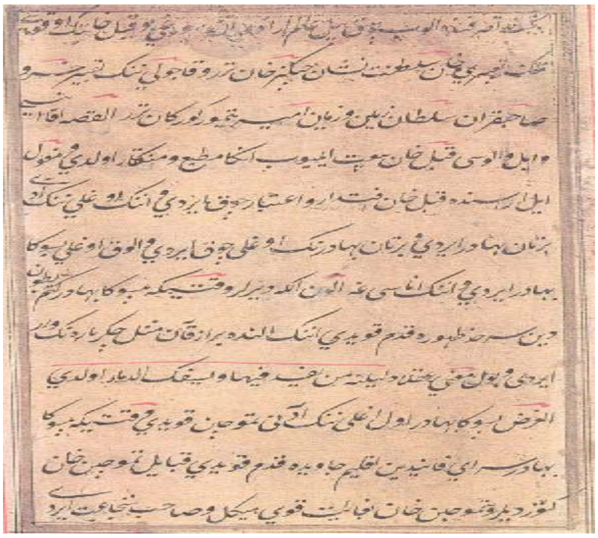

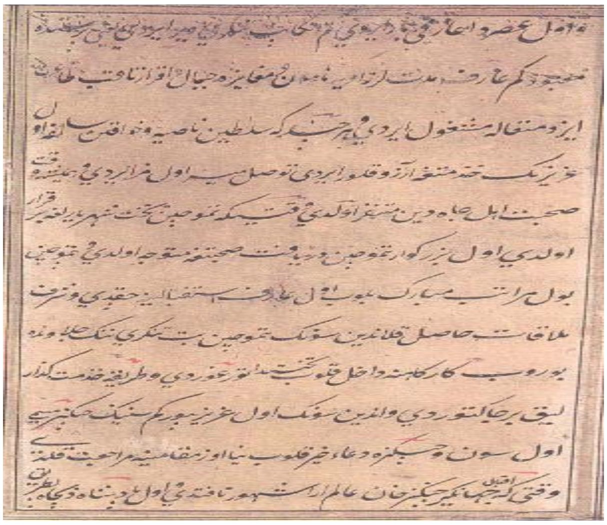

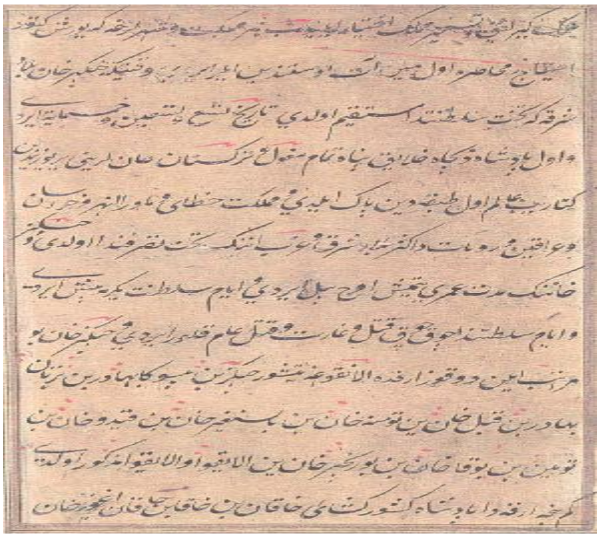

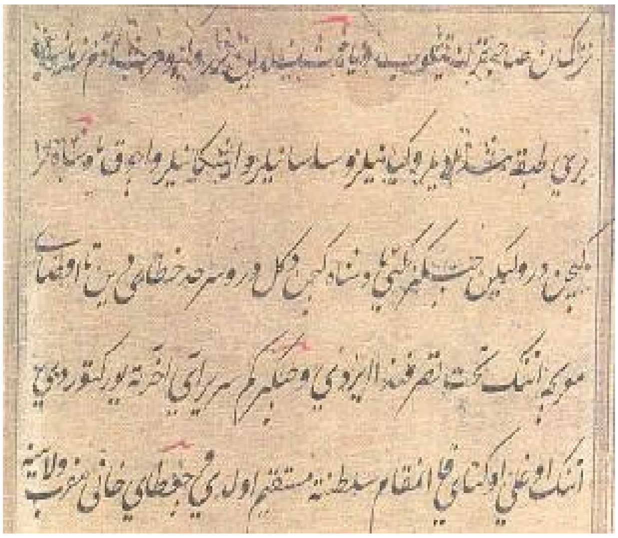

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

SABR U SEBAT'TAKİ DEYİMLER VE ATASÖZLERİ

Harid Fedai
KKTC

Özet: Abdülhak Hâmid Tarhan (İst.1852-İst.1937) Tanzimat döneminin en büyük şâiri sayılır ve bu yüzden 'Şâir-i A'zâm' olarak anılır. Kendisi Türk şiirine Batılı bir anlayış ve şiir yenilikleri getirmiştir. Ancak şiir dili ağır ve karmaşık söyleyişlidir. Hâmid'in 12 şiir kitabı ile 22 adet piyesi vardır. Piyeslerinin bazıları manzûmdur.

Sabr ü Sebat, Hâmid'in ikinci tiyatro eseridir ve 1875 tarihini taşır. Ondan önceki Mâcerâ-yı Aşk, 1873 yılında mensûr olarak yazılmış, 1910 da ise yazar tarafından manzûm hâline sokulmuştur.

Sabr ü Sebat'ta Hâmid'in karmaşık dilini görmüyoruz. Çünkü 'millî ve mahallî' olması için tiyatro sâhasında emeği geçen Ahmed Vefik Paşa'nın tavsiyesini dinlemiş ve eserini ona göre yazmıştır. Nitekim, eserin önsözünde bunu kendisi de i'tirâf eder:

"… ehibbâdan ba'zı zevâtın vāki' olan ihtârı bunın tiyatro oyunlarına tamâmıyle nazîre değilse de, bir raddeye kadar mutâbık ve âdet ve tabîate muvâfık olmasına beni teşvīk ėtmiştir."

Konu Rumeli'nde geçer. Eserde o yörenin ağız özelliklerinin de dikkate alındığı gözlemlenir. Eserin "millî ve mahallî" olmasına özen gösterirken metin deyim ve atasözleri ile öylesine doldurulmuş ki Ahmed Vefik Paşa'nın, "Ben sana darb-ı mesel mecmûası yaz dememiştim" lâtîfesiyle karşılaşılacaktı.

Konu, İstanbul'da bir câriyeye duyulan aşkla başlar. Sonra Rumeli'nde, seven erkek, işi dervişliğe vurarak bu aşkı unutmaya, unutturmaya çalışır. Ama kısa bir Paris yolculuğundan sonra yine İstanbul'da birbirlerine kavuşup bu aşkı evlenmeyle sonuçlandırırlar.

Konunun Türk tipleri arasında geçmesi esere bir özellik katmıştır.

Bildiride, 17x12 cm. boyutlu 143 sayfalık işbu eserdeki deyim ve atasözleri ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

DƏDƏ QORQUD KITABININ DRESDEN NÜSXƏSI DƏ KÖÇÜRÜLMƏDIR

Hüseyn Mohəmmədxani(Güneyli)
Azərbaycan

Milli mirasımız və mənəvi sərvətimiz sayılan Dədə qorqud kitabının tanınması 1815-ci ildən başlanmış və o gündən bəri çoxlu oxunuşu çətin olan sözləri oxunmuş, açıqlanmalı qonuları açıqlanmış və həmin əsər üzrə Yüzlərcə elmi əsərlər, məqalələr pieslər, filmnamələr və sayirə yazılmışdısa, hələlik bir sıra görülməsi gərək olan işləri və aydinlaşmalı qaranlıqları da vardır ki, vaxtı gəldikcə çalışqan alimlərimiz onlara diqqət edəcəklər.

O işlər, nələrdən ibarətdir?

Onların biri əsərin ilk Katibinin kim və ya kimlər olduğunun araşdırılmasıdır. Hələ bu günə kimi əsərin birinci dönə qələmə alanından heç bir iz- toz göstərən olmamış, heç bir tarıxi əsərdə soz- söhbəti getməmişdir.

İkinci mövzü əsərin yazılma tarixidir. İndiyə kimi əsərin yazilma tarixi barədə söylənilən fikirlərin heç birisi ümum Dədə Qorqudşünaslar tərəfindən qəbul olunmamışdır. Belə ki, bir sıra alimlər əsərin son səhifəsində qələmə alınan "Təmmət= sona catdi, tükəndi" sözünün altında verilən əlamətləri 444 və ya 446 ədədi hesab edir, əsərın yazılma tarixini 431 və ya 433 şəmsi və ya 1052 ya da 1054 miladi illərində qəbul edirlər.

Halbuki, 1999-cu il Yunesko tərəfindən dünya səviyyəsində "Dədə Qorqud ili" adlandıqad, Azərbaycan respublikasında Dədə Qorqudun 1300 illiyi qeyd edildi. Bunlarla yanaşı Türkyəli alim Mühərrəm Ərgin əsərin qələmə alınmasını 15- ci əsrin sonlarına gətirib çıxardır. O bu fikirinin sübutu üçün bu dəlili irəli sürür ki, əsərin katibi, Əsərin müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən bu kimi cümələri qələmə almışdır:

"Axər zamanda Xanlıq gerü Qayıya dəyə, kimsənə əllərindən almıya, axır zaman olub, qiyamət qopunca, bu dedüyi Osman nəslidir". Mühərrəm Ərginin fikirincə əsər Osmanlı hakimiyyəti dövründə qələmə alınmış və katib hakimiyyətin nəzərini özünə və ya əsərə cəlb etmək üçün bu sözləri Dədə Qorqudun dilindən söyləmişdir.

Əsərin dilini 15-16- cı Əsirlərdə yazılan Füzuli, Nəsimi, Xətayi divanlarının dili ilə tutuşdurduqda, Mühərrəm Ərgin ilə heç də razılaşmaq Olmur; Çünki sözü gedən Əsirlərdə yazılan əsərlərin dili, müasir türkcəmizə qat-qat yaxındır və onları eşidən hər dinləyici Onlarda anlaşılmaz bir sözlərlə qarşılaşmır,halbuki,Dədə Qüorqudda həmin dinləyicilər üçün anlaşılmaz sözlər nə qədər desən coxdur.

Əsərin yazılması barədə irəli sürülən çeşitli fikirləri yan-yana qoyaraq, onların istinad etdikləri qonular barədə düşündükdə, belə bir nəticəyə çatmaq mümkündür.

Ola bilsin ki, əsər 1300 il bundan əvvəl bəlkə də ərəb əlifbasi ilə deyil, başqa bir əlifba ilə qələmə alınsın,sonralar, yəni qəməri tarix ilə 444- cü ildə bir az da İslam dini boyası artırmaqla yanaşı, olduqca dilini də müasirləşdirərək, ərəb əlifbasi ilə yenidən yazsınlar, bəlkə Dresden nüsxəsinin katibi də əsəri özü yazmadığının ucundan və ona köçürdüyü bir iş kimi baxdığından, öz adını əsərdə verməmiş və təkcə köcürülməsinin başa çatma tarixini əsərin sonunda vermişdir.

Belə bir fikir ilə razılaşa biliriksə, məhərrəm ərgin ilə də bir cəhətdən razılaşmaq olar, yəni əsər öncə köçürüldüyü kimi, 15- ci əsirdə də başq bir katib tərəfindən köçürülmüş və həmin katib əsəri köçürərkən bir sıra dini-siyasi münasibətlərini də ona əlavə edərək, dilini də olduqca yumşaltmış, lakin tamamiylə müasirləşdirməmişdir.

Beləki, o dövrlərdə mükəmməl arxayikləşməmiş, hələ də bəzilərə anlaşılan bəzi sözlər olduqları kimi saxlanmışlar. Həmik sözlərin biri "bun" sözüdür. Bu söz müxtəlif dastanlarda işlənmişdir, məsəla:

-"Qara başım bunaldı", Qızım- gəlinim bunlu oldu", "bunlı yerdə qoyub gəldim otuzdoqquz yoldaşım,iki arğışım", "eləki mən çakirəm göz bununu, heç yigidə verməsün qadir tangrı göz bununı".

Bu sətirlərdə verdiyimiz cümlələrdə görürük ki, bun sözü ağrı, dərd, sıxıntı, pərişanlıq anlamında ışlənir. Və Dədə Qorqud boylarında işlənən bu arxayikləşmiş söz, həmin əsərin cöx qədim dövrlərdə qələmə alinmasını güstərən daha da onəmli bir sənəd olaraq, Məhərrəm Ərgin və onunla Dədə Qorqud kitabinin ilk dönə qələmə alinma tarixi barədə fikirdaş olanların iddiasını pozur, zira onlarin söylədiyi dövrdə yazılan əsərlərin heç birində bu kimi sözü görmək olmur. "Bun" sözünü biz "əski Türk" əsərlərində və səkgızıncı yüz illikdə yəni miladi 731 dən 734 cü ilə qədər yazılan "kültəkin" abidəsi kimi əsərlərdə görəbilirik həmin abidədə iki cümləni oxuyuruq:

1-"...Türk qağan ötükən yış olursa, eltə bun yoq"... (Türk xaqanı ötükən urmanında otursa, eldə bun= dərd, qəm- qussə, pərişanlıq, sıxıntı) yoxdur.

2- "Tuzultum, altun, kümüş, isgiti, kutay bunsızça birür". (yaxşı davrandım, qızıl- gümuş, ipək parçanı zəhmətsiz sıxıntısız verir).

İndi mümkündür belə bir sorğu ortaya çıxa:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dədə Qorqud əsərində çoxlu əski sözləri müasirləşdirən katib nə üçün "bun" sözündən vaz keçmişdir?

Bu sorğunun cavabında demək olar:

Bəlkə o zaman katibin yaşadıgı yerlərdə dərd, ağrı, sıxıntı sözlər, xalq tərəfindən indiki qədər mənimsənməmişdi,buna görə də katib bun sözünün anlamını özü başa düşmədiyi üçün ona uyğun anlam tapa bilməmiş, nəticədə onu cağdaşlaşdırmamış və bir əmanətdar olaraq, ibarəti olduğu kimi köçürmüşdür.

Dədə Qorqud əlyazmalarının, özəlliklə Dresden nüsxəsinin köçürülmə olmasına dayir yalız onun dili və onda işlənən arxayikləşmiş sözlər deyil, bəlkə başqa faktlar da göstərmək olar. məsəla:

Dresden nüsxəsinin 19-cu səhifəsində Oxuyuruq:

"Ağ saqqallu qocanın ağzın söydi, ağ birçəklü qərinin südin tartdi". Ehtimal vermək olurki, ikinci cümlənin feli yəni "tartdı" sözü ilk dönə"tandı= dandı" olmuş(Ərəb əlifbasında yazılan tatdı ilə tandı sözlərinin yazılışında təkcə bir nüqtə fərqi vardır), lakin köçürən katib sözün anlamını başadüşməyib və ya onu doğru oxuyabilmədiyinin ucundan onu tartdı yazmışdır.

(D. S. 43) "uçarda quzğun, tazi tolaşmış yürəndə qalmış" . Həmin ibarət (D. S . 91) belə işlənir:"uçarda quzğun qalmış, tazi tolaşmış yüzində qalmış". iki şəkildə təzahür edən bu cümlənin, hər iki şəkildə yazılmasından bunu duymaq olur ki , başqa bir adam tərəfindən qurulmuş bu cümlələri yenidən yazan katib ,kələmələrin anlamlarını yaxçı başadüşmədiyi üçün yaxşı düzə bilməmiş, ya da düzəndə yanılaraq belə qarma –qarışıq yazmışdır. təbiidir ki, katib öz zehnindən yazsaydı, onları belə qatmazdı. Hər katibə, artıq köçürmə işlərdə və köçürdüyü mətləbin anlamını başadüşmədikdə, belə bir olaylar baş verəbilər. demək olar ki, o cümlənin doğru yazılışı belə olmalıydı:

"Uçarda quzğun, yürürdə tazi tolaşmış qalmış". yenə də (D. S.48)"nə qaqırsan bana ağam qazan"!? Bu cümlə ikinci boyda qazan bəyin qaracıq çobana etdiyi qarğışdan sonra cavab olaraq, çobanın dilindən qazan bəyə söylənir. belə olduqda, nə qaqırsan sözü əslində nə qarqırsan-nə qarğış edirsən?_ olmalıdır. çünkü qaqmaq=qaxmaq, qaxınc etmək, və başa çalmaq deməkdir. Halbuki, qarğış edənə, niyə qarğırsan? Deyərlər. buna əsasən əsəri köçürən katib, ilk katibin" qarqırsan" sözünü bilə- bilə"qaqırsan" sözünə çeviribdir,-deyə bilməsək, bunu qəbul etməliyik ki, ilk katib və ya köçürən, həmin sözün ilk hicasında"R" səsini qələmdən salmışdır .

(D.S.109) Həmin sətirlərin yazarının fikirincə, bu səhifənin 2-3-4-cü sətirlərində verilən cümlələr bu günə qədər, gərəkən kimi oxunmamışdır. Bunun da səbəbi əsəri köçürən katibin orijinal nüsxəni oxuyabilmədiyi və onun bu sözlərinin(bacara- bacarmaya) şəkillərini cızmaq qinaətinə gəldiyi ola bilər. o cümlələr bunlardan ibarətdir:"Tul tulada gərdigim, tuladarı, duxarlıyı qovduğum yağı yurdu əlimdə qıl keşlim ayğır malı, ayğır verüb alduğum tozlu qatı yayım, buğə verüb alduğum boğmə kirişim".

Bu cümlələri quzey Azərbaycanlı dədə qorqudşünaslar " Fərhad Zeynalov və Samit Əlizadə" belə oxumuşlar:"Tul tulara girdigim, tuladarı, duxarlıyı qovduğum, yaği yordı əlümdə qıl kişlim ayğır malı, ayğır verib alduğım tozlı qatı yayım, buğa verüb alduğım boğma kirişim" .

Yenə də quzey Azərbaycanlı Dədə Qorqudşünas profesor "Şamil Cəmşidov" belə oxumuşdur:"Tul tulada gərdigim, tulu avarı ,duxarlıyı qovduğum yaği yürdüyi alumda qızıl kişlim ayğır malı, ayğır verüb aldığım tozlu qatı yayım, buğa verib aldığım boğma kirişim". Güney Azərbaycanlı alim Məhəmməd Əli Fərzanənin əsərində də həmin cümləələri belə oxuyuruq:

"Tul tulara, girdigim, tulaları, duxarlıyı qovduğum yaği yurdı, əlimdə qıl keşlim ayğır malı, ayğır verib aldığım tozlu qatı yayım, boğa verib aldığım boğma kirişim". Həmin sətirlərin muəllifi isə bu ibarətləri bu kimi oxuya bilmişdir: "Tul tulada gərdigim, tul avarı, duxarlıyı qovduğum, yaği yordı əlimdə qıl keşlim ayğır malı, ayğır verib alduğım tozlu qatı yayım! buğa verub alduğım boğma kirişim[97]. (D. S. 113): "Qəravatə varduğım yoq". (Ğəzəvatə vardığım yox). "Ğəzəvat" din uğrunda və ya başqa bir müqəddəs yolda gedən mudafiələr və müharibələr deməkdir. Oğuz iyidi deyir: Mən and içmişəm qısır və qısırağa(dişi ata, madyana) minərək"Ğəzəvata getməyəm". Təbiidir ki, bir sözün anlamını bilməyən və ya onun imlasını bacarmayan kimsə, onu qələmə almaz. Bu fikir ilə razılaşırıqsa, deyə bilirik ki, bu söz orijinal nüsxədə başqa əlifba ilə yazılmış və ya ərəb əlifbasında yazilmişdisa, bu əlifba hələ gərəkən qədər gəlişməmişdi və sözləri bununla gərəkən qədər doğru yazmaq olmurdu. nəticədə sözü oxuyabilməyən və ya anlamını olduğu kimi başa düşməyən katib "Ğəzəvat" sözünü "Qəravat" kimi köçürmüşdür. bu kimi yanlış "Qəzəğuç" sözü barədə də qabağa gəlmişdir. məsəla əsərin ön sözündə gedən "Qəzəğuç" sözü, başqa dastanlarda qara qoç, qərə qoç, qərəğuç kimi də qələmə alınmışdır.

---

[97] - Bu cümlələr nəşr etdiyimiz (Dədə Qorqud kitabı və Dədə Qorqud kitabında sözlər – adlar) ünvanlı əsərin üçüncü boyunun ətək yazılarında bir az açıqlanmışdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Buna əsasən, demək olarki, ilk katib bu sözü boylarda da "Qəzəğuç" (yəni at və ya bir çeşit at) yazmışdır, lakin sözün anlamını başa düşməyən köçürən, onu qara qoç və bu kimi anlamlarda götürüb, göstərilən kimi də yazmaq istəmişdir.

(D. S. 121) quşun alə qatını, qumaşıng arusini" bəlkə də bu sözlər əvvəlcə belə iymiş: quşun alaqanını, qumaşın arusını(quşun alağanını, alicisini, quşları ovlayanını və qomaşın, qumaş parçanın təmizini). Ancaq köçürən katib nədənsə "alaqanını" sözünü alaqatını yazmışdir! Həmin ibarət, D. S. 212-də də tikrar olmuşdur. hər iki yerde işlənən söz alimlər tərəfindən çeşitli şəkillərlə oxunmuşdur. məsəla "Ale qatını" sözünü " Ala qanını, ala qatını" və "qumaşıng arusını" isə "qaşın irisini " kimi də oxumuşlar.

(D. S. 127) İt üzməkli keçə börklü..." bu sözü alimlər it ürməkli (it hürməkli, it kimi hürən) və ip üzəngili(Atının üzəngisi ipdən olan) kimi də götürürlər, ancaq bunların yalnız birisi doğru ola bilər. Yəqin ki, sözün yazılmasında və ya köçürülməsində yanlış baş vermişdir.

(D. S. 11) "qavunım virəgim düləgim". bu üç sözcük dədə Qorqudşünaşar tərəfindən çeşitli şəkillərlə oxunurlar.

Demək olar: ilk katib bunları qadunım (qadınım), dirəgim(dayağım), düləgim (tüləgim, mətanətlim) yazmışdır, ancaq boyları köçürən, sözlerin anlamını bilməyir və ya onları oxuya bilməyir və "D" səsi ile "V" səsinin Ərəb əlifbasında bir az bənzər olduğu üçün, bu sözlərdəki "D" səsini "V" səsinə çevirir.

(D. S. 138): qarşu yatan qara tağdan bir oğul uçurdunsa degil mana! –qamın aqan yügrək sudan bir oğul uçurdunsa, degil mana! boylarda başqa şeir parçalarına göz gəzdirdikdə görürük ki, göstərilən ikinci cümlədə "bir oğul uçurdunsa" ibarəti yerinə, "bir oğul aqıtdınsa" yazılmalı idi. bəlkə də boylar yenidən yazıldıqda, katib yanılaraq, öncə yazdığı cümlədə "uçurdunsa" sözünü, sonku cümlədə "axıtdınsa" yazacağı sözün yerində tikrar etmişdir.

(D. S. 206): "Qarğu dallu uz sügümi tandım"! şübhəsiz ki bu cümlənin ilk katibinin məqsədi, cümləni belə yazmaqımış: qarğu dalı uz sügümi qapdım və ya qarğu dalı uz sügümi tartdım". Ancaq əsər köçürüldükdə, mətni yaxşı oxuya bilməyən və ya anlamını başa düşməyən katib qarğu dalu sözünü qarğu dallu, qapdım və ya tartdım sözünü də qandım yazmışdır.

Başqa sözlə desək, "dalu= qolu, budağı" sözünü "qullu, budaqlı", başa düşmüş, "qapdım" sözündə isə, cümlənin anlamını bilmədikdə, altda qoyacağı bir nüqtəni üstdə qoymaqla" qapdım" sözünü "qandım" etmiş, ya da Ərəb qırafıkasında əvvəldə yazılan "T" səsi ilə əvvəldə yazilan "Q" səsinin oxşarlığının ucundan "tartdım" yazacağı sözün ilk hicasında "T" səsi ilə "Q" səsində həm də bir nüqtə ilə fərqlənən "T" və "N" səslərində yanılmışdır. Hər halda belə - belə xatalar əsli yazardan deyil, artıq köçürən tərəfindən baş verə bilər.

(D. S. 251):İbrahimi tutdurdun, xanım künə çulğadın". alimlər, bu iki cümlədə "Xanım" sözünü "Xam" və "Künə" sözünü "gönə" kimi qəbul edir, nəticədə cümlələri belə oxuyurlar:

"İbrahimi tutdurdun, xam gönə çulğadın". bir haldaki İbrahim peyğəmbərin oda salınması barədə, bildigimizə görə heç bir rəvayətde onun gönə və ya xam gönə çulğanmasından söz – söhbət getməyib, belə olduqda, bu iki söz yəni "Xanım künə"" Xanım, gəvənə" və ya "Xam gəvənə" (Alışıq üçün münasib olan bitgiyə) olmasa[98], bizcə bu kələmələr də hələlik oxunmamış və ya köçürən, bu sözləri olduğu kimi qələmə alabilməmişdir .

(D. S. 256): "gördi kim öksiz oğlan bir qızanı çəkişüər". Dədə Qorqudşünaslar bu cümləni çeşitli anlamlarla oxuyurlar, ancaq bizə belə gəlirki, cümlə əslində belə olmuş: "Gördi kim öksuz oğlan bir qızınan (qız ilə) çəkişür(gördü ki, yetim oğlan bir qız ilə dartışır). Ancaq əsəri köçürən kimsə, "qız inən= qız ilə" sözünü, "qızani" kimi köçürmüşdür.

(D. S. 266): "Əgrək aydır: gəlün varəlım, dedi tutalım! Bəllidir ki, bu cümlə, köçürülərək pozulmuşdur. Həmin cümləni əsərin cümlə quruluşu əsasında qurmaq istəsək, sözləri bu durumda düzməliyik "Əgrək Aydır: Gəlün varalım, tutalım, – dedi.

(D. S. 278): "fir'on şişlər yönəlib yerdən çiqsə, qaba ökçəmlə pərçin qılan Qazan ər idim". Müasir türkçəmiz ilə desək: Fir'on şişlər yönəlib yerdən çıxarkən, dik dabanım ilə basıb əyən (pərç eləyən) Qazan kişi idim.

Cümlənin anlamı barədə düşündükdə, görürük ki, fir'on sözü ilə şiş sözü arasında heç bir ilgi ola bilməz. şübhəsiz ki, ilkin katibin məqsədi "qızğun şişlər" yazmaqımış, amma kitabi köçürən, sözü başa düşmədiyindən, neçə nüqtəni qələmə almamış, "qizğun" sözü "fir'un" şəkilində təzahur etmişdir.

Bunlarla yanaşı əsərin köçürülmə olduğu barədə başqa örnəklər də göstərmək olar. məsəla:

[2-] Ərəb əlifbasında " gun, gəvən , gön" Kələmələri son vaxtlara kimi bir şəkildə yazılırdı və onun nə olduğu cümlənin anlamından asılı idi .

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(D. S.114): "tur qız oynarsan oynamazsan cəhənnəmdə oyna"!-cümləsində. Bizcə bu cümlə əslində belə olmalıdı: "tur qız oynarsan- oyna, oynamazsan, cəhənnəmdə oyna! Belə isə bu cümlədə "oyna" sözü köçürülərək qələmdən düşmüşdür.

Habelə (D. S. 151): "yigirmi dört boyin oxşayan dəli tondaz yetdi". Başqa boylarda dəli Dondar barədə işlənən və onun kimliyi barədə söylənən cümlələri gözdən keçirdikdə, görürük ki, bu cümlədəki iki söz qələmdən düşmüş bir nüqtə də artiq qoyulmuşdur. Deməmk bu qəhrəman barədə işlənən başqa cümlələrə əsasən, bu cümləni yenidən qurmaq istəsək, qurulacaq cümlə belə olacaqdır: "yigirmi dört sancaq bəyinin boyin oxşayan dəli tundar (dəli Dondar) yetdi".

Köçürülərək, əsərdə baş verən bu kimi olayların sayı az deyildir. Biz burada onlarin neçəsini göstərməyə qinaət edirik. Məsələn: (D. S. 205): də "ayğır gözlü yüzdürən" cümləsi, başqa səhifələrdə "ayğır gözlü suyunda at yüzdürən" gedib (D. S. 199)da "qoşa badam taz ağızlum" başqa yerdə "qoşa badam sığmayan tar ağızlum" işlənibdir.

Yenə də (D. S. 231) də "qırış günü öndən" cümləsi başqa səhifələrə görə, "qırış günü öndən dəpən alpinuz kim?-olmalı və (D. S. 282) də "mərə ana, mən xan oğlı deyilmişəm, xan Qazan oğlıimişəm" cümləsi, "mərə ana mən xan Bayındır oğlı dəyilmişəm, xan Qazan oğlı imişəm" olmalıdır.

2000-ci ildə çap etdirdiyimiz "Dədə Qorqud kitabı və Dədə Qorqud kitabında sözlər – adlar" ünvanlı əsərin mətnində/ / arasında yerləşdirilən sözlərin hamısı(D.) nüsxəsində qələmdən düşmüş sözlərdilər ki, əsərin başqa cümlələrinə müraciət edərək, bu boşluqlar doldurulmuşar.

Bu sətirlərdə göstərdiyimiz bir sira örnəklərə əsasən, dədəqorqud kitabının bu günə kimi lap əski nüsxəsi tanınan "Dresden" nüsxəsi də hələlik tarixin qaranlıqlarında qalmış bir nüsxədən köçürülmüşdür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARI SÜJETİNİN TAM ŞƏKİLDƏ YAZIYA KEÇİRİLDİYİ İLK MƏNBƏ: «ŞƏHRİYAR»DASTANI

Hikmət Quliyev
Səfa Qarayev,
BDU
Azərbaycan

Etnosun dünyagörüşü, onun təfəkkürünün quruluşu müxtəlif vasitələrlə reallaşır. Bugünki müstəvidə bu geniş mənada təfəkkürün strukturunu, onun tarixi formalarını öyrənmək üçün mənbədir. Lakin bu mənbənin araşdırılmasından öncə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və təfəkkürdəki yerinin dəqiqləşdirilməsi çox vacib məsələdir. Məlumdur ki, etnosun dünyagörüşünün ifadə vasitələrindən biri də söz kodudur. Bu ümumi götürdükdə ədəbiyyatdır. Lakin ədəbiyyat özünün spesifik inkişaf qanunauyğunluqlarına görə biri-birindən fərqlənən iki qola – şifahi və yazılı ədəbiyyata ayrılır. Müasir dövrdə yazılı və şifahi ənənənin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi çox da çətin deyildir. Ancaq şifahi ənənəyə aid nümunənin yazıya keçirilmə tarixinə aid olan materialarla sırf yazılı ənənəyə məxsus olan əsərlər arasında sərhəddin müəyyənləşdirilməsində bəzi çətinliklər vardır. Belə ki, bəzən şifahi ənənənin yazıya keçirilmə tarixinə aid olan nümunənin formal olaraq yazılı mətn şəkilində bizə gəlib çatdığını əsas gətirərək bu sıradan olan əsərləri yazılı ədəbiyyatın nümunəsi hesab edirlər.

Belə tipli əsərlərdən biri də Məhəmməd adlı müəllifə aid edilən, lakin bütün poetik-semantik struktur elementləri baxımından klassik Azərbaycan məhəbbət dastanlarından biri olan «Şəhriyar» dastanının Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bütöv süjetinin yazıya keçirildiyi ilk mənbə olmasına baxmayaraq, şifahi ədəbiyyat nümunəsi kimi təhlildən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur.

Əslində yazılı şəkildə bizə gəlib çatan mətnlərin şifahi, yaxud yazılı ənənəyə aid olmasını müəyyənləşdirmək üçün onlarda mövcud olan keyfiyyətləri nəzərə alaraq şərti olaraq iki səviyyəyə ayırmaq olar:

1. Şifahi ənənə səviyyəsi;
2. Yazılı ənənə səviyyəsi.

İlk olaraq qeyd edək ki, şifahi ənənə səviyyəsinə kollektiv yaradıcılıq ənənəsindən gələn struktur və məzmun keyfiyyətlərini özündə birləşdirən **fərd – kollektiv – fərd – kollektiv** (11,28) ənənəsində mövcud olan materiallar aiddir. Yazılı ənənə səviyyəsinə isə klassik ənənənin qanunlarını özündə birləşdirən və fərdin özünəməxsus düşüncə tərzini və ideyalarını əks etdirən əsərlər daxildir. Deməli, şifahi ənənəyə aid olan materiallarda şifahi ənənə detalları üst planda, yazılı ənənəyə aid olan nümunələrdə şifahi ənənə alt planda olmalıdır.

Şifahi ənənəyə aid olan əsər	Yazılı ənənəyə aid olan əsər
Şifahi	Yazılı
Yazılı	Şifahi

Bu sxemə uyğun olaraq konkret nümunələrə müraciət edək:

Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərinin əvvəlində övladsızlıq motivinin əks olunmasının, yaxud Şəbdiz atının daşdan doğulması motivinin yer almasının folklor ənənəsindən gəldiyi bəllidir.

Yaxud Ə.Təbrizinin «Mehr və Müştəri» əsərində övladsızlıq motivi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, dərvişin köməkliyi ilə həll olunur. Bir fətrin iki yerə bölünərək yeyilməsindən doğulan uşaqlar sonda yenə də vahidə qayıdırlar. Həm N.Gəncəvinin əsərindən gətirilən detal, həm də Ə.Təbrizinin folklordan alaraq vəhdəti-vücud nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirdiyi nümunə əsərlərdən də göründüyü kimi yazılı ənənənin alt qatında qalmış və yazılı ədəbiyyatın formalaşmasına kömək göstərən bir detal səviyyəsində təzahür etmişdir.Bu kimi faktlar şifahi və yazılı ənənəni fərqləndirmək üçün prinsipial imkanlar yaradır.

Şifahi ənənənin yazıya keçirilmə (yazıya keçirilmə dedikdə folklor nümunəsinin müəyyən yaradıcılıq prosesindən keçərək yazı koduna oturdulması nəzərdə tutulur- S.Q, H.Q) tarixinə aid olan materialda isə yazı ənənəsi daha çox yazı faktı ilə əlaqədar olur. Belə ki, burada mətn informasiyası yazı koduna oturdulmuşdur. Əksər hallarda burada struktur-semantik dəyişikliklərin baş verməsi az təsadüf olunandır.

Burada bir fakta da aydınlıq gətirmək lazımdır. Belə ki, şifahi ənənənin yazıya keçirilmə tarixinə aid olan nümunəylə, mövzusunu və hətta strukturunu şifahi ədəbiyyatdan götürmüş yazılı ədəbiyyat nümunəsinin fərqləndirilməsi də çox vacibdir. Mövzusunu və hətta strukturunu şifahi ənənədən götürmüş əsər şifahi ədəbiyyatın yazıya keçirilmiş nümunəsindən o keyfiyyəti ilə fərqlənir ki, belə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

nümunələrdə bütün folklor detallarının yeni semantik yüklə yüklənərək müəllif tərəfindən müəyyən olunmuş hədəfə istiqamətlənən vahid ideyası, qayəsi olur. Məhz müəllifin folklor mövzusundan bəhrələnməsi, mövzunu yenidən işləyərək öz dövründə aktuallaşdırması da bununla bağlıdır. İrəlidə bütün səviyyələrdə təhlil edəcəyimiz «Şəhriyar» dastanı üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, bu dastan nə şifahi ənənə motivlərini özündə ikinci planda əks etdirən yazılı nümunələrə, nə də mövzusunu şifahi ənənədən götürən müəyyən müəllif ideyasına xidmət edən əsərlər sırasına aid deyil.

Şifahi və yazılı ənənənin formalaşmasına təsir edən fərqli, spesifik elementlər də mövcuddur ki, bunları da təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yazılı ənənəni formalaşdıran və fərqləndirən cəhətlər:

a) Müəllifin fərdi dünya görüşü və gerçəkliyə münasibəti;

b)Yazılı ədəbiyyatda tarixən yaranmış formalarla bağlı xüsusiyyətlər (klassik qəsidənin məzmun qrupları, saqinamə və s.);

c) Dini dünyagörüşü ilə bağlı xüsusiyyətlər;

d) Yalnız yazılı ədəbiyyat üçün xarakterik olan janrlar;

e) Digər xalqların folklorundan və ədəbiyyatından gələn xüsusiyyətlər;

2. Şifahi ənənəni formalaşdıran cəhətlər:

a) Kollektiv təfəkkürün aparıcılığı;

b) Vahid strukturun invariantlığı;

c) Etnik-milli düşüncənin dominantlığı;

d) Mətnin şifahi repertuarda dəfələrlə söylənilərək təkmilləşməsi;

e) Ənənəviliyin daha üstün olması;

f) Şifahi ədəbiyyat üçün xarakterik olan model, qəlib və janrlar.

Bununla belə , şifahi ənənəylə yazılı ənənənin kəsişdiyi,qovuşduğu məqamlar da mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Söz kodu ilə reallaşma;

2. Məzmun və mövzu cəhətdən oxşarlıqlar;

3. Forma və janr baxımından bəzi eyniliklər və s.

Biz bütün bu prinsiplər əsasında «Şəhriyar» dastanını ədəbiyyatşünaslığımızda mövcud olan fikirlər kontekstində təhlil etmək istərdik.

«Şəhriyar» dastanını ilk dəfə akad. H.Araslı aşkara çıxarmış və onun haqqında müəyyən fikirlər söyləmişdir. Qeyd edək ki, dastanın günümüzə gəlib çatmış yeganə əlyazması AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Əlyazmanın sonuncu və ortadan bir neçə səhifəsi yoxdur. Lakin əlyazmada nə katibin, nə hər hansısa bir müəllifin, nə də onun yazıya alındığı yerin haqqında məlumat yoxdur. Lakin əlyazma üzərində işləmiş H.Araslı orada dağa qarovula getmək haqqında sonradan yazılmış tarixi bir qeydin olduğunu qeyd edir (1245-1836). Dastanı ilk dəfə yeganə əlyazması əsasında geniş ön söz və şərhlərlə 1987-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Səfərli çap etdirmişdir.

Əsərin ümumi süjeti belədir: «Tiflis şəhərində Saleh adlı bir sövdəgər yaşayırdı. Onun var-dövləti başından aşsa da bir övladı yox idi. Bir gün Saleh sövdəgər bağda olarkən tuti quşlarının söhbətinə qulaq asır və qəmgin olur. Arvadı Zöhrə xanım nəzir-niyaz verib Allaha dua etməyi məsləhət görür. Sonra bir gün bunlar gecə aləmi-röyada olarkən «bir ağsaqqal nurani kimsənə» onların yuxusuna girir və deyir: tezdən yol üsdünə çıxın və aciz, kimsəsiz gördüyünüz adama kömək edin.

Onlar belə də edirlər. Bundan sonra «doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə tamam olanda Zöhrə xanım bir oğlan doğur. Alimlər, münəccimlər yığışıb uşağın adını Şəhriyar qoyub və on beş yaşından sonra buna bir işin üz verəcəyindən, lakin sonda xoşbəxt olacağından xəbər verirlər.

Vaxt olur Şəhriyarın sövdəgərlərlə ticarətə çıxması ərəfəsində yuxusuna aşiqləri bir-birinə yetirən şəxs girir və Kirman bəylərbəyisi Cahangir xanın qızı Sənubər xanımı ona buta verir.Şəhriyar yuxudan ayılmır, ağzından köpük gəlir. Heç kim ona dava-dərman edə bilmir. Nəhayət bir «qareyi-köhnəsal» gəlib onun sağalmaz dərdə düşdüyünü deyir və başına kül ələyib öldürülməsini məsləhət görür. Lakin Şəhriyar yuxudan ayılır və ayılan kimi saz istəyir. Və

«Yatmışdım üstümə gəldi ərənlər
Bir cam verib saldı bu hala məni»

- deyərək öz halını Fatma qarıya bəyan edir.

Şəhriyara buta veriləndə « Şəhriyarı ataşi-eşqə düçar edən» gəlib Sənubərə də buta verir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Əvvəlcə Saleh sövdəgər Şəhriyarın butası dalınca gedir. Lakin heç nə alınmır. Bu zaman Sənubər xanım da eşq badəsini içdiyi üçün yatağa düşür. Heç kim onun dərdini bilmir. Lakin Həkim Sadıq onun dərdini bilir və kömək edəcəyini bildirir. Həkim Sadıq gəlib Şəhriyarı tapır və birlikdə Kirmana yola düşürlər. Yolda Pərzad və Şamamabəyim xanımla da qarşılaşır. Şəhriyar Pərizadı bacı kimi qəbul edir, Şamamabəyimi isə deyişmədə bağlayaraq geri qayıdarkən onu da alıb aparacağına söz verir. Şəhriyar çox böyük əzab-əziyyətdən sonra sazın, sözün köməyilə butasına qovuşur və Şah Abbasdan bəylərbəylik alıb geri qaydır. Toy edib Sənubəri və Şamamabəyimi özünə, Pərizadı isə vəziri Həkim Sadıqa alır».

«Şəhriyar» dastanı barədə ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan fikirlərə nəzər salaq.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsər haqqında ilk elmi mülahizə akad. H.Araslıya məxsusdur. Akad. H.Araslı əsər barədə yazır: «Şəhriyar və Sənubər» dastanı da həmin əsrlərdə yaranıb, müxtəlif aşıqlar tərəfindən təkmilləşdirilmişdir ki, müəllif də bunu **yenidən işləyib**, XVIII əsr yazılı ədəbiyyatımızın, xüsusən nəsrimizin gözəl nümunəsi kimi canlandıra bilmişdir (1,620). Göründüyü kimi, alim düzgün olaraq əsəri şifahi ənənəylə bağlayır, onun vaxtilə aşıqların repertuarında olduğunu qeyd edir. Lakin burada yer alan digər fikrlərə («nəsrimizin gözəl nümunəsi» və «müəllif də bunu yenidən işləyib») biz qarşıda bir daha qayıdacağıq.

«Şəhriyar» dastanı barədə ən geniş mülahizələr professor Ə.Səfərli tərəfindən təqdim olunur. Ə.Səfərli dastanın ustadnaməsinə əsasən onun müəllifinin Məhəmməd adlı bir yazıçı olması mülahizəsini irəli sürür. Və əsərin başqa bir yerində Məhəmməd Əmirli adının qeyd olunduğunu deyərək hər iki adın eyni şəxsə aid olduğunu yazır. Əsər barədə alim daha sonra yazır: «Şəhriyar» əsəri şifahi deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Belə ki, bu əsər şifahi yox, yazılı şəkildə bizə gəlib çatmışdır. Mövzunu xalq ədəbiyyatından alan yazıçı onu yeni bir biçimdə, yeni bir süjet və məzmunda qələmə alaraq müstəqil bir əsər yaratmış, dastan üzərində özünəməxsus bir yaradıcılıq işi aparmışdır» (15, 5). Bundan əlavə alim dastanda Şəhriyarın öz butasından əlavə başqa bir qızla evlənməsini belə izah edir: «Qəhrəmanın butadan başqa qızlarla evlənməsi feodal, ruhani zehniyyəti və münasibətlərinin təzahüründən başqa bir şey deyildir» (15, 11).

Göründüyü kimi, müəllif öz fikirlərini əsaslandırmaqla «Şəhriyar» dastanının orijinal bir müəllifli əsər səviyyəsində təhlil edir. Həmçinin əsərdəki digər obrazlar, xüsusən qadın obrazları barədə də müəyyən təhlilləri bu kontekstdə verir.

Əsəri daha çox dilçilik baxımından təhlil edən AMEA-nın müxbir üzvü, prof. N.Cəfərov onun ədəbi-bədii aspektinə də toxunur. Belə ki, prof. N.Cəfərov əsərin müəllifinin Məhəmməd olması məsələsinə şübhəli yanaşır və bunu haqlı olaraq «... Çünki onun adı ancaq ustadnamədə çəkilir (ustadnamə isə, məlum olduğu kimi, dastan mətni üçün dəyişkəndir)» fikri ilə əsaslandırır (6,417).

Həmçinin prof. N.Cəfərov dastanın təhkiyə tipinə də nəzər salaraq bu barədə yazır: «... həmin təhkiyə tipinin struktur əsaslarının müəyyənləşməsində ilkin mənbə kimi folklor təfəkkürünün iştirakını da qeyd etmək lazımdır»(6, 418).

Qeyd edək ki, «Şəhriyar» dastanının müəllifi barədə bir qədər maraqlı görünən fikirlər də mövcuddur. Belə fikirlərdən birində məsələyə bir qədər fərqli yanaşılmışdır: «Əsərin müəllifi XVIII əsrin son rübündə yaşamış Gəncə xanı Məhəmməd xandır. Fikirimizcə, yalnız onun müəllifliyi əsərin müəmmalarının izahına kömək edə bilər» (17,29).

F.e.n. L.Əliyeva isə əsərin müəllifi barədə danışarkən əsərdə rast gəlinən Məhəmməd obrazının elə əsərin müəllifi olması fikrini tənqid edərək yazır: «Bizim fikrimizcə, Məhəmməd bəy Əmirlinin adı olduqca işgüzar, hətta «prozaik» bir məqamda xatırladılır ki, bu da həmin adamın əsərin müəllifi ən azı isə «Ustadnamə»də adı çəkilən Məhəmmədlə eyni adam olması fikrini bu və ya digər dərəcədə şübhə altına alır» (8,27).

Bundan əlavə, f.e.n. L.Əliyeva dastandakı hadisələrin tarixinin dastan poetikası baxımından deyil, rast gəlinən bir neçə tarixi detala əsasən sırf tarixi aspektdən izah edir. «Əsərdə baş verən hadisələrə gəldikdə isə, əgər onlar Şah Abbasın dövrünə təsadüf edirsə, deməli XVII əsrin əvvəllərinə aiddir» (8,29).

Bizcə «...hər bir oxşar tarixi element epik ənənə çərçivəsində özünün real dayağını itirir» (2,71).

Əsərə aid olduğu kateqoriya baxımından təhlil edib münasibətini bildirən AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.Nəbiyev məsələyə daha dəqiq yanşaraq yazır: « «Şəhriyar», «Seyfəlmülük»ü erkən mərhələdə şifahi yaradıcılıq hüdudlarından qoparıb ayrı-ayrı sənətkarların poetik dühası ilə bağlamaq həqiqətə yaxın deyildir».(12,384).

Ədəbiyyatşünaslığımızda «Şəhriyar» dastanı ilə bağlı təsvir etdiyimiz mənzərədən aydın olur ki, əsərə yanaşmaqda onun müəllifi, müstəqil əsər olub-olmaması, hadisələrin məkanı və zamanı,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dastanın dil, üslub, təhkiyə sistemi kimi problemlər ətrafında gedən mübahisələr bir qədər dəqiqləşmiş, sonda qeyd etdiyimiz müəllifin də vurğuladığı kimi «dastanın ayrı-ayrı sənətkarların poetik dühası ilə bağlanması» aspektində təhlili mövcud olmuşdur. Başqa sözlə, «Şəhriyar» dastanı məhəbbət dastanları kontekstində izah olunmamış, sadəcə olaraq bəzi əlaqələndirmələr mövcud olmuşdur.

Qeyd edək ki, dastanın süjet xətti ümumi süjetdən də göründüyü kimi, klassik məhəbbət dastanları ilə əsasən invariant süjetə əsaslanır. Lakin dastanın yazıya keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq burada müəyyən yaradıcılıq aktı baş verdiyini öndə də qeyd etmişdik. Bunun səviyyəsini müəyyənləşdirməzdən əvvəl bir məsələni də diqqət önünə gətirmək vacibdir. Dastan yazıya keçirildiyi dövrdə hələ informator və folklorşünas kateqoriyaları, başqa sözlə söyləyici və yazıya alan kateqoriyası müəyyənləşmədiyi üçün bütün hallarda yazı koduna keçirilmə yaradıcılıqdan keçirdi. Bunu da nəzərə alsaq ki, forma strukturu ilə məzmun strukturu baxımından «Şəhriyar» dastanı klassik məhəbbət dastanları ilə əsasən eyniyyət təşkil edir, onda burada yaradıcılıq aktının nə dərəcədə olduğunu aydın təsəvvür etmək olar.

Ümumiyyətlə, «hər bir folklor nümunəsi (xüsusilə nağıllar və dastanlar) yarandığı tarixi şəraiti, söylənilən vaxta qədərki hadisələri və söyləyən şəxsin dünyagörüşünü özündə kodlaşdırır» (10) fikrini burada tətbiq etsək əslində sonuncunun, yəni söyləyən şəxsin dünyagörüşünün (burada yazıya keçirənin) daha fəal olmasına baxmayaraq, bunun digər iki xüsusiyyətdən, yəni yarandığı tarixi şərait və söylənilən vaxta qədərki hadisələrdən mahiyyət baxımından uzaqlaşmaması ilə əlaqədar olaraq «Şəhriyar» dastanı müstəqil əsər səviyyəsinə çatmamışdır. Əgər burada folkorşünaslıqda mövcud olan «Folklorla yazılı ədəbiyyatı fərqləndirən əsas xüsusiyyət fərdi müəlliflik və fərdi müəllifsizlik deyil. Yəni istənilən mətnin müəllifinin bütün bioqrafiyası etibarilə yaradıcı şəxsiyyət kimi bəlli olması onun yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasının başlıca əlaməti deyil, yaxud əksinə müəllifin olmaması onun folklor nümunəsi olmasının göstəricisi deyil. Mətnin folklor və yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasının əsas tipologiyası mətnin öz poetik və semantik struktur səciyyəsindən irəli gəlir». (9,6) fikrini də əlavə etsək onda «Şəhriyar» dastanının müəllifinin müəyyən olub-olmamasının elə böyük bir daşımadığını görərik.

«Şəhriyar» dastanında bir neçə qəzəldən də istifadə olunmuşdur. Bunun səbəbini və dastanın poetik strukturda oynadığı rola aydınlıq gətirmək istərdik.

İlk növbədə qeyd edək ki, dastanda verilən qəzəl nümunələri ustadnamədəki istisna olmaqla əruz ölçülərinə cavab vermir. Həmçinin burada yer almış qəzəllərin dili dastandakı xalq yaradıcılığı janrlarına aid nümunələrin dili qədər sadə və aydındır. Prof. N.Cəfərovun dili ilə desək burada «klassik üsluba (onun janr – üslub, hətta ideya – məzmun keyfiyyətinə) funksional şəkildə folklor üslubu mövqeyindən təzyiq göstərilir».

Ədəbi dilin inkişaf qanunları çərçivəsində izah olunmuş bu fikri daha çox söyləyici və yazıya keçirən statusunda dayanan şəxsin dünyagörüşü, başqa sözlə desək informasiyanı yazı koduna oturdan subyektin yazılı ənənədən daha çox şifahi ənənəyə sadiq qalması ilə izah etmək olar. Deməli, dastanda fərdi yaradıcılıq elementi kimi özünü göstərən qəzəllər funksiya baxımından qoşma və gəraylının ifadə etdiyi məzmuna uyğunlaşdırılmışdır. Deməli, burada ənənədə mövcud olan prosesin əksi baş vermişdir. Belə ki, yazılı ənənənin daşıyıcısı olan subyekt folklorda mövcud olanı yazı ənənsinə uyğunlaşdırmasının əksinə olaraq, yazı ənənəsi detalını (yəni qəzəli) şifahi ənənəyə proyeksialamışdır. Aşağıdakı nümunədə biz bu prosesi açıq-aydın şəkildə görə bilərik. Dastanın bir məqamında Sənubər xanım və həkim Sadıq qarşılaşarkən deyilir: «Sazı götürüb Sənubərə verdi. Sənubər ustadi – kamil tək saza zinət verib görək nə deyər:

Dedi Sənubər:
Xoş gəldin, səfa gətirdin sən bu zaman, ey həkim,
Sirrimi sənə deyərəm eylə pünhan, ey həkim.

Dedi ustad Sadıq:
Gəlmişəm səni görməgə mən bu zaman, ey qızım,
Təbiblər sirdaş olullar, ey qızım, iki gözüm.
(15,59).
Elə bir qədər sonra isə dastanda deyilir:
Dedi qız: Gəl dərdimi sənə deyəm,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Gör nə bəlayə düşmüşəm,
Bir cavanın butasıyam,
Pirimdən badə içmişəm.
Dedi Həkim:

Heç fikir çəkmə, ey qızım,
Çün dərdin mənə deyibsən,
Səni mətləbə yetürrəm,
Çünkü doğru söyləyibsən.(15,60).

Verdiyimiz qəzəl və gəraylı arasında belə bir fikir də deyilir. «Bu dəfə qız bu sözdən xürrəm olub dedi:

– Ey ustadi-kamil, sən çünki sirri sənə açıldı mürəxxəs eylə danışaq» (15,60).

Buradan görünür ki, qəhrəmanın əlinə saz alıb klassik üslubda söhbətləşməsi elə bir qədər sonra xalq şeiri – gəraylı ilə davam etdirilir. Yəni, klassik forma şifahi ənənənin funksional statusuna tabe edilmişdir. Hətta dastanda qarşılaşmada deyilən həm qəzəl, həm digər xalq şeiri janrları bəndlərin (qəzəldə beytlərin) sayı da eyni prinsipə, əsaslanır. Yəni, həm qəzəllə, həm də xalq şeiri janrları ilə «söhbətləşmə»lərdə klassik dastanlardakı kimi, hər qatarda 5 bənd, yaxud 5 beyt deyilir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, dastanda yer alan qəzəllə xalq şeiri arasında məzmun və funksionallşma baxımından bir eynilik olsa da klassik üslub janrının dastanın bəzi məqamlarında emosional yükü tam ifadə edə bilmədiyini də görmək mümkündür.

Misal olaraq gətirdiyimiz nümunədən də göründüyü kimi,bir qədər əvvəl qəzəllə («söhbətləşən») danışan qəhrəman öz sirrini açmaq məqamı gələndə «Sirri sənə açıldı mürxxəs eylə danışaq» deyərək qeyri-şüuri olaraq gəraylı ilə danışmğa başlayır. Göründüyü kimi, yazılı ənənənin detalı olan qəzəl bir fərdi yaradıcılıq aktı kimi formal səviyyədə dastanda yer alsa da keyfiyyət baxımından xalq şeiri ilə eyni səviyyədə dayana bilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, bəzi məqamlarda bu janr (yəni qəzəl) dastan informasiyasını daşımaq «haqqını» tarix boyu qazanmış xalq şeiri ilə eyni semantik yükü ifadə edə bilməmişdir. Əks halda klassik janrda verilən informasiyanın yenidən xalq şeiri qəlibində ifadəsinə ehtiyac qalmazdı.

«Şəhriyar» dastanını klassik məhəbbət dastanlarının öyrənilməsi etalonuna çevrilmiş aşağıdakı səviyyədə təhlil etmək olar:

1. Süjet və motiv səviyyəsi.
2. Formal struktur səviyyə.
3. Dil və üslub səviyyəsi.

Süjet və motiv səviyyəsi.

İlkin olaraq «Şəhriyar» dastanının süjet və motiv səviyyəsini klassik məhəbbət dastanlarının müəyyən olunmuş süjet sxemi ilə müqayisə edək:

I. Qəhrəmanın anadan olması ilə ilk təlim-tərbiyəsi;
II. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqənin buta almaları;
III. Qabağa çıxan maneələri və onlara qarşı mübarizə;
IV. Müsabiqə və qələbə (16,65).

Bu ümumi konturların verilməsi məhəbbət dastanlarının ən ümumi süjet sxemidir. Lakin «Şəhriyar» dastanını yazıya keçirilmiş xalq dastanı kimi dərindən təhlil etmək üçün şifahi ənənədə olan məhəbbət dastanları əsasında tərtib etdiyimiz aşağıdakı süjet və motiv detallarını təqdim etmək istərdik:

– Övladsızlıq motivi. Nəzir-niyaz, kasıblara kömək;
– Dərviş obrazı kompleksinə aid obrazlardan birinin övlad sevməsi;
– Adqoyma mərasimi: qarıların iştirakı;
– Doğulan uşağın çox sürətli böyüməsi, qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olması, müxtəlif tipli qeyri-adi işlər görməsi;
– Qəhrəmanın buta alması;
– Buta almış qəhrəmanın üstünə qarıların gətirilməsi;
– Qəhrəmanın butası ardınca getməsi (əksər hallarda lələ ilə);
– Bu yolda qəhrəmanın haqq aşığı olması faktını əsaslandıran müxtəlif tipli sınaq maneələrdən keçməsi;
– Qəhrəmanın bir və ya bəzən bir neçə qızla deyişərək onları da alması;
– Butaya qovuşma;
– Qəhrəmanın elinə – obasına qayıtması.

«Şəhriyar» dastanı da övladsızlıq motivi əsasında başlanır. Məclisdə övladsızlığın dərdini çəkən sövdəgər Salehə məsələnin həlli yolunu arvadı göstərir. Biz eyni ilə bu detala «KDQ»-nin «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey» boyunda da rast gəlirik:

«Dirsə xanın xatunu soylamış, görəlim, nə soylamış və aydır:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə!
İncinib acı sözlər söyləmə!
Yerindən uru turğıl!
Ala çadırın yer yüzinə dikdirgil!
Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!
İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil!
Ac görsən toyurğıl! Yalıncıq görsən, tonatğıl!
Borcluyu borcundan qurtargil!
Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulu toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqış ilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə – dedi». (7,37).

Bu informasiyanın «Şəhriyar» dastanında da müvafiq situasiyada verildiyini görmək olar:

«.... Aqil odur ki, genə icz və niyaz ilə namaz qılub və təzərrə zar ilə əl duaya götürüb, istida və iltica etmək. Ümid ki, bir kəs ixlasi-kamil ilə bu günə əl qaldırıb və yalvarıb, bir murad təvəqqe edə, ərrəhmurrahimin onun təvəqqə əlin öz dərgahından boş qaytarmaya». (15,30).

Bu eynilik heç də təsadüfi olmayıb, mifoloji şüurda qadının daşıdığı funksiyanın mahiyyətcə eyni, formaca müxtəlif şəkillərdə dastan informasiyası koduna transformasiya ilə əlaqədardır. «Qadın fiqurunun mediasiya fəaliyyəti (verdiyi məsləhət, dinamik impuls) nəticəsində kişi – qadın qarşıdurması daha da yumşaldılır (tox-ac, geyimli – yalın, varlı – borclu qarşıdurma blokları) və o həddə çatdırılır ki, buradan konfliktin həlli artıq mümkün olur; aclar yedizdirilir, yalınlar geyindirilir, borcluların borcu verilir. Beləliklə, qadın fiquru öz ambivalent (ikili) simvolikası sayəsində əks qütblər arasında mediasiya (əlaqə) yaradaraq Tanrı qarğışı konfliktini həll olunana qədər yumşalda-yumşalda gedir». (14,29)

«Şəhriyar» dastanında övladın verilməsi isə məhəbbət dastanları ənənəsinə uyğundur. Burada bir gecə ağsaqqal nurani kişi aləmi vaqiədə bunlara deyir: «– Ey fəqirlər, qəm çəkməyin ki, sizi həqq-təala pürmurad edər amma sübh tezdən şahrah yol üstə çıxın, hər kimi aciz və müztərr görəsiz, ona tərəhhüm edin, həqq-təala sizə rəhm eylər» (15,31).

Klassik məhəbbət dastanı kimi «Şəhriyar»da da dərviş obrazı kompleksinə daxil olan ağsaqqal nurani kişi yol göstərmə funksiyasına əsasən valideynlərə övlad verir. Xatırladaq ki, övlad əldə olunmasında dərvişin rolu barədə ilk informasiyaya «KDQ»də rast gəlmək mümkündür: «Qara tonlı dərvişlərə nəzirlər verdim». (7,41) Bu detal klassik məhəbbət dastanlarının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Advermə məhəbbət dastanlarında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mərasim kimi təsvir olunur. «Şəhriyar» dastanında da bunun izlərini görmək mümkündür. Ötəri şəkildə təsvir olunan mərasimdə «haziq arvatlar», «münəcimani – sitarəşünaslar və alim - üləmalar» (15,32) yığılıb oğlana ad qoyurlar. Folklorda ad semantik dəyərinə görə elə insanın həyatına və özünə bərabərdir. Yəni ad sakral mahiyyətə malikdir. «Ad varlığın ifadəsi, mahiyyəti olmuşdu, varlıq özü də onda və onunla yaşayırdı. Adla tale arasında qırılmaz bir bağlılıq olduğuna da bu üzdən inanılmışdı» (3,14). Təsadüfi deyildir ki, bütün məhəbbət dastanlarında olduğu kimi «Şəhriyar»da da ad insan həyatının konturlarını müəyyənləşdirir. Belə ki, dastanlarda ad qoyulan kimi qəhrəmanın həyatı, taleyi müəyyənləşir. Başqa sözlə ad elə taleyin işarəsi kimi çıxış edir. «Şəhriyar» dastanında bu informasiya belə kodlaşmışdır: «Cümləsi bina bu üzrə rəva görüb adın Şəhriyar qoyub və taleyi – sədinə nəzər qılıb gördülər ki, on beş yaşından sonra buna bir iş üz verir, çox cəfaya düşüb, axırda xürrəm və xoşhal və sahibi- rütbə olur».(15,32)

Məhəbbət dastanlarının ən maraqlı və mürəkkəb faktlarından biri doğulmuş qəhrəmanın çox sürətlə böyüməsi, onun həyatın bir çox sirlərinə qeyri-adi şəkildə yiyələnməsinin təsvir olunmasıdır. Baxmayaraq ki, «Şəhriyar» dastanı söyləyici və yazıya alan kateqoriyalarının müəyyənləməşdiyi dövrdə yazı koduna oturdulub, lakin yenə də burda şifahi dastan (yaxud nağıl) təhkiyəsi ənənəsinə sadiq qalındığı açıq-aydın görünür. Belə ki, qəhrəmanın doğuluşundan sonra «bir yaş, iki yaş, ta yeddi yaşına gəlib», «on iki yaşına yetənətən cəmi ülumları təhsil qılub mahir oldu», «on beş yaşına gəldi» kimi dastan təhkiyəsinə uyğun təsvirlər yer alır.

Qeyd edək ki, on beş (yaxud on dörd) yaş folklorumuzda əsas inisiativ yaş mərhələsidir. On beş yaşda inisiasiyanın dastanlarımızda əsasən iki formasına rast gəlirik. Bunların da iki yolu vardır:

1. Qəhrəmanlıq göstərərək ad almaq (əsasən qəhrəmanlıq dastanlarında);

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

2. Yuxuya gedərək buta almaq (məhəbbət dastanlarında);

Deməli, buradan belə görünür ki, on beş yaşdan sonra qəhrəman yenidən «bərpa olunur», «doğulur» və təbii olaraq bu akt ona yeni qeyri-adi keyfiyyətlər verməklə yeni status qazandırır.

«KDQ»nin «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey» boyunda Buğac on beş yaşında qəhrəmanlıq göstərərək ad aldıqdan sonra cəmiyyətdə yeni status əldə edir: bəylik alır, var-dövlət qazanır» (7,38).

Məhəbbət dastanlarında isə qəhrəmanın on beş yaşındakı inisiasiya buta vasitəsilə təqdim. Məhəbbət dastanları ənənəsinə uyğun olaraq qəhrəmanın cəmiyyətdəki statusu dəyişir, yeni keyfiyyətlər qazanır: saz çalır, deyişmələrdə qeyri-adi, ilahi informasiyalar verir və s. Göründüyü kimi, həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarında on beş yaşdakı inisiasiya eyni mahiyyət daşıyır. Yəni qəhrəman tamamilə yeni bir statusda bərpa olunur.

«Şəhriyar» dastanında da bu inisiativ mərasim məhz on beş yaşda baş verir. Belə ki, Şəhriyar yuxuda ikən ona buta verilir. Bu proses eyni anda Sənubər xanımda da baş verir. Buta mərasimi məhəbbət dastanlarının əsas mahiyyətidir. Əslində buta mərasiminin özü mifoloji düşüncə elementini öz içərisində əridib bədii vasitələrlə ifadə edən bir mərasimdir. Bu mərasimdə ilahi informasiyanı verən dərviş obrazı göyü, qarı obrazı yeri işarə edir. Prosesin reallaşdığı məqam isə yuxudur. Yuxu isə müəvəqqəti ölüm aktı olaraq bunlar arasındakı əlaqələndiricidir. Bu prosesin özündə yer və göy, başqa sözlə dərviş və qarı arasındakı informasiya mübadiləsinin maddi qabığını isə göstərən detallar qütblər üzrə müvafiq şəkildə düzülmüş şərab və köpükdür.

Burada şərab ilahi məkanda hərəkət etmək, veriləcək informasiyanı qəbul etmək üçün bir vasitədir. Çünki, qəhrəmana ilahi informasiya, yəni buta verilməzdən əvvəl hökmən şərab verilir. Məhz bundan sonra veriləcək informasiyanı qəbul etmək mümkündür. Bu məqamda qəhrəman bütün zaman və məkan çərçivəsini aşaraq informasiyanı görüntü ilə birlikdə qəbul edir.

İlahi məkanda verilmiş şərabın maddi dünyada köpüyə çevrildiyini görürük. Və əslində elə köpük dərvişdən verilmiş informasiyanın özüdür ki, bunu da qarı qəbul edərək köpüklə kodlaşmış informasiyanı açır. «Koroğlu» dastanında Qoşabulaqdan Koroğlunun içdiyi köpük də sakral mahiyyətə malik olub ilahi məkandan ötürülmüş informasiyanı ifadə edir. Dastanlarımızın əksəriyyətində mövcud olan bu mərasim təhkiyə prosesindən asılı olaraq bəzi detalların əlavə olunması, yaxud da bəzilərinin ixtisarı ilə verilir.

Buta haqqında yuxarıda deyilənlərin hamısı «Şəhriyar» dastanında da əks olunub: «- Ey Şəhriyar, qalx, nə yatıbsan, bixəbərsən.... İndi al bu cam şirini iç ki.... Qərəz müddəa budur: Kirman xanı Cahangir xanın pərdeyi-ismətdə bir qızı var ki, adına Sənubər xanım deyəllər ki, Ruyi-dünyada onun kimi cavani-huşyar və məqbuli-dünya yoxdur. Onu sənə və səni ona buta verüb və bir-birinizə məhəbbət bağlamaq möhkəm olub, onun eşqi səndən ziyadə üz verir», «Övrət filhal qalxub gəlüb, oğlanı səda etdi səs gəlmədi. Yorğanı qaldurub baxdı. Nə gördü ki, oğlu məsti-laəql yıxılıb ağız-burun köpük ilə dolub və gözlər qan çanağı kimi özündən bixəbər yıxılubdır» (15,34-35).

Burada bir detalı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, adətən məhəbbət dastanlarında buta almış qəhrəmanın üstünə müxtəlif tipli qarılar gəldiyi halda (yəni, ipək, köpək, ləpək və s.), burada bu proses bir qədər fərqli şəkildə təsvir olunmuşdur. Dastan toplayarkən məhəbbət dastanlarının bu məqamında aşığın auditoriyanın əhvalını yüksəltmək üçün situativ olaraq qarıların sayını azaldıb və ya artırdığının dəfələrlə şahidi olmuşuq. Başqa sözlə, bu detal şifahi təhkiyənin emosionallığı ilə əlaqədar olduğu üçün yazıya keçirilmədə öz təzahürünü qoruya bilməmişdir. Lakin «Şəhriyar» dastanında bununla bağlı bir faktın əks olunması onun yazıya keçirilmiş dastan olması faktını bir daha sübut edir.

«Şəhriyar» dastanında da buta almış qəhrəman «qariyi-birəhm, mənim sazımı bir mənə ver gör nə deyərəm» deyərək öz halını bəyan edir.

Qeyd edək ki, «Şəhriyar» dastanında əlavə hadisə kimi ilk olaraq qəhrəmanın atasının buta ardınca getməsi faktı yer alsa da, əslində bu hadisələrin axarına heç bir dəyişiklik etmir. Məhəbbət dastanları ənənəsinin vahid məzmun strukturunda bu tipli hərəkət qəbul olunan deyildir. Nəzərə alsaq ki, obrazın sonrakı fəaliyyəti axıra qədər əsaslandırılmayıb onda hətta bu fəaliyyət dastanın məzmun strukturunda artıq görünür. Və buta almış qəhrəmanın, yəni Şəhriyarın buta ardınca getmə prosesini demək olar ki, nə çətinləşdirir, nə də asanlaşdırır.

Dastan yaradıcılığında bir-birindən aralı qütblər arasında əlaqə yaradan, qəhrəmana kömək edən obrazın da olması faktı mövcuddur. Adətən bu fəaliyyət buta ardınca gedənin lələsi tərəfindən həyata keçirilir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Burada da Şəhriyarın köməkçisi həkim Sadıq adlanan obrazdır. Bu hissədə nağıl ənənəsinin təsiri görünməkdədir. Nəzərə alsaq ki, «qəhrəman və onun köməkçisi arasında funksional bir üz var»(13,150) onda həkim Sadığın hadisələrə müdaxilənin səviyyəsini, ümumiyyətlə funksiyasının nədən ibarət olduğunu anlamaq olar.

Ənənəvi məhəbbət dastanlarında da buta ardınca gedən qəhrəman müxtəlif tipli sınaqlardan keçərək haqq aşığı statusunu müəyyən mənada sübut etmiş olur. Biz bu hadəsədə süfi-təsəvvüfi dünyagörüşünün təsirini görürük. Belə hesab etmək olar ki, sufizmdə olan mərhələlər (yəni şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) dastan poetikasının məzmun strukturunda özünəməxsus bədii keyfiyyətlər qazanaraq yeni bir biçimdə ifadə olunmuşdur.

«Qəhrəmanın aşıqlığı (yəni haqq aşığı – S.Q, H.Q)üç elementdə təzahür edir:

1. İlahi sevgi.
2. İlahidən gələn söz demək – şairlik qüdrəti.
3. İlahidən verilən saz çalma qüdrəti.

Dastan süjeti boyu bu üç element müxtəlif sınaqların əsasında durur»(5,112).

«Şəhriyar» dastanında da **sınaq-təsdiq modeli** (M.Cəfərli) dastan formulasına uyğun şəkildə əks olunmuşdur. Şəhriyar evdən uzaqlaşan kimi ilk olaraq Pərizad xanımla qarşılaşır. Dastan məntiqinə uyğun olaraq bu hadisə Şəhriyarın (haqq aşiqinin) ilk sınağı idi. Burada Pərizad ona evlənmək təklif etsə də o

«Ey qız, qalmaqal eyləmə,
Əldən qoy məni, qoy məni,
Mən səni alan deyiləm,
Billah, qoy məni, qoy məni»

deyərək onun təklifini rədd edir və onu özünə bacı kimi qəbul edir. Bu gözəl qızla qarşılaşma səhnəsi Şəhriyarın məhəbbətinin şəhvani deyil, ilahi olduğunu göstərməklə onun haqq aşığı statusunu sübut edən ilk sınaqdır.

İkinci qarşılaşma Gəncə bəylərbəyinin qızı Şamamabəyim xanımla olur. Qeyd ki, Şamamabəyim xanım neçə-neçə aşıqla deyişərək onları bağlayıb sazlarını əllərindən almışdı. Bu səhnədə Şəhriyarın haqq aşığı olması iki faktla bir daha təsdiq olunur. Belə ki, Şəhriyar Şamamabəyim xanımla deyişmədə onun verdiyi çoxsaylı mürəkkəb suallara cavab verərək qeyri-adi, ilahi bilgilərə sahib olduğunu göstərir:

Qız:	Dedi Şəhriyar:
Kimdi dərs almadı, oldu kamilə,	Yusif dərs almadı oldu kamilə,
Nərgiz xilaf sözi gətirməz dilə,	Hərgiz xilaf sözü gətürməz dilə,
Nə mayədür nərsiz oldu hamilə,	Ağac mayə nərsiz oldu hamilə,
Vədəsində bəçə verdi, yeri hey?	Vədə güni beçə verdi bari hey. (15,95).

Başqa bir tərəfdən bu qarşılaşma səhnəsindən Şəhriyarın cah-cəlalda, var-dövlətdə, ümumiyyətlə dünya malında gözünün olmadığı açıq şəkildə ifadə olunur. Və dastan ənənəsinə uyğun olaraq Şəhriyar butasına qovuşduqdan sonra onu da gəlib alacağına söz verir.

Ənənəvi məhəbbət dastanlarında qəhrəmanın butaya çatma məqamında da sınaqdan keçirildiyi bəllidir. Belə ki, qəhrəman öz butasını tanımalı haqq aşiqi olduğunu sübut etməlidir. Lakin «Şəhriyar» dastanında bu məqam yazıya keçirilmə ilə əlaqədar olaraq bir qədər məntiqsiz görünür. Belə ki, birinci dəfə Şəhriyar həqiqi aşiq olduğunu sübut edib Sənubərlə görüşdüyü halda, ondan ikinci dəfə yenə də məclisdə Sənubəri kənizlərin içərisinən tanımasını tələb edirlər. Beləliklə, Şəhriyar dastan ənənəsinə uyğun olaraq sazın-sözün köməyilə butasına qovuşur. Və sonra söz verdiyi kimi Şamambəyimi də alaraq öz el-obasına qayıdır.

Ənənəvi məhəbbət dastanları ilə paralel şəkildə təhlildən də göründüyü kimi, «Şəhriyar» dastanı bəzi kiçik istisnalar olmaqla süjet və motiv detalları baxımından klassik məhəbbət dastanları süjeti ilə eyniyyət təşkil edir. Başqa sözlə, bu dastan ümumi süjet və ideyasına görə müstəqil əsər səviyyəsinə qalxa bilmir.

Formal struktur səviyyə.

Mətnin formal struktur səviyyəsi dedikdə mətnin forma elementləri nəzərdə tutulur. Bura ustadnamə, mətn, duvaqqapma daxildir. Prof. M.Cəfərli Azərbaycan məhəbbət dastanlarının mətnini Mətndənqıraq və Mətndaxili hissələrə ayırmaqla bu barədə yazır: «Göründüyü kimi, Mətndənqıraq hissə iki elementi nəzərdə tutur: Mətnönü və Mətnsonu. Mətnönü – ustadnamə, mətnsonu isə – duvaqqapmadır. Bütün bunları sistemləşdirdikdə görürük ki, məhəbbət dastanının poetik strukturu iki

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

hissəli, üç elementli (üç üzvlü) quruma malikdir». (4,15). Burada müəllif üç element dedikdə mətnönü elementi (ustadnamə), mətn elementi (əsas süjet), mətnsonu elementi (duvaqqapma)-nı nəzərdə tutur.

«Şəhriyar» dastanında da ustadnamə vardır. Lakin bu ənənəvi məhəbbət dastanlarında olduğu kimi üç ustadnamədən ibarət deyildir. Həmçinin burada ustadnamə yerində bir qəzəl də verilmişdir.

Bunun səbəbi vardır. Bu məqamda «Ustadnamənin ustad sözü, böyük sözü, ustad nəsihəti, öyüdü olduğunu nəzərə alsaq, bunların dastanın ifasında başlıca funksiyası birbaşa dinləyiciyə yönəldilmişdir» fikri öz təsdiqini tapmış olar (4,16). «Şəhriyar» dastanında ustadnamənin ənənəyə uyğun olmamasının səbəbi də elə bununla izah olunmalıdır. Belə ki, dastan yazıya keçirildiyi üçün, yəni birbaşa dinləyici auditoriyasına yönəlmədiyinə görə bir sıra sırf kontekstlə bağlı olan elementlər təbii olaraq təhrifə məruz qalmışdır. Lakin dastanın önündə ustadnamə hissəsinə yer ayrılması yenə də ənənəyə müəyyən mənada sadiqliyin göstəricisidir.

Mətndaxili element olan mətn (süjet) haqqında öndə danışdığımız üçün burada həmin məsələyə qayıtmağı məqsədəuyğun hesab etmirik.

Qeyd edək ki, mətndənqıraq ikinci elementin (duvaqqapmanın) «Şəhriyar» dastanında ayrıca yer alması barədə fikir söyləmək bir qədər çətindir. Belə ki, bir tərəfdən «əsərin son səhifəsi və ortadan bir səhifəsi cırılmışdır»,(1,620) digər tərəfdən ola bilər ki, yazıya keçirilmə ilə əlaqədar olaraq burada duvaqqapma ümumiyyətlə heç olmamışdır. Çünki, duvaqqapma da ustadnamə kimi canlı auditoriya ilə bağlı detaldır.

Dil və üslub səviyyəsi

«Şəhriyar» dastanı yazıya keçirilmə prosesi ilə əlaqədar bizcə ən çox dil və üslub səviyyəsində dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dastanın şeir hissəsi həm klassik, həm də şifahi üslubun qovuşuğunda reallaşmışdır. Bu proses müvafiq olaraq dastanın nəsr dilində getmişdir.

Dastanda sırf şifahi dastan təhkiyyəsinə aid olan qəliblər yer almaqla yanaşı, klassik üslubun təzahürü olan ərəb-fars qəlibləri də işlənmişdir.

Mətn şüurun ifadəsi olmaqla dil və təfəkkür əlaqəsinin məcmusunda yaranır. Bu mənada folklor mətninin dili xüsusi əhəmiyyətə malikdir: «Materiyanın strukturu şüurda, şüurun strukturu dildə, dilin strukturu folklorda və onun janrlarında proyeksiyalanır. Məhz bu baxımdan folklor mətninin dili struktur sxemlərindən təşkil olunur. Ədəbiyyat bu sayaq elementlərdən azaddır». (9,10). Bu fikri «Şəhriyar» dastanına da tətbiq etmək olar. Çünki həmin dövrə qədər müstəqil şəkildə yazıya alınmış bədii nümunələrin heç birində şifahi təhkiyə qəlibləri «Şəhriyar» dastanında olduğu qədər geniş yayılmayıb. Bunun olması mümkün də deyil. Çünki, onlardan fərqli olaraq «Şəhriyar» dastanı müstəqil əsər deyil, şifahi məhəbbət dastanının yazıya keçirilməsidir.

«Şəhriyar» dastanında şifahi təhkiyənin folklor mətninə malik qəlibləşmiş ifadələrinə geniş rast gəlmək mümkündür. Nümunə olaraq bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

«Saçın saz edib dedi» (15,39), «sazı əlinə alıb oğluna nəsihət məqamində gör nə deyir» (15,41), «sazın saz qılub və sinəsinə basub gör nə deyər» (15,44), «indi bunları burda qoy, Kirmandan və Sənubərdən xəbər eşit» (15,52), «Sənubər ustadi-kamil tək saza zinət verüb görək nə deyər» (15,59) «İndi sövdəgər gəlməkdə, görək hakim Sadıq necə oldu və əhvalı necə keçər və nə işdədür» (15,74), «Bir oğlan, nə oğlan! Ön dört gecəlik ay kimi, kakil pərişan və yanaqlar gül yarpağı kimi və qaşlar qabi-qövseyn kimi və ləblər yaquti-əhmər kimi, zülflər hər tərəfdən ruxsarına tökülüb bixud olub, düşübdür» (15,76). «Sazı iki məməsinin arasına alıb, görək nə deyər» (15,131), «Bina qoyuldu qırx gün, qırx gecə gərək toy ola» (15,168), «gecə-gündüz durmayıb, o zaman ay il ilən, bu zaman müxtəsər dil ilən gethaget gedüb» (15,116) və s.

Göründüyü kimi, bu ifadə qəlibləri mətnin yazıya keçirilməsinə baxmayaraq öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Həmçinin bu ifadə qəliblər folklor mətninin şifahi təhkiyəsində bu gündə yaşamaqdadır.

Ümumiyyətlə, müxtəlif səviyyələrdə təhlilindən aydın olur ki, «Şəhriyar» şifahi ənənə faktının yazıya keçirilməsi aktı olub, bu kontekstdə öyrənilməsi daha vacib olan dastandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. B., Gənclik, 1998, 732 səh.
2. Bayat. F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, Sabah, 1993, 194səh.
3. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, «Elm», 2003, 418 səh.
4. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, «Elm», 2000, 265 səh.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının strukturu ümumtürk dastançılığı kontekstində. (Türkmən sevgi dastanları əsasında) AŞXƏDT (on birinci kitab), B., «Səda» nəşriyyatı, 2002, 184 səh.

6. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, Az Atam, 2002,599 səh.

7. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi S.Əlizadədir), Bakı, «Yeni Nəşrlər Evi», 1999,704 səh.

8. Əliyeva L.S. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr. (XVII-XVIII əsrlər). Dərs vəsaiti. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 92səh.

9. İsmayılov H. Folklor: Aksiom və absurd arasında. AŞXƏDT (iyirminci kitab). Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2006, 192 səh.

10. Qarayev S.,Quliyev H. «Gəncəbasar folkloru cildi nəşr olundu». Elm qəzeti, Bakı, 25 may 2005-ci il nömrəsi.

11. Nəbiyev A. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı, Turan 2002, 680 səh.

12. Nəbiyev A. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. II hissə Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 648 səh.

13. Propp V.Ə . İstoriçeskie korni volşebnoy skazki. Leninqrad, 1946, 337 səh.

14. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, 198 səh.

15. Şəhriyar. (Tərtib, ön söz və lüğət Ə.Səfərli), Bakı: Yazıçı, 1987, 207 səh.

16. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1972, 398 səh.

17. Yusifova A. «Şəhriyar» dastanının müəllifi kimdir. Bakı, Mərhəmət jurnalı, 1992, №1-2.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏNƏNƏLƏRİNİ YAŞADAN ŞAİR

F.e.n. Gülbəniz Babaxanova
AMEA Hüseyn Cavidin ev muzeyi
Azərbaycan

Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün günahsız qurbanlarından biri olan Hacı Kərim Sanılı (Sanıyev) 1878-ci ildə Qazax qəzasının Çaylı-Kəsəmən kəndində anadan olmuşdur.*

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Bakıya köçən şair 1937-ci ilə qədər, yəni repressiya maşınında məhv olanadək müxtəlif maarif idarələrində çalışmışdır.

Repressiya illərində «kənd şairi» elan edilərək sosializmin düşməni kimi güllələnmiş H.K.Sanılı əslində, sosialist həyat tərzinin, kənddə gedən sosial dəyişikliklərin tərəfdarı olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlirdi ki, inqilabın ilk illərində xalq arasından çıxmış ziyalılarda bu fəlakətin miqyasları haqqında aydın təsəvvür yox idi və sosialist işğalçılarının nəhəng təbliğat maşınıt ilə beyinlərə həkk edilən utopik ideyalar onlara həqiqət kimi görünürdü.

Hacı Kərim Sanılının «Kəndlərimiz», «Aran köçü», və «Namus davası» poemaları 1927-ci ildə «Azərnəşr» tərəfindən həm ərəb, həm də latın əlifbaları ilə nəşr edilmişdir. H.K. Sanılının başqa əsərləri kimi, bu poemalar da hər şeydən əvvəl, folklorla dərin əlaqəsinə görə seçilmiş, elə bu səbəbdən də o, mürtəce tənqidçilər tərəfindən «kənd şairi», «qolçomaq şairi» damğasını alaraq repressiyaya uğramışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rus sovet ədəbiyyatının fərqli olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi mənada «kənd poeziyası» mövcud olmamışdır.

Sanılının ilk poeması olan «Kəndlərimiz» xoşbəxt həyat haqqında mücərrəd sosialist ideyalarının nəzmə çəkilməsindən başqa bir şey deyildir. Şairin digər poemaları da yüsək məzmunu ilə seçilir. Buna görə də 20-ci illər poeziyamızdakı boşluğu az-çox aradan qaldıran Sanılı poemalarının əsas bədii dəyərini məhz folklorla əlaqədə, onlarda işlənmiş xalq obraz və ifadələrində axtarmaq lazımdır.

Doğma təbiətimizlə, sadə Azərbaycan xalqı ilə bağlılıq miqyasına görə şairin «Aran köçü» poemasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xalq arasında geniş yayılmış məşhur uşaq mahnıları «Əkil-bəkil quş idi» və «Üşüdüm ha üşüdüm» ölçüsündə yazılmış bu əsəri sözün əsl mənasında etnoqrafik poema adlandırmaq olar. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, poemadakı iki yüz yetmiş səkkiz xalq ifadəsi, köç və heyvandarlıq termininə kitabın axırında izah verilmişdir. Bunlar arasında güney, quzey, asırqal, quzqulaq, çil, çumbuz, yüyət, əyəs, sadır, qırxlıq, damazlıq, sərdən, çatı, sicim, dükcə, cəhrə, daraq, kələf, yumaq, ərkən, doğanaq, limpar, çatma, qurut, motal, edi ediləmək, ağırlığı qabqarmaq və s. sözləri göstərmək olar.

«Aran köçü» vahid süjet xəttinə malik olan bir əsər deyildir. Poemada ümumiyyətlə köç prosesi təsvir olunur və bu zaman Sanılı ən xırda təfərrüatı belə verməyi unutmur. Poema tarixçi və etnoqraflar üçün çox zəngin materiala malikdir.

H.K.Sanlının «Kəndlərimiz» poemasındakı nəğmə-qoşmalar öz janr xüsusiyyətlərinə görə aşıq ədəbiyyatı nümunələrinə çox bənzəyir. Səmimi bir şair qələmi ilə yazılmış bu parçalar əsərin əvvəlində verilmiş köhnə kənd məişətinin tənqidi ilə bir növ təzad təşkil edir, əsasən süni xarakter daşıyan poemanın fonunda öz təbiiliyi ilə seçilir.

Dilim titrir mən adını çəkəndə
Bostanlı, bağçalı, ballı kəndimiz.
Ürəyim atlanır sözün gələndə,
İlxılı, sürülü, mallı kəndimiz.

Gözə bənzər üzümlərin giləsi,
Dadlıdır inciri, sarı iydəsi,
Qırmızı narların əziz ölkəsi,
Bal armudlu, turş zoğallı kəndimiz.

Kotançının holalası yaxşıdır,
Xırmançının fit çalması yaxşıdır,
El havası, nay sədası yaxşıdır,
Sən olursan qalmaqallı, kəndimiz.

Bu misraları oxuduqca eybəcər ictimai quruluş altında təzəcə pöhrələnməkdə olan kövrək bir istedadın necə dəhşətli təzyiqlərə məruz qaldığını sanki bütün qəlbimizlə hiss edirik. Bir tərəfdən həyat həqiqəti, bütün varlığı ilə pak kəndli duyğularına bağlı olan şairin ürək sözləri, digər tərəfdən isə kəndin təbiiliyini amansızlıqla sındırıb yerində eybəcər eksperimental bir konstruksiya qurmaq istəyən ideologiyanın canlı insanları əzib məhv edən təzyiqi. Həqiqi bir şairin əsil faciəsi məhz bu hədlər arasında reallaşır.

H.K.Sanılının da ürək ağrıdan sənətkar faciəsi bu üzüntülü tərəddüdlər arasında poemadan-poemaya gözlərimiz önündən keçir.

«Aran köçü» poemasının kəndlə bu cür bağlılığını Məsud Əlioğlunun aşağıdakı sözlərindən aydın görmək olar: «Aran köçü» musiqinin sədası ilə həssaslığını, şerin dili ilə alicənablığını, zəngin qəhrəmanlıq ənənələri ilə mərdliyini, sözbütövlüyü ilə müdrikliyini tarixin müxtəlif dövrlərində parlaq şəkildə nümayiş etdirən və imtahandan keçirən xalqın heç bir zaman yoxsullaşmayan mənəvi dünyasından bəhs edir».1

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycan və eləcə də başqa türk xalqlarının geniş yayılmış poetik formalarından olan yeddi hecalı ikiliyin (ədəbiyyatşünaslığımızda kök salmış «mənəvi» termini əvəzinə bunun azərbaycanca qarşılığı olan «ikilik» terminindən istifadə etməyi məqsədəuyğun bildik) kökləri çox qədimlərə – dini mahnılara, şaman nəğmələrinə, dualara və s. xalq deyim formalarına gedib çıxır. Yeddi hecalığın bu qədər geniş yayılmasının bir səbəbi də yalnız olmayan dövrlərdə xalqın yaratdığı poetik nümunələrin yaddaşlarda qorunub saxlaması ilə əlaqədardır. Son dövrlərdə pisxoloqların keçirdiyi təcrübələr əsasında məlum olmuşdur ki, yeddi hecaya qədər poetik misralar ilk ifadan sonra dinləyicilərin yaddaşına həkk olunur. Bunun üzərinə bircə heca belə artırdıqda isə bu prosesi bir neçə təkrar etmək lazım gəlir.2

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Mahmud Kaşqarinin «Divanu lüğətit-türk» əsərində verildiyi «Alp Ər Tonqa» ağısı və qırğız folklorunun möhtəşəm abidəsi «Manas» da məhz yeddilik vəznindədir.

Folklorun kiçik janrlardan, xalq ifadə və tərkiblərindən bəhrələnməkdə də Sanılı öz müasirlərindən bir qədər irəlidə olan sənətkardır. Burada yalnız «Kəndlərimiz» poemasında öz əksini tapmış müəyyən xalq inamlarının təsirinə diqqəti cəlb etmək istərdik:

Çərşənbədə od verməkdən qorxmuşuq,
Heyvanımıza göz dəyməkdən qorxmuşuq.
Xalq görməsin əsla bizim sağını,
Çəkməsinlər nehrəimizin yağını.
Özgə südün südümüzə qatmasın,
Qazanımıza çalasısın atmasın.
Heç kəs bizdən acı xəmrə almasın,
İş üstünə gəlib özün salmasın.

Sanılı bütün bunları kəndlinin fərdiyyəçiliyi kimi tənqid etsə də, əslində, bütün bunlar üçün bir kəndli kimi burnunun ucu göynəyir. O hissləri bəhanə ilə bir də yaşamaq istəyir.

Əslində «xeyir-bərəkət» haqqında xalq inamları min illik təcrübə və sınama nəticəsində əldə etmişdir və bunlar real maddi köklərə bağlıdır. Sosializm bunları xurafat, keçmişin qalığı kimi qələmə verməklə xalq öz kökündən ayrılmaq məqsədi güdürdü. «Turut qaçaqları»nda da şair, xalq ruhunun bu sahəsinə aid bilik və məlumatlarını əks etdirir:

Dedi Əjdər ol ürək verərək:
Yuxunu tərsinə yozsan əgər.
Pis olmaz inşallah aydınlıqdır su,
Vurulmaq qüvvətdir, olmaz qorxusu.

H.K.Sanılının əsərlərində indi unudulmuş söz və terminlərimiz haqqında zəngin məlumat almaq mümkündür. Məsələn, «Kəndlərimiz» poemasında indi çox az adamın bildiyi spesifik coğrafi ölçü vahidi vermişdi. Kəndin ərazisini müəyyənləşdirmək istəyən şair yazır:

Dörd çağrımdır ayağından başına,
Deyil hələ baş ayaqla aşina.

Məhz kənd ölçülərini müəyyənləşdirmək üçün «çağırım» termini doğrudan da, əvəzsizdir.

H.K.Sanılının folklorla əlaqəsi xalq yaradıcılığında ifadəsi dövrün tələbinə və ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq bir sıra hallarda şüurlu, məqsədli xarakter daşısa da, xalq içərisindən çıxmış xalq həyatına dərindən bələd olan bu şairin yaradıcılığı ilə folklor motivləri əksər hallarda üzvi surətdə qovuşur. Maraqlıdır ki, yalnız bu hallarda, yəni folklordan təhtəl-şüur istifadə zamanı şair daha gözəl bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq olur.

«Namus davası» poeması xalq ruhunun ifadəsinə və şair faciəsinin təzahürünə görə maraq doğurur. Yarıtarixi, yarıəfsanəvi süjetə malik olan bu poemadan xeyirlə-şərin fəzilətlə qəbahətin, altruizmlə eqoizmin mübarizəsi motivi ön planda durur. Poemanı oxuduqca adama elə gəlir ki, şair sövqi-təbii ilə yaşadığı dövrün, düşünən beyinlərin fəlakətini duymuş və bunları tarixi mövzuda, bir növ alleqorik şəkildə qələmə almışdır. İrəlidə göstərdiyimiz kimi, poemada sosializm və sosial-imperializmin tərəflərinə üstüörtülü «sataşma» faktları da mövcuddur. Poemadakı baş qəhrəmanlardan biri – Nəsib Sultan öz dinamizmi ilə maraq doğurur. Əsərin əvvəlində xan zülmündən zərər çəkmiş müsbət surət kimi təqdim etmiş bu obraz hadisələrin inkişafı boyunca öz xarakterini dəyişir, fərdi intiqam hisslərinin təsiri altında günahsız insanların qanının tökməkdən belə çəkinmir. Onun mənasız qırğınlarından əl çəkməyə çağıran ağsaqqalara bu cür hörmətsiz cavab qaytarır:

Qocaldınız, soyudumu qanınız,
Yoruldunuz, sıxıldımı canınız?
Üstümüzə namussuzluq adını
Qoyub sizlər Qazağın övladını
Üzüqara eləməkdir fikriniz?

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dünya görüb sizlərdən hər biriniz
İgid olan namusunu atarmı,
Kişiliyi bir ölümə satarmı?..

Bu misrada ürəyi azadlıq hissi ilə döyünən bir xalqın qırmızı imperiya tərəfindən işğalı ilə barışmazlıq nidaları səslənməkdədir. Həmin mənfi obrazın dilindən verməklə şair, sanki öz əsas məqsədini ört-basdır etmək istəyir. Sonra öz cəsarətindən özü də qorxur. Fikrin istiqamətini tezliklə başqa səmtə yönəldərək göstərir ki, Nəsib Sultanın bu əsib-coşması öz namusu üstündə xalqı qırğına vermək üçün gətirdiyi gurultulu «dəlillər» müdrik el qocalarının sülh arqumentasiyası qarşısında çox sönük görünür:

Bir zalımın, bir arsızın ucundan
Olarmı elləri etmək vir-viran?
Yer şumlayan, toxum səpən, odunçu,
Canlarından nahaq yerə keçirlər,
Bir-birinin qanlarını içirlər.
Cavadxan sarayda duyub kef çəkir,
Kəndliləri onunçün durub qan tökür.

XIX əsrin konkret tarixi hadisələrindən rus ordusunun Gəncənin işğal etməsi əsas süjet xətti ilə əlaqələndirilir, müəllif Gəncənin alınmasını qəmli bir dillə nəql edir, bunu qardaşın qardaşa xəyanət kimi mənalandırır. Böyük Sabirin «Fəxriyyə»sindəki tarixi hadisələrdən biri, sanki miniatür miqyaslarda bir daha təkrar olunur:

Teymur şəhi-ləngə tabeyi-fərman,
Xan Toxtamışı eylədin al-qanına qəltan.
Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti talan,
Məsqov şahına faidəbəxş oldu bu meydan…

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixdə proqressiv şəxsiyyət kimi tanınmış Gəncə xanı Cavad xanla poemadakı Cavad xan arasında sıx bağlılıq yoxdur və tarixi Cavad xan poemadakı Cavad xanın prototipi hesab etmək olmaz. Sanılının məqsədi tarixi məqsəd yaratmaq yox, zülmkar, şəhvətpərəst, xain bir dərəbəy xarakteri yaratmaq olmuş və bu məqsədinə də çatmışdır.

Poemanın finalında Sanılı çar Rusiyasının Şərqdə yürütdüyü işğalçılıq siyasətini ustalıqla qələmə almışdır:

Yaranalın meyli bura axırdı,
Maraq durub gözü hər vaxt baxırdı.
Yanında qoşunu xeyli çox idi,
Əldə bəhanəsi ancaq yox idi,
Özünü soxub Azər elin qəsb edə,
İstibdad bayrağın burda yüksəldə,
Bütün Şərqi qraf ilə knyazlar
Sahiblənib əllərinə salalar…

Kim bilir bəlkə də Sanılını güdaza verən «kənd şairliyi» yox elə bu misralar olmuşdur…

ƏDƏBİYYAT:

*Şairin həyatına dair faktlar S.Şükürovun «H.Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti» (Maarif, 1970) kitabından götürülmüşdür.

1. M.Əlioğlu. Tənqidçinin düşüncələri, Bakı, 1968, s. 59.
2. Бах: Х.Усманов. Древние истоки тюркского стиха. Казань 1984, с. 73

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Gulag Oz
Turkiye

Osmanlı devlet yapısı içinde günümüze kadar damgasını vurmuş bir çok olay vardır.16. Yüzyılın önemi yadsınmayacak kadar büyüktür.Bu yüz yıl hem Osmanlı devletinin en güçlü dönemi, dünya da adını bütün cihana duyurmuş,Avrupa,Asya,Afrika kıtalarında büyük topraklar kazanmış ve denizlerde üstün başarı kazanmış, Akdeniz'in en büyük adalarını topraklarına katmış bir imparatorluk olmasının yanında, iç isyanlarının da dorukta olduğu bir dönemi yaşamaktadır.

Yükselme devri de denilen ve Osmanlının en büyük hükümdarlarından Kanuni Sultan Süleyman'ın Macar sınırlarını da aşarak Avusturya kapılarına kadar at koşturması, geride bıraktığı imparatorluk merkezinde içinde kaynayan kazanlar ve halkının da yoksulluk içinde yaşaması ve özellikle 1526 yılında Hacı Bektaş postnişini Kalender Çelebinin önderliğinde yapılan büyük ayaklanma Osmanlı yapısını hayli sarsmıştır. Ayaklanma bu büyük hükümdarın derhal Avrupa seferini kesip Anadolu'ya dönmesi, isyanın kanla bastırılması pek de kolay olmamıştır. On binlerce Türkmen'in kanının akıtılması ve yine de ardı arkası kesilmeyen yeni isyanların nedenleri üzerine gitmeyen imparatorluk yöneticilerinin, halkın istek ve taleplerini dinleme yerine zorbalıkla bastırmayı seçmesi Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasını sağlayamıyordu. Sarı Selim, 3.Murat'ın da halkın iktisadi nedenleri gözetmeyerek yaptıkları tepkilerin yine baskı,yine şiddet, yine kanla bastırılmasının önü arkası kesilmiyordu.

Bir tarafta Avrupa ülkelerinde deniz aşırı ülkelerde ticaret yollarının araştırılması,bir tarafta yeni kıtaların keşfiyle birlikte Avrupa ülkelerinde hızlı bir sermaye birikimi,keşif yoluyla elde edilen yeni teknolojik gelişmeler, bir yandan komşu İran'ın Osmanlı topraklarında hala taraftar bulması,Osmanlı'da ise hala ortaya çıkan yeniliklerin keşfedilememesi, ilkel kafayla savaş giderlerinin yükünü yoksul halka yüklenmesi, paşaların ve yöre beylerinin,kadıların, müftülerin zevk ve sefalet içinde yaşaması halkın gözünden kaçmamaktadır.Halkın yapabileceği en iyi işin isyan olduğu dönemde,halk kendi önderlerini de ortaya çıkartıyordu.Bunların en önemlilerinden bir tanesi de Banaz Köyün'den Pir Sultan Abdal'dır.

Kimdir Pir Sultan Abdal ve nasıl ortaya çıktı.

Pir Sultan Abdal konusunda kaynaklar bu güne kadar sağlıklı bir bilgi vermekten ne yazık ki yoksundur.Tarihsel bilgilerden çok efsanevi bilgiler, halk söylenceleri oldukça fazladır.Araştırmacılar bu güne değin elde ettiği bilgilerle Pir Sultan Abdal gerçeğine ne yazık ki tam olarak rastlayamamıştır. Bazı araştırmacılar birden çok Pir Sultan Abdal olduğu noktasında oldukça ısrarlı olmuşlardır.[99] Bu araştırmacılar Pir Sultan mahlaslı şairin gerçek Pir Sultan olduğu savındadırlar.Oysa sözü edilen Pir Sultan'la Pir Sultan Abdal mahlaslarındaki şiirler Banazlı Pir Sultan olduğu noktasında aynı özü taşıdıkları kuşku götürmez bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Pir Sultan Abdal konusu ilk kez 1928 yılında Fuat Köprülü[100] tarafından kamuoyuna sunulmuş ve ardından Saadettin Nuzhet [101]Yine buna ek olarak 1943 yılında Pertev Naili Boratav, Abdulbaki Gölpınarlı[102] önemli bir çıkışla kendilerinden önceki araştırmacılara katkı sağlamışlardır.

Pir Sultan Abdal'ın tarihsel kişiliğini,yaşamını,mücadelesini şiirlerinden kolayca çıkartmaktayız. Şiirleri halkın dilinden aktarılarak günümüze ulaşmış,araştırmacılar bu şiirleri daha çok Sıvas köylerinden derlemişlerdir. Zaman zaman Karacaoğlan ve diğer şairlerin şiirleriyle de karıştırılan Pir Sultan Şiirleri bir çok kez de yeni bir şiir bulmuş gibi başka şiirlerin mahlasları değiştirilerek Pir Sultan Abdal'ın şiiri gibi araştırmacılara sunulmuştur[103] Zaman içerisinde Pir Sultan'a ait olan şiirler uzmanları tarafından gerçek yerine oturtulmuştur.

Pir Sultan Abdal bir Anadolu Ereni mi yoksa, bir başkaldırı önderi midir?

---

[99] Asım Bezirci, Pir Sultan,Yaşamı Sanatı Şiirleri,Ankara 1986, Mehmet Bayrak Pir Sultanlar,İbrahim Aslanoğlu, Pir Sultanlar, İstanbul 1984

[100] Fuat Köprülü, Bir Kızılbaş Şairi Pir Sultan Abdal,Hayat Mecbuası c.3,1928

[101] xvıı.Asır Saz Şairlerinden Pir Sultan Abdal, Evkaf Matbaası 1929

[102] Pertev Naili Boratav-Abdulbaki Gölpınarlı, Pir Sultan Abdal, Ankara 1943

[103]İlhan Başöz derlemelerinde Aşık Ali İzzet'ten aldığı Pir Sultan Şiirlerinin,Cahit Öztelli'ye başka mahlasla da verdiğini söylemektedir. İ.Başgöz, Aşık Ali İzzet Özkan,Yaşamı Sanatı Şiirleri,Tarih Kurumu Basımevi 1979 Ankara

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu konuda daha önceki Anadolu Erenlerinde bulunan bütün özelliğin Pir Sultan Abdal'da da olduğu rahatlıkla görülmektedir.Yunus Emre'nin " Geçti beyler mürüvveti,Yediği yoksul eti içtikleri kan olmuştur" direncinden farklı değildir. Selçukluya başkaldıran Baba İlyas,Osmanlı baskısına karşı yoksul kitleye önderlik eden Bedrettin gerçeğinden farksızdır Pir Sultan Abdal başkaldırısı. Demek ki Anadolu Erenlerinin mayasında başkaldırı eksilmemiş.

Bütün Anadolu Erenlerinde bulunan hem ermiş,dede,önder, hem de eylemsel başkaldırının önderleri olarak karşımıza gelmektedir.Anadolu Ereni dediğimiz şahıslar hemen hemen de aynı özellikleri taşımaktalar. Yaşayış,duruş, talip-dede ilişkileri, aynı zamanda da halkının dili, dini inancı ve ekonomik yaşamı erenin yaşamından bağımsız kalmamaktadır. Bu tür kişiler yeri gelmiş eline tahta kılıç alı yollara düşmüşler,yeri gelmiş at üstünde alp eren olmuşlar, yeri gelmiş, bir öğretmen, yeri de gelmiş yönetime ölümü pahasına baş kaldırmaktan çekinmemişlerdir.Kitabımızda sözü edilen erenlerin hepsi aynı özellikler içinde adını yüz yılların tarih sayfalarına yazdırmışlardır.

Ne zaman yaşadı?

Pir Sultan Abdal'ın 16.yüzyılda yaşadığı bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.Şiirlerindeki dirençle karşı koyduğu Hızır Paşa gerçeğinin araştırılması Pir Sultan Abdal'ın yaşamı hakkında oldukça yakın ip uçları vermektedir.Kanuni Sultan Süleyman, 2.Selim, 3.Murat devirlerinde yaşadığı sanılmaktadır. Yaşadığı dönem İran Safavi Kızılbaş Devletinin başında Şah İsmail oğlu Şah Tahmasab bulunmaktadır. "Pir Sultan Abdal'ın XVl.nci asır başlarında 1.Ahmet zamanında değil, aşağı yukarı bu tarihten 50 yıl kadar evvel,Şah Tahmasab ve Kanuni Süleyman devrinde yaşadığı ve astırıldığı neticesini çıkartabiliriz"[104]

Şiirlerinden de anlaşıldığı üzere yaşadığı,başkaldırdığı,idam edildiği devirlerin de bu zamana denk geldiği görülmektedir.Ancak onun yaşadığı devre ilişkin araştırmalar bizleri Pir Sultan Abdal'ı astıran Hızır Paşa noktasına götürmektedir.O tarihlerde Sıva'da öyle hazır bir Hızı Paşa'nın yaşadığını kolayca söyleyemiyoruz. Sivas tahrir ve Şerriye Sicilleri defterlerini tarayan ve çevre illerin kayıtlarını da araştıran araştırmacı İbrahim Aslanoğlu rastladığı iki Hızır Paşa'nın kimliklerini de vererek olasılık üzerinde durmaktadır.Onu takip eden araştırmacılar aynı görüşü paylaşmaktadırlar.Ve belgelerle kimliklerini açıkladığı iki Hızır hakkındaki görüşleri şöyle " Son araştırmalardan edindiğimiz bilgilere göre bu ilde valilik yapan iki Hızır Paşa var. Birincisi Kanuni Sultan Süleyman, ikincisi 111. Murat devri vezirlerinden.Buna göre 954/1547 tarihinde Sıvas Valisi Hızır Paşadır. Ve 1554 tarihinde aynı görevdedir. İkinci Hızır Paşa ise 1587- 1597 tarihlerinde bu görevi yürütmektedir"[105]Hızır Paşa Pir Sultan ilişkileri konumuz açısından çok önemlidir.

Ne Hızır Paşasız Pir Sultan Abdal ne de Pir Sultan Abdalsız Hızır Paşa düşünülebilir. Çünki Pir Sultan'ı kahraman konumuna getiren Hızır Paşa'ya karşı direnci ve Hızır Paşa'nın Pir Sultan Abdal'a karşı baskıları ve idamı önem taşımaktadır. Pir Sultan Abdal şiirlerinde söz edilen başkaldırı ve Hızı Paşa direncı bu günki Pir Sultan Abdal'ı karşımıza getirmektedir.Onca zulme,onca baskıya karşın yapılması gereken onurlu mücadelesini en korkusuzca,kellesini de vermeden çekinmeyen Pir Sultan Abdal yapmıştır.

Tarihsel kaynaklarda sözü edilmeyen ve aynen şiirleri gibi dilden dile dolaşarak günümüze kadar gelebilmiş olan Pir Sultan söylenceleri ozan hakkında pek çok ip uçları vermektedir. Bu söylenceler Pir Sultan Abdal konusunda az çok bilgisi olanların belleğinde mutlaka vardır. Birincisi komşu Sofular köyünden Hızr adlı bir gencin Pir Sulat Abdal'a gelip "Pirim bana da bir nasip ver,hayır duanı alıp İstanbul'a gidip adam olayım demesinin ardından Pir Sultan Abdal'ın söylediği şu söz anlamlıdır. "Hızır Istanbula gider,okur adam da olursun ama,Sıvas'a vali olup beni de asarsın" demesi ve Sıvas'a vali olan Hızır Paşa'nın öncelikle Pirini sofrasına davet etmesi Pir Sultan'ın bu yemeklere haram diye elini sürmemesi ve "haramı benim köpeklerim bile yemez" diyerek valiyi küçük düşürmesi boşuna uydurulmuş sözler değildir.Buna benzer yüzlerce öykü söylenmiş Pir Sultan yaşamına ilişkin.Öylesine ki, Pir Sultan Abdal'ı insan üstü göstermeye varan söylenceler onu halkın gözünde kutsallaştırmıştır.Hızır Paşa'nın çevresi ve o döneme ilşikin valilerin,kadıların yedikleri haram ve halkı ne derece soydukları, hele hele adaletin hiç olmadığı bu dönemde halk ister istemez kendisini devlet yöneticilerinde kaçırmaktadır. Ancak yüklenen ağır vergiler, yiyicilerin,yağmacıların,döneminin hortumcularının hortumunun içini dolduracak harcamaların giderleri yoksul halkı kendi halinde bırakmamıştır. Bir tanesi yine Pir Sultan Abdal söylencelerinde şöyle dile getirilir."Hızır Paşa'nın Sarı Kadı, Kara Kadı adlarıyla

---

[104] Pertev Naili Boratav, A.Baki Gölpınarlı age.önsöz
[105] İbrahim Aslanoğlu age.s.46,47

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

anılan iki kadısı varmış ve rüşvette üstlerine kimse yokmuş.Çok ocaklar sönmüş,çok evler yıkılmış. Canından bezen halk gelip Pir Sultan'a şikayet etmişler.Pir Sultan da iki köpeğinin adını kadıların adını vermiş,halk da Pir Sultan'ın köpeklerini çağırırken adından dolayı kadılara söyleyemediklerini köpeğe söyleyip soğurlarmış.Tabi yağcılar duru mu hemen kadıya haber uçurmuşlar.Kadı huzuruna çıkartılan Pir Sultan yalan söyler mi? Evet adınızı köpeklerime koydum.Benim köpeklerimin derecesi sizden yüksek,sizler hep haram yersiniz, benim köpeklerim harama ağızlarını sürmezler.İsterseniz deneyelim. Sizin getirdiğiniz yemeğe benim köpeklerim ağzını sürerse idama hazırım.Bunu fırsat bilen kadılar yemeklerini hazırlatmış, Pir Sultan köpeklerini çağırmış, haram olduğunu gördükleri yemeklere gerçekten ağızlarını sürmemişler. Ve kendilerine konulan helal yemekten sonuna kadar yemiş bitirmişler.[106]

Hiddete gelen kadılara Pir Sultan Abdal şu deyişi seslendirmiş

Koca başlı koca kadı
Sende hiç din iman var mı?
Haramı helalı yedi
Sende hiç din iman var mı?

Fetva verir yalan yulan
Domuz gibi dağı dolan
Sırtına vururum palan
Senin gibi hayvan var mı?

Pir Sultan'ın bütün şiirleri söylencelerle çakışmaktadır. Şiirlerindeki gerçeği görenler anlatılanların da zerresini gerçek sanırlar.Pir Sultan kadar çok fazla efsane,söylence anlatılan Anadolu ereni çok fazla yok gibidir.Sarı Saltuk, Hacı Bektaş, Abdal Musa gibi büyüklerin anlatımını Pir Sultan için de rahatlıkla görmekteyiz. Pir Sultan Abdal nerede nasıl, hangi zamanda yaşamış olursa olsun bir şey fark etmiyor. O da kendisinden önce yaşamış erenlerin yaşamı gibi efsaneyle bütünleşip o hemen ermiş safına kolayca katılıyor." Hangi yüzyılda yaşamış olursa olsun her ermiş, Hacı Bektaş'la karşılaşır. Halk inandığını, sevgi beslediğini hep bir arada görmek istiyor Bu onlara zamansızlığı yakıştırmasıyla açıklanabilir"[107]

Pir Sultan Abdal'ın yaşamı denilebilir ki efsaneyle gerçeğin birleşimidir. Gerçekle öylesine iç içe geçmiş bir yaşam efsanesi zamanla da gerçekle bir bütünlük sağlıyor. O güçlü şiirlerin her birinin içinde efsaneleri kolayca bulabilmek mümkündür.Onun yaşamı elbette gizlerle dolu olmaktadır Çünkü bir kahramanın yapmış olduğu bir büyük olay halkın gözünde öylesine yücelmektedir ki, halk gönlünden geçen her büyük olayı,hatta düşlerini, hayalinde yapılmasını istediklerini de o kişiye kolayca mal etmektedirler.

Tarihsel anlamda Pir Sultan'ın yaşamı şiirlerinde kolayca görülmektedir. Şiirler adeta zamanının bir tarihini ve sosyal, ekonomik durumunu özetler niteliktedir. O nedenle biz Pir Sultan'ın bilinmeyen doğum ve ölüm tarihlerini kolayca çıkartabilmekteyiz.Yaşadığı devrin yukarıda sözünü ettiğimiz üç Osmanlı padişahı dönemine denk geldiğini kolayca anlamaktayız. Ancak hangisinin zamanına denk gelirse gelsin hiç de fark etmemektedir. Çünkü koşullar aynı, yönetim anlayışı aynı, uygulamalar aynı, sadece kişi isimleri farklı. Ancak biz de İbrahim Aslanoğlu'nun görüşlerine katılıyoruz. Elli yıllık dönem içinde yani 1550-1600 yılları arasında bir tarihte idam edildiği gerçeği ortaya çıkıyor. Ve özellikle idamının gerçekleştiği yıl olarak 111. Murat dönemi daha da akla yatkın gelmektedir. Bunun tarihi ise 1590 ila 1600 tarihiyle bu on yıl içerisinde idam edildiği bir varsayımdan da öteye geçmemektedir.

Bu görüşü destekleyen Mehmet Bayrak ise 1590 yılında Düzmece Şah İsmail olarak ortaya çıkan ve Şah İsmail'in oğlu olduğu iddiasında bulunan Düzmece Şah'a sempati beslemiş olabileceğini kaydettikten sonra " O dönem Sıvas'da vali olan Deli Hızır Paşa tarafından önce hapsedilmiş,sonra da asılmıştır"[108] demektedir yine aynı yazar Pir Sultan Abdal'ın yaşamına ilişkin bizim de katıldığımız görüşleri şöyle özetliyor " Pir Sultan Abdal'ın çocukluk yılları Yavuz Selim (1512-1520), Şah İsmail Safavi (1502-1524); gençlik ve olgunluk yıllarını Kanuni (1520-1566)- Şah Tahmasab (1524-1576), yaşlılık yıllarını 11. Selim (1566-1574), 111. Murat 1574-1595)"[109] dönemleri bizim de desteklediğimiz görüşlerdir.Bu görüşlere Baki Öz'de ilgi göstermektedir[110]

---

[106] Ali Balım, Pir Sultan Abdal, Emek Basım Yayınevi, Ankara 1957
[107] Adnan Binyazar, Halk Anlatıları, Mozaik Yayınları, 1955 Istanbul
[108] Mehmet Bayrak, Yazko Edebiyat, Eylül 1984
[109] Mehmet Bayrak age.
[110] Baki Öz, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, Ant Yayınları, İstanbul 1992

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Pir Sultan Anbdal'ın " İsmim Koca Haydar nesilim Yemende" diyerek Yemen taraflarından göçerek Sıvas taraflarına yerleşen bir aileden geldiği bilinmektedir. Sıvas,Yıldızeli Banaz Köyü Pir Sultan Abdal adıyla da bütünleşmiştir. Yıldız Dağının eteğinde bir dağın yamacına yaslanan Banaz köyü Pir Sultan Abdal'ın doğup,gençlik yıllarını geçirdiği bir yer olarak görülmektedir.1940 lı yıllarda Pertev Naili Boratav bir arştırmasında burasına araba ile ancak altı saatte ulaştığını belirtmektedir.Sıvas'dan Banaz'a araba ile altı saat süren bir yol 16.yüzyılda oldukça çetin, oldukça sık ormanlarla kaplı,oldukça da saklanmaya elverişli bir yer olsa gerek. " Pir Sultan Abdal yaşamına ilşikin şiirlerine haylı ipuçları vermektedir. Asıl adı ile,soyu, ailesi,ili,köyü,dostları,dağlar,ırmaklar,şehirler...Bu bilgiler ne kadar doğrudur,sağlıklıdır anlamak zordur. Bu bilgilerin hangileri pirin verdiği bilgiler, hangileri sonradan katılmıştır bulup çıkartmak kolay değildir. O nedenle de bir birini yadsımayan bilgileri ona ait saymak yerinde olur"[111]

Pir Sultan Abdal gerçeği her zaman iç içe geçmiştir. Bir olayı, bir yanı daima bir tarafını gölgeler nitelikte olmuştur. Bir kesime göre o salt başkaldıran bir kahraman, Osmanlı'ya boyun eğmeyen kellesini veren bir yiğit, kimine göre salt bir ozan, kimilerine göre de bir ocak başıdır.

Bizim görüşümüze göre Pir Sultan Abdal ocağının (tekkesinin) başında bulunan bilge bir kişiliktir. Bu bilge kişilik ocağın bağımlılarını (taliplerini) koruyan, kollayan, üretim ve tüketim ilişkileri içerisinde onları yönlendiren, onlara kıymayan, onları incitenlere şiddetle karşı koyan bir anlayış taşıyan bir zattır.Onun ocağı bir okuldur, bir eğitim yuvasıdır. Toplumunun cehaletine asla gönlü razı olmamaktadır.Bilen,bilinçlenen bir topluluğa önderlik yapmaktan zevk almaktadır.

Onun şiirlerindeki bilgelik eğitilmiş bir zatın fikir ve felsefesinin sesini yansıtmaktadır.

Pir Sultan Abdal'ı salt başkaldıran bir önder olarak anlatmak gerçeği yansıtmaz.Bilginler, bilgeler de başkaldırı özelliğini taşırlar.Tıpkı bilge Bedrettin'de olduğu gibi. Kanımca Pir Sultan Abdal'ın en önemli özelliği dede bir kişi oluşu, taliplerini görmesi,onların her türlü sorunlarına eğilmesidir.Cem törenleri düzenler, müsahiplik sisteminin önemini belirtir,anlaşmazlıkları çözer tıpkı bir devlet anlayışındaki sistemin adaletle bütünleştirilmesi gibi. Pir Sultan Abdal sırf bu özelliklerinden dolayı Anadolu'nun bir çok bölgesiyle ilişkilidir. Kendi ocağına bağlı dedeleri eğitip, talipleri üzerine bilinçli bir şekilde görgüye göndermektedir. " Pir Sultan Abdal bir Alevidir.Daha da ötesi bir Alevi dedesidir. Pir lakabı, Alevilikte dedelik makamını ifade eden terimlerden birisidir. En tepede mürşid bulunur. Ondan sonra pir gelir. Mürşitler ve pirler 12 İmam soyundan gelen seyitlerdir"[112]

"Pir Sultan Abdal, bir Safavi halifesi. Anadolu Alevilerinin dedelikle yönetilen kesimin iki koldan icazet aldığı kesin."[113]

Pir Sultan Abdal, Zeynel Abidin nesline bağlı olarak sunulur Alevi toplumuna.Hatta bunu şiirlerinde bile açıkça yansıtmaktadır. "Zeynel dedem özüm ayrılmaz dardan" dizelerinde bağlı olduğu ocağı açığa vurmaktadır. "O çağlarda, övünmek ya da sözünü geçirmek isteyen bir çok kimseler kendilerinin seyyid (Muhammed soyundan) olduklarını ileriye sürmüşlerdir. Pir Sultan Abdal'ın 'hafid-i peygamber ' (peygamber torunu) olduklarını ileriye sürmüşlerdir. Alevi Kızılbaşlar arasındaki söylentiye göre de, Ali torunlarından İmam Zeynel Abidin soyundan ve ağu (zehir) içip ölmediği için de Aguiçen diye anılan Kara Donlu Can Baba kolundandır"[114]

Elbette Pir Sultan'ı salt dede, ocakzade konumunda konumunda sunmak da doğru değildir. Onu bütün yönleriyle değerlendirmek daha da mantıklı olacaktır.

Şiirlerinde başkaldırı onun toplumsal yönünü ön plana çıkartmaktadır.Devamlı Osmanlı yönetimiyle çatışma halinde olan bir toplumun sürekleri elbette Pir Sultan Abdal'ın bu yönüyle daha da çok ilgileneceklerdir.Bir tarafını öne çıkartıp, başka bir yönünü gölgede bırakmak Pir Sultan Abdal konusunda oldukça eksiklik olacaktır.

Resmi tarihimiz ne yazık ki Pir Sultan Abdal'ı halkına karşı isyan yapan bir eşkıya olarak tanımlamıştır.Halkını seven, halkı uğruna ölümü seçen ancak bir halk kahramanına yakışır, eşkıya ise kendi çıkarları için, çıkarını ve çevresini koruma uğruna yola çıkar.

Halk şiirinin,halkın kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa aktarılan özelliği nedeniyle bu günlere kadar gelen Pir Sultan Abdal, cumhuriyete kadar Osmanlı aydınları tarafından hep görmezden gelinmiştir.[115]

---

[111] Ali Yıldırım, Pir Sultan Abdal, Ayyıldız yayınları,1994 Ankara
[112] Rıza Zelyut, Pir Sultan Abdal, Gerçek Yaşamı, Kişiliği, Alevişliği, Nefes Dergisi 1996
[113] Nejat Birdoğan, Pir Sultan Üzerine, Sıvas Folkloru, Mayıs 1988
[114] Cevdet Kudret, Halk Şiirinde Üç Büyükler 2 Pir Sultan Abdal, İnkılap Kitabevi 1985, s.7 Istanbul
[115] Öner Yağcı, Pir Sultan Abdal, Yaşamı ve Bütün Şiirleri, Gün Yayınları 1996 Istanbul

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

KEŞLƏR

f.e.n.İbadət Rüstəmov
BSU
Azərbaycan

Qafqazda yaşayan türk qövmlərinin məskunlaşdığı yerlərin toponimlərinin və ləhcədə işlənən leksik vahidlərin tədqiqi, təəssüflər olsun ki, ləng gedir. Üstəlik də Qərbi Azərbaycandan məcburən çıxarılmış Azəri türklərinin mənsub olduğu coğrafi bölgələr, şəhərlərin kəndlərin adları indi yalnız tarixi məxzlərdə və ömrünün son rübünü yaşayan adamların yaddaşlarında qalıb. Gürcüstan respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ilk prezident, qatı milliyyətçi Z.Qamsaxurdiya Gürcüstandakı azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin hamısının adını bir fərmanla dəyişdirdi.

Bəzi kəndlər ciddi münaqişədən sonra öz türk adını qaytarsa da, böyük əksəriyyəti buna nail ola bilmədi.

Bakı-Tbilisi magistral şosesinin üstündə yerləşən Keşəli (gürcü deyim tərzinə uyğunlaşdırılıb Keşalo) kəndinin adı diqqətimizi cəlb etdi. Gəncəbasardan Karsa qədər geniş bir ərazidə fars mənşəli toponimə rast gəlmirik. Deməк Keşəli toponiminin açarını türk məxzlərində araşdırmaq lazımdır. Təəssüflər olsun ki, bizə məlum olan mənbələrdə belə bir leksik vahid tapmaq mümkün olmadı.

Ancaq, Borçalıdakı Keşəli kəndinin adı bu kökdən olan çox toponimlərlə səsləşir: Bakıda Keşlə qəsəbəsi, Kəlbəcər rayonunda Tərtərin sahilində, qayaların qucağında Keştək kəndi var, daha bir kənd də Ağdam rayonundadır – Keşdazlı.

Bildiyimiz kimi, türk tayfaları yeni torpaqlara sahib olduqda, türk hökmdarları bu yeni torpaqları əldə etdiyi vaxt şücaət göstərən gənclərə ərazi ayrılır, bəy titulu verilirdi. Bu minvalla yeni-yeni bəy titulları, tayfaları meydana gəlirdi. Çox yəqin ki, «Keş» ya «Keç» anlamı bu cür meydana gəlmiş və şücaətlərinə görə seçilmişlər. Rəhbərlik, idarəçilik bacarıqları olmuşdur.

Dədəmiz Qorqud Bayındır xana məsləhət edir ki, doxsan bəylik Gürcüstandan gəlmiş atı, qılıncı və çomağı bir ərə versin və Bərdə tərəfə, Gəncə həndəvərinə sərhəd qarovulçusu göndərsin. O dövrlərdə Oğuzlar qarovulçuya «bəkçi» deyərdilər. Bəkil adı da buradan yaranır.

Keş sözü də, zənnimizlə «KEŞİKÇİ» sözü ilə bu cür qohumluq əlaqəsindədir. Borçalıda rayon mərkəzi olan yaşayış məntəqəsi Başkeçid də nəzərdən qaçmamalıdır. Zənnimizcə, hazırda Dmanisi adlanan bu məkan məhz Oğuzlarla qonşu olan Trabizon (yunanlar) sərhəddinə işarədir. Keş köklü toponimlərin hamısında çay, keçid, yol anlayışları çıxış edir. Başkeçid yolayrıcında çay üstündədir. Keşəli «KEŞLƏRLİ», qeyd etdiyimiz kimi magistral yol üstündə, Kürün sahilində yerləşir, Keştək yol üstündə Tərtərçayın sahilindədir, Keşdazlı – qədim ipək yoluna yaxın yerdədir, «DAZ» – düzənlik, boş ərazi deməkdir («Dədə Qorqud»da Beyrəyin dediyi «Bu kaman daz yerdə dazalaq vurmağa yarayar») Keşlə (çox ehtimal ki, burada səsdüşümü baş verib) KEŞLƏR, Bakının şərqində yol üstündə dəniz sahilində yerləşir. Yeri gəlmişkən, Qırmızı qvardiya adı ilə, Şaumyan və Mikoyanın xeyir-duası əsasında polkovnik Amazapsın başkəsənləri Xəzərdən Azərbaycana desant çıxarmış, Qubadan Neftçalaya qədər bir ərazidə insanlara xəndək qazdırıb, onları həmin xəndəklərdə güllələmişlər, Qubadan Bakıya qədər bir ərazidə 120 kəndi xəritədən silib xarabazara çevirmişlər, Bakıda indiki C.Cabbarlı küçəsində hay-küyə küçəyə çıxmış yeniyetmələrin başlarını bədənlərindən ayırıb cəsədləri və başları İsmailiyyə məscidinə toplamışlar. Sonra da onların analarını çağırıb, uşaqların başlarını paltarlarına görə cəsədlə birləşdirməyi əmr ediblər (Təəssüf, çox təəssüf, bu şərəfsizlikləri görənlər tez unudub, Sovet mətbuatı gələcək nəsillərdən gizlədib). Analar bu dəhşətli işi bitirdikdən sonra Amazaps rəqs havaları çaldırıb, anaları rəqs etməyə məcbur edib, əks halda cəsədlərin sahiblərinə verilməyəcəyini söyləyib. Nə Bakı bolşevikləri, nə müsavat hökuməti Amazapsın ermənilərdən ibarət Krımda təşkil olunmuş, təlim keçmiş ordusuna müqavimət göstərə bilməyib.

Bu ağır zamanda məhz KEŞLƏ bəyləri bir-biri ilə sözü düz gəlməyən Bakı və ətraf kəndlərin qoçularını bir yerə yığıb millət naminə onları barışdırıb, özləri başda olmaqla Amazapsın qaniçənlərinin sonuna çıxmışlar. Təəssüflər olsun ki, o kişi keşləlilər sonradan bir nəfər kimi repressiya qurbanları olmuşlar.

Aşıqların sevə-sevə ifa etdiyi, orta əsrlərdə yaranmış insanı vəcdə gətirən «Keşişoğlu» saz havasına diqqət edək. Bu qəhrəmanlıq havacatıdır. Və heç bir ağıllı adam müəllifi məlum olmayan bu havacatın xristianlıqda dini rütbə olan keşişin oğlunun şərəfinə yarandığına inanmaz. Demək, «Keşişoğlu» saz

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

melodiyası (bu melodiyaları ustad aşıqlar yaradır), ya «KEŞİŞOĞLU», ya da «KEŞEŞOĞLU» (yəni keşikçi çöl adamı) formasında yaradıb və eşik eş sözü az işləndiyi üçün bəziləri, o cümlədən üzdəniraq qonşularımız onu keşiş oğlu kimi qəbul edir. Buraya «Əsli və Kərəm»dəki Əslinin də ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmadığını əlavə edək. Dədə Qorqud qəhrəmanı, iki tərəfində yay çəkən (yəni həm sağ, həm də sol) Selcan Xatunu, Qaraqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin arvadı Trabizon (hər ikisi) hökmdarının qızı Destpina xatunu da misal kimi daxil etmək olar.

Beləliklə, haqqında danışdığımız «KEŞ» köklü sözlərin hamısı bir mənbədən qidalanır və hansısa bir tayfanın, nəslin, kökün qoyduğu izləri birləşdirir.

РЕЗЮМЕ

Многие топонимы и лексические единицы, встречающиеся у Кавказских тюркоязычников, сохранили в своем значении название племен, титулов, родов, даже фамилий.

На наш взгляд топонимы Кешали, Кешле, Кештек, Кещдазлы, Башкечид, «Кешишоглу», кешикчи, кешан, кешкел связаны между собой корневой основой – «кеш». Что Кешами называли тех, что отличался храбростью и мужеством, не щадил своей жизни во имя народа. Кешов расставляли по границам ханств, каганата и т.д.

Ныне кешы слились с народом, оставляя за собой в топонимах и лексических единицах свои славные следы.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ANADOLU'DA KADIN EVLİYALAR

İbrahim Bahadır
Almaniya

Tarih içerisin de yaşadıkları çağda içinde bulundukları toplumun sorunlarının halledilmesi için emek veren bazı dini kimliklerin, ölümünden sonrada umut kaynağı haline geldikleri görülmektedir. Günümüzde günlük yaşamla başa çıkamayan insanlar bu sorunlarının halledilmesi için moral desteklerini bu evliya mezarlarından sağladıkları görülmektedir. Bu kutsal mekânlarda yatanların büyük bir bölümü erkeklere ait olduğu görülürken kadınlara ait olanlarında azımsanmayacak sayıda olduğu kimi tarihsel buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu mezarlarda yatan evliyalar kadın derviş geleneğinin günümüze yansımasıdır

Kadın derviş geleneğinin en somut kanıtları olan bu yerler halkın yaşadığı mekânlarda gözü gibi koruyup kollandığı türbelerde ya da eski tekkelerde kendisini göstermektedir. Bu tekke ve türbelerde yatan evliyalar yaşarlarken halkın üzüntüsünde, sevincinde onları yalnız bırakmamış onlar öldükten sonra da halk onları umut ve moral kaynağı olarak görmeye devam etmiştir. [116]

Bu tekke ve türbelerde yatan şahsiyetler yöredeki hiçbir umudu kalmayan insanların günlük yaşamlarının en önemli dayanakları olmuştur. Tasavvufun yayıldığı her bölgede yalnız erkeklere değil kadınlara da ait çok sayıda türbe ya da tekkelere rastlanmaktadır. Bu tekke ve türbeler çevredeki insanların sorunlarının çözümü için yardım diledikleri en önemli mekânlar olarak halen varlığını sürdürmektedir. Günlük yaşamla başa çıkamayan insanların bu sorunların halledilmesi için moral desteklerini buralardan sağladıkları görülmektedir.[117]

Türkiye'de Ortodoks Sünni İslam'a göre kadının ne dini ne de idari önderliği söz konusu olamaz. Bu nedenle onların evliyalığa yükselmesi de pek uygun görülmez. Sünni Ortodoks inancın kurumlaşması bu yaklaşıma müsaade etmeyip, bu duruma şiddetle muhalefet etmektedir. Bazı Sünni tarikatlardaki sınırlı sayıda kadın dervişlerin varlığına rağmen medresenin baskısı nedeniyle kadın evliya örneklerine oldukça az rastlanmaktadır.

Türkiye'deki birçok tekke ve türbe de yatan evliyaların "ana ya da bacı" diye tanımlanması o türbelerdekilerin yoğunlukla Alevi inanç dairesinde olduğunu bizlere düşündürmektedir. Türbe ve tekkelerin tamamının Alevi gruplarca oluşturulduğunu iddia etmekte mümkün değildir.

Bunlardan önemli bir kısmının aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi eski Hıristiyan mezar kalıntıları olduğu; hatta Hıristiyanlık öncesi inançların kutsanan yerleri olduğu bilinmektedir. Bu eski Hıristiyanlara ait yerlerin daha sonra İslam evliyası haline getirildiği mezar kalıntılarından ve oralar hakkında oluşturulan öykülerden anlaşılmaktadır.

Evliya geleneği Alevi inancının kadına verdiği değerin en önemli örneklerinden birisidir. İnanç içerisinde kadınların yükselmesinin önünü kesebilecek bir yorum olmaması evliyalığa kadar yükselmelerinde önemli bir unsur olmuştur. Bu nedenle, Alevi inancının bilinen en eski tarihinden itibaren kadınların erkekler gibi dini önder ve yönlendirici olduğuna şahit olunmaktadır. Bu kadın evliyalara ait halk arısında oluşan kimi efsanelerden yola çıkarak bunların mitolojik şahsiyetler olduğunu düşünebiliriz.

Fakat günümüze kadar ulaşan kadın evliyalara ait türbeler bizlere bu evliyaların sadece birer efsane değil, aynı zamanda tarihsel birer kişilik olduğunu göstermektedir. Bu kadın evliyaların adlarına farklı dönemlerde yazılmış Vilayetnameler ve Vergi kayıtlarında rastlanması bunun en canlı kanıtıdır.

Kimi yerde bazı farklı örneklere rastlandığı olmaktadır. Halkın bazı evliyaları sürgün ya da zorunlu göçlerle yeni yerleştikleri yerlere onların adıyla içi boş olan türbeler yaparak götürdüğü görülmektedir. Bu türbelerin çoğu halk arasındaki deyimle "makam" olarak kabul edilmektedir. Bu konuda Sarı Kız önemli bir örnek olup, en önemli türbesi Edremit'te bulunmasına rağmen, buranın dışında Anadolu'nun birçok yerinde ve Trakya'da türbe ve makamlarına rastlanmaktadır. Bunlar çoğu zaman tepe üstlerinde bir taş yığını şeklinde kendini gösterir. Bu boş türbeler halkın soyut sevgilerin somutlaştırdıkları yerler olup, inançlarını gittikleri yerlerde devam ettirmelerini sağlayan en önemli unsurların başında gelir.

Alevi geleneği içerisinde Hz. Peygamberin kızı ve Hz. Ali'nin karısı Fatma'nın özel bir yeri olduğu bilinmektedir. Alevi kadınlar arasında bu ad çok kullanıldığı gibi birçok evliyanın adında da Tunceli çevresindeki Alevilerde Ana Fatma bütün evliyaların başı olarak kabul edilir.[118] Bu nedenle Tunceli çevresinde Raa Ana Fatma diye de seslenilmesi aynı gerekçeye dayanır.

---

[116] M. Smith, **Bir Kadın Sufi:Rabia**, çev. Özlem Eraydın İnsan Yay., İstanbul, 1991, s.219.
[117] M. Smith, **Bir Kadın Sufi:Rabia**, çev. Özlem Eraydın İnsan Yay., İstanbul, 1991, s.219.
[118] Mesut Özcan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Zaza Alevileri arasında "Haq" sözcüğü kutsallığı ve daha çok da Tanrı'yı anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Raa sözcüğü ise Tanrı'ya yardım eden evliyalar için kullanılır. "Raa Haq" sözcüğünün yanı sıra "Raa Duzgını" (Düzgün Baba) "Raa Hızırı" (Hızır) "Raa Ana Fatma" terimleri kullanılmaktadır. Tunceli yöresi Alevilerine göre "Raa Haqlar, Haqa ulaşmak için çok önemli araçtırlar" ama onlar Tanrı'nın gücüne sahip olmayıp ona yardım eden evliyalar olarak kabul edilmektedir.

Yöre halkı Tanrı'dan dileklerinde önce bu evliyalara seslenir. Çünkü evliyalar ve veliler insanların Haqa ulaşmalarında önemli birer araç olup bunlar Haqın egemenliğini tanırlar. Onlara göre, "Tanrı insanı yeryüzüne gönderirken insanı denetleme görevini üstlenmedi. Bu görevi evliyalar ve veliler yapar. Dersimli hakka ulaşmak için bu evliyalardan yardım ister. Acısını sevincini onlarla paylaşır. Bu nedenle sıkıştığında onları yardıma çağırır. Davasını bunlara havale eder. Raa Haqda, Haq ile evliyalar arasında bir rekabet olmayıp, tam tersine bir ahenk olduğuna inanılmaktadır." [119]

Buradaki inançlara dikkat edildiğinde Fatma Ana'nın Hızır ya da Düzgün Baba'nın bir pir evliya olarak kabul gördüğü, o şekilde algılandığı anlaşılmaktadır. Onların inanç dünyalarına göre din önderleri algılayışı kadın ya da erkek olması fark etmemekte, diğer Alevi gruplarında olduğu gibi olgunlaşma ve hak dostu olması temel kıstas olmaktadır. Yine aynı yöredeki inançlara göre sadece Ana Fatma değil daha alt seviyedeki bazı manevi makamlarda da kadınlar bulunmaktadır.

Tunceli çevresinde adı sıkça anılan iki kadın evliya daha vardır. Bunlardan birisi "Jele" diğeri ise "Haskar (Xaskara)" dır. Yerli halkın inançlarına göre ikisinin de Düzgün Baba'nın kızkardeşi olduğu söylenir. Tunceli'de bunların adıyla anılan iki dağ bulunmakta olup, buralar yerli halkça kutsanan ziyaret yerleridir. [120] Düzgün baba dağına çıkılırken konaklanan yerlerden birinde Haskara atfedilen "Haskar Pınarı" bir kayanın dibinde ancak iki avuç büyüklüğünde birkaç santimetre derinliğinde bir çukurun adıdır. Dikkat çekici olan kaynağa bu adın verilmiş olmasıdır. Bu adlandırmada Fatma Ana'nın kaynak olarak görülmesinin etkisi olması mümkündür. Halk içerisindeki inançlarda sembollerin çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Haskar Pınarı'nda, kayadan su çukura sızar gelen ziyaretçiler Düzgün babaya varmadan önce bu suyu içerler. Halkın inançlarına göre Haskar kendi adıyla anılan çeşmesinde abisine ziyarete gidenleri bir elemeden geçirir. Kişinin ahlakına, yüreğine göre bu su kurur ya da çoğalır. Suyun kuruması kişinin günahkâr olduğuna yorumlanır. Günahkâr olanlara bu sudan içmek nasip olmaz. Çeşmede suyun dolup taşması ise bu kişilerin temizliğine bağlanır.[121] Bu kişiler ziyaretten kutsanmış şekilde geri döner der. [122]

Jele Tunceli'de bir ziyaret adı olup, Ana Fatma gibi kadın evliyadır. Kutu dere bölgesinde halen halkın kutsadığı mekânlardan birisidir. Yukarıda gördüğümüz gibi nasıl Tanrı'ya ulaşmak için bir evliyaya gerek varsa evliyalara ulaşmak için de bir alt evliyaya gerek duyulmuştur. Düzgün Baba'ya ulaşmak için kız kardeşleri Haskar ve Jele bu görevi üstlenmişlerdir.

Yine yöredeki bazı inançlar kadınları sadece evliya olarak değil aynı zamanda bazı aşiretlerin başı olarak da gösterir. Dersim şairlerinden Sey Qaji Dersim aşiretlerinin ataları arasında Jele'yi de sayar Sarı lüleli Jele Haydaranların sahibi olarak gösterilir. [123] Bu sahip oluş daha çok Haydaranların Baba Mansurlara bağlılığı Düzgün babanın kız kardeşi olduğuna inanılan Jele üzerinden olmalıdır. Yöredeki genel olarak aşiret reisi ile dinsel önderliğin aynı kişilere ait olduğuna dair toptancı kabuller biraz problemli bir değerlendirme olmasına rağmen, yer yer bu iki bağlılığın bir birine karıştırıldığı gerçeğini de ortaya serer. [124] Düzgün Baba'nın kız kardeşi Jele, Haydaran aşiretinin evliyasıdır. Bunun tek örnek olmadığı Adıyaman bölgesinde de benzer olan bir nene pir ocağının bulunmasından anlaşılıyor.

---

[119] **Hüseyin Çakmak, "Tarih Kültürü İnancı ve Doğasıyla Kemerobel-IV ve Raa Haq",** Munzur Dergisi, **S.6.**

[120] **Mesut Özcan**

[121] H. Çakmak, "Tarihi Kültür, İnancı ve Doğasıyla Kemerobel IV ve Raa Haq", **Munzur Dergisi**, S. 6.

[122] Gürdal Aksoy, **Dersim İdeolojisi**, Munzur Dergisi, S.6.; Aksoy'a göre, "Haskar Düzgün'ün kız kardeşidir. Ve onun da tanrıça Anahita gibi sularla bir ilgisi bulunur. Jele aslında o dağı simgelemekte ya da onunla özdeş tutulmaktadır. Düzgün Baba dağına çıkılırken konaklanan yerlerden birinde ona atfedilen küçük bir çanak gibi su kaynağı söz konusu inancın devamı olmalıdır. Adın başka bir dilden alınıp Kırmançikiye uyarlanmış olduğu kanısındayım. İlk olarak Ermenice'de altından yapılma anlamındaki Oskrahat adı dikkati çekmektedir. Ermeniler onu Oskemayr yani altın anne olarak bilirlerdi. Ermeni inançlarının dışında onun Avesta'da benzer bir imajı vardır. Xaskar sözcüğünün kökeni Arapça Aşkardan da dönüşmüş olabilir. Arapça'daki anlamı parlak derili, parlak sarışın anlamındadır. Buna benzer bir isimde Jale de görülmektedir Jale, Arapça'da temiz parlak anlamındadır. Bu isim Araplar arasında kadın isimi olarak kullanılmaktadır"

[123] H. Çakmak, "Tarihi Kültür, İnancı ve Doğasıyla Kemerobel IV ve Raa Haq", **Munzur Dergisi**, S. 6.

[124] **Aşiret ve ocakların birliği konusunda bazı örnekler bulunmasına rağmen bu konuda bir genelleme yapacak kadar yeterli malzemenin olduğunu söylemek zordur. Yöre insanları aşiretler ile ocakların ayrı olduğunu özellikle üzerine**

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yine bazı yerlerde bu kadın evliyaları sadece Müslümanların değil, Hıristiyanların da geldiği görülmektedir. Selanik'te Porta Kadın hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından kutsal olarak görülüp ziyaret edilmektedir. [125] Sonuç olarak Anadolu'da ve Balkanlar da çok sayıda kadın evliyalara ait türbe ve makamlar, tekke kalıntıları bulunmaktadır. Günümüzde halk; kadın ya da erkek ayrımı yapmadan bu evliyalardan moral destek bulmakta, isteğini, umudunu, derdini onlara anlatıp yardım dilemektedir. Bu kadın evliyaların büyük kısmının ana ya da bacı gibi terimlerle sonlanmaları bunların Alevi inancıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Sünni Ortadoks inanca göre kadının dini ya da siyasi önderliğinin reddedilmesi ve eleştirilmesi bu konudaki yargıyı güçlendirmektedir. Aşağıdaki tasnifte olduğu gibi Alevi inancı için kimi sembol sayılar olan üçler, yediler ve kırklar bu evliyaların isimlerinde ya da mezar sayılarında bulunması bizlere bu ilişkiyi kurmakta biraz daha kolaylık sağlamaktadır.

Kırklar inancı ve onlarla ilgili kadın evliyalar:

Günümüze kadar gelen evliyaların ismi ve bulundukları alanlardaki kimi uygulamalar Alevi felsefeleri ile yakın ilişkileri olduğunu bizlere göstermektedir. Bunların başında da Kırklar adı ile anılanlar gelmektedir. Bilindiği gibi Kırklar Alevi inancı içerisinde çok büyük bir sembolik değere sahiptir.

Kırklarla ilgili inanç ve efsanelerin Alevi inancından çok önce başka gruplar ve inançlarda da bulunduğu bilinmektedir. Birbirinden bağımsız dünyanın birçok coğrafyasında aynı inançlar ya da efsaneler anlatılmaktadır. Anadolu'da, Kırklar efsanesinin ilk versiyonu Roma öncesi çok tanrılı dinlere kadar gider. Daha sonra Kırkların Hıristiyan inancına geçmiş olduğu görülmektedir. Anadolu'daki ilk Hıristiyan grupların başında gelen Süryanilerde Kırklar inancı bulunmaktadır. Süryani halk inançlarına göre Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı sırada putperestlerce Sıvata 39 kişi Hıristiyan olduğu için yakalanır. Yargılanıp idam edilecekleri sırada haksızlığa dayanamayan bir asker onlara dahil olur bunlar kırkı tamamlarlar.

Alevi inançtaki gibi kırkıncı kişi olaya sonradan dahil olur. Aksaray Ihlara Vadisi'ndeki Kaya Kiliselerde Kırkları tasvir eden resimler bulunmaktadır. Hıristiyanlığın ulaşmadığı bölgelerde de Kırklara ilişkin inançların varlığı bu inancın Hıristiyanlarla daraltılmasını engellemekte, onların da bunu daha önceki inançlardan aldığını hissettirmektedir.

Kırklar inancının yaygın olarak bulunduğu yerlerden birisi de Asya'daki dağınık topluluklardır. Bunlardan birisi de Türkler olup, onlar arasında Kırklara ilişkin çok sayıda hikâye anlatılmaktadır. A. Kadir İnan'a göre, "Türk masal ve destanlarında çok sayıda "kırk yiğit" ve "kırk kız" motifi vardır. İnan, yöredeki Kırklar motifinin daha ilkel çağlara kadar giden bir tarihi bulunduğunu bildirmektedir. Altay Yenisey Türklerinin masallarında ve Kırgızların Manas Destanı'nda Kırklarla ilgili öğelere oldukça çok sayıda rastlanır. Manas Destanı'nın çok eski çağlara uzanan ilk versiyonlarından olan Han Yolay'a göre "kırk kız ile kırk yiğit töreni" yapılmaktaydı.

Dede Korkut hikâyelerde de Kırklar motifine rastlanmaktadır. Yine Dede Korkut hikayesinde anlatılanlara göre bir hanın babasından kalan 40 yiğidi vardır. Aynı konudaki başka bir rivayete göre ise bu yiğitler 39 olup kendisiyle birlikte 40 olmaktadır. Oğuz ve Kıpçak Alplerinin at oynattıkları alan olan Kafkasya derbendinde "Kırklar Mezarı" denilen bir ziyaretgâh mevcut idi. Yine birçok yerde kırk bey ve onların kırk hatunundan bahsedilmektedir. Destanlardaki kırk kız motifinin Peygamber kıssasına bile sokulmuş"[126] olduğu söylenmektedir. Kırklar inancının sadece belirli bir bölge ile sınırlandırılmayacak kadar geniş bir coğrafyada bulunduğu görülmektedir. Yine Ortadoğulu halklar arasında ve ilk tasavvuf gruplarında bu inançlar bulunmaktaydı. Günümüzde özellikle Asya'da Ahmet Yasevi geleneğini sürdüren Türkler arasında bu inanç oldukça yaygın olup kendilerine Kırklar anlamına gelen Çeltenler demektedirler. Aynı inanç İran'da bulunan ehli hak topluları arasında da oldukça yaygındır. Bu ehli haklar arasında sadece Türkler bulunmayıp Kürtler ve Fars olan halklar da aynı inancı sürdürmektedirler.

Hıristiyanlık öncesi inançlarda Kırklarla ilgili motiflerin bulunduğu görülmektedir. Anadolu'daki bazı tekkelerin ya da ziyaret yerlerinin Kırklar adıyla Hıristiyanlık öncesi eski tapım yerlerinin üzerine inşa edilmesi bu konuda ilginç örneklerdir. Hatta bu evliya mezarlarının sadece eski yerleşim merkezinde olmakla kalmayıp, söylencelerde Roma öncesine dayanan tarihleri olduğu görülmektedir.

---

basarak söylemektedirler. Halkın anlatımına göre, Tunceli yöresindeki Alanlar ya da Haydaranlar'ın aşiret olduğu, ocak olmadığını, Baba Mansur ya da Derviş Cemallerin de aşiret olmayıp, ocak olduğunu söylüyorlar

[125] Yörükan, **Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., S.482.

[126] Abdulkadir İnan, "Türk Destan ve Masallarında Kırklar", **Türk Dili**, Şubat,1958, C.VII, S. 77- s.222-224.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Örneğin Afyon Bolvadin ilçesinin 5 km batısında Antik Polybotum kenti harabelerinin yanında Kurt Baba tepesine çıkılan yerde üç tane sanduka kalıntısı görülmektedir. Kayaya oyulmuş üç tane Frigya mezarı bulunmaktadır. Söylenceye göre Kırk tane kız düğünden dönerken yağmura tutulur. Frigya mezarına sığınırlar, yağmur sonrası kırk kızlar sır olmuştur.[127] Bu tür efsane örnekleri Anadolu'nun başka yerlerinde de görülmektedir.

Bizlere bu örnekler Kırklar inancının Anadolu'da daha önce yaşayan yerli halklarda bulunması hem sonradan gelen Türklerin inançları arasında bulunması bu kültün süreklileşmesinde önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Her iki coğrafyada anlatılanlarda Kırklar içerisinde sadece erkeklerin değil, kadınların da bulunduğunu göstermektedir.

Alevilik içindeki Kırklar inancının hem eski Türk efsaneleri hem de Anadolu'daki çok Tanrılı dinlerden Hıristiyanlara kadar varlığını sürdüren inançların etkisi oldukça fazla olmalıdır. Burada bir noktanın altını özellikle çizmek gerekir ki, Kırklar inancının bire bir Hıristiyan kökenli olduğu bunu Anadolu'daki Alevilere has bir inanç olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Dünyanın birçok yerinde aynı inancın yaygın olarak dile getirildiği görülmektedir. Bu coğrafya içerisinde Asya, Afrika ve Anadolu'daki Müslüman tasavvuf grupları ile Hıristiyan Süryani grupları sayılabilir. Aleviler de bu topluluklardan biridir.

Alevi geleneği açısından çok önemli yeri olan Kırklar inancı şu şekilde ifade edilir. Daha dünyada her yer su iken Hz.Muhammet, Mustafa Cebrail Aleyhüsselamın kanatlarının üstünde üç yüzyıl gezer. Cebrail Aleyhüselam uça uça Kırkların üzerine gelir ve Hz.Muhammet Mustafa'ya aşağıyı işaret eder. "Bak, Kırklar aşağıda cem tutmuş" der. Kırkların kapısını çalan Hz.Muhammet Mustafa'ya içeriden seslenen Kırklar "Sen kimsin?" diye sorarlar. Muhammet Mustafa "Ben benim" diye yanıtlar. Kırklar, "Sen, sen isen üç yüzyıl daha dolan gel" deyip, Hz. Peygamberi içeriye almazlar.

Hz. Muhammet Mustafa üç yüzyıl daha Cebrail'in kanatları üzerinde dolandıktan sonra tekrar Kırkların kapısını çalar. İçeriden Kırklar yine "Sen kimsin?" diye sorar. Hz. Muhammet Mustafa yine aynı şekilde cevap verince Kırklar "Sen, sen isen üç yüz yıl daha dolan gel" derler ve yine içeri almazlar. Hz.Muhammet Mustafa üç yüzyıl daha dolandıktan sonra Cebrail Aleyhüsselam ona "Eğer içerden sen kimsin diye sorarlarsa siz yaratılmışsınız ben de yaratılmışım diye söyle!" diye öğüt verir.[128]

Hz. Muhammet Mustafa, Kırkların kapısına geldiğinde Cebrail Aleyhüsselam'ın dediği şekilde cevap verince, Kırklar ona kapıyı açarlar ve içeri alırlar.[129] Kırklar Hz.Ali'yi ve Hz Muhammet'i ortaya alırlar. İşte semah da Hz. Muhammet ve Hz.Ali'den kalmadır. Gövde bir, baş iki. Hz Muhammet Kırklara baktığında hepsini birbirine benzetir ve "Sizin kırkınız bir, biriniz kırksa bunu nereden bileceğim?" diye sorar.

Hz. Ali "Eğer birimize iğne batırırsan kırkımızdan da kan gelir" diye cevaplar. Hz.Muhammet bunun üzerine Kırklardan birine iğneyi batırır ve iğneyi batırdığında otuz dokuzundan birden kan gelir ve bir de pencereden içeriye kan damlar. Hz Muhammet "Bu kan kimin?" diye sorunca Hz.Ali "Bu kan Salman-ı Farisi'nindir. Salman Şehrullaha gitmişti, kendi gelemeyince kanı geldi" diye cevaplar. Alevi söylencesinde Salman Farisinin de içinde bulunduğu Kırklar üzüm suyunu içtikten sonra Üryan-Püryan [130] semaha kalkmışlardır. Bu kırk kişinin Salman'la birlikte yirmi üç tanesi erkek onyedi tanesi kadındır. İçlerinde Fatma Anamız'da vardır. Bunların hepsi birdir, biri hepsidir. Orda hepsi bir biri ile kardeş olmuşlardır.[131] Alevi inancına göre cem 40'ların sohbetini canlandırmak demektir. Bu inancın doğal yansıması ibadetin kendisine de yansımış ve on iki hizmet sadece erkekler değil kadınlar da görev almıştır. Alevi cemlerindeki hizmetlerden birisi olan süpürgeci duasında kırklar meydanında bacıların bulunduğu bilinmektedir.

Irene Melikof, İran'da bulunan Celten ya da Kırkların adlarını buradan almış olmalarının muhtemel olduğunu, İran Azerbeycanı'nda bulunan Celten ya da Kırklarla, Türkiye'deki Bektaşilerin derecede

---

[127] Musa Seyirci, "Afyon-Karahisar Yöresi Tekke ve Yatırları", **Türk Folkloru Araştırmaları**, Nisan, 1985.

[128] Burada dikkate değer olan bu gidiş gelişlerde bir tasavvufi anlam yüklü olmasıdır. Kırkların Hz. Muhammed'i içeriye almamasının nedeni büyüklenmesi temel neden olarak gösterilir. Kırlar arasında hiçbir makam, rütbe geçerli olmayıp herkes eşittir. Peygamber bile olsa durumun değişmeyeceğini bu hikâye ile anlatmaya çalışmaktadırlar. Üçüncü defada ise Kırkların arasına Peygamber olarak değil, bütün niteliklerinden soyunarak gelmiştir. Bir anlamda, bu büyüklenme yerine kendisinin de yaratılmış olduğunu vurgulayarak benlikten dönmüş olmasıdır.

[129] Hz. Muhammed'in üçüncü kerede içeriye alınması inançtaki üçleme ile ilgilidir. İkrar törenlerinde de müritin iki defa yola girişi usul gereği reddedilip, üçüncü defa da kabul edilir. Bazı bölgelerde ise sadece üç defa bu soru tekrarlanır.

[130] Bu kavram önceki sayfalarda açıklandığı gibi çıplaklık değil, bedendeki insani niteliklerden arınmışlık olarak anlaşılmaktadır.

[131] **Yörükan,** Anadolu da Aleviler ve Tahtacılar, **T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s.119**

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

benzerlikleri bulunduğunu bildiriyor. Bunlardan Ehl-i hakk, Ateşbegi ve Baba Yadigari gibi zümrelerin farklı derecelerde Hacı Bektaşi tanıdıklarını söylemektedir. [132]

Yine Ahmet Yasevi'nin Türkistan'daki takipçilerinin bugün bile zikir törenlerini kırk kadınla birlikte yaptıkları görülmektedir. Bu topluluklar bugün Sünni inanca bağlı olsalar da halen Aleviliğin en önemli öğelerinden birisini yaşatmış olmaları oldukça ilginçtir.[133] Bazı Orta Asya topluluklarında günümüze kadar bu Kırklar inancını devam ettiren topluluklar bulunmaktadır. Bunlardan Çeltenler, sonbahardan ilkbahara kadar hikmetleri ezberden okuyan Kırk kadın-kızlar köylerde, şehirlerde yurtlarda (çadırlarda) toplanıyor dört köşeli bir daire teşkil ediyorlardı.

Rivayetlere göre bunlar "Çiltanlar"ı[134] tasvir ediyorlardı. Çiltanlar (Türkiye Türkçesinde Kırklar anlamına gelir) Türkler arasında çok rivayetler vardır. Bunlar kırk canı temsil eden maliklerdir. Başka tasvire göre Kırklar insanlara hayırlı olmak niyetini taşıyan bir topluluktur. Bunun için kırk kadın–kızlar Yasevi hikmetlerin okumakla Allah yolunda hayırlı bir işte bulunduklarına inanıyorlardı. Ahmet Yasevi'nin hikmetlerini ezberden okuyan kadın–kızlar diz çökerek oturuyorlardı. Onlar arkasında dinleyiciler oturuyordu akıl baliğ erkek çocuklar ise bu topluma alınmıyorlardı.

Uygulamada, ortaya bir, bir buçuk metre uzunluğunda bir ağaç dikiyorlar onun yanına bir Şamdanla bir mum yakıyorlardı. Camları kapatıp hikmetleri okumadan dualar okunuyordu. Dua ve hikmet okuyanları aralarında bulunan yaşlı bir hanım idare ediyordu. Kırk kadın kızlar Allahu ekber diyerek Kırk kadın kızdan ilk defa on kadın hikmetleri okumaya başlıyor, kalan otuz kişilik grup hikmetleri sırasıyla okumaya devam ediyordu. Hikmetlerin en son kısmı ise birlikte okunuyordu. Hikmetin bitmesinin ardından cam açılıyor mum söndürülüyordu. [135] Asya da Türklerin yaşadığı farklı bölgelerde Kırklarla ilgili çeşitli türbeler vardır. Bunlardan birisi de Türkmenistan'daki Kırk Kızlar Mağarası'dır. Halk orayı ziyaret edip dilekte bulunup, bez bağlamaktadır.[136]

Anadolu'nun birçok yerinde Kırklar adıyla hem erkek hem de kadın evliyalara ait türbeler bulunmaktadır. Kadın adıyla Çorum İskilip'de merkeze bağlı KırK Kızlar bulunmaktadır. Kırk Kızlar Erenler Tepesi'ndedir. Aydın Durdu yörede yaptığı araştırmalarda bu konuda şu söylenceyi derlemiştir. Söylenceye göre bir zamanlar İskilip yöresinde meydana gelen bir savaşta tüm erkekler ölmüş hiç erkek kalmamıştır. Kızlar topraklarını korumak için savaşırlar. Kızlar şehit olan kız arkadaşlarını düşman eziyet etmesin diye üzerine taş yığmışlar en son kalan kız ise kendisini diri diri bu taşların arasına gömmüş Kırk Kızlar yöre halkınca toplu olarak ziyaret edilir. Burada bulunan suyla yoğrulmuş sac mayası yapılır ve yenilir. [137]

Eskişehir merkezde Kırk Kızlar mezarı Kırk Kız Tepesi'nde olup, burası yöre halkınca ziyaret edilir. Tokat merkezde Kırk Kızlar adlı türbe bulunmaktadır. Buranın bir diğer adı Gök Medrese olarak bilinir. Tokat Niksar'da Kırk Kızlar Türbesi vardır. 13. yüzyılda yapıldığı söylenmektedir. Kız Evciği Bolvadin İlçesi'nin 5 km batısında eski antik alanda Kırk Kızlar olduğuna inanılır.

Kırk Kızların halk arasında kimi zaman haksızlıklara karşı koyan onlara adaleti sağlayan kimlikler haline de dönüşebildiği görülür. Araz'ın, tespit ettiği bir efsanede, Anadolu Selçukluları döneminde Konya'da kırk kızdan oluşan bir çete zenginlerden alıp fakirlere mal dağıtır. Daha sonra bunlar yakalanarak idam edilirler. N. Araz, Konya çevresinde bütün dertli davacı kadınların hak katına niyaza vardıkları vakit el açıp "kırklar, kırk kızlar niyetine" diye davaya onların adıyla başladıkları bildirmektedir. [138] Alevi inancının en üst makamı Kırklar Makamı'dır. Kırklarla ilgili efsanelerde ve evliyalar arasında kadınların da bu inancın kadına bakışını da göstermektedir.

Üçler ve Yedilere ilişkin kadın evliyalar:

---

[132]**İrene Melikof,** Uyur İdik Uyardılar, **çev.Turan Alptekin, Can Yay, İstanbul, 1995, s.61-65.**

[133]**Ahmet Yasevi'nin kimliği, kişiliği ve inanç özellikleri konusundaki tartışma halen son bulmuş değildir. Ahmet Yasevi'yi Sünni gören anlayış yavaş yavaş bu görüşlerinden vazgeçerek, onun Alevi batını bir inanç sahibi birisi olduğuna doğru evrildiği görülmektedir. Bu konuda en somut örnek tarihçi Fuat Köprülü'dür. Köprülü ilk kitabı olan "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı çalışmasında Ahmet Yasevi'yi Sünni Nakşibendilikle ilgili görürken, daha sonra bu görüşünü değiştirerek onun Bektaşiliğe daha yakın olduğunu görmüştür. Kırklar inancının da Ahmet Yasevi'nin dünya görüşündeki Batıniliğin bugüne yansımaları olmalıdır.**

[134]**Çiltan kavramı sadece Orta Asya'daki Türk topluluklarda değil, Irak ve İran'daki Kürtçe konuşan bazı Ehl-i hak gruplarında da Kırklar anlamında kullanılmaktadır.**

[135]Baymirza Hayit, **Türkistan Kadınların Yesevicilik An'anesi, Yasevilik Bilgisi**, Ahmet Yasevi Vakfı Yay., 1998, s.458-459.

[136] Durmuş Tatlıoğlu, **Türkmenistan'da Dini Tarihi Ziyaret Yerleri**, Sivas 2002, Resim 35-36.

[137] Aydın Durdu, **Anadolu'da Tekkeler ve Türbeler**, Yayınlamamış kitap . s.116

[138] Nezihe Araz, **Kadın Erenler**, Özgür Yay., İstanbul, 2001, s.117,121.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Anadolu'daki bazı kadın evliya mezarları Aleviliğin kutsal sayılarından üçler adı ile anılır. Bilindiği gibi Üçler inancı Allah, Muhammet, Alinin oluşturduğu grup olup, Aleviler içerisinde önemli sembollerden birisidir. Bu sembole Anadolu'nun farklı yörelerinde rastlanmaktadır. Kimi yerde adları farklı olsa bile türbe çevresinde üç mezar kalıntısı bulunmakta ya da Üçler adıyla anıldığı görülmektedir. Örneğin Bolvadin'de Kız Evciği adıyla anılan yerde 3 sanduka bulunmakta ve burada kırk kızın sır olduğuna inanılmaktadır. Konya'da yine bu üçlerin izlerine rastlanmakta buradaki üç bacıdan ve türbelerinden bahsedilmektedir.[139]

Afyon Çay'da Hanife Ana, Melek Ana ve Sultan Ana adlı üç kız kardeşin efsanesi anlatılır, bunların türbeleri de aynı ilçede bulunmaktadır. Bitlis Merkez'de ve Tatvan'da Üç Bacılar adıyla türbeler bulunmaktadır.[140] Konya Akşehir'de Üç Kızlar türbesi bulunmaktadır. Menge'nin Baba Hızır köyünde Üç Kızlar adlı bir türbe bulunmaktadır. Bu türbelerin Sarı Kız'ın kız kardeşleri olduğuna inanılır. Yukarıdaki verilen örneklerin ana ya da bacı olarak nitelendirilmesi onların Alevi inancıyla ilişkili olabileceğini bizlere göstermektedir. Büyük ihtimal ile Alevilikte önemli bir yeri olan üçlemenin sembolik düzeyde kadın evliya mezarlarında yaşatıldığı görülmektedir.

Yine Aleviliğin bugün unutulsa da 16. yüzyıl öncesinde önemli sembollerinden birisi de 7 İmam inancıdır.[141] Kökeni eski İsmailli inançlarına dayanan "Yedi İmam" inancının Anadolu'da birçok evliya türbelerinde yaşatıldığı gibi bunlardan birçoğu da kadın evliyalardır. Bunlardan en bilinenleri[142] Konya, Manisa ve Denizli' Yedi Kızlar yatırlardır.[143] Aydın Tire'de Kirmene Ana Türbesi bulunmaktadır Bu türbe tek bir mezar değil, yedili bir mezardır.[144] Yöre Alevileri burasını kutsamakta, bir arada adak kurbanları kesmektedirler. Yine Çorum Osmancık'da da 7 kızlar Türbesi bulunmaktadır.[145]

Erzincan Tanyeri Nahiyesi Büyük Köy'ün ki yedi ardıç ağacının kutsal olduğuna inanılmaktadır. Buradaki inançlara göre bu ardıç ağaçları yörede ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir. Halk buradaki yedi ardıç ağacının yedi kız kardeş olduğuna inanmaktadır. Haklarında anlatılan öyküye göre, bir gün düşman saldırısına uğrayan 7 kız kardeş Allah'a dua edip kendilerine yardım edilmesini isterler. Allah'ın da bu yedi bacıyı düşmanların kötülüklerinden korumak için ardıç ağacı şekline büründürdüğüne inanılıyor.[146]

Sivas-Divriği İlçesi Zınzın Köyü'nde Yedi Perili Kız Türbesi vardır. Aynı köyde Yedi Baba Dağı vardır. Burada bulunan yedi adet kaya halk tarafından yediler olarak isimlendirilmektedir. Schimmel, yedi iffetli kadından bahsetmektedir. Bunların düşman askerleri yaklaşırken namuslarına bir şey olmaması için yerin altına çekildiği anlatılmaktadır.[147] Buna benzer örnekler Anadolu'da bir birbirinden oldukça uzak bölgelerdeki evliya hikâyelerinde anlatılmaktadır. Toprağa girme örneklerinin dışında, yer yer taş olma ya da Tanyeri'ndeki Yedilerde olduğu gibi ağaç da olma hikâye edilmektedir. Aynı söylencenin kahramanları bazen Kırklar da olabildiği görülüyor. Çorum İskilip'te Kırk Kızlar'la ilgili söylenceye göre; bir zamanlar İskilip yöresinde meydana gelen bir savaşta tüm erkekler ölmüş hiç erkek kalmamıştır. Kızlar topraklarını korumak için savaşırlar. Kızlar şehit olan kız arkadaşlarını düşman eziyet etmesin diye üzerine taş yığmışlar en son kalan kız ise kendisini diri diri bu taşların arasına gömmüştür. Bolvadin'de kız evciği adıyla anılan yerde kırk kızın sır olduğuna inanılmaktadır. Benzer söylenceler sadece yediler için değil kırlarla ilgili kadın evliya örneklerinde de anlatılmaktadır.

Trakya'da bulunan Bolca Nine Tekkesi'nde göze çarpan en büyük özellik adak kurbanlarının sembolik olarak 7 kişiden toplanmaları da benzer inancın yansıması gibi görünüyor.

İsmailli inançlarında 7 sayısı önemli bir sembolik önem taşımakta. Hz. Ali'den başlayıp İsmail'e kadar yedi imam olduğu ve İmamiyetin de onun soyundan devam ettiğine inanılmaktadır.[148] Ocak,

---

[139] **S. Ünver,** Konya'da Evliya Sayımı, **Türk Folklor Araştırmaları, Aralık 1956.**

[140]A.Durdu, **Bolu İli'nde Bulunan Türbeler Üzerine Bir Değerlendirme**, Türk Halk Kültür Derneği, 1998, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

[141]**İ. Bahadır,** Alevilikteki Erkan Farklılıkları, **Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi, Ekim, 2000, Ürgüp Evrak, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., S.97-99.**

[142] **S. Ünver, "Konya'da Evliya Sayımı",** Türk Folklor Araştırmaları, **Aralık 1956.**

[143]A. Durdu, **Bolu İlinde Bulunan Türbeler Üzerine Bir Değerlendirme**, Türk Halk Kültür Derneği, 1998, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

[144] **Ali Akşüt'ün 03-24 tarihli yazdığı mektup**

[145] **Zeki Gürel,** Koyun Baba, **Yör–Türk Vakfı Yay., Ankara, 2000, s.239.**

[146] "Tanyeri Ağarırken **Yay Haz: Adem Kaplan Erzincan Tanyeri", Nahiyesi Kültür Dayanışma Derneği Yay., İstanbul, 1987, S.87.**

[147] **A. Schimmel,** Meine Sele İst Eine Frau, **Mün. 1995, s.50.**

[148]**Anadolu'daki yerli inançlarda da 7 Sembolle ilgili inançların bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan en ünlüsü ise 7 Uyurlar Efsanesi'dir. Fakat yukarıda verilen hiçbir örnekte bu eski yerleşim bölgeleri ile ilişkisi olmayan yerler olması**

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Babailerin inançlarında İsmailliliğin etkisi olduğunu söylemektedir.[149] Bu yukarıda görülen kadın evliyaların da Aleviliğin İmamiyet inancındaki imamlarla özdeşleştirilmiş olduğunu düşündürmektedir.

Meryem Ana ilgili kadın evliyalar:

Bazı evliyalar Meryem Ana adı ile anılmakta ya da onun bekâr kutsal bir kişi olduğu vurgulanmaktadır. Anadolu'daki konuyla ilişkili türbelerin bulunduğu yerler genellikle eski Roma şehir kalıntıları arasındadır. Daha önce değinildiği gibi Meryem Ana tasavvuf gruplar içerisinde her zaman taktir edilmiştir. Bilindiği gibi Sufiler İsa'yı doğuran lekesiz anne Meryem'i özellikle severlerdi. Meryem genellikle ilahi ilhamı alan ve böylece ilahi nurla gebe kalan ruhun simgesi olarak görülmüştür. Meryem'in Efes yakınlarında olduğu iddia edilen kabrine gösterilen saygı tasavvuf şiirinde saflığın örneği olarak sık sık niyaz edilen derin aşkın İslam ülkelerinde hâlâ canlı bir güç olduğunu gösterir. [150]

Tasavvuf gruplarında manevi mükelleşmede Meryem her zaman ilham kaynağı olmuştur. Meryem'in dişil temizlik ve dindarlığın evrensel sembolü olarak[151] birçok kadın dervişçe ibadete kendini adaması, evlilikten kaçınmasıyla ilgili olabilir. Yine tasavvuf gruplarında kadınların Meryem gibi bekaretini koruması onlara farklı bir saygınlık kazandırmıştır.[152]

Alevi geleneğinde kendini hakka verdiğini söyleyen bazı kadınların evlenmeyi kesinlikle düşünmedikleri görülmektedir. Bu durumu Demir Baba Velayetnamesinde kendinden bahsedilen Kız Ana'da görmek mümkündür Kız Ana derviş olmak için nişanlısını başkası ile evlendirir. Benzer bir uygulama yakın zamanda Sivaslı Aşık Fato'da görülmektedir. Yine halk arasında Kadıncık Ana bekâr birisi olarak düşünülüp onun çocuklarının Hacı Bektaş'ın burun kanından doğduğuna inanılır. Bu anlatımın Meryem'in İsa'ya sahip olması ile oldukça benzeşen bir yönü bulunmaktadır. Gerek Meryem'in nişanlısı gerekse Kadıncık Ana'nın kocası neredeyse halkın gözünde yok farz edilmiştir.

Anadolu'nun birçok bölgesinde Meryem'e ithaf edilen ya da manevi olarak onunla ilişkilendirilen birçok evliya kadın türbesi bulunmaktadır. Bunlardan Aydın Söke'de Meryem ana yatırı ile Giresun merkezde Meryem Ana diye bilinen bir kaya tapınak bunların başında gelir. Burası geçmişte Panaina Vesurp Surgis adıyla bilini-yordu.[153] Sarı Kız'ın mekânı olan Edremit Kaz Dağları Hıristiyanların önem verdikleri yerlerden biriydi. Bolu Mengen'deki Sarı Kız bekâr olarak öldüğü için tekke ve türbesine günümüzde erkek ziyaretçi alınmamaktadır.

Afyon Emirdağ Başkonak Köyü Kezban Bacı Yatırı vardır. Kezban Bacı'nın hiç evlenmemiş, keramet sahibi bir kişi olduğuna inanılır. Ankara şerefli Koçhisar'da Fatma hanım türbesi bulunmakta türbe çevresinde Roma devrine ait kalıntılar ve paralar bulunmuştur. Erzincan'ın Tercan ilçesinde Mama Hatun Türbesi bulunmaktadır. Burada Türk beyinin kızı olarak efsane anlatılır .[154]

Kimi yerde buraların hem Müslüman hem de Hıristiyanlarca ziyaret yeri olarak kabul edildiği görülmektedir. Yunanistan Selanik'te bulunan Porta Kadın hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar arafından ziyaret edilmektedir.[155] Yine Arnavutlukta Müslümanlar kadar Hıristiyanlarca da saygı gösterildiği bir kız bulunmaktaydı ve bu kızın Horasandan geldiğine inanılıyordu. [156]

Bu evliyaların tamamında erkek evliyalarda görülen keramet ve olağanüstülükler görülmekte yöre halkının her türlü derdinde, isteğinde ve mutluğunda bu türbelere ve evliyalara sığındığı görülmektedir. Bu tekke şeyhleri yaşadıkları dönemde halkın en önemli sosyal yardımlaşma mekânları olmuş, ölümlerin ardından da buralar halkın moral desteği olma işlevini sürdürmüştür. Yukarıda sayılan türbe ve tekkeler Alevi halkça kutsanan mekânlar olarak günümüzde de aynı işlevlerini devam ettirmektedirler.

Bu Evliyaların kadın olması hiç bir zaman eksiklik sayılmamış, oralar Ana kucağı gibi değerlendirilmiş, hatta onları kendilerine erkek evliyalardan daha yakın hissetmişlerdir. Kadın evliyaların ziyaretçileri arasında erkekler de olmasına rağmen daha çok kadınların ziyaret ettiği görülmektedir. Kadın

---

Yediler adıyla bulunan evliyaları Eski Anadolu efsanelerine değil onları İsmaillilerden oldukça etkilenmiş olan Babailerin 7 imam inancıyla ilgili olduğunu düşündürmektedir.

[149] **A.Ocak Yaşar,** Babailer İsyanı, **2. bs., Dergâh Yay.,1996, s.48.**

[150] A.Schimmel, **A Mystische Dımensıonen Des Islam**, Mün.,1985, 617.

[151] A. Schleifer, **İslam'ın Kutsal Meryem'i**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya Gelenek Yay., s.17, 90.

[152] H. Gestern, **İslamische Sufi Meditation Für Criste**, s. 48.

[153] A Durdu, **Bolu İlinde Bulunan Türbeler Üzerine Bir Değerlendirme**, Türk Halk Kültür Derneği, 1998, T.C.Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

[154] **A.Rıza Önder, "Mama Hatun Efsanesi",** Türk Folklor Araştırmaları**, C.17, s.7750.**

[155] Y.Z. Yörükan, **Aleviler ve Tahtacılar**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, S.488.

[156] M Smiht, **Bir Kadın Sufi:Rabia**, Çev. Özlem Erayıdın, İnsan Yay., İstanbul, 1991, s.227.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ziyaretçiler kendilerini en iyi kadınların anlayacağı düşüncesiyle iyi birisiyle evlenme ve çocuk sahibi olma gibi içten isteklerini onlara bildirmişlerdir.

Arş. Gör. Halil İbrahim Şahin
Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türkiye

Giriş

Gülme, insana ait bir olgudur. İnsanlık, tarihin erken dönemlerindeki çalışmalarda dahi gülmenin ne olduğunu ve insanların niçin güldüğünü açıklamaya çalışmıştır. Ancak, pek çok olgu gibi gülme de devirlere, coğrafyalara, medeniyetlere göre farklı şekillerde izah edilmiştir. Bu nedenle de gülme konusunda değişik açıklamalar öne sürülmüş, bu da gülmeyi tartışan ve sebebini araştıran pek çok gülme teorisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mevcut gülme teorilerine rağmen, gülmeyi tam anlamıyla açıklayabilen bir teori de şu ana kadar ortaya çıkmamıştır (Türkmen 2002: 367, Ekici 2000). Bunun normal bir durum olduğunu, gülme durumlarındaki çeşitliliği göz önüne aldığımızda kolaylıkla anlayabiliriz. Gülmeye ilişkin teorilerin her biri gülmenin farklı bir boyutuna işaret etmektedir, bu bakımdan da mevcut teoriler son derece önemlidir. İnsanoğlu birçok farklı duruma, örneğin gıdıklamaya, azot oksit solumaya, yapılan taklitlere ve düşen birisine gülebilmektedir (Morreall 1997: 4).

Halk edebiyatı türlerinden fıkra da insanlar üzerinde gülme gibi etki yaptığı için mizah teorileri, fıkralarla da ilgilenmeye ve fıkralardaki gülme olgusunu ele almaya başlamışlardır. Fıkraları analiz etme hususunda da, tıpkı gülmeyi açıklamada olduğu gibi, tek bir mizah teorisinin yeterli olmadığı görülmüştür. Bu yüzden fıkraların incelenmesinde de çeşitli mizah teorileri kullanılmıştır. Fıkraların mizah teorileri ile analiz edilmeleri şüphesiz halk edebiyatı araştırmaları için bir yenilik olmuştur. Toplum hayatında önemli bir yeri olan ve anlatıldıkları zaman insanları gülmeye sevk eden bu edebiyat ürünleri, bu teoriler sayesinde daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Halk edebiyatı araştırmacıların fıkralarda sezdiği ve tam olarak izah edemediği gülme durumları, mizah teorileri sayesinde daha kolay açıklanmıştır.

Bu bildiride Behlül Danende fıkralarındaki komiği, gülmeyi, yani mizahı oluşturan yapı, mizah teorileriyle ortaya konacaktır. Behlül Danende fıkralarına insanlar neden gülmektedir? Behlül Danende fıkralarındaki gülme olgusunu hangi mizah teorisiyle açıklayabiliriz? Gülme açısından Behlül Danende fıkralarının ve tipinin diğer fıkralardan ve fıkra tiplerinden ayrılan bir tarafı var mıdır? gibi sorulara çeşitli mizah teorileriyle cevap aranacaktır. Çalışmanın sonunda mizah teorilerine göre Behlül Danende tipi ve fıkraları hakkında genel sonuçlara ulaşılacaktır.

1. Behlül Danende Tipi ve Fıkraları

Arap kültürüne ait tarihi bir şahsiyet olduğu söylenen Behlül Danende'ye bağlı olarak Azerbaycan'da pek çok fıkra (latife) anlatılmaktadır. Abbasiler döneminde Harun Reşit'le çağdaş, hatta kardeş olduğu hem tarihi kaynaklarda hem de fıkralarında yer almaktadır. Bununla birlikte Behlül Danende, Azerbaycan'da tıpkı Nasreddin Hoca gibi sevilen bir fıkra tipi haline gelmiştir. Behlül Danende, fıkralardaki bilgilerden hareketle deli divane birisi olarak özellikle vaktiyle halifelik yapmış olan Harun Reşit'in yanlışlarını hiç çekinmeden eleştiren, toplum içinde aksaklıkları dile getiren ve haksızlıklar karşısında her zaman haklının yanında yer alan bir bilgedir. Halk arasında "Divane Behlül" olarak adlandırılan Behlül Danende, deliliği, sıra dışılığı, aykırılığı ile ünlü bir fıkra tipidir. Onda aptal görünen âlim görüntüsü vardır (Türkmen 2000: 60). Bu dünyanın fani olduğunu, insanların mal mülk sevdasına kapılmamalarını, yöneticilerin her zaman adaletli ve çalışkan olmaları gerektiğini bir mutasavvıf edasıyla telkin eder (İvgin 2005: 9-14, Gasımlı 2005: 5-6). Behlül Danende bazen Nasreddin Hoca'nın "Ye kürküm ye" fıkrasında olduğu gibi insanların görünüşe aldandıklarını dile getirirken, bazen de Bektaşi edasıyla insanları cennet ve cehennemle korkutan bir vaizi eleştirir. Bu bakımdan Behlül Danende tipi toplum yaşamının aksayan yanlarını ister yönetici olsun isterse sıradan bir insan olsun deliliğin verdiği özgürlük içinde rahatça dile getiren bir tipe karşılık gelmektedir.

Celal Beydili, Behlül'ün Arap halk kültürü bağlantılı tarihi bir kişilik olduğunu söylediği gibi Behlül tipinin oluşumunda Tasavvufun önemli bir yerinin olduğunu belirtir. Beydili'nin naklettiklerine göre Behlül, Tanrı sevgisi nedeniyle deli divane olmuş sufî ve meczup kişilere verilen bir addır. Daha önceleri her türlü fazilet ve iyiliği bünyesinde toplayan seçilmiş kişilere "Behlül" denmektedir. Yine inanışa göre "Behlül" adı verilen insanlar, Tanrıdan kalplerine gelen ışık nedeniyle akıllarını yitirmişlerdir. Onlar,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

görünmeyen âlemlerden, başkalarının bilmedikleri gerçeklerden ve olacaklardan haber verebilirler. Ayrıca bu tipler yalnızlığı sever, harabelik yerlerde ve mezarlıklarda yaşarlar. Görünüşleri perişan, giysileri eski ve yırtık, dalgın ve şaşkın halde gezerler (Beydili 2005: 99-100).

Behlül Danende'nin bir fıkra tipi olmasında deliliğinin önemli bir yeri vardır. Normal şartlarda Behlül'e ait olarak anlatılan fıkralar, başka bir fıkra tipine bağlı olarak anlatılsaydı bu kadar ilgi görmeyebilirdi. Behlül Danende'nin bu denli meşhur olmasında ve fıkralarının uzun yıllardan beri aktarılmasında deliliğinin önemli bir rolü vardır. Bu noktada bu fıkra tipini ele alırken delilik ve mizah ilişkisi üzerinde yoğunlaşmak gerekir. Mizahın ve deliliğin pek çok ortak yanının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Deli sıfatıyla nitelenen birisinden herhangi bir kurala uyması veya akılcı düşünmesi beklenemez. Yani delilikte kural anlayışı yoktur, hatta mevcut kuralları sarsma, yargılama ve eleştirme söz konusudur. Mizahta da aynı şekilde bir uyumsuzluk vardır. Normal bir şekilde akıp giden yaşamda aksi tutumu ile mizah da tıpkı deli tipi gibi farklı bir konuma yükselir. Eleştirir, denetler ve bazen de düzeltir. Deliliğin bariz vasıflarından olan beklenmedik zamanlarda, beklenmedik tavırlar sergileme tutumu, mizahın karakterinde de vardır. Öyle olduğu için insanlara farklı gelmekte ve eleştiri fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Behlül Danende, deli veya divane olarak bilinmesine rağmen kendisinden beklenmeyen düşünceler ileri sürmektedir. Belki de Behlül Danende fıkralarının en ilgi çekici tarafı buradadır. Kural anlayışı olmayan, görünüşüyle ve yaşam tarzıyla diğer insanlardan ayrılan, toplumun itibar ettiklerine dönüp bakmayan, farklı değerlere sahip çıkan Behlül'den hiç beklemedik anlarda akıllı denilen insanların bile kolaylıkla söyleyemeyeceği sözler işitmek mümkündür. Bu beklenmezlik ve rahatlık Behlül Danende fıkralarına olan ilgiyi arttırmıştır. Bütün bunların yanında Behlül tipinde doğunun mistik insan tipinin pek çok özelliğinin bulunduğunu ve bu özellikler de onun sevilen bir fıkra tipi olmasına katkı yapmış olduğunu da söylemek gerekir.

Azerbaycan fıkralarının dikkate değer bir kısmını oluşturan Behlül Danende fıkraları, diğer fıkralardan bazı yönlerden ayrılırlar. Bu fıkraların hacmi diğer fıkralara nazaran daha geniştir. Hatta bazı fıkraları küçük bir hikâyeyi andırmaktadır. Ayrıca Behlül Danende fıkraları, didaktik karakteriyle ön plana çıkmakta ve güldürmekten daha çok düşündürmeyi amaçlamaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen bu anlatılarda fıkra niteliği de bulunmaktadır.

Behlül Danende fıkralarında genellikle Behlül ve Harun Reşit bulunmaktadır. Bu ikili arasında geçen münakaşalarda mutlaka Behlül Danende üstün gelir (Türkmen 2000: 59). Bu iki tipin dışında gündelik hayatta görülebilecek bazı tipler de bu fıkralarda yer almaktadır.

2. Mizah Teorileri

a. Üstünlük Teorisi

Üstünlük teorisinin özünü, insanın kendisini başkalarıyla mukayese etmesi oluşturmaktadır. Toplum içinde bireylerin çeşitli vesilelerle bir araya gelmeleri, bir birleriyle etkileşime girmeleri söz konusudur. Bu teoriye göre gülen birisi, kendi durumunu diğerleriyle karşılaştırdığında kendini üstün görmektedir. Diğer insanlarda bulunan kötü durumlar veya küçültücü şartlar kendisinde yoktur, çünkü o diğerlerinden daha güçlüdür ve şanslıdır. Kendine gülen bir kişi için de açıklama yapan üstünlük kuramı, insanda gülen benlikten başka ayrı bir benliğin olduğunu, insanın bu ikinci benliğe güldüğünü ileri sürmüştür (Türkmen 1999: 24). Üstünlük kuramına yöneltilen eleştiriler, bu kuramın gülmenin bir yönünü izah ettiği, ancak bütün gülme durumlarını açıklamaya yetecek bir kuram olmadığı yönündedir.

b. Uyumsuzluk Teorisi

Uyumsuzluk teorisi, gülmenin daha çok bilişsel yanı ile ilgilidir. Bu teoriye göre, dünyadaki nesneler ve bu nesnelerin özellikleri, olaylar vb. arasında belli kurallar (kalıplar) vardır, bu kurallar sayesinde insanlar düzenli bir hayatta yaşamaktadırlar. İnsanlığın beklentileri arasında bulunan kalıplara uymayan bir durumun varlığı gülmeye neden olur. Bu uyumsuzluklar, bazen bir unsurun eksilmesi, bezen sıranın değişmesi, beklenilen şeylerin olmayışı şeklinde ortaya çıkabilir. Pascal bunu "*kişiyi, umduğuyla bulduğu arasındaki şaşırtıcı orantısızlıktan başka hiçbir şey daha fazla güldürmez.*" şeklinde ifade eder (Morreall 1997: 24-25, Türkmen 2002: 372). Örneğin yolda yürüyen bir adamın düşmesi, gülmeye neden olabilir. Uyumsuzluk teorisine göre burada gülmeye neden olan beklentilerin aksinde gerçekleşen bir harekettir, yani uyumsuzluktur. Yolda yürüyen bir insanın düşmesi, insan düşüncesini, insanın birikimlerini alt üst eder. Çünkü normal olan, insanın yürümesidir, o insanın düşmesi ise bu olayı gören kişinin tüm tecrübelerini, bilgilerini tersine çevirmekte ve bir uyumsuzluk meydana getirmektedir. Böyle bir uyumsuzluk da gülmeye kaynaklık etmektedir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

c. Rahatlama Teorisi

Gülmenin fizyolojik boyutu üzerinde yoğunlaşan rahatlama teorisi, psikoanalitik kuram olarak da bilinmektedir. Bastırılmış ve biriktirilmiş enerjinin aniden ortaya çıkması ile gülmenin gerçekleştiği fikrini savunan bu kuram, gülmenin rahatlatıcı etkisini ön plana çıkarmaktadır (Türkmen 2002: 373). Sosyal hayattaki pek çok kısıtlayıcı, yasaklayıcı tutum, insan üzerinde ister istemez baskı oluşturmakta ve bu baskıda belli ölçüde enerji birikimine sebep olmaktadır. Cinsellikle ilgili yasaklar, günlük hayatta bireylerin istemeseler de yapmak zorunda oldukları davranışlar, uymak zorunda kaldıkları kurallar vb. daha pek çok husus, insanda tepkiyi ifade eden bir enerji birikimine yol açmaktadır. Uygun şartların oluşması neticesinde ortaya çıkan bu enerji de gülme sonucunu doğurmaktadır (Morreall 1997: 34).

3. Mizah Teorileri ve Behlül Danende Fıkraları

1. Fıkra

"Bir gün Behlül, Harun Reşit'in yanına gidiyormuş. Yolda onunla karşılaşan vezirlerden birisi Behlül'le alay etmek için şöyle der:

- Ey Behlül müjdemi isterim. Halife, seni öküzlere, eşeklere başkomutan tayin etti.

Behlül hiç bozulmadan:

- Madem öyle, o zaman beni dinle, emrimi yerine getir, çünkü sen de benim askerlerimdensin, der" (Gasımlı 2005: 13).

Bu fıkrada Behlül ve yönetici kesiminden bir vezir bulunmaktadır. Behlül'ün halifeye ve dolayısı ile yönetime karşı sert eleştirilerini bilen vezir, yaptığı espri ile onu küçük düşürmek istemiştir. Ancak Behlül de vezirin ummadığı bir zekâ kıvraklığı ile cevap vererek vezirin planlarını boşa çıkarmıştır. Bu fıkra, mizah teorilerinden üstünlük ve rahatlama ile izah edilebilir. Vezir, Behlül'ün öküzlere ve eşeklere komutan olduğunu söyleyerek onu küçük düşürerek ve hatta aşağılayarak ona üstün gelmeyi amaçlamıştır. Behlül'ün cevabı dışındaki kısımlarda vezir üstündür, ancak Behlül, verdiği cevapla üstünlüğü ele geçirmiştir. Behlül, kendisinin hayvanlara komutan olduğunu iddia eden veziri askerleri arasına katarak onu hayvan seviyesine indirmiş ve böylece ona galip gelmiştir. Ayrıca vezirin söyledikleri karşısında gerilen Behlül, verdiği cevapla içindeki enerjiyi de dışarı atmış ve rahatlamıştır. Bu rahatlık da fıkrada gülme etkisi yaratmaktadır.

Bu fıkrada Behlül tipinin karakteristik bir özelliğini de görmekteyiz. Behlül, toplum içinde genellikle deli olarak bilindiği için ondan akıllı mantıklı cevaplar beklenmemektedir. Ancak normal insanların bile düşünemeyeceği sözleri söyleyen Behlül, çoğunlukla karşısındakileri gülünç duruma getirmektedir.

2. Fıkra

"Harun Reşit, halk arasında kendini övüyormuş:

- Gece gündüz bana dua etmelisiniz, çünkü benim dönemimde ülkede veba gibi tehlikeli bir hastalık baş göstermedi.

Behlül güler ve der:

- Ey halife, Allah bir ülkeye iki belayı birden verecek kadar da insafsız değil. Seni bu ülkeye halife göndermiş, bu yeterli değil mi?" (Gasımlı 2005: 18).

Bergson, "Gülme her şeyden önce bir düzeltmedir. Utandırmak için var olduğuna göre kendisine gülünen kişi üzerinde üzücü bir izlenim bırakmalıdır." der (Bergson 1996: 99). Burada Behlül, halifeyi düzeltmiştir, kendisini övmesine bir son vermiştir. Halife ile Behlül'ün karşı karşıya geldiği tipik fıkralardan birisidir. Bu fıkrada uyumsuzluk ve üstünlük kuramları ile açıklanabilecek bir mizah vardır. İnsanlar toplumda ve doğada bir düzen çerçevesinde hareket ettikleri için düzensizliklere tepki göstermişlerdir. Bu tepki bazen sinirlenme, bazen üzülme ve bazen de gülme şeklinde olabilmektedir. Bu fıkradaki uyumsuzluğa halife kızarak bir tepki gösterse bile dinleyenlerin tepkisinin gülmek olacağını söylemek abartı olmayacaktır. Belki Behlül'ün söylediklerini toplum tarafından dengeli ve tutarlı olarak tanınan birisi söyleseydi, belki dinleyenlere buz kestirecekti. Ancak deliliği ile ün yapmış ve halifeyi dahi rahat bir şekilde eleştirebilen biri tarafından söylendiği için komiktir, gülmeye değerdir. Normal şartlarda sıradan bir insan, halifenin ülkenin başına gelmiş bir felaket olduğunu dile getiremez, getirmesi de beklenmez. Behlül'ün cevabı sıra dışı olduğu gibi beklentileri yıkmakta ve bir uyumsuzluk doğurmaktadır.

Fıkraya üstünlük kuramı açısından baktığımızda ise, önce halifenin üstün gelme çabalarını, daha sonra ise verdiği cevapla Behlül'ün üstün geldiğini söyleyebiliriz. Behlül, halifenin asıl bela olduğunu ve

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bu nedenle de Allah'ın başka bir bela vermeyeceğini söyleyerek onu küçük düşürmekte, kendisi de her zamanki galip gelmektedir.

3. Fıkra

"Behlül Danende avcı değildi. Ama bir keresinde avcılığını dostlarına göstermek için ava gider. Bir karga vurup eve döner. Yolda dostlarına göstererek der:

- Kaz vurdum.

Dostları ona gülerek:

- Bu kaz değil, kargadır, derler.

Behlül Danende bu doğru sözden rahatsızlık duymaksızın:

- Yoksa bu kuşa ad konurken orada mıydınız?" (Gasımlı 2005: 93).

Genel olarak üstünlük, kısmen de rahatlama kuramları ile tahlil edilebilecek bu fıkrada Behlül, haksız ve küçük düşmek üzere olduğu bir durumdan kurtulmuştur. Ancak bu fıkrada diğer fıkralara nazaran farklı bir durum vardır. Behlül'ün sürekli olarak üstün geldiği ve karşısındakileri gülünç duruma düşürdüğü fıkralarının yanında bu fıkrada gülünç duruma düşmekten tam anlamıyla kurtulamamıştır. Bütün bunlara rağmen fıkranın Behlül'ün galibiyeti bittiğini söyleyebiliriz. Çünkü kargaya adın ne zaman ve kimler tarafından verildiğini hiç kimse cevaplayamayacağı için Behlül doğal olarak onları çaresiz bırakmaktadır.

Mizahta rahatlama kuramı açısından bakıldığında Behlül, etrafındaki dostlarının yaptığı baskıdan verdiği cevapla kurtulmuş ve bu şekilde de biriken enerjiyi dışarı atmıştır. Kaz ile kargayı karıştıran Behlül, çevresinin gösterdiği tepkiden "ad verilirken siz orada mıydınız?" diyerek kurtulmuş ve rahatlamıştır.

4. Fıkra

"Bir gün Harun Reşit'in karısı, beyine şöyle der:

"Allah'a hamd olsun ki bu dünyada saraylarda rahat ve mutluluk içinde yaşıyoruz. Rabbimiz bize ahirette de böyle hatta daha iyi şartlarda yaşamayı nasip etse keşke! Cennet nasip olsa keşke."

Harun Reşit de:

"İnşallah hanım kim istemez ahiret mutluluğunu?" diyerek karısının sözlerini onaylar.

Bu konuşmalara Behlül şahit olur.

Birkaç gün sonra Harun Reşit dışarı çıkıp dolaşırken Behlül'ün yeri kazdığını görür ve takılmadan edemez:

"Hayırdır Behlül, yine ne işler çeviriyorsun?"

Behlül:

"Cennet arıyorum" der.

Halife Behlül'ün deliliğine güler:

"Yapma Behlül! Burada cennet aranır mı?"

Behlül de taşı gediğine koyar:

"Sen sıcak yatağında hanımının yanında cennet arıyorsun oluyor da şurada neden olmasın?" (İvgin 2005: 160).

Bu fıkra da Behlül'ün deliliğinin ön plana çıkarıldığı bir fıkra olması ile dikkat çekmektedir. Behlül, yine normal bir insanın yapmayacağı veya başvurmayacağı bir yöntemle halifeye cevap vermektedir. Buradaki Behlül tipi aslında toprağın altında cennet aranmayacağını, bunun boş bir uğraş olduğunu bilmektedir, ancak halifenin dikkatini çekebilmek için bu yola başvurmuştur. Bu şekilde halife tarafından fark edilen Behlül için eleştiri yapabileceği, halifeye galip gelebileceği bir ortam oluşmuştur. Behlül, halifenin yatağında cennet araması ne kadar mantıklı ise toprağın altında cennet aramanın da o kadar mantıklı olduğunu çarpıcı bir şekilde belirtmektedir. Sonuçta da Behlül, yine her zaman olduğu gibi ona üstün gelmektedir.

Sonuç

1. Yapılan değerlendirmelerin sonucunda Behlül Danende tipinin fıkralarda çoğunlukla üstün geldiği görülmektedir. Bir diğer ifade ile Behlül Danende, fıkralarda gülünen değil, gülünç duruma düşüren bir fıkra tipidir. Toplum içinde "deli", "divane" olarak tanınmasına rağmen kendisinden beklemeyecek derecede akıllı mantıklı cevaplar vermesi, onu genellikle üstün konuma yükseltmektedir. Eksikleri olan bir tip görünümünde olmasına rağmen zekâsını kullanarak dinleyenler üzerinde beklenmedik bir etki bırakmaktadır. Behlül Danende'nin bu özellikleri nedeniyle fıkraların analizinde "üstünlük" kuramı kullanılmaya daha müsaittir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

2. Fıkralar, gülmenin yanı sıra toplum içinde eleştiri işlevine de sahiptirler. Bu yönüyle fıkralar, çoğunlukla adaletsiz, haksız, zalim vb. kişileri eleştirdikleri için, onları komik durumlara düşürdükleri için sevilen halk edebiyatı ürünleri arasındadırlar. Behlül Danende fıkralarında bu eleştiri boyutu çok ağır basmaktadır. Hatta Behlül Danende fıkralarında gülmeden daha önde eleştiri ve uyarı vardır. Behlül'ün özellikle halife ve vezirlerle karşı karşıya geldiği fıkralarda çok sert eleştiriler bulunmaktadır. Behlül, adeta yönetilen kesimin yönetime söyleyemediklerini, deliliğinin vermiş olduğu serbestlik ile dile getirmektedir.

3. Fıkra tipleri genellikle sıra dışı insanlardır. Bazı fıkra tipleri hazırcevaplıkları ile gülemeye neden olurken bazıları da hal ve hareketleri ile komiği yakalamaktadır. Behlül Danende hazırcevap bir tip olmasıyla mizahı sağlamaktadır, yani onun komiği hareket komiğinden daha ziyade söz komiğine dayanmaktadır.

4. Tasavvuf düşüncesinin şekillendirdiği ve derviş görünüşlü Behlül Danende fıkralarında günümüz fıkra araştırmalarında en fazla kullanılan "üstünlük", "uyumsuzluk" ve rahatlama kuramlarının öne sürdüğü mizah durumlarını görmek mümkündür. Ancak üstünlük ve uyumsuzluk kuramlarının Behlül Danende fıkralarındaki komiği tahlil etmede daha faydalı olacağını belirmek gerekir.

Kaynaklar

BERGSON, Henri (1996). **Gülme Komiğin Anlamı Üstüne Deneme**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BEYDİLİ, Celal (2005). **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

EKİCİ, Metin (2000). "Gülme, Mizah ve Mahalli Bir Fıkranın Kültürel ve Edebi Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", **II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu 31 Mayıs-2 Haziran**.

FERZELİYEV, Tehmasib (1982). **Şerg Halglarının Letifeleri**, Bakı: Yazıçı.

GASIMLI, Meherrem (2005). **Behlul Danende Letifeleri**, Bakı: Altun Kitab.

İVGİN, Hayrettin (2005). **Deli Görünüşlü Akıllı Behlül Dânende**, Yurt Kitap-Yayın.

MORREALL, John (1997). **Gülmeyi Ciddiye Almak**, çev.: Kubilay Aysevener-Şenay Soyer, İstanbul: İris Yayıncılık.

ROSENTHAL, Franz (1997). **Erken İslâm'da Mizah**, çev.: Ahmet Arslan, İstanbul: İris Yayıncılık.

SAKAOĞLU, Saim (1992). **Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca**, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

TÜRKMEN, Fikret (1996). "Mizah Teorileri ve Nasrettin Hoca Fıkraları", **V. Uluslararası Türk Halk Kültürü Kongresi Seksiyon Bildirileri**, Ankara, 263-270.

TÜRKMEN, Fikret (1997). "Günümüzde Mizah Teorileri ve Nasreddin Hoca Fıkraları", **Türk Yurdu Dergisi**, 114, Şubat 1997, 21-24.

TÜRKMEN, Fikret (1999). **Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi)**, İzmir: Akademi Kitabevi.

TÜRKMEN, Fikret (2000). "Anadolu Mizahında Bazı İran ve Arap Kökenli Mizah Tipleri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 55-60.

TÜRKMEN, Fikret (2002). "Gülme Teorileri ve Bursa Yöresi Yörük Fıkralarının Analizi", **Bursa Halk Kültürü I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı**, Cilt 2, Bursa.

YILDIRIM, Dursun (1999). **Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları**, Ankara: Akçağ Yayınları.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"BAYATI" SÖZÜNÜN MƏNŞƏYI QƏDIM JANRIN ADI HAQQINDA YENI MÜLAHIZƏ

Ilham Abbasov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan

Qardaş türk ölkələrinin hər birində olduğu kimi, Azərbaycanda da ümumtürk folklorunun ən qədim və ən geniş yayılmıs lirik janrlarından biri olan bayatıları müxtəlif cəhətdən təhlil edən coxlu sayda tədqiqat əsərləri yazılmışdır.Bayatının formalaşma tarixinə,folklor poeziyasındakımövqeyinə, forma və janr xüsusiyyətlərinə, dil və üslub məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısı,yeri gəldikcə "bayatı" sözünün mənşəyinə də toxunmuş, bəzi müəlliflər isə öz araşdırmalarını bilavasitə bu sözün etimoloji təhlilinə həsr etmişlər.

Əvvəllər "bayatı" sözünün mənşəyinə dair bir neçə fərqli mülahizə söylənsə də, indi folklorşunaslığımızda yekdil şəkildə qəbul olunan fikir budur ki, bayatı janrı Oğuz tayfalarından olan Bayat boyunun adı ilə bağlıdır; bayatlar bu şeir şəklinin yaradıcılarıdır və janr onların adını daşıyır. Həmin mülahizənin kökünü müəyyənləşdirmək çətin deyil. Tədqiqatçılar bu məsələdən danışarkən ilk növbədə Salman Mümtaza istinad edirlər. Doğrudan da, görkəmli ədəbiyyatşünas 1927-ci ildə Sarı Aşığa həsr etdiyi "Aşıq Abdulla" məqaləsində türk xalqlarına mənsub şeir şəkillərinin bir çoxunun adının ayrı-ayrı tayfa adlarından götürüldüyünü xüsusi qeyd edərək yazır: "...Gəraylı elinin yaratdığı mənzuməyə gəraylı deyildiyi kimi, Əfşarların qoşduqlarına da ovşarı deyilir. ...Türkməni türkmənlərə, varsağı isə varsağ elinə aid şeirlərdir. Bayatı da bunlar kimi." Elə buradaca S.Mümtaz mani janrının mahan elinin yaratdığı nəğmə olduğunu qeyd edir. (S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, 1986, s. 159-160)

Bayat elini bayatı janrının bilavasitə yaradıcısı hesab edən S.Mümtaz daha sonra bu el haqqında geniş məlumat verir. Göstərir ki, Bayat elinin adı Oğuz xanın nəvəsi, Gün xanın oğlu Bayat xanın adından götürülüb. Sözün mənşəyini S.Mümtaz "bay"- varlı və "at"- ad (ad-san) sözlərinin birləşməsi kimi izah edir və "adlı-sanlı", "məşhur" mənası bildirdiyini göstərir.

Yeri gəlmişkən, "bay" sözü bu mənada hələ Mahmud Kaşğarinin "Divanü Lüğat -it- Türk" əsərində qeydə alınmışdır.(Bax: Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat –it- Türk". Bakı, 2006, 1-ci cild, səh.357-9; 3-cü cild, səh.224-10)

1930-cu ildə "Azərbaycanı öyrənmə yolu" məcmuəsinin 45-ci nömrəsində çap olunmuş "Türk xalqları ədəbiyyatında manı növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində problemi daha dərindən araşdıran Əmin Abid bizim "bayatı" adlandırdığımız şeir şəklinin türk xalqlarının çoxunun folklorunda mövcud olduğunu, lakin müxtəlif cür ("manı", "türki", "xoyrat" , "aşulə" , "ciniq" , "quşiq" , "aytıspa" və s.) adlandırıldığını göstərir. Bundan sonra Ə.Abid M.Kaşğarinin "Divan"ında və Y.Balasaqunlunun "Qutatqu – bilik" əsərində də rast gəlinən bu şeir şəklinin Orxon – Yenisey abidələrindəki yeddi hecalı şeir nümunələri ilə eyni kökdən olması qənaətinə gəlir.

Ə.Abid "bayatı" sözünün Bayat tayfasının adı ilə bağlı olması fikrilə razılaşsa da, bu tayfanın həmin şeir şəklinin yaradıcısı olması fikrini qəbul etmir.

Sonrakı illərdə "bayatı" sözünün mənşəyinə dair Bəhlul Behçətin fərqli mülahizə irəli sürməsinə rəğmən (Bax: "Ədəbiyyat qəzeti" , mart, 1936-cı il) H.Araslı , Ə.Dəmirçizadə , M.H.Təhmasib , M.Seyidov , V.Vəliyev , M.Həkimov , P. Əfəndiyev , M.Təhməzov , A.Nəbiyev və başqa tədqiqtçıların əsərlərində , folklor və ədəbiyyat tariximizə dair nəşr olunmuş araşdırmalarda S.Mümtazın gəldiyi qənaət ,demək olar ki, bütövlüklə müdafiə olunur. Mütəxəssislər "bayatı" sözünün janr adı olaraq Bayat tayfasının adından yarandığını isbat olunmuş həqiqət kimi qəbul etdikləri üçün sonralar diqqəti əsasən həmin sözün tayfa adı kimi hansı köklərə bağlı olduğunun araşdırılmasına yönəltmişlər.

Beləliklə də, "bayatı"sözünün tayfa adı ilə əlaqələndirilməsindən doğan bir sıra məntiqi suallar cavabsız qalmışdır:

– Çox qəribədir ki, Ə.Abidin maraqlı bir müşahidəsi sonrakı tədqiqatlarda diqqətdən kənarda qalır. Söhbət, S.Mümtazdan fərqli olaraq, Ə.Abidin bayatı və manı janırlarını müxtəlif tayfaların adı ilə bağlı olan ayrı-ayrı şeir şəkilləri yox, eyni bir janrın müxtəlif adları hesab etməsindən gedir. Yeri gəlmişkən, Hənəfi Zeynallı da "El yaradıcılığı" məqaləsinin "Xalq ədəbiyyatının qismləri" bölməsində bayatı ilə yanaşı manini müstəqil janr kimi göstərir. (Bax: H.Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1983, səh.126). Həqiqət isə budur ki, müxtəlif mənbələrdə "bayatı"və "mani" adiyla təqdim olunan şeir şəkilləri bir-birindən heç nə ilə fərqlənmir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

– Əgər hər tayfa özü üçün ayrıca şeir şəkli yaradaraq ona öz adını verirdisə, Bayat və Mahan tayfalarının bu qəribə zövq eyniliyinin, yəni formaca tam eyni şeir şəkli yaratmalarını necə izah etmək olar? Və bu janra onların hansının adını vermək daha düzgün olardı?

– Əgər bayatını bayatlar yaradıb ona öz adlarını vermişdilərsə və bu janr qalan tayfalara məhz bayatlardan yayılmışdısa, onda niyə digər türk tayfaları bu janrı "bayatı" kimi yox, tamam başqa-başqa adlarla tanıyırdılar?

– Bu məntiqlə yanaşsaq, folkorumuzun layla, oxşama ,ağı, xalq mahnısı mətnləri , bəzən hətta tapmaca janrlarındakı bir çox nümunələrinin formaca məhz bayatı şəklində olmasını necə izah etmək olar? Onların hamısını da Bayat tayfasımı yaradıb?

– Və nəhayət, hər tayfanın özü üçün ayrıca şeir forması yaratması fikri nə dərəcədə ağlabatandır? Bu fikir folklor janrlarının yüz illərlə ölçülən təkamül proseində cilalanaraq konkret poetik forma qazanması həqiqəti ilə necə uyuşa bilər?

Bir sözlə, folklor şeiri formalarının ayrı-ayrı tayfalar tərəfindən yaradılması fikri, bizcə, əsassız fikiridir. Bir cox şeir şəkli adlarının tayfa adlarına uyğun gəlməsini isə, zənnimcə, həmin şeirin yaranmasından yox, yayılmasında və populyarlaşmasında bu və ya digər tayfanın həlledici rol oynaması ilə izah etmək mümkündür.

Lakin bu cür yanaşma və yozum da "bayatı" sözünə aid sualları aradan qaldırmır, çünki məsələn gəraylı, varsağı kimi şeir şəkillərindən fərqli olaraq, bayatı şeir şəklinin müxtəlif tayfalarda müxtəlif cür adlandırılmasının səbəbi yenədə aydın olmur.

Ə.Abidə görə, "mani"adı daha qədimdir və bu söz türk dillərində həm də ümumiyyətlə "musiqi" mənasında işlənmişdir. Onun fikrincə, "mani" kimi "bayatı" sözü də tayfa adından əvvəlcə musiqiyə, yalnız bundan sonra şeir şəklinin adına keçmişdir.Eyni zamanda Ə.Abid belə hesab edir ki, bu janrın müxtəlif türk dillərindəki adları da mənaca şərqi deməkdir.

Qeyd etmək istərdik ki, bu prinsip, ümumiyyətlə, türk xalqlarının folklor poetikası üçün səciyyəvidir. Məsələn, "qoşma" sözü ilkin halda bir şeir şəklinin adından daha geniş tutumda işləmək ümumiyyətlə "şeir", "nəzm", "qoşqu", "mənasını ifadə etmişdir.

Mirəli Seyidov "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" kitabında Şeyx Süleyman əfəndi Buxariyə və V.V.Radlova əsaslanaraq "varsağı"sözünün həm də ümumiyyətlə "şeir", "nəzm", "mənzumə" mənasında işləndiyini qeyd edir.(Bax: M.Seyidov Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı,1983, səh.310)

Həmin prinsip bayatı janrının müxtəlif türk dillərindəki adlar üçün də xarakterikdir.

"Manı" sözü, artıq qeyd olunduğu kimi, həm da "musiqi" mənasında işlənmişdir. Bu söz "mahnı" sözü ilə bilavasitə bağlıdır və eyni zamanda, ayrıca bir musiqi əsərinin – zərb muğamln adıdır. Həmin muğam bayatı üstə oxunur.

– "Türkü" – "türki" sözü dilimizdə altmış-yetmiş il əvvələ qədər nəğmə mənasında işlənirdi."Türkü" – əsasən mətni bayatı formasında olan xalq mahnılarına deyilirdi.

– Kərkük dilinin və folklorunun nüfuzlu tədqiqatçısı Qəzənfər Paşayevin fikrinə görə, "xoyrat" sözü bu dialektdə həm də "nəğmə" , "söyləmə" mənasında anlaşılır.

– "Quşiq" adının kökündə "səs" , "səda" mənası daşıyan "qu" sözü durur . Həm də bu söz "qoşuq" ("qoşulan" , "qoşulmuş") anlamını ifadə etməklə bizim"qoşma" sözümüzlə eyni məna bildirir.

– Bu baxımdan bayatı formalı şeirin qazax və qırğız dillərindəki adı – "aytıspa" xüsusilə maraqlıdır. Həmin sözün ("ayt - ıs - pa") " Kitabi –Dədə Qorqud"da və başqa mənbələrdə geniş işlənən "demək" , "danışmaq" , "söyləmək"mənalı "ayıtmaq" sözü ilə eynili göz qabağındadır.

Bizcə, "bayatı" sözünün kökünü də burada – "ayıtmaq" felində axtarmaq lazımdır.

Fikrimizi əsaslandirmaq üçün problemə bir qədər "kənardan" baxmağa çalışaq: Rus dilində "demək", "danışmaq", "izah etmək", "söyləmək" mənasında işlənən arxaik "bayat" feli var. Müasir dil lüğətlərində bu söz "danışmaq", "izah etmək", "söyləmk" mənasında; həmin kökdən olan "bayukat" feli isə layla çalmaq mənasında izah olunur.

Elə buradaca yada salaq ki, bizim dilimizdə də uşaqla əlaqədər "yatmaq", "yuxulamaq" mənasında "bay-bay eləmək" ifadəsi işlənir.

V.Dalın lüğətində həmin fel "bait" formasında verilir və "danışmaq", "çərənləmək", "söhbət etmək", "izahat vermək"; həmçinin "pıçıldamaq", "çağırmaq", "ovsunlamaq" və nəhayət, "layla çalmaq" mənasında izah olunur. (Bax: В.Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Том. 1, Москва, 1954, стр.234.)

S.İ.Ojeqovun lüğətində "layla çalmaq" mənasında "bayukat" feli və "söyləmə" , "uydurma" mənasında onunla eyni kökdən olan "bayka" ismi verilmişdir. (Bax: С.И. Ожегов. Словарь русского языка. Москва, 1984, стр.35-37)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M.Fasmerin lüğətində "bayat" – "bait" felinin "demək" , "danışmaq" , "söyləmək" , "çərənləmək" , "ovsunlamaq" mənalarında tək rus dilində deyil, slavyan dillərinin, demək olar ki, hamısında işləndiyi göstərir.Həmin lüğətdə rus dilində nadir hallarda işlənən "bay"sözünün türk dillərindən alınma olduğunu bildirən müəllif "bayat" felinin həmin sözlə əlaqələndirmir. (Вах: А.Фасмер. Этимологический словарь русского языка, том 1, Москва, 1964, стр. 140.)

Rus dilinə aid digər tarixi və etimoloji lüğətlərdə də həmin sözün izahı qeyd etdiklərimizdən fərqlənmir. Fonetik tərkibindən və leksik-semantik mənasında aydın göründüyü kimi, bu söz "ayıtmaq" feli ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin qəribədir ki, rus dili lüğətlərinin heç biri "bayat" sözünü türk dilləri ilə əlaqələndirmir, daha dəqiq desək, onların heç birində, hətta bilavasitə bu vəzifəni daşıyan etimoloji lüğətlərdə belə, sözün mənşəyi məsələsinə ümumiyyətlə toxunulmur.

Yalnız görkəmli rus türkoloqu N.A. Baskakov "İqor polku dastanı"nda türk leksikası" kitabında "bayat" sözünü izah edərkən onun türk mənşəli "bay" söz kökündən əmələ gəldiyini yazır. N.A.Baskakov bu sözün türk dillərində: 1) "türkəçaralıq etmək" , "cadulamaq" , "ovsunlamaq" ; 2) "çərənçilik etmək" , "cəfəngiyyat söyləmək" , "uydurmalar danışmaq" ; 3) nəhayət, "nəğmə qoşmaq" , "oxumaq" , "söyləmək" mənalarını ifadə etdiyini göstərir. (Вах: Н.А.Баскаков. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". Москва, 1985, стр.123.)

Göründüyü kimi, tarixi əlaqələrin hansı mərhələsindəsə (ən azı 12-ci əsrdən əvvəl) bizim mənbələrdə "ayıtmaq"şəklində mühafizə olunmuş söz türk dillərindən slavyan dillərinə keçmiş və burada özünün ilkin mənasını ("demək" , " danışmaq" , "söyləmək" , "oxumaq") indiyə qədər qorunub saxlanmışdır.

Bizə belə gəlir ki, "bayatı" sözünün həm şəkil, həm də mənzumca həmin kökə bağlılığı şübhə doğurmamalıdır. Burada fərqli cəhət yalnız sözün əvvəlinə artırılmış "b" ünsürüdür ki onun da dil məntiqinə əsaslanan izahını tapmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, "ayıtmaq" felinin və yazılı mənbələrimizdə rast gəlinən "söz" , "kəlmə" mənalı "ayqu" isminin şərq qurupu türk dillərində (yakut,altay) əvvəlinə "b" səsi artırılmış variantı müşahidə olunur.

Bundan başqa, "Dədə Qorqud" dastanının qolları mənasında işlənən "boy" ("nəğmə" , "söyləmə" mənasında) sözünün və "boy boylamaq" ("danışmaq" , "söyləmək" mənasında) ifadəsinin də həmin kökdən olduğunu güman etmək olar.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, "bayatı" sözü "boy boylamaq" ifadəsi ilə eyni məna daşıyan "boy ayıtmaq" ifadəsindən analitik formanın sintetik formaya keçməsi yolu ilə düzəlib: "boy ayıtmaq" – "boyaytmaq" – "boyaytı" – "bayatı" .

Qeyd edək ki, analoji hadisələr dilimizin tarixində müşahidə olunur. Məsələn, "bilək üzük"dən – "bilərzik" , "bir ildir"dən –"bildir" sözləri yarandığı kimi.

"Bayatı" sözünün sonundakı "ı" saitinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, fel köklərinə artırılaraq isim düzəldən bu şəkilçi dilimizdə geniş yayılıb. Məsələn:"yazmaq" – "yazı" , "sürmək" – "sürü" , "çəkmək" – "çəki" , "qorxmaq" – "qorxu" və s. ("Bayatı" sözünün "Bayat" tayfa adından yarandığı fikri ilə razılaşsaydıq , buradakı "ı" saitini tamam mənasız bir element kimi qiymətləndirmək lazım gələrdi.Onu təsirlik hal, yaxud mənsubiyyət şəkilçisi kimi izah etmək mümkün deyil. Yox, əgər fars mənşəli "-i" (-vi") şəkilçisinin dəyişmiş formasıdırsa, bu halda da isim yox, sifət düzəltməli idi.)

İrəli sürülən bütün bu fakt və arqumentlərdən cıxan nəticələri vahid mülahizə şəklində ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, "bayatı" şeir şəklinin adı "ayıtmaq" feli ilə eyni kökdəndir və ilkin halda "söyləmə" , "oxuma" , "nəğmə" mənasında işlənmişdir. Sonralar sözün lesik mənası daralmış və yalnız bir janrın adını bildirməklə məhdudlaşmışdır.

Tayfa adı ilə əlaqələndirmədən fərqli olaraq, bu cür izahat meydana çıxan sualların hər birinə məntiqli cavab vermək imkanı yaradır. Bu halda xalq musiqimizdə geniş yayılmış "bayatı" komponentli muğam və şöbə adlarının da rasional izahını vermək mümkündür. Başqa sözlə desək, "Baytı kürd" – "Kürdsayağı oxuma" , "Kürd oxuması (nəğməsi)"; "Bayatı Şiraz" -- "Şirazsayağı oxumağa" , " Şiraz oxuması (nəğməsi)" və s. kimi başa düşülməlidir.

İndiki halda "Bayatı Qacar" muğamının adı iki türk tayfasının adlarının mexaniki birləşməsi kimi absurd bir məntiqlə izah olunur. Əslində isə, "Bayatı Qacar" – "Qacarsayağı oxuma" , yaxud "Qacarların nəğməsi " deməkdir.

Digər tərəfdən, bu muğam şöbələrinin adları "bayatı" sözündən yaranmış izafət tərkibləri ("Kürd bayatısı" , "Şiraz bayatısı" və s. mənalarda) olsaydı, onda indiki kimi yox, "Bayateyi – Kürd" , "Bayateyi – Şiraz" və s. şəkildə işlənərdi.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"Bayatı"sözünün bayat tayfasının adı ilə bağlılığına gəlincə, yekun olaraq demək istərdik ki, bu uyğunluq sırf təsadüfü, zahiri xarakter daşıyır və bu yerdə tayfa adının şeir şəklinin adının yaranmasına heç bir təsiri olmamışdır. Əslində, bayatının da, onun adının da kökləri zənn edildiyindən daha qədimdir.

Summary

The Article is devoted to the etymological analysis of one of the main genres of all Turkish folk – lore. The Author refutes the traditional explanation of the origin of the word "Bayatı" The Author comes to a conclusion that this word is derived from the archaic verb "ayitmaq" in the meaninq of "to tell" ("demək") , "to say" ("söyləmək") that were widely used in a number of the ancient Turkish texts by giving examples from Turkish and non – Turkish languages.

Резюме

Статья посвящена этимологическому анализу названия одного из основных жанров общетюркского фольклора. В статье опровергается традиционное заключение о происхождении слова "баяты" , то есть утверждение о связи этого слова с названием племени Баят. На основе доказателеств, приведенных из некоторых тюркских и нетюркских языков, автор приходит к мнению, что происхождение этого слова связано с архаическим глаголом "айытмаг",широко употребляемый в древнетюркских текстах , в том числе, в «Китаби - Деде Коркуд»е.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» И КУМЫКСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС - ВЗАИМОВЛИЯНИЕ КУЛЬТУР

Проф.Др. Империат Халипаева
Махачкала
Россия

Памятники кумыкского героического эпоса, которые дошли до нас, дают важные сведения не только об архаичном пласте эпического творчества Дагестана, но и интересный материал в области лексикологии и семантики, а также сравнительной типологии. Как известно, общим достоянием эпического творчества народов Северного Кавказа является нартский эпос, хотя имеются и собственные памятники. Но поскольку обращение к ним и запись собственных памятников произошла довольно поздно, то нужно признать справедливость высказывания А.М. Аджиева, что Дагестан - «периферия нартского эпоса». Таким образом, можно предположить, что не все дагестанские народы следуют традициям нарсткого эпоса - по мере удаления от Центрального Кавказа эти традиции слабеют. Поэтому именно у кумыков есть памятники, которые отходят от нартских стереотипов и имеют другую типологию: древнерусскую. Именно у них сохранились уникальные памятники, которые скорее испытывали влияние Древней Руси, чем тюркских народов Кавказа, хотя это влияние можно назвать взаимным, так как и многие древнерусские памятники, в большой степени «Слово о полку Игореве» подвергались влиянию восточных фольклорных традиций, благодаря процессу ассимиляции, активно продолжавшемуся на протяжении почти семи веков (с VI-го - до конца XII).

Достоверность древнекумыкских памятников не вызывает сомнений, несмотря на то, что первый сохранился в списках XVIII века (Кадырмурза), как, кстати, и древнерусский памятник, а второй был обнаружен и записан нами из уст сказительницы У. Пашаевой лишь в начале 90-х годов XX века. В пользу достоверности памятников говорят некоторые словесные формулы: устойчивые архаичные эпитеты, сохранившиеся в кумыкских йырах средних веков, топонимы, мифонимы, теонимы, исконное значение которых утрачено с принятием кумыками ислама.

Сюжетные формулы, общие места, лексические характеристики речи героев и описания мест сражения в «Анжи-наме» и плача Аймеседу в предании «Окаменевшая Аймеседу» имеют семантические модели, схожие со «Словом о полку Игореве». Это говорит не столько о заимствовании сюжетов и набора лексико-семантических формул древнекумыкских сказителей у древнерусских, сколько об общекультурном взаимовлиянии мифологии и фольклора двух народов на протяжении многих столетий находившихся в разных, как дружественных так и враждебных, отношениях.

Наличие общих мест в «Анжи-наме», «Окаменевшей Аймеседу» и «Слове о полку Игореве» говорит о том, что в средние века на территории современной России существовал традиционный прием изображения тех или иных событий или взаимоотношений, так называемое литературное клише, по которому строилось произведение определенного жанра. В этих произведениях как правило обязательно должны были присутствовать:

- авторская позиция, выраженная «голосом» сказителя;
- боги и другие мифологические персонажи, находящиеся в состоянии вражды или покровительства с главными героями произведений;
- военные дружины, общины, группы дружественных или враждебных народов, принимающих участие в развитии событий;
- женские образы, выражающие эмоциональное отношение к происходящему: воспевающие или оплакивающие героев.

Все указанные элементы жанрового клише присутствуют в трех анализируемых нами произведениях.

События, рассказанные в «Анжи-наме», связаны с Анжи - древним городом Хазарского каганата, расположенным на территории Махачкалы (на берегу Каспийского моря). Посвящены описываемые события борьбе Хазарского каганата с арабами. Сюжет разворачивается вокруг правителя Семендара Карткожака. У него было двое сыновей - Темиш и Айбек. Они оба влюбились в одну девушку по имени Айкыз. Старший из братьев, Темиш, получив отказ от Айкыз, которая отвечала взаимностью Айбеку, во время осады города перешел на сторону врагов. Старый и ослепший отец именами всех божеств - Тенгири, Авамчи, Алава - проклинает сына изменника. Айбек дает отцу клятву в верности родине и чести. Вскоре происходит кровавое

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

побоище с завоевателями. Горит Анжи, горит и священный камень Камари. Город погибает, но помощи от богов не получает. Невеста Айбека молит Тенгири разбить врагов, но все тщетно. Анжийцы отправляют вещую птицу Бийдаяк к другим богам Алаву и Авамчы. Бийдаяк достигает цели и призванные боги возглавив войско нартов, устремляются на врагов. Тенгири строит им преграды, закрывает солнце, заливает дороги водой. Но боги все преодолевают. Однако силы неравны и второе предательство Темиша (он показал уставшим врагам, где вода) довершает дело - Анжи покорен. Правителем назначен Темиш. Айкыз и оставшиеся в живых жители Анжи скрываются в труднодоступном месте, куда не могут проникнуть враги (Айбек погиб в сражении). Враг, бессильный взять укрепление, морит народ голодом, тогда Айкыз берется вывести людей тайными тропами. Она пишет врагам письмо о желании сдаться и просит три дня отсрочки. Тем временем выводит людей в Ирган и Балх. Сама же возвращается и встречается с Темишем, который уверен, что девушка теперь будет принадлежать ему. Вместе с Темишем Айкыз поднимается на вершину башни и там, обхватив его - бросается вниз.

В произведении причудливо сочетаются древнейшие образы и мотивы с исторически реальными событиями. Повествование облечено в художественную форму героического эпоса. Главной героиней «Сказания» выводится женщина - это главное событийное отличие кумыкского памятника от древнерусского, хотя и «Плач Ярославны» возводит княгиню - жену Игоря в статус героини, косвенно спасающей своего мужа (посредством молитвы - обращения к богам-стихиям) из плена.

Событийный ряд развития сюжета «Анжи-наме» предполагает экспозицию, в которой дается общая характеристика ситуации, предваряющей основное событие, то есть эпизод предательства одного из сыновей Карткожака и клятву Айбека. Как и в «Слове о полку Игореве» из экспозиции становится понятным, что рассказ поведется о событии с трагическим истоком.

Как и в «Слове» в «Сказании» имеют место две кульминации: первая - битва и поражение Анжинцев, вторая - месть Айкыз. В «Слове» - первая кульминация - поражение и пленение Игоря, вторая - бегство из плена. Безусловно кульминации «Слова» имеют более глубокий историко-политический смысл, но и кульминации «Сказания» также исторически обоснованны для дальнейшей политики города Анжи как государственного образования Хазарского каганата.

Оба произведения созданы в критические моменты политики и истории государств - канун феодальной раздробленности в первом случае и смену религиозных взглядов (с политеизма на монотеизм) - во втором. Именно данные исторические основы побудили авторов к выбору своих жанров повести и сказания, что в принципе одно и то же.

И в «Слове» и в «Сказании», которые являются прежде всего произведениями литературы, а не историческими хрониками, персонифицированы все персонажи, не только героические личности, как князья Игорь, Буйтур Всеволод, Ярославна, Овлур, враги Игоря - ханы Гза и Кончак в «Слове»; Карткожак, Айбек, Темиш, Айкыз, все дружественные народы в том и другом произведении, но персонифицированы и боги: Даждьбог, Велес, Хорс «Слова», Тенгири, Алав, Авамчи «Сказания». В обоих произведениях поименно упоминаются объекты священного почитания: святилища, камни, рощи, птицы, местности - в «Анжи-наме», вода, светила, ветер, силы природы - в «Слове». В этом смысле каждая деталь обоих произведений в равной степени отображает главную идею - выдержать испытание, которое наслал бог и победить врагов. Единственное существенное идеологическое различие анализируемых памятников состоит в том, что в «Слове» описывается захватническая политика Древней Руси, пусть выраженная даже через настроения удельного князя Игоря Святославича, а «Сказание» отражает политику обороны анжинцев от захватчиков. Поэтому финалы произведений разные. В «Сказании» финал трагичен, в «Слове» - оптимистичен. Игорь бежит из плена, возвращается в свой удел, чтобы укрепить оборону и дать отпор половцам, которые вдохновлены победой и стремятся вторгнуться на территорию соседних с ними княжеств. В «Сказании» умирают все герои и городу некому помочь, хотя его жители благодаря Айкыз спасены. Но в целом событийный ряд обоих произведений совпадает. В «Слове полку Игореве» на помощь князьям не хотят приходить соседи. К анжинцам же помощь не успевает прийти. Ни дальние, ни ближние дружественные общины и народы не могут помочь анжинцам, потому что от них отвернулся Тенгири. В книге не указываются причины такого поворота событий, но из контекста они становятся понятными. Благосклонность Тенгири утрачивается, на наш взгляд по двум причинам: первая - мифологическая, вторая политическая. Мифологическая семантически восходит к древнегреческому мифу о Зевсе и Прометее и представляет собой мифологическую кальку Тенгири - Алав.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Прометей украл огонь для людей, Зевс наказал и его, приковав к скале, и людей, наслав войну. Тенгири, узнав, что анжинца взывают к Алаву за помощью, стал чинить преграды Алаву, приковав его к скале и анжинцам, чиня преграды дружественным соседям, спешащим на помощь.

Политическая причина состоит в том, что время создания «Анжи-наме» и сам факт противостояния хазар и арабов говорит о том, что язычникам-анжинцам «навязывается» новая религия - ислам. «В ««Сказании» говорится, что враги идут для того, чтобы выпить кровь Тенгири. Все это похоже на борьбу народа не только за сохранение национальной независимости, но и языческих верований и богов, на борьбу язычников с мусульманами». То что анжинцы еще тенгрианцы и не желают пока что принимать ислам доказывается многократными упоминаниями Тенгири и просьбами к нему о помощи. Например в призывном письме анжинцев сказано:

Ат туягъы дюнья чанг гелген,
Камарини топуракъага дендюрмей къойман деп,
Тенгирибиз къанын ичмей къойман деп,
Билдиригиз Гюржюдеги Исакъгъа,
Не къыйынлар гелип тура бу якъга!

В другом эпизоде Айкыз обращается с мольбой к Тенгири быть опорой народа, оповестить друзей анжинцев о горе, постигшем главу города Абия-Карткожака по причине того, что его сын Темиш изменил своим людям, отвернулся от Камари. «Считаю, эти стихи, это поэтическое проклятие Айкыз в адрес Темиша по силе своего колокольного звучания, всеохватности человеческого потрясения, воплощенного в нем, достойным любого великого произведения мирового искусства», - отмечает ученый - исследователь и переводчик «Анжи-наме» С. М.-С. Алиев.

Гек будутлар чачыратып, Тенгири,
Гек денгизни гъалек этсенг не бола!
...Къудратынг уллу сени, Тенгири,
Тегинлейин алгъыр жанын Темишни,
Дерт бюкленип, ер ялагъан Абиймни агъы учун!

Как мы знаем из произведения Тенгири не пришел на помощь анжинцам, но по нашему мнению, он все же услышал молитвы Айкыз и покарал предателя, хотя и ценой жизни самой героини.

Значение «Сказания» трудно переоценить. Оно в новом свете представляет богатый кумыкский фольклор. Это единственное произведение, в котором в качестве героев наряду с реальными людьми выступают языческие боги предков современных кумыков: Тенгри, Алав, Авамчи. Имена богов имеют тюркскую основу, за исключением Камари, которое перекликается с именем грузинской богини молнии Камари.

Другой древнекумыкский памятник, на создание которого вероятно оказало влияние «Слово о полку Игореве», предание «Окаменевшая Аймеседу». В мировой научной традиции легенда рассматривается как одна из разновидностей несказочной устной прозы. Предания также относятся к жанру несказочной народной прозы, но в них акцент делается на правдивое, с точки зрения народа, изображение исторических событий и лиц, причем в большинстве случаев носящих локальный характер. По жанру «Окаменевшая Аймеседу» относится к мифологическому преданию, то есть имеет в своей основе какие-то недошедшие до нас исторически достоверные истоки.

Событийный ряд предания, по нашей классификации (Само предание обнаружено нами в с. Башлыкент Каякентского района, от сказительницы У. Пашаевой в начале 1990 г.) следующий:

1.Прозаическое повествование, которым предваряется текст песни-плача Аймеседу.

2.Поэтическая песня-плач красавицы Аймеседу.

3.Стихотворный текст от имени сказителя (последние пять строк).

По всей вероятности, первая часть этого произведения также существовала в виде песни, однако текст ее оказался забытым. Очевидно сохранившийся и записанный нами вариант - это лишь один из важных и интересных эпизодов известного в свое время древнего эпоса кумыков. Здесь мы видим смешение предания и легенды, что объясняется близостью этих жанров, особенно в архаичный период, а также наличием переходных форм.

В основе сюжета лежит история жизни и смерти храброго юноши Али. Он на охоте повстречался с вепрем, убил его , но и сам погиб от многочисленных ран, нанесенных кабаном. Его жена Аймеседу, как могла пыталась спасти своего мужа, однако, ни целебные травы, ни

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

молитвы не помогли Али. Тогда Аймеседу стала оплакивать своего юного супруга. Примечательно, что жанр плача, введенный в прозаическую канву сюжета предания дан в поэтическом воплощении, как дань многовековой традиции не только в тюркской, но и в древнерусской народно-поэтической традиции.

Енглеримни чайып тузлу сувларда,
Яра япракъ изледим чувларда,
Сувда чайсам, яраларынг сызлар деп,
Тавлар-ташлар неге бугюн чартламай,
Алисолтан, нартдай, улан оьлген деп.
Омыв-омочив рукава в водах соленых,
Травы-листья для раны искала я в чуткой тишине,
Думая. Что если омою в воде, раны заноют,
А листок как бальзам, раны твои успокоит.
О почему сегодня не затрещат горы-скалы
Алисолтан - нартоподобный парень.

В плаче очень много определяющих эпитетов, выраженных качественными прилагательными:
тузлу савлар - соленые воды;
сари саз - желтая глина;
существительными в Р.П:
яра **япрак - трава для ран;**

метафорическими эпитетами:
аччы къамуш - горький камыш;
къара орманлар - черные леса;
къара къабан - черный кабан.

Прилагательные **аччы, къара** имеют лексико-семантическое значение не определения цвета или вкуса, а выражают степень понесенной утраты. Эмоциональную насыщенность создает параллельное противопоставление объектов природы действиям.

«Кеклер бийик - батгъычы ек минмеге,
Ерлер къаты - ачгъычы ек гирмеге».

«Небеса высоки - нет лестницы, чтобы подняться,
Земли тверды - нет ключа, чтобы отворить (зайти)».

Гьей, Гюн! Не инандыр, не яндыр!»
«Эй, Солнце! Или дай поверить, или сожги!».

«В плане строфики плач Аймеседу составляет единое целое, его нельзя расчленить - это характерно произведениям древнего эпоса» [Халипаева: 1994, 53]. В плаче рефреном звучит в заключение почти каждой строки глагол «деп» (говорят), что используется для придания достоверности излагаемому тексту и придает памятнику эффект достоверного исторического предания.

Как и «Сказание о битве при Анжи» предание «Окаменевшая Аймеседу» пестрит ономонимами, мифонимами, топонимами, которые имеют общетюркскую основу.

Ономонимы Айкыз и Аймеседу.

Имена являются сложными составными, в начале которых стоит слово «Ай» - Луна. Здесь может быть два варианта толкования этого префикса: бледноликая красавица, занимающая высокое положение в обществе (княжна, княгиня); девушка, принадлежащая народу, поклоняющемуся Луне, где луна выступает как богиня женского начала.

В контексте древнекумыкских памятников Ай - это все же теоним, а не эпитет, олицетворяющий красоту. В пользу данного утверждения говорят как обращение Айкыз к богам о помощи, так и плач Аймеседу по любимому супругу.

Наряду с реальными лицами в произведениях Древней Руси и Древней Кумыкии присутствуют боги, нарты, дэвы. Мифологические персонажи, на наш взгляд, наиболее интересны с точки зрения семантического анализа текста и наличия в нем заимствований из «Слова о полку Игореве». Прежде всего это касается пантеона богов, список которых дается в «Анжи - наме». В

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Сказании о битве при Анжи» очень важное место уделяется богам, которые стоят на стороне сражающихся, такое явление также присуще и «Слову о полку Игореве».

Боян, Траян, Перун, Даждьбог, Стрибог, Велес, Хорс - вот список теистических имен, встречающихся в «Слове». Исследователи комментируют эти имена, привязывая их к славянской или же древнегерманской мифологии. Но комментарии эти несколько неточны, потому что нет этих имен в славянской мифологии и появились они в «Слове» под влиянием тюркского политеизма - тенгрианства и заимствованы из тюркского эпоса. Это доказано на этимологическом уровне многими видными тюркологами-исследователями лексики «Слова о полку Игореве»: Н.Баскаковым, Мелиоранским, Радловым, и другими.

Однако, что это за имена исследователи сказать затрудняются, поскольку они, кроме «Слова» больше не употребляются ни в одном из литературных источников после XII века. Есть эпизодические упоминания Велесе (Волоса) в «Молении» Даниила Заточника, «Задонщине», но в первом - это скорее всего след компиляции из «Слова», а во втором - «общее место», заимствованное из «Слова». Так что же это за имена? Есть ли какие-нибудь сведения о них в других (не европейских) источниках? Безусловно, есть. Все эти имена встречаются в мифологии и летописях ближайшего к Руси соседа - Волжской Булгарии.

Сравнительно-сопоставительный анализ теонимов «Слова » и «Сказания о битве при Анжи» проливает свет на происхождение этих теонимов. Более того, теонимы «Слова» часто семантически и грамматически перенесены из тюркской мифологии как кальки или идиомы, о чем еще раз свидетельствуют «общие места» с «Анжи-наме».

«Чиливъспети было,
вещей Бояне, Велесовь внуче:» - бог Велес (Волос);
«збися див, кличетъ врьху древа» - демонологическое божество;
« **Всеславъ князь людемъ судяше... великому Хрьсови влъкомъ путь прерыскаше».** - Хорс - бог кузнец;
Се ветри, Стрибожи внуци, - Стрибог - бог погоды.
Въстала обида въ силахъ Даждьбожа внука, - Даждьбог - верховный бог. Бог-громовержец;

Итак перед нами три бога: Даждьбог, Стрибог, Хорс, и одно демонологическое божество - див (дэв).

Если о происхождении первых двух можно спорить - славянские ли они, европейские, восточные, то имена двух вторых сомнения уже не вызывают, хотя в комментариях к тексту «Слова» напротив их имен стоит пометка «неизвестные».

Также одинаков и семантический ряд упоминания этих богов, то есть одинаково присутствие бога огня (войны): **Хурс - Алав**; верховного бога: **Даждьбог - Тенгри**; бога лесов, земли, скотоводства, охоты: **Волос-Авамчы**.

Согласно этому сравнению мы смеем предположить о наличии литературного клише в списке «Анжи-наме», что ни в коем случае не умаляет художественных достоинств кумыкского памятника, а наоборот подтверждает версию о тесных русско-кумыкских культурных контактах раннего средневековья и говорит в пользу древности кумыкского «Сказания».

ЛИТЕРАТУРА

1.Революциядан Алдагъы къумукъ ада бият (Хрестоматия по дореволюционной кумыкской литературе. Под ред. Алиева С.М.-С, Акаева М.-Г.Д) М-ла, 1976.

2.Аджиев А.М. Устное народное творчество кумыков. М-ла. 2005.

3.Алиев С.М.-С Зарождение и развитие кумыкской литературы. М-ла, 1987.

4.«Анжи-наме» в истории кумыкской словесности. Алиев С.М.-С. // Вести КНКО. М-ла, 2002-2003.

5.Кадыраджиев К.С. Древнекумыкский теоним Хорс. В журнале КНКО, № 8-10, 2002-2003.

6.Слово о пълку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Древнерусский текст. Подготовка текста В.И. Стеллецкого. М. 1996.

7.Халипаева И. А. Мифологическая проза кумыков. Исследования и тексты. М-ла, 1994.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"KOROĞLU" EPOSUNUN NƏŞRLƏRİ İLƏ BAĞLI TƏHRİFLƏR VƏ ONLARIN TƏSHİHİ

Islam Sadiq
Azərbaycan

1. Eposun toplanma və nəşri ilə bağlı yanlışlıqlar haqqında. Dünya eposunun ən möhtəşəm və bənzərsiz abidələrindən biri olan "Koroğlu eposu Azərbaycanda yaranmış, sonra türk dünyasında, uzaq və yaxın şərqdə, nəhayət Avropada yayılmışdı. Onun bu cür geniş bir ərazidə, özü də az vaxtda yayılmasına bədii gözəlliyi, poetik siqləti, dilinin şirinliyi, hadisələrin reallığı, formanın orijinallığı ilə yanaşı, həm də Koroğlunun öz dövründə aşıq kimi, şair kimi, qəhraman kimi məşhurluğu səbəb olmuşdur.

"Koroğlunun toplanması və nəşriylə bağlı folklorçularımızın əksəriyyəti dönə-dönə yazsalar da, bu sahədə bir çox qaranlıq məqamlar qalmaqdadır və onların üstünə işıq salmağın vaxtı çatdığını düşünürəm. Cünki "Koroğlunun toplanma və nəşrindən danışanların əksəriyyəti M. H. Təhmasibin yazdıqlarını təkrarlamışlar. Bu fikrimi təsdiqləmək üçün bircə faktı nəzərə çatdırmaq istəyirəm. Mərhum folklorçumuz Vəli Xuluflu 1927-ci ildə Koroğlunun "Toqat səfəri və "Bağdad səfəri qollarını böyük saz-söz ustadı Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplayıb "Azərnəşrdə nəşr etdirmişdir. 1929-cu ildə isə Aşıq Əsəddən "Dərbənd səfəri və "Dəli Koroğlu və Bolu bəy qollarını toplamışdır. Koroğlunun dörd qolu toplanmış ikinci kitab 1929-cu ildə yenə "Azərnəşrdə işıq üzü görmüşdür. M. H. Təhmasib yazılarının heç birində 1929-cu il nəşrinin adını çəkməmişdir. Ondan sonra da heç bir folklorçunun 1929-cu il nəşrindən danışmaması belə təsəvvür yaradır ki, onların hamısının əsaslandığı ilkin mənbə M.H. Təhmasibin əsərləri olmuşdur. Təəssüf doğuran haldır ki, 6 cildlik Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinin 2004-cü ildə işıq üzü görmüş I cildində də V. Xuluflunun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi "Koroğlunun adı çəkilməmişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, faktlar uzun illər boyu təkrarlanmış, nəyin yanlış, nəyin gerçək olduğunun fərqinə varılmamışdır. Bu fikrimin təsdiqi üçün "Koroğlunun toplanma və nəşr tarixi ilə bağlı mənbələrdə rast gəldiyim kobud təhriflərdən bir neçəsini xatırlatmaq istəyirəm.

P. Əfəndiyev yazır: "Koroğlu ayrıca kitab şəklində 1937, 1940, 1941, 1949-cu illərdə çap olunmuşdur (1, s. 5). O, bu yanlışlığı "Folklorşünaslıq: qayğılarımız adlı yazısında da təkrarlamışdır: " 1842-ci il nəşrindən başlayaraq V. Xuluflu (1927), A. Rəcəbli (1938), H. Əlizadə (1936, 1941), M. H. Təhmasib (1956) nəşrləri diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir (2, s. 6).

Buradakı yanlışlıqlar ondadır ki, "Koroğlu eposu 1936 və 1938-ci illərdə nə kitab halında, nə də dövri mətbuatda, 1937-ci ildə isə ayrıca kitab şəklində çap edilməmişdir. Bəs bu yanlışlıqlar hardan gəlir? Bunlardan ilk ikisi yəqin diqqətsizliyin nəticəsidir. Sonuncu isə yox. 1937-ci ildə Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Koroğlu operasının tamaşaya qoyulması münasibətilə M. F. Axundov adına Böyük Dövlət Opera və Balet Teatrı"Koroğlu adında 28 səhifəlik bir kitabça buraxmışdır. Əziz Şərifin "Xalq dastanının qəhrəmanı adlı ön sözündən və operanın tamaşası haqqında bilgilərdən ibarət olan bu kitabçanın "Koroğlu eposunun nəşri kimi başa düşülməsi faktın dəqiqləşdirilməməsindən irəli gəlmişdir.

Zemfira Qafarovanın "Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlusu (rus dilində) kitabından götürülmüş aşağıdakı cümlələri tutuşduranda onların hamısının bir adamın qələmindən çıxdığına inanmaq olmur:

1."Koroğlunun ilk sovet nəşri 1927-ci ildə çapdan çıxmışdır (3, s. 49).

2.1936-cı ildə eposun istedadlı ifaçısı Aşıq Hüseynin variantı əsasında "Koroğlu kitabı çapdan çıxmışdır (3, s. 49).

3."Koroğlu dastanı ayrıca kitab halında 1937, 1940, 1941, 1949, 1956, 1959, 1975-ci illərdə nəşr olunmuşdur (3, s. 49).

Bu üç cümlədən yalnız birincisi doğrudur. İkinciyə gəldikdə, Z. Qafarova bu səhvi kitabın başqa bir yerində də təkrarlamışdır: "...librettonun müəllifləri 1927-ci il nəşrinə müraciət etmişdilər, çünki növbəti nəşr yalnız 1936-cı ildə işıq üzü görmüşdür (3, s. 53). Halbuki növbəti nəşr 1929-cu ildə işıq üzü görmüşdür, 1936-cı ildə isə "Koroğlu dastanı nəinki kitab halında, heç mətbuatda da çap edilməmişdir. Nəhayət, üçüncü cümlədəki siyahıya bir çox nəşrlər düşməmişdir, 1937-ci ildə isə "Koroğlu kitabı çapdan çıxmamışdır. Əslində müəllifin siyahısı belə olmalıydı: 1927, 1929, 1940, 1941, 1949, 1951, 1956, 1959, 1965 və 1975.

Belə yanlışlıqlardan birinə də akademik Həmid Araslının "Aşıq yaradıcılığı kitabında rast gəlirik: "XIX əsrin 40-cı illərində A. Xodzko adlı bir nəfər Cənubi Azərbaycan aşıqlarından topladığı "Koroğlu dastanını yazıya köçürüb, 1842-ci ildə ingilis dilində çap etdirmişdir. Bu əsər 1867-ci ildə S. Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub Tiflisdə çıxan "Kavkaz qəzetinin 21, 24, 26, 27, 30, 35,37, 42-ci nömrələrində "Ker-Oqlı vostoçnıy poet-naezdnik sərlövhəsi ilə çap olunmuşdur (4, s. 45). Buradakı yanlışlıq ondadır ki, "Koroğlu "Kavkaz qəzetində 1867-ci ildə yox, 1856-cı ildə çap olunmuşdur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"Koroğlunun nəşrindən danışarkan məşhur folklorşünas M. H. Təhmasibin də yanlışlığa yol verməsi daha çox təəssüf doğurur: "İnqilabdan sonra eposun müxtəsər bir variantı 1927-1936-cı illərdə Vəli Xuluflu tərəfindən nəşr olunmuşdur (5, s. 3).

Yəqin ki, M. H. Təhmasib V. Xuluflunun "Koroğlu eposunu yalnız 1927 və 1929-cu illərdə nəşr etdirdiyini bilməmiş deyildi. Bunlar yetərincə səriştəsi və elmi-nəzəri savadı olan yaşlı nəslin səhvləridi. Ən qorxulu hal odur ki, bu gün folklorla təsadüfi adamlar daha çox məşğul olurlar. Xüsusilə, gənc folklor araşdırıcılarımız bu işə başdansovdu yanaşır, çox zaman faktları dürüstləşdirməyin əzab-əziyyətinə qatlaşmayaraq asan yolla gedir, özlərindən əvvəl yol verilmiş yanlışlıqları təkrarlayırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq "Koroğlu eposunun toplanma və nəşr tarixinə qısaca nəzər salmağı özümə borc bildim.

2. Eposun rus və Avropa nəşrləri haqqında. "Koroğlu dastanınn özündən qabaq onun şeirləri xalq arasında yayılmış və ayrı-ayrı adamların dilindən yazıya alınmışdır.Görünür, dastanın özünü yazıya almağın çətinliyi çoxlarını bu işdən çəkindirmiş, onlar yalnız bir sıra şeirləri yazıya almaqla kifayətlənmişlər. Məhz buna görə də xalqın dilinin əzbəri olan Koroğlu şeirləri hələ XV1-XV11 əsrlərdən başlayaraq müxtəlif cünglərə düşmüşdür. Bu cüngləri yazıya alan adamlar sözsüz ki, "Koroğlu dastanına aşıqların ifasında qulaq asmışlar, lakin həcmcə çox böyük olan bu əsərin yazıya alınmasının çətinliyindən qorxmuşlar. Ayrı-ayrı qoşma və gəraylıların yazıya alınması isə daha asan olmuşdur. İ. Muşeqin 1721-ci ildə tərtib etdiyi "Nəğmələr kitabında Koroğlunun 13 qoşma və gəraylısı vardır.

Azərbaycan şairi Əndəlib Qaracadaği çoxlu şeirlər və folklor örnəkləri toplamışdır. Onun 1804-cü ildə yazdığı bir əlyazmasında Koroğlunun da bir neçə şeiri vardır.

1840-cı ildə İ.Şopen adlı bir nəfər "Mayak sovremennoqo prosveşeniya i obrazovaniya toplusunda Koroqlu: tatarskaya leqenda adlı bir yazı cap etdirmişdir. Bu başlıq altında müəllifin Koroğlu haqqında fikirləri və guya dastandan bir variant, yaxud parça verilmişdir. Ona görə guya deyirəm ki, burada Koroğlu haqqında nə dastanın variant və versiyalarında, nə aşıqların ifasında, nə də xalq arasında mövcud olmayan bir rəvayət uydurulmuşdur. Guya Koroğlu Rassudan adlı bir gürcü qızına vurulur, yoldaşlarından üz döndərir, xristianlığı qəbul edir və s. Bu nəşr haqqında V. M. Jirmunski, H. T. Zərifov və onlardan da öncə M. H. Təhmasib tutarlı fikir söyləmişlər. M. H. Təhmasib bu uydurma haqqında yazmışdır: Naşirin (İ.Şopen-İ.S.) dediyinə görə, o bu variantı milliyyəti məlum olmayan bir nəfərdən eşitmiş, lakin özü yerli dili bilmədiyi üçün az-çox başa düşən bir erməni yoldaşının köməyilə başa düşmüş və ruscaya tərcümə etmişdir. Bu "variantın nə dərəcədə dəqiq ola biləcəyi buradan görünür. Lakin İ.Şopenin "xidməti bununla bitməmişdir. O, onsuz da şəkildən-şəklə salınmış bu "variantı həm də yenidən özü istədiyi kimi "işləmiş, "düzəltmiş, öz ruhuna və zövqünə uyğun bir hala salmışdır. Nəticədə "Koroğlu adına böhtandan ibarət olan tamamilə zərərli bir uydurma əmələ gəlmişdir. (6, s. 16).

Bu cür tutarlı və əsaslı cavabdan sonra İ. Şopenin "Koroğlu: tatarskaya leqendasından danışmağa dəyməz. Ancaq burdakı erməni barmağı haqqında bir kəlmə demək istəyirəm. Ermənilər əlləri qələm tutandan bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, etnoqrafiyamızı, incəsənətimizi dəyişə-dəyişə, pozub təzədən yaza-yaza çoxunu da öz adlarına çıxıblar.

"Koroğlunu X1X yüzilliyin 40-cı illərində Rusiyanın İranda konsulu işləmiş Aleksandr Xodzko toplayıb ingilis dilinə tərcümə edərək 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirmişdir. Bunu "Koroğlunun kitab halında ilk nəşri saymaq olar. Çünki ondan öncə "Koroğlu dastanı ayrıca kitab halında çap edilməmişdir.

"Koroğlunun Xodzko nəşrinin dastanın yayılmasında oynadığı çox böyük rolu danmadan onun nöqsanlarını da qeyd etməliyik. Öncə deməliyəm ki, "Koroğlunun Xodzko nəşrində Azərbaycan folklor yaradıcılığı və dastançılıq ənənələri ilə qətiyyən uyuşmayan kobud bir üslub qabarıq nəzərə çarpır. Biz bunu daha çox Koroğlunun və digər iştirakçıların dillərindən tez-tez eşitdiyimiz söyüşlərdə görürük. Halbuki Azərbaycan folklorunda ikinci elə bir əsər tapmaq olmaz ki, orada bu cür söyuşlər, kobud sözlər, ifadələr işlədilsin.

Xodzko nəşrində ayrı-ayrı qollar, yaxud onlardakı ayrı-ayrı səhnələr bir-birilə qarışdırılmışdır. Məsələn, "Koroğlunun İstanbul səfəri və "Dəmirçioğlunun Çənlibelə gətirilməsi qolları birləşdirilmiş, nəticədə çoxlu təhriflərə yol verilmişdir.

Xodzko nəşrindəki beşinci məclis əslində yarımçıq kəsilmiş dördüncü məclisin davamıdır və onu ayrıca məclis hesab etmək olmaz. Burdakı şeirlərin bir çoxu bədii baxımdan çox zəifdir və Koroğlu üslubuna uyğun gəlmir. 1804-cü ildə Əndəlib Qaracadağinin yazıya aldığı "Bənzərsən qoşması əlimizdə olmasaydı, bəlkə də bu fikri belə cəsarətlə deməzdim. "Bənzərsən qoşması ilə yanaşı qoyduqda bu nəşrdəki şeirlərin çox güclü şəkildə təhrif olunduğu aydın görünür. Dastanda bu cür təhriflər o qədər çoxdur ki, onların hamısını saymağa ehtiyac duymuram. Bunların bir çoxuna kitabın Azərbaycan dilindəki nəşrinə ön söz yazmış professor İsrafil Abbaslı da toxunmuşdur.

Bəs bu qədər təhrif nədən doğmuşdur? A. Xodzkonun topladığı "Koroğlunun yurd hissəsi fars, şeirləri isə türk dilindədir. Məncə, oradakı dolaşıqlıqların və təhriflərin birinci səbəbini elə bunda axtarmaq lazımdır. Birincisi, tarixdə belə bir hala rast gəlmirik ki, Azərbaycan aşığı farsca dastan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

söyləsin. İkincisi, farslarda aşıq da yoxdur, “Koroğlu dastanı da. Onda belə çıxır ki, əgər dastan Azərbaycan açığının dilindən yazıya alınmışdırsa, sonra kim tərəfindənsə fars dilinə tərcümə edilmiş, bu zaman çoxlu təhriflərə yol verilmişdir. A.Xodzkonun məlumatına görə guya o dastanı Aşıq Sadıqdan toplayıb. Lakin şeirlərdəki kobud təhriflər bu fikri də inkar edir. Belə çıxır ki, Xodzko bu dastanı aşıqdan yox, türk olmayan və türk dilini yaxşı bilməyən təsadüfi bir adamdan toplayıb. Sonradan isə bunun üzərində bir neçə nəfər əməlli -başlı redaktə işi aparmışdır. Bu redaktə işi iki mərhələdə: birinci dəfə İranda, ikinci dəfə isə Londonda yerinə yetirilmişdir. Bütün bunlar da dastanın öz əslindən –orijinalından tamamilə uzaqlaşmasına, yad, yamanmış səhnələrlə “zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. M. H. Təhmasib Xodzko nəşrindəki bu cür ziddiyyətli məqamlara diqqət yetirərək yazmışdır: “Bu gün xalqın yaddaşında yaşayan “Koroğlu eposunda belə ziddiyyətlər yoxdur (7, s. 185).

A. Xodzko nəşrinin bütün təhriflərinə, qüsurlarına, yad, yabançı, hətta bir çox zərərli ünsürlərlə doldurulmasına baxmayaraq, məhz bu kitab işıq üzü görəndən sonra “Koroğlu eposu Avropada və Rusiyada tanınmış və ona maraq yaranmışdır. A. Xodzkonun topladığı “Koroğlunun ingilis dilindəki nəşrindən istifadə edən O. Volf 1843-cü ildə onu almancaya çevirib Almaniyada yaymışdır. Almaniyada da bu epos böyük maraqla qarşılanmışdır.

“Koroğlu eposu hələ çap olunmamışdan Fransada onun haqqında bilgi almışlar. Ona görə də “Koroğlunun ingilis dilindəki nəşri işıq üzü görən kimi Fransada ona maraq daha da güclənmişdir. Fransız şairi Jorj Sand (şeirləri) və Adolf Brelye (yurd hissəsini) eposu fransızcaya çevirib 1853-cü ildə onun yayılmasına nail olmuşlar.

Murtuz Sadıxov yazır ki, “Koroğlunun fransız dilinə tərcüməsində A. Xodzkonun özü də iştirak etmişdir (8, s.106). Bu tərcümə haqqında “Oteçestvennıe zapiski jurnalında 1856-cı ildə imzasız bir resenziya da çap olunmuş və tərcümə yüksək qiymətləndirilmişdir (9, s. 976).

X1X əsrin 40-cı illərində Abbasqulu ağa Bakıxanovun vasitəçiliyi ilə Tadeuş Lada-Zablotski “Koroğlu eposundan bir parçanı polyak dilinə çevirmişdir. Bu tərcümə 1849-cu ildə “Rubon jurnalında çap olunmuş, sonra isə tərcüməçinin hazırladığı “Şərq toplusuna daxil edilmişdir (8, s.108).

“Koroğlu eposunun ingilis dilindəki nəşri təkcə Avropada deyil, Amerikada da yayılmış, burada yaşayan söz adamlarının marağına səbəb olmuşdur. Hətta bu kitabı oxuyan Amerika şairi Henri V. Lonqfello eposun təsiri altında “Rövşənbəy –Koroğlunun atlanışı adlı bir şeir yazmışdır. “Təbii ki, Amerika şairi Lonqfellonun Koroğlu ilə tanışlığı A. Xodzko nəşri ilə bağlıdır (10, s.52). Onun şeiri ilk dəfə Cəfər Cabbarlının tərcüməsində “İnqilab və mədəniyyət (indiki “Azərbaycan) dərgisinin 1928-ci il 6-7-ci (54-55) nömrəsində çap olunmuşdur. A. Xodzko nəşri bütünlüklə isə 1971-ci ildə Amerikada işıq üzü görmüşdür (11, s. 27).

P. Əfəndiyev “Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı şeirinin Lonqfellonun olduğunu, C. Cabbarlının onu tərcümə etdiyini bilmədiyinə görə yazmışdır: “Sevimli dramaturqumuz C. Cabbarlı “Koroğlunu nəzmə çəkmişdir. Epizod “Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı adlanır. Bu şeir C. Cabbarlının bir neçə kitabina daxil edilmiş və onun Lonqfellodan tərcümə edildiyi haqqında bilgi verilmişdir: “Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı. Bu şeir məşhur Azərbaycan xalq dastanı “Koroğlunun ingiliscə mətnindən (Lonqfellodan) tərcümədir. Cabbarlının xalq ədəbiyyatı üslubunda tərcümə etdiyi bu şeir 1928-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət jurnalının 6-7-ci nömrəsində çap olunmuşdur (12, s. 322).

Yeri gəlmişkən bir məsələyə aydınlıq gətirməyi lazım bilirəm. Tez-tez “Koroğlunun Paris nüsxəsindən danışılır və bu ifadə oxuculara aydın olmur. A. Xodzko “Koroğlunu Cənubi Azərbaycandan Parisə aparmışdır. Həmin “Koroğlu hazırda Paris Milli Kitabxanasında saxlandığına görə “Paris nüsxəsi adlanır. Beləliklə, hələ 19-cu əsrin ilk yarısında İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, Polşada və Amerikada “Koroğlu eposu haqqında geniş bilgilər olmuşdur.

“Koroğlu eposunu Almaniyaya ikinci dəfə alman yazıçısı, səyyahı baron Avqust fon Haksthauzen gətirmişdir. O, 1843-cü ildə Qafqaza gəlmiş, Tiflisdə və Azərbaycanda olmuş, xalqımızın dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru ilə yaxından maraqlanmışdır. O, Azərbaycan türkcəsi haqqında demişdir ki, bu dil şeir dilidir. Onun Asiyadakı işləkliyini Fransız dilinin Avropadakı işləkliyi ilə eyniləşdirmişdir (13, s.136). A.F.Haksthauzen Qafqazdan qayıdarkən “Koroğlu dastanının ayrı-ayrı qollarından götürülmüş parçaları və “Əsli və Kərəm dastanını özüylə Almaniyaya aparmışdır. Onun Almaniyada çap etdirdiyi “Koroğlu parçalarının da yurd (rəvayət) hissəsi almanca, şeirləri isə türkcədir. “Əsli və Kərəm dastanını X.Abovyan alman dilinə tərcümə etmişdir (14, s. 16) və Haksthauzen də səhv salaraq onu Almaniyada erməni dastanı kimi nəşr etdirmişdir. Sözsüz ki, bütün bu yanlışlıqlarda X.Abovyanın “xidməti olmuşdur.

Haksthauzen “Koroğlu dastanının ana xəttini təşkil edən və aşıqların ayrı-ayrı qollar şəklində danışdıqları Alı kişinin gözlərinin çıxarılması, Koroğlunun dağlara çəkilməsi və dəliləri başına yığaraq onlara sərkərdəlik etməsi, Qıratın oğurlanması və nəhayət, Koroğlunun ölümü (Azərbaycan aşıqlarının repertuarında Koroğlu-nun ölümü yoxdur-İ. S.) haqqında rəvayətləri birləşdirib müstəqil dastan halına salmışdır. Qara Namazov Haksthauzenin Almaniyada nəşr etdirdiyi “Koroğlu dastanı haqqında yazır: “...Haksthauzen dastanda keçəl

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Həmzənin milliyyətcə erməni olduğunu göstərir. Əlbəttə, heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmayan müəllif onu da unutmuşdur ki, erməni əlifbasında "ə səsi olmadığı kimi, "Həmzə adı da ola bilməz (15, s. 227).

S. S. Penn "Koroğlu "nu ingilis dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə 1856-cı ildə "Kavkaz qəzetinin 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 37-42-ci saylarında çap olunmuşdur. S. S. Penn bu tərcüməyə geniş ön söz yazmış, burada Koroğlunun türklərin təkə tayfasından olduğunu və dastanın Azərbaycanda yaranıb, buradan yayıldığını vurğulamışdır. Bu nəşr də sözsüz ki, nöqsanlardan və təhriflərdən xali deyildir. M. H. Təhmasib bu barədə də tutarlı fikirlər söylədiyinə görə, onları təkrarlamaq istəmirəm.

A. Xodzkodan, S. S. Penn və A.F.Haksthauzendən sonra nə Avropada, nə də Azərbaycanda və Rusiyada "Koroğlu eposunun toplanması və nəşri ilə geniş şəkildə məşğul olunmamışdır, yalnız "Tiflisskiye vedomosti , "Kavkaz, "Biblioteka dlya çteniya, "SMOMPK, "Zakavkazskaya reç, "Zakavkazskiy vestnik, "Kaspiy və başqa qəzetlərdə, dərgilərdə və məcmuələrdə dastan haqqında müxtəlif səpgili məqalələr, habelə ondan parçalar verilmişdir.

"Kavkaz qəzeti nəşrə başladığı 1846-cı ildən etibarən "Koroğlu eposundan parçalar və onun haqqında müxtəlif səpgili yazılar çap etmişdir. 1847-ci ildə "Kavkaz qəzetində işıq üzü görmüş "Koroğludan bir parçanı X. Calalov toplayıb tərcümə etmişdir (16, s. 47).

Əslində X. Calalovun topladığı "Koroğıu da öz əslindən çox uzaqlaşdırılmış, naşirin və "onun məsləhətçilərinin arzularına uyğunlaşdırılmışdır. Naşir Koroğlunu quldur və dəstəsini də soyğunçu kimi qələmə vermişdir. "Bu quldurlar dəstəsinə heç kəs müqavimət göstərə bilmirdi. Onların quldur yuvasının yanından ötən karvanları soyub, ətraf kəndləri talayır və əhalisini incidirdilər (16, s. 48).

3. Eposun Azərbaycan nəşrləri haqqında. "Koroğlu eposu Azərbaycanda ilk dəfə 1913-cü ildə Bakıda "Orucov qardaşları mətbəəsində çap olunmuşdur. Bu kitab folklorçularımızdan çoxunun diqqətindən yayınmışdır. Tanınmış koroğluşünas alimlərimizin əsərlərində son illərə kimi bi kitab haqqında danışılmamışdır. Halbuki bu kitab haqqında həm V. Xuluflunun "Koroğlusunda, həm də "Azərbaycan kitabında məlumat vardır: "Zaki Rza. Koroğlu. Aşiqi bir hekayədir.Nəşriyyati-bəradəran Orucov. Bakı,Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913. 55 səh. 21x14 sm. 25 q (17, s.121). Gənc tədqiqatçı E. Tofiq qızı son vaxtlar həmin kitabı ərəb əlifbasından latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına transliterasiya etmişdir. Kitab onun ön sözüylə 2000-ci ildə "Elm nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. E. Tofiq qızı kitaba yazdığı ön sözündə deyir: "Dastanın dili müasir Azərbaycan türkcəsi ilə fərqlilik təşkil edir. Belə ki, söz sonluqlarının Türkiyə türkcəsinə məxsus əlamətlərlə bitməsi (istiyor, diyor, gəziniyor, vurmayalım, olalım, gələlim və s.), arxaik sözlərin mövcudluğu (gögmən, tovpuz, bazubənd, qəm, çul, bəzirgan və s.), bundan əlavə mənası anlaşılmaz və ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət ifadələrdən (əğfal etmək, faş etmək, məzib etmək, pədər, səna, şürşə və s.) istifadə edilməsi dastanın ilk oxunuşdan başa düşülməsini çətinləşdirir. (18, s. 5). Ön sözün müəllifi dastanın dilinin bu cür çətinliyini və ağırlığını R. Zakinin Türkiyədə təhsil alması ilə bağlamışdır: "Bəlkə də R. Zaki bu mətni Türkiyədə təhsil aldığı və yaşadığı zaman orada hazırlamış, sonra Bakıda nəşr etdirmişdir " (18, s. 4).

Əvvəla, dastandakı toppuz, bazubənd, çul, bəzirgan kimi arxaik sözlər onun başa düşül-məsini qətiyyən çətinləşdirmir. İkincisi, E.Tofiq qızı belə güman edir ki, R. Zaki bu mətni Türkiyədə oxuduğu və yaşadığı illərdə toplamış, lakin çox-çox sonralar Bakıda nəşr etdirmişdir. Görünür, E. Tofiq qızı V. Xuluflunun 1929-cu ildə "Azərnəşrdə çap etdirdiyi "Koroğlunı görməyib. Onda gəlin görək Vəli Xuluflu bu kitab haqqında nə yazmışdır: "Koroğlu haqqında bir çox əzbər materiallar və nağıllar olduğu kimi, bir neçə də çap edilmiş əsər vardır. Azərbaycanda buraxılan əsər Orucovlar tərəfindən çap edilmişdir. Bu əsər Azərbaycan aşıqlarından götürülməyib, tamamilə İstanbulda çap olunan kitabçanın kopyasıdır. Lakin Türkiyə çapında qəliz və Azərbaycanda anlaşılmayan bir neçə kəlmə Azərbaycanlaşdırılmışdır (məsələn: sayı "sözü mehtər edilmiş) və Azərbaycan düşüncəsi və adəti ilə uymadığı üçün bəndlərdən bir neçə beyt atılmışdır (19, s. 9-10). V. Xuluflunun bu məlumatı o qədər dürüstdür ki, hətta onun kitabın nəşrində iştirak etdiyinə də şübhə yeri qalmır.

E. Tofiq qızı V. Xuluflunun "Koroğlu kitabını görmədiyinə və ikinci nəşrə yazılmış ön sözü oxumadığına görə 1913-cü ildə "Orucov qardaşları mətbəəsində çap edilmiş "Koroğlu kitabının dilinin ağır və anlaşılmaz olduğunun səbəbini bilməmişdir. O bu kitabın İstambuldan gəldiyini və xırda redaktədən sonra Bakıda nəşr olunduğunu bilsəydi onda dastanın dili haqqında daha doğru fikir soyləyərdi.

Azərbaycanda "Koroğlu eposunun çox geniş yayılmasına, dillər əzbəri olmasına, xalq tərəfindən sevilə-sevilə yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülə-köçürülə yaşamasına baxmayaraq onun toplanması və nəşri ilə uzun illər boyu heç kəs məşğul olmamışdır. "Dünya eposunun şah əsəri olan "Koroğlu dastanının Azərbaycanda ilk toplayıcısı və naşiri hələlik Vəli Xuluflu sayılır (20). V. Xuluflu Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində yaşamış qüdrətli saz-soz üstadı Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasından yazıya aldığı "Toqat səfəri və " Bağdad səfəri qollarını 1927-ci ildə "Azərnəşrdə ayrıca kitab halında ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Bu kitab Azərbaycan aşıqlarından toplanmış və Azərbaycanda çap

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

olunmuş ilk “Koroğlu idi. V. Xuluflu bu nəşrə geniş bir ön söz yazmış, özünə qədər “Koroğlu eposunun toplanması və nəşri haqqında ətraflı bilgi vermişdir. Bunlardan başqa, kitaba “Nigar xanımın gətirilməsi, “Dəmirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi , “Koroğlunun taciri qaçanda, “Cünul aşıq, “ Cünul aşıq və Telli xanım başlıqlı yığcam materiallar, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının tərcümeyi-halı və “Alverçilər, “Kəsdi nədir, “Var imiş və “Geri dur şeirləri daxil edilmişdir. V. Xuluflunun özü də yuxarıdakı yazıların müstəqil qol olmadığını qeyd etmişdir. Sonralar onların hər biri müstəqil qol kimi ayrı-ayrı aşıqlardan toplanıb nəşr edilmişdir. V. Xuluflu isə dolaşıq düşməsin deyə qolları rum rəqəmləri ilə sıralamışdır. I qol-Toqat səfəri; II qol-Bağdad səfəri. 1927-ci il nəşrində üçüncü qol yoxdur.

V. Xuluflu bundan sonra da “Koroğlu eposunun toplanması və nəşri işini dayandırmamış, Tovuzlu Aşıq Əsəddən “Dəli Koroğlu və Bolu bəy və “Koroğlunun Dərbənd səfəri qollarını yazıya alıb 1929-cu ildə yenə “Azərnəşrdə çap etdirmişdir. O bu kitaba “ İkinci çapa qeyd adlı bir ön söz yazmışdır. İkinci kitabda artıq dörd qol çap edilmişdir. Qollar yenə də rum rəqəmləri ilə sıralanmışdır : I qol-Toqat səfəri; II qol-Bağdad səfəri; IIIqol- Dəli Koroğlu və Bolu bəy; IV qol- Koroğlunun Dərbənd səfəri. V. Xuluflu bununla kitabdakı materiallardan hansıların müstəqil qol olduğunu, hansıların müstəqil qol olmadığını ayırmaq istəmişdir ki, oxucular çaş-baş düşməsinlər. İkinci kitaba bu dörd qoldan başqa birinci kitabdakı bütün materiallar, həmçinin “Rüstəm Zal və Koroğlu adlı bir rəvayət, Axısxa türklərindən olan Aşıq Məhəmməd Yusifzadə Kosayevdən toplanmış “Gürcüstan türklərindən Koroğlu başlıqlı bir yazı, Aşıq Məhəmmədin “Toy şeiri, “Qafqaz yerlərini və əhalisini təsvir etmək üçün materiallar yığamatından götürülmüş kiçik bir parça, Şəmkirli Aşıq Çobanın əlyazmaları arasından və Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətdə toplanan el ədəbiyyatından götürülmüş iki şeir, Aşıq Əsədin tərcümeyi-halı, onun “ 1 may, “ Göyçə mahalı, “Tellərin şeirləri daxil edilmişdir.

Mən yuxarıda V. Xuluflunun “Koroğlunun 1927 və 1929-cu il nəşrlərinin hər ikisində müstəqil qolları rum rəqəmləri ilə sıraladığını təsadüfən xatırlatmadım. Bu cür aydın olan həmin nəşrlərdən danışan bir sıra araşdırıcılarımızın yazılarında dolaşıq, həqiqətə uyğun olmayan fikirlərə rast gəlinməsi ancaq təəssüf doğurur. E. Tofiq qızı A. Rəcəblinin 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti “nin bir neçə sayında dərc etdirdiyi “Koroğlu dastanının 1999-cu ildəki təkrar nəşrinə yazdığı “İlk nəşrlərdən biri başlıqlı ön sözündə məhz gözlənilməyən bir dolaşıqlığa, yanlışlığa yol vermişdir. O yazır: “Belə ki, 1920-ci ildə Vəli Xuluflu tərəfindən ilk dəfə dastanlarımızın nəşri tarixində elmi şəkildə “Koroğlu dastanının iki qolu, 1929-cu ildə isə yenə də həmin müəllif tərəfindən dastanın on qolu (1999-cu ildə professor A.Nəbiyev bu kitabı yenidən nəşr etdirmişdir) toplanıb yenidən nəşr olunur. 1937-ci ildə H.Əlizadə tərəfindən nəşr olunan on dörd qoldan ibarət “Koroğlu dastanı folklorşunaslıq tariximiz üçün mühüm bir hadisə idi (21, s. 4).

“Koroğlunu V. Xuluflunun ilk dəfə 1920-ci ildə yox, 1927-ci ildə, H. Əlizadənin isə 1937-ci ildə yox, 1940 (rus dilində) və 1941-ci illərdə nəşr etdirdiklərini araşdırıcı sözsüz ki, bilməmiş deyil. Lakin diqqətsizlik üzündən belə kobud yanlışlıqlar buraxılmışdır. V. Xuluflunun 1929-cu ildə “Koroğlunun on qolunu çap etdirməsi fikrinin yanlışlığı isə qətiyyən diqqətsizlik üzündən buraxıla bilməz. Bu yanlışlıq araşdırıcının “Koroğlunun 1929-cu il nəşri ilə tanış olmadığını göstərir. Yeri gəlmişkən onun bu kitabla tanış olmadığını təsdiqləyən daha bir faktı da göstərmək istəyirəm. E. Tofiq qızı A. Rəcəbli nəşrinin sonunda verdiyi izahlarda “qancırğa sözünü düzgün mənalandırmamışdır: “Qancıra-əslində “qancırğadır. Kəsilmiş heyvanı asmaq üçün qəssabların istifadə etdiyi xüsusi alət (21, s. 80).

E. Tofiq qızı Koroğlunun şeirindəki “Qanlı başlar qançırğadan asaram misrasından elə başa düşmüşdür ki, qancırğa qəssabların kəsilmiş heyvanı asdıqları xüsusi alətdir. Halbuki qancırğa yəhərin qaşında bir cüt, arxadan sağ və sol yanlarının hərəsində yenə bir cüt qayışdır. Onlardan yəhərin qaşındakı qayışla adətən atın ipini (sicimini), arxadakılarla isə heybə, xurcun, yapıncı və sairəni atın tərkinə bağlayırlar. V. Xuluflu da öz kitabında bu sözə qısa şəkildə aydınlıq gətirmək üçün yazmışdır: “Kancağa-yəhər bağı “ (22, s. 33). Onu da deyim ki, qancırğa yalnız yəhərin dəmir və taxta hissələrinə bağlanır və bunun üçün həmin dəmir və taxta hissələrdə xüsusi yerlər olur.

V. Xulufludan sonra “Koroğlu eposunun toplanması və nəşri ilə A. Rəcəbli məşğul olmuşdur. O, 1937-ci ildə Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində yaşamış Aşıq Hüseyndən topladığı materialı “Koroğludan bir parça “ adı altında “Ədəbiyyat qəzetinin həmin ildəki 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40 və 41-ci saylarında çap etdirmişdir.

M.H.Təhmasib “Koroğlunun 1949-cu il nəşrinə yazdığı şərhlərdə yanlış olaraq “Koroğludan bir parçanın Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplandığını söyləmişdir: “1937-ci ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplanmış və bir qədər “işlənmiş şəkildə haman ildə “Ədəbiyyat qəzetinin 17, 21, 27, 34, 36, 38, 40 və 41-ci nömrələrində çap edilmişdir. “Koroğludan bir parça deyə ümumi bir sərlövhə ilə verilmişdir. Burada dastanın “Dəmir-çioğlunun Çənlibelə gətirilməsi, “Koroğlunun Ərzurum səfəri və “Toqat Səfəri hissələri vardır (23, s. 415).

“Ədəbiyyat qəzetinin 23 aprel 1937-ci il tarixli 17-ci sayında oxuyuruq: “Seyfəlli kəndinin (Şəmkir rayonunda) tən ortasından axan çayın sol tərəfində “Dadvan deyilən yerdə keçmiş əsrlərin qəhrəmanı

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Koroğlunun qalası, çayın sağında isə Şəmkir rayonunun sevimli aşığı aşıq Hüseynin evidir.

27 il sazını əlindən yerə qoymayan aşıq Hüseyn hər zaman evindən çıxarkən gözünə Koroğlunun qalası sataşır, odur ki, aşıq Hüseyn hər zaman o qəhrəmanı xatırlayır.

Aşıq Hüseyn başqa aşıqlara nisbətən Koroğlunun hekayəsini gözəlcəsinə bilir. Aşıq Hüseyn "Koroğlunu bütün Azərbaycan əməkçilərinə tanış olan vəfat etmiş ustası aşıq Pənahdan öyrənmişdir (24).

Abbas Rəcəbli mətni ayrı-ayrı qollara bölməmişdir, lakin həmin material həqiqətən "Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi, "Koroğlunun Ərzurum səfəri və "Həmzənin Qıratı aparması (bu qol daha çox Toqat səfəri adlanır) qollarının məzmununa uyğun gəlir. Bu materialı E. Tofiq qızı 1999-cu ildə ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir.

1937-ci il repressiyaları Azərbaycan folklorunun toplanıb nəşr edilməsi və araşdırılması kimi mühüm bir işə çox ağır zərbə vurmuşdur. Çünki sovet ideoloqları yaxşı bilirdilər ki, folklor xalqın qan yaddaşını yaşadan, onu öz köklərindən qopmağa qoymayan, milli ruhun və milli düşüncənin mayasını təşkil edən, özünüdərkin və özünəqayıdışın kökündə duran, bədii və estetik baxımdan daha güclü təsirə malik olan bənzərsiz amildir. Onlar ayrı-ayrı xalqların milli oyanışında, xüsusilə "Koroğlu kimi qəhrəmanlıq eposlarının oynayacağı rolu da unutmurdular. Ona görə də repressiyanın ilk qurbanları Vəli Xuluflu, Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Çəmənzəminli kimi görkəmli folklorçular oldular. 1929-cu ildən 1937-ci ilə qədər "Koroğlunun toplanıb nəşr edilməsində yaranmış boşluğu da yalnız bununla izah etmək olar. O zaman tanınmış folklorçuları qarabaqara izləyir, onları gah açıq, gah da gizli şəkildə incidirdilər. Yaxşı haldır ki, bu qədər ölümlər, işgəncələr və sürgünlər də xalqın milli ruhunu sarsıda bilməmişdir. A. Rəcəblinin "Koroğludan böyük bir parçanı toplayıb repressiyaların ən amansız çağında-məhz 1937-ci ildə çap etdirməsi bir növ sovet ideologiyasına meydan oxumaq idi. Onun ardınca isə H. Əlizadə "Koroğlu eposunun 14 qolunu toplayıb 1940-cı ildə rus, 1941-ci ildə isə Azərbaycan türkcəsində kitab halında nəşr etdirmişdir. Bununla da eposun daha sanballı, daha mükəmməl nəşrlərinə doğru gərəkli və çox cəsarətli bir addım atılmışdır. Sonuncu nəşr özündən əvvəlki bütün nəşrlərdən həm bədii səviyyəsinə, həm də həcminə görə daha sanballı olmuşdur.

H. Əlizadədən sonra "Koroğlu eposunun toplanması və nəşri ilə M. H. Təhmasib məşğul olmuşdur. Onun tərtibində 1949-cu ildə daha bitkin və daha mükəmməl bir "Koroğlu üzə çıxmışdı. Bu epos çox ağır və gərgin bir əməyin bəhrəsidir.

M. H. Təhmasib hazırladığı kitab 17 qoldan ibarət olmuş və 1949, 1956,1959, 1965, 1969, 1975, 1982-ci illərdə təkrar-təkrar işıq üzü görmüşdür. M. H. Təhmasibin özü tərəfindən ilk dəfə eposun 1975-ci il nəşrinə daxil edilmiş "Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi qolu ilə onların ümumi sayı 18-ə çatdırılmışdır. Bu qolu Əli Qurban Dastançı toplamışdır. M. Həkimov "Koroğlu eposunun bir sıra qollarının ayrı- ayrı aşıqların ifasında olduğunu bilmiş və onları yazıya almışdır. "Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi, " Bolu bəy və Qoç Koroğlu qolları məşhur ustad Aşıq Hüseyn Saraclıdan, "Telli xanımın Çənlibelə gətirilməsi qolu isə Göyçəli Aşıq Qədir Vəliyevdən toplanmış, hər üç qol "Xalqımızın deyimləri və duyumları kitabında nəşr olunmuşdur.

"Bolu bəy və Qoç Koroğlu qolu Təhmasib nəşrindəki "Koroğlu ilə Bolu bəy, "Tellli xanımın Çənlibelə gətirilməsi qolu "Koroğlunun Ərzurum səfəri qolu ilə demək olar ki, üst-üstə düşdüyündən onların haqqında danışmağa ehtiyac duymuram. "Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi qolundakı şeirlər eposdakı şeirlərə çox oxşayır. Onların hamısının mayası eyni nəfəslə yoğrulmuşdur. Qolun təhkiyə üslubunu da dastanın digər qollarının təhkiyə üslubundan ayırmaq mümkün deyil. Şeirlərin və təhkiyə üslubunun yaxınlığı bu qolların uydurma olmadığını təsdiqləyir.

"Koroğlu eposunun "Keçəl Həmzənin Qıratı aparması və "Koroğlunun Quba səfəri qollarını Əli Qurban toplayıb kitab halında nəşr etdirmişdir (25). Bu kitabdakı "Keçəl Həmzənin Qıratı aparması qolu demək olar ki, M. H. Təhmasib nəşrindəki eyni qolun təkrarıdır, hər ikisinin məzmunu da, süjetlər də, onların təsviri də eynidir, şeirlər də, yurd hissələri də bir-birilə çox yaxından səsləşir. "Koroğlunun Quba səfəri isə bütün göstəricilərinə görə "Koroğlu eposundan zəifdir. Burada "Koroğluya xas gözəllik, şirinlik çatışmır, hadisələrin sönüklüyü, süjetin soyuqluğu, bədii təsvirlərin zəifliyi dərhal gözə çarpır.

"Koroğlunun Şirvan səfəri adlı bir qol da Şirvan aşıqlarından toplanıb, "Şirvan folkloru kitabına daxil edilmişdir. Bu qol da hələ püxtələşməmiş, cilalanmamış, Koroğlu qolları səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Burada da "Koroğlu eposuna xas olan dramatik-psixoloji səhnələr yoxdur, hadisələr çox soyuq təsvir olunur, bir sıra məqamlarda isə folklora yad elementlərlə, məntiqsizliklərlə rastlaşırıq. Bu qoldakı şeirlər isə "Koroğlu şeirləri ilə müqayisədə poetik cəhətdən çox zəifdir. Ondan bircə bənd misal çəkmək istəyirəm:

Əgər ki, döyüşmək keçsə könlündən,
Ayıraram onu yar-yoldaşından,
Düşman bədəninnən, düşman başınnan,
Bir uca minarə yaparam indi. (26, s.165)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

1993-cü ildə Ankarada “Türkiyə dışındakı Türk ədəbiyyatları antologiyası seriyasından “Azərbaycan ədəbiyyatı adlanan birinci kitab çap olunmuş və buraya “Koroğlu “ dastanından dörd qol daxil edilmişdir. “Alı kişi, “Eyvazın Cənlibelə gətirilməsi və “Koroğlunun Dərbənd səfəri qolları “Koroğlu eposunun 1956-cı il nəşrindən götürülmüşdür. “Koroğlunun ölümü adlandırılmış sonuncu qol haqqında qeyddə göstərilmişdir ki, “bu bölmə “Koroğlu “ dastanının Dərbənd variantı olaraq professor Azad Nəbiyev tərəfindən yazıya alınmışdır (27, s. 378).

A. Nəbiyev 2003-cü ildə “Koroğlu adında bir kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitabda “Koroğlunun ölümündən başqa daha 18 qol var. Kitaba P. Əfəndiyev, X. Koroğlu və A. Nəbiyevin özü ön söz yazmışlar (28).

“Koroğlu eposundan danışarkan onun ilk dəfə Çənlibeldə-Gəncəbasarda yarandığını, Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında cilalana-cilalana yaşadığını, oradan yayıldığını unutmaq olmaz. “Koroğlu eposunun Vəli Xuluflu (1927 və 1929), Hümmət Əlizadə (1940-1941) və M. H. Təhmasib nəşrlərindəki materialların büyğk qisminin Gəncəbasar aşıqlarından toplanması qətiyyən təsadğfi ola bilməzdi. Axı hər bir dastan yarandığı bölgədən uzaqlaşdıqca daha çox təhrif olunur, dəyişdirilir və s. Bütün bunlar da çox zaman dastanın daha sönük bir variantının üzə çıxması ilə nəticələnir. Məncə, A. Nəbiyevin nəşr etdirdiyi “Koroğlu məhz belə yaranmışdır. Onun strukturu M.H.Təhmasib nəşri əsasında qurulmuş, lakin ayrı-ayrı səhnələrin bayağılaşdırılması, hadisələrin öz təbii axarından çıxarılması və s. eposun bitkinliyinə, gözəlliyinə xələl gətirmiş, ilkinliyindən uzaqlaşması ilə nəticələnmişdir.

Son nəşrlərdən biri də “Koroğlunun Təbriz variantı adlandırılmış Tiflis nüsxəsidir (29). Bu əlyazma keçən əsrin 60-cı illərində Bakıda olmuş, sonralar Tiflisə aparılmışdır. 28 məclisdən ibarət olan bu variantda dünya eposunun şah əsəri olan “Koroğlunun Təhmasib nəşrindən götürülmüş bir çox epizodlar saxlansa da, dastanın ayrı-ayrı məclisləri qarışdırılmış, süjet pozulmuş, mətnə edilmiş əlavələr hesabına hadisələr başdan-ayağa dolaşdırılmışdır.

“Təbriz variantı adlandırılmış bu nəşrdəki söyüşlərlə Xodzko nəşrindəki söyüşlərin eyniliyi, (anasını satdığım, arvadını...), Nigarın, Eyvazın, sazbəndin Koroğlunu vurmaları, 1-cinin 4-cü və 2-cinin 9-cu məclislərinin üst-üstə düşməsi, Koroğluya qızılbaş donu geyindirilməsi (..Koroğlu çavuşluq libasın çıxarub qızılbaş libası əğnində durmuşdu) və s. kimi yüzlərlə fakt var. “Təbriz variantında Koroğlunun dilindən “Ərməni süvər xaçını (29, s. 50) misrasının şeirə təsadüfən düşdüyünü düşünmək sadəlövhlük olar. “Təbriz variantı, Şopen, Xodzko nəşrləri və “Koroğlunun “erməni variantı yaxından səsləşir: 1) Şah Abbasın və Sultan Muradın adlarına rast gəlinməsi; 2) Ərəb Reyhanın və Giziroğlunun Koroğlunun dostu və yoldaşı olması; (243, s. 197-198); 3) Çamlıbelin İranda yerləşməsi; 4) Rövşənin Roşan adlandırılması; 5) Qurdoğlunun Koroğlunun oğlu olmaması, onun dəlilərindən biri kimi tanıdılması və s. Bütün bunlar “Təbriz variantının Şopen, Xodzko və eməni nəşrləri əsasında yazıldlğını aydın göstərir.

Biz unutmamalıyıq ki, düşmənlərimiz həm maddi, həm də mənəvi sərvətlərimizə göz dikib. İ ki yüz ilə yaxındır ki, “Koroğlu eposunu erməni qələmi söküb dağıdır. Təkcə Petrosyanın “Kitabi-Dədə Qorqud və “Koroğlu eposlarının Moskvada “SSRİ xalqlarının eposu seriyasından çapına imkan verməməsi bizi böyük bir düşmən məkri haqqında düşünməyə vadar etməlidir.

Son olaraq bir fikri cəsarətlə demək istəyirəm: Bədii sözün epik abidəsi kimi nə “Mahabharatanı və “Ramayananı, nə skandinav dastanlarını, nə “İqor polku haqqında dastanı və “Sasunlu Davidi “Koroğlu eposu ilə yanaşı qoymaq mümkün deyil, daha doğrusu, dünya folklorunda “Koroğlu səviyyəli ikinci bir epos yoxdur. Biz bu zirvəni elə qorumalıyıq ki, heç kəs ona daş atmasın!

QAYNAQLAR

1. Эфэндиев П. Ш. Короглу- героический эпос Азербайджанского народа: Автореф. дис. канд. филологических наук.

2. Əfəndiyev P. Ş. Folklorşünaslıq: qayğılarımız. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət qəz., 1989, 30 iyun

3. Кафарова З. Г. Короглу» Узеира Гаджибекова. Баку: Язычы, 1981.

4. Araslı. H. M. Aşıq yaradıcılığı. Bakı: Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi. Birləşmiş nəşriyyat, 1960.

5. Təhmasib M. H. Bir neçə söz \\ Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. I c. (Tərtib edənləri Ə. Axundov, M. H . Təhmasib). Bakı: Elm, 1965.

6. Təhmasib M. H. Müqəddimə // “Koroğlu. Bakı: Elm, 1956.

7. Тахмасиб М. Г. Проблема народности Азербайджанских дастанов и современное состояние исследования их. // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Изд-во А Н СССР, 1958.

8. Садыхов М. З. «Кероглу» в русской прессе 1856 года. // Баку: Доклады А Н Азербайджанской ССР. 1959, № 10. т. ХУ.

9. Садыхов М. З. Очерки русско-Азербайджанско-польских литературных связей X1X века. Баку: Азернешр, 1975.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

10 Nuriyeva N. Ə. "Koroğlunun Amerika səfəri və ya Amerika şairinin "Koroğlunaməsi. Bakı, Folklor və Etnoqrafiya jurn., 2005, № 3 (7).
11. Xəlilov Ş. İ. "Koroğlunun ingilis nəşri // Bakı, Elm və həyat jur., 1988, №2.
12. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. IV cilddə. 3 c., Bakı: Yazıçı, 1984.
13. Ürək sözləri (Tərtib edəni R. İmaməliyev). Bakı: Azərnəşr, 1982.
14. Ramazanov Y. M. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı: Elm, 1985.
15. Namazov Q. M. Rus ziyalıları aşıq yaradıcılığı haqqında. // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər. 2 kitab. Bakı: Elm,1966.
16. Fərhadov F. Q. "Koroğlu dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. III kitab. Bakı: Elm, 1968.
17. Azərbaycan kitabı. 3 cilddə. I c. (Tərtib edəni Ə. Y. Əliyev). Bakı: 1968.
18. Koroğlu (Rza Zaki nəşri. Transliterasiya, tərtib, ön söz, şərh və lüğətin müəllifi E. Tofiq qızı). Bakı: Elm, 2000.
19. Xuluflu Vəli. Koroğlu // Bakı: Azərnəşr, 1929.
20. Sadıq İslam. Vəli Xuluflunun "Koroğlusu. "Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2004, 30 iyul
21. Koroğlu (Abbas Rəcəbli nəşri. Tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi E. Tofiq qızı). Bakı: Elm, 1999.
22. Koroğlu (Toplayıb nəşr edəni Vəli Xuluflu). Bakı: Azərnəşr, 1929.
23. Koroğlu (Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M. H.Təhmasib). Bakı: Elm, 1949.
24. "Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1937, 23 aprel
25. Söz dəyirmandakıdı (Toplayanı, işləyəni və ön sözün müəllifi Əli Qurban). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996.
26. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru (Toplayanı S. Qəniyev. Tərtib edənlər: H. İsmayılov, S. Qəniyev). Bakı, Səda, 2005.
27. Türkiyə Dışındakı Türk Ədəbiyyatı Antologiyası: Azərbaycan Türk Ədəbiyyatı, I c., Ankara: 1993.
28. Koroğlu (Toplayanı, ön söz, qeyd və izahların müəllifi: A. Nəbiyev). Bakı: Nurlan, 2003.
29. Koroğlu (Təbriz variantı, Tiflis nüsxəsi: tərtib edəni, izah və lüğətin müəllifi E. Tofiq qızı, ön sözün müəllifi H. İsmayılov). Bakı: Səda, 2005.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QUAR MİFİK OBRAZI VƏ ONUN FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fil. e.d., prof. İsmayıl Vəliyev
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan

MƏRUZƏNİN TEZİSİ. Qədim dövrdən şifahi və yazılı mətnlərdə adı çəkilən, lakin elmi tədqiqatlarda az öyrənilən müxtəlif xalqların mifologiyasında yer alan mifik obrazlardan biri kimi Quar diqqəti cəlb edir. Bu mifik obrazın tarixi təkamülü, yayılma arealı, etno-coğrafi xüsusiyyətləri haqqında elmi-tədqiqatçılarda az, həm də ziddiyyətli fikirlər söylənilmiş. Onun funksiyası və tipik xüsusiyyətləri ayrıca tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Quar mifinin Azərbaycan-Alban tarixində Cavanşir dövründə xatırlanması da onu göstərir ki, bu regionda Tanrıxanla bərabər Quara da inam bəslənmişdir. Musa Qağanqatlının «Alban tarixi» əsərində verilən məlumat da onu göstərir ki, həmin dövrə qədər burada yaşayan əhali arasında Tanrıxanla bərabər Quarın adına da qurbanlar verilmişdir* (1., səh.108-109). Bu da həmin ərazilərdə yaşayan türkdilli xalqların inanc sisteminin daha qədim dövrlərdə formalaşdığını və əhali arasında əski çağlardın yayıldığını göstərir. Mifoloq alim Mirəli Seyidov haqlı olaraq yazmışdır ki, hunların Azərbaycan, ümumiyyətlə, türkdilli xalqlarla: saqlarla, arsaqlarla, xəzərlərlə etnik dil yaxınlığını və onların Arran – Alban xalqı ilə ədəbi əlaqələrini aydınlaşdırmaq üçün «quar» sözünün etmolojisi maraqlı material verir* (2., s.210-211). Şərqi Anadolu, İran və Qafqaz xalqlarının mifologiyasında Quarın yer alması, mifik obraz kimi onun əksər xüsusiyyətlərinin Humay, və buryatlardakı Ku kji (Ku kişi) obrazlarına oxşarlığı, bəzi hallarda eyni vəzifəni yerinə yetirmələri, son zamanlara qədər xalq arasında xatırlanması, onun yazılı qaynaqlarda qeyd olunması və araşdırmalarda az da olsa izahının verilməsi çağdaş elmimiz üçün xeyli əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Quarın Göy Tanrısı, ildırım və şimşəklə, işıqla bağlılığı onun mifik təfəkkürdə Göy Tanrısı ilə bağlılığını bir daha sübut edir.

AÇAR SÖZLƏR: Əski inanclar, Quar mifi, Tanrıxan, Humay, Kuər, Ku kiji, İldırım, göy gurultusu.

QUAR MİFİK OBRAZININ FUNKSİYASI. Quar mifik obraz kimi göylə, səma ilə bağlıdır. «Alban tarixi» kitabının müəllifi bu obrazdan bəhs edərkən onun hunların inancında xüsusi yer tutduğunu bildirir* (3., s. 124). Tarixçinin göstərdiyinə görə, o göy gurultusunu, ildırımın qığılcımını yaradan İldırım Tanrısıdır. Prof. Mirəli Seyidov Quardan bəhs edərək yazır:

«Azərbaycan tarixçisinin verdiyi bilgidən aydın olur ki, hunlarda yalnız antropomorfik tanrılar (Tanqrıxan, Quar), ilahələr deyil, zoomorfik onqonlar da varmış»* (4., s. 380). Alim daha sonra fikrini yekunlaşdıraraq yazır: « Quar – hünlarda göy gurultusunu ildırımın odunu, şimşəyi yaradan tanrının adıdır»* (5., s.387).

Quar, görünür, göylə yerin, yəni üst göyün sahibi Tanrıxanın əmrini, sözünü, səsini, gücünü, qəzəbini ifadə edir, ona görə də Tanrıxandan sonra gəlir. O yalnız göyləin qəzəbini göstərmir, yağış, dolu, qar yağdırmaqla yerə, yaşıllığa, diriliyə, həyata şərait yaradır, hamilik edir. Quar həm də göylə, ulu Tanrı ilə yerin, təbiətin əlaqələndiricisidir. İnsanla təbiət, təbiətlə göy arasında vasitəçidir. Böyük, ulu Tanrının davamçısı, elçisi, buyruqçusu kimi o həm də işığı təmsil edir və həm də günəşin rəmzi ifadəçisidir.

QUARIN TARİXDƏ İZLƏRİ. Quar mifinin əhatəli tədqiq olunmaması, bu obrazla bağlı bilgilərin tarixi və mifoloji araşdırmalarla üzə çıxarılmaması təəssüf doğurur. Mirəli Seyidov haqlı olaraq yazır: «Bir çox düyünlərin açılmasına yardım edən «quar» sözü nədənsə hünşunasların, Qafqazşünasların, Azərbaycanşünasların diqqətindən yayınmışdır»* (6., s. 388) M.Seyidov «Quar» adının açmasını da vermişdir. O yazır: «qu» və «ar»dan yaranmış «quar»ı ola bilsin elə hunlar, ya da Musa Qağanqatlı qaynayıb qarışmış, birgələşmiş söz kimi işlətmişlər. «Qu» və «kü//küy» foneik dəyişmədə işlənmişdir. «Q» ilə başlayan bir sıra sözləri altaylılar, özbəklər və b. «k» ilə, oğuzlar isə «q» ilə demişlər. Musa Qağanqatlı da «quar»ı «q» ilə qeydə almışdır* (7., s. 210).

M.Seyidov sözün məna açımını verərkən aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: «Qu// ku, kü// küy»ün bir çox türk dillərində, o sıradan da Azərbaycan, özbək , Altay, uyğur, qazax, tatar, barbin və başqa dillərdə «yanmaq», «səs», «bağırtı», «gurultu», «mahnı oxumaq», «xəbər vermək» və s. anlamları vardır. «Erkən orta yüzilliklərdən tutmuş müasir Azərbaycan, özbək, qazax, türk, tatar və b. dillərdə işlənmiş «qu» hunların Qu-ar tanrısının adındakı «qu» tərkibi ilə bir sözdür. «Quar»ın ikinci tərkibi «ar//ər» türk dillərində çoxanlamlıdır»* (8., s.288-289). Onun başlıca «kişi», «insan», «yaradıcı», «igid», «müqəddəs ilahi» anlamları vardır* (9., s.388). Quar adının oxşarları kimi *subar, tatar, macar, avar, qabar, qacar* və s kimi oxşar adlar misal olaraq göstərilir.

Mirəli Seyidovun istinad göstərdiyi digər izahlar da maraqlıdır. O, Mahmud Qaşqaridən gətirdiyi dəlilə görə «ku» sözünün iki mənasını verdiyini göstərir: səs, bağırtı* (10., s. 212). S.E.Malov «Gültəkin» abidəsində «ku acığın» sözünü «xəbər eşitmək», «Tonyukuk» abidəsində «kuar»* (11., s.37, 63, 68). sözlərinin izahını isə «igid kişi» (qoçaq ər) kimi vermişdir.

Akademik H.Araslı «Kitabi-dədə Qorqud»da xatırlanan «bir qu onlar dəxi gətirdilər»*(12., s..20) cümləsindəki «qu» sözünü «söz-sov, xəbər, söz gəzdirmək» kimi mənalandırılmışdır.

H.Zərinzadənin izahına görə «qu» sözü fars dilinə keçərək düzəltmə «qulaq» şəklində qalmaqdadır* (13., s.364). Mirəli Seyidov «ku», «qu», «küy» sözlərinin monqol, özbək, qırğız, altay, telent xalqlarındakı mənaları-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

nın da eyni olduğunu mənbələrlə izah etmişdir. O yazır: «Qu» sözünə türk və monqol dillərində bu və ya başqa sözlə birləşmiş şəkildə də rast gəlirik. «Qu» nun türk və monqol dillərində bu və ya başqa sözə, xüsusilə şəxs adlarına qoşulması həmin adamın, məfhumun böüyklüyünü,ululuğunu,müqəddəsliyini bildirir»*(14., s.216).

Tarixçi Qiyasəddin Qeybullayev «Quar»la bağlı tarixi adları və toponimləri təhlil edərkən «ər» komponentinin tarixi adlarda əks olunduğunu göstərərək yazmışdır: «Eradan əvvəl VII əsrin axırlarında ilk erməi çarı Paruyr idi. Moisey Xorenskiyə görə bu çar eradan əvvəl 612-ci ildə Assuriyanın Ninəva şəhərinin tutulmasında Midiya çarı Kiaksara kömək etmişdir. Həmin Paruyr qədim erməni mənbələrində «Sak oğlu» («Skaordi») adlandırılır. Paruyrdan sonra Ervand, Tiqran və Sabar adlı çarların Ermənistanda çarlıq etmələri məlumdur. Bu çarların heç birinin adları ermənicə deyil. Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, çar Sabarın (e.ə. V əsrin axırları) sərkərdəsinin adı Embas idi. Həm Sabar, həm Embas qədim türk dillərindəki em «bacarıqlı», «məharətli» və bas (baş) «başçı» sözlərindən ibarətdir. Sabar adını isə II əsrə aid antik mənbədə eradan əvvəl I əsrdə yaşadığı göstərilən Alban çarı Zoberin adı ilə müqayisə etmək oar. Mənasını aydınlaşdırmaq çətin olsa da, burası şübhəsizdir ki, bu adın sonunda qədim türkcə «ər» «igid», döyüşçü«, «sərrast atıcı» və s. sözü vardır. Lakin Tiqran və Ervand adları qədim farscadır və hər ikisi də «iti», «sürətli» mənalarını verir».

Q.Qeybullayev Urartu mənbələrində (II Sardur) zamanında Fərat çayının sahilində Melita (indiki Malatya) əyalətində İzoğlu kəndində (Kumurxan kəndi yaxınlığındakı qayadakı mixi yazıdakı «Kuerane-Taşe» sözlərinə diqqət yetirərək «Kuerani» komponentinin qədim türklərdə Kuar allahının adı ilə «Taşe» komponentinin isə türkcə «taş, qaya» sözü ilə müqayisə edir. O, «Kuerane taşe»-nin *kuar* allahının qayası mənası verdiyi qənaətinə gəlir.

Q.Qeybullayev mənbələri araşdıraraq göstərir: «Qədim uruartuluların bir allahı Kuera idi. Bu allahın adı qədim gürcülərə də keçmişdir. Onlarda Kviria, laklarda Kvara məhsuldarlıq allahı idi. Qədim türklərdə Kuarın «İldırım Allahı» olduğunu nəzərə alsaq, ildırım çaxmaqla (yağış yağmaqla) məhsuldarlıq arasında nə isə bir yaxınlıq da sezilir. Məluidur ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl III – I minilliklərdə yaşamış Lulube tayfasının allahı da Kiur adlanırdı. Lulubelərdə, urartulularda və xəzərlərdə allah adının eyniliyi məsələsi maraqlı olduğu qədər də müəmmalıdır. Yerevan şəhəri zonasında Eçmiadzin ilə Qarmir-Blur təpəsi arasındakı vadi bir Urartu mənbəyində Kuarli adlanır. Güman ki, Eçmiadzin kilsəsi də məhz qədimdə Kuar allahına sitayiş edilən yerdə tikilmişdir. Qədimərdə xristian kilsə və monostrlarının əhalinin qabaqlar müqəddəs saydıqları yerlərdə tikilməsi xarakterik idi.

Urartu mənbələrində indiki Ərzincandan şimal-şərqdə Kuerainili adlı yaşayış məntəqəsi də qeyd olunur. Başqa bir yazıda isə Ararat vadisində Abilianixi, Qulutaxi və Ultuza mahalları ilə yanaşı Kuarzani mahalının adı çəkilir. Güman ki, bu toponim «VII əsr erməni coğrafiyasında» Ararat vadisində qeyd olunan Tanqrian (türk mənşəli Tanqri allahının adından) toponimidir.

Beləliklə, Urartu mənbələrində Kuar allahının adını əks etdirən üç toponim məlumdur»*(15., s.52, 42).

NƏTİCƏ: Quarla bağlı söyləninlənləri əsas götürərək onun Humay, Ku-ər, Ku-kiji (kişi), Göy-ər mifik obrazları ilə bağlılığını nəzərə alaraq bu mifik obrazın səmanı, göyü uçan varlıqları ümumiləşdirən vasitə olduğu eyniliyi qənaətinə gələ bilərik. Beləliklə, Quar – Göy Tanrının davamçısı, təmsilçisi, elçisi kimi ildırımın, şimşəyin, buludun, hərəkət edən varlıqlarından quşların ümumiləşdiricisi olan mifik obrazdır, ilahidir və o çox əski çağlardan yalnız Qafqaz və Kiçik Asiyada deyil, Avrasiya məkanında əhalinin inanc sistemində geniş yer almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. «Yazıçı» nəşriyyatı, B., s. 108-109.
2. Yenə orada, s. 210-211.
3. Каланкатиаци Мовсес. История страны Алианк. Ереван, 1984, с.124
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. «Yazıçı» nəşriyyatı, B.,1989, s. 380.
5.Yenə orada , s.387.
6. Yenə orada, s.388.
7. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. «Yazıçı» nəşriyyatı, B., s. 210.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. s. 288-289.
9. Yenə orada, s.388.
10. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. s.212.
11. Малов С.Е . Памятники древне-тюркской письменности. М-Л., 1951, с.37, 63, 68.
12. «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1962, s.20.
13. Zərinzadə N. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.364.
14. Seyidov M.. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. «Yazıçı» nəşriyyatı, s.216
15. Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Azərnəşr. Bakı., 1992, s.52,42.
16. Seyidov. M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.,.220-221
17. Yenə orada, s. 227.
18. Bartold V.v. Oçerki istorii turkmenskoqo naroda. Sb. «Turkmeniə», t. 1. L., 1929.s.28.
19 Vəliyev. İ. «Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrli quşlar». Müqayisəli təhlil. «Dədə Qorqud» jurnalı , 2005, № 1, s.49-53.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK DÜNYASINDA FOLKLOR ÇALIŞMALARI, PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

Doç. Dr. İsmet Çetin
Gazi Üniversitesi
Türkiye

İçinde yaşadığımız 21. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyamız, toplumsal çalkantılara, ekonomik hareketliliğine, kültürel git-gellere, devletlerarası işbirliği ve çatışmalara sahne olmaktadır. Toplumlar "yeni bir dünya düzeni" kavramını tartışmaya başlamış ve bu düzen içinde kendine yer edinme arayışlarına girişmiştir.

Bu dönemin gereği olarak hiçbir toplum, toplumun gösterdiği atılım ve değişim kendi dünyasıyla sınırlanmamış , kitle iletişim araçları marifetiyle dünyanın bilgisine sunulmuştur.

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarında Doğu Bloku hızla çözülmüş, bu çözülme sonunda yeni devletler ortaya çıkmıştır. Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroika'yı ilan edişi, bir anlayışın veya ideolojinin çökmesi, sistemin çözülmesini getirmenin yanı sıra dünya siyasî haritasının değişimini de getirmiştir. Bu değişim, Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren bir olay olarak hem siyasî, hem toplumsal anlamda gündem oluşturdu.

Tam da bu sırada Türk dünyasının birleşme şansı doğdu. Bu birleşme, devletler arası sınırların kalkması veya soy birliğine dayalı tek bir devlet yapılanmasından ziyade "ekonomik ve kültürel birlik" olarak gerçekleşmek yolunda bir birliktelik olarak algılandı. Sözünü ettiğimiz bu birliktelik düşüncesinde Türk devletlerini siyasi birlik çatısı altında birleştirecek güç olarak Türkiye, önemli bir aktör olarak gösterilmektedir.157

Siyasî ve ekonomik güç olabilmenin temeli, güç birliği yapacak veya yapmak niyetinde olan devlet veya o devlet çatısı altında yaşayan toplumların birbirlerini tanımış olmalarıdır. Türk devletleri ve başka devletlerin çatısı altında yaşayan Türk toplulukları, Türkiye, Balkanlar, Ortadoğu Ülkeleri, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türk nüfusu -ki yaklaşık 110 milyondur- Eski Sovyet bloğunda yaşayan Türk toplumuyla yeterince tanışık değildi. Tanışıklık ancak 1990 yılından sonra oldu. Tanışıklık, kültürel tanışıklık yanında ilmî tanışıklık alanında da önemlidir.

Toplumun şuur altı, temayülleri, evreni kavrayış ve yaşama biçimi, o toplumun ortak yaratılarında saklıdır. Bu ortak yaratı da, farklı yaşansa bile, toplumları bir arada tutar. Folklor mahsulleri olarak ifade edebileceğimiz bu kültürel veriler, birbirinden ayrı yaşayan veya ayrı yaşamak zorunda bırakılan Türk topluluklarında kendi anlayış ve yorumlayışları paralelinde toplanmış ve değerlendirilmiştir.

Türk devlet ve topluluklarının kültürel zenginlik ve birikimlerinin daha iyi anlaşılabilması ve bu konuda fikir edinmek maksadıyla, bazı Türk devletlerinde ve topluluklarında folklor konusunda yapılan çalışmalar hakkında şu bilgileri vermek faydalı olur.

Azerbaycan sahasında, ilmî anlamda folklor araştırmaları ancak 20. yüzyılda başlamıştır. 1900'lü yıllardan önce de şüphesiz folklor çalışmaları vardı. Ancak bu çalışmalar ilmî olmaktan uzaktı. Azerbaycan sahası folklor çalışmaları araştırmacılar tarafından iki dönemde incelenmektedir. Bunlardan birincisi 1917 yılına kadar olan dönemdir ki bu dönemde derleme ve metin neşri ön palandadır. İkinci devre ise 1920'den sonraki dönemdir. İkinci dönemi 1917 Ekim ihtilâli'nden İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan zaman içinde yapılan çalışmalar, 2.İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki çalışmalar, 3. 1950'den sonraki çalışmalar olmak üzere üç döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemde folklor ürünlerinin derlenmesi ve neşredilmesinin yanında, folklor ürünlerinin ilmî metodlarla incelenmesi ve değerlendirilmesi söz konusudur.

Mâlum olduğu üzre, batı dünyasında yapılan folklor çalışmaları Türk dünyasında henüz yoktu. Bundan dolayı başlangıçta Azerbaycan sahasında yapılan folklorla ilgili çalışmalar da batılı araştırmacılar tarafından yürütülmüştür.

Elyas Muşeg tarafından 1721 yılında yayımlanan "Nağmeler" adlı eser, Azerbaycan sahası Türk folkloruyla ilgili ilk çalışma sayılır. Köroğlu destanının bir varyantı 1840 yılında İ.Sopen tarafından derlenip, yayımlanması ilk çalışmadır. Çarlık idaresinin Azerbaycan üzerindeki hesaplarından olsa gerek ki 19. asırdan itibaren Rus araştırmacıları Azerbaycan sahası Türk folkloruna ilgi duymaya başlamışlardır. Kafkaz, Kafkazskiy, Vestinik, Tiflisskie Vedomosti, Novde Obozrenie gazeteleri, Moskova ve Petersburg'da yayımlanan Biblioteka Dıja Çteniya, Oteçestvennıe Zapiski, Sovtaki remennik, Panteon dergilerinde Azerbaycan folklorunun basılı ilk örnekleri yer almıştır. Bu yüzyıl içinde birçok Rus

[157] Erol MÜTERCİMLER, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye- Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, İstanbul 1993, s.10

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

seyyahı ile birlikte pekçok Rus aydını da Kafkasya'ya seyahat etmiş, Azerbaycan'da da folklor materyalleri derlemistir.

19. yüzyılda Eyneli Sultanovr, M.Mahmutbeyov, F.Köçerli, Abdullah Saik, Seyit Hüseyin, A.Sehbet, Reşit Efendiyev, M.P. Ahuntzade, H.B.Zerdabi, N.B.Verirov, S.A.Şirvani, M.E.Sabir ve N.Nerimanov gibi araştırmacı ve uzmanlaran bazıları çalışmalarını Sovyet döneminde de devam etmişlerdir.

1923 yılında oluşturulan "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbe Cemiyeti'nin 1923 yılında kurulması, Azerbaycan sahası folklor çalışmalarında bir dönüm noktası olmuştur A.Bagri, H.Zeynallı, V.Huluflı, A. Subhanverdihanov, C.Memmedguluzade, E.Hakverdiyev gibi bilim adamlarının çalışmaları "Haberler" dergisinde neşrolundu. Maarif ve Medeniyet, Maarif îşçisi, Dan Ulduzı, Azerbaycanı Öğrenme Yolu, Kommunist, Yeni Yol, Azerbaycan Kolhozcusu gibi gazete ve dergiler de folklor çalışmalarının yaygınlaşmasında ve ilerlemesinde önemlidir. 2. yüzyılın ilk çeyreğinde N.B.Vezirov, Y.V.Çemenzeminli, V.Huluflu, Emin Abid gibi alimler, Azerbaycan sahası folklor çalışmalarının başlangıcında hizmetleri bulunan şahıslardır. Salman Mümtaz "El Şairi Gurbanî (Baku 1923)", "Şahbeyt ve Berceste (Baku 1923)", "Melek (Baku 1930)", "Unutulmuş Yapraklar (Baku 1930)" bu çalışmaların başlı çalandır. Onun iki ciltten oluşan "El Şairleri" ve "Âşık Abdulla" adlı eserleri bu alanda değerli çalışmalar olarak göze çarpmaktadır.

1920'den günümüze kadar yapılan folklor faaliyetleri "Azerbaycan Sovyet Folklorşinaslığı" olarak nitelendirilmektedir. Bu devrede Azerbaycan folklorculuğu gelişme merhalesine geçmiş, çeşitli eserler yayımlanmış, dergiler çıkarılmış, makale ve monografiler yazılmıştır. Bunları birinci devrede meydana getirilen çalışmalardan ayıran en temel nokta, daha sistemli ve belli bir plân çerçevesinde oluşturulmuş olmalarıdır. Bu çerçevede hikâye ve destanlar seri halde bastırılmıştır. Azerbaycan folklorundaki bu canlanma Komünist Parti'nin Sovyetler Birliğini oluşturan bütün cumhuriyet ve topluluklarda olduğu gibi Azerbaycan'da da partinin ideolojisini egemen kılmak, kabul ettirmek için uyguladığı bir politika olmuştur. Parti ilkelerinin halk arasında kabul görebilmesi için folklordan yararlanma yoluna gidilmiştir. 1934 yılında Moskova'da yapılan Sovyetler Birliği Birinci Yazarlar Kurultayı'nda folklorun fonksiyonu ve kitleleri yönlendirmedeki etkisine dikkat çekilmiştir. Folklor konulu, materyalin derlenmesi ve yayımlanması belli kurallara göre yerine getirilmiştir. Parti ilkelerine uygun görülmeyen malzemenin yayımlanması, bu alanda parti ilkelerinin dışına çıkılması yasaklanmıştır. Materyaller siyasî bir içerik ve biçim kazandırılarak yayımlanabilmiştir.

Folklor çalışmaları İkinci Dünya Savaşı yıllarında da dinamik yapısını korumuştur. Bu ham malzemenin derlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda pekçok eser yayımlanmıştır. E.Şerif, M.H.Tehmasip, E.Ahundov, H.Araslı, M.Arif, M.Celal, S.Vurgun, M. Hüseyin, M.l rahimov, O.Sanvelli gibi yazar ve araştırmacıların önemli katkısı olmuştur,

1950 yıllarından itibaren folklora yeni bir bakış açısı getirilmiştir. Folklora bilimsel hüviyet kazandırma yolunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Bir yandan öğrencilere yönelik folklor konulu kitaplar yayımlanırken, diğer yandan derleme, araştırma ve değerlendirmelere hız verilmiştir. Folklor konulu akademik çalışmalar hazırlanmağa başlamıştır. Üniversite ve akademilerde folklor şubeleri kurulmuştur. Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü'nün folklorun bilimsel açıdan derlenmesi ve incelenmesinde büyük katkıları olmuştur. 158

Kazakistan sahası Türk folkloruyla ilgili çalışmaların başlangıcı, ya Rus asıllı folklorcular tarafından ya da Rus ekolü doğrultusunda yetişen Kazak Türkleri tarafından yapılmıştır. 16. yüzyılın ortasında Kazan'ın düşmesi, Rus bürokrasi ve askerinin Uluğ Türkistan'a yönelmesinin başlangıcı olmuştur. Geleneksel hayat tarzı ve toplumun evreni kavrayış biçimini tespit ile toplumun temayülünü öğrenmek için Türkistan'a yönelen Rusların çeşitli yollarla bu coğrafya ve coğrafyada yaşayan Türk gruplarını tehdidi 1734 yılına kadar uzanmaktadır. 1734 yılında başlayan işgal, 1882 yılında tamamlanmış ve burada yaşayan Türk toplumu bulundukları coğrafyaya hapsolmuşlardır. Hapsolma hali, sadece coğrafî olarak değil, ilmî olarak da söz konusudur. Kazakistanlı aydınların dünyaya açılan penceresi sadece Moskova olarak kaldı. Dolayısıyla folklor çalışmalarının başlangıcı ve gelişmesi de Rus ekolünün doğrultusunda oldu. Bu anlayış 1917 Ekim ihtilalinden sonra da devam etmiş, mevcut sistemin izin verdiği ve istediği ölçülerde araştırmalar yapılmış, yapılan çalışmaların mümkün oldukça sisteme aykırı

---

[158] Ali Abbas ÇINAR, "Azerbaycan'da Folklor Faaliyetleri". ***Millî Folklor,*** Sayı:25, Bahar 1995, s.34-38'den yazı kısaltılarak alınmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

olmamasına dikkat edilmiştir. Kazakistanlı folklor araştırmacılarının bir kısmı, kendi düşüncelerini de bu çalışmalara yansıtmışlardır. Zira, Kazak folkloru konusunda çalışan araştırmacıların büyük bölümünün Kazak Türkü olmasının altında yatan gerçek bu millî duygunun tezahürüdür.

Rus ve Avrupa bilim adamlarının Kazaklar hakkındaki çalışmaları 18. yüzyılın sonlarında başladı. Bu çalışmalarda Kazak halkının coğrafya, ekonomi, tarih, töre ve gelenekleri ele alındı.

Kazak folklorunun doğrudan doğruya malzeme olarak araştırılmasını, ilk defa Çokan Velihanov (1835-1865) gerçekleştirdi. Velihanov sadece malzemeleri toplamakla yetinmedi, bunlardan Kazak halkının tarihini aydınlatmak için de yararlandı, Kırgız Türklerinin folkloru konusunda çalışmalar yaptı. Kazak folkloru konusunda 19.yüzyılın ikinci yansından sonra Rusya'daki çalışmalara paralel olarak dikkate değer artışı olmuş, bir çok eser basılmıştır.

1917 Ekim İhtilâlinden sonra Sovyetler Birliğini oluşturan milletlerin tümünde folklor alanındaki çalışmalara daha hız verildi. 1920'den 1940'a kadar sisteme uygun olmak şartıyla karşılaştırmalı araştırmalara önem verilirken, 1940'ın ikinci yansından sonra bu anlayış değişti. 1948'den Stalin'in ölümüne kadar komünist anlayış ve terminolojiye uygun çalışmalar yapıldı.

Tespit edilen ve yayımlanan folklor mahsullerinde burjuva değerlerinin verilmemesi gerektiği düşüncesinden hareketle bazı metinlerin yayımlanması yasaklandı. Stalin'in ölümünden sonra bu konudaki görüşler değişmiştir.

Ekim ihtilâli'nden sonra, Kazak folkloru alanında araştırma, derleme ve yayın yapan A.Dibaev, S. Seyfullin, M Avezov, I. Cansugirov ve B.Maylin'in , A.Zataeviç gibi araştırmacılar Kazakistan sahası folkloruyla ilgili çeşitli çalışmalar yaptılar. 1960 yıllarında ise folklorun edebiyatın dışında bir bilim dalı olduğu, dolayısıyla folklor çalışmalarındaki anlayışın ve metodun değişmesi gereği üzerinde duruldu. 1970'li yıllarda, halk yaratısı olan folklor ürünlerinin estetik değir üzerinde durularak, çalışmalara bu yönde hız veridi. R. Berdibay, M. Carmuhammedov, Ş. İbrayev gibi araştırmacı ve bilim adamları folklor ürünlerinin millî kimliği oluştura, estetik değeri haiz ürünler olduğu üzerinde durdular.

Kırgız folkloruyla ilgili ilk araştırmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kırgız Türklerinin sözlü geleneğine ait ürünlerin yazıya geçirilme ve yayımlama faaliyetlerinden söz etmek mümkün görülmemektedir. 1917 ihtilalinden önceki dönemde Kırgız Türklerinin folkloru ile ilgili ilk çalışmaları Velihanov, Radlov, Vambery, Almasy, Smirnov, Şeyahmatov gibi isimler gerçekleştirmiştir. Çokan Velihanov, 1856 Kırgızların tarihine, etnografyasına ilişkin materyalleri, sözlü gelenek ürünlerini derleyip 1861'de yayınlamıştır.

Kırgızların sözlü gelenek ürünlerini derleyen başka bir bilim adamı da Radlof'tur. Radlof, İlki 1862 ve 1869'da halkın sözlü edebiyat ürünlerinin birçok türünü yazıya geçirmiştir. Radlof Kırgız Türklerinin sözlü gelenek ürünlerinden derlenen materyalleri hakkında "Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler" adlı beş ciltlik çalışmasının beşinci cildinde bilgi vermektedir. 159.

1903 yılında Rus coğrafya topluluğu da Kırgızistan'a heyetler oluşturmuş, bu heyet araştırmalarına Çüy bölgesinden başlamış, bölgenin o dönemde çizilen resimlerinde Kırgız halkının göçmen hayatı ana hatlarıyla yer almıştır.

1917 ihtilalinden sonra ise özellikle rejimin folklora olan yaklaşımıyla birlikte Kırgız Türklerinin halk edebiyatı ürünlerinin geniş bir şekilde derlenmesine yönelik yoğun bir derleme faaliyeti başlatılmıştır. Söz konusu dönemde Kırgız folkloruyla ilgili çalışmaları temel olarak iki döneme ayırmak mümkündür. İlk çalışmalar devrimin ilk yıllarını ve Lenin dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde yapılan faaliyetler genellikle folklorik ürünleri derlemeye yönelik olmuştur. Derleme faaliyetlerinde iki isim ön plana çıkmıştır. Bu isimler: Kayyum Miftakov ve Ibırayım Abdırahmanov'dur. Miftakov'un 1920 yılında "Kırgız Sözlü Edebiyatını Derleme Yöntemleri" adlı bir makalesi yayımlanmıştır. Bu çalışma muhteva açısından çok geniş olmadığı gerekçesiyle kitap haline getirilmemiştir. Bu dönemde Kırgız folklor ürünlerini

[159] W. Radloff, *Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme. 1. Abt. Proben der volksliteratür, Sant Petersburg, 1885*. Manas Destanı ile Coloy Han poemasının Nemets diline çevriliş, Kırgız destanının tahlili. *W. Radloff, Proben der volksliteratür der nördlichen Stämme, Theil. V. Der Dialect der Karakirgisen, Sant Petersburg, 1885. XXVIII, s. 603.* Manas Destanı 372 – 529. syf. ; Coloy Han 530. – 593. syf. ; Er Töştük 594. – 603. syf. Er Töştük ve Manas Almanca, nazım şeklinde basılmıştır. Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnıh Tyurkskih Plemen: Ç. V. Nareçiye Dikokamennıh Kirgizov – SPB. 1885(6). – XXVI, 599 s. 1 – XXVI –b. Giriş 1. – 368 "Manas" (Manas'ın Doğumu, Almambet'in Müslüman olup Kökçö'den ayrılarak Manas'a gelişi, Manas ile Kökçö'nün Savaşı, Manas'ın Kanıkey ile Evlenişi, Manas'ın Öldükten Sonra Dirilişi, Bokmurun, Közkaman, Semetey'in Doğumu, Semetey); 369. – 589. syf. Coloy, Er Töştük hakkında bilgiler yer almaktadır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

derleyenler arasında önemli isimlerden biri de, folklorist Ibırayım Abdırahmanov'dur. Ibırayım Abdırahmanov aynı zamanda "Manas" üçlemesi hakkında kendi varyantını tamamen kaleme alan bir Manasçı ve "Canıl Mirza" başta olmak üzere birçok şiirin şairi, tarihçi ve etnograftır. 1922 yılında Türkistan ilim heyetinin emriyle Manas Destanı'nı derlemekle görevlendirilen Abdırahmanov, bu tarihten itibaren tanınan manasçı Sagımbay Orozbakuulu'nun Manas'ını yazmaya başlamıştır. Gerek Miftakov gerekse Abdırahmanov'un derlemeleri sonucunda Kırgız folklor ürünleri ile ilgili zengin bir arşiv oluşturulmuştur.

20'lerin sonunda Stalinist politikanın sosyal ve kültürel hayata etkisi Kırgızlar gibi Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerin hayatının her alanında açıkça hissedilmeye başlanmıştır. 1934 Ağustosu'nda Moskova'da düzenlenen SSSR Sovyet yazarlarının I. Kurultayında M. Gorki'nin "Kendi folklorunuzun malzemelerini toplayıp inceleyin, onlardan örnekler çıkarın." şeklindeki sözleri Kırgız halk edebiyatı ve folkloru ile ilgili araştırmalara yön verir. Kırgızistan'da sözlü gelenek ürünlerini derlemeye, incelemeye Yazarlar Birliği'nin şiir bölümü Ülkeyi Tanıtma İlim ve Araştırma Enstitüsü(1928), sonra Dil ve Yazı İlim ve Araştırma Enstitüsü(1935) Kırgızistan Ülke Pedagoji Enstitüsü, Kırgız Dil ve Edebiyat Bölümleri, Kırgızistan Ülke Pedagojik ve Teknik Eğiticileri, araştırmacıları ilgi gösterip, ele almıştır. Özel teşkilatlar oluşturularak, Kırgızistan'ın farklı bölgelerine heyetler gönderilip sözlü folklor ürünleri sistemli bir şekilde derlenmeye başlanmıştır.

M. Avezov'un 1927 yılında başlamıştır. 1927 yılında Frunze'ye gelip halk kültürünü derleyip incelemeye başlaması 1935 yılında kitap olarak yayınlaması önemlidir.

Kırgız edebiyatının tarihinin değerlendirilmesi faaliyetine edebiyatçılar da başlamıştır. M. İ Bogdanova, Ö. Çakişev, T. Samançin, K. Rahmatulin tarafından "Kırgız Edebiyatının İncelenmesi" adlı çalışma ortaya çıkmıştır. Bu inceleme esasen Kırgız Folkloru, akınların yaratıcılığı, Kırgız – Sovyet Edebiyatı adlı bölümlerden oluşmaktadır. Söz konusu çalışmada M. Bogdanova lirik türlerin karakteristik özelliklerini, örneklerini vermiş, Ö. Cakşiyev Manas Destanı'nın muhteva özelliklerini göstermeye çalışmıştır.

1940'lı yılların başından itibaren Manas serisi adı altında bir dizi kitap yayımlanmıştır. 1941 yılında yine bu seriye ait birçok kitap hazırlanmıştır. Ibırayım Abdırahmanov tarafından hazırlanan çalışmalar "Alooke Kan"160, "Makel Döö"161, "Ürgönç"162, "Semeteydin Bukardan Talaska Kelişi"163 adlı kitaplardır.

1947 yılında antoloji türünde "Kırgızdın Sovettik Folkdoru"164 adlı eser yayımlanmıştır. Redaktörlüğünü İ. E. Kabirov'un yaptığı eser "Cañgı Zaman", "Emgek Cönündö", "Ata Megendik Soguş", "Küygön", "Ceñiş Irları", "Tabışmak, Cañılmaç, Kalptar" olmak üzere altı bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde, Komünist Parti, Lenin, Stalin, Ekim Devrim, Kızıl Ordu'ya övgüleri içeren halk ırlarına yer verilmiştir.

Kırgızların sözlü folklor ürünlerinin Rusçaya tercümesi de ellili yıllarda bir hayli faydalı sonuçlar sağlamıştır. Kırgızların masalları bir bölümü, küçük destanların ise hemen hemen hepsi Rusçaya çevrilmiştir. Manas Destanı'nın farklı epizotları Rusça olarak çıkmıştır. Kırgız sözlü gelenek ürünlerinin bazı örnekleri halk şairlerinin ırları da Kırgız şiirinin antolojilerinde geniş yer almıştır.

Kırgız halkının halk edebiyatı ürünleri diğer birlik cumhuriyetlerinin dillerine çevrilmiştir. 1967 yılında Kırgız halkının lirik ırlarının farklı örneklerini ihtiva eden "Kırgız Halk Irları"165 adlı antoloji yayımlanmıştır. Eser "Kırgız Sovyet Elinin Gracdanlık Irları", "Ata Megendik Soguş Cıldarındagı Kırgız El Irları", "Sotsialistik Emgek Kırgız El Ialrında" adlı üç bölümden müteşekkildir. Eserde Sovyetler Birliği döneminde vücuda getirilen ve Sovyetler Birliği değerlerini anlatan halk şiiri örnekleri verilerek değerlendirilmiştir. Söz konusu eser gibi 50'li yıllardan sonra birçok antoloji oluşturulmuştur. "Lenin Cana Oktyabır Kırgızdın Eldik Poeziyasında"166, "Kırgız El Irları"167 v.b. bu tip eserler arasında sayılabilir.

---

[160] Bak. Alooke Kan, Manas Serisi, Sagımbay Orozbakov'un Varyantına Göre, Basıma Hazırlayan I. Abdırahmanov, Frunze 1941.
[161] Bak. Makel Döö, Manas Serisi, Sagımbay Orozbakov'un Varyantına Göre, Basıma Hazırlayan I. Abdırahmanov, Frunze 1941.
[162] Bak. Ürgönç, Manas Serisi, Akmat Rısmendeyev'in Varyantına Göre, Basıma Hazırlayan I. Abdırahmanov, Frunze 1941.
[163] Bak. Semeteydin Bukardan Talaska Kelişi, Manas Serisi, Bayımbet Abdırahmanov'un Varyantına Göre, Basıma Hazırlayan I. Abdırahmanov, Frunze 1941.
[164] Bak. İ. E. Kabirov, Kırgızdın Sovettik Folkdoru, Kırgızmambas, Frunze 1947.
[165] Bak. K. Kudaybergenov, Kırgız Sovyet El Irları, İlim Basması, Frunze 1966.
[166] Bak. Şarşenbek Ümötaliyev, Lenin Cana Oktyabır Kırgızdın Eldik Poeziyasında, Kırgızstan Basması, Frunze 1977.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Günümüzde Kırgız halk edebiyatı ile ilgili göze çarpan ve önemli bir çalışma olarak kabul edilebilecek Prof Dr. Abdıldacan Akmataliyev tarafından hazırlanan 32 ciltlik "Kırgız Halk Edebiyatı" serisidir. Bu seride çeşitli Kırgız destanlarına ait metinler, türlere ait örnekler ayrı ayrı kitap olarak yayımlanmıştır. Ayrıca 6 ciltlik "Kırgız Edebiyat Tarihi" adlı eserin ilk üç cildini Kırgız folkloruyla ilgili bilgiler teşkil etmektedir.

Avrupa'da başlayan folklor çalışmaları Rusya kanalıyla Özbekistan'a ulaştı. Buradaki çalışmalar Rus folklor anlayışı paralelinde başladı ve bu yönde bir gelişme gösterdi

Özbek sahası Türk folkloruyla ilgili bilgiler ilk defa Rus bilim adamları ve seyyahlarının 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında tespit edilen hatıralar veya seyahatnamelerde yer almıştır. A.A. Kuşakeviç, "Ferhat va Şirin", N.Lyapunova "Şirin Kız" adlı çalışmaları, A.Vasilev "Hırsıtdin Palvan", "Şahzade Nazar Muhammed va Melika Nazar Bibi", A.N. Samoyloviç "Annamurad Baba", "Erin Er Kılgan Hatin" adlı masalları bastırmıştır.

N.P.Ostrovmov; Özbek halk masalları, bilmeceleri, atasözü ve deyimleri, halk tiyatrosu ve etnolojisi konusunda çalışmalar gerçekleştirmiştir.

1860-1870 yıllarında Özbek destanları hakkında ayrı ayrı malumatlar kaydedilmeye başlanır. A.L.Kün, Semerkan'ta Köroğlu destanının bazı kollarını kaydeder. 19. yüzyılın sonlarında değişik bilim adamlarının gerek sözlü, gerekse yazılı kaynaklar üzerinde yaptıkları çalışmalar sonucu destan geleneği konusunda pekçok eser tespit edilir. "Göroğlu" 'Yusuf va Ahmad", "Tahir va Zuhra", "Tulumbiy (Ediğe)" gibi destanların yeni varyantları ortaya çıkartılır. Bazı kolları Molla Hasan Mirbabaoğİu tarafından derlenen Köroğlu destanı, 1880 yılında, "Hikâyat-ı Göroğlı Sultan" adıyla Kazan' da yayımlanır.

1917 Ekim İhtilali'nden sonra Rusya dahil, Sovyetler Birliğini oluşturan bütün cumhuriyetlerde folklor konusundaki araştırma, inceleme ve derlemelere ayrı bir önem verilir. Bu; Komünist Partisi'nin halk içinde yer edinme, derlenen malzemeleri propaganda amaçlı olarak kullanma, folklordan yararlanarak kitleleri yönlendirme ve denetleme siyasetine uygun düşer.2 Parti kararları çerçevesinde oluşturulan komiteler bu alanda pek çok çalışma gerçekleştirir. Alınan kararlar hızla uygulamaya konulur. 1918 yılında, folklor unsurlarını derleme ve ondan yararlanma işi Türkistan Halk Eğitim komisyonu Bilim Bölümü'ne verilir. Aynı yıl "Maarif" dergisinin ilk sayısında yayımlanan bir yazıda folklorun yapısı, özelliği konulan ele alınır, derleme teknikleri konusunda geniş bilgiler verilir. 1922 yılında Özbek bilim gruplarının merkezileştirilmesi yoluna gidilerek bu alandaki çalışmalara yeni boyut kazandırılır. Türkistan Eğitim Komisyonu Devlet Bilim Danışma Kurulu tarafından geniş bir derleme çalışmasına girilir. Derlenen folklor mahsulleri zaman zaman da incelenmek suretiyle neşrolunmaya başlar.

Özbek folklorunun toplanması ve öğrenilmesinin esas alındığı politika, 1917-1925 yılları arasında uygulanır ve folklor çalışmalarına ağırlık verilir. Bunda maksat, bir yandan yeni Sovyet vatandaşı tipi yaratmakken, bir yandan da çeşitli gruplara millet bilinci vermek suretiyle daha kolay idare edilebilir ayrı milletler yaratmaktır.

M.Y. Elbek, G.O. Yunusov, Gulam Zafariy, V.A. Üspenskiy ve Tazi Alim Özbek Türkleri arasında yaptıkları derlemelerde; birçok folklor malzemesi toplarlar.

Fazıl Yoldaşoğlu ve Hamrakul Bahşi'den "Alpamış" destanının bir bölümü derlenir. Özbek destan geleneğinin bununla ilk defa yazıya aktarılmış olması önemli bir belge olarak folklor tarihi içindeki yerini alır.

1926 yılından itibaren Özbekistan Halk Eğitim Komisyonu Bilim Merkezi Özbekleri Öğrenme Komitesi ve Özbek Devlet Enstitüsü'nün etnoloji, folklor ve arkeoloji bilim dalları başkanlığında folklor ürünlerini derleme çalışmasına başlanır. E.D. Palivanov, A.K. Borovkov, G.O. Yunusov, L.P. Patalov, V.A. Üspensky, N.N. Minanov, E.E. Romanovskaya, Hadi Zarifov gibi bilim adamlarının çalışmalarıyla zengin bir folklor arşivi oluşur. Kominist Partisi'nin 23 Nisan 1932 yılında almış olduğu "Edebi ve Sanat Teşkilatlarının, Yeniden Yapılandırılması Hakkındaki Kararı" gereğince oluşturulan yeni komiteler, özellikle Sovyet devri eserlerinin ön plana alınmasını; Feodal devir ürünü olarak nitelendirilen eserlerin olmamasını, araştırma ve yorumların ideolojik yapıya uygun olmasını esas alır. Folklorik değerlerde .bu çerçevede ele alınıp işlenir. 1933-1934 yıllarında basılan "Orta Asya Edebiyatı (Literatura Sredney Azii) adlı dergide folklorla ilgili pek çok çalışmaya yer verilir.

1930'lu yıllarda özellikle Sosyalizm, Lenin, Komünist Parti, Ekim İhtilâli, Kadın Özgürlüğü gibi konular önem ve öncelik verilir. "Sovyet devri" halk yaratıcılığının ilk örnekleri olarak kabul edilen bu

---

[167] Bak. A. Tokombayeva, Kırgız El Irları, Frunze 1978.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

konulardaki metinler yayımlanır. 1935 yılında yayımlanan "Özbek Sovyet Folkloridan Numunalar" bu dönemin önde gelen ilk eserlerinden biri olarak sayılmaktadır. Sovyet döneminde yaratılan folklor eserleri sistemleştirilir, bölümlere ayrılır. Bunların gelişmesi ve yaygınlaşması için eleştiriler yapılır.

II. Dünya Savaşı arefesinde ve savaş boyunca özellikle destan konularına önem ve öncelik verilir. Destanların kahramanlık, yiğitlik, dostluk, erdemlilik gibi temalarından yararlanılması esas alınır. Özbekistan yazarlar Birliği'nin 1939 yılında yapmış olduğu II. Kurultay'da folklor meselelerine ilk sıralarda yer vermesi folklora ilgiyi artırır. Esasen burada amaç, halkın vatan duygularından, kahramanlık hislerinden yararlanmaktır. Öteden beri destanların yayılması ve söylenmesine yasak getiren Komünist Partisi, bu kez destanın fonksiyonundan yararlanmak amacıyla bu yöndeki faaliyetleri destekler, hatta bunlara öncülük eder.

1960-1970 yıllarında Özbek folklorunun bilimsel çerçevede ele alınması çalışmalarına hız verilir, araştırma ve incelemelere yeni bir çehre kazandırılır.

1970'li yıllardan itibaren sözlü gelenekte yaşayan anonim ürünlerin derlenmesi yanında folklorun diğer bilim dalları ile ilişkileri de ele alınmış, folklorun sosyoloji, tarih, felsefe ve eğitim ile yakın bağı üzerinde durulmuştur. Bu alanda; Z Mirtursunov, A.Akbarov, S.Alimov, E.E.Romanskaya Ğ.Calalov'un, M.Afzalov, M.Kadirov, S.Mamacanov, G.Mominov, M.Hakimov, H.Mallaev, V.Abdullaev, R.Macidov'un ,Ğ.Cahangirov,.T. Mirzayev, C. İşankul, T.Turdiyev, Y.Caraev gibi araştırmacılar adları zikredilmeye değer şahıslardır.168

Türkmen folkloru konusunda ilk araştırma ve bilimsel çalışmalar Rus folklorcularca gerçekleştirilmiştir. Rus bilim adamı Samoyloviç'in Türkmen folkloru hakkındaki çalışmaları, ilk çalışma olarak kabul edilmektedir.

N.N.Muravyov'un Türkmenistan ve Hıva'ya Sıyahat (1822), K.Boden'in Yomut ve Göklen Türkmenleri Hakda (1849), Türkmenlerin Eri ve Kaspi Denizinin Günorta -Gondoğar Kenarları Hakda Oçerkler (Türkmenlerin Yeri ve Hazar Denizi'nin Güney ve Doğu Kenarları Hakkında Örnekler, (1856) adlı eserlerinde Türkmenlerin yaşayış tarzı, gelenekleri, maddi ve manevi kültürü, tarihi ele alınmıştır. M.Galki'nin Orta Aziya ve Orenburg Ülkesi Boyunca Etnografik ve Tarihi Materyaller (1868), N.Petrusevicin Amuderyanın Köne Ugrunın ve Persiyanın Demirgazık Rayonlarının Arasındaki Türkmenler (1880) adlı eserlerinde Türkmen boylarına ve bu boyların özelliklerine dair bilgiler bulunmaktadır.

1862 yılında Rus araştırmacısı İ.N. Berezin Mahtumkulu'nun şiirlerini yayımlar. Vamberi de Mahtumkulu'nun şiirlerini 1879 yılında yayınlar. 1888 yılında N.P.Ostrounov, Türkmen atasözlerini derler. Balyaev, Kızılarbat'ta, Hocalı Mıratberdi ile birlikte Türkmen edebiyatı ve folkloru konusunda değerli materyaller toplar. 'Tekelerin Uruş Kıssa Kitabı (1906)". "Türkmen Şahın Kermolla ve Onun Ruslar Hakkındaki Eseri (1907)". "Magtımgulı'nm Eserlerine Görkezgiç (1910), "Gorkut Ata ve Göroğlı Barada Legenda (1910)", "Magtımgulının Kaakası, Dövlet Memmet Molla'nın Goşguları (1914)" adlı çalışmalar bu dönemin başlangıç eserleridir.

1917 ihtilalinden sonra folklor ürünlerinin derlenmesi ve araştırılması çalışmalarına hız verildi. II. Dünya savaşı yıllarında savaşla ilgili pek çok halk kültürü değeri yaratıldı. Bunlar toplanarak yayımlandı. Bu savaştan sonra toplanan Komünist Partisi Merkez Komitesi, edebiyat, sanat vb. alanda yapılacak çalışma, araştırmaa ve yayınların ideolojik boyutlu olması ve parti ideolojisini yansıtması gerektiği kararını verdi. Bu karar sert bir şekilde uygulandı.

ive

1917 Ekim İhtilâlini takip eden yıllarda Komünist Partisi, siyaseti gereği

diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Türkmenistan'da da feodal devrin yansıması, Komünist ilkelere uymaması ve burjuva hayat tarzına özendirdiği gerekçesiyle bazı destanları yasakladı. Halkın destan kahramanlarına duyduğu sevgi ve inancın, burada dile getirilen düşünce ve görüşlerin milli duygulan canlı tutacağına ve sonunda isyana dönüşebileceğinden hareket edildi. Bu konuda bilimsel çalışma yapan bilim adamları cezalandırıldı.

Türkmenistan'da, folklorun desteklenmesi, komünist Partisinin ideolojisini yansıtmak, kitleleri etkileme ve yönlendirme politikasının gereği olarak görüldü.

---

[168] Ali Abbas ÇINAR, "Özbekistan'da Folklor Faaliyetleri". ***Millî Folklor,*** Sayı:25, Kış 1994, s.10-19 yazı kısaltılarak alınmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

1941 yılında SSCB Bilimler Akademisi'nin Türkmenistan Bölümü'nün açılması ile Türkmen folklorunu derleme ve araştırma konusu önemli bir aşamaya girdi, bu dönemde yetişen genç bilginler A.Ahundov-Gürgenli, N.Hocaev, M.Köseev, B.Garnev, N.Aşırav ve H.Hanov tarafından folklor mahsulleri ilmî bakış açısıyla yayımlandı.

Türkmen sahası folklor mahsullerinin derlenmesi, araştırılması ve yayınlanması çalışmalarına; 1930'lu yıllara kadar M.S. Ağabekov, Hocalı Mıratberdioğlı, M. Geldiev, Ş. Gurbanov gibi araştırmacılar katılmış, katkıda bulunmuşlardır. Daha sonra ise G.Ahundov, RAhev, B.Kerbabaev, H.Çanev, A.Kekilov, Ş.Batırov, R.Seyidov gibi bilim adamı ve uzmanlar bu konuda bilimsel çalışmalar yapmışlardır.

Türkmen folkloru son zamanlarda Türkmenlerin kendi aralarından çıkardığı değerli bilim adamlarınca araştırılmakta, Devlet Üniversitesi'nde folklor konuları da ele alınmaktadır. Türkmenistan Bilimler Akademisi; Mahtumkulu Adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsü içinde yer alan "Folklor Bölümü"nde folklorla ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Türkmen, folkloru konusunda araştırma ve derleme çalışmaları yürüten Enstitü, Akademi'nin kurulduğu yıl olan 1951'den bu yana folklor konusu üzerinde titizlikle durmuştur. Bu çerçevede; özellikle Türkmen klasik şairleri olarak bilinen ve âşık şiirinin Türkmen halk edebiyatının en önde yer alan temsilcileri sayabileceğimiz Mahtumkulu, Zelili, Kemine, Meteci, Mollanepes, Seyitnazar, Seydi gibi şairler hakkında önemli derlemeler yapılmış, bilimsel eserlerin yayınlanması gerçekleştirilmiştir.

Türkmenistan sahasında, özellikle bağımsızlıktan sonra, folklor ürünleri millî hayat tarzının bir ifadesi olmak bakımından önemli sayılmaktadır.169

Altay folkonıyla ilgili ilk çalışmaları etnolog Nikolay İvanoviç Ananin yapmıştır. Onun derlediği malzemelerin Rusça'ya tercümesini modern Altay edebiyatının da ilk temsilcisi olan Mihail Vasilyeviç Çevalkov yapmıştır. Ananin'den sonra en önemli çalışmaları yapan isim ünlü türkolog W. RadlofF olmuştur. İlk kez 1860 yılında Altay'a gelen Radlof derlediği malzemeleri 1866 yılında "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskıh Plemen Yujnoy Sibiri ,San Petersburg, 1866" adlı eserinin birinci cildinde değerlendirmiştir.

Daha sonra sözlü Altay edebiyatı ve grameriyle ilgili en önemli çalışmaları Vasili İvanoviç Verbitsky yapmıştır. Kendisi bir misyoner olan Verbitskiy 1853 yılında geldiği Altay'da 1890 yılına kadar otuz yedi yıl kalmıştır. O bir taraftan misyonerlikle ilgili görevlerini yerine getirirken diğer taraftan da Altay dili ve folkloruyla ilgilenmiş, Altay Türkçesini çok iyi öğrenmiştir. İlk Altay gramerim de yazan odur. (Grammatika Altayskogo Yazıka, Kazan, 1869) Bunun yanında Altay ağızlarının sözlüğünü "Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy" adıyla Altayca-Rusça olarak hazırlamıştır. Eser Kazan'da 1884 yılında yayımlanmıştır, Verbitskiy Altay folkloruyla ilgili olarak Çevalkov'la ortak çalışmalar yapmış, çeşitli folklor ürünleri derlemiş, iki de makale yazmıştır. Onun bu çalışmaları ölümünden sonra kendi adına 1893 yılında Moskova'da "Altayskie İnorodtsı" adıyla yayımlanmıştır.

Potanın "Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, San Petersburg, 1883" adlı eserinde Altay boyları, inanç ve gelenekleriyle birlikte 'Karatı-Kaan' ve 'Altay-Buuçay' gibi destanlara da yer vermiştir. Ayrıca Potanin 1916 yılında Omsk'da yayımladığı "Annosskiy Sbornik" adlı eserinde bazı destancılardan derlediği destan ve masal metinlerine yer vermiştir.

Altay folkloruyla ilgili yukarıda anlatılan kapsamlı çalışmalardan sonra A. Kalaçev, V. Hvorov, etnograf ve müzikolog A.V. Anohin, Altay Türklerinin ilk ressamı G.İ. Gurkin gibi araştırmacılar derleme ve yayımlama çalışmalarını devam ettirmişlerdir. A.L. Koptelov ise ünlü destan anlatıcısı N.U. Ulagaşev'den derlediği destanları "Altay-Buuçay" adıyla 1941 yılında Novosibirsk'de yayımlamıştır. 1930'lu yılların sonundan itibaren P.V. Kuçiyak'ın bilhassa destancı N.U. Ulagaşev'den derlemeler yapması, Altay'da 1947 yılında pedagoji enstitüsünün kurulması, 1952 yılında tarih, dil ve edebiyat enstitüsünün açılması, bu derleme faaliyetlerini devletin desteklemesi folklor çalışmaları için ivme olmuştur. Folklor malzemelerini içeren eserler bilhassa masal ve destan kitapları peş peşe neşredilmeye başlanmıştır. Ulagaşev'den sonra yetişen en önemli destan anlatıcılarından A. Kalkin'den önemli destanlar derlenmiştir. Tarih, dil ve edebiyat enstitüsünün başkanı olan folklorist S.S. Surazakov önderliğinde Altay

---

[169] Ali Abbas ÇINAR, "Türkmenistan'da Folklor Faaliyetleri, Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler, Muğla 1996, s.35-48'den kısaltılarak alınmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

destanları "Altay Baatırlar" adıyla 1958'de neşredilmeye başlanmıştır. Bu ilk ciltte Radlof un derlediği destanlara yer verilmiştir. Bugüne kadar bu destan serisindeki cilt sayısı on ikiye ulaşmıştır.

Tarih, dil ve folklor enstitüsü çalışanları bir taraftan derleme çalışmalarını yürütüp zengin bir arşiv oluştururken diğer taraftan da türlerin hemen hepsiyle ilgili yayımlar yapmışlardır. Altay folkloruyla ilgili çalışmalar başlangıçta destan ve masal türleri üzerinde metin neşri çalışmaları olarak yoğunlaşmışsa da sonraki yollarda teorik çalışmalar da yapılmıştır. Bilhassa S.S. Surazakov "Altay Folklor, Gorno Altaysk, 1975" adlı eserinde Altay folkloruyla ilgili çalışmalar türler hakkında bilgiler, bunlarla ilgili teorik değerlendirmeler ve ilgili kaynakları konu sonunda vermek suretiyle sistemli ve kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Surazakov "Altay Albatının Çümdü Söstöri, Gorno-Altaysk, 1961" adlı çalışmasında atasözleri, bilmeceler, türküler, eski oyunlar ve efsanelerini, "Altay Kep söstör lö Ukaa söstör, Gorno-Altaysk, 1956" adlı eserinde ise 267 atasözünü yayımlamıştır. 1981 yılında K.E. Ukaçina "Altay Tabışkaktar" adıyla 753 Altay bilmecesini karşılıklı Altayca-Rusça olarak neşretmiştir. Eserde Altay boylarına ait 93 bilmece de ek olarak verilmiştir. Bunun dışında "Altayskiy Folklor" adıyla (Kandarakovoy, 1988) Çalkandulara ait destan, masal, efsane, alkış ve inançlar Altayca ve Rusça olarak karşılıklı yayımlanmıştır. Teleütlere ait folklor malzemeleri ise "Altay Folklor" (Maksimoviç, 1995) adıyla yayımlanmıştır. Eserde destanlar, inanç ve gelenekler, sarınlar, sıgıtlar ve masal metinleriyle, açıklamalar bölümü ve sözlük yer almaktadır. Bunlara ek olarak Ak Çiçek yayınevi Altay foklor türlerini bir dizi halinde yayımlamayı düşünmüş ilk olarak "Atay Alkıştar" (Ukaçina, Yayımeva, 1993), ikinci kitap olarak da efsaneleri "Altay-Kep-Kuuçmdar" (Yamayeva, Şincin, 1994) adıyla neşredilmiştir. "Altay Can" (Muytuyeva, Çoçkina, 1996) adlı kitapta ise Altay inançları yayımlanmıştır.

Altay Türkleri folkloruyla ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalar, ancak 1990 yıllından sonra mümkün olmuştur. Bunlar; İbrahim Dilek. Tarafından hazırlanan Altay Destanları I-II-III, Altay Masalları, Emine Gürsoy Naskali ve Selahaddin Beki tarafından hazırlanan Maaday-Kara destanı olarak sayılabilir.

Saha Türkleri arasında yapılan folklor çalışmaları, XIX. yüzyılın başına kadar uzanır.. A. Middendorf Yakutistan'da, Sahaların folklor ve halk edebiyatını, dilini, tarihini ayrıntılarıyla derlemiş, araştırmalar yapmıştır. Topladığı metinleri Sibiryanm Kuzey ve Doğu Taraflarına Seyahat (Puteşestviye Na Sever i Vostok Sibiri) adlı kitapta yayınlamıştır.

Saha halk edebiyatı araştırmalarında büyük yeri olan ilk folklorcu, Sahaca yazılan ilk edebi eserin sahibi A.Y. Uvaroskiy'dir. Bu araştırmacı, Er So-gotoh Hakkında Olonho Destanı ile Bilmeceler1 adlı derleme çalışmasını 1848'de yayımlamıştır. Bu metinler, Almanca'ya çevrilip 1851 yılında. O.N. Bötlingk'in Sahaların Dili Hakkında adlı fundamentel çalışmasına ek olarak konulmuş, bastırılmıştır.

1870-1880 yıllarında Yakutistan'a sürgüne gönderilen Rus aydınları burada Sahalar hakkında geniş araştırmalar yapmışlardır.1890 yılında ünlü .folklorcu İ.A. Hudyakov Verhoyansk Derlemeleri (Ver-hoyanskiy Sbornik}2 adlı geniş kitabında; Sahaların zengin halk edebiyatı ve folkloru hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, derleme, metinleri yayımlanmıştır.

Hudyakov, Yakutistan'da sürgünde 1867'den 1875'e kadar kalmıştır. Hudyakov'un derlediği metinler Rusça'ya çevrilerek yayımlanmıştır.

1896 yılında yayımlanan V.L. Seroşevskiy'in Sahalar (Yakuti) adlı mografik kitabında saha folkloruna geniş yer verilmiştir.

E.K. Pekarskiy'dir. 1907 - 1918 yıllarında yayımlanan Saha Halk Edebiyatmm Örnekleri (Obraztsı Narodnoy Literaturı, Yakutov), adlı kitabında geniş örnekler vermiştir. 1907-1930 yıllarında basılan Yakut Dili Sözlüğü (Slovar Yakutskogol zika) adlı kitabında ise Yakut halk edebiyatı ve folkloru hakkında da ayrıntılı bilgiler vardır.

1917 Ekim İhtilal'inden sonra Sahalar hakkında yeni çalışmalar başlar. 1922 yılında 'Yakutistan Özerk Cumhuriyeti" kurulur. 1927 yılında P.A. Oyunskiy'in "Saha Olon Destanı: Konusu ve içeriği" başlıklı bilimsel makalesi yayımlanır.

Okuma oranının yükselmesiyle 1920 - 1930 yıllarında Sahala folklor ve etnograyası yine Saha olan araştırmacılar tarafından çalışılır. Bunlar; A.E. Kulakovskiy, G.V. Ksenofontov, S.A. Novgorodov, A.A. Popov, S.İ. Bolo'dur. 1935 yılında Yakutsk'ta Dil ve Kültür Bilimsel Araştırma Enstitüsü kurulur. Ve burada folklor mahsulleri derlenerir.

1938'de D.M. Govorov adlı Olonho destancısının ağzından yazılan "Mülcü Böğö" adlı destan yayımlanır. 1942 yılında Saha Halkının Yaratıcılığı adlı bir antoloji hazırlanır. 1947 yılında Nyurgun Bootur adlı büyük destan yayımlanır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yakut Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin tarihinin 1. cildinde folklorla ilgili iki bölüm vardır. Akademik Prof. Dr. A.P. Okladnikov'un hazırladığı çalışmanın 1. bölümü Olonho destanının Sibirya'da yaşayan başka milletlerin destanları ile karşılaştırılması, 2. bölümü ise Sahaların menşei hakkında efsane ve hikâyelerden oluşur.

1962 yılında Î.V. Puhov'un Sahaların Kahramanlık Olonho Destanı (Ya-kutskiy Geroiçeskiy Epos Olonho) adlı çalışması basılır.

Günümüzde, Saha fokloru konusundaki çalışmalara daha çok önem verilmektedir, araştırma ve yayınlar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda; eski dönemde sisteme aykırı olduğu öne sürülerek yasaklanan şaman duaları, destan ve efsanelere öncelik verilmektedir. 1920 ve 1930rlu yıllarda yasaklanan bazı anlatmaların yayımlanması çalışmaları sürdürülmektedir. Başkent Yakuts'ta Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdüren Dil ve Edebiyat Enstitüsünde bu konuda araştırma ve derlemeler yapılmaktadır.

Saha (Yakut) Cumhuriyetinde Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra yapılan folklor çalışmaları içerisinde en önemli yeri işgal eden iki çalışma dikkat çekmektedir. Bunlar; Saxa Booturdara (Saha Kahramanları): Bu çalışma arşivde bulunan ve daha önce hiç yayınlanmamış olan olonholarn yayınlanmasıdır. 1998 yılında başlayan projeden şu ana kadar 6 cilt eser yayınlanmıştır. Diğer çalışma ise Saxa Tılın Bıhaarılaax Tılcıta (Sahacanın İzahlı Sözlüğü): Bu çalışma bir sözlük çalışmasıdır. Kelimelerin folklorik anlamlan da açıklanıp örneklendir! S mistir, ilk ciîdi 2004 yılında çıkan sözlüğün tamamının 13 cilt olması beklenmekledir. Şu ana kadar iki cilt çıkmıştır.

Saha Türklerinin folkloruyla ilgili olmak üzere Türkiye'de Fatih Kirişçioğlu ve Yuri Vasiliyev'in aldır zikredilmeye değer.

Burada şunu özellikle belirtmekte fayda var. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan sahasıyla ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar ve bu çalışmaları yapan araştırmacı ve bilim adamları konusu ayrı bir çalışma konusu oylduğundan burada adlarını saymadık.

Türk dünyasında yapılan çalışmalar, belki dünyanın en zengin arşivinin oluşmasını sağlamıştır. Türk milletinin yayıldığı geniş coğrafî alan ve bu coğrafî alandaki binlerce yıllık hareketlilik, hem zengin bir kültür dokusu yaratmış, hem de komşu kültürlerle etkileşim içine girerek zenginleşmiştir. Kimi zaman farklı zihniyet, metot ve tekniklerle derlenmiş olsa da arşivlerde bulunan folklor ürünleri, Türk toplumumun kültürel renkliği ve zenginliğini ifade etmektedir. Bunu sebeple; şimdiye kadar yapılan çalışmalar da dikkate alınmak suretiyle devletlerarası ilişkiler kurulmak suretiyle bu çalışmalar yeniden düzenlenmeli ve yeni politikalar belirlenmelidir.

Tük dünyası folklor arşivleri, kurulacak uluslar arası bir arşivde toplanmalı, toplanan bu dokümanlar elektronik ortama aktarılmak suretiyle ilgililerin hizmetine sunulmalıdır.

Zira, 1917 ihtilalinden önce yapılan derleme çalışmaları, Sovyetler Birliği dönemindeki folklorculara zengin bir miras olarak kalmıştır. Ancak dönemin kültür politikalarından dolayı bu eserlerin birçoğu arşivlerin tozlu raflarına mahkum edilmiş ve değerlendirilememiştir.

İlgili Türk devletlerinin bilim adamları, üniversitelerin ilgili bölümleri arasındaki diyalog artırılmalı ve başta söz konusu arşivlerin daha verimli bir şekilde kullanılır hale getirilmesi olmak üzere folklor alanında çeşitli projelerin yapılması sağlanmalıdır.

Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bu sosyal değişmenin folklor ürünlerine etkisinin tespiti için alanda derleme ve tespit çalışmaları yapılmalıdır. Çünkü devrimin folklor ürünlerine önemli derecede etkisi olmuştur. Hatta bu etki yeni türlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Türk topluluklarının halk bilimine ait türlerin envanteri çıkartılmalı, bu türlerin sınıflandırılması gibi problemler ele alınmalı ve tartışılmalıdır.

Sovyet döneminde yapılan derlemelerin çok az bir kısmı ancak yayınlanabilmiştir. Önemli bir kısmı arşivde saklanmaktadır. Bu malzemenin envanterinin çıkarılıp, yayımlanması desteklenebilir.

Türk dünyası folklor terimleri sözlüğü ve kılavuz kitap çalışmaları yapılmalıdır.

Sadece folklor konusunda değil, sosyal bilimler, özellikle folklorla iç içeliği bulunan edebiyat dünyası yeniden keşfedilmeli ve adlandırmalar devlet sınırlarıyla sınırlandırılmadan "Türk folkloru", "Türk Edebiyatı", " Türk Tarihi" gibi genel adlandırmalar ve genel bilgiler verilmelidir.

1993 yılından beri yapılan Türk Devletleri Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarında alınan ilgili kararlar taraflarca uygulanmaya konulmalıdır.

Özellikle Türklük Bilimi Araştırma Enstitüsü veya benzer bir akademik birim teşkil olunarak, Türk folkloruyla ilgili çalışmalar bir merkezden yönlendirilmeli ve yönetilmelidir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

EPİK ƏSƏRLƏRİN MUSİQİ HERMENEVTİKASI PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

sən.nam. Kamilə Dadaşzadə,
ADMİU
Azərbaycan

Epik əsərlər keçmişdən gələcəyə göndərilən çox ustalıqla bicimlənmiş azman işarələr sistemidir.Onların mənasının açılmasında müasir humanitar elmlərin metodologiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən hermenevtikanın prinsiplərinin tətbiqi,zənnimizcə,faydalı ola bilərdi.

Məlum olduğu kimi,hermenevtika XX əsrdə humanitar sahədə fənlərarası təmayülləri özündə əks etdirən elmi istiqamətdir.Müasir humanitar elmlərin inkişafında önəmli ontoloji funksiyalar yerinə yetirən hermenevtikanı çox vaxt təfsir haqqında elm də adlandırırlar.Əslində hər bir tədqiqat əsəri müəyyən mənada təfsiredici funksiyalari yerinə yetirir.Lakin hermenevtika sahəsində aparılan araşdırmaların özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki,burada yaradıcı proses psixoloji dərketmə yolu ilə təfsir edilir,təhlil edilən mətnlər isə müəyyən tarixi dövrlərin kontekstində araşdırılır.

Hermenevtika sahəsində mövcud olan bir çox elmi nəzəriyyələr "ənənə" anlayışı üzərində qurulmuşdur.Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda müəyyən ənənələrin təşəkkülü və təkamül yolu tədqiq edilir.Təbii ki,bu baxımdan hermenevtikanın bir çox elmi prinsiplərinin məhz ənənəvi xarakter daşıyan sənət növlərinin tədqiqində tətbiq edilməsi səmərəli ola bilər.Zənnimizcə,bu sahədə aparılan araşdırmalarda xüsusilə daxili təşkiletmə nəzəriyyəsinin – sinerqetikanın bəzi elmi prinsiplərinin tətbiqi məqsədəuyğun olardı.Həqiqətən də türksoy xalqlarının epik yaradıcılığının belə bir kontekstdə araşdırılması uzun təkamül yolu keçmiş bədii sistemin daxili qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması üçün zəmin yarada bilər.Hermenevtika sahəsində aparılan bir çox araşdırmaların əsas vəzifələrindən biri də öyrənilən bədii sistemin ilkin mərhələsinin,təşəkkül prosesinin təhlilindən ibarətdir.Ümumi hermenevtikanın yaradıcısı olan Şleyermaxerin fikrincə,tədqiqatçı "sənət" əsərinin keçmiş vəziyyətini,ilkin formasını canlandırmalı,müəyyən mənada "tarixi-bərpa" işləri həyata keçirməlidir (2).

Türk musiqi təfəkkürünün tarixi rekonstruksiyası baxımından musiqi janrları sistemində məhz epik əsərlər önəmli yer tutur.Bu mülahizəni irəli sürərkən biz başlıca olaraq iki amilə əsaslanırıq.İlk əvvəl qeyd etmək lazımdır ki,oğuznamələrin,dastanların və digər epik səciyyəli əsərlərin ifaçıları türksoy xalqlarının peşəkar statusunu almış ilk sənətçilərdir.Ustad-şagird ənənəsinə uyğun olaraq burada bilgilər toplusu nəsildən-nəslə ötürülərək əsrlər boyu qorunub saxlanılmışdır.Digər tərəfdən isə epos ümumiyyətlə öz "mühafizəkarlığı" ilə seçilən bir janrdır.Türksoy xalqlarının müəyyən mənada etik-psixoloji kodeksi sayıla bilən dastanlar həm məzmun baxımından,həm də dəqiq qəliblər,formullar üzərində qurulan struktur cəhətdən arxaika nümunəüsi ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki,türk musiqi təfəkkürünün tarixi rekonstruksiyası müasir musiqişünaslığının mürəkkəb problemlərindəndir.Bu son dərəcə önəmli elmi problemin həlli zamanı,zənnimizcə,ilk növbədə öz epik havalarına malik olan dastanlara əsaslanmaq lazımdır.Belə ki,Azərbaycan aşıqlarının repertuarında özünəməxsus havacata məxsus olan iki dastan mövcuddur-"Koroğlu" və "Əsli-Kərəm".Bu dastanların ifası zamanı digər ənənəvi aşıq havalarına yer verilsə də, musiqi komponentinin əsasını həmin epik əsərlərə məxsus olan havalar toplusu təşkil edir.Yeri gəlmişkən qeyd edək ki,qocaman aşıqlardan aldığımız məlumata görə,"Koroğlu" və "Əsli-Kərəm" dastanlarında yalnız bu əsərlərə məxsus olan havalar ifa olunmalıdır.Məsələn,1984-cü ildə Tovuz rayonunda qocaman aşıq Ələkbər Əsgərovun (Xatınlı Ələkbər) ifasında yazıya aldığımız " Koroğlunun Ərzincan səfəri" qolunda aşağıdakı havalar təmsil olunmuşdur:

1.Döşəmə Koroğlu
2.Cəngi Koroğlu
3.Nəfəsçəkmə Koroğlu
4.Bozuğu Koroğlu
5.Koroğlu müxəmməsi
6.Osmanlı Koroğlu.

Səciyyəvidir ki,1988-ci ildə məşhur Borçalı aşığı Əhməd Sadaxlının ifa etdiyi "Əsli və Kərəm" dastanında yalnız "Kərəmi" havaları səslənmişdir:

1.Əhmədi Kərəmi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

2.Quba Kərəmi
3.Əsli-Kərəmi
4.Sallama Kərəmi
5.Qürbəti Kərəmi
6.Zarincı Kərəmi
7.Yanıq Kərəmi.

Sinkretik səciyyə daşıyan dastanların mürəkkəb quruluşunun eyni elmi prinsiplər(məsələn,semiotik) əsasında öyrənilməsi onların arxaik musiqi qatı haqqında da müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.Belə ki, öz dərin qatlarında mifoloji qaynaqların,qədim tarixi kəsimlərin izlərini qoruyub saxlayan "Koroğlu" dastanının araşdırılması maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir."Koroğlu" havalarının Azərbaycan,türk,türkmən variantlarının musiqi dilinin müəyyən səviyyələrində aparılmış müqayisəli təhlili onların tarixi-genetik qohumluğunu aşkarlamışdır.Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki,türksoy xalqlarının musiqili-epik yaradıcılığının ən dərin semantik qatlarının öyrənilməsində,onun kodunun açılmasında məhz tarixi-müqayisəli təhlil aparıcı rol oynaya bilər.

Epik yaradıcılığın öyrənilməsində Şleyermaxer tərəfindən ortaya gətirilən hermenevtik dairələr anlayışının da tətbiqi faydalı ola bilər.

Birinci hermenevtik dairə anlayışı müəyyən tərkib hissələrin vahid bir sistemlə qarşılıqlı əlaqələrini bildirən məfhumdur.Eposşünaslığın tarixinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki,hermenevtikanın bu məfhumu "variant və invariant","mətn və onun tərkib hissələri" və d. anlayışlarda öz əksini tapmışdır.

Bu da təbii bir haldır.Semiotik nöqteyi-nəzərdən dastanın çoxsaylı ifaçılıq variantları vahid bir invariantın ifadəsidir.Həqiqətən də epik reallıqda dastan yalnız müxtəlif ifaçılar tərəfindən təfsir edilən və daim inkişafda olan bir mətn kimi realizə edilir.Zənnimizcə,dastan kimi mürəkkəb bədii sistemin quruluşunu və məzmununu dərindən dərk etmək üçün onu daim reqenerasiya vəziyyətində olan, yenilənən mətn kimi təfsir etmək lazımdır.Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki,"mətn" anlayışı hermenevtikada müxtəlif aspektlərə malik olan məfhumlar sırasına daxildir.Artıq strukturalizmdə bərqərar olmuş müddəaya görə "mətn" anlayışının tətbiqi onun müəyyən qanunlar üzrə kodlaşdırılmasını nəzərdə tutur.Onu da qeyd edək ki,epik əsərlərə məxsus olan mətn-kod reallıqda mövcud olmasa da, o, "dastançının hafizəsəndə mövcuddur və ona mümkün olan variasiyaların seçimində yardım göstərir " (3,44).Müxtəlif ifaçılıq variantları şəklində reallaşan mətn-kod müəyyən işarələrin sintaqmatik baxımdan təşkil olunmuş sistemidir.

Təhkiyə səciyyəli janrların struktur-tipoloji tədqiqinə kifayət qədər geniş elmi ədəbiyyat həsr olunmuşdur.Lakin burada epik mətnlərin mifoloji təhlilinə dair yalnız iki xüsusiyyəti qeyd etməklə kifayətlənək: mətnlərin funksional təhlili həm təhkiyə janrlarının mətnyaranma özəlliklərini aşkarlamağa, həm də konkret epik əsərin təkamül yolunun tarixi mərhələlərini tədqiq etməyə imkan yaradır.

Eposşünaslıqda bərqərar olmuş müddəaya görə,epik mətnin quruluşunun dərindən dərk edilməsi yalnız onu təşkil edən vahidlərin – funksiyaların ətraflı şəkildə öyrənilməsi nəticəsində mümkündür.Məhz funksional təhlilin tətbiqi həm epik mətnin daxili quruluşunun,həm də dastan diskursunun qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması üçün imkan yaradır.Qeyd etmək lazımdır ki,müstəqil vahid olan funksiyalar süjetyaranma prosesində müəyyən bloklar çərçivəsində birləşir.

"Koroğlu" dastanının müxtəlif variantlarının struktur – tipoloji təhlili aşıqların yaradıcılıq laboratoriyasının bəzi xüsusiyyətlərini (blokların uzlaşdırılması,onlara semantik baxımdan uyğun havalar seçilməsi və s.) aşkarlamaq üçün zəmin yaratmışdır.Bundan əlavə, dastanın müxtəlif variantlarının struktur – tipoloji təhlili həm onların quruluşunda mətnyaranma prosesində fəal iştirak edən,həm də nisbətən statik funksiyaları üzə çıxarmışdır.

Funksional təhlilin məziyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki,o,epik havaların semantik məzmununun araşdırılmasında böyük səmərə verə bilər.Belə ki,hər bir epik havanın dastanın müxtəlif variantlarının funksional sxemi üzrə işlənilmiş paradiqması onların semantik tutumunun təyin edilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər.

Şleyermaxer tərəfindən tətbiq edilən ikinci qermenevtik dairə anlayışı təhlil olunan mətnə onun məxsus olduğu mədəni – tarixi mühitin təsirini bildirən bir məfhumdur.Həqiqətən də təhkiyə janrlarında mətnlərin tərkib hissələri olan funksiyalar müəyyən dini – mifoloji,sosial – tarixi arxetiplərin təzahürüdür.Tədqiqatçı Mehmet Açanın tamamilə düzgün qeyd etdiyi kimi, "türk kahramanlık dastanları ve alp kavramı üzerine yapılacak olan değerlendirmeler, mutlaka Türk toplumunun inanç ve düşünce kalıpları üzerine bina edilmelidir. Eski Türk toplumunun bir ve mutlak kadir olan Gök Tanrı,Tanrı düzeni

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

anlamına gelen töre,hakan ya da bey,devlet gibi kavramlar hakkındaki telakkileri dikkate alınmadan Türk kahramanlık destanları ve alp tipini incelmek,yeterince doyurucu olmayacaktır "(1,17)

Qeyd etmək lazımdır ki, "Əsli və Kərəm" dastanının musiqi və verbal ünsürlərinin öyrənilməsi də bizi belə bir qənaətə gətirmişdir ki,həmin epik mətnin quruluşu aşıq sənətinin müxtəlif mərhələlərinin (ozan,sufi)fəlsəfi sistemlərinin izlərini qoruyub saxlamışdır.

Hermenevtikanın əsas nəzəri müddəalarından biri də məna və mənayaranma prosesilə bağlıdır.Qeyd etmək lazımdır ki,artıq Qədim Yunanıstanın Aleksandriya fəlsəfə məktəbinin irəli sürdüyü əsas hermenevtik problemlərdən biri də məhz sözün məna yükü ilə bağlı idi.Qədim filosofların gəldiyi qənaətə görə,mətnin öyrənilməsi zamanı sözlərin konteksti də nəzərə alınmalıdır.Qeyd etməliyik ki,məhz kontekst yanaşma tərzi sözün məna yükü probleminin yeni səpkidə araşdırılması üçün geniş perspektivlər açmışdır.Sözün əsas məna tutumunun müxtəlif kontekstlərdən asılı olaraq dəyişməsi,yeni çalarlarla zənginləşməsi haqqında hermenevtik müddəanı etnomusiqişünaslıqda da səmərəli şəkildə tətbiq etmək olar.Məsələn,eyni musiqi işarəsinin müxtəlif kontekstlərdə tamamilə bir-birindən fərqli olan emosiyaları bildirilməsi musiqi polesimiyası haqqında söhbət açmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi,hermenevtikanın inkişafına V.Humboldtun "dilin fəlsəfəsi" haqqında nəzəriyyəsi də böyük təsir göstərmişdir.Qeyd etməliyik ki,Humboldt tərəfindən irəli sürülən " dil – törədici qurumdur " nəzəri müddəası musiqişünaslıq üçün də böyük metodoloji əhəmiyyətə malikdir.Belə ki,müasir musiqişünaslığın təhlil üsullarından biri olan törədici-yozumlu təsviri Humboldtun ideyalarının musiqişünaslıq sahəsində tətbiqi kimi qəbul etmək olar.Törədici üsulun əsas məqsədi bədii əsəri müəyyən informasiyanın daşıyıcısı kimi təfsir etməkdir.Törədici əməliyyat nəticəsində əsərin yaranması məntiqi proses kimi sanki mərhələ-mərhələ bərpa olunur və yenidən reallaşır.

Fikrimizcə,törədici-yozumlu təsvir üsulunun bəzi metodoloji parametrləri səmərəli şəkildə qədim türk mətnlərinin musiqi dilinin rekonstruksiyasında da tətbiq edilə bilər.Arxaik türk şerinin metroritmik xüsusiyyətləri əsasında aparılan törədici təsvir əməliyyatları erkən dastan havalarının tipologiyasının tərtib edilməsi kimi mürəkkəb məsələnin həllində ciddi əhəmiyyət kəsb edə bilər.Bu istiqamətdə aparılacaq elmi araşdırmalar o qədər də mümkünsüz görünməməlidir.Qeyd edək ki,ritm, xüsusilə deklamasiya səciyyəli janrlarda, musiqi semantikasının tarixi-genetik yaddaşını qoruyub-yaşadan "mühafizəkar" səviyyəsidir.

Beləliklə,hermenevtikanın elmi prinsiplərinə əsaslanaraq və musiqi semantikasının tarixiliyindən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki,epik əsərlərin musiqi dilinin təhlili nəticəsində türkdilli xalqların tarixi-mədəni keçmişinin bəzi məqamlarını işıqlandırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1.Mehmet Aça.Türk destancılık geleneğine bütüncül yaklaşabilme ve alp kavramı üzerine bazı yeni yaklaşım denemeleri //Uluslararası türk dünyası halk edebiyatı kurultayı.Ankara,2002

2.Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание.М,1998

3.Лотман Ю.М. Текст в тексте//Труды по знаковым системам.Тарту,1981

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

HİSSLƏRİN TƏRCÜMANI – XALQ MAHNILARI

F.e.n. Kəmalə İslamzadə
BDU
Azərbaycan

Xalq mahnıları folklorun ən populyar, ən çox yayılmış, kütlələr tərəfindən ən asan mənimsənilən və sevilən janrıdır. Biz onları, demək olar ki, hər gün eşidir və ya zümzümə edirik. Lakin bu, xalq mahnılarının kifayət qədər öyrənildiyinə dəlalət etmir. Doğrudur, nümunələrin mətnlərinin toplanıb variantları ilə birlikdə çap edilməsi, melodiyalarının nota alınaraq unudulmaqdan qorunması, mövzu və məzmun baxımından qruplaşdırılaraq təhlil olunması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bununla belə, xalq mahnılarının bir janr kimi dəqiq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, əmək və mərasim nəğmələrindən diferensiasiyası, mətnlərdə anlaşılmazlıq yaradan təhriflərin aradan qaldırılaraq dəqiqləşdirmələr aparılması, musiqi və söz müəllifliyinin eyni və ya müxtəlif şəxslərə məxsus olması və s. məsələlər açıq qalmışdır və həllini gözləyir.

Xalq mahnılarına dair müxtəlif araşdırmalarda janrın əmək, mövsüm və məişət mərasimi nəğmələri ilə qarışdırıldığını, onların bir sırada təhlil olunduğunu görürük. Bu dolaşıqlıq xalq mahnılarının təsnifində də özünü göstərir. Belə ki, əmək, mövsüm və məişət mərasimi nəğmələri eyni bir janrın, yəni xalq mahnılarının mövzu və məzmun baxımından müxtəlif olan nümunələri kimi ayrı-ayrı qruplarda birləşdirilərək nəzərdən keçirilir. Məsələn, R.İsmayılzadə xalq mahnılarını aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

«I. Əmək mahnıları
II. Mərasim mahnıları
III. Məişət mahnıları
IV. Tarixi mahnılar» (14; s. 52)

R.İsmayılzadə hər qrupun özünün də içərisində bölgü aparmışdır. Məsələn, məişət mahnılarını öz növbəsində uşaq mahnıları, lirik mahnılar, yumorlu mahnılar, satiralı mahnılar kimi dörd yerə ayırmışdır (14; s. 67).

Əlbəttə ki, belə bir təsnifatı qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki folklorşünaslıqda əmək nəğmələri, mövsüm və mərasim nəğmələri, xalq mahnıları ayrı-ayrı janrlar kimi diferensiasiya olunaraq sabitləşmişdir. Təsnifatdakı qeyri-dəqiqliyin səbəbini, yəqin ki, müəllifin musiqişünas olması ilə izah etməliyik. Çünki bu janrlar arasındakı bəzən sürüşkən sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, çətin sezilən xırda spesifik cəhətlərin, janrları fərqləndirən çalarların üzə çıxarılması üçün folklorşünasların öz ənənəvi metodları, xüsusi yanaşma tərzləri vardır ki, başqa ixtisas sahiblərinə bunlar bəlli deyildir.

Yuxarıda sözü gedən janrların qarışdırılmasını Əziz Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq» ensiklopedik lüğətində mahnıya verdiyi izahatda da müşahidə edirik. Bu fakt xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətlərini Naxçıvan folklor mühitinin materialları əsasında araşdırmış folklorşünas Məhərrəm Cəfərlinin də diqqətini cəlb etmişdir. O bu xüsusda yazır: «… Mahnı semantik tutumu baxımından ədəbiyyat olmaqdan iri hadisədir. Ədəbi göstəriciləri mahnı janrının poetik strukturunun təkcə bir hissəsini təşkil edir. Ancaq Ə.Mirəhmədovun janrın təsviri zamanı mahnı janrı ilə nəğmə janrının sərhədlərini gözləmədiyi də müşahidə edilir» (8; s. 23).

Lakin M.Cəfərli bunu bir şübhə kimi ötəri şəkildə ifadə etmiş, üstündən keçərək mahnı və nəğmə janrlarının diferensiasiyasını aparmamışdır. Yəqin ki, bu, müəllifin öz məqaləsində qarşısına qoyduğu məqsədin fərqli olması ilə bağldır.

Azərbaycan dilində çox zaman «nəğmə» və «mahnı» sözləri sinonim kimi işlənir və bir-birini əvəz edir. Lakin məlum olduğu kimi, sinonimlik heç də bütün hallarda yüz faizlik adekvatlıq demək deyildir. Məsələn, «ürək» - «könül» - «qəlb» kəlmələri sinonim olsalar da həmişə bir-birinin əvəzində işlənə bilmirlər. Belə ki, «ürəyim ağrıyır» əvəzinə «könlüm ağrıyır» demək gülünc səslənir. «Nəğmə» və «mahnı» sözləri arasında da güclə seziləcək məna çaları fərqi mövcuddur. Məsələn, həm «nəğmə oxuyuram», həm də «mahnı oxuyuram» demək mümkündür. Lakin «bülbülün nəğməsi», «çayın nəğməsi» əvəzinə «bülbülün mahnısı», «çayın mahnısı» demək yerinə düşmür. Deməli «mahnı» və «nəğmə» sözləri obsolyut sinonim sayıla bilməz. Fərq bu sözlərin bir termin kimi mövcudluğunda da üzə çıxır. Bizə elə gəlir ki, janrların diferensiasiyası məsələsində folklorşünas İsrafil Abbaslı daha düzgün mövqe tutmuşdur. O yazır: «Mərasim və əmək nəğmələrindən fərqli olaraq, xalq mahnılarına oxunma yerinə, vaxtına, mənsubluğuna görə ciddi məhdudiyyətlər qoyulmur. Əgər mərasim

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

nəğmələri təqvim bayramlarında (Novruz mərasimi nəğmələri yalnız yazın gəlişi ərəfəsində) və toy şənliklərində, yaslarda (toy-halay nəğmələri; ağılar), laylalar (beşik başında, körpələr yatırılarkən) analar tərəfindən, sayaçı sözləri təkcə qoyunçuluqda (bir peşə daxilində) oxunursa, xalq mahnıları hər zaman, hər yerdə hamı tərəfindən ifa olunur. Çünki onlar insanların gündəlik fəaliyyəti, yaşayışı, işi və istirahəti ilə qırılmaz tellərlə bağlanır, ən çətin anlarda xalqın təsəllisi olur. Doğrudur, xalq mahnılarında da müəyyən məhdudiyyətlər özünü göstərir: ayrı-ayrılıqda bəzilərini yalnız gənclər, qocalar, qadınlar, kişilər oxuyurlar. Lakin ifanın hansı zümrəyə məxsusluğuna baxmayaraq, mahnı hamının qəlbinə yol tapır. Yaxud qaçaq mahnıları xalqın kiçik bir hissəsinə həsr olunsa da, hər kəsin zövqünü oxşayır, ruhunu dilləndirir və bütün bu xırda məhdudiyyətlər janrın müəyyənləşməsinə heç bir maneçilik törətmir» (1; s. 182).

Əlavə olaraq bir məqamı da qeyd etməliyik. Bu, mahnıların forma-struktur özəllikləri ilə bağlıdır. Mahnı sözlə musiqinin qaynağından, qovuşmasından yarandığına görə söz istər-istəməz melodiyanın ahənginə, ritm dəyişikliklərinə, bölgü və pauzalara tabe olmalı, onlara uyğunlaşmalıdır. Odur ki, burada heca vəzninin pozulması, misralarda hecaların sayının müxtəlifliyi, bəndlərlə nəqəratın ritmində kəskin fərqlərin olması, mətnə, məzmuna o qədər də dəxli olmayan «a balam», «a gülüm», «ay aman» tipli xitab və nidaların təkrarlanması adi haldır. Mahnılarda sözün yaradıcı gücü ilə (müqəddəs kitablarda yazıldığı kimi, «əvvəlcə söz olmuşdur», həyat, varlıq Allahın «ol» kəlməsi ilə yaranmışdır) musiqinin magik təsiri (qədim insanlar musiqi ilə xəstələri müalicə edər, onun möcüzəsinə inanardılar) birləşsə də, musiqi dominantlıq təşkil edir. Bütün bu xüsusiyyətlərə digər janrlarda rast gəlmirik. Yeri gəlmişkən, musiqi və sözün qovuşmasından danışarkən yeni-yeni suallar meydana çıxır: görəsən, xalq mahnılarının musiqisi əvvəl yaranıb, yoxsa mətni? musiqi və sözlər eyni müəllifə məxsusdur, yoxsa müxtəlif şəxslərə? folklor nümunələrinə xas olan kollektivlik xüsusiyyəti nə üçün xalq mahnılarında özünü az büruzə verir? və s.

Birinci sualla bağlı düşünürük ki, əksər hallarda ilkin olaraq mahnıların melodiyası yaradılmış, sonra ona uyğun, həmçinin xalq sənətkarının həmin məqamdakı hiss və duyğularını, əhval-ruhiyyəsini əks etdirən sözlər qoşulmuşdur. Mahnılarda musiqinin aparıcılığı, dominantlığı bunu deməyə əsas verir. Daha bir fakt bu mülahizəmizi sübut edir. Eyni melodiya ilə oxunan lakin mətnləri müxtəlif olan mahnılarımız vardır. Burada söhbət eyni mahnının müxtəlif variantlarından getmir, tamamilə fərqli mətnlərdən gedir. Bununla əlaqədar bəstəkar Tofiq Quliyevin aşağıdakı sətirlərini sitat gətirmək yerinə düşər:

«Apardı sellər Saranı» mahnısından eşidirik:

… Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.
Ay allı-güllü bəxtəvər,
Bağçası güllü bəxtəvər,
Ay şirin dilli bəxtəvər…»

Əgər diqqət yetirilsə, bu səhvin (sonuncu üç misranın bu mahnıda oxunması) hardan gəldiyi aşkar olar; məlumdur ki:

Səhərdən seyrana vardım,
Yarı gördüm bağ içində —

misraları ilə başlayan «Bəxtəvər» adlı xalq mahnımız «Apardı sellər Saranı» mahnısının melodiyası ilə oxunur. Göründüyü kimi, uyğun musiqinin axarına aludə olan müğənni mahnını kor-koranə, mətnin mətləbinə varmadan ifa etmişdir» (6; s. 5).

Bütün bunlara baxmayaraq, yəqin ki, istisnalar da olmuş, bəzən ilkin olaraq mətn yaranmış və sonradan onun məzmunu uyğun musiqini tələb etmişdir.

Mətn və musiqinin eyni müəllifə, yoxsa müxtəlif şəxslərə aid olması ilə bağlı məsələyə gəldikdə deməliyik ki, bu barədə müəyyən fikirlər, bir qədər ehtiyatlı deyilmiş mülahizələr vardır. Məsələn, akademik Məmməd Cəfər bu xüsusda yazır: «El mahnılarımızın mətnlərində musiqi ilə yaxınlıq mütləq nəzərdə tutulmuşdur. Kim bilir, bəlkə, mahnı mətnini yaradan qüdrətli bir bəstəkar, yaxud musiqi bəstələyən, eyni zamanda istedadlı şair imiş» (9; s. 196).

Bu sözlərə qüvvət olaraq deməliyik ki, xalq yaradıcılığına sinkretizm xüsusiyyəti xasdır. Məsələn, aşıqlar öz ifalarında müxtəlif sənət növlərini — şairliyi, bəstəkarlığı, instrumental ifaçılığı, müğənniliyi, rəqsi, aktyorluğu birləşdirirlər. Aşıq saz havalarının bəstəkarı və bu havanın müşayiəti ilə oxunan sözlərin müəllifidir. Müxtəlif sənət növlərinin diferensiasiyası, onların hər biri ilə professional şəkildə ayrı-ayrı şəxslərin məşğul olması xalq yaradıcılığına xas olan xüsusiyyət

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

deyildir. Deməli, xalq mahnılarının həm musiqisinin, həm də sözlərinin eyni bir şəxsə aid olduğunu qəbul etməliyik. Görünür, xalq mahnılarında digər folklor janrlarımızdan fərqli olaraq kollektivçiliyin deyil, məhz individuallığın özünü göstərməsi, hər nümunədə təkrarolunmaz dəst-xəttin hiss edilməsi, digər ağız ədəbiyyatı örnəklərinə nisbətən mühafizəkarlığın qabarıq şəkildə üzə çıxması da hər mahnının arxasında bir müəllifin dayanması ilə bağlıdır.

Lakin hər halda ağız ədəbiyyatı nümunəsi olan, əsrlərin o tayından üzü bəri yol gələn xalq mahnıları şifahi ötürmə prosesində müəyyən dəyişikliklərə uğramaya bilməzdi. Dəyişikliklər, əsasən, mətnlərdə özünü göstərir. Şifahi dildən toplanan xalq mahnılarının yazıda fiksasiyası XIX əsrdən başlamışdır. «Koroğlu» dastanının ilk naşiri A.Xodzko hələ 1828-ci ildə Azərbaycan xalq mahnılarını çap etdirmişdir. Sonralar bütün XIX əsr boyu rus mətbuatında rus və Azərbaycan ziyalılarının topladığı nümunələr çap edilmişdir. Xüsusilə SMOMPK məcmuəsi səhifələrində belə nümunələrə daha çox rast gəlirik (11, s. 212). Lakin məhz həmin məcmuədə bəzən bizə məxsus mahnıların başqa xalqların — xüsusilə də bədnam qonşularımızın adına çıxıldığı faktı ilə qarşılaşırıq» (Bax: 12; s. 127-130).

Xalq mahnılarının mətnlərində yol verilən təhriflərin, dəyişikliklərin səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn, Ə.İsazadə bunu belə şərh edir: «Mətnin dəyişilməsi əsasən onunla izah edilir ki, xalq sənəti sahəsində hər hansı tarixi mahnıların yaranmasına səbəb olan hadisələr sonra gələn nəsil tərəfindən yaddan çıxırdı, melodiya ifaçıların yeni nəsli tərəfindən yenidən dərk edilərək sanki yeni inkişaf dövrü keçirirdi» (13; s. 9).

B.V.Asafyev qazax mahnılarından danışarkən bunu belə izah edir: «Bu, musiqi düşüncəsinin, şübhəsiz, artmasına dəlalət edir: musiqi xalqın hiss və düşüncəsinin ifadəçisi olur, o, yüksək ideya-sintetik mərhələyə keçir. Öz-özlüyündə təbiidir ki, bununla yanaşı əvvəlki ifadə forması onun üçün darısqal olur» (3, s. 120).

P.N.Sakulinin fikrinə görə, «Tərənnüm edilən hadisələrdən ayıran zaman məsafəsinin böyüklüyü, şifahi yayılma yollarının mürəkkəbliyi və sənətkarların qeyri-adiliyə və möcüzəyə olan meyli fantaziya üçün geniş meydan açırdı» (18, s. 50).

A.N.Veselovski isə tarixi gerçəkliyə, orijinala uyğunluqdan daha çox elə təhriflərin özünü qiymətləndirərək yazırdı: «Mahnının dəyəri onun salnamə həqiqətinə sadiqliyi ilə deyil, məhz bundan xeyli əvvəl, uzun əsrlər boyu xalqın şüuruna hakim kəsilən ideallar baxımından təhrif olunması ilə ölçülür» (19; s. 911).

Öz tərəfimizdən daha bir neçə səbəb göstərə bilərik. Məlum olduğu kimi, ictimai formasiyaların əvəzlənməsi, dövrlərin dəyişməsi müəyyən sözlərin deyilməsini mümkünsüz edir. Əvvəlki quruluşda normal qarşılanan bir hadisə, hərəkət digərində qəbuledilməz olur. Odur ki, mahnını qoruyub saxlamaq, unudulmasına yol verməmək məqsədi ilə mətndə dəyişiklik edilir. Bəzən bu dəyişiklik uğursuz da ola bilər. Məsələn, indi də bir çox tanınmış müğənnilər tərəfindən oxunan məşhur bir mahnının sözləri belədir:

Gəmi gələndə verir fitini,
Asimana qalxır onun tütünü,
Mən neynirəm sənin kimi birisini?
Ay ollam, ollam gözünün qurbanı.
Ay ölləm, ölləm, ölləm ay, belə-belə yar-yar,
Bu gecə gəlləm sizə yar, belə-belə yar-yar.

İkinci misradakı «tütünü» sözünün yerinə düşmədiyi aşkardır və bu, həm müğənnilərin, həm də dinləyicilərin diqqətini cəlb etmiş, hətta bir dəfə bununla bağlı televiziya kanallarının birində sorğu da keçirilmişdi. Müğənnilər verdikləri müsahibələrində bildirmişdilər ki, «tütünü» sözü, çox güman ki, «tüstü»nün təhrif edilmiş formasıdır və «fitini» sözünə həmqafiyə olduğu üçün işlənmişdir. Lakin əlbəttə ki, bu izahat heç cür qənaətbəxş sayıla bilməzdi. Uzun müddət bu məsələ bizim üçün də qaranlıq qalırdı. BDU-nun filologiya fakültəsinin magistr tələbələri Səfa Qarayev və Hikmət Quliyev 2005-ci ildə folklor ekspedisiyası zamanı həmin mahnının qədim variantını Xankəndi rayonu Malatkeşin kəndinin sakini, 1922-ci il təvəllüdlü Məhərrəm Əliyevin dilindən yazıya almışlar. Bizə təqdim olunan bu mətn məsələyə aydınlıq gətirdi. Həmin variantda deyilir:

«Gəmi gələndə verir fitini,
Xırdaca muzdurlar daşır tütünü».

Mahnıda tütün yüklənmiş gəminin fit verərək sahilə yan aldığından və «xırdaca muzdurlar»ın, yəni muzdla hamballıq edən uşaqların onun yükünü boşaltdıqlarından söhbət gedir. Məlumdur ki,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sovet dövründə uşaq əməyi qadağan olunmuşdur və uşaqların istismar edilməsindən bəhs edən bir mahnı da səslənə bilməzdi. Əslində sevgini tərənnüm edən bu mahnını reabilitasiya etmək üçün sözlər dəyişdirilmiş, «Asimana qalxır onun tütünü» misrası əlavə edilmişdir.

Dəyişikliklərin bir səbəbi də naşı müğənnilərin mahnının mətninə kifayət qədər diqqət yetirməməsi, çap olunmuş mahnı topluları ilə maraqlanmaması, başqalarından eşitdiyi (səhv eşitdiyi) şəkildə ifa etməsi ilə bağlıdır.

Təəssüf ki, həmin yanlış ifa bəzən səhvin yayılmasına, sonrakı müğənni nəslinin mahnını dürüst olmayan tərzdə oxumasına gətirib çıxarır. Məsələn, «Getdi yar» xalq mahnısını —

Getdi yar, getdi yar,
Ağlatdı məni.
Yarımın qaş-gözü
Saraltdı məni.

– şəklində oxuyan müğənni düşünmür ki, onu saraldan getmiş yarının həsrəti olar, qaş-gözü yox. Yarın qaş-gözü aşiqə zövq, ruh verə bilər. Bir də ki, əgər yar gedibsə, aşiq onun qaş-gözünü harada görəcək? Deməli, mahnı

«Getdin yar, gəlmədin, aldatdın məni,
Gəlmədin, həsrətin saraltdı məni» (6; s. 80).

- şəklində oxunmalıdır.

Yaxud başqa bir üzdəniraq müğənni —

«Tellərini yan dara qız,
Ay qaşı-gözü qara qız,
Eylə dərdimə çara, qız,
Ay qaşı-gözü qara qız» (6; s. 102)

– sözlərini aşağıdakı kimi oxuyur:

Tellərin yuyan qara qız… və s.

Əvvəla, abırlı qız tellərini göz qabağında yumaz. İkincisi, xalq mahnılarında adətən gözəllər tərənnüm olunur. Folklor nümunələrimiz əsasında xalqımızın gözəl qadın idealının portretini təsəvvür edə bilərik. Bu, ağ bənizli, al yanaqlı, tünd və uzun saçlı, qara qaş-gözlü bir canandır. Dərisinin rəngi qara olan qızlar isə ağız ədəbiyyatımızda yalnız mənfi rollarda çıxış edirlər və onlar gözəl deyil, çirkin hesab olunurlar.

Digər mahnımızı isə səhvən belə oxuyurlar:

Aman kəklik əlindən,
Bidad kəklik əlindən.
Baş götürüb gedərəm,
Bivəfa yar əlindən.

Halbuki, kəkliyin bu mahnıya heç bir aidiyyat yoxdur. Aşiq təklik əlindən fəryad edir. Yarı bivəfa olduğundan onu tək qoymuşdur. Bəndin ilk misrası da —

Aman təklik əlindən

– şəklində oxunmalıdır.

Müəllifi müğənni Qulu Əsgərov olan, lakin xalqın sevib özününküləşdirdiyi bir mahnının sözləri belədir:

Sev ki, sevən mərd olar,
Sevməyən namərd olar.

Lakin bəzi müğənnilər bu mətni təhrif etmiş, ona Azərbaycan dilində işlənməyən bir ifadəni əlavə etmişlər:

Sevgi sevən mərd olar.

Hər bir xalqın folkloru əsasında onun psixologiyası, xarakteri, adət-ənənələri haqqında fikir yürütmək mümkündür. Burada xalqın mentaliteti öz əksini tapmışdır. Əlbəttə ki, azərbaycanlılara məxsus qonaqpərvərlik, xeyirxahlıq, fədakarlıq, etibarlılıq və s. müsbət keyfiyyətlər mahnılarımızda da tərənnüm olunur. Bu mövzu ilə bağlı çox danışıldığından onun üzərində dayanmaq istəmirik. Lakin mentalitet yalnız müsbət cəhətləri özündə birləşdirmir. Xalqın mentalitetində mənfi cəhətlər də ola bilər. Məsələn, azərbaycanlılar bir-birlərinə «haralısan?» sualını verməyi xoşlayırlar. Cəmiyyətimizdə belə bir fikir dolaşır ki, güya bu zərərli vərdiş son illərin məhsuludur. Hərçənd ki, bizim müşahidələrimiz bunu təsdiq etmir. Mahnılarımızın mətnini başqa xalqların mahnıları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən belə qənaətə gəldik ki, həmin vərdişin kökləri çox-çox qədimlərə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

gedib çıxır. Aşiqin vurulduğu qıza «haralısan?» sualını verməsi mahnılarımızın çoxunda özünü göstərir. Məsələn:

«Almanı atdım xarala,
Qaldı sarala-sarala.
Dağlarda döndün marala

Nəqərat:

A tirmə köynək,
Ay sarı çəpkən.
A tirmə köynək, sarı çəpkən gəlin haralısan?
Özü göyçək, sözü göyçək, hara maralısan?» (6; s. 59)

Yaxud:

«Corabının üstü buta,
Məni saldın yanar oda,
Mənim ahım səni tuta.

Nəqərat:

Üçtelli, dördtelli, beştelli durna,
Sən haralısan ay, haralı durna?
Sən getsən dağlar saralı, durna,
Ovçu əlindən yaralı durna,
Yaralı, yaralı, yaralı durna» (5; s. 35).

Və ya:

Yar başında şalı var,
Yanağında xalı var.
Özü ceyran balası,
Yar haralısan?
Gözlərindən tanıram,
Sən Bakının maralısan.
Bakının maralısan,
Yar haralısan?

Daha bir misal:

«Sən haralısan, durnam?
Mən buralarda durmam,
Gedəlisən, əsmər yarım,
Gəl sinəm üstə, dolan.
Gəl ey nazlı durnam» (6, s. 86).

Lirik, həzin, ətrafında mübahisə və qalmaqallar səngiməyən başıbəlalı «Sarı gəlin» mahnısı mətninin tekstoloji, semantik nöqteyi-nəzərdən şərhə ehtiyacı olan nümunələrdəndir. Mahnı belə başlanır:

«Saçın ucun hörməzlər,
Gülü qönçə dərməzlər,
sarı gəlin

Bu sevda nə sevdadır,
Səni mənə verməzlər,
Neynim aman-aman,
Neynim aman-aman,
sarı gəlin» (6; s. 50).

İlk növbədə vurğulamalıyıq ki, dilimizdə «gəlin» və «qız» kəlmələri müxtəlif anlayışları bildirir. «Gəlin» — artıq ərə getmiş, ailə qurmuş qadındır. «Qız» isə həmin şəxsin bakirə olduğunu ehtiva edən sözdür. Deməli, sarı gəlin artıq ailə qurmuşdur. Lakin ərli qadına eşq elan etmək, ona evlənmə təklif etmək nə xalqımızın əxlaq kodeksinə, nə də dinimizin qanunlarına sığmayan bir hərəkətdir və xalq bunun mahnıda səslənib yayılmasına yol verməzdi. Məsələ burasındadır ki, sarı gəlin duldur, ərini erkən itirmişdir. Mətndə bunu sübut edən, buna işarə vuran sözlər yer almışdır: «Saçın ucun hörməzlər».

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Professor Azad Nəbiyev məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir: «Öz sevgilisini itirən Sarı gəlin milli adətə uyğun olaraq, qızlardan fərqlənmək üçün arxasına atdığı uzun, gözəl hörüyünün ucunu hörmür. Bu, ilk sevgilisindən ayrı düşən, onu itirən bir üzü qız, bir üzü gəlinin el arasında tanınma əlamətlərindən biri olub, çox qədim tarixə gedib çıxır» (17; s. 45).

Türk tayfalarında, o cümlədən əcdadlarımız olan oğuzlarda saç düzümü onun sahibi haqqında çox söz deyə bilərdi. Etnoqraf Qiyasəddin Qeybullayev yaşlılar qrupuna keçidlə bağlı adətlərdən danışarkən qeyd edir ki, «qız gəlin köçdükdə çoxsaylı hörüklərini açır, yalnız iki hörük hörürlər» (16; s. 259).

Bəzi xalqlarda saçhörmə mərasimi toydan əvvəl, qız ata evində olarkən, bəzilərində isə artıq oğlan evində icra edilir. Bu, xalq mahnılarında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, oğuz türklərindən olan qaqouzlar gəlin köçməli olan qızın saçlarının hörülməsi zamanı «pelik örmək» türküsü oxuyurlar:

«Qızıydım, nazlıydım — gəlin etdilər,
Sürməli saçımı hörük etdilər» (15; s. 20).

Yaxud yuxarıda adları çəkilən magistr tələbələrimizin eyni söyləyicinin dilindən yazıya aldıqları mahnıda Təbrizə gəlin köçən qıza müraciətlə deyilir:

Nəqərat

Təbrizə gedərsən,
Ay qız ey, sən bu gecə.
Evləri yıxarsan,
Ay qız ey, sən bu gecə.

Bu gün ayın dördüdü,
Qızlar saçın hördüdü.
Məryəm oy, Məryəm oy.

Təbrizdə minərsən faytona,
Ay qız ey.
Aqoşqadan baxarsan hər yana
Ay qız ey.
Təbrizin qızdarı dönüp ceyrana.
Məryəm oy, Məryəm oy.

Nəqərat

(Mahnı ilk dəfə çap olunduğu üçün mətni tam verməyi məqsədəuyğun hesab etdik).

Keçmişdə qız uşaqlarına birçək (saçın qulağın qarşısında burulmuş şəkildə üzə yapışdırılması) və ya kəkil (saçların alın hissədə qısa kəsilməsi) qoymaq qadağan idi. Bunu yalnız gəlinlər edə bilərdi. Aşıq Ələsgərin şerlərindən birində bunu sübut edən sözlər vardır:

Gözəl, sənin nə vədəndi,
Kəsilib qısa tellərin?
Kələğayı əlvan, qıyqacı
Üstündən basa tellərin (4; s. 160).

Anadolu türklərində qızın gəlin köçəcəyi gündən qabaqkı üç gün müxtəlif adət və mərasimlərin keçirilməsinə həsr olunur ki, saç kəsmə mərasimi ilk günə təsadüf edir (2).

Türk xalqlarından olan şorlarda gəlinin saçının hörülməsi «sürünmez toy» adlanır (10; s. 18-45). Saqay və kızıllarda həmin adət «sas toyu» adını daşıyır. Bu xalqlarda hətta qızlıq və gəlinlik hörüklərinin adları da başqa-başqadır. Qızlıq hörükləri «sürmes», gəlinlik hörükləri «tulun» adlanır (7; s. 155-165). Deməli, «Sarı gəlin» mahnısındakı «Saçın ucun hörməzlər» sözləri təsadüfən deyilməmişdir.

İkinci misradakı «Gülü qonçə dərməzlər» sözləri başqa bir variantda «Gülü sulu dərməzlər» şəklində oxunur. Bizcə, məna baxımından birinci variant daha məntiqlidir. Görünür, ikinci variantın yaranması «S» samitinin təkrarından alınan ahəngdarlığı, musiqililiyi əldə etmək istəyi ilə bağlı olmuşdur.Əgər gəlin duldursa, aşiqin onunla evlənməsinə nə mane olur? «Səni mənə verməzlər?» misrası hansı sirri özündə gizlədir? Bu sualla bağlı çox alimlərə, etnoqraflara, yaşlı şəxslərə, müxtəlif mənbələrə, bədii ədəbiyyata müraciət etmişik. Gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, gəlini başqasına ərə verirlər. Məlumdur ki, müsəlmanlarda dul qalan cavan gəlini qaynına ərə vermək kimi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

zərərli bir adət vardır. Məqsəd də ondan ibarətdir ki, artıq həmin ailənin namusu hesab edilən gəlin başqa ocağa düşməsin. Yaxud onun övladları varsa, hər halda doğma əmisi onlara yad adamdan daha yaxşı münasibət göstərər. Burada maddi məsələnin də rolu az deyildir. Şəriətdə qadının vərəsə hüquqları dəqiq şəkildə göstərilmişdir və ciddi surətdə qorunur. Yəqin ki, dul qalan gəlinə ərinin mülkiyyətindən, əmlakından müəyyən bir hissə çatmalıdır. Ərin qohumları isə mirasın özgələrə qismət olmaması, ailədə qalması üçün gəlini qaynına almağı çıxış yolu kimi görürlər. Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər», Əlibala Hacızadənin «İtkin gəlin» əsərlərində həmin adətin öz əksini tapdığını da xatırlatmaq istərdik.

Maneənin nədən ibarət olduğu, mahnının niskilli, yanıqlı xarakterinin səbəbi aydınlaşır. «Sarı gəlin» böyük bir faciənin tərcümanıdır. Həm də bu, tək iki insanın deyil, belə uğursuz taleyə ürcah olan, zərərli adətlərin qurbanı olan bütün şəxslərin faciəsidir. Bu öz dövrü üçün tipik hadisədir. Belə olmasaydı o, ədəbiyyata yol tapmazdı, xalqın yaddaşında əbədiləşməzdi. Bir mahnının mətni bizə bu qədər informasiya verə bilər. Xalq mahnılarımız bir dəryadır. Onların hər biri keçmişimiz, adət-ənənələrimiz, milli xüsusiyyətlərimizlə bağlı xeyli məlumatı özündə qoruyub saxlayır. Onlarla hər təmas yeni-yeni həqiqətlərin üzə çıxmasına vəsilə olur. Xalq mahnılarımızın tədqiqində səmərəli nəticələr əldə etməkdən ötrü folklorşünaslıqdan başqa, etnoqrafiyanın, tarixin, dilçiliyin, müsiqişünaslığın imkanlarını səfərbər etmək, hər birinin üslub və metodlarından istifadə etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Xalq mahnıları. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 2004.
2. Afyonkarahisarda evlənmə törələri. TFA, 1970, №257.
3. Асафьев Б.В. О казахской народной музыке. Избранные труды. Т.5, М., 1957.
4. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
5. Azərbaycan xalq mahnıları. 2 cilddə / Tərtib edən: Bülbül Məmmədov. Bakı, «İşıq», 1981-1982.
6. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri (Tərtib edəni: Qafar Namazəliyev. Ön sözün müəllifi Tofiq Quliyev). Bakı, «İşıq» nəşriyyatı, 1985.
7. Бутанаев В.Я. К истории семьи и семейного права хакасов (XIX – нач. XX в.). Традиционные верования и быт народов Сибири XIX – начала XX в. М., «Наука», 1987.
8. Cəfərli M. Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri (Naxçıvan folklor mühitinin materialları əsasında). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX kitab. Bakı, «Səda», 2006.
9. Cəfər M. Füzuli düşünür. B., 1959.
10. Дыренкова Н.Л. Пережитки материнского рода у алтайцев и телеут. Журн. «Советская этнография», 1937, №4.
11. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1992.
12. Ələkbərova L. SMOMPK məcmuəsində xalq nəğmələri. «Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası» mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, BDU nəşri, 2003.
13. İsazadə Ə. Azərbaycan musiqi folklorunun öyrənilməsi tarixindən. Azərbaycan xalq musiqisi (Oçerklər) Redaktoru: Əminə Eldarova. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1981.
14. İsmayılzadə R. Azərbaycan xalq mahnıları. Azərbaycan xalq musiqisi (Oçerklər) Redaktoru: Əminə Eldarova. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1981.
15. Qaqouz folkloru. Bakı, «Gənclik», 1996.
16. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. I hissə. Bakı, «Elm», 1994.
17. Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2003.
18. Сакулин П.Н. Русская литература. часть I, М., 1928.
19. Веселовский А.Н. Две варшавских диссертации. «Вестник Европы». Том 10, 1872.

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ НАРОДНЫХ ПЕСЕН
РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы определения границ народных песен как жанра, их отличия от других жанров и, высказываются мнения об авторстве слов и музыки. Исследование проводится в русле реконструкции и уточнения оригинального текста с указанием причин искажений текста песен.

TEXTUAL PROBLEMS IN FOLK-SONGS
SUMMARY

This article is devoted to such problems as determination of the borders of folk-songs as a genre, their differentiation from the other genres, authorship of words and music. In the article are also indicated the reasons that cause distortion of the words of the songs. This research is directed to restoration and definition of the original text.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

DƏDƏ QORQUD TARİXİ ŞƏXSİYYƏT KİMİ

Prof.Dr.Kamil Hüseynoğlu
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

Qorqudşunasların əksəriyyəti indiyədək belə fikirdə olmuşlar ki, Dədə Qorqud mifik-epik bir obrazdır. Qorqudun tarixi şəxsiyyət olmasını söyləyən tədqiqatçılar isə bunu təsdiq edən ciddi və dəqiq tarixi faktlar gətirə bilməmişlər. Ancaq qorqudşünaslar belə bir fikirdə yekdildirlər ki, Qorqud obrazı oğuzların hələ Orta Asiyada yaşadıqları və şamanlığa etiqad etdikləri dövrdə (XI əsrə qədər) formalaşmışdır. X.Koroğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, «Qorqud haqqında rəvayət və əfsanələrin ilkin variantlarının Orta Asiyada yaranması bu gün heç kimdə şübhə doğurmur» (2, s.29). Oğuzlar Ön Asiyaya gələrkən şifahi şəkildə söylədikləri Qorqud boylarını da özləri ilə gətirmiş və onları hələ X əsrdən qəbul etdikləri islam dininin xüsusiyyətlərinə və Qafqaz mühitinə tədricən uyğunlaşdırmışlar. Orta Asiyada Qorqud Ata haqqında yaranmış və bizim günlərədək gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərin əksəriyyətində o, şaman kimi təsvir olunmuşdur. Bu da təbiidir: Qorqud məhz burada yaşadığına görə onun haqqında burada yaranmış rəvayətlərdə öz tarixi xüsusiyyətlərini də müəyyən qədər saxlaya bilmişdir. Orta əsrlər müsəlman yazılı mənbələrində isə Dədə Qorqud əsasən müsəlman müqəddəsi və ya sərkərdə kimi təqdim edilir. X.Koroğlunun yazdığı kimi, «sərkərdə Qorqudun adına bir sıra orta əsrlər müəlliflərində – Zəhirəddin Nişapuridə (ö.1186), Əbülqazidə və s. rast gəlirik» (2, s.186). Oğuz qəhrəmanlıq dastanlarının hal-hazırda məlum olan «Kitabi-Dədə Qorqud» variantında isə Qorqud sərkərdə, döyüşçü yox, oğuz qəhrəmanlarının igidlikləri haqqında nəğmələr qoşan ozandır. Həmçinin bəzi yazılı mənbələrdə olduğu kimi, «Qorqud kitabı»nda qeyd edilir ki, Qorqud bayat elindəndir: «Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı» (1, 31). L.Qumilyovun yazdığına görə bayatılar qayı tayfası ilə birlikdə vaxtilə göytürklər tərəfindən Altaydan Orta Asiyaya qovulmuş və burada oğuz tayfalarına qoşulmuşlar (9, s.202).

Mütəxəssislər Qorqud haqqında qədim mənbələrdən məlumat əldə etmək üçün indiyədək onu «Qorqud» adı ilə axtarmışlar. Ancaq aşağıda görəcəyimiz kimi, «Qorqud» ləqəbi ona bayat elinin Orta Asiyaya gəlməsindən sonra verilmişdir. X əsrə qədər Orta Asiya çölərində sakit köçəri həyat sürmüş və buna görə də qədim tarixçilərin nəzərindən kənarda qalmış oğuzlar barədə isə həmin dövrədək heç bir məlumat verilməmişdir. Yalnız X əsrdə güclü dövlət yaratdıqdan sonra onlar tarixçilərin nəzərini özlərinə cəlb edə bilmişlər. Bu zamandan etibarən verilmiş məlumatlarda isə, təbiidir ki, Qorqud sonuncu adı ilə göstərilməli idi. Digər tərəfdən, oğuzların islam dinini qəbul etməsindən sonra Qorqud haqqında yazan tarixçilər ilkin mənbə kimi oğuzların şifahi yaradıcılığına müraciət etdiklərinə görə onların yazıya aldıqları məlumatlar rəvayət səciyyəsi daşımış və buna görə müasir tədqiqatçılar da onları əsasən əfsanə və rəvayət kimi qiymətləndirmişlər. Belə rəvayətlərin qədim Çin və Orxon mənbələrində verilmiş müvafiq məlumatlarla indiyədək müqayisə edilməməsi isə onların içərisində gizlənmiş tarixi həqiqətlərin aşkar edilməsinə imkan verməmişdir. Bütün təhriflərə baxmayaraq, müsəlman mənbələrində Qorqud haqqında verilmiş məlumatlarla tarixi həqiqətlər də vardır. Belə ki, XIV əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur tarixçi Rəşidəddin Qorqud haqqında danışarkən qeyd edir ki, «bu Qorqud Bayat nəslindən olub, Qara xocanın oğlu idi. Çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi olan bir şəxs idi. İnal xan Sır Yavquyun dövründə meydana çıxmışdı» (6,43).

XVII əsrdə yaşamış Əbülqazi isə «Şəcəreyi-tərakimə» əsərində bu məlumatı təsdiq etməklə yanaşı, Qorqudun şəxsiyyətini və nə zaman yaşamasını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edən əlavə məlumatlar da vermişdir: «Qayı elindən Qara qoca oğlu Qorqud Atanın, salor elindən Enkeş xocanın və Avaşban xocanın başçılığı ilə bütün oğuz eli yığışdı və qayıdan İnal yavını hökmdar seçdi. Onun vəziri Qorqud Ata oldu. Qorqud Ata nə desəydi, İnal yavı onun sözündən dönməzdi. Qorqu Ata çoxlu qəribə işlər görmüşdü. O, 295 il ömür sürmüş və üç hökmdarın vəziri olmuşdur. İnal yavı 7 il hakimiyyətdə olmuşdur» (11, s.57).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Rəşidəddin və Əbülqazinin adları çəkilən əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, bu əsərlərdə təkcə oğuzlar haqqında yox, vaxtilə tərkibində oğuzların da olduqları böyük türk dövlətləri – Metenin Hun imperiyasından başlayaraq Səlcuq imperatorluğuna qədərki (Əbülqazidə isə XV əsrədək) dövlətlər barəsində əsrlər boyu şifahi şəkildə yaşamış və buna görə də rəvayətləşmiş epik məlumatlar verilmişdir. Yuxarıdakı sitatlarda təsvir edilən epik əhvalatlara və onlarla bağlı göstərilən adamların adlarına isə biz Böyük Göytürk xaqanlığının sonuncu əlli illiyində Altayda baş vermiş tarixi hadisələr zamanı təsadüf edirik. Belə ki, İnəl göy türklərin məşhur

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

xanlarından olmuş Qapağan xanın kiçik oğludur və adı Orxon kitabələrində də çəkilmiş bu şəxs 716-cı ildə qısa bir müddətə «Kiçik xan» ləqəbi ilə taxta çıxarılmışdır (5, s.31, 45).

L.Qumilyov göy türklərin türkeşlər əleyhinə müharibəyə hazırlaşmasından danışarkən bu şəxsin də adını çəkmişdir: «O, (Qapağan xan – K.H.), arvadını dəfn etmək bəhanəsi ilə iqamətgahda qalıb, Alşuna 20 min süvari çıxarmağı tapşırdı. O, öz kiçik oğlu İnəl xaqanı və tarduş şahı Mogilyanı bu qoşunun rəisi, Tonyukuku isə müşavir rəhbər təyin etdi» (3, s.350).\

Qapağan xanın ölümündən sonra baş verən və bizi maraqlandıran hadisə barədə isə L.Qumilyov belə yazır: «Qanunun ziddinə olaraq Qapağan xan özünün «Kiçik xan» titulu daşıyan sevimli oğlunu varis etmişdi. Kül-tigin qoşun başçısı Alp Eletmişi öz tərəfinə çəkib, Kiçk xanı və onun müşavirlərini edam etdi və qanuni varis kimi öz qardaşını «Bilgə xaqan» titulu ilə taxta çıxardı» (9, s.162).

Əbülqazinin yuxarıda göstərilən sözlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl VIII əsrin 20-ci illərinə qədər Cənub-Şərqi Monqolustanda məskunlaşmış Bayat və Qayı tayfaları (12, s.9) haqqında «Taypinxuanyuyszi» adlı Çin tarix kitabındakı məlumata da nəzər salmaq lazımdır. Həmin mənbədə deyilir: «Baysi eli ayrıca bir hun tayfasıdır. Bayequlardan şərqdə yerləşir. On min nəfərdən ibarət seçmə qoşunu vardır. Adət-ənənələri türkyutlarla eynidir. Onların xidmətləri rəngarəngdir. Daima öz rəhbərlərini mükafatlandırırlar. Çin impreatorunun yanında onların rəhbərlərinin xüsusi hörməti vardır» (12, s.50). Qayı tayfası haqqında isə yenə həmin mənbədə deyilir: «Qyay eli Bayequdan şimal-şərqdə yerləşir. Ailələri maral və Çində olduğu kimi, inək və at saxlayırlar» (12, s.51).

Bayequlardan (bayrıklardan) söz düşmüşkən bunu da qeyd edək ki, 716-cı ildə bu tayfa göytürklərə qarşı üsyan qaldırmışdı. L.Qumilyov qeyd edir ki, üsyanı uğurla yatıran Qapağan xan döyüşdən geri dönərkən meşədə atdan yıxılaraq, öldürülmüşdü (9, 162). Bu hadisə də həm Rəşidəddin, həm də Əbülqazinin əsərində qeyd edilmişdir. Bayequları «yemekan», Qapağan xanı isə «Dib Yavquy» adlandıran Rəşidəddin yazır ki, sonuncu «oranı tarmar etdikdən sonra geri döndü. Ancaq ilahi qədərin əmrinə tabe oldu: atı sürüqşdü, bel sümüyü sınıb öldü» (6, 42).

Qapağan xanın ölümündən sonra xaqanlıqda yaranmış vəziyyət isə aşağıdakı kimi idi: Göytürklərin qoşunları ənənəvi olaraq sağ (şərq) və sol (qərb) cinahlara bölünürdü. Şərq cinah «tölis», qərb cinah isə «tarduş» adlanırdı. «Tarduş şadı» (rəhbəri) titulu «xan» titulundan sonra ən yüksək titul hesab edilirdi və bu vəzifəyə həmişə xanın varisi təyin edilirdi. Bundan əlavə, göytürklərdə taxt-tac varisliyi haqqında qanun mövcud idi. Həmin qanuna görə qardaş qardaşa, qardaş oğlu isə əmiyə varis olurdu. Bu qanuna əsasən Qutluqdan (İltərəs xaqandan) sonra onun qardaşı Qapağan xan (Moçur) xan olmuşdu. Qapağan xanın varisi isə Qutluğun böyük oğlu Mogilyan olmalı idi. Ancaq Qapağan xan taxt-tacı öz oğlu İnəl xaqana vermək istəyirdi. Bu məqsədlə o, şaddan yüksək sayılan «Kiçik-xan» rütbəsi yaratdı və onu oğluna verdi. L.Qumilyov qeyd edir ki, «bu ağıllı və fəal xan qardaşının yetim oğlanlarına olduqca pis münasibət göstərirdi. O, taxt-tacı öz oğluna vermək üçün onları (Mogilyanı və Kül-tigini – K.H.) həlak olacaqları ümidlə ən təhlükəli yürüşlərə göndirirdi» (9, s.158). Ancaq igid və istedadlı qardaşlar bütün döyüşlərdən uğurla çıxdılar və xaqanlığın həqiqi qəhrəmanlarına çevrildilər.

Buna baxmayaraq Qapağan xanın ölümündən sonra tölislərin yuxarıda adları çəkilən rəhbərləri Alp Eletmişin və Alp Alşunun, həmçinin bəzi tayfa başçılarının himayəsi sayəsində İnəl xaqan özünü xan elan etdi. Beləliklə, göy türk şahzadələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu zaman Bayat və Qayı tayfalarının silahlı dəstələri tölislərin tabeliyində olduğuna görə onların rəhbərləri də İnəl xaqanın tərəfdarları sırasında olmuşlar. Əbülqazinin məlumatında da elə söhbət bu hadisələrdən gedir və onun səhvən Qorqudu qayı tayfasına mənsub etməsi də bu iki tayfanı birləşdirən müştərək məsəllər və onların sonrakı ümumi taleyi ilə bağlıdır. Bəhrələndiyi mənbədəki «tölis» (şərq cinah) sözünü isə Əbülqazi tayfa adı kimi başa düşərək, onu formaca oxşar «salor» adı ilə eyniləşdirmişdir. Oğuzlarda müvafiq hərbi-tayfa istilahları qədim dövrlərdə «uç-ok» (sağ cinah) və «boz-ok» (sol cinah) adlanırdı. Oğuzlar Azərbaycanda məskunlaşdıqdan sonra isə sağ (şərq) cinahın Xəzər dənizi vasitəsi ilə təbii şəkil-də mühafizə edilməsi səbəbilə ona «iç oğuz», sol (qərb) cinaha isə «tış oğuz» (kənar oğuz) deyilmişdir.

Tölislərin şadı Eletmişin adını Əbülqazi «Enkiş», onun köməkçisi Alşunun adını isə «Avaşban» şəklində yazmış, onların «alp» titulunu isə müsəlman istilahı olan «xacə» sözü ilə əvəz etmişdir. Burada bunu nəzərə almaq lazımdır ki, Əbülqazinin yaşadığı XVII əsrdə qədim türk adları artıq çoxdan unudulmuşdu və onların əvəzinə əsasən ərəb adları işlədilirdi. Ən mühüm şəxsin – İnəl xaqanın adını isə müəllif düzgün yazsa da, titulunu «yabqu» kimi vermişdir.

Bütün bu hadisələr barədə İnəl xaqanın dövründən təxminən min il sonra məlumat verən Əbülqazi həmin hadisələrlə bağlı daha iki nəfərin – Köl Erkinin və Tuylı Kayının da adını çəkir (11,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

s.58-59). Həm Əbülqazi, həm də Rəşidəddin Köl Erkini İnəl xaqanın iqamətgahında saray bəyi kimi təqdim edirlər. Bilgə xaqan kitabəsində də bu şəxs «iç (saray) buyruruğu Kül İrkin» kimi göstərilmişdir (BX c. 14). «Tuylı Kaya» adı da açıq-aydın Tonyukukun adını xatırladır. Bu hadisələrdən danışarkən Rəşidəddin yazır ki, İnəl xanın oğlu Tuman taxta oturandan «yüz gün keçdikdən sonra öz arzusu ilə taxtdan əl çəkdi və oğlu Tigin Bilə Ər Biçken xanı taxta oturtdu». Bu məlumatda tarixi hadisələr xeyli dəyişdirilsə də, aydındır ki, İnəl xaqanın qısamüddətli hakimiyyətindən sonra Bilgə xaqanın taxta çıxmasından danışılır. Rəşidəddin məlumatını davam etdirərək yazır ki, Bilə Ər Biçkenin ölümündən 15 il sonra uyğurlar onun oğlu Uladmur Yavquya düşmənçiliyə başladılar. Tarixdən məlumdur ki, həqiqətən də Bilgə xaqanın ölümündən (734-cü il) 8 il sonra – 742-ci ildə uyğurlar qarluq və basmıl tayfaları ilə birlikdə göytürkləri məğlubiyyətə uğratmışlar. Ancaq təxminən bir əsr sonra «qırğızlar 840-cı ildə Uyğur xaqanlığını yıxdıqdan sonra qarluq başçısı Qara xan özünü Uyğur xaqanlığının qanuni xələfi elan etdi» (4, s.7). Bu hadisələr də «Oğuznamə»də öz əksini tapmışdır: «Uladmur Yavquy xanın 75 illik hakimiyyətindən sonra Qara xan taxta keçdi. O, öləndən sonra isə... Qara xanın oğlu Buğra xanı padşalhlıq taxtına oturtdular» (18, 49). Ancaq tarixdən məlumdur ki, Satuk Buğra xan Qara xanın oğlu yox, nəvəsi olmuşdur (4, s.7).

Bütün bunlar aydın göstərir ki, burada Qorqudla bağlı söhbət məhz VIII əsrin I yarısında Böyük Göytürk xaqanlığında baş vermiş hadisələrdən, bu hadisələrin əsas iştirakçılarından gedir. Təhriflərə gəlincə, demək lazımdır ki, qədim türk adlarının istər Çin, istər Avropa və istərsə də müsəlman mənbələrində bir qayda olaraq yanlış və təqribi halda yazılması (yunanların «Platon» və «Aristotel» adlarına ərəblərin «Əflatun» və «Ərəstu», farsların «Daryuş» və «Koruş» adlarına yunanların «Dara» və «Kir», türkyutlara çinlilərin «tu-kyu», deməsi kimi) qədim dövr və orta əsrlər müəllifləri üçün adi haldır. Həmçinin daha qədim dövrlərdən danışarkən faktları qarışdımaq və həqiqi tarixi məlumatları epik əfsanələrlə zənginləşdirmək də orta əsrlər müsəlman müəlliflərinin hamısı üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyətdir.

Nəhayət, Əbülqazinin və Rəşidəddinin məlumatlarından aydın olur ki, İnəl xaqan xan olduğu müddətdə onun müşavirlərindən (vəzirlərindən) biri də Qorqud olmuşdur. O zaman xanın tabeliyində olan tayfa başçılarının öz tayfasının hərbi-siyasi rəhbəri kimi xanın məsləhətçiləri sırasında olması da adi hal idi. Bayat tayfası və onun Baysidəki (Bamsıdakı) sonuncu hakimi haqqında Çin mənbəsəindən aşağıda veriləcək məlumatlar da Əbülqazinin bu barədə yazdıqlarına və hadisələrin baş verdiyi dövrə tamamilə uyğun gəlir. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, bir sıra orta əsr müəlliflərinin Qorqudu sərkərdə və İnəl xaqanın müşavirlərindən biri kimi təqdim etmələri əfsanə yox, artıq xeyli dərəcədə rəvayətlərlə çulğaşmış həqiqətlərdir. Həmin hadisələrdən bəhs edən qədim türk və Çin mənbələrində isə «Qorqud» adına ona görə rast gəlinmir ki, Altayda olduğu zaman o, hələlik «Qorqud» ləqəbini almamışdı və aşağıda görəcəyimiz kimi, başqa adla adlandırılırdı. Çin mənbəsində Baysinin sonuncu əyalət hakimi haqqında belə deyilir:

«Syan-sinin hakimiyyətinin 5-ci ilində (660-cı ildə) Li xan-şu Baysidə dudu (əyalət hakimi) seçildi. Li xan-şu öləndən sonra onun kiçik qardaşı Syue-du Baysinin dudusu oldu. Bundan sonra Baysi elindən heç bir xəbər olmamışdır» (11, s.50).

Burada Syue-dunun hakimiyyətinin sonlarından «Baysi elindən heç bir xəbərin olmaması» faktının deyilməsi çox mühümdür. L.Qumilyovun yazdığı kimi, «Kül-tigin hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra xanın bütün silahdaşlarını və məsləhətçilərini qılıncdan keçirtdi» (3, s.74). Məlumdur ki, o zaman xanın daimi müşavirlərindən fərqli olaraq, tayfa başçıları yalnız müəyyən toplantılar və ziyafətlər vaxtı onun iqamətgahına dəvət edilirdilər. Görünür, məhz bu səbəbdən də Qorqud sağ qalmış və sonradan öz tayfası ilə birlikdə Baysini tərk edib, hələ VII əsrin sonlarından Yeddiçay (qazax dilində - Yeddisu) ərazisinə gəlmiş oğuz tayfalarının yanına qaçmalı olmuşdur. Ərəb coğrafiyaçısı İdrisinin məşhur xəritəsində də Balxaş gölünün cənub sahillərində «Qorqud» adlı qala olduğu göstərilmişdir.

Qorqudun Baysi elinin sonuncu hakimi olduğu dövrdə daşıdığı ada gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, Çin transkripsiyasında xarici adlar təhrif olunmuş halda verilsə də, sözlərin ilk səsi bir qayda olaraq saxlanılır. Buna görə də «Syue-du» səs birləşməsini «Qorqud» adı ilə eyniləşdirmək heç cür mümkün deyildir. Burada belə bir faktı da xatırlatmaq lazımdır ki, L.Qumilyovun yazdığı kimi, qədim türklərdə «adların heç bir kanonlaşdırılmamışdır; onlar təsviri xarakter daşıyır, şəxsin yaşının, ictimai vəzifəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar həmin adlar da dəyişirdi. Onları ləqəb adlandırmaq daha yerinə düşər» (3, s.99). «Qorqud kitabı»nda Qorqudun Dirsə xana «bir buğa öldürmüş sənin oğlun, adı Buğac olsun» (1, s.36) deməsi də bu baxımdan təsadüf deyildir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Çin mənbələrində verilmiş türk adlarının düzgün formaları əsasən onların Orxon-Yenisey və b. türk mənbələrindəki analoqları ilə müqayisə əsasında müəyyənləşdirilir. «Syue-du» adı Orxon kitabələrində tayfa başçıları arasında qeyd olunan «Sanun Tirə» adına daha çox uyğun gəlir (St. 1a.13).

Beləliklə, İnəl xaqanı taxta çıxaran tayfa başçılarından birinin Qorqud olması barədə Əbülqazinin verdiyi məlumat digər mötəbər mənbələr tərəfindən də, dlayı yolla olsa da, təsdiqlənir. Göytürk və Çin mənbələrində bu barədə müstəqim məlumatların olmamasının səbəbi isə aydındır: Böyük Göytürk Xaqanlığı tarixindəki rolu baxımından göytürklərə tabe olan çoxsaylı türk tayfalarından nisbətən kiçiklərindən birinin rəhbəri kimi Qorqudun adı o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə ona geniş yer verilməmişdir. Ancaq İnəl xaqanla bağlı olan və onun ölümündən sonra baş vermiş hadisələr bayat tayfasının öz tarixində taleyüklü dəyişikliklərə səbəb olduğuna və həmin dövrdə bayat elinə Qorqudun rəhbərlik etdiyinə görə «İnəl» və «Qorqud» adları bayatların tarixi yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur.

«Dədə Qorqud» ifadəsindəki «dədə» sözü isə çinlilərin «dudu» sözünün oğuz ləhcəsinə uyğunlaşdırılmış variantıdır. «Qədim türk sözlüyündə» də bu söz Çin sözü kimi və «əyalət hakimi» mənasında izah edilmiş və bu istilahın qədim türklər arasında «ağa» mənasında titul kimi işlədilməsi qeyd edilmişdir. Qədim türk xalqlarında tayfa başçısının əksər hallada həm də dini rəhbər vəzifəsini yerinə yetirməsinə görə bu söz şamanlarda (10, s.593) «ali ruhani» mənasını da kəsb etmişdir (13, s.46-7). Termin adiləşdikdən sonra isə ailədə «ağa» rolunun ataya, yoxsa babaya məxsus olmasından asılı olaraq bəzi evlərdə ataya, digərlərində isə babaya «dədə» deyilmşidir. Məhz buna görə də indi «dədə» sözü Azərbaycanda əsasən «ata» (father) Türkiyədə isə «baba» (grandfather) mənasında işlənir.

Yuxarıda verilən məlumatlar «Qorqud» sözünün özünün etimologiyasını müəyyənləşdirməyə də imkan verir. Çin mənbəsindən gətirilən sitatda qeyd edilmişdi ki, bayatların «adət-ənənələri türkyutlarla eynidir». Türkyutların isə totemist olmaları və qurda sitayiş etmələri məlumdur. A.Şükürov «Türk mifologiyası» kitabında qeyd edir ki, qədim türklər qurda Tanrı oğlu kimi baxırdılar və Tanrı oğlunun da əsas funksiyası xilaskarlıq idi (7, s.102). Türkyutların da məhz bu səbəbdən öz xilaskarlarını «ləyaqətli qurd» adlandırmaları barədə L.Qumilyovun verdiyi məlumat bizim tədqiqatımız üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun yazdığına görə, IV əsrdə tobalılar Şimali Çini fəth etdikləri zaman məğlub edilən tayfalar arasında beş yüz Aşina ailəsi də var idi və bu beş yüz ailə hunlarla syanbilərin (qədim monqolların) «müxtəlif tayfalarının qaynayıb-qarışmasından yaranmışdı» (3, s.30). 439-cu ildə bu tayfanın başçısı özünün beş yüz ailəsi ilə birlikdə Altay dağlarının cənubuna qaçıb, burada çoxsaylı türkdilli tayfalar arasında məskunlaşdı (10, s.31, 34). Bu tayfa birləşməsinin öz başçılarına verdikləri «Aşina» adını isə L.Qumilyov belə izah etmişdir: «Aşina» sözünün mənası «canavar»deməkdir. Türk dilində canavara «böri», yaxud «kaskır», monqol dilində isə «şono» deyirdilər. «A» Çin dilində hörmət önşəkilçisidir. Başqa sözlə, «Aşina» - «nəcib canvar» deməkdir (3, s.31).

«Qorqud kitabı»ndakı Bamsı Beyrəyin atası Qam Börənin adında da «böri» sözünü görməmək mümkün deyildir (Bamsı Beyrəyin adı isə Altayda, çox güman ki, «Baysi Bayrık» (Baysi qartalı) formasında olmuşdur). Türk xalqları içərisində yalnız oğuzlar canavara «qurd» demişlər. Z.Toğanın yazdığına görə, bəzi türk tayfaları qurda əcdad (məsələn, çiğil, yağma, qarluq tayfaları), digərləri əcdad-xilaskar (məsələn, göytürklər), oğuzlar və qıpçaqlar isə yalnız xilaskar kimi baxmışlar (8, s.103). «Qorqud kitabı»nda da Qazan xan özünü təqdim edəndə «Qorxu bilməz qurd balası erkəyində bir köküm var» (1, s.217) deyir. Bütün bu deyilənlərə əsasən belə düşünmək olar ki, bayat eli də Orta Asiyaya – oğuzların yanına gəldikdən sonra bu eli təhlükədən xilas etmiş tayfa başçısına burada «Qor-qurd» ləqəbi verilmişdir. «Qor» sözünün «Qədim türk sözlüyündə» «hörmət», «ləyaqət», «şan-şöhrət» bildirən bir söz kimi izah edilməsi (10, s.467) bu fikri daha da gücləndirir. Orxon kitabələrində də «qor» sözü «şan-şöhrət», «ləyaqət» mənasında işlənmişdir: «Bu yerdə mənə qor boltı» (Bu yerdə mən şan-şöhrət qazandım) (5, s.102). Məlumdur ki, «Qorqud kitabı»nın Vatikan nüsxəsində də Qorqudun adı «Qorqurd» şəklində yazılmışdır. «Şanlı qurd» ləqəbinin bayatların Altay ləhcəsində (Qor-böri) yox, oğuz ləhcəsində (Qor-qurd) yayılması isə Orta Asiyada Qorqudun oğuz tayfaları arasında bir şaman ruhanisi kimi böyük hörmət qazanmasından xəbər verir.

«Qorq-qurd» (şanlı qurd) ifadəsinin substansivləşərək, bir mürəkkəb sözə, ada çevrilməsindən sonra sözün asan tələffüzü naminə «Qorqurd» adından «r» səsinin düşməsi isə dil qaydaları baxımından nəinki təbii, hətta zəruri bir haldır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, «Qorqud» adının ikinci hissəsindəki «qud» (qut) sözünün «can», «ruh» mənası da vardır (10, 471). Belə halda «Qorqud» adını «Şanlı ruh» kimi anlamaq da olar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ancaq «Qorqud» adının qurdla əlaqəsinə dair türk xalqları tarixində məlumatlar olduğuna görə biz birinci varianta üstünlük veririk. Məsələn, rus salnaməçilərinin məlumatlarına əsasən peçeneq tayfa başçılarından olan bir sərkərdə – şaman həmişə döyüşdən əvvəlki gecə qoşundan ayrılaraq, qurd kimi ulamaqla hami qurddan sabahkı döyüşün uğurlu olub-olmayacağını öyrənirmiş.

«Mənbələrdə Qorqudun doğum və ölüm tarixi barədə heç bir konkret məlumata rast gəlinmir. Ancaq Əbülqazinin adı çəkilən əsərində deyilir ki, o, «peyğəmbərimizin anasının kiçik qardaşı Abbasın nəvələri Bağdad şəhərində hakim olanda» (11, s.56) yaşayıb. Məlumdur ki, «Abbasın nəvələri» (Abbasilər) 749-cu ildə Bağdadda hakimiyyəti ələ almışlar. Deməli, bu məlumata əsasən 750-ci-ci illərdə Qorqud sağ olmuşdur. Onun yaşı barədə isə mənbələrdə əfsanəvi bir rəqəm – 295 il göstərilir. İstər-istəməz belə bir sual yaranır: nəyə görə 300 il yox, məhz 295 il? Çox güman ki, əvvəlcə bu rəqəm həqiqətə yaxın 95 il olmuşdur. Ancaq obraz əfsanələşdikdən sonra epik obraz üçün 95 il adi görünmüş və bu rəqəmə daha 200 il əlavə edilmişdir. Əgər Qorqudun 95 il yaşaması barədəki məlumatı düzgün hesab etsək və 750-ci illəri bu ömürün sonu kimi qəbul etsək (onun həyatı ilə bağlı yuxarıda verilən faktlar bunu tələb edir), onda belə görünür ki, o, 655-665-ci illər arasında doğulmuşdur. Bu isə «Qorqud kitabı»nın əvvəlində deyilən «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın bayat boyundan, Qorqud ata deyərlər, bir ər qopdı» cümləsində göstərilən zamana tamamilə uyğundur.

QAYNAQLAR

1. «Kitabi – Dədə Qorqud». Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə, B., 1998.
2. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq dastanı. B., 1999.
3. Qumilyov L. Qədim türklər. B., 1993.
4. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. II kitab. B., 1993.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.
6. Rəşidəddin F. Oğuznamə. B., 1992.
7. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Türk mifologiyası. B., 1997.
8. Toğan Z. Rəşidəddin «Oğuznamə»si. İstanbul, 1972.
9. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия. Б., 1991.
10. «Древнетюркский словарь». Л., 1969.
11. Кононов А.Н. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-Гази-хана Хвинского. М.-Л., 1958.
12. Кюнер Н.В. Китайские сведения о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.
13. Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение. М. 1991.

РЕЗЮМЕ

Коркут как историческая личность

В статье автор, исходя из сведений о Коркуте, содержащихся в средневековых мусульманских, китайских и орхонских источниках, а также из самого текста эпоса «Книга Коркута», предпринимает попытку рассматривать образ Коркута как историческая личность. На основе этих сведений, подтверждающих и дополняющих друг друга, автор приходит к выводу о том, что Коркут жил во второй половине VII – первой половине VIII вв. и возглавлял племя Баят.

До 20-х годов VIII в. племена Баят и Кайы были поселены на востоке Монголстана. А после смены власти во Втором Тюркском каганате и прихода к власти братьев Бильге-каган и Кюл-тигин, оба племени были вынуждены переселиться на южные побережья озера Балхаш, где жили огузские племена.

SUMMARY

"Gorgud as a historical person"

In the article the author issues from the information about Gorgud, containing in the Middle ages Moslems, Chinese, orchon sources and also from the same text of the epos "Book of Gorgud", undertakes the effort to consider the character of Gorgud as a historical person. On the base of this information, confirmations and complementary one another the author comes to a conclusion that Gorgud lived in the second half of the VII century and in the first half of the VIII century and headed the tribe Bayat.

Till the twenties years of the VIII century the tribes Bayat and Kayi lived in the east present territories of Mongolia.

But after changing power in the Second Turkic Khaganate and advent to power Bilge-khagan brothers and Kyul-tigin, both tribes were forced to move on the south sides of Lake Balkhash where oguz tribes lived.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

XATIRƏLƏRDIR NAĞILLAR; TARIXIN İZLƏRI NAĞILLARIMIZDA

Kazım Əbbasi
İran

İnsan oğlunun başqa canlılara görə həyatda yüksəlişinin bir çox nədəni olsada onlardan biri, bəlkədə ən önəmlisi, onun yaradıcılıq qabiliyyəti olmuşdur. İnsan öz yaradıcılıq gücündən yararlanaraq güclü təbiətə meydan oxumuş, bir çox alanda isə onu yenmişdir. Onun qazancı təkcə teknik alanı deyil, düşüncə, fəlsəfə, kültür, ədəbiyyat, musiqi, və... sahələrindədə görünməkdədir. İnsanın şifahi ədəbiyyat yaradıcılığı onun ümum yaradıcılıq okeanından bir damla olsada, bu damla özü okeanlarca zəngindir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin və çeşitli qollarına bir çox əsərdə toxunulubdur, ancaq bu məqalədə həmin ədəbiyyat şah əsərlərindən təkcə nağıllar göz önünə qoyulmuşdur. Ancaq folklor sahəsində aparıla bilən araşdırmaların çeşitliliyini öncə gözdən keçirək.

19-cu yüz ilin ikinci onilliyindən başlayaraq folklor üzrə araşdırmalar aparılmağa başlamışdır(Əfədiyev, 1991). Bu araşdırmaların toxunduqları qonular o gündən bu günümüzə kimi diqqətə layiq çeşitli alanlar yaratmışdır. Bunlar dünyanın bir çox ölkələri üniversitələrində özəl məktəblər adı altında yaranıb yararlanan araşdırma tərzləridir. Bu çeşitli məktəblərdə folklor materiallarının yaranış yeri, yaranış tarixi, yaranış prosəsi, hansı toplumlarda yaranması, yarandıqdan bu günə kimi uğradığı dəyişikliklər, materialların sənətkarlıq yönü, toplumda olan rolu və fonksyonu, habelə onun form və şəkil necəliyi açıqlanmaqdadır(Bədrei, 1992:). Folklor üzrə aparılan araşdırmaların bəziləri bu günkü etnik özəlliklərini folklor materiallarında axtarmaqla milli ruhun güclənməsinə, nəhayətdədə Nasyonalism düşüncəsinin bu qaynaqlardan yararlanmasına yardım etmək istəyərək yaranmışlar. Əlbəttə folklordan faydalanmaq təkcə nasyonalism ideolojisinə məxsus deyildir və başqa ideolojilərdə bunlardan faydalanmışlar(Bədrei, 1992:). Bəzi araşdırmalara əsasən folklor materialları pesikolojik anlamlar üzrə də açıqlanmışdır(Betelhaym, 1967), bəzilərində bu materiallerin simbolik özəllikləri və həmin sırların açılması göz önünə tutulmuş(Delachaux, 1987), başqalarında isə folklor materiallarının qalib və form necəliyi araştırma masasına qoyulmuşdur(Propp, 1989).

Bir sıra araşdırmalarda tarixdə baş vermiş hadisələrin yenidən düzənlənməsi əsas yer almışdır. Başqa sözlə, folklordan yararlanaraq tarixi yenidən düzənləmə amacı göz önünə tutulmuşdur. Misal üçün 18.ci yüzildə, İtaliyan filosofu Viko mitləri tarix kimi qarşılamışdır(bayat, 30:2005). Viko-nun mitlərə görə olan görüşünü şifahi ədəbiyyatın başqa janrları üçündə keçərli görmək çox da yersiz olmamalıdır.

Nağıllar keçmişlərdən xatirədirlərsə, ancaq bunların xatirə olduqlarını üzə çıxarmaq çoxda rahat olmamışdır. Amma 1995-in son aylarında topladığım çox qısa bir nağıl rahatlıqca nağıllarımızın bu önünü isbat edəcəkdir. Həmin nağılı “Əli Qasimiyan” adlı 12 yaşında olan bir öyrəncimdən öyrəndim. Bunu zəbt elədiyim gündən onun həm form özəlliyinə həm isə məzmun eşsizliyinə həyəcanla yanaşaraq heyran qalmışdım. Əlbəttə bu nağılın özəl formu, qaynaq şəxsin kiçik yaşlılığındanda asılı ola bilər; çünkü eyni nağıl həm öyrəncim həm isə yaşlı birinin tərəfindən söyləndikdə bir sıra təsvir və şəkil fərqlərinin şahidi olmuşdum. Ancaq bu qısa nağılın məzmunu tarixi sənədlərlə qarşı-qarşıya qoyulduqda gözlərimiz önündə canlanan şey eşsiz bir uyğunluqdur. “Sayın Qala” (Şahin Dej) şəhrinin dağlıq bölgələrində yerləşən “Ala Göz” kəndindən olan “Əli Qasimiyan”-dan öyrəndiyim nağıl belədir:

“*Bir oğlan bir nənəsi var idi. Nənəsi ((məni qəbirstanlığı olmuyan yerə apar)) deyib. Oğlan gətirib görüb elə hər yerdə qəbirstanlıq var. Bir kəndə gəlib görüb qəbirstanlıq yoxdu. Kənd adamı gəlib oğlana ((gəl bizə naxırçı ol)) deyib. Oğlan ((yaxşı)) deyib, naxırçı olub. Bir gün oğlan naxıra getmiş bir qız bunun nənəsinin yanına gəlib. Nənəsinin başı ağrıyırmış, qıza ((mənim belə başım ağrıyır)) deyib. Qız qaçıb kənd adamına xəbər verib, gəlib nənənin başını kəsiblər, ətini kəndə dağıdıblar, bir azınıda naxırçıya saxlayıblar. Axşam naxırçı gələndə qız gedib xəbər verib ((naxırçı, nənən öldü ətindən qalan sənin payın da orda)). Naxırçı deyib ((o əti də verdim sənə qaç ged göter ye)). Naxırçı gəlib gecələr qaçıb gedirmiş günüzlər gizlənirmiş.*” (son)

Oğlan nağılı qurtaranda heyranlığı gözlərimdə gördükdə ((ağa o kənddə adam əti yeyərmişlər da)) dedi.

“Əfsanələr çox mürəkkəb kültərəl material olduqları üçün çeşitli yönlədən açıqlamağa layiq gərçək-ərdilər”(Eliade, 11:1988). Həmin nağıl isə bu qayda əsasında çeşitli baxımlardan açıqlanmalıdır. Burada nağılın form necəliyinə toxunmadan, onun daşıdığı məzmuna bir neçə yöndən yanaşırıq.

Nağılın ilk cümlələrində ananın qəbirstanlığı olmayan kəndə getmək isrədiyində insanların hər zamanki ən yayqın arzu və istəkləri ilə qarşılaşırıq: ölməzlik. Yung-un mitlərə görə dediyi “hər nədən çox bilim altı istəklərin aynasıdırlar”(Bastid, 34:1991) sözünü göz önünə alarsaq, nağılın ilk bölümü isə əski mitlərdə əks sədasını tapan istəklərin bir örnəyi olabiləcəkdir. Ölüm və ölməzlik qonusuna toxunan mitlərin ən tanınmışlarından, sumerlərin Qılqəmiş mitindən ad aparmaq olar. Həmin mitdə Enkidu öldüyündə, Qılqəmiş ölümün üzünü dostunun üzünün çizgilərində gördü; “bala-bala bir fikri beynində yetişdirməyə başladı. Dünyanın sonunda, əl yetməz bir adada, savaşın və ölümün caynağından canını qurtaran bir qocanın

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yaşadığını eşitmişdi. Beləliklə Umnapishti adlanan bu qocanı tapıb, ölməzlik sırrını ondan öyrənməyə qalxdı. Bir an dayanmadan kimsə ilə danışmadan yola düşdü"(Grimal, 69:1990). Göründüyü kimi qeydə aldığımız nağıl düşünmək qabiliyyətinə malik insanı hər zaman maraqlandıran bir mövzu və cümlə ilə başlanır. Başqa sözlə, həmin nağılın ölüm qonusuna toxunmağı onun ən önəmli özəlliklərindən olmuşdur.

Bu qısa nağılın ikinci diqqətə layiq qonusu yaşlıların, yəni qarı-qocanın ətrafında olan düşüncə və davranışların araya gəlməsidir. Nağıla bu baxımdan yanaşırsaq, bu günkü dünyanın özəlliklərindən olan *yaşlılar saray*larının gərçəkliyinə yeni bir açıdan baxmaq mümkün olacaqdır. Nağılın daşıdığı bu anlam göstərir ki,yaşlılıq və onun törətdiyi problemlər hər zaman insanı düşündürmüş və çeşitli toplumlar, ayrı-ayrı zamanlarda, çeşitli yollarla bunun həllinə çalışmışlar. Toplumların yaşlılığa nə sayaq yanaşmalarının ən düzgün qaynaqlarından biri, təbii ki, şifahi xalq ədəbiyyatıdır.

Söz qonusu olan həmin nağılda yaşlılığı nə sayaq qarşılamaq tarixi sənədlər ilə də, heyrətləndirəcək qədər, uyğunluq göstərməkdədir. Beləliklə nağılda açıqlanacaq üçüncü qonu tarixin dərinliklərində mövcud olan ayinlər və mərasimlər ilə ilgilidir. Paul Saintyves-in düşündüyünə görə "nağıllarda çıxış edən tiplər, mərasim və ayinlərin bu gün unudulmuş aparıcılarıdırlar"(Delachaux, 7:1987). Həmin nağılda isə söz qonusu olan ayin və mərasim, qurbanlıq mərasimidir.

Öncə dediyimiz kimi, nağılda qeydə alınan mövzu tarixi sənədlər ilə paralel bir durum içərisindədir. Sakaların bir qolu olan Derbikler-in arasında insan qurbanlığı gələnəyi varımış. Onlar yetmiş yaşına çatmış kişi və qadınları qurbanlıq edib, ətini qohum-əqrəba arasında paylayıb yeyərdilər(Mustəfəvi, 1990:73). Habelə Issedon-lar arasında ölən atanın ətini yemək dəbi var idi. Herodot demişdir: birinin atası ölən zaman qohumlar hər biri ölünün ailəsinə bir heyvan təqdim edər. Həmin qurbanlıqların ətini ölən atanın əti ilə birgə pişirib törən qurarlar, sonra da bütün bu ətləri yeyərlər_ 26-cı yaddaşt(Mustəfəvi, 1990:73-74). Bu kimi dəb masajetlər arasındada vardır. Onlar, qohumlar toplanaraq, qocalıq yaşlarına çatmış kişini qoyunlar və inəklər ilə birgə qurbanlıq edib, ətləri yaxşıca pişəndən sonra yeyərlər(Behzadi, **1994:95).** Masajetlər həmin gələnəyin nədənini bu adamın ayaqdan düşməgin və qocalığın acılarından qurtulacağında bilirlər(Mustəfəvi, 1990:74). Habelə kaspilər arasında yetmiş yaşına çatmış birini aclıq çəkdirərək qurbanlıq etmə dəbi varımış (Mustəfəvi, 1990:74).

Bütün bu dəblərə və gələnəklərə öz zamanlarına görə yanaşmaq lazımdır, yoxsa bunların bu günümüz üçün nə qədər uyğunsuz olduqları ap-aydındır; ancaq bu kimi adətlərə dəb deyil, vəhşilik adı ilə yanaşmaq yanılmaqdır. Çünkü burada adam əti yemək qarın doyurmaq niyyəti ilə olmamışdır, onlar bu görüntüləri yaratdıqda ayinlər və gələnəklərini yerinə yetirirdilər. Bu kimi insan qurbanlığı gələnəkləri dünyanın çeşitli bölgələrində və çeşitli etniklər arasında səbt edilmişdir.

Hər halda sinələrdə yaşayan nağıllar toplum yaradıcılığının subutudur, toplum sənətkarlığıdır, keçmişin dünya görüşü, yaşam tərzi, məişət necəliyi, baş varmiş hadisələrin izləri, toplum necəliyi, inamları, arzuları, məhəbbətləri və öfkələridir. Nağıllar haqqında bütün bunları demək yerli olsada, "xatirələrdir nağıllar" demək isə yerlidir.

QAYNAQLAR

-Bastide, Roger(1991), Daneşe əsatir, Cəlal Səttari (Farscaya çevirən), Tehran, Tus nəşriyyatı, birinci çap.

-Bayat, Fuzuli(2005), Mitolojiyə giriş, Çorum, karam nəşriyyatı.

- Behzadi, Ruqəyyə(1994), Qomhaye kohəne Asiyaye mərkəzi və fəlate İran, Tehran, xaricə işlər nazirliyi nəşriyyatı, birinci çap.

-Betelhaym, Brono(1967), Karbordhaye əfsun, Farscaya çevirən: Kazım Şiva Rəzəvi, Tehran, birinci çap (Farrca çap tarixi qeydə akınmamışdır).

-Bədrei, Firiydun(1989), bu kitabın ön sözü: Propp, Vladimir, Rixtşenasiye qessehaye pəryan (Farscaya çevrilmiş), Tehran, Tus nəşriyyatı, birinci çap.

-Bədrei, Firiydun(1992), bu kitabın ön sözü: Propp, Vladimir, Rişehaye tarixiye qessehaye pəryan (Farscaya çevrilmiş), Tehran, Tus nəşriyyatı, birinci çap.

-Delachaux, M.Loeffler(1987), Zəbane rəmziye qessehaye pərivar, Cəlal Səttari (Farscaya çevirən), Tehran, Tus nəşriyyatı, birinci çap.

-Eliade, Mircea(1988), Əfsane və vaqeiyyət, Nəsrullah Zənqui (Farscaya çevirən), Tehran, Papirus nəşriyyatı, birinci çap.

-Əfəndiyev, Paşa(1992), Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, bakı, Maarif nəşriyyatı.

-Grimal, Pierre(1990), Osturehaye Babol və İrane bastan, İrəc Əliabadi (Farscaya çevirən), Tehran, İnqilabe İslami nəşriyyatı, birinci çap.

- Mustəfəvi, ƏliƏsğər(1990), Ostureye qorbani (Farsca), nəşr edən yazıçı, birinci çap.

-Propp, Vladimir, Rixtşenasiye qessehaye pəryan, Firiydun Bədrei (Farscaya çevirən), Tehran, Tus nəşriyyatı, birinci çap.

-Öz topladığım nağıl arşivindən.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK DÜNYASI DESTANCILIK GELENEĞİ VE BU GELENEK İÇERİSİNDE ALPAMIŞ DESTANI

Kemal Üçüncü
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Turkiye

Türklük bilim araştırmacıları arasında Türk uygarlığının doğduğu ve geliştiği coğrafî mekân hakkında tam bir uzlaşma sağlanamamıştır. Genel kabullere göre "Altay dağları" "Tanrı dağları-kuzey batı Asya sahası", İrtiş-Urallar arası", "Altay-Kırgız bozkırları arası", "Baykal Gölünün güney batısı, Altayların doğusu veya 90. boylamın doğusu (Kafesoğlu, 1999:48) gibi tarifler varsa da, bu hususta tam bir anlaşmaya varmak mümkün değildir.

Bazı kaynaklarda, eski Türklerin Akdeniz ve Hazar Denizi'nin arasında yaşadığı ve M.Ö. 3000'de Sibirya'ya ulaştığı belirtilir (Erkin, 1994: 34). Son yıllarda yapılan bazı antropolojik ve linguistik araştırmalar, Türk yurdunun Altay dağlarında değil, Volga-Ural nehirleri arasında Azerbaycan, Kafkasya ve Doğu Anadolu olduğunu ortaya koymaktadır.

Klâsik dönem coğrafya literatüründe eski dünya olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının toplam yüzölçümü 85 milyon kilometrekaredir. Bu alanın 55 milyon kilometrekaresi, başlangıcından günümüze kadar olan tarihsel süreç içerisinde farklı Türk boyları tarafından yönetilmiş, yurt edinilmiş veya siyasî olarak kontrol altında tutulmuştur. Bu coğrafî derinlik bağlamında -coğrafyanın görece daha dar bir alanında- Türk kültür ve medeniyeti, çağlar içinde ulaştığı en uç nokta itibarıyla 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arsındaki coğrafyada, kültür ve medeniyetini inşa etmiştir. Bu coğrafya, aynı zamanda Türklerin tarihsel coğrafyasıdır.

Bu tarihsel context[bağlam] içerisinde Türk sözlü kültür geleneği ve Türk destancılık geleneği muazzam bir kültürel hazinedir. MÖ. VI. yüzyıldan MS. I. yüzyıla kadar olan süreç Türk destancılık geleneğinin ilk çekirdek vakalarının Avrasya bozkırlarında teşekkül ettiği dönemdir. Türk kültür ve medeniyetinin tarihsel ve sosyal şartlara bağlı olarak gelişmesi ve dünyanın farklı bölgelerine dağılması neticesinde Türk kültürü de onunla beraber yayılmaya başlamıştır.

Yeni coğrafyalara intibakla beraber folklor unsurları da beraberinde taşınmıştır. Duğudan Batıya Türk dünyasına baktığımızda aynı motifin işlemelerde tokunduğunu aynı etnonimlerin farklı bölgelerde mükerreren verildiğini görürsünüz.

Destancılık geleneği de bundan farklı değildir. Köroğlu destanı , Oğuz destanı bütün bu coğrafyanın ve komşu toplulukların sözlü kültürüne işlemiştir. Bu bağlamda ***Alpamış*** destanı Türk dünyası epik geleneğinin en önemli hazinelerinden biridir. Altaylarda Alıp Manaş, Kazaklar Alpamıs, Özbeklerde Alpamış, Oğuznamelerde ve Oğuz geleneğinde Bey Böyrek olarak anlatılır. İdil Ural'da yine farklı versiyonları ile anatılır.

Bildirimizde Alpamış destanı ekseninde Türk destancılık geleneğinin ortaklıklarını bu ortaklığın Türk sözlü kültürü içerisindeki işlevini,bir folklor metninin destandan hikayeye, masala ve efsaneye dönüşümünü incelemeye çalışcağız.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCANDA İSLAMA QƏDƏRKI DINI INAMLAR VƏ ONLARIN ƏDƏBIYYAT VƏ INCƏSƏNƏTDƏKI PROTOTIPLƏRI

Prof. Dr.Kübra Əliyeva
Azərbaycan

Yer kürəsində yaşayan altı milyard insan bu və ya digər dinlərə etiqad edirlər. Hazırda dünyada iki milyard xristian və bir milyard yarım müsəlman vardır. Yerdə qalan insanlar isə buddizm, animizm, atəşpərəstlik, musəvilik, induizm, sintoizm və s. dinlərə inanırlar. Yer kürəsinin beş qitəsinin üçünün əhalisi müsəlmanlardır. Hazırda hər gün Amerikada üç nəfər, Avropada dörd nəfər islamı qəbul edir. İslam dini dünyada qabaqcıl dinlərdən hesab edilir və bu dinin 1400 il tarixi var.

Azərbaycan islam dinini VII əsrdə digər şərq ölkələrindən gec qəbul etmişdir. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycanda çoxköklü qədim dinlərin olması idi.

Azərbaycanda olan qədim inamlara totemizm, şamanlıq, animizm, büdpərəstlik, zərdüştçülük aiddir. İstər cənub və istərsə də şimali Azərbaycanın ərazisində arxeoloqların apardıqları qazıntılar zamanı əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri, Qobustan qaya təsvirləri, əcdadlarımızın ilkin inamları haqqında məlumat verir.

Qobustan qaya rəsmlərini araşdıran alimlərin tətqiqatlarına görə mezolit və neolit dövründə Qobustan sakinləri dindən çox uzaq olmuşlar. Onlar kortəbii qüvvələrə qarşı kollektiv halında mübarizə apararkən yalnız öz iradələrinə və bədənlərinin fiziki möhkəmliyinə arxalanmışlar. Lakin e. ə IV-III minilliklərdə Qobustan sakinləri ov prosesində heyvanları ovsunlamaq xeyirxah və bədxah ruhlara təsir etmək üçün sehrkarlıqdan istifadə etmişlər[1]. Sehrkarlıq mərasimi daha möhtəşəm və təmtəraqlı olub xüsusi kollektiv rəqslər, təbillər və səslər vasitəsilə icra edilirmiş. Bu mərasimlərdə ruhlar, pərilər, cinlər, şamanlar və cadugərlərin əmri ilə müxtəlif işlər icra edir, varlıqları sehrləyirdilər[1].

Qobustanda Böyükdaşda arxeoloq İ.Cəfərzadənin vaxtilə 9-cu daş kimi qeyd etdiyi daşın aşağı hissəsində yuxarıda 24, aşağıda 16 əl-ələ verib ayaqlarını geniş açaraq sehrləyici ritual rəqsi ifa edən kişi təsvirləri öz əksini tapmışdır. Alim qeyd edir ki, süjetdə əl-ələ tutan təsvirlər müasir Azərbaycan yallı rəqsinə bənzəyir.[2] Həqiqətdə isə yallı rəqsi birlik və basılmazlıq, qəhrəmanlıq rəqsi kimi nəinki bu günə qədər unudulmamış, hətta xalça sənətində də öz əksini tapmışdır. Şirvan xalça məktəbinə aid "Mərəzə" xalçasının kompozisiyası da bu baxımdan maraqlıdır. Xalq arasında "əl-ələ" adlanan bu xalçanın arasahəsində stilizə edilmiş qadın və kişi rəsmləri əl-ələ tutaraq yallının elementlərini özündə əks etdirən mərasim rəqsini nümayiş etdirirlər ki, bu da həmin rəqsin bu günə qədər qalmasına sübutdur (şək.1).

Azərbaycanda kökləri çox qədim dövrlərə gedən dini-fəlsəfi görüşlərə əsaslanan inamlardan biri də yeddi səyyarəyə sitayiş olmuşdur. Qədim Manna tayfaları hələ e.ə IV-III minilliklərdə ulduzları tətqiq edib öyrənir, hətta onlarla fal da tuturmuşlar. Bu işi Manna tayfalarından olan subilər, lullubeylər, maqlar, kutilər daha dərindən bilib və bu bilikləri təbliğ edirmişlər. XIII əsrdə yaşamış "Dabistani-al-məzahib" əsərinin müəllifi Möhsün Fani özündən əvvəl yazılmış "Əxtəristan" əsərinə istinad edərək yazır ki, qədim sabilər (yəni subilər və ya sabirlər) göyləri və ulduzları əcdadlarının müqəddəs ruhunun kölgəsi hesab edirdilər və ona görədə yeddi səyyarəyə sitayiş edirdilər. Hər bir ulduzu evlərdə saxlanılan müqəddəs tilsimli əşya təmsil edir və həmin müqəddəs əşyalar insanın həyatına təsir göstərirmiş. Müəllifin yazdığına görə həmin ulduzların hər birinin ayrılıqda müqəddəs ibadətgahları varmış və həmin ibadətgahlara istənilən vaxt deyil, yalnız həftənin müəyyən günü və saatında getmək olurmuş.[3]

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Azərbaycanda yeddi ulduz və ona sitayiş haqındakı məlumatlar qədim şumer astrologiyası ilə bu və ya digər cəhətdən bağlı və ya oxşardı. Məsələn, Şumer əfsanələrinə görə 50 möhtəşəm allahlar əsas baş yeddi allahın hakimliyi altında təsvir edilir.

Möhsün Faninin məlumatına görə haqqında bəhs edilən yeddi ulduzun məbədində hər ulduzun bir heykəli mövcud imiş. Təsvirə görə həmin heykəllər insan, müəyyən heyvan, təbiətdən bir nişanəni özündə birləşdirən sinkretik bir obraz imiş.

---

[1] N.Rızayev. Əsrlərin səsi Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. B 1974, səh 4
[1] N.Rızayev. Əsrlərin səsi Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. B 1974, səh 11
[2] И.М.Джафарзаде. Гобустан. Наскальные изображения. Изд. Елм, 1973, səh 203
[3] К.М.Алиева. Об одном уникальном ковре из Южного Азербайджана. Б.Елм, 1996 səh 58

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Həmin heykəllərin təsvirlərini sizin nəzərinizə çatdırırıq.

1. Saturn. Bu planetin heykəli qaradaşdan olub başı meymun, bədəni insan, arxası donuz şəkilli, başında tac, sağ əlində ələk, sol əlində ilan tutmuş bir kişi kimi təsvir edilir. Məbədin xidmətçiləri qara rəngli əlbəsə geyərmişlər və bu məbədin ziyarət günü altıncı gün, yəni şənbə günü imiş.
2. Yupiter. Bu məbədin heykəli isə surəti insan, üzü çalağan, başında xoruz və ilan şəkilli tac, sağ əlində dəsmal, sol əlində kuzə olan bir insan şəklində təsvir edilir. Günü dördüncü gün, yəni cümə axşamıdır. Bu planetin heykəlinin rəngi boz rəngdə idi. Dini xidmətçiləri boz rəngdə paltar geyərmişlər.
3. Mars. Onun heykəli başına tac qoymuş kişi şəklindədir. Sağ əlində aşağı enmiş qana bulanmış qılınc, sol əlində isə dəmirdən qırmanc tutmuşdur. Xadimlər qırmızı geyinirmiş, günü ikinci gün, çərşənbə axşamıdır.
4. Günəş. Onun sarı qızıldan olan ən böyük heykəli var imiş. Heykəl ikibaşlı kişi, hər başında tac, hər tacında yeddi buynuz, üzü insan, arxası ilan, sağ əlində qızıldan qamış tutmuş, boynunda qızıldan boyunbağı sallanmışdır. Günü bazar günüdür.
5. Venera. Yəni Zöhrə ulduzunun bütün ibadətgahı və heykəli ağ mərmərdəndir. Heykəli insan başında yeddi buynuzlu tac, sağ əlində yağ şüşəsi, sol əlində daraq tutmuş bir obrzadan ibarətdir. Bu ibadətgahda zəfəran yandırılır. Xadimləri qadın və qızlardan ibarətdir. Hamısı ağ geyimli, özləri gözəl, başlarında tac vardır. Bu ibadətxanaya rəssam, zərgərlər, rəqqaslar, musiqiçilər və riyaziyyatçılar gəlirdilər. Günü cümə günüdür.
6. Merkuri. Onun heykəli balıq şəklindədir. Üzü donuz, bir əli qara, o biri əli ağ, başında tac, sağ əlində qələm, sol əlində mürəkkəb qabı vardır. Büdxanədə yalnız xoş iyli mum yandırılırdı. Günü çərşənbə günüdür.
7. Ay. Bu planetinin heykəli ağ öküzün belində durmuş başqa bir öküz şəklindədir. Onun başına üç buynuzlu tac qoyulmuşdur. Qoynunda halqa, sağ əlində yaqutdan qamış, sol əlində reyhan tutmuşdur. Günü bazar ertəsi günüdür. Rəngi yaşıldır.

Məlum olduğu kimi bu günkü İran Azərbaycanında Göytəpə mədəniyyətinin mövcud olduğu dövrdə, yəni e.ə IV minillikdə Mesopatamiyada Şumerlər yerləşərək bu ərazidə ilk oturaq həyat sürən cəmiyyət yaratdılar. E.ə III minillikdə İkiçayarasında Suriya tərəfindən hücum edən semit tayfaları burada Akkad şəhərini yaratdılar ki, o da tezliklə Mesopatamiyada ikinci dövlət, Akkad şahlığının (e.ə 2369-2189-cu il) yaranmasına gətirib çıxardı. Akkad şahlığının yıxılmasından qırx il keçəndən sonra Zaqros dağlarından gələn elamitlər, Manna tayfalarından olan müasir azərbaycanlıların əcdadları hesab edilən kassitlər, lullubeylər və qutsilər, yəni kutilər tərəfindən Mesopatamiya işğal edildi. Kutilər isə e.ə 2228-ci ildə Mesopatamiyaya tam yiyələnərək yüz il orada hakimiyyətlərini saxlaya bildilər. Lakin e.ə 2104-cü ildə məğlub olaraq onlar yenidən indiki cənubi Azərbaycan ərzisinə qaldılar.[1] Təbii ki kutilərin yüz il Şumerdə hakimiyyətdə olmaları Mannada olan dini görüşlərin Şumerdə, sonralar Babilistanda da yayılmasına səbəb olur. Məhz kutilərin təsiri nəticəsində Qədim Şumerdə Ay ilahəsinin şərəfinə böyük, hündürlüyü 21 metrdən çox olan məbədlər ucaldılırmış. “Zikkurat” adlanan belə məbədlərin göyə ucalan qübbələrinin mərtəbəsinin hər biri yedii ulduz rənginin şərəfinə ağ, qara, sarı və s. rəngdə rənglənirmiş.

Şumeroloq Kramer qədim mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir ki, şumer teoloqları şübhə etmirdilər ki, müqəddəs məbəddə ölməz insanlara bənzər canlılar vardır ki, onlar yeri, göyü, ulduzları idarə edir. Bu antromorf, fövqəlbəşər ölməzləri şumerlər “dinqir” deyə adlandırırmışlar.[2]

Bildiyimiz kimi Orxon-Yenisey abidələrində yazanlar özlərini göy, yəni səma türkləri adlandırmışlar və öz allahlarına bu gün “tanrı” formasında işlətdiyimiz “tenqri” demişlər.

Əlimizdə olan dəlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın istər şimal, istərsə də cənub hissəsində yeddi planetə aid məbədlər olmuş, sonralar onlar zərdüştçülük, ya da atəşpərəstlik məbədləri kimi istifadə edilmişdir. E.ə V əsrdə Midiyanı işğal edən ari tayfaları əvvəllər Zərdüştçülüyü şərti olaraq qəbul etsələr də sonralar onu təhrif edib zərdüştçülük məbədlərini “atəşgədəyə” çevirmişlər. Həmin atəşgədələrin kümbəzlərində isə həmin planeti təmsil edən işarələri, simvolları çıxarıb atmağa cəsarət etməmişlər. Təsadüfü deyildir ki, XIII əsrdə yaşamış Yaqut Həməvi Marağa ilə Zəncan arasındakı Şiz şəhərindəki atəşgahı təsvir edərək yazır: - bu şəhərdə çox əhəmiyyətli olan od evi var. Burada şərqdən qərbə qədər bütün atəşpərəstlər üçün od yandırılır. Od evinin kümbəzində gümüş ay təsviri yerləşir. Deyilənə görə bu ay binanın tilsimidir. Bir çox böyük adamlar həmin ayı kümbəzdən çıxarmaq istəmişlər. Amma bacarmamışlar. Bu od evində yanan od 700 ildir ki, sönmədən yanır, külü də yoxdur.[3] Yunan alimi Strabon isə Albaniya olan məbədlərdən danışarkən yazır ki, albanlar aya və günə sitayiş edir, dini mərasimlər qurban kəsməklə məbədlərdə icra edilirdi. O, belə bir məbədin ölkənin şimal

---

[1] А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. Б.Елм 1990, səh 25
[2] Семуэл Н.Кремер. История начинается в Шумере. М.Наука 1991, səh 92
[3] Л.Керимов. Азербайджанский ковер. II том, .Б.Гянджлик, 1993, səh 111

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qərbində yerləşdiyini qeyd edir.[4] Mannadakı həmin məbədlər haqqındakı məlumata Assuriya mixi yazılarında da rast gəlinir. Məsələn, yazılarda assuriyalıların mannalıların bütlərini oğurladıqlarınıdan xəbər verirlər ki, bizcə burada söhbət həmin yeddi ulduz məbədlərinin heykəllərinin oğurlanmasından gedir.

Azərbaycan alimlərindən Firuzə Muradova və Cəfərqulu Rüstəmov Qazax rayonunda qazıntı işləri apararkən Avey dağında bir neçə məbəd aşkar etmişlər. Alimlərin fikrincə Avey sözünün əsasını ay evi təşkil edir. Çox güman ki, Strabonun adını çəkdiyi məbədlərdən biri həmin Avey dağındakı ay məbədidir. Vaxtilə cənubi Azərbaycanda olmuş Əhəməni və Sasanilərin sitayiş etdikləri atəşgədələrin yeddi ulduzun adını daşıması da bunu sübuta yetirir. Məsələn, Azərmehr atəşgədəsi – Saturnu, Azərbəhram atəşgədəsi - Yupiteri, Azənuş - Marsı, Azərin - Günəşi, Azərxazin – Zöhrəni, Azərbarzin – Merkurini, Azərzərdüşt – Ayı təmsil edirmiş.[1] Bundan əlavə atəşgədə binalarının qülləsində ulduzlardan hər birinin təsviri olurmuş.

Qeyd etməliyik ki, Ərdəbildəki Sufi məsləkli dərvişlərin yeri olmuş Şeyx Səfi kompleksi əvvəllər mövcud olmuş yeddi ulduzdan birinin məbədi, sonra isə "Azərkavus" adlı atəşgədənin üzərində yerləşmişdir. [2]

Qədim azərbaycanlıların yeddi səyyarəyə sitayiş etmələrinin ən elmi təsviri dahi N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində də öz əksini tapmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, N.Gəncəvi bədii təşbihlərlə də olsa belə bu dünyagörüşünü azərbaycanlılarla deyil, fars atəşpərəst Sasanilərlə bağlayır. Lakin buna baxmayraq dahi N.Gəncəvi bu əsərdə poetik bir mövzunun pərdəsi altında dərin elmi məsələləri bizim üçün aydınlaşdırır.

Əsərə müraciət edək. Memar, rəssam, astronom Şide Bəhram şaha müraciət edərək deyir:

Lütf edib icazə versə mənə şah
Göy ölçmək işində çox pərgaram mən
Ulduzlar elmindən xəbərdaram mən
Memaram bəzərəm bütün dünyanı
Rəssamam, sənətin məndədir canı
Yeddi ülkər kümbəz tikərəm
Hər kümbəz bir rənglə həmahəng olar
Və yaxud başqa bir yerdə
Şah baxdı hasara, yeddi qülləyə
Hər qüllə oxşardı bir səyyarəyə
Ulduzlar tanıyan sənətkar Şidə
Ulduz rəngi vermiş hər bir kümbəzə
Keyvan tənəyində kümbəz ki vardı
Qaraya bürünmüş müşkə oxşardı
O ki müştəriylə həmahəng idi
Bəzəyi, düzəyi, səndəl rəng idi
O kümbəz ki mərrix adını aldı
İncə naxışlıydı, sərasər aldı
O bürc ki günəşdən verirdi xəbər
Saraltmışdı onu üstündəki zər
Ona ki şux etmiş göyün zöhrəsi,
Ağdı Zöhrə kimi onun çöhrəsi
Ona ki Utarid vermişdi nemət
Firuzə rəngindən yetmişdi zinət
O kümbəz ki ona, ay yol salardı
Dediyim bəzəkdə qalxdı göylərə
Oxşayıb yeddisi yeddi ülkərə[1]

Nizaminin ulduzların göydəki hərəkətini elmi əsaslarını əks etdirdiyi iki misrası Möhsün Faninin eyni təsviri ilə müqayisə edək:

M.Fani yazır: Ay planetinin heykəli, ağ öküzün belində durmuş başqa bir öküz şəklindədir. N.Gəncəvi yazır:

Günəş Surda olar bahar zamanı
Suru dolandıran ay varmı, hanı?

---

[4] История Азербайджана, изд. АН. Азерб. ССР, Баку 1958, с. 57
[1] Л.Керимов. Азербайджанский ковер. II том, .Б.Гянджлик, 1993, səh 111
[2] Л.Керимов. Азербайджанский ковер. II том, Б.Гянджлик, 1993, səh 111
[1] N.Gəncəvi."Xəmsə". Yeddi gözəl. B.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Məlum olduğu kimi bahar fəslində günəş öküz və buzov bürclərinə daxil olur ki, N.Gəncəvi də bunu aydın ifadə edir.

Azərbaycandakı qədim mannalıların yeddi səyyarə ilə bağlı dünyagörüşləri əsrlər boyu incəsənətimizin müxtəlif sahələrində özünü zaman-zaman təzahür etmişdir. Bu baxımdan cənubi Azərbaycanın Heris şəhərində 1880-ci ildə toxunmuş və üzərində farca "həft-peykər" yazılan xalça bizim mülahizələrimizi bir daha sübuta yetirir (şək.2).

Xalçanın şux parlaq qırmızı rəngli arasahəsində M.Faninin yeddi səyyarənin məbədlərində təsvir edilən yeddi heykəlin, xalq ustası tərəfindən xalça sənətindəki əksini görürük. Hər ulduzun təsviri XIII əsrin müəllifinin təsviri ilə üst-üstə düşür. Səyyarələrin hər birinin üzərində onların adları (Mah, Otarid, Zöhrə, Aftab, Mürrix, Müştəri, Zöhəl) ərəb qrafikası ilə qeyd edilmişdir. Bu xalça Bakıdakı xalça muzeyində yerləşir və ilk dəfə olaraq R.Tağıyevanın kitabında dərc edilmişdir.[1]

Azərbaycanın qədim dövr maddi mədəniyyət abidələrində, o cümlədən e.ə IX-VIII əsrlərə aid Ziviyə və Həsənli tapıntılarında, Altay xalçalarında, XV-XVI əsr Təbriz mehrablı xalçalarında bu dinlərin əksini görməmək mümkün deyildir.

Vaxtilə Midiyada yaşamış Skif massagetləri də günəşə sitayiş edib və ona at qurbanı verməsi haqqında Heredotun məlumatı vardır. Farslar da vaxtilə Günəşə - Mitraya pərəstiş etmişlər. Hətta VII əsrdə ərəb tayfaları belə yeddi ulduzun bütlərinə inanmışlar.

Eyni müəllif - M.Fani mənbələrə istinad edərək belə yazır: "Ərəblərin peyğəmbəri yeddi ulduzu təmsil edən bütlərə sitayiş edirdi. O, Qüreyşdən gətirilən bütün bütləri sındırmağı, Məkkədəki Saturnun bütünü təmsil edən qaradaşı mühafizə etməyi tövsiyyə etdi. L.Kərimovun fikrincə Kəbədəki qaradaş Saturn heykəlinin aşağı kətil (postament) hissəsidir.[2]

Beləliklə, Azərbaycanda İslamın qəbulundan sonra atəşgədə və yeddi ulduz ibadədgahlarının üstündə tikilmiş məscidlərin üzərində ay və ulduz təsvirinin olması təsadüfi deyildir. Hətta yeddi ulduza xas olan günlərin adları elə məscidlərdə saxlanmışdır. Məsələn, Azərbaycandakı Cümə məscidləri vaxtı ilə Zöhrə-Venera adını daşıyırmış.

Məscid və kilsələrdə olan mehrab təsvirlərinə gəlincə onlar çox güman ki ulduzların heykəlinin yerləşdiyi batıq tağ forması ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Midiya dövlətinin bayrağının üzərində ayın təsviri olmuşdur. Bu gün Azərbaycan bayrağında saxlanılan səkkiz guşəli ulduz və ay təsvirləri bizi əski köklərimizlə bağlayan bir işarədir. Qədim abidələri arxeologiya və geodeziya cəhətdən tədqiq edən ingilis alimi Strounrenqs sübut edir ki, qədim dövrlərə aid büdxanələr təkcə ibadət mərkəzi olmamış, onlar eyni zamanda göydəki ulduzları müşahidə edib öyrənmək üçün bir növ rəsədxanə rolunu oynamışdır. Bunu həmin abidələrin həm hündürlüyü, həm də yüksək dağ başında olması sübut edir. Şumer və Babilistanda olan Zikkuratlara gəlincə həmin zikkuratlar eramızdan əvvəl Mannada, Midiyada mövcud olmuşdur. Zikkurat yeddi ulduzlu yeddi məbədini əks etdirən baş məbəd və rəsədxana idi. Onun hər mərtəbəsi yeddi ulduzun rəngini əks etdirirdi. Heredot Ekbatanda (Həmədanda) midiyalıların seçdikləri ölkənin başçısı olan Deyyok üçüm tikdikləri belə bir Zikkurat haqqındada geniş məlumat verir.[1]

Qədim mannalıların yeddi ulduz səyyarəyə sitayiş etməsi bizcə birbaşa Zərdüştçülüklə əlaqədardır. İlkin olaraq Zərdüşt adından başlamaq daha məqsədəuyğundur. Zərdüşt sözü yunan sözü olub iki hissədən "zoor" və "astr"dan ibarət olub, mənası ulduzları öyrənən, ulduzları sayan və ya ulduz alimi deməkdir. Yəni Zərdüştçülüyün əsasını qoyan Zərdüşt əslində öz həyatını ulduzlara, günəş və ay sistemini öyrənməyə sərf edən bir şəxs olmuşdur. Antik mənbələrdə Zərdüşt müdrik astroloq kimi təsvir edilir və onun yaratdığı elm-təlim "Zərdüştçülük", onun davamçılarını isə "Zərdüştçülər" kimi qeyd edirlər.[1] Avestada olan dərin fəlsəfi

---

[1] R.Tağıyeva. Nizami obrazları xalçalarda. B.İşıq 1991, səh 40
[2] Л.Керимов. Азербайджанский ковер. II том, Б.Гянджлик, 1993, səh 109
[1] Гередот . История в девяти книнах. Перевод с греческого. Ф.Г Мищенка. М.1888, səh 54
[2]Авеста. Избранные гимны.Перевод с авестийского и комментарии проф. И.М.Стеблик-Камельсекого. Д. АДИБ-1994, səh 4

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

biliklər, məsələn, əksliklərin vəhdəti insan və cəmiyyət, cəmiyyət və təbiət, torpaqla göy, günəş sisteminin əlaqəsi, bütün bunlar dindən daha çox təbiət, cəmiyyət, ulduzlar sistemi haqqında əsrlərlə toplanmış elmi biliklərin cəmidir. Azərbaycanlıların soy kökünə daxil olan tayfalardan lullubeylər, kutilər, subilərlə bərabər maqlar da məhz bu dini-elmi biliklərin təbliğçiləri olmuşlar. Avestaşünas alimlərin fikirlərinə görə Zərdüştçülüyün tarixi beş min ildən artıqdır. Lakin yunan filosofu və tarixçilərinin hesablamalarına görə Zərdüştün və onun yaratdığı müqəddəs kitabın yaşı 9-10 min ildir. Avesta qədim azərbaycanlıların dini-fəlsəfi, dini-elmi və dini-ədəbi kitabı idi. Görkəmli alim avestaşünas E.Əlibəyzadə tamamilə haqlı olaraq Avestanı Şumer-Babil mifləri ilə yaxınlığını qeyd edir[2] və təsadüfi deyildir ki, Zərdüştçülük bayramlarından ən mötəbəri olan Novruz bayramı Babilistanda Marduk məbədində keçirilirmiş. Belə ki bu bayram ərəfəsində maq-astroloqlar göy üzünü, ulduzları müşahidə edərək günəşin qoç bürcünə girməsini təyin edincə əhaliyə xəbər verilmişdir. Bundan sonra qoç kəsilib onun qanı məbədin divarlarına yaxılır və bayram mərasimi başlayırmış. [1]

Zərdüştün bir maq olub və bəzi araşdırıcıların səhvən dediyi kimi e.ə V əsrdə deyil, çox-çox qədimlərdə yaşadığı və onun çox böyük astronomiya alimi olduğunu mötəbər mənbələr sübuta yetirir. İngilis alimi Meri Boyz Avestanın qatlarına əsaslanaraq Zərdüştün onun xalqı qədər tarixdən əvvəlki dövrlərdə yaşadığını qeyd etməklə bərabər öz peyğəmbərliyini də yeddi işıqlı ilahdan aldığını qeyd edir. Qat - Yasna 43-ə istinad edən alim yazır ki, Zərdüşt bahar bayramındakı yığıncaqda iştirak etmək üçün səhər tezdən çaya getdi ki, oradan haoma (səməni halvası K.Ə) hazırlamaq üçün çay suyu götürsün. O suyu götürüb geri qayıdanda baharın təmiz havasında onun qarşısında işıq saçan bir ilah göründü. O, Zərdüştü Axura-Mazdanın və digər beş işıq saçan ilahın yanına gəlirdi. İşıq o qədər güclü idi ki, Zərdüşt öz kölgəsini görə bilmədi. Elə bu vaxt Zərdüşt bu yeddi ilahdan öz vəhini (peyğəmbərliyi) aldı.[2]

Zərdüştçülük-maqçılıq və Novruz bayramının ideyalarını özündə əks etdirən ən qiymətli əsər Y.İ.Qummel və F.A.Resler tərəfindən Xanlar rayonundakı kurqanlarda aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş bir neçə eyni süjeti əks etdirən qara cilalı keramik qablardır ki, onlar e.ə XIV-IX əsrlərə aiddirlər. Həmin keramik qabları əldə edən görkəmli arxeoloq alimlər onun üzərində olan təsvirləri ov səhnəsi olduğunu iddia etmişlər. Görkəmli arxeoloq alim M.A.Hüseynova "Şərqi Zaqafqaziya keramikası (son tunc və erkən dəmir dövrü, XIV-IX əsrlər)" adlı monoqrafiyasında Y.İ.Qummel və F.A.Reslerin fikirlərini təsdiqləmişdir[1]. Bizim araşdırmalarımız isə həmin qabın üzərində olan cızma üsulu ilə işlənmiş təsvirlərin ovçuluqla heç bir əlaqəsi olmamasını və stilizə edilmiş insan təsvirlərinin astroloq olduğunu sübuta yetirir (şək. 3, 4, 5, 6).

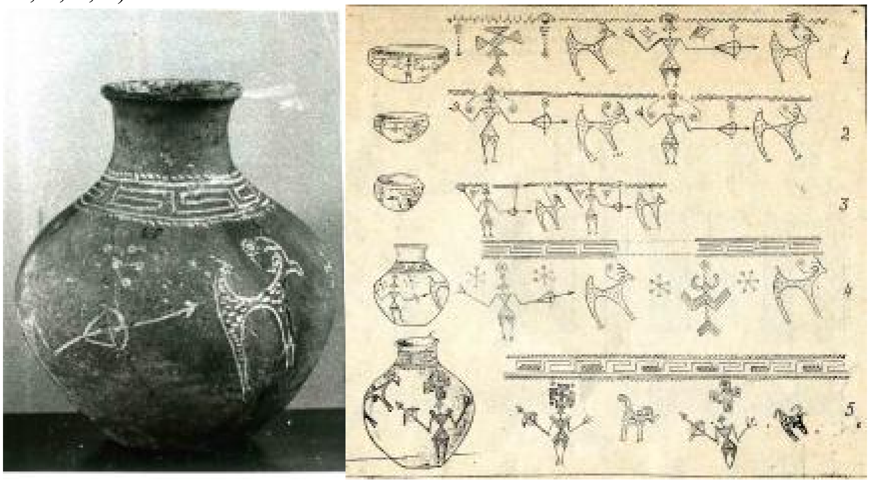

Açılış M. Hüseynovanın kitabından götürülmüşdür.

Astroloq əlindəki xüsusi ölçü cihazlını səma qoçuna tərəf istiqamətləndirmişdir. Qoçun kosmik qoç olduğunu göstərən əsas cəhət onun nöqtələrlə başının üstündə spiralvari xəttin olmasıdır. Cihazın astrnomik ölçü cihazı və ya aləti olduğunu sübuta yetirən əsas xüsusiyyət onun üzərində stilizə edilmiş günəş təsvirinin olmasıdır. Həmin

---

[2] E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. B., Gənclik 1998, səh 158
[1] Э.Кленгель-Брадт. Путешествие в древней Вавилон. М.Наука 1979, səh 181
[2] Мери Бойс. Зоро Австрийцы. Верования и обычаи. 2 издания. Изд. Наука. М 1988, səh 28
[1] М.А.Гусейнова Керамика восточного Закавказья. Эпоха поздний бронзы и раннего железа XIV-IX вв.до н.э. Б.Елм 1989 səh 84-85

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

spirallar maq-astroloqlarının başında əks edilmişdir. Istər astroloqun baş hissəsini yaradan yumuru, svastika formalı elementlər, istərsə də qoçun başından istiqamətlənə spirallar yumuru formalı səyyarələrlə yuxarıda birləşir. Beləliklə, Xanlar rayonunun Kilikdağ kurqanlarından əldə edilən bu keramika nümunələrinin üzərindəki rəsmləri belə izah edəcəyik: Maq-astroloq, yunanlar demişkən zoorastr əlində tutduğu səmadakı gəzəyənləri ölçən cihazla günəşin qoç bürcünə daxil olduğunu götərərək astronomik baharın girişini və bununla də təbiətin oyanmasını və baharın gəlişini ağac rəsmi ilə nəzərə çatdırır. Başqa sözlə, bu təsvirlər Novruz bayramı, günəşin hərəkət cədvəli və ya xəritəsidir və qablar təbii ki Novruz bayramında haoma üçün istifadə edilən mərasim qablarıdır.

Məlum olduğu kimi Avestanın qatları mahnılardan ibarətdir ki, onu Zərdüşt peyğəmbər özü yazmışdır. 17 qatın təkrarı Avesta ritualında ibadətin əsasını təşkil edir. Bu ibadətdə qurbanlıq və baş əymə prosesində qatın mahnılarındakı sözlərin mütəxəssislərin dediklərinə görə demək olar ki, yarıdan çoxunu oxumaq mümkün olmamışdır. Buna görə də Avestanın qatlarındakı sözlər ölü dil sözlərinə çevrilmişdir. Bunun da səbəbi odur ki, mahnılar əsrlər boyu oxunarkən dildə təhrif edilmiş və nəticədə anlaşılmaz olmuşdur. Deyilənə görə Zərdüşt bu mahnıların sözlərini yazanda bütün insanlar üçün başa düşülən asan dildə yazmışdır. Mahnıların sözləri çox asan

yadda qalırmış. Mahnılarda Zərdüşt Axura-Mazdanın kainatda hər bir xeyirxah işlərini əbədi yaradıcısı kimi birinci yerdə qoyur. Axura-Mazda bütün xeyirxah işlərini xeyirxah ruh olan Spenta-Manyunun vasitəsilə icra edirmiş.[1] Təbii ki Axura-Mazdaya oxunan himnlər musiqi sədaları ilə ifa edilirdi və ən əsas bu mahnıların təlimçiləri maqlar idilər. Heredot maqların həmin dini mərasimlərdə qurbankəsmə prosesində mahnılar oxumalarından bəhs edərək əlavə edir ki, dini bayramlarda onlar eyni zamanda hökmdarlara xeyir-dua mərasimləri keçiriləndə maqlar məclisə andiçmə nəğmələri adlanan teoqoniyalar ilə daxil olurdular.[2] Bizcə maqların Azura-Mazdaya oxuduqları həmin ritual mahnılar sonralar maq mahnıları "maq-am" adı ilə yayılmışdı ki, bu gün Azərbaycanda yayılan muğam deyilən mahnıların eyni kökdən olması şübhəsizdir. Muğam sözünün muğ-atəşpərəst sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki ilkin Zərdüştçülüyün atəşpərəstliklə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Bu gün bir çox türk xalqlarına da, o cümlədən Qazax və Qırğızların muğam sənətinə "makam" və ya "maqam" demələri də təsadüfi deyildir. Muğam sənətinin genetik bir sənət sahəsi kimi Azərbaycanda yaranması da təsadüfi deyildir və bu musiqinin hələ müdriklik səviyyəsinə çatmamış gənclər tərəfindən də qəbul edilməməsi də təbii haldır. Çünki muğam-maqam Zərdüştçülük ideyalarının Axura-Mazda ilə sual və cavab formasında qurulan dialoqdan doğan fəlsəfi bir musiqidir. Onun aşağı tonu və yuxarı (bəm, zil) kuliminasiya nöqtələri mövcuddur. Bu baxımdan e.ə V əsrə aid Dağlıq Altayın beşinci Pazırıq kurqanından əldə edilən xovsuz kilim nümunəsi və onun üzərindəki təsvirləri əvəzsizdir (şək.7).

Professor Rudenko bu xalça üzərində təsvir olunmuş iki qadının xalçada görünməyən atəş qarşısında ibadət etdiyini ehtimal edir.[1]Əslində qarşıda duran yan görünüşlü zəngin saray qadını və onun arxasındakı çox güman ki xidmətçi ağızlarını çənələrinə qədər açaraq maqam oxuyurlar ki, bunu hər kəs öz gözləri ilə görə bilər. Bundan əlavə istər fars əhəməni, sasani və Parfiyalılar, istərsə də Hindistandakı müasir atəşpərəstlər atəş qarşısında ibadət edərkən rituala əsasən başlarına örtükləri örtüklə ağızlarını da yaşmaq kimi örtürdülər ki, onların kirli nəfəsi müqəddəs atəşə dəyməsin.(8,9)

2 rəsm Meri Boysun ktabından götürülmüşdür.

Lakin Altaydan tapılan bu nümunədə qadınların ağızlarının örtülməməsi və geniş açılmış ağızları və məhz onların Axura-Mazdaya oxuduqları maqam olduğunu mülahizə kimi də olsa sübuta yetirir. Təbii ki öz kökümüzü araşdırmaq və düzgün nəticələr əldə etmək üçün hələ gələcəkdə çoxlu araşdırmalar aparılmalıdır. Bu da Azrbaycanı, onun tarix və mədəniyyətini sevən ağıllı, savadlı gəncliyin üzərinə düşür.

---

[1] Авеста. Избранные гимны.Перевод с авестийского и комментарии проф. И.М.Стеблик-Камельсекого. Д. АДИБ-1994, səh 6-9
[2] E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. B., Gənclik 1998, səh 174
[1] С.И.Руденко. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. М. Искусство 1968, səh 76

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

MÜRSƏL HƏKIMOV AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ TƏDQIQATCISI KIMI

Könül Nəsirova
AMEA Folklor Institutu
Azərbaycan

Aşıq yaradıcılığının öyrənilməsi, tədqiqi sahəsində Azərbaycan folklorşünaslığında müəyyən işlər görülmüşdür. Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında aşıq yaradıcılığının bir sıra aktual problemlərinə toxunmuşlar.Aşıq sənətinin yaranması və müxtəlif mərhələlərdə inkişafı,"aşıq" sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif tədqiqatlar vardır. Bir sıra əsrlərdə yaşamış ayrı-ayrı xalq sənətkarlarının yaradıcılığı da müstəqil tədqiqat obyekti kimi secilmişdir. Lakin bütövlükdə Azərbaycan aşıq yaradıcılığı, xüsusilə də üz dərin lirizmi ilə yeni zirvəyə qalxmış orta əsr aşıq sənəti hələ ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu baxımdan təqdim olmuş məqslə mövzusu hesab edirik ki, aktualdır.

Azərbaycan aşıq yaradıcılığının müstəqil tədqiqat sahəsi kimi nəzərdən kecirilməsi aşıq sənətinin sistemli şəkildə tədqiq etməyə, orta əsr aşıq poeziyasının Azərbaycan xslq ysrsdıcılığında yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da folklorşünaslıq üçün mühüm bir mərhələdir.Cünki orta əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığının problemlərini dövrün ictimai-siyasi həyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənmədən sonrakı mərhələlərdə ciddi tədqiqatlar aparmaq qeyri-mümkündür.Bu nöqteyi nəzərdən öyrənilən problem eyni zamanda Azərbaycan folklorşünaslığında yeni bir istiqamətdir.

Professor M.Həkimov orta əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığını tədqiq edərkən Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf proaeai, onun həyatı və mubarizəsi, orta əsrlərdə yaranmış zəngin milli mədəniyyət ilə sıx əlaqəsini nəzərə almış, dərin məntiqi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəzəri təhlili əsas tutaraq ayrı-ayrı faktları Azərbayca n xalqının qədim dövrlərdə yaratdığı erkən yaradıcılıq sahələri ilə müqayisədə öyrənmişdir.Bütün tədqiqat boyu müəyyən elmi prinsipə əsaslanan M.Həkimov orta əsr aşıq yaradıcılığının mövcud iki üslubu – dastan yaradıcılığı və lirik üslubu qarşılıqlı əlaqədə tərəf müqabil kimi nəzərdən kecirir.

Etiraf edək ki, Azərbaycan aşıq poeziyasının poetikası hələ də folklorşünaslığımızın tədqiqində öyrənilməmiş sahələrdən biridir. Aşıq sənətinin bu və ya digər sənətkarlıq probleminin bu cəhətdən öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.bu tədqiqat sahəsi bir tərəfdən aşıq poeziyasının yüzə qədər şəkil və formasını, onların yanr xüsusiyyətlərinin, poetik strukturunun öyrənilməsini, digər tərəfdən isə təkrarsız xüsusiyyətlərə malik olan saz – söz ustalarının sənətkarlığının acılmasını tələb edir.Bu mənada M.Həkimovun xidmətləri, gördüyü işlər əvəzsiz və təqdirəlayiqdir. O, aşıq poeziyası nümumələrinin ən fəal toplayıcısı və usanmaq bilməyən tədqiqatcısıdır. Bir sıra poetik şəkillər məhz onun sayəsində elmə məlum olmuşdurş, desək, səhv etmərik. Orta əsrlərdə yaranmış aşıq poeziyası şer şəkillərinin meydana cızması prinsipləri və yolları məhz professor M.Həkimov tərəfindən geniş tədqiqata və təhlilə cəlb olunmuşdur. M.Həkimovun tədqiqatlarında diqqət cəkən məqamlardan biri də odur ki, alim ilk dəfə olaraq aşıq jarqonunun filoloji və linqvstik xüsusiyyətlərini acmağa təşəbbüs göstərmiş və bu sahədə maraqlı tədqiqat işləri aparmışdır. Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdən başlayaraq aşıq yaradıcılığının inkişafında xüsusi rolu olan aşıq jarqonu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu müsdtəsna əhəmiyyəti nəzərə alsaq, M.Həkimovun tədqiqatlarının əvəzolunmaz olduğu bir daha təsdiqlənir.

Məlumdur ki, qədim və orta əsrlər aşıq yaradıcılığının toplanmasına az da olsa hələ XVII əsrin I rübündən başlanmışdır. M.Həkimov bu toplamaları tədqiq edərkən Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın, Aşıq Valehin yaradıcılığını tədqiq etmiş, bu sahədə olduqca dəyərli materiallar hazırlamışdır.Adlarını cəkdiyimiz bu ustad aşıqların hər biri dövrünün sayılıb-secilən kamil aşıqları olmuş, özləri haqqında demək olar ki, cox az məlumat qoyub getmişlər.Sirli-sehirli dünyası olan bu ustadların yaradıcılığı zaman-zaman müxtəlif tədqiqatçıları cəlb etmiş, hər bir alim bu tədqiqatlarda öz dəsti-xəttini qoymuşdur.Bu mənada M.Həkimovun da tədqiqatları gələcək tədqiqatçılar üçün layiqli bir mənbə olmuşdur.

Orta əsr sənətkarlarından bırı, ədəbi irsi hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində duran dastançı ustad aşıq-şairlərindən bırı olan Qurbani M.Həkimovun da diqqətindən kənarda qalmamış, alim onun yaradıcılığı üzərində layiqli bir tədqiqat işi aparmışdır."Qurbani", "Tifil Qurbani", "Dirili Qurbani", "Yazıq Qurbani", "Yetim Qurbani" təxəllüsü ilə tanınan Qurbani XV əsrin sonu, XVI əsrin ortalarında yaşamış, saray mühitindən kənarda yazıb- yaratmışdır.Qurbani haqqında zəngin folklorumuzun

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sütunlarını çiynində daşıyan akademik, professorlardan H.Araslı, M.İbrahimov, M.H.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, Q.Namazov, M.Allahmanlı, toplayıb tərtib edənlərdən S.Mümtaz, H.Əlizadə, Ə.Axundov və başqalarının adlarını fəxrlə çəkmək olar.Bu tədqiqatçıların tədqiqatlarını önə çəkən M.Həkimova görə bu alimlərin içərisində ən çox zəhməti olan prof.Q.Kazımovdur. O, Qurbani yaradıcılığının toplanması,nəşri, tədqiqi, şerlərinin izahlı lüğəti onun adı ilə bağlıdır.

Aşıq ədəbiyyatında 400 ildən artıqü möhürlü dəsti-xətti olan Qurbani bayatılarında, gəraylılarında, qoşmalarında, ustadnamələrində, divanilərində, vücudnamələrində naşirlərin diqqətsizliyi üzünlən bu nümunələr bir sıra xətalardan xali deyil.Əminik ki, gələcəkdə bu sahədə işləyən tədqiqatçılar öz sözlərini deyəcəklər.

Bır sıra tədqiqatçılar kimi,M.Həkimovun da diqqətini cəlb edən ustad-dastançı aşıqlardan biri də Abbas Tufarqanlıdır.Onun xüsusilə "Yarım apardı" qoşması mubahisəyə səbəb olmuşdur.M.İbrahimova görə "Yarım apardı" qoşması aşıq poeziyasının ictimai məna və konkret tarixi mündəricə ilə dolu qoşmalarından biridir.Qoşmada Şah Abbas dövrünün konkret tarixi simalarının adları çəkilir və xalqa olan zülmdən danışılır.

"Yarım apardı" qoşmasından söhbət açan H.Araslı göstərir ki, bu dastanın mühüm hissəsində aşığın iztirabları, mübarizəsi ilə birlikdə Şah Abbasın zülmünə və onun köməkçilərinə qarşı nifrəti, qəzəbi ifadə edir.Əsər xalqı namus uğrunda mübarizəyə dəvət edir.Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gələn M.Həkimov göstərir ki, A.Tufarqanlı artıq Şah Abbasın müharibələri, Azərbaycan qızlarının tarıxdə məşhur olan "kütləvı sürgün" siyasətini yeritdiyi bir dövrdə yaşamışdır.O, qüdrətli bir aşıq-şair olmuş,lirik gözəlləmələr, nəsihətamiz ustadnamələr, mənalı, həm də gözəl təcnislər, şux, gözəl olan divanilər və s. Yaratdığı kimi, gözəl dastanlar da öz dövrünün ən çirkin hadisələrdən birini yəni gözəl qızların güclə saraya aparılması məsələsini məharətli bir dastançı kimi işləmiş, gözəl bir əsər yaratmışdır.Xalqın yaradıcı dəstəsi olan aşıqlar-dastançılar isə bu dastanı müxtəlif variantkar şəklinə salmışlar.

Orta əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığının ətrafında mübahisələr gedən nümayəndələrindən biri də Sarı Aşıqdır.M.Həkimovun ona müraciət etməsi heç də təsadüfi deyil. XVII əsrdə yaşayıb-yaradan el sənətkarı olan Sarı Aşığın ədəbi irsinin toplanıb nəşr edilməsində və həyatına dair az da olsa məlumat verilməsində S.Mumtazın və Ə.Axundovun xidmətləri az olmamışdır.H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Qarbağlı öz yazılarında görkəmli bayatılar ustası olan el sənətkarının haralı olması, nəsil-nəcabəti, adı və sənətkarlıq məsələlərinə toxunmuşlar. Tədqiqatçı alim B.Behcət Sarı Aşığı Anadolu, həm də onun nəsil-nəcabətini ermənidən dönmə kimi qələmə verir.

Bu məsələyə münasibətini bildirən M.Həkimov qeyd edir ki, islam dini qayda-qanunlarına görə başqa dinə qulluq edən İslam dinini qəbul edə bilər. Bu şərtlə ki, İslam dininin bütün tələblərinə cavab vermiş olsun. Ancaq burada inandırıcı olmayan odur ki, Osmanlı ərazisində yaşayan erməni sünnülüyü qəbul edərdi. Əfəndi olardi.Necə olmuşdur ki, şiəliyi qəbul edib və özü də seyid olub? Bu heç cürə ağlabatan məntiq deyildir. Tədqiqatçı X.Cabbarova istinadən M.Həkimov göstərir ki, Sarı Aşıq Arazdan Şimala bütün Azərbaycana, xüsusən indiki Zəngilan, Laçın, Cəbrayıl, Gorus və Sisian rayonları ərazisinə qarış-qarış bələd imiş.Bu yerləri oba-oba, oymaq-oymaq gəzər, hamının xeyir-şərinə yarayar, öz sevinc və kədərini həmişə el ilə bölüşərmiş. Xalq onu haqq aşığı, ədalət carçısı kimi hörmətli tutar və hər yerdə mehriban qarşılayarmış.Aşığın qəbir daşı üzərində saz şəkli var.Onun məzarı yanında qədim tarixi bir gümbəz ucalır.Bu gümbəz və aşığın qəbri illər boyu ziyarətgah olmuşdur.

XVIII əsrdə yaşayib-yaradan, demək olar ki, tədqiqatçıların diqqətindən uzaq olan, ədəbi irsi hələ də küll halda cap olunmayan ustad, peşəkar-ifaçı aşıqlardan biri də Xəstə Qasımdır.Sənətkarın əsərlərini toplayıb tədqiq edən S.Mümtaz, H.Əlizadə kimi alımlərin elmi işlərinə müraciət edən M.Həkimov qeyd edir ki, S.Mümtazın "El şairləri" kitabında onun üç ustadnəmə, dörd qoşma, bir təcnis, və bir gəraylısı verilmişdir.Xəstə Qasımın şerlərini ən çox toplayan H.Əlizadə olmuşdur.İstər onun, istərsə də S.Mümtazın toplama işləri üzərində tədqiqat işləri aparan M.Həkimov ustadın dillər əzbəri olan "Yaxşıdır" ustadnaməsi üzərində dayanmış, hər iki variantı müqayisə etmiş, H.Əlizadənin mövqeyi ilə razılaşmışdır. Əlbəttə, adlarını çəkdiyimiz alimlərin topladıqları nümunələrin hansının orijinal, hansının variant olduğunu dəqiq söyləmək çətindir.Lakin ifadələrin aşıq üslubuna müvafiq çeşidlənməsi baximindan yanaşan və təhlil aparan M.Həkimov sonda belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir.

Orta əsr aşıqları içərisində bir əsrə yaxın ömür sürmüş ustad-dədə və dastançı aşıqlardan biri də Valehdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M.Həkimovun tədqiqatı aşıq poeziyasının saz musiqisi ilə birgə araşdırılması baxımından diqqəti çəkir: "Aşıq sənəti öz qədim köklərinə, ənənələrinə sadiq qalmaqla yanaşı, həm də incəsənətin bir çox sahələrini özündə birləşdirən sinkretik sənətdir. Məlum olduğu kimi, aşıq həm şer qoşur, həm də havacat yaradır. Dastan söylərkən aşıq aktyor kimi roldan-rola girir.Hər bir obrazı öz ədası, dili ilə danışdırıb dinləyiciyə çatdırır.Aşıq dastan söyləyəndə, yaxud lirik şerlərinin ifasında saz havacatının tələbinə müvafiq ayaq uydurur, rəqs edir, ustadnamə deyir, nəticədə bir növ ssenarist, rejissor,dirijorluq kimi sənətləri özündə birləşdirir."

M.Həkimov "saz-aşıq" sənətinin tədqiqi tarixini,bu sənətin genezisində olan münasibətə görə araşdırır, "varsaq", "saya", "ozan" və aşıq terminlərinin etimologiyası üzərində geniş dayanır və tədqiqatın da əsas hissəsini ona həsr edir.Professor H.İsmayılov qeyd edir ki, bu terminlər eynicinsli deyildir.Bunlardan ilk ikisi sənət nümunəsi (şer yanrı), sonrakılar isə sənətkar subyektinin adıdır. M.Həkimov F.Köprülüyə istinadən " varsağı"adlı qəhrəmanlıq çağırışı ilə dolu saz havasının olduğunu və bu adlı şer növünün mövcudluğunu önə çəkir.

M.H.Təhmasibin bir mülahizəsi ilə M.Həkimov dədə aşıqları belə xarakterizə edir: " Dədə aşıqlar sözün həqiqi və geniş mənasında sənətin hələlik öz müstəqil sahələrinə bölqnməmiş vahid vəziyyətinin, yaxud mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərini özlərində yaşatmışlar.Yəni onlar həm şair, həm dastançı həm bəstəkar, həm də öz yaratdıqlarını ifa etməyi bacaran məharətli xalq sənətkarı olmuşlar.Belə dədələrdən ən görkəmlisi, ən əzəmətlisi, ən məşhuru, şübhəsiz, Dədə Qorquddur".

H.Əlizadənin el ədəbiyyatının əyləndirmə funksiyasını qabartması M.Həkimov tərəfindən tənqid olunur.Alim Aşıq Musadan gətirdiyi:

" Məclisləri abad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Məlul könüllər şad eylər
Nə günahı telli sazın?"

örnəyi ilə aşıq şerinin daha dərin estetik mahiyyət daşıdığını diqqətə çatdırır. Digər tərəfdən isə "saz öz tərəf-müqabili asıqla ictimai şüurun yüksəlişində həmişə dini təriqətlərə, onu yayan din xadimlərinə qənim kəsilmişdi" mülahizəsini söyləməklə bu sənətin funksional keyfiyyətini həqiqətə zidd şəkildə təqdim edir.Çunki məlumdur ki, aşıq öz kökü və mənşəyi etibarilə din və daha çox təriqət nümayəndəsidir.Aşıq poeziyasının ideya-estetik əsasını da sufi fəlsəfə təşkil edir.

M.Həkimov "əsl aşiq kimdir? Onun xalq içərisində ədəb-ərkanı necə olmalıdır?" sualına da mükəmməl cavabı Aşıq Ələsgərin " Aşiq olub tərki-vətən olanın, əzəl başdan pür-kamalı gərəkdir" misrası ilə başlanan qoşmasında tapır.

M.Həkimov istər toplama işlərində, istərsə də aşıq şerinin gorma və məzmun keyfiyyətlərinin, poetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində qədim və orta əsr aşiqlarının yaradıcılığına intensiv şəkildə müraciət etmiş və bu baxımdan Azərbaycan folklorşünaslığına əvəzsiz töhfələr vermişdir.

ƏDƏBIYYAT

1.Mürsəl Həkimov "Aşıq sənətinin potikası" Bakı 2004.
2.M.H.Təhmasib "Azərbaycan xalq dastanları" (orta əsrlər) Elm, Bakı 1972.
3. M.İbrahimov "Aşıq poeziyasında realizm" Bakı 1966.
4. H.Araslı" Aşıq yaradıcılığı" Bakı 1960.
5. Sarı Aşıq. Ə.Axundov, Müqəddimə Azərnəşr Bakı 1966.
6. Azərbaycan folkloru antalogiyası, toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov.I kitab Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı 1968.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK AİLE TERBİYESİNDE MASALLARIN ROLÜ

Kemale Yilmaz
Qafqaz Üniversitesi
Azerbaycan

Terbiye, insanı insan eden, insanı toplumda sayılan, sevilen ve övülen bir şahsa dönüştüren, insan ile hayvan arasındaki farkın ortaya çıkarılmasına yardım eden önemli bir vasıtadır. Ahlak, karakter, seciye, edep gibi eş anlamları da olan terbiye, ilk olarak ailede verilir; okulda öğretmenlerin yardımıyla geliştirilir; toplumda meyvesini verme haline gelir. Yani aile, okul ve toplum edebin, terbiyenin verildiği yerlerdir. Ancak temel ailedir.

Türk ailelerde aile, çocuk ve çocuk terbiyesi önemli yer tutar. Türk aile anlayışı ninnilere, atasözlerine, deyimlere, masallara, hikâyelere, destanlara, yansımıştır. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir aile anlayışına rastlamak mümkün değil. Ortak Türk geçmişini öğrenmek adına, masallar kadar çok değerli bir folklor unsuru olan Türk destanlarındaki ve özellikle Dede Korkut hikâyelerindeki Türk aile yapısına dikkat edersek bunlar bir milletin kollektif şuuraltı bir ifadesi olduğunu görürüz. Hiç bir millet, göçebe veya yarı göçebe Türk milletinin yaşadığı maceraları yaşayarak varlıklarını muhafaza edemez. Bu gücü biz aile yapımızın ve ailedeki terbiye sağlamlığından aldık. Eskilerden günümüze kadar gelen Türk aile yapısı İslam'ı kabulden sonra da pek değişmemiştir. Çünkü İslam'ın ön gördüğü aile yapısı, Türk aile yapısından çok farklı değildir. Her ikisi de iffet ve düzen merkezlidir.

Türk milletinin sahip olduğu milli değerleri muhafaza etmek ve bugünlere yansıtmak hepimizin boynumuzun borcudur. Burada ailenin rolü çok önemlidir. Çünkü bu tür değerler çocuklara ancak aile ortamında aşılanabilir. Halkımızın zengin tecrübesini, yaşam tarzını, adet ve geleneklerini, nesilden nesile, ağızdan ağıza yayılan halk edebiyatında bulabiliriz. Hem çocuklar hem de yetişkinler tarafından rahatlıkla anlaşılan ve sevilen halk edebiyatının ürünlerinin takdimi için en elverişli yer aile ortamıdır. Aslında ebeveynler farkında olup veya olmadan, yavrularının bebeklik döneminden yetişkin dönemlerine kadar ninnileri, masal ve destanları, yani sözlü halk edebiyatının mücevherlerini kullanarak bu borçlarını yerine getirmiş oluyorlar. Burada ortak Türk milli derğerlerinin en etkili ve zengin halk ürünü olan Türk masallarına değinmek yerinde olacaktır.

Türk masallarının oluşumları çok eski tarihe dayanmakta, Türklerin ortak duygu ve düşüncelerini anlatmaktadır. Bugün herhangi bir Türk ülkesinde anlatılan bir masalın, başka bir Türk ülkesinde değişik versiyonlarına rastlamak mümkündür. Hatta küçük farklılıklarına rağmen bazı motif benzerlikleriyle pek çok masalın diğer masalla aynı olduğu kesinlik kazanmıştır. Burada hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de yaygın bir şekilde bilinen "Leylek ile Tilki" masalını örnek olarak gösterebiliriz. Aslında bu tür benzerlikler sadece Türk halkların arasında değil, diğer halklar arasında da görünmektedir. Çünkü masallar ortaya çıktıkları zaman, belli toplulukların malı iken, yaygınlaştıkça ve anlatıldıkça, yöreden yöreye, ülkeden ülkeye geçtikçe ilk söyleneni unutulur, toplumun ortak malı haline gelir.

Türk masalları köklü geleneğe bağlı, kollektif karakter taşıyan "hayalî- gerçek", "mücerred-müşahhas", "maddi-manevi" bir takım konu, macera, vak'a, problem, motif ve unsurlar; nesir dili ve vakit geçirmek, insanları eğlendirirken terbiye etmek düşüncesinden hareketle, hususi bir uslupla anlatılır veya yazılırlar.

Bugün, özellikle Batı'da aile can çekişmektedir. Batılılaşma hevesiyle, manevi değerlerimizi terk edip, meydana gelen boşluğu Batı'nın yaşayışı ile doldurduğumuz için, biz de aynı tehlike ile karşı karşıyayız. Hâlbuki sağlam bir aile yapısı olmayan bir milletin, bir devletin ayakta kalması mümkün değildir. Köklü, sağlam, milli ve manevi değerlerle donatılan aileye sahip milletler, her türlü felaketlere karşı göğüs gererler. Sağlam temellere dayanmayan aileler ve topluluklar, en küçük bir zorlama karşısında dağılırlar. Cocuk Vakfı'nın yaptırdığı bir ankete göre Türkiye'de yüzde 17 yerli, yüzde 83 oranında yabancı çocuk edebiyatı tüketilmektedir. Araştırmaya göre Almanya, Hollanda ve Fransa'da ise yabancı çocuk edebiyatı yayını yüzde 26'yı geçmemektedir. Yabancı edebiyat, başka kültürlere başka renklere köprü kurmak için elbette gereklidir. Ancak biz çocuğumuzu yüzde 83 oranında yabancı edebiyatla büyütürsek, o çocuk bu ülkeyi, bu insanı, bu coğrafyayı sevebilir mi? Anadiline âşık olabilir mi?

Batı'nın çocuklarımızın üzerine bir karabulut, koskocaman bir kâbus gibi abanan kültür emperyalizmine karşı kendi gönlünce ve kıvrak kalemiyle seferberliğe çıkan Türk aydını Yücel

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Feyzioğlu, Türk çocuklarını Batılı masallar yerine Türklerin masallarıyla beslemek için yola koyulmuş ve bugün bu konuda zafere ermiş bulunuyor. Kendisi şöyle diyor: "Kaşgarlı Mahmut'a özenerek Türkçe konuşan halkların masallarını derlemek için 25 yıl önce yola çıktığımda bu kadar güzel masallara ulaşacağımı bilmiyordum. Yirmi altı Kardeş halktan derleyip Türkiye Türkçesi'nde yeniden yazdığım bu masallar, hayatıma inanılmaz bir heyecan kattı. Ciltler dolusu kitap ortaya çıktı. Daha yazılmayı bekleyen yüzlerce masal var. Toplamı: 684."

Batı ülkelerinin masalları kültürlerarası bir köprü vasıtası olabildiği gibi, kültür kıyaslama ve Türk kültürünün güzelliğinin farkını gösterme adına uygun bir araçtır. Ancak körü körüne, düşünmeden taklit ettiğimiz, çocuklarımıza devamlı aktarıp öğrettiğimiz Batı masalları çocuklarımızı olumsuz bir şekilde etkileyebilir. Türk masalları ise çocukları, olgunlaştıran, hayata hazırlayan ve çok daha olumlu gözlerle baktırmasını bilen tecrübe, bilgi, terbiye, hikmet, öğüt, edep, ahlâk ve irfan dolu masallardır.

Görülüyor ki, çocuk eğitiminde, ona manevi değerlerini, kendi din, dil ve millet sevgisini aşılamasında masalın çok önemli bir yeri vardır. Çocuk ile masal arasındaki ilişki de çok önemlidir, çocuğu iyiye, güzele ve doğruya götürücü bir ilişkidir bu. O zaman, masalı önce biz kendimiz önemsemeli, çocuğa anlatacağımız veya okuyacağımız masalı titizlikle seçerek, gereken özeni göstermeliyiz.

Büyük millet, dünyaya örnek millet sözle değil, işle, yapıp ortaya koyduklarıyla olur. Türk milletinin dünyaya örnek, büyük bir millet olduğunu çocuklarımıza, geçmişlerden bizlere miras kalan, milletin manevi değerlerini taşıyan, hiçbir zaman eskimeyen masallarla bile öğretebiliriz. Biz kendi öz değerlerimize sahip çıkıp onları cihanşümûl hale getirmezsek, diğer milletlere model olmak şöyle dursun, onların kültür potaları içinde erir gideriz.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

FOLKLOR MƏCLİSLƏRİ

Ləman Süleymanova
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Folklor məclisləri (folklorun söyləndiyi yerlər): dünən və bu gün. Folklorun varlığı onu söyləyən şəxslərlə yanaşı, folklor məclislərinin varlığından da asılıdır. Folklor mətnləri bu məclislərdə cilalanır, variantlaşır, yayılır. Buna görə də folklordan danışarkən ilk növbədə folklor məclislərindən danışmaq lazım gəlir. Digər bölgərimizdə olduğu kimi, təbii ki, Şəkidə də folklor məclisləri olmuşdur. Bu məclislərin bir qismi artıq sıradan çıxsa da, bir qismi hələ də öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Müəyyən səbəblərlə əlaqədar olaraq sıradan çıxmış folklor məclislərinin bir qismi yaşlı folklor söyləyicilərinin yaddaşlarında qorunub saxlanmışdır. Mərasimləri (toy, yas, Novruz, yağış yağdırma və kəsmə, çillə çıxartma, tas qurma, pir ziyarəti və s.) əsas folklor məclisləri saymaq olar.

"Folklor axşamları". Söyləyicilərin verdikləri məlumata görə, təxminən XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər məişət qayğılarından qurtaran camaat (3-4 evin adamı) hər gecə növbəylə bir evə yığışardı və gecə yarıdan keçənədək söhbət edərdilər. Bu, xüsusilə də uzun qış gecələrinə aid idi. Bəzən söhbətlər o qədər uzanardı ki, ev sahibləri zarafatyana bir mahnı da oxuyardılar:

Fındıx ilə qoz
İxtilatı poz.
Durunı gidını siz,
Yıxılıf yatax biz (Şəxsi arxiv).

Həmin "folklor axşamlarında" kənar söhbətlərlə yanaşı, folklor mətnləri də danışardılar. Təbii ki, onların əsas məqsədi folklor mətnləri danışmaq yox, vaxtlarını keçirməkdir. Bu tip məclislər folklor mətnlərinin həm yayılma arealını genişləndirir, həm də onun variantlaşmasına şərait yaradırdı. Belə «folklor axşamları» əvvəlki vüsətlə olmasa da, nisbətən zəif halda 80-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Son dövrlərdə elmi-texniki tərəqqi belə məclislərin keçirilməsini demək olar ki, dayandırmışdır.

Bunlardan əlavə, kişilər *gimgə yerləri*ndə, qadınlar *bulaq başı*nda yığışır, şəkililər demişkən bir növ «vaxt öldürürlər». Təbii ki, burada da gündəlik qayğılarla bağlı söhbətlərlə yanaşı, yeri gəldikcə folklor mətnləri də söylənilir.

Orta məktəblərdə də *«folklor məclisləri»* "təşkil olunur". Boş dərslərdə, cürbəcür qonaqlıq və yığıncaqlarda (ad günləri, Novruz çərşəmbələrində və s.) bir yerə toplaşan yuxarı sinif şagirdləri də yaşlı adamlardan eşitdikləri folklor mətnlərinin daşıyıcılarıdırlar.

Keçirilən mərasimlərdən asılı olaraq danışılan folklor mətnləri də müxtəlif olur. Möhlüt məclislərində peyğəmbərin mövludu ilə bağlı və başqa dini mətnlər aktuallaşırsa, Novruzda bu mərasimlə bağlı mətnlər danışılırsa, pir ziyarətlərində pirlər haqqında rəvayətlər önə keçir.

*Əkin-biçin yerləri*ni də bir növ folklor məclisləri saymaq olar. İşdən yorulandan sonra günorta saatlarında bir yerə yığışıb dincələn kənd adamları da folklor söyləyiciləridir. Ancaq Şəki mühafizəkar və qapalı region olduğu üçün bu «söyləyicilik» də bir qədər fərqli şəkildədir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Balakən rayonunun Katex kəndindən Şəkinin Baqqal kəndinə gəlin gəlmiş bir söyləyici ilə söhbətimizi olduğu kimi veririk: «Balakəndə tütün əkərdik. Mənim bacım da zvena (manqa) başçısıydı. Hərəmiz bir cızın** başında dayanardıq, əlimizdə də toxa, lapatka. Birinci cızın başında dayanan qız işləyə-işləyə bir bayatı çəkərdi, yanındakı da ona cavab verərdi, sonra da növbəylə hamı bir-bir bayatı deyərdi, yenə sıra hərlənib gələrdi birinci qızın üstünə. Belə-belə işin nə vaxt qurtardığını bilməzdik. Sonra bura gəldim. Habırda, tütünnuxda bayatı disanı diyəllər ki, bax hələ, filankəsin hağlı qaçıfdı, mahnı oxuyü. Adama ayif eliyəllər". Deməli, folklor mətnlərində olduğu kimi, folklor məclislərinin özündə də regional fərqlər müşahidə etmək mümkündür.

Bundan başqa, müxtəlif mərasimlər də bir növ folklor məclisləri rolunu oynayardı. Əvvəllər mərasimlər indiki dövrlə müqayisədə təmtəraqlı keçirilirdi.

Orucluq və *Qurban bayramları*nda da rayon camaatı bir-birinin evinə bayramlaşmağa gedir. Aydındır ki, folklor axşamlarında olduğu kimi, belə məclislərdə də kənar söhbətlərlə yanaşı, həm də folklor mətnləri danışılır.

Mərasim folklorunun müasir vəziyyəti.Toy folklor mətnlərinin daha çox aktivləşdiyi mərasimlərdən biridir. Bu mərasim üç mərhələdən keçir; toya qədərki mərhələ (buraya qızbəyənmə, elçilik,

---

* cız-lək, kərdi,cərgə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

şəltə, xınayaxdı və s. məclislər daxildir), toy mərhələsi (Şəkidə toy əvvəllər üç gün çalınırdı), toydan sonrakı mərhələ (bəyyanı, qızaşı, gəlingörməsi və s.) (Süleymanova, s. DQ. 2002/IV, s.97-107).

Yaşlı söyləyicilərin verdikləri məlumatlara görə, Şəki toylarında əvvəllər "Qodu-qodu" gəzdirərdilər. Eyni hal Sisian rayonunda da olmuşdur (Şəxsi arxiv).

Əvvəllər toyun hər üç mərhələsində məclislərin xarakterinə uyğun mahnılar oxuyar, bayatılar çağırar, deyişərdilər:

Ay qız adamı,
Sındır badamı.
Elçiyə çay ver,
Alım qadanı.

Qara atın kəkili,
Qabağına tökülü.
Gəlmişik aparmağa,
Kimdir qızın vəkili?

Bu gelin, nazdı gelin,
Söhbəti duzdu gelin.
Arzum budu olasan
Oğullu, qızdı gelin.

Qaynana:
Köynəyi təzə, məzəri təzə
Bir il keşsin, görəyh, nə deyir gəlin bizə?
Gəlin:
Köynəyim təzə, məzərim təzə
Özümə yer eliyim, gör, neylərəm sizə!...və s.

Bunlardan başqa, toylarda həm də digər folklor mətnləri – gəlin-qayınana ziddiyyətlərini özündə əks etdirən rəvayətlər, lətifələr, nəsihət məzmunlu rəvayətlər, əfsanələr, atalar sözləri, məsəllər və s. söyləyərdilər.

Toy mərasimində müxtəlif oyunlar olur. Belə oyunlardan biri qız toyunda icra olunur. Toyun axırına yaxın baməzə qadınlardan biri əyninə köhnə kişi paltarı–şalvar, köynək geyib, başına papaq qoyar, üz-gözünü kömürlə bəzəyib ortaya atılar, hopbanıb-düşər, cürbəcür hoqqalar çıxarardı. Görünür, əvvəllər bu ritual sakral mahiyyət daşımış, sonralar isə sakrallığını itirərək oyuna çevrilmişdir.

Digər bir oyun isə bəyyanında keçirilir və xan-vəzir adlanır. Bu oyunda xanın vəziri və dörd qazağı (buyruqçusu) olur. Xan bəyyanına gecikənləri qazaxlar vasitəsi ilə cəzalandırır, onları cərimə edir. Cəriməni ödəmək istəməyənləri isə "asdırır". Şuluq salanlar da cəzalandırılır. Cəza kimi onlardan müəyyən məbləğ pul alınır. Bəyyanında yançılar ehtiyatlı olmalı, bəyi qorumalıdırlar. Çünki dostlar vəziyyətdən istifadə edib ya bəyi, ya da onun ayaqqabılarını oğurlaya bilərlər. Əgər belə bir hal baş verərsə, bəyi oğurlayanlar yançılardan müəyyən məbləğdə pul almamış bəyi qaytarmırlar. Bəyyanına toplaşanlar gün ərzində xanlıq qayda-qanunları ilə yaşayırlar (Süleymanova, DQ, 2002/IV, s.104).

Folklorun aktivləşdiyi yerlərdən biri də *yas mərasimləri*dir. Yas məclisləri də aşağıdakı mərhələlərdən keçərdi.

Yas – ölü düşən gündən sonrakı 7 gün, bəzən də 3 gün.

Adnalar – yasdan sonrakı 4 cümə axşamı verilərdi.

Qırx – yasın 40-cı günü keçirilən məclisdir.

Əlli iki – Şəkidə dəfn mərasiminin 52-ci günü də məclis keçirilirdi. İnama görə, həmin gün ölünün sümükləri bir-birindən ayrılır.

Qara bayram – mərhumun ölümündən sonra gələn ilk dini bayram (Orucluq və ya Qurban bayramı) onun qara bayramı hesab olunur. Həmin günü onun adına halva çalınır, ehsan verilir, şirniyyat bişirilib qəbri üstə aparılır.

İl – ölünün dəfn olunduğu gün məclis qurulur, ehsan verilir.

Şəki yaslarında deyilən ağılar öz zənginliyi ilə ağılardan seçilir. Ağılardan I fəsildə geniş şəkildə bəhs etdiyimiz üçün burada ətraflı məlumat verməyi lazım bilmirik.

«Söylədiyin mətni kimdən eşitmisən?» sualına bəzi söyləyicilərdən «Yasda molla danışırdı» cavabını aldıq. Biz də yas aparan mollalarla görüşdük və onlardan xeyli sayda folklor mətni qeydə ala bildik. Onların verdikləri məlumata görə, elə ki, yasda ağlaşma qurtardı, məclisdəkilər məişət söhbətləri etməyə başlayırlar. Bu zaman yası aparan molla məclisi ələ almaq üçün folklor mətnlərindən istifadə edir. Düzdür, bu zaman daha çox dini mövzulu rəvayətlər və nağıllar önə keçir. Amma hər halda belə məclislər folklorun yayılmasına, variantlaşmasına və nəhayət yaşamasına kömək edir. Belə söyləyicilərdən biri ilə söhbətimiz zamanı ondan 16 folklor mətni qeydə ala bildik ki, bunlardan üçü lətifə, 12-si dini və tərbiyəvi mövzulu nağıl və rəvayətlərdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Novruz. Boz aydan sonra ərazidə Novruza hazırlıq görülür. Ev-eşik, həyət-baca təmizlənir, səməni cücərdilir, ağaclar budanır, gövdələri ağardılır, həyət bellənir, tonqal üçün çır-çırpı hazırlanır və s. Torpaq çərşənbəsində toxum səpilir, ərazidə geniş yayılan inama görə, həmin gün səpilən toxumun məhsuldarlığı digər günlərdə səpilən toxuma nisbətən artıq olur. Od çərşənbəsində tonqal yandırılır. Yel çərşənbəsində sulançaq* asırlar və uşaqlar bütün günü sulanırlar.

Rayon ərazisində ilaxır çərşənbə və bayram günü təmtəraqla qeyd olunur. İlaxır çərşənbədə səhərə yaxın, hava hələ işıqlanmamış çaya, çay yoxdursa, bulağa– zəmzəm suyuna gedirlər. Ərazidə yayılmış inama görə, bu vaxt çayda su köpüklənməyə başlayır və bunu ancaq əməlisaleh adamlar görə bilirlər. Zəmzəm suyunu götürməyə gedən adamlar çaya çatanadək hansı arxın üstündən adlayırlarsa, "ağırlığım, dərdlərim bu suda axsın" deyirlər. Zəmzəm suyuna gedən dəstə digər dəstə ilə üzləşirsə, bir-biri ilə danışmadan keçir. Suyu götürəcək adam təmiz olmalıdır. O, suyu götürdükdən sonra çaya daş atır və ya bulağın başına daş qoyur. Suyu götürərkən ürəkdə arzu tuturlar. Niyyəti hasil olanlar növbəti il su başına xonça ilə gedirlər. Bu suyu evə çatdırdıqdan dərhal sonra evdə iki adam *dinməz oyunu* oynayır. Dinməz əlinə ağac alıb çörək təknəsinə vurur. Yanındakı deyir: "Vurma, vurma çörəyi bol olacaq". Sonra o, evdəki adamları ağacla vurur. Yanındakı deyir: "Vurma, vurma canları sağlam olacaq, filankəs bu il ərə gedəcək, evlənəcək, instituta girəcək və s." Dinməz toyuq-cücəni, mal-qaranı, həyətdəki ağacları da bu qayda ilə vurur, yanındakı onlara məhsuldarlıq arzulayır və s.

Dinməz oyunundan sonra zəmzəm suyundan çay qoyur, yemək bişirir, yuyunurlar. Mal-qaranın, toyuqların, ağacların üzərinə, tövləyə, toyuq herinə səpirlər ki, artım olsun. Hətta bəzi adamlar bu suyu şüşələrə doldurub bütün il boyu işlədirlər.

İlaxır çərşənbədə toxum səpir, kürt basdırırlar. Həmin gün, eləcə də Novruz bayramı günündə hamı, xüsusilə uşaqlar təzə paltar geyinməlidir. Paltar,adətən, qırmızı rəngdə seçilir. Həmin günlər hamının evində bayram süfrəsi açılır, süfrəyə plov, digər yeməklər, cürbəcür şirniyyat, çərəz və mütləq səməni qoyulur. Qohumlar və yaxın qonşular bir-birinin evinə bayramlaşmağa gedirlər.

İlaxır çərşənbədə qapı pusur, papaq atırlar. Uşaqlar ilaxır çərşənbəni daha təmtəraqla qeyd edirlər. Onlar pul yığıb bir nəfərin evinə yığışır, orada yeyib-içir, sulancaqda sulanır, qaçdı-tutdu, gizlənpaç oynayır, bənövşə yığmağa gedirlər və s. (Şəxsi arxiv).

Qaynaqların verdiyi məlumata görə, ərazidə ilin axır çərşənbəsində vəsfi-hal məclisləri də keçirilmişdir. R. Əfəndiyev ilin axır çərşənbəsi keçirilən vəsfi-hal məclisini belə təsvir edir: «İlin axır çərşənbəsi günü yetişmiş qızlar və bəzi arvadlar toplaşıb vəsfi-hala (O, bunu «vəsmi-hal» adlandırır) baxarlar. Bir qaba su doldurub içinə hərə bir şey salar və üstünü yaylıq ilə örtərlər. Kəndxuda arvad vəsmi-hal bayatısı oxumağa başlar. Hər bayatının dalınca qabdakı sudan bir şey çıxardarlar, o şey kimin olsa, bayatı ona aiddir. Bayatının məzmunu şey sahibinin gələcəyini andırır:

Kərə yağın yağın tortası,
Qızıl kəmər ortası.
Allah muradın versin
Gələn bazar ertəsi.

İrağdan gələnə bax,
Çövrülüb dönənə bax.
Muradı hasil olan
Çırağı yanana bax.

Əlimdən bıçaq düşdü,
Bilmədim haçaq düşdü.
Viran ol, ey qəriblik,
Yar məndən qaçaq düşdü və s.» (R. Əfəndiyev…..)

Ərazidə Novruz bayramı ilə bağlı lətifələrə də rast gəlmək mümkündür. Elə buradaca onu da qeyd edək ki, yalnız Novruzla bağlı deyil, digər mərasimlərlə bağlı lətifələr də ərazidə geniş yayılmışdır. Belə lətifələrdən biri "Bəndəlikdən çıxıb" adlanır. Bu lətifədə deyilir ki, Novruz bayramı günü Dodulu Nazimin evinə "Qodu-qodu" dəstəsi gəlir və pay istəyir. Onlar pay verməyənlərin qızı olacağını söyləyirlər. Nazimin arvadı onları yola saldıqdan sonra ərindən soruşur ki, qonşumuz çox

* Sulançaq-yelləncək.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

xəsisdir, qodu gəzdirənlərə də pay vermədi. Bəs niyə onun yeddi oğlu var? Nazimin arvadına cavabı belə olur: "Bu xalq məsəli Allah bəndələrinə aiddir. Qonşumuzu Allah bəndəlikdən çoxdan çıxarıtdı" (AFA,s...) Bu lətifədən məlum olur ki, Şəki ərazisində Novruz bayramında da qodu gəzdiriblər. Yaşlı söyləyicilərin də verdiyi məlumata görə, ərazidə İlaxır çərşənbədə qodu gəzdirirmişlər və bu hal XX əsrin 70-ci illərinədək davam etmişdir. Qərbi Azərbaycanın Sisian rayonunda da İlaxır çərşənbədə qodu gəzdirirmişlər (Şəxsi arxiv).

Novruz bayramı günlərində həmçinin əraziyə *pəhləvan* (kəndirbaz) gəlir. Pəhləvanın yanında köməkçisi olur. Onu ərazidə "*pəhləvanın iti*" adlandırırlar. O, üz-gözünü bəzəyir, saqqal qoyur, başında tərsinə keçirilmiş papaq , əynində köhnə paltar, zolaqlı parçadan tikilmiş yamaqlı şalvar, ayaqlarında ucu şiş çarıq olur.Onlar açıq sahədə, yerdən təxminən 5-10 metr hündürlükdə məftillər quraşdırırlar. Pəhləvan məftil üzərində oynadıqca, onun "iti" yerdə cürbəcür oyunlar çıxarır.O, gah yolla gedən maşınları saxlayıb sürücülərdən pul alır, gah şeir söyləyir, gah məzəli sözlər deyib adamları güldürür, gah da meydana topalaşanlardan pul alır və kimin nə qədər pul verdiyini hündürdən elan edir və s. Kəndirbazlar XX əsrin təxminən 90-cı illərinədək rayon ərazisində tamaşalar vermişlər (Şəxsi arxiv).

Söyləyicilərin verdiyi məlumata görə, rayon əhalisi Novruzda "*Kosa-kosa*" oyunu da oynayırmışlar. Ancaq biz bu oyunun tam mətnini qeydə ala bilmədik. Bu oyun "ayindən oyuna, oyundan tamaşaya" uzun bir yol keçmişdir. Əvvəllər sakral mahiyyət daşıyan "Kosa-kosa" sonradan sakrallığını itirərək oyuna çevrilmişdir. Hal-hazırkı "Kosa-kosa" isə artıq oyun xarakterini də itirərək tamaşaya çevrilmişdir.

Saya mərasimi. Ərazidə folklor ezamiyyətlərində olduğumuz zaman saya mərasimi ilə bağlı məlumat verə bilən söyləyicilərlə rastlaşmadıq. Amma ərazidə az sayda və deformasiyaya uğramış vəziyyətdə qeydə alınmış saya nəğmələri və qoyunçuluqla bağlı nəğmələr vaxtilə bu ərazidə həmin mərasimin də keçirilməsindən xəbər verir:

Qoyun diyər: kür mənəm,
Hər qapıdan girmənəm.
Girdiyim qapıları
Var-dövlətsiz görmərəm(AFA, VIc., s.35).

Nənəm, qoyunnar mələr,
Sayamız dağdan gələr.
Sayası bol olanın
Qışda canı dincələr(AFA, IVc., s.66).

Pir ziyarəti. Hansısa niyyəti hasil olan şəxs qurban dediyi ziyarətə heyvan alıb aparır və bu münasibətlə də orada məclis təşkil olunur. Bütün qohum – qardaş və yaxın qonşular da bu məclisə dəvət olunurlar. Mollanın oxuduğu xüsusi duadan sonra üzü qibləyə uzadılmış heyvan kəsilir, onun qanından yaxınlıqda olan bütün məclis iştirakçılarının, xüsusilə də uşaqların alnına vurulur. Bundan sonra onun əti iri, mis qazanlarda ocağa qoyulur. Ziyarətə gələnlər pir sahibinin qəbrini soldan-sağa 3 dəfə fırlanır, dua edirlər, qəbrin üstünə qoyulmuş xüsusi daşları götürüb ağrıyan əzalarına sürtürlər. Əyinlərindəki paltarlarından sap çıxarıb pirin həyətindəki ağaca bağlayırlar. Pirdəki bulaqdan su götürüb içirlər. İnama görə, yuxarıda sadaladığımız ayinləri icra edənin canı sağlam olur, xəstəlikləri sağalır. Bundan sonra süfrə başına əyləşən məclis iştirakçılarına qurban ətindən hazırlanmış yeməklər verilir. Məclisə dəvət olunanlar da ziyarətə cürbəcür şirniyyat gətirirlər. Həmin şirniyyatla məclis iştirakçılarına çay verirlər. Bu məclisdə pir sahibləri və onların möcüzələri ilə bağlı mətnlər önə keçir. Əvvəlllər ziyarətə gələn camaat həm də piri vəsf eləyən mahnılar oxuyar, ondan murad istəyərdilər. Söyləyicilərin verdikləri məlumata görə, Balakəndən gələn camaat Şəkinin Baş Şabalıt kəndində yerləşən Şeyx baba adlı ziyarətin həyətində səf qurub oturar, gətirdikləri qurbanı kəsərdilər. Yeyib-içdikdən sonra zikr çalar*, piri vəsf eləyən mahnılar oxuyardılar:

Məhlədə Hacı baba,
Əynində yaşıl əba.
Bizi muraza yetir
Ya Şavalıt Şeyix baba (Şəxsi arxiv).

---

* zikr çalar-zikr edər

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Söyləyici onu da qeyd etdi ki, piri ziyarət etməyə gələnlər belə mahnılar çox oxuyardılar, mənim yadımda qalan budur. Qeyd edək ki, Şeyx baba piri tək Şəkidə yox, ətraf rayonlarda da çox məşhurdur. Eləcə də bu pirə oxunan mahnılar ətraf rayonlarda da özünə geniş yer almışdır:

Məhləyə saldım gaba,
Mollar geyən əba.
Sənə canımız qurban
Ay bizim Şeyx baba (AFA, XIII c., s.141).

Qodu gəzdirmə ərazidə ən çox yayılmış mərasimlərdəndir. Qodunu yağış çox yağanda gəzdirərdilər. 3-4 uşaq yığılar, başlarına kisə keçirərdilər. Əllərinə də ağac alıb qapı-qapı gəzərdilər. Hansı qapıya çatsalar, bu sözləri oxumağa başlayardılar:

Qodu-qodu gezəllər,
Qoduyə salam verəllər.
Bu gün bizə un gereyh
Savax sizə gün gereyh.
Verə:n oğlu olsun
Vermiyə:n qızı olsun.
Adı Fatma olsun,
O da çatdıyif ölsün.
Çaylər daşif sel olsun
Taxıllar tel-tel olsun (Şəxsi arxiv).

Şəkidə qodugəzdirmə haqqında ilk məlumatı SMOMPK məcmuəsindən alırıq: "Yağışlı günlərdə tatar uşaqları qapı-qapı gəzib bu mahnını oxuyardılar. Buna görə də onlara adətən pul, un, yağ, yumurta və s. verirlər.

Qodu-qodu dursana!
Çömçəni doldursana!
Qodunu yola salsana!
Allah, Allah! (xorla)
Qodu palçığa batmışdı,
Qarmaladım çıxartdım.
Qızıl qaya dibindən
Bir qırmızı gün çıxartdım.
Allah, Allah (xorla).
Qaratoyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı.
Eşik-eşik gəzəndə
Baldırımı it daladı.
Allah, Allah (xorla).
Dağda dana böyürdü,
Yengə ora yüyürdü.
Yengə ona çatınca,
Gəlin bir oğlan qayırdı.
Allah, Allah (xorla)
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun.
Adı Fatma olsun,
Qaşları çatma olsun.
O da çatdasın ölsün" (SMOMPK, XVIII. IIşöbə,1894.s.37-74).

O cümlədən, AFA-nın Şəki folkloruna həsr olunmuş cildlərində də məzmunca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən "Qodu" nəğməsi verilmişdir. Bunlardan 3-ü SMOMPK məcmuəsindən alınaraq mənbəsi göstərilməklə çap edilmişdir, 1-i isə son dövrlər qeydə alınmışdır (AFA, IVc., s. 59-60, s. 487, AFA, VIc., s.36-37). Söyləyicilərin verdiyi məlumata görə, XX əsrin 70-ci illərinə qədər yağışı kəsmək üçün ərazidə qodu gəzdirirmişlər. Biz Şəkinin Baş Göynük kəndində folklor ezamiyyətində olarkən belə bir məlumatı qeydə aldıq ki, yağış yağanda qodu gəzdirən uşaqlar həyətləri bir-bir gəzər, "Qodu nəğməsi"ni oxuyar, pay alar, sonra isə evdəki adamları çaşdırıb, ocaqdakı qazanı da oğurlayardılar. Söyləyici həmin çaşdırmalardan birini söylədi:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"Pəri xala yaxşımı?
Hürü xala yaxşımı ?
Sona xala yaxşımı? ".

Uşaqların bir neçəsi avazla bu sözləri oxuyar, baş qarışdırar, bir neçə uşaq isə həyətdə dayanıb maraqla onlara tamaşa edən ev adamlarının gözündən yayınıb ocaqdan qazanı götürərdilər. Bütün bunlar ərazidə bu mərasimin necə şən və təmtəraqlı keçirildiyindən xəbər verir.

Veysəlqara gəzmək. Bu mərasim də "Qodu-qodu" kimi yağış çox yağanda icra olunur. Buna görə də "Veysəlqara"nı "Qodu-qodu"nun bir variantı saymaq olar. Bir neçə uşaq başlarına kisə keçirib qapı-qapı gəzərək pay yığardılar. Onlar bu zaman belə bir mahnı da oxuyardılar:

Veysəl baba, qurbanam sana
Veysəl baba, hidayət hana?...
... Verənin oğlu olsun,
Vermiyənin qızı olsun
Adı Fatma olsun,
Qolları çatma olsun.
O da suyə düşüf boğuluf ölsün (Şəxsi arxiv).

Söyləyici əlavə etdi ki, mahnının hamısı yadında qalmayıb. Ərazidə bütün günü boş-boş gəzən adamları zarafatla "Veysəlqara" adlandırırlar.

Tasqurma. Tasqurma mərasimini Şəkidə boynuna alan molla olmadı. Onların verdiyi qırıq-qırıq məlumatlardan məlum oldu ki, tası ruhi xəstələr üçün qururlar. Tas quran molla onun içərisinə su töküb yağ salır, sonra oxuyur ki, (söyləyicilər mollanın nə oxuduğunu bilmədilər) xəstəni incidən cinlər gəlib ona yapışsın. Bundan sonra xəstə sağalır. Ərazidən bununla bağlı yalnız bir mətn qeydə ala bildik. Bu mətn əraziyə gəlmədir. Onu bizə Laçın rayonundan deportasiya olunmuş və Şəkidə məskunlaşmış söyləyici danışdı. Şəki mollalarının verdiyi məlumata görə, Zaqatala və Balakən rayonlarında tasquran mollalar hələ də var. Onların söylədiklərinə görə, bu işlə Şəkidə yalnız bir neçə nəfər – Kor Əhməd, Qara Molla və s. mollalar məşğul olurmuş. Ancaq sonralar tas quran mollalar Sovet hakimiyyətinin apardığı siyasətdən qorxaraq gizli fəaliyyətə keçmişlər. Bundan sonra onlar yanlarına gələn hər adama tas qurmazmışlar. Qeyd edək ki, "Qara Molla" ifadəsi özü olduqca maraq doğurur. Şamanizmdə də Ağ şaman, Qara şaman ifadələrinə tez-tez rast gəlinir. Çox güman ki, Qara Molla Qara şaman ifadəsinin müasir formasıdır.

Mərasim Şəki ərazisində öz aktivliyini itirdikdən sonra onunla bağlı folklor mətnləri də sıradan çıxmışdır. Bu mərasimin izləri yalnız ərazidən qeydə alınmış lətifələrdə görünür. "Dınqı Bəkir fala baxır" adlı lətifə həmin mərasimin gedişi haqqında müəyyən qədər təsəvvür yaratdığından onu burada verməyi lazım bildik: "Bəkir kişi tas falına baxırmış. Bu zaman o, mis tasdan istifadə edərmiş. Tasa su töküb metal çubuqla vurar, tasdan dınqıltı səsi çıxarmış. Ona görə ona "Dınqı Bəkir" deyərmişlər. Bir gün Abdulla kişi Əsəd oğlu Yaquba deyir ki, Bəkirin heç savadı yoxdur, o, necə fala baxır? Onunku fırıldaqdır, gəlsənə, onu tərgidək. Onlar Yaqub kişinin evinin hər tərəfini qırmızı pərdələrlə bəzəyirlər, qırmızı yorğan-döşək salır, Yaqubun başına qırmızı çalma bağlayıb yatırırlar. Abdulla kişi Dınqı Bəkiri gətirir. O, evə daxil olan kimi qırmızıları sökdürür ki, cinlərin qırmızıdan xoşu gəlmir, sonra tasa su töküb çubuqla vurmağa başlayır və "Şaqo-Maqo" deyərək cinləri çağırır, deyir ki, gecə vaxtı su qırağında xəstəni cinlər vurub. "Xəstə"ni ovsunlayır, yenə tası dınqıldadıb deyir ki, qaranlıq yerdə, zoğal ağacının altında cinlər onu vurublar. Axırda nəzirini istəyən Bəkirə Yaqub deyir: "Ay Bəkir, guya mən xəstəyəm ki, sən cinləri bura yığmısan?" O ki var döyülən Bəkir həmin gündən fala baxmağı yerə qoyur" (AFA, VI c., s. 289).

Şəki mollaları tasqurma ilə ruhi xəstələri, dua yazmaqla digər xəstələri sağaldırmışlar: qorxan adamlara "Qorxu duası" yazılır, yel tutan xəstəyə üç çərşənbə "Surxavad" oxunur və s. Bu dualar arasında daha çox maraq doğuran "Boyləmə" adlı duadır. Bu dua uşağı olmayan, yaxud uşağı olub tələf olan qadınlara yazılır. Boyləmə digər dualardan uzunluğu ilə seçilir. Belə ki, onun uzunluğu bəzən 5 metrə çatır. Sonra bu dua qara parçaya bükülərək rəngbərəng saplarla çarpaz şəkildə qoltuğun altından keçirilərək xəstənin boynundan asılırmış.

Şəki mollaları tas qurmaq, dua yazmaq, yas aparmaqla yanaşı cadu da yazırmışlar. "Cadu yazmaq" ifadəsi ərazidə "əməl etmək" ifadəsi ilə əvəzlənir. Deyilənlərə görə, Şəki mollaları dua oxuyub arpa dənəsini divarda gəzdirə bilirmişlər. Onlar qarğa beynini yedirtməklə insanın ağlını başından alır, qurd yağı sürtməklə ailəyə nifaq salır, şirinlik duası ilə arada mehribançılıq yarada

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bilirmişlər və s. Belə mollalar və onların əməlləri sonradan ərazidə lətifələşmişdir. "Ünvanı səhv düşən cadu", "Keçi dərisi", "Şirinlik duası" kimi lətifələr bu qəbildəndir.

"Ünvanı səhv düşən cadu" adlı lətifədə sevdiyi qızdan müsbət cavab ala bilməyən oğlan qıza molla tərəfindən cadulanmış alma verir. Ancaq almanı qız yox, öküz yeyir. Bu əhvalatdan sonra öküz oğlanı hər görəndə ona həsrətlə baxır.

"Keçi dərisi" adlı lətifədə şagirdinin anasına gözü düşən molla ondan anasının saçını istəyir. Şagird evin damından asılmış keçi dərisindən bir neçə tük çıxarıb mollaya verir. Bir neçə gün sonra evin damından qopub düşən dəri həyətdə atılıb-düşməyə başlayır (Şəxsi arxiv).

"Şirinlik duası" adlı lətifədə isə arvadı ilə yola getməyən kişi mollaya şirinlik duası yazdırıb su qabına atır. Duanı tapan arvad evdən birdəfəlik çıxıb gedir (AFA,VIc.,s.,291).

Siran gəzdirmə. Bu məclis haqqında AFA-nın VI cildində oxuyuruq: "Keçmişdə Şəkidə Siran gəzdirmək adəti geniş yayılmışdır. Əsasən gənc gəlinlər (qohum-əqrəba, bəzən də ailəyə yaxın olan qonum-qonşunun gəlinləri) yığılaraq vaxtaşırı "siran gəzir", yəni, növbə ilə gah bu, gah da digər gəlinin evində toplaşardılar. Gəlinlər "siran"a ciddi hazırlaşar, ən yaxşı geyimlərini geyər, bəzək əşyaları ilə bəzənərdilər. Siran üçün əlborcu zinət əşyaları alanlar da olardı. Qonaqlığı xatırladan "siran"lar geniş ünsiyyət yeri, həm də bir-birinin ailə-məişət şəraiti ilə tanış olmaq "gör-götür" üçün yaxşı vasitə idi. Siran yerində ünsiyyət əsnasında ağız ədəbiyyatı da təbliğ olunur, yeni folklor nümunələri yaranırdı. Deyilənlərə görə, siranı qayınanalar və ailənin böyük gəlinləri təşkil edərdilər. Siran gəzmək adəti keçən əsrin 40-cı illərinədək davam etmişdir" (AFA, VI c.,s.483). Biz ərazidə bu məclis haqqında məlumat verə bilən söyləyicilərlə rastlaşmadıq.

Mövlud – bu məclis dini xarakter daşıyır və Şəki ərazisində *möhlüd* adlanır. Dinə görə, hər bir müsəlman öz evində peyğəmbərin doğumu şərəfinə bir gün möhlüd keçirməyə borcludur. Bundan başqa, niyyət məqsədilə və təzə evə köçmək münasibətilə də möhlüdlər keçirilir. Möhlüd həm evdə, həm də ziyarətdə keçirilə bilər. Məclisin nə dərəcədə təmtəraqlı keçirilməsi onu verənin maddi vəziyyətindən asılıdır. Məslisi iştirakçıların sayından asılı olaraq bir və ya bir neçə molla apara bilər. Orada hədislər söylənilir, dini rəvayət və nağıllar danışılır, Yunus İmrənin, Süleyman Çələbinin peyğəmbəri vəsf edən qəsidələri oxunur və s.

Şəki ərazisində keçirilən mərasimlərdən biri də *Məhərrəmlik*dir. Amma ərazidə şiə əhalinin sayı az olduğundan bu məclis şiə zonalarında keçirildiyi kimi təmtəraqla keçirilmir.

Qeydə aldığımız folklor mətnləri sayca çox fərqlənir. Bunun da bir neçə səbəbi var:

1. Bu, bəzi janrların daha aktiv və ya passiv olması ilə əlaqədardır. Atalar sözləri, deyimlər, təmsilcik, inam, yasaq və s. kimi janrlardan demək olar ki, hər bir şəkili öz gündəlik danışığında istifadə edir. Bu janrlar həcmcə kiçik olduğu üçün onları yadda saxlamaq və söyləmək daha asandır. Biz bu janrları yazmaq üçün xüsusi dəftər ayırmışdıq və ezamiyyətdə olmasaq belə, gündəlik eşitdiyimiz hər bir paremioloji vahidi oraya qeyd edirdik.
2. Bəzi mərasimlər artıq öz aktuallığını itirir və onların sıradan çıxması ilə əlaqədar olaraq bu mərasimlərdə söylənilən janrlar da unudulur. Bu da tam qanunauyğun prosesdir. Tutaq ki, qədim Azərbaycan toyları müasir Avropa toyları ilə əvəzlənirsə, deməli, qədim toylarımızda oxunan mahnılar da öz aktuallığını itirməlidir. Amma pirləri ziyarət etmə mərasimi hələ qaldığı üçün pirlər və pir sahiblərinin göstərdiyi möcüzələrlə bağlı rəvayətlər əhali arasında hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.
3. Şəhər mədəniyyətinin güclənməsi, müasir folklorun tədricən kənd folklorunu əvəzləməsi nəticəsində ənənəvi mərasimlər də köhnəlir, sıradan çıxır və onun unudulması orada söylənilən folklor mətnlərinin unudulması ilə şərtlənir.
4. Daha bir səbəb isə elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma və onların təsiri ilə folklor mərasimlərinin sıradan çıxması ilə bağlıdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ О ДОСТОВЕРНОСТИ ДРЕВНЕБУЛГАРСКОГО ПАМЯТНИКА «СКАЗАНИЕ О ДОЧЕРИ ШАНА» МИКАИЛЯ БАШТУ

К.ф.н.Лена Мамедова
ДГПУ
Россия

На протяжении многих десятилетий в прессе довольно часто муссируются окололитературные вопросы достоверности или фальсификации тех или иных произведений древних времен и раннего средневековья. Это происходит потому что в древности, во-первых, не было традиции авторства, во-вторых, - что в более поздних редакциях тексты не упоминались и на них не делались ссылки, и в третьих - это то, что оригиналы были утрачены по ряду причин. Самый близкий нам пример - это «Слово о полку Игореве», споры о достоверности которого идут и по сей день.

В конце XX века на мировой литературной арене появилось еще одно произведение, споры достоверности которого до сих пор не умолкают. Это «Шан кызы дастан» - «Сказание о дочери Шана» Микаиля Башту - древнебулгарского писателя и просветителя.

Достоверность этого памятника подвергается сомнению, так как до нас дошел русский вариант перевода, сделанный в 1990 г. татарским ученым Ф. Г. Нурутдиновым. Он опубликовал русский перевод арабской средневековой рукописи из утраченного в 20-30 гг. прошлого столетия казанского свода древних рукописей. К сожалению, приходится констатировать, что арабский текст «Шан кызы» не сохранился и можно использовать лишь художественный русский перевод, сделанный погибшим в Великую Отечественную войну казанским арабистом Ибрагимом Мохаммед-Каримовичем Нигматуллиным (1916-1941 гг.) и сохраненный его матерью, бабушкой Ф. Г. Нурутдинова, Латыфой-аби [1].

Новый поэтический памятник определен автором как дастан, то есть песней, основанной на устных преданиях. Но она включает в себя все позднейшие наслоения, связанные с этнокультурными, социальными и религиозными изменениями в общественных формациях населения Прикаспия, Поволжья, Приуралья и Южной Сибири на протяжении тысячелетия. Эти регионы упомянуты в одном ряду неслучайно, потому что - это ареал древнего расселения булгар - племен тюркского происхождения. Сегодня уже известно, что булгары - предки многих тюркоязычных дагестанских народов, что на территории Махачкалы было расположено булгарское государство Семендер. Благодаря же дастану о Шан-кызы мы узнаем и то, что его автор, Микаиь Башту был известен здесь в основном благодаря своему отцу Шамсу, который некоторое время жил в Семендере и занимался популяризацией ислама.

Жизнеописание поэта Микаила Башту, а также история создания «Шан кызы дастани» изложены в сводах булгарских летописей Гази Бараджа, Кул Гали «Хон Китабы», и Джагфар Тарихы, составленном Бахши Иманом около 1680 г. по приказу Сеида Джагфара [2].

Вот что дословно передают летописи о личности Микаиля Башту.

«От Микаиля осталась книга «Шан кызы дастаны», подаренная им Бат-Угыру при его поднятии на трон. Я читал ее. В ней слова старого дастана булгар о подвигах трех эльбиров-побратимов сплетены с сочинениями самого Микаиля. Сеид Ахмед Бакир нашел ее непристойной и запретил. Однако у моего отца сохранился список книги муллы – подарок бека Гузы. Мулла Хасан ибн Исхак, известный своей книгой «Собрание удивительных историй - услада для читателя и слушателя», увез один из немногих списков дастана в Хорысдан. Из Хорысдана он уехал в Кашан, где виделся с муллой Махмудом и пропел и пересказал ему дастан Микаиля... А написан он был простым языком, почему сеид Ахмед назвал Микаиля «недоучкой»...»

«...Эта Аппак славилась чудесным исполнением «Шан кызы дастаны», и, конечно, это она вдохновила мужа (Низами) на пересказ истории возникновения Болгара в его дастане об Искандере...»

«...А лучшим исполнителем дастана Микаиля считался бек Елаур из каубуйского рода Рыштау. Он ездил от Габдуллы Чельбира в Табыл-Катау сажать Лачына Хисами на гурджийский престол и присутствовал на свадьбе его с тамошней бикой Самар. Когда гурджийские беки стали исполнять свои песни, Елаур не выдержал и на одном дыхании пропел дастан Микаиля, произведя потрясение в душах присутствующих. А надо сказать, лишь изредка он помогал своему необычайно красивому голосу подыгрыванием на домбре, с которой никогда не расставался. И один из присутствовавших

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

беков - Нуршада, сын везира Абласа из гурджийского Хонджака, в восхищении побратался с Елауром. Елаур взял имя Нуршады, а Нуршада - имя его рода Рыштау и стал называться «Рыштаулы». Позднее Нуршада написал свой дастан, куда включил многое из дастана Микаиля...»

В 882 году на Башту двинулся из Галиджа сын Эрека Салахби, а из Болгара – Алабуга с отрядами сабанов и баджанаков, стремившихся отомстить за набег на них кара-булгарских моджар во главе с Лачыном. Накануне выступления кан Габдулла скончался, и на булгарский трон был поднят его сын Бат-Угыр Мумин, не отменивший распоряжений отца. Мулла Микаиль тогда же закончил свой дастан «Шан кызы дастаны» и посвятил его новому кану...» [3].

Сегодня, когда мы смогли восполнить пробелы в древнебулгарской и древнерусской истории можно сказать, что для широких масс булгарского народа в периоды феодальных усобиц и сепаратизма поэма Башту должна была стать воплощением идеала единства в рамках справедливого исламского государства.

Кроме завуалированной идеи исламизации, которой пронизана поэма Башту (подробнее об этом скажем ниже), произведение отличается сюжетной занимательностью и вызывает обыкновенный читательский интерес не только среди булгарской публики, но и среди всего арабоязычного мира, стремящегося к союзу с Булгарией для обращения ее в ислам. Известно, что поэма, первая из древнебулгарских памятников, написана на основе арабского алфавита. Причины этому, на наш взгляд, две: первая - стремление автора приобщить язычников к «священным» письменам; вторая - донести свой поэтический труд до наиболее культурных арабов.

Действительно, в поэме присутствует невероятное богатство сюжетов, тем, образов. Существует масса свидетельств того, как исполнялись на праздниках отдельные сюжеты из поэмы, как заучивались наизусть и пелись многие в сопровождении домбры многие полюбившиеся строфы о героях-эльбирах. Это одна из весомых причин, по которой последующие поэты ухватились за столь беспроигрышный сюжет и озвучили его уже по своему, соответственно поменяв героев на своих - национальных.

«Дастан» или «Сказание о дочери Шана» - уникальный памятник тюркской (булгарской) литературы. Это авторский текст. Однако все говорит о том, что автор Микаиль Башту сделал все возможное для того, чтобы зашифровать свой текст, используя не только тюркский (булгарский), но и мировой фольклор и мифологию.

Сплетение тенгрианских традиций сначала с эпосом, а затем с исламом в произведении позволяет говорить и о мифологизации ислама и об исламизации фольклора. Цель этих сложных переплетений в том, что Башту выступает популяризатором новой и спасительной на тот момент времени для булгар монотеистической религии.

Если древние исконно мусульманские авторы, такие как Ат-Табари, писали свои труды, особенно не задумываясь о цельности сюжета и художественной композиции, то их тюркские последователи уже не удовлетворялись простой констатацией фактов, им необходимо было заинтересовать язычника читателя, заставить его прочитать написанное до конца и заставить принять новую веру. Поэтому Микаиль Башту выбрал традиционный древне-булгарский жанр дастана, включил в него давно знакомых героев и четко поделил их на положительных и отрицательных, направив спонтанные действия основных персонажей в заранее четко продуманное русло. Главные герои дастана - эльбиры имеют только положительные черты. Но при этом они достигают нравственного возвышения лишь пройдя через определенный этап трудностей, бед и несчастий. Почему? В это кроется главная идея писателя. Их нравственность несовершенна и несколько сомнительна, потому что не обращена к Аллаху. - Вот какова главная идея поэмы. Из этого можно вывести первую причину достоверности и древности поэмы.

Если обратиться к истории, то станет ясно почему мы выдвигаем подобный тезис. Девятый век для Булгара - сложный период времени. Он разрывается между четырьмя религиями: собственно тенгрианством, византийским христианством, хазарским иудаизмом, арабским исламом. Наряду с тенгрианством, наиболее влиятельными становятся христианство и ислам. Христианство принимает отделившийся Башту - Киев, ислам принимает Волжская Булгария. Причем обе стороны исповедуют также и тенгрианство.

Микаиль Башту - выходец с арабского Востока принимает ислам и переводит на арабскую графику булгарские предания. Он, как противник другой монотеистической религии - христианства выводит в своем дастане образы румцев (византийцев) и садумцев (викингов), которые по его мнению убили Гыйсу

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(Иисуса). Первые - противники ислама, вторые - язычники. Этот вопрос приверженности к той или иной монотеистической религии довольно быстро угас. Уже к середине X века Киевская Русь как государственное образование была полностью христианизирована, а Великий Булгар - исламизирован. Поэтому, на этом основании мы можем предполагать, что дастан был написан не позже IX века, когда вопрос обращения в монотеистические религии стоял наиболее остро. Позже, уже к середине X века вопрос исламизации не стоял остро и если бы поэма была написана тогда или позже, то мотива «Нет Бога кроме Аллаха» в поэме наверняка бы не было, как и не было бы страстного желания автора и героев, выражающих его позицию, об обращении эльбиров в ислам и вознаграждении Аудана Дуло любимой девушкой Боз Би. А в дастане она - награда за принятие эльбиром ислама, как это видно из текста. (Только обратившись к Аллаху, Ат обретает любимую).

В пользу достоверности говорит еще один важный факт - такой как мифонимы дастана. Дело в том, что большинство из них навсегда исчезли из поздних летописей, описывающих мифологию булгар.

Такие имена как:

1. Хурса - бог кузнечного ремесла
2. Куропатка - алп би, родившая первых людей
3. Имэн - избранное племя людей «великий народ булгар».
4. Боян - предводитель племени имэн. Родился звездой. Родители Солнце и Луна. Пошел жить среди людей и закрыл лицо маской.
5. Бой-Терек - добрый алп, изображаемый в облике дерева.
6. Карга - алп в образе черной птицы - грача.
7. Симбир - гора, на которой жил Карга.
8. Чак-Чак - жена Карги.
9. Сак и Сок - сыновья Карги и Чак-Чак; - не встречаются больше [4].

Ни в каких источниках, а если встречаются, то непременно со ссылкой на имя Микаиля Башту. Так, например, Бахши Иман в летописи «Джагфар Тарихи», используя мифологическую терминологию, рассказывая о народе булгар делает ссылки на Шамси Башту. А Кул Гали в «Хон Китабы» и вовсе ссылается на Шамса Тебира - отца Микаиля.

Таким образом Кул Гали, ссылаясь на Шамса Башту в летописном жанре описывает то, что Микаиль Башту или как его еще называли Шамси Башту (сын Шамса), описал в своем дастане, причина достоверности которого, благодаря этой летописной выдержки кажется нам еще более вероятной. Но еще более ценным в этом тезисе является то, что Шамс Тебир, то есть отец Микаиля был историком. И что почти очевидно, оставил все свои рукописи сыну, который использовал их для создания дастана.

Следующий факт достоверности поэмы кроется в его сюжетно-композиционном построении и в частности, в авторских отступлениях. Нас интересует прежде всего факт автобиографии поэта, зашифрованный в тексте. Этих сведений нет больше ни в одной поздней летописи. Во 2 части поэмы «Дорога к дочери Шана» (глава 6 «Ат встречается с Тат - Ыраном») Аудан Дуло встречает на пути дервиша и обращается к нему с вопросом, не знает ли тот дорогу к Боз - би, но забывает по обычаю слезть с коня при разговоре со старшим, что является страшным грехом. Однако дервиш заговаривает с ним и рассказывает о том, кто он:

«Я - Шамс Тат-Иран, -
Ответил он Ату, -
Я происхожу из племени Саклан
И вырос возле Хурсана.

Отец Хасан
И мать Фатима -
Мир праху их -
Научили меня вере.

Образ миссионера Тат - Ырана (чужеземца из Ирана, «тат» в переводе с булгарского - чужой, чужестранец), является документальным фактом, проливающим свет на «родословную» самого автора. Тат-Ыран - никто иной как дед Башту.

«Шан кызы дастан» имеет четыре части. Первые две - собственно поэтическое изложение мифов и преданий древних булгар, вторые две посвящены булгарским богатырям-эльбирам, странствующим по свету в поисках приключений и любви.

На первый взгляд перед нами обычный переработанный фольклорный материал, в котором текст есть более или менее устойчивая комбинация элементов традиции, которая осуществляется в каждом акте исполнения. Повторяющиеся элементы варьируют по структуре и составу внутри одного текста, от исполнения к исполнению, от исполнителя к исполнителю, от традиции к традиции. Следует

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

добавить, что закономерности, согласно которым в тексте происходят вариационные изменения, не могут нарушать самих принципов порождения текста и практически должны совпасть с правилами текстуализации. Микаиль Башту нарочито, специально придерживается этих характеристик фольклора, более того он стилизует свое авторское «я» под безымянное «я» сказителя.

Послушайте-ка удивительный дастан
Про трех эльбиров
И про то, как они образовали
Великий народ булгар
И державу в стране,
Называвшейся Атиль,
А сейчас слывущей
Страной булгар.
Его написал в 882 г.-
В год поднятия сына Джилки Бат-Угора -
Мудрый наставник мужей -
Башту было имя поэта.
Перескажем дастан со слов людей,
Читавших его.
Может быть, не запомнили они всего -
Но сохранили главное.

Не приписывая себе прямого авторства писатель использует художественное опосредование, таким образом «включая» свое имя в список эпических героев. Такой прием доказывает высокий интеллект поэта и его образованность, а также указывает на следование традициям, основывающимся на отсутствии авторства в литературе того времени.

Однако авторская компетентность говорит читателю о том, что Микаиль Башту знал множество иных, вероятно письменных, источников, кроме устных сказаний. Перед нами классический пример интертекстуальности (т.е. понимания текста лишь благодаря знанию других текстов). Безусловно «Сказание о дочери Шана» представляет некий синтез, в котором гармонично уживаются устно-поэтические традиции и искусственный, то есть авторский эпос.

Разработка сюжета героического сватовства связана с традицией и приемами богатырской сказки, но изображение поисков невесты Ауданом Дуло приобретало принципиальное значение как рассказ о начале новой исламской веры, а борьба героя с чудовищами нижнего мира воспринимается как своеобразная деятельность «культурного героя» - мусульманина, ограждающая человеческое племя язычников от врагов (в образе которых представления об иноверцах).

Хорошо знающий тюркскую литературу, писатель избрал стиль дастана (поэтического предания), как самый известный и почитаемый среди булгар стиль. А это уже авторская литература, а не фольклор в переложении автора. Подтверждает это и идея исламизации тенгрианцев. Исламизация требовала враждебного отношения к другим монотеистическим религиям, в частности к христианству. Поэтому в дастане большое место уделено канонической библейской сцене казни Иисуса в кораническом переложении. Здесь же содержатся сведения о Содоме и Гоморе, интерпретированные автором так, что именно христиане и язычники - самые большие грешники. Историю Гыйсы (Иисуса) эльбирам рассказывает один из первых мусульман, которого они встретили на своем пути - Хасан. Микаиль Башту устами Хасана рассказывает о Гыйсе, как о современнике, то есть Хасан встречался с ним и слышал его историю от него самого, потому что Хасан, глубоко верящий в Аллаха, уверен что Гыйса воскрес и ходит по земле между людьми по воле Аллаха. Хасан сам встречал на своем пути Гыйсу. Об этом он и рассказал эльбирам:

«Виделся я в пути
С самим Гыйсой -
Праведником веры.
Стал Гыйса
Пророком Аллаха...
Объявил он в Руме
Об истинном пути к спасению...
Не понравилось это
Царю Рума - язычнику.
Велел он воинам
Казнить Гыйсу.
Но никто из румийцев
Не решился на это преступление.
Однако, нашли убийц -
Из приезжих садумцев.
Были приезжие
С острова Садум...
Царь Садума
Славился распутством.
В то время, когда в Руме
Схватили Гыйсу,
Сбывала одна группа садумцев
Награбленное румским купцам.
Охотно согласились
Садумцы за деньги
Казнить Гыйсу -
Были они закоренелыми язычниками,
Привязали они Гыйсу
К перекладине ворот кожаными ремнями,
Да потом вздумали
Еще сильнее прикрепить его.
Были у них рогатые шлемы.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Этими рогами они и прибили
Руки и ноги Гыйсы
К перекладине и столбу.
Ни разу не застонал
Добрый Гыйса,
Не возроптал.
Не стал молить о пощаде.
Только сказал убийцам:
«Велик Аллах!
Не избегнуть его суда
Никому из живущих!»
...Прославил веру ислама.

...А Гыйса после казни
Предстал перед Всевышним.
Хотел Творец
Освободить Гыйсу от своего суда.
Но сказал Гыйса:
"Никто не должен
Избегнуть суда Всевышнего.
С радостью принимаю я волю Аллаха!"
Стал приближен Гыйса
К Всевышнему,
Часто являлся он
По воле Аллаха на Землю... [5].

Примечательно, что изложение упомянутых нами сюжетов дается в народно-поэтическом стиле. Нам видится, что образованный книжник Микаиль Башту делает это нарочито, чтобы остаться в канве героического эпоса. Эта народно-поэтическая компиляция литературных текстов с мифологическими имеет конкретную цель - донести до менее образованного читателя главную идею своего произведения - идею любви к Аллаху.

И еще один - последний фактор достоверности дастана лежит вне контекста дастана и даже вне собственно булгарской культуры. Литературный памятник, который может служить «гарантом» достоверности дастана относится к древнерусской культуре. Это «Слово о полку Игореве».

В одном из лирических отступлений автор «Слова» говорит:

«Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше: изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя, великому Хръсови влъкомъ путь прерыскаше» [6].

Это лирическое отступление автора о былом могуществе Руси в контексте основной коллизии поражения Игоря. Внимание здесь привлекает имя Хръсови (Д.п. ед. ч от Хрък - Хорс).

Кто же этот «великий Хорс», которому Всеслав пересекает путь? Согласно древнебулгарской мифологии это - алп (бог второго уровня в пантеоне тюрков) кузнечно-оружейного дела и Божьей вести (о предстоящей смерти или каре), сын Мара и Туран. По воле Тангры доставлял души умерших с Земли на Небо. Принимал вид грифона, орла, беркута, сокола и др. хищных птиц. В булгарском искусстве являлся символом неотвратимости Божьего суда и наказания за грехи. Другие булгарские названия Хурсы — Саин (Добрый, Счастливый), Аспар (Суровый). По преданию, Хорсу нельзя было переходить, перебегать дорогу, так как в наказание за это он лишал воина победы в ратном деле или в поединках.

Последние сведения о Хурсе содержит «Сказание о дочери Шана» Микаиля Башту, где Хурсе посвящена целая глава, полностью объясняющая приведенную цитату из «Слова»:

«Был он отменным кузнецом,
Исходил всю Землю
В поисках руды
Для своей кузни...

Нельзя было никому
Перебегать дорогу Хурсе,
Иначе исчезала
Сила его оружия.

Сравнивая со строфой из «Слова» строфу из «Сказания» можно теперь понять, что перед нами идиома, этимологически восходящая к древнетюркскому народно-поэтическому эпосу. Итак, чтобы подчеркнуть храбрость Всеслава автор приводит пример редкого отчаяния князя: он переходит дорогу самому Хурсе, не страшась, что его оружие потеряет силу. Безусловно не зная мифологии тюрков, трудно проследить этимологию этого слова, этого имени и его функции. Поскольку автор не комментирует своей метафоры, то очевидно имя Хурса было известно в Древней Руси, более того, оно было на слуху и являлось народным поверьем, приметой, суеверием. Отсюда напрашивается предположение, что автору «Слова» был известен дастан Микаиля Башту, причем не только ему, но и тем, для кого создавалось «Слово».

Очевидно, что главным препятствием на пути всестороннего изучения славянских языческих традиций по письменным источникам является отсутствие таких источников, которые были бы хронологически близки к интересующему нас периоду, а главное - отражали бы ситуацию с точки зрения данной культурной традиции. Теперь, благодаря обращению к древнебулгарскому памятнику, одно из «темных мест» «Слова» может быть расшифровано. До нас подобной ссылки в исследовательской литературе о «Слове» не встречается. Перед нами типичный пример идиомы,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

когда инокультурная пословица переходит в другую культуру без изменений. Это может происходить лишь в том случае, когда культуры народов близки, иначе идиома потеряет смысл. Благодаря тюркскому эпосу мы можем сказать, что культура Древней Руси до ее официального признания как государственной целостности во многом была похожа на булгарскую культуру, если не тождественна ей. Поэтому, встречающиеся в «Слове» идиомы еще понятны читателю Руси раннего средневековья, но уже утрачиваю свою семантическую прозрачность при дальнейшем переписывании «Слова».

Интересна в этом плане и другая идиоматическая конструкция, перенесенная автором «Слова» из тюркского эпоса:

Рекъ Боянъ и Ходына,
Святъславля песнотворца
стараго времени Ярославля,
Ольгова коганя хоти:
"Тяжко ти головы кроме плечю,
зло ти телу кроме головы" -
Руской земли безъ Игоря.

В героическом эпосе древних тюрков о деяниях алпов, переданных Микаилем Башту в его «Сказании о дочери Шана», алп Боян-Имэн, славившийся своим музыкальным даром, пел:

Пел он: (Боян): «Тяжело голове без плеч,
Тяжело плечам без головы.
Тяжело детям без отца,
Еще тяжелее отцу без сыновей»

Перед нами пример семантической кальки-метафоры, переданной на идиоматическом уровне, но интерпретированной автором «Слова» согласно собственному контексту. Однако, несмотря на другую интерпретацию - пред нами очевидное заимствование.

Факторы достоверности поэмы «О дочери Шана» кажутся нам вполне убедительными, но для полной аргументации выдвинутой нами гипотезы необходимо провести более глубокий этимолого-семантический и сюжетно-композиционный анализ поэмы, который докажет абсолютное авторство Микаиля Башту и выявит, мы уверенны, много других факторов, указывающих на то, что перед нами не фальсификация XX века, а исконное древнебулгарское произведений, принадлежащее перу Микаиля Башту.

ПРИМЕЧАНИЯ

1.И. Баранов. Легенда о дочери Шана: новый источник по истории народов восточной и центральной Европы VII-IX

2. 3. Бахши Иман. Джагфар тарихы. Летопись Гази-Бараджа.— Т. I. — Оренбург, 1993. — Гл. 4. — С. 21-22.

4. Ветры Великих Булгар (легенды, предания, баиты и исторические материалы) - Казань, 1993 г.

5. Сказание о дочери Шана. М. Башту. Киев 882 г. М-ла 2003. Под ред. проф. Акавова З.Н.

6. Слово о пълку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Древнерусский текст. Подготовка текста В.И. Стеллецкого. М., 1985 .

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN XALQ NƏĞMƏLƏRİNİN TOPLANMASI VƏ NƏŞRİNDƏ SMOMPK MƏCMUƏSİNİN ROLU

Lətafət Ələkbərova
BDU
Azərbaycan

Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri, öyrənilməsi tarixində SMOMPK məcmuəsi mühüm yer tutur. Burada çap olunmuş məqalələrdə Azərbaycanın hər bir diyarı – Bakı, Qəbələ, Quba, Zəngəzur, Şuşa və s. – geniş təsvir edilmişdir. Bir çox nağıl və dastanlardan parçalar, əfsanə və rəvayətlər, atalar sözü və məsəllər ilk dəfə məhz bu məcmuədə çap olunmuşdur. Eləcə də bu məcmuədə xeyli sayda müxtəlif xalq nəğmələri – mövsüm mərasimi nəğmələri, məişət mərasimi nəğmələri, toy nəğmələri, ağılar, layla, oxşamalar və digər xalq nəğmələri nümunələri təqdim olunmuşdur.

Bunlardan ilk olaraq SMOMPK-un IX buraxılışında İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının məktəblər üzrə inspektor işləyən A.İoakimov «Qodu-qodu» mərasim nəğməsəini toplayıb çap etdirmişdir (11,s.128-130). Daha sonra XIII buraxılışda Qori seminariyasının müdavimi A.İsmayılov üç xalq nəğməsini (deyişməsini – L.Ə.) yazıya alıb nəşr etdirmişdir: «Yaylaqla aranın bəhsi», «Yerlə göyün deyişməsi» və «Arı haqqında nəğmə» (12,s.230-237)

Bildiymiz kimi, çox vaxt Azərbaycan folkloru nümunələri ermənilər tərəfindən mənimsənilərək SMOMPK-da çap edilirdi. Beləliklə «Sbornik»in XVIII buraxılışında Çaykənddə yaşayan ermənilərin hər il avqustun 6-da Afrodita ilahəsinin şərəfinə keçirdiyi «Vardavar» bayramından söhbət açılır. Həmin bayramda qızlarla oğlanların deyişməsi təsvir edilir. Yazının müəllifi A.Kalaşev qeyd edir ki, deyişmənin neçə bəndi azərbaycanca ifa olunur:

Vardavar gələcəkdir, can gülüm, can, can
Süfrəni salacağdı, can, gülüm, can, can.
Hər kəsin yarı yoxdur,
Bəyənib alacaqdır (13, s.1-36)

Həmin buraxılışda A.Kalaşev və A.İoakimovun yazıya alıb çap etdirdiyi bir neçə Azərbaycan xalq nəğməsi də var. Burada layla, ağı, uşaqların oyun zamanı ifa etdiyi nəğmələr, məhəbbət bayatıları (şikəstələr – A.K), yenə də «Qodu-qodu» mərasimi nəğməsi, eləcə də Cəbrayıl qəzası Ağcayazı kəndinin sakini Əhməd Məlikovun dilindən yazıya alınmış bacının qardaşa həsr etdiyi ağı verilmişdir. (13, s.37-74). Həmin nümunələrin ən maraqlı cəhəti odur ki, onlar artıq əski əlifba ilə yox, kiril qrafikası ilə nəşr edilmişdir. Hətta yazıya alındığı diyarın ləhcəsi də saxlanılmışdır. Bu da öz növbəsində tərcümənin düz olub-olmamasının və ya saxtakarlığın üzə çıxarılmasına ikman verir. Məsələn:

Gəlin gedək Xoruzlunun düzünə, düzünə;
Ay güllə dəyif Ürüstəmin dizinə. (13, s.72-73)

Azərbaycan folklorunun ilkin janrlarından biri olan sayaçı nəğmələri bu məcmuənin XLII (42-ci) buraxılışda F.Köçərli tərəfindən toplanılıb nəşr edilmişdir. Firudin bəy həmin sayaçı sözlərinə qısa müqəddimə yazmış, burada «saya» sözünü «sayə» (yəni – himayədarlıq) kimi izah etmiş, sayaçının nə ilə məşğul olduğunu təsvir etmişdir (15, s.1-23).

Azərbaycan mərasim folkloru bir çox tədqiqatçı – AMEA-nın m.ü., prof. A.M.Nəbiyev (1), prof. M.H.Təhmasib (4), M.Seyidov (5), tərəfindən tədqiq edilmişdir. SMOMPK-da çap olunan həmin janrlar üzərində vaxtilə Türkiyədə mühacirətdə yaşayıb fəaliyyət göstərən prof. Ə.Cəfəroğlu da əhəmiyyətli tədqiqat aparmışdır (5).

Bir maraqlı faktı da qeyd etmək istərdik ki, vaxtilə Nuxa (indiki Şəki) qəzasında yazıya alınan və SMOMPK-da çap olunan mərasim nəğmələri sonradan AMEA-nın Folklor institutu tərəfindən çap edilən Azərbaycan folkloru antologiyasının Şəki folkloruna həsr olunan IV və VI cildlərində təkrar çap edilmişdir (6; 7).

Azərbaycan mərasim folkloru həmçinin etnoqraflar tərəfindən də tədqiq olunmuşdur. Məsələn: Q.Ə.Qeybullayev «О пережитках большой семьи в Азербайджане в ХЫХ веке», R.P.Əfəndiyeva «О ритуале оплакивания и похоронных причитаниях азербайджанцев конца XIX – начала XX веков» adlı məqalələrində SMOMPKda çap olunan müxtəlif mərasimlərə, kiçik janrlara və s. müraciət etmişlər.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycan uşaq folkloru da alimlərimiz tərəfindən əsaslı şəkildə araşdırılmışdır. Bu haqda AMEA-nın m.ü., prof. A.M.Nəbiyev (2), prof. V.Vəliyev (8), prof. P.Əfəndiyev (9) və dos. R.Qafarlı (10) geniş araşdırmalar aparmışlar.

SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan nağıl, lətifə, əfsanə və rəvayətlər, tapmaca, atalar sözü və məsəlləri ilə yanaşı milli sərvətimiz olan xalq mərasimləri, uşaq folkloru, oyun və tamaşalarının çapında xidməti əvəzsizdir və onun daha dərin tədqiq olunması milli folklorşünaslığımız üçün zəruridir.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

Azərbaycan dilində:

1. Nəbiyev A. Mərasimlər, adətlər, alqışlar. B., «Gənclik», 1993, 352 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. B., «Elm», 2000, 76 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B., «Yazıçı», 1989, 496 s.
4. Təhmasib M.H. Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1945, 133 s.
5. Hüseynov G.Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq irsi. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 2003, 156 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV cild. Şəki folkloru. B., «Səda», 2000, 498 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI cild. Şəki folkloru. B., «Səda», 2002, 498 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., BDU nəşri, 1985, 414 s.
9. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., «Maarif», 1992, 477 s.
10. Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folkloru. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, 190 s.
11. СМОМПК, IX выпуск, 1890 г.
12. СМОМПК, XIII выпуск, 1892 г.
13. СМОМПК, XVIII выпуск, 1894 г.
14. СМОМПК, XIX выпуск, 1894 г.
15. СМОМПК, XLII выпуск, 1912 г.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Luiza Rukhadze
Nanuli Katcharava
Tiflis Dövlət Universiteti
(Gürcüstan)

Birbirine komşu olan ülkelerin folklorunda ve dillerinde, her folklor ve dilde olduğu gibi komşu ülke folklor ve dillerinden geçmiş bulunan sözcükler ve deyimler mevcuttur. Bu ülkelerin, asırlar boyu yan yana yaşamış olmalarının etkileşim sonucunda, birbirleriyle ekonomik, siyasal, dinsel, kültürel ve sosyal ilişkilerde bulundukları için, her konuda olduğu gibi folklor ve dildeki etkileşimleri de kaçınılmazdır.

Asırlar boyunca Kafkasya'da yaşayan ve Türkçe konuşan halk ile Gürcistan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Gürcüler arasındaki sık kültürel-ekonomik ilişkiler sonucunda, Gürcistan'ın dağlık bölgelerinde konuşulan dillerde ve folklorda Karaçay, Balkar ve Kumukh folklorundan ve dillerinden girmiş kelimelerle karşılaşılmaktadır. Gerek Gürcü folklorunda gerek Gürcüce yazılı eserlerde, XII. asırdan sonra özellikle de XVI. asırdan itibaren Anadolu Türkçesinden geçmiş bazı kelimelerin, yer aldığı kanıtlanmaktadır.

Türkçeden Gürcü folkloruna ve diline geçmiş kelimelerin çoğu, dillerin Türk Dil Ailesinin Oğuz (Osmanlıca, Türkçe, Azerice) ve Kıpçağ (Karaçayca, Kumukhça) gruplarına giren kelimelerden oluşmaktadır.

Bu çalışmamızda Türkçe'den Gürcüce'ye geçmiş ve sözlüklerimizde de yer almış birkaç Türkçe kelime incelemekteyiz.

Türkçe'den Gürcü diline ve folkloruna giren kelimelerin hepsinde görüldüğü gibi, aşağıda verdiğimiz örneklerde de, deyimin ya da kelimenin geçtiği dilin doğal kanunlarına uyan fonetik kurallar, olduğu gibi kalmaktadır.

Örnekler:

G."alçu"<T."alçı" – Gürcüce'de "alçu" kelimesi anatomi bakımdan koyun veya davar bacağının kemiğidir ve oyuncak olarak kullanılır. Azer. "alçy", Kazakh. "alçy" v.s. T. "alci" Rusça'da yerleştirilerek davar bacağının oynağı anlamına gelmektedir. M. Fasmer'e göre T. "alçı" sadece Rusça'da tasdik edilmektedir ve "alçık"la paralel olarak bu kelimenin "çık" kısa varyantı da kullanılır.

G. **"Artala"** - 1) inek budunun alt kısmı. 2) inek budunun alt kısımdan yapılmış çorba (Gürcüce Sözlük). S.S.Orbeliani ve N. Çubinaşvili'nin sözlüklerinde yalnız birinci anlam yer almaktadır, ikinci anlam ise bulunmamaktadır.

Prof. G. Rogava, Gürcü "artala" kelimesinin Zanca (Gürcü Dilleri Ailesinden bir dil) "ontole" kelimesinden aldığını kabul etmektedir.

Biz, Gürcüceye geçmiş "artala" kelimesinin Türk "ardala" kelimesine bağlı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Türk lehçelerindeki "ardala" kelimesinin birkaç anlamından biri olan "inek budunun alt kısmı" anlamı, Bursa ve Niğde'de kullanılmaktadır. Bu anlam Gürcücedeki "artala" kelimesi ile tamamen aynı anlama gelmektedir. Gürcü "artala"nın Türk "ardala" kelimesinden alındığı aşikardır. Türkçe "ardala" kelimesindeki yumuşak ünsüz "d", Gürcücenin belirli kurallarına uygun olarak sert ünsüz "t" haline gelmiştir.

Etimolojik bakımdan "artala" kelimesi Türk kökenlidir. Bunun tasdiği kelimenin ilk kısmı olan "art"-ın anlamlarıdır: 1) sırt, arka kısım, son; 2) art bacaklar (hayvanlar için); Kelimenin "arka, son" anlamları Şems-Ed-Din Sami'nin sözlüğünde de kayıt edilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Gürcüce "artala" gibi Türkçe "ardala"nın semantiğinde de baskın olan, sözcüğün "arka" anlamıdır.

G.**"Azmani"** - Sulkhan-Saba Orbeliani'nin Sözlüğünde kaydedildiği gibi "azman" kelimesi iki yaşındaki koyun anlamına gelmektedir.

"Azman" kelimesi, M.Kaşgarlı'nın sözlüğünde iki anlamla kaydedilmiştir: 1) burulmuş koyun 2) atın adı.

V. Radlov'a göre bu kelime Karayım kökenlidir. Bununla birlikte Osmanlıca, Kırgız ve Kazak dilleri için "azban" şekli de getirmektedir.

Türk dillerinde "azman" kelimesinin üç anlamı bulunmaktadır: 1) Burulmuş hayvan – Kazak, Noğay dillerinde ve Özbek lehçesinde 2) Eski Türkçe'de – burulmuş koyun 3) Tay veya öküz.

E. Sevortyan'a göre, azman//azban kelimesi, "burmak" fiilinin objektif anlamından man//ban eki ile yapılmış bir kelimedir. Bu fiil "casa" şekliyle "y" ve "ç"-nin belirli değişmeleriyle Tuva dilinde bulunmaktadır. G. Brockelmen da aynı etimolojiyi vermektedir. Bilim adamların çoğu, Türk "azman" kelimesinin Moğolca "asamag" (burulmus öküz) kelimesine bağlı olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca "azman" kelimesi Türk lehçelerinde ve folklorunda da çok yayılmış bir sözcüktür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

G. "kuti" < T. "kutu"//"gutu" - Gürcüce Sözlükte yer aldığı gibi kare şeklinde tahta sandık (çekmece) ilk defa "Rusudaniani" isimli edebi eserde tasdik edilmektedir. Türk dilinde "kuti" kelimesi kutu//gutu formlarıyla sunulmuştur ve lügatçılara göre Türk kökenli kelime olarak kabul edilir. Adı geçen kelimenin "k'utu, k'urtu" Osça formları incelediğinde; E. Abaev, bunların Türk kökenli olduğunu göstermektedir. A. Knezeviç'e göre ise 'kutu' kelimesi Yeni Yunanca'dan alınmıştır. Fakat bu kelime eski Yunanca'da yer almayıp sadece Yunan folkloruna aittir. "Kutu" kelimesinin Yunanca'ya Turkçe'den girmiş olduğu kanaatindeyiz.

Tagani//tagana - "ağaçtan yapılmış küçük kapkaçak". "Tagani" kelimesi Gürcü dilinin dağlık bölgelerinde konuşulan lehçelerde özellikle Pşavi, Tuşeti ve Kakheti lehçesinde kullanılmakta olup ünlü Gürcü yazarlar Vaja-Pşavela ve Aleksandre Kazbegi'nin eserlerinde yer almaktadır. Yukarıda söz edilen lehçelerde "tagani" kelimesi inek sağarak kullanılır bir kaptır; ayrıca yağ ve balın saklanması, peynir konması için de kullanılır.

"Tagana" Gürcüce'ye Türkçe'den girmiş bir kelimedir. Bunu Çağatay, Osmanlıca ve Karaim dillerindeki "täknä" kelimesi; Karaçay, Kazakh dillerindeki "tegäne" kelimesi; Tatar, Bulgar dillerinde kayıt edilmiş "tägänä" kelimesi tasdik etmektedir.

G."uro" < T."vurmak" - G "uro" - "büyük demir veya ağaç çekiç" demektir. Gürcüce'deki küçük demir çekiç "kveri//kueri" anlamına da gelerek G."kvra" (vurmak) fiilinden gelmektedir. "Uro" kelimesi Gürcüce'nin lehçelerinde de kayıt edilmiştir (Mokhevuri, Raçuli lehçelerinde). Gürcüce "uro"nun Türk dillerinde var olan "vurmak" fiilinden geldiğini düşünmekteyiz. Bu fiil XII. yüzyıl eserlerinde bulunmaktadır. Eski Türk Dili Sözlüğünde "urgu" kelimesi, "vurmak için gerekli alet" olarak belirlenmektedir. E. Nacip'in tarihsel-karşılaştırma sözlüğünde "urmak" fiilinden yapılmış "urgu" kelimesi de bulunmaktadır. "-Ur" eki Türk dili ve lehçeleri, Azerice, Karayımca, Gagauzca ve Noğayca'da da kayıt edilmiştir. M. Resenen'in Etimoloji Sözlüğünde "urmak" fiilinin yanında aynı anlamındaki Fince "pure" kelimesi de bulunmaktadır.

Türk dillerinden Gürcüce'ye girmiş, birkaç kelime üzerine yapılan incelemelerden örnekler sunduk. Bu incelemeler sırasında en önemli ölçütler olarak, başta tarihsel ve ekonomik ilişkiler ile coğrafi anlamda yakın olup olmama durumunun tesbit edilmesi önemlidir. Ancak, bütün bu incelemelerimize rağmen, kaynak dilin hangisi olduğuna dair net bir tespit yapmak yine de oldukça zor görünmektedir. Türk dilinden alınmış ve Gürcü diline yerleşmiş kelimelerin çoğunun, Türk dilleri ailesinin Oğuz (Osmanlı, Türk, Azeri) ve Kıpçak (Karaçay ve Kumukh dilleri) kollarına ait dillerden gelmiş olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR:

1.Gürcüce Sözlük. Tiflis, I, VIII, 1956. 1963
2. S.S.Orbeliani, Gürcü Sözlük, Tiflis, 1949
3. Kaşg. D. Resim Altay Divani Lügat- at Türk Dizisi, Ankara, 1943
4. В.В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий СПВ, 1886, 1911
5. Э.В. Севортян, Этимологический словарь тьюркских языков, М., 1973-1980.
6. Н.Л. Шилова, Словарь тюркизмов в русском языке. М. 1976
7. Абдулаев Х., Узбек тилининг хорезм шеватери. Ташкент, 1961
8. Brockelmann C., Mitteltürkischer Wortschatz. . .Leipzig, 1928
9. Фасмер Ш., Этимологический словарь рус. языка. 1987, I.
10. Divani Lügat-at Türk I-III, Ankara, 1939-1941
11. Древнетюркский словарь, Л. 1969
12. Турецко-Русский словарь, М. 1977
13. G. Rogava, Gürcü dilinde tarihsel fonetik konuları, Tiflis, 1962
14. Türkiye'de halk Ağzından söz derleme dergisi, I Ankara, 1963
15. İoane Bagrationi, Doğal Kaynaklari Sözlügu, 1986
17. Ir. Kerkadze, Eski Gürcücedeki hayvanlar kelimeleri , Tiflis, 1974
18. O. Tedeev, Gürcüce-Osça dilleri ilişkileri denemeleri, Tiflis, 1983
19. Ковалевский, Монгол. русс. фраз. словарь, Казань, 1844
20. A. Makashvili, Botanik Sözlük, 1968
21. Наджин Э.Н., Историко-сравнительный словарь тюркских яз. М. 1979
22. Цонев, Турски дули в българских езики, София, 1919
23. Боровков Л.К. Названия растений по бухарскому списку, Муккадимат ал Адаб. М. 1971, стр. 96

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЗАКАТАЛЬСКОМ ДИАЛЕКТЕ АВАРСКОГО ЯЗЫКА

М.Ч.Чеерчиев
Россия

Проникновение тюркских, в том числе и азербайджанских, лексических единиц в закатальский диалект аварского языка не может быть рассмотрен вне контекста взаимодействий разносистемных языков закавказского региона в целом и Алазанской долины в частности. "В изучении истории Азербайджана и Дагестана и истории азербайджанского языка и языков Алазанской долины,- отмечает И.А.Дибиров,- большую роль играют письменные источники 5-14 вв., сохранившие свидетельства существования между закавказскими народами и народами Дагестана древних этнолингвистических и историко-культурных связей, носивших регулярный характер, распространившихся на все сферы жизни и получивших отражение и в их языках ". (1:35)В действительности, народы и языки этого ареала имеют достаточно долгую историю взаимодействия и взаимного контактирования. Это в свою очередь обусловило взаимное проникновение прежде всего лексических единиц контактировавших языков. Вопросы азербайджано-аварских языковых контактов на территории нынешних Белоканского и Закатальского районов Азербайджана изучены не достаточно подробно, хотя отдельные публикации содержат некоторый материал по этой проблематике (1;2;3). Поэтому представляется актуальным рассмотрение вопросов, связанных с лексическими заимствованиями закатальского диалекта из азербайджанского языка. Причем здесь азербайджанскими заимствованиями называются как собственно азербайджанизмы, так и те лексические единицы, которые проникли в закатальский диалект аварского языка через посредство азербайджанского языка."Говоря о влиянии тюркских (азербайджанского) языков на лексический состав дагестанских языков Алазанской долины,- продолжает И.А.Дибиров.- следует отметить, что эти слова затрагивают такие стороны народного хозяйства, как животноводство, кулинария, семья, родственные связи, предметы домашнего обихода, одежда, материалы и др. области лексики дагестанских языков".(1:39-40)Н.С. Джидалаев предлагает дифференцированно рассматривать условия и результаты языковых контактов, различая при этом обычные заимствования и явления суперстрата и субстрата. (4:4)В настоящей статье не ставится цель стратификации или другой характеристики азербайджанских заимствований в закатальском диалекте аварского языка; поэтому эта лексика здесь условно характеризуется тематически как слова со значением быт, человеческие отношения, продукты питания , географические объекты, явления природы и животный мир. Причем, приводятся такие азербайджанизмы, которым в диалекте не имеются аварские параллели.Наиболее многочисленными являются слова, которые тематически связаны с

обозначением быта. Таковыми, в частности, являются слова: махIсул (азерб.мəhсул) - "урожай", срв. авар. бачIин; шикил (азерб. шəкил)-"фотография", сравн.авар. сурат; дярз (азерб. дəрз)-"сноп", срв. авар. гул; махIаля (азерб.мəhəллə)-"двор", срв. авар.азбар; кигьриз (азерб. кəhриз)- "колодец", срв. авар. гъуй; топ (азерб. топ)- "пушка", срв. авар. гIарада; душаг (азерб. дошəк) - "матрац", срв. авар ургу; чIипIи (азерб. чиб)-"карман", срв. авар. чанта; тикари (азерб. тəкəр)- "колесо", срв. авар. гьакибер; багъ (азерб. баг)- "сад", срв. авар. ах; учъагъ (азерб. очаг)- "очаг", срв. авар гъансито; нягьра (азерб. нəhрə)- "пахталка"; аиля (азерб. аилə)-"семья", срв. авар.хъизан; камар (азерб. кəмəр) - пояс, ремень", срв авар. рачел; китаб (азерб. китаб) - "книга", срв. авар. техь. Здесь следует отметить, что наряду со словом китаб в закатальском диалекте используется слово к'ехь со значением "книга". Но в отличие от слова китаб это слово обозначает книгу сакрального содержания и может быть переведено как "писание", чем "книга". Поэтому следует полагать, что слово китаб в закатальском диалекте появилось позже к'ехь.Даптар (азер. дəфтəр)- "тетрадь"; гIарба (азерб. араба)- "арба", срв. авар. гьоко; нава (азерб. нəвə)-"внук", срв. авар. васакIо; хурда (азерб. хырда) - "мелочь".С тематическим значением "продукты питания" используются такие слова, как: тютюм (азерб. тутун)- "табак, срв. авар. тамахьо; чугъундур (азер.чугундур)-"свекла", рв. авар. чIакIултан; истиот (азерб. истиот)-"перец" срв.авар. пилпил; чантала (шəфталы) - "персик", срв.авар. микьир; гавали (кавалы) - "слива", срв.авар. кокам; нар (азерб.нар) - "гранат", срв.авар. соно; зукъали (азерб.зогал) - "кизил", срв.авар. жулан; гъардали

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(азерб.гаргыдалы) - "кукуруза", срв.авар. цӀоросаролъ; догъа (азерб.довга) - "довга".В закатальском диалекте используются азербайджанизмы, обозначающие предметы домашней утвари: бургъу (азерб. бургу) - "гайка"; курпутун (азерб. кəлбəтин) "щипцы", срв. авар. гъецӀ; бульма (азерб.болмə) - "блюдце", срв.авар. налбак; к иному тематическому классу относится слово синип (азерб. синиф) - "класс".К тематическому классу со значением человеческие отношения и животный мир условно можно отнести следующие слова:Яддаш (азерб. јаддаш) - "память", срв. авар. ракӀалдачӀей; ярыш (азерб. јарыш) - "соревнование, срв. авар. къец; кал (азерб. кəл) - "буйвол"; калча (азерб. кəлчə)-"буйвол производитель"; дана (азерб. дана)-"бычок" срв.авар. баси; корамал (азерб корамал)-"уж", срв. авар. хоноборохь. классу "географические объекты" можно отнести следующие слова: кюча (азерб. кучə) - "улица", срв.авар. къватӀ; голи (азерб. көл) - "озеро, лужа", срв.авар. хӀор; чоли (азерб. чөл) - "поле", срв.авар. хур; ямачъ (азерб.јамач) - "скала", срв.авар.кьуру; булах азерб.булах) - "родник", срв.авар. ицц. Некоторые слова можно отнести к тематическому классу явления природы":Ялав (азерб.алов) - "пламя", срв.авар. цӀадул мацӀ; далгъа (азерб.далга) - волна", срв.авар. карачел; чанг (азерб.чəн) - "облако", срв.авар. накӀкӀ; айаз (азерб.ajaз) - "иней", рв.авар. саву.С указанными классами тесно не связаны следующие слова:Достав (азерб.дост) - друг", срв.авар. гьудул; яш (азерб.јаш) - "возраст", срв.авар. гӀел; гялимайав (кəлимə) - пришелец", срв.авар. апараг; субаяв (азерб.субаj) - "холостяк", срв.авар. болозан; зарпат (азерб. зарафат) - шутка", срв.авар. махсаро.В закатальском диалекте аварского языка используется слово махцара со значением "издевательство", "розыгрыш". Поэтому оно не может быть в полной мере поставлено в один семантический ряд с аварским литературным махсаро. И.А. Дибиров приводит в закатальском диалекте аварского языка также азербайджанизмы гъупу "ворота", гъапагъи "крышка", утагъ "комната", гъармах "удочка", ранг "цвет", чулах "калека", сачма "дробь", бугътан

"клевета", хал "родинка" и тд. [1:43-50]. В действительности, азербайджанизмов в закатальском диалекте аварского языка достаточно большое количество. Причем, количество азербайджанизмов в речи закатальцев напрямую зависит как от культурно - образовательного ценза носителей диалекта, так и от того, на каком языке получил образование тот или иной индивидум: на русском или на азербайджанском.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дибиров И.А. Лексические и морфологические особенности дагестанских языков Алазанской долины. Махачкала, 2001.
2. Саидова П.А. К характеристике лексического состава закатальского диалекта аварского языка.-. В сб.: Проблема лексического состава диалектов и разработка диалектных словарей ИКЯ. Грозный, 1987.
3. Чеерчиев М.Ч. Аварско-азербайджанские языковые контакты на территории Белоканского и Закатальского районов - В сб.:Культура и история тюрских народов. Махачкала,2000.
4. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках. Опыт историко-этимологического анализа. М., 1990.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

NOVRUZ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK SƏLNAMƏSİNDƏ

«Biz bir millət, iki dövlətik»
(Heydər Əliyev)

f.e.d , professor Maarifə Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Üniversiteti

Türk xalqlarının milli mədəniyyətinin bir incisi olan Novruz türk boylarının ortaq mədəniyyətini yaşadan və onların çox qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər adət-ənənələrinin canlı nümunəsidir. Türk xalqları Novruzu təqvimdə yeni il kimi də qəbul edərək Qafqazdan Anadoluya, Orta Asiyadan Altaya, Sibirdən Hindistana, Çinə qədər sevgi və coşğu ilə bayram etmişlər. Bu bayram yörələrdə özünəməxsusluğunu da qoruyub saxlamışdır. Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan türkcəsində «Yeni gün» mənasına gələn Novruz tarix boyu müxtəlif adlarla anılmıdır. Tədqiqatçı Salahəddin Bekkinin yazdığı kimi Türkiyə folklorunda Novruz «Sultan Novruz», «Yılsırtı», «Mart Bozumu», «Mart Dokuzu», «Mereke», «Ergenekon», «Yörük Bayramı», digər türk xalqlarında «Novruz» kəlməsi ləhcələrə görə dəyişən onlarca fərqli ifadəsi ilə bərabər «Baba Marta», «Yazbaş», «Yeni gün», «Ulustin ulu Künü», «Çıl pazı», «Çilkayak», «Lsıakh» kimi adlarla da anılmışdır. [170]

Bəzi ağız fərqləri ilə Azərbaycanda «Novruz» və ya «Noruz» , Qazaxıstanda «Novruz » və ya «Noruz» , Türkiyədə «Nevruz» , «Sultan Nevruz» , Özbəkistanda «Novruz» , Türkmənistanda «Novruz» , Tatarıstanda «Novruz» şəklində söylənən Novruz bayramı türk dünyası arasında bu xalqların milli mədəniyyətinin əsas ünsürü kimi yayqın olan bir xalq adət - ənənəsidir.

Türk xalqları tarixinin ilk bayramlarından olan Novruzun «Yeni il», «Yaz» «Bahar», «Ergenekon» (Erkən gün, yeni gün) kimi türklər arasında təbiətin oyanmasına bir sevinc əlaməti, yeni ilin, yeni günün başlanğıc əlaməti kimi qeyd edilməsi bu xalqların qədim tarixindən xəbər verən bir soraq kitabıdır.

Türk alimlərindən Mustafa Uslu yazır ki , «Atatürkün zamanında (1926-cı ilə qədər) göy və qırmızı sancaq və bayraqlarla bəzədilmiş Novruz şənlikləri düzənlənmişdi. 1926-cı ilin yanvar ayından etibarən mart ayı «mali yılbaşı» (yeni maliyə ili) olaraq son zamanlara qədər həm şiyə , həm də sünni türklər arasında qeyd edilirdi.»[171].

Bir çox tarixi məlumatlara görə orta əsrlərdə Azərbaycan musiqisində «Novruz» adlı bir havanın da olduğu söylənilir. XV-XVI əsr Azərbaycanın dövlət fərmanlarında Novruz bayramı münasibətilə dövlət məmurlarına verilmək üçün vergi toplandığı da qeyd olunmuşdur.[172]

Abbasoğlular zamanında da Osmanlı saraylarında bayram şənlikləri keçirildiyi də tədqiqatçılar tərəfindən yazılmaqdadır. Ömər Uluçay yazır :

«Osmanlı saraylarında Novruz şənlikləri düzəldilir, o gün üçün xüsusi olaraq hazırlanan macunlar kasalar içində dövlət adamlarının, saray əhlinin evlərinə göndərilirdi.»[173]

«Abbasoğlular zamanında da, Novruzda sarayda bayram şənlikləri keçirilir hədiyyələr alınıb verilir. Xalq rəngli yumurtalar boyayar, halva bişirib bir-birlərinə göndərər, küçələrdə bir-birlərinin üzərlərinə gözəl ətirli sular səpər və fişənglər atardılar.»[174]

Şübhəsiz ki, Novruz bayramı öz atributları ilə ədəbi mətnlərdə də əks edilmişdir. Biz bu məqalədə Azərbaycan və Türk ədəbi salnaməsində Novruzla bağlı yazılan nümunələr əsasında mulahizələrimizi ifadə etməyə çalışacağıq.

Novruzun gəlişi Azərbaycan və Türk ədəbi salnaməsində «Bahariyyə» , «Novruziyyə», «Novruz» adlanan klassik və aşıq şerlərində, hekayə və rəvayətlərdə, bayatılar və novruz səmahlarında və seirlərdə ifadə edilmişdir.

Türk ədəbiyyatından nümunələr :

Laməkan əlindən bir səda gəldi,
Novruzunuz canlar mübarək olsun
Qəlbi-müminana bir səfa gəldi
Novruzunuz canlar mübarək olsun *(Didari, XIX əsr)*

Bəşarət sizlərə , ey can, bu gün Nevruzi –Sultandır,
Quruldu məclisi-irfan bu gün- Nevruzi-Sultandır.

---

170 Salahaddin Bekki. «Ateş etrafında oluşan inanışlar və Novruz ateşi». «Hacı Bektaş Veli» dergisi, Bahar, 2007\ 41, səh. 252.
171 Mustafa Uslu. Türklərdə Novruz. «Türk Dünyası» (Tarih dergisi), № 4 , 1987.
172 Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası , VII c, Bakı, 1983 , s.285
173 Ömər Uluçay. A.K.Ə. səh. 90-92
174 Yenə orada səh. 92.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bəşər surətinə givdi gədəm basdı cahana Şah,
Boyandı nura asiman bu gün Nevruzi-Sultandır. [175]
(Ali Rıza Kadimi Baba, XX əsr)

Türk ədəbi salnaməsində daha çox «Novruziyyə» adlanan Novruz şerlərində professor Erman Artunun da yazdığı kimi «Ədəbiyyatımızda mövsümlər, bayramlar, xalqın həyatında önəm verilən günlər şerlərlə qarşılanaraq, şerlərin mövzusuna çevrilmişdir. Bektaşilər arasında Novruz ərkanı vardır.Açıq səmada və ya dərgahlarda oxunan bəstələnmiş Novruziyyələr vardır. Bunlar Novruz bayramlarında oxunan şerlərdir.Bektaşilərə görə Novruz Həzrət Əlinin doğum günü kimi qəbul edildiyi üçün xüsusi bir yeri vardır. [176].

Muhamməd Mustafa Sultani cihan,
Əlinin sirrini çün qıldı bəyan.
Xədicə sirrindən kamusu şadan,
Nuha səfa verir Sultani Nevruz. [177].

Mevlevilər də Novruzu bayram edirlər «Selam» sözcüyü ilə başlayan 7 ayəti bir kağıza, bir çanaq içinə qara mürəkkəblə və ya Kərbəla cövhəri ilə yazırlar, qaba süd tökülərək bu yazı qarışdırılır və süddə əridilir. Bəzən içinə bir az da lohusa şərbəti də qatılaraq südün rəngini çəhrayı pənbələşdirirlər. Yeddi selamlı ayətlərə «Heft selam deyilir», (Ömer Uluçay. S.90)

Azərbaycanda bayram süfrəsinə 7 çeşid ləziz yeyəcəklərin süfrəyə düzülməsi də Novruz adət-ənənəsinin nümunələrindən biridir.

XIV əsr türk dünyasının böyük şairi Qazi Bürhanəddin (1344-1398) Novruzu gəlişi ilə cahana bir gözəllik bəxş etdiyini ifadə edir.

Məgər Novruz gəlmişdir musəvvər.
Ki, olmuşdur cahan yenə münəvvər.[178]

XVI əsr türk aşıq şerinin görkəmli ustadı Pir Sultan Abdal Novruzu baharı müjdələyən bir gün olduğunu dilə gətirmişdir.

Sultan Novruz günü callar uyanır
Hal əhli olanlar nura boyanır
Mühüp olan bu gün cəmə dolanır
Mümməti erincə Novruz Sultanın

Pir Sultanın başqa bir şeiri də Novruzun Bolluq bərəkətini ifadə edir.

Yarı olan arar yarını bulur
Əsər badi-sabah, könlümdə farır
Yükün katmerlemiş Nevruzdan gəlir
Əzizim, sultanım sən səfa gəldin.

Pir Sultan Abdal «Nevruz Sultanın» rədifli 7 bəndlik şerində Nevruzun hümmətindən, insanlara birlik gətirməsindən, bütün ərənləri bir yerə toplamasından, könül xoşluğundan bəhs edir :

Aşiq olan canlar bu gün gəlirlər
Sultan Novruz günü birlik olurlar
Hallakı cihandan ziya olurlar
Himməti erincə Nevruz Sultanın[179]

«Nevruziyyə» şerlərində Hüsni Baba Novruz bayramının insanlara bəxş etdiyi sevinci belə ifadə edir:

Husni Baba Hambel erdik bu dəmə
Könüllər girmişdir Bağı-İrəmə
Verilmiş zövq ilə safə aləmə
Novruz bayramınız mübarək olsun

XVI əsrdə Türk dünyasının başqa bir şairi, Bağdadda yaşayan Azərbaycan şairi Ruhi Bağdadi Novruzu belə tərənnüm edirdi:

Keçdi bürci-Həmələ mirri-ləvayi –Novruz,
Qıldı mürğani-çəmən mədhü sənayi- Novruz

Yenə bülbüllərə xasü əməl oldu nəğmat
Saldı bir zəmzəmə afadə sılayı –Novruz

---

[175] Şer nümunələri Ömər Ulucayın adı keçən kitabından götürülmüşdür. Səh. 93-94
[176] Arman Artun. Dini-Tasavvufi. Halk Edebiyyatı İstanbul 2006 , səh 144.
[177] Halk Edebiyyatı İstanbul 2006 , səh 144. Dr. Ömər Uluçay. Dildəvə Gönldə Hz. Ali. Adana, 1997, s.95
[178] Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, Azərnəşr, 1988, s. 81
[179] Öner Yağcı. Pir Sultan Abdal. İstanbul, 2000. s. 194

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Eyş nuş edub ərbabi-səfayi təhrik
Oldi vahidi-fələk nəğməsərayi – Novruz.
Vəsfinin ayəti yoq, başla duayə , Ruhi
Ki, müəssər olur əlbətdə duayi-Novruz[180]

Novruz istər Türkiyə türkcəsi istərsə də Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan ədəbi mətnlərdə və şifahi xalq salnaməsində özəllikləri ilə təsvir edilərək yaşanmış və yaşamaqda davam etməkdədir.

Məlumdur ki, Novruzun əsas elementlərindən biri atəşlə (odda) bağlıdır. Çərşənbə axşamları tonqalın üzərindən atlanmaq, ilaxır çərşənbədə və bayram axşamı şam yandırmaq adəti kültü ilə bağlıdır.

Səlahəddin Bekki «Atəş ətrafında oluşan xalq inanışları və Nevruz» məqaləsində Balıkəsirdə Novruz tonqalı üzərindən atlanarkən aşağıdakı şeirini söyləməsini yazır.

Şeir belədir :

Gavur-gavur gavura,
Gavur xırman savura
Gavur məndən aşağı
Kıçına meymun takıla

Müəllif sözünə davam edərək :

«Türkiyədə atəş və atəş ilə bağlı olaraq ortaya çıxan inanclardan ən yayqın olanı və bilinəni Novruz atəşi üzərindən atlanmaqdır».

Göründüyü kimi, atəşin (tonqalın) üzərindən keçmək pisliklərdən və xəstəliklərdən, pis insanların nəzərlərindən uzaqlaşmaq kimi mənanı ifadə edir ki, Azərbaycanda tonqal üzərindən keçərkən söylənən:

«Ağırlığım uğurluğum
Qada-balam
Bu tonqalda kül olsun» -

poetik ifadəsindəki anlam yuxarıda nümunə verdiyimiz şeirlə səslənir.

Azərbaycan klassik ədəbi salnaməsində Novruzla bağlı çox səhifələr mövcüddür. Qətran Təbrizinin (XI əsr) «Novruz və fitr bayramı münasibətilə Ərran sünəpdarı Əbdülyəsrin mədhi»ndəki

Novruz və orucluq bayramı sənə mübarək olsun.
Bütün dünyada sənin adına xütbə oxunsun[181]

- misralarından görünür ki , islamiyyətin geniş büsət aldığı orta əsrlərdə də Novruz bayramına da ramazan bayramı qədər böyük önəm verilmişdir.

Azərbaycan ədəbi səlnaməsində “Novruz bayramı” ifadəsi çox vaxt “bayram” şəklində ifadə edilmişdir. Bunun bir səbəbi islamiyyətdən əvvəl də çox yayqın olan Novruzun geniş mənada bayran kimi xalqın hafizəsinə həkk olunmasıdır. Molla Pənah Vaqifin (XVIII əsr) “Bayram oldu” şeirini oxuyarkən orada Novruz sözünü axtarmağa heç bir ehtiyac duyulmur. Şeir özü Novruz bayramını ifadə edir.

Bayram oldu heç bilmirəm neynəyim
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur
Düyü ilə yağ hamı çoxdan tükənmiş
Ət heç ələ düşməz motal da yoxdu.

Allaha bizmişik naşükür bəndə
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə
Xalq batıbdır noğula, şəkərə qəndə
Bizim evdə axta zoğal da yoxdu.

M.P.Vaqifin müasiri olan M.V.Vidadi isə Novruzu belə tərənnüm edirdi :

Novruz bahar oldu , cahan tazətər oldu
Rəf oldu ələmlər
Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədər oldu
Yandı oda qəmilər

Göydən yerə yağdı nə gözəl şəbnəmi-rəhmət
Bitdi gülü lalə
Xoş nəğmələnib bülbülü-şeyda ötər oldu
Açıldı irəmlər

Qasım Bəy Zakir də (XIX əsr) Novruzu sadəcə olaraq “bayram” şəklində ifadə edir.

Bu gün bayram günü səhni-çəməndə
Gördüm nazəninlər xürrəm oturmuş
Mənim yarım nə danışır, nə dinir
Onların içində əbsəm oturmuş[182]

Zakir başqa bir şeirində bayramın hər evdə zövq- səfa ilə keçirildiyini, el şənliyi olduğunu ifadə edir:

Bayram günüdür zövq -səfa xanələr içrə
Cananım oturmuş neçə cananələr içrə[183]

---

[180] Azad Musabəyli «Ruhi Bağdadi mühiti , həyatı, poetikası və divanı», Bakı, Elm, 2005
Müəllif yazır: «XVI əsrdə Fizuli və Əhdini sonra Baqdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatından əsərləri toplusunu-əlyazmaları əldə etdiyimiz üçüncü nümayəndəsi» (səh. 48) orada. səh. 391
[181] Qətran Təbrizi . Divan. Bakı, 1967, səh.51
[182] Q.B.Zakir əsərləri , Bakı, EA-nın nəşri,1964, s.130

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

XX əsr türk dünyasının böyük şairlərindən Şəhriyar Novruz bayramını bütün özəllikləri və gözəllikləri ilə təsvir etmişdir:

Bayram idi gecə- quşu oxurdu
Adaxlı qız bəy corabın toxudu
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

Bayram olub qızıl palçıq əzərlər
Naxış vurub otaqları bəzərlər
Taxçalara dğzmələri dğzərlər
Qız gəlinin fındıqçası, hənası,
Həvəslənər anası qaynanası.

XX əsrin böyük söz ustadı Səməd Vurğun isə :

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axşam açıq olar Ayın qabağı
Bizim gəlinlərin bayramqabağı,
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü

- deyərək bayramın özünəməxsus ənənələrindən söhbət açır.

Gətirdiyimiz şeir nümunələrindən də göründüyü kimi Azərbaycan ədəbi mətnlərində Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq işlənən "bayram" kəliməsinin əvvəlinə "Novruz" sözünü yazmağa çox vaxt ehtiyac qalmır. Çünki hər kəs bu bayramın ünvanını çox gözəl bilir.

Azərbaycanda Novruz ayında (martda) bir qayda olaraq ağac əkilr , həyət-baca səhmana salınır, çeşidli yeməklər, şirniyyatlar bişirmək üçün hazırlıq görülür, aşıqlar ilk baharı - Novruzu mədh edən şeirləri sazın müşayəti ilə oxuyurlar. Şübhəsiz ki , by vəziyyət ədəbi salnaməyə çeşidli nümunələr bəxş etmişdir.

H.Cavid bu bayramın sevincini belə ifadə edir :

İştə Novruz ! Yetişdi fəsli-bahar,
Gəldi işrət zamanı qardaşlar
Nə gözəl bayram! Ah, nə xoş fürsət !
Sayılır əhli- zövqə bir nemət !....
Böylə şad gün düşərmi bir də ələ,
Keçirin beş gün ömrü ləzzət ilə.

Hüseyn Cavidin yuxarıda adını çəkdiyimiz "Novruz bayramı" şeirində by bayramın sevinc bayramı olduğunu vurğulamışdır. Şair burada qara bayram ifadəsi də işlədərək yazır :

Yalnız hankı evdə yas varsa
Bir onun borcudur ki , tutsun əza
Birinin ölə qardaşı naçar
Qara bayram tutar bir adət var
Hər kimin yoxsa böylə bir üzrü
Eyşi nuş eyləsin yox zərəri.[184]

Novruz bayramının gözəl tədqiqatçısı Şixəli Qurbanov da fikrini şeirlə belə ifadə edir:

Əziz Novruz axşamı,
Hər süfrənin xonçası
Hər xonçanın öz şamı
Xonça tutub oturduq
Masanın dövrəsində
Sakit yanan şamların
Həzin incə səsində
Bir bayram zümzüməsi[185]

---

[183] Orada, səh. 183
[184] H.Cavid Əsərləri, I c. Bakı, 1968, s.56
[185] Ş.Qurbanov əsərləri I c, Bakı Azərnəşr, 1968 , s.530

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Novruzun adı ilə bağlı bir də novruzgülü çiçəyi vardır. Ədəbi səlnamədə bu çiçəyin adı məhz ilk baharın - Novruzun gəlişi ilə bağlı yad edilir. Bunun bir nümunəsini Şah İsmayıl Xətainin "Dəhnamə" əsərindən "Sidəti gülşəni bahar" (Bahar gülünün təsviri) fəslində və M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam» poemasında görürük.

Xətai : Novruz gülünün açıq dəhanı
Mürq anda hezar oxur zəbanı[186]

Şəhriyar isə : Bayram yeli çardaxları yıxanda
Novruzgülü , qar çiçəyi çıxanda
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda
Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun [187]-

şəklində ifadə edir.

Məlumdur ki, islamiyyətdən çox-çox əvvəl mövcud olub, türk dünyasında çox yayğın olan Novruz xalqın sevdiyi , şənləndiyi bir bayram olduğu üçün xalq islamiyyətin qəbulundan sonra da bu bayramın həyat səhnəsində yaşaması üçün hər cür təşəbbüs göstərmiş, bu bayrama zaman-zaman dini bir mahiyyət, islami motivlər əlavə edilmiş, beləcə də xalqın bu qədim adət-ənənəsini daha da sağlamlaşdırmaq üçün əlavə etməklə yaşatmışdır. Xalq arasında Novruzla əlaqədar olaraq bir çox çeşidli rəvayətlər neydana gəlmişdir. "Həzrət Nuh Tufandan sonra Novruz günü ilk dəfə torpağa ayaq basmışdır" "Həzrəti Yusif Novruz günü quyudan çıxarılmışdır" "Cənnətdən qovulan Həzrəti Adəm ilə Həzrəti Həvva Novruz günündə Arafat dağında bir-birinə qovyşmuşdur" "Həzrəti Yunis Yunis balığının qarnından Novruz günü xilas olmuşdur". «Həzrəti Nuh tufandan sonra Novruz günü ilk dəfə torpağa ayaq basmışdır» və s.

Bu rəvayətlərdən bir qismi də Həzrəti Əli ilə bağlıdır. Rəvayətlərdən biri «Həzrəti Əlinin dünyaya gəldiyi, xəlifəliyi və Həzrəti Fatma ilə evləndiyi günü Novruz günü olduğu» dur.

Ömər Uluçay "Dilde ve Gönülde Hz. Ali" adlı kitabında Türkiyədə Novruzun bəzi islam adətləri əlavə edərək bayram sayılmasına səbəb olan yönləri belə sadalayır :

1. Həzrət Əlinin doğum günü olaraq bilinməsi . Nevruz əski martın 9-da başlar ki, bu da 21mart günün gəlir . Bu gün 3 gün sürər 12-sində bitər.
2. Hz. Əli ilə Fatmeyi Zəhranın evlənmə günü olması.
3. Hz. Məhəmmedin Nubüvvətinin meydana gəldiyi gün olaraq bilinməsi.
4. Yeni bir bahara qovuşularaq, qışlaqlardan yaylaqlara doğru köçlərin başlandığı gün olması.
5. Qış mövsümünün bitib ilk baharın başlandığı gün olması.
6. Günəşin bu gün Balıq bürcündən Qoç bürcünə keçməsi və.s[188]

Bütün bu düşüncə tərzi ədəbi mətnlərə də sirayət etmişdir. Türk ədəbi mətnlərindən iki nümunədə :

Nübuvvət izhar bu gündə oldu
Cənabi Əli də bu gündə doğdu
Kainat bu gündə nur ilə doldu
Bu gün Nevruz oldu əyyam bizimdir
Sevinəlim canlar bayram bizimdir. (Hüseyin Hüsni Erdikli Baba)
Bu gündür Mevludu Şahi vilayət
Bu gün izhar olur nuru Nübüvvət.
Bu günə möminlər eylədi hörmət
Nevruz bayramını kutlamaq üçün. (Hüseyin Hüsni Erdikli Baba)

Bu gün Novruz adı ilə bilinən və türk dünyasının dərin keçmişinə malik milli-mənəvi dəyərlərmizdən xəbər verən günün 3 mln il , hətta bəzi mənbələrə görə daha uzaq keçmişi vardır. O zamandan bəri heç bir siyasi , dini və sosial bir hadisə bu milli-mənəvi dəyərə təsir edə bilməmiş, onu unutdura bilməmişdir.Yuxaıda qeyd etdiklərimiz isə Novruzun xalq arasında geniş şəkildə yaşamasına bir vəsilə oluşdur. Biz bu yazımızda Azərbaycan və Türk ədəbiyyatından gətirdiyimiz və müqayisə etdiyimiz bir neçə nümunə ilə kifayətlənərək bu nəticəyə gəlirik ki, Novruz türk dünyasının milli mədəniyyətinin mühüm bir ünsürü olmaqla, xalqlarımızın ortaq mədəniyyəti, ortaq adət-ənənələrindən, qədim tariximizdən xəbər verən bir mənəvi qaynaqdır.

---

[186] Şah İsmayıl Xətayi əsərləri. Bakı Yazıçı, 1988, s.231
[187] "Divani-Türki" , Bakı, 1993, səh. 9-10
[188] Ö.Uluçay. A.K.Ə. , səh. 144

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QƏDİM TÜRK DASTANLARINDA ZAMAN VƏ MƏKAN PROBLEMİ

F.e.n. Mahmud Allahmanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan

Türk dastan ənənəsində maraqlı olan istiqamətlərdən biri zaman və məkan fərqliliyində qəhrəman tipologiyasının yaxınlığıdır. Min illərin keşməkeşlərini, sevincindən tutmuş ağrılarına qədər nə varsa özündə əhatə edən bu nümunələr bəşər sivilizasiyası üçün çox məsələləri diqtə edir. Ona görə də dastan nümunələrinə təkcə bədiilik baxımından deyil, həm də tarix və məkan problemləri istiqamətində çözümləmək gərəyi yaranır. Onu da qeyd edək ki, türk xalqlarının dastan ənənəsi bütün çağlarda yaxınlıqda və davamlı olacaq inkişafda görünür. Bu yaxınlıq hətta o dərəcəyə çatır ki, eyni dastan nümunələrinə bəzən türk xalqlarının böyük əksəriyyətində rast gəlinir. Məsələn, «Koroğlu» dastanı demək olar bütün Qafqaz, Kiçik və Orta Asiya boyu yayılıb. Ədəbiyyatda bu versiyalar adı ilə araşdırılır. Ancaq onu da xatırladaq ki, bu və bu kimi nümunələrin xalqların öz spesfikasında müxtəlif variantları da mövcuddur. Son dövrlərdə «Koroğlu»nun Xodzko, Şopen əlyazması, eləcə də Tiflis və s. əlyazmaları ortaya çıxarılır. Bu dastanın regionda geniş yayılma faktıdır. Ancaq onun daxilində (mətn nəzərdə tutulur) dastan ənənəsinə yad epizodların olması, ümumiyyətlə hər cür əlavələr bu abidəyə ləkə yaxmaq istəyindən, onu gözdən salmaq cəhdindən xəbər verir. Çünki dastan xalqın amalından yoğrulur, onun ideallıqlarından ortaya çıxır. Eyni zamanda ozanlar yaradır, məclislərdə oxuyur. Heç şübhəsiz nə ozanlar onu yaradardı, nə də xalq məclislərində bu cür epizodlar söylənə bilərdi ki, yazıya alanlar yazsın. Sadəcə olaraq bunlar həmin yazıya alanların əlavəsidi. Məmləkətlərindəki düşüncəni bu cür böyük sənət abidəsinə gətirirlər. Hər yazı, hər deyilən saxta məkr mətbuata, kitab şəklində nəşrə gətirilməməlidir.

Türk dastan ənənəsində ideallıqların yaşanması, onun qorunuşu var. Yadellilərin, düşmənlərin hücumları isə həmişə olub, hətta tobal xarakter daşıyıb. Bunlar bir istiqamətdə XIX əsrin əvvəllərindən güclənməyə başlayaraq ərazilərin zəbti siyasətini həyata keçirib və günümüzə qədər davamlı olaraq aparılmaqdadı. Digər istiqamətdə mənəvi dəyərlərinə, tarixi ənənəyə vurulan zərbədi. Bu sırada ən çox sarsıntıları türk xalqlarının dastanları çəkdi. Məsələn, Böyük Vətən müharibəsi deyilən savaşda bolşeviklərin türk xalqlarına qarşı yönətdikləri siyasət Ahıska türklərinin, kırımtatarların köçürmələri ilə özünün ən dəhşətli tarixini yaşadı. Böyük ənənələri, tarixi mədəniyyəti olan bu region türkləri bir neçə günün içərisində dədə-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qoyuldu və gizlində etibarsız xalq damğası vurulbdu. 1944-cü il mayın 18-i kırımtatarlar, 1944-cü il noyabrın 16-sı isə Ahıska türkləri bəlkə də bəşər tarixi mövcud olandan görmədiyi məlum müdhişliklə qarşılaşdı. Bütövlükdə xalq da, onun min illər boyu yaratdığı mədəniyyət də, adət-ənənəsi də həmin sarsıntılara, təqiblərə məruz qaldı. Böyük dövlət törənləri olan türkün böyük faciəsi yaşandı. Gələcək ağrıların başqa bir istiqamətdə binası qoyuldu. Kırımtatalrların, eləcə də Ahıska türklərinin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri sarsıntılarla üzləşdi. «Edige»si, «Çorabatır»ı, «Koblan batır»ı, «Koroğlu»su, «Manas»ı olan xalqlar ölmür. Və böyük düşüncə işığında yenidən dərddən, hüzndən özünə qayıdır. Böyük düşüncədən, ənənədən yeni savaşa başlayır.

Həmin tarix və qəhrəmanlıq abidələri isə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq bu nümunələrin toplanıb çap olunması istiqamətində mühüm olacaq addımlar atılmaqdadı. Bu bir növ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki işi xatırladır. Məlum olduğu kimi türk xalqlarının folklor nümunələri, eləcə də dastanların toplanması və nəşri həmin dövrə düşür. Bütün ərazilər boyu görülən həmin toplama sonrakı dövrlər üçün bir örnək oldu. «Manas» da, «Alpamış» da, «Koroğlu» da, «Edige» və «Çorabatır» da hamısı həmin dövrdə yenidən yaşamaq haqqına qovuşdu. Daha doğrusu yaddaş yaşamından yazıya gətirildi. Ümumiyyətlə, mövcud dastan nümunələri türk dastanlarında düşüncə yaxınlığını diqtə edir. Məsələn, kırımtatarların «Çorabatır»ı, «Edige»si ilə azərbaycanlıların «Kitabi-Dədə Qorqud»u, «Koroğlu»su, qırğızların «Manas»ı da hamısı bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa türk düşüncəsini əks etdirmək baxımından eyni xəttə dayanır. Ona görə də böyük savaşlarda, imperiya ideoloqlarının düşüncəsində ən əsas məsələlərdən biri kimi bu məbədlərin sarsıdılması olub. Bu məqsədlə də «Kitabi-Dədə Qorqud» hansı ağrı, təqiblərlə qarşılaşıbsa «Manas» da, «Çorabatır» da eyni təlatümü yaşayıblar. Burada başlıca məqsəd bu məbədlərin dağıdılması olub. İmperiyalar üçün isə həmin düşüncəni axıra qədər həyata keçirmək bütün zamanlarda mümkünsüz olub. Xalqı əzmək, sarsıtmaq, hansısa qalasını, məbədini uçurmaq olar, onun oğullarına, övladlarına

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

işgəncələr vermək, ərazisini zəbt etmək mümkündü, ancaq yaddaşını dəyişmək, istədiyi ilə əvəzləmək heç cürə olası iş deyil. Ona görə də xalqla birlikdə bu dastan abidələri zamanın tələtümlərindən sabaha doğru irəliləyir. Daha doğrusu xalqın güvənc yerinə çevrilir. Bu son yüz ilin olaylarında aydınlıqla nəzərə çarpacaq hadisədir. Belə ki, kırımtatarların canlı tarix kitabı hesab etdiyimiz bu dastanlar xalqla birgə məşəqətlərlə qarşılaşdı. Ancaq xalqla birlikdə də o fəlakətlərə sinə gərdi, özünün mövcudluğunu qorudu.

Kırımtatar dastanları ilə Azərbaycan dastanları arasında bir ortaqlıq görünür. Bu tarix, mədəniyyət, hadisə şərikliyindən tutmuş düşüncə, epizod yaxınlığına qədər böyük olaylarda cəmlənir. Ən başlıcası isə kifayət qədər üzdə görünən bədii fakt kimi əhəmiyyət kəsb edir. Burada fərqlilikdən çox eyniyyət var. Daha doğrusu bir qədər diqqət yetirdikdə təsirdən kənarda bütün çevrələrdə eyni xalqın mədəniyyət faktı təsiri daşıyır. Məsələn, kırımtatarların «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Kərəm və Əslixan», «Arzu və Qənbər», «Tahir və Zöhrə» dastanı var. Bu dastan adlarına eynilə Azərbaycanda, Orta Asiyada da rast gəlmək olur. Hətta oxuduqda hadisə, epizod eyniyyəti görünür. Daha doğrusu, belə düşünürsən ki, sanki bu nümunələr ortaqlıq şəraitində yaranıb və ortaq türk xalqları ədəbiyyatıdı. Digər istiqamətdə bu dastanların kırımtatar və Azərbaycan variantı ilə tanış olduqda orijinallıq faktlarından əlavə, onların Azərbaycan variantı əsasında yaranması ağıla gəlir. Bu bir ehtimaldı, başlanğıcında isə yüzə-yüz həqiqət olmasını dəyərləndirmək çətinliyi var. Dastanların oxşarlığında nəzərə çarpan təkcə ad eyniyyəti deyil. Burada hadisə, mahiyyət yaxınlığı, üst-üstə düşmə faktları da var. Bu kırımtatarlarda daha aydınlıqla nəzərə çarpır. Toplamalarda həmin adda olan dastanların müxtəlif variantları var. Neçə ki, «Bilqamus»ın Nineviya (e.ə. II minilliyin II yarısı), Periferiya (e.ə. II minilliyin yarısı) və Qədim Babil variantı var. Bu dastanların şifahi düşüncədə yaşam xüsusiyyətindən irəli gəlir və yazıya almada da qorunur. Kırımtatarlarda da belədir, «Edige»nin, «Çorabatır»ın, «Arzu və Qənbər»in və s. bir neçə variantı mövcuddur. Məsələn, Çorabatırın Baxçasaray, Karasubazar, Böyük Xocalar variantı var, eləcə də «Edige»nin Böyük Xocalar, Karasubazar, Köqənni kiyat (noqay) variantı mövcuddur.

Dastan özünəməxsusluğunda Kırımtatarlarla Azərbaycan dastanları arasında möhkəm bağlar görünür. Bu həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarında ardıcıllıqla yaşanır. Məsələn, «Edige» və «Çorabatır» mükəmməlliyi, dastan spesifikası ilə «Bilqamus», «Manas», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Alpamış», «Koroğlu» tipli dastandır. Və böyük zamanlara, tarixi faktlara, hadisələrə işıq tutur. Bir növ öz çevrəsində türkün ağır savaşlarını, düşmən üstünə gedişlərini yaşadır. Bu «Edige»nin başlanğıc epizodunda bir qədər ötəriliklə görsənsə də sonrakı təsvirlərdə daha aydınlıqla görünür. «Hə… Azavda altmış xan varmış, Çayıkda yetmiş xan, Kırğızda isə qırx xan varmış. Bir gün bu xanlar yığılıb belə məsləhətə gəlirlər ki, onların hamısına yaxın olan orta bir yerdə qazlı-ördəkli bir göl salsınlar. Bu gölün başına çoxlu quşlar yığışacaqdı. Xanlar da öz quşlarıyla burada quş quşlayıb istirahət edəcəklərdi» (5. s.21). Bu dastanın başlanğıc epizodudu. Və orada adi bir təsvir dastanın bətnindəki hadisələrin sonrakı gedişinə böyük təsirdə görünür. Lakin burada hadisə adiliyi yoxdu. Özlüyündə belə bir təklifin həyata keçirilməsi xanlar arasında yaxınlığın, münasibət yaratmağın, hansısa problemləri çözməyin başlanğıc hadisəsi olardı. Ancaq əksinə, konfliktlərin, düşmənçiliyin baş verməsinə səbəb oldu. Hadisə kimi qanlara, qadalara gətirib çıxardı. Bir sıra baxımdan «Edige», «Çorabatır»dan fərqli olaraq «Koroğlu»ya daha yaxınlıqda görünür. Bu düşmənçilikdən, təsvirlərdən tutmuş baş hadisəyə qədər müqayisə olunmaq üçün ortaqlıq informasiyaları verir. «Koroğlu» da başlanğıc baxımından adi olacaq bir hadisəylə maraq doğurur: «Koroğlunun öz adı Rövşəndi, atasının adı Alı. Alı kişi var-dövlətiylə manşır olan Həsən xanın ilxıçısıydı. Alı neçə illər Həsən xana ilxı otarmışdı, onun qapısında ömrünü-gününü çürüdüb, saqqalını ağartmışdı.

Alı bir gün ilxını dərya qırağına aparmışdı. Atlar dəryanın qırağında bir otlağda ottayırdı. Alı bir də gördü dəryadan iki at çıxdı» (2. s.273). Bu dastanın birinci qolundakı başlanğıc hissəsidi. Birincidə, daha doğrusu, «Edige»də göl yaratmaq məsələsi əsas kimi başlanğıcda görünürsə, «Koroğlu»da Alı kişinin Hasan xanın ilxısını otarması, ömrünü-gününü burada keçirməsi və dərya kənarında baş verənlər təşkil edir. Dastanda Alı kişi son dərəcədə müdrik, nurani ağsaqqal kimi axıra qədər diqqət mərkəzində dayanır. Koroğlunun isə ondan savaş üçün rüsxəti isə xalqın xeyir-duası kimi görünür. Koroğlunun atasının halına qəzəbi başa düşüləndi və elin-obanın nifrəti kimi görünür. Dəlilər, mərd igidlər də həmin qəzəbin, nifrətin sonu kimi Qoç Koroğluya qoşulurlar. Kırımtatarların «Koroğlu»su da başlanğıc baxımından bu silsiləyə aiddi. Və hadisə baxımından Azərbaycan «Koroğlu»su ilə eyni səpkilidi. «Deyilənlərə görə lap qədim zamanlarda məmləkəti xanlar idarə edirmişlər. Onlar əsir tutduqlarını, özlərinə tabe olanların hamısını çapıb talayırlarmış, çox var-dövlət əldə edib, yaraşıqlı saraylarda yaşayırlarmış. Onlar var-dövlət əldə etmək üçün bir-biriləri ilə vuruşurlarmış, hərdənbir isə şadyanalıq edib, keyf məclisləri düzəldirlərmiş. Seçmə çapar atları cıdıra çıxardıb, at yarışları keçirirlərmiş. Qalib gələn atlar sahiblərinə çoxlu var-dövlət

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

gətirirmiş» (5. s.74). Bu «Koroğlu» dastanının kırıtatarlardakı variantındandır. Göründüyü kimi, dastan xanların özbaşınalıqları, apardığı savaşlar, qurduğu keyf məclisləri epizodu ilə başlayır. «Edige» də eyni düşüncə, xanların həyatının, məişətinin təsviri ilə başlayır. Bu dastanlar hər biri hansı zamanın hadisələrini ifadə etməsindən asılı olmayaraq türkün «Manas»dakı, «Oğuz Kağan»dakı, «Alpamış»dakı, «Dədə Qorqud kitabı»ndakı qəhrəmanlığını ifadə edir. Başlanğıc epizodu baxımından hər biri fərqli-fərqli hadisələrlə səciyyələnir. Ancaq dastan təhkiyəsi baxımından bir-birinə çox yaxınlıqda görünür. Eyni ənənəni «Oğuz Kağan»da da görürük.

Olsun dedilər. Onun şəkli budur,
Bundan sonra sevinc tapdılar.
Yenə günlərin bir günü Ay Kağanın gözləri
yarıdı, bir oğlu oldu
Bu oğlanın üzü göy idi.
Ağzı ataş kimi qırmızı, gözləri ala,
Saçları, qaşları qara idi. Gözəllikdə
mələklərdən də gözəl idi.(10. s.124)

Bu türkün «mən oğuzun kağanı oldum, indi də dünyanın kağanı olmağım gərək» deyən qəhrəmanının adına düzənlənmiş dastanın başlanğıc epizodudur. Göründüyü kimi, dastan ənənəsində başlanma sabitliyi bütün vəziyyətlərdə sabit konsepsiya ilə görünmür. Sonrakı çağlarda dastan nümunələrində başlanma formasının sabitləşməsi görünür. Dastanlar ənənəvi olaraq ustadnamə ilə başlanır və duvaqqapma ilə yekunlaşır. Belə bir ənənənin isə davamlılığı məhəbbət dastanlarında daha möhkəm qorunur. Ancaq Azərabycan məhəbbət dastanlarından fərqli olaraq Kırımtatarların dastan ənənəsində hadisələrin ustadnaməsiz, birbaşa təsviri faktı davamlı görünür: «Qədim zamanlarda bir igid oğlan varmış. Bu igidin bir anası və bir bacısı varmış.

Bir gün igid anasına:

-Ana, get mənə padşahın qızını al, - deyir.

Anası:

-Ay Allah, balam sən nə sayıqlayırsan? Sən kimsən ki, padşah öz qızını sənə versin» - deyir. Anası oğlunun hərəkətlərinə çaşıb qalır.

Oğlu anasının sözlərinə qulaq asmır.

-Sən get istə, versə verər, verməsə verməsin, o padşahın işidi, - deyir» (5. s.99). Bu kırımtatarların «Aşıq Qərib» dastanındandır. Və bu təsvir də ümumi ruhu, məzmunu etibarilə Azərbaycan variantı ilə səslənsə də başlanma xüsusiyyəti ilə fərqlidi. Burada göründüyü kimi, Aşıq Qərib padşah qızına aşiq olur. Onun baş vermə məkanına, hadisələrin harada cərəyan etməsi dəqiqliyinə elə də diqqət yetirilmir. Bu baxımdan kırımtatar dastanlarında bir yığcamlıq var. Məsələn, Azərabycan «Koroğlu»su iyirmi dörd qoldan ibarət olduğu və üç yüz səhifəlik bir genişlikdə hadisələr təsvir edildiyi halda, Kırımtatarların «Koroğlu»sunda bu əhatəlilik görünmür. Daha doğrusu, «Koroğlu»nun səfərləri bir ümumilikdə ənənəvi dastançılıqda olduğu kimi təqdim olunur. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı boy, «Koroğlu»dakı qol ənənəsi yoxdu. Kırımtatarlardakı «Koroğlu» 15-16 səhifəlik (təxminən) həcmdə olmaqla yekunlaşır. Burada hadisələrin mahiyyəti, əsas qayə saxlanıb. Bir növ sıxılmış şəkildə qorunur. «Koroğlu»nun Tiflis variantı 28 məclisdən ibarət böyük bir dastandır. Ancaq «Koroğlu»nun kırımtatar variantı ilə bağlı bunları demək olmur. Onu da qeyd edək ki, bu dastan Azərbaycanda formalaşma dövrünü başa vurmayıb. Xalq arasından Koroğlunun müxtəlif səfərləri bu gün də toplanıb ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmaqdadı. Təkrar qeyd edək ki, Kırımtatarların «Koroğlu»sunda bu xüsusiyyətlər müşahidə olunmur. Və bu özünəməxsusluq faktı kimi görünür. Kırımtatar dastanları üçün ənənəvi olan başlanğıc formatı «qədim zamanlarda» ifadəsidi. Bu hal Azərbaycan dastanlarında eyni düşüncəni, qədimlik faktını ifadə edən və bu əhvali-ruhiyyəni yaradan «sizə kimdən və nə yerdən danışım» formatıdır. Məsələn, «Aşıq Qərib»də oxuyuruq: «Sizə kimdən və nə yerdən danışım. Təbriz vilayətindən. Təbriz vilayətində Məmməd söydəkar adında bir kişi vardı. Bunun dünya üzərində bir qızı və iki oğlu vardı. Böyük oğluun adı Rəsul, kiçiyinin adı Heydər idi, qızının adı isə Nərgizxanım idi» (1. s.167). Bu dastan üçün özünəməxsusluq xüsusiyyətidir. Və ümumi məzmun mahiyyət anlamında elə də fərq yoxdur. Bu nümunə kırımtatar dastanları üçün xarakterik olan bir xüsusiyyəti, konkretliyi təkrarlayır. Yəni burada hadisələr dastan özünəməxsusluğunda uzanıb getmir, təsvirlər bir neçə cümlə ilə yekunlaşdırılır.

Kırımtatarlarda olan «Aşıq Qərib» dastanında hadisənin baş verdiyi məkan göstərilmir. Ancaq dastanın sonunda maraq doğuracaq informasiya var. Bununla hadisələrin Qafqazla bağlılığını çətinliklə olsa da güman etmək mümkündü.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dinləyim ağalar, tərif edim,
Aşığın yırını mən yırlayıb gedim.
Baharda açılır Tiflisdə güllər,
Düyündə, bayramda atlaz geyərlər,
Aşıq Qəribi sorsanız Qafqazlıdı derlər (5. s.107).

Dastan bu mətnlə yekunlaşır. Azərbaycan dastan ənənəsində məhəbbət dastanları duvaqqapma ilə başa çatır. «Aşıq Qərib»in Azərbaycan variantı hər iki istəklinin bir-birinə qovuşması ilə qurtarır: «Qərib yenidən toy etdi. Hər iki istəkli bir-birilə murada çatıb şad günlər və uzun ömür keçirdikdən sonra yerə keçdilər. Siz də atdayıb dövrə keçin» (1. s.202). Bu türk dastan ənənəsində başlanğıc və yekun faktıdır, «Kitabi-Dədə Qorqud»dan üzü bəri zamanımıza qədər gəlir. Və türk xalqlarında özünəməxsusluq xüsusiyyətləri ilə müəyyən çalarlar kəsb etsə də, lakin bədiilik faktı kimi davamlı görünür. Onu da qeyd edək ki, dastanların formalaşma prinsipi mürəkkəbliklə nəzərə çarpır. Yəni bu nümunələr birdən-birə deyil, tədrici prosesdə hadisə, əhvalat olmadan dastan olmaya qədər böyük inkişaf keçirir. Mövcud dastanların inkişafı da bunu təsdiqləyir. Məsələn, ustadlarla bağlı çoxlu əhvlatlar dolaşır, şerləri məclislərdə aşıqlar tərəfindən oxunur. Dədə Ələsgərlə, Növrəs İmanla, S.Vurğunla bağlı olan çoxsaylı hekayətlər özlüyündə tarixi prosesdə dastanlaşmaya gedir. Kırımtatar dastanlarının bizə gəlib çatan nümunələrinin böyük qismi həmin əhvlatları xatırladır. «Aşıq Qərib» dastanında da bu hal hökm sürür. Orada hadisə anlaşıqlı olsa da baş qəhrəmanın ancaq getdiyi şəhərin adı çəkilir. Və sonda «aşıq Qəribi sorsanız Qafqazdandır derlər» misrası verilir. Bütün bu nümunələrin əsasında birmənalı olaraq belə qənaətdəyik ki, mövcud yayımlanmanın əsasında Azərbaycan variantı durur. Bu məsələnin bir tərəfidir, onun digər tərəfində isə özünəməxsusluqlar və təsirlər dayanır. Oxşarlıqlar anlamında ən birinci yada gələn qəriblik faktorudur. Öz sevgilisinə çatmaq üçün vətəndan didərgin düşür. Çünki Şahsənəmin atası yeddi kisə qızıl veriləcəyi təqdirdə qızı almağın mümkünlüyünü deyir. Və yeddi il möhlət verir. Aşıq Qərib də bütün əzablara, əziyyətlərə sevgisi yolunda dözməyə qərarlı olur, anası, bacısı ilə sağollaşıb. Alp şəhərinə yola düşür. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan variantında Qəribin getdiyi bütün yerlər, şəhərlər müəyyən olduğu halda, kırımtatar variantında bu mücərrəddir. Aşıq Qərib yeddi il Alp şəhərində ömür sürdü, burda çoxlu saz çalıb yırladı. Şəhərin camaatı onu ürəkdən sevmişdir. Ancaq Qərib onlarla sağollaşıb Alp şəhəri haqqında belə deyir:

Sənə derlər Ərəbistan,
Çevrə çəti bağ və bostan.
Gəldi mənə yar xəbəri,
Gedirəm indi Alp şəhəri (5. s.103).

Dastan variantları üçün diqqəti cəlb edən ən maraqlı epizodlardan biri qəhrəmana ilahi qüvvənin son anda olan köməyidir. «Bir qayanın üstünə çıxıb ordan özünü suya atmaq istəyir, amma bu arada bir dəmir göy atlı adam peyda olur. «Qoy bu adam getsin sonra özümü ataram» - deyib gözləyir. Bu atlı isə birbaş ona yaxınlaşır, salam verib onun yanında dayanır. O, Aşıq Qəribə:

-Hara gedərsən? – deyib soruşur. Aşıq Qərib isə hara getdiyini qəsdən ona demir.

Atlı adam:

-Haydı min atıma gedək, - deyib Aşıq Qəribi öz atına mindirib gedir. Onlar gözlərini yumub açınca mənzilə yetişirlər. O adam Aşıq Qəribi yerə düşürür.

Bu atlı adam Xıdırnəbi idi. Ona görə də o, Aşıq Qəribin hara getdiyini yaxşı bilirdi.

Xıdırnəbi:

...Ağlamaqdan ananın gözləri kor olub, mənim atımın arxa ayağının altından palçıq götürüb onun gözlərinə sürtsən şəfasını tapar» (5. s.104). Kırımtatar variantından gətirdiyimiz bu nümunə kifayət qədər təfsilatlıdı və dastan ənənəsində göründüyü kimi qorunur. Ancaq bir məqamı da qeyd edək ki, bu variantda Qəribin uşaqlığı, haqq aşığı olması, buta məsələsinə toxunulmur. Bu dastan üçün ən təsirli epizodlardan biri anası ilə Qərib arasında olan mükalimədi. Bu Azərbaycan variantında qeyri-adiliklə təcəssum olunmuşdur və klassik ənənənin ən yaxşı nümunəsi kimi dəyərlidi.

Canım ana, gözüm ana,
Ana, mən Qəribəm, Qərib.
Budu sənə sözüm, ana,
Ana, mən Qəribəm, Qərib.

Gedib Hələbdə oturdum,
Mətləblər yerinə yetirdim,
Gözlərinə dərman gətirdim,
Ana, mən Qəribəm, Qərib.

Kırımtatar variantında isə Aşıq Qəribin anasına müraciəti təxminən buna yaxın olacaq təsirdə görünür və özü haqqında məlumat vermək səciyyəsi daşıyır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Sabah namazını Alp şəhərində qıldım,
Nahar namazını Akçokrakta qıldım,
Ekindi namazını Sokur çeşmədə qıldım,
Axşam namazını öz xanəmdə qıldım,
Xıdırnəbinin atına minib gəldim
Mən Qəribəm, mən aşiqəm, ay anam (5. s.105).

Göründüyü kimi, bu dastanda kifayət qədər təfsilatlı epizoddur. Və Qərib haqqında tamlıqla xarakterizə olunacaq informasiyaya yüklənir. Eyni motivi, Aşıq Qəribin qəribliyini, ağrılarını yaşadır, ilahi qüvvələrə inam ifadə edir. Bir illik yolu onun vasitəsilə bir günə gəldiyini aşkarlayır. «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Arzu və Qəmbər» kimi dastan nümunələri də eyni adlı kırımtatar dastanları ilə yaxınlıqda səsləşir və bir növ Azərbaycan dastanının təsirində yaranma ehtimalı doğurur. Ancaq dastançılıqda düşüncə yaxınlığında olan xalqların tarixi prosesdə qaynayıb-qarışması, qarşılıqlı bəhrələnməsi hadisəsi var. Kırımtatarlar da Azərbaycan türkləri ilə digər türk xalqları kimi eyni kökə, mənşəyə malikdir. Onların mədəniyyət faktlarında hansının kimə məxsus olduğunu dəqiqliklə demək mümkün deyil. Ancaq mövcud aşıq dastanları «Koroğlu»dan «Aşıq Qərib»ə qədər daha çox Azərbaycan variantından yayılma istiqamətində görünür. Bütün ehtimallar da hansı konsepsiya ilə yanaşmadan asılı olmayaraq bu qənaəti təsdiqləyir. Bu isə daha çox kök, mənşə, düşüncə yaxınlığının təsiridir. Ona görə də həmin nümunələri müxtəlif müqayisələrdə açmaq zərurətinə daha çox ehtiyac duyulur. Çünki burada əsas məsələlərdən biri bu dastan nümunələrinin dastançılıq baxımından yeni dəyərlər kəsb etməsidir. Bizim məqsədimizdə də olan budur. «Kərəm və Əslixan» dastanı da informasiya yükü baxımından xüsusi maraq doğurur. Bu eynilə Azərbaycan «Əsli və Kərəm»inə uyğun gəlir. Bu dastanla bağlı ədəbi-nəzəri düşüncədə, folklorşünaslıqda kifayət qədər ətraflı mülahizələr yürüdülüb. Dastan ənənəsində «Əsli Kərəm» də ustandanə ilə başlayır. Və Dəllək Muradın üçustadnaməsi verilir. Kırımtatarlarda isə hadisəyə qədimliklə bağlanan bir keçid var. Bunu «Tahir və Zöhrə»də də, «Arzu və Qəmbər»də də görürük. Qədim zamanlarda bir padşah varmış, onun övladı yoxmuş. Ölsəm taxt-tacıma kim sahib olacaq deyib padşah çox dərd-qəm çəkirmiş» (5. s.115). Bu düşüncə, daha doğrusu, övladsızlıq məsələsi xalq yaradıcılığında, eləcə də dastanlarımızda qırmızı bir xətt kimi keçir. «Manas»da, «Kitabi-Dədə Qorqud»da belə təsvirlər kifayət qədərdi. «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu»na, «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda həmin hadisələr əsas istiqamət kimi dastanın düşüncə mahiyyətini açıqlayır. «Xanlar xanı xan Bayındır ildə bir kərə toy edib oğuz bəylərini qonaqlardı. Yenə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu.

-Oğlu olan ağ otağa, qızı olan qızıl otağa qondurun. Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin, yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin – demişdi.

Oğlu-qızı olmayanı allah taala qarğayıbdır. Biz dəxi qarğarız, bəlli bilsin» (3. s.19). Burada övladsızlıq məsələsi və ona münasibət çox aydınlıqla əksini tapır. Belə adamlar allahın qəzəbinə tuş gələnlər kimi qeyd olunur və mətndə bu cür təsəvvür yaranır. Bir məsələni də nəzərə alaq ki, bu adi Oğuz vətəndaşı tərəfindən deyil, xanlar xanı Xan Bayındır tərəfindən deyilir. Oğuz elində kimliyindən asılı olmayaraq bu düşüncədə nizamlanma var. Yəni oğlu olanla qızı olan arasında fərq nəinki duyulur, aydınca təqdim olunur. Bu otaq fərqindən, oturma yerinə, yeməyinə qədər davamlı ənənə kimi görünür. Övladı olmamaq isə ən ağır cəzaya məhkumluqdu, qara otaq, qara keçə, qara qoyun əti bir növ cəzalandırma vasitəsidi. Bu cür adamları mətn informasiyasına görə tanrı cəzalandırıb və biz də cəzalandırırıq düşüncəsi tam aydınlıqla görünməkdədi. Burada digər istiqmətdə tanrı qəzəbindən qurtuluş da var. Bu Dirsə xana qadını tərəfindən çıxış yolu kimi görünür. Yəni məclisdə özünü təhqir olunmuş hesab edən oğuz xanlarından olan Dirsə xan qadınına deyir:

Xan qızı, yerimdən durayınmı?
Yaxanla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polad üz qılıcım əlimə alayınmı?
Öz gövdəmdən başını kəsəyinmi?
Can dadlısın sana bildirəyinmi?
Alça qanın yer üzünə tökəyinmi?
Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana?
Qatı qəşəb edərəm şimdi sana (3. s.21).

Bu artıq Oğuz elindəki xan Bayındırdan başlamış Dirsə xana qədər olan inamdı. Və mətndə onun səbəbinin müəyyənləşməsi aydınlıqla görünür. Boyun qəhrəmanlarından olan Dirsə xan da halalına «səbəbi nədir degil mana» deyə müraciət edir. Dastanda bu bəlaya qurtuluş yolunun açarı qadından gəlir və xalq düşüncəsində köklənən ac doyurmaq, kimsəsizə əl tutmaq təsəvvüründən irəli gəlir: «Hey, Dirsə xan! Mənə qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə: Yerindən uru durğıl! Ala

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

çadırın yer üzünə dikdirgil! Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürğil! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərini üstünə yığnaq etğil! Ac görsən doyurğıl, yalıncıq görsən donatğıl! Borcluyu borcundan qurtarğıl. Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır! Ulu toy elə! Hacət dilə! Ola kim, bir ağzı dualının alqışıyla tanrı bizə bir yetman əyal verə (3. 21). Bu düşülən bəladın çıxış üçün bir qadının dediyi təsəvvürdü. Lakin onun arxasında böyük inam dayanır. Və bu qadının dedikləri də həmin inamın ifadəsidi. Ac görsən doydur, ayağı yalın görsən geydir təsəvvürü və bir ağzı dualının sözü alqışıyla müstəcəb olma dastanda bu epizodda çox aydınlıqla əksini tapır. Və hadisələrin sonrakı gedişində də həmin inamın təsdiqini tapması aydınlıqla görünür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında övladsızlıq, «atam öldü yerində mən qaldım, mən ölsəm kim qalacaq» təsəvvürü əsas bir xətt kimi davamlı olmada nəzərə çarpır. Məsələn, Xan Qazanın oğlu Uruzdan narahatlığı, Qanlı Qocanın Qanturalıdan narahatlığı adi hadisə təsiri bağışlamır. Bu Qoç Koroğlunun övladsızlığı məsələsində də müşahidə olunur və bütövlükdə eyni düşüncəyə köklənir.

«Qanlı Qoca aydır:

-Yarənlər, atam öldü mən qaldım, yerin-yurdun tutdum. Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yekrəyi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl, səni evərəyim» (3. s.95). Bu artıq ata, valideyn narahatlığıdı. Xalq bayatılarımızda «Dədə Qorqud»dakı nizam davamlı olaraq yaşanır, «oğul elin pənahı, qızlar el yaraşığı» hesab edirlər. «Koroğlu» dastanında övladsızlıq məsələsi ən ağrılı epizodlardandı. Və məclisin şirin yerində Nigar xanımın birdən məyus olması Koroğlunun gözündən yayınmır. Hansı Nigar ki, bütünlükdə Çənlibelin anasıydı. Lakin o nə qədər cəhd etsə də övladsızlıq xiffətindən qırtula bilmir. Dastanda bu ayrıca bir qolun «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi»nin mahiyyətində dayanır. Son dərəcədə məyus olan Nigar xanım bütün vəziyyətlərdə bu düşüncədə görünür. Koroğluun sualına isə kifayət qədər ağrılara yüklənmiş bir cavb verir:

Çənlibeli güllər bəzər,
Güllər saralsa kim üzər?
Hər kəs öz balasıynan gəzər,
Söylə sənin balan hanı?

«Koroğlu»da bunun bir başqa variantının işlənməsini görürük. Bu xalq düşüncəsində tamamilə fərqli yolun gedişidi. Və həmin oğul xalqdan gəlir. Lakin ümumiyyətlə belə bir boşluğun davamlı olaraq doluşu dastanın sonunda Koroğlunun öz oğlunun ortaya çıxması ilə baş verir. Onu da qeyd edək ki, bu təkcə Azərbaycan dastanları üçün xarakterik motiv deyil. Bütünlükdə türk dastan ənənəsində həmin məsələ davamlı şəkildə görünür. Qırğızların «Manas»ında baş qəhrəmanın da dünyaya gəlişi ananın həyat yoldaşına nəzir-niyaz paylamaq, ac doydurmaq tövsiyyəsinin yerinə yetirilməsi ilə olur.

Çakıb qara bağladı,
Bala deyib ağladı.
Oğul-uşaq görəndə,
Ürəyi düşdü bəndə.
Gözündən yaş töküldü,
Yanıq bağrı söküldü.
Çağırdı Allahı o,
Eşitsin bu ahı o.
Qurban dedi hər dəfə
Qurbanlığı nər dəvə (11. s.34).

«Manas»da «sonsuz öləcəyəm mən» motivi kifayət qədər dəhşətli olacaq ağrı kimi görünür. Və burada da bu sonsuzluq türk dastan ənənəsində davamlı görünən nurani bir qocanın vasitəsilə aradan qaldırılır. Bu yuxu Manasın anası Çıyırdı tərəfindən görülür. Nurani qoca ona və əri Çakiba həmin almanı yeməyi tapşırır. Bundan sonra Manas dünyaya gəlir. «Kırımtatarların «Kərəm və Əslixan»ı da təxminən bununla eyni tiplidi. Burada da nurani qocanın rolu müstəsna görünür. Və bütün dastan boyu təfsilat dərvişin dedikləri üzərində qurulur: «Bir gün padşahın arvadı ilə keşişin arvadı baxçaya gəzməyə çıxırlar. Onlara ağsaqallı bir dərviş rast gəlir. Arvadlar öz dərdlərini ona deyib, muradlarına yetişmək üçün bir dua etməsini istəyib sədəqə verirlər. Dərviş onlara bir alma verib:

-Bunu dörd yerə bölüb ərlərinizlə bərabər yeyiniz, - deyib dua edir» (5. s.115). Maraqlıdı ki, türk dastan ənənsində müstəcəb olmanın əsasında nəzir-niyaz, ac doyurmaq, kimsəsizə əl tutmaq bir istiqamət kimi dayanırsa, digər istiqamət hansısa dərviş, daha çox Xıdırnəbi vasitəsilə olur. Məsələn, yuxarıdakı epizodda dərviş vasitəsildə həyata keçirilir. Onun verdiyi alma məhz alma reallaşdırma funksiyasını yerinə yetirir. «Aşıq Qərib»də bu darda qalana kömək, çıxılmaz müşkülü

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Və Qəribin üç günə üç aylıq yolu gəlməsi (bəzi variantlarda bir illik yolu bir günə gəlməsi göstərilir) qeyri-adi qüvvənin sayəsində olur. «Kərəm və Əslixan» da bu qeyri-adiliyin fonunda qəhrəmanın dünyaya gəlişinşə yüklənən dastanlardandı.

Azərbaycan «Əsli Kərəm»ində isə bunun daha fərqli görünəcək xüsusiyyəti var. Burada hadisələrin başlanğıc və son nöqtəsinin təfsilatı var. Kərəmin sevgisi arxasınca hansı ölkələrə və şəhərlərə getməsi kimlərlə qarşılaşması, başına gələnlər hamısı aydınlıqla təsvir etmə məqsədi daşıyır. Eləcə də bu dastanda Əsli və Kərəmin dünyaya gəlişinin əsasında bir başqa məqam, arzulama dayanır. Məsələn, Gəncə xanı Ziyad xana bu arzulamanı keşiş edir. Ancaq həmin niyyəti də maraqlıdır ki, o pozur. «Bir gün Ziyadxan imarətində oturub yenə də fikrə dalıbmış, öz bəxtindən, sonsuzluğundan şikayətlənirmiş. Bu vaxt Qara Keşiş içəri girir. Xanın pərişan olduğunu görüb deyir:

-Yenə də qəm dəryasına qərq olmuşsunuz. Bu nədir?

Ziyad xan dedi:

-Əlimdən nə gəlir, keşiş! Sonsuzluq məni lap vərəmlədib. Fikir eləməyim, nə edim?

Qara Keşiş dedi:

-Mənim də övladım yoxdur. Ancaq mən fikir çəkmirəm. Görən allahın dərgahında nə günah iş tutmuşuq ki, bizə övlad əta etmir. Günahımızı yumaq üçün savab iş görməliyik.

Ziyad xan dedi:

-Daha nə savab iş görməliyik? Əlimizdən gələni etmişik: nəzir deyirsən vermişik, niyaz deyirsən vermişik, yoxsulların, acların qarnını deyirsən doyurmuşuq. Daha nə etməliyik? (1. s.71). Göründüyü kimi, Azərbaycan dastanları ilə Kırımtatar dastanları arasında olan bu bağlılıq bir sıra istiqamətlərdən irəli gəlir. Ən birincisi bu dastanlar kök etibarilə eyni düşüncəyə, eyni inam və etiqada bağlı olanların yaxınlığıdı. Ona görə də bunlarda elə bir ciddi fərqlilik aramaq, onu ortaya çıxarmaq mümkün deyil. İkincisi bu xalqlarda mədəniyyət ortaqlığı var. Adət-ənənə yaxınlığı, tarixi prosesdə olan əlavələr burada bir sıra maraqlı məqamları da zəruri edir. Bu da yeni əlavələrdə, müəyyən dəyərlər qazanmadadı. Ona görə də biz dastanlarda qəhrəmanların tipologiyası baxımından hadisələrin də oxşarlığını, yaxınlığın gərəkliyini görürük. Məsələn, Azərbaycanda ən mükəmməl dastan nümunələri kimi maraq doğuran «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Əsli və Kərəm», «Arzu və Qəmbər», eləcə də «Koroğlu» dastanı kırımtatarların eyni adlı dastanları ilə ad yaxınlığında görünmür. Eyni zamanda daxilinə varanda kifayət qədər oxşarlıqda nəzərə çarpır. Ta bütövlükdə ümumi məzmundan tutmuş ayrı-ayrı epizodlara qədər bu baş alıb gedir.

Göründüyü kimi yuxarıdakı epizodlarda sonsuzluq bəlasından qurtulul yolunu «Kitabi-Dədə Qorqud»dan tutmuş «Əsli və Kərəm»ə qədər eyni düşüncədə müşahidə edirik. Daha doğrusu bu yaxın olan fakt bolluğunda dayanır. Və bu «Əsli və Kərəm»də bir hadisə kimi təkrarlanır. Maraqlı məsələlərdən biri Ziyad xanla Qara Keşiş arasında söhbətdə nəzir-niyazdan, kimsəsizlərə əl tutmadan başqa, ikincinin bu söhbətlərə əlavəsidir. Daha doğrusu, övladları olacağı təqdirdə bağlanan əhddir. Həmin təklif Qara Keşiş tərəfindən irəli sürülür və hadisələrin sonrakı gedişində də onun tərəfindən pozulur. Xalq inamına görə belə əhdlərin pozulmasının sonunda bir uğursuzluq, fənalıq var. Onun sonundan yaxşı nəsə gözləmək olmur. Və adətən də belə də olur. Necə ki, «Əsli və Kərəm»də bunun canlı şahidiyik.

«Xan sağ olsun, ürəyimə bir fikir gəlib, onu desəm inciməzsən ki?

Ziyad xan:

-De!

Keşiş dedi:

-Gəlsənə bir əhd edək.

Ziyad xan maraqla soruşdu:

O nə əhddir?

Keşiş dedi:

-Xan sağ olsun, gəl belə bir əhd bağlayaq. Əgər mənim qızım, sənin oğlun oldu, mən qızımı sənin oğluna verim, yox, sənin qızın mənim oğlum oldu, sən qızını mənim oğluma ver.

Ziyad xan razı oldu. Əhd-peymandan sonra hərə çəkilib öz otağına getdi»» (1. s.72). Hadisələrin sonrakı gedişində Ziyad xanın oğlu, Qara Keşişin qızı olur. Və aylar, illər keçir, bu əhdin reallaşması zamanında Qara Keşiş vədinə xilaf çıxır. Kərəmin sevgilisini sərv ağacından, yurddan, baxçadakı qızdan sorması ilə «Qazan xanın evinin yağmalanması» boyundakı Qazan xanın qırdla, su ilə, yurdla və sonda Qaraca Çobanla söhbətləşməsi arasında dastan ənənəsinə gələcək bağlılıq var.

Dur, sərv, dur sənnən xəbər sorayım,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?

Gözümnən axıtma qanlı yaşları,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Doğru söyləməsən, qəddin əyilsin,
Qarğaram mövladan belin bükülsün,
Bir ah çəkim yarpaqların tökülsün,
Sərv ağacı, sənin maraqlın hanı?

Bu «Əsli və Kərəm» dastanında vədə tamam olduqdan sonra sevgilisinin yanına gələn Kərəmin Əslini görmədikdən sonra sərv ağacına xəbər üçün müraciətidir. Artıq bu böyük ağrıların başlanğıcının qoyuluşudur. Uğursuz bir sevginin iztirablarıdı. Onu da Ziyad xanın oğlu çəkməli olur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da yağıların yurdu yağmalaması hadisəsini soran Qazan xanın axar su ilə söhbətləşməsi, yurdu xəbər alması var:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!
Böyük-böyük ağac gəmiləri oynadan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ ilə bostanın ziynəti su!
Ayişə ilə Fatmanın nigahı su!
Şahbaz atların içdiyi su!
Qızıl dəvələr keçdiyi su!
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su!
Ordumun xəbərin bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun suyum sana! (5. s.35).

Həm «Əsli və Kərəm»dən, həm də «Kitabi-Dədə Qorqud»dan gətirdiyimiz bu nümunələr format baxımından bir-birindən fərqlənmir. Bunların fərqi olsa-olsa itki baxımındandı. Yəni Qazan xan aparılmış yurdunu soruşur, Xan Kərəm isə yurdda yox sevgini axtarır. «Əsli və Kərəm» dastanının kırımtatar variantında maraq doğuracaq fərqliliklər sırasında ən çox diqqəti cəlb edəcək məsələlərdən biri qəhrəmanların adlarının sonrakı hadisələrdə dəyişməsidir. Onu da qeyd edək ki, hadisələrin «Aşıq Qərib»də olduğu kimi, burada da məkanı dəqiq verilmir. Dastanda keşiş qızının adı Karasultan, xan oğlunun adı isə Amet kimi verilir. Sofi lələ adı isə necə var saxlanır. Ancaq burada fərq Sofinin Ametin məktəb yoldaşı olmasıdır. Sofi dastan ənənəsində dostluq, sədaqət simvoludu və axıra qədər o, Ametə sədaqət göstərir. Addəyişmə isə kırımtatar variantında maraqlı olacaq şəraitdə aparılır: «Məni bura atam götürüb qaçdı. İndi ikimizi bir yerdə görsə, başqa yerə götürüb qaçacaq.

Amet bəy:

-Əgər belədirsə, onda sənə kərəm eyləyib mən bu yerdən sovuşuram, çünki, sən «gəl mənə kərəm eylə dedin. Onunçün qoy indi mənim adım Kərəm olsun. Bura qaçdığını doğru (aslını - əslini) dediyin üçün qoy sənin adın Əsli (Aslı) olsun» (5. s. 116). Azərbaycan «Əsli və Kərəm»ində bunun tamamilə başqa bir tərəfini, yəni bu hadisənin oxşarlıq məqamını təkrarlanacaq şəraitdə görürük. «Oğlan, kərəm elə, tez çıx burdan get, keşiş babam gəlib bizi görməsin.

Mahmud dedi:

-Gedərəm, ancaq gərək bir xahişimi yerinə yetirəsən.

Məryəm dedi.

-O nə xahişdir?

Mahmud dedi:

-Mən istəyirəm ki, sənin adın Əsli olsun.

Məryəm gördü ki, Mahmud əl çəkməyəcək, çar-naçar razı oldu.

Mahmud dedi:

-İndi ki, sən mənim sözümü yerə salmadın, adını Əsli çağırmağa razılıq verdin, bundan sonra sən də mənim adımı Kərəm çağır (1. s.74). Artıq bu addəyişmədəki yaxınlıqlar seziləndi və dastan ənənəsində fərqlilik ancaq onun aparılması ilə bağlıdı. Yəni həm Azərbaycan, həm kırımtatar variantında bunu baş qəhrəman (Kərəm) həyata keçirirsə, «Dədəm Qorqud»da ozanlar ozanı Dədə Qorqud, «Koroğlu»da ata (Alı kişi), «Aşıq Qərib»də camaat edir və qəhrəmanın bundan sonrakı fəaliyyətini əhatələyəcək adı verir.

Azərbaycan dastanları ilə Kırımtatar dastanları arasında yaxınlıq anlayışında belə eyni adlar kifayət qədərdir. «Əsli və Kərəm»lə bağlı son hadisəni xatırlatmaq və hadisənin sonluğu kimi qorunuşunu izləmək anlamında bu hissə daha çox diqqəti çəkir. Hadisələr böyük gərginliklə Mahmud və Məryəm olmadan Kərəm və Əsli müstəvisinə keçir və bu istiqamətdə Qara Keşişin toy tədarükünə qədər davam edir. Ona görə də Məryəm bu ağırlıqlarda Mahmuda ilk başlanğıcda Kərəm deyə müraciət edir:

Adım Məryəm idi, sən qoydun Əsli,
Kərəm oğlan, Kərəm eylə, quşun ol. (1. s.74)

Bütövlükdə türk-dastan ənənəsində «Manas», Oğuz Kağan», «Alpamış», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Ural batır», «Edige», «Çorabatır» qəhrəmanlıq simvolikasına yüklənirsə, «Aşıq Qərib» qəribliyə, «Əsli-Kərəm» isə məhəbbət, sevgi müqəddəsliyinə yüklənir. Bu bir növ Azərbaycan dastançılığında «Sarı Aşıqla Yaxşı»nın məhəbbətini xatırladır. Kərəm yanğısı, Kərəm sevgisi bu gün türk düşüncəsində əsaslı kök salmış məhəbbət faktıdı. Zaman-zaman bədii düşüncəni döyəcləyir, ədəbiyyatın, bədii sözün ifadə vasitəsinə çevrilir. Sarı Aşıqla Yaxşının məhəbbətinin arasında bir Yaman göyərdiyi kimi, Əsli ilə Kərəmin sevgisinin ortasında nəqafil bir kor yara kimi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ata, Keşiş peyda olur. Ədəbiyyatda bu bədxahlığın, ən azı keşiş olmanın düşüncəsini formalaşdırır. Və ümumişlək obraza çevirir. Qara Keşiş obrazı bu gün də məhəbbətin, sevginin alternativi kimi düşüncəyə hakimdi. Və bu məhəbbətin, ona qənim olmanın yekununda isə Kərəm yanğısı alovlanır, «Kərəmi», «Yanıq Kərəmi» ortaya çıxır. Daha doğrusu, Xan Kərəmin ah-naləsindən, yanğısından «Yanıq Kərəm» yaranır. Toy gecəsi Kərəm Əslinin yanına gələndə Əsli ona:

-Haydı, baxım görüm sən məni necə sevirsən. Əgər məni ürəkdən sevirsənsə fıstanımın düymələrini tellə aç, - deyir.

-Mən bu sənə atamdan, anamdan, elimdən, evimdən ayrılaraq sənin arxanca şəhərdən-şəhərə, vilayətdən-vilayətə düşməkdə təsdiq etdim bunu, bir daha sazımla göstərdim, - deyib Kərəm çalmağa başlayır. Fıstanın düymələri yuxarıdan-aşağıya qədər açılır, yalnız, bir düymə qalanda yenidən düymələnməyə başlayır. Çox kərələr belə təkrarlanır.

Axırda Kərəm «ax yandım» deyib dərdli bir ah çəkir, ağzından bir alov çıxır və bu alovla yanıb kül olur. «Əsli də özünü bu alov atıb alışıb yanır» (5. s.120). Bu Qara Keşişin tilsimi idi. Qara Keşiş olmanın aqibəti bütün türk xalqlarının dastanlarında davamlılıqla qorunur. Dastanın əvvəlində əhd-peyman arzulamanı edən Qara Keşiş sonda tilsimi etməklə öz arzulamasına qənim kəsilir və övladının ölümünə üstünlük verir. Bütün bunlar və bu kimi paralellər türk-dastan ənənəsində mühafizəkarlıqla yaşadılır. Bu göründüyü kimi qəhrəmanlıq nümunələrində də, məhəbbət dastanlarında da türkün düşüncə hadisəsi olmaq haqqı qazanır. Və böyük informasiya yükü ilə tarixin ağır dolaylarını dastan düşüncəsində ənənə faktı kimi sabaha daşıyır. Ona görə də türk dastanlarına böyük hadisələrin, törənlərin məcmusu kimi baxmaq gərəyi yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanları. Bakı, Yazıçı, 1987.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1978.
4. Oğuznamələr. Bakı, BDU, 1993.
5. Kırımtatar dastanları. Bakı, Nurlan, 2003.
6. Qədim Şərq ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993.
7. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
8. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnəşr, 1993.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, Bakı, Maarif, 1985.
10. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, Sabah, 1993.
11. Manas

ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ДАСТАНАХ
РЕЗЮМЕ

Творчество тюркского дастана проявляется во всех направлениях своей насышенностью. Большую часть в них занимают сушествования времени и пространства, выраженные в дастанах, которые в свою очередь выражают жизненный образ тюрков в древних временах. В свою очередь одним из основных направлений в древних тюркских дастанах является факт ихображения времени. Это информация о местах проживания тюрков. Именно с этот точки зрения значение тюркских дастанов незаменимо.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKİYE'DE FOLKLOR ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DENEME (1923-1950)

Prof. Dr. Mesut Çapa
Karadeniz Teknik Universitesi
Turkiye

Bildiride, Atatürk dönemi ve II. Dünya Savaşını kapsayan yıllarda Türkiye'de folklor çalışmalarından bahsedilecektir.

Cumhuriyet döneminde ulusal değerlerin ve halkçılığın önem kazanması aydınların Türk folkloruna yönelmelerini sağladı. İkinci Meşrutiyet döneminde Ziya Gökalp'le başlayan münferit çalışmalar, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kolektif ve kurumsal bir şekle dönüştürüldü. 1927 yılında Ankara'da, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu ve Mehmet Halit Bayrı'nın öncülüğünde kurulan **Türk Halk Bilgisi Derneği**, kısa bir süre sonra İstanbul'da açılan şubesiyle Türkiye'de folklor çalışmalarının öncülüğünü yaptı. Türk toplumunun ve fikir hayatının ancak, halkın asırlardır kendi gelenek ve yaşayışında mevcut kültürü ile çağdaş medeniyet seviyesine ulaşacağına inanan bir çok aydın (Hamit Zübeyir Koşay, Abdulkadir İnan, Agâh Sırrı Levent, Fuat Köprülü, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Kutsi Tecer, Mahmut Ragıp Gazimihal, Yusuf Ziya Demirci, Süheyl Ünver vd.) bu çalışmalara katıldılar. Maarif Vekillerinden Mustafa Necati ve Vasıf Çınar da dernek çalışmalarını desteklediler.

Anadolu'dan toplanan muhtelif folklor örnekleri Ankara ve İstanbul'da çıkarılan **Halkbilgisi Mecmuası** ve **Türk Halkbilgisi Haberleri**'nde yayınlandı. Bu dergiler folklorculuğun Türkiye'de ilk organize rehberliğini yaptılar. Derneğin kuruluşu ve dergilerin yayın hayatını sürdürmesinde büyük rolü olan Mehmet Halit Bayrı, dergideki yazıları içinde geniş olanlarını kitap haline getirdi. Bu Arada kendisi de folklor gezilerine katıldı.

1930'lu yılların başında Türk kültürünün araştırılmasına büyük önem veren Atatürk'ün öncülüğünde **Türk Tarih Cemiyeti** ile **Türk Dil Cemiyeti** kuruldu. Bu çalışmaların, merkezî teşkilat dahilinde yürütülmesi yolunda bazı değişiklikler yapıldı. 1932'de **Halkevleri**nin kuruluşu üzerine **Türk Halk Bilgisi Derneği** kapandı ve Türkiye folkloruna ait bütün çalışmalar, Halkevlerinin **Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi**ne intikal etti. **Türk Halkbilgisi Haberleri**, 1933 yılında Eminönü Halkevi Dil, Tarih, Edebiyat Kolu Başkanı olan Prof. Fuat Köprülü'nün yardımı ile 1942 yılına kadar 124 sayı yayınlandı.

1932'de Halkevlerinin kurulmasından sonra folklor çalışmaları daha da yaygınlaştı; mahallî araştırıcılar da bu çalışmalara katıldı. Halkevlerinin Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi, Türk Tarih Cemiyeti ile Türk Dil Cemiyetinin tanzim ettiği program esasları içinde söz derlemeleri, anketlere karşılık bulmak, ata sözleri, maniler, millî masallar, folklor tetkikleri, eski eserlerin yerlerinin tesbiti ve korunması gibi bir çok çalışmalarda bulundu. Halkevlerinin çıkardığı dergi ve kitaplarda Türk folkloruna geniş yer verildi. Türk folklor araştırmaları açısından bu yayınlar ayrı bir önem taşımaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra folklor araştırmaları Halkevlerinin çatısı altından ayrıldı. **Türk Halk Bilgisi Derneği** 1946'da yeniden kuruldu. Ayrıca, Ağustos 1949'de tarihinde **Türk Folklor Araştırmaları** dergisinin ilk sayısı yayınlandı. Bu dergi daha sonraki yıllarda Türkiye'nin en istikrarlı ve uzun ömürlü folklor dergisi özelliğini kazanmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİNDƏ XALQ DEYİMLƏRİ VƏ ATALAR SÖZLƏRİ

Fil. e. d.Möhsün Nağısoylu
(AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Azərbaycan

XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycanda milli ədəbi dilin güclü inkişafı, xüsusilə də 1501-ci ildə bünövrəsi qoyulan qüdrətli Səfəvilər dövlətinin ilkin çağlarında ana dilinə olan qayğı və dəstəyin güclənməsi, türkcənin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi bədii tərcümə sənətinin də geniş yayılmasını şərtləndirmişdir. Bu dövrün Azərbaycan tərcümə nümunələri ərəbcədən və daha çox farscadan edilmişdir və əsasən dini-təsəvvüf məzmunlu əsərləri əhatə edir. Klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən sayılan Şirazinin «Gülşəni-raz»ı, Əhmədinin «Əsrarnamə»si, Nişatinin «Şühədanamə» və «Şeyx Səfi təzkirəsi» adlı nəsr tərcümələri bu dövrdə yaranmışdır. Bu tərcümə əsərləri ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir qolunu təşkil etdiyi kimi, milli ədəbi dilimizin inkişafında, onun yeni-yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsində də müstəsna rol oynamışdır.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələrinin çoxu birbaşa geniş xalq kütlələri arasında dini ideya və fikirləri, sufi baxışlarını yaymaq, təbliğ etmək məqsədi daşımış, məhz buna görə də folklor-danışıq üslubunda (*bax:* **2**, 208; **3**, 60-65) sadə və anlaşıqlı bir dillə qələmə alınmışdır. Bu mühüm amil isə öz-özlüyündə həmin əsərlərdə xalq danışıq dili üçün səciyyəvi olan söz və ifadələrdən, bütövlükdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə də atalar sözlərindən bol-bol istifadə olunmasını şərtləndirmişdir.

XV yüzilliyin ən dəyərli bədii tərcümə nümunələrindən biri Şirazi təxəllüslü istedadlı Azərbaycan şairi-mütərciminin qələmindən çıxmış «Gülşəni-raz» tərcüməsidir. «Gülşəni-raz», məlum olduğu kimi, görkəmli Azərbaycan şairi-filosofu Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində məsnəvi şəklində yazdığı məşhur əsəridir. Orta əsrlərdə geniş yayılan təsəvvüfün mahiyyətinin yığcam şəkildə açıqlamasına, bir sıra sufi anlayışlarının yozumuna həsr olunmuş «Gülşəni-raz» yarandığı dövrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış, əsərə çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. «Gülşəni-raz»ın XV yüzilliyin əvvəllərində türkcəyə nəzmlə tərcümə olunması da məhz bu amillə bağlıdır. Şirazi bu tərcümə əsərini 1426-cı ildə tamamlamış və onu Türkiyə hökmdarı Sultan II Murada (1421-1451) ithaf etmişdir (*bax:* **6**, 23-24).

Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisinin olduqca sərbəst və yaradıcı tərcüməsi olan Şirazinin eyniadlı məsnəvisi görkəmli türk alimi Füad Köprülünün də qeyd etdiyi kimi, xalq arasında sufilik ideyalarını təlqin etmək və yaymaq məqsədini daşımışdır (**10**, 127).

«Gülşəni-raz» tərcüməsinin dilində işlənən xalq deyimləri sırasında aşağıdakı əski sabit söz birləşmələri xüsusilə diqqəti cəlb edir: «ad takmaq» (ad qoymaq), «başına börk urmaq» (aldatmaq), «beyni çokramaq» (başı qızışmaq, beyni dolmaq), «əl bir etmək» (əlbir olmaq, birləşmək) «əldən qomaq» (əldən vermək), «əlindən gəlmək», «ətəgin tutmaq» (yalvarmaq), «gecə ilə gündüz barışmaq», «könlini almaq», «qapudan taşra ayağun uzatmamaq» «qaradan özgə rəng sanmamaq», «qulağından sanu pənbələrin çəkmək» (qulağından bir fikri atmaq), «od ilə su barışmaq», «ögindən keçmək» (ağlından keçmək), «sayru düşmək» (xəstə düşmək), «yelə vermək» (bada vermək), «yürəgi qəm oduyla dağlamaq», «yüzini burtarmaq» (üzünü qırışdırmaq) və s.

Şirazi tərcüməsində bir sıra atalar sözlərindən də uğurla bəhrələnmişdir. Qeyd edək ki, Şirazinin işlətdiyi atalar sözlərinin çoxu azacıq söz fərqilə, kiçik dəyişikliklə çağdaş ədəbi dilimizdə də işlənir. Məsələn:

Həqiqətdə məcazi hal olmaz,
Ki, *bal deyənün ağzı bal olmaz.*

Nümunənin ikinci misrasında Şirazinin işlətdiyi «*bal deyənin ağzı bal olmaz*» deyimi çağdaş ədəbi dilimizdəki «*Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz*» atalar sözündən leksik tərkibcə müəyyən qədər fərqlənsə də, məzmun baxımından onunla tam üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, Şirazi bu atalar sözünü bir qədər fərqli şəkildə də işlətmişdir:

Ağız tatlumı olur bal deməkdən?
Məgər ləzzət gələ anı yeməkdən.

Aşağıdakı nümunələrdə də Şirazi atalar sözlərindən istifadə etmişdir:

Key anlagil qolayın hər bir işün,
Ki, *yokış eyni olmışdur enişün…*
Kilimincə uzatğil ayağuni,
Ayağından sıyırmağil bağuni…

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İkindüyə demədi kimsə öylə,
Dedilər: *əgri otur, doğru söylə…*

Bu nümunələrdəki «*yokış eyni olmışdır enişün*», «*kilimincə uzatgil ayağuni*», «*əgri otur, doğru söylə*» deyimləri çağdaş ədəbi dilimizdəki aşağıdakı atalar sözlərinin bir qədər fərqli variantlarıdır:

«Hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi var», «Yorğanına görə ayağını uzat», «Əyri otur, düz danış». Qeyd edək ki, Şirazinin işlətdiyi «*əgri otur, doğru söylə*» atalar sözünə prof. Samət Əlizadənin nəşrə hazırladığı «Oğuznamə»də də eynilə rast gəlirik (**7**, 33).

«Gülşəni-raz» tərcüməsində işlətdiyi aforizm səciyyəli aşağıdakı deyimlər də əski atalar sözlərini xatırladır:

Dilərsə küfrü fisq əhlin keçürür,
Ki, *bir əl taşı bin quzğun uçurur…*

Tavuq yumurtasından toğmaz ördək,
Nə diksən, anı bitürür çəgirdək…

Bana bu pərdədən bir raz söylə,
İyü söyləvü uzü az söylə…

Bu düzgünivü bu düzənləri boz,
Ki, *turmaz günbəz üzrə atcaq qoz…*

Vəli gərçək olur, yalancı olmaz,
Könüldən bay olan dilənci olmaz…

Qeyd edək ki, birinci nümunədəki «*bir əl taşı bin quzğun uçurur*» atalar sözünü Qazi Bürhanəddin də bir tuyuğunda aşağıdakı şəkildə işlətmişdir:

Aləmdə bin qarğaya bir sapan bəs.

XV əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Əhmədinin 1478-ci ildə Təbriz şəhərində tamamladığı «Əsrarnamə» tərcüməsinin dili də sadəliyi və xalq danışıq dilinə yaxınlığı ilə diqqəti çəkir. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsində olduğu kimi, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsində də xalq deyimlərindən, aforizm səciyyəli ifadələrdən, atalar sözlərindən yerli-yerində istifadə olunmuşdur. Əhmədi bu tərcümə kitabını farsdilli təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Fəridəddin Əttarın (1120-1230) ədəbi irsindən seçmə mənzum hekayələri sərbəst-yaradıcı şəkildə nəzmlə tərcümə yolu ilə hazırlamışdır (*bax:* **5**, 34-39).

Qırx mənzum hekayət toplusu olan Əhmədinin «Əsrarnamə»si də Şirazinin «Gülşəni-raz»ı kimi təsəvvüf ədəbiyyatı nümunəsidir və sufi fikirlərinin təbliğinə həsr olunmuşdur. Dövrünün istedadlı şairi-mütərcimi olmuş Əhmədi (onun «Yusif və Züleyxa» adlı orijinal bir məsnəvisi də vardır – bax: **9**, *VII-X*) «Əsrarnamə»də ilk növbədə ümumxalq danışıq dilinə söykənmiş, bu tükənməz qaynaqdan yerli-yerində və uğurla bəhrələnmişdir. Əhmədinin işlətdiyi xalq deyimləri, sabit söz birləşmələri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

«*Ayağına düşmək*», «*bağlı qapı açmaq*», «*başın qoynuna çəkmək*», «*başını yola qoymaq*», «*başına nələr gətirmək*», «*boynuna ip taxmaq*», «*çox görmək*», «*dağa düşmək*», «*əldən qoymaq*», «*əlindən gələni qılmaq*», «*könli yumşalmaq*», «*qəflət yuxusundan oyanmaq*», «*keçən işi qurdamaq*», «*özünü oda salmaq*», «yüz urmaq» və s. Əhmədi «Əsrarnamə» tərcüməsində ayrı-ayrı atalar sözlərini də bir qədər fərqli şəkildə işlətmişdir. Məsələn:

Çü *əkdügin biçərsən* danla, ey yar,
Barı cəhd eylə əkmə tüxmi-murdar.

Göründüyü kimi, nümunənin ilk misrasındakı «*əkdügin biçərsən*» deyimi «Nə əkərsən, onu da biçərsən» atalar sözünün bir qədər dəyişdirilmiş variantıdır. Əhmədinin aşağıdakı beyti isə başdan-başa canlı xalq danışıq dilini xatırladır:

Onun ol yaxşulığın unutməzəm,
Ölür olsam, ol qapudan getməzəm.

XVI yüzilliyin ən məşhur tərcümə əsərlərindən ikisi istedadlı tərcüməçi Nişatinin qələmindən çıxmışdır: «Şühədanamə» və «Şeyx Səfi təzkirəsi». Bu klassik tərcümə nümunələri nəsrlədir və həcminin böyüklüyünə görə seçilir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında nəzmlə müqayisədə nəsrin az yayıldığını nəzərə alsaq, Nişatinin tərcümələri ilkin bədii nəsr nümunələri kimi dəyərli qaynaqlardır.

Nişati «Şühədanamə»ni 1539-cu ildə Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasibin (1524-1576) əmri və Şiraz hakimi Qazi xan Saru Şeyx oğlunun göstərişi ilə Şiraz şəhərində tamamlamışdır. Tərcümənin farsca orijinalı Hüseyn Vaiz Kaşifinin Kərbəla faciəsinə həsr etdiyi «Rövzətüş-şühəda» (Şəhidlər bağçası) kitabıdır. Əsas hissəsi nəsrlə olan «Şühədanamə»də yeri gəldikcə nəzm parçalarından da istifadə olunmuşdur. Hələlik çap olunmayan bu dəyərli tərcümənin dünyada yeganə əlyazması – mütərcimin öz xətti ilə köçürülmüş nüsxəsi Bakıda, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (*bax:* **4**, 58-66).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Nişati «Şühədanamə»də xalq danışıq dilinə məxsus ayrı-ayrı sözləri yazılı ədəbi dilə gətirməklə tərcümənin dilini müəyyən mənada şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin dilinə yaxınlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Bütün əsər boyu ümumxalq danışıq dilinin, ana dilmizin şah abidəsi, dünya folklorunun nadir incilərindən biri olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dil-üslub xüsusiyyətlərinin təsiri özünü göstərir. Qeyd edək ki, «Şühədanamə»nin bu xüsusiyyətinə ilk dəfə akad. Həmid Araslı diqqət yetirmiş və abidənin dil xüsusiyyətləri baxımından «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə səsləşdiyini vurğulamışdır (**1**, 322). Bu fikrə nümunə olaraq «Şühədanamə»dəki «*gen yeri düşmənlərə dar qılmaq*», «*söz söyləmək*», «*yem yemək*», «*var-get*» və s. kimi ifadələri göstərmək olar.

«Şühədanamə»də xalq danışıq dilindən gələn aşağıdakı deyimləri də qeyd etmək olar: «*başdan bir tük əksük eyləmək*», «*başun üsnə oturmaq*», «*can və baş ilən qulluğında durmaq*», «*qanı qaynamaq*», «*qapudan sürəsən, bacadan girərüz*», «*iş işdən keçmək*», «*işini tamam eləmək*», «*ötəni ötdi, keçəni keçdi*», «*özüni qoşunun içinə salmaq*», «*söz qapusı bağlamaq*», «*su içrə kim ki qərq oldı, anı qorxutma yağışdan*», «*usu getmək*», «*uyxu aparmaq*» və s.

Nişati «Şeyx Səfi təzkirəsi» adlı tərcümə əsərini də farscadan dilimizə çevirmişdir. O, 1543-cü ildə Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasibin əmri ilə İbn Bəzzaz Ərdəbilinin «Səfvətüs-səfa» kitabını türkcəyə çevirərək onu «Şeyx Səfi təzkirəsi» adlandırmışdır (*bax:* **8**, 3-24). Əsər Səfəvilərin ulu babası, Azərbaycanda təriqət qurucusu olmuş, Ərdəbil şəhərindəki «Darül-irşad» xanəgahına başçılıq etmiş Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252-1334) həyatı və kəramətlərindən bəhs edir. Azərbaycan əlyazmaları içərisində həcminə görə ən böyük olan «Şeyx Səfi təzkirəsi»nin də əsas hissəsi «Şühədanamə» kimi nəsrlədir və burada da nəsr arasında nəzm parçalarından istifadə olunmuşdur.

«Şeyx Səfi təzkirəsi» bu yaxınlarda Bakıda geniş ön söz və izahlarla nəşr olunmuşdur (**8**). «Şeyx Səfi təzkirəsi» də «Şühədanamə» kimi dilinin sadəliyi və xalq danışıq dilinə yaxınlığı ilə seçilir. Bundan əlavə tərcümənin ayrıca bir bölməsi dövrünün görkəmli şəxsiyyəti olmuş Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin kəlamlarından - hikmətli sözlərindən ibarətdir. Qeyd edək ki, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş və türk, fars və gilək dillərində şeirlər yazmışdır. Mənbələrdə onun «Qara məcmuə» adlı bir kitab yazması da qeyd olunur, lakin bu əsər tam şəkildə günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin tükənməz xalq hikməti ilə yoğrulmuş, aforizm təsiri bağışlayan kəlamları həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir. Yüksək əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər aşılayan bu kəlamların bir çoxu atalar sözlərini xatırladır. Əsərdəki nəzmlə olan kəlamlardan bir neçəsini nümunə olaraq veririk:

Hər yağışdan incü olmaz, bəllü bil,
Girsə əlünə, anı çürütməgil.
Mürşidün irşadidürür ol yağış,
Dedügüm dürr – mərifətdir, saxlagil.

* * *

Qoyma minnət, hər kimə verdün yemək,
Zira kim ol verdügün zaye qılur.
Hər kimə bir nəstə bağışlar isən,
Tanrıçün ver kim, sana yaxşıdurur.

* * *

Çün silahun var, öldür düşmənün,
Andan eymən olma, ta sağdur tənün.

* * *

Löqməniz pak olmasa, xakə girür,
Pak isə bilgil ki, əflakə varur.
Arpa əksən, dəxi həm arpa bitər,
Buğda əksən, bər həman buğda verür.

Şeyx Səfiəddinin nəsrlə olan kəlamları sırasında isə aşağıdakılar diqqəti çəkir:

Eşqin məşvərəti yoxdur.
Aşiqə bənd ilə zəncir yoxdur.
Muridə böylə və şöylə yoxdur.

Əkməgi vermək və üstünə minnət qoymaq ana bənzər ki, daşın üstinə toprağ töküb toxmı tökdürəsən.

Haram löqmə torpağə batar və halal löqmə könülə bitər.

Qamu nəstə yeyən qamu nəstə söyləyəndür və qamu nəstə söyləyən qamu nəstə qılandur və qamu nəstə qılan damuda olur.

Beləliklə, XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə əsərlərinin dili üzərindəki bu qısa müşahidələrə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, anadilli ədəbiyyatımızın ayrıca bir qolunu təşkil edən klassik tərcümə örnəkləri şifahi xalq ədəbiyyatı xüsusiyyətlərini canlı şəkildə özündə yaşadan dəyərli yazılı qaynaqlardır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı – «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». I c. Bakı, 1960.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967.
3. Hacıyev T. XIII-XVI əsrlər ədəbi dili – «Azərbaycan ədəbi dili tarixi». Bakı, 1991.
4. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədanamə». Bakı, 2003.
5. Nağısoylu M. Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi. Bakı, 2005.
6. Nağısoylu M. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi. Bakı, 2004.
7. Oğuznamə (çapa hazırlayan S.Əlizadə). Bakı, 1987.
8. Şeyx Səfi təzkirəsi (tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı). Bakı, 2006.
9. Ayan G. Tebrizli Ahmedi Esrar-name (inceleme-metin). Ankara, 1996.
10. Köprülü F. Türk Edebiyatı. İstanbul, 1980.

ОСОБЕННОСТИ ФОЛЬКЛОРНОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПЕРЕВОДНЫХ СОЧИНЕНИЯХ XV-XVI вв.

Азербайджанская литература XV-XVI вв. характеризуется и художественными переводами, сделанными в основном с персидского языка. Большинство переводных сочинений данной эпохи были предназначены для широких народных масс и изложены простым общенародным языком. По этой же причине в них ярко прослеживаются особенности фольклорного языка.

В поэтических переводах «Гюльшани-раз» (Цветник тайны) Ширази (1426 г.) и «Асрар-наме» (Книга тайн) Ахмеди (1478 г.) широко использованы фразеологические выражения и пословицы. В прозаическом переводном сочинении «Шейх Сафи тазкиреси» (Биография Шейха Сафи) Нишати (1543 г.) также широко представлены выражения, свойственные фольклорному языку и афоризмы.

PARTICULARITIES OF FOLKLORE LANGUAGE IN AZERBAIJAN TRANSLATION MONUMENTS XV-XVI CENTURIES

Azerbaijan literature XV-XVI centuries is characterized also by artistical translations basicly from Persian language. Most translation monuments of that epoch predestined for wide nation mass aud explained on simple public language. By this reason they clearly have the particularities of folklore language.

In poetic translations "Gulshani-raz" (Flower-garden of mistery) Shirazi (1426) and "Asrar-name" (Book of misteries) Ahmedi (1478) were widely used phraseological expressions and proverbs. In prosaic translation monument "Sheikh Safi tazkiresi" (Biography of Sheikh Safi) Nishati (1543) also widely shown expressions are native to folklore language and aphorisms.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

THE STORY ABOUT UNIMPORTANT TREASURE

Marzena Godzińska (PhD)
Institute of Oriental Studies
Warsaw University
Poland

The aim of his text is to present what knowledge and meanings are hidden by felt and especially felt mat, which is not found as a thing of great value by experts in textiles, by anthropologist of culture, or even by people who use it in their everyday life. I will also try to explain why this „treasure" of culture is so important and so little known.

I would like to tell the story about something not important, not appreciated, cheap and ugly; to tell about something what is in posses of many houses especially here in Turkmenistan, but only a few wants to possess it; to tell about something what is produces by many but only a few like his work. This something speaks and is heard but none wants to listen to, it is seemed but none wants to watch it. And the same time this neglected and abandoned thing, just because it was forgotten somewhere in the corner of a ball room it was able to collect and safe great, unique knowledge about itself and around world. Thanks to that we may learn about ourselves, our history and culture. This hero of my tale is some unimportant treasure – felt, or keçe, or koşma... as you prefer.

In 1996 Siergiej Diemidow wrote an article *Sister of Carpet* (*Siestra kowra*) published in popular in Turkmenistan magazine *Turizm i razwitie* (No. 1, 1996, pp. 38-43). Reading this text I was always under very strong impression that it is about younger sister of carpet. But felt-keçe is rather much older sister, or mother, or even grand-grandmother, however the great career of carpets and rugs was never part of its life. In fact it had never been invited into the middle of the stage but was allowed of standing in the shadow, without make-up, fashion costumes, funs and medial popularity... But my story is not about Cinderella, though I hope for the happy end. Tradesmen, explorers and researchers, who even in XIX century came to Asia had seen extremely beautiful carpets famous from the painting of old masters. To weave them weeks were needed. To produce felt one experienced woman and a few strong young girls with help of two boys should work about four to six hours, sometimes eight. Work is very hard and very dirty. Rather not elegant. And the effect is very simply too. Where is charm and style of great Turkmen carpet shinning with six, eight, ten thousands woven knots per square decimeters. This is mastery! This is art! And this is worth to be proud of, to be promoted, to wove in portraits of leaders, heroes and saints, to be interested in, to be researched, to write books about. It is maybe difficult to realize but in the world three (!) books where written about felt. Because felt still forgotten, still exists in its own tradition, which is not manipulated (or less manipulated) by market of great trade, science or politics.

And that is the point.

- Story number one – How it is made – about producing, making and creating prayer felt mat, and about it's ritual purity (with slides or computer presentation)

The technology of production is extremely simple. You need some wool, some tool to card it, natural or synthetic mat to spread the wool on, and the string to make rulo, hot water and few pair of hands to do all the work… At the beginning some experienced women puts color decoration on the mat, spreads white or brown wool, spreads some water, and makes rulo in which the felt is hardened. After some time the rulo is opened and few girls start fulling the felt with their hands and under direction of experienced older women. After few hours felt is read. All this work seems to be anything extraordinary but…

Even when we make such a simple felt mat to put it on the floor in our home we must be careful on what we are doing and how we are doing. And there is kind of felt which needs special care. This is prayer mat – namazlyk.

It must be done in a very pure way. Except decoration it may be used only white wool. Last and the most important element of decoration is one or few knots of camel wool. Of course it is of the best quality, clean, without insects. Women who puts the decoration should be religious, honest person. Sometimes I had heard: „I do not pray five times a day, so I cannot make namazlyk." Young people who help in hardening and fulling (felting) also should be pure, especially in ritual way. So it is out of question that this job may be done by girl who has just a period. After all work namazlyk must be ritually cleaned – three times three ablution jugs of going (alive) water is poured out. And then, when it dry, it is ready to

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

be used. Using namazlyk is also connected with some special rules – it must be kept in clean place, and when it is very old, and some normal felt mat would be thrown out, it may be only burned.

Everyone in Turkmenistan knows all these rules and everyone believes they are kept. But…

It was not very seldom, and I saw wool for namazlyk with insects. When I turned on it attention of my informer she said: „Oh, yes, I know, and that is why we will clean this wool." But they did not. Sometimes I saw namazlyks thrown out in the street, when some dogs slept on them. May informers where usually shocked: „I see it first time in my life, it must be taken from here, it must be burned" – they said, and did nothing. Once I even heard one of the girls making namazlyk was claiming that she was not well because she had period. And she was told that it does not matter because namazlyk is made for sale. And the camel wool was put into the decoration of this namazlyk.

Very often in our own life and during research we consider that theory and practice walk not the same way. Analyzing my research materials I would call it some cultural blindness. Something is wrong, however it should be not, so we pretend that it is all right. It remind me way of defense. If something is wrong it may be very dangerous, it may be the beginning of revolution who destroys our tradition. Until we do not notice it, it does not exist. And live is going on as it was in our grand and grandfathers times.

- Story number two – About live and death – motive of ram horns and clans routes in the past present and future

There is very interesting decoration motive which survived throughout centuries – ram horns (turkm. koçok). They symbolize prosperity in life, protection, safe, richness, power… We may meet them all over world, including Turkmenistan, or Turkish speaking peoples area.

Ram horns are also popular decoration on felt mats. But about namazlyks in Turkmenistan many people (producers and users) used to say that there is no namazlyk without koçok. And this motive is also full of symbolism. Here in the middle of the mat lines of the pairs of ram horns, pair after pair, climb to the top of mat, to mihrab niche where knot of camel wool was put. Central decoration is round by single or double line of ram horns. It may remind border of the carpet, but it is not, as it is opened in the down part of mat. Here in the entrance is place for us – these who pray to the God. Pairs of ram horns symbolize our ancestors, generation after generation, who support and protect our prayers. If we close the mat decoration we will close the way for prayer, for communication with ancestors and God.

This kind of prayer mat are made by Tekke, Nohurli, Murçeli, Saryk tribes. But namazlyks made by Jomuds, are with oval, closed decoration. Against that what one may think he sees, it is not closed. This decoration is like in mirror. In magic, especially in shaman magic, often happens that what belongs to the other, spiritual world may be showed but inverted. So maybe here in the middle is place for praying person, behind one is line of ancestors and before one is the line of future generations. And we pray for all of them. Past – future – present time. Actually this is the way of life of all of us, and our families.

Motive of the way of generation may be also find in decoration of normal felt mat. Here two crossed lines of koçok were called bright or light way (turkm. ak gürgün), and it symbolize way of two families (clans) who meet when their children get married. And past and future of these two clans is expressed here again. Wedding day is the moment of meeting, when two ways are crossed. Later both clans are going on their own way.

This is not only way told by felt mats.

- Story number three – About decoration motives – round square, sun and about their route with Turkmen tribes

Circular motives are very popular decoration of felt mats, especially they are very easy to put it in the mat. But decorations of felts made by Saryk tribe (wilayet Mary) are dominated by squares filled with latice. However they were named motive of mirror or cup (turkm. *aýna gül*, *jami gül*), because they are similar to round mirror or round cup. And how much surprised were my thirty, forty and fifty years old Saryk informers when I noticed that decoration is composed from squares not circles, and there is no square cups.

Names of these motives sometimes are known in other tribes, as names of some circular forms. Also sumbolism is similar. Felt mats with these mirror decoration are usually intended for young couple, or for a bride as trousseau. And these special motives of mirror should protect young people, and young lady in a very difficult and dangerous moment of their life.

It looks like a need rules over two different patterns of the same symbolism. This need is written deep in conscience of producers and users of the felts, jus like part of the pattern of culture.

Unfortunately I have no occasion to visit south Balkan wilayet or Turkmen tribes in Iran.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

But in Central Anatolia I fund a village where woven, knotted textile called hopan is produced. Its decoration id similar to the square circles of Saryks. This textile is woven only by woman from the yörük tribe Sarıtekeli. And the main motive is called top, what means a ball. When did this name come from? Answer was that decoration is similar to the ball; it is round like foot ball, basket ball...like round mirror. And again how surprised was my interlocutor that she has not notices for forty years of her life, that she had woved squares. And she had to wove herself, as well as her daughters have. Hopan must be part of trousseau, it will protect her and her new family against all evil.

How important motive it is that it survived so many centuries, so many generations, and sol on way from Central Asia to Anatolia. A always wonder what of these importance survives and what disappeared.

- Story number four – About lost way and about live against all and everyone and about treasure

It happens that even this very important, element is a little bit forgotten, fades away. Almost fades away…

Here in Ashgabat, some woman make German felt – niemieckie keçe. In many villages in Achal wilayet, similar motive of four crossed single ram horns was just named „felt pattern", „ram horns pattern" or „four ram horns" (turkm. *keçe nahşy*, *koçok nahşy* lub *dört saýlan*). Where these „German" comes from?

During ethnographical field work researcher do not only realize questionnaire and make observations. Most time we spend talking and talking about everything – wether, children, prices and economy, fashion and shops, computers, films… For example about war films. Some time ago Polish film about Second Word War: „Four Tankers and the Dog" (pol. „Czterej pancerni i pies"), was very popular in all socialist countries. And one day my informer talking about this film reminded question asked a few hour earlier about name of the motive. „German felt" because it is German swastika on it. That time I watched ram horns so often that I must say I did not even notice this swastika. And it is, just have a look. But what more interesting it was German motive. But my informer women was Turkmen, just like swastika is from here – Central Asia – not from Europe.

In some way this forgotten swastika came back home on German felt. Because in culture something lost by one is found by another. This second, after a little modification will give it to another one. And after generations this something will come back home. In here someone will accept a New element, but only under condition that this new factor does not mean strange, and is familiar. Even if we do not really remember that.

These the most traditional elements and factors of our culture, forgotten, pushed away from the stage, do not let us to kill them. They stay alive against everything, and everyone, and even against ourselves. And they stay alive, because if we really destroy them we destroy ourselves, as it is impossible to live without culture which is created by such particles of great treasures.

These are stories and tales which I listened from my informers and from these unpopular characters of my story, from felts themselves. I understood and completed them this way, because usually the I was told some fragment of story, the beginning without the end, a few scenes from the middle… Everyone may here and listen something different, but I think that everyone should listen. Because all these stories are worth to be listened. And they are worth to be told.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОЗЫ Ю. ГЕРЕЕВА

д.ф.н. Малик Гусейнов
Россия

Творчество Юсупа Гереева, как собственно в литературном, так и социальном плане, воспринимается как символ определенной эпохи — эпохи строительства социализма. В 20-30-е годы, на которые приходится его творческая деятельность, кумыкский прозаик, как и подавляющее большинство советских писателей, в том числе дагестанских, творил в русле идей своего времени, в контексте партийных идеологем нашей страны. - в сатирико-юмористическом ключе бичевал дореволюционное «прежде», восхваляя советское «теперь».

Надо признать, что явления общественной жизни достаточно веское отражение нашли в творчестве Ю. Гереева. Сказались они и на личной биографии писателя. Будучи сиротой, благодаря советской власти он достиг заметных высот служебного положения. По направлению партии, членом которой он стал в 1921 году, будущий прозаик, обучившись на юридических курсах в Ростове-на-Дону, занимал должности прокурора Буйнакского района, замдиректора газеты «Елдаш», ответственного секретаря Хасавюртовского райкома ВКП(б), заместителя секретаря Махачкалинского горкома, заместителя председателя Дагколхозсоюза, ответсекретаря Союза писателей Дагестана и т.д. Неординарность политической ситуации 30-х годов выразилась и в судьбе Ю. Гереева. В 1938 году он был подвергнут аресту, объявлен «буржуазным националистом», его книги, изданные к тому времени, были изъяты из библиотек и уничтожены. Сегодня очевидно, что с таким клеймом у писателя в ту пору на восстановление своего честного имени не было никаких шансов. В итоге он был вынужден по существу самолично свести счеты с жизнью.

Особенности политического климата в творчестве Ю. Гереева находят проявление в том, что он апеллировал к темам, представлявшимся актуальными. Как известно, в конце 20-х годов в нашей стране разворачивалась мощная антирелигиозная кампания, в связи с чем отдали дань бичеванию служителей культа известные дагестанские писатели Н. Ханмурзаев, А. Иминагаев, Р. Нуров, Г. Цадаса, С. Стальский, А. Баширов и мн. др. Естественно, не стал исключением в этом ряду и Юсуп Гереев.

В 1928-1929 гг. были изданы эти рассказы в книгах «Сапар ёлдаш» Молла Насрутдина» и «Дуа мажмуа» Молла Насрутдина». В 1934 году отдельные из произведений выдержали повторное издание в книге с аналогичным названием.

Прежде всего следует сказать о том, что антиклерикальная тема – это не порождение искусства советской эпохи, не плод литературы социалистического реализма, как было принято считать. Обличение религиозных деятелей, служителей культа имеет глубокие истоки в национальных литературах, в том числе в восточной классике. Достаточно напомнить анекдотичные рассказы Моллы Насрутдина, являющиеся достоянием всей ориентальной культуры, восходящие в глубь веков, в которых осмеянию подвергаются нередко и муллы, и кадии. Советские литераторы по сути дела в эпоху социалистического строительства развивали в своих произведениях одну из традиционных направлений словесного искусства. Юсуп Гереев, в частности, продемонстрировал в своих рассказах оригинальный подход, свидетельствующий о нем как о незаурядном, самобытном художнике. Писатель, как бы уважая чувства своих читателей, которые в большинстве своем являлись верующими людьми, призвал в союзники известного и популярного персонажа народной литературы -Моллу Насрутдина. Неслучайно его имя фигурирует и в названиях книг Ю. Гереева. Говоря «Сапар ёлдаш» и «Дуа мажмуа» Молла Насрутдина, автор подчеркивает, что в его рассказах суждения из книг известных религиозных деятелей начала XX века Шихамата-кади из Эрпели и Абусупияна из Казанище подвергаются обличению в ракурсе его видения, его взгляда. Роль рассказчика, таким образом, отводится именно ему. Подтверждается это и обращением к читателю Молла Насрутдина, которым открывается первая книга, и выводами во многих рассказах, сделанными от его лица. Данное обстоятельство позволяет говорить об осмысленном использовании Ю. Гереевым национальных традиций смеховой культуры, что проливает свет на сущностную характеристику анализируемых произведений.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Нельзя обойти молчанием то, что известные религиозные деятели Шихаммат-кади и Абусупьян, руководствовались гуманной целью пропаганды мусульманских воззрений на мир при написании своих творений. Однако надо признать, при всем уважении к ним, что в их книгах нашли выражения суждения, не отличающиеся безупречностью, порой крайне сомнительные, да к тому же к исламу непосредственного отношения не имеющие, что и стало мишенью Ю. Гереева. В их числе обнаруживаются житейские советы из «Сапар ёлдаша»: о том, как уничтожить крыс и мышей, освободиться из тюрьмы, достичь успеха в торговле и т.д.; из «Дуа мажмуа»: пути очищения от грехов, способы пробуждения любви или избавления от неё.

Следующая деталь, на которую хочется обратить внимание, это то, что в рассказах, по существу подвергаются обличению не столько суждения из религиозных книг, а сколько выписанные колоритно персонажи, слепо в них уверовавшие. Их злоключения, необычные ситуации, в которые они попадают, и составляют основу произведений, где осмеиваются в большей мере косность, невежество, узость кругозора, примитивизм мышления, обывательская психология действующих лиц, рядовых сельских простолюдинов.

Отмеченные выше характеристики вызывают сомнения насчет правомерности определения их сугубо антирелигиозными. Несомненно, автор ставил себе задачей обличение религии через книги мусульманских деятелей. И приставка анти-, возможно, вполне уместна. Однако не всегда применительно к религии, так как примеры, к которым апеллирует писатель, имеют к ней весьма отдаленное отношение.

Весомым фактором в обозначении стиля произведений предстает тот факт, что рассказчиком в них выступает Молла Насрутдин. По своей манере, по своим художественным параметрам рассказы Ю. Гереева, на наш взгляд, точно соответствует народным «молланасрутдиновским» рассказам. Ко всему сказанному следует добавить, что в ряду определений комического, наличествующих в кумыкском языке (а это масхара (шутка), тогъуштув (подшучивание), ихтиллат (шутка, забава), иришхат (насмешка, издевка) и т.д., точных аналогов термину сатира не обнаруживается.

При современном прочтении литературы советского периода, периода социалистического строительства, думается, следует акцентировать внимание не столько на темы и проблемы в них затрагиваемые, а искать и выявлять то, что может сделать их понятней, ближе сегодняшнему читателю. Ю. Гереев в своем творчестве демонстрирует прекрасное владение приемами иронического освещения, комического воспроизведения действительности: комизм ситуаций, остроумие, игра слов. Широка у писателя палитра форм осмеяния – это и добродушный юмор, и тонкая насмешка, и гневный сарказм.

Самобытность таланта Ю. Гереева, своеобразие и оригинальность его произведений находят выражение, прежде всего в языке, речевой манере повествований. Сказовая форма, которой оперирует Ю. Гереев, повествование от лица популярного в народе насмешника и жизнелюбца Молла Насрутдина открыли перед писателем большие возможности умело использовать богатые ресурсы родного кумыкского языка, что становится источником комизма.

Наивно-простодушный тон, заведомо утрированное, примитивное толкование описываемых событий, где рассказчик прикидывается простачком, находит выражение в его речи, чем достигается ярких смеховой эффект.

Речь Молла Насрутдина «искрится юмором, что читатель видит его как живого: во всей неповторимости его фигуры, жеста, мимики» (Л. Ершов). Именно его образом, умением вжиться в него Ю. Гереева во многом обуславливается художественно-эстетическое своеобразие его рассказов.

Рассказы Юсупа Гереева, поведанные от имени Мола Насрутдина, не оставляют сегодня сомнений в том, что являют собой одну из ярких страниц его литературного наследия.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCANDA BALLA BAĞLI İNANCLAR

t.e.n., dos. Məhəbbət Paşayeva
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Azərbaycan

Əlverişli cöğrafi mövqeyi, mülayim iqlimi, zəngin bitki aləminə sahib olan Azərbaycan ərazisi çox qədim dövrlərdən bəri arıçılığın məskəninə çevrilmiş, əsrdən-əsrə, nəsldən-nəslə keçərək xalqın məişətində, ənənələrində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Məhz buna görə də Azərbaycan hər zaman "arının vətəni", "arıçılığın beşiyi" kimi dəyərləndirilmişdir. (2;3) Xüsusilə də, Azərbaycanın Gədəbəy, Kəlbəcər, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara kimi meşələrlə zəngin dağ və dağətəyi rayonları arıçılığın qədim mərkəzlərinə çevrilmişlər. Azərbaycanın qədim əhalisi hələ ibtidai dövrlərdən - insanların təbiətin verdiyi hazır nemətlərlə qidalandığı ibtidai mərhələdən etibarən meşələrdəki ağac köğuşlarından, mağara və qayalardan bal toplayırdılar. Yunan coğrafiyaşünası Strabonun da yazdığı kimi, qədim Azərbaycanın Şakaşena və Matiyena villayətlərinin meşələrindəki ağac koğuşlarında arılar məskən salır, balı da yarpaqlarından süzülür. (4) Xüsusi mülkiyətin yaranması nəticəsində arı ovlayan insanlar artıq aşkar etdikləri ağac köğuşlarını xüsusi işarə ilə damğalayaraq vəya kərtrərək onu öz mülkiyyətinə çevirirdi. Bundan sonra heç kəs artıq bu koğuşa yığılan balı götürməzdi, çünki xalq arasında yayılmış inama görə "arı müqəddəsdir və haram götürməzdi". Arıçılığın ən qədim forması olan belə bal və mum toplanması Azərbaycanda XX əsrin əvvələrinədək mövcud olmuşdur.

Hələ qədim zamanlardan insanlar balı təbiətin hədiyyəsi, sehirli möcüzəsi hesab etmişlər. Təbiətin bütün möcüzələrini goylərlə bağlayan qədim insanlar balın da zərif şeh şəklində göydən düşdüyünə inanaraq onu paklıq, bərəkət simvolu kimi qəbul etmişlər. Bəlkə elə buna görə xalq bal ifraz edən varlıqları paklıq, təmizlik simvolu kimi "arı" adlandırmışlar. Məlumdur ki, "arı", "aru" qədim türk dillərində saf, pak, ləkəsiz demək idi. Bu gün də dilimizdə mövcud olan "Aydan arı, sudan duru", "arınmaq", "arıtlamaq" kimi ifadələr təmizlənmək, paklanmaq mənasında işlənməkdədir.(1) Bir çox klassik mənbələrdə də "arı" söylədiyimiz mənanı ifadə etmişdir. Məsələn, Dədə Qorqud dastanında saf su mənasında işlənən "arı su" ifadəsinə rast gəlinir. Görünür, azərbaycanlılar balı da müqəddəsləşdirdikləri üçün onu yaradan varlıqları saf, pak kimi qiymətləndirərək arı adlandırmışlar. Bu əqidə azərbaycanlılar arasında geniş yayılaraq günümüzədək öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, bal və bal mumu ilə bağlı ayinlər azərbaycanlıların bir çox ailə mərasimlərində, istər dəfn, itərsə də toy mərasimərində, mərasim yeməklərində, inanclarında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Yuxaıda qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlıların təsərrüfat məişətində arıçılıq mühüm yer tutuğu üçün arıçılar arı və onun balının qorunması, artması üçün bir çox magik ayinlər icra etmişlər. Xalq arı pətəklərini özünün "çörək təknəsi" hesab etmiş və onları hər cür xatadan qorumaq, daha cox bal toplamaq istəyi ilə inanclara üz tutmuş, bir sıra magik ayinlərlə öz arı təsərrüfatını qorumağa çalışmışdır. Arıçılar arı pətəklərinə göz dəyməsindən qorxduqları üçün kənar adamları arıxanaya buraxmaz, arıların sayını söyləməz, onları tərif etməzdilər. Hətta bəzən arıçılar arıxananın dörd tərəfini çəpərləyərdilər ki, arı pətəkləri kənar gözdən uzaq olsun. Keçmişdə arılara tez-tez xəstəlik düşməsinin səbəbini çox zaman bədnəzərdə axtaran arıçılar pətəklərdən üzərlik, buynuz, heyva ağacının çubuğunu, qaratikan çöpünü və ya at, it, maral kimi heyvanların kəlləsini, təbii deşiyi olan çay daşı asar, bununla da arıları bədnəzərdən qoruduqlarına inanardılar. Bəzən arıxanadan hətta Quranin muqəddəs ayələrindən də yazdırıb asardılar. Göründüyü kimi, arı və balla bağlı inanclarda qədim inanclar sistemi ilə islamın qarşılıqlı təsiri özünü biruzə verir. Xalqın arıçılıqla bağlı inanclarına görə çilləli sayılan zahı qadınların, həmçinin toylarından 40 gün keçməmiş təzə toyluların da arı pətəklərinin olduğu yerə girə bilməzdilər. Bu zaman arıların da cilləyə düşə biləcəyinə inanılardi. Əgər arılar az bal verərdilərsə, və ya tez-tez xəstələnərdilərsə onların ya bədnəzərə gəldiyi, ya da cilləyə düşdüyü güman edilərdi. Bu zaman bir sıra magik ayinlər icra edilərdi; Arıları cillədən azad etmək üçün arıxanaya üzərində müxtəlif dualar həkk olunmuş xüsusi mis qab – "qırxaçar cam" gətirərdilər. İnama görə bu müqəddəs qab arıxanada hündür bir yerdən asılardısa arıları "40-dan çıxar", yəni cillədən qurtararadı.

Arıçılar pak və müqəddəs hesab etdikləri arıların bədnəzəriə bərabər murdarlığı, natəmizliyi, haramı da götürmədiyinə inanardı. Buna görə də onu oğurlamaqdan, ona haram qatmaqdan çəkinərdilər. Bu arılara xəstəlik düşməsinə, qırılmasına səbəb ola bilərdi. Hətta arıçılar bu inancın təsiri ilə arı pətəkləri olan yerə oğru, qatil, əliəyri, yəni "murdar adam" girməsinə də izn verməzdilər. Azərbaycanlılar arasında

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mövcud olan əqidəyə görə arı murdarlıq, natəmizlik sevməyən bir varlıqdır. İmkan daxilində bunlardan onu qorumaq lazımdır.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində arıçılıq təsərrüfatının özünəməxsus yeri olması, arı və onun balının müqəddəsləşdirilməsi öz növbəsində xalqın adət və ənənlərində, məişət məasimlərində də balla bağlı bir çox ayinlərin, inancların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bir sıra arxeoloji və etnoqrafik materiallar da qədim Azərbaycan əhalisinihn ailə mərasimləində bal və bal mumu ilə bağlı adət-ənənlərin özünəməxsus yer tutduğunu təsdiqləyir. Arxeoloji materialların təhlili Azərbaycanda hələ eramızdan əvvəl III minillikdə arı mumundan istifadə edildiyini söyləməyə əsas verir. Bu dövrdə mum qəliblər vasitəsilə müxtəlif sənətkarlıq məmulatları – bəzək əşyaları, möhürlər, şəbəkələi xəncər başları, insan və heyvan fiqurları hazırlanırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl I minilliyin əvvələrinə aid edilən Azərbaycanın Qazax rayonu yaxınlığındakı Sarıtəpə adlı yaşayış yerində aşkar edilmiş qəbirdə ölünün yanına qoyulmuş əşyaların arasında içərisində sarı rəngli məhlul - bal olan gil qab da tapılmışdır.(6) Çox maraqlıdır ki, qabın içərisində görünən xətlər də arı şanını xatırladır. Bu tapıntı hələ bizim eradan əvvəl Azərbaycanın qədim əhalisinin mənəvi dünyagörüşündə balın özünəməxsus yer tutduğunu göstərir.

Antik yazılı qaynaqlar Azərbaycan ərazisində qədim dəfn adətlərində balın mumundan da istifadə etdikləri barədə məlumat verirlər. Strabonun məlumatına görə “cəsədi bal mumu sürtəndən sonra dəfn edirlər”.(7) Xalqımızın adət və ənənəsi ilə bağlı olan bu qədim dəfn ayini və ya cənazə mərasiminin izlərinə günümüzdə də rast gəlinməkdədədir. Bu gün azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış “ağzını mumla” ifadəsi məhz bu ayinin izlərini daşıyır. Maraqlıdır ki, XIX əsr müəllifi Bejanov da Vartaşen kəndi (indiki Oğuz rayonu) və onun əhalisi nin adə-ənənlərindən bəhs edərkən aid bir mənbədə verilən məlumata görə, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan etnik qruplardan biri olan udilər arasında da XIX əsrədək dəfn mərasimi zamanı “ölünün ağzı mumlanandan sonra kəfənlənərək dəfn edilməsi adətinin olduğu məlumdur.(8)

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların qədim dəfn mərasimlərində olduğu kimi toy mərasimlərində də balla bağlı ayinlər özünəməxsus yer tutmuşdur. Bal Azərbaycanda hər zaman yeni qurulan ailə üçün xeyir-bərəkət, şirin ömür, mehribançılıq simvolu olmuşdur. Azərbaycanın bir çox bölgələrində elçilik, nişan, toy mərasimlərində süfrəyə bal qoyulardı ki, həyatlarını birləşdirəcək olan gənclərin də ömrü bal kimi şirin və saf olsun. Keçmişdə adətə görə elçilik zamanı razılıq əlaməti olaraq elçilərə baldan hazırlanmış şərbət verilərdi. Azərbaycanın bir çox bölgələrində bu mərasim “şirni” adlanırdı. Naxçıvan bölgəsində isə elçilərə təqdim edilən ballı şərbətə “salma” da deyərdilər.(9) Azərbaycanın Quba rayonunun Xınalıq kəndində qeydə alınmış “çörəkkəsdi” adlanan qədim bir elçilik mərasimində isə razılıq əlaməti olaraq hər iki tərəfin ağsaqqalları fətir arasına bal yaxaraq dürmələyir, iki yerə bölərək yeyirdilər. Bəzən də ballı fətirin bir hissəsi qıza göndərilir, digər hissəni isə elçilər oğlan üçün gətirirdilər. Bu qədim sözkəsmə adətinin izləri bu gün azərbaycanllar arasında çox yayılmış olan “Sözünü balla kəsim” ifadəsində qallmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Quba rayonu Xınalıq kəndi ərazisində çox qədim dövrə aid olduğu ehtimal edilən daşlaşmış arı mumu aşkar edilmişdir. Hazırda bu tapıntı Xınalıq kəndi ərazisində yerləşən Xınalıq muzeyində saxlanır.(5)

Azərvaycanın arıçılıq təsərrüfatının inkişaf etdiyi bölgələrədə nişanlılıq müddətində bal kəsilib süzülərkən qız evinə baldan xüsusi pay ayrılaraq göndərilməsi adəti vardı. El arasında yayılmış “Gəldi ballı gün, yamacda var toy-düyün” deyimi də, görünür, bu ənənə ilə bağlı yaranmışdır. Ümumiyyətlə, bal kəsiminin başlanması ailədə xüsusi mərasimlərlə müşayət edilərdi. Balı kəsmək üçün uğurlu gün və saat seçilərdi. Arıçılar arasında yayılmış inama görə həftənin cümə günü və “günün əyilən vaxtı”, yəni günorta vaxtı bal kəsilməsi üçün ən uğurlu zaman idi. Arıçıların bu zamanın günün ən əziz vədələrindən biri olmasına inanmaları xalqın qədim astral təsəvvürləri ilə ilə bağlı idi. Məlumdur ki, səma cisimləri Azərbaycanlıların qədim inaclar sisteminın mərkəzində dururdu. Azərbaycanın qədim əhalisi səma cisimlərinin təsərrüfat və ailə həyatına təsir göstərdiyinə inanaraq öz fəaliyyətlərini bu səma cisimlərinin hərəkətinə uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. Xalqın astral təsəvvürlərinə görə günorta zamanı Zöhrə ulduzunun Yerə təsir göstərdiyi vaxt idi. Məlumdur ki, azərbaycanlılar hər zaman nişan, toy, nigah kimi xeyir işlərini məhz günorta satlarında başlamağa çalışırlar. Görünür, arıçıların da bal kəsimini günorta saatlarında başlaması Zöhrə ulduzunun uğuruna, təsir qüvvəsinə inamın qalıqlarıdır. Bal kəsimi zamanı xüsusi şənlik məclisi qurular, ailənin ağbirçəyinin xeyir-dua dinlənərdi. Daha sonra hər kəs bir-birinə gözaydınlığı verər, yanaqlarına bal çəkər, xeyir –bərəkət arzulanardı. El arasında hətta bal kəsilən zaman balı, arısı olmayan qohumlara, qonşulara da bal payı göndərmək ənənəsi də mövcud idi. Fikrimizcə, bu qarşılıqlı yardım ənənəsi kökü çox qədimlərə gedib çıxan icma qaydalarının izlərini daşıyır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Keçmişdə arının beçə verməsi münasibətilə də ailədə xüsusi şənlik məclisi qurulardı. Müvəffəqiyyətli beçəalma ailədə böyük bayrama səbəb olurdu. Beçəalma zamanı da qədim inanclar sisteminin tərkib hissələri olan metala, torpağa, suya inamın izlərini daşıyan bir sıra magik ayinlər icra edilərdi; Becə arıların yuvanı tərk etməməsi üçün arıçılar arıların yaxınlığında mis qab-qacaq döyəcləyər, daşı daşa vurar, beçənin üstünə su çiləyər, torpaq atar, hətta tüfəng də atardılar. Bununla da "beçəni dardan azad etdiklərinə" inanardılar. Xalq arasında mövcud olan inanca görə beçə dara düşəndə insanlardan yardım istəyir, mis qab cingiltisi , səs-küy isə bəd ruhları dağıdır. Azərbaycanda beçə tutma zamanı qam-şaman ayinləri də icra olunardı. Bu zaman arıya tüstü verərək tütəklə ahəstə hava çalardılar. Beləliklə, qədim ayinlər Azərbaycan əhalisinin arı və balla bağlı inanclarının köklərinin çox dərin qatlara qədər uzanığını göstərir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, balla bağlı ayinlər azərbaycanlıların ailə mərasimlərində özünəməxsus yer almışdı. Xüsusilə də, Azərbaycanın qədim arıçılıq mərkəzləri olan Şəki-Zaqatala, Quba, Lənkəran-Astara kimi bölgələrində ailə mərasimləri balsız ötüşməzdi. Qonağı ballı şərbətlə qarşılamaq, mərasimlərdə bal halvası çalmaq, süfrəyə ballı fətir, şirəsinin baldan hazırlandığı paxlavalar, Quba bükməsi, Şamaxı ballı badısı, Zaqatala qurabiyəsi qoyulması, içinə qozla bal qatılan qatlama, qozluburma qoyulması Azərbaycan qonaqpərvərlik etiketinin xarakterik əlamətlərindəndir. Hətta Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində əziz qonaq üçün açılmış süfrəyə məcməyidə şan balı gətirilər, bunun yanında isə tər xiyar qoyarlar. Xiyarla daha çox bal yemək mümkün olduğu üçün qonağa xiyarın dilimlərini bala batırıb yemək təklif olunar. Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayan udilər arasında da ailə mərasimlərində ballı halva bişirmək ənənəsi vardı. Ballı halvanı udilər "uçlahalva" adlandırırdılar.(10) Şəkidə ailə mərasimlərində, xüsusilə də qız köçürülən zaman süfrəyə verilən südlü plovla bərabər uzunsov şəkildə kəsilmiş şan balı da qoyulması ənənəsi də var. Buna el arasında "kötük təknəsinin böyrəyi" də deyirlər.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində mövcud olan adətə görə toy günü təzə gəlin ər evinə qədəm basarkən qaynana onu bir kasa balla qarşılayardı. Gəlin də barmağını bala batırıb qapının üst çərçivəsinə sürtərdi. Bu adət Türkiyənin Anadolu bölgəsində də mövcuddur. Bəzən də gəlin ər evinə gətiriləndən sonra qadınlar onun ətrafında dövrə qurub oturardılar. Qaynana xüsusi çörək növlərindən olan yeddi "dastana" və ya "xamralı" gətirərək süfrəyə qoyardı. Məclisdəki qız-gəlin çörəyi bala batırıb yeyər, bununla da gəlinə xeir-bərəkət, bal kimi ömür keçirməyi arzu etmiş olurdular. Şəli-Zaqatala bölgəsində yaşayan etnik qruplardan udilərin XIX əsrdə qeydə alınmış toy mərasimlərində isə bəyin toy hamamında bal qarışdırılmış su ilə çimdirilməsi adəti mövcud idi. (8)

Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində də gəlin gətirilən zaman bir kasa balla qarşılanardı. Lakin bölgədə bu ayin bir qədər fərqli şəkildə icra edilirdi; Gəlin üçün gətirilən balı onun başının üstünə tuturdular, gəlin bal dolu kasanın altından keçirildikdən sonra balı 7 oğlan uşağına yedirərdilər. Bu ayin də gəlinə şirin ömür, çoxlu övlad arzusunu ifadə edirdi.

Azərbaycanın Quba bölgəsində yaşayan xınalıqlar, qrızlar, hapıtlarda isə gəlin özü ilə "gəlin bardağı" adlandırılan qabda ballı şərbət gətirərdi. Gətirdiyi şərbətə barmağını saldıqdan sonra onu məclisdəki qız-gəlinə paylayardılar. Bu mərasimə "Gəlin şərbəti" deyərdilər.

Azərbaycanın arıçılıq təsərrüfatının yayıldığı bir çox dağ kəndlərində bəzən ərə gedən qıza çehiz olaraq bir seçmə arı səbəti də bağışlanması adəti mövcud olmuşdur.

Arıçılıq və bal azərbaycanlıların məişətində, mərasimlərində, adət-ənənlərində, inanclarında yer tutduğu kimi zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızda - bir çox atalar sözləri, zərb-məsəllər, deyimlər, bayatılarda da öz əksini tapmışdır; Bal tutan barmaq yalar", "Bir dolu sağlam pətək, yüz yarımçıq pətəkdən yaxşıdır", "Gəldi ballı gün, yamacda var toy-düyün", "Bal yeyənin gözünə işıq gələr", "Bal da çörək kimidir, zəhmət bahasına başa gəlir", "Sözünü balla kəsim" "Bala baldan şirindir" kimi atalar sözləri və deyimlər, eyni zamanda

Bala dadı bal dadı,
Bala adam aldadı.
Yaxşısına mən qurban
Pisi yenə bal dadı.

və ya

Bağ salıb gül əkməyən,
Gülün yerə tökməyən
Arı qəhrin çəkməyən,
Balın qədrin nə bilər.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kimi bir çox bayatılar da xalqın bala, arıçılığa rəğbətini, eyni zamanda balla bağlı adət ənənələrini ifadə edir. Bu gün el arasında bal arıları əməyin, zəhmətkeşliyin rəmzi kimi dəyərləndirildiyi üçün çox işləyən adam üçün "arı kimi çalışqan", fərsiz adam üçün "balsız arı", tutarlı, məntiqli danışan adam üçün "ağzından bal damlayır" ifadələri də işlənməkdədir.

Beləliklə, arıçılıq və onun məhsulu olan balla bağlı adət-ənənələri, inancları araşdırdıqca balın Azərbaycan xalqının məişətində çıx qədim dövrlərdən bəri möhkəm yer tutduğunun və xalqın mənəvi dəyərinə çevrildiyinin şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bax:Ortaq türk keşmişindən ortaq türk gləcəyinə" IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı 2006.s.202.
2. Şavrov N.N. "Kavkaz" qəzeti, 1885,N145;
3. Şavrov N.N.Oçerk pçelovodstva v Zakavkazye,"Svod materialov", IV hissə.s.138
4. Strabon. Qeoqrafiya. M,1964.s.481-482
5. Paşayeva M. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Bakı 2006.
6. Narimanov İ.Q. Drevnee svyatilişe (pir) v Kazaxskom rayone pozdnebronzovoqo perioda. DAN Azerb.SSR,XVI,1960,s.208.
7. Əliyev K. Əiiyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı.1997.s78.
8. Bejanov M. Kratkaya svedeniya o s. Vartaşen i eqo jitelyax. SMOMPK 14-cü buraxılış.1892.s.251.
9. Seqal. Elisavetpolskaya quberniya. Tiflis.1902.s.18-19.
10. Cavadov Q. Hüseynov R. Udilər.Bakı.2000.s.120.

Worships related to honey in Azerbaijan

Because of beekeeping was taking a great role in Azerbaijani industry it formalized some worships, traditions, rituals and public medicine related to honey.There are many rituals related to honey and beeswax which are performed in marriages, births and funerals. Since old times honey was considered as symbol of sweet life and profit for a new family. Also honey and beeswax were used in funerals.

Stated article was investigated on materials from regions such as: "Sheki-Zagatala" , "Lenkeran-Astara" , "Quba-Hachmaz" which are considered ancient centers of beekeeping.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

NAXÇIVAN MİFLƏRİNİN POETİKASINA DAİR

F.e.d. Məhərrəm Cəfərli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Azərbayjan

Mifləri varlıq aləmini əks etdirən güzgüyə bənzətmək olar. Dünyanın bir çox nəhəng alimləri, o cümlədən görkəmli türk alimləri Bahaəddin Ögəl, Əbdülqadir İnan və başqaları mifologiyanın xalqın ilkin dünyagörüşü olduğunu, mifoloji təsəvvürlər sisteminin dünya haqqında ilkin bilgiləri əks etdirdiyini öz əsərlərində əyani şəkildə açıb göstərmişlər (1, s. 2).

Görkəmli rus mifşünası M.İ. Steblin- Kamenski mifin təbiəti barəsində demişdir ki, «…mifə münasibətdə bir məsələ mübahisəsiz şəkildə məlumdur: mif nə qədər qeyri-həqiqət olmasından asılı olmayaraq, yarandığı və mövcud olduğu yerdə həqiqət kimi qəbul olunan söyləmədir» (8,s.4). Deməк, alimin fikrindən belə bir nəticə çıxardırıq ki, mif öz dövrünün hakim dünyagörüşüdür.

Yaxud məşhur fransız alimi K.Levi-Stros yazır: «…mif nə qədər ki, mif kimi qəbul olunur,o, mif olaraq qalır» (9,s.194). Alimin fikrini təhlil etsək maraqlı nəticəyə gəlmiş olarıq. Demək, K. Levi-Strosa görə, o mətn ki, mif kimi qəbul olunur, o- mifdir. Yəni mifoloji düşüncə çağında həmin mətnlər doğru, düzgün məlumat daşıyan miflər kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bizim çağın insanları miflərə doğru-düzgün informasiya daşıyan mətnlər kimi yox, bədii uydurma kimi baxdıqda, onlar artıq mif olmaqdan çıxır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, mifin əsas keyfiyyəti inamla bağlıdır.

Hər bir xalqın mifologiyasında dünya fantastik şəkildə təsəvvür olunur. Görkəmli rus mifoloqu Y.M.Meletinski bu barədə göstərir ki,bir sıra kosmoqoniyalarda dünya kosmik insan bədəni kimi təsəvvür edilir. Burada kosmosun müxtəlif hissələrinin insan bədəninin hissələrinə uyğun olması makrokosm və mikrokosmun birliyini bildirir (10,s.212).

Şübhə yoxdur ki, dünyanın başqa mifoloji sistemləri kimi, türk mifologiyası da maddi görünən, duyulanlardan təşəkkül tapmışdır. Bu mənadə türk mifologiyası türk dünyasının, yaşadığı çöllərin, gəzdiyi ormanların, vurub keçdiyi çayların, sahillərinə can atdığı nəhrlərin və s. mifoloji gerçəkliyi, mifoloji tarixidir. Türk mifologiyası mifoloji dünya modeli olmaqla türkün yaşadığı torpağı bütövlükdə modelləşdirmiş, işarələr sisteminə çevirmiş, bu torpağın üzərində mövcud olan bütün gerçəklik obyektlərini türkün dünyası olaraq qavramışdır. Bu baxımdan, türk mifologiyasında mövcud olan hər bir şey onun yaşadığı və yaratdığı tarix olmaqla mifik elementlər vəhdətidir.

Türkün əfsanələri, rəvayətləri, yurdla bağlı deyimləri yurda bağlılığın mifoloji şahidləridir. Bu cəhətdən türkün hər hansı yurdunun söz xəzinəsinə üz tutsan, orada türkün oymaqlarının, onun ana torpağının ulu tarixini görəcəksən. Bu deyilənlər eynilə əfsanə və miflərlə zəngin olan ulu bir torpağa –Naxçıvan torpağına və bu torpağı özündə mifləşdirən mifoloji əfsanə və rəvayətlər dünyasından tarixi gerçəkliyə səsləyən mətnlərə də aiddir.

Zəngin tarixə malik Naxçıvan folklor mətnləri içərisində mifoloji obraz, epizod, motivlərlə bağlı mətnlər çoxdur. Bu mətnlər bütün mənalı elementləri ilə sıx şəkildə Naxçıvan geolandışaftına – Naxçıvan torpağına bağlıdır. Bu baxımdan, həmin mətnlərin nəzərdən keçirilməsi Azərbaycan türk tarixinin Naxçıvanla bağlı əzəmətli keçmişinin öyrənilməsi, ümumiyyətlə, xalqımızın mifik tarixi ilə bağlı tutarlı və dayanıqlı məlumatlar verə bilər. Deyilənləri əyani şəkildə nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Mifoloji mətnlərdən birində deyilir: «Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan-ayağa suyumuş. Allah bı suyu lil eliyir.Sora bı lili qurudub torpax eliyir. Sora torpaxdan bitkiləri cücürdir. Onnan sora da torpaxdan palçıx qəyirip insanları yaradır,onlara ruh verir».

Nümunə verdiyimiz mifoloji mətn kosmoqonik prosesi ardıcıllıqla təsvir edir. Burada xaosdan kosmosa keçidin bütün mərhələləri öz əksini tapıb. Lakin bu mifoloji mətndə ən maraqlı detal hər bir mifoloji, o cümlədən, dini şüur üçün səciyyəvi olan tipoloji obrazla əvəzlənməsidir. Yəni mətndəki Allah obrazı əski türk düşüncəsindəki Tanrı obrazının tipoloji adekvatı olmaqla bir-birinə tipoloji laylanma keçirmişdir. Nəticədə, mifoloji mətn Naxçıvan geolandışaftının bütün struktur qatlarının obrazlaşdıra biləcək dərəcədə genişlik əldə etmişdir. Bu mətn xaosdan kosmosa keçidin ümumtipoloji modeli,bu torpaq üzərində yaşayan Naxçıvan türkünün torpaqla bağlı ən uzaq, əslində ,ilkin keçmişindən, yəni mifoloji keçmişindən soraq verən Tanrı-Allah əvəzlənməsinin Naxçıvan türkçülüyünün bu ərazidə sürəkli etnik tarixin fasiləsiz inkişaf stimulunun göstəricisidir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Naxçıvan mifoloji mətnlərində Naxçıvan özünün bütün qlobal səciyyəli onomastik vahidləri ilə mifləşib. Məsələn, Naxçıvanda məşhur olan, xalqın etnik yaddaşında özünə yer tutan dağlar Naxçıvan mifik mətnlərində kosmoqonik proseslərlə bağlı anılır. Belə mətnlərin birində deyilir:

«Ələyəzin başı dörd haçadı. Deyirlər ki, Ağrıynan Ələyəz vuruşub, Ağrı güclü olub, vurub Ələyəzin başını parçalayıb».

Bu mifoloji mətndəki Ələyəz və Ağrı dağı onomastik mifik proseslərin qeyri-adi mövcudluğu baxımından diqqət çəkir. Onun adı türk mifologiyasında, o cümlədən Naxçıvan mifoloji mətnlərində Nuhun məşhur gəmisi ilə bağlı xatırlanır. Bunun belə olmağı Ağrı dağının bu torpaqda yaşayan Naxçıvan türklərinin ən ulu yaddaşından baş alıb gəlməsi deməkdir. Maraqlıdır ki, Ağrı dağı təkcə Nuhla bağlı deyil, digər mifoloji mətnlərdə də hallanır. Bu da həmin dağın Naxçıvan türklərinin mifoloji tarixinin struktur elementi, bu torpağın ulu türkçülüyünün ilkin «daşı» olmasını göstərir. Mətnlərdən birində deyilir: «Bir çoban Ağrı dağının ətəyində heyvan otarırmış. Günorta baxır ki, həm özü, həm də sürü suzunnan ölür. Heç yanda da su yoxdur. Allaha yalvarır ki, bırda bir çeşmə yarat, yeddi qoyun Qurban kəsim.

Bir də görür ki, qabağında bir çeşmə yarandı, özü də içir, sürü də içir. Sonra fikirləşir ki, bir sudan yana niyə yeddi heyvanı kəsim, dəli deyiləm ki?!

Qoltuğundan yeddi dənə pit tapır, öldürüp deyir ki, bı da Allahın yeddi qurbanı.

Elə bı dəmdə çoban sürüsüynən bir yerdə daşa çevrilir. Ağrı dağının ətəyindəki daşlar o vaxtdan qalmadı».

Bu mifoloji mətn bir neçə xüsusiyyəti baxımından əlamətdardır. Əvvəla, bir mif mətni kimi tematik baxımdan etioloji miflər sırasında çox ciddi yer və mövqeyə malikdir. Bunlar izahedici mətnlər olmaqla ən əski kosmoqonik təsəvvürlərlə bağlıdır. Onların araşdırılması ilkin kosmoqonik təsəvvürlər ortaya qoymuş olur. İndiki mifdə etioloji izahedici funksiya daşıyır. Naxçıvan türkü üzərində yaşadığı Naxçıvan torpağının hər bir elementini, o cümlədən indiki mifdə olduğu kimi, Ağrı dağının ətəyindəki daşları özünün yurd tarixinə çevirir. Bu tarixləşdirmə yurdun mənalı elementlərini etnik yaddaşda söz-mif şəklində «pasportlaşdırmaqdır». Naxçıvanda yaşayan türklərin etnik yaddaşının öz yurd torpaqları ilə belə «tarixləşməsi» sözügedən mifdən açıq şəkildə boy verir.

Regionun relyef vahidlərinin Naxçıvan mifoloji mətnlərində mifoloji onomastikanın təşkil etməsi səciyyəvi haldır. Bu baxımdan, Naxçıvanda olan irili-xırdalı yurd yerləri, yurd dağları, qayaları və s. Naxçıvanda folklor yaddaşında mühüm yer tutur. Xalq mifologiyası ilə səsləşən Gəlin qayası ilə bağlı bir mətndə deyilir:

«Bir gəlin başını yuyurmuş. Qeyni bını görür. Gəlin utanır. Deyir Allah, məni daş elə. Allah bını daş eliyir. İndi Kərdəni çayının qəyalıqlarında bı daş qalır». Burada gəlinin daşa dönməsi ümumtipoloji motiv olmaqla çox geniş mifoloji mətnləri əhatə edir. Yəni burada Daşa dönən gəlin,qız, yaxud başqası ola bilər. Əsas olan iki cəhətdir. Bunlardan biri budur ki, Kərdəni çayının daşı da bu torpaqda yaşayan etnosun mifik yaddaşının şahididir. İkinci tərəfdən, burada hər daşın, hər qayanın öz tarixi var və bu tarix öz başlanğıcını mifdən, ilkinlikdən,yaddaşın başlanğıcından götürür. Qədim Naxçıvan torpağı türk-islam dünyasının ən ulu adlarını öz folklor, mif yaddaşında saxlamaqdadır. Bu baxımdan Nuh və Xıdır peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatlar—mifoloji səciyyəli rəvayətlərlə xarakterikdir. Belə mətnlərdən birində deyilir:

«Culfanın Yaycı kəndindəki pirdə qara daş var,üstündə nal izi. Xıdır peyğəmbər bırdan keçəndə atı ayağını qoyub bı daşın üstünə».

Bu maraqlı mifoloji mətnin xarakterik xüsusiyyətləri və ümdə cəhəti at ayaq izlərinin müqəddəs varlıqlarla bağlı olmasından ibarətdir. Bu motiv bütün türk-islam dünyasında çox geniş yayılmış bir modeldir. Ancaq burada məsələnin indiki halda səciyyəvi cəhəti torpağının üstündə yaşayan etnosun bu torpağı öz sakral dünyası ilə əlaqələndirməsi ilə bağlıdır. Naxçıvan türkləri üzərində yaşadıqları torpağı müqəddəs bilirlər. Ona görə ki, bu torpaq Xıdır peyğəmbərin keçdiyi torpaqdır. Beləliklə, etnos üzərində yaşadığı torpağı müqəddəs sanır, onun ayrı-ayrı hissələrində tapınır və bu tapınma, torpaq müqəddəsliyi etnosun öz şüurundan, etnik yaddaşından, etnik-mənəvi özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Deyilən bu cür mifik cəhətlər Xıdırla bağlı başqa mətnlərdə də özünü göstərir. Belə mətnlərdən birində deyilir: «Yeddi qardaş varımış, bir bacı. Bı qardaşlar hər gün gedirlərmiş işdəməyə,bacıları da əvdə qalıp xörəy pişirirmiş, axşam hamısı oturup yeyirmişdər. Bir gün qız əvdə pişirməyə heç zad tapammır. Gedir çöldən pencər yığıp gətirir,pişirir. Axşam qardaşları gəlir, elə pencərrərdən yiyən kimi çönüb hamısı olur qoyun. Qız başdayır başına –gözünə döyüb ağlamağa. Səhərisi də ağlaya-ağlaya bı qoyunları aparır otarmağa. Bir də görür ki, boz atdı

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bir kişi peyda oldu. Kişi soruşur,qızım,niyə ağlıyırsan? Qız əhvalatı deyir. Heç demiyəsən bı kişi Xıdır peyğəmbər imiş. Ağam qıza deyir ki, sən səsivi çıxartma, mən onları adam eliyəcəm. Ancaq qışqırsan, ta əlac olmayacax. Xıdır peyğəmbər ağam başdıyır çomağnan qoyunnarı vırmağa. Altı qoyun çönüb olur adam. Ancax bir qoyunu vıranda qız dözmiyip qışqırır. Demiyincə bı balaca qardaş imiş. Xırda qardaşın bir tərəfi insan olur bir tərəfi heyvan. Ta hara yetəcək, bı xırda qardaş altı ay qalıb ölür».

Nümunə verdiyimiz bu rəvayət, əsasən, nağıl səciyyəlidir.Daha doğrusu, bacının əli ilə qardaşlarının heyvana dönməsi, daha sonra sehirkar bir qüvvə tərəfindən yenidən adama döndərilmə süjeti nağıllarda geniş yayılmış motivlərdəndir.Burada qoyulmuş yasağın pozulması ilə bağlı epizod da tipoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, vəd olunmuş yasağın pozulması ilə süjet «standartdan» çıxaraq yeni şaxəyə meydan verir və yeni inkişafa başlayır. Süjetin belə şaxələnməsi,əslində, nağılçılıq baxımından süjetyaratma vasitəsi rolunu oynayır. Bütün bunları anmaqda məqsədimiz Xıdır peyğəmbər adının Naxçıvan folklor mətnləri ilə sıx bağlılığının və beləliklə xalqın şifahi yaddaşı ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu göstərməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, Xıdır peyğəmbər Naxçıvan türklərinin folklor yaddaşının səciyyəvi obrazı kimi epik folklorun çeşidli mətnlərində funksiyalaşır.Bu səbəbdən Xıdır obrazının bundan əvvəlki mifoloji mətndə olduğu kimi, toponomik yaddaşla bağlı olması qanunauyğun bir hal olmaqla Naxçıvan ünvanlı torpağın çox əksi bir ənənənin məhsulu olan folklorla zəngin olduğundan soraq verir. Belə dərin qaynayıb qovuşma uzun illərin, əsrlərin məhsulu ola bilərdi. Başqa cür desək, real toponomiya folklor toponomiyasına dərhal daxil ola bilmir. Naxçıvanda yer-yurd adlarının folklor mətnlərinə nüfuz etməsi bu prosesin miniliklərlə bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Həzrəti Nuhla bağlı əldə edilmiş mif mətnlərindən birində deyilir ki, Allahdan gələn vəhylə Nuh peyğəmbər insanlara güclü tufan olacağı və hər yeri su alacağı haqda xəbər verir. Nuh peyğəmbər bir gəmi qayırır və bütün canlılardan bir cüt qoyur həmin gəmiyə. Çox keçmir ki, dünyanın üzünü su alır. İnsanlar boğulub ölürlər. Tufan dayanır,Nuh peyğəmbərin oğlanlarından olan Türk adlı birisi atasının məsləhəti ilə qoyunla qoç götürüb bir çəzirəyə düşür. Hər tərəf su olduğundan Türk adadan çıxa bilmir. Günlərin bir günü Türk görür ki, bir heyvanı parçalayıb yeyiblər. Öz-özünə fikirləşir ki, axı bu çəzirədə qoyundan başqa heç bir heyvan yoxdur. Bəs bunu nə yeyib? Türk çox təəccüblənir. Gecəni yatmır və güdür. Bir də baxır ki, uzaqdan suyun içilə bir qaraltı gəlir. Qaraltı yaxınlaşanda Türk görür ki, bu boz rəngli bir qurddur. Qurd adaya çıxan kimi cumur bir heyvanın üstünə, Türk bu yandan çıxır qurdun qabağına. Boz qurd onu görən kimi, başlayır gəldiyi yolla qayıtmağa, Türk də düşür bunun arxasına. Xeyli gedirlər. Türk baxır ki, qurdun getdiyi yerlərdə su heç topuğa qədər də qalxmır. Bir az gedəndən sonra quruya çıxırlar. Bununla da Türk xilas olur. Həmin yolla qayıdıb adaya gəlir. Buradakı heyvanları da həmin yolla sudan keçirib quruya çıxarır. Türk fikirləşir ki, bu boz qurd məni xilas elədi. Gərək mən də onun şəklini çəkəm bayrağıma. Belə də edir. Sonra Türkün nəsli çoxalanda o nəslinə deyir ki, boz qurd bizim xilaskarımızdır. Əgər o yol göstərməsə idi, nə mən olardım,nə də siz. Ona görə də gərək həmişə Boz qurda inanasınız. Onun şəklini bayrağınıza çəkəsiniz. Çətinə düşəndə onu çağırarsınız».

Bu mifoloji mətn bizə çox maraqlı material verir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı mifoloji mətnlər bütün süjet-mövzu fərqlərinə baxmayaraq eyni bir silsilə ətrafında mərkəzləşir. Yəni bu süjetlər türk mifoloji sisteminə daxil olan və vahid türk mifi ətrafında cəmləşən miflərdir. Bu cəhətdən bir mətndə Nuhun Gəmiqaya ilə bağlanması ayrı-ayrı hadisələr kimi qavranmalıdır. Bunlar bir regionda qeydə alınmış eyni epik silsilənin həlqələridir. Və mətnlər bir-biri ilə eyni yolla həlqələnir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda maraqlı cəhətlər görünür.

Həzrəti Nuhun tufanı ilə bağlı mif dünya xalqların folklorunda çox geniş yayılmışdır. Onun türk mifoloji mətnlərinə daxil olmasının poetexniki prosesi indiki halda bizim üçün maraqlı deyil. Əsas olan odur ki, türk mifologiyası inkişaf etmiş, tarixən normal funksionallaşma keçirmiş, şüur düzəni kimi Nuh obrazını da «özününkülәşdirmişdir». Nuh və Türk obrazlarının bir mətn çevrəsində mövcudluğuna baxmayaraq yuxarıdakı mifoloji mətndə Nuh və Türklə bağlı müstəqil süjetlərin bir-birinə calanması (kontaminasiyası)aydın boy verir. İkinci tərəfdən Türk Boz qurd obrazı ilə bağlı kontekstə salınır. Bu, təsadüfü deyil. Hər iki obraz türk mifologiyasının ağır yüklü obrazlarındandır və bunların eyni mətn içərisində funksionallaşma keçmələri tam təbiidir. Beləliklə, bir mətn çevrəsində Nuh, Türk və Boz qurq obrazları eyni sırada dururlar. Nuh obrazının Gəmiqaya ilə bağlanması bu sıraya sakral toponomik məkan kimi onu da əlavə etməyə imkan verir.

Beləliklə, ulu Naxçıvanın ulu keçmişi olan Gəmiqaya dağ adının türk, islam mifologiyası ilə əlaqələnməsi bu torpaqda yaşayan etnosun şüurundakı xronotop/ məkan-zaman/ parametrlərinin

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

çox əskiliyindən soraq verir. Etnos Gəmiqayanın orta əsrlər, yaxud yaxın keçmişin əlaqədar hadisələri ilə yox, məhz ilkinliklə,mifoloji keçmişlə bağlayır. Bu isə təsadüfü olmayıb, Naxçıvanda yaşayan türk etnosunun bu torpaqdakı ulu keçmişinə şəhadət verir. Etnik tarixin bu torpaqda uzun bir prosesi gerçəkləşdirməsi, burada insanların şüurunda bu torpaqla bağlı çox əzəmətli bir tarix «arxetipinin»olması buranın insanlarını öz yurdlarına, tarixi keçmişlərinə bütün hallarda ululuq prizmasından baxmağa çağırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. Ankara –2002
2. Abdulkadir İnan. Tarihde ve bugün şamanizm. Ankara-2000
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri.tərtibçi A.Acalov, B.,1988
4. Azərbaycan folklor antologiyası. I kitab, Naxçıvan folkloru,B.,1994
5. Yol gələr Ordubada. Ön sözün müəllifləri və toplayanlar: Məhərrəm Cəfərli,Rafiq Babayev. Naxçıvan ,2005
6. Naxçıvan hikmət xəzinəsindən. Toplayıb yazıya alanlar və tərtib edənləri: Adil Bağırov, Kamilə Bağırova, Bəxtiyar Məmmədov. B.,2005
7. Xalq yaddaşının izləri. Toplayıb nəşrə hazırlayan Məhsəti İsmayıl. B.,2005
8. M. İ. Steblin-Kamenskiy. Mif. L ., 1976
9. Levi-Stros K. Strukturnaə antropoloqiə.M.,1985
10. Meletinskiy E.M. pogtika mifa. M .,1976

XÜLASƏ

«Naxçıvan miflərinin poetikasına dair» adlı məqalənin ən böyük əhəmiyyəti ilk növbədə onun Naxçıvan miflərinin poetik özünəməxsusluğunun öyrənilməsindədir. Tədqiqatda bir tərəfdən regionun mif materialları sistemli tədqiqə cəlb edilmiş, o biri tərəfdən onlarda tədqiq olunan mifoloji informasiya sistemləşdirilərək Azərbaycan-türk mifoloji dünya modelinin bərpasına yönəldilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В статье «К поэтике мифов Нахчывана» изучаются поэтические своеобразия Нахчыванских мифов. В ней, с одной стороны, мифические материалы исследуются системно, с другой стороны, полученные мифологические информации направлены на восстановление модели мира азербайджанских тюрков.

ABSTRACT

About the poetic of the Nakhchivan myths

The great importance of the article «About the poetics of the Nakhchivan myths» is first of all an studying poetics of the myths of Nakhchivan. İn the investigation from one side the systematically investigating of the myths in region is studied. From the other side the mythological information is sistematized and directed to the rebuilding of the Azerbaijan-Turk mythological world model.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ƏFSANƏLƏRDƏ ƏJDAHA MOTİVİ

Məhsəti İsmayıl
AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

Əjdaha, əjdahaya çevrilmə, əjdahadan insana dönmə, əjdahanın daşa dönməsi, əjdahaların dağlarda, qayalıqlarda yaşaması əfsanələrdə ayrıca bir mövzudur. Nağıllarda əjdaha suyun qabağını kəsir, hər gün bir gözəl qız yeyir. Yalnız cəsur bir igid əjdahanı öldürürdükdən sonra xalqın canı zülümdən qurtulur. Əfsanələrdə isə bu qorxunc surət əsasən daşa dönür. Belə daşa dönmələr əsasən qarğış və bəddualarla baş verir. Şərurun Aşağı Yaycı kənd sakini Zeynalova Pəri Allahverdi qızının «Əjdaha burnu» adlanan yerlə bağlı söylədiyi əfsanənin mövzusu daşa çevrilmə ilə bağlı olub əski dünyagörüşü, ictimai baxışı orijinal şəkildə ifadə edir. «Əjdaha burnu» əfsanəsinə görə, sevgilisini su aparan oğlan əjdahaya dönür. Daş olmuş əjdaha axşamlar qaranlıqda həsrətlə sulara baxır. Günəş çıxanda qorxur və qayalarda görünməz olur. Bu əfsanənin digər çap olunmuş variantına görə, Arpa çayının sahilində bir kişi yaşayırmış. Bunun gözəl bir qızı varmış. Qız çayın sahilində sevgilisi ilə görüşəndə ona aşiq olmuş əjdaha qəzəblənir. Sevgililəri kamına çəkmək istəyir. İşi belə görən qızın atası üzünü göylərə tutub allaha yalvarır. Beləliklə əjdaha daşa dönür (9, s. 102-103). Əjdaha və su həm nağıllarda, həm də əfsanələrdə eyni motiv üzərində verilir. Əfsanə və nağıllarda əjdaha bilavasitə su stixiyasının təmsilçisidir. Yolu kəsən mənfi əjdaha tipi də bu obrazı tamamlayır. Onun nəhəng görkəmi olduğu yerdə daşlaşsa da, yenə də qorxunc görünür. Dastanlarda da əjdaha amansız və qorxuncdur. Özbək və xəzər xanlarının soy tarixlərində- «Xan-namə»də Toxtamış xan ölüncə yerinə on beş yaşlı oğlu keçir. Bir gün tufan qopur. Xan vəziri Ulug Arslanla birlikdə özünü bir dağın üstündə görür... Bulaqdan su içib yatırlar. Bu zaman mağaradan bir əjdaha çıxır və xanı udur (12, s. 398-399). Bu süjetdə mağara yeraltı dünyanı və ölümü ifadə edir. Dastanda xanın ölümü mifik süjetlə səciyələndirilir. Əjdaha daş, Əjdaha burnu və sair kimi yer adları ilə bağlı söylənən əfsanələrdə köç yolları üstündə durub adamları udan əjdaha ağzı dualı bir nəfər tərəfindən qarğanınca daşa çevrilir. Azərbaycan və Anadolu nağıllarındakı əjdaha ağacda yuva bağlayan quşun balalarını yeyir. Həmçinin Orta Asiya, Buryat inanclarında həyat ağacının altında məhz ilan gözətçidir. Əjdaha ilə bağlı miflərdə deyilir: «Zaman ile yılanlar, evren olur». Məlum olduğu kimi, XIV yüzillikdə yeddi yaxud 17 başlı əjdahalar haqqında əfsanələr olmuşdur (13, s. 568).

Əjdaha türk mifologiyasında əsas yer tutan heyvanlardan biridir. O, illik təqvimdə on iki heyvanın beşincisidir. Mənbələrdə Acıdaar (kırğız), Ajdakar, Aizdahar (Taran) adları ilə yanaşı əski türkcədə «yel buke» adı da keçmişdir. Əjdahanın bu adla ifadəsinə Mahmud Kaşğarlıda rast gəlinir: «Ejderha, böyük yılan- «Yedi başlı Yel Büke» Yeti başlığ yil büke» (13, s. 567). Türklər böyük ilana əjdaha deyirlər. İnama görə xalq arasında çox yaşayan ilanlar insana çevrilir (11, s. 10). Büke- əjdaha böyük ilana verilən addır. «Divani lüğət-i türk»də «yeti başlığ yil büke»= Yeddi başlı əjdaha ifadəsi vardır (8, s. 227). Bütün türk nağıllarında əjdahanın insana çevrilməsi, daha çox qız donuna girməsi motivi qalmışdır. Nağılların birində bir əjdaha insan donuna girmiş ilanı qovur, yaxud ilan donunda insanı bir igid xilas edərək əjdahanı öldürür. İlan isə igidə sehirli bir daş hədiyyə edir (13, s. 268). Rəvayətə görə Tanrı dağlarının çevrəsində əjdaha gölü varmış. Ən yaxşı cins atlar da bu əjdahaların atlarla birləşməsindən törənərmiş. Bahaəddin Ögəl bunu tam türk və Orta Asiya ənənəsi adlandırmışdır (13, s. 569).

Bahaəddin Ögəlin verdiyi məlumata görə, Hacı Bektaş, qapısını bərkidib, içəridə evrən donunu geyinib, başını qapıdan yana qoyub yatdı (13, s. 569). Fikrimizcə Hacı Bektaşın evrən donu geyməsi onun mənəvi nəhəngliyi, qorxmazlığı ilə əlaqələndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, yel sözü həm də külək mənasında işlənir. Bahaəddin Ögəl yel-in cin demək olduğunu div mənasında işlənən «yelbegen» sözünün kökünü buradan aldığını qeyd edir (13, s. 567). Mirəli Seyidov yel sözünün «pis ruh», demonik varlıq mənası ilə ifadə olunduğu fikrini demişdir (15, s. 20). «Divani lüğəti türk»də belə bir ifadə var (7, s. 4). Oglanığ yel kapdı= çocuğa yel dokundu (çocuğa cin yeli dokundu). Həmin mənbədə Yelpik-cin çarpması, yel çarpması, yele uğraması, erge yelpik tegdi = adama yel toxundu. (8, s. 46) Yel yıgacığ yaydı=yel ağacı salladı (8, s. 247) Həmçinin Büke, Buqa, baqa sözlərinin igid, qəhrəman, batır mənaları vardır (16, s. 391-392). «Divani- lüğət-i türk» əsərində qəhrəmanın Büke Budraç adı daşıması buna misal ola bilər (13, s.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

567). Sənət nümunələri üzərindəki təsvirlər insanların mifoloji dünyagörüşünün əksidir. IX – X yüzilliklərə aid edilən bir freskada göldə əjdaha təsvir edilmişdir. Təsvirdə əjdahanın bədəninin yalnız bir hissəsi görünür. Ağ tüklü boynu, qoşa buynuzlu başı, balaca qanadları və vəhşi baxışları mifoloji təsəvvürdəki görüntünü xatırladır (2, s. 20-21). Səlcuqilər dövrünə aid Konya İncə minarəli mədrəsə muzeyində daş üzərində fiqurlu, bədəni düyünlü, qanadlı, quyruğu əjdaha başı kimi sonlanan əjdaha qabartması var. Bu qabartma bir vaxtlar Konya qalasında mövcud olmuşdur (2, s. 312). Konya Səlcuqlu sarayını başdan-başa bəzəyən təsvirlərin hərəkətliliyi bu baxımdan maraqlıdır. Əfsanəvi heyvanlar və qanadlı əjdaha, əjdahanı öldürən atlı təsvirləri əski türk sənətinin zənginliyini göz önündə sərgiləyir (2, s. 313). XIII yüzilliyə aid edilən başqa bir Səlcuqlu mədəniyyət nümunəsində güzgüdə işlənmiş nəfis təsvirdə əlində doğan (qızılquş) tutan süvari, ov iti, ov tülküsü, uçan vəhşi ördək və ata hücum edən ilan-əjdaha kompozisiyası əks olunmuşdur (2, s. 338).

1890-cı ildə Romada Berlin muzeyi üçün alınmış, XV yüzilliyə aid bir Anadolu xalısı üzərində əjdaha ilə zümrüd quşunun döyüş səhnəsi təsvir edilmişdir. (2, s. 350). Övliya Çələbinin Türkiyədə qeydə aldığı bir əfsanənin süjeti ümumtürk əfsanələrində və nağıllarında olan süjetin eynidir: Dağlarda yaşayan yeddi başlı əjdaha hər axşam qaranlıq çökəndə şəhərin divarlarını aşıb içəriyə girər və bir qız alıb apararmış. Xalq çox düşünüb daşınandan sonra şəhərin ətrafında dərin xəndəklər qazırlar. Hər axşam çayın suyunu bura ötürürlər. Əjdaha sudan qorxduğundan şəhərə yaxın düşmür (10, s. 33). Şərurdan topladığımız əfsanədə isə əjdaha axşamlar dərin sulara həsrətlə baxarmış və sevgilisini xatırlayarmış.

«İlan qız» nağılına görə oğlan dağlıq yolla gedəndə qayanın qarşısında gözəl bir qız görür və gözəlliyinə valeh olub evinə gətirir. Oğlan bu qızla evlənir. Bu şəhərə bir tacir gəlir. Gözəl parçalar satır. Oğlan parçadan bir paltarlıq alıb arvadına hədiyyə gətirir. Qız parçanı bəyənmir ki, bu Qaf dağının otundandı tez xarab olar. Tacir bu sözləri eşidən kimi oğlana arvadının ilan olduğunu söyləyir. Oğlan tacirin ağıllı məsləhəti ilə yoxlayır ki, həqiqətən də arvadı nəhəng bir əjdaha, ilandı (11, s. 59). Naxçıvandan toplanmış mifdə deyilir ki, bir ilan 300 il yaşayır sonra dönüb qız olur. İlan qızla evlənən bütün cavanlar da ölürmüş (11, s. 10). Göründüyü kimi, ilan və əjdaha tam mənada xaosu təmsil edir. İnsan həyatına şər və qaranlığı əjdaha gətirir. Bu isə ölümdür. Yeraltı dünyasının sakini sayılan ilanın insana qarşı xeyirxahlığı motivini isə «Odunçu qızı» nağılında görmək mümkündür. İlan donuna girmiş div oğlu qıza aşiq olur (11, s. 67). «İlanın nağılı»nda isə əksinə ilan varlı bir kişinin oğlunu dilənməyə məcbur etdikdən sonra atasına artıq sənə layiq olmaqdan çıxdı deyərək öldürür (11, s. 53-54). İlan bu nağılda bilavasitə ölümü ifadə etməkdədir. Folklor nümunələrinin araşdırılması əjdaha və ilan obrazları arasında müəyyən semantik yaxınlıq olduğunu deməyə imkan verir.

Mifə görə yaylaq vaxtı el dağa köçür, yurd qurur. Bu vaxtı yel əsir, yağış yağır, boran olur. Camaat baxır ki, göydən boynu zəncirlənmiş bir əjdaha endi. Adamlar tez gətirib öküz qurban kəsirlər. Əjdaha bir cavana onu izləməyi tapşırır. Ağrı dağına çatanda əjdaha fit çalır. Ağrı dağından bir əjdaha enib gəlir. Bunlar vuruşurlar. Ağrı dağının əjdahası güclü olduğundan oğlan zəncirli əjdahaya kömək etməliymiş. İgid qılıncını çəkib Ağrı dağının əjdahasını öldürür. Bu yaxşılığa qarşılıq əjdaha oğlanı zağasına aparıb ona qızıl verir (4, s. 39-40). Burada əjdaha boranla göydən-Tanrı məkanından gəlir. İnsanoğluna qızılı- dünya malını yaxşılığı müqabilində verir. Yel, boran əjdahanın gücünü bildirir. Ağrı dağının əjdahasının gücünə qarşılıq alp-igid seçilir.

Bu mövzu Azərbaycan xalq nağılları üçün də xarakterikdir. «Məlikməmməd»in nağılında Məlikməmməd qaranlıq dünyada Zümrüd quşunun balalarını əjdahadan xilas edir. Zümrüd quşu xeyirxahlığı və işığı –işıqlı dünyanı, əjdaha yeraltı dünyasını, qaranlığı bildirir. İlanın ikili xarakteri buradan daha aydın görünür. «Ovçu Əhməd» nağılında suyun qarşısını kəsən əjdaha 40 başlıdı (1, s. 34). Mifologiyada gücü, nəhəngliyi adi insandan fərqli olan mədəni qəhrəmanlar və qorxunc görüntülü heyvanlar, sehirli təbiət hadisələri, sirri bilinməyən qorxunc xəstəliklər, ölümlə qarşı-qarşıya təsvir edilmişdir.

Azərbaycan miflərində Günəş və əjdaha qarşıdurması Günəş tutulması kimi təbii prosesin mifoloji izahı kimi əks olunmuşdur. İnsanlar tək və boğulmaqda olan Günəşə kömək edirlər (3, s. 38). Bu epizodda dünyanın üçqatlı quruluşu ilə bağlı mifoloji təsəvvürlər əks olunmuşdur. Günəş göyü, əjdaha yeraltı dünyanı, insanlar isə orta dünyanı, yəni məskunlaşan mədəni məkanı əks etdirir. Vəli Baxşəliyev eneolit dövrünün boyalı qabları üzərindəki şüaşəkilli naxışın günəş kultu ilə bağlı olduğunu bu inancların isə e.ə. VI-IV minilliklərdə formalaşdığını yazır (6, s. 29). Seyfəddin Rzasoyun fikrincə türklərin etnik özünütanımalarında Günəş simvolu əsas etnopsixoloji işarələrdən olmuşdur (14, s. 152). Şumerlərdə Günəş-Utu mifik ağacı qıran əcayibə qalib gəlir. Həmçinin Günəş

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dünyanın dörd tərəfinə yürüş edib onu tutur. Qədim Misirdə Günəş baş Tanrı, tək bir hakim kimi təsəvvür edilmişdir (17, s. 34). Günəşə inam Tunc və Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanda yaşayan tayfalar arasında geniş yayılmışdır (5, s. 62).

Lakin araşdırmalar göstərir ki, əjdaha motivli əfsanələrdə dünyanın mifoloji quruluşu başlıca olaraq ikili müxalifət halında təsvir edilmişdir. Əfsanələrin digər folklor nümunələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan türklərinin təfəkküründə mifoloji dünyanın quruluşu üçqatlı şəkildə düşünülmüşdür. Dünyanın mifoloji quruluşu ilə bağlı təsəvvürlər Naxçıvanda yayılan digər əfsanələrdə də müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, xalqımızın təfəkküründə dünyanın mifoloji quruluşu ilə bağlı təsəvvürlər olduqca müxtəlif olmuşdur. Azərbaycan folklorunda bu struktur adətən Göy-Yer-O bir dünya şəklində verilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan əfsanələrinin bir çoxunda dünyanın mifoloji quruluşu ikili formada-Bu dünya və O biri dünya formulu ilə ifdə olunur. O biri dünya bəzən yerin altında, bəzən göydə, bəzən isə insanların yaşadığı mədəni məkanın ətrafında təsəvvür edilir. Bu motiv dağa və daşa çerilmələrlə bağlı əfsanələrdə də ifadə olunmuşdur. İnsanların dağa, daşa, ağaca çevrilməsi onların dünyasını dəyişməsi, əbədiyyətə qovuşması kimi düşünülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Arpaçay köylerinden derlemeler. S.Olcay, A.B.Ercilasun, E.Aslan. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998, 398 s.
2. Aslanapa O. Türk sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997, 454 s.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
5. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
6. Baxşəiyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
7. Divanü lüğat-it –türk tercümesi. (çeviren: B.Atalay), II cilt, Ankara: TTKB, 1985, 366 s.
8. Divanü lüğat-it –türk tercümesi. (çeviren: B.Atalay), III cilt, Ankara: TTKB, 1985, 452 s.
9. Əfsanələr. Bakı: Gənclik, 1986, 176 s.
10. Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1969, № 2, s. 32-41
11. Xalq yaddaşının izləri. (toplayan və tərtib edən M.İsmayıl) Bakı: Elm, 2005, 144 s.
12. Ögel B. Türk mitolojisi. I cilt, Ankara: TTKB, 1993, 644 s.
13. Ögel B. Türk mitolojisi. II cilt, Ankara: TTKB, 2002, 610 s.
14. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
15. Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri. Elm və həyat, 1984, № 3, s. 20-23
16. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
17. Seyidov M. Günəş mifi. Elm və həyat, 1983, № 2, s. 32-34

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKİYE'YE GÖÇ EDEN AHISKA TÜRKLERİNİN EVLİLİK ADETLERİNDE GÖRÜLEN KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Dr. Minara Aliyeva Esen
Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkiyə

İnsanın doğumundan ölümüne kadar geçen sürede yaşamını etkileyen bazı dönemler vardır. Bu dönemlerde kişi, alıştığı ortamdan çok farklı bir ortama geçer. kişinin yaşamını etkileyen bu geçiş sürecinde, geçişi kolaylaştırmak, yeni ortama rahat adapte olabilmesini sağlamak için bazı gelenek, törenler vardır. Evlilik de insan hayatındaki önemli dönemlerden biridir. Evliliği "bir kadınla bir erkeğin birbirini severek, anlaşarak veya ailelerinin istekleri sonucu birleşerek yeni bir aile oluşturması" diye tanımlayabiliriz. Gençlerin yeni yaşamlarına alışmasını sağlamak, geçişi kolaylaştırmak için evlilik törenlerinin öncesinde ve sonrasında çeşitli pratikler vardır. Ve bu pratikler zaman zaman maddi olanaklara göre, ortama göre değişebilmektedir.[189]

Burada biz, Ahıska Türklerinde geçen evlilik olayları etrafında oluşan adetlerin günümüzdeki geçerliliğini ve Türkiye'ye göç eden Ahıska Türklerinde görülen evlilik adetlerindeki değişmeleri irdelemeye çalışacağız.

Evlilik mukaddes ve önemli bir hadisedir. Bu bakımdan tarafların eş seçmede çok dikkatli olacağı tabiidir. Elbette tarih içerisinde ve günümüzde eş seçiminde tesir eden pek çok tercih noktası vardır. Özellikle soy, sop, aile kültür seviyesi, maddi durum, dini inanç vb. ölçüler eş seçiminde rol oynar.[190] Ahıska Türklerinde eskiden beri eş seçme olayı genellikle görücü usulü ile gerçekleşmektedir. Bu gelenek, Türkiye'de yaşayan Ahıskalılarda büyük ölçüde görülmektedir. Ancak gençlerin kendi aralarında anlaşarak ve elbetteki ebeveynlerin onayını alarak yapılan evlilikler de görülmüyor değildir, hatta gittikçe daha da artmaktadır.

Ahıskalılarda ailenin onayını almadan evlenme şeklinde ortaya çıkan ve zaman zaman birtakım problemler doğuran daha başka eş seçme yolu da vardır. Bu da kız kaçırmadır. Kaçırma olayı iki türlüdür. Birincisi, genç ile kızın anlaşarak kızın evden kaçmasıdır. İkincisi ise ailenin istemediği gence vermemesi üzerine kızın zorla kaçırılmasıdır. Türkiye'de yaşayan Ahıskalıların arasında kız kaçırma olayı hemen hemen görülmemektedir.

Ahıskalıların adetlerine göre kızı istemek için kız tarafına üç kez elçi gönderilir. Eğer ev sahibi kızlarını vermek istemezlerse *"Bizim kızımız hala küçüktür."* derler. Şayet razı olurlarsa illa ki kız tarafı *"Biz bir emmilerine ve tayılarına sorah."* diyerek ikramda bulunmadan elçilere bir kez daha gelmeleri için fırsat tanırlar. Gelenlerin arasında oğlanın vekili ile babası ve yakın olan dayıları ve amcaları gelir. Kızın da aynı şekilde bir vekili ile yakınları bulunur. Fakat Türkiye'de kız isteme olayında anne, baba ve oğlanın kendisinin bulunması adeti yavaş yavaş Ahıskalı Türklerin adetlerine de yerleşmektedir. Ancak Ahıskalılarda kızın istenmesi babaya düşmediği için bu gelenek onlarla birlikte gelen bir erkek tarafından gerçekleştirilir. Gelenlerin arasında olan oğlan vekili münasip bir dille kızı istemeye geldiklerini bildirir ve kızı şu sözlerle ister: *"Allahın emriynen Peygamberimizin kavliynen İslamın şeriyatıynan burda oturan camaatın şaadatlığıynan falan kişi (isim söylenir)nin kızı (isim söylenir)nı, falan kişi (isim söylenir)nin oğlu (isim söylenir)na istiyeruh"*. Bu sözler üç kez tekrarlanır. Kız vekili ise *"Allahın emriynen Peygamberimizin kavliynen İslamın şeriyatıynan burda oturan camaatın şaadatlığıynan falan kişi (isim söylenir)nin kızı (isim söylenir)nı, falan kişi (isim söylenir)nin oğlu (isim söylenir)na verduh."* cevabını vererek kızı verdiklerini dile getirir. Bu sözler aynı şekilde üç kez tekrarlanır. Bu durumda oğlanın babası bir altın yüzük çıkarır ve kıza takılmak üzere bu yüzük kız tarafına verilir. Eskiden beri takılan yüzüğün yerine, Türkiye'de yaşayan Türklerde görülen bilezik takma adeti de Ahıskalılarda yavaş yavaş ağırlığını kazanmaktadır. Söz kesildikten sonra şerbetler içilir, iyi dileklerde bulunulur ve yemekler yeyilir. Yemekten sonra başlık konusuna geçilir. Başlık, evlilik çağı gelen genç kız ailelerinin kızlarına söz kesmeden önce, erkek ailesinden istedikleri maddi karşılıktır. Ahıska Türklerinde bu gelenek daha çok

---

[189] Aysu Aksu, Diyarbakır Düğünleri, Milli Folklor – Türk Dünyası Folklor Dergisi, Cilt 5, Yıl 9, Sayı 34 – Güz, Ankara 1997, s. 72.

[190] Nezihe Araz, Umay Günay, Nail Tan, Kamil Toygar, Enis Öksüz, Bilge Seyidoğlu, *21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Adetlerimiz (Türk Töresi)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1994, s. 38.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kırsal kesimlerde görülür.[191] Ancak Türkiye'de yaşayan Ahıskalılarda bu gelenek, hayat şartlarının ağırlaşmasıyla yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır. Aileler başlıkta anlaştıktan sonra düğünden önce yapılması gereken diğer adetlerden bahsedilir. Adetlerden *"bey"* ile *"yohlama"* Ahıska Türklerinde dedikleri nişan günüdür. Bu adetin gerçekleşmesi için mesafeyi fazla açmadan bir gün belirlenir.Ahıska Türklerinde *"bey"*, oğlan tarafından gelenlerin kıza getirilen hediyelerin ve kız tarafından oğlana verilecek olan hediyelerin takdim edilmesidir. Bey adeti, genellikle akşam saatlerinde yapılır ve bu gelenek sona erdikten sonra erkekler o evden ayrılır, geride kalan kadınlar yatsıya kalır ve ertesi gün *"yohlama"* dediğimiz merasim gerçekleştirilir.[192] *"Yohlama"*, oğlan tarafından gelen yakınlarının, yani kadınların ayrı ayrı getirdikleri hediyelerin takdim edilmesidir. Bu gelenek öğle vakitlerine yakın bir zamanda gerçekleşir. Daha evvel bu iki gelenek ayrı ayrı tarihlerde yapılırdı. Ancak son zamanlarda ikisi de bir arada gerçekleşmektedir. Türkiye'de yaşayan Ahıskalıların arasında oğlan evinin mesafe bakımından uzak bulunmasından dolayı bu adet, düğün günü bile yapılmaktadır.

Bu arada oğlan evinden gelen hediyelerin arasında kına da bulunmalıdır. Kına, ezilmek üzere gelinin kız kardeşine, yoksa analı babalı bir kıza verilir. *"Yohlama"* töreni bittikten sonra gelinin parmakları kınaya batırtılır, ardından kına yakmak isteyenlere de uzatılır. Ancak, son zamanlarda Türkiye'de görülen kına geceleri, Ahıskalılar tarafından fazlasıyla benimsenmekte ve kız düğünü şeklinde algılanarak salonlarda kutlanmaktadır.

Düğün günü oğlanın evinden davul ile zurnanın eşliğinde gelini almaya gidenler arabalara biner. Gelin arabasının ön koltuğunda gelinin kaynatası, arka koltukta ise oğlanın yengesi yer alır. Ahıska Türklerinde gelini almaya gidenlerin arasında damat bulunmaz. Damat, gelini evinde bekler. Fakat son zamanlarda Türkiye'de ikamet eden Ahıskalılar gelini damatla birlikte almaya gitmektedirler.

Gelinin evine vardıktan sonra gelin evine girmeden evin önünde davul ile zurna eşliğinde gençler bir müddet oynar. Daha sonra içeri girilir. Misafirlere şerbet ikram edilir. Ardından sıcak yemekler yeyilir. Yemek esnasında başka odada gelin hazırlanır. Gelini almaya gelenler tarafından getirilen gelinlik giyildikten sonra kız evinden bir kadın, geline geleneksel papağı[193] takar leçeği[194] ile papağın üstünden geçirerek gelinin sadece yüzü açık bırakılacak şekilde, çene ve boyun kısmını örter. Yüzünü kapatacak şekilde üstüne kırmızı örtü atılır, ellerinin görülmemesi için gelinin ellerine işlenmiş el marabası verilir. Bu gelenek Türkiye'de de devam etmektedir. Ancak, Türkiye'de ikamet eden bazı Ahıskalılar bu geleneğin dışına çıkarak duvaklı gelinliği tercih etmektedirler.

Oğlanın evine varınca gelin, evinin girişinde kurban kesilmeden arabadan inmez. Kurban kesildikten sonra gelin arabadan iner ve akıtılan kanın üzerinden geçer. Geçerken bir tarafta saklanan damat gelinin üzerine hazırladığı parayı, şekerleri evimize bolluk, bereket getirsin niyetiyle üzerinden serper ve oradan uzaklaşır.

Gelin evin eşiğinden adımını atmadan evvel bir kapta getirilen bala sağ elini bular ve eşiğin üst kısmına balı sürter. Bunu üç kez yapar. Daha sonra besmele çekerek ve sağ ayağıyla adımını atarak içeri girer. Gelin götürülen odanın bir köşesine diktirilir. Bu arada kaynanası gelir, geline bir altın yüzük takar, örtülü olan yüzünü açar ve gelinini öper. Bu adetlerin hepsi genel olarak gerçekleştirilir. Ancak Türkiye'de ikamet eden Ahıskalıların büyük bir kısmı maddi açıdan sıkıntıda oldukları için bazı aileler, koyun kesme ve yüzük takma adetini gerçekleştirememektedir.

Kırsal kesimlerde düğün evin bahçesinde yapılır. Bu mekan birkaç gün önce hazırlanmaya başlar. Hava durumunun bozulma ihtimalini de göz önünde bulundurarak düğünün yapılacağı mekan, brandalarla kapattırılır. Büyük çadır halini alan bu mekan süslenir, çadırın duvarlarına halılar asılır, uzun masalar dizilir. Gelinin duracağı yer ise, daha da süslü bir hale getirilir. Fakat Türkiye'deki Ahıska Türklerinin hemen hemen hepsi düğünlerini düğün salonlarında gerçekleştirmektedirler.

Türkiye'nin dışında yaşayan Ahıska Türkleri düğünlerini yemekli olarak geçirir. Düğün günü çadırların arkasında büyük kazanlar kurulur. Kazanların birinde etli sulu çorba, kazanın birinde etli pilav, kazanın birinde ise dolma pişirilir. Çadırda dizilen masalar çeşitli mezelerle, tatlılarla, meyvelerle ve içeceklerle donatılır. Fakat Türkiye'de ikamet eden Ahıskalılar düğün salonlarında Türkiye'de olduğu

---

[191] Ahıska Türklerinin yerleşim mekanları ağırlıklı olarak kırsal kesim olduğu için, başlık adeti hemen hemen her oğlan ailesinden istenmektedir.
[192] Ahıska Türklerinde "bey" merasiminde daha evvelki zamanlarda sadece erkekler bulunurdu. "yohlama" denilen merasimde ise sadece kadınlar bulunur. Ancak son zamanlarda bu iki adet bir arada yapılır.
[193] Önü altın pullarla süslene bir tür geleneksel papak.
[194] Papağın üstünden geçirilerek gelinin saçlarını ve boyun kısmını kapatmaya yarayan beyaz ince bir örtü.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

gibi sadece kuruyemiş ve içeceklerin ikramında bulunur. Daha evvel düğünlerde düğün pastası olarak kesilmeyen bu pasta düğün esnasında damat ve gelinin birlikte kesilmesinden sonra ikrama sunulur.

Düğünün açılışını oğlan ailesine yakın olan biri yapar ve düğünü yönetecek olan tamada[195] seçilir. Tamada, ailenin büyüğüne göz aydınlığını vererek söz verir. Sözü alan kişi misafirlere teşrifleri için teşekkür eder ve genç çiftlerin uzun mutlu bir yaşam sürdürmelerini diler. Dileklerinden sonra oyun oynamaları için bu kişi varsa kızlarını, gelinlerini piste davet eder, herkesin eline para verir ve oynatır. Oynayanlar oynadıkları müddetçe yakınlarından da para alırlar. Oyunun bitiminde paralar müzisyenlerin masasına bırakılır. Oyundan sonra tamada tekrar mikrofonu ele alır ve düğün boyunca damadın amcalarına, dayılarına, erkek kuzenlerine, gelen erkek misafirlere, erkek arkadaşlarına[196] söz verir. Sözünü bitiren herkes oyun için ya yakınlarından birilerini davet eder ve aynı şekilde oynayanların eline para vererek onları oynatır ya da kendisi oynamaya çıkar. Bu gelenek aynı şekilde sürdürülmektedir. Ancak bu gelenekte değişen adetler şunlardır: Oynayanlar için para verilmez. Daha evvel adı geçen kişiler oyuna çıkıp oynadılarsa, son zamanlarda bu geleneğe bakılmaksızın genç kızlar oynamak istediklerinde piste çıkarak oynarlar. Daha evvel söz sadece erkeklere veriliyorduysa son zamanlarda kadınlar da gençleri tebrik etmektedirler.

Düğün başladıktan bir müddet sonra gelin, düğünün yapıldığı mekana getirilir ve gelin ile gelinin yengeleri için ayrılan bölüme götürülür. Gelin düğün boyunca yüzü kapalı ayakta durur. Kaynatası veya kaynanası tarafından verilen müsaade ile oturabilir. Ancak büyüklerinden biri gelinin önüne geldiğinde, konuşanlardan biri gelin ile damada hitap ettiğinde veya önünde birilerin oynandığında gelin temenni alarak tekrar ayağa kalkar. Bu arada damat eski adetlere göre düğün mekanında bulunmamaktadır. Ancak Türkiye'de yapılan düğünlerin çoğunda gelinle damadın aynı masada oturdukları, piste çıkıp birlikte oyun oynadıkları görülür.

Ahıska Türklerinin düğünlerinde gerçekleştirilen takı merasimi tamamıyla farklılaştı. Daha evvel düğünde müzisyenlerin ara verdikleri esnada misafirler yemek yerken bir tarafta erkek evine bırakılacak olan paralar toplanırdı. Paraların toplanması için üstüne kırmızı örtü serilen tepsi getirilirdi. Paralar sırayla bu tepsinin üzerine atılırdı. Bu adeti üç kişi gerçekleştirirdi. Biri paraları sayarak kimden geldiğini söyler, biri mikrofonla anons eder, diğeri ise bir deftere yazar. Merasim bittikten sonra örtünün içine toplanan paralar, örtüyle birlikte evin büyüğüne verilirdi. Fakat, Türkiye'de yaşayan Ahıska Türkleri bu geleneği Türkiye Türklerince yapılan geleneğe dönüştürmüşler. Gelinle damat ortaya çıkartılır ve gelen misafirler sırayla gelinin veya damadın üzerine atılan kurdeleye ya para ya da altın takarlar.

Eski zamanlarda Ahıska Türklerinin düğünlerinde kız evinden sadece kızın yengesi ile gelin getirilirken kaynanasına *"müjde yastığı"* getiren gelinin küçük erkek kardeşi, yoksa yakınlarından olan bir oğlan bulunmaktaydı. Ancak son zamanlarda oğlan düğünü başladıktan bir müddet sonra kız evinden gelinin yakınları ve arkadaşları da gelir ve genellikle gelinin annesi hariç düğünde eğlenir oynarlar.

Ertesi gün damadın yakın akrabaları tekrar toplanır. O gün, hınkal[197] pişirilir ve yeyilir. Yemek yemeden evvel gelinin sandığı açılır. İçinden çıkan misafir hediyeleri dağıtılır. Diğer çeyizler gelin yengesi tarafından gösterilir. Sandıktan çıkan tatlılar, şekerler ve benzeri şeyler masalara konulur. Çeyizin açıldığı esnada gelin odasından çıkartılır ve oraya getirilir. Gelin çıkarken önce kaynatasından, kaynanasından daha sonra da diğer misafirlerden temenni alır. Yemekler yeyildikten sonra bir müddet oturulur daha sonra herkes dağılır.

Gelenekler ve sosyal normların temelinde sağlıklı bir toplum, toplum fert ilişkileri ve sağlıklı bir hayat söz konusudur. Toplumdaki uzlaşmayı sağlayan gelenek ve görenekler ortadan kalkarsa toplumun ahengi bozulur. Kargaşa yaşanır. Özünde ve teferruatında kendi seyri içerisinde bazı değişiklikler yapılabilir. Ancak toplumun çoğunluğunun tasvibini gören gelenekleri kaldırıp bir tarafa atamayız. Gelenek ve göreneklerin devam ettirilmesi zorunludur.

---

[195] Düğünü yöneten kişi, sunucu.
[196] Sıralama, yakınlık derecesine ve yaşına göre yapılır.
[197] Ahıskalıların geleneksel yemeklerinden suda pişen bir mantı çeşidi.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DƏFN AYİNLƏRİ

T.e.n.Mübariz Xəlilov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Azərbaycan

Azərbaycanda III əsrdən başlayaraq Sasanilər İranı tərəfindən zərdüşt dininin və IV əsrdən alban kilsəsi tərəfindən rəsmi dövlət dini elan edilmiş xristianlığın təbliğ edilərək yayılması, Xalqların böyük köçü prosesi çərçivəsində ölkə ərazisində yeni gəlmə əhali kütlələrinin məskunlaşması buradakı dəfn ayinlərində bir sıra mühüm dəyişikliklərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Hakim dinlərin geniş intişar tapması ilk orta əsrlərdə (IV-VIII əsrlər) bütpərəst qəbir abidələrinin tamamilə yox olmasına deyil, onların yayıldığı ərazinin məhdudlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda ilk orta əsrlərə aid torpaq, küp, saxsı təknə, daş qutu, katakomba, kurqan və habelə xristian qəbirləri aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Bir sıra qəbiristanlıqlarda eyni zamanda bir neçə tipə aid qəbirlər üzə çıxarılmışdır. Bunun səbəbləri etnik və sosial amillərlə izah olunur. Qəbir kameralarının və meyidlərin başının yönəldildiyi istiqamətlər, adətən, müxtəlifdir, yəni vahid bir qibləgah olmamışdır. Meyidlər geyimlə, bəzi hallarda həm də parçaya bürünmüş halda dəfn edilmişlər. Parça qalıqları, düymələr, geyim bəzəkləri, toqqalar və s. bunu təsdiq edir. Bir nəfərin dəfn edildiyi qəbirlərlə yanaşı, eyni bir qəbirdə 2 və daha çox adamın basdırılması hallarına təsadüf olunmuşdur. Qəbirlərdə meyidin yanına saxsı, metal, şüşə, ağac qablar, müxtəlif bəzək və məişət əşyaları, əmək alətləri, silahlar və s. qoyulmuşdur. Bu onu göstərir ki, insanlar o dünyada da eyni həyat tərzi sürəcəklərinə inanırdılar. Bütpərəst qəbirlərindən fərqli olaraq xristian qəbirlərinə, adətən, heç bir avadanlıq qoyulmurdu. Burada yalnız şəxsi bəzək əşyaları istisnalıq təşkil edə bilərdi. Heç bir avadınlıq tapılmayan bütpərəst qəbirlərə gəldikdə isə bu, dini deyil, sosial amil ilə izah oluna bilər.

Torpaq qəbirlərdə ölüləri dəfn etmək məqsədi ilə dördkünc və ya oval planlı çala qazılırdı. Belə qəbirlərin bəzilərinin üstü iri daş parçaları, daş lövhələr və ya yastı çay daşları ilə örtülürdü. Qəbir kameralarında skeletlər sağ və ya sol böyrü üstə, qolları və ayaqları bükülü və yaxud kürəyi üstə düz uzadılmış vəziyyətdə qeydə alınmışlar. Bəzi hallarda torpaq qəbirlərdən ibarət eyni bir qəbirisitanlıqda həm bükülü, həm kürəyi üstə düz uzadılmış skeletlərə təsadüf edilmişdir. Əgər meyidin bükülü vəziyyəti qədim alban ənənələrinə uyğun gəlirsə, kürəyi üstə düz uzadılmış vəziyyət erkən alban dövrü üçün xarakterik olmamışdır. Meyidlərin belə bir pozada qəbrə yerləşdirilməsi Dərbənddən şimaldakı çöllərdən gəlmiş yeni əhali kütlələrinin təsiri altında meydana çıxmışdır. Torpaq qəbirlərdə insanla birlikdə bəzi hallarda at, it, qoyun və hətta maral dəfn edilmişdir. Sandıqtəpə abidəsindəki (Quba rayonu) qəbirlərdən birinin kamerasında 6 yerdə heyvan sümüyü topası qeydə alınmışdır. Bunların hər birində 5-6 qoyun və 1 it skeleti qalıqları var idi. Buna əsasən güman edilir ki, həmin qəbirdə varlı bir maldar dəfn edilmiş, onun yanında heyvanlar üst-üstə yığılaraq kiçik sürülərlə basdırılmış və hər belə sürünün bir mühafizəçi iti olmuşdur. Enıx abidəsində (Qusar rayonu) döyüşçü öz atı ilə birlikdə qəbirdə dəfn edilmişdir. Torpaq qəbirlərdə ölü üçün yemək qoyulduğunu ayrı-ayrı heyvan və quş sümükləri təsdiq edir. Ölünün yeməyi daha asan «əldə edə bilməsi» üçün bir çox hallarda yemək dolu qablar meyidin başının yanına qoyulmuşdur. Bir sıra qəbirlərdə yanmış torpaq, kömür qırıntıları və kül topaları odla bağlı dəfn ayininin icra edildiyini göstərir. Skeletlərdə və qəbir avadanlığında yanıq izlərinin olmaması təsdiq edir ki, od meyid qəbrə endirilməmişdən əvvəl kamerada yandırılmışdır. Bəzi hallarda od yanıb qurtardıqdan sonra kömür qırıntılarını və kül topalarını qəbrə qoyulmuş saxsı qabların içərisinə tökmüşlər. Torpaq qəbirlərdə müşahidə olunmuş digər o qədər də geniş yayılmamış ayinlər sırasında meyidin başının altına saxsı qabların yerləşdirilməsini, meyidin ayaqları arasına dik vəziyyətdə uzunsov daş qoyulmasını və s. göstərmək olar (1; 2; 10).

Adi torpaq qəbirlər kimi küp qəbirləri üçün də əvvəlcə çala qazılırdı (2; 3; 12). Həmin çalalara müxtəlif ölçülü dəfn küpləri əsasən üfqi vəziyyətdə yerləşdirilmişdir. Küpün içərisinə, adətən, meyidin əvvəlcə ayaqları salınır və beləliklə, meyidin başı küpün ağzına yaxın qərar tuturdu. Şərgah abidəsində (Şamaxı rayonu) qəbir çalalarının üstünün ağac dirəklərlə bağlanılması müşahidə olunmuşdur. Küp qəbirlərində də od yandırmaq ayini mühüm rol oynamışdır. Ənənəvi olaraq, ocaq qəbir çalasının içərisində qalanırdı. Yalnız bəzi hallarda od küpün daxilində yandırılmışdır. Bunun nəticəsində skeletin bəzi sümükləri yanmışdır. Çalanın içərisində ocaq qalanması ilə yanaşı bir sıra qəbirlərdə küpün xaricində və bəzən daxilində yerləşdirilmiş çıraqlarda və şamdanlarda da ritual xarakterli od yandırılmışdır. Küp qəbirlərində odla bağlı ayinin zərdüştçülük ənənələri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Qəbirlərdən birində küpün ağzı aşağı qoyulması və bu zaman onun ağzının bağlanılmaması nəticəsində meyidin torpaqla təmasına şərait yaranması bunu təsdiq edən vacib bir dəlildir. Küpdə dəfn meyidi torpaqdan ayırmaq məqsədi ilə icra edilməmiş, küp insan ruhunun xüsusi «evi (məskəni)» kimi nəzərdə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tutulmuşdur. Küplərdə skeletlər sağ və ya sol böyrü üstə, az və ya çox bükülü vəziyyətdə qeydə alınmışlar. Sandıqtəpə torpaq qəbirlərindən birində olduğu kimi, Şərgahın bir küp qəbrində də skeletin kəlləsi saxsı qabın üstündə qeydə alınmışdır. Şərgah uşaq küp qəbirlərindən birində tapılmış gil qadın fiquru parçası, çox güman ki, axirət dünyada uşaqların himayəçisi olan ilahənin plastik təsviridir. Maraqlıdır ki, Şərgahda ölülər üçün yemək küpün içərisinə, meyidin yanına deyil, küpdən xaricdə qoyulmuşdur. Görünür, bu hal insan ruhunun istədiyi vaxt dəfn küpünü tərk edə bilməsinə inamla əlaqədar olmuşdur. Xınıslı (Şamaxı rayonu) küp qəbirlərindən birində skeletin boyun hissəsində xüsusi olaraq açılmış oyuqlara malik (yəqin ki, ipə düzmək üçün) it dişləri qeydə alınmışdır. Çox güman ki, bu boyunbağı totemizm ideyalarını əks etdirərək qoruyucu və qüvvətverici funksiya daşımışdır.

Saxsı təknə qəbirlər öz quruluşlarına görə küp qəbirlərindən, demək olar ki, fərqlənmirlər. Meyid saxsı təknəyə qoyulduqdan sonra bəzi hallarda saxsı təknə öz qapağı ilə bağlanırdı. Albaniyada küp və saxsı təknə qəbirlər ideoloci pərakəndəliyi deyil, alban qəbilələrində eyni dini inama əsaslanan dəfn ayinində müxtəlif tipli və formalı saxsı dəfn qablarından istifadə olunduğunu göstərir. Bəzi ilk orta əsr saxsı təknə qəbirləri küp qəbirlərindən qəbir kamerasının formasına görə müəyyən qədər seçilirlər. Məsələn, Mingəçevirdə saxsı təknə tağvari örtüyə malik dördbucaqlı formalı kameranın içərisində yerləşirdi. Bu kameranın divarlarının bünövrəsi daşla, yuxarı hissəsi isə çiy kərpiclərlə hörülmüşdür. Güngörməz abidəsində (Hacıqabul rayonu) saxsı təknələr daş qutu tipli qəbir kameralarının içərisində qeydə alınmışlar. Bu saxsı təknələrin dibində açılmış oyuqlar, saxsı təknənin yerləşdiyi daş qutunun torpaq döşəməsi, habelə bir halda skeletin kəlləsinin və ayaqlarının dizdən aşağı hissəsinin təknədən kənarda, torpaq üzərində qeydə alınması meyidin torpaqla birbaşa təmasına şərait yaratmışdır. Küp qəbirlərində olduğu kimi saxsı təknə qəbirlərdə də skeletlər zərdüştçülük ənənələrinə zidd olaraq anatomik düzülüşə malikdir. Bu amil, habelə meyidin torpaqla təması küp qəbirlər kimi saxsı təknə qəbirlərin də zərdüştçülük ilə heç bir əlaqəsi olmadığını təsdiq edir (8).

Şərti olaraq daş qutu adlandırılmış qəbirlər öz konstruksiyalarına görə iki əsas tipə ayrılır: divarları dik qoyulmuş iri daş lövhələrdən qurulan daş qutular və divarları çay daşlarından müəyyən cərgələrlə hörülmüş daş sərdabələr. Qəbir kameralarının üstü sal daşlarla örtülürdü. Bəzi hallarda bu tip qəbirlərin üstü, ümumiyyətlə, açıq saxlanılmış və içərisi torpaqla doldurulmuşdur. Qəbir kameraları torpaq döşəməyə malikdirlər. Güngörməz abidəsində belə qəbirlərdən birinin döşəməsində ağ rəngli maddə izlərinin aşkar edilməsi, çox güman ki, qəbrin meyid qoyulan yerinin ağardılmasından xəbər verir. Tək skeletli bir sıra qəbirlərdə topa halında digər insan sümüklərinə də təsadüf olunması bu daş qutulardan dəfn üçün bir neçə dəfə istifadə olunduğunu güman etməyə əsas verir. Cənubi Qafqazda daş qutularda dəfn praktikasında belə bir ənənənin olduğunu Gürcüstanda Samtavro qəbir abidəsində hələ 1938-ci ildə daş qutulardan birinin üzərində qeydə alınmış IV əsrə aid yazı təsdiq edir. Həmin yazıda ər və arvadın adlarından xahiş olunur ki, onların qəbrində başqalarını dəfn etməsinlər.

Bəzi hallarda daş qutuların üstündə müəyyən əşyalara təsadüf edilmişdir. Bunların arasında saxsı qablar da vardır. Güman edilir ki, bu qablardan yas mərasimində istifadə edilmişdir.

Daş qutu qəbirlərdə od ayininin icrası küp qəbirlərdə olduğu kimi dəfn prosesinin çox əhəmiyyətli bir atributu olmuşdur. Belə qəbir kameralarında kül, kömür qırıntıları, örtük daşlarının üstündə və habelə qəbir kamerasının döşəməsində yanıq izləri, od rəmzi olan oxra qalıqları aşkar edilmişdir. Xınıslı daş qutu qəbirlərindən birində kömür qırıntıları və küldən ibarət təbəqənin qalınlığı 3 sm-ə çatırdı. Həmin qəbirdəki skeletin sümüklərinin altının qızarması dəfn mərasimində meyidin ocaq üstünə qoyulduğunu göstərir. Skeletlərin sümüklərinin anatomik düzülüşü, qəbir kameralarının torpaq döşəməsi, od ayini icra edilmiş daş qutu qəbirləri zərdüştçülük ənənələri ilə bağlamağa imkan vermir. Üzərində oda ibadət edən kahin təsvir edilmiş gemmanın od ayini icra edilməmiş Xınıslı daş qutu qəbirlərindən birində aşkar olunması da zərdüştçülük motivinə malik bu gemmanın sahibinin zərdüşt dininə sitayiş etmədiyini və həmin əşyadan yalnız bəzək nümunəsi kimi yararlandığını təsdiq edir.

Xınıslıda yemək qalıqları olan heyvan sümüklərinin bir qisminin üstündəki yanıq izləri qəbrə qızardılmış ət qoyulduğunu güman etməyə əsas verir. Heyvan sümüklərinin yanında, adətən, bıçaq tapılır. Görünür, bıçaq yemək zamanı əti tikələrə parçalamaq üçün nəzərdə tutulurdu. Güngörməz abidəsində daş qutu qəbirlərdən birində aşkar edilmiş saxsı qabın içərisində hətta qurumuş şərab qalığına təsadüf edilmiş, qabın qapağının üstündə ağac qədəh aşkar edilmişdir. Həmin qəbirdə tapılmış ağac kətil insan ruhunun oturması üçün nəzərdə tutularaq ruhun rahatlığının qayğısına qalındığından xəbər verir. Quşçu (Şamaxı rayonu) daş qutu qəbirlərindən birində isə skeletin çənə hissəsində şüşə qab üzə çıxarılmışdır. Görünür, dəfn zamanı hansısa maye bu qabdan meyidin ağzına tökülmüş və yaxud axirət dünyasında rahat içə bilməsi üçün şüşə qab ağzına yaxın qoyulmuşdur.

Daş qutu qəbirlərdə qurban kəsilmiş heyvan sümüklərinə də təsadüf edilmişdir. Alıbəyli (Qobustan rayonu) daş qutu qəbrində aşkar olunmuş qoyun skeleti, Xınıslı daş qutu qəbirlərində üzə çıxarılmış it kəllələri bu qəbildəndirlər. Hələ e.ə. II əsrdə Kiçik Asiyada müharibə allahı Mars şərəfinə it qurban

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kəsildiyi haqqında tarixi məlumat vardır (Apollodor. «Allahlar haqqında», 13-cü fr.). Albaniyada da itlərin hərblə bağlılığı yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, itlər Albaniya qəbilələrindən biri olan kaspilərin apardıqları döyüşlərdə iştirak edir, «əcdadların və igidlərin qəbirlərində dəfn edilirdilər» (Valeriy Flakk. «Arqonavtika», VI, 107). Güman etmək olar ki, it kəllələrinin qeydə alındığı qəbirlərdə dəfn edilən insanlar müharibə qurbanlarıdır. Bunlar həm dinc sakinlər, həm də döyüşçülər ola bilərdi. Çəmcəmli (Qobustan rayonu) daş qutu qəbirlərindən birində üzə çıxarılmış at kəllələrini də dəfn prosesində qurban kəsmək ayini ilə bağlamaq mümkündür. Massaget qəbilələrində Günəş allahına at qurban verilməsi yazılı mənbələrdə əks olunmuşdur (Strabon. «Coğrafiya», XI kitab, VIII, 6). Massagetlər bu qurbanı belə əsaslandırırdılar ki, Günəş ən sürətli allah olduğu üçün ona dünyada ən sürətli canlı varlıq olan at qurban kəsilməlidir (Herodot. «Tarix», I, 216). Albanların da Günəşə sitayiş etmələri məlumdur (Strabon. «Coğrafiya», XI kitab, IV, 7). Bundan başqa massagetlərin ilk orta əsrlərdə Albaniyanın şimal-şərqində, Cəmcəmli abidəsinin yerləşdiyi bölgənin qonşuluğunda məskunlaşması yazılı mənbələrdə qeydə alınmışdır («Alban tarixi», I:10,14). Lakin Albaniyada at qurbanı massagetlərin təsirinin nəticəsi kimi deyil, müstəqil surətdə də meydana çıxa bilərdi. Enıx, Qursan-pel (Qusar rayonu) kimi abidələrdəki daş qutu qəbirlərində insanla birlikdə dəfn olunan atlar isə, çox güman ki, qurban ayini ilə əlaqədar olmayıb. Burada söhbət atın öz sahibi ilə axirət dünyasına köçməsindən gedə bilər. Məsələn, oğuzlarda X əsrin əvvəllərində belə bir inamın hələ də qaldığı haqqında X əsrin ərəb səyyahı Əhməd ibn Fədlan məlumat verir. XIII əsrdə monqol-tatarlar axirət dünyasında da amansız döyüşlərin getdiyinə inanır və insanla birlikdə onun atının da dəfn olunmasının səbəbini bu amillə bağlayırdılar (Kirakos. «Tarix», 32-ci fəsil).

Daş qutu qəbirlərdə də skeletlər əksər hallarda sağ və ya sol böyrü üstə, bükülü vəziyyətdədirlər. Xınıslı qəbirlərində bir qədər fərqli pozalara da təsadüf olunmuşdur. Burada skeletlərin bir qismi kürəyi üstə düz uzadılmışdır. Qəbirlərin birində 2 skelet arxası üstə olduğu halda, bir skelet baş tərəfdə oturdulmuş vəziyyətdə idi. Digər bir Xınıslı qəbrində iki skelet qarşı-qarşıya oturdulmuş haldadır. Xınıslı daş qutu qəbirlərinin başqa birində böyrü üstə, üz-üzə qoyulmuş bir kişi və bir qadın qalıqları aşkar edilmişdir. Kəllələrin arasından tapılmış 2 üzük və qəbirdəki saxsı qablardan birinin üzərində qarşı-qarşıya durmuş iki quş təsvirinin qeydə alınması qəbirdə ər və arvadın, yaxud sevgililərin dəfn edildiyini göstərir. Quşçu daş qutu qəbirlərindən birində skeletin əlinin kəllənin altında qeydə alınması meyidə dəfn zamanı yuxuya getmiş adam pozası verildiyini güman etmək üçün əsas yaradır. Quşçu daş qutu qəbirlərindən bəzilərində meyidlərin üstünə saxsı qabların qoyulması müəyyən maraq doğuran ayinlərdən biridir. Quşçu abidəsində qeydə alınan daş qutu qəbirlərdən birində boğaz nahiyəsində balta olan skelet üzə çıxarılmışdır. Quşçu qəbirlərində silahların zənginliyi burada başlıca olaraq döyüşçülərin dəfn edildiyini göstərir. Bəlkə də, baltanın boğazdan çıxarılmayaraq meyidin dəfn edilməsi hansısa bir əlamətə inamla bağlı olmuşdur.

Daş qutu qəbirləri kimi katakomba qəbirləri də forma etibarı ilə yaşayış otaqlarını xatırladırdı. Bu qəbir tipləri axirət dünya mənzili kimi nəzərdə tutulurdu. Əgər daş qutu qəbirləri divarları daşdan hörülmüş binaların kiçildilmiş nümunəsi təsirini bağışlayırdısa, katakombalar daha çox qazma tipli yaşayış evlərini xatırladır. Katakombaların prototipi kimi hələ eneolit dövründən məlum olan dairəvi planlı evlərə də diqqət yetirilmişdir. Torpaqdakı çalanın divarlarından birində «taxça» formasında qazılmış belə qəbir kameralarının girişi çiy kərpic, daş və başqa materiallarla bağlanırdı. Kameraların yerinə, adətən, ağac lövhə, çiy və bişmiş kərpic, kirəmit və hətta ot döşənir, meyidlər bunların üstünə qoyulurdu (9; 10; 11). Katakombalarda bükülü, oturdulmuş və kürəyi üstə uzadılmış skeletlərə təsadüf edilmişdir. Mingəçevir katakombalarında dəfn zamanı meyidlər bir çox hallarda qızıl sapla naxışlanmış müxtəlif rəngli parçalara (atlas, güləbətin, gülməxmər) bükülmüşlər.

Bir sıra Quxur-oba (Qusar rayonu) katakombalarının divarları, döşəmə və tavanı gillə suvanmışdır. Bəzi divarlar, tavan əhənglə ağardılmışdır. Quxur-oba katakombalarında kül topası, kömür qırıntıları dəfn mərasimində od ayininin icra edildiyini göstərir. Qafqazda ən qədim katakomba qəbirləri e.ə. III minilliyin II yarısı – II minilliyin əvvəllərinə aid Vəlikənd (Dərbənd rayonu) katakombalarıdır. İlk orta əsr katakombalarında isə şimaldan köç etmiş çöl xalqlarının nümayəndələri dəfn edilmişlər. Qəbir kamerasının katakomba formasında (sapma) qazılması adəti Azərbaycanın bəzi bölgələrindəki, o cümlədən, ilk orta əsr katakomba qəbirlərinin yayıldığı şimal-şərq bölgəsindəki bəzi kəndlərdə indi də qorunub saxlanılmışdır.

İlk orta əsr kurqanları torpaq, katakomba, daş qutu və sapma qəbir kameralarının üzərində ucaldılan qəbir abidələridir. Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk orta əsr kurqanları hələlik yalnız Qubalı kəndi (Hacıqabul rayonu) yaxınlığında aşkar edilmişdir (4). Kurqanların böyük əksəriyyəti isə Dərbənd rayonunda qeydə alınmışdır. Bu kurqanların torpaq örtüyündə aşkar edilmiş ocaq qalıqları (kömür qırıntıları və kül), sümük qırıqları və saxsı qab parçaları yas mərasiminin izlərini əks etdirir. Kurqanların

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qəbir kameralarında əsasən arxası üstə düz uzadılmış, çox az hallarda qol və ayaqları bükülü skeletlərə təsadüf olunmuşdur.

Kurqanlarda qeydə alınmış bəzi dəfn ayinləri öz oricinallığı ilə seçilir. Palasa-sırt (Dərbənd rayonu) kurqanlarından birində dəfn olunmuş şəxs üçün nəinki qəbrə yemək qoyulmuş, hətta o bu yeməklə «yedizdirilmişdir». Belə ki, yemək qalıqları onun ağız boşluğunda aşkar edilmişdir. Cəmikənd (Dərbənd rayonu) kurqanlarından birində skeletin sağ əlinin altında bülöv daşı, sol əlinin altında isə dəmir bıçaq aşkar edilmişdir. Beləliklə, bıçağı itiləmək üçün ölüyə «şərait» yaradılmışdır. Palasa-sırt kurqanlarında 12 dama ilə birlikdə oyun taxtası, habelə oynamaq üçün nəzərdə tutulmuş aşıq sümükləri aşkar olunmuşdur. Bütün bu hallar o dünyada adi həyata, o cümlədən, əyləncəli həyata inamı çox yaxşı əks etdirirlər.

Daş qutu, katakomba qəbirlərindən olduğu kimi kurqanlardan da dəfn üçün müxtəlif dövrlərdə bir neçə dəfə istifadə edilməsi halları qeydə alınmışdır. Bunlar sırasına daha qədim dövrlərə aid Torpaqqala (Dərbənd rayonu) kurqanı, Mil düzündəki Üçtəpə kurqanı daxildir. Kurqan qəbirləri albanlar üçün xarakterik olmamış və əsasən Albaniyadan şimaldakı çöllərdə yaşamış və Albaniyaya miqrasiya etmiş massaget-hun mənşəli qəbilələrlə bağlıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, Azərbaycanda daha qədim dövrlərdə belə abidələr olmamışdır. Son tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, e.ə. IV minilliyin II yarısında ən qədim kurqanlar məhz Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmışdır. Ümumiyyətlə, «kurqan» sözünün mənasının araşdırılması onun «Kur yeri» demək olduğu nəticəsinə gətirib çıxarmışdır. Şumerlərdə Kur – ölülər səltənəti, zülmət dünyası idi. Şumerlərə görə, Kur böyük bir dağdır. Azərbaycanda aşkar edilmiş ən qədim kurqanların da Şumer ərazisində formalaşmış Uruk mədəniyyəti daşıyıcılarının miqrasiyası ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, «kurqan» sözünün belə izahı çox uğurlu hesab edilə bilər. Skit hökmdar kurqanlarının Gerr adlı bir ərazidə yerləşməsi barədə Herodotun (e.ə. V əsr) məlumatı da (Herodot. «Tarix», IV, 71) bu fikri qüvvətləndirir. «Kur» və «Gerr» adlarının eyni mənşəli olmasını təsdiq etməyə çox böyük əsas vardır. Azərbaycan dili leksikonuna daxil olan «gor», «kor» kimi sözlərin də ölülər səltənəti, zülmət dünyasını ifadə edən Kur adından törənmələri heç bir şübhə doğurmur. Hələ Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında əcəli çatmış insanları özünə cəzb edən, gedər-gəlməz, sirli bir dağı təsvir etmişdir. Hətta 1717-ci ildə Şotlandiyalı həkim Bel İran türklərinin Gedən-gəlməz adlandırdıqları bir dağa inamları barədə məlumat vermişdir. Beləliklə, qəbir kamerasından və onun üzərində torpaqla daş-kəsəkdən ucaldılmış təpədən ibarət kurqan şumerlərdə ölülər səltənəti, dağ formalı Kurun özünəməxsus bir «modelidir».

IV əsrdə Albaniyada xristianlıq dövlət dini elan edildikdən sonra ölkə ərazisində xristian dəfn ayinləri yayılmağa başladı. Bütpərəstlərdə olduğu kimi torpaq, daş qutu, katakomba qəbirləri xristianların da dəfn praktikasına daxil oldu. Lakin daş sarkofaq tipli qəbirlərdə dəfn yalnız xristian qaydalarına uyğun həyata keçirilmişdir. İlk dövrlərdə bəzi abidələrdə xristian və bütpərəst dəfn ayinlərinin çulğalaşması müşahidə edilmişdir. Xarakterik xristian qəbirlərində skelet əsasən kürəyi üstə uzadılmış və ya böyrü üstə, ayaqları və qolları zəif bükülü vəziyyətdə aşkar edilir. Skeletin üstündə əsasən yalnız şəxsi bəzək əşyaları tapılır. Mingəeçevirin bəzi xristian katakomba qəbirlərinin divarlarında çızılmış xaç işarəsi qeydə alınmışdır. Bir Mingəçevir katakombasında isə skeletin üstündə aşkar edilmiş parça qalıqlarında sarı rəngli iplə toxunmuş xaç təsviri qorunub saxlanılmışdır.

Beləliklə, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda qədim dövrlərin dəfn ənənələri ilə bağlı olan bütpərəst ayinləri xristian ayinləri ilə paralel icra edilmişdir. Xristianlığın görə bilmədiyi bir işin öhdəsindən islam dini gəldi. Məhz bu monoteist din bütpərəstliyi məhv etmək məqsədi daşıyan missiyanı uğurla başa vurdu. VIII əsrin axırlarında Azərbaycanda bütpərəst dəfn ayinlərinin icrasına son qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ş. Qozlu kəndi (Xilmilli) ərazisində daş qutu qəbirlərdən tapılan silah və bəzək əşyaları // 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloci və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2005, s. 72-73.
2. Ələkbərov A.İ. Borsunlu küp qəbirləri haqqında ilk məlumat // 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloci və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya. Tezislər. Bakı, 2002, s. 40-41.
3. Əliyev Ə.Ə. Yevlax rayonu ərazisində aşkar olunmuş küp qəbirləri haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №2, 1989, s. 61-67.
4. Xəlilov C.Ə. Qazıməmməd rayonunun bəzi arxeoloci abidələri haqqında // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XIV c., № 11, 1958, s. 917-923.
5. Xəlilov C.Ə. Xınıslıda arxeoloci qazıntıların ilk nəticələri haqqında // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (bundan sonra – AMM), VI c. Bakı, s. 78-90.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

6. Xəlilov M.C. Sandıqtəpə qəbir abidəsində tədqiqatlar // Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M. Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 1994, s. 45-47.
7. Xəlilov M.C. Albaniyanın ilk orta əsr bütpərəst torpaq qəbir abidələri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №2, 2006, s. 101-114.
8. Xəlilov M.C. İlk orta əsr alban saxsı təknə qəbirləri // Mingəçevir arxeoloci ekspedisiyası – 60. Mingəçevir, 2006, s. 87-90.
9. Qazıyev S.M. İki küp və iki katakomba qəbiri // AMM, III c. Bakı, 1953, s. 5-35.
10. Qazıyev S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında // AMM, VI c. Bakı, 1965, s. 235-251.
11. Nərimanov İ.H., Aslanov Q.M. Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında // AMM, IV c. Bakı, 1962, s. 217-249.
12. Nuriyev A.B. Şərgah küp qəbirləri haqqında // AMM, VII c. Bakı, 1973, s. 220-232.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ ЭПОХИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В АЗЕРБАЙДЪАНЕ

РЕЗЮМЕ

В докладе приводится информация об отдельных типах погребальных памятников раннесредневекового периода. При этом для каъдого типа описываются различные этапы похоронного процесса, погребальные обряды, делается попытка их идеологического осмысления. Устанавливается этнокультурное происхоъдение того или иного типа погребальных памятников, а такъе отдельных погребальных обрядов, в частности, отвергается мнение о связи ритуального возъигания огня во время похорон с зороастрийской религией.

FUNERAL RITES OF EARLY MIDDLE AGES EPOCH IN AZERBAIJAN

RESUME

The information on separate types of funeral monuments of early Middle Ages is given in the report. To this end the various stages of funeral process, funeral rites are described for each type, the attempt of their ideological comprehension is done. An ethno cultural origin of this or that type of funeral monuments, and also separate funeral rites is established, in particular, the opinion on connection of ritual burning of fire during the funeral with the zoroastric religious is rejected.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

UYĞURLARDA NOVRUZ ƏNƏNƏLƏRİ

Mustafa Vüqar Öməroğlu
Azərbaycan

Novruz, ən qədim zamanlardan günümüzə qədər qarlı-boranlı, gediş-gəlişin məhdudlaşdığı ayların sona çatdığı, ana təbiətin oyandığı, qar və buzun əridiyi, yerin donunun açıldığı, çayların çoşub-daşdığı, çiçəklərin açdığı, agacların yaşıllaşdığı, əkin-səpinin başlandığı, gecənin güngüzlə bərabərləşdiyi, bir sözlə, insan həyatında oyanış anlamına gələn duyğuların canlandığı baharın carçısı kimi Qərbdən–Şərqə, Şimaldan-Cənuba, bütün dünya xalqları tərəfindən sevinclə qarşılanan bir bayramdır. Bu bayram Türk xalqları tərəfindən xüsusi coşqu və sevinc ilə keçirilir.

Məqsədimiz uyğurların Novruz(Yeni gün) adət-ənənələrindən söhbət açmaq, XXI əsrdə dünyada gedən demokratik proseslər çərçivəsində inkişafı, bu prizmadan baxanda dünyanın heç bir ölkəsində rast gəlinməyəcək vəhşilik, insan şüurunun qəbul edə bilməyəcəyi şərtlər altında dözulməz zülm-zillət altında yaşayan, haqqı-hüququ tapdanan bir xalqın başına açılan oyunlara baxmayaraq milli adət-ənənələrini qoruyub saxlaması, hakimiyyət tərəfindən aparılan assimilyasiyaya və aşınmalara qarşı ayaqda durması, keçmiş adət və ənənələrin bugünkü nəslə çatdırmasında bilavasitə ötürücü rolunu oynaması kimi fədakarlıqlarını bir daha qeyd etməkdir.

İnsanlar ta qədim zamanlardan yaz fəslinin gəlişini xüsusi təmtəraqla, bir sözlə insanın ruhunu təzələyən, goz oxşayan tamaşalarla keçirməyə, dəyərləndirməyə çalışmışlar. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu bayram hər xalqın öz adət-ənənələrinə, milli ruhuna uyğun şəkildə keçirilmişdir və mərasimlər bu gündə davam etməkdədir. Hər bir xalq bu bayramı özü bildiyi kimi adlandırır. Bu adları nəzərdən keçirsək Novruzun necə geniş bir arealı əhatə etdiyini gözlərimizin önünə gətirə bilərik:

Nevruz-i Sultani,	Nartukan,	Çağan,
Sultan Nevruz,	Nartavan,	Baba Marta,
Sultan Navrız,	Isıak Bayramı,	Tanasisa,
Navrız,	Altay Ködürgəni,	Köklü Marta,
Mart Dokuzu,	Bahar Bayramı,	İlk Yaz Yortusu,
Zamanın Sultanı,	Yüryk Bayramı,	Yeni Gün,
Navruz, Novruz, Navrez,	Kırlar Bayramı,	Yengi Gün,
Nevris,	Ulusun Ulı Kunı,	Mereke,
Navrus,	Ulusun Ulu Günü,	Mevris,
Noruz,	Ulı Kün,	Mart Bozumu
Norus,	Ergenekon,	[1. 4]
Meyram,	Bozkurt,	

Bu bayram insan övladı özünü dərk edəndən təbiətin oyanışı, dirilməsi, canlanması kimi qəbul edilmişdir və konkret bir xalqa məxsus bayram deyildir. Bu bayramı çinli və yaponlar, ərəb və iranlılar, Avropa xalqları, monqollar, laos və vyetnamlılar, hindli və hindular, 30-dan çox Türk boyu-azəri, uyğur, qazax, qırğız, özbək, türkmən, tatar, karaim, qaqauz və başqaları, bir sözlə müxtəlif adlar altında bütün dünya xalqları keçirirlər. Hər bir xalqın novruzun məhz onlara məxsusluğunu sübut eiməyə çalışan nümayənlədəri olmuşdur. Novruz sözünün fars mənşəli olması İran alimlərinin əl-qolunu açmasına imkan yaratmışdır ki, onlar da bunu Cəmşid haqqında əfsanələrə əsaslanaraq söyləyirlər. Firdovsinin «Şahnamə»sindən qaynaqlanan bu fikirlərin heç bir əsası olmadığı elm aləmində hamıya məlumdur.

Prof. Dr. Abdulhaluk Çay 12 heyvanlı Türk təqvimini və daha qədim mənbələri əldə əsas tutaraq bu günün "Türklərin Ergenekon Bayramı" oldugu fikrini irəli sürür. [2. 7-10]

Əslən uyğur olan tədqiqatçılar Nuraniyyə və Erkin Ekrem də ən qədim tarixi mənbələrə əsaslanaraq Novruzun məhz türk mənşəli olmasının daha doğru olduğunu söyləyirlər: "Ote yandan Nevruzla ilgili en eski Çin kaynaklarını taradığımızda Do-younun «Tonq-dian» adlı eserinde yer alan bilgilerden Perslerin yılbası kutlamalarını 3. ay olan Mart ayında degil, 6. ay olan Haziran ayında yaptığı anlaşılmaktadır (1935, 1042b). Bunun yanında Firdevsinin «Sahname» adlı eseri XI. yuzyılda yazılmış olup ozellikle milattan onceki olaylar rivayetlere dayanmaktadır. Ayrıca Cemşid hakkında(1) bir-birinden farklı rivayetlerin oluşu bu kaynağın degerini azaltmaktadır. Oysaki Du-younun «Tonq-dian» adlı eseri, VIII. yuz yılda yazılmış olup yazıldığı dönemin, yani (618-907) Tonq sulalesi doneminin belgelere dayanan bir tarihidir. Bu yuzden burada verilen bilgilerin dogrulugu tartışma göturmez.

Diger taraftan Prof. Abdulkerim Rahman, Nevruz bayramının Yunan menşeli olduğunu ileri surmektedir. "Bu gün Eski Yunanlıların içki ve eglence tanrısı Dionis şerefine kutladıkları milli bir bayramken, Eramızdan öncəki IV. yuzyıldan başlayarak Yunanlıların Orta Asyayı işğal etmesiyle birlikte bu bölgelere yayılmışdır. O bölgənin kültür ünsürləriylə birləşərək Nevruz olarak sekillenmistir." diyen Prof. A. Rahman, bu iddiasına

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kaynak olarak Tirmizde bulunan bir tabaktaki oyma resmi, Buharada bulunan ve şimdi Berlinde korunmakta olan diger bir tabaktaki resmi, Bedehsanda bulunan bir gümüş tabaktaki resmi, Turkmenistanınn guneyindeki Nisada bulunan kemikten yapılmış bir kadehteki resmi ve «Karasuk Medeniyeti» diye adlandırılan Orta Asya Medeniyetine ait arkeolojik kazılarda elde edilen çeşitli resimleri gösterir. [3. 415-422]

Uyğurların XI əsrdə yaşamış məşhur alimi, səyyah, dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, folklor və etnoqrafiya sahəsində bu gün də tayı bərabəri olmayan «Divan-i lüğət-it türk»ün müəllifi Kaşğarlı Mahmud da bu möhtəşəm əsərində yazır: «…Ayların adlarına gəlincə şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı var. İlin keçməsi bununla bilinir. Novruzdan sonra yaza oğlak ay, sonra uluğ oğlak ay deyirlər. Çünki bu ikinci zaman parçasında oğlaq böyüyür. Bundlan sonra uluğ ay gəlir…» [4. 356]

Digər bir uyğur alimi Yusif Balasaqunlunun XI əsrdə qələmə aldığı «Qutadqu bilik»də Novruzla bağlı bu sətirləri oxuyuruq:

Yaz yeli əziyyətli qışı süpürüb apardı,
Parlaq yaz yenə səadət yayını qurdu.
Günəş yenə öz yerinə qayıtdı,
Balıq[1] quyruğundan Quzu[2] burnuna döndü. [5. 20]

Balıq- 12 bürcdən biridir, klassik adı Hutdur və Günəş 19 fevral-20 mart bu bürcdə olur; Quzu-12 bürcdən biridir, klassik adı Həməl, müasir adı qoçdur və il 365 gün olanda 21 martda, 364 gün olanda 20 martda günəşin həmin bürcə daxil olması ilə yaz fəsli başlanır.[5. 20]

Bilərəkdən ardıcıl verdiyimiz bu sitatları sadalamaqda məqsədimiz Novruzun türk köklü olmasını göstərmək deyil, sadəcə olaraq bu bayramın hələ XI əsrdən də qabaq böyük türk xalqının övladları tərəfindən keçirildiyini bir daha vurğulamaq, bəzi «gözləri qapalı»ları həqiqətin gözlərinə dik baxmağa çağırmaqdır.

Bu məsələdə son akkord kimi XIII əsrdə yaşamış görkəmli uyğur ədibi Nəsirəddin Rabquzinin Novruza həsr etdiyi «Bahariyyə» adlı şerinə diqqət yetirək:

Kun hemelge kirdi erse keldi alem newruzi,	(Gün həmələ girdi, əmələ gəldi aləmin novruzu,
Kechti behmen zemherir qish qalmadi qari-buzi.	Keçdi fevral, yorucu qış, qalmadı qarı-buzu.)

(tərcümə mənimdir-M.V.Ö.)

Buradan bir nəticə çıxarmaq mümkündür–XIII əsrdə uyğurlar Novruz sözüylə birlikdə Bahardan da istifadə etmişlər. Bununla belə bir daha xatırlatmaq yerinə düşər ki, DLT-də Kaşğarlı Mahmud Novruz, Oğlaq ayı, İlk bahar, Uluğ ay, Yeni gün kəlmələrini işlətmişdi. Bu da o anlama gəlir ki, XI əsrdə xalq dilində Yeni gün, Bahar, Oğlaq ayı məfhumları bu günkü Novruzla eyni məna daşımışdır.

Novruz sözünün uyğur dilinə keçməsiylə bağlı konkret bir tarix məlum deyil. Bizcə bu keçid XI-XIII əsrlərdə baş vermişdir. Fars dilinin Türküstana ayaq açması İslamın bölgəyə yayılmasıyla təxminən eyni dövrə təsadüf edir. Bölgənin yazıçı və şairlərinin, elm-bilik dairələrinin, mədrəsələrin, saray yazışmalarının, ən əsası da hakim elitanın fars dilinə isti münasibətini əsas götürsək, fərziyyəmizin doğruluğu ortaya çıxmış olur.

«T\anq Sulaləsində Chanq-an və Qərb Məmləkətləri», «Musiqi Təzkirəsi», «Tonq-dian», «Şih-çi», «Han-şu» və s. kimi tarixi qaynaqlar türk xalqlarının tarixində özünəməxsus yeri olan uyğurların bu bayramı ən qədim zamanlardan bəri keçirməkdə olduğunu, ata-baba adətlərinə sözsüz əməl etdiklərini vurğulamaqdadır. Uyğurların Novruz adətləri ilə bağlı qədim Çin tarixi mənbələrində yer almış olan məlumatlar çoxsaylı araşdırmalar nəticəsində üzə çıxarılmışdır: «Eski Uyğurların yeni yil şöleni faaliyetleri hakkında tarihi kaynaklarda bu konu ile ilgili bir cok bilgi buluna bilir. Hui-linin «Müzik Tezkiresi» adlı eseri ile Shanq-tanın «Tanq Sülalesinde Chanq-an ve Batı Memleketleri» adlı eseri, konu itibariyle bir-birine benzemektedir. Eski Uyğurlarda, Nevruz Şöleni gelenekleri ile ilgili genis bilgilerin yer aldığı her iki eserde tolpar (topar; uctuğuna inanılan kanatlı efsanevi at) üstünde oynanan "Horto Dansı", "Salma Taşlaş Dansı", "Oglak Tartış Dansi" ile hayvan kiyafetindeki maskeli danslar ve "Goyzi dansı (Kucar dansı)" gibi ceşitli dansların şarkı ve müzik eşliginde, eski yılın uğurlanıp yeni yılın karşılanması, cinlerin kovulup halkın guvenlige kavuşturulması ve bunlarla ilgili dileklerde bulunulması yolundakı ceşitli faaliyetler hatıra şeklinde anlatılmıştır. [3. 417]

Yüz illər bundan əvvəl olduğu kimi uyğurlar bu gün də Novruzu böyük sevinc və coşquyla qarşılamağa çalışıqlar. Novruz bayramı əhalisinin böyük əksəriyyətini uyğurlar təşkil edən Şərqi Türküstanın Urumçi, Turfan, Hotan, Komul, Kuça, Aksu, Karaşar və s. şəhərlərində olduğu kimi İli vadisinin digər bölgələrində, kənd və qəsəbələrində ayrı-ayrı formalarda, adət və ənənələr çərçivəsində cərəyan etməkdədir. Dəyişməyən bir məsələ də var ki, o da hansı bölgədə yaşamalarından asılı olmayaraq bayramın 9 ənənə-adət çərçivəsində qurulması, nə olursa-olsun ona əməl olunmasıdır. Bayramın başlanmasına hələ 1-2 ay qalmış qələm əhli, daha doğrusu hər kəs yeni ilin, yeni günün şərəfinə həsr etdikləri şeir və mahnılar(«Novruznamə»lər) hazırlayırlar. Həmin şeir və mahnılar (koşuklar) meydanlarda geniş xalq kütlələri qarşısında keçirilən şeir və deyişmə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yarışlarında gerçəkləşdirilir. Bu mahnı və şeirlərdə yeni günün şəninə oxunan səmimi sözlər gənclərə ana təbiəti sevmək, elmə, biliyə dəyər vermək, ağsaqqal nəsihəti və öyüdünün vacibliyini aşılamaq kimi türk yaşam tərzinin, tərbiyəsinin vacibliyini aşılayır.

Bayaq bölgələrdə keçirilən «Yeni gün-Novruz» şənliklərinin müəyyən fərqlərindən danışmışdıq. Məsələn, Pamir ətəklərində yaşayan uyğurlar «Yolvas oyunu»-(Qaplan oyunu), «Arqimak oyunu»-(Arqamak–Köhlən at, cins at oyunu) və s. «Yolvas oyunu»: Bir kişi çox diqqətlə tikilmiş və tamamilə qaplana oxşayan maskanın içinə girir, yerə çökərək əl-ayaqları üzərində qalır və qaplanı təqlid etməyə başlayır. Bir əlində qırmızı gül tutan başqa bir kişi də «qaplanın» hərəkətlərini yönəldir və onu rəqs etdirməyə çalışır. Bu rəqs ravap (uyğur musiqi aləti), balman(balaban), teflə(dəf) müşayiət olunur, oynaq bir rəqs edən «qaplana» oyunun sonunda qırmızı gül təqdim olunur.

«Arqimak oyunu» - (Arqamak – Köhlən at, cins at oyunu): Bayram paltarı geyinmiş bir kişi qarğı və ya taxta «at»la meydana girir, «at»ı o yan-bu yana «sürərək» çətin qışı qovmağa çalışdığını bəyan edir. Bu oyunda da musiqi çalınır və o «at»ı böyük coşquyla səyirtməyə başlayır. Oyunların göstərilməsində bir məram var- hər vasitə ilə qışı «qovma», «yeni gün»ü qarşılama. Bu oyunlar Uyğur türklərinin qədim zamanlardan, ata-babalarının totemlərə inanc, Göy Tanrıya tapınma dövrlərindən qalan adətlərdəndir.

Uyğur alimlərinin Novruzla bağlı araşdırmalarından gətirdiyimiz sitatların nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu göstərmək üçün Türk xalqları folkloru sahəsində samballı əsərlər müəllifi Prof. Dr. İsa Özkanın fikirlərini verməyi məqsədəuyğun saydıq: «Uyğur türklerinde Nevruz ile ilgili ilk bilgilere miladi IX ve X yüzuıllardan kalan Buddist ve Mani metinlerinde rastlıyoruz. Yılın ilk gününde düzenlenen bu bayrama yeni gün bayramı adı verilməkdədir. «Mayrtrı Burkan»ın şerefine kaleme alınan eserlerde yer alan bilgilere göre, bu bayram 21 Mart tarihinde yapılmaktadır.»[6.173-179]

Novruz uyğurların ən sevimli bayramlarıdır. Bu bayramda hamı evlər, həyətlər, tarlalar təmizlənir, ağaclar budanır, əkin alətləri və toxumlar hazırlanır, küsülülər barışır, hamı al-yaşıl geyinir, şənlənirlər. Novruz miladi təqviminə görə ilin 3-cü ayının 21-ci gününə təsadüf edir. Uyğurlar bu bayramı qədim ənənələrə görə-9 mərhələyə bölür və ayrı-ayrı bölgələrdə «toqquz toqu(doqquz mərasim), «tokuz kılık», «tokuz oğul» adlandırırlar. Elliklə keçirilən bu bayram aşağıdakı mərasimlərə bölünür:

1. Novruz nağra(novruz nağarası)

Novruzun başlanması nağara-zurna və böyük təbillərin çalınmasıyla başlanır, el-oba bayrama başlayır:

Xoş mübarək gəl novruz, şadlansın, coşsun ürək,
Meydan açdıq hörmətinə, çalışıb gijək və dəf.

Uyğur şairi Nemet Nasirin «Nevruz kelip...» şerindən verdiyimiz bu parça «Novruznamə» anlamına gələn, Novruzun gəlişi münasibətiylə yazılan şeirlərdəndir ki, bütün el-obanın istək-arzularını ifadə edir.

2. İl bitiş(İl sonu)

Ayrı-ayrı bölgələrdə, qəsəbə və kəndlərdə Novruz tonqalların yandırılması, dini nümayəndələri və ağsaqqalların, böyük-kiçik hamının bayram süfrəsinə oturmasıyla başlayır. Bayram süfrəsinə hamı əlindən gələn köməyi etməyə çalışır (ət, yağ, un, çörək, düyü, quru yemiş, çərəzlər, şirniyyat və s.):

Tapkını koy keltürür,	Tapkını koy keltürür,
(Tapan qoyun gətirir,)	(Tapan gül gətirir,)
Tapalmıgan çöçe horuz.	Tapalmıgan bir baş piyaz.
(Tapmayan yekə xoruz.)	(Tapmayan bir baş soğan.) (tərcümə mənimdir)

Bayram yeməyi bitəndən sonra hamı bir-birini «yeni ilin», «yeni yaşın», mübarək olsun, «xoş günün», «xoş işin olsun» deyib təbrik edir, bayramlaşırlar. Bəzi bölgələrdə insanlar bütün adət-ənənələr yerinə yetirildikdən sonra ellikcə bayram süfrəsinə oturur, arpa, buğda, qarğıdalı, noxud, lobya, qaysı, iydə, turp, sarımsaq və ətdən bişirilən "Novruz aşı"nı, müxtəlif şirniyatlar, çərəzlər yeyirlər. "Novruz aşı"na xalq arasında "Abesan"(Abensan və ya abi nisan aprel suyu, aprel bolluğu) da deyilir.

3. Soyuk qoğlaş(soyuq qovlama)

Bayram günü cavanlar dəstə-dəstə birləşir, məşəllər yandırır, təpələrə, dağ yamaclarına, yüksəkliklərə çıxır,soyuq havanın getməsini, təbiətin canlanmasını istədiklərini koşaklarla(mahnılarla) dilə gətirirlər.

4.Yoqlaş (Yoxlama,baş çəkmə)

Novruzda hamı gəbristanlığa gedir, həyatdan köçmüş əcdadlarına və yaxınlarına dualar oxuyurlar. Qohum-əqrabaya, qonşulara, ağsaqqallara, xəstələrə baş çəkmək, küsülüləri barışdırmaq da bu günlərə təsadüf edirvə Novruz mərasimlərindən biridir.

5. Novruz seylisi (Novruz gəzintisi)

Cavan qız və oğlanlar dəstə-dəstə gəzməli yerlərə-bağlara, bağçalara, küçələrə gəzintiyə çıxırlar. Qızlar atlamçuk (ip üstündən tullanma), mükü-mükϋs (gizlənpaç), yalnğuç-ilanğuç (yelləncək), oğlanlar isə «bandal», «od atlaş» (oddan tullanma), «gücün yetsə al» və s. kimi oyunlarla şənlənir, bayramlarını daha gözəl keçirməyə çalışırlar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

6. Novruz yarışı.

Novruzun ikinci günü yarışlar, müsabiqələ, tamaşalar başlayır. Tarixi mənbələrə görə uyğurların həddən çox novruz yarışı, oyun və tamaşası mövcuddur.

7. Novruz dastan

Bu gün şeir, dastan, qəzəl, qəsidə kimi janrlarda yazma bacarığı olanlar yarışır, öz bacarıqlarını hamıya nümayiş etdirir. Uyğur şeirinin aparıcı simalarından şair İmin Tursun «Keldi noruz, küldi gunçe» şeirilə baharın gəlişini sadə, poetik boyalarla oxucularına çatdırır, əməksevər xalqının bayramını təbrik edir:

Keldi noruz, kğldi gunze (Uygurca)
Kük tehtide tan zolpini tugdi-parlidi.
Kğn leşkiri mevcudatni tğndin ayridi;
Yil baharni tüt pesilge reis saylidi.
Tebietke hayat suyi keldi yamridi.
Keldi noruz, kğldi gunze küngl yayridi.
Gğl işkida hendan urub bulbul sayridi.

Göydə dan ulduzu doğdu, parladı.
Günəş şəfəqləriylə gecədən ayrıldı.
İl baharı dörd fəsilə böyük seçdi.
Təbiət canlandı, yağışlar yağdı.
Gəldi bahar,açdı göncə, könül açıldı.
Gül eşqiylə bülbül cəh-cəh vurdu.
[7. 92]

T ə r c ü m ə s i:

8. Novruş məşripi(Novruz məşrəpi)

Məşrəp etik-estetik tərbiyə məktəbidir, ta qədimlərdən bu günə qədər davam etməkdədir. Eyni yaşda, eyni düşüncə-yaxşılıq, insanlıq, haqq-hüquq tanıma, böyüklərə hörmət, kiçiklərə və imkansızlara şəfqət, yardım, Vətənin azadlığı kimi məsələlərdə həmfikir olan insanların birləşdiyi bir məktəb, bir ümid işığıdır. Hətta belə bir atalar sözü də var: «Balanı məktəbə ver, məktəb tapmasan, məşrəpə ver.»

Bu gün məhəllə və ya kənd, qəsəbə məşrəpi yığıncaq keçirir-musiqi, oyunlar, cürbəcür yemək və şirniyatlar, şərbətlər ortaya qoyulur. Məşrəp üzvləri öz bacarıqları və oyunları ilə camaatı şənləndirirlər.

9. Novruz tilək(Novruz diləyi)

Bu bayramın gördüncü gününə təsadüf edir. Həmin gün hamı bir yerə yığışır, ilin xoş gəlib, xoş keçməsini dilər, dualar oxuyur, böyüklərin, ağsaqqalların xeyir duasını eşidirlər.[8.14-18]

Bir az əvvəl Novruzun müxtəlif variasiyalarda keçirilməsini vurğulamışdıq. Təqdim etdiyimiz versiya uyğur şairi, görkəmli tədqiqatçı İmin Tursunun uzun illər apardığı araşdırmaların bəhrəsidir. O, bir çox bölgələri gəzdikdən, qədim mənbələri araşdırdıqdan və böyük folklor materiallarından faydalandıqdan, qeydlər apardıqdan sonra uyğur xalqının Novruzu keçirmə adətlərini öz baxışları çərçivəsində yuxarıda göstərdiyimiz kimi təsbit etmişdir. Müqayisəli nəzərdən keçirmək üçün «Şərqi Türküstan Gündəlik Qəzeti»nin müxbiri Nizaməddin Huseynin araşdırmalarına diqqət yetirək. Onun anlatdıqlarına görə Uyğurlarda Novruz adətləri "Tokuz kılık"(«Doqquz ənənə») ya da "Tokuz Oğul" («Doqquz oğul») adı altında, ardıcıl mərasimlər çərçivəsində gerçəkləşir:

«Birinci anane: Nevruz gunu her misafire sofra kurulur. Bu gunde misafirlere yemek ikram etmenin onemi cok buyuktur. Yemekten sonra Nevruz ayini yapilir. Ayin bittikten sonra, "yeni yasin kutlu olsun" denilerek insanlar birbirlerini tebrik ederler. Birlikte yenilip, birlikte icilen, birlikte dua edilen ve saygi ve sevgi iceri-sinde gerceklesen bu durum "Nevruz Ayinine Cikmak" olarak tabir edilir. Bu, "Tokuz kilik"in ilkini olusturur.

Ikinci anane: Insanlar, aralarindan ayrilmis olan buyuklerinin kabirlerini ziyaret ederler. Dualar oxunar, keçmişə və əcdadlara hörmətin kiçiklərə aşılanması bu yolla həyata keçirilir.

Ucuncu anane: Insanlarin birbirini ziyaret etmeleri, yardima muhtaclara yardim etmeleri, hastalari ziyaret etmeleri kotu is ve hareketleri olanlara nasihat etmeleridir. Buna "Nevruz Gezisi" adi da verilir.

Dorduncu anane: Butun yerlesim birimlerinde, Nevruz oyunlari cocuk, genc, yasli, orta yasli insanlarin temsilcileri tarafindan sergilenir. Herkes bildigi nispette hunerini gosterir. Kimi siir okur, kimi dans eder. 1950-lerden önceki nevruz halk oyunları içinde-çuvaz, sarğaydı, yılangüç(yelləncəkdə yellənmə), atlamçuk(İp üstündən tullanma), ordikam, börekoy(qurd və quzu), hoy bala(uşuq oyunu), allaga zaim(keçi yarştırma), tepme telpek(top oyunu), köç-köç, oğlak, çapturma, küçün yetse al, oyunçu şir(oynağan şir), heyyar(təlxək), muteyve, bağlışış, od atlaş(od üstündən tullanma), talaşma(it döyüşü), üsüsme(qoç döyüşü), çokuşma(xoruz və ya kəklik döyüşü), çepiş(qaçış yarışı), çök, hencer(xənçər oyunu), mölçeş(çox yemək yemə yarışı), salgu taş(daş atma oyunu), gül maşuk(gül və aşiq oyunu), tepguç(ayaqla sayma oyunu), kargu çaşkan(kor siçan oyu-nu), kız koğlaş(qız qovalama oyunu), mükümüküş(gizlənpaç oyunu), kökleş(uzağa tullanma oyunu), koş koğlaş(qaçdı-qovdu oyunu), köz hağlaş (yamsılama oyunu), doğram (yamsılama oyunu), çelişiş (güləşmək), tartışmak(ip dartma oyunu), pelle, dellavinri, darbazlık (pəhlivanlıq), dost-meddah (nağıl söyləmə), suret (yamsılama), yeriling taş (yeriyən daş oyunu), takka tukka, çatdurcak-şak şak(şax-şax səsi çıxaran aləti bir-birinə vurmaqla başa gələn oyun), dümdüm (yanıltmac), çöçimeki (heyrətləndirmə oyunu), laçin keldi (şahin gəldi oyunu), aktaş-torgas, hüpüp(bir quşu təqlid etmə oyunu) gibi oyunlar asıl oyun sayılırdı.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Besinci anane: Uygurlarin ananeleri icinde Nevruz gezmelerinin ayri bir degeri vardir. Her Nevruz'da at seylisi (at gezisi), Bezme seylisi (Muzikli oturma gezisi), Dag seylisi (Dag gezisi) gibi cesitli faaliyetler duzenlenir.

Altinci anane: Nevruzda "Hikaye-Destan" gunu tertip edilir, sarayda, avluda meydanda toplanan halka Bilim adamlari Nevruziye destanlarini anlatir. 1983 yilinda Yarkend'in Telebag kasbasinda duzenlenen bir Nevruz soleninde siir okuyan edebiyat meraklisi Abdurrahman Emin'in "Nevruziye"sine ait bir bolum soyledir:

Yaslik her kisinin gulistan cagi	Tərcəməsi:
Her tanda bulbulun navakes cagi	Genclik her kisinin Gulistan cagi
Bir kaca sut bolsa bu omur digen	Her sabah bulbulun inledigi zaman
Yaslkin su sutun kaymaki yagi	Bir tabal sut olsa bu omur dedigin
	Genclik su sutun kaymagi, yagi

Yedinci anane: Nevruz kirginlarin baristirildigi anne babaya, ese dosta,ahbaba karsi sayginin, hurmetin ve sevginin ifade edildigi bir gundur. Bugunde parcalanmak uzere olan aileler mahallenin ileri gelenleri tarafindan baristirilirlar.

Sekizinci anane: Nevruz ayi zamanda ekonomik faaliyetlerin planlanip programlandigi bir gundur. Yol, kopru gibi yerlerinin elbirligiyle gerceklestirildigi, ekim hazirliklarinin yapildig bir gundur.

Dokuzuncu ve son anane: Fakirlere, kimsesizlere, yaslilara, ihtiyac halinde bulunanlara maddi ve manevi yardim eli uzatilir. Yardim elini uzatacak durumda olanlar, halleri vakitleri yerinde olanlar bunu bir borc olarak telakki ederler.»[9.26-27]

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, Novruzun bayram kimi keçirilməsi istər uyğurlarda, istərsə də digər türk xalqlarında öz kökünü əfsanələrdən götürmüşdür. Yüz illər bundan əvvəl ana təbiətin qarşısında aciz qalan insanın özünüdərki nəticəsində Yaradanın-Göy Tanrının bu günü – çətin qışı qovub yerinə mal-qaranın, köçəri həyat sürən insanın ağ günə çıxmasına imkan yaratmasını digər xalqlar kimi uyğurlar da sevinclə qarşılamışlar. Dursun Yıldırım bu halın bir sınaq, bir fürsət olduğunu söyləyir: "...tarih, Türklerin önüne, son bir kez daha, Köktürk çağı fırsatı koymuştur. [10.67] (Türklərin birləşməsi nəzərdə tutulur.)

Dursun Yıldırımın insanı düşünməyə vadar edən sözlərindənBu, bütün Türk dünyasmını oyanışa, tarixi anı keçirməməyə çağırış kimi səslənsə də Özkul Çobanoğlunun sözlərilə desək «…Kanaatimizce Nevruzun Türk dünyasındaki kutlanılış nedenleri içinde yer almaya başlayan en sonuncusu, binlerce yıldan beri birbirinden ayrı olan Özbek, Tatar, Kazak, Azeri, Türkmen ve diger kardeşlerin birleşme ve yeniden buluşma günü oluşudur.» [11. 4]

Son olaraq onu da deməyi özümə borc bilirəm ki, uyğurlarda Novruzla bağlı çoxlu rəvayət və əfsanələr, hələ də araştırma tələb edən maraqlı məqamlar var. Nə qədər çalışsam da «Uyğurlarda Novruz ənənələri» ilə bağlı bütün material və müəllif tədqiqatlarını tam əhatə edə bilmədim. Bir məqalə çərçivəsində bunların hamısını əhatə etmək mümkün də deyil. Buna görə də hamının məni başa düşəcəyini düşünürəm. Uyğur folkloru ilə bağlı bir çox məqamlar üzərində tamamlama işləri gedən və tezliklə oxucuların istifadəsinə veriləcək «Uyğur folklorunun özəllikləri» kitabımda işıqlandırılmışdır.

Uyğurlar bu gün də ata-baba adətlərin yaşatmaqda, bütün əngəllərə baxmayaraq, Novruz bayramını təmtəraqlı, şən və coşquyla keçirməkdədirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. h. E. Aşa. Nevruz-Avrasyanın ortak bayramı. «Yeni Avrasya» Dergisi, №2, 2000
2. A. Çay. Türk Ergenekon Bayramı Nevruz. Ankara, 1988
3. A. Rahman. Tarihten günümüze Doğu Türkistanda Novruz kutlamaları. Ankara. 1995
4. M. Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. I cild, Bakı, Ozan, 2006
5. Y. Balasaqunlu. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Bakı, 1994
6. İ. Özkan. Tatar ve Uyğur Türklerinde Nevruz Bayramında Şiir Söyleme Gelenegi. Ankara, 1995
7. E. Emet. Çağdaş uyğur şiiri antolojisi. Ankara, 1998
8. İ. Tursun. Noruzname. Urumçi. 1989
9. N. Hüseyin. Uyğurlarda Nevruz. Gökbayrak. Mart-Nisan 2004, Sayı: 58
10. Y. Dursun. Kültürel Açıdan Türk Dünyasının Durumu ve Gelecegi. Ankara, 1996
11. Ö. Çobanoğlu. Novruz bayramının halkbilimsel çözümlemesi. «Bilim ve Aklın Aydınlığında Egitim Dergisi», 2004, sayı 3, № 49

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE'DE FOLKLOR ARAŞTIRMALARI

Mehmet Okur
Karadeniz Teknik Universitesi
Turkiye

Halkın maddi ve manevi kültürünü özel metotlarla derleyen, sınıflandıran, çözümleyen ve yorumlayan bir bilim dalı olan "folklor", XX. yüzyılın başından itibaren Türk ilim dünyasının dikkatini çekmiş ve genelde "halkiyat" terimi olarak kullanılmıştır.

1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimde etkili olmasıyla başlayan Türkçülük hareketleri ve bu bağlamda kurulan çeşitli Türk kültür kuruluşları, "Folklor" disiplinine büyük önem vermişler, çıkardıkları gazete ve dergilerde Folklor disiplinin milletleşme sürecindeki rolüne geniş yer ayırmışlardır.

Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü bu alanın bilimsel bir vasıf kazanması yolunda ilk öncü çalışmalarını yapmışlardır. Ziya Gökalp'in "halka doğru" özdeyişi ile formüle etmeye çalıştığı yeni anlayış Türk kültürünün halk arasında derlenip tasnif edilmesi esasına dayanıyordu.

Folklor araştırmalarına Milli mücadele yıllarında da devam edilmiş, Maarif Vekaleti'ne bağlı bir "Hars Dairesi" kurularak ve bu vasıtayla öncelikle öğretmenlerle ilişkiye girilerek yurdun dört bucağından Türk folklor ürünlerinin tespit edilmesi ve derlenip kaydedilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalar Yeni Türk Devleti'nin kuruluşundan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikiyle aralıksız ve artarak sürmüştür. 1924 yılında açılan İstanbul Belediye Konservatuarı (Darülelhan) ve Ankara Musiki Muallim Mektebi, Anadolu'dan Türk halk türküleri'nin ve oyun havalarının derlenmesi faaliyetlerine girişmiştir.

1927 tarihinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İshak Refet Işıtman ve İhsan Mahvi tarafından Ankara'da "Anadolu'da Halk Bilgisi Derneği" adıyla kurulan ve kısa bir süre sonra "Türk Halk Bilgisi Derneği" adını alacak olan dernek, Türk folklorunun ilk bağımsız bilimsel organizasyonu olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye'de folklor araştırmaları, en verimli çalışmalarını Halkevleri döneminde yapmıştır. 1932'de Türk Ocakları'nın yerine kurulan ve kısa zamanda hemen bütün Türkiye'de teşkilatlanan Halkevleri, Türk kültürünün geliştirilmesi ve yayılması için yaptığı çalışma programına folkloru da dahil etmiş, bu konuda yapılan derlemeleri mahalli olarak çıkardıkları dergilerde yayınlamışlardır. Halkevlerinin Dil Tarih ve Edebiyat şubeleri tarafından yürütülen folklor çalışmaları zamanla gerek dergi, gerekse kitap açısından büyük bir koleksiyonun doğmasını sağlamıştır.

Halkevleri yanında Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul Yüksek Tahsil Gençliğince Kurulan Yüksek Tahsil Gençliği Türk Folklor Enstitüsünü Kurma Derneği ki bu dernek daha sonra Türk Folklor Kurumu adını alacaktır, Türk Halk Sanatlarını ve Ananelerini Tetkik Cemiyeti (1959'da Türk Etnografya ve Turizm Folklor Derneği, 1973'de Folklor Araştırmaları Kurumu) de çeşitli bilimsel ve sosyal etkinliklerle folklor çalışmalarına çeşitlik ve zenginlik kazandırmışlardır.

Bildirimizde, Atatürk döneminde folklor konusunda yapılan bu çalışmalar tarhsel bir bağlamda değerlendirilmeye çalışılacaktır.Yeni Türk devletinin kuruluşunda bu vasıta çok etkili bir biçimde kullanılmaya çalışılmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR GEÇEN SÜREDE AZERBAYCAN'DA MOĞOLLAR

Dr. Neslihan Durak
İnönü Üniversitesi
Türkiye

XIII. yy.'ın başlarında Asya kıtasında iki büyük gücün ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Büyük Selçuklu İmparatorluğunun mirasına konarak Maveraünnehr, Horasan, Afganistan ve Batı Türkistan'ın büyük bir kısmında hakim olan Harezmşahlar Devleti, ikincisi de kendisini Türklerin manevi atası bozkurta bağlayan Çingiz'in başta Moğollar olmak üzere diğer bozkır halkları ve daha çok Müslüman olmayan Türkleri bir araya getirerek teşkil ettiği Moğol İmparatorluğudur. Otrar hadisesini müteakip Çingiz'in üst üste kazandığı galibiyetlerle 1220'de Harezmşahlar Devleti hızla çökmeye yüz tutarken Moğollar da süratle İslam ülkelerini istilaya yönelecektir. Bu ülkelerden birisi de en eski Türk yurtlarından sayılan Azerbaycan'dır.[198]

Moğolların Azerbaycan'a yönelmesinin sebebi, Sultan Muhammed Harezmşah'ın(1200-1220) Belh'de tutunamayarak, bu bölgeye sığınmış olması ihtimalidir. Nitekim Harezmşah Sultanının, ülkesinin batısına doğru kaçtığını öğrenen Çingiz Han(1206-1227), ünlü komutanlarından Cebe ve Sübütey'i önemli bir askeri kuvvetin başında, Onu derhal yakalamaları için harekete geçirdi.[199] Ancak Merkezi İran'ı baştan aşağı tahrip ederek bölgenin altını üstüne getiren Cebe ve Sübütey, Sultan Harezmşah Muhammed'i ele geçirmek üzere İldenizlilerden Atabeg Özbeg'in(1210-1225) hakimiyeti altındaki Azerbaycan'a yöneldi.[200]

Cebe ve Sübütey'in müşterek komutaları altındaki Moğol kuvvetleri karşısında tek başına bir şey yapamayacağını anlayan Atabeg Özbeg(1210-1225), bir yandan Gürcülerle ittifak tesis ederken diğer yandan bu dönemde Ahlat ve El-Cezire hakimi olan Eyyubi Meliki Eşref'in de bu ittifakta yer almasını sağlamak üzere yoğun bir diplomatik faaliyete girişti.[201] Ancak beklediği neticeyi alamayacak ve Şubat 1221'de Rey, Zencan ve Kazvin'i tahrip ettikten sonra Hemedan'ı haraca bağlayacaktır. Mart 1221'de Merağa'yı ele geçiren Moğol kuvvetleri, Muğan Kışlağında bir müddet kaldıktan sonra Moğol valisini öldürerek isyan eden Hemedan'ı Ağustos 1221'de çok şiddetli bir şekilde tahrip ederek Kasım 1221'de İldenizli hakimiyetindeki Erdebil'i zapt ve tahrip ettikten sonra Tebriz üzerine yöneldi.[202]

Moğolların büyük bir hızla ve acımasız bir şekilde sürdürdüğü harekattan iyice yılmış bulunan İldenizli Atabeg Özbeg, ailesini Hoy taraflarına gönderip saklamaya çalışırken kendisi de Nahçivan'a çekilmek üzere başşehri Tebriz'i boşaltıp, kaderiyle baş başa bırakacaktır. Moğol kuvvetleri daha önceki harekatlarının aksine, Tebriz'i tahrip etmeyip sadece İldenizli sarayını yağmalamakla yetinip, şehri haraca bağladıktan sonra ileri harekatlarını sürdürüp Aran bölgesi ile Beylekân'ı işgal edeceklerdir. Gence ise, yüklü bir haraç vererek tahribattan kurtulabilecektir. Bu arada Sultan Harezmşah Muhammed, Hazar Denizindeki Abiskun adasında acıklı bir şekilde hayata veda etmiş bulunuyordu.[203]

---

[198] Kafkas Dağlarından Türkiye ve Orta Doğu'ya uzanan geçiş bölgesini kapsayan Azerbaycan, dağlık bir bölge olup bu jeopolitik önemi dolayısıyla tarih boyunca önemli hadiselere sahne olmuş, bu durum bölgeyi tarih boyunca milletlerarası ticaret yollarının gelip geçtiği güzergah yapmıştır. Bkz., G.Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, New York 1873, s.145vd.; V. Minorsky, **Hudud al- Alam**, London 1937, s.394; Zeyneloğlu Cihangir, **Azerbaycan Tarihi**, İstanbul 1924, s.5vd: A.Z.V. Togan, *"Azerbaycan"*, **İ.A. II**, s.91vd.; Ahmet Caferoğlu, *"Kuzey Azerbaycan"*, **T.D.E.K.**, Ankara 1976, s.1104; Ziya Musa Buniyatov, *"Azerbaycan"*, **D.İ.A. IV**, s.317vd.

[199] J.A. Boyle, *"Dynastic and Political History of the İl-Khans"*, **The Cambridge History of Iran V**, (nşr. J.A. Boyle), Cambridge 1968, s.308vd.; A. Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi-I-Kuruluş Devri**, Kayseri 1994, s.22

[200] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (nşr. M.Öztürk), Ankara 1988, s.158; Kerim Oder, **Azerbaycan**, İstanbul 1982, s.38vd.; H. Kayhan, *"Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler)(1146-1225)"*, **Türkler IV**, s.877; Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2001, s.204vd.

[201] Bu arada Moğolların Asya'da yükseldikleri sırada Gürcülerin daveti sonucunda biraz da Rus baskısından kurtulmak için Kafkasları aşan Kıpçaklar, Azerbaycan ve Karadenizin doğusuna yerleşerek bölgenin siyasi hadiselerinde önemli rol almışlardır. Kıpçaklardan bir kısmı Gence valisi Atabeg Özbeg'in emrine girerek Galakun Dağı yakınlarına yerleştirilmişler. Bu Gürcülere karşı savaşırken Hıristiyan olduğu anlaşılan diğer Kıpçak grup ise güneydeki Türk ülkelerine yapılan savaşlara iştirak etmişlerdir. Bunların büyük çoğunluğu daha sonra Azerbaycan'da hakimiyetini tesis eden Celâl ed-Dîn'in hizmetine gireceklerdir. Geniş bilgi için bkz.,İbnü'l Esîr, **İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi XII**, (nşr. A. Ağırakça-A. Gözaydın), İstanbul 1987, s.363vd.; S. Cöhce, *"Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü"*, s.482vd.; J. Andrew Boyle, *"The Mongol Invasion of Eastern Persia 1220-1223"*, **History Today,** 2000, s.616; H. Kayhan, ***a.g.m.***, s.877; K. Oder, **a.g.e.**, s.49,98

[202] İbnü'l Esir XII, s.337, 341vd.; A. Yuvalı, **a.g.e.**, s.23; M. Bala, *"İldeniz"*, **İ.A. V/II**, s.263vd.; G. Öğün Bezer, *"İldeniz"*, **DİA XXII**, s.81vd.; J.A. Boyle, ***a.g.m.***, s.310vd.

[203] Geniş bilgi için bkz., İ. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1992, s.249vd.; F. Köprülü, *"Harezmşahlar"*, **İ.A. V/I**, s.274vd.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Gence'nin düşmesiyle Gürcistan yolu üzerinde hiçbir engel kalmamıştır. Sultan Harezmşah Muhammed'in ölümünden habersiz olan Cebe ve Sübütey, süratle Gürcistan üzerine yürüdüler. Ünlü Gürcü asilzadelerinden Ivan ve Kral IV. George(1212-1223) komutasındaki kuvvetler Gag civarında, Ocak 1221'de müthiş bir şekilde ezildi.[204] Moğol kuvvetleri, Tiflis'i de haraca bağladıktan sonra kuzeye Kıpçaklar üzerine yönelecek ve 16 Haziran 1223'de Kıpçakların müttefiki Rus Knezlerini Don Irmağına dökülen Kalka suyu yakınında şiddetli bir meydan savaşında hezimete uğrattıktan sonra Çingiz'e katılmak üzere geriye döneceklerdir.[205]

Cebe ve Sübütey, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı şiddetle vurduktan sonra Karadenizin kuzeyine yönelmiş, Sudak'ı tahrip edip Kalka'da Rus-Kıpçak müttefiklerini hezimete uğrattıktan sonra geriye dönerken askeri harekat yürüttükleri bölgede düzeni sağlayabilecek bir yönetim kalmadığı için kargaşa baş göstermiş ve halk büyük sıkıntılara maruz kalmıştır. Ona rağmen, 1223'te tekrar batıya yönelen Moğol kuvvetleri, Rey'i tahrip ettikten sonra bütün Irak-ı Acem'i vurmuş, bu arada Rey'den kaçarak Azerbaycan'a sığınmış olan bir grup Harezmlinin peşine düşmüştür. Tebriz önlerinde Atabeg Özbeg'den bu Harezmlileri kendilerine teslim etmesini istemişler, taleplerinin karşılanması üzerine Tebriz'e saldırmaktan vazgeçerek tekrar Horasan'a dönmüşlerdir.[206]

Moğol saldırıları sonucunda bir hayli zarar gören Arran bölgesi, özellikle de yörenin önemli şehirlerinden olan Beylekân, istilacıların geri dönmelerinden sonra kendilerini toparlayan Gürcüler tarafından Kasım 1222'de bir kere daha tahrip edildi. Gürcü Kralı IV.George, Gencelilerin kendi hakimiyetine karşı ayaklanarak, ödedikleri yıllık vergiyi kesmeleri üzerine, bizzat buraya bir sefer düzenleyerek halkını itaate mecbur etti ise de bir müddet sonra tekrar ayaklanan Gence halkı, 1225 yılında Gürcü kuvvetlerine ağır zayiat verdirerek geri çekilmeye mecbur bıraktı. Gence yenilgisinden sonra Gürcüler daha büyük bir ordu ile Azerbaycan'a saldırdılarsa da bir dağ geçidine pusu kurmuş bulunan Atabeg Özbeg'in ani taarruzu ile bozguna uğratıldı. Tam bu sıralarda Sind'de aradığını bulamayan Celâl ed-Dîn Harezmşah Mengüberti'nin Merağa'ya geldiği haberinin ulaşması üzerine Gürcüler, Atabeg Özbeg'le Harezmşahlara karşı anlaşmak istediler. Bu haberi alan Harezmşah Mengüberti, kendisine karşı bir ittifakın oluşmasına fırsat vermemek için süratle harekete geçecektir. Cebe ve Sübütey'in bölgede savaşlarını sürdürdükleri sırada Çingiz Han da Afganistan'da kendisine tevcih edilmiş olan Gazne yöresinde toparlanmaya çalışan Celâl ed-Dîn Harezmşah'ı takip ederek Onu Sind'e çekilmeye mecbur bırakmıştı.[207]

İlkçağlardan beri sürekli Türk yerleşmesine maruz kalan, ancak XII.yy.'ın sonlarına doğru Gurlu Muiz ed-Dîn Muhammed'in Memluk asıllı komutanlarından Nasır ed-Dîn Kabaca'nın hakimiyeti altına giren ve buna bağlı olarak pek çok Türkün yerleştiği Sind bölgesine çekilen Celâl ed-Dîn Harezmşah Mengüberti, özellikle yöredeki Kalaç ve Kıpçaklara dayanarak bölgede tutunmaya çalıştı. Ancak bunda başarılı olamayarak Dehli Türk Sultanı Şems ed-Dîn İltutmuş'un büyük bir ordu ile üzerine yürümesi karşısında 1224'te Mekran üzerinden Kirman'a yönelecektir.[208] Kısa sürede Fars ve Kirman yöresini hakimiyeti altına almayı başaran Celâl ed-Dîn Harezmşah, bu arada Azerbaycan'a da hakim olacak[209] ve yörede etkin bir rol oynayan Kıpçaklara dayanarak dört yüz yıl sonra Tiflis'i tekrar İslam hakimiyetine kazandırmakla, bölgedeki Gürcü etkisini kırarken İslam aleminde de büyük bir şöhret kazanacaktır.[210] Bununla birlikte O, bölgenin önemli

---

[204] Moraya D'ohson, **Moğol Tarihi**, (nşr. M.Rahmi), İstanbul, 158

[205] Moğol kumandanları geride büyük bir harabe bırakarak dönmüşlerdi. Bölge bu dönemde tamamen harabeye dönmüştü. Bkz., R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr. R.Uzmen), İstanbul 1993, s.254; T. May, **Chormaqan Noyan: The First Mongol Miliary Governor in the Middle East**, Indiana 1996, s.13; S. Cöhce, ***a.g.m.***, s.483vd

[206] İbnü'l Esîr XII, s.375

[207] Maulana, Minhaj-ud-din, Abu-Umar-ı-Usman, **Tabakat-ı-Nasıri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia II**, (nşr. H.G. Raverty), New Delhi 1970, s.1126vd.; Aboul-Ghazi Behadour Khan, **Histoire Des Mogols et Des Tatares**, (nşr. Le Baron Desmaisons), Petersburg 1874, s.122; N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.79vd.

[208] Mahomed Kasım Fersihta, **History of the Rise ofthe Mahomedan Power in India I**, (nşr. J.Briggs), London 1829, s.205vd.; H.M. Elliot-J. Dowson, **History of India II**, Lucknow, s.388vd.; S. Cöhce, **Şemsi Melikleri**, Elazığ 1986, s.47vd.; Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi II**, (nşr. Ö.R. Doğrul), s.516; Leo De Hartog, **Cengiz Han**, Ankara 1989, s.150vd.

[209] Celâl ed-Dîn Harezmşah, bölgeye geldiğinde kardeşi Gıyas ed-Dîn Pirşah, Irak-ı Acem'de, hüküm sürmekte idi. O, kardeşini bertaraf etmek için süratle harekete geçti ve neticede Celâl ed-Dîn, burada yapılan bir törenle Harezmşahların yeni sultanı olarak tahta çıktı. Bütün İran'ı itaat altına alan Celâl ed-Dîn, Azerbaycan'ı ülkesine katmak için harekete geçti. Atabeg Özbeg, korkudan Tebriz'i terk ederek Gence'ye sığınmıştı. Bkz., İbnü'l Esir XII, s.288; Zeyneloğlu Cihangir, **a.g.e.**, s.29vd.; J.A. Boyle, ***a.g.m.***, s325vd.;A. Taneri, *"Harezmşahlar"*, **D.İ.A. XVI**, s.228; A.Özaydın, *"Harezmşahlar Devleti"*, **Türkler IV**, s.894

[210] Atabeglerin topraklarının hakimi olarak harekete geçen Celaleddin, Gürcistan üzerine yönelmişti. İki taraf Ağustos 1225'te Gökçe Göl'ün güneyinde, Aras Irmağına dökülen Gerniçayı üzerinde yer alan tarihi Gerni şehri yakınlarında karşılaştılar. Bu sırada Gürcü ordusunda yer alan Kıpçaklar "tuz hakkı"na saygı göstererek cepheden

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

beyleriyle kurduğu evlilik münasebetleriyle de Azerbaycan'daki varlığını iyice pekiştirmeye çalışacaktır.[211] O arada önce terk ettiği karısı İnanç Hatun'un Celâl ed-Dîn Harezmşah ile evlenmesi üzerine kederinden vefat eden İldenizli Atabeg Özbeg'in de ortadan kalkması Celâl ed-Dîn Harezmşah'ın Azerbaycan hakimiyetini tartışmasız hale getirecektir. Bu sırada Çingiz'in Tangut meselesine önem vermesi ve imparatorluğunun doğu bölgelerindeki belirsizliği ortadan kaldırmak üzere harekatta bulunması Celâl ed-Dîn'in faaliyetlerini kolaylaştıran diğer bir unsur olacaktır.[212] Nitekim Tangut meselesi halledilmeden Çingiz Han'ın 1227'de ölümünü müteakip kağan seçilen Ögedey, İran ve Azerbaycan'daki gelişmeleri dikkate alarak otuz-kırk bin kişilik bir kuvvetin başında Curmagun Noyan'ı Celâl ed-Dîn Mengüberti'nin üzerine sevk edecektir.[213]

Moğolların ünlü Sünit boyundan olup Çingiz mektebinden yetişmiş olan Curmagun, etrafında kendisi gibi muktedir daha pek çok komutan olduğu halde dört tümen halinde düzenlediği ordusuyla Azerbaycan'a yürüyecektir. Bu tümenler, geri dönmemek ve ele geçirilen yerlerde yerleşmek üzere hazırlanmış, dolayısıyla Moğol askerlerinin aileleri de orduyla birlikte Azerbaycan'a yönelmişti.[214] Bu arada öncü birlik olarak sevk edilen Horasan yöresindeki Moğol kuvvetleri, Damgan civarında, Alamut ve Kumis bölgelerini yağmalayarak geri dönen Celâl ed-Dîn Harezmşah'la karşılaştı. Kardeşi Gıyas ed-Dîn'in ihanetine rağmen bahse konu Moğol birliklerini mağlup eden Celâl ed-Dîn, onları Rey civarına kadar takip etti. Ancak Rey yakınlarında yapılan bir çarpışmada gafil avlanarak, geri çekilmek zorunda kalacaktır.[215] Moğollar da Celâl ed-Dîn'i takip etme cüretini gösteremeyerek kendi bölgelerine geri çekileceklerdir.[216]

Tebriz'e ulaştığı sırada bölgede İldenizli hakimiyetini tekrar canlandırmak isteyen gruplarla karşılaşan Celâl ed-Dîn Harezmşah'ın veziri Şerefü'l-Mülk'ün üstün gayretleriyle, bu badireyi de atlatmayı bildi. Ancak bu defa da olayın sorumlularından olan eşi, Atabeg Özbeg'in eski karısı İnanç Hatun'un sebep olduğu olaylarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu arada maiyetindeki kuvvetleriyle Hoy'dan ayrılarak Gökçe Göl kenarındaki Talak Kalesine çekilmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Hoy'a gelip İnanç Hatun'un sarayı, hazineleri ve eşyalarına el koyan vezir Şerefü'l-Mülk, doğrudan İnanç Hatun'un üzerine yürüdü. Gönderdiği elçilerin bir sonuç alamaması üzerine İnanç Hatun, bu defa Eyyubilerin Ahlat naibi Hacib Hüseyin Ali'den yardım isteyerek sahip olduğu bütün şehir ve

---

çekilmesi üzerine yaklaşık yüz yıldır başşehir haline getirdikleri Tiflis'i dahi kaybederek Azerbeycan ve Doğu Anadolu'daki Türk varlığı için bir tehlike olmaktan çıkmışlardır. Ancak Celaleddin Harezmşah'ın Doğu Anadolu seferleri sırasında Gürcülerin isyan ederek Tiflis'i tekrar ele geçirecekleri görülecektir. Bkz., **Abû'l-Farac II**, s.529; Moraya D'ohson, **a.g.e.**, s.156vd.;A.Z. V. Togan, ***a.g.m.***, s.102; A. Taneri, **Celâlü'd-Din Harezmşah ve Zamanı**, Ankara 1977, s.34vd; R. Grousset, **a.g.e.**, s.254;Jean-Paul Roux, **a.g.e.**, s.255; S. Cöhce, *a.g.m.*, s.481

[211] O, öncelikle Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlulardan Sa'd b. Zengi ile siyasi münasebetlere girişerek Zengi'nin kızıyla evlendi. Daha sonra ise Atabeg Özbeg'in karısı ile evlenecektir. Atabeg Özbeg'in kendisini bırakarak kaçmasına çok içerlenen İnanç Hatun, Celaleddin'e haber göndererek evlenme teklifinde bulunmuştur. Böylece Azerbaycan'daki hakimiyetini tamamen pekiştirmiş bulunuyordu. Celaleddin bu olaydan sonra Nahçivan'da İnanç Hatun'la evlendi. Bir müddet sonra Özbeg'in sığındığı Gence üzerine ordu gönderdi ve şehrin dış kalesini ele geçirdi. Oldukça zor durumda kalan Özbeg, iç kaleye kapandı. Bkz., İbnü'l Esir XII, s.389; L. Cahun, **Asya Tarihine Giriş**, (nşr. S.İ. Kaya), İstanbul 2006, s.208 ; J.A. Boyle, ***a.g.m.***, s.327

[212] Cüveynî, s.352vd.; İbnü'l Esir XII, s.393

[213] Curmagun Noyan, onbeş yaşındayken Cebe ve Sübütey'in hizmetine girmiş ve bu arada gösterdiği başarılarıyla Çingiz'in taktirini kazanmış bir komutandı. Bu sefere göevlendirildiği zaman 23-24 yaşlarında olduğu tahmin edilen Curmagun ve görevlendirilmesi hakkında bkz., **Manghol-un Niuça Tobça'an(Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi**, (nşr. A. Temir), Ankara 1986, s.183vd.; Aboul-Ghazi Behadour Khan, **a.g.e**, s.146; Faruk Sümer, *"Anadolu'da Moğollar"*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, (1969), Ankara 1970, s.1; A. Yuvalı, **a.g.e.**, s.28vd.; A.G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2005, s.43; B.Vladimirtsov, **Gengis-Khan**, Paris 1948, s.112vd.; T. May, **a.g.e.**, s.14vd.

[214] **Abû'l-Farac II**, s.526; B. Spuler, **İran Moğolları**, (nşr. C. Köprülü), Ankara 1987, s.44vd.; Curmagun'un yanında gelenlerin büyük çoğunluğunu Türk kumandanlar teşkil etmekteydi. Geniş bilgi için bkz., Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, (nşr. H.D. Andreasyan), İstanbul 1954, s.11vd.

[215] Vezir, o sırada Irak-ı Acem'de bulunan Celâl ed-Dîn'e mektup yazarak İnanç Hatun'u Atabeglik taraftarlarına yüz vererek onları isyana teşvik etmekle suçladı. Yanındaki askerleriyle beraber Hoy'dan ayrılan İnanç Hatun, Gökçe Göl kenarındaki Talâ Kalesine çekildi. Hoy'a gelen vezir, İnanç Hatun'un sarayına, hazinesine ve eşyalarına el koydu. Sonra da ordu hazırlatarak İnanç Hatun'un üzerine yürümeye karar verdi. İnanç Hatun, bir elçi vasıtasıyla mektup gönderdiyse de veziri karar ve tavrından vazgeçiremedi. Çaresiz kalan İnanç Hatun, Eyyübilerin Ahlattaki naibi Hacib Hüsameddin Ali'den yardım istedi. Hacib Ali, Selmas, Urmiye, Hoy ve çevrelerini ele geçirirken bir şey yapamayan vezir de Tebriz'e gitti. Hacib Ali, 1228 yılında Talâ Kalesindeki İnanç Hatun'u da alarak Ahlat'a döndü. Bkz., A.Taneri, **a.g.e.**, s.72vd.; Leo De Hartog, **a.g.e.**, s.151

[216] İbnü'l Esir XII, s.428, 434vd.; V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1975, s.222

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kaleleri ona bırakacağını vaad etti. Sonuçta Selmaz, Urmiye ve Hoy çevresini ele geçiren Hacib Ali ile karşılaşmaya cesaret edemeyen Şerefü'l-Mülk, Tebriz'e geri dönmek zorunda kalırken Hacib Ali de 1228'de İnanç Hatun'la birlikte Ahlat'a döndü. Bu arada Şemran Kalesini zapt etmeye çalışan vezir Şerefü'l-Mülk ağır kayıplar vererek Tebriz'e kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Hacib Ali, Hoy'u hücumla ele geçirip yağmalarken Nahçivan ve Merend yörelerini de işgal etti. Tebriz, Hacib Ali ile İnanç Hatun'un doğrudan tehdidine maruz kaldı. Bu gelişmeler üzerine Tebriz'i terk ederek Arran'dan asker toplayıp güçlenmeye çalışan Şerefü'l-Mülk'ün yanında İsfahan önlerinde Moğollarla mücadele eden Celâl ed-Dîn Harezmşah da bir kısım kuvvetini veziri destek için gönderdi ve neticede Hacib Ali-İnanç Hatun fitnesi bastırıldı.

Azerbaycan'da güçlü bir hakimiyet tesis etmeyi başaran Celâl ed-Dîn Harezmşah, bir yandan Gürcülerle mücadelelere girerek sınırlarını genişletmeye çalışırken diğer taraftan da Selçuklular, Eyyübiler ile savaşlara girerek bölgeyi tehdit etmekteydi. O bu faaliyetleriyle bir zamanlar Moğollara kaptırmış olduğu imparatorluğunu neredeyse yeniden tesis etmek üzereydi. Moğol istilâsı öncesinde Azerbaycan, Kuzeybatı İran ve Irak tam manasıyla bir Türkmen ülkesi halini almıştı.[217] Fars bölgesinde Kalaçlar, Huzistan'da Afşarlar, Bağdad ve çevresinde Bayatlar yurt tutmuşlardı. Moğol tehlikesi karşısında Bağdad bölgesinden bazı Türkmen toplulukları Boybeyi Süleymanşah'ın idaresinde Azerbaycan'a göç etmişler, Urmiye ile Van gölü arasına, ayrıca Ahlat ve Hoy taraflarına yerleşmişlerdi. Diğer bir Türkmen topluluğu da Şehabeddin Sevinç Bey idaresinde Meraga ve çevresine hakim olmuştu. Ancak iyi bir siyaset adamı olamayan Celâl ed-Dîn Harezmşah, bu Türkmenlerle bozuşmuş ve Moğol istilâsı öncesinde bunların bir kısmı tekrar Bağdat civarına dönmüştü.

Kısa süren Harezmşah döneminde, çok sayıda Kangılı Türklerinden önemli bir grup Azerbaycan'a yerleşerek bölgeyi şenlendirdi. Ayrıca gelenlerin rahat bir hayat sürebilmeleri için Şerefü'1-Mülk, yerleşme merkezlerinden başka, Aras Nehri'nden Muğan bozkırına doğru Sultan Hoy, Şerefi, Fahri ve Nizamî gibi dört ark kazdırarak ülke tarımı için oldukça önemli faaliyetlerde de bulunmuştur.[218]

Celâl ed-Dîn Harezmşah Mengüberti, bütün ricalara rağmen Ahlat'ı zapt etmesi, arkasından da Alâ ed-Dîn Keykubat'a Yassıçemen'de 1230 yılında savaşmak zorunda kalması, düşüşün de başlangıcı oldu. Nitekim bu arada Curmagun Noyan da Azerbaycan'a ulaşmıştı. Maddeten zayıf, manen çökmüş olan Celâl ed-Dîn Harezmşah, kendisinden beklenen dayanma ve direnci gösteremedi.[219] Büyük bir süratle Azerbaycan'a dalan Moğol kuvvetleri karşısında şaşkınlığa kapılarak haremini de Tebriz'de bırakıp Muğan'a çekildi. Bölgenin hakimi Eyyubi Melik Eşref'e elçi göndererek Moğollara karşı birlikte savaşma teklifinde bulunduysa da gerekli karşılığı göremedi. Bitlis'te bulunduğu sırada yine aniden gelişen bir Moğol baskını karşısında Dersim Dağlarına sığınıp burada bir kürt çadırına misafir olduğu sırada 1231'de öldürüldü.[220]

Celâl ed-Dîn Harezmşah Mengüberti'nin ortadan kalkmasıyla bütün ülkesi, bu arada Azerbaycan da Moğol hakimiyeti altına girdi. Tebriz baştan aşağı soyuldu. Buradan ele geçirilen değerli kumaşlar Curmagun Noyan'ı sakinleştirdiği gibi Ögedey'i de memnun etmiştir. Bu başarı üzerine Celaleddin'in ülkesi Moğol İmparatorluğuna katılmış olduğu gibi Celaleddin'e tabi olan küçük devletler de Moğol hakimiyeti altına girdiler. Karargahını Kura ve Aras ırmaklarının aşağısında bulunan Mugan ovasında kuran Curmagun, bu dönemden itibaren bölgenin askeri valisi olarak kalacaktır. Askerlerinin bir bölüğü de Arran'da yurt tuttu. Her iki bölge de bol otlak ve suya sahip olup Moğol ordusunun gerek yazın gerekse kışın barınması için oldukça elverişli yerlerdi. Daha sonraki dönemlerde de İlhanlı hükümdarlarının bu bölgeyi merkez olarak seçmelerinden bölgenin ne kadar isabetli seçilmiş olduğu anlaşılır.[221] Azerbaycan'ın kuzey doğusunda yer alan bu otlaklardan Moğollar bir yüzyıl boyunca hakimiyetlerini idare edeceklerdir. Onun bu bölgede tesis ettiği iktidarın neticesinde Horasan ve Mazenderan bölgelerinin valiliğine önce Cin Timur, daha sonra ise onun ölümü üzerine bir Uygur olan Körgüz ve bir süre sonra da Argun Aka atanacaktır. Yani Curmagun'un Muğan'dan yönettiği bu topraklar kısa sürede Moğol ülkesi olmuştu. Moğolların bu bölgeye gelişi üzerine adları geçen her iki bölgede Selçuklu devrinden beri yaşamakta olan çok kalabalık sayıdaki Türkmenler, Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar.[222]

---

217 R. Grousset, **a.g.e.**, s.254
218 G. Vernadsky, **The Mongols and Russia**, London 1959, s.47; K. Oder, **a.g.e.**, s.98
219 Cüveynî, s.369vd.; İbnü'l Esir XII, s.449vd.; H.M. Elliot-J. Dowson, **a.g.e.**, s.550; F. Sümer, ***a.g.m.***, s.3; A. Taneri, **a.g.e.**, s.77vd.; Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, (Diyanet Ayrı Basım), Ankara 1970, s.1vd.
220 Zeyneloğlu Cihangir, **a.g.e.**, s.30vd.; H.A. Özdemir, **Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İstanbul 2005, s.192
221 Bölge hakkında geniş bilgi için bkz.; Hamd-Allah Mustawfi, **The Geographical Part of The Nuzhat-Al-Qulub**, (nşr. G.Le Strange), London 1919, s.91; V. Minorsky, **a.g.e.**, s.142; F. Sümer, ***a.g.m.***, s.3; R. Grousset, **a.g.e.**, s.255
222 A. Yuvalı, *"Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdari Statüsü"*, **F.Ü.Dergisi II/1**, Elazığ 1988, s.232vd.; Leo De Hartog, **a.g.e.**, s.152

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

1232'de Kafkasya ve Doğu Anadolu yönünde iki ayrı harekat başlatan Moğollar, bir yandan Tiflis, Gence, Kars ve Anı gibi bölgelerdeki pek çok şehri yağa ve tahrip ederlerken Sivas önlerine kadar ulaşarak önemli bir keşif harekatı da gerçekleştirdiler.[223] Curmagun, Mugan'a yerleştikten sonra daha ziyade Gökçe Göl taraflarındaki Ermeniler ve Gürcüleri itaat altına almakla meşgul oldu. 1236 yılında Curmagun'un Gürcistan Krallığına girmesi üzerine Kraliçe Rusudan(1223-1247), Tiflis'ten Kutaysi'ye kaçtı ve Gürcistan da bir vasal devlet olarak Ona katıldı. Curmagun, son olarak da Kars ve Ani şehirlerini yağmalamıştır.[224]

Curmagun Noyan, Gürcü ve Ermenilerin hakimiyetlerine son vermiş olmakla birlikte onlara karşı dini müsamaha gösterdiği de aşikardır. Zaten Ögedey Han, Azerbaycan'da Hıristiyanlığın yayılması için 1233 yılında Rabban Ata lakaplı Süryani Hıristiyanı olan Simon'u bu bölgeye yollamıştı. Yüzlerce yıldır İslam şehirleri olan bu şehirlerde çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Bölgenin en mutaassıp şehirlerinden olan Tebriz ve Nahçivan'da kiliseler yapılmış, haçlar dikilerek Hıristiyan törenlerinin İncil, haç, kilise mumu ve ilahilerle birlikte kutlanması emredilmişti. Karşı gelenler ise derhal idam ediliyordu.[225]

Ögedey Han, 1241 yılında Curmagun Noyan'ın hastalanarak felç olması üzerine bölgenin sevk ve idaresi ile Baycu Noyan'ı(1241-1256) görevlendirdi. Baycu, İran ve Kafkasya valiliğini 1256 yılına kadar sürdürecektir.[226] Bu Moğol kumandanı da Curmagun gibi kendisine merkez olarak Muğan ovasını seçmiş ve bu bölgede belirlediği savaş stratejileriyle yeni düzenlemeler yapmıştı. Baycu Noyan, atandığı zaman Azerbaycan ve çevresi halihazırda Moğol hakimiyetini benimsemiş durumda olduğu için O, bütün ilgisini batıya verecektir. Baycu Noyan, Muğan ovasında ordusunu yeniden nizama soktuktan sonra 1242 yılında Erzurum'a yöneldi. Erzurum'da güçlü bir direnişle karşılaştılar. Şehir düşünce burayı acımasızca yağmalayarak ateşe verdiler. Moğollar kış yaklaştığında o an için Muğan ovasına geri döndüler. Bu arada Türkiye Selçuklularının her biri kendi derdine düşmüş olan Bağdat halifesinden veya Eyyübilerden destek alması mümkün değildi.

1251 yılında Çingizli tahtının idaresi Tuluy'un büyük oğlu Möngke'nin eline geçmiştir. Möngke Han, iktidara gelir gelmez Batıdaki topraklardan İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun artık valilerle idare edilemeyeceğini anlamış ve kardeşi Hülegü'yü imparatorluğun batısındaki bu toprakların idaresiyle görevlendirmiştir.[227] Aslında bu bölge Töregene döneminden beri çeşitli entrikalara sahne olmuştu ve merkezden çok uzakta bulunması sebebiyle de kontrolü oldukça güçtü. Ancak bütün bunlardan daha önemli bir sebep Çingiz Han döneminden beri ele geçirilmesi arzu edilen Halifelik topraklarını imparatorluğa dahil etmekti. İşte bu planlarla Hülegü batıya gönderilirken beraberinde Çağatay, Ögedey, Batu ve Çingiz Han'ın damatlarının uluslarından 1/5'i onunla birlikte gönderildi. Z. Velidi Togan'a göre; Curmagun Noyan'dan bu zamana kadar bölgeye sevk edilenlerin sayısının iki milyon civarında olup bunların bir buçuk milyonu Türklerden müteşekkildi.[228]

Hülegü daha bölgeye gelmeden Baycu'ya yarlık gönderip, Muğan ovasında kendisinin oturacağını söyleyerek askerleri ile birlikte Türkiye'ye gitmesini buyurmuştu. Baycu Noyan, emri alır almaz pek çok Moğol noyanıyla birlikte Türkiye'ye yönelirken sadece Curmagun'un oğlu Şiremön, Gürcistan sınırında kalacaktır.

Bu dönemde Azerbaycan'da Türk nüfusu Araplar dönemine nazaran iki üç kat artacaktır. Türkler ve Moğollar Azerbaycan vilayetlerinde yerleşirken bölge ahalisine şiddet uygulamışlarsa da şehir hayatı bu durumdan zarar görmeyecek ve burada hayat canlılığının artması sürecektir. Tebriz, Merağa, gibi şehirler daha da büyümüş oldukları Sultaniye, Orubad gibi yeni şehirlerle birlikte pek çok kale, cami, mescit ve ticaret yolları tesis edilecektir. 1256 yılında Azerbaycan'a giren Hülâgü Han, 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdad'ı zapt ederek Abbasî Hilafetine son verdi. Hülâgü Han'la birlikte İlhanlı dönemi (1253-1336) başladı.[229]Moğolların Azerbaycan'a hakim olması, gerek Azerbaycan ve gerek Anadolu Türklüğü bakımından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Hülâgü Hanı, batıya gelirken ,k, yüz bin civarında askeri yanında aileleri olduğu halde getirmişti. Moğol bayrağı altında Azerbaycan'a gelen bu insanların büyük bir bölümü Türkçe konuşmaktaydı. Bunların bir kısmı Türk, bir kısmı ise Türkleşmiş Moğol'du. Onun için İlhanlı dönemi daha önceki devirlerden daha fazla Türkçe yer ve şahıs adlarını ihtiva eder.[230]

---

[223] İbnü'l Esir XII, s.461vd.
[224] B. Spuler, **a.g.e.**, s.47vd.;T. May, **a.g.e.**, s.27vd.
[225] _____, **The Journey of Rubruck to the Eastern Parts of the Wold**, London 1941, s.213; A.Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş I**, İstanbul 1981, s.260; Jean-Paul Roux, **a.g.e.**, s.312
[226] B.Spuler, **a.g.e.**, s.46; Jean-Paul Roux, **a.g.e.**, s.s.257; F. Sümer, ***a.g.m.***, s.9; Leo De Hartog, **a.g.e.**, s.152
[227] Aboul-Ghazi Behadour Khan, **a.g.e.**, s.153; F. Sümer, ***a.g.m.***, s.11; V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990, s.526; Mohammad Habib, *"The Asiatic Environment"*, **A Comprehensive History of India**, (nşr. M.Habib-K.A. Nizami), Delhi 1970, s.87vd.
[228] A.Z. V. Togan, ***a.g.m.***, s.103; B. Spuler, **a.g.e.**, s.59vd.
[229] Cüzcani II, s.1225; G. Vernadsky, **a.g.e.**, s.69; E. Bretschneider, **Medieval Researches I**, London 1967, s.122vd.
[230] A.Z. V. Togan, *a.g.m.*, s.102; Kerim Oder, a.g.e., s.99vd.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

KAZAK VE ANADOLU TÜRKLERİNDE EVLENME ADETLERİ KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ

Dr. Nahide Şimşir
Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi
Kazakistan

İnsan hayatından doğumdan sonra evlenme yeni bir hayatın başladığı ikinci bir devirdir. Evlenme hem kız hem de erkek için sosyalleşme sürecinde önemli bir adımdır. Zira iki aile arasında ister istemez bir dayanışma kurulmakta, toplumsal ve ekonomik ilişkiler belirlenip, düzenlenmektedir.

Aile özellikle Türk milletinin olmazsa olmaz temel taşıdır. Bu sebeple evliliğe bağlı gelenek, görenek, örf ve adetler oldukça zengindir. Kazak Türklerinde "Birinci zenginlik; sağlık, ikinci zenginlik; iyi eş, üçüncü zenginlik ise mal ve mülk"tür. Bu ata sözü "iyi eş" yani evliliğin insan hayatında, hem kişinin kendi geleceğini, hem de yetiştireceği çocuklar vasıtasıyla toplumun istikbalini belirleyici özelliğini vurgulamaktadır. Batı toplumları bu sebeple, Türk aile kurumuna gıpta ile bakmaktadır.

A. Kazak Türklerinde Evlenme

Kazak Türklerinin eski geleneklerinde rastlanan evlenme biçimleri şunlardır; "**Bel kuda**", "**besik kertpe**", "**Karsı kuda**"(Kızların değiş tokuşu), "**kız kaçırma**" ve "**Kalın**"(Başlık) ödeyerek gerçekleştirilen olmak üzere üç çeşittir.

I. Evlenme Türleri

1. Bel Kuda

Kazaklarda rastlanan en eski evlenme türlerinden biri bel kudadır. **Bel kuda** çok iyi iki arkadaşın hamilelikleri aynı döneme rast gelen doğacak çocuklarının birinin kız, diğerinin oğlan olması halinde, büyüdükten sonra onları evlendireceklerine söz verirler. Bebekler de düşündükleri gibi dünyaya gelip, büyüdükten sonra da söz verdikleri gibi evlendirirler. (İsmail, 2002;190)

2. Besik kertpe kuda (Beşik kertme)

Beşik kertme ile evlenme çok eski Türk adetlerindedir. Dede Korkut hikâyelerinde de bu yolla evlendirme yönteminden sıklıkla söz edilmektedir. Bu tür evlenme ise çok yakın ya da tanıdık iki ailenin çocukları doğduktan sonra, çocukların beşiklerine büyüdüklerinde evleneceklerine dair kertik atılır. Bu şekilde çocuklar kendi, istekleri dışında nişanlanmış olurlar. Beşik kertme adı da buradan gelmektedir. Özellikle Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğusunda bu evlenme türü, günümüzde de çok yaygındır. Kendilerine kürt diyen bazı kişiler ise öz be öz Türk geleneğini tıpkı nevruz gibi, siyasî anlamda Kürtlüğün belirtisi saymaktadır. Oysa bütün örf ve adetlerde olduğu gibi Kürt ve Türk'ün aynı ulusun parçaları olduğunu sosyoloji, folklor velhasıl bütün sosyal bilimler tanıklık etmektedir. Ancak Türk dünyasını bölüp parçalamak isteyen güçler, adeta değerlerimize ve bilime meydan okumaktadırlar. (İsmail, 2002;190; Yücel, 2001; 11)

3. Karsı Kuda (Kızların değiş tokuşu)

Başlık aileler için çok külfetli olduğundan hem kızı hem de oğlu bulunan aileler kızlarını değiş tokuş yaparak oğullarıyla evlendirirler. Aile, oğluyla evlendireceği kıza karşılık olarak başlık almama ve vermeme koşuluyla, aynı durumdaki bir aileye kendi kızını önerir. Karşı taraf bu öneriyi olumlu bulunca evlenme gerçekleşir. Böylece iki aile karşılıklı olarak çocuklarını evlendirmiş olurlar.Bu şekilde kurulan evliliğe "**Karsı Kuda**"(Kızların değiş tokuşu) adı verilmektedir. (İsmail, 2002;190,191)

4. Kız Kaçırma

Geleneksel evlenme biçimleri arasında "**kız kaçırma**" yoluyla evlilikte bulunmaktadır. Kız istekli ve gönüllü olduğu halde ailesinin erkeği istememesi durumunda, oğlan kız ile anlaşarak kızı kaçırıp, evine getirirler. Bu olayı duyan kızın ailesi, akrabaları kızgınlık ve öfke içindedirler. Bunu anlayışla karşılayan oğlan ailesi, onlara adam göndererek, özür dileyip, öfkelerini yatıştırdıktan sonra gençler geleneğe uygun biçimde evlendirilir. (İsmail, 2002;191)

5. Görücü usûlü ile evlenme

Geçmişten beri en yaygın olan ve bugünde aynı yaygınlıkta devam eden evlenme biçimleri ise görücülük yoluyla veya doğrudan tanışıp, bir birini beğendikten sonra anne babasının rızasıyla evlenmektir. Görücü usulü ile evlenme geleneğin hepsinde de oğlan evi kızı isteyip,"**Kalın**" (başlık) ödeyerek gerçekleştirilir.

Evlenmenin insan hayatındaki yerine binaen hem kız hem erkek çok titiz hareket eder. Kız ve erkeğin şahsî özellikleri taraflarca çok iyi tahlil edilir. Oğlanın evlenme girişimine "**yar seçme**" denilmek-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tedir. Erkekler özellikle becerikli, namuslu, terbiyeli, akıllı, evine, geleneklere bağlı, kızlar ise cesur, Kazak deyişiyle "**sekiz kırlı, bir sırlı**"(Çok yönlü, yetenekli), işine ve mesleğine bağlı olan erkeği beğenirler.

Halk düşüncesine göre "**soyuna bakarak kızını al, kalitesine bakarak silah takın**", "**Bakarak alınan güzelden, bakmadan alınan soylu daha iyidir**" , "**annesine bakarak kızı büyür misali**", kızın soyluluğu onu doğuran annesinin karakteri, görgüsü ve kızına verdiği terbiyesi belirlemektedir. Genellikle "**soylu yerin kızı terbiyeli, görgülü, masum ve becerikli**" olur. Bundan dolayı Kazakların "**Kap kacaklarına bakarak yemeğini ye, annesine bakarak kızını al**" diye öğütlerde bulunmuştur. Türkiye Türkler için de benzer adetler söz konusu dur: "**Anasına bak kızını al**" atasözü buradan gelmektedir. (İsmail, 2002;192-3)

6. Kuda Tüsiv (Dünür olmak)

Kazaklar kıza "**evin uğuru**" diye değer verip, onun giyimine özen gösterir, el üstünde tutarlar. Ergenlik yaşına genle kız evde iken başına ince kırmızı tülbent örter, dışarı çıktığında karkaralı takke giyerler. Giydiği başlığa göre "**kırmızı tülbentli kız**", "**karkaralı kız**" diye hitap ederler.

Bekâr olduğu kıyafetinden anlaşılan kızı görücüler beğendiği zaman, düşüncelerini kızın anne babasına imalı sözlerle bildirirler. Bu görmeye Kazak Türkleri "**Kız Köru**" veya "**Jar Tandau**" (Yar Seçme) denmektedir. Erkek kızı beğenirse anne ve babasını kızı istemek ve söz kesmek için gönderir. Kızını görmeye gelen gencin babasına kızın annesi " **kızımı kim söylemez, kımızı kim içmez**", "**kızımı beğendiyseniz bunu göstermek için söz kesiniz**" der. Gencin babası da kamçısını evin kapısının tam karşısındaki askıya koyarak "**sözün başı bu olsun**" der ve evden dışarı çıkar. Bu sırada hanımı kıza yüzük ve küpe takar. Bundan sonra kız "**başı boş değil, uki**[231] **takılan kız**" diye adlandırılır. Dünürcüler geldiğinde kızın annesi koyun soyup bata (dua) okur ve Kuda Tuser Toyunu yapar. Bu toy sırasında dünürcülere kuyruk-bavır" denilen karaciğerden yapılan çorba pişirilir. Ak koyunun karaciğeri pişirildiği sırada "**ak koyunun kanı akıp, ak bata okundu**" denilerek dua edilir ve yüze sürülür. Kız tarafı 1-1.5 yıl erkek tarafından bir elçi gelinceye kadar bekler.Eğer bu süre zarfında erkek tarafından hiç haber gelmezse kızın babası kamçıyı geri gönderir. (Yücel, 2001; 211)

II. Evlilik Öncesi Adetler

1. Kuda Tüsiv Toyı (Söz Kesme Toyu)

Kız isteme aşamasından sonra, yani dünürcü döndükten sonra, oğlanın anne babası, amcası, dayısı vb. akrabaları bir araya gelip, söz kesme toyuna kimlerin nasıl gidecekleri konusunu müzakere ederler. Kız evinin uzaklığına göre en az 3 kişi, en fazla 30 kişiden oluşan bir heyet kız ailesine gider. Bunların arasından gelenek ve görenekleri çok iyi bilen, güzel konuşan, çok yönlü, yaşça büyük birisini baş dünür olarak tayin ederler. Söz kesmeye giden kişiler de özenle seçilir, gidenlerin yaşları, meslekleri, varlıklı kimselerden olmaları erkek evinin itibarını arttırıp, kız evini etkiler. Bu seramoniye "**kuda tüsiv**" (dünür olmak) onun şerefine yapılan toya da "**kuda tüsiv toyı**" (söz kesme toyu) denilir. Gelen dünürler kız evinin hazırlamış olduğu beyaz keçe otağda, baş tacı ederek karşılanıp ağırlanır. Misafirlere bavırsak; şelpek, kurut, şeker gibi yiyeceklerden oluşan sofra kurulur. Biraz sohbetten ve günlük konuşmadan sonra ziyaretin sebebi olan asıl mevzuya geçilir. Söz kesme görevini üzerine almış olan şahıs, "**güvey yüz yıllık, dünür bin yıllık, sizinle dünür olup, söz kesimi için geldik**" der. Kız tarafı resmen razı olduğunu bildirir. Oğlan tarafı kız tarafına getirdiği büyük ve değerli hediyeleri takdim eder.

Bütün iyi dileklerin ardından, dünürlük bağlarının sağlam olması için bir koyun kesilir. Kesilen koyunun kanına ellerini batırarak kesilen sözden vazgeçmemeye anlaşırlar. Dua ederek koyunun kanı kaseye konarak, iki tarafın baş dünürleri mızrahın ucunu batırıp, kanın tadılmasıyla gerçekleşen bu adet "**kana kan karıştı (kaynaştı), artık biz akraba olduk**" anlamına gelir.

Söz kesme esnasında önemli ve ilginç geleneklerden biri de koyun kuyruğunun ve ciğerinin yenmesidir. Kuyruk ile ciğer parça parça kesilir, iki tabak içine doldurulur, doldurulan iki tabak, baş dünürlerin önüne getirilir. Kız babası kuyruk ile ciğeri daha ince şekilde doğrayıp, önce dünürlerine yedirilir, sonra kendileri yerler. Bu "can ciğer kuzu sarması olduk" anlamına gelir. Kuyruk ve ciğer yedikten sonra iki tarafta hiçbir zaman verilen sözden vazgeçmezler. Bütün bunlar olurken kız görünmez.

İyi dilekler dileyip koyun kanı üzerine yemin eden, kuyruk ve ciğer yiyen dünürler, iyi günlerde de , kötü günlerde de birlikte olacaklarına söz vermiş kabul edilirler. Böylece söz kesme merasimi yapılmış olur, kız evinin akraba ve komşu hanımları "dünürlük hayırlı, uğurlu olsun" temennilerinde bulunarak

---

[231] Uki; Gencin anne ve babasının kızın ailesine ve kendisine söz kesmeden önce getirdikleri hediyelerdir.Bu hediyeler arasında küçük baş hayvanları, elbise ile süs ve ziynet eşyalarını sayabiliriz.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

saçı saçar. Oğlan tarafındaki misafirlere çeşitli şakalar yapılır. Akşam olunca irticalen atışmalar yapılır, dombıra eşliğinde şarkı söylenip, ezgiler çalınır, milli oyunlar oynanır.

Merasim sonrası, kız evi gelen misafirlere çeşitli hediyeler verir. En değerli hediye oğlanın babasına, ikinci hediye yaşça büyük birisine, üçüncü olarak da heyetin diğer üyelerine verilir. Oğlan tarafı memnuniyetle evine döner. (İsmail, 2002;194)

2. Esik-Tör Körsetiv Toyı (Oğlan Evini Görme Toyu)

Oğlan tarafı kız evini "Gelip evimizi görünüz, misafir olunuz" diye davet eder. Bu davetin amacı, kız tarafına oğlan tarafının akrabalarını, memleketini, yurtlarını ve mal mülklerini tanıtmaktır. Genellikle, kız evinden gelen misafirlerin sayısı, oğlan tarafından söz kesmeye gelenlerden 1 veya 2 kişi fazla olur. Bu toyda kız evinde yapılan merasim tekrarlanmak ile birlikte, oğlan evi daha cömertçe davranmalıdır. Toy bitiminde oğlanın babası kız tarafına başlığın ilk bölümünü verir. Gelen misafirlerin hepsine hediye sunup, razı ederler.

3. Urın Toy

Oğlan babası başlığı tamamen veya yarısını ödedikten sonra, oğlunu nişanlısıyla görüştürmenin çaresine bakıp, bu düşüncesini kızın babasına bildirir. Dünürden izin aldıktan sonra, oğlunun yanına 5-6 hünerli delikanlı katıp, "iliv" için diye bir miktar değerli hediye, bağış, armağan, "kapıyı açmak için" bir hayvan hazırlar" Bir heybenin içine elbise, entari, kumaş, havlu, yüzük, bilezik, küpe ve para gibi hediyeler konulup, kız evine götürülür. Oğlanın nişanlısı ile görüşebilmesi için yapılan bu törene "urın barıv", şerefine verilen ziyafete de "urın toy" denir. Toyun amacı müstakbel eşlerin bir birbirini tanımalarına fırsat vermektir. (İsmail, 2002;195 -6)

Müstakbel damadın geleceği duyulur duyulmaz, kız evinin orta yaşlı hanımları damat adayına özel keçe ev kurmaya girişir. Damat adayı arkadaşları ile kızın evine yaklaştığında törenle karşılanır. Damat adayı, kendisini önden karşılayan kız yengesine, karşıladığı için; keçe ev kuran hanımlara, yoruldukları için; baldızlarına, görümlük için hediyeler verir.Kızın babası müstakbel damadını kendi evinde misafir eder. Damat adayı kızın baba ocağına girer girmez duvara elbise, entari, kumaş v.b. hediye asıp, heybedeki çeşitli hediyeleri verir. Oba büyüklerine gözükmeyip, kız ve hanımların arasında oturan damat adayına kayınpederinin sofrasından döş kemiğinden oluşan etli tabak sunulduğunda, o eğilerek saygısını belli eder, tabaktaki eti doğrayıp dağıtır ve "döş salar" hediyesini verir.

Akşam olduğunda obanın gençleri, damat adayının onuruna "kınamende" diye adlandırılan eğlence düzenlerler. Gençler gece yarısına kadar şarkı söyleyip, "belbev sok", "yüzük bırakma", "mırşım-mırşım", "körteke", "aksüyek", "körsi-korşi" gibi milli oyunlar oynarlar.

Ertesi gün türküler ve maniler söylendikten sonra, güreş, altıbakan, at yarışları düzenlenir ve "kızkaçar" oyunu oynanır. Damat adayı bu oyun için iyi bir at veya değerli elbiseler sunar. Kız ve delikanlılar karşılıklı maniler söylerler, akşamüzeri delikanlılar iki gruba ayrılır, içlerinden biri kızı kaçırmaya çalışır,diğeri kızı vermemeye direnir.Nişanlı kızı alıp gidemeyeceğini anlayan oğlan tarafı hediye ve para ödeyerek, kızı keçe halının üzerine oturtup, babasının evine getirir.

Bu oyun bahanesiyle keçe çadırın içinde yenge vasıtasıyla damat adayı kız ile görüştürülür. Oğlan bunun için kız yengesine "güvey kaçırma" hediyesi verir. Ancak müstakbel damat bu ana gelinceye dek, kayınpederinin "jel"sinden (kazak çadırının iskeletini oluşturan çubuklardan her biri) geçerken "jeli tartar", eve yaklaştığında çömelerek oturup köpek kılığına girip, hırlayan yengelerine "it kırıldatar" , evin kapısının önüne geldiğinde damat önüne "bakan"(direk) koyan yeni bir yengesine "bakan salar" (direk koyan)vermesi gibi aşamalardan geçer.

Eve gelince orada bulunanların en yaşlısı ateşe bir kaşık yağ döker. Alevlenen ateşe ellerini uzatıp ısıtır, "keçe evin sahibi, yanan ateşin sahibi, Umay Ana razı olsun", "Ateş gibi hayırlı ol" diye ellerini önce damadın alnına, sonra göğüslerine değdirir. Damat adayının nazik davranışlarından memnun olan hanım, Allahtan esenlikler dileyerek, ona şükranlarını, hayır dualarını bildirip, bir kase süt içirir. Ve nişanlısı ile baş başa görüşmesine izin verir.

Urın toyun üçüncü gününde, damat adayıyla daha yakından tanışmak amacıyla kızın akrablarından biri, bütün gençleri çağırıp misafir eder. Davet eden evi "bolıs ev", bu evin düzenlediği ziyafete "bolıs toy" derler. Bolıs (destekleme, yardımlaşma) evinde eğlenceler düzenleyerek, gençler sabaha kadar eğlenirler.

Urın toy bitiminde damat adayı ve arkadaşlarını adetlere göre uğurlarlar. Kızın babası damat adayına bir hızlı at, beraberindeki arkadaşlarına da değerli armağanlar verir. Damat ve arkadaşlarının boşaltılan heybelerini çeşitli hediye eşyalarla doldururlar. Hediyelere "kap dibi" denilir. Nişanlı kız "yengelerine ve görümcelerine ver " diyerek içinde yüzük, bilezik ve küpe bulunan havluyu verir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Urın toydan sonra damat adayı kayın baba evine rahatça gelip, nişanlısı ile görüşebilir.

4. Kalınmal (Başlık)

Başlık, evlenecek erkeğin ya da ailesinin kız tarafına, çoğu kez kızın babasına verdiği eşya, büyükbaş hayvan veya nakit paradır. Kazaklar, başlığa "kalınmal" derler. Bu sanayi öncesi toplumlarda hem kız ailesinde ortaya çıkacak iş gücü kaybını bir tür bedeli hem de eskiden beri muhtemelen bu düşünceden kaynaklanan geleneğin bir sonucudur. Bu doğrudan doğruya para olabildiği gibi, paraya çevrilebilecek başka eşyalarda olabilmektedir. Ancak kız ailesi de kendi evladı için bir çok çeyiz hazırlamakta bunun maddi değeri hemen hemen kalına yaklaşmaktadır.

Kalın ödendikten sonra kızı görme hakkı da elde edilmiş olur. (Çetindağ,2007;215 ve ayrıca Yorulmaz, 2007; 228 -259)

III.Kız Uzatuv Toyı(Kız Uğurlama Düğünü)

Kız ve erkek tarafı bütün merasimi sırasıyla yerine getirdikten sonra, kızın bütün akrabaları toplanıp, kızı uğurlama düğünü hazırlığına girerler. Düğüne iki üç gün kala, güvey, sağdıç ve birkaç kişi ile birlikte süt hakkını, düğünde kesilecek hayvanları, dağıtılacak armağanları ve çeşitli eşyaları alarak kız evine getirir. Oğlan merasim ile karşılanır.

Güvey geldikten sonra, kızın baba ocağının arka kısmında gelin ile güvey için özel olarak ak keçe otağ kurulur. Ak otağ kurulurken aşağıdaki adetler uygulanır. Otağ kurulmadan önce "Tanrı hayırlı etsin" diye bir koyun kesilir. Bu merasime "**kuday yolu**" denir.

Obanın insanları otağı kurmağa katılıp, keregesini gerdiği için "**kerege gerer**" armağanı alır. Şanırağı kaldırması genellikle orta yaşlı sayılan eski damatlardan birisi üstlenir. Ona "**şanırağı kaldırdığı**" için bir at hediye edilir. Kısacası kazak keçe evinin iskeletinden, üzerindeki örtülere varıncaya kadar her bir parça merasim ve güveyin hediyeler dağıtması ile kurulur. Böylece bayram havasında ve her emeği geçenin memnun edilmesi suretiyle kurulması kurulacak evliliğin sürekliği ve mutluluğu için gerekli olduğuna inanılır.

Kurulan ak otağa ilk önce gelin olacak kız girer. Kız , evin sol taraf duvarına gidip, sağ ayağını bir kere yere vurarak dışarı çıkar. Güvey, gelinin yaptığını aynı şekilde tekrarlar. Bu hareket, "otağın sahibi biz olacağız" anlamını taşır.

Kız uğurlama düğünü başlamadan önce her tarafa haberci gönderilip, düğüne davet edilir. Düğünün eğlenceli ve şatafatlı geçmesi için düğün sahibi etraftaki şarkıcıları, ozanları, pehlivanları v.b çağırır.

Gelecek olan misafirlerin durumu, yakınlığı, yaşı ve işine göre keçe otağlar kurulur. Yemek pişirilecek mutfak ev yapılır, yemek malzemeleri konulacak depo çadır kurulur. Düğünde hizmet etmek ve misafirlerin en iyi şekilde ağırlanması için kabiliyetli aşçılar ve görevliler tutulur. Düğüne çağırılsın, çağrılmasın duyan herkes katılır. Düğün evinin kalabalık olması, ev sahibinin şanındadır. Düğün sırasında davetlileri eğlendirmek amacıyla muhtelif millî oyunlar (Baltam tap, Han, Körşi, Mırşım) oynanır. Düğün esnasında atın Türklerin hayatlarında yerine izafeten en güzel ve en hızlı at yarışması düzenlenir.

Düğünün ikinci günü delikanlı ve kızlar ak otağın önünde toplanarak "**jar-jar**"(yar yar) türküsünü söyler. Karşılıklı atışma şeklinde türküler söylenir ve böylece yaban ele gidecek olan genç kız arkadaşları ile de vedalaşmış olur. Gelin ve damadın etrafını saran gençler hep birlikte obanın dışında kurulan salıncaklarda sallanır ve eğlenirler.

Son gün gelin ev ev dolaşarak çevresiyle, yakınlarıyla vedalaşır. Akrabaları gelin için sofra kurup, hazırlanan yemekten yedirir ve hediye verir. Gelinin yakınları ile vedalaşma törenine "**tanısıv**" denir.

Uğurlama düğünü bittikten sonra komşu ve akrabaları kız evine davet edilip, kızın el emeği göz nuru işlemeleri, dantelleri, örgülerle birlikte, yatak takımları, keçe halıları, kilimler, kap kacak v.s. hepsi çeyiz olarak sergilenir. Gelinin damat evine götürülüşünde kullanılacak deve, binilecek atı sağılacak inek ve kısraklar, kesilecek koyunlar da kızın çeyizine dahildir. Gelin baba ocağının mal mülkünden yeni birere büyük baş hayvan, uzun namlulu tüfek, zırh isteyebilir. Bütün bu çeyiz eşyaları keçeye sarılıp, sandıkta saklanır ve gelinle birlikte koca evine taşınır. Kız tarafı, çeyiz alan oğlan evi ve akrabalarına deve, at, hediye edip, çapan giydirir.

Gelin baba evinden koca evine götürülürken, anne babasıyla, kardeşleriyle, ablasıyla, dayısı gibi akrabaları ile vedalaşır. Bu sırada söylenen türküye "**köris**" denir.

Gelin götürülmeden "**savkele**" adlı başlık giydirilir. Gelin ve güvey gümüş işlemeli eyer vurularak süslenen rahvan ata bindirilir. Gelinin annesine yürüyüşü rahat at tahsis edilir.

Gelin göçünü, kızlar, hanımlar ve geride kalanlar, göçle birlikte biraz mesafeli yürüyüp, ağlayarak uğurlarlar. Gelin göçüne annesi, yengesi, kız arkadaşı ve bir delikanlı eşlik eder. Koca evine giderken

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yolun üzerindeki obalar gelin göçünün önünü kesip, saçı saçarak, misafir ederek ağırlarlar. Damat evine yaklaşıldığında sağdıçlardan birisi müjde istemek için önde gider.

Oğlan evinde yapılan merasime "**Kelin Tüsirgen Toy**" denir. Düğün sırasında oğlanı temsil eden gençler hanımların bulunduğu evin yanına dizilirler. "**Sarın**" dedikleri nasihat mahiyetinde uzunca bir şarkı söylemeye başlarlar. Kızı temsil eden hanımlar da buna şarkıyla cevap verirler.

Bu şarkılar söylenirken ihtiyar ve kadınların ağlamaları olağandır. Kız da evinden ayrılırken anne-babasından ayrılması ile ilgili bir şarkı söyler. Ardından da ailesi ve arkadaşları ile vedalaşır.

Gelin güveyin evine yaklaşınca, damadın akrabalarınca karşılanır. Gelinin gelmesine sevinen damadın akrabaları "**şaşüv**" denilen şeker, bavırsak (pişi) ve kurtları (kurutulmuş peynir) etrafa saçarlar. Anadolu'da buna saçı derler. Gelinin başına "**Salı**" denen bir örtüyü örterler. Yeşil veya Kızıl olan bu örtü bir ozanın eşliğinde "**bet aşar**" (yüz açar) denen uzun, nasihatler içeren bir şarkı merasimi ile gelinin yüzü açılır. (Alimkulov,1994;48 -53)

Kazak Türkleri evlendikten sonra eşler bir birine çok sadık kalırlar. Kazaklar arasında gayrı meşru yaşama yoktur. Eşler birbirine çok saygılıdır. Aynı şekilde gelin eşinin anne, baba ve yakınlarına karşı da çok hürmetkârdır. Bu sebeple Kazaklar terbiyeli birini gördüğünde "aman ne terbiyeli, gelin gibi eğilmekte " derler. (Oraltay, 1976;43-45)

B. Anadolu Türklerinde Evlenme

Anadolu'nun farklı bölgelerinde tıpkı Kazak Türklerinde olduğu gibi muhtelif evlenme şekilleri görülmektedir. Bunlardan ilki Kazakların "**Bel Kuda**" dediği yani evlendirilecek çocukların anne babalarının yakın arkadaş olmaları halidir ki, çocukların cinsiyeti belli olur olmaz, ailelerin kendi aralarında çocuklarının büyüyünce evlendirecekleri sözüdür. Sanayileşme ve çağdaşlaşmanın sonucu olarak bu tip evlenme, biçimi Kazakistan' da olduğu gibi Türkiye'de de çok azalmıştır.

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yine Kazakların "**Karsı kuda**" dedikleri ekonomik durumu iyi olmayan, ancak aynı yaşlarda kızları bulunan iki aile karşılıklı olarak kızlarını değiştirirler, böylece "başlık" meselesi de halledilmiş olmaktadır. Ancak son yüzyıllardaki gelişmelere bağlı olarak bu evlenme türü Kazakistan'da olduğu gibi Türkiye'de de azalmıştır.

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu'nda nadir olsa da bugün bile söz konusudur. Anadolu'da da Kazakistan'da olduğu gibi çocukları henüz beşikte iken beşiklerine kertik atılarak işaretlenen çocuklar, ailelerinin bu kararına uygun olarak büyüdükleri zaman evlenirler. Kazakistan ve Türkiye'de "**beşik kertme"** usulü ile evlilikte çağın imkânları ile doğru orantılı olarak azalmıştır.

Evlilik söz konusu olduğunda günümüzde Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu'sunda halen de sürmekte olan "**başlık (kalın)**", geçmişte batı Türklüğünde çok daha yaygın idi. Bu durum Kazakistan başta olmak üzere Doğu Türklüğünde de çağın imkânları ile doğru orantılı olarak azalmıştır.

Türkiye ve Kazakistan'da ekonomik şartların ağırlaşması ile eskiden daha az görülen tarafların anlaşarak "**kaçarak evlenmesi"** artmıştır. Özellikle Türk kültüründe evlilik ile ilgili adetlerin kapsamlı ve evlenecek kişilere ağır maddi yükler yüklemesi ve hayat pahallılığı gençlerin son yıllarda artan bir biçimde bu yolla evlenmeyi tercih etmelerine sebep olmuştur.

1. Anadolu'da kız bulma, Dünürlük ve Söz Kesme

Evlenme çağına gelen erkeklerin anneleri, çevrede en çok beğenilen kızı oğluna alma çabası içine girerler. Önce kız evine yanına kimseyi almadan giderler, bir misafir gibi oturup, kızın bütün davranışlarını inceler, şayet kızı beğenirse, kızı oğluna över. Yapılan araştırmalar sonucunda, kız evinin "red cevabı" alınacağı öğrenilince, araya kız ailesinin geri çeviremeyeceği kişilerden oluşan bir heyet kızın babasına gönderilir.

Kızın babası gelenlere çok iyi ikramda bulunur. Hâl hatır sorulduktan sonra, sözü geçen kişilerden biri, "kızınız filanı, Allah'ın emri ve Peygamberin kavliyle filânın oğluna istemeye geldik" der.

Kızın babası daha önce kendisiyle görüşüldüğü için, "madem ki siz münasip gördünüz ne diyelim" ya da "Nişanınızı gelin takın" demekle kızın verildiğini bildirmiş ve neticede söz kesilmiş olur.

Ancak kız tarafı yapılan teklifi uygun bulmuyorsa;

"Nasibinizi başka yerde arayın", "Kızımız henüz çok küçük" ,"Bizim kız oraya yaramaz" ve "Bu iş için hiç ısrar etmeyin" gibi karşılıklar verir.

"**Söz kesme**" Anadolu'da hemen hemen her köy ve şehirde olmaktadır. Söz kesilir kesilmez, aracılık (dünürlük) yapan şahıs, hemen söz sonrasında oğlanın babasından aldığı parayı (başlık/kalın), kızın babasına verir ki bu batı Anadolu"da bazı köylerde de geçerlidir. (Kutlusoy, 1971; 138)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kız istemede uğurlu sayılan günler Perşembe veya Pazar gün veya akşamlarıdır. Dünürler kız istemeye gittiklerinde ateş varsa karıştırırlar, yoksa lambayı söndürürler böylece kız istemeye geldiklerini belli ederler.

Dünürler söz kesilmedikçe susasalar dahi, taraflar arasına soğukluk gireceği inancıyla su istemezler.

2. Küçük Nişan

Söz kesmeden, 10-15 gün sonra küçük nişan yapılır. Bunun amacı gençlere nişan yüzüklerinin takılmasıdır. Bunun için önceden içinde nişan yüzüğü, bilezik, altın küpe, elbiselik kumaş ya da elbise ve çerez alınır ve nişandan evvel kız evine bohça içerisinde gönderilir. Bohçanın içindekiler iki üç gün eve gelenlere gösterilir. Kararlştırılan bir günde oğlanın annesi ve kadın akrabaları kız evine giderler, bunların arasında yaşça en büyük kişi kıza yüzük ve diğer altın eşyaları takar buna "nişan takıldı/kondu" denir.

Kıza nişan yüzüğü takıldıktan sonra, kız evi de oğlan evine kız tarafından işlenmiş pembe, beyaz ya da krem renginde bir mendil içinde nişan yüzüğü ve bir karanfil (pembe renklisi makbuldür) ile şeker gönderir. Kızın gönderdiği karanfilin sapı; lavanta ıslatılmış kadife veya kordela parçası ile sarılış, üzeri gelin teli ile örülmüş olası gerkmektedir.Delikanlı bu çiçeği göğsünde ya da şapkasında taşır.

Aradan iki üç geçince kızın babası ve bir iki akrabası oğlanın evine gidip, oğlana yüzüğü takar böylece 15 -20 gün içinde küçük nişan tamamlanmış olur. Artık oğlanın akrabaları kızın evine daha rahat gidip, kızı tanımak imkânı bulurlar. Kız gelenlerin yaşı ne olursa olsun ellerini öpüp, çay, kahve ikram eder buna "oturma" ya da "el öptüsü" denir. Yaklaşık bir hafta sonra kız evi de oğlan evine gider. Nişanlı genç, gelen büyüklerin ellerini öper, para veya hediye verilir. Misafirlere çay ve kahve ikram edilir. (Kutlusoy, 1971; 139 - 140)

3.Büyük Nişan

Büyük nişan düğüne 1-2 ay kala, kız evinin avlusunda yapılır kız ve oğlan evinin akrabaları (kadın akrabaları) o gün hazır bulunurlar. Gelin adayı nişanlı kız yüzü ve başı örtülü olarak, münasip bir yerde oturtulur. Kız evinin yengelerinden biri; gelen hediyelerin kimden geldiğini yüksek sesle duyurarak, nişanlı kızın başına ya da yanına atar (yığar) . Böylece gerek erkek gerekse kız tarafının akrabaları ; giyecek, takılacak, yiyecek ve döşenebilecek her türlü hediyelerini o gün getirmiş ve vermiş olurlar. Hediyeler verildikten sonra oğlan evi tarafından gönderilen çengi ile eğlence yapılır.

Özellikle Batı Anadolu'da Büyük Nişanda şerbet, bir teneke tahin helvası, bir kasa lokum, bir dokuma heybe, iki büyük kilim ve en az 16 tane 20'lik altın kız evine gönderilir.

Bazı bölgelerde ise yapılacak masraflar ve alınacak eşyalar önceden taraflarca ayarlanır. Örneğin yatak ve mutfak eşyaları kız evi, misafir ve oturma odası eşyaları da oğlan evi hazırlar. Damat adayı evlenmeden önce bir de ev yapar. Hediyelerin çokluğu ve değeri tarafların maddi gücüne bağlıdır. Büyük nişanda oğlan tarafına genelde bir şey gönderilmez, ancak sadece bazı yerlerde "karşılık" adı verilen çerez gönderilir.

Eskiden hanımlar arasında yapılan bu nişan merasimi günümüzde damat adayının da katıldığı, kız ve erkek tarafından erkek davetlilerinde bulunduğu bir törenle kız tarafının bütçesine veya düğüne göre düğün salonlarında ya da kız evinde yapılmaktadır. Böylece nişan kız tarafının yaptığı adeta küçük çaplı bir düğün halini almıştır. Düğündeki gibi yüzük, takı ve para takma merasimi yapılmakta, pasta, içecekler ve çerezler sunulmaktadır. Ayrıca şarkılar söylenmekte veya canlı müzik eşliğinde danslar edilmekte, oyunlar oynanarak eğlenilmektedir.

İzmir'in şirin ilçesi Çeşme'de ise kız tarafına nişan için "**nişan balığı**" adıyla büyük bir çipura gönderilir ki, çoğu bölgede bunun yerini baklava almaktadır. (Erman, 1990; 30)

4.Hediye ve Çeyizleri Asma

Nişanlı kızın çeyizleri ve gönderilen hediyeler düğünden üç gün önce kız evinin büyük bir odasında sergilenir veya asılır. Buna "**Musat**" adı verilir ve müstakbel çiftin dost ve akrabaları bunları görmeye gelirler.

Gelin alınacağı gün (Perşembe veya Pazar) öğleden sonra oğlanın gönderdiği arabayla eşyalar, kız evinden alınıp çiftin yaşayacağı yere götürülür. Eğer mekan müsaitse eşyalar yerli yerine yerleştirilir. Giyecekler ve benzeri eşyalar ip üzerinde sergilenir. (Özdemir, 2002; 145)

5.Kına Gecesi ve Düğün Eğlenceleri

Düğün günü taraflarca ortak olarak kararlaştırılır. Pazar (Gire) ve Perşembe düğün başlatmak uğurlu sayılır. Kına Gecesi Çarşambayı Perşembe'ye veya Cumartesi gününü Pazara bağlayan gece yapılır.

Kına gecesi ve düğüne davet aynı anda oğlan evinden bir, kız evinden bir hanımın çıkıp, ev ev dolaşıp şeker veya kına dağıtıp, davetiyle yapılır. Bu davet şekline okuntu da denir. Güvey en yakın

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

arkadaşlarına (**sağdıç**) mendil içinde şeker göndererek davette bulunmuş olur. Sağdıç "damat klavuzu" anlamına gelip, sağdıç olan genç adetlere göre kuzu göndermek, hamam, kahve kiralamak veya gelinin bineceği otomobili kiralamak gibi görevler düşer.

Kız evinde olan düğüne kına gecesi denir. Kadın ve kızlar orada toplanır. Kız evinden biri bu eğlenceyi idare eder. Kızları tek tek oyuna kaldırır. **Takadon** adlı sırmalı elbise veya düğün için giyilen Atlas elbise ya da üç etek ve benzeri şekillerde giyinmiş olan kızlar oynamakta nazlanarak, onamaya kalkarlar. Çalgıcı kadınlara Batı Anadolu'da kadınlar zeybek ve çeşitli oyunlar oynayarak eşlik ederler. Eğlence sürerken oğlan tarafı gelir. Kayın valide gelinin geçeceği yere ipek halı sererek, ömrü boyunca itibar görmesini temenni eder. Daha sonrada hoş geldin anlamında geline elini öptürür ve kendi takılarından ve hediye edeceklerini takar.

Gelin kendine ayrılan yere yengeleri yardımıyla oturtulur. Gelinin arkadaşları tepsiler, şerbet bardakları, kına için ibrikler, koku için gülâptanlar ve hediyelerle gelirler.

Çalgıcı kadınlar kına türküsünü çalarken, gelinin annesi ve yakınları ağlaşırlar.Yengelerde kınayı kararlar. Kınayı karanların "**başı bütün**" olmasına yani dul veya kocası ölmeyen kadınlardan olmasına dikkat edilir. Karılmış kınanın bulunduğu tabağa mum dikilerek, misafirler arasında dolaştırılarak para toplanır.

Bu esnada kayın valide belindeki pullu kırmızı bezin aynısını gelinin başına örter. Kayın valide gelinin alın hizasına parayı tutturur ve çalgıcılara da para iğneler.

Yengeler ilk önce gelinin ellerine kına yakarlar ve kırmızı örtüsüne yakın bezlerle ellerini bağlarlar. Sıra ayaklarına gelince önce nalınlarını sonra çoraplarını çıkararak kayın validesine teslim ederler.

Ayak kınaları yakılmaya başladığı an gelinin yakın arkadaşları şerbet ve kokuları daima ömrü tatlılıkla geçmesi dileğiyle dağıtırlar. Kayın valide koynundan çıkardığı içinde paralar, nohut, arpa, buğday, bakla, üzüm, şeker bulunan torbadan avuç avuç geline ve misafirlere serper. Bunun anlamı "ömrü bolluk ve bereket içinde geçsin yoksulluk görmesin " dir. Bu dilekle atılanları herkes saklamak üzere almak ister.

6.Oğlan evinde düğün eğlenceleri

Düğün Perşembe günü olacaksa, Salı akşamı; Pazar akşamı olacaksa Cuma günü akşamı güveyin arkadaşları ve sağdıçları , çevre köylerden gelecekleri ev ev bölüşürler. Ertesi gün bu işi yönetecek kişi "**bayraktar**", diğer gençlere göre yaşça büyük olanlar arasından seçilir.

Sağdıçların getirdiği kuzular yemek yapılır, bayraktar misafirleri daha önceden kararlaştırılan evlere dağıtır. Oyunlar bayraktarın gözetiminde oynanır. Oyunlarda silah atmak yasaktır. Oynayacaklar belirlenen sıraya göre oynanır.

Gelin ve sünnet düğünlerinde yağlı güreşler ve çeşitli oyunlar da oynanır. (Adın,2001; 116 -118)

7.Gelin alma

Kadınlar ve erkekler ayrı ayrı eğlendikten sonra ertesi sabah gelin hazırlanır. Özellikle gelin başının hazırlanması bir hüner işidir. Şehir ve yakın yerler hariç, bütün köylerde durum şöyledir; gelinin başına tabak ters olarak konur, bir bezle baştan düşmeyecek şekilde bağlanır, tabağın alt çevresi de bağlanır, sonra da gelinin başına büyük bir "**albez**" örtülür. Şehirlerde veya şehre yakın yerlerde gelin başı berberde yaptırılır. Genellikle gelinler köylerde "**üç etek**" denilen kırmızı elbiseyi giyer.

Şehirde ve şehre yakın yerlerde gelinler uzun beyaz bir elbise ve duvaktan oluşan gelinliği giyerler.

Gelin hazırlanırken, bir yandan yemekler yenir, damatta tıraş olup hazırlanır.

Gelin baba evinden ayrılmadan önce babasının ve yakınlarının ellerini öper, yengeleri tarafından arabaya bindirilir. Eskiden "gelin alıcılar" eşliğinde at üzerinde güvey evine giderdi. Gelini arabadan damadın babası indirir. Gelin bu sırada inmek istemez, nazlanır. Kayın peder geline tarlalar ya da altınlar hediye eder. Attan indikten sonra kıymeti artsın diye koltuğunun altına ekmek konur. Başına buğday, şeker ile para serpilir ve yağ-bal sürülü eşikten atlayarak evine girer. Köylerde gelinin eline su verilir ve bu suyu döke döke eve girer. Gelini getirenlere bahşiş vermek adettir. Gelini güvey elinde bir buket çiçekle karşılar.

Kısa bir süre gelin ve damat baş başa kalır, buna koltuk denir. Daha sonra sağdıçları damadı alıp giderler. Akşama kadar da gelini görmek için bütün mahalleli kadın ve gençler eve gelir.

Gelinin karşılanması Balıkesir'in Cinge köyünde daha farklıdır. Gelin at veya araba ile oğlan evine geldiğinde kayın valide gelini sırtına alır ve avluda önceden hazırlanan sandalyeye oturtur. Ve gelinin kucağına bir oğlan çocuğu oturtulur. Bu gelinin yeni evinde el üstünde tutulacağının ve kendisinden neslin devamını sağlayacak oğlan çocuğu doğurmasının beklenmesine işaret etmektedir.

Ancak günümüzde artık modernleşme süreci ve hayat şartlarına uygun olarak yaşlanan anne babaya kız evlatlarının yaygın bir şekilde bakması ve geline nazaran kendilerini daha yakın hissetmeleri kadın-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

erkek eşitliğinde önemli adımlar atılmasına, özellikle erkek evlât beklentisinin son bulması ile neticelenmiştir. Oynanan oyunlar ardından düğün sona erer.

8.Gerdek

Yatsı namazı vakti gelince damat camiye götürülür. Namazdan sonra hoca önde olduğu halde tekbirler eşliğinde eve getirilir. Ev önünde dua edilir , babasının ve hocanın elini öpüp, sağdıçlarının sırtına yumruklar vurmasıyla gerdeğe girer.

Sonuç

Kazakistan ve Türkiye'de kısmen tarihi süreç içinde evlilik merasimi yukarıda anlatıldığı şekildedir. Ancak her ülkede bölgeden bölgeye ufak tefek farklılıklarda mevcuttur.

Yukarıda anlatıldığı üzere evlenme türleri beşik kertme, bel kuda, geleneksel ve kız kaçırmaya kadar her iki ülkede de çok benzerdir. Bu da ortak Türk kültürünün sonucudur. Zaman sürecinde bu evlilik türlerinde de muhtelif değişmeler söz konusu olmuştur. Artık her iki ülkede de beşik ketme ve bel kuda pek rağbet görmemektedir. Tarafların anlaşarak evlenmesi çok yaygınlaşmakla beraber görücü usulü ile evlenme halen popülerliğini sürdürmektedir. Sadece ailelerin evliliğe izin vermemesi değil, hayat şartlarının ağırlaşması ve düğün merasimlerinin çok pahalı olması her iki ülkede de gençlerin kaçarak evlenmeyi tercih etmelerine sebep olmaktadır.

Evlilik merasimleri benzeştiği gibi, evlilik öncesi kızın çeyiz hazırlaması yani kendi el emeği göz nuru ile bir takım işlemeler yapılması hem Kazakistan hem de Türkiye'de çok önemli bir gelenektir. Genellikle çeyiz hazırlaması kız çocuğunun doğumu ile başlar ve evleninceye kadar devam eder. Çeyizin çokluğu ve el emeğinin fazla sarf edilmiş olması, tarafları onurlandırdığı için de önemlidir.

Başlık günümüzde her iki ülkede de kırsal kesimler haricinde pek rağbet görmemektedir. Ancak geçmişte hem Türkiye hem de Kazakistan'da evliliğin tarafların ekonomik gücüne uygun başlık ödenmesi söz konusu idi.

Günümüzde özellikle düğün merasimleri, istisnaları olmakla birlikte, düğün salonlarına taşınmıştır. Evvelce günlerce süren merasim, günümüz şartlarının doğal bir neticesi olarak, her iki ülkede de daha sınırlı bir zaman dilimine yerleştirilmiştir. Çiftlerin ekonomik durumlarına göre de bu merasim daha gösterişli veya daha mütevazi olmaktadır. Ancak genel nitelikleri her iki ülkede de benzerdir.

Almatı'da 2006 kışında katıldığım böyle modern bir düğün merasiminde başlangıçta gelinin güzel bir yerde gezdirilip, salona getirilmesinden, nikah kıyılmasına, oynanan oyunlara ve bir yandan gelin ile damat hakkında çocukluklarından evlendikleri ana kadar görüntülerini içeren kısa metrajlı filime, pasta kesilip, karşılıklı yedirilmesine kadar aynıdır. Türkiye'deki et menülü yemeğin yerini, et ve balık zengini Kazak mutfağında baş yemeğin balık olduğu ve geleneksel Kazak yemeklerinin sunulduğu zengin Türk gönlü gibi zengin Kazak sofrası ve ikramlar almaktadır. Yakınların takı merasimi her iki tarafta da mevcuttur. Sadece Türkiye'de yaygın çeyrek altın takılmasının yerini, zarfa koyulan ve damada verilen para almaktadır. Kazakistan'da gelin ve damada para takılmamakta, ancak günümüz Türkiye'sinde de bunun yerini ortaya takı ve para atılan sandık almış ki, ortak Türk kültürünün neticesi olarak yorumlanmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Alimkulov, B, Abdiramanov, E,1994, **Güvey Keltir, Kız Uzat Toyındı Kıl,** Almatı.

Adın, Hikmet, 2001, **Tarih, Coğrafya ve Sosyolojik Yönden Dursunbey ve Çevresi,** Balıkesir.

Çetindağ, Gülda,2007,"Kazak Türklerinde Evlilik Sürecinde Hediye", **Kültür Tarihimizde Çeyiz,** (Haz. E.G.Naskali, Aylin Koç), İstanbul.

Erman, Nahide, 1990,"Çeşme Kazası (1850 – 1980)", (Basılmamış Lisans Tezi), İzmir.

Қани, Мұратхан, 1993, **Қазақтың Көне Тарихы**, Алматы.

Kutlusoy, İhsan, 1971, **Soma**,İstanbul.

İsmail, Zeyneş, 2002, Kazak Türkleri, Ankara.

Сапаралды, Буйбіт,1993, Дәуренбеков, Жақау, **Той**, Алматы.

Oraltay,Hasan, 1976, **Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri**, İstanbul.

Özdemir, Zekeriya, 2002, **Adramyttion'dan Edremit'e Efeler Toprağı**, II, Ankara.

Yücel, Mualla U.,2001, "Kazak Türkleri'nin Günümüzde Kutladıkları Toylar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** S: 133, İstanbul, s. 201-217.

Yorulmaz, Osman, 2007, "Kazak Kültüründe Kalınmal (başlık) ve Jasav (Çeyiz), **Kültür Tarihimizde Çeyiz,** (Haz. E.G.Naskali, Aylin Koç), İstanbul.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Nailə Əskər
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Qədim və zəngin ənənələrə malik Azərbayjan aşıq yaradıjılığının ən böyük məktəblərindən, daha doğrusu, mühitlərindən biri də Ç ld r-Ağbaba mühiti hesab olunur. Ç ld r aş q mühitinin ustad sənətkar Xəstə Həsəndir. XIX əsrdə aş q-saz sənətinin qol-qanad açd ğ Ç ld rda Aş q Nuru, Aş q Şenlik, Aş q Nəsib, Aş q İsgəndər, Aş q Süleyman, Çorlu Məhəmməd, Aş q Məmməd, Aş q Balakişi və onlarla digər aş q-şairlər xalq aras nda hörmət və nüfuz qazanm ş, aş q poeziyas n n inkişaf na misilsiz xidmət göstərmişlər. Onlar n arasından Xəstə Həsən ocağının yetirməsi Aşıq Şenliyin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. XIX əsr Çıldır-Ağbaba aşıq mühitinin zirvəsi olan Aşıq Şenlik dövrünün ən böyük ustad sənətkarıdır.

XVIII əsrin sonlarına qədər Osmanlı dövləti hüdudları içərisində olan Çıldır mahalının bir hissəsi XIX əsrdə rus işğalı nəticəsində iki ölkə arasında, daha sonra sovet hakimiyyəti illərində isə üç ölkə arasında paylaşıldı. Mahalın bir hissəsi Türkiyədə ərazisində qaldı, bu gün də Çıldır adını daşıyır. Ermənistana ilhaq edilən Ağbaba-Şörəyel hissəsində Amasiya və Qukasyan rayonları yaradıldı. Gürcüstana verilən Axıska qisminə isə Cavaxetiya adı verildi.

Aşıq Şenliyin yaşadığı parçalanmış Çıldır bölgəsi Azərbaycan və Anadolu aşıq sənətinin birləşdiyi, vəhdət təşkil etdiyi ərazi idi. Çıldır-Ağbaba aşıq mühitində yetişən Aşıq Şenliyin şəyirdi və ən tanınmış davamçılarından biri də Aşıq Nəsibdir.

Aşıq Nəsib 1874-cü ildə Ağbaba mahalının (Amasiya rayonu) Güllübulaq kəndində anadan olmuşdur. O, kiçik yaşlarından yetim qalmışdır. Taleyin daha bir ağır zərbəsini alan Nəsibin çizək xəstəliyindən gözləri tutulmuşdur. O, əmisi Əmirin himayəsində böyümüşdür.

Nəsibin kiçik yaşlarından gözəl səslə şeir oxuması, aşıqlardan eşitdiyi dastanları danışması əmisi Əmirin diqqətindən yayınmamış, onu Aşıq Şenliyə şəyird vermişdir. Aşıq Nəsib Aşıq Şenlikdən Çıldır-Ağbaba saz havalarını olduqca gözəl çalıb-oxumağı öyrənmişdir. Çıldır aşıq mühitindən kənarda mövcud olmayan "Dəli hicrani, "Otuz biri, "Çalpapaq, "Ağbabayı, "Çıldır divanisi, "Çıldır çuxurobası, "Konyalı, "Atüstü, "Sarı yaylıq, "Ağbaba gözəlləməsi, "Süleymani, "Dərbədəri, "Çıldır zinharısı və onlarla başqa aşıq havalarına mükəmməl yiyələnmiş və bu havaları qoruyub mühafizə edərək şəyirdi Aşıq İsgəndərə təhvil vermişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə "Səda nəşiryyatı tərəfindən 2004-cü ildə çapdan çıxmış "Aşıq Nəsib kitabında sənətkarın poeziyasından başqa həm də aşıq rəvayətləri verilmişdir. Tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbə olan bu kitab Aşıq Nəsib yaradıcılığının çox təəssüf ki, az bir hissəsini əhatə edir.

Aşıq Nəsib çox hazırcavab olmuş, məclislərdə neçə-neçə aşıqla deyişmişdir. Onun Aşıq Şenlik, Aşıq Ələsgər, Aşıq Sultanəli, Çorlu Məhəmməd, Usta Tatos və başqaları ilə deyişmələri məlumdur. Aşıq Nəsib Ağbabanı, Şörəyeli, Axılkələyi, Çıldırı, Qarsı, Borçalını, Axıskanı, İrəvanı və sair bölgələri qarış-qarış gəzmiş, ağır məclislər, toy-düyünlər yola vermişdir.

Aşıq Nəsib ucaboy, arıq, yaraşıqlı bir adam imiş, səliqə-səhmanla geyinməyi sevərmiş. Onun Çıldır-Ağbaba saz havalarını gözəl şəkildə çalmağı ilə yanaşı həm də gur və uca səslə oxumağı var imiş. Aşıq Nəsibin məclislərində iştirak etmiş qocaların dediyinə görə, onun səsi 4–5 kilometr məsafədən belə eşidilirmiş.

Şeirləri göstərir ki, Aşıq Nəsib yüksək fitri istedada, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik şəxs olmuşdur. Onun toplanıb yazıya alınmış şeirləri canrına görə rəngarəngdir. Dilimizin qayda-qanunlarına daha çox uyğun olan heca vəznində o, çox sayda bayatı, gəraylı, qoşma təcnis, müxəmməs və s. yaratmışdır.

Aşıq Nəsibin yaradıcılığında bayatılar da özünəməxsus yer tutur. Bayatı yaratmaq çox çətindir. Çünki dörd misrada oricinal bədii fikir öz əksini tapmalıdır. Aşıq Nəsibin bayatıları həyəcanla, iztirablarla doludur:

Dərd məni oydu, deşdi,
Qəmin birisi beşdi.
Yarımadım dünyada,
Mənimki belə düşdü.

Gəraylı aşıq poeziyasının lirik, axıcı, sadə və oynaq növüdür. Aşıq Nəsibin yaradıcılığında bu canr da geniş təmsil olunmuşdur. Onun qələmə aldığı gəraylılarının demək olar ki, hamısı məhəbbət mövzusundadır:

Gölə həsrət bir bülbüləm,
Yanıqlı ötərəm mən də.
Himə bəndəm qəhərlənəm,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Uşaqdan betərəm mən də.

Aşıq Nəsib təmiz, saf, ülvi və düz ilqarlı məhəbbətin tərəfdarıdır. Təəssüf ki, özünün ilk məhəbbəti daşa dəymiş, Bahar adlı sevgilisini başqasına ərə vermişdilər. Aşıq ömrünün sonuna qədər ilk məhəbbətini unutmamış, şeirlərində həmişə onu həsrət, kədər hissi ilə yada salmışdır:

Sinəm başı düyün-yara,
Taleyim kəm, bəxtim qara.
Qovuşmadım nazlı yara,
Durdum dərdim bərəsində.

Yaxud:

Haradadır o dildarım,
Bir yada sal, alma bağı.
O gedəndən ağlayıram,
Ürəkdə xal, alma bağı.

Aşıq Nəsibin toplanıb yazıya alınmış şeirlərinin əksər hissəsini qoşmalar təşkil edir ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki qoşma aşıq poeziyasının ən çox yayılmış canrıdır. Bir qayda olaraq aşıqlar qoşmaların sonunda öz təxəllüslərini də qeyd edirlər:

Nəsibin dağ-daşda qalıb izləri,
Sinəm qaynağıdı qaymaq sözlərin.
Hayıf həsrət qaldı nura gözlərim,
Sazımda nalədi, ahdı bu,- desəm .

Aşıq Nəsibin qoşmalarında zəmanədən, bolşevik üsul-idarəsindən şikayət, gəncliyində gəzib dolaşdığı Qarsın, Çıldırın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra əlçatmaz olmasının verdiyi kədər, vətənin gözəlliyinin tərənnümü və digər motivlər üstün yer tutur. O, sovet hökumətinin gəlişi ilə əhalinin güzəranının daha da ağırlaşdığını, türk-müsəlman əhalinin milli zülmə məruz qaldığını öz qoşmalarında dilə gətirir:

Yandım-yandım ataşlara, odlara,
Dəli könül, Alosmana gedəlim,
Üzüm gülmür zalım sovet gələli,
Qarsa tərəf din-imana gedəlim.

Kişilərin adı qalıb, özü yox,
Ocaqların külü qalıb, közü yox,
Bu sovetin türkü görən gözü yox,
Yaxın elə bir gümana gedəlim.

Kafir gəzir kölgəsində urusun,
Onun asvas deyən dili qurusun.
Aşıq Nəsib axı necə yarısın,
Simsar yoxdu, bəs hayana gedəlim.

Aşıq Nəsibin məhəbbət mövzusunda olan qoşmaları da məlumdur. Onun məhəbət lirikasının əsas mövzusu göz yaşları və iztirab dolu itirilmiş ilk məhəbbətinin tərənnümüdür. “Könül rədifli qoşması da bu hisslərin məhsuludur:

Mən sevdim, bir özgə yarı apardı,
Neyləsin bu yerdə fağır, ay könül.
Toxtaya bilmirəm, gözdən yaş gedir,
Dərdim artıb olub ağır, ay könül.

Aşığın bütün yaradıcılığında, kədər, dünyaya qarşı küskünlük, göz yaşları və fəryad vardır. Aşıq Nəsib də hər ustad sənətkar kimi dövrdən, zəmanədən, fələkdən şikayət etmiş, çarəni bu haqsız-ədalətsiz dünyadan köçməkdə görmüşdür:

Dəyişdi zəmanə, qarışdı dövran,
O ötən günləri gəzərəm indi.
Çıldır-Qars deyəndə odsuz yanaram,
Bağrımın başını əzərəm indi.

…Yetər Aşıq Nəsib, ah-nalə bəsdi,
Durma, köç dünyadan, gora tələs di,
Kafir Qars tərəfə yolumu kəsdi,
Kədərdən özümü üzərəm indi.

Aşıq Nəsib vətəninin vurğunu, təbiət aşiqidir; baharın gözəlliyi, al-əlvanlığı onu valeh edir:

Yazı bu yerlərin ayrı büsatdı,
Ağbaba elinin yörəsi gözəl.
Ağ sürü yayılıb yamaca-yana,
Qoyunun kərəsi, kürəsi gözəl.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Aşıq poeziyasında cinaslı qafiyələr, rədiflər işlənən şeirlərə təcnis deyilir. Təcnis formaca qoşmadan fərqlənmir. Cinaslı qafiyələr formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan qafiyələrə deyilir. Aşıq Nəsibin toplanıb yazıya alınmış yalnız bir təcnisi məlumdur. "Gözələ rədifli təcnis yüksək sənətkarlıq bacarığı ilə yazılmış, eyni zamanda dərin məna, zəngin söz ehtiyatı nümayiş etdirilmiş, həm forma, həm də məzmun itməmişdir:

Mən yazığı ağlar qoydun beləcə,
Həsrət qaldım sənin kimi gözələ.
Dedim bulaq, çeşmə elə təbimi,
Demədim ki, gölməçələ, gözələ.

Aşıq Nəsibin yaradıcılığında müxəmməs də mühüm yer tutur. Bəzin aşıqlar hər bəndi beş misradan ibarət olan müxəmməsin misralarını yarıdan parçalayıb iki misra kimi oxuyurlar. Bu da şübhəsiz, oxunan hava ilə əlaqədardır. Aşıq Nəsibin "Etmə müxəmməsinə nəzər salaq:

Bir yerə yüz gedib gəlmə,
Aşıqlığı şor eləmə,
Hörmət ayrı, töhmət ayrı,
Öz işini zor eləmə.
Paraya heç meyl salma,
"Can sözünü "çor eləmə,

Yavaş danış, sakit dillən,
Səs-sədanı gur eləmə,
Yandırma özün odlara,
Yatağını qor eləmə,

Aşıq poeziyasının ən maraqlı, ən məşhur növlərindən biri də deyişmədir. Deyişmə aşığın sənətkarlıq bacarığını, istedadını nümayiş etdirmək üçün geniş meydan açır. Deyişmədə qıfılbənd, bağlama, təcnis, ustadnamə, dodaqdəyməz, hərbə-zorba və s. şeirlərdən istifadə edirlər.

Deyişmədə Aşıq Nəsibin qarşısına çıxmağa nadir aşıqların cəsarəti çatmışdır. Onun Aşıq Ələsgərlə məşhur deyişməsi ağır sənət sınaqlarından sayılır:

Nəsib hər kim ilə açsa meydanı,
Ona dar eliyər bu gen dünyanı,
Müsafirdi ona verin dövranı,
Bəlkə çoxdu nəticəsi, nəvəsi.

Aşıq Nəsib Aşıq Ələsgərdən başqa bir çox aşıqlarla da deyişmiş və həmişə məclisi qalib tərk etmiş, məğlub olmuş aşığın sazını əlindən almışdır. Aşıq Nəsibin Aşıq Şenliklə, Aşıq Veysi ilə, erməni aşığı Usta Tatosla, Tacir Söyünlə, Çorlu Məhəmmədlə və digər aşıqlarla deyişmələri məlumdur. Aşıq Nəsibin bədahətən şeir demək bacarığı eyni zamanda ədəbiyyat, tarix, din və sair sahələrə yaxından bələd olması, şeirlə verilən suallara şeirlə cavab verməsi onu çox məşhurlaşdırmışdır. Aşıq Nəsiblə bağlı olan aşıq rəvayətlərində bu deyişmələrə rast gəlmək olar.

Sənət dərsini Aşıq Şenlikdən alan Aşıq Nəsib ustadına layiq bir sənətkar olmuşdur. O, aşıq ədəbiyyatında geniş yayılmamış divani janrında da şeirlər qoşmuşdur. Bu da onun aşıq poeziyası ilə bərabər eyni zamanda klassik ədəbiyyata da bələd olduğunu göstərir. Divani əruz vəznində yazılır və adətən dörd misradan ibarət olur. Misralarda 15 hecadan istifadə olunur. Divanilərini oxuyarkən Aşıq Nəsibin ustalığına və qüdrətinə bir daha şahid oluruq:

Düşmüsən yadıma necə
Canım Canbaç yaylası;
İnsafdımı fəryadında
Yanım Canbaç yaylası;

Gözlərmdən yaş tökülür,
Keçənləri andıqca
Dərd içində səni necə
Anım Canbaç yaylası.

Aşıq Nəsibin yaradıcılığında aşıq rəvayətləri də əsas yer tutur. Onun "Aşıq Nəsibin Qulanıs səfəri, "Qonaq sevməyən kişinin əhvalatı, "Alaşanın otunun qurtarması, "Ağbaba ellərinin Qars köçü, "Aşıq Nəsibin Tacir Söyünnən görüşməsi, "Aşıq Ələsgərin Aşıq Nəsiblə qabaqlaşması, "Ları xoruz, "Aşıq Veyisin Güllübulaq səfəri və s. rəvayətləri olduqca maraqlıdır.

Aşıq Nəsibin həyatı keşməkeşlərlə dolu olmuş, yaşayıb-yaratdığı dövr siyasi çaxnaşmalar, köçlər, milli iğtişaşlarla yadda qalmışdır. Sözsüz ki, bütün bunlar aşığın yaradıcılığına güclü təsir etmiş, doğma elə-obya olan sonsuz məhəbbəti, sovet hökumətinə və onun anti-türk siyasətinə olan nifrəti poeziyasının şah damarını təşkil etmişdir.

Aşıq Nəsib 1944-cü ildə 70 yaşında doğulduğu kənddə vəfat etmiş, kənd qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

Aşıq Nəsibin irsi çox zəngin olmuş, lakin laqeyidlik ucbatından unudulmuş, vaxtında yazıya alınmamışdır. Sovet hökumətini mədh etmədiyinə, Leninə, partiyaya şeir qoşmadığına görə irsi vaxtında toplanmamış, itib batmışdır. Lakin aşığa olan el sevgisi, məhəbbəti onu tamamilə unudulmağa qoymamış, şeirlərinin bir hissəsi hafizələrdə yaşamış, nəsildən-nəslə ötürülmüş, nəhayət "Aşıq Nəsib kitabında bir yerə toplanmışdır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZERBAYCAN VE TÜRKMEN MANILERINDE KÜLTÜRÜMÜZÜN ORTAKLIKLAR

Nargül Bayramova
Kızlar Aşırova
Maxtımkulu adına Türkmenistan Dil ve Edebiyat Enstütüsü
Türkmenistan

Bu günkü Azerbaycan'la Türkmenistan uzakta görünse de onlardan derlenmiş manilerde ortaklıklarımız çoktur. Bazen de aynıdır. Tarihimizi iyice bilenler şu ortaklığın nereden kaynaklandığından haberdardırlar. Malisev son yüzyılda şu ortaklık hızla azalmaktadır. Sebepleri ise siyasi nedenlerden dolayıdır. Bildirimizde siyasi nedenler, tarihe dokunmadan günümüzdeki durumdan söz açırız. Türkmen Türkçecinde günümüzde kullanılmayan, yalnız manilerde yaşayan çoklu söz ve deyim vardır ki, Tatvan ve yöresinde sık-sık kullanılır. Şunu aynıyla Tatvan ve yöresinden derlenmiş maniler hakkında da söylemek olar.

Nedense günümüzde şu konuya az dikkat yetirilir. Ama XX yüzyılın başlarında konu gündemde olmuştur. 1928 yılda araştırıcı Emın Abid Türk halklarındaki beş bin dörtlük üzerinde derleme aparmış, oldukça ilginç neticeler elde etmiştir.

Konunu gündeme getirmekle kültürümüzün, tarihimizin ortak noktalarını araya getirmekle şimdiki araştırıcılara, yazarlara dilimizin zenginleştirmeye ve ortaklığa aparacak yolları göstermiş olarız.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QAÇAQ KƏRƏM

F.e.n. Nazilə Məmmədova
ADPU
Azərbaycan

Ölməz qaçaqların sırasında özünəməxsusluğu ilə seçilən Qaçaq Kərəm həmişə, həm el arasında, həm də onun haqqında yaradılan mənalı əsərlərdə qoç Koroğluya bərabər tutulmuşdur.

Unudulmaz xalq şairimiz Osman Sarıvəlli bu iki ölməz qəhrəmanın dünyasını dəyişməsindən yaranan dərin kədər hisslərini poeziyanın həzin dili ilə kövrək misralarla belə ifadə etmişdir:

Öldü qoç Koroğlu, öldü xan Kərəm Sinəsi kədərli qaldı bu yerlər.

Kərəm 1860-cı ildə Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən kəndində yoxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Gürcüstan SSR Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan 22 oktyabr 1885-ci il tarixli teleqramdan bəlli olur ki, 1885-ci ildə Qaçaq Kərəmin 25 yaşı var imiş. Onda göstərilən təvəllüd tarixi həqiqətə uyğun gəlir.

Qaçaq Kərəmin atası Mollazaloğlu İsgəndər kasıb olsa da dövrünün gözüaçıq adamlarından imiş. Onun hökümət orqanlarından torpaq tələb etməsi yerli bəylərin xoşuna gəlməmiş, bunun nəticəsində İsgəndərə böhtan atıb həbs etdirmiş, sürgünə göndərtmişdir. Lakin o, sürgündən qaçaraq Qazax-Borçalı qəzalarında qaçaqlıq etmiş, 1884-cü ildə düşmənlər tərəfindən öldürülmüşdür. Bu hadisədən sonra Kərəm bir daha kəndlərində qalmayıb, elindən, obasından qaçaq düşmüşdür. Hətta onu təqib edən strajniki öldürdükdən sonra meşələrə, dağlara çəkilmişdir. Bəylərdən, mülkədarlardan narazı qalan bir neçə dəliqanlıları da başına toplayaraq xalqm düşmənlərindən intiqam almağa başlamışdır. Əvvəllər Qazax, Borçalı, Gəncəbasar ətraflarında fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar isə Yerevan, İran, Türkiyə, Naxçıvan, Şimali Qafqaz ölkələrində də hərəkət etmişdir. Kərəm olduğu yerlərin sakinləri ilə sıx əlaqə saxlayır, özünə çoxlu dostlar qazanır, kasıblara əl tutur, zalımları xəbərdar edir, yoxsullara arxa dururmuş.

Qaçaq Kərəm haqqında daha çox bədii əsər yazan gürcü ədibləridir. Bunların sırasında ilk dəfə Anton Purtseladze cəhd göstərmişdir. 1885-ci ildə o, «Qaçaq Kərəm» adlı dörd pərdədən ibarət musiqili səhnə əsərini bitirmişdir.[232]

O zaman Tiflisdə nəşr olunan «Doreba» qəzeti bu hadisəni şərh edərək alqışlamış və müəllifin bu əsəri nə cür yazdığını səbəbini aydınlaşdırmışdır:

«Qaçaq Kərəm» camaatın nəzər-diqqətini o qədər cəlb etmişdir ki, müəllif də bu əsəri yazmağa ruhlanmışdır».[233]

Dörd pərdədən ibarət olan bu pyesin hər pərdəsi Kərəmin müəyyən bir fəaliyyətini əks etdirir. Məsələn, «Tkveoba» səhnəsində göstərilir ki, konservatoriyanı qurtarmış bir qız qaçaqlara əsir düşür. O, öz kədərini dağıtmaq üçün operalardan parçalar ifa edir. Bununla qaçaqların rəğbətini qazanır. Qaçaqlar qızın məlahətli səsindən məmnun olur və Kərəmin göstərişi ilə onu əsirlikdən azad edirlər. Qaçaq Kərəm haqqında ikinci böyük əsəri Gürcüstan Xalq ansamblının banisi, görkəmli dramaturq və yazıçı Vano Yestafyeviç Mçedlişvili yazmışdır. Dörd pərdədən ibarət olan bu pyes XX əsrin əvvəllərində yazılmış və ilk dəfə 1912-ci ildə aprel ayının 5-də Tiflis şəhərində tamaşaya qoyulmuşdur. «Qaçaq Kərəm» pyesinin Tiflisdə göstərilən tamaşası böyük müvəffəqiyyət qazanmış və bütün Zaqafqaziya mətbuatının nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu barədə bir sıra resenziyalar yazılıb dərc olunmuşdur ki, bunlardan «Zakavkazskaya reç...» qəzetinin verdiyi rəy daha maraqlıdır.

V. Y. Mçedlişvilinin «Qaçaq Kərəm» dramı sonralar Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmiş, bir sıra yerlərdə, o cümlədən, Qazaxda, Naxçıvanda və Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur.

Əsər beynəlmiləl xarakter daşıyır. Tarixi qəhramanlıq dramıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əsərin 1924-1925-ci illərdə Qazaxda tamaşası göstərilmişdir. Şair Osman Sarıvəllinin dediyinə görə Səməd Vurğun da onunla birlikdə bu tamaşaya baxmışdır. Azərbaycan tamaşaçılarının rəğbətini qazandığı üçün pyesin müəllifini Bakıya dəvət etmiş və tamaşaçılarla görüşdürmüşlər. «Bakinski raboçi» qəzeti bu barədə xüsusi məlumat vermişdir.

Sənətşünas Cəfər Cəfərovun yazdığına görə «Təbliğ və Tənqid» teatrı üçün Azərbaycan yazıçıları tərəfindən təqdil edilən pyeslərdən biri də «Qaçaq Kərəm» olmuşdur.

Gürcü yazıçısının Qaçaq Kərəmi dar ayaqda olanın əlindən tutan, insanpərvər, xeyirxah bir adam, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi, azadlıq uğrunda mərd və mübarizdir. Pyesin üçüncü pərdəsində şübhəli görünən bir neçə adamı tutub Kərəmin yanına gətirirlər. Onların arasındakı yoxsul bir kəndli Kərəmə bildirir ki, qızı üçün cehiz almağa gedir...Kərəm qocanın yoxsul olduğunu görüb ona parça, paltar, 20 tümən pul və bir qızıl üzük verib yola salır.

Qadınlarla həmişə mədəni rəftar edən Kərəm onlara xüsusi hörmətlə yanaşır. Əsərin bir yerində Qaçaq Kərəm əsir edilib onun yanına gətirilmiş qadınları azad edir, qarət olunmuş zinət əşyalarını da geri qaytarır.

[232] Bizə bu məlumatı M. J. Çikovani vermişdir.
[233] «Droeba» qəz., 1885, №153 (gürcü dilində).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Əsərdə səxavətli, mərhəmətli, açıqqəlbli dəstə başçısı olan Qaçaq Kərəm istirmarçı, siyasətpərəst çar məmurlarına qarşı çox qəddardır. Özünün alçaq düşməni Rohim xanı evində yaxalayan Kərəm onu öldürmür, bu qəddar adamı meşəyə, vəhşi heyvanlar arasına buraxmaqla qurda-quşa yem edir.

Pyesdə Qaçaq Kərəmin Koroğlunun Nigarını xatırladan, ismətli, sədaqətli, tədbirli bir sevgilisi vardır. Bu Rəhim xan tərəfindən qaçırılan Seyrəb xanımdır. Seyrəb bəhanə ilə Rəhim xandan altı ay möhlət alır, axırda da öz sevgilisinə qovuşur. Qazan xanın Burla xatunu, Koroğlunun Nigarı kimi o da öz əri ilə bərabər silah qurşanır, at minir, döyüşə atılır.

V. Mçedlişvilinin "Qaçaq Kərəm" pyesi 1912-ci ildə ilk dəfə Tiflisdə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsəri 1928-ci ildə Hüseynbəy Mirzəcamalov azərbaycancaya tərcümə etmişdir. Pyes dəfələrlə Bakıda, Gəncədə,-Naxçıvanda, Qazaxda tamaşaya qoyulmuşdur.

Gürcüstanlı tədqiqatçı Şurəddin Məmmədov yazır ki, "gürcü dilində bir-birindən gözəl, oynaq bayatıların, gəraylıların, qoşmaların, təcnislərin müəllifı olan Aşıq Həziri Qaçaq Kərəmi Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı, zəhmətkeşlərin mənafeyini çar məmurlarından və yerli bəylərdən qoruyan bir mübariz və nəhayət, başqa xalqlara humanist münasibət bəsləyən bir beynəlmiləlçi kimi xarakterizə edir".

1886- cı ildə gürcü dilində nəşr olunmuş kitablardan biri belə adlanır:

«Qaçağı Kiarima». Leksi Qomelisa da sxva leksebi «Qaçaq Kərəm». (Qomelinin şeri və başqa şerlər). E. Xeladzenin mətbəəsində çapdan buraxılmış bu kitabın elə «Qaçaq Kərəm» adlandırılması Azərbaycan xalqının mərd qəhrəmanına güclü məhəbbətin nümunəsidir. Kitab Qomelinin Qaçaq Kərəmə həsr etdiyi şerlə açılır:

Qaçaqlığı özüm üçün seçdim peşə, Gədiklərdə keçdi daim ömrüm-günüm! Xalğa, elə arxalandım mən həmişə, Uzaq-uzaq obalardan gəlir ünüm!

Qaçaq Kərəmin haqqında XIX əsrin II yarısında, XX əsrin əvvəllrində yaşayıb-yaratmış gürcü müəlliflərindən Georgi Tumanişvilinin, Georgi Amilaxvirinin, İlya Xonelinin, Sulikonun və b. bədii və publisist əsərləri vardır. XIX əsrin 80-90-cı illərində Tiflisdə gürcü dilində nəşr olunan «Doreba» («Zəmanə») və İveriya qəzetlərində Qaçaq Kərəm hərəkatına dair külli miqdarda material verilmişdir. Hətta 1885-ci ildə «Doreba» qəzetinin bir neçə nömrəsi demək olar ki, bütünlüklə Qaçaq Kərəmə həsr olunmuşdur (№l50; 151). Bu onunla əlaqədar idi ki, igid Kərəmin qəhrəmanlıqla dolu olan ömrünün müəyyən məqamları məhz Gürgüstanla, Tiflislə bağlı olmuşdu.

Gürcü ədibləri Qaçaq Kərəmə həsr etdikləri pyeslərdən başqa oçerklər, hekayələr və felyetonlar da yazmışlar. Həmin əsərlər 1880-1890-cı illərdə Tiflisdə dərc olunan bir sıra mətbuat səhifələrində çap edilmişdir.

«Qaçaq Kərəm» haqqında rus ədibləri də öz ürək sözlərini demişlər. O zaman Kərəm Zaqafqaziyada öz fəaliyyəti ilə yerli bəyləri, mülkədarları və onların mühafizəkarlarını qorxuya salan «dəhşətli bir tufana çevrilmişdi”.[234]

Kərəm rəsmi dairələrin diqqətini cəlb etdiyi kimi, mütərəqqi fikirli ziyalıların da nəzərindən yayınmamışdır. Böyük proletar ədibi Maksim Qorki XIX əsrin son illərində yazıb 1896-cı ildə çap etdirdiyi «Qafqazda qaçaqlar» oçerkində Qaçaq Kərəmin fəaliyytinə xeyli yer vermişdir. Yəqin ki, bu da səbəbsiz deyildir. Məmməd Arif həmin səbəblərdən birini belə izah edir:

«Yazıb topladığı bu xalq rəvayətlərində ədibi hər şeydən əvvəl xalq içərisindən çıxmış qoçaq, üsyankar adamlar və bu adamlara xalqın çox məhəbbət bəsləməsi maraqlandırmışdır».

M.Qorki ötən yüzilliyin sonlarında Zaqafqaziyada olduğu zaman qaçaqlıq hərəkatı ölkəni bürümüşdü. Hər yerdə söhbət ancaq qaçaqların göstərdiyi fəliyyətdən gedirdi. Xüsusilə, Qaçaq Kərəmin Zaqafqaziyada dəhşətli tufana çevrildiyi bir zamanda o, Tiflisdə olmuş və Kərəm haqqındakı rəvayətlləri eşitmişdir. Hətta bütün rəvayətlərdə onun «alicənab qaçaq» kimi təsvir edildiyini görüb, bütün xalqlara rəğbət bəsləyən bu igid haqqında eşitdiklərini qələmə almışdır. M. Qorki Qaçaq Kərəmin şöhrətinin nəinki Zaqafqaziyada, hətta Şimali Qafqazda, Kubanda belə yayıldığını göstərmişdir:

«O yalnız Zaqafqaziyada deyil, Kuban kazakları arasında da öz mərdliyi və cəsurluğu ilə şöhrət tapmış, əfsanəvi hala salınmış qaçaq kimi məşhurdur”.[235]

Maraqlı burasıdır ki, M. Qorki Qafqaza gəldiyi vaxt Zaqafqaziyanın demək olar ki, əksər mətbuatı Qaçaq Kərəmin fəaliyyətindən bəhs edirdi. Şübhəsiz, böyük ədibə bunun da təsiri az olmamışdır. O zaman Zaqafqaziyanın mərkəzi olan Tiflis mühiti Qaçaq Kərəmin fəaliyyətini geniş təbliğ edir və kütlə arasında onun haqqında rəvayətlər danışırdılar. Hətta M. Qorki Kərəm haqqında eşitdiyi bu rəvayətlərin hamısını öz əsərində əhatə edə bilmədiyindən, onlardan bəzilərinin qısa məzmunu ilə bizi tanış edərək yazmışdır:

«Külli miqdarda eşitdiyim hekayələrdə Kərəm insanpərvər və yaxın hesab etdiyi şəxslərə bacardığı qədər kömək etmək istəyən bir adam kimi verilir. O, Siqnaxdan Tiflisə bazara tuluqda qırmızı şərab gətirən gürcünün arabasının

---

[234] Народная воля журн., 1885, oktiyabr

[235] М.Горкий. Разбойники на Кавказе, «Нижнегородский листок», гяз., 1896, №309

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sınmış çarxını düzəldir, təqiblərdən gizlənmiş bir nəfərə iki min manat bağışlayır və onun kəndinə heç bir zaman basqın etməyəcəyinə söz verir. O, həmişə mübahisə edən ayrı-ayrı kənd, ailə və dostların arasında həkəm olur...».[236]

Əslində bu, tarixən belə olmuşdur. İstər Avropada və istərsə də Asiya və digər qitələrdə meydana gəlmiş qaçaq dəstələri həmişə yoxsulların mənafeyini müdafiə etmişdir. Məsələn, gürcü Qaçaq Darçiya, Marabdlı Arsen, moldav Ataman Kodr, türk Qara Feyzi, Eye Çakıcı, ingilis Robin Qud, alman Hizel, italyan Fra Diyavolo, serb Yura Yanoşik, ukraynalı Dovbuşvə Karmelyuk, slovak Mixala Vdovtsa və başqalarını göstərmək olar. Onlar xalq arasında hakim kimi tanınaraq, mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparmışlar.

Başqa xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan qaçaqları da hər yerdə mübahisə edən iki şəxs arasında həkəm olaraq ədalət mücəssəməsi kimi hərəkət etmişlər. Məsələn, Maksim Qorki Kərəmin kütlə arasındakı rolundan bəhs edərək, demişdir: «Kərəm həmişə aulda, ailədə, ayrı-ayrı şəxslər arasında olan mübahisəli məsələlərə həkəmlik etmiş və bu işi daimi vicdanla, ədalətlə yerinə yetirmişdir».[237]

Rusiyada inqilabın yetişdiyi bir dövrdə Maksim Qorkinin «Qafqazda qaçaqlar» əsərini yazıb nəşr etdirməsi də səbəbsiz deyildir. O, yaxşı bilirdi ki, Qaçaq Kərəm mütləqiyyətə qarşı, varlılara, zülmkarlara qarşı vuruşur, yoxsulları müdafiə edir. Onun mərdliyi, ədalətli olması da yazıçının nəzər-diqqətindən yayınmamışdır. Odur ki, «Qafqazda qaçaqlar» adlı bioqrafik oçerkini yazmış və burada Qaçaq Kərəmə daha çox yer vermişdir. Bu, həqiqətən də belədir. Bir sıra əsərlərində olduğu kimi «Qafqazda qaçaqlar» əsərində də haqqında bəhs etdiyi qəhrəmanların həyat-fəaliyyətini əks etdirmiş, Qaçaq Kərəmin bütün xarakterik cizgilərini, şəxsiyyətini təsvir etmiş və onun haqqında demişdir: «O, əfsanə və nağılların qəhrəmanıdır, kobud olsa belə ədalət mücəssəməsidir».

«XIX əsrin 90-cı illərində mövcud ictimai quruluşdakı ziddiyyətlər, əzilən kütlələrin acınacaqlı həyatı ədibin etirazlarını gücləndirmiş, «kiçik adamların» mənafeyini müdafiə edənlərə rəğbətini artırmışdı... Kərəmə də Qorkinin bu qədər rəğbətlə yanaşması, heç şübhəsiz, onun Kərəm haqqında eşitdiyi rəvayətlərdəki qəhrəmanlıqdır; xalq kütlələrilə qismən bağlı olmasıdır».

Qaçaq Kərəm haqqında inqilabdan əvvəl bədii əsər yazan rus yazıçılarından biri də Denis Kozlovskidir. «Qaçaq Kərəm» adlı əsərində o, hər şeydən əvvəl Qaçaq Kərəmin qoçaqlığından, mərdliyindən, insanpərvərliyindən, xalq arasındakı hörmətindən söhbət açır. Məsələn, müəllif yazır: «Kərəmin adı aulda hamıya məlumdur. Bu qəhrəman cavanların və qocaların qibləgahıdır. Bu cəsur igid heç kimdən, heç nədən qorxmur... Hamı onun ixtiyarında olmaq istəyir. Cavan qız və qadınlar onun haqqında düşünür, onun etdiyi qəhrəmanlıqlara həvəslə qulaq asırlar”.[238] Müəllif öz əsərində Qaçaq Kərəmi günahsız yerə qan tökməyən, zülmün və ədalətsizliyin ardıcıl düşməni kimi tərənnüm edir.

Polkovnik Kazaçkovski də Qaçaq Kərəm haqqında oçerk yazmışdır. 101 səhifədən ibarət bu kitab geniş müqəddimədən və qısa nəticədən ibarətdir. Burada müəllif 17 qaçaq haqqında bioqrafik məlumat verir ki, bunlardan 11-i azərbaycanlıdır.[239] Eyni zamanda o qaçaq hərəkatının meydana gəlmə səbəblərini izah edir. Burada bir sıra mütərəqqi fikirlərlə yanaşı müəllifin yanlış mülahizələri də vardır. Məsələn, müəllif qaçaqçılığın əmələ gəlməsinin əsas səbəbini xalqın maarif və mədəniyyətdən uzaq olmasında görür. O, unudur ki, mülkədar fəhlə ilə, ac tox ilə bərabər ola bilməz.

Qaçaq Kərəm haqqında gürcü ilə yanaşı, Azərbaycan şair və yazıçıları da gözəl əsərlər yaratmışlar. Bu cəhətdən N.B.Vəzirov xüsusilə fərqlənir. Onun «Keçmişdə qaçaqlar» pyesi bilavasitə Qaçaq Kərəmin həyatına həsr olunmuşdur.

1878-1890-cı illərdə böyük Azərbaycan dramaturqu N.B.Vəzirov Dilicanda meşəbəyi vəzifzsində çalışırdı. O, Kərəmin məskən saldığı Dilican meşələrini qoruyurdu.

Şübhəsiz, Zaqafqaziyada, Rusiyada və Yaxın Şərqdə rəsmi dairələrin nəzər-diqqətini cəlb etmiş Qaçaq Kərəmi Nəcəf Bəy Vəzirov eşitməmiş və tanımamış deyildi. Bəlkə də Nəcəf Bəy Vəzirov Qaçaq Kərəmlə görüşmüş və onunla söhbət etmişdir. Bunu müəllifin «Keçmişdə qaçaqlar» (1912) pyesi və bir sıra başqa dəlillər sübut edir. Əsərin əsas qəhrəmanı Camal bəydir. Camal bəyin ədalətsizlik üzündən qaçaq düşməsi, onun əvəzində ailəsinin həbs olunması, xalqın bu qəhrəmana olan hüsn-rəğbəti, meşə içərisindən keçən «Ağ yolu» iki tərəfdən kəsməsi, nəhayət, əlacsızlıqdan və təqiblərdən qorunmaq üçün İrana keçməsi və s. eyni ilə Qaçaq Kərəmin həyatı ilə bağlı hadisələrdir.

«Keçmişdə qaçaqlar» dramının məşhur Qaçaq Kərəmlə əlaqədar olduğunu göstərən aşağıdakı dəlillər vardır:

1. Əsərin birinci məclisində təsvir olunduğu kimi, ölkədə özbaşnalıqdır. «Mahalda bədbi hesablığ o qədər artıbdır ki, əhalinin naləsi asimanə bülənd olubdur".[240]

---

[236] М.Горкий. Разбойники на Кавказе, «Нижнегородский листок», гяз., 1896, №309
[237] Yenə orada.
[238] “Kaspii” qəz., 1903, №65
[239] В.Казачковский. разбой на Кавказе, Владикавказ, 1903
[240] N.B.Vəzirov. Əsərləri, II cild, Bakı, 1954, s.92

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azğınlaşmış bəylər isə bundan ğorxuya düşərək xalq arasında böyük nüfuza malik olan və şübhələndikləri şəxsləri müəyyən bəhanələrlə təqsirləndirib həbs etdirməyə çalışırlar. Bununla əlaqədar olaraq, xalqın acınacaqlı vəziyyətinə acıyan Camal bəyi həbsə alırlar. Onlar həbsdən qaçıb, meşədə gizlənir və qaçaqlıq edirlər. Bəlli olduğu kimi, Qaçaq Kərəmin atası Mollazaloğlu İsgəndər sürgündən qaçaraq hökumət orqanlarından gizlənir və qaçaqlıq edir. «Həmin ildə Qazaxda xidmət edən Orucağa Kərbalayev torpaq məsələsindən ötəri Kərəmin atası İsgəndərə məhkəmə və polis vasitəsilə cürbəcür cəza verdirmişdir. Kərəm bu əhvalatdan sonra Orucağa Kərbalayevdən intiqam almağa fürsət axtarır. Bu fürsət məqamı gələndə Kərəm Oruc ağanı öldürmüş və polis əleyhinə silahlı müqavimət göstərərək atışma zamanı bir neçə strajniki öldürmüşdür. Kərəmin qaçaq düşməsinə səbəb də bu olmuş və bu onu xalq qəhrəmanı etmişdir».[241]

Ata ilə oğulunun, yəni əsərdə Camal bəyb Şahmar bəyin günahsız yerdən qaçaq düşmənləri xalq arasında nüfuz qazanmış Mollazaloğlu İsgəndərlə oğlu Kərəmin qaçaq olmalarını xatırladır.

2. Əsərin ikinci məclisində Camal bəy qaçaq düşdükdən sonra naçalnikin əmri ilə onun ailəsi həbs olunur və ciddi nəzarət altında saxlanılır.

Kərəm haqqında dolaşan rəvayətlərdə də buna bənzər əhvalatla qarşılaşırıq. Bu vəziyyət əlaqədar arxivlərdə saxlanılan ayrı-ayrı rəsmi sənədlərdə də öz izini saxlamışdır.[242]

3. Pyesdə təsvir edilən bir sıra coğrafi yerlər Kərəmin ən çox olduğu yerlərlə tam uyğun gəlir. Məsələn, meşədə vaqe olan üçüncü məclisdə Bəkir Camal bəyə deyir: «Bu yerlərə mən az-çox bələdəm... Uzaq getmək lazım deyil; bax, sağ tərəfimiz sıldırım qayalar, həmçinin sol tərəfimiz və baş tərəfimiz. Aralıqdan pişik keçməz meşə, yuxarı yaylaqdır, aşağı köç yolu... Az-çox salamat buradır».

Əsərdə təsvir edilən bu yer Soyuq bulaq dağı ətəyinə çox uyğun gəlir. Qaraqoyunlu meşəsində üzüyuxarıya doğru qalxan yolun sağ, sol və üst tərəfi sıldırım qaya, aralıq isə qalın meşəlikdir. Aşağısı isə yaylaqdır ki, burada Qazax rayonunun Poylu, Qaralar, Daşsalahlı, Qıraq Kəsəmən, Pirli, Xanlıqlar və Ağköynək kəndlərinin əhalisi köç düşür, dincəlir. Bizcə N. B. Vəzirov bu yerləri təsvir etmiş və həm də olduğu kimi verə bilmişdir. Çünki vəzifəsi ilə əlaqədar özü bu meşələrdə çox gəzmiş, bu yerlərdən çox keçmişdir.

4. Pyesin canı və kulminasiya nöqtəsi hesab olunan 4-cü məclis daha maraqlıdır. Burada Camal bəyin təkidi ilə yoldaşları şose yolunu iki tərəfdən kəsirlər. Əsirləri meşənin içərisində əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş yerə toplayırlar.

Əsir düşənlər içərisində Rusiyadan gəlmiş bir mühəndis, onun arvadı və bir nəfər də meşə qarovulçusu olan cavan oğlan vardır ki, Camal bəyin onlarla olan söhbəti çox maraqlıdır.

Camal bəy hamı ilə, xüsusləi, rus mühəndisi və onun xanımı ilə daha mehriban və səmimi söhbət edir. Bu hadisənin də kökü real tarixi hadisələrlə bağlıdır. Belə ki, 1885-ci il iyul ayının 10-da gündüz saat 1-də Qaçaq Kərəm Qazaxdan Dilicana gedən Ağ yolu «Molla qayası» adlanan yerdə öz səkkiz nəfər yoldaşı ilə kəsərək gəlib-gedəni saxlamış, əvvəlcədən meşənin içərisində müəyyənləşdirdiyi yerə toplamış, xüsusilə, Rusiyadan gəlmiş Qrişa Tiqranov və onun arvadı ilə çox mehriban söhbət etmişdir.

5. Həmin məclisdə Camal bəy rus mühəndisini və onın xanımını qonaq edir, arabaçıya iki qutu papiros verir. Həmçinin Qaçaq Kərəm də öz «əsirlərini» çaya, qarpıza, tütünə qonaq edir, yolxərci olmayanlara pul da verir.

6. Başqa yazılarda Qaçaq Kərəmin dilindən verilən bir sıra ifadələr «Keçmişdə qaçaqlar» pyesində Camal bəyin danışığı ilə uyğun gəlir. Məsələn, Camal bəy üzünü əsirlərə tutub deyir:

«...Quldur mən deyiləm, Sərdarovdur, öz dostları ilə».

O zaman «Doreba» qəzetinin Dilican müxbiri Kərəmin əsirlərlə olan söhbətini verərək yazır: Kərəm deyir: - Kərəm qorxaq deyil, quldur naçalnikdir!

7. Mətbuatın yazdığına görə, Kərəmə əsir düşənlər içərisində Gəncə tacirləri də varmış. Nabatov, Simon Antonov, Aleks İsayev. Kərəm onlardan və İran müstəntiqindən bir qədər pul alır. Əsirlərlə vidalaşarkən pulsuzlara yolxərci verir. Ən çox kasıbların bəxti gətirir.[243]

Əsərdə bu məsələ daha açıq şəkildə şərh edilmişdir. Budur, Camal bəy bir neçə əsirlə söhbət edir. Sonra öz-özünə deyir:

«Fəqir-füqaraın sarsıda bilmərəm, pulsuz da dolanmaq olmayır, naəlac qalıb Ovanes bəydən iki min manat, Hacı Məhəmmədən üç min manat götürdüm».

---

[241] Р.Гусейнов. Очерки революционного движения в Азербайджане, с.39
[242] Gürcüstan SSR MDTA, f.12, s.43
[243] “Doreba” qəz., 1885, №151 (gürcü dilində).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

8. Əsərdə verilmiş vətəndən ayrılıq səhnəsi də maraqlıdır. Məsələn, pyesin beşinci məclisində verilmiş səhnə vətəndən ayrılıq, əlacsızlıqdan qürbət elə getmək, yurdundan, yuvasından, ədalətsizlik üzündən ayrı düşmək, göz yaşları və s. jurnalist Denis Kozlovskinin yazdığı «Qaçaq Kərəm» oçerkində də eyni şəkildə təsvir olunmuşdur.

Müəllif Camal bəyin dili ilə deyir:

«...Camaat yazıqdır, amma yoldaşların adları çəkilməyir, onlar qala bilərlər... Bir də Hacı, insaf deyil, onları vətəndən ayırmaq, çiçəkli dağlardan, soyuq bulaqlardan necə ayırmaq olar. Mənin əlacım yoxdur, ayrılıram».

Denis Kozlovskinin «Qaçaq Kərəm» oçerkində Kərəmin xalq arasındakı böyük hörmətindən, kasıblara olan xeyirxah münasibətindən, yoxsullara əl tutmasından, xalqı təqiblərdən qorumasından, mərdliyindən söhbət gedir. Buna aid müəyyən nümunələr verilir. Əsərin sonunda isə təqiblərə məruz qalmış Kərəm üzünü silahdaşlarına tutub deyir:

«Bilirsinizmi, mən son günlərimi zabit geyimində Tiflisdə keçirdim. İmkan tapıb öyrəndim ki, bizim taleyimiz əvvəlcədən həll edilmişdir. Qərarı sizə təkrar etməyin lüzumu yoxdur... Əmr verilmişdir ki, necə olursa-olsun bizi tutsunlar. Əlbəttə, bizə bu sevimli yerləri qoyub getmək çox ağırdır. Həmişəlik olaraq öz qohumlarımızla, tanışlarımızla, qardaş-bacılarımızın qəbri ilə vidalaşmaq, bu əziz və sevimli dağlarla vidalaşmaq bizim üçün ağırdır, lakin biz bunu etməliyik”.[244]

9. Sərhədi keçmək üçün Kərəmin dəstəsi əvvəlcədən müəyyən planlar hazırlayır: güya zəvvardırlar, Kərbalaya gedirlər.

Sərhədi keçən kimi onlar İran karassuranlarına (polis işçilərinə) rast gəlirlər. Özlərini də zəvvar kimi qələmə verirlər. Hətta Əmir Nizamın teleqramında da hadisə olduğu kimi qeyd edilmişdir.[245]

Fərman Eyvazlının "Qaçaq Kərəm" romanının I hissəsinə "Gəngavərliyin tərənnümü" adlı maraqlı bir ön söz yazan görkəmli yazıçı İ.Şıxlı yazırdı:

"Zaqafqaziyanın müxtəlif guşələrində Kərəmin igidliyi ilə bağlı xalq arasında bir sıra yer adları vardır: "Kərəm körpüsü", "Kərəm qayası", "Kərəm bazarı", "Kərəm çalası", "Kərəm yolu", "Kərəm layı", "Kərəm bulağı", "Kərəm meydanı" və i.a.

El-oba içində məşhur olan bu yer adlarının bəzisi dövrümüzdə rəsmi sənədlərdə də eyni ilə belə qeydə alınmışdır.[246]

Yurdumuzda qəhrəman Koroğlunun da adı ilə bağla bir çox dağlar, mağaralar vardır ki, sonralar onlara Qaçaq Kərəm pənah aparmışdır. Belə dağlardan biri Qazağın əzəmətli "Göyəzən"i idi. F.Eyvazlı "Qaçaq Kərəm" romanında Göyəzəni belə təsvir edir: "...Geniş düzənlikdə tənha ucalan Göyəzən dağı elə bil ümmanda buz dağıdır. Bu mahalda zaman-zaman baş verən hadisələrin qoca şahididir bu dağ...Sanki bütün Qazağın göy qübbəsini nəhəng bir sütun kimi çiynində saxlayan Göyəzənin üzərində əmələ gələn qövsi-quzey dağın başında uzaqdan qızıl tac kimi görünürdü. Onun bir ucu elə bil Borçalı, bir ucu Göyçə dağlarına dirənmişdi. Göyəzən dağı tək qartalların deyil, həm də bir istehkam kimi, ulus qeyrətli igidlərin həmişə arxası, yuvası olmuşdu. Kərəm ora tələsirdi...

Sal qayalarında al çiçəklər bitən, başı bulud çalmalı bu alınmazlığın zirvəsində gözəl bir meşə, sinəsində keşikçi sığınacağına oxşayan bir neçə mağara vardı. Ətəyindəki səkkiz bürclü qaladan həmin mağaralara dar keçidlər açılmışdı. Bu keçidklər dolayı yollarla mağaraları bir-birinə bərləşdirirdi.

Kərəmin daha heç nə vecinə deyildi. Dəstəsi arxasını Göyəzənə söykənmişdi. İndi onlara batmaq çətin idi.

Bu ucalıqdan Göyəzənin yan-yörəsində məskən salmış Abbasbəyli, Alpout, Daşsalahlı, Fərəhli, Məzəm, Ürkməzli Dəmirçilər, Qızılhacılı, Qızıl qayanın sıldırım yamacları, Əksiparanın zümrüd meşələri aydınca görünürdü...".[247]

Bizim ata-babalarımız Göyəzənlə bağlı çoxlu hadisə, rəvayət, əfsanələr söyləyirdilər, elə indi də belə söhbətbr qazaxlıların sevimli mövzularındandır.

Ahıl qocaların dediklərinə görə Göyəzənin zirvəsindəki meşə də, orada olan gözətçi qayalar, sinəsindəki daş mağaralar, ətəyindəki səkkiz bürclü qala da (bir zamanlar qoç Koroğlunun məskəni olmuşdur...

"Qaçaq Kərəm" romanında müəllif XIX əsrin sınaqlarından çıxmış el qəhrəmanı igid Kərəmin obrazını yaratmışdır. Əsər həm də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində gedən sinfi mübarizəni öyrənmək, tarixi keçmişimizi tədqiq etmək baxımından maraqlıdır.

"Qaçaq Kərəm" romanını bitirmək, onun II hissəsəsini çap etdirmək Fərman Eyvazlıya qismət olmadı.

65 yaşlı yazıçı Mingəçevirdə böyük şair S.Vurğunla bağlı çıxışından sonra onun iri portretinə yanaşdı və: "Allah sənə rəhmət eləsin ey böyük ustad!" deyib gözlərini əbədi yumdu.

---

[244] “Kaspi” qəz., 1903, №73-77
[245] Gürcüstan SSR MDTA, f.12, iş№341
[246] Qaçaq Kərəm, 1987, səh.5
[247] F.Eyvazlı. Qaçaq Kərəm. B., 1987, səh.207

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dəfn mərasimindəki insanların bu qəfil ölümdən nisgillə dolu olan ürəklərindən: "Hayıf Fərman, "Qaçaq Kərəm", romanı yarımçıq qaldı...." sözləri keçdi.

Fərman Eyvazlının "Qaçaq Kərəm" romanının II hissəsinə "Düyünlü günlər" və "Bir kisə qızıl" povestləri, İsrafil ağanın həyatla vidalaşması səhnəsinə həsr edilmiş "Ağanın ölümü" hekayəsi və yazıçının İran səfəri əsasında yazılmış "Xoy səfəri" publisistik yazısı daxil edilmişdir.

"Xoy səfəri"də yazıçıya Kərəmdən danışan Aşıq Aslan "Qəhrəmanı" havası üstündə səkkiz bəndlik bir şer oxuyur:

Qaf dağıdı bil əyilməz,
Qeylü-qalu heç kəsilməz,
Türk oğludu qorxu bilməz
Meydanda dastandı Kərəm
Gör necə aslandı Kərəm

Qaçaq Kərəmin məziyyətlərini sadalayan bu şerdən sonra aşıq üzünü Fərman Eyvazlıya tutub:

-"Sabah gələrsən, sənə Kərəmin qaçaq ola-ola yeddi igidin bir bacısı Zəhra xanımı necə götürüb qaçdığmı, onu necə öldürmək istədikbrini nəql edərəm. Maraqlı əhvalatlar var", - deyir...

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ULAŞLI ETNONİMİ AREAL TÜRK ONOMASTİKASINDA

F.e.d. Nəbi Əsgərov
ADPU
Azərbaycan

Arealı maraq doğuran oykonimlərdən biri də Ulaşlıdır. Bu oykonimə Qubadlı rayonunda Ulaşlı, Göyçayda Ulaşlı Şıxlı kənd adlarında rast gəlirik. Sabirabad rayonundakı Ulacalı kəndinin də bu kökdən olduğunu güman edirik. Ulaş oniminə antroponim kimi "Dədə Qorqud" kitabında Salur Qazanın atasının adı kimi rast gəlirik.

Hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının Marneuli rayonunda Ulaşlı adlı oykonim yaşamaqdadır. 1728-ci ilə aid tarixi sənəddə Borçalı mahalının Ağcaqala nahiyəsinə tabe olan Ərəbli oymağında **Böyük Ulaşlı, Orta Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı** camaatı haqqında məlumat verilir. Bundan başqa, həmin nahiyəyə tabe olan başqa - **Ulaşluyi-Qoyunluca** adlı toponimin adı çəkilir (9, 168, 178)

Türkiyə ərazisinin Dəli çay yaxınlığında **Ulaş** adlı makrooykonim qeydə almışıq. X.Əliyeva ortaq yer adlarını araşdırarkən Türkiyə ərazisində Ulaşlı toponimi haqqında məlumat vermişdir (60. 78).

T.Nafasov Özbəkistan Respublikasının Şəhrisəbz rayonunda Ulaç adlı oykonim haqqında məlumat verir. Müəllif yazır ki, Ulaç xüsusi adı tarixi mənbələrdə **Oliş, Ulaş, Ulaç** yazılışında qeydə alınmışdır. O, bu adın semantikasını "qışlaq", "şəhər" kimi mənalandırmışdır (6, 190). Müəllif başqa bir tədqiqat əsərində Ulaş adının semantik izahını "dərya suyu, arx" kimi izah etmişdir (7. 52). Ulaş oniminin semantikası ilə bağlı xeyli fərqli fikirlər mövcuddur. N.A.Baskakov **Ulaş** (<Ulaşeviç); < ulas-ülas adını "tale, qismət" kimi izah etmişdir (1. 76).

M.Seyidov Ulaş etnonimi haqqında yazır: ""Ulaş" - ulu+aş//əs" tərkiblərindən ibarət mürəkkəb sözdür. "Ula" - bir sıra türk dillərində "təpə", "kiçik dağ", "ucalıq" deməkdir. Bəllidir ki, sözün ikinci hissəsi "aş/əs"in "tay" anlamı da vardır. "Ula" və "aş" birləşərək "ula"dakı "a" səsi vurğusuz qaldığından düşmüş, "Ulaş", yəni "təpəyə, ucalığa tay" anlamını verən ad yaratmışdır" (8. 110).

K.Bəşirovun Ulaş adı ilə bağlı araşdırmaları maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, Ulaş sözü mənbələrdə ulu (böyük, yüksək), ulaşmaq (qovuşmaq, birləşmək), ulus (el, oba) və ulamaq (böyümək) kimi bir-birindən çox da uzaq olmayan mənalarda işlənmişdir ki, zənnimizcə, dastandakı Ulaş şəxs adı da bu mənalara uyğun gəlir. Addakı "ş" formantı isə isim və ya ad düzəldən şəkilçi vəzifəsi daşıyır. Əlaqədar toponimlər: Ulaşlı, Ulaşlı Şıxlı, Ulacalı, Ulubaba və s. (2. 75).

İ.Cəfərsoylunun Ulaşlı etnonimi ilə bağlı fikirləri fərqlidir. Müəllif yazır ki, Azərbaycan dilinin bir sıra ləhcələrində vələs ağacına ulas deyilir. İndi Qubadlı, Göyçay, eləcə də Dağıstanda Ulaş adlı köylər vardır. Arakel Davrijetskinin (Təbrizli Arakelin) yazdığına görə XVII yüzildə Araz çayı yaxınlığında Ulaş adlı şəhər varmış (3. 19).

Tədqiqatçılarımız Kulas xüsusi adı ilə Ulaş etnonimi arasında semantik yaxınlıq görürlər. "Kulasların Şimali Qafqazda mövcudluğu haqqında VI əsrə aid Suriya mənbələri məlumat verməkdədir. Elmə bəlli olan hələlik budur ki, qədim bulqarların Volqa ətrafındakı şəhərlərdən biri **Xulaş** adlanıb. Bəzi müəlliflərin fikrincə, **Kulas** etnonimi ilə qədim Bulqar şəhəri **Xulaş**, Azərbaycanın Qubadlı və Göyçay rayonlarındakı Ulaşlı kənd, Gürcüstanın Borçalı mahalındakı Ulaş toponimi, Dağıstandakı Ulaşlı kəndi, Ermənistanın XVII əsrə aid Ulaş şəhəri və Qazaxıstandakı Kulaş qalası arasında ümumi yaxınlıqlar vardır" (5. 292).

Biz Ulaş onomastik vahidini etnotoponim hesab edir və bu tayfanın əsasında bir çox etnoslarda olduğu kimi Ulaş antroponiminin dayandığını görürük. Deməli, antroponimdən etnonim formalaşmış, etnonimdən isə coğrafi adlar yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Баскаков Н.А. Имена половецев и названия половецких племен в русских летописях. Тюркская ономастика. Алма-Ата-"Наука" 1984, с.76.
2. Ицжшкщм Л. "Гдфж щхдг Ыфдгк Йфяфт" фтекщзщтшьш. Фяцкифнсфт щтщьфыеш лфыэ зкщидуьдцкш. ЭМ. Ифлэ-1993, ыцр.75.
3. Сцацкыщндг Ш. Еъклдцк кгыдфкэт ыщнлблътвц. Фяцкифнсфт Вбмдце Зувщйщош Гтшмукышеуештшт тцжкшннфеэ. Ифлэ-1995, ыцр.19.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

4. Цдшнумф Ч. Щкефй еъкл нук фвдфкэ рфййэтвф. Фяцкифнсфт щтщьфыешлфыэ зкщидуьдцкш. М. Ифлэ-1995, ыцр.76-78.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, 1994, s.292.
6. Nafasov T. Uzbekiston toponimlaininq izoxli luğati. Toşkent “UKİTUVÇİ”, 1988, s.190.
7. Nafasov T. Kişlğinqiz neqa şunday atalqan? Toşkent, Uzbekiston SSSR “Fan” naşriti. 1989, s.52.
8. Iunşvhm Ğ. Fəükifnsft çfdygtgt ıhnlblctc vcjctüklüt. İflg-“Nfəgög”-1989, ıür.110.
9. Eşadşı ünfdüeştşt ğcaüııüd vüaeükş. İhköfdg mü Yfəfç (1728-sş şd). İflg-“Zuvfyhpşlf” tüjkşnnfeg, 2001, s.168, 178.

В АРЕАЛЬНОЙ ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ ЭТНОНИМ УЛАШЛЫ

В статье исследованы ареалы и семантика ойконима Улашлы.Наряду с тем, что ойконим Улашлы существовал в районах Губадлы и Геокчай, его существование отмечаетсч в районе Марнеули Республики Грузия, а также в Турции и в Республике Узбекистан.Ойконим Улашлы исследован как ойконим этнонимного происхождения.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QAQAUZLARIN TOY-DÜYÜN MƏRASİMLƏRİ

Prof.Dr. Nizami Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti
Azərbaycan

Qədim türklərdə toya olduqca böyük əhəmiyyət verilirdi. Qədim türklər toy mərasimi olmayanlara heç də yaxşı baxmırdılar. Rəsmi nikaha girməyənlərə, toyu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməyənlərə ictimai rəy də birmənalı qiymət vermirdi.

Toy nəinki nikaha girənlərin arasında yeni ictimai vəziyyəti təsdiqləyir, həm də qohumluq əlaqələrinə daxil olanların təsərrüfatı, iqtisadi, hüquqi, mədəni-mənəvi münasibətlərini möhkəmləndirirdi və buna görə də toy nəinki iki gəncin birgə həyatının başlanğıcını qoyan mərasim kimi dərk olunur, həm də onları şər qüvvələrdən qoruyan əfsun mərasimidir Buna görə də nəinki türklərdə, həm də digər dünya xalqlarında toy zamanı çoxsaylı əfsunlar həyata keçirilir, onun tarixi kökləri isə lap qədimlərə gedib çıxsa da, bu günün özündə belə türk ulusların da bu əfsunlardan genbol istifadə olunmaqdadır.

Əlbəttə, ilk növbədə toy mərasimlərində kənd, el-oba dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdı. Müxtəlif türk xalqlarında toy mərasimləri özünün oxşar və sırf spesifik xüsusiəəytləri və detalları ilə seçilir. Bu, qaqauz toyları üçün də xarakterik cəhətdir. Spesifikliyinə baxmayaraq, toy mərasimləri nəinki qaqauzlarda, türklərdə, həm də digər xalqlarda, slavyanlarda ərəblərdə, farslarda ümumi cəhətlərə də, şübhəsiz ki, malikdir. Bu özündə aşağıdakı mühüm mərhələləri birləşdirir: elçilik, nişanlanma, qız məclisi (qız başı), toy günü, toydan sonrakı mərhələ və s. Folklorşünas B. Abdulla burada üç mərhələ- toya qədərki dövr, toy və toydan sonrakı dövrü fərqləndirir (1) .

Qaqauzların toy-düyün adətləri, onların özünəməxsusluğu, özəlliyi ilə bağlı türk mədəniyyəti, folkloru və ədəbiyyatının yaxın dostu və təbliğatçısı akad. V.V.Radlovun tələbəsi V.A.Moşkorun hələ XX əsrin əvvəllərində hazırlamış olduğu fundamental « Bender qəzasının qaqauzları » kitabında, Qaqauz mədəniyyətinin babası hesab edilən «Ay baba» protoirey Mixail Çakirin əsərlərində, Nikolay Babaoğlunun, A.Çolakın, S.Kuroğlunun, Türkiyədən olan tədqiqatçılar Perihan Lokmanoğlunun , Doğan Kayanın, Azərbaycan folklorçusu G.Yoloğlunun və d. əsərlərində xeyli dəyərli məqamlarla rastlaşa bilirik.

Qaqauzların əksər adətlərini-ənənələrini, dilini, folklorunu, musiqisini, xalq təbabətini, etnorqafik alətlərini və əşyalarını, illüstrativ kolleksiyalarını böyük diqqətlə yığan etnoqrafik və türkoloq V.A.Moşkovun qaqauzşünazlığa verdiyi töhvə, zənn edirik ki, hələ çox uzun bir zaman kəsiyində əhəmiyyətini itirməyəcəkdir.

Qaqauzların həyatını, məişətini dərindən və hərtərəfli öyrənmək üçün o, Bessarabiyanı, Balkanları, Polşanı, Türkiyəni gəzmiş bu xalqın həyat tərzi və adətləri ilə bağlı maraqlı fakt və materiallar üzə çıxarmışdır(2). Qaqauz toy-düyün mərasimləri ilə bağlı kitabda təqdim olunmuş materialda « Toy » fəsli əsərin beşdə bir hissəsini əhatə edir. V.Moşkov qaqauz toylarında aşağıdakı mərhələləri- nişanlanma, yemiş (üzüm)- bu nişandan bir, ya iki həftə sonraki mərhələdir ki, buraya dəvətliləri yemişə, yaxud üzümə (kişmişə) qonaq edirlər və toy bu yemişdən iki həftə, yaxud bir ay sonra baş verir.

Qazi univərsitəsindən olan dosent, doktor Perihan Lokmanoğlu türk və qaqauz toylarında bənzərlik məsələsinə toxunarkən burada «Kız isteme», «Nişan töreni (Çorta)», «Dügün», «Gelin giysisi», «Güvey giysisi», «Giyim kuşamı»; (3) digər türkiyəli mütəxəsis dosent, doktor Doğan Kaya isə «Kız isteme», «Baalantı (Söz kesimi)», «Coda (Nişan)», «Nişanlılıq dönəmi», «Dügün», «Dügün sonrası»nı qeyd edirlər. (4) Protorirey Mihail Çakirin də qaqauzların toy mərasimləri ilə bağlı fikirləri bu xalqın toy adətlərinin öyrənilməsində bizə yardımçı olmuşdur. Mihail Çakir qaqauz toylarını yuxarıdakılardan fərqli olaraq ayrı-ayrı mərhələlərə bölmür. Lakin toyla bağlı mülahizələrdə bu mərhələlərdən konkret olmasa da söhbət açılır.(5) Azərbaycanda qaqauz folkloru, mədəniyyəti, ədəbiyyatının təbliğində xeyli işlər görmüş və bu günün özündə də görməkdə olan filologiya elmləri namizədi Güllü Yoloğlu özünün 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi «Qaqouz folkloru » kitabındakı «Ön söz»də qaqauzların şifahi yaradıcılığında olan digər örnəklər və janrlarla yanaşı, bu xalqın qədim adət-ənənələrindən olan toy mərasimləri haqqında da qısaca da olsa danışır. G.Yoloğlu qeyd edir ki, qaqauz toy mərasimində hər bir adət türkü ilə müşayiət olunur. Bu türkülərin sırasında «gəlin türküləri», «traş türküsü», «xamur türküsü», «güvə türküsü», «Pelik türküsü» və s. göstərilir. G.Yoloğlu yazır ki, qaqauzlar toya adətən cümə axşamı çörək bişirməklə başlayırlar.(6) Biz qaqauzların türkülərinin mövzu-janr, kompozisiya-məzmun xüsusiyyətlərindən danışdıqda ona daha geniş şəkildə toxunmağı nəzərdə tutduğumuzdan burada bu məsələni şərh etmək fikrində deyilik.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Toy-düyünlə, gəlinlə bağlı V.S.Karanfilin namizədlik disertasiyasının avtorefaratında biz yalnız bir üzük, bilezik, left, boncuk, küpə, gərdan, duvak və s. gəlin bəzək əşyalarına rast gəlirik. Bu müəllifin dissertasiya məişət leksikasına və dil məsələlərinə həsr edildiyindən mərasim adətləri, o cümlədən toy-düyünlə bağlı mülahizələrə orada xüsusi yer ayrılmamışdır.(7)

Adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz xeyli müəlliflər də və mənbələrə qaqauzların, türk xalqlarının toy-düyün adətlərinin özünəməxsusluğundan, bu adətlərin digər xalqlar arasında uyğun olan məqamlarından söhbət açılır. Qaqauzların toy-düyün adətlərinin spesifik çalarları ilə bağlı bəzi məlumatları biz həm də digər mənbələrdən hazırda Komrat Dövlət Universitetində Tədris işləri üzrə prorektor işləyən dosent doktor S.D.Bankovadan, XX əsrin 90-cı illərində M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnistitutunun (bu günki Bakı Slavyan Universitetinin –N.T.) məzunu, qaqauz milli adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan və onu dərindən bilən, hazırda Bakıda yaşayan İvan Zavriçkodan və başqalarından ala bilirik.

Qaqauzlarda, ümumiyyətlə, digər türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan türklərində olduğu kimi qız alma ilə bağlı məşhur bir kəlam vardır: «Urdun kalpaklan, yıkılmadı, xayda gitsin» (8)

Qaqauzlarda belə mərasimlərin başlanğıcı «Xoru yeri»dir. Əksər hallarda elə qızın özünü də oğlan «Xoru yeri»ndə bəyənir. Oğlanın ata-anası da «Xoru yeri»nə gedirlər.Əgər oğlan bəyənən qız onların da xoşuna gəlsə, onda ailəliklə məsləhətləşmə aparılır və qohumların daha dilli-tavazalılarından birini (qaqauzlar ona «dünürçü başı» deyirlər) qız evinə göndərirlər.

O, qız evinə gəlir və sobaya yaxınlaşıb maşa ilə közü qarışdırır. Qeyd edək ki, toy mərasiminin bütün mərhələlərində (biz bunun məzmunda dəfələrlə şahidi olacağıq)- dünürçü başının ilk dəfə oğlan evinin bir neçə mərhələ elçiliyə gəldiyi vaxt, nişanda, nişandan sonrakı dövrlərdə, toya hazırlıq və toy zamanı şərabın daim hadisələrin tərkibində olduğunu görəcəyik. Lakin qeyd edək ki, ilkin elçi gedəndə və qızın ilk «hə»si alınanda Azərbaycan türklərində şərab və digər spirtli içkilərdən istifadə etmək nəzərdə tutulmur. Bu da, hər şeydən öncə, toy mərasimlərimizin bu mərhələsində müsəlman adət-ənənələrinə ciddi riayət etməyimizdən irəli gəlir və ondan ilk elçilik zamanı istifadəni işin gələcək uğurluluğuna xələl gətirə biləcək bir ritual kimi qiymətləndiririk. Qaqauzlar isə xristian olduğlarından onların toy mərasimlərinin bütün mərhələlərində məhz şərabdan istifadə ənənəyə uyğunluqdan irəli gəlir. Dürümçü başı qız evinə gəldikdə (qış zamanı-N.M.) sobaya yaxınlaşıb maşa ilə közü qarışdırır. Ev sahibi sanki buna məhəl qoymur, görmür, lakin bu hərəkətin nə demək olduğunu yaxşı bilir. Elçiliyə gələn «Avşam ayrusun» (axşamınız xeyir), «müsafir kabulmusunuz» deyir. Ona cavab verirlər «müsafirdən kim kaçar». Oturub, yeyib-içib, ordan-burdan danışdıqdan sora gələn «Biz otureres xem şerap içeyerız, ama siz beni sormayorunuz, neçin geldim ben sizə». Ev yiyəsi: «Buyur söyle nə varsa yüreyinde». «Ye söyleyeciim şindan sonra. Diilmi bileersiniz ne için geldim? Biz isteeris sizinnen suvatu olma!» Qızın atası: «Bizim qızımız taa küçük, bu yıl onu vermeyceem, kiminse kısmet gelen yıla,» qızın anası əlavə edir: «Ciizi taa tamam diil, bu yıl vermeyceem, kimse olursa gelen yıla.» Beləliklə söhbət uzanır, yeyirlər, şərab içirlər. Nəhayət, elçiliyə gələn bir də deyir: «Verin bana cuvap, olacak mı, olmacak mı?». Qızın anası: «Siz pek çavuk isteersiniz?», atası: «Bakalım, düşünelim, laf edelim, da ondan sora söölərsiz sana işin aslına».

Elçi oğlan evinə qayıdıb nəticə haqqında məlumat verir. Oğlan özü isə qapı arxasında dayanıb onun məsələsinin necə həll edildiyinə qulaq asır. Bir-iki gündən sonra elçi yenidən qızın atasının icazəsi ilə: «Yarın avşama buyurun, gelin her bir hazırlınızlan». Ad eləməni qaqauzlar adətən imkan dairəsində şənbəyə, yaxud hər hansı bayram gününə salmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Oğlan evi qız evinə şərtləşdirilmiş gün və saatı bildirir və dəstəylə yığılıb qız evinə gedirlər.

Əgər oğlan evinin bu istəklərinə qız evi uyğundursa, onda qıza elçi göndərilə bilər. Qaqauzlar elçini elə vaxt yollamaq istəyirlər ki, o gedəndə qızı iş başında görə bilsin, onun əl qabiliyyətinin necə olduğuna inansın. Qaqauzlarda belə bir fikir var ki, evdə sobanın qurumunu alan qızın üstünə onun bir dənəsi yapışmamalı, düşməməlidir və onların fikrincə bunun özü də qızın bacarığını əks etdirən əlamətdir. Oğlan tərəfi uzun müddət ərzində qız evini dərindən öyrənir. Bununla belə qız evi də öz növbəsində oğlan tərəfi dərindən, hərtərəfli öyrənməklə məşğul olur. Oğlanın ağllı-kamallı olması, içkiyə meyli olub-olmaması, evləndikdən sonra ailə saxlaya biləcəyi, valideyinləri ilə necə münasibətdə ola biləcəsi, fiziki və psixi cəhətdən sağlamlığı, xarici görkəmi, ədəb-ərkanı və s. məsələlər dərindən araşdırılır.

Beləəiklə, hər iki tərəf bir-birini yaxşı öyrəndikdən sonra (hər iki tərəfin maddi, mədəni, mənəvi, təsərrüfat və digər imkanları) xeyli götür-qoydan sonra razılıq əldə olursa, məhz «bağlantı» məqamına gəlib yetişirlər. Buna digər türk xalqlarından (Anadolu, Azərbaycan türklərində) və slavyanlarda, o cümlədən ruslarda, ukraynanaılarda, belarus və digər toplumların toy adətlərində biz rast gələ bilirik.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Bağlaantı» Anadolu türklərində də «bağlantı» Azərbaycan türklərində razılıq, ruslarda «baxış» («smotrin»dən sonra), «əl-ələ tutmaq» («rukobitye») adəti vardır ki, bu məhz qız evində baş tutur və bu, toyla bağlı mühüm məqamlardan biri hesab olunur. (9)

Qaqauzların adət-ənənələrini damla-damla, kəndbəkənd, obabaoba yığan V.Moşkov daha sonra göstərir ki, qaquzlar elçiliyi adətən gecə vaxtı edirlər ki, onların qız almağa getdiklərini görən olmasın, Türkiyədən olan folklorçu Perihan Lokmanoğlu isə bildirir ki, «qaqauzlarda iknci defa bir bayram günü veya tatil günü yaxın akrabadan iki kadın dünür olaraq gönderilir. Vakit ya sabah erkən saatlerde ya da akşam alaca karanlıktadır». (10)

Bağlantı baş tutduqdan sonra qaqauzlar oturub yeyib içirlər. Qız atasına da şərab süzürlər, oğlanın qohumlarından biri stəkanı ona verir. O isə yerindən qalxıb ikona qarşısında üç dəfə xaç çəkir və deyir: «Hadi şevkenize xayirli kademli saatta çekedelim, Allah onnara böyük kesmet versin xem güzel anıl.» Qalanlarda təkrar edir: «Allah versin».

Nəhayət «nişan», «nişan töreni», «çorta», «çoda» ya hazırlıq başlanır.

Qaqauz nişanında dever deyilən sağdıcın rolu böyükdür. Dever nişan bayrağını hazırlayır. Azərbaycan türkləri nişan bayrağıı hazırlamırlar. Bu bizlərdə əsasən qırmızı yaylıqdır ki, o həm oğlan evi, həm də qız evi tərəfindən qız evinin darvazvsında yuxarıda daha görüntülü yerdən asılır.

Oğlan evində çeşidli bir çəmbər hazırlanır. Çəmbərin dörd küncünə kiçik altın, ortasına böyük bir altın qoyurlar. Qaqauzlarda nişan şənbə günündən bazar gecəsinə təsadüf etməlidir. Nişan törənində nəinki oğlan evi qız evinə həm də qız evi oğlan evindən gələn qohum-əqrabaya- kişilərə dəsmal, qadınlara isə yaylıq paylanılır. Qızın başına «nişan çəmbəri» qoyduqdan sonra o, yavkulu hesab olunur. Nişanlı qız məclisdə olanların ətrafında dövrə vuraraq onların əllərindən öpür. Nişan mərasimi başa çatdıqdan sonra dəvətlilər musiqi sədaları altında, rəqs-edə-edə evlərinə dağılışırlar.

Qaqauzlarda mərasimin ən yüksək zirvəsi toy-düyün günüdür. Keçmişdə toya bütün kənd-köy dəvət edilər və o üç-dörd gün çalınardı. Bu hələ lap XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər Azərbaycan türklərində də belə idi.

Toyun özünün də keçirilməsi qaqauzlarda bir sıra ritualla çərşənbə günü «maya tutması», «xəmir yoğrulması» ilə müşayiət olunur.(11) «Maya tutması», «xəmir yoğrulması» elə bir ritualdır ki, ona riayət olunması evə xeyir-bərəkət gətirilməsi kimi qəbul olunur. Oğlanlar və qızlar rəqs edə-edə musiqi sədaları altında xəmirə qatmaq üçün bulağa və ya çaya su gətirməyə gedirlər.(12)

Əski qaqauz türklərinin baxışlarına görə bu törənin din-əfsun, simvolik-rəmzi və poetik elementləri mövcuddur. Zaman keçdikcə əfsunlar toy-düyün adətlərində öz yerini daha çox poetik elementlərə verməyə başladı. Folklorşünaslar qaqauz türklərində nişan-toy törənlərində daim türkülərə üstünlük verildiyini qeyd edirlər. İreçek, V.Moşkov, Güllü Yoloğlu, P.Lokmanoğlu, D.Kaya və başqaları toyda bir sıra türkülərin oxunmasını- «xamur», «pelik», «traş», «gəlin», «yol» türkülərin qaqauz düyünlərində mühüm yer aldığını qeyd etmişdir.

Qaqauzlarda toyun «bayrağı hazırlandıqdan sonra hamı evinə dağılışır, geyinib- kecinib axşama «çələng» «fenets» hörməyə yığışırlar. «Fenets» ağ kağızdan düzəldilir, kişili-qadınlı toya dəvət olunanlar –çələngi kişilər papaq kimi, qadınlar isə yaylıq kimi geyirlər. Bundan başqa gəlinin başına yığışan qızlar müqəddəs bitki sayılan «fəslin»dən bəy, gəlin, sağdıc (bəyin xaç atası) və krestnitsa (oğlanın xaç anası) üçün çələng hazırlayırlar.

Azərbaycan türklərinin də toy-düyün adətlərində həm oğlan, həm də qız üçün sağdış və soldış vardır. Lakin bizim toylarda onlar qaqauz toylarında olduğu kimi əlahiddə səlahiyyətlərə malik deyildirlər. Belə ki, biz də oğlan evindən toya «toy bəyi», «sərpayı», «toyun xanı» kimi üstün səlahiyyətlilər nəzarət edirlər.

Toyxanada qonaqların qəbuluna, əyləşdirilməsinə, onların müxtəlif arzu, tələb və təkliflərinin yerinə yetirilməsinə, rəqs etmələrinə, çalğıçıların oxuyub-çalmasına- bütün hər nə varsa hamısı onların arzusu, istəyi, nəzarəti altında həyata keçirilir.(13) Azərbaycanın Şirvan və digər bölgələrində toyun xanı toy gününə bəzən 10 gün, bir həftə qalmış müəyyənləşdirilir. Hələ oğlan evində toya hazırlıq gedən zamandan başlayaraq, demək olar ki, buraya köməyə gələn qohum-əqrəba, qonşular xana verilmiş statusla razılaşırlar və toyun xanın dediklərinə əməl etməyə çalışırlar. Toyun xanının yanından Şirvanın Ucar bölgəsində sağdış və soldış (onlara həm də toyun «qazaxları» deyirlər) olurlar. Toyun xanının əlində şallaq, qırmanc və yaxud qayış, sağdış, soldışın əlində isə heyva, yaxud nar çubuğu olur. Bəyin tay-tuşları, dostları özləri bilərəkdən xanını toyda verdiyi göstərişi (əmri) yerinə yetirmədikləri, olduğu təqdirdə xan qazaxların köməyilə onları cəzalandırır, onlar xana, bəyə təzim edir, səsləndirilmiş, deyilmiş «cərimə»ni «Xan, bəy, taxtın mübarək» deyib, bəyin stolunun üstünə atırlar.

Protoirey M.Çakir qaqauz-toylarında olan ən mühüm məqamlardan biri haqqında belə danışır: «Güveenin evindən düün dooruler gelinin evina, nereda gena gider kutlamaklar, tanşlar hem iilenmeklar gün kauşuncaya kadar. Emen bütün küü toplaner seslamaa muzikayı, görma tanşları hem sırayı, da

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

insannar, durarak ayakça yakında, sokakda hem yanındakı aullarda, yavş sevinmekliklan siirederlar düün terenomiyasını, yavaş lafederak.»(14)

Perihan Lokmanoğlu yazır ki, «Gelin kıza elbiseleri giydirilir. Bu giysi «çatal don»dan ibarəttir. «Don» keten və kumaşındandır, yarısı beyaz, yarısı da koyu renkdir. Beldən yukarısına ipekli bir gömlekle «enteri» bunların üzərinə de kısa kollu bir «kontoş» geydirilir. Gelin kiliseye gideken «piniş» giydirilir. Piniş bütün vücudu örtər. Gelinlik kız saçlarını örer, arkadan iki kat «zülüf» keser, başına bir «fes» koyar, ətrafına bir «çember» sarar, üstünə altından bir «takaltu» ilə «kalkan» və «visulka» başının arka tərəfinə bir çiçek ön tarafına altunlar, boynuna mücevherlerle birlikdə «gerdanlık», kollarına isə bilerzik, belinə de sırma kemer takarlar» (15)

Qaqauzların toy-düyün adətləri ilə tanış olduqda biz onlarda, ümumiyyətlə, digər türklər üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərin şahidi oluruq. Sadaladığımız mərasimlərin, ritualların, demək olar ki, xeyli hissəsini biz nəinki Anadolu və Azərbaycan türklərində, həm də digər türklərdə tapa bilirik. Qaqauzlarda da biz türklərdə olduğu kimi, ailədə kişi və qadının rolu və yeri son dərəcə dürüst müəyyənləşdirilmişdir və bütün hallarda üstünlük kişiyə verilmişdir. Bu heç də qaqauzların feodal-patriarxal yaşam tərzinə önəm verilməkdən yox, həm də türkçülükdə kişiyə verilən yerə uyğun seçimdən irəli gələn cəhətdir.

Qaqauzların toy-düyün mərasimlərindən danışarkən onlardakı toy nəğmələrindən danışmamaq da mümkün deyildir. Çünki digər türk qövmlərində – qazaxlarda, özbəklərdə, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda, Azərbaycan və Anadolu türklərində, Sibiriya türklərində olduğu kimi, onlarda da toyqabağı və toy günü oxunan türkülər düyünün tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Qazax, qırğız, qaraqalpaq və digər türk qövmlərində olan «toy basdar», «jar-jar», «sınsu», «bet aşar» kimi mərasimlər öz məişət-ritual mahiyyət və təyinatlarından başqa, həm də təntənəyə yığışanları əyləndirmək, toyu-büsatı şən keçirmək məqsədini daşımaqdadır.

Qaqauzlarla qaraqalpaqların toy adət-ənənələrində xeyli yaxın motivlər vardır. Biz hesab edirik ki, qaqauzlar-oğuzlar, qaraqalpaqlar-kıpçaqlarla bir soy kökə bağlı olsa da, onların genetik birliyini sübut edən çoxsaylı məqamlar vardır. Çünki Qaraqalpaqstanda qazax, qıpçaq, qazayaqlı və digər tayfa və qəbilələr olduğu kimi, qaqauzların etnogenezində və bugunkü Qazaxıstanda biz qazax, qıpçaq, qazayaqlı tayfalarının adlarına rast gəlirik. Əgər genetik yaxınlıq güclü olmasaydı, həm bu, həm də digər xalqlarda bu tayfaların da adı eyni olmazdı. Əlbəttə, bu tamamilə başqa bir söhbətin mövzusudur və biz məsələyə daha dərindən yerli-yataqlı qayıtmaq və onu dərindən araşdırmaq fikrindəyik.

ƏDƏBİYYAT

1.Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru, Bakı, Qismət, 2005, s. 120.

Мошков В. Турецкие племена на Балканском полуосрове- Кишинев, «Елена- »,2005,с.40-41.

3.Lokmanoğlu Perihan. Türk və qaqauz geleneklerinde benzerlikler.- «Sabaa yıldızı» jurnalı, 1998, №5, s.49-52.

4.Kaya Doğan. Qaqauz türklerinde dügünle ilgili terimler.- «Sabaa yıldızı» jurnalı, 2001, №14, s.20-24.

5.Protoirey Mihail Çakir. Qaqauzların düün adetleri. «Sabaa yıldızı» jurnalı, 2004, №29,s.2-4.

6.Yoloğlu G. Qaqouz folkloru.- Bakı, Gənclik, 1996, s.6-8.

7.Каранфил В.И. Бытовая лексика гагаузского языка.-Автореф. Дисс. канд.филол.наук.- Баку, 2004, с.16-18.

8.Мошков В.А. Гагаузы бендерского уезда, с.101.

9.Кравцов Н.И. Русское народное поэтическое творчество.- М., Просвещение,1971, с.55; Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество.- Л.,Просвещение, 1987, с. 88.

10. Lokmanoğlu Perihan. Türk və qaqauz geleneklerinde benzerlikler,s.49.

11.Yoloğlu G. Qaqouz folkloru, s.7.

12. Yoloğlu G. Qaqouz folkloru, s.7.

13.Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru, s.131.

14. Protoirey Mihail Çakir. Qaqauzların düün adetleri, s.3-4.

15. Lokmanoğlu Perihan. Türk və qaqauz geleneklerinde benzerlikler, s.51.

Свадебные обряды гагаузов

В представленной статье изучаются народные свадебные традиции гагаузов. Обращается внимание на специфичность отдельных моментов свадебного обряда этого народа, выявляются общие и сходные особенности со свадебными традициями других народов. Глубокому анализу подвергаются в работе этапы свадебного обряда гагаузов, азербайджанских и анатолийских тюрков.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKLERDE HOŞGÖRÜ ÖRNEKLERİ

Dr. Ömer ASLAN
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğr. Gör.
Türkiye

Teknoloji baş döndürücü bir hızla ilerlerken, XXI.asra girdiğimiz şu günlerde insanlık hala kin, nefret ve düşmanlık duygularından kurtulmuş değildir. Küreselleşen bir yapı ile dünya küçülmeye devam ederken, insan ve insanlık bir türlü büyüyememiştir. Her asır ve çağda olduğu gibi bugün de insanların sevgi, saygı, hoşgörü, adalet, barış, huzur ve hürriyete ihtiyaçları vardır. Fakat durum hiç de böyle olmamış eski çağlara nazaran insan uygarlığı haksızlığa dayalı acımasız bir düşmanlığın içerisine düşmüştür.

Pek çok uygarlığa beşiklik eden Anadolu, farklı ırk ve dinden olan insanları bağrına basmış, hoşgörü ve kardeşlik içerisinde yaşatmış bir geleneğe sahiptir. Türk halkı gönlündeki genişliğe İslam Dininin feyzini de katarak 13.yüzyıldan beri hoşgörü medeniyetinin temsilcisi haline gelmiştir. Daha 1940lara kadar "insan hakları" diye bir kavram yoktu, Birleşmiş Milletler ve NATO diye bir teşkilat yoktu... II. Dünya savaşında 38 milyon, bazı kayıtlara göre 50 milyon insan öldü. Ondan sonra Birleşmiş Milletler teşkilatı kuruldu ve bir yasa hazırlanarak 30 maddelik İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ilan edildi. Bütün bunlar insanlığın sevgi ve kardeşliğe ne kadar ihtiyaç duyduğunun en büyük göstergesidir.

İnsan hakları hususunda yeterli adımların atılamamasının sebeplerinden biri de, Hz. Îsa'nın, "hepiniz kardeşsiniz" (2) sözünün, Hıristiyanlarca yanlış anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Nitekim Hıristiyanlar, ta Yirminci yüzyıl başlarına kadar, kendileri dışında kalan diğer insanları, paganlıkla suçlamışlardır. 19.yüzyılda, Katolik Dünyası, pozitivizm ve materyalizm karşısında büyük bir sıkıntıya girmiş ve bu sıkıntıdan kurtulabilmek için de yeni bir arayışa girerek, bu ezikliğin altından çıkabilmek için birtakım formüller bulabilme amacıyla 1873'ten 1879'a kadar çeşitli toplantılar yapmıştır. Nihayet, Papa XIII. Leon, *din ile toplumun, din ile devletin ve din ile bilimin barıştırılması* şeklinde bir proje geliştirmiştir. Daha sonraları, özellikle Louis Masssignon'un yanında yetişmiş olan Anawati gibi, Louis Gardet gibi aynı zamanda orta çağ ve İslam uzmanı olan kişilerin gayretleriyle İkinci Vatikan Konsili'nde İslam-Hıristiyan ilişkilerine dair yeni bir kapının açılması sağlanmıştır. İkinci Vatikan Konsilinde Ortaya çıkan anlayış doğrultusunda Kilise, kendi bünyesinde Hıristiyan olmayan gruplarla ilgili seksiyonlar açmış ve bu seksiyonlara bağlı olarak da Müslümanlarla ilgili bölümler geliştirmeye çalışmıştır. Ortalama olarak 1870'li yıllarda hızlanmaya başlayan bu çabalar, İslam-Hıristiyan diyalogu çerçevesinde Akdeniz İslam ülkeleri ile Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkiler Batı dünyasında yaygın bir şekilde kendini göstermektedir. Nitekim, 1970'li yıllardan 1995'lere kadar, uluslararası nitelik taşıyan yaklaşık kırk kadar toplantı yapılmıştır. (3)

Bunlara karşılık Anadolu'da 12-13.yüzyıldan beri Mevlâna, Yunus, Haci Bektaş Veli ve Pir Sultan Abdal ile özdeşleşmiş olan sevgi ve hoşgörü anlayışı devam etmekteydi. Zira onlara göre insan, Hak'kın tecelli aynasıdır. Bunun için de o çok yüce, değerli ve kutsal bir varlıktır. Hal böyle olunca o, hoşgörüye, sevgiye, af ve merhamete layıktır. İşte bu anlayış ve ruh asırlar boyu aynı örnekleri yaşatarak bugüne kadar gelmiştir.

Türk medeniyetinin bu yönüne işaret eden Voltaire, kendi yandaşlarına serzenişte bulunarak şöyle demektedir: "Sizi, yaratan Tanrı'ya hiç bir zaman arı bir tapınışta bulunmasını becerememiş akılsızlar!... Ey, bütün bilgelerin verdikleri örneklerle hiç bir zaman doğru yola getiremedikleri zavallılar!... Türk padişahına baksanıza bir kez: Zerdüştleri de, Banianları da, Rumları da, Nasturileri de, Katolikleri de pekala yönetip gidiyor." (4)

ABD Wisconsin Üniversitesi profesörlerinden Kemal Karpat, "Osmanlı'da Hoşgörünün Hukukî Temelleri" adlı tebliğinde, şu iki tarihi olaya yer vermektedir. Osmanlının hoşgörüsünü sahneleyen bu tarihi gelişmelerden birincisi şöyledir: "18. yüzyılda Çar Petro'nun giriştiği reformları beğenmeyip, oradan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınma izni isteyen bir grup Hıristiyan vardır. *Staroverı (Eski İnançlar)* isimli bu grup, Osmanlı padişahı tarafından kabul edilmiştir. Bunlar Dobruca'da Razen Gölü etrafında yerleşmişler ve halen de orada oturmaktadırlar. İki yüz küsur seneden beri orada bulunan bu kimselerin kiliseleri, adetleri kendi vatanları olan Rusya'da emniyette olmadığı için buraya gelmiş ve burada halen muhafaza edilmektedir." 1850'lerde Mecidiye kasabasında vuku bulan ikinci tarihi gelişme ise şöyledir: "Mecidiye köyde malzemesi İstanbul'dan getirilen bir cami inşa edilmiştir. Fakat, daha sonraları oraya Rumenler gelmeye ve yerleşmeye başlayınca Dobruca, Rumenlerin eline geçmiş. Bu gelişme sonrasında Müslüman Halkın camisi yanında, Hıristiyan halkın kilisesiz olduğunu gören

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Belediye Başkanı Ali Kemal, yeni idareyi temsil eden Rumen Başbakanı'na gitmiş ve Hıristiyanlar için de bir kilisenin yapılmasını rica etmiştir. Fakat, maliye bakanı, 'hayır, paramız yok, bu işi yapamayız' deyince Ali Kemal, bu cevaba bozularak 'peki efendim' deyip kapıdan çıkmak üzereyken, tekrar geri dönüp, şu vecîz ifadeyi kullanmıştır: 'Ben bir Müslüman olarak Hıristiyanlara kilise istiyorum, sen ise bir Hıristiyan olarak onlara kilise vermemekten utanmıyor musun?' bu ifade üzerine Bakan, duygulanmış ve kilisenin yapılmasına karar vermiştir." (5)

Bernard Lewis şöyle diyor: "Müslümanlara karşı Hıristiyanlar, Müslümanlığın Hıristiyanlığa Karşı olduğundan çok daha müsamahasız ve fanatik idiler. İslâmî anlayıştaki bu durumun sebepleri içerisinde dinî ve tarihi değerler vardır. Peygamber Hz. Muhammed, Hz. Îsa'dan hemen hemen altı yüzyıl sonra yaşamıştı. Müslümanlar için olduğu gibi Hıristiyanlar için de, kendi dinleri ve vahiyleri, Tanrı'nın insanlığa en son vahyini ve mesajını temsil etmekteydi. Bir Müslüman için Hz.Îsa bir müjdeci ve mesih idi. Bir Hıristiyan için ise Hz. Muhammed bir yalancı ve sahtekâr idi. Birincisi için Hıristiyanlık tek gerçekliğin tam olmayan neshedilmiş bir şekli idi, dolayısıyla otantik bir vahye dayanan gerçeklik unsurunu ihtiva etmekteydi. Öyle ise Yahudi gibi Hıristiyan'ın da Müslüman bir devlette hoşgörü hakkı vardı. İslam, daha sonra gelen bir din olduğundan dolayı Hıristiyanlar için benzer bir tutum, teolojik açıdan kabul edilebilir değildi... Hıristiyanların Yahudilere karşı da müsamahakâr davranmaları çok zor olmuştur. Ne var ki İslam dinine müsamaha göstermek demek, Hz. Îsa'nınkinden sonra gelen bir vahyi ve İncil'den sonra başka bir kutsal metni kabul etmek demekti. Hıristiyanlar bunu kabule hiç de hazır değillerdi." (6)

Türk kültüründe hoşgörü o kadar engin boyutlar kazanmıştır ki, "iyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik ise er kişinin işidir," (7) felsefesiyle hareket edilip insan egosuna tam bir sınırlama getirilmiştir. Nitekim Hacı Bektaşı Veli, "incinsen de incitme," (8) diyerek diğer insanları kendi nefsine tercih edebilecek engin bir hoşgörü yaklaşımı sergilemiştir. Yunus Emre'nin "bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil" sözüyle bu anlayışa destek vermiştir.

Mevlana'ya atfedilen çok evrensel bir söz vardır: 'Bir ayağım merkezde dîni esaslarla bağlı, diğer ayağım da yetmiş küsur milletle beraberdir...' (9) Başka ve farklı olanlarla, öteki ve diğerleriyle bir araya gelebilmek, onlarla aynı ortamı paylaşmak ancak onlara uzatılacak bir hoşgörü eli ile mümkün olacaktır.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettiği zaman orada yaşayan insanlara gösterdiği hoşgörü anlayışı dillere destan olmuştur. Fatih, İstanbul'u alınca Edirne'ye gitmişti. Sonbahara doğru tekrar şehre döndüğünde şehrin dışında kalan Çatalca ve Silivri'ye kadar olan yerlerin boşaldığını ve şehir içerisindeki halkın da perişan olduğunu gördü. Bunun üzerine önceki dönemde olduğu gibi bunların başına bir papazın patrik olarak tayin edilmesine karar verdi. İstanbul'un büyük kiliselerinden birini patrikhane yaparak Cenadoys adındaki bir papazı patrikliğe getirdi. Patriğe son derece büyük hürmet gösterip eline imtiyazlar verdi. (10) Fatih, sergilemiş olduğu bu hoşgörülü tavrıyla gönlü kırılan şehir halkının gönlünü almış ve yaralarına merhem olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet'in Bosna'yı aldığı zaman o bölgeyi terk edip Venedik'e giden papazlara göndermiş olduğu mektup da zikredilmeye değer bir keyfiyettedir: "Ben ki Sultan Mehmed Hanım. Cümle avam ve havasa malum ola ki... Bosna ruhbanlarına mezidi inayetim zuhura gelip buyurdum ki, mezburlara ve kiliselere kimse mani ve müzahim (baskı ve müdahale) olmayıp ihtiyatsız (kayıtsız, şartsız) memlekette duralar ve kaçıp gidenleri dahi emin ve emanlıkta olalar... Gelip bizim memleketimizde sükun içerisinde olup, kiliselerinde mümekkin (yerleşmiş) olalar. Vezirlerimden ve kullarımdan ve raiyyelerimden ve cemi memleketim halkından kimse mezburlara dahil ve taarruz edip incitmeyeler. Kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dahi yabandan hassa memleketimize adem gelirler ise yemin ederim ki.... bu yazılanlara hiçbir fert muhalefet etmeye..." (11)

Yavuz Sultan Selim Mısır seferine giderken Turisina Manastırındaki papazlar, kendisine Hz. Muhammed (sav)'in Hıristiyan din adamlarıyla ilgili bir ahitnamesini takdim ederler. Ahitnameyi alıp okuyan Yavuz bundan esinlenerek yeni bir ferman yayınlar. Umum hatlarıyla bu ahitname şöyledir:

"Papazlara eziyet edilmeyecek, seyahatten men olunmayacaklar, kiliseleri yıkılıp yerlerine cami yapılmayacak, ibadetle meşgul olan papazlardan kendi geçimleri için ekmiş oldukları ekinden vergi alınmayacak. Papazlarla rıfk ve güler yüzle konuşulacak, onlarla şiddetli ve gönül kırıcı münakaşalar yapılmayacak, kiliselerinin tamirinde onlara yardım edilecek, silah altına alınmayacak ve harbe gitmeye mecbur edilmeyecekler. Bilakis Müslümanlar onların canlarını ve mallarını koruyacaklar. Herhangi bir Müslümanın nikahı altında bulunan kadın dinini değiştirmeye mecbur edilmeyecek." (12)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Türklerin hoşgörü felsefesini anlatması bakımından şu vakıaya da burada yer vermenin çok önemli olduğu kanaatini taşıyorum: 1990 yılı başlarında Kızılordu Bakü'ye girmiş, yüzlerce Azerbaycan Türk'ü şehit olmuş ve Bakü de tarihinin en zor günlerinden birini yaşıyordu. O günlerde Türkiye'den Azerbaycan'a giden bir gruptan iki kişi, Rus istilasına karşı Azerbaycan halk hareketini düzenleyen Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey ile görüşme imkanı buldular. Azerbaycan'ın geleceğine dair sohbet devam ederken, ziyaretçilerden biri Elçibey'e şu soruyu sorar: "Azerbaycan'daki Türk nüfus Sünni ve Şia olmak üzere ikiye ayrılıyor. Azerbaycan'ın azadlığından sonra bu inanç farklılığı bir ayrışmaya hatta bir çatışmaya sebep olmaz mı?"

Bunun üzerine Elçibey misafirlerini, Bakü'ye hakim bir tepede olan evin balkonuna davet eder ve şöyle der: Bakınız Bakü'de iki tane mescit var. Bunlardan biri Şia, diğeri de Sünni mescididir. Görüyor musunuz bunların ikisinin minarelerinden de siyah bayraklar asılı. Bu bayraklar Kızıl ordunun katlettiği Azerbaycan'ın yahşi evlatları için tutulan matemi ifade etmektedir... bu sebepten azadlıktan sonra bizim mezhep çatışması diye bir endişemiz yoktur. Ayrıca, kendini tehlikeye atarak beni evinde misafir eden bu dostumla da farklı mezheplere mensup olduğumuzu bilmenizi isterim." (13) Bu ifadeleriyle Elçibey, hangi inanç ve felsefeye sahip olursa olsun, Azerbaycan Türkünün engin bir hoşgörü olgunluğuna sahip olduğuna işaret etmektedir.

Bu felsefenin asıl gayesi, insana değer vermektir. İnsanoğlu için problem üretmek değil aksine problemlerini çözmektir. Bireysel ve toplumsal problemleri hem birey olarak ve hem de toplum olarak sahip olduğumuz imkanlarla çözebilmemiz mümkün değildir. Nitekim problemler ferdi olmayıp, toplumsaldır. Yani bir insanın tek başına problemi olmaz. Her ne kadar insan öyle görünse de, onu o probleme götüren başka insanlar vardır. Yani, sorunlardan bir kısmı her ne kadar bireysel gibi görünse de, aslında hepsi müşterektir. O halde ortak problemler, ancak ortak çözümlerle mümkün olacaktır. Ortak çözüm ise ancak, ortak sorumluluk duygusuyla elde edilirken; bu duygunun sonuç verebilmesi için de karşılıklı anlayış, hoşgörü, iyi niyet ve iş birliğinin olması gerekmektedir.

Verilen bu örnekler neticesinde şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. İyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap, hayır-şer, mal-mülk gibi pozitif ya da negatif değerler şeklinde niteliği ne olursa olsun, tarihsel süreçte herkes yaptığıyla hatırlanacak ve yargılanacaktır. Herhangi bir dış müdahale olmaksızın herkesin yaptığıyla anılması da tarihe karşı gösterilen en büyük bir hoşgörü olayıdır. *"Şimdi o toplumlar geçip gittiler. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız ise size yazılacaktır. Siz onların yaptıklarından ötürü yargılanacak değilsiniz."* (Bakara Suresi 134 ve 141.ayetler) Bu ayet-i kerime, herkesin kendi yaptığından sorumlu olacağını ifade ederek hem daha önceki milletlerin tarih sahnesindeki konumlarının nasıl olacağına ve hem de fiili özgürlüğe dikkat çekmektedir.

Gelecek için geçmişten ders alınması metodunu kullanan Kur'ân, ibret alınması için geçmiş milletlerin kıssalarından bolca örnekler vermektedir. *"Onlar, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görmek için, yeryüzünde hiç gezip dolaşmadılar mı?"* (Fâtır Suresi 45.ayet) mealindeki bu ayet, inadi ve taassubî duygulardan arınarak tarihe ve olaylara olduğu şekilde bakıp objektif yaklaşımların sergilenmesine dikkat çekmektedir. Buna göre bizler de milletimiz için bir iftihar tablosu çizen atalarımızı hürmet ve rahmetle yad ediyoruz. Lakin onlara layık olmamız gerektiğinin de unutulmaması gerektiğinin altını çizmek istiyoruz.

DIPNOTLAR:

(1) Mehmet Bozdemir, **Din Devlet ve Toplum**, (Abant Toplantıları), İstanbul 2000, s.145.
(2) Matta, 23, 8.
(3) Bekir Karlığa, *"Hoşgörünün dini ve Entelektüel Temelleri"*, **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000, s.106-107.
(4) Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, (Çev: Lütfi Ay), İstanbul 1995, s.381.
(5) Kemal Karpat, **Osmanlı'da Hoşgörü**, (yay. Haz. Mustafa Armağan), Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yay. İstanbul 2000, s.11-12.
(6) Bekir Karlığa, *"Hoşgörünün dini ve Entelektüel Temelleri"*, **Osmanlı'da Hoşgörü**, İstanbul 2000, s.105.
(7) Hamdi Mert, **İslam'da Hoşgörünün Simgesi Hünkar Haci Bektaş Veli**, (Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı), Ankara, tsz. s.37.
(8) Hamdi Mert, **İslam'da Hoşgörünün Simgesi Hünkar Haci Bektaş Veli**, (Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı), Ankara, tsz. s.36.
(9) Selçuk Camcı – Kudret Ünal, **Hoşgörü ve Diyalog İklimi**, İzmir 1998, s.140.
(10) Osman Ergin, **Fatihin Hoşgörürlüğü**, İstanbul 1953, s.4.
(11) Osman Ergin**, Fatihin Hoşgörürlüğü,** İstanbul 1953, s.6.
(12) Osman Ergin, **Fatihin Hoşgörürlüğü**, İstanbul 1953, s.4.
(13) Dursun Dağaşan, **Türk Toplumunda Dini Tartışmalar ve Hoşgörü**, Ankara 1997, s.20.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKMEN FOLKLORUNDA AZERBEYCAN TEMASI

Oraz Yagmur
Türkmənistan

Türk dünyasının büyük dallarından oluşan, kanı bir, dili bir, dini bir, tarihi bir, talihi bir, bir atanın-ananın ocağından dünyaya yayılmış Türkmenlerin ve Azerbeycanlıların eski folkloruna baktığımızda büyük birliğe rastlıyoruz. Ayrıca edebiyat alanında daha da derinlikleri görüyoruz.

Ben bu geniş konunun sadece üç destan ile ilgili taraflarını anlatacağım. O destanların birincisi: "Sayatlı Hemra" destanıdır. Bu destan dilden söylene-söylene eski zamanlardan gelmiştir. Bu destan Daşoguz velayetinin Köneürgenç ilçesinde yaşamış destançı-bagşı Nazar Baga tarafından söylenirken 1939 yılında yazıya geçirilmiştir. O bagşının söylediğine göre bu destan 18.yüzyılda yaşamış Türkmen şairi Şabende tarafından üretilmiştir. Destanın söyledik olayları Karakoyunlu, Akkoyunlu zamanına rast geliyor. Biz Türkmenistan Ilımlar Akademisinin Mahtumkulu adına edebiyat enstitüsü tarafından neşire hazırlanmış ve 1960 senesinde Türkmen Devlet yayın evi tarafından basılmış "Sayatlı Hemra" destanından istifade ederek örnekler aldık.

Destan şöyle başlıyor: "Ama ravıyan ahbar ve nakılani destan andağ rivayet kılırlar kim: Häzirbecan vilayetinde Aşık Ahmet ve Aşık Mahmıt(Muhammed) diygän iki dost var idi." Bu destanın metninde Azerbeycan sözcüğü 15 defa kullanılmaktadır. Gence, Garabaĝ, Şamahı, Şirvan sözcükleride şiir mısralarında bulunmaktadır.

Meselâ: Destanın 41. sayfasında:
Babacan, gidersen Häzirbecana,
Koca, sen oĝlundan hatır cem olgul.
43. sayfasında:
Durnam, gitsen Häzirbecan iline,
Varırsan, näzli yara salam diygeysen.
44. sayfasında:
Dövre çıksan, Häzirbecan görüne,
Baĝrım başı su boluban eriye.
45. sayfasında:
İmdi gözläň, Häzirbecan yolunı,
Tiriňler bagların kızıl gülüni.
Yine 45. sayfasında:
Hakdan buyruk olsa, biz hem baralı,
Häzirbecan sarı uç imdi durnam.
60. sayfasında:
Gence, Garabaĝım, Şamahı, Şirvan,
Külli Häzirbecana bermenem seni.
61. sayfasında:
Gel, köňlüm, gideli Häzirbecana,
Gülşen baĝlarının barı bar, barı.
Köňlüm ister Häzirbecan ilini,
Mugan daĝlarının karı bar, karı.

Bu son dörtlüklü şiir şimdi de bagşıların dilinde en çok söylenen türküdür-manidir. Türkünün ismi Azerbeycan olarak geçmektedir. Müzikisi 1935-de Moskova'da Türkmenistan'ın halk artisti, ussat Sahy Cepbarov tarafından dutarda oynanmıştır hem-de gramplastinka yazılmıştır.

"Aslı-Kerem" destanıda Türkmenlerin meşhur destanlarından birisidir. Bu destan son defa 2004 yılında Türkmenistan Milli Kolyazmalar enstitüsü tarafından basılmıştır. Bu destan böyle başlıyor:

"Ama ravıyanı ahbar, nakılanı asar, beyle rivayet kılıptırlar ki, Tebriz vilayetinde Ziyad adlı bir padişah var idi. Yedi iklime padişah erdi. Ama onun hiç ferzendi yok idi." Bu destandan da birkaç örnek verelim:

33. sayfasında:
Şirvan, Şamahısı, Reştin turuncu,
Gürcüstan'ın narı şudur sınası.
39. sayfasında:
Kerem, Aslın gitti Bayat iline.
Yine 39. sayfasında:
Tebrizden bir bölük suna geldi mi?
51. sayfasında:
Erzurum'a çıktım, yol iki oldu,
Men şu yolun haysı birne varayım?
52. sayfada:
Kerem galdı Erzurum'un dagında.
68. sayfasında:
Erzurum'un dagı hiç karsız olmaz.
130. sayfasında:
Bir gözel görmüşem Gacar ilinde,
Şovkı düşmüş Häzirbeycan iline
Her gülende dür dökülür tilinden,
Nabat saçmış dudagının balına.

Bildiginiz gibi, Aslı destanda ermeni, yani Hristiyan olarak gösterilmiştir. Kerem ise müslüman-türk olarak gösterilmiştir.

Şimdi sıra Türkmenlerin "Necep (ne güzel) oglan" destanında. Biz burada Türkmenistan'da 1939 yılında Mämmetanna Sopıyev'in dilinden yazılmış destanın 1976 yılında "Türkmenistan" yayın evinde basılmış kitabından örnekler verecegiz. Görkemli sazşınas, "Turkmenskaya muzıka" kitabının yazarlarının biri V.Uspenskiy "Necep oglan" destanının türkülerinden-manilerinden örnekleri 1926 yılında nota yazısına geçirmişti. Bu destan böyle başlıyor:

"Ravılar andag rivayet kılarlar, gadim eyyamda Yemen ilinde Soltanesen adlı padişah var idi. Tarif etsek, atarmanlıkda-çaparmanlıkda bir özü idi. Onun yurduna Gence-Garabag diyen yurttan bir katar kerven geldi."

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu destanın 22. sayfasında:
Aslın sorsan, Gence-Garabaglıdır,
Tebriz'in begleri, Sunam geldi mi?

Bu destanların üçüsünde de Azerbeycan ayrı bir memleket olarak gösterilmektedir: Azerbeycan bu destanlara bakıldıgında güzel tabiatlı, göllü-çaylı, baglı-bakcalı, çok yagmurlu, seması her zaman turnalı, semadaki turnalarla güzel sohbetler yapan halklı bir diyar halinde okuyucunun gözünde canlanmaktadır. Azerbeycan aşık-türkücüsü çok, insanların her biri mani-türkü söyleyen ya da eli sazlı, insanlarının yürekleri dolu-dolu aşklı-sevgili bir mekan olarak anlatılmaktadır. Destanların metninden anlaşılıyor ki Azerbeycan Bagdat gibi büyük güzellikli şehirlerle yarışabilecek bir yer olarak şekillendirilmiştir.

Bizim size örnekler verdigimiz destanların başka variantları Türkiye'de, Azerbeycan'da, Cenubi Azerbeycan'da, Kerkük, Şam türkmenlerinde bulunmaktadır.

Burada Azerbeycan temasıyla ilgili başka bir enteresan örnek de vermek istiyorum. 18. yüzyılın büyük Türkmen klassik şairi Mahtumkulu'nun bir şiiri onun Azerbeycan topraklarını görmüş oldugunun kanıtıdır. O şiirin adı: "Yaylahları var".

Sapar edip barsak Nuşah mülküne,
Köňül isläni dek yaylahlary bar,
Seyran etsek gunçasına, gülüne,
Bakcasında bilbil oynahları bar.

Yeri sazdır, hassa bolan sagalar,
Arrık, mühlis, garıp bolan oňalar,
Serçemen agacı bile deňeler,
Acap guş salmalı avlahları bar.

Meydanı doludır şeker gamışdan,
Dileg etmez hergiz gardaş gardaşdan,
Üsti yapıglıdır kümüş kerpiçden,
Her kimiň özi üçin suvlahları bar.

Baş goşmandır arrık, agsak şa bile,
Atdırıp du kunbul, baz le, na bile,
Şirvan galasıdır, anı kim bile,
Her burçunda altın baydahları bar.

Magtımgulı, sazdır, söhbetdir işiň,
Acaldan, gayrıdan bolmaz teşvüşiň,
Baylarıň, pakırıň, ähli dervüşiň
Yurdı bolar yalı farsahları bar.

Mahtumkulu bu şiiri büyük türkçemizin Azerbeycan agsına çok yakın sesleri kullanarak yazmıştır. Meselä: Türkmenistan türkçesinde "baydak" denilmektedir, ama şiirde "baydah" olarak geçmektedir, ve sayire.

Bu günkü hayatımızda da Azerbeycan kelimesi unutulmamaktadır. Azerbeycan diyarı güzel maniler diyarı, her yerde müzik sesi gelen bir mekan olarak tanılmaktadır.

KULLANILAN EDEBIYAT:

1. "Aslı-Kerem", Milli kolyazmalar enstitüsü. Aşkabat-2004.
2. "Necep oglan", "Türkmenistan" yayınevi, Aşkabat-1976.
3. "Sayatlı Hemra", Türkmenistan ilimler akademisi. Mahtumkulu adındaki edebiyat enstitüsü. Aşkabat-1960.
4. "Mahtumkulu", şiirlerinin 2 tomlugu. Aşkabat-1983.
5. V.Uspenskiy. "Turkmenskaya musıka" Mosskva-1928.
6. "Türkmen edebiyatının tarihi" 1.tom. Aşkabat.Ilım-1975.
7. R.Recebov. "18-19 asırlar türkmen edebiyatınıň döredicilik stili" Aşkabat. Ilım-1995.
8. "Türkmen halk dessanları". Aşkabat. "Türkmenistan" neşiryatı-1993.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

NAĞILDA ADAXLI SEÇMƏ

F.e.n. Oruc Əliyev
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Nağıllarda qız və ya oğlan seçmə ilə bağlı maraqlı və öyrənilməsi gərəkli olan nümunələrə təsadüf olunur. Bunlar mərasimlərlə bağlı bir çox mətləbləri dərindən öyrənməyə və bu barədə daha ətraflı mülahizələr söyləməyə yol açır.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nağıl mətnlərinə müraciət edək. «Ceyranın nağılı»nda qıza yuxuda gördüyü oğlan alma verir:

«Zərğova xanım yatıb yuxuda gördü ki, on beş yaşında bir cavan oğlan gəlib oturdu dizinin üstündə, bir alma verib çıxıb getdi. Zərğova səhərnən oyanıb dəli-divanə oldu» (2, I, 226).

Bəzi nağıllarda oğlan şəklini gördüyü şah qızına vurulur:

«Bu oğlan girib içəridən bir şəkil gətirib Məlik Əhmədgilə verdi. Məlik Əhməd gördü bir qız şəklidi ki, Allah taala xoş gündə, xoş saatda yaradıb. Bunu görən kimi Məlik Məmmədin ürəyi getdi» (2,II, 229).

Nağıllardan məlum olur ki, toydan əvvəl bəzi mərasimlər də keçirilirmiş. Oğlan seçən qız və ya qız seçən oğlan bu yolla arzusunu bildirir və bununla da onun istəyi aşkar olur.

Bəzən qızlar öz istəklərini üstüörtülü şəkildə, müəyyən işarələrlə bildirirlər. Məsələn, «Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi» nağılında ərlik vaxtları çatmış şah qızları atalarına üç qovun göndərirlər. Böyük qız göndərdiyi qovunla demək istəyir ki, «axı mənim vaxtım keçdi, məni nə vaxt ərə verəcəksən». Ortancıl qız da demək istəyir ki, «axı mənim də vaxtım keçdi». Kiçik qız isə demək istəyir ki, «ata, lap yetişmişəm, eləyəm ki, şax-şax şaqqıldayıram, çırtma vurma, dağıllam». Vəzirin məsləhətilə şah qızlarının kimə meyli olduğunu öyrənmək üçün şəhərdə olan bütün oğlanların sarayın qabağından keçməsini əmr eləyir. O bununla qızların arzusunu bilmək istəyir:

«Təbillər çalındı, adamlar başladı pəncərənin qabağından birbəbir keçməyə. Böyük qız almanı atdı vəzirin oğluna, ortancıl qız atdı vəkilin oğluna. Kiçik qız heç kəsin dalınca atmadı.

... Padşah qaldı məəttəl ki, görəsən bu qız kimə getmək istəyir. Çar-naçar əmr elədi, gedib quşqovanı, yəni Məlik Cümşüdü çağırdılar. Məlik Cümşüd elə gəlib, əynində yırtıq paltar pəncərənin qabağından keçəndə, qız almanı, yallah küpədi onun dalınca. Padşah bunu görcək dəli kimi qalxdı ayağa. Ancaq iş-işdən keçmişdi» (1, 274-275).

«Şahzadə və Qurbağa» nağılında da şah oğlanlarını vəzirin məsləhəti ilə dədə-baba qaydası ilə evləndirməyi üstün tutur:

«... Padşah vəzirə dedi:

- Vəzir, bəs uşaxlara kimin qızını alax?

Vəzir dedi:

- Ey adil hökmdar, öz dədə-baba qaydamıznan əmr elə, sənin torpağında nə qədər adlı-sanlı adamın qızı varsa, sabah hamısı bəzənib bir-bir sənin sarayının qabağından keçsinlər. Oğlanlar da küləfringindən baxıb özlərinə qız seçsinlər. Hansı qız xoşlarına gəlsə, ona bir alma atsınlar, biz də bilək ki, həmin qız kimdi.

Bəli, həmin günü şah əmr verdi, kəndbəkənd, şəhərbəşəhər carçılar hər yerə car çəkdilər ki, padşah oğlanlarını evləndirmək üçün qız seçəcək, sabah özünə güvənən nə qədər qız varsa, hamısı şəhərin sarayına gəlməlidi. Carçılar car çəkməkdə olsun, bu tərəfdən də padşah küçə-bacanı xalı-ziliynən, gül-çiçəynən, çil-çıraxban bəzətdirib səhəri günü üç oğlunun üçünü də çıxarmışdı küləfringiyə. Oğlanların yanında atası, vəzir, vəkil, əyan, əşrəf oturmuşdular. Padşahın vilayətində nə qədər qəşəng qız varıydısa, hamısı gəlib bir-bir şahzadələr olan küləfringinin qabağından nazi-qəmzə ilə keçirdilər. Aradan bir az keçməmişdi ki, gördülər vəzirin qızı gəlir. Qız gəlib küləfringinin qabağından keçəndə padşahın böyük oğlu almanı atdı vəzirin qızına. Bir az keçmiş gördülər vəkilin qızı budu bir şəstnən gəlir ki, elə bir tovuz quşudu. Padşahın ortancıl oğlu da əlindəki almanı vəkilin qızına atdı. Şahın yanındakı adamlar hər iki qardaşa əhsən, bərəkallah dedilər.

Axırda növbə gəldi kiçik qardaşa. Bu qardaş da almanı hey əlində atıb-tuturdu. Hamı gözlüyürdü ki, elə indicə kiminsə qızına atacaq.

Qızlar bir-bir gəlib, boylana-boylana keçirdilər. Birdən çaydan bir yekə qurbağa hoppanıb düz yolun üstünə düşdü. Padşahın kiçik oğlu almanı atdı. Alma gedib həmən qurbağaya dəydi. Hamı bu əhvalata məyus oldu» (2, IV, 215-216).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Deməli, nağıl məntiqinə görə, alma kimə atılsa, onunla evlənmək qaçılmazdı, hətta şahzadələr də bu addımı atıbsa, daha onu pozmaq, qərarı dəyişmək mümkün olmazmış, buna qarşı çıxmaq adət-ənənəyə qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirilərmiş. «Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi» nağılından göründüyü kimi, şah kiçik qızının qərarından qəzəblənsə də, heç cürə qızının istəyinə qarşı çıxa bilmir, bunu pozmaqdan çəkinir, bununla razılaşmaq məcburiyyətində qalır. «Şahzadə və Qurbağa» nağılında isə kiçik qardaşın atdığı alma arzuedilməz olduğu üçün hamı məyus olur.

Hər iki nağılda üçüncü seçim iki əvvəlkindən fərqlənir, qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun gəlmir, şahzadə qızın yırtıq paltar geymiş quşqovana alma atması, şah oğlunun atdığı almanın isə arzuedilməz bir varlığa dəyməsi ilk baxışda qeyri-adi görünür. Lakin bundan sonra qəhrəmanların sınanması ilə bağlı motivlər gəlir ki, bununla da onların əsl siması üzə çıxır, daha doğrusu, sınaqlardan çıxa bilən nişanlı əsl qəhrəman, sınaqlardan çıxa bilməyən nişanlı isə yalançı qəhrəman funksiyasında çıxış edir. «Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi» nağılında kiçik şahzadə qızın seçdiyi oğlan (Məlik Cümşüd) vəzir və vəkil oğlanlarından üstün olduğunu sübuta yetirir. Düşmən qoşunu şəhərə hücum edən zaman hər şey aydın olur. Şahın böyük kürəkənləri düşmənlə vuruşda yenilir. Məlik Cümşüd isə sehrli köməkçilərin yardımı ilə döyüş meydanına daxil olub düşmən qoşununu darmadağın edir. Bundan sonra şah böyük kürəkənlərini saraydan samanlığa qovub Məlik Cümşüdlə kiçik qızını saraya gətirir.

Bu nağılda folklor poetikasının mühüm bir cəhəti - müəyyən işləri həyata keçirmək üçün geyim-libas dəyişmə aktının vacibliyi öz əksini tapmışdır. Qəhrəman məhz libasını dəyişməklə öz məqsədinə çatır. O müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında özünü göstərir, həqiqi sifətini gizlədir.

«Şahzadə və Qurbağa» nağılında isə əvvəlki nağıldan fərqli olaraq qızlar sınağa çəkilir. Şah hər üç oğluna arvadlarının bir həftəyə xalı toxuyub gətirmələrini əmr edir. Kiçik qardaşın gətirdiyi xalı şahı valeh edir. Şah ikinci dəfə paltar tikməyi tələb edir. Bu dəfə də kiçik qardaşın arvadının göndərdiyi paltar şahı heyrətə salır. Burada nə isə bir sirr olduğunu duyan şah, oğlanlarının arvadlarını üçüncü dəfə sınağa çəkir, indi də oğlanlarından tələb edir ki, sabah yanıma gələndə arvadlarınızı da özünüzlə gətirərsiniz, özü də onlara tapşırarsınız ki, özlərinə elə paltar tikib geyinsinlər ki, mənə gətirdikləri paltarlar onun yanında heç nə olsun. Bunu eşidən kiçik şahzadə məyus olur. Ancaq onun arvadı donunu dəyişərək gözəl-göyçək bir qıza çevrilir. Oğlan onu yanında görəndə gözlərinə inanmır. Şah da bunu görüb çox şad olur, bu möcüzə qarşısında donub qalır.

Onu da göstərmək gərəkdir ki, çevrilmələr sehrli nağıllarda mühüm yer tutur. Çevrilmələrin müxtəlif növləri ayrı-ayrı sehrli nağıllarda geniş yayılmışdır. İnsanın başqa bir varlığa - quşa, heyvana, ağaca, daşa və əksinə çevrilməsi əski inamlardan qaynaqlanır:

«Çevrilmələr, dönmələr, ilkin inamlardandır. Ona görə də, belə çevrilmələri aydınlaşdırarkən çevrilən və çevirənin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq gərəklidir. Burada bir nəsnəni də yazaq: Çevrilənlər onqonla, tanrı ilə, zoomorfik, antromorfik aləmlə bağlı olduqlarından güclü, yüksək keyfiyyətlərə, istedada malik idilər. Deməli, dəyişmələr, dönmələr onqonun, tanrının gücü ilə olur» (3, 262).

Ümumiyyətlə, sehrli nağıl süjetlərində əsas obrazlar - qəhrəman və onun rəqibləri ilə yanaşı, qəhrəmanın köməkçiləri də mühüm yer tutur. Qəhrəman tez və ya gec, bu və ya digər şəkildə xeyirxah sehrli qüvvələrin əhatəsinə düşür.

Çətin səfərə yola düşən qəhrəman müdrik məsləhətçinin köməyilə istəyinə yetir. Çox vaxt onun verdiyi sehrli vasitə qəhrəmanın çətin anlarda köməyinə çatır. Həmin funksiyada çox vaxt nurani qoca çıxış edir. Bu işıqlı, müdrik və xeyirxah qoca addımbaşı qəhrəmanın köməyinə çatır, ona yol yoldaşı olur. Müdrik qocanın məsləhətlərini yalnız əsl qəhrəman yerinə yetirə bilir. Məsələn, «Üçbığ Kosa» nağılında ölüm döşəyinə düşən şah oğlanlarını yanına çağırıb deyir:

«Oğlanlarım, mənim sizə iki vəsiyyətim var. Biri budu ki, mən öləndən sonra üç gün mənim qavrımı qoruyun. Birinci gün böyük oğlum, ikinci gün ortancıl oğlum, üçüncü gün balaca oğlum qavrımın üstündə qaroul çəksin. İkincisi də budu ki, mənim elçi daşımın üstündə hər kim oturub qızımı istəsə, verərsiniz ona» (2, II, 157).

Ata vəsiyyətini namusla həyata keçirən kiçik qardaş həm özünün, həm də qardaşlarının yerinə atasının qəbri üstündə gecə keşik çəkir. Birinci gecə başdan-ayağa qırmızı yaraq taxmış, qırmızı atda atasının qəbrinə hücum çəkən naməlum şəxsi, ikinci gecə yaşıl, üçüncü gecə sarı libas geymiş və yaraqlanmış düşmənləri yenərək onların libasını, yarağını, atını ələ keçirir. Sonra isə heç kimin, eləcə də qardaşlarının yerinə yetirə bilmədiyi şərtə gizli ad altda - qırmızı, yaşıl, sarı geyimdə, yaraqda və atda əməl edərək üç gözəl qızı alıb gətirir. Bu qızların atası belə bir şərt kəsir:

«Firuz bəy bu şəhərin ən böyük bəylərindən biri idi. Bunun gözünün ağı-qarası üç gözəl qızı varıydı. Bu qızları çox bəylər, xanzadələr istəyirdi, ancaq Firuz bəy heç birinə verə bilmirdi. Çünki birisinə versə, o biriləri bundan inciyə bilərdi. Ona görə də şəhərin kənarında bir böyük xəndək qazdırıb, içini suynan doldurdu, qızları xəndəyin o biri qırağına qoyub dedi:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- Hər kim atını xəndəyin bu qırağından o qırağına sıçratsa, qız onundu» (2, II, 160).

Gözəl qızların atası belə bir şərt kəsməklə sınaqdan çıxmış, hamı tərəfindən qəbul edilmiş mərasimə söykənərək vəziyyətdən çıxır, həm də qızlarına layiq oğlanların bu yolla seçilməsinə nail olur.

Kiçk qardaş yalnız hadisələrdən xeyli keçəndən sonra sirri qardaşlarına açır. Bu nağılda qəhrəman - kiçik qardaş sınaqlardan libasını dəyişərək keçir.

«Məlikməmməd» nağılında isə bu motivə əsas hadisələrdən sonra, əlavə sınaq məqamında rast gəlinir:

«Zümrüd quşunun tükünü çıxarıb yandırdı. O saat Zümrüd quşu hazır olub dedi:

- Mənə görə nə qulluq?

Məlikməmməd dedi:

- Bu saat mənə bir dəstə sarı paltar, qılınc, qalxan, bir sarı at, yel atı gətir.

Zümrüd quşu «baş üstə» deyib, uçub getdi, bir az çəkmədi ki, Məlikməmməd deyən şeylər hazır oldu. Məlikməmməd paltarlarını qıvraq geyindi, qılıncını belinə bağladı, qalxanını qoluna taxdı, birbaşa atı padşahın evinin qabağına sürdü. Şəhər camaatı, bütün qoşun tamaşaya yığılmışdı. Padşahın böyük oğlu da at çapırdı.

Məlikməmməd atını meydana salıb bir o başa çapdı, bir bu başa çapdı, sonra qılıncını çıxarıb padşahın böyük oğlunun boynunu vurdu» (1, 23).

Paxıl qardaşlar kiçik qardaşın quyuda kəndirini kəsir, onun igidliklərini öz adlarına çıxır, özlərini əsl qəhrəman kimi təqdim edirlər. Bu məqamda əsl qəhrəman möcüzəli köməkçinin - Simurq quşunun yardımı ilə meydana çıxaraq əvvəl sarı geyimdə, sonra isə qırmızı geyimdə yalançı qəhrəmanları cəzalandırır, yalnız bundan sonra özünü nişan verir.

Nağıl süjetlərində qız seçən, istəyən oğlanların qarşısında müəyyən şərtlər qoyulur, nişanlı müəyyən sınaqlardan keçməli olur, yalnız tələb olunan şərti yerinə yetirə bilənlər istəklərinə yetirlər, yetirə bilməyənlər əsir alınır, qul olur, bəzən ölümə də məhkum olmaq məcburiyyətində qalırlar.

Ümumiyyətlə, nağılların böyük bir bölümündə çətin tapşırıq, şərt süjetdə mühüm yer tutur. Bu tipli nağılların isə müəyyən bir qismi toy mərasimi ilə bağlı olur və oğlanın və ya qızın sınanması burada aparıcı yer tutur.

«Hazarandastan bülbülü» nağılı (2, I, 166-173) bu baxımdan maraq doğurur.

Şah atanın arzusu ilə Hazarandastan gülü, Hazarandastan bülbülü, Bili-Bilqeys xanım və ərəbatını gətirmək üçün üç şahzadə səfərə yola düşür. Üç yolun ayrıcında böyük daşın altına bir üzük qoyurlar ki, hansı tez gəlsə o birilərinin dalınca getsin. Sonra hərəsi bir tərəfə yola düşür. Kiçik qardaş gedib atı tapıb gətirir. Sonra ortancıl qardaşı bir aşbaza şəyirdlik eliyən yerdə tapır, ona təzə paltar, at alıb üç yol ayrıcına gətirir, özü isə böyük qardaşının dalınca yollanır. Böyük qardaşını gülün və bülbülün sahibi Bilqeys xanımın qapısında palçıq ayaqlayan halda tapır. Qardaşının yanında da bir dəstə adam olduğunu görür. Böyük qardaşı deyir ki, buradakıların hər biri padşah oğludur. Gəliblər ki, Bili-Bilqeys xanımı alsınlar. O da hər gələn oğlanla güləşib yıxıb. Hər yıxılana da burada palçıq ayaqlatdırır. Kiçik qardaş qızı meydana çağırır. Bunu görən qız qəzəblənir:

« - Oğlan, mən sənə qıymırdım, sənə yazığım gəlirdi, sən belə danışdın, çox yaxşı, güləşək. Ancaq bir şərtnən. Sən məni yıxa bilsən, ixtiyar sənindi, nə istəyirsən elə, mən səni yıxdım başını kəsəcəyəm.

Oğlan dedi:

- Mən razıyam, şərtin gözüm üstə» (2, I, 170).

Onlar üç gün, üç gecə güləşirlər. Oğlan üçüncü gün qızı yıxır, bundan sonra Bilqeys xanım kiçik şahzadəyə getməyə razılıq verir.

Göründüyü kimi, bu nağılda nişanlının fiziki gücünü sınamaq əsas yer tutur. Bilqeys xanım ancaq o oğlana ərə getməyə razılıq verir ki, ona qalib gəlsin. Kiçik şahzadə qızın bu şərtini yerinə yetirir və Bilqeys xanımın razılığını alır.

Hadisələrin sonrakı gedişində də həm kiçik qardaş, həm də bu gözəl pəhləvan xanım sınaqdan namusla çıxır. Kiçik şahzadənin öldüyünü güman edən qız buna baxmayaraq namərd, fərsiz şah oğlanlarının təklifini rədd edir və yenə də onların qarşısında öz şərtini irəli sürür. Paxıl və qorxaq böyük qardaşlar qızın bu şərti qarşısında aciz qalırlar. Belə olanda qızı zorla əvvəlcə şahın böyük oğluna, sonra isə ortancıl oğluna verməyə cəhd edirlər. Elə bu vaxt gəlib toy mərasiminə özünü yetirən kiçik şahzadə yalançı qəhrəmanları cəzalandırır. Bilqeys xanım kimi igid bir qıza özünün layiq olduğunu sübuta yetirir.

«Kəl Həsənin nağılı»nda (2, I, 189-201) təsivr olunur ki, padşah Kaşkaş pəhləvan tərəfindən oğurlanmış gözəl qızı Pəri xanımı xilas etmək üçün abidin məsləhətilə Kəl Həsəni tapıb saraya gətirir. İndiyə qədər bütün elçiləri naümid geri qaytaran padşah Kəl Həsənə söz verir ki, qızımı gətirsən onu sənə verərəm:

«Padşah dedi:

- Ey oğlan, mən səni Kaşkaş pəhləvanın qabağına göndərsəm gedərsənmi?

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kəl Həsən dedi:
- Nə üçün məni onun qabağına göndərirsən?
Padşah dedi:
- Kaşkaş pəhləvan mənim qızım Pəri xanımı götürüb qaçıb. Əgər sən Pəri xanımı götürüb gələ bilsən qızımı sənə verərəm.
Kəl Həsən razı olub, padşahnan şərt bağladı» (2, I, 193).

Nə üçün abid şah qızını ancaq Kəl Həsənin xilas edəcəyini söyləyir. Çünki Kəl Həsən qeyri-adi, möcüzəli şəkildə dünyaya gəlib. O artıq doqquz yaşında iki ayını baş-başa vurub öldürür. İndi on altı yaşında olan Kəl Həsənin qabağında dayana bilən bir pəhləvan yoxdur. Kəl Həsən yeddi qazan aşı yeyib, yetmiş put poladdan döyülmüş qılınc-qalxanı, paltarı geyinib atını minib yola düzəlir. Gəlib bir qarıya qonaq olur. Qarıdan Pəri xanımın yerini öyrənir. Qarı deyir:

«Kaşkaş pəhləvan divdən əmələ gəlmə bəni-insan idi. Pəri xanımı götürüb qaçırdan kimi aparmışdı gülşən bağındakı qalaçada saxlayırdı. Neçə vaxt idi ki, Pəri xanımla baş bir yastıq olmaq istəyirdi. Pəri xanım bir il möhlət istəmişdi ki, ata-anası başından çıxsın» (2, I, 193).

Kəl Həsən Kaşkaş pəhləvanı, sonra isə onun qardaşı Bəlğ pəhləvanı məğlub edib Pəri xanımı və Firəng padşahının qızı Şərəf xanımı da əsirlikdən azad eliyib evlərinə gətirir. Padşah onu təmtəraqla qarşılayır:

«Padşah əmr elədi:
- Məni istəyən Kəl Həsənə xələt versin!
Kəl Həsən padşaha dedi:
- Vədəyə sözün nədi?
Kəl Həsən belə deyəndə padşah dedi:
- Üç gün mənə möhlət» (2, I, 200).

Vəzirin tədbirilə padşah Kəl Həsəni qonaqlıq zamanı zəhərlətdirib yeddi daşın dalına atdırır. Simurq quşu bundan xəbər tutub onun köməyinə çatır, onu ayıldır. Kəl Həsən vədinə əməl eləmiyən padşahı öldürür. Sonra özünə yeddi gün toy eləyib Şərəf xanımla Pəri xanımı alır.

Bu nağılda padşah şərtini pozur, Kəl Həsən şah nəsilindən olmadığı üçün qızını ona vermək istəmir, hiyləyə əl atır, bu yolla canını qurtarmağa çalışır, ancaq sözünün üstündə durmayan şah öz cəzasını alır. Deməli, nağıl məntiqinə görə, verilən sözə, kəsilən şərtə əməl olunmaması həmin şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq onun məhvinə səbəb olur. Odur ki, kəsilən şərt, verilən söz əhd-peyman kimi qiymətləndirilir. Bu motiv ölkəsi fəlakət içində olan şahın bağladığı şərtdə özünü göstərir. Şah ölkəni fəlakətdən qurtaranının kimliyindən asılı olmayaraq qızını ona verəcəyini bildirir və bu şərtə danışıqsız əməl edir. Hətta belə bir şahın ölkəsinə təsadüfən gələn igidlər bununla razılaşmasalar da, şah qızı ilə evlənib orada qalmağa məcbur olurlar.

«Cantiq» nağılında Pəri xanımın dalınca çətin səfərə yola düşən üç dostdan biri padşahın qızı ilə evlənir.

«Padşah dedi:
- Ey oğlan, mən əhd-peyman eləmişəm ki, hər kim əjdahanı öldürsə, qızımı ona verəcəyəm. Odu ki, biriniz mənim qızımı almalısınız.
Cantiq dedi:
- Padşah sağ olsun, biz yol adamıyıq. Bir günlüyə sənin şəhərinə qonaq gəldik. Sən nə bilirsən biz kimik, nəçiyik, qızını bizə verirsən?» (2, I, 84-85).

«Üç bacı» nağılında təsvir olunur ki, Sam padşahın hakimiyyətini ələ keçirən Qulam padşahın hökmü ilə qızları Gülbənd kəndində bir daxmaya köçürürlər. Ov zamanı təsadüfən bura gələn şahzadə qızları görüb, vəziyyətləri ilə maraqlanır. Bu qızların adlı-sanlı nəsildən olmasından daha çox şahzadəni onların tərbiyəsi, qabiliyyəti, gözəlliyi cəlb edir. Evdarlıq işlərini də yaxşı bilmələrini görən şahzadə onları özləri ilə aparmağı qərara alır.

«Şahzadə Cəlal qızların adlı-sanlı nəsildən olduqlarını görüb xəbər aldı:
- Sizin evdarlıq işindən əlinizdən nə gəlir?
Şahzadəyə cavabında böyük bacı Südabə sözə başladı:
- Bilin və agah olun, mən bir gəbə toxuyuram ki, bir şəhərin əhalisi onun üstündə oturar hələ genə də bir tərəfi boş qalar.
Südabədən sonra Rübabə sözə başlayıb dedi:
- Mən də bir yumurta qabığında elə aş bişirərəm ki, bir şəhərin əhalisi onnan yeyər, yenə qalar.
Kiçik bacı Züleyxa üzünü şahzadəyə tutub dedi:
- Mən də bir oğlan doğaram ki, birçəyinin biri qızıl, biri gümüş olar.
Şahzadə Cəlal qızlardan bu sözləri eşidib Züleyxaya məhəbbəti qondu, dedi:
- Ay nazəninlər, əgər razı olsanız, biz sizi alıb vətənimizə aparırıq» (2, III, 123).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Padşah oğlu» nağılında şahzadə Məhəmməd Gülzar xanıma aşiq olur. Ancaq bu qızı istəyənlərin hamısı ölümə məhkum olub, tilsimə düşərək daşa dönüblər. Ancaq bu çətinlik Məhəmmədi yolundan döndərə bilmir, yel atına minib düz tilsimlər padşahının ölkəsinə gedir: «Hər rəng çalan bağa girib bir dəfə Gülzar xanım çağırdı, dizə qədər daş olub yerində qaldı. İkinci dəfə çağırdı qurşağa qədər daş oldu. Öz-özünə dedi ki, yox olsun ki, o can ki, Gülzar xanım kimi gözəl yolunda ölümündən qorxacaq.

Öz-özünə ürək-dirək verib üçüncü dəfə çağırdı. O saat boğaza qədər daş oldu» (2, III, 188).

Məhəmmədin cəsarətli, yolundan dönməz, həm də gözəl bir oğlan olduğunu görən Gülzar xanım bir könüldən min könülə ona aşiq olur.

«Reyhanın nağılı»nda (2, III, 149-161) Reyhan xanımı çoxları istəsə də ata-anası onu naxırçı Murtuzun oğlu Bahadıra nişanlayır. Lakin bir gün gözəl Reyhan xanımı Əş-əş div oğurlayıb Qulzəmi Qafda olan tilsimə salır. Nişanlısı onu xilas etməkdə aciz qalır. Qızın qardaşı Ayğır Həsən ağır çətinliklərdən keçərək div padşahını öldürür. Gözəl Güləndam xanımı və bacısı Reyhanı tilsimdən qurtarır. Sonra 40 gün, 40 gecə toy edib Güləndam xanımı alır. Bu hadisədən bir müddət keçmiş Reyhan xanımın nişanlısı Bahadır elçi göndərir. Ayğır Həsən onu rədd edib bacısını qeyrətli bir oğlana verməyi üstün tutur.

Deməli, nağıldan çıxan məntiqi nəticə belədir ki, Bahadır kimi fərsiz, qorxaq bir oğlan Reyhan kimi dünyagözəli bir qıza layiq deyil. Doğrudur, digər bir çox nağıllarda olduğu kimi «Reyhanın nağılı»nda nişanlının qarşısında hər hansı bir şərt qoyulmur. Ancaq hadisələrin gedişində aydınlaşır ki, Reyhan kimi bir qızı düşmüş olduğu fəlakətdən qurtarmaq hər oğulun işi deyildir. Deməli, bu nağılda Bahadırın seçdiyi qıza layiq olmadığı hadisələrin gedişində üzə çıxır. Ona görə də Bahadırın istəyi gözündə qalır və igid Ayğır Həsən bacısını özü layiq bildiyi qeyrətli bir oğlana verməyi yeganə çıxış yolu bilir.

Deməli, qız və ya oğlan seçərkən onların qarşısında müəyyən şərtlərin qoyulması, müxtəlif sınaqlara çəkilməsi təsadüfi olmayıb əski xalq inamları, mərasimləri ilə bağlı bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan nağıllarının bir bölümündə həddi-buluğa çatmış igidlər, çətin, uzaq səfərlərə yola düşür, möcüzəli şərtləri yerinə yetirir və istədikləri qızları alıb gətirirlər. («Gülnar xanım» (2, I, 71-79) kimi nağıllarda isə bu funksiyanı igid, mətanətli qızlar yerinə yetirirlər. Nağılın məzmunu belədir: Qəndahar padşahının Məlik Məmməd adında bir oğlu olur. Bir gün lələsi münəccimləri yığıb tas qurdurub, rəml atdırıb şahzadənin baxtına baxdırır. Münəccimlər deyirlər ki, Məlik Məmməd on dörd yaşına çatanda itəcək. Elə də olur. Qoca lələsi onu axtarmağa başlayır. O gəlib İstanbul şəhərinə çatır. Lələdən əhvalatı öyrənən Gülnar xanım şahzadəni axtarmağı qərara alır, atası ona icazə verir.

«Gülnar xanım çəkildi öz otağına, altdan geyindi üstdən qıfıllandı, üstdən geyindi altdan qıfıllandı. Bir at mindi hamı ilə görüşüb yola düşdü.

Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni gündüzə qatdı, gündüzüü gecəyə, üç ay tamam at sürdü, üç ayın tamamında gəlib bir qalaçaya çatdı» (2, I, 72).

Burada Gülnar xanım üç pəri qızlarından kiçiyinə rast olur. Pəri qızı deyir ki, biz üç bacı pərilər padşahının qızlarıyıq. Biz hər cümə axşamı sənin gözəlliyinə tamaşa eliyirdik. Sən də bizi göyərçin bilib yedirib-içirdirdin. Gülnar xanım gəlişinin məqsədini söyləyir. Pəri qızı deyir ki, biz üç bacı üç divə ərə getmişik. Böyük bacılarımın ərləri bundan bir xəbər bilər. Gülnar xanım ortancıl bacının, sonra isə böyük bacının qonağı olur. Pəri qızı divdən Məlik Məmmədi onun oğurladığını öyrənir.

«Axirüləmr div boynuna alır ki, Məlik Məmmədi o oğurlayıb, özün də yeddi təpə qalasında tilsimə salıb.

Qız səhər əhvalatı Gülnar xanıma xəbər verdi. Gülnar xanım ona tapşırdı ki, indi də öyrənsin o tilsimi necə sındırmaq olar. Bir də ki, öyrənsin görsün divin canı nədədi. Div qıza dedi ki:

- Bu qalanın qapısında qırx dildə yazılmış daşlar var. Gərək onu sındırmaq istəyən bu daşların hamısın oxuya» (2, I, 74).

Div öz canının yerini də ona deyir. Divin canı həmin qalaçadakı çarhovuzdakı üç balıqdan birində imiş. Gülnar xanım həmin balığı tapıb divi öldürür. «Gəldi bu yana, gördü dağın ətəyində barı kimi bir yerdə qırx dildə yazılmış daşlar asılıb. Gülnar xanım dünyanın bütün elmlərindən baxəbər idi. Başladı bunları bir-bir oxumağa. Axırıncı daşı oxuyub qurtaranda elə bil ki, dağ hərəkətə gəldi. Barı yarıldı, girdi içəriyə, gördü Məlik Məmməd bir qızıl taxtın üstündə yatıb, amma yarımcandı» (2, I, 76). Gülnar xanım cibindən quran çıxarıb oxumaq istəyir, amma qorxur ki, tamamlaya bilməyəcək. Çünki bilir ki, belə adamları tilsimdən oyatmaq üçün qırx gün arasını kəsmədən quran oxumaq lazımdır. Çıxıb karvandan bir qızı alıb qalaçaya gətirir, əhvalatı qıza danışır. O yorulanda qız oxuyur ki, quranın arası kəsilib batil olmasın. Lap axırda görür ki, yuxu onu aparır. Qızı qaldırıb quranı ona verir. Qırx gününün tamamında şahzadə ayılır.

«... Soruşdu:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- Sən kimsən?

Namərd qız cavabında dedi:

- Mən burada düz qırx gündü ki, səni ayıltmaq üçün gecə-gündüz quran oxuyub xətm tuturam.

Məlik Məmməd ətrafına baxıb yerdə yatan bir adam gördü. Bu, Gülnar xanımdı, başını örtüb yatmışdı. Məlik Məmməd soruşdu:

- Bəs bu kimdi, burda yatıb?

Qız dedi:

- O səni bu günə salan adamdı. Düz qırx gündü ki, mən onunla çarpışıram. Axırda mən ismiəzəm oxuyub onu yatırmışam» (2, I, 175).

Gülnar xanım ayılıb əhvalatı başa düşür. Onların dalınca gəlir, ancaq çata bilmir. Odur ki, gəlib Qəndaharda qalır. Məlik Məmməd isə o biri qızla atasının şəhərinə gəlir. Onlara toy edirlər. Gülnar xanım isə yun aldırıb xalı toxumağa başlayır. Bütün başına gələnləri naxış ilə bu xalçanın üstünə yazır. Bir gün xəbər yayılır ki, bütün şəhər camaatı şahzadəni görməyə gedir və hərəsi bir xələt aparır. Abbas adlı bir nəfər də bu xalçanı alıb şahzadənin yanına yollanır. Bir az keçmiş onu şahzadənin hüzuruna çağırırlar. Şahzadə deyir ki, bu xalçanın tayını da gərək gətirəsən. Üçüncü xalçanı da alan şahzadə bütün əhvalatı öyrənir. Şahzadə Gülnar xanımı axtarıb tapır və onu da götürüb atasının vilayətinə gəlir.

Bu nağılda bütün çətinliklərdən keçən igid və ağıllı Gülnar xanım istədiyi oğlanla evlənməyə layiq olduğunu sübut edir).

Bu nağıllar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, uzaq məmləkətdən, qeyri-adi padşahlıqdan qız almaq igidlik sayılmışdır. Bu motiv «Məlik Düçar», «Məlik Məmməd və Məlik Əhməd», «Cəlayivətən», «Soltan İbrahim», «Sehrli üzük», «Oxxayla Əhməd», «Tapdıq», «Qaraqaşın nağılı» və s. onlarla nağıllarda da mühüm yer tutur.

Deməli, nağıldakı hər bir motiv və süjet sadəcə möcüzə olmayıb əski inamlarla, adət-ənənələrlə bu və ya digər dərəcədə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (Nağıllar). Tərtib edəni N.Seyidov, Bakı: Yazıçı, 1985.
2. Azərbaycan nağılları. Beş clddə. I - V cildlər. Bakı: Azərb. EA, 1960-1964.
3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989.
4. Пропп В.Й. Морфология сказки. М: Наука, 1969.

РЕЗЮМЕ

Выбор невесты в сказках

В статье основное внимание концентрировано на вопросе о выборе невесты в сказках. Отмечается, что постановка данного вопроса позволяет глубже изучать целый ряд важных аспектов обрядов и выдвигать новые предположение по этим вопросам.

Автор приходит к выводу о том, что постановка определенных условий перед невестой или женихом и их испытание в сказках носят не случайный характер, а связаны с народными поверьями и древними обрядами.

Основывается тезис о том, что в сказках те женихи или невесты, которые выдерживают испытание, которые не в состоянии выдерживать подобные испытания, причисляются к ложным героям.

SUMMARY

Choice of bride in stories

In the article the main attention is concentrated to the problem about choice of bride in stories. It is noted that statemenet of the given question allows to study the whole important aspects of rituals and to put forward new questions according to these questions.

The author comes to a conclusion that the statement of the definite conditions before the bride or the bride-groom and their trial in the stories carries not only the fortuity character but also folk belives and ancient rituals.

In the article it is also said that in the stories bride-grooms or brides who stand the test come forward in the role of authentic heroes, but those who can't stand the similar test reckon among the false heroes.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

KİTÂBI DEDE KORKUT'TA *BASAT* OKUNAN İSİM ÜZERİNE YENİ GÖRÜŞLER

Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA
(İstanbul Üniversitesi)

Bildirimin konusu Dede Korkut hikâyelerinin 8. boyu olan "Depegöz hikâyesi"nin kahramanının adının ilk hecesinin *a* ünlüsü ile *basāṭ* yerine *u* ünlüsü ile *busāṭ* veya *pusāṭ* şeklinde okunması gerektiğidir. Bu kanaatimi aşağıda şöyle açıklamak istiyorum:

Dede Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasının 231. sahifesinin 6.-10. satırları arasında Depegöz'ün söylediği ve ilk dörtlüğü k*a*-, ikinci dörtlüğü *a*- baş kafiyesi ile olan bir Soylama vardır. Depegöz'ün söylediği soru bölümü iki dörtlükten oluşmaktadır. *Busāṭ*'ın söylediği 231. sahifenin 11.-13. ve 232. sahifenin 1.-3. satırlarındaki cevap bölümününün ikinci dörtlüğünde eksik olan mısra soru bölümünden alınarak dörtlük tamamlanmıştır. Soru-cevap şeklindeki Soylama şöyledir:

Depegöz gene aydur:
***ka**larda koparda yigit! yerüñ ne yerdür?*
***ka**rangu dün içinde yol azsañ, umuñ ne dür?*
***ka**ba ʻalem götüren ĥanuñuz kim?*
kırış güni öndin < depen alpuñuz kim? >
*< **a**ġ pürçeklü anañ adı ne dür? >*
***a**ġ sakallı babañ adı ne dür?*
***a**lp eren {erden} adın yaşurmak ʻayb olur*
***a**duñ ne dür yigit! degil, maña!* dedi.
Busāṭ Depegöze soylamış. Görelüm ĥanum! ne soylamış :
***ka**larda koparda yerüm Gün Ortac!*
***ka**rañu dün içre yol azsam, umum Allāh!*
***ka**ba ʻalem götüren ĥanumuz Bayandar ĥan!*
kırış güni öndin depen alpumuz Ulaş oğlı Salur azan!
***a**nam adın sorar olsañ, Kaba Aġaç!*
***a**tam adın derseñ, Kaġan Aslan!*
*< **a**lp eren {erden} adın yaşurmak ʻayb olur >*
***a**dım menüm sorarsañ, Aruz oġlı Busāṭ* 'dur dedi.

Soylama'da geçen bazı kelimeleri ve şekilleri şöyle açıklamak istiyorum:

1. Kalarda : "kışlada kaldığımda", **koparda** : "yaylaya çıktığımda" da yerim yani ana yurdum **Gün Ortac** (Güneydeki Or dağı)'dır. *Or tak* yer adındaki **tak** "dağ" kelimesi **tak** > **tac** şeklinde gelişmiştir.[248] Oğuzların yazlık yurtları olan *Ortak* ve *Kürtak* için bk.[249]

2. karangu ~ karañu : Soylama'nın soru bölümünde imlâ نك cevap bölümünde ك ile yazılmıştır.

2. içinde ~ içre : Soylama'nın soru bölümünde *içinde*, cevap bölümünde ise *içre* şeklinde yazılmıştır.

4. < **depen alpuñuz kim?** > ibaresi cevap bölümüne bakarak soru bölümüne eklenmiştir.

5. < **aġ pürçeklü anañ adı ne dür?** > mısraı Soylama'nın cevap bölümündeki *anam adın sorar olsañ, Kaba Aġaç!* mısraına dayanılarak metne eklenmiştir.

9. yerüm Gün Ortac ! : Yerim (= ana yurdum) *Gün Ortac* (Güneydeki Or dağı)'dır. *Or tak* yer adındaki *tak* "dağ" kelimesi *tak* > *tac* şeklinde gelişmiştir.[250]

11. ʻālem : İmlâ yanlışı. Doğrusu 3. satırdaki gibi *ʻalem* şeklinde olmalı idi.

12. Ulaş oğlı Salur Kazan! : Metinde müstensih tarafından sehven *Salur oğlı Kazan* şeklinde yazılmıştır. İbare *Ulaş oğlı Salur Kazan* şeklinde tamir edilmiştir.

13. anam adın sorar olsañ, Kaba Aġaç! : Mısraın ilk kelimesi metinde *anam* انام yerine *atam* اتام şeklinde noktalanmıştır. Müstensihin *nûn* harfinin tek noktası yerine *te* harfinin iki noktasını sehven koyduğu anlaşılıyor. Bu düzeltmenin tasdikleri de vardır. İlki *Oğuz Kağan Destanı*'nda *uç ok* (*üç* ? *uk* ?) 'ların esasını teşkil eden *Kök Han, Tag Han* ve *Tengiz Han*'ın annelerinin ağaç kovuğunda oturan bir kız olmasıdır. İkincisi ise *atam* "babam" şeklinin bir sonraki *atam adın sorar sañ, Kaġan Aslan!* mısraındaki *Kaġan Aslan* sözü ile geçmesidir.

---

[248] Asıf Hacıyev, "Ulu tarih, eski mif", *Azerbaycan Şifahi Halq Ədəbiyatına Dair Tədqiqlər*, XIX, Bakı, 2006, s.
[249] A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972, s. 17 ve 81.
[250] Asıf Hacıyev, "Ulu tarih, eski mif", *Azerbaycan Şifahi Halq Ədəbiyatına Dair Tədqiqlər*, XIX, Bakı, 2006, s.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

14. atam adın derseñ, kağan Aslan! : Mısrada *Kağan Aslan*, "ata" yani "baba" şeklinde "erkek aslan" olarak geçmektedir.

Buna karşılık Bəhlül Abdulla;

"M. H. Təhmasib göründüyü tək, aslanı Basatın atası yoĥ, anası hesab edir. Bir gədər sonra professor doğrudan-doğruya Təpəgözün Basatdan kimlərdən olduğunu soruşan sualına cevabı, bizim arĥada «Gaba Agac»dan danışarkan bildirdiyimiz kimi, «Atam adın sorar olsan Gaba Ağac, anam adın deyirsən Gagan Aslan» olarag geyd etmişdir. Bizə bəlli olan məsələ burada bir daha aydın olur ki, **Qaba Ağaç ata, Qagan Aslan ise anadır.** Basat «anam adın deyirsən Qagan Aslan» deməklə ona meşədə süd verən aslanı nəzərdə tutmuşdur. Odur ki, bu məsələni cürbəcür dona salmagdan sarı dağa-daşa düşməyə hec bir ehtiyac yohdur" demektedir.[251]

Süleyman Eliyarlı ise "*Dede Korkut Kitabı* ve Türk türeyiş efsaneleri" adlı makalesinde "Busāṭ'ın epik hal tercümesini" atası *Kaba Ağaç*, anası *Kağan Aslan* olarak verir:

Atam adın sorar olsan Kaba Ağaç. / Anam adın dersen Kağan Aslan.[252]

Azerbaycanlı araştırıcılar olan B. Abdulla ile S. Eliyarlı'nın aslanın *Busāṭ*'ı "beslemesi"ni süt vermesi şeklinde anlamaları yüzünden anne olarak kabul ettikleri açıktır. Ancak Dede Korkut Kitabı'nda aslanın *Busāṭ*'a süt vermesi, yani emzirmesi belirtilmemektedir. Ayrıca *Kağan Arslan* ifadesi Türkçe metinlerde hem "erkek aslan" hem de "dişi aslan" olarak anlaşılmıştır.[253]

a) **Kağan Aslan'ın "erkek aslan" olarak anlaşılma örnekleri :**

* Melik Nāsır alāhü'd-din *kağan aslan* gibi bin kişi ile Hama'dan seyr eyledi (Kesîr, XV. 205)

* ānkāhı içre añraşup yatan dervişlerüñ
Her birisi kulle-i ʻışkuñ *kağan aslanı*dur (Aşkî, XVI. 58)

b) **Kağan Aslan'ın "dişi aslan" olarak anlaşılma örnekleri :**

İki aslan çıka geldi; biri erkek, biri *kağan* idi (Bektaş. XV. 102).

Bu cümleye dayanarak; "Eger zaʻif dilkü anuñ himāyeti otluğuna yol bulursa, *erkek kağan arslan*ları iki yırtar (İhlâs, XIV. 2)" cümlesinde geçen şekli de "erkek (arslanları) ve Kağan arslanları" şeklinde anlamak mümkündür.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu *kağan arslan* ibaresindeki *kağan* kelimesini "kükreyen, kızgın (arslan)" şeklinde anlamlandırmıştı.[254]

Semih Tezcan ise *kağan* kelimesinin *kakığan* "öfkelenen, sinirlenen, hiddetlenen, gazaplanan" kelimesinden vurgusuz orta hece düşmesi ile *kakığan* > *kağan* şeklinde ortaya çıktığı görüşünü ileri sürmekte ve benzer örneklerin *Tarama Sözlüğü*'nde *kakığan* maddesinde geçtiğini belirtmektedir.

Drs. 86b. 6 (ME D 173/6) ve başka yerler

ol üç cānverüŋ biri kağan aslanıdı ...

Bazı yerlerde kökeni bilinmeyen bir sözcük gibi gösterilen *kağan*, hece yutumu (Haplologie) ile *kakığan*'dan gelmektedir. TarS. 2164'te *kakığan* maddesinde bu sözcüğün de tıpkı *kağan* gibi yırtıcı hayvanlar için kullanıldığını gösteren örnekler yer alır.[255]

15. adım menüm : Metinde *menüm adım* şeklindedir. Baş kafiye uyumu için *adım menüm* şeklinde düzeltilmiştir.

15. Busāṭ : Dresden nüshasında 56 kere zikredilen bu isim, imlâda daima ilk ünlüsü eksik olarak Be - Sin - Elif - Tı harfleri ile olmak üzere بساط imlâsı ile geçer. Vatikan nüshasında bu boy olmadığı için bu ismin harekeli şekli meçhuldür. Ancak bu isim ve benzerleri Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklarda benzer ve değişik şekillerde geçer.

A) Arapça kaynaklarda: Ebûbekir bin Abdullâh bin Aybek ed-Devâdârî'nin 1330 yılında tamamladığı *Dürerü't-Ticân ve Tevârîh-i Gurerü'l-Ezmân*[256] adlı Arapça eserindeki benzer bir hikâyede kahramanın adı بساط بن أرؤس BSĀ BN 'RS (*Bsāṭ bin Arus*) şeklinde geçer.

[251] B. Abdulla, *Kitabi-Dede Qorqud'un Poetikası*, Bakı, 1999, s. 67-68. Krş. 41-43.
[252] *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1998/II*, Ankara, 2004, s. 35.
[253] *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü, IV, K-N*, Ankara, 1969, s. 2160-2161.
[254] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî*, Ankara, 1989, s. 286-287.
[255] Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, İstanbul, Nisan 2001, s. 242.
[256] Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, no 913, s. 202b-203a.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

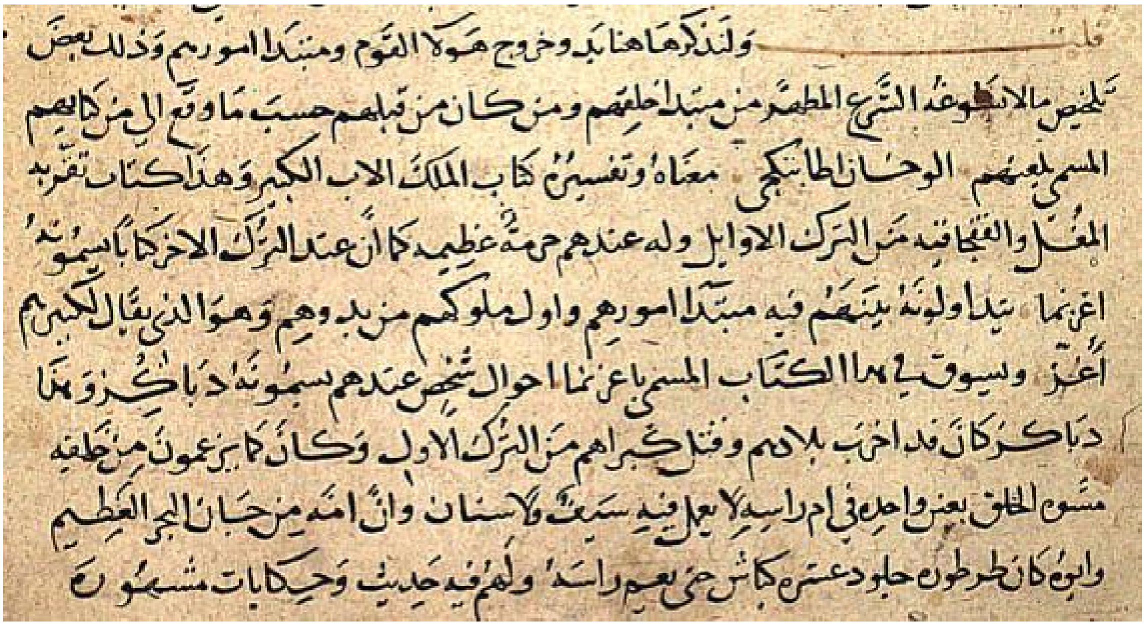

Dürerü't-Ticân ve Tevârîh-i Gurerü'l-Ezmân, v. 202b.

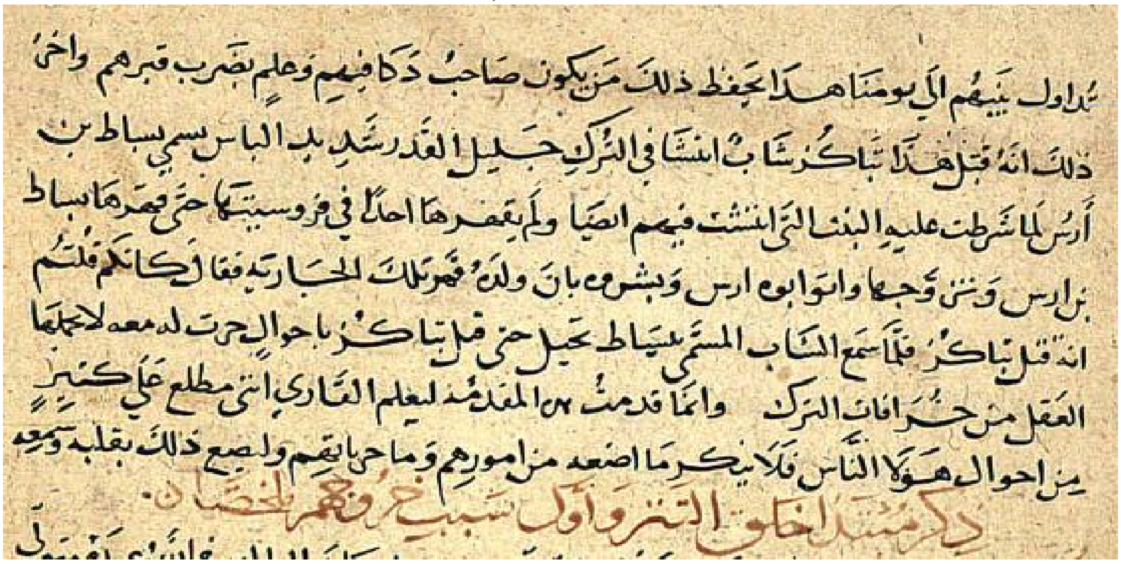

Dürerü't-Ticân ve Tevârîh-i Gurerü'l-Ezmân, v. 203a.

«Ben derim ki: Burada bu kavmin ilk def'a huruçlarını ve bidayetlerini zikredelim. Fakat bu hususatın bazısını şer'-i şerif kabul edemez. Bu malumat bunların «Ulu Han Ata Bitikçi» kitaplarından alınan şeylerdir. Mezkûr terkibin tefsiri (Büyük Şah Baba) Kitabı demektir. Bu öyle bir kitaptır ki eski Türklerden Moğullar ve Kıfçaklar bununla sevinir ve memnun olurlar; bu kitabın onlar yanında büyük hürmeti vardır. Nasıl ki Oğuz Türklerinin yanında «Oğuznâme» denilen bir kitap vardır ki elden ele dolaştırırlar. Oğuzların bidayeti halleri ve ilk padişahları hep bu kitapta mezkurdur. «Oğuz» diye Türklere denir ki büyükleri «Oğuz» isminde birisi imiş. «Oğuznâme» denilen bu kitapta دباكوز (Tepegöz) denilen bir şahsın ahvali de mezkurdur. Tepegöz denilen bu kimse ilk Türklerin memleketini harap etmiş, büyüklerini tepelemiş bir şahıstır. Onların rivayetlerine göre çirkin, igrenç bir adammış; tepesinde bir tek gözü varmış; bunun anası ulu deniz perilerinden imiş. Oğuzların bu Tepegöz hakkında pek meşhur masalları var; bu masallar bugüne kadar ağızlarda dolaşır durur. Bu masalları Oğuzlar içinde uslu, bilgili kimseler ezberler ve kobuzlarını çalarak söylerler. En sonra bu Tepegöz'ü Türkler arasında yetişmiş itibarlı, şöhretli, güçlü, yürekli «ارز Uruz» oğlu «Basat» öldürmüştür. Bunu öldürmesine sebep ise Oğuzlar içerisinde yetişip de atıcılıkta kendisini kimse yenemeyen bir kız olmuştur; çünkü Basat bu kızı yenip aldığı ve babasına müjde vererek getirdiği zaman babası şöyle demiştir: «Ben de sandım ki Tepegözü öldürdünüz.» İşte bu sebeplerden dolayı Basat Tepegöz'ü duyunca birçok kurnazlıklar düşünmüş; ve ne yapmışsa yapmış, Tepegöz'ü öldürmüş. Basat ile Tepegöz arasında öyle haller geçiyor

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ki bunu akıl alamaz; bunlar Türklerin hurufatındandır. Ben bu mukaddimeyi mahsus yazdım ki kitabımı okuyanlar Türklerin çok hallerini bildiğimi anlasınlar.»[257]

M. Fuad Köprülü 1919 yılında bu Arapça metinde geçen بساط BSĀ ismini, *-a-* ünlüsü ile, *Basat* şeklinde okumuştur.[258] Köprülü hocamızı böyle okumaya sevk eden husus ismin diğer zikirlerinden birinde Elif harfinin esresini ilk heceye ait zannetmesidir.

Orhan Şâik Gökyay da 1938 yılındaki Dede Korkut neşrinde hocası M. Fuad Köprülü'nün tesirinde kalarak *Basat* okuyuşunu tekrarlamıştır. Ondan sonraki, hemen hemen, bütün nâşirler de *Basat* okuyuşuna iştirak etmişlerdir.

Tanınmış folklor araştırıcısı Viktor Maksimoviç Jirmunski ise Dede Korkut'un sekizinci boyunda geçen ismi *Bisat* şeklinde okumuştur.[259]

bisat kelimesi Steingass'da "Arapça بساط *basāṭ*, Extensive (tract of country); - *bisāṭ* Anything spread out; carpet, bedding; chess-cloth, dice-board; goods, wares" karşılıklarında geçer.[260]

B) Farsça kaynaklarda: Ebûbekir Tihrânî'nin *Kitab-i Diyarbakriyya* (Ak-Koyunlular Tarihi) adlı Farsça eserinde geçen benzer bir hikâyede kahramanın adı بیسوت *Bisüt ān* şeklinde geçer.

"Bîsüt Han ve o yüz yirmi yıl saltanat sürdü. Moğol ordusu babasının evine saldırdığı zaman anası ona yüklü idi. Kaçar iken doğurdu ve onu yolun kenarına attı ve gitti. Yaşlı bir kadın onu (oradan) aldı, özenle korumaya koyuldu ve dört ay onu inek sütü ile besledi. Babası ülkesine döndüğü zaman onun haberini aldı ve yaşlı kadından çocuğunu geri istedi ve adını "Bîsüt" koydu.[261]

Faruk Sümer "*Basāṭ*, *bas-* fiilinden yapılmış bir isim gibi görülüyor, Kaşgarlı *-t* eki ile fiillerden isim yapıldığını yazıyor..." diyerek *Basāṭ* adını *bas-* fiilinden türeyen bir isim saymaktadır.[262]

Semih Tezcan ise *Dede Korkut Oğuznāmeleri Üzerine Notlar* adlı eserinde *Basaṭ* adının *bas at!* şeklinde halk etimolojisi ile açıklanmak istendiğini vurgular.

Drs. 108b.5 (ME D 213/5) ve daha sonra birçok kez: Basaṭ.

Bir arslan tarafından beslenmiş olan Basaṭ'ın adı her zaman *ṭı* ile yazılmaktadır. 108b.13'te Basaṭ için: «at basuban kan sömürür» denmiştir. Dede Korkut ona ad verirken 109a.10: «ulu kardaşuŋ adı Kıyan Selcükdür, senüŋ (9) aduŋ Basaṭ olsun. Aduŋı men verdüm, yaşunı Allāh (10) versün» diyor, burada sanki bir köken açıklaması verilmiş gibi: *bas at!*

Kitāb-ı Diyārbekriyye'den aktarılan bir parçaya göre aynı kişiye insan sütüyle değil, inek sütüyle beslemesinden dolayı Bisüt adı verilmiş. bkz. Gökyay, s. Rom. 145 ve Adnan Erzi, "Ak-Koyunlu ve Kara -Koyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, 18, 1954, s. 179 ve dev. Sonuç olarak Basaṭ adı, her hangi bir şekilde halk etimolojisiyle açıklanmak istenmiştir.[263]

Dede Korkut'un diğer Türk nâşirleri olan Sâdettin Özçelik ile Mustafa Sinan Kaçalin'in *Basat* adı üzerine bir açıklamaları yoktur.

Gerek Arapça kaynaklardan Ebûbekir bin Abdullâh bin Aybek ed-Devâdârî'nin 1330 yılında tamamladığı *Dürerü't-Ticân ve Tevârîh-i Gurerü'l-Ezmân*'daki şekil, gerek Farsça kaynaklardan Ebûbekir Tihrânî'nin *Kitab-i Diyarbakriyya* (Ak-Koyunlular Tarihi)'sındaki benzer bir hikâyede geçen adı بیسوت *Bisüt ān* şekli Dede Korkut'ta geçen ve *Basat* ile *Bisat* okunan şekle bir esas teşkil etmiyor, edemiyor.

C) Türkçe kaynaklarda: Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan Yazıcızâde Oğuznâmesi'nde bu ismin ilk ünlüsü vâv harfi ile بوسات şeklinde gösterilmiştir.

(43) *yedi yıl Elburza sefer kılan, kaydıp dönen, Kıyan Busāṭ* (قیان بوسات)

---

[257] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 279, not 2; O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. XLI-XLII; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İkinci baskı, İstanbul, 1966, s. 213-14, not 106.

[258] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. CXLV.

[259] V. M. Jirmunski, "VI. Oguzskiy Tsiklop: Bisat i Depe-göz", *Tyurkskiy Geroiçeskiy Epos*, Leningrad, 1974, s. 589-591.

[260] *Persian-English Dictionary*, 1977, s. 185a.

[261] N. Lugal-F. Sümer, Abū bakr-i ihrānī. *Kitāb-i Diyārbakriyya (Ak-Koyunlular Tarihi)*, 1. cüz, Ankara, 1993, s. 21'deki Farsça metni Türkiye Türkçesine çeviren Dr. Abid Nazar Mahdum'a teşekkür ederim. Krş. Ebu Bekr-i Tihranî. *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, s. 28.

[262] Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şâhıs Adları -I-*, İstanbul, 1999, s. 170-171.

[263] Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, İstanbul, Nisan 2001, s. 297.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kardaş kanın alan, (44) *it Depegözü öldürüp, kalıñ oġuzda at koyan, Urılmış Han.*

Bu *Oğuz-nâme* parçasında Aruz Koca'nın iki oğlunun adlarının *Kıyan Selçük* ile *Kıyan Busāṭ* olduğu, *Busāṭ Han*'ın Oğuzlar arasında *Urılmış Han* unvanıyla da tanındığı anlaşılıyor.

Dede Korkut'un sözlü Çepni varyantlarında da bu isim *Busat* şeklinde telaffuz edilmiştir. Yazıcızâde Oğuznâmesi ile Çepni rivayetlerinde ilk ünlünün belirtilmesi dolayısıyla Dede Korkut'un sekizinci hikâyesinin kahramanının adının ***Busāṭ*** şeklinde okunması gerekiyor.

Nitekim tanınmış Azerbaycan âlimi Əli A. Sultanlı da *Dede Korkut Kitabı*'ndaki ismi *busat* şeklinde okumuştu.[264]

Sonuç olarak başka hiç bir metinde geçmeyen ***basāṭ*** isminin Türkçede bir "hayal kelime (Ghost Word)" olduğunu söyleyebiliriz.

Derleme Sözlüğü'ndeki **busat** ve **pusat** maddelerinde şu karşılıklar vardır:

busat (I) **1.** Kumaş parçası;

2. Çocukları beşiğe sıkıca bağlamaya yarayan bez;

3. Elbise.[265]

pusat (I) Asker: *Türk pusatları erkekçe savaş yaparlar*;

(II). Altın ve gümüş eşya: *Ayşe bibinin pusadı pek çok*;

(III). Hamam takımı;

(IV) **1.** Güveyin geline gönderdiği nişan armağanı;

(IV) **2.** Çeyiz;

(IV) **3.** Gelinlik giysi;

(IV) **4.** Giysilik kumaş;

(IV) **5.** Giysi;

(IV) **6.** Çamaşır;

(IV) **7.** Beşiğe bağlanan enli kuşak, beşik örtüsü ve minderi.[266]

Bu bilgilere göre Türkiye Türkçesi yazı dilinde "**busat ~ pusat** 'elbise; kumaş parçası, bez' DS 806, 3490 < *bisat*, b. A. Tietze 1992, s. 306 *Üç gün sonra bir uçurum kıyısında onun gelinlik pusatlarını bulmuşlar.* (Feridun Osman, 1936, s. 102)" anlamında edebî eserde tespit edilmiştir.[267]

Eski ve Orta Türkçe (Göktürk, Uygur, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak) metinlerinde tespit edilemeyen, fakat Türkiye Türkçesi'nde bazı tarihî romanlarda "silâh" anlamında kullanılan ve "*At, avrat, pusat ödünç verilmez*" özdeyişinde geçen *pusat* kelimesi *Türkçe Sözlük*'te "**pusat** *is. esk.* **1.** Araç, **2.** Silâh, zırh vb. savaş aracı, **3.** Giysi veya giysilik kumaş" karşılıkları ile yer almıştır.[268]

---

[264] ß. A. Sultanlı, "Dədə Qorqut" dastanı haqqında qəydlər. III", Azerbaycan Devlet Universiteti'nun Əlmi Əserleri, Humaniter Əlmler seriyası, 1959/3, s. 3-4.

[265] *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, II. B.*, Ankara, 1965, s. 806a.

[266] *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, IX. L-R.*, Ankara, 1977, s. 3490a-b. 806a.

[267] A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1, A-E*, İstanbul-Wien, 2002, s. 102.

[268] *Türkçe Sözlük*, 10. baskı, Ankara, 2005, s. 1632b.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

SEYİD NİGARİNİN ÇAYNAMƏ MƏSNƏVİSİ

Pərvanə Bayram
Qafqaz Universiteti Pedaqogika Fakultəsi
Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölməsi
Azərbaycan

Məsnəvi kəliməsinin hərfi mənası Ərəb dilində iki, ikili deməkdir. Ədəbiyyatımızda isə eyni vəzində və hər beyti öz arasında ayrı ayrı qafiyələnən şeirlərin adıdır. Məsnəvidə beytlər həm ayrı ayrı qafiyələnməlidir, həm də mənalar beyt içində tamamlanamlı və o biri beytlərə keçməməlidir. Beytlər arasında isə sadəcə mövzu birliyi olmalıdır. Klassik ədəbiyyatda 20–30 beytdən yüzlərcə, hətta minlərcə beytə qədər yazılan məsnəvilər vardır. Bu janrda hər beyt ayrı ayrı qafiyələndiyi üçün şeir yazmaq daha asandır və bu səbəblə də ədəbiyyatımızda məsnəvi janrında yazılan əsərlər daha çoxdur. Xüsusən də dastanlar, tarixi, dini-əxlaqi mövzulu iri həcmli əsərlər bu janrla yazılmışdır. Məsnəvilərin başında çox vaxt qəsidə şəklində tövhid, münacat, nat, mədhiyyə yazılır. Sonra səbəb-i nəzmi kitab başlığı altında əsərin kimə yazıldığı haqqında məlumat verilir. Məsnəvilərdə mövzular bölümlərə ayrılır və başlıqlar daha çox Farsca yazılır. Axırda isə əsər kimin adına yazılmışsa ona dua edilir[269]. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın ustası XII əsrdə yaşamış xəmsə şairi Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi Xəmsəsindəki məsnəvilərlə özündən sonrakı ədəbiyyatda bir məktəb təşkil etmişdir. XIX əsrdə uzunluğu səbəbiylə bu janra olan rəğbət, əvvəlki əsrlərə nisbətəbn azalsa da bəzi şairlər yenə də bu janrdan istifadə etmişlərdir. XIX əsrdə yaşayan Seyid Nigari də bu janrda qələmini sınayaraq iki məsnəvi yazmışdır. Nigarinin məsnəvilərində klassik məsnəvi şairlərinin, xüsusən də Nizami Gəncəvinin bariz təsiri görünməklə bərabər, şair, iki məsnəvisində də daha çox XVIII əsr Anadolu sahəsi klassik Türk ədəbiyyatının məşhur şairi Şeyx Galibin "Hüsn və Eşq" məsnəvisindən təsirlənmişdir. Şeyx Qalibin "Hüsn və Eşq" məsnəvisindəki simvolik məzmunlar və alleqorik ünsürlərdən Çaynamədə də geniş bir şəkildə istifadə edilmişdir. Şair bu əsərdə samovara və çaya müxtəlif təsəvvüfi məznunlar yükləmiş və bunların hər biri haqqında üslublu bir dildə gözəl bənzətmələr yazmışdır.

Çayname-i Seyid Nigari adıyla əruzun Məfu lü/Mə fai lün/Feu lün vəzniylə yazılan əsər, 521 beyitlik təsəvvüfi bir məsnəvidir və bölümlərə ayrılaraq yazılmışdır. On səkkiz bölümdən ibarət olan bu əsərdə klassik məsnəvi ənənəsinə uyqun olaraq hər bir bölümə başlıq verilmiş və başlıqlar ayrı ayrı yazılmışdır.

Bəsmələylə başlayan birinci bölümün adı "Bu gülistan-ı hamd-rənadan bir gül-dəstə və bustan-ı şükr-zibadan bir şəmame-i dilbəstədir" şəklindədir. Mənası "bu şükrün gözəl bağçasından bir gül dəstəsi və şükür bağından bir aşiqin ətirli şamamasıdır" olan bu bölüm tövhid olaraq yazılmışdır və 41 beytdən ibarətdir. Əsərə belə başlanır:

Alemlere ey viren nizamı
Hamd sanadır şükr tamamı

İkinci bölüm isə "Bu cənnətistan-ı şəhənşah-ı ənbiyadan bir dəstə gül və çəmənistan-ı sürur-ı asfiyadan bir güldəstə-i behcət-əfza-yı dildir" başlığı altında yazılmış nət bölümüdür. Mənası "bu peyqəmbərlərin şahənşahının cənnət bağçasından bir gül dəstəsi və sevinc çəmənliyinin başçısından könül gözəlliyini artıran bir gül dəstəsidir" olan bu bölüm də 47 beytlikdir.

Ey dide-i zübde-i dü alem
Ey eşref-i nesl-i can-ı Adem
Her lahza dürud-ı hub her dem
Olsun sana ey Habib-i Ekrem
Bir can Muhammed Emine
Reşkdih buy-ı yasemine

Üçüncü bölümdə şair "Bu gülzar-ı münacat ü arz-ı hacətdən bir şəmmə bu və çəmənzar-ı tazarru u niyazdan bir nefha-i dil-cudur" başlığı altında məsnəvinin münacat hissəsini yazmışdır. Mənası "bu münacatın gül baxçasından və ehtiyacların dilə gətirilməsindən balaca bir ətir və yalvarıb yaxarma –niyaz etmə çəmənliyindən könül çəkən bir ətirdir" olan bu bölümdə şair saqiyə xitabən Allaha yalvarır və əsərini yaza bilmək üçün Ondan yardım istəyir. 83 beytdən ibarət olan bu bölümdə şair həm də dua edir.

Lutf eyle be-hakk-ı desti desti
Ser-şar be-bade-i elesti
Luft eyle be-hurmet-i sebu-mey

[269] İpekten H. Əski Türk ədəbiyyatında nazım şekilleri ve aruz, s. 59–60.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Meyi ki şeved be-nale-i ney
Yani ki beni mükerrem itdin
İslam ile şad ü hurrem itdin
Evvel ola ahirimde beyle
Ey Bari-Huda kıl öyle eyle

Dördüncü bölümdə "Bais-i nəzm-ı Çay-namə" başlığı altında əsərin yazılış səbəbi verilir. Bu bölüm 8 beytdir.

Bir vakt-i ferah ki peyk-i esrar
Şehdane sözi lebi şeker-bar
Semavere eyleyüp işaret
Sudan yanaga virüp beşaret

Beşinci bölümdə şair "Bu övsaf-ı samovar-ı dil-güşadan bir vasf-ı dil-ara-yı fərəh-fəzadır" başlığı altında samovarın xüsusiyyətlərindən danışır. Mənası "bu ürək açan samovarın vəsflərindən ürəyi fərəhləndirib gözəlləşdirən bir vəsfdir" olan 19 beytlik bu bölümdə şair, samovari neylə müqayisə edir. Şair burada Mövləvilik təriqətindən də bəhs edərək "samovar nə çinar, nə də gülnardır, onun aşiqliyinə dəlil içindəki nardır, samovar nə bəzəklidir, nə rəngli; zərrin olması onun öz xüsusiyyəti, öz rəngidir. Qızıl suyuna boyanan onun zahiridir, içi isə eşq atəşiylə yanmışdır. Samovarın canı könül əhlinin canıdır, onu da samovar kimi eşq atəşiylə yandırırlar. Samovar müəmmalı bir dairədir ki içində od ilə su bir yerdə durur. Samovarın atəşgahı məcməyisidir, içindəki od da gülnardır. Burada İbrahim peyqəmbərin atəşə atılması hadisəsinə təlmih edilir. Samovarın su qoyulan yeri dirilik suyunun yeridir, suya bu yer can verməkdədir. Samovarın qaynamağı qaynamaq deyil coşmaqdır, can cünbüşüdür, qaynayan suyu isə elə sudur ki dirilik suyuna bənzəyir. Qaynayan bu suyun yandırıcı isti buxarı uçan quş kimidir, tökülən bu qaynar sular isə Süləyman peyqəmbərin Hüdhüd quşu kimidir. Samovarın özü Simurq quşuna, hər iki tərəfindəki qulpları bu quşunun qanadlarına oxşayır. Bu haliylə samovar sanki Dəhhaqdır iki çiynində də adam yeyən qorxususz ilanlar vardır. Tütkeşi Mövləəvi külahıdır, içi və çölü dərddən yanmışdır. Dəmkeşi nədir, Məsihin nəfəsi, hər aldığı nəfəs isə Məryəmin qoxusudur. Samovarın başındakı çini çaydan isə sanki taxtında oturan Çin padişahı kimidir. Samovara və çaydana yandan baxanda elə bil ki başında tacıyla oturmuş bir şaha baxırsan. Çaydan dəmkeşin üstündə Taymus şah kimi elə oturub ki sanki tovuz quşu sərv ağacının üstündə oturmuşdur. Samovarın qanadları yoxdur ki uçsun amma elə durub, sanki şahbaz quşu kimi uçacaqdır. O könül yandıran samovar yaqutların olduğu yerdir, o parlaq rəng nə lələr tökər?

Beşinci bölümde şair samovara tamamən təsəvvüfi mənalar yükləyir. Bildiyimiz kimi təsəvvüfün qayəsi insan-ı kamilə çatmaqdır. İnsan-ı kamilə çatmaq üçün insanın Haqqı və özünü bilib dərk etməsi lazımdır. İnsan-ı kamilə çatmağın əsas yolu eşqdən keçir. Bunun üçün də bu bu yola baş qoyanın eşq odunda yanıb bişməsi və püxtələşməsi vacibdir. "Mövlananın dili ilə desək "xamdım, bişdim, yandım". Aşiqliyin qısa xülasəsi budur. Eşq oduna yanan aşiq bu yolda irəliləyərək sevdiyinə qovuşur. Buradakı əsas sevgili də ilahi sevgilidir. Çaynamə şairi samovarın vəsfinə başlarkən onun "ürək açan, insanı fərəhləndirən vəsflərindən bəhs edəcəyini ifadə edir. O, samovarın qaynadığı zaman çıxartdığı səsləri neyin inləmələrinə, başındakı uzun tütkeşi isə Mövləvi papağına oxşadır. Şair, samovarı mədh edərkən onun nə çinar nə də gülnar ağacı olmadığını vurqulayır. Bu ağaclar bildiyimiz kimi ədəbiyyatımızda uzun boylu gözəl sevgiliyə təşbih edilir. Yəni bir gözəllik ünsürü kimi ələ alınır. Şair burada samovarı bu vəsflərdən uzaq tutur. Onun vəsflərinin heç bir gözəllik təşbehinə sığmadığını, onun vəfalı aşiq olduğunu deyərək içində yanan atəşin də buna dəlil olduğunu bildirir.

Şairə görə samovar başqa gözəllər kimi bər bəzəkli, rəngarəng də deyildir. Parlaq, zərli olması onun təbii rəngidir. Samovarın çölü qızıl suyuna boyansa da içi eşq atəşiylə yanmışdır. Şair samovarı eşq oduna yanan aşiqə, külxanını- yəni içində od yanan hissəsini müəmmalı bir dairəyə oxşadaraq od ilə su kimi iki zidd maddənin bir yerdə olmağına diqqət çəkir. Şair samovarın qaynamağını can cünbüşünə- ilahi eşq nəticəsində dərvişin vəcdə gəlməsinə oxşadir. Samovarın qaynayan sularını dirilik suyuna, buxarını uçan quşlara, qaynadığı zaman pıqqıldayıb ətrafa saçılan su zərrələrini isə Süleyman peyqəmbərin Hüdhüd quşuna bənzədir. Göründüyü kimi burada şair, samovarın timsalında bütün təsəvvüfi termin və hadisələrə, məşhur əsərlərə təlmih edir. Əsasən də samovarı və onunla əlaqədar xüsusiyyətləri Mövləvilik təriqətinə, təsəvvüfə, insanın Ələst məclisindən ayrılığının və bu dünya qürbətinə düşməsinin təmsilçisi olan neyə, təsəvvüfi əsərlər içində ən məşhur olan Fərídəddin Əttarın Məntiqüt-Teyr adlı əsərinin əsas qəhramanlarından Simurqa və Hüdhüd quşuna oxşadır. Şair samovarın özünü bəzən Simurq quşuna, qulplarını isə bu quşun qanadlarına, bəzən də Fars mifologiyasında məşhur olan zalım Zöhhaka,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qulplarını isə Zöhhakın çiyinlərindən baş qaldıran insan beyni yeyən ilanlara oxşadır. Samovarın dəmkeşini şair, İsa peyqəmbərin nəfəsinə, hər aldığı nəfəsi isə Həzrəti Məryəmin qoxusuna oxşadaraq ədəbiyyatımızda çox istifadə olunan Həzrəti İsanın nəfəsiylə ölüləri diriltmə möcüzəsinə və onun anası Həzrəti Məryəmin başına gələn hadisələrə təlmih edir.

Nigari, samovarın üstünə qoyulan dəm çaydanını taxtında oturmuş Çin padişahına bənzədərək gözəl bir təşbeh sənəti ortaya qoyar. Daha sonra şair bu bənzətməni daha da zənginləşdirərək Taymus şah kimi samovarın üstündə duran çaydanı sərv ağacının üstünə qonmuş tovuz quşuna oxşadır. Şair samovarın bu ehtişamına və vüqarlı duruşuna özü də heyrət edir və "samovarın uçmağa qanadı yoxdur amma o uçmağa hazırlaşan tovuz quşu kimi durub" deyir.

Altıncı bölüm "İstimdad kərdən-i nazım bəd əz lutf-ı Pərvərdigar əz təb-i şəkər-güftar ü əz eşq-i şirinkar" başlığı altında yazılmışdır. Mənası " şairin şirin sözlü aşiqdən və onun şirin təbindən sonra Allahın lütfündən yardım istəməsi" olan 13 beytlik bu bölümdə şair, eşq ustadına xitabən çayı ətri etibariylə Xıta müşgünə oxşadaraq onu şərabın yerinə qoyar.

Ey tab-ı şirin ey aşk-ı üstad
Tarh eyleyelim bir özge bünyad
Ol nafe-i ahu çay-ı hoş-bu
İhvan-ı tarik zikri ya Hu

Məsnəvinin yeddinci bölümü "Bu çay-ı müşg-bunun evsafından bir vasf-ı səmən-sadır" başlığı altındadır. Mənası "bu müşk ətirli çayın vəsflərinin bir yasəmən ətirli ifadəsidir" olan 22 beytlik bu bölümdə şair çayı gözələ bənzədərək onun haqqında belə deyir: "Çay nə çay ki sanki Xıta ayəti, onu içməyənlər xəta eyləyər, çayın üzü gözəldir ağzı gül, əndamı lalə, nəfəsi Əzranınkı kimi gül ətirlidir. Çay, gül üzlü, könül alan bir gəlindir ki zövq əhlinə fərəh verir. Rəngi gül, ərquvan rəngindədir, içənlərə hərarət verir, nar kimi qırmızı rəngi yaqutu xəcalətdən utandırır. Çayın üzünü sanki mərcan görmüş və onun parlaqlığı yanında cansız olmuşdur. Çayın qırmızı rəngi qanı da qısqandırır. Çay məclisində parlaq şərab da məyusdur, tovuz quşunun qanı çayın yanında rəngsiz qalır. Burada şair orijinal bir bənzətməylə dovşan qanı, xoruz quyruğu ifadələrindən fərqli olaraq çayın rəngini tovuz quşunun qanına oxşadır. Şair, çay haqqında daha necə gözəl bənzətmələrdən istifadə etdikdən sonra "çayın başqa xüsusiyyətləri də vardır ki şəfalıdır, vəba xəstəliyinə də şəfadır. Çay min dərdə dəvadır amma tiryək deyildir, tam tərsinə zəhəri bədəndən təmizləyir" deyir. "Bu sözləri də əbəs yerə demirəm dəmli bir çay üçün deyirəm. Çay Çin və Xıta ceyranıdır, Xıta müşkü, Maçin gülüdür. Şübhəsiz ki inayət məzhəridir, kəmalının vəsfləri nəhayətsizdir. Çay könül alan bir pərinin yetişdirməsidir, nəfəsi müşk qoxulu, vücudu gül ətirlidir. Çay nəfəs ərbabı, könül əhlidir, bədəni yanıq, yanaqları gül, vücudu dağlıdır. Bu dəlili də onun aşiqliyini təsdiq edir. Çay limon ilə bir olunca başqa bir ləzzət verir. Çayın təbi şirin, məzacı da xoşdur. Bəzən onu süd ilə də qarışdırırlar. Əgər çay olan məclisdə qaymaq da olursa bu nəşədən, bu keyfdən usanılmaz" kimi ifadələrdən sonra şair səkkizinci bölümə keçir.

Yedinci bölümdə Qarabağlı şair çaydan və onun xüsusiyyətlərindən danışarkən bizə yaşadığı dövrdə Qarabağda mövcud olan çay içmə ənənəsindən və çayın süfrəyə verilme qaydasından təfərrüatıyla bəhs edir. Burada diqqətimizi çəkən xüsuslardan biri çayın süfrəyə qaymaqla birlikdə verilməsidir. Azərbaycanda mürəbbəylə çay içmə adətindən başqa qaymaqla da içildiyini biz buradan öyrənirik.

Səkkizinci bölüm "Vəsiyyət kərdən-i nazım-ı be-hüma-yı güftar u firistadən-i vey be-tələb-i yaran çay-ı ənbər-nisar ki ibarətəst əz şəkər ü limon u şir-fəşar u qaymaq-ı dil-cu" başlığı altındadır. "şairin könül alan qaymaq, təzə sağılan süt, limon və şəkərdən bəhs edən bu ənbər ətirli çay vəya Çaynamə haqqındakı əsəri dostların xahişi ilə onlara söz hüması tərəfindən göndərilən bir vəsiyyətdir" mənasına ələn bu bölümdə toplam 75 beyt vardır. Bu fəsil əsərin klasik məsnəvilərdə yer alan yazılış bölümüdür.

Şair bu bölümdə sözə xiatbən "ey söz hüması indi uç qanadlan, çünki qanadlanmağa yerin var. Durma ayağ al Fransaya ged, şəkər dağını dənglərə vur, qatarı yola sal, dövran eylə, gəzərək İngiltərə şəkərinə can ver, o canlara zövq verən şəkəri topla, gəmiylə gətir. O yerdə çox qalma yola düş ilahi tövfiqlə təkyəgah et, Misirə ged, o şirin dilbəri- şəkəri tez yola sal, minlərcə afərin al. Limonu, limon duzunu da unutma, hamısını şəkərlə bir yerdə göndər gəlsin. Sonra İsfahan yollarını qət eylə, bəzi məkanlarda təyy-i məsafə edərək qəndi topla və usanmadan karvanla yola sal gəlsin. Çünki ləl alınlı dilbər hər məclisdə şəkər söhbəti etməkdədir. Bu işdə səbr etmə, qərarsız ol, çünki yolun Turan torpağına düşdü. Səfər zamanı yemək yemə, yatma, çünki yolçuya rahat haramdır. Qorxmadan Xorasana get, oralarda işlər asan olur. Keçdiyin yerlərdə Bistam şahı, Cəm şah və Tus şəhərinin başçıları vardır, onlar ilahi – lahut- şahlardır, onun ayaqlarının altında Nasut quşu-insanlık quşu vardır. Yol sərdarının adı Tayfurdur, məzarı zəvvarları sevindirir. Sən feyz qanadını o məkandan al, teyy-i məkan edərək zamandan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

keç. Heç fikir çəkmə, Cənab-ı Akdəs səni müqəddəs Məşhəd yollarına çatdırar. Sən Allahı anaraq qanadlan və Tusun eşq şahı ilə dəmsaz ol. Şöhrəti ərşi-bərini ötən Tus şahını gör, o kürsüsündə oturmuşdur. Səkkizinci cənnətin, imamət dayanacağının şahı odur. Sən rıza baxçasına can saç, o yerdə torpaqla bir ol. Sənin cövlan etmənə Allahın rəhməti olacaqdır, sən rıza yoluna şirin canını ver, təmkin və feyz qanadlarını al. Xidmətini sidq ürəklə tamamla və qanadlanaraq Cam şəhərinə get. Sən mənim daimi məstliyimi gör. Sən də meyxarlıq et, qədəhin müridi ol, camın şeyxinə əsir olaraq könül ver. O nə şeyxdir ki dörd üzün əsasıdır və kəramət meracının təməlidir. Deyirlər ki o bu əsrdə Əlidir, kəramət iqliminə də vəlidir" deyir.

Şair daha sonra "Xarəzmə keç, orada Pəhlivanın məzarının torpağını öp, o kimyadan feyz al, rəh-nümalar diyarına əzm eylə, övliyalar məkanını seyr eylə. O nəfəsi Məsih-i Sara, hər bir nəzərində min iksir, min cahangir olan, irfan qəsrinin taxtında oturan o sərdarın, Allahın sevdiyi qul olan, Məhəmmədül Əminin yolundan gedən o övliyalar padişahının, Buxara sərvəri- Bəhaəddin Nəqşibəndin məzarını, dərgahını ziyarət et, əllərini qaldıraraq sənin şeir aləmində qanadlanman, sənə güç qüvvət verməsi üçün Allaha dua et, o torpaqlardan qılınc kimi bir nüfuz alaraq Teymur kimi çahangirlər padişahı ol. Daha sonra o yerləri də öpərək qanadlan və oradan Səmərqənd şahının- yol üzərində olan Übeydullah Əhrarın, o masivaya sahib, bəşəriyyətin xilası, yaradılışı Allaha xas olan, dünyaya əhəmiyyət verməyən, ata mindiyi dəmdə qılıncı Rumda oynayan o, fəna və bəqa mülkünün sultanının da məzarının torpağını öp ki sənin şeir vadisində qanad çalmağına kömək etsin. Sonra Allaha şükr eylə ki sənə nəzər ərbabı bu zatların məzarını ziyarət etməyi nəsib eylədi. Sən günəşi və ayı qısqandıran bu şahlardan nəzər aldın. Şübhəsiz ki artıq təbin açılar və muradına çatarsan. Bütün şairlər səni təqdir edərlər, sənin şeirindən nabat və şəkər axar. Səndə əvvəllər bu gözəl təb, gözəl şeir yazmaq qabiliyyəti yox idi, şübhəsiz ki bu səndə bir nəfəsdir, ərbabına bir nəfəs də bəsdir. İndi qanadlan və Xıta yollarına doğru xəta eyləmədən uç, o müşk və ənbərlər diyarına çatanda ahular səni qarşılayacaq, üzünü görmək üçün canlarını, sözlərini duymaq üçün varlarını verəcəklərdir. Çünki onlar səndə var olan ilahi eşqi, məhəbbəti, sənin bu məhəbbət uğrunda məsivadan keçdiyini bilirlər. Əgər sən bir nəfəsində Ya Hu desən məclisində bütün şirlər və ahular toplanacaqdır" deyir.

Çaynamənin təsəvvüfi cəhətdən ən önəmli bölümləri beşinci və səkkizinci bölümlərdir. Şair vermək istədiyi təsəvvüfi məsajları daha çox bu bölümlərdə verir və mənsubu olduğu Nəqşibəndilik təriqətinin tarixi liderlərindən və onların vətənlərindən, məzarlarının yerləşdiyi məkanlardan burada bəhs edir. Şair əsərdə söz hüması xitabən "qanadlan, ətrafa şəkər saçmaq üçün əvvəlcə Fransaya ged, şəkər dağını yüklə və buraya yola sal. Sonra gəzə gəzə İngiltərəyə keç və o gözəl İngilis şəkərini gəmiyə yüklə göndər. Daha sonra Misirə get, yenə də şəkərləri yüklə buraya gelsinler. Bu arada limon duzunu da almağı yaddan çıxartma" deyir. Şair bu bölümdə limondan və limon duzundan bəhs edərkən biz limon duzundan hələ XIX əsrdən etibarən istifadə edildiyini anlayırıq.

Şair söz hümasına "daha sonra İsfahana keç və oradan da teyy-i məkan edərək Turana-Türk yurdlarına doğru yola çıx. Buralarda Xarəzmi, Bistamı, Tusu, bu yerlərin şahlarını- mənəvi böyüklərini ziyarət et, Tayfur adlı yol sərdarının zəvvarları sevindirən məzarını sən də ziyarət et" deyir. Burada artıq maddi ünsürlərdən mənəvi ünsürlərə bir keçiş vardır. "O şahlar mənəviyyat və ilahi eşq iqlimin şahlarıdır. Sən tus şəhərindəki şöhrəti ərşi də ötüb keçən şahı da gör, ondan da feyz al. O imamət taxtının sərdarıdır. Ey təbim, sən feyz qanadını o məkanlardan al, zamandan və məkandan təyy et və qorxma, Allah təala səni Məşhədə çatdıracaqdır. Buradakı mənivi böyüklərlə də görüşəndən və xidmətini tamamlayandan sonra Cam şəhərinə ged, oradakı camın şeyxinə əsir olaraq könül ver". Şair burada Nəqşibəndilik təriqətinin önəmli təmsilçilərindən şair Abdurrahman Camini nəzəərdə tutur.

Şair təbinə, daha sonra Xarəzmə keçib orada Pehlivanın məzarını ziyarət etməyi, onun məzarının torpağından öpərək feyz almağı, bəşəriyyətə yol göstərən mənəvi böyüklərin-övliyaların diyarına doğru yola düşüb oradan Buxara şəhərində Bəhaəddin Nəqşibəndin və Səmərqənddə Teymurun məzarlarını ziyarət edəndən sonra Səmərqənddə möcüzələri və mənqibələri ilə məşhur olan Übeydullah Əhrarın məzarını öpüb onun ruhaniyyətindən yardım istəməyi məsləhət görür. Şair bu bölümün sonunda təbinə bütün bu mənəvi gözəlliklərdən ötürü Allaha şükr etmeyi də məsləhət görür və "əgər Allahın bu lütufları sənin üzəində olmasaydı sən belə parlaq bir təbə sahib olub gözəl şeilər yaza bilməzdin" deyir. "şübhəsiz bunlar səndə bir nəfəsdir. Ərbabına bir nəfəs də bəsdir. İndi isə durma qanadlan ey təbim, heç xəta etmədən Xıta məmləkətinə doğru uç və nə zamandır orada səni gözləyən müşq ətirli ahuların yanına ged deyir. Onlar sənin nəfəsinə həsrətdirlər.

Doqquzuncu bölüm "Dər bəyan-ı övsaf-ı şir-i anbər-bu" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "ənbər ətirli sütün vəsfi" olan 11 beytlik bu bölümdə ənbər qoxulu sütdən bəhs edilir. Burada şair sütün xüsusiyyətlərindən,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ətrindən dadından, içənlərə verdiyi şirin zövqdən bəhs edərək könül alan bu sütün Xıta müşgündən daha ətirli olduğunu ifadə edir. Burada şair, sütə də təsəvvüfi məzmunlar yükləyərək belə deyir:

Bi-cam içilür o şir bi-leb
Bi-vasat gönül olur leb-a-leb
Nafe-i gazal-i deşt-i vahdet
Nefha-i tezekkür-i dü kelimet
Ur yola katarı bar-ı şiri
Yad eyle yine o dest-giri

Onuncu bölüm "Bu bağçe-i niyazdan bir gonçe-i dil-güşadır" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "bu yalvarma baxçasından ürək açan bir qönçədir" olan bu səkkiz beytlik bölüm məsnəvinin dua bölümüdür. Burada şair "peyqəmbərimizin üzü suyu hörmətinə diyarıma- vətənimə səlamət ver" deyərək Allaha yalvarır. Daha sonra da tutduğu bu yolda məqsədinə çatması üçün dua edir.

Ey Bari Huda be-hakk-ı Ahmed
Şahen-şeh-i enbiya Muhammed
Evvel ki diyarıma selamet
Bil-emn yatur be-gayr-i afet
İhlas ile olsa arz-ı hacet
Elbette niyaz olur icabet

Məsnəvinin onbirinci bölümü "Dər bəyan-ı rucu kərdən-i hüma-yı güftar be-tərəf-i Azərbaycan be-tələb-i qaymaq" başlığı altında yazılmışdır. Mənası " söz hümasını qaymaq gətirmək üçün Azərbaycan tərəfə göndərmək haqqında" olan dörd beytlik bu bölümdə şair, söz hümasının Azərbaycana dönərək oradan qaymaq istəməsindən bəhs edir.

Azm eyle diyar-ı Şirvanı
Kat eyle reh-i Azerbaycanı
Zira ki gerek o şaha kaymak
fievkane yüri nedir usanmak
Bir yer diyem ismidir Karabağ
Cennet yeri abı şir ü kaymağ

On ikinci bölüm "Dər bəyan-ı mənkabet-i gülgəşt-i vilayət-i Qarabağ" başlığı altında yazılmışdır. Mənası Qarabağ vilayətində gülgəşt etmənin- gəzmənin mənqibələri olan 53 beytlik bu bölümdə şair, vətəni Qarabağ və onun gözəlliklərindən çox gözəl bir üslubla bəhs edir. Əsərin bu bölümü ədəbiyyatımızdakı şəhraşub, şəhrəngiz vəya biladiyyə (şəhraşub bir şəhərin gözəlliklərindən və gözəllərindən, sənət peşə adamlarından bəhsedən şeirlərdir) türünün ən gözəl nümunəsidir[270]. Şair, bu bölümdə əvvəlcə Qarabağın coğrafi xüsusiyyətlərindən bəhs edərək onun qərbinin gözəl Göyçə mahalı, şərqinin isə Şirvandakı Badı-Kubə yəni Bakı, cənub sərhəddinin Araz çayı, şimal hüdudlarının xoş nəfəsli olduğunu deyərək Qarabağı sanki bir dairənin içində peyda olmuş can mərkəzinə oxşadır. Daha sona "Qarabağın çayları uzun, nəhayətsizdir, cənnət kimi hər tərəfi bağ və sularla əhatə olunmuşdur. Atları ceyrana bərəbərdir, baxışları vəhşi olsa da mülayimdirlər, rəngləri xoşdur zəfərəan rəngli ipəyə bənzəyirlər, maral və ceyran sürüsü kimidirlər, ənbər nəfəsli ahuya bənzəyən gözəlləri Xıta ceyranlarını qısqandırır, gəncləri şücaətləriylə dillərə dastan olublar, bura Gülgun və Şəbdizin məkanıdır. Ovlamaq üçün quşları, turac və kəklikləri, kaman qaşlı şirin gözəlləri çoxdur, havası ənbər saçır, səhralarında Numan lalələrinin bitdiyi baxçalar vardır, yaylaqları Allahın inayətiylə yaradılmışdır, çadırlarında gözəllər toplaşırlar, bahar fəslində çadır quraraq orada səfa sürərlər, səbzələri, otları çiçək və quşları cənnət bitkilərinə bənzəyir, torpağı əbir və gül qoxuludur, gönçələrinin ətri ənbəri belə qısqandırır. Bu yerin hər tərəfi yaşıllıq, hər tərəfi bağ olduğu üçün adını Qarabağ qoyublar. Bu diyarın gəzməli ürək açan yerləri çox olduğundan Şiraza yox Bağdada bənzəyir. Torpaqları münbit və bol məhsullu olduğuna görə Misirdən daha zəngindir. Buranın gözəlləri xoş ətirli və şən, nəşəli olduğundan Misir gözəllərini dilxor eyləyiblər. Könül alan bu gözəllər ayrı bir şeydir ki onları vəsf etməyə ehtiyac da yoxdur. Onsuz da tərifə sığmazlar. Bir yer ki Şirin kimi bir gözəlin taxt gahı, vətəni, hökm sürdüyü yer olmuşdur, oranın gözəllərinin necə olduğuna artıq sən qərar ver. Fərhadı əsas alaraq aşiqləri haqqında da məlumat sahibi ol. Könlü əlindən alınmışlarının birisi də mən aşiqəm ki bu mərəkəyə də sadiq dəliləm. Eşq oduyla yanmışlarından birisi Kərəmdir ki o atəşin şövqüylə yanıb möhtərəm olmuşdur"deyir.

---

[270] Hüseynov R. Məhsəti necə varsa, səh 55; Ləvənd A.S. Əski Türk ədəbiyyatı tarixi, səh.)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Şair bu vəsflərdən sonra sevgilisinə xitab edərək ona belə deyir: "Ey Nigar, könlüm səni yada salanda bu məclisdə sərt daşlar belə yanmağa başladı. Sənə eybsiz desəm yalan olmaz, çünki çox gözəlsən. Hər bir baxışında min pəri var, səni sevənlər dərdindən sərsəri olmuşlardır. Səni yerdə necə vəsf edəbilərəm ki, Mövlam sənə göydə yer vermişdir".

Daha sonra şair bu şəkildə davam edir: "Qarabağın könül əhli insanları səba nəsimi kimidirlər, onların nəfəsləriylə güllər açılır, sözləri gövhər saçar, şeirləri nabat və şəkər kimidir. Ey qardaş, Qarabağı vəsf etmək buraya sığmaz, bunun üçün başqa bir dəftər lazımdır. Allah qismət eyleyib ömür verərsə, Rus əsarətində olan Qarabağı bir də İslam ilə- yəni bu əsarətdən qurtulmuş bir şəkildə görərik. Aşiqlərin feyzinin mənbəyi olan o məkana girdiyin vaxt, torpağını öpərək sözü fəth et və Qarabağa bizdən salam söylə. Çünki ora bizim qədim diyarımızdır, sevgili Nigarımızın da mənzilidir. Dilbərləri səni görəndə ayağının torpağına can verəcəklər, ətrafına toplaşaraq, şəkər saçan gözəl dodaqlarıyla tuti kimi danışacaq, sənin vəsflərini tərənnüm edəcəklər".

On üçüncü bölüm "Dər Bəyan-ı vəsf kərdən-i xuban-ləban-ı şəkkər-əfşan be-hüma-yı güftar" başlığı altında yazılmışdır. Mənası " dodaqları söz hümasının dodaqları kimi şəkər saçan Qarabağ gözəlləri haqqında" olan otuz beytlik bu bölümdə şair, özündən bəhs edərək Qarabağ gözəllərinin dilindən onların şair haqqında dediklərini nəql edir:

Söyler kamusı ki yarımızsın
Serdar-ı serir-darımızsın
Vacib kamuya sana itaat
Abdane gerek ki şaha hıdmet
Ey mürg-ı hüma-yı Balı-zade
Be-kayd-ı übal ü balı sade

On dördüncü bölüm isə "Dər bəyan-ı əxz-kərdən-i qaymaq u irsal nümudən" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "göndərilən qaymaqdan şairin anladıqları haqqında" olan qırx iki beytlik bu bölümdə şair, özündən, cəddi Mir Heydər və Mir Balıdan, onların ocaq olmasından bəhs edir; Qarabağın məşhur yerlərini və adamlarını- Sarı Aşıq, Nəbati, Malik Əştəri, şeyxi İsmail Şirvani və digərlərini xatırlayır. Bu bölümdə şair eyni zamanda təsəvvüfi görüşlərindən də bəhs edir.

On beşinci bölüm "Dər bəyan-ı mənaqibi camiu kəmalatiş-şəriat və haviyü rumuzatit-tarikat və gavvasu biharil-marifət və muhitu əsraril-hakikat şeyhuş-şüyuh cənab-ı cənnət-məab Hacı İsmail Əfəndi əş-Şirvani qəddəsallahü təbarəkə və təala və təqaddəsə əsrarühülaziz" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "şəriət elmlərində kamalı çox olan, təriqət elmindəki gizli sirləri özündə toplayan, bilik dənizinin dalqıcı, gerçək sirləri bilən, şeyxlər şeyxi, cənnət məkan Hacı İsmail Şirvani Əfəndi haqqında (Allah onun ruhunu müqəddəs etsin və sevdiklərinin yanında ona yer versin" olan bu bölüm 35 beytlikdir və şair burada mürşidi İsmail Siracəddin Şirvaninin sufiliyindən və bu yoldaki xüsusiyyətlərindən geniş bir şəkildə bəhs edir.

On altıncı bölüm "Dər bəyan-ı izhar-ı səbəb-i şükr-güzari be Huda-yı kərəm-kari" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "mərhəmət və kərəm sahibi Allaha şükr etmək haqqında" olan doqquz beytlik bu bölümdə şair, yazdığı əsər üçün Allaha şükr edir.

On yeddinci bölümdə şair, "artıq sözü uzatma, məramını tamamla deyərək əsl mövzuya girir. Bu bölüm "Dər bəyan-ı icra kərdən-i hüma-yı güftar be umurha-yı məzkurə" başlığıyla yazılmışdır. Mənası "adı çəkilən işləri söz hümasının necə yerine yetirdiyindən bəhs etmək "olan beş beytlik bu bölüm bir girizgah mahiyyətindədir.

Evlad-ı kiramına selam it
İtmam-ı merama azm-i tam it

Əsərin əsas hissəsi və son bölümü olan on səkkizinci bölüm "Dər Bəyan-ı əsashayı samovar" başlığı altında yazılmışdır. Mənası "samovarın əsas xüsüsiyyətləri haqqında" olan qırx dörd beytlik bu bölümdə şair, bir az samovarın xarici görkəmindən bəhs etdikdən sonra növbəylə könül əhlinin saf, kinsiz sinəsinə bənzəyən billur stəkanlardan vəya Çin naxışlı, zərli kasədən, onun içindəki qırmızı rəngli çaydan, şüşə nəlbəkilərdən, gümüş əndamlı aya bənzəyən qaşıqlardan, çayın yanında süfrəyə gətirilən qaymaq və südən, gözəllərin pustanlarına, dərdli aşiqlərin sarı üzünə oxşayan limonların zəmzəm suyu kimi bol, ləzzətli sularından, limon duzundan, şəkərdən, limon bıçağından, çay süzəndən, şəkəri qarışdıranda çıxan qaşıq səslərindən poetik bir dillə bəhs edir. Şair bəhs etdiyi bu çay dəstgahının hər biri haqqında gözəl təşbihlər edir, onları həm təsəvvüfi, həm də bildiyimiz sıradan mənalarıyla bərabər verir. Məsələn çay süzgəcindən tökülən çaylarla iranlı Molla Hüseyin Kaşifinin övliya mənqibələrindən bəhs edən Rəşahətül Eynil Həyat (həyat gözünün sızıntıları, damcıları)- adlı əsərinə təlmih edir; çayın ətriylə də Molla

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Caminin təsəvvüfi sufi mənqibələrindən bəhs edən məşhur əsəri Nəfahatül Üns arasında əlaqə qururaq onlara təlmih edir.

Seyyid Nigarinin Çaynamə məsnəvisinin şəkil və məzmunu haqqında bu qədər bəhs etdikdəqn sonra əsər haqqında bir az məlumat vermək yerinə düşər. Bu əsər olduqca orijinal bir əsərdir. Samovar kəlimə olarq Rus sözüdür. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Rus hakimiyyətinin Azərbaycanda yerləşmsiylə birlikdə ədəbiyyatımızda da çay və samovar haqqında yazılan əsərlərdə bir artış görülməkdədir. Nigarinin çaynaməsindən başqa onunla eyni əsrdə yaşamış Mir Möhsün Nəvvabın da Samovar və Əşari–digər adlı balaca bir əsəri vardır. Bundan başqa Cəlil Məmmədquluzadənin 1889-cu il 2 dekabr tarixində yazdığı Çay dəstgahı adlı bir pyesi də vardır. Bu əsərin ən diqqət çəkən cəhəti əhvalatın Zəngəzur mahalında Bərgüşadlı Hacı Rəhim Bəyin evində cərəyan etməsidir. C. Məmmədquluzadənin əsərinin qəhramanları samovar, padnos, çaynik, istəkan, nəlbəki, qaşıq, maşa, truba və nökərdir. Bu əsərin Nigarinin Çaynamə məsnəvisi əsasında yazılmış olma ehtimalı vardır. Vəya hər iki əsərin Zəngəzur mahalında daha əvvəllər cərəyən etmiş bir hadisə əsasında yazılması da ehtima oluna bilər. Iki əsər arasındakı mövzu və ideya çox fərqli də olsa, əsərdə istifadə olunan zaman, məkan, əşya və məzmunlar ortaqdır. Burada Seyid Nigarinin özünün də Bərgüşada bağlı Cicimli kəndindən olduğunu bir daha xatırlamaq lazımdır.

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, Türk ədəbiyyatındakı çay risalələi XVII əsrdən etibarən yazılmağa başlamışdır. XIX əsrdə isə bütün Türk ədəbiyyatında xalqımızın çaya olan marağı nəticəsində çay haqqındakı əsərlərdə artış görülür. Bu əsərlərdən bəzilərində çayın vətəninin hansı ölkə olduğundan, hansı ölkələrdə çayın daha çox yetişdirildiyindən və insan orqanizminə olan faydasından geniş bir şəkildə bəhs olunur. Bu əsərlərdən bəziləri haqqında Türkiyədəki universitetlərdə elmi çalışmalar da mövcuddur. Bunlardan biri Mərmərə universitetində Kamer Karavit tərəfindən "Türkçə Çay Risalələri" adlı əsərdir.

Seyid Nigarinin yazmış olduğu Çaynamə məsnəvisində şair, XIX əsrdə xalqımızın örf və adəti, məişəti, süfrə mədəniyyəti haqqında bizə ətraflı məlumat verir. Əsərdə eyni zamanda şəkərin və çayın timsalında o dövrdəki iqtisadi vəziyyət; çay və şəkərin ən çox hansı ölkələrdə istehsal edildiyi haqqında da məlumat sahibi oluruq. Ən əsası isə bu əsərin XIX əsr təsəvvüf ədəbiyyatmızın ən önəmli nümunələrindən biri olması və bu dövrdə yaşayan məşhur sufilərlə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri haqqında da məlumat verməsidir. Əsər XIX əsrdə yazılmış məsnəvilər içində öz dolqunluğu və vermək istədiyi ideya etibariylə də önəmli bir yer tutur. Çaynamənin bir başqa xüsusiyyəti isə alleqorik, realist-yerli, didaktik, aşiqanə və tarixi-mənqibəvi məsnəvilər başlığı altında dəyərləndirilən məsnəvi janrına xas bütün xüsusiyyətlərə burada kompleks halda yer verilməsidir. Çaynamə başlanqıcda alleqorik məsnəvi kimi görünsə də saydığımız bu beş xüsusa içində ətraflı bir şəkildə yer verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Bilgin, A. Azmi; Divan-ı Seyyid Nigari, Kule Yay. İst: 2003. 369 s.

Eraydın S. Tasavvuf ve Tarikatler, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. İst. 1997, 518s.

Hacıyeva A. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi irsi. Bakı: Nurlan, 2004. 211s.

İpekten H. Eski Türk edebiyatında nazım şekilleri ve aruz. Dergah yay. İst: 1997. 343s.

Köçərli F.B. Azərbaycan Ədəbiyyatı. Elm nəşriyyatı I-II cild, Bakı: 1978. 595 s.

Türkçə çay risalələri, Marmara Üniversitəsi Sosyal Bilimər Enstitüsü, hazırlayan: Kamer Karavit, master tezi. Danışman: Əminə Gürsoy Naskali. İstanbul:1993.

Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yay:. İst: 1995.

Şentürk A:A; Kartal A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Derga yay, İstanbul 2004. 536 s.

Türk Edebiyatı Tarihi, 1–4 cilt, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul 2006.

THE "CHAYNAME" DISTICH OF SAID NIGARI
RESUME

The mystic work of XIX writer Nigari " chayname "is very pithy and meaningful. The writer composed thi work in devisions in accordance with the content of classical distich. Making alike the samovar with the faithful lover and even loaded its parts another distich contents. The writer likens the boiling tea in the samovar to the divine love and expresses poetically that who drinks from that tea will be filled with joy and gladness.

Key words: allegorical(metaphorical) distich, sufism, mystic, "chayname" distich, shahrengiz, divine wine

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«VARLIQ» JURNALININ SƏHİFƏLƏRİNDƏ FOLKLOR MATERİALLARI

F.e.n.Pərvanə Məmmədli
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

"Varlıq" dərgisi nəşrə başladığı zamandan Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur. "Varlıq"da folklor məsələləri özündə müxtəlif səpkili problemləri birləşdirən mövzudur və Cənubi Azərbaycandakı ictimai və ədəbi durumla bağlı xüsusi maraq kəsb edir.

"Varlıq"da dərc olunan folklor materialları içərisində atalar sözü və bayatılar çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan dərgidə folklorçu Mənzuri Xamneyinin fəaliyyəti məhsuldardır. O, dərginin demək olar ki, hər sayında topladığı atalar sözlərindən nümunələr dərc etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Xamneyi atalar sözlərini müəyyən elmi prinsiplə nəşr etdirməyib. Atalar sözləri sadəcə olaraq xam material kimi təqdim edilib. Ümumiyyətlə, "Varlıq"da dərc edilmiş folklor nümunələri folklorşünaslığın elmi prinsipləri əsasında seçilib təsnif edilmir, orijinallar və ya variantlar üzə çıxarılmır. Dərgidə dərc edilmiş atalar sözləri və bayatılar da bu şəkildədir. Çünki Cənub folklorşünaslığında folkloru toplayıb nəşr etməyin elmi prinsipləri hazırlanmayıb. Buna baxmayaraq materialların orijinallığı və zənginliyi elmi araşdırmalar üçün zəmin yaradır.

Atalar sözlərini dərgidə Mənzuri Xamneyi ilə yanaşı Sabir Xiyavlu və başqaları da təqdim edir. İstər Şimalda, istərsə də Cənubda atalar sözləri xalqımızın düşüncə tərzini, milli psixologiyasını, milli-mə'nəvi dəyərlərini özündə əks etdirir. Xalqımızın milli mentalitetini dolğun əks etdirən lakonik fikirlər bir daha təsdiq edir ki, Cənubla Şimalın "ayrılığı" siyasi səciyyə daşımışdır.

"Varlıq" dərgisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bu əsas janrları haqqında məqalələr dərc etdirmiş Cavad Hey'ət atalar sözlərinin, həmçinin bayatıların yaranması, məzmunu, poetik keyfiyyətləri, habelə toplanması və nəşri tarixi ilə bağlı silsilə məqalələr yazmışdır. Bu mə'nada dərgi orijinal folklor nümunələrini dərc etməklə yanaşı, onlara aid elmi-populyar oçerklər də çap etməklə Cənubda olan boşluğu doldurur. C.Hey'ət atalar sözlərinin yaranma yollarını araşdıraraq qeyd edir ki, "Həyat və məişətin hər sahəsində xalq atalar sözü və məsəllərini yaratmışdır" (1,N34,1982,s.24). C.Hey'ət atalar sözləri və məsəlləri bir-birindən ayıran cəhətlərə də toxunur. O, qeyd edir ki, atalar sözlərinin hamısında tam mühakimə, bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə vardır. Məsəllərdə isə fikir tamamilə ifadə edilməmiş və nəticə də ümumiləşdirilməmişdir (1,N34,1982,s.24). C.Hey'ətin atalar sözü və məsəllərinin toplanması və nəşri haqqında verdiyi mə'lumatlar içərisində belə bir fakt maraq doğurur ki, Iranda 1944-cü ildə Əli Əsgər Müctəhidi 2500 atalar sözü toplayıb çap etdirmiş və 1978-1979-cu illər Iran inqilabından sonra 1981-ci ildə Yaqub Qüds altı mindən ibarət atalar sözünün birinci cildini nəşr etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan folklorunun toplanması və araşdırılmasında M.H.Əhəri, Molla Mustafa, M.B.Xalxali, S.Cavid, Ə.V.Duhvarqanlı, Ə.Makui, S.Behrəngi, B.Dehqani, Ə.Xürrəmşancanlı, Ə.Kəmali, Fərzanə və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Təəssüf ki, sonuncu iki müəllif istisna olmaqla dərgidə bu nəşrlərin geniş elmi təhlilinə həsr edilmiş məqalələrə təsadüf etmədik.

"Varlıq" dərgisində dərc edilmiş atalar sözləri bir neçə cəhətdən xüsusi maraq kəsb edir. Birincisi, bu nümunələrdə Azərbaycan dilinin saf lüğət tərkibi və dilin təmizliyi özünü hifz edib. Digər tərəfdən xalqın müdrikliyi, dünyaya dərin fəlsəfi münasibəti "Varlıq"dakı atalar sözlərini yaddaqalan edir:

Mərdin tövləsi, namərdin otağından yaxşıdır (1,N65,1987, s.119).
Qışın oğurluğu yazda üzə çıxar
Gül cəngəlsiz olmaz, meşə əngəlsiz (1,N88,1986,s.71).

Bizcə, dərgidə bayatı və atalar sözlərinə digər janrlara nisbətən daha çox yer verilməsi bu janrların lakonikliyi, yığcamlığı, dərginin çap imkanları ilə bağlıdır.

"Varlıq"da dərc edilən atalar sözlərinin bir qismi bu gün şimal oxucusu üçün mə'lumdur. Digər bir hissəsi mövcud atalar sözlərinin maraqlı variantı olub, yeni məzmun ifadə edir və əsasən Güneydə işlənən nümunələrə aiddir. Dərgidə müdrik, fəlsəfi, əxlaqi məzmun daşıyan atalar sözlərinə geniş yer verilir:

Ölüsü olan bir gün ağlar, dəlisi olan hər gün
Dəmir nəmdən, insan qəmdən çürüyər (1,N68,1988,s.82).

Dərgidə müxtəlif illərdə dərc edilmiş bu atalar sözlərinin məzmununu xatırladan nümunələri çox eşitmişik. Lakin sözü gedən atalar sözlərində dünyaya, ömrün və yaşamağın mə'nasına yığcam, poetik formada qiymət verilir. Daxili qafiyə sistemi, saf milli leksikon, xalq həyatının dərin qatlarını təcəssüm etdirən ibrətamiz obrazlar bu nümunələri həqiqi sənət səviyyəsinə yüksəldir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"Varlıq"da dərc edilmiş atalar sözləri sübut edir ki, xalqın, mə'nəvi keçmişini ona zorla, diktatura yolu ilə unutdurmaq mümkün deyil.

Könül nə mey istəyir, nə meyxanə,
Könül dost istər, mey bəhanə.
Sevgi od deyil, oddan yamandır.
Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız dildə (1,N93,1987,s.87).
Qarışqanın evində şəbnəm böyük tufandır.
Sərçə olsun, əlimdə olsun, neynirəm göydə uçan qazı
Qarğa qarğanın gözünü dəlməz
Qərib quşun yuvası olmaz
Bir qarın qatıqdan ötrü tuluğu yırtma (1,N87,1986,s.67).

Təsadüfi deyil ki, "Varlıq"da dərc edilmiş məqalələrdə, xüsusən Cavad Hey'ətin silsilə tədqiqatlarında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin xalqın tarixini əks etdirmək mə'nasında əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli dilin, milli təfəkkürün yaşayıb inkişaf etməsində bu janrların roluna eyni diqqət ayrılır. Yaşar Qarayev alimin bu sahədəki tədqiqlərindən haqlı olaraq yazır ki, "...Burada folklorun ideya-fəlsəfi zənginliyi onun forma üslub xüsusiyyətləri və poetika sənətkarlıq kamilliyi ilə vəhdətdə təhlil olunur" (71,s.5).

Şifahi xalq ədəbiyyatının tarixini müəyyən etmək qeyri-mümkün olsa da, bir həqiqət aydındır ki, onun inkişaf yolu ilə xalqın tarixi vəhdətdə olub. Lakin folklorun belə bir xüsusiyyəti də özünü göstərib ki, konkret bir bayatıda, əfsanədə, rəvayətdə oxşar mövzular bir-birini əvəz etmişdir. Xüsusən, kiçik həcmli lirik folklor janrlarında ifadə, məzmun qalır, lakin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin yeri dəyişir, başqa sözlə desək, folklor nümunəsi çağdaş gerçəkliyə "uyğunlaşdırılır".

Atalar sözlərindən sonra məcəllədə folklor materialı kimi ikinci yeri bayatılar tutur. Bu zaman həm xalq bayatılarına, həm də yeni yaranan və müəllifi bəlli olan bayatılara yer verilir.

Bu baxımdan "Varlıq"ın bir neçə müəllifi - Sönməz, Savalan, Azər Mazandarani və Əhəd Fərəhməndinin bayatıları xüsusi yer tutur. Bu barədə poeziya bölməsində ayrıca bəhs olunacaqdır.

Həyatın elə bir anı yoxdur ki, orada bayatılar xalqın toy-büsatını, ağrı-acılarını özündə yaşadıb əks etdirməsin. Əsr yarımdan çoxdur ki, Cənub bayatılarının əsasını ikiyə parçalanmış ürəyin nisgilli çırpıntıları təşkil edir. Belə bayatılar çoxdur və geniş yayılıb. Təsadüfi deyil ki, bə'zən oxucular öz ürək sözlərini redaksiyaya göndərdikləri xalq bayatıları ilə ifadə edirlər. Danimarkadan I.Cəmili yazır:

Qızıl gülü dərdi yar,
Dərmə dedim, dərdi yar.
Yerli olan nə bilər
Nədir qərib dərdi yar (1,N73,1989,s.73).

Bu bayatıda qəriblik ruhu konkret mə'na daşıyır. Mə'lumdur ki, qürbət mövzusu klassik bayatılarımız əsas mövzularındandır.

"Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı" - xalqımızın vətənpərvərlik ruhunun simvolu kimi səslənir. Nümunə gətirdiyimiz bayatıda isə qəriblik motivi çağdaş günlərimizə aiddir. Müxtəlif səbəblərdən öz doğma ocağını tərk etmiş cənubluların vətən yanğısını əks etdirir.

Səsinə hay verərdim,
Gecənə ay verərdim
Çıxarardım qəlbimi,
Elimə pay verərdim! (1,N41,1982,s.13).

Bu bayatıda da eyni ruh hakimdir.

Ulduzların sayı yox
Yaradanın tayı yox,
Insan dili dananın
Insanlıqda payı yox (1,N100,1996,s.114).

Bu bayatıda dil yanğısı, bir xalqın dilinin yasaqlığı əks olunmuşdur.

Bayatılar obrazlılıq, bədii təsvir nöqteyi-nəzərdən öz tarixi ən'ənələrini yaşadır. Obrazın biçimi bizə çox tanışdır. Lakin müasir məzmun ona tamamilə yeni çalar gətirir.

Bayatılarımızın məzmun və poetik intonasiya zənginliyi bir-birini tamamlayır. Bu yığcam formada böyük bəşəri kədərin, əzab və iztirabın ifadəsi elə obrazlarla əyaniləşir ki, xalqın poetik yaddaşı ilə bu günkü tarixi sanki birləşir. Bu misralarda Azərbaycan xalqının poetik obraz, təfəkkür ən'ənələri yeni ictimai mə'nəvi məzmunla birləşir, poetik doğmalıq da burdan doğur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Doktor Cavad Hey'ət 1828-ci ildəki Türkmənçay sülh müqaviləsini "tariximizin ən acı və unudulmaz hadisəsi" adlandıraraq yazır: "Bu acı hadisənin buraxdığı kədərli xatirə illər boyu xatirələrdə yaşamış və yeni-yeni mahnı və nəğmələrin, bayatı və aşıq şe'rlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün də xalqın ağzında və xatirində olan səmimi duyğularının və ürək yanğılarının tərcümanı olan bu nəğmələrin mövzularını ayrılıq acısı, hicran və zülm təşkil etmişdir.

Araz, Araz, xan Araz
Sultan Araz, xan Araz,
Görüm səni yanasan
Gəl dərdimi qan, Araz

Arazı ayırdılar,
Qum ilə doyurdular,
Mən səndən ayrılmazdım
Zülm ilə ayırdılar (71,s.22-23).

Aşıq sənəti Cənubda milli dilin və ədəbiyyatın yaşaması üçün müstəsna rol oynamışdır. Milli dildə yazılı ədəbiyyatın inkişafına dövlət səviyyəsində imkan olmadığı üçün uzun müddətli tarixi dövrlərdə aşıqlar milli ədəbiyyatın, dilin və əslində milli mə'nəvi varlığın və düşüncənin xalq arasında geniş yayılması, hafizələrdə hifz olunması mə'nasında əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

"Varlıq"da aşıq ədəbiyyatının geniş yer tutmasının başqa tarixi ədəbi qanunauyğunluqlarla şərtlənən səbəbi də vardır. Mə'lum olduğu kimi aşıq sənətinə məxsus qədim məktəblər, dastan və el havalarının çoxu Güney Azərbaycanda yaranmışdır. Klassik Azərbaycan aşıq sənətinin böyük nümayəndələri Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasım məhz Güney Azərbaycanda yaşayıb yaratmış, aşıq sənətinin böyük ən'ənələrini yaratmışlar. Təəssüf ki, uzun illər ədəbi-mədəni əlaqələr kəsildiyi üçün Cənubda ədəbiyyatın digər sahələri kimi aşıq sənətinin də vəziyyəti barədə geniş təsəvvürümüz yox idi. Mövcud aşıq ədəbiyyatına aid tədqiqat əsərlərində Güney qolu az əhatə olunurdu. "Varlıq" dərgisi nəşrə başlayandan sonra aşıq ədəbiyyatının keçmişi, çağdaş durumu barədə dolğun mə'lumat əldə etmək imkanı yarandı.

M.Fərzanənin, Aşıq Mehyarın, Əli Kəmalinin aşıq ədəbiyyatından topladıqları materialların, doktor Cavad Hey'ətin silsilə tədqiqatlarının "Varlıq"da nəşri bu sahədə əvəzsiz bir iş görmüşdür.

Bu gün ədəbi-mədəni əlaqələr də öz bəhrəsini verir. "Varlıq"da cənublu müəlliflərlə yanaşı Şimalda fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların da əsərləri nəşr edilməyə başladı. Konkret olaraq aşıq ədəbiyyatı barədə folklorşünas alim, filologiya elmləri doktoru Məhərrəm Qasımlının dərgidə çap olunmuş tədqiqatı Cənubdakı aşıq ədəbiyyatını, mövcud aşıq mühitlərinin özünəməxsus cəhətlərinin təhlilinə həsr edilib. M.Qasımlı yazır ki, "aşıq sənətinin orta yüzilliklərə bağlı ən qüdrətli ustadlarının Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasımın Güney Azərbaycanda meydana çıxması da aşıqlığın ilkin və əsas ocaqlarının sözü gedən ərazidə qurulması ilə bağlıdır". "Tarixi mənzərə göstərir ki, Azərbaycan aşıqlığının sənət mühiti mərhələsinə yiyələnmiş əsas beşiyi - mərkəz nöqtəsi Təbriz-Qaradağ çevrəsidir. Ikinci buna bənzər mərkəz Urmiya sayıla bilər" (2,s.222).

Tədqiqatçı öz məqaləsində, istərsə də Bakıda nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında "Güney mühitləri" bölməsində elmi mənbələrə və müşahidələrinə əsaslanaraq yazır ki, aşıqlıq sənəti Göyçə, Gəncəbasar, Borçalı, Dərbənd və Şirvana Cənubi Azərbaycandan gəlmişdir. Bu isə sufi-dərviş ocaqlarının bu ərazilərdə geniş yayılması ilə əlaqələndirilir.

"Varlıq" dərgisində dərc edilmiş orijinal aşıq ədəbiyyatı nümunələri, mə'lumat səciyyəli yazılar və tədqiqat işləri bir daha təsdiq edir ki, aşıq sənəti və aşıq mühiti milli mədəniyyətin aparıcı qoludur.

"Varlığ"ın səhifələrində "Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Tufarqanlı rəvayəti" və s. kimi dastanlardan boylar, qollar verilir. Telimxan, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Qəşəm, Aşıq Rzaəli, Türkmən Mahmud, Məhzun və bir çox digər cənublu aşıqların yaradıcılığından geniş bəhs olunur. Folklor toplayıcısı və araşdırıcısı Əli Kəmali adları indiyə qədər mə'lum olmayan altmışa yaxın el aşığı və şairini geniş oxucu kütləsinə tanıtdırır.

Cənub folklorunun toplanması və nəşri sahəsində gərəkli iş aparanlardan biri də Abbas Mehyardır. Onun dəyərli əsərlərindən sayılan "Tufarqanlı folkloru" bu vaxta qədər çap olunmamışdır.

Azərbaycan türkcəsində və fars dillərində yazılmış bu əsərdə Mehyar öz doğulduğu şəhərin, Tufarqanın - indiki Azərşəhrin folkloru haqqında müfəssəl mə'lumat verir. Onun redaksiyaya göndərdiyi "Tufarqanlı aşıq Abbas" dastanı üslubuna toxunulmadan, dəst-xətti saxlanmaqla dərgidə dərc olunmuşdur (1,N15,1980,s.56-62).

Abbas Mehyar bu dastanı Sığış kəndində Səməd Həkimi adında 100 yaşlı bir ixtiyar qocadan eşidib qələmə aldığını yazır. Nağılın sonunda coğrafi ərazi, şəxs adlarının və s. izahı verilir.

"Varlığ"ın ayrı bir nömrəsində Abbas Mehyar "Tufarqanın ikinci rəvayəti"ni təqdim edir (1,N67,s.56-63). O, həmin rəvayəti Aşıq Əli Kamrani və onun çalğıçı yoldaşı Yədulla Mahmudidən 17 il əvvəl Miyanada Firuz Ruhani adlı şəxsin evində qələmə aldığını yazır.

Cənubi Azərbaycanın məşhur aşıqlarından olan Aşıq Qəşəmin həyatı və yaradıcılığı haqqında mə'lumat da "Varlıq"da özünə yer tapmışdır (1,N70,1989,s.73-76).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Aşıq Qəşəm Şəbüstər mahalının Kundur kəndində, sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. 11 yaşında ailəsi ilə Quzey Azərbaycana gəlmiş, 10 ildən artıq orada yaşamışdır. Sonralar məşhur bir aşıq kimi tanınaraq onlarla gənc yetirmələrinə aşıqlıq sənətinin incəliklərini öyrətmişdir. 1978-1979-cu il Iran inqilabından sonra da aşıq ön sıralarda olmuş, sazı ilə xalqına xidmət göstərmişdir.

Aşıq Qəşəmin ata-babası da aşıq olmuş və beşinci babası Aşıq Əhməd Tikmədaşlı Xəstə Qasımın kəndində yaşamış və onun qohumlarından olmuşdur. Xəstə Qasımın bir çox bağlamalarını açmaq yalnız ona nəsib olmuşdur. Aşığın indiyəcən "El səni atmaz, aşıq Qəşəm" adlı bircə kitabı çapdan çıxıb. Amma onun çap olunmamış onlarca əsərləri vardır.

Azərbaycan folklorunda quşlar barəsində saysız əfsanələr, nağıllar, dastanlar mövcuddur. Xalqımız bu zərif məxluqlara dərin maraq bəsləmiş, onlar xalqın qorxmazlıq, dəyanət və sədaqət rəmzlərinə çevrilmişlər. Bu gün də məişətimizdə işlətdiyimiz tikmə, xalça, mis və saxsı qablarda onların izlərinə rast gəlirik.

Nasir Əhmədi aşıq qoşmalarındakı durna obrazı ilə bağlı məsələlərə toxunur. O, göstərir ki, dastanlarda qürbətə düşən aşıqlar, qəhrəmanlar öz yer-yurdlarını durnalar vasitəsilə xəbər verirdilər (1,N96,1995,s.35-40). Kərəm Əslinin dalınca qürbət ellərə yollananda neçə dəfə durnalarla rastlaşıb öz sevgilisini onlardan xəbər alır. XV-XVI əsrlərdə yaşayan aşıq Qaracaoğlan da öz istəklisinə yetə bilmədiyini qürbətə düşən durnalarla müqayisə edir.

Dirili kəndindən olan Xudayarlı aşıq Surxay və aşıq G.Ağdaşlı qəriblikdə saz götürüb doğma ellərinə gedən durnalarla danışırlar.

N.Əhmədi yazır ki, aşiqlər durnalarla yalnız yarlarından ayrılanda danışmırlar. Bə'zi dastanlarda igid aşiqlər dara, çətinliyə düşəndə qəribsəyib durnalardan kömək istəyirlər. Bununla bağlı "Koroğlu" dastanında bir epizod var. XVII əsrdə yaşayan Aşıq Allahverdi (Ağ Aşıq) durnalara tez-tez xitab edir. Müəllif belə bir misal gətirir ki, Ağ Aşıq boynunu vurdurmaq istəyən paşadan aman istəyib göy ilə gedən durna qatarına üz tutur. Söylənən kövrək şe'r sərdarın ürəyinə rəhm salır, o, aşığın boynunu vurdurmaqdan vaz keçir.

Digər müəllif Rəhim Rəzzaqi Vənəd də folklorumuzda quşlarla bağlı rəvayət və deyimlərə toxunur (1,N96,1995,s.35-40). Durna haqqında yazır ki, onun budaqda oturması və aşiqin çiyninə qonması ümid rəmzidir. Aşiqə və mə'şuqə yeni həyat verməkdir. Durnanın rəqs eləyərək uçması sevincdən bir nişanədir, qatar-qatar kəlmələri isə birlik nişanıdır.

Sonra o, leylək və sərçə, hop-hop, xoruz, toyuq, kəklik, qartal, bül-bül və qənarinin haqqında xalq arasında yayılmış deyimlərdən, rəvayətlərdən maraqlı misallar gətirir. Yazısını belə yekunlaşdırır ki, insanlara xoş duyğu və məhəbbət aşılayan quşlar olmasa idi, onların qanadlanıb uçmaq xəyalı da yəqin olmazdı.

Dərgidə nəşr olunmuş folklor materialları - örnəklər və tədqiqlər olduqca rəngarəngdir. Folklorla bağlı təqdimat, şərh və izahlar elmi məqalələr belə bir ümumiləşdirməyə əsas verir ki, Cənubda folklorşünaslıq artıq formalaşmış bir sahədir. Onun inkişafında Şimalda fəaliyyət göstərən folklorçuların əsərlərinin nəşri xüsusi rol oynamışdır. Bu nəşrlərin bir qismi iqtibas səviyyəsi daşıyır. Yə'ni "Varlıq" Şimal müəlliflərinin tədqiqatlarının nəticələrindən bəhrələnir. Bu da təbiidir, çünki dərgi Güney oxucusuna Azərbaycan folklorunu tanıtmaq naminə bu zəruri addımı atır. Digər məqalələrdə isə Cənubun orijinal, xam folklor materialları üzə çıxarılır və Azərbaycan folklorunun bütöv mənzərəsinin yaranmasına xidmət göstərir.

Son iyirmi il ərzində Cənubi Azərbaycanda folklor sahəsində görülən işlər belə bir qəti elmi nəticəyə əsas verir ki, folklorşünaslıq cənubda yeni elmi sahə kimi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Onun inkişafına Şimali Azərbaycan folklorşünas alimlərinin tədqiqatları, xüsusən "Varlıq"da çıxan məqalələri güclü tə`sir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Varlıq" jurnalıfnın müxtəlif sayları
2. Qasımlı M. Aşıq sənəti. B., "Ozan", 1996

ФОЛЬКЛОР НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ВАРЛЫГ»

Публикация посвящена анализу исследований просветительского журнала «Варлыг» в контексте образцов народного творчества.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

fil.e.n. Qalibə Hacıyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Azərbaycan

Çağdaş türk dillərinin tarixi baxımdan tədqiqində ən zəngin qaynaqlardan biri də bu günümüzə qədər qorunan folklor nümunələridir. Hər bir millətin ruhunu, tarixini, mədəniyyətini, dini dünyagörüşünü, mifik təfəkkürünü yaşadan, ən böyük sərvəti hesab olunan folklor nümunələri qədim adət – ənənələrin, eləcə də milli dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasında əvəzsiz mənbə və zəngin xəzinədir. Bu baxımdan, ayrı – ayrı müxtəlif dövlətlərin – Quzey və Güney Azərbaycan, İraq, Quzey Kipr, Anadolu (Turkiyə), Tatarstan (Rusiya), Qaqauz yeri (Moldova), Mamuşa (Yuqoslaviyanın Kosovo bölgəsi) – tərkibində yaşayan vahid kökə malik türklərin folklor nümunələrinin müqayisəli tədqiqi dialekt leksikamızın hələ üzə çıxarılmamış və araşdırılmamış qədim türk qatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Çağdaş türk xalqlarına aid folklor nümunələrinin dialekt və şivə müstəvisində müqayisəsi çağdaş türk dillərinin eyni kökə əsaslandığını bir daha təsdiq edir. Müasir türk xalqlarının elə ortaq folklor nümunələrinə rast gəlinir ki, bunlar dialekt və şivələrimizin ən qədim qatlarının açılmasına imkan yaradır. Quzey Azərbaycan, Güney Azərbaycan, İraq, Tatarstan, Qaqauz, Kosova, Türkiyə türklərinin folklorunda bir – birinin eyni olan nəğmələr, layla və bayatılar, digər folklor nümunələri qədim adət ənənələrimizin güzgüsü kimi parlayır.

Azərbaycan variantı
Tut ağacı deyiləm,
Hər gələnə əyiləm,
Mənə vəfasız, demə
Mən vəfasız deyiləm.

Kipr variantı
Nar ağacı değilim,
Esdikca eyilirim,
Aç qoynunu gireyim
Can alıcı değilim. (1,s.123)

Qaqauz variantı
Ban dut aacıd iilim,
El estikçe iileyim,
Kaçma yarım, gözelim
Sana düşman diilim.(2,s.42)

İraq variantı
Güzəl alma,
Güzəl gül, gözəl alma,
Alırsan bir əsil al
Bədəlsiz gözəl, alma. (3, s.236)

Yaşıldı başın, sona,
Qələmdi qaşın, sona,
Gölə yalqız gəlibsən
Hanı yoldaşın, sona?!

Bağdad yolu Gəncədi
Gülü pəncə – pəncədi
Demə sizdən irağam
Bu sevda ölüncədi. (4, s.32)

Güney Azərbaycan variantı
Əzizizm qızıl alma,
Ağ alma, gızıl alma.
Əsil al, çirkin olsun
Bədəsil gözəl alma.

Yaşıldı başın, ördək,
Qələmdi qaşın, ördək,
Həmişə cüt gəzirdin
Hanı yoldaşın, ördək?!

Təbriz yolu Gəncədi
Günü pəncə – pəncədi
Demə səndən uzağam
Bu sevda ölüncədi.

Anadolu variantı
Gözəl alma,
Bağında gözəl alma,
Çirkin al, əsil olsun
Bədəsil gözəl alma. (5, s.281)

Güney Azərbaycan variantı
Ağ alma, gözəl alma,
Payızdan əzəl alma.
Çirkin ol əsitl olsun,
Bədəsil gözəl alma. (6,s.109)

Bu nümunələrdə xadqın təfəkkür tərzinin eyni dil xüsusiyyətləri müstəvisində çağdaş şifahi xalq ədəbiyyatında qorunub saxlanması uzun əsrlər arasında tarixi körpü yaratmaqla mənəvi varislik zəncirinin qırılmamasını təmin edən əsas amil kimi özünü göstərir. Türk xalqlarının belə ortaq nümunələri arasında bayatılar kimi əmək nəğmələri, atalar sözü və zərbül – məsəllər, dastan və rəvayətlər də çox üstünlüyə malikdir.

Nə yavaş ol basıl, nə zalım ol asıl (1, s.190) Kipr variantı.
Nə zalım ol asıl, nə miskin ol basıl. (4, s.335) İraq variantı
Nə zalım ol asıl, nə yazıq ol basıl. Azərbaycan variantı.

Başkasına mezar açan kendisi düşer (7,s.48) (Mamuşa – Kosova)
Başqasına quyu qazan özü düşər. (Azərbaycan).

Akıl yaşdı deyil, başdadır. (Kipr)
Ağıl yaşda deyil, başdadır. (Azərbaycan)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dağ dağa qavuşmaz, insan insana qavuşar. (Kipr)
Dağ dağa qavuşmaz, insan insana qavuşar. (Azərbaycan)

Ucuz etin yahnısı dadsız olur. (Kipr)
Ucuz ətin şorbası olmaz. (Azərbaycan).

Müxtəlif bölgələrdəki türk xalqlarının folklor nümunələrinə nəzər saldıqda türk xalqlarının bir qismi üçün səciyyəvi olan sırf milli elat həyatını, türk kəndlisinin estetik – fəlsəfi dünyasının əks olunduğunu görürük. Qüzey və Güney Azərbaycan folklorunda qoyunçuluqla əlaqədar yaranmış nəğmələrin eyni məqamla ortaq dialekt xüsusiyyətləri ilə Anadolu folklorunda işlənməsi milli etnoqrafik mədəniyyətimizin vahid tarixi kökünün bariz nümunəsi kimi özünü göstərməkdədir. Məsələn, Anadolu qarapapaq türklərinin dilində işlənən:

Canım qəmər qoyun,
Balası əmər qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Belinə bağlar kəmər, qoyun. (8, s.82)

– çoban türküsünün həm Quzey, həm də Güney Azərbaycan folklorunda müəyyən ləhcə xüsusiyyətləri ilə işlənməsi diqqəti cəlb edir.

Nənəm, a qəmər qoyun,
Quzusu əmər qoyun
Yiyən sənin ucunnan
Bağlayıb kəmər, qoyun. (9 s.18).

Bu oxşama bayatı Naxçıvanda və Güney Azərbaycanda qarapapaq türkləri və şahsevən elatlarının dili ilə belə səslənir:

Ay nazdı, qəmər qoyun,
Quzusu əmər, qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Bağlayar kəmər, qoyun.

Belə elat nəğmələrinin eləcə də, bayatıların bir çoxunda Azərbaycan və Anadolu variantlarını tutuşdurduqda vahid dil xüsusiyyətləri saxlanmaqla bir kəlmə, yaxud bir misranın kiçik fonetik fərqlə işlənməsi türk dilinin dialektal xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır.

Anadolu variantı	Azərbaycan variantı
Canım boz ala qoyun,	Nənəm boz, ala qoyun,
Yolda yozala qoyun,	Yolda suzala qoyun,
Yiyən sənin ucunnan	Yiyən sənin ucunnan
Bir ala göz qız ala, qoyun. (8, s.77)	Gözəl qız ala qoyun. (9, s.19)

Bu nəğmələrdə yozala, suzala tipli sinonimik cərgə yaradan qədim dialektizimləri özündə qoruyub saxlayan folklor materiallarında dilçilik elmi üçün gərəkli olan xeyli söz və qrammatik formalar vardır ki, bunlar da qədim dövrün dil yadigarlarıdır.

Yaralarım oyuldu,
Qabıq tutdu soyuldu,
Mən səni xəlvət sevdim
Bilməm necə duyuldu.

Taxtadan ələk olmaz,
İncə bel mələk olmaz,
Qaşın, gözün qurbanı
Hər yerdə hənək olmaz.

Gənə geydin ağı sən,
Mənə vurdun dağı sən,
Bülbül bağbanın ölsün
Viran qoydun bağı sən.

Rəqibi çayda gördüm,
Gününü vayda gördüm,
Göz kor, dil lal, ayaq şil
Üçün bir ayda gördüm.

Folklor nümunələrində rast gəlinən, tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan dialektizimlərin (hənək – zarafat, xəlvət – gizli, gənə – yenə, şil – şikəst) çağdaş türk dillərində olduğu kimi eyni semantik yüklə işlənməsi təsadüfi hal sayıla bilməz. Bu kimi dialektizmlərin eyni forma və məzmunda tarixi minilliklərlə ölçülən folklor nümunələrinin tərkibində qorunması dilimizin tarixi köklərindən xəbər verir.

Müşahidələr göstərir ki, folklor nümunələrindəki dialekt sözlərin əksəriyyəti çağdaş dövr türk dillərinin ortaq leksemləri kimi işlənməklə qədim türk dilinin etnogenetik baxımdan vahid kök üzərində dayandığını sübuta yetirir.

Göründüyü kimi, folklor nümunələrinin dili dialekt söz və ifadələrlə olduqca zəngindir. Folklor nümunələrindəki ayrı – ayrı dialektizimlərin mövcudluğu türk dilinin qədim milli xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edir ki, bu da çağdaş dilə uyğun gəlir və bu gün də öz tarixi sabitliyini qoruyub saxlayır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Folklor nümunələrində dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran leksik vahidlərlə yanaşı, fonetik fərqləri yaradan səs əvəzlənmələri də üstünlük təşkil edir. Bu əvəzlənmələrin folklor materialları əsasında öyrənilməsi ümumtürk dilinin ayrı – ayrı dialekt və şivələri arasında olan fərqli cəhətləri ortaya çıxarmaqla yanaşı, həm də bu dilin qədim tarixi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır və bu türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində türk dilinin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdıraraq onun hansı qəbilə və tayfa dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.

Bu baxımdan müxtəlif bölgələrdəki türk xalqlarının folklor nümunələrində dialektal xüsusiyyət kimi səs əvəzlənmələrinə paralel diqqət yetirmək olduqca zəruridir.

Oğuz qrupu türk dillərində ortaq şəkildə müşahidə olunan bir çox səs əvəzlənmələri (ç – s – ts – ş – k; c – g; b – p; d – t; q – x; d – n, a – ə, ö – ü; q – n, ı – u; v – n, q – ğ; y – g, u – ü; l – d, r – y; u – i, ı – i; i – ü müasir türk xalqlarının eyni dil cəhəti kimi soy – kök birliyini təsdiq edir.

İraq Türkmən variantı
Kimi gözdər,
Ah çəkib kimi gözdər
Qaşın kimi qaş olmaz
Gözdərin kimi gözdər. (3, s.227)

Günahımnan
Xudam, keş günahımnan,
Cigərdən bir ah çəkərsəm
Tutular gün ahımnan

Yar ovu,
Mən olmuşam yar ovu,
Dərdinin dərmanıym
Təbib bilməz yarovu. (3, s.215)

Kipr variantı

Azərbaycan variantı
Qara gözdər,
Göz dikib hara gözdər,
Qaşın kimi yay olmaz
Gözdərin kimi gözdər

Günahımnan,
Xudam, keş günahınan,
Cigərimdən vuruldum
Tutuldu gün ahımnan

Hanay yabdım daş isdər,
İçine yoldaş isdər,
Senin gibi güzele
Benim gibi eş isder.

Mamuşa variantı
Ay doğdu düzə düşti,
Zülüfler yüze düşti ,
Eller cifte cezergen
Ayrilık bize düşti (7. s.49)

Azərbaycan variantı
Ay doğdu düzə düşdü,
Zülüflər üzə düşdü.
Ellər qoşa gəzərkən
Ayrılıq bizə düşdü.

Anadolu variantı
Sarı qamışın yollari,
Eyrü – büyri qollari,
Mendil alim süpürüm,
Balam gelen yollari

Ayağında yemeni,
Niçin almaysın beni,
Bu dünyanın ülümi
Ne seni cör, ne beni. (7, s.49)

Məhtip yazdım büləsin
Oxuyasın, güləsin
Bu mehtibim üstüne
Durmiyəsin gələsin. (8,s.38)

Krım tatar variantı
Ayımsıng, yıldızımsıng?
Keninmising, qızmısıng?
Men bu gedje varadjaqum
Evinde əngiqgznusın?!

Azərbaycan variantı
Ayımsan, ulduzumsan
Gəlinmisən, qızmısan?
Mən bu gecə gələcəm,
Evində yalqızmısan? (10, s.131).

Örnəklərdən göründüyü kimi, Güney və Quzey Azərbaycan, Tatar, İraq – Türkmən, Kipr, Mamuşa (Kosova), Qaqauz türkcəsinin dialektal özəlliklərindən assimlyasiya, dissimlyasiya, səsartımı, səs düşümü və dəyişik formada səs əvəzlənmələrinin dialektal tələffüzü və çağdaş dövr üçün xarakterik olan vahid fonetik özəlliklər əski dövrün dil yadigarlarıdır. Folklor nümunələri bir sıra fonetik xüsusiyyətləri mühafizə etməklə yanaşı, həm də qrammatik cəhətdən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan ədatların müxtəlif növ dialekt variantlarının eyni fonetik tərkibdə çeşidli türk bölgələrinin folklor nümunələrində işlənməsi də diqqəti cəlb edir. C.Q.Əlizdə XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyasının kifayət qədər söz ehtiyatına

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

malik olduğunu və müasir ədəbi dildə işləndiyini qeyd etmişdir (10, s.19). Görünür, tarixən mövcud olmuş bu ədatların bir çoxunun müasir Azərbaycan ədəbi dililə yanaşı, digər türk xalqlarının folklorunda müxtəlif dialekt variantlarında işlənməsi təsadüfi deyil.

Məsələn emosionallıq çalarlığı ifadə edən kaş ki, ədatının Naxçıvan dialekt variantı keşke Anadolu ağızlarında eynilə işlənməkdədir.

Keşke, çolax olaydım,
Yara qonax olaydım,
Yar peşinə gedincə
Soyux sular olaydım. (1, s.166)

Və yaxud məgər sual ədatının Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklor nümunələrində, eləcə də müasir Naxçıvan dialektində bəyə formasında işlənməsi də ortaq dil xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq qalmaqdadır.

Yaxçı olar qoç igidin əzəli,
Payız olcaq bağlar tökər xəzəli,
Bəyə gedəm, sevəm sənnən gözəli
Elə gedəm, yar əylənəm gəlmiyəm!

Göründüyü kimi, istər Quzey və Güney Azərbaycan, istər Şərqi Anadolu, istər İraq, Kipr, Kosova, istərsə də bir çox digər dövlətlər tərkibində yaşayan türklər yüzilliklərlə bir – birindən ayrı mövcud olsalar da, qədim Türk dilinin leksik və fonetik elementlərini mühafizə etməklə ortaq folklorunu da qoruyub saxlamışdır.

Ortaq folklor örnəklərindən aydın olur ki, çağdaş türk xalqlarının qədim dil elementləri dialekt və şivə uyğunluğuna görə vahid kökə əsaslanır. Bununla yanaşı, türk xalqlarının dialektal xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsində ictimai – siyasi və digər amillər də nəzərə alınmalıdır. Çünki bu dillər həm də təmasda olduğu başqa dillərlə də bəzi ortaqlıqlara sahibdir.

Ümumtürk dilinin tarixi inkişafına uyğun olaraq dialektal leksika üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, mənşə etibarilə ümumtürk dillərində birləşən oğuz, qıpçaq, peçeneq tayfa dil ünsürlərinin ortaq şəkildə işlənməsi ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir.

Araşdırmalardan göründüyü kimi, ortaq folklor nümunələrinin öyrənilməsi dialektologiya ilə yanaşı, həm də tarixi etnoqrafik baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də məişətimiz və mədəniyyətimizlə bağlı dil vahidləri olan bu folklor nümunələrinin ayrı – ayrı bölgələr üzrə müqayisəli şəkildə tədqiqi həm də xalqımızın tarixi haqqında maraqlı faktları ortaya çıxarmış olur.

QAYNAQLAR

1.Mahmut İslamoğlu. Kıbrıs Türk folkloru. Ankara 2004, 203 s.
2. «Qaqoğuz» kültür sanat dergisi. Moldova _ Kişinyov. 2004, №6
3.İraq – Kərkük bayatıları, toplayan və tərtib edən Q.Paşayev. Bakı 1983, 348 s.
4.İrak – Türkman ləhcəsi, Bakı. 2004.
5. İğdır kültürü. İğdır belediyesi kültür yayımları №1.
6.Bayatılar. Toplayan və tərtib edən Həsən Qasımov. Bakı 1960, 254 s.
7. Cemali K. Tunalıgil. Mamuşa Türk ağzının özellikleri. İnceleme – metinler – sözlük). Prizren 1997, 64s.
8.Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara 1995.
9.Nəbiyev A. Novruz. Bakı 1989.
10.Babayev R. Bayatılar: poetik – üslubi özellikler, regional xüsusiyyətlər. Folklor edebiyyat dergisi, Ankara 2007, №3.
11.Əlizadə Q.S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədatların inkişafı səviyyəsi. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. ADU Bakı 1986.
12.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı 1968
13.Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı 2005
14.Xalq yaddaşının izləri. Bakı 2005
15.Yol gələr Ordubada. Naxçıvan 2005
16.Bayatılar. Bakı 1985, 199 s.

EXAMPLES FOLRS OF IS THE SOURCE OF DIALECTS AND ACCENTS

Todey the best way of learning the history of Azerbaijan is spoken language. Sometimes grammatical and written language causes us to stay away from the spoken language of Azerbaijan. In conclusion the idioms, proverbs literal sentences and some special wards about Azerbaijan language are used and hidden in spoken language. they show us the literal, moral and cultural part of Azerbaijan language. By the time they are sometimes forgotten and

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

not used by the next generation. Sometimes we need to investigate our ancient language to know something about our previous history and language.

Last period dialectology researches prove that Nakhchivan Autonomous Republic is a center of Turkish civilization that is situated Caucasus and a part of east Anatolia. South Azerbaijan's rich folk culture helps us to learn much about our culture, morals and the way how our ancestors lived which is not known by the young generations. People who live in South Azerbaijan could protect their cultural and social values and their literal language by speaking this spoken language which almost doesn't in North Azerbaijan.

Unfortunately the meaning of these words haven't been indentified in today's dictionaries however they were often used in our ancient accent. And we didn't try to learn the real meanings if these words and sentences. As we know from the recent researches that our ancestors these words and sentences very often and it's our duty to learn the real meanings and usage of them and to teach them to our younger generation. Making researches on this issue will help us more about our history and we will be more aware of our ancestors, then we will speak our language better.

TÜRK ƏSILLI "ƏRMƏNI" AŞIQLARI

Prof.Dr.Qara Namazov
BDU
Azərbaycan

Ozan – aşıq sənəti öyrənilərkən keçən yüzilliyin ortalarından həmişə bir məsələ araşdırıcıları düşündürmüşdür. Necə olur ki, orta yüzillərdən bəri erməni qusanları adlandırdığımız bu ozan aşıqları şeirlərini erməni əlifbası ilə türkcə yazmışlar, həm də türk – Azərbaycan şeiri ölçüsündə. Necə olur ki, özlərini dünyanın ən qədim xalqı adlandıran ərmənilərin xalq şeiri və qusan yaradıcılığı türk – Azərbaycan dilində yaranır? Təkcə şeirmi? Həm də bütünlükdə xalq bədii sözü bu dildə yaranıb yayılmışdır. Yalnız əlifba özlərinə məxsus olmuşdur. Türk qalxanda ona yarınan, tənəzzül vaxtı arxadan qənim kəsilən, özünü gah hay, gah ərməni, gah arsaq, hətta Nuhun nəsli qələminə verən ərmənilərin söz adamları niyə türkcə - Azərbaycanca yazıb – yaradırlar? Bir az tarixə qayıdaq.

Ərmən adlanan bu etnos (ərmən sözü də xalis türk sözüdür) min illikdən bir az əvvəl Dəclə - Fərat çayları vadisində dövlətlər arasındakı münasibətləri və münaqişələri kəskinləşdirib, özləri əzilən məqamda Tiqranın başçılığı ilə gəlib Van ətrafında yuva qurdular, orada da qanlar töküb Ağrıdağ vadisinə səpələndilər. Görəndəki bu bölgələrdə də köklü türk etnosları yaşayır, onlara sığındılar. O zaman Qafqazda Alban – Aran və Xəzər dövlətləri türk dilli xalqlar kimi yaxşı münasibət qurub hətta qohumluq əlaqələri yaratmışdılar. Qafqazın əksər ərazisinə sahib olan bu dövlətlər xristian dinini qəbul etsələr də, dilbirliyi onların min illərdən bəri birlikdə yaşamasına səbəb olmuşdu. Albanlar Şimali Qafqazdan Araz çayına qədər böyük bir əraziyə sahib idilər. Bizim minillikdən əvvəlki 4-cü yüzillikdən bizim minilliyin XIII yüzilliyinə qədər böyük tarixi kəsimlərdən keçmiş Alban dövləti qərbdə Alban, şərqdə Aran, el arasında isə çox hallarda Oğuz səltənəti kimi tanınırdı. Alban – Aran dövlətində 26 iri və onlarla kiçik etnoslar dövləti təmsil edirdilər. Onların əksəriyyəti türkdilli tayfalar idi. Bu tayfaların kökü də tarixçilərin dediyi kimi bizim eradan əvvəlki minilliklərə gedib çıxır. Professor Z. Yampolskinin tutarlı dəlillərinə görə b. e. əvvəlki üçüncü minillikdə Qafqazda türk etnoslarının izləri bəllidir. Bu əraziyə gələn qeyri – türk tayfaları da istər – istəməz yerli əhalinin dilini və mədəniyyətini öyrənməli olurdu. Belə bir dövrdə Vandan Qafqaza gəlib səpələnən ərmənlər öz qriqoryan məzhəbini xristiyan dininə qovuşdurdu və bu dinlərdən məharətlə istifadə edərək ölkənin qanunlarını kilsəyə tabe eləməyə yönəltdilər.

Qeyd edəkki, 7-ci yüzilliyin sonlarında kilsənin keşişi İlya ərəbləri Albaniyaya dəvət elədi. Yüzminlik ordu ilə Albaniyaya yürüş edən ərəb sərgərdəsi əvvəlcə İlyanın qonağı oldu. İlya arvadını, qızını və ərmən qızlarını sərkərdənin ixtiyarına verdi, həm də onlara böyük ziyafətlər verdı. Və sərkərdəni inandırdı ki, Albanlar Bizanslarla ərəblərə qarşı birgə müharibəyə hazırlaşır. Əlbəttə, Albanlar yüzminlik ərəb qoşununa qarşı vuruşa hazır deyildilər. Həm də kilsə də bu qeyribərabər döyüşdə ərəblərə istiqamət verirdi. Beləliklə, ərəblər min illik tarixi olan Alban dövlətini dağıdıb kilsənin səlahiyyətini daha da gücləndirdi. Əhali arasında siyasi cəhətdən pərakəndəlik yarandı. Əhalinin bir qismi islamı qəbul elədi, bir qismi xristiyanlıqda qaldı, bir qismi isə Qriqoryan kilsəsinin təhriki ilə həmin dinə tapındı. Dili türk dili olsa da, qriqoryan dininə tapınanlara ərməni kimi yanaşıldı. Həmin qriqoryan məzhəbli ərmənlər türkcə danışır, qusanları isə şeirlərini türkcə yazırdılar.

Qeyd edək ki, ərəb sərkərdəsi Übeyd ibn Şəriyə Albaniyanı fəth etdikdən sonra Müaviyə Azərbaycan haqqında soruşduqdakı ora necə ölkədir? Sərkərdə demişdir: "Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmlənərək bir – biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər"

Kilsə Qriqoryan məzhəbini qəbul edənləri kilsə dili olan qrabarca danışmağa təhrik edir, geniş təbliğat aparırdı. Əslində qrabar dilini kütlə o qədər də yaxşı dərk edə bilmirdi. Çünki qrabar dilinə orta və yaxın şərqin bir sıra dilləri təsir göstərmiş, bu qarışıq dili savadsız xalq mənimsəyə bilmir və nəticədə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

geniş yayılmış türk dilində danışmağa üstünlük verirdilər. Beləliklə, qrabar dininə mənsub olan ermənilər dil baxımından türk dilini xalqlar və qəbilələr arasında ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul etmiş, ermənilər özləri də türkləşmişdilər.

Ərəblər isə türk – alban əsilzadələrinin böyük əksəriyyətini ərəbistan vilayətlərinə, orta Asiyaya, hətta Əfqanıstana köçürmüş, torpağa bağlı olan kütlə isə islam dinini qəbul edib yurdunda qalmışlar.

İslamı qəbul edən alban türklərinin tarixi taleyinin bir çox məqamları Dədə Qorqud dastanlarında təsvir olunur. Əlbəttə, dastan bədii əsərdir, ondan tarixi dəqiqliyi olduğu kimi gözləmək olmazdı. Digər tərəfdən həmin dövrlərdə ərəblərin işğalçılıq siyasətini olduğu kimi də dastanlaşdırmaq olmazdı.

O da bəllidir ki, IX – XI yüzilliklərdə Orta Asiyadan gələn oğuzlar islam dinin qəbul etmişdilər. Xristian oğuz türkləri ilə Oğuz müsəlman türkləri tədricən dil tapdılar. Bununla belə peçeneqlərin, hunların, qıpçaqların böyük qismi asimliyasiyaya uğrayaraq xristian xalqların işərisində əridilər. Az qismi və müsəlman oğuzları alban səltənətini itirsələr də onlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə böyük rol oynadılar.

Bu olaylar Kitabi Dədə Qorqud boylarında geniş yer almışdır. Kitabi Dədə Qorquddan sonra ikinci mötəbər abidə "Əsli – Kərəm" dastanıdır. Vaxtilə M. H. Təhmasibin "Əsli – Kərəm" dastanı hər halda 7 - 8 əsr əvvəllərin hadisələrin fikri diqqəti çəkirdi. Sonralar bizim də "Əsli – Kərəmin soyları" və "Dədə Qorqud və Dədə Kərəm" məqalələrimiz Əslinin erməniyə dəxili olmadığı və bu mövzunun xristianlıqdan müsəlmanlığa keçid dövrləri ilə səsləşdiyi qənaətini Elnur Heydərov ""Əsli – Kərəm" dastanı və Alban mədəniyyəti" (2007) adlı çox dəyərli monoqrafiyasında zəngin mənbələrlə davam etdirmişdir.

Kilsə təhrikinə uyub qriqoryan və xristian dininə tapınan ərmənlər, gürcülər və türklər bir-biri ilə türkcə danışır, erməni qusanları, gürcü mqusanları oğuz ozanları kimi Türk – Azərbaycan dilində şeirlər yazırdılar. Şeirlər Azərbaycan ozan – aşıq şeirinin şəkillərində yaranırdı. Azərbaycan – türk şeirinin əksər şəkillərindən istifadə edilirdi. Yalnız ermən və gürcü əlifbasından istifadə olunurdu.

Qeyd edək ki, ərəb işğalından sonra fürsətdən istifadə edən kilisə alban dilində olan bütün yazıları yandırtdı. Bərdədə, Qəbələdə, hətta Gəncədə ələ keçən alban – türk əlyazmaları tapılıb məhv edildi. Çünki qriqoryan kilisəsi ərəblərə bildirmişdilər ki, albanlar bizansların dini təriqətinə meyl göstərir, onlara daha çox yaxınlaşırlar.

Kilisənin rəhbəri İlya yazır:

Dünya fatehi əmirəlmöminin Abdulla Əbdülməlikə erməni katalikosu İlyadan: "Hakimi mütləq Allahın hökmü ilə bizim ölkə itaətlə sizin hakimiyyətinizə tabedir. Biz və albanlar vahid İsa dininə itaət edirik. Bərdə taxtında oturan indiki Albaniya katalikosu Bizans imperatoru ilə sazişə gəlib öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqada ona qoşulsun."

Əmirəlmöminin Əbdülməlikin erməni katalikosu İlyanın məktubuna cavabı:

"Ey Allah xadimi ermənilərin katalikosu İlya! Sənin səmimi məktubunu oxudum və sənin yanına öz sədaqətli nökərimi böyük qoşunla birlikdə göndərirəm. Əmr etdim ki, bizim hökümranlığımıza qarşı qiyam edən albanlar arasında sizin dininizə uyğun dəyişiklik edilsin.

Bu məktublardan aydın görünür ki, erməni kilisəsinin canfəşanlığı, ərəb əmirlərinin tədbiri alban – Azərbaycan mədəniyyətinə izi silinməz zərbələr vurdu. Lakin ərəb işğalı da, erməni xisləti də alban – Azərbaycan – türk dilini məhv edə bilmədi. Türk dili elə o dövrdən bizim dövrümüzə qədər Qafqazda xalqlar arasında ünsiyyət dili kimi yaşadı.

Türk dilinin həm qədimliyi, həm zənginliyi və səlisliyi və geniş yayılması təkcə ünsiyyət vasitəsi yox, həm də şeir dili kimi də şöhrət qazanmışdır. Məhz buna görə də müxtəlif dinlərə xidmət edən erməni qusanları, gürcü mqusanları hətta alban ərazisində sakin olmuş yunanlar belə şerlərini Azərbaycan (türk) dilində yazırdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi ərəb işğalı dövrünün hadisələri bədii boyalarla Kitabi Dədə Qorqud boylarında öz ifadəsini tapmışdır. Həmçinin "Əsli – Kərəm" dastanı da bu dövrün hadisələrini özündə ümumiləşdirmişdir. Hər iki ədəbi abidənin Alban mədəniyyəti ilə əlaqəsi ayrıca bir mövzudur. Onu da xatırladaq ki, biz bu qənaətdəyik ki, "Əsli – Kərəm" dastanının sujeti Nizami Gəncəviyə bəlli olub. Çünki, ərəblərdə dastan janrı yayılmamışdır. Leyli və Məcnun əhvalatı ancaq kiçik rəvayətlər şəklində bəlli idi. Nizami geniş planlı dastan yaratmq üçün türk – Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında geniş intişar tapmış dastan janrından bəhrələnmişdir, həm də "Əsli - Kərəm" dastanından Nizaminin yaratdığı Leyli və Məcnun poeması ilə "Əsli – Kərəm" dastanının süjeti o qədər yaxındır ki, onları yalnız dil və surətlərin adları fərqləndirir: Baxın, Qeys Leylini xurma bağında görüb sevir, Kərəm də Əslini bağda görüb sevir, həm də çöldə Əslinin ceyranını tanıyır. Məcnun da atını ovçuya verib ceyranı alır, qəlbindən keçənləri ceyrana danışır. Bu paralelləri ayrıca davam etdirmək olar.

Qeyd edək ki, müxtəlif dinlərin, təriqətlərin qarşı – qarşıya dayanması, həm də müxtəlif dillərdə danışmaları geniş kütləni çaş – baş salırdı. Bununla belə dil amili üstünlük təşkil edirdi. Yuxarıda

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

xatırladığımız ozanların yaratdıqları Kitabi Dədə Qorqud və "Əsli – Kərəm" dastanları da ünsiyyət dili olan türk dilində yaranıb yayılmışdır. Kitabi Dədə Qorqud boylarının hər birinin epiloqunda deyilir:

Hanı görüyün bəy ərənlər,
Dünya mənim deyənlər,
Əcəl adı, yer gizlədi.
Fani dünya yenə qaldı.
Gəlimli, gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.

Bu epiloq əslində çox mətləblərə toxunur. O mətləblərə ki, o qanlı savaşlarda bəy ərənləri həm qırdılar, həm də uzaq ölkələrə sürgün elədilər. Yaratdığı mədəniyyəti də məhv etdilər. Biz isə ana kitabımız kimi bu tarixi abidələri öyrənir, ondan təsəlli tapırıq.

O da tarixi həqiqətdir ki, həmin dövrün qusanları da öz nəğmələrini türk dilində söyləyir, türk dilində yayırdılar.

Əldə olan mənbələrə əsasən XIII yüzildən dövrümüzə qədər erməni adlanan söz adamları şeirlərini məhz türk dilində söyləmişlər. Bluz Hövanesin beş bəndlik "Məryəm" gəraylısı təmiz türk dilində və türk şeir vəznindədir:

Sənsən ari qızı Məryəm,
Yazıxlarıma dərman,
Tanrıdır səndən doğan,
Tanrım anası Məryəm.

Bütün bəndləri verməyə ehtiyac yoxdur. Hətta tanrı – sözünü də başqa dinlərə məxsus yox (boq və ya astvas), türklərə məxsus tanrının adı ilə verir.

XIV yüzildə Hovanes İlkuransi də şeirlərini türkcə yazmışdır. XVI yüzildən isə qusanlar nəğmələrini yalnız türkcə söyləmişlər. Siz onların adlarına fikir verin: Vanlı böycək (kuçak), Xəyyafi, Çubuq oğlu, Əkbər (Akbar), Miskin, Səfil, Yaqub oğlu, Dəllək Murad (XVII yüzildə Göyçayda yaşamış Azərbaycan aşığıdır), Məcnun, Arazlı, Miran, Bağır oğlu, Əylisli Horomsime, Keşişoğlu, Kəlbi, Xostiq oğlu, Abdin oğlu, Qul Sərkis (bir neçə Sərkis vardır), Şamçı Meliko, Turab dədə, Əmiroğlu, Kiçik Nəva, Artun oğlu, Dəmirçi oğlu və. b. Bunların sayı 400-dən çoxdur. Əksəriyyəti səpələnib Yaxın Şərqin müxtəlif ölkələrində yaşamışlar. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq nəğmələrini türkcə qoşub düzmüşlər.

Bu sənətkarların zirvəsi XVIII yüzildə yaşamış Səyad Nəvadır. O da özü şeirlərində dönə - dönə yazdığı kimi türkdür, dini təriqətlər bu söz adamlarını öz kökündən – türkçülüyündən ayırsa da, dilini itirməmiş, dili ilə soyunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Onlar bir – biri ilə bu dildə danışmışlar. Əksəriyyəti də türk olduqlarını etiraf etmişlər.

Adını erməni qoyub türkcə (azərbaycanca) şeir yazan aşıqlar XIX yüzilə qədər yaradıcılıqlarını davam etdirmişlər və təxəllüsü də türkcə seçmişlər: Keşişoğlu, Qəssab oğlu, Zərgar, Şirin, Miskin Bürci, Mahubi Gevork, Çərkəzoğlu, Türinc, Kamil, Bədəl, Əzbər Adam, Bunyadoğlu, Cahiloğlu və s.

M. Y. Lermontov çox yerində deyib ki, türk dili Qafqazda əsas ünsiyyət dilidir

Araşdırmalardan bəlli olur ki, qriqoryan kilisəsi nə qədər təhrik etsə də, əslən soyu türk - Alban – Azərbaycan olan hər bir kəsi kökündən ayıra bilməmiş, türk soylular türklüyündə qalmış, erməni əsillilər də bu dilə tapınmışlar. Bu sənətkarların əksəriyyəti qriqoryan və ya xristian dinini qəbul etsələr də, dil, düşüncə, şeirlərinin vəzni, çalıb – oxumaları, dastan danışmaları türk – Azərbaycanca olmuşdur. Erməni araşdırıcıları onları erməni qələminə versələr də, türkcə yazıb – oxuduqlarına görə tənqid etmişlər.

Tarixi gizlətmək olmaz. Gec – tez tarixin alt qatları üzə çıxır, həqiqət öz yerini tapır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QƏDİM TÜRK DİYARI BƏRDƏ

T.e.d. Qasım Hacıyev
AMEA Tarix İnstitutu
Azərbaycan

Bərdə ərazisinin təbii xüsusiyyətləri haqqında yunan, latın və alban, eləcə də ərəb, fars və türk dilində olan mənbələrdə də dəyərli məlumatlar verilir.

Bərdənin tarixi-arxeoloji tədqiqi göstərir ki, şəhər b.e.ə. V-IV əsrlərdə yaranmış, antik dövrdə, ilk, inkişafetmiş və son orta əsrlərdə intensif şəhər həyatı keçirmiş və bu gün də öz həyatını davam etdirir.

Albaniyanın digər əraziləri kimi Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən Bərdə əhalisinin də etnik kompanetlərindən biri türk tayfaları idi. Bu dövrdə Albaniyada yerli tayfalar arasında, gəlmə tayfalar arasında, gəlmələr və yerli tayfalar arasında assimiliyasiya prosesi də baş vermişdir. Aparıcı tayfalar türk mənşəli olmuşdur.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Albaniyada danışıq dili arran, yazı isə 52 hərfdən ibarət alban əlifbası olmuşdur. Tədqiqatlar Albaniyada müxtəlif dil qrupuna mənsub olan etnik tayfaların mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdə danışıldığını göstərirlər. Bu məqsədlə aparılmış tədqiqatlarda albanları türk dilləri ailəsinə və tamamilə bundan fərqli olan İber-Qafqaz dil qrupuna aid edirlər.

Mənbələrdə inkişaf etmiş orta əsrlərdə yazı dilinin ərəbcə, danışıq dilinin isə fars, həm də ərəb dili olduğu bildirilir. Bərdə əhalisinin tərkibi mürəkkəb olmuş, orada yerli əhali ilə bərabər farslar, ərəblər və digərləri yaşamışdır. Ərəb müəllifləri Bərdə əhalisinin «arran dilində danışdığını» bildirirlər. Arran dilinin türk dili olması şübhəsizdir.

Tarixi-arxeoloji tədqiqatlar Bərdədə müxtəlif maddi mədəniyyətlərin, eləcə də dini və ideoloji cəmiyyətlərin mövcud olduğu dövrlədə zəngin tarixi irs yaratdığını göstərir. Xristianlıqla müsəlmanlığın biri digərini əvəz etdiyi dövrdə bu tarixi dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirən proseslər həm arxeoloji, həm də tarixi mənbələrdə öz izini saxlayır.

Xilafətin parçalanmağa başladığı bir dövrdə yaranmış müstəqil Sacilər dövlətini türk mənşəli Sacilər sülaləsindən olan hakimlər və onların əmirləri idarə etmişlər. Dövlətin başçısı «afşin» titullu, türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə Məhəmməd ibn Əbu Sac olmuşdur. Məhəmməd ibn Əbu Sacın dövründə Bərdə şəhəri ölkənin inzibati mərkəzi olaraq inkişaf etmişdir.

1501-ci ildə Şah İsmayılın başçılığı altında Səfəvilər dövləti yaranmış və qısa müddət ərzində Azərbaycan ərazisi bu dövlət ətrafında birləşdirilmişdir. Səfəvilər 13 bəylərbəyliyindən ibarət ayrı-ayrı inzibati qurum yaratmışdı. Bunlardan bir də Qarabağ bəylərbəyliyi idi. Qarabağ bəylərbəyliyinə Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Şəmsəddinqulu, Qazax, Borçalı, Bərdə, Beyləqan, Yevlax, Ağdam və digər yerlər daxil idi.

XVI əsrin sonlarında Səfəvilərə qarşı Osmanlıların hücumları gücləndi və Osmanlı sultanı III Muradın (1574-1594) vaxtında bütün Azərbaycan tutuldu. Əhalisinin əksəriyyəti yerli türk-müsəlmanlardan ibarət olan Qarabağ əhalisi Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması nəticəsində bölgəni tərk etdi və bu səbəbdən də Qarabağda türk əhalisinin sayı, müvəqqəti də olsa, nəzərəçarpacaq dərəcədə azaldı. Bu zaman hakimiyyət dəyişikliyini düzgün qiymətləndirən Qarabağın xristian məlikləri boşalmış türk kəndlərini və torpaqlarını rüşvət və hədiyyələrlə ələ keçirdilər. Müasir erməni tarixşünaslığının Qarabağ əhalisinin əsrlər boyu ermənilərdən ibarət olması və hətta onların burada əksəriyyət təşkil etməsi haqqında iddiası, siyasi məqsədlərini həyata keçirmək naminə Eçmiədzin keşişi İsrael Ori tərəfindən ortaya atılmış avantüranın nəticəsində yaranmış uydurma həmin bu “faktlara söykənir.

XVI əsrdən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsində minlərlə insan itkisi olmuş, yüzlərlə şəhər və kənd xaraba qalmışdır. Yeri gəlmişkən eyni millət, iki dövlət olan Osmanlılar və Səfəvilərin bir-birinə vurduqları yaraların sağalması üçün uzun illərin keçməsi lazım olmuşdur. Çünki, o zaman bu qarşıdurmanı yaradanlar bu siyasəti uzun müddət davam etdirmişlər.

Xalqımızın tarixinə qara hərflərlə yazılmış səhifələrdən biri xalqımıza qarşı hayların ərazi iddiaları və bunun ağır nəticələridir. Ermənilərin bu mənfurluğu “tarixi faktlar əsasında Azərbaycanın Qarabağ bölgəsininin onlara məxsus olmasını “sübut etmək, işğala bəraət qazandırmaqla bağlıdır.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin qədim şəhərlərindən biri olan Bərdənin tarixini obyektiv, elmi mənbələrə əsaslanaraq yazmaqla güman edirik ki, ermənilər uydurduqları yalanlardan usanarlar – beş min illik dövlətçilik tarixinə qədim şəhər mədəniyyətinə malik olan olan türklərin torpaqlarında özlərinə qədim məskən axtarmazlar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ORTAQ TÜRK DƏYƏRLƏRİMİZ VƏ MİKAYIL AZAFLI

Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

Ortaq türk dəyərlərindən danışarkən göz önünə ilk olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanı və ulu ozan-aşıq sənəti, onun memarları Yunis İmrə, Qurbani və başqaları gəlir. Aşıq sənətinin gücü-qüdrəti, həmişəyaşar olması onunla bağlıdır ki, burada dahi Ü.Hacıbəyovun göstərdiyi kimi, şairin də, yazıçının da, bəstəkarın da, xanəndənin də, rəqqasın da, istədiyi qədər götürə biləcəyi pay vardır.

Bu sənət heç vaxt solmayan, təravətini itirməyən elə bir aləmdir ki, onu yaşadanların ürəyi eşq ilə yanır, məhəbbətlə döyünür. Belə sənətkarlardan biri də böyük coşğunluqla yazıb-yaradan, yaradıb-yaşadan, aşıq sənətini inkişaf etdirən, sağlığında klassikləşən ustad aşıq Mikayıl Azaflıdır. Azaflı Mikayıl (21.03.1924 – 12.10.1990) təkcə aşıq sənətini kamil bilməyi ilə deyil, eləcə də coşğun şairlik təbinə malik olmağı, saz çalmağı, məclis aparmağı ilə də fərqlənirdi. Azaflının poeziyasını izlədikcə akad. Mirzə İbrahimovun bir fikri yada düşür: «Aşıq poeziyasının kökləri, rişələri folklordan, xalq yaradıcılığından su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir, ondan qüvvət alır».

Heç şübhəsiz buna görədir ki, «aşıq ədəbiyyatının memarları» Yunis İmrə, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Molla Cümə, Alı, Ələsgər, Hüseyn Bozalqanlı, Şəmşir və bu kimi nəhənglərin yaradıcılığından bəhrələnərək pərvəriş tapan, püxtələşən Azaflı: Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Vurğun, Cavid, Müşfiq, Şəhriyar kimi söz ustadlarının əsərlərindən də yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, dönə-dönə onların irsinə müraciət etmişdir. Nəticədə, Azaflı sözün bədii qüdrətindən, məna çalarlarından təcnis və qoşmalarında, divani və ustadnamələrində, gəraylı və müxəmməslərində böyük ustalıq və məharətlə istifadə edərək nəinki təkcə saz-söz xiridarlarının, eləcə də geniş oxucu kütləsinin ürəklərini ram edə bilmişdir. Azaflı aşıq poeziyasının bütün şəkillərində əsl sənət nümunəsi yaradan, klassik aşıq ənənələrini layiqincə davam etdirən sənətkarlardandır. Onun yaratdığı «Azaflı dübeyti», «Azaflı gözəlləməsi», «Azaflı divanisi», «Azaflı dünyası», «Azaflı gəraylısı» və başqa saz havaları dillər əzbəri olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Azaflının yaratdığı aşıq havaları nəinki aşıqların, hətta müğənnilərin belə repertuarından düşmür. Bu havaların hər birinin öz ritmi, ahəngi, gözəlliyi, öz aləmi vardır. Azaflının Sovet dönəmində Ümumittifaq Musiqi Cəmiyyətinin simli alətlər bölməsinə üzv seçilməsi təsadüfi deyildir. Bu, ən azı Azaflı Mikayılın musiqi istedadına verilən qiymət və ehtiram idi.

Azaflı Moskvaya dəfələrlə dəvət olunmuşdu. Sənətkar ilk dəfə Moskvada 1954-cü ildə Festivalda iştirak etmiş və medalla təltif olunmuşdu.

Öz sənət aləmi, öz dünyası olan Mikayıl Azaflı lap gənclikdən yaradıcı adamların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azaflı yaradıcılığına böyük maraq, xeyli sayda məqalələr, ona həsr olunan şeirlər çox mətləblərdən söz açır. Türkiyəli tədqiqatçı Dr. Əli Kafkasyalının Mikayıl Azaflıya həsr etdiyi sanballı namizədlik dissertasiyasında və monoqrafiyasında ustad sənətkarı «Müasir Azərbaycan aşıqlarının bayraqdarı» adlandırması, prof. Əzizə Cəfərzadənin isə onu «Çağdaş aşıq sənətinin ən ulu aşıq-şairi» hesab etməsi həqiqətdən uzaq deyildir.

Azaflının sənətkarlığı o qədər güclü olmuşdur ki, bütün ailəsinə də dərin təsir etmişdir. On bir övlad olan bu böyük ailədə saz çalıb-oxumayan yoxdur. Nəvələri Roman və Konservatoriyanın solo-vokal fakültəsinin 4-cü kurs tələbəsi Məhsəti aşıq havalarını məharətlə çalıb-oxuyurlar. Məhsəti hətta aşıq havalarını vokal üstündə sintez edir. Aşığın oğlu Hakim və qızı Gülarə onun yolu ilə gedərək ömürlərini bu ulu sənətə həsr etmişdir. Azaflının qızlarından Dilarə, Minayə və Marala isə atalarından şairlik keçmişdir. Dilarə Azaflının «Duman gəldi dağlarıma» (Bakı, 2005) sanballı kitabı poeziya sevərlərə ən yaxşı hədiyyə olmuşdur.

Adətən, ilahi vergili insanların həyat yolu ağrılı-acılı, əzab-əziyyətli, keşməkeşli olub. Peyğəmbərlər başda olmaqla onların yer üzündə nümayəndələri hesab olunan əsl şairlərin taleyi də belə olub. Azaflı Mikayılın da həyatı əzab-əziyyət içində keçib. Bir yaşında olarkən atasını itirməsi, əmisinin himayəsində böyüməsi, ata-ana nəvazişinə həsrət qalması onu zəmanədən küsdürmüş, böyüdükcə həyatda qarşılaşdığı haqsızlıqlar onu daha da barışmaz etmişdi.

Azaflı Mikayıl lap cavanlıqdan güman ki, istedadlı, ilahi vergili olduğuna görə ötkəm olub. Qorxu bilməyib. Sovet dövründə nəinki məclisdə oxunması, hətta dilə gətirilməsi belə təhlükəli olan:

Əlimizdə zorba çomaq,
Başımızda motal papaq,
Ağ şalvarda qara yamaq

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kommunizmə gedirik biz

- adlı mahnını hansısa məclisdə oxuduğuna görə Dövlət Təhlükəsizlik komitəsinin qara siyahısına düşmüş, qara buludlar başının üstünü almışdı.

Bu, aşığı həbsxanaya gətirib çıxarmışdı. «Oğurluqda və evində silah saxlamaqda təqsirli bilinib» damğası ilə sənətkar dörd il (1961-1964) azadlıqdan məhrum edilmişdi. Bu aşıq sənətinin çiçəkləndiyi, gəlhagəl dövrü idi. Adamlar övladlarının məclisini Azaflı aparsın deyə aylarla öncə növbəyə yazılardılar. Həqiqətən də o dövrdə Azaflı ehtiyac nədir, bilmirdi. Toylardan başı açılmırdı.Aşığın günahsız olduğu, sovet quruluşunun riyakarlığı hamıya bəlli idi. Bununla belə, başqalarına görk olmaq üçün onu zindana almışdılar. Lakin həbsxana həyatı sənətkara bir universitetdə qazanılacaq qədər təcrübə qazandırmışdı. Onu daha da mətinləşdirmişdi. Onun zindan həyatını təsvir edən «Ağarmayın ay saçlarım, amandı», «Bülbül», «O mənəm», «Deyəmmərəm», «Bənzər», «Sən demə», «Döndü körpələrin qana yaşları» kimi qoşmaları aşıq hələ zindandakən dillər əzbəri olmuşdu. Aşıq azadlıqa çıxdıqdan sonra onun şöhrəti daha da artmış, yaradıcılığı daha da kamilləşmişdi. Onun yaradıcılığı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Folklor şöbəsinin diqqət mərkəzində idi. Bunu görkəmli folklorşünas alim M.H.Təhmasibin aşığa ünvanladığı 4 noyabr 1966-cı il tarixli məktubu təsdiq edir. Aşığın arxivində olan məktubda oxuyuruq.

Hörmətli Mikayıl Azaflı,

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu «Azərbaycan Ədəbiyyatı Ensiklopediyası»nı çapa hazırlayır. Adınızın həmin ensiklopediyaya düşməsini istəyirsinizsə, təcili olaraq tərcümeyi-halınızı və şeirlərinizi bizə göndərin. Çalışın ki, gecikdirməyəsiniz. Əks təqdirdə biz sizin haqqınızda yazmaq imkanından məhrum olacağıq.

Səmimi hörmətlə, dos. M.H.Təhmasib

Şifahi ədəbiyyat şöbəsinin müdiri

Nahaqdan zindana atılan Azaflı azadlığa çıxdıqdan sonra da sovet sistemini qamçılamaqdan çəkinmirdi. Tutumu, dərin mənası ilə qalaq-qalaq kitablara sığmayan taleyüklü dərdlərimizi, xalqımıza üz vermiş bəlaları görün aşıq bircə bənddə necə məharətlə ifadə etmişdir:

Qoca Azaflıyam, dilim var, lalam,
Təbrizdə qardaşım, Sibirdə balam.
Elə dərd varmı ki, çəkməmiş olam
Bax onlar ağartdı başımı mənim.

Məhz bütün bunlara görə də Azaflı poeziyası xalq arasında geniş yayılsa da, XX əsrin 80-ci illərinə qədər mətbuat üzünə həsrət qalmışdı. Bu vaxt artıq Sovet quruluşunun dayaqları laxlamağa başlamışdı. Odur ki, 80-ci illərdə Azərbaycan televiziyasında rəhbər vəzifədə işləyən yazıçı Nahid Hacıyevin köməyi ilə bu sətirlərin müəllifi aşığın yaradıcılığına həsr olunmuş bir saatlıq veriliş apardı. Bundan sonra 1984-cü ildə Şərifzadə adına «Teatr evi»ndə aşığın 60 illik yubileyini təntənəli şəkildə keçirdik.

Sonralar Azaflının «Qoca Qartal» adlı kitabı Azərbaycan (1987), Türkiyə (1988) və İranda (1993, təkrar nəşr 2003) çap olundu və sənətkarın şöhrəti daha da artdı. Azaflı Türkiyə, İran və İraqa dəvət olundu. 1989-cu ilin oktyabrında Türkiyəni zityarət edən Azaflı orada mahnılarını ecazkarcasına ifa edən Səbri Şimşəkoğlu, Aşıq Vəli və İslam Erdan kimi görkəmli sənətkarlarla görüşdü. Azaflı Azərbaycana döndükdən sonra onun şəninə təşkil etdiyimiz ziyafətdə səfər təəssüratlarından danışarkən dedi: «İki arzum vardı, birinə çatdım. Türkiyədəki türk qardaşlarımı gördüm. İkinci arzum isə Azərbaycanı müstəqil və türk dünyasına qovuşan görməkdir».

Təəssüf ki, ustadımızın ikinci arzusu dünyasını dəyişdiyi 1990-cı ilin 12 oktyabrından az sonra yerinə yetdi.

Azaflı İraqda yaşayan 2 milyon yarımlıq soydaşlarımızı da ziyarət etmək arzusunda idi. Qızı Gülarəyə deyirdi: «Sən məndən xoşbəxtsən. Sən İraqa getdin, müqəddəs yerləri və soydaşlarımızı ziyarət etdin». Qüvvətli arzusunun nəticəsidir ki, hər dəfə Ə.Bəndəroğlu Azərbaycana gələndə onunla görüşər, dərdləşər, İraq türkmanlarına qoşmalar həsr edərdi. Bəndəroğlu «Yurd» qəzetində Azaflının, Zəlimxan Yaqubun, doğma qızları Dilarə və Gülarənin, eləcə də Narınc Xatun və Aşıq Ulduzun qoşmalarını və özünün onlara həsr etdiyi qoşmalarını çap edərdi. Maraqlıdır ki, bundan sonra İraqlı soydaşlarımız qoşma janrına daha çox meyl göstərməyə başladılar və tez-tez «Yurd» qəzetində onların qoşmaları işıq üzü görməyə başladı.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, Azaflı sənətinin təsiri Türkiyə və İranda aşıqlar arasında böyük olmuş və bu gün də davam edir. Biz bunu təbii sayırıq. Adətən böyük sənətkarların irsi və təsiri yaşadıqları mühit çərçivəsinə sığmır.

Azaflı yaradıcılığının klassik aşıq poeziyası ilə müasir aşıq poeziyası arasında qüvvətli bir keçid, bir körpü təşkil etdiyini qeyd etsək yanılmarıq. Yəqin Azaflını Vətənimizin hüdudlarından kənarda -

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

adı çəkilən ölkələrdə yaxşı tanımalarının bir sirri də bundadır. Orada Azaflının mahnılarını həm radioda səsləndirir, həm də aşıqlar oxuyurlar, şeirlərini əzbərləyirlər.

Azaflı Almaniyada yaşayan çoxsaylı türklər arasında da məşhurdur. Aşığın qızı Gülarə Almaniyanı ziyarət edib qayıtdıqdan sonra deyirdi: «Mən atamı yenidən kəşf etdim. Orada türklər atamın mahnılarını və şeirlərini nə qədər çox sevirlərmiş. Hər evdə atamın kaseti vardır».

Azaflını məşhur edən amillərdən biri də onun gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs və s. kimi şeir şəkillərini ehtiva edən zəngin yaradıcılığına nəzər saldıqca bir daha «kəşf» etdim ki, aşığın dili bir örnəkdir, zəngin xalq dilini yaşadan bir aləmdir.

Alman alimi Leybnisin məşhur kəlamı vardır: «Mənə mükəmməl dil verin, sizə mükəmməl mədəniyyət verim». Göründüyü kimi, ustad aşıqların folklorumuzun, musiqi mədəniyyətimizin yayılmasında, sevilməsində, dilimizin saf, təmiz, duzlu, şirin olmasında xidmətlər əvəzsizdir.

Burada mühüm bir məsələni də qeyd etmək istərdik. Klassik poeziyamızda ilahi vergili əsl şairlərin «Divan» bağlaması şərt olduğu kimi, ustad aşıq məqamına yüksəlmiş sənətkarların aşıq poeziyasının zirvəsi hesab olunan təcnis yazması da şərtdir. Qüdrətli söz ustadı Xəstə Qasım bu işin çətinliyindən söz açır:

Nə alim işidi, nə də üləma,
Təcnis meydanın öz hünəri var.

Ona görə ki, təcnis sənətkardan fitri şairlik istedadı, zəngin söz ehtiyatı, dilin incəliklərini bilmək tələb edir. Təcnis yaratmaq üçün dilin dərin qatlarına baş vurmaq gərəkdir. Buna görədir ki, hər sənətkar təcnis meydanında «hünər» göstərə bilməmişdir.

Azaflı isə Azərbaycan dilinin intəhasız imkanlarından məharətlə istifadə edərək bir-birindən mənalı təcnislər yaratmışdır.

Azaflının təcnislərində, bəzi aşıqların təcnislərindən fərqli olaraq, məzmun formanın qurbanı olmur, zəifləmir:

Dünyada görmədim dara düşəndə
Şöhrətin dostlara haraya gələ.
Aşıq deyər: hər aya,
Bahar gəlməz hər aya.
A gen günün aşnası
Darda yetiş haraya
Olsa yüz min qohum, qardaş, aşna, dost
Bəlkə yüzdə biri haraya gələ.
(Cığalı təcnis)
Azaflının: Aylar, illər, qərinələr içində,
Yazı çiçək, qışı qar alar keçər

-misraları ilə başlayan «Dodaqdəyməz cığalı təcnis»i də dillər əzbəridir.

Azaflı yaradıcılığının ana xəttini prof. Camal Mustafayevin doğru olaraq göstərdiyi kimi, fəlsəfi fikirlər təşkil edir. Onun elə bir şeiri yoxdur ki, orada həyat fəlsəfəsi özünü bariz şəkildə göstərməsin:

A bəxtəvər qocalmadın,
Girdin dondan dona dünya.
Nə bir şaha baş əyirsən,
Nə sultana, xana dünya

- deyən Azaflı qədimdən zəmanəmizə qədər dünyada baş verən hadisələrdən poeziyanın füsunkar dili ilə söz açır, oxucunu haldan-hala salır.

Azaflının şeir bağçasında hər kəs öz zövqünə uyğun misralar, şeirlər tapa bilər. Çünki bu poeziya klassik poeziya üstündə köklənən, xalqın özündən gələn təbii bir poeziyadır:

Canının qədrini bilməyən insan
Həkimdən, cərrahdan, dərmandan küsər.

Və ya:

Olmasın dünyada bağbansız bağça
Dərərlər, tökərlər kal vədəsində.

Azaflı poeziyasında başqa ustadlarda nadir rast gəlinən nümunələr də çoxdur. Sənətkarın «Gözlərim» adlı üçqafiyəli qoşması buna parlaq misaldır:

Sənsən maral, gəl canım al, ay maral,
Bir yada sal, yanımda qal, olum lal!
Ağ üzdə xal, dodaqda bal, gülcamal
Eləmə naz, gedər, qalmaz, gözəlim.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azaflı poeziyasındakı gözlənilməz keçidlər adamı heyrətə gətirir:

Nə bükülər, nə əyilər,
Adına ölməz deyilər.
Gah soyular, gah söyülər
Olmaz qəmdən kənar, şair.

Və ya:

Gözəl olsan, vəfan olsa,
Alim olsan, qafan olsa,
Həkim olsan, şəfan olsa,
Milyonlar arzular səni.

Məhəbbətdən, gözəllikdən yazmayan şair yoxdur. Azaflının məhəbbət şeirləri başqa aləmdir:

Sən necə təbibsən, necə həkimsən,
Səndən şəfa istər, loğman, a ceyran

Və ya:

Qüdrətindən həyat, aləm yaranıb,
Bahar qızlı təbiətdi məhəbbət.
Cazibəsi yeri göyə bağlayıb
Möcüzəli ziyarətdi məhəbbət.

Azaflı müdrik sənətkar olmaqla bərabər, həm də qəlbi xeyirxahlıqla döyünən imanlı bir insan, seçilən şəxsiyyət idi. Adətən sənətkarlar arasında bir-birinə qısqanclıqla yanaşanlara rast gəlmək olur. Mikayıl Azaflı bu cəhətdən də xüsusi fərqlənirdi. O, nəinki hansısa aşığı tənqid etməz, əksinə onda yaxşı xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa səy göstərər «Hər sənətkarın özgə bir gözəlliyi vardır» - deyərdi.

Ürək genişliyi, sənətə və sənətkara məhəbbətlə yanaşması ona böyük hörmət və ehtiram qazandırmışdı. Aşıqlığa meyl göstərən gənclər onun yanında şəyird olmaq istəyirdilər. Sənətkarın çoxlu sayda şəyirdinin olması, neçə-neçə tanınmış aşıq yetişdirməsi də elə bununla bağlıdır. Bu, aşıq üçün ən böyük xidmət hesab olunur. Çünki sənəti yaşatmağın ən ümdə yolu budur.

Azaflının xidmətlərindən danışarkən onun rəhbərliyi ilə Tovuz Aşıq məktəbinin adlı-sanlı nümayəndələri tərəfindən «Koroğlu» dastanının dörd qolunun vala köçürülməsini qeyd etməmək olmaz: «Koroğlunun Dərbənd səfəri» (Mikayıl Azaflı), «Durna teli» (Əkbər Cəfərov) «Toqat səfəri» (Mahmud Məmmədov), «Koroğlu və Bolubəy» (Əlixan Niftəliyev).

Aşıqların IV Qurultayında (mart, 1984) sənətkara böyük ehtiram göstərilərək çıxış etmək təklif olunmuşdu. Azaflı məruzə səviyyəli çıxışında çoxillik təcrübəsindən istifadə edərək aşıq sənətinin incəliklərindən, çatışmazlıqlardan, qarşıda duran vəzifələrdən söz açdı. Onun irad və tövsiyyələri minnətdarlıqla nəzərə alındı. Qurultayda Azaflının aşıq sənətinin inkişafında göstərdiyi fədakarlıq və xidmətləri xüsusi qeyd edildi. O, Aşıqlar Birliyinin sədr müavini seçildi. 1989-cu il Novruz bayramı şənliklərində xalqımızın müdrik qəhrəmanı Dədə Qorqud obrazı ona həvalə olundu.

1989-cu il may ayının 12-də Azaflı Mikayıl Ədəbiyyat və İncəsənətin inkişafında böyük xitdmətlərinə görə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə «Əməkdar mədəniyyət incisi» fəxri ada layiq görüldü.

Azaflı bu sevinc payını dost-tanış, qohum-əqraba və saz-söz xiridarları ilə çox bölüşə bilmədi. Azərbaycan xalqının taleyüklü Qarabağ nisgili, 20 yanvar 1990-cı il faciəsi Fərman Kərimzadə, Xudu Məmmədov, Eldar Baxış, Şahmar Əkbərzadə, İsi Məlikzadə və başqaları kimi onu da sarsıtdı. Ürəyi tab gətirmədi. İnfarkt keçirib dünyasını dəyişdi (12.X.1990).

Ölümündən sonra Tovuz şəhərində bir küçəyə aşığın adı verildi və Azaflı kəndində oxuduğu məkğtəbin önündə büstü qoyuldu.

Zaman bizi cismani cəhətdən ayırsa da, Azaflı Mikayıl ortaq türk dəyərlərinin qorunmasına xidmət edən aşıq havaları və xalq ruhu ilə qaynayıb-qarışan poetik inciləri ilə həmişə bizimlədir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«KOROĞLU»: EPİK ƏNƏNƏ VƏ QƏHRƏMAN TİPOLOGİYASI

Fil.e.n., dos. Qüdrət Umudov
ADPU
Azərbaycan

Kökləri bir olan türk xalqlarının epik düşüncəsində bir eyniyyət, yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu hal müxtəlif istiqamətlərdə müşahidə oluna bilər. Ən maraqlısı isə qəhrəmanların tipologiyasında nəzərə çarpan fakt və hadisə zənginliyidir. Ona görə də yazımızda belə bir halın mövcudluğunu konkretlik əsasında, «Koroğlu» dastanının üzərində aydınlaşdırmağa üstünlük verdik. Məsələni həmin nümunələr əsasında yox, ancaq Azərbaycan variantı üzərində ümumiləşdirməkdə qərarlıyıq.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, Şərq xalqları arasında bu dastan qədər yayılacaq ikinci nümunə tapmaq çətindir. Bütün bunların əsasında Azərbaycan «Koroğlu»su durur və digər xalqlara oradan paylanır. Bunun özü türk xalqlarında ənənənin davamlığını göstərir. Eyni zamanda tarixi düşüncənin genetik kodlarının saxlandığını aşkarlayır. «Belə dastanlar bəzən adlarına, bəzən məzmun, motiv və süjetlərinə görə ümumi şəkildə nə qədər yaxınlaşsa da, əsas və ümdə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən çox fərqli orijinal əsərlərdir» (2, 26). Bu nümunələr arasında fərqlilik və oxşarlığı müxtəlif istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar. Görkəmli folklorşünas Azad Nəbiyev doğru olaraq yazır ki, «Koroğlu» ümumazərbaycan süjeti idi, burada yaranmışdı, buradan da bütün Qafqaza, Mərkəzi Asiyaya, Türkistana, eləcə də yaxın və uzaq ellərə yayılmışdı» (10, 463).

Ən başlıcası odur ki, həmin nümunələr hər birisi müstəqil düşüncənin məhsuludur. Orada bir xalqın özünəməxsusluğu, tarixi yaddaşı, onun arzu və istəyi ümumiləşdirilib. Daha doğrusu, türkmən də, özbək də, hamısı özünün istəyincə olanı, özünə müqabil olanı yaradıb. Olsa-olsa onlar mövzuda və baş qəhrəmanın adında birləşirlər. Bu böyük faktdır. Belə birləşmənin mövcudluğu təkcə «Koroğlu»da yekunlaşmır. Digər nümunələrdə təkrarlanır. Məsələn, «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Yusif və Züleyxa»nın türk xalqlarında kifayət qədər təsir və yaxınlıqda görünən nümunələri var. Fakt üçün kırımtatarlarda bunun əksi daha çox diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, hələ XIX əsrdən toplanmağa başlayan kırımtatar dastanları V.V.Radlovun böyük xidməti əsasında yazıya gətirilmək haqqı qazandı.

Kırımtatarların dastan nümunələrinə baxdıqda onların eyniyyət və yaxınlığı xüsusilə üzdə görünən hal təsiri bağışlayır. Burada fərq olsa-olsa həcmində özünü göstərir. Həmin nümunələrdə hadisələrin kifayət qədər konkretliyi var. Azərbaycan dastanlarındakı elmi təsvirlərin baş alıb getməsi görünmür. Sanki ona şərait də yaradılmır. Ancaq kırımtatarlarda da «Aşıq Qərib», «Kərəm və Əslixan», «Arzu və Qəmbər», «Tahir və Zöhrə» var. Burada əsas mahiyyət saxlanmaqla hamısı kırımtatarların düşüncəsinə hesablanır. «Koroğlu» dastanında da eynidir. Belə ki, Azərbaycan «Koroğlu»su artıq iyirmi dörd qola çatdığı və bir neçə yüz kitab səhifəsi həcmində olduğu halda kırımtatarlarda təxminən iyirmi səhifə ilə məhdudlaşır. Dastanın başlanğıcında belə bir təsvir var. «Deyilənə görə lap qədim zamanlarda məmləkəti xanlar idarə etmişlər. Onlar əsir tutduqları, özlərinə tabe olanların hamısını çapıb talayırlarmış, çoxlu var-dövlət əldə edib, yaraşıqlı saraylarda yaşayırlarmış. Onlar var-dövlət əldə etmək üçün bir-biriləri ilə vuruşarlarmış, hərdənbir isə şadyanalıq edib, kef məclisləri düzəldərlərmiş. Seçmə çapar atları cıdıra çıxardıb, at yarışları keçirərlərmiş. Qalib gələn atlar sahiblərinə çoxlu var-dövlət gətirərmiş (4, 74). Heç şübhəsiz burada fərqlilik və oxşarlıq var, özü də üzdə görünəndi. Ancaq məsələ bunun eyniyyətindən çox, tarixi ənənədə eyni xətdə dayanan bir türk qövmünün düşüncəsində gedən prosesləri aşkarlayır. Bu başlanğıc təsvirdir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan «Koroğlu»su kifayət qədər təfsilatlı dastandır. Burada hadisələrin geniş təcəssümü əvvəlcədən axıra qədər izlənir. «Xalqımızın qəhrəmanlıq dastanı «Koroğlu»nun motivləri Yaxın Şərq, Zaqafqaziya və Orta və Kiçik Asiya xalqlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Bu xalqlar da «Koroğlu»dan ilham alaraq öz milli qəhrəmanlarını, milli eposlarını yaratmışlar. Hər bir xalq «Koroğlu» süjetini öz yaradıcılıq ənənəsinə uyğun işləmiş, özlərinə məxsus yeni variantlar yaratmışlar» (3, 353).

Göründüyü kimi, mövcud nümunələrin başlanğıcında təkrar vurğulayaq ki, Azərbaycan «Koroğlu»su dayanır.

Dastan ənənəsində qəhrəmanların tipologiyası xüsusilə dayanıqlı görünür. Ənənəvi olaraq burada baş qəhrəman, əsas qüvvə və yardımçı obrazlar üzrə sıralanır. Burada əks cəbhədə isə düşmən qüvvələr dayanır. Bütün hadisələr məhz bu sxem üzrə davam etdirilir. Bütün variantlarda qəhrəmanların tipologiyasında oxşarlıq nəzərə çarpır və bu da dastan qəhrəmanının ümumi fəaliyyətinə hesablanaraq özünəqədərki ənənəyə dayanıqlı görünür.

Onu da qeyd edək ki, ümumi ruhu ilə bu nümunələr birləşsə də fərqli başlanğıclarda görünürlər. Azərbaycan «Koroğlu»sunda hadisəyə birbaşa keçid var. Bu qəhrəmanlıq dastanlarında mövcud olan ənənənin qorunuşudur. Dastanın ilk cümləsi bununla başlayır: «Alı kişi neçə illər idi ki, Həsən

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

xana ilxı otarırdı. Ömrünü-gününü onun qapısında çürüdüb, saçını-saqqalını ilxıçılıqda ağartmışdı» (1, 23). Qəhrəman tipologiyasında Alı kişi bütün variantlarda eyni görünür. Eyni zamanda davamlı təsir bağışlayır. Bir növ müdrik qoca rolunda çıxış edir. «Dədə Qorqud» dastanında Dədəm Qorqud hansı funksiyanı yerinə yetirirsə «Koroğlu»da Alı kişi eyni funksiyada görünür. Fərq isə onların dastanda ardıcıllıqla görünüşündədir.

Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dədə Qorqud dastanının başlanğıcından sonuna qədər bir qəhrəman kimi görünürsə və hadisələrə müdaxilə edib xeyir-dua verirsə «Koroğlu»da bu başqa tiplidir. Dastanda Dədə Qorqud Oğuz elinin bir müdriki, qeybdən dürlü xəbərlər verən kimi nəzərə çarpır. Bütün müşkülləri həll edir. Dastanın başlanğıcında bu xüsusi olaraq vurğulanır: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı, qayibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqtəala onun könlünə ilham edərdi» (5, 14). «Koroğlu»da müdrikliyin (qəhrəman tipologiyasında) bir qədər fərqli çalarını Alı kişi obrazında görürük. Ancaq Alı kişi dastanda birinci qolda iştirak edir. Bir növ burada böyük işlərə bir ağsaqqal kimi uğur deyir. Sonradan onun hansısa məqamda görünüşünə də ehtiyac qalmır. Hadisələrin təfsilatı baxımından da böyük fərqlilik var. Dastanda bütün olacaqlar hamısı öz başlanğıcını ilxıçı Alı kişinin gözünün çıxarılmasından götürür. Bu eyni zamanda el müdrikinə, xalqa olan zülm anlamında başa düşülür. Dünyanın elə dolaşıq zamanına təsadüf edir ki, adi bir at üstündə, özü də bir paşaya veriləcək ata görə ömrünün ağsaqqallıq çağını yaşayan adama sitəm edilirdi. Hansı ki, onun gözləri iki daya qiymətləndirilməklə çıxarılırdı. Bu orta çağların amansızlıqlarının görünüşü idi və dastanda özünə ardıcıllıqla yer tapırdı. «Paşa qəzəbləndi. Alı kişinin axır sözü onu dəli etmişdi. Odur ki, dedi:

- Həsən xan, mən görürəm ki, sənin ilxıçın bu daylara çox böyük qiymət verir. Yəqin ki, elə o haqlıdır. Onda sən belə elə. Bu dayların hər birini onun bir gözünə qiymət elə» (1, 24).

Əslində Alı kişi düz etmişdi. O lazım olanı, ən layiqlini gətirmişdi. Lakin xan və paşa bunu dərk etmirdi. Və bu dərk etməmənin cəzasını isə Alı kişi çəkirdi. Həsən xanla, Həsən paşanın aqibəti isə sonraya qalırdı. Bu dastançılıqda ənənəvi olanın təsviridir. Neçələri bu yolu getmişdi. Alı kişi də gedirdi. Xalq həmin fəraqların yekun aktını Ali kişidə yekunlaşdırırdı. Ona görə də mübarizənin bütün istiqamətlərini (konturlarını) da o cızırdı. Belə də olmalıydı.

Artıq bundan sonra məsələnin, bütövlükdə hadisələrin ikinci mərhələsi başlayır. Gözü çıxarılan Alı kişinin oğlunun düşmənlə savaşa hazırlığının getdiyini görürük. Bunun üçün Rövşənin ilk başlanğıcda elə də imkanları yoxdu. Son dərəcədə səbirli, müdrik Alı kişi oğlunu bu yola çıxarıncaya qədər əsas obraza çevrilir. Ona gələcək üçün lazım olanları bir növ təqdim edir. Bir növ bu müdrik qoca qəhrəmanı böyük mübarizəyə hazırlayır. İtmiş haqq-nizamın yerinə qoyulmasına istiqamətləndirir. Bunun üçün isə qəhrəmana yenilməzlik üçün və bütün olacaqları başa çatdırmaq məqsədilə lazım olanları vermək gərəyi var.

Daha doğrusu, Rövşən olanın Koroğlu adına gətirilməsi məqsədə çevrilir. İkinci bir tərəfdə Həsən xanın və Hasan paşanın bəyənmədiyi o iki day var. Alı kişi son dərəcə əsəbi görünən oğlunu sakitləşdirir və qisasın vaxtını deyəcəyəm deməklə bütün sonrakı olacaqlardan halı edir. Bu qolda artıq mübarizənin gedişinin yönləri, qəhrəman tipologiyasında dastançılıq üçün ənənəvi olan müdrik qoca, baş qəhrəman, düşmən tərəf məlumdur. Baş qəhrəmanın ətrafında toplaşacaq silahdaşların da konturları sezilir. «Kəndin cavanları da qalxdılar. Alı kişi işi belə görəndə oğlunu çağırıb yanında əyləşdirdi. Əlini onun çiyninə qoyub dedi:

- Hələ qisasın vaxtı deyil, bala! Vaxtında mən özüm deyəcəyəm. İndi diqqətlə qulaq as! Mənim gözlərim bu dayların üstündə çıxarılıb, bu dayların üstündə də gərək mənim qisasım alına» (1, 25).

Hadisələrin gedişi ona qədər Alı kişinin bu dediklərini təsdiqləyir. Həmin dayların onun intiqamını, xalqın düşdüyü bəlaların qarşısını almaq üçün gedən mübarizənin əsas faktoruna çevrilir. Yüzə-yüz «at igidin qardaşıdır» tezisini aşkarlayır. Bu dastandakı sonrakı qollarda da eynilə xatırlanır. Ən tipik təsvirinə isə Həmzənin Qıratı aparmasında rast gəlirik.

Qırat mənim iki gözüm,
Belə dərdə necə dözüm?
Həmzə sənə budu sözüm,
Oğul, incitmə Qıratı.

Hansı Qırat ki, paşalar, xanlar Koroğlu igidliyinin yarısını onda görürdülər. Ona görə də Koroğlu Qıratın qiymətini əldən gedəndən yanıqlı-yanıqlı deyirdi:

Əylən deyim qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə.
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə
Səksən min xəzinə pula da vermə.

Səksən min ilxıya, səksən min ata,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da vermə.

Bu səksən minlər çoxdu. Ancaq onlar da Qıratın qiyməti deyil. Alı kişi xalq timsalında Koroğlunu döyüşə hazırlayırdı. Onun mübarizəsinin yolu isə buradan keçirdi. Ona görə də oğlunu təmkin göstərməyə çağırırdı. Alı kişi dastanda epizodik obraz kimi görünür. Ancaq onun bütünlükdə fəaliyyəti başqa faktı ortaya qoyur. Bu ilk boyda hadisələrin başlanğıcı üçün səbəb olan Alı kişi əvvəldən sabaha olan gedişi nizamlayır. Xalqın mübarizəsinə istiqamət verir. Və bütün bir obraz səciyyəsi daşıyır. Bir növ öz funksiyasını yerinə yetirmiş kimi təsir bağışlayır. Qoşabulaqdan su içən, qeyri-adiliklərə bu bulaq vasitəsilə yiyələnən Alı kişinin oğlu, atası üçün oradan su gətirməli idi. Onun gözünün açılmasının dərmanı da o su idi. Ancaq övlad onu gətirməyə müvəffəq olmur. Burada Rövşənin pərişanlığı bir insan kimi başa düşüləndi. Əslində isə dastan ənənəsində bunlar kiçik epizodlardır. Əsas məsələ qəhrəmanın əyilməzliyə, qeyri-adiliyə yüklənməsi idi. Buna isə atla və Qoşabulaqda çimib, suyundan içməklə sahib olmuşdu. Alı kişi isə öz funksiyasını yerinə yetirmişdi. Ona görə də əsərdə onun duruşuna və axıra qədər təsvirinə elə də lüzum yox idi. Rövşən Koroğlu olmağa sahib idi. Onun qəhrəmanlığını tamamlayan vasitələr sırasında Misri qılınc və Çənlibel də var. Bunlar da başlıca olanlardır. Ona görə də Nigar xanımı Çənlibelə gətirən Koroğlu bu yerin təsvirini maraqlı olacaq tərzdə verirdi.

Üst yanı dağ, təpə, dərə,
Müxənnətlər düşər girə,
Mərd igidə olan bərə,
Nigar Çənlibel budu, bu!..

Hələ əvvəldən buranın təsvirini Alı kişi vermişdi. «Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam. Bura mənim köhnə oylağımdır. Buraya Çənlibel deyərlər» (1, 32).

Alı kişinin bir vaxt dediklərini indi Koroğlu Nigar xanıma deyirdi. Hansı Nigar ki, dəlilərin, bütünlükdə Çənlibeldə olanların anasına çevrildi. Bu müdrik qocanın baş qəhrəmana sonuncu bir tapşırığı da oldu. «Bala, ay keçər, il dolanar, sənin adın məğribdən məşriğədək bütün dünyada məşhur olar. O köpükdən sənin qollarına qüvvət, özünə də şairlik verildi. Bir də sənin səsinə, nərənə elə qüvvət gələcək ki, İsrafilin suru onun yanında milçək vızıltısı olacaq. Bəylər, xanlar, padşahlar sənin adın gələndə qorxudan diz çökəcəklər. Nə qədər ki, Misri qılınc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özün də bu Çənlibeldəsən sənə heç kəs dov gələ bilməcəyək. Ancaq bu həndəvərdə, məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən derlər. Özünü bircə ondan gözlə. Get, sənin adın Koroğlu qoydum» (1, 33).

Maraqlı nəsihət və tapşırıqlardı. Bu eyni zamanda baş qəhrəmanın sonrakı taleyindən halı olmasıdı. Bu deyimdə Alı kişi Dədə Qorqudla birləşir. Bir növ müdrikliyin simvolu kimi vərəsəlik daşıyır. Düzdür, «Koroğlu»da hadisələrin yönümü onun əvvəlcədən axıra qədər açılmasına şərait yaratmır. Heç buna lüzum da görülmür. Çünki həmin müdriklik digər keyfiyyətlərlə birgə Koroğluya ötürülür. Ancaq «Kitabi Dədə Qorqud»da gördüyümüz igidə adqoyma ilə «Koroğlu»dakı adqoyma elə də fərqlənmir. Hər ikisində eyni funksiyanı müdrik qoca yerinə yetirir. Birində Dədə Qorqud, digərində Alı kişi. İkincidə bu keyfiyyətlər təkrar qeyd edək ki, davamlı görünmür. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dədəm Qorqud oğuz elinin igidləri Buğac da, Beyrək də, digər başqaları da igidlik göstərdikdən sonra ad alır. Və bu ad göstərilən igidliyin müqabilində olur. Onu isə oğuz elinin ağsaqqalı, qaibdən dürlü xəbərlər verən Dədəm Qorqud verir. Və bu davamlı görünür. «Koroğlu»da isə Alı kişi «get sənin adını Koroğlu qoydum» deməklə, baş qəhrəmana qəhrəmanlığın adını verir. Bu igidliyi müqabilində Dədəm Qorquddan fərqli olaraq əvvəlcədən edilir. Alı kişi bir növ oğlunun bu adla tanınmasının başlanğıcını qoyur. Qəhrəmanlığa açılan qapı təsiri bağışlayır. Ona qədər oğluna Rövşən adını vermişdi. Burada adlandırmada ikipilləli məqam görünür. Necə ki, məhəbbət dastanlarında Mahmud Kərəmə, Rəsul Qəribə çevrilir. Burada böyük zaman və hadisələrin gələcək gedişinin xəbərdarlığı var. Artıq baş qəhrəman adi yaşayışdan çıxır. Özünün həyatının ikinci mərhələsinə daxil olur. Hamı kimi eyni yaşayan Mahmud, Rəsul artıq Kərəmə, Qəribə çevrilib. Bu ənənədə Koroğlu da var. Ancaq onların fəaliyyət fərqliliyi olsa da dastançılıqda ənənə baxımından eyniyyətli görünür və onun davamlılığını təsdiqləyir.

Başqa məsələlərə keçməzdən öncə «Koroğlu» dastanından Alı kişinin xüsusi vurğuladığı bir məqama da diqqət yetirməyi vacib bilirik. Bu da atanın (müdrik qoca) oğluna bu həndəvərdə bir qaçaq var, adına Dəli Həsən derlər, ondan ehtiyatlı ol tapşırığıdır. Dastanda bu çox maraqlı məsələdir. Düşünürsən ki, baş qəhrəman bütün məqamlarda atanın, müdrik qocanın tapşırığına yüzə-yüz əməl etdiyi halda, buna da əməl edəcək. Daha heç bir problem qalmayacaq, ölçü-mizan qorunub saxlanacaq. Ancaq əksinə olur. Elə Koroğlunun başlanğıc sınağı buradan başlayır. İlk əvvəl onunla haqq-hesab çürüdür. Bu bəlkə də atanın dolayısı ilə oğlunun qəhrəmanlığının başlanğıcını qoymağa istiqamətləndirməsi idi. Ancaq onu da deyək ki, dastan gedişlərində bu cür məqamlar bir çoxluqla

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

nəzərə çarpır. Dastanın ikinci qolu da «Koroğlu ilə Dəli Həsən» adlanır. Və həm də maraqlı məsələdir ki, Çənlibelə ilk olaraq gələn və gətirilən də Dəli Həsən olur. Bu qarşılaşma Koroğlu igidliyinin və sədaqətinin ifadəsidir. «Üzünü Koroğluya tutub dedi:

- Görünür ki, sən məni tanımırsan? Əgər tanısaydın belə danışmazdın. Mənə Dəli Həsən deyərlər. Bu yollardan kim keçsə mənə bac-xərac verməlidir.

Koroğlu onu tanıdı. Bildi ki, atasının dediyi Dəli Həsəndir» (1, 34).

Qəhrəmanların tipologiyasında baş qəhrəmandan sonra Çənlibeldə bir düzənləmə var. Bu əsas qəhrəmanların sıralanmasıdır. Dəli Həsən orada birincilərdəndir, bəlkə də birincidir. Koroğlu da ilk olaraq onunla savaşa başlayır və ilk olaraq da o, Çənlibelə gəlməyə, Koroğluya dəlilik etməyə qərar verir. Koroğlunun düşmənlər üzərinə gedişində başlanğıc buradan qoyulur. Bu qəhrəmanlığın sınağıdır. Ona görə də burada geri çəkilmə olmur, ancaq məğlub-qalib görünür. Məhz bu səbəbdən də baş qəhrəman özünəməxsus tərzdə deyir: «Dayan, deyim kiməm.

Bunu deyib Koroğlu atının başını çəkdi. At elə qalxdı ki, dırnağının altından qopan daş bir neçə adam boyu Dəli Həsənin başının üstündən keçib o yana düşdü» (1, 35).

Bu artıq Koroğlunun qəhrəmanlığının ilk nişanəsi idi. Sonrasını isə özü sazla deyirdi:

Adımı soruşsan bil Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu
Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu
Gündoğandan ta günbatan mənimdi.

Burada digər maraqlı cəhət qəhrəmanın birinin digərindən məlumatsızlığı faktı var. Dəli Həsənlə bağlı Koroğluya atası Alı kişi məlumat vermişdi. Ancaq ikinci tamamilə məlumatsızdı. Qəhrəman tipologiyasında baş qəhrəman tərəfindən digərlərinin sınağa çəkilməsi var və bundan sonra onlar Çənlibelə daşınır. Bu Dəmirçioğlunda da, Bəlli Əhməddə də, Xan Eyvazda da, bütünlüklə hamısında da belədir. Bu savaşda Koroğlunun köməyinə haqdan verilən dəli nərəsi çatır və məğlub olan Dəli Həsən deyir: «Mən əhd eləmişdim ki, hər kim məni basa, onunla dost, qardaş olam. Ölənə qədər onun yanında qalam. İndi sən məni basdın, ancaq öldürsən əhdimə çata bilmərəm.

Dəli Həsənin bu sözü Koroğlunu sevindirdi. Ayağa qalxıb Dəli Həsənin qolundan yapışıb qaldırdı, əlini üç dəfə onun dalına vurdu. Dəli Həsən onun qılıncının altından keçdi, ölənəcən ona qardaş qulluğunda durmağa and içdi» (1, 38).

Burada iki məqam var, birincisi, qalibə sədaqət andıdır. Bu məğlub olanın, özü də qəhrəmanlığa layiq olanının atdığı ilkin addımdı. İkincisi, qalibin etirafıdır. Məğlub sədaqət andı kimi qalibin qılıncının altından keçir. Qalib isə məğlubun qolundan qaldırır və üç dəfə əlini kürəyinə vurur. Qəhrəman tipologiyasında «Koroğlu» ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları arasında fərqlilik var. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da hər şey hazırdı. Burada Koroğlu timsallı baş qəhrəman Dədəm Qorqudun və Bayındır xanın ürüsxətində görünən Qazan xandı. Oğuz qəhrəmanları onun ətrafına cəm olublar. Bu birliyə qədərki mərhələnin mənzərəsi görünmür. Dirsə xan da, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin də də, Qaragünə oğlu Qara Budaq da, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar da, qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəyin inağı boz ayğırlı Beyrək də hamısı baş qəhrəmanın ətrafına cəm olmuş şəkildə görünürlər. Hamısı «çal qılıncın, ağam Qazan yetdim» deyirlər. «Koroğlu»da isə bu mənzərənin tamamilə başqa təfsilatı var. Daha doğrusu dastan ənənəsində fərqliliklə nəzərə çarpacaq gediş var. Belə ki, «Koroğlu»da məsələnin dəlilərin Çənlibelə daşınması istiqamətində təsvirlərə xüsusi üstünlük verilir. Ona görə də aydınlaşır ki, Koroğlu soraqlaşır, salıqlaşır, harada bir igid olduğunu olduğunu öyrənirdisə, əlləşib-vuruşub Çənlibelə gətirir, dəlilərinə qatırdı. «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi» qolunda da bu fakt ənənəvilikdə görünür. Eyni zamanda baş qəhrəmanın dastanda müxtəlif istiqamətli səfərlərini görürük. Elə bütövlükdə «Koroğlu» dastanı səfərlər üzərində qurulub. Dəmirçioğlu da səfərlərin birinin mövzusuna çevrilib. Burada işin əvvəli zarafat xarakteri daşıyır. Nalları dəmirçidən baxmaq bəhanəsiylə alıb əzişdirən Koroğlu maraqlı bir mənzərə ilə qarşılaşır.

Məlum olduğu kimi, Qıratın ayağını Koroğludan başqa bir kimsə qaldıra bilməzdi. Bu dəfə iş elə gətirir ki, Koroğlu da atın dal ayaqlarını qaldıra bilmir. Nalbəndin oğlu «səssiz-səmirsiz onlara yaxınlaşdı. Koroğlunu bir tərəfə itələyib atın dal ayaqlarının ikisini də götürdü… Ata, gəl nalla» - (1, 62) – dedi. Dastan ənənəsində bunlar hamısı təbii görünür. Eyni zamanda nalbəndin nallarını əzən Koroğlu hərəkəti müqabilində başqa bir cavab hərəkətilə qarşılaşır. «Koroğlu əlini cibinə salıb pul çıxartdı. Dəmirçioğlu pulları alıb, Koroğlu nallara baxan kimi, o yana çevirdi, bu yana çevirdi, əlində mum kimi əzib Koroğlunun özünə qaytardı ki, -

- Verirsən, əməlli-başlı pul ver, bu əzik-üzükləri niyə bizə verirsən?

Koroğlu alıb pula baxdı, doğrudan da əzilib əziyə dönüb. Cibindən bir qədər də pul çıxarıb verdi. Dəmirçioğlu bu dəfə pulları iki baş barmağının arasında elə sütrdü ki, sikkələri pozuldu. Sonra Koroğlunun üstünə tulladı ki:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- Mənə qəlp pul lazım deyil. Al saxla özünə gərək olar» (1, 63).

Bu dastanda təbii axarlı hadisə kimi görünür və Koroğlu hərəkətinin alternativi təsiri bağışlayır. Burada eyni zamanda «Koroğlu» dastanın ənənəviliyi var. Məqsəd igid olanın sınaqdan keçirilib Çənlibelə gətirilməsidir. Burada baş qəhrəman özündən betərinə rast gəlir. Elə Koroğlunun qəhrəman axtarışında da belələri dayanır. Fərq baş qəhrəmanın digərlərindən fərqli olaraq qeyri-adiliyə yüklənməsidir. Məsələn, Koroğluda bu keyfiyyətlərin təminatına birinci qolda rast gəlirik və həmin qol bütövlükdə buna xidmət edir. Bu təminatdan sonra Koroğlunun səfərləri başlayır. Eyni zamanda igidliyin sınağında, ən ağır məqamlarda bu qeyri-adilik onun köməyinə gəlir, müşküldən qurtarır. Dəli Həsəndə, Dəmirçioğlunda və başqa dəlilərin sınağında eyniliklə davam etdirilir. «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gətirilməsi» qolunda məsələlər bununla yekunlaşır. Çənlibelə gətirilən dəlini (qəhrəmanı) qabaqda daha ciddi sınaqlar gözəlyir. Bu Dəmirçioğlu olanın gücündən və silahının dastan boyu rastlaşacağımız təsəvvürdə görünüşüdür. Ancaq sonrakı təsvirlərdə biz Dəmirçioğlunun Koroğlunun arxasınca gücünü yoxlamaq üçün getdiyinin və Dəli Həsəndəki kimi sınaqdan sonra eyni ənənənin şahidi oluruq.

Dəmirçioğlu da «Əhsən sənə… Bu gündən mən sənə kiçik qardaşam» deyir. Dastanda bu ənənə sona qədər davamlı görünür. Kırımtatarların «Koroğlu»sunda isə qəhrəmanların Çənlibelə gəlişinin elə də təfsilatı verilmir. Burada igid olanların Çənlibelə daşınmasına da əhəmiyyət verilmir, hər şey hazır görünür. Dəlilər Qoç Koroğlunun başında düşmən üstünə savaşa gedirlər. Azərbaycan «Koroğlu»sunda isə Çənlibelin təşkilinə daha çox diqqət yetirilir. İgidlərin bu yerə gəlişi hadisə səviyyəsində görünür. Qəhrəman tipologiyasında dəlilər bəzi fərqliliklər nəzərə alınmazsa eyni xətdə görünür.

Dastanda digər istiqamət Aşıq Cünunun Çənlibelə gətirilməsidir. Hansı Cünun ki, «çox dövranlar sürmüş, çox məclislər görmüş bir üstad idi. Çox özündən dəm vuran aşıqların sazını əlindən alıb yola salmışdı, çox cavanları da öyrədib, əlinə saz verib aşıq eləmişdi». Məhz Koroğlunun Çənlibeldə belə bir aşıq olana ehtiyacı vardı. Aşıq elin anasıdır, deyirlər. Ona görə də bu boşluğun doldurulması Çənlibelin nizamında başlıca olanlardan biri kimi görünürdü. Onu da qeyd edək ki, hələ Qoşabulaq hadisəsində Koroğluya ilahi səs, aşıqlıq vergisi verilmişdi. Baş qəhrəman buna ali məqam kimi yüklənmişdi. Bu hal onun fəaliyyətində ardıcıllıqla müşahidə olunur. Koroğlu qəhrəmanlığını tamamlayan vasitəyə çevrilir. Bu «Həmzənin Qıratı qaçırması» qolunda bir aydınlıqla görünür. Düratı alıb Qıratı verən Qoç Koroğlu igidlərin qınağından sonra «aşıqlığın bəsdi mənə, şad ol könül nə məlulsan» deyir. Dastanda biz Koroğlunu sözün həqiqi mənasında əvvəldən axıra qədər digər xüsusiyyətləri ilə birgə aşıq kimi görürük. Ancaq bu aşıqlıq ona ən ağır məqamlarda, hələ qılıncın, Qıratın bir şey edə bilmədiyi çağlarda lazım olur. Çənlibel nizamında aşıq boşluğunu isə Cəfər paşanın Cünunu tamamlayır. «Koroğlunun Ərzurum səfəri» qolunda ouxuyuruq: «Cəfər paşanın imarətinin qabağında bir pəhləvan meydanı, bir də aşıq meydanı vardı. Pəhləvan meydanı Qara Pəhləvanın, aşıq meydanı aşıq Cünunun idi. Cəfər paşa bayram günlərində meydanları bəzədərdi. Uzaqdan, yaxından gələn pəhləvanlar, aşıqlar burada öz güclərini sınardılar. Cəfər paşa belə bir qanun qoymuşdu: meydanlarda basılan yüz tümən verər, basan yüz tümən alardı. Amma sən gəl ki, bu neçə il rüzgar hələ bu meydanlarda nə Qara pəhləvan basılmışdı, nə də aşıq Cünun. Pəhləvan meydanında Qara pəhləvan nə qədər qol-qabırğa sındırmışdısa, aşıq meydanında da aşıq Cünun bir o qədər aşığın sazını əlindən alıb dilini, ağzını bağlamışdı» (1, 68).

Göründüyü kimi, dastanda qəhrəmanlıqla aşıqlığın eyni xətdə davamlığı var. Bu xalqın həyatının, varlığının atributu kimi nəzərə çarpır. Bir növ onun varlığının qoruyucusuna çevrilir. Ağızın bu təsvirlər və belə faktlar tarixən qədimlərdən türkün qəhrəmanlığı ilə qoşa durduğunu aşkarlayır. Bir növ müdriklik, el ağsaqqalı olma funksiyasında çıxış edir. Uluq türk də, Dədə Qorqud da, Aşıq Cünun da belə bir ali məqamda dayanır. Qazan xan oğuz elinin vuran qoludursa, Dədə Qorqud düşünən beynidir. Oğlu eli bu iki məqamda nizamlanır. «Koroğlu» dastanında da belədir. Ancaq bu «Koroğlu»da bölüşür. Daha doğrusu, baş qəhrəmanda hər iki keyfiyyət qovuşur. Aşıqlıq Koroğlu ilə Cünun arasında bölüşür. Ancaq həmin keyfiyyət birincidə lazım olan anlarda ortaya qoyulursa, Aşıq Cünunda davamlı halda təsvir olunur.

Burada bir məqam Aşıq Cünunun Koroğlunu görmək istəyidi. Cəfər paşanın sarayında xidmət edən bu ustad xan-xaqanların Koroğlu üzərində hücumunu eşidib Çənlibelə yol başlayır. Onunla görüşüb söhbətlər edir. Koroğlunun Çənlibeldə qalmaq təklifinə razılıq versə də, ancaq bu cür dayanmanı hələlik məsləhət bilmir. «Burada sənin yanında qalmaq oraya getməkdən çox yaxşıdır. Amma bu dönüş qala bilmərəm. Mən aşığam, aşıq gərək nəmək-bəhrəm olmasın, yediyi çörəyi yaddan çıxarmasın. Mən o kişinin çörəyini yemişəm, sənin yanına gəlməli olsam, gərək gedəm ondan halallıq alam» (1, 69).

Koroğlu isə bu zaman atasının aqibətini xatırladır. Ancaq Aşıq Cünun el sənətkarı idi və heç şübhəsiz onu qabaqda nə gözləməsindən asılı olmayaraq belə də etməliydi. Sonrakı vaxtlarda Cəfər paşadan hansı pislikləri görsə də yenə əhdinə sədaqətdə görünür. Eyni zamanda hadisələrin sonrakı gedişi Koroğlu ilə bağlı bir faktı da təsdiqləyir. «Mən çox yerlər gəzib, çox adamlar görmüşəm. Çox ustadlar ağzından çox sözlər eşitmişəm. Amma sənin mənə dediklərinin misli-bərabəri tapılmaz. Sənin sözlərin düz çıxdı, Koroğlu» (1, 75).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Koroğlu isə xandan, paşadan əmanət gözləmə deyərək atasını misal göstərmişdi. Hansı ata ki, həyatı boyu Həsən xana qulluq edib, qapısında can çürütmüşdü. Onun müqabilində isə iki gözdən edilirdi. Belə bir vəziyyətlə Aşıq Cünun da qarşılaşmaq məcburiyyətində qalırdı. Artıq qəhrəman tipologiyasında Aşıq Cünun tale baxımından Alı kişiyə bənzərlikdə görünürsə, ancaq ümumi anlamda dastan ənənəsində Dədəm Qorqudun varisi kimi nəzərə çarpır. Aşıqlıq baxımından Cünun dastanda Koroğluya yaxınlaşır.

Demə ki, Cünun sözü yalandır,
Huridir, pəridir, nə cürə candır,
Dedim ki, Koroğlu gözəl alandır,
Sözümdən xoşlandı, güldü Koroğlu!

Dastanda təkcə igid olanın Çənlibelə daşınışı baş vermir. Eyni zamanda xan, paşa sarayında olan qızların, daha doğrusu xanların qızlarının da Çənlibelə gəlişinin şahidi oluruq. Bu gəliş hansısa təhrikdən baş vermir. Koroğlu qəhrəmanlığına rəğbətdən, oradakı mühitin nizamındakı ideallıqdan irəli gəlir. Xotkar qızı Nigarın, İstanbulda Cəfər paşanın bacısı Telli xanımın, eləcə də digər qızların Çənlibelə can atması təsadüfi deyildi. Bu qızlar özlüyündə bütün fəaliyyəti ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Burla xatunun, Banu Çiçəyin, Selcan xatunun varisi kimi görünür. Dastan düşüncəsində eyni tipologiyaya hesablanır. Nigar xanım özünün ağlı, zəkası, ucalığı ilə Çənlibeldə olanların anası kimi uca tutulur. Hətta ən son məqamda onun sözləri eşidilir və baş qəhrəmandan sonra bütün vəziyyətlərdə söz sahibidir. Məsələn, «Həmzənin Qıratı aparması» qolunda tək-tənha yola çıxan Koroğlu yolda Həmzəyə təkrarən aldanır. Hələ onun ilk gəlişində dəlilər etiraz etmişdi.

Belə bir insanın Çənlibeldə yaşaması dəliləri təşvişə salmışdı. Düratı qaçıran keçəl yolda Koroğlunu aldadıb Qıratı almışdı. Dastanda keçəl epizodik səciyyə daşısa da mükəmməlliyi ilə seçilir və dastandakı qolların ən maraqlı, həm də ən təsirediciliyi kifayət qədər olacaq hissəsini təşkil edir. Bir növ Koroğlunu sınağa çəkir. Heç zaman səhv etməyən, heç kəsə aldanmayan Koroğlu bir keçəlin qarşısında səhvə yol verir və dəlilərə «at mənimdi mən bilərəm» deyə cavab verməklə onları incik salır. Hətta Nigarın da üz döndərməsi kimi ağır bir məqama gəlib çıxır. Bu məqamda Nigarın ana-xatunluğu daha aydın görünür. Koroğluya «sən işi o yerə çatdırmısan ki, dəlilərə gedin deyirsən?» ittihamı ilə çıxış edir və kifayət qədər ciddiliklə aşağıdakıları söyləyir:

Utan, qoç Koroğlu, utan!
Dağların damənin tutan,
Sənin kimi başa çatan
Elin qədrini nə bilər?

Burada əsas olan və önə çəkilən xalq – qəhrəman problemidir. Dəlilərin sözünü eşitməyən Koroğlu səhvlərə yol verir. Axırda özü ilə dəlilər arasında incikliyin yaranmasına səbəb olur. Ancaq dastanda Koroğlu müdrikliyindən başqa, Çənlibeldəkilərə arxa, ana olacaq Nigar xanım da var. Onun işə qarışması ilə bu keçici narazılıq aradan götürülür.

Dastanda Koroğlu dəlisi olmanın şərtləri axıra qədər davamlı görünür və buna isə hər kəs gəlib çıxa bilmir. Bunun üçün isə candan, başdan keçməklə yanaşı, eyni zamanda Koroğlu sazının, səsinin, sözünün böyüklüyündən keçmək lazımdı. O keyfiyyət olmayanda naqisliklər ortaya çıxır və Koroğlunun qəzəbi sonsuzluqla görünür.

Bir qul qaçırtmısan Ərəbistana,
Arayın, axtarın, tapın, gətirin!
Əgər girmiş olsa dəlikli Daşa,
Aparın Fərhadı, çapın gətirin!

Bu adi oxunuş deyildi. Burada Koroğlu harayının bütün Çənlibel boyu əks-sədası var. Onun igidliyinin, cəsurluğunun sonsuzluğu görünür. Dastanda Həmzə – İmirzə xətti axıra qədər davamlı olmasa da tipikdir. Və dəliləri sınağa çəkəcək bir məqamda görünür. Belə hallar – qəhrəmanın sınağa çəkilməsi «Koroğlu»da çeşidlidir. Ona görə də Nigar xanımın «əgər igidsənsə gəl apar məni» yazması da birmənalı qarşılanmır. Ancaq baş qəhrəmanın bütövlüyü, imkanları bu rəngarənglikdə, vəziyyətlərdə açılır. Dəlilərin təşvişi müqabilində Koroğlu oxuyur:

İgid gərək yar sevməyə,
Özü tək gedə, tək gedə.

Çox maraqlıdır ki, bu məqamda da, baş qəhrəmanın düşmən üstünə gedişində də intiqamçılıq ardıcıllıqla görünür. Bu iki misradan başqa şeirin bütün ruhunda savaş dayanır. Və «müxənnət qəddin əyməyə, özü tək gedə, tək gedə» oxuyur. Elə tək də gedir. Yar sevməyə tək gedən Koroğlunun yolu müxənnət qəddin əyməkdən keçir. Burada dəlilərin təşvişi başa düşüləndi. Ancaq ən uğurlu addımı baş qəhrəman atır və onu da yuxarıdakı mahnı ilə ifadə edir. Qazan xan da evi yağmalandıqdan sonra düşmən üstünə tək gedirdi. Onunla birgə getməyə qərar verən Qaraca çobanın gedişinə razılıq verə bilmirdi.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ümumiyyətlə, dastan yaradıcılığında bir ənənəvilik var. Bu gələcəyə ötürülür, necə ki, xalqın yaddaşından, düşüncəsindən elə keyfiyyətlər var ki, gələcəyə süzülüb gəlir. Dastanlarda da bir başqa formada müxtəlif hadisə, epizod və qəhrəman tipologiyasında təkrarlanır. Koroğlu bütün məqamlarda Çənlibelin düşünən beyni, vuran qolu, görən gözüdür. Onun yardımçı olan, onu tamamlayan isə Nigar xanım, dəlilər və bir də Xan Eyvazdır. Nigar xanımın Koroğluya yazdığı məktubdan onun kamilliyinin işartıları görünür və sonrakı məqamda Koroğluya layiqliyi, Çənlibel dəlilərinə ana olması aşkarlanır.

Dastanda ən davamlı xətlərdən biri Koroğlu – Xan Eyvaz – Nigar xəttidir. Burada övlad, şəcərənin, qəhrəmanlığın sabaha ötürülməsi faktı var. Bu səbəbdən də Nigar xanım ən təsirli, şən məqamlarda məyus görünür. Bu «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi» qolunun əsas leytmotivinə çevrilir. Övladsızlıq həsrətində olan Nigar xanımın sızıltıları Koroğlu qəlbinin ağrıları ilə ortaqdır. Bu bəlkə də ən təsirli epizodik hadisələrdəndir. Ancaq dastan ənənəsində qəhrəmanlığın davamlı təminatı var. Necə ki, «Oğuz Kağan»da Oğuz Kağanın günəş şüası ilə gələn gözəldən və ağac koğuşundakı qızdan olan oğulları var, eləcə də «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qazan xanın və digər qəhrəmanların oğul davamı var. Bu şəcərənin və qəhrəmanlığın davamıdır.

«Manas»da hətta həmin təfsilatın nəvə də daxil olmaqla təsviri var. «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğlu olanın ağ otaqda oturdulması təsadüfi deyil. Bütövlükdə bunlar eyni amala xidmət edir. «Koroğlu»da da bu narahatlıq Nigar xanım tərəfindən doldurulur. Ancaq onu da qeyd edək ki, bu boşluğun fərqliliklə doldurulması var. Qəhrəman tipologiyasında Xan Eyvaz övlad problemində çarpazlaşır. Daha doğrusu, fərqli tutumda görünür. O gətirilir və bütün vəziyyətlərə baxmayaraq ata adına layiq təqdim edilir. Ancaq bir məqamı da qeyd edək ki, dastanda «ilana öz balası qənim olar» faktını ortaya qoyan Xan Eyvaz yox, Koroğlunun həqiqi oğlu Dəmirçioğlunu, Bəlli Əhmədi, Xan Eyvazı qol-qola bağlayan, Koroğlunu iki dəfə yıxan Kürdoğludur. Bu bir növ baş qəhrəmanın igidliyinin davamıdır, atadan oğula ötürülür. Xalqın qəhrəmanlığının ardıcıllıqla yaşamı təsiri bağışlayır. Bu davama Xan Eyvazdan başqa bir şərik də çıxır və Çənlibelin nizamı daha möhkəmlənir. «Dəlilər də, Nigar xanım da, qoç Koroğlu da bu qəhrəmanlıqla rahatlanır. Aşıq Cünunun sazını alıb kövrək-kövrək oxuyan Koroğlunun «hansı igidin sonu yoxdu, ocaq sönər, Daş inildər» deməsi başa düşüləndi. Həmin ağırlığın çıxış yolu aşıqdan gəlir. «Koroğlu, buna görə sən heç məlul olma! Sənin mənim kimi aşığın var. Dünya ki, var, mənim ayağımın altında sini kimidir. Gedərəm, gəzərəm, dolanaram. Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəl bir oğlan taparam, gəlib sənə xəbər verərəm, gətirib özünə oğul elərsən» (1, 403).

Bu oğlan da xalqdan gəlir. O nə paşa, nə xan oğludur. Sadə bir həyat yaşayan qəssabın oğludur ki, təminatçısı Cünun olur. Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəldir. Yazımızın əvvəlində məşhur bir kəlamı – «aşıq elin anasıdır» deyimini xatırlatmışdıq. Bu elin anası olan Aşıq Cünun elin qəhrəmanı olan Qoç Koroğlunu sonsuzluq niskilindən qurtarır. El qəhrəmanına kömək el aşığından gəlir və layiq olanı tapır. Bu «aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər» deyə oxuyan qəssab oğlu Eyvazdı və Aşıq Cünunun bir qədər kövrək, bir qədər də inamlı səsini eşidirik.

Dolandım dünyanı yarı,
Qoç Koroğlunun Nigarı,
Eyvaz tək əri az gördüm.

Eyvaz isə sonrakı gedişdə «bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz» deyir. Bütün bunlar qəhrəman tipologiyasında rəngarəngliyi və dastan ənənəsinə sadiqliyi xarakterizə edir. «Koroğlu» türk dastan düşüncəsində bir sıra istiqamətlərdə mükəmməlliyi ilə səciyyələnir. Bir tərəf kimi bu rəngarənglikdə maraq doğuran qəhrəmanların tipologiyasıdır. Bu bir növ cəmiyyətin tipologiyası səviyyəsində dayanır. Ona görə də onun təfsilatının verilməsi problemi yaranır. Bu isə daha geniş araşdırmaların işidir. Biz isə yazımızda onun başlanğıcını qoyuruq. Bütün bunlar sonrakı addımları gərəkli edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq dastanları, Bakı, «Gənclik», 1988.
2. M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, «Elm», 1972.
3. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif», 1992.
4. Kırım tatar dastanları, Bakı, «Nurlan», 2003.
5. Kitadi-Dədə Qorqud, Bakı, «Gənclik», 1978.
6. Koroğlu (Paris nüsxəsi), Bakı, «Ozan», 1997.
7. V.Vəliyev. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları, Bakı, 1980.
8. Х.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов средней Азии, Ирана и Азербайджана, М., 1983.
9. Х.Короглы и А.Набиев. Азербайджанский героический эпос. Баку, «Язычы», 1996.
10. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə, Bakı, «Elm», 2006.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

MEHMET FUAD KÖPRÜLÜZADƏ VƏ ONUN «DƏDƏ QORQUD» ARAŞDIRMALARI

Qumru Şəhriyar
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Ötən əsrin iyirminci illərində Azərbaycanda ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində bir sıra çalışmalara imza atan dünya şöhrətli alim Mehmet Fuad Köprülüzadə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində deyil, eyni zamanda, bütün türk xalqları ədəbiyyatının və qərb ədəbiyyatının gözəl araşdırıcısı olmuşdur. Haqqında danışanda onu yalnız ədəbiyyatşünas kimi təqdim etmək doğru olmazdı. O, ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, eyni zamanda, tarixçi, siyasətçi və dövlət xadimi idi.

Türk dünyasının böyük mütəfəkkir alimi Mehmet Fuad Köprülüzadə 4 dekabr 1890-cı ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atası sədrəzəm Köprülü Mehmet Paşanın oğlu İsmayıl Faiz bəy, anası isə İslimiyə alimlərindən Arif Hikmət əfəndinin qızı Xədicə xanımdır. Alimin ailə şəcərəsi ilə bağlı müxtəlif mübahisələr var. Bir qrup alimlər onun Köprülü sülaləsindən deyil, Paşanın qaynı Qibləli Mustafa Paşanın soyundan olduğunu və onun Qibləlizadə əvəzinə Köprülüzadə (Kıblelizade – Köprülüzade) soyadını götürdüyünü iddia edirlər. Lakin alimlərin bir çoxu bu iddiaları təkzib edir. Onların bu fikirlərini Mehmet Fuadın Köprülülər türbəsindəki məzarı da təsdiqləyir.

Mehmet Fuad Ayasofiya Mərkəz Rüşdiyəsinə daxil olur və oranı bitirdikdən sonra Mərcan İdadisinə daxil olur. Hələ kiçik yaşlarından şeir yazmağa başlayan Mehmet Fuad Sultan Əbdülhəmidə həsr etdiyi mədhiyyəsini 1905-ci ildə nəşr etdirir. Qeyd edək ki, bu onun nəşr edilən ilk şeiridir. İdadidə oxuyarkən əvvəlcə riyaziyyata maraq göstərən alim sonradan ədəbiyyat və tarixə maraq göstərir. O, 1902-ci ildə Mərcan İdadisini bitirdikdən sonra Hüquq Məktəbinə daxil olur. Burada təhsilini 3 il davam etdirdikdən sonra savadını daha da artırmaq üçün fərdi fransız dili dərsləri almağa başlayır. Fransızca mükəmməl öyrəndikdən sonra Avropa və Qərb alimlərinin əsərləri və ədəbiyyatı ilə tanış olur.

Mehmet Fuad 1908-ci ildə «Məhasin» məcmuəsində dərc etdirdiyi şeirləri ilə ədəbiyyat dünyasına ilk addımlarını atır. Qısa müddət ərzində öz yazıları ilə fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat sahəsində uğur əldə edir. Bu dövrdə Köprülüzadə tənqidçilərin ciddi hədəfinə çevrilir və onlar onun Hüquq Məktəbini bitirmədiyini və təhsilini yarımçıq qoyduğunu əsas tuturlar.

Erkən yaşlarından sosialogiyaya maraq göstərən Mehmet Fuadın ilk qəzet məqaləsi ictimaiyyətə aiddir. Bundan başqa, 1912-ci ildə «Haqq» qəzetində nəşr etdirdiyi məqaləsini də sosiologiyaya həsr edir. Qeyd edək ki, bu məqalələr Türkiyədə sosiologiya və onun tarixi ilə bağlı ən sanballı əsərlərdir.

Qərb ədəbiyyatını dərindən öyrənməyə çalışan alim 1910-cu ildə «Həyati Fikriyyə Tətəbbuatı İlmiyyə və Fəlsəfiyyə» adlı ilk əsərini Skandinaviya və Parnas şairlərinə həsr edir. Bu kitabın ön sözündə Mehmet Fuad «türk toplumunun gerçəkləşdirilən siyasi inqilabdan başqa böyük bir fikri və ictimai inqilaba da möhtac olduğuna işarə edərək bunun ancaq məmləkətin fikir həyatında bir oyanış meydana gətirməklə mümkün olacağını söyləyir, bu oyanışın Qərbin tənqid, ədəbiyyat, sosial elmlər və hüquq sahələrindəki biliklərini fikir həyatımıza gətirərək gəncliyə qazandırmağın» (1, 473) vacibliyini qeyd edir.

Mehmet Fuad 1908-ci ildə Türk Dərnəyi, 1911-ci ilin avqustunda Türk Yurdu Cəmiyyəti, 1912-ci ilin martında Türk Yurdu Ocağı və 1914-cü ilin yayında Türk Bilgi Dərnəyi ilə yaxından əməkdaşlıq edir. O, 1910-cu ildə məktəb müəllimi vəzifəsinə təyin edilir. Eyni zamanda, İttiyad və Tərəqqi partiyasının qəzeti olan «Haqq» qəzetində ona ayrılan baş səhifədə məqalələrini də dərc etdirir.

1912-ci ildə Türkiyədə Təhsil qanununda dəyişikliklər edən o zamankı Təhsil Naziri Əmrullah Əfəndinin əmri ilə ədəbiyyat və ədəbiyyat tarixinə dair yeni proqramın yazılması ilə bağlı yaradılan komissiyaya Mehmet Fuad da daxil edilir. Bu hadisə onun həyatında çox mühüm rol oynayır. O, 1912-1913-cü illərdə «Məlumati Ədəbiyyə» (2 cilddə) adlı dərs kitabını yazır. Ardınca dostu Şəhabəddin Süleyman ilə birlikdə «Yeni Osmanlı tarixi ədəbiyyatı» adlı ilk məktəblilər üçün əbədiyyat tarixi kitabını nəşr etdirir.

1912-1913-cü illər Mehmet Fuadın yaradıcılığında bir dönüm nöqtəsidir. 1912-ci ilə qədər yazı fəaliyyəti yalnız «Sərvəti Fünun»la məhdudlaşan Mehmet Fuad bu ilin ilk aylarından mətbuatda daha tez-tez çıxış etməyə başlayır. «Gənc qələmlər»lə girişdiyi polemika «Sərvəti Fünun»un səhifələ-rində davam edərkən may ayından etibarən avqustun ilk həftəsinə qədər beş ay ərzində «Haqq» qəzetinin baş məqalə sütununda yazılarını nəşr etdirir. Qəzetin həftəlik əlavələrində də onun məqalə və şeirləri dərc edilir.

Mehmet Fuadın 1912-ci ilin yayından etibarən «Sərvəti Fünun»dakı yazıları getdikcə seyrəkləşməyə başlayır. Burada çıxan son yazılarından biri olan «Milli tərənnümlərimiz» adlı məqaləsinin arxasınca «Türk ocağı»nın yayın orqanı «Türk yurdu» dərgisinin 6 fevral 1913-cü il tarixli sayında «Ümid və əzm» adlı ilk məqaləsi yayımlanır. Bu məqaləsi onun türkçü cəbhədə yer aldığını açıq-aydın göstərir. Köprülüzadə imzası bundan sonra «Türk yurdu» səhifələrində görülməyə başlayır. «Haqq» qəzeti ilə olan əməkdaşlığını da «Təfsiri Efkar» qəzetinə dəyişir. 1913-cü ildə Ədəbiyyat fakültəsinə Türk ədəbiyyatı tarixi dərsinin tədrisi üçün universitet müəllimi vəzifəsinə təyin edilir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bir sıra əsərlərini Balkan müharibələrinə həsr edən Mehmet Fuad Ədirnənin işğalı ilə bağlı «Hicrət matəmləri», «Hicrət türküləri» şeirlərini, «Süngü altında», «Hicrət hekayələrindən» adlı hekayələri o dövrdə qələmə alır. Ədirnənin fəthi ilə bağlı isə «Anadolu axşamı» əsərini yazır. Bundan başqa, Mehmet Fuad müharibə illərində heca vəzniylə «Şəhidin röyası», «Şəhid və hilal», «Son axın», «Şəhid məzarı», «Şəhidlərimiz», «Qış» şeirlərini də yazır. Eyni zamanda, romantik türk ruhunda «Dəli ozan», «Ağpınar pəriləri», «Axınçı türküləri», «Hakan», «Yamaclarda qaval», «Altın saz» şeirlərini yazır.

1913-cü ilin sonlarında başlayan universitet müəllimliyi və xüsusiylə də 1914-cü ildən etibarən getdikcə artan elmi fəaliyyəti Mehmet Fuadın şeirdən və şairlikdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Sonralar 1917-1918-ci illərdə onun şeirləri «Yeni məcmuə»də, 1919-cu ildə isə «Böyük məcmuə»də çıxır. 1917-ci ildə «Tələbə dəftəri» dərgisində nəşr etdirdiyi «Nəsrəddin Xoca hekayələri»ni 1918-ci ildə kitab şəklində dərc etdirir.

Yunus Əmrə haqqında o zamana qədər yazılan məqalələrin ən ciddisi hesab edilən yazısı ilə və Orta Asiya və Anadolu mədəniyyət birliyini ortaya qoymağa çalışaraq Əhməd Yəsəvini ilk dəfə elm aləminə tanıdan araşdırması ilə Mehmet Fuadın yaradıcılığında yeni bir səhifə açılır. Özünü dörd-beş il sonra türkologiya sahəsində millətlərarası bir şöhrətə yüksəldəcək «Türk ədəbiyyatında mütəsəvviflər» əsərinin təməli, məhz bu iki məqalədə qoyulur.

O, 1915-ci ildə «Milli Tətəbbülər məcmuəsi»ndə üç böyük və önəmli araşdırması dərc edilir – «Türk ədəbiyyatında aşıq tərzinin mənşə və təkamülü haqqında bir təcrübə», «Türk ədəbiyyatının mənşəyi», «Səlcuqilər zamanında Anadoluda türk mədəniyyəti».

Mehmet Fuad Köprülüzadə araşdırmalarına «Milli Tətəbbülər məcmuə-si» və «Türk yurdu»ndan sonra 1917-ci ildə Ziya Gökalpın redaktoru olduğu «Yeni məcmuə»də davam edir. Qeyd edək ki, erkən yaşlarında Ziya Gökal-pla tanış olan Mehmet Fuadın yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində onun böyük rolu olur. Mehmet Fuadın yaradıcılığının belə məhsullar vaxtında yu-xarıda da qeyd etdiyimiz kimi Əli Əmiri Əfəndi əvvəlcə onun Köprülülər sü-laləsindən deyil, Qibləlizadələrdən oduğunu iddia edir. Ardınca onun «Türk ədəbiyyatında üsul» və «İlk mütəsəvviflər» kimi dəyərli əsərlərini ciddi şəkil-də tənqid edir. Əli Əmiri Əfəndi bununla da kifayətlənməyib, onun «Yeni məcmuə»də çıxan yazılarını tənqid edərək universitetdən qovulmasını tələb edir. Mehmet Fuad isə bu cür ittihamlara yalnız bir dəfə «Bir həcv münasi-bətiylə» (3, 346-347) məqaləsi ilə cavab verir. Bir-birinin ardınca ciddi araşdırmalara imza atan Mehmet Fuad 1919-cu ildə «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» əsərini tamamladı. Beş ildən çox yazdığı bu əsərin nəşri «İttihad və Tərəqqi»nin çökməsi, Ziya Gökalpın və ölkənin öndə gedən şəxsiyyətlərin Maltaya sürgün edilməsi ilə təxirə salınır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, bu illər Mehmet Fuadın həyatının ən ağır illəridir. Ziya Gökalpın həbsinin ardınca onu da qısa müddətə həbs edirlər. Sərbəst buraxıldıqdaq sonra «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» adlı əsəri çapdan çıxır.

Bu illərdə Mehmet Fuad universitetdə dərs deyən bir çox Qərb alimləri ilə dostluq münasibətləri qurdu. Onlardan Ural-Altay dillərinin müqayisəli qrammatikası dərsini tədris edən Vilhelm Fridrix Karl Gis, tarixdə üsul dərsini tədris edən Cons Henrix Mordtman, fransız türkoloq və dilçisi Jeyn Deni, rus türkoloqu Vladimir Aleksandroviç Qordlevski, macar türkoloqu İmrə Karakson onun ən yaxın dostlarından idi.

Milli mücadilə illərində Mehmet Fuad yeni və orjinal araşdırmalarını sürdürür. 1920-ci ildə ilk, 1921-ci ildə ikinci «Türk ədəbiyyatı tarixi» kitabı işıq üzü görür. 1922-1923-cü illərdə «Anadoluda islamiyyət» adlı məqaləsiylə türk din tarixinin təməlini qoyur. O, eyni zamanda, 1923-cü ildə Cümhuriyyətin qurulması ilə əlaqədar olaraq «Türkiyə tarixi» əsərini yazır. Bunun ardından da Atatürkə təbrik və təşəkkür məktubunu əlyazması şəklində göndərir (4, 277-279).

1924-cü ildə ədəbiyyat fakültəsinə dekan təyin olunan Mehmet Fuad elə həmin il də Türkiyyat İnstitutunun rəhbəri olur. Bu dövrdə onun elmi fəaliyyəti də çox məhsuldardır. 1923-cü ildə Parisdə Dinlər tarixi Konqresinə dəvət alan Mehmet Fuad 1925-ci ildə Moskva Elmlər Akademiyasının dəvəti ilə Akademiyanın 200-cü ildönümünə gəlmiş və orada türkologiya sahəsindəki xidmətləri və orjinal araşdırmalarına görə Moskva Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü adına layiq görülür. 1926-cı ildə İstanbula gələn Bartoldla birlikdə Bakı Millətlərarası Türkologiya Konqresində iştirak etdi və orada «Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı» adlı məqaləsiylə çıxış edir. O, burada, eyni zamanda, Ərişir Nəvayi haqqında başqa bir məqaləylə çıxış edir. Demək olar ki, bu konfrans onun Azərbaycanla və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlığına və bu sahədə bir sıra ciddi araşdırmalar aparmasına vəsilə olur. Bakıda keçirdiyi bu zaman ərzində «Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər» adlı kitabı çapdan çıxır. 1926-cı ildə o, Türkiyyat İnstitutunda «Orta Asiya Türk tarixi haqqında dərslər» aldı konfranslar təşkil edir. Bunun ardınca, 1927-ci ildə elmdəki xidmətlərinə görə Heydelberq Universitetinin fəxri fəlsəfə doktoru adına layiq görülür. 1928-ci ildə Oksford və 1929-cu ildə London Dinlər Tarixi və Xarkov Beynəlxalq Konqreslərində yenə də orjinal əsərləri ilə çıxış etdi. Elə həmin il də Çexoslovakiya Şərq Cəmiyyəti ilə Alman Arxeologiya Cəmiyyətinə müxbir üzv seçilir. 1932-ci ildə Leydendə üç müxtəlif qərb dillərində nəşr olunan «İslam Ensiklopediyası»nın «Osmanlı–Türk ədəbiyyatı» bölməsini hazırlamaq da onun payına düşür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bunun ardınca, 1934-cü ildə Firdovsinin anadan olmasının 1000 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq Tehrana gedən alim Sabron Universiteti tərəfindən Osmanlı dövlətinin quruluşu məsələsiylə bağlı konfranslar təşkil etmək üçün Parisə dəvət edilir. Bu konfransın materialları 1935-ci ildə «Les origines de l'Empire ottoman» adıyla Parisdə nəşr edilir.

Mehmet Fuad Köprülüzadə 1937-ci ildə Atina Universitetinin fəxri doktoru, 1939-cu ildə Sabron Universitetinin fəxri doktoru, 1939-cu ildə Macar Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1947-ci ildə Amerika Şərq Cəmiyyətinin şərəfli üzvü, 1956-cı ildə Karaçi Universitetinin fəxri hüquq doktoru adına layiq görülür. Harvard Universiteti ilə Ford Vəqfi tərəfindən hazırlanan ortaq proqram çərçivəsində araşdırmalar və elmi məruzələr etmək üçün çağrıldığı Amerikada Harvard və Kolumbiya Universiteti Yaxın və Orta Şərq İnstitutunda 1958-1959-cu illərdə konfranslar və elmi seminarlar keçirir. Bunun ardınca 1959-cu ildə Amerika Tarix Cəmiyyəti tərəfindən şərəf ordeni ilə təltif edilir. 1939-cu ildə müxbir üzvü olduğu Macar Elmlər Akademiyası 1964-cü ildə ona fəxri üzv adını verir.

1913-cü ildən 1940-cı ilə kimi yazmış olduğu «İslam Ensiklopediyası»nı o dövrlərdə müəyyən siyasi səbəblər üzündən nəşr etdirə bilmir. Lakin 1941-ci ildə həmin ensiklopediyaya daxil etdiyi «Əruz», «Azərbaycan ədəbiyyatı» və «Cığatay ədəbiyyatı» adlı iri həcmli əsərlərini ayrı-ayrılıqda nəşr etdirməyə müvəffəq olur.

Özünün də qeyd etdiyi kimi, 1950-cı illərdən sonra onun həyatının ən ağır illəri başlanır. Həbslər, siyasi təqiblər məhz bu dövrün payına düşür. Belə ağır bir dövrdə – 1964-cü ildə qələmə aldığı «Orta Asiya Türk Dərvişliyi haqqında bəzi notlar» adlı məqaləsi onun yazdığı son elmi yazısı olur.

Mehmet Fuad 15 oktyabr 1965-ci ildə ağır bir avtomobil qəzası keçirir. İstanbul Baltalimanı Xəstəxanasında müalicə görən Mehmet Fuad Köprülüzadə 28 iyun 1966-cı ildə vəfat edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan Mehmet Fuad Türkiyədə nəşr olunan «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisiylə də uzun illər yaxından əməkdaşlıq edir. Böyük alim Əhməd Cəfəroğlunun redaktoru olduğu bu dərgi mühacirətdə fəaliyyət göstərən və sırf Azərbaycan və bilavasitə türk xalqlarının ədəbiyyatını araşdıran ən sanballı dərgilərdən biridir.

«Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisi ayda bir dəfə 48 səhifə həcmində çap olunurdu. 1932-1934-cü illər arasında nəşr edilən dərginin redaksiya heyətinə Mehmet Fuat Köprülüzadə də daxil idi.

Mehmet Fuad bu dərgidə «Dədə Qorqud kitabına aid notlar» (5; 6; 7) başlığı altında silsilə xarakterli üç məqalə dərc etdirir. Bu məqalələrdən birincisi «Altun küpəli oğuz bəyləri» (5) məqaləsidir ki, o, bu məqaləsində qədimdə oğuz bəylərinin küpə – sırğa taxdıqları haqqında məlumat verir və sırğanın türklər arasında yayılmasının tarixi yollarını arayır.

Bu gün çox tez-tez ictimaiyyət arasında kişilərin qulaqlarında sırğa görürük. Az qala bu artıq kütləvi hala keçir. Əvvəlcə ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməyən bu vəziyyət indi camaatın gözü öyrəşdiyindən adi qarşıla-nır. Kiminin ikrah duyduğu, kiminin böyük rəğbətlə qarşıladığı kişilərin qulaqlarını deşdirərək sırğa taxmaları adəti xarici vətəndaşların Azərbay-cana axını ilə gəldi və demək olar ki, geniş vüsət aldı. Mehmet Fuad da özünün «Dədə Qorqud kitabına aid notlar» adlı məqaləsinin birinci hissəsin-də bu məsələni araşdırır və bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirir.

«Türkün qızıl kitabı» hesab etdiyimiz «Dədə Qorqud kitabı»nda «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da deyilir: «Çaya baxsa, qılınc çalan, qaraquş ərdəmli, qurama qurşaqlı, qulağı qızıl küpəli Qalın Oğuz Bəylərini bir-bir atdan yıxan Qazılıq qoca oğlu Yeynək bəy çaparaq yetdi» (10, 175).

Görəsən, Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusiylə ərəblərdə kişilər arasında əsarət və köləlik rəmzi olan «küpə» niyə oğuzlarda bəylərə mənsub bir atribut hesab edilirdi?

Qeyd edək ki, Çin mənbələrində də qədim qırğızların qulaqlarına halqa taxması barədə məlumat var (hətta Miniatür Kitab Evində çinlilərin «Atalar sözü və məsəllər» adlı 2 sm. ölçüdə hazırladıqları kitab-sırğa mühafizə olunur. Bu kitabda türk xalqlarına aid atalar sözü və məsəllər çap edilmiş-dir. Kitab-sırğa 12 vərəqdən ibarətdir. Bizim istifadə etdiyimiz «qulağına sırğa elə» məsəlini deyəsən, çinlilər hərfi mənada başa düşüblər).

Qulağa sırğa taxmaq adəti ilə bağlı bir çox tarixi mənbələrə istinad edən fransız alimi M.Quatremer qədim İsraillilərdə olduğu kimi, dünyanın bir çox xalqlarında kişilərin qulaqlarına sırğa taxmalarının «köləlik, əsarət» (11, 7-8) əlaməti olduğunu qeyd edir. Lakin Mehmet Fuad fransız aliminin fikirlərini təkzib edərək bir sıra tarixi məxəzlərə və «Cami ət-Təvarix», «Mətlə-üs-Sadeyn», «Dövlətşah təzkirəsi», «Həbib-üs-Siyir», «Əkbənamə» kimi tarixi qaynaqlara, habelə «Bustan», «Gülüstan», «Ənvari-Süheyli» sırasından olan bədii əsərlərə istinad edir və Kazimirskinin də Manuçöhdən iqtibas gətirərək bu fikrə şərik olduğunu qeyd edir. O, yazır ki, «Quatre-merin gətirdiyi bütün misallar «qulağa sırğa taxmağ»ı məcazi bir ifadə olaraq izah etmiş və böyük fransız alimi bu barədə filoloji izahla kifayətlənərək tarixi aspektdə heç bir məlumat verməmişdir. Halbuki, qədim iranlılarda kişilər arasında qulağa sırğa taxmaq adətinin olmasını göstərən mənbələr vardır» (5, 18).

«Dədə Qorqud kitabı»nda göstərilən oğuz bəylərinin sırğa taxmalarını Mehmet Fuad M.Quatremerdən fərqli olaraq tarixi aspektdə araşdırmışdır. Türklər hələ qədim dövrlərdə də halqayabənzər sırğa taxmışlar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Tarixi mənbələr göstərir ki, Səlcuqlar qulağa taxılan halqayabənzər sırğaları əsarət əlaməti hesab edirdilər. Lakin qeyd edək ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif də qulağına çox qiymətli sırğalar taxırdı. Amma o qul deyildi. Hətta Ağqoyunluların ordusunda türkmənlər də halqayabənzər sırğalar taxırdılar. Heç onlar da qul deyildilər. Türklər heç bir zaman, tarixin heç bir dönəmində əsgərlərə, döyüşçülərə qul kimi baxmayıblar, əksinə onların türk tarixində əvəzolunmaz yerləri həmişə qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan folklorunda çox tez-tez işlənən «qulağına sirğa elə» ifadəsi hamıya məlumdur. Fikrimizcə, bu ifadə öyüd-nəsihət mənasında işlənsə də, yenə eyni mənanı verir – bəyliyə, xanlığa işarədir (yəni nəsihətimi qulağına sırğa elə, özünü bəyliyin, xanlığın, türklüyün şəninə layiq apar). Göründüyü kimi, bu ifədə də qədimdə türklərin qulaqlarını deşib sırğa taxmalarının bəyliyin, ağalığın nişanəsi kimi göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mehmet Fuadın bu ifadədən söz açmaqda məqsədi «Dədə Qorqud kitabı»nda adı keçən «altın küpəli oğuz bəyləri»nin qədim dünya tarixində yerini və rolunu araşdırmaqdır. O, bu məsələni bir neçə xüsusda izah edib:

1. Türklər arasındakı «qulağa sırğa taxmaq» adəti islamdan qabaq mövcud idi. Sırğa taxmağı türklərin İrandan götürdüyünü düşünmək yalnış fikirdir (bir çox mənbələr yazır ki, türklər bu adəti farslardan götürmüşdür. Biz də M.F.Köprülüzadə kimi bu fikrin yalnış olduğunu düşünürük və tarixin müxtəlif mərhələlərində türklərin qulaqlarında sırğa olduğunu tarixi mənbələrdən görürük. «Dədə Qorqud kitabı» da bu fikrimizi təsdiqləyir. – Q.Ş.).
2. Teymurilərdə, qazaxlarda, Qaraqoyunlularda və Ağqoyunlular-da hökmdarın qiymətli halqayabənzər sırğalar taxmaları bir ənənə idi. Türklərdəki bu ənənənin dünyanın bir sıra xalqlarında olduğu kimi «köləlik və əsarət» mənasını vermədiyi kəsindir (M.F.Köprülüzadə bu qənaətə bir çox tarixi mənbələrə istinad edərək gəlib. Biz də düşünürük ki, o, haqlıdır. Çünki mənbələrdə göstərilən böyük türk hökmdarlarının qulağına sırğa taxması ən azından türklər arasında bu mənanı verə bilməzdi. Həm də eyni zamanda, bizim Qur'an qədər müqəddəs hesab etdiyimiz «Dədə Qorqud kitabı» köləlik və əsarət rəmzi olan sırğanı oğuz bəylərini öyərkən deməzdi – Q.Ş.).
3. Qaraqoyunlularda və Ağqoyunlularda yalnız hökmdarlar deyil, ordunun böyük əksəriyyətini təşkil edən türkmənlər də qulaqlarına sırğa taxırmışlar (görünür, bu ənənə türkmənlərdə daha geniş yayılıb. Çünki onlar belə halqayabənzər sırğalardan kütləvi şəkildə istifadə edirdilər. Təbii ki, bu hal kütləvi şəkildə olduğundan bunu «köləlik və əsarət» adlandıra bilmərik - Q.Ş.).
4. «Dədə Qorqud kitabı»nın bütün nüsxələrində göstərilir ki, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi mühit Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hökmüranlıq etdiyi ərazilərdir. «Dədə Qorqud rəvayətlərində bəhs olunan «qızıl küpəli oğuz bəyləri»nin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ordularında da mövcud olduğu haqqındakı məlumat həqiqəti bir daha təsdiq etmiş olur» (5, 21).

Qeyd edək ki, tarixi mənbələrdə Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin döyüş meydanında öldürüldüyü zaman düşmənlər onun sırğalarını çıxarmaq üçün qulaqlarını kəsdikləri yazılır (bu faktı Mehmet Fuad da təsdiqləyir – Q.Ş.).

Kişilərin qulaqlarını deşərək sırğa taxması adəti XX əsrin son illərinə qədər qırğızlarda, qazax və başqırtlarda yaşayırdı. Görünür, digər türk elləri ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərin yüksək səviyyəyə çatması bu xalqların adət-ənənələrinin də qaynayıb-qarışmasına səbəb olur.

Etiraf etməliyik ki, bu halqayabənzər sırğalar türklərdə bəyliyə, xanlığa işarə olmasına baxmayaraq, bir çox qeyri-türk millətlərində, məsələn, ərəblərdə, farslarda, Afrikada yaşayan bir sıra xalqlarda, doğrudan da, əsarət və köləlik rəmzidir.

Mehmet Fuadın «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində nəşr etdirdiyi «Dədə Qorqud kitabına aid notlar» adlı məqaləsinin ikinci hissəsi «Başa dönmək, aynalmaq» (6) adlanır. Burada Mehmet Fuad «Dədə Qorqud kitabı»nda islamiyyətdən öncəki dövrlərə aid bir çox türk adətlərinin mövcudluğundan söhbət açır və «başa dönmək» adətinin də bu qəbildən olduğunu qeyd edir.

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da və «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Salur Qazan gürcüləri məğlub edərək oğlunu azad etdikdən sonra qırx qul və qırx kənizi oğlunun başına çevirərək azad edir (10 50, 79). Mehmet Fuadın verdiyi məlumata görə, bu adətlə «Anadolu və Rum türkləri arasında hətta bu gün də qarşılaşa bilirik. Hər hansı bir səbəblə sədəqə veriləcəyi zaman onu adına sədəqə verilən adamın başına üç dəfə fırlatmaq bir adətdir» (6, 84).

Təsadüfi deyil ki, istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında bu ifadəyə çox tez-tez rast gəlmək olar. «Başına döndüyüm, qurban olduğum», «Başına döndüyüm gül üzlü sona», «Başına dolannam, qurbanın ollam» kimi şifahi xalq ədəbiyyatından onlarla misal gətirmək olar.

Yalnız xalq arasında və xalq ədəbiyyatı nümunələrində deyil, klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də bu ifadəyə təsadüf olunur. Müəllif yazır ki, «Hüseyn Kazım bəy xalq bayatılarından və Qüdsi, Səfa, Qafil, Asi, Raci kimi Azərbaycan şairlərindən misallar gətirməklə yanaşı, bu ifadəni yalnış olaraq «birinin qayğısını çəkmək» («birinin qeydinə qalmaq» – Q.Ş.) kimi izah edir (Böyük Türk Lügati,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

I cild, səh. 604). Halbuki bunun mənası «qurban olmaq»dır. Lakin yenə müəllif adı çəkilən əsərində osmanlı ləhcəsində «başına dönmək» ifadəsini «əmrinə amadə olmaq, qul qurban olmaq» kimi daha doğru izah edir və Rasihlə Nəbinin bir beytini də misal göstərir (Böyük Türk Lügati, I cild, səh. 594). Osmanlı şairi Sünbülzadə Vəhbinin (Divan, səh. 23):

Şahsevənlər kimi başına dönüp bir pusərin
Olmuş İranda Vəhbi o şeyx-i hüsnə nökər.

– beytində göstərildiyi kimi, bu ifadə bəzi Osmanlı şairləri tərəfindən istifadə olunmaqla bərabər daha çox azəri türkləri arasında geniş yayılmışdır (6, 84).

Bundan sonra Mehmet Fuad Azərbaycan şairlərindən Əfşarlı Kazımın:

Bu dünya fanidir fani,
Taxtdan salır Süleymanı.
Əfşar Kazımın cananı,
Gəl başına dönüm sənin (12, 23).

Və XVI əsr azəri şairlərindən Mövlana Sahifinin:

Söyləmişsən kim Sahifi çevrilürmü başıma
Bəs kimin qurbaniyəm, başına qurban olduğum

– misralarını misal gətirir. Bununla da o, Hüseyn Kazım bəyin bu ifadəni başa düşmədiyini sübut edir. Qeyd edək ki, Mehmet Fuad Mövlana Sahifiyə aid bu misralara Sadiqinin «Məcmə-ül-Xəvas» (مجمع الخواص) adlı təzkirəsində, Qatada, Peterburqda, İstanbul Universitetinin kitabxanasında, Nur-i Osmaniyədə təsadüf olunduğunu yazır. Biz isə bu müəlliflə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatına aid ən qədim mənbələrdə belə heç bir məlumata rast gəlmədik.

Mehmet Fuad «Koroğlu» dastanının Xodzko variantına istinad edərək orada da bu ifadənin mövcudluğunu qeyd edir. O, Koroğlunun Eyvaza xitabən söylədiyi «başına döndüyüm, qurban olduğum, səri durna tellim, Eyvaz, ağlama» şeirində bu ifadənin Azərbaycandakı bəzi xalq adətləri arasındakı əlaqəsini izah edir.

Mehmet Fuad yazır ki, «1683-cü ildə Şah Süleyman Səfəvi zamanında İrana səyahət edən Sanson özünün «Səyahətnamə» adlı əsərində «başa dönmək» ifadəsinin İran türkləri arasında və Səfəvi saraylarında istifadə edildiyini qeyd edir. Sanson Səfəvi hökmdarlarının qızılbaşlar arasında müqəddəs bir şəxsiyyət kimi qeyd olunduğundan danışarkən şaha xitab edənlərin, ümumiyyətlə, «qurban olum, din-imanum padişah, başuna dönim» dediklərini söyləyir. Onun verdiyi izahata görə, «başa dönmək» İran saraylarının qədim bir adəti imiş. Şah kiməsə məmur rütbəsi verirsə, o, şahın ətrafında «başına dönüm» deyərək üç dəfə dönərmiş və bu onun şah yolunda canını verməyə hazır olduğunun bir əlaməti imiş (Sanson, Voyage ou relation de l'etat present du Royaume de Perse, Amsterdam, M. DC. XCV, səh. 137-138). «Başa dönmək» adətinin qədim İran adəti olduğu haqqındakı fikirlərimizi kənara qoysaq, Sansonun bu haqda verdiyi məlumatın yuxarıdakı izahatımızı tamamladığını və təsdiq etdiyini deyə bilərik. Bütün bunlar göstərir ki, «Dədə Qorqud»dakı «başına çevirmək» ifadəsindən başqa bir şey olmayan bu «başına dönmək» ifadəsi qurban olmaq mənasındadır. Bu oğuzlardakı qədim bir adətin nəticəsi olaraq azəri ləhcəsində hələ də yaşayır» (6, 85-86).

Qeyd edək ki, bu ifadəni frazeoloji birləşmə kimi etnokulturoloji aspektdən araşdırdıqda onun kökündə hər hansı icra olunan bir ritualın durduğunu görürük. Çünki «qurban olmaq», «başına dönmək», «qadasın almaq» kimi frazeoloji birləşmələr müəyyən bir ayinlə bağlıdır və düşünürük ki, bu ayinlər türklərin bu gün də qoruyub saxladığı şamanizmdən gəlir.

Bu adəti tarixi və etnoqrafik ənənələr vasitəsilə öyrənməyə çalışan Mehmet Fuad yazır ki, «qazax-qırğızlarda və bütün Türküstan türklərində çox sevilən bir adama «aynalayın» deyə xitab etmək adəti hələ də mövcuddur və bu, «sənə qurban olum» mənasında işlənilir. Müxtəlif türk ləhcəsində mövcud olan «aylanmaq – aynalmaq» kəlməsi, əsasən «dönmək, dövr etmək» mənasındadır» (6, 86).

Başqırdlarda bir kukla düzəldərək xəstənin başına fırladarlar və guya onu xəstəyə qurban verirlər, yəni xəstəliyi ona köçürürlər. Qırğızlarda bir xəstənin yaxşı olması üçün qurbanı xəstənin ətrafında fırladar və sonra kasıblara verərlər (13, 24).

Mehmet Fuad bu məqaləsində Babur şahın[1] müəllifi olduğu «Babur-namə»dən də misallar gətirərək fikrini daha qədim dövrlərə aid əsərlərlə təsdiq edir: «Baburun sevimli oğlu Humayun şiddətli bir xəstəliyə tutulur. Mir Əbülqasım Humayuna aid gözəl və qiymətli şeylərdən sədəqə verilməsini tövsiyə edir. Babur Humayundan daha qiymətli bir şeyinin olmayacağına və ona görə də özünü fəda etmək lazım olduğunu hökm edir. Alimlər buna etiraz edirlər və necə olursa olsun, Humayunun yaxşılaşacağını, vaxlı ilə Humayuna

[1] Babur şah (1483-1530) – Zakir əd-Din Məhəmməd bin Ömər Şeyx böyük Monqol İmperatorluğunun qurucusudur. Atasının bir qəza nəticəsində ölümündən sonra 1494-cü ildə taxta çıxır. 1530-cu ildə Humayunun hökmdarlığını təsdiq etdikdən bir az sonra ölür. Onun böyük külliyatı günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Süfi Ubeydullah Əhrarinin «Risale-i validiyə» əsərini türkcəyə tərcümə etmişdir. Eyni zamanda, o, «Baburnamə», «Əruz risaləsi», «Mübəyyən», «Divan» kimi əsərlərin müəllifidir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

vermiş olduğu qiymətli bir almazı sədəqə verməyin daha doğru olduğunu söyləyirlər. Fəqət Humayunun xəstəliyi çox ağır olduğu üçün Babur fikrində israr edir, xəstənin otağına girərək üç dəfə başına fırlanır və «min kütardım her ni derdin bar: hər nə dərdin varsa, bən aldım, götürdüm» deyir» (6, 87).

Mehmet Fuad eyni zamanda, Rəşidəddinin də verdiyi məlumatı misal gətirərək yazır: «Oqtay (Ögödey) xaqan bir vaxtlar çox ağır bir xəstəliyə tutulmuşdu və demək olar ki, ölümlə üz-üzə durmuşdu. Bu zaman qardaşı Tuluy xan onun başının üstündə idi. Monqol qamları xəstəni yaxşılaşdırmaq üçün adətə görə, ofsunlar oxuyurdular, taxta kasada götürülmüş su ilə xəstəliyi yuyub guya onu həmin suya köçürdülər. Qardaşını çox sevən Tuluy kasanı çalxaladı və dedi ki: «Allahım, əgər günah arayırsansa, mənim günahlarım qardaşımınkından daha çoxdur. Mən ondan çox adam öldürdüm, qadınlarını, uşaqlarını əsir götürüb ağlatdım. Əgər gözəllik və hünər axtarırsansa, mən ondan daha gözəl və daha hünərliyəm. Onu bağışla və onun yerinə mənim canımı al». Tuluy bu duadan sonra xəstəliklə dolu olan kasadakı suyu içdi. Doğrudan da, Oqtay yaxşılaşdı. Qardaşından icazə alıb yola çıxan Tuluy xan isə xəstələndi və öldü» (6, 87).

Mehmet Fuadın gətirdiyi bu nümunələr əski türklərin «başa dönmək» adətini müxtəlif şəkildə icra etdiklərini göstərir. Bəzən bu ayinlərdə dolayısıyla başa dönmək olmasa belə (müəllifin Rəşidəddindən gətirdiyi misalda olduğu kimi), məqsəd eynidir. Burada da «qadasın almaq», «dərdi-bəlanı götürmək» açıq şəkildə görünür. Bu ənənə bu gün də bir sıra xalqlarda, məsələn, başqırldarda (biri xəstə olanda bir taxta fincanda su götürüb içinə kömür və duz qoyurlar. Xəstəni bir şeylə örtüb bu suyu onun üstünə püskürürlər. Sonra bir toyuq, bir yumurta, yaxud bir bez parçasını başına fırladıb kənara atır və arxalarına baxmadan evlərinə gedirlər – M.F.), qazax-qırğızlarda (xəstəni qapının ağzında üzü çölə tərəf oturdurlar və bir şey (görünür, bu, müxtəlif ayinlər zamanı oxunan dualardır – Q.Ş.) oxuyub fincandakı suyu səpirlər. Boş fincanı da ağzı üstə yerə qoyurlar. Təmizlənmədən fincanı istifadə edən şəxs o xəstəliyi üzərinə almış olur – M.F.), şamanlarda (xəstənin başı üzərində müxtəlif ayinlər oxuyaraq müqəvva, toyuq və s. fırladaraq oda atırlar və bununla da xəstəliyi dəf etdiklərini düşünürlər – Q.Ş.) mövcuddur.

Bundan başqa, Mehmet Fuad Pozdneyevin «Monqolustandakı Budda ruhanilərinin həyatı haqqında qeydlər» adlı əsərindən və buddistlərin «Çjun-ba-rin-çin-gun-du» adlı dini əsərindən də misal gətirərək bu adətin buddist mənşəli olmadığını və xüsusi olaraq qədim türk-monqol şamanlığının davamı olduğunu qeyd edir.

Müəllif bu etiqadı yenə «Dədə Qorqud kitabı»nda axtarır. Bu dəfə o, «Dəli Domrul» hekayəsinə müraciət edir. O yazır: «Özündə əks etdirdiyi bəzi motivlərə əsasən «Dədə Qorqud» hekayələrinin ən qədimlərindən biri olduğunu düşündüyüm bu hekayədə də görünür ki, yuxarıdan bəri izahına çalışdığımız etiqad, yəni «başqa birisini qurtarmaq üçün özünü qurban vermək» anlayışları mövcuddur. Çox kobud və zorakı şəkildə islamlaşmaya məruz qalan «Dəli Domrul» hekayəsindəki bu qeyd etiqadın yayılmış olmasına dair başqa bir misaldır» (6, 89).

Sonda yuxarıda verdiyi bütün məlumatları aşağıdakı kimi təsnif edən müəllif yazır:

1. Yuxarıda verilən məlumatdan gəldiyimiz nəticəyə görə, deyəsən, türklər qədim dövrlərdə qurbanları kiminsə adına onun ətrafında və ya əgər bu bir ölü üçündürsə, məzarın ətrafında fırladırlar.

2. Bu fırlanmanın türklər arasında, xüsusilə cənazə ayinlərində yeddi adətinə istinad edilərək yeddi dəfə olduğu güman edilir. Ancaq daha sonrakı zamanlarda cənazə ayinlərində qədimdən bəri əhəmiyyətli olan üç adətinə görə, üç dəfə fırlandığını görürük ki, bu da Azərbaycanda və Anadoluda son zamanlara qədər davam etmişdir.

3. Qədim türk şamanizmində bir xəstənin yerinə digər bir nəfərin özünü qurban etməsi etiqadı mövcuddur. Ona görə də digər qurbanlarda oduğu kimi, buna aid mərasimdə də başa dönmək adəti davam etmişdir.

4. Bir xəstənin yerinə qurban olan şəxs tapmaq çox çətin, müşkül ol-duğundan yavaş-yavaş insan yerinə, onu təmsil edən və ona görə də onun yerinə bir müqəvvanı atəşə və ya suya atmaq, yaxud kənara atmaq şərtiylə xəstənin başında fırlatdıqdan sonra qurban etmək adəti mövcud olmuşdur.

5. Bir nəfərin yerinə onu təmsil edən bir müqəvva qurban etmək adətindən başqa, xəstənin başına fırladılaraq bir heyvanı qurban etmək adəti də şübhəsiz mövcud olmuşdur. Bu qurban at, sığır, dəvə, qoyun kimi türklər arasında qədimdən bilinən və qəbul olunan, müxtəlif ayinlərdə qurban olaraq istifadə olunan heyvanlardan olurdu.

6. İslamiyyəti qəbul edən, hətta qüvvətli islam təsiri altında qalan müxtəlif türk tayfalarında yuxarıdakı şaman etiqatdarının islam rənginə boyamağa çalışmaqla bərabər, davam etdiyi də bu məqalədə göstərilir. Bundan başqa, qurban edilən heyvanı sədəqə vermək, yaxud hər hansı şəkildə sədəqə vermək adəti daha geniş yayılmış, fəqət buna baxmayaraq qurban və ya sədəqəni xəstənin başına fırlatmaq adəti unudulmamışdır.

7. Müsəlman türklər arasında yalnız xəstələr üçün deyil, hər hansı bir fəlakətdən qurtulanlar üçün də başına fırlatmaq şərtiylə sədəqə vermək, kasıblara paylamaq şərtiylə qurban kəsmək, yaxud «Dədə Qorqud»

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

hekayələrində, gördüyümüz kimi, qul və kənizləri azad etmək adəti uzun müddət davam etmişdir. Tamamilə İslam mahiyyətində olan bu adətdə başa döndərmək şamançılıq ənənəsinin davamıdır.

8. Coğrafi mövqeləri və ictimai forma etibarilə qədim şamançılıq ənənələrini az-çox mühafizə edən qazax-qırğızlarda aynalmaq adəti bir az islam şəklinə bürünməklə bərabər davam etdiyindən onlar bu ifadənin mənasını unutmamışlar, fəqət bu mənanı genişləndirmək məcazi mənada sadəcə şəfqət ifadəsi olaraq da istifadə etməyə başlamışdılar. Halbuki çoxdan bəri şəhər həyatına keçən azəri türkləri «başa dönmək» təbirinin ifadə etdiyi qədim mərasimləri unutduqlarından bu ifadə onlar arasında yalnız şəfqət və ya hörmət ifadə etməkdədir (6, 91).

Mehmet Fuad Köprülüzadənin «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində nəşr etdirdiyi «Dədə Qorqud kitabına aid notlar» adlı məqaləsinin üçüncü hissəsi «Ozan» (7) adlanır. Bu adın oxunuşuyla bağlı müxtəlif mübahisəli məqamları göz önünə gətirən müəllif Povet de Coureitlle və Radlovun bu ifadəni «uzan» şəklində oxuduqları halda Bartoldun onu müxtəlif məqalələrində (2, 204-205) ozan oxuduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif yazır ki, «Qamus-i Türki»nin sahibi[1] kəlimənin əksi mənasını nəzərə almayaraq, yalnız Osmanlı ləhcəsində son zonalardakı mənanı qeyd etməklə yanaşı, nədənsə «uzan» şəklini göstərmişdir. Hüseyn Kazım bəy «Böyük türk lüğəti»ndə bu kəlməni qeyd etməmişdir. T.Kovalski uzan şəklini qəbul etmişdir. Samoyloviç isə türkmən ədəbiyyatıyla bağlı məqaləsində bu iki şəkildən heç birini qəbul etməyərək bu haqda izahat vermiş (8, 144-145) və bu kəlmənin istər tələffüz, istər məna etibarilə xüsusi tədqiqata layiq olduğunu söyləmişdir (7, 133).

Ozan kəlməsi haqqında Mehmet Fuad ayrı-ayrı məqalələrində geniş məlumat vermişdir (8, 79; 9, 242-243). Mehmet Fuad yazır ki, «ozan kəlməsi haqqında böyük alim Quatremer Məmlüklər haqqındakı əsərin qiymətli haşiyələrindən birində مسالك الابصار ، كتاب الانشاة ، خطط مقريزي kimi mənbələrə istinadən məlumat vermişsə də, bu məlumat indiyə qədər heç bir türkoloqun nəzərinə çarpmamış və ilk dəfə olaraq «XVI əsrin sonuna qədər türk saz şairləri» adlı əsərimdə bundan istifadə edilmişdir. Halbuki Quatremerin (11) verdiyi məlumatın xülasəsi R.Dozinin məşhur «Supplement aux dictionnaires arabes» əsərində də mövcud olduğundan daha asanlıqla diqqəti cəlb edə bilirdi» (7, 134).

Maraqlısı budur ki, Mehmet Fuadın qeyd etdiyi bu irad bu gün də qüvvədədir. Araşdırmalarımız göstərdi ki, heç bir ozan-aşıq sənətinin tədqiqatçısı bu günə qədər nə Quatremerin, nə də Dozinin əsərlərini tədqiqata cəlb etməmişdir. Halbuki bu əsərlər ozan-aşıq sənətinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətlidir.

Quatremerin ozan kəlməsinin türk-oğuz mənşəyindən gəldiyini bilmə-yərək onun xaricdən gəlmə davul və nağara kimi bir musiqi aləti olduğunu iddia edir. Fransız alimi bu aləti çalan müsiqişünasın türkcə qədim hökmdarların tarixini, hərb hekayələrini, məşhur qəhrəmanların şücaətini tərənnüm etdiyini və yenə onun yanındakı bir çox şairlərin də növbəylə telli sazlarla (qeyd edək ki, Mehmet Fuad bunun qopuz olduğu düşünür) türkcə şeirlər yaratdıqlarını qeyd edir.

Mehmet Fuad eyni zamanda, əski mənbələrdə göstərildiyi kimi ozan kəlməsinin əsas etibariylə bir musiqi alətinin deyil, şair-musiqişünaslarının ismi olduğunu sübut etməyə çalışır.

Mehmet Fuad ozan kəlməsi ilə bağlı bir sıra mənbərə istinad edərək yazır: «Əbu Həyyanın əsərlərində bu kəlmənin anlamı «qopuzla türkü söyləyən» mənasındadır və bu aşağıdakı izahata uyğun gəlir. Əsərini XIV əsrin ilk illərində Misirdə bitirən Əbu Həyyanın verdiyi məlumat Quatremerin verdiyi məlumatların yerinə keçə bilmə mahiyyətini daşıyır. Hər halda o, XIII əsrdə Məmlük ordularında ozan kəliməsinin mövcudiyyətini qəti şəkildə göstərir. Əyyubilər dövründə və ilk Məmlük sultanları zamanında Misirdə oğzuların əhəmiyyəti tarixən məlum olduğu üçün, bu oğuz kəlməsinin o dövrdə mövcud olmasını da təbii görmək lazımdır» (7, 135).

Qopuz çalanların öz dövrlərində Osmanlı ordusunda deyil, Səlcuq ordusuna aid olmasını əski mənbələrlə sübuta yetirən müəllif əsgər musiqilərinə malik olan Anadolu Səlcuq ordusunda ozanların olmamasının qeyri-mümkün olduğunu qeyd edir.

Cəmiyyətdə ozanların mövqeyinə də toxunan Mehmet Fuad XV əsrin mütəsəvvüf şairlərindən Kamal Ümminin bir qəzəlində oğuz ozanlarının bağıra-çağıra şeirlər ifa etdiklərini söyləyir və qeyd edir ki, bu şəkildə ifadə tərzi islami ənənələrdən çox tayfa ənənələrinə bağlı olan ozanların əleyhinədir. O yazır ki, «Kamal Ümminin bu ifadəsindən sonra şair və tarixçilərdə təsadüf etdiyimiz ozan kəlməsi mənfi məna işlənir. Lamii نفس الامرنامة əsərində bu ifadəni «uzunçu, uzun danışan» mənasında işlədir. Məşhur şair Zati «Letaif» əsərində ozanları digər musiqişünaslar arasında qələmə verərək onların qopuz çaldıqlarını söyləyir və ona görə də onları digər qopuzçulardan ayırır. Ədirnəli Nəzmi ozan kəlməsini «uzunçu, ağzına gələni söyləyən» mənasında göstərir. Tarixçi Əli vəzn bilməyən bir ozanın cahil Germiyan oğlu tərəfindən təqdir edildiyini lağ ilə söyləyir. Tarixçi Peçevi bir nəfərdən bəhs edərkən «fi-nefs-el-emir ozan makulesi lvğ ve lvtifesi çox muzhikvne ve nedimvne hareket edir, sikleti yok adam»

---

[1] «Qamus-i Türki»nin müəllifi Şəmsəddin Samidir. 6 clddən ibarət ensiklopediyadır. Əsərin əsl adı «Qamus ül-Elam»dır. Əsər türkcə yazıldığından bəzən belə də adlanır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

deyərək bu xüsusdakı şəxsi anlayışını göstərir. Fərhəng-i Şüuridə də bu qeydi görürük: «اوزان bir tayfadır, tənbur çalıb türkü söyləyərlər və Oğuznamə oxuyurlar. Türkcədə اوزان dediklərididir» (14, 148). «Ləhcət-ül lüğvt» kitabının müəllifi isə bu kəlməni Osmanlı türkcəsində daha sonralar istifadə olunan mənası ilə «bihudə çox söyləyən» kimi izah edir. XVIII əsrin məşhur şairi Sabit ozanlıq kəlməsini bir qəsidəsinin «ozanlıq eyləmə Sabit hüzuri Asafda» misrasında «uzuncu, uzun danışan» mənasında istifadə etdiyi kimi, XIX əsr şairi məşhur Vasif-i Əndəruni də «çıkırık misvli ırlayacağına hey ozan» misrasında yenə eyni mənanı nəzərdə tutur. Ozan kəlməsini Anadolu türkləri arasında qədim dövrlərdən bu günə qədər istifadə etdiklərinə dair bu qeydlərə əlavə olaraq ozan adlı (bəlkə də XV əsrə aid) qədim bir Osmanlı xalq şairinin mövcudiyyətini də qeyd edək. Bu kəlmə ozan tələffüzü ilə «uzuncu, uzun danışan» mənasında Anadolunun bəzi yerlərində hələ də istifadə olunmaqdadır» (7, 136).

Bundan sonra Mehmet Fuad tədqiqatçı Əli Rza bəyin verdiyi məlumatla razılaşır. Əli Rza bəy yazır ki, «Adana ərazisində Qara İsalı qəzasında Əlibaş və ya Alabaş adında bir tayfa yaşayır və onlara ozan deyilir. Ozan kəlməsi «qaraçı» və xüsusilə «çalğıçı qaraçı» mənasında istifadə edilən bir kəlmədir. Ozan kəlməsinin Anadoluda XIX əsrdə «uzunçu, uzun danışan» mənasında istifadə etməklə yanaşı, «xanəndə, türkü söyləyən» mənasını da mühafizə etmişdir. Anadolu qaraçıları, xüsusilə çalğıçılıq və xanəndəliklə məşğul olduqlarından hərəkət ifadə edən *ozan* kəlməsinin onlara da şamil olunduğu anlaşılır. Əsasən əski bir təsəvvüf islahı ikən bir zamanlar Qələndərlər, Heydərlər kimi sərsəri dərviş təriqətlərinə də aid olan abtal ابدال kəlməsi sonradan Anadoluda bəzi qaraçı və ya qaraçı olmadığı halda belə adlanan bəzi zümrələrin adı olaraq saxlanıldığı kimi, ozan kəlməsinin «qaraçı çalğıçı» mənasında istifadə edilməsi də bunu xatırladan semantik təkamül əsəridir. Hər iki halda da kəlmələrin qədim, ulu mənalarını itirərək hərəkəti ifadə etmək anlamında işləndiyi görünür» (7, 136-137).

Bütün bu tədqiqatları göz önünə gətirərək Mehmet Fuad Azərbaycanda ozan kəlməsinin XIV-XV əsrlərdə xalq şair-musiqişünası mənasında istifadə olunduğunu qeyd edir. Özbək tədqiqatçısı Fitrət yazır ki, «Hafiz Dərviş Əli Cəngi adlı bir müəllif XVI əsrin sonunda Şeybanilərə aid yazdığı bir musiqi risaləsində türklərin əski və məşhur sazı olan qopuzun Cəlarilər sülaləsindən Sultan Üveys zamanında (1356-1374) ozan adlı bir çalğıdan alındığı və ozanın oğuzlar arasında əskidən bəri çox məşhur olduğu, qəhrəmanların mücadilələrindən əvvəl daima yanlarında gəzdirdik-ləri, bu çalğını çaldıqları və bunu çalmaq bilməyənləri yalançı adlandıraraq şəhərdən qovduqları yazılıdır» (15, 43-50).

Mehmet Fuad da Fitrətin yuxarıda dediklərinin bir qismi ilə razılaşaraq Cəlarilər dövründə yazılmış əski bir mənbədən alınan bu ifadənin XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu göstərir və «Dədə Qorqud» hekayələrinin ozanlar tərəfindən yarandığını söyləyir. O yazır ki, «XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində təsbit edilmiş «Dədə Qorqud kitabı» ozanın mahiyyəti və oğuz tayfaları arasındakı mövqeyi haqqında bizə çox dəqiq məlumat verir. Ozanlar oğuz cəmiyyəti arasında xüsusi bir zümrə təşkil edir. Əllərində qopuzlarıyla eldən-elə gəzərlər, toylarda, ziyafətlərdə iştirak edirlər, qopuzlarıyla qədim oğuz dastanları, «Dədə Qorqud» hekayələri söyləyirlər, yeni hadisələr haqqında yeni şeirlər yazırlar. Zənginlər də onlara bəzən kürəklərindəki xələti çıxardıb verirlər, qoyunlar, qoçlar ehsan edirlər. Ona görə də yenə «Dədə Qorqud kitabı»nda ozanların daha qədim zamanlarındakı əhəmiyyətlərinə aid bəzi işarələr var: bir yerdə adı çəkilən *alp ozanlar* ifadəsi, alplar, yəni qəhrəmanlar arasında da ozanların yetişdiyini göstərməkdədir» (7, 137).

Samoyloviç «kaysı yere devlet gelse, Baxsı bilen ozon gelir» türkmən zərbi-məsəlindəki *ozon* kəlməsinin *ozan* olması ehtimalını irəli sürür (16, 144). Azərbaycanda və Anadoluda *aşıq* sözünün işləndiyi kimi Türkmənlər arasında da bu kəlmənin yerinə *baxsı* istifadə olunur. Cağatay ədəbiyyatın-da ozan kəlməsinə ilk dəfə Əlişir Nəvainin «Mizan ül-Əvzan adlı əsərində rast gəlinir. O, ozanların اوزماغ (ozmağ və ya uzmağ – Q.Ş.) adlı bir nəğmələri olduğunu söyləyir və bu nəğmənin əruzun heç bir vəzniylə uyğun gəlmədi-yini qeyd edir. Qeyd edək ki, Cağatay lüğətlərində bu ifadə «davul və dəf çalaraq ozan, yəni mani və mahnı (şərqi) oxuyan adam» kimi göstərilir.

«Dədə Qorqud kitabı»nı «ozanların piri» adlandıran Mehmet Fuad sonda Mehmet Fuad yuxarıda dediklərini bir neçə mərhələdə qısaca izah edir:

1. *Ozan* kəlməsi oğuzların xalq şair-musiqişünası mənasında çox əskidən bəri istifadə etdikləri bir kəlmədir. Kəlmənin qədim dövrlərdə müxtəlif Oğuz tayfaları arasında mövcud olması hələ oğuzların Seyhun sahillərində yaşadıqları zamanlarda, yəni böyük Səlcuq dövlətinin qurulmasından əvvəl mövcud olmasına sübutdur.

2. Bu kəlmə müxtəlif oğuz tayfaları arasında əskidən bəri yaşamış və deyəsən, Azərbaycan ərazisində XIV əsrdə ozanların istifadə etdikləri qo-puza da bu ad verilmişdir. Beləliklə də, ozançı kəlməsi meydana çıxmışdır.

3. XV əsrdən sonra ozan kəlməsinin yerinə Azəri və Anadolu ərazi-lərində aşıq, Türkmən ərazisində isə baxsı kəlmələri mövcud olmuşdur.

4. Anadolu və Azərbaycan oğuzları arasında əski mənası unudul-duqdan sonra da ozan kəlməsi «çox danışan» mənalarında son zamanlara qədər istər əbədi dildə, istərsə də xalq (danışıq – Q.Ş.) dilində davam etmişdir. Anadolunun bəzi yerlərində çalğıçı qaraçılara da bu ad verilir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5. Digər türk tayfaları arasında bu kəlmə istifadə olunmamışdır. Cağatay müəlliflərinin bu kəlməni ya Xorasan türkmənlərindən, yaxud da Azəri ərazisində yazılmış əsərlərdən öyrəndikləri anlaşılır. Nəvayinin bəhs etdiyi *ozmağ* kəlməsinin Xorasan türkmənlərinin xalq ədəbiyyatına məxsus bir istilah olunduğu təxmin edilə bilər (7, 140).

Yaxın zamanlarda Mehmet Fuad Köprülüzadənin haqqında danışdığımız «Dədə Qorqud kitabına aid notlar» məqaləsi tam şəkildə nəşr etdirəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. İslam Ansiklopedisi. 30 ciltte, XXVIII cilt, Ankara, 2003
2. İslam Ansiklopedisi. 12 ciltte, VIII cilt, İstanbul, 1979
3. Köprülüzadə M.F. Bir hecv munasibetiyle. «Yeni Mecmua» dergisi, nr.44, 16 Mayıs, 1918
4. Köprülüzadə M.F. Bir Hatıra. TTK Belleten, nr.10, 1939
5. Köprülüzade M.F. Dede Korkut kitabına ait notlar. Altun küpeli Oğuz beyleri. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, Yıl 1, sayı 1, s. 17-21
6. Köprülüzade M.F. Dede Korkut kitabına ait notlar. Başa dönmek, aynalmaq. Azerbaycan Yurd Bilgisi. İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 2, s. 84-91
7. Köprülüzade M.F. Dede Korkut kitabına ait notlar. Ozan. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 2, s. 133-140
8. Köprülüzade M.F. Türk Edebiyyatı Tarihi. Cilt I, 1920
9. Köprülüzade M.F. Türk Edebiyyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara, 1991
10. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: Zeynalov F., Əlizadə S.). Bakı, 1988
11. Quatremere M. Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egipte. Part 1, Paris, 1837
12. Mümtaz S. El şairləri. I cild, Bakı, 1927
13. Divaev A.A. Etnoqrafiçeskie materialı. Kirqizskoe priçitanie po pokoynike. Vıp.IX, Taşkent, 1903
14. Həsən Şüuri Hələbi. Fərhəng. 2 cilddə, I cild, nəşr ili yoxdur.
15. Fitret. Özbek Klassik Musikası ve onun Tarihi. Semerkant-Taşkent, 1927
16. A.Samoyloviç. Oçerki po istorii Turkmenskoy literaturı. Turkmeniə, t.I., 1929

МЕХМЕТФУАД КЁПРЮЛЮЗАДЕ И ЕГО ИССТЕДОВАНИЯ «ДЕДЕ ГОРГУД»

В данной статье, наряду с исследованием жизни Мехмет Фуада Кёпрюлюзаде, был дан поэтапный анализ его творческой деятельности.

При исследовании различных этапов творчества Мехмета Фуада, за основу была взята состоящая из трёх частей статья «Заметки к Книге Деде Горгуд», каждая из которых была анализирована в отдельности В первой части книги Мехмет Фуада «Книга Деде Горгуд» повествуется об «огузских беках с золотыми серьгами в ушах». Исследуя историко-етимологическую сущность ношения огузскими беками серёг в ушах, Мехмет Фуад в статье «Огузские беки с золотыми серьгами» ссылается на многочисленные древнеисторические источники. Вторая часть статьи называется «Баша дёнмек, айналмаг». Здесь Мехмет Фуад повествует о том, что обычай «баша дёнмек» – сделать круг вокруг кого-то достался от шаманизма и в некоторых тюркоязычных народах до сих пор продолжается практиковаться. Эту мысль он доказывает историческими источниками. В третьей части статьи, названной «Озан», Мехмет Фуад в своих статьях, анализирует и объясняет спорные моменты, связанные с произношением слова «озан».

MEHMET FUAD KORULUZADEH AND HIS INVESTIGATIONS ABOUT «DEDE GORGUD»

In the article side by side with the life of Mehmet Fuad Korpuluzadeh the activity also was investigated.Investigating the different levels of Mehmet Fuad Korpuluzadeh's activity the main was the article "Notes about Dede Gorgud Book. The article consisting three parts was analyzed separately due to its parts. In the first part Mehmet Fuad disputes about the "Oghuz beys with golden ear-rings who were mentioned in "Dede Gorgud Book. Mehmet Fuad investigating the historical –etymological ways of wearing ear-rings in Oghuz beys supported to some ancient historical sources in the article "Oghuz beys with golden ear-rings.The second part of the article is called "Basha donmek, aynalmag. Here Mehmet Fuad speaks about the tradition "basha donmek ("make circle around somebody) which remained from shamanism still continues in some Turkic nations and he proves his thoughts with historical sources.

Mehmet Fuad calling the third part of the article "Ozan explains some arguments about the reading of the word "Ozan. At the same time different opinions and thoughts from various articles are mentioned.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

XIV-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK MUSİQİ JANRLARININ BƏRPASI
(Tuyuq, Qoşuq, Cəngi, Məhəbbətnamə, Müstəzad, Arazvari, Türki havalarının forma, lad xüsusiyyətləri və melodik poetikası)

sən.dok. Rafiq İmrani
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Türkdilli xalqların zəngin mədəni irsi haqqında geniş danışmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki, türkdilli xalqların dünya mədəniyyətinin formalaşmasında oynadığı son dərəcə böyük və əhəmiyyətli rol danılmaz bir həqiqət kimi ayrı-ayrı tarixi faktlarda, elmi sənədlərdə, kitab və arxiv materiallarında öz əksini tapmışdır. Türk xalqlarının mədəni irsinin tarixən geniş arealda; Şərq, Asiya və Avropa ölkələrində təmsil olunması bunu əyani şəkildə ortaya çıxarır. Türkdilli xalqların ortaq tarixi, keçmiş və bu günkü mədəni nailiyyətləri spesifik milli xüsusiyyətlərə görə bir-birindən seçilsədə bir çox ortaq cəhətlərə; məişət, dil, poetik və musiqi təfəkkürü tərzlərinə, mərasim, milli ənənələrə görə bir-birini tamamlayır və vahid Turk mədəni irsini, əxlaqını, düşüncəsini ortaya qoyur. Məhz bu cəhətlərə görə həm tarixən, həm də bu cün böyük Türk dünyasının mədəni nailiyyətləri yaşayır.

Türk xalqlarının mədəni irsinin formalaşmasında və geniş coğrafi ərazilər boyu yayılmasında iki əsas amili; türk dilini və onun formalaşdırdığı poetik-musiqi düşüncəsini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Türk xalqlarının gen yaddaşının yaşamasının və inkişaf etməsinin də əsas səbəbi göstərilən amillərin bir kökə əsaslanıb ortaq şəkildə özünü biruzə verməsidir. Onu da xüsusi olaraq qeyd edim ki, türkdilli xalqların dilləri ayrı-ayrı şivələrə, dialektlərə, eyni zamanda onların musiqi sənəti, ayrı-ayrı səs sistemlərinə malik olsalar da dildə olan ortaq dəyərlər, məna və məzmunlar vahid Türk mədəniyyəti ünsürlərini formalaşdırır ki, bu da böyük Türk dünyasını yaratmış olur.

Türk xalqlarının mədəniyyəti tarixən iki əsas istiqamətdə özünü göstərmişdir. Bunlardan birinicisi böyük Türk xaqanlarının, hökmdarlarının saraylarında, ikincisi isə sadəxalq kütləsinin məişətdə yaşatdığı poeziya və musiqi nümunələri, mərasimlərdir. Onların milli musiqi mədəniyyətlərində ortaq musiqi janrlarından biri də mahnı janrıdır ki, onlardan həm saray ənənələrində, həm də geniş xalq kütləsinin məişətində istifadə olunmuşdur. Xalq mahnıları janr xüsusiyətlərinə görə müxtəlif olmuşdur. Bunları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar.

1. Saraylarda ifa edilən mahnılar. Bu mahnıların böyük əksəriyyəti əsasən vəsfinamələrdən, ithafnamələrdən, məhəbbətnamələrdən, qəhrəmanlığı göstərən şücaətnamələrdən ibarət olmuşdur. Misal olaraq «Məzdakani»ni, «Xosrovani»ni, «Baği-Şirin»i, «Şəbdiz»i, «Saqinamə»ni, «Vücudnamə»ni, «Nəbəti»ni və başqalarını göstərə bilərik.
2. Şəhər məişətində istifadə olunan mahnılar. Bu mahnılar arasında Laylalar, Qəhrəmani mahnılar, Cəngilər, lirik-psixoloji mahnılar, məhəbbət və toy mərasim mahnıları, uşaq mahnıları, məişətlə bağlı yaradılmış müxtəlif məzmunlu Tuyuq, Qoşuq, Müstəzad və s. mahnılar.
3. Geniş xalq kütləsinin yaşadığı kənd mühiti ilə bağlı mahnılar. Bu mahnılara peşəkar və qeyripeşəkar sənətçilər tərəfindən yaradılmış mahnılar daxildir. Ozanların, Aşıqların eli-obanı, məhəbbəti, qəhrəmanlığı vəsf edən Arazvari, Türki, Təcnis, Divani, Müxəmməs, Bayatı, Gəraylı, Məsnəvi, Qoşma və s. çoxsaylı şer növlərinə bəstələnmiş mahnıları göstərmək olar. Digər tərəfdən mərasimlərlə bağlı yaradılmış musiqi havaları; sayaçı, holavar, şum nəğmələri, biçin, yığım, balıqçılıq, yel baba, qodu, yağışı çağırma və s. nəğmələr də bu səpkidəndir.

Azərbaycan və qədim türk xalqlarının xalq mahnı janrları ən qədim zamanlardan poetik mətn üzərində qurulduğu üçün şeirlərin məzmunu, metrik ölçüləri, vəzni, yaradılan mahnıların janr xüsusiyyətlərinin, formasının və bir sıra hallarda lad-intonasiya cəhətlərinin formalaşmasına təsir etmişdir. Xalq mahnılarının nəzəri təhlilləri onu sübut edir ki, məişətdə işlədilən mahnıların formayaradıcı amilləri bu mahnıların yaranma mühiti, dövrü ilə sıx bağlı olmuşdur. Adətən kənd mühitində, əmək prosesində yaradılmış folklor mahnılarının mətnləri görülən işin mahiyyəti, məzmunu ilə əlaqədar idi. Heyvandarlıqla, əkinçiliklə, mövsüm və mərasimlərlə bağlı yaranmış mahnıların hamısı məzmunca görülən işi vəsf etmiş və əmək prosesinin yüngülləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Məsələn; muğam janrında «Çoban-Bayatı» çobanın uca dağlar qoynunda elin obanın sürüsünü otararkən cuşa gəlib Bayatı deməsi ilə balğı yaranmışdırsa, C. Bağdadbəyovun verdiyi məlumata görə «Dağıtma» havası qoyun-quzunun otlamaya aparılmasını, «Qaytarma» havası isə qoyun-quzunun bir yerə toplanmasına görə yaradılmışdır. Və ya digər misalda, sayaçı mahnılarında kəndlinin öz heyvanını xüsusi nəvaziş və məhəbbətlə bəsləməsinə həsr edilmiş əzizləmə motivi əsasında oxunan mahnıları göstərə bilərik. Belə misalların sayını istənilən qədər çoxaltmaq olar. Bunu göstərməkdə əsas məqsəd folklor havalarının, həmçinin şəhər mühitində yaradılan hər hansı bir janra məxsus xalq mahnılarının məzmununun mühitlə, əmək prosesi və ya hər hansı bir hadisəylə sıx bağlı meydana çıxmasını üzə çıxartmaq idi. Buna görə də xalqın istedadlı nümayəndələri yaratdığı mahnılarda yaşadığı dövrdə şifahi ədəbiyyatda mövcud olan müxtəlif janrlara aid şeirlərdən geniş istifadə etmişdirlər. Həmin

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

şeirlər vəzninə, metrik ölçülərinə, forma xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olduqları üçün yaradılan mahnılar da həmin şeirlərin məzmunundan, vəznindən irəli gələn formayaradıcı amilləri özündə ehtiva etmişdir. Buda onu göstərir ki, ədəbi irsimizin müxtəlif janrları əsasında yaradılan xalq mahnıları, Aşıq havaları öz forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə çoxcəhətli və rəngarəngdir. Təkcə, Aşıq yaradıcılığında mövcud olan şeir növləri haqqda tanınmış folklorşünas alim M.Həkimov yazır ki, « ... uzun illərdən bəri bu sahədə apardığımız tədqiqat nəticəsində 74-dən çox aşıq şeir növü müəyyənləşdirilmişdir. Bunun 40-dan XVIII əsrə qədər yaşamış ustad aşıqlarımız istifadə etmişdir. 34 şeir formasını isə XIX, XX və Azərbaycan çağdaş aşıqları yaratmışlar. Hələ biz buraya «Kitabi Dədə Qorqud» dastanındakı şeir növlərini, xalq təkərləmələrini, mərasim nəğmələrini, əruz vəznində yazılmış aşıq qəzəllərini əlavə etmirik. Bütün bunları nəzərə alsaq M. H. Təhmasib öz fikrində haqlıdır. Bu baxımdan əsərlərin, qərinələrin yol yoldaşı olan aşıq ədəbiyatında 70 - dən yuxarı bədii növlərin işlək dairəsi məhsuldardır »[271].

Həmin şeir formaları arasında Heca, Bayatı, Gəraylı, Cığalı gəraylı, Sallama gəraylı, Mürvəti gəraylı, Əlif-lam gəraylı, Qaytarma gəraylı, Təcnis gəraylı, Gəraylı dildönməz, Təkərləmə təsnif gəraylı, Gəraylı rübai, Qoşma, Güllü qafiyə, Qoşa yarpaq qoşma (haça beyt - çarpaz qafiyə), Qoşma müstəzad - Ayaqlı qoşma, Ustadnamə, Təssüfnamə, Təcnis, Heydəri, Məsnəvi, Rübai, Divani, Müxəmməs, Qəzəl janrının müxtəlif bəhrlərində yazılmış Rəməl, Həzəc və s. çoxsaylı şeir növlərini göstərə bilərik. Qeyd edilən müəlliflərin göstərmədiyi şeir növlərinin adlarına isə erməni mənbələrində rast gəlmək olar. Bu haqda tanınmış folklorşünas alim İ.Abbasov özünün doktorluq dissertasiyasında və nəşr etdirdiyi kitablarda məlumat vermişdir. O, erməni aşıqları haqqında materialları toplayan Tridat Baleanın İzmirdə 1911-ci ildə çap etdirdiyi əsərdə verdiyi məlumata istinad edərək yazır ki, ermənilərin «...habelə oxuduqları şeirlərin adları da türkcədir: qoşma, dastan, qələndər, müstəzad-qələndar, müxəmməs - qələndər, divani, qəzəl, rübai-divani, müsəddəs – divani, səmai, müsəddəs-səmai, naxşikar-səmai, yedəkli-səmavi, dübeyti, müxəmməs, təcnis, zəncirləmə, dodaqdəyməz, əlifləmə, sətrənc, qit’ə, qəsidə, nəqərat və s.».

Tükdilli xalqlar əruz vəznini XI əsrdən etibarən öz poeziyalarında işlətməyə başladıqdan sonra saray ənənələrində, xüsusən də şəhər mədəniyyətinə xas ədəbi məclislərdə poetik təfəkkürün bu janrı həm xanedanın salonlarına, həm də geniş xalq tərəfindən yaşadılan «məclisi şüara» deyilən salonlara nüfuz etməyə başlayır. Əmir Əlişir Nəvai və onun «Mizan ül-övzan» əsəri haqda məlumat verən f.e.d. Tərlan Quliyev yazır ki, «... elm aləmində əruz vəznində yazılan hələlik bizə məlum ilk türkdilli əsər Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu bilik» poeması hesab olunur. Bu poema mütəqarib bəhrinin fə’Ulün, fə’Ulün, fə’Ulün, fə’Ul ölçüsündə qələmə alınmışdır».

Məlumat üçün bildirim ki, Əmir Əlişir Nəvai 9 fevral 1441-ci ildə Heratda anadan olmuşdur. O, uşaqlıqdan Mirzə Bayqaranın nəvəsi Əmir Qiyasəddin Mənsurun oğlu Hüseyn Bayqara ilə bir yerdə böyümüşdür. Orta əsrlərdə Herat şəhəri və onun sakinləri, İran imperiyası daxilində olmuşdur. Bu fakt göstərir ki, vaxtı ilə Heratda və bu ərazilərdə mövcud olan digər şəhərlərdə yaşayan xalqlar ortaq bir mədəniyyətdən bəhrələnmişlər. Nəzərə alsaq ki, tarixən həmin ərazilərdə türk dilli xalqların öz aralarında ünsiyyət dili türk dili olmuşdur və Səfəvilər hakimiyyəti dövründə onun nüfuzu yüksələrək Şah Xətainin zamanında dövlət dili statusu almışdır, onda poeziyanın hansı dildə, musiqinin isə hansı milli dilin səs sistemi əsasında inkişaf etməsini xüsusi olaraq vurğulamağa heç bir ehtiyac qalmır. Bu mənada aşağıda qeyd edəcəyimiz mahnıların, musiqi janrlarının sırf türkdilli xalqların musiqisi olması şübhəsizdir. İran mədəniyyətində türk musiqisinin böyük nüfuzunu nəzərə alsaq o cümlədən İranın, Avropanın, Orta Asiyanın musiqişünas alimlərinin orta əsrlərdə İranda 17 pilləli səs sistemindən istifadə olunması faktını bir əsas kimi qəbul etsək təhlil ediləcək musiqi janrlarının türkdilli xalqların musiqi nümunələri olmasına heç bir şübhə qalmır. Onu da xüsusi olaraq qeyd edim ki, mənim tədqiqatlarımın nəticəsi kimi «Muğam tarixi I cild» əsərində orta əsrlərdə İran mədəniyyətində istifadə olunan 17 pilləli səs sisteminin böyük musiqişünas alim S.Urməvinin(XIII əsr) və XV əsrlərdə Ə. Q. Marağinin səs sistemi olması faktını ortaya çıxarması həmin səs sisteminin Azərbaycan türklərinin milli musiqi səs sistemi olması faktını təsdiqləmişdir. Qeyd olunan faktlar XIV-XV əsrlərdə Əmir Əlişir Nəvainin «Mizan ül-övzan» əsərində verilən musiqi janrlarının Azərbaycanda da geniş şəkildə ifa olunmasını təsdiqləyir.

Orta əsrlərdə milli ənənələrini İran imperiyası çərçivəsində qoruyub saxlayan türkdilli xalqların bugünkü musiqi mədəniyyəti janrlarını qarşılıqlı şəkildə təhlil edərkən «Tuyuq» mahnı janrının Cığatay milli musiqi ənənəsində, «Qoşuq» mahnı janrının Orta Asiya xalqlarının milli ənənəsində, «Cəngi», «Arazvari», «Məhəbbətnamə» mahnı janrlarının Azərbaycan musiqi ənənəsində, «Türki» havalarının müasir türk milli musiqi ənənəsində qorunub saxlanıldığının şahidi olduq. Elmi axtarışlar və tarixi-nəzəri təhlillər sübut edir ki, «Müstəzad» türk ədəbi janrında bir forma olduğuna görə o, muğam havalarında və Azərbaycanda geniş yayılmış

---

[271] **Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı. Səda. 2004. s. 375.**

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

aşıq musiqi havalarında oxunmuşdur. T. Quliyev Ə. Nəvainin fars və türk əruzlarında işlənən əsli təf'ilələrin beş olmasını göstərir. Onlar aşağıdakılardır: fə'Ulün, məfA'İlün, fA'ilAtün, müstəf'ilün, məf'UlAtü. Daha sonra digər təf'ilələrin bu xalqların poeziyasında çox çətinliklə işləndiyi də qeyd olunur[272]. Maraqlısı budur ki, müəllif Ə.Nəvainin öz əsərində əruzvəznli şeir sistemində olmayan, lakin əruz vəznində qələmə alınan bir neçə türk şeir formasının da adını çəkdiyini bildirir və onların aşağıdakılardan ibarət olması göstərilir: tuyuq, qoşuq, cəngi, arazvari, məhəbbətnamə, müstəzad və türki[273]. Nəvai həmin musiqi janrlarının aşağıdakı cədvəldə göstərilən qəzəl formalarında oxunduğunu qeyd edir. Cədvəlin tərtibi bizimdir.

XIV-XV əsrlərdə türkdilli xalqların ifa etdiyi; tuyuq, qoşuq, cəngi, arazvari, məhəbbətnamə, müstəzad və türki havalarının hansı bəhrlərdə olmasını göstərən cədvəl

Musiqi janrları	Hansı bəhrlər	Təf'ilələr			
Tuyuq	Rəməl	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilAn	
Qoşuq	Mədid	fA'ilAtün	fA'ilün	fA'ilAtün	fA'ilün
	Rəməl	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilün
Cəngi	Münsərih	Müftə'ilün	fA'ilAn	Müftə'ilün	fA'ilAn
Arazvari	Həzəc	Məf'AİIün	Məf'AİIün	Məf'AİIün	Məf'AİIün
	Rəməl	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilün
Məhəbbətnamə	Həzəc	Məf'AİIün	Məf'AİIün	Məf'AİI	___
Müstəzad	Həzəc	Məf'Ulü	Məf'AİIü	Məf'AİIü	Fə'Ulün məf'Ulü fə'Ulün
Türki	Rəməl	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilAtün	fA'ilAn

Ə.Nəvai göstərilən bilgilərdən əlavə aşağıdakı maraqlı məlumatları da verir. Onun yazdığına görə Arazvarinin İraq tərəkəmələrinə, məhəbbətnamənin cənginin, müstəzadın isə ümumiyyətlə, türk ulusuna məxsus olduğu bildirilir və sonradan qeyd olunur ki, «Ozanların ozmağı və Özbəklərin buday-budayı heç bir vəznə uyğun gəlmədiyi üçün onlardan bəhs edilmədi. Nümunələr olsa da onların əruz elminə dəxli yoxdur»[274].

Ə.Nəvainin verdiyi bu məlumat fikrimcə orta əsrlərdə Azərbaycanda «Ozmağ», Özbəkistanda isə «Buday-buday» poetik və musiqi janrlarının olması faktını da təsdiqləyir. T.Quliyevin şərhinə görə bu şeir formaları heca vəznində olduğu üçün Ə. Nəvai tərəfindən nəzəri təhlilə cəlb edilməmişdir. Buradan belə bir məntiqi nəticə də çıxarmaq olar ki, bu musiqi janrları heca vəzni əsasında yazılmış şeirlərə oxunmuşdur. Qədim musiqi janrlarının bərpası zamanı qəzəllərin bəhrlərə görə düzgün oxunuşunun böyük əhəmiyyəti olacaq. Bunu nəzərə alaraq həmin qəzəllərin hansı bəhrlərdə olması cədvəlində metrik ölçüləri əruzun işarələri və məsafələrin notla uzunluqları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

XIV-XV əsrlərdə türkdilli xalqların ifa etdiyi havalarının hansı metrik ölçülərdə olmasını göstərən Cədvəl

Musiqi janrı	Hansı bəhrlər	Təf'ilələr			
Tuyuq	Rəməl ölçsülər not ilə	fA'il Atün — ◡— — q e q q	fA'ilAtün — ◡ — — q e q q	fA' il An — ◡ — q e q.	
Qoşuq	Mədid ölçsülər not ilə	fA'il Atün —◡ — — q e q q	fA' i lün — ◡ — q e q.	fA'il A tün —◡ — — q e q q	fA' i lün — ◡ — q e q.
	Rəməl ölçsülər not ilə	fA'il Atün — ◡ — — q e q q	fA'il Atün — ◡ — — q e q q	fA'il Atün — ◡ — — q e q q	fA'i lün — ◡ — q e q.
əngi	Münsərih ölçsülər not ilə	Müftə'ilün — ◡ ◡ — q e e q	fA'ilAn — ◡ — q e q.	Müftə'ilün — ◡ ◡— q e e q	fA'il An — ◡ — q e q.
Araz vari	Həzəc ölçsülər not ilə	Məf'AİIün ◡ — —— e q q q	Məf'AİIün ◡ — —— e q q q	Məf'AİIün ◡ — —— e q q q	Məf'A İ lün ◡ — —— e q q q
	Rəməl	fA'ilAtün — ◡ — — q e q q	fA'ilün — ◡ — q e q	fA'ilAtün — ◡ — — q e q q	fA' i lün — ◡ — q e q
Mə həbbət namə	Həzəc ölçsülər not ilə	Məf'AİIün ◡ — — — e q q q	Məf'AİIün ◡ — — — e q q q	Məf'AİI ◡ — — e q q	
Müstəzad	Həzəc	Məf'Ulü	Məf'Aİ lü	Məf'A İlü	Fə'Ulün

272 Nəvai Ə.Ə. Mizanül-övzan. Nurlan. Bakı.2006. s.11.
273 Yenə orada s.15.
274 Nəvai Ə.Ə. Mizanül-övzan. Nurlan. Bakı.2006. s.15.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

	ölçsülər not ilə ölçsülər not ilə	— —∪ q q e	∪——∪ e q q e	∪——∪ e q q e	∪—— e q q. (məf'U lü fə'Ulün) — —∪∪—— q q e e q q
Türki	Rəməl ölçsülər not ilə	fA'ilAtün —∪—— q e q q	fA'ilA tün —∪—— q e q q	fA'ilAtün—∪—— q e q q	fA'ilAn —∪— q e q.

Cədvəldən bəhrlərin düzgün oxunuşunu öyrəndikdən sonra Ə. Nəvainin «Mizan ül-övzan» əsərində musiqi janrları haqqında verilən məlumatlara diqqət yetirək və onların bərpasına çalışaq.

XV əsrdə ifa edilən nəğmələrdən danışan Ə.Nəvai ilk məlumatı Cığatay türklərinin məişətində geniş yayılmış Tuyuq haqqında verir. O, bu xüsusda yazır ki, «Yenə Türk ulusu, xüsusilə Cığatay xalqı arasında yayılmış vəznlərdir ki, onlar mahnılarını o vəzn ilə yazıb məclislərdə söyləyirlər. Biri iki beytdən ibarət Tuyuqdur. Səy edilir təcnis ilə deyilsin. Onun vəzni rəməli-müsəddəsi-məqsurdur»[275]. Tuyuq haqqında məlumat verən T.Quliyev yazır: «Dörd misradan ibarət olan şeir janrlarından biridir. Əsasən rəməl bəhrinin fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün ölçüsündə yazılır, qafiyələri daha çox cinas olur. Ədəbiyyata türkdilli şairlər tərəfindən gətirildiyi güman edilir. Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və Nəvainin yaradıcılığında daha çox təsadüf olunur»[276].

Tuyuqun Azərbaycanda yayılması və ondan istifadə olunması haqqında Yılmaz Öztuna belə məlumat verir: «Tuyuq klassik Türk şiirinde vaktiyle kullanılmış bir şekil. Yalnız Türk şiirine mahsustur. Arab ve İran (fars - İ.R.) şiirinde yoktur. Bilhassa XIV esr Azeri lehcesinde böyük rağbet görmüşdür. Şekil bakımından aynen rübai gibidir. Yalnız rübai veznleri ile degil, aruz vezinleri ile yazılır»[277]. Ə.Nəvainin Tuyuq şeir növünə aid verdiyi nümunəyə diqqət yetirək:

Ya Rəb, ol şəhdü şəkər' ya ləbmüdür,
Ya məgər şəhdü şəkər yaləbmüdür,
Canimə peyvəstə navək atqalı,
Gəmzə oqin qaşiğə yaləbmüdür.
fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün

Musiqi janrının bərpası zamanı qəzəlin oxunuşunu tə'filəyə, əruz vəzninin ölçülərinə və not işarələrinin uzunluqlarına görə düzgün bölgüsünü təmin etmək üçün həmin qəzəli aşağıdakı cədvəl şəklində göstərək.

Misra	Qəzəl									
1	Ya	Rəb	ol	şəh	dü	şə	kər	ya	ləb	mü	dür
2	Ya	mə	gər	şəh	dü	şə	kər	ya	ləb	mü	dür
3	Ca	ni	mə	pey	vəs	tə	na	vək	at	qa	li
4	Gəm	zə	o	qin	qa	şi	gə	ya	ləb	mü	dür
Tə'filə	fA'	il	A	tün	fA'	il	A	tün	fA'	il	ün
Tə'f.ölçüs	—	∪	—	—	—	∪	—	—	—	∪	—
Not işarə	Q	e	q	q	q	e	q	q	q	e	q.

Cədvəldə qəzəlin hər bir hecasının uzunluğu göstərilmişdir. Təfilələrin metrik quruluşu fA'ilAtün q e q q 4 zərbə, iki dəfə ardıcıl işlədildikdən sonra fA'ilün q e q. 3 zərbəli tə'filə gəlir. Şəkildən göründüyü kimi birinci iki qəlib eynicinsli olub 7/8, üçüncü qəlib isə 3 zərbəli olmağına baxmayaraq o da 7/8 metrik ölçüsünə əsaslananır. Verilən metrik vəzn 11 hecalı qəzəlin əsasını təşkil etmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi fA'ilün təfiləsindəki son heca üç səkkizliyə bərabər olub əvvəlkilərdən uzunluğuna görə daha uzundur. Verilən spesifik xüsusiyyətlər əlbəttə ki, yaradılacaq melodiyanın quruluşunda öz əksini tapmalıdır.

Bundan başqa, qəzəlin oxunuşunda xanəndələrin hansı zaman, sözlər arasında fasiləyə yol verərək müəyyən boğazların işlədilməsini və ya muğam melodik frazalarını ifaya sala bilməsinin düzgün yolunu göstərmək üçün aşağıdakı izahlara, şərhlərə də xüsusi olaraq diqqət yetirək.

Qəzəlin birinci «Ya Rəb, ol şəhdü şəkər' ya ləbmüdür» misrasında Ya Rəb-dən, ol şəhdü şəkər' – dən sonra müəyyən fasiləyə yol verib boğaz işlətmək düzgün deyil. Bu zaman qəzəlin məna çaları ilə yanaşı onun metrik ölçüsü də şikəst olur. Buna görə də tə'filə harada bitirsə orada da fasilə etmək lazımdır. Göstərilən misrada bölgülər; Ya Rəb, ol şəh//dü şəkər' ya// ləbmüdür - şəklində aparılmalıdır. Bu zaman tə'filədə uzanan səslərə də vurğu vurulmalıdır və ahəng qanununa görə həmin vurğular misradakı Ya, ol, şəh, dü, kər, ya, ləb, dür hecaları üzərinə düşməlidir.

---

[275] Nəvai Ə.Ə. Mizanül-övzan. Nurlan. Bakı.2006. s.83.
[276] Yenə orada s.145.
[277] Öztuna Yılmaz. Böyük Türk Musikisi Ansiklopedisi II cild. Kültür Bakanlığı. Türkiye.1990.s.409.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qəzəlin ikinci; Ya məgər şəhdü şəkər ya ləbmüdür misrasında isə kiçik fasilə edib müəyyən boğazlar işlətmək üçün bölgülər Ya məgər şəh//dü şəkər ya//ləbmüdür - şəklində bölünməlidir. Tə'filədə uzanan səslər, yəni vurğular ya, gər, şəh, dü, kər, ya, ləb, dür hecaları üzərinə düşəcək.

Qəzəlin üçüncü; Canimə peyvəstə navək atqalı misrasında kiçik fasilə canimə pey//vəstə navək //atqalı bölgüləri üzrə aparılmalıdır. Bu zaman uzanan səslər və vurğuldar ca, mə, pey, vəs, na, vək, qa, lı hecaları üzərinə düşməlidir.

Qəzəlin dördüncü; Gəmzə oqin qaşiğə yaləbmüdür misrasında kiçik fasilə gəmzə oqin// qaşiğə ya//ləbmüdür bölgüləri üzrə aparılmalıdır. Misranın bölünməsi prosesində uzanan səslər gəm, o, qin, qa, ğə, ya, mü, dür hecaları üzərinə düşür.

Qəzəlin tə'filələrə və hecalara görə təhlilindən sonra qəzəlin hər bir sətrinin ahəng qanununa uyğun intonasiya qrafiklərini quraq. Qurulacaq qrafiklər qədim nəğmələrin melodik quruluşlarının yüksələn, enən və ya ziqzaq şəkildə inkişaf etdiyini əyani olaraq göstərəcək. Bu qrafiklər əsasında qədim nəğmələrin melodik quruluşunu bərpa etmək olar. Onu da qeyd edim ki, ahəng qanunu əsasında bərpa edilən melodik quruluş orjinalla çox cüzi xətalara görə uyğun gəlməyə bilər. Bərpa ediləcək qədim nəğmələr göstərilən şərtlərə olduğu kimi əməl edilsə onun yüzdə doxsanbeş faiz düz olacağına heç bir şübhə yoxdur.

Qəzəlin birinci sətrinin intonasiya qrafikini aşağıdakı şəkildə göstərilən formada həyata keçirsək fikrimcə bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərlə qarşılacağıq.

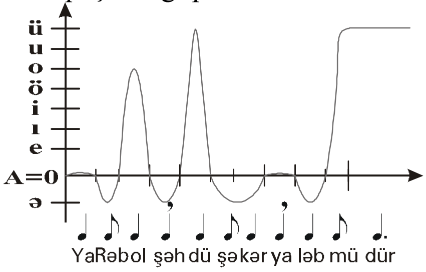

Yuxarıdakı qrafikdə qəzəlin düzgün oxunuşundan alınan intonasiyanın əyriləri göstəilm`işdir[278]. Ayrı-ayrı hecalardakı saitlərin uzunluğu notların uzunluğu ilə götürülmüşdür. İntonasiyaların dinamik yüksəlişi isə sait səslərin ifadəsi zamanı səslərin bir-biri ilə hansı nisbətdə durduğu yüksəkliklər zəminində xüsusi olaraq nəzərə alınmışdır. Göstərilmiş qrafiki bərpa ediləcək musiqi havasının, melodiyanın səslənmə qrafiki ilə eyniləşdirmək olmaz. Təcrübə göstərir ki, intonasiya qrafiklərində səsin yuxarıya getməsi hələ musiqi tonlarının qrafikdə göstərilən yüksəkliklərə doğru hərəkəti demək deyil. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «A» saitindən yuxarıda olan səslərin ifası zamanı musiqi tonları eyni bir səs tonunda məsələn; «ü»nü «i» və ya «ö» saitinin səs yüksəkliyində və s. oxunması qəbahət deyil. Əsas məsələ odur ki, yuxarı səslərə aid olan intonasiyalar aşağıda ifa edilən «A» və «Ə» saitlərinin musiqi tonlarında işlədilməsin.

İndi isə qəzəlin ikinci sətrinin intonasiya qrafikinin quruluşuna diqqət yetirək.

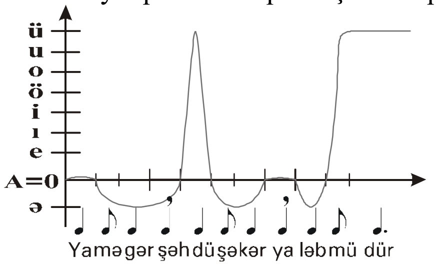

Qrafikdən göründüyü kimi ikinci şəkildəki əyrilər birincidən fərqlidir. Sözsüz ki, bu fərq ayrı-ayrı hecaların, onların sait səslərinin müxtəlif olmasmından irəli gəlir. Metro - ritmik quruluş isə dəyişməz qalmışdır. Birinci şəkildəki intonasiya dinamik cəhətdən ikincisindən yüksəkdir və onun ifası da «ad libitum» sərbəst metrik ölçüyə əsaslanan melodik quruluşda fərqli olmalıdır. Müəyyən metrik ölçüdə mövcud olan təranələrdə, təsniflərdə, mahnılarda, aşıq havalarında hər iki qəzəl eyni melodik bünövrəyə malik quruluşda ifa edilə bilər. Çünki, göstərilən qəzəlin hər iki misrası birinci halda muğam havaları üsündə oxunduğu üçün melodik quruluşun formayaradıcı amillərində sait səslərin yuxarı-aşağı hərəkəti melodik strukturun yaradılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İkinci halda isə müəyyən dəqiq metrik quruluşa əsaslanan havalarda melodiyanın formayaradıcı amili metrik ölçünün ritmik formullarından asılı olaraq formalaşır. Bu baxımdan hər iki janrın xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

---

[278] İntonasiya qrafiklərində notların uzunluğu, aşağıdakı qayda ilə götürülmüşdür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Tuyuq havası haqqında verdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, hələ qədim dövrlərdə də bu hava dəqiq metrik quruluşa əsaslanmışdır. Onun qədimdə təcnis üstündə oxunmasına səy edilməsi bu havanın aşıq musiqi havası üslubunda ola bilməsinə də üstünlük verir. Hər halda Tuyuqun bəhrli və bəzən qarışıq bəhrli aşıq havacatına uyğun melodik quruluşunun bərpasını intonasiya qrafikləri əsasında yaratmaq mümkündür.

Tuyuqun üçüncü misrasının intonasiya qrafikinə diqqət yetirək. Burada metro – ritmik quruluş dəyişməz qalsa da qəzəldə işlədilən sözlər başqa olduğu üçün intonasiya qrafikindəki əyrilən dinamik cəhətdən əvvəlkindən fərqlidir. Qəzəldə işlədilən hecalarda əsasən «a» və «ə» saitləri olduğu üçün qrafikdən göründüyü kimi əyrilərin amplitudası dinamik cəhətdən yüksək deyil. Bu o deməkdir ki, sözlərin deyilişində ucadan oxumağa ehtiyac yoxdur. Bərpa ediləcək melodiyada da uca səslərə sıçrayışlar etməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Üçüncü sətrin əvvəlində işlədilən «i» və sonda gələn «ı» saitləri intonasiyanın bir qədər yüksəlməsini göstərsə də ümumiplanda qəzəlin oxunuşunun dinamikliyi aşağı yüksəkliyə əsaslanır. Bunu nəzərə alaraq həmin sətrin oxunuşunu bir qədər mülayim tərzdə ifadə etmək lazımdır.

Tuyuqun üçüncü sətrinin intonasiya əyrilərinin işlədilən sözlərdən asılı olaraq hansı istiqamətlərdə hərəkət etdiyinə diqqət yetirək.

Tuyugun üçüncü sətrinin intonasiya qrafikindən göründüyü kimi sait səslər aşağı səslərə əsaslanır. Bu sətrin intonasiya qrafikindəki əyrinin hansı istiqamətdə getməsi yaradılmış musiqi havasının quruluşunda nəzərə alınsa da melodiyanın bərpasında bu sətrin əsasında olan sədanı əvvəlkindən fərqli şəkildə vermək olmaz. Çünki, musiqi havalarının yaranışında musiqi fikirlərinin melodiya ilə ifadəsindən başqa musiqi havasının forması da mövcuddur ki, bunu melodiyanın bərpasında xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır. Adətən sual-cavab formasında qurulan məişət nəğmələrimiz və ya digər mahnılarımızın musiqi fikirləri melodik bünövrənin məntiqi baxımdan sxematik quruluşunu yaratmış olur. Bu baxımdan həm üçüncü, həm də dördüncü misraların oxunuşunda mövcud olan intonasiyanın dinamik istiqamətləri birinci və ikinci misraların intonasiyalarının dinamik inkişafına tabe edilmişdir.

Tuyuqun dördüncü misrasının intonasiya qrafikində verilmiş sözlərin intonasiya quruluşu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əvvəlki misraların quruluşundan fərqlidir. Burada «ö», «i», «ü» saitlərindən istifadə olunduğu üçün misranın intonasiya quruluşu dinamik cəhətdən yüksəkdir. Lakin, buna baxmayaraq dördüncü misranın oxunuşunda da intonasiyaların hərəkət istiqamətləri melodiyanın ümumi ahənginə tabe etdirilmişdir.

Qəzəlin hər dörd misrasının metrik olçüləri vəznə görə bölüşdürülmüşdür. Onların hamısının musiqi havasında vahid formaya tabe olmasını nəzərə alaraq birinci iki misra əsasında yaradılmış melodik quruluşun ahənginə uyğun şəkildə verilməsi musiqi havalarının, janrlarının forma quruluşuna əsaslanmışdır.

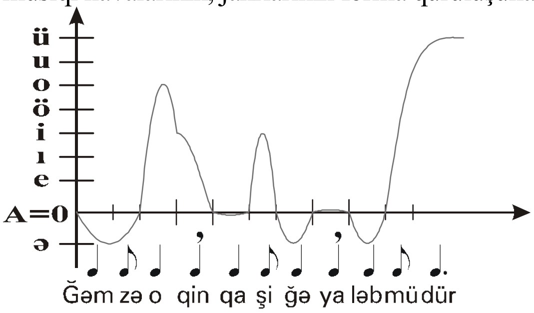

Tuyuqun təcnis formasına uyğun şəkildə oxunuşunun melodik quruluşu bərpa edilərsə, burada aşıq havacatlarına xas ifa tərzinin xüsusi parametrləri nəzərə alınmalıdır. Aşağıdakı not nümunəsində biz Tuyuqun orta əsrlərə aid məişət musiqi havaları janrlarına uyğun formada bərpasını vermişik.

Tuyuq havasının bərpa edilmiş melodik quruluşuna diqqət yetirsək görərik ki, 7/8 metrik ölçüdə olan melodik strukturda xanələrdəki notların ritmik quruluşları qəzəlin tə’filəsinə uyğun şəkildə verilmişdir. Qəzəlin birinci və ikinci tə’filələrinin ritmik formulu q e q q not misalında verilmiş melodik quruluşun metro-ritmik formulu ilə üst-üstə düşür. Üçüncü tə’filənin q e q. ritmik formulu not misalının üçüncü xanəsinin metro-ritmiy formulu ilə eynidir. Birinci iki xanədə fA’ İlAtün 4 zərbəli, üçüncü tə’filə fA’ ilAn isə 3 zərbəli formadadır. Not misalında da bərpa edilən melodiyanın sxematik quruluşu 4+4+3

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

formulu əsasındadır. Melodik quruluşun bu şəkildə bərpası zamanı qəzəlin metrik ölçüləri ilə musiqi havasının metro-ritmik quruluşu tam üst-üstə düşdüyü üçün sözlə melodiya arasında tam vəhdət yaranır.

Tuyuq Tuyuq

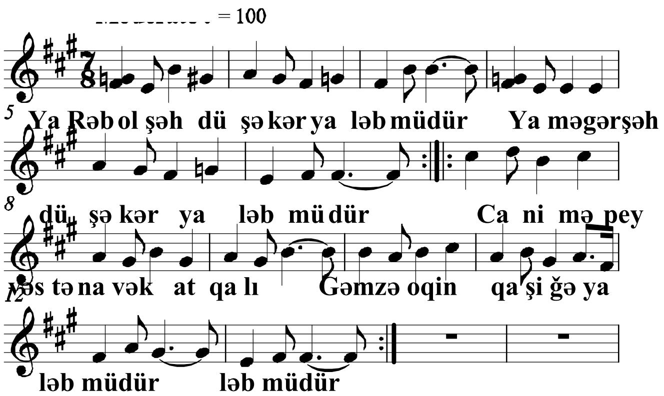

Bərpa edilən havanın qəzəli rəməli-müsəddəs-məqsur olduğu üçün Rəməl bəhrinə aiddir. Rəməlin «Şur» muğamında oxunması əlverişli olduğu üçün bərpa edilən melodiya da «Şur» ladına əsaslanmışdır. Melodiyanın emosional təsiri də eyni ilə Şur muğamının insana təsir gücü ilə müqayisə edilə bilər.

Резюме

В данной статье впервые в музыковедение сделана попытка восстановить на основе средневековых газелей мелодии семи музыкальных жанров. Поэт XIV века А.Навои в труде «Мизануль овсан» называет имена и дает газели, на основе которых пелись такие музыкальные жанры, как «Туюг», «Гошуг», «Дженги», «Мехеббетнаме», «Мустазад», «Аразбари», и «Турки». В качестве нотного примера, из-за ограничения объема статьи, дается только один жанр Туюг.

ƏDƏBİYYAT

1.Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı. Səda. 2004. s. 375.
2.Nəvai Ə.Ə. Mizanül-övzan. Nurlan. Bakı.2006. s.11.
3.Öztuna Yılmaz. Böyük Türk Musikisi Ansiklopedisi II cild. Kültür Bakanlığı. Türkiye.1990.s.409.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK MİLLÎ KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMUNUN DİNAMİKLERİ ve KÜRESELLEŞME

Doç. Dr. Osman Sezgin
Doç. Dr. Ramazan Biçer
Turkiye

Özet

Türk kültürü, yüzyılların tecrübesiyle oluşmuş, nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelen bir değerler bütünüdür. Sözlü ve yazılı gelenekte yaşatılan ürünlerle beslenen ve "millî kültür" olarak değerendirilen halk kültürünün özünde, Türk kültürüne ait dil değerleri, dini kabuller ve ahlak anlayışı vardır.

Kültür milletleri birbirinden ayıran özelliklerdir. Medeniyet ise, milletlerin ortak kabulleri ve tecrübelerini yansıtır. Aynı uygarlığa bağlı kültürler, aynı dünya görüşünde birleşirler. Topluluklardaki kişi ve grupların yenilikleri ve milletlerarası etkileşim kültür değişikliğine neden olur.

Tarihi olarak, Türk kültürünü belirleyen değer, sosyal unsurlar ve formlar değişikliğe uğramıştır. Nitekim kültür, statik değildir. Temel değerler aynı kalmak şartıyla değişen ve gelişen ilişkiler ağıdır. Kültür her toplumsal olgu ve değer gibi dinamik karakterle değişerek yenilenir. Türk kültürünün öz nitelikleri arasında değişkenlik ön plandadır.

Bu değişimlerde, teknolojik gelişmeler, sosyal çevre değişimi ve iletişim araçlarının büyük payı vardır. Ancak bunlar, temel değerleri kökünden çıkarıp atmaz, onlara yeni yorum ve yaklaşımlar getirir.

Globalleşme/küreselleşme, diğer Asya kültürlerini olduğu gibi, tüm Türk dünyasını kuşatan Türk kültürünü de tehdit etmektedir. Kaçınılmaz ve karşı konulamaz bir olgu olan küreselleşme karşısında millî kültürün korunması, milletin bekası için zorunlu görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Türk Kültürü, Millî Kültür, Değişim, Küreselleşme.

Abstract

The main purpose of this study is to focus on the concept of Turkish culture whose essential nature and functions are forced to change with the influence of globalization. The irresistible political, economical and socio-cultural effects of globalization on established institutions as well as on common values and conceptual understandings will be examined. The effects of globalization on the concept of Turkish culture will be discussed in the framework of national culture.

For West culture, it poses the problem of retaining control of local cultural market. The West cultural market is threatened by the omnipresence of American culture. Cultural diversity has two dimensions: internal and external. For more traditional countries, it poses the problem of ethnic and social cohesion. Accordingly globalization, in general, doesn't have to be a bad thing. It can include cultural diversity. It gives, in a sense, all the cultures a chance to get to know one another.

Keywords: Civilization, Turkish Culture, national culture, change, global culture.

Giriş

Kültür ve Medeniyet

Kültür ve medeniyet, birbirlerine yakın birer terim olmakla birlikte, aralarında önemli farklar vardır. Nitekim Türk sosyologu Ziya Gökalp da kültür ile medeniyeti birbirinden ayırmaktadır. Kültür toplumların dış etkenlerden uzak kalarak güçleri ve imkânları ölçüsünde çevre şartlarından yararlanarak, varlıklarını devam ettirmek amacıyla ortaya koydukları maddî ve manevî eserlerin bütünüdür. Bu lokal niteliğiyle medeniyetin temelini oluşturan halk kültürü, toplumların yaratıcı gücünün göstergesidir. Kültür unsurları sayılmakla bitirilemez. Zira kültür, insan hayatının maddi ve manevi her türlü faaliyet şeklini ve bunların vasıta ve neticesi olan eserlerini bütünü ile içerisine almaktadır. Kültür maddi ve manevi olmak üzere iki ana öğeden oluşmaktadır. Yaşam araçları olan eşya ve çeşitli ihtiyaç maddeleri kültürün maddî yönünü meydana getirir. Bunların yanında toplumların dünya görüşü, bilgi düzeyi, inanışları, toplum değerleri, gelenek ve görenekleri, düşünce ve sanat eserleri de kültürün manevî tarafını oluşturur. Milletlerin dünden bugüne akıp gelen varlıkları, en iyi şekilde halk kültüründe kendini gösterir.[1]

Geniş anlamda kültür, insanların bireysel ve toplumsal olarak sembolik ve öğrenilmiş yönlerini anlatan genel bir terim olarak kabul edilmektedir. Antropolojide ise bilgi, inanç, sanat, ahlak ve gelenek olarak öğrenilmiş yapıyı göstermektedir. Bu tanıma göre kültür ve medeniyet aynı şeydir. Ancak bu yaklaşım İngilizce ve Fransızca dil bilgileri açısından mümkün olmakla birlikte, Almanca'daki, Kültür sivilizasyon ayrımına pek uymamaktadır.[2] Bazı araştırmacılar da bu anlamda kültür ve medeniyet arasında bir ayrıma gitmeden, onu, "bir toplumun üyesi olarak, insanoğlunun öğrendiği bilgi, sanat, gelenek, görenek ve benzeri alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün olarak tanımlamaktadır.[3]

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Antropolojik yaklaşım kültürün tanımını, daha çok maddi öğelerin, davranış ve duyguların, simgelerden oluşan, sembollere dayalı bir örgütlenmesi olarak, yani bir simge ve anlamlar bütünü şeklinde belirlemektedir.[4]

Sosyolojide kültür terimi, bir toplumun üyeleri ya da bir toplum içindeki grupların yaşam biçimlerine, onların nasıl giyindiklerine, törelerine, çalışma kalıplarına ve dinsel törenlerine göre ele alınmaktadır.[5] Bu yaklaşımlar da gösteriyor ki, kültür kavramı her disiplinin kendi muhteva ve sınırları içinde farklı anlamlar kazanmaktadır. Belki de bu yüzden hemen her disiplinin teknik bir terim olarak müracaat ettiği kültür kavramının üzerinde uzlaşılmış ortak bir tanımına gidilememektedir. Türk sosyologu Ziya Gökalp'in de kavramı daha çok bir kimlik sorunu etrafında şekillendirmeye çalıştığı ve özellikle onu medeniyet teriminden ayırdığı görülmektedir.[6] Kültürü bir kimlik konusu olarak kullanması, sosyolojik pratik ve toplumsal koşullar bağlamında anlaşılabilecek bir şeydir. Başka bir deyişle Türk ulusal kimliğinin inşasında stratejik kavram, kül-tür olarak belirginleşmektedir, dolayısıyla içeriği de buna göre şekillenmektedir.

Kültür ve medeniyet ayırımı konusunda sosyolog Cemil Meriç'in tespitleri dikkat çekicidir. Ona göre terim olarak kültür, daha önce hars terimi ile ifade ediliyordu. Kültür tek başına bir Babil kulesidir. Balıkçılık, ziraat, mikrop üretimi, vs 161 manası var. 161 manası olan kelimenin hiçbir manası yoktur. Kültür terimi, 1930'a kadar Fransa'da irfan manasına kullanılmıştır. Alman Herder'den itibaren kelimeye çeşitli manalar yüklenmiştir. Öz olarak Kemalat-i beşeriyeyi tamamlayan her şey. Ferdiyeti şahsiyete çeviren her şey. Osmanlı'da bunun ismi irfandır. Batı, billur bir avizeyi kırar ve toz halinde bize sunar. Antropolog ve etnologların kelimeye kazandırdıkları mana, maddi medeniyet-manevi medeniyet. Bu manada kültür-medeniyet aynı anlamdadır.

Eğer kültür irfansa, emperyalizmin silahı irfan değildir. İrfan, kendini tanımaktır, şuurlanmaktır. Hiçir emperyalizm irfanıyla istila etmez. Biz ki Yunan'dan mantığı almışız, insanı insan yapan bütün değerlere açığız. Ama hiçbir emperyalizm Descartes ve Shakespeare'le gelmez. İrfan emperyalizmi olmaz. Avrupa, Hind'de de, Çin'de de, Osmanlı'da da habis programını başarı ile oynamıştır. Bu, irfanımız olmadığına bizi inandırmaktır. İrfanı olan bir ülke bütün irfanlara açıktır. Kültürün emperyalizmi olmaz. Kültür insanidir, insanın has bahçesidir. Kültür, bir hayat üslubu olarak tarif edilmektedir.

Alman tarih felsefecileri kültürle medeniyet ayırımı yaparlar. Danilevsky "Avrupa ve Rusya'da her ülkenin kendine göre bir kültürü olduğunu ileri sürer. Kültürler, milletin ruhunda yaşayan bilgiler, inançlar ve bedii telakkilerdir. Kültürler, tarih sahnesine çıktıktan sonra 1000-2000 yıl yaşarlar. Gerçekleştirecekleri mefkureyi gerçekleştirdikten sonra medeniyet olurlar. Spengler, Toynbee aynı görüşü geliştirirler. Kültür canlıdır, olmakta olan, oluş haline geldikten sonra taşlaşır. Fransız İhtilali'nden sonra Fransız kültürü medeniyetleşir. Don Kişot kültürdür, Sanso Panso medeniyettir. Don Kişot çöken bir devri kılıcı ile yaratabileceğine inanır. Kalıplaşmayan, katılaşmayan, hayal için yaşayan tam bir spontaneité (kendiliğindenlik) örneğidir. Türkler, Selçuk ve Osmanlı'ya kadar kültür merhalelerini yaşarlar. Aynı ağaç Osmanlı'ya kadar çiçektir, Osmanlı'da meyve verir.[7]

Kültürün oluşum merkezi olan halk kültürü, doğrudan belli bir toplumun eseri olup, toplumun niteliklerini taşıdığı için "millî kültür" olarak da adlandırılır. Kültür aynı zamanda medeniyetin başlangıcıdır. Bununla birlikte medeniyetle kültür arasında bazı farklar vardır. Kültür belirli ve sınırlı çevrelerden doğar ve yaşar. Medeniyet ise sınırları daha geniştir. Medeniyetler daha çok geniş kapsamlı olarak milletlerin ürünüdür. Yani bir medeniyet, birden çok halkın katkısıyla oluşabilir. Kültür ise daha çok belli ve sınırlı toplumlara aittir. Bu nedenle bir İslam medeniyetinde söz ederken, Türk kültüründen bahsedebiliriz. Bir Roma medeniyetini konuşurken, Alman halkının kültüründen laf açabiliriz.

Bir ülkenin, bir yöre halkının, bir etnik grubun yaşamının bütününü kapsayan ve temelinde o halkı oluşturan insanların ortak ve yaygın davranış kalıplarını, yaşama biçimini, belirli olaylar ve durumlar karşısındaki tavrını, çevesini ve dünyayı algılayışını açıklamada; geleneksel ve törensel yaşamı düzenleyen, zenginleştiren, renkleniren bir dizi beceriyi, beğeniyi, yaratıyı, töreyi, kurumu, kurumlaşmayı göz önüne sermede halkbilimin önemli bir rolü vardır. Bir ucuyla geçmişe, bir ucuyla da zamanımıza uzanan gelenekler, görenekler, âdetler zincirini saptamada; bu zincirin köstekleyici ya da destekleyici halkalarını belirlemede; halk kültürünün önemli bir yeri vardır.

Bu anlamda bir halk kültürün, Türk toplumunun prototipinin ortaya çıkarılmasında öncülüğü vardır. Bu nedenle, kültürün tanımları arasında yer alan, "bir milletin dünyadaki fârik yerini aldıran genel tavırlar" ifadesi, anlamlı gözükmektedir.

Sonuç olarak kültür, sınırlı, dar veya geniş şekilde tefsir edilebilir. Ancak hangi şekilde anlaşılırsa anlaşılsın, kanaatini izhar eder kişinin yaptığı seçimi yansıtır.[8]

Her kültürde olduğu gibi Türk kültürünün de dinamikleri vardır.

Türk Kültürünün Dinamikleri

Türkler, dünya coğrafyası üzerinde çok geniş bir alana yayılmışlar, bir çok kültür ve dinin etkisi altında kalarak farklı uygarlıklar görmüşlerdir. Bunun sonucunda Orta Asya'dan günümüze gelişen bir

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

halk kültürü olmuştur. Halk kültürü, Türk kültürünün tarih içindeki süreç ve gelişmesine paralel olarak bir değişim ve gelişim içinde olmuştur. Ancak bu gelişim, özde geleneğe bağlı kalarak, yorumlama ve algılama farklılığına maruz kalmıştır. Zaman ve mekanın etkisi, olayların farklı şekilde değerlendirilmesi ve ifade edilmesine neden olmuştur.

Kültür çok yönlü bir olgudur. Tümüyle kucaklayabilmek için ona çok geniş açıdan bakmak gerekir. Bu nedenle Türk kültürünün dinamikleri, çok yönlü ve boyutludur. Daha genel bir sınıflandırma yapılması gerekirse, kültürün, aile sosyal çevre, eğitim ve değerler gibi insani; bayrak, millet, vatan, dil, din, tarih, töre, âdet, gelenek gibi evrensel boyutları ve dinamikleri vardır.[9]

Dünyada başka kültür ve medeniyetlerden yararlanmamış, az veya çok onların etkisi altında kalmamış ve alıntı yapmamış tek bir medeniyet ve kültür yoktur. Özellikle devlet ve milletlerarası komşuluk ilişkilerine sahip olmuş uluslar, birbirleriyle medeniyet ve kültür alışverişi yapmışlardır.[10]

Bu ilişkiye rağmen bir milletin temel niteliği ve kültürü olan dil, kültürler arası en az etkilenen unsur olmuştur. Bu nedenle millî kültürün en önemli elementinin dil olduğu görülmektedir. Din, ahlak, felsefe edebiyat ve sanat, dil unsurunun uzantıları halindedir. Daha kısa ifadeyle Türklerin örf ve adetleri, inanç ve kabulleri, temel unsuru dil olan millî kültür içerisinde değerlendirilir.[11]

Türkler halk idaresini daima töre ile birlikte düşünmüşlerdir. Türklerde töresiz devlet olmamıştır. Bu da aynı zamanda halk kültürünü şekillendirmiştir. Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen, kurallar koyan ve devletin gücünü temsil eden Türk töresi vardır. Daha öz ifade ile töre, tarihsel bağlamda atalardan kalan bütün kuralların toplamıdır. Töre, dini ve ahlaki tecrübe verilerinden oluşan toplumsal dolayısıyla hukuksal bir kurallar yumağıdır.

Bilge Kağan Yazıtları'nda belirtildiği gibi, Eski Türk devlet geleneğinde töre, ilahi kaynaklı olup, kutludur. Bu nedenle Türk kültürünün ana yapısını ve temel temasını töre oluşturmaktadır. Nitekim töre, toplumda bireysel ve sosyal ilişkileri düzenleyen, toplumda disiplin ve otoriteyi sağlayan, dayanışma ve birliktelik oluşturan temel etken olmuştur. Bütün bunların gerçekleşmesinde, törenin şekillenmesinde millî kültür, önemli bir paya sahiptir.[12]

Türk töresi veya halk kültürü yaşayan topluluğunun kendine özgü dünya görüşüne ve değerler sisteine göre şekillenir. Kültüre bağlı olarak oluşan her türlü birikim, doğal olarak o kültürün bir parçasıdır.

Türk kültürünün temel dinamiklerinden birisi olan Türk halk kültürü, toplumun dil, din, tarih, sanat, duygu, düşünce ve beğenisiyle oluşturup yaşatılan, geçmişten günümüze gelmiş, toplum, insan ve doğa ilişkisiyle şekillenmiştir. Halk kültürü, halk arasında mayalandığı için, halkın kültür yapısını ve dokusunu ortaya koyar. Halk kültürü, toplumsal yaşamda birlikteliği pekiştirici, dayanışmayı arttırıcı özelliklerini sürdürerek bir işlev üslenir, halkın kendi kültürüyle yabancılaşmasını önler. Halk kültürü ürünlerinin halkın ortak duygu ve düşüncelerini dile getirmeleri bakımından Türk kültürünün korunmasında, yaşatılmasında önemli işlevleri vardır. Halk kültürü, uygarlıkların yaratıcısı olan insanların kimlik ve kişiliğinin temel belirleyicisidir.[13]

Türk kültürü, maddi ve manevi olmak üzere iki ana temel üzerine kurulmuştur. Maddi temeller, Türklerin yaşam boyunca kullandıkları, mekan ve aletlerle oluşan bir birikimdir. Öte yandan tarihsel süreçte Türklerin hayat tarzı ve yaşam biçimi de kültürün maddi yönünü oluşturur.

Zamanla oluşan ve gelişen anlayış, felsefe ve algılama biçimleri de Türk kültürünün manevi boyutunun göstergesidir. Türk kültürü, belirli bir coğrafyayla sınırlandırılamayacağı için, Türklerin göçüp yerleştikleri, devlet kurup egemen oldukları ülkelerin tümünü kapsamaktadır. Türkler, İslamiyet'ten önce o günkü inanç sistemlerine, kültür ve geleneklerine bağlı halk kültürünü oluşturmuşlardı. İnanç kültürü, kültür de halkın algılayış ve yaşayışını şekillendirir. Bugünkü halk kültüründe, eski inanış ve geleneklerin izlerini bulmak mümkündür. Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra halk kültürü ürünleri yeni özle İslamî renge bürünerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.[14]

İslamiyet öncesi çeşitli inanç sistemlerinden etkilenen Türkler, her kültürde olduğu gibi semavi bir dine geçerken, eski inançlarının bir bölümünü yeni dine taşıyıp onun kalıplarına uydurmuşlardır.

Bugünkü Türk kültürünü oluşturan öğelere bakıldığında, İslamî şekillere bürünmüş olsa bile, ana tema itibarıyla İslam öncesi Türk geleneklerinin izleri ağırlıklı olarak görülmektedir. Doğum ve ölüm esnasında yapılan törenler bunun açık bir göstergesidir. Bu tür uygulamalar, halk Müslümanlığı açısından bir sakınca görülmezken, resmi İslam veya akademik çevreler tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmektedir.[15]

Türk kültürü çok zengin bir yapıya sahiptir. Bu zenginlik köklerini tarihin derinliklerinden almaktadır. Türkler, Sibirya'dan Balkanlara, Yemenden Hindistan'a, Çin'e kadar çok geniş coğrafyaya yayılmış, bu coğrafyalarda devletler kurmuş, bir çok uygarlığa etki etmiş, çeşitli medeniyetlerden aldığı kültür öğelerini de Türk kültürüyle yoğurmuştur. Bu hareketlilik Türk kültürünü sürekli ve dinamik kılmıştır.[16]

Anadolu, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca kültür yollarının kesiştiği bir merkez olmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya XI. yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde gelmeye başlayan Türk boyları,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Anadolu'nun bugünkü kültürel yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Türkler, yer değiştirirken inanışlarını, törelerini, geleneklerini, sanatlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Bunlardan bazıları aynen saklanmış bazıları da Anadolu kültüründe yeni bir oluşumla yeniden şekillenmiştir. Türk kültürü, tarih sürecinde kendine miras kalan kültürleri, kendi kültür potasında eritmiştir. Halk kültürü ürünleri, oluştukları toplumun ortak kabullerini alarak kendilerine özgü gelenek yaratırlar. Ancak güçlü kültürler, başkalarını potasında yoğurup, kendi kalıp ve şekilleri doğrultusunda yeniden biçimlendirebilir. Zayıf kültürler ise, eritmez, erirler. Bu nedenle çok köklü ve yönlü olan Türk kültürü, birçok dış kültürle dirsek temasında bulunmakla birlikte, daha çok onlar üzerinde etkin olmuştur.

Türk kültürü, yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, nesilden nesile aktarılan bir değerler bütünüdür. Halk kültürü ürünleriyle yaşadıkları yöre arasında bir bağ vardır. Bu ürünlerin şekillenmesinde tarihi ve kültürel mirasın önemli bir rolü vardır. Halk kültürü, toplum arasında mayalanmış, halkın kültür yapısını belirleyen, yaşadığı toplumun dokusudur. Halk kültürü ürünlerinin halkın ortak duygu ve düşüncelerini dile getirmeleri bakımından Türk kültürünün korunmasında, yaşatılmasında önemli işlevleri bulunmaktadır. Zira her kültür, yaşandıkça varlığını sürdürür.[17]

Türk kültürünün ana dinamiklerinden birisi olan din, kültür ve halk kültürünün korunmasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim tarihsel süreçte Müslüman olmayan Türkler, Türklükten de çıkmışlardır. Macarlar ve Bulgarlar gibi. Bu anlamda İslamiyet, Töresiyle uyum sağlayan kutsal bir din niteliğindedir. Yine Orta Asya kökenli olup da Türklerle dirsek temasına girmiş Budizm gibi dinler, Türkler tarafından özümsenmemiştir. İslam öncesi Türklerdeki Tek tanrı Tek düzen anlayışı da, öz itibarıyla İslam dini ile uyum arzetmektedir.[18]

Nitekim Türk kültürünün öz yapısı ile İslam dininin temel nitelikleri arasındaki uyumun en belirgin olduğu ortak payda, insana yaklaşım olmuştur. Bu anlayış sonucu olarak, İslam öncesi ve sonrası Türkler geniş bir hoşörü yelpazesi içerisinde hareket etmişlerdir. İnsanlık tarihinde örneklik oluşturacak tablolar oluşturmuşlardır.[19]

Kültür ve Değişim: Küreselleşme

Küreselleşme, en genel anlamı ile kapitalist üretim tarzının dünya genelindeki yayılma sürecidir. Dünya üzerinde küreselleşmenin etkilerinden fayda sağlayan birtakım odaklar, kuruluşlar ve ülkeler bulunmakla birlikte, kayba uğrayan çeşitli gruplar, sınıflar ve ülkeler olacaktır. Dikkatli bakıldığında kaybedenler tarafında işlerin her geçen gün kötüye gittiği görmezden gelinemez. Nitekim küreselleşme, dünya üzerinde her geçen gün göçlere, ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal buhranlara neden olmaktadır. Küreselleşme ile dünyada sınıflar ve ülkeler arasındaki uçurum günden güne artmaktadır. Küreselleşme süreci toplumlara bir taraftan yeni imkanlar, yeni zenginlikler sunarken, bir taraftan da doğası gereği yeni eşitsizliklerin ve sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu yönlü sorunlar temelde ekonomik olmakla birlikte, önemli oranda kültürel boyutu da bulunmaktadır.

Türk kültürünün varlığının önemli bir bölümünü halk kültürü oluşturmakta ve milletleri diğerlerinden ayıran temel özelliklerin esasını teşkil etmektedir. Halk kültürü, millî kültür olup, özü gereği dinamiktir. Gelenek, zamanla özünden sapmayarak, bir başka geleneğe dönüşür. Böylece canlılığını sürdürür. Bu nedenle kültür geçmişten günümüze gelmiş bir kalıp değildir. Yaşayan bir kültür topluluğunun bugünkü gereksinimini karşılayan bir sosyal kurumdur. XX. Yüzyıldan itibaren genelde Türk kültürü, özelde ise halk kültürünün küreselleşme etkisiyle kendi kaynaklarının yanı sıra yabancı verilerle beslenmeğe başladığı görülmektedir. Bu doğal bir süreçtir. Zira farklı kültürlerle birliktelik veya iletişim, etkileşime yol açmaktadır. Anadolu'nun sosyo-kültürel sisteminde ana eğilim, değişme ve gelişmedir. Buna coğrafi yapı müsaade ettiği gibi, Türk kültürünün geleneksel yapısı da izin vermektedir. Ancak burada kültürel intibak ile kültürel değişim kavramları üzerinde durulması gerekir. Bir bakıma aynı, bir açıdan da farklı gibi görünen terim, özü itibarıyla kültürel asimilasyondan tamamen farklıdır. Kültürel intibak ve tekamül bir anlamda kaçınılmazdır. Ama asimilasyon kabul edilemez bir olgudur.[20]

Tüm Türk ülkelerinde olduğu gibi Türkiye de hızlı bir kültürel değişim ve gelişim süreci yaşamaktadır. Türk toplumu köylü ve çiftçilikten, kentli ve sanayileşmiş topluma geçmektedir. Tarımdan sanayi toplumuna geçen Türk halkı, bu gün artık bilgi ve iletişim çağına geçiş aşamasındadır. Sanayi ve tarımın gelişmesi, ulaşım ve teknolojinin getirdiği yenilikler, iletişim kültürü etkilemektedir. Halkın yarısı artık aydınla aynı kültür çevresini paylaşmaktadır. Köyde kalanlar da ulaşım ve iletişim araçlarıyla kent kültürüne bağlanmışlardır. Yeni kültürleşme ve toprağa bağlı ekonomiden sanayi toplumuna geçiş sürecinde yöre insanının sosyo-ekonomik konumu değişmeye başlamıştır. Nitekim eskiden fes giyiliyordu, şimdi şapka dönemine geçildi. Türk halkının siyasi gelişme ve değişimler sonucunda giyim ve kuşamda, anlayış ve felsefede, algılayış ve uygulamada, bir başka ifade ile kültür hayatında hızlı değişimler yaşanmaya başlandı.[21]

Göçler nedeniyle çeşitli lokal kültürler büyük şehirlere taşınmıştır. Köy kültür çevresiyle şehir kültür çevresi iç içe yaşamağa başlamıştır. Farklı geleneklerin bir arada yaşaması halk kültürüne yeni bir boyut

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

getirmiştir. Köyden gelen ama şehrin büyük ve mozaiksel kültürünün içerisine giren birey ve kitleler, eski geleneklerini, büyük ve farklı kültürlerin iç içe olduğu geniş mekanlarda yaşatmaya çaba sarfetmişlerdir. Bu ise taşra ve kırsal alandan gelen ve töre kültürüyle büyüyen kesimlerde sıkıntı oluşturmaya başlamış, telafi amacıyla geldiği yerin kültürel zenginliklerini tanıtmak amacıyla dernek ve vakıflar kurmaya başlaışlardır.[22] Ancak bu tür derneklerin çalışmaları daha çok nostaljik kutlamalardan öteye geçememiştir.

Günümüzde halk kültürü kitle iletişim araçlarıyla yayılmağa başlamıştır. Bir anlamda teknoloji, sözlü geleneğin işlevini üstlenmiştir. Böylece teknoloji, geleneğin dar çevrelerde sıkışıp kalmasını önleyerek yayılmasını sağlamıştır. Günümüzde halk kültürü yeni ortamlara, yeni şartlara uyum göstermeğe, gelenek dışı düşüncelerle beslenmeğe başlamıştır. Bu olgu geleneksel kültürü de etkilemiştir. Bu ise, Türk halk kültürü açısından büyük sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Çağımız, bir bilim ve teknoloji dünyası olarak kabul edilmektedir. Bilimsel ve teknolojik alanda kaydedilen hızlı değişme ve gelişmeler nedeniyle, günümüz "bilişim" dönemi haline gelmiştir. Ekonomik ve teknik gelişme ve yayılma sonucunda neredeyse uluslar arasındaki siyasi sınırlar kaybolmuş, bilgiye ulaşmanın yanı sıra halk kültürünü etkileyebilecek farklı olgulara ulaşmak kolay hale gelmiştir. Bir köy haline gelen dünyamızda bireylerin iletişim ve etkileşim gereksinmeleri boyut değiştirmiş geleneksel değerler hızla kaybolmağa başlamıştır. Toplumsal gelişim, bireylerin istek ve beklentilerinde değişim, bilgi birikiminin artması sonucu, bireylere kazandırılması gereken temel becerilerini kazandırmıştır. Bu durum aynı zamanda ulusal değerlerin, ulusal kültürün korunması gerekliliği kendini göstermeğe başlamıştır.

Küreselleşme/globalleşme, siyasal, ekonomik ve kültürel olmak üzere üç boyutta gerçekleşmektedir. Küreselleşmenin karşı konulmazlığı vardır. Bu nedenle küreselleşme sonucu, halkların yerel kimlikleri kaybolabilmektedir. Bu durumda birey, salt kültürel kimlik doğrultusunda hareket edeceğinden, diğer kültürel, kimliklerle etkileşimi olumsuz olacaktır. Kültürel kimliği savunan birey, aynı toplum içinde yaşadığı öteki kimlik sahiplerine de hoşgörü ile bakmak zorundadır. Bu anlamda son zamanlarda yükselen değerler arasında olan milliyetçilik, millî kültürün korunması açısından bir ivme kazandırıcı niteliğe sahip olabilir. Ancak bu başkalarını dışlamaksızın olduğunda amacına ulaşabilir. Aksi takdirde hem toplumsal sorun oluşturur, hem de kendi öz kültürünün başkaların tarafından dışlanmasına yol açar.

Küreselleşme, en dar ve yerel bir kültürel farklılığı bile vurgulayarak, medya ve Internet aracılığı ile bunu tüm dünya kamuoyunun dikkatine sunan, ayrıca siyasal açıdan, kültürel farklılıkların korunması ilkesini demokratik hak ve özgürlükler alanının ayrılmaz bir parçası olarak gören bir anlayışı yaygınlaştırmaktadır. Bu haliyle bir anlamda lokal ve yerel kültürleri desteklerken, aynı zamanda kültürel çeşitlilik ve zenginliklere dikkat çekmektedir.

Bazı halk kültüründe eski inanç sistemleri ve kültürlerinin ayin ve törenlerine ait pratiklerinin Anadolu'da yeni bir sentezle İslamî şekil ve ruha dönüştüğünü görüyoruz. Türk kültürü Anadolu'da şekillenirken, halk kültürü ürünleri de yeniden yapılanmaya başlamıştır. Büyük şehirlerin çevresinde oluşan üst kültür, mimaride, müzikte, edebiyatta yeni bir bakış açısı oluşturmuştur. Anadolu'da konar-göçer ve köy çevrelerinde İslamî kültür etkisiyle, Orta Asya kültüründen farklı, fakat büyük şehirlerin etrafında oluşan üst kültürü de yakalayamayan bir kültür oluşmuştur. Konar-göçer kültüründeki halk kültürü ürünlerinde göçebe yaşamın ve doğal çevrenin etkisi görülür. Köy ve kasaba halk kültürü ürünlerinde çevrelerine ait özelliklerin varlığı dikkati çeker.[23]

Türkiye'de günümüzde bir kültür savaşı yaşanmaktadır. Bu iç ve öz kültür ile, dış ve yabancı kültür arasında gerçekleşmektedir. Başta batı olmak üzere dış kültürlerin etkisi, büyük oranda baskın hale gelmeye başlamıştır. Bu da Türk halkının kültürel varlığını koruma konusunda ciddi bir sıkıntı içerisinde olduğunu göstermektedir. Ancak, bir milletin kültürünün kolay kolay yok edilemeyeceği hususunu da dikkatlerden uzak tutmamak gerekir.[24]

Küreselleşmenin kültürel ayağının ikinci sonucu, özellikle tüketici davranışını etkileyerek, dünya çapında kültürel bir örnekliğin önünü açmış olmasıdır. Küreselleşme olgusunun özellikle ekonomik ayağı, yani uluslararası sermayenin egemenliği, bir yandan güçlü ülkelerin ürünleri, öte yandan günlük tüketim alışkanlıklarının denetlenmesi yoluyla, tüm dünyayı benzer davranış kalıpları içine sokmaya yani tek boyutlu bir kültürel kimliğe sahip olmaya doğru zorlamaktadır. Bu durumda halk kültüründe yeni oluşumlar ortaya çıkmaktadır. Bu ise, yerel kültürlere yönelik bir hareketi oluşturmakta ve zamanla kaybolmasına neden olmaktadır.

Bireyin küreselleşme sonucu içerisinde bulunduğu durum, onun bazı gelenek ve kültürel etkinliklerden uzaklaşmasına neden olmuştur. Özellikle ekonomik sıkıntılar, büyük şehirlerin boğucu yaşam standartları, fertlerin kültürel geleneklerinin birer değer olarak kalmasına neden olmuş, uygulama alanından uzaklaşmasına vasıtası olmuştur. Bu tavır ve gelişme, bir anlamda kültürel değerlere karşı umursamazlığı da yol açmıştır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Küreselleşme, kaçınılmazlığı ortada olan bir süreç ve bir olgudur. İyiliği ya da kötülüğü tartışılabilir. Bu çerçevede, bütün dünyayı etkileyen bu oluşumun sonuçlarını iyi kestirmek ve ona göre davranmak çağdaşlığın ve yaşanan dünyaya uyum sağlamanın zorunlu bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Küreselleşmenin, Türk kültürüne katkısı, getirisinden daha çok olmaktadır. Nitekim özellikle genç nesil, Batı özentisi ile kendi kültürüne yönelmekten daha çok, global kültürel değerlere sahip çıkmakta ve bundan dolayı da herhangi bir sorumluluk duygusu üstlenmemektedir. Öte yandan küreselleşme, sadece Türkiye'ye yönelik olumsuz etkisini hissettirmemekte, Türk dünyası ile olan iletişimini de kısırlaştırmaktadır. Ortak kültüre sahip olan Türk ülkelerinin halkları, birbirleriyle ortak kültürel değerlerde buluşma yerine, Batı endeksli değerler ile birbirlerine yaklaşmakta bu da kültürel birliktelik anlayışını dışlamaktadır.

Öte yandan küreselleşme, Türk halkının sahiplendiği bazı değer yargılarının önemini kaybetmesine neden olmuştur. Bu açıdan "olumlu" olarak nitelendirebileceğimiz önemli bir katkı sağlamıştır. Nitekim değişik Türk coğrafyalarından kendilerine inanılan "karakoncolos", "Karakura", "Kara korşak", "Kamos", "Kayış ayak", "At binen cin", "Çarşamba karısı", "Albastı", "Enkebit", "Hınkır Munkur", "Demirkıynak", "Cadı" gibi Türk halk kültürüne yerleşmiş ve yayılmış kabul ve inançlara artık itibar edilmemesi, buna bir örnektir.[25] İnanç alanındaki verilerin bir çoğunun pozitif bilimlerdeki yöntemlerle incelenemeyeceği görülür. Ancak globalleşme sonucu bazı inançların teknolojik veriler doğrultusunda değerlendirilmesi de zorunludur. Üstelik bu tür inançların dini/manevi boyutu olmakla birlikte, dinin kaynaklarında bu tür bilgilere rastlanılmaması da, reddedilmelerini zorunlu kılar. Ayrıca inanışların alt yapısında onu şekillendiren, sosyolojik, psikolojik, tarihi ve kültürel nedenler bulunabilir. Zaman zaman toplumlarda görülen psikolojik baskılar, ekonomik çıkmazlar, dini sapmalar, eğitim yetersizlikleri gibi nedenler inançların şeklini değiştirip, özünden saptırarak hayatımızın bir çok alanında karşımıza çıkabilmektedirler. Dolayısıyla ortam ve şartların değişmesi, bu tür algıların zihinlerden silinmesini zorunlu kılmıştır[26]

Sonuç

Kültür; toplumu oluşturan bireyler ve gruplar arasındaki resmi ve gayr-ı resmi kurumlaşmış ilişkilerin bütünüdür. Her türlü toplumsal olgu kültür potasında eriyerek içerik ve bütünlük kazanır. Kültür kişilik mekanizmaları yoluyla çevreye yansır, aktarılır. Millî kültür olan halk kültürü bir düşünce bir yaşam biçimi olarak kültür alanlarını kapsar. Millî kültürün ve kimliğin oluşmasında etkin bir rol oynar. Halk kültürü, Türk kültüründe yapılmasını öngördüğü ve yasakladığı etkinliklerle, yaptırımlarıyla yönlendiricidir. Halk kültürü ülkeyi ayakta tutan en önemli güçlerden birisidir. Kültürün, "insan, aile, sosyal çevre, eğitim, sosyal değerler vb." gibi insani; "bayrak, millet, vatan, dil, din, tarih, örf, adet" vb. gibi millî; "bilim, teknoloji, sanat" vb. gibi evrensel boyutları vardır. Kültür milletleri birbirinden ayıran özelliklerdir. Millî kültür olan halk kültürü ülkeyi ayakta tutan en önemli güçlerden birisidir.[27]

Küreselleşmenin hız alması ile dünya üzerinde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler hızlı ve dengesiz, kontrolsüz bir değişim sürecine girmiştir. Bu hızlı, dengesiz ve kontrolsüz değişim ve gelişim içerisinde olan ülkelerde, küreselleşme kavramı iletişim teknolojileri ve zenginlikleri ile doğru orantılı olarak uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel katmanlara ait siyasi, ekonomik, sosyal, ekolojik, kültürel ve hatta coğrafik sistemlerin birbirlerini daha iyi ve yakından tanımaya başlamışlardır. Birbirlerini etkileme güçleri iletişim teknolojileri ile arttığından, küreye ait gelişmelerin tüm dünya üzerinde incelenip irdelenebilir hale gelmesine imkan sağlamıştır. Durumun böyle olması ister istemez etken ve edilgen güçleri ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte kendisine edilgenler sınıfında yer bulabilen Türkiye kültürel ve sosyal değişikliklerin içerisine girmiştir.[28]

Küreselleşme karşısında erime potasında olan ulusal kültür ve değerler, irdelenip, kültür ve eğitim politikalarının tekrar gözden geçirilmesi, programların yeniden geliştirilmesi ve yapılanması gerçeğini gündeme getirmiştir.

Başta Amerika toplumu olmak üzere, Batı uluslarının kültürel kimlik problemi yok gibidir. Zaten Amerika toplumu, farklı kültürlerden oluşmuş, yerel kültürel değerleri zamanla silinmiştir. Bu nedenle onların millî kültür problemi sorun olabilecek boyutta değildir. Avrupa Birliği sürecinde olan Batı ülkelerinin kültürel kimlik kaygıları da ciddi bir sıkıntı olarak görülmemektedir.

Küreselleşme, daha çok Doğu milletleri için bir sorun oluşturmaktadır. Kapsam ve yaygınlık itibarıyla Türk kültürü, bu ciddi sorunla yüz yüze gelmiş olan öncük ulusların başında gelmektedir. Yüzyıllara dayanan Türk kültürünün varlığının devamı, önemli kaygılarımız arasındadır. Kökeni itibarıyla derinlere kök salmış Türk kültürünün kaybolması mümkün değildir. Yerleşik bir kültür kolay kolay kaybolmaz, sadece şekil değiştirir.

Her halükarda Türk kültürü önemli bir evrim geçirmektedir. Problemin çözümü olarak, devlete ve fertlere düşen önemli görevler vardır. Devletin görevleri arasında yurt içinde ve yurt dışında bölgesel tarih

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ve kültürle ilgili yapılan çalışmaların belirlenmesi önemlidir. Yerel kültürel değerlerin korunma altına alınması, halkı bu konularda aydınlatıcı etkinliklerde bulunulması, katkı sağlayıcı faaliyetler arasındadır.

Küreselleşme olgusu karşısında Anadolu halk kültürünü en az kayıpla kültür mirası olarak gelecek nesillere nasıl aktarırız sorusuna cevap aranmalıdır. Gençlerimize millî kültürün tarihi ve kültürel bir miras olduğu, millî kültür donanımı olmadan evrensel kültürde yer alınamayacağı bilinci verilmelidir. Anadolu insanı ve Türk dünyası, küreselleşme karşısında kültürünü koruyacak birikim ve sağduyuya sahiptir.

Öte yandan Türk halk kültürü ürünlerine eğitimin her kademesinde yer verilerek tanıtılmalı ve sevdirilmelidir. Konu ve örnek seçimlerinde yaş grupları esas alınmalıdır. Halk kültürünü ülkeye ve dünyaya tanıtma çalışmaları kültür politikaları doğrultusunda yönlendirilmelidir.

Bütün bunların ötesinde kendi öz kültürüne sahip çıkma bilinci oluşturmanın yanında, "öteki" kültürlerin de varlığını kabul ederek farklılıkları, zenginleştirerek bütünlüğü korumak amacı güdülmelidir. Dünyanın bir kültür mozaiğine doğru yöneldiği realitesi kabul edilmelidir.

Batı değerlerin karşısında tepkisel bir tavır yerine, onların benzeri olan "bizden" değerler ön plana çıkartılmalıdır. Millî birlik ve bütünlük, kültürel birlikteliğe zarar vermeyecek olan kültürel değerler, nereden gelirse gelsin, benimsenebilir.

Kültürün ana unsurlarından olan Türk dilinin korunması ve kullanılması yolunda çabalar artırılmalı, genç nesillere Türk dilinin zenginliği, evrenselliği ve kullanım alanının genişliği anlatılmalıdır.

Temel itibarıyla hoşgörüye dayalı olan Müslümanlığın, değer ölçütleri genç nesillere aktarılmalıdır. Unutulmamalıdır ki, Müslüman olmayan Türkler, Türklükten de çıkmışlardır. Türk milletinin değer yargılarının korunması ve kollanmasında İslam dininin önemi büyüktür.

Ahlak, İslamiyet öncesi ve sonrası, Türk töresi şeklinde oluşmuş toplumsal kuralları oluşturmuştur. Bu anlamda töre, bir yönüyle Tanrısal olup, bireylerin ve toplumların davranış biçimlerini şekillendirirdi. Bu bakımdan töre kutsaldır. Ahlak aynı zamanda toplumu ayakta tutan temel bir niteliğe sahiptir. Türk kültürünün ana dinamiklerinden birisi olması nedeniyle, diğer toplumlardan ayırıcı bir yapıya sahiptir. Evrensel bir ahlak yapısı bulunmakla birlikte, Batı toplumlarının ahlak anlayışları farklıdır. Türklerin önemsediği bir çok ahlak kuralı vardır ki, Batılı toplumlar tarafından önemsiz kabul edilmektedir. Onlara göre bazı davranış ve tutumlar vardır ki, Türk toplumu tarafından kabul edilemez. Bu açıdan globalleşme, Türklerin ahlaki değerlerinin kaybolmasına yol açmaktadır.Küreselleşme bir taraftan dünyayı "global village" yaparken kendisine karşı oluşan tepkileri de kırmak amacıyla bitmiş, tükenmiş dini ve etnik kültürleri canlandırarak, tepki koymayı başaran kültürleri içten içe çökertmeyi de amaçlamış gibi görünmektedir. Bu da gözardı edilmemesi gereken önemli bir husustur.Genel olarak Türk kültürünü oluşturan değerler, millî bir kimliğe bürünerek, halk kültürü haline gelmiştir. Millî/ulusal nitelik, Türk halkın var kılan yegane unsurdur. Bir köy haline dönüşen dünyamızda hızla yayılan küreselleşme, millî niteliği, bütünlüğü ve birliği temelden zedeleyici bir hareket haline gelmektedir. Buna karşılık, toplumda millî değerlerin korunması bilinci ile, farklı kültürlerin varlığını kabul ederek, farklılıklarla birlikte yaşama şuurunun geliştirilmesi zorunlu görünmektedir.

----

1 Kaplan, Mehmet, "Kültür ve Kültürü Meydana Getiren Unsurlar", *Türk Kültür ve Medeniyeti I*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyeti Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1976, s. 56-57, 61-62.

2 Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, 442.

3 Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1991: 101

4 Emiroğlu, Kudret-Aydın Suavi, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, 522

5 Giddens, Anthony, Sosyoloji, nşr. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, 43

6 Türkdoğan, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, İstanbul: MÜIF Vakfı Yayınları,1998, 242-243.

7 Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, nşr. Ümit Meriç Yazgan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, 303-306.

8 Oğuz, Burhan, *Türkiye Halkının Kültürel Kökenleri*, İstanbul: İstanbul matbaası, 1976, 20-37.

9 Oğuz, a.g.e., 51.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

10Ayverdi, Samiha, "Medeniyet Anlayışımız ve Kültür Davamız", *Türk Kültür ve Medeniyeti I*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyeti Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1976, s. 85.

11Kaplan, a.g.m., s. 66, 70, 76.

12Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998, 3-4.

13 Günay, Umay, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Halk Kültürü", *Osmanlı Kültür ve Sanat*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, IX, 24.

14 İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 462, 465-479.

15 Ünal, Mustafa, "A Contribution to Phenomenology of Religion: Comprehensive Phenomenology", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIX (2005/2), 151; Çelik, Ali, *İslamın Kabul veya Reddettiği İslam İnançları*, İstanbul: Beyaz Yayınları, 1995, 21.

16 Fığlalı, Ethem Ruhi, Türk Dünyası ve Halk Kültürü Üzerine Araştırmalar, İncelemeler Muğla: 1996, 3

17 Artun, Erman, *Günümüzde Adana Aşıklık Geleneği ve Aşık Feymani*, Adana: Hakan Ofset, 1996:12-25.

18 Ögel, a.g.e., s. 3-4.

19 Sezgin, Osman-Biçer, R, "Foundations of Tolerance In Turkish Culture", *The European Legacy*, Taylor Francis Group: Routledge, XI/4 (2006), s. 405-415.

20Oğuz, a.g.e., s. 40-41, 47-48.

21Kaplan, a.g.m., 64-65.

22Artun, a.g.m.,11-25.

23 Artun, "Anadolu'da Halk Kültürü Ürünlerinin Oluşumuna Kültürel Değişim ve Gelişim Açısından Bakış", *Giresun Kültür Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1998, s. 307-312.

24 Kaplan, a.g.m., s. 79.

25 Duvarcı, Ayşe, "Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", *Bilig*, XXXII (Kış 2005), 125-144.

26 Westermarck, Edward Alexander, *İslam Medeniyetinde Puta Tapma Devrinden Arta Kalan ve Kalıntı Halinde Yaşayagelen İtikadlar: Cin*, çev. Şahap Nazmi Coşkunlar, Ankara: Yeni Matbaa, 1962, 17; Malinowski, Bronislaw, *Büyü, Bilim ve Din*, trc. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1990, s. 73.

27 Artun, Erman, "Halk Kültürü ve Folklorun Türk Kültüründeki Yerine Kültürel Değişim ve Gelişim Açısından Bir Bakış", *Adana Halk Kültürü Araştırmaları*, Adana Büyükşehir Belediyesi: Altınkoza Yayınları, 2000, s. 159.

28 Keyman, E. Fuat-Sarıbay, Ali Yaşar, "Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, ed. E. F. Keyman-A. Y. Sarıbay, Ankara: Vadi Yayınları, 1998, 4-5, 12-17; Özpınar, Ömer-Şimşek, Ergün, "Küreselleşmenin Getirdiği Sorunlar Ve Bu Sorunlara Çözüm Önerileri" *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXII/2, 2003, s. 1-11.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»ÜN TƏDQİQİ TARİXİ

Ramiz Əskər
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin əlyazması Kilisli Rüfət tərəfindən nəşr edildikdən dərhal sonra bu möhtəşəm əsər dünya türkoloqlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

DLT haqqında ilk tədqiqat əsərləri dünyanın iki ən nüfuzlu türkologiya mərkəzləri olan Almaniyada və Rusiyada yazılmışdır. Bu sahədə alman türkologiya elminin tanınmış nümayəndəsi Karl Brokkelmannın (1868-1956) xidmətləri xüsusilə çoxdur. O, «Divan» barədə bir neçə əsər yazmış və nüfuzlu elmi məcmuələrdə dərc etdirmişdir. Alim «Mahmud al-Kasghari's Darstellung des Türkischen Verbalaus»[279] («Türk fe'llərinin quruluşunun Mahmud Kaşgari tərəfindən təsviri») adlı ilk məqaləsində DLT-nin nəşri və əsərin türkologiya elmi üçün əhəmiyyətini vurğulamış, «Alttürkestanische Volksweiseit»[280] («Əski Türküstanın xalq hikmətləri») adlı digər məqaləsində «Divan»dakı atalar sözləri və məsəlləri təhlil etmişdir. Karl Brokkelmann «Mahmud al-Kasghari über die Sprachen und Stamme der Türken im XI Jahrhundert»[281] («Mahmud Kaşğari XI əsrdə türklərin dilləri və boyları haqqında») əsərində isə M.Kaşğariyə istinadən türklərin dilləri, boyları və tarixi barədə ilk dəfə ətraflı məlumat vermişdir. Daha sonra alim «Alttürkestanische Volkspoesie»[282] («Qədim Türküstanın xalq poeziyası») məqaləsində M.Kaşğarinin kitabda verdiyi bədii mətnləri müfəssəl şəkildə gözdən keçirmişdir. Karl Brokkelman özünün məşhur «Mitteltürkischer Wortsatz nach Mahmud Kasghari's Divan Lugat at-Türk»[283] («Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk»ünə görə orta dövr türkcəsinin söz ehtiyatı») kitabını 1928-ci ildə Budapeştdə Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi ilə nəşr etdirməklə dünya türkologiya elminə DLT ilə bağlı ilk sanballı töhfəni vermişdir.

Karl Brokkelmannın DLT haqqında yazdığı bir sıra başqa əsərləri[284] də var. Onun məqələrlərindən bəziləri türk dilinə çevrilmiş və «Divan»ın tədqiqi zamanı mütəxəssislərə yol göstərmişdir[285].

XX əsrin 20-ci illərində alman alimi G.Bergstrassel «Das Vorbild von Kasghari's Divan Lugat at-Türk»[286] («Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərindən nümunələr») məqaləsi ilə mətbuatda çıxış etmiş, oxuculara DLT haqqında məlumat vermişdir. DLT-ni alman elmi ictimaiyyətinə tanıtma baxımından F.Hommelin «Zu den Alttürkischen Sprichwörtern»[287] («Qədim türk atalar sözləri barədə») məqaləsi də əlamətdardır.

DLT mövzusunda Avropada daha sonra çap edilən elmi əsərlər arasında Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi dünya xəritəsi də mühüm yer tutmuşdur. Bunlara misal olaraq A.Hermannın «Die alteste Türkische Weltkarte (1076 n. Ch.)»[288] («Miladi 1076-cı ilə aid ən qədim türk dünya xəritəsi») adlı məqaləsini göstərmək mümkündür.

---

[279] C.Brockelmann. Mahmud al-Kasghari's Darstellung des Türkischen Verbalbaus. KSz, XVIII, 1918-19, p. 29-49.
[280] C.Brockelmann. Alttürkestanische Volksweiseit. Ostasiatische Zeitschrift, VIII, 1919-20, p.50-75.
[281] C.Brockelmann. Mahmud al-Kasghari über die Sprachen und Stamme der Türken im XI Jahrhundert, KCs Archivum, I, 1921, s. 26-40.
[282] C.Brockelmann. Alttürkestanische Volkspoesie. Asia Major. Vol. I. Fasc. I. Jan. 1924.
[283] C.Brockelmann. Mitteltürkischer Wortsatz nach Mahmud Kaschgari's Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Budapest-Leipzig, 1928, VI+252 p.
[284] Carl Brockelmann. Hofsprache in Alttürkestan. Donum Natalicum Schiren. 1929, p. 222-227; idem: Naturlaute im Mitteltürkische. UJ, 1928, VIII, Heft 314, 1919-20, p. 256-265; idem: Volkskundliches aus Alttürkestan. Asia Major, II, p. 110-124.
[285] Carl Brockelmann . Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Hakkında. Türk Amacı, yıl 1, 1 Eylul 1942, s. 103-108; yenə onun: Divanü Lugat-it-Türk'teki Halk Şiirleri. «Türkün» Mecmuası, I, 1936, sayı 6, s. 54-69; II, 1936, sayı 7, s. 65-72; III, 1936, sayı 8, s. 65-72; IV, 1937, sayı 9, s. 1-8; V, 1937, sayı 10, s. 32-40; VI, 1937, sayı 11, s. 29-32.
[286] G.Bergstrassel. Das Vorbild von Kasghari's Divan Lugat at-Türk. Orientalische Literaturzeitung, XXIV, 1921, p. 154-155.
[287] F.Hommel. Zu den Alttürkischen Sprichwörtern. Asia Major, Anniverisary Volume, 1924, p. 182-193.
[288] A. Hermann «Die alteste Türkische Weltkarte (1076 n. Ch.). İmago Mundi, 1935, p. 21-28.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Avstriya şərqşünası Otto (Omelyan) Pritsakın almanca yazdığı təqdiqatlar da çox orijinaldır. Onun əsərlərində həm Mahmud Kaşğarinin dövrü və həyatı, həm də «Divan»ın özəllikləri araşdırılmışdır[289].

Müxtəlif mülləiflər tərəfindən almanca DLT haqqında yazılmış başqa əsərlərdə də[290] maraqlı məqamlar çoxdur.

«Divan»la bağlı əsasən ABŞ-da bəziləri türkcəyə də tərcümə olunmuş ingiliscə xeyli əsər yazılmışdır. Bunlardan Sir Gerard Clausonun[291], Robert Dankoffun[292], James Kellyinin[293] və başqalarının[294] məqalələrini göstərmək mümkündür. Bu yazılarda DLT müxtəlif səpkilərdən təhlil edilmişdir.

Rusiyada DLT ilə bağlı aparılan tədqiqatlara gəlincə, burada birincilik məşhur türkoloq V.V.Bartholda (1869-1930) məxsusdur. O, hələ 1921-ci ildə «Obzor sodercaniə Slovarə Maxmuda Kaşqarskoqo i vıpiski k nemu» («Mahmud Kaşğarinin Lüğətinin məzmununun icmalı və ona dair xülasələr» başlığı altında bəzi qeydlər aparmış, Rus Arxeologiya Cəmiyyətinin Şərq şöbəsinin yığıncağında DLT-yə həsr olunmuş «Tureüko-arabskiy slovarğ XI veka» («XI əsrin türkcə-ərəbcə lüğəti») adlı mühazirə oxumuşdur[295]. Alim 1926-cı ildə İstanbul və Daşkənd universitetlərində oxuduğu mühazirələrdə[296], habelə digər əsərlərində türklərin tarixinin, dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində «Divan»ın əhəmiyyətini vurğulamış və kitabdan bir çox nümunələr vermişdir.

«Divan»ı filoloji baxımdan araşdıran ilk rus türkoloqlarından biri də S.Y. Malov (1880-1957) olmuşdur. O, stekloqrafiya üsulu ilə Daşkənddə nəşr edilən «Obrazüı drevnetörkskoy pisğmennosti s predisloviem i slovarem»[297] («Önsöz və lüğətlə qədim türk yazılı abidələri nümunələri») adlı kitabına «Divan»dan da çoxlu şeir parçası salmışdır.

1926-cı ildə S.Y.Malov, tanınmış türkoloq K.K.Yudaxin və ərəb dili mütəxəssisi Y.A.Şmidt DLT-nin materialı əsasında qədim türk dillərinin lüğətini hazırlamağa başlamış, lakin sonra bu iş dayandırılmışdır[298].

1951-ci ildə S.Y.Malovun «Pəmətniki drevnetörkskoy pisğmennosti. Tekstı i issledovaniə»[299] («Qədim türk yazılı abidələri. Mətnlər və tədqiqlər») adlı irihəcmli əsəri çapdan çıxmışdır. Burada «Divan»a 10 səhifə (305-315-ci səhifələr) yer ayrılmışdır.

DLT-nin Bəsim Atalay tərəfindən Ankarada türk dilinə tərcümə edilməsi və 1939-43-cü illərdə nəşr olunması, faksimilesinin buraxılması Türkiyədə, eləcə də digər ölkələrdə yeni-yeni araşdırmaların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

---

[289] O.Pristak. Karahanlılar (840-1212). İA, c. VI, İstanbul, 1952, s. 251-273; yenə onun: Mahmut Kaşgari Kimdir? TM, c. X, 1951-53, İstanbul, 1953, s. 243-246; yenə onun: Die Karachaniden. Der İslam, Bd. 31, № 1, 1953, p. 17-68; yenə onun: Die Karachanidesche Streitfragen. 1-4, Oriens, III, 1950, p. 209-228; yenə onun: Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG, 1951, Bd. 26, p. 270-302.

[290] M.Hauenschild. Die Tierbezeitungen bei Mahmud al-Kasghari. Eine Untersuchung aus sprach und kulturhis-torischer. Wiessbaden, Otto Harrassowitz, 2003, 246 p.; Mecdut Mansuroğlu. Das Karachanidische. Philoligiae Turcicae Fundamenta. I, Wiesbaden, 1959, p. 87-112; İ.R.Meyer. Kasghari und Einige Probleme der Vokallange im Türkischen. Bilimsel Bildiriler, 1972, Ankara, 1975, p. 425-430.

[291] Sir Gerard Clauson. Eski Türkçe Üzerine Üç Not. TDAY-Belleten 1966. Ankara, 1966, s. s. 1-18.

[292] R.Dankoff. Kaşghari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks. Archivum Ottomanicum. IV, 1972, p. 23-43; idem: Kasghari on the Beliefs and Superstitions of the Turks. Journal of American Oriental Society, 95. 1, 1975, p. 60-80; idem: The Alexander romance in the Diwan Lughat at-Turk. Humaniora İslamica, I, 1973, p. 233-244; idem: On nature in Karakhanide Literature. Journal of Turkish Studies, 4, 1980, p. 27-35; idem: Textual Problems in Kutadgu Bilig. Journal of Turkish Studies, 3, 1979, p. 88-89.

[293] J.Kelly. On defining Dhu al-Arbaa. Journal of American Oriental Society, 91. 1, 1971, p. 132-136; idem: Remarks on Kashgaris Phonology. I. Linguistik Terminology. UAJ, № 44, 1972; idem: Remarks on Kashgaris Phonology. II. Orthografy. UAJ, № 45, 1973, p. 163-169.

[294] M.Biran. Qarakhanid Studies. A View from the Qara Khitai Edge. Cahiers d'Asie Centrale, 9, 2001; A.Rona-Taş. Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lughat at-Turk). Edited and Translation with İntroduction by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. AOF, XL, 1986, s. 335; Ettore Rossi. A not to the Manuscript to the Divan Lugat at-Turk. Christeria Orientalia, Praha, 1956, p. 280-285.

[295] А.Н.Кононов. Изучение «Дивану лугат ит-тюрк» М.Кашгарского в Советском Союзе. СТ, 1973, № 1, с.3.

[296] В.В.Бартольд. История турецко-монгольских народов. Сочинения, М., т. V, Наука, 1968, с. 195-229.

[297] С.Е.Малов. Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем. Ташкент, 1926, 84 с.

[298] А.Н.Кононов, həmin əsər, s.4.

[299] С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, 452 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Divan»da türk dilləri, coğrafiya və toponimika sahəsində verilən məlumatlar, müəllifin çəkdiyi dünya xəritəsi mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmiş, İ.İ.Umnyakovun «Samaə staraə tureükaə karta mira (XI v.)»[300] («Dünyanın ən qədim türk xəritəsi (XI əsr)», S.P.Tolstovun «Qoroda quzov» («Oğuzların şəhərləri») adlı irihəcmli əsərində[301] öz əksini tapmışdır.

Keçmiş SSRİ-də ötən əsrin 60-cı illərdə DLT haqqında xeyli məqalə və dissertasiya yazılmışdır. Bunların arasında N.A.Baskakovun[302] əsərləri xüsusi yer tutur.

DLT-nin tədqiqində T.A.Borovkovanın rolu ayrıca qeyd olunmalıdır. O, «Divan»ın fonetikası, saitlər və samitlər haqqında bir neçə məqalə, DLT-nin qrammatikası barədə isə namizədlik dissertasiyası[303] yazmışdır.

Tanınmış türkoloqlardan İ.V.Stebleva da «Divan»ın tədqiqi ilə məşğul olmuş, şeirlərin mətni, janrı, vəzni, transkripsiyası və tərcüməsi məsələlərinə həsr edilmiş bir sıra əsərlər qələmə almışdır[304].

A.M.Şerbakın əsərləri[305] əsasən türk dillərinin morfologiyasına, müqayisəli qrammatikasına həsr olunmuşdur. Alim özünun ən məşhur əsərlərindən biri olan «Qrammatiçeskiy oçerk əzıka törkskix tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnoqo Turkestana»[306] («X-XIII əsrlərə aid Şərqi Türküstan türk mətnləri dilinin qrammatik oçerki») adlı tədqiqatında «Divan»a xüsusi yer ayırmışdır.

«Divan»ın 1960-67-ci illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən Daşkənddə özbək dilində tərcüməsi çapdan çıxdıqdan sonra bu sahədəki tədqiqatlar xeyli intensivləşmişdir. Sovet türkoloqları «Divan»ın 900 illik yubileyi ərəfəsində və ondan sonra kitabla bağlı bir-birindən maraqlı araşdırmalar aparmışlar. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, 7-9 oktyabr 1971-ci ildə Özbəkistanın Fərqanə şəhərində keçirilən və DLT-nin 900 illiyinə həsr olunan Ümumittifaq türkoloji konfransında Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərindən gəlmiş 105 alim iştirak etmiş, 43 məruzə və çıxış dinlənilmişdir[307]. Konfransın qəbul etdiyi qətnamədə «Divan» üzrə tədqiqatların daha da intensivləşdirilməsi, DLT-nin Azərbaycan və rus dillərinə tərcümələrinin tezliklə nəşr edilməsi, digər məsələlər və tövsiyələr öz əksini tapmışdır[308]. «Sovetskaə törkoloqiə» jurnalının 1972-ci ildə çıxan 1-ci nömrəsi bütünlüklə həmin konfransın materiallarına həsr olunmuş[309], bu iş yubileydən sonra da davam etdirilmişdir.

Görkəmli türkoloq akademik A.N.Kononov yalnız «Divan»ın deyil, eləcə də «Qutadğu Bilig»in, «Şəcəreyi-tərakimə»nin və digər abidələrin tədqiqi ilə gənc yaşlarından məşğul olmuş, hələ 1939-cu

---

300 И.И.Умняков. Самая старая турецкая карта мира (XI в.). Труды Самаркандского государственного педагогического института им. А.М.Горького. I, вып. I, Самарканд, 1940, с. 103-132.

301 С.П.Толстов. Города гузов. Советская этнография, 1947, с. 55-102.

302 Н.А.Баскаков. Причастия на -ды/-ты в тюркских языках. Труды Московского института востоковедов. 1951, вып. 6, с. 25-217; его же: Тюркские языки. М., 1960, 242 с.; его же: Введение в изучение тюркских языков. М., 1962, 176 с.; его же: Роль уйгуро-карлукского литературного языка Караханидского государства в развитии литературных языков средневековья. СТ, 1970, № 4, с. 13-19.

303 Т.А.Боровкова. Грамматический очерк языка «Дивану лугат ит-тюрк». АКД, 1966, 15 с.; ее же: К вопросу о долготе гласных в языке «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгари. Тюркологическая конференция в Ленинграде 7-10 июня 1976 г. Тезисы докладов, Ленинград, 1967, с. 12-13: ее же: О губных согласных в «Дивану лу-гат ит-тюрк». ТС, М., 1966, с. 24-27; ее же: О фонетической терминологии в Словаре Махмуда Кашгарского. Изв. АН СССР. ОЛЯ, 1966, № 6, с.528-531; ее же: Относительно первого издания Словаря Махмуда Кашгарского. НАА, 1964, № 5, с. 133-135.

304 И.В.Стеблева. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. ТС, М., 1966, с. 246-254; ее же: О происхождении жанра туюг. ТС, М.,1970, с.135-147; ее же: Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., Наука, 1965, 147 с.; ее же: Развитие тюркских поэтических форм в XI в. М.,1971, 299 с.; ее же: Рифма в тюркоязычной поэзии XI века. СТ, 1970, № 1, с. 93-99; ее же: Связь формы и содержания в жанре туюг. Теория жанров литератур Востока. М., Наука, 1985, с. 45-58; ее же: Синкопирование слов в поэтических текстах «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари , М., 1972, с. 206-212.

305 А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1981, 191 с.; его же: Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, 1981, 181 с.

306 А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, 204 с.

307 Э.И.Фазылов, Л.В.Данилова. Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк». СТ, 1972, № 1, с. 151-155.

308 Резолюция Всесоюзной тюркологической конференции, посвященной 900-летию труда Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк». Фергана, 9 октября 1971 года. СТ, 1972, № 1, с. 156-157.

309 Hasan Eren. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lugat-it-Türk Özel Sayısı. TD, № 253, Ekim 1972, s. 121-124.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ildə X.S.Xocayevin tərcüməsini redaktə etmiş, daha sonralar DLT haqqında ən məzmunlu məqalələri qələmə almışdır. O, bir çox əsərində[310] bu və ya digər şəkildə Mahmud Kaşğaridən və «Divan»dan bəhs etmişdir.

Tanınmış türkoloq Ə.R.Tenişev də «Divan»a həsr olunan əsərlərində[311] orta türk dövrü dillərinin xüsusiyyətlərini dərindən təhlil etmiş, Mahmud Kaşğarinin bir lüğətçi, qrammatist və dialektoloq kimi fəaliyyətini hərtərəfli araşdırmış, divanşünaslığa mühüm töhfələr vermişdir.

Orta türk dövrü üzrə görkəmli mütəxəssis, rus türkologiya məktəbinin ta-nınmış nümayəndəsi, milliyyətcə uyğur olan Əmir Nəcibin tədqiqatları[312] da diqqətəlayiqdir. Bu sanballı əsərlərdə «Divan», «Qutadğu Bilig», «Gülüstan» və digər yazılı abidələrin bir sıra ədəbi-bədii və linqvistik xüsusiyyətləri ustalıqla tədqiq edilmişdir.

Keçmiş sovet respublikaları arasında «Divan» ən çox Özbəkistanda öyrənilmişdir. Bu işdə məşhur tərcüməçi, ədəbiyyatşünas Salih Mütəllibovun müstəsna rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Alimin qələmindən bir sıra dəyərli məqalələr çıxmış, «Divan»ı özbək dilinə çevirmiş və nəşrə hazırlamış[313], geniş önsöz, qeydlər, izahlar və şərhlər yazmış, DLT mövzusunda doktorluq dissertasiyası[314] müdafiə etmişdir.

Özbəkistanda bu iki tanınmış divanşünasın çoxlu ardıcılı və şagirdi yetişmişdir. Onların arasında Həmidulla Həsənovu, Həmid Niqmatovu, Erqaş Fazilovu və başqalarını göstərmək olar.

Həmidulla Həsənov «Divan»ı əsasən coğrafi və toponimik yöndən tədqiq etmiş, DLT müəllifinin çəkdiyi dünya xəritəsinin xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Bu baxımdan onun bir neçə

---

[310] А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв.), Л., 1980, 255 с.; его же: Изучение «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского в СССР. СТ, 1973, № 1, с. 3-9; его же: Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ını Konu Alan Araştırmalar. TDK, Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1975, s.393-399; его же: Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ını Konu Alan Araştırmalar. TDAY, 1978, s.181-190; его же: Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ını Konu Alan Araştırmalar. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Özel Sayısı, II kitap, Bişkek, 2004, s.147-152; его же: Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-тюрк». СТ, № 1, 1972, с. 3-17: его же: Maxmud Koşğariy va uninq «Devonu luğotit turk» asari. Uzbek tili va adabiyoti, 1972, № 1, bet 31-38; № 2, bet 29-35; его же: Махмуд Кашгарский и его «Словарь тюркских языков». В сб.: «Филология и история стран зарубежной Азии и Африки». Тезисы. Л., 1965, с. 25-27; его же: Махмуд Кашгарский о тюркских языках. В кн.: «История лингвистических учений: Средневековый Восток. Л., Наука, 1981, с. 130-142 (совместно с Х.Г.Нигматовым); его же: История изучения тюркских языков в России: доoктябрьский период. Л., Наука, 1982, 360 с.; его же: Тюркская филология в СССР. 1917-1967, М., Наука, 1968, 48 с.; его же: Поэма Ю. Баласагунского «Благодатное знание». Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., Наука, 1983, с. 495-517; его же: Тюркская филология в СССР. 1917-1967. М., Наука, 1968, 48 с; его же: Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-ci ilə qədər). SSRİ-də türk filologiyası (1917-1967). Bakı, Çinar-Çap, 2006, 352 s.

[311] Э.Р.Тенишев. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский. СТ, № 6, 1973, с. 54-61; его же: Тюркские языки в эпоху Махмуда Кашгарского. В кн.: «Древнетюркская письменность». Алма-Ата, 1971, с. 20-21; его же: Указатель грамматических форм к «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. Труды Института Языкознания АН Каз.ССР, т. III, Алма-Ата, 1963, с. 190-212; его же: Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в фукциональном аспекте. ВЯ, 1979, № 2, с. 80-90.

[312] Э.Н.Наджип. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М., 1989, 284 с.; его же: Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. М., 1979, 479 с.; его же: Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД, М., 1965, 52 с.; его же: О диалектном составе словаря М.Кашгари. Всесоюзная тюркологическая конференция. Алма-Ата, 1976; его же: О средневековых литера-турных традициях и смешанных письменных тюркских языках. СТ, 1970, № 1, с. 87-92.

[313] Maxmud Koşğariy. Turkiy suzlar devoni (Devonu luğotit turk). Tarjimon va naşrqa tayarlovçi S.M. Mutallibov. Toşkent, 1960, I tom 500 bet; 1961, II, tom, 428 bet; 1963, III tom, 466 bet; 1967, IV tom (indeks), 543 bet.

[314] С.М.Муталлибов. «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского (Перевод, комментарии, исследования). АДД, 1967, 75 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

məqaləsi[315], «Maxmud Koşğariy. Xayoti va joğrafiy merosi» («Mahmud Kaşğari. Həyatı və coğrafi mirası») adlı kitabı[316] və dissertasiyası[317] xüsusi maraq doğurur.

Həmid Niqmatov isə daha çox XI-XII əsr şərqi türk yazılı abidələrinin, o cümlədən Mahmud Kaşğarinin «Divan»ı, Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və Əhməd Yüknəginin «Ətabət ül-həqayiq» mənzuməsinin morfologiyası ilə, türk dillərinin təsnifi, başqa dillərlə münasibəti məsələləri ilə məşğul olmuş, Bakıda doktorluq disserrasiyaları müdafiə etmişdir[318].

Erqaş Fazilov «Divan»ın tədqiqi tarixini, müxtəlif dillərə tərcümələri haqqında özbəkcə və rusca bir sıra məzmunlu məqalələr yazmışdır[319].

Bunlardan başqa, özbək alimləri DLT-ni müxtəlif səpkilərdən öyrənmiş və tədqiq etmişlər. Onların apardıqları tədqiqatların əsas qismi «Divan»la müasir özbək ədəbi dilinin və dialektlərinin müqayisəsinə[320], habelə bəzi leksik paralellərə[321] və digər məsələlərə həsr olunmuşdur[322].

Qazaxıstanda «Divan» ötən əsrin 60-cı illərindən intensiv şəkildə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Məşhur qazax alimi akademik A.Kaydarovun DLT-nin leksikasına həsr olunmuş məqaləsi[323] «Divan»ın tədqiqi üçün bir növ proqram xarakteri daşımış, sonrakı araşdırmalara yön vermişdir. Tanınmış

---

315 Х.Хасанов. Среднеазиатский филолог-географ XI века. Известия Узбекистанского филиала Всесоюзного географического общества, т. V, Ташкент, 1960, с.91-100; его же: Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии. В сб.: «Топонимика Востока», М., 1962, с. 31-36; его же: Нерасшифрованная надпись на карте Махмуда Кашгарского. Известия АН СССР. Серия географическая. 1964, № 6, с. 107-108.

316 X.Xasanov. Maxmud Koşğariy. Xayoti va joğrafiy merosi. Toşkent, 1963, 83 bet.

317 Х.Хасанов. Географическое наследие ученых Средней Азии. АДД, Ташкент, 1967, 47 с.

318 Х.Г.Нигматов. Махмуд Кашгарский о взаимовлиянии тюркских и иранских языков. В сб.: «Иранская филология», М., 1969, с. 101-104; его же: Морфология тюркского глагола по материалам Словаря Махмуда Кашгарского. АКД, Ленинград, 1970, 24 с.; его же: Морфология языка восточно-тюркских памятников XI-XII веков (по материалам сочинений Юсуфа Баласагунского, Махмуда Кашгарского и Ахмеда Югнакского). АДД, Баку, 1978, 48 с.; его же: Некоторые особенности тюркских авторских примеров в «Диван»е Махмуда Кашгари. СТ, 1972, № 1, 100-102; его же: О глагольных корях типа СГС и СГ по материалам Словаря Махмуда Кашгарского. СТ, 1970, № 3; его же: О классификации тюркских племенных языков Махмудом Кашгарским. В сб.: «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока», Ленинград, 1969, с. 144-147; его же: Опрощение в тюркских глагольных корнях по материалам Словаря Махмуда Кашгарского. «Филология и история стран зарубежной Азии и Африки». Тезисы. Ленинград, 1965, с. 27-29; его же: Махмуд Кашгарский о тюркских языках. В кн.: «История лингвистических учений: Средневековый Восток». Л., Наука, 1981, с. 130-142 (совместно с А.Н.Кононовым); его же: XI asrdaqi turkiy tillarninq M.Koşğariy tamanidan kilinqan tasnifi. Uzbek tili va adabiyoti, 1969, № 4, bet 51-53.

319 E.İ.Fazılov. Maxmud Koşğariy va uninq «Devon»i. Uzbek tili va adabiyoti. Toşkent, 1971, № 5, bet 34-39; yenə onun: Şarkninq maşxur filolqlari Maxmud Koşğariy, Abu Xayyon, Jamoliddin Turkiy. Toşkent, Fan, 1971, 80 bet; yenə onun: Maxmud Koşğariy «Devon»i naşrlarinqi kiyasiy tatkik etiş tajribasi. Bilimsel Bildiriler, 1972, Ankara, 1975, s. 457-462; его же: Об изданиях и издателях «Диван»а Махмуда Кашгари. СТ, 1972, № 1, с. 140-149; его же: Знаменитые восточные филологи: Махмуд Кашгари, Абу Хаййан, Джамал-ад-дин Турки. Ташкент, 1971, 80 с.; его же: Огузские языки в трудах восточных филологов XI-XVIII вв. СТ, 1971, № 4, с. 83-97; его же: Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда М. Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк». СТ, 1972, № 1, с. 151-155 (совместно с Л.Даниловой).

320 A.Abdulloyev. «Devonu luğotit turk» asarida uğuz komponentininq urni masalasi. Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 51-56; A.İşoyev. «Devonu luğotit turk» va uzbek şevalari. Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 63-67; A.Aliyev. «Devonu luğotit turk»daqi ayrım affikslarninq Namanqan qruppa şevalarida kullanişi. Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 68-70.

321 M.Buronov. Çorvaçilik leksikasidan. Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 70-81; S.İbroximov, M.Assomuddinova. XI asrdaqi turkiy tillarda kasb-xunar atamalari va ularninq «Devonu luğotit turk»da aks etişi. Uzbek tili va adabiyoti, 1971, № 5, bet 57-62; yenə onların: Отражение профессиональной терминологии в «Дивану лугат-ит-тюрк» и «Кутадгу Билиг». СТ, 1972, № 1, с. 114-122; И.Кучкартаев. Лексика «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и современный узбекский литературный язык. СТ, 1972, № 1, с. 83-90; его же: О глаголах речи в «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгари. В сб.: «Вопросы узбекской и русской филологии». Труды ТашГУ, вып. 412, Ташкент, 1971, с. 3-15.

322 А.Хайитметов. О древней поэзии тюрков (по материалам «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари). СТ, 1972, № 1, с. 123-128; А.Халидов. «Диван лугат ит-тюрк» в сравнительном освещении с его арабским прототипом. СТ, 1984, № 4, с. 85-90.

323 А.Кайдаров. Уникальный лексикографический труд. Вестник АН Каз.ССР, вып 2., 1960, с. 109-111.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

divanşünaslardan A.Kurışjanov «Divan»ın tədqiqi tarixini, DLT-də qıpçaq leksikasının əks olunması vəziyyətini, türk dillərinin təsnifatı məsələlərini araşdırmışdır[324]. A.Tomanov Orta Asiya və Qazaxıstanın ünlü alimlərinə həsr olunmuş kitabında Mahmud Kaşğariyə xüsusi fəsil ayırmışdır[325]. DLT müəllifinin həyatı haqqında Q.Musabayevin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və maraqla qarşılanmışdır[326]. Qədim türk ədəbi abidələrinin, o cümlədən «Divan»ın qazax ədəbiyyatına təsiri M.Coldasbekovun namizədlik dissertasiyasında nəzərdən keçirilmişdir[327]. K.Beketayevin və E.İbatovun DLT haqqında birlikdə yazdıqları maraqlı monoqrafiya da[328] divanşünaslığa mühüm töhfə sayıla bilər. B.Süleymenova qədim və orta türk dövrü üzrə Qazaxıstanda 1970-ci ilə qədər aparılan tədqiqatları xülasə etmişdir[329]. Burada «Divan»la bağlı araşdırmalar da gözdən keçirilmişdir. Bəzi dilçilər isə DLT-ni müxtəlif yönlərdən tədqiq etmişlər[330].

Qırğızıstanda 2007-ci ilədək bir neçə məqalə istisna olmaqla[331] «Divan» haqqında ciddi tədqiqatlar aparılmadığını söyləmək mümkündür. Lakin ünlü qırğız alimi Omurkul Qarayev Qaraxanilər imperiyasının tarixi, «Divan»ın yazıldığı dövr barədə bir sıra ciddi tədqiqatlar aparmışdır[332].

2007-ci il aprelin 26-da Bişkekdə Atatürk adına Alatoo Universitetinin Mahmud Kaşğari-Barsğani adına Çıqış (Şərq) Universiteti ilə birlikdə keçirdiyi beynəlxalq «Mahmud Kaşğari və türk dünyasının dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi» konfransında 42-si qırğızca olmaqla 74 elmi məruzə oxunmuşdur. Tədbirdə qırğız və qazax alimləri ilə yanaşı Türkiyə, Misir, İordaniya, Çin, Rusiya və Azərbaycandan gəlmiş elm adamları, o cümlədən bu sətirlərin müəllifi iştirak etmişlər.

Türkmənistanda «Divan»la bağlı araşdırmalar ötən əsrin 50-ci illərində başlamışdır. Həmin dövrdə ərəbcə və farsca bilən Sapar Axallı DLT-nin əsasında türkmən dilinin tarixi morfologiyasını yazmış[333] və həmin mövzuda dissertasiya müdafiə etmişdir[334]. Lakin daha sonra sovet ideologiyası tərəfindən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının ölkədə qadağan edilməsi «Divan»ın üzərinə də bir növ yasaq pərdəsi çəkmişdir. Ədəbiyyatşünas R.Rəcəbov qədim türkmən ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən kitabında bunlar barədə söz

---

[324] А.Курышжанов. Из истории исследования сочинения М.Кашгарского. Труды Института Языкознания АН Каз.ССР, т. III, 1963, с. 182-189; его же: Махмуд Кашгари о кыпчакском языке. СТ, № 1, 1972, с. 52-60; его же: О первой исследовательской работе по тюркским языкам (к 900-летию труда Махмуда Кашгари). Известия АН Каз. ССР, СО, 1972, № 1, с. 79-81; его же: Turki dilderinin en alğaş zetteyli jayında (M.Kaşkari enbeginin 900 yıldığında). Известия АН Каз. ССР, серия общественная, 1972, № 1, bet 79-81.

[325] М.Томанов. Махмуд Кашгари. В сб.: «Великие ученые Средней Азии и Казахстана IX-XIX вв.». Алма-Ата, 1964, с. 153-166.

[326] Г.Г.Мусабаев. Некоторые сведения о жизни Махмуда Кашгари. Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969, с.48-62; məqalənin türkcəsi: Kaşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler. TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 110-120; Kaşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler. DD, sayı 33, Ankara, Temmuz, 1995, s. 20-29.

[327] М.Джолдасбеков. Древнетюркские литературные памятники и их отношение казахской литературе. АКД, Алма-Ата, 1969, 26 с.

[328] K.Beketayev, E.İbatov. Maxmut Kaşkari. Tübi bir türki tili (Diuani lüğat-it-türik). Almatı, 1993, 192 bet.

[329] Б.А.Сулейменова. О состоянии исследования языка древнетюркских и средневековых памятников в Казахстане. СТ, 1970, № 6, с. 96-101.

[330] В.У.Махпиров. Антропонимы в «Дивану лугат ит-тюрк» и «Кутадгу Билиг». СТ, 1979, № 4, с. 22-28; его же: Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. АКД, Алма-Ата, 1980, 26 с.; его же: Тюркские топонимы в «Дивану лугат ит-тюрк». СТ, 1983, № 1, с. 34-39; его же: О двух омонимах в «Диван»е Махмуда Кашгари. СТ, 1972, № 1, с. 103-105; Н.Исхакова. Винительный падеж в словосочетаниях «Диван»а Махмуда Кашгари. СТ, 1977, № 1, с. 94-97.

[331] T.Ahmedov. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat'it-Türk'ü ve Çağdaş Kırgız Dili. Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri. 7-8 Mayıs 1999, Ankara, TDK, s. 96-101; B.Oruzbayeva. Mahmut Kaşgari'nin Divan'ı ve Kırgız Dil Tarihinin Bazı Sorunları. Bilimsel Bildiriler, 1972. TDK, Ankara, 1975, s. 447-453; yenə onun: Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане. СТ, 1972, № 1, с. 43-46; Б.Осмоналиева. Об отражении лексики киргизского языка в Словаре Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк». СТ, 1972, № 1, с. 97-99.

[332] О.Караев. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари. СТ, 1972, № 1, с.111-113; его же: История Караханидского каганата. Фрунзе, 1983, 301 с.; его же: Земля тогузогузов, карлуков, хазлажия, хилхия, кимаков и киргизов по карте аль-Идриси. Арабо-персидские источники о тюркских народах. Фрунзе, Илим, 1973, с. 4-48.

[333] S.Axallı. Mahmud Kaşğarınınq sözlüqi və türkmen dili. Aşqabat, Ilım, 1958, 208+5 s.

[334] С.Ахаллы. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. АКД, Ашхабад, 1958, 21 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

açmış, Mahmud Kaşğarinin həyatı və «Divan» barəsində məlumatla yanaşı əsərdən bəzi nümunələrin tərcüməsini vermişdir[335]. M.Xıdırov və B.Karrıyev DLT-nin 900 illik yubileyinə həsr olunmuş Ümumittifaq türkoloji konfransında məruzələrlə çıxış etmişlər[336], lakin M.Sarıxanovun məqaləsindən aydın olur ki, Türkmənistanda «Divan»ın tədqiqi istənilən səviyyədə deyil[337]. Onu da qeyd edək ki, DLT müstəqil türk dövlətlərindən yalnız ikisinin dilinə tərcümə edilməmişdir, onlardan biri türkmən, digəri qırğız dilidir.

«Divan»ın tədqiqi sahəsində tatar alimləri də çox iş görmüşlər. Kazanda DLT haqqında ilk məqalə hələ 1927-ci ildə tanınmış alim Camal Validov tərəfindən yazılmış[338], burada M.Kaşğari və «Divan» barəsində məlumat verilmişdir. Daha sonra qələmə alınmış yazılar arasında Mirfatih Zəkiyevin[339] və Huziəxmət Məxmudovun[340] məqalələrini göstərmək olar.

Başqırd alimlərindən T.Qaripovun Ural-Volqaboyu qıpçaq dilləri ilə DLT-nin müqayisəsinə həsr olunmuş məqalələri diqqəti xüsusilə cəlb edir[341].

Çində, o cümlədən Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda DLT ilə bağlı uyğur və Çin alimləri tərəfindən saysız-hesabsız elmi əsər yazılmışdır[342].

Türkologiyanın şah əsəri barədə Yaponiyada da xeyli tədqiqat işləri aparılmış, DLT-nin bəzi qismləri yapon dilinə tərcümə edilmişdir[343].

«Divan»ın Azərbaycanda tədqiqinə gəlincə, təəssüf ki, bu sahədə ciddi uğurlar qazanıldığını söyləmək mümkün deyil. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri DLT-nin milli filologiyamızın dövriyyəsinə gec daxil edilməsidir; «Divan»ın Azərbaycan dilində nəşri işi bizdə Türkiyədəkindən təqribən 60 il, özbəklərdən 40 il, uyğurlardan 20 il, qazaxlardan 10 il sonra yerinə yetirilmişdir. Halbuki «Divan»ın Azərbaycan dilində nəşr olunmamış ilk tərcüməsi hələ ötən əsrin 30-cu illərində başa çatdırılmış, elə həmin dövrdə də DLT haqqında ilk elmi məqalələr yazılmış, bəzi tədqiqatlar aparılmışdır.

Hələ 1924-cü ildə tanınmış Azərbaycan ədəbiyyatşünası Hənəfi Zeynallı «Divan» və Mahmud Kaşğari haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir[344]. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq türkoloji qurultayda professor Bəkir Çobanzadənin (1893-1937) «O blizkom rodstve törkskix nareçiy»[345] («Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında») məruzəsi bunlardan biridir. Görkəmli türkoloq öz məruzəsini əsasən DLT-nin materialları əsasında qurmuşdur. Həmin illərdə ADU-nun

---

[335] R.Recepov. Eski türkmen edebiyatı. Aşqabat, Ilım, 1991, s. 188-248.

[336] Э.И.Фазылов, Л.В.Данилова. Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда Махмуда Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк». СТ, 1972, № 1, с. 153.

[337] M.D.Sarıhanov.Mahmut Kaşgarlının Divanü Lugat-it-Türk Eserinin Türkmenistanda Öğrenilmesi ve Kulanılışı. Divanü Lugat-it-Türk Bilgi Şölenii Bildirileri. 7-8 Mayıs 1999, Ankara, s.102-105.

[338] Джемаль Валидов. О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского. Вестник Научного Общества Татароведения. Казань, 1927, № 7, с. 107-112.

[339] Mirfatih Zekiyev. Kaşgarlı Mahmut ve Türk Boylarının Etnik Birliğini Oluşturma Çabaları. Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri. 7-8 Mayıs 1999, Ankara, TDK, s. 90-95.

[340] Huziahmet Mahmudov. Divanü Lugati't-Türk'teki Ata Sözleri ve Onların Bugünkü Versiyonları. Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri. 7-8 Mayıs 1999, TDK, Ankara, s. 84-89.

[341] Т.М.Гарипов. Махмуд Кашгари и кыпчакские языки Урало-Поволжья. СТ, 1972, № 1, с. 47-51; его же: Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. М., 1979, с. 83-89.

[342] Г.С.Садвакасов. Изучение уйгурского языка в СУАР КНР. СТ, 1985, № 2, с. 81-85; его же: Изучение уйгурского языка в СУАР КНР. СТ, 1985, № 2, с. 81-85; yenə onun: Məşhür «Divanü lüğat-it-türknünq» uyğurçə tərcimisi həkkidə. İlmiy əmgəklər. Almatı, Alem, 2000, bet 205-215; Ahmet Rıza Bekin. Çinde Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it-Türk İle İlgili Araştırmalar. DD, sayı 33, Temmuz, 1995, s. 56-59; Erkin Emet. Doğu Türkistan ve Çinde Divanü Lugat-it-Türk Üzerine Yapılan Dil ve Edebiyat Araştırmaları. DD, sayı 33, Temmuz, 1995, s. 60-64; Chen Shi Minq. Cong Tu Tszüe Yuy Datsıdyan Kan Wey Wu Er Yü «R» De Yan-Bian [«Divan»a görə uyğur dilindəki «r» samitinin dəyişməsi haqqında]. XÜD, 1985, № 4, bet 60-65; Zhu Zhininq. Wey Wu Er Yü Li De Xan Yü Jie Si [Uyğur dilində Çin dilindən alınma sözlər], ÇDD, 1965, № 5, s. 12-25.

[343] Fucimoto Katsuji. Mafumudo Kaşugari Toruko-Arabu-go Citen no Hoya-ku: Çime-iben [Mahmud Kaşğarinin türkcə-ərəbcə lüğətinin yapon dilinə tərcüməsi: yer adları qismi]. Tozai-gakucutsu Kenkyü-co İho, 5, 1957, s. 36-48; Haneda Akira. Kaşugari to Toruko-Arabu-go Citen [Kaşğari və onun türkcə-ərəbcə lüğəti]. İvai-hakuşi Koki Kinen Tenseki Ronşu, 1963, s. 521-526; Sumi Hiyedoşi. Çuo Asia Toruko-go: Kaşugaru-Hogen no Kenkyu [Orta Asiya türkcəsi: Kaşğar şivəsi haqqında araşdırmalar]. Tokyo, Ryubin-şok-yoku, 1944, s. 52-56.

[344] Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 127.

[345] Б.Чобанзаде. О близком родстве тюркских наречий. I Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля–5 марта 1926. Баку, 1926, с. 96-102.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

şərqş fakültəsində çalışan Fələstin mənşəli tanınmış ərəbşünas professor P.K.Juze DLT haqqında bir neçə məqalə yazaraq əsəri ciddi şəkildə tədqiq etmişdir[346]. Buraya S.X.Xocayevin bir məqaləsini[347] də əlavə etmək lazımdır. Məşhur ədəbiyatşünas Əmin Abid də DLT barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir[348]. Bunlardan başqa, mətbuatda bəzi müəllliflərin də bir sıra yazıları dərc edilmişdir.

1937-ci ildə DLT-nin tərcüməçisi X.S.Xocayevin ÇK tərəfindən həbsindən və güllələnməsindən sonra uzun illər Azərbaycanda «Divan» mövzusuna bir növ tabu qoyulmuş, heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Yalnız 1947-ci ildə azərbaycanlı türkoloqlardan Yusif Ziya Şirvaninin bir məqaləsi ölkədən kənarda–Özbəkistanda özbək dilində dərc edilmişdir[349].

Bu vəziyyət 1958-ci ilə qədər davam etmişdir. Həmin il Əkrəm Cəfər şərqşünasların Daşkənddə keçirilən I elmi konfransında Mahmud Kaşğarinin linqvistika tarixində ilk dəfə tətbiq etdiyi müqayisəli-tarixi metod haqqında məruzə oxumuşdur[350]. Bundan 6 il sonra Ə.Dəmirçizadənin eyni mövzuda bir məqaləsi[351] dərc edilmiş, «Divan»ın 900 illik yubileyi zamanı həmin məqalə təkrar çap olunmuşdur[352]. Bu əsərlərdə DLT müəllifinin dünya və türk dilçiliyi tarixindəki müstəsna mövqeyi elmi dəlillərlə göstərilmiş, türk dillərinin öyrənilməsində Mahmud Kaşğarinin rolu və xidməti vurğulanmışdır. Ümumiyyətlə, Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dili tarixindən, Dədə Qorqud dastanlarının dilindən bəhs edən kitablarında tez-tez DLT-yə də müraciət etmiş, müvafiq paralellər və müqayisələr aparmışdır[353].

Ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda Q.Bayramovun «Mahmud Kaşğarinin «Divani-lüğət it-türk» əsərində türk dillərinin frazeoloji vahidləri»[354] və İ. Vəliyevin «Divanu lüğat it-türk»də keçmiş zamanın ifadə forması»[355] adlı məqalələri dərc edilmişdir. Q.Quliyevin «Divan»da təsirlik halın ifadə formasından bəhs edən[356] məqaləsi isə 1970-ci ildə çap olunmuşdur. Əsərin 900 illik yubileyi ərəfəsində ölkəmizdə divanşünaslıq sahəsində bir canlanma yaranmış, DLT ilə bağlı bir sıra yazılar qələmə alınmışdır. Bunlardan M.Şirəliyevin məqaləsini[357] xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alim burada «Divan» müəllifini dünyada ilk dialektoloq kimi xarakterizə etmiş, türk dillərinin hələ min il bundan əvvəl təsnifatını verən Mahmud Kaşğarinin izlədiyi elmi metodu təhlil etmişdir. V.Aslanovun məqaləsində[358] DLT ilə müasir Azərbaycan dili müqayisə edilmişdir. C.İ.Cəfərovun məqalələrində[359] əsərin leksikası

---

[346] П.К.Жузе. Thesaurus Linguarum Turkocum. Известия восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Востоковедение, I, 1926, с. 74-94; II, 1927, с. 27-35.

[347] Х.С.Ходжаев. «Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, серия лингвистическая, Баку, 1936, № 31, с.105-112; həmin məqalənin təkrar nəşri:. «Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашгарского. СТ, 1988, № 3, с. 97-103.

[348] Əmin Abid. Heca vəzninin tarixi. «Maarif işçisi» jurnalı, 1927, № 3, s. 50-55.

[349] Y.Z.Şirvani. Maxmud Koşğariy va uninq «Devonu luğotit turk» asari. «Şark xakikati», Toşkent, 1947, №3.

[350] А.Джафар. Из истории применения сравнительно-исторического метода к изучению тюркских языков. Материалы I научной конференции востоковедов. Ташкент, 1958, с. 856-862.

[351] А.М.Демирчизаде. Сравнительный метод лингвиста XI века Махмуда Кашгарского. Известия АН Азерб. ССР. Серия общественных наук. 1964, № 4, с. 45-55; məqalənin azərbaycanca genişləndirilmiş nəşri: XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarinini müqayisəli metodu. APİ-nin Elmi əsərləri. XI seriya, Bakı, 1966, № 1, s. 77-102.

[352] А.М.Демирчизаде. Сравнительный метод Махмуда Кашгари. СТ, 1972, № 1, с. 31-42.

[353] Ə.M.Dəmirçizadə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967, 85 s.; yenə onun: Azərbayjan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Maarif, 1979, 268 s., yenə onun: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.

[354] Q.A.Bayramov. Mahmud Kaşğarinin «Divani-lüğət it-türk» əsərində türk dillərinin frazeoloci vahidləri. ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1966, № 5, s. 18-26.

[355] İ.D.Veliev. Forma vırajeniə proşedşeqo vremeni v «Divanu luqat it-törk». Uçenıe zapiski AQU. Se-riə əzika i literaturı, 1968, № 5.

[356] Q.Kuliev. O forme vinitelğnoqo padeja sözin, tewesin v tekste «Divanü lugat-it-türk» Maxmuda Kaşqari. ST, 1970, № 4, 67-70.

[357] M.Ş.Şiraliev. Maxmud Kaşqarskiy kak dialektoloq. ST, № 1, 1972, s. 24-30.

[358] V.İ. Aslanov. «Divanu luqat it-törk» M.Kaşqari i azerbaydjanskiy əzık. ST, 1972, № 1, s. 61-74.

[359] J.İ.Jəfərov. M.Kaşğarinin «Divani-lüğət it-türk» əsərində alınma sözlər. Türk dillərinin leksik-morfoloci quruluşu. Bakı, 1981, s. 55-70; yenə onun: Qədim arğu dili. Dilçilik joğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərin tematik məjmuəsi. Bakı, ADU nəşri, 1982, s. 79-84.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

təhlil edilmişdir. E.Əzizovun bir əsərində[360] isə müasir dilimizdə qədim dialektlərin izləri DLT-yə istinadən nəzərdən keçirilmişdir.

Tanınmış alim F.Zeynalov «Divan»la ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun birbaşa DLT-yə həsr olunmuş məqaləsində və kitabında[361] Mahmud Kaşğari və «Divan» haqqında dolğun məlumat verilmiş, bir sıra maraqlı müddəa və fikirlər irəli sürülmüşdür.

Bundan sonra bəzi dərsliklərdə və elmi-populyar nəşrlərdə DLT haqda az-çox bilgi verilməyə başlanmışdır. Məsələn, P.Xəlilov ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan «SSRİ xalqları ədəbiyyatı» dərsliyində[362], Ə.Səfərli və X.Yusifov «Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində[363], Anar «Min beş yüz ilin oğuz şeri» antologiyasında[364], N.Cəfərov isə «Türk xalqları ədəbiyyatı» müntəxəbatında[365] «Divan»dan söz açaraq onu ümumtürk ədəbiyyatının nümunəsi kimi təqdim və təhlil etmişlər. Antologiyada və müntəxəbatda DLT-dən bir çox nümunələr həm orijinalda, həm də tərcümədə verilmişdir.

Tanınmış alimlərimizdən Xalıq Koroğlu da öz əsərlərində[366] Mahmud Kaşğaridən, «Divan»dan bəhs etmiş, xüsusilə Alp Ər Tonqa və Əfrasiyab obrazlarının türklərdəki və farslardakı bədii təcəssümündən söz açmışdır.

Göründüyü kimi, DLT-nin basma nüsxəsinin nəşr olunduğu dövrdən ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarına qədər keçən 70 il ərzində ölkəmizdə «Divan» barədə heç bir monoqrafiya, heç bir dissertasiya yazılmamışdır. Bu sahədə ilk addım kimi A.Rəhimovun «Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası»[367] mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası təqdirəlayiqdir. Müəllif ona yaxın elmi əsər yazmışdır[368].

2001-ci ildə Azərbaycanda DLT haqqında iki monoqrafiya çapdan çıxmışdır. Bunlar Əsəd Cahangirin[369] və Ağaverdi Xəlilin[370] «Divan»dakı ədəbi mətnləri təhlil edən monoqrafiyalarıdır.

Əsəd Cahangirin «Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarlının «Divanü lüğat-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında)» adlı monoqrafiyası ounu namizədlik dissertasiyasının[371] əsasında qələmə alınmışdır. Əsər türkologiyada çox az öyrənilmiş bir sahəyə–linqvistik poetikaya həsr olunmuşdur. Bu mənada tədqiqatın müstəsna əhəmiyyəti və şəksiz uğuru təqdirəlayiqdir. Müəllif burada DLT-dəki bədii nümunələri, şeir və atalar sözlərini fonetik, leksik-semantik və sintaktik poetikanın təkrar, ritm, alliterasiya, vəzn, qafiyə, o cümlədən cinas və rədif, məcazlar, intonasiya, bədii xitablar, söz sırası, sintaktik paralelizmlər kimi mühüm parametrləri üzrə ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Onun türk bədii düşüncəsinin inkişafında coğrafi, dini, tipoloji və digər aspektləri də əhatə etməsi əsərin dəyərini artırır.

---

[360] E.Əzizov. Azərbayjan dilində qədim dialektlərin izləri (M.Kaşğari «Divan»ının materialları əsasında). Bakı universiteti xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. Bakı, 1996, № 1.

[361] F.R.Zeynalov. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. ADU-nun Elmi Xəbərləri, Bakı, 1971, № 5, 18-26; yenə onun: Qədim türk yazılı abidələri (orta türk dövrü). Bakı, 1980, 96 s.

[362] P.Xəlilov. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II. Bakı, Maarif, 1977, s. 10-12; s. 81-82.

[363] Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbayjan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, s. 24.

[364] Qaşqarlı Mahmud. Min beş yüz idin oğuz şeri (antologiya). Tərtibçi, ön və son sözlərin müəllifi Anar. Bakı, Azərbayjan nəşriyyatı, 1999, s. 41-44.

[365] N.Jəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Şaşoğlu, 2006, I jild, s. 36-146.

[366] X.Q.Koroqlı. Alp Gr Tonqa i Afrasiab po Ösufu Balasaquni, Maxmudu Kaşqari i druqim avtoram. ST, 1970, № 4, s. 108-115; eqo je: Drevnetörkskaə literatura. ST, 1988, № 5, s. 16-21; eqo je: Vzaimosvəzi gposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana. M., Nauka, 1983, 336 s.

[367] A.R.Raqimov. «Divanu luqat-it-törk» Maxmuda Kaşqari i leksika azerbaydjanskoqo əzıka. AKD, Baku: 1985, 26 s.

[368] A.Rəhimov. Asemantik morfem köklərinin izahında Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin rolu. Azərbayjan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984; yenə onun: Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri və müasir Azərbayjan ədəbi dili. Azərbayjan ali məktəbləri aspirantlarının V respublika elmi konfransı məruzələrinin tezisləri. Bakı: 1982; yenə onun: Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri və XI-XIII əsrlər Azərbayjan dilinin leksik tərkibi. Azərbayjan SSR EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. I kitab, Bakı: Elm, 1983; yenə onun: Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri və Azərbayjan dilinin dialektləri. Azərbayjan SSR EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. II kitab, Bakı: Elm, 1984; yenə onun: Mahmud Kaşğarinin «Divan»ı və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının bəzi sözləri haqqında. Azərbayjan SSR EA-nın Xəbərləri, dil, ədəbiyyat, injəsənət seriyası, Bakı: 1984.

[369] Əsəd Jahangir. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarlının «Divanü lüğat-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı: Elm, 2001, 168 s.

[370] Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər.Bakı: 2001,182 s.

[371] Ə.J.Əsədov. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. NDA, Bakı, 2000, 26 s.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ağaverdi Xəlilin «Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər»[372] adlı monoqrafiyası da maraq doğurur. Daha sonra həmin mövzuda namizədlik dissertasiyası[373] yazan və həmkarı Ə. Cahangirdən fərqli olaraq öz tədqiqatlarında yalnız atalar sözlərini təhlil edən alim DLT-dəki paremioloji vahidlər barədə çoxlu məqalə[374] qələmə almışdır. Onun monoqrafiya, dissertasiya və məqalələrini divanşünaslığa mühüm töhfə kimi qiymətəndirmək lazımdır. Bu əsərlər öz yüksək elmi səviyyəsi, dərinliyi və əhatəliliyi ilə seçilir.

Azərbaycanda DLT ilə əlaqədar çap olunan son yazılar bu sətirlərin müəllifinə məxsusdur. Onun «Divan»ın Azərbaycan dilinə tərcüməsnə yazdığı ön və son sözlər, şərhlər, qeydlər, qələmə aldığı məqalələr, magistr pilləsi üçün tərtib etdiyi proqramlar, mətbuat səhifələrində çıxışları əsərin elmi dairələrdə və geniş oxucu kütləsi arasında təbliğ edilməsi və populyarlaşdırılması məqsə-di güdür[375].

«Divan»ın ana dilimizə tərcüməsinin çapdan çıxması elmi və ictimai dairə-lərdə böyük sevinclə qarşılanmış, bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri bu münasibətlə mətbuatda və media orqanlarında

---

[372] A.Xəlilov.Mahmud Kaşğarinin «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı, 2001.

[373] A.S.Xəlilov. Mahmud Kaşqarlının «Kitabi divani lüğət-it ürk» əsərində paremioloci vahidlərin struktur-semantik təhlili». NDA, Bakı: 2005, 30 s.

[374] A.Xəlil. «Divani lüğət-it türk»də türkçülük ideyası. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələjəyinə» II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2004; yenə onun: «Divani lüğət-it türk»ün paremioloci fondu və tərkib elementləri. Azərbayjan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2005, № 15; yenə onun: DLT-də paremioloci mətnlərin tədqiqinə dair. Azərbayjan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2005, № 13; yenə onun: DLT-də paremioloci vahidlərin semiotik strukturuna dair. Azərbayjan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2005, № 14; yenə onun: Mahmud Kaşqarlı: şəxsiyyəti və irsi. «İnternet və intellekt» curnalı, Bakı, 2001, № 1; yenə onun: Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, 182 s.; yenə onun: Mahmud Kaşqarlının elmi fəaliyyətində folklorşünaslığın yeri. «Dədə Qorqud» toplusu, Bakı, 2002, № 4; yenə onun: Mahmud Kaşqarlının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Azərbayjan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2002, № 13; yenə onun: Paremioloci mətnin strukturuna dair («Divani lüğət-it türk»də paremioloci mətnlər üzrə). Struktur-semiotik araşdırmalar. Bakı, 2002, № 2; yenə onun: K strukturnomu analizu paremioloqiçeskix ediniü kipçakskoqo proisxojdeniə v kniqe «Divanu luqat at-turk» M.Kaşqarskoqo. Materialı tretğey vserossiyskoy nauçnoy konfereniüii «Linqvistiçeskoe kavkazovedenie i törkoloqiə: tradiüii i sovremennostğ». Karaçaevsk, 2004; eqo je: O znakovoy prirode posloviçnıx izreçeniy (po tekstam posloviçnıx izreçeniy iz kniqi «Divan luqat at-turk» Maxmuda Kaşqarskoqo). Elmi axtarışlar. Bakı: 2001, III toplu; eqo je: O posloviçnoy semiotiçeskoy sisteme (po tekstam posloviçnıx izreçeniy iz kniqi «Divan luqat at-turk» Maxmuda Kaşqarskoqo). Elmi axtarışlar. Bakı: 2001, IV toplu.

[375] Ramiz Əskər. «Divan» nə zaman və harada yazılmışdır. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 28-30; yenə onun: «Divan»ın tapılması. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 43-46; yenə onun: «Divan»ın quruluşu. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 30-31; yenə onun: «Divan»ın tərjümələri. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 34-43; yenə onun: «Divan»ın yazıldığı dövr və mühit. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 11-19; yenə onun: «Divanü lüğat-it-türk» dilinin bəzi özəllikləri. Qısa qrammatik oçerk. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, II jild, s. 344-396; yenə onun: Əsəri zikr edən mənbələr. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 30-31; yenə onun: Qeydlər və şərhlər. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 501-504; yenə onun: Qeydlər və şərhlər. Mahmud Kaşğari. Di-vanü lüğat-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, IV jild, s. 747-748; yenə onun: M.Kaşğari «Divan»ının tərjümələri. Bakı universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2006, № 2, s. 126-133; yenə onun: Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. «Ədəbiyyat» qəzeti, 19 noyabr 2006; yenə onun: Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. (Azərbayjanja nəşrinə ön söz). Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 8-52; yenə onun: Mahmud Kaşğarinin həyatı. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 20-28; yenə onun: Nəşrdə tətbiq edilən əlifba. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk». Bakı, Ozan, 2006, I jild, s. 43-45; yenə onun: Orta əsr türk yazılı abidələri. Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları. Bakı, Bakı universiteti nəşri, 2005, s. 81-87; yenə onun: Türk kültür tarixi. Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları. Bakı, Bakı universiteti nəşri, 2005, s. 145-152; yenə onun: II jildə önsöz. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, II jild, s. 17-30; yenə onun: III jildə önsöz. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, III jild, s. 7-8; yenə onun: IV jildə önsöz. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, Ozan, 2006, IV jild, s. 7-13; yenə onun: Divanü Lugat-it-Türk'ün Basılmış ve Basılmamış Çevirileri. Uluslararası «Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı, Kültürü ve Tarihi» Konferansı Bildirileri. Bişkek, 26 Nisan 2007; yenə onun: DLT'nin DTS'de Yansıması. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi İJANAS-38. 10-15 Eylül 2007, Ankara, Bildiriler.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

çıxış etmişlər. Onlar türklüyün və türkologiyanın şah əsərinin Azərbaycan dilinə çevrilməsini milli mədəniyyətimizin bayramı kimi qiymətləndirmişlər[376].

Hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində və elmi qurumlarında birbaşa DLT ilə bağlı bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası, diplom işləri yazılır, tədqiqatlar aparılır.

[376] Anar. Mədəniyyətimizin böyük bayramı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 17 noyabr 2006; yenə onun: Ramiz Əskərə açıq məktub. «525-ji qəzet», 17 noyabr 2006; İlham Abbasov. Türklüyün şah əsəri Azərbayjan dilində. «Xalq qəzeti», 24 noyabr 2006; Azad Nəbiyev. Türkün qızıl kitabı. «Azərbayjan» qəzeti, 24 iyun 2007; Zeynal Ziya. Süleyman Dəmirəlin hədiyyəsi. «Ekspress» qəzeti, 9 noyabr 2006; Pərvin Quliyeva. «Divanü luğat-it-türk» Azərbayjan dilində. Bülleten. Azərbayjanda Atatürk Mərkəzinin rüblük nəşri. Bakı: AzAtaM, 2007, № 4 (20), s. 27-30.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

О МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЮРКОЛОГИИ

член корреспондент НАНА Рена Мамедова
Институт архитектуры и искусства
НАНА
Азербайджан

В последние десять – пятнадцать лет в азербайджанской науке всё отчётливее просматривается интерес исследователей к становлению и развитию этномузыкознания в Азербайджане.

В мировой практике органично выстроена парадигма исследования: от глобализации культуры – к поискам национальной специфики художественного творчества. В этом смысле вклад Азербайджана в мировую культуру огромен, что и актуализирует изучение науки о народной музыке.

Основная трудность в осмыслении перспектив азербайджанского этномузыкознания заключается в отсутствии единства в истолковании собственно термина «этномузыкознание». Серьезные разночтения категориальных параметров связаны, как известно, с тем, что принципиально изменились подходы, появилось множество новых методов, методик и т.д. Ясно, что этномузыкознание так же обширно, как и теоретическое музыкознание. Именно поэтому целесообразно опираться на самую широкую трактовку этномузыкознания как науки о народной музыке. Вместе с тем, этнологизация культуры – это прежде всего мощные региональные «пласты», в изучении которых доминантным становится культурный контекст. Поэтому сегодня столь необходимо обратить внимание на те аспекты, которые нуждаются в первостепенном изучении. Последнее тесно связано с тем, что изоморфизм музыкознания, фольклористики и этномузыкознания очевиден. И тем не менее, необходимо найти параметры, характеризующие специфику каждого из них. Необходимы также чётко изложенные позиции, которые носили бы ярко выраженный дистрибутивный характер.

Целесообразно выстроить два методологических ряда – синхронный и диахронический. Это даёт возможность рассмотреть, с одной стороны, различные концепции науки о народной музыке в сравнении, с другой – показать реальный исторический процесс фольклористики и этномузыкознания.

Возникает и такой вопрос: в какой степени можно называть азербайджанское этномузыкознание этномузыкологией? Этномузыкология – это конкретная научная дисциплина. Предмет её чётко зафиксирован не только в словарях XX века, но и в словарях уже XXI века. Так, в одном из последних этномузыкология фигурирует как наука, занимающаяся кросскультурным сравнением и изучением взаимосвязей между музыкальными системами и другими социальными и культурными факторами. Напомню о научной деятельности голландского учёного Я.Кунста, который и зафиксировал термин «этномузыкология» как ведущий термин компаративистики с 1950 года. Близки этому направлению сравнительные исследования.

Перспективной и важной областью этномузыкознания сегодня является азербайджанское сравнительное этномузыкознание, ибо в азербайджанском этномузыкознании достаточно активно развиваются сравнительные исследования. Так, в 1990 году в Институте архитектуры и искусства Национальной Академии наук был создан отдел взаимосвязей искусств. Приоритетом же музыкальной науки стала разработка проблем нового для азербайджанского этномузыкознания направления – музыкальной тюркологии. Основное исследовательское внимание музыкальной тюркологии направлено на поиски генофонда музыки тюркских народов через типологический сравнительный анализ. Раскрытие первичных пластов музыкальной культуры в контексте сравнительного музыкознания коррелирует с задачами общей теории музыкального языка. В музыкальной тюркологии синтезировалось несколько методов современной науки о народной музыке – сравнительно-типологический, генетический и функциональный. Это обусловлено многими факторами, основным из которых является то, что тюркские корни – мощное слагаемое нашего этносознания[377].

---

[377] Мамедова Р.А. Музыкальная тюркология. Баку: Элм, 2002

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Музыкальная тюркология способна ответить на один из фундаментальных вопросов этномузыкознания – какие свойства художественной выразительности музыкального языка азербайджанской музыки обусловили сохранность её на протяжении многих веков.

Конечно, национальная специфика азербайджанской музыки полиэлементна и не ограничена тюркской ментальностью. Вместе с тем, правильным и закономерным представляется поиск национальной специфики азербайджанской музыки и в недрах тюркской духовности, тюркской культуры.

Таким образом, сверхзадача музыкальной тюркологии формулируется на двух уровнях:

1. сравнительный анализ → поиск архетипа – установление закономерного сходства;
2. выявление в результате сравнительного анализа национальной специфики азербайджанского музыкального языка, его формирования и развития.

Казалось бы, элементарно: общие начала – это тюркское единство, а различия – их специфика. Однако пути исследования не так просты, ведь речь идет о первичном «языковом слое».

Вместе с тем, достаточно сложно и проблематично рассматривать тюркский «языковый слой» как первичный. Тюркский мир представляет собой комплекс этнокультурных факторов. Именно поэтому наибольшую степень актуальности представляет изучение традиционного тюркского музыкального языка. Параллельно необходим и анализ наиболее раннего аутентичного «поля» азербайджанской народной музыки.

Тюркские универсалии музыкального языка ярче всего ощущаются при сравнении. Сегодня тюркские культуры ярко индивидуальны и заметно отличаются друг от друга. Но, изучая глубинные пласты их музыкального мышления, мы постигаем их внутреннее генетическое родство.

Несколько слов об использовании именно сравнительно-типологического анализа. Последний используется, во-первых, потому, что это необходимая в азербайджанском музыкознании первая ступень методологии сравнительного анализа. Во-вторых, всякая типологизация в изучении культуры является результатом сравнительного анализа. Тип, типология, типологичность и т. д. возможно выявить только в сравнении. Процесс идентификации в конечном счёте раскрывает специфику интересуемого объекта[378].

Конструирование определённых типологий в азербайджанском музыкальном искусстве, безусловно, связано с генетическим кодом этноса. Основой здесь служит конкретный музыкальный материал. Это образцы музыкального обрядового фольклора, детский фольклор, которые в определённой степени можно рассматривать как образцы раннефольклорного интонирования, песенно-инструментальная народная музыка и т.д.

Такого рода исследование имеет несколько практических перспективных ориентиров. Здесь можно назвать общие проблемы музыкальной культуры тюркских народов, тюркологии в целом. Но главное – это изучение сегодня генезиса и эволюции музыкального мышления в культуре тюркоязычных народов, составление словарей тюркской музыки.

На вопрос, возможно ли выявление специфически тюркских элементов музыкального языка этих народов, существует утвердительный ответ. На протяжении последних 15 лет под моим руководством были защищены кандидатские диссертации, все они осуществлялись в «жанровом ключе». Исследовательский вектор музыкальной тюркологии направлен прежде всего в сторону музыкального фольклора. Как известно, «в истории эстетики наиболее объективные и полные оценки фольклора мы находим именно тогда, когда принималась во внимание сложная структура его произведений»[379]. Так, в диссертации А.Гасановой был предпринят сравнительный анализ песенно-инструментального творчества азербайджанского и турецкого народов[380], в работе С.Тагиевой – музыка азербайджанских и анатолийских ашыгов[381]. Дж.Насирова в своем диссертационном исследовании расширила региональные рамки, рассмотрев в сравнительно-

---

[378] «Сверхзадача» исследовательских поисков, предпринимаемых в моих работах, всегда направлена на раскрытие национальной специфики азербайджанского искусства.

[379] Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград: Наука, 1967, с.5

[380] Гасанова А.И. Интонационно-типологические связи азербайджанской и турецкой музыки. Автореф. дисс. … канд. искусствоведения. Баку, 2000

[381] Тагиева С.Н. Проблемы сравнительного анализа азербайджанской и турецкой ашыгской музыки. Автореф. дисс. … канд. искусствоведения. Баку, 2001

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

типологическом аспекте музыку свадебного обряда азербайджанцев, турок, узбеков и татар[382]. Кроме того, подготовлена и издана диссертация А.Гулиевой, посвященная интересным сторонам сравнительного анализа турецких и нахчыванских яллы. Несколько особняком стоит диссертация Ф.Ализаде. Надо сказать, что здесь впервые были рассмотрены вариантные процессы в азербайджанской и турецкой музыке[383]. Анализируемый материал в этих работах – исторически сложившийся жанровый уровень развитой системы народной тюркской музыки. Обоснование же музыкальной тюркологии как самостоятельного научного направления было предпринято в моей книге «Музыкальная тюркология».

Безусловно, что генетическими проблемами должны заниматься и ученые тюркских государств[384]. В определенной степени свое слово может сказать и диалектология, ибо «тюркизм» – национализация ментальной идеи этноса.

В контексте музыкальной тюркологии наиболее оптимальным терминологическим вариантом нам представляется **геноформула**. Термин отражает генетическое родство музыки тюркских народов на первичном формульном уровне. Вместе с тем, не боясь тавтологии, скажу, что именно совпадение ладоинтонационных формул в музыке тюркских народов свидетельствует об их этногенетическом родстве[385].

Интерес к ладоинтонационному аспекту продиктован не только тем, что автор статьи долгие годы занимается именно этими аспектами теоретического музыкознания, но и тем, что геноформульный уровень музыкального сознания наиболее раскрываем через интонационный анализ[386]. Специфика геноформулы, её микроструктура более всего сосредоточена в её звуковысотной форме. Именно на этом уровне геноформула представляет собой целостный, регионально, этногенетически реализуемый инвариант.

Если считать, что геноформула представляет собой инвариантную модель множества схожих вариантов, то можно подтвердить её мелодическую значимость как категории типологической и её тематическую значимость как категории функциональной.

В основе родства тюркских музыкальных культур находятся и особенности музыкального мышления, и родство художественных образов, жанровая структура и многое другое. Вместе с тем, идентичность геноформульного ряда лежит в более глубоких пластах музыкальной культуры.

Музыкальная тюркология оперирует категориями, в которых отражены аналогии закономерного порядка. В фундаменте же «здания» музыкальной тюркологии лежит идея геноформулы, ведь одним из слагаемых сложной структуры музыкального фольклора является его геноформульный код.

Говоря о первичности геноформулы, мы склонны повторить Э.Алексеева, сказавшего следующее: «Как и жизнь, лад зародился однажды, но с тех доисторических пор ничто в нём уже не возникает совершенно заново. Развиваясь в недрах фольклорных традиций, любое ладовое явление появляется уже отчасти в готовом виде, и нам остаётся строить более или менее правдоподобные догадки относительно действительных праоснов и первопутей звуковысотного мышления»[387].

Народная музыка хранит в себе «следы происхождения». Это обусловлено тем, что особенности тех или иных этапов человеческой истории служили своеобразным «щитом» этноса,

---

[382] Насирова Д.Т. Проблемы сравнительного исследования азербайджанского свадебного музыкального фольклора в контексте культур тюркоязычных народов. Автореф. дисс. … канд. искусствоведения. Баку, 2004

[383] Ализаде Ф.Ф. Проблемы вариантности в музыке тюркоязычных народов. Автореф. дисс. … канд. искусствоведения. Баку, 2005

[384] Так, например, Турция – этнически некомпактная страна. В этом смысле сбор материала представляет определенные трудности. Поэтому работы по музыкальной тюркологии опираются на те жанры, которые однозначно близки по многим параметрам – искусство ашыгов, яллы, профессиональная музыка устной традиции.

[385] Речь идёт именно о ладоинтонационном пласте в музыкальном языке тюркских народов, ибо анализируются самостоятельные образцы музыкального фольклора, с отстоявшимися, стабилизированными свойствами музыкального языка.

[386] Музыкальное чувство – это «мыслезвук», мир звуков. Мы обращаемся к основе основ музыки – звуковысотности.

[387] Алексеев Э. Раннефольклорное интонирование. Звуковысотный аспект. М.: Сов.композитор, 1986, с.35

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

устойчивость которых вырабатывала защитные и в то же время стабилизирующие элементы. В тюркском мире вырабатывались клишированные формы интонирования, многие из которых становились своего рода опознавательными знаками.

Геноформула – минимальная интонационная структура, геноформула – исторически возникшая категория. Поэтому аналитическая реконструкция геноформульного ряда должна раскрыть его многовековую консервативную стереотипность. Наджанровость здесь однозначна: изменения геноформулы были связаны с процессом повторяющейся прикладной (практической) отработки. В частности, имею в виду функционирование её в разных жанрах.

Как было сказано, идентичность геноформульного ряда в музыкальной культуре тюркских народов сложилась в результате длительного исторического развития. Вместе с тем, закономерные совпадения обусловлены и тем общеизвестным фактом, согласно которому «…чем дальше вглубь времён мы пытаемся заглянуть, тем больше проблемы индивидуальных и национальных различий уступают место проблемам общности коренных свойств мелодического мышления, принципиального единства его исходных логических норм … логических истоков, исходных принципов освоения звуковысотного пространства»[388].

Следует подчеркнуть, что в азербайджанской теоретической науке весьма актуальна проблема поиска коренных «первопричин», геноформул азербайджанской ладовой системы. Речь идёт о раннем этапе интонирования в азербайджанской музыке. Я рассматриваю эти геноформулы как своего рода «природный феномен», который стал основой национально специфического, особого типа музыкально-высотной организации, какую и представляет собой азербайджанская музыка.

В азербайджанской народной музыке существует определённый интонационный слой, тесно связанный с тюркской наследственностью. Так, например, если рассматривать геноформулу как элемент некоей системы модифицирования, то окажется, что геноформула является реликтовым субстратом музыкального мышления. Образующая её генетическая цепь моделей – это разного рода звуковые символы, клише, стереотипы, первоистины, первопричины, первообразцы.

Конечная цель музыкальной тюркологии – выявление общего базового музыкального языка тюркских народов с констатацией народов и народностей, включаемых в этот ареал. Сложность освещения проблем музыкальной тюркологии связана с тем, что тюркская музыкальная система весьма индивидуализирована в своих региональных проявлениях. Поэтому поиски общего корня целесообразнее вести на уровне интонационно-ритмических геноформул. Вместе с тем, геноформула как интонационный «корень», как своеобразное «клише» той или иной тюркской музыки, сформировавшееся в течение длительного исторического времени, участвует в формировании национально-специфических свойств. Таким образом, можно говорить о том, что геноформула – знак тюркской музыкальной системы, независимо от того, в какой тюркской народной музыке она встречается. Например, совершенно идентичен интонационный ряд лада шур в музыке анатолийских и азербайджанских ашыгов, в одной ладовой системе находятся песни и танцы турок-киприотов и азербайджанские народные песни, совершенно идентично большое количество хороводной музыки турок и нахчыванских тюрков и т.д.

Сравнительный анализ музыки тюркских народов имеет принципиальный характер, ибо речь идёт о сходстве родственных культур, сходстве, генетически обусловленном.

Музыкальная тюркология – это не частная инициатива, не модное увлечение тюркизмом. Это – стратегический проект, обусловленный процессами глобализации, интеграционными процессами.

Музыкальная тюркология – явление транскультурное, ибо вбирает в себя культурный опыт. Музыкальная тюркология возникает как результат диалога культур, и сегодня функционирует как органичное целостное явление в контексте азербайджанской гуманитарной науки.

В этой связи хотелось бы внести ясность в такую проблему, как использование эволюционной теории в азербайджанском этномузыкознании. Ведь эволюционизм сыграл огромную роль в развитии сравнительных исследований. Результатом подобного рода исследований было изучение человеческого феномена. Вместе с тем существовала умозрительная, европоцентристская точка зрения развития музыки, от простого к сложному. Но если в теории европейских этномузыкологов (здесь термин адекватен научному направлению) однозвучные, двузвучные, трёхзвучные модели приводили в конечном результате к гомофонно-гармонической системе, то в других

---

[388] Алексеев Э. Раннефольклорное интонирование. Звуковысотный аспект. М.: Сов.композитор, 1986, с.7

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

этномузыковедческих школах была совсем иная картина. Не говоря о средневековых трактатах, принадлежащих восточной традиции музыкознания, хочу напомнить о роли в сложении и развитии звукорядовых структур исходных формульных моделей в трудах У.Гаджибекова. В моих работах эта концепция облегчила подход к проблемам истоков мугама[389]. Опорой, конечно, служила теория В.М.Беляева, теория архетипа В.Л.Гошовского. Именно В.Беляеву удалось выйти на новый уровень анализа «возрастных пластов» народной музыки и предложить, я бы сказала, фундаментальную методологию изучения аутентичного фольклора.

Вместе с тем, не могу не позволить себе несколько слов «в защиту» эволюционизма, ибо и сегодня основная парадигма его не утратила своей актуальности. Истоки сравнительного изучения культур были заложены достаточно давно. Уже эволюционизм исходил от идеи развития, идеи единства человечества, что в конечном результате приводило к идее сравнимости человеческих культур. Можно сказать, что культурно-исторические сравнения были традиционны для эволюционистов.

Впервые Э.Б.Тайлор, известный английский эволюционист, «широко и систематически обратился к сопоставлению повторяющихся явлений. Впоследствии этот приём получил название типологического сравнения и стал успешно применяться в рамках сравнительно-исторического метода. Сегодня он позволяет с большей или меньшей долей надёжности моделировать по этнографическим данным явления первобытной культуры»[390].

Надо сказать, что перспективы азербайджанского этномузыкознания заключаются в новом взгляде на собственно историю этой науки. Ретроспективный взгляд позволит высветить проблемы, весьма актуальные для азербайджанского теоретического музыкознания. Важнейшим аспектом является обращение к разного рода генетическим проблемам. Действительно, сегодня для азербайджанского народа наисущественнейшими проблемами являются проблемы генезиса, происхождения, рода. Ведь артефакты нашей музыкальной культуры несут в себе глубочайшие генетические импульсы.

«Архетипы» народной музыки передают информацию и об общечеловеческих универсалиях, и о художественной символике исторической памяти азербайджанского народа. Безусловно, что и в основе музыки устной традиции лежат отшлифованные временем и многовековой устной музыкальной практикой мелодические модели, их смысловая значимость. Интонационная выразительность инварианта в азербайджанской музыке, как правило, весьма высока.

В заключение статьи приведу следующую цитату: «Всякая типологизация культур есть продукт их компаративного (сравнительного) анализа и дифференциации в пространственно-временном континууме, осуществляемом на тех или иных основаниях»[391]. Итак, вышеизложенное позволяет утверждать, что фундаментом исследований в области этномузыкознания служат прежде всего мощные региональные основания, культурный контекст.

Musiqi türkologiyasına dair
X Ü L A S Ə

Məqalədə etnomusiqişünaslığın ayrı-ayrı aspektləri nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan etnomusiqişünaslığının yeni istiqaməti – musiqi türkologiyası xüsusilə nəzərə çatdırılmışdır. Türk dünyası usiqi mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqində müqaisəli təhlinin əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Musical turkology
Summary

Separate aspects of modern ethnomusical science are considered in this article. A new direction of Azerbaijan ethnomusical stressed. The importance of comparativeanalysis in the study of interrelations of musical culture in the Turkic world is emphasized.

---

[389] Музыкально-эстетические особенности азербайджанских мугамов. Баку: Знание, 1987; Azərbaycan muğamı. Bakı: Elm, 2002
[390] Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Политиздат, 1989, с. 13.
[391] Фалер А.Я. Основания исторической типологизации культур / Материалы научной конференции «Типология и тип культур: разнообразие подходов». М.: 2001, с.13.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRK EPOS ƏNƏNƏSİNDƏ ƏCDAD KULTU

Rövşən Əlizadə
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Türk etnik-mədəni ənənəsində müstəsna yer tutmuş əcdad kultunun izlərinə türk etnoqonik miflərinin əks olunduğu dastanlarda rast gəlmək mümkündür. Bilavasitə Oğuz etnosunun soy-kökə sıx bağlılığı, əcdadlarına pərəstiş və tapınmaları bu toplumun yüksək mənəvi yaşam tərzini, eləcə də siyasi baxımdan mövcudluğunu şərtləndirən ciddi aktlardan biri idi.

Türk epos ənənəsindəki əcdadlar düzümündə özünəməxsus şəkildə yer almış və Ulu Türk adı ilə kodlaşmış ilkin obrazın, dünyanın yaradılması aktı ilə bağlılığı və bütövlükdə xaos-kosmos qarşıdurmasından törəməsi kosmogenez haqqındakı təsəvvür sistemini bəlli edir. Bu baxımdan Ulu Türk obrazı mədəni qəhrəmana aid cizgilərə sahib olmaqla, həm də Boz Qurd, Oğuz, Qorqud Ata və başqaları ilə yanaşı türk dünya modelinin qurucularından ilkinidir.

Türk mifoloji görüşlərində qabarıq olan bir ənənəyə görə, ilkin sudan lil yaradılır, sonra qurudulub torpaq edilir, bu torpaqdan bitkilər cücərdilir, sonra həmin torpaqdan palçıq düzəldilib insanlar yaradılır. Bu proses, sonrakı mərhələdə davam edərək təbiətin digər canlı və cansız obyektlərini üzə çıxarır. Qədim türk epos ənənəsində yüksək dəyər qazanmış dastanlardan biri «Yaradılış» dastanıdır. V.Radlovun Altaydan yazıya aldığı bu dastan mətnində ilkin əcdada uyğun gələn paralellər vardır.

Dastanda deyilir: «Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. «Ağ Ana» göründü. O, Qara xana «yarat» deyib yenidən suya daldı.

Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun nə istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uçmayacağını nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa «böyü!» deyə buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona «tüpür!» deməsəydi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hirslənən Qara xan itaətsiz kişiyə «Erlik» (şeytan) adını verib özünün işıqlı dünyasından qovdu. Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki,bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular.

Erlik insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlik istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların ağılsızlığını, Erliyə aldanmalarını görüb acıqlandı və onları öz başlarına buraxdı. Erliyi isə yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərindən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə göndərdi.

Erlik Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərib həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və acıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, bu günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondan biq qat aşağıda Bay Ülgen Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay ata oturmuşdur» (1,43).

Göründüyü kimi, Tanrı Qara xanın ilkinliyi, yaradıcı funksiyası qədim türk epos ənənəsinin təməl daşı kimi mövcuddur və bu təşəkkül sistemi insan-materiya, əcdad-torpaq paralelləri ilə bağlıdır. Xaosla birgə mövcud olması Tanrı Qara xanı ilk əcdad müstəvisində göstərə bilir və Tanrı epiteti onun əcdadlıq funksiyasını kölgədə qoymur. Tanrı olan Qara xan kosmosu yaratmaqla

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

fövqəladə qüdrət sahibini, ilkin varlıq olaraq ən ulu əcdadı şərtləndirir.

Qeyd edək ki, «Oğuz Kağan» dastanında Oğuz xanın ilkin əcdad prizmasında görünüşü (2, 10), onun türk qövmünü himayə etməsi, ayrı-ayrı türk birliklərinə ad verməsi və türk dövlətini bəladan qurtarması ilə izah olunur. İlk diqqəti cəlb edən budur ki, Oğuzun doğuluşu möcüzəli yolla baş verir, o, göy üzündən enən şua ilə birgə doğulur. Bu fakt isə, yəni Oğuzun göy mənşəli olması məhz əcdad kultunu ehtiva edən elementdir. Bu baxımdan paremioloq alim A.Xəlilin fikri göstərdiyimiz arqumenti tamamlayır. Tədqiqatçıya görə «ağaca, dağa və göyə Tanrı deyilməsi yayvari gəlişmə ilə Tanrıçılığa qovuşmuş və onunla çulğaşmış əski əcdad kultunun elementləridir» (3, 153). Aydın olur ki, epik ənənədə işıq, şüa şəklində yerə enən mifik obrazlar göy oğlu adına sahib ola bilirlər. «Koroğlu» eposunun özbək variantında Koroğlunun özünü «göy elçisi» adlandırması da bu qəbildəndir. Bununla bağlı C.Bəydili yazır ki, gün işığından anasının boyuna düşməyi də onun əslinin göylərdə olduğunun bir nişanı kmi yozula bilər (4, 138). «Oğuz» dastanından bəlli olur ki, Oğuzun altı oğlundan üçü göymənşəlidir və bütövlükdə onun altı oğlu (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) nizamlı kainat (dünya) yaradır və Oğuz xanın bölgüsü ilə bozoklar və üçoklar adı altında böyük türk elinin idarəçilərinə çevrilirlər. Bu təyinatda Oğuz xanın hami ruh qismində iştirakı türklərdəki patriarxal ailə münasibətlərini göstərməklə yanaşı, sonradan kultlaşacaq Gün, Ay, Ulduz və başqa varlıqların ilkin mənşəyini də müəyyənləşdirir. Kainatı, dünyanı yaradan obrazların ulu, ilkin əcdadı kimi Oğuz xan göy qızı və yer qızına evlənməklə türk dünya modelinin qurucusu olur.

Oğuzu ilkin əcdad müstəvisində təqdim edən əsas mifoloji element buynuzdur. Oğuzun orta çağ miniatürlərində buynuzlu təsvir edilməsi də əcdad, hökmdar obrazının mifik variantını səciyyələndirir. İkibuynuzlu əcdad – Oğuz, bu baxımdan özünün göy oğlu və ilkin şaman kimi rolunu büruzə verir. F.Bayat yazır ki, türk mədəniyyətində İslamın qəbulundan sonra mədəniyyətin bir sıra məsələləri islam-türk mədəniyyəti amilinə çevrildiyindən buynuz da alınıb şərq, həm də türk folklorunun mərkəzi obrazlarından biri olan İsgəndərə verildi (5, 76). Bizim fikrimizcə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Göy oğlunun başlıca atributlarından biri olan buynuzun İsgəndərə transformasiyasından öncə bu ənənə Umay, Erlik, jalmauz, div, dağ ruhu və digər mifoloji varlıqların timsalında mövcud idi. Buryat, hun, oğuz mənbələri buynuzlu əcdadların mənşəyini, missiyasını əhatəli kontekstdə göstərir. Buryatların öz əcdadlarını Bukanoyon adlandırıb onu Tanrı oğlu hesab etmələri (6, 113), qədim şumerlərin möhürlərindəki öküz-adam (7, 25) təsvirinin olması da buynuzlu əcdadların qədim türk etnik mədəniyyətində hansı yerə sahib olduqlarına işıq salır. Bu radiusdan görünür ki, əski türk etnik mədəniyyətindəki buynuzlu əcdadların aparcı rolu tam fərqli bir əcdad xarakterini formalaşdırmış, bu xarakterin ilk variantı türk mifologiyasında mövcud olmuş və sonradan qeyri-türk mənşəli xalqlar bu əcdad obrazına sahib çıxmışlar.

İlkin əcdad və mədəni qəhrəman sferasında görünün mifik varlıqlardan biri də Ər Soqotohdur. Yakut miflərində göy oğlu kimi səciyyə daşıyan bu varlıq Elley adı ilə də bilinir. Yakut olonxoları ehtiva edir ki, Ər Soqotoh sadəcə bir qəhrəman, qımız içmə mərasiminin (ısıax) təsisçisi, icraçısı deyil, yer üzündəki ilk insan olmuşdur (8, 35). İlk insan müəyyən mifik zaman daxilində ilkin əcdadla eyniləşir ki, bu da mikrokosmla makrokosm arasında yaranan uyğunluqla bağlıdır. Belə bir inanc var: ilkin əcdadlar öldükdən sonra hansısa təbii varlığa, yaxud hami ruha çevrilə bilirlər. Görünür ki, ilkin əcdadların ölümü inisiasiya aktındakı simvolik ölümdür və bu prosesin iştirakçısı həm cismən təzələnir, həm də ruhən yenidən qurulur.

Bir daha Oğuz dastanına nəzər yetirərək qeyd edək ki, Oğuzun əcdad kompleksində təqdimi onun qaranlıq dünyaya səfəri zamanı əhatəli və mifik radiusda görünür. Bu müstəvidə Oğuzun xaosla bağlılığı vardır: «Bədəninin hər yeri sıx tüklə örtülmüşdü» (5, 124). Oğuz obrazının bu tüklülüyü ilkin əcdadlıq funksiyasından gəlməklə Oğuzu mifoloji varlıq statusunda göstərən faktdır. Ümumiyyətlə, tüklülüyün mifoloji açımı ilkinlik və qeyri-adi güc ilə bağlıdır.

«Bilqamıs» dastanında Bilqamıs və Enkidunun, yakutların hami meşə ruhu-əcdadı sayılan Baay Bayanayın, Altay mətnlərində Erlikin bədənlərinin sıx tüklə örtülü olması da ilkinliyin rəmzi idi. Bu tüklülüyü həm də «Koroğlu» dastanının «Paris nüsxəsi»ndə Koroğlunun şəxsində görürük. Koroğludakı tüklülük elementi Oğuzun görkəminə adekvat olan xtonik keyfiyyətdir. Oğuz kimi Koroğlu da xilaskar status daşıyır, hifzedici obrazdır. Və ilkin əcdada uyğun gələn atributların epos ənənəsində Koroğluda bərpası mif dünyasından qaynaqlanmış cizgilərdir. Bunu Koroğlunun mifik zamanla bağlı olan Goroğlu variantı təsdiqləyir.

Türkmən «Goroğlu»sunda Koroğlunun ilkin əcdadlığı və onun dağ ruhundan doğuluşuna aid işarələrin olması (9, 35) dastanın Orta Asiya variantlarında geniş şəkildə əksini tapıb. Bu variantların bəzisində obrazın mənşəyi ata-baba ruhuna bağlanır ki, bu təzahür şəkli Azərbaycan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

variantında vardır. Türkmən «Koroğlu»sunda Koroğlunun gorda doğulması, övliya Xızırın qoca görkəmində gəlib əlini üç dəfə uşağın kürəyinə çəkməsi sonrakı mərhələdə Koroğlunu inisiasiya aktından keçirmək üçün başlanğıc sayılır. Qəhrəmanın «Goroğlu» adlanması isə o biri dünyadan, yeraltı ölülər səltənətindən (əcdadlar aləmindən) gəlməsi ilə əlaqəlidir. Koroğlunun gorda doğulmağı onun inisiasiya aktında yenidən dirilməsi hadisəsini şərtləndirir. «Koroğlu»nın Azərbaycan variantında Koroğlu özünü qurda bənzədir. Bu iki obraz etnik-mədəni sistemin qədim laylarında funksional yaxınlıq baxımından bir-birini əvəz edə bilirlər. Semantik ölçüləri hədsiz olan Koroğlu bir epos qəhrəmanı olaraq özündə Boz Qurd, şaman, mədəni qəhrəman, trikster, dönərgə və başqa obrazları birləşdirir.

Əcdad kultu ilə bağlı elementlər digər bir türk dastanında – «Alp Ər Tonqa»da mövcuddur. Dastan qəhrəmanı Alp Ər Tonqa haqqında tutarlı bilgini əsasən iki mənbədən – M.Kaşqarlının «Divani-Lüğati-it-Türk» və Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərindən alırıq. M.Kaşqarlının divanındakı 9-10 bəndlik ağı Alp Ər Tonqanı (yaxud Əfrasiyabı) mifik ulu əcdad kimi göstərir. Eləcə də Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərində taciklərin onu Tonqa Alp Ər adlandırması, Ö.Xəyyamın «Novruznamə»sində türklərin xeyli sayda hikmətli kəlam və öyüdlərinin Əfrasiyaba aid edilməsi ilə bağlı məlumatlar Alp Ər Tonqanı əcdad müstəvisində səciyyələndirir. Sözügedən mənbələrdən Alp Ər Tonqa ilə bağlı bərpa etdiyimiz dastan mətnini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Miladdan əvvəl VII yüzillikdə bütün türklərin fövqəladə gücə malik olan tək atası Alp Ər Tonqa idi. Həmin zaman kəsiyində öz öndərliyi ilə saka türklərini (iskitləri) qəhrəman döyüşçülər halına gətirən Alp Ər Tonqanın atası Reşenq Xaqan da İran hökmdarları ilə uzun müddət müharibələr aparmış və farsların törətdikləri əməllər müqabilində müəyyən qənaətə gələrək belə qərar vermişdir: «Bu iranlıların bizə etmədiyi pislik yoxdur. İndi Türkün öc almaq zamanı gəlmişdir!» Reşenq Xaqan öldükdən sonra Turan taxtına çıxan Alp Ər Tonqa «Aslanlarla belə çarpışacaq qədər gücüm var və İrandan öc alacağam» deyə savaşa başlayır. Farsların genişlənmək, yayılmaq istəklərini önləməyi bacaran Alp Ər Tonqanın yüksək zəkası, yenilməz gücü farsları çıxılmaz duruma düşürür. Alp Ər Tonqanın ordusu İran üzərinə yürüyərək Dehistan bölgəsində farslara ağır zərbə vurur. Meydan ölən farsların cəsədləri ilə doludur və farsların padşahı geri çəkilib Dehistan qalasına sığınır. Ancaq Alp Ər Tonqa qalanı mühasirəyə alıb İran padşahını əsir edir. Bundan sonra İrana bağlı Kabil ölkəsinin qəhrəmanlığı ilə məşhur olan padşahı Zal farsların köməyinə gəlir. Alp Ər Tonqa çox qəzəblənir və əsir İran padşahını öldürtdürür. Alp Ər Tonqa yenə qalibdir və Rey şəhərinə gedərək İran tacını taxmışdır. Farslar ölən padşahlarının yerinə Zevi hakimiyyətə gətirirlər. İki ordu yenə üz-üzə gəlir. Bu dəfəki müharibə dönəmində hər iki ölkədə ərzaq qıtlığı olur. «Savaş və qıtlıq insanlığı məhv etməsin» deyə onlar barışırlar. İranın şimal əyalətləri Turanın olur. İran padşahı Zev ölüncə barış yenə pozulur və Alp Ər Tonqa təkrar hücuma keçir. Qanlı müharibədən sonra yenə barış imzalandı. İran padşahı indi Keykavusdur. Alp Ər Tonqa farslara heç bir nəfəs aldırmır. Farslar bu böyük türk xanından qurtarmağın yollarını düşünməyə başladılar. Bütün müharibələrdə məğlub olmaları buna gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, türkün bütün çağlarda fəlakətinə səbəb olan fitnə, tələ və hiylə bu dəfə də farsların əlində vasitəyə çevrilir. Onlar Alp Ər Tonqanı miladdan öncə 624-cü ildə hiylə ilə öldürürlər. 100 il sonra saka türklərinin içərisində Tomris (Dəmir iz) Xatun bir günəş kimi doğur. Bu günəş Alp Ər Tonqanın soyundan idi. Buyruğu altındakı sakalarla türkün ədəbi həyatında bir fırtına kimi əsən Tomris Xatın babasının qanını yerdə qoymur və farsların şahı Keyxosrovu döyüş meydanında türkə yaraşan bir igidliklə öldürür. Türk xalqları isə Ajun (Dünya) kağanı Alp Ər Tonqanın xatirəsini dastanlaşdırıb ölmünün acısını unutmurlar.

Alp Ər Tonqa öldimü
İciz ajun qaldımu
Özlək öçin aldımu
Emdi yürək yırtılur (10, 41).

Tarixi mənbələrin verdiyi informasiyalardan aydın olur ki, Qaraxanlılar və Səlcuqilər də özlərinin soyunu Alp Ər Tonqanın adına bağlamışlar. Y.Balasaqunlu «Qutadqu Bilig»ndə yazır ki, Alp Ər Tonqaya Əfrasiyab da deyirdilər. «Türk bəyləri arasında adı bilgəli Tonqa Alp Ər idi. O biligi ilə tanınırdı, biligi güclü, hünərləri çox, ağılı ilə dünyada tək idi. Taciklər ona Əfrasiyab deyirdilər. Bu Əfrasiyab ellərini zənginləşdirdi» (11, 31). Qeyd edək ki, fars mənşəli taciklər təsadüfi olaraq Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırmamışlar. Qədim farslar, şər, pişik ilahələrinə belə müraciət edirdilər. Farslar Alp Ər Tonqadan çox qorxduqları üçün onu şər tanrısına bənzətmişdilər. Əfrasiyabın türk əsilli olmasını bir çox erkən qaynaqlar təsdiqləyir. Ət-Təbəridə, əl-Birunidə, İdn Xəldunda onun genealogiyası məhz Yafəs oğlu Türkün adı ilə bağlanmışdır (12, 28).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda əcdad kultu. «Dədə Qorqud» eposunun əcdad kultu kompleksində ilk diqqəti cəlb edən obrazı Qorqud Atadır. Arxaik strukturunu qoruyub saxlamış obraz kimi Qorqud Ata eposun müqəddimə və boylarında həm bir övliya, həm də ulu əcdad olaraq əksini tapıb. Eposun oxunuşu zamanı aydın görünür ki, Qorqud Ata funksional baxımdan bir çox mifoloji varlıqlara (Boz qurd, Xızır, Uluq Türük, Domrul və s.) yaxınlaşmış, mərasim hamisinə xas özəllikləri daşımış və eyni zamanda mədəni qəhrəmana aid edilən cizgilərə də sahib olmuşdur. Diqqəti cəlb edən başlıca elementlərdən biri budur ki, Qorqud Ata mərasim hamisi obrazında çıxış edərək əcdadlar dünyasına, yaxud axirət aləminə bağlanır. Bu bağlantı Qorqudun möcüzəli yolla dünyaya gəlişini, yaşamını və ölümünü açıq şəkildə təqdim edir. Eposun müqəddimə hissəsindən oxuyuruq: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata deyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayibdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi» (13, 19). Qorqud Atanın «Kitab»da bu cür təqdimatı əcdad ruhuna məxsus abstrakt kodu və şamanlıq-övliyalıq sintezindəki mifik mahiyyəti üzə çıxarır. Bu prizmadan baxdığımızda Qorqudun «Ata» kimi funksiyasını, «Ata» adının «o dünya» ilə əlaqəsini və əcdad haqda təsəvvürləri də müəyyənləşdirmək mümkün olur. Nəzər yetirdiyimiz mifoloji qəlibdən aydınlaşır ki, Atanın qoruyucu ruh kimi daşıdığı dəyər inisiasiya aktında iştirak edən əcdad ruhunun funksiyasına adekvatdır. Və mərasim hamisi, ulu əcdad, mədəni qəhrəman timsalında görünün Qorqud Ata, ümumtürk xarakterini özündə əks etdirən digər obrazlarla (Qırğız Ata, İrkıl Ata və s.) eyni semantik cərgədə dayanır.

Qeyd edək ki, qoruyucu ruh sferasında qəbul edilmiş Karlıq Ata da qaraimlərin dini-mifoloji görüşlərinə uyğun gələn mifoloji varlıq statusunu daşıyırdı. Eləcə də xarəzmlərin axırıncı şiə imamını Qaib Ata, teleutların yeraltı dünya hamisi Krliki «Atam» deyə adlandırmaları əcdad məfhumunun qeyd aləmi ilə bağlantısını təsbit edir. Qeyd edək ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələri heç də mürəkkəb deyildi. Nəslin bütün üzvləri, buraya daxil olan hər fərd, bilvasitə ata mülkiyyətini qoruyub saxlamağa borclu idi. Əcdad kultu qeyri-türk mənşəli xalqlarda da geniş şəkildə yayılmışdır. Yunanlarda bazilevslər, yaponlarda sintoist səcdəgahlar bu qəbildəndir. Yapon mifologiyasını geniş şəkildə tədqiq etmiş Meşeryakov yazır ki, VI-VIII əsrlərdə Yaponiyada əcdadların kult olaraq qorunması faktı mövcud idi. Hər nəslin əcdadı var idi. Nəslin icraçısı sayılan əcdada böyük hörmət bəslənilirdi (14, 45). Səcdəgah adlarının analizi təsdiq edir ki, keçmişdə onlar mühüm vəzifə daşıyıcıları hesab olunurdular. Nəsillərin arasında gedən daimi rəqabət dövlətin formalaşma və inkişaf etmə prosesini müşayiət edərkən, nəsillərin səcdəgahı – himayəçilərin funksiyaları yaddan çıxıb, ikinci plana keçirdi. Bu səbəbdən nəslin əmin-amanlığını qoruyan sintoist səcdəgahların böyük əksəriyyətinin çoxfunksiyalılığı yaranmışdır. Əgər nəsil öz irsi işini icra etmirdisə, onun səcdəgahı öz əhəmiyyətini itirmirdi və onun fəaliyyətində heç bir mühüm dəyişiklik nəzərə çarpmırdı. Bu səbəbdən bizi maraqlandıran sintoizm səcdəgahlarının təsnifi «dövrü səcdəgahların funksiyaları ilə deyil, onlara sitayiş edənlərlə təyin edilməlidir» fikri ilə üst-üstə düşür.

Qazaxlar arasında dolaşan mifik rəvayətlərdən birində deyilir ki, Qorqud pəri qızından, digər bir variantda yer altından çıxmış divdən doğulub. Prof. Mirəli Seyidov bu rəvayətlə bağlı yazır ki, Qorqutun anasının alagözlü div qızı olduğu qənaətinə gələn əski insan bununla həm də Qorqutun əcdadını böyük tanrıya – Ulu Toyuna, div onqonuna bağlamışdır (15, 177). Qorqudun «alagözlü div qızından» doğulduğuna dair işarənin tədqiqatçının elmi təhlillərində yer alması Qorqud Atanı Göy mənşəli obraz biçimində də təqdim etmiş olur. Buradan görünür ki, Qorqud Atanın təsəvvürlərdə real varlıq və mistik güc kimi iz salması onun şəcərə və əfsanələrdə müxtəlif şəkillərdə təsvirinə gətirib çıxarmışdır. Prof. Füzuli Bayat yazır ki, Azərbaycandan toplanmış bir əfsanədə diqqət çəkən yön, Qorqudun atasının, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu Türk olduğu qeydinin tapılmasıdır. Onun fikrincə, Qorqudun Nuhun nəvəsi olması, bu mifoloji tipi əcdad kultu ilə bağlayır (16, 7). Ümumiyyətlə, Nuh soyundan gələn Türkün adı əksər mətnlərdə ilk əcdad kimi qeyd edilir. A.Acalov yazır ki, türk kosmosunun formalaşmasında önəmli rol oynayan Oğuz xan, Qorqud ata, Boz Qurd, Koroğlu, Elley, Ulu Türk, Xıdır və başqaları bəzən mifoloji prosesin fəal iştirakçısı, bəzən də mədəni qəhrəman statusunda təqdim edilir (17, 58). Vurğulamağa gərək var ki, başqurdlar öz mərasim nəğmələrində Qorqudu bir sehrkar kimi tərənnüm etmiş, onun yaman ruhları qovmaq gücünə sahib olduğuna diqqət çəkmişlər. Qorqud Atanın fəlakətlərdən hifzetmə qüdrətinə inanmış baxışlar isə «ölü desəm, ölü eməs, tiri desəm, tiri eməs, Ata Qorqud övliya» deyir (18, 47) və bu ulu varlığı əcdad ruhunun daşıyıcısı kimi görürdülər. Qorqud Atanı «böyük ilham sahibi» deyə yad etmiş Ə.Nəvai türk xalqı arasında məşhur olan bu atanın, olacaqları öncədən xəbər verdiyinə işarə edərək Qorqud Ata adlı bir övliyanın varlığından bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, «qədim türklərin ikinci inanc sistemi Atalar kultu» (19, 12) ciddi fakt olaraq «Dədə Qorqud» eposunda əks edilmiş

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

əcdad tipi ilə üzvi bir şəkildə bağlanır. Və bu kontekstdə əcdada aid paradiqmatik məlumatlar problemin incələnməsinə imkan verir.

Qorqud Atanın «Kitab»da əksini tapmış qeybdən xəbər verməsi, ad qoyması, boy boylayıb, soy soylaması onu Oğuz elinin başbiləni statusunda səciyyələndirir. Digər tərəfdən Qorqudun eposda övliya və təbib funksiyasını yerinə yetirməsi (Dəli Qarcarın əlini qurudub sonra sağaltması), darda qalan Oğuz elinin imdadına çatması (Təpəgözü müəyyən qədər ram etməsi) kimi icraçılığı əcdad ruhunun yardımçı semantikasına uyğun gələn cəhətlərdir. Qeyd edək ki, Qorqud Atanın eposda Dədə adı ilə işarələnməsi yenə də əcdad ruhunu və övliya məzmununu daşıyan hadisə qavramında görünür. Folklorşünas alim M.Cəfərli Qorqud adına qoşulmuş sözlərlə bağlı yazır ki, qorqud adını müşayiət edən hər iki söz – ad (Dədə – Ata) eyni məzmunlu olub, Dədə Qorqudun hami funksiyasını açıq şəkildə büruzə verir. tədqiqatçının sözlərinə görə, atalıq, yaxud dədəlik əcdadlarla, əcdad ruhlarla bağlılıq deməkdir (20, 80). Məsələyə bu cür yanaşma müqəddəs hesab edilən övliyaların, ozanların, qamların «ata» adı ilə təqdim edilməsinə tam aydınlıq gətirir. Məsələn, türklər arasında sufiliyin geniş yayılması ilə şeyxlərə, hikmət və kəramət sahibi övliya dərvişlərə də «Ata» adı verilmişdir. Mənsur Ata, Zəngi Ata, Hakim Süleyman Ata, Çoban Ata, Seyid Ata, Dana Ata və s. tipli adlar bu sıradandır.

Qorqud Atanın ölümdənqaçma motivi ilə bağlı olmasına dair yetərli qədər mifoloji fakt var. Əfsanələrin dəyişik variantlarında Qorqud ağsaqqal, qopuzu yaradan şaman olaraq göstərilir. Belə bir təyinat Qorqudu həm mədəni qəhrəman, demiurq qismində təqdim edir, həm də onu Altay miflərindəki şaman Erliklə eyni funksiyanın (qopuzu şeytanların yardımı ilə düzəltməsi) daşıyıcısı kimi göstərir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud» eposunda şaman tipində funksiya yerinə yetirən digər bir obraz Bayındır xandır. Bunu onun adındakı «bay» sözü və atasının Qam (şaman) olması da təsdiqləyir (15, 57). Bu baxımdan Bayındır xanın sakral ritualları yönləndirməsi, Qalın Oğuz elinə nəzarət etməsi, eləcə də eposda əksini tapmış «Bayındır xanın ağ meydanında», «Bayındır xanın yağısını basan» tipli formullar hakim-şaman funksiyasına uyğun detallardır. Və Qorqud Ata ilə Bayındır xanın ata-qam laylarında işarələnməsi bu obrazların eposdan görünən əcdadlıq statusundan qaynaqlanır. Folklorşünas alim Hüseyn İsmayılov ata adının mahiyyətinə dair yazır: «Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir. İcma başçısıdır. Sonra şaman-kahindir: qam ata» (21, 16). Məsələ burasındadır ki, gələcəkdən xəbərvermə, təbiblik, nəsil artımını təmin etmək, kahinlik kimi keyfiyyətlərin Qorqud Atanın və Bayındır xanın icraçılığında cəmləşməsi bu iki obrazı özəl biçimdə – əcdadlar kompleksində büruzə verir. Mifoloq alim Seyfəddin Rzasoy eposda fəal obraz kimi yer tutmuş Beyrəyi də Qorqudla eyni sırada görərək yazır ki, qam-şamanlıq Beyrəyi Dədə Qorqudla eyni funksional sıraya qoymuş olur. Beyrək sonuncu boy süjetində Qorqudun Qalın Oğuz kosmosu kontekstində yerinə yetirdiyi işi görür (22, 76). Göründüyü kimi, tədqiqatçıların çox hissəsi şamanların fərqli xüsusiyyətlər daşıdığını qeyd edirlər. Şamanların adi bir tərzdə fəaliyyətinə önəm verən araşdırıcıların bir qismi əfsanələrə istinadən bildirirlər ki, onlar dəli-cinli olan adamları acıqlı ruhların cəngindən qurtara bilir. C.Bəydili qeyd edir ki, qədim türk çağında «şaman» anlamında həm «ilvici», həm də «kam» adının varlığı burada şamanların dəyişik səciyyəli olduğunu göstərir. Tədqiqatçı alim daha sonra yazır: «Tanrıçılıq mərasimini icra eləyən tayfa ağsaqqallarından da onu fərqləndirərdilər. Belə ki, Tanrıya verilən kütləvi qurban mərasimlərinə şamanlary axın burazılmırdılar. Çünki ruhlar aləmi ilə bağlı olan şaman eləcə də xtonik aləmin gücləri ilə əlaqələndirilirdi» (3, 332). Bu fikirlər şamanın türk sosiumunda hansı yeri tutduğuna dair yazılıb. Qeyd etməyə gərək var ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələrinin mürəkkəb olmaması şaman-kahin paralellərinin məhz bu yönümlü təhlil müstəvilərindən yer almasını şərtləndirmişdir.

Eposda ulu əcdad statusunda görünən və yol göstərici, hami funksiyalarını icra edən obrazlardan biri də Boz Qurddur.

Məlumdur ki, qədim türklərin inam sistemində Boz qurd öncül rəmz kimi dəyər qazanıb və epik-mifoloji düşüncədə türklərin atası (əcdad kultunun daşıyıcısı) olaraq şifrələnibdir. Araşdırmalar nəticəsində o də aydın olub ki, hunların və göytürklərin sakral əcdadı sayılan Boz qurd oğuz türklərinin də qoruyucusu və hamisi statusunu daşımışdır. Eposun ikinci boyunda Boz Qurdun Qazanla rastlaşması hadisəsi bu obrazın əcdad-xilaskar semantikasının olduğunu bəlli edir. Qazan xanın Boz Qurddan yurdunu xəbər alması, ona əcdadı kimi üz tutması bu baxımdan fikrimizə əsaslı sübut sayıla bilər:

Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana!
Qara başım qurban olsun, qurdum, sana! (13, 41)

Boz Qurda ünvanlanmış bu müraciət Qazan xanın öz əcdadına bütün varlığı ilə tapındığını, Boz qurdu bəlalardan qurtaran güc olaraq gördüyünü təsdiqləyir.

Qeyd edilən kontekstdə yanaşma «Dədə Qorqud kitabındakı» Boz qurd obrazının müxtəlif funksiyalarını aşkarlamağa imkan verir. eposun zaman areallı və funksional missiyası ilə bağlı konkret

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qənaətlərə gəlməyə şərait yaradır. Sözügedən boyda Salur Qazanın qurda müraciətində «Qaranqu axşam olanda güni doğan» (13. 41) formulu (ifadəsi) qurdun mifoloji obraz kimi funksional hərəkət sxemi və həmin hərəkətin zaman strukturu ilə bağlı dəyərli bilgi kimi diqqəti cəlb edir. Məhz bu zaman kəsiyi Boz qurdun hərəkət fəallığının zaman işarəsi kimi üzə çıxır. Eyni zamanda, Boz qurdun göy işıqla əlaqəsini aydınlaşdıran detaldan da eposun bu boyunda bəhs olunmuşdur: işıq içində göy üzündən enmiş qurd, parlaq şəkildə yalnız axşam vaxtı, qaranlıq çökən zaman gözə görünə bilər.

Eposda qurdun funksional strukturunun Salur Qazan tərəfindən bəyanlanması onun qurda müraciətində xüsusi təhkiyə formulu üzrə davam edir:

Qar ilə yağmur yaqanda ər kimi duran… (13, 41)

Qazanın qurda ikinci müraciəti Boz qurd-Oğuz münasibətlərinin mifoloji semantikasını üzə çıxarır. Məhz Oğuz-qurd münasibətlərinin arxaik semantikasının araşdırılması Oğuzun obrazında qurd obrazına məxsus mifoloji cizgiləri təsdiqləyir. «Dədə Qorqud kitabı»ndakı qurdun Salur Qazan tərəfindən «ər» adlanması faktı Oğuzun funksiyasının qurdun funksiyasından fərqlənmədiyini göstərir. Hər iki obraz «Ər» semantemində birləşir. Bu halda «Ər» semantemi Oğuz və Bozqurd obrazlarının törəmə başlanğıcı kimi də çıxış edir. Qeyd edilən məqam digər mifik qatlara da işıq salır.

Bəlli olduğu kimi, «Oğuz Kağan» dastanında qurdu yalnız Oğuz görür. Və bu detal da dolayı yolla «Dədə Qorqud kitabı»na transformasiya olunub. Eposdakı ərənlər içərisində yalnız Qazanın qurdla rastlaşması Oğuz-qurd təmasından gəlməklə sözügedən əlaqənin ilkin semantikasını ortaya qoymuşdur: Oğuz-Boz qurd mifik münasibətləri Qazan-qurd epik münasibətlərində paradiqmalaşmışdır. Bu halda Qazan-qurd epik münasibətləri bizə Oğuz-Bozqurd mifik münasibətlərinin «detallarını» aşkarlamaq üçün etibarlı material verir.

Qazanın qurda üçüncü müraciəti də mifik təfəkkürdəki elementləri qabardır:

Qaraquç atları gördügində kişnəşdirən… (13, 41)

Bu müraciət variantı da türk xalqlarının inamlarındakı epizodları xatırladır. Əski türklər inanırdılar ki, qəhrəmanların atları Günəşdən gəlir (23, 93) və «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun atla qarşı-qarşıya qoyulması göy üzündən enmiş varlıqların (atın və qurdun) mifik-kosmik bağlantılarını əks etdirir.

Eposda Salur Qazanın qurda müraciətində onu «Ağca qoyun gördügində quyruq çırpub qamçulayan» (13, 41) deyimi ilə səciyyələndirməsi də mifoloji semantikaya malikdir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud kitabı»nda Salur Qazanın qurdla rastlaşması faktı təsadüfi motiv deyil, həm də böhranlı zaman kontekstində baş verən hadisədir. Salur Qazanın evinin yağılar tərəfindən talanması, ailəsinin əsir düşməsi bir növ qurdun peyda olmasına zəmin hazırlayır və qurd Salur Qazana rast gəlir. Sonrakı mərhələdə Qazanın oğuzlarla birgə düşmən üzərində qələbə çalması məhz Boz qurdu uğur müjdəçisi kimi yada salır.

Bəllidir ki, Boz qurdun qiyamət günü türkləri xilas edəcəyi ilə bağlı əski bir inam möscuddur və bu inam türk qəhrəmanlarının dastan obrazlarında variasiya olunub. Bu baxımdan, «Dədə Qorqud kitabı»nda öz əksini tapmış qurdun xilaskarlıq missiyası da onun digər funksiyaları qədər qabarıq görünür.

Mifoloji antalogiyalara müraciət edək. Yakut şamanlara tanrı oğlu olan qurdu hörmətlə «Tanqara yola» (Tanrı oğlu), bəzi variantlarda «ayin yola» (bu da «Tanrı oğlu» deməkdir), bəzən də «tanqara ıta» (Tanrı iti) – deyə çağırırdılar. Buryatlar ağ qurdu göy – səma itləri adlandırırdılar. Buryatlara görə, ağ qurdlar ancaq Tanrının göstərişi ilə hərəkət edirlər. Onlar başlarını göyə qaldırıb ulayanda Tanrıdan özlərinə yemək istəyirlər. Tanrı da onlara yeməyin yerini, rəngini və qədərini bildirir. Buryatlar qoyuna qurd soxulanda bunu yaxşı əlamət kimi yozurdular (24, 36).

Azərbaycanda da qurdun parçaladığı heyvanın murdar hesab edilməməsi yuxarıdakı mifik cizgiləri təsdiqləyən faktdır. Bu, bilavasitə qurdun xilaskar obrazının xalq yaddaşında bərqərar olması ilə bağlıdır. Saka türklərinin dövründə Oğuz-qurd xilaskar obrazının türk dövlətini qurmaqda rolu məlumdur. Şübhəsiz, bu, Oğuzu dövlətin, hərbi və inzibati bölgünün yaradıcısı kimi görmək cəhdindən meydana çıxırdı. Füzuli Bayat bu barədə yazır: «Türk tayfalarında Boz qurd, əsasən, əcdaddır (məsələn, ciğil, yağma, karluq tayfalarında). Göy Türklərdə əcdadlıq xilaskarlıq funksiyası ilə birləşib: əcdad-xilaskar şəklində rəsmiləşdirilib» (5, 47). Z.Toğan isə yazır ki, oğuzlarda, qıpçaqlarda qurd xilaskardır (25, 134). Bahaeddin Ögel də «türklərin öz simvolları olan müqəddəs qurda «Kök-Börü», yəni Göy Kurt demələrinin səbəbi var. Kök, yəni göy, göyün rəngi olan mavilik idi», – deyə bu məsələyə diqqət çəkmişdir (26, 42). Tədqiqatçının bu təyinatı qurdun rəng simvolikası ilə üzvi bağlılığını göstərir. Bəlli olur ki, göy rəngin Tanrı simvolu olması Boz qurdun yer üzündəki təmsilçilik missiyası ilə çarpazlaşan faktdır. Bununla bağlı «Köç» dastanında da epizodlar mövcuddur: «Müqəddəs buyruğa əməl edən xalq böyük bir yurdu tərk edərək köçə hazırlaşdı. Yolu düzəltdilər. Durub dayanmadan, yorulmaq bilmədən getdilər, getdilər. Hara getdiklərini, harda dayanacaqlarını bilmirdilər. Bu zaman onların qarşısına göy

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tüklü, göy yallı bir qurd çıxdı və onların qabağına düşdü. Uyğurlar da qurdu tanrının göndərdiyini başa düşüb onun dalınca getdilər. Qurd gətirib onları dümdüz ovalıq bir yerə çıxardı. Uyğurlar burada yerləşib yurd saldılar» (27, 37). B.Ögel daha sonra Ramstedtə istinadən qeyd edir ki, monqollar qurda Çina, yaxud Çinu deyirdilər. Çingiz xanın ilk ataları erkək qurdla dişi maraldır. «Monqolların gizli tarixi»ndə bu ata qurda Börte – Çinu adı verilmişdir. Börte və ya Berte monqolca bir rəng adıdır. Kök baxımından bizim boz rənglə də bir əlaqəsi var (26, 43). Bu təyinatla bağlı Yean-Paul Roux da qeyd edir ki, qurdla dişi keyikin birləşməsindən böyük bir soyağacının gövdəsini təşkil edəcək şəxs doğulmuşdur. Bu soyağacı Çingiz xan öncəsi Monqol dönəmindən, (onun – R.Ə.) fateh Dobun Mergen adlı yaxın tarixli atasına qədər bütün nüansları əhatə etməkdədir (28, 310). Daha sonra Çingiz xanın soy əfsanəsindən bəhs edən tədqiqatçı yazır: «Çingiz xanın soy əfsanəsini anladan ikinci mətn olan Altan Tobci, təməl ünsürləri qorumaqla birlikdə Gizli Tarixdən uzaqlaşmış görülür. İlk soyağacı üç oğlanın atasına aparır: Bozocu, Sibağacı və Börteçine. Bunlar dava edincə, Börteçine (Bozqurd) qəzeyə getdi və dənizi aşdı, Monqol xalqının torpağına yetişdi. Burada əri olmayan Toa Maral adlı gənc bir qızla evləndi və bu xalqın torpağına yerləşib Monqol boyu oldu» (28, 312). Deməli, qurdun sonradan təyin ediləcək «qutsal» özəlliklərə daha o zamandan sahib olduğu qətidir. Həqiqətən də, türklər (ti-kiular) özlərinə «mavi türklər», yəni «göksəl türklər» anlamına gələn Gök Türk (ya da Kök Türük) adını vermişdilər. Yean-Paul Roux tarixi faktlara istinad edərək yazır ki, türklərdən qalan və daha öncə qurd əfsanəsinə əsaslanmayan kitabələr, Bumın və İsteminin üzərində hökm sürdükləri insan oğullarının Göy ilə Dünya arasında ortaya çıxışını bəlli edir və göydən gələn hökmdarın göyə bənzədiyini, göydən gəldiyini (tenqri Teq, Tenqride bölmüş) isbatlayır (28, 307). Boz qurd «Dədə Qorqud kitabı»nda mübarək sayılır və Qazan xanın ona müraciət etməsi, ondan kömək istəməsi Boz qurdun yol göstərməsini, sonrakı davranışlarında rəhbərlik etməsini istəməsidir (29, 78).

Bundan başqa, Qazanın eposda: «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» - deməsi onun soyunun (salurların) qurdla bağlantısını üzə çıxarır. Prof. M.Seyidovun yazdığı kimi, qurd vaxtı ilə geniş yayılmış onqon olmuşdur. Çünki çox məşhur onqonu soyun kökü sayırmışlar. Bəlkə də, həmin qurd toteminin Qazanla əlaqədar əfsanəsi də mövcud imiş (15, 31). «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun yalnız Qazanla bağlı xatırlanması da qeyd olunan məsələyə bağlanır. Hazırda Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «Qurdu söymək olmaz», «Qurdu görəndə salavat çevir» kimi deyimlərin mövcudluğu qurdun əcdad funksiyasını özündə yaşadır. Eposda Qazanın öz soyunu erkək qurdla bağlaması qurdun başlıca onqonlardan (totemlərdən) biri olduğunu təsdiqləyir.

Tədqiqatçılar qurdu Günəşin bəlgəsi, yəni Günəşlə bağlı mifik obrazlar kimi də təsdiqləmişlər: «…Qurd Günəşin bəlgəsidir… Salur Qazan xanın kökünün qaplanla, aslanla (bu zoomorfik onqon da Günəşin bəlgəsi sayılmışdır), sunqur quşu ilə ilişgilənməsi onun uzaq keçmişlərlə, mifik dünya ilə bağlı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir» (30, 78).

Boz qurdun eposda əcdad-xilaskar kimi dəyər qazanmasından əlavə, onun mediator səciyyəsi də qorunub qalmışdır. Belə ki, qurdun ritual-mifoloji səciyyəsi onun arxaik strukturunu bərpa etməyə kömək edir (30, 48). Yəni qurdun yaman ruhlara qarşı dayanması, təhlükəli məqamlarda gözə görünməsi eposda təsadüfi xarakter daşımır. Altayların Umayı, Yakutların Ayıısıtı, demək olar ki, oğuzların Boz qurduna bənzəyir. Məsələn, Qaqauz türkləri yenə də «canavar bayramı» keçirir və bu ritualla yaman ruhlardan qorunduqlarını zənn edirlər. Eposda «qurd üzü mübarəkdir» deyimi də qurdun xeyir-dua verməsi, uğur bəxş etməsi deməkdir. «Mübarək» ərəb sözü olub, «bərəkət» sözü ilə eyni köklüdür. Qurdun üzünün mübarək sayılması onun bərəkət verməsi deməkdir. Bu da qurdun Oğuz etnosunun inkişafı ilə bağlı hami statusunu bərpa etməyə imkan verir, yəni qurdun üzü əski əcdadların hami obrazının inikası olaraq eposda təzahür edir. Nəzərə alsaq ki, Boz qurd türk etnik mədəniyyətində bir çox funksiyaları yerinə yetirir, o zaman onun həmin mədəniyyətdəki yerini müəyyənləşdirmək çətin olmaz. Məsələn, bəzi faktlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, turduşlar öz əcdadlarını qurd başlı təsəvvür edirdilər (31, 312). Türk tayfalarından kimandinlər də qurdu dağ ruhu hesab edirdilər. Belə dağ ruhunun sarışın saçlı, göy gözlü, qızı isə it şəklində təsəvvür olunurdu (32, 131). Füzuli Bayat yazır ki, geniş semantik dairədə Boz qurd, Öküz və Oğuz Tanrı oğludurlar. Tanrı oğlu motivinin transformasiya, variasiya olunmuş şəkildə türk epik ənənəsində sistem yaratması Boz qurd mifoloji obrazından da görünür. İslamı yayan müsəlmanlara kömək edən qurd obrazı, əslində, heç də dəyişmədən müsəlman tarixlərinə də düşürdü (5, 51). Füzuli Bayat B.Ögələ istinadən qeyd edir ki, belə bir qurd müsəlman dinini qorumaq üçün türklərə: «qalxın – deyə, onları Şərqdən qərbə doğru aparır və türklərin önündə gedir» (5, 52).

Deməli, «Dədə Qorqud» eposunda əksini tapmış qurdu adi bir zoomorf obraz kimi yox, etnik-mədəni sistemdə yer almış sakral biçimli Boz Qurd olaraq dəyərləndirmək gərəkdir. Qazanın eposda «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» deməsi də onun kökünün ilkin əcdada – Boz Qurda

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bağlandığına aid işarədir. M.Seyidov qeyd edir ki, Qazan xan «vaxtilə əsatir aləminin «vətəndaşı» olduğuna görə onun kökü zoomorfik totemlərlə, o cümlədən qurdla bağlıdır» (33, 36).

«Dədə Qorqud» eposunda Salur Qazanın qurda müraciət etməsi kimi hadisə, əslində qədim bir ritualın – Oğuz türklərinin savaşdan öncə ulu əcdada, Boz Qurda tapınmalarının izi olaraq diqqəti cəlb edir. Bu isə onu göstərir ki, Boz qurd savaş ruhunun daşıyıcısı rolunda əcdad kultuna daxil olan güc, hərbi və sosial nizamı qoruyan hamidir. Eposda əcdad kimi funksiyalar yerinə yetirən Boz qurd, bilavasitə kosmoqonik aktın iştirakçısı qismində təqdim edilir. Oğuznamə motivlərində şəkillənmiş Boz qurdun göy oğlu səciyyəsi, əski qatlardan «Dədə Qorqud»a transformasiya olunaraq ilkin və ulu əcdad paralellərində status qazanmış və dağ, torpaq, vətən hamisinə çevrilmişdir. Boz qurdun əcdadlıq missiyasını sübut edən ən əski mənbələrdən biri də Göytürklərin yadigarı olan Buqut abidəsidir. Bu abidə üzərində Boz qurddan süd əmən qolları kəsik türk uşağının təsvir edilməsi sonrakı epos yaradıcılığında əcdad, xilaskar obrazının (Boz qurdun) təcəssümünə səbəb olmuşdur.Beləliklə, türk etnik-mədəni ənənəsində fəal yer tutmuş Boz qurdun, ulu əcdad timsalında icra etdiyi funksiyalar müəyyən qədər üzə çıxmış oldu. Aydın oldu ki, bütövlükdə əcdadlar iyerarxiyasındakı sakral varlıqların (Qorqud Ata, Boz qurd və s.) fəaliyyəti mifik zamanla bağlıdır. Və deməli, bu varlıqlar demiurqlar, mədəni qəhrəmanlar kimi dünyanın yaradılması aktında iştirak edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Atsız N. Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1943.
2. Oğuznamələr. Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəliyev, F.Uğurlu. Bakı, 1993.
3. Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər, Bakı, 2001.
4. Cəlal Bəydili. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, 2003.
5. Füzuli Bayat. Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, 1993.
6. Ксенофонтов Г.Б. Хрестес. Шаманизм и Христианство, Иркутск, 1929.
7. Афанасева В.К. Гилгамес и Энкиду. Эпические образы в искусстве, Москва, 1979.
8. Н.Йемелйанов. Сюжети олонхо о родоначальниках племени, Москва, 1990.
9. Гор-оглы. Туркменский Героический Эпос, Москва, 1983.
10. Divanü Luqati it-türk. Ankara, 1992, B. Atalayın nəşri.
11. Yusif Has. Hacib. Kutadqu Bilig. Ankara, 1959.
12. Х.Короглы. Алп Ер Тонга и Афрасияб по Й.Баласагини, М.Кашгари и другим авторам// «Совет. тюркология» ж., 1970, №4.
13. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, 2004.
14. А.Н.Мешеряков. Древня Япония. Буддизм и синтоизм, Москва, 1987.
15. Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
16. Füzuli Bayat. Korkut Ata. Mifolojiden gerçəkliye Dedi Korkut. Ankara, 2003.
17. Arif Acalov. Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2004.
18. Радлов В.В. Образы народной литературе тюркских племен. Т. III, СРЬ, 1870.
19. Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı, Bakı, 1992.
20. Məhərrəm Cəfərli. Dastan və mif. Bakı, 2001.
21. Hüseyn İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2002.
22. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı, 2004.
23. Şükürov A. Mifologiya. VI kitab, Bakı, 1997.
24. Галданова Г.П. Доламантские верования вурят. Новосибирск, 1987.
25. Toğan Z.V. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili. İstanbul, 1972.
26. Bahaeddin Ö. Türk mifolojisi. Ankara, 1998.
27. Bozqurd. Azadlıq nəş. Bakı, 1992.
28. Jean-Paul R. Orta Asyada kutsal bitkiler ve hayvanlar. Birinci Basım, Mayıs, 2005.
29. Cavad H. Türklerin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, 1993.
30. Seyidov M. Yar bayramı. Bakı, 1990.
31. Шастына Н.П. Следы примитивных религий в шаманской мистерии. Москва, 1974.
32. Дыренкова Н.П. Охотничий легенды кимандинчев. Сб. Музея антропологии и этнографии. Т. XI, М-Л, 1949.
33. Mirəli Seyidov. Bözi-qurt, Bakı, 2006.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İRAN TÜRK LƏHCƏLƏRİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Prof.doktor Roza Eyvazova
AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu
Dil əlaqələri şöbəsinin müdiri
Azərbaycan

İran türkləri Türkiyə türklərindən sonra yer üzündə ən böyük türk toplumudur. Onların çoxu İranın şimal-qərbində, şimal şərqi və güneyində yaşayırlar. Qeyd edək ki, əsas məqsədimiz İran türk ləhcələrində folklor nümunələrini araşdırmaqla bərabər, onları yaradan türk etnosları haqqında da məlumat verməkdir.

İran türklərinin dili və folkloru haqqında (12) Əlirza Sərrafi İranda danışılan dillərin çeşidliyinə, İran türklərinin coğrafi yerləşməsinə, İran xalqlarının xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə, İran türklərinin folklorunun toplanıb yayılmasındakı çətinliklərinə nəzər salmışdır.

İran türklərinin bu ərazidə yaşadığı yerlər əsasən üç böyük sahəyə ayrılır:

1. Şimal qərb türk yurdları
2. Şimal şərq türk yurdları
3.Güney və Mərkzəi türk urdları

İranın iyirmi səkkiz ostanının on dördündə, yəni bu ölkə torpağının təqribən yarı ərazisində türklər yaşayır və bu dildə danışırlar (11.41).

İran türkləri çox zəngin bir folklor xəzinəsinə malikdirlər.

İranda bir çox əfsanələrdə Dədə Qorqud izlərinə rast gəldiyini qeyd edən Əlirza Sərrafi yazır ki, Dədə Qorqud dastanlarında keçən şəxs adlarının özəlliklə «***Uruz», «Beyrək», «Əyrək***» kimi adlar hələ də Urmiyədə işlənməkdədir. Bu haqda doktor Camal Ayrumlunun araşdırmaları olmuşdur.

Ə.Sərrafi maraqlı bir fakt kimi qeyd edir ki, İranın şimal-şərqində Bəcnəvərd və Aşkanə arasındakı ərazinin bir tərəfində Xorasan türkləri, o biri tərəfində isə türkmənlərin yaşadığı bir sıra dağların adı «Qorqud» (xəritələrdə Kurxut, ya da Kurxud şəklində yazıya alınmışdır) dağlarıdır. Yetmiş beş kilometr boyunca uzanan bu sıra dağların ən uca zirvəsinin adı da yenə «Qorqud»dur; həm də Dədə Qorqud dastanlarının qəhrəmanı olan Salur Qazanın adını andıran yeddi dağ və qala İranın şimal-qərbində və şimal-şərqində yerləşir. Müəllif yazır ki, bu dağların adı xəritələrdə «Qazan dağı», «Qazan qalası» kimi sabitləşmişdir.

Ə.Sərrafi qeyd edir ki, bir çox qaynaqlar Çənlibelin Doğu Anadoluda olduğunu göstərirkən, başqa bir neçə mötəbər qaynaq isə onun Xoy-Salmas dağlarında olduğu fikrini irəli sürür.

«Koroğlu» dastanı haqqındakı fikirlər də maraqlıdır. Belə ki, 1830-cu ildə Koroğlu dastanının ilk yazıya alınmış nüsxəsi Aleksandr Xodzkiyə verilmişdir. Hazırda həmin əlyazmanın əsl nüsxəsi Paris kitabxanasında saxlanılır. Bu nüsxə Təbrizdə Aşıq Sadıq dilindən qələmə alınmışdır.

Müəllif Koroğlunun əslində Türküstan (Xorasan) türklərindən olub və oradan Azərbaycana köçüb Təbriz-Əhər yolu üstə olan Göyçəbel gədiyində bir qala qurub yeddi yüz dəlini başına yığdığını söyləyir. Həmin mənbədə deyilir ki, Koroğlu sonralar oradan köçüb Salmas dağlarında İran-Osmanlı sərhədində Çənlibel qalasını qurur. Həm Aleksandr Xodzki, həm Abbasqulu Bakıxanov, həm də «Aləm Arayi Nadiri» əsərinin yazarı Məhəmməd Kazım Mərvi Çənlibelin Xoy-Salmas dağlarında Rum sərhədində olduğuna işarə edirlər, həmin qalanın bünövrə daşları hələ də Qutur körpüsü ilə Türkiyə sərhədinin arasındadır.

Aşıq sənətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bunun dərin kökləri vardır. Azərbaycan aşıq şerinin dəyərli nümayəndələrindən Aşıq Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Güney Azərbaycandandırlar.

Qaşqaylı Məhzun İranın Güney türklərinin böyük aşıq tərzində şeir yazan şairlərindəndir. Onun qoşduğu gözəl gəraylı və qoşmalar İranın güneyində qaşqaylar arasında geniş yayılmış aşıq şeirlərindən sayılmaqdadır. Yeri gəlmişkən qaşqaylar haqqıenda bəzi məlumat və araşdırmaların verilməsini məqsədəuyğun sayırıq.

«Qaqaylılar haqqında bir neçə söz» məqaləsində Əziz Mohseni onların haradan gəlmələri, nə dildə danışdıqları, harada yaşadıqları haqda bəzi məsələləri açıqlamağa çalışmışdır (10).

«Qaşqayların haqqında yeni tədqiqat» məqaləsində Həmid Məmmədzadə (9, 11-18) yazır ki, İran tarixi haqqında bir neçə əsərin müəllifi olan doktor Tağı Şahin son illərdə qaşqay elinin tarixini araşdırmaqla məşğul olmuş və bu barədə elmi axtarışlarının nəticəsini «Qaşqaylar» adlı kitabda (8) toplamışdır. Gəldiyi nəticəyə görə, hazırda İranda yaşayan qaşqaylar Azərbaycan mənşəli türklərə mənsubdur. Onların dil, ədəbiyyat, musiqi, adət-ənənə və bütün milli xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanla bağlı olması tarixi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Qaşqayların atalar sözlərindən bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Ot yanmasa tüt çıxmaz.
Ölüm atı yurük gedir.
Biz oğri olduğ, gecə ay aydın.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bir mıx bir nalı, bir nal bir kişiyi, bir kişi bir eli qurtarır.
Bu «amma»da bir «umma» da var (12)

C.Heyət yazır ki, «***qaşqayı***» kəlməsi «***qaşqa***» kökündən əmələ gəlmişdir, müxtəlif mənalar daşıyır. Qaşqay türklərinin ləhcəsi az-çox Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil etsə də, həmçinin bəzi xüsusiyyətlərinə görə Anadolu türklərinin də əlamətlərini özündə əks etdirir (2.321).

C.Heyət qeyd edir ki, qaşqayların şifahi ədəbiyyatı çox zəngindir. Şairlərindən İbrahim, Hüseynəli bəg Bəyat, Əli Şahlu, Qul Oruc, Mirzay Məzun, Yusif Əli bəg öz yazıları ilə tanınmışlar. Qaşqayların ədəbiyatı barədə kitab çap olunmayıb; Lakin qaşqay şairlərinin əsərlərindən Mülk Mənsur Qaşqayi nümunələr toplamışdır (2.322).

Qeyd etmək lazımdır ki, qaşqayların çox qədim boy olması haqqında Firidun Ağasıoğlunun (7) fikirləri maraq doğurur: «Boy adı kimi «qaşqay» sözünə eradan əvvəl II minillikdə Kiçik Asiyada yaşayan xalqın və müasir dövrdə İranda yaşayan xalqın adında rast gəlirik. Hər iki xalqı bir-birindən ayıran vaxt ölçüsü (3 min il) belə bir haqlı sual ortaya çıxarır. Bu adlardakı səs oxşarlığı (eyniliyi) təsadüfi deyilmi? Və əgər təsadüfi deyilsə, hansı əsaslarla, faktlarla hər iki xalqın qaşqaylar olduğunu sübut etmək olar» (7. 54).

Öz mülahizəsini bir daha təsdiq etmək üçün bir sıra elmi ədəbiyyatlara müraciət edən F.Ağasıoğlu yazır: «Bəllidir ki, İrandakı müasir qaşqaylar Azər türkləridir. Bir sıra mənbələrə və V.Savinanın müşahidələrinə görə, onlar İrandakı türk boyları içərisində sayca daha çox olub müxtəlif bölgələrə yayılmışdır. V.V.Trubetskoy isə qeyd edir ki, qaşqay boylarının bir qismi də bir sıra boylarla birlikdə çoxsaylı bəxtiyar qəbilələrinə qarışmışlar. İranda «döyüşkən xalq» kimi tanınan qaşqaylar son zamanlara qədər tayfa-nəsil bölgüsünü, yəni hərbi demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərini saxlayaraq, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurlar. İndi də qaşqay soy birləşmələrinin başında qəbilə başçılarının seçdiyi **ilxan** durur» (7.54).

F.Ağasıoğlu qaşqay sözü haqqında bəhs edərək yazır ki, türk dillərində ***qaşqa, qaşğa, kaşka, kaska*** variantları ilə işlənən bu sözün «qaynayıb kükrəmək», «ulduz», «nişan», «ay» və «xoşbəxtlik», «müqəddəslik» anlamları vardır. Heyvanların alnındakı ağ xala da «qaşqa» deyilir. Qaşqay sözündəki anlamlar bir-biri ilə bağlıdır və qədim inancla əlaqədar yaranmış məna çalarlarıdır. Alnında ağ xal olan heyvanın doğulması qədim Aralıq dənizi ətrafında yaşayan xalqlarda xoşbəxtlik rəmzi kimi qəbul olunurdu. Həmin nişanənin ulduzla, ayla əlaqələndirilməsi qaşqay sözündə «ay» anlamını möhkəmlətmişdir. Sonrakı dövrlərdə qaşqay sözünün titul mənası da yaranmışdır. V.V.Bartold yazır ki, qırğızların şahı (xanı) yox idi, yalnız bəyləri var idi ki, onu da ***kaşka*** adlandırırdılar və həmin ***kaşka*** titulunu sonralar kalmıklar da işlədirdilər. Bu sözün oyrot sənədlərində də titul bildirdiyi göstərilir. M.Seyidov isə ***qaşqay*** sözünün yalnız ikinci hissəsinin «ay» anlamı daşıdığını yazır. «Ay» hat dlində ***kaşka*** sözü ilə adlanmışdır. Həmin dildə «Ay tanrısı» ***kaşku*** şəklində «Ay» sözü isə ***kasku*** şəklində yazılmışdır. Bu fakt onu göstərir ki, əgər hatlar türkdilli deyilmişsə, onda ***qaşqay*** sözünü türkdilli qaşqaylardan almışlar (7.60).

Görünür qaşqaylar da aya sitayiş edirmişlər. Ona görə də hat dilinə keçən qaşqay sözü həm «Ay», həm də «Ay tanrısı»nı bildirir.

F.Ağasıoğlu doğru olaraq əsaslandırır ki, qaşqaylar Kiçik Asiyadan tutmuş Azərbaycana, Qafqaza və Orta Asiyaya qədər müxtəlif bölgələrdə adlarını yadigar qoymuşlar. Əgər bu gün Güney və Quzey Azərbaycanda İranda, İraqda qaşqay adlı tayfaların özü yaşayırsa, Güney Qafqazda ***Qaşqa*** (Vedidə), ***Qaşqaçay*** (Zaqatalada), ***Qaşqatala*** (Orta əsrlərdə Gürcüstanda) toponimləri onların izini yaşadır. M.Kaşqari də Kaşqa-boğra adlı iki toponimi göstərmişdir (7.61).

İrandakı Xorasan türkcəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu Azəri türkcəsinin bir hissəsi olmaqla ondan az da olsa fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Xorasan türkdilləri müxtəlif qəbilələrə bölünür ki, onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Bayət ya Bayat- Nişapur məntəqəsində (120-150 min nəfər miqdarında)
2. Qaraçurlu – Guyən və Şirvan məntəqələrində (130-150 min nəfər miqdarında).
3. İmarlu, Bukanlu, Cuyanlu, Pəhləvanlu, Bəranlu, Qılıcanlu – Bəcnəvərd əyalətində
4. Timurtaş, Nardin – Mərzi Gordanda
5. Gudari- Mərzi məntəqəsində
6. Əfşar – Bəcnəvərdin cənubunda və Qucanda, Səbzəvar və Nişapurun arasında (Sərvilayət, Rəbat, Meşkan və Damnə) və Guyənin şimalında.
7. Qarayi-Heydəriyyə türbətinin ətrafında.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Xorasan türkdilliləri fars və kürdlərlə birgə yaşadıqlarından onların ləhcələrində Azərbaycan türkcəsilə fərqli xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Məntəqə danışıqlarını nəzərə alaraq Xorasan türklərinin ləhcəsini dörd şivədə qeyd etmək olar:

1. Cuyən, Rəbat, Meşkan, Bam və Səfiabad (Cənub) şivəsi.
2. Sərvilayət şivəsi (Mərkəz).
3. Şimal-şərq şivəsi, yəni Dərgəz, Kəlat, Qocan..

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

4. Şirvan və Bəcnəvərd şivəsi (Şimal-qərb).

Dərgəz və Kəlat məntəqələrində Nadir zamanında köçürülmüş Azərbaycan mühacirləri də yaşayırlar.

Xorasan türklərini tədqiq edən V.Dörfer onları səlcuq türkləri adlandırır və bunların bir qisminin hətta səlcuqlardan da öncə, Qəznəvilər zamanında Xorasana gəlib orada məskunlaşdıqlarını yazır.

Qeyd etmək lazımdır kei, Xorasan türkcəsi Azərbaycan türkcəsinə yaxın olmaqla bərabər özbək və türkmən türkcələrindən də bəhrələnmişdir. Xorasan türkcəsi İranın xaricində, Türkmənistan və Özbəkistanda az-çox danışılır. Özbəkistanda bu dilə özbək-oğuz dili adı verilmişdir. Xorasan türklərinin şərq qismi (Dərgəz, Kəlat və Şirvan) Azərbaycan türkcəsinə daha yaxındır və hətta onu Azərbaycan türklərinin bir şivəsi kimi saymaq olar. Ancaq cığatay, Nişapur, Qarayi-Heydəriyyə bölgələrinin dilləri az-çox Azərbaycan türkcəsindən fərqlənir.

Xorasan aşıqları həm «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib» və «Şahsənəm» kimi Azərbaycan aşıq dastanlarını, həm də Məxtimqulu Fəraqinin qoşmalarını, həm də Əlişir Nəvainin şeirlərini sazlarında çalıb oxuyurlar.

Xorasan türklərinin atalar sözü və məsəllərindən bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Kürəkəndən oğul olmas, kildən (küldən) təpər.
Atunq atasu, yigidinq anəsu.
Qıl qamçıya qüvvətdir.
Hiç ot bi tüt deyil.
At minən atasunu tanumas.
Cücə gəlbirinq altındə qalmaz, gengişligə bir çıxar.

Nümunələr:

Güzgiyə baxan özgiyə baxmas.
Köhnə düşmən dost olmas.
Yarum çörək çaşt olmas.
Qazanınq qarasu gedər, namusunq qarası gedməs.
Qələminq ucu, qılıcınq gücü.
Qorxan gözə çöp düşər.
Qurtdan çoban olmas.
Çaqiyə buyur, ardunnan yügür.
Ertə turanunq işi gücünnən, ertə övlənin oğlu qızınən.
Qara keçək ağarmas.

Bir daha xatırladaq ki, Xorasan türkcəsi cənub və şimal məntəqələrində fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Hər iki şivədə və canlı danışıq dilinin çoxusunda Azərbaycan türkcəsi ilə özbək, türkmən xüsusiyyətləri də özünü göstərir. Bəzən də bir məntəqədə mövcud olan qəbilələr arasında müxtəlif danışıq fərqləri də nəzərə çarpır (2.323-330).

Digər türk ləhcələrindən olan xələclərin folklor nümunələri də maraq doğurur. M.Vəliyev yazır ki, xalac tayfası lap qədimlərdən Xorasanda və İraqda yaşayan qədim türk tayfalarından biridir (13).

T.Ə.İbrahimov (Şahin) qeyd edir ki, «Farsa köçən xələclər iki hissəyə ayrıldılar. Onların bir hissəsi oturaq həyat tərzi keçirərək, fars əyalətinin Qonqori rayonunda sakin oldu və xələc adlarını da saxladılar. Köçəri həyat keçirən ikinci hissə Qaşqay eli tərkibində digər köçəri tayfalarla birgə yaşayırlar (8.68).

H.Məmmədzadə yazır: «... Xələclərin çoxu qayıdıb Qum və Ərak vilayətləri arasındakı ərazidə sakin oldular və oranı Xələcistan adlandırdılar. Həmin xələclərin bir qismi o vaxtlarda Xələcistanı tərk edib, cənuba fars əyalətinə getdikdə, qalan xələclər onları «qaçqar» adlandırdılar. Bu vaxta qədər göstərilmiş «qacqar», «qoşqar», «qaşqar», «qəşqə», «kaşğu» sözlərindən «qaçqar» sözü düzgün və tarixi həqiqətə uyğundur (9.13-14).

Qədim mənbələrdə xalac adının qalac, kalac variantları özünü göstərir (5.174).

Qeyd etmək lazımdır ki, V.Mironskinin «The Turkish Dialect of the Khalaj» (Xələc türk ləhcəsi), G.Dörferin almanca «Die Turksprachen Irans» (İranın türkcə danışan xalqları), doktor Cavad Heyətin «Torki xələc» (3.12-23), Ə.Sərrafinin «İran türklərinin dili və folkloru» (12) əsərlərində xələclər haqqında araşdırmalar aparılmışdır.

Xələclərin atalar sözündən verəcəyimiz nümunələri Azərbaycan dili ilə müqayisədə təqdim edirik:

Tülkiga haydlar: şahedun kemə? Hayda qudruğum. – Tülküyə dedilər (ayıtdılar): şahidin kimdir? Dedi: quyruğum.

Yağ yağ üstə tamayur, petlə quruq qaynayur – Yağ yağ üstə damır, yarma yavan qaynayır.

Bu yılqı kuş kəlmiş beldirkinə civ-civ irtir – Bu ilki quş gəlmiş bildirkinə cik-cik öyrədir.

Yelqin siriyilen yetermiş hala dana hartıca kezir – İlxını sürüsü ilə itirmiş, ala dana ardınca gəzir.

Ördə-burdə sözüy orta yik üstidə kezuy olta – Orda-burda sözün olsun, yük üstündə gözün olsun.

Mahmud Kaşqari «Divanü-luğat-it türk» əsərində oğuz tayfalarını sadalayarkən altıncı sırada əfşar tayfasının adını çəkir. Əfşar Avşar variantına Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəlinin əsərlərində təsadüf edilir. Avşar ov həvəskarı mənasındadır (5.156).

İran əfşarlarının taleyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstan ərazisində öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə Nadir şah İranda yaşayan azərbaycanlılardan çox böyük bir hissə buraya köçür-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

müşdür (5.156-159). Kabul əyalətindəki Əfşar Nanəkqi kəndinin sakinləri təsdiq edirlər ki, onların əcdadları Əfqanıstana Qaradağdan və Təbrizdən gəlmişlər. Sonralar bəzi ailələr Qaradağa və Təbrizə qayıtmışlar (1).

XVIII əsrdə İranda avşarlar bir neçə tayfaya bölünmüşdü: qırıqlı, emirli, inanlı, günəşli, arallı, gündüzlü, kosaəhmədli, areşli, bəykişili, aplı, irli, qasımlı, paplı (4).

Cavad Heyət yazır ki, İran əfşarları aşağıdakı tayfalardan ibarətdir: Şamlu, Əsanlu, Qasımlu, İmanlu ya İnallu, Araşlu, Gündüzlü, Köpəkli (Suriyadan gəlmişlər) və Orta Asiyadan gəlmə əfşarlar (2.332).

İrandakı əfşarların folklorundan zərbü-məsəllər:

Aşna, aşna çıxdı ocaq başına.
Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə çöpü seçir.
Özin bir iynə, xalxa da bir çuvalduz.
Biri birini evə qoymur, biri dir yayı toxmaqı hardan asım.
Bağdan ərik qurtuldu, səlam əleyk qurtuldu.
Bıçaq vursaydın qanı çıxmazdı.
Tülkü divarlı bağa girə bilməz.
Böylə bil, it dəryayə hürür.
Cücəni axır payız sayalar.
Çay həmişə kötük gətirməz.
Düzdə yeriyə bilməz, şoxumda şallaq atır.
Qonaq qonağı xoşlamaz, ev sahibi hər ikisini.
Çölməğin ağzı açıxdı, pişigin həyasinə nə gəlib
İt qursağı yağ götürməz (6.484-486).

Əfşarların folklorundan tapmaca nümunələrinə nəzər salaq:

Çil tavux çildirim tavux, başını kəsdin qanı yox, damarlarının sanı yox.
Bu gecə adinədə, adinənin adı nədə, ət yeməz, sümük yir, sümük sözün adı nədə?
Hacılar xacə gedər, cəhd eylər gecə gedər, bir yumurtanın içində qırx səkkiz cücə gedər.
Nə yerdədi, nə göydə, həlqə vurub bir yerdə.
Gələnlik, gedimlik bir qıç üstə dövranlık (6.487).

Araşdırmalardan aydın olur ki, İran türkləri çox zəngin bir folklor xəzinəsinə malikdirlər. Belə ki, dünya türk folklorçuları, dilçiləri, etnoloqları, sosioloqları və arxeoloqları maraqlandıqları bir çox materialları İran türklərinin dil və el ədəbiyyatında tapa bilərlər. İran türklərinin folkloru bütün türklərin ayrılmaz ədəbi mirasıdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Аббасов А. Некоторые заметки об афшарах Афганистана. Советская тюркология, №4, Баку, 1975.
2. Cavad Heyət. Seyri dər tarixe zəban və ləhcehaye torki. Tehran, 1365, 417 s.
3. Cavad Heyət. Torki xələc. «Varlıq» toplusu, 1367, №4.
4. Dəlili Q.A. XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi həyatında əfşarların rolu. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1969, №3.
5. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm 1995, 244 s.
6. Əli Məhəmməd. Tarixe Təkab əfşar. İnteşarate İran, 1376.
7. Firidun Ağasıoğlu. Azər xalqı. II nəşri, Bakı, Çinarnəşr, 432 s.
8. İbrahimov T.Ə. (Şahin). Qaşqaylar. Bakı, Elm, 1988, 209 s.
9. Məmmədzadə H. Qaşqayların haqqında yeni tədqiqat. «Varlıq» toplusu, 1369, №3. (İran, tehran)
10. Mohseni Əziz. Qaşqaylar haqıqnda bir neçə söz. «Varlıq» toplusu, 1368, №10 (İran, Tehran).
11. Raşdi Həsən. İranda məhəlli məntəqeyi və ümumölkə dilləri. «Varlıq» toplusu, 1377, №2,3 (iran, Tehran).
12. Sərrafi Əlirza. İran türklərinin dili və folkloru. «Varlıq» toplusu, 1378, №3 (İran, Tehran)
13. Vəliyev M. (Baharlı). Azərbaycan. – Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 192 s.

Образцы фольклора на диалектах Иранских тюрков

Р Е З Ю М Е

В результате исследования ещё раз становиться ясным что, иранские турки имеют очень богатый фольклор. К исследованиям привлечены хорасанские турки, халаджи, кашкайи, афшары и образцы их фольклора были представлены.

Samples of folklore of dialects of Iranian Turks

S U M M A R Y

As the result of the research, it became clear one more time that Iranian Turks have very rich folklore. Turks of Khorasan, Khalajs, Gashgays, Afshars were attracted to the research and the models of their folklore were presented.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ORTAK GELECEK OLUŞTURMA BAĞLAMINDA TÜRK DÜNYASI FOLKLORU'NU UYGULAMALI ÇALIŞMAK ÜZERİNE BAZI GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELER

Yrd.Doç.Dr.Ruhi Ersoy
Gaziantep üniversitesi
Turkiye

Bu çalişmada, günümüz dünyasinda ve türkiye'de folklor araştirmalari ve uygulamalari hangi aşamaya gelmiştir; folklor ürünlerini ele alip inceleme tarzi hangi boyuttadir ve bu ürünler işiğinda kültürel meselelere ne tür çözümler üretilebilir sorularina cevap aranacaktir. Bu bakiş açilarindan hareketle "ortak türk geçmişinin", "ortak türk geleceği'ne" dönüştürülmesinde folklor ürünlerini kullanarak neler yapilabileceğine dair bazi görüşler ileri sürülecektir.

Çağdaş dünyada halkbilimi, kültürel muhteva, kültürün yapisi bağlaminda insan ve insan davranişlari konularinin tahlilinde başvurulacak önemli bir sosyal bilim disiplini olmuştur. Söz konusu bu haliyle halkbilimi sosyal ve insani bilimlerin öğretilerinin, alanlarinin ve yöntemlerinin bazen birleşip örtüştüğü, çoğunlukla da kesiştiği bir kavşak konumundadir. Bu bağlamda halkbilimi, bir topluluğun geleneksel ve anonim dünya görüşünü ve bunun dişavurumlari olarak kabul edilen, söze, harekete ve nesneye dayali olarak ifade edilen her türlü anlamli formu ve bunlarin oluşumlari, geliştirilip ve pekiştirilmelerine yönelik iletişim olaylarinin içinde konu edildiği bir bilim dali olmuştur.

Halkbilimci[392], mensup olduğu disiplinin prensiplerine göre, bu anlamli dişavurum formlarini derler, kayitlara geçirir, tür, tip ve motif esaslarina dayali olarak tasnif eder ve bu şekilde siniflandirilmiş malzemeyi kültüre özel olarak kendi içinde veya kültürler arasi denklik ve koşutluklar kurma esasina göre geliştirilmiş modeller doğrultusunda karşilaştirir ve muhtelif kuramsal bakiş açilarina göre yorumlayarak tahlil edip bir senteze ulaşir. Bu, halkbiliminin bütün entelektüel-profesyonel meslek sistemleri gibi sahip olduğu birinci branşi, yani "saf ve teorik" bilim üretimidir.

Halkbiliminin ikinci branşi ise, halkbilimi çalişmalarinda ortaya çikan kuramsal kavramlarin, geliştirilen araştirma yöntem ve teknikleri ile elde edilen bilgilerin karşilaşilan sosyal, ekonomik ve teknolojik problemlerin çözülmesine yönelik olarak "toplum" veya "kültür mühendisliği" alanlarinda kullanilmasi demek olan "uygulamali halkbilimi"(applied folklore) çalişmalaridir. (çobanoğlu,1999:3-4) diğer bir ifade ile ortak değerlerin paylaşiminin söze, sese ve eyleme dayali ürünlerini yeni yaşam alanlarinda çağin değerleriyle harmanlayip yeni ihtiyaçlara bu malzemelerden hareketle çözüm üretme çabasidir.

Folklor ürünlerini geçmişin kültürel kalıntılarının sözlü ya da sözsüz anlatıları olarak görme devrinin kapandığını, bunun yerine çağdaş folkloristlerin bir ayağı kültür tarihinin derinliklerindeyken diğer ayağı, modern zamanın getirdiği şehirleşme ve elektronik kültür ortamının ürettiği yeni folklor ürünlerini araştırmak ve hatta moderniteden kaynaklı toplumsal rahatsızlıklara çözüm üretecek alanlarda varlık göstermek şeklinde olmaktadır.

Folkloristin kültür tarihinden ne anlaması gerektiği hususuna geldiğimizde bildiri konumuzla da ilintili olarak şu değerlendirmeyi yapmanın yerinde olacağı kanısındayız

Ortak kültürel değerler genlerimizde kodlanmamıştır; insanlar tarafından yaratılır, öğrenilir ve öğretilir. Birlikte yaşama iradesine sahip insanların ortak tarihi tecrübesi onları zamanla duygu, düşünce, inanç ve ideallerinde birbirine benzetir, ortak norm ve değerlerin ortaya çıkmasına yol açar ve böylece bireyler aynı etkilere benzer tepkiler vermeye başlarlar. Bireyler tarafından ortaya konmuş olsa da ortak değer haline gelen inanç, adet ve gelenekler saygı görür, kültürel yaptırım gücü kazanır ve bireylerin davranışlarını tanzim eder. Cemiyetin mensubu olan fakat ortak değerlerden bazısına inanmayan bireyler bile o değerlerden bağımsız hareket edemezler.

Hiç şüphesiz toplumsal hafızalar uzun bir sürecin neticesinde oluşur ve bu oluşum esnasında temel kalıplar, geçmişten şimdi aracılığıyla geleceğe, geniş bir toplumsal kabul ve katılımla; ritüeller, semboller, norm ve değerlerden meydana gelen toplumsal pratiklerin oluşturduğu birikim vasıtasıyla yeni kuşaklara aktarılır (Marshall 1999: 258-259).

Bir grup insanın ortak özelliği olarak ortaya çıkan, onların ihtiyaçlarını karşılayan, kendilerini ifade etmelerine yardımcı olan herhangi bir folklor unsuru, tıpkı bir organizma gibi gelişir veya zamanla ortadan kaybolur. Mahalli bir değer olarak ortaya çıkan folklor unsurları, eğer toplumun geri kalanı tarafından da beğenilirse, kullanım alanı genişler ve milli bir değer haline gelir. Bazı folklor unsurları da

[392] Bu çalışmada Halkbilimi,halkbilimci kavramı ile birlikte Folklor, folklorist, kavramlarına da yer verilmiştir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

başka kültürlerden insanların da ihtiyaçlarına cevap verecek kadar gelişir ve küresel bir değer haline dönüşür. Bu tür değerler milli kültürlerin evrensel mesajlarıdır.

Pekala, üzerinde yorum yapmaya çalışacağımız Türk Dünyası Folklor Coğrafyası kapsama alanı neresidir.

Türkler kuzey yarım kürede, Atlas Okyanusundan Atlantik Okyanusuna kadar uzanan bir bölgeye dağılmış bulunmaktadırlar. Bir başka deyişle, Asya'nın doğu kıyısında Çin'den başlayıp Asya'yı ve Avrupa'yı boydan boya geçerek Avrupa'nın batısında Almanya'ya kadar uzanan bir Türk kültür kuşağı oluşmuş durumdadır. Avustralya ve Amerika Türk toplulukları da göz önüne alınırsa, bu Türk kültür kuşağının Kuzey yarım kürenin ortalarında dünyayı bir kemer gibi sardığını söylemek mümkündür (Pope, 2005: 18; Johansan, 2001:5; Ugurlu, 2004).

Türk veya Türkî denen nüfusun büyük bir kısmı yedi bağımsız cumhuriyette, yirmi kadar yarı bağımsız cumhuriyet veya özerk bölgede ve azınlık olarak da yirmi beş kadar ülkede yaşamaktadır. Buralarda yaşayanlardan bir kısmı da kendini Türk veya Türkî üst kimliğinden çok kendi etnik alt kimliğiyle tanımlamaktadır. Adında "Türk" kelimesi bulunmayan bağımsız veya yarı bağımsız Türkî devletlerde yaşayan ve Türkçenin bir lehçesini konuşan toplulukların da yabancılar veya Türk milletini ve tarihini bilmeyenler tarafından ayrı bir milletmiş gibi algılandıkları da görülmektedir.

Dünya üzerinde geniş bir alana yayılmış, aynı kültür ve medeniyet kaynaklarından beslenmiş büyük bir Türk kültür coğrafyası bulunmaktadır. Bu büyük coğrafya üzerinde, tarih sürecinde Türkler; imparatorluklar, devletler, beylikler, hanlıklar biçiminde örgütlenmişlerdir. Orta Asya, İslamiyet ve imparatorluk süreçlerinden günümüze kadar aktarılan kültürel miras, her iki ülke için kesişme noktalarına sahiptir. Örneğin, bu kesişmelerden en önemlilerinden birinin devlet algısı ve bağımsızlık ruhu olduğu söylenebilir.

Türk kültüründe devlet olgusu kritik bir öneme sahiptir (Çetin:2004:165-166) ve devlet olgusu toplumu bir arada tuttuğu, toplumsal düzeni sağladığı ve Türklerin cihan davasını yaydığı için, tüm nicel ve nitel değerlerinden arındırılmış biçimde mutlak ve kutsal olan bir güç niteliğindedir.

Devlet, insanların bir arada, düzenli ve örgütlü yaşamasını sağlayan bir oluşumdur. Devletin yapısı ve işleyişi kurgulandığı toplumların yapıları ve özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. İşleyişi ya da yapısı ne olursa olsun Türklerde devlet, bağımsızlıkları için olmazsa olmaz bir kurumdur. Bir bakıma Türkler, devlet kuran bir millettir. Tarihte Türkler, adında Türk ifadesi içeren ve içermeyen pek çok devlet kurmuşlardır. Bu devletler kurucu unsur olarak soylarının farkındadırlar.

Türklerin kurduğu her devlet, kültürünü geliştirmiş ve sonraki kuşaklara aktararak günümüze büyük bir miras bırakmıştır. Aktarılan kültürel değerlerin, normların, içinde bulunulan şartlara göre yeniden biçimlendirilmiş olduğundan söz edilebilir. Kösoğlu'na (2001:42) göre eğer bir kültür, bir başka kültürden alacağı kurum ya da olguları kendi özü ile kavrayıp değerlendiremezse hem o kurum ya da olgunun kaynak kültürdeki yer ve değerini yanlış algılar hem de kendi kültüründe onu koyacağı yeri ve ona biçeceği değeri yanlış olur.

Zira toplumun kültürel yaşamında başka kültürlerle, başka toplumlarla temas, o kültürün tarihi süreç içerisinde hem kendini yenilemek hem de varlığının farkına varabilmek adına hayatî değer taşımaktadır. Ancak ötekiyle olan bu münasebetin önüne set çekebilecek bazı engeller de söz konusu olabilmektedir.

Türk Kültürü böyle bir süreci yaşayarak çağı yakalayan bir kültür olup post modern süreç yaşayan kültürlere de yeni yüzyıllarda nefes verebilecek müktesebata ve hale sahiptir. Şimdi tabiat kaynakları için Türklük coğrafyasında olanlar, ilerleyen süreç içinde Türk Kültür Ekolojisi'nin bulunduğu coğrafyalara kültüre duyulan ihtiyaçtan dolayı yeniden baş vuracaklardır. Bu gerçekten hareketle Türk Kültürü'nün devlete dönüşmüş günümüzdeki tecrübelerinin siyasal yöneticileri bu potansiyeli iyi değerlendirip Türklüğün başka iradelere teslim edilmeden kendi kabiliyet ve tecrübesiyle insanlığına katkıda bulunmasını sağlama gayretinde olmalıdırlar.

Şimdi de Folkloristin yaşayan folklor hadiselerinden hareketle Türk Dünyası Folklorundan yararlanarak modern dünyada Ortak Türk geçmişinin Ortak Türk Geleceğine dönüştürülmesi için neler yapabileceğine dair bazı görüşleri ifade etmeye çalışalım.

Jalayır, Argın ya da Aday olmakla birlikte Kazak olunabildiği gibi, Suriyeli, Faslı, Cezayirli olmakla birlikte Arap olunabildiği gibi, Masallı, Kazaklı olmakla Azerbaycanlı olunabildiği gibi Kazak, Azeri, Özbek, Tatar, olmakla birlikte Türk olunabileceği, olunduğu bilincini Türk Dünyasının geleceği olan genç kuşaklara aktarmakla işe başlanılmalıdır.

Türk Dünyası Ortak Müfredat programında Tarih, Edebiyat ve Folklor kitaplarını açan bir genç, sadece Azeri, Özbek, Kazak, Kırgız olduğunu değil de Türk olduğunu şu gözle görürse; çok köklü bir

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

geçmişten gelen, Sarı Denizden Karadeniz'e oradan Akdeniz'i göl haline getiren hakim gücün kendi soyu olduğu ve mensubu olduğu milletin Mısır'ı Hindistan'ı, Rusya'yı yer yer Avrupa'yı yönettiğini, asırlarca İslam'ın sancaktarı olup Avrupa'yı titreten Osmanlıyı kurduğunu, insanlığın ortak malı olan pek çok bilimsel çalışmalar yapan bilim insanları yetiştirdiğini bilerek kendini tanıyan Türk gençliğinin kendine olan güveni artacak ve tarihe parçalı değil bütün olarak yakalayacağı bu bakış açısıyla geleceğe de umutla bakabilecektir.

Tarihe bütüncül yaklaşım aynı zamanda boyculuk illetinden Türklüğü kurtaracaktır. Hoca Ahmet Yesevi, Kazak mı Özbek mi, Kul Ali ve Kıssayı Yunus destanı Kazan Tatarlarının mı yoksa Türkmenlerin mi, Köroğlu, Dedem Korkut Azerilerin mi Türkiye'nin mi tartışmaları tarihe Bütüncül Türk Tarih Tezi ile bakıldığında doğal haliyle çözülecek sorunlardır

Söz konusu ettiğimiz tarihe bütüncül bakmakla paralel Türk Dünyası Folkloruna da bütüncül bakmak beraberinde geliyor.

Modern folklor teorileri de gösteriyor ki anlam dünyası ve bağlamı bir birine benzeyen coğrafyalar birbirine benzer ürünleri ortaya koyabilir. Türklük ağacının muhtelif adlarla salınmış kollarında aynı kahraman kalıbını ve anlatılardaki tip ve motif benzerliğini renklerin ton farkıyla görmek mümkündür. Söz konusu bu ton farkı fark değil sadece lezzeti katmerlendiren bir çeşnidir. Bu farklılıkların müşterekliği yüksek Türk kültürü ortak paydasında her daim fark edilmektedir.

Asıl önemli olan, söz konusu müştereklerin tespit edilip ortak kullanım alanlarını artıracak uygulamaya dönük çalışmalar yapmaktır. Türk Dünyası Uygulamalı Halkbilim müzesi, Türk dünyası Destan Müzesi, Türk Dünyası sinema Platosu bunlardan bazılarıdır.

Köroğlu, Dedem Korkut, Nasrettin Hoca, Karacoğlan gibi sembol kahramanların senin benim tartışması yerine bizim olduğu ve diğer müştereklerin de oluşmasında köprü olabileceği unutulmaalıdır.

Türk dünyası sözlü kültür ürünlerinin Elektronik Kültür Ortamında modern sanat ihtiyaçlarının karşılanmasında malzeme olması sağlanmalı, sinema başta olmak üzere görsel sanatlara "Türk dünyası ortak veri tabanı" hazırlanmalıdır.

Her yıl Türk dünyasının muhtelif yerlerinde sanatçılar ve yazarlar toplanıp Türk ortak hafızasından hareketle senaryolar, oyunlar, diyaloglar üzerine çalışmalar yapmalıdır ve acilen Türk Dünyası genç yazar ve düşünürleri bu çerçevede sık sık bir araya getirilmelidir.

Türk epik destan geleneğine ait anlatıların ortak bir motif indeksi acilen oluşturulmalıdır.

Eğitim ve turistik amaçlı otomasyon sistemi ile Türk Dünyası ortak Folklor ürünlerini canlandıran müzeler kurulmalıdır.

Türkiye'de kurulan Anadolu Ateşi adlı dans topluğuna benzer aslına uygun her Türk devlet ve topluluğunun oyuncularının katılımıyla coşkulu ve çok zengin bir Türk Dünyası dans topluğu kurulmalı ve dünyayı dolaşmalıdır.

TÜRKSOY gibi kuruluşların uygulamaya dönük etkinliklerini hızla artırması için her Türk Devleti üzerine düşeni samimiyetle yerine getirmelidir.

TRT-İnt kanalı daha fonksiyonel hale getirilip Türk Soylu Devletlerin de programların nesnesi değil öznesi olması sağlanmalıdır.

Türk Dünyası Folklor ürünlerinden hareketle yine Türk Soylu devletlerde yaşayan tüm Türk çocuklarına yönelik çizgi filmler, bilgisayar oyunları gibi popüler ihtiyaçları karşılayacak çalışmalar yapılmalıdır. Bu saydıklarımız kısa vadede gerçekleştirilmesi mümkün olan birkaç öneridir, aynı paralelde pek çok proje üretmek ve bunları uygulamak olanaklıdır. Dünyada halkbilimi ve özelinde de Türk Halk Bilimi gelmiş olduğu nokta itibariyle toplumların yarınını şekillendirmede söz söyleyebilecek birikime sahiptir artık. Mensubu bulunduğumuz Türk kültürünün ve dünya üzerindeki Türk dilli halkların kimlik ve kişiliklerini kaybetmemesi, ortak tarihten köklenen bir bakış açısıyla yeni çağların varlığımız adına umutla karşılanabilmesi için Türk halkbilimi'nin söz konusu birikiminden faydalanılmalıdır.

KAYNAKLAR

Çetin, H. (2004). *Türk Toplum Sözleşmesi*, Lotus Yayınları, Ankara

Çobanoğlu, Özkul, (1999). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara

Çobanoğlu, Özkul, (2000). "Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler", *Milli Folklor*, S:45, S:12, Ankara

Çobanoğlu, Özkul, (2001a). "Sosyo-Kültürel Değişme, Ekonomik Gelişme ve

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Zihniyet Bağlamında Halk Bilimi Çalışmalarının Yeri ve Önemi" *Doğu Çukurova-Körfez Bölgesi Sosyo- Ekonomik Sorunları ve Çözüm Önerileri Sempozyumu* (19-21 Nisan) Osmaniye.

Dundees Alan (1977). "Who are The Folk?" in Frontiers of Folklore, edited by W.R. Bascom, Colorado; Çeviri: Metin Ekici (1998), *Milli Folklor* , S:37, S:139, Ankara.

Ekici, Metin (2000). "Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme" *Milli Folklor*, Sa:45, S:2, Ankara.

Kozırev, Timur (2007). "Çağdaş Kazak Aydını Türk ve Müslüman Olma Mecburiyeti"*Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, 21-23- Mayıs 2007. Almatı, Kazakistan.

Kösoğlu, N. (2001). "Milli Kimlik, Etnik Grup ve Mozaik Kültür", *Türkiye ve Siyaset*, Cilt: 3,Temmuz-Ağustos, s. 41-50.

Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay – Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yay., Ankara.

Nirun Nihat, Cihat Özönder (1990), "Türk Sosyo – Kültürel Yapısı İçinde Adetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler", *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, AKM Yayınları, Ankara.

Oguz, Öcal (2000). *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*, Akçağ Yay., Ankara.

Oğuz,Öcal (2002). *Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi,* Akçağ Yay., Ankara. Ong, Walter J.(1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul.

Ozcan, Mustafa (2007). "Ortak Kültürel Değerler için Eğitimde Birlik", *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, 21-23- Mayıs 2007. Almatı, Kazakistan.

Ögel, Bahaeddin (1984). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, Ankara.

Şirin, Hüseyin (2007). "Siyasal Kültürün Oluşmasında Eğitim Sistemi ve Siyasal Endoktirinasyon", *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, 21-23 Mayıs 2007 Almatı, Kazakistan.

Ugurlu, M. (2004). "Turk Lehceleri Arasinda Kelime Es Degerligi".*Bilig* , 29: 29-40.

Ünal, Mustafa (2000), *Fenemonoloji – Tarihçe Yöntem Uygulama*, Geçit Yayınları, Kayseri.

Yıldırım Dursun (1998); *Türk Bitiği / Araştırma - İnceleme Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

"KİTABİ DƏDƏ QORQUD": NİTQ JANRLARI VƏ DAVRANIŞIN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

F.e.n.Rüstəm Rəsulov
ADPU
Azərbaycan

Nitq janrı anlayışı epik mətnin kommunikat sisteminin qurulmasında mühum əhəmiyyətə malikdir. (Əgər nitq aktları nəzəriyyəsi dilçilikdə bütöv bir istiqamətin yaradılması üçün əsas idisə nitq janrları nəzəriyyəsi bilavasitə onun davamıdır).

"Kitabi Dədə Qorqut" mətninin janr strukturu bir sıra ntq janrlarından (xəbərləşmə, hədə-qorxu, vəsiyyət, qarqış, öynə, qaxınc və s.) qurulmuşdur. Hər bir formal - klişe personajların məqsədini ifadə etməklə yanaşı, həm də onların davranışını modelləşdirir.

"Kitabi Dədə Qorqud"da situasiyaların ritual kontekstini, süjetyaradıcılığını anlamaq baxımından maraq doğurur. Bu məqalədə ritual situasiya üçün səciyyəvi olan, (müq. et.: "Janrlar nitq unsiyyətinin tipik situasıyalarına uyğun gəlir". 1: 216) nitq janrları nəzərdən keçirilir.

Xəbərləşmə nitq janrı kimi təbiət varlıqları ilə, yad dünyanın nümayəndələri ilə informasiya mübadiləsidir. Xəbərləşmə oğuz bəylərini nitq fəaliyyəti olmaqla yanaşı, təbiətə yönəlmiş replikasıdır. Təbiətin dilini (ağac, dağ, su, it, qurd) anlamaq əslində simvolik dialoq-mübadilə nəticəsində mümkün olur.

Arxetip "özününkü" - "özgə", "təbiət-mədəniyyət" və s. qarşıdurmalar üzrə kodlaşan metopoetik düşüncə su iti qurd ilə "verbal əlaqə yaratmaqla, həm də onların "o" dünyaya mənsubluğunu xüsusi qabardır. Xəbərləşmə dünyalar arasında simvolik vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirər, oğuz qəhrəmanlarının davranışını modelləşdirir".

"Qazan qonur atını öncələdi, kafər gəcəki yola düşdü, getdi. Qazan öginə bir su gəldi. Qazan aydır: "su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşim! "-dedi.
Görəlim, xanqım, necə xəbərləşdi. Qazan aydır:
Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!
Ağac gəmiləri oyadan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ və bostanın zinəti su!
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!
Şahbaz atlar açdığı su!
Qızıl dəvələr gəlib keçəki su!
Ordumun xəbərin billürmisüsin, değil mana!

Su qaçan xəbər versə gərək? Sudan keçdi, bu gəz bir qurda tuş oldu. Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlan xəbrləşəyim", - dedi. Görəlim, xanım, nə xəbərləşdi. Qazan aydır:
Qaranqu axşam olanda günc toğan!
Qarı ilə yağmur yağanda ər kibi tutan!
Qaranquc atları kişnışdirən!
Qızıl dəvə gördiyində bozdaşdıran!
Aqca qoyun gördügündə quyruq çırpib qamçılayan!

Arqasını urıb bərk ağılın ardın tökən!
Qarma - bükəs simüzin alub tutan!
Qalı quyruq üzüb çap-çap yudan!
Avazı qaba köpəklərə qoğa salan !
Çaqmaluca çobanları dunlə yüğürdən!
Ordumun xəbərin bilürmisin, değil mana,
Qara başım qurban olsun, qurdım, sana!-dedi.

Zəngin folklor ənənələrinin, mifoloji xronotop düşüncəsini daşıyıcıları olan Borçalı türklərinin "Qismətini axtaran nağıl"ında su ilə xəbərləşmə motivi diqqət çəkir. "Yolçu yoluna davam etdi. Bir az gedəndən sonra suya rast gəldi. Salam verdi. Su salamını aldı: Məndən qabaq buradan Adam keçdimi? Su dedi: "Yox, keçməyib". "Kitabi-Dədə Qorqud"da evinin, bəxtinin, qismətinin yerinə soruşan Qazan xana su cavab vermir.(2: 137).

Su (çay) dünyaları ayıran sərhəddir və sakral xronotop funksiyasını yerinə yetirir.

Qaraca çobanın köpəyi Qazan xanın qarşısına çıxır. Köpək-ordudan, evdən kənardadır, deməli, bir varlıq kimi sakrallıqdan məhrumdur (3: 65-170) evdən dişarı çıxan Qazan xan başqa, yad dünyanın sakinlərini də "özününkü" hesab edir, onlarla xəbərləşir.

"Qaraca çobanın qara köpəgi Qazana qarşu gəldi, Qazan Qara köpəklə xəbərləşdi, xanım, görəlim necə xəbərləşdi. Adır:
Qaranqu axşam olanda vaf-vaf hürən!
Acı ayran tökiləndə çap-çap içən!
Ordumun xəbərin bilürmisin, degil manna!
Qara bqşını sağlığında eyilüklər edən, köpək, sana!-dedi.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Köpək qaçan xəbər varsa gərək? Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər, sin-sin sinlər. Qazan bir tumar ilə köpəgi urdu. Köpək çəkildi, gəldiyi yola getdi".
Oğuz inanc dünyasında sakral sözə tapınma nəticəsində personajların davranışı modelləşdirir. Xatunun cavabı əslində personajın inanc dünyası, yaşam dünyası haqqında məlumat verir.
Quru-quru çaylara su saldım
Qara tonlu dərvişlərə nəzir verdim
Yanıma, ala baqduğımda qonşuma eyü baqdım
Umana-usanana aş yedirdim
Yalıncıq görsəm, tonaltdım
Ditəq ilə bir oğuli güclə buldum
"Çaylara su saldım" deyimindəki "su" sözü ilə bağlı qorqudşünaslıqda fərqli etimoloji izahlar ("su", "körpü") mövcuddur. Dqşünürük ki, "quru-quru çaylara su almaq" mediativ məna kasb edən mərasim aktı olması gərəkdir: "bu" dünyadan "o" dünyaya bəzi predmetlərin və ya məlumatların məgik ötürülməsi üsuludur və kosmoloji təsəvvürlərlə bağlıdır.
Oğuz insanın ritual davranışının tərkib elementlərindən biri də muştuluqdur. Muştuluq nitq ritualı kimi simvolik mübadiləni səciyyələndirən sözdür. "Qanlı kafər əlindən qartaşçuğum tartub aldı. Ağsaqqalu babasına muştçu göndərdi. Dərəşam suyunı dəlüb keçdilər. Dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər";
"Ağ saqqalu babasına muştçu göndərdi "Babam mana qarşu gəlsün! "-dedi.
Uşun qocaya çapar gəldi. "Muştuluq! Gözün aydın! Oqulların ikisi bilə sağ-əsən gəldi"-dedilər";
"Qələyi aldılar. Kəlisası yıqub məscid yapdılar. Qanlu kafər əlindən babasını tartub aldı.
Qalın Oğuz elinə gəlüb çıqdı. Ağca yuzli anasına müştçu saldı".
Muştuluq ritual klişesi kimi özündə müsbət, pozitiv mənanı, informasiyanı, xeyirli sözü ehtiva edən ritual sözdür, dilin ritual funksiyası ilə bağlıdır. Muştuluq Sərhədlə Mərkəzi - Qalın Oğuzu birləşdirir, bununla da "bu" dünya və "o" dünya arasında kommunikativ aktı fəallaşdırır. Muştuluq Oğuz insanın inanc sözüdür. Kafir əsrliyindən qurtulma, yaxud kafir üzərinə yürüşdən qayıtmaq xəbəri kimi bütün Qalın Oğuza çatırılır. "Qalın kafər əlindən qartaşçuğun dartub aldı. Aqsaqqallı babasına muştçı göndərdi...". Muştuluq qəhrəmanın semiotik baxımdan "ölülər" dünyasından "dirilər" dünyasına keçməsini təstiqləyir, "özgənin" "özününkü"ləşdirir.
"Böylə digəc qız tanıdı - bildim kim, Beyrəkdir. Gübbəsilə - çuxasilə Beyrəgin ayaöına düşdü. Beyrəgə dayələr qaftan tonatdılar. Həman qız sıçradı, ata mindi. Beyrəgin atasına - anasına muştuluğa çapar getdi".
Muştuluqçular iki dünya arasında, iki məkan arasında mediator rolunu yerinə yetirirlər . muştuluq kosmosun xaos üzərində qələbə sevincidir "At ağızlu Aruz qoca evinə çapar gəldi. Atasına Basatın sevinc verdi. Muştuluq! Oğlun Dəpəgözi dəplədi"- dedi. Bu mərhələdə bəglər Beyrəgi götürdilər. Qazan bəy aydır: "Muştuluq, Baybörə bəg! Oğlun gəldi!"-dedi.
Toplumda xəbərin gözlənilməsi, yaxud xəbərin Oğuza çatdırılması epik situasiyaları müəyyən edir. Oğuz bəylərinin "ölüsü-dirisi" xəbərinin gətirilməsi simvolik mübadilə aktına çevrilir. Kafir məkanından xəbər üç formada - xeyir xəbər, şər xəbər və yalan vasitəsi ilə çatdırılır.
Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarcar Bayındır xanın divanına gəldi. Dizin çökdi, aydır: "Dövlətli xanın ömrü uzun olsun! Beyrək diri olsa, on altı yıldan bərü gəlürdi: Bir yigit olsa, dirisi xəbərin gətirsə, çırğab (çuxa), altun-aqça verərdim. "Ölüsi xəbərin gətürənə qız qardaşım verərdim", - dedi
yaxud
Altı yol ayırdına çadır dikəm
Gələndən - gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətirənə at, ton verəm,
qavtanlar geydyrəm
Şər xəbər gətirənin başın kəsəm.
Xeyir xəbər - bəd xəbər qarşıdurması simvolik mübadilə təcrübəsində maddi ödəmə (müq.et: tatabaxmada müəyyən informasiyanın verilməsinin əvəzində falçı müştərindən mütləq nəsə "almalıdır") aktı mövcuddur. Xeyir xəbər gətirənin haqqı isə mütləq ödənilir.
Qurbanvermə kimi arxetip motivlərin araşdırılması göstərir ki, mors immatura ilə əlaqədar sujetlərin əsasında qurbanlıq modeli durur. Qurbanlıq, qurbangetmə simvolik sakral davranış forması kimi XII boyun kompozisiya özəyini təşkil edir.
Qazana ası olub yağmada iştirak etməyən Alp Aruz Beyrəyi öldürür.(J. Derridanın dediyi kimi, "böhranı məqamı həmişə işarə məqamıdır").
Yigitlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədin,
Elim - günim çapılmadın,
Qaytabanda dəvələrim bozlatmadın
Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin,
Ağca qoyunlarım mənrişmədin,
Ağca yüzli görklimi Aruz oğlı Basat gəlüb Almadın
Elim - günüm çapmadin
Qazan mana yetişsün
Mənim qanım Aruza qomasın.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

**Ağca yüzli görklimi oğlına alı versün.
Axirət həqqini həlal etsün.
Beyrək padşahlar padşahı həqqə vasil oldı,
bəllü bilsün! - dedi.**

Mətnin özü topluma müraciət edir, bütün göstərişlər birinci şəxsin dilindən verilir.
**Yigitlərim, yerürnizdən uru turun,
Ağ - boz atumın quyruğım kəsin,
Arqubeli Ata tağdan dünin aşun.
Aqındile görkli suyi dəlüb keçün.
Qazanın divanına çapub varın
Ağ çıqarıb qara geyün
"Sən sağ ol, Beyrək öldi", - deyin.**
Müraciətlə başlayan vəsiyyətin sonu üçüncü şəxs forması ilə tamamlanır: "Beyrək padşahlar padişahı həqqə vasil oldu".

Beyrək vəsiyyətində ifadə olunan yaşantıların konkret adresatı var. Beyrəyin vəsiyyəti Qazan xana ismarlanır: "Qılbaş, var ayıt, ağam Qazan gəlsünçıqsun, bir yigid sənin ucından aramızdan əksildi. Həm vəsiyyət eyləmiş, "Mənim qanım qoymıyasan alasan" demiş".

Beyrək fiziki ölümü şərəf aktı kimi qəbul edir. "Bu hərəkətlə eposda fərqli, insanı, şəxsi davranış tərzi təsbitləşir (4: 72). Sonuncu boyun misterial təntənəsi Bəyrək ölümünü sakral akta çevirir. İç Oğuz - Dış Oğuz arasındakı konflikt ritual ölüm (Beyrək qurbanlıq kimi) vasitəsilə aradan cötürülür".

Alqış, dua kimi vasiyyət elə ritual sözüdür ki, mütləq yerinə yetirilməlidir. Beyrəyin vəsiyyətini eşidən kimi Qazan xan: "Məsləhətdi, Tez cəbbəxanəyi yüklətsinlər, Həp bəglər bilsünlər!" əmrini verir və Aruz üstünə yürüyürlər.

Epik mətnin toxumasına daxil edilmiş "vəsiyyəti" kiçik paremik janr hesab etmək olar. Vəsiyyət "o" dünyaya gedənin "bu" dünyanın sakinlərərinə müraciətidir və dirilərə sonuncu replikasıdır.
Qaxınc nitq aktı olaraq sözün təsir gücünə inama əsaslanır. Sözün təsir gücü haqqında təsəvvürlər arxaik mədəniyyətin başqa elementi - ovsun, qarğışin da əsasını təşkil edir. Sehr - ovsun rəqibə ziyan vermək məqsədi güdür. Digar tərəfdən qaxınc nitq aktı kimi oğuz bəylərinin davranışını modelləşdiririr, onların nitq reaksiyasını stimullaşdırır, simvolik mübadiləni zəruri edir.
Qardaşının əsirlikdə olması haqqında yetim uşağın acı sözü Sərgəyin hərəkətini aktuallaşdırır. "Məgər xanım, Uşun qocanın kiçi oğlı Səgrək eyü, bəhadır, alt, dəlü yiğit qopdu. Bir gün yolı bir dərnəgə uğradı, qondılar. Yemək - içmək etdilər. Səgrək məst oldı. Tışra ayaq yolına çıqdı. Gördi kim, öksüz oğlan bir qızanc çəkişür. "Mərə, noldınız? "deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdu. Əski tonın biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: "Mərə, mizim öksüzligimiz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərün var isə, qırtaşın Əlincəqələsində əsirdir, var anı qurtar!"-dedi.
Qaxınc - başqasını günahlandırmaq vasitəsi ilə həyata keçirilən verbal aqressiv aktdır. Qaxınc ideallların təhqir edilməsidir, elə illokutiv nitq aktıdır ki, nitq aqressiyası nəticəsində adresatın sosial statusu aşağı salınır.
"Qazan fikir eylədi, aydır: "Əgər çobanla varaçaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. "Çoban bilə (olmasa), Qazan kafəri almazdı, deyərlər", - dedi.
Oğuz bəyləri üçün söz verib hünər göstərməsə, "başına qaxınc, üzünə toxunc" ola bilər. Qaxınc əxlaqi emosiyadır, qəhrəmanın sosial statusu ilə əlaqədardır.
"Qanlı qoca aydır: "Hay, canım oğul! Hünər dedigin ol deyil! Ol qız üçün üç canvər saqlamışlar. Hər kim ol üç canvəri başa, ol qızı ana verirlər. Bəsub öldürməsə, anun başını kəsirlər, bürcə asarlar".
Qanturanlı aydır: "Baba, bu sözü sən mana diməmək gərək idin. Çünki dedin, əlbətdə, varsam gərək. Başıma qaxınc, yüzimə yoxınc olmasın".
Selcanın qəhrəmanlığını Qanturalı ərlik məkanına başqasının müdaxiləsi kimi qəbul edir və onu öldürmək fikrinə düşür: "Qaranturalı bildi kim, bu yağını basub tağıdan Selcan xatundur. Bir tərəfdən daxi kəndi girdi, güşmən sındı. Selcan xatun Qanturalıyı at ardına aldı, çıqdı. Gedərək Qanturalının fikrinə bu gəldi kim:
**Qalqubanı Selcan xatun turtuğında,
Yelisi qara Qazlıq atun bindügində
Babamın ağ - ban eşiginə düşdigində,
Oğuzun ala gözlü qızı - gəlini bildiqda
Hər kişi sözün söylədikdə,
Sən orda turasan, ögəsən:
"Qanturalı zabun oldu
At ardına aldım çıqdım", - deyəsən.
Gözüm döndü, könlüm getdi
Öldürərəm səni! - dedi.**
"Ögünmə", "ər ögünməsi" nitq ritualı kimi ərlik hadisəsidir. Patriarxal diskurs çərçivəsində övrət ögünməsinə epik ritual məkanında yer yoxdur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Selcan xatun hal nə idügin bilüb, soylamış, görəlim, xanım, nə soylamışdır:
Bəg yigit, ögünərsə, ər ögünsün - aslandır!
Ögünməklik övrətlərə böhtandır.
Ögünməklə övrət ər olmaz..."

Selcan xatun istər - istəməz "fallos məkanını" - ərənliyin məna məkanını "zabit edir", yəni bildirən simvollar sırasına qatılır. Övrət ögünməsi kişi - qadın qarşıdurmasında qütblərin yer dəyişməsinə səbəb olur. Qanturalı həmin təhlükəni aradan qaldırmasa, onu Qalın Oğuzda bəyliyə yaraşmayan utanc (Məhz həmin utanc (eyib) Oğuz bəylərinin qaxıncı, psixoanalitik dillə desək, kastrasiyanın məna sinonimi da ola bilər) gözləyir.

Qaxınc neqativ nitq aktı kimi Oğuz bəyini hörmətdən sala. Onun sosial yerarxiyada yerini itirilməsinə səbəb ola bilər.

Söz Oğuz insanına gerçək mənəvi təsir göstərən amildir. Başqasına ziyan vermək məqsədi güdür.

"...Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi. Bakil aydır: "Alplar içində bizi quşqunımızdan balçığa baturdın" - dedi".

Epos mətnindən gətirilən örnəklərin təhlili göstərir ki, verbal - təhqir təcrübəsi qaxınc qaxmaq ritual xarakter kasb edir, nitq aktını təsir gücü ilə, "magik effektlə" təmin edir. "Ritual substrat" sosial səviyyədə oğuz bəylərinin davranış sistemində təzahür edir, sosial yerarxiyada balansı, tarazlığı təmin edən mexanizmin vektorlarından biri kimi çıxış edir.

Beləliklə, "Kitabi Dədə Qorqud"da epik təhkiyə nitq janrlarının ierarxiyasını elə müəyyənləşdirir ki, onları motiv, obraz kimi də təqdim etmək olar. "Dastan kimi mürəkkəb bədii estetik bir toxumda" (Kamal Abdulla) informasiya mübadiləsi kritik situasiyaları, qəhrəmanların ritual - mərasim davranışını tənzimləyən situasiyaları müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. **Baxtin M.M. Gstetika slovesnoqo tvorçestva. M., 1979.**
2. **Hacıyev V. Azərbaycan folkloru ənənələri (Gürcüstandakı türkdilli folklor ənənələri əsasında). Tbilisi, 1992.**
3. Иванов В.В. Топоров В.Н. Славəнские əзыковые моделируөhие семиотические системы (Древниј период). Ì., 19.
4. **Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı, 2002.**

SUMMARY

"Book of Dede Korkut": speech genres and behaviour modeling peech genres organize dialogical space and motive structure of "Book of Dede Korkut", model personages' behaviour.
Study of speech genres represents paramount interest for the analysis of a ritual basis of poetic speech.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Prof.Dr. Saadettin Gömeç
Turkiye

Sovyetler Birliği dağılmadan önce, Türkiye'de çok az kişinin bildiği ve sınırlarımızın ötesinde soydaşlarımızın olduğu gerçeği uzun süre bizlerden saklanmaya çalışılmıştı. Hatta; bir zamanlar "Türkiye, sadece Türklerden ibaret değildir" diyenlere Irkçı-Turancı diye eziyetler edildi. Dünyanın hiçbir ülkesinde milletin ekseriyetinin yaptığı milliyetçilik suç değil iken, Türkiye'de bunlara kötü gözle bakıldı. Onlar Türk milletinin geleceğinin Türk birliğine bağlı olduğunu haykırırlarken, hala günümüzde devam ettiği üzere başka kapılarda çare arayanlar oldu. Ama Türkçülerin-Turancıların dedikleri hep gerçekleşti ve gerçekleşecek. İyi ki Türkçüler var. Geçmişte vardılar, şimdi de varlar. Türk milletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin teminatı olan Türkçüler olduğu müddetçe bu millet ve devlet ebediyyen yaşayacak. Onlar, en sıkıntılı ve umulmadık anlarda her külden, her kıvılcımdan yükselen alevler gibi parlayacaklar.

1990'lı yıllarda Sovyet-Rusya imparatorluğunun parçalanmasından sonra yeni yeni Türk Cumhuriyetleri ortaya çıktı. Hakiki manada tam bağımsızlıklarını kazanamasalar da, onlar birer Türk ülkesi. Bunlar cumhuriyetlerini ilan ettiklerinde, Türk dünyasına at gözlüğüyle bakanlar birden-bire Turancı oldular. "Turan, ütopya" yani "hayal" diyenler, "Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar" söylemleriyle nutuklar attılar. Bu efendiler daha önce nerelerdeydi bilinmez? Bütün Türkçüler ve dünya Sovyetlerin dağılacağını söylerken bunlar ne yaptılar? Büyük Atatürk ve Atsız Beg onlarca yıl evvel Sovyet-Rusya'nın parçalanacağını bildirmediler mi? Atatürk'ü unutturdular, onun büyük bir Türk milliyetçisi olduğunu bir kenara atarak, yeni vasıflar yakıştırdılar. Atsız Beg'i hapishanelere tıkıp ırkçı, bölücü demediler mi? Rahmetli Ziya Gökalp, onlardan da çok evvel ne güzel söylemişti: "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan. Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir Turan".

Küçük adamlar küçük düşünürler. Turan elbet gerçekleşecek; şu veya bu şekilde. Kimse Türk'ün yükselişinin önünde duramayacak. Bir çığ gibi, bir tufan gibi yeniden büyüyeceğiz. Bu millet sıkıştırıldığı kabukları mutlaka kıracak.

Bugün dünyanın dört-bir yanında Türkler vardır. Nerelerde olduğunu, nasıl yaşadıklarını neredeyse herkes biliyor. Başkentleri şurası, nüfusları bu demenin boşuna laf kalabalığı olacağını düşündüğümüzden, farklı şeyler anlatmanın yararına inanıyoruz.

Yıl 1992. Sovyetlerin dağılmasından hemen sonra, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde aracı ve düzenleyici olmak amacıyla, o zamanın hükümeti tarafından TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi) diye bir kuruluş meydana getirildi. Türk dünyasının işleriyle ilgilenecek bu müessesenin teşekkülü esnasında kültürel ve sosyal meselelerin planlanması için tarafımıza da üniversite kanalıyla bir teklif yapılmıştı ve şu anda bu devlet kurumunun ciddi olarak yürüttüğü pekçok projeyi o zamanki hoca ve akademisyen arkadaşlarımızla beraber hazırlamıştık. Ama geçmişte olduğu gibi Türk milletini seven, Türk milletine hiç karşılıksız hizmet etmek isteyen bu Türkçü insanlar, o günlerde de çeşitli şekillerde engellendiler. Ve hepimiz bir süre sonra istifamızı verip, üniversitelerimize dönmek zorunda kaldık.

TİKA'da danışmanlık yaptığımız sırada, 1992 senesinin sonlarına doğru Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'a bir fuar münasebetiyle gitme imkanı bulduk. Beraberimizde götürdüğümüz kitap, dergi ve Türkiye'yi anlatan broşür ve filmlerle ülkemizin tanıtacaktık. Çeşitli kuruluşlar ve Diyanet İşleri Başkanlığının sağladığı başta Kur'an olmak üzere değişik kitapları Türkmenlere ücretsiz olarak dağıtıyorduk. Bulunduğumuz yere sürekli insanlar geliyor, kitaplardan ve dergilerden alıp, gidiyorlardı. Bu insanlar arasında iki kişi dikkatimizi çekti. Yanımıza geliyorlar, biraz bekleyip sonra dönüyorlardı. Bu hareketi üç-dört defa tekrarladılar. İlk başta onları Kur'an almak için gelenlerden sandım. Kendilerini yanıma buyur ettim ve "Kur'an mı istiyorsunuz" diye sordum. "Yok, biz daha önce aldık. Ama bizler, size bir şey söylemek istiyoruz" dediler. "Nedir" dedim. "Biz Türkiye'den gelen insanları ilk defa görüyoruz. Sovyetler zamanında Türkiye adını sadece haritalarda görebiliyorduk ve bize yalnızca en büyük Türk olarak Nazım Hikmetof'u anlattılar; dileğimiz sizleri konuk etmek" diye söylediler. Hiç tereddütsüzce bu saf insanların isteğine olumlu cevap verdim. "Öyleyse biz sizi akşam buradan alırız" dediler. Yanımdakilerin bazıları çekindiklerinden, benimle gelemediler. Çünkü bütün eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da, bu ilk yıllarda güvenlik tam manasıyla sağlanamamıştı. Üç-beş kişi olduğumuz halde her ikisin adı da Sapar olan bu temiz Türkmenler akşam eski bir Jiguli marka arabayla geldiler. Oturdukları yer Aşkabat'ın 40-50 km dışında, Kopet Dağlarına doğru bir kasaba idi. Birisinin güneş enerjisi mühendisi olduğunu öğrendiğimiz Saparlardan önce mühendis olanının evine konuk olduk. Evin içi ana-baba günü gibiydi. Salona doluşmuş insanlar Türkiye'den gelenleri merak ediyorlar, ilgi ve heyecanla bizlere bakıyorlardı. Neleri var, neleri yok bir yer sofrası hazırlamışlardı. Bin yıl önce gittiğimiz topraklarda, bin yıl sonra yine hüzünle kucaklaştık. Bizi öyle sıcak

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

karşıladılar ki, o insanların Türk'e ve Türkiye'ye hasretini hala unutamıyorum. Türk milletinin ruhundaki bu kardeşlik duygusu öldürülemediği müddetçe, Turan ülküsünü kim söndürebilir? Soruyorum sizlere!

Yıl 1994, Ahmed Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi yeni kurulmuştu. Türkistan'da eğitime başlayacak olan bu üniversitenin ilk hocalarından biri olarak bu kez de Yesi'ye, yani Türkistan şehrine gitme imkanına sahip olduk. Burada şunu da belirmek isteriz ki, Ruslar koskoca Türkistan'ı "Türkistan" adıyla küçücük bir kasabaya hapsetmeyi başarmışlardır. Oguz Han'ın yurdunda, Sır-derya boylarında olmak, bambaşka bir duyguydu. Hele şehrin girişine konulan:

Türkistan eki dünya esigi goy
Türkistan her Türk'ün besigi goy

Mısraları insanı derinden etkiliyordu. Ama Türkistan garip bırakılmış, sırf Türk'ün beşiği olduğu için yatırım yapılmadığından, bir köy havasındaydı. Türkistan'ın yanında bulunan yaklaşık 30 km uzaklıktaki Kentav kasabası ise özellikle geliştirilmiş, tipik bir Sovyet yerleşimiydi. Türkistan da onun gölgesinde kalıyordu. Ne ısınma, ne aydınlanma, ne de su ihtiyacı yeterince karşılanmıyordu. Biz de bir eğitim yılı boyunca Kentav'da Karaçaylı bir Türkçü kardeşimizle beraber oturmuştuk. Yani yıllar sonra atalarının şu veya bu şekilde buralardan ayrılmak zorunda kaldığı ve bir parçalarının da hala oralarda yaşadığı Türkler olarak Türkistan'da idik. Kazakistan'da kaldığım bir yıl müddetince bütün Kazak Türklerinden yakınlık ve samimiyet gördüm. Türkiye'den giden bazı kişi ve gruplar herne kadar onları aldatmış, suistimal etmişse de, onlar bana hep iyi davrandılar.

O yıllarda Türkistan veya Yesi'de adeta her milletten buraya mecburen göçürülmüş insanlar vardı. Ahıska ve Karaçay Türkleri, Özbekler, Türkmenler, Tatarlar, Çeçenler, İnguşlar, Volga Almanları, Koreliler, Batum Rumları vs. ve onların efendisi Ruslar. Rusya burada öyle bir sistem kurmuştu ki, halkın ekserisi Kazak Türkü olmasına rağmen, şehrin yöneticisini bir azınlık olan Korelilerden yapmışlardı.

Bir gün postahanede telefon ederken, yanımızdaki kulübede Azerbaycan Türkçesiyle bir gencin konuştuğunu gördük. Konuşması bitince "kim olduğunu, buraya nasıl geldiğini" sorduk. Ahıskalı olduğunu, orada pekçok Ahıskalı bulunduğunu, istersek dedesiyle bizi tanıştırabileceğini söyledi. Şu anda ismini unuttuğum genç, kararlaştırdığımız saatte bizi alarak kaldıkları mahalleye ve dedesinin evine götürdü. Gittiğimiz mekan gece-kondu tipinde, tamamen bir Anadolu köylüsünün evine benziyordu. İçeride bir sürü çocuk, erkek, kadın ve kız bizi ayakta karşıladılar. Evin en yaşlısı ise bir sedirde oturuyordu. Bizi getiren torun; "işte bu bizim Temürcan dedemiz" dedi. Temürcan Aga, "hoş geldiniz evlatlar" diye bizi karşıladı. O yaşlı ihtiyarın gözyaşlarıyla bize anlattıklarını yazmaya kalksam sayfalara sığmaz. O zamanlar daha çocukmuş ama her şeyi hatırlıyor. Nasıl bir gecede Rus ve Ermeni askerlerin onları ocaklarından kopararak, kamyonlara doldurulduklarını, yanlarına hiçbir şey alamadıklarını ve Kazakistan'a getirildiklerini anlattı. Eski Sovyet vatandaşlarından pasaportlarında Türk yazan sadece onlardı. Ve tek suçları Türk olmak, Türkiye sınırlarının bitişiğinde bulunmak idi. İnsanların üst-üste, aç ve susuz, en tabi ihtiyaçlarını bile hayvan vagonlarının içinde gördüklerini, havasızlıktan hastalananları, ölen insanları tren yollarının kenarlarına nasıl attıklarını söylüyordu. İnsanlığın yüz karası Stalin'in uşakları ölülerini gömmelerine bile müsaade etmemişti. Hem ağlayan, hem de anlatan bu koca dede bizi de ağlattı. "Evlatlar, bizi unuttunuz. Bir zamanlar beraber yaşamıyor muyduk? Bizi ne zaman alacaksınız?" diye sordu. Diyemedik ki ona; "Temürcan Dede, bizim o kadar çok hainimiz var ki, siz buralarda daha çok eziyet çekersiniz. Bizde, size el uzatmaya çalışanları bir zamanlar vuruyorlardı, hapislere atıyorlardı, onları faşistlikle suçluyorlardı". Ah, Temürcan Dede öldüysen, Allah rahmet eylesin. "Ak Toprakları" bir de sen görseydin. Doğduğun topraklara kavuşamadın belki. Seni ve beni ayıranlar; bir araya gelmemizi engelleyen, Türklerin içindeki ve dışındaki düşmanlar inşallah öbür dünyada cehennem ateşinde yanarlar.

1993 senesinde TİKA'da görev yaptığımız sırada, "Mogolistan ve Çevre Ülkelerdeki Türk Eserlerinin Koruma ve Restorasyonu" ile alakalı bir de proje hazırlamıştık. Daha sonra bu proje uygulamaya geçti ve projeyi hazırlayanların dışında herkes Mogolistan'daki Türk anıtları bölgelerine yollandı. Nihayet yıllarca bir sonuç alınamayınca, devlet büyüklerimizin nasıl aklına geldiyse, bir kere de projeyi yapanları gönderelim demeleri üzerine, 2001 senesinde oluşturduğumuz bir ekiple, 11. asırdan önce tarihte kurulmuş bütün Türk sülalelerinin merkezi durumunda bulunan Orkun Havzasındaki Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarıyla, Tunyukuk Abidelerinin olduğu yere kazı çalışmalarını yürütmek için gitmiştik. İşte, 2001'de Türk basınında kasıtlı olarak pek yankı bulmayan, ancak bütün yabancı basının ve dünyanın çok yakından ilgilendiği Bilge Kagan'ın hazinelerini ortaya çıkardık. Ancak bu hadiseden sonra o zamanın yetkilileri tarafından, adeta "niye bunları buldunuz da başımıza bela ettiniz" havası estirildiğinden, biz de proje sorumluluğundan istifa edip; üniversitedeki görevimize döndük. 2002'de de gönderilen heyetten gerekli verim alınamayınca, yine tarafımıza "gel arkadaş bu işi tamamla" diye bir teklifte bulunuldu. Projenin babası durumunda olduğumuzdan reddedemedik. Devlet için küsmeye Türkçülerin hakkı yoktur, deyip; varlığımızın sebepleri olan Kök Türk atalarımızın huzuruna yine koşarak gittik.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bu vesileyle, Türk Dünyasıyla alakalı burada bir hadiseyi daha nakletmek istiyorum. 2003 senesinde Türkiye'den giden en az sayıdaki ilim heyetiyle, Mogolların katılımı neticesinde Orkun'daki çalışma grubu bir araya geldi. Bu çalışmalarda ilim heyeti arasındaki irtibatı sağlamak amacıyla, ilgililer tarafından Türkçe-Mogolca bilen tercümanlar sağlanmıştı. Bunlardan birisi de, Mogolistan'da yaşayan ve Mogolistan'ın en büyük azınlık halklarından olan bir Kazak Türkü Er-bolat idi. Ben, ona hep "Sahte Kazak" derdim, ama bunu ona takılmak için söylediğimi bilirdi. Birlikte olduğumuz arkadaşlara bir keresinde "Hoca'nın bu sözünü bile seviyorum ve özleyeceğim" demiş olmasını da unutamıyorum. Bolatgil, Mogolistan'ın batısında, Kazak Türklerinin en yoğun bulunduğu ve Mogolistan-Kazakistan sınırındaki Bayan-ülgey vilayetindendiler. Bolat'ın babası bir asker imiş. Ailenin en büyük erkek çocuğu olan Er-bolat, 22 yaşındaydı ve babası birkaç sene önce ölmüştü. Babaları onları bir asker gibi yetiştirmişti. Bana onun nasıl sert mizaçlı birisi olduğunu anlatırdı. Bolat, Ulan-batar'daki devlet üniversitesinin İstatistik Bölümünü bitirmiş, ama her Kazak Türkü gibi, Mogolistan'da Kazak Türkleri ikinci sınıf vatandaş olarak görüldüğünden bir işe yerleşememişti. Türkiye'den aldığı, daha doğrusu TİKA'nın tercümanlık ücretiyle ailesine bakmaya çalışıyordu.

Bolat ile sohbetlerimiz sırasında bana şöyle bir olay anlattı. Üniversiteyi bitirdikten sonra iş bulamamış. Ulan-batar'daki barlarda çalışmaya niyetlenmiş. Bazan Bayan-ülgey'deki dul anasının yanına gidiyormuş. Bolat durumu anasına açmış. Kadıncağız, oğluna, "sakın kötü yerlerde çalışma, Ulan-batar'daki Türklerin yanına git, onlar sana iş bulur" demiş. Bu olay bana yıllar evvel, gençken okuduğum Alper Aksoy'un "Kutlu Töre" romanını hatırlatmıştı. Hepinizin bildiği gibi II. Dünya Savaşı senelerinde İran'a ve Kafkasya'ya hakim olmak için Almanlarla, İngilizlerin bir mücadeleleri söz konusudur. Türkiye savaşa iştirak etmediğinden Almanya, Türk topraklarını kullanamaz; ama Kafkasya yoluyla Rusya'yı kıskaca almak düşüncesindedir. Bu yüzden İran'da Alman ve İngiliz casusları cirit atar. İngiliz askerleri önünden kaçan iki tane Alman ajanı, İran'ın Elburuz yaylalarında dolaşan Kaşkay Türklerinin yanına sığınır. İran hükümeti ve İngiltere bunları Kaşkay Türklerinden isterler. Fakat o sırada aşiretin liderlerinden olan genç Hüsrev Han, "bize sığınanları ölüm pahasına da olsa teslim etmeyiz" diye, cevap verir. Durum oldukça karışır. İngilizler ve Farslar, Kaşkayları toptan yok etmek için üzerlerine bir hava harekatı planlarlar. Bu arada meseleyi Türkiye'de öğrenir ve İran'daki Türk elçiyle, askeri ateşe devreye girer. Hüsrev Han'a, "bunlar teslim edilmediği takdirde katliama maruz kalacakları" söylenir. O zaman bu genç bey de, meseleyi aşiretin en büyüğü olan anasına danışması gerektiğini bildirir ve Tahran'dan Kaşkay bölgesine gider. Bu bilge Türk kadınının verdiği cevap da çok ilginçtir: Hüsrev Han'a; "Türk Paşası ne derse, onu yap" talimatını verir.

2006 senesinde, üç günlüğüne bir Suriye seyahatimiz oldu. 19 Mayıs tatilinden de yararlanarak, Suriye'nin önemli tarihi yerlerini görme imkanını yakaladık. Hama, Humus, Şam gibi şehirlerde dolandıktan sonra dönüşte Halep'e uğradık. Kafiledekilerin bazıları alış-veriş yapmak amacıyla ayrıldılar. Ben ve diğer bir tarihçi arkadaşım da Halep'in tarihi mekanlarını gezmek istedik ve yola çıktık. Biz birbirimizle konuşarak, yürürken; biraz sonra arkamızdan 18-20 yaşlarında bir gencin bizi takip ettiğinin farkına vardık. Epey ardımızdan geldi. Kendi kendimize, "herhalde Suriye gizli servisi peşimize bu adamı taktı" diye yorum yapıyorduk. Yorulduğumuzdan, Halep'teki bir parkın içine girdiğimizde, genç adam yanımıza yaklaştı ve Türkçe ilk sözü "amca siz Türk müsünüz" oldu. Dikkatinizi çekiyorum; çoğumuzun unuttuğu, söylemeyi bile kabalık olarak gördüğü, bir büyüğe, bir yakına, bir akrabaya, aynı kandan bir kişiye hitap için kullanılan, değişik coğrafyalarda amca, emmi, amuca vs. gibi söylenen bir terimle "amca siz Türk müsünüz" diyordu. Gayet açık ve saf bir Türkçeyle konuşuyordu. Biz de "evet Türk'üz, sen kimsin" dedik. "Benim adım Mustafa, ben Türkmenim, Halep Türklerindenim. Buranın çoğu Türk'tür. Ama biz şehrin merkezinde değil kenar mahallerinde otururuz. İşten çıkmıştım, sizin Türkçe konuştuğunuzu duydum. Ama cesaret edip yanınıza sokulamadım. Beni terslersiniz, kızarsınız diye korktum. Sonra sizinle konuşmaya karar verdim" şeklinde cevapladı. "Biz de Türk'üz oğlum. Türkmeniz. Sana niye kızalım. Biz akrabayız, Mustafa" deyince, bir sevinç oldu. Elindeki yeni aldığı cep telefonunu hemen oraya oturağın üzerine bırakıp, "ben size dondurma alacağım, sakın bir yere gitmeyin, geliyorum" diyerek, koşarak uzaklaştı. Hiç tanımadığı adamların yanına onun için çok pahalı olan bir eşyasını bırakıp giden, ancak böyle bir saf Türk olur. Mustafa biraz sonra elinde iki külah dondurmayla geldi ve anlatmaya başladı. Kaç kardeş olduklarını, ne iş yaptığını filan. Babası bir kere Gaziantep'e gitmiş, ama kendisi Türkiye'yi hiç görmemiş. "Biz burada Türk televizyonlarını seyrediyoruz (ne yazık), ama ben Türkiye'yi çok görmek istiyorum, amca" diyordu. Ben ve arkadaşım adreslerimizi verdik, Türkiye'ye gelirse kendisini gezdireceğimizi söyledik ve bu garip Türkmenle Halep şehrini biraz dolaştık. Buruk bir şekilde vedalaşırken kardeşlerine bir şeyler alması için 3-5 kuruş eline bir şeyler tutuşturmak istediğimiz de; "amca ben sizi para veresiniz diye gezdirmedimki, ben siz Türk'sünüz diye yanınıza geldim" diyerek, bizi ağlattı.

İşte Türkler, birbirlerinden ayrı da olsa, aralarındaki bu manevi bağ olduğu müddetçe Turan'dan ümidimizi kesmeyeceğiz. Türk birliği birgün yeniden gerçekleşecek. Son olarak şunu belirtmek istiyorum; Türkiye içindeki ve dışındaki Türklerde mevcut olan "kutlu Türk" düşüncesini bilerek ya da bilmeyerek kim yıkarsa; ister resmi, ister sivil bunlar birer alçak ve vatan hainidir. Bu böyle biline!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

HAL – DİV-ƏZRAYIL OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ

f.e.n. Şakir Albalıyev
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

«Torpaqdan yaranan insan sonradan da torpağa qayıdıb torpaqlaşır – torpaq olur. İnsan ömrü torpaq ömrüdür. Adəmi, Həvvanı torpaqdan yaradan Allah adamı öləndə də torpağın öz köksünə qaytarıb torpaq edir. Əzəldən torpaq olduğu müddətdən sonrası məchulluğa – yenə torpaqlaşmağa o biri dünyaya gedən zamanın ölçüləri çərçivəsində insan qiyafəsində bir şərəfli ömür yolu – alın yazısı keçmək nəsib olur bəşər övladına… İnsan ömrünü uzadıb həmişəlik yaşamaq üçün müxtəlif fəndlər düşünür, cürbəcür üsullara əl atır: gah öz ömrünü övladının ömrünə calaşdırmaqla (babanın adının nəvəyə verilməsi kimi) ömrünü uzatmaq istəyir, gah adına Tale, Xaliq adları qoymaqla Allahla semantik cəhətcə adaş-addaşıyıcı olmaq istəyir, gah Dayandur, Dursun adı qoymaqla ömrünün əbədi dayanıb durmasını, özünü əbədi yaşatmaq niyyətində olur, gah Vətənin bir parça daşına, qayasına dönməklə (Ararat, Savalan dağlarının adaşı kimi) daşlaşmaq, ya da elə ümumilikdə Vətənin öz adını daşımaqla (Vətən, Azər və s. adlar) axırda Vətənin adaşına – ünvanına dönüb vətənləşmək – bununla əbədiləşmək arzusuna düşür insan övladı. Adı Vətənin ünvanına dönüb, ünvanı Vətənin adına çevrilib əbədiyaşarlıq qazanan həqiqi vətəndaşlar – Vətənin sakinləri az olmayıb. Atropaten dövlətinin adı Avropat adlı sərkərdənin adı ilə bağlıdır, yoxsa Atropaten adlanan Vətənimizin adını öz üstünə götürüb həm Vətənin, həm də öz adını yaşadır Atropat?! Atropat qüdrətli sərkərdə, Atropaten isə qüdrətli bir dövlət olub. Və bir-birlərinin adlarını öz qüdrətləri gücünə yaşadıblar! Qibtə ediləcək xoşbəxtlik deyilmi: Atropat adı Vətənin ünvanına dönüb yaşayır, Vətən isə öz qəhrəman oğlunun hesabına dirilik tapıb yaşayıb. Vətən oğlunu, oğul Vətəni yaşadır beləcə!.. Atropatena Atropatın dövləti kimi tarixdə qaldı, Atropaten dövləti də öz növbəsində öz adının üstündə Atropat adını qoruyub saxlatdı»… (Bax: Ş.Albalıyev, «İgidi yaşadan əməlləridir», «Xudafərin» qəzeti, №5 (6594), 15 may 2003-cü il, səh.7). Ömrünü əbədi yaşatmaq arzusunda olan insan buna əsaslı təminat yaratmaq üçün ilk öncə dünyaya normal və sağlam halda gəlib yaşamağa səy göstərir, birinci növbədə hələ uşağın ana bətnində normal inkişaf tapmasına qayğı göstərir, ana bətnindən azad olacağı günü səbirsizliklə gözləyir, doğuş prosesinin rahatlıqla keçməsi məqsədilə xüsusi profilaktiki əməliyyatlar həyata keçirir, doğuşdan sonra isə çağanın sağlam böyüməsinin qayğısına qalır. Çünki cansağlığı uzunömürlülüyün başlıca qarantıdır. Belə bir ənənə qədim zamanlardan indiyəcən ritual şəklində davam etmişdir. Bununla bağlı Qafan rayonunun Gərd kəndindən olan 75 yaşlı Gülpəri Mürüd qızı Süleymanovanın söylədiklərinə diqqət yetirək:

Hamilə gəlin çox yatmamalıdır, süst olmamalıdır. Onda uşaq əmələ gəlməz, uşaq bitər, ana bətnində inkişafdan qalar. Ana gərək hərəkətdə olsun ki, uşaq eynəlsin, gəlinin qıçları açılsın. Doqquz aydan sonra ki hamilənin vaxtı ki çatdı, onda hadıq (mamaça) çağırırlar. Yekə – 10-15 litrlik mis qazanı gətirib qoyarlar evə, qazanın üstünə də döşəkcə qoyub gəlini üstündə oturdardılar ki, doğanda qazanın üstündə yatsın. Bu qazan onu göstərir ki, gəlin bari-həmlini asanlıqla yerə qoya bilsin, qazan kimi tez boşalsın. Zahı qurtarandan sonra göbəyini kəsirlər, uşağın göbək qanından uşağın ağzının hər tərəfinə basırlar (boğaz basma kimi) ki, uşağın boğazı ağrımasın, şeşə olmasın – boğazı gəlməsin.

Gəlin yükünü yerə qoyandan iki saat sonra qadının döşlərini təmiz-təmiz yuyurlar, uşağı bələyirlər, alnının üstünü - üst hissəsini bərk-bərk çəkirdilər ki, başı uzunsov olmasın. Boyul (bundan sonra – Ş.A.) körpəni əmizdirirdilər. Qadının yerini (yatağını) salanda yanına hər tərəfdən kəklikotu çiləyirdilər. Bundan başqa, qapının dalına dəhrə, ya bıçaq qoyardılar. Beləliklə, pinti adam, ya yad bir kimsə evə gələrsə, dəmirin - dəhrənin, bıçağın üstünə gəlsin, daha zahının üstünə gəlməsin».

Maraqlı informasiyadır. Mətn sübut edir ki, azərbaycanlı uşağının hələ ana bətnində düzgün qidalanıb inkişaf etməsinin bir səbəbini də ananın daima hərəkətdə olmasında görmüş, bununla uşağın fiziki cəhətdən sağlam doğulması şərtinə önəm verilmişdir. Doğuş vaxtı isə əməli tədbirlərlə yanaşı mifoloji səciyyə daşıyan mərasimi aktların yerinə yetirilməsi də həm anaya, həm körpəyə qayğıkeşlik göstərilməsinin nümunəsidir. Doğuşdan sonrakı proseslərdə çağanın ağzının, boğazının basılması, alnının dəsmalla çəkilməsi, ananın döşlərinin yuyulması və s. kimi faktlar da ana və körpə dünyasına sonsuz qayğının, insan aləminə diqqətli yanaşmanın nəticəsidir. Zahının yataq dəstinin ətrafına kəklikotu suyunun çilənməsi də yəqin ki, pinti adamın xoşagəlməzliyinin kəklikotunun xoş rahiyə yaradan ətrinə – iyinə qarışıb yox olacağı kimi inam və təsəvvürlərlə bağlıdır. Yad adamın gözünün, nəzərinin, nəfəsinin isə bıçağın, dəhrənin – bir sözlə, kəsici əşyaların kəsməsi kimi mifik görüşlərə söykənən inamın nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır. Doğuş prosesinin həyata keçirilməsilə əlaqədar mövcud ayin və mifik inamlardan danışarkən Afaq Xürrəmqızı digər xalqların da bu barədə adətlərinə toxunaraq yazır: «Doğum mərasimində müxtəlif magik aktlar icra edilir. Bunlardan bir qismi qoruyuculuq (apotropeiklik) səciyyəsi daşıyır, digər qismi isə sövqedici, təhrikedici mahiyyətdədir. Belə magik aktlar Y.Q.Kaqarov tərəfindən protreptik (yunanca – sövq etmək), yaxud ekspetitiv (latınca – tələb etmək) aktlar kimi təqdim

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

edilir (198, 152). Doğum mərasimində rast gəldiyimiz ekspetitiv priyomlardan biri doğum sancıları tutmağa başlayan an icra edilir.

Qadının sancıları tutar-tutmaz evdəki un kisəsinin ağzını açaraq gəlinin əlini una basırlar. Doğuş başa çatdıqdan sonra həmin unu ya mamaçaya, ya da ehtiyacı olan kimsəyə verirlər (360).

Xarəzm özbəkləri doğuşdan əvvəl Ambar – anaya qurban vermək üçün un hazırlayaraq unu (buğdanı) gəlin azad olan yerə tökürlər (286, 241). Maraqlıdır ki, şumer dastanı «Bilqamıs»da da qəhrəmanın anası Ninsun Şamaşı rəhmə gətirmək üçün ona un qurbanı qoyur (36, 32). Qumuqlar zahının ətəyinə arpa tökürlər (139, 279). Ləzgilər isə qadın azad olan evin döşəməsinə darı səpələyirlər. Etnoqraf Q.Çursin bu hərəkətin Alpab adlı bəd ruha qarşı icra edildiyini göstərmişdir (327, 47). Ruslar isə otağın astanasına darı tökürlər (327, 47). Taciklər də analoji olaraq unu Momoxo-ya – qadın əcdadlarının ruhuna qurban edirlər. Zərəvşanda yaşayan taciklərdə isə bu adət başqa münasibətlə, amma eyni məqsədlə icra edilir. Yetkinlik yaşına çatmış qızlarda ilk aybaşı zamanı unu yerə ələyərək qızı üstündən tullandırırlar, sonra mamaça əlini una batıraraq qızın belinə vurur (306, 134). Bütün bu mərasimlər təqlidi sehrin təzahürüdür. Arpa, buğda və ondan üyüdülmüş un bolluq, artım, bar-bərəkətlə assosiativ anım yaratdığı üçün qədim insanlar unun artım gücünün hamiləyə (yaxud gələcəkdə hamilə olacaq qıza) keçərək onun bari-həmlini asanlıqla yerə qoyaraq oğullu-qızlı olacağına inanmışlar. Bu mərasimdə təqlidi sehr təmas sehrilə (una əlin basılması) çuğlaşmış şəkildə çıxış edir» (s.72).

Göründüyü kimi, doğuş mərasimi birbaşa insan faktoru olduğundan dünyanın bütün xalqlarında buna oxşar və ya az, ya çox fərqli cəhətlər olmaqla rəsmi aktların icrası özünü göstərir. Qadın zahı yatdıqdan sonra üzücü yorğunluğa düşmüş olur, müxtəlif xoşagəlməz hallar keçirir ki, bunun üçün də müəyyən psixoloji üsullara əl atılırdı. Bəzən yediyi yeməyin ağzında dadını-tamını hiss eləmir ki, bu vaxt da buna bənzər müxtəlif vəziyyətlərlə mübarizədə olduğu kimi türkəcarəçi yollar, psixoloji anlar yaratmaqla bunun qarşısı alınır. Məsələn, qorxan adama yeddi dənə düyünü həb kimi atdırırdılar ki, psixoloji gərginlik keçirdən üçün bu, müalicəvi üsul hesab olunurdu. Yaxud da sarılığa tutulmuş adama qəfildən şillə ilə üzünə vurub qorxudub-səksəndirirdilər ki, sarılığı çəkilsin getsin. Yaxud da sarılıq xəstəliyinə tutulan üçün xəlvətcə üç dənə bit tapıb gətirirlər, düyü bişirirlər. Həmin düyünün plovunu xəstəyə yedizdirirlər ki, yeyib qurtarandan sonra ona deyirlər: bəs plovun içində bit vardı. Xəstə iyrənir, öyüyüb sağalır. Eləcə də buna bənzər tibbi profilaktik əməli zahı üçün də edirlər. Ağzı tamsız qadınlar üçün bir almanı aparıb it yalağında yuyub gətirirlər, zahıya yedizdirib sonra məsələnin üstünü açırlar. Zahı bundan öyüyür, öyüyür, sonradan ağzı tama gəlir. (İnformator Umleyla Qulamhüseyn qızı - mamaça).

Əlbəttə, yuxarıda göstərilən üç dənə bit, yaxud it yalağında yuyulmuş alma xəstəyə yedizdirilmir, çünki məlumdur ki, it yalağı özü yoluxucu xəstəlik gətirər ki, bu da xəstəni sağaltmaq əvəzinə, dərdinin üstünə dərd gətirər. Sadəcə, xəstəyə yemək veriləndən sonra yuxarıda deyilənlər xəstəyə qıcıq yaratmaq üçün nümayiş etdirilir – göstərilir ki, xəstə bu yalana inansın və özündə buna qarşı reaksiya verə bilsin – iyrənsin, öyüsün və sağalsın. Xəstə öyüyüb-qusduqdan sonra ona aldadıldığını başa salırlar. Zahının xəstə yatdığının ən ağır dövrü 40 gün hesab olunur ki, bu barədə əvvəldə də söhbət açmışdıq. Ümimiyyətlə, 40 (farsca çilə) anlayışı rəqəm kimi bir sıra müqəddəslik missiyalarını özündə daşıdığı kimi, ağırlıq mənasını da bildirir. Qırxlı olmaq – çiləli olmaq ağır olmaq – xəstə, üzünük olmaq kimi başa düşülür ki, bu, həm insanlara, həm də təbiətin özünə xasdır: a) qadının çiləli olması; b) təbiətin çiləlik dövrü. Təbiətin çiləli (qışın çiləsi) olması özü də həm ətraf aləmdə canlı-cansız nə varsa, hamısını sınağa çəkən dövrdür, həm də qarının oğlaqlarının – heyvanlarının qışın sazağından (böyük və kiçik çiləsindən) salamat çıxmasının çətinliyi dövrüdür; həm bitkilərin donub məhv olması üçün sərt şaxtalar keçir – bununla canlı və cansız aləm qışın çiləsinin (çillələrin) ağır imtahanlarına məruz qalır, həm də yaşayış üçün ruzi qıtlığı yaranır ki, insanlar da bu ərəfədə aclıq çəkə bilmək təhlükəsi ilə yaşayırlar. Demək, təbiətin – qışın çiləsi həm təbiəti, həm də cəmiyyəti ağır sınaq qarşısında qoymuş olur (imtahana çəkir). Zahılığın 40 günü də həm ananı, həm də körpəni – bir sözlə, insan ömrünü sınağa çəkir. Qışın qırxından (böyük 40 gün və kiçik 40 (20) gündən) salamat çıxmış təbiət həyatda yaşam hüququ qazanır, eləcə də zahını üzüb əldən salan, üzünük edən 40 günlük dövr ötüb keçdikdən sonra həm zahı-ana, həm də körpə-uşaq həyatın üzünə gülür, ölüm qorxusundan (Əzrayıldan və haldan) qurtulur. El arasında bu qırxlılığı – çiləliyi (ağırlıq) tökmək üçün – çilədən qurtarmaq üçün müəyyən mərasimi tədbirlər həyata keçirilir ki, bu haqda çox danışılmışdır. Lakin Qafanın Gərd kəndindən Gülpəri Mürüd qızının danışdıqlarında bəzi özünəməxsusluqlar nəzərə çarpdığı üçün aşağıda veririk:

a) Qırx tökmək mərasimi. Bəzən qız uşağının bir ayı tamam olanda qırxını tökürlər. Amma adətən 40 günün tamamında uşağın qırxını tökürlər. Qırxlı olanda uşaq və ana nə ki paltar geyinibsə, o paltarların üstünə 40 suyundan səpib-çiləyib deyirlər ki, qırxımı tökürəm pak olmaq üçün.

b) Uşağın qırxı tamam olandan sonra sağlam, uzunömürlü, övladları olan bir adam 40 buğda, ya 40 düyünü, bir də 40 daşı sayıb atır suyun içinə, bu suyu qaynadırlar. Qabaqca bir özgə adam uşağı bu suda çimizdirir. Sonra uşağı qəlbi (hündür) yerə – yükün üstünə qoyurlar ki, anası qırxlı halda uşağın üstünə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

gəlməsin. Bundan sonra gəlinlə (zahı ilə) həyat yoldaşı – əri həmin suda yuyunurdular ki, onlar da təmiz, pak olsunlar. Yuyunub qırxını tökəndən sonra ana uşağını əmizdirə bilərdi.

40 gün zahının yanına – ətrafına, dörd bir tərəfinə ip – nazik sap da çəkirdilər.

Mətndə göstərilir ki, «qız uşağının bəzən bir ayında – 30 günlüyündə qırxını tökürlər». Bu, qışın çillələrinin birinin 40, o birinin 20 gün olmasına münasibdir: yəni kiçik çilə 20 gün olduğu kimi, qız uşağının qırxı da otuz gündən sayılması buna uyarlıdır. Demək, göründüyü kimi burda 40 rəqəminin əslində bir daha şərti xarakter daşıdığını – mahiyyətcə ağırlıq anlamında olduğunu bildirir. Yəni 40 günlükdə uşağın 40-ını (ağırlığını) tökmək mümkün olduğu kimi, 30-unda – bir ayın tamamında da qırxı – ağırlığı tökməklə təmizliyə, paklığa – yüngüllüyə çıxması mümkündür. Amma bir ayın 30 gün olmasına baxmayaraq, yenə bu halda da 40 rəqəminin daşıdığı yüklə bağlı «qırxını tökmək» deyirlər. Bəs niyə oğlan uşağının yox, qız uşağının qırxı çıxmamış – 30 günlüyündə (bir aylığında) qırxını tökürlər sualına da qışın çiləsilə müqayisə aparmaqla aydınlıq gətirmək mümkündür. Qışın birinci çiləsi 40 gün, ikincisi 20 gündür. Qışın sərt – günəşsiz çağı qurtarıb 2-ci dövrü başlayanda – havalar nisbətən mülayimləşəndə, üzü bahara – günəşli günlərə doğru yaxınlaşdıqca, bu 40-ın (çilənin) da ömrü yarıqat azalıb 20 gün qalırsa, bu, hardasa yazla, istiləşmə dövrü ilə (Günəşlə) bağlı ola bilər. Yəni çiləlik soyuqluq, günəşsizlik (qar, qış) – ağırlıq deməkdir. Demək, üzü yaza doğru – günəşli günlərə doğru yaxınlaşdıqca qırxın da ömrünün azalması təbiidir. Demək, uşaq da anadan olanda – qaranlıq dünya olan ana bətnindən işıqlı dünyaya çıxandan sonra hardasa 40 günəcən qopduğu o qaranlıq – işıqsız dünyanın təsirində olur, hələ tam ölüm yuxusundan (ölüm yuxusuna qış yuxusu deyilməsi də, ayının qışda yuxulayıb (müvəqqəti ölüb)qış yuxusuna getməsi də qışın ölümlə bu məqamlarda bərabər tutulduğunu göstərir) ayılmış olmur; bu dünyaya gəldiyini hələ hiss etmədiyindən qırxda (çilədə) qalmalı olur. Qırx gün gözlənilən müddətin bir sirri də məhz bu səbəbə bağlanmalıdır. Elə ki, uşağın ana bətnindən işıqlı dünyaya çıxdığının 40 günü tamam olur, daha uşağın (eləcə də ananın) hər cür azar-bezardan, yəni ölüm gətirən xəstəlikdən uzaqlaşdığı güman edilir, onda işıqlı dünyaya tam vəsiqə aldığı zənn edilir. Qız uşağı isə hardasa Günəşin atributunu özündə saxladığındandır ki, onun qırxı – çilləsi (qaranlığı) oğlana nisbətdə az (yəni 30 gün) çəkir. Yəni qız özü birbaşa Günəşlə bağlı olduğundan (saçı Günəşin şəfəqinə, üzü Günəşin nuruna təşbeh edildiyindən) qırxı da tez çıxır. Bunu bəlkə də, qız sözünün etimologiyasında ya axtarmaq olar. Qız – yəni qızmaq, istilənmək sözü ilə (odla - Günəşlə) bağlıdır. Hətta bioloji varlıq olaraq da hələ ana bətninə düşərkən belə qız uşağının embrionları oğlanınkına nisbətən daha güclü – hər cür təhlükəyə qarşı davamlı olur ki, bu güc – enerji də yenə Günəşin zərrəciyinin – daxili enerjinin hesabınadır.

İkinci mətndə 40 suyunu hazırlayanın sağlamlığı, uzunömürlülüyü ilə yanaşı eləcə də övladları olan adam (yəni həmzat olmayan adam) olması şərti verilir. 40 buğda, düyü – məhsuldarlığın rəmzi, 40 daş isə – burda daş möhkəmlik, bərklik, uşağın canının daş kimi bərk, dözümlü (döydümölməz) olmasının arzulanması mənasındadır. Uşağın paklanandan sonra yükün üstünə qoyulması – hündür yerə qoyulması onu göstərir ki, uşaq yerdə – döşəmə üstündə, ayaqlar altında qalmasın ki, bütün ağırlıqlar yerə tökülür (bütün ağırlıqları yer qəbul edir) ki, belə olarsa, uşağın üstünə ağırlıq təzədən tökülə bilər. Uşaq təzədən çilləyə-qırxa düşə bilər. Burada uşağın anası ilə yanaşı atasının da - valideyninin hər ikisinin qırxlarını tökmələri göstərilib ki, bu da atanın ailədəki mövqeyini – uşağın üstündə ana ilə bərabər haqqı-sayı olan müqəddəs insan olduğunu nümayiş etdirir. Mətndə zahının ətrafına ipin çəkilməsi də göstərilir ki, bunun mifoloji izahı ilə bağlı Afaq Ramazanovadan oxuyuruq: «Apotropeik məqsədlərlə «zahının yatağının dövrəsinə yalnız keçi qəzilindən hazırlanan sicim dolayıb uclarını da yerə sancılmış bizə bağlayırlar» (30;72). Bundan başqa, zahını möhr edirlər. Şişlə yatağının ətrafına cızıq çəkirlər.

Bu adət qədim insanların qapalı dairənin qoruyuculuq xüsusiyyətinə malik olması inamı ilə əlaqədardır. Yatağın ətrafına sicim dolamaqla bəd ruhların, şər qüvvələrin bu qapalı dairədən içəri keçməyəcəyinə inanırlar. D.Zelenin magik qoruyucu dairənin ibtidai insanın məskən salacağı yerin əhatəsini yoxlamaq üçün dövr etməsindən yarandığını göstərmişdir (184;14). Bundan başqa, qapalı dairənin Günəşlə, onun simvolu olan təkərlə əlaqələndirilməsi halları da vardır (221;81). Osmanlı türkləri isə sicimin əvəzinə eyni inamla bağlanmış kəməri doğan qadının qarnının üstünə qoyurlar (147;IV c., 78). Qaqauzlar isə bağlanmış kəməri tavandan asaraq, mərasimin müəyyən məqamında onu açırlar (218;20). Naxçıvandan toplanmış bir mifoloji rəvayət hakim dinin əski təsəvvürlərlə icra edilən bu ayinləri özününküləşdirmək cəhdində bulunduğunu göstərir: «Zahı yatan otağın divarlarının dörd bir tərəfini cızıllar. Zahının yatdığı yeri hasara alırlar ki, ora heş bir şey girə bilməsin. Divarrarı cızanda zahı cızıx çəkənnən soruşur ki, nə çəkirsən? Cızıx çəkən də deyir ki, Həzrət Əliyə qurşax çəkirəm.

Hər divarı cızanda belə deyərlər. Onnan sora ta zahının heş bir qorxusu qalmır» (3;171).

Həzrət Əli İslam dininin müqəddəslərindən biri olduğundan bu mifin qeydə alınmış şəklə islamiyyətdən sonra düşməsi şübhəsizdir. M.H.Təhmasibin Azərbaycan dastanları ilə ilgili söylədiyi «…şiəlik yayıldıqca Əli kultu da qüvvətlənmiş və dastan yaradıcılığından Xizri sıxışdırıb çıxarmışdır», (13;15) – fikrinə əsaslansaq, XV (ümumilikdə isə VII) əsrə qədər bu mifik inamda Həzrət Əlinin yerinə Xızırın adının çəkidiyini ehtimal edə bilərik. Əslində çətin doğuş zamanı

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas
Bəndəni bəndədən xilas –

ovsununun söylənməsi, habelə çox mühüm mərasim olan uşağın qırx suyunun tökülməsi zamanı:

Ağırlığın uğurluğun
Dağlara, daşlara,
Göydə uçan quşlara,
Yerdəki ağaclara,
Yüyürüb qaçan atlara,
Söyləyən arvadlara.
Ömrün uzun uzansın,
Bəxtin qızıl yazılsın.
Xızır sənə su versin,
Üzün həmişə gülsün –

ovsun örnəyinin oxunması bu mifoloji obrazın doğum mərasimində müəyyən mövqeyə malik olduğunu təsdiq edir» (s.75-76).

Anaya və körpəyə qayğı xalqımızın diqqətində olmuşdur. Hətta palpasiya yolu ilə hamilənin qarnındakının oğlan, ya qız olacağı da müəyyənləşdirilirdi ki, bu da doğulacaq körpənin taleyinə maraq dünyasının təzahürüdür. El arasında oğlan uşağının ana bətnindən gec – yəni 9 aydan sonra, qız uşağının isə 9 aydan da 10-15 gün tez azad olduğu söylənilir. Hamilənin qarnı yumşaqdırsa – oğlan, bərkdirsə – qızı olacağını düşünürlər. Uşaq bətnində ikən qadının ürəyinin başına çıxanda qız, yox, əksinə, hamilənin bədənində eninə, boyuna – dolayı olsa, oğlandı deyirlər. Uşağı bələyəndə uşağın yuxusunu şeytan aparmaması üçün bələyin bir qırağını içərisinə tərəf qatlayıb qatlaqlı qoyurlar ki, şeytan bələyin içinə girib diksindirməsin, yuxusunu qaçırtmasın.

Anam Qərənfil isə körpəni bələyən vaxt kimsə təsadüfən çöldən qapını açıb içəri girsəydi, deyərdi ki, yuxusunu uşağa bağışladı, uşaq yaxşı yatacaq, rahat olacaq. Yox, əksinə, uşağı bələyərkən kimsə evdən çölə çıxmaq istəsəydi, qoymazdı ki, uşağın yuxusunu da özünlə aparırsan. Uşağın yuxusu qaçar.

Bir də anam uşağın bələyini – bələk bağını möhkəm-möhkəm çəkərdi ki, bələyi bərk çəkiləndə körpə rahatlanır. Deyərdi ki, uşaq öz-özünə deyər ki, məni böləyən vaxt atamla anam bir-birilə dalaşmış olsunlar və bir-birlərinə olan hirslərini mənim üstümə töksünlər – yəni o qədər acıqlı olsunlar ki, bələyimin ipini hirslə çəksinlər – möhkəm çəksinlər.

Bundan irəli uşağın bələyi üçün çörəkdən kökə qayırıb uşağın bələk bağına keçirdərdilər, ya da başının altına çörəkdən kökə qoyardılar. Çörək parçasının körpəni cindən-şeytandan hifz edib qoruduğu düşünülərdi. Uşağın göbəyinə cındadan-əsgidən, cunadan yumru – təvərə bağlayıb göbəyinin üstünə qoyardılar, yaylıqla üstündən çəkərdilər ki, göbəyi pis olmasın, ağlayanda göbəyi yırtılmasın – deşilməsin. Uşağın göbəyini evə atmazlar ki, uşaq evdən çölə çıxmaz - evdə qalar deyərlər. Uşağın göbəyini kitabın arasına qoyarlar ki, yaxşı oxuyan – savadlı uşaq olsun. Ya da bir məktəbin, institutun həyət-bacasına atarlar ki, məktəbcanlı, təhsil sahibi olsun. (İnformator Albalıyeva Qərənfil Qubuş qızı). Gətirilən mətndən görünür ki, uşaq dünyası çox əziz tutulmuş, həm fəna qüvvələrlə mübarizə aparmaqla, həm də real yaşayışının qayğısı çəkilməklə körpə daim naz-qəmzə içində bəslənmiş-böyüdülmüşdür. Gah bələkbağına kökə keçirtməklə, gah başaltına çörək qoyulmaqla, gah bələnən ərəfədə evdən çölə kiminsə çıxmasına etiraz etməklə (yuxusunun qaçırılmaması üçün), gah da hətta göbəyinin pis yerə atılmaması üçün gələcəyinə ümid bəslənilməklə və s. körpənin mifik dünyası nəzarət altında saxlanılmış, gah da bələyinin bağının möhkəm çəkilməsi ilə körpənin bələkdə rahat olmasına, göbəyinə təvərə (yumru bir şey) bağlanmaqla ağlayanda deşilməməsinə təminat yaradılmış və bununla körpənin real həyatına da daim nəzarət edilmişdir. Elə burda bir maraqlı faktı diqqətə çatdırım ki, «uşaq anadan olanda mayalanmamışdan qabaq sarımsaqla qəndi (şəkəri, ya balı) uşağın damağına sürtürlər ki, uşaq büzməcə olmasın. Büzməcə olan uşaq əmə bilməyib ölür» (Söyləyici: Xırda Qubuş qızı Məmmədova).

Uşağın yeriməsi – ilk addımlarını atması münasibətilə keçirilən mərasimlərdən bəhs edərkən Afaq Xürrəmqızı başqa xalqların da adət-ənənələrini bu araya gətirib yazır: «Uşağın ilk addımlarının atılması da müəyyən mərasimin icrasına səbəb olur. Belə ki, uşağın gec gəzməsindən ehtiyat edən valideynlər dərhal magik ayinlərə müraciət edərək körpənin addımlarını stimullaşdırmağa çalışmışlar. Şirvan zonasında belə uşağı «Xəlbirə qoyub qapı-qapı gəzdirərək deyərlər:

Şil gəlib ayaq istəyir,
Tanrıdan dayaq istəyir»

Xüsusi ovsunla müşayiət edilən bu ayindən başqa eyni regionda maraqlı bir mərasim də qeydə alınmışdır: «Uşaq ilk addımlarını atmağa çalışanda bir aftafanın üstünə qırmızı parça ataraq ağzına boyanmış yumurta yerləşdirirlər. Sonra uşağı otağa daxil edərək yerə buraxırlar. Uşaq bu cəlbedici mənzərəni görəndə yumurtaya tez çatmaq üçün ayağa duyub yeriyəcək» (364).

Qaqauzlar isə eyni vəziyyətdə bir toyuq lələyini uşağın ayaqlarının arasında qayçılayaraq:

Gedək, gedək
Qızıl ayaq
Qarına dayaq, -

ovsunu söyləyirlər. Bu xalqda mərasim «köstəəni kəsmək» adlanır (218;33).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qırğızlarda «tuşoo kırktıruu» adlanan bu mərasimdə uşağın ayaqlarını yun sapla bağlayıb yerə bir boşqab xörək qoyurlar. Aulun hörmətli qadınlarından biri bu kəndiri kəsərək gördüyü işin müqabilində ərməğan qazanır (87;131).

Qazaxların analoji «tusau kesu» mərasimində uşağın sağ ayağını «ala bau» (ala bağ) ilə bağlayaraq ipi uzadıb kəsirlər (87;131).

Anadolu türklərində «köstek kəsmə» mərasimini tədqiq edən M.N.Serebryakova «bəzi müsəlman cizgilərinin olmasına baxmayaraq bu mərasimin islamaqədərki qədim adət» olduğunu qeyd etmişdir (276;175). Göyçədə isə uşağın gəzməsinə nail olmaq üçün çox əlverişli nəsnələrdən istifadə edərək maraqlı bir ayin icra edirlər. Bu regionda inanırlar ki, «Yeriməyən uşağı zibilli yerə qoyuf dalınca yeri süpürəndə, uşax ayax açıf yeriyir». Yaxud «gec yeriyən uşağı evi süpürdükdən sonra zivili atır və uşağın əlinnən tutuf onun dalıncan yeridə-yeridə deyirlər:

Zivil yeridi,
Sən də yeri» (8;100).

Bu ayində süpürgənin iştirakı onu magik aktlara bağlayır» (s.76-77).

Ümumiyyətlə, körpə dünyasına insanların maraq dairəsi o dərəcədə genişdir ki, buna aludəçiliklə müşahidəetmələrin nəticəsində təcrübədən çıxmış müxtəlif inanclar və sınamalar formalaşmışdır: Bunların bəzilərinə fikir verək: 1) Uşağın dırnağını qırxı çıxmamış tutsan, oğru olar.

2) Uşağa ölü adı qoyanda həmin ölünün adına xörək bişirərlər.

3) Uşaq qıcıyanda ona nəzər dəydiyini zənn edərlər.

4) Uşağın başını bir yaşı tamam olanda qırxırlar, tükün ağırlığında pul, rüsum verirdilər saçı qırxan adama. Bəzən deyirlər ki, bu pulu dayısı verməlidir; bəzən isə deyirlər uşağın saçını dayısı qırxmalı və pulu dayı almalıdır.

5) Uşaq qızılca tutanda bir yumurtanı bir stəkan suya salıb ya qapının arxasında, ya da uşağın başının altında qoyarlar.

6) Qırxlı çağanın üzünü açıq qoymazlar.

7) Körpənin bələyi bərk çəkiləndə sevinər. Körpə öz-özünə: dədəmlə nənəm dalaşsın, hərəsi hirsindən bələyin bir tərəfindən tutub çəksin, - deyə düşünər. (Anamdan eşitdiklərimdir).

Bu kimi misalların sayını çox artırmaq olar. Əlbəttə, bu deyimlərin hər biri şüuraltı mətn hadisəsi olaraq mifoloji dünyagörüşünün izlərini əks etdirməklə yanaşı həm də həyati gerçəklikləri özündə daşıyır. Bu cür nümunələrin hər biri körpənin həyatı ilə sıx bağlıdır və hər biri də az, ya çox dərəcədə onun sağlamlığını qorumağa – cansağlığına və onu məhv edə biləcək fəna qüvvələrdən, eləcə də real təhlükələrdən – xəstəlikdən və ölümdən sovuşdurmağa xidmət edir. Diqqət yetirsək, görərik ki, qırxı çıxmamış dırnağı tutulan uşaq gələcəkdə oğru olacaqsa, bu, həmin uşağın gələcəyinin təhlükəli olması deməkdir və bu deyim onu göstərir ki, uşağın bədbəxt taleyə uğraşmaması üçün həmin mifoloji inamı gözləmək vacibdir. Yaxud ölü adı verilmiş uşağı ölmüş adın sahibinin o dünyaya çəkib aparmaması üçün – uşağın sağ qalması üçün bişirilən yemək də körpəni ölümdən qorumağa xidmət edir. Eləcə də digər bu kimi deyimlərin hər birində körpənin hazırkı və gələcək həyatının işıqlı olması – ölümsüzlüyü üçün bu inamlar, sınamalar vasitəsilə ölümü qabaqlayan tədbirlər görülməsi düşünülmüşdür.

Demək, insan ölümün əlindən yanıqlıdır, ölümə qarşı hələ körpəlikdən operativ tədbirlər – istər mifoloji xarakterli, istərsə də real əhəmiyyət kəsb edən olsun – düşünüb həyata keçirmişdir. Misal üçün, Muğan bölgəsində mövcud olan bir inama – ayinə görə qorxan uşaq üçün belə bir mifoloji məzmun daşıyan əməl edilirmiş: Evin dörd küncünə əl çalırdılar. Qapının cəftəsinə suyu töküb yaxalayır, qorxan uşağa içirdirdilər. Bununla da inanardılar ki, uşağın qorxuluğu keçdi.

Aydındır ki, çağa üçün qorxu əlaməti, qorxuya düşmək özü çalğı-valğıya düşmək, ölümlə əlləşmək deməkdir. Demək, ölüm hardasa əvvəlcə qorxu şəklində uşağın canına yeriyir, uşağı qorxuzur – incəldir – saraldır, sonra Əzrayıla dönüb uşağın canını alır. Bir daha göründüyü kimi, uşaq dünyası ilə bağlı aparılan müşahidələr və bunun əsasında söylənilən fikirlər, inamlar, sınamalar hamısı uşağı qəfil yaxalayacaq ölümdən qorumağa xidmət edən düşüncələr sistemidir. Bəli, həyat Əzrayılla çilingağac oyunudur və insan taleyüklü bu oyunda heç vəchlə uduzmaq istəmir!

Bəşər nəsli yer üzünə gələndən ona ilahi tərəfindən bəxş edilmiş ali şüur fəaliyyətinə arxalanaraq nəinki təkcə kainatı dərk etməyə cəhd göstərmiş, hətta planetdən kənara çıxmış, kosmosa – digər planetlərə də sahib olmaq iddiasında olmuşdur. Bununla da təkcə yerin yox, göyün də sahibi olmağa çalışmaqla mahiyyətcə dünya-aləmin, yerin-göyün ağası olan Allaha şərikli olmağa, Allahlıq etməyə cəhd göstərmişdir. Allahlıq iddiası isə ölümsüzlük deməkdir, çünki ölməyən, əbədi-baqi olan yeganə varlıq Allahdır. İnsan da ölməmək üçün Allahın yerdəki Ölüm mələyi olan Əzrayıla qarşı çıxmış, ölümə qarşı çarələr axtarmışdır – Əzrayılla çilingağac oynamışdır. Ölümsüzlük üçün həm Ölüm mələyi olan Əzrayıla, həm də Əzrayılın başqa formada – hal donundakı obrazına qarşı müxtəlif cür fənd-fel işlətmişdir. «Dədə Qorqud»da Əzrayılla güləşən, onu yenmək istəyən Dəli Domrul obrazı dediymizə ən

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

tipik misaldır. Yaxud İsgəndərin dirilik suyu axtarması barədə əfsanə də insanların ölümsüzlük arzusunun ifadəsidir. Hamilə və zahı gəlinin, körpəsinin Əzrayılı olan hala qarşı da qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi bunun sübutudur. Bir sözlə, insan övladı hələ dünya üzünə gəlməmişdən öncə onu qarabaqara izləyən ölüm mələyilə – halla və yaş dövrünün sonrakı mərhələlərində isə Əzrayılın özü ilə üz-üzə gəlmiş, ölümdən qaçmaq yollarını (təbibə, həkimə dava-dərman elətdirmək zoruna, mollaya-seyidə, övliyaya dua yazdırmaq, şəfa diləmək gücü ilə s.) düşünmüş-axtarmışdır. Və beləcənə insanın ömür yolu-taleyi elə əzəldən axıracan Əzrayılla gizlənpaç oynamaqla keçmişdir. Bu gizlənpaç oyunu hələ də davam edir. Və nə qədər ki, həyat var, insan var – davam edəcəkdir.

Beləcə, doğum – həyat, var olma və ölüm – məhv olma qarşılaşması bir-birlərini tamamlayan əbədi ziddiyyət prosesləridir. Bu təzadlar qanunauyğunluğu, əksliklərin vəhdəti fəlsəfə qanunlarında özünə yer tutmamışdan çox öncə hələ miflərdə özünə yer eləmiş, elə həyati proseslərin də inkişaf ritminə çevrilmişdir. Bu haqda Ramazan Qafarlıdan oxuyuruq: «Dörd ünsürün qədim Şərq təqvimlərində qəzalar kimi xarakterizə edilməsinin əsasında onlara olan ikili (həm yaradılışa, həm də məhvə xidmət etmələri) münasibət durur. Belə ki, od inkişafın, mədəniyyətin təkanverici qüvvəsi olmaqla yanaşı yarananı yandırıb kül edir, fəlakətlərin mənbəyinə çevrilir. Təsəvvürlərdə odun xeyirxahlığına, yoxsa şərinə, ziyanlarına birinci inanıldığını müəyyənləşdirmək çətindir. Miflərdə tez-tez üstünlük birindən digərinə ötürülür» (s.44). Bəli, doğum faktoru – varolma, yaranma olduğu kimi onun əksi olan ölüm amili – yox olma, məhv olma prosesi də var. Doğumla bağlı mifik təsəvvürlərdə yaranmış xilaskar Humay obrazının ikili missiyası (doğuma himayədarlıq edən xeyirxah Humay və doğuşa mane olan ziyankar Qara Umay), eləcə də halın ikili funksiya daşıyan obrazı – əvvəlki təsəvvürlərdə doğuşa köməklik edən, sonradan isə mənfi xarakter qazanmış müasir obrazı da ikiliklərin, ziddiyyətlərin bir obrazda, bir varlıqda cəmləşdiyini göstərən faktlardır.

Mifik baxışlarda ikili yöndə özünü büruzə verən hal obrazının su ilə bağlılığı onda da özünü göstərir ki, halın gözə görünmə halları, adətən, su üstündə – bulaq başında olur. Hal arvad yatıb qurtarandan sonra arvada yoluxur, içini-içalatını çəkib aparır. Halın qanlı ciyəri aparıb suya salması da, suya çox meylli olub çox su içməsi də, havadan, ya ay işığından qabqarışıq əlini çölə uzatmaqla qaibindən su götürməsi və s. bu kimi mifoloji rəvayətlər də bir daha halın su ilə ilişgili olduğunu diqqətə çarpdırır. Gülpəri Mürüd qızından eşitdiyimiz bir mətndə isə hal bir qədər fərqli şəkildə təsvir olunur: «Ayat adlı bir arvad boylu imiş. Halı tutub kürəyinə iynə keçirdib. Hala buğdanı verirmişlər, buğdanı aparıb bir qəbiristanlıq yaxınlığında daşlıq bir yerə töküb qurudarmış – sonra nə isə öz-özünə oxuyarmış, buğdalar öz-özünə çuvala yığılarmış. Bir gün hal yalvarır, iynəsini üstündən açırlar. Hal qeyb olub gedir. Damın (evin) bacasından baxıb ev yiyəsinə deyir: «- Soğanı aldılar, sarımsağı almadılar, demədilər igid, dərdin nədəndir?» - niyə soruşmadınız deyib çıxıb gedir». Burda da halın qaibindən işlər görməsi – buğdanı sərib qurutmaq üçün qəbiristanlıq yaxınlığında yerə dağıtması, sonradan isə oxuduğu duanın sehrilə buğdaların öz-özünə çuvala dolması halın ruhlarla bağlılığını sübut edir. O ki qaldı qəbiristanlığa yaxın bir yerdə bu işin icra olunmasına, burda bir maraqlı nüans gizlənib: qəbirstanlıq ruhlar səltənətidir, ölənlərin ruhu uyuyan bir məkandır. Hal isə ruhlarla bağlıdır, bəlkə də, hardasa ruhların Tanrı tərəfindən təyin olunmuş yiyəsidir. Axı Allahın ölüm mələyi olan Əzrayılın ekvivalentidir, daşıdığı bir funksiyaya görə – zahının, hamilənin və bununla bətnindəki körpəsinin canını alarkən Əzrayılın işini görmüş olur, bu məqamlarda Əzrayılla eyniləşir də. Bəlkə də Əzrayıl sözü qrammatik tərkibcə iki sözdən – Əzra və yıl (ıl, al, hal) sözlərindən ibarət olmaqla da elə halın transformativ yol keçmiş adlarından (əslində ad variantlarından) biridir: Əzra – yıl, Əzra – hal. Burdakı Əzra tərkibi də fəna qüvvələrdən olan ərdo (ərdov) adının fonetik transformasiyaya uğramış variantı kimi də götürülə bilər, yəni Ərdov hal, Ərdo hal – Ərdohal – Ərdahıl – Ərdayıl – Ərzayıl – Əzrayıl (D-z səs əvəzlənməsi də mümkün prosesdir: Adərbayqan (Atropaten) – Azərbaycan adlarında baş vermiş fonetik proses kimi. Ərəb dilinin fonetikasında bizim sözlərdəki «d» səsinin «z» səsi ilə əvəzlənməsi təbiidir). Deməli, Əzrayıl əslində Ərdov (Ərdo) hal – yəni div hal deməkdir (Ərdo – divin adlarından biridir): div də uşaqların canını alan qorxunc mövhumi – ruhani varlıqdır. Həm də bir yerdə mən hal sözünün div sözü ilə başqa bir situasiyada bağlılığından danışmışdım: hal-div paralelliyinin, əlaqəsinin olduğunu izah etmişdim və bu müqayisələri də burda uzlaşdıranda, ərdohal-Əzrayıl eyniyyəti ehtimalımız özünü təsdiq etmiş olur. Ona görə də bəlkə aldığı canların ruhlarının ixtiyaratı halın öz əlindədir və qəbiristanlıqda bu öldürmüş olduğu adamların ruhlarına dodağının altında oxuduğu dua vasitəsilə göstəriş verib və nəticədə mətndən gördüyümüz kimi, həmin ruhlar halın yerə səpələmiş olduğu buğdanı gözəgörünməz əllərilə gözqırpımında yığıb çuvala doldurmuşlar. Halın çıxıb gedəndə isə bacadan boylanıb insanlara dediyi: «soğanı aldılar, sarımsağı almadılar, demədilər, igid, dərdin nədəndir?» - niyə soruşmadınız sözlərinin də mənası mifin şüurun alt qatından hələ də bizə öz sirli-sehrli dililə nəsə pıçıldayır, amma hələ ki, bu sözlərin mətnaltı – şüuraltı mənasını açmağa girişmirəm. Bir başqa vədəyə qalsın.

Bəhlul Abdullayev doktorluq işində zahının hal və başqa fəna varlıqlardan qorunması ilə bağlı mifik görüşlərdən bəhs edərkən yazır: «Yeni uşaq doğmuş qadın zahı adlanır. Qırx gün davam edən zahılıq

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dövrü həm ana, həm də uşaq üçün ən çətin, qorxulu çağ sayılır. Guya şər qüvvələr məhz bu qırx günün içində onlara xətər toxundururlar. Ona görə də bu munasibətlə bir sıra tədbirlər görülür. Zahının yatacağının çevrəsinə keçi qəzilindən hazırlanan sicim dolayıb uclarını da yerə sancılmış bizə bağlayırlar. Qırx gün müddətində burada şam, lampa yandırırlar. Zahının yaxasına iynə sancılır, yastığının altına güzgü, bıçaq, xəncər və s. dəmir nəsnələr, həmçinin qapının girəcəyində üstündə ağzı açıq qayçı olan şüşə qabda soğan qoyulur. Buradakı işıq, dəmir nəsnələr, sözsüz, dualist anlamın bəhrəsidir. Elə soğan da bu mövqedən izaha ehtiyac istəyir.

Bəlli olduğu üzrə, dualist baxış varlığı daim iki qütbə bölmüşdür: xeyir-şər, yaxşı-pis, isti-soyuq, şirin-acı, işıq-qaranlıq və s. Deməli, soğanda da acılıq keyfiyyəti olduğu üçün ona şər qüvvələrin məhsulu kimi baxılmış və ondan eyni zamanda təqlidi sehr vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Belə ki, guya digər bədxah qüvvələr öz cinsləri olan yerə saniyən gəlməzlər. Elə buna görə də qabı qapının girəcəyində qoyurlar ki, gələn şər qüvvələr onu görüb geri qayıtsınlar. Soğanı isə kəsərdən salmaq üçün, dediyimiz kimi, qabın ağzına qayçı qoyulur. Guya şər ruh buradan bayıra çıxmaq istəyəndə bulunsa, onda qayçı onu kəsər, doğrayar. Yatacağın çevrəsinə dolanmış keçi qəzilindən olan sicimə də şər qüvvələrin qarşısını kəsən vasitə kimi baxılmışdır (199,97). Amma niyə məhz keçi qəzilindən olan sicimdən istifadə edildiyi və onun hansı sehrli qüvvə yiyəsi olması düyünü indiyə qədər açılmamışdır. Bu məsələ xalq yaradıcılığında mifoloji örtüklü obrazlardan sayılan animist, totemist, antropomorf, kosmoqonik təsəvvürlərlə bağlı olan və nisbətən sonrakı çağlarda zahı üçün bəlaya çevrilən doğum ilahəsi, artımın qoruyucusu Al/Hal barədəki düşüncələrlə bağlı öz həllini tapa bilər» (səh.101).

Göründüyü kimi, professor burada keçi qəzilindən söhbət açmış, bunun mifoloji səbəbini aça bilməsə də, doğru olaraq göstərmişdir ki, bunun izahı hal barədəki düşüncələrlə mülahizələrin gedişində açıla bilər. Doğrudan da, qəzildən hazırlanmış sicimdən haldan qorunmaq məqsədilə istifadə edilirsə, bəs niyə «keçi qəzilindən» sualına da belə cavab verərdim ki, kosa-keçi qarşılaşması kimi xalq dramı var və məlumdur ki, burada kosa qışı təmsil edirsə, keçi də yazın gəlişinin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Yaz Günəşlə bağlıdır, dondurucu, şaxtalı, qarlı günlərin Günəşli günlərlə əvəz edilməsidir ki, bu mənada yazın zoomorfik obrazı olan keçi müəyyən dərəcədə Günəşlə bağlıdır. Keçinin qəzili (tükü) də Günəşin şüasına müştəbehdir. Mahiyyətcə isə əynimizə geydiyimiz paltarların bizi qışın soyuğundan qoruyanının materialı saçaqlı-tüklü, ipli (keçi qəzili, qoyun yununun tükü – fərqi yoxdur, saplardan təşkil olunur) olur ki, bunlar istilik yaratmağa xidmət etməklə əslində Günəşin bəlgəsi sayılan istiliyi təmsil edir. Deməк, ipin materialını təşkil edən tük, saç (eləcə də keçi qəzili) birbaşa istiliklə və bu maqamda odla – Günəşlə bağlıdır. Hal da Günəşlə – odla bağlıdır. Demək, hal öz simgəsi olan istilik daşıyıcısına – keçi qəzilinin yaxın həndəvərinə gəlməkdən çəkinir; yəqin ki, burda olan od-istilik təmsilçisi qəzil (sicim, eləcə də ümumiyyətlə zahının ətrafına çəkilən digər qoruyucu iplər, kəndir və s.) odu-müqəddəsliyi özündə daşıdığındandır ki, zahını qorxunc ruhani varlıqdan – haldan qoruyur. Bir sözlə, zahının dövrəsinə çəkilən keçi qəzili və ümumiyyətlə, hər hansı ip özü hardasa istiliyi – odu yaşadır və odun himayədarlıq – qoruyuculuq funksiyası daşıması da çox əski görüşlərə – Avestaya, Zərdüştlüyə, atəşpərəstliyə gedib bağlanır.

Bir qədər sonra isə müəllif özü keçi ilə alarvadının əlaqəsindən söz açarkən də əslində bu qanunauyğunluğa birbaşa olmasa da, dolayısı yolla aydınlıq gətirmişdir: «Biz Al arvadının «keçi şəkilli» olmasını əbəs yerə xatırlatmamışdıq. Başqa xalqların folklor ədəbiyyatında da bu haqda məlumat verilir. Misal üçün, qazax, qırğız, başqırd xalqları arasında Albastı həm də keçi şəklində təsəvvür olunmuşdur. Tuva-urxanlılar isə Albastının ərə getməmiş bir qızdan doğulduğuna və keçi kimi mələməsinə inanmışlar (246;53). Əvvəla, onun «keçi şəklində də təsvir olunması mifoloji baxımdan təbiidir. Axı keçi yazın, bununla əlaqədar olaraq artımın, məhsuldarlığın rəmzidir, mifik obrazdır» (69,47-53). Keçinin yazın rəmzi olması xalqımızın «Kosa-kosa» adlanan çox əski bir mərasimində açıq-aydın özünü göstərməkdədir ki, irəlidə bu barədə ayrıca danışacağıq. Keçinin əsatirlə bağlılığı aşağıdakılardan da bəlli olur. Misal üçün, türkmənlərin «Goroğlu» (Qəbiroğlu) dastanında qəbirdəki uşağı – Goroğlunu (Koroğlu) keçi əmizdirir. Türk dilli qaçinlər yeni doğulmuş uşağı şər qüvvələrdən qorumaq üçün «nənnisinə keçi dərisi qoyur», altaylılar isə uşağın beşiyindən keçi sümüyü asırlar. Maraqlıdır ki, bu məsələlər professor M.Seyidovun da diqqətindən yayınmamışdır və o, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dədə Qorqudun Bamsı Beyrək üçün Banuçiçəyi istəməyə gedəndə mindiyi atlardan birinin niyə keçi başlı, Qazaxıstanda qazıntı zamanı tapılmış «Qızıl adam»ın papağındakı at təsvirinin keçi buynuzlu olmasının mifoloji köklərini üzə çıxarmışdır (72, 40-41).

Bütün bu deyilənlər zahının yatağının niyə keçi qəzilindən olan sicimlə çevrələnməsini də aydınlaşdırır. Deməli, bu, əslində doğum hamisi, artımın qoruyucusu olan Albastının simvoludur. Huşunu itirən zahının yanında Al/Hal nəğmələri oxunula-oxunula çalınan nağaranın da bir üzünə qurd, digər üzünə isə keçi dərisi çəkilməsi, şər qüvvələrin əməli sayılan soyuqdəymədən naxoşlayan uşağın keçi dərisinə salınması, uşağa ana südü əvəzinə keçi südü verilməsi və s. dediyimiz məsələyə marağı daha da çoxaldır» (s.105-106).

Alimdən gətirdiyimiz bundan əvvəlki sitatda isə oxuduq ki, hala qarşı mifoloji mübarizə silahı kimi «qapının girəcəyində üstündə ağzı açıq qayçı olan şüşə qabda soğan qoyulur». Bax, burdakı soğanla

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bağlı ifadələr də yuxarıda mənim gətirdiyim mətndəki halın söylədiyi «soğanı aldılar, sarımsağı almadılar, demədilər, soruşmadılar, igid, dərdin nədəndir?» deyiminə bir sim, bir işarə, xal vurur ki, bu haqda danışmağı yenə sonraya saxlayaq.

Zahını qorumaq, xəstəlikdən sağaldıb ayağa durğuzmaq üçün təkcə bu səntkili mifik təsir vasitələrinə deyil, eləcə də türkəçarə xarakterli real üsullara əl atılırdı ki, bunun bir nümunəsini Gülpəri Mürüdqızının dilindən verirəm: «Birə otunu (eşşək yovşanı da deyirlər) qadın zahı yatanda suda qaynadıb bir az kənarda zahı yatan otağa qoyurlar. Ona görə zahıdan aralıda qoyurlar ki, yaxın olsa, çox güclü təsiri olduğundan zahının qarnı bişər. Zahı yorğanı başına çəkib həmin birə otunun (eşşək yovşanının) otağa yayılan buğunu (buxarını) nəfəsinə çəkir; beləliklə, üç gün ərzində gəlin sağalır, sağlam olub qalxır ayağa». Bundan başqa, qan almaq – bədənin müəyyən hissəsindən kəsib, cızıb-çərtməklə də müalicəvi metoda əl atılırdı: «Xoruzək – göyərtməyə deyirlər; xoruzək göyərmək deməkdir, inaq da deyirlər. Uşağın baş hissəsindən – əmgəyinin yanından cızırdılar ki, uşaq göyərmir» (Gülpəri Mürüd qızından).

86 yaşlı Abihəyat nənənin danışdıqlarında isə sağlamlığın təminatı üçün mifik vasitədən istifadə olunduğu göstərilir: «Uşaq anadan olandan qabaq mollaya süd duası yazdırırlar ki, gəlin həmzat-zad olmasın, ananın südü yaxşı olsun, körpə normal qidalana bilsin».

Aba nənə – Abihəyat nənə aşağıdakıları da danışdı:

- Qabaqlar qırxlı uşaq olan evin üstünə qara tikan, ya yun darağı qoyardılar ki, aralıdan görükəndə bilinərdi ki, burda qırxı çıxmamış çağa var. Ona görə də xəbərsiz halda bilmədən uşağın üstünə gələn – ağırlığını salan olmurdu».

Muncuqlardan – gözdəymədən qorunma vasitələrindən də danışdı Aba nənə: «Qusma muncuğu - ortası yarıq, qıraqları nov kimi, diş-diş olur. Ağ rəngdə. Balaca şeytanın (ilbizin – Ş.A.) çanağı kimi olur. Qusma muncuğunu uşağın üstünə bağlayırdılar ki, qusmasın. Ancaq qusma muncuğunu uşağın üstünə taxmaq həm də pisdir ki, uşağı eynitmir – yekəlməyə, kökləməyə qoymur.

Babaqulu – qara yaşıl rəngdə, mor rəngdə olur. Gözmuncuğu, babaqulu, şivə – şərafətli muncuqlardır. Şivə – Məkkədən gəlmə muncuqdur, qorxuya-zada xeyri çoxdur. Qorxan xəstənin – arvadın, uşağın üstünə bağlayanda qorxuluğu qayıdırdı.

Şötük – dəvənin tükündən (yunundan) şötük düzəldirdilər,ayağı teyxa qotazlı olurdu, uşağın kürəyinə tikirdilər. Əldə toxuyurdular: əyirirdilər. İpinən teriyirdilər (yəni sapı sapa geydirirdilər) ki, əyilib-qatlanmasın. Təxminən üç barmaq enində, uzunluğu isə əl barmağının uc hissəsindən biləyə qədər olan ölçüdə olurdu. Deyirdilər dəvə yunu (şötük) uşağın üstündə olsa yaxşıdır. Şötüyü oğlan uşağının üstünə tikirdilər, qız uşağının yox.

Qum muncuğu – ağ, göy, sarı, qırmızı rənglərdə olur, düzürdülər uşağın üstünə. Qəşəng, yaraşıqlı görsənmək, bəzəyi olmaq üçün tikirdilər. (Mifik təsirlə bağlı deyil. - Ş.A.).

Sarılıq muncuğu – sarılığı tutana köməklik edir. Göyərtmə muncuğu – uşaq göyərtmə tutsa, üstünə bağlayırdılar. Öskürsə, sinəsi tutularsa, xeyri dəyir. Heykəl – balaca ölçüdə «Quran»dır. Uşağın üstə bağlayırdılar, istər həmzatlı gəlsin, istər nə gəlsin, uşağa heç nə olmurdu. Qırxı çıxanacan bağlayırdılar, 40-dan sonra götürürlər.

Aybaşı (Ayarası da deyirlər) – nazikcə, qulplu pul olurdu, abbası yekəlikdə, üstü Quran hərfi ilə yazılı olurdu. Uşaq ayın başından-başına xəstələnirdi (yəqin ki, ayın başından-başına xəstələndiyi üçün bu cür xəstəliyə köməyi dəydiyinə görə bu pul-muncuq aybaşı, ya ayarası adlanırmış – Ş.A), bu aybaşı muncuq-pulu aparırdılar mollanın yanına. Molla da aybaşının (ayarasının) bir parçasını – təxminən dörddə bir, beşdə bir hissəsini kəsib atırdı. Sonra onu gətirib uşağın üstə bağlayırdılar, uşaq sağalırdı.

Bədnəzər duası yazdıranda isə deyirdilər ki, uşağın yaxasına it tükü, pişik tükü də vurun-bağlayın.

Həmzat duasına boylama deyirlər. Yekə, qalın olur, meşin bir şeyə tikirlər ki, su dəyməsin. Asırlar arvadın boynundan, həmişə üstündə olur.

Uşağı çətin olanın da duası var, yazdırırlar. Arvad-hamilə xəstələnəndən sonra – yəni uşaq doğmaq üçün sancıları tutanda həmin duanın suyunu içirdirlər, uşaq asan olur. Uşaq çətin olanda güllə də atırdılar, ya da uşaq çətin olanda bir qız uşağının donunun qabaq tərəfdən yarıq yerindən bir yumurtanı donun içərisinə salırdılar, həmin qız bacadan yumurtanı hamiləyə göstərib deyirdi: - mən doğdum, sən də doğ. Bunu deyib yumurtanı bacadan buraxırdı. Yumurta bacadan düşüb sınırdı və bununla uşağın da beləcə tez, asan doğulacağına inanılırdı.

Uşaq büzmə tuturdu (büzməyə şeşə də deyirlər). Ağız, dodaq büzülürdü, yığılırdı bir yerə, göyərirdi. Əl-ovuc qatlanırdı, key olurdu. Bədən, dodaq olurdu gömgöy. – Buna büzmə deyirdilər. Dua yazırdılar. Eləsi olurdu dua kar salırdı (təsir eləyirdi) – sağalırdı, eləsi olurdu ki, yox, kar salmırdı – uşaq ölürdü. Ya da bu vaxt, ayıb olmasın, oturaq yerlərindən qan alırdılar ki, büzmə çəkilsin.

Uşaq anadan olanda mayalanandan qabaq ağzını, damağını murdarla (it murdarı və s. ilə) əzirdilər ki, uşaq büzmə olmasın, həmzat olmasın».

86 yaşlı el ağbirçəyi olan Aba nənəmizin dilindən yazıya aldığımız bu mətnlərdə nələrə işarə yoxdur. Uşaq doğulandan sonra qidalanacağı süddən tutmuş (süd duası) ta körpə dünyaya gələndən sonra evdə

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qırxlının olduğunu bildirən istinadgah - bəlgə kimi evin damının üstünə yun darağı, qaratikan qoyulması, bunlardan başqa çağanı müxtəlif yad təsirlərdən qoruyan muncuqlar – gözmuncuğu, qusma muncuğu, babaqulu, şivə, sarılıq muncuğu, qum muncuğu, göyərtmə muncuğu, aybaşı (ayarası) adlanan muncuq-pul və sair, eləcə də uşağı və ananı xəstəliklərdən və ya bəd nəzərlərdən qorumaq məqsədilə dəvə tükündən şötük (qotaz da deyirlər) tikilməsi, heykəl duası (kiçik ölçülü Quran yazısı), həmzat (boylama) duası, bədnəzər duası və başqa bu kimi duaların yazdırılması – bunlar hamısı körpəni və ananı ölümdən, hər cür azar-bezardan xilas etmək tədbirləri idi. Bunlarda təhtəlşüur qatında gizlənmiş möcüzələrin sirləri üstüörtülü halda – mifik tərzdə özünün ifadəsini tapıb ki, bunları açıb-çözmək bizdən xüsusi ustalıq və ariflik tələb edir…

Doğum mərasimini tədqiq edən bütün alimlər doğum prosesinin asan keçməsi üçün mövcud olan ayin və adətlərdən, ənənələrdən bəhs açmış, mifik vasitələrdən istifadə ilə bu prosesə yardım olunması kimi təsəvvürlərdən danışmışlar. Afaq Xürrəmqızının kitabında bu barədə zəngin məlumata rast gəlirik: «Həm azərbaycanlılarda, həm də başqa xalqlarda zahı, eləcə də doğuşda iştirak edən qadınlar saçlarını açaraq çiyinlərinə tökürlər. Bu adətdən bəhs edən bütün alimlər (S.Tokarev, N.Alekseyev, S.Abramzon, A.Troitskaya, A.Firşteyn və b.) bu akta C.Frezer kimi təqlidi-imitativ magiyanın təzahürü kimi baxırlar. Tanınmış etnoqraf N.İ.Qaqen-Torn isə düyünlərin və qıfılların açılmasından fərqli olaraq saçların açılmasının daha dərin semantizmə malik olduğunu göstərir. Alimə görə, bu, saçların müstəqil magik qüvvəyə malik olmasından irəli gəlir. Müəllif fikirlərini Rusiyada çətin doğuş zamanı saçların ağıza verilməsi aktının mövcudluğu ilə əsaslandırır (137;82). Əslində doğum mərasimində saç manipulyasiyaları bu misalla məhdudlaşmır. Məsələn, Taciklərdə sancı çəkən zahının üzündəki təri doğuşdan sonra ləkələr qalmasın deyə onun öz saçları ilə silirlər (306;114). Özbək və tacik mamaçaları uşağın göbəyini kəsdikdən sonra ananın saçını yandıraraq külü yaraya basırlar (314;190). Nəhayət, taciklər zahıların tez-tez yoluxduğu süd vəzilərinin iltihabı (qrudnitsa) xəstəliyini saçlar vasitəsilə müalicə edirlər: saçları açıb xəstə tərəfə tökdükdən sonra üzüaşağı darayaraq xəstəliyi darayıb çıxartdıqlarına inanırlar (305;253).

Bütün bu faktlar N.İ.Qaqen-Tornun fikirlərində müəyyən həqiqət olduğunu sübut edir. …Rusiyada icra edilən saçların zahının ağzına verilməsi aktı Azərbaycanda da icra edilir. Bu priyom doğum mərasiminin ən çətin və məsuliyyətli anlarının birində – uşaq yoldaşının düşməsi üçün də həyata keçirilir. Uşaq dünyaya gəldikdən sonra 20 dəqiqə ərzində uşaq yoldaşı – cift də düşməlidir. Əks halda o, bətndə yuxarı qalxaraq ürəyə yapışacaq və bu, qadının ölümünə səbəb olacaq, deyirlər. Bunun qarşısını almaq üçün Anadolu türkləri doğulan kimi uşağın cinsini anaya söyləmirlər (343). Çünki həddən artıq sevinmə, həyəcanlanma (oğlan olan təqdirdə), yaxud kədərlənmə (qız doğularsa) ciftin çıxmasına əngəl törədə bilər. Qırğızlar keçəni zahının ağzına verməklə, yaxud ərinin köynəyinin yaxalığının suyunu içirtməklə qusma refleksi yaratmaq istəyirlər (87;100). Qaqauzlarda isə zahıya ərinin əl yuduğu suyu içirirlər. S.Kuroqlo bu adətin matriarxatdan patriarxata keçid dövründə formalaşdığını söyləyir. Mahiyyətini isə belə açıqlayır: ata bu suyu içirməklə doğumda iştirak və kömək etdiyini və bununla da öz atalıq hüququnu təsdiqləmək istəyir (218;21). Ruslar zahının saçlarını ona uddururlar (137;82). …Azərbaycanlılar qusma refleksi yaratmaqla ciftin çıxmasına nail olmaq üçün anasının, bacısının, yaxud özünün saçlarını zahının ağzına verirlər. Zahının gələcək sağlamlığında cift çıxmasının əhəmiyyətini M.Kaşğari də «Qadınlar sonu (cifti) uğur sayarlar» söyləməklə təsdiq etmişdir (350; I c., 123). Bundan başqa, «bəzi rayonlarda arvad bari-həmlini yerə qoyan kimi onu at peyini üstə yatırırlar». Şimal yakutları və Yenisey evenkləri zahını çətin doğuşlarda maralın yırtılmış qarnı üstündə oturdurlar (152;136). Qırğızlar isə hamiləliyi ağır keçirən qadına yırtılmış qoyun qarnını bağlamağı məsləhət görürlər (87;93). Burada qoyun kimi, yaxud maral kimi doğar qarnın olsun – (məhsuldarlıq, artım, törəmə onqonu) fikri nəzərdə tutulur. Hər üç halda məqsəd qadının bətnini qızdırmaq; birinci iki halda isə eyni zamanda istiliyin və iyin vasitəsilə ciftin düşməsinə şərait yaratmaqdır» (səh.73-74).

Sitatdan da göründüyü kimi, doğumla ilgili adət və ayinlər təkcə Azərbaycan xalqı üçün yox, digər türk və qeyri-türk xalqlar üçün də doğuş prosesinin yüngül və rahat keçməsinə şərait yaratmaq məqsədi güdmüşdür. Çünki doğumla bağlı keçirilən bütün ayinlər, rituallar ümumbəşəri məzmuna malikdir. Lakin bəşəri xarakter kəsb etməsinə baxmayaraq, hər bir xalqın doğuş prosesinin həyata keçirilməsində özünəməxsus adət və ənənələri mövcud olmuş, hər xalq doğuş mərasiminə özünün əxlaq və mədəniyyətinə, dünyagörüşünə uyğun, mentalitetinə uyarlı milli möhürünü vurmuşdur. Bir faktı burda misal çəkim ki, anam Qərənfil deyir ki, köpəni bölüyəndə körpə deyər ki, anamla atam dalaşmış olaydı, hirsli vaxtı məni bölüyən anam hirsindən-hikkəsindən məni kip böləyə idi. Göründüyü kimi, doğum mərasimilə bağlı olan bu bir cümlədə milli psixologiyamız özünü qabarıq tərzdə büruzə verməklə yanaşı, çağanın bələyinin möhkəm-kip, səliqəli bağlanmasının vacibliyi vurğulanmışdır, həm də bununla körpənin fiziki durum vəziyyətinin yaxşı olmasına təminat yaradılmışdır. Bu adətdə milli keyfiyyətimizin hifz olunduğu aydınca görünür.

Bəli, doğum mərasimilə ilgili tədbirləri yerinə yetirməklə bəşəriyyət özünün varlığını nümayiş etdirir; hər xalqın isə özünə xas olan doğum mərasimlərinin olması isə onu göstərir ki, ümumi bəşəriyyətin daxilində bir etnos – xalq, millət olaraq özünü yaşada bilir, özünün varlığını – var olduğunu, doğulduğunu təsdiq etdirir!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОСПЕЦИФИКЕ ПАРЕМИЙ ДАГЕСТАНСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

К.ф.н. Самиля Хурдамиева
Дагестанский Государственный Университет,
ДГПУ
Россия

Вопрос о национальном своеобразии паремий довольно-таки не прост, и особо остро стоит он в отношении пословичного жанра.

Известная парадоксальность ситуации заключается в том, что оценка пословиц как носителей «души» народа, его ментальности сочетается с наделением их интернациональным, этнически нейтральным характером.

Тотальное и вполне закономерное сходство пословичного наследия народов мира правомерно рассматривать не столько в фольклорных рамках, сколько в русле развития всей общечеловеческой культуры. По выражению В.Я. Проппа, при аналогичности инонациональных форм материального производства в прошлом, приведшей в конечном итоге к концептуально идентичным результатам в области социальной и духовной жизни этносов, необъяснимым было бы отсутствие явления всемирного сходства[393].

Частные случаи означенного сходства получают научное обоснование в новейших изысканиях ученых. Так, отмечается закрепленность символов и мифологических образов на психическом, подсознательном уровне[394], что существенно проясняет и причину интернациональности фольклорных образов.

В условиях русской Евразии, где уже более чем тысячелетие «…разворачиваются своего рода «турбулентные» этнокультурные процессы»[395], очень важно подчеркнуть значимость давних межэтнических взаимосвязей, вследствие которых «общие камни» закладывались в самом фундаменте культур. Нельзя отрицать, конечно, и остаточно-«эстафетного» наследования народами духовных ценностей исторически предшествовавших цивилизаций. Особая интернациональность пословиц, как и других, аналогично оцениваемых жанров (сказок, притч, анекдотов) определяется присущей им высокой степенью обобщения.

По сути, с этим же связано и поразительное единообразие разнонациональных вариантов художественного оформления пословичных произведений.

Выявление наднационально-универсальных логических моделей конструирования пословичных структур помогло конкретизировать причину их глобальной схожести, раскрыть механику данного явления. Именно, с этого момента исследователи стали говорить фактически о бесперспективности попыток выделить те или иные черты, привязав их к облику только одного народа, так как оказывается, что в той или иной степени они свойственны и другим народам. Позднее такой подход получил поддержку и со стороны специалистов, изучающих родственные паремиям жанры.

Однако, при всей общепринятости этой теории восприятие ее литературоведами и фольклористами было далеко не восторженным. Многие выступают противниками вносимой структуралистами стандартизации, ведущей к этническому обезличиванию устно-поэтического творчества масс. К тому же известно, что принципиальное утверждение единства человеческой истории и культуры не снимает, а, наоборот, предполагает изучение особенностей развития отдельных человеческих сообществ, так как сходные явления, как бы они не возникали, бытуя в системе разных этнических традиций, не могут не приобретать своеобразные черты или значение, которые расширяют границы общечеловеческих представлений о ходе и закономерностях историко-культурного процесса.

Прежде чем приступить к непосредственному анализу национальной специфики паремий дагестанских азербайджанцев, важно в первую очередь напомнить о том, что фольклористика сама по себе является филолого-этнографической наукой, и что эстетика ее объекта проистекает из совокупности исторических жизней конкретных народов. Поэтому структурообразующая, сюжетообразующая и жанрообразующая роль этнографии как национальной «биографии» в фольклоре неоспорима, и даже произведения необрядовых жанров, в которых этнографический субстрат подвергается значительной перекодировке, продолжают хранить следы первоначальных генетических связей. С.Ш. Гаджиева

[393] Пропп В.Я. Специфика фольклора // Труды юбилейной научной сессии… С. 142.
[394] См.: Ильясов Х. Чаша Джамшида. Махачкала, 2003. С. 72.
[395] Казиева А.М. Запад и Восток как концепты культурного синтеза // Вестник ДНЦ. – 2002. – № 13. С. 119.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

приводит отдельные эпизоды такой трансформации в пословичном творчестве дагестанских азербайджанцев[396]. Чаще всего мы имеем дело с той или иной степенью перекодировки свадебной обрядности, но об этом не всегда можно судить с одинаковой уверенностью. Большей частью целесообразнее говорить о значимости собственно бытового начала, ассоциирующегося с определенной традицией. Сравним для убедительности следующие изречения: «Кәлин кәлди – туј гутарды» («Невеста прибыла – свадьба закончилась»), «Кәсүлән чүрәк јапушмаз» («Разломленный хлеб не склеится») (обряд разламывания хлеба, совершаемый при выдаче дочери замуж и отделении женатого сына), «Бал ијән балаһин дә чәкәр» («Поевший(ая) мед и с бедами справится») (обряд «бал-бармаг» («медовый палец»), совершаемый матерью жениха при домашнем приветствии только что прибывшей невесты).

Как известно, еще А.С. Пушкин писал, что «… есть тьма обычаев, поверий и привычек, принадлежащих исключительно какому-нибудь народу»[397]. Вышеизложенное требует, конечно, пересмотра подобных мнений, но, тем не менее, надо признать, что наряду с климатом, образом правления и верой, определяющими «особенную физиономию» этноса, великий поэт указал и на одну из существенных составляющих и детерминантов национально-специфического – этнопсихику («образ мыслей и чувствований»). Заметим, что и на современном этапе психика – «одно из главных… убежищ этнической специфики»[398].

Рассмотрение общего плана интересующей нас проблемы оправдано главным образом тем, что специфические черты и конкретные формы возникают, как правило, не обособленно друг от друга, а в качестве некоторой стабилизирующей системы, формирование элементов которой зависит от целого комплекса факторов: среды обитания, численности и характера расселения этноса; особенностей его исторического и общественно-экономического развития (общий темп, хронология и протяженность этапов); влияние внешних контактов. Результатом длительного воздействия всего перечисленного становится образование хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических регионов.

Естественно, паремии не могли и не могут выпасть из рамок данного процесса. Недаром ведь М. Шолохов писал: «Ни в одной из форм языкового творчества народа… так кристаллически не отлагается его национальная история, общественный строй, быт, мировоззрение, как в пословицах»[399]. А если увязать логическую сторону и ситуативный план функционирования пословичных выражений с двумя вышеотличительными моментами (этнопсихологией и этноповедением), то станет намного понятнее, почему же в них видят то, что было названо В.Г. Белинским таинственной психеей народа[400].

При всей зыбкости и относительности национально-своеобразного в исследуемых жанрах оно выявляется в трех условно выделяемых аспектах: содержательном, художественном и функциональном.

Следует заметить, что в оценке приоритетности этих аспектов у паремиологов нет полного единодушия. Одни подчеркивают важность тематического плана, другие – предметно-образного. Обнаруживаются и не совсем корректные мнения, когда, например, говорят чуть ли не об исключительности какого-либо характернейшего признака афористического жанра (антитетичности, лаконизма, усеченности) для определенной фольклорно-коммуникативной традиции. Подобные факты вызываются, на наш взгляд, культурно-языковыми барьерами и отсутствием объективной и полной информации о далеко неоднозначном функционировании живых традиций. В этой связи вспоминается еще одно высказывание А.С. Пушкина, в котором тот называет «какое-то веселое лукавство ума, насмешливость и живописный способ выражаться» отличительной чертой русского народа[401]. На современном этапе мы можем сказать, что вряд ли кто откажет своему народу в указанных качествах. Вопрос лишь в том, какие нюансы лингво-стилистического и ментального характера делают их труднодоступными для «чужаков». Отсюда вытекает известное мнение о невозможности решения проблемы национального своеобразия устно-поэтического творчества вне определения его связей с фольклором других народов. А при изучении фольклора исторически близких народов устанавливается необходимость отличать региональную типологию от типологии общего порядка, учитывать единство древнего населения, периоды развития и симбиоза народных культур, многообразные контактные связи.

---

[396] См.: Гаджиева С.Ш. Дагестанские азербайджанцы… С. 274.
[397] Пушкин А.С. ПСС. Т.VII. М.–Л., 1949. С.40.
[398] Бромлей Ю.В. К вопросу об особенностях этнографического изучения современности //Советская этнография.–1977. – №1. С.15.
[399] Шолохов М. Сокровищница народной мудрости. Цит. по: Гомазков В.Г. Указ. тр. С.54.
[400] См.: Белинский В.Г. Статьи о народной поэзии. Цит. по: Минц С.И., Померанцева Э.В. Русская фольклористика… С.27.
[401] Пушкин А.С. ПСС… С.32.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Исходя из этих двух положений, мы считаем целесообразным рассмотреть этноспецифику афористической поэзии дагестанских азербайджанцев в рамках нескольких взаимопроникающих культурно-мировоззренческих пространств: восточного, тюркского, азербайджанского, кавказского и дагестанского.

В складывании общекавказской макрорегиональной общности, а о ней исследователи заговорили уже в 40-х годах XX в., немаловажную роль сыграли древние государственные образования Кавказская Албания и царство Серир, которые находились в тесном общении с античным миром[402], Арменией, Грузией. Не менее значим для нас фактор единого корня автохтонного населения Дагестана.

Фольклорное наследие Страны гор как уникальный пример единства в многообразии, красочной мозаики традицией и нравов, свойственных необычайному множеству наций, народностей, этнических групп позволяет проследить помимо типологических закономерностей трудноулавлиевамые в иных регионах явления контактного и генетического характера[403].

Кавказские (дагестанские) традиции в нашем случае важны в основном при характеристике содержательного и функционального своеобразия. При этом надо учесть, что особенное обнаруживается зачастую не столько в сфере специфического, сколько в области значимости, приоритетности для местного населения тех или иных норм, запретов. Мы выделяем ряд моментов общекавказского значения, все еще сохраняющих свою актуальность по сегодняшний день. К ним относятся требования этноэтикета: культ старших, гостеприимство, дружба и героизм; особая горская мораль, категоричность «кодекса чести».

Не следует также забывать, что народы мира, единые в своей диалектической устремленности к гуманизму и прогрессу, в неприятии зла, паразитизма и предательства, не утрачивали каких-то различий, а где-то приобретали и новые качества, которые в совокупности и формировали определенный тип ментальности. Так, на Кавказе намного реже употребляются выражения вроде «работа – не волк, в лес не убежит», «работа дураков любит». Им предпочитают другие: «Сабаха галан хәшил дил үкрәнәр» («Оставшееся на завтра мамалыга заговорит»), «Сабаха галана гар јағар» («Оставшееся на завтра снегом покроется»).

Таким образом, национально скрашенный слой паремики создается не только за счет этнизмов: названий одежды, блюд, бытовых предметов; специфической ономастики и топономики; историко-этнографических и фольклорно-мифологических отголосков. И все же статистическая универсальность значений афоризмов чаще всего оплодотворяется именно этнизмами.

Что же касается межрегиональной логико-семантической противоречивости отдельных пословиц-эндемиков, то она детерминируется, конечно, общемировоззренчески, и эти случаи, в отличие, скажем, от выражений «Газандакин гашуғ биләр, чанындәкин – ашуғ» («О том, что в кастрюле, ложка знает, о том, что в душе – ашуг»), «Хәлчәнүн урта күли батурдун» («Запачкал центральный узор ковра»), могут характеризоваться наличием дополнительных, едва уловимых смысловых оттенков. Например, паремиологический универсалий «Рука руку моет», возводимый, кстати говоря, к пифагорейскому философу Эпихарму, в кавказском (восточном) «исполнении» дополняется существенной «поправкой» «обе руки – лицо», в результате чего приобретает, на наш взгляд, не только положительную коннотацию, но и социально-иерархическое звучание.

Говоря об особенностях собственно функционального аспекта афористики региона, можно заметить, что чрезвычайно слабая развитость книгопечатания в национальных окраинах Российской империи и, как следствие, повышенная востребованность фольклорного творчества, устно-вербальных форм распространения литературных произведений, неминуемо вело к особо интенсивному обращению пословичного материала в быту, к более серьезному отношению к слову. При оценке художественного своеобразия афоризмов дагестанских азербайджанцев на передний план выступает фактор восточной, тюркской общности, хотя нельзя забывать и о том, что язык и стиль устной поэзии различных народностей Дагестана сформировались в общепоэтическом котле. Здесь становятся очевидными особенный «образ выражения» народа, неразрывность его художественно-фольклорных и коммуникативно-языковых традиций, стереотипов.

В нашем случае бóльшую обоснованность получают суждения о частичной пополняемости зонального репертуара народных изречений в прошлом за счет фольклоризации арабоязычной эпиграфики, сентенций и медитативных выражений из творчества титанов Востока: Рудаки, Хосроу, Фирдоуси, Авиценны, О.Хайяма, Низами, Физули, Хафиза, Саади, Джами и др. В более

---

[402] См., например: Расулова М.М. Связи Кавказской Албании с античным миром в IV в. до н.э. – III в. н.э.(торгово-экономические и культурные): Автореф. дис.канд.ист.наук. Баку, 1969.
[403] Аджиев А.М. Кумыкская народная поэзия. Махачкала, 1982. С.3.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

позднее историческое время азербайджанская народная афористика оплодотворялась талантом М.А. Сабира, У. Гаджибекова, Н. Везирова, С. Вургуна, Мир Джалала. Естественно, такой процесс предполагает «встречное движение», ибо известно, что инновации воспринимаются массовым сознанием обычно через приспособление, «примирение» их с уже наличествующими в традиции более или менее адекватными элементами смысла и формы.

Дилемма «личность-социум», возникающая при попытке установления авторства отдельных паремий, заставляет исследователей соблюдать корректность. Например, Ф.О. Абакарова пишет: «… в речевой обиход грузин… и многих дагестанцев вошли поэтические афоризмы Шота Руставели, коренящиеся в фольклоре…»[404] Приводимые исследовательницей примеры сопоставимы с азербаджаноязычными изречениями: «Уходящему лучше уйти, не замедляя свой ход» – «Јулчи јулда јахшидү» («Путнику лучше быть в пути»), «Льва щенки одинаковы, будь то самец или самка» – «Асланун әркәки-дишиси олмаз» («У львов самца и самку не различают»).

Давняя традиция индивидуально-авторского прочтения и литературной огранки фольклорных «самородков» в рассматриваемом аспекте важна для нас с той точки зрения, что она документально фиксирует живые свидетельства межэтнических взаимодействий, в том числе и в области народно-афористического творчества. Например, в «Панчатантре» – «замечательной народной книге, посвященной восхвалению Разума»[405] – мы обнаруживаем следующие соответствия с азербайджаноязычными пословицами: «Что сказано вслух – понимает и бык» – «Дисә ешшәк дә баша дүшәр» («Если сказать, и ишак поймет»), «У тех, кто чрезмерен в желаньях, на лбу появляется шишка» – «Артуғ тамәh баш јарар» («Излишняя корысть голову разбивает»). Подобного рода аналогии более концентрированно прослеживаются, конечно, на собственно афористических уровнях фольклора соседствующих и генетически родственных народов. Во втором случае правомерно говорить преимущественно об унаследованном у «отцов» общем достоянии, которое в зависимости от давности исторического размежевания «братьев» и разнообразия их контактов приобрело те или иные семантико-стилистические очертания. Смысловая и формальная идентичность не исключает здесь и взаимных заимствований и типологических схождений. Правда, выявление их сильно затрудняется лингвистическим аспектом родства. Однако единая языковая основа не всегда играет решающую роль в межнациональном сходстве паремий, и порой куда более значимым в этом отношении оказывается тесное и долговременное историческое общение народов. Так, по нашим наблюдениям, азербайджанские пословицы близки к осетинским и татским почти в той же степени, что и к турецким или туркменским, но обнаруживают сравнительно больше отличий с кумыкскими и ногайскими пословицами[406].

Анализируя афоризмы дагестанских азербайджанцев в общетюркском контексте, важно помнить не только о факторе огузского родства, но и, скажем, о существовании в прошлом таких государственных объединений, как Хазарский каганат и Волжская Булгария.

Генетическое единство основ афористики тюркских народов, прослеживающееся уже на терминологическом уровне, получает документальное подтверждение в Словаре Махмуда Кашгари, также и в других памятниках письменности тюрков.

Своеобразным мостом между тюркскими и собственно азербайджанскими традициями может служить феномен ашугства, который, сыграв «незаменимую историко-культурную роль в увековечении тюркской этнокультуры»[407], достиг своего расцвета именно в азербайджанской национальной культуре.Тюркские озаны, трансформировавшись примерно в XVI-XVII вв. под влиянием суфийско-дервишских очагов в ашугов, в дальнейшем распространили свое искусство и в сопредельных территориях, и в том числе – в Дербенте[408].

Характер праашугского, гам-шаманского субстракта, сочетавшего в себе мифическое сознание с образным мышлением, а также превалирование в ашугской поэзии произведений воспитательно-дидактического содержания («устаднаме») существенно повышает паремиологическую значимость рассматриваемого явления. Немаловажно для нас и то обстоятельство, что ашуги широко использовали в собственной практике наиболее распространенную, импровизационно-многозначную, афористическую форму азербайджанской народной поэзии баяты, в которую чаще всего и облекались устаднаме.

---

[404] Абакарова Ф.О. Дагестанско-грузинские фольклорные связи// Фольклор народов РСФСР… 1987. С.17.
[405] Панчатантра или Пять книг житейской мудрости. М., 1989. С.8.
[406] Факт древней переплетенности иранских (осетинский и татский языки относятся к иранским) и тюркских (огузских) историко-культурных традиций общеизвестен.
[407] Гасымлы М.П. Ашугское искусство.– Баку, 1996. С.38.
[408] Об этом подробнее см.: Хурдамиева С.Х. Ашугская поэзия дагестанских азербайджанцев. С.108-117.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Рассматриваемая связь наряду с собственно языковым фактором способствовала относительно многословному и тавтологическому оформлению определенной части исследуемых изречений, что в силу реальности той же связи «нейтрализуется» функциональной стороной подобного рода выражений и поэтому не воспринимается как их недостаток.

Фигура самого ашуга стала одной из ключевых в азербайджаноязычном пословичном творчестве. Он – «отец народа» («эль атасы»), душа праздника.

Отношения взаимообогащения, установившиеся между афористикой и ашугской поэзией азербайджанцев, затрагивали и жанр загадки.

В начале XX в. А.М. Дирр свидетельствовал об исполнении народными певцами Дербента и окрестных сел песен-загадок[409]. Эта традиция, которую необходимо связывать прежде всего с такими содержательными формами ашугской поэзии, как гыфыл-бенд (стихи-загадка), дейишме (состязание) во многом объясняет высокий процент строфической организованности азербайджанских загадок.

Примечательно, что песенно-состязательная манера загадывания стереотипных и импровизационных иносказаний находит себе аналогии в различных национальных культурах, и не только, скажем, в адыгской и башкирской (жанры «хорыбза», «сто верных слов»; состязание сэсэнов), но и в не столь близкой азербайджанцам японской, в которой «известна песня-загадка (надзо-ута), исполнявшаяся на народный мотив «кияриб­уси»…»[410]

Ряд национально окрашенных особенностей и отличительных черт афористического творчества обнаруживается при установлении его внутрисистемных (фольклорных) связей, и так как интенсивность взаимодействия жанров зависит от родственности их структур, то, прежде всего нами должны быть отмечены частые песни с присущей им терминологической и идейно-художественной этноспецификой[411].

Азербайджанские баяты (мяли), как и многие другие его тюркские аналоги (мани, лалелер, чинг), явившись результатом модификации еще более архаичной тюркской песенной формы «туйуг» («тайный», «запретный»), в свою очередь послужили причиной возникновения подобных и столь же популярных жанров у соседних нетюркских народов.

Указанная трансформация – один из итогов тюрко-иранского межкультурного синтеза – способствовала совершенствованию прежней формы. Участие русской частушки в раннем формировании баяты исключается в силу того обстоятельства, что «для старинного русского поэтического фольклора четверостишия не были характерны»[412].

Таким образом, через баяты народная афористика азербайджанцев пополнялась теми поэтическими организованными компонентами смысла, которые брали начало у верховий историко-культурной жизни тюрков. Однако обнаружение их сильно затруднено поздними изменениями, как в самой фольклорной системе, так и в мировосприятии, психологии ее носителей. Показателем архаичности может служить здесь формальный признак неравносложности[413]:

Дост доста тэн кәрәк,	(6)	Друг ровней должен быть,
Тэн олмаса, кэн кәрәк.	(7)	Если не ровней, то выше[414].
Башы бөјук – дәвләти,	(7)	Голова большая – богатство,
Ајағы бөјүк – нәләти.	(8)	Ноги большие – негодник.

Если учесть схему рифмовки баяты (аава) и цельно-связный характер ее семантической наполненности в прошлом, то определенную значимость в рассматриваемом вопросе приобретает также факт зарифмованности многих отбаятыйных пословиц и поговорок.

Продолжая анализ элементов стихотворных форм и фоники, более отчетливо раскрывающих этноспецифику афористических структур, необходимо упомянуть и о джинасах – древнетюркских каламбурных рифмах, зафиксированных даже в Орхон-Енисейских памятниках. Широко представленные в баяты, они особо актуальны в загадках, и, в отличие от русской традиции, лишены комизма. Видимо, во многом это объясняется тем, что через них выражалась характерная для туйуга сакральность.

---

[409] Дирр А.М. Экскурсии по Дагестану… С.5.
[410] Мазурик В.П. Японская загадка: общее и специфическое // Паремиологические исследования … С.63.
[411] См., например: Жанры фольклора народов Дагестана. Махачкала, 1979.
[412] Аджиев А.М. Жанр кумыкских четверостиший – частушек «сары» и «такмак» //Жанры фольклора народов Дагестана… С.30. Ср.: Соколов Ю.М. Указ. соч. С.403.
[413] См.: Жирмунский В.М. О тюркском народном стихе. Некоторые проблемы теории // Тюркский героический эпос. Л., 1974. С.650.
[414] Буквально: шире.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

В общем же, говоря об анализируемой стороне пословиц, поговорок и загадок, следует помнить, что языковой материал в поэзии национален сам по себе, ибо непереводим буквально, или, как отмечал В.Г. Белинский, «если произведение художественно, то само собою оно и национально»[415]. Национальность художественного произведения определяет и план его реалистичности, правдоподобия.

Об органической включенности паремий в фольклорный комплекс народа свидетельствует также их связи с эпическими жанрами устно-поэтического творчества. Если же говорить о конкретике, то можно заметить, что наиболее последовательно они прослеживаются на образно-опосредованном уровне. Например, и в афористических, и в эпических жанрах азербайджаноязычного фольклора особо выделяются «шутовские» персоналии муллы (муллы Насредина) и плешивца («кәчәл»). Общность отдельных фольклорных образов основывается на ассоциативных связях. Так, поговорка-сатира «Ағ ҹојин, гара ҹојин, башуми јерә ҹојим» использует образы, которые в азербайджанских сказках выполняют роль «посредников» между двумя мирами. Для полноты данной ассоциативной картины необходимо привести также отбаятыйную пословицу «Намаз гилән бәндәдү, каһ гилә, каһ гилмәјән нари ҹәһәннәмдәдү» («Тот, кто молится, – раб, (а) кто то молится, то нет, окажется в адском пекле»).

Намного однозначнее воспринимаются ситуации, когда сказка представляет собой «сюжетное сопровождение» к группе близких в идейно-тематическом отношении пословиц. Например, в бытующем среди дагестанских азербайджанцев сказке «Терпение» («Сабур») рассказывается о том, как некий крестьянин, возвращаясь после двадцатилетней учебы на родину, встретил на своем пути пастуха, который на бахвальство ученого сказал, что тот, хоть и проучился столько лет, не понял еще одной простой истины, и поэтому должен год проработать вместе с ним. По прошествии этого срока, ученый в недоумении спрашивает у пастуха: «Чего же я не знал?» «У тебя не было терпения, а теперь оно у тебя есть, ступай домой», – ответил ему «учитель». Этот эпизод сказки находит соответствия с пословицами «Алим олмағ асанду, адам олмағ – чәтин» («Ученым стать легко, человеком – трудно»), «Һәр душманнан бир агыл үкрән» («У каждого врага учись одному уму»). Из дальнейшего повествования становится известно, что приобретенное качество помогло герою избежать трагедию: убийства собственного сына. Пословица же на сей счет говорит следующее: «Бир сабура мин хејир» («За одно терпение тысяча выгод»), «Сабур еләјәрсән – мурадува јетәрсән» («Потерпишь – достигнешь мечты»).

Нередки также случаи, когда традиционные изречения вкладываются в уста сказочных героев и персонажей.

Ряд изречений дагестанских азербайджанцев непосредственно выводится (прежде всего народным сознанием) из произведений малых эпических форм фольклора: притч, бытовых рассказов, анекдотов. Выражение «Әј, мусурман, михдән мисмар еләјән дә Аллаһду» («Эй, мусульманин, гвоздь в гвоздик превращает тоже Аллах») представляет интерес не только с этой точки зрения. Смысл его проясняется известной притчей о том, как некий кузнец по причине внезапной смерти бедняка, заказавшего у него гвозди, был вынужден перековать их в гвоздики для гроба. Семантическая противоречивость выражения (сочетание мусульманской и не мусульманской атрибутики) в наиболее общем виде может быть объяснена извечным стремлением религиозных проповедников установить верховенство исповедуемой ими веры.

Итак, характер внутрисистемных связей и поэтических особенностей афоризмов дагестанских азербайджанцев позволяет говорить об их азербайджанской (тюркской) специфике. С учетом этнической и языковой карты Дагестана этот вывод приобретает особую значимость. К тому же, как было отмечено, через азербайджанскую традицию горские народы получали доступ к тюркской (восточной) фольклорно-поэтической школе.

Сходство паремий азербайджанцев Дагестана и Азербайджана объясняется не только фактором генетического родства. Определенную роль сыграла здесь осуществляемая в советское время политика сближения, объединения родственных народов, унификации их языка и культурного наследия. Одним из эффективных инструментов такой политики явилась общеобразовательная школа. Данное обстоятельство и деятельность ашугов послужили главными причинами проникновения в речь дагестанских азербайджанцев пословичных изречений типа

---

[415] Белинский В.Г. ПСС. М., 1954. Т.5. С. 317.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«Ағласа анам ағлар, галанлар јалан ағлар»[416] («Коль заплачет, мать моя заплачет, остальные притворно плачут»), которые легко усваивались и в силу своей высокой ритмической организованности. Основной фон расхождений между афоризмами азербайджанцев Дагестана и Азербайджана формируется диалектными различиями и собственно вариантными колебаниями (объем текста, логико-экспрессивные отклонения и нюансы).

Примечательно, что в речи дагестанских азербайджанцев сохранилось наибольшее количество активно употребляющихся реликтов из пратюркского наречия средневековья (VII в.) – языка древнейшего эпоса и литературного памятника азербайджанцев (тюрков) «Китаби Деде Коркуд», в котором сосредоточено немало близких соответствий со стереотипными изречениям современных тюрков.

При внутриэтническом сопоставлении рассматриваемых текстов обнаруживается, что азербайджанские варианты нередко отличаются от дагестанских структурно-композиционной полнотой и подчеркнутой эмоциональностью. Например, выражения «Балдуз – бир чувал дуз» («Золовка (свояченица) – мешок соли»), «Март чыхди – дәрд чыхди» («Март вышел – горе вышло (закончилось)») в сборнике А. Гусейнзаде даются с дополнениями «…һәрдән кәләр, санчар кедәр» («…иногда придет, ужалит, уйдет»), «…кечиләр јаза чыхды» («… козы перезимовали»). С обратными явлениями мы сталкиваемся значительно реже. Однако объективный анализ данной ситуации требует также учета контекста реального функционирования более многочисленной и тщательнее собранной паремики Азербайджана.

Значимость контактно детерминируемого аспекта локальной специфики исследуемого материала определяется тем, что, несмотря на фактическое отсутствие в нем следов явного иноэтнического влияния и общую интернациональность народных афоризмов (это не позволяет делать однозначных выводов относительно межнационального симбиоза жанров), правомерно говорить о складывании в микрорегионе культурно-психологической общности, предопределенной давней переплетенностью исторических судеб дагестанских азербайджанцев и лезгин, табасаранцев и др.. Попутно заметим, что подобное положение наряду с культурно-экономическими связями сыграло значительную роль в формировании азербайджанского компонента в фольклоре этих народов.

Характер наблюдаемых межкультурных взаимодействий, «… когда одним народом воспринималась вся иноэтническая система элементов, образующая тот или иной жанр (а нередко воспринимались поэтические традиции и более широкого характера, например, ашугства) позволяет утверждать, что речь идет о перенятии лезгинами, табасаранцами, рутульцами и цахурами конечной рифмы у азербайджанцев. На наш взгляд, даже отсутствие фактора массового двуязычия не может служить основанием для непризнания контактного детерминанта подобного рода явлений. С учетом вышеизложенного становится вполне понятным, почему и у дагестанских азербайджанцев и у других народов Южного Дагестана заимствованные изречения бытуют, как правило, на языке оригинала, причем, с почти обязательным указанием на их этническую принадлежность.

Например, табасаранцы часто пользуются азербайджанскими выражениями «Дала галана ја аз улар, ја газ» («Последнему или мало достанется, или – гусь»), «Хәмир ијәнүн әчизи улмаз» («Среди питающихся тестом беспомощных не бывает»), «Фулан кәсүн бағи вар, бағиндә чардағи вар» («Такой-то сад имеет, а в саду навес имеет»), «Сән дәјинчән мән дәјим, сәни јандура гојим» («Прежде тебя я скажу, тебя в сожаленьях оставлю»), «Варлуға нә дарлуғ?» («Богатым какие затруднения (могут быть)?»), «Балдуз – бир чувал дуз» («Золовка (свояченица) – мешок соли») и др. В свете тотальной схожести общечеловеческого пословичного наследия наличие подобных образцов становится особенно примечательным. Через них и вышеобозначенную форму их внеэтнического бытования проходит одна из тонких граней национальной самобытности жанра.

Что касается переосмысления «чужого» в «свое» калькированием, то, прежде всего, необходимо сказать о чрезвычайной трудности определения приоритета в принадлежности адекватных афоризмов к той или иной фольклорно-коммуникативной традиции. Данная категория паремий подтверждает правомерный вывод теоретиков историко-типологической школы о том, что «… нет этносов воспринимающих и дающих, есть этносы, фольклор которых создается и развивается на основе общих закономерностей и взаимосвязан крепким единством»[417].

Обозначенная позиция принципиально отличается от того упрощенного подхода, когда пословица или поговорка без особых на то оснований объявляется «чистым» заимствованием. С

[416] У дагестанских азербайджанцев слово «ағламағ» («плакать») звучит несколько иначе: «јәғләмағ».
[417] Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения… С.63.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

очевидными «заимствованиями» мы сталкиваемся при анализе попыток отдельных исследований искусственно пополнить национальный пословичный репертуар за счет прямого перевода иноэтнического материала. Неаутентичность ряда паремиических структур с нарушенным архитектонико-звуковым строем убедительно доказывается и фактом отторжения их живой коммуникативно-речевой традицией.

Говоря о растворенности тюркского элемента в горском фольклоре, необходимо помнить также о контактах народов Северного Кавказа (Дагестана) с различными древнетюркскими племенами: гуннами, савирами, хазарами, булгарами. Научные изыскания последних десятилетий коренным образом меняют наши представления о роли перечисленных племен в этногенных процессах региона, и с этих позиций становится совершенно очевидным, что некоторые дагестанские этносы (аварский, лакский, табасаранский) не лишены ассимилированного раннетюркского компонента. Практическая невыявляемость результатов, следов обратного влияния в основном объясняется, на наш взгляд, обширностью и самодостаточностью азербайджанской (тюркской) традиции, а в отдельных случаях – совершенством собственно поэтической ее составляющей.

На примере единичных, но уже явных заимствований из других языков видно, что варваризмы в афоризмах дагестанских азербайджанцев востребованы прежде всего как средства организации богатой рифмы: «Јахши, јаман – положи в карман» («Хорош ли, плох ли…»), «Бирим китди тартара, бирими Аллаһ сахлаја» («Один (из моих) ушел в тартар, другого да сохранит Аллах»), «Мән дијәдәм «чи мукум», сән дијәсән «чәмбәрә мукум»» («Я говорю «чи мугум», ты говоришь «чәмбәрә мугум»»[418]).

Значительно чаще используется в паремиях узколокального значения и имя личное, что вступает в видимое противоречие с уже обозначенным тезисом. Информаторы, у которых были записаны данные образцы, связывают их происхождение с реальными эпизодами из жизни своих односельчан. Так, в с. Дарваг, выражая значение «Вот тебе, бабушка, и Юрьев день» («ну и ну!»), говорят: «Битди-китди Мәһмуд әминүн әкиннәри» («Проросли-таки нивы дяди Махмуда»). В большинстве своем эти поговорки имеют ироническую направленность. К примеру, в том же Дарваге во время свадьбы барабанщик, увидев танцующим в очередной раз безденежного Микки, воскликнул: «Һәјиф чалан әлләрим, кәнә дә чыхән Миггидү» («Жаль моих играющих рук, опять вышел Микки»).

Местные формы пословиц и поговорок существенны при историческом их изучении. Выше мы убедились, что они свидетельствуют, например, о тех или иных особенностях упоминаемых в них населенных пунктов. Этот ряд можно продолжить. Так, про с. Аркит говорят «гапуни бәркит» («затвори дверь»), а из поговорки «Мән сәнә камышнән Дарвағун чүлин дә сатмамишәм ки» («Я же тебе вместе с буйволицей и земли Дарвага не продал»)[419] становится понятно, что дарвагцы издавна владели обширной территорией.

Незначительность аутентичных паремических заимствований в дербентском районе является, на наш взгляд, показателем устойчивости народных афоризмов к иноэтническому влиянию и еще одним аргументом в пользу идентификации их как носителей «души» народа, национального характера. Дагестанские азербайджанцы, будучи связанными с соседями «тысячами нитей», все же пели свою песню, возглашая свои эстетические и этические принципы, утверждая собственное виденье мира и жизни.

---

[418] Изречение синонимично рус. «Я говорю про Ивана, а ты про балвана»; заимствования из татского языка соответственно означают «что сказать», «что случилось не сказать».

[419] Таков был ответ дарвагца человеку, который, купив у него буйволицу, впоследствии стал жаловаться на ее низкоудойность.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОСПЕЦИФИКЕ ПАРЕМИЙ ДАГЕСТАНСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

К.ф.н. Самиля Хурдамиева
Дагестанский Государственный Университет, ДГПУ
Россия

Вопрос о национальном своеобразии паремий довольно-таки не прост, и особо остро стоит он в отношении пословичного жанра.

Известная парадоксальность ситуации заключается в том, что оценка пословиц как носителей «души» народа, его ментальности сочетается с наделением их интернациональным, этнически нейтральным характером.

Тотальное и вполне закономерное сходство пословичного наследия народов мира правомерно рассматривать не столько в фольклорных рамках, сколько в русле развития всей общечеловеческой культуры. По выражению В.Я. Проппа, при аналогичности инонациональных форм материального производства в прошлом, приведшей в конечном итоге к концептуально идентичным результатам в области социальной и духовной жизни этносов, необъяснимым было бы отсутствие явления всемирного сходства[420].

Частные случаи означенного сходства получают научное обоснование в новейших изысканиях ученых. Так, отмечается закрепленность символов и мифологических образов на психическом, подсознательном уровне[421], что существенно проясняет и причину интернациональности фольклорных образов.

В условиях русской Евразии, где уже более чем тысячелетие «…разворачиваются своего рода «турбулентные» этнокультурные процессы»[422], очень важно подчеркнуть значимость давних межэтнических взаимосвязей, вследствие которых «общие камни» закладывались в самом фундаменте культур. Нельзя отрицать, конечно, и остаточно-«эстафетного» наследования народами духовных ценностей исторически предшествовавших цивилизаций. Особая интернациональность пословиц, как и других, аналогично оцениваемых жанров (сказок, притч, анекдотов) определяется присущей им высокой степенью обобщения.

По сути, с этим же связано и поразительное единообразие разнонациональных вариантов художественного оформления пословичных произведений.

Выявление наднационально-универсальных логических моделей конструирования пословичных структур помогло конкретизировать причину их глобальной схожести, раскрыть механику данного явления. Именно, с этого момента исследователи стали говорить фактически о бесперспективности попыток выделить те или иные черты, привязав их к облику только одного народа, так как оказывается, что в той или иной степени они свойственны и другим народам. Позднее такой подход получил поддержку и со стороны специалистов, изучающих родственные паремиям жанры.

Однако, при всей общепринятости этой теории восприятие ее литературоведами и фольклористами было далеко не восторженным. Многие выступают противниками вносимой структуралистами стандартизации, ведущей к этническому обезличиванию устно-поэтического творчества масс. К тому же известно, что принципиальное утверждение единства человеческой истории и культуры не снимает, а, наоборот, предполагает изучение особенностей развития отдельных человеческих сообществ, так как сходные явления, как бы они не возникали, бытуя в системе разных этнических традиций, не могут не приобретать своеобразные черты или значение, которые расширяют границы общечеловеческих представлений о ходе и закономерностях историко-культурного процесса.

Прежде чем приступить к непосредственному анализу национальной специфики паремий дагестанских азербайджанцев, важно в первую очередь напомнить о том, что фольклористика сама по себе является филолого-этнографической наукой, и что эстетика ее объекта проистекает из совокупности исторических жизней конкретных народов. Поэтому структурообразующая, сюжетообразующая и жанрообразующая роль этнографии как национальной «биографии» в фольклоре неоспорима, и даже произведения необрядовых жанров, в которых этнографический субстрат подвергается значительной перекодировке, продолжают хранить следы первоначальных генетических связей. С.Ш. Гаджиева приводит отдельные эпизоды такой трансформации в

[420] Пропп В.Я. Специфика фольклора // Труды юбилейной научной сессии… С. 142.
[421] См.: Ильясов Х. Чаша Джамшида. Махачкала, 2003. С. 72.
[422] Казиева А.М. Запад и Восток как концепты культурного синтеза // Вестник ДНЦ. – 2002. – № 13. С. 119.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

пословичном творчестве дагестанских азербайджанцев[423]. Чаще всего мы имеем дело с той или иной степенью перекодировки свадебной обрядности, но об этом не всегда можно судить с одинаковой уверенностью. Большей частью целесообразнее говорить о значимости собственно бытового начала, ассоциирующегося с определенной традицией. Сравним для убедительности следующие изречения: «Кәлин кәлди – туј гутарды» («Невеста прибыла – свадьба закончилась»), «Кәсүлән чүрәк јапушмаз» («Разломленный хлеб не склеится») (обряд разламывания хлеба, совершаемый при выдаче дочери замуж и отделении женатого сына), «Бал ијән балаһин дә чәкәр» («Поевший(ая) мед и с бедами справится») (обряд «бал-бармаг» («медовый палец»), совершаемый матерью жениха при домашнем приветствии только что прибывшей невесты).

Как известно, еще А.С. Пушкин писал, что «… есть тьма обычаев, поверий и привычек, принадлежащих исключительно какому-нибудь народу»[424]. Вышеизложенное требует, конечно, пересмотра подобных мнений, но, тем не менее, надо признать, что наряду с климатом, образом правления и верой, определяющими «особенную физиономию» этноса, великий поэт указал и на одну из существенных составляющих и детерминантов национально-специфического – этнопсихику («образ мыслей и чувствований»). Заметим, что и на современном этапе психика – «одно из главных… убежищ этнической специфики»[425].

Рассмотрение общего плана интересующей нас проблемы оправдано главным образом тем, что специфические черты и конкретные формы возникают, как правило, не обособленно друг от друга, а в качестве некоторой стабилизирующей системы, формирование элементов которой зависит от целого комплекса факторов: среды обитания, численности и характера расселения этноса; особенностей его исторического и общественно-экономического развития (общий темп, хронология и протяженность этапов); влияние внешних контактов. Результатом длительного воздействия всего перечисленного становится образование хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических регионов.

Естественно, паремии не могли и не могут выпасть из рамок данного процесса. Недаром ведь М. Шолохов писал: «Ни в одной из форм языкового творчества народа… так кристаллически не отлагается его национальная история, общественный строй, быт, мировоззрение, как в пословицах»[426]. А если увязать логическую сторону и ситуативный план функционирования пословичных выражений с двумя вышеотличительными моментами (этнопсихологией и этноповедением), то станет намного понятнее, почему же в них видят то, что было названо В.Г. Белинским таинственной психеей народа[427].

При всей зыбкости и относительности национально-своеобразного в исследуемых жанрах оно выявляется в трех условно выделяемых аспектах: содержательном, художественном и функциональном.

Следует заметить, что в оценке приоритетности этих аспектов у паремиологов нет полного единодушия. Одни подчеркивают важность тематического плана, другие – предметно-образного. Обнаруживаются и не совсем корректные мнения, когда, например, говорят чуть ли не об исключительности какого-либо характернейшего признака афористического жанра (антитетичности, лаконизма, усеченности) для определенной фольклорно-коммуникативной традиции. Подобные факты вызываются, на наш взгляд, культурно-языковыми барьерами и отсутствием объективной и полной информации о далеко неоднозначном функционировании живых традиций. В этой связи вспоминается еще одно высказывание А.С. Пушкина, в котором тот называет «какое-то веселое лукавство ума, насмешливость и живописный способ выражаться» отличительной чертой русского народа[428]. На современном этапе мы можем сказать, что вряд ли кто откажет своему народу в указанных качествах. Вопрос лишь в том, какие нюансы лингво-стилистического и ментального характера делают их труднодоступными для «чужаков». Отсюда вытекает известное мнение о невозможности решения проблемы национального своеобразия устно-поэтического творчества вне определения его связей с фольклором других народов. А при изучении фольклора исторически близких народов

[423] См.: Гаджиева С.Ш. Дагестанские азербайджанцы… С. 274.
[424] Пушкин А.С. ПСС. Т.VII. М.–Л., 1949. С.40.
[425] Бромлей Ю.В. К вопросу об особенностях этнографического изучения современности //Советская этнография.–1977. – №1. С.15.
[426] Шолохов М. Сокровищница народной мудрости. Цит. по: Гомазков В.Г. Указ. тр. С.54.
[427] См.: Белинский В.Г. Статьи о народной поэзии. Цит. по: Минц С.И., Померанцева Э.В. Русская фольклористика… С.27.
[428] Пушкин А.С. ПСС… С.32.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

устанавливается необходимость отличать региональную типологию от типологии общего порядка, учитывать единство древнего населения, периоды развития и симбиоза народных культур, многообразные контактные связи. Исходя из этих двух положений, мы считаем целесообразным рассмотреть этноспецифику афористической поэзии дагестанских азербайджанцев в рамках нескольких взаимопроникающих культурно-мировоззренческих пространств: восточного, тюркского, азербайджанского, кавказского и дагестанского.

В складывании общекавказской макрорегиональной общности, а о ней исследователи заговорили уже в 40-х годах XX в., немаловажную роль сыграли древние государственные образования Кавказская Албания и царство Серир, которые находились в тесном общении с античным миром[429], Арменией, Грузией. Не менее значим для нас фактор единого корня автохтонного населения Дагестана.

Фольклорное наследие Страны гор как уникальный пример единства в многообразии, красочной мозаики традицией и нравов, свойственных необычайному множеству наций, народностей, этнических групп позволяет проследить помимо типологических закономерностей трудноулавлиевамые в иных регионах явления контактного и генетического характера[430].

Кавказские (дагестанские) традиции в нашем случае важны в основном при характеристике содержательного и функционального своеобразия. При этом надо учесть, что особенное обнаруживается зачастую не столько в сфере специфического, сколько в области значимости, приоритетности для местного населения тех или иных норм, запретов. Мы выделяем ряд моментов общекавказского значения, все еще сохраняющих свою актуальность по сегодняшний день. К ним относятся требования этноэтикета: культ старших, гостеприимство, дружба и героизм; особая горская мораль, категоричность «кодекса чести».

Не следует также забывать, что народы мира, единые в своей диалектической устремленности к гуманизму и прогрессу, в неприятии зла, паразитизма и предательства, не утрачивали каких-то различий, а где-то приобретали и новые качества, которые в совокупности и формировали определенный тип ментальности. Так, на Кавказе намного реже употребляются выражения вроде «работа – не волк, в лес не убежит», «работа дураков любит». Им предпочитают другие: «Сабаха галан хәшил дил үкрәнәр» («Оставшееся на завтра мамалыга заговорит»), «Сабаха галана гар јағар» («Оставшееся на завтра снегом покроется»).

Таким образом, национально скрашенный слой паремики создается не только за счет этнизмов: названий одежды, блюд, бытовых предметов; специфической ономастики и топономики; историко-этнографических и фольклорно-мифологических отголосков. И все же статистическая универсальность значений афоризмов чаще всего оплодотворяется именно этнизмами.

Что же касается межрегиональной логико-семантической противоречивости отдельных пословиц-эндемиков, то она детерминируется, конечно, общемировоззренчески, и эти случаи, в отличие, скажем, от выражений «Газандакин гашуғ биләр, чанындәкин – ашуғ» («О том, что в кастрюле, ложка знает, о том, что в душе – ашуг»), «Хәлчәнүн урта күли батурдун» («Запачкал центральный узор ковра»), могут характеризоваться наличием дополнительных, едва уловимых смысловых оттенков. Например, паремиологический универсалий «Рука руку моет», возводимый, кстати говоря, к пифагорейскому философу Эпихарму, в кавказском (восточном) «исполнении» дополняется существенной «поправкой» «обе руки – лицо», в результате чего приобретает, на наш взгляд, не только положительную коннотацию, но и социально-иерархическое звучание.

Говоря об особенностях собственно функционального аспекта афористики региона, можно заметить, что чрезвычайно слабая развитость книгопечатания в национальных окраинах Российской империи и, как следствие, повышенная востребованность фольклорного творчества, устно-вербальных форм распространения литературных произведений, неминуемо вело к особо интенсивному обращению пословичного материала в быту, к более серьезному отношению к слову. При оценке художественного своеобразия афоризмов дагестанских азербайджанцев на передний план выступает фактор восточной, тюркской общности, хотя нельзя забывать и о том, что язык и стиль устной поэзии различных народностей Дагестана сформировались в общепоэтическом котле. Здесь становятся очевидными особенный «образ выражения» народа, неразрывность его художественно-фольклорных и коммуникативно-языковых традиций, стереотипов.

---

[429] См., например: Расулова М.М. Связи Кавказской Албании с античным миром в IV в. до н.э. – III в. н.э.(торгово-экономические и культурные): Автореф. дис.канд.ист.наук. Баку, 1969.

[430] Аджиев А.М. Кумыкская народная поэзия. Махачкала, 1982. С.3.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

В нашем случае бóльшую обоснованность получают суждения о частичной пополняемости зонального репертуара народных изречений в прошлом за счет фольклоризации арабоязычной эпиграфики, сентенций и медитативных выражений из творчества титанов Востока: Рудаки, Хосроу, Фирдоуси, Авиценны, О.Хайяма, Низами, Физули, Хафиза, Саади, Джами и др. В более позднее историческое время азербайджанская народная афористика оплодотворялась талантом М.А. Сабира, У. Гаджибекова, Н. Везирова, С. Вургуна, Мир Джалала. Естественно, такой процесс предполагает «встречное движение», ибо известно, что инновации воспринимаются массовым сознанием обычно через приспособление, «примирение» их с уже наличествующими в традиции более или менее адекватными элементами смысла и формы.

Дилемма «личность-социум», возникающая при попытке установления авторства отдельных паремий, заставляет исследователей соблюдать корректность. Например, Ф.О. Абакарова пишет: «… в речевой обиход грузин… и многих дагестанцев вошли поэтические афоризмы Шота Руставели, коренящиеся в фольклоре…»[431] Приводимые исследовательницей примеры сопоставимы с азербаджаноязычными изречениями: «Уходящему лучше уйти, не замедляя свой ход» – «Јулчи јулда јахшидү» («Путнику лучше быть в пути»), «Льва щенки одинаковы, будь то самец или самка» – «Асланун әркәки-дишиси олмаз» («У львов самца и самку не различают»).

Давняя традиция индивидуально-авторского прочтения и литературной огранки фольклорных «самородков» в рассматриваемом аспекте важна для нас с той точки зрения, что она документально фиксирует живые свидетельства межэтнических взаимодействий, в том числе и в области народно-афористического творчества. Например, в «Панчатантре» – «замечательной народной книге, посвященной восхвалению Разума»[432] – мы обнаруживаем следующие соответствия с азербайджаноязычными пословицами: «Что сказано вслух – понимает и бык» – «Дисә ешшәк дә баша дүшәр» («Если сказать, и ишак поймет»), «У тех, кто чрезмерен в желаньях, на лбу появляется шишка» – «Артуғ тамәh баш јарар» («Излишняя корысть голову разбивает»). Подобного рода аналогии более концентрированно прослеживаются, конечно, на собственно афористических уровнях фольклора соседствующих и генетически родственных народов. Во втором случае правомерно говорить преимущественно об унаследованном у «отцов» общем достоянии, которое в зависимости от давности исторического размежевания «братьев» и разнообразия их контактов приобрело те или иные семантико-стилистические очертания. Смысловая и формальная идентичность не исключает здесь и взаимных заимствований и типологических схождений. Правда, выявление их сильно затрудняется лингвистическим аспектом родства. Однако единая языковая основа не всегда играет решающую роль в межнациональном сходстве паремий, и порой куда более значимым в этом отношении оказывается тесное и долговременное историческое общение народов. Так, по нашим наблюдениям, азербайджанские пословицы близки к осетинским и татским почти в той же степени, что и к турецким или туркменским, но обнаруживают сравнительно больше отличий с кумыкскими и ногайскими пословицами[433].

Анализируя афоризмы дагестанских азербайджанцев в общетюркском контексте, важно помнить не только о факторе огузского родства, но и, скажем, о существовании в прошлом таких государственных объединений, как Хазарский каганат и Волжская Булгария.

Генетическое единство основ афористики тюркских народов, прослеживающееся уже на терминологическом уровне, получает документальное подтверждение в Словаре Махмуда Кашгари, также и в других памятниках письменности тюрков.

Своеобразным мостом между тюркскими и собственно азербайджанскими традициями может служить феномен ашугства, который, сыграв «незаменимую историко-культурную роль в увековечении тюркской этнокультуры»[434], достиг своего расцвета именно в азербайджанской национальной культуре.Тюркские озаны, трансформировавшись примерно в XVI-XVII вв. под влиянием суфийско-дервишских очагов в ашугов, в дальнейшем распространили свое искусство и в сопредельных территориях, и в том числе – в Дербенте[435].

---

[431] Абакарова Ф.О. Дагестанско-грузинские фольклорные связи// Фольклор народов РСФСР… 1987. С.17.
[432] Панчатантра или Пять книг житейской мудрости. М., 1989. С.8.
[433] Факт древней переплетенности иранских (осетинский и татский языки относятся к иранским) и тюркских (огузских) историко-культурных традиций общеизвестен.
[434] Гасымлы М.П. Ашугское искусство.– Баку, 1996. С.38.
[435] Об этом подробнее см.: Хурдамиева С.Х. Ашугская поэзия дагестанских азербайджанцев. С.108-117.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Характер праашугского, гам-шаманского субстракта, сочетавшего в себе мифическое сознание с образным мышлением, а также превалирование в ашугской поэзии произведений воспитательно-дидактического содержания («устадname») существенно повышает паремиологическую значимость рассматриваемого явления. Немаловажно для нас и то обстоятельство, что ашуги широко использовали в собственной практике наиболее распространенную, импровизационно-многозначную, афористическую форму азербайджанской народной поэзии баяты, в которую чаще всего и облекались устадname.

Рассматриваемая связь наряду с собственно языковым фактором способствовала относительно многословному и тавтологическому оформлению определенной части исследуемых изречений, что в силу реальности той же связи «нейтрализуется» функциональной стороной подобного рода выражений и поэтому не воспринимается как их недостаток.

Фигура самого ашуга стала одной из ключевых в азербайджаноязычном пословичном творчестве. Он – «отец народа» («эль атасы»), душа праздника.

Отношения взаимообогащения, установившиеся между афористикой и ашугской поэзией азербайджанцев, затрагивали и жанр загадки.

В начале XX в. А.М. Дирр свидетельствовал об исполнении народными певцами Дербента и окрестных сел песен-загадок[436]. Эта традиция, которую необходимо связывать прежде всего с такими содержательными формами ашугской поэзии, как гыфыл-бенд (стихи-загадка), дейишме (состязание) во многом объясняет высокий процент строфической организованности азербайджанских загадок.

Примечательно, что песенно-состязательная манера загадывания стереотипных и импровизационных иносказаний находит себе аналогии в различных национальных культурах, и не только, скажем, в адыгской и башкирской (жанры «хорыбза», «сто верных слов»; состязание сэсэнов), но и в не столь близкой азербайджанцам японской, в которой «известна песня-загадка (надзо-ута), исполнявшаяся на народный мотив «киярибуси»…»[437]

Ряд национально окрашенных особенностей и отличительных черт афористического творчества обнаруживается при установлении его внутрисистемных (фольклорных) связей, и так как интенсивность взаимодействия жанров зависит от родственности их структур, то, прежде всего нами должны быть отмечены частые песни с присущей им терминологической и идейно-художественной этноспецификой[438].

Азербайджанские баяты (мяли), как и многие другие его тюркские аналоги (мани, лалелер, чинг), явившись результатом модификации еще более архаичной тюркской песенной формы «туйуг» («тайный», «запретный»), в свою очередь послужили причиной возникновения подобных и столь же популярных жанров у соседних нетюркских народов.

Указанная трансформация – один из итогов тюрко-иранского межкультурного синтеза – способствовала совершенствованию прежней формы. Участие русской частушки в раннем формировании баяты исключается в силу того обстоятельства, что «для старинного русского поэтического фольклора четверостишия не были характерны»[439].

Таким образом, через баяты народная афористика азербайджанцев пополнялась теми поэтическими организованными компонентами смысла, которые брали начало у верховий историко-культурной жизни тюрков. Однако обнаружение их сильно затруднено поздними изменениями, как в самой фольклорной системе, так и в мировосприятии, психологии ее носителей. Показателем архаичности может служить здесь формальный признак неравносложности[440]:

Дост доста тән кәрәк,	(6)	Друг ровней должен быть,
Тән олмаса, кән кәрәк.	(7)	Если не ровней, то выше[441].
Башы бөјүк – дәвләти,	(7)	Голова большая – богатство,
Ајағы бөјүк – нәләти.	(8)	Ноги большие – негодник.

[436] Дирр А.М. Экскурсии по Дагестану… С.5.
[437] Мазурик В.П. Японская загадка: общее и специфическое // Паремиологические исследования … С.63.
[438] См., например: Жанры фольклора народов Дагестана. Махачкала, 1979.
[439] Аджиев А.М. Жанр кумыкских четверостиший – частушек «сары» и «такмак» //Жанры фольклора народов Дагестана… С.30. Ср.: Соколов Ю.М. Указ. соч. С.403.
[440] См.: Жирмунский В.М. О тюркском народном стихе. Некоторые проблемы теории // Тюркский героический эпос. Л., 1974. С.650.
[441] Буквально: шире.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Если учесть схему рифмовки баяты (аава) и цельно-связный характер ее семантической наполненности в прошлом, то определенную значимость в рассматриваемом вопросе приобретает также факт зарифмованности многих отбаятыйных пословиц и поговорок.

Продолжая анализ элементов стихотворных форм и фоники, более отчетливо раскрывающих этноспецифику афористических структур, необходимо упомянуть и о джинасах – древнетюркских каламбурных рифмах, зафиксированных даже в Орхон-Енисейских памятниках. Широко представленные в баяты, они особо актуальны в загадках, и, в отличие от русской традиции, лишены комизма. Видимо, во многом это объясняется тем, что через них выражалась характерная для туйуга сакральность.

В общем же, говоря об анализируемой стороне пословиц, поговорок и загадок, следует помнить, что языковой материал в поэзии национален сам по себе, ибо непереводим буквально, или, как отмечал В.Г. Белинский, «если произведение художественно, то само собою оно и национально»[442]. Национальность художественного произведения определяет и план его реалистичности, правдоподобия.

Об органической включенности паремий в фольклорный комплекс народа свидетельствует также их связи с эпическими жанрами устно-поэтического творчества. Если же говорить о конкретике, то можно заметить, что наиболее последовательно они прослеживаются на образно-опосредованном уровне. Например, и в афористических, и в эпических жанрах азербайджаноязычного фольклора особо выделяются «шутовские» персоналии муллы (муллы Насредина) и плешивца («кәчәл»). Общность отдельных фольклорных образов основывается на ассоциативных связях. Так, поговорка-сатира «Ағ гојин, гара гојин, башуми јерә гојим» использует образы, которые в азербайджанских сказках выполняют роль «посредников» между двумя мирами. Для полноты данной ассоциативной картины необходимо привести также отбаятыйную пословицу «Намаз гилән бәндәдү, каһ гилә, каһ гилмәјән нари чәһәннәмдәдү» («Тот, кто молится, – раб, (а) кто то молится, то нет, окажется в адском пекле»).

Намного однозначнее воспринимаются ситуации, когда сказка представляет собой «сюжетное сопровождение» к группе близких в идейно-тематическом отношении пословиц. Например, в бытующем среди дагестанских азербайджанцев сказке «Терпение» («Сабур») рассказывается о том, как некий крестьянин, возвращаясь после двадцатилетней учебы на родину, встретил на своем пути пастуха, который на бахвальство ученого сказал, что тот, хоть и проучился столько лет, не понял еще одной простой истины, и поэтому должен год проработать вместе с ним. По прошествии этого срока, ученый в недоумении спрашивает у пастуха: «Чего же я не знал?» «У тебя не было терпения, а теперь оно у тебя есть, ступай домой», – ответил ему «учитель». Этот эпизод сказки находит соответствия с пословицами «Алим олмағ асанду, адам олмағ – чәтин» («Ученым стать легко, человеком – трудно»), «Һәр душманнан бир агыл үкрән» («У каждого врага учись одному уму»). Из дальнейшего повествования становится известно, что приобретенное качество помогло герою избежать трагедию: убийства собственного сына. Пословица же на сей счет говорит следующее: «Бир сабура мин хејир» («За одно терпение тысяча выгод»), «Сабур еләјәрсән – мурадува јетәрсән» («Потерпишь – достигнешь мечты»).

Нередки также случаи, когда традиционные изречения вкладываются в уста сказочных героев и персонажей.

Ряд изречений дагестанских азербайджанцев непосредственно выводится (прежде всего народным сознанием) из произведений малых эпических форм фольклора: притч, бытовых рассказов, анекдотов. Выражение «Әј, мусурман, михдән мисмар еләјән дә Аллаһду» («Эй, мусульманин, гвоздь в гвоздик превращает тоже Аллах») представляет интерес не только с этой точки зрения. Смысл его проясняется известной притчей о том, как некий кузнец по причине внезапной смерти бедняка, заказавшего у него гвозди, был вынужден перековать их в гвоздики для гроба. Семантическая противоречивость выражения (сочетание мусульманской и не мусульманской атрибутики) в наиболее общем виде может быть объяснена извечным стремлением религиозных проповедников установить верховенство исповедуемой ими веры.

Итак, характер внутрисистемных связей и поэтических особенностей афоризмов дагестанских азербайджанцев позволяет говорить об их азербайджанской (тюркской) специфике. С учетом этнической и языковой карты Дагестана этот вывод приобретает особую значимость. К тому же, как

---

[442] Белинский В.Г. ПСС. М., 1954. Т.5. С. 317.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

было отмечено, через азербайджанскую традицию горские народы получали доступ к тюркской (восточной) фольклорно-поэтической школе.

Сходство паремий азербайджанцев Дагестана и Азербайджана объясняется не только фактором генетического родства. Определенную роль сыграла здесь осуществляемая в советское время политика сближения, объединения родственных народов, унификации их языка и культурного наследия. Одним из эффективных инструментов такой политики явилась общеобразовательная школа. Данное обстоятельство и деятельность ашугов послужили главными причинами проникновения в речь дагестанских азербайджанцев пословичных изречений типа «Ағласа анам ağлар, галанлар јалан ağлар»[443] («Коль заплачет, мать моя заплачет, остальные притворно плачут»), которые легко усваивались и в силу своей высокой ритмической организованности. Основной фон расхождений между афоризмами азербайджанцев Дагестана и Азербайджана формируется диалектными различиями и собственно вариантными колебаниями (объем текста, логико-экспрессивные отклонения и нюансы).

Примечательно, что в речи дагестанских азербайджанцев сохранилось наибольшее количество активно употребляющихся реликтов из пратюркского наречия средневековья (VII в.) – языка древнейшего эпоса и литературного памятника азербайджанцев (тюрков) «Китаби Деде Коркуд», в котором сосредоточено немало близких соответствий со стереотипными изречениям современных тюрков.

При внутриэтническом сопоставлении рассматриваемых текстов обнаруживается, что азербайджанские варианты нередко отличаются от дагестанских структурно-композиционной полнотой и подчеркнутой эмоциональностью. Например, выражения «Балдуз – бир чувал дуз» («Золовка (свояченица) – мешок соли»), «Март чыхди – дәрд чыхди» («Март вышел – горе вышло (закончилось)») в сборнике А. Гусейнзаде даются с дополнениями «…һәрдән кәләр, санчар кедәр» («…иногда придет, ужалит, уйдет»), «…кечиләр јаза чыхды» («… козы перезимовали»). С обратными явлениями мы сталкиваемся значительно реже. Однако объективный анализ данной ситуации требует также учета контекста реального функционирования более многочисленной и тщательнее собранной паремики Азербайджана.

Значимость контактно детерминируемого аспекта локальной специфики исследуемого материала определяется тем, что, несмотря на фактическое отсутствие в нем следов явного иноэтнического влияния и общую интернациональность народных афоризмов (это не позволяет делать однозначных выводов относительно межнационального симбиоза жанров), правомерно говорить о складывании в микрорегионе культурно-психологической общности, предопределенной давней переплетенностью исторических судеб дагестанских азербайджанцев и лезгин, табасаранцев и др.. Попутно заметим, что подобное положение наряду с культурно-экономическими связями сыграло значительную роль в формировании азербайджанского компонента в фольклоре этих народов.

Характер наблюдаемых межкультурных взаимодействий, «… когда одним народом воспринималась вся иноэтническая система элементов, образующая тот или иной жанр (а нередко воспринимались поэтические традиции и более широкого характера, например, ашугства) позволяет утверждать, что речь идет о перенятии лезгинами, табасаранцами, рутульцами и цахурами конечной рифмы у азербайджанцев. На наш взгляд, даже отсутствие фактора массового двуязычия не может служить основанием для непризнания контактного детерминанта подобного рода явлений. С учетом вышеизложенного становится вполне понятным, почему и у дагестанских азербайджанцев и у других народов Южного Дагестана заимствованные изречения бытуют, как правило, на языке оригинала, причем, с почти обязательным указанием на их этническую принадлежность.

Например, табасаранцы часто пользуются азербайджанскими выражениями «Дала галана јa аз улар, јa газ» («Последнему или мало достанется, или – гусь»), «Хәмир ијәнүн әчизи улмаз» («Среди питающихся тестом беспомощных не бывает»), «Фулан кәсүн бағи вар, бағиндә чардағи вар» («Такой-то сад имеет, а в саду навес имеет»), «Сән дәјинчән мән дәјим, сәни јандура гојим» («Прежде тебя я скажу, тебя в сожаленьях оставлю»), «Варлуға нә дарлуғ?» («Богатым какие затруднения (могут быть)?»), «Балдуз – бир чувал дуз» («Золовка (свояченица) – мешок соли») и др. В свете тотальной схожести общечеловеческого пословичного наследия наличие подобных образцов становится особенно примечательным. Через них и вышеобозначенную форму их внеэтнического бытования проходит одна из тонких граней национальной самобытности жанра.

[443] У дагестанских азербайджанцев слово «ағламағ» («плакать») звучит несколько иначе: «јәғләмағ».

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Что касается переосмысления «чужого» в «свое» калькированием, то, прежде всего, необходимо сказать о чрезвычайной трудности определения приоритета в принадлежности адекватных афоризмов к той или иной фольклорно-коммуникативной традиции. Данная категория паремий подтверждает правомерный вывод теоретиков историко-типологической школы о том, что «… нет этносов воспринимающих и дающих, есть этносы, фольклор которых создается и развивается на основе общих закономерностей и взаимосвязан крепким единством»[444].

Обозначенная позиция принципиально отличается от того упрощенного подхода, когда пословица или поговорка без особых на то оснований объявляется «чистым» заимствованием. С очевидными «заимствованиями» мы сталкиваемся при анализе попыток отдельных исследований искусственно пополнить национальный пословичный репертуар за счет прямого перевода иноэтнического материала. Неаутентичность ряда паремиических структур с нарушенным архитектонико-звуковым строем убедительно доказывается и фактом отторжения их живой коммуникативно-речевой традицией.

Говоря о растворенности тюркского элемента в горском фольклоре, необходимо помнить также о контактах народов Северного Кавказа (Дагестана) с различными древнетюркскими племенами: гуннами, савирами, хазарами, булгарами. Научные изыскания последних десятилетий коренным образом меняют наши представления о роли перечисленных племен в этногенных процессах региона, и с этих позиций становится совершенно очевидным, что некоторые дагестанские этносы (аварский, лакский, табасаранский) не лишены ассимилированного раннетюркского компонента. Практическая невыявляемость результатов, следов обратного влияния в основном объясняется, на наш взгляд, обширностью и самодостаточностью азербайджанской (тюркской) традиции, а в отдельных случаях – совершенством собственно поэтической ее составляющей.

На примере единичных, но уже явных заимствований из других языков видно, что варваризмы в афоризмах дагестанских азербайджанцев востребованы прежде всего как средства организации богатой рифмы: «Јахши, јаман – положи в карман» («Хорош ли, плох ли…»), «Бирим китди <u>тартара</u>, бирими Аллаh сахлаја» («Один (из моих) ушел в тартар, другого да сохранит Аллах»), «Мән дијәдәм «чи мукум», сән дијәсән «чәмбәрә мукум»» («Я говорю «чи мугум», ты говоришь «чәмбәрә мугум»»[445]).

Значительно чаще используется в паремиях узколокального значения и имя личное, что вступает в видимое противоречие с уже обозначенным тезисом. Информаторы, у которых были записаны данные образцы, связывают их происхождение с реальными эпизодами из жизни своих односельчан. Так, в с. Дарваг, выражая значение «Вот тебе, бабушка, и Юрьев день» («ну и ну!»), говорят: «Битди-китди Мәhмуд әминүн әкиннәри» («Проросли-таки нивы дяди Махмуда»). В большинстве своем эти поговорки имеют ироническую направленность. К примеру, в том же Дарваге во время свадьбы барабанщик, увидев танцующим в очередной раз безденежного Микки, воскликнул: «Һәјиф чалан әлләрим, кәнә дә чыхән Миггиду» («Жаль моих играющих рук, опять вышел Микки»).

Местные формы пословиц и поговорок существенны при историческом их изучении. Выше мы убедились, что они свидетельствуют, например, о тех или иных особенностях упоминаемых в них населенных пунктов. Этот ряд можно продолжить. Так, про с. Аркит говорят «гапуни бәркит» («затвори дверь»), а из поговорки «Мән сәнә камышнән Дарвағун чүлин дә сатмамишәм ки» («Я же тебе вместе с буйволицей и земли Дарвага не продал»)[446] становится понятно, что дарвагцы издавна владели обширной территорией.

Незначительность аутентичных паремических заимствований в дербентском районе является, на наш взгляд, показателем устойчивости народных афоризмов к иноэтническому влиянию и еще одним аргументом в пользу идентификации их как носителей «души» народа, национального характера. Дагестанские азербайджанцы, будучи связанными с соседями «тысячами нитей», все же пели свою песню, возглашая свои эстетические и этические принципы, утверждая собственное виденье мира и жизни.

---

[444] Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения… С.63.

[445] Изречение синонимично рус. «Я говорю про Ивана, а ты про балвана»; заимствования из татского языка соответственно означают «что сказать», «что случилось не сказать».

[446] Таков был ответ дарвагца человеку, который, купив у него буйволицу, впоследствии стал жаловаться на ее низкоудойность.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОСНОВЕ НОГАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОКОВ

К.ф.н. Шахидат Курмангулова
г.Черкесск
Россия

Ногайская советская литература на основе национальной письменности возникла в конце 20-х годов XX столетия. К этому времени относится и начало развития жанровой системы. Ногайская литература - это литература ногайцев, которая создается в контексте литератур народов Карачаево-Черкесской Республики, Республики Дагестан, Астрахани, где проживают ногайцы Особенности формирования художественной мысли ногайского народа, зарождение и формирование качественно новой литературы, ее развитие было обусловлено социально- историческими процессами, происходившими в стране, национально-художественными традициями ногайцев.

Зарождению и формированию ногайской литературы советского периода способствовал весь арсенал идейно - эстетических средств, который был накоплен, прежде всего, в богатейшем фольклоре народа, в древнейших эпических памятниках, связанных с именами главных героев эпоса-Эдиге, Шора-батыр, Копланлы-батыр, а также героями лиро-эпоса Карайдар, Кызыл-Гуль, Козы - Корпеш, Баян - Сулув и других, составивших генетические основы литературы XX века- нового этапа развития.

Составной частью художественных традиций, фактором огромного культурного значения является индивидуальное творчество поэтов - письменников. Самые ранние из них датируются исследователями Х1У веком[447].

Говоря об истоках, генезисе современной литературы ногайцев, необходимо учесть и тот факт, что творчество профессиональных поэтов проникало в фольклор, адаптировалось в нем и дошло до наших дней в исполнении народных певцов-йырау. Об этом факте свидетельствуют записи А.-Х. Джанибекова и А.Сикалиева[448].

Литература каждого народа своими корнями уходит в национальную почву. Представление о национальном эстетическом идеале, включающем в себе этические и эстетические воззрения, накопленные народом на протяжении своего развития, выдерживает проверку временем, историей народа, его судьбой.

В этой связи для уяснения закономерностей становления и развития жанровой системы, овладения реалистическими принципами изображения. человека становится важным исследование этнонациональных основ, уяснение роли фольклора, эпических традиций в отражении художественного менталитета народа, национальной самобытности ногайской художественной культуры. Фольклор, этнохудожественная традиция, явился неисчерпаемым источником питающим ногайскую литературу на всех этапах ее развития. на всех этапах становления и развития ногайской литературы.

Устное творчество ногайцев богато представлено всеми жанрами и видами. Это героические и лирические песни, пословицы и поговорки, загадки, прибаутки. Очень развиты эпические жанры от лирической и героической песни до сказаний в прозе. Как и у любого народа, у ногайцев широко бытуют сказки, представленные всеми ее видами, а также все формы несказочной прозы, так называемый былевой эпос.

Фольклоре ногайцев, (как и в фольклор любого народа), вобрал в себя их историю, жизненный опыт и нравственные представления, мечты и идеалы, которые в течение тысячелетий накапливались и шлифовались, передаваясь из уст в уста, от поколения к поколению И не случайно многое из этого наследия не потеряло своей значимости, актуальности и художественной ценности и в наши дни.

На протяжении веков фольклор ногайцев служил духовным запросам народа и формированию его эстетических вкусов. В фольклоре налицо изображение народной жизни, отражение народной психологии и воззрений. Все это составляет основу устно-поэтического творчества, цементирует общность содержания и направленность всех его жанров.

В фольклоре ногайцев выработались и отшлифовались многообразные жанровые формы и устойчивые художественные средства, воспринятые затем литературой,в своей сущности являющиеся

[447] - Сикалиев А.И.-М.Древнетюркские письменные памятники и ногайцы // Советская тюркология,1070,№4. Он же. Ногайская литература Х1У-начала XX вв.

[448] См. Джанибеков А. Авыл поэзиясы// Сб.ног.песен.-Махачкала,1935. Сикалиев А. Голос веков//Труды КЧИГИ.Вып.6.Серия филол.Черкесск,1970. Песни ногайцев (Перевод и втупительная статья Н.Капиевой)-Ставрополь,1949 и др.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

типологически близкими художественным категориям фольклора других народов, равно как и их взаимосвязь, обуславливается, прежде всего, способом воспроизведения действительности. Отсюда проистекают функциональные возможности того или иного жанра.

По своей морально - этической направленности и художественным формам ногайский фольклор, особенно эпический пласт, имеет много общего с устным народным творчеством тюркоязычных народов. Характерной чертой ногайского фольклора является – преобладание эпических жанров. Это обусловлено особенностями истории, социального уклада, своеобразием быта этноса. По мнению ученых эпос ногайцев историчен.Историзмом отмечены сказания об Эдиге, исторические и героические песни, в особенности былевой эпос и не сказочная проза.

В этой связи следует сказать, что формирование эпических традиций в ногайской литературе нового периода складывалось на основе национальных эпических и этно-культурных традиций ногайцев философии образов эпических героев- Эдиге, затем Шора - батыр, Ахмед сын Айсыла, Адил Солтан и другие. «Произведения ногайского эпоса представляют собой ценный источник для изучения мироощущения древних людей. Эпос запечатлел не только ратные подвиги народа, боровшегося за свою независимость, его борьбу против эксплуататоров, но и общественный строй, быт, хозяйство, образ жизни и обычаи, идеалы давно минувших эпох»[449]- пишет А.Сикалиев.

Картины жизни ногайского народа и его борьба за независимость, вековая мудрость и опыт, миропонимание и идеалы запечатлены в многочисленных произведениях устного народного творчества. Эпическое наследие ногайцев по – своему уникально. А.Токомбаева, исследователь киргизского эпоса, пишет, что «… народ сумел сохранить нетленными предания глубокой старины и передать, как эстафету, устные народные творения, синтезировавшие в себе не только отражение исторических событий и этнографические сведения, но и высокую культуру художественного мышления, строй народного мировосприятия. Как раз в силу устного бытования оно становилось достоянием широких масс»[450]. Это в равной степени можно отнести и ногайскому фольклору.

Эпос стоит у истоков многих литературных жанров, и больше, чем любой другой жанр, связан с исторической судьбой народа, в нем ярче выражается национальное самосознание народа. Так, в героическом эпосе ногайцев, где ярко выражен авторитет личности, как высшей ценности, где отражается процесс этнополитической консолидации от рода и племени к народу и государству, самая суть эпико-героической идеализации, которая базируется на высокой ценности человеческой личности, как личности героической, воплощающие коллективные ценности. Тому пример историко-героическая поэма «Эдиге», где личность предводителя ногайского народа ярко показан создателем этой великолепной поэмы. В эпосе действие героя носит сугубо конкретный, целеустремленный характер и, как правило, имеют достаточно определенную социальную окраску. Идейно эстетическую основу жанров исторического эпоса – исторических песен, преданий и т.д. – составили события реальной жизни народа. Труд и быт ногайцев нашел выражение в календарных и обрядовых песнях, в песнях трудовых, а жизнь души человека, жизнь личная, отношения в семье - в любовных и семейно-бытовых песнях. Мораль, философия, этика находят яркое воплощение в афористических жанрах фольклора - пословицах и поговорках.

Через все жанры ногайского фольклора, равно как и творчество поэтов письменников Шал-Кийиза Тиленши улы, Асана Кайглы, Досмамбета Азавлы и других проходит общечеловеческий мотив победы добра над злом. Эта идея эволюционировала, обретала ярко выраженный социальный характер в зависимости от времени ее зарождения и воплощения в тех или иных жанрах, в творчестве того или иного поэта.

Уяснив, как и в каких художественных формах выражались думы и чаяния народа, какими чертами характеризовались созданные воображением народа герои многочисленных жанров ногайского фольклора, можно со всей очевидностью проследить преемственность художественных традиций, связь культурного наследия с новой художественной культурой, осмыслить роль этнохудожественных традиций в формировании нового художественного сознания народа. Как было сказано,фольклор явился материнским лоном советской ногайской литературы, неисчерпаемым источником ее развития. Поэтому чрезвычайно важно вычленить и охарактеризовать наиболее

---

[449] - Сикалиев А.И.-М. Ногайское устное народное творчество: к характеристике жанров. Черкесск,1990.С.11

[450] Токомбаева А.Идейно-художественные особенности эпоса «Олджобай и Кишимджан».-Автореферат канд.диссер.-Фрунзе,1970.-С.3.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

важные аспекты традиции, определившие характерные черты профессиональной литературы ногайцев в советский период.

Фольклор ногайцев, в лучших своих образцах, по своей направленности является выражением гуманистических идеалов и воззрений ногайской бедноты. В нем выражена общенародная мечта о лучшей жизни,неистребимое желание избавиться от социального зла.Избавитель предстает во всех жанрах в образе сына народа, батыра, честного и справедливого.Эти тенденции сближает ногайский фольклор с фольклором многих народов.

В 20-30-е годы XX столетия закладываются основы неведомых ранее жанров прозы- повести, рассказа, романа. Появляются первые жанровые образцы прозы- повесть Х.Булатукова «Эки яшав» («Две жизни»), романы Б.Абдуллина «Кызыл шешекейлер» («Красные цветы»), «Кыр баьтирлери» («Степные богатыри»), повесть Ф.Абдулжалилова «Коьплерден экев» («Двое из многих»), его же рассказы «Мурат шахарда не коьрди» («Что видел Мурат в городе»), «Эки дуныя» («Два мира»), Ф.Абубекирова «Эл баласы» («Дитя страны) и др.

На начальном этапе становления новой ногайской литературы поэма как жанр заняла определенное место. Это исторически обусловлено всем развитием искусства слова у ногайцев, его глубокими корнями. В богатом и разнообразном фольклоре ногайцев преобладающее место занимает исторический и героический эпос (Ахмед, сын Айсыла», «Копланлы батыр», «Эдиге», «Мамай», «Эр Таргъыл» и др.) а также лирические поэмы - дестаны (« Боз-йигит», Толеген и Кыз - Йибек», Ариз и Ханбер», «Карайдар и Кызыл-Гуль и др.). Унаследованное словесное искусство первые и последующие поэты оплодотворяли, обогащали творческим усвоением и адаптацией достижений русской и других литератур. Следует сказать, что в зарождении новой советской литературы основную роль играл не только фольклор, но и « Литераторы наследовали не только богатейшее устное народное творчество, развитую духовную культуру, но и впитали в себе эстетические ценности многих далеких и близких этносов. Их многовековой исторический опыт, отложившийся во всей духовной культуре, обогащался, и продуктивными заимствованиями»[451]. Народная основа прозы и поэзии первых лет становления профессиональной литературы формировалась в « контактах» с фольклорными источниками. Первые писатели «широко использовали демократические мотивы народного творчества, обращались в первую очередь, к сюжетам произведений, имевших острую социальную направленность, воплощавших эстетические и этические идеалы народа, его вековые мечты»[452]

30-е годы появляются первые жанровые образцы литературной поэзии: поэмы М.Курманалиева «Булытлар шашылдылар» («Тучи рассеялись»), Ф.Абдулжалилова «Коьпти коьрген Кобан сув» («Много видевшая Кубань»), И.Мирзаева «Темир Болат» и другие. В этих произведениях нашли реализацию эпические традиции ногайцев, что выразилось в широте охвата действительности, в интересе к судьбам народа.

Поэма «Ф.Абдулжалилова «Много видевшая Кубань» показывает суровую действительность преобразования мира. Национально-фольклорный колорит окрашивает поэму; образ Кубани – бурной горной реки, то гневно бурлит, то пенится, то течет мирно и тихо. Обращение автора к свидетелю вековой Кубани, один из приемов фольклора. Так и в поэме «Эдиге» герой обращается к Эдилю-Волге и рассказывает о своей судьбе.

Творчество первых поэтов и писателей советского периода характеризовалась с одной стороны близостью от эпических характеристик новых героев к эпическим идеалам, созданным в фольклоре, стремлением отразить в герое традиционные черты эпического героя. Зафиксированные в устно-поэтическом творчестве образные характеристики нашли выражение в героях романа Б.Абдуллина «Красные цветы», «Степные богатыри» историко-революционной темы.

В этой связи следует указать на проблему художественного этнографизма, которая на каждом этапе развития жанров ногайской литературы обретала новые качества, формируя принципы художественного освоения исторических судеб народа на переломном этапе истории, особенности изображения образа нового человека, как нового героя литературы.

---

[451]- Тугов В. Литература в меняющемся мире. Статьи разных лет. Карачаевск,2006.С.8.
[452] - Бекизова Л.А.От богатырского эпоса к роману. Черкесск,1974.С.145.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AHMET BAYTRUSUNOĞLU VE KAZAK DİLİ'NE DAİR ÇALIŞMALARI

Dr. Sebahattin Şimşir
Kazakistan

Türk Dünyası'nın yetiştirdiği önemli aydınlardan biri olan Ahmet Baytursunoğlu (1873-1938), Türk Dünyasının uyanış ve Kazak Türklerinin millî benlik ve kimliklerini kazanmalarında önemli bir yere sahiptir. Baytursunoğlu, yazdığı makale ve kitapları ile Kazak Türklerinin dil, tarih ve kültürlerinde önemli bir boşluğu doldurduğu gibi, Çarlık Rusya'sında başlayan mücadelesi, 1917 Bolşevik devrimi esnasında da kendisini göstermiş, daha sonraki süreçte bir müddet, bolşeviklerle birlikte çalışmasına rağmen, karşı devrimci suçlaması ile tutuklanıp, kurşuna dizilmiştir.

Kazak Türklerinin millî uyanışın gerçekleşmesi, hür ve müstakil yaşayabilmeleri için bir hayli mesafe sarfeden Baytursunoğlu, bu yolda özellikle dil ve gazete ile yapılacak çalışmalar ile birlikte siyasi bir mücadelenin yolunu tutmuştur. Nitekim kendisinin çalışmaları arasında dil'e dair olanlar dikkat çekicidir. Bunun en büyük sebebi ise, millî bir ilim terminolojisinin gerekliliği ve bu sayede bağımsız bir ilim ortamının oluşacağı düşüncesinden kaynaklanmatadır.

Biz bu çalışmamızda onun kazak dil bilimi ve terminoloji hakkındaki görüşlerini açıklamayaçalışacağız. Gerçi bu görüşleri bir tebliğ çerçevesinde ifade etmek oldukça güçtür. Ancak, dil bilimci biri olmamamıza rağmen, daha önceki çalışmalarımızda dikkat çeken bu yönü ile amacımız hem Baytursunoğlu'nu hem de onun dil bilimi çalışmalarını burada ifade ederek, gelecekte yapacağımız çalışmalarda bu yönün de eksik kalmamasını sağlamaktır.

Baytursunoğlu, büyük Türk dilinin zengin Kazak lehçesinde mevcut olan terimler yanında yeni terimler de üretmeye çalışmıştır. Gerçi, onun tüm bu çabalarının altında asıl amacı, emeryalist güçler tarafından parçalanmaya çalışılan büyük Türk Dünyasının önemli bir bölümünü temsil eden, Kazak Türklerinin dil ve alfabe birliğine ulaşmasını sağlamaktır. Kazak diline dair yazmış olduğu okuma ve imla kitapları ile ana dilinden koparılmak istenen, böylelikle sömürüye açık hale gelecek olan Kazak Türklerini milli birlik ve kimliği altında toplamaktır.

Bu hususta, Baytursunoğlu'nun Kazak Türkçesinde kelime türeten ilk araştırıcı olduğu bilinmektedir. (Kalioğlu, B. 409) Ancak burada da çabanın millî dil, millî Kazak diline ulaşmaktadır. Her ne kadar başlangıçta, bazı tepkiler almışsa da, zamanla bu terimlerin her hangi bir sıkıntı yaratmadığı, yaratmayacağı kanaati hasıl olmuştur. Çünkü, birçok Türk topluluğu gibi uzun bir siyasi baskı ve Ruslaştırma politikasına maruz kalan Kazak Türkleri, 1900'lü yılların başından itibaren bir uyanış devrine girmişlerdir. Millî uyanışın en önemli göstergesi ve geniş kitleleri etkisi altına alma hususundaki yapıcı yönü dolayısı ile dil olduğu düşünülürse, ve esaret yılları içinde de, Kazak Türkçesinin yerini başka diller almak, halk bu dili konuşmak zorunda bırakılmıştır. Böylece dil yabancı kelimelere açılmıştır. Baytursunoğlu, dilde millîleşmeyi ifade ederken, dile giren bu yabancı kelimelerle ilgili görüşlerini de şu şekilde ifade etmiştir: *kendi dilinden ilmi amaca layık kelimeleri kullanmakta tembellik göstererek, başka dillerde mevcut hazır ilmî kelimeleri alarak kullananlar kendi dillerini bölmekte, zayıflatmakta, kendi kelimelerini yabancı dillerin kelimeleri altında yok etmektedirler.* (Baytursunoğlu, *Dil Talimi*, 413)

Baytursunoğlu, sadece dildeki kelimelerle değil, örf-adet ve geleneklerin de yabancı tedirlerin altında kalmaması gerektiğini belirterek, eğer örf adetlerde de yabancı etkisi altına girilmesi durumunda, bunun derhal dilin yabancı kelime baskısından kurtulma mücadelesinin verimesi gerektiğini, aksi taktirde o bağımsız halkın siyasî bir hayatının mümkün olmayacağını belirtmiştir. (Kalioğlu, 413) Bunun acı tecrübelerinin, Rus devleti döneminde yaşandığı, Kazak dilinin sömürge haline getirilen bir dil olduğu görülmektedir. Geçmişteki bu halin tekrar yaşanmaması için tedbir alınmasını, bunun için de en faydalı yolun ise, özellikle Rusça'dan Kazak Türkçesine giren kelimelerin, bu dile uyarlanmasının daha uygun olacağı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, bir kelimenin uluslararası terminolojide yeri varsa, onun kullanılmasının, bir başka dilin kullanılmasından iyi olduğu bilinmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile Baytursunoğlu'nun eserleri ile etkili olduğu 1900'lü yıllarda yayınlanan kitap ve gazetelerde de Kazak dil terminolojisine ait girişimler görülmektedir. Terminolojinin kendi arasında bölünmesi de bu yıllara rastlar ki, bunun göstergesi, yayınlanan kitaplar, ders kitaplarındaki durumu, sözlükler ve başka dillerden çevrilen yazılarda ortaya çıkmıştır. Bu faaliyetler arasında dikkat çekenler arasında ise; A. Baytursunoğlu, H. Dosmuhammetoğlu, J. Kuderin, E. Omeroğlu, S. Kojanoğlu, M. Dulatoğlu, M. Jumabayoğlu, J. Aymautoğlu, G. Karaş, K. Jalenov gibi Kazak aydınlar sayılabilir. (Kurmanbayoğlu, Ş. 431)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kurmankayoğlu, Baytursunoğlu'nun kurşuna dizilmesinden sonra aklanmasına kadar geçen süreçte, fikirlerinin önce unutturulmak istendiğini daha sonra ise, taraflı atarfsız araştırılmaya başladığını belirttikten sonra, Ahmet Baytursunoğlu'nun önemli araştırıcısı Sızdıkova'ya atfen; *Baytursunoğlu hakkında sadece dil bilimi değil, siyasî sosyal yönleri başta olmak üzere edebiyatının muhtelif alanlarındaki faaliyetleri de araştırılmalıdır.* (Sızdıkova, 1992, 28)

Baytursunoğlu'nun Türkçü vasıflarından dolayı, akla terminoloji hakkındaki çalışmalarının da bu yönde mi geliştiği yönünde akla soru gelebilir. Ancak, Baytursunoğlu'nun Kazak dil bilimi terminolojisi hakkındaki çalışmalarında bu yön yoktur. Aksine yapıcıdır. Hatta, Kazak dilinin tabiatını gösterecek anlamlar sistemini yapan ve onlara isim kazandıran kişidir. (Kurmanbayoğlu, 434)

Baytursunoğlu daha 1912 yılında yayınladığı ders kitabında hece, ses, nokta, ünlü sesler, kelime gibi terimleri karşılaştırmıştır. 1914 de yayınlanan Dil Kural ders kitabında ise, isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, ek gibi terimi belirtmiştir.

Baytursunoğlu, sadece teminoloji alanında değil, edebiyat alanında da önemli isimlerdendir. Zamanında ilmi toplantılarda da bu görüşlerini savunan ve tastik ettiren Baytursunoğlu, 1926 Bakû Türkoloji kongresine de katılarak, burada gerek dil, gerekse Alfabe konularında da, görüşlerini belirmiştir. (Şimşir, s, 272-276) Burada özellikle, Kazak Türkçesi terminolojisinin kalıplaştırılması ve geliştirilmesi yollarını açıklayarak, bütün Türk topluluklarının ortak terminolojiye geçmesi gerektiğini, bu olmadan akraba halkların birbirleri ile ilmî medenî, siyasî ve kültürel ilişkilerini arttırmalarının mümkün olamayacağını vurgulamıştır.

Sonuç olarak, 20. yüzyılın başlarında Ahmet Baytursunoğlu'nun ifade ettiği görüşler bir aykırı aydının ifade ettiği görüşler değildir. Aksine, başta Kazak Türkleri olmak üzere, bütün Türklerin medeni hayatlarında, hem birbirlerini anlamada hemde, gelişen dünya içinde daha müreffeh bir yere kavuşmaları için düzenlenmiş çalışmalardır. Hem okuma kuralları hem de edebiyattaki kurallar da amaç, Türklerin okur yarzalık oranlarını arttırmak olduğu gibi, cahil, tembel ve neme lazımcı Türkleri ıslah etmek olarak da ifade edilebilir. Çileli ömrünü Türk Dünyası ve Kazak Türklerine adayan Bayrursunoğlu'nun çizdiği yoldan gitmeye devam temennisi ile...

Kaynakça:

Baytursunoğlu, A. *Ahmet Baytursunoğlu*, Toplu eserler 4, Almatı, 2006.

Kalioğlu, B, "Ahmet Baytursunoğlu ve Kazak Terimleri," *Ulıttık Ruhtın Ulı Tını*, Almatı, 1999.

Kurmanbayoğlu, Ş., "Kazak Terminolojisini Geliştirmede Ahmet Baytursunoğlu'nun Rolü", *Ulıttık Ruhtın Ulı Tını*, Almatı, 1999.

Şimşir, S., "Ahmet Baytursunoğlu, Bakû Türkoloji Kurultayı ve Alfabe Meselesi", *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler,* Almatı, 2007.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ДРЕВНИХ ЕГИПТЯН (НА МАТЕРИАЛЕ «КНИГИ МЕРТВЫХ»)

Гаджиева Сабина
Азербайджан

В книге известного чешского психолога и философа Станислава Грофа есть мысли, которые привлекают внимание всех читателей, потому что они напрямую связаны с человеческой природой: «Смерть – одно из тех немногочисленных переживаний, через которые рано или поздно проходит каждый живущий. Ее наступление неотвратимо. Однако сущность смерти окутана глубокой тайной. С незапамятных времен сам ее факт стимулировал фантазию человека, предопределив удивительную пестроту выражения в религиях, искусстве, мифологии, философии и фольклоре...

Сила веры в существование посмертного пути нашло отражение в разнообразии погребальных обрядов. Большинство ученых, изучавших обычаи, связанные со смертью, подчеркивают, что общей чертой таких ритуалов является изначальная двусмысленность отношения живых к мертвым и вера в загробную жизнь. Многие аспекты обрядов представляют собой попытку облегчить и ускорить процесс перехода умерших в мир духов. Однако почти столь же часто можно встретить и противоположную тенденцию, а именно: церемониальное установление связи между живыми и мертвыми с целью обеспечить свою безопасность и получить покровительство. Определенные стороны многих ритуалов, исполняемых после смерти человека, могут быть одновременно интерпретированы как помогающие мертвым в их посмертных путешествиях, и как мещающие им вернуться» (1, с. 13-15).

Столь пространная цитата помогает нам понять, что во все времена в различных культурах существовали ритуалы, в которых человек, глубоко переживая смерть, приходил к выводу о бренности существующего мира и о существовании загробного мира, к которому следует быть готовым уже в этом мире. Все это, естественно, побуждало его через мистериальные религиозные обряды готовить себя к переходу от иллюзорного состояния к постоянному и вечному. Последнее как не странно вызывало озарение у посвященных о вечной духовной сущности человеческого сознания.

В отдельных случаях даже существовали руководства, описывающие процесс перехода от одного (временного, бренного, иллюзорного) состояния в мир потустороннего существования. Среди них, т.е. этих пособий особо отличаются «Тибетская книга мертвых» (Бхардо Тхёчжоль) и «Книга мертвых» (Перт Эм Хру) египтян.

В настоящей статье мы попытаемся проанализировать «Книгу мертвых» древних египтян, где собраны погребальные тексты. Древние египтяне имели обычай вместе с умершим хоронить заупокойную литературу (Саху), которая должна была облегчить участь умершего и обеспечить блаженное его существование в потустороннем мире.

По предположению ученых, эти магические тексты возникли при фараонах Среднего царства (около 2010-1785 гг. до н.э.) и были записаны на папирусах.

«Книга мертвых» включает в себя древнейшие речения из «Текстов Пирамид», речения со стенок саркофагов и речения жрецов заупокойного культа Нового царства. По мнению выдающегося русского востоковеда Б.А.Тураева в «Книге мертвых» «попытались совместить нравственный элемент с магическим – в числе ее 180 слишком «глав» или формул оказывается рисунок загробного суда и «исповедание» праведности – в уста умершего влагается перечень грехов, которых он не совершил на земле. Но это совмещение было триумфом магии – она подчинила себе выработанное высшими устремлениями духа представление о загробном суде, превратив его в магическую формулу и обезопасив грешника от грозящей ему участи – называя имена своих судей, он делал их бессильными; магически утверждая, что он не творил греха, он оказывался непричастным ему; имея при себе рисунок суда и взвешивания сердца, которое в нем всегда должно было быть находимо выдержавшим испытание, тем более, что и для этого существовали особые формулы, он мог не бояться результата взвешивания» (2, с. 28).

Из сказанного следует, что египтянин всем своим существом любил жизнь, но мысль о смерти, насколько бы он не пытался ее избежать, не покидала его. Этот процесс переживаний приводил к другой мысли – к поискам путей преодоления смерти. Таким образом, магическими формулами, запечатленных в «Книге мертвых», они, т.е. древние египтяне, обеспечили себе бессмертие.

По мнению египтян, человек состоял из нескольких «форм бытия». Кроме тела и души он обладал и другими оболочками. Многомерность человеческого существа состояла из семи оболочек, соответствующих семи уровням его существования.

Первой оболочкой, которая называлась *Сах*, обозначалась видимое, вещественное тело человека. Парадоксально, но факт логического пояснения того, что человек, пришедший на материальную Землю

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

должен жить в телесном мире и соприкасаться, взаимодействовать со всем внешним материальным миром. Да и физиология его устроена так, что посредством представленных ему внешних и внутренних возможностей (кожа, мышцы, нервы, сухожилии и т.п.) он должен соприкасаться со всем окружающим.

Более всего любопытным является то, что посвященные люди (а они имели магический дар прорицательства) по состоянию данной оболочки могли судить и об остальных оболочках человека.

Духовная чистота человека так или иначе выявляла его здоровье и ясность (осветленность) облика. Напротив, «загрязненность» телесного облика говорила о пороках, о греховных поступках данного субъекта.

Вместе с тем, просвещенные полагали, что загрязненное тело можно очистить путем избавления его от злых мыслей, слов и поступков. Лишь только благородство способно очистить человека от отрицательных энергетических слоев. Более того, была убежденность в том, что загрязненность в духовных оболочках влияет и на вещественное тело, что выражается в болезнях и недугах. Известная латинская поговорка «В здоровом теле – здоровый дух» не что иное, как взятое из древнеегипетских изречений, с той лишь разницей, что в начале была еще одна фраза, которую почему-то впоследствии предали забвению: «Ты бойся бога, чтобы в здоровом теле был здоровый дух».

Итак, ритуальными обрядами и молитвами, заклинаниями, гимнами можно было очистить духовную оболочку.

Особое внимание отводилось сохранению тела умершего и главной ее части – голове, которая называлась «седалищем жизни».

Тело умершего тщательно омывали, умащали и бальзамировали. Бальзамирование в зависимости от занимаемого социального положения было тоже неодинаковым. Чтобы после смерти сохранить оболочку *Сах*, египтяне устанавливали в гробницах копии статуи усопшего, в которую могла бы переселиться его энергетическая оболочка.

Ка представляла вторую оболочку человека, которая выражала жизненную энергию, эфирное тело. Она являлась своего рода энергетическим двойником человека, говоря современным языком – «биополе» человека. Говоря иными словами, *Ка* непосредственно была связана с личностью, с его телесными и духовными чертами. Оболочка эта неразлучно с человеком. Порой при внимательном рассмотрении вещественного тела человека можно заметить радужное сияние вокруг него.

Существовало такое поверье, что незадолго до смерти, почувствовав тесноту и неудобство в вещественном теле, *Ка* покидала его. Отсюда и явление человеку перед смертью его двойника. После смерти человека его *Ка* находится в потустороннем мире.

Если вторая оболочка означала «жизненную энергию», то третья оболочка *Ба* называлась «жизненной силой», оболочкой позсознания. В современном понимании ее можно именовать «астральным телом».

Все человеческие чувства, желания, эмоции в целом и образуют *Ба*. И, естественно, что в зависимости от изменчивости этих качеств меняется и форма этой оболочки.

Была убежденность в том, что этой оболочкой обладают только боги, цари и первосвященники. Оболочка имела и свою символику: она изображалась в виде сокола с головой человека. Те, которые проходили посвящение в храмах Египта, имели исключительную возможность отделять свое *Ба* от *Сах* и совершать странствия вне времени и пространства.

Кроме того, обладая свойствами птицы, *Ба* была способна отторгаться от тела спящего, мумию в гробнице, попутешествовать и вновь вернуться к телу, чьей душой оно являлось. Вместе с тем, покинув тело умершего, она была способна переселяться в другие тела.

Интересно, что звезды и созвездия семь светил (Солнце и Земля, Луна, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер и Сатурн) являлись оболочками *Ба* богов.

Четвертую оболочку человека, образованному от человеческих мыслей и мыслеобразов, составляла душа – сердце, вместилище человеческого сознания – *Эб*, которая на современный лад называется «ментальным телом».

Египетские посвященные считали сердце средоточием сознания, поэтому и *Эб* находился именно в этой области человека. После смерти, душа *Эб* возвращалась к первоисточнику – к богу Осирису. Видимо, от того, что она была осведомлена об скрытых помыслах и тайнах поступка человека, она могла бы поведать на Загробном Суде о всех видимых и невидимых проявлениях умершего. Поэтому в текстах «Книги» есть магические заклинания, побуждающие душу не свидетельствовать против умершего.

Обратимся к тексту:: «*Эб* – сердце мое, моя мать; мое *Эб*–сердце–моя мать! Мое *Эб*-сердце, посредством чего я воссуществовал!

Да не встанет оно, чтобы противостоять мне на суде, да не будет мне противостоящих в присутствии вождей (татау); да не будет разделения между мной и тобой в присутствии того, кто хранит равновесие (весов)!

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ты моя душа – двойник (*Ка*), который обитает в моем теле; бог Хнум, что соединил воедино и укрепил части моего тела. Пусть и ты войдешь в место счастья, куда мы идем.

Пусть служители мениу, которые создают условия человеческих жизней, не соделают мое имя смердящим, и да не будет сказаны лживые слова против меня в присутствии бога.

Пусть это будет удовлетворительно для нас, и пусть Бог Внемлющий будет к нам благосклонен, и пусть возрадуется сердце у нас при взвешивании слов.

Пусть ничто из того, что лживо, не будет произнесено против меня перед ликом Великого бога, владыки Запада.

Поистине, сколь велико будешь ты, когда ты возвысишься в триумфе» (3, с. 79-80).

Пятая оболочка человека – это душа-причина или надсознание, именуемым также *Эб*. Душа-причина несет ответственность за место и время рождения человека.

Шестая оболочка – душа-смысл, называется также *Эб*, которая дает возможность наблюдать за своими мыслями, осознавать свое существование.

Седьмая оболочка *Ах* (дух) переводится как «светлый, просветленный, освященный, блаженный». Она является энергетической основой вселенной. Она охватывает все параметры Вселенной и находится во всем. Поэтому она бессмертна и беспредельна. *Ах* защищает человека от злых мыслей, слов и деяний.

Здесь напрашивается аналогия с тремя правилами-заповедями зороастризма: Благая мысль, благое слово, Благое деяние. Более того, дух *Ах* вкупе с *Ра* – богом Солнца являет собой, на наш взгляд, этимон высшего божества согласно Зороастру – Ахура – Мазда, что снимает недомолвки ученых относительно имени божества. Но это, конечно, тема другого исследования.

Духом – *Ах* наделены и боги – Осирис, Гор и Ра.

Все сказанное приводит к выводу, что эти семь оболочек имели место и в живом, и в мертвом человеке. Немаловажное значение имело и соотнесенность имени (Рин) и тени (Шуит) человека. Здесь нам представляется уместным привести рассуждения Б.А.Тураева относительно вышеуказанных оболочек: «Все элементы организации должны быть сохранены для достижения бессмертия. О душе заботились боги – она отходила на небо, на перепутье богиня Хат-хор или Нут с древа жизни проливала ей воду и подавала дары. «Дай дыхание ноздрям моим, воду – душе моей, да насыщусь я от даров твоей божественной трапезы» - молится умершим Рамсес III. Заупокойные жертвоприношения имели в виду «*Ка*»; что же касается тела, то оно «отдавалось Анубису» для бальзамирования и погребения... Погребение – сложный магический ритуал, имеющий целью превратить умершего в ожившего Осириса, повторяя над ним то, что некогда Анубис и Тот совершили над телом «Благого Бога». Обряды, сопровождающиеся магическими формулами, возвращали его телесным членам утраченные способности; особым инструментом отверзались его уста, чтобы он говорил и ел; каждения и окропления вновь вводили в него жизненную силу и утраченные жидкости и т.п. Даже сохранением прекрасных плачей сестер Осириса мы обязаны заупокойному папирусу, так как они не только выражали скорбь, но и имели магическое действие, служа для оживления усопшего; а то, что послужило для Осириса, было полезно и для всякого покойника, превращаемого в Осириса» (2, с. 31-32).

Итак, «Книга мертвых», названная потому, что ее находили рядом с мумиями, которые арабы именовали «Китаб аль майитун», на самом деле переводится как «проявление света», либо «наступление дня».

Как мы уже убедились, она состоит из заговоров, заклинаний, гимнов, плачей, магических формул и молитв.

Красной нитью через тексты книги проходит мысль о вере египтян в воскресение и бессмертие души. Но самым примечательным является двуплановость текстов. Видимо, она была обоснована более ранними традициями.

Во-первых, явно бросается в глаза возвеличивание бога Солнца и его божественного окружения. Есть предположение ученых, что магические ритуалы должны были облегчить путь умерших к небу, где они должны сопровождать бога Солнца. Более того, еще посвященные Древнего Египта указывали на то, что Солнце является местом обитания блаженных душ.

Таким образом, энергетические оболочки посредством преломления и преобразования солнечного излучения возвращались к первоисточнику.

Обратимся к тексту, где воздается гимн богу Солнца Ра, когда он поднимается на восточном небосклоне:

«Слава тебе, пришедшему в этот мир!
Хапра – Возникший, мудрый творец богов,
Ты, на престол воссев, озаряешь свод
Темного неба и богоматерь Нут

Что простирает руки, верша обряд,
Почести воздавая царю богов.
Город Панополь славу тебе поет
Соединив две равные доли дня,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Нежит тебя в объятьях богиня Маат,
Что воплощает Истины ровный свет.
Ра, ниспошли же доблесть, премудрость, власть,
Душу живую в полость облеки, чтоб я
Гора узрел на розовых небесах!» (3, с. 46-47).

Во-вторых, старая традиция связана с погребением Осириса. Вспомним легенду. Божества Осирис и Исида, Сетх и Нефтида произошли от бога земли Геба и богини неба Нут. Осирис был супругом Исиды и отцом Гора. Осирис и Исида заботились о насаждении среди людей добрых нравов, порядка, культурной жизни, богопочитания. Злой Сетх, одновременно брат Осириса, будучи завистливым, умертвил его. После долгих поисков Исида нашла разрубленное и разбросанное тело своего супруга и оживила его, зачала от него сына Гора. Гор победил Сетха, а Осирис, передав власть на земле своему сыну Гору, сделался владыкой загробного мира. В последующем все усопшие должны были подвергнуться тем же погребальным обрядам, знать те же магические формулы, которые были применены к Осирису его погребателями – Анубисом и Тотом.

Приведем фрагмент гимна Осириса – Онуфрию («Уннофр» (Онуфрий) означает «Благой»):

«Вечность царь, Осирис – Онуфрий, страстно
Я воспою властителя постоянства;
Ты миллионы лет пребываешь в мире,
Для своего правления избрав Абидос.
Старшему сыну Нут, что зачат был богом
Гебом – Эрпатом я вознесу молитву
Ибо ты – тот чей Белый Венец возвышен,
Царь справедливый горних богов и смертных.
Скипетром власти, саном, кнутом и честью
Боги-отцы тебя одарили щедро
Сердце твое исполнено ликованья
Светлого, пребывающий в царстве мертвых
Гора ты утвердил на своем престоле.
Сам же взашел на трон, как правитель мира
И властелин Бусириса справедливый.
Ты побуждаешь Обе Страны к расцвету
Праведной речью; слышит ее Владыка
Крайних пределов и утверждает слово (3, с. 55-56).

Из египетской мифологии следует, что бог Солнца Атум-Ра заканчивает свой небесный путь на ладье ночью. Здесь он вступает через Туат в потусторонний мир и обитель мертвых. В области Туата находилось царство Осириса, которое называлось Секхем Аару, Тростниковые поля.

Дело в том, что по представлению египтян души умерших проходили тот же путь с соответствующими препятсвиями, что и Атум – Ра. То есть души умерших должны были пройти двенадцать областей по числу часов, из которых состоял Туат. Вхождение в каждую из ворот, охраняемую тремя божествами-стражами, сопровождалось опасностями. Фантастические создания и чудовищные змеи подстерегали их там и чинили всевозможные ужасы. Но Атум-Ра преодолевает все препятствия и опасности с помощью богини-кошки Бастет убивает Аапепа (гигантскую змею, олицетворяющую Сехта) и поднимается над восточными горами, даруя тепло, свет и жизнь.

Таковы наши исследовательские наблюдения над «Книгой мертвых» древних египтян.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гроф С. Человек перед лицом смерти // С.Гроф, Д.Хэлифакс; Пер. с англ. А.Неклесса. –М.: ООО «Изд-во АСТ» и др., 2002.

2. Тураев Б.А. Древний Египет. – Спб.: Журнал «Нева»; «Летний сад», 2001.

3. Древнеегипетская книга мертвых. Слово устремленного к свету. –М.: «Изд-во ЭКСМО-Пресс», 2002.

XÜLASƏ

Qədim misirlilərin dəfn mərasimi («Ölülər kitabı» əsasında)

Məqalədə «Ölülər kitabı» əsasında qədim misirlərin dəfn mərasiminin özünəməxsusluğu, dəfn ritualı, allahlar panteonu və başqa məsələlər təhlil olunur. Qədim misirlərin ölüm və həyatla bağlı dünyagörüşü bərpa olunur.

SUMMARY

The process of buring of the ancient Egyptians (on the basis of «The book of death people»)

There were studied the peculiarities of the process of buring of the ancient Egyptians, panteon of jods and other guestions. There was restored the outlook, concerning the life and the death.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AŞIQ ŞƏMŞİR YARADICILIĞINDA DİNİ MOTİVLƏR

Səbinə İsayeva
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Aşıq Şəmşirin çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığının mühüm bir hissəsini dini motivlər təşkil edir. Aşığın qoşma, gəraylı, təsnis, divani və müxəmməslərinin bir qismi bu mövzudadır. Sənətkarın yaradıcılığının qaynar dövrü sovet illərini əhatə edir. Məlumdur ki, sovet dövründə aşıqlara və el şairlərinə dini mövzuda əsərlər yazmaq qadağan edilmişdir. Ona görə də bu dövrün sənətkarlarında dini mövzulara, demək olar ki, rast gəlinmir. Şəmşirin də sovet dönəmində nəşr olunan kitablarında bu motivli şeirlər yoxdur. Aşıq poeziyasında, o cümlədən Aşıq Şəmşir yaradıcılığında da dini motivlərin, təsəvvüf dünyagörüşünün lazımi səviyyədə araşdırmaya cəlb olunmamasına səbəb Azərbaycanda 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər hökm sürən ideologiya ilə bağlı idi. Sovet siyasi rejimi dinin təbliğini qanunla qadağan etmişdi. «Təəssüflər olsun ki, ədəbiyyatşünaslıqda, eləcə də folklorşünaslıqda Əli Əleyhissəlamla, Quran ayələri ilə, mələklərlə, peyğəmbərlərlə bağlı aşıq şeirləri sənətkar dünyagörüşündə ziddiyyət yaradan, ideyaca zərərli bir şey hesab edilmişdir» (8, 102). Dinə olan mənfi münasibət, onu zərərli bir ideya kimi qiymətləndirmək nəticə etibarilə aşıq yaradıcılığında dini motivləri, təsəvvüf dünyagörüşünü araşdırmağa mane olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Şəmşir ədəbi irsi ilə bağlı məhdud araşdırmaların çoxu məlum sovet dövründə aparıldığından onun yaradıcılığına elmi-nəzəri baxış düzgün qoyulmayıb. Bu səbəbdən də onun lirikasından danışan tədqiqatçılar dini motivlərdən yan keçiblər. Yalnız prof. M.Həkimov «Haqq aşığı Dədə Şəmşir» kitabında bu barədə səthi məlumat vermiş və aşığın dini dünyagörüşünün araşdırmaya ehtiyacı olduğunu bildirmişdir.

Aşıq Şəmşirin dini motivli şeirləri ilk dəfə 1996-cı ildə «Öyüdlər» kitabında işıq üzü gördü. Buraya aşığın «Bağışla Allah», «Qurbanıyam mən», «Amandı», «Aşiqəm», «İlahi», «Əli» və s. kimi qoşmaları, «Sən Heydər mənə», «Sən ağa», «Ay dada yetir», «Ya sına məni», «Ay ağam hey bir» və s. təcnisləri, «Ya Əli», «Pərvərdigar», «Mən», «Gəl», «Gərək», «Əli» kimi müxəmməs və divaniləri daxil edilmişdir.

Şəmşir dini mövzulara müraciət edəndə onları ancaq xatırlatmaqla və təkrarlamaqla kifayətlənməmiş, əksinə bu mövzu və motivləri öz deyim tərzinə, üslubuna uyğun şəkildə işləmişdir. Dini şeirləri Aşıq Şəmşirin təsəvvüf dünyagörüşünü dərindən mənimsədiyini və yaradıcılığında geniş yer verdiyini göstərir. Onun poeziyasınlda islam dininin əsas mövzularından olan Quran, Merac, peyğəmbərlərdən Məhəmməd, Musa, İsa, İbrahim, Həzrət Əli və başqa müqəddəslərlə bağlı ənənəvi mövzu və motivlər üstünlük təşkil edir.

Aşıq Şəmşir poeziyasında Allahın vəsfinə həsr olunmuş dini şeirlər çoxluq təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə yaşamasına baxmayaraq Şəmşir heç vaxt ateist olmamış, Allahı, onun varlığını inkar etməmişdir. Sənətkarın Allaha olan böyük sevgisini, ilahi eşqini ifadə edən dini əsərləri yaradıcılığında böyük bir qüdrətlə səslənmişdi.

Bunların bir qismində ənənəvi tərif, yəni Allah tərif olunursa, digər qisim şeirlərinə isə sufilik nöqteyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. O, Allaha daha çox Yaradan, Rəbb, Sübhan, Rəhman, Pərvərdigar deyə müraciət etmişdir. Bu qəbildən olan örnəklərdə Aşıq Şəmşir daim Allahın böyüklüyünü və ucalığını tərənnüm etmişdir.

Ərəstu aləmdə bəli deyəndə,
Adı min bir kərəm-kana aşiqəm.
Laşərik, biməkan əvvəl-axirət,
Bu hənnana, bu mənnana aşiqəm (1, 176).

Yaxud:

Ələstudan bəli dedim, qadiri sübhana mən,
Qane oldum nübuvvətə, yola mən, ərkana mən.
Aləmləri xəlq eliyən dost bildim Allahı,
Sidqi dildən sığınmışam bu bir kərəm kana mən (1, 265).

Ələst aləmi–Tanrı dərgahıdır, insanın dünyaya gəldiyi yerdir, bəli sözü isə Tanrı dərgahında ona verilən cavabdır. Burada məşhur «bəzmi-ələst» rəvayətinə işarə olunmuşdur. Rəvayətdən məlumdur ki, Allahın mən sizin rəbbinizəmmi sualına ruhlar «bəli» cavabını vermişlər. Şəmşir də Ələst aləmində «bəli» cavabını verənlərdəndir. Deməli, Şəmşir ilahidən gələn ruhun əzəli-əbədi mövcudluğu fikrini qəbul edir. Bu da təsəvvüf dünyagörüşündən gələn fikrin Aşıq Şəmşir şeirində obrazlı şəkildə ifadəsidir. Sənətkar min bir adı olan «kərəm kan» dedikdə Allahı nəzərdə tutmuş, onun şəriksiz, məkansız, qüdrətli olduğunu, dünyanın əvvəlinin də, sonunun da onun adı ilə bağlılığını göstərmiş, hər gür pisliklərdən, riyakarlıqlardan nicatı Onu dost bilməkdə, sidqi-dildən Ona sığınmaqda görmüşdür. Verilən nümunələrdən də aydın görünür ki, Şəmşir «Ələst aləmində bəli» demək üçün sufizmin 4 mərhələsindən – şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

mərhələlərindən keçib gəlmiş ürfan sahibidir. Folklorşünas H.İsmayılov təsəvvüf əhlinin 4 mərhələdə şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət mərhələlərində Məqsədə gedən yolda belə səciyyələndirmişdir:

Birinci mərhələdə din tərəfindən qəbul edilmiş qanun və vəzifələr yerinə yetirilir. İnsan bu mərhələ ilə özünü nizamsızlıqdan qurtarır. İkinci mərhələ sufizmin əsas mənəvi cəhətdən artma, daxili özüylə döyüş mərhələsidir. Üçüncü təsəvvüf mərhələsi mərifət adlanır. Mərifət məqamlarında Sufi daxilindəki miskinliklə, zəlilliklə, köləliklə döyüşüb Tanrı miskininə, Tanrı quluna, İlahi Eşq xəstəsinə çevirir. Sonuncu – 4cü mərhələdə təsəvvüf yolçusu Ucalar Ucası qarşısında zərrəyə döndüyünü və bu Ucalığınbir Zərrəsi olduğunu dərk edir (6, 5). «Qane oldum nübuvətə, yola mən, ərkana mən» misralarından aşığın əhli-ürfan sahibi, mərifət, həqiqət əhli olduğu aydın görünür. Bildiyimiz kimi, islamın 5 vacib əməlindən biri nübuvvətdir. «Nübuvvət – Məhəmmədin və ondan əvvəlki peyğəmbərlərin peyğəmbərliyinin tanınması» deməkdir (6, 113). Şəmşir də islamın vacib şərtlərinə əməl edən, bu təlimə sadiq qalan ürfan sahibidir.

Dərsimi rəbbül aləmin əzəl uşaqkən verib,
Ərşi-əladan vəhy gəlib, həm nöhrəvaqdan verib.
Üç yüz on üç ayə olan bu pak varaqdan verib,
Dil açanda aşiq oldum ayeyi Qurana mən.

Yüz iyirmi dörd min nəbi, on iki imam gəlib,
Huri-pəri, həm mələklərcəm olub tamam gəlib.
Hicabda Məhəmmədə hatifdən salam gəlib,
Səcdə qılıb baş əymişəm bu hökmü fərmana mən (1, 266).

Bu bəndlərdən aydın görünür ki, Aşıq Şəmşir hələ uşaqlıqdan Quranı, onun surə və ayələrini mənimsəmiş, deməli, şəriəti qəbul etmişdir. Sənətkar bəyan edir ki, islam dininin müqəddəs kitabı «Quran»ı, 124 min peyğəmbəri, 12 imamı, Məhəmməd salavatullahı şəksiz qəbul edir və Tanrının hökmü qarşısında baş əyir. Divaninin sonuncu bəndində Şəmşir ürək ağrısı ilə müqəddəs ziyarəti arzuladığını, lakin gedə bilmədiyini, dünyadan həsrətli gedəcəyini bəyan edir. Çox güman ki, bu sənətkarın yaşadığı sovet dövrünün qoyduğu qadağalar nəticəsində mümkün olmamışdır:

…Şəmşirəm, halalıma haram maya qatmadım,
Bir betərə tələ qurub hiylə kəmənd atmadım.
Bir ziyarət arzuladım təmənnaya çatmadım,
Getdim həsrət intizarlı ey çərxi zamana mən (1, 266).

Şəmşir şeirində Tanrı sevgisi, ilahi eşq çox güclüdür və müşkül işlərinin düzəlməsində məhz ondan imdad diləyir:

And verdim ilahi öz hörmətinə,
Yeganə adına, kəramətinə.
Rəhimsən işimi salma çətinə,
Alı əba Mustafanın eşqinə.

Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər tamam,
Yetmiş min məlakə, on iki imam.
Bunların xətrinə ey barı xudam,
Sən şəfa ver Şah-Mərdanın eşqinə (1, 131).

«Alı-əba İslam mədəniyyətində 5 nəfər üçün işlədilən bir addır. Bu 5 nəfər Hz. Məhəmməd, Hz. Əli, Hz Fatimə və onların 2 övladı – İmam Həsən və İmam Hüseyndir». (7, 12). Aşıq yüz iyirmi dörd min peyğəmbərin, yetmiş min məlakənin, on iki imamın, Həzrəti Əlinin müqəddəsliyini nəzmə çəkmiş və onların eşqinə Tanrıdan kömək diləmişdir.

Aşıq Şəmşirin bu mövzuda yazılan əsərlərindən «Pərvərdigar» divaniləri də maraq doğurur. Aşığın bu rədif və qafiyədə üç divanisi vardır. Onlardan birinə nəzər salaq:

And verirəm min bir ismə, pak ada pərvərdigar,
Yetişirsən müşkül gündə imdada pərvərdigar.
Əvvəl-axır bari-baqi rəbbəlaləm laşərik,
Ey yeganə məbud olan xudada pərvərdigar!

Yerin, göyün, ərşin, gürşün böyük sənətkarısan,
Nuri əşrəf xəlq elədin Əhmədi Muxtarı sən.
Qülhüvəllahi əhədsən, həmləmyəzəl tarı sən,
İyirmi min bir hərifdə, ayədə pərvərdigar.

Səndən qeyri yəddi qüdrət, hakim hikmət vardı kim?
Qulluğunda üzüqara bu gün mənəm müttəhim.
Söyləyib çəmin zinub hüləlqəfürur rəhim,
Çox günahdan keçən xaliq üqbada pərvərdigar.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Həm səxavət, həm kəramət bar ilahi səndə cəm,
Şəmisar günahkarı qoymaz ola bəxti kəm.
Sən Əlinin aşiqisən, mən də sənə aşiqəm,
Nökərəm şahi-Mərdan ustada pərvərdigar (1, 259).

Bu divanisində də Şəmşir min bir isimli Tanrının adına and vermiş, onun müşkül gündə imdada çatan, dünyanın əvvəlinin də, sonunun da şəriksiz və əbədi olan Onun adı ilə bağlı olduğunu tərənnüm etmişdir. Tanrı yerin, göyün, ərşin, gürşün böyük sənətkarı–yaradıcısıdır. Sufizmə görə, Tanrı nur – işıqdır, onun nurundan da bütün aləm, o cümlədən Məhəmməd peyğəmbər xəlq olmuşdur. «Qurani- Kərim»in bir sıra ayələrində də Allah-taala nur, işıq adlandırmışdır. «Allah göylərin və yerin nurudur (Kainatı yaradıb ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xaliqdir)…O, nur üstündə nurdur». (5, 335). Aşıq Şəmşir də burada nuri-əşrəf deyə Tanrını vəsf etmişdir. Rəbbimizin müqəddəs kəlamları «Qurani-Kərim»in surə və ayələrində öz əksini tapmışdır. «Təsəvvüfi anlayışda Həzrəti Məhəmməd «varlığın ilk nuru, son zühuru»dur. Tanrının nurudur» (3, 151). Bunu da Aşıq Şəmşir poeziya dili ilə əyaniləşdirmişdir. Sənətkar göstərir ki, Tanrıdan başqa qüdrətli hakim yoxdur, o, hakimlər hakimidir və insan axirət günü tək Allahın qarşısında hesabat verməlidir. Sonuncu bənddə Şəmşir Allahı səxavət və kəramət sahibi adlandırmış, Həzrət Əlini Allahın təcəssümü olaraq anmış, özünü isə Əlinin nökəri kimi tərənnüm etmişdir.

Şəriət nöqteyi-nəzərindən Aşıq Şəmşir Allahın varlığını həmişə uca tutmuş, onun adına zikr etmişdir. Çünki haqqa gedən yol ancaq şəriətdən keçir. Şəmşir şeirində də müşahidə etdiyimiz məhəbbət adi məhəbbət deyil, Tanrısına olan böyük məhəbbətdir, insanı Allaha, haqqa doğru səsləyən bir sevgidir. Sufi təliminin irəli sürdüyü ideyalara sadiq qalan Şəmşir də dünyanın gözəlliklərini sevməklə Allahı sevdiyini önə çəkirdi. O göstərmişdir ki, Allahın varlığı, böyüklüyü, ucalığı və gözəlliyi yaratdıqlarında təcəssüm etmişdir.

Şəmşirin dini məzmunlu şeirlərində islamın müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim» və onun surələrinin adlarına da təsadüf olunur. Bu silsilədən olan şeirlərdə daha çox «Yasin» surəsinin adına tez-tez rast gəlinir. Q.Vəkilov «XIX əsr aşıq lirikası» monoqrafiyasında haqlı olaraq qeyd edir ki, «bu gözəl, müqəddəs surənin adına təcnislərdə – cinas qafiyələrdə daha çox rast gəlinir» (8, 68). Şəmşirin təcnisləri də bu baxımdan səciyyəvidir. O, «Ya sına məni» təcnisində «Yasin» surəsindən müxtəlif məqamlarda bacarıqla istifadə etmişdir:

Bir xoş günün dəyər min aya dedi,
Həcər qonaq gəldi Minaya dedi.
Biri qafdan, biri lamdan min ayə dedi,
Dərs verdi yetirdi yasinə məni (1, 227).

Bənd «minaya» cinas qafiyəsi üzərində qurulmuşdur. Birinci misrada ilin ayı, ikincidə dağ, üçüncüdə ayə mənasında işlənmişdir. Qaf, lam ərəb əlifbasındakı hərflərin adlarıdır. «Biri qafdan, biri lamdan min ayə» oxuyan aşıq sonda «dərs verdi yetirdi yasinə məni» dedikdə Quranın Yasin surəsini nəzərdə tutmuş, Qurandan dərs alıb bu məqama çatdığını açıqlamışdır.

Yaxud:

Əlifdən dərs aldım lamə yetirdim,
Min ayə oxudum bir ada bağlı.
Cəfa çəkdim ləli mərcan götürdüm,
Hazar dəryasında bir ada bağlı (1, 227).

Bu bənddə də aşıq eyni ustalıqla cinas qafiyələrdən istifadə edərək orijinallıq yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Əlifdən dərs alan sənətkar Allahı və onun müqəddəs kitabı «Quran»a işarə etmiş, onun surə və ayələrini dəryadakı ləli mərcana bənzətmişdir.

Aşıq Şəmşirin dini mövzulu şeirlərində Məhəmməd peyğəmbər də böyük sevgi ilə vəsf olunmuşdur. Onun şeirlərində Məhəmməd peyğəmbərin Əhmədi-Muxtar, Səməd, Mustafa, Rəsuli-Əkrəm kimi epitetlərinə sıx-sıx rast gəlinir.

Haqdan gəlməsəydi ayeyi-Quran,
Məhəmməd özündən «A» yazardımı?
Allah kəlamıdı, hər hökmü fərman
Kəlməsi xoşlandı ayə zərdimi? (1, 242)

Məlumdur ki, müqəddəs «Qurani-Kərim» Məhəmməd peyğəmbərə Cəbrayıl vasitəsilə nazil olmuşdu. Quranın hər bir kəlməsi Allah-taalanın hökmü, fərmanıdır və Məhəmməd onu insanlara çatdıran rəsuludur, elçisidir. Aşıq haqlı olaraq göstərir ki, bu dünyada hər şey – Tanrının hökmü ilə yaranmışdır və onun fərmanı ilə Məhəmməd peyğəmbərlik dərəcəsinə yüksəlmişdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Aşıq Şəmşirin dini motivli şeirlərində Həzrəti Əli (ə.) obrazına da rast gəlinir. Aşıq şeirində geniş yayılmış dini inamlardan biri də İmam Əlinin (ə.) ilahiləşdirilməsi ideyası və onun bir xilaskar kimi yenidən yer üzünə dönəcəyinə inam bəslənməsidir. Məlumdur ki, Əlini (ə.) ilahiləşdirənlər Əliallahilər təriqətinə mənsubdurlar və özlərini əhli-həqq adlandırırlar. «Məzhəbin dini ehkamına görə, Allah ilə Əli qırılmaz surətdə bağlı olmuş və olmaqdadır. Əli bütün peyğəmbərlərdə, imamlarda və müqəddəslərdə təcəssüm etmişdir» (4, 56). Bu dini əqidə xüsusilə XX əsrə qədərki aşıq poeziyasında daşa çox aktuallıq kəsb etmişdir. Aşıq Şəmşir də ənənədən gələn bu tarixi faktı öz şeirlərində poetikləşdirmişdir. Onun da bir çox əsərlərində Həzrət Əlinin (ə.) ilahiləşdirilməsi ideyasına rast gəlirik. Bu qəbil nümunələrdə Həzrət Əlinin (ə.) Şahi-Mərdan, ağam, Heydəri-Kərrar, Əsədulla, Yədulla kimi xatırlanması aşığın ona olan sonsuz məhəbbətinin məntiqi yekunudur. Bu əsərlərdə Həzrəti Əli (ə.) obrazının yüksəkdə dayanması, ona xilaskar kimi baxılması, darda qalanların köməyinə çatan kimi təsvir olunması Şəmşirin də ona tarixi şəxsiyyətdən daha çox əfsanəvi, ilahi bir varlıq kimi pərəstiş etdiyini göstərir. Aşıq Şəmşir Həzrət Əlini (ə.) müxtəlif epitetlərlə, təşbehlərlə vəsf etmişdir: Zülfüqar sahibi mərd Mürtəza, sütunu məzhəbim quran Əli, qədr evində başda duran Əli, ağalar ağası ya Şahi-Mərdan, peyğəmbər övladı Əli, ustadlar ustadı Əli və s. Sənətkarın «Əli» rədifli qoşması bu baxımdan çox səciyyəvidir:

Müşküldə qalanlar çağırır səni,
Məzhərül əcayib yanadı, Əli!
Nurun sütun olur asimanlara,
Sənsən Cəbrayılın ustadı, Əli! (1, 179)

Burada aşıq Əlini (ə.) müşküldə qalanların köməyinə çatan xilaskar adlandırmış, hətta Əlini (ə.) Cəbrayılın ustadı kimi vəsf etmişdir. Aşıq bu bənddə qədim bir rəvayəti yada salır ki, hələ Adəm peyğəmbəri yaratmamışdan əvvəl Allah Cəbrayıl adlı böyük mələyi imtahan edir. Ondan soruşur ki, sən kimsən və mən kiməm? Mələyin cavabı düz olmadığına görə Allah tərəfindən onun qanadları yandırılır və bir cəzirədə həbs edilir. Uzun illər bu cəzirədə qanadsız qalan Cəbrayıl nagahan Həzrət Əlinin nurunu görür və başına gələn əhvalatı ona danışır. İmam Əli (ə.) Cəbrailə deyir ki, bu dəfə də Allah-təala səndən bu sualı etsə de ki: «Sən Xaliqsən (yəni xəlq edənsən), mən məxluq (mən xəlq olunan). Sənin adın Cəlildir, mənim adım Cəbrail». Təkrar bu sual Allah tərəfindən Cəbrayıla veriləndə o, Əli (ə.)-ın təlim etdiyi cavabları deyir. Allahın ərşindən səs gəlir ki, əhsən sənə təlim verən ustada və Cəbrayılın qanadları yenidən özünə qayıdır. Cəbrayıl həmin gündən həmişə fəxr edir ki, Həzrət Əli (ə.) onun ustadıdır.

İki barmağınla Xeybər qopardın,
Düldülü rəfrəflə qoşa çapardın.
Rəsulu Meracda tez-tez tapardın,
Sənin möcüzətin əladı, Əli! (1, 180)

Bu bənddə də dini rəvayətlərin əksi ilə qarşılaşırıq. Burada Həzrət Əli (ə.) misilsiz hünər, möcüzələr sahibi kimi anılmışdır. Dini əfsanələrin birində deyilir ki, o, Xeybər qalasını iki barmağı ilə dağıtmışdır. Aşıq da birinci misrada məhz bu tarixi hadisəyə işarə etmişdir. Bundan başqa Şəmşir Məhəmməd peyğəmbərin Merac səfərinə işarə etmiş, bu səfərdə Həzrət Əlinin (ə.) də iştirak etməsini nəzmə çəkmişdir.

…Şəmşirəm, günahkar agiz nökərəm,
Sən ki, mərd mövlasan nə qəm çəkirəm?
Deyib kəlamını bir kani-kərəm,
Sənə mərd aşiqlər xudadı, Əli! (1, 180)

Sonuncu bənddə Şəmşir özünü Əlinin (ə.) nökəri adlandırmışdır. Sufi təliminə görə «Allah» mənasını verən mövla sözünü Əliyə (ə.) şamil edən Şəmşir onu Allah ilə eyniləşdirmişdir. Bu da qeyd etdiyimiz kimi qatı şiə təriqəti olan Əliallahilərin başlıca ideyasıdır.

Aşığın bir çox təcnislərində dini motivlər daha qabarıq öz ifadəsini tapmışdır. Bunların çoxunda həm də Əli (ə.) obrazının təsvirinə rast gəlirik:

Bir ismi Yədulla, ey bəni imran,
Bu gündə kömək dur sən Heydər mənə.
Davasız dərdim var, ya şahi-Mərdan,
Əlin əsirgəmə sən Heydər mənə (1, 221).

Yaxud:

Dəsti Yədullahın nökəriyəm mən,
Ya çək imtahana, ya sına məni.
Umudum, pənahım, kömək, imdadım,
Qoymaz əyilməyə, ya sına məni (1, 227).

Yədulla, Heydər, şahi-Mərdan Həzrət Əliyə (ə.) verilən adlardır. Yədulla –Allahın əli deməkdir. Əli (ə.) onun pənahıdır. «Həzrəti Əlinin isimlərindən birisi Heydərdir. Aslan anlamındadır. Rəvayətə görə, Həzrəti

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Fatimə röyasında Həzrəti Əlini aslan surətində görmüş və Əliyə bu ismi vermişdir» (3, 169). Göründüyü kimi, Şəmşir çətin gündə Əlini (ə.) köməyə çağırır, onu ümidi, pənahı hesab edir, davasız dərdinə məhz ondan dərman diləyir. Aşıq burada Əliyə (ə.) verilən bu adlarla müraciət edərək köməyinə çağırır.

Gördüyümüz kimi, Aşıq Şəmşir yaradıcılığında Həzrət Əli (ə.) obrazının yüksək poetik məqamda təsviri ilə qarşılaşırıq. Belə ki, aşıq hətta məzarda da, axirət dünyasında da ustadının Əli (ə.) olmasını arzulayır:

Şəmşir, qoy bələdçin bir alim olsun,
Mən ondan dərsimi bir alım, olsun.
Məzarda ustadım bir Əlim olsun,
Asan sual versin bir sin içində (1, 246).

Sonuncu misradakı «sin» qəbir mənasındadır. Diqqət etdikdə burada Allaha aid nişanların, vəzifələrin Həzrət Əliyə (ə.) şamil edilməsi ilə qarşılaşırıq, yəni aşıq qiyamət günü Allah qarşısında deyil, Əli (ə.) qarşısında sorğu-sual edilməsini arzulayır.

Şəmşir dini əsərlərinin əksəriyyətində ilahi eşqini Həzrət Əli (ə.) adına kökləyib. Şəmşir üçün elmin ən yüksək zirvəsi Həzrət Əlidir (ə.), ona dərs verən də, ustadı da Həzrət Əlidir (ə.). Təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd peyğəmbər də öz müqəddəs kəlamlarından birində göstərir ki, «Mən elmin şəhəri, Əli isə onun qapısıdır» (9, 7).

Yetişdi yerinə arzum, murazım,
Görmüşəm yuxumda ağam Əlini.
O mənə dərs verən kamil ustadım,
Kəsməsin üstümdən ağam əlini (1, 242).

Təcnisin sonuncu bəndində Şəmşir təlqin etməyə çalışır ki, haqq da, peyğəmbər də elə Əlinin (ə.) özü imiş:

Şəmşir mim yaz, can, dal, ismə hey dilim,
O gətirmiş bir almadan hey dilim.
Əhmədi Muxtarı çağır hey dilim,
Məhəmməd Mustafa ağam Əlini (1, 244).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Əlinin (ə.) ilahiləşdirilməsi Ələvilər təriqətinin başlıca ideyasıdır. «Ələvilər Əlini Məhəmməd peyğəmbərdən üstün hesab edirlər… Əliallahilər Əlini bir allah, daimi «həqiqətin» (haqqın) təcəssümü kimi təsəvvür edirlər» (2, 88). Bu baxımdan, Həzrət Əlinin (ə.) Məhəmməd Mustafa adlandırılması təsadüfi deyildir.

Həzrət Əli (ə.) haqqında olan hədislərdən məlumdur ki, o, Məhəmməd peyğəmbəri (s.) Merac səfərində müşayiət etmişdir. Dini hədislərdən birində deyilir ki, peyğəmbər Tanrıya süfrə başında tək olduğunu bildirdikdə Allahdan tək olmadığını, yoldaşlı olduğunu eşidir. Lakin Məhəmməd peyğəmbər süfrə başında özündən başqa heç kimi görmür, ancaq hiss edir ki, plovun o biri tərəfindən azalır. Meracda olarkən peyğəmbərə behişt alması da verilir. Məhəmməd peyğəmbər (s.) almanı Həzrət Əliyə (ə.) aparmaq üçün yarı kəsib süfrəyə qoyur və görür ki, alma yoxdur. Məhəmməd peyğəmbər (s.) bu haqda Həzrət Əliyə (ə.) danışanda Əli yarı kəsilmiş behişt almasını ona göstərir. Aşıq Şəmşir də bu dini hədisi şeirlərində belə gerçəkləşdirmişdir:

Rəsulu Merac evinə
İlahi çağırdı qonaq.
Riqabında kavi rəf-rəf,
Minmişdi ildırım Biraq.
Barilahi əmr elədi
Bəzəndi ərşi nöhrəvaq.
Məhəmmədlə birinc yedi,
Merac evində təmtəraq.
Salam verib alma alıb
Gör necə mövladı Əli (1, 280).

Yaxud:

Ya Əli; Səndən ibarət: doğru məzhəb, doğru din,
Yaradıcı bir Allahdı, Cəbrailə sən dedin.
Rəsulu Əkrəm ilə Meracda birinc yedin,
Canımı qurban demişəm ol Şahı-Mərdana mən (1, 266).

Bilindiyi kimi, Həzrət Əli (ə.) daha çox göy atlı, göy əmmaməli, göy çuxalı təsvir olunur. Bunu Aşıq Şəmşir təcnisində belə əyaniləşdirmişdir:

Şəmşir, baxtın göy çuxalı, ağ ətək,
Bir gün olar bükülərsən ağa tək.
Hanı, kimdi mərd ağası ağatək,
Canımı yolunda var sada qaldı (1, 245).

Burada «ağ ətək» sözündən cinas qafiyə yaratmaq üçün bədii vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Birinci misrada paltarın ətəyi, ikincidə ağ parça, üçüncüdə ağa mənasında işlənmişdir. Deməli, göy çuxalı, ağ ətəkli, mərd ağatək vəsf olunan Həzrət Əlidir (ə.).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Göründüyü kimi, Həzrət Əlinin (ə.) mədhi Şəmşir şeirində mühüm yer tutur. Bununla yanaşı, sənətkar digər müqəddəsləri – Həzrəti Fatimə, İmam Həsən, İmam Hüseyn, müqəddəs İmam Rza, 12-ci imam Sahib əz-Zamanın və başqalarının da adlarını sadalamış, şeirlərində dönə-dönə tərənnüm etmişdir.

Aşıq Şəmşirin dini motivli şeirlərinin hamısını bu mövzuda olan nadir sənət inciləri adlandırmaq olar. Şeirlərindən də görünür ki, sovet dövrünün sərt qayda-qanunlarına baxmayaraq Aşıq Şəmşir həmişə Allahın adını uca tutmuş, adına zikr etmiş, heç vaxt onun varlığını danmamışdır. Aşıq Şəmşir islam dininə, onun ehkamlarına, qayda-qanunlarına, peyğəmbərlərə, imamlara rəğbət bəsləmişdir. Bu rəğbət hissi də onun dini şeirlərində öz qabarıq təzahürünü tapmışdır. Sənətkarın dini dünyagörüşünü anlamaq üçün onun bu qəbil şeirlərinin məzmununa fikir vermək lazımdır. Çünki sadə görünən əsərlərdə dərin hikmət gizlənmişdir. Dini şeirləri Aşıq Şəmşirin müqəddəs «Qurani-Kərim»i, onun surə və ayələrini, Quran qissələrini, dini rəvayət və əfsanələri, hədisləri mükəmməl bildiyini göstərir. Aşıq Şəmşirin dini şeirləri təsəvvüf ədəbiyyatının, ürfani poeziyanın bir nümunəsi olaraq özünəqədərki fəlsəfi dünyagörüşün davamıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Şəmşir. Öyüdlər (torlayıb tərtib edənlər: Qurbanov Q., Quliyev F.). Bakı, Ozan, 1996.
2. Belyayev Müsəlman təriqətləri. Bakı, 1958.
3. Çetin İ. Türk edebiyatında Hz. Ali cengnameleri. Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, 1997.
4. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
5. Qurani Kərim. Bakı, Azərnəşr, 1992.
6. Miskin Abdal (toplayanı, tərtib edəni, ön söz, qeyd və izahların müəllifi: İsmayılov H.). Bakı, Səda, 2001.
7. Polad Ə. Həzrəti Əli. Bakı, 2004.
8. Vəkilov Q. XIX əsr aşıq lirikası. Bakı, Maarif, 1993.
9. 101 hədis (tərtib və tərcümə edəni: Qazi Hacı Sabir Həsənli). Bakı, Gənclik, 1990.

Религиозные мотивы в творчестве Ашуга Шамшира

Статья посвящена анализу трудов религиозного содержания выдающегося мастера Ашуга Шамшира. В его поэзии особое место занимают такие основное моменты исламской религии, как Коран, Мерадж, Хазрат Али, из пророков Мухаммед, Муса, Ибрагим и традиционные темы, связанные с другими святыми. На основе примеров показано, что Ашуг Шамшир в совершенстве знал священный Коран, его суры и аяты, религиозные предания и легенды, хадисы. Эта статья полностью охватывает лейтмотив стихотворений религиозного содержания Ашуга Шамшира.

THE RELIGIONS MOTIVES IN THE ASHUQ SHAMSHIR'S CREATION

This article is dedicated to analyse great skilful craftsman Ashuq Shamshir's religions poems. His poetry consist of the general themes of the islam religion: Quran, Merach, Hz.Ali, off the prophets Muhammed, Musa, Ibrahim and about other saints. The models are shown that Ashuq Shamshir had perfectly knew saint Gurani-Kerim, its sures and ayets, religions legends and hearsays, hadises and had orqanized the leytmotive of the religions poems.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«FÜYUZAT» JURNALININ LEKSİKASINDA ÜMUMTÜRK DİLİ VAHİDLƏRİ

Fil.e.n., dos. Sədaqət Həsənova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Azərbaycan

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda türk dillərinin budaqlanması dövründən əvvələ aid olan leksik vahidlər «Füyuzat» jurnalı vasitəsilə yenidən ədəbi dilimizə gətirilmişdir. Bu məsələ hamı tərəfindən eyni səviyyədə qarşılanmamış, hətta təəccüb və narazılıqlara səbəb olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq ədəbi dildə özünü göstərən ümumtürk dili vahidlərinə ziyalılar arasında müsbət münasibət də yaranmış, həmin dil materiallarının ömrü qısa olmamış, onlardan XX yüzilin ikinci yarısına qədər müxtəlif ədəbi-bədii, publisistik əsərlərdə, hətta Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinin parlament sənədlərinin dilində geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Ümumtürk dili vahidləri arasında daha çox fellər diqqəti çəkir. «Füyuzat» jurnalının leksikasında fellərin xüsusi leksik mövqeyi vardır. Jurnalın dilində işlənən fellərin əksəriyyəti indi də dilimizdə ümumişləkdir. Fellər işlənmə dairəsinin genişliyi və qrammatik rolunun qabarıqlığı ilə səciyyəvidir. Bundan başqa, fellər polisemik imkan, omonimlik xüsusiyyəti, sinonimik cərgədə yeri məsələlərinə görə də fərqlidir. Jurnalın lüğət tərkibində bu gün üçün arxaikləşən bəzi sözlər fel zonasına aiddir. Bu baxımdan, «yapmaq» feli səciyyəvi dil faktlarındandır. Bu felin türk dillərində işlənmə tarixi qədimdir o, ümumtürk elementlərindəndir. Bir neçə mənada işlənən bu söz «tikmək», «düzəltmək», «etmək» və s. hərəkət anlayışlarını ifadə etmişdir:

Ya bən o vaxta qədər nə *yapacağam*? (1,272).

«Yapmaq» feli indi də türk dilində zəngin semantikasını mühafizə edərək iyirmi iki mənada işlənir. Bizim türkcəmizdə isə artıq arxaikləşmişdir. Lakin canlı danışıq dilində «çörək yapmaq» şəklində işlənməkdədir.

Çağdaş dilimiz üçün normativliyini itirmiş fellərdən biri də «qılınmaq» leksemidir. Bu sözün də qədim türkcənin ümumi vahidi olması şübhəsizdir. Aktiv leksikadan sayılmasa da, jurnalın dilində həmin fellə rastlaşırıq.

Cümlədə kəmiyyətcə seçilən (ona yaxın) fel məzmunlu sözlər içərisində iki dəfə «yapmaq» (müxtəlif formalarda) və bir dəfə «qılınmaq» feli işlənmişdir. Onlar arxaik məzmunu ilə fərqlənir.

Jurnalın dilində «qılmaq» feli həm əsas, həm də köməkçi fel kimi işlənmişdir. O, türk dilində köməkçi fel kimi indi də işlək olsa da, dilimizdə bu funksiyasını itirmiş, yalnız «namaz qılmaq» tərkibi felinin komponenti kimi qalmışdır.

Türk dillərinin budaqlanma mərhələsindən əvvəl və bir müddət sonra ümumi dil vahidi kimi işlənən «bulunmaq» feli, yəqin ki, milliləşmənin güclənməsi prosesinin təsiri ilə dilimizdəki mövqeyini tərk etmişdir. Lakin XX yüzilin əvvəlində yazılı nitq nümunələrində, o cümlədən, «Füyuzat» jurnalında onun öz mövqeyini qoruduğunun şahidi oluruq. «Bulunmaq» müxtəlif morfoloji dəyişikliklə jurnalın dilində bir sıra məqamlarda işlənmişdir:

Digər tərəfdən hökumətin təərrüzündən məsun olub bəstə girmək üçün də icabında gözəl yerlər *bulunuyordu* (1,100).

«Bulunmaq» feli jurnalın aktiv leksika faktlarındandır. O, çağdaş türk dilində də işlənmə tezliyinə malik olaraq semantikasının zənginliyi (ondan çox mənası var) ilə seçilir və türk dilinin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

«Füyuzat» jurnalının lüğət tərkibində dildə tamamilə köhnəlmiş leksik arxaizmlərdən başqa, çağdaş ədəbi dilimizdə, fonetik dəyişmə ilə işlənən sözlərə də rast gəlirik ki, onlardan biri «qoğalamaq» felidir:

Pəncərədən baxıb gördüm ki, bir neçə adam qaçıyor, polis zəbtiyyələri də bunları *qoğalayaraq* tutmaq istiyorlar, fəqət tutamadılar, çünki qaçanlar bir xanəyə girib gizləndilər (1,130).

Bu söz jurnalın dilində «*qovalamaq*» mənasında işlənmişdir. Hazırda türk ədəbi dilində həmin söz «koğalamak» və «kovalamak» şəklində eyni mənada istifadə edilən leksik vahid kimi lüğətlərdə qeyd edilir.

Maraqlı leksemlərdən biri də «varmaq» sözüdür. Bu fel semantik arxaikləşmə prosesinin təsirinə məruz qalıb. Jurnalın dilində isə işlənmə tezliyinə malikdir:

Varsun o bəldə nidayi-haqqı eşitməsin, nə bə s var? (1,210).

Demək sən Nuri əfəndiyə *varmıyacaqsan*?.. (1,264).

Varub baxayımmı, annə? (1,271).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Heç olmazsa şu geniş ocaq başına *varub* içiniz (1,288).

Lakin biçarə ciftləri bir taqım təhlükəli masallarla qorxudaraq hicrətlərindən istifadəyə qalxacaq dərəcə xainlərin də müsəlmanlar içində bulunduğunu söyləməgə dilimiz *varmıyor*!.. (1,302).

Bu fel türk mənşəli qohum dil elementlərindəndir və hazırda həm fonetik, həm də leksik-qrammatik mühafizəkarlığını qoruyaraq türk dilində fəal mövqedədir. Çağdaş türkdilli lüğətlərdə bu felin ona yaxın mənası göstərilir. Bizim dilimizdə isə «fərqinə varmaq» frazeoloji vahidinin tərkibində qalmışdır. Dilimiz üçün arxaikləşmiş vahidlərin türk dilində və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunması regional milliləşmənin güclənməsi ilə müşayiət olunan inkişaf qanunauyğunluğunun nəticəsi hesab edilməlidir.

Tarixi-linqvistik cəhətdən təhliləyarar vahidlərdən biri kimi «uğraşmaq» feli maraqlıdır. Uzun yüzillər boyu ümumtürk leksikasının aktiv zonasına daxil olan bu fel milli təsirə məruz qalmış və nəticədə get-gedə işlənmə dairəsi daralmış, dilimizi tərk etmişdir. Buna baxmayaraq tarixi və çağdaş türk leksikasının işlək vahidi olaraq diqqəti çəkir. Jurnalın dilində «uğraşmaq» feli öz mövqeyi olan dil faktlarındandır:

Fəqət bilirəm ki, bunlarla *uğraşacaq* zamanımız yoxdur (1,152).

Jurnalın dilində bu fel çağdaş türk dilində olduğu kimi «çalışmaq», «məşğul olmaq», «davranmaq», «savaşmaq» kimi məna genişlənməsi ilə işlənmişdir. Dilimiz üçün mənası daralan bu fel çağdaş türk dilində «uğraştırma», «uğraştırmak», «uğratma», «uğratmak» sözlərində müxtəlif morfoloji dəyişmələrlə aktiv mövqe tutur. Azərbaycan dilində isə «müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq» ifadəsinin komponenti olaraq məna fərqi ilə diqqəti cəlb edir.

Minilliklərin milli fikri ifadəsi olan fellərin içərisində *dəlirmək* sözünü də unutmaq olmaz:

Sən *dəlirdinmi*? (1,263)

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edən bu fel morfoloji yolla sözdüzəltmə zonasından uzaqlaşaraq sintaktik yolun «karvanı»na çevrilmişdir. Yəqin ki, həmin fel həm isim, həm də sifət kimi işlənən «dəli» sözünün «r» morfoloji əlamətini qəbul edərək düzəltmə söz kimi türk leksikasının vahidləri sırasına daxil olmuşdur. Adlardan düzələn «dəlirmək» feli inkişaf nəticəsində «dəli olmaq» (tərkibi fel) şəklinə düşmüşdür.

Leksik-qrammatik istiqamətdə müqayisə yolu ilə aparılan tədqiqatlar zamanı qarşıya çıxan leksik vahidlərdən biri də «dürülmək» sözüdür:

Halbuki Avropada bu gün mağazalarda əşya *dürülən* kağızlar da məxsus emal olunduğundan o kibi biçarə əsərlərin sahiblərinin isimlərilə bərabər nərələrə gedəcəgini təyin etmək güc degildir (1,361).

«Burulmaq», «bükmək», «bükülmək» mənasında işlənən bu leksik vahid dilimizdə arxaikləşmənin təsirinə məruz qalmış, lakin türk ədəbi dilində indi də işləkliyini mühafizə etmişdir. Güman ki, dilimizdəki «dürmək» isminin əcdadı həmin feldir. Türk dilində «dürmə» həm yemək növü olaraq isim kimi, həm də məsdər kimi işlənir. Azərbaycan dilində tarixi qədim olan bu söz «Cürtdanın nağılı»nda «yağ dürməyi» söz birləşməsinin komponenti kimi, canlı danışıqda da həm təklikdə isim kimi, həm də birləşmə daxilində işlənsə də fellik funksiyasını itirmişdir. «Burulmaq», «burmaq», «bükmək», «bükülü», «bükülmə», «büküm» və s. kimi geniş semantikaya malik olan bu söz çağdaş Azərbaycan dilində hərəkət mənasında arxaikləşsə də, bu mənada türk dilinin aktiv lüğət tərkibinə daxildir.

«Füyuzat» jurnalının dili üçün xarakterik olub bu gün üçün dilimizi tərk edən, lakin türk dilində və Azərbaycan dili dialekt və şivələrində yaşayan və ya dialekt və şivələrdən də çıxan fellərin arxaiklşəmə dərəcəsi fərqlidir. Bu baxımdan, *aramaq* feli maraqlıdır. Bu fel tamamilə köhnəlməyib, arxaikləşmə mərhələsində olaraq passiv leksikaya keçməkdədir. O, «Füyuzat» jurnalının dilində öz semantikasını qoruyaraq «axtarmaq» mənasında işlənmişdir. Lakin *qullanmaq* feli dilimizin indiki mərhələsi üçün arxaik plana keçmişdir:

Bunların da başlıca əsbabının birincisi yenə *qullandıqları* lisanın Rusiyanın hər tərəfində təmamən anlaşılmamasından rəğbəti-ümumiyyəyi qazanamıyub müştərisinin azlığı ilə idarədən aciz qalmalarından ilərü gəldigi anlaşılıyor (1,143).

«Qullanmaq» sözü türk dilinin milli vahidlərindəndir. Azərbaycan dilində kənar müdaxiləyə məruz qalmış, semantik mənası birinci komponenti ərəb sözü olan «istifadə etmək» tərkibi felinə keçmişdir. Həmin fel türk dilində əsas mənalarını (istifadə etmək, faydalanmaq, yararlanmaq) mühafizə edərək ona qədər semantik çalarda işlənir. Azərbaycan dilində alınmaların müqaviməti ilə mövqeyini tərk etmişdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Ümumtürk leksik vahidi kimi qədim tarixə malik olan «*bəkləmək*» feli də «Füyuzat» jurnalının dilində işlək olmuşdur. Yəqin ki, bu söz morfoloji yolla düzəlmiş leksik vahidlərdəndir. Sözün kökü (bək) əsasında «bəkçi» isminin yaranması bu fikri təsdiq edir. Jurnalın dilində «bəkləmək» feli «ummaq» , «arzulamaq» mənasında işlənmişdir:

Bu babda lazım gələn tədabiri-mümkünəyi ərbabi-maarifin qeyrət hümmətlərindən *bəkləriz*.

«Bəkləmək» felinin məna meydanı genişdir, o, «gözləmək», «qorumaq», «axtarmaq» və s. mənalarında türk dilinin leksikasına daxil olan vahidlərdəndir. Türk dilində ilkin forma və məzmunda işləkliyini qorusa da, dilimizin leksikasını tərk etmişdir.

Linqvistik tədqiqatın məqsədi baxımından *saçmalamaq* feli də maraqlıdır. Müxtəlif şəkilçilərlə işlənən bu felin ilkin forması güman ki, «dağıtmaq», «tökmək», «yaymaq» mənasında olan «saçmaq» felidir. Onun əsasında oxşar semantikalara malik yeni sözlər yaranmışdır. Əsas mənası «lazımsız sözlər söyləmək» olan bu feldən «saçmalıq» ismi, «saçma sapan» feli sifəti əmələ gəlmişdir. «Füyuzat» jurnalının dilində leksik məzmununda semantik izini saxlamışdır:

Canım, bən yenə *saçmalıyorum* (1,319).

Həmin fel XX yüzilin ikinci yarısı üçün tamamilə arxaikləşmiş, türk dilində isə işləkliyini saxlamışdır. Tarixi çox qədimlərə gedən *irmək* feli jurnalın leksikasında aktiv və passiv leksika arasında orta mövqedədir. Bu fel ümumtürk dilinin faktı olaraq budaqlanma mərhələsindən sonra da ümumi leksik vahid kimi aktiv olmuş, XX yüzilin əvvəlindən başlayaraq istifadə dairəsi daralmağa başlamışdır. «Füyuzat» jurnalında «irmək» felindən bir neçə yerdə istifadə olunmuşdur. Həmin feli müxtəlif formalarda, yəni morfoloji əlamətlər baxı-mından dəyişik şəkillərdə görürük:

Şübhə yoxdur ki, əvam olan külliyyət, ya əksəriyyət öz mənfəətini almış olsaydı, mübarizə qayət asanlıqla hüsni-əncama *irib* onun mənafeyi intixabatın nəticəsində gözəlcə təmin edilmiş olurdu (1,36).

«İrmək» (ermək) qədim abidələrdə «çatmaq», «yetmək», «olmaq», «qovuşmaq» mənalarında işlənmişdir. Dilimizin hazırkı vəziyyəti üçün bütün variantları arxaikləşsə də, klassik dil nümunələrində xeyli fəal olmuşdur. «Oğuznamə» (tərtib edəni S.Əlizadə) və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «olmaq» «çatmaq» mənasında işlənmişdir. Prof. H.Mirzəzadə bu felin çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən «idi»nin qədim şəkli olduğunu göstərir. O, erdi-idi; ermiş-imiş variantlarında birinci tərəfi qədim, ikinci tərəfi isə çağdaş forma hesab edir. Belə olduqda həmin cərgədə «isə» kənarda qalır. Fikrimizcə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Hazırda türk ədəbi dilində tam müstəqil fel kimi işlənən «ermek» variantı da buna əsas verir. Tarixən semantikasını bütün gücü ilə qoruyan «ermek» feli indi də ana türkcədə «çatmaq», «qovuşmaq» mənalarında fəal leksikaya daxildir. «İdi» və «imiş» (H.Mirzəzadədə «isə» bu sırada yada düşmür) aktiv və əsas felin «xələfi» kimi şübhəli görünür. Fellərdə mürəkkəb-likdən sadəliyə doğru gedən prosesə əsaslanaraq *irmək//ermək* felinin «idi»nin əcdadı olduğunu demək üçün ən azı çağdaş türkdilli lüğətlərdə fəal mövqeyə malik olan «ermek» leksemini «görməmək» lazımdır. Fakt isə danılmazdır. «İdi»yə və onunla bir sırada olan vahidlərə gəlincə, məsələni aydınlaşdırmaq zərurəti ortaya çıxır. Bu gün artıq şəkilçiləşmiş, daha dəqiq desək, əsas fellə şə-kilçi fel arasında tərəddüddə olub daha çox ikinciyə meyl edən «idi», «imiş», «isə» şəkilçi – fel funksiyasındadır.

«Füyuzat» jurnalında dil vahidlərinin təhlili bir daha təsdiq edir ki, arxaikləşmə müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verən qanunauyğunluqdur, təbii bir dil hadisəsidir. Jurnalın dilində fel məzmunlu sözlər kəmiyyət və mənasına görə daha zəngindir. Türk elementi baxımından mühafizəkarlığını uzun müddət güclü şəkildə qoruyaraq son dərəcə zəif dəyişməyə məruz qalan və ya heç dəyişməyən hal-hərəkət anlayışı bildirən sözlərin bir qismi bəzi ayrı-ayrı türksoylu dilləri (məsələn, Azərbaycan dilini) tərk etsə də, ümumi ana türkcənin əsas leksik vahidləri kimi bu gün də canlıdır.

«Füyuzat» jurnalının dilində günümüz üçün arxaizm sayılan sözlər öz mövqeyini müxtəlif təsir və səbəblərdən tərk etsə də, onların bir qrupu, semantikasını başqa leksemlərdə qoruya bilmişdir. Jurnalın dilində bütün dövrlərin yazısında işlənərək indi də sabitliyini saxlamış leksik-qrammatik vahidlər türk dilinin möhkəmliyini göstərən faktlardır. Onlar bütün dövrlərdə olduğu kimi, indi də ədəbi dilin fəal lüğət vahidləri kimi forma və məzmununu mühafizə edir («ermək//irmək» kimi).

«Füyuzat» jurnalında dilimizin leksik vahidləri içərisində fərqli olan *ısırmaq* felinə də rast gəlirik:

Üləmamız, ürəfamız, doktorlarımız, hüquqşünaslarımız, advokatlarımız və müəllimlərimizdən mütəşəkkil bir ictimada bu əsəfəngiz halı görüncə parmaqlarımı *ısırmışdım* (1,190).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Jurnalın dilində «dişləmək» mənasında işlənən bu felin türk dillərində həmin mənadan başqa, «sıxmaq», «qoparmaq», «dalamaq», «qaşındırmaq» kimi geniş semantik imkanlarını görürük. «Isırma» çağdaş dilimiz üçün tamamilə leksik arxaizmdir.

«Füyuzat» jurnalının dilində işlənmiş *kəsdirmək* feli artıq semantik arxaizmlər zonasına keçmişdir. Belə ki, o, formasını-fonetik tərkibini saxlayaraq mənasında uzaqlaşmışdır:

Zatən, burasını özüm də bir türlü *kəsdirəmiyorum* (1,266).

Jurnalın dilində bu söz «başa düşmək» frazeoloji birləşməsinin inkar formasının sinonimi kimi işlənmişdir. Çağdaş Azərbaycan dilində «kəsdirmək» feli tamamilə başqa anlam daşıyır. Bu söz əvvəlki semantikasını yalnız «ağlım kəsmir», «ağlın nə kəsir?» frazeoloji birləşmələrində qoruyub saxlamışdır.

Jurnalın dilində sözü gedən fellərdən biri də *qonuşmaq* leksik vahididir:

Bu halda yekdigəri ilə lisani-ümumi halına girilən rusca ilə *qonuşuyorlar* (1,190).

Bu nitq feli də artıq dilimizdə arxaik plana keçmişdir.

Qeyd edilən fellərdən başqa, jurnalın çoxsaylı leksemlərdən ibarət olan fel zonasında qədim «Oğuznamə»lərdən XX yüzilin əvvəlinə, bəzən ikinci yarısına , hətta dövrümüzə qədər mənasını qoruyub saxlaya bilən leksik vahidlər var. Bu, fellərin milli mühafizəkarlıqda çox möhkəm olduğunu təsdiq edir. Bu baxım-dan, aşağıdakı fellər səciyyəvidir:

itirərək dilimizdə yenə də işlənməkdədir.

Şaşalamaq: Şaşalama, validə! Bu da Petronun lətifələrindən biridir (1,154).

Bu fel «çaşmaq», «heyrətlənmək», «özünü itirmək» mənasında işlənmiş və dilimiz üçün tamamilə arxaikləşmişdir. Jurnalın dilində həmin mənada «şaşırmaq» sözü də işlənmişdir: Binaənəleyh millət də yolunu *şaşırmış* bir karvan kibi *şaşıb* qalmışdır (1,221).

Əgşitmək: Bən sənin qocan deyilmiyəm, nə üçün bənim qarşımda cirayını (çöhrə) *əgşidiyorsan*» (1,158). Bu fel dilimizdə milli sinonim variantında (turşut-maq) öz əksini tapır.

Donatmaq: Əlli-altmış sənə əvvəlki türk-tatar adəti üzrə *donadılmış* bir otada ona gərib ixtiyarlar mindərlər üzərində bağdaş oturaraq dərin-dərin düşünüyorlar (1,217).

Ümumtürk leksik vahidi kimi qədim «Oğuznamə»lərin də dilində işlək olmuş bu felin kökü «don» ismi ilə bağlıdır (paltar mənasında) «Donatmaq» ge-yindirmək deməkdir. Lakin «Füyuzat»ın dil faktları göstərir ki, bu felin semantikası məhdud deyil. Belə ki, yuxarıdakı nümunədə o, «bəzədilmək» mənasında olan feli-sifət kimi işlənmişdir.

Bəlləmək: Bu gün isə bir cəmaəti-islamiyyə arasında bulunuyorum, *bəllədim* (1,218).

«Bəllək» türk dillərində «ağıl», «hafizə» anlamında işlənən ümumtürk vahididir. Bu söz əsasında yaranan «bəlləmək» feli «sanmaq», «dərk etmək», «müəyyənləşdirmək», mənasında «Füyuzat» jurnalının dilində işlənmişdir.

Aşamaq: Yoxsa bizim kibi *aşamış,* yaşını yaşamış, saçı-saqqalı ağarmış qartlardan nə bəklənə bilir (1,220).

Bizə qalsaydı bu gün içlərində yaşadığımız xanələri belə satıb *aşayacaq* idik (1,189).

M.Kaşqarlının «Divani-lüğət-it türk» əsərində «aşa»- yemək, «aşamaq» -aş yemək kimi qeyd olunmuşdur (2,IV c., 42).

Mağraşmaq: Babaları övladından, övladı anasından mağraşa-mağraşa ayrılıyor idi (1,220).

«Mağraşmaq» sözünə Mahmud Kaşqarlının «Divanında rast gəlmədik. Tədqiqat nəticəsində onun Qərbi Azərbaycandan olan vətəndaşlarımızın dilində hələ də işlənən «mağırmaq» feli ilə eyni kökdən olması müəyyənləşdirildi. Sözün mənası «bir yerə yığışmaq», «dəstə- dəstə» deməkdir.

Bu fel XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda, fikrimizcə, yalnız «Füyuzat»ın dilindədir. «Türk lehceleri sözlüğü (6) və «Türkçe sözlük»də (5) də belə bir söz qeydə alınmayıb. Bizcə, krım türklərinin lüğətinə daxildir (H.S.Ayvazovun «Nədən bu hala qaldıq» məqaləsindəndir). Fikrimizcə, dilimizdəki «mağar» sözü həmin leksik vahidlə bağlıdır.

Qozğamaq: Keçmişlərimizi anub da bənim dərdlərimi *qozğamayınız* (1,220).

Fikrimizcə, bu söz canlı danışıqdan keçib. Çünki ədəbi dil lüğətlərində belə bir söz verilməyib. Naxçıvanda el arasında işlənən «qavzamaq» (qaldırmaq) sözü bu fikri təsdiq edə bilər.

Keçinmək: Demək ki, cəmiyyəti-bəşəriyyə öylə bir surətdə təşəkkül etmişdir ki, bir qisim xalq öz məsailəri ilə həm özlərini, həm də özgələrini bəslədikləri halda, digər bir qisim vəsaiti-istehsala malikiyyət üzündən başqalarının məsaisi sayəsində *keçinməkdədirlər* (1,243).

Ümumi türk leksikasına daxil olan bu fel «dolanmaq» (Azərbaycan), «gün görmək», (başqırd), «ömür sürmək» (kazak), «yaşamaq» (tiricilik ötkörü) (qır-ğız), «gün keçirmək» (tirikçilik kılmak)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

(özbək, uyğur), «güzəran görmək» (türkmən) mənalarında işlənir. Cənubi Azərbaycanda işlək sözdür, dilimizdə canlı danışıqdadır.

Sasmaq- Balıq başdan sasır (1,255)...

M.Kaşqarlı «Divan»ında da həmin leksem eyni mənada işlənmişdir: sasmaq –kokmak (2, III c., s.,265). Söz kökü ilə başlanan sözlər ümumtürk vahidləri içərisində müəyyən mövqeyə malikdir. O, fel kimi «iylənmək» mənasında işlən-mişdir. Türk lüğətlərində «yemək» mənasında «sasılıq» asemantik ismi də var.

Kəkərmək: İxtiyarların bəzisi dırnaqları ilə dişlərini qarışdırır, bəzisi də *kəkərərək* «əstəğfürullah» deyir (1,349).

«Kəkərmək» sözünə türkdilli lüğətlərdə rast gəlmədik. Lakin M.Kaşqarlı «Divan»ında «öc», «kin», «əsəb» mənalarında «kek» ismi qeyd olunmuşdur. Fikrimizcə, «kəkərmək» feli həmin isimdən düzəlmiş leksik vahiddir. Yəqin ki, dilimizdə işlənən «kükrəmək» feli də «kəkərmək» felinin deformasiyaya uğramış formasıdır.

Tam köhnəlmə prosesinin təzahürü olan leksik arxaizmlər (dilimizin yazı formasında heç işlənməyən sözlər) isə işləklikdən düşsə də, dialekt və şivələrdən üzülməyib və ya başqa türkcələrdən çıxmayıb. Bu əlamət və mühafizəkarlıq, xüsusilə də, hərəkət anlayışı bildirən leksik vahidlərə aiddir. Hazırda oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində onların fəal işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Onlar yazılı ədəbi dildə müəyyən zaman daxilində mövqeyini tərk etsə də, yaşamını tamamilə itirməmiş, ya müxtəlif dəyişmələrlə, ya da çeşidli çalarlarla dilin hansı qatındasa izini çaxlamışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, uzun zaman ədəbi dildə fəallığını qoruyan sözlərin mövqeyinin zəifləməsi və müəyyən mənada itirilməsi milliləşmə prosesinin güclənməsi təsirindəndir.

«Füyuzat» jurnalı vasitəsi ilə dillərin budaqlanma dövründə dilimizə görə arxaikləşmiş, çağdaş türkcədə işləkliyini saxlamış leksik-qrammatik vahidlərin yenidən Azərbaycan dilinə gətirilməsi füyuzatçıların ulu kökə qayıdış arzuları ilə bağlıdır. Budaqlanma zamanının güclü təsirinin zaman-zaman XX yüzilin əvvəlinə gəlib çatmış nəticələri dövrünün məhsulu olan «Füyuzat» yenidən bütövləşmə tərəfdarı olaraq bu məqsədə dildən başlayırdı. Onun yazılı dilin türk dili normalarına dayanması və bunun nəticəsi olaraq jurnalın leksikasında Osmanlı dili vahidlərinin işlənmə tezliyinin yüksəkliyi böyük türkçülük ideyalarının məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. «Füyuzat» jurnalı. 1906, № 1-6; 1907, № 7-32.
2. Kaşqarlı M. Divani-luğat-it Türk/çevirəni: B.Atalay.I-II c., 1998; III-IV c., 1999.
Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1990.
4.Oğuznamə/ tərtib edəni: S. Əlizadə/.Bakı, Yazıçı, 1987.
5. Türkçe sözlük. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım evi, I-II c., 1998.
6. Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, Başbakanlık Basım evi,I c., 1991; II c., 1992.

Общетюркские языкование единицы
В лексике журнала «Фуюзат»

Статья посвящается изучению языка журнала «Фуюзат», издававшегося в начале XX века в Азербайджане. Основным объектом изучения общетяркские слова, которые употребляются в лексике журнала. Большая часть глаголов употребляющихся в языке журнала «Фуюзат» встречаются в нашим языке и в настоящее время. Но в языке журнала встречаются и слова, которые в наши дни стали архаичными. В одно время эти глаголы можно было отнести ко всем тюркским языкам. После приода разветвления тюркских языков, в некоторых языках круг употребления этих глаголов сузился или же они совсем вышли из лексики этих языков.

В статье эти лексические единицы были найдены и были разъяснены причины выхода этих слов из употребления.Одной из причин архаизации языковых единиц является независимое развитие отдельных тюркских языков. Разъясняется особая лексическая позиция глагола в языке журнала «Фуюзат» в начале XX века. С этой точки зрения привлекается к исследованию глаголы «япмак», «дюрюлмек», «булунмак», «вармак», «делирмек», «ашамак», «беллемек», «кулланмаг», «донатмак», «ирмек» и др. В статбе выдвигаются новые объективные мысли по отношению к глаголам «маграшмак»,»кекермек». Эти лексические единицы, не встречающиеся ни в одном из тюркских словарей, исследуются путём сравнение и разбора, уточняются значения, которые они

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

выражают и география их распространения. С этой целью были исследованы произведения М.Кашкарлы «Дивани- лугат-ит тюрк», «Огузнаме» (составитель Самет Ализаде) и другие словари. В статье сравнивается прошлая и нынешняя судьбы исследуемых глаголов, даётся информация о том, в каких языках остаются эти глаголы в настоящее время. Кроме этого сравниваются их употребление в живой разговорной речи и определяютсяглаголы, перешедшие в народной язык. В статье говорится и о лексических единицах, которые ассимилировались. Связываются ослабления и даже потеря позиции слов, которые долгое время были актиными в литературном языке, с процессам влияния национализации. Через журнал выражается удивление и подвергается критике частое употребление лексико-грамматических единиц даже в литературном языке, история которых уходит в глубокую древность. Но жизн этих слов была совсем не короткой, даже эти лексико-грамматические единицы употребляются в художественной литературе, публицистике и в языке документов Азербайджанской Демократической Республики. Возвращение этих основ в Азербайджанский литературный язык связывается с мечтой фуюзатистов о возвращении к своим корням. Опора «Фуюзат»а на нормативы тюркского языка и частое употребление в её лексике османского языка оценивается как возвращение тюркских идей.

The commonturkish linguistic units in the lexicon of the magazine "Fuyuzat"
R E S U M E

The article deals with the investigation of the language of "Fuyuzat", a magazine published at the beginning of the XX c in Azerbaijan. The main object of investigation is the use of the common Turkish words in the lexicon of the magazine; priority is given to the verbs.

The majority of the verbs used in the language of "Fuyuzat" is used in our modern language too. But there are words now becoming archaic. Those verbs were characteristic for all the Turkish verbs at that time. After the period of branching out of the Turkish languages the use of some of those verbs was limited or some of them completely left the vocabulary of those languages.Those units were investigated in this article and the reasons of their leaving our language were explained. It is shown that one of the reasons of the becoming of those verbs archaic is the independent development of those languages.

The special lexical state of the verbs in the system of commonturkish words at the beginning of the XX c. in the language of "Fuyuzat" is explained in the article.

Consequently, such verb as "yapmaq", "bulunmaq", "varmaq", "dəlirmək", "dürülmək", "qullanmaq", "irmək", "donatmaq", "aşaşmaq","bəlləmək"etc. were investigated. Completely new ideas were presented about the verbs "mağraşmaq", and "kəkərmək". Those verbs which were not registered in any Turkish dictionary were investigated by means of comparison and analysis, their meanings and geography of use were determined. For this purpose the author addressed such dictionaries as "Divani-lüğət-it türk" by M.Kashqarly, "Oğuznamə" dating to XVI c. (compiled by Samit Alizadeh) and some others. In the article the pervious and today's states of the verbs investigated are compared, it is informed in which Turkish languages they are used now. Besides, comparisons with the living conversational languages were carried out; the verbs used in the common language were defined.

In this article the author also investigates the lexical units undergoing asemantization. The weakening or even loss of the position of some words preserving their activeness in our literary language for a long time is connected with the influence of the process of nationalization. At the beginning of the XX c. the sudden use of some words dating to the old times in the magazine, their being widely used in the language, moreover in the literary language caused a great surprise and certain criticism. But their life was not short; those lexical-grammatical units were used in literary, artistic and publicistic works, even in the language of the documents of the parliament of Azerbaijani People's Republic. Their use again in the Azerbaijani literary language is connected with the strive of turning to national roots of the representatives of "Fuyuzat". The publication of "Fuyuzat" on the basis of the norms of the Turkish language, the high frequency of use of the Ottoman lexical units in its language is valued as the result of Turkish ideas.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TİKMƏDAŞLI XƏSTƏ QASIMIN SƏLƏFLƏRİ VƏ XƏLƏFLƏRİ

Fil.e.d., prof. Sədnik Paşa Pirsultanlı,
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan

Tikmədaşlı Xəstə Qasımın sələfi olan Dirili Qurbani Azərbaycan aşıq sənətinə bir sıra ənənələr qoyub getmişdir. Qurbani istedadlı şair olduğu qədər də, aşıq ifaçılığına dərindən bələd bir sənətkardır. Qurbani dastanın əvvəlində sovet dönəmində deyilən ustadnamələri yox, çoxbəndli məsail formasında şeir demişdir. Məsail şeirinin ilk nümunəsini Qurbani özü yaratmışdır.

Məsail ərəbcə məsələlərin cəmi deməkdir. Hansı məsələlərin? Allahla, peyğəmbərlə əlaqəli dini məsələlərin cəmi nəzərdə tutulur. Apardığımız araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, klassik ədəbiyyatda Nizami kimi dahi şairlərin irihəcmli əsərlərinin əvvəlində verilmiş «Minacat»larda, meracnamələrdə, yəni «Peyğəmbərin meracı»nda, «Peyğəmbərin mədhi»ndə hansı məsələlər qoyulmuşdursa, məsaillərdə də eyni məsələlərdən bəhs olunmuşdur. Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün əvvəl Nizaminin əsərlərinə müraciət edək. «Sirlər xəzinə»sinin əvvəlində verilmiş minacatda Allaha belə müraciət olunur.

Sən, ey bütün varlığa həyat verən, can verən!
Gildən yaranmışlara nəfəs verən, qan verən!
Biz hamımız faniyik, əbədiyyət sənindir,
Uca göylər, qüdsiyyət, təmiz niyyət sənindir.[453]

«Xosrov və Şirin» poemasının əvvəlində isə deyilir:

Dilimdə hər şeydən uca bir ad var,
Bu ada bağlıdır bütün varlıqlar.
Yaranmışlar ona səcdə edərək,
Hər an varlığına sahibdir, gerçək.
Təkdir, misilsizdir, - kim deyil agah?
Ulular deyirlər ona tək Allah.[2]

«Peyğəmbərin mədhi», «Peyğəmbərin meracı» başlıqları altında Allahla peyğəmbərin yaxınlığı və aradakı möcüzələr təsvir olunur.

Məhəmməd seçilən, Allah seçəndir,
Yerdən göyə qədər duan var olsun,
Seçib seçilənə salamlar olsun.[3]

«Peyğəmbərin meracı» bölməsində oxuyuruq:

Açantək bu sirri Cəbrayıl ona,
Məhəmməd bu sözdən bu həycana,
Huşunu itirib ətrafa baxdı,
Qulluq sırğasını qulağa taxdı,
Peyğəmbər əmindir, Cəbrayıl əmin.
Onları qorxutmaz nə şeytan, nə cin.
O dedi: Allahın hər peyğamını,
Bu duydu elçinin sirr-kəlamını.[1]

Həmin hissədə Cəbrayılla yanaşı, Mikayılın, İsrafilin, Məhəmmədin atı Büraqın adları ehtiramla çəkilir. Adəm, Həvva nənə, digər müqəddəs kultların, şəxslərin adları yad edilir. Qeyd edilir ki, «mənada Adəmin can kimyası, surətdə aləmin göz tutyası» olan Məhəmməd hər şeyə qadirdir. Burada eyni zamanda İsanın, Musanın, Süleymanın, İbrahimxəlilin adları yad edilir:

Ruhlara dərs öyrət sən İsa kimi,
Eşqdən şam yandır bir Musa kimi.
Üzüyə füruzə qaş salanda sən
Bizdən Süleymantək əta görərsən.[2]

Başqa bir yerdə peyğəmbər haqqında deyilir:

Türbətinin qubarı döndü ənbər ətrinə,
Yurdun ənbər vətəni oldu sənin xətrinə.
Torpağın ətirlidir Süleymanın mehindən,
Cənnət də ətirlənər gülzarının şehindən.[3]

«Peyğəmbərin mədhi»nin davamında oxuyuruq:

Daim ədalətindən nəşə duydu Süleyman,

---

[453] Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi». Bakı 1981, səh 24
[2] Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin». Bakı 2004, səh 23-24
[3] Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl». Bakı 2004, səh 22
[1] Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl», Bakı, 2004, səh 22-23
[2] Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin», Bakı, 2004, səh 34
[3] Nizami Gəncəv «Sirlər xəzinəsi». Bakı, 1981, səh 35

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

**Peyğəmbərlik tacına sanma uydu Süleyman,
O quyudan qisməti, ah, nə oldu Yusifin?
Nəsibi bir kəndirdi, bir də doldu Yusifin,
Gedər-gəlməz səfərə atını çapdı Xızır.
Camı boşdu həqiqət sorağında Musanın,
Niyyət bais deyildi təlaşına İsanın.**[4]

Hətta «İskəndərnamə»nin əvvəlində verilmiş peyğəmbərin meracında Xızırın və Musanın bir qasid kimi Məhəmməd peyğəmbərin atının önündə getdiklərini Nizami qeyd edir:

**At sürdü yollardan, dağlardan keçdi,
Bir sıra təpəni bir anda biçdi,
Yanında qasiddi Xızr ilə Musa,
Atının önündə gedirdi İsa.**[1]

Şifahi xalq ədəbiyyatına, onun canlı və hərəkətdə olan qoluna, aşıq sənətinə Dirili Qurbani dərindən bələd olduğu kimi, klassik yazılı ədəbiyyata da eyni dərəcədə bələd olmuş və onların hamısından tükənməz bir qaynaq kimi istifadə etmişdir.

Bizim arxivimizdə olan Qurbaninin 63 məsaili əsli Göyçənin Cil kəndindən olan, hazırda Şəmkir rayonunun Keçili kəndində yaşayan məşhur aşıq Qasımın oğlu, Cilli Museyibin qardaşı Aşıq Əlidən toplanılmışdır. Həmin 63 məsailin ilk bəndlərində deyilir:

**Şükür dərgahına qadir Allahın,
Məhəmməd dinini bəyan eylədi,
Sidqinən çağırdı, saqi-kövsəri,
Tamam dərdlərə dərman eylədi.**

**Yaz ayında lala bürüyər dağı,
Mudəm səbzə olsun möminlər bağı.
Doqquzuncu imam Məhəmməd Tağı,
Əliyən Nağını əyan eylədi.**

**Havada kəşt edir Süleyman taxtı,
Bilin ki, nə vaxtdı qıvlanın vaxtı.
Məhəmmədə gələn Quran da haqdı,
Musa da Tövratı bəyan eylədi.**

Məsailin ayrı-ayrı bəndlərində Fatmeyi-Zəhra xatundan, Museyi Kazımdan, Sahibi Zamandan, on iki imamdan, Firudindən, Sulidindən, müqəddimatdan, müqərratdan, səkkiz namazından, Süleyman taxtından, Məhəmmədə gələn Qurandan, Qadir Sübhandan, Murtuza Əlidən, səkkiz cənnət otağından və digər dini məsələlərdən, müqəddəs şəxslərdən ətraflı bəhs olunur, Qurbani şeirinin möhürbəndində 63 məsailin adı qeyd edilir.

Bəzi ustad aşıqlar Qurbani məsailinin 53, bəziləri isə 63 olduğunu söyləyirlər. Lakin bizə görə Qurbaninin məsaili 53 yox, 63-dür.

Qurbaninin 63 məsaili aşıq yaradıcılığında ölməz bir sənət incisidir. Həm də o dövrdə buna böyük ehtiyac vardı. Nizami kimi dahi şairlər irihəcmli əsərlərinin əvvəlində «Minacat», «Peyğəmbərin mədhi», «Peyğəmbərin minacatı» kimi möcüzələrlə dolu islami dəyərləri xalqa çatdırırdısa, Qurbani kimi yüksək dini təhsil görmüş ustad sənətkarlar da məclisə daxil olarkən ustadnamə yerində dərin mündərəcəli məsaillərini söyləyirdi. Qurbaninin ölməz əsəri olan məsaili aşıq Abbasa da, Xəstə Qasıma da, Abdalgülablı Valehə də, Şəmkirli Aşıq Hüseynə də, Aşıq Ələsgərə də güclü təsir etmiş, onlar da bu səpkili peyğəmbərin möcüzələrindən bəhs edən əsərlər yaratmışlar. Tufarqanlı Abbasın və Xəstə Qasımın dini ustadnamələri, şəmkirli Hüseynin zəncirləməsi və Aşıq Ələsgərin «peyğəmbərin meracı» adlı şeirləri dediklərimizə misal ola bilər.

İslam dininin xalqımızın mənəvi həyatında və mədəni inkişafında müstəsna rol oynadığını inkar etmək qeyri-mümkündür. Dirili Qurbani islami dəyərləri yüksək qiymətləndirərək, onu öz əsərlərinin canına hopdurur, məclislərdə deyir və geniş kütlə arasında yayırdı. Bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən məsaillər, vücudnamə kimi dastanların əvvəlində, cahannamələr isə dastanların sonunda deyilirdi.

Bəzi araşdırıcılar Dirili Qurbaninin Şah İsmayıl Xətainin sarayına qədər inkişaf edib, yol tapmasını müxtəlif şəkildə elmi bir dillə yox, bədii nümunələr əsasında danışırlar. Bu doğru deyildir. Şah İsmayıl Xətai Səfəvi dövlətinin ideologiyasını formalaşdırarkən islami dəyərlərə söykənirdi. Tədqiqatçılar çox zaman bu islami dəyərləri sufizm şəklində, yəni şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət kimi izah etməyə çalışırlar. Şəriətin tələbi budur ki, təkcə Qurana deyil, bütün dini kitablara bələd olmalısan. Təriqət odur ki, seçdiyin dini yoldan dönməyəsən. Mərifət odur ki, hansı dinə mənsubsansa, xalq arasında o dini mərifətlə təmsil edəsən. Həqiqət odur ki, qardaşın bir adam öldürüb, yerinə isə başqasını həbs ediblər. Sən həqiqət naminə qardaşın olsa belə, kimin günahkar olduğunu aşkarlamalısan. Bax, bu dörd cəhət səndə cəmləşsə, insani-kamil olarsan, göydə Allahı, onun işığını görmək istəyən, onu sənin alnında, alnına yazılmış hərflərdə oxuya bilər,

---

[4] Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi». Bakı, 1981, səh 39
[1] Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə». Bakı, 1964, səh 31

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yerdə sən onun təcəllası olarsan. İslami dəyərlərin içərisində bu kiçik bir xətdir, bunlar Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Qurbani və Pirsultan Abdal yaradıcılığında özünü biruzə verir. İslami dəyərlərə çox məsəllər daxildir. Bunlar Dirili Qurbani yaradıcılığında öz təcəssümünü tapmışdır. Hələ ozanların son nümayəndəsi Dədə Yediyarla Qurbaninin deyişməsi, Qurbaninin dini ehkamlara nə qədər dərindən bələd olduğunu aşkar deyir. Dədə Yediyarla Qurbaninin deyişmələrindən bir nümunə:

Dədə Yediyar:

Nədən hasil oldu İsrafil suru?
Kim camal göstərdi, yandırdı Turu?
Hansı peyğəmbərin alnında nuru,
Onu kim görcəyin müsəlman oldu?

Qurbani:

Nurdan hasil oldu İsrafil suru,
Haqq camal göstərdi, yandırdı Turu.
Məhəmməd peyğəmbər – alnında nuru,
Xədicə görcəyin müsəlman oldu.

Qurbani saraya getməzdən əvvəl Şah İsmayıl Xətai onun yaradıcılığı ilə, ağlı ilə, kamalı ilə dərindən tanış olmuş, Dədə Yediyarın meydanında qalib gəlib, sınaqdan çıxdıqdan sonra onu öz sarayına dəvət etmiş və aşıqlara başçı seçmişdir. Hətta Qurbaninin elə şeirləri var ki, Xətai şeirləri ilə səsləşir, eyni mənanı təqib edir. Xüsusilə Xətaiyə məxsus vücudnamə və cahannamə parçalarını Qurbaninin təsiri ilə yazıldığına şübhə yeri qalmır. Xətai də böyük həvəs göstərmişdir ki, onun şeirləri də dastan gecələrində ustadnamə yerində söylənilsin. Onun «Tövbənamə» qəzəli buna misal ola bilər.

Aşıqlar Xətainin nəinki qoşmalarını, hətta qəzəllərini sazda oxumağa başlamışlar. Divani şeir şəkli onun qəzəlləri əsasında formalaşıb meydana çıxmışdır. Aşıqlar hətta məclisi Şah İsmayıl Xətainin dini şeiri olan tövbənaməsi ilə açırmışlar. Akademik Həmid Araslı da «Aşıq yaradıcılığı» adlı əsərində bu hadisəni xüsusi vurğulayır və Şah İsmayıl Xətainin qəzəlindən bir beyt nümunə verir:

Şah Xətai seyrə çıxdı açdı hürrün qəbrini,
Ya İlahi, sən bilirsən günahkaram doğrusu.[1]

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, Səfəvi xənadanının böyük hörmət və nüfuzunu qazanmış Qurbani Şah İsmayıl Xətai ilə birlikdə Çaldıran döyüşündə iştirak etmiş və o illərdə «Baş divani» («Xətai divanisi»), «Ayaq divani» («Osmanlı divanisi») saz havalarını yaratmışdır.

Şah İsmayıl Xətaidən sonra, XVII əsrdə sənət meydanına gələn Tufarqanlı Abbas Şah İsmayıl Xətainin və Qurbaninin yaradıcılıq yolunu intixab etmiş, Qurbaninin məsail şeirinin təsiri ilə yaddaqalan dini şeirlər yazmışdır. Tufarqanlı Abbas başqa sənətkarlardan fərqli olaraq öz şeirləri və həyat macəraları ilə bağlı, «Abbas və Gülgəz» kimi bütöv bir dastan yaratmışdır. Prof. M. H. Təhmasib haqlı olaraq qeyd edir ki, Tufarqanlı Abbasın tərcümeyi-halı, ədəbi irsi onun dastanında cəmləşmişdir. Tufarqanlı Abbasın şeirlərindən nümunələrə diqqət yetirək:

Xətmi Rəsul merac üstə yeridi,
Mələkələr dörd bir yanın bürüdü,
Cənab Əmir şir donunda şiridi,
Özü kəsdi Mustafanın yolunu.

Və yaxud:

Bir şəhərə vardım öz peşəsində,
Əyləşib cənnətin sər guşəsində,
On səkkiz min aləm bir küçəsində,
Bir yanı boş qalıb, min bəndərgahı var.

Bu şeir parçalarında Qurbaninin 63 məsailinin təsiri duyulmaqdadır. Qurbani aşıq poeziyasına ilk dəfə olaraq məsail, divani və təcnis şeir formalarını gətirdiyi kimi, bundan sonra sənət meydanına gəlmiş Tufarqanlı Abbas da aşıq yaradıcılığına örnək olaraq müləmmə təcnis (çoxdilli), cığalı təcnis və vücudnamə kimi şeir formalarını gətirmişdir.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəlində sənət meydanına gəlmiş Tikmədaşlı Xəstə Qasım özünə qədər mövcud olan klassik ədəbiyyatdan, zəngin folklormuzdan, folklorumuzun hərəkətdə olan, çevik və tez-tez dəyişmələrə məruz qalan aşıq sənətindən istənilən qədər faydalanmışdır. Həmin qaynaqlardan bəhrələnmiş, öyrənə-öyrənə, dərinləşə-dərinləşə dərya-dəniz olmuş, bir dağ kimi ucalmış, geriyə boylananda Nizami, Füzuli, Qurbani və Tufarqanlı Abbas kimi azman söz ustadlarını görmüş və bununla da öz sənət yolunu müəyyənləşdirmişdir. Xəstə Qasım sələflərinin poetik və melodik əsərlərindən təsirləndiyi kimi, onun xələfləri də şair-aşığın ədəbi irsinə söykənərək gözəl sənət nümunələri yaratmışlar. Xəstə Qasım sələflərinin yaradıcılığından necə faydalanmışdır? Nizami yazır:

Əvvəl əyri bitən bir cavan budaq,
Zənn etmə, qocalsa düzgün olacaq.[1]

Xəstə Qasım həmin beytin təsiri ilə yazdığı qoşmasında fikrini belə ifadə edir:

---

[1] Həmid Araslı. «Aşıq yaradıcılığı», Bakı, 1960, səh 34
[1] Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin», Bakı, 1962, səh 222

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Əzəl yerdən çıxan əyri ağacı,
Yüz min ustad rəndələsə düzəlməz.[2]

Dağıstana Ləzgi Əhmədin görüşünə gedən Xəstə Qasım öz hərbə-zorbasını fəxrlə belə başlayır:

Ləzgi Əhməd, mənəm Füzuli nəsli,
Bəhrlərdə mən ümmanam sən nəsən?
Dərin kitabları mənə eylərəm,
Söz anlayan, dərd qananam sən nəsən?[3]

Xəstə Qasım Füzuli yaradıcılığından təkcə bəhrələndiyini demir, fəxrlə onun nəslindən olduğunu söyləyir.. Xəstə Qasım, eləcə də Dirili Qurbaninin və Tufarqanlı Abbasın yaradıcılığına böyük ehtiramla yanaşır. Qurbaninin poeziyasından təsirlənərək təcnislər, Tufarqanlı Abbas yaradıcılığından təsirlənərək cığalı təcnislər yaradır. Qurbaninin 63 məsailinə cavab olaraq özünün 64 bəndlik ustadnaməsini yaradır. Xəstə Qasımın dini ustadnaməsi çox bitkin və zəngin məzmuna malik ölməz bir əsərdir. Xəstə Qasımın 64 bəndlik ustadnaməsindən bir neçə bənd nümunə göstərək:

Cəbrayıla müjdə verdin,
Bir oğlan dünyaya gəldi.
Adını İsmayıl qoydu,
Gərək görsün o Minanı.

İbrahim nə xəyala daldı,
İsmayıl mətləbin aldı,
Qurban Minaya gəldi,
Həcər başladı fəqana.

Baş kəsmədi bıçaq durdu,
Çaldı daşı, iki böldü,
O dəm Cəbrayıl gəldi,
Gətirmişəm qoç qurbanı.

Xəstə Qasım öz sələflərinin, o cümlədən Qurbaninin yaradıcılığına böyük maraq göstərmiş, onun sənət çeşməsindən istədiyi qədər faydalanmışdır. Qurbani bir qoşmasında deyir:

Gecə-gündüz vaxtı-bivaxt ağlaram,
Çeşmim yaşı Ceyhun olar sellənər,
Yaz mövsümü bülbül dil-dil ötəndə,
Bağ-bağçalar nərgizlənər, güllənər.[1]

Qurbani şeirindən təsirlənərək nəzərə çarpmayacaq tərzdə ona bənzər qoşmasını yazır. Nümunə üçün Xəstə Qasımın qoşmasının bir bəndini veririk:

Bağban olub zəhmət çəkə, əlləşə,
Saldığı bağ çiçəkləşə, gülləşə.
Əgər gücsüz güclü ilə güləşə,
Olar tərlan ilə sar aşnalığı.[2]

Yuxarıda qeyd etdik ki, Tufarqanlı Abbas mülәmmə təcnisin (çoxdilli) ən mükəmməl nümunəsini yaratmışdır. Tufarqanlı Abbasın mülәmmə təcnisinin nadir bir örnək olduğunu nəzərə alaraq burada onu bütöv veririk.

Yaz dolandı, gəldik düşdük yayə də,
Dastanımız dildən-dilə yay, ədə.
Bir təhrindən bənzədirəm yayə də,
Ərəb soki, farsı əbru, türki qaş.

Yar geyinib qəddi-dala, incidir,
Gümüş kəmər, nazik beli incidir.
Düzdürmüsən dəhanına incidir,
Ərəb sinan, farsı dəndan, türki diş.

Müxənnətnən heç olmaynan aşına,
Bir gün olar zəhər qatar aşına,
Abbas deyər: sal müxənnət başına,
Ərəb səngi, farsı həcər, türki daş.[1]

---

[2] Xəstə Qasım, Bakı, 1975, səh 10
[3] Sədnik Paşayev «Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı», Bakı, 1989, səh 68
[1] Sədnik Paşayev «Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı», Bakı, 1989, səh 32
[2] Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı, 1983
[1] Sədnik Paşayev «Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı». Bakı, 1989, səh 17

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Tufarqanlı Abbasın dini şeirləri də öz kamilliyi ilə seçilir. Həzrəti Əlinin onu zəhər quyusundan çıxarmasını aşağıdakı şəkildə mənalandırır və onun şəninə dəyərli sözlər deyir:

Kor olasan, a gözlərim,
Ağam burdan hara getdi?
Gizli olan sirləri,
Aşkar qılan hara getdi?...

Zülfüqar qalxıb havaya,
Salam gəldi Mürtəzaya,
Ərəb donunda davaya,
Girib varan hara getdi?...

Zülfüqarı vurdu daşa,
Bir cüt qulaq çıxdı qoşa.
Əjdəhanı başdan-başa
Yarı bölən hara getdi?...

Mən sevirəm ənbərini,
Düldülünü, Qəmbərini,
Cəbrayılın şahpərini,
Yarı bölən hara getdi?...

Gözün aç, ağanı tanı,
Görgünən qədir sübhanı,
Qul Abbası, binəvanı,
Ağlar qoyan hara getdi?...[2]

Xəstə Qasım öz dini divanisi ilə aşıq poeziyasında bir Kəbə yapmışdır, bir imarət ucaltmışdır. Bütün islami dəyərlər onun ayrı-ayrı misralarında yaşayır və Quranın islam dünyası üçün böyük dərslik olduğunu hamımıza anladır, onunla fəxr edir və bizi də fəxr etməyə çağırır. Həmin şeirə belə başlayır:

Adəmnən xatəmə,
Natiqi Quran mənim.
Din mənim, məssəb mənim,
Yol mənim, ərkan mənim,
Gül mənim, bülbül mənim,
Sünbülü reyhan mənim.

Xəstə Qasımdan sonra sənət meydanına gələn Aşıq Valeh, Aşıq Alı, Şəmkirli Aşıq Hüseyn, Molla Cümə, Yəhya bəy Dilqəm, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Növrəs İman və başqaları onun sənətkarlığından faydalanmış, şeir xəzinəsindən istifadə etmiş, onu özlərinə ustad seçmişlər.

Xəstə Qasımda bu cür mükəmməl sənət inciləri çoxdur. Aşıq poeziyasında cığalı təcnisin ən mükəmməl nümunələri onunkidir. Müstəzad təcnisin ilkin nümunəsini Xəstə Qasım yaratmışdır. Xəstə Qasım aşıq yaradıcılığında elə örnəklər, elə nümunələr yaratmışdır ki, o nəinki aşıq yaradıcılığına, eləcə də yazılı ədəbiyyata da güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığının banilərindən biri olan professor M. H. Təhmasib yazır ki: «XVII-XVIII əsrlərdə aşıq ədəbiyyatı, aşıq şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetirmişdir ki, hətta, əgər belə demək mümkünsə, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlamış, Vaqif ədəbi məktəbinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır».[1]

Xəstə Qasımın «Dağıstan səfəri» dastanını yaratdığı kimi, Xəstə Qasımın təsiri ilə XVIII əsrin böyük sənətkarı Abdalgülablı Valeh də özünün «Dərbənd səfəri» və yaxud «Valeh və Zərnigar» dastanını yaratmışdır. Bundan başqa, Valeh kiçik hissələrdən, 3 bənddən, 5 bənddən ibarət cahannamələrdən fərqli olaraq, 15 bənddən ibarət cahannaməsini yaratmışdır.

Aşıq Valeh həmin cahannamədə Molla Pənah Vaqifi yad edərək deyir:

Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan,
Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürr-əfşan.
İndi eyləmisən xak ilə yeksan,
Tapmaq olmaz o kamalda can, hanı?

Dünya, səndə Aşıq Səməd var idi,
Nəzmü şeiri, ləli, gövhərlər idi,
Bir gözəl eşqinə giriftar idi,
Onun kimi bir bəhri-ümman hanı?

---

[2] Şeir Aşıq Məhəmmədən tam şəkildə yazıya alınmışdır. (Göyçənin Ağzıbir kəndi)
[1] M.H. Təhmasib. «Azərbaycan xalq dastanları», (Orta əsrlər), Bakı, 1972.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Cəsarətlə demək olar ki, Xəstə Qasım «Dağıstan səfəri» ilə real tarixi dastanın ilkin nümunəsini yaratmış, bundan sonra sənət meydanına gələn Aşıq Valeh, Aşıq Alı, Şəmkirli Hüseyn onun real tarixi dastan yaratmaq ənənəsindən əzəmi dərəcədə bəhrələnmişlər.

Aşıq Şəmkirli Hüseynin «Naxçıvan səfəri» («Aşıq Hüseyn və Reyhan»), «Aşıq Alının Türkiyə səfəri» («Aşıq Alı və Əsmər xanım»), Çoban Məhəmmədin «Qars səfəri» («Çoban Məhəmməd və Səlbi Xuraman») dastanları Xəstə Qasımdan xeyli sonrakı dövrlərdə yaranmışdır.

XIX əsr sənətkarlarının içərisində Şəmkirli Aşıq Hüseyn yüksək dini təhsil görmüş, 17 il Şamda qalmış azman bir sənətkardır. Aşıq Hüseyn məsail şeirində ifadə olan fikirləri başqa adla qələmə almışdır. Onun məsail səviyyəsində olan «Zəncirləməsi» aşıq poeziyasında ölməz bir abidədir. Heç yerdə çap olunmadığı üçün Şəmkirli Aşıq Hüseynin zəncirləməsini burada bütöv veririk:

**Çağırram qadir Allahı,
Coşub girəndə meydana.
Yüz on dörd surə oxuram,
Sidqim bağlaram Qurana.**

**Qurandı mənim əzbərim,
Cahari-məsim gövhərim,
Kərimi Kərrari Kərim,
Qulluq eylərəm imana.**

**İmanı verən xaliqdi,
Mətləb diləyən məxluqdu,
Yunisi udan balıqdı,
Düşəndə dərya-ümmana.**

**Ol ümmanda oldu qəvvas,
Bil nə qədər qıldı namaz,
Ərz elədi Xızır İlyas,
Üzün tutdu asimana.**

**Asimanı yaratdı Kirdigar,
Təyyar oldu Şəmsi-Qəmər,
Neçə gündə belə hünər,
Yayıldı cümlə-cahana.**

**Cahanda gördü obanı,
Zərrəcə seçdi noğdanı,
Şeytan Adəmə verdi buğdanı,
Həsrət qoydu rizvana.**

**Rizvandan çıxdı Adəm,
O nemətdən bir də dadam,
Şükr elədim mən çox şadam,
Qismət oldu Həvva ana.**

**Həvvanı eylədi qəbul,
İşlərisə oldu məqbul,
Qan eylədi Habil, Qabil,
Onlar uymuşlar şeytana.**

**Şeytan eylədi zəlili.
Çağırın Cabbar-Cəlili,
Oda atdılar Xəlili,
Atəş döndü gülüstana.**

**Gülüstanda oxu kərəmullahı,
Oddan xilas oldu dahı,
Bənə qoydu qibləgahı,
İsmayılı gətdi qurbana.**

**Qurbanını qəbul eylədi,
Savabı sail eylədi,
Hünəri fail eylədi,**

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Tikdirdi müsafirxana.

**Ol müsafirdən ötrü ağladı,
İblisi rey bağladı,
Sinəsin çarpaz dağladı,
Həsrət qaldı o mehmana.**

**Loğman dedi biris birisi,
Həzrət Yəhya, Şıx İdrisi,
Bizim düşmənimiz iblisi,
Rəhmət, nəhlət oxuyana,**

**Nəhlət oxuyan Şıx Əyyub,
Kafərlərin yağın yarıb,
İbni Həsən, İbni Yaqub,
Qurbanam Cəhli sultana.**

**Cəhli bənzər ərənlərə,
Təbi bizə verənlərə,
Rəsulu görənlərə,
Onlar səy eylər Firqana.**

**Firqanını car elədi,
Dinini aşkar elədi,
Hünəri Heydər elədi,
Qılınc vurdu ol düşmana,**

**Düşmanları çəkdi aman,
Sizdən uzaq olsun yaman,
Mənim ağam Sahib Zaman,
Can qurban Şahı-Mərdana.**

**Adəmi Seyfullah,
Nuh Nəbiyyullah,
Şıx Səfiyyullah,
Onlar qərq oldu tufana.**

**Ol tufandan aldı payın,
Cüt götürdü taylı tayın,
Sözə baxmayan oldu xain,
Həkimlik gəldi loğmana.**

**Şah-mərdan açar eyin,
İmamız haqdı bugün,
Mənim adım aşıq Hüseyn,
Sakinəm Şəmkirstana.**

Bu silsilədən məsailin ruhunu və məzmununu özündə yaşadan «meracnamə»sində Aşıq Ələsgər deyir:

**Bu nə qurğu, nə fəzilətdi,
Bağışlandı hümmətlərin günahı.
Şad xürrəm olacaq islam pənahı,
Bir aslan gəldi kəsdi irahı,
Məhəmməd görcəyin xətabın atdı.
Yetişdi hicraya əzizi-əzim,
Əli dedi əmioğlu meracım qədim,
Buyurdu almanı etdi təbəssüm,
Dedi ki, hər işin sirri qüdrətdi.**

Şeirin son misralarını oxuduqda merac evində Allahın rəsulu Məhəmmədlə Həzrət Əlinin görüşləri, alma əhvalatı Aşıq Ələsgərin şeirində öz əksini tapır. Beləliklə Aşıq Ələsgər məclisə daxil olarkən xalqa islami dəyərləri, islam tarixini, islam mədəniyyətini bu yolla çatdırır. Bu mənada aşıq ictimai fikir tariximizdə, mənəviyyatımızın zənginləşməsində misilsiz rol oynamışdır.

Müasir dövrdə, yəni XX əsrdə Xəstə Qasımla maraqlanan, onun açılmamış qıfılbəndlərini açmağa səy göstərən Növrəs İman olmuşdur. Xəstə Qasımın qıfılbəndinin bir bəndini misal göstərək:

Xəstə Qasım:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Xəstə Qasım Tikmədaşlı sahibi cümlə xəta,
Ümidvaram meracına sənə eylər əta,
Bir ismin qul kəfadı, bir ismin əl-əta,
Əzmi qaf günahım olsa, əhv eylər rəhman məni.

Növrəs İmanın açması:

Növrəs İman Göyçə elli sığın şahi Heydərə,
Ərş əladan vəhy gəldi, biz yazdıq dəftərə,
Xaliq özü şəfayətçidi qoydu bunu məhşərə,
Qorxum yoxdur, qurulsa ədalət, divan mənim.

Növrəs İman ərəb, fars dilini, Quranı, onun ayələrini yaxşı oxuyub bildiyindən Xəstə Qasımın qıfılbəndlərini açmağa girişir və müvəffəq olur. Növrəs İman folklor yaradıcılığının, aşıq poeziyasının qiymətləndirir.

Oyub ciyərimi möhnət alması,
Bu xəstə könlümün açılmaz pası,
Ələsgər, Xəstə Qasım, Şikəstə Abbası,
Ondan qalan aşıq üz gəlib gedib.

Xəstə Qasım Azərbaycan aşıq yaradıcılığının, onun poeziyasının, ifaçılıq sənətinin bel sütunudur, onurğa sütunudur. «Məsail, vücudnamə, meracnamə, zəncirləmə və cahannamə» folklor toplusunu təcili çap etdirmək niyyətindəyik. Ona görə ki, bu klassik nümunələri ustad görmüş sənətkarlar bilirlər. Onlarınsa sayı çox az qalmışdır. Ustad sənətkarları isə toy məclislərinə aparmırlar. Biz arxivimizdə saxladığımız həmin nümunələrin sovet dönəmində çap olunmadığını və yayılmadığını nəzərə alaraq, onların işıq üzü görməsinə çalışırıq.

Xəstə Qasım dini mövzunu necə poetik bir dillə təsvir və tərənnüm edir. Onun obrazlı təfəkkürü, rəvan dili şeiri necə bəzəyir, ona necə poetik don geyindirir. Məsələn;

Əzəl-əzəl bu dünyaya,
Adəm Ata maya gəldi.
Əmr olundu yaradandan,
İnsan üzünə həya gəldi.

On dörd dəstədir gülümüz,
Kəlmə gətirdi dilimiz,
Şahlar-şahıdır pirimiz,
Salman ona dayə gəldi.

Xəstə Qasım eylər bəsi,
Silinsin könlünün pası,
Behiştin bir dəst libası,
Fatmeyi-Zəhraya gəldi.

Biz bu yazının mərkəzində Xəstə Qasımı gördüyümüz üçün onun mövqeyini açıqlamağa çalışmışıq. Əlbəttə, bu böyük tədqiqatın kiçik bir hissəsidir. Yəqin ki, gələcək araşdırmalar daha çox söz deməyə imkan verəcəkdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA DƏRVİŞ OBRAZININ POETİK-SEMANTİK STRUKTURUNA DAİR

Hikmət Quliyev
Səfa Qarayev
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbayjan

Azərbayjan nağıl və dastanlarının strukturunda mühüm rola malik olan və böyük bir kompleks əmələ gətirən obrazlardan biri də dərvişdir. Həm nağıllarda, həm də dastanlarda bu obraz bu və ya digər şəkildə «fəaliyyət» göstərir. Biz bu araşdımamızda dərviş obrazının nağıl və dastanlarda kompleks təşkil etdiyini əsas götürmüş və fikirlərimizi bu kontekstdə əsaslandırmağa çalışmışıq. Tədqiq etdiyimiz mətnlərdən aydın olur ki, genezis baxımından fərqli olan bəzi obrazlar funksiya jəhətdən eyni fəaliyyət semantikasına malikdir. Belə ki, bu obrazları (Dərviş – Xızır – Nurani Qoja – Əli – Şahi-mərdan – Abid – Pirani kişi) eyni semantik sırada birləşdirmək vajibdir. Başqa sözlə, bunlar xalq təfəkküründə fəaliyyət baxımından eyniləşdirilmişdir. Biz də məsələyə funksiya baxımından yanaşdığımız üçün bizdən önjəki tədqiqatlara əsaslanaraq bu obrazları dərviş obrazı kompleksi kimi qəbul edib və funksiyalarını da bu aspektdən müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Bu kompleksə daxil olan hər hansı bir obrazın adının digərləri üçün ortaq götürülməsi yanlış olardı və tam şəkildə kompleksin xüsusiyyətlərini əks etdirməzdi. Bizə görə bu kompleksdə ən ortaq obraz məhz dərvişdir. Belə ki, o özündə həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətləri birləşdirir və kompleksin mənfi və müsbət keyfiyyətə malik olan obrazlarını ifadə etməklə ortaq bir mövqeyə malik olur. Bu da bizə kompleksə daxil olan obrazların funksiyalarını dərviş adı altında müəyyənləşdirməyə əsas verir. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün aşağıdakı sxemi verməyi əsaslı vasitə hesab edirik.

Dərviş

Müsbət tipli Obrazlar	Mənfi tipli obrazlar
Dərviş	Dərviş
Xızır peyğəmbər	
Xızır Nəbi	Keşiş (çox az rast gəlmişik)
Abid	
Nurani kişi	
Qoja pirani kişi	
İmam Əli	

Sxemdən də göründüyü kimi, bu obrazın təbiətində iki qütb birləşib: müsbət və mənfi. Dərviş obrazı kompleksinin bütün obrazlarının fəaliyyəti xalq təfəkküründə məhz bu qütblər əsasında sıralanmışdır.

Azərbayjan nağıllarında dərviş obrazının funksiyalarını aydınlaşdırarkən müəyyən etdik ki, bəzən bir obraz bir neçə fəaliyyəti, yəni funksiyanı həyata keçirə bilir. Bu fəaliyyətlər ayrı-ayrı mətnlərdə müstəqil və tək halda da özünü göstərdiyi üçün bunları müstəqil funksiyalar kimi götürdük.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan nağıllarında dərviş obrazının aşağıdakı funksiyalarını müəyyənləşdirdik:

1. Övladvermə funksiyası;
2. Yolgöstərmə funksiyası;
3. İnformasiyavermə funksiyası;
4. Sehrli vasitəvermə funksiyası;
5. Çevirmə funksiyası;
6. Yalançı dərvişliketmə funksiyası;
7. Advermə funksiyası;
8. Bəxtvermə funksiyası.

Azərbayjan dastanlarında isə dərviş obrazının aşağıdakı funksiyalarını müəyyənləşdirmişik:

1. Advermə funksiyası;
2. Yolgöstərmə funksiyası;
3. Övladvermə funksiyası;
4. Butavermə funksiyası;
5. Xilasetmə funksiyası;
6. Yalançı dərvişliketmə funksiyası;
7. İnformasiyavermə funksiyası;
8. Yalançı dərvişliketmə funksiyası;

Azərbayjan dastanlarında dərviş obrazının funksiyalarını müəyyənləşdirərkən gördük ki, epik təfəkkürün məhsulu olan nağıl və dastanlarda funksiyalar təxminən eynidir. Lakin nağıllarda dərviş obrazının çevirmə, sehrli vasitəvermə və bəxtvermə kimi funksiyalarına dastanlarda rast gəlmədik. Eyni zamanda dərviş obrazının dastanlarda müəyyənləşdirdiyimiz butavermə və xilasetmə funksiyalarına nağıllarda rast gəlmədik. Yerdə qalan digər funksiyalara isə həm nağıllarda, həm də dastanlarda rast gəlinməsinə baxmayaraq bunlar işlənmə tezliyinə görə fərqlənirlər.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«KOROĞLU» DASTANINDA ANTROPONİMLƏRİN - KİŞİ ŞƏXS ADLARININ TƏDQİQİ

F.e.n. Sevil Ağabəyli
BDU
Azərbaycan

Onomastik leksikanın kompleks şəkildə ardıcıl və əlaqəli tədqiqi çox vacib məsələdir, çünki tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovuşma nöqtəsində öyrənilən onomastik leksika konkret bir regionda yaşayan və tarixi zərurətdən miqrasiyaya uğramış xalqların dili, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında qiymətli məlumat verir.

Dilin qədimliyini, xalqın tarixinin dünyanın «mədəni yaddaş»ı ilə qırılmaz əlaqəsini, bizcə, şifahi xalq ədəbiyyatının böyük bir qolu olan dastanları tədqiq etməklə öyrənə bilərik. Belə ki, Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olan onomastik vahidlərin böyük bir qolunu əhatə edən antroponimlər öz rəngarəng məna çaları, yaranma yolları, işlənmə məqamı və dil mənsubiyyətinə görə dilimizin lüğət tərkibində xüsusi bir lay təşkil edir. Antroponimika insanın adını – şəxs adını, atanın adını, soy adını, titulu, təxəllüsü, ləqəbi öyrənir. Xalqın yaratdığı adlar onun tarixi boyunca təkcə «şifahi yaddaş»la deyil, həm də «mədəni yaddaş»la nəsildən nəslə ötürülür. Araşdırmaya cəlb olunan «Koroğlu» dastanı bu baxımdan, maraqlı, zəngin bir antroponomik mənbədir. Ümumxalq təfəkkürünün ifadəsi olan bu adlar başqa sözlər kimi Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına tabedir.

«Koroğlu» dastanının tədqiq olunan variantlarından seçilmiş antroponimlərin dil mənsubiyyəti olduqca rəngarəngdir. Qeyd etməliyik ki, türk, Azərbaycan mənşəli antroponimlər dastanda üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilinin leksikasında milli antroponimlərlə yanaşı, fars, ərəb, monqol mənşəli adlar da işlənir. Azərbaycan dilinin lüğətinə daxil olan hər bir ad «milli süzgəc»dən keçəndən sonra özününküləşdirilmiş və bu dildə «vətəndaşlıq hüququ» qazanmışdır.

Tədqiq olunan antroponimlər, ilk baxışdan, sadə və mürəkkəb quruluşa malikdir. Lakin araşdırmalar göstərdi ki, bu gün istər sadə, istərsə də mürəkkəb quruluşlu adlar kimi qəbul olunan onimlər daha dolğun bir konstruksiyaya malikdir.

Bu məqalədə «Koroğlu» dastanının Azərbaycan, türkmən, türk və gürcü variantlarından seçilib toplanmış, mənası daşlaşmış, sadə, tədqiqat əsərlərində yalnız adı çəkilməklə kifayətlənilmiş, ilk baxışdan anlaşıqlı olan, lakin nədən, nə cür əmələ gəlməsi və ilkin mənası açıqlanmamış antroponimlərin – kişi şəxs adlarının dil mənsubiyyətini, quruluşunu və struktur modelini, qohum dillərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini, onların inkişaf yolunu və anlamını geniş işıqlandırmağa çalışmışıq.

Balı

1) Nişapurys patişasyna Balybed patyşa diəerdiler [45, c. 3, s. 4];
2) Balı beqis ak otaqı qöründi [34, s. 228];
3) Bu - da qalasını qezip, Balı dien, Süyji dien iki oqlanı bulam alıp qaytdı [34, s. 156].

Ba qədim türk dillərində bağlamaq anlamlı fel [35, s. 76], **-lı** isə dilimizin ümumi leksik sistemində məhsuldar söz yaradıcılığı funksiyası daşıyan, onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində fəal rol oynayan şəkilçidir. Xüsusi ad yaradan formant kimi həmin şəkilçiyə türk dilləri arealında, xüsusilə arealın cənub-qərb hissəsində daha çox rast gəlinir [24, s. 455-456].

İlk baxışdan sadə görünən, əslində mənası və quruluşu daşlaşmış bu antroponim qədim tarixə malikdir. Balı düzəltmə şəxs adıdır: Ba+lı.

«Koroğlu» dastanının Azərbaycan variantından olan bu nümunəyə diqqət yetirək:

1) Bolu bəy qoşun sərkərdələrindəndi [19, s. 83];
2) Bolu bəy Mehtər Murtuzun fikrini bəyənib, hökm elədi ki, qoşun düşüb düşərgə saldı [20, s. 223].

M.Seyidov yazır: «Bizcə, «Korobolko»-«qorobolko» sözü «qor»+«bolko» tərkib hissəsindən ibarətdir. «Qor» od, «bol» isə bəzi türk dillərində «mərd», «qoçaq», «igid», «cəsarətli» deməkdir. Bəlkə, «Koroğlu» dastanındakı Bolubəy adı da bu «bol»la əlaqədardır» [27, s. 160].

M.Çobanov **Bolu** antroponiminin «bolur» etnonimi ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir: «… Dilimizin daxili inkişaf qanunları əsasında «bolur» sözündəki «**r**» səsi düşmüş və həmin ad müasir dilimizdə «**Bolu**» kimi sabitləşmişdir. «**Bolur**» sözü hazırda Türkmənistanın Gerki rayonunda makrotoponim kimi işlənməkdədir» [13, s. 185-186].

Bolur çekir nəslinin arsarlar qəbiləsinin tirəsidir. Dialekt və şivələrdə bolur, ədəbi dildə bolar, bolyar kimi qeyd olunur. Hərfi mənası «olar, var» deməkdir [33, s. 34].

Qeyd etməliyik ki, **a**>**o** keçidi, yəni **a** saitinin labiallaşması başlıca olaraq, Azərbaycan ədəbi dilinə aiddir. **A** səsinin **o** səsinə keçidini Azərbaycan dilinə tat dilinin təsiri kimi də əlaqələndirirlər. Belə bir fikir **a**>**o** keçidinin dialekt və şivələrdə, habelə digər qohum dillərdə mövcudluğu bu hadisənin, ümumiyyətlə türk dillərində labializasiya prosesi ilə əlaqələndirilməsi ehtimalının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. **O** saitinin **u** saitini izləməsi oğuz qrupu türk dillərindən biri olan Azərbaycan dilində

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

özünü daha bariz göstərir [31, s. 14-15, 69]. Bizcə, **Bolu** sözü «**balı**»nın tarixən fonetik şəklini dəyişmiş variantıdır. Bu da, Azərbaycan dilində yeni sözyaratma prosesinin güclü olmasına daha bir dəlildir.

Bamaq felinin mənasını nəzərə alsaq, bizcə, **Balı**//**Bolu** şəxs adı «müəmmalı, qılaflı», «ağzıbütöv, etibarlı» anlamını bildirir.

Beyrək

- Beyrək bavamı xanın dədəsi didərgin salıf Qubadan, mən də düşüm didərgin? [29, s. 75].

Beyrək DTS-də: «Bek II – möhkəm, davamlı; Bekrdk – ali, üstün, artıq, çox gözəl, çox yaxşı [35, s. 92, 93]; ŞAL-da: «k. Müharibədə ordunun mərkəzi və yan tərəfləri (sağ və sol cinahları) [2, s. 69]; AŞAİ-EL-də isə: «(t.) – 1. Balaca qurd. 2. Bəylər bəyi, bəylərin yüksəyi. 3. Rəmzi mənası: qüvvət, səadət» [15, s. 32] kimi verilmişdir.

M.Çobanov **Beyrək** adının yaranıb şəxs adı kimi işlənməsini qədimdən XII əsrə qədərki dövrə aid edir [13, s. 71].

Bizcə, Beyrək «iradəli, dözümlü, mərifətli kişi» anlamındadır.

Böyükkişi

- Böyükkişi indi işi işdən keçirmisən [20, s. 316].

Öncə, iki komponentli mürəkkəb şəxs adının – **Böyük**+**kişi** – birinci komponenti haqqında olan qeydlərə diqqət yetirək.

Böyük «kəmiyyətcə iri, başçı, rəhbər; sifət kimi gücləndirici və s.»; **boy** «bədənin uzunluğunu, qədd, qaməti-böyümək, inkişaf etmək və s.» [4, c. 1, s. 312, 300] anlamı bildirir.

Mirzə Kazımbəyin fikrincə, rus dilində **buydanğ** - «hündür yer» türk dilində çıxışlıq halında olan **buydan** (boydan); rus dilində **buynıy** – «sıx və hündür yetişmiş» (taxıl) tatar dilində **buylıq** «yetişmiş yaxşı məhsul» - **buy-boy** və –**lıq** -əlamət bildirən şəkilçi; rus dilində **buətğ** - «böyümək» türk və tatar dillərində **buyumaq** – böyük olmaq, böyümək anlamlı feli ilə həqiqətən uyğun gəlir [40, s. 34-37].

Tonyukuk Boyla bağa tarqan titulunu daşıyırdı. **Boy** «tayfa, nəsil, insanların bir yerə toplaşması» deməkdir; **-la** isə sifət düzəldən şəkilçidir [35, s. 110, 656].

M.İ.Yusifov **o**>**ö** keçidinin türk, qaqauz və türkmən dillərində daha çox, Azərbaycan dilində isə yalnız dialektlərdə müşahidə olunduğunu, **ö** saitinin **ü** saitini izləməsini oğuz qrupu türk dillərinə xas olduğunu göstərir [31, s. 20, 70].

O>**u** keçidinin qıpçaq və oğuz dillərində, xüsusilə tatar və başqırd dillərində daha fəal işlənməsini və müvafiq olaraq, saitlərin **u-ı**, **ö-ü** izlənməsi faktını (buylık) [31, s. 21, 67, 70] da nəzərə alaraq, demək olar ki, (boy>buylık)>böyük türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirən sözlərdən biridir.

XV-XVI əsrlərdə üzü köçürülən «Oğuznamə»də olan bir el məsəli diqqəti cəlb edir: «**Xatun kişilər** üç nəsnədən çökər: bir oğlan toğurmaqdan, bir geyəsi yumaqdan, biri un yoğurmaqdan» [42, s. 97].

«Oğuznamə»də toplanmış atalar sözü və məsəllərin böyük əksəriyyətinin dilinin tarixən əvvəlki dövrlərə (IX-XI əsrlər) aidliyini nəzərə alsaq [42, s. 6], ehtimal etmədən, deyə bilərik ki, bu məsəldə **kişilər** sözü «**qadınlar**» deməkdir.

M.Kaşğari «kişi» sözünün yağma dialektində «kişinin arvadı» və «Kişi al!» «evlənmək» mənasında olduğunu göstərmişdir [35, s. 646].

Ş.Xəlilov yazmışdır: «…kişi-adam …Bu dil faktları «Yusif və Züleyxa» poemasında XIII-XIV əsrlər ədəbi-bədii dilimizin leksik qatının hərtərəfli öyrənilməsi işində əvəzsiz bir mənbədir» [17, s. 38-39].

Böyükkişi onomastik vahidinin ikinci komponenti - **kişi** - aşağıdakı məna çalarına malikdir:

1) insan, insanpərvər; 2) arvadın əri; 3) tarixi: ərin arvadı; 4) məc. mərd, namuslu, qeyrətli; 5) hər kəs, şəxs; 6) hörmət əlaməti olaraq yaşlı kişilərin adlarına əlavə olunur [6, c. 3, s. 77; 35, s. 310, 646; 41, s. 401].

Türk mənşəli Böyükkişi kişi şəxs adı, bizcə, ŞAL-da qeyd olunduğu kimi, «böyük hörmət sahibi, tanınmış adam, hörmətə layiq insan» [2, s. 86] mənasını bildirir.

Bürcü Sultan

1) İstambul xotkarının Bürcü Sultan adında bir oğlu var idi [20, s. 38];
2) Bürcü Sultan dönüb əlindəki nizəni Koroğluya atdı [20, s. 39];
3) Emma özünü Kudaly Reyhan diyenin inisi (qardaşı - A.S.) Burjy beg tizden toy edip, şol qyzy aljakmyş - diyip [45, c. 3, s. 184].

Bayatlı Oruc bəy məmlük bürcü sultanı Sultan Bürcünün 1481-1512-ci illərdə Misirdə hökmranlıq etdiyini qeyd edir [38, s. 196].

«İslam ensiklopediyası»nda yazılmışdır: «… Sultan Berkikin dövründən etibarən (784-801=1382-1398) hökmdarlar məmlüklərdən seçilmişlər. Misir taxtına oturan ilk məmlükün Baybars II olması ehtimal olunur. Sonuncusu isə I Səlim tərəfindən 1517(922)-də edam edilən Tuman Baydır» [46, c. 2, s. 805].

Bürc süryani «burqus» sözünün ərəbləşmiş şəklidir. Bu söz astronomiyada işlənir [46, c. 2, s. 805].

Bürc[1], isim (ə.) - qədim şəhər hasarının üzərində müşahidə və müdafiə qülləsi; qala çıxıntısı; **Burc**[2],

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

isim(ə.) (astr.) - göydə günəş dairəsinin bölündüyü 12 qisimdən hər biri [4, c. 1, s. 339; 35, s. 132] deməkdir.

DTS-də **Bürçüy** şəxs adı kimi də qeyd olunur [35, s. 133].

1-ci və 2-ci nümunədə **Bürcü Bürcü Sultan** ayrı yazılan mürəkkəb şəxs adının birinci komponentidir. 3-cü nümunədə isə sadə şəxs adıdır.

Soltan isimdir, ərəb mənşəlidir: «sultan, padşah, hökmdar» [7, c. 4, s. 96] anlamındadır.

Aydın Paşa yazır: «**Sultan**//**soltan**. Bu, «hökumət, hakimiyyət» mənasında işlənir və Abbasilər dövründə yaranmışdır. İlk dəfə Harun ər-Rəşid öz vəziri Cəfər Bərməkiyə fəxri ad kimi «sultan» titulunu vermişdir. Sonralar xilafətə tabe olan əyalət hökmdarlarına da verilən bu titul Sultan Mahmud Qəznəvi dövründə ən yüksək titula çevrilmişdir» [25, s. 191].

I Murad (1361-1389) hakimiyyətdə olan sülalənin qüdrətliliyini xüsusi nəzərə çatdırmaq üçün ölümündən az əvvəl **sultan** titulunu qəbul etmişdi [37, h. 2, s. 76].

ŞAL-da **sultan**: «(ə.) – k.q. Hökmdar, padşah, imperator; qüdrət, qüvvət. Osmanlı imperatorluğu zamanında dövlət başçısının anasına, bacılarına və qızlarına verilən addır. Bir sıra adlarla birləşərək mürəkkəb adlar yaradılır: Sultanağa, Sultanbəy, Sultanbəyim və s. [1, s. 321]; AŞAİ-EL-də isə: «(ə.) - hökmdar, padşah, şah» [15, s. 146] kimi verilmişdir. Qeyd etməliyik ki, pulla oynanılan aşıq oyunu sultan adlanır (Yeravan): Sultan oynuyan gəlsin [3, s. 366].

Bizcə, **Bürcü Sultan** ərəb mənşəli iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Dərviş

Deyirlər ki, Koroğlunun kimyagər Dərviş adında bir həkim dostu var idi [20, s. 79].

Araşdırmalara görə, aysorların (assurlar) **Baz**//**Bəz** qəbiləsi kürdlərin labüd basqınlarından qorunmaq üçün Atur şəhərindən qaçıb Artum əyalətinin Şivaxale kəndində məskunlaşır. Əsrlərlə burada yaşayan **Baz**//**Bəz** qəbiləsi həmişə Evnan adlı ağsaqqalı hörmətlə yad edirdi. Evnandan sonra Daryavuşun, qısaca, Dərvişin adı ehtiramla çəkilir. Dərviş Mosul yaxınlığında yaşayan Muzul kürd tayfasına qarşı mübarizəyə başçılıq etmişdir [39, s. 21].

Həm antroponim, həm də adi dil vahidi olan **dərviş** mənbələrdə fars mənşəli söz kimi verilir və belə açıqlanır: «Dərviş, is., [fars]. 1. Qapı-qapı gəzərək, yaxud meydançalarda adamları başına yığaraq peyğəmbərə, imamlara və Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş qəsidələri avazla oxuyub, pul yığan adam; 2. Yoxsul, kasıb, fağır, yazıq» [5, c. 2, s. 72]; «Bu adın «Dərviş» biçimi də vardır. Dini təriqətə mənsub olan, sərsəri həyat sürən adam …» [2, s. 119].

H.Həsənov, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, dərviş sözünün ilkin variantını da qeyd etmişdir. Lakin o, **dəravüş** sözünü «dərvişlər» kimi göstərmişdir. Onun fikrincə, **dərviş** - danışmaq və müxtəlif oyunlar göstərməklə pul qazanan adam; fağır, yoxsul; sufi təriqətlərindən birinə mənsub adam anlamındadır [15, s. 44].

Türkmən dilində **dervüş** – «tərki-dünya, zahid» [41, s. 260] mənasında işlənir.

Bizcə, **Dərviş** qədim tarixə malik antroponimdir.

Eyvaz

1) Məni qurtarmağa gəlsə Eyvaz, Dəmirçioğlu Həsən, ya da İsabalı gələr [19, s. 91].

Azərbaycan dilində Eyvaz sözü yoxdur; ADİL-2-də verilməmişdir, **əvəz** isə ərəb mənşəli isim, qarşılıq bir şeyin (adamın) yerini tuta bilən, mükafat, muzd, haqq, qisas, intiqam, öc [5, c. 2, s. 228]; türkmən diliində isə **övez** «dolmaq, doldurmaq, ödəmək»; kişi şəxs adı [41, s. 496] anlamındadır.

Eyvaz AŞAİ-EL-də türk mənşəli, kişi şəxs adı, düzülmüş, düzəlmiş, qaydaya salınmış; «ərəbcə əvəz deməkdir» qarşılıq [15, s. 49-50], ŞAL-da Eyvaz kişi adı, ərəbcə «əvəz»in dəyişilmiş biçimi, Türkiyədə başqa millətlərdən olan xidmətçilərə verilən ad [2, s. 135], **əvəz** isə ADİL-2-də olduğu kimi verilmişdir.

«Koroğlu» dastanının Azərbaycan və türk variantında **Eyvaz**ın **Ayvaz** şəklinə də rast gəlirik. Məs.:

1) Ayvaz yavaş-yavaş geridən gəlirdi [22, s. 157];

2) Gel Ayvaz'ım, dolaşalım dağları
Vay elləri, dost elləri [43, s. 10].

A.Nəbiyev «Eyvaz»ın «Ayvaz» kimi verilməsini bu adın rus dilinə tərcümə edilməsi ilə əlaqələndirir [22, s. 180].

A saitinin **a** saitini izləməsi prosesi oğuz qrupu dillərində **a** saiti ahənginin güclü olması ilə izah olunur. **A-a** saitlərinin biri-birini izləməsi və bu qanunauyğunluğun möhkəmliyi Azərbaycan dialektlərində də özünü bariz bir şəkildə göstərir [31, s. 52-53]. Dastanın Azərbaycan və türk variantından verilən nümunələrə əsasən, demək olar ki, **Eyvaz** → **Ayvaz** oğuz qrupu türk dillərinin malik olduğu **a** saiti ahənginin dil faktı kimi real nümayişidir.

3) – Öwez jan, ümür-duman asman-pelede çykya, dyzylbaş gelipmika diyyan? [44, c. 2, s. 312].

Dastanın türkmən variantından olan bu nümunədə **ə>ö** və **ə>e** keçidi baş vermişdir. Bu da, dilin qanunauyğunluğu ilə əlaqədardır [31, s. 25].

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

4) Koroğlu çun bu sözü Eyvəz balıdan eşitdi, qəzəbdak oldu [23, s. 175].

a>ə keçidi qıpcaq dillərində, xüsusən qazax və tatar dillərində daha çox yayılsa da, bu nümunənin gürcü variantı olduğunu nəzərə alaraq, **a>ə** keçidinin Azərbaycan dilinin qərb və şimal dialektləri üçün xarakterik olduğunu qeyd etmək olar [31, s. 23].

5) Dedilər, bu oğlanın adı Eyvaz Balıdı [21, s. 21].

4-cü və 5-ci nümunədə Eyvaz - Eyvəz balı//Eyvaz Balı mürəkkəb kişi şəxs adının birinci komponentidir. **Balı** haqqında isə əvvəldə açıqlama verilmişdir.

Əvəz sözünün real açıqlamasını bildiyimizdən, bu sözün şəxs adı kimi belə anlamda işlənməsini ehtimal edə bilərik: «könülə məlhəm, mərd, qoçaq».

Gülbəngi

Dağıdar ölkəni, çövürrəm taxtın,
Bularam cəmdəyin qana, Gülbəngi! [19, s. 192].

Gülbəngi, bizcə, üç komponentdən ibarətdir: **Gül+bəng+i.**

Gül fars mənşəli «**çiçək**» (danışıqda «qızılgül» mənasında da işlənir) anlamlı isim kimi açıqlanır [6, c. 3, s. 206]. ADİL-3-də «gül»ün bir çox çaları qeyd olunmuşdur, lakin araşdırmalar göstərir ki, mürəkkəb kişi və qadın şəxs adlarının komponentlərindən birini məhz çiçək mənalı «**gül**» təşkil edir.

Bəng fars dilində «anaşa» mənasına malikdir (xaşxaş bitkisinin şirəsindən alınaraq tiryək kimi çəkilir); **bəngi** (fars) – anaşa çəkən, bəng düşkünü [9, s. 19] deməkdir; **-i** onim şəkilçidir.

Bizcə, **Gülbəngi** «kefcil, həyatı olduğu kimi qəbul edən, bu günü ilə yaşayan, heç nəyi özünə dərd etməyən» anlamlı antroponimdir.

Qənbər

1) Yolun bir məqamında gözünü dolandırıf Qənbər xanı yaxında görəndə dilləndi [29, s. 81];
2) Bunlardan birinin adı Məmməd, o birinin adı isə Qənbər idi [21, s. 166];
3) Qalasını qezip, Mirim dien, Qammar dien iki oqlanı xalap alıp qaytdı Köse [34, s. 155].

Qammar//**Qəmbər**//**Qənbər** onomastik vahidlərini izah etməzdən öncə, F.Cəlilovun **Qam** teonimi haqqında olan mülahizələrinə diqqət yetirək. O yazır: «Qədim Ön Asiya xalqlarının dilində «müqəddəs» anlamlı **kum** sözü geniş yayılmışdır. Görünür, **Qam** teonimini Şərqə aparan türk etnoslarının Gündoğana köçü lap qədim dövrlərdə olmuşdur, çünki həmin teonim yapon dilində **kami** (tanrı) və **kami-kami** (tanrılar) şəklində mühafizə olunmuşdur. Azərbaycanda **Qam-qam piri**, **Kamo piri** adları «müqəddəs» anlamını bildirsə də, **Qam** teoniminin kahin anlamına çevrilib, indi Azərbaycan dilində qorunmasa da, digər türk dillərində mühafizə olunmuşdur. Həmin teonimin **-an**,**-uq**,-ər morfemləri, yəni etnonim və etnotoponim düzəldən şəkilçilərlə işlənib tayfa adına çevrilməsində özünü göstərir. Eradan əvvəlki minilliyin başlanğıcından tutmuş ta ortalarına qədər Anadolu, Krım, Qafqaz və Ön Asiyada görünən **qamər** (qam-ər, kam-ər) tayfaları müxtəlif dilli mənbələrdə **kimmer** (yunan), **qimirri** (assur), **qomer** (Bibliya), **qamer** (erməni) şəklində verilir. Göründüyü kimi, praazərbaycan tayfaları ilə daha yaxın kontaktda olan ermənilərin dilində (qədim erməni mənbələrində) **qamər** tayfasının adı daha dəqiq (qamer) verilmişdir» [12, s. 97-98].

ASE-5-də verilmiş daha bir məlumat nəzəri cəlb edir: «Kimmerilər, kimmerler (aşşur dilində kimirra, yun. kitterion.) – e.ə.8-7 əsrlərdə Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşmış tayfa birləşməsi. E.ə.7 əsrin 70-ci illərində kimmerlərin bir qrupu Kiçik Asiyanın Kappadokiya vilayətində Qamirra ölkəsini yaratmışlar» [10, c. 5, s. 380].

Bakı dialektində çay daşı anlamında **qəmbər** sözü vardır [3, s. 127].

H.Həsənov **Qənbər** antroponimini həm türk mənşəli – çaydaşı, çaylaq daşı; məc. çox sərt, möhkəm; sadiq xidmətçi; məc. burnunu hər deşiyə soxan adam; həm də ərəb mənşəli - torağay (quş); kölə anlamlı [15, s. 93] söz kimi vermişdir.

Aydın Abi Aydın **Qənbər** kişi şəxs adının hansı dilə mənsub olduğunu göstərmir. Yalnız «torağay» anlamının ərəbcə olduğunu ehtimal edir. O da **Qənbər** onomastik vahidinin çay daşı, çaylaq daşı; bir ailəyə yaxın olan adam, sadiq xidmətçi; məc. burnunu hər işə soxan adam [2, s. 228] anlamına malik olmasını qeyd edir.

Bizcə, türkmən dilində **Qammar**, Azərbaycan dilində **Qəmbər**//**Qənbər** antroponimlərini qədim tarixə malik türk etnoslarının fonetik dəyişikliyə uğramış **Qam** teoniminin yadigarı və «müqəddəs, kahin, ulu» anlamına malik söz kimi qeyd etməliyik.

Yerevan yaxınlığındakı Qəmərli, Azərbaycanda Kəmərli adlı kəndlər həmin qamer etnonimini əks etdirir [12, s. 98].

Mahmud

1) Mahmud paşa Koroğludan çoxdan yanığlıydı [19, s. 58];
2) …və yetişdim bir obaya ki, o obanın sahibi Mahmud xan ləzgidür [23, s. 174];
3) Gazadym bar Gandybile,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Şah ogly Mahmyt jan yörsün! [44, c. 2, s. 262];

4) Qızıb çəkərəm haşanı,
Sən qılarsan tamaşanı,
Bir muy saymaram paşanı,
Qəmər üzlü Məhbub xanım! [20, s. 178].

Bizcə, **Mahmud** üç komponentdən ibarətdir: **Mah**+**mu**+**d**.

Tədqiqatçılar **Mahmud** sözünün bir neçə mənasını qeyd etmişlər: «1) peyğənbərimizin adlarından biri; 2) İbrehenin Kəbəni yıxmaq üçün gətirdiyi filin adı; 3) Mahmud-ülhisal-yaxşı əxlaq sahibi»[47, s. 578-579].

M.H.Təhmasib orta əsr Azərbaycan xalq dastanlarından bəhs edərkən, «Mehr və Mah», «Mah-Mehri» dastanlarını da vurğulamışdır [30, s. 413].

Mah fars mənşəli, ay (planet), ay (təqvim); **mu** fars mənşəli, saç, tük, tel anlamlı söz; **d**//**t** samiti isə, «nadir halda olsa da», qədim türk dillərində cəm şəkilçisidir [14, s. 328, 396; 6, c. 3, s. 342; 35, s. 663].

Mahmud adı tədqiq olunmuş mənbələrdə ərəb mənşəli, tərifli, təriflənmiş, bəyənilmiş, tanınmış, şöhrətlənmiş, tərifə layiq [15, s. 98; 2, s. 329; 9, s. 106] anlamlı qeyd olunmuşdur.

Bizcə, fars mənşəli **mah**, **mu** sözlərindən və qədim türk mənşəli **-t** cəm şəkilçisindən əmələ gələn **Mahmud** kişi şəxs adının «bəyaz saçlı, nurani» mənası vardır.

XI əsrdə yaşamış, üç cildli tədqiqat əsərinin – Divanu Luqat-ut-türk – müəllifinin adı Mahmud//Mahmut Kaşqaridir.

Qeyd etməliyik ki, Mahmudabad adlı antropooykonimə Ərdəbildə, Əhərdə, Meşkinşəhrdə rast gəlinir.

XVI-XVIII əsrlərdə Van gölünün şərqində yaşamış və sonralar digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Zaqafqaziyanın və xüsusilə Azərbaycanın müxtəlif zonalarına səpələnmiş Mahmudlu(Mahmudi) adlı tayfa tərəfindən salınmış və onların etnik adı ilə adlandırılmış yaşayış məntəqələri olmuşdur [16, s. 69].

Mənsur

1) Düşmən gözün oyum-oyum oyaram,
Mənsur kimi dərisini soyaram [20, s. 86];

2) Mansır tək dərin soydurram,
Bolu, mən səni, mən səni [22, s. 93].

3) Deyilənlərə görə, o, bir dəfə cavanlıqda Alacalar dağında bərk dara düşüb, yeddi gün, yeddi gecə mansırada qalmışdı [20, s. 82].

Bizcə, **Mənsur** ərəb mənşəli mürəkkəb kişi şəxs adıdır: **Mən**+**sur**.

Mən[3] – qadağan etmə, qabağını saxlama, buraxmama; **sur** - əhər divarı, qala divarı; **mənsur**[2] isə qələbə çalmış, üstün gəlmiş [14, s. 353, 573, 356] deməkdir.

Y.Seyidov IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Şərqin böyük sufi şair və filosofu Mənsur Həllacı–Həllac Mənsur Hüseyni Nəsiminin ideya qaynaqlarından birincisi kimi göstərmişdir. Onun fikrincə, Nəsimi belə hesab edir ki, Mənsur öz ölümü ilə də qələbə çalmışdır və o, «**Mənsur**» sözünün lüğəvi mənasından istifadə ilə maraqlı bir təzad yaradır və vəcd ilə yazır:

«Nə qeyrətli ənəlhəqdir bu, yarəb,
Ki, Mənsuri asar darinə Mənsur» [28, s. 13-16].

ADİL-3-də **mənsur** (ə.) nəsrlə yazılmış (mənzum əksi) [6, c. 3, s. 296]; ŞAL-da **Mansur** (ə.) qələbə çalmış üstün gəlmiş, qalib [2, s. 240]; AŞAİ-EL-də **Mansur** (ə.) qalib, müzəffər, qələbə çalmış; üstün gəlmə, kömək olunmuş; nəsr; dağılmış, səpələnmiş; seçilmiş; qazmaçı; **Mənsur** (ə.) dağınıq, pərakəndə; nəsr; qələbə çalma [15, s. 99, 103]; hətta ADDL-də **mansıra** (Noreşen), is.- **mühasirə** (Onda mınnarı mansıraya salmışdılar) [3, s. 315] anlamındadır.

A saitinin incələşməsi hadisəsi, yəni **a-ı** ahəng sırası istər oğuz, istərsə də qıpçaq tipli dialektlərdə [31, s. 58] müşahidə olunur. 2-ci nümunədəki **Mansır** və Noraşen dialektindəki **mansıra** bu dil hadisəsini göstərən dəlildir.

Bizcə, dastandan verilən 3-cü nümunədə «**mansıra**» bu gün dialektdə yaşayan və «**mühasirə**» anlamlı bir söz kimi, **Mənsur** onomavahidinin apelyatividir.

Bizcə, **Mənsur** bitişik yazılan, ərəb mənşəli, kişi şəxs adı olub, «qalib, səbrli, dözümlü, mübariz» anlamlı antroponimdir.

Mirzə

1) Bir qulum qaçıbdı, adıdı Mirzə [19, s. 167];
2) Buların (çobanların. – A.S.) baştutanına Şax Mürze dier eken [34, s. 108];
3) Kankanoğlu axşamı araya salıb dostu kankan Mirzəlini də götürdü… [20, s. 319];
4) Adım da İmirzədi [20, s. 183].

Mirzə fars mənşəli, «**əmirzadə**»nin, **mir** fars mənşəli, lakin ərəbcə «**əmir**» sözünün ixtisarıdır [14,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

s. 388].

Aydın Paşa araşdırmalarında yazır: «Ərəbcə «əmir» və farsca «zadə» sözlərindən düzələn bu titul - Mirzə - «əmir oğlu» mənasında işlənmişdir. İlk dəfə Əmir Teymurun övladlarına verilən bu tituldan sonra digər əmir övladları da istifadə etmişlər. A.Qafurov göstərir ki, sonralar savadlı adamlara da «Mirzə» ləqəbi verilmişdir. «Əmirzadə»lərlə «mirzə»ləri fərqləndirmək üçün ləqəb «mirzə»lər addan əvvəl, əmir oğlanlarını bildirmək üçün onlar addan sonra işlənmişdir» [25, s. 195].

AŞAİ-EL-də və ŞAL-da bu söz fars mənşəli qeyd olunmuşdur [15, s. 106; 2, s. 249].

Burada verilən nümunələrdə **Mirzə** şəxs adıdır. **Mirzə** şəxs adını «**əmirzadə**»nin ixtisarı kimi nəzərə almasaq, 1-ci və 4-cü misalda **Mirzə** sadə şəxs adıdır. 2-ci və 3-cü misalda isə mürəkkəb şəxs adlarının komponentləridir, yəni 2-cidə ikinci komponenti, 3-cüdə isə birinci komponentidir. İkinci nümunədə Şax Mürze ayrı yazılan mürəkkəb şəxs adıdır; türkmən dilinin xüsusiyyətinə əsasən, burada **i**>**ü**, **ə**>**e** keçidi – **Mirzə**>**Mürze** – baş vermişdir. 3-cü nümunədə isə Mirzəli bitişik yazılan mürəkkəb şəxs adıdır: Mirzə + Əli.

Dilimizin qanunauyğunluğuna görə, Mirzə alınma sözünün əvvəlinə dialekt və şivələrdə **i** saiti artırılmışdır: Mirzə>İmirzə.

Bizcə, tarixi-leksik mənası əsilzadə olan bu söz ancaq «əsilzadə, hərəkətləri, sözü ölçülüb-biçilmiş, ağayana» anlamında ola bilər.

Rüstəm

«Koroğlu» dastanı qəhrəmanlıq eposu olduğundan, süjet xətti boyu, yeri gəldikcə, Koroğlu və onun dəliləri Şərqin görkəmli şəxsiyyətləri ilə müqayisə edilir, onlara bənzədilir. Belə ki, Şərqin əfsanəvi igidlərindən olan Rüstəm//Rüstəm Zalın adını nümunə göstərmək olar.

1) … Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəl bir oğlan taparam [20, s. 83];
2) Meydanda Rüstem sıpatı,
3) Pəlvan yiqitleri bardır [34, s. 121].

Dastanda tez-tez adı çəkilən və qəhrəmanlığı hər bir igid üçün örnək olan **Rüstəm** iranlıların xalq deyimlərinin əfsanəvi, sevimli qəhrəmanlarındandır. Bir qrup müəllif **Rüstəm** haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

Circi Zeydanın 1906-cı ildə yazdığı «Əl-Əmin və Əl-Məmun» romanının «Şərhlər» hissəsində qeyd edilir ki, **Rüstəm** e.ə.VI əsrdə yaşamışdır [36, s. 319].

Ə.Bakuvi isə İran tarixində xüsusi yeri, mövqeyi olan, adlarını çəkdiyi 10 nəfərdən 5-cisinin Zal oğlu Rüstəm əş-Şədid olduğunu göstərir. Əş-Şədid ərəbcə «qüdrətli» deməkdir. Müəllif yazır ki, deyilənə görə, onun kimi at sürən olmayıb, həm də o, İran əfsanəsinin qəhrəmanıdır [11, s. 64, 163].

N.Kərəmov Azərbaycanın görkəmli alimi, səyyahı, coğrafiyaşünası, dövrünün ziyalısı H.Z.Şirvaninin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi «Qırx il səyahətdə» adlı əsərində göstərir ki, H.Z.Şirvani tarixçilərin araşdırmalarına əsaslanaraq yazır ki, Nəriman Cəmşid oğlu Kərşasibin qardaşı oğlu idi. Şərq əfsanələrində məşhur olan Rüstəm Zal pəhləvanın nəslindən, onun babasının, atasının və özünün nə cür meydana gəlməsindən, hansı nəslə mənsub olmalarından geniş danışır. Axırda Rüstəm Zalın 60 yaşında vəfat etdiyini göstərir [18, s. 80].

Bunlarla yanaşı, V.İ.Abayevin araşdırmalarında Rüstəm haqqında olan məlumat diqqəti cəlb edir: «Fars-tacik eposunda skif//sak, massaget cərəyanı aydın görünür… …Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin sevimli qəhrəmanı, məğlubedilməz bahadır **Rüstəm** Seistandan, skiflərdəndir (Sakastan «sakların dövləti»). O eləcə də adlanır / Sag ir, sagzi, yəni, «saklı».» [32, s. 85-86].

Rüstəm Zal haqqında məlumat verən müəlliflərin araşdırmalarına əsasən, bizcə, belə nəticəyə gəlmək olar:

1. Rüstəm e.ə. VI əsrdə yaşamışdır.
2. Rüstəm əş-Şədid Zal oğlu İran tarixində öz yeri olan 10 nəfərdən biri olmuşdur.
3. Rüstəm tarixi şəxsiyyət olub, 60 yaşında vəfat etmişdir.
4. Rüstəm Seistan//Sakastan, yəni saklar dövlətindən, skiflər ailəsindəndir.
5. Rüstəm Ə. Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin basılmaz, igid qəhrəmanlarından biridir.

Beqofta berəstəm cəm aməd besər,
Nəhadənd Rostəməş nam pesəp [48, s. 213].
(Dedi: ğəm sona çatdı/Oğlanın adını Rüstəm qoydular).

Rəst fars dilində «qurtulma, qurtuluş, xilas oldu» [14, s. 518] deməkdir. Müəllif Zalın çətinliklə dünyaya gələn oğluna ad verilməsini belə təsvir etmişdir. Burada **ə**>**ü** keçidi və I şəxs təkin **-əm** -şəkilçisi ilə «**Rüstəm**», yəni «qurtuldum, xilas oldum» anlamlı yeni ad, antroponim əmələ gəlmişdir.

Doktor Məhəmməd Moin araşdırmalarında qeyd edir ki, orta fars dilində **Rüstəm RWSTAHM** şəklində işlənmiş, dilin sonrakı inkişaf mərhələsində **Rostam** formasına keçmişdir [51, s. 539]. Mehreban Kəştasbpur Parsi isə, «Avesta»da **Rüstəm** sözünün iki komponentdən ibarət olduğunu

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

göstərir. Onun fikrincə, burada **rao-zo ROSTƏN** sözünün birinci komponenti olub, bütövlükdə «bitmək, böyümək» anlamındadır. İkinci komponent **təhm** və ya **toxm** sözüdür. Bu da, «nəsil» mənasını bildirir. Beləliklə, **Rüstəm** leksemi «güclü bədən», «güclü», «iricüssəli» kimi açıqlanır [50, s. 118].

Bundan başqa, Mohəmməd Əbbasi [52, s. 80], Fəride Danai [49, s. 123] də öz araşdırmalarında Mehreban Kəştasbpur Parsinin mülahizələrini eynilə təkrar etmiş, A.Paşa da **Rüstəm** adını fars mənşəli, «bədənli, güclü» anlamlı söz kimi açıqlamışdır [25, s. 193].

«Ərəb və fars sözləri lüğəti» adlı kitabda **Zal** sözü belə izah olunur:

Zal^{1} (ə.) - yaşlı adam, ağsaqqal adam;

Zal^{2} (ə.) - ərəb əlifbasında ذ işarəsi ilə yazılan hərfin adı;

Zal^{3} (ə.) - albinos (piqment azlığı nəticəsində dəri və tükləri həddindən artıq ağ olan adam və ya heyvan) [14, s. 208].

Zal lekseminin mənası Ə.Firdovsinin «Şahnamə» əsərində belə verilmişdir:

Beçehre cenan bud bər san-e şid,
Vəlikən həme muy budəş sepid [49, s. 145].
(Siması günəşə bənzər, gözəl idi, / lakin bütün saçları ağ idi).

Deməli, Samın doğulan oğlunun tükləri tamam ağ olduğundan ona **Zal** deyirlər. «Zal» adı «Koroğlu» dastanında Rüstəm antroponiminin ikinci komponenti kimi də - Rüstəm Zal - işlədilir. Məsələn:

3) Həm Rustamı-Zalam, həm də Salsalam…
Qənimlər üstündə uluyan mənəm [19, s. 154];

4) Bu qisası Rüstəm Zala qoymaram[20, s. 196].

«Şahnamə» əsərində **Rüstəm Zal** antroponiminə nəzər yetirək:

Əgər çe ke dər rəzm piruzqər
Bodi beh əzu Rostəm-e Zal-e zər [48, s. 219].
(Hərçənd ki, döyüşdə qələbə çalardı, / Rüstəm-i Zal-i Zər ondan yaxşı idi).

«Şahnamə»də işlədilən **Rüstəm-Zal** ifadəsinin izafət birləşməsi olmasını və bu söz tərkibinin Zalın Rüstəmi, yəni Zal oğlu Rüstəm anlamına malik olmasını demək mümkündür.

Azərbaycan klassik poeziyasında təyini söz birləşmələri ilə bərabər ərəb və fars tərkibli izafətlərdən də geniş istifadə edilmişdir: 3-cü nümunədə **Rustamı-Zal**, 4-cü nümunədə isə **Rüstəm Zal** mürəkkəb antroponimi ərəb və fars dillərinin qanunauyğunluğu olan izafət birləşməsinin xüsusiyyətini göstərən faktordur.

4) Bu meydanda bolsun Rüsdem söweşi [44, c. 2, s. 528].

Qeyd etməliyik ki, **Rüstəm** şəxs adı «Koroğlu» dastanının Azərbaycan variantında **Rüstəm**, **Rustam**; **Rüstəm Zal** isə **Rüstəm Zal**, **Rüstəmi-Zal**, **Rustamı-Zal**, türkmən variantında isə, əsasən **Rüstem**, bəzən də **Rüsdem** kimi verilmişdir.

Rüstəm «iri bədənli, cüssəli, güclü, yekəpər» [2, s. 296]; **rüs** (boy)+**təm** (güc), «nəhəng boylu, bədənli, cüssəli, enlikürək, şaqqalı, sağlam» [15, s. 131] mənaları ilə açıqlanır. Bizcə, **Rüstəm** «qurtulmuş, azad, güclü» deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altay xalqları // Y.Mahmudlu və b.Bakı,1996.
2. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti, Bakı, 2002.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Tərt., Ə.Ə. Orucov, Bakı,1964.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Red. Ə.Ə.Orucov, B., 1980.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Red. Ə.Ə.Orucov. B., 1983.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Red. Ə.Ə.Orucov, B.1987.
8. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı, 1967.
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti, Tərt. edənlər, A.M.Babayev, C.B.İsmayılzadə, Bakı, 1966.
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cilddə, V c., Bakı,1981.
11. Bakuvi Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar, B., 1992.
12. Cəlilov F. Praazərbaycan teonimləri //Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı,1988.
13. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları, Bakı, 1998.
14. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Tərt.ed.:B.T.Abdullayev və b., Bakı, 1966.
15. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti, Bakı, 2002.
16. Həsənova A.B. Cənubi Azərbaycanın türk (Azərbaycan) oykonimləri. ND., Bakı, 1999.
17. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər //

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər, EƏTM., Bakı, 1988.
18. Kərəmov N. Qırx il səyahətdə, Bakı, 1977.
19. Koroğlu, Toplayanı, H.Əlizadə, Baki, 1941.
20. Koroğlu, Tərt. ed., prof. F.Fərhadov, Bakı, 1975.
21. 84 Koroğlu, Bakı, 1997.(Paris nüsxəsi)
22. Koroğlu,tərt.edəni, Y.İsmayılova, Bakı,1999.(Vəli Xuluflu)
23. Koroğlunun yeddinci məclisi. Koroğlunun Mahmud xanın qızı Ceyran xanımı gətirmək üçün Dağıstana getməsi. «Azərbaycan» jurnalı, 1990.
24. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, 1988.
25. Paşayev A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri, Bakı, 1997.
26. Seyidbəyli E.M. Kəngərli elinin mənşəyi haqqında tarixi-etnoqrafik məlumat // Az. SSR EA Respublika Əlyazmalar fondu, Əlyazmalar xəzinəsində, VII c, Bakı, 1986.
27. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürün qaynaqları, Bakı, 1983.
28. Seyidov Y.M. Nəsiminin şerlərində işlənən bir-iki şəxs adı haqqında // Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı, 1987.
29. Söz dəyirmandakıdı..., Toplayanı və işləyəni Əli Qurban, Bakı, 1996.
30. Təhmasib M.H.Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972.
31. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası, Bakı, 1984.
32. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. Москва,1965.
33. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, 1988.
34. Гёр-оглы, Туркменский героический эпос, Моква, 1983.
35. Древнетюркский словарь, Л., 1969.
36. Зейдан Дж. Аль-Амин и аль-Мамун, роман, Л., 1977.
37. История стран Азии и Африки в средние века, В 2-х ч., Москва, 1987.
38. Книга Орудж бек Баята-Дон-Жуана Персидского, пер. с англ., Баку, 1988.
39. Лалаян Е.А. Айсоры Ванского вилайета. Тифлис, 1914.
40. Мирза А.К. Казембек. Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков // Изв.имп. АН по отд.русского яз. и словесности, т.1, С.-Петербург, 1852.
41. Туркменско-русский словарь, Ок. 40 000 слов, Москва, 1968.
42. Щербак А.М. Огуз-нāме. Мухаббат-нāме, Москва,1959.
43. Enver Uzun. Köroğlu. Trabzon, 1997.
44. Göroğlu, Turkmen Halk Destani, c.2, Ankara, 1996.
45. Göroğlu, Turkmen Halk Destani, c.3, Ankara, 1996.
46. Islam ansiklopedisi, c.2, Istanbul, 1993.
47. Osmanlıca-türkcə ansiklopedik böyük luğat, Istanbul, 1986.
48. Ferdovsi Ə. Şahname, Tehran, 1374, I, II cild.
49. Fəride Danai. Fərhəng-e namha - ye İrani, Tehran, 1355.
50. Mehreban Kəştasbpur Parsi. Gəncine - ye namha - ye İrani, Tehran, 1350.
51. Məhəmməd Moin. Fərhəng-e farsi, celd - e pəncom, Tehran, 1375.
52. Mohəmməd Əbbasi. Fərhəng-e namha - ye İrani, Tehran, 1357.

Исследование личных мужских имен в эпосе «Кёроглы»
Резюме

В данной выступлении в историко-географо-лингвистическом аспекте исследуются личные мужские имена, которые собраны из эпоса «Кёроглы» с азербайджанской, туркменской и частично турецкого вариантов (Балы, Бейрек, Боюккиши, Дарвиш, Махмуд, Рустам и др.).

Для изучения данного вопроса к исследованию привлекались научно-теоретические труды на азербайджанском, русском, персидском и тюркских языках ученых – историков,географов и лингвистов.

Personal male names research in "Keroglu" epos
Annotation

Personal male names, collected from "Keroglu" epos, are researched in this speech in historico-geographical and linguistic aspect. The names were taken from Azeri, Turkmenian and partly Turkish versions (Bali, Beyrak, Boyuk kishi, Darvish, Makhmud and etc.).

Scientific-theoretical works of the scholars, historians, geographers and linguists in the Azerbaijani, Russian, Persian and turkic languages are involved to studying of the mentioned problem.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

BAŞINA DOLANMAQ (DÖNMƏK); ƏLİNƏ (GÖZÜNƏ) DÖNMƏK DEYİMLƏRİNİN YOZUMU

Seyfəddin Altaylı
Turkiyə

Dil, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olsa da, hər bir kəsin öz dili, öz milli kimliyinin və qan yaddaşının güzgüsüdür.Dil, həmişə tarixlə yanaşı yerimiş və daimi inkişaf prosesində olmuşdur[454]. Dilin özü sosioloji bir varlıq olmaqla yanaşı həm də bir millətin milli mənsubiyətinin bünövrədaşı olaraq qəbul edilən mədəniyyət abidəsidir[455].Türklər, dünyanın ən qədim və ulu xalqlarından biri olduğuna görə dünya mədəniyyətinə əvəzsiz bəhrələr vermişlər. Milli mədəniyyətlərini və onun əsl mənbəi olan dillərini də tarix boyu cilalaya-cilalaya ölməz bir mərtəbəyə yüksəltmişdir.Bugün müxtəlif Türk xalqları müxtəlif ləhcə və şivələrdə danışsalar da bu ləhcə və şivələr Türklüyün əlvan rəngli dil mədəniyyətinin çalarlarıdır. Türk xalqlarının danışdığı ləhcə və şivələrdə ən qədim tariximizdən və mifoloji yaddaşımızdan süzülə-süzülə gəlib bu günə kimi çıxan müxtəlif sözlər və deyimlər vardır. Məruzəmizdə Azərbaycan mədəniyyət dairəsində hər bir kəsin bildiyi iki deyimdən söz açaçağıq. Bəlkə də hər gün işlətdiyimiz **"başına dolanmaq (dönmək)", "gözünə (əlinə) dönmək"** deyimlərinin üzərində dayanıb yozumlamağa çalışacayıq. **Başına dolanmaq (dönmək), gözünə dönmək** deyimləri sevgi, əzizləmə, ululamaq mənasında işlədilir. Həddən artıq dəcəl olan, heç cürə ələ-ovuca yığışmayan və sözə baxmayaraq xata çıxaran uşaqlara ya bir kötək vuran və ya ondan bir burmac alıb ağladanlara, "yaxşı bir iş gördün, əcəb elədin, sağ ol" mənasında **əlinə dönmək** deyimi işlədilir.Türklərin qədim inamında mifoloji obrazlar özünü qabarıq göstərir. Onların içində "dönmək" feli isə özünə məxsus bir yerə malikdir. Lüğətlərdə bu felin bir mənası: Bir şeyin və ya bir şəxsin öz ətrafında fırlanması, hərəkət etməsi, dövr etməsi[456] şəklində təqdim edilir. Ancaq bu dönməyin bir də ən qədim inamlarımızla olan əlaqəsi də vardır.Kaşqarlı Mahmud əvəzsiz əsərinin ilk cildində yazır:"Tanrının dövlət günəşini Türk bürclərində doğdurmuş olduğunu və onların mülkləri (dövlətləri) üstündə göylərin bütün təğrələrini (fələklərini) döndürmüş olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi və onları yerüzünün ilbayı qıldı."[457]Qədim Türk inamına görə bir şeyin ətrafında "dönmək" (fırlanmaq) onu ucaltmaq, ululamaq, əzizləmək mənasındadır. Ona görə də Orxun-Yenisey sahillərində tapılan Kül Tigin abidəsinin şərq üzündə deyilir:"Yuxarıdakı Türk Tanrısı və Türklərin müqəddəs yer və suları (ruhları-iyələri) belə ediblər: Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəriş Xaqanı və anam İlbilgə Xatını göyün təpəsindən tutub (daha) yüksəyə qaldırıblar"[458].

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, su, Türkün mifoloji inamında özəl bir yerə malikdir və **su kimi əziz ol**[459] deyimi də buna görə yaradılıbdır. Əvəzsiz ozanımız Dədə Ələsgər də "Dolanır" adlı şerinin ilk bəndində həmin mövzuya işarə edir:

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsən mi, necə canlar dolanır?!
Billur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır[460].

Dədə Ələsgər burada çeşmənin, yəni suyun başına dünyada misli mənəndi olmayan gözəllərin dolandığını və onu beləsinə gözəl insanların əzizlədiyini, çeşmənin ruhunun bunu duymasını estetik bir şeir diliylə söyləyir.

Qədim Göytürk anlayışına görə dünya Türk dövlətinin ətrafında soldan sağa, yəni şərqdən qərbə sarı[461], yenə Türklərin mifoloji anlayışına görə göy isə "Dəmir Paz" adlanan Qütb Ulduzunun ətrafında fırlanır[462].

---

[454] Altaylı, Seyfəddin, Boynuna Torba Asmaq Deyiminin yozumu, Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə IV Uluslararası Folklor Konfransının Materialları, Bakı 2006, s. 344
[455] Altaylı, Seyfəddin, açm (adı çəkilən məqalə), s. 344
[456] Türkçə Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 2005, s. 567; Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, c. I, s. 358; Çağbayır, Yaşar, Ötükən Türkçə Sözlük, c. 2, Ötükən yayınevi, İstanbul 2007, s. 1290; Doğan, D. Məhmət, Büyük Türkçə Sözlük, Vadi yayınları, Ankara 2001, s.343
[457] Kaşgarlı Mahmut, (çəv: Bəsim Atalay), TTK Basım evi, Ankara 1992, 3. baskı, I. c. s. 3
[458] Təkin, Talat, Orhon Yazıtları, TTK yayınları, Ankara 2006, s. 27
[459] Altaylı, Seyfəddin, Azərbaycan Türkçəsi Deyimlər Sözlüyü, Prestij matbaası, Ankara 2005, s.479
[460] Aslan, Havər, Azərbaycan Aşık Şiiri, Ədəbiyat Cəphəsi yayınları, İstanbul 1984, s. 69
[461] Ögəl, Bahaəddin, Türklərdə Dövlət Anlayışı, Başbakanlık basım evi, Ankara 1982, s.26

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qədim Hunlarda hər il yaz və payız qurultayları Lunğ Çınğ deyilən yerdə keçirilərdi, ancaq may ayında təşkil olunan qurultay ən möhtəşəm olandı. Bu qurultaylarda bir meşənin və ya yerə sancılmış ağac budaqlarının ətrafında dönmək-firlanmaq şərtilə cıdırlar təşkil olunardı[463]. Bu yarışda qalib gələnlərə mükafatlar verilərdi.

Hunlardan biri dünyasını dəyişdikdə-öldükdə nəş-yas mərasimlə bir çadıra buraxılır, onun ruhu üçün Tanrıya qoyun və at qurban edilir, ölünün çadırı ətrafında atlarla çaparaq dönülür, sonra dayanılır ağlayaraq üzlər biçaqla yazılırdı[464].

Bu cür dönmə ilə ölən şəxsə duyulan sevginin səviyyəsi Tanrıya çatdırılır və Tanrıdan onun ruhunun o biri dünyada şad edilməsi, günahlarının bağışlanması üçün bir növ xahiş edilirdi. Bu dönüşlərdə həmçinin ölənin ruhunu, təmsili olaraq göyün qatlarını birbə bir ötərək Tanrı qatına aparmaq mənası da vardı.

Göytürklərdə də ölən kəsin nəşi bir çadıra qoyulur və çadırın ətrafında yeddi dəfə atlar çaparaq şəkildə dönülür və hər dönüşdə atlar saxlanır üzlər biçaqla yırtılır-cızılır sonra təkrar dönmə işi reallaşırdı[465].

Qədim Türk inamına görə göy doqquz mərtəbə idi. Ancaq şərqdə yaşayan Türklərdə göy doqquz mərtəbə qəbul edilsə də, qərbdə yaşayanlar onun yeddi qat olduğuna inanırdılar[466].

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra nəşin ətrafında dönmə mərasimi aparılmasa da, çox sevilən birinin itirilməsi əsnasında üzü dartıb cıraraq qanatma hadisəsi Türk Dünyasının hər bir küncündə müsəlman və ya özgə dindən asılı olmasına baxmayaraq bugün də yaşayır.

Qədim Çin mənbələrinə əsasən Türklərdə biri xaqan olduqda onu bir keçənin üstündə oturdub yuxarı qaldırar, şərqdən qərbə sarı, yəni soldan sağa sarı 9 dəfə döndərərmişlər[467]. Əgər xaqan keçə vəya xalçanın üstünə oturdulub doqquz dəfə şərqdən qərbə döndərilməsə xaqan qəbul edilə bilməzdi və onun xaqanlığı təsdiq olunmamış sayılardı. Xaqanın doqquz dəfə bu cür döndərilməsi, biraz əvvəl də işarə etdiyimiz kimi, Türklərin mifoloji inamına görə göyün doqquz mərtəbədən ibarət olmasından mənbələnirdi.

Qədim Türk inamına görə xaqan Tanrının yer üzündəki nümayəndəsiydi, onun kölgəsiydi. Kül Tigin abidəsinin güney üzündə həkk olunmuş "Təngri təg təngridə bolmış Türük Bilgə kaqan (Tanrı kimi Tanrıdan olmuş Bilgə Xaqan)" ifadəsi də həmin fikri təsdiqləyir. Xaqanın keçənin üstündə doqquz dəfə döndərilməsi, göyün mərtəbələrini birbə bir ötərək Tanrı mərtəbəsinə çataraq ondan xaqanlıq "qut"unu, yəni hökmranlıq hüququnu alması mənasındaydı.

Adananın Fəkə və Kaysərinin Yahyalı qəsəbəsinin bəzi kəndlərində yaşayan **varsaq** Türkmənlərində gəlini qız evindən oğlan evinə apararkən əvvəlcə məçidin ətrafında yeddi dəfə, sonra da qəbristanlığın ətrafında bir dəfə dolandırırlar [468]. Mərsin vilayətində yaşayan Taxtaçı Türkmənlərində gəlin bəy evinə gəldikdə atdan və ya maşından endikdən sonra bəy qabaqda olmaq şərtilə aş bişirmək üçün düzəldilən ocağın ətrafında üç dəfə dolandırıldıqdan sonra evə aparılır[469].

Anadolunun Elazığ vilayətində toy günü gənclər oğlanlı-qızlı, nəlbəkilərə sancılmış və yandırılmış şamları əllərində tutub **çaydaçıra** adlı havanın ritminə uyaraq həm qalanan tonqalın, həm də öz ətraflarında dönərək rəqs edərlər. Anadoluda yaşayan və Taxtaçı adlanan Türkmənlərdə toy axıra çatıb gəlin bəy evinə gəldikdə, bəylə gəlin evə girməzdən əvvəl toy ocağının ətrafında üç dəfə döndükdən sonra evə daxil olarlar[470].

Özümün dəfələrlə şahidi olduğum kimi, Şərqi Anadoluda yaşayan və Kürt dilində danışan Gəlturanlı, Cəlali, Burukanlı (Burakxanlı) tayfalarında gəlin bəy evinə atla gətirildikdən və atdan endirildikdən sonra evin ocağı ətrafında soldan sağa üç dəfə dolandırıldıqdan sonra bəy evinə aparılır.

Sibirdə yaşayan Türk xalqları da Tanrı Ülgənə qurban kəsməzdən əvvəl, şaman əlində bir qayın ağacının budağı ilə heyvanın yanına gələrək budağı onun beli üstündə yellədər, bununla qurbanlıq heyvanın ruhunu Ülgənə sarı sürər[471].

---

[462] Əsin, Əməl, Türk Kozmolojisinə Giriş, Kabalcı yayınları, İstanbul 2001, s. 42
[463] Əbərhard, D. W, (çeviri: Nimət Uluğtuğ), Çin'in Şimal Komşuları, TTK yayınları, Ankara 1942, s. 76
[464] Əbərhard, D. W, açə, s. 86; Roux, Jəan-Paul, Altay Türklərində Ölüm, Kabalcı yayınları, İstanbul 1999, s.245
[465] Ögəl, Bahaəddin, Türklərdə Dövlət Anlayışı, s.101
[466] Ögəl, Bahəddin, Türk Mitolojisi, TTK yayınları, Ankara 1995, c. II, s. 163
[467] Ögəl, Bahaəddin, Türk Kültürünün Gəlişmə Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul 1988, s. 608
[468] Gökbəl, Ahmət, Anadolu Varsaklarında İnanç və Âdətlər, Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığı Yayını, Ankara 1998, s. 110
[469] Çıblak, Nilgün, Mərsin Tahtacıları, ürün yayınları, Ankara 2001, s.189
[470] Səlçuk, Ali, Tahtacılar, Yəditəpə yayınları, İstanbul 2004, s 266
[471] Radlof. W, Sibiryadan Seçmələr, (Çəviri: Ahmət Təmir), Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul 1976, s. 239

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yenə şamanın qurban mərasiminin ikinci günündə xüsusi olaraq tikilmiş qurban çadırının ortasına sancılmış qayın ağacından dirəyin ətrafında əlindəki qavalını çalaraq dönməsi[472], edilən nəzirin çadırın ortasına sancılmış qayın ağacı vasitəsilə Tanrıya çatdırılması məqsədilə ona duyulan hörmət və məhəbbətin büruzə verilməsi mənasındadır. Məlumdur ki, Türkün çadırı kainatı, onun ortasındakı dirəyi də göyün dirəyini təmsil edir və şaman bu dirək vasitəsilə ancaq Tanrı qatına yüksələbilir.

Qaradəniz bölgəsində yerləşən Bartın bölgəsində hələ də dünyasını dəyişən şəxsin yaxşı bir insan olduğuna inanılırsa "üstünə yalap yalap (gurul-gurul, parıldayaraq) nur enib, göyə dirək olub" deyilir və bəzi böyüklərin məzarına nur endiyi fikirləşilir[473].

Müqəddəs kitabımız Qurani Kərimin Rəd surəsinin 2-ci ayətində; Allah odur ki, göyləri, görəbiləcəyiniz bir dirək olmadan yüksəltdi, sonra ərş üzərinə istiva etdi (bütün yaratdıqlarını nizamlayıb öz hökmü altına aldı), günəşi və ayı iradəsinə boyun əydirdi[474]; Loğman surəsinin 10-cu ayətində isə; (Allah) göyləri görəbildiyiniz bir dirək olmamış yaratdı, sizi sarsıtmasın deyə yerə də möhkəm dağlar yerləşdirdi.[475] şəklində buyrulur.

Bəşəriyyətə Tanrı tərəfindən yollanmış ən böyük səmavi din olan İslamiyyətin müqəddəs kitabı Quran'da yer tutan ayətlərin tələbini ulu babalarımız hələ İslamdan min illər əvvəl, mifoloji çağlarda həyata keçiriblər. Bunun özü də Türkün yaradılıb dünyaya salınmasından üzübəri Tanrının yolundan heç vaxt yayınmadığını və həmişə düz yolda yeridiğini sübut etmir mi!?

Güney Anadolu toylarında xına gecəsi gəlin bir yastığın üstündə oturdulur və üç dəfə göyə qaldırılır; Rizə bölgəsində bəy, "bəsdir" deyənə kimi dostları onu qollarından və ayaqlarından tutub göyə tullayarlar; Balıkəsir vilayətində yaşayan Türkmən tayfalarında da gəlin astanadan içəri daxil olandan sonra bəyin qardaşı və gəlinin dostları tərəfindən bəzən yeddi, bəzən də doqquz dəfə göyə qaldırılar[476].

Üç, yeddi, doqquz, on yeddi, qırx, yetmiş, yeddi yüz və s. sayların Türklər tərəfindən müqəddəs qəbul edildiyi məlumdur.

Yenə müqəddəs kitabımız Qurani Kərim'in Möminun surəsinin 86-cı ayətində deyilir: Yeddi göyün rəbbi və böyük ərşin rəbbi kimdir? de[477]; Mülk surəsinin 3-cü ayətində: O, yeddi göyü, birbirinin üstündə təbəqə təbəqə yaratdı. [478] ifadələri yer tutmuşdur.

Quran ayətlərində öz əksini tapan göyün qatları və Türkün mifoloji çağlarda yeddi rəqəminə müqəddəs say kimi baxmasının özü də maraqlı deyildir mi!?

Movləvilikdə "səma", özünü unudub Tanrı ilə bütövləşmək məqsədilə movləvi dərvişlərinin toplu halda və hərənin öz ətrafında fırlanaraq müəyyən qayda ilə rəqs etməsi deməkdir[479].

Səmah isə Ələvi-Bəktaşilərin cəm mərasimində həm "dədə" adlanan dini-ruhani rəhbər olan şəxsin, həm də səmahçıların öz ətrafında fırlanaraq dönmələridir[480]. "Dədə" isə mürşidlik səviyyəsinə çatmış, cəm mərasimində on iki xidmət mərtəbəsində ilkin növbədə göstərilən və cəm mərasimini idarə edən şəxsin unvanıdır[481].

Ələvi şairi Pir Sultan Abdal durnalardan Hz. Əlini sual edərkən deyir:

Yəmən ellərindən bəri gələrkən
Durnalar Əlimi görmədiniz mi?
Hava üzərində səma edərkən
Durnalar Əlimi görmədiniz mi?[482]

Ələvi-Bəktaşilər cəm adlanan mərasimdə Şah İsmail Xətainin şeirini sazda çalıb oxuyaraq səmahçıları (pərvanələr) səmaha dəvət edərlər. Səmahçıları səmaha dəvət edərkən oxunan şerilərdən birinin bir bəndi belədir:

Bir üzümü böldü qırxlar

---

[472] Radlof. W, Sibiryadan Seçmələr, s. 255
[473] Altun, Işıl, Kardıra Türkmənlərində Doğum, Evlənmə və Ölüm, Yayıncı yayınları, İzmit, s.321
[474] İsmayılzadə, Rəsul Duzal, Qur'ani Kərim və Azərbaycan Türkcəsinə Tərcüməsi, Qur'ani Kərimin Bütün Dillərə Tərcümə Mərkəzi, Qum s. 249
[475] Kur'an-ı Kərim və Akçıklamalı Məali, s. 410
[476] Altaylı, Seyfəttin, Azərbaycan Türkçəsində Kullanılan İki Deyimin Tarihi və Sosyolojik Karakteri, Türk Dünyası Dil və Ədəbiyat Dərgisi, TDK yayınları, sayı 16, 2003 Ankara, s. 39
[477] Kur'an-ı Kərim və Akçıklamalı Məali, TDV yayınları, Ankara 2000, s.346
[478] Kur'an-ı Kərim və Akçıklamalı Məali, s. 561
[479] Çağbayır, Yaşar, Ötükən Türkçə Sözlük, Ötükən yayınları, İstanbul 2007, c. 4, s. 4135; Korkmaz, Əsat, Ansiklopedik Ələvilik-Bəktaşilik Terimləri Sözlüğü, Kaynak yayınları, İstanbul 2003, s. 377
[480] Korkmaz, Əsat, açə, s. 377
[481] Korkmaz, Əsat, açə, s.112
[482] Pir Sultan Abdal (hazırlayan: Cahit Öztəlli), Özgür yayınları, İstanbul 2001, s. 18

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yiyəmməz özü çürüklər
Allah deyib dönsün çarxlar
Səmahçıya xəbər olsun.

Azərbaycanın görkəmli ozanı Dədə Ələsgər də min illərin içindən süzülə-süzülə gəlmiş və ən qədim mifoloji və tarixi mədəniyyətimizlə əlaqəli olan "dolanmaq" felindən yaradılmış deyimi "Dolanır" adlı şerində bu cür dilə gətirir.

Adım Ələsgərdir Göyçə mahalım
Dolanım başına, dərdini alım.
Hüsnün şöləsinə xəstə xəyalım
Pərvanədir, şəmistanlar dolanır[483].

Movləvilərin səma, Ələvi-Bəktaşilərin səmah rəqsi ilə Elazığ bölgəsinin çaydaçıra rəqsi arasındakı oxşarlığa və Şah İsmail Xətai ilə Dədə Ələsgərin özəl məna kəsb edən şeirlərinə xüsusilə diqqət edilməlidir.

Bəqərə surəsinin 125-ci ayətində Tanrı belə buyurur: Biz Beyt'i (yəni Kəbə'ni) insanlara savab qazanılacaq bir yığıncaq və əmin-amanlıq yeri elədik. Siz də İbrahim'in məqamından özünüzə bir namaz yeri ayırın (orda namaz qılın). İbrahim və İsmail'ə "Tavaf edənlər, ibadət edənlər, rüku və səcdə edənlər üçün Ev'imi təmiz saxlayın!" deyə əmr etmişdik[484].

Yenə Bəqərə surəsinin 158-ci ayətində deyilir: (Ey möminlər!) Həqiqətən, Səfa və Mərvə Allahın əlamətlərindəndir (ibadət nişanələrindəndir). Ev'i (Kəbəni) həcc və ya ümrə yolu ilə (qaydası ilə) ziyarət edən kəs (vacibdən əlavə) könüllü olaraq yaxşı bir iş görərsə, Allah (onun etdiyi yaxşı işdən) razı qalandır (əvəzini verəndir) (onu) biləndir[485].

Ayətlərdə buyurulan "tavaf" isə, ziyarət edilən yerin ətrafında dönmək mənasındadır. Ayətlərdə dilə gətirilən "tavaf" ilə, mifoloji çağlarda ulu babalarımızın qurultaylarda atlarla cıdıra çıxıb meşənin və ya, yerə sancılmış ağac budaqlarının ətrafını dönmələri, xaqan seçilən şəxsin xaqanlığının təsdiqi üçün bir keçənin və ya xalçanın üstündə oturdularaq soldan sağa doqquz dəfə döndərilməsi, İslamdan qabaq Türk atlılarının nəş qoyulmuş çadırın ətrafında yeddi dəfə çaparaq dönmələri və hər dönüşdən sonra dayanıb üzlərini biçaqla yazıb hönkürərək ağlayıb yas saxlamaları, Sibir Türklərində Tanrı Ülgənə nəzir verilən qurbanlıq üçün tikilən xüsusi çadırın ortasına sancılmış, ayətlərdə də buyurulduğu kimi bir növ göyün ortasında olub onun uçmasına mane olan lakin, bizim gözümüzə görünməyən dirəyi təmsil edən qayın ağacının ətrafında qavalını çalaraq dönməsi; Anadolu'nun hər bir küncündəki toylarda gəlinin ocağın ətrafında üç dəfə döndərilməsi, yallılarımızın dairəvi şəkildə dönülərək ifa edilməsi, gəlinin və ya bəyin yeddi və ya doqquz dəfə göyə qaldırılması ya da tullanması arasında minlərlə ildən süzülüb gələn bir əlaqə və bənzərlik yoxdur mu!?

Bütün bu nümunələr və qeydlər aydın edir ki, bir şeyin ətrafında "dönmək" fəli, o şeyə olan məhəbbəti və rəğbəti büruzə verir. **"Başına dolanmaq (dönmək)", "gözünə (əlinə) dönmək"** şəklindəki deyimlər də şübhəsiz ki, ən qədim mifoloji inamları özündə hifz edibdir. Bu deyimlər başın, gözün və ya əlin əzizlənməsidir, onların Tanrı qatına çıxarılmasını arzulamaqdır və münasibətilə deyimin müxatəbi olan şəxsin bir növ tərtəmiz şəkildə Tanrı qatına yüksəlməsini canı könüldən istəməkdir. Bir sözlə, Tanrı-insan vəhdətinin yaranmasını arzulamaqdır. Bu inamlar, ulu babalarımızın mifoloji çağlarda Tanrıya verdikləri nəzirlərin və qurbanların ətrafında ilahi bir əhval-ruhiyyə ilə bir növ rəqs etmələrinin və bu cür bir ritualla Tanrının onların nəzirini qəbul edəcəyi fikrinin indiyə kimi gəlib çıxmış miraslarıdır. Azərbaycan sahəsi də, Türklüyün ən qədim qatlarını özündə hifz edib, onu qan yaddaşında saxladığına görə nə qədər fəxr etsə yenə də azdır.

---

483 Aslan, Havər, açə, s. 69
484 Ataş, Süleyman, Kur'anı Kərim və Yücə Məali, Kılıç kitabəvi, Ankara, s. 18
485 Z. M. Bünyadov, V. M. Məmmədəliyev, Qur'ani-Kərim Məali, Qismət, Bakı 2006, s. 24

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ ТЕКСТОЛОГИИ ТУВИНСКОГО ЭПОСА

Д.ф.н., проф.Светлана Орус-оол
Институт мировой литературы
им. А.М. Горького РАН
Россия

Современный уровень развития фольклористики ставит перед нами новые задачи. Они заключаются в проведении текстологической экспертизы для всесторонней проверки фольклорной подлинности, в более тщательном изучении текстов, предназначенных для публикации. Исходные изустные материалы - единственно правомерные в качестве базовых. Основной принцип практической текстологии – аутентичность текста. Важность такого подхода подчеркнул В.М. Гацак отметивший: «мы …отправляем в будущее единственно возможную «посылку», характеризующую и раскрывающую и творчество, и язык ряда народов… Велика в связи с этим ответственность: ведь всякая фальшь, отсебятина, вольность, которая будет допущена нами сейчас, уже остается неустранимой в историческом времени».[1]

С 1947 года по настоящее время издано около 90 произведений тувинского героического эпоса. Публикации 1940-80-х годов в ряде случаев осуществлялись без специального текстологического изучения и подготовки. Об этом в свое время писал ученый-фольклорист А.К.Калзан: «С популяризацией произведений народного творчества дело обстоит у нас довольно благополучно. Но есть в этой области и немало недостатков. Мы еще не выработали четких требований к текстологической работе фольклористов и критериев обработки произведений, бытующих в устной традиции, для популярных изданий. Нередко в этом причина ошибок субъективного характера при подготовке текстов к печати»[2].

При подготовке текстов к печати некоторые героические сказания издавались в литературной обработке; допускалось сведение вариантов, записанных со слов разных сказителей, в один текст; из идеологических соображений эпические тексты подвергались вынужденной фольклорной обработке, в частности, из них изымались эпизоды с шаманскими и ламаистскими атрибутами. Значительная часть изданий не была снабжена удовлетворительной паспортизацией, вступительными статьями, комментариями и примечаниями.

Если по фольклору ряда других народов Сибири к тому времени уже существовали адекватные научные публикации, то устное народное творчество тувинцев только начинало вводиться в научный обиход. Поэтому и издания тувинских героических сказаний в русском переводе (было переведено всего 8 произведений эпоса), также страдают нарушением текстологических принципов. Обнаруживаются неточности, многие эпизоды, поэтические описания и формулы опущены, вставлены слова и выражения, которых нет в оригинале. Переводчики не преследовали цель сохранения всего поэтического языка, особенно формул и стихотворного ритмического строя, эпического повествования; передавался ими подчас приблизительный смысл в прозаической форме. Поэтому проблема научно-адекватной передачи тувинских текстов на русском языке также оставалась актуальна и поныне.

Понятно стремление первых публикаторов популяризировать фольклор, сделать его архаичное содержание доступным для современного читателя. Но пренебрежение эдиционными принципами, безусловно, приводило к обеднению поэтического языка, стиля эпоса, нарушению его ритмического строя, семантики текста. Эти издания были рассчитаны в основном на массового читателя, документальная точность передачи текста не входила в задачу составителей. Основная их цель заключалась в том, чтобы как можно шире представить читателю жанровое разнообразие национального фольклора.

Текстологическая работа поднялась ныне на ступень выше, особенно, в связи с изданием серии «Памятники тувинского фольклора» в оригинале. Автором этих строк с 1990 по 1995 гг. подготовлено к печати 5 книг героических сказаний. В пятитомник вошло 21 эпическое произведение, записанное от 11 сказителей из разных районов Тувы. Особенность текстов, включенных в данную серию, состоит, прежде всего, в том, что все героические сказания впервые опубликованы в стихотворной форме. До 90-х годов произведения тувинского героического эпоса записывались и издавались собирателями в прозаической форме, вопреки тому, что героическим сказаниям присущ стихотворный ритм, исполнение напевным речитативом. Эти тексты опубликованы в первозданном виде, без литературной обработки, с сохранением характерных признаков тувинского языка, его диалектизмов, архаизмов и т.д. Все тексты выверены с оригиналом, изданы в полных вариантах, с необходимыми комментариями и соблюдением принципа достоверности. Конечно, и в данном пятитомнике имеются недостатки: сопроводительному научному аппарату выделялось довольно скромное место, не пронумерованы стихи в текстах, в примечаниях дается объяснение не всем трудным словам и выражениям и т.д.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Эдиционно-текстологические исследования приобрели особую актуальность в связи с подготовкой и изданием двуязычной академической серии «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока».

В 1997 году в этой серии вышел том «Тувинские героические сказания» (ответственный редактор В.М. Гацак, составитель С.М. Орус-оол, перевод А.В. Кудиярова), куда вошли два героические сказания - «Хунан-Кара» и «Боктуг-Кириш, Бора-Шээлей». При подготовке к печати тома соблюдены все основные текстологические принципы серии. Составитель в точности следовал оригиналу, сохраняя все особенности сказительской речи, в том виде, в каком рассказывал сам эпический певец, без каких-либо искажений и литературных поправок. Фрагменты из фонограмм сказаний, воспроизведенные на приложенной к тому пластинке, демонстрирует традиционную манеру мелодической речитации тувинского эпоса. Ее образцы героического эпоса представляют разные сказительские школы. Предложенные А.В. Кудияровым и мастерски им осуществленные принципы перевода, сочетающие точность и соответствие оригиналу сути подробной поэтической мысли и образности, строго соблюдены переводчиком. Перевод выполнен весьма удачно и дает емкое представление о своеобразии художественного мышления тувинцев.

В этой же серии впервые в эдиционной практике, по предложению В.М. Гацака, при подготовке томов шорского и алтайского героических сказаний были осуществлены эксперименты по полной публикации всех компонентов (вербального и вербально-музыкального) в шорском эпосе и вариантов из разновременных записей одного и того же сказания от одних и тех же сказителей в алтайском[3]. Данная методика публикации эпоса является одним из наиболее эффективных и плодотворных способов познания традиционной «памяти» и «объемного» эпического знания исполнителя, что позволяет значительно расширить границы сопоставлений, как в жанровом отношении, так и в плане обширного круга национальных традиций. Исследования в этом направлении на протяжении нескольких лет проводились нами, под руководством В.М. Гацака, на материале тувинской эпической традиции. Эта работа была начата еще в 80-е годы и продолжается до сих пор. Ранее мы использовали эту методику для сопоставительного анализа текстов тувинского эпоса в разновременных исполнениях, чему были посвящены, в частности, наши кандидатская и докторская диссертации[4]. Ныне перед нами стоит задача публикации текстов тувинских героических сказаний на основании этой новой эдиционной методики.

У нас имеются три записи одного и того же сказания «Тон-Аралчын-Хан» в исполнении трех разных сказителей. Первая запись была сделана не с пения, а под диктовку М. Идам-Сюрюном в 1946 году от отца Сата Албанчы в с. Хондергей Дзун-Хемчикского района. Этот текст издан в сборнике «Тувинские сказки» в 1947 году в прозаической форме, несмотря на то, что тувинские героические сказания имели стихотворный ритм, исполнялись пением. В дальнейшем при повторном издании в 1990 г. нами произведена разбивка текста этого эпоса на стихотворные строки. В нем содержатся 2 535 стихотворных строк.

Через 36 лет после первой фиксации исполнения этого эпоса сказителем Сатом Албанчы, т.е в 1982 году, это же сказание было записано нами на магнитофонную ленту от сына сказителя - Сата Кавакая Албанчыевича. Он перенял сказительское искусство у своего отца. Объем расшифрованного текста составляет 4.511 стихотворных строк, т.е. в два раза больше стихов, чем в тексте отца. Такое разительное несовпадение объема можно объяснить только тем, что первая запись велась под диктовку сказителя, без использования звукозаписывающей техники, что привело к значительному сокращению объема текста этого сказания.

Третья запись того же сказания «Тон-Аралчын-Хан» осуществлена на магнитную ленту нами совместно А.К.Калзаном в 1976 году, во время экспедиции в село Ак-Тал Улуг-Хемского района от сказителя Тулуша Бегзи Сендиевича. Объем расшифрованного по фонозаписи текста составил более 5 188 стихотворных строк.

Эти два текста – совершенно новые материалы, они ни разу не публиковались и интересны тем, что записи эпических сказаний были осуществлены на магнитофон во время подлинного, традиционного исполнения эпоса народными сказителями, в присутствии аудитории, что свидетельствуют о сохранении живой традиции эпического наследия тувинцев.

В Отделе фольклора ИМЛИ РАН выполнена специальная оцифровка последних двух текстов сказания. Это дало нам возможность расшифровывать второй и третий тексты в замедленном, более удобном для восприятия темпе, что, в свою очередь, позволило нам максимально адекватно перевести текст сказания в письменную форму. Поэтому для издания в серии «Эпос народов Европы и Азии» мы отобрали эти два варианта сказания «Тон-Аралчын-Хан». Кроме того, в издание войдет ранний вариант записи данного сказания. Этот текст Албанчы имеет особую ценность. Так как мы располагаем разновременными текстами одного и того же сказания от сказителя-учителя и от его ученика. Немаловажен и тот факт, что мы имеем собственную запись этого же сказания и от другого сказителя - Бегзи Тюлюша, который был жителем другого района Тувы и, по-видимому, не был знаком Сатом Албанчы и его сыном Кавакаем. Эта запись значительно расширит наше представление об одном из эпических памятников, бытовавших в Туве. Все это

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

интересно потому, что, давая возможность сравнивать различные варианты одного и того же сказания, позволяет представить бытование эпической традиции в ее реальной полноте и многообразии.

Далее я кратко остановлюсь в своем сообщении на этих трех текстах сказания «Тон-Аралчын-Хан».

Как я выше отметила, традиционной формой исполнения тувинского эпоса является пение. В отличие от исполнения эпических жанров южносибирских народов – алтайцев, хакасов, шорцев - поющихся особым гортанным пением *кай,* в сопровождении музыкальных инструментов, пение тувинских сказаний осуществлялось без аккомпанирования на музыкальном инструменте, в чем можно убедиться из звукозаписи эпоса от этих сказителей.

Манера исполнения у каждого сказителя индивидуальна и обусловлена, прежде всего, местной традицией и талантом исполнителя. Следует отметить, что эти сказители – носители эпической традиции разных школ, поэтому их пение отличается друг от друга по напеву, по форме исполнения, по разнообразию мелодии. В зависимости от сюжета, эпизода сказания, они то повышают, то понижают тембр своего голоса.

Сказитель-ученик Кавакай при исполнении эпоса «Тон-Аралчын-Хан» пел чуть быстрее и эмоциональнее, чем сказитель Бегзи. Он обычно следил за аудиторией, как они слушают, обращался к ней. Когда аудитория смеялась при смешных эпизодах, он вместе с ним тоже смеялся. Для эпической речи сказителя характерны частые повторы, особенно слова *даа*, которое не имеет смысловой нагрузки; если ему случалось забыть какое-нибудь слово, он восполнял стих повторами последнего слова или слога строфы. Они использовались им для заполнения пустот в ритме эпической речи.

Что касается Тюлюша Бегзи, исполнителя третьей записи, то он неторопливо, спокойно, величаво пел свое повествование; каждое слово им выговаривалось очень четко, после определенных строк - пауза. Исполнитель обычно брал паузу на границах строк и строф. Голос его немного глуховат. У него эпически сдержанная, классическая манера; она состояла в красивом пении. Он использовал три различных мотива, а также разнообразные интонации. Частых повторов окончаний и ошибок у Бегзи, как у Кавакая, почти не было, за исключением тех стихов, которые сказитель вновь повторял после небольших пауз-перерывов.

Тюлюш Бегзи усвоил эпос «Тон-Аралчын» от известного певца Тюлюша Баазаная, главного представителя Улуг-Хемской сказительской школы. В свою очередь, Т. Баазанай перенял сказительское искусство от своего дяди Донгака Конгааржыка – лучшего эпического певца своего времени, рассказывающего в течение одной зимы 331 сказку и эпос баю Сотпа Мээрену, у которого он батрачил, и за это получал в подарок лошадь. Решившись стать эпическим певцом, Баазанай поехал к нему в другой район (из Улуг-Хемского в Овюрский район). Юноша, с 10 лет, жил у Конгааржыка, помогал ему пасти скот, а вечерами и ночами слушал, перенимая его сказания и искусство исполнения. Утром, выпасая овец, тайком пересказывал про себя только что услышанное произведение, подражая своему учителю-сказителю. Благодаря своей исключительной памяти, он освоил почти весь репертуар Конгааржыка и в 17 лет стал известным сказителем под именем «Тоолдаар» - «Рассказывающий сказки». Это имя-прозвище, данное Баазанаю народом, свидетельствует о признании его большого таланта. Чтобы послушать его сказания и молодые, и старые люди приезжали к нему, и приглашали его со всех концов республики. Тувинские сказители не только сохраняли и поддерживали эпическую традицию, но, в свою очередь, способствовали ее развитию, хотя у тувинцев не было специальной школы - ею служила общая эпическая среда в семье, создавая сказительские школы в разных уголках Тувы, оставляя после себя талантливых учеников. Так, например, главным представителем Улуг-Хемской школы был Тюлюш Баазанай, Сют-Хольской –Ооржак Маннай, Монгун-Тайгинскую школу характеризует Чанчы-Хоо Ооржак и т.д..

Сказители были потомственными, существовала наследственная передача эпических знаний, в которой большое место занимала семейная традиция. Молодые певцы перенимали произведения народного творчества через устную традицию от исполнителей предыдущих поколений, в основном от своих близких родственников. Ооржак Маннай учился у дедушки Дыгырыка, знаменитого знатока фольклора, перенявшего в свою очередь, репертуар от матери-сказительницы; Сат Каваакай у отца – Сата Албанчы, Тюлюш Баазанай – у дяди т.д. Все это свидетельствует о том, что у сказителей существовала прочная преемственность, в результате которой хранились, разрабатывались традиционные сюжеты, поэтика и стиль эпоса. Современные тувинские сказители, их ученики, такие как Кавакай и Бегзи, продолжают и развивают искусство своих учителей, следуя эпическим традициям, и в то же время внося новые детали и дополнения, почерпнутые из личного опыта и наблюдений, создавая новые варианты.

Конкретное текстуальное сличение трех текстов сказания «Тон-Аралчын-Хан», записанных со слов учителя-отца, ученика-сына и другого эпического певца показало, что главное содержание этого сказания – традиционное т.е. создание семьи и борьба за освобождение от иноземных захватчиков - во всех записях почти неизменно. Тон-Аралчын-Хан, главный герой, в отличие от большинства сказаний тувинцев, где повествование

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

начинается с эпической биографии богатыря-с рождения до сватовства, предстает уже взрослым богатырем. Во всех названных записях с разной степенью полноты сохраняется основная сюжетно-композиционная структура сказания, обозначены почти все эпизоды, устойчиво сохраняется последовательность сюжетной линии.

Во всех трех текстах действуют одни и те же главные и второстепенные персонажи: главный герой Тон-Аралчын-Хан, его неродные братья, золотая *дангына* (царевна – по-русски); родители, богатырский конь, наставник-лама, пастухи, старики, противники героя - чудовища *Мангысы, шулбусы*, захватчики-ханы) в Среднем мире и Курбусту-Хан в Верхнем мире. Во всех трех вариантах совпадает и эпическая география: священная мифическая гора Сумбер-Уула и мифическое озеро Сют-Холь, эпические Серый холм Болчайты, Алтай, гора Арзайты, Ак-Ой, родовые места богатыря и т.д. Все это прочно сохраняется в памяти сказителей, от исполнения к исполнению.

Анализ материала показал, что эпические певцы находят самостоятельный подход в компоновке содержания эпоса, вносят определенные новшества, которые отчетливо проявляются в описании конкретной фактуры мотивов, сокращении или расширении, в наличии или отсутствии некоторых эпизодов, мотивов. Так, например, в первой записи от сказителя-отца имеются мотивы, которых нет в поздних двух записях. Это разные препятствия в пути; выполнение богатырем дополнительного задания хана - уничтожение другого чудовища, родственника Бронзового-Мангыса; встреча со стариком, от которого узнает о смерти родителей. В тексте сына это: трудные задания дангыны Караты-хану; письмо богатырю, оставленное под его коновязью; встреча в пути двух стариков и превращение их в каменные изваяния. В записи третьего сказителя также обращают на себя внимание мотивы, не свойственные двум предыдущим текстам: это сон, про который рассказывают богатырю его 99 ханш и т.д.

Если сравнить три записи одного и того же сказания, то обнаруживается много совпадений в текстах сказителя-отца и сказителя-сына. Их сближает, прежде всего, содержание, использование почти того же набора основных мотивов, которые выстроены в одинаковой последовательности. К ним относятся также некоторые детали зачина: у отца и сына они совпадают почти буквально: *Раннее раннего времени, / Прежде давнего времени. /.Когда озеро Сют-Холь/ Лужей было, /А /гора/ Сумбер-Уула холмиком была.* У третьего сказителя Бегзи зачин выглядит по-иному*: Раннее раннего времени/ Прежде давнего времени/ Когда песок растворялся, а дождь лился..*

Одинаковы в них и имена персонажей: так золотую дангыну зовут в обеих записях Тоолай-Чечен-Дангына, а в третьей записи – Маны-Кара в золотой шапке. **Конь** богатыря в первых двух вариантах имеет кличку *Бора-Хулук,* а у третьего **сказителя***: Хулук-Бора.* В тексте отца и сына герой имеет и **братьев**-друзей, совпадающих как по количеству (пятнадцать братьев), так и по социальному статусу. У другого сказителя сказителя, в отличие от предыдущих вариантов, они не братья, а **подданные- албаты,** а по количеству их девять. В вариантах отца и сына богатырь в дальний путь берет с собой богатырей, в том числе *богатыря Сойбуна, ехавшего позади,* А у **Бегзи в** качестве сопровождающего не богатырь, как в предыдущих записях, а Сойбуны ламы. В текстах отца и сына герой одинок: у него нет *ни сестры, ни брата, нет и жены* А в последней записи Тон-Аралчын имеет сто восемь жен. Эпилог сказания также содержит типичный для отца и сына мотив: установив мир на земле, Тон-Аралчын-Хан правит в Среднем мире, Курбусту-Хан – в Верхнем мире. В тексте Бегзи отсутствуют эти мотивы. О близости текста отца и сына говорит и множество других совпадений. Из-за отсутствия времени мы не будем подробно на них останавливаться.

Вместе с тем, в тексте сказителя Бегзи обнаруживается некоторые сходные моменты с вариантом сказителя-отца. Это одинаковое описание стрельбы богатырей, диалоги богатыря и коня, преодоление препятствий в пути и т.д.Но в то же время есть и общность с вариантом сказителя- сына.

В трех вариантах сказания «Тон-Аралчын-Хан» совпадают также большинство типических мест. Общими типическими местами в трех сказаниях являются: зачин, описание лука, стрелы, картины рассвета, угощения, портреты богатыря, красавицы-дангыны, богатырского коня, мифических существ, длительность пути, превращение героя в неказистого парня, приветствие богатыря хану-тестю и другим встречным в пути персонажам, описание стрельбы из лука, награда хана, получение невесты, картина разрушенного врагом стойбища, благопожелания, пословицы и поговорки и т.д. Но у каждого эти общие места поданы своим эпическим языком: например, возьмем х*арактеристику богатыря*: Вариант *отца*: экер-эрлик Тон-Аралчын-Хаан- *добрый удалой Тон-Аралчын-Хан.* Вариант *сына:* Эгинниг чуве-биле деннежип корбээн. Эптиг чуве-биле эптежип корбээн, эрнин экизи Тон-Аралчын-Хаан. Лучший из богатырей /Тон-Аралчын-Хан/ с существом с плечами никогда не равнялся, С существом с локтями никогда не примирялся. Вариант Бегзи: Эгинниге кагдырбас, эринниге соглетпес, чарынныгга кагдыр-бас, чаактыгга соглетпес, эрес эрлиг эр, Тон-Аралчын-Хаан деп кижи чораан. Плечистому /наземь его/ не швырнуть, *Языкастому** /его/ не переговорить. Имеющему лопатки /его/ не швырнуть, Щекастому /его/ не переговорить, Храбрый, смелый, удалой муж Тон-Аралчын-Ханом, называемый человек жил.

Как видно из приведенных выше примеров, каждого из трех сказителей можно узнать по этим стилистическим особенностям эпической речи.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Вместе с тем, в каждом варианте имеются свои специфические общие места и описания, они раскрываются по-своему, находят особое присущее только им словесно-поэтическое оформление и содержание.

Особенностью поэтического стиля варианта, записанного от отца, является то, что общие места изложены им чрезвычайно сжато, в резюмированном виде, поэтому по объему этот вариант сказания намного меньше, нежели два другие варианта.

В отличие от сына, отец использовал готовые, устойчивые формулы и стереотипные твердые каноны в их функционировании, подобные другим эпическим произведениям тувинцев. Албанчы не любил наделять своих героев развернутыми характеристиками, нет у главных персонажей постоянных портретов. Типические места и эпические формулы у отца менее разнообразны, чем у сына.

В записи от *сына* имеются разнообразные, но неповторяющиеся в других тувинских сказаниях специфические поэтические описания, приобретающие стереотипный характер только в данном варианте сказания, например, он несколько раз применял такое типическое место как: Кузугайындыр каттырып, / Хуругайндыр чаннап олурда… *Закатываясь смехом,/ показывая свой нрав, сидел, оказывается.* Отмечаются некоторые новообразования, архаичные наслоения и отдельные отступления от эпических моделей построения поэтических выражений.

Особенность текста Тулуша Бегзи – колоритные портреты мифических персонажей. У других сказителей они тоже есть, но менее подробные, без детализации. У Бегзи же представлены детали, усиливающие контрастность образов, новые подробности в характеристике персонажей, в описании поединков и т.д.

Преимущество варианта Бегзи, по сравнению с двумя другими записями, от отца и сына, состоит в том, что в нем дано последовательное и детальное описание поединка с шулбусами; его эпический язык изобилует диалектизмами, монголизмами, лишь ему присущими фразеологизмами. Эпос «Тон-Аралчын-Хан», записанный от Бегзи, длиннее, чем два предыдущие сказания, за счет подробного описания каждого вида оружия, конского снаряжения, одежды богатыря, коновязи, коня и т.д. В нем полнее и в художественном отношении более образно представлены многие моменты. Проиллюстрируем сказанное описанием *лука* богатыря. Вариант сказителя-*отца*: у богатыря был сыры дошкун ча- *тугой искрящийся лук.* Вариант сына-*ученика:* тос тепкелиг кара дошкун ча- *тугой крепкий лук с девятью упорами.* Вариант Бегзи: тозан тенин мыйызы-биле, допчулап-ширилеп тургаш кылган, доор баштыг дошкун кара ча- *тугой крепкий лук, сделанный /и/ завязанный особым узлом ,Из рогов девяноста горных козлов.*

В устах разных сказителей устойчивые поэтико-стилевые слагаемые, отличаясь стабильностью, обобщенностью, все же обладают широким варьированием, подчеркивающим индивидуальную особенность каждого сказителя, их творческий подход при передаче содержания и формы эпического повествования. При этом сохраняются общее содержание, ключевые слова и некоторые лексико-стилистические особенности языка, характерные для устной эпической поэзии. Сказители не только сохраняли и поддерживали традицию, но, в свою очередь, вносили новые элементы в поэтику и стиль эпоса, способствовали ее развитию, тем самым, обогащая поэтико-стилевую основу эпического повествования.

В целом каждый вариант сказания «Тон-Аралчын-Хан» по-своему очень интересен. В каждом из них есть что-то специфическое, в том числе важные взаимодополняющие повествовательные элементы. С другой стороны, при всех своих поэтико-стилевых различиях, эти записи от разных исполнителей объединены общим и совпадающим фондом традиционной поэтической речи, проявляющейся на разных уровнях эпического повествования. В них очень много традиционных «художественно-определительных констант» (В.М.Гацак), что свидетельствует о давней устной эпической традиции сказывания. Наследованию поэтической фактуры принадлежит решающая роль.

Примечания

1. Гацак В.М. Перевод как составная часть научной публикации текстов в сибирской и дальневосточной сериях // Методические указания по принципам научного издания серии «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока». Улан-Удэ, 1986, с. 9.

2. Калзан А.К. О тувинской фольклористике // Уч. Зап. ТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1971. – Вып. 15. – С. 186.

3. Гацак В.М. Некоторые опыты текстологии фольклора // Наука о фольклоре сегодня: междисциплинарные взаимодействия. М., МГУ, 1998, с. 26-27.

4. Орус-оол С.М. Тувинские героические сказания (текстология, поэтика, стиль). М., 2001.- 422 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

MƏHƏBBƏT DASTANLARIMIZDA ÖLÜB-DİRİLMƏ MOTİVİ

Tacir Səmimi
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Dastanlarımızda ölüb-dirilmə motivinə az rast gəlinir. «Qul Mahmud», «Mahmud-Niyar xanım», «Qul Qənbər»*, «Qədəhli Məhəmməd»**, «Kəmtərnən Gülpəri»*** belə dastanlardandır. (1, səh.309-322, 2, səh.68-96). Professor İ.Abbaslı «Qul Mahmud» dastanının əhəmiyyəti və özəlliyi barədə yazır: « «Qul Mahmud» beynəlxalq süjet kimi qədim türk eposunda geniş yer tapan «ölüb-dirilmə motivi»ni yaşadan yeganə Azərbaycan dastanıdır. Onu digər dastanlardan fərqləndirən də məhz bu xüsusiyyətidir.» (3, səh.500) Ölüb-dirilmə motivi «Qul Mahmud»la «Mahmud Nigar xanım»da xeyli fərqli şəkildə verilmişdir. Öncə ölüb-dirilmə motivinə hazırlıq mərhələsinə nəzər yetirək:

«Durub getdi. Qaraca oğlan çox fikir elədi, dedi mən sazımı on dörd ildir basdırmışam torpağa, gedim görüm sazım salamatdır? Salamat qalıbsa götürüb gedərəm. Durub getdi, sazı harda ki, basdırmışdı çıxardı. Baxdı gördü ki, deyəsən, salamatdı, simləri də qırılmayıb. Sazı alıb gəldi Xan Nəsirin bağına, bağmançısını çağırıb dedi:

- Sənin yanında qutuda üç meyit var, onları gətir bura.

Bağmançı məttəl qaldı.

Dedi:

- Başına dönüm, mənim yanımda meyit nə gəzir? (1, səh.320)

İndi «Mahmud-Niyar xanım»a baxaq:

«Sandıq su ilə gedərək İstanbulda Şıx Nəsir adlı bir şəxsin bağının-bərəsinin ağzında durdu. Bağmançı suyun kəsildiyini görcək bayıra çıxıb gördü ki, bir sandıq bərənin deşiyini kəsib (2, səh.92)

Yenə «Qul Mahmud»da deyilir:

«Ağalar! İndi görək, Qaraca oğlan söznən o üç meyiti necə sağaltdı.

Ey ağalar, Xan Nəsirin bağında,
İki gül sarmaşıb bir-birinə.
Biri gülə bənzər, bir bülbülə,
İki gül sarmaşıb bir-birinə.

Bunu deyəndə Mahmud sağaldı (1, səh.320)

Beləliklə, Qaraca oğlan daha iki bənd söz deyib Nigar və Qənbəri də sağaldır (1, səh 320-321)

Bu hadisə «Mahmud-Nigar xanım»da əhatəli verilməmişdir.

Qaraca oğlan oldu bu işdən ası,
Getməz heç ürəyindən pası.
Çərxi-fələk versin dəvası,
İki gül sarmaşıb bir-birinə.

Bağban Mahmudla Niyarı və Qənbəri apardı Şıx Nəsirin yanına (2, səh.93)

Maraqlıdır ki, ölüb-dirilmə motivi «Qul Mahmud», «Qədəhli Məhəmməd» və «Kəmtərnən Gülpəri» dastanlarında bir-birindən xeyli fərqlənsə də, əhatəli və dolğun verilmişdir. Öncə «Qul Qənbər»ə diqqət yetirək, Qul Xallının dediklərinə nəzər salaq: «Üç gün bundan qabax ağamı yuxumda gördüm. Məni bir çağırdı, heç oralıx olmadım, bir də çağırdı, bir də... bir də baxdım budu. Dedi:

- Qul Xallı nəyə yatıfsan. Get Abid Qənbərin xərəbəliyindən sazımı götür, get Urfa kəndinə, Qara Mahmudun əvinə.

Yuxudan duran kimi gəldim Qağızmana. Sazı götürdüm ki, bıy nizamı-zadı üstündə, teli-zadı heş çürümüyüf. Yenə məni burda yuxu tutmadımı. Yenə ağam gəldi:

- Ədə, bu nə yatmaxdı. Dur, dur... Vaxt keçir. Get Qara Mahmudun dadına çat. Elə bil onu diriltməyə gedirsən. Bir cavan qonax gələcəh, onu qarşılasınnar...

Bu əhvalat «Qul Mahmud»dakı Qaraca oğlan əhvalatına oxşayır. Burada Qul Xallı Qaraca oğlan obrazının əvəzində işlənmiş, sırf onun funksiyasını daşıyır. O da Qaraca oğlan kimi butalı olduğundan böyük kəramət sahibidir. Zənnimizcə, Qul Xallının dili ilə deyilən «elə bil onu diritməyə gedirsən» cümləsi boşuna verilməmişdir. Çünki Qara Mahmudun bir qız övladı vardı, o da heç kəsi bəyənib getmirdi. Qul Xallı Qaraqızın (Qara Mahmudun qızı) butasının gəldiyini xəbər verməklə qız atasını sevindirir. Amma Qara Mahmud bilmir neyləsin. İnansınmı, inanmasınmı. Qız atasının tərəddüd etdiyini görən kimi Qul Xallı sazını sinəsinə basıb deyir:

Söyütdü kəndindən bir sənsən burda,
Əfsanə danışıb ağzını əymə.
Nə desən bilnən ki, haqdan deyirəm,
Yaxşı-yaxşı düşün, xətrinə dəymə.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Məmmədoğlunnansan, bilirəm soyun,
Bu fələh başına çox aşdı oyun.
Əvlət deyilənnən qalıb bir payın,
Kişi, düz sözümdü, gözünü döymə.

Qul Xallı neyləsin, gətirən getdi,
Demə qonax qardaş nə hərəkətdi.
Eylih yaxşılıxdı, pislih nəhlətdi,
Taleyi qınıyıf baxdını söymə.

Qul Xallı gələcək cavanın könül ovunduran birisi olduğunu da göstərir:

Qul Xallı neyləsin, əmri haqq verdi,
Kimə qara verdi, kimə ağ verdi.
Əlimə üstü sim bir budax verdi,
Könül ovunduran bura gələcəh.

Təbii ki, dastandan gətirdiyimiz bu misallar Qul Xallının Qaraca oğlan kimi qeyri-adi bir sənətkar olduğundan xəbər verir. Qəribədir, «Qul Qənbər» dastanında ölüb-dirilmə motivi qəhrəmana buta verilməmişdən öncə baş verir. Bu onun öz dilindən verilir:

«Birdən hardansa bizim qəfiləni silahlı adamlar qomardılar. Qaldıx belə, nəyimiz var əlimizdən aldılar. Məni də, atamı da xoncalladılar, çıxıb getdilər. Orda nə qədər qaldığımı bilmirəm. Bir də onda gözümü aşdım ki, al-qan içindəyəm... Bir də baxdım ki, başımın üstündə bir nurani kişi duruf. Kişi mənim oyandığımı görüf dedi:

- Oğul, heç qorxuf eləmə. Sana ölüm yoxdu, qurtuldun... əmə bir il imtahan kimi olacax.» Dastanda təsvir edildiyi kimi bir ildən sonra Qənbərə buta verilir. «Gecənin bir vədəsində baxdım başımın üstündə bir dərviş duruf. O, mana dedi:

- Oğul, sənin niyətin qəbuldu. Bu günnən dediyinə çatdın, əmbə al bu badəni nuş elə.»

İndi də «Qədəhli Məhəmməd» dastanına baxaq. Dastanda qəhrəmana buta vermə belə təsvir edilir:

«Məhəmməd atasını haqqına qoyuf onun vəsiyətini yerinə yetirmək üçün Dədəpir ziyaratına getdi. Piri ziyarat eliyif ürəyində mətləf dilədi ki, kaş atam dediyi yerinə yetə. Gəlib bir bulağın üsdə otdu. Qəmgin-qəmgin xəyallar qərğ oldu. Bunu burda yuxu tutdu. Yuxusunda gördü bir nurani kişi duruf başının üsdündə, buna bir badə uzudıf.» Bu, daha çox «Qul Mahmud»da Mahmudla Qənbərə buta verilməsinə oxşayır. «Qul Mahmud»da deyilir:

«Bir pirləri vardı- Eynəl Yaqut. Bir gün Mahmud qardaşı Qənbəri götürüb getdilər o pirə. Gecə orad yatanda Eynəl Yaqut Mahmuda bir qab şərab verdi, içdi. Bir az qabın dibində qaldı, verdi Qənbərə o da içdi. İkisi də şair oldular» (1, səh 309)

«Qədəhli Məhəmməd»in maraqlı cəhəti ondadır ki, burada verilən ölüb-dirilmə motivi az qala «Qul Mahmud»dakı kimidir:

«Əv sahabı öz-özünə dedi:

- Ay sana qurban olum. Allah, sənin kərəminə min şükür.

Bu belə xəyala cumulanda Qədəhli Məhəmməd dedi:

- A kişi, sandığın içindəki meyitdər hardadı. Denən gətirsinnər. Onnarın biri Mahmud, biri də sənin qızın Pəridi.

Əv sahabı o sahat başa tüşdü ki, bu adam haqq aşığıdı. Daha heç zad demədi. Gedif sandığı gətidilər. Dəli Zaman, yəni qızın qardaşı Mahmudu da, qızı da bir sandığa qoyuf ağzını mıxladıf çaya atdırmışdı. Tapıf gətiriflər...

Bəli, Qədəhli Məhəmməd sazını çıxartdı. Bir ağız çalıf-oxuyan kimi Mahmud, sonra da Pəri ayıldılar.»

İndi də «Kəmtərnən Gülpəri» dastanına nəzər salaq. Burada buta vermə qəhrəmanın öz dili ilə belə verilir:

Başına döndüyüm ustalar başı,
Yatmışdım, yuxumda pirimi gördüm.
Duam qəbul oldu haqq dərgahında,
Uca məqamımı, yerimi gördüm.

Pirim badə verdi, eşq düşdü cana,
Könül aşıq oldu gözəl canana.
Canım eşq odundan az qaldı yana,
Ol sirri-xudadan kərəmi gördüm.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kəmtər Qağızmana gedəsi oldu,
Gözəl Gülpərinin eşqiylə doldu.
Usta, bu getdiyim bir ayrı yoldu,
Mən öz ümmanımı, bəhrimi gördüm.

Dastanda təsvir edildiyi kimi, «Kəmtər çox imtahanlardan çıxsa da, əmbə Kəmtərə agah oldu ki, axırıncı imtahan qalıf. O da sandıxdakı huşsuz oğlannan bağlıdı.» Bəli, Kəmtər sazın-sözün gücü ilə Həmidi də dirildir, özünə gətirir. Burada ölüb-dirilmə motivi bir az o biri dastanlarlan fərqli verilmişdir. Yəni bu vaxt dastan qəhrəmanı xeyli çalıb oxumalı, Allahı, Şahi-mərdanı və digər müqəddəsləri dilinə gətirir.

Ölüb-dirilmə motivi işlənən dastanların («Qul Qənbər», «Qədəhli Məhəmməd», «Kəmtərnən Gülpəri» kimi dastanları nəzərdə tuturuq) üçü də Gümrü dastanlarıdır. Düzdür, sonuncunun müəllifi Ağbaba aşıq mühitinin tanınmış el sənətkarı Aşıq İsgəndər Ağbabalı olsa da, dastanın qəhrəmanı gümrülüdür. Bu bir tərəfdən Ağbaba aşıq mühiti ilə Gümrü aşıq mühiti arasındakı əlaqəni, daha doğrusu, Ağbaba aşıq mühitinin formalaşmasında Gümrü aşıq mühitinin güclü təsirini göstərir. Digər tərəfdən də bu adı çəkilən dastanlarda ölüb-dirilmə motivinin verilməsi Gümrü aşıq mühitində ənənəvi bir hadisə olduğunu söyləməyə əsas verir. Həmişə Ağbaba aşıq mühiti ilə Gümrü aşıq mühiti arasında yaxın əlaqələr olmuşdur. Ağbaba bölgəsinin el sənətkarları Gümrü aşıqları və el şairləri arasında sənət əlaqələri və dostluğun qədim tarixi vardı. Ağbabanın Molla Qənbər (İlanlı kəndi), Aşıq Heydər (Düzkənd kəndi), Aşıq Nəsib (Güllübulaq kəndi), Aşıq Qənbər (İlanlı kəndi), Yetim Tapdıq (Xoru kəndi), Nəsən xan (Mağaracıq kəndi), Yetim Əsgər (Təzə İbiş kəndi), Aşıq İsgəndər Ağbabalı (Ellərkənd kəndi) kimi el sənətkarları Gümrüdə ağır yığnaqlar keçirmişdilər. Bu sənətkarlar həm də Gümrü dastanlarını yaxşı bilirdilər, onlar Dəli Dərviş, Qara Dərviş, Aşıq Tüccar, Qul Xallı, Tümənoğlu, Tomar Həsən, Aşıq Ələsgər kimi sənətkarların ədəbi irsinə bələddilər (4, səh 16)

Haqqında söz açdığımız dastanlarda ölüb-dirilmə motivinin verilməsi göstərir ki, İrəvan, Gümrü, Ağbaba kimi yörələrdə yayılan dastanlarda bu bir ənənəyə çevrilmişdi.

Həm də «Qul Mahmud» dastanının 1963-cü ildə M.Mastos adına Matenadaranın əlyazmaları içərisindən aşkar edilmişdir. Dastan erməni əlfbası ilə yazıya alınmışdır. Əlyazması (№ 7318) XIX əsrə aiddir (3, 495)

Bu məlumatda bu fikirdə yanılmağımızı təsdiq etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları. (tərtib edənlər: M.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbaslı, N.Seyidov), Bakı, 1979.
2. Məhəbbət dastanları (toplayıb tərtib edəni: f.e.n. Rüstəm Rüstəmzadə). Gənclik, Bakı, 1982.
3. İ.Abbasov. Qeydlər və dastanların tərtibinə dair. Səh. 492-503. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979.
4. T.Səmimi «Qədəhli Məhəmməd». Elmi axtarışlar. XXIX. Bakı, Səda, 2006.

* **«Qul Qənbər»** – Bu dastanı Ağbabanın sonuncu azman aşığı İsgəndər Ağbabalıdan yazıya almışıq. Aşıq İsgəndər Ağbabalının dediyinə görə o, bu dastanı ilk dəfə Aşıq Qənbərdən (Ağbaba bölgəsi, İlanlı kəndi) eşidib.

** **«Qədəhli Məhəmməd»** – Gümrü dastanlarındandır**.** Aşıq İsgəndər Ağbabalıdan toplayıb yazıya almışıq. Dastanın müəllifi Tomar Həsəndir. Aşıq İsgəndər Ağbabalının dediyinə görə o, ilk dəfə bu dastanı ustadı Aşıq Nəsibdən eşitmişdir. Tomar Həsənin bir neçə dastanını («Qara Dərviş», «Məhəmmədnən Ponpul», «Bığlı Qələ» və b.) Yetim Əsgər, Aşıq Heydər, Aşıq Nəsib, Aşıq Qənbər kimi aşıqlar yaxşı bilirdilər.

*** **«Kəmtərnən Gülpəri» –** Bu dastanın müəllifi Aşıq İsgəndər Ağbabalıdır. Biz bu dastanı onun dilindən yazıya almışıq.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА В СОХРАНЕНИИ МИНОРИТАРНЫХ ЯЗЫКОВ

Тамара Хапчаева
Россия

Тамыр болмай, кегет этмез бир терек,
Керек болиай, сез чыгъармаз тил, джюрек,
Алания – тамырыбыз, джерибиз,
Алан десек, келтюрюлед келюбюз.
Азамат Суюнчев

Понятие культура в разные исторические периоды трактуется по-разному. «Культура - это набор стереотипов, созданных, поддерживаемых и принятых определенным обществом. Это - также усвоение таких стереотипов, как умение пользоваться ими, воспринимать их воздействие, существовать среди них, понимать их значимость, необходимую для членов определенного структурированного общества...» [1]

Содержание стереотипов охватывает все стороны поведения человека: его взаимоотношений с окружающим миром; умение пользоваться всеми материальными и духовными благами цивилизации; избегать действий, которые данное общество объявляет противоречащими его интересам.

Развитие культур не происходило в условиях вакуума, изоляции от других, окружающих народов. Народы Кавказа, находясь в постоянном контакте друг с другом в течение многих веков, вырабатывали во многом сходные представления об окружающем мире, творили схожие фольклорные образы. Но при всем сходстве каждое явление культуры того или иного народа сохраняло все свое национальное своеобразие [2] Близость культуры разных народов Кавказа объясняется ареальным взаимодействием соседствующих народов. Нет фактов культуры, которые не отразились бы в языке. Народы Кавказа создали оригинальную культуру уходящую корнями в глубокую древность: «все они испокон веков живут, не ведая вражды и злобы, в мире и дружбе, образуя единое сообщество народов, уникальное, многозвучное и многокрасочное содружество, именуемое кавказским народом, понятием, генетический код которого зашифрован не по национальному признаку. Это не случайность и не курьез, а объективная историко-культурная реальность развития Кавказа». [3]

Культура является единственной силой, связывающей человечество во времени и пространстве Исследователи отмечают, что «было бы ошибкой отрицать взаимодействие народно-сказочных культур разных народов. Общение народов всегда влекло за собой обмен духовными ценностями, но это общение не стирало национального своеобразия народных культур. Сказки одних народов воспринимались другими, подвергаясь существенной племенной и национальной правке» [4].

Язык - элемент культуры, с помощью которого от поколения к поколению передаются знания и опыт. Стремление понять окружающий мир, познать суть добра и зла - все, что составляет жизнь любого этноса. Обычаи, обряды, принятые в разные эпохи коллективные оценки в образной форме законсервированы в языке фольклора карачаевцев и балкарцев. Как и большинство народов Кавказа, карачаевцы и балкарцы выдержали тяжелые испытания, которые выпали на их долю. Кавказ, как известно, на протяжении своей истории не раз становился полем

битвы с иноземцами. Одним из таких переломных моментов в жизни северокавказских народов была Кавказская война, в результате которой многие оказались на чужбине. Несмотря на невероятно тяжелые испытания, которые ожидали мухаджиров на «священной земле», им все же удалось выжить и их потомки продолжают жить и творить на своей новой Родине: Турции, Сирии, Иордании, Голландии, Франции, США, Австрии...

Таким образом, часть носителей духовной культуры карачаевцев и балкарцев, обособившись от основного этноса, оказалась в окружении других, чуждых народов и их культур. А это ведет к появлению различий, так как в ней (духовной культуре) отражается жизнь той среды, в которой они бытуют, местнык природные условия, история тех народов, которые их окружают, т. е. определенная историческая действительность. » Русский человек,- писал В. Г. Белинский,- выслушав от татарина сказку, рассказывая\л ее потом совершенно по-русски, так что из его уст она выходила запечатанною русскими полнятиями, русским взглядом на вещи и русскими выражениями.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Сказка меняется в зависимости от того, где, когда, кому ее рассказывает, в зависимости от эпохи, народа, социальной среды, аудитории» 4

Этнические общности, расселенные вне территории проживания основного этноса, представляют большой интерес как с точки зрения исторических условий образования и дальнейшего развития, так и в качестве своеобразных моделей этнических процессов, протекающих внутри этих общностей в связи с вступлением в культурные контакты с окружающими их народами. Изучение подобных этнических образований может привести к выявлению отдельных закономерностей развития малых, а через обобщение и экстраполяцию больших этносов. Говоря об актуальности подобной работы, нельзя не учитывать то, что в последнее время в малых национальных группах усилился интерес к своей истории, а возрождению традиционных элементов культуры уделяется особое внимание. Жизнь диктует свои условия, и нет сомнения в том, что немногочисленные диаспоры карачаевцев и балкарцев постепенно ассимилируются, несмотря на все попытки сохранения национальной самобытности: создаются национально-культурные центры, которые пытаются поддержать связь между членами диаспоры, и стремятся сохранить родной язык, традиции, обряды - все то, что составляет кавказский менталитет.

Расширение ареала фольклорного произведения ведет к консолидации его носителей на основе приобщения к единому этнокультурному феномену. Происходит консолидация на основе общности отношения к явлению.

Изменения, произошедшие в конце XX в. в жизни нашей страны, нашего общества позволяют по-новому взглянуть на казалось бы обычные, устоявшиеся в XX веке нормы в различных сферах деятельности общества. В первую очередь, это относится к духовной жизни, в которой они отражаются наиболее ярко. А в век глобализации нависла угроза исчезновения малочисленных народов и как следствие - исчезновение их самобытных культур.

К сожалению, в современном мире доминирует ассимилятивный подход к представителям малых этносов. Конечно, раздаются голоса лингвистов, которые говорят о возможности сохранения и возрождения языков (культур) народов, так как язык каждого народа есть вклад в мировую цивилизацию и составляют сокровищницу мировой культуры.

Л ит ера ту р а

1. Кожин П.М. Воздействие культурологических концепций на реконструкции языковых состояний// Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. Тезисы и доклады конференции. 4.2.М. 1984: 55.

2Налепин А. Л.Сказки народов Европф. Т.4 // сост., авт. Вступит ст. и примеч. А. Л. Налепин.- М.: Дет. Лит., 1987:5

3. Гамзатов Г.Г. Предисловие // языки Дагестана. Махачкала, 2000: 14

4. Аникин В. П. К мудрости ступенька. О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке. Очерки.- М.: Дет. Лит., 1998 : 195.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ОБРАЗ ЛЕГЕНДАРНОГО ПРЕДВОДИТЕЛЯ ПЛЕМЕН СЕВЕРНОГО КАВКАЗА КЪАРЧИ В ФОЛЬКЛОРЕ

К.ф.н. Татьяна Хапчаева
Карачаево-Черкессия
Россия

Гордиться историей и творчеством своего народа свойственно каждому человеку. У каждого народа свои мифы, свои легенды, свои предания.

Великие хранители памяти человеческой наше старшее поколение - сохранили для потомков богатейшие образцы устного народного творчества, а также воспоминания об имевших место в реальности событиях, о жизни отцов и дедов, представляющих порою единственную историко-культурную информацию о социально-экономической жизни народа и его соседей в отдаленном прошлом, о генетических корнях и традициях народа на разных этапах его развития.

Имена собственные являются важным компонентом лингвористориче-ской картины мира, которая занимает центральное место в рамках лингвори-торической парадигмы и выступает «филологическим соотношения мировоззрения как ядра индивидуального и общественного сознания той духовной призмы, через которую языковая личность воспринимает объективную реальность» .

Лингвориорическая картина мира - это глобальная область описаний, в которой существует совокупная языковая личность этносоциумав данный культурно-исторический период. При этом первая грань лингвориорической картины мира соответствует способу мышления, свойственному эпохе; вторая - иерархии духовных ценностей, выработанной человечеством и преломленной в национальной идеосфере языка и культуры; третья отражает актуальную для этносоциума в данной общественно-политической ситуации интерпретацию общей ценности иерархии, организующую его жизнедеятельность на основе целей и идеалов. Духовные устремления, ценностные установки того или иного этноса отражаются в именах собственных, в частности

в антропонимах. Исследование личных имен той или иной страны позволяет получить информацию об истории, психологии, культурно-языковой компетенции проживающих на ее территории этносов.

Имя - это не просо набор звуков, имя отождествляется с человеком, через него он осознает себя и общается с окружающими.

Имя человека - это некая матрица личности, ее внутреннее содержание, уже предполагающее определенную взаимосвязь с окружающим миром. Выбор и эмоционально-смысловая окраска имени, по мнению многих авторов, определяется не значением его этимологии, так как корни имени не принадлежат к живым языкам и значение их не может ощущаться, расшифровки древнегреческих корней имени дают однотонные и односмысленные прославляющие характеристики («мужественный», «победитель», «славный»и т. п.), а характером святого или лица, в честь которого выбрано данное имя, звуковым образом и т. д.[2]

Среди основных моментов воздействия имени на психику Д. Зима выделяет образы вошедших в историю и культуру обладателей данного имени.

Имя есть предзнаменование - звучит крылатое латинское выражение. Имя следует с ним через всю его жизнь. Оно как бы определяет лицо человека, связывает его с миром предков, определяет не только отчество потомков, но иногда и их фамилию. В самом деле, в небольших горских обществах Ка-рачая и Балкарии при знакомстве, прежде всего спрашивают об имени отца, а если ясности не возникает, то и об имени деда или прадеда (каждый должен знать свою родословную до седьмого колена). И тут же, вычислив Ваши корни, либо примутся с удовлетворением говорить о добром имени и о добрых делах Ваших предков, либо если со славными именами не густо, деликатно перейдут ск знакомству с Вами лично.

Утверждают, что иные имена влияют на судьбу людей, ибо обладают некоей магией. Следовательно, выбор личного имени человека - дело исключительно значимое. Об этом свидетельствуют пословицы и поговорки карачаево-балкарского языка: «Ат атагъан атха миндирир»(Тот, кто дает имя -сажает на коня

Исследователи отмечают, «что в древние времена наши предки давали сыновьям имя только тогда, когда они могли оседлать коня. Такой мотив наблюдается и в эпосе «Манас » .[3] Восприятие

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

человека и коня как единого целого отражено и в тюркском фольклоре: аты жоктун- буту жок (у кого нет коня, у того нет ног) и др.[4]

Поскольку подавляющее большинство личных имен появилось отнюдь не вчера, то возникновение имен связано с историей народа, с его материальной и духовной культурой, с канонами языка.

Одним из таких личных имен в карачаевской истории выступает образ легендарного предводителя карачаевского народа образ Къарчи. По версиям фольклора языческого периода ему предписываются пророческие черты, охраняются места его пребывания у подножия Эльбруса и Пятигорья, как святыни.

Его имя носит крепость в долине Архыза, известный каждому кто побывал в Карачае - Къарчаны ташы (камень Къарчи), топонимические названия в верховьях Кубани...

Мифы могут оставаться в истории сами по себе, в последующих веках они могут изучаться специалистами как сокровища фольклора, но они могут быть использованы современными писателями.

О легендарных героях сыгравших определенную роль в жизни народов слагаются песни, их увековечивают в памятниках. Им посвящают свои произведения поэты и писатели, их именами нарекают детей, дабы сохранить их в народе.

Къарча является героем многих произведений:

1. М.Батчаев «Къарча - вождь свободных // М.Батчаев, Е.Стефанеева. Горы и нарты. Ставрополь, 1969: 83-95
2. Р.Фатуев. Черная HD // Р.Фатуев Дыхание горной легенды. М., 1969: 277-293.
3. М.А.Хабичев. Къарча - 600 джыл эртеги поэма «Карча» // Газ.Карачай, 1996 №17:3-4
4. Х-Байрамукова. Къарчаны ташы. Черкесск. 1980
5. Н.Кагиева. Къарча. Черкесск. 1994

В 1994г. вышла из печати книга Н.И.Хасанова («Къарча. Тайны веков»), которая содержит фольклорные и другие материалы по этногенезу карачаевцев и балкарцев, истории Северного Кавказа, об образовании в начале XV века государства «Бирсиль Къарачай» («Объединенный Карачай»).

По словам известного тюрколога Х.И.Суюнчева, который изучал этот памятник, он написан на хазаро-карачаевском языке. Естественно, что этот язык трудно поддается пониманию носителям современного карачаево-балкарского языка.

Работа Х.И.Суюнчева «Сказание о Къарче. Историко-географическая повесть. Словарь языка письменного памятника» находится в печати. Заслугой Х.И.Суюнчева является толкование языка письменного памятника XIV-XV вв., в котором повествуются фольклорные мотивы не только о жизни Къарчи, но и показана борьба за территорию, честь и свободу своего народа, его обычаи и традиции, религиозные верования. Фольклорный текст насыщен сведениями географического порядка (топонимика, оронимия, гидрони-мия).

Ценность письменного памятника «Къарча. Тайны веков» в том, что в нем зафиксированы события далеких времен, образования государственности Къарачай, борьба различных племен за территорию, а также какие народы внесли свой вклад в карачаево-балкарскую этнографию, фольклор, язык, культуру. Это были хазары, булгары, аланы, кипчаки, печенеги...

Задача исследователей - выяснить степень влияния каждого компонента на основе языка письменного памятника средневековья.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. Соломник. Семиотика и лингвистика. М., 1995:5.
2. Зима Д., Зима Н. Тайна имени. М., 2002:10.
3. Inan A. GOCEBE Turklerin Destanlarinda Kahramanlarin Dogumlari Ad Almalari ve baska Husuisetleri, Makaleler ve incemeler,|| cilt, Ankara; T. Абдиев. Конь молодца равен молодцу.// Материалы IV международ ной конференции по фольклору. Баку, 2006:400-401.
4. Там же.
5. Н. Хасанов. Къарча. Ёмюрледен тахсала. Черкесск, 1994
6. А. Глашев. Летопись Карчи. Хазаро-аланская летопись. Нальчик ,2005

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ŞUMER MİFİ VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ

AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev
Azərbaycan

Bəşər övladını hamısı, bütün etnoslar Adəmin törəmələri olduğu kimi, bugünkü mədəniyyətlərin hamısı Şumer sivilizasiyasının övladlarıdır. Hamı onda özünə doğma nəsə görür. Görürlər, gördükcə də axtarırlar və axtardıqca da tapırlar. Tapdıqlarını təhlil etdikcə ağlabatan, məntiqli çox şeylər aşkar edirlər. Şumer qəhrəmanlıq dastanları ilə Avropa qəhrəmanlıq dastanları arasında uyğunluqlar görmək hələ bir yana, Şumer mifləri, Şumer personajları və hadisələri ilə Tövrat arasında sələf-xələflik oxuyurlar; Tövratdakı Musa, Əyyub, Süleyman peyğəmbərin prototiplərini Şumerdə tapırlar, Şumerdəki müvafiq obrazları «ilk Musa», «ilk Əyyub» adlandırırlar; dünya tufanının ilk təsviri Şumer miflərində yazılmış və Tövrata oradan gəldiyini deyirlər; Şumer tanrısı Dumuzinin Tammuzun mif əcdadı olduğunu şəksiz sayırlar və s.

Bizim də Şumer tarixinə baş vurmağa, axtarışlar aparmağa və s. orada doğma nəsə görməyə ixtiyarımız var. Və buna hamıdan çox hüququmuz çatır, çünki Mesopotamiya bizim torpaq qonşumuz olub, qədim Azərbaycan dövlətləri Aratta, Manna, Midiya Şumerlə bir dövrdə və bir sərhəd boyunca yaşamışlar.

Müasir elmin, müasir dünyanın bildiyi, tanıdığı, işlətdiyi çox tarixi, mədəni nümunələrin Şumerə getdiyinin və ya Şumerdən gəldiyinin şahidi olduq. Şumerdə elə nümunələrə, hadisələrə də rast gəlirik ki, onlar türkdə gördüklərimizlə, türkün tarixindən tanıdıqlarımızla bilavasitə səsləşir: bu sırada Şumerin qonşuluğundakı coğrafiya və bu coğrafiyanın sakinləri diqqəti çəkir.

Şumer yazılarında bir neçə yerdə Aratta (ölkəsi, xalqı, hökmdarı) adı çəkilir[486]. Hətta S.Kramerin «Enmerkar və Aratta hökmdarı» adlandırdığı bir şumer dastanı gəlib çatmışdır. Dastanda Arattanın zəngin, qiymətli daş-qaş, cəvahirat mə'dənləri ilə dolu bir ölkə olması göstərilir. Bu ölkə Şumerin şimalında yerləşir. Şumer tarixinin adlı-sanlı qəhrəman-hökmdarlarından

Enmerkar Arattanı tutmaq, Aratta xalqını özünə tabe etmək istəyir. Aratta böyük sənətkarları ilə də tanınır. Hətta Enmerkar Aratta sənətkarlarına Şumerdə Arattanı qiymətli daşları ilə bəzədilmiş və Aratta daşlarından gözəl bir mə'bəd tikdirmək arzusundadır. Enmerkar Aratta hökmdarına ona tabe olması üçün elçi-xəbərçi göndərir. Rədd cavabı alır. Qüdrətli Aratta üzərinə qalxmaq üçün Enmerkara 10 il hazırlaşmaq lazım gəlir. Prof. Y.Yusifov Arattanı Cənubi Azərbaycan ərazisində ilk mə'lum Azərbaycan dövləti sayır[487]. Müəllif dövlətin adını türkcə «dağlıq ölkə» (Alateye//Alatau – böyük dağ) şəklində etimolojiləşdirir.

E.ə. III minilliyin üç yüzüncü illərində Şumerin şərqindəki dağlarından axın edən qarşısıalınmaz qutilər əvvəl Şumerin paytaxtı Aqadeni, sonra bütün ölkəni yaxıb-yandırıb xarabazara çevirdilər[2].

Kutium (Qutium) e.ə. I-III minilliklərdə Urmiyanın qərbində və cənubunda yerləşən qədim Azərbaycan dövlətidir[488]. Əhalisi kutilərdir (qutilərdir). Azərbaycan ərazisindəki başqa dövlətlər kimi Qutium (Kutium) dövlətini də türk mənşəli sülalələr idarə etmişlər[489].

Şumer mənbələrində Maqan toponimi var. S.Kramer bunu «yeri bilinməyən bir ölkə, bəlkə də Misir» deyə təqdim edir[490]. Ancaq Maqanın İran körfəzi ətrafında yerləşməsi, Şumerlə gəmi vasitəsi ilə ünsiyyətdə olması mö'təbər son fikirdir[491]. Bu Midiya, Manna ərazisidir. Midiyanın şərq mənbələrində Makta göstərilməsi, «mak» sözünün türkcə ilan mə'nası bildirməsi, ilanın Midiyanın totemi olması və Makta adının bilavasitə həmin «mak» sözü ilə bağılığı haqqında elmdə aydın qənaət mövcuddur[492]. Maqan toponimi də həmin məxrəcdə etimolojiləşdirilir: maq//mak+an (türkcə qədim cəm şəkilçisi). Makın (ilanın) Midiyanın totemi olması ilə bağlı Şumercədəki «mah» sözü də diqqəti çəkir. «Mah» sözünü S.Kramer «əsl vəzifəsi bilinməyən rahib» kimi izah edir[493]. Təbii ki, bu

---

[486] Samuel N. Kramer. History begins at Shumer. University of Pennsylvania. Press, 1981, s. 19-29
[487] Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 1994 (redaktorları: Z.Bünyadov, Y.Yusifov), səh. 61-67
[488] S.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 371
[489] Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, səh. 69
[490] Yenə orada. səh. 72
[491] S.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 393
[492] Дьяконов И.М. Языки древний Передней Азии. Москва, 1967, стр. 87
[493] Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili, Bakı, «Elm», 1992

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sözü *mah – max – mak – maq* tələffüzlərində qəbul etmək normal fonetikadır. Bu halda sözün dini inanc məzmunu «mak»ın dini totem məzmunu ilə asanlıqla bağlanır. Başqa Şumer türk söz uyğunluqları da *mah maq* yaxınlığını mümkün sayır: Şumercə *eren* «döyüşçü» - türkcə *ərən*; yenə həmin məxrəcdə Şumercə *ere* «qul»; Şumercə *eger* «bel, kürək» - türkcə *yəhər*; Şumercə *uru* « icma» - türkcə *uruğ* «nəsil, soy, qohum»; Şumercə *udu* «qoyun» - türkcə *quzu*; Şumercə *giri* «ayaq» - *yeri(mək)*[494]; Şumercə *kur* «dağ» - türkcə *kurqan*; Şumercə *karu* «ölçü» - türkcə *karu/qaru* «qol»[495] və s.

İnannanın əlinə almaq istəyən, ona evlənməyi təklif edən Dumuziyə (Çobana) ilahə Enkidonu (Əkinçini) seçdiyini bildirir. Bu halda Dumuzi öz üstünlüklərini sayır. Əkinçinin hansı məhsulunun müqabilində nə verəcəyini deyərkən dörd dəfə südün adını çəkir:

… O mənə ən yaxşı pivəsini boşaldarsa,
Mən ona Əkinçiyə *sarı südümü* boşaldaram yerinə.
O mənə ən yaxşı pivəsini boşaldarsa,
Mən ona, Əkinçiyə *kisim südümü* boşaldaram yerinə
O mənə sulu pivə boşaldarsa,
Mən ona, Əkinçiyə *bitki südü* boşaldaram.
O mənə yaxşı pay verərsə,
Mən ona, Əkinçiyə *itirda südünü* boşaldaram yerinə…

Yə'qin ki, bunların hərəsi bir növ, ya bir keyfiyyətdə süddür. Hesab edirəm ki, *kisim* «kımız» (qımız) südünün, yaxud «kımız» onun metatezası – transformasiyasıdır. Mətndə «bitki südü» adı çəkilirsə, deməli, o birilərinin də hər biri bir heyvanın məhsulu ola bilər: inək südü, qoyun südü, at südü (dəvə südündən də qımız hazırlanır).

Şumerin ana ilahəsinin adı Ninhursaqdır. Bütün Şumer hökmdarları özlərini Ninhursaqın südü ilə bəslənmiş sayırlar. Ninhursaqın bir adı da *Nintudur*. Nintunun Şumercə lüğəti mə'nası «doğan ana» deməkdir. Nintu=nin+tu götürsək, *tu* türkcə «doğmaq» fe'linin kökündür. Daha başqa gümanlar da yürütmək olar. Məsələn, Şumercə *a* «su» deməkdir. Bu sözü (mə'nanı) bildirmək üçün ilk əvvəl axar su işarəsindən (~) istifadə etmişlər – ola bilər ki, *ax*(maq) fe'linin başlanğıc formasıdır. Yaxud «olar», «mümkündür» mə'nasında işlənən *«ha»* sözü ola bilər ki, *«hə»* təsdiq-təqlidi ilə bağlıdır (Son iki fərziyyəni S.Kramerin «Çiv yazısının başlanğıcını və inkişafını göstərən şəklin şərhi» əsasında söylədik[496]). Şumercə *qarım* və türkcə *arık* (arx) sözünün eyni kökdən olması dəqiq etimolojiləşdirilmişdir[497]. «Qarım» sözü bu gün Cəbrayıl şivəsində alacığın (kümənin) ətrafına, içəri yağış axmasın deyə, nazik şırım şəklində çəkilən arxa deyirlər – Şumerin qonşusundakı Midiya-Azərbaycan türkcəsinin şivələri sözü qədim şumercədəki tələffüzü ilə qoruyub saxlamışdır.

Göründüyü kimi, bu dövlət və yer adları Şumerin birbaşa Azərbaycanla bağlı olmuş olması deməkdir – Azərbaycanın (Aratta, Midiya) Mesopotamiyanın şimal sərhədi olması bu bağlılığı təbii göstərir. Burada maraqlı başqa bir fakt da diqqəti çəkir. «Şumer» adı şumerlərin Mesopotamiyada qazandıqları addır. Onlar öz-özlərinə «qarabaşlılar» demişlər və bu, Şumer yazılarında keçən addır. Bu qarabaşlılar e.ə. dörd mininci illərin sonuncu rübündə, yə'ni təxminən 3250-ci illərdə gəlmişlər. Və bizim üçün maraqlı olan odur ki, qarabaşlılar bu ikinci vətənlərinə Qafqazdan, Xəzər dənizi ətrafından gəlirlər. Bu halda qarabaşlıların bundan əvvəlki və ya ilk vətəni Azərbaycanın e.ə. Albaniya adlanan torpağıdır. Və bu gələn qarabaşlılar «ibtidai və köçəri xalq» kimi qələmə verilirlər[498]. Qarabaşlılar Qafqazdan gəlib, Mesopotamiyanı özlərinə vətən edirlər, buranı öz daimi torpaqları kimi əkib-becərir və onu yurd kimi qoruyurlar. Diqqəti çəkən odur ki, Avropa və dünya tarixçiliyi türkün bu şəkildə və vətən salmasını köçərilik kimi qiymətləndirmiş, köçərilik adına vermişlər. Yə'ni türklərin Balkanlarda, Makedoniya, Volqa boyunda, səlcuqluların Anadoluda vətən salmalarını, dövlət yaratmalarını, Atillanın Sibirdən Dunaya qədər imperiya qurmasını türkün köçəriliyi kimi qiymətləndirmişlər. Qarabaşlıların Mesopotamiyada yurd tutması da eyni modellə köçərilik sayılır. Göründüyü kimi, bu, eynən türkün vətən və dövlət qazanmaq tipidir. Deməli, qarabaşlılar türk olmalıdırlar. Mə'lumdur ki, türklərin tarixən qruplaşmasında, ayrılaraq məskənləşməsində dinastiya və tayfa adlarını daşıma ən'ənələri güclü olmuşdur. Bu mə'nada qarabaşlılar və qarapapaqlar-qaraqalpaqlar arasında hansısa bir sələf-xələflik əlaqəsi güman etmək olar.

---

[494] S.Kramer. Göstərilən əsər. səh. 393
[495] S.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 362
[496]Yenə orada, səh. 382
[497] Osman N. Tuna. Sümer ve türk dillerinin tarixi ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1997, səh.
[498] Kramer S. Göstərilən əsər, səh 239

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Şumer mətnlərində subarlar (subarians) və onların yaşadığı Şubur ölkəsi verilir (şübhəsiz, eyni söz olmalıdır; hər ikisi *s* ilə işlənə bilər+subarlar və subur, hər ikisi də *ş* ilə gedə bilər+şubarlar və şubur). Şubur ölkəsi və subarlar Şumerin düşmən qonşuları kimi göstərilir[499]. Hesab etmək olar ki, bu, türk etnosu sabirlərdir – sabirlər döyüşkən və narahat tayfa olublar; ona görə də «düşmən qonşu» sayılıblar.

IX əsrin bulqar ədəbi abidəsi «Şan qızı dastanı»nın Şumer mifləri ilə maraqlı səsləşmələri var. Yaradılış haqqında türk-bulqar düşüncəsi şumerlərin mif yaradıcılığındakına uyğundur. Şumerlərin təsəvvürünə görə məxluqat ölümsüz və ölümlülər olaraq yaradılmışdır. Ölümsüzlər tanrılardır. İnsanlar ölümlü tale sahibləridir. Tanrılar onları özlərinə qulluq etmək üçün yaradıblar. Şumerlilərdə böyük və kiçik tanrılar anlayışı var. Bulqar mifində tanrılar üç mərtəbədə yerləşdirilirlər: böyük, kiçik tanrılar və Ulu tanrı[500] . Ulu tanrı Allah

missiyasında qəbul olunur. Bu, dastan müəllifi Mikayıl Baştunun islam missioneri olması ilə bağlıdır və o, dastanında islamı təbliğ edir. Buna görə də müəllif iki mərtəbənin tanrılarını alplar adlandırır. Burada xırda alplar Şumerdəki kiçik tanrıların vəzifəsini yerinə yetirirlər: küləyi, yağışı, məhsulu, heyvanatı və s. himayə edən alplar var. Burada da alplar ölümsüzdürlər. İnsan isə ölümlülük taleyi daşıyır. Bu, Şumer kosmoqonik düşüncəsinin üstündədir; islama qədərki türk mifi Şumerinkindən ayrılmır.

«Tanrı Ninhurtanın qəhrəmanlıqları» adlı Şumer dastanında tanrının məhsul yığıb qaldırdığı yüksəklik dağı *Hursaq* adlanır. Ümumiyyətlə, bu söz «Yüksəklik ölkəsi» «dağlıq əyalət mə'nasındadır». «Şan qızı» bulqar dastanında Günəşin oğlunun adı Xursa (Hursa) verilir. Deyilir ki, *Ural* sözü – dağı bu adın dəyişmiş fonetikasıdır[501]. Bir halda ki, söz dağ adıdır (Ural dağı), deməli, yüksəklik, dağlıq mə'nası bildirir. Və bu halda Hursaq və Hursa (Xursa) mütləq eyni söz olmalıdır – IX əsrin fonetikası, şübhəsiz, şumercəyə daha yaxın olmalıdır. Eyni zamanda Şumer tanrılar panteonunda xüsusi yer tutan Ninhursaq «Yüksək ölkənin kraliçası» kimi tanınır – yə'ni Ninhursaq sözünün mə'nasında da yüksəklik məzmunu var.

Şumer miflərində rastlanan müəyyən adət və mərasimlərə türklərin də davranışlarında təsadüf olunur. Məsələn, İlahə İnanna ilə çoban Damuzi evlənmək üçün qərarlaşandan sonra «Qız sevgilisini anasının evinə gətirir» ifadəsi işlənir. Daha «evlərinə», «öz evlərinə», «evə» yox, məhz «anasının evinə» deyilir. Eyni ifadə tərzinə «Şan qızı dastanı»nda rast gəlirik. Qadın qonağı evə də'vət məqamında «onu ərinin evinə gətirdi» söylənir. Görünür, bu, uyğun ailə quruculuğu ilə, analoji yaşanış tərzi ilə bağlıdır.

Başqa hadisə: böyük tanrılardan biri Enki ölüm yatağına düşdükdə bütün böyük tanrılar toz içində otururlar, özlərini toza bulaşdırırlar. Qədim türk mifindən mə'lum olduğu kimi, ölən kəsin başına kül səpirmişlər. Həmin adət bu gün dilimizdəki «başına kül olsun» qarğışında qalır. Şumer və türk miflərindəki hadisələrin uyğunluğu göz önündədir. Şumerdəki tozla türkdəki «kül»ün anlayışca məxrəc yaxınlığı uyğun frazeoloji ifadələrdə də görünür – bir həqiqəti pərdələmək üçün edilən hərəkətə ingiliscə «gözə toz atmaq» (throw dust ina person's eyes), türkcə «gözə kül üfürmək» deyirlər.

Bilindiyi kimi, 7 (77, 777 və s.) rəqəmi türklər üçün sakral (müqəddəs) sayılır. Eyni hadisəyə Şumer miflərində də rast gəlirik. Gilqamışın 7 sidir ağacı kəsməsi, 7 qəhrəmanla əhatə olunması, 7 dağ keçməsi, böyük Tufanın şumerlərdə 7 gün davam etməsi (ancaq Babil mifində Tufan 6 gün, 7 gecə davam edir, deməli babillilər türü 7-lik sistemindən çıxırlar, deməli, şumer-türk uyğunluğu özünü aşkar nəzərə çatdırır), 7 talent və 7 mina (ölçü vahidləri) ağırlığında balta, yeraltında 7-yə qədər oğlu olan atalara 7 sual verilməsi, İnannaya 7 göy işığının yardımçı olması və s.

Kosmoqonik təsəvvürlər baxımından maraqlı analogiya, hətta heyrətləndirici uyğunluq var. Şumer mifində («Gilqamış, Enkidu və Yeraltı Dünya dastanı») dünyanın və insanın yaranması belə təsvir olunur:

Göy yerdən ayrıldıqdan sonra,
Yer göydən ayrıldıqdan sonra
İnsan adı yarandıqdan sonra
(Göy Tanrısı) An göyü götürüb apardıqdan (qaldırdıqdan) sonra
(Hava Tanrısı) Enlil yeri götürüb apardıqdan (endirdikdən) sonra,

---

[499] Yenə orada, səh. 365-366
[500] T.Hacıyev. Göstərilən əsər, s. 104-105
[501] Bax: T.Hacıyev. Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, 2005, səh. 105

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Orxon-Yenisey abidələrində («Kül Tiqın dastanı») həmin yaradılış mənzərəsi belə verilir:
Üzə gög tənıri
Aşra yağuz yir qılıntuqda
Əkin ara kişi oğlı qılınmıs.
(Yuxarıda göy tanrı (mavi göy-səma)
Aşağıda boz yer (torpaq) yarandıqda
İkisinin arasında insan oğlu yaranmış)
Bu türkün öz qənaətidir ki, dünya yarananda ilk bəşər sırasında türk yaradılıb:
Kişi oğlınta üzə əçüm-apam
……… qağan olurmış.
Oluran türk budunın, ilin, törisin
Tutu birmiş, iti birmis.
(İnsan oğlu üzərində babalarım
…. Xaqan (taxtında) oturmuşlar.
(taxtda) oturaraq türk xalqın, dövlətin, qanunların
Tutmuş və ucaltmışlar).
Şumer dastanında hökmdarın, qəhrəmanın gücü, qüdrəti belə ifadə olunur:
Mən, kral (ana) qarnından döyüşçüyəm,
Mən, Şulgi doğulduğum (gündən) güclü adamam.
Əjdahadan doğulan vəhşi baxışlı bir aslanam mən,
Dörd bucağın (kainatın) kralıyam mən….

Bunun, bu qüdrətin nəticəsi budur:

… (Belə ki) bütün özgə ölkələri özümə baş əydirdikm,
ölkəni (Şumeri) təhlükəsiz etdim.
Və dünyanın dörd tərəfindəki xalq
əyilmiş başla adımı andı.

Artıq bu, dastan üslubunun faktıdır ki, həmin ifadə qəlibə çevrilir və müxtəlif dastan mətnlərində təkrar olunur.

… Yer tanrıları qorxu ilə əyilirlər önündə,
Göy tanrıları çökərlər önündə.

Həmin üslub, həmin ifadə-gəlib «Kül-Tiqin» dastanında belə verilir:

Gört bulunıdaqu budunuğ
Kop almıs, kop baz kılmıs.
Başlığığ yüküntürmüs,
Tizligig sökürmis.

(Dörd ətrafındakı xalqları
Özünə tabe etmiş, sülhə gətirmiş,
Başlıları baş əydirmiş
Dizliləri diz çökdürmüş).

Deməli, Şumer dastanlarındakı «qəhrəmanın rəqibi baş əydirməsi, diz çökdürməsi» kimi bədii lövhə – trafaret hökmdar gücünün ucalıq, mübahisəsizlik rəmzi kimi qəbul olunur və ən’ənəyə çevrilir. Və türkün Aratta, Manna, Midiya əcdadlarının Şumerlə əlaqəsi nəticəsində mənimsənən bu ən’ənə yaşadılaraq gələcəkdə Orxon dastanlarında da özünü göstərəcəkmiş.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN'DA URARTU ZAMANINA AID ABIDƏLƏRLƏ ƏLAQƏLI ƏFSANƏLƏR VƏ INANCLAR

Dr. Tohid. Məlikzadə
Iran

Azərbaycan"da miladdan öncə yaşayan və hükümət quran Urartular hakimiyyətde olduqları müddet ərzində bəşəriyyətə çoxlu xidmətləri olmuşdur. Onlar ilk dəfə süni suvarma yollarını; kəhriz sistemini, geniş çaplı dəmirçiliyi, müəzzəm malatsız qala tikmə metodunu və son olaraq dağ-daş və təbiətdən faydalanıb xalqın xidmətinə gətirmyi icad etmişlər. Azerbaycan ərazisində yaşayan Urartuların ayrı ve mühüm izilərindən birisi Azərbaycan'da nəhəng qalalar, tapınaqlar ve daş əsərlərin yönub inşa etməsi olmuşdur. Bu əsərlərin bir çoxu hələ də Azərbaycan'ın dörd bucağında özəlliklə Azərbaycan'ın qərb məntəqələrin dim dik qalır və həyatına dəvam edir.

Makı, Salmas, Urmiyə, Sərab ve Meşigində Urartuların inşa etdiği qalalar, qazdığı tapınaqlar və ibadətgahlar və daş işlərilə doludur. Makıda yerləşən Dambat tapınaq yeri indilik Fərhad damı olarak adlanır. Əslində Azərbaycan'da qazılan bütün daş işləri Fərhad'a nisbət verilir. Makı'da Ferhad damı bir Urartu abidəsidir. Maraqlıdır Urmiyə şəhərində də daş abidələrlə əlaqəli hər bir abidə Fərhada nisbət verilir. Azerbaycan'da xususilə Salmas'da olan Urartu abidələri hem folklor-nağıl baxımından həm də memarlıq baxımından taysız bir məntəqədir. Daş qalalarla əlaqədar nağıllar bunlardır:

1. Salmas'da Qarnı yarıq qalası yaxud üç qardaşlar
2. Salmas'da Hödər qalası yaxud oğlan qalası- qız qalası
3. Makı'da Fərhad damı
4. Urmiyə'də Fərhad daşı
5. Urmiyə'də qız qalası

İndi isə Azərbaycan'da Urartu zamanına aid abidələrlə əlaqəli əfsanələr və inanclar

1. Salmas'da Qarnı yarıq qalası yaxud Üç Qardaşlar

Salmas'ın təqribən 15 km cənubqərbində böyük bir dağ var ki bu dağa xalq qarnı yarıq yaxud üç qardaşlar deyirlər. Xalq belə inanır ki günlərin bir gününde üç qardaş varıydı. Bu üç qardaş qəzadan bir qıza vurulmuşlar. Onlar eşqlərini o qıza bildirirlər . Qız o üç qardaşdan ən balaca qardaşı sevirdi ama o bir qardaşlara rəd cavabı vermek də istəmirdi. O qardaşları başından açmaq üçün onlara belə təklif edir ki bəlli bir zamanda bir böyük dağı (indiki qarnı yarıq dağı) yarsınlar. Qız qardaşlardan hər birisi tezraq dağı qaza qaza zirvəyə yetişsə mən o adamla evlənəcəyəm dedi. Qardaşlar səhər tezdən işə başladılar və qan tər içində irəli getdilər məyərsə qız dağın başına çıxıb və sevdiyi oğlanın bölümünü qazmaya başlamışdı. Günlər; aylar geçdi və nihayit qardaşlar zirvəyə yaxınlaşdılar. Qız da tələsik sevdiyi oğlanın tərəfini qazırdı. Nəhayət ikisi bir birlərinə qavuşdular. Ama qavuşmaları an o qızın sonu oldu. Çünkü qız yorgun və yaralı bir vəziyətdəydi. Qızın oğlana yetişməsi ilə ölümü bir oldu. İndi də bu dağda bu üç qardaşın adına üç yarıq var ama bu yarıqlardan sadəcə biri başa yetişibdi.

Xalqın inancına görə bu yarıqlar bu üç oğlanın qəbirləridir. Xalq bu yarıq və dəxmələrə görə heç Fərhaddan bəhs etmir. Bu dağın yarıqlarına Urartu zamanına aid dəxmələr və tapınaq yerləri vardır. Səfəvi zamanında bu dağın zirvəsində qarnıyarıq qalası Salmas'ın ən məşhur qalalarından biriydi. Hər hansı şah vəya devlət ona əl tapsaydı Salmas çölü onun olardı.

2 Salmas'da Hödər qalası yaxud oğlan qalası- qız qalası

Salmas'ın 20 km şumalında Hödər kəndi yanında 2 qala vardır. birisi Koroğlu qalası yaxud qız qalası və o birisi oğlan qalası. Bu dəxmələr Urartu zamanına aid dəxmələr və qalalardırlar. Rəvayətlərə görə koroğlu xanımlarını burada saxlarmış bu səbəbə görə bu qalaya Koroğlu qalası diyərlər. Salamas'ın başqa abidələrinə tay bu dəxmələrlə əlaqədar Fərhad'dan həç bəhs olmaz.

2 Makı'da Fərhad damı

Makı'ın 15 km şumalında yerləşən bu Urartu dəxməsi xalq tərəfindən Dambat yaxud Fərhad damı olaraq tanınır. Xalqın arasında bu abidəyə görə belə bir nağıl vardır ki: məşhur Fərhad Şirin adlı qızı severmiş . Fərhad bu qıza bir dam tikmək fikrindəydi. Bu dağı seçir və onu qazmaya başlayır. Aylar, günlər geçir İş qurtulan zaman ölür və Şirin'ə qavuşanmır.

3 Urmiyə'də Fərhad daşı

Urmiyə'də olan bu abidə Xurrəmava kəndində yerləşməktədir. Xalq bu abidələrin qazılmasını Fərhad'a nisbət verməktədir.

4 Urmiyə'də qız qalası

Urmiyə'nin Ənzəl mahalının Kərimava kəndində yerləşmişdir. Bu qalanın adı haqqında kendçilərin heç bir fikiri olmamışdır.

Nəticə

Azərbaycan'ın qərb məntəqələrində hükümət edən Urartuların 3000 il bundan əvvəldən qalmış əsərləri hələ də durur. Xalqımzın Urartu hakimiyəindən xəberdar olmamsı nəticəsində bu abidələrin kim əliylə tikilməsindən da xəbərdar olmamışlar. Nəticə olaraq bu abidələrin tikilməsiylə əlaqədar nağıllar və əfsanələr yaratmışlar. Bu əfsanələr umumən Fərhad'ın məşhur qaya yarma nağılıyla əlaqədardır. Bəzi yerlərdə də bu abidələri əski Türk inancına dayalı qız qalası olaraq tanımışlar. Qız qalası deməkləri xalqımızın fikirincə əl tapılmayan şeyin simgəsi və səmboludur. Bu qız qalaların ən hündür yerlərdə tikilməsi eləcədə hərbi baxımından mühüm olması bu fikiri subut edir.

QAYNAQLAR

Məlikzadə, Tohid, Salmas və Azərbaycan'ın qərb məntəqəsinin on min illik tarixi, Təbriz, 2006
Kavyanpur, Əhməd, Urmiyə Tarixi, Tehran, 2000

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

KAZAKİSTANDA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI

Tuba Murat
Abay Devlet Üniversitesi
Kazakistan

Halk hekimliği veya geleneksel tıp, insanlığın varoluşuyla birlikte doğmuştur. İnsanların tabiat olayları karşısında takındıkları tavırlar ve münasebetlerle gelişen halk hekimliği modern tıptan farklılıklar göstermektedir. Halk arasında yaygın olan kimi hastalıklar; bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerle hazırlanan “halk ilâcı” ile tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Geniş Kazakistan coğrafyasında derleme metoduyla saptamaya çalıştığımız bu tedavi yöntemlerini, dinsel ve büyüsel nitelikteki tedaviler ile halk hekimliği ve geleneksel sağaltmayla ilgili tedaviler olmak üzere iki grupta inceledik. Bu çalışmada Kazakistan’ın sosyo-ekonomik ve ekonomik özelliklerine bağlı olarak yerini hızla modern tıbba bırakan halk hekimliğine dair tedavi yöntemlerinden bazıları verilmiştir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TÜRKIYE ÂŞIKLIK GELENEĞINDE ÂŞIK KOLLARI VE ŞENLIK KOLU

Turhan Kaya
Turkiye

Bildiri Özeti

"Halk Edebiyatı" terimi, en genel anlamda "halkın edebi verimlerini" karşılar . Âşık edebiyatı, âşık adı verilen bireylerin bağlama, cura, tambura gibi saz eşliğinde veya saz olmadan deyiş söyleyip, ürünler verdikleri bir edebiyat dalıdır. Âşık edebiyatı ürünleri , Tanzimat ve Cumhuriyet'ten sonra "Halk Edebiyatı" genel başlığı altında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu edebiyatın özel bir kısmını kapsayan Âşık Edebiyatı, Doğu Anadolu'da değişik bir çehre ile kendisine mahsus kıymet ve geleneğini koruyarak devam etmektedir.

Âşık tarzında bir geleneğin varlığı da ilk defa Fuat Köprülü tarafından tespit edilmiş, onun bu kanaati daha sonraki yıllarda sahanın değerli elemanları Prof. Pertev Naili Boratav, Prof. İlhan Başgöz ve onların öğrencileri tarafından da benimsenmiş ve kullanılmıştır: "*Türk memleketlerine ve daha eski asırlara kadar genişletecek olursak, Müslümanlığın zuhurundan evvel, Asya'da kurulmuş eski Türk imparatorluklarında bu şair çalgıcılara tesadüf ederiz. İkincisi ise Anadolu'da yetişen ve oldukça mebzul eserleri ve ananeleri zamanımıza kadar devam edip gelen saz şairlerine mahsus şiir tarzıdır*"(Köprülü 1962).

Doğu Anadolu bölgesinin âşık edebiyatımızda önemli bir yeri vardır. Bu bölgede 19.ve 20. yüzyıllarda bu tarzın önemli temsilcileri yetişmiştir. Bunların önde gelenlerinden biri de aşık Şenliktir.

Âşık Şenlik, araştırmacılara göre 1848 veya 1850 yılında Çıldır 'ın Suhara (Yakınsu) köyünde dünyaya gelmiştir. *Karapapak boyuna mensuptur. Atalarının Azerbaycan'ın Borçalı yöresinden geldiği ileri sürülmektedir. Annesinin adı Zeliha, babasının adı Molla Kadir'dir (Aslan, 1975). "Şenlik" Mahlasını şiirlerde kullanan aşığın asıl adı Hasan'dır (Erdener, 1960). Hasta Hasan'ın çırağı Aşık Nuri'nin yanına giden Âşık Şenlik orada saz çalmayı öğrenmiştir (Aslan, 1975).* Şenlik bölgenin en sevilen ve aranan âşıklarından biri olmuştur. Atışmalarıyla, tamamen irticalen söylediği hikaye ve şırleriyle yeteneğini ve gücünü ortaya koymuştur. Şenlik Baba namıyla ün salan âşık günümüze kadar çok sayıda âşık üzerinde etkili olmuştur. Bu yolda devam edenler , onun tarzını sürdürdüklerinden, ekol oluşturmuşlardır.

1912 yılında Revan'da yapılan bir yarışmada rakipleri tarafından zehirlenen Şenlik en verimli çağında hayata veda etmiştir (Kırzıoğlu, 1942).

Âşık Edebiyatında çırak yetiştirme geleneği yüzyıllar boyu yaşatılan geleneklerden biridir. Usta âşık saza ve söze kabiliyeti olan bir genci çırak edinir, yanında gezdirir, saz ve söz meclislerine sokar, günü gelince mahlasını verir. Yıllar boyu ustasına hizmet eden ve bu arada âşıklığın vecibelerini öğrenen çırak da zamanı gelince ustanın izniyle şiirlerini çalıp söylemeye başlar. Şiirlerinde, ustasının tekniği, kültürü ve söz dağarcığı açıkça kendini hissettirir. Ustasının ölümünden sonra meclislerde, sohbetlerde onun şiirleriyle söze başlar, çeşitli vesilelerle ustasının ismini zikreder, onun izinden gittiğini hissettirir. Bütün bunlar ustasının adını yaşatmak içindir. Çırağın, ustasından hakim olan tavır, üslup, icraat, kültür ve dile bağlılığı, kendisinin yetiştirdiği çırağına da sirayet eder. Zamanla, bu gelenek zinciri içinde bir âşık kolu ortaya çıkar. XIX. yüzyıldan itibaren, edebiyatımızda önemli kollar olarak zikredebileceğimiz Erzurumlu Emrah, Ruhsatî, Dertli, Sümmanî, Derviş Muhammed, Huzurî ve Şenlik kolları da bu şekilde oluşmuştur. Âşık kolları genellikle, kola ismini veren âşıkla başlatılır.

Âşık edebiyatında kollar önemli fonksiyon icra ederler. Usta- çırak geleneğinin mevcudiyeti, saz ve şiir sanatının, halk hikâyelerinin sistemli olarak yaşamasında, önceki kültür ve bilgilerin aktarılmasında birinci derecede rol oynar.

Kol; çıraklık geleneği içinde, birbiri ardınca yetişen âşıklar tarafından, odak hüviyetindeki usta aşığa bağlılık duyarak, ona ait üslup, dil, ayak, ezgi, konu, hatıralar ve hikâyelerin devam ettirildiği mekteptir. Bir âşık kolunun var olabilmesi yahut yeni bir âşık kolunun ortaya çıkabilmesi için birtakım belirleyici öğelerin var olması gerekir. Bunlar:

*Odak hüviyetindeki usta aşığın dil ve üslubu,
*İşlediği konular,
*Usta âşığın başından geçen ve hafızalardan silinmeyecek izler bırakan çeşitli olaylar,
*Usta âşığın karşılaşmaları,
*Usta âşığın tasnif ettiği hikâyeler,
*Usta âşığın kendisine ait ezgiler,
*Usta âşığa ait ayaklar.

Bu faktörleri daha da artırmak mümkündür. Faktörlerin sayısının artması kollarını tefrikini daha iyi belirler.

Bir kol içerisinde yer alan âşık yukarıda sıraladığımız faktörlere riayet eder, sanatını bu çerçevede icra eder. Saz meclisine ustaya ait bir dîvânla başlar. Fırsatına getirip ustasına ait bir veya birkaç hatırayı yad eder. Sık sık, yaptığı karşılaşmalardan örnekler verir. Şiirlerinde ustaya ait yahut onun kullandığı ezgiler ve kullandığı ayaklara benzer ayaklar açıkça kendilerini hissettirirler. Şayet usta âşık, hikâyeler tasnif etmişse çeşitli vesilelerle o hikâyeleri yahut hikâyelerden bir bölümü anlatır.

Âşık Şenlik yaşadığı dönemde yetiştirdiği çıraklarıyla da nam almıştır. Bala Kişi, İbrahim, Gazeli, Ali, Bala Mehmet, Namaz ,Kasım, Asker, Mevlüt, Süleyman, Gülistan ve Hüseyin onun yolundan giden aşıklardırlar. Ancak, İbrahim, Kasım ve Gülistan'ın yetiştirdiği aşıklar bu kolu devam ettirmişlerdir(KAYA200:17).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN -TÜRK VƏ ŞIMALI AMERIKA- HINDU FOLKLORU

Fil.e.n. Ulduz Mürşüdova
AMEA Şəki Regional Elm Mərkəzi
Azərbaycan

Ozet:

Azərbaycan xalqının şıfahi ədəbiyyatı və adət- ənənəsi onun bütövlükdə Türk şifahi el deyimləri ilə əlaqəsi haqqında elmi araşdırmalar çox aparılmışdır. Azəırbaycan xalqı tarixin müxtəlif dönəmlərində rəngarəng ağız ədəbiyyatı yaratmış və ümumtürk mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Xüsusilə dünyanın yaranması, insanların inam və etiqadları haqqında yaranan miflər, nağıl, əfsanələr diqqət mərkəzində olmuşdur.

Lakin Şifahi hindu ənənəsi və onun bütövlükdə Amerika ədəbiyyatı ilə əlaqəsi, Amerika haqqında yazılmış elmi işlərin ən zəngini və ən az tədqiq olunmuşudur. Hindu şifahi xalq ədəbiyyatı Amerika ədəbiyyatına çox şey vermişdir. Gündəlik işlənən Amerika ingilis dilinə yüzlərlə hindu sözləri keçib. Bunları nəzərə alaraq Şimali Amerikanın hindu cəmiyyətinin torpağa tam bağlılığını təsdiq etmək olar. Onlar təbiətən dini inamlarla yaşayan və əsasən klan və qrup- tayfa şəklində, birlik halında yaşamağa yönəlmiş bir xalqdır. Öz övladlarına toleyrant və daha sərbəst yaşamağa meyllidirlər. Onların yazıları heroqliflərdir. Lakin mədəniyyəti əsasən Hindu şifahi nağıl və mifləridir.

Yerli hindularda totemizim güclü inkişaf etmişdir. Onların inamına görə, miflərində **Klikitat** qəbiləsini Koyot əjdaha – qunduzun ayaqlarından yaratdı və dedi: - Sizin ayaqlarınız iti, özünüz çox hiyləgər olacaqsınız, qaçmaqda və at minməkdə tayınız – bərabəriniz olmayacaq. **Kins** qəbiləsini əjdaha – qunduzun qollarından yaratdı və dedi: - Siz qüdrətli olacaqsınız. Ox, nizə, döyüş dəyənəyi işlətməkdə tayınız – bərabəriniz olmayacaq. **Yakimo** qəbiləsini əjdahanın qabırğasından yaratdı və dedi: - Siz məzlumların himayəndarı olacaqsınız. **Deşik burunlar** qəbiləsinin əjdahanın başından yaratdı və dedi: - Siz ən müdrik qəbilə olacaqsız. Həm ağıllı məsləhətlər verəcək, həm də igid döyüşçülər olacaqsınız. **İlanlı çay hinduları**nı əjdahanın tükləri, qanı və başqa yerdə qalan şeylərində yaradır və deyir :- Sizin qandan və zorakılıqdan xoşunuz gələcək, vəhşi öküz ovlayıb avara - avara dünyanı dolaşacaqsınız. O daş bıçağı ilə hinduların gözlərini və ağızlarını açır. Lakin tələsdiyindən və bıçaq küt olduğundan adamların çoxunun ağzı əyri, bəzilərininki, böyük çıxdı. Elə o zamandan sahil hindularının ağzı eybəcərdir.

Azərbaycan və Simali Amerika miflərinin çoxunda Yaradan və bəşəriyyət arasında və bütün təbii dünya arasında güclü ruhani bağların olduğu vurğulanır. Onlar, həmçinin bəşəriyyətin öz təbii dünyasını qorumaq borcları olduğunu da vurğulayırlar. İnsanlar dünyanın balansını saxlamalı və onu məhv olmaqdan qorumalıdırlar. Bir çox mədəniyyətlər , hər bir ailə qrupları, klanlar və tayfalar inanırlar ki, onları heyvan və yaxud digər obyektlərlə bağlayan güclü bağlar vardır. Ayı tayfasının adamları ayını müqəddəs tutur. Ayı isə öz növbəsində bu tayfanın ruhani qoruyucusuna çevrilir, onlara kömək edir. Ayı klanı öz ayı miflərini qoruyub saxlamağa borcludur və bununla bağlı ciddi məsuliyyət daşıyır. Bu heyvanlar isə totemlər adlanır. Heyvan kultu demək olar ki, bütün xalqların inamlarında əhəmiyyətli yer tutur. Azərbaycan miflərində maral, canavar, ayı, qartal, inək, qaranquş, göyərçin, qarğa, bayquş, it, pişik insanların həyatında mistik qüvvəyə malikdir. Bu heyvan və quşlara toxunmaq yasaqdır, günah hesab edilir. Hətta müəyyən zamanlarda ev ilanları adlanan ilanlar müqəddəs hesab edilib, onları öldürmək günah idi. Bu heyvanların haqqında xalqımızın mifoloji nağıllarıindi müxtəlif, insana xeyirləri dəyən əhvalatlar dolaşmaqdadır. Bu mətinlər yaxın əsrlərdə yazıya alınmışdır, ona görə də mətnlərdə məhz totemiz qalıqları az qalmaqdadır

Amerikanın yerli miflərinin ümumi bir əlaməti də onun trikster olmasıdır. Bu heyvan xarakterlərinin iki tərəfi var. Triksterlər üsyançıdırlar, rəhbərliyə tabe olmurlar, onlar bəzən xaos yaradır və başqalarına əziyyət verirlər. Eyni zamanda onlar ağıllı, hər şeyi bilməyə can atan, maraqlı və yaradıcı adamlardır. Gözlənilmədən müdrik hərəkətlər edirlər. Bir çox miflərdə trikster koyotdur, ravendir (quzğun), yaxud minkdir (su samuru). Miflərin birində koyot anlayır ki, əgər insanlar əbədi yaşayarsa, dünyada sıxlıq olacaq və basabas düşəcək. Ona görə də yerə ölümü gətirir.

Mif və rituallar hər iki xalqın, Milli Azərbaycan və Milli Amerika mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələridir. Bu əvəzsiz deyimlər insanları qanuna əməl etməyə, xəstəliklərin sağaldılmasına, ərzaqla təmin edilməsinə, gənc nəslin ağsaqqallardan örnək götürməsinə və əxlaqi tərbiyə öyrənmələrinə yardım edir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Yerli amerikanlılar ən çox təbiət haqqında nağıllar danışırlar və dünyanın, yaxud onun bir hissəsinin necə yarandığı haqqında miflər nağıl edirlər. Belə miflərdən biri "Dünya necə yaranıb" əhvalatıdır. Bu böyük Smoki dağlarının meşəliklərində yaşayan Çeroki tayfasının mifidir. "Səma ağacı" isə böyük gölün ətrafında yaşayan Huron xalqının mifidir.

Hər iki xalqın miflərində maraqlı yaxınlıq vardır. Sadəcə yaşadığı ərazi və onları əhatə edən flora və faunada,onların insan həyatındakı rolu haqqında müxtəlifliklər vardır.

Bu mövzudə araşdırmalar folklorşünaslığımızın inkişafına öz töhvəsini verə bilər, çünki hal- hazırda dünya folklorşünaslarının diqqətini cəlb edən bir məsələ də məhz hinduların hardan gəlib bu ərazidə məskunlaşması və hansı millətlə daha çox qohumluq əlaqələrinin olmasıdır.

Mətn:

Bizim eradan 34.000 - 30.000 il əvvəl yer kürəsi buzlaq dövrünü yaşayırdı. Suların üzəri belə buz qatı ilə örtülmüşdür. Nəticədə Berinq dənizi indiki səviyyəsindən yüzlərlə metr aşağı idi və torpaqdan körpü Asiya ilə Şimali Amerikanı birləşdirirdi. Bu torpaq ərazisi təxminən 1.500 km genişlikdə olaraq bitki, heyvanlarla zəngin idi. Qədim insanlar bu heyvanları ovlayır və bitkilərlə qidalanırdılar. İlk insan sürüləri bu torpaq ərazidən hərəkət edərək heç özləri də bilmədən bir qitədən digərinə - Asiyadan Şimalı Amerikaya, yaxud əksinə, Şimali Amerikadan Asiyaya köç etmişlər. Min illər beləcə insanlar bir qitədən digərinə hərəkət edək yurd salardılar. İlk hindu qrupları piramida-maund (torpaq təpəliyi) yaradaraq orada yaşamağa və məskunlaşmağa başladılar. Hal- hazırda həmin ərazi Adenans adlanır. Təxminən bizim eradan 600 il əvvəl bu insanların dəfn yerləri və ətrafları möhkəmləndirilmiş əraziləri indi də durur. Bəzi beləcə hasarlanmış maund-torpaq sahələri dini mərasim və ritualların keçirildiyi yerlər olub ki, hal-hazırda ora quş və ilanların məskənidir. Bu dini yerlərin əsil istifadə edilmə məqsədləri hələ də tam aydın deyil. Adenansda yaşayan tayfalar Hopi xalqının ən qədim əcdadları idi. Bu tayfaların yaşadığı ərazinin mərkəzi Ohayo idi ki, hal- hazırda da onların yaşayış məskənlərinin qalıqları orada durur. Bizim eranın təxminən 500 illiyində Hopi xalqının qədim əcdadları yoxa çıxır, öz yerini böyük tayfa olan Mississipianlara, yaxud kahin mədəniyyətinə verir. Missurinin San Luisin şəhərində 12-ci əsrə kimi bu xalq öz həyatının zirvəsini yaşamışdır. Şəhərin mərkəzində nəhəng maund- torpaq təpəlik ucalır ki, onun hündürlüyü 30 m, ərazisi 37 ha-dır. Təpənin zirvəsi hamarlanıb. Onun ətrafında isə 80 digər maundlar aşkar edilmişdir. Bu şəhərin əhalisi ticarət, ovçuluq, yemək tədarükü ilə məşğul olmuşlar və kənd təsərrüfatı geniş inkşaf etmişdir. Cənub ərazilərdə çiçəklənən bir cəmiyyətin təsiri özünü burada da göstərirdi. Ərazidə iyerarxiya (asılılığın yuxarılara tabe olma qaydası), yəni quldarlıq və insan səkrifaysı (insanların Tanrılara qurban verilməsi) həyata keçirilirdi. Buna görə də ABŞ-ın cənub- qərbi, Anasazi müasir Hopi hindularının əcdadlarının məskəni hesab edilir.

Bunları nəzərə alaraq Şimali Amerikanın hindu cəmiyyətinin torpağa tam bağlılığını təsdiq etmək olar. Onlar təbiətən dini inamlarla yaşayan və əsasən klan və qrup- tayfa şəklində, birlik halında yaşamağa yönəlmiş bir xalqdır. Öz övladlarına toleyrant və daha sərbəst yaşamağa meyllidirlər. Onların yazıları heroqliflərdir. Lakinmədəniyyəti əsasən Hindu şifahi nağıl və mifləridir.

Guya o zamanlar quş, heyvan və balıqlar insan kimi dil bilir və danışırdılar.

"Yer adamları göy adamlarına necə qonaq gedirdilər" əfsanəsində Quzğunun dimdiyindəki iri deşik skat balığının atdığı ox tərəfindən açılmışdır. Oxu gicitkən və küknar ağacından düzəldirdilər.

İldırım quş – Səməndər quşu qanadlarını açanda 2 hərbi qayıqdan 2 dəfə böyük olurdu. Quşun qarmağa bənzər nəhəng dimdiyi, alov kimi işıq saçan gözləri vardır. O Olimp dağlarında yaşayırdı. Yuvasına heç kimin yaxın düşməsinə icazə vermirmiş. Ovçular ildırım – quşdan qorxur. O öz azuqəsini qar və buzla örtülmüş geniş düzənliyin kənarındakı mağarada saxlayır. O, balina əti ilə qidalanırmış.(kvilayut qəbiləsi)

2) Çexeylis qəbiləsinin " Qarla döyüş " əfsanəsində yerə qarı beş Qar qardaşlar göndərirmiş.

Eyni zamanda bu qəbilənin inamına görə suiti, qurbağa və kərtənkələ ilanın xalası qızlarıdır. Lakin qurbağa ilana çəpgöz dediyi üçün, ilan ona düşmən kəsilir və rast gələn kimi onu udur.

Yerli Hindu qəbilələrinin inamına görə Koyot çox ağıllı və dünyagörmüş idi. Qarnında giləmeyvə şəklində yaşayan 3 ağıllı bacıları ilə məsləhətləşirmiş. Bəzi əfsanələrdə bacılar mərcan donunda yaşayırdılar. Onlarda totemizim güclü inkişaf etmişdir. Onların miflərində **Klikitat** qəbiləsini Koyot əjdaha – qunduzun ayaqlarından yaratdı və dedi: - Sizin ayaqlarınız iti, özünüz çox hiyləgər olacaqsınız, qaçmaqda və at minməkdə tayınız – bərabəriniz olmayacaq. **Kins** qəbiləsini əjdaha – qunduzun qollarından yaratdı və dedi: - Siz qüdrətli olacaqsınız. Ox, nizə, döyüş dəyənəyi işlətməkdə tayınız – bərabəriniz olmayacaq. **Yakimo** qəbiləsini əjdahanın qabırğasından yaratdı və dedi: - Siz məzlumların himayəndarı olacaqsınız. **Deşik burunlar** qəbiləsinin əjdahanın başından yaratdı və dedi: - Siz ən müdrik

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qəbilə olacaqsız. Həm ağıllı məsləhətlər verəcək, həm də igid döyüşçülər olacaqsınız. **İlanlı çay hinduları**nı əjdahanın tükləri, qanı və başqa yerdə qalan şeylərində yaradır və deyir :- Sizin qandan və zorakılıqdan xoşunuz gələcək, vəhşi öküz ovlayıb avara - avara dünyanı dolaşacaqsınız.

O daş bıçağı ilə hinduların gözlərini və ağızlarını açır. Lakin tələsdiyindən və bıçaq küt olduğundan adamların çoxunun ağzı əyri, bəzilərininki, böyük çıxdı. Elə o zamandan sahil hindularının ağzı eybəcərdir. Amerikada yaşayan qəbilələrin adları onların yaşadıqları ərazilərin adlarından götürülmüşdür. Məsələn:

1) kivalyutlar – qəbilələr
2) rexeylis
3) yakimo – Yakim çayı sahilində
4) klikitat – Böyük çaydan şimalda Böyük dağdan axan çay sahilində
5) kius – Böyük çayın sahili boyu
6) deşik burunlar – Kukskiya və Uollova çaylar boyunda yaşayanlar
7) İlanlı çay hinduları –
8) Samış – məkr boğazı dar keçid Pyucet Sound körfərinədək Uidbu və Fidalqo adaları arasında. 1792 – ci ildə kapitan Corc Vinkuver qayalı sahillər arasındakı bu dar keçidin qapalı limana aparmadığını biləndə o yerə bu adı vermişdir.
9) Çinuk
10) Umpkua
11)Klatsop – Böyük çayın mənsəbi.
12) Vabanklar – “ doğan günəşin yanında yaşayanlar ”
4) “ Koyot və Quzğun ” “ Tülkü və qarğa ” eyni sujetlidir.

Hindu tayfalarının qəribə adətləri və özünəməxsus mətbəx mədəniyyəti vardır. Bu adətlərdən biri onların dəfn mərasimidir. Ölmüş adamları Memalus adasına aparır və orada mərasim keçirirdilər Memalus Kolumbiya çayının aşağı axarında yerləşir və uzun illər dəfn üçün hinduların istifadə etdikləri ərazi- ada olmuşdur. Eyni zamanda onların özünəməxsus geyim mədəniyyəti vardır. Kasıblar tozağacı qabığını qoyub, qabıqları iti çubuqla deşib bərk otlarla bir – birinə tikirdilər. Don qaba olur, xış –xış xışıldayırdı, lakin dümağ olurdu. Varlılar isə nazik maral dərisindən don geyinir, başlarına isə maral buynuzundan düzəldilmiş daraq taxırdılar.

Hindular məişət qablarını xüsusi məharətlə hazırlayırdılar. Yemək dəstləri gildən hazırlanmış qablar idi ki, onları hazırlayarkən əvvəl göyrüş zoğlarından səbət hörür, sonra gil palçıqla suvayırvə nəhayət ocaqda bişirirdilər. Qablar hazır olandan sonra onda yemək yeyir, xörək bişirirdilər. Onların mətbəxi də çox eqzotik və rəngarəng idi. Qədim hindu tayfaları kamas soğanağı, ayıdöşəyi, giləmeyvə, qızıl balıq, molyusk, dəniz xərçəngi, ət qaxacı, giləmeyvə və kök qurutmaqla özlərinə ərzaq ehtiyyatı tuturdular. Qış – dərin yuxular ayı adlandırılırdı və ilin bu fəslində ac qalmamaq üçün insanlar çox əziyyət çəkir və çaba göstərirdilər.

Şifahi hindu ənənəsi və onun bütövlükdə Amerika ədəbiyyatı ilə əlaqəsi, Amerika haqqında yazılmış elmi işlərin ən zəngini və ən az tədqiq olunmuşudur. Hindu şifahi xalq ədəbiyyatı Amerika ədəbiyyatına çox şey vermişdir. Gündəlik işlənən Amerika ingilis dilinə yüzlərlə hindu sözləri keçib.

Uzun əsrlər bundan əvvəl Avropalılar Şimali Amerikanın sahillərinə gəlib çıxdılar. Bu zamanlarda Yerli amerikanlar öz mədəniyyətlərini və irsi dəyərlərini inkişaf etdirirdilər. Onların hər birinin öz şifahi ədəbiyyatı və öz adət- ənənələri vardı. Şifahi ədəbiyyat- əhvalatlar, nağıllar, əfsanələr, xalq nəğmələri nəsildən – nəsilə ötürülür, yaxud tayfa məclislərində danışılırdı.

Miflər hər bir xalqın el ədəbiyyatında ən önəmli yeri tutur, xalqın mədəniyyəti, eyni zamanda adət-ənənələri haqqında məlumat verir. Miflərin müəllifi yoxdur. Onlar anonim olaraq yayılır, ənənəvi əhvalatları özündə əks etdirir. Hər bir xalqın mifi onun milli fenomenini izah edir, bəşəriyyətin davranış aspektlərini özündə əks etdirir. Miflər dünyanın niyə məhz belə olduğunu açıqlamağa çalışır, onlar xəyalən insanlara öz dünyasında, öz evində yaşadığını hiss etdirməyə çalışır və onları həssas, qayğıkeş olmağa cəlb edir. **Dünyanın yaranması** (*creation myths)* ilə bağlı miflər dünya və insanların necə yoxdan var olmasını izah etməyə çalışır. **Başlanğıc miflər** *(origin myths)* ulduzların, ayın, dağların və başqa təbii fenomenlərin necə əmələ gəldiyini, yaxud cəmiyyətdə nə səbəbdən bu qədər çox sayda inamların və adətələrin olduğunu izah edir. Bəzən bir əsatirdə həm dünyanın yaranması, həm də başlanğıc mifləri özündə əks etdirən əhvalat öz əksini tapır. Taos Pueblo əsatirində belə izah edilir: “ O zamanlar dünya gənc idi. Nəhəng divlər yerdə dolaşırdılar. Günlərin birində yeri xəstəlik bürüyür və nəhənglər məhv olurlar. Hamı ölür, yalnız balaca bir oğlan sağ qalır. Bir gün oynayarkən ilan onu sancır və oğlan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

bərkdən ağlamağa başlayır. Uşaq o qədər ağlayır ki, ondan qan gəlir. Nəhayət uşaq ölür. Bizim göllər onun göz yaşından yarandı. Onun qanından qırmız gil torpağımız yarandı. Onun bədənindən isə dağlarımız yarandı."

Azərbaycan və Simali Amerika miflərinin çoxunda Yaradan və bəşəriyyət arasında və bütün təbii dünya arasında güclü ruhani bağların olduğu vurğulanır. Onlar, həmçinin bəşəriyyəti öz təbii dünyasını qorumaq borcları olduğunu da vurğulayırlar. İnsanlar dünyanın balansını saxlamalı və onu məhv olmaqdan qorumalıdırlar. Bir çox mədəniyyətlər , hər bir ailə qrupları, klanlar və tayfalar inanırlar ki, onları heyvan və yaxud digər obyektlərlə bağlayan güclü bağlar vardır. Ayı tayfasının adamları ayını müqəddəs tutur. Ayı isə öz növbəsində bu tayfanın ruhani qoruyucusuna çevrilir, onlara kömək edir. Ayı klanı öz ayı miflərini qoruyub saxlamağa borcludur və bununla bağlı ciddi məsuliyyət daşıyır. Bu heyvanlar isə totemlər adlanır. Heyvan kultu demək olar ki, bütün xalqların inamlarında əhəmiyyətli yer tutur. Azərbaycan miflərində maral, canavar, ayı, qartal, inək, qaranquş, göyərçin, qarğa, bayquş, it, pişik insanların həyatında mistik qüvvəyə malikdir. Bu heyvan və quşlara toxunmaq yasaqdır, günah hesab edilir. Hətta müəyyən zamanlarda ev ilanları adlanan ilanlar müqəddəs hesab edilib, onları öldürmək günah idi. Bu heyvanların haqqında xalqımızın mifoloji nağıllarıindi də dolaşmaqdadır. Bu mətinlər hələ yaxın illərdə yazıya alınmışdır, ona görə də mətnlərdə məhz totemiz qalıqları az da olsa qalmaqdadır

Amerikanın yerli miflərinin ümumi bir əlaməti də onun trikster olmasıdır. Bu heyvan xarakterlərinin iki tərəfi var.Triksterlər üsyançıdırlar, rəhbərliyə tabe olmurlar, onlar bəzən xaos yaradır və başqalarına əziyyət verirlər. Eyni zamanda onlar ağıllı, hər şeyi bilməyə can atan, maraqlı və yaradıcı adamlardır. Gözlənilmədən müdrik hərəkətlər edirlər. Bir çox miflərdə trikster koyotdur, ravendir (quzğun), yaxud minkdir (su samuru). Miflərin birində koyot anlayır ki, əgər insanlar əbədi yaşayarsa, dünyada sıxlıq olacaq və basabas düşəcək. Ona görə də yerə ölümü gətirir.

Mif və rituallar Hər iki xalqın, Milli Azərbaycan və Milli Amerika mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələridir. Bu əvəzsiz deyimlər insanları qanuna əməl etməyə, xəstəliklərin sağaldılmasına, ərzaqla təmin edilməsinə, gənc nəslin ağsaqqallardan örnək götürməsinə və əxlaqi tərbiyə öyrənmələrinə yardım edir.

Haqqında danışacağlmlz iki Şimali Amerika əhvalatı şifahi ənənələrdən yaranmışdır. Heç kəs bilmir ki, onlar haradan qaynaqlanır. Yerli amerikanlar yüz illərdən sonra onları yazıya almışlar. Əhvalatları söyləyənlər çalışırdılar ki, tayfalar öz tarixlərini və adət ənənələrini anlasınlar. Yerli amerikanlar ən çox təbiət haqqında nağıllar danışırlar və dünyanın, yaxud onun bir hissəsinin necə yarandığı haqqında miflər danışırlar. Belə miflərdən biri "Dünya necə yaranıb" əhvalatıdır. Bu böyük Smoki dağlarının meşəliklərində yaşayan Çeroki tayfasının mifidir. "Səma ağacı" isə böyük gölün ətrafında yaşayan Huron xalqının mifidir. "Dünya necə yaranıb" mifində deyilir ki, Yer kürəsi böyük su dənizinin içərisində üzən adadır. Dünya qocalanda insanlar öləcək, yer parçalanacaq və okeanın dibinə batacaq və hər şey suya qərq olacaq. Hindular bundan qorxurdular. Həmin mifdə göstərilir ki, "hər yer su idi və bütün insan və heyvanlar Galun Lati (go lun (g) lot i) – da yaşayırdılar. Sıxlıq olduğundan onlar yaşamaq üçün yer axtarırdılar. Onlar suya baş vurur və dibində yumşaq palçıqla rastlaşırlar ki, palçıq böyüyür və adaya çevrilir. Onu yer kürəsi adlandırırlar. Lakin bunu kimin etdiyini heç kim xatırlamır. Yer əvvəlcə yumşaq, düz və nəm idi. İnsanlar böyük Buzzardı (quzğun) yenidən yerə göndərirlər. O bütün yer kürəsinin üzərindən uçur və görür ki, torpaq hələ də yumşaqdır. Çeroki ölkəsinə çatanda yorulur, qanadlarını yerə vurur. Orada dağlar əmələ gəlir. Yer quruyandan sonra heyvanlar aşağı düşürlər. Hər yer qaranlıq idi. Onlar günəşi əldə edir və yer adasnda şərqdən qərbə cığır açırlar. Bərk isti olur, Konjər (cadugər) günəşi çox yuxarı qaldırır. Bu mifə görə yerin altında başqa bir dünya var ki, heyvanları, bitkiləri və adamları müxtəlif fərqli fəsillərdə yaşayırlar. Dağlardan gələn sel yeraltı dünyanın quyruğudur. Yaz hansı ki, onların başıdır, Biz onun başı vasitəsilə yeraltı dünyaya gedə bilərik. Yeraltı dünyada fəsillər bizdən fərqlidir. Qışda su isti yayda isə soyuq olur. Çoxlu yerli amerikan mədəniyyətində insanlar inanır ki, hər bir bitki, heyvan və insanın təbii ruhu var ki, ona güc verir. Miflərdən birində onlar öz ruhlarına dua edərək yeddi gecə oyaq qalmalıdırlar. Hamı belə edir. Bir neçə gündən sonra bütün heyvanlar yatır, yalnız bayquş panter və bir – iki heyvan oyaq qalır. Onlar mükafatlandırılır və qaranlıqda görmək, gəzmək gücü verilir. Ağaclardan isə sidr, şam, Kanada küknarı, holi (pırkal) , dəfnə axıra kimi oyaq qaldıqlarına görə onlara güc verilir ki, həmişə yaşıl olsunlar və böyük tibbi əhəmiyyətləri olsun. Başqalarına isə qəzəbləndilər və dedilər: "Axıra kimi dözmədiyinizə görə hər qış saçlarınızı itirəcəksiniz". Heyvan və bitkilərdən sonra insan gəlir. İnsan dözdüyünə görə çoxalmaq imkanı verilməklə mükafatlandırılır. Əvvəlcə yalnız bacı və qardaş var idi. O bacısını balıqla vurur və deyir:"- Çoxal!" Yeddi günə bacının bir uşağı olur. Bundan sonra hər yeddi gündən sonra onlar sürətlə artır və inkişaf edir.Artıq insanlar o qədər

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

çoxalır ki, onları dünyanın saxlaya bilməyəcəyi təhlükəsi yaörə də yaradan əmr verir və qadın ildə bir dəfə dünyaya uşaq gətirə bilir.

"Səma ağacı" mifində (Huron qəbiləsi – şərqi Vudlənd) mifində yer kürəsi su ilə örtülü idi. Səma ölkəsində yaşayan insanlar ərzağı Skayləndin (Səma ölkəsi) mərkəzində yerləşən böyük ağacdan götürürdülər. Bu torpağın qoca başçısı Ataentsik adlı (qədim arvad) arvadı ilə yaşayırdı. Onların uzun evi böyük ağacın yanında idi. Bir gün başçı xəstələnir və heç nə onu sağalda bilmir. O qədər zəifləyir ki, elə bil öləcək. Kişi yuxu görür və arvadına deyir: Mən yuxuda gördüm ki, səma ağacının təpəsindəki meyvəni yesəm sağalcağam. Sən ağacı kəs və meyvəni mənə gətir. Qadın baltanı götürüb ağacı kəsməyə çalışır. Ağac iki bölünür və yıxılarkən, Skaylənddə böyük deşik açılır, ağac oradan düşür. Qadın əhvalatı ərinə danışır. Sonra həmin deşiyin yanına gəlir və özünü deşikdən atır. Aşağıda tısbağa yixilan qadını görür, və dənizdəki bütün heyvanları yanına çağırır. Məsləhətləşirlər ki, suyun dibindən torpaq gətirsinlər və tısbağanın belinə töksünlər. Heyvanlar tez nəm torpağı gətirir, onun belinə tökür və beləliklə, ada yaranır. Qadın yavaşca yerə enir ki, bu bizim indi yaşadığımız yer kürəsidir. Ağac da onunla bərabər düşür və orada kök atır.

Azərbaycan mifoloji obrazlarından biri olan Humay- Umay da Səma ölkəsindən Dünya ağacı ilə yerə enmiş qadındır. Mirəli Seyidova görə Saqlar və türkdilli xalqlar etnik – soy və dil baxımından da qohum olmuşlar. Qohumluğu aydınlaşdıran misallardan biri məhz ana və uşaqların qoruyucusu, Dünya ağacı ilə birgə göydən göyqurşağı ilə gələn Umay anadır. "Umay ilahəsi adına görə dil və mifoloji baxımdan Saqlara bağlılığı qohumluğu göstərən dəlillərdəndir. Umay ana, Ayıhıt ilahələri başlıca olaraq uşaqları qoruyurlar. Ayıhıt, Umay göydə yaşayan Ayı – ı adlı tanrılardandırlar. " Umay//ay " Caq və başqa türkdilli qəbiləbirləşmələrinin, xalqların birgə ilahəsinə, tanrısına çevrilmiş, bu dillərdəki fonetik şəklini, mənasını və mifoloji keyfiyyətlərini saxlamışdır. " Umay "ın söz açımından, yozumundan – etimologiyasından aydınlaşır ki, Saq və başqa türk dillərindən yaranan " Umay " " bacarıqlı ana ", " güclü yaradan ", " bacarıqlı yaxşıistər ", " ilahə " deməkdir. " Umay " həm də " ana " daməkmiş. Bu isə onun Saqların " ai// ai// ay " ana ilahəsi ilə məna və mifoloji, qismən fonetik baxımdan bağlı olduğunu göstərir. " Umay " sözünün türk dillərində " uşaq cifti ", " ana bətinidə uşaq yeri ", " ana bətin " mənaları da vardır. Bu mənalardan aydın olur ki, Umay ana, ana bətin, uşaqla bağlıdır. Bu məna bağlılığı iki səbəbdən yarana bilərdi: Birincisi – Saqlarda və başqa türkdilli qəbilə birləşmələrində dil biriyindən, ikincisi isə - qarşılıqlı təsirdən. Bizcə, daha çox dil qohumluğu özünü göstərir. Bu yaxınlığı üzə çıxaran bir örnəyə də diqqət yetirək: Azərbaycan dilində ananın qardaşına **dayı** (bir sıra türk dillərində isə ona **tayı – tai**) deyirlər." "Mələk ana" mifoloji mətni ana ilahənin məhz uşaqların qoruyucusu ideyasını özündə qoruyub saxlamışdır. "Səma ağacı" və "Mələk ana" eyni mövzu və süjet xəttinə malikdir. Lakin Mələk ana- Humay daha məntiqi sonluqla bitir. Onun missiyası var, ana və uşaqları qoruyur.

Deyilənə görə, Hopi hinduları Amerikanın ən qədim tayfalarındandı. Onlar başqa insanlardan çox – çox əvvəl dünyaya gəliblər və indiyə qədər yaşadıqları yerlərdə, ABŞ – ın Cənub – Qərbində məskən salıblar.

Hopilərin qədim miflərində Kainatın atası, Tayova birincı dünyanı yaradır və insanları ora köçürür. Onlar elə rahat, elə azad yaşyırlar ki, tezliklə öz nəcibliklərini unudurlar. Rəzil niyyətlərə düşülər, buna görə də çəkişmələr, davalar başlayır. Birinci Dünyanın natamamlığını görən Tayova torpağı çalxalayıb, odda məhv edir. O, sonra İkinci Dünyanı yardır. İkinci Dünya insanları da insan kimi yaşaya bilmirlər. Tayova torpağı yenidən məhv edir və Üçüncü Dünyanı, daha sonra hopilərin indi də yaşadıqları sonuncu – Dördüncü dünyanı yaradır.

Dördüncü Dünyanı yarathayaratda Tayova üzünü adamlara tutub deyir:

- Bu dünya nə Birinci Dünya kimi qəşəngdi, nə də yaşamağa əlverişlidi: Uca dağları da var, batdaq düzənləri də, bürküsü də var, şaxtası da, gözəlliyi də var, eybəcərliyi də, yoxsulluğu da var, bolluğu da. Siz istədiyinizi seçə bilərsiniz. Atanız kimi mənim sizə verdiyimi həyata keçirmək seçməyinizdən asılıdır.

Boş – boşuna dünyanı yağır edib, özünüzə yurd – yuva axtarmayın. Qoy hər bir tayfa işıqlı dünyanın dörd tərəfinə dörd dəfə səfərə çıxsın, sonra isə dördyol ayrıcında görüşsünlər. Onda həmin səfərin mənası onlara aydın olar.

Tayova sözünü deyib insanları tərk elədi, insanlarsa uzaq səfərə çıxdılar: cənub, şimala şərqə və qərbə üz tutdular. Dördyol ayrıcının iri mərkəzi hopiləri indi yaşadıqları yerə çevrildi.

Şimala gedənlər uca dağa qalxanda özləri ilə Maxu adlı iki cırcırama götürdülər. Maxuların həniri uzun və ağır səfər boyu adamları isidirdi, onlar xırda fleytalarında musiqi çalırdılar. Nəhayət, səyyahlar zirvəyə çatdılar, onlar zirvədə Qartalla qarşılaşdılar. Maxulardan biri adamların adından Qartala deyir ki,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

icazə versin onun yanında qalsınlar. Qartal əvvəlcə onları sınamaq qərarına gəlir. Gücləri və mərdlikləri varmı. Maxular sınaqdan yaxşı çıxırlar.

Qartal onlara torpağında yaşamağa icazə verdi və dedi:

-. Mən ruhun əzəmətini təmsil edirəm. Göyə hökmüm çatır. Mən sizin duanızı Kainatın atası Tayovaya çatdıra bilərəm, bunun üçün lələklərimdən götürməyə icazə verirəm.

Adamlar Qartalın lələyini müqəddəs tutdular və cırcırama Maxuya sitayiş eləməyə başladılar. Onlar Maxuya Donqar Fleytaçı adını verdilər: axı, o, donqarında gül – çiçək və bitki toxumu daşıyır, onun cırıltısı isə xırda fleyta səsinə çox oxşayır, adamlara rahatlıq və hərarət bəxş edir. Hindunun uşağı xəstələnəndə mahnı oxuyur, çünki musiqinin şirin təsiri ilə xəstəliyi sağaltdığını bilir.

Hər iki Maxunun şərəfinə hopilər iki nəsillərinə onların adını verdilər: Mavi Fleyta nəsli və Boz Fleyta nəsli. Hopilər hara getsələr, oranın qayalığına Kokopeli ruhunun – cırcırama Maxu ruhunun təsvirini həkk edirlər.

Cənuba gedənlərin səfəri də ağır oldu. Onlar humayəndarlarının şərəfinə özlərinə Barsuk nəsli deyirdilər. Barsuk onlara xəstəlikləri sağaltmağın yolunu öyrətmişdi, müalicəvi otları tanıtmışdı. Barsuk nəsli surətlə çoxaldı. Onlar guya dünyanın dörd tərəfinə səfərlərini başa çatdırdıqdan sonra köç salmaq üçün Tayovadan işarə gözlədilər.

Adamlar iri mağarası olan qəşəng bir sıldırımlı dərəni yaşayış yeri seçdilər, yurd saldılar, qarğıdalı saxlamağa anbar tikdilər, mərasimlər keçirməyə məbəd ucaltdılar. Adamlar arasında isə ədavət qalmaqdaydı. Elə bu vaxt qəflətən vəhşi heyvanların izi – tozu qalmadı. Aclıq özünü kəndə çatdırdı. Qoca başçı Salavi camaatı toplayıb dedi:

- Sizin ədavətiniz bizə bədbəxtlik gətirdi. Biz gərək burdan gedək. Ayrı – ayrı yollarla müxtəlif tərəflərə gedin. Axırıncı sözümə qulaq asın. Düz dörd ildən sonra qayıdın, qayıdandan sonra mənim izimi çaylarda, evlərdə, məbəddə axtarın. Əgər sizin ədavətinizdə mənim də suçum varsa, nə məni, nə mənim cənazəmi, nə də haqqımda xatirə tapacaqsınız. Qəlbim təmiz olubsa, siz işarə görəcəksiniz və o işarə sizin sonrakı həyatınıza kömək edəcək.

Adamlar evlərini tərk elədilər, müxtəlif tərəflərə yola düşdülər, dörd ildən sonra geri qayıtdılar. Nə görsələr yaxşıdı? Kəndin girəgəyindəki qurumuş çaya su gəlmişdi, sahildə dörd yaşı tamam olmuş küknar ağacı bitmişdi. Küknar Salavinin adamlar üçün qoyduğu işarəsiydi, axı onun ürəyi təmizdi, ruhu isə əzəmətliydi. O, ölüm ayağında çaya girir, sonra küknara çevrilib sahildə bitir. O vaxtdan Barsuk tayfasında ədavətə son qoyulur: adamlar başa düşürlər ki, bir – birinə dayaq olmasalar yaşaya bilməyəcəklər.

Adamlar dünyanı beləcə gəzib dolaşırlar. Bu uzun səfərlərdə bəzi tayfalar Tayovanın (Hopi tanrısı) tapşırığını qulaq ardına vurmuşdular, dörd səfəri axıra çatdırmamışdılar, buna görə də özlərinin əvvəlki güclərini, dəyanətlərini itirmişdilər. Amma inadla irəli gedənlər, nəhayət, bu səfərlərin böyük əhəmiyyətini başa düşdülər: məqsəd insanı rəzil əməllərdən təmizləmək idi.

Adamlar başa düşdülər ki, insan nə istidən, nə şaxtadan, nə uca dağlardan qorxmalıdırlar. Onlar sadəcə pislikdən, bir- birinə bəslədikləri ədavət və kindən çəkinməlidirlər. Hopilərə baş çəkənlər heyrətə düşürlər: niyə bu xalq yaşamağa belə soyuq, susuz yeri seçiblər? Çünki onları bura Tayovanın özü gətirib. Hopilər əmindilər ki, yaşadıqları torpağa tam haqları çatır. Heç kəs bu torpağı onlardan ala bilməz..

ƏDƏBIYYAT

1. American Literature, page 1203, California Edition, Beverly Ann Chin, Denny Üolfe, Jeffrey Copeland, Mary Ann Dubzinski and est.
2. Bəliyev Kamil. Elin yaddaşı dilin yaddaşı, Bakı – 1987
3. Seyidov Mirəli. Xalqımım soykökünü düşünərkən. Bakı-
4. An outline of American history. USA Departament, May-1994

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ» DƏRGİSİNDƏ «CAVAD XAN» DASTANI

Ülkər Əliyeva
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət xalqın sosial həyatına güclü təsir göstərmişdir. Elmin, mədəniyyətin bütün sahələri rus şovinizminin təsiri altında parçalanaraq məhv olurdu. Milli şüuru və azadlıq hərəkatını boğan rus irticası yüzlərlə Azərbaycan ziyalısının vətəni tərk etməsinə səbəb oldu. Azərbaycanı tərk edən mühacirlər dünyanın harasında olmalarına baxmayaraq, uzaqdan da olsa, burada baş verən geosiyasi vəziyyəti izləyir və mühacirətdə dərc etdikləri qəzet, jurnal və digər mətbu orqanlar vasitəsilə fikir və mülahizələrini bildirirlər. Belə mətbu orqanlardan biri professor Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) 1932-ci ildə tə'sisçisi və redaktoru olduğu "Azərbaycan Yurd Bilgisi" dərgisidir.

"Azərbaycan Yurd Bilgisi" dərgisi o dövürdə mühacirətdə nəşr olunan "Yeni Kafkasiya", "Odlu yurd", "Azəri türk", "Bildiriş", "Qurtuluş", "İstiqlal", "Azərbaycan" və digər qəzet və jurnallardan fərqli olaraq, sırf elmi araşdır-malarla məşğul idi. Sadaladığımız bu mətbu orqanlar Azərbaycan xalqının siyasi hüquqları uğrunda mübarizə apardıqları dövrdə "Azərbaycan Yurd Bilgisi" dərgisi bu xalqı qədim tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə dünyaya tanıdırdı. Bu dərgi ayda bir dəfə, 48 səhifə həcmində çap olunurdu. 1932-1934-cü illər arasında jurnalın 36 nömrəsi işıq üzü görmüşdü.

Qeyd etdiyimiz kimi, «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisi siyasətdən uzaq idi. Lakin başda Azərbaycan olmaqla rus irticasına məruz qalan xalqlar arasında bu istilanı özündə əks etdirən elə dastanlar yaranırdı ki, dərgi bunu özündə əks etdirməyə bilməzdi. Rus şovinizmi bu dastanların leytmotivini təşkil etdiyindən, söz yox ki, həmin xalqlar o əsərləri yazılı ədə-biyyata gətirə bilməzdilər. Elə bu səbəbdən də xalqın dilində azadlıq hərə-katına rəhbərlik edən qəhrəmanlar haqqında müxtəlif dastanlar dolaşırdı.

«Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisi də xalqın Dəli Alı, Cavad xan, Qaçaq Nəbi və başqaları kimi bir çox qəhrəmanları haqqında yaranan dastanları tədqiq və təhlil etmişdir.

«Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində Əhməd Cəfəroğlu «Azərbay-can ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» (1; 2; 3; 4) adlı 4 hissəli iri həcmli məqaləsini məhz xalqın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinə həsr etmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan xalqının istiqlal mücadiləsi illərində apardığı mübarizədən, qəhrəman oğullarımızın şücaətindən, onların haqqında yaranmış dastanlardan və bu dastanların təhlilindən bəhs olunur.

Məqalənin birinci hissəsində xalqın bu mübarizəsini geniş şəkildə təsvir edən müəllif burada «Cavad xan» dastanının da təhlilinə geniş yer vermişdır. Dastandan ayrı-ayrı parçaları misal gətirən müəllif yazır ki, «Qafqazın və xüsusiylə Azərbaycanın ruslar tərəfindən istilası və milli mücadiləsi qanla yazılmalıdır. Mürəkkəb yerinə istifadə olunan qanın rus tərəfindən malını-pulunu deyil, əksinə milli mövcudiyyətini, varlığını və istiqlalının tacı uğrunda axıdılan Azərbaycan türkünün qanı ilə yazılmalıdır. Hələ əzm, silah və qüvvət qarşısında bir ovuc istiqlalpərvər ordusu ilə «sən mənim ölümü qala divarının üzərindən taparsan» andıyla istiqlalını itirməkdən çox öz ölümünü üstün tutan Cavad xanların və Bakı xanlığının torpağına rusların ayaq basmasına dözməyib rus generalını qətlə yetirən Həmzələrin qanıyla yazılmalıdır ki, həqiqi Azərbaycan tarixi anlaşıla bilsin» (2, səh. 292-293).

Rus tarixçilərinin tarixi təhrif etmələrindən şikayətlənən müəllif Sisyanovun Cavad xana xitabən dediyi «milçəyin qarğa ilə müharibə etməsi mümkündürmü?» sözləri xalqın yaddaşında möhkəmlənərək şifahi xalq ədəbiyyatında özünə yer tapmasını təqdirə layiq hal hesab edir və düşünür ki, bu sözlər xalqın rus işğalçılarına olan nifrətini heç bir zaman azalmağa qoymayacaq.

«Cavad xan» dastanının təhlilini Əblürrəhman Ağa Dilbazın şeirləri əsasında aparan müəllif bu dövrdə yaranan bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini də tədqiqata cəlb etmişdir. Qeyd edək ki, Firudin bəy Köçərli də Əbdürrəhman Ağanın Cavad xana yazdığı müxəmməsi o dövrün tədqiqi üçün əhəmiyyətli hesab edir və yazır: «Mərhum Əbdürrəhman Ağanın əsər-lərindən ən əhəmiyyətlisi Gəncə xanı Cavad xan Ziyad oğlunun rus qoşunu ilə 1804-cü ildə etdiyi döyüşün və onun göstərdiyi rəşadət və hünərin, ümu-miyyətlə bütün sərgüzəştləri haqda yazdığı müxəmməsdir…» (5, səh. 233).

Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsinin yetərincə işıqlandırıl-madığından şikayətlənən Ə.Cəfəroğlu özünün bu sahədəki araşdırmalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Cavad xanın mücadiləsinə həsr olunan dastanlar və şeirlər;
2. Şimali Qafqazda Şeyx Şamil haqqındakı şeirlər;
3. Qaçaq dastanları və aşıq ədəbiyyatında rus istilasına qarşı yazılan şeirlər;
4. Azərbaycan vətənpərvər şeir məktəbi və milli cərəyan;

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5. Son mühacirət dövrü istiqlal şeirləri.

Cavad xan haqqında ayrı-ayrı dastanlardan və şeirlərdən misallar gətirərək Ə.Cəfəroğlu rus şovinizminin təsiri nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzunun yetərincə dəyərləndirilmədiyini yazır. Bununla bağlı nə isə yazılsa da, ciddi təhlilə yol verilmir. Müəllif Cavad xanın mücadiləsinə həsr olunan dastanlardan və şeirlərdən misallar gətirir. Məsələn, M.Şakirin qələmə aldığı «Qurbaninin üç mənzuməsi»ndən:

Uğradı üstümə əmir hacısı
Dərunumdan çıxmaz yarın acısı
Qarabağda Ziyad xanın bacısı
Verildi mevladan ehsan dedilər (2, səh. 295).

-şeir parçasını, Kərəmin dilindən:

Bir güldüm Ziyad xanın bağında
Bülbüllər oxurdu sağımda, solumda
Qara Məlik gəl eləmə yamanlıq
Bu əhdi-ilqardan dönmək olurmu
Həya eylə, utanginən sozündən
Kəbə beytullahdan dönmək olurmu (2, səh. 295).

-şeiri, Gəncəli Həsənin dilindən:

Görən, bilən, eşidənlər yansunlar
Gör nə yaman oldu halı Gəncənin
Bizə imdat verməz padişahzadə
Məyər tutulubdur yolu Gəncənin.

Baydakları bürc üstündə qurdular
Tifil uşaqları hamu qırdılar
O zaman ki, Cavad xanı vurdular
Sanasan qırıldı beli Gəncənin.

Bayram gecəsində qalanı aldı
Dörd yanın çevirüp qılıçın çaldı
Erkəyi qırılup dişisi qaldı
Al qana boyandı çölü Gəncənin.

Gəncəli Həsənəm ürəyim acı
Mosko[502] fürsət tapıb çaldı qılıncı
Şəmsəddinli, Qazax, Borçalı, Gürcü
Taladı, qalmadı malı Gəncənin (2, səh. 296).

-şeirini misal gətirə bilərik. Qeyd edək ki, Gəncəli Həsənin qələmə al-dığı faciələr o dövrdə yalnız Gəncədə deyil, ruslar tərəfindən Azərbaycanın bütün bölgələrində törədildiyi çox aydın şəkildə təsvir olunmuşdur.

Tarixdən də məlumdur ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti çox murəkkəb idi. Bir tərəfdə öz azadlığını qorumağa çalışan xalq, digər tərəfdə nəyin bahasına olursa olsun, Qafqaza hakimlik etmək istəyən Rusiya imperiyası, başqa bir tərəfdə isə Rusiyanın törətdiyi bu qanlı faciələrə Qafqazda digər marağı olan dövlətlə-rin – Qərbi Avropanın, xüsusiylə də Fransanın və İngiltərənin seyirci nəzərlərlə olanları izləməsi bu dövrün mürəkkəb və xaotik olmasından xəbər verir.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları Gürcüstandan asılı olduqlarından Şərqi Gürcüstanla birlikdə onlar da Rusiyaya birləşdirilmişdi. Bununla da Azərbaycanın işğalına başlandı (6, səh. 570).

Bunun ardınca Rus çarı Azərbaycanı ələ keçirmək niyyətində idi. Əvvəlcə 1803-cü ildə hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Car-Balakəni ələ keçirib viran etdilər. Xalqın qalan hissəsi Rusiyaya tabe oldu. Lakin çox keçmədi ki, xalq öz azadlıqlarını təmin etmək üçün yenidən döyüşə atıldılar. Rus ordusuna başçılıq edən generalı öldürsələr də, Car-Balakən xalqı yenidən məğlub oldu. Bu döyüşə başçılıq edən general Sisyanov Car-Balakəndən sonra Gəncə xanlığını[503] ələ keçirməyi qərara aldı və Gəncə xanı Cavad xana təslim olmaq üçün nota göndərdi. Cavad xandan etiraz cavabı alan general Sisyanov qoşunlarını Gəncə üzərinə yeritdi. 1803-cü ilin dekabrında Cavad xana sonuncu dəfə ultimatom göndərən general Sisyanov ondan «… xam

---

[502] **Gəncəli Həsən burada Moskva şəhərini nəzərdə tutur.**

[503] Hələ XVI əsrdən Gəncə xanlığını Ziyad xanın sülaləsi idarə edirdi. Bu sülalənin son xanı Şahverdi xan oğlu Cavad xan XVIII əsrin təqribən üçüncü rübündən XIX əsrin başlanğıcına – yəni 1804-cü ildə Gəncə-nin ruslar tərəfindən istilasına qədər Gəncə xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq idarə etmişdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

xəyaldan əl çək. Gəncəyə yalnız meyidlərin üzə-rindən keçə bilərsən. Bildin? Mən öləndən sonra. Özgə cürə yox» (6, səh. 571) – cavabını alır və 1804-cü il qoşunları Gəncəyə yeridir. Bu döyüşdə 250 nəfər gəncəli həlak olur, 500 nəfər isə əsir düşür. Cavad xan isə oğlu Hüseynqulu xan ilə döyüşdə həlak olur. Bundan sonra Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı və Quba xanlıqları bir-birinin ardınca işğal olunur. Bununla da çarizm Qafqazdakı müstəmləkə siyasətini zor gücünə həyata keçirdi.

Gəncədə baş verən bu qətliyam və rus şovinizmi təbii ki, şifahi xalq ədəbiyyatının yaranmasına və bu kimi qətllərin bu nümunələrdə öz əksini tapmasına mane ola bilmədi. Əbdürrəhman Ağa Dilbaz oğlunun «Gəncə qırğını» adlı şeiri buna misal ola bilər[504]:

Ey qazilər gəldi qəzadan bəla
Bir olmaz müsibət dövran eylədi
Yüz verdi qoqayi dəşt-i Kərbəla
Rus Gəncə şəhrini viran eylədi.

Neyləsin bisahib evdə qalan can
Sübhu şam ah çəküp qan ağlaşan, qan
Gəl yetiş imdadə ya sahib zaman
Kafir islam halin yaman eylədi.

Gəncə xalqı oldu haqla yeksan
Boyandı qalası oldu qızıl qan
Gördü mələklər huriylə qılman
Ərş üzündə ahu-fəğan eylədi.

Cavad xandan oldu mələklər razı
Pozulmaz qəzadan yazılan yazı
Xəbərdar olmadı cəngavər, qazi
Nə bir kömək Şəki, Şirvan eylədi.

Cavad xan ki, zühur etdi anadan
Bir mərd idi əzəl başdan, binadan
Şəhid çıxdı getdi darü-i fənadan
Mənzilin ravzeyi rizvan eylədi.

Qırdılar aləmi, məsum canları
Tökdülər məsçidə seyid qanları
Onların naləsi, ah, əfqanları
Tutdu ərşin üzün, duman eylədi.

Şair[505] onda məzlum olan canların
Xalq eylər divanın, ol yamanların
Mən də heyraniyəm ol zamanların
Görüm Oğurlu xan divan eylədi (5, səh. 105).

Firudin Köçərli göstərir ki, «əsil Gəncə faciəsini, rus ordusunun zülm və hunharlığını, nəhayət Cavad xanın qəhrəmancasına istiqlal müdafiəsini təsvir edən ədəbi parça Əbdürrəhman Ağanın müxəmməs şəklində yazdığı ikinci bir dastandır» (5, səh. 233).

«Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində Ə.Cəfəroğlu Əbdürrəhman Ağa Dilbaz oğlunun Cavad xana həsr etdiyi və «natamam nəşr edilmiş 24 müxəmməsi»ni ixtisarlarla tədqiqata cəlb etmişdir:

Bir rəvayət söylə ey dil, çərxi-gəcrəftardan
Ta ədəb ruz-i əzəl bəd mehr-i, bəd girdardan
Çərxi zalim dəhri dun, sahib xəta biardan
Kim yezidin izzətin gör şah-i dil-i əfkardan
Gör Cavad xan macərasın möhnəti məkkardan.

Belədir dövran əzəl insana al eylər cahan
Bir zaman xürrəm qılur, bir dəm məlal eylər cahan
Şah ola, istər gəda aşüftə hal eylər cahan
Aqibət bir gün gedər, hizmət halal eylər cahan
Naxudanı görk eylər ol kəşti-i pür barban.

---

[504] Qeyd edək ki, Ə.Cəfəroğlu bu şeiri «Cavad xan» haqqında yazılmış dastanlardan hesab edib.
[505] Əbdürrəhman Ağa Dilbaz oğlunun təxəllüsüdür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Hər zaman dövran salupdur canı canandan cüda
Adəmi Həvvadan ayru bağ-i rizvandan cüda
Xatəmi saldı fələk cah-ı Süleymandan cüda
Ah kim düşdü bu gün dövran Cavad xandan cüda
Əskik olmaz zar-ı bülbül söhbət-i gül hardan.

Şahnamə şərhədəldən ol Cavad xan vəsfini
Mədən-i cud-i səxavət adlı divan vəsfini
Bilmiş Əflatun səmarın əhli meydan vəsfini
Hikməti Loğmandan artıq dərdə dərman vəsfini
Bir müxəmməs nəzmlə inşa qılım əşardan (2, səh. 299-300).

Ə.Cəfəroğlunun misal gətirdiyi bu şeir parçası, bir növ, Gəncəyə, Cavad xana mərsiyə deyir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Cavad xanın ölümü və Gəncənin işğalı bütövlükdə Azərbaycanın işğalı demək idi. Çünki həm xalqın əzmkarlığı, həm də Gəncənin strateji əhəmiyyəti Azərbaycanın digər bölgələrinin də özünümüdafiəsinə mənəvi dəstək idi. Müxəmməsin sonrakı bəndlərində Cavad xanın şəxsiyyətindən bəhs edən şair yazır:

Gəncə şəhrində Cavad xan kim nə əyyam var idi
Sahibi lütfü ədalət sadık-ul ikrar idi
Hər şin feilində mahir, akıl-u hüşyar idi
Müxtəsər bir aləm ara imtahan sərdar idi
Gər nələr çəkdi qəzadan dövri bəd ətvardan (2, səh. 300).

Bundan sonra şair Cavad xanın hakimiyyəti dövründə Şəki, Şirvan, Qarabağ və Dağıstana etdiyi yürüşləri və bu müharibədən kimlərin zərər çəkmədiyini və bu yürüşlərdən necə qalib çıxdığını təsvir edir:

Düşdü davası əzəldən ol Şəki, Şirvan ilə
İbrahim xan ittifaq oldu ol əmmə xan ilə
Gəldiləşgər üstünə ol cümlə Dağıstan ilə
Onlar ilə qıldı dava sərbəsər meydan ilə
Çəkmədi hər kəs zərər bir fitneyi əğyardan.

Bir də ondan sonra gəldi vali-i Bağratiyan
Yığdı Gürcüstan tamamen ləşkəri ta vadiyan
Neçə illər qıldı dava çəkmədi ondan ziyan
Vali keçdi gün fənadan etdi tək axır cahan
Gör nə sadiq oldu Görgin xan əğyardan (2, səh. 301).

Müxəmməsin bu bəndləri XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncədə baş verən ictimai-siyasi vəziyəti çox aydın şəkildə əks etdirir. Görünür, elə ona görə də rus şovinizminin təsiri altında əzilən Azərbaycanda Firudin bəy Köçərli «bu müxəmməsin çap edilməsinin bəzi səbəblərə görə mümkün olmadığını» (5, səh. 233) yazır. Ə.Cəfəroğlu isə Əbdürrəhman Ağa Dilbaz oğlunun Cavad xanın döyüş səhnələrini əks etdirən bu müxəmməsinin bir hissəsini «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində nəşr etdirmişdir:

Yığdı ləşkər, girdi meydana ədavət qıldılar
Qıldılar adayi ol dəmdə fəraqət qıldılar
Xub doğuşdu Gəncə xalqı bir rəşadət qıldılar
Haq yolunda bəzi kəs oldəm şəhadət qıldılar
Döndü geri, girdilər ol qalaya naçardan.

Ermənistan gördü rusu döndü birdən hər nə var
Şəmsəddinlü xalqı əzəldən çıxup getdi kənar
Neyləsün tənha qalup ol dəm Cavad xan dilfikar
Qalanı qıldı mühəyya, onda möhkəm üstü var
Keçdi ol dəm zövqü dünya mülkü gəncü vardan.

Ta bir ay, qırx gün keçincə anda möhkəm durdular
Sübhü şam dava qılup kiffarə tiyi urdular
Ləşkərani rusi hər dəm bişümaran qıldılar
Döndü Şəmkir anda rusa iqrar verdilər
Ey diriyi çarx saldı qalasın pərgardan.

Bir gecə yol buldular rusilər aşdı qaladan
Su yerinə ol zaman qanlar axardı qaladan
Ol Oğurlu xan ilə xanlar ki qaçdı qaladan

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Xan görüb onlar salamat çıxdı keçdi qaladan
Bildi ayrı düşdüyün fərzəndi xoş dildardan.

Keçdi onlar qaladan sağü-sələmət keçdilər
Getdilər, hərçənd yüz cövrü məlamət getdilər
Çıxdılar rusun içindən əlamət detdilər
Yüz tutup İran deyü şahı vəlayət getdilər
İstədi haqdan mədət ol Heydəri kərrardan.

Qaldı tənha Cavad xan gör necə ad eylədi
Urdu tiyin sərbəsər küffarə bidad eylədi
İki bürcün soldatın çox qırdı bərbad eylədi
Əhli beytin möhnətin ol dəmdə yad eylədi
Ya ilahi saxla sən, çün intizaram yardan.

Sinəsindən urdular olmuşdu ol dəm biqərar
Bir yanar el kimsəni ol dəmdə qıldı xaküsar
Yerbəyer həmlə edüb tiy urdular məcruhu zar
Yadına düşdü o dəm şah-ı Hüseyni dilfikar
İstədi feyzi şəhadət hakimi cəbbardan (2, səh. 302).

Bu mücadilədə Cavad xanla birgə oğlu Hüseynqulu xan da çiyin-çiyinə vuruşmuşdur. Cavad xan haqqında yaranan dastanlarda onun da adı igid, ərən kimi çəkilir. O, bu döyüşlərdə atasına yaxından dəstək olub. Onun bu qəhrəmanlıqları dastanda belə təsvir olunur:

Ol Hüseynqulu ağa kim gəldi xanın yanına
Layiq idi hər hünərlər şövkətinə, şanına
İstədi qanın qata ol dəmdə xanın qanına
Qoymadı xan göndərüp bir qeyri bürc meydanına
Yəni onun dəhşətin mən görmüyüm didardan.

Qalasın sındı Cavad xan ol zaman viranədən
Çox çalışdı ta ölüncə dərdinə dərmanədən
Feyzi haqdan ta yetincə rəhməti qufranədən
Çıxdı ruhu ol bədəndən rəvzeyi rizvanədən
Ey xoşa buldu şəhadət vahidül-kahhardan

Həm Hüseynqulu ağa buldu şəhadət növcavan
Xalqı ara bu cümlə möhnətdən yaman oldu, yaman
Anası ahlar çəküp şaxsey deyü eylər fəğan
Üz tutub ol barikahə əlvida eylər yaman
Binəva düşdüm cüda fərzəndi gül rüxsardan (2, səh. 303).

Hüseynqulu xan Gəncə uğrunda gedən son döyüşlərdə də atasını yalnız buraxmayıb, son nəfəsinə qədər birlikdə döyüşüb və hər ikisi 1804-cü ildə döyüş meydanında qəhrəmancasına həlak olmuşlar. Misal gətirdiyimiz müxəmməslərin sonunda Gəncə qətliyamı və Cavad xanla Hüseynqulu xanın ölümü təsvir edilmişdir:

Kimləri dövranda beş gün bərqərar etmiş fələk
Kərbəla dəştində şahı dilfikar etmiş fələk
Ol Cavad xakini sahibi intizar etmiş fələk
Ol Huseyin Qulu Ağanı xaküsar etmiş fələk
Ayinə tək cəng olub gül çöhrəsi xunbardan.

Bunların bildi mələklər Hakilən ixlasını
Ərş üzündə ahu-vayla tutarlar yasını
İstedi gərdun necə bu çarxi bipərvasını
Görmüyən görsün bunu ol Kərbəla qoqasını
Bu müsibət məhşər oldu Kərbəla əsərdən.

Gəncəli xalqı şəhadət qıldı haqqa can fəda
Kimi məzlum, kimi azadə qalup endər bəla
Hər biri bir növ ilə yüz dərdə oldu müptəla
Yadına gəlməz məyər məzlumi dəşti Kərbəla
Ey utanmaz çərxi zalim Əhmədi Muxdardan.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Min iki yüz dəxi on səkkizdə tarixi zaman
Kim şəhid oldu Cavad xan çıxdı əz darı cahan
Çox perişan oldu halı Gəncənin həddən yaman
Gəl yetiş imdadə ya haq Mehdi-i sahib zaman
İncimezmi xatirin bu dərdü ahu-zardan.

Məqalənin sonunda Ə.Cəfəroğlu rusların istilası zamanı Şəkidə törətdikləri qırğınlar haqda məlumatı da dilə gətirir və qeyd edir ki, «Şəki şəhəri zəbt edildikdən sonra rus ordusunun və idarəsinin şəhər əhalisinə qarşı zülmü o qədər faciəli olmuşdur ki, Şəki şairlərindən Hatəm özünün «Oldu» adlı dastanında öz dövrünü «köç» və «rihlət» dövrünə bənzətmişdir. Əhalinin bəzilərinin gözlərini bağlayaraq ağaclara sarıdıqdan sonra komandanın əmri ilə rus əsgərləri tərəfindən güllələndikləri kafir ruslar əlində islamın əsir olduğu və nəhayət, Rəbbdən nicat diləməsi bu dastanda çox acı şəkildə təsvir edilmişdir» (2, səh. 304):

… Tutmasın kafirə heç kəs ixlası
Kahinə uğrayan tapmaz xilası
Sabredüp qəzaya olmadı asi
Minuda rütbəsi bəlağət oldu.

Məlul baxır hər biri bir diyara
Bir kimsə yoxdur ki, eyləsin çarə
Gözlərin bağlayup çəkdilər dara
Gör ki, nə bidadü nə afət oldu.

Mən ebüp onları ağaclara tənk
Nizama durdular guya nizama edər cənk
Çatladı bir dəfə iki yüz tüfəng
Mətai ömrümüz həsarət oldu.

Kafirlər bunları etdi nişanə
Bulaşdı əndamı al qızıl qanə
Görübən halayıq düşdü əfqanə
Məhşərdən bu da bir əlamət oldu.

Çevirib ətrafın iki səf soldat
Dolanır əlində tiyi komandant
Cəzm oldu bunlara həyatdan məmat
Gan yaşı çöllərə rəvayət oldu… (7, səh. 58-60).

«Cavad xan» dastandan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyyat İnstitunun asistenti Əbdülqadir Süleymanın «Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası» (8; 9; 10; 11; 12) adlı 5 hissəli məqaləsi bütün türk dünyasının rus istilası zamanı yaşadığı faciələrdən bəhs edir. Təbii ki, o da bu istilanın Azərbaycana vurduğu zərbələrdən yan keçməmiş və hətta Cavad xan haqqında Marağalı Əzizin dilindən qələmə aldığı bir parça şeiri də tədqiqata cəlb etmişdir:

Bir yandan qar gəlir, bir yandan sazax
Dörd yanım alıpdır dil bilməz kazak
Urusun böyüyü, naçalniki
Yol verməzdi bir yana qaçax (8, səh. 24).

«Marağalı Əzizin nəql etdiyi dastanın mövzu etibarilə bu dastanın («Cavad xan» dastanının - Ü.Ə.) bir variantı olduğu məlumdursa da, vəzn və dil etibariylə ayrı xüsusiyyətə malikdir» (8, səh. 23) deyərək Ə.Cəfəroğlunun tədqiqata cəlb etdiyi dastandan bir parçanı da misal gətirmişdir. Bu şeir parçasını təhlil edən Ə.Cəfəroğlu onun «Qaçaq Nəbi» dastanına aid olduğunu düşünür. Görünür, o da şeirin dilinə, bölgüsünə, hecalarına görə bu fikrə gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Caferoğlu A. Azeri Edebiyyatında Istiqlal mücadelesi. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 8-9, s. 291-305.
2. Caferoğlu A. Azeri Edebiyyatında İstaklal mücadelesi. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 10, s. 339-348
3. Caferoğlu A. Azeri Edebiyyatında İstiqlal mücadelesi. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 11, s. 361-371.
4. Caferoğlu A. Azeri Edebiyyatında İstaklal mücadelesi. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 12, s. 426-434

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5. Köçərli F. Azerbaycan Ədəbiyyatı Materialları. I cild, Bakı, 1926
6. Abdulkadir S. Türk kavımlarının halk edebiyyatında Rus istilahının inikası. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 1, s. 22-26
7. Azerbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild, Bakı, 1994, 687 s.
8. Mümtaz S. El şairləri. I cild, Bakı, 1927
9. Abdülkadir Süleyman. Türk kavımlarının Halk edebiyyatında Rus İstilası inikası. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 1, s. 22-26
10. Abdülkadir Süleyman. Türk kavımlarının Halk edebiyyatında Rus İstilası inikası. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 2, s. 49-54
11. Abdülkadir Süleyman. Türk kavımlarının Halk edebiyyatında Rus İstilası inikası. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 3, s. 105-111
12. Abdülkadir Süleyman. Türk kavımlarının Halk edebiyyatında Rus İstilası inikası. Azerbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 4-5, s.170-176

РЕЗЮМЕ

После оккупации Азербайджана Россией в 1920 году многие интеллигенты вынуждены были эмигрировать. В какой бы стране они ни находились, издавали газеты и журналы. Среди многочисленных газет и журналов особо отмечается учреждённый и редактируемый профессором Ахмедом Джафар оглу «Азербайджан юрд билгиси».

Этот журнал знакомил мировую общественность с древней историй, литературой и культурой азербайджанского народа.

Особое внимание привлекает объемистая работа из четырех частей А.Джафароглу «Беседа о борьбе Азербайджанского народа за независимость в литературе».

В этой работе так же речь идет о «Джавад хан дастаны», который создан азербайджанскими мастерами художественного слова. В дастане воспевается и восславляется Гянджинский властелин Джавад хан, который пал смертью храбрый при борьбе с Российскими оккупантами на крепостных стенах Гянджи вместе со своим сыном Гусейнгулу ханом при первом завоевании Гянджи в 1804 г.

SUMMARY

After the occupation of Azerbaijan by Russia in 1920 many of the intelligents were compelled to emigrate. In all the countries, where ever they lived, they issued newspapers and journals. Among the numerous newspapers and the journals the journal “Azerbaijan Yurd Birligi (Azerbaijan Country Unity) founded and edited by Professor Ahmad Djafar golu is especially notable.

This journal acquainted the population of the world with ancient history, literature and culture of the Azerbaijani people.

Special interest is drawn by the mass of works consisting of four parts named by “Talks on the fight of the Azerbaijani People for the Independence in Literature written by A.Djafaroglu.

In this work it is also spoken of “Djavad Khan dastani (Dastan of Djavad Khan) which was created by art of word of Azerbaijani masters. In the dastan the ruler of Ganja Djavad Khan who died heroically together with his son Husseyngulu in the flight against Russian invaders during the first occupation of Ganja in 1804 is highly praised and glorified

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«KOROĞLU» DASTANININ TİFLİS VARİANTI

Ülkər Hacıyeva
BDU
Azərbaycan

Türk eposçuluğu qədim və zəngin tarixə malikdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə başlanan bu yol XVII-XVIII əsrlərdə yaranmış məhəbbət dastanları, xanlıqlar dövrü və sonrakı illərin «Molla Nur», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm», «Səttarxan», «Qatır Məmməd» kimi qəhrəmanlıq dastanları ilə öz inkişafını davam etdirmiş, Azərbaycan bədii nəsrinin yaranmasına və formalaşmasına çox güclü təkan vermişdir.

Türk dastançılığının ən yüksək zirvəsini «Koroğlu» eposu tutur. Həm mifoloji, həm də tarixi-ictimai motivləri özündə qoruyub saxlayan «Koroğlu» dastanı türk mənəviyyatını özündə geniş şəkildə əks etdirən qüdrətli eposdur. Onun Anadolu-Azərbaycan və Türküstan xalqlarının şifahi ədəbiyyatında müxtəlif versiya və variantları mövcuddur. «Koroğlu»nun A.Xodzko, İ.Şopen, H.Əlizadə, V.Xuluflu, M.Təhmasib, A.Nəbiyev və s. variantları mövcuddur. Bunlar haqqında da bu günə kimi kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmışdır.

Lakin dastanın Tiflis variant adlandırılan, bizim isə İsfahan variantı hesab etdiyimiz bir nüsxəsi də mövcuddur ki, bu variant hələ geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Güman ki, bu, dastanın yalnız yaxın zamanlarda tam şəkildə çap olunması ilə əlaqədardır.

Gürcüstan Elmlər Akademiyası K.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun qapalı fondunda saxlanılan Tiflis variantı 768 səhifədən, 28 məclisdən ibarətdir, nəstəliq xəttində yazılmışdır. Nüsxənin orijinal, yaxud köçürmə olduğu məlum olmadığı kimi, informatorçusu, katibi və xəttatı da naməlumdur. Əlyazmanın yazılma tarixi də mətnin üstündə yoxdur.

Variant haqqında ilk məlumatı XX əsrin 70-ci illərində Lia Çlaidze vermişdir. A.Nəbiyevin yazdığına görə o, 80-cı illərin əvvəllərində həmin variantı məşhur folklorşünas Xalıq Koroğlu ilə birlikdə çapa hazırlamaq istəmişdir. X.Koroğlu bu əlyazma mətni haqqındakı yazdığı ön sözü özünün ayrıca nəşr etdirdiyi əsərində geniş şəkildə çap etdirsə də, əlyazma mətni uzun müddət nəşr olunmamışdır.

Azərbaycanda bu variant haqqında ilk məlumatı A.Nəbiyev özünün «Koroğlu» tədqiqatında vermiş və 28 məclisin məzmununu müxtəsər şəkildə xülasə etmişdir. Əlyazmanın nəşrə hazırlanması ilə bağlı təşəbbüs isə Dilarə Əliyevanın adı ilə bağlıdır. O, şair Xəlil Rza Ulutürklə birlikdə bu əlyazmanı çap etdirməyə təşəbbüs göstərmiş, lakin bu iş müəyyən səbəblərlə bağlı yarımçıq qalmışdı.

Variantın transletirasiyası yalnız 2005-ci ildə Dilarə Əliyeva və Elnarə Tofiq qızının oxunuşunda folklorşünas Hüseyn İsmayılovun rəhbərliyi altında AMEA-nın Folklor İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Variant haqqında hələlik ətraflı tədqiqat aparılmamışdır. Hələ ki, bu haqda nəşrin tərtibçisi Elnarə Tofiq qızının H.İsmayılovla birlikdə yazdığı geniş müqəddimə və AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyevin əsər haqqında geniş resenziyası mövcuddur.

Dastanın bu versiyası haqqında geniş tədqiqat işləri aparılmasa da, hal-hazırda variant üzərində bir neçə istiqamətdə mübahisələr mövcuddur: Hər iki yazıda «Tiflis» variantı ilə bağlı ilkin məlumatlar, əlyazmanın yazıya alınma, oxunma və nəşrə alınma prinsipləri barədə bəhs edilir. Nəşrin müqəddiməsində «Koroğlu» hadisələri tarixinə müxtəsər nəzər yetirilir. «Koroğlu» və tarix, «Koroğlu» və Cəlailər hərəkatı məsələlərinə münasibət bildirilir. Əlyazmanın Təbrizdə yazıya alınması və Təbriz «Koroğlu» xanlarının repertuarında mövcud olduğu göstərilir. Burada, eyni zamanda, görülən işə yekun vurulur, vaxtilə D.Əliyeva tərəfindən Azərbaycana gətirilən əlyazmanın nəşrə hazırlanarkən üzərində aparılan düzəlişlər barədə müxtəsər məlumat verilir.

Nəşrə yazılan resenziyada isə ümumilikdə «Koroğlu» sujetlərinə geniş münasibət bildirilir, Tiflis variantı ilk söyləmələrdən biri kimi təqdim olunur, onun yazıya alınma dövrü, tarixi və yeri barədə maraqlı məlumatlar verilir. Resenziyada, müəllifin fikrincə, bu variant sujetin aşıq repertuarına düşməzdən əvvəlki dövrdə informatorçudan yazıya alınmışdır. Müəllifə görə əlyazmanın yazıya alınması XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyi kimi, o, eyni zamanda Təbrizdə yox, İsfahanda qələmə alınmışdır. Resenziyada yeni variantın məziyyətləri, «Koroğlu» nəşrləri içərisindəki yeri müəyyənləşdirilməklə yanaşı, eyni zamanda, onun ənənəvi məzmunla uyuşmayan cəhətləri də xatırlanır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Həm müqəddimədə, həm də resenziyada göründüyü kimi, tədqiqatın hazırki mərhələsində əlyazma mətni ilə bağlı üç mühüm məsələni aydınlaşdırmağa xüsusi ehtiyac vardır:

Birincisi, bu variant eposun ən mükəmməl, yoxsa ən ilkin nümunələrindəndir;

İkincisi, burada baş verən hadisələrin tarixi və yeri sujetin tarixi-coğrafiyasına uyğundurmu;

Üçüncüsü, əlyazma mətninin yazıya alınma tarixi və yeri Azərbaycanda baş verən hadisələrlə səsləşirmi;

Bütün bu kimi məsələlərin aydınlaşdırılması Tiflis variantının «Koroğlu» sujetləri içərisində yerini müəyyənləşdirməklə, variantı ilkin mərhələdə dəyərləndirməyə, şübhəsiz ki, imkan verərdi.

Birinci məsələ ilə bağlı onu demək mümkündür ki, bəzi tədqiqatçılar bu nüxsəni dastanın ən mükəmməl nümunəsi, bəziləri isə ən ilkin hesab edirlər. Biz daha çox ikinci versiyanın üzərində dururuq. Bildiyimiz kimi, hər hansısa bir dastan mükəmməl şəklə gəlib çatana qədər müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bu nüsxəni isə həmin inkişaf mərhələsinin bir nümunəsi, bəlkə də, başlanğıcı hesab etmək olar. Məclislərdəki sujet oxşarlığı, hadisələrin sadəliyi, bəsitliyi, məclislər arasında əlaqənin gözlənilməməsi və s. xüsusiyyətlər «Koroğlu» eposunun bu əlyazmasının aşıq repertuarından əvvəl yazıya alındığını və şifahi repertuarda kifayət qədər cilalanmadığını sübüt edir.

Dastanın tədqiqində ikinci mühüm problem «Koroğlu» hadisələrinin tarixinin, bu hərəkatın baş verdiyi coğrafi ərazinin adı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, eposun bir çox qollarındakı hadisələr ümumi hadisələrin tarixi coğrafiyasından kənarda baş verir. Amma Tiflis variantında bu məsələ özünü birmənalı şəkildə göstərmir. X.H.Koroğlunun dediyi kimi, Tiflis variantında təkə-türkman tayfasından çıxan Koroğlunun göstərdiyi rəşadətlər Cəlailər hərəkatının baş verdiyi ərəfədə, yaxud onun ilk dövrlərində baş verib. Bu isə təxminən XV əsrin sonlarına təsadüf edir. XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəlləri isə, yəni Şah Təhmasibin hakimiyyəti illəri Cəlailər hərəkatının çiçəkləndiyi və eyni zamanda zəiflədiyi bir dövrdür. Bir sıra tədqiqatçıların göstərdiyi kimi XVIII əsrin ilk rübü yenidən Koroğlunun adı ilə bağlanan qəhrəmanlıq dövrüdür. Hər iki dövrdə Koroğlunun şahlıq idarə üsulu ilə əlaqəsi yox idi. Bu hərəkat sadəcə olaraq, birinci və ikinci mərhələdə Azərbaycanda baş verən qarşıdurmaları, qıtlıqları və türk paşaları arasında gedən ziddiyyətləri daha geniş əks etdirirdi. Tiflis variantından görünür ki, Şah Abbas hakimiyyətə gəldikdən və paytaxtı Təbrizdən İsfahana köçürdükdən sonra Koroğlunun ona tabe olması, şahı vəsf eləməsi və ən nəhayət, bu hərəkatı bir qədər kiçildib öz adı ilə bağlama cəhdlərində olmuşdur. Ona görə də məhz Şah Abbasın tərəfdarları İsfahanda Koroğlu hələ aşıq repertuarına düşməzdən əvvəl onun söyləmələrini kitaba köçürmüş və şahsevən Koroğlu ilk sujetini qələmə aldıra bilmişlər. Ancaq bu əlyazmada da Koroğlunun Şah Abbasa münasibəti birmənalı deyildir. Mən bir sıra mühüm detalların üzərində dayanmadan təkcə o faktı xatırlatmaq istəyirəm ki, hadisələrin sonunda «Koroğlu» Şah Abbası öldürməyə İsfahana yola düşür və Şah Abbasın adamların gözü qarşısında xəstələnib ölür.

Əlyazma ilə bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri əlyazma mətninin yazıya alınma yeri və tarixidir. Yuxarıda qeyd etdik ki, paytaxtın Təbrizdən İsfahana köçürülməsi ilə bağlı Şah Abbas dəftərxanası da İsfahana aparılmışdır. Bizə belə gəlir ki, əlyazma şah adamlarının nəzarəti altında dəftərxana katiblərindən biri tərəfindən yazıya alınmışdır. Çünki katib ancaq tarixi faktları təhrif etmiş, Şah Abbasla bağlı olan epizodlara üstünlük vermiş, hadisələrin dastandan çox tərcümeyi-hal və təfərrüat xarakterli əlyazmasını hazırlaya bilmişdir. Burada Koroğlu qəhrəmanlığı kiçildilmiş, onun paşa və xan qızlarının arxasınca gedib Çənlibelə qız gətirmə motivini genişləndirməyə üstünlük verilmişdir. Bir çox məqamlarda Koroğlu cəngavərliyi , qəhrəmanlığı, dəli nərə, Misir qılınc, dağa və suya tapınma kimi etiqadlar əlavə edilməmişdir. Bu və buna bənzər bir sıra başqa bəzi hadisələr «Koroğlu»nun hələ aşıq repertuarına gəlmədiyini təsdiqləyən güclü faktlardır.

Eposun ən mükəmməl variantından olan A.Xodzko variantı ilə İsfahan variantını vərəqləyəndə eposun yarandığı dövr və hadisələr aydın nəzərə çarpır. Bizə belə gəlir ki, bu tarixi faktları dürüstləşdirməkdə X.Koroğlunun və A.Nəbiyevin tədqiqat istiqamətləri davam etdirilməlidir. Məhz bu yolla variantı ilə bağlı tarixi həqiqətlərə yaxınlaşmaq mümkündür.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İLK OĞUZ DASTANLARI VƏ ONLARIN TARİXİ COĞRAFİYASI

F.e.n. Ü.A.Nəbiyeva
BDU
Azərbaycan

«Dədə Qorqud» boylarının coğrafiyası anlayışı geniş və intəhasızdır. Əgər onu nəzərə alsaq ki, bu ümumtürk abidəsində türk xalqları üçün müştərək olan bir sıra yaradıcılıq ənənələri çarpazlaşmışdır, onda onun ümumi səviyyəsi barədə daha ətraflı mülahizələr yürütmək mümkündür. Bizim tədqiqatımızda eposun struktur sxemi üç mərhələdə yaranma və formalaşma prosesi keçmişdir. Hər bir mərhələdə yaranan silsilə dastanlar içərisində ən seçmələri epik yaddaşda möhkəmlənmiş və eposun mühüm boyları kimi ozan repertuarına daxil olmuşdur. Onların kitaba düşməsi isə məhz ozan repertuarındakı məzmunu, oğuz həyat və məişətinin başlıca detallarını, xüsusiyyətlərini əks etdirmə imkanları ilə bağlı olmuşdur. Bütün bu hadisələr isə oğuz elinin müəyyən coğrafi ərazisində baş vermişdir.

«Dədə Qorqud» boylarında coğrafi ərazi, süjetin, yaxud boyun yayılma arealı mühüm göstəricidir. Məhz boyun özündə əks etdirilən coğrafi göstəricilər eposun yarandığı və yayıldığı ərazini, regionu müəyyənləşdirməkdə mühüm keyfiyyət göstərici yüklərinə malikdir. Məsələn, oğuz elinin qədim dövr ailə, övlad, cəngavərlik görüşləri «Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edir, xanım hey!..»də özünü fəal şəkildə qoruyub saxlamaqdadır. Boyun süjeti dünya eposu üçün ənənəvi olan övladsızlıq motivi üzərində qurulmuşdur. Dirsə xanın övladı olmur. Çünki gününü kefdə, ovda, işrətdə keçirir. Beləliklə, Dirsə xan türk qövmünün xanlıq üçün mühüm bir göstəricisini pozur. Oğuz oğlu, yaxud xanı (xaqanı) dünyaya övlad gətirməklə qövmün, nəslin şərəfini qorumalı idi. Ancaq elə bu tələbə laqeydliyinə görə Dirsə xan xaqanın – xanlar xanı Bayandır xanın qəzəbinə tuş gəlir. Xanın cəzası çox düşündürücüdür. O, düzəltdiyi məclisdə oğlu – qızı olmayanı qara çadırda əyləşdirir, qabağına qara qoyunun ətindən qovurma qoydurur (1, s. 29-42).

Dirsə xan bundan çox qəzəblənir, məclisdən durub gedir. Əslində günahını başa düşür. Xatunu onun köməyinə yetir.

Sonra isə nəzir-niyaz yolu ilə əldə etdiyi oğlu Buğacla arasında ziddiyyət baş verir. Əslində bu, türk eposunda ata-oğul qarşıdurmasının ilk gözə çarpan motividir. Atanın öz övladını arxadan oxlaması nağılvari motiv üzərində qurulmuşdur. Elə süjetin sonrakı mərhələsində nağılçılıq qüvvəsində qalır. Ana hadisədən xəbər tutur. Buğacın gözünə isə Xızır görünür və aldığı yaradan ona ölüm olmadığını söyləyir. Ana oğlunu gəlib tapır, onu ana südü və dağ çiçəyinin məlhəmi ilə sağaldır. Sonra isə oğul düşmən tələsinə düşmüş atası Dirsə xanı, anasının təkidi ilə düşmən əsirliyindən xilas edir. Burada Buğac əsl qəhrəman, cəngavər səviyyəsinə yüksəlsə də onu, eləcə də Dirsə xanı eposun sonrakı epizodlarında görə bilmirik. Şübhəsiz ki, bu boylararası zaman fərqi və oğuz elinin coğrafi müxtəlifliyi ilə bağlıdır (1, s. 29-42). Lakin boydan verilən informatik məlumat oğuz eli, onun ibtidai dövlət quruluşu, xanlara verilən tələblər, ata-oğul münasibətləri barədə ilk məlumatla oxucusunu tanış edə bilir. Bu məlumatlar bütövlükdə oğuz eli barədə mükəmməl informasiyalardır. Ancaq buradakı hadisələrin zamanı kimi, məkanı da qeyri-müəyyəndir. Eyni zamanda burada öküzlə döyüşdə qalib gəlib ada – Buğac adına yiyələnmə, Xızırın qabaqcadan xəbər verməsi diqqəti cəlb edir. X.H.Koroğlu yazır ki, «Buğac xanla bağlı oğuznamə tematik baxımdan «Qorqud Kitabı»nın heç bir boyuna daxil olmur və oğuzların xanı Bayandır xanın adı ilə çox zəif bağlılığı var. «Buğac xan boyu»nun əsas qəhrəmanlarının adı «Qorqud-Kitabı»nın digər oğuznamələrində yoxdur» (2, s. 105-106). Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək gərəkdir ki, bu boy daha arxaik təsəvvürləri əks etdirmək, oğuz eli barədə «Dədə Qorqud» epik düşüncəsində oğuz həyatı ilə bağlı daha detalları qoruyub saxlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Hadisələr isə qeyri-müəyyən məkanda baş verir. Doğrudur, boyda Şam şəhərinin adına təsadüf olunur. Bu şəhər müxtəlif dövrlərdə işğal və talanlara məruz qalsa da boydakı hadisələrin bunlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Burada eyni zamanda Iç oğız, Dış Oğuz, Qalın Oğuz elləri adlarına da təsadüf edilir. Amma onlar da konkret coğrafi sərhədlər məzmununu tamamlamır. Burada «Ala dağ və Qazlıq dağı» (2, s.) adları da verilir. Ancaq onların qeyri-müəyyən ərazi vahidi kimi işləndiyi aydın görünür. Bu isə ümumilikdə boyun özünün arxaiklikliyindən və oğuz elinin ilk tarixi coğrafiyasının qeyri-müəyyənliyindən xəbər verir. Arxitektonik sistemin katib tərəfindən həmin boyla başlanması da bizə belə gəlir ki, tərtibçi-katibin (daha ilkin mətni yazıya köçürən katibin) məqsədli seçməsidir. O, oğuz eli barədə bütöv və geniş təsəvvür yaratmaq üçün oğuzların qədim məişət həyatını, ilkin tapınmalarını qoruyub saxlamaq üçün həmin boyu silsilə oğuz hekayətləri içərisindən seçmiş və əlyazma mətnini oğuzun daha arxaik təsəvvürlərini özündə əks etdirən bu mətnlə başlamağı doğru hesab etmişdir. Bizə belə gəlir ki, kitabın bu boyla başlamasını bütün qeyri-müəyyənliklərinə baxmayaraq katibin uğurlu seçimi kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Eposun birinci yaradıcılıq mərhələsində qoşulub-düzülən **ikinci boyu** «Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım, hey»dir!

X.H.Koroğlu yazır ki, bu «oğuznamənin oğuzların yeni vətəni ilə cüzi əlaqəsi vardır. Yeni mühitin yeganə şəksiz elementi Bamsı Beyrəyin və tərəfdarlarının zindana salındığı Bayburd qalasıdır» (2, s. 112). Bu toponinmin eposa soradan əlavə edildiyini ehtimal etmək olar. Bizə belə gəlir ki, əlyazma üzü köçürülərkən

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

kitabın oğuz eli ilə bağlılığını təsdiqləmək, yaxud möhkəmləndirmək məqsədi ilə hansı mərhələdə isə qeyri-müəyyən, yaxud adsız düşmən qalasına Bayburd adı verilmişdir. Bütün kordinatlarda bu boy kitabın arxitektonikasında ikinci boy kimi diqqəti cəlb edir. Yəni əlyazmanı tərtib edən katibin çoxlu oğuznamələr içərisindən seçdiyi, oğuzların ailə-məişət həyatını Dirsə xan hadisəsindən sonrakı mərhələdə tamamlayan boylardan biri kimi onun mühüm əhəmiyyəti vardır. Oğuz elinin daha qədim dövr həyatını təsdiqləyən faktlar burada da üstünlük təşkil edir. Əvvəla, boy qədim oğuz eli üçün səciyyəvi olan övladsızlıq motivi ilə başlayır. Övladsızlıq türk eposunda yeni motiv deyildi. O, nağıl motivi idi. A.Aarne bu süjeti xüsusi bölgü altında təsnif edir (3, s. 42-46). Burada isə övladsızlıq müstəqil nağıl motivi kimi deyil, dünya eposunda işlək hala düşmüş ənənəvi motiv kimi çıxış edir. Elə övlad əldə etmənin eposda özünü göstərən, islami görüşlərlə bağlanıb daha mükəmməl hala düşmüş «allaha dua etməklə övlad əldə etmə» modeli özünü göstərir (1, s. 29-42). Eposda diqqət çəkən üçüncü, daha mükəmməl motiv isə ərin nişanlısının toyuna gəlib çıxmasıdır. Bu motiv eposda, adı çəkilən boyda mükəmməl şəkildə işlənərək boyun başlıca süjetinə çevrilmişdir (2, s. 52-67). Boyda ondan artıq türk eposu üçün səciyyəvi olan motiv, məsələn, «Ərin nişanlısının toyuna gəlib çıxması» dünyəvi süjeti ilə çarpazlaşıb mükəmməl məzmun formalaşdırmışdır. Bu isə qədim türk eposuna məxsus yaradıcılıq ənənəsidir. Demək olar ki, həmən ənənə eposdan çox-çox əvvəl yaranmış və türk eposunda tez-tez təkrarlanan süjetə çevrilmişdir. Süjetin struktur sxemi göstərir ki, o, epos yaradıcılığının birinci mərhələsində dünya epik ənənəsindən sıx şəkildə bəhrələnmə yolu ilə yaranmış, türk xalqları içərisində geniş yayılmışdır. Əgər belə olmasaydı boydakı hadisələr qədim yunan eposu ilə (4, s. 16-97), yaxud türk eposunun müxtəlif dövrlərdə yaranmış daha qədim nümunələri ilə başlıca məqamlarda səsləşməzdi. «Ərin nişanlısının toyuna gəlib çıxması» süjeti oğuz eposunun epik yaradıcılıq ənənəsi kimi, türk eposuna geniş yayılmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan həm əvvəl, həm də sonrakı dövrün dastan yaradıcılığında özünü oxşar model tərkibində göstərə bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, akademik V.M.Jirmunski boydakı süjetin Orta Asiya xalqlarının eposunda, xüsusilə özbəklərin «Alpamış»ı ilə geniş şəkildə müqayisə edib oxşarlıqlara aydınlıq gətirir (5, s. 27). O göstərir ki: «Bu süjet Sibir, Mərkəzi və Orta Asiya, Volqaboyu və Başqırdıstan ərazisində yaşayan türk xalqlarının eposlarında geniş yayılmışdır» (5, s. 74). V.M.Jirmunski eyni zamanda sonrakı dövrdə yaranan dastan nümunələrində, xüsusilə türkmənlərin «Şahsənəm və Qapir», «Yusup və Əhməd», «Tahir və Zöhrə», eləcə də «Goroğlu» eposunun müxtəlif versiya və variantlarında geniş yayıldığını göstərir. Bütün bunlar isə Bayburd toponiminin qeyri-müəyyən qalaya verilən ad kimi eposun yazıya alınma dövrünün əlavəsi olduğunu göstərir. Bu isə boyun qədim türk məskunlarında yaranmış coğrafiyasının tarixi təhrifidir (6, s. 17-18).

Boydakı hadisələrin baş verdiyi ərazilərin toponimik göstəriciləri də burada bütövlükdə Bayburd istisna edilərsə qeyri-müəyyən, yaxud oğuz elinin yayıldığı ərazi kimi şərtidir: Qara yer, İç Oğuz, Daş Oğuz, Qalın Oğuz, Dana sazı, Qaracıq, Amid və s. «Qaracıq adını lokalizə etmək bir qədər problemdir. Qaracıq adlı dağ, Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda bir neçə yerdə var. Kitabda adı çəkilən Qaracıq hadisələrin baş verdiyi bölgədə yerləşən dağlardan biridir» (7, s. 15). Bizə belə gəlir ki, bu boy oğuzların qədim yaşayış məskununda yaşadığı ərazidəki Karaçuq dağıdır.

Mətndəki Bayburd və Dərbənd adları isə mətnə sonrakı əlavələrdir. Eposun birinci yaradıcılıq mərhələsində formalaşan **üçüncü boy** «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım hey!..»dir. Bu boy barədə, onun qədimliyi haqqında qorqudşünaslıqda kifayət qədər fikir müxtəlifliyi vardır. Mətndə o altıncı sıra düzümündədir. Ancaq diqqətli müşahidə göstərir ki, eposun birinci yaradıcılıq mərhələsindəki boylardakı ailə-məişət həyatı məsələləri bu boyda əslində müəyyən mənada davam etdirilir. Burada artıq cəmiyyətin daha sivil bir qaydaya əməl etdiyi görünür. Ailədaxili kəbin normaları pozulmuş, oğuzda başqa eldən qız alıb gətirmə ənənəsi bərqərar olmağa başlamışdır.

Boyda qız axtarma, qız arxasınca getmənin ən arxaik modeli özünü göstərir. Qanlı Qoca adlı kişi oğlunu evləndirmək istəyir. Qanturalı isə istəyir ki, alacağı qız igid, cəngavər olsun (1, s. 85-93). Sübh tezdən yerindən qalxsın, düşmənlə döyüşə girib onu məğlub etsin. Qanlı Qoca oğluna tapşırır ki, istədiyi qızı axtarıb tapsın. Ancaq oğlunun bu işdə aciz qaldığını gördükdə özü qız axtarmağa gedir. Ağsaqqallarla birgə Trabzona – Trapezunda gələn ağsaqqallar burada ölkə təkurunun igid bir qızının olduğunu öyrənirlər. Ancaq qızı almaq üçün qoyulan şərtlər ağır idi. Qızı almaq üçün vəhşi şiri, qara öküzü və qara dəvəni öldürmək gərək idi (1, s. 85-93).

Göründüyü kimi, burada qız alma elçilikdən əvvəlki dövrün, cəngavərlik göstərib qız almanı ən qabarıq şəkildə əks etdirməkdədir. Xaqanlar bu dövrdə öz qızlarını elə igid, qəhrəman, cəngavər igidlərə vermək istəyirdilər ki, qızlarının əri basılmaz igid olsun, döyüşlərdə, qəbilə və tayfa qarşıdurmalarında ayaq altda qalmasın. Özünü, ailəsini və oğuz elini qoruya bilsin. Belə də olur. Qanturalı hər üç heyvanı öldürüb Selcan xatunu atasının razılığı ilə alıb öz elinə gətirir. Doğrudur, təkur sonradan peşiman olub Selcan xatunu geri qaytarmaq istəyir. Ancaq Selcan xatunun qəhrəmanlığı sayəsində qoşun məğlub olub geri qayıdır.

Boyda arxaik qəhrəmanlıq detallarını əks etdirən epizodlar az deyildir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Birincisi, Selcan xatunun elçisiz, toysuz şərtlə ərə verilməsidir. Şərtlə ərə verilmə ən qədim ərəgetmə faktıdır. Bu, toysuz, elçisiz, cehizsiz, iki tərəf arasında müəyyən qəhrəmanlıq

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

şərti əsasında ərə getmədir. Burada görüb-sevmə, aşiq-məşuqluq yoxdur. Xaqan tərbiyəsi almış, hökmdar sarayında böyümüş qızların ərə getmə ənənəsidir. Həm də burada qız tərəfinin ünvanı məlumdur, o, şöhrətli düşmən təkurudur. Qanturalı isə qeyri-müəyyən zaman və məkan daxilində Selcan xatunun arxasınca gəlmiş, yeri-yurdu mücərrəd oğuz eli ilə bağlı qəhrəmandır. Bu izdivacın görünməyən, dərk edilməyən, qeyri-müəyyən, şəxsiyyət kimliyi naməlum bir tərəfidir. Təkur öz qızını tanımadığı, bilmədiyi, yalnız qəhrəmanlığına güvəndiyi adama ərə verir. Bu, əslində ən arxaik ərə getmə tipidir. Ancaq alıb qaçmaqdan xeyli sonrakı mərhələnin hadisəsidir. Burada eyni zamanda atanın qız övladına bir neqativ münasibəti də diqqəti cəlb edir. Təkur qızını hətta razılıqdan sonra kimə verməsi, qızının hansı elə, ailəyə gedəcəyi ilə maraqlanmır. Ona nə cehiz verir, nə də ki, ata doğmalığı göstərir. Bu oğuz elində daha qədim təsəvvürlərdə qız övladına bəslənən münasibətin qalıntılarından biri kimi eposda yaşamaqdadır. Həm də bu münasibət iki tərəflidir. Təkür öz qardaşı oğlunun təşəbbusu ilə Selcan xatunun arxasınca qoşun göndərir. Selcan xatunun geriyə, atasının yanına qayıtma istəyi isə heç bir halda özünü nümayiş etdirmir. Əksinə o, atasının qoşununa qarşı vuruşub onu geri qaytarmağa nail olur. Burada isə Selcan xatun obrazında amazonkalığın izləri nəzərə çarpır.

İkinci arxaik detal Selcan xatunun qəhrəmanlığıdır. Bu qəhrəmanlıq soy kökü ilə Ərəb Zəngi qəhrəmanlığı ilə eyni kökdəndir. Yalnız bir dəfə – atasının qoşununa qarşı çıxıb onu məğlub edərək geri qaytardıqdan sonra bu qəhrəmanlıq zəifləməyə başlayır. Qanturalı ilə üz-üzə gəlmədən sonra isə yoxa çıxır. Qanturalının özü kimi, Selcan xatunun qəhrəmanlığı da eposda görünmür. Ehtimal ki, bu boyu əlyazmaya köçürənlər onu birinci dövr yaradıcılıq mərhələsində yaranmış boyların içərisindən seçib mətnə daxil etmişdir.

Üçüncü detal döyüş zamanından yuxuya getmədir. Yuxuya getmiş qəhrəmanın ayılmasından sonra epik ənənə də böyük qəhrəmanlıq epizodları gəlir. Ancaq bu boyda yuxudan sonra qəhrəmanın yüksəlişi – yeni cəngavərlik xətti yoxdur. Bu isə süjetin hələ işlənmə mərhələsində ikən boya daxil edildiyini göstərir.

Dördüncü detal isə döyüş meydanında sevgili qarşıdurmasıdır. Bu qarşıdurmanın motivi ənənəvi kökə malik deyildir. O, övladsızlıq, ata-oğul, doğmaların döyüş meydanında üz-üzə gəlməsi, öqey ana və s. süjetlərdən xeyli fərqlidir. Burada eqoist türk mənəmliyi üstün mövqedədir. Qanturalı qadının qılıncı ilə onu xilas etməsindən qüssələnir, bunu özünə sıxışdırmır. Ona görə Selcan xatunu öldürmək istəyir. Selcan xatun isə özünün cəngavərlik sucaəti ilə Qanturalını fikrindən döndürür. Döyüş meydanında aralarında anlaşmazlığın yaranmasına baxmayaraq elə döyüş meydanında da barışırlar. Bu məhəlli motivdir, dünya eposu üçün səciyyəvi olmasa da türk eposu üçün diqqət çəkəndir. Axırda onların toyu olur ki, burada da silsilə məhəlli motivlər diqqəti cəlb edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, boy haqqında qorqudşünaslıqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. X.Koroğlu yazır ki, «XI əsrdən başlayaraq, türkmən igidlərinin məşhur və qəşəng xristian qızları arasınca gedib özlərinə nişanlı axtarmaq sərgüzəştləri altıncı oğuznamədə əksini tapıbdır» (2, s. 27). Göründüyü kimi, müəllif boyda bəhs edilən hadisələrin XI əsrlə bağlılığı barədəki mülahizələri əslində təsdiq edir. Bu mülahizəni V.M.Jirmunski daha əsaslı şəkildə şərh edir və yazır ki, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfalarından olanların Trapezund elindən qız aparmaq ənənəsi qədim idi: «Yəni Həsən Trapezund şahzadəsi ilə ailə quran sayca üçüncü Ağqoyunlu nümayəndəsi idi» (5, s. 247). O.Cələbi isə qeyd edirdi ki, türkmənlər Kiçik Asiyaya köçürülməsini daha əvvəl qeyd etdiyi oğuzların nəslidir. Onlar özləri ilə qoşub düzdüyü oğuznamələri də köçəri həyat əşyaları kimi möhkəm-möhkəm qoruyub saxlamış, yeni məskənlərdə də dönə-dönə onları çalıb çağırırdılar» (9, s. 47). «Qanturalı» boyundakı bir sıra hadisələr oğuzların qədim məskunları, adət-ənənə, qız alma, qız seçmə və qızgətirmə ilə bağlı olmuşdur. Boyun mətnində bu detallar çox mühafizəkarlıqla qorunub saxlanmışdır. Oğuzların şifahi yaddaşı güclü olmuşdur. Onlar yeni məskunlara köçüb gəldikdən sonra öz arxaik Qanturalı – Selcan düşüncəsini unutmamışlar. Onlar hətta sonrakı mərhələdə – «XI əsrdən başlayaraq, türkmən igidlərinin məşhur və qəşəng xristian qızları arasında özlərinə nişanlı axtarmaq sərgüzəştləri» (2, s. 127) ilə çarpazlaşmışdır. Eposun bir sıra tədqiqatçılarının Qanturalı süjetini XII-XV əsrlərlə bağlamağa cəhd göstərdikləri tədqiqatlarda təəssüf ki, xalqımızın daha qədim qız arxasınca getmə, şərtlə qız alma ənənəsi XIV-XV əsrlərin hadisələri ilə eyniləşdirilmişdir (9, s. 27). X.Q.Koroğlunun o fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, «…əvvəlki oğuznamələr kimi, altıncı oğuznamə də yerli əfsanə və rəvayətləri özündə cəmləşdirərək oğuzların yeni vətənində tam formalaşmışdır» (2, s. 128). Bununla belə, yenə X.Q.Koroğlu onu da etiraf edir ki, «Amma boy tipinə görə bahadırlıq nağılını xatırladır» (2, s. 128). İkinci müşahidə daha dürüst görünür. Ancaq «bahadırlıq nağılı» ifadəsini «qədim oğuz hekayəti» kimi başa düşmək daha doğru olardı. Bizə belə gəlir ki, qədim oğuz məkanında formalaşan altıncı boyun yaranmasında oğuzların cəngavərlik və alplıq həyatını əks etdirən cəngavər qızları seçib onlarla ailə qurmaq, eləcə də şərtlə qız alma ənənələri özünü daha çox göstərir. Döyüşdə müəyyən şərtləri yetinə yetirib, qəhrəmanlıqlar göstərib qız alıb gətirmə elmi ədəbiyyatda başqa eldən qız alıb gətirmənin ən arxaik tipidir (10, s. 51-52). Doğrudur, süjetdə ekzoqomiya elementləri də özünü göstərir. Qanturalı və onun atası özünün tayfa və ya qəbilə, ailə birliyində qəhrəmana layiqli bir nişanlı tapa bilmir. Başqa eldən qız gətirmək istəyir. Təbii ki, bu, ailədaxili kəbinin sökülməsi, yeni nigah münasibətlərinin başlanğıc mərhələsi idi. Təsadüf deyildir ki, atası deyir ki, Selcan xatunu gətirmək üçün güc nümayiş etdirmək, «hünər göstərmək gərəkdir». Əgər bunu bacarmasan elə evdəki qızı ala bilərsən» (1, s. 85-93). «Evdəki qızı almaq» mümkünlüyü elə ailədaxili kəbin normalarının hələ tam sökülüb başa çatmadığını, onun ailə, yaxud qəbilə daxilində hələ də mövcud olduğunu göstərir. Yaxud

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«evdəki qız» «əmi qızı», yaxud «xala qızı» da ola bilərdi ki, bütün bunlar da yenə yeni münasibətlərin formalaşdığı bir mərhələdə, türklərin qədim vətənində Qanturalı hadisəsinin baş verdiyini göstərir.

Boydakı «Bayburd» toponimu kimi, «Dərbənd» toponiminin da epik düşüncəyə süjetin **üçüncü yaradıcılıq mərhələsində gəldiyi şübhəsizdir**. Qafqaza və Anadoluya məxsus terminlərin eposların ən qədim əlyazma mətnlərinə yazıya köçürülmə zamanı daxil olması spesifik haldır ki, onunla bağlı eposun kitaba keçməsi problemindən bəhs edərkən ətraflı danışılacaqdır.

Bu boyun coğrafiyası da oğuz elinin coğrafi hüdudlarını müəyyənləşdirməyə elə ciddi bir fakt vermir. Burada da hadisələr «oğuz eli»nin qeyri- müəyyən sərhədləri çərçivəsində baş verir. İşlənən toponimlər isə İç Oğuz, Daş Oğuz, Qaruq, Arqubel, Qalın Oğuz elləri adları ilə təqdim edilir.

Boyda Anadoluya yaxın ərazilərin coğrafi adlarına da təsadüf edilir. Ancaq onlarda müəyyən ardıcıllıq və qəti müəyyənlik yoxdur. Trabzon toponiumu isə maraqlı mülahizələr doğurur. Mətndən görünür ki, Trabzon oğuz elinə bir neçə günlük sərhəddə yerləşir. Bu yer indiki Gürcüstanın qərb, cənub-qərb sərhədlərinin bir neçə günlüyündədir. M.Müseyibovun yazdığı kimi, «Bu torpaqların hamısı isə Qalın oğuzu şimaldan əhatə edir» (7, s. 19). Boydan belə bir cəhət də aydın görünür, o, Qafqaza köçüb gələn oğuzların repertuarında fəal mövqeyə malik olmuşdur. «Oğuz elləri»nin içərisində yaddaşda yaşayan, boy ozanların repertuarında geniş yayılmışdır. Ozan repertuarında sadəcə olaraq X.Koroğlunun dediyi kimi, o, yeni əfsanə və rəvayətlər əsasında işlənilməmiş, sadəcə olaraq yeni repertuar həyatını yaşamışdır. Bu mərhələdə isə təbii ki, ozanlar yeni məskunla bağlı coğrafi adlarla boyu zənginləşdirməkdən çəkinməmişlər. «Qanturalı» boyuna əlavə edilmiş Qafqaz və Anadolu toponimləri güman ki, məhz həmin yaradıcılıq prosesi ilə bağlı mətnə daxil olmuşdur.

Eposun **birinci yaradıcılıq mərhələsində** yaranmış ən mühüm boylardan başqa birisi isə VIII boydur. Bu boy oğuzların ilkin yaşayış məskənində yaratdığı, sonralar isə həm Orta Asiyaya, həm də Qafqaza göçərkən öz yaddaşlarında böyük mühafizəkarlıqla qoruyaraq apardığı oğuznamələrdən biridir. «Başqa oğuznamələrdən fərqli olaraq, səkkizinci oğuznamənin əksər dünya xalqlarının folkloru ilə sıx əlaqəsi var. Bu süjetin oğuzlarla heç bir əlaqəsi olmayan fransızlarda, italyanlarda, almanlarda, skandinav xalqlarında, eyni zamanda finlərdə və slavyan xalqlarında iki yüzdən artıq variantı və versiyası qeydə alınmışdır. Hələ Orta Asiyanın, Qafqazın, Yaxın və Orta Şərqin oğuzlarla genetik qohumluğu və qonşuları olan xalqları demirik» (2, s. 136). Mifin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır ki, onların da ən qədimi alman şərqşünası F.Ditsə məxsusdur (11, s. 7-9). Onun mülahizəsinə görə, «Dədə Qorqud» süjetindəki Təpəgöz Qafqaz mənşəlidir» (11, s. 12). Təbii ki, bu, ümumi anlayışdır, bütövlükdə götürdükdə, bu mülahizələr Təpəgöz-Polifem-Sikloplar və onların mənşəyi barədə elə geniş təsəvvür yaratmır. F.Ditsin bu mülahizəsində Təpəgözün tarixi-coğrafi trayektoriyasına da elə bir aydınlıq gətirilmir. Amma bununla belə, Təpəgözün mənşə xüsusiyyətləri barədə ən dəyərli, sonrakı tədqiqatlarda isə həqiqətə yaxınlığı təsdiqlənən mülahizə olaraq hələ də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu fenomenal obrazla bağlı mülahizələr həm Avropa (12, s. 171-172), həm də rus (13, s. 127-128) qorqudşünaslığında işlənmişdir. Avropalılar da Təpəgözü qədim mifik obrazlardan hesab edir, onu müxtəlif tiplərə ayırır, hətta əslində insan mənşəli bu obrazların qədimdə daha çox yayıldığını, onlardan şəhərsalma işlərində işçi qüvvəsi kimi istifadə edildiyini də göstərirlər (14, s. 4). Bununla belə, yenə onların qədim vətəni Qafqaz hesab edilir. «Qədim yunanlar, o cümlədən «tarixin atası» Heredot, Qara dəniz ətrafı skiflərini yaxşı bilirdilər (onları sarmat adlandırırdılar) Orta Asiya skiflərini (saklar və b.) farslar vasitəsilə, amma bir qədər qeyri-müəyyənliklə və cüzi təfsilatla tanıyırdılar; saklardan şimalda və şərqdə yaşayanlar haqqında yunan tarixçilərinin məlumatları fantastikdir. Onların əsərlərindən belə çıxır ki, orada nağılvari hipozborelər, daz ağrıpeylər, təkgözlü arimasplar və qızılı qoruyan qrifonlar yaşayırlar. Bununla belə, bu məlumatların bir qismi ehtimal ki, oradakı xalqların miflərinə və əfsanələrinə uyğun gəlir.

Yunanların təkgözlü arimasplarla bağlı mifi, ehtimal ki, qədim yunanların Polifemlə əlaqədar mifinə çevrilmişdir, bunun ilk nümunəsi, görünür, qədim Təpəgözün böyük qardaşı olmuşdur. Polifemlə bağlı mifi e.ə. VII əsrdə Ön Asiyaya yürüş edən skiflər özləri ilə gətirə bilərdilər (2, s. 136). F.Ditsin Polifemin Qafqaz mənşəli olması ilə bağlı mülahizəsi məhz bü mülahizələr qovşağında həqiqətə yaxınlaşır. F.Dits dürüst tarix göstərə bilməsə də süjetin skiflər içərisində mövcud olduğunu, oradan isə onların müxtəlif yürüşləri zamanı Ön Asiyaya, oradan isə Qafqaza, eləcə də Avropaya yayıldığını ehtimal etməkdə haqlı idi. Təpəgözlə bağlı süjet Ön Asiyada yayıldığı kimi, eyni zamanda Qafqaza gəlmiş, burada adıqey və osetinlərin «Nart» eposunda Təpəgözü yaratdıqları kimi, eyni zamanda özünə oğuzların daha mükəmməl süjetli hekayətlərinin birində yer eyləyə bilmişdi (15, s. 13-17). Homerin «Odissey»dəki Polifemi isə daha qədim Təkgözün əsaslı şəkildə yumşalmış prototipidir. Avropa və dünya eposuna səpələnən də məhz həmin obrazın müxtəlif səviyyələrdə işlənmiş variantlarıdır (15, s. 21).

Eposun birinci dövr yaradıcılıq mərhələsində formalaşıb repertuara düşən boylardan sonuncusu «İç oğuza Taş oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edər, xanım hey!..»dir (1, s. 123-126). Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, bu boy oğuz məişətini bütöv halda əks etdirən, oğuzların törənişi və yaşayışı, adət-ənənəsi, eyni zamanda onların tarixi taleyini əks etdirən başqa bir boyun davamıdır (1, s. 52-67).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Oğuz elində özünü göstərən ziddiyyətlər, qarşıdurmalar, dövlət daxilindəki qiyam və zorakılıqlar burada özünü aydın əks etdirir. Beyrəyin öldürülməsinin qisası Aruz qocadan alınır, dövlət daxilində baş verən, əgər belə demək olarsa qiyam yatırılır, oğuz elinin idarəçiliyi yenidən davam edir. Bütün bunlar göstərir ki, əslində epos elə Beyrəyin qəhrəmanlığı üzərində qurulmuşdur. Epik ənənəyə uyğun süjetə diqqət yetirsək qəhrəmanın doğuluşu ilə başlayan hekayət onun ölümü, bu ölümün qisası ilə tamamlanır. Bu isə belə bir təəssürat yaradır ki, epos türk eposçuluğu ənənəsində yaranmış, Beyrəyin qəhrəmanlığını vəsf eləyən daha qədim bir oğuz hekayəti silsiləsini təşkil etmişdir. Bu struktur sonralar «Manas»da, «Alpamış»da və b. oxşar strukturda qalmış, oğuz eposunda isə əsaslı rekonstruksiyaya uğramışdır. Beyrək qəhrəmanlığı əslində oğuz hekayətləri içərisində əriyib yoxa çıxmışdır. Onu başqalarının qəhrəmanlıqları ilə bağlı dastanlar üstələmişdir. Bu, eposun sökülüb dağılması, bir qəhrəmanlıq ətrafında daha müxtəlif qəhrəmanlıqların birləşməsidir. Oğuz eposunun tədqiqatçılarından olan V.M.Jirmunski yazırdı ki, türk eposunda vahid epos strukturunun pozulması ənənələrinə tez-tez təsadüf olunur. Bu cəhət «Kitabi-Dədə Qorqud»un strukturu üçün daha səciyyəvidir. Araşdırıcı problemə geniş şərh verməsə də eposun Beyrək qəhrəmanlığına həsr edilməsi, sonradan isə strukturun parçalanıb yenidən işlənmə prosesini yaşamasına aydınca işarə edir. «Beyrək qəhrəmanlığının belə prosesə məruz qaldığı eposda özünü aydın göstərir. Əslində Beyrək süjeti oğuzların o qədər arxaik qəhrəmanı olmuşdur ki, Dədə Qorqud repertuarına o müstəqil dastan kimi düşə bilməmişdir. Məsələn, eposda göstərilir ki, Beyrək «üzü niqablı dörd qəhrəmandan» biridir (1, s. 53). Ancaq Beyrəyin qəhrəmanlığı yalnız bir epizodda boyun əvvəlində özünü göstərir (1, s. 52-67). Sonrakı boyların heç birində onu düşmən üzərinə yeriyən, qılınc çəkib qalib gələn qəhrəman kimi görmürük. Hətta toy gecəsi onun düşmənlə vuruşu, onlarla əlbəyaxa döyüşü gözə dəymir. Beyrək əslində müqavimətsiz düşmənə təslim olur – onu təkurun adamları dustaq eləyib aparırlar (1, s. 54). Yaxud, Aruz qoca onu evinə dəvət edəndə tayfada münasibətlərin kəskinləşməsi Beyrəyə yaxşı məlum idi. Ancaq o, bu görüşə çox eytiyatsız gedir, cəngavər, qəhrəman kimi yox, oğuz elinin adi bir vətəndaşı səviyyəsində görünür. Yaxud Bayburd qalasından Beyrək canını qəhrəmanlıqla xilas etmir. Onu təkurun qızı azad edir (1, s. 57). Maraqlıdır ki, bizə gəlib çatan nüsxələrdəki müəyyən epizodlarda da fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, Drezden nüsxəsində Beyrək təkurun qızına söz verir ki, onu azad etmə müqabilində, hökmən arxasınca gəlib onu oğuz elinə aparacaqdır. Hətta buna «Qılıncıma doğranayım» deyib and içir. Drezden nüsxəsi mətnində Beyrəyin onu dustaqlıqdan azad edən təkur qızının arxasınca gəlməsi yoxdur (1, s. 65). Vatikan nüsxəsində isə Beyrək gəlib təkurun qızını oğuz elinə aparır (16, s. 57-61). Bütün bunların isə hər iki nüsxədə Beyrək qəhrəmanlığının arxaikləşməsi, oğuznamələr mətnində öz bütövlüyünü itirməsi ilə əlaqədar olduğu aydın görünür. Bu, bizcə iki səbəblə bağlı ola bilərdi. **Birincisi**, Beyrək qəhrəmanlığı o qədər arxaiklik mərhələsi keçmişdir ki, o «Dədə Qorqud» silsiləsi yaranana qədər sökülüb dağılmış, yaddaşda yalnız epizodik şəkildə qalmışdır. Oğuznaməni tərtib edənlər isə onun bütün bu arxaikliyini gözləməklə əlyazma mətninə daxil etmişlər. **İkinci səbəb** isə ola bilər ki, arxaik Beyrək süjeti Dədə Qorqud tərəfindən repertuara daxil edilməmiş, yaxud elə iki boyun məzmunu arxaik bir eposun süjeti kimi oğuznamə əlyazmasında əks olunmuşdur. Əlyazmaya Dədə Qorqudun adı ilə bağlı süjetlər əlavə olunmuşdur. Hər halda yazıya alınan Drezden mətninə həm Dədə Qorquddan əvvəl, həm də sonra yaranan oğuznamələr daxil edilmişdir. Daha əzəli əlyazmaların katibləri müstəqil «Beyrək» eposu, onunla bağlı oğuznamələri sonradan Dədə Qorqudun repertuarı kimi qeydə almış, elə əlyazmaya da bütün hekayətlər oğuz qəhrəmanlıqlarından bəhs edən hadisələr kimi daxil edilmişdir. Bu boyun coğrafiyasına baxış da göstərir ki, o, həqiqətən oğuzların qədim vətənində yaranıb, bir sıra arxaik qeyri-müəyyən coğrafi adları özündə əks etdirmişdir. Burada da əslində zaman anlayışı qeyri-müəyyən olduğu kimi, məkan da nisbi, qeyri-müəyyən və şərtidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun Kiçik Asiya dövründə, yəni **ikinci yaradıcılıq mərhələsində** bizcə iki boy – V boy – «Duxa Qaca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey!» və XI – «Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər, xanım hey!» yaranmışdır.

Bu boyların hər ikisi oğuzların Orta Asiyaya gəlişindən sonrakı məkanında meydana çıxmışdır. Onların birincisində – «Dədi Domrul»da bir sıra qədim görüş və etiqadlar əksini tapsa da ümumilikdə götürdükdə boy «…müsəlmanlığın təzə qəbul edildiyi vaxtlarda yaradılmışdır» (2, s. 124). Boyda ayrı-ayrı süjetlər çarpazlaşıb vahid süjet xətti yaratmışdır. Onlardan birini, türk eposunda tez-tez təsadüf olunan – qəhrəmanın Əzraillə döyüşü, yaxud qarşılaşmasını bir növ ənənəvi süjet kimi də qəbul etmək olar. Çünki VII-XII əsr abidələrində bu süjet tez-tez təkrarlanan, ozan-baxşı repertuarında o, özünü müntəzəm göstərən süjetlərdəndir. Onun ilk nümunələrini oğuzlar ilkin vətənlərində yaratmış, onu sonradan özləri ilə yeni məskənlərinə aparmışlar. Oğuzların qədim süjetləri içərisində insanın canının alınıb-verilməsi, can əvəzinə can əldə edilməsi, nəhayət insanın canının can quşu şəklində olması motivi saklara məxsus idi. Onlardan skiflərə keçmişdi. Mənşə etibarı ilə zərdüştdən əvvəlki görüşlərlə bağlı idi. Zərdüştilik bu ənənələrə qarşı hərb elan etmişdi. Bu isə süjetin oğuzlar arasında kütləviləşməsinə imkan verməsə də onun qalıqları zərdüşt təsəvvürlərində güclü şəkildə mühafizə edilmişdir. Sehirli nağıllarda həmin motivlər daha fəal qorunub saxlana bilmişdir.

Süjetdəki üçüncü motiv ər-arvad arasındakı münasibətdir. Bu bəzən sevgi münasibəti kimi qələmə verilsə də əslində, hadisənin mahiyyətində məhəbbət, və ya ilahi bir sevgi dayanmır. Ailənin, xüsusilə uşaqların gələcəyi bu münasibətləri tənzimləyir. Dəli Domrulun arvadının öz canını ərinə verməyə hazır

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

olmağında sevgi motivi əsas rol oynamır. Burada ümumilikdə, ailənin gələcəyi də başlıca şərt kimi nəzərə çarpır. Dastanda Dəli Domrul Əzrayilə deyir: «… Həsrətim vardır, buluşayım, - dedi Əzrayil aydır: «Mərə dəli, həsrətin kimdir?» Aydır: «Yad qızı halalım var, andan mənim iki oğlançığım var, əmanətim var, ısmarlaram anlara, andan sonra, mənim canım alarsan» (1, s. 167).

Dəli Domrul sevgilisinin yanına gəlib başına gələn əhvalatı ona söyləyir. Artıq Ərzayilin onun canını almağa hazırlaşdığını bildirir. Eyni zamanda bütün varidatını ona baxışlamaqla «könlü kimi sevərsə, gözü kimi tutarsa - ona getməyini söyləyir ki, «iki oğlancığı öksüz qomağıl» - deyir:

…Qatar-qatar dəvələrim
Sana yüklət olsun!
Ağayildə ağca qoyunum
Sana şülən olsun!
Çözün kimi tutarsa,
Könlün kimi sevərsə!
Sən ana vargil!
İki ağlancığı öksüz qomagil (1, 82-83).

Dəli Domrul sevgilisinə iki oğlanıcığını yetim qoymamağı vəsiyyət edəndə sevgilisi də bir etibarı, bir də övladlarına olan məhəbbəti ilə bağlı öz canını Dəli Domrula fəda etməyə razılaşır.

Əgər Dəli Domrulda övlad məhəbbəti açıq mətndə ifadə edilirsə, onun sevgilisinin müraciətində bu, mətnaltı mənada özünü ifadə edir.

«Dəli Domrul» boyunda hadisələr islamın hələ tam şəkildə qəbul edilmədiyi, Əzrailin can alma funksiyasının hələ təsdiqlənmədiyi dövrün təsəvvürləri, görüş və etiqadları özünü əks etdirir. Elmi tədqiqatlarda da buna münasibətin birmənalı olmadığı məlumdur (1, s. 147-159). Dəli Domrul və islam görüşləri eposda müxtəlif qutblərdə qəbul edilir. Əgər birinci mülahizə islamdan əvvəlki təsəvvürlərə bağlı Dəli Domrul müqayisələrə cəlb edilirsə, ikinci qrup mülahizələrdə Dəli Domrul islam görüşləri ərəfəsi və islam dövrü baxışlarında araşdırılır (18, s. 21-27). Bütün bu tədqiqatlarda isə belə bir ümumi cəhət özünü göstərir ki, «Dəli Domrulla bağlı boydakı hadisələr süjetin başqa boyları ilə heç bir əlaqədə olmadığı kimi, buradakı obrazları, motiv və süjetləri sonrakı hadisələrin yaradıcılıq prosesində, yaxud boyların heç birində görə bilmirik. «Boyun bir çox motivinin oğuz eposu üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, hər halda, beşinci oğuznamə nə tipinə, nə də mövzusuna görə «Qorqud Kitabı»nın ümumi kompozisiyasına uyuşmur və başqa oğuznamələr arasında yad görünür. Boyu oğuzlarla nə etnik, nə tarixi elementlər, nə də qəhrəmanların tərkibi (burada «Qorqud Kitabı»ndakı çoxsaylı oğuz bəylərindən heç biri yoxdur) bağlayır» (2, s. 126). Amma bütün struktur ziddiyyətlər boyu eposun bizə məlum oğuznamə üslubundan ayırmır. Boy həm dili, üslubu, həm də epik ənənənin qorunub saxlanması baxımından məlum oğuz hekayətləri silsiləsindən ayrılmır. Bu isə onun ozan repertuarında yarandığını, elə bu repertuarda formalaşma mərhələsi keçdiyini göstərir. Bu isə şübhəsiz ki, epos boyları yaradıcılığının oğuzların Kiçik Asiyaya gəldiyi dövrdə başlayan ikinci yaradıcılıq dövründəki epik ənənələri ilə bağlıdır. M.Erginə görə, «bu boy Kiçik Asiyada islam görüşlərinin qəbulu ərəfəsində yaranan yeni mühitin ümumi əhvali-ruhiyyəsini əks etdirməkdə idi» (19, s. 127). Şübhəsiz ki, M.Erginin adlandırdığı «yeni mühit» islamın qəbulu ərəfəsində yazılı abidələrdə islami dəyərlərin önə çəkilməsinə üstünlük verilməsi kimi başa düşülməlidir. V.M.Jirmunskiyə görə bu tipli süjetlər həmən dövrdə Kiçik Asiyada geniş yayılmışdı (5, s. 176). Ancaq onların ayrı-ayrı dastanlarda üzə çıxarılmış nümunələri isə demək olar ki, hələ kifayət qədər açıqlanmamışdır. Şübhəsiz ki, boyla bağlı digər mülahizələr də mövcuddur və onların sistemli şəkildə öyrənilməsinə hələ yeni başlanılmışdır (18, s.).

Boyda əks olunan bir sıra motiv və süjetlərə türk eposunda bu və ya digər şəkildə təsadüf edilsə də bütövlükdə «Dədə Qorqud» mətnindən kənarda müstəqil oğuznamə təsiri baxışlayır. Eposun arxitektonik quruluşuna uyuşmur. Burada baş verən hadisələr boyda özünü göstərən oğuz həyatının başqa məqamlarında təkrarlanmadığı kimi, boyun obrazları və hadisələri yuxarıda deyildiyi kimi, sonradan süjetin ümumi məzmunu ilə vahid ahəng təşkil etmir.

Burada da coğrafi məkan qeyri-müəyyəndir. «…boyda Rum və Şam adı çəkilir. Lakin bu ölkə adları oğuz elindən kənarda yerləşir» (7, s. 18-19).

Mətndə boyun yarandığı coğrafi region əslində mücərrəddir. Adı çəkilən, ancaq oğuz elinə daxil olmayan Rum və Şamla epik süjetin elə bir əlaqədə olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Maraqlıdır ki, bu məsələyə M.F.Qızzıoğlunun münasibəti də birmənalı deyildir. O, İç oğuz, yaxud Kars Eli» (20, s. 39) məqaləsində «Dəli Domrul» boyunu ümumiyyətlə islami dövrün məhsulu olduğunu göstərir. Bir neçə il sonra nəşr etdirdiyi başqa bir qeydində isə boyun «qeyri-müəyyən coğrafi məkanda islamdan əvvəl yarandığını göstərir (21, s. 32).

Bizə görə hər halda «Dəli Domrul» eposun ikinci dövr yaradıcılıq nümunəsi kimi oğuzların Kiçik Asiyaya gəlişindən sonra islamlaşma dövründə yaranan boylardandır.

Eposun ikinci dövr yaradıcılıq mərhələsinə aid etməyin mümkün olduğu boylardan digəri isə «Salur Qazan tutsaq olub, oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər, xanım hey!…»dir (1, s. 110-122). Bu, «Kitabi-Dədə Qorqud»un birinci boyudur. Əslində burada oğuzların qismən daha qədim dövr həyatından danışılır. Ova çıxmaq, yuxuya getmək, qonşu tayfa ilə düşmənçilik etmək, torpaq üstündə dava, qisas almaq, dustaq edilmiş qəhrəmanı dustaqlıqdan azad edib elə qaytarmaq, dustaqla müəyyən çərçivə daxilində rəftar etmək və s. oğuzların daha çox diqqət çəkən ənənələrindəndir ki, adı çəkilən boydakı hadisələr bütövlükdə onların üzərində qurulmuşdur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Boyda eyni zamanda Kiçik Asiya mühiti, tacir-zadəgan münasibətləri üçün daha ənənəvi olan atalar-oğullar, qonşular-düşmənlər, qonşular dostlar və b. ənənəvi motivlər də diqqəti cəlb edir. Burada Türküstan eposu üçün ənənəvi kütləvi səhnələr, Qazanın dustaq olması epizodunda təkur xanımının onu görməyə gəlməsi, Qazan xanın onunla söyləşməsi, əsir edilmiş qəhrəmanın öldürülməsinə rəva görülməməsi və s. (1, s. 120-122) Kiçik Asiya mühiti üçün ənənəvi epik düşüncə detalları kimi öndədir. Eyni zamanda Qazan xanla bağlı süjetlər oğuzların əfsanəvi qəhrəmanı barədə Kiçik Asiyanın özündə oğuznamələr silsiləsinin mövcudluğundan xəbər verir. Amma onu da qeyd etmək gərəkdir ki, istər bu boyda, istərsə də eposa daxil olan bütün başqa boylarda Qazan bəy barədə kifayət qədər məlumat verilmir. Onun alplıq və cəngavərliyindən daha çox, passiv həyatı, məğlubiyyəti, yurdunun dağıdılması, oğuz elində baş verən qarşıdurmaların səbəbkarı kimi informatik məlumatlar bütövlükdə eposda üstünlük təşkil edir.

İlk baxışda hadisələr oğuz həyatının erkən dövr çağları barədə məlumatla zənginlik təəssüratı yaratsa da, bütövlükdə hadisənin Qafqaz çərçivəsində, oğuzların yeni məkanında qonşuları ilə münasibətlərini əhatə etdiyini aydın görmək olur. Ancaq bununla belə, Kiçik Asiya mühitinin əhvali-ruhiyyəsi də hadisələrin təsvirində yaddaşdan kənarda qalmır. Məsələn, boyun finalındakı qonşulararası münasibətlərin müəyyən məqamlarda Kiçik Asiyada baş verdiyini əks etdirirsə (1, s. 154-155), digər tərəfdən, icmanın atırq kilsəni söküb yerində məscid tikməklə islami dəyərləri qəbul etmək ərəfəsində olduğu da göstərilir (1, s. 157).

Boyda verilən toponiumlər, coğrafi adlar onun yaranma coğrafiyası barədə müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. İlk öncə burada da zaman və məkan anlayışı qeyri-müəyyəndir. Bir-birinin ardınca verilən hadisələrin mahiyyətində zamanın uzlaşmaması özünü göstərir. Bir sıra motiv, süjet və hadisələr oğuzların epik düşüncəsində hələ eposun yaranmasının birinci dövr yaradıcılıq mərhələsindən mövcud olduğunu göstərir. Motiv və süjetlərin yayılma arealı genişdir. Qeyri-müəyyən zaman müddətində baş verən hadisələr katibin mətnə daxil etdiyi toponiumlar əhvalatların zaman hüdudunu müəyyənləşdirməyə nəinki imkan verir, əksinə, zaman və məkan hüdudlarının özündə bir xaotiklik yaradır. Təbii ki, bu, boyun çoxvariantlılığı, katibin tərtib zamanı bir neçə eyni məzmunlu boy əsasında əlyazmada mətni sinkretizə etmək təşəbbüsüsü ilə bağlıdır. Ona görə də boydakı toponiumlar sırasının bir başında Trabzon, Tuman Qalası, Əmman (Hind okeanı, yaxud Qara Dəniz mənasında) dayanırsa, o biri qütbündə Sancılan, Qalın Oğuz eli, Baysarın Bayburd hasarı, eləcə də Aya Sofiya coğrafi toponiumları dayanır. Burada eyni zamanda Şimali-Şərqi Anadolu, Qərbi Azərbaycan toponimlərinə da təsadüf edilir. «Dədə Qorqud boylarında hadisələrin və onların baş verdiyi coğrafi məkanın müəyyənləşdirilməsi göstərir ki, həmin hadisələr Ön Asiya yaylalarında, cənubda Mardin və Diyarbəkr bölgəsindən tutmuş, şimalda Qara Dəniz, İmeretiya, Kartliyə, şimal-şərqdə və şərqdə Xəzər dənizi sahillərinə, cənub-şərqdə isə Cənubi Azərbaycanın şimal, şimal-qərb sahillərinə qədər uzanan geniş bir coğrafi məkanda baş vermişdir. Cənubi Qafqazın hər hansı bölgəsində toponiumlərin – kitabda adı çəkilən toponium və şəxs adlarına uyğun gəlməsi bu ümumtürk eposunu hər kəsin öz məhəlləsinə çəkib aparmasına, onu olduqca kiçik bir məkan çərçivəsinə salmağa əsas vermir» (7, s. 26).

Diqqətli müşahidə göstərir ki, bu boy oğuzların epik düşüncəsində hələ əzəldən mövcud olmuş, Kiçik Asiya mühitində yaşamış oğuzların Qafqaza gəlməsindən sonra ozan repertuarında rekonstruksiya edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un **üçüncü dövr yaradıcılıq mərhələsi** bizə belə gəlir ki, Qafqazın tarixi coğrafiyası ilə daha sıx bağlıdır. Oğuzların Qafqaza gəlməsindən sonra ozan repertuarında «Dədə Qorqud» süjetlərinin yaradıcılıq prosesi xeyli sürətləndi. Kiçik Asiyada yaşayarkən oğuz eposuna «yad elementlərin» daxil olması, bir sıra hallarda epik-romantik ənənələrin təsiri, eləcə də dünya eposu üçün o qədər də səciyyəvi olmayan motivlərin epik yaddaşda rekonstruksiyası güclü idi. Eyni zamanda Türküstanın həmən dövrdə islamlaşma prosesinə yaxınlaşması oradakı mövcud epik ənənəyə öz təsirini daha güclü şəkildə göstərə bilmişdi. Eposun «Kiçik Asiya dövrü» yaradıcılıq mərhələsi hesab etdiyimiz ikinci dövr törəniş mərhələsində formalaşan «Dəli Domrul» və «Salur Qazan tutsaq olub oğlı Uruz çıxardığı boyı bəyan edər, xanım hey!..» boyların ümumi tarixi coğrafiyası oğuz elinin coğrafi məkanından kənarda olmayıb həmən məkanın genişliyini və intəhasızlığını təsdiq etməkdədir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» epik düşüncəsinin üçüncü yüksəliş mərhələsi oğuzların Qafqaza gəlişi və coğrafi cəhətdən bu yeni geniş region daxilindəki epik yaradıcılıqları ilə bağlıdır. Bu dövrdə aşağıdakı boylar yaranıb repertuara daxil olmuşdur: **II boy** – «Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər, xanım hey!», **IV boy** – «Qazan bəq oğlu Uruz bəg tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım hey!..», **VII boy** – «Qazlıq Qoca oğlu Yegnək boyını bəyan edər, xanım hey!..», **X boy** – «Uzun Qoca oğlu Səqrəq boyını bəyan edər, xanım hey!..».

II boy – «Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər» (1, s. 42-51) yaranış baxımından qədim və əski motivlərlə zəngin olsa da buradakı hadisələr oğuzların Qafqaz qonşuları ilə münasibətləri çevrəsini əhatə edir. Düşmən hücüm edib Qazan xanın evini yağmalayır. İlxılarını, sürülərini aparır, oğlu Uruzu dustaq edir, arvadını, anasını, qırx incəbelli qaravaşını aparır. Qazan xanın yurdunu isə Qaraca Çoban müdafiə edir. Qazan bəy viran olan yurdunu görəndə qəmlənir. Qaraca Çoban əhvalatı ona danışır. Qazan bəyə kömək etmək istəyir. Bəy isə bunu çobanın bütün yaxşılıqlarına baxmayaraq özünə sıxışdırmır. Onu ağaca bağlayıb düşməndən intiqam almağa tək özü gedir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İcmada bir sıra ziddiyyətlərin törəməsinin, oğuz elinin daxili parçalanmasının səbəbkarlarından biri olan Qazan bəyin təbiətindəki ziddiyyətli cəhətlər burada daha aydın üzə çıxır. Əslində Bayandır xandan sonra oğuz elində ikinci şəxs olan Qazan ordu başçısı kimi ayıq, uzaqgörən sərkərdə deyil. Təkəbbürlü, özünü sevən, bir az da arxayındır. Düşmənin gücünü düzgün qiymətləndirə bilmir. Amma eposda təkcə bir epizodda – boyda görünən çoban öz ağasına sadiqdir. Bizə belə gəlir ki, Qaraca Çobanın şəxsində oğuzun yaşadığı cəmiyyət üçün səciyyəvi olan iki xüsusiyyət birləşmişdir. Birincisi, yaşanılan cəmiyyətin ağa-qul münasibətidir. Qaraca Çoban ona görə düşmənin heç bir yağlı vədinə uymur ki, oğuz cəmiyyətində qulun-ağaya sədaqəti hədsiz idi. Qaraca Çoban Qazan bəyə xəyanət edib düşmən tərəfə keçsəydi oğuz eli onu bağışlamazdı. Bu təkcə Qazan bəyə deyil, oğuz elinə olan xəyanət hesab edilərdi. Qaraca Çoban yaxşı başa düşür ki, bu qəbahətini oğuz eli onu baxışlamazdı. İkincisi isə, Qaraca Çobanın itirdiyi iki qardaşının intiqamını düşməndən almaq istəyi ilə bağlıdır.

Boyda ana namusu, oğul sədaqəti, düşmənə qarşı barışmazlıq, vətən və vətən torpağı, mərdliklə döyüşüb düşməndən intiqam almaq başlıca cəhətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Burada baş verən hadisələr bütün çalarlarında Qafqazda cərəyan edir. Əvvəlki boylardan fərqli olaraq eposun arxitektonikasında bu boyların həm üslubu və Qafqazda baş verən tarixi hadisələrlə səsləşməsi, həm də yayılma coğrafiyası onların Qafqazdan kənarda yaranmadığını təsdiqləyir. Ümumilikdə, burada Qazan xanla bağlı ziddiyyətlər çox kəskindir. Bir tərəfdən «bahadır yuxusu»na gedərək elinin, obasının yağmalanması faktını ortaya qoymaqla, katibin də həmən faktı eposa daxil etməsi oğuz elinin Qazana bəslənən münasibətinin birmənalı olmadığını əks etdirir. Digər tərəfdən epik yaddaşda qəhrəmanın arvadının əsir alınması özü də qəhrəmanlıq (onun necə azad olmasından asılı olub-olmayaraq) hadisəsindən daha çox neqativ məzmun çalarını əks etdirməkdədir. Boyun Qafqazda formalaşmasına baxmayaraq buradakı hadisələr onun etnik yaddaşda çox əzəldən yarandığını göstərir. Qazan əslində oğuzların icma dövrü dövlətçiliyinin sərkərdəsidir. Bayandır xan dövlətçiliyi oğuzların solmayan yaddaşıdır. Boydakı hadisələrin həqiqətən oğuzların Qafqaza köçdükdən sonra bu coğrafi ərazidə baş verdiyinə bir mənalı yanaşmaq da bizcə mümkün deyildir. Buradakı hadisələr bəlkə də oğuzun əski tarixi taleyidir. Qafqaza gəldikdən sonra ozan yaradıcılığı ənənəsi üçün mövcud münbit şərait onları etnik yaddaşa yenidən qayıtmağa, improvizatorçu sənətkarlar özlərinin əski epik düşüncəsinin silsilə hekayətlərini bərpa etməyə başlamışlar. Bizə belə gəlir ki, oğuz hekayətlərindəki zaman və məkan qeyri-müəyyənliyinin, toponium müxtəlifliyinin başlıca səbəblərini məhz oğuzların üçüncü dövr yaradıcılıq ənənələrində axtarmaq daha doğru olardı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu boy ümumilikdə oğuz eposunun oğuz həyatını daha geniş lövhələrdə əks etdirən hadisələrin məcmusudur. Onun epos yaradıcılığının üçüncü mərhələsində Qafqaz coğrafi ərazisi ilə bağlanması daha mühüm bir ehtimalı da şərtləndirir. Bu da ondan ibarətdir ki, «Dədə Qorqud» epik silsiləsinin yaranıb formalaşmasının son mühüm yaradıcılıq mərhələsi Qafqaz coğrafi məkanında qəti şəkildə formalaşma mərhələsini tamamlamışdır. Boydakı coğrafi toponiumlar Gürcüstan və Şərqi Anadolu əraziləri ilə daha çox əlaqədardır. Burada bir sıra yer və şəxs adları ətrafındakı fikir müxtəlifliyi (1, s.), eposun coğrafi məkanını təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmağa aparan mülahizələrə (22, s.157) də müəyyən əsas verir. Bütün bunlar isə Drezden nüsxəsinin oğuz epik ənənəsini əks etdirən süjetlərin öyrənilmə problemləri ilə bağlıdır ki, bu da hələ mətnin daha mükəmməl şərhə ehtiyac olduğunu bir daha gündəmə gətirir. Bizə belə gəlir ki, M.F.Qırzıoğlunun göstərdiyi kimi, «…Dədə Qorqudun tarixi coğrafiyası oğuz elinin coğrafiyasının və süjet cəbbəxanasının öyrənilmə səviyyəsi ilə sıx vəhdətdədir. Bu coğrafiya bütövlükdə bərpa edildikcə oğuz epik düşüncəsinin nüfuz sərhədləri də aydınlaşacaqdır» (20, s. 43).

IV boy - «Qazan bəq oğlu Uruz bəg tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım hey!..»dir (1, s. 68-78). Boy bütövlükdə oğuz elində yeni qəhrəman nəslin yetişməsi məsələsini əhatə edir. Burada ataların öz övladlarına döyüş sirlərini öyrətməsi, övladın atanın sözündən çıxmaması, tələsik qərar qəbul etmənin zərəri və s. kimi məsələlər öz əksini tapır və oğuz elinin döyüş rəşadətləri əks olunur. «Ata sözündən çıxmaq» burada böyük qəbahət hesab edilərdi. «Ol zamanda oğul ata sözünü iki eləməzdi. İki eləsə, ol oğlunu qəbul eləməzlərdi» (1, s.).

Boyun qısa məzmunu belədir ki, Qazan xanın oğlu Uruz döyüş zamanı düşmən tərəfindən əsir götürülür. Onun başındakı bütün yoldaşları qırılır. Qazan gəlib cəsədlərin içərisində oğlunu tapmır, geri qayıdır. Ancaq Burla xatunun narahatçılığına dözə bilməyib yenidən Uruzu axtarmağa gedir. Ağır döyüşlər keçirir, özü də döyüşdə yaralanır. Burla xatun Qazanın qılıncını və atını götürüb döyüşə girmək istəyəndə oğuz qəhrəmanları özünü onlara yetirib düşmən kafirləri qırıb oğuza qələbə ilə qayıdırlar. Əslində boy «Dədə Qorqud» silsiləsinə daxil hekayətlərlə vahid bir kompleks təşkil edir, həmən silsilənin oğuz – düşmən münasibətləri kompleksini tamamlayır. Boyun «Dədə Qorqud» eposu yaradıcılığının üçüncü mərhələsində yaranmasına baxmayaraq burada oğuzun başına gələn əski hadisələrin yeni məzmunda işlənməsi diqqətə çarpır. Doğrudur, ozan oğuz həyatının ənənəvi düşmən modeli ilə bağlı çevrəni əhatə edə bilməsə də oğuz – düşmən qarşıdırması xəttinə bir sıra arxaik motivləri daxil etməyə cəhd göstərir. Amma ozanın bütün bu ciddi – cəhdləri boydakı hadisələri Qafqaz coğrafiyasından uzaqlaşdıra bilməsə də bir sıra motivləri yenidən işləməklə oğuzların qədim qonşuluq münasibətlərinin müəyyən ştrixlərini boyda əks etdirə bilir. Bu isə oğuznaməyə məxsus struktur modelin qorunub saxlanmasına imkan verir. Boyda özünü göstərən coğrafi toponiumların böyük bir qismi Kur, Araz, Murat, Corux, Ağstafa və Debel çaylarının başlanğıc hissələrini, sahil ətrafını əhatə edir. Buradakı yer adları,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

onların aşkarlanması və şərhi müxtəlif mülahizələr doğurmuş, həmən toponiumlarla bağlı fikir müxtəlifliyi yaratmışdır. Bu cəhət M.Erginin, M.F.Kırzıoğlu, H.Araslı, F.Zeynalov və S.Əlizadə, eləcə də Ş.Cəmşidov kimi qorqudşünaslar arasında fərqli münasibətləri ortaya çıxarmışdır (1, s. 256-264; 22, s.).

VII boy - «Qazlıq Qoca oğlu Yegnək boyını bəyan edər, xanım hey!..» (1, s. 94-97). İlk öncə demək lazımdır ki, bu, eposun həcm etibarı ilə ən kiçik boylarından biridir. Burada Qazılıq Qocanın oğlu Yegnək tərəfindən dustaqlıqdan azad edilməsindən danışılır. Mahiyyət etibarı ilə «atalar - oğullar» süjetinin oğuzlar içərisində nağıl motivləri əsasında variantlaşan süjetlərindən biri kimi, süjetin elə qədim tarixi yoxdur (23, s. 111). Oğuz eposunda onun erkən orta əsrlər ərəfəsində yaranıb yayıldığı etiraf edilir. Çox güman ki, «atalar - oğullar» süjetinin bu variantlaşması elə oğuzların Qafqaz mühitindəki improvizatorculuğu ilə eyni dövrə təsadüf edilir (24, s. 217). Amma boyun tarixi coğrafiyası üzərində dayanan X.Koroğluya görə, «boyun epik yaddaşdakı tarixi VII-VIII əsrlərə gedib çıxır. Təkürün zahiri görkəminin və güçünün təsviri (60 arşınlıq qaməti, 60 arşınlıq gürzü və s.) təkbətək görüşdə güclü rəqibə qalib gələn kiçik oğlun üstünlüyü motivi diqqəti cəlb edir» (2, s. 134). Müəllif ona istinad edir ki, qəhrəman Qorquddan öyüd alır, ən başlıcası isə bəzi əfsanə və rəvayətlərə görə Məhəmməd peyğəmbərdən öyüd alan ilk oğuz övladı hesab olunur.

Bükdüz Əmən boyun baş qəhrəmanı Yegnəyin dayısıdır. Elə buna görə də ozan boyun epik tarixini oğuzların Axlata gəldiyi günlə – VII-VIII əsrlə bağlayır (2, s. 134). Bizə belə gəlir ki, epik yaddaş üçün bu tarix o qədər də inandırıcı görünmür. Oğuzların ilk epik yaradıcılıq mərhələsində Yegnək hadisəsi ozan improvizəsi üçün ənənəvi ola bilərdi. Ancaq epik yaddaşın VII-VIII əsrin tarixi faktını bu şəkildə erkən orta əsrlərə, Qafqaz mühitində yeni improvizatorçuluq ənənələrini formalaşdıran ozan yaradıcılığına transilə edilməsi epik yaddaş üçün ənənəvi olmayan hadisədir. Amma tədqiqatçı alimin o fikri vardır ki, «…yeddinci boyun əsas süjeti oğuzların ilkin vətənində formalaşıbdır, sonradan isə Kiçik Asiya və Qafqaz torpaqlarına ilk oğuzların köçməsi ilə bağlı hadisələrə əlavə olunubdur» (2, s. 134). Epik yaddaşda atanın övladı tərəfindən dustaqlıqdan xilas edilməsi yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilk qaynaqda «atalar-oğullar» motivi əsasında yaranmışdır. «Atanın xilas edilməsi» isə eyni kökdən ayrılıb epik yaddaşda xeyli sonralar meydana çıxmışdır. Amma buna baxmayaraq ozan repertuarında boyun belə uzunmüddətli dövrdə qala bilməsi ümumilikdə qeyri-realdır. Boyun tarixi tarixi-coğrafi strukturu onu Qafqaz mühiti ilə daha çox bağlayır. Burada oğuz eli İç Oğuz və Daş (dış) Oğuza bölünür, toponiumlərin böyük əksəriyyəti Qafqaz çevrəsi ətrafındadır. Burada Qars ərazisi, onun yaxınlığındakı hidroniumlar xatırlanır. Düzmurd (Gözmürd), Ayğır gözlü sulu və s. yer adları çəkilir. «Dədə Qorqud» silsiləsinin yarandığı birinci mərhələ ilə bağlılığına işarə verən elementlərə burada demək olar ki, işarələr çox azdır. Ancaq əvvəlki boylarda olduğu kimi, həmən boyda alpan, alban toponiumlarının təkrarlanması hadisələrin qədim albanların yayıldığı ərazidə baş verməsinə işarələr nəzərə çarpır.

IX boy – «Bəkil oğlı Əmranın boyını bəyan edər xanım, hey!..»dir (1, s. 116-122). Boydakı hadisələr oğuzların Qafqaza gəlişindən sonra bu ərazidə xeyli möhkəmlənməsi, özlərinə məxsus Bayandır xan dövlətçilik ənənəsini yenidən bərpa etmə hadisəsi ilə başlayır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə boy oğuzların «…köçmələrinin başlanğıc mərhələsində formalaşmışdır» (2, s. 146). Bayandır xan dövləti eposda göründüyü kimi, nə qədər zəif olsa da oğuzların uzun illər ərzində əldə etdiyi nailiyyət idi. Yeni elə köçmüş oğuzlar köçmənin ilk mərhələsində təbii ki, dövlət yarada bilməzdilər. Bunun üçün oğuzlar heç olmazsa bir neçə onilliklər ərzində yeni mühitdə məskunlaşma mərhələsi keçməli idilər. Ona görə də boyun yaranması dövlətin başlanğıc mərhələsi üçün daha səciyyəvi həyatı əhatə edir (1, s. 116-117). Boyda tarixi coğrafiya, eləcə də Qafqaz ərazisində dövlətini yaradan (bəlkə də daha qədim gövlətçiliyini bərpa edən) oğuz xanlığının ərazisi, qonşularla sərhədləri daha dürüst ifadə edilir. Bu ərazi bugünkü Azərbaycanın bütün ərazisi, Gürcüstan və Azərbaycanın geniş bir hissəsini əhatə edən coğrafi ərazidir. Oğuzların düşmənləri isə həmin ərazidə yayılan kafirlərdir. Onları oğuzlardan sərhədlər ayırırdı, bu sərhədlərdə keşikçilər dayanırdı. Əslində, boy bir sıra hadisələri mürəkkəb sxem halında özündə əks etdirir. Əmranı Gürcüstan sərhəddinə keşikçi qoyurlar, ona qılınc və at baxışlayırlar. Ancaq bir məclisdə Bayandır xandan inciyən Əmran evinə gəlir və arvadına gürcülər tərəfinə keçmək istədiyini bildirir (1, s. 118). Ancaq arvadı ona hirsini soyutmaq üçün ova çıxmağı məsləhət bilir. Ov isə Əmrana uğur gətirmir, o atdan yıxılır, ayağı sınır. Bundan xəbər tutan düşmən təkuru onu əsir götürmək istəyir. Ancaq yenidən burada atalar-oğullar süjeti təkrar edilir. Orta əsrin ənənəvi süjetlərindən, islami dəyərləri əks etdirən vasitələrdən bu boyda da istifadə güclüdür. Buradakı hadisələr göstərir ki, artıq oğuzlar islami dəyərlərə kifayət qədər yiyələnmişdi, ona görə də xalq içərisində Allaha və Məhəmməd peyğəmbərə etiqad güclüdür.

Boyda süjetin tərkibindəki ikinci süjet atalar-ogullarla bağlıdırsa, üçüncüsü Əmranın düşmənlə yeni mübarizə xəttidir. Burada eyni zamanda Avropa dastançılığının təsiri də özünü göstərir (2, s. 149). Boy oğuz həyatı üçün yeni bir ənənə olan sərhəd keşikçisi, onun daxili aləmi, həyatı və dünyagörüşü ilə bağlı düşüncələri daha tam şəkildə qoruyub saxlayır. Bütövlükdə isə tərəddüd etmədən onun Qafqaz mühitində baş verən yeni ənənələr, yeni statuslu vəzifələr barədə motivləri ifadə etdiyi aydın görünür. Bu isə özlüyündə onun Qafqaz coğrafi ərazisində yaranıb formalaşdığını əks etdirməkdədir. Boydakı toponiumların Azərbaycanla bağlılığı aydın nəzərə çarpır. Maraqlıdır ki, burada bir neçə yerdə Dərbənd toponiumuna rast gəlinir. Ümumilikdə Dərbənd toponiumu eposda bir neçə variantda işlənir. Əgər onlardan biri Dəmir qapı Dərbənddirsə, ikincisi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Gürcüstan ərazisində qeydə alınmış eyni adlı toponiumdur. Üçüncüsü isə Kiçik Asiya coğrafiyasında təkrarlanan yer adıdır. Oğuzların coğrafiyasında onun bir toponim kimi götürülməsi, yaxud oğuzların köçdüyü, məskunlaşdığı ərazilərdə Dərbəndi vətən torpağı hesab edərək müxtəlif şəklə düşməsi adın çoxvariantlığı ilə bağlıdır (2, s.47).«Təvarixi cədid»in əsasında duran «Bəhr əl-ənsab» yeganə mənbədir ki, türklərin Qafqaza erkən gəlməsi tarixindən danışılır. Qalan qaynaqlar daha sonrakı tarixi, VII əsri göstərirlər. «Təvarixi cədid» qərbdə oğuzların islamı qəbul etməsi haqqında məlumat verir. Məhəmməd Məkkədə zühr edəndə o, Bayandır xanın yuxusuna girdi. Bayandır xan Qazan xanı, Dündar xanı və Əmən bəyi peyğəmbərin yanına göndərdi ki, oğuzların Allaha sadiq olduqlarını ona çatdırsınlar. Onların hamısının görkəmi qorxulu idi. Qırxılmamış uzun saqqalları, uzun dırnaqları vardı. Onları görən peyğəmbər qorxdu… O, kəlmeyi-şəhadət söylədi, oğuzlar onu təkrar etdilər. Sonra onlar Məhəmmədin əshablarından Salmani Farsinin müşayəti ilə Dəmir qapı Dərbəndə gəldilər və orada islamı yaymağa başladılar. Dədə Qorqud oğuzların epik şəxsiyyəti, onların şeyxi oldu. Əfsanə yeni deyil. Ondan şərqi oğuzlardan yazan çoxlu müəlliflər bəhs etmişlər. Bu əfsanəni bir az deyişik şəkildə mənşəcə kürd olan Şərəf xan Bitlisi də misal gətirir. O, Bükdüz Əməni kürd adlandırır və onu Bayandır xanın deyil, Oğuz xanın özünün səfiri hesab edir… Şərəf xan başqa farsdilli müəlliflərin, birinci növbədə Rəşidəddinin təsiri ilə Oğuzu ilk müsəlman göstərmək istəmişdir. Bunu sonluq da təsdiqləyir. Sonra Bayandır xan nəslindən Uzun Həsən Əcəmin padişahı oldu və bu ölkələrdə möhkəmlətdi» (2, s. 68-69).

Dərbəndin qərbi oğuzlara məxsusluğu tarixi faktdır, bir çox mühüm və mötəbər mənbələrdə təsdiqlənməkdədir. Bu barədə M.Kazım bəy özünün «Dərbəndnamə»sində də maraqlı məlumat verir ki, bir çox müəlliflər onu mötəbər mənbə hesab edirlər (2, s. 69). M.Kazımbəy Dərbəndlə bağlı ən qədim mənbələrə istinad edərək yazır ki, «…hicri 41 (661) ildə Əmavilər dövründə Dərbəndi tutan xəzərlər Azərbaycan ərazilərinə hücum edib, adamları qırır, var-yoxlarını talan edirdilər… Xəlifə Dərbəndə 4 min nəfərlik qoşun göndərdi. Onda xəzərlər Dərbənddəki Narın qalasını tərk edib yaxınlıqdakı Xəmin qalasında istekam qurdular Çin xaqanı 100 minlik ordu ilə Dərbəndi mühasirəyə götürdü. Səlman Rəbiyə Bəxilinin başçılığı ilə 40 müsəlman döyüşçüsü qəfildən hücum edib xaqan ordusunun 20 min nəfərini qırdı, qanlı döyüşdə özləri də şəhid ordular. Onları Dərbənd ətrafında bir yerdə dəfn elədilər, həmən yerə isə «Qırxlar» adı verdilər» (25, s. 78). M.Kazımbəy elə həmin əsərində göstərirdi ki, ərəblər şəhərdə qalalar salmış, «Qırxlar» qəbirstanlığı ərazisində də iri bir qala uçaltmış, qəbirstanlıq sahəsini isə hasara alıb üstündə yazmışdılar: «Müqəddəs Qırxlar qapısı» (25, s. 90-91). Deməк, Azərbaycanın şimal bölgəsinin son qütbündə yerləşən Dərbənd oğuzların Qafqaza köçüb gəldikləri ilk dövrlərdən onların vətəni olmuşdur. Dərbənd epik yaddaşda oğuzların strateji əhəmiyyətə malik mühüm məskunlarından olmuşdur. Bu ərazidən həm Gürcüstan, həm də Anadolu coğrafi regionlarında məskunlaşmağa başlayan oğuzlar Dərbənd toponiumunu özləri ilə Anadoluya, eləcə də Gürcüstan ərazisinə aparılmışdır. Ona görə də Gürcüstan ərazisində Dərbənd, Qara Dərbənd, və buna yaxın mənalarda nəzərə çarpan toponiumlardan tamamilə fərqlidir. Bəzən iddia edildiyi kimi, heç də düşmən kafirlər Dərbənd ərazisindən deyil, Gürcüstan ərazisindəki tez-tez kafirlər tərəfindən ələ keçirilən Qarvənd // Qara Dərbənddən söhbət gedir. Hər halda oğuz eposunun tarixi coğrafiyasındakı bu toponiumların yerinin dürüstləşdirilməsi, eyni, yaxud oxşar adlı toponiumların eposun strukturundakı yeri və mövqeyini mətnin ümumi kontekstindən çıxış edərək müəyyənləşdirmək daha doğru olardı (26, s.37). Bir daha epos mətninin tarixi coğrafiyasından bəhs edərkən xatırlatmaq lazımdır ki, «Dədə Qorqudun adı ilə bağlanan oğuznamələrdəki coğrafi mühit bir sıra məqamlarda qeyri-müəyyən olduğu kimi, eyni zamanda şərtidir. Çünki ozanlar oğuzların erkən məskunlaşma yerlərində, eləcə də Kiçik Asiya həyatı dövründə epik yaddaşda yaşatdıqlarını yeni məskunda, lap elə Qafqaz mühitində ozan repertuarına gətirərkən sinxron yaradıcılıq ənənələrinin çarpazlaşma prosesi getmişdir. Belə ki, ozanlar yeni improvizə prosesində oğuzların əski epik yaddaşında mövcud olan bütün düşüncə yaddaşını, - onun şəxs adı və toponim göstəricilərini, yer, dağ, çay, qala, səhər adlarını olduğu kimi yeni repertuarda canlandırmışdır. Bu isə nəticədə oğuz həyatının birinci dövr yaşayış tərzinin, ayrı-ayrı qəhrəmanların başına gələn döyüş əhvalatları və etnopsixoloji görüşlərin olduğu kimi yeni coğrafi mühitdə repertuar materialına çevrildiyini göstərir. Bu zaman improvizatorçu sənətkarın repertuarda oğuz həyatını əks etdirən silsilənin formalaşmasının vacibliyi diqqət mərkəzində olduğundan ifaçı özünə məlum üslubda epik ənənəni davam etdirir. Ona görə də boyların həm məzmununda, həm tarixi-xronoloji düzümündə, eləcə də orada iştirak edən qəhrəmanların spesifikasında birmənalı səslənməyən fakt və hadisələr diqqəti cəlb edir. Bu prosesə təsir göstərən ikinci məqam isə ümumilikdə bütün coğrafi məskunlara şifahi şəkildə gəlib çıxan oğuznamələrin Qafqaz coğrafi mühitindəki yaradıcılıq ənənələrinə uyğun yenidən işlənməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bizə belə gəlir ki, daha qədim hesab edilən səkkizinci boy özü də yeni coğrafi mühitdə ozan repertuarında əsaslı rekonstruksiya prosesi keçmişdir. Bu isə yaddaşda yaşayıb gələn oğuznamələrin ozan repertuarında yeni təkamül mərhələsiydi. Epik yaddaşda bu və müxtəlif məzmunlu oğuznamələrin sayı qeyri-məhdud idi. Onlar içərisində mükəmməli də vardı, bir məqam məclis yekunlaşdırılanı da az deyildi. Qafqaz mühitindəki yeni ozan repertuarında bütün bu saysız-hesabsız oğuznamələrin milli repertuara qayıtması onların epik düşüncənin yaddaşı kimi yenidən işlənib cilalanmasına imkan verdi. Təsadüfi deyil ki, epik yaddaşda yeni repertuar həyatı keçən on iki boy məlum çoxsaylı oğuznamələr içərisindən seçilib

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

əlyazma mətninə daxil edilmişdir. «Dədə Qorqud» silsiləsini tərtib edən katib oğuzun məişət və etnik həyatını özündə cəmləşdirən müxtəlif coğrafi ərazilərin düşüncəsi olan, oğuzun bütün cəngavərlik və qəhrəmanlıqlarla dolu həyatını əks etdirən oğuznamələri bir topluya sıxışdıra bildi. Əlyazma mətninə daxil olan hər bir oğuznamə bir tərəfdən bütün oğuz həyatını əks etdirirsə, digər tərəfdən icmanın inkişafını, cəmiyyətin tərəqqiyə dövrü yüksəlişini, bu cəmiyyətdəki ziddiyyət və təbəddulatları təfərrüatı ilə ifadə edirdi.

Oğuz hekayətlərinin belə boylarından sonuncusu Qafqaz coğrafi ərazisində yaranıb formalaşmış onuncu boydur.

X boy – «Uşun Qoca oğlu Səqrəq boyın bəyan edər, xanım hey!..»dir (1, s. 110-115). Bu boydakı hadisələr nağıl süjetlərindəki Kiçik qardaş və onun şücaətləri motivi üzərində qurulmuşdur. Mənşə etibarı ilə oğuzlar içərisində Kiçik qardaşın xilaskarlıq funksiyası ilə bağlıdır. Boya bu motiv dünya eposundan gəlmişdir (3, s.47). Oğuzların qəhrəmanlıq həyatı üçün ənənəvi olan motiv dastan ənənəsinə uyğun yenidən işlənmişdir. Həm epik silsilə tələblərinə uyğun olaraq o, oğuz eli ilə bağlanmış, həm də kiçik qardaşın qəhrəmanlığı Uşun ağanın kiçik oğlu Segrək üzərində cəmləşmişdir. Eldə qəhrəmanlığı ilə şöhrətlənən Segrəkdən ata-anası böyük qardaşı Əgrəgin düşmən əsirliyində olmasını gizlədirlər. Ancaq bir təsadüf nəticəsində Səgrək bu məsələdən xəbər tutur, qardaşını azad etmək üçün düşmən üzərinə getmək istəyir. Amma hadisələr haçalaşır. Segrək evlənməli olur, ancaq evlənəndən sonra sevgilisi ilə gərdəyə girmir. Ondan üç il möhlət istəyir ki, gedib qardaşını xilas etsin, sonra gərdəyə girsin. Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, boyda süjetin təhrifi vardır. Adətən türk eposunda qəhrəman toy edəndən sonra deyil, nişanlanandan sonra möhlət alıb düşmən üstə gedir. Amma burada Segrək sevgilisi ilə hətta arasına qılınc qoyub yatır. Bu isə türk məhəbbət eposunda qismən sonralar yaranmışdır (27, s.64). Həm də öz sevgilisi üçün gedən qəhrəmana mübarizəsinin hansısa mərhələsində (yolda, çətin məqamda, döyüş meydanında) ona kömək etmiş qadın qəhrəmanla epik qəhrəman arasında baş verən hadisənin zəif təkrarıdır. Cəngavər muradına hasil olduqdan (düşmənə qalib gəldikdən, butasına qovuşandan) sonra onun arxasınca gələcəyinə vəd verir. Epik qəhrəman bəzən bu vədinə əməl edir, bəzən də ilqarına vədə xilaf çıxır. Məsələn, «Şah İsmayıl» dastanında Şah İsmayıl Rəmdar Pəriyə və Ərəb Zəngiyə verdiyi vədə xilaf çıxmır, butasına qovuşduqdan sonra gəlib onları özü ilə aparır (28, s.). Ancaq Bamsı Beyrək onu düşmən əsirliyindən azad edən Təkur qızının arxasınca gəlmir, öz qarğışı bəlkə də elə buna görə Beyrəyi tutur (1, s. 66-67). Onuncu boyda isə hadisə bir qədər başqa zəmində qoyulur. Segrək evlənəndən sonra qardaşının arxasınca gedir ki, bu da türk epik dastançılıq ənənəsinin təhrifidir.

Boyda «yuxuya getmə», döyüş meydanına doğma adamların çıxarılması, bir-birini tanımayan doğmaların (ata-oğulların, qardaşların və s.) qarşı-qarşıya qoyulması və döyüş meydanında onların bir-birini tanıması motivləri ifadə edilir. Burada da iki qardaşın bir-birinin üzərinə gedib özlərini didib-parçalamasından ləzzət alan düşmənin mənəvi dünyası önə çəkilir. Elə buradaca dünya eposundan gəlmə «qəhrəmanların döyüş meydanında bir-birini tanıması» motivi süjetə daxil edilir (1, s. 67). Boyun oğuzların yeni məkanında ozan repertuarında işlənməsi aydın nəzərə çarpır. Müşahidə göstərir ki, epik yaddaşda bu süjet əsasında daha geniş oğuznamə və ya oğuznamə silsiləsi olmuşdur. Bəlkə də təqdim edilən oğuznamə üç hissəli hekayətlər silsiləsi şəklində epik yaddaşda yaşamışdır. Ancaq süjet sonralar şifahi yaddaşda arxaikləşməyə başladıqca bir sıra epizodlar düşüncədən silinmişdir. Ozan repertuarı oğuzların Qafqaz mühitində silsiləni tamamlayarkən həmən boy da rekonstruksiyaya uğramış, əski süjetlər qismən sonrakı dövrün ənənələri ilə çarpazlaşmışdır. Hətta mətnə qardaşların çalıb-çağırdığı qopuz musiqi aləti əlavə edilmişdir. Döyüş epizoduna diqqət yetirək: düşməni qırıb əldən salan Segrək döyüş meydanında yuxuya gedir, ancaq heç biri cəsarət edib ona yaxınlaşa bilmir. Təkur zindandakı Əgrəgi öz qardaşını öldürmək üçün döyüş meydanına çıxardır (1, s. 113). Ozan burada dünya eposu üçün ənənəvi olan «döyüş meydanında doğmaların biri-birini tanıması» motivindən istifadə edir, qardaşlar bir-birlərini tanıyıb düşməni məğlub edirlər (1, s. 113-114). Oğuz eposunda bu elin epik yaddaşındakı milli-mənəvi dəyərlərini dastan yaradıcılığına gətirməklə onların tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinin bərpası prosesi baş verir ki, bu da oğuzları düşmən üzərində qələbə çalmasına bir növ kömək edir.

Oğuzların epik yaddaşının onun məskunlaşdığı ilkin tarixi coğrafi məkanda formalaşıb başa çatdığı şəksizdir. Bir az da əvvələ getsək bu epik düşüncənin ayrı-ayrı modern formalarını qədim türk dastanlarında («Alp Ər Tonqa», «Oğuz xaqan», «Ərgənəkon» və b.) geniş epizodlarda görmək mümkündür. İbrətamizi odur ki, b.e. xeyli əvvəl formalaşma mərhələsi keçən milli epik yaddaş uzun tarixi zaman ərzində soluxub sıradan çıxmamışdır. Milli repertuarda daha da şaxələnmiş, genişlənmiş, məişət həyatının geniş çevrəsini əhatə etmişdir. Ozan yaradıcılığı dövrü milli detallardan başlayaraq oğuzların bütün cəngavərlik və alplıq həyatı, onların bir coğrafi məkana sığmayan məişət dünyası bütün inkişaf və tərəqqi qütblərində geniş bir spektr yaratdığı kimi, təzad və ziddiyyətlərin, əksliklərin də dolğun mənzərəsini ifadə edə bilmişdir. Yuxarıda adı çəkilən boylar kimi, onuncu boydakı toponimlər da son variantda onun Qafqaz tarixi-coğrafi regionunda ozan repertuarında, peşəkar ifaçılıqda yaşadığını nəzərə çarpdırır. Burada da həmin coğrafi əraziyə daxil olan yer adları xatırlanır. Onların bir çoxu müasir Azərbaycan ərazisindəki toponiumlarla üst-üstə düşür. Bu cəhətdən Göycə gölü, Əlincə qalası, Dərəşəm suyu, Alalar, Ağrubel və başqa adlar eposda tez-tez xatırlanır. Mətndən görünür ki, Əgrəqi dustaq edən əslində islamı qəbul etməyən kafirin ölkəsinə məxsus coğrafi məkanın özündə də qeyri-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

müəyyənliklər yox deyildir. Xüsusilə Ala dağın, Şirakuzun, Qalın Oğuz elinin adlarının xatırlanması coğrafi qeyri-müəyyənliyi bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Amma bu, bütövlükdə boyun Qafqazdan kənar mühitdə yaranma ehtimalını irəli çıxarmır. Oğuz elinin epik yaddaşında əski çağlardan döyüş meydanında doğmaların bir-birini tanıma motivi məlum olsa da ehtimal ki, onun müxtəlif söyləmə variantları da mövcud olmuşdur. Ancaq onun ozan repertuarında işlənməsi, həm də oğuznamə məzmunu üslubunda işlənməsi Qafqaz mühitinə məxsus epik yaradıcılıq ənənələri ilə bağlıdır. Oğuznamənin «Dədə Qorqud» hekayətləri silsiləsinə daxil edilməsinin ideyası isə çox işıqlıdır. Boyun mətnaltı məzmununda türk etnik qövmünə məxsus qəhrəmanların biri-birinə qılınc qaldırmaması, türkün türkü tanıyıb düşmənə qarşı birgə vuruşmağa çağırış motivi güclüdür.

Oğuz dastanları oğuzların tarixən yaranıb yayıldığı coğrafi ərazilər barədə müəyyən dərəcədə məlumat verdiyi kimi, eyni zamanda bu ərazilərin oğuz epik təfəkküründə türkün alplıq və cəngavərlik süjetlərinin yaranıb formalaşdığı tarixi-coğrafi məkan kimi əhəmiyyətini də önə çəkir. Bu isə oğuzlara məxsus motiv, süjet və obrazların törəmə spesifikası və ümumtürk eposuna səpələnməsi barədə bəzi mülahizələr söylənməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi-Dədə Qorqud», tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənindir. Nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə, tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi Süleyman Əliyarov, redaktoru Elməddin Əlizadə, rəyçi Azad Nəbiyevdir.
2. Koroğlu X.H. Oğuz qəhrəmanlıq eposu, Bakı, 1999, 241 s.
3. Andreyev N.P. Ukazatel skazoçnıx syüjetov po sisteme. Aarne, 1929,356 s.
4. Homer Odisseya, M., 1935, s. 122.
5. Жирмунски В.М. Огузский героический епос и Книга Коркута, «Книга моего Деда Коркута». М.-Л., 1962, 567 с.
6. Kırzıoğlu M.F. Dede Korkut oğuznameleri, I kitab, İstanbul, 1952, 361 s.
7. Müseyibov M. «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyası, Bakı, 2000, 29 s.
8. Y.Mahmudov. Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn səyyahlar, Bakı, 1987, 142 s.
9. Гарбузова В.С. Сказанийе о Мелике Данешменди, М., 1959, 217 с.
10. Nəbiyeva Ü. «Kitabi-Dədə Qorqud» və folklor ənənələri, Bakı, 2003, 121 s.
11. F.Əlimirzəyeva. «Kitabi-Dədə Qorqud» alman mətbuatında, Bakı, 1989, 248 s.
12. Mindu C.S. Poluphemus und Tepeğaz. – Bülleten of the School of Oriental (and African) Studies (Universitu of London), 1956, VOL, XVII, s. 157.
13. Иностранцев К.А. Коркут в истории и леэенды. ЗВОПАО, XX, 1912, 328 с.
14. Nəbiyev A. Təpəgöz fenomeni haqqında. «Azərbaycan» qəzeti.
15. Şmide Ahmed. «Dede Korkut» alman dilində, «Türk edebiyyatı», 1967, 260 s.
16. Vatikan nüsxəsi, KDQ ensiklopediyası, I c., Bakı, 2000, s. 32-33.
17. Nəbiyev A. «Kitabi-Dədə Qorqud» həqiqətlərinin izi ilə, «Kitabi-Dədə Qorqud» - 1300», 1999, s. 147-159.
18. B.Abdulla. «Kitabi-Dədə Qorqud» və islam, Bakı, 1997.
19. «Dede Korkut Kitabı» I (giriş mətni), Ankara, 1958, s. 127.
20. Karsaklı (Kırzıoglı M.F.) İç oguz yahut Kasr Eli – «Doğuş dergisi», I, 1939, Tesrin.
21. Kırzıoğlu (Celik) M.F. «Dede Korkut Kitabındakı coğrafi isimlər», «Ülki» dergisi, 1941, Temmuz.
22. Ş.Cəmşidov. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1999, s.
23. Н.П.Андрейев. Указател сказочных сйужетов по системе Аарне, Л., 1979, 254 с.
24. V.M.Jirmunskiy. «Kitabi Korkut»i oguzskaya epiçeskaya traditsiya. – SV, 1998, N 4.
25. Dermend-name, bu Kazimbeq, Kazan, 1848, 363 s.
26. P.Xəlilov. «Kitabi-Dədə Qorqud» intibah abidəsi kimi, Bakı, 1999,
27. В.М.Жирмунски, Х.Т.Зарифов. Узбекский народный героический епос, М.-Л., 1947, 569 с.
28. Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanı. «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 2006, N 5.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

OĞUZ MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR DİLİMİZİN TARİXİNİ YAŞADIR

Dos. Vaqif İsrafilov
ADPU
Azərbaycan

Oğuzlar türk xalqlarının təşəkkülündə, inkişafında böyük rol oynamış ən güclü qollardandır. Ötən yüzilliklər Oğuz tayfalarının vətəni,xalqı,milli istiqlaliyyəti uğrunda mərdanə döyüşlərin şahidləridir. Oğuzların ucaltdığı tarixi abidələr dünyanı valeh etmişdir.

Oğuzlar həm də azərbaycanlıların əcdadıdır. XI əsrdən etibarən həm də türkmən adlandırılan Oğuzların Türkiyə (Anadolu) türkləri ilə Azərbaycan, İraq və Türkmənistan türklərinin əcdadları olduqları bəllidir. Səlcuq və Osmanlı xanədanlarının da onlardan yarandığını çıxdığını xatırlasaq, oğuzların dünya tarixində çox mühüm rol oynamış bir türk qovmü olduğu ortaya çıxır.

Oğuzlar Sır-Dərya sahillərində və onun şimalındakı bozqırlarda məskun olduqları vaxt onların ancaq bir qismi şəhərlərdə yaşayırdı. Onlar 1071-ci ildə Malazgird zəfəri ilə Anadolunu fəth edərək bu ölkədə oturaq həyata keçməyə başladılar. XIII əsrdən etibarən onlar şəhər və kəndlərdə məskunlaşmağa başlamışlar.

Oğuz toponimi dilimizdə həm antroponim, həm toponim, oykonim, həm də etnotoponim şəklində işlənməkdədir. «Oğuz» astionimi haqlı olaraq türkologiya qarşısında ən zəruri problemlərdən hesab olunur. A.N.Kononov bu məsələyə həsr edilmiş məqalələrin elmi biblioqrafiyasını, M.Seyidov onlardan bir qisminin elmi şərhini vermişdir. Həmin əsərdən bilmək olur ki, İ.N.Berezin «Oğuz» sözünün «Uğuz» fonetik variantını qəbul edir və onu «Oğuz»la (ilk südlə) əlaqələndirir. Q.Klansen, A.Şerbak, A.Liqeti, P.Pellis, O.Pritsaq və Y.Nemet «Oğuz»un kökünü «ox» («oq»)-la bağlayır. A.Liqeti «Uğuz» variantını qəbul edir və onun «uz» komponentini cəm şəkilçisi (u) «z» kimi izah edir. İ.Markvart «Oğuz»u «ox» və «uz» hissələrinə ayırıb «ox atan kişilər» kimi şərh edir. A.N.Kononov burada «uz-un «insan» yox, «mahir adam», «usta» mənasını daşıdığını bildirir. A.N.Bednştam «Oğuz»u öküz sözündən yarandığını bildirir, ona görə ki, «Öküz hunlarda totemdir». İ.Biqurin, M.Kazımbəy Oğuzu Hun, Şanyu knyazç, bəy ilə əlaqəli olduğu fikrinə tərəfdar çıxır. M.H.Təhmasib də «Oğuz»un «öküz»lə bağlılığına tərəfdar çıxır. S.P.Tolstov «Türk dillərində «Oğuz» sözünün «çay» və «öküz» mənalarında səsləndiyi fikrinə gəlir. Amu-Dərya çayının e.ə. V əsrdə okuz (göünür OKS) adlandığını yazır. Mahmud Qaşqarlıda «öküz» türk sözü olub, «Ceyhun və Fərat» kimi hər çaya verilən ad kimi qeyd edilib. Ş.Cəmşidov «Oğuz»un «tuz» şəklində «yumru», «dikyer», «təpə» mənasını daşıdığı fikrini söyləyir.

Şübhəsiz ki,bütün bunların «Oğuz» toponiminin etimologiyasının açımı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlıdır. Lakin daha dəqiq və elmi fikir irəli sürmək üçün qədimləri araşdırmaq məqsədəuyğundur. Oğuzlar e.ə. V əsrdə təkcə Amu-Dərya çayının ətrafındamı yaşayıblar? M.Qaşqarlı yazır: «Türk ölkələrində olan bir çox sular (çaylar), dəyələr öküz adı ilə adlanır.Qeyd etdiyimiz müəlliflərin ümumi mülahizələrindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, «oğuz» sözünün ulu kökü «AKS»dır. Heredotda «Akes» kimi qeyd olunmuşdur. «Aks» sözünün qədim türk (Azərbaycan) dilində məşhur «9 oğuz»un birincisi, «oks» isə ikincisidir.

Oğuz onomastik vahidindəki «ox» komponentinin aşkar edilməsi də, Oğuzun yer, təpə, ərazi, şəhər adı daşıması da, qəbilə birləşməsinin adı olması da təbiidir, elmi və məntiqi baxımdan inandırıcıdır və əslində bunların məxsus olan toponimlər tarixən müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, həm qədim, həm də müasir toponimlər bilavasitə coğrafiya elmi ilə bağlıdır, lakin onların mənası dilçilik elminin köməyi ilə açılır və məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün əlavə, bəzən də yeganə mötəbər mənbəyə çevrilir. Toponimləri coğrafi obyekt növləri üzrə öyrənmək elmi cəhətdən daha faydalıdır. Çünki Azərbaycanın coğrafi adlar xəritəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Bu adların bəziləri peşə sənətkarlığını, bəziləri yer adları, bəziləri də bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nəsil və tayfa birləşmələrini bildirir.

Azərbaycan ərazisi də müxtəlif mənşəli toponimlərlə zəngindir. Onların araşdırılması təkcə forma və məzmun xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın qədim təsəvvürü, dünyagörüşü, məskunlaşması və s. barədə məlumat almağa da imkan yaradır. Azərbaycan ərazisində müxtəlifdilli toponimlərə də təsadüf edilir. Bəzən elə toponimlərə təsadüf etmək olur ki, onların mənşəcə hansı dilə aidliyini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Belə toponimləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olur. Birincisi, eyni köklü, bir-birinə yaxın , formaca da oxşar olan toponimlər**.** Məsələn**; Goran, Gorus, Gurgan (Qorqan), Goranboy** və s.

Bu sözlərin birinci komponentini təşkil edən gor sözü mənşəcə çox güman ki, türk dillərinə aiddir və qor sözünün ümumi semantikası ilə bağlanır. «G» səsinin «q» ilə əvəzlənməsi istər Azərbaycan dialektlərində, istərsə də qohum türk dillərində qanunauyğun haldır. Qeyd etmək lazımdır ki, q samiti

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ancaq alınma sözlərin tərkibində işlənərkən incə saitlərdən qabaq gələ bilər: qüllə, qütb və s. Məsələn, gir, gur kimi formaların qir, qüd variantı yoxdur. **Goranboy** və s. kimi toponimlərin tərkib komponenti olan gor ilə qor leksemlərinin etimoloji əlaqəsindən bəhs edərkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qədim yazılı abidələrdə qor sözü əks olunmamışdır. Lakin od sözünə təsadüf olunur. Məs.; Turgin xan Süsi Bolçuda otcaborca gəlti (Turgin xanın qoşunu Bolçuya od kimi, boran kimi gəldi). Bəzən aşıq şeirində də bu sözə (qor-a) təsadüf etmək olur.

Əl uzatma köhnə ocaq yerinə,
Bilməzsən, sönməmiş **qor** olar onda.
(A.Hüseyn)

Dialektlərdə qor sözünün fonetik variantı olan gor sözü zəif yanan mənasında işlədilir. Məsələn, ocaq gorun-gorun yanır.

Qor sözünün işıq, od məzmunu ifadə etməsini folkloruiuzdan alınan məlumatlar da təsdiq edir. Məşhur Dədə Qorqud adının da ilk komponenti qor sözündən ibarətdir. Qorqud sözünün ikinci komponenti qud sözüdür.

Qud//qut sözü qədim yazılı mənbələrdə daha ətraflı təsvir olunaraq xoşbəxtlik mənasında işlənmişdir. M.Qaşqarlının «Divani-lüğət-it-türk», R.Radlovun «Opıt slovarya tyürkskix nareçiy», «Drevnetörkskiy slovar» və başqa lüğətlərdə də bu sözə təsadüf edirik. Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu-bilik» əsərinin adında da bu söz mühafizə edilir.

Goran sözünü təşkil edən gor hissəsi qor formasının fonetik variantıdır. Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, işıq, od mənasındakı qor kökündən semantik diferensiasiya cəhətdən müxtəlif məzmun kəsb edən başqa sözlər də yarana bilər.

Türk dillərinə aid qədim lüğətlərdə, yazılı mənbələrdə gor sözünə təsadüf edilmir. Deməli, qor sözü ilə bağlı olan gor sözü türkdilli xalqlarda sonralar, yəni Zərdüştlük dininə etiqad edən xalqlarda mədəni və iqtisadi əlaqələrlə bağlı yaranmışdır. Qor sözünə od mənasında əfqan, İran, hind və s. xalqların dillərində təsadüf etmirik. Lakin gor sözü bu dillərin bəzilərində qəbir, məzar mənasında başqa sözlərlə birlikdə işlədilir. Məsələn, fars dilində durəd – qur – qəbir, gor, əfqan dilində durəy qur məzar və s. sözlərlə eyni məna ifadə edir.

Türk dillərində gor sözü qəbir, məzar sözlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Bu sözə tuva dilində xoor, uyğur dilində qor, qaraçay-balkar dilində gör və s. formalarda rast gəlirik. Rənglə bağlı olaraq daş apelyativli mürəkkəb onomastik vahidlərin üslubi linqvistik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək **Qaradaş** oykoniminin yayılma arealları da qismən zəngindir. Qaradaş adlı yaşayış məntəqələri Azərbaycanın Tovuz rayonunda, Gürcüstanın Borçalı mahalının Bolus rayonunda oykonim Qaradaş (Qaraçöplü), Qərbi Azərbaycanın Karvansaray (İcevan) rayonlarında qeyd olunmuşdur. Dağlıq Altay ərazisində də Qaradaş adlı yaşayış məntəqəsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir (Molçanova O.T. Strukturnıe tipa tyurkskix toponimov Qornoqo Altaya. Saratov, 1982, s.197). Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın Laçın, Tovuz, Lerik rayonlarında Qaradaş adlı oronimlər də mövcuddur. Bu onomastik vahidlərin hamısında «qara» rəng anlamında izah olunsa daha dəqiq fikir söylənmiş olardı.

Oğuzların, eləcə də türkmənlərin yazılı abidələrində bir neçə türkmən tayfalarının adı çəkilir ki, onlardan karluq, yazır, xalac, salar və qardaşlıları misal göstərmək olar. Bu tayfalar türkmən xalqının etnogenezində fəal iştirak etmişlər. Bizim araşdırmaya cəlb etdiyimiz Qaradaş onomastik vahidinin heç birinin etnonimlə əlaqəsi yoxdur. Araşdırılan oykonim və oronimlərdə «qara» rəng anlamını ifadə edir. Türkmənlərin formalaşmasında iştirak etmiş «qaradaşlı» tayfa adı nəinki türkmən, eləcə də oğuzlar üçün və onların dil tarixlərini öyrənmək baxımından qiymətli tarixi faktlardır.

Oğuz yarımqrupu türk dillərinə məxsus olan toponimlərin müəyyən hissəsinə Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlirik. Ötükən yış, Şandun çölü, İnciçay, Çuqay yış, Tun çölü, Kadırxan meşəsi,Yaşıl çay, Kökmen, Qaraqum, Bolçu, Arkuy, Altun qır və s. qeyd edilmişdir ki, bu toponimlərin araşdırılmasına dair fikir irəli sürülsə, əlbəttə bu toponimlər tam və əhatəli şəkildə linqvistik cəhətdən aydınlaşar və tədqiqatçılar daha maraqlı fikir söyləmiş olarlar.

Abidələrdə bir neçə dəfə Cuğay və Çuqay-quz toponimlərin adı çəkilir.

KOYLASAR – (Koylasar). Bu toponim haqqında «SMOMPK»da belə bir qeyd vardır. Koylasar toponimi İrəvan qəzasının Qarnibasar sahəsində yerləşir. Kənd adının mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər, müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Bəzi yaşlı sakinlərin dediyinə görə kəndin adı Koylasar yox, Koyula-sardır. Axırıncı sözün iki hissədən kola – qoyula – sar – baş, yəni «başlanğıc qoyula» sözündən ibarət olduğu göstərilir. Daha sonra adın mənşəyi aşağıdakı şəkildə izah edilməyə cəhd göstərilir, Koyla-sar əvvəllər Kolaasar adlandırılmışdır ki, bu da qala hasarı deməkdir. Həqiqətən də keçmişdə və indinin özündə də həmin kənddə hasarla əhatə olunmuş böyük meydan vardır. Kürdlər farsların basqınından qorunmaq üçün bu hasarın içindəki meydana toplaşarmış. Bu sözün yazılışı və izahı barədə başqa bir fikrə də rast gəlirik. Orada qeyd olunur ki, həmin kəndin adı Kuylasar formasında olmuşdur. Mənaca

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«basdırılmış baş» və yaxud «başı basdırılmış» deməkdir. Kəndə belə adın verilməsi yerli şəraitlə əlaqələndirilir. Qeyd olunur ki, burada kənd salınarkən çoxlu bataqlıq var imiş. Daha sonra yuxarıda qeyd olunan mülahizələr qruplaşdırılaraq ikinci izahın daha doğru olduğu, yəni «qala hasarı» kimi qeyd edilir və göstərilir ki, bu kənd burada çoxdan mövcud olmuşdur. Farslardan qabaq həmin kənd və eləcə də bir sıra başqa kəndlər var imiş. Sonra həmin kəndin daha qədim olduğunu sübut etmək üçün orada tatarların (azərbaycanlıların) qəbiristanlığını şahid tuturlar. Farslardan qabaq orada tatarların (azərbaycanlıların) yaşamaları faktlarla təsdiq olunur və qeyd edilir ki, həqiqətən də həmin kənddə Rus-İran müharibəsinə qədər (1827) tatarlar yaşamışlar. Müharibə zamanı ruslar İrana daxil olarkən 100 evə qədər ailə (aysorilər) Rusiyanın kənarlarına köçürmələrini xahiş etdilər. Onlar Rusiyanın kənarlarına köçürüldü. 30-cu illərdə onlar həmişəlik olaraq orada yaşamaq üçün icazə aldılar. Çünki farslar aysoriləri çox incidirdilər. Bu sözün komponentləri barədə dəqiq fikir deyə bilməsək də təxmini mülahizə yürütmək mümkündür.

Söz: goy-goy və sar hissələrindən ibarətdir. Burada olan –la ünsürü və yaxud şəkilçinin də semantik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır.

Sar komponentində vəziyyət başqa cürdür. Sözün tam forması sar, sor şəklində olmalıdır. Buraya sor ünsürü çox güman ki, şəkilçi kimi çıxış edir. Fikrimizi bir qədər dəqiqləşdirmək üçün prof.T.Hacıyevin «Azərbaycan filologiyası məsələləri» toplusunda çap etdirdiyi «Azərbaycanın qədim onomastikasına dair» adlı məqaləsindən oxuyuruq. O yazır: «Axşar /Aksar sözlərinin komponentləri «Ax+şer» hissələrindən ibarətdir. Birinci hissə böyük mənasında ağ sözüdür. İkincisi çoxaltma bildirən, ikişər sayında qalın qədim şəkilçidir. –ullu (daha ulu, lap ulu) mənasına uyğundur. Qədimdə yüksək mənalı sözlərlə adlandırmanın yayılmış olması məlumdur. Şəkilçinin –şər, -ser variantları isə türk dillərindəki ş-s səs uyğunluğunun nəticəsidir. Burada da çox güman ki, kolasar sözündəki –sar, sər, ser formasında olub, yüksəklik, ucalıq, böyüklük bildirir. Həmin söz bütövlükdə şərti də olsa, yüksəklikdə olan baş yaylaq, böyük yer, böyük yaylaq mənasını bildirir.

Oğuz qrupuna məxsus toponimlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu toponimlərin paralellərini bütün türkdilli xalqların materiallarında axtarmaq lazımdır. Maraqlı toponimlərdən biri də **Gorusdur.**

Gorus – burada sözün ikinci komponentiini təşkil edən şəkilçinin daha çox izaha ehtiyacı vardır. Şəkilçi hissəsi –us formasından ibarətdir ki, ədəbi dildə, yaxud dialektlərdə belə fonetik tərkibə malik şəkilçi işlədilmir. Gorus adlanan ərazidə əhalinin müəyyən hissəsini vaxtilə ermənilər təşkil etdiyi üçün (hal-hazırda 1990-cı ildən etibarən azərbaycanlılar oradan tam köçürülmüş və əhalinin hamısı ermənilərdir) bəzən yer adlarını tədqiq edənlər –us/-as şəkilçisini, Dırnıs, Nüsnüs adlarındakı (Naxçıvan ərazisində) –**nıs** formasını müstəqil söz, bəzən də bu formaların hamısını Azərbaycan dilinə məxsus qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab etmişlər. Qeyd etməliyik ki, sözün kor hissəsini Azərbaycan dilinə məxsus hesab etmək tam yanlışdır. İkincisi Gorus sözündə –us, Dırnıs, Nüsnüs sözlərində –nıs forması mühafizə olunur və bunları qarışdırmaq olmaz. Dır və nüs sözləri Azərbaycan mənşəli olmadığı üçün –nıs formasının da bu dilə aidiyyəti haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Beləliklə də Dırnıs, Nüsnüs sözlərində Gorus sözünə bəzi oxşarlıq olsa da, bunlar mənşəcə müxtəlifdir.

Gorus sözünün ilk komponentini türk mənşəli hesab etdiyimiz üçün –us formasını da qanuni olaraq türk dilləri materiallarında axtarmalıyıq.

Müasir Azərbaycan dilində –ıs şəkilçisi işlədilmir. Yalnız daşlaşmış formada bu şəkilçiyə sözlə birlikdə rast gəlmək mümkündür. Dilimizdəki kökús sözündə –ıs şəkilçisi mühafizə edilmişdir. Bu söz qədim türk dilində kökús və köküz kimi işlədilmişdir. –ıs forması yalnız –ız yox, həm də –ış şəkilçisi ilə paralel olaraq işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında gümüş sözünə həm də gümüs şəklində təsadüf olunur. Bir sıra türk dillərində işlədilən kumıs sözü də bu şəkilçi ilə düzəlmişdir. Ümumiyyətlə, bu şəkilçi fel sonuna qoşqulan –aş şəkilçisi ilə paralel variant təşkil etmişdir, gülüs-gümüş, Orxon-Yenisey abidələrində ş < s (əvəzlənməsinə) təkcə –ası şəkilçisində yox, həm də –mış şəkilçisində təsadüf olunur. Port budunuğ yığmıs, yaymıs, kısmıs. Bu da göstərir ki, Orxon-Yeni sey kitabələrinin dilində oğuz layı güclü olsa da, orada artıq o zaman qədim qıpçaq elementləri və qıpçaq dillərinə məxsus leksik-morfoloji xüsusiyyətlər də var idi.

Gor sözünün fellə əlaqədar olduğunu (qızarmaq) nəzərə alaraq –us şəkilçisinin müasir dilimizdəki –ış şəkilçisinə tarixən paralel və variant olduğu qənaətinə gəlirik. Gorus sözünün tam məzmununu bərpa etdikdə isə bunun vaxtilə qızaran, qızarışan mənasında olduğu haqqında fikir yürütmək imkanı əldə edirik. Zaman keçdikcə, atəşpərəstlik sıxışdırılıb aradan qaldırıldıqca sözün ilkin nominativ mənası da unudulmuş, müəyyənləşdirilməsi geniş axtarışlar , tədqiqatlar tələb edən formaya düşmüşdür. Bütün bunlara görə ilk mənanın bərpa edilməsində bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdır və müxtəlif fərziyyələr söylənilmişdir. Hər halda belə sözlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə xalqın qədim

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

keçmişi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq bir sıra tarixi faktların dəqiqləşdirilməsi cəhətdən faydalı və maraqlıdır.

Beləliklə, hər hansı bir ərazidə toponimik adların etimoloji forma və məzmununun araşdırılması, onların ilkin (qədim) tiplərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca çətin bir üslubi-elmi linqvistik prosesdir və həmin ərazidə yaşayan xalqların tarixi etnik ünsiyyətləri, dini mənsubiyyəti, mifologiyası və s. ilə sıx əlaqədardır. Yuxarıda adları çəkilən toponimlərin tədqiqi göstərir ki, tarixən qədim toponimlərin mənşəcə hansı dilə məxsusluğu, quruluşca parçalanması, ayrı-ayrı komponentlərin məzmunca açılması və eləcə də həmin komponentlərin tarixi inkişaf prosesində uğradıqları forma semantik dəyişmələrin öyrənilməsi tədqiqatçıdan xüsusi diqqət tələb edir. Çünki, əksər hallarda müəyyən bir ərazidə, qonşuluqda yaşayan ayrı-ayrı xalqlara məxsus müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən formaca eyni komponentlərin (sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin olması – məs.; türk və fars dillərində olan –an şəkilçiləri, türk mənşəli –üs elementi ilə erməni mənşəli –üs komponenti və s.) eyni bir toponimik etimologiyaca müxtəlif tərzdə izah edilməsinə gətirib çıxarır. Heç şübhəsiz ki, belə hallarda tədqiqatçı öyrənilən komponentlərlə əlaqədar olan leksik-semantik prosesləri bütövlükdə nəzərə almalı (məs.: r < z uyğunluğunda olduğu kimi), dillərin daxili qanunauyğunluqlarını əsas götürməli (məsələn, şəkilçiləri ancaq eyni mənşəli köklərə əlavə oluna bilməsi) və eləcə də müəyyən çərçivə daxilində bu və ya başqa dildə danışan xalqın tarixi, dini, mifoloji xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini nəzərə almalıdır. Yalnız dəqiq dilçilik təhlili və tarixi-etnoqrafik məlumatların vəhdətdə götürülməsi toponimik adların mənşəcə düzgün dəqiqləşdirilib müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Oğuz qrupu türk dillərinə məxsus olan toponimlər demək olar ki, bütün Qafqaz ərazilərini əhatə etmişdir. Qədim gürcü yazılı mənbələrindən biri olan «Maksevan Karttlisa»da (VIII əsr) yazılır ki, eramızdan əvvəl IV əsrin 30-cu illərində Makedoniyalı İskəndərin İrana və Cənubi Zaqafqaziyaya yürüşləri zamanı Gürcüstan ərazisində Kür çayı sahilində buntürklər (qədim türklər) yaşayırmış. Tarixi sənədlərin verdiyi məlumata görə, « Qarapapaqlar miladdan öncə bu torpaqlara həyat gətirmiş, tarixdə oğuz, qıpçaq, yerük adlarıyla Doğu Anadolunun da sahibləri olaraq tanınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1.AOR. Bakı, ADPU. 1986-2006, Konfrans materialları.
2.R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972.

Rus dilində

3.Русско-афганской словар. М., 1959.
4.Русско-тувинский словар. М., 1953.
5.Русско-уйгуркий словар. М., 1956.
6.Русско-карачаево-балкарский словар. М., 1965.
7.Древнетйуркский словар. Л., 1969.
8.Молчанова О.Г. Структурного типа тйуркских топонима.
9. Горного Алтайа. Саратов, 1982.

RESUME

Oguz origin toponyms immartalzes our language history

The article is about the history of the toponims. Those toponims reflect the history of «Oguz» tribes. The Oguz, Gurgan, Koylasar, Qaradash are the vivid history of our nation. The ethymology of these toponims prove that the history is never forgotten, toponims reflect the truth.

РЕЗЮМЕ

Топонимы огузских источников увековечивают историю нашего языка.

Эти топонимы увековечивают историю огузских племен. Горусские, Гурганские, Койласарские, Гарадашские топонимы являются живой историей нашего народа. Этимология этих топонимов еще раз доказывает тоб что история никогда не забывается, а топонимы увековечивают истину.

В статье доказаны топонимы отражающие истину нашего языка.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORU VƏ QƏDİM SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏKİ MARAL OBRAZININ MİFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

T.e.d.Vəli Baxşəliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Azərbaycan

Azərbaycanın qədim sənət nümunələrində, o cümlədən Naxçıvanın Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunan keramika məmulatı üzərində və Gəmiqayada müəyyən yer tutan təsvirlərin bir qrupu Maral rəsmlərindən ibarətdirdir. Qədim sənət nümunələrindəki Maral obrazının semantik məzmununun açılması onun etnoqrafik və folklor materialları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsini tələb edir.

Gəmiqayada yuxarıya doğru qalxan, qoşa şaxələnmiş buynuzları olan maral rəsmləri olduqca realist üslubda təsviri ilə fərqlənirlər. Onlar bəzən tək, bəzən isə qrup halında təsvir edilmişdir. Gəmiqaya təsvirlərindəki maral rəsmləri ikonoqrafik baxımdan olduqca müxtəlif olmaqla bir-birindən fərqlənirlər. Maral təsvirlərinə həmçinin Orta Tunc dövrünə aid boyalı qablar üzərində də rastlanır. Ümumiyyətlə, maral rəsmləri Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda yayılan Boyalı qablar mədəniyyətinin geniş yayılmış motivlərindəndir. Ərzurum, Qaziantep muzeyində saxlanan boyalı qablar üzərində, Sarıveli yaşayış yerinin keramika məmulatında (2, s. 212, resm 50), Naxçıvanda Yaycı nekropolundan aşkar olunan boyalı küpənin üzərində (3, c. 238), Göytəpə yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatında və digər sənət nümunələri üzərində bu tip maral təsvirinə rast gəlinir. Göycə gölü ətrafında aşkar olunan boyalı küpələrdən birinin üzərində dinamik hərəkət vəziyyətində olan maral sürüsü təsvir edilmişdir (7, c. 114). Bu tip boyalı qablar Orta Tunc dövrünün erkən və inkişaf etmiş mərhələsi üçün xarakterik olub e. ə. III-II minilliklərə aid edilir (4, s. 58-60). Arxeoloji araşdırmalar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda maral sümükləri, maral sümüklərindən hazırlanmış əmək alətləri də aşkar olunmuşdur (3, c. 155). Bu tapıntılar maralın qədim insanların həyatında və təsərrüfatında müəyyən yer tutduğunu göstərir. Boyalı qablar üzərində və Gəmiqayada təsvir edilən maral rəsmləri şübhəsiz ki, qədim insanların inancları ilə bağlı olmuşdur. Bu inanclar Azərbaycan folklorunda geniş şəkildə əks olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində "Maral dağı", "Maral qayası", "Maral bulaq", "Maral göl" adlı toponimlərin olması da bu inanclarla bağlıdır (1, s. 77-80).

Azərbaycan folklorunda maral insanların iqtisadi həyatında müəyyən rol oynayan kosmik varlıqdır. Maralın funksiyasını aydınlaşdırmaq üçün bir neçə folklor nümunəsinə nəzər salsaq daha məqsədəuyğun olar. Əfsanəyə görə, Niqoy dağının ətəyində şəfalı bulaq var imiş… Qocanın arvadı eltilərlə bulağa suya gedərmiş… Bir gün qoca arvadını izləməyə başlayır. Görür ki, üç elti su götürüb qayıtdı, onun arvadı isə orada qaldı. Göydən mal-qara, maral sürüləri gəlir. Arvadı adamlarla yuxa yaymağa, halva çalmağa başlayır. Birdən arvad görür ki, əri ağacın dibində onları pusur. Arvad onu gördükdən sonra marala dönüb qeybə çəkilir (1, s. 64-65). Göründüyü kimi, burada maral mifoloji varlıqların əhatəsində təsvir edilmişdir. Mətndə su bulaqla, meşə isə ağacla kodlaşdırılmışdır. Su və meşə türk mifologiyasında xaotik başlanğıcdır, o biri dünyanı təmsil edir. O biri dünya təmsilçilərinin xətərindən qorunmaq üçün insanlar qurban kəsər, müxtəlif mərasimlər icra edərdilər. V.A.Qordlevskinin verdiyi məlumata görə, Qaraqoyunlular müqəddəs ağacın şərəfinə qurban kəsər, qurbanlıq heyvanın sümüklərini isə meşədə basdırarmışlar (6, c. 5-13). Heyvan sümüklərinin meşədə basdırılması sakral anlamda qurban verilməsi mənasında olub, bu dünyadakı insanların həyatını təmin etməli idi. Buna bənzər inanclar digər xalqlarda da olmuşdur (10, c. 41). Suyun xaotik başlanğıc olması ilə bağlı Azərbaycan folklorunda yetərli dəlillər vardır. Aydındır ki, qadının suya, yaxud meşəyə getməsi onun o biri dünyaya getməsi kimi verilmişdir. Mal-qara və maral sürülərinin qeybdən yenməsi bərəkətin Tanrı tərəfindən verildiyini göstərir. Amma bu bərəkət yerin altındadır, o biri dünyadadır. Bu bərəkəti insanlara çatdıran maral-qadındır. Deməli, Maral Göy aləmi ilə də bağlıdır. O, Göy aləmi, insanların yaşadığı mədəni məkan və o biri dünya arasında vasitəçidir-mediatordur. Sibir türklərinin mifologiyasında maral obrazı kosmik dünyanın hər üç qatı ilə bağlıdır (8, c. 45-46). Burada həm də nəhəng maralın Yeraltı dünyada çayın qabağını kəsməsi epizodu saxlanmışdır (8, c. 36).

Araşdırmalar göstərir ki, mifoloji dünyagörüş qədim cəmiyyətlərin idarə edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu dünyagörüşə uyğun olaraq insanlar müəyyən qaydalara, o cümlədən yasaqlara əməl etməli olmuşlar. Tabunun pozulması ictimai həyatdakı sabitliyin pozulması ilə nəticələndiyi üçün cəmiyyətdə təqdir edilməmişdir. Göstərilən nümunədə də yasaq pozulduğu üçün Maral Göyə çəkilir. Ehtimal ki, xalq arasında olan «arvadı güdməzlər» ifadəsi bu inanclarla bağlı olaraq

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yaranmışdır. Maral Göyə çəkilməzdən əvvəl kişiyə ocaqdan bir ovuc kül verir ki, apar onu saxla. Bu, ocaq olub səni dolandıracaq. Kişi külü evin yanına tökür və həmin yer ocağa çevrilir və kişini dolandırır. Digər bir əfsanəyə görə, qadın gecələr evdən çıxıb gedərmiş. Burada gecə, qaranlıq o biri dünyanın əvəzedicisi kimi verilmişdir. Arvad kişinin onu pusduğunu gördükdə marala dönərək maral sürüsünə qoşulub gedir. Kişi öldükdən sonra onun qəbri üzərində günbəz tikirlər. Maral gəlib günbəzi ziyarət edərmiş. Rəvayətə görə, maral son günlərini günbəzin yanında keçirmiş və orada ölmüşdür (1, s. 64). Bizcə, yuxarıda deyilənlər Şərq mədəniyyətində və Azərbaycanda maral obrazına üstünlük verilməsinin səbəbini göstərir. Lakin Maral obrazının digər aspektlərini araşdırmaq və onunla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bir nümunəyə də nəzər salmaq lazımdır.

Əfsanələrdən birində deyilir ki, bir gün ovçular dağın zirvəsində məskən salan iribuynuzlu ana Maralı ovlamaq istəyirlər. Ovçular bütün dağı dövrəyə alırlar, lakin marala yaxınlaşdıqlarında Maral quş kimi atılaraq uçur və əldən çıxır (1, s. 61-62). Bu mifoloji rəvayət Altay türklərində saxlanmış üç maral əfsanəsi ilə yaxından səsləşir. Q.N.Potaninin topladığı materiallara görə (9, c. 124), Bahadır Matır tərəfindən qovulan üç maral bütün yer üzünü dolaşır. Heç yerdə sığınacaq tapa bilməyən marallar göyə çəkilirlər. Bahadır onların arxasınca göyə qalxır, atını şərqdə qoyur və onların ardınca iki dəfə ox atır. Oxların biri ağ, digəri isə qırmızı ulduz olur. Axırıncı ox maralları deşib keçdiyinə və qana boyandığına görə qırmızı olmuşdur. Altay türkləri indi də Maral bürcünü üç mıyqak, tuvalılar isə üç maral adlandırır. Hazırda Mərkəzi Asiya və Altay xalqları Maral bürcünü üç parlaq ulduz kimi təsəvvür edirlər (8, c. 45). Gəmiqaya rəsmlərində rastlanan üç parlaq oval işarələrin (5, s. 57-58) maral bürcü ilə bağlı olma ehtimalı vardır. Lakin bu rəsmlər nəşr edilmədiyindən onlar haqqında dəqiq fikir yürütmək mümkün deyil.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim sənət nümunələrində təsvir edilən Maral rəsmləri insanların məhsuldarlıqla bağlı inanclarını əks etdirmişdir. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, istehsal təsərrüfatı formalaşdıqdan sonra da qədim insanlar məhsulun bolluğunu təmin edən təbiətdən və heyvanlardan müəyyən dərəcədə asılı olmuşdur. Məhsuldarlığın təmin edilməsi ilə bağlı icra olunan mərasimlər onların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Azərbaycan folklorunun nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrində (1, s. 61-65) qadın şəklinə düşən Maral insanla evləndikdən sonra o biri dünyadan müəyyən məhsullar gətirərək insanların həyatını təmin edir. Hətta yuxarıda göstərilən nümunədə evlilik pozulduqdan sonra Maral ərinə bir ovuc kül verir. Bu kül ocağa çevrilib onları dolandırır (1, s. 65).

Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifologiyasında maralın qoruyucu xüsusiyyətləri də vardır. Ana Maral südü ilə ağır xəstələnmiş ər və arvadı sağaldaraq onları xilas edir. Ər və arvad öldükdən sonra «onları aparıb bir dağın başında basdırırlar. Hər gün ana Maral bu dağın başına çıxar, məzarların başına dolanıb gedərmiş» (1, s. 61). Ana Maral obrazı Sibir xalqlarının da mifologiyasında qorunub saxlanmışdır (11, s. 18). Sibir xalqlarında Ana Maral ovçuluqla bağlı mifləri əks etdirir. Maral məhsuldarlığın, ovun uğurlu olmasının əsas təminatçısıdır. Bir çox Sibir xalqlarında hər bir ərazinin öz hami ruhu vadır. Bu hami ruhlar bəzən maral, bəzən isə maral başlı insan obrazında, təsvir edilir. Bu, xüsusilə maralçılıqla məşğul olan xalqlar arasında geniş yayılmışdır. Sibir xalqlarının yaradılış miflərindən birində deyilir: «çayın üzərindəki uçurumdan iki torpaq parçası qopub düşdü. Bu parçalar insana çevrildi. Biri çay boyunca yuxarı getdi... Burada insan altıncı möcüzəni yaratdı, yay düzətdi. O, yayla vəhşi maralları gözləməyə başladı...»(11, s. 17).

Sibir xalqlarının mifologiyasında saxlanan maraqlı süjetlərdən biri maralın həyat ağacı ilə eyniləşdirilməsidir. Sibir xalqlarının inancına görə, Torpaqdan törəyən üç mühüm yaradıcı başlanğıcdan biri ağacdır. İnsanlar ağacdan yeddi möcüzə, girşə və qab-qacaq hazırlamışlar(11, s. 24). Sibir xalqlarının ziyarətgahlarına gətirilən nəzirlər Maral buynuzları ilə yanaşı qoyulurdu. Bu Torpaq, Ağac və Torpağın uşaqları- vəhşi şimal maralları ilə bağlı inancların bir-biri ilə əlaqəli olmasının göstəricisidir (11, s. 25). Sibirdə yaşayan nqanasan tayfası arasında saxlanan rəvayətdə Ağacla Maralın bağlılığı aydın şəkildə ifadə olunmuşdur: «nqanasan girşəyə maral əvəzinə ağac kötüyü qoşur və o, girşəni obaya qədər aparır». Kötüklərin bir qismindən insanlar amulet olaraq istifadə edir. Göründüyü kimi, Sibir xalqlarının səmərəli təsərrüfatçılığı və mifoloji təsəvvürlərinin əks olunduğu bu nümunədə ağacın girşəni dartıb aparması onun mifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, ağacın mifoloji xüsusiyyəti onun dünya ağacı ilə bağlı olduğunu əks etdirir. Maralın həyat ağacı ilə bağlı olmasının özündə də onun dünyanın üç qatı ilə bağlı olması fikri əks olunmuşdur. Klermesdən aşkar olunan skif gümüş qədəhlərindən birinin üzərində ağac budağı aparan kentavr, ağacın üzərində isə maral təsvir olunmuşdur. Tədqiqatçılar (10, s. 96-97) bu təsviri

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

qəhrəmanların yenilməz gücünün simvolu olduğunu qeyd etsələr də, belə hesab edirik ki, onun müəyyən mifoloji məzmunu da olmuşdur. Fikrimizə görə, bu təsvirdə həmçinin maralın həyat ağacı ilə bağlılığı əks olunmuşdur.

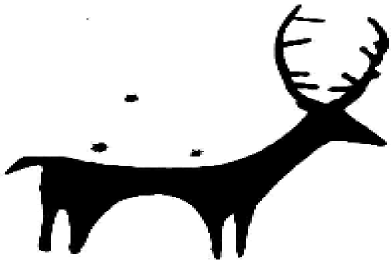

Gəmiqayada Maral təsviri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Maralla bağlı inanclar e.ə. III-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda geniş yayılmışdır. Bu baxımdan Anadoluda Alaca höyükdən aşkar olunan bir qəbir abidəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqat zamanı arxeoloqlar hakim sülalə üzvlərindən birinin məzarını aşkar etmişlər. Qəbilə rəhbəri üçün ağacdan hazırlanmış dörd ayaqlı tabut müxtəlif motivli ornamentlə naxışlanmış, tabutun hər bir ayağının yuxarı tərəfinə tunc maral fiquru taxılmışdır. İnanca görə, maral fiqurları mərhumu bəd qüvvələrdən qoruyacaqdı. Tunc fiqurların ikonoqrafik xüsusiyyətləri onların ana Maralı simvolizə etdiyini deməyə imkan verir. Ehtimal ki, ana Maral Anadoluda məskunlaşan qədim tayfaların qoruyucu totemi olmuşdur. Sibir kurqanlarında aparılan qazıntılar zamanı xeyli miqdarda maral fiquru formasında hazırlanmış bəzək əşyalarına rastlanmışdır (12, s. 87-88). Məlum olduğu kimi, sürətlə qaçan maral obrazı Skif heyvani üslubunun da ən sevilən motivlərindən biri olmuşdur.

Qədim sənət əsərlərində əks olunan Maral obrazının folklor nümunələrində indiyədək yaşaması xalqımızın min illər ərzində formalaşan mifoloji düşüncəsinin ifadəsidir. Həm sənət əsərləri, həm də Maralla bağlı folklor nümunələri türk xalqlarının yayıldığı ərazilərdə Maralla bağlı inancları tədqiq etməyə, Maral obrazının mifoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə, bu obrazla bağlı mifoloji təsəvvürləri bərpa etməyə imkan verir. Maralla bağlı folklor nümunələrinin və qədim sənət əsərlərinin müqayisəli araşdırılması göstərir ki, bu nümunələrdə insanların məskunlaşdığı mədəni məkanın nizamlayıcı başlanğıc tərəfindən idarə edilməsi ilə bağlı mifoloji təsəvvürlər əks olunmuşdur. Mədəni məkanın idarə edilməsində isə Maral vasitəçidir. Mifoloji düşüncəyə uyğun olaraq cəmiyyətdə qoyulan yasaqlar xaosun təntənəsinin qarşısını almalı insanların nizamlı həyatının davam etməsini təmin eməli idi. Boyalı qablar üzərindəki Maral təsvirləri qabların içərisindəki məhsulları qorumalı və onun bərəkətini artırmalı idi. Gəmiqaya təsvirlərindəki Maral obrazı həm məhsuldarlığın, həm də ovun uğurlu olmasının təmin olunması ilə bağlı mifoloji təsəvvürləri əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
2. Aynur Özfırat. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 224 s.
3. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
4. Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nahchivan Region. İstanbul, 2001, 120 s.
5. Əliyev V. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1993, 79 s.
6. Гордлевский В.А. Гарагоюнлу // АТТСЭ, 1927, № 4, с. 5-13.
7. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1993, 312 с.
8. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1984, 112 с.
9. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб., 1883, вып.4,163 с.
10. Раевский Д.С. Модел мира скифской культуры. М.: Наука, 1985, 255 с.
11. Хлобыстина М.Д. Говорящие камни. Новосибирск: Наука, 1987, 128 с.
12. Вадецкая Э.Б. Сказы о древних курганах. Новосибирск: Наука, 1981, 114 с.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ÜMÜMTÜRK ETNOGENEZİNİN FORMALAŞMASI VƏ REGİONAL MƏSKUNLAŞMALARLA XALQLAR KİMİ TƏŞƏKKÜLÜ

t.e.n. Xəliyəddin Xəlilli
AMEA Folklor Institutu
Azərbaycan

Təsadüfən və ya qəsdən meydana çıxdığını deyə bilmərəm uzun illər və bu gündə qüvvədə olan Altay nəzəriyyəsinə görə türklərin ilkin vətəni Altaylardır, onlar buradan Avrasiyanın digər ərazilərinə miqrasiya etmişlər. Lakin arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar bütünlüklə bunun əksini sübut edir.

İnsan öz varlığı, yaranışı və dünyaya yayılması etibarı ilə təbiətdən asılı olmuş, onun təsiri altında dünyanın müəyyən regionlarında meydana çıxmış, yer kürəsinin digər ərazilərinə yayılmışdır. Canlı həyat üçün, yəni bitki və heyvanat aləmi üçün şərait yaradan ilk əsas dövr miosen dövrüdür (e.ə. 7-3,2 milyon illər). Bu dövrdə iqlim dəyişməsi-havanın istiləşməsi, şimali-şərqi Afrika ilə bərabər Qafqazın bitki və heyvanat aləminin yaranması və inkişafında mühüm rol oynayır, insan əcdadının yaranması və inkişafı üçün əsas yaradır. Nəhayət, bu geoloji dövrdən sonra yer kürəsini müasir formaya salan-geologiya elmində dördüncü dövr adlanan mərhələ başlayır, bu mərhələ Azərbaycanda e.ə. 2 milyon ildən 10-cu minilliyə qədər olan dövrü əhatə edir. Onun son dövrü holosen, arxeoloji dövrlə mezolit dövrünə uyğun gəlir.

Miosen dövrünün təbii iqlim şəraitinin nəticəsi olaraq, dördüncü dövrün başlanğıcında, yəni e.ə. 2 milyonuncu ilin əvvəllərində Qafqaz və Yaxın Şərqdə insan əcdadının ilk nümayəndələri Azərbaycanda-Azıx mağarasında görünürlər. Buradan da Türkmənistanın Xəzərsahili vilayətlərinə və Orta Asiyaya yayılır, üst paleolit adamı Homo Sapiens Orta Asiyaya Qafqazdan getmişdir.

Alt paleolitdən mezolit dövrünə qədər Qafqazda baş verən iqlimin soyuqlaşması və istiləşməsi, Xəzərin sularının qalxması bitki və heyvanat aləmini, insan əcdadını bütünlüklə məhv edə bilmir, Azərbaycanın müasir relyefi yaranır, Azıx mağarasında məskunlaşmış insan əcdadlarının nəslini davam etdirməsinə imkan verir. Hətta Azərbaycanın yeni əraziləri də insan əcdadı ilə məskunlaşır. Beləliklə Azərbaycan şimali-şərqi Afrika ilə bərabər bəşəri sivilizasiyanın ilkin ocağı funksiyasını yerinə yetirir. Azığı da əhatə edən Quruçay mədəniyyəti Azərbaycan və Qafqaz paleolit mədəniyyətinin əsasına çevrilir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə Quruçay mədəniyyəti orta paleolit dövründə də Yaxın Şərqdə əsas mədəniyyət ocağı olmaqla bütün region mədəniyyətinə təsir etmişdir. Arxeoloji və paleoan tropoloji tədqiqatlar göstərir ki, Orta Asiya mustye mədəniyyəti Yaxın Şərqlə əlaqəli olmuş, Orta paleolit neandertalı Yaxın Şərq neandartalı ilə təmasda ümumi mədəniyyət yaratmışdır (1; 2, 45; 3, 216; 4, 22, 47-49, 57-58).

Alt və Orta paleolit dövrü müddətində insan əcdadı birgəyaşayış daxilində böyük inkişaf sosiallaşma mərhələsi keçmişdir ki, bunun nəticəsi olaraq sürü icması Üst paleolit dövrü – nəsli qəbilə quruluşuna çevrildi. Elə bu müddətdə Ön və Kiçik Asiya, Qafqazda (Azərbaycanda) müasir insan tipinin formalaşması başa çatdı. İlk irqin formalaşması ilə üzvlənən nitqin-dilin təşəkkülüdə baş vermişdir (10, 15). Dil tarixçisi, professor Q.Kazımov yazır: «Beləliklə, məhdud coğrafi ərazidə təşəkkül tapan dil ibtidai insan dəstəsinin ilkin adlandırma və fərdi nitq xüsusiyyətləri ilə fərqlənsə də, tədricən vahid dil kimi ümumiləşmə prosesi keçirmişdir. Biz bu dili ulu dil adlandırırıq» (10, 16). O, sözünə davam edərək yazır: «Yer üzərində yaranmış ulu dildə təqribən e.ə. XII minillikdə böyük bir mərhələ başa çatmış, ulu dilin parçalanması, müxtəlif dialeklərin, müasir dil ailələrinin başında duran protodillərin yaranması prosesi sona yetmişdir (müxtəlif dillərin bir-birindən sonrakı təcrid olunmalarını inkar etmirik). Müxtəlif dil ailələrinin yaranması bundan sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsidir».

Tarixdən aldığımız təssürat əsasında deyə bilərik ki, 14 min il əvvəl ulu dil artıq parçalanmışdı və hazırda yer üzərində yaşayan dil ailələrinə aid ilk kök dillər, yəni prahindavropa, protosami, prototürk (pratürk) və s. mövcud idi (10, 16). Dillərin tarixi coğrafiyası ulu dilin türk dialektinin Ön Asiyanın Qafqaz-Xəzər dənizi hüdudunda formalaşdığın göstərir.

Ehtimal ki ulu dilin dialeklərə parçalanması prosesi Ön və Kiçik Asiya, Qafqazda (Azərbaycan) formalaşan toplumun yenidən diferensiallaşmasına səbəb oldu. Ulu dilin dialeklərində danışan, dili bir-biri üçün daha anlaşıqlı olan qəbilələrin birgəyaşayışı və əlaqəli miqrasiyası həmişə gözlənilmişdir. Beləliklə Ön Asiya və Qafqazdan (Azərbaycandan) mezolit dövründə Avrasiyanın müxtəlif ərazilərinə miqrasiyalar başlayır ki, bununla da dünya insanla məskunlaşır.

Mezolit dövrünün iqlim dəyişməsi yer kürəsində iqlimin ümumi qlobal istiləşməsi, Azərbaycanda buzlaqların tam əriməsi, buzlaqların şimala doğru çəkilməsi nəticəsində Qafqazdan ən güclü miqrasiyalardan biri Yaxın Şərqə – İkiçayarasına gedir. Qafqazdan gedən bu miqrasiya prosesində Orta

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Asiya, Türkmənistan və Xəzərin digər sahillərində vahid Xəzərsahili Qafqaz və Ön Asiya mənşəli mədəniyyət yaranır. Kama, Uralboyu və hətta uzaq Şimalda belə yerli paleolitlə əlaqəsi olmayan Orta Asiya (Qafqaz) mənşəli mezolit mdəniyyəti yaranır (4, 60; 5, 51-58; 6, 19; 7, 59-60; 8, 57; 9, 13-14).

Ön Asiya və Qafqazdan qəbilələrin müxtəlif istiqamətli miqrasiyası başlayır. Qəbilələr bölünmələr və parçalanmalarla yeni ərazilərdə məskunlaşırlar. Qəbilənin yeni ərazidə məskunlaşan hissəsi ulu qəbilənin adını yaşatmaqla bərabər yeni ad da alır. Müxtəlif səbəblərdən bəzən bütün qəbilə yurdumu tərk edirdi. Bütün hallarda köçən qəbilə maddi və mənəvi mədəniyyətini, adət-ənənəsini, dilini özü ilə aparırdı. Onlar yeni məskunlaşdıqları ərazilərə, dağlara, dərələrə, yarğanlara, çaylara, bulaqlara keçmişdə onlara məxsus düzlərin, dağların, çayların bulaqların adlarını verirdilər. Beləliklə min kilometrlərlə msafədə etmonim, toponim, hidronimlər yaranırdı. Qəbilələrin, xüsusilə köçərilərin yeni ərazilərdə məskunlaşması zamanı fövqalədə intizam gözlənirdi. Ayrılan, yeni ərazidə məskunlaşan hissə ümumi icmanın struturundan kənarda qalmamalı, etnik yekdilliyi pozmamalı idi. Qəbilə ondan ayrılan hissənin harada, hansı məsafədə, necə şəraitdə məskunlaşması haqqında dəqiq məlumata malik olmalı idi. Onların köçü, yeni ərazilərdə məskunlaşması zamanı hər hansı pərakəndəliyə yol verilmirdi. Qəbilənin yeni ərazilərdə məskunlaşan hissəsi kök qəbilənin nəzarətində, himayəsində olurdu (11; 12; 13). Köç və miqrasiya zamanı gözlənilən bu ciddi intizam, böyük qəbilə birliklərinin gələcək dil ailələrini, millətləri yaradacaq ilkin mədəniyyətləri, mənəvi dəyərləri pozulub dağılmaqdan qoruyur, ulu dilin dialeklərinin, ilkin qəbilə mədəniyyətlərinin milli dil və mədəniyyət kimi inkişafını təmin edirdi.

İnsanlığın bütün tarixi məskunlaşmasında çaylar, göllər və dənizlər başlıca rol oynamışlar. Xəzərsahili vahid etnik mədəniyyətin yaranması da Xəzər dənizi və ona tökülən çaylarla bağlıdır. Ulu dilin türk dialektinin sahillərində formalaşdığı qəbilələr Kür-Araz çayları vasitəsilə xəzərin sahillərinə enir, ona tökülən digər çayların sahillərinə keçib zaman-zaman bütün Xəzər hüdudunda məskunlaşdılar. Yuxarıda gördüyümüz kimi mezolit dövründə artıq vahid Xəzərsahili etnik mədəniyyətini yaratdılar. Orta Asiya və Türkmənistanın mezolit mədəniyyəti Qafqaz mənşəli vahid xəzərsahili mədəniyyət idi (4, 60).

Metolit dövrü əmək alətlərinin təkmilləşməsi, ox və yayın kəşfi, heyvanların əhliləşdirməsi, əkinçiliyə keçid, qayıqdan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə və s. yeniliklər əmək məhsuldarlığını yüksəltdi, əhali artımına səbəb oldu bununlada Xəzərsahili qəbilələr yeni ərazilərdə məskunlaşmanı davam etdirdilər. Mezolit dövrü öz yenilikləri ilə Neolit inqilabı adlanan tarixi mərhələni hazırladı. Neolit inqilabı Xəzərsahili vahid neolit mədəniyyətini yaradır. Bütün Orta Asiyanı əhatə edir. Xəzərsahili mədəniyyət zaman-zaman Zaqafqaziyadan-Azərbaycandan impuls alır. Neolit dövrü Qafqazdan-Azərbaycandan gələn qəbilələr İkiçayarasında və onun Azərbaycan sərhədlərində ən güclü neolit əkinçiliyini yaradırlar (6, 18-19; 14, 38).

Ön Asiya, Qafqaz (Azərbaycan), Xəzərsahili vilayətdə neolit mədəniyyətini eneolit mədəniyyəti əvəs edir. Əkinçiliyin inkişafı ilə əhali məskunlaşması sürətlənir, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yeni arxetukturalı böyük yaşayış məskənləri salınır. Əkinçilik və maldarlıq daha da inkişaf edir. Qəbilələrin mənəvi inkişafında böyük dəyişiklik, yüksəliş baş verir. Xəzərsahili vilayətlərdən Ukrayna çölləri və Sibiri əhatə edən miqrasiya və məskunlaşmalar baş verir, iqtisadi və mənəvi əlaqələr daha da canlanır (4, 93, 126-127; 5, 86-98; 8, 57-74; 9; 15; 16).

Eneolit dövrünün sosial-iqtisadi, etnomənəvi inkişafı e.ə. IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərində tunc dövrünü hazırladı. Cəmiyyətdə 1-ci ictimai əmək bölgüsü baş verdi, əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı, maldar tayfalar yeni-yeni ərazilər tutur, mis mədənlərin ələ keçirir, metallurgiya istehsalına hakim olurlar. Tuncdan hazırlanmış əmək alətləri əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əmək məhsuldarlığın qat-qat yüksəldir, əkinçiliyin sürətli inkişafına təkan verir. Yeni, daha mükəmməl silahlarının yaradılması qəbilə və tayfaların döyüş və müdafiə imkanlarını yüksəldir. Bütün bu proses öz növbəsində qəbilələrin böyük tayfa birlikləri halında birləşməsinə şərait yaradır. Böyük tayfa birlikləri, varlı tayfa ağsaqqalları, hərbi rəhbərlər kimi sosial təbəqələr yaranır. Ön Asiya, Xəzərsahili etnomənəvi birliyi təmsil edən Şumer dövləti, ondan bir qədər sonra Azərbaycan ərazisində Aratta, Yublubi, Kuti ilk dövlət qürumları yaranır. Azərbaycanda formalaşan, Kür-Araz mədəniyyəti, onun yaradıcılarının miqrasiyası, bütün Ön Asiya, Xəzərsahili vilayətləri əhatə edir, etnomənəvi, sosial-iqtisadi münasibətlərə inqilabi təsir göstərir, yeni impuls verir (5, 98-104; 7, 104-113). Etnomənəvi, sosial-iqtisadi proseslərin nəticəsi olaraq e.ə.II minillikdə ikinci ictimai əmək bölgüsü baş verdi, sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı. Bunun nəticəsi olaraq yeni təsərrüfat və sənət sahələri yarandı, sosial təbəqələşmə sürətləndi, kiçik qəbilə və tayfalar birləşərək böyük tayfa ittifaqları yaratdılar. Möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuş ilkin şəhərlər yarandı. Maldarlar isə dağlarda elmdə siklap qalaları adlanan yaşayış məskənləri saldılar. Orta tunc

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

dövründə də Zaqafqaziyadan (Azərbaycan) və Ön Asiyadan Xəzərsahili vilayətlərə qərbdən şərqə gedişi, mədəni təsiri davam edir (5, 98-120; 17, 113-124; 18, 181-190; 19, 11-35).

Beləliklə Xəzərsahili vilayətdə paleolit dövründən başlayıb son tunc dövrünə qədər gedən fasiləsiz etnokonsaliolasiya prosesi vahid antropoloji tip və etnik mədəniyyət yaradır. Bu antropoloji tip elmdə əvvəllər «Şərqi Aralıq dənizi» tipi, hazırda «Kaspi» tipi adlanır (9; 20; 21; 22; 23; 24; 25).

Xəzərsahili vilayətdə «Kaspi» anpopoloji ipi kimi formalaşan etnosun etnogenezi mədəniyyət cəhətdəndə yekdil idi. Odur ki, o, tarix səhnəsinə etnos kimi eyni ad altında çıxmada idi. E.ə. II minilliyin ikinci yarısından Xəzərsahili etnomədəni vilayətdə qəbilə və tayfaların konsolidasiyası və sosial təbəqələşməsi sürətlənir, sosial strukturu yeniləşir, müəyyən ərazilərdə böyük tayfa ittifaqları yaranır ki, artıq qəbilə-tayfa təşkilatı ağsaqqallar şurası bu yeni birliyi idarə etməyə qadir olmur. «Qohum tayfalar arasında ittifaqlar bəzi yerlərdə müəyyən ehtiyac olduqda bağlanırdı və bu ehtiyac aradan qalxdıqda, ittifaqlar da pozulurdu. Əvvəllər qohum olub, lakin bir-birindən ayrı düşmüş olan tayfalar isə ayrı-ayrı yerlərdə birləşib uzun müddət ittifaqlar yaradırdılar, beləliklə də, millətlərin yaranması yolunda ilk addımlar atılırdı» (26, 249). «Əhalinin artmaqda olan sıxlığı, adamları istər daxildə, istərsə xarici aləm qarşısında daha sıx birləşməyə məcbur edir. Qohum tayfaların ittifaqı hər yerdə bir zərurət olur, tezliklə də bunların hətta birləşməsi və beləliklə də, tayfaların ayrı-ayrı ərazilərinin bütün xalqın ümumi bir ərazisi halında birləşməsi zəruri olur. Xalqın hərbi rəisi-rex, basilevis, thidans-zəruri, daimi bir vəzifəli şəxs olur. Xalq yığıncağı hələ mövcud olmadığı yerdə meydana gəlir. Hərbi rəis, şura, xalq yığıncağı qəbilə quruluşundan inkişaf edən hərbi demokratiyanın orqanlarını təşkil edir. Ona görə hərbi demokratiya idi ki, indi müharibə və ondan ötrü təşkil olunmaq xalq həyatının daimi vəzifələri olur… irsi kral hakimiyyəti və irsi əyanlar üçün təməl qoyulur» (26, 314). Xəzərsahili etnomədəni vilayətin daşıyıcıları, xalq kimi təşəkkülün ilkin mərhələsi – hərbi demokratiya mərhələsinə daxil olur, endoetnonim yaradır və ekoetnonim qazanırdılar. Xəzərsahili etnomədəni vilayət əhalisinin vahid mədəniyyəti dildə, vətənlərinə və digər obyektlərə verdikləri adlandırmalarda da özünü göstərir. Xəzəri şimal və qərbdən əhatə edən dağlar kimi onu cənubdan əhatə edən dağları da Qafqaz adlandırırdılar. Don, Xəzərə tökülən Volqa Araz, Kiçik Asiyadan başlayıb Azərbaycandan keçib Xəzərə tökülən çaya Araz, Türkmənistanın cənubunda yerləşən Aral gölünə, müəyyən dövrlərdə Xəzər dənizinə tökülən Amurdərya və Sırdərya çaylarına, Mesopotomiyada bir çaya Araz adı vermişdilər (27, 31-126, 191; 28; 29, 25; 30, 67-68). Paleolitdən başlayıb vahid etnik mədəniyyət kimi inkişaf edən Xəzərsahili etnik birlik artıq e.ə.III minillikdə şərqi Avropanı əhatə edir, Asiya qitəsində Çin hüdudunu aşıb keçirdi. E.ə.II minilliyin sonu, I minilliyin başlanğıcında etnogenezinin ilkin təşəkkülünü başa çatdırıb vahid mədəniyyətə malik etnos kimi tarix səhnəsinə çıxan qısa müddətdə Asiya üzərində hakim olan xalq elmdə mövcud olan fikrə görə tarix səhnəsinə Skif-Sak adı ilə çıxmışlar (27; 31; 32; 33). «Qartal kimi şığyan», «böyük yaradıcılıq qüvvəsinə malik» xalq kimi xarakterizə olunur. Mənbə və tədqiqatlardan göründüyü kimi skif-saklar təşkil edən tayfa ittifaqları hərbi demokratiya inkişafı mərhələsində idilər, onların ümumi maddi mədəniyyəti, müharibə qanunları, döyüş qaydaları, adət-ənənələri, inam və etiqadları və s. mövcud idi. Ona görə də yaşadıqları dövrdə vahid xalq kimi tanınırdılar, sonralar bu səbəbdən tarix onları vahid xalq kimi tanıdı.

Hələ «Dədə Qorqud» oğuznamələrinin tədqiqinə başladığım ilk vaxtlardan məndə belə təssürat yarandı ki, «tarixşünaslıqda sak-skif mədəniyyəti kimi tədqiq olunan dövrü folklor materialları bizə oğuz dövrü, mədəniyyəti kimi təqdim edir» (34).

Mənbə və tədqiqatlarda ski-sakların türk olması haqqında kifayət qədər məlumat var. Bizcə bu haqda Z.Həsənovun «Çar skiflər» (B., 2005) adlı monoqrafiyasında məsələ çox əhatəli, elmi-məntiqi əsaslarla həllini tapılır. Z.Həsənov yazır ki, skif sözünün yunan tələffüzündə sikuz kimi səslənməsi, Assur mənbələrində aşquzay və işquzay, həmçinin Bibliyada aşquz kimi qeyd olunması bütün hallarda söz kökünün də kuz, yaxud quz dayanır ki, bu da etnosun özünü adlandırmasıdır. Doğma dilin ifadə formasıdır (32, 128-136).

Elmdə skif-sak adlandırılan toplumun oğuzlar olmasını incəliyinə qədər təsdiq edən mənbələrdən biri «Dədə Qorqud kitabı»dır.

Dastanlarda Xəzərsahili etnomədəni Qafqaz bölgəsində e.ə.II minilliyin sonu I minilliyin başlanğıcında tayfaların oğuz etnonimi adı altında etnokonsolidasiyası hərbi demokratiya etnososial strukturunda ilkin millətləşməsi və dövlətləşməsi bütün incəliyi ilə ifadə olunmuşdur. E.ə.II minilliyin sonunda Qafqazda türk tayfalarının Oğuz etnonimi adı altında millətləşməsini tərənüm edən «Dədə Qorqud» oğuznamələri o qədər canlı, güclü, təsirli olmuşdur ki, e.ə. VIII əsrdə yunan şairi Homerin əsərlərinə təsir göstərmişdir (32; 35; 36; 37; 120; 38, 27). «Dədə Qorqud kitabı» Azərbaycan oğuznamələrindən başqa həmin dövrdə mərkəzi Asiyada türklərin regional

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

millətləşməsi və dövlətləşməsini əks etdirən oğuznamələrdə yaranmışdır (39; 40). Folklor materialı oğuznamələrdən və sonralar bu oğuznamələr əsasında yazılmış F.Rəsidəddinin «Oğuznamə»sindən və Əbdülqazi Bahadır xanın «Şəcərei-tarakimə»sindən göründüyü kimi türklər tarix səhnəsinə bir xalq olaraq oğuz adı ilə çıxırlar. Müəyyən ərazilərdə tam məskunlaşıb, ümumtürk mədəniyyəti zəminində özünəməxsusluq qazandıqca, dövlətlər qurduqca yeni adlar alır, etnonim yaradır. Misal üçün Manna, Alban, Hun, Avar, Xəzər və s.

İlkin türk folklor materialları, arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar, qədim dil materialları deməyə əsas verir ki türklər xalq kimi təşəkkülünün ilk mərhələsində oğuz özünü adlandırmasını yaratmış, tarix səhnəsinə bu adla çıxmışdır. Sözün dialektoloji tələffüz formalarının olması təbiidir.

Türk xalqlarının yaratdığı folklor materialları, mənbələr göstərir ki, yeni etnonimə keçmiş türk xalqları da Oğuz etnonomində qalan türklər səviyyədə oğuzluğu tərənnüm etmiş, oğuzlarla bağlı adət-ənənələr, inam və etiqadlar türk xalqlarının ümummilli etiqadı olmuşdur. Oğuz folklor nümunəsi türk xalqlarında başlıca milli tərbiyə vasitəsi olmuşdur (34).

Zaman gedir, hər şey, bütün etnoslar dəyişir və yeniləşirdi. Oğuz qəhrəmanlıq tarixini yaradan toplumlar, hissə-hissə əkinçilik və şəhər həyatına, feodalizmə uyğunlaşırdılar.

Bununlada oğuzlara məxsus azadlıq və döyüş ruhu, qəhrəmanlıq ənənələri unudulurdu.

Oğuz adını və həyat tərzini Orta və Mərkəzi Asiya səhralarındakı köçəri-maldar həyat tərzi keçirən elatlar yaşadırdılar. Təbii- coğrafi şərait və köçəri həyat tərzi onlara ibtidai-icma quruluşundan sinfi cəmiyyətə keçid mərhələsinin etnososial struktur forması olan hərbi demokratiyanı feodalizm cəmiyyətinə uyğunlaşdırmağa imkan verdi. Beləliklə Mərkəzi və Orta Asiyada oğuzlar hərbi demokratiyanın sosial struktur forması olan orda sistemində birləşməklə varlıqların davam etdirir, qəhrəmanlıq ənənələrin yaşadır, hərbi səfərlərdə iştirak etməyən oturaq həyata keçmiş, şəhərlərdə məskunlaşmış oğuzlara həqarətlə baxırdılar (34; 41, 4; 46, 74-78).

Bəzi tədqiqatçılar Mərkəzi və Orta Asiya oğuzlarının VII, bəziləri XI əsrdən türkmən adlandığın yazırlar. Oğuz adı altında türklərin qurduğu son və ən böyük imperiya Səlcuqlar imperiyası oldu. Anadolunu zəbt etdikdən sonra oğuzlar burada oturaq həyata keçdilər. Anadolu türklərinin yaranmasında etnik nüvə rolunu bir toplum olaraq türklərin oğuz etnonimi altında etnososial, siyasi-mənəvi həyatı tədricən başa çatdı.

ƏDƏBİYYAT

1. М.М.Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Б., 1985
2. Ə.Cəfərov. Quruçay dərəsində. B., 1990
3. Ə.Cəfərov. Azərbaycan orta paleoliti (rus dilində). B., 1999
4. Средняя Азия и эпохи камня и бронзы. М., 1978
5. R.B.Göyüşov, A.İ.Martınov. SSRİ arxeologiyası. B., 1990
6. Дж. Мелларг. Древнейщие цивилизации Ближного Востока. М., 1982
7. Azərbaycan tarixi. I cild. B., 1998
8. Ə.Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi. B., 1999
9. R.M.Qasımova, Azərbaycan xalqının etnogenezi paleo-antropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı). B., 1997
10. Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. B., 2003
11. М.О.Косвин. Очерки истории первобытной культыры. М., 1953
12. А.В.Суперанская. Что такое топономика? М., 1985
13. Материалы по истории древних кочевых народов группы гунху. М., 1984
14. И.Абдиев. История диревнего Востока. М., 1970
15. İ.H.Nərimanov. Qədim Azərbaycan əhalisinin əkinçilik və heyvandarlıq mədəniyyəti (rus dilində). B., 1987
16. Г.Исмаилзаде, Н.Исмаилзаде. Интеррегиональные связы в эпохи древнейшей земледельческой культыры Азербайджана. Türkmanistanyn və gündoğar halklarynyn taruhu-mədəni mirasiü dünya ulqamyında. Aşqabad, 2002
17. V.Əliyev. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. B., 1977
18. V.Əliyev. Azərbaycanın orta tunc dövrü mədəniyyəti. B., 1991
19. Elçibəy. Azərbaycanın başlayan tarix. B., 2003
20. R.Qasımova. Azərbaycan xalqının etnogenezinin paloantropoloji və antropoloji baxımdan öyrənilməsinin yekunları. – Tarix və onun problemləri . №1 (3), B., 1998

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

21. Г.Ф.Дебец. Антропологические исследования в Дагистане. – Антропологический сборник. Нов. сер. Вып I. 1956
22. В.П.Алексеев. Происхождение народов Кавказя. М., 1974
23. С.Ш.Гаджиева. Дагистанские терекеменцы – XIX- naçalo XX v. M., 1990
24. Я.Я.Рочинский, М.Т.Левин. Антропология. М, 1978
25. Т.Ф.Дебец, Й.А.Дурнова. Физические развитие людей эпохи енеолита в южном Тюркмении. Советская Этнография. 1971
26. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. – K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild. B., 1953
27. И.В.Кукулина. Этнография скифи по античным источникам. Л., 1985
28. Ə.Haqverdiyev. Araz-Türk dillərinə dair etimoloji tarixi morfoloji tədqiqlər. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. B., BDU nəşriyyatı, 1987
29. Azərbaycan tarixi. B., 1994
30. B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybulayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. B., 1998
31. Степи европейской части СССР в сикифо-сачтатское время. М., 1989
32. Z.Həsənov. Çar skiflər. B., 2005
33. Ə.Haqverdiyev, N.Əsədov. Azərbaycan ərazisində sak-skif padşahlığı. B., 2003
34. X.Xəlilli. Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərinin dövrü və səbəbləri. Kredo qəzeti – 16, 23, 30 sentyabr, 7 oktyabr 2006-cı il
35. Ə.Sultanlı. «Kitabi Dədə Qorqud» və qədim Yunan dastanları. B., 1999
36. Q.Kazımov. Homerin poemaları və Kitabi Dədə Qorqud. B., 2006
37. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Azərbaycan jurnalı. 1985
38. E.Əlibəyzadə. Kitabi Dədə Qorqud. B., 1999
39. Oğuznamə. B., 1987
40. Oğuznamələr. B., 1983
41. F.Rəşidəddin. Oğuznamə. B., 1992
42. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-tərakimə. B., 2002
43. A.Məmmədov. Oğuz səltənəti. B., 1992
44. Kitabi Dədə Qorqud. B., 1988
45. F.Sümər. Oğuzlar. B., 1992
46. Z.Qumilfov. Qədim türklər. B., 1993
47. X.Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. B., 1999
48. Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1999
49. Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk», I cild, B., 2006

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M.SÜLEYMANLININ YARADICILIĞINDA TARİXİLİK

F.e.d. Xatirə Bəşirli
AMEA Ədəbiyyat muzeyi
Azərbaycan

"Üç yüz ilin başından çıxan Köç" İmirdən də keçib gələcəyə gedirdi. ("Köç" romanı). 2 Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazçısı Mövlud Süleymanlının əsərindən verilmiş bu haşıyə onun bütün irsi üçün şamil edilə bilər. Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq O, orijinal yazı manerası, milli düşüncə, etnoqrafik elementlərin bolluğu və heyrət doğuran əlvanlığı ilə seçilən əsərləri çox sürəkli bir şəkildə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Nədə idi M.Süleymanlı irsiнин **sehri, möcüzəsi: milli dəyərlərin təəssübkeşi,** öz xalqının soyunu, tarixini, fikri dünyasını özünü tanıdığı kimi tanıyan müəllif qələmini də buna yönəldir. Yaradıcılığı-duyquqları, müşahidə etdiyi, eşıtdikləri, qəribədir ki, yalnız olanların – olmuşların yox, həm də ola biləcəklərin yuvasıdır. Onun yaradıcılığında ən xarakter cəhətlərdən biri ayrı-ayrı hadisə və obrazlardan daha çox bütöv halda bir mahal, bir kənd, bir ailə olanların taleyinin, durumunun ifadə edilməsidir. Bütöv bir əsər bir kəndin, bir xalqın ümumi ovqatının, qəravü-qədərinin meydanı kimi görünə bilir: **"Davadan qayıdan var idi, ona görə camaat bir yerə yığışıb oldu bir adam", "Bir deyəndə kəndi pıçıltı bürüdü".** ("Yel Əhmədin bəyliyi"). Digər tərəfdən M.Süleymanlı irsində ümumi bir xalq obrazı və onun tarixi var. Sanki onun yaradıcığında Tarix, Zaman və Məkan, İnsan obrazları bir-birinin içində biri o birini tamamlayan vahid çevrədir.

Tarixi hadisə, tarixi şəxsiyyətlər onun yaradıcılığında kompozisiya qurmaq, konflikt yaratmaq və ya bədii detal xatirinə işlənmir. O, tarixi həm də bədiiləşdirməyi məqsəd götürmür. M.Süleymanlı tanıdığı, sevdiyi türk insanını minillərin o üzündən də irəli əcdadlarının əmanəti kimi, yaddaşı kimi milli ruhun, ləyaqətin, əxlaqın, tarıx və gələcəyin, qürunun Vaxt, Zaman qabağına bürüyüb təqdim edir.

"Köç" daha çox yadddaşın şəkil-şəkil tərənnümüdür, qanın, şüuraltı mənanın arxaik, milli ifadəsidir: **"Hamı yuxudan oyanmışdı. Cünü yaşamağa başlamışdılar. Yuxusunda qismət görən qalxıb bazarlığına gedirdi, su görən təzə iş başlayırdı; hanaçı hana qururdu, əkinçi əkinə çıxırdı, səpinçı səpinə. Yol görən gedənini gözləyirdi,qan görən qovuşuq gözləyirdi..."** ("Köç") Epik genişlık, Zamanı (Tarix) və Məkan sonsuzluğu "Köç"ün mayasıdır. At üstdə doğulub gündogandan günbatana köç edən türk ərlərinin üç yüzillik bir ömür salnaməsidir "Köç".

Aranlı, dağlı, güneyli, quzeyli, Sibir çöllərindən Balkanlara qədər at oynatdığı ellərin mədəniyyət, etnoqrafiya, tarix, əxlaq aynasıdır «Köç»: **«Bir vaxtlar içlərində bayraqlar yellənirdi. Atların belində olanda rüzgarlar əsib bayraqları yelləndirirdi. Dünyanın boyu uzunu da bayraqların havasına gedirdilər. Bir adam lazım idi bayraq kimi, qabağa çıxaydı» – «Haydı, igidlər» – deyəydi, – «Xan tutaq, xanlıq alaq, bəy vuraq, bəylik yıxaq». Bu səs indi Qarakəllələrin arasında olmuş bir igid adı kimi yaşayırdı. Ondan da keçmiş kimi uzaqlaşdıqca, uzaqlaşırdılar.** («Köç» romanı).

Bu anlamda «Köç» Dədə Qorqud boyları dəyərində hər dəfə öyrəniləsi bir abidədir.

M.Süleymanlının nəşrində yaxın, uzaq tarix də yoxdur. Tarixin, zamanın içində insan aqibəti var. Qəribədir ki, yazıçının obrazlarına, insanlarına Zaman (Tarix) o qədər təsir edə bilmir, onlar sanki zaman və məkana ucadan-gendən baxa bilirlər, «zamana adamı» deyillər.

Demək istəyirəm ki, M.Süleymanlının qəhrəmanları zamana uyub dəyişən, uyan, dönən deyillər, kamil, bütövdürlər. İstər 300 il əvvəlin insanını qələmə alsın («Köç»), istərsə də 1000 ilin, 500 ilin adamını («Fatehlərin divanı») və ya istər bu günün qəhrəmanını («Səs» romanı) yaratsın. Bu obrazlar xarakterсə dəyişməzdir, əqidə, məslək adamlarıdır. Ondan irəli gəlir ki, yazıçının hadisələri, obrazları təbiətlə bir aradadır, əsərlərində insanla təbiət birdir, bir ananın övladlarıdır: yağış da, günəş, külək, gecə, çən-duman da canlıdır, hərəkətdədir, dil açıb səninlə dərdləşə bilir. M.Süleymanlının obrazları sanki ibtidadadır, çirkaba, kinə, paxıllığa, siyasətə qarışmayıblar.

M.Süleymanlının yaradıcılığını izləyərkən eyni zamanda tarixi, tarixdə bulunan insanlarımızı, tarixi şəxsiyyətləri izləyirsən sanki. Azərbaycan-türk adamının min illər boyu, islamdan öncəki tarixi, mədəniyyəti, fəlsəfəsi, dünya duyumunu vərəqləyirsən. Bu irsdə tək tanrıya sitayiş edənlər, dərvişlər, sərkərdələr, şair və hökmdarlar, yeni din yaradanlar, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün adamı, yeni şəhər adamları, kəndlərin çəpərlənməsi, pulun mənəviyyata gəlişi və s. və i.a. zaman gəlişmələri, tarixi məqamları görmək mümkündür…

«Ağacan» və «Firəng iti» hekayələri 1988-ci il hadisələrindən əvvəl qələmə alınıb. Onların əsas ideya-məzmun qatı əcdadlarımızın minillər boyu yaşadıqları yurdlarından son bir əsrdə didərgin salınmasıdır. Qarşı tərəfin — ermənilərin ara vermədən zaman-zaman hazırladığı düşünülmüş, məkrli niyyətlərindən o qədər də hali olmayan saf, təmiz qəlbli, süfrəsi kimi ürəyi açıq adamlarsa çaş-baş qalır, nə edəcəklərini kəsdirə bilmirlər, hətta bu vəziyyətin xəcalətini çəkənlər də olur… Bunları M.Süleymanlı qələmə alanda hələ Səksəninci illər idi. Həmin mühitdən çıxan, qanlı-qadalı hadisələrlə böyüyən yazıçı əslində güclü hissetmə duyğusuyla, öncəgörməsi ilə Tarixi-Zamanı qabaqlayır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Azərbaycan mədəniyyətində, mənəvi dünyasında tamamilə yeni düşüncə, yeni poetik forma, bədii manera baxımından seçilən «Quru kəllə» əsəri tarix baxımından çox dəyərlidir. Burada ideya-mövzu, əhatə edilən tarixi dövrlər, istifadə edilən mif-poetik struktur, zaman (Tarix) – məkan sonsuzluğunun obrazlaşması, maddiləşməsi, ölçü və vaxtın qeyri-adiliyi, bir anın min ili əvəzləyə bilməsi qüdrətli qələmlə işlənmişdir. Əsərin obrazları Zaman, Məkan, Vaxt, Qurd, Qarı, Adam, Dağdağan ağacı (Torpaq) və başqalarıdır, onlar sonsuz zaman və məkan çevrəsində mövcuddurlar. Zamana-tarixə-məkana məhəl qoymayan biri — Quru kəllə öz işindədir — qarşısına çıxanı qırıb dağıdır, məhv edir, özü irəliləyir, irəlilədikcə tarixləri, insanları, dinləri, mədəniyyətləri tar-mar edir. Ümumiyyətlə, «Quru kəllə»də xalqın azadlıq uğrunda qatlaşdığı uzun ulu Tarix yeni bədii estetik yol-qələmə alınmışdır. Əsər istər məzmunun mifik təfəkkürünün süzgəcindən keçərək təqdimi, istərsə də folklor obrazlarıyla təbiət obrazlarının ümumiləşdirilməsi, əlahiddə poetik dil, təkrarsız manera baxımından milli nəşrimizdə yeni ədəbi — bədii dəyər göstəricisidir.

Yazıçı M.Süleymanlı həm də peşəkar səviyyəsində olmasa da, peşəkar səriştəsi ilə, vətəndaş təəssübkeşliyi ilə tarixi araşdırmağı sevir. Onun Azərbaycanın bir sıra bölgələri, toponimləri, yer-yurd adları, qalalarla bağlı maraq doğuran məqalələri dərc edilmişdir: «Tariximiz haqqında», «Sir xalqı», «İtirdiklərimiz», «Qırx ilin yeddi görüşü»…

«Qırx ilin yeddi görüşü» esse-məqaləsində Azərbaycan, post-sovet məkanındakı digər türk xalqlarının tarixi, gəlişmələri, itirdikləri və uğurları izlənilir. Ümummilli lider H.Əliyev şəxsiyyətinin qüdrətli, millətsevərliyi, uzaqgörənliyi bir çox hadisələrin fonunda açıqlanır. Xalqımızın ən ağır dönəmlərində, taleyüklü hadisələrdə bu böyük insanın iradəsi, milli qeyrəti, xalqının başının üstə olması, onu məhv olmaqdan qoruması yazıçı qələmi ilə bir daha dəyərləndirilir.

Maraqlıdır ki, M.Süleymanlı hansı janrda yazır yazsın, onun baş qəhrəmanı Tarixdir, özü bunun fərqində olmasa da (hər halda mənə belə gəldi — X.B.).

Yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə və sonralar püxtələşdiyi mərhələlərdə də yazdığı lirik şeirləri Tarixə, Zamana, İnsana ünvanlanır: «Tanrıya şeirlər», «Zamana dediklərim», «İnsanın şeirləri», «Tanrı duaları», «Yarpaqsızlıq», «Ev ruhları» və s. şeirlərində yazıçı-şair lirik qəhrəmanını tarixin girdabında, zamanın sonsuzluğunda görür, tanrıçılıqdan — Allaha qədər və Allahsızlığa qədər keçdiyi tarixi yolu — itirdiklərini, uğurlarını incələyir:

«Babamın üzüylə üz gətirən,
Otu, çiçəyiylə söz gətirən,
Suyu, bulağıyla göz gətirən,
Kökü içimdən bitən yurdum,
Yumdüm gözlərimi, səni gördüm…
Səni ellərə verdim, boyuma boz ip ölçəsən,
Özümə kəfən yurdum…» («Ev ruhları»)

və ya:

«Tökdüyün qanlarla güclüsən, bil,
Hörmə yaralarını,
Yarpaq acacaqsan,
Yaralarını yaşa, ağrılarında görün!
Yoxsa çılpaq qalacaqsan,
Yurda bürün!» («Yarpaqsızlıq»)

Yazılma tarixini «Ömür boyu» kimi göstərən əsərini M.Süleymanlı minlərlə soydaşımızın didərginliyini, yurd itgisini, bu məsum tarixi məhz bu şəkildə, özünün dediyi kimi «qanlı düşüncə» ilə qələmə alır. Tarixin, tarixi olayların, insan talelərinin bu şəkildə bədii həlli bizim ədəbiyyatda məhz Ona məxsusdur.

Öndə adını çəkdiyim «İtirdiklərimiz» məqaləsində yazır ki: **«Bizim xalqın xasiyyətində köləlik çalarları yoxdur, nifrəti, yalanı bacarmayan xalqıq. İtkilərimiz böyük, qazandıqlarımız az, əli boşuq».**

«İtirdiklərimizin» neçə illər sonra da kökünü, səbəblərini axtaran M.Süleymanlı çox ağır, çox cəsarətli bir yükün altına girdi: Türk xalqlarının taleyində — tarixində həlledici rol oynamış, uğur və uğursuzluqlarımızın birbaşa səbəbkarı olanları məhşər ayağına çəkir. Nə yazıq ki, dörd hissəsindən sonra çəkilişi dayandırılan, bütün türk ellərində böyük küy yaradan «Fatehlərin divanı» pyesi bütövlükdə türkün tarixinə həsr edilib. Əsərdə azman türk ərləri, ərənləri, fatehləri — Gültəkin, Oğuz Xaqan, Atilla, Alp Aslan, Teymurləng, İldırım Bəyazid, Xətai, Uzun Həsən … — divana çəkilir, sorğu-sual edilir, günahlar etiraf edilməklə uğursuzluqların qaynaqları açılır.

Çox maraqlı divan səhnəsi qurulur: etiraf, göz yaşı, peşmançılıq, bəzən qürur, şöhrət kimi insanı hisslər üz-üzə gəlir — böyük fatehlərin dililə, obrazları ilə hadisələrə qiymət verilir və bu müstəvidə hər zaman yazıçı-dramaturq M.Süleymanlının güclü vətəndaş təəssübkeşliyi, istedadı, tarixi gözəl bilməsi qabarıq nəzərə çarpır.

M.Süleymanlının irsində az-çox izlədiyimiz Tarixilik məqamı, fikrimizcə, yazıçının sənətkar və şəxsiyyət kimi bütövlüyündən, düşüncələrinin sərbəstliyindən xəbər verir. Əsərlərində yaddaşı, dünyaduyumunu, öncə görmə fəhmi, **Tarixə** qayıdışı, sabahlara əl uzatmasının başlıca qaynağı da bu səbəbdəndir.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.Süleymanlı. Üç roman. «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı, 2004.
2. M.Süleymanlı. Seçilmiş əsərləri. «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 2006.
3. M.Süleymanlı. «Ev ruhları», «Yarpaqsızlıqlar». «Ulduz jurnalı», 2007, №6.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

«ŞAH İSMAYIL» DASTANININ «ŞAH İSMAYIL VƏ GÜLZAR XANIM» VARİANTI

Xəzirə Heydərli
BDU
Azərbaycan

«Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanının yeni variantı 70-ci illərdə yazıya alınıb. Bu mətni Aşıq Haşım uzun illər repertuarına daxil etmiş və müxtəlif variantlarda ifa etmişdir. Yazıya alınan variant isə daha mükəmməl olub, aşığın 70-ci illər repertuarından qeydə alınmışdır. Dastan toplayıcısının özünün yazdığı kimi bu variant sonralar onun tərtibatında 1992-ci ildə Türkiyənin «Kosaoğlu» nəşriyyatının çapa hazırladığı «Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası»nın I cildinə daxil edilmiş və türk dünyasında böyük marağa səbəb olmuşdur.

«Şah İsmayıl və Gülzar xanım» milli mətbuatımızda isə qismən sonralar «Azərbaycan» jurnalında dərc edilmişdir. Bu dastanı tədqiqatçılar uzun müddət qəhrəmanlıqla məhəbbət hadisəsi əsasında yaranan dastanlar qrupuna daxil etmiş və mənşə etibarı ilə nağıl motivinə söykənən epik nümunə hesab etmişlər. Dastan qəhrəmanı barədə də fikir müxtəlifliyi olmuşdur. Bəzi araşdırıcılar Şah İsmayılı tarixi şah obrazı ilə eyniləşdirmiş, başqaları isə onu gah II Şah İsmayıl hesab etmiş, ya da epik ənənədə nağıl motivi əsasında yaranan qədim dastan nümunəsi olma mülahizəsinə üstünlük vermişlər.Yeni yazıya alınan «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» variantı sonuncu mülahizənin həqiqətə yaxınlığını daha çox təsdiqləyir, ənənəvi məhəbbət dastanı süjetinin milli məhəbbət dastanı süjetinə daha uyğun olduğunu təsdiqləyir. Bu variant bizə məlum bütün süjetlərdən fərqlənir, hadisələrin milli həyata uyğun olmayan təhriflərini aradan qaldırır, nağıl motivi əsasında yaranan dastan modelini tamamlayır. Bu məsələnin dastançılıq baxımından müqayisəsi isə hər şeydən əvvəl yeni variantla məlum süjetlər arasındakı fərqli cəhətləri müəyyənləşdirdikdən sonra mümkündür. Bu fərqlər isə ilk növbədə poetik strukturdan başlayır. Belə ki, yeni variantda aşıq ustadnaməni bir demir, iki deyir; iki demir, üç deyir və bunların hər biri məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Birinci ustadnamədə tövsiyyə edilir ki, ədəb-ərkanını deyil, el demişkən ağır otur, batman gəl, yəni məclisdə yerini tanı, boğazdan yuxarı danışma. Bu, aşığın tərbiyəedicilik funksiyasını açıqlayır, süjetə olan marağı artırır.

İkinci ustadnamədə əməldə dürüst olmaq, başqasına qarşı zor işlətməmək məzmunu önə çəkilir. Aşıq deyir:

Əməlinlə çalış elləri bəzə.
Baxışda aydın ol, söhbətdə təzə,
Qoru, babalardan nə qalmış bizə,
El malına baxır, xor deməsinlər.

Üçüncü ustadnamədə isə ədalət və müdriklik, mənəvi dəyər və ölçü kimi göstərilir. Aşığın qənaətinə görə, elinə rəhbərlik edən şəxsin sözü ilə əməli bir olmalıdır. Mala, pula aludə olan adamın elə, obaya xeyri dəyməz. Burada alilik yüksək mənəvi dəyər kimi diqqəti cəlb edir. Fikrə aydınlıq gətirilərək göstərilir ki, «kişilik deyildir hər kəsin işi, kişi sözü üzə düz deyər, arxada danışmaz». Dastanın önündə verilən hər bir ustadnamə dinləyicini, oxucunu milli dəyər və mənəvi ölçülərimizə yönəldir. Aşağın ustadnamələrdə şeirlə ifadə etdiyi ideya və qayə sonradan bütün dastan boyu inkişaf etdirilir.

Aşıq «Ay ellər, obalar, mübarək qədəm olasınız, daim qapınızı şad xəbər döysün!» deyə dastana sözünü belə başlayır: «Neçə əyyam bundan əvvəl Qəndəhar mahalında bir şah var idi, adına Adil şah deyərdilər».

Adil şah ədalətli və rəhmlidir, ancaq onun övladı olmur. Müdrik söz və hikmət sahiblərinin məsləhəti ilə o, dörd yol ayrıcında ev tikdirir. Ac-yalavacın, yetim-yesirin qarnını doyurur. Adil şahın xarakteri bir gün sarayın qapısına gələn qoca ilə qarşılaşdığı səhnədə açılır. Adil şah insana geyiminə görə yox, ağlı və zəkasına görə qiymət verir. Ağıl və zəka olan yerdə isə ədalət olar, zülm baş tutmaz.

İsmayılın dünyaya gəlməsi, tərbiyəsi və böyüməsi dastana dinamizm gətirir. Burada baş verən sonrakı hadisələrin fövqündə dayanan İsmayılı aşıq baş qəhrəmana çevirir, əvvəlki variantların baş qəhrəmanı Şah İsmayılın prototipi haqqındakı baxışlara diqqət yönəldir. Məlumdur ki, süjetin ilk tədqiqatçılarından olan H.Araslı Şah İsmayılın prototipinin I Şah İsmayıl, M.H.Təhmasibin isə I Şah Təhmasibin oğlu II Şah İsmayılın olması barədəki gətirdiyi faktlar da maraq doğurur. Folklorçu A.Nəbiyevin dediyi kimi bu mülahizələr ümumilikdə H.Araslının dastan qəhrəmanının prototipinin Şah İsmayıl Xətai olması məsələsini bir növ yekunlaşdırır, yeni arqumentlərin ortaya

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

çıxmasını əslində yasaqlayırdı, ancaq bu yasağı yenə M.H.Təhmasib poza bildi: «Əgər bu süjetin prototipini müəyyənləşdirmək üçün mütləq ad eyniyyətinə əsaslanmaq lazımdırsa, onda bizcə bu surət II Şah İsmayıla bənzəyir». M.H.Təhmasib eyni zamanda süjetin adi qəhrəmanlıq süjeti olmasını da ehtimal edir.

A.Nəbiyev isə dastan qəhrəmanının çox qədim nağıllardan gəldiyini ehtimal edir. Doğrudan da Şah İsmayıl nağıllardan gələn obrazdır, yəni dastanın yeni variantının baş qəhrəmanı kimi Şah İsmayılın prototipini axtarmağa ehtiyac yoxdur, çünki dastanın baş qəhrəmanı rəmzi xarakter daşıyır. Onu diqqətlə oxuyanda Şah İsmayılın ağıl, zəka daşıyıcısı olduğu aydın nəzərə çarpır. Buradakı Rəmdar Pəri, Ərəbzəngi obrazları da rəmzi xarakter daşıyır. Yəni Rəmdar Pəri uzaqgörənliyin, Ərəbzəngi isə zorakılığa qarşı mübarizənin – gücün timsalıdır. Burada oxucuya ideya aşılanır ki, ağıl güc və uzaqgörənliklə birləşəndə ibrətamiz gözəllik yaranır, gözəlliyin timsalı isə Gülzar xanımdır.

Məsələyə bu meyarla yanaşsaq, Adil şah da rəmzi obrazdır, ədaləti təmsil edir. Elə məhz bununla da o, əsas variantın mərkəzi obrazı olan Ədil şahdan fərqlənir.

Ədil şah qəddar, zülmkar və qaniçəndir. Dastan söyləyicisi üçüncü ustadnamədə «Qalmasın daş üstə, daşı namərdin» deyə lənətlədiyi personajın Ədil şah olduğuna şübhə qalmır. Onun vəhşi ehtirasını anlamaq üçün adının söz kökünə diqqət yetirmək lazım gəlir; Əd, yəni od! Dastan yaradıcısı oda məxsus yandırmaq, məhv etmək kimi xüsusiyyətləri Ədil şahın üzərində cəmləşdirməklə daha böyük həqiqəti ifadə etmiş olur. Belə ki, su, hava, od, torpaq kimi həyati ünsürlərdən hər hansı biri, eləcə də od təklənəndə fəlakət törədir, aləmi yaxıb, yandırır. Ədil şah da quduzlaşmış odu andırır. Aləmi oda qalayır, qan tökür, öz oğlunun gözünü çıxartdırır. Deməli, dastanın əsas variantının mərkəzi obrazı olan Ədil şah zülmü, yeni variantın mərkəzi obrazı olan Adil şah isə ədaləti təmsil edir. Onun ədalətli siması dastanın son epizodlarında daha aydın nəzər çarpır. Şah İsmayılın üç qızla qayıdıb gəlməsi və oğul toyu ilə bağlı hadisələr fonunda Adil şahın simasında ədalətli şah obrazı tamamlanır. «Mən artıq qocalıb əldən düşmüşəm» deyən şahın vəsiyyəti onun müdriklik və uzaqgörənliyindən bilavasitə xəbər verir. «Vəsiyyət edirəm ki, mənim oğlumun hərəmxanası olmayacaq və camaatdan xərc alınmayacaq. Oğrular, xainlər bu vilayətdən sürgün ediləcəklər, mənim xeyir-duam sizə kömək olsun.» «Şah İsmayıl» süjetinin bütün variantlarında Ədil şah oğlunun sevgilisinə aşiq olur, onun üçün də oğlunun gözlərini çıxartdırır. Bu isə məlum olduğu kimi xalqımızın milli dəyərlərinin deformasiyasıdır. Ənənəvi repertuarın təhrifidir. Təəssüf ki, bu təhrif süjetin bütün variantlarını əhatə etmiş, hətta opera librettosunda da öz əksini tapmışdır. Amma milli yaddaşda qorunub saxlanan motiv də tam unudulub, sıradan çıxmamışdır. Aşıq Haşım variantında o, yenidən repertuara qayıtmışdır. Bu variantda Adil şah oğlunun sevgilisinə aşiq olmur, tarixi deformasiya bərpa edilir. Şah oğlunun gözlərini çıxaran quldurları tutur, gözlərini çıxartdırıb, quyuya salır. Şah İsmayıla böyük toy edir, öz taxt-tacını ona verir. Beləliklə, ənənəvi süjetin kamil variantı bərpa olunur.

Dastanın dili sadə, aydın və obrazlıdır. Fikir yığcam, lakonik ifadə olunur. Məsələn, ata ilə oğulun dialoquna diqqət yetirək:

Adil şaham, yaşım dən-dən,
Yoluna göz dikmişəm mən.
Sən mənim son ümidimsən,
Qapım bağlar qoyub getmə.

İsmayılın, canım ata
İzin ver murada çata
Ömür gün etməsə xata
Billəm, atam səslər məni.

Dastanın yeni variantının sujeti dinamik və rəngarəngdir. Adil şahın dörd yol ayrıcında imarət tikdirməsi və pay verən qoca ilə görüşməsi süjetin bədii müqəddiməsini təşkil edir. Şah İsmayılın ovda ceyranla rastlaşması süjetə dinamizm gətirir, bu dinamizm İsmayılın Rəmdar Pəri və Ərəbzəngi ilə görüş səhnələrində güclənir, dastanı oxunaqlı və maraqlı edir. İsmayılın üç qızla qayıdıb gəlməsi süjetin kuliminasiya nöqtəsidir. Adil şahın son sözü isə dastanın epiloqunu təşkil edir.

Beləliklə, «Şah İsmayıl» dastanı bu vaxta qədər nəşr olunan bütün variantlardan fərqli olaraq orijinal bir sonluqla başa çatır. Xalqımızın milli, mənəvi, əxlaqi dəyərlərinə uyğun dünyagörüşü əks etdirir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ ПЕСЕННЫЙ ФОЛЬКЛОР О НАШЕСТВИИ АКСАК ТЕМИРА

Институт гуманитарных исследований правительства КБР и КБНЦ РАН Россия

Согласно исторической памяти карачаево-балкарского народа, наиболее древний цикл преданий старины и песен относится к периоду нашествия Акъсакъ Темира (Тимура) в степные районы Северного Кавказа и ущелья Кабардино-Балкарии, которые были им совершены в марте 1395 г.

Здесь следует отдать должное известному историку Х.А.Хизриеву, подчеркнувшему, что из народов Северного Кавказа наиболее весомо в устной традиции представлены предания о Тимуре у балкарцев[1].

Ряд записей, сделанных нами в 1979 г. в селениях Безенги, Верхней Балкарии, Булунгу и Хасанье в исполнении замечательных знатоков народных песен и преданий Исмаила Хусайнаева, Хусея Хозаева, Исмаила Сарбашева и Магомеда Шаваева значительно дополнили существующую в карачаево-балкарской этно-фольклористике информацию на данную тему.

Эти предания по своему содержанию носят локальный субэтнический характер и трудно найти в них какую-либо главную объединяющую их сюжетную почву, кроме жестокости завоевателя и учиненного им произвола в различных ущельях Балкарии.

В Чегемском ущелье сохранились топонимы Аксак Темирни Ташы (Камень Аксак Темира), Темирни Къошу (Ставка Аксак Темира), Аксакъ Темирни Атлы Къошу (Конная Ставка Аксак Темира), Аксак Темирни Тохтаучу Жери (Место стоянки Аксак Темира), а у подножья вершины Дыхтенген Акъсакъ Темирни Бодуркъусу – Застава Аксак Темира.

Борьбу против завоевателя возглавляют военачальники Тотур и Таусо, которые погибают в теснине Къапчагъай. У входа в аул Лыгыт вторую волну ополченцев возглавляет местный князь, старейшина общины Дюгербий. Чтобы не попасть в руки полчищам завоевателя, четверо его дочерей поднимаются в гору над аулом, совершают самосожжение и бросаются оттуда. Эта местность по сей день называется Къызла Кюйген Къая (Скала Сгоревших Девушек). Сохранилась и небольшая песня-плач, посвященная этому событию.

В Хуламском ущелье воины Тимура истребляют аул Хурзук, но увидев прячущихся в пещере стариков и детей, они не трогают их.

Полны трагической историей и события в Верхней Балкарии. Согласно многочисленным записям, войдя сюда, он истребляет семнадцать аулов, в живых среди которых оставалось 170 человек. Здесь трудно пришлось завоевателю, так как боевых башен в горах было много и сопротивление было достойное, которое длилось девять дней.

Местность Юштулу до похода Тимура называлась Ынгырай (Долиной Буйволов), новый топоним же связан с легендой, согласно которой в этом месте после бойни оставались в живых трое бездетных женщин. Этим и объясняют название местности Ючтулу, что в интерференции звучит Трое Бездетных.

Этим же периодом песни и предания связывают и этническое самоназвание народа «таулу», увязав это с именем военачальника, объединителя племен во время нашествия Тимура и после этих событий.

Рассмотрим краткий поэтический анализ текстов, содержательные элементы которых непосредственно связаны с событиями указанного периода. Все они носят эмпирический характер: воспевают отдельных героев далекого прошлого, показывают жестокость завоевателя, дается авторская лирическая оценка кое-каким событиям трагического характера.

Так, в Чегемском ущелье сохранилась императивная формула:

Тотур кибик, агъач садакъдан атхын,
Таусо кибик, къаманг бла булгъагъын.
Чтобы ты из арбалета стрелял, как Тотур,
Чтобы ты мечом пользовался, как Таусо!

Небольшая песенка о подвигах четырех сестер, совершивших самосожжение и бросившихся со скалы, чтобы не быть жертвами полчищ Тимура, строится на двустишиях. Глагольная конечная рифма во всех строфах выполняет императивную содержательную роль, подчеркивая их мужество, самоотверженность и нетерпимость к насилию и злу:

[1] Хизриев Х.А.Походы Тимура на Северо-Западный и Центральный Кавказ//Вопросы истории Чечено-Ингушетии. Т.XI, Грозный, 1977.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Быстро к пропасти они добежали,
Все четверо взялись за руки,
Плача и рыдая, глаза свои они завязали.
Выбрали они смерть и честь,
Превратили себя в горящие костры.
Таким поступком смогли себя успокоить.
Никого к себе они не подпустили,
Последние слова они произнесли здесь,
Стоя над пропастью, посмотрели на родное село
И прославили себя таким поступком.

Лиро-драматическими мотивами овеяны сюжетные элементы песни о походе завоевателя в Уллу Малкъар (Большую Балкарию), где он учинил особую жестокость. Монологическая композиция небольшого произведения как бы передает настроение всего народа. Для жителей того периода подобная трагическая ситуация - неожиданное зло, неведомо появившееся в их жизни и судьбе:

Акъсакъ Темир вошел в наш аул,
Учинил больше зла, чем холера,
В степи и горах не оставляет нашу душу,
Нигде он не насытится человеческой душой.
Каждый камень в кровь красную окрашен,
Каждое дерево кровью красной украшено,
Казалось, что все село было истреблено.

В этом небольшом поэтическом тексте ясно видна авторская лирическая позиция патриота своей земли, любящего свою общину и живущего его чаяниями и историей. Песня в основном строится на иносказательных стилевых средствах и императивных формулах повелительного оттенка и небольших повторах..

Внимательное изучение поколенной памяти об этих и других выдающихся представителях карачаево-балкарского народа позднего средневековья дает нам основание сделать кое-какие выводы о времени их жизни, происхождении и подвигах.

В 1978 году в исполнении жителей аула Верхний Чегем Мирзоева Хамзата и Суфьяна Шахмурзаева был записан большой поэтический текст, в котором повествовалось о походе воинов Тимура в Чегемском ущелье. По их рассказам, в прошлом были сказители, которые могли исполнять данное произведение весьма долго.

Песня состоит из следующих сюжетно-повествовательных элементов: народ мирно живет в ущелье и неожиданно получает весть, что появился на свет завоеватель, который захватил многие страны и учинил им большое зло; у него быстрые кони, смелые воины-скалолазы, мастера-лучники и бесчисленное количество воинов. Однажды весной легенда становится былью: бесчисленные полчища завоевателей вторгаются в ущелье, и народ оказывает им сопротивление в теснине Капчагай, где показывает свой героизм и отважность, но, не выдержав натиска, отступает и повторно встречает врага у аула Лыгыт. Сопротивление местных жителей было сломлено, после чего захватчики издеваются над раненными людьми и женщинами; в это время неожиданно в толпе появляется один из старейшин аула по имени Дюгербий, который, обращаясь к захватчикам, обвиняет их в жестокости и безбожии; старцу грубо отвечает один из воинов Тимура, будто он слышал, что у Дюгербия есть красивые дочери и он намерен их забрать с собой и отвезти в шатер своего полководца Акъсакъ Темира, который любит наслаждаться красавицами. Захватчику, который в тексте характеризуется отрицательными эпитетами «къара атлы, маймул санлы, къысыкъ кез» - «черный всадник», «в обезьяньем стане», «узкоглазый», старец молвит, что ему и его друзьям никогда не удастся дотронуться до его дочерей, а если хотят достичь цели, пусть попробуют их поймат. Старца убивают, а за его дочерями устраивают облаву, которая завершается тем, что их не могли настичь; они взбираются на отвесную скалу, совершают самосожжение и бросаются оттуда, чтобы не попасть в руки к врагам.

Остановимся на поэтико-стилевых особенностях песни. На наш взгляд, данное произведение до некоторой степени оправдывает сообщение ученых и путешественников XIX в. о том, что в прошлом у карачаево-балкарцев существовали песни и легенды о Тимуре и Тохтамыше, хотя о последнем нам не удалось зафиксировать какую-либо информацию в устных преданиях или же в других жанрах народного творчества.

Основным композиционно-стилевым методом подачи сюжетных элементов текста является повествование, которое строится на авторском монологе и небольшом диалоге его участников. Сюжетно-содержательную информацию произведения составляет ряд эпизодов, в основе которых лежат этнонравственные противоречия между двумя конфликтующими сторонами.

Вступление как содержательная композиционная категория, состоит из трех микросюжетных элементов: первые две строфы текста, посредством авторской мысли выражают понятие, что таулу мирно живет на своей земле, в весть о надвигающейся страшной силе приходит неожиданно:

Кюз аллында элия,	Словно весной молния,
Жерни титиретгенча.	Землю заставляла содрогнуться.
Чакъгъан терекге уруп,	Словно поразив цветущее дерево
Аны эки этгенча.	Его ломала на две части.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Затем развитие получает повествование о страшном покорителе, который, имея бесчисленное количество хорошо обученных воинов, завоевал многие страны и народы, учинив им большое зло:

Таулу билмей тургъанлай,	Неожиданно для Таулу,
Бир аман хапар келди:	Приходит плохая весть:
«Бир огъурсуз, бир налат,	«Какая-то неведомая сила
Кёп жерлеге жетгенди.	во многих землях побывала.
Адамлагъа, халкълагъа,	Людям и народам он,
Уллу бушуу бергенди.	Причинил большое зло.
Кёп халкъланы, кеп жерлени алгъанды,	Много народов и земель он захватил.
Бврына да, къыйынлыкъла салгъанды.	И всем он бедствие принес.
Барды аны сансыз болгъан аскери,	Есть у него бесчисленное войско,
Сауутлагъа уста болгъан хар бири.	Каждый в нем искусно владеет оружием.
Барды анда терк баргъан атла,	Есть у него быстрые кони,
Къаялагъа уста чыкъгъан инсанла.	Горы мастерски покоряющие люди,
Къама бла таш кесген жашла.	Режущие кинжалами камни ребята,
Садакъ бла ат тохтатхан эрле.	Луком сваливающие коня мужчины.

Вступление завершается третьим сюжетным элементом, который привносит ясность к последующему развитию событий и подталкивает читателей к зачину:

Жаз башы кюнлерини биринде,	Однажды в весенние дни,
Ачы хапар керти болуп кёрюндю.	Горькие рассказы стали явью.
Узакъ болмай ёзенледен	Недалеко от равнин
Исси таурухла эштилди.	Горячие вести пришли.

В каждом из указанных сюжетных элементов употребляются соответствующие их содержанию художественно-выразительные средства.

В первом, где передается реакция народа на весть о нашествии Тимура, словоформа «хапар» - «весть» сравнивается с «элия» - «молнией», от силы которой вздрагивает земля и ломаются деревья.

В следующем композиционном элементе основная содержательная роль отводится передаче силы завоевателя, для чего в контексте употребляется ряд определительных сочетаний «сансыз аскер» - «бесчисленное войско», «терк атла» - «быстрые кони», «къаялагъа уста чыкъгъан» - «мастерски горы покоряющие», «таш кесген жашла» - «камни режущие кинжалами», «ат тохтатхан эрле» - «сваливающие коня мужчины», где опорные словоформы вместе с определяющими словами всецело служат передаче могущества неведомой, злой силы.

Вступление завершается передачей авторской мысли о близости неприятеля, от которого не следует ожидать чего-либо доброго. Для этого в контексте употребляются иносказательные определительные формулы оксюморона «ачы хапарла» - «горячие вести».

Более отчетливо выражены в тексте элементы зачинной поэтики, с указанием участников событий, места действия и ряда топонимов:

Сансыз аскер Чегем аузуна кирди,	Бесчисленное войско вошло в Чегемское ущелье.
Адам къоймай, аллына салып сюрдю.	Людей всех выгнали впереди себя.
Халкъ чыкъгъанет ол аскерни тыяргъа,	Народ весь вышел остановить это войско,
Къапчагъайда жаш къалала салыргъа.	В Капчагае строить оборонительные башни.
Садакъчыла Шау Камны сакъладыла,	Лучники сторожили Шау Кам,
Сюнгючюле Къызыл Ташда турдула,	Метающие копья Кызыл Таш охраняли,
Бетлерин, санларын жау таба бурдула.	Свое лицо в сторону врага обращали.
Баш жашла болмагъанларын билдирдиле,	Они дали понять, что непростые ребята.
Ол кюн жигитликлерин кёргюздюле.	В тот день они показали героизм.
Экинчи кюн хорлагъанет, ол мурдар.	В следующий день одолел этот убийца,
Къаннга алынды саулайынлай, Чегем тар.	В кровь было обращено Чегемское ущелье.
Къарт, сабийни Лыгыт-Элде къырдыла,	Стариков и женщин в Лыгыт-Эль истребили
Жаш къызлагъа айыплыкъла салдыла.	Над молодыми девушками надругались.

Складывается впечатление, что зачин, как композиционная категория, в освещении содержания текста занимает значительное место. Ибо в данной повествовательной формуле обозначены названия местностей и баталий, видов боевого оружия и настроение людей.

Главный сюжетно-повествовательный композиционный элемент произведения состоит в

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

конфликте между местным князем Дюгербий, который хочет приостановить насилие со стороны завоевателей и одним из воевод Тимура – Балтасёз, для которого не существуют элементарные моральные ценности даже на бытовом уровне.

На свою просьбу приостановить истребление мирных жителей князь получает ответ военачальника, что у него красавицы дочери, которых он намерен забрать с собой и отвезти в шатер к своему покровителю Аксак Темиру, который любит наслаждаться красавицами.

Конфликт достигает апогея, когда князь сравнивает пришельца с бездомной собакой и что никогда не завладеть ему его дочерьми и этому никогда не быть. Реакция со стороны завоевателя была мгновенной: моралью не в состоянии словесно тягаться со старцем, воевода совершает физическое насилие над ним и мирным аулом Лыгыт:

Къартны да жанын алайда алдыла,
Къалгъан халкъгъа уллу ачык салдыла.
Таш къалмады къызыл къаннга боялмай,
Кюн ётмеди, къатын, киши сарнамай.
Къан болдула Чегем тарда сабанла,
Къара итлеча айланалла аманла.
Къан ырхыча барды ол кюн Жалауда,
Адам къаннга ёкюрдюле тууарла.

Старика на месте убили тогда,
Другим большое горе принесли,
Не осталось камня, где бы ни было человеческой крови.
Не было дня, чтобы не причитали женщины и мужчины.
В кровь превратились нивы в теснине Чегема,
Бродят словно черные псы нечестивцы.
Струей текла в тот день кров в Жалау.
Быки мычали от (запаха) человеческой крови.

Дальнейшие действия ведут к завязке текста. Погоня завоевателей оказывается безуспешной. Четверо дочерей Дюгербия быстро поднимаются на отвесную скалу, совершают самосожжение и бросаются с утеса вниз. Согласно существующей легенде, после этого случая данная местность была названа Къызла Кюйген Къая – Скалою Сгоревших Девушек.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ETNOPSİXOLOJİ YADDAŞDA TORPAQ VƏ DƏRVİŞ KULTU

F.e.n. Xuraman Hümmətova
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan

Yunus Əmrənin yaşadığı çağda Anadolu bölgəsində oturaq mədəniyyət yaranmağa başlamışdı. Bu mədəniyyətin inkişafında hakimiyyətdə olan Osmanlı sülaləsinin də xüsusi marağı vardı. Təbii ki, oturaqlaşmağa başlamış, oturaq mədəniyyətinə keçmiş türklərdə yeni dini-fəlsəfi təfəkkür tərzi də formalaşır, sufi dərvişlər də oturaq mədəniyyəti təbliğ edirdilər.

İslami-irfani dünyagörüşün nəticəsində artıq şeirin, sənətin mövzusu da dəyişməyə başladı. Bu mövzudəyişmənin əsasında oturaq mədəniyyətdən gələn dəyərlər az rol oynamırdı. Təbii ki, Yunus kimi dinc həyatı sevən, insanları bir gözdə görən, onları dininə, dilinə, irqinə görə ayırmayan mütəsəvvüf şair ölkələr fəth edib, qan tökən, din yayan köçəriliyi yaxşı qiymətləndirə bilməzdi. «Divan»ında gedən şeirlərin böyük əksəriyyəti oturaq mədəniyyətə həsr olunmuş Yunus Əmrə yaradıcılığı buna parlaq örnək ola bilər. Deməklazımdır ki, oturaq həyatla bağlı mövzu, Qayğusuz Abdalda, Aşıq Paşada, Hacı Bayram Vəlidə, əsərlərinin əksəriyyətini farsca yazmış Mövlanə Cəlaləddin Rumidə də güclüdür. Bir sözlə oturaq mədəniyyətdən gələn mövzular sufi ədəbiyyatında xüsusi çəkiyə malikdir. Bu mövzu qismən, Xətaidə zəifləyir. Bunun da səbəbi Şah İsmayıl Xətai köçəri tayfalara arxalanaraq qurduğu dövlətdə köçəriliyin geniş vüsət tapmasıdır.

Yunus Əmrənin simasında sufi şeiri artıq yeni bir dövrdə yaşamaqda idi. Bu dövr dediyimiz kimi dini-təsəvvüfi görüşlərə bağlı olub daha çox oturaq həyatdan gələn və rəmzlərlə zəngindir. Məsələn, klassik divan ədəbiyyatından gələn gül-bülbül, bağ-bağça, bağban motivi Yunis Əmrədə təsəvvüf rəmzlərinə çevrilir. M.Kaplanın yazdığı kimi bu rəmzlər Anadoluda əkinçiliklə, bağçılıqla məşğul olan və oturaq həyat keçirən dərviş zümrəsinin dünyagörüşündən irəli gəlirdi.[506] Hətta şair özünün şeir sənətini solmayan gülüstana bənzədirdi:

Gəl varalım bizim ilə kim giresin bağçalerə,
Daim ötər bülbüllərin, gülüstanım solmaz benim.

Şəhərsalma mədəniyyətinə hələ Orta Asiyada yaxşı bələd olan türklər bağçalıqla, bostançılıqla da məşğul olurdular. Anadolu dərvişləri bağça-bağ salmaq həm özlərində, həm də müridlərində sakitlik, səbirlik aşılamağa çalışırdılar. Bu isə artıq türk dərvişlərinin yeni mühitdə tərbiyə olunması demək idi. Yunus Əmrədə bağ-bağça mövzusu təsadüfi xarakter daşımır. Bu mövzunun arxasında şairin əxlaqi görüşləri, dünyaduyumu, təriqət ideyalarının yayılması durur:

Bir bağ ki, viran ola, içi dükanlə dola,
Artmaq neyləsin od ilə yanmayınca.
İssızlaxu yaxanda adın odunu bulunur anda
Kavi, taşı çaxmağı bir yerdə olmayınca.

Yunus Əmrədə bu mövzu özünəməxsus işlənsə də, demək lazımdır ki, ağac, su, torpaq, gül, bağça mövzusu təsəvvüf ədəbiyyatında qaş, göz xətt-xal qədər geniş işlənmiş sufi rəmzləridir. Yunus Əmrədə bir çox ilahilərində bu mövzudan rəmz kimi istifadə etmişdir:

Sən gülü görürkən digənnə sunma əlini.

Bir çox ilahilərində şair gülü tikana, bağçanı viranəyə qarşı qoyur. Bu tip şeirlərində Yunus Əmrə təsəvvüf şairindən daha çox xalq aşığını xatırladır. Şair gülü, bağçanı, bağbanı vəsf etdiyi şeirldərində tipik kənd həyatının mənzərəsini yaradır. Bu mənzərədə biz qışın soyuğunu, əsən xəfif küləklərin yazın gəlməsini xəbər verdiyini, təbiətin canlandığını, bülbüllərin ötdüyünü, güllərin açdığını, hər tərəfin laləzar olduğunu, suların belə nəğmə oxuduğunu, şırıltılı bulaqların adamı valeh etdiyini görürük.[507]

Şair bir rəssam kimi gözlərimizin önündə yazın gəlməsini lövhələrlə çəkir və bunları belə anladır:

Yenə rəhməti bilqiyas, yenə işarət aldı dəm saz,
Yenə gəldi bu yeni yaz, qutlu qədəm basdı yenə.
Yenə yeni xəzinədən yeni xilat qeydi cihan,
Yenə verildi yeni can, ötü ağac susdu yenə,
Ölmüş idi, ötü şəcər, dürülbən geri bitər.
Müşriklərə püxtə yetər, var itdüdü nəsli yenə.

Yazın gəlməsi ilə təkcə hər yer, hər şey yaşıl dona bürünmür, həm də yaşamaq üçün yeni

---

[506] Kaplan M. Yunusun gül bağçasında – Yunus Emre. Ankara, 1991, s.176.
[507] Gökyay O.S. Yunus Emreyi və halq şairlərini anlamaq. Tarih və toplum, sayı 40. İstanbul, 1987, s.57-58.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

nemətlər bitirən torpaq insanları yedirib içirir. Torpaq təkcə insanları deyil, heyvanları, quşları, cansız olanları da yedirir.

Nədür bir kişi bəlki cümlə aləm
Nəsibini alır, nə büsunə kəm.

Yunus Əmrə yaradıcılığında «torpaq» anlayışı həm də «yer», «bölgə», «Vətən», «el» mənalarını daşımaqdadır.

Xalq inanclarında göy yeddi qatdan ibarətdir. Bu qatın birincisi torpaqdır ki, orada canlı məxluqat yaşayır. Bundan sonrakı qatlarda isə mələklər, pərilər və qılmanlar yaşayırlar. Yeddinci qat isə ilahi qatdır ki, burada Allah öz taxtı üzərində oturub dünyanı idarə edir. Xalq inanc tərzində belə bir rəvayət də var. Əskidən göy yerə çox yaxın imiş, insanlar bir-birini öldürür və bərəkətin qədrini bilməzlərmiş. Bundan qəzəblənən Tanrı yeri göydən uzaqlaşdırır.[508]

İslami düşüncə tərzində isə maddi varlığı təşkil edən dörd ünsürün biri də torpaqdır. Bu dörd ünsürün insan həyatında və onun xislətinin formalaşmasında böyük rolu var. Klassik şeir ənənəsinə uyğun olaraq Yunus Əmrənin «Risalətün-Nüshiyyə» əsəri Adəmin yaradılması «bismillah» deyib gətirdiyi torpaq deməklə», şair dörd ünsürün (ənasirin) torpaq ilə suyu bünyad eylədi». Onları hərəkətə gətirən «yer gəldi ardınca gətirdi anı», sonra atəşin onlara hərəkət verdiyini deyir. Şair bu ünsürlərin hər birinin özü ilə nə gətirdiyini vurğulayaraq – torpaq ilə gəldi dörd sifət – səbrü, eyü, hütəcəkkül, məkrumət. Məsnəvidən göründüyü kimi, torpaq və su bütün yaxşı keyfiyyətlərin mənbəyidirsə, odla külək isə əksinə, pisliklərin mənbəyidir. Biz Yunus Əmrənin «Risalətül-Nüshiyyə» didaktik məsnəvisində torpağa böyük dayaq verdiyini görürük. Müəllif ilk insan olan Adəmin torpaqdan yaradılmasını, şeytanın Adəmə səcdə etməməsinin səbəbini torpaqdan yaradılmasında görür. Şair bunu risalədə belə açıqlayır:

Çalab Adəm cismini torpaqdan var eylədi
Şeytan gəldi Adəmə tapmağa ar eylədi.
Eydur: Ben oddan nurdan ol bir ovuc torpaqdan
Bilmədi kim Adəmin için gövhər eylədi.

Təlmihlər üzərində qurulan bu əsərdəki hadisələr o dövr Anadolusunda – şairin yaşadığı mühitdə oğuz türklərinin həyatında baş verən hadisələrin əksidir. M.Kaplanın dediyi kimi, «Yunusun məsnəvisi o dördə yaşayan türk toplumunun sosial həyatı və insan qruplarının təlimidir.

Torpağa, əkinə-biçinə, gülə-bülbülə, bağ-bağçaya bu qədər geniş yer ayıran Yunus Əmrə ilahilərində heyvanlardan da bəhs edir. Ancaq heyvan mövzusu şairdə mənfi mənalıdır. Belə ki, heyvan nəfsə uymağa, ömrü boşa keçirtməyə sövq edən mənfi obraz kimi daha doğrusu, şeytani hiss yaradan obraz kimi təqdim olunur. Yunus Əmrəyə görə özünü, sözünü bilməyən, Tanrınısı dərk etməyən insan məhz hissiz, düşüncəsiz qaba heyvan kimidir.

Dost döşəginə keçməz atü qatır, yaxud dəvə,
İşsiz adam heyvan olur, heyvan ögüt bilür degil.

Yunus Əmrə haqqa çatmaq üçün heç bir cəhd göstərməyən insanlardan danışanda da heyvan obrazlarından istifadə edir. Bu obraz onun ilahilərində yardımçı vasitə rolunda çıxış edir:

İşbu sözün anlamayan aydan sənə nəyə bənzər:
Heyvndurur anun kibi tağda yürür sürü-sürü.

Dediyimiz kimi, Yunus Əmrə poeziyasında bağ-bağçaya, sakit həyata, əkib-becərməyə müsbət münasibət hiss olunmaqdadır. Əksinə, heyvandarlığa, köçəriliyə qarşı bir ikrah duyulur. Bu da şairin oturaq türk zümrəsinə bələdliyi, daha doğrusu, gəncliyində əkinçi olması ilə bağlıdır. Yunus Əmrədə əkinçiliyin, həm də oturaqlığın maldarlığa, köçəriliyə qarşı qoyulması XIII-XIV əsrlər Anadolusunda baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Belə ki, köçərilər oturaq əkinçilərə yuxarıdan aşağıya baxırdılarsa, əkinçilər də maldarı öz hissini boğa bilməyən, düşüncəsiz, kobud, qaba adam hesab edirdilər. Yunus Əmrə bu mədəni-kulturoloji ikinci qütbündə durmaqla əkinçiliyə, bağçılığa olan müsbət münasibətini bildirirdi. Məhz buna görə də Yunus Əmrənin poeziyasında döyüşkən, qan tökməyə hazır ərən obrazı yoxdur. Yunus Əmrədə barışçılıq təbliğ etmək artıq qayəyə çevrilmişdir. Yunus Əmrə bütün ruhu ilə barışçı şairdir. Şairin yaradıcılığı başdan-başa iki dünyagörüşün çarpazlanmasından irəli gələn mövzularla zəngindir. Şərti olaraq bu mövzuları iki yerə ayırmaq olar:

1. Milli dünyagörüşlə bağlı köçərilik, maldarlıq motivləri.
2. Oturaqlaşmış əkinçi şüuruna söykənən mövzular.

---

[508] Arif Acalıov. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, 1988.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

-

Özündən əvvəlki təsəvvüf şairləri torpağa hansı münasibət anlamında yanaşıblarsa, onların xələfi olan Yunus Əmrə yaradıcılığında da torpaq mövzusunu həmin münasibət hiss olunmaqdadır. Məsələn Əhməd Yəsəvi torpaq olub ayaqlar altına sərilməyi böyük fəzilət hesab edib «torpaq ol, hamı səni basıb keçsin» deyirdisə, Yunus Əmrə torpağın hər şeyi yetişdirdiyini nəzərə alaraq onu uca tutur:

Ol dost yüzün gördü gözüm, ərənlərə torpaq yüzüm,
Miskin Yunus ərənlərə təkəbbür olma torpaq ol.

Başqalarının ayağı altında torpaq olmaq əslində insanı didib-parçalayan qüruru, mənliyi öldürmək anlamındadır, çünki könlünü alçaq tutan dərviş haqqın dərgahına çatmaq üçün bütün riyazətlərə dözə bilər, əks-təqdirdə, oda adi insan kimi dünyanın mal-mülkünə tamah salıb, ona bağlanar. Bu mənada dərvişliyin, müridliyin birinci şərti özünü torpaq kimi hamının ayaqları altına sərməkdir.

Təsəvvüf şairinin özünü, könlünü torpaq etməsi ali sadəlik rəmzidir. Dərvişlərin sufiliyi belə bir sadəlik üzərində qurulmuşdur.

Dərvişlik onun yolları, dərviş mədəniyyəti təsəvvüf şairlərinin, təriqət ədəbiyyatının ana mövzularındandır. Bir çox təsəvvüf şairində kamil insan tipi dərvişdir. Dərgahda piri önündə illərlə qulluqda duran, mənəvi ucalıq zirvəsinə çatmaq üçün əzablara dözən, dərvişlik məqamlarını keçən, bədənini ruhuna, əqlini könlünə tabe etdirən dərviş təsəvvüfdə haqqa qovuşan, «haqq ilə haqq olan ərəndir».[509] Yunus Əmrənin ilahilərində məna və dəyər simvolu kimi dərviş uca tutulur. Çünki dərviş səbri, dəyanəti, dözümü simvolizə edən insandır. Dərviş insanları pis işlər görməkdən, insanları pis əməllərə zövq edən, onları heç kimə ziyan vurmamağa səsləyir. Şair dərvişin simasında dostluğu, ədaləti, haqqı təbliğ etməyə çalışır. Dərvişin dili ilə o belə deyir:

Kimsə bağına girməgil, kimsə gülünü dərməgil,
Var kəndü məşukun ilə bağçada ol alış yürü.

Yunus Əmrəyə görə dərviş öz içinə dönən, öz iç dünyası ilə mübarizə aparan insandır, çünki bütün pisliklər insana öz içindəki nəfsdən gəlir. Öz içindəki nəfsi yenən, içində Tanrısını tapan dərviş mənəvi güc simvolu kimi Yunus Əmrə poeziyasında tərənnüm olunur. Sufilər öz içlərinə qapılıb öz varlıqları ilə döyüşə atılmağa «cihadi-əkbər» adını vermişlər.[510] Öz içindəki «mən»i ilə döyüşən doğrudan da ən ali insandır:

Dünyadan əlini çəkə, əliylə arpa əkə,
Ununa yarı gül qata, günəşdə qurutmaq gərək.

Dərvişin yeganə varı onun mənəvi zənginliyidir. Yunus Əmrəyə görə, dərvişlərin könül zənginliyi, varlıların könül boşluqları ilə tərs mütənasibdir, çünki mənəvi cəhətdən zəngin olan dərviş heç nədən qorxmaz, onun gözündə aslan da qarışqaya dönər. Əsl dərviş özünü hamıdan aşağı tutan, heç kimdən, heç nədən qorxmayan, çəkinməyən, özünə qapılıb öz içində yaşamağı üstün tutan insandır. Yunus Əmrəyə görə, dərvişin əxlaqı hər şeydən üstündür, bununla da fəxr edir:*Hər kimə kim dərvişlik bağışlana,*

Qəlbi gündə pak ola gümüşlənə,
Nəfsindən müşk ilə ənbər tuta,
Budağından ilü şor yemişlənə,
Yarpağı dərdli üçün dərman ola.

Yunus Əmrəyə görə dərviş döyülsə də, söyülsə də cavab verməyən, öz əvvəlki mənəvi ucalığından enməyən, nadanlara qoşulmayan insandır, haqq yolçusudur. Həm də dərviş özünü xalqla bir tutur:

Dərviş könülsüz gərəkdir,
Sögənə dilsüz gərəkdir,
Dögənə əlsüz gərəkdir,
Xalqa bərabər gərəkməz.

Şair ilahilərində təsvir etdiyi haqq yolçularının, dərvişliyinin şərtlərini bir-bir sadalayır, dərvişin zahiri aləmi ilə deyil, daxili dünyası ilə dərviş olduğunu bildirir. Şairə görə dərvişlik yolu çətin olduğu üçün əsl ər yoludur:

Dərvişlik dedikləri xirkayla tac degil,
Könlünü dərviş bilən xirkaya möhtac degil.
Xirkanın nə suçu var, sən yoluna varmazsan,

---

[509] Gözəlov F. Haqq ilə haqq olan aşiq. Türkologiya jur. 1995, №1-6, s.72.
[510] Bax: Manakibi Hacı Baktaş Veli – Vilayet-name. Kaydlan, s.157.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Vargil yolunla yürü, ər yolu qalmaz degil.
Dersin Seyhun yoluna yalın ayaq, baş açıq,
Ər var dirlik dirilmiş, yalın ayaq aç degil.

Yunus Əmrə dərvişliyi çətin bir peşə kimi təsvir edir. Boynuna dərvişlik düşən adam heç vaxt dünya sevgisinə, xalqın etibarına inanmamalı, dostunu Tanrı, sevgilisini Tanrı, inamını Tanrı bilməlidir:

Kim dərvişlik istərisə,
Diyəm ona nitmək gərək.
Şərbəti əlindən qoyub,
Ağunu nuş etmək gərək.

Dərviş, şairə görə, şeyxinin sözünə danışıqsız əməl etməli, onun tapşırıqlarını canla-başla yerinə yetirməlidir:

Gəlsin gərək tərbiyətə,
Cümlə bildiklərin qoya.
Mürəbbəsi nə derisə,
Bəs ol anı dutmaq gərək,
Tuta səbrü-qənaəti
Təhəmmül eyləyə qatı,
Tərk eyləyə surətini,
Bildügün unutmaq gərək.

Şeyixinin sözünü tutub ona əməl edən dərviş maddi maraqları, dünya ilə bağlılıqları qəlbindən silməlidir. Yunusa görə, dərvişə könlü darlıq yaraşmaz, çünki könlünü, əqlini şeyxinə verən dərvişin həmişə qəlbi geniş olur. Həm də əsil dərvişə dünyanın bütün sirri ayandır. Dünyanın həqiqət sirrini bilən adam könül darlığına qapılmaz. Bu mənada dərviş şəriət xadimləri olan axundlardan, müftilərdən üstün tutulur. Dərviş oxumaq və yazmaq yolu ilə deyil, könlü ilə haqqın sirrinə vaqif olan insandır. Arif olan heç vaxt xudbinliyin xüsusiyyətlərindən olan qürura, həsədə yol verməz:

Bu dərvişlik baratın oxumadı müftilər,
Anlar nə bilsin anı bu bir gizli varaqdır.
Yunus, sən arif isən anladum, bildim demə,
Tut miskinlik ötəgin, axir sənə gərəkdir.

Miskinlik ətəyini tutan, az danışan, sözünü, çəkisini bilən dərvişin qalan keyfiyyətləri haqqında Yunus Əmrə söz açaraq bir ilahisində deyir:

Dərviş olan kişilərin miskinlikdir sərmayəsi,
Miskinlikdən özgə bizə malü-mülkü şor gərəkməz,
Ər əlini aldınısa, ərə könül verdinisə,
İkrar ilə gəldin isə, pəs ərə inkar gərəkməz.

Yunus Əmrənin ilahilərində işlətdiyi təxəllüslərdən biri də «Miskin Yunus»dur. Deməli, şair də özünü miskinlik yolunu keçib haqqa qovuşan dərviş adlandırır. Miskinlik bir sufilik anlayışı kimi haqq yolçularının mənəvi kamillik ölçüsüdür. «Miskin olan arif»dir, kəlamı təsəvvüfdə əsas anlayışdır.[511]

Yunus Əmrə insanın iç aləminə nüfuz etməyə çalışır, çünki insanın özünün kim olduğunu bilməsi üçün daxilinə nüfuz etməsi lazımdır. Buna görə də, şair öz içindən gələn səsi dinləyir, kənardan gələn səslərə qulaq asmır. Deməli, dərviş öz zahiri sükutu ilə içindəki ilahi səsi dinləyir, az danışır, deməli, ariflik mərtəbəsinə yüksəlir:

Tışım dərviş, içim boş, dilim tatlı, sözüm xoş,
İlla bən itdigümü dinin denşirən etməz,
Yunus, əksikliyini Allahına ərz eylə.
Anun kərəmi çoxdur, sən etdigin ol etməz.

Yunus Əmrə tədricən dərvişliyin keyfiyyətlərindən onun fəlsəfi məzmununa keçir. Bu mənada o öz fəlsəfi görüşlərini inkişaf etdirərək dərvişin simasında söz-insan-Tanrı üçlüyünü açmağa çalışır. Yunus dərvişin içində danışan ilahi səsi və bu səsin (əslində sözün) Tanrı mənşəli olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır:

İşbu vücud şehrinə hər dəm girəsim gəlür,
İçindəki sultanın yüzün görəsim gəlür,
İşidirəm sözünü, görəməzəm yüzünü,
Yüzünü görməkligə canım verəsim gəlür.

---

511 Bax: Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mütasavvüflar. Ankara, 1991.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Dərvişin sözlərini hikmətə bənzədən Yunus Əmrə, həm də hikmət sahibinin kimliyini öyrənməyə çalışır. Bu ilahi biliyin nə olduğunu şeirlərində aydınlaşdırır. Şair hər bir biliyi bilən, hər bir sözü söyləyən odur deyir, çünki eşidən, görən, göstərən də odur:

Surət söz kanda suldı, söz issi kaçan oldu,
Surətə göndü gəldi, dil hikmətin yoludur.

Böyük Füzulidən təqribən üç əsr qabaq Yunus Əmrə sözə verdiyi qiymətlə özünə ölməzlik qazanmışdır. Yunusun sözə verdiyi fəlsəfi dəyər belədir:

Söz karadan akdan degil, yazıb oxumaqdan degil,
Bu yürüyən xalqdan degil, xaliq avazından gəlir.
Söz var qılır qayğunu şad, söz var eylər bilişi yad,
Əgər xarlıq, əgər izzət, hər kişiyə sözdən gəlir.
Biz bir bahanə arada, ayrıkda əldən nə gələ,
Haqq üçün əmir eylər, cana bu kələçi andan gəlir.

Yunus Əmrə adi insanın danışığı ilə dərvişin haqq dili ilə söylədiyi sözləri bir-birindən ayırır. Mənasız danışan adam içindən gələn səsi eşitməz, öz «mən»inin səsinə qulaq asar. Ancaq şairə görə Tanrıya qovuşmaq yolunda insanı çalışmağa zövq edən, küfr etməyə qoymayan daxili səs həmişə dinlənilməlidir. Əks-təqdirdə insan susmağı danışmaqdan üstün tutmalıdır.

Deməli, Yunus Əmrə yaradıcılığında torpaq və dərviş kultunun qədim inam sistemində özünəməxsus yeri olmuşdur.

КУЛЬТЫ ЗЕМЛИ И ДЕРВИША В ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ
РЕЗЮМЕ

Во времена перехода от кочевого образа жизни к культуре оседлого градостроения Юнус Эмре в своем творчестве придающий большое значение как образу миротворца, так и культу затем, призывал людей к братству. Символы имеющее место в классической литературе потерпели нерешены в творчестве поэта. Эти перемены были связаны с мировоззрением начинающего оседлый образ жизни дервиша.

THE CILT OF LAND AND WANDERER (DERVISH) IN ETHNOPSCHOLOGICAL MEMORY
SUMMARY

During the transition of the middle urbanic culture of normdic life to sedentary life Yunus Amra who valued the cult of land for a peaceful life besides the role of reconciler in his creation, called people for friendship and equality.

The symbols which had taken place in classic literature, changed their forms. The outlook of the wanderer (dervish) who began sedentary life caused these changes.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AŞIQ ƏHMƏDİN DASTAN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN DASTANCILIQ ƏNƏNƏLƏRININ DAVAMI

Yaqut Əşrəfova
AMEA Ədəbiyyat muzeyi
Azərbaycan

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının klassik epik növlərindən biri dastandır. Kökü tarixin dərinliklərinə gedən dastanlar zaman keçdikcə ideya-bədii, mövzu-məzmun etibarilə təbii olaraq dəyişirlər. Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi şifahi xalq ədəbiyyatı incilərinin toplanması, qorunub saxlanması və təbliği işinə qüvvətli təkan vermişdir. Yeni həyat, yeni mühit dastanın mövzu palitrasının klassik çərçivədə qalmasına baxmayaraq, məzmun baxımından onu zənginləşdirmişdir. Belə ki, ənənəvi məhəbbət mövzulu «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə» və b. ilə qəhrəmanlıq dastanı «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» və s. yanaşı yeni məzmunlu, lakin bu qəbildən olan dastanlar yaranmışdır. Beləliklə, xalq yaradıcılığı, folklor əsərlərinin ən önəmli özəlliklərindən biri olan anonimlik şəklini dəyişmiş, xüsusilə aşıq yaradıcılığında isə həm anonim, həm də müəllif əsəri kimi inkişaf etmişdir. Çünki, bir yandan aşıqlar klassik anonim irsi mənimsəyərək repertuarlarına daxil etmiş, onları ifa etmiş, digər tərəfdən ifa zamanı onun müəllifi kimi çıxış etmişlər. Müəlliflik eyni zamanda orijinal dastanlar yaratmaqla da özünü büruzə verir.

Bədii söz və ifaçılıq sənətinin son dərəcə mürəkkəb və sintetik nümunəsi olan aşıq sənəti dastan növünün inkişafında mühüm rol oynayır.Şirvan aşıq məktəbinin böyük sənətkarlarından biri Aşıq Əhmədin yaradıcılığında dastanlar geniş yer tutur.Ustad aşıqlar özlərinəqədərki söz xiridarlarının əsərlərinə sahib durmaqla yanaşı özləri də misilsiz sənət əsərləri və musiqi yaradırlar. Aşıq Əhməd belə söz sərraflarından biridir və təsadüfi deyildir ki, o, 20-dən artıq dastan yaratmışdır. Mövzu və məzmun etibarilə bu dastanlar tariximizi, dünənimizi, bu günümüzü, xalqımızın və vətənimizin həyatında baş verən müxtəlif hadisələri, insanların talelərini, sosial və şəxsi həyatları, sevgiləri uğrunda mübarizələrini əks etdirirlər.«Aşıq Mirzə Bilal», «Şirvan və Fərqanə», «Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi» (8) dastanları klassik mövzu və ənənələrlə yanaşı dərin sosial-ictimai problemləri də özündə ehtiva edirlər. Ünlü sənətkar aşıq Bilalın ictimai bərabərsizliklər məngənəsində çəkdiyi maddi və mənəvi sıxıntılar, böyük sənət uğrunda göstərdiyi əzm və dəyanət, «Şirvan və Fərqanə» dastanlarındakı gənc qəhrəmanların sevgisi eyni zamanda iki mühüm pambıqçılıq mərkəzinin- Azərbaycan və Özbəkistanın dostluq tellərinin möhkəmlənməsi və yaxud «Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi» dastanında sevgilərinə qovuşmağa can atan iki gəncin simasında Xəzər qoynunda mövcud olan Şimali Azərbaycanla Təbrizli qızı Səhərin- yəni Cənubi Azərbaycanın ayrılıq dərdi böyük ustalıqla «sətir arxası», «eyham», «üstüörtülü» işarələr vasitəsilə verilmişdir. Bu əsərlərin xalq tərəfindən böyük həvəslə, dönə-dönə eşitmək istəyi və sevilməsi əbəs deyildir. Belə gözəl əsərlərin yayılması və öyrənilməsi, tədqiqi və nəşri ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq və sənətşünaslığın ən ümdə problemidir. Sevindirici haldır ki, Aşıq Əhmədin «Aşıq Mirzə Bilal», «Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi», «Arif və Qərənfil», «Gəlin-qaynana», «Canbaxış və Qudyal», «Aşıq və falçı» dastanları çap olunub (14, 15, 16, 17, 9, 10).

Söz yox ki, tədqiqatçılar belə bir fikri təsdiq edirlər ki, «epik söyləyicinin əsas vəzifəsi dinləyici üçün tanış, ənənəvi olan hekayəti ona tanış, ənənəvi yolla nəql etməkdir və uğurlu, fasiləsiz ifa üçün ifaçı yaradıcılıq texnikasına, başqa sözlə, ənənəvi dil, ənənəvi tematika, ənənəvi kompozisiya fəndlərinə tam yiyələnməlidir.» (11, s.32). Lakin epos poetikasının və ifaçılıq kanonlarının belə tam təkrarı novatorluq prinsipini aradan qaldıra və tarixi baxımdan, ümumiyyətlə, dastan növünün və onun müxtəlif janr rəngarəngliyinin təkamülünü ləngidə və hətta məhv edə bilər.Dahi sənətkar Aşıq Ələskər məşhur «Ustadnamə»sində «Aşıq olub tərki-vətən olan» hər bir sənətkara qiymətli tövsiyyəsini, nəsihətini verib, dünyanın ən ali və ulu həqiqətlərini bəyan edir. Bu ali həqiqətlər isə dəyişib, inkişaf etməkdə və həyat kitabını yeni-yeni «Süjetlərlə» zənginləşdirməkdədirlər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, klassik dastan mövzularını belə özünəməxsus bir biçimdə yaşadan ustadın onlara təsiri iki istiqamətdə özünü büruzə verir. Bu obyektiv və subyektiv səbəblərdir.Bunlardan birincisi sənətkarın mənsub olduğu Şirvan aşıq məktəbinə mənsub olmasıyla bağlıdır.İkinci istiqamət isə Aşıq Əhmədin fərdi subyektiv yaradıcılıq dəst-xətti ilə bədii-yaradıcılıq özəllikləri ilə bağlıdır.Yeni dastan yaradıcısı kimi isə Aşıq Əhmədin novatorluğu daha bariz şəkildə özünü göstərir.Aşıq Əhmədin gözəl bir kəlamı vardır: «Həkim insan əzasının mühəndisi, aşıq isə insanın qəlbinin dilmancıdır. Aşıq yüzlərlə tamaşaçının dilini tapdığı, ürəyini oxuduğu üçün sevilir, alqışlanır.» (8).Bu kəlamdan çıxış edərək deyə bilərik ki, müasir dövrdə əsasən nisbətən qapalı, urbanizasiya mühitindən uzaq mühitdə qorunub yayılmış dastanlar Aşıq Əhmədin sayəsində dar hüdudları aşaraq, ümumxalq rəğbətini qazanmışdır. Bu isə, ustadın fərdi sənətkarlıq bacarığının nəticəsində mümkün olmuşdur.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Mövzu və məzmun rəngarəngliyi Aşıq Əhməd dastanlarında bariz şəkildə özünü göstərir və bunu isbat etməyə lüzum yoxdur. Sənətkarın yaradıcılığında ideya zənginliyi həm klassik irs, həm də yeni dastanlarda təzahür olunmuşdur. Əsil sənətin ölməzliyi, təmiz məhəbətin əbədiliyi, etik, mənəvi zənginliklərin, humanizmin mütləq qələbəsi, zülm və zalimlərin qəhr olması bütün bu yüksək arzular dastan yaradıcılığının əsas ideyasını təşkil edir.

Kompozisiya baxımından ustadın dastanları formaca klassik qəbildən kənara çıxmasa da məzmunca onun əsasını təşkil edən ünsürlər baxımından novatordur.

Məsələn, dastanın klassik kompozisiya qəlibinə ustadnamə daxildir. Əsasən üç hissədən ibarət olan bu ünsür əksər hallarda şeirdə yaranır. «Aşıq Mirzə Bilal» dastanında isə sənətkar əsərini epik «bəyan ilə başlayır». Əzəl gündən aşıq elini, el də öz aşığını sevmişdir. Elə buna görə də saz çalıb oxuyanlara «el aşığı» deyirlər.

Bir də deyirlər: «Aşıq elin anasıdır». Əlbəttə, bu sözün arxasında dağ boyda bir həqiqət dayanıbdır. Çünki hər aşıq öz dövrünün adamlarını pislikdən- yaxşılığa əyrilikdən-düzdüyə, yalançılıqdan-doğruluğa, sərtlikdən-sadəliyə dəvət edir. O həm də bütün yaradıcılığında insanları vətənpərvərliyə, xalqlar dostluğuna çağırır, öz hünər və halal zəhmətinə baş ucalığına yetişməsini, sülh və əmin-amanlıqla ömür sürməsini tərənnüm edir.

Əlbəttə, bu nəsihətamiz sözlər ağıllı ata və anaların öz övladlarına xöşbəxtlik bəxş edən işıqlı sabahının yoludur. Ona görə də «Aşıq el anasıdır» deyən kim isə – yanılmamışdır. (8).

Konflikt baxımından yeni dastanların verdiyi nümunələr rəngarəngdir burada XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şamaxı-Şirvan həyatının real lövhələrindən başlayaraq Sovet dövrü əmək qəhrəmanlarının quruculuq və yaratmaq əzminə qədər səhnələr öz əksini tapmışdır. Aşıq burada real həyat, gerçəkliklə dastan epikliyi arasında vəhdət yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani, Mahmud ağa, İbrahim, Mirzə Bilal, Rəsul Səlim bəy və b. real tarixi şəxsiyyətlərin surəti eyni zamanda epik qəhrəman qəlibinə uyğun səciyyələnmişdir (8).

Şirvan aşıqlarının atası sayılan Aşıq Mirzə Bilalın həyatı, saf məhəbbəti, zəngin mənəvi aləmi, yaşayıb-yaratmaq əzmi və bu mühitdə onu əhatə eləyən insanların davranışı, bütün bunların ifadə tərzi həm bədii-estetik, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Dil-üslub baxımından sənətkarın fərdi bədii təsvir imkanları və poetika çox genişdir. Nəsr və nəzm təhkiyədə bir-birini əvəz edir. Şeirlərin ölçü, vəzn ağırlığı rəngarəngdir və burada Aşıq Əhməd sözün hərfi, nominal, məcazi məna çalarlarından böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Məsələn, sevgilisi Bilala Soltanxanım belə bir məktub yazıb göndərir:

Namə, gedər olsan yarın yanına
Məndən salam yetir, əllərindən öp!
Sarıl qamətinə, dolan boynuna,
Sədəfli sazının tellərindən öp!

Sən yetir ərzimi könül yarına,
Onu dəyişmərəm dünya varına.
Səcdə qıl otağın daş-divarına,
Dolan, pəncərənin millərindən öp!

Sinəmə dağ çəkdi bu hicran qəmi,
Nədən xəstə düşüb könül həmdəmi?
Sığa, Soltanxanım, sonalar kimi,
O tək yaşılbaşın gözlərindən öp! (8)

Burada «namə» sözü tarixi, arxaik və eyni zamanda «yüksək poetik» üsluba daxil olan bir kəlmədir və dastanın sevgi xəttilə eyni «temperatur»- duyğu dalğasındadır. Sənətkar «naməni» şəxsləşdirmiş, ona gənc qadına, qızlara, gəlinlərə, ümumiyyətlə sevgililərə xas olan «vəzifə» həvalə etmişdir. Burada aşıq həm bir-birindən ayrı düşmüş sevgililərin təşnəsini, iztirablarını göstərmiş, həm də bu işi «namə»yə buraxmaqla, pərdələmək vasitəsilə etik Azərbaycan mentalitetini qoruyub saxlamışdır.

Poetika baxımından da şeirin qafiyə-rədif təşkili maraqlıdır:

-birinci dördlük- katren çarpaz qafiyəli olub «abad» sxemi, ikinci dördlük üç həmqafiyə və bir sonluqlu «a a a b» sxemi, üçüncü dördlük yenə də üç həmqafiyə və bir təkrarlanan sonluq- I, II, III katrenləri tamamlayan qafiyədən ibarətdir- «c c c b». Şeir strukturundakı qafiyənin normal vəziyyəti- misranın sounnda rəvangəlməsi çox da asan deyil, lakin misradaxili qafiyə olduqca çətindir və böyük ustalıq tələb edir. Məsələn, yarın (I sətir)- dolan (III sətir); əllərindən (II sətir)- tellərindən (IV sətir) millərindən (VIII sətir)- gözlərindən (XII sətir) «Öp sözü burada təkrarlanaraq həm ümumi qafiyə və ritmi təşkil etmiş, həm də bir «təkrir» kimi yazanın və ünvanlananın duyğularının dərinliklərini göstərmişdir.

Ölçü etibari ilə on bir hecalı bu üç katren kiçicik bir mənzum şeirdə dünyaya sığmayan şair könlünün həm iztirabı, həm də qüdrəti vardır. Soltanxanımın ilahi məhəbbəti dilsiz-ağızsız, cansız əşyaları belə- otağın daş-divarını, pəncərənin millərini- sevgilisini əhatə edən hər şeyi sevgilisinin nuruna qərq edir. Və təəccüblü deyil ki, xəstə Aşıq Mirzə Bilal şəfa tapır, sanki bir qarlı dağın ağırlığından xilas olur. Soltanxanımın vəfası və msilsiz gözəlliyi Bilalın ilhamını cuşa gətirir:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Soltanxanım, namən gəldi yetişdi,
İltimas eylərəm, gözlə yar məni!
Yolum bulaq üstə dübarə düşdü,
Çaldın şux baxışla, gözlə, yar məni!

Şux baxanda gözlərimə gözlə sən,
Gözlərini bəd nəzərdən gözlə sən.
Sədaqəti, etibarı gözlə sən.
Sədaqəti, etibarı gözlə sən,
Al qoynunda gizlə, gözlə, yar məni!

Birinci bənddə çarpaz qafiyəli (aba b) «yar məni» rədifli şeir, ikinci bənddə üç həmqafiyə və dördüncü qıfılbənd «yar məni» rədifli misra. Məzmunu lirik-romantik ruhlu bu cavab şeirində Aşıq Əhməd qəhrəmanının dərin psixoloji duyğular aləminə baş vurmuş onun daxili aləmini zərif qəlbiylə duymuş, Aşıq Bilala layiq söz demiş və bədii təsvir vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir. Şeirə müraciət edək. Birinci dördlükdə verilmiş «yetişdi» (1-ci sətir)- düşdü (3-cü sətir)- natamam misrasonu qafiyə, «məni»- (2-ci sətir) -«məni» (4-cü sətir) tam misrasonu qafiyədir.

İkinci dördlükdə: ilk iki qonşu sətirlər tam iç və dış (xarici, sətir sonu və ya misra sonu) qafiyə, üçüncü misranın qafiyəsi omonimikdir, yəni yazılışı başqa, oxunuşu eyni- fonetik eynilik olduğundan buna omofon qafiyə də demək olar. Dördüncü misra «yar məni» birinci dördlüyün ikinci və dördüncü qafiyəsi ilə həmqafiyədir və tamdır. Səkkiz misralı şeirin ikinci, dördüncü, səkkizinci misralarındakı «gözlə» sözü həm sətirdaxili qapalı tam qafiyə, həm də incə təcnis nümunəsidir. İkinci misrada «gözlə» aşiqin sevgilisinə onu gözləyib unutmamasına («gözləmək» feli) xahişidir. Dördüncü misradakı «gözlə» - sevgilinin yarını gözü ilə tilsimləməsidir və «göz» mənasını verir. İkinci dördlükdə birinci sətirdə «gözlə» - «göz» mənasında, ikinci misradakı «gözlə»- qorumaq, qeydinə qalmaq, üçüncü misrada «əhdə vəfalı olmaq» - felin şərt forması, sonuncu dördüncü misrada isə «gözlə» sözü «keşik çəkmək», yad gözlərdən uzaq tutmaq mənasında işlənmişdir.Burada Aşıq Əhmədin bir şair kimi insan ruhuna, insan psixologiyasına son dərəcə həssaslıqla yanaşmaq istedadının şahidi oluruq və onun söz sərrafı, təşbeh ustası, ana dilmizin dastan yaradıcılığının mahir bilicisi olduğunun şahidi oluruq. Burada ədəbi dillə xalq danışıq dilinin, müasir sözlərlə klassik ədəbiyyat kəlmələrinin ahəngini görürük: «namə», «yar», «ərz», «səcdə qıl», «həmdəm», «könül», «hicran», «sona», «yaşılbaş» yazılı ədəbiyyat, klassik şeir leksikası ilə yanaşı «sarıl», «yetir», «əl», «öp», «dolan», «tel», «dünya, «pəncərə», «mil», «dağ çəkmək», «xəstə» və s. kimi ümumişlək sözlər işlədilmiş və bu harmoniyadan iki sevən qəlbli insanın möhtəşəm portreti yaranmışdır.«Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi» əsərinin mövzusu klassik məhəbbət dastanıdır və iki gəncin sevgisindən bəhs edir. Lakin, əsərin məzmunu bu çərçivəni geniş miqyasda aşaraq, siyasi-ictimai tarixi mövzularla səsləşir. Aşıq Əhməd klassik realist sənət prinsiplərindən çıxış edərək dastanın başlığında ana fikri lakonik formada aşkar etmiş bir növ «danışan» isimlər, adlar vasitəsilə xarakteroloji obrazlar silsiləsi yaratmış və bunların yardımıyla geniş simvollar sistemi ilə eyhamını vurmuşdur. Sovet totalitar sisteminin tuğyan etdiyi dövrdə Aşıq Əhməd şəffaf eyhamla işarəsini vermiş tarixi haqsızlığı- bir xalqın Araz qılıncıyla ikiyə parçalanmasını üsyan etmişdir. Müdrik kövsər ananın dili ilə bədbinlik dumanını- çənini qovub iki gəncin vüsalından arzusunun çin olmasına ümidinin – o tay- bu tay Azərbaycanın qovuşması üçün dua etmişdir:

a Yeri, göyü, ərşi, kürsü yaradan,
b Haqqı-haqqdan şəri-şərdən ayrımaq!
c Ağıllı fikri, xoş əməlləri,
b Yaratdığın heç bəşərdən ayırma!

a Çəkilsin səmadan tüstü, çən, duman,
a Yer üzündə nə zülm olsun, nə də qan!
a Günəşi gündüzdən, ayı axşamdan,
b Dan ulduzun üfüqündən ayırma!

d Ya Rəbb, bu alqışı eşit Kövsərdən,
d Zəfər ilə gəlsin oğlum səfərdən!
d Xan Arazı Kürdən, Kürü Xəzərdən,
b Yasəri də o Səhərdən ayırma! (8)

Səhər gələcək-müstəqbəl qayınanasının xeyir-duasını oxuyub fərəhdən sanki qanadlanır, xəyalı onu Təbrizdən Bakıya gəlin köçürür. Bakı-Təbriz arasındakı tikanlı məftil, dəmir pərdə sökülüb, şimal-cənub ayrılığı bitib. Bu gün, əlçatmaz arzuların, edilən duaların müstəcəb olduğu bir zamanda Aşıq Əhmədin müdrik qəlbinin və uzaqgörənliyinin şahidi oluruq- əlçatmaz arzular artıq çin olmuşdur.

Aşıq Əhməd 20-dən çox dastanı mükəmməl bilməklə, yarım əsrdən çox bir müddətdə hafizəsində Azərbaycan dastanlarının Şirvan aşıq mühitinə xas olan variantlarını qoruyub saxlamaqla öz ifasında təkmilləşdirmiş, təravətləndirmişdir. Bunlardan «Tufarqanlı Abbas», «Zəncanlı Qurbani», «Koroğlunun Bağdad səfəri», «Koroğlunun Tovqat səfəri» onun çox sevdiyi, söyləməkdən doymadığı dastanlardır. Bunların ifasında Aşıq Əhmədin dastançılıq məharəti ilə «meydangirlik» - səhnə mədəniyyəti – natiqlik, aktyorluq, rəqqaslıq, xanəndəlik istedadı birləşərək, sənət əsəri zirvəsinə ucalırlar. Koroğludan bəhs edərkən aşıq qoç Koroğluya dönür, Kərəmdən danışanda eşq atəşində yanan gəncə çevrilir, Leylidən, Əslidən söz edəndə incə, zərif qadın obrazına

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

girərdi. Keçəl Həmzənin o qədər komik, alçaldıcı göstərirmiş ki, məclisdəkilərin gülməkdən barmağını kəssən xəbərləri olmazmış. Əslinin atası Qara Keşişin qəddarlığını elə inandırıcı oynayarmış ki, dinləyicilər, tamaşaçılar ona qarğış, nifrət yağdırarmış. Hər ifasında yeni vurduğu bəzəklər, xallar, çalarlar, rənglər vurarmış ki, xalq çalğıçılar belə heyran-heyran yeni dastan dinləyirmiş kimi ona qulaq asarmışlar. Aşığın özünün dediyi kimi o, xalqının ürəyini oxumağı bacardığı üçün xalq tərəfindən sevilir və yaradıcılığı belə uca zirvəyə layiqdir. Aşıq Əhmədin dastan yaradıcılığı genişdir və onun tam şəkildə öyrənilməsi, tədqiq edilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasov İ. Ön söz. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Dastanlar. Bakı, Yazıçı, 1987, 17s.
2. Abdullayev T. Ziyalılar fəxrimizdir. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 1998, 230 s.
3. Abdullayev T. Onlar xatirələrdə yaşayır. Bakı, Çaşıoğlu, 2001, 262s.
4. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, Birləşmiş nəşriyyat, 1960.
5. Aşıq Əhməd. Sazımın telləri. Bakı, Azərnəşr, 1965.
6. Aşıq Əhməd. Əlləriniz yorulmasın. Bakı, Yazıçı, 1980, 43 s.
7. Aşıq Əhməd. İtən sazım. Şur nəşriyyatı, 1995, 144 s.
8. Aşıq Əhməd. «Şirvan və Fərqanə», «Yasər Xəzri və Səhər Təblizi», «Rəhniyə və Fərmayıl», «Arif və Qərənfil», «Kasənasda Qiyafət», «Canbaxış və Qudyal», «Elşən və Gülşən», «Aytən və Zöhrab», «Hövcət və Məşəqqət», «Aşıq Mirzə Bilal» dastanları şəxsi arxivimizdədir.
9. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.N.Təhmasib. c.1, Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1965; c.2, 1966; c.3, 1967; c.4, 1969; c.5, 1969.
10. Azərbaycan dastanları. Topl. nəşrə hazırlayanı A.Nəbiyev, Bakı, 1977.
11. Гриндер П. Древнеиндийский эпос. Москва, Наука, 1974, 419 стр.
12. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, Наука, 1974, 727 стр.

РЕЗЮМЕ

Эпическое творчество Ашуга Ахмеда

В статье говорится о дастанном творчестве известного азербайджанского ашуга Ширванской школы - Ашуга Ахмеда. В работе исследуется специфика, идейно-художественные особенности, поэтика дастанов мастера, анализуруются оригинальные дастаны, созданные Ашугом Ахмедом – «Ашуг Мирза Билале», «Ясер Хазри и Сехер Тебризи» и др., а также его исполнительское мастерство.

SUMMARY

The epic (dastan) activity of Ashug Akhmad

In the given article the author touches upon the dastan activity of the famaous ashug of the Shirven school of azerbaijan Ashug Akhmad, researches the specifics, idea-artistic peculiarities of the masters dastans. She also analizas the orijinal dastans, created by ashug Akhmed such as “Ashug Mirza Bilal”, “Yasar Khazri and Sahar Tabrizi” and etc., his performing skill.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

TURK KULTUR COGRAFYASINDA Hz. HIZIR ILE ILGILI INANCLAR

Dr. Yasar Kalafat
Turkiye

Her Geceyi Kadir
Her geleni Hizir bil

GİRİŞ;

Konuya Türk Kültür Coğrafyası'nın tanımı ile girmek istiyoruz. Şüphesiz Türklük bir kültürel vetiredir. Bu coğrafya ise, Türk kültürlü halkların varisi ve yapıcısı oldukları kültürün yaşan alanıdır. Biz bu coğrafya da Hızır inancını halk inançlarından hareketle incelemeye çalışacağız. Bu coğrafyada diğer birçok yer gibi Uluğ Türkistan, Kafkasya, Balkanlar, Orta Doğu'da Hızır inancı yaşamaktadır. Bizim çalışmamızın özünü ise, Doğu Anadolu'nun Alevi inançlı Zazalar'nın inançlarında daha bariz olarak görünen Hz. Hızır, Güney Anadolu Alevi inançlı Nuseyriler'inde farklı boyutta görünen Hz. Hızır ve Azerbaycan'da Dağlılar olarak bilinen kesimde ön plana çıkan Hz. Hızır inancı arasındaki benzerlikler ve farklılar oluşturacaktır.

Hızır, bir tespitte Peygamber, bir tespitte Evliya Ullahtan bir kimse ve başka bir tespitte de efsanevi kahraman olan bir kimsedir.

Hz. Ali (r.a.) Hz. Muhammed'e Hızır (a.s.) ı rüyasında gördüğünden bahisle, savaşı kazanması için kendisine bir dua öğretmesini istemesi üzerine, Hz. Muhammed Hz. Ali'ye 'İsm-i a'zam'ın ne kadar okunur ise o derece faziletli olacağından bahisle önerir.

METİN;

Anadolu Türk kültür coğrafyasında Hızır kültü etrafında birçok inanç motifi bir araya gelerek adeta bir yumak oluşturmuştur.

Erzincan Tercan'ın Komlar köyünde 13–14 ve 15 Şubat'ta **Hızır Cemi** yapılır Cemi **Peykçi** yönetir ceme küsler katılamazlar. Cemde meydana dökülenleri oniki makamdan birisi olan **Süpürgeci** temizler.

Tunceli Pülümür'ün Dere Köy'ünde Şubat'tan Mayıs'a kadar **Hızır Cem**'i yapılır. 5 gün **Hızır Orucu** tutulur. Kesilen kurbandan herkes yemek zorundadır. Dedenin üflediği ve bu nedenle de kutsal olduğuna inanılan bir tas sudan herkes içer. Semah'tan sonra Hızır Cem'i biter. (Öcal Oğuz, **Türkiye'de 2005 Yılında Yaşayan Geleneksel Kutlamalar**, Gazi Üniversitesi, THBMER yayını, Ankara 2005 Sf. 11)

Ankara Bağla'nın Afşar kasabasında her 'Kuzu Bucağa Dayanınca' yani Mayıs ayında 'Düt Dede Şenlikler' yapılır. Bu şenliklerin halk dilindeki adı Hıdrellez'dir. **Düt Dede** XIII. Yy.da bastonu ile vurduğu yerde bir Dut ağacı çıkar ve ismini buradan alır. Bu dutun meyvesini bir ordu yese bitiremez, ziyaretinde yüzlerce kurban kesilir, ağaçlara kurdele bağlanır, dileklerinin olacağına inanılır. Dönüşlerinde taşların altında canlı bir karıncanın görünmesi dileklerinin kabul gördüğüne yorumlanır. Kutlamaların sonunda o yıl çok yağmur yağdı ise "**Şükür Duası**" na az yağdı ise " **Yağmur Duası**" çıkılır. Bir orduya yetecek kadar meyvesi olabilmek Evliya sırrıdır. İfşa edildiğinde sırlar hikmetlerini yitirirler.

Yozgat'ın Divan'lı köyünde her yıl 6 Mayısta Hıdrellez kutlamaları yapılır. Yağmurlu geçen bu günler Hıdır ile İlyas'ın buluşma günleri olarak kabul edilir. Burada Hıdrellez'in adı **Eğrice**dir. Kelime, Hıdrellez'den evvel ekilen ekinlerin eğri çıkacağı inancından çıkarılmıştır. Hıdrellezde gül ağacının dibine yapma bebek konur veya sembolik beşikler yapılır bununla bebek talebinde bulunulmuş olunur. Mani çömleğinden başı tülbent ile örtülü çocuğa mani çektirilir. Kısmetlerinin açılması için kızların başında kilit açılır. **Kilit Açma'**nın çeşitli şekilleri vardır**.(a.g.e)**

Tokat'ın Akyamaç köyünde her yıl 6 Mayıs'ta Hıdrellez **Evrüce Günü** olarak kutlanır. Bu kutlamalar **Atay Dede'**den beri devam etmektedir. Burada Hıdrellez'den evvel doğacak çocukların sakat olacağına inanılır. Köydeki **Orhan Ulusoy'**un türbesi ziyaret edilir burada '**lokma**' dağıtılır. Buradaki kurban merasimi anlatan Ali Şen'in şirinde;

'Layık olanlara verir lokmasın
Pişmiş lokma yiyen çıra bakmasın
Rızada müminler dışa çıkmasın
Kurbanınız kabul olsun erenler' demektedir.

Hıdrellez'de ikramı yapılan yemeğin adı '**Bad**' dır. Burada hıdrellez'in kutlandığı yerlere **hamile kadın** getirilmez.

Adıyaman'da 6 Mayıs'ta kutlanan Hıdrellez inancında, Hz. Ali'nin doğum günü olduğu inancı vardır. Burada da benzerlerinde olduğu gibi yakılan ateşlerin üzerinden atlanır.

Afyonkarahisar'da her yıl 6 Mayıs'ta Hıdrellez kutlanır. Sabah namazından sonra taliplerle birlikte evlenme zamanı gelmiş genç kızlar yanlarına bir **asma kilit** alır evli veya yaşlı bir kadınla **Karahisar Kale**sine çıkarlar. Kadınlar kilitleri kızların başında açarak kısmetlerinin açmasını sağlarmış olurlar. Kalenin yanındaki **Kız -Kulesi'**nden;

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Bahtım bahtım
Altın tahtın
Evlenecek vaktim derler. Kaleye çıkanlar eş değil de çocuk beklentisi içinde iseler,
Çocuğum olacak vaktım vak
Okul bitirecek vaktin, deler.

Burada kutlamaların yapıldığı yere **'Hıdırlık Dağı'** denir.

Afyon Dinar'da 6 Mayıs'taki Hıdrellez için 5 Mayıs'ta dilekler dilenir ağaçlara çaputlar bağlanır. Ertesi gün erkenden bu dilekler suya söylenir. Hıdrellezde en çok yenilen yemek **Piş**'tir**(a.g.e**)

Aksaray'ın Tekke İlçesinde Hıdrellez'de ambarların ve çuvalların ağzı açık bırakılması bereketin artacağına inanılır.

Ankara Bala'nın Keklice köyünde **soğan bahçesi**nin yanına dilekler çizilerek istekte bulunulur. Ertesi gün çizilen şekiller bozulmuşlarsa bu şekillere Hızır bastığı için bozulduğunu böylece dileklerinin kabul olacağına inanılır. 6 Mayıs Hıdrellez'de kadınlar **tandır**da toplanır ve hamur işi yaparlar. Böylece bereketin atacağına inanırlar. Bereketin celbi adına yapılan yemekler komşulara dağıtılır. Bu gün sağılan süt evin dışına konur akşama kadar bu **süt** mayalanır ise Hızır'ın geldiğine inanılır. Burada kız evine oğlan evinden süslenmiş koyun gönderilir. Bu hayvan günün kutlamalarında kesilip yenilir. Hıdrellezde yeşilliğe çıkan hasta çocukların şifa bulacağına inanılır.

Ankara Çubuk Aşağı Emirler Köyünde, küçükler Hıdrellez **Ateş**inin üzerinden atlarlarken büyükler etrafında halay çekerler. Ateş sönerken herkes birbirlerinin yüzüne **kara** sürer

Ankara Çubuk Dumlupınar köyünde Hıdrellez Ateşinin üzerinden atlayanların günahlarının döküleceğine inanılır. Manilerin çekileceği küp için iki kız çocuğu çiçek toplarlar, okunacak manileri çekecek kızın adı '**gelin**'dir. Hıdrellezde **salıncak**lara da bilinir.

Ankara Mamak'ta Hüseyin Gazi Hıdrellez Kutlamaları'nda **Hüseyin Gazi Dağı**nın etrafında 3 defa **tavaf** dercesine dolanılıp dilekte bulunulur. Hüseyin Gazi'ye ait **gürs**ün deliğinden başını uzatan kimsenin baş ağrının geçeceğine inanılır.

Antalya Kumluca Yazır köyünde 6 Mayıs **Hızır** ile İlyas'ın buluştukları gün olarak kabul edilir. Yemekler **Olympos Dağı**ndaki ulu bir **ağac**ın altında yenir kaplar oradaki **çeşme**de değil bereketli olması için **dere**de yıkanırlar Burada Hıdrellez'de muhakkak salıncağa bilinir. Bugün ulu bir ağaca kurulmuş tek kişilik salıncağa binenlerin sallanırlarken günahlarının döküleceğine inanılır ve ne kadar yukarılara sallanabilirlerse o gün o derece Allah'a yakın olacaklarına inanırlar. Bu itibarla yüksek dallar seçilir ve küçük büyük herkes **salıncağ**a biner. (**a.g.e.)**

Burada akşamdan dilekler bir kâğıda yazılıp gün doğmadan ağacın dibine konup sabahleyin yine kimse görmeden oradan alınırlar. Burada ağaçlara bağlanan **adak bezler**inin giysilerden kesildiği, yırtıldığı da olur. Ayrıca adak bezi ne kadar yüksel dala asılır ise mesajın daha yakın zamanda alınacağı inancı vardır. Buradaki bir diğer uygulama şekli de belli miktarda **zeytin tanesi**nin üzerine dua okuttuktan sonra onların **deniz**e Hıdrellez'de atılmalarıdır. Geçmişte, **mayasız süt** kaynatılıp üstü örtülüp yoğurt olması beklenirdi. Süt yoğurt olur ise, dileğin olacağına inanılırdı.

Antalya'nın Korkuteli ilçesinde 6 Mayıs günü Hızır'ın gelip gelmediğini anlamak için **un** elenir unun üzerinde Hızır'ın izleri var ise gelmiş olduğuna hükmedilir. Burada da dilekler kâğıda yazılıp **gül ağacı**na asılır veya toprağa çizilerek mesaj verilir. Bir diğer uygulama şekli de aynı uzunluktaki iki **soğan yaprağı**nın birisine **ak** diğerine **kara** iplik bağlanır. Ertesi gün tekrar boyları ölçülür ak iplikli soğan uzamışsa o yılın bolluk ve mutluluk kara iplikli soğan uzanır ise o yılın kıtlık ve üzüntü yılı olduğuna inanılır. Antalyalılar bu ilçede otların üzerindeki çiğilden **süt**e maya yaparlar süt maya tutarsa Hızır'ın uğradığına o yılın bereketli geçeceğine yorumlanır. Bu günde tabiattan enerji ve güç alınmak istenir. Yeşil bitkilerle temas kurulur, boyunun uzamasını isteyenler kavak ağaçlarına asılırlar. Herkes **salıncağ**a binmek ister. Bütün bunlara ilaveten Hıdrellez'de bulunacak olan **dört yapraklı yonca**nın hikmetine inanılır.

Balıkesir'de Hıdrellezde Hızır izlerini tespit için **un** serilir, **mani güveci** için çiçek toplanır. Yiyecek Çuvallarının ve para cüzdanlarının ağzı içine bereket girsin diye açık bırakılır. Hızır'ın pis olan eve girmeyeceği inancından hareketle evler temizlenir. Pis ev bırakılmak istenmez. Dilek tutularak eşit uzunluktaki **soğan**lara ak ve kara iplik bağlayarak hangisinin uzayacağını takip ederek yorumlama inancı burada da vardır. Halk arasında Hızır'ın geç uyananları sevmeyeceği inancı vardır. O gün şık giyinmiş halk köy meydanında büyük bir kazanın başında **mayasız süt**ün Hızır tarafından mayalanmasını bekler. İlginç olan bir inanç o gün yapılan piknikte yenilen yemeklerden **çalma**nın bereketi artıracağı şeklindedir. Mani güvecine yüzük atmak burada '**Dağara Yüzük Atma'** olarak bilinir. **Salıncağ**a binmenin hikmetine burada da inanılır. Ancak **kel** olan kimse binmemelidir inancı vardır. Hıdrellezde günahların dökülmesi için **ateş**ten atlanmalı ve salıncağa bilinmelidir, salıncağa binmeyenin başının kel olacağı inancı vardır.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Hıdrellez ateşinden atlayanın ahirette **cehennem ateşi**nde yanmayacağına inanılır. Hıdrellezde muhakkak **küs**ler barışmalıdır, mezarlıklar ziyaret edilip yazı ve maketlerle Hızır'a dilekler iletilmelidir. Burada Hıdrellezde en çok ziyaret edilen yatır **Ayak Dedesi**'dir. (**a.g.e**.)

Balıkesir'in Zeytinlisi'nde de ağaçların dibinde şekil çizilerek, dallara ipler bağlanılarak talep iletilmek istenir ve merasimler için Han Meydanı'nda toplanılır. En fazla hazırlanan yemek **keşkek**'tir.

Bilecik'in Pazaryeri ilçesinde her yıl Mayıs'ın 6 sında Hızır ile İlyas'ın **atlı** olarak buluştuklarına inanılır. Atlarının ağızlarından çıkan **köpük**lerin patlangaç/mürver veya gül ağacına bulaşmış olduğu inancı vardır. Bu köpüklerin bereket getirici olduğuna inanılır ve temin edilebilmesi halinde bu köpüklerin ev ve ambarlara sürülmesine çalışılır. Hıdrellez günü yaprağın dahi kıpırdamadığı durgun havada pınar ve derelerden alınmış su ile mayalanılacak **süt**ün yoğurt olacağına inanılır. Gül ağaçları dibinde şekil ve yazı ile talep duyurma uygulaması burada da vardır. **Hıdrellez Pilavı'**nın pişirileceği meydana giderken **mani kazanı**ndan maniler çekilmeden evvel herkes kapısına yeşil bir dal veya çiçek asar. Genç kızlar camide Kur'an okur geçmişlerin ruhuna bağışlar bereket için dua ederler. Eğlencelerde yumurta oyunları oynanır.

Çanakkale Lâpseki Üçtaşlar köyü Hıdrellez kutlamalarında Hızır baharın müjdecisi olarak bilinir ve çeşitli çiçeklerden örülmüş cüppesi ve **al yemeni**si ile bastığı yerlerde güllerin açtığına inanılır. Burada **Hızır Ateşi'**nin yakılmasını, oyunların düzenlenmesini, dilek ağacına dileklerin yapılması ve Niyet Çömleğinde Manilerin okunması, nohutlu **Hızır Pilavı**nın hazırlanmasını **Çeribaşı** iye bilinen seçilmiş kimse yönetir. Burada dilek ağcının dibinde olduğu gibi deniz kumsalında da şekiller çizilerek dilekte bulunulur.

Çorum'da Hıdrellez yemeği olarak **Hedik** bilinir. Burada dualar için **Kereb-i Gazi Türbesi**'ne gelinir. Çorum'da Hıdrellez eğlenceleri ve **niyet küpün**den mani çekmek de vardır.

Çorum Osmancık'ta dua için **Arafat Tepesi**ndeki **Koyun Baba Türbesi**ne gidilir.

Gaziantep'te 5 Mayıs günü başlayan Hıdrellez kutlamaları 6 Mayısta tamamlanır **Niyet Ağacı**na gidilmede 2 rekât namaz kılınır. Ağaçtan alınan niyet yazıları Alleben nehrine atılır. Şeker niyet edilir ve ertesi yıl Hıdrellezde dağıtılır. Söğüt ağacından koparılan dallara 40 Fatiha, 40 İhlâs okunduktan sonra dilek dilenerek nehre atılır. Buradaki ünlü bir söze göre, 'Getir bana Hıdrellezi göstereyim sana yazı' denir

Isparta'nın Keçiborlu ilçesinde Hıdrellezde kır sofraları hazırlanır, ağaçlara dilek çaputları bağlanır, genç kızlar bir araya gelip kendi aralarında kilitler açar, **kilit** açmaya rağmen kısmeti açılmayanın inancında samimi olmadığına inanılır.(**a.g.e.)**

Karabük-Safranbolu'nun Çelikli köyünde kıtlığın yaşanması **Hızır Baba'**nın köye gelmeyişi ile izah edilir. Hızır Baba gelsin kıtlık olmasın diye Hıdrellez kutlanır. Bunun için **Kurt Tepe'ye** çıkılır. 3 gün evvelinden kutlamalar başlar ve **7 Boy Yufka** Açılır. Halk erkenden kalkar köyün yakınındaki türbeye gider, türbenin etrafında 3 defa **tavaf** edercesine döndükten sonra toplu halde namaz kılınır. Adaklılar da Ogün pişirilmek kaydıyla adadığı pirinç, bulgur gibi şeylerle tavaf yapar yemekleri erkekler hazırlarlar daha sonra türbeye gidilip dua edilir. Türbede bulunan asırlık çınarın kozaları toplanıp bolluk ve bereket getireceği inancı ile evlerde saklanılır.

Karaman'da Hıdır ile İlyas'ın Büyük İskender'in Ölümsüzlük Suyu'nu aramaya çıkmış iki askeri olduklarına inanılır. Bunlar yemek yerlerken sofralarındaki kuru balığa deniz suyu sıçrar ve balık canlanır. Bu esnada bir melek gelir Hızır ve İlyas'ın kıyamete kadar yaşayacaklarını ancak Hızır'ın karada İlyas'ın ise sürekli denizde olacağını, senede bir gün bir araya gelebileceklerini söyler. 6 Mayıs'ın yağmurlu geçmesi bu buluşma ile izah edilmektedir. Havadaki bulut ise sevinçleri sonucu ağlamaları olarak yorumlanmaktadır. Gül ağacının dibinde yapılan Hıdrellez uygulamaları burada da vardır. Karamanın bazı ilçelerinde gül ağacının dibine 5 Mayıs'ta konulan ağzı kilitli sandık ertesi gün sabahleyin açılması ile evin kızının kısmetinin açılacağına inanılır.

Kars Susuzun Ermişler köyünde Hıdrellez Ocak ayının sonu ile Şubat ayının başı arasında kutlanırdı. Halen burada Hıdrellez 5 Mayıs'ta başlamakta, o gece halk oruç tutmakta, ertesi gün evvelce serilmiş olan **un**un üzerinde **Hızır'ın Atı'**nın ayak izlerini aramaktadır. Yapılan ekmekten bütün köye eşit olarak dağıtılarak kıtlığın önleneceğine inanılır. Hızır'ın atının yiyip içmesi için su ve arpa hazırlanır. Dilek Taşları'nın altına dilekler konur. Ertesi gün hangi taşın altında uğur böceği görünür ise, sahibinin dileğinin olacağına inanılır. Gençler kısmetlerini tahmin edebilmek için **Tuzlu Kavurga** yiyip gördükleri rüyayı yorumlarlar. 6 Mayıs günü mereklerin kapıları Hızır bereket getirsin diye açık bırakılır. Pencere ve kapıların kilitleri açık bırakılır. Gül ağacı ve niyet çekme uygulaması bu şehrimizde de vardır. Arıca 6 Mayıs günü sabahtan akşama kadar **süpürge**ye el vurulmaz ev süpürülmez ki Hızır'ın getirdiği bereket gitmesin. Bu günün bilinen ünlü yemeği **Haşıl**'dır. Bugün Kur'an okunur ve 'Hızır'ın yüzü suyu hürmetine' diye bereket dilenilir. Yemeğin ardından bütün köy için **Hızır Duası** yapılır bu duada sağlık ve bereket dilenilir. (**a.g.e.)**

Kırıkkale Balışehir kasabası Bey Obası köyünde Hızır'ın temiz olmayan köye gelmeyeceği inancı vardır. O gün iş yapılması uğursuzluk getirir, güneş doğmadan kalkılır. Gül ağacı ile ilgili inançlar burada da vardır. Ateşten nazardan ve hastalıklardan korunmak için atlanılır ve Hızır'ın yeşillikleri sevdiğinden

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

hareketle o gün piknik için yeşil yerler seçililer. Kızların kısmetlerinin açılması için başlarında **kilit** açılması uygulaması burada da vardır. Bugün küsler barıştırılır ve gençlerin tanışmalar sağlanılır.

Kırıkkale'nin Yaylayurt köyünde bereket getirmesi için yeni evli gelinlerin başında getiren yemek tepsisinden yemekler paylaşılır.

Kırıkkale'nin Kavaklı ilçesinde Hıdrellez kutlamaları **Hıdırlık** diye bilinen yerde yapılır. Hıdrelleze bir gün kala 5 Mayıs'ta kadınlar ellerine **kına** yakarlar ve ertesi gün ateşten atlanır, Gül ağacı uygulamalarına geçilir. 5 Mayıs'ta kırlardan 41 çeşit ot toplanır bu otlar bir küp veya kazana su ile birlikte konur. 6 Mayıs günü erkenden kalkarak genç ve zinde kalmak için bu su ile yıkanılır. Erken saatlerde dere kenarlarında ateşler yakılıp yemekler yenir. Bereketli olsun diye cüzdan ve ambarların kapıları burada da açık tutulur. 'Söğüt Dalı Asma' diye bilinen bir uygulama ile evlerin kapılarına söğüt dalları asılır ve böylece sağlık ve bereketin celbedildiğine inanılır.

Kırşehir Kaman ilçesi Değirmenözü köyünde Hıdrellez günü için '**Katkurma** ' diye bilinen bir yiyecek hazırlar. Bu gün '**Hıdrellez Suyu'** ile mutfakların kap kaçakları yıkanır. Birtakım çiçekler kaynatılarak şifa vereceği inancı ile suları içilir. Burada da yiyecek kapları ve cüzdanların, Hızır geldiği zaman dokunsun bereket bıraksın diye ağızları açık bırakılır. **Hıdrellez Günü** eğlence ve **Hıdrellez Gecesi** ibadet gecesidir.**(a.g.e.)**

Kocaeli'nin Hasanpaşa köyünde Hıdrellez kutlamaları **Cıbıl Dede** veya **Danış Dede** diye bilinen bir yatırın yakınlarında yapılır Buradaki inanışa göre 180 günde bir yılbaşı olur. Bunlar Mayısın sekizi ve Kasımın sekizidirler. Böylece, Hıdrellez kutlamaları iki defa yapılmış olur. **Hıdrellez Pilavı'**nın yenilmesinden sonra halk dua için **Cıbıl Dede'**ye gider

Konya Çelti'de Hıdrellez'de mani çekme '**Mani Kurma'** olarak geçmektedir. **Mani Testisi**'nden maniler çekilip eğlenceler bitince bereket duası ile kutlamalar biterler

Kütahya Simav ilçesi Gölköy'de 5 Mayıs günü **Ganel Deresi'**ne gidilir, buradan **taş** toplanır, akşam olunca köprünün kenarında toplanılan bu taşlarla dilekler istikametinde maketler yapılır 6 Mayıs günü '**kuşluk vakti'** kalkılır iki rekât namaz kılındıktan sonra maketlerin yanına gidilir. Maketlerde bir yıkılma var ise, buraya Hızır'ın geldiği ve niyetinin olacağına inanılır. Ayrıca oğulları askere gidenler '**Hayır**' diye bilinen ve bütün komşuların davet edildikleri bir yemeği de Hıdrellez'de verirler

Mersin Silifke'nin Tosmurlu köyünde Hıdrellez Kutlamaları **Erenler Tepesi, Kızlar Sivrisi, Peri Kızları Tepesi** veya **Perili Tepe** diye bilinen yerde kutlanır. İnanışa göre burada bu tarihte **perili kızlar** uzaktan görülebilecek derecede büyük bir ateş yakarlar. Hıdrellez günü erken saatlerde bölgedeki kutsal bilinen bir mezarın başına gelinir burada namaz kılınıp taşlarla ve sopalarla dileklerini mezarın başında maket olarak yapar veya çizerler. Adağı olanlar adaklarını kesip orada dağıtırlar. Daha sonra mezarın üzerindeki çay taşlarından 41 tane toplanır. Bu taşlarla birlikte mezarın etrafında 7 defa **tavaf** edercesine dönülür. Her dönüşte beher taş için 1 Fatiha 3 İhlâs okunur ve okunan her taş tekrar mezarın üzerine konup dilek ağaçlarının bulunduğu kısma geçilir. Dilek ağaçlarına bağlamak için halk yanlarında getirdikleri veya giysilerinden yırttıkları çaputları bağlarlar. Dilekten sonra mezarların üzerinden **yedi taş** toplanıp bunlar evlere götürülüp saklanır ve **Hıdrellez Akşamı** veya Hıdrellezden sonraki günün şafak vakti sabah namazından sonra dilek tutularak Göksu Irmağı'na atılırlar

Samsun'da Hıdrellez günü Atakum'da toplanılır, halk dileğini kuma yazar veya çizer. Dalga yazılı veya çizili şeyi bir defada siler ise, dileğinin kabul edildiğine inanılır.

Şanlıurfa'da Hıdır ile İlyas'ın bir gül ağacı dibinde buluşup bütün dilekleri kabul edeceklerine inanılır. Bunun için bütün halk dileğini gül ağacının dibine koyar. Burada da Hızır evi gezeceği inancından hareketle buğday torbasının ağzı açık bırakılır ve ertesi gün torba üzerinde Hızır'ın izi aranır. **Hızır'ın İzi'**nin bulunması o yılın bolluk ve bereket içinde geçirileceği anlamına gelir. Urfa'da Hıdrellez günü erken kalkmayanların işlerinin **ters** gideceğine inanılır. Gül ağacından alınan dilekler en kısa zamanda Fırat nehrine atılırlar. Bunlar yapıldıktan sonra başta **Cemaleddin Baba Türbesi**, Hz. İbrahim'in dünyaya gelmiş olduğuna inanılan **Hz. İbrahim Mağarası**, **Dede Osman-ı Veli Hazretlerinin Türbesi**, **Balıklı Göl** ve Hz. Eyüp'ün içerisinde16 yıl yaşadığına inanılan **Hz. Eyüp Mağarası** olmak üzere Şanlıurfa'daki ziyaret yerlerine gidilir. (**a.g.e.)**

Şanlıurfa Birecik'te içerisinde **Hıdrellez Duası'**nın da bulunduğu parşüment kâğıdı çoğaltılıp dağıtılır. Bu kâğıdı alanlar altına isteklerini yazarlar bunlar düzenli katlanır iple bağlanır hıdrellez gecesi gül ağacına asılırlar. Ertesi gün erkenden bu kâğıtlar dilek sahiplerince alınıp Fırat nehri'ne atılırlar

Trabzon Şal Pazarında Hıdrellez günü sandalla deniz turu yapmanın gam ve keder dağıtıcı olduğuna inanılır. Bugün yapılan yemeklerin şifalı oldukları inancı vardır. En ünlü Hıdrellez yemeği **keşkek**'tir. Burada da **Hıdrellez Temizliği** Hıdrellez'den önce yapılır. Bu günde ekmek yapılmaz, orak tutulmaz, biçim yapılmaz, yayıklarda ayran yapılmaz.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Kars'ın Kağızman ilçesinde 6 Mayıs'ta Bicek **Çıkarma/Hıdrellez**, **Bicek Bayramı Hıdrellez Bayramı** yapılır. Bunun için Aras nehrinden güneş doğmadan taşı ve toprağı ile bir kova su alınır. Erken saatte bahçelerden 7 renk çiçek toplanır. Kovanın dibi görünmeyecek şekilde üstü zeze denilen sarıçiçek ağırlıklı olmak üzere bunlarla kapatılır. Bu hazırlık karanlık bir yerde 6 Mayıs'ın sabahına kadar üzeri kapalı bir şekilde bekletilir. 5 Mayıs günü **Tuzlu Glik** hazırlanır pikniğe **kete** de götürülür.

"Ağlama naçar ağlama
Elinde hacar ağlama
Kapını bağlayan Allah
Bürgün açar ağlama" gibi manileri 'Aklı kesmeyen Bir Kız çocuğu' çekmelidir.

Edirne de Hıdrellez **Kakava** şenlikleri olarak kutlanır. Genç kızlar kısmetlerinin açılması için gün doğmadan gelinlikleri ile Tunca nehrinin kıyına gelir dileklerde bulunur **gelinlik**lerini akan suya atarlar. Buradan su alıp ellerini yüzlerini yıkamak için evlerine götürenler de olur. Burada ata olduğuna inanılan **Baba Finge**'nin nehirden çıkıp halkın zorluklarını yenmesinde onlara yardımcı olacağı inancı vardır. Ayrıca söğüt dalları koparılarak Tunca'nın köprüsünün üzerinden geçilir, daha sonra bu dallar evlere götürülüp kapılara asılır. Bu dalların evlere bolluk ve bereket getireceğine inanılır. Burada da **Niyet Çömleği**nden mani çekilir ve ateşten atlanılır

Kırıkkale'de ise Kavala Şenlikleri, **Şeytan Deresi** ve **Asil Beyli Deresi** etrafında kutlanır. Dua için Hıdrellez günü **Bolca Nine'**ye gidilir. Burada da ağaçlara niyet çaputu bağlama uygulaması vardır.

Gümüşhane'de Hıdrellez **Kov Kalesi** şenlikleri olarak kutlanır. Efsaneye göre kalenin fethi **Bayburtlu Latif Hoca** tarafından 6 Mayıs'ta olmuştur. Burada kadınlar gül dalının yanında namaz kıldıktan sonra hiç kimse ile konuşmadan dilek dileyerek yatarlar. Böylece dileklerinin Hızır tarafından duyulup kabul göreceğine inanılır. Burada 40 tane buğday tanesine dua okunup dilekte bulunulup bunlar suya atılırlar. Burada Hıdrellez yemeği olarak pilavlı kuru fasulye ve **lemis** diye bilinen özel bir tatlı ikram edilir. (**a.g.e**.)

Kırşehir Mucur'da Hıdrellez **Köme** veya **Çayır Şenlikleri** olarak kutlanır. Kelime kümeleşmek fiilinden türetilmiştir. Şenliğin özelliklerinden birisi de yeni evliliklere ortam hazırlamaktır. Burada **'Gelin Kız Hıdrellezi'** yapılır. Hıdrellez Gecesi herkes namaz kılıp dua eder. O gece 1 Fatiha ve 3 İhlâs okuyup ilkin Hz. Muhammed (s.a.v) in ve daha sonra da Hızır ve İlyas kardeşlerin ruhuna gönderilir.

Edirne Sarayiçi Hıdrellez Kutlamalarında halk Sarayiçi Deltasında toplanıp Kur'an okur. Kadınlar ve kızlar kopardıkları söğüt dallarını ilkin suya sokarlar. Bu dallar evlere bereket getirmesi ve kötü ruhların girmelerini önlemek için 7 gün kapılarda asılı kalırlar. Ayrıca bu dalları evlenmek isteyen kızlar kısmetlerinin açılması için çeyizlerine koyarlar.

Eskişehir'de Tatar Türkleri Hıdrellez'i **Depreş şenlikleri** olarak kutlarlar. Kelime depreşmek fiilinden türetilmiştir. Bolluk, bereket ve sağlık için yapılan kutlamalarda İstiklal Marşı ve 'Ant Etkenmen' olarak bilinen Kırım Milli Marşı da okunur. Bu günde yuvarlak bir tepside **Kalakay** adı verilen bir hamur pişirilir. Kalakay'ın **ters** ve düz gelmesine göre o yılın bolluk ve kıtlık yılı olacağı yorumlanır.

Giresun'da Hıdrellez Aksu kutlamaları olarak 7 Mayıs'ta yapılır. **Saç Ayak'**tan geçme uygulamasında, dev bir sacayağı yapılır ve şenlik alanına getirilir. Bu soyun sürmesi amaçlı bir uygulamadır. Çocuğu olmayanlar niyetlenerek buradan 3 defa geçerler. Buranın ana rahmini simgelediği yorumu yapılmaktadır. Ayrıca burada **'Dere Taşlama'** uygulaması yapılır. Bunun için Aksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde 'Derdim belam denize' denilerek suya 7 çift 1 tek taş alınıp atılır. Bazen taşı sırtından geriye, arkaya doğru atanlar da olur. Dereyi taşlayan kadın ve kızlar sonra dereye girip maşrapalarla başlarına su dökerler. Uygulamanın Efsanesine göre adada yaşayan Amazon kadınlar Giresun sahillerine gelip karşılaştıkları erkekleri kendi adalarına götürür, onlarla birlikte olduktan sonra onları denize atarlarmış. Dünyaya gelen çocuk erkek ise yaşamalarını önler, kız ise büyütürlermiş. İfadeye göre kadınlar denizi, denizden kötülük geleceği için taşlarlarmış. Burada ki son Hıdrellez uygulaması ise, adanın etrafında **tavaf** edercesine dolaşılmasıdır. Törene katılanlar **Hamza Taşı** önünde toplanır motorlarla adanın etrafını dolanır tekrar aynı yere gelirler

Ordu Perşembe'de Hıdrellez'de 7 çift1 tek **taş** inanç ve uygulaması burada da vardır. **Mayıs Yedisi/Su Bayramı/Deniz Bayramı** yapılır.

Varto Alevi inançlı Zazalarının Hıdrellez inancı münasebeti ile aktardığım bilgileri hususi olarak geniş tuttum. Bu münasebetle imkân nispetinde geniş bir halk inanç verisi aktarmak istedim. Zira Hıdır, Hızır, Hıdır Ellez, Hızır İlyas, konusu daha çok tartışılacağa benziyor.

Biz araştırmamızın bu bölümünde tanımını yaptığımız Hızır, bereket, sağlık ve sıhhat, dünya malı, zürriyet, bekârlara eş veren sıkıntıları def eden bir güçtür.

Yeşil ve sulak yerleri sever atı ile dolaşır, kaftanı çiçekli beresi kırmızıdır. Akşamdan sonra dilekleri kabul eder, daha ziyade gül ağacı dibinde dileklere muhatap olur. Yazıyla, çizi ile, maket ile yapılmış mesajları alır. Bu özellikleri ile adeta su ve ağaç iyesi ile ilişkilidir

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İlgili inanç uygulamaları Ateş kültü ile de bağlantılandırılmıştır. Bu bağlantılar Hızır'ın bizzat mahiyetinden ziyade, halkın kutsal için oluşturduğu genel mistik malzeme mahiyetindedir. Ateşin paklayıcılığı, saç ayağı uygulaması, tandır damı ve benzerleri gibi.

Hızır'la ilgili olan inançlarda Dağ kültü de bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Hızır'a ulaşabilmenin yollarından birisi dağ tepeleri, kaleler kuleler gibi yerlerdir. Salıncakla ne derece yükseğe çıkılsa o derece ona yaklaşılmış olacağı böylece dileklerin daha kolay ulaştırılabileceği inancı vardır. Bu uygulama, Mutlak olanı, yüceyi, yücelerde düşünmüş olma inancının bir sonucudur. Tengricilik inancında da vardır.

Hızır, Paklığı sever, pis yerlerden hoşlanmaz, gittiği yerde iz bırakır. Yılın malum belirli gününde rızk bekleyenlerin başka şeylerle meşgul olmasını istemez. Ziyaret edeceği ambar, kiler erzak deposu, para cüzdanının o gün açık olmasını ister, kilidi sevmez. Açık yüreklilik arar. O gün insanların küs olmalarını da istemez, kısmetlerinin açılmasını isteyenler o gün kilit açarlar

Bu tespitlerdeki Hızır, Alevi inançlılıktaki cem kavramı ile bütünleştirilmiştir. **Düt Dede, Atay Dede, Hüseyin Gazi, Ayak Dedesi, Kereb-i Gazi, Koyun Baba, Cebil Dede/Danış Dede, Cemaleddin Baba, Dede Osman-ı Veli, Baba, Finge, Bolca Nine, Bayburtlu Latif Hoca** isimli ulu zatların efsaneleri ile Hızır Efsanesi birleştirilmiş veya bu şahısların efsaneleri Hızır ile iltisaklanılmıştır.

Etrafında; Hızır cemi **Hızır Orucu**, şükür duası, yağmur duası, kilit açma, **Tavaf, lokma dağıtımı, Hıdrellez Pilavı, Hızır Ateşi, Hızır Atı, Hızır Duası, Hıdırlık Mevkii** veya **Hıdırlık Tepesi, Hıdrellez Suyu, Hıdrellez Gecesi, Hıdrellez Günü, Hıdrellez Akşamı, Hızır İzi, Hıdrellez Bayramı Gelin Kız Hıdrellezi** günü tanım ve tabirler geliştirilmiştir.

Bu tespitlerdeki görünümü ile Hızır verendir. Hızır'dan istenilir. Hızır karşılar. Ancak Hızır'dan istenilirken Kur'an okunur. Namaz kılınır. Oruç tutulur. 'Hızır'ın yüzü suyu hürmetine' denilirken Hızır mutlak olan değil, mutlak olanın yanında itibarı olan durumundadır.

Hz. İbrahim (a.s) Hz. Yunus (a.s.) ile ilişkilendirilen anlatılarda bu peygamberler vasıta kılınarak kendisinden yapılan dileklerin ulaştırılması istenilmektedir.

Hızır ile ilgili inanç ve uygulamalar kapsamında ciddi tavaf tespitleri vardır ki, bu tespiti bütün din uluları ile ilgili çalışmalarda görebiliyoruz.

Kel motifi, kurt motifi, soğan motifi, süpürge motifi, mayasız sütün yoğurt olması, yemek çalmakta uğur bulmak gibi motifleri de görebiliyoruz. Asıl konu ile ilgili olmasa da yok sayılamayacak hususlardır.

Kel konusu halk inançlarında zaman zaman gündeme gelmesine ve daha ziyade yazılı metinlerden bilinmesine rağmen henüz yeterince incelenememiştir. Kurt ve kurt izi konusunun Hızır'ın izi ile olan inançlarla benzerlikleri vardır. Kutrun iz bırakmış olması, onun izine basılması bazı hayırlara yorumlanır. Soğan ile ilgili inançlar kara iyelere karşı koruyucu olarak bilinirken soğan kabukları da kara iyelerle bağlantılandırılmıştır. Süpürgeye gelince, akşamdan sonra süpürge yapılmak istenilmemesi kutların dışlanacağı itibariyle sakıncalı görüldüğündendir. Hıdrellezde de süpürge yapılmasının istenilmemesi Hızır bereketinin gitmemesi inancından kaynaklanmaktadır.

Varto yöresi Alevi İnançlı Müslüman Zazalarda Hz. Hızır 6 Mayıs'ta bereketi, sağlığı, mutluluğu ile gelirken, her aile hazırlılığını adeta kendi dünyasında yapar, ailenin bütün fertleri Hızır için kendi dileklerini diler ve kendi nişanlarını koyarlar. Herkesin taşı ayrıdır. 6 Mayıs günü herkes kendi taşını kaldırınca kırmızı uğur böceği kimin taşının altıdan çıkar ise ailenin o yılki şanslı ferdi olarak o kabul edilir. (Mehmet Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Etimoloji-Din-Etnografya ve Ermeni Mezalimi**, 5. Baskı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, Sf. 205–221)

Burada halk 'Hz. Hızır Hakkı İçin' 'Hz. Hızır Yardımcın Olsun' Yalan Söylüyorsan Hz. Hızır çarpsın', gibi Hz. Hızır'ı yardın eden, kısmet veren, sağlık bahşeden, koruyan, gerektiğinde cezalandıran olarak bilir ve bu inancı sözlü kültürüne yansıtmıştır.

Musallalılar, Nusayrilerin yaşadıkları Adana ve Mersin bölgesinin Tarsus sahil şeridindekilere verilen isimdir. Ana dilleri Türkiye şartlarında az-çok şekillenmiş olmakla beraber Arapçadır. 'Allah'ın Hz. Ali'de tecelli ettiğine Hz. Ali'nin zaman zaman insanlar arasına gelip gittiğine inanırlarken, Anadolu Aleviliği Hz. Ali'yi kutsamasına karşın Tanrının Onun suretinde tecelli ettiği yorumuna katılmazlar. Cahit Aslan Cıvaoğlu'na göre Nusayrilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve özel bir Müslümanlığın karmasıdır. Yatırlarının adeta % 80 i Hızır isimlidir. 2002 yılı itibariyle Hatay'da Hızır adına 51 türbe tespit edilmiştir. Bu toplumda adamalar Hızır merkezli olur. Adeta çocuğun ve çok kere de erkek çocuğun yaşamasına mani olan güç ile adanılan yatır arasında adak itibariyle bir akit yapılır. Adamalar Allah rızası için Hz. Hıdır/Hz. Hızır'a yapılır. Bu inançta Hıdır veya Hızır daima hazrettir. Bu arada adama ve adama kurbanı varsa mesela ev alımlarında olduğu gibi, bir nevi şükür ve hamt ifade ediyor olmalı

Bu toplumda da Hıdrellezde dileklerde bulunulur. Niyetler yapılırken istekler bir kâğıda yazılırlar bu kâğıtlar bir akarsuya atılırlar. Bu günde özel piknik ve özel türbe ziyareti yoktur. Yakın çevredeki ünlü

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yatırları **Ayıklı/Arıklı, Eshabı Kefh, Bilali Habeşi, Şıh İbrahim Hâkim, Şıh Vasıl, Şıh Hatim, 7 kardeşler, Hz. Hızı'**dır.

Kadir Bayramı, Muha Baba Bayramı, Aşure Bayramı, 9 Rabiulevvel Bayramı, Nevruz Bayramı, Mihrican Bayramı gibi bayramları kutlarlar.

Bu toplumda Cem Evi kavramı yoktur. Cem de yapılmaz camiye de gidilmez. Camiye gidilmeyiş, Hz. Ali'nin cami de şehit edilmiş oluşu ile izah edilir. Hac farizalarını Hac'a giderek yaparlar. Meşedi veya Kerbayi kavramlarını bilmezler. Kelimeyi şahadetleri Sünni inançlılar gibidir. Hz. Muhammed'i Allah'ın elçisi olarak kabul eder ancak vahiyle gelen Kur'an da tahribat yapıldığına inanırlar. (Yaşar Kalafat, **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları**, Berikan yayınları, Ankara 2007 sf.200–219)

Bazı yörelerde veya bazı hallerde kurbanı veya adağı muhakkak duasını okuyarak şeyh keser. Şeyhlik babadan oğula geçer. Şeyhin erkek çocuklarının hepsi doğal olarak şeyhtir ancak şeyhlik yapmak zorunda değillerdir.

Özetle Musalla Nusayrilerinde ciddi ve büyük ölçüde de **sır** nitelikli bir Hızır kültü vardır. Ancak Hızır Mutlak olan değildir. Peygamber de değildir. Evliyaullah arasında seçkin bir yeri olan bir kimsedir.

Karşılaştırmada ele alacağımız üçüncü kesim, Azerbaycan'da Dağlılar olarak bilinen halk kesimi idi. Dağlılar geçmişlerini Hz. Hızır'a bağlamakta ve Hz. Hızır nesli oldukları inancını taşımaktadırlar. Dağlıların inancına göre Hazar Bölgesi, Hazar Denizi çevresi ile **Hızır Eli** olarak anılır, bilinir. **Cem Evi** kavram ve anlayışı Hz. Hızır'a işarettir. 6 Mayıs Hızır (a.s.) in doğum günüdür. Halk Takvimi, Hızır ve Kasım olarak ayrılır. **Nezir Pulu** çok kere **Hızır Sadakası** olarak bilinir. (Yaşar Kalafat, **Kafkasya Gözlemleri**, Ankara 2007 (baskıda)

Dağlıların Hızır inancından hareketle şu açıklamalar yapılabilir. Kocaeli'nin Hasanpaşa'da halk takviminde, 180 günden yılda iki defa yılbaşına işaret ettiği tespit edilmişti. Bu bilgilerle doğrulanırken Hızır, yılbaşı ve Mayıs'ın örtüşmeleri de önemlidir. Diğer tarafta 6 Mayıs başka bir tespitte de Hz. Ali'nin doğum günü olarak karşımıza çıkmaktadır

Hızır Peygamberin kademgahı için **Bernek Dağı'**na gidilmektedir. Dağlı halk inançlarına göre Hz. Hızır ile Hz. Musa bu dağda görüşmüşlerdir. Halk bu buluşmaya hürmeten bu dağın tepesinde namaz kılar. İlmi Ledün'ün Hızır Baba'dan geldiği inancı vardır. Halkın izahında Hızır 6 Mayıs'a işarettir.

Bu tespitlerden hareketle Kuran'da Hz. Musa'nın yanındaki şahsın Hz. Hızır olabileceğine dair yorumlar Dağlıların inançlarında yaşamaktadır.

Şamahı yolu üzerindeki **Piri Bala/Diri Bala,** Dağlı halkın inancına göre Hz. Hızır'ın makamıdır. Halk buraya **Hızır Neziri** adar ve burayı tavaf edercesine buranın etrafında döner. Dağlılar arasında yaşayan efsanelere göre Hızır (a.s.) zaman zaman halka bir şekilde görünür, onlara yardımcı olur ve onları uyarır. Halk Hızır'ın sağ el parmaklarının **perdeli** olduğuna inanır.

Halk arasında 'Kul daralmayınca Hızır yetişmez' diye bir söz vardır. Çok kere de darda olan kimsenin imdadına yetişenler için 'Hızır mısın mübarek çok çaresizdim' denir. Tavaf inancını, nezir/adak inancında olduğu gibi, Hızır inançlı kesimlerin her üçünde de **Oruç Neziri** ile birlikte görmekteyiz. Çanakkale ili Lâpseki ilçesi Üçtaşlar köyünde Hızır, çiçeklerle örülmüş cübbesi ve al yemesi ile tasvir edilen Hızır'ın bu kere sağ el parmaklarının da perdeli olduğu görüyoruz. Her ne kadar kardeşlerden İlyas denizde ve Hızır karada yaşıyor olarak inanılıyorsa da, Hızır da su nehir, yağmur, deniz ve göl bağlantılıdır. Bu itibarla sağ elinin perdeli olması şaşırtıcı bulunmamalı

Dağlı halkların inançlarında istekler Allah'tan yapılmaktadır. İstek yeri olarak Hızır'a ait olduğu belirtilen yerlerin seçilmiş olmaları oraların '**Pak**' oldukları inancından gelmektedir. Duada, duayı edenin kalbi, üstü-başı, dua edilen yer pak olmalıdır.

Dağlılarda Şii Caferi inançlı Müslüman kesimin genelinde olduğu gibi İmamet ve Velayet inancı vardır. Namazda '**mühür**' kullanırlar. Bu toplumda Şii ve Sünni olmak reddedilir. 'Muhammed Ümmetiyiz' denir. Hatta Şii-Sünni İslam kesimler arasındaki ihtilafın giderilmesinde etkin olduklarını ifade ederler.

Azerbaycan'ın Şah Dağ pirlerini tasnif ederken Muhebbet Paşayeva Hızır/Hıdır İlyas /Hıdır Ellez'i Atalar kültü ile bağdaştırmaktadır. Hızır Peygamber İnancının mevcudiyeti ile izah etmektedir. Hızır'ın od, yahşilik, dirilik/ebedilik sembolü olmakla beraber yolda kalanlara itenlere yardım eden mitolojik bir obrazdır. Hıdır Nebi Piri, kökleri ilkin inançlar sistemine söykenen qedim pirlerden biridir, demektedir. (Mehebbet Paşayeva, "Şahdağ halklarında Pir İnançları", **Yom, Türk Dünyası Medeniyet Dergisi**, Bakı, 2007 S. 5 Sh32–41;M.Seyidov, **Azerbaycan'da Mifik Tesevvürün Qaynakları**, Bakı, 1983)

SONUÇ;

Böylece, Anadolu genelinde, Nusayrilerde ve Dağlılarda görülen inançlardan hareketle, evliya Ullah'tan bir tip olan Hızır, Evliyalar arasında farklı bir statüsü bulunduğuna inanılan Hızır ve peygamberlerden bir peygamber olduğuna inanılan Hızır tiplemesi ile karşı karşıyayız diyebiliriz.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

QƏDİM TÜRK ETNO-MƏDƏNİ SİSTEMİ VƏ «ALPAMIŞ» EPOSU
(əsas tezislər)

F.e.n. Yaşar Qasımov
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

1. Dünyanın qədim və gözəl qəhrəmanlıq dastanlarından biri olan «Alpamış», türk etno-mədəni sisteminin inkişaf tarixindəki məşhur epik mərhələnin tipik və parlaq nümunəsidir. Dövlətin yaranmağa və patriarxal-qəbiləçilik həyat tərzinin dağılmağa başladığı zamanların epik inikası kimi formalaşmış bu dastan özünün əhatə dairəsinə və ehtiva miqyaslarına görə son dərəcə əzəmətlidir. «Dədə Qorqud» dastanları, «Goroğlu» epik silsiləsi, «Koroğlu» və «Manas» eposlarında olduğu kimi «Alpamış»da da etnos həyatının bütün özəlliklərini və cazibəsini müşahidə edirik. Amma dastanın etno-poetik semantikasında mürəkkəb insan və cəmiyyət məsələlərinin, dövlətçilik və qəbiləçilik münasibətlərinin, xalqın azadlıq və müstəqillik uğrunda, ədalət və bərabərlik yolundakı müqəddəs küräşlərinin gözəllik və qəhrəmanlıq idealları əsasında ümumtürk ənənələrinə uyğun tərzdə ifadəsinin qabarıq nəzərə çarpması xüsusi vurğulanmalıdır.

Epik ənənələrin və inikas tərzinin ciddi riayət olunduğu «Alpamış» eposu, onun bir sıra süjet və motivləri türk xalqları içərisində, hətta türk olmayan qonşu xalqlar arasında da geniş yayılmışdır. «Alpamış»ın özbək, qaraqalpaq, qazax versiyaları dastan halında, altay, tatar, başqırd, tacik və Orta Asiya ərəblərinə məxsus versiyaları isə nağıl və rəvayətlər şəklində məşhurdur. Türkiyə, Azərbaycan və Türkmənistan xalqlarının əsasını təşkil edən oğuzların məşhur eposu «Dədə Qorqud Kitabı»na daxil olan «Bamsı Beyrək» boyu ilə «Alpamış» aramındakı güclü süjet oxşarlığı da folklorşünaslarımızın diqqətini özünə çoxdan cəlb etmişdir.

Eposun ən mükəmməl versiyası hesab edilən özbək «Alpamış»ı xalq arasında iki müstəqil versiya və onlarla variantlarda yayılmışdır. Ötən yüzildə «Alpamış»ın variantları iyirmi səkkiz xalq baxşısından otuz üç dəfə yazıya alınmışdır. Dastanın tam mətni Məhəmmədqul Canmurad oğlu Pölkən, Berdı baxşı, Fazil Yoldaş oğlu, Borı Sadıq oğlu, Bekmurad Çörəbay oğlu, Mərdanqulu Övliyaqulu oğlu, Abdulla Nurəli oğlu, Səidmurad Pənah oğlu, Umir Səfər oğlu kimi xalq qəlbində yer tutmuş, öz mühiti və auditoriyası tərəfindən etiraf olunmuş qüdrətli sənətkarlar tərəfindən ifa olunmuş, onların canlı icrası və ifası əsasında eposun yazılı variantları yaradılmışdır. «Alpamış»ın ən böyük ifaçısı isə Fazil Yoldaş oğlu hesablanır. Özbək folklorşünaslarının qəti fikrinə görə, eposun özbək dilindəki otuzdan çox variantları içərisində ən uğurlusu, bədii cəhətdən ən gözəl və kamil nüsxə Fazil Yoldaş oğlunun söylədiyi, hamının sevdiyi «Alpamış»dır.

2. Məlumdur ki, şifahi yaradıcılıq nümunələrinin yaşını təyin etmək, onların yaradılış tarixinit müəyyənləşdirmək çox çətin, bəlkə də qeyri mümkündür. Səbəbi budur ki, onlar həmişə, bizə gəlib çatana qədər şifahi yaradıcılıq və ifa şəklində, canlı söyləmə-oxuma tərzində mövcud olur, yaşayır və bu proseslərdə müntəzəm olaraq dəyişikliyə, yeniləşməyə məruz qalırlar. Məhz buna görə də şifahi ədəbiyat nümunələrinin meydana gəlmə vaxtını təxmini də olsa müəyyənləşdirərkən onlarda əks etmiş vaqelik və gerçəklikdən çıxış etmək, əsas məsələləri ikinci dərəcəli, o qədər də mühüm olmayanlardan fərqləndirmək, sonrakı vaxtlarda süjetə (mətnə) daxil olmuş qayə və motivləri nəzərə almaq lazımdır.

Eposun süjet tərkibi və əsas motivlərinə əsaslanaraq demək olar ki, əsərdə qəbilə həyat tərzi və patriarxal-qəbiləçilik münasibətləri təsvir edilmişdir. Bunu da qeyd etməliyik ki, sovet dönəmində türkologiyada və folklorşünaslıqda gniş yayılmış türk xalqları mədəniyyətinin kiçildilməsi və dastanlarımızın yaşının azaldılması tendensiyası «Alpamış»a münasibətdə də özünü büruzə vermişdir. Həmin dövrlərin elmi qanun-qaydalarına uyğun olaraq özbək folklorşünasları da «Alpamış» dastanının şəkillənmə tarixini xeyli qabağa çəkmişlər. Onların fikrinə görə, epos köçəri-çarvadar Konqırat qəbiləsi həyatında patriarxal-qəbiləçilik münasibətlərindən feodal münasibətlərindən feodal münasibətlərinə keçid dövründə, monqollar istilasından əvvəlki zamanların vaqiələri əsasında meydana gəlmişdir. Epik məkanın isə Sırdəryanın aşağı hissəsi və Aral dənizi sahillərindəki tarixi-coğrafi məkanlı tam həmahəng olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Konqırat qəbiləsinin başqa ərazilərə keçməsi və həyati hərəkətləri, yerdəyişmələr nəticəsində dastan başqa qəbilə və elatlara keçmiş, hər bir uruq və elatın epik ənənələri əsasında işlənib, söylənib, cilalanıb, daha da kamilləşmiş və yayılmış, onun yaranmasında iştirak etmiş hər bir xalqın, elatın, qəbilə və uruğun öz doğma eposuna çevrilmişdir. Konqırat uruğunun bir sıra türk xalqlarının, o cümlədən özbəklərin, qaraqalpaqların, qazaxların və başqalarının etnogenezisindəki fəal iştirakını nazarə alsaq, eposun yaranma və yayılma arealının, yaşama və yeniləşmə, dəyişmə miqyaslarının nə qədər möhtəşəm olduğunu təsəvvürə gətirmək mümkündür.

3. «Alpamış» eposu bütün türk dastanları arasında özünün son dərəcə bədii gözəlliyi və kamilliyi ilə seçilir. Dünya söz sənətində bu qədər poetik cəhətdən zərif və cazibədar, bütün poetik kanonlara

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

görə mükəmməl və klassik ikinci bir nümunəni misal gətirmək çox çətindir. «Alpamış» ilk növbədə yüksək və həqiqi insanlıq, misilsiz qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, alicənablıq və mərdlik, müxtəlif elat və millətlərin, etnos və xalqların qardaşlığı, birliyini, əsil sevgi və sədaqəti, ailənin möhkəmliyini və qohum qardaşlar, yurddaşlar birliyini tərənnüm edən ulu və qüdrətli bir eposdur. Dastan qədim türk epik ənənəsinə uyğun tərzdə- konqurat uruğunun başçıları, qəbilənin böyükləri iki qardaş Bayborı və Baysarının övladsızlığı təsviri ilə başlanır. Əsərdə baş qəhrəmanların – Alpamış və Barçının qeyri-adi doğuluşu, Alpamışın ilk gənclik çağlarındakı igidlikləri, Baysarının Bayborıdan küsüb kalmık ellərinə köçüb getməkləri, qəhrəmanın sevimli yarını alıb gətirmək üçün kalmaka səfəri və orada Qaracan ilə dost olmağı, güclü və amansız rəqibləri kamak alpları ilə bir yerdə, onlarla döyüşərək Barçının şərtlərini yerinə yetirməyi və öz yarını alaraq öz vətəninə qayıtması, sonra isə doğma əmisi və qaynatası Baysarını, xilas etmək və geri qaytarmaq üçün Kalmaka ikinci səfəri, yeddi il zindanda qalmağı, sevimli və əsil atı Bayçibarın köməyi ilə əsirlikdən qurtulub, öz yurduna arvadı Barçının zalım Ultantoz ilə toyuna gəlib çıxması və düşməni yenərək, öz hakimiyyətini yenidən bərpa etməsi kimi bir –birindən təsirli hadisələr yüksək bədii tərzdə əks etdirmişdir.

4. «Alpamış» eposunun baş qayəsini və leytmotivini müqəddəs ideallar- sevimli yar, ailənin və uruğun taleyi, gələcəyi uğrunda, konquraq qəbiləsi həyatının və ictimai münasibətlərin yeniləşməsi, yeni mərhələyə keçidlə bağlı qarşıya çıxan maneələrə qarşı mübarizələr, bütün bu proseslərdən Vətənin və yurddaşların taleyinin keçməsi təşkil edir. Eposda xalqın mərdlik və qəhrəmanlıq haqqında əzəli təsəvvürləri, yüksək mənəvi dəyərləri emosional tərzdə təsvir edilir: «Og kirovka, altın sovut kiyaman, Bor kuçimni bilaqimqa jiyaman, Olmos olsam, girmizi gon guyaman, ğanimlarninq tanasini uyaman, Garçiğayman, duşman boşin giyaman, esim olsa, bu tadayın buzlayman, duşman gursam, kesib bağrin tuzlayman, aslim şerman, uzim yulbars izlayman».

Ağ yapıncı, altın libas geyərəm,
Var gücümü biləyimə yığaram,
Almas alsam, qırmızı qan tökərəm,
Qənimlərin leş –leş üstə qalaram,
Qarçığıyım, düşmən başın üzərəm,
Köşək təki bozlaram
Düşmən görsəm, kəsib bağrın duzlaram,
Əslən şirəm, özüm yolbars izlərəm.

Əsərdə insani duyğuların, xüsusən qəhrəmanlıq, igidlik, cəsurluq və qorxmazlıq, mərdlik və alicənablıq kimi duyğuların vəsfi həmişə vətənpərvərlik, yurdsevərlik qayələri ilə üzvi surətdə tərənnüm olunur. Dastan qəhrəmanları on altı uruğdan ibarət Konqurat eli, Baysın-Konqurat diyarı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdırlar. Alpamış da, Barçın da, Barçının ata-anası da vətəndən uzaqlarda doğma diyarı hər gün, hər an yada salır, ürəkdən anır, onun dərdi, həsrəti ilə yaşayırlar. Vətən həsrəti- ayrılıq dərdi onların hər bir xətti-hərəkətində, hər bir işində, həyatının hər parçasında əks edir.

Dastan qəhrəmanlarının öz qəbiləsi, xalqı və diyarına olan vətənpərvərlik duyğuları xüsusən əsərin ikinci hissəsində daha qabarıq tərzdə təsvir olunur. Alpamış yeddi il kalmık elində əsirlikdə, tutqunluqda əzab-əziyyət çəkib, zindandan xilas olub , ana yurda ilk qədəm qoyarkən keçirdiyi hissiyyatlı yaşantılar oxuyanı da, dinləyəni dəvəcdə gətirir. Qəhrəmanın duyğuları qəlbinə sığmır, vətəni, eli, yurdu haqqında düşündükləri, duyduqları, söylədikləri adi, səmimi və hədsiz gözəldir, unudulmazdır. «Asgar tozu tumanmikan, Men bilmayman bu yollarda, Ota- enam omonmikan, kurqanim yuk kunqirot eli, gadimkiqay zamonmikon?……Tokka çikib şunday garab turibdi, Eylab etqan Boysin qortin quribdi. Elatini kurib kunqli buzildi, Kuzdan eşi munçok munçok tizildi».

Əskar dağı dumanmıdır,
Mən bilməm bu yollarda
Atam - anam amndımı
Konqurat elmi görməmişəm
Qədimki tək zamandımı,
Dağı çıxıb təkcə baxıb durubdu,
Yaylab yatan Baysın yurdun görübdü,
Elatını görüb könlü pozuldu,
Gözdən yaşı munuq-muncuq düzüldü

5. «Alpamış» eposunda el-yurda, Vətənə sevgi, xalqa sonsuz məhəbbət duyğuları tayfa taleyinə məsulluq, uruq birliyi qayələri ilə ayrılmaz surətdə birləşmişdir. Birlik-türk dünyasının ulu və müqəddəs qanunlarından sayılmışdır. Türk xalqları tarixindəki ən böyük faciələr parçalanmalar nəticəsində ayrılıqların səbəbi liə baş vermişdir. Ayrılıq on altı uruqlu Konqurat elinin başına çox müsibətlər gətirir. Yalnız Barçın və ailəsi yox, bütün Baysarının tərəfdarları özgə məmləkətdə, Kalmak elində əzab-əziyyətlərlə, təhqirlərlə qarşılaşır. Bayborı və ailəsi də böyük çətinliklərlə üzləşir. Alpamış sevgilisi

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Barçını və əmisi Baysarını xilas etmək üçün Kalmaka səfərə gedir, yeddi il əsirlikdə qalmalı olur, bu zaman Alpamışın ata-anası, bacısı kaldırqaç, arvadı və oğlu, yaxınları çox bəlalarla üzləşir. Ultantaz Konqurat elində hədsiz zülmlər və ədalətsizliklər edir. Alpamışın qayıdışı ilə qəbilənin mənəvi və fiziki məhvinə son qoyulur. Beləliklə, eposun birinci və ikinci hissəsi də Alpamışın öz sevgilisi Barçına və qadını Barçına evlənməsi ilə başa çatır. Bu evlənmə Konqurat uruğunun yenidən birləşməsinə, möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Eposun təkrar-təkrar təkid etdiyi böyük həqiqət bundan ibarətdir ki, Alpamışın nigah üçün, ailə üçün, öz evi-ocağı üçün müqəddəs mübarizəsi, aramsız əziyyətləri və məşəqqətləri Konqurat uruğunun daha da bütövləşməsi, yeni əsaslarda, yeni münasibətlər sisteminə uyğun şəkildə birləşməsi, yenidən dirçəlməsi və həyati güc, özünü qoruma və yaşatmaqüdrətinə malik olması üçün can atma, cəhd etməsi deməkdir. Dastanda bu mübarizələr silsiləsi qəhrəmanlıq və mərdlik, vətənə və xalqa məhəbbət, insanpərvərlik və azadlıqsevərlik duyğuları ilə mürəkkəb insani hissiyyatlarla yoğrulmuş tərzdə inikas etmiş, son dərəcə gözəl, rəngbərəng boyalarla bədiiləşmişdir.

6. «Alpamış» eposunun baş qəhrəmanı Konqurat uruğunun qüdrət və inam rəmzinə çevrilmiş həkimbəy-Alpamışdır. Alpamış ənənəvi və tipik epik qəhrəmandır. Bütün böyük və klassik epik qəhrəmanlar kimi Alpamış da mənsub olduğu etnosun, xalqın qorxmazlığını, qəhrəmanlıq şücaətini özündə ümumiləşdirən, ədalər və ədalətsizlik, yaxşılıq və yamanlıq, haqq və haqsızlıq qarşıdurmasında həmişə birincilərintərəfində dayanan, xalqın taleyini öz taleyi bilən, elin yaxşı günləri, xoşbəxt gələcəyi üçün özünü hər an oda atan, qurban verməyə hazır olan ideal bahadır kimi mücəssəmləşmişdir. Məlumdur ki, qədim zamanlarda insanın güc-qüdrətinə fərqli münasibət mövcud olmuşdur. İnsan sonsuz qüvvət sahibi, hər şeyə qadir olanqüdrət rəmzi kimi təsəvvür edilmişdir. Qəhrəmanın xilaskar kimi təcəssüm etməsində onun fiziki gücünün fövqəladəliyi, hətta təbii və ictimai fəlakətlərə sinə gərməsində, öz elini fantastik bəlalardan qurtara bilməsində meydana çıxmışdır. Elə bu səbəbdən də bir çox xalqların qəhrəmanlıq dastanlarında hər bir fövqəl işə qadir qəhrəmanlar, yenilməz pəhləvanlar, qorxunc məxluq və əjdahaları, vahiməli devlərə qalib gələn bahadırlara, el-yurd üçün təhlükə yaradan düşmənlərə qarşı təkbaşına mübarizə aparan yenilməz alp obrazlarına rast gəlirik. «Alpamış» eposunun baş qəhrəmanı Həkimbəy-Alpamış da fövqəlgücə malik, xalqın fiziki və mənəvi qüdrətini özündə nümayiş etdirən obrazdır. Dastanda Alpamışın qəhrəmanlığının, igidlikləri və bahadırlıq hünərlərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu dastanı ifa etmiş bütün özbək baxşıları Alpamışı xalqın sevimli və ideal alpı kimi sonsuz sevgiylə vəsf etmişlər.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AHMET BAYTURSINULI'NIN ESERINDEKI ATASÖZLERI VE DEYIMLER ÜZERINE

Prof. Dr. Zeki Kaymaz
Ege Üniversitesi. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Türkiye

Bu bildiride, Kazak Türklerinin önemli şahsiyetlerinden Ahmet Baytursınulı'nın "**Ķırıķ Mısal**" ve "**Masa"** adlı iki eserinde kullandığı atasözleri ve deyimler üzerinde durulacaktır.

A.Baytursınulı 5 Eylül 1872'de Torgay ilçesine bağlı Tosın bölgesinin 5. köyünde, Sarıtübek adlı yerde dünyaya gelmiştir. Günümüzde Kostanay bölgesi, Torgay ilçesi, Ahmet Baytursınulı köyüdür[512]. Orınbor'daki "Kazak – Kırgız Öğretmenler Okulunu" bitiren A. Baytursınulı çeşitli yerlerde öğretmenlik yapmıştır. 1913'de yeni kurulan "Kazak" gazetesini yönetmiş, 1917 yılında "Alaş" partisinin kurucularından biri olmuş, Kazak Türkçesi ve edebiyatıyla ilgili önemli eserler yazmıştır. 8 Aralık 1937 yılında "Halk Düşmanı olarak" tutuklanmış, kurşuna dizilmiştir. 1988 yılında suçsuz olduğu kabul edilmiş bu yıldan itibaren eserleri araştırılmaya başlanmıştır.

A. Baytursınulı'nın eserlerini üç başlık altında toplamak mümkündür.

1. Kazak Türkçesi, Kazak Edebiyatı üzerine yazdığı eserleri,
2. Şiirleri,
3. Rus dilinden çevirdiği şiirleri.

A. Baytursınulı'nın miras bıraktığı eserlerden büyük bir kısmı tercümeleridir. Rus – Kazak okulunda eğitim alan A. Baytursınulı Rus edebiyatını yakından takip etmiştir. 1909 yılından itibaren Rus klasik edebiyatına ait eserleri Kazak Türkçesine çevirmiştir. Fabl türüne önem veren A. Baytrusınulı şiir aracıyla önemli konulara değinmiştir. Çar'ın yürüttüğü siyasetin olumsuz yönlerini halka fabllerle anlatmıştır.

"**Ķırıķ Mısal**" 1909 yılında Petersburg'de 116 sayfa, 1911'de Orınbor'da 96 sayfa, 1922'de ise Kazan'da 96 sayfa olarak çıkmıştır[513].

A. Baytursınulı ünlü, Rus yazarı İvan Andreyeviç Krılov'un şiir şeklindeki fabllerinin ikiyüzünün içerisinden Kazak halkına uygun kırk fablı seçmiştir. Bu fablleri ustalıkla, Kazak Türkçesine çevirmiş ve bu şiirlere kendinden yeni felsefi ve didaktik unsurlar katmıştır. Konusu İ. A. Krılov'dan alınsa da **"Ķırıķ Mısal**"ı A. Baytursınulı adeta yeniden yazmıştır.

Ünlü fabl yazarları Ezop, Krılov gibi A. Baytursınulı da "Sivrisinek, eşek, maymun" gibi benzetmelerle olumsuzlukları göstermiş, keskin sözleriyle karakterleri tenkit ederek eserlerini yazmıştır.

A. Baytursınulı'nın çeviri eserlerindeki diğer bir özellik her fablin sonuna kendi yorumunu katmasıdır yani Kazak deyimiyle "***toķsan avız sözdiñ tobıķtay tüyini***"ni yapmıştır.

Kazak Türkleri arasında **"Kırk"** sayısı çok önemli, kutsal sayılardandır. Belki de bu sayının kutsallığından A. Baytursınulı da sadece fablin kırk tanesini seçmiştir. Kazak edebiyatında sık rastladığımız "Kırk" sözü A. Baytursınulı'nın kitabındaki "Kırk" sayısıyla ilgilidir. Örneğin; ***"Otız kün oyın ķırıķ kün toyı; ķısķa künde ķırıķ aynaluv; ķırıķ kün şilde; ķırıķtıñ biri ķadır; ķırkıñ minse, ķır artılmas; ķırıķ ruv, ķırık pışaķ v.b"***. Buradaki "Kırk" sayıyı değil bir nesnenin bolluğunu, çokluğunu, kutsallığını simgelemektedir[514]

A. Baytursınulı'nın **"Ķırıķ Mısal**" eserinden önce İ. A. Krılov'un eserlerini büyük Kazak şairi Abay ve Kazak Türklerinin ilk pedagogu, önemli şahsiyet Ibıray Altınsarin Kazak Türkçesine çevirmiştir.

I. Altınsarin İ. A. Krılov'tan çevirdiği fabllerini "**Kirgizskaya Hrestomatiya**" adlı kitabında yayınlamıştır. A. Baytursınulı I. Altınsarin'in bütün eserlerini yakından takip etmiş ve **"Kirgizskaya Hrestomatiya**" kitabındaki İ. A. Krılov'tan çevirilen "**Eginniñ Bastarı**" (Ekinin başları) adlı fabli A. Baytursınulı hiçbir değişiklik yapmadan "**Ķırıķ Mısal**"a eklemiştir[515].

A. Baytursınulı'nın diğer fabl eseri "**Masa**" (Sivrisinek)dir. Bu eseri Orınbor'da 1911, 1914, 1922 yıllarında yayınlanmıştır. **"Masa"** (Sivrisinek) kitabındaki şiirler yazarın kendi eserlerinden ve Volter, A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, Yulya Jadovskaya, Nadson'un çevirilerinden oluşmaktadır. Bu eser üzerinde araştırma yapan Kayım Muhamethanov şu görüştedir; " *Masa Çar dönemindeki Kazak halkının geçirdiği zor durumu aynen ortaya koyan edebi eserdir. Kazak edebiyatında değerini kaybetmeyecek 'devir' eseridir'"*[516]

---

[512] **Til Taglımı,** Ahmet Baytursınov, Ahmet Baytursınov Atındagı Til Bilimi Enstitutı. Almatı "Ana Tili",1992.s 8
[513] Rayhan İmahanova. "**Ahmet Baytursınulınıñ Ömirbayanı, Şıgarmaşılıgı**"Doktora Tezi Kazakıstan Respublıkası. Almatı 2006, s 80
[514] Saparġali Omarbekulı, 'Mısal Janrınıñ Biregey Ülgisi' Ulttıķ Ruhtıñ Ulı Tini, Almatı "Gılım"s 462
[515] Saparġali Omarbekulı, age s 463
[516] Kayım Muhamethanov, Semey Tanı Gazetesi, 1989. 6 Ocak.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

“Masa” (Sivrisinek) kitabı; halkı uyandırma, şuurlandırma görevini yerine getirecek olan bir semboldür. Bu eserinde halkı bilgilendirme, harekete geçirme, ideal kazandırma, istikbale yönelik gayret göze çarpmaktadır. Şairin bu görüşlerini ifade ederken mecazi anlatıma yöneldiğini şu satırlarda görmek mümkündür;.

Mısalı Ķazaķ malşı uyıķtap jatķan	Örneğin Kazak çoban uyuyup yatan
Jılandı päle delik añdıp baķķan.	Yılanı belâ diyelim izine bakan
Päleniñ türin köretin men – Sarımasa	Belânın yüzünü görecek ben- Sarı sivrisinek
Halıķtı oyansın dep sözben şaķķan	Halkı uyansın diye sözle ısıran.
Oylaymın: “Osı söz de jetedi,-dep,	Düşünüyorum: “Bu söz de yeterli, diye
Uyķısı aşılmaġan jurt özimdi	Uykusu açılmayan yurt(halk) kendimi
Ķorķamın sarı masaday etedi dep”	Korkuyorum sarı sivrisinek gibi edecek diye”[517]

A. Baytursınulı’nın eserlerinin diğer önemi şiirlerinde kullandığı atasözleri ve deyimlerdir. 1926 yılında Taşkent’te çıkardığı “Ädebiyet Tanıtķış” (Edebiyat Teorisi) adlı eserinde yazar *“Sözdiñ körki- maķal, jüzdiñ körki saķal” degen Ķazaķta maķal bar. Maķal men saķaldıñ mäni ķur körik boluv emes. Olardıñ birin sözge, birin jüzge körik ķılıp taġıp otırġan adamnıñ oyı men köñili*” demiştir[518]. Türkiye Türkçesindeki anlamı; *“Sözün güzelliği atasözü, yüzün güzelliği sakaldır” denen Kazaklarda atasözü vardır. Atasözü ve sakalın anlamı sadece güzellikle ilgili değildir. Onların birisini söze, birisini de yüze yakıştıran, insanın düşüncesi ve gönlüdür.*”

A. Baytursınulı söze güzellik katan atasözü ve deyimleri kendi eserlerinde olsun çevirilerinde olsun sıkça kullanmıştır.

“Ķırıķ Mısal” adlı eserde yer alan atasözleri ve deyimler;

Fablin adı	Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Şımşıķ pen Kögerşin	Jazmıştan ozmış joķ	Nasipten öteye yol gitmez
Ögiz ben Baķa	Älin bilmegen älek	Boyundan büyük işlere kalkmak
Ķasķır men Tırna	Sadaķa bastan ķulaķ	Sana canım feda
Ķarġa men Tülki	Halıķ aytsa ķalt aytpaydı	Halk söylüyorsa yanlış değildir
Ķasķır men Ķozı	Böri joķ deme, börik astında	Düşmanım yok deme, yakınında
Ķara Bult	Jaķsılıķtı basıña ķıl, basıñnan assa dosķa iste	İyiliği kendine et, kendinden arttıysa dostuna iste.
	“Asıl tasta, öner jasta boladı”	Mücevher taşta, hüner gençte bulunur.
Ķasķır men Mısıķ	Ne ekseñ, sonı orarsıñ	Ne ekersen onu biçersin
Kisi men Ayu	Nadan dostan duşpan artıķ	Akılsız dosttan akıllı düşman iyidir. .

“**Masa**” (Sivrisenek) adlı eserde yer alan atasözleri ve deyimler;

Şiirin adı	Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Sorlı Bolġan Mujıķ	Avzıñdı ķurġaķ ķasıķ bosķa ķajar	Kuru kaşık ağız yırtar
Ķazaķ Saltı	Köppen körgen ulı toy	Bir elin nesi var, iki elin sesi var(?).
Anama Hat	Ümitsiz şaytan	Ümitsiz şeytan
Ġılım	Zamanıñ tülki bolsa, tazı bop şal	Zamanın tilki ise, sen de tazı ol.
Tartuv	Danalıķ öşpes jarıķ, ketpes baylıķ	Ululuk sönmeyen aydınlık, tükenmeyen zenginliktir
Aķın İnime	Avzımen oraķ oruv	Ağzıyla ekin biçmek
G. N. Potanin	Oramal tonġa emes, jolġa	Başörtü kaftan için değil, yol içindir.

Sonuç olarak A. Baytursınulı’nın kuvvetli kalemi olduğunu eserlerinden olsun gazete makalelerinden olsun fark etmek mümkündür. Eserlerinde yer alan atasözleri ve deyimleri dışında “Kazak”, “Akjol”, “Aykap” adlı gazete ve dergilerindeki makalelerinde özdeyişleri[519] göze çarpmaktadır. Örneğin;

Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
“Balam” deytin jurt bolmasa, “jurtım” deytin bala ķaydan şıķsın	“Oğlum” diyen yurt olmazsa, “yurdum” diyen oğul nerden çıksın
Telmirip alġan teñgeden, ter siñirgen tiyin juġımdı.	Acınarak aldığın paradan, alın terinle aldığın para iyidir.
Jerdi jaldavdan tartınbaġandar, satudan da tayınbaydı	Toprağı kiraya verenler, hiç düşünmeden satarlar
Beti jamannıñ aynaġa ökpelevi jön ba?Niyeti jamannıñ Allaġa ökpelevi jön be?	Yüzü çirkinin aynaya küsmesi doğru mu? Niyeti kötünün Allah’a küsmesi doğru mu?
Bizdiñ zamanımız-ötken zamannıñ balası, keler zamannıñ atası	Bizim zamanımız geçmiş zamanın oğludur, gelecek zamanın babasıdır.
Mekteptiñ janı – muġalim	Okulun canı öğretmendir.

---

[517] **Ahmet Baytursınulı**, M. O. Avezov Atındagı Adebiyet jane Öner İnstitutı. Almatı “Alaş” 1 tom, s 15
[518] “Ahmet Baytursınulı jäne Ķazaķ Filologiyasınıñ mäseleleri” K. Jamanbayeva “Söylev Söz Öneri” “Arıs” Baspası. Almatı 2004 s 34
[519] G. Ernazarova “Kazak Publistika Tilinin Damuvındagı Baytursınulı Kezeni” Doktora Tezi Aftoreferatı. Almatı, 2004. s 15

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

AŞIQ VALEHİN HƏYAT VƏ SƏNƏTKARLIQ İRSİNƏ DAİR (ZAQATALA AŞIQ MÜHİTİNİN NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ)

Zümrüd Səmədova
AMEA Folklor İnstitutu
Azərbaycan

Azərbaycan aşıq sənətinin yaranıb yaşandığı mühitlərindən biri də Azərbaycanın şimalında yerləşən Zaqatala aşıq mühitidir. Bu mühit də Varxiyanlı aşıq Məhəmməddən başlanan ənənə sonralar Aşıq Arab, Aşıq Könlü, Aşıq Hüseyn, Kor Nəzir, Aşıq Cahangir Dalğın və bir sıra başqa aşıqlarımızın yaradıcılığında dolğunlaşmış, özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Hazırda burada yerli aşıqlarla yanaşı sonradan müəyyən səbəblərlə əlaqəli ayrı-ayrı mühitlərdən gələn bir neçə gəlmə aşıq da məskunlaşıb. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, hazırda Zaqatala aşıq mühiti əsasən üç xətt üzrə inkişaf edir:

1. Yerli aşıqların öz ifaçılıq ənənələri.
2. Gəlmə aşıqların özləri ilə gətirdikləri ənənə.

Bir tərəfdən ayrı-ayrı etnik qrupların yerləşdiyi bu mühitdə adət-ənənələr də bir-birinə çulğalaşmış şəkildə yaşamaqdadır ki, bu digər bir xətti təşkil edir. Bütün bunlar aşıq sənətindən də yan keçmir. Qeyd edək ki, burada yaşayan avar, saxur, inqiloy və. s. bir çox azsaylı xalqların nümayəndələri də aşıq sənətinə müraciət etmişdir. Çox təbii ki, onlarda olan bu həvəs mühitdə yaşayan yerli türklərin təsiri ilə əlaqəli yaranmışdır. Yerli türklərin adət-ənənəsini, musiqisini, sazını, sözünü kifayət qədər mənimsəyə bilən etniklər hazırda bu adətlərin ən yaxşı qoruyucularına çevrilmişdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu mühitdə sazla yanaşı tənbur da (el dilində danbur işlənir) paralel bir inkişaf prosesi keçirir. Qeyd edək ki, tənbur qədim çalğı alətlərindən biridir. Prof. S.Paşayev qədim, üç simli alətlərdən danışarkən setar, qopuzla yanaşı, tənburun da adını çəkir və bu alətin xüsusən Azərbaycanın şimal bölgəsində, Zaqatala, Balakən rayonunda ifa olduğunu bildirir. (1,4) Tənburda bəzi saz havaları ilə yanaşı özünəxas, mühitin abu-havasına, tələblərinə uyğun havalar ifa olunur. Bu havalar içərisində daha çox maraq doğuranları «Sarıbaş», «Məhərəmkəndi» oyun havaları və «Ox gülüm», «Ala gözlüm» «Leylam» və.s kimi mahnılar və bayatı formasında deyilən haylalar da daxildir.Tənburda həmi qəmli havalar, ilahilər həm də məclisin abi-havasına uyğun oynaq havalar ifa olunur, dastanlar söylənilərdi. Maraqlı haldır ki, tənburda çalıb-çağıran sənətkarlarımız sonradan saza keçir. Zənnimizcə, bunun başlıca səbəbini burada yaşayan insanların maraq dairəsi ilə, daha düzgün desək, zamanın tələbi ilə əlaqələndirmək daha doğru olar. Tənbur və onun imkanları, tənburla söylənilən dastanlar, aparılan məclislər ayrıca bir mövzunun söhbəti olduğundan üzərində elə də çox dayanmaq istəmədik.

Zaqatala aşıq mühitində digər bir xətt gəlmə aşıqların özləri ilə gətirdikləri ənənə üzərində inkişaf edir. Əsasən Aşıq Valeh, Aşıq Yusif ətrafında cərəyan edən inkişaf xətti, burada tarixən mövcud olan ənənəyə heç bir xələl gətirmir, əksinə ənənələrin qarışması mühitdə müəyyən rəngarənglik, əlvanlıq yaradır.

Bütün bu ənənələr bir-birinə qaynayıb qarışsa da, çulğalaşsa da, yenə də hər bir ifada öz kökünə bağlılıq duyulmaqdadır. Belə aşıqlardan biri də əslən Göyçəli olan Aşıq Valeh Rəhim oğlu Həsənovdur. O, bu barədə şeirlərinin birində deyir:

Eşq əhliyəm, məhəbbətdir ustadım,
Öz adım Valehdir, Həsən soyadım.
Budur ürəyimdə arzum, muradım,
Qismət olmayasan sara, sevgilim.

Konkret mövzuya keçməzdən öncə aşığın ömür yoluna qısa da olsa nəzər salaq.

Aşıq Valeh Rəhim oğlu Həsənov 1937-ci il may ayının 1-də Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında, Basarkeçərin Şişqaya kəndində anadan olub. Sonralar 1969-cu ildə ailəsi ilə birgə Zaqatala rayonuna köçür və o zamandan burada məskunlaşan sənətkar buranı özünə doğma diyar hesab edir. Elindən-obasından hörmət görən, yaşıl təbiətindən ilham alan ustad sənətkar sevgisini, dərdini, nisgilini sazının incə tellərində dilləndirir, arzu və istəklərini, hiss-həyəcanını isə yazıb yaratdığı şeirlərində əks etdirməyə çalışır. Hələ gənc yaşlarından vətənindən ayrı düşən Aşıq Valehin saz-söz ocağı olan bu diyara gəlişi onun yaradıcılığını daha da şaxələndirir, şeiriyyatının rəngarəngliyini artırır. Aşıq Valehin atası Rəhim zamanının tanınmış ustad aşıqlarından olub. Aşıq Valehin dediyinə görə onun ustadı Aşıq Alının yetirməsi Qızılvəngli Aşıq Qulu olub. O, klassik dastanları yaxşı bilmiş, mükəmməl ruhani təhsili almış və dərin biliyə malik olmuşdur. A.Ozan məqalələrinin birində qeyd edir ki, «dastançı aşıq kimi tanınmış Rəhim möhkəm yaddaşı ilə, yaddaşının qeyri-adi kəsəri ilə çoxlarında qısqanclıq oyadırmış» (2,138)

Aşıq Valehin əmisi Aşıq Əli də öz yüksək şairlik təbi ilə seçilmiş, özünəxas ifası ilə sayılıb seçilən

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

sənətkarlarımızdan olub. O, ömrünün çox hissəsini Zaqatalanın Əliabad kəndində yaşayıb. Odur ki, Zaqatalada bir çox ustad sənətkarların doğru istiqamətlənməsində Aşıq Əlinin də böyük rolu olmuşdur.

Zaqatalalı Aşıq Camalın, Aşıq İsmayılın bir sənətkar kimi yetişməsində Aşıq Əlinin böyük təsiri olmuşdur. Elə Aşıq Valehin də uşaq yaşlarından bu sənətə olan həvəsi səbəbsiz olmur. Atasından aşıq sənətinin sirlərini dərindən mənimsəyir, el havalarının mükəmməl ifasını, klassik dastanları öyrənir. Aşıq Valehin dediyinə əsasən onun atası Aşıq Rəhimin onlarla yetirməsi olmuşdur. Bu yetirmələrdən biri olan Aşıq Valeh də sözün həqiqi mənasında, ustad görmüş, öz ifaçılıq üslubu ilə tanınmış yaradıcı ifaçı aşıqlarımızdandır. Aşıq Valeh digər aşıqlar kimi oxumur, amma istənilən aşıq havasını çox böyük məharətlə ifa etməyi bacarır və eyni zamanda klassik dastanlarımızı, nağıllarımızı, qara nağıllarımızı yaxşı bilməklə yanaşı, öz dastanlarını da yaratmışdır. Ustadın yaradıcılığı–aşıq şeiri üslubunda yaratdığı incilər onun həm el şairi, həm də ustad sənətkar, yaradıcı-ifaçı aşıq kimi dəyərləndirməyimizə əsas verir. Sənətkar klassik ənənəni yaşatmaqla yanaşı özünəməxsus ifa tərzi, məclis aparma bacarığı və yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə tanınır. E.Məmmədli klassik saz və söz gələnəklərinə bağlılığı və sədaqəti aşıqlığın, sənətkarlığın ilkin şərti hesab edir. (3,19)

Əgər biz məclis aparmaq, ifaçılıq xüsusiyyətlərindən söz açırıqsa, öncə Zaqatala aşıq mühitindəki ümumi ifaçılıq mənzərəsinə nəzər salaq. Burada həm Qərb aşıqlarının ifa tərzi (Göyçə), həm də Borçalı aşıqlarının ifa tərzinə yaxınlıq duyulur. Qərb aşıqlarının ifasına olan yaxınlıq əsasən Aşıq Valeh və onun əmisi aşıq Əlidən keçir. Bu təsir Zaqatala aşıqlarından daha çox Muxaxlı Aşıq Əlinin ifasında duyulmaqdadır. Çox təbii ki, bunun əsas səbəbi hər iki sənətkarın sənət əlaqələrinin bağlılığından irəli gəlir. Bütün bunlara baxmayaraq, Zaqatalada Varxiyanlı Aşıq Məhəmməddən gələn böyük bir ənənə vardır ki, bu ənənəni yaşadan Bəhmədlili Aşıq Mədət, Aşıq Cuma, Aşıq Səadəddin və s. kimi ustad və ifaçı aşıqlarımız var ki, bu səbəbdən Zaqatalanı ayrıca bir mühit kimi təqdim etmək yerinə düşür. Hələ tarixən aşıqlarımız məclis apararkən adətən balabançı ilə çıxmış, yaxud da iki aşığın bir-birini əvəzlənmək şərtilə məclisi idarə etmişlər. İkinci xüsusiyyət mühitin spesifikasının göstəricisi hesab oluna bilər.

Aşıq Valeh də Göyçə aşıq mühitindən gələn tək ifaçılıq ənənəsini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Aşıq Valeh o sənətkarlardandır ki, aşıq şeirinin bütün növlərində qələmini sınamış, dövrünün tanınmış ustad aşıqları ilə deyişmiş və həmişə də uğur qazanmışdır. Klasssik dastanlarımızı hafizəsinə həkk edən ustad eyni zamanda dastan yaradıcısı kimi tanınır. Onun müraciət etdiyi mövzular real məhəbbətin tərənnümü, vətən həsrəti, ictimai-siyasi motivlər, din və ürfandır. Hər sözü, hər kəlamı haqqa bağlı olan sənətkarın arxa-dayağı da haqqdır. «Üstədir» rədifli divanisində bu barədə deyir:

Valeh, sən gəl Haqq Təaladan dərdinə dərman dilə,
Çağırginən şahlar şahın etiqadla, sidq ilə.
Gəlsə yüz min təbib, loğman, ya bilməyə, ya bilə,
Sidqi dillə Haqq-Təaladan istə aman, üstədi.

Dərdinin dərmanını təbibdən deyil, haqqdan istəməyi özünə tövsiyyə edir. Sözdən çələng hörməyi bacaran ustad, ilhamını eldən alır, gücünü-qüdrətini İlahidən diləyir. O, eyni zamanda bu xüsusiyyəti bütün sənətkarların simasında görmək istəyir. «Əgər» qoşmasına diqqət yetirək:

Şair ola bilməz hər şeir yazan,
İlhamı elindən almasa əgər.
Hər sim tərpədəndən sənətkar olmaz,
Mizrabı ürəkdən çalmasa əgər.

Aşıq Valeh yaradıcılığında vətənə məhəbbət, yurd-yuva həsrəti, demək olar ki, bütün şeirlərdə öz əksini tapıb. Sənətkar bütün varlığı, əqidəsi, düşəncəsi ilə elinə-obasına, bütövlükdə xalqına bağlı olan sənətkardır. Vətən həsrəti çəkən, yurd-yuva düşkünü olan aşıq yiyəsiz qalan obaların harayına səs qatır, yağı tapdağında qalan torpaqlarımızı azad görmək istəyir. Düşmənə olan kinini, qəzəbini sazıyla-sözüylə aləmə bəyan edən ustad sanki bununla içində qaysaq bağlayan vətən adlı dərdinə azacıq da olsa təsəlli tapmış olur.

Yenə dağlarımı duman, çən alıb,
Xəzan vurub güllü bağım saralıb,
Tər qönçənin dövrəsini xar alıb,
Xoryad əl uzadıb bara nəisə.

İtirilmiş vətən torpaqlarının hər qarışına təəssüf hissi keçirən sənətkar göz görə-görə yurd-yuvasının düşmən tapdağına çevrilməsinə, toponomik adların assimilyasiya edilməsinə təsirlənir. «Bu yerlər» rədifli qoşmasında hiss-həyəcanını, təəssüfünü belə ifadə edir:

Bir zaman düşmənlər çapdı elimi,
Məhv etdi yurdumun hər büsatını.
Qırdılar ellərin qol-qanadını,
Saraldı bu yerlər, soldu bu yerlər.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Sənətkar bu qoşmasında təbiətin yaratdığı əsrarəngiz gözəllikləri–qartalın uçuşundan, zirvəsində xar bağlamış qarına, çəmənlərin al-əlvan çiçəklərindən ən xırda daşına kimi öz qəlbinin saflığı səmimiliyi ilə tərənnüm edir.

Aşıq Valehin ədəbi irsinin el-oba tərəfindən böyük rəğbət və hörmətlə qarşılanmasının əsas səbəblərindən biri də xalqın istək və arzularının hamının başa düşdüyü sadə və aydın dildə ifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır. Ustada xas olan əsas səciyyəvi mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən biri də onun cəhalətə, nadanlığa haqsızlığa qarşı mərdi-mərdanə sinə gərməsi və heç nədən, heç kimsədən qorxub çəkinməməsidir. Hər zaman haqq deyib, haqq eşidən, haqqa bağlı olub haqqı həqiqəti soraqlayan, ümidsizliyə düçar olduğunda belə inamını itirməyən aşıq Valeh, sözün həqiqi mənasında, mərdlik, mərdanəlik məktəbi keçib. Əslən Göyçəli olan sənətkar şeirlərində tez-tez doğulub boya-başa çatdığı yerləri xatırlayır, o yerlərin həsrətini çəkir. Bu barədə divanilərinin birində deyir:

Göyçəliyəm, didərginəm vətənimdən elimdən,
Qərib könlüm ayrılmayır bir an Göyçə gölündən.
Mən Valehəm, həcv- hədyan əsla çıxmaz dilmdən,
Dindirsələr xoş dinərəm, sinəsi dəftər mənəm.

Aşıq Valeh doğruluq-düzlük, haqq-ədalət tərəfdarıdır. Çox zaman ustad aşıq real həyatla zamanın gərdişi ilə düşüncələrinin, arzu və istəklərinin zidd olduğunu duyduğunda kədərlənir. Onun poeziyasında gələcəyə inamla yanaşı ümidsizlik, inciklik, pessimist əhval-ruhiyəyə də təsadüf edirik. «Düşdüm» rədifli qoşması məhz bu istiqamətdə yazılıb:

Yüküm əydi daşım düşdü qəribə,
Elimdən-obamdan aralı düşdüm.
Xeyir əkdim, şər götürdüm dünyadan,
Ağ günə can atdım, qaralı düşdüm.

Aşıq Valehin yaratdığı divanilərində, bağlama və deyişmələrində onun dini-ürfani dünyagörüşə bələd olması məlum olur. «Ya Məhəmməd, ya Əli Mustafa», «Başabaş» rədifli divanisi və digər başqa qıfılbəndləri bu istiqamətdə yazılıb. Onun qoşmaları, gəraylılıarı və digər şeirləri ən incə, zərif məhəbbət, gözəllik və saf duyğularıyla zəngindir. Sənətkarın yaradıcılığının başlıca mövzusu insan arzuları, hiss-həyəcanı, dərdi və nisgili təşkil edir. Onun təbiətə aid olan şeirlərinin əsasında canlı bir insan obrazı durur. Bütün arzu və istəklərini real insan surəti ilə qarşı-qarşıya qoyur. Yaşadığı vətənin gözəllikləri, çəməndəki ətirli güllərin xoş görünüşünə kimi sənətkarın ilham mənbəyi olmuşdur. «Dağların» adlı şeirində aşıq böyük Qafqaz dağlarının canlı portretini yaratmışdır.

Yenə bahar gəldi, keçdi zimistan,
Gəldi yenə xoş avazı dağların.
Baş qaldırıb bənövşəsi, nərgisi,
Həyat verən bu səfalı dağların.

Və yaxud

Çıx qala düzünə bir şəhərə bax,
Hər tərəf gül-çiçək, tamam bağça-bağ.
Möhtəşəm binalar ağ-eyvan otaq,
Sərvətdi, nemətdi, boldu bu yerlər.

Tarixi mədəniyyət abidələrinin təsvirini böyük məharətlə poeziyaya gətirməyi onun yaradıcılıq qüdrətindən və özünəməxsusluğundan soraq verir. Təbiət gözəlliklərinin canlı portretini yaradan ustad, cığalı dodaqdəyməz divani təcnisində əsrarəngiz təsvirlə yanaşı insan-təbiət münasibətlərini çox böyük incəliklə əks etdirərək şeirdə dualizmin əsasını qoyur. Bu da onun yaradıcılıq qüdrətindən soraq veir. «Sərinə» rədifli cığalı təcnisinə diqqət edək:

Çiskin gedər, çən çəkilər, dağlar çıxar sərinə,
Dərələrdən sərin yerlər əsər, dağlar sərinə.
Aşıq deyər sərinə,
Qaldı, igid səri nə.
Qış olanda girlənək,
Yayda çıxaq sərinə.
Qar quzeydə hər an qalar, gələn il qar yağana,
Yenidən qar yağacaqdı qarlı dağlar sərinə.

Aşıq Valehin təsvir etdiyi hər bir gözəllik canlı və təbiidir. O yalnız gördüyünü, duyduğunu və dərk edə bildiyini qələmə alır. Bu xüsusiyyət sənətkarın şeirlərinə əlvanlıq, təbiilik və səmimiyyət gətirir.

Aşıq Valehin yaradıcılıq irsi əvvəldən sonadək səmimilik cəsarət, haqqa, doğru yola çağırış üzərində köklənib. Dini-ürfani şeirlər aşıq Valeh yaradıcılığında önəmli yer tutur. Şahi-Mərdan, 40-lar piri, qili-qal və başqa ifadələrə tez-tez təsadüf olunur. Düzlük, doğruluq carcısı olan Aşıq Valeh hər dəfə düşdüyü çətinlikdən Tanrının köməyi ilə qurtarır. Buna görə də sənətkar ona hər zaman duaçıdır. «Pərvərdigar»

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

adlanan divanisində bu barədə deyir:

Sığınmışam qüdrətinə, ya Şahi Mərdan, xuda,
Sayılı borcdan qurtaran, Məsihi dardan, xuda,
Ayrı salma, bu kimsəsiz Valehi yardan, xuda,
Yalvarıram tanrı kimi bir ada pərvərdigar.

Aşıq Valeh yaradıcılığında, xüsusən divanilərində, deyişmələrində, qıfılbəndlərində təsəvvüf dünyagörüşünün elementləri vardır. Təsəvvüf elementləri insan düşüncəsində kök salan xəyali varlıqların qeyri-adiliyindən yaranır. Xüsusən də ən incə məqamların ən geniş və əvəzsiz təxəyyülün ifadəsi zamanı ortaya çıxır. Təsəvvüfün əsas elementləri sırasında başlıcası tərkidünyalıq, dünya varından çəkinmək, özünə qapanmaqdır. Prof. M.Qasımlının dediyinə əsasən hər bir ustad aşıq həm islamın, həm də ürfanın rəmzi və işarələrinə yaxşı bələd olmalıdır. (4, 22-23)

Ustadın yaradıcılığı ilə tanış olarkən məlum olur ki, o həm ürfanı, həm də dini gözəl bilən sənətkarlarımızdandır. Əslində ürfan elminin incəliklərinə bələd olmadan, təriqətin yolunu keçmədən, mərifətin hikmətini anlamadan, şəriətin qanunlarını bilmədən, həqiqətə tapınmadan hər hansı bir ustad sənətkar bu tip şeirlərini yarada bilməzdi. «Məhəmməd ya Əli Mustafa», «Başa-baş» və s. divaniləri buna gərəkli nümunə ola bilər. Ustadın «Başa-baş» rədifli divanisi bir başa Tanrıya müraciətlə yazılıb. Burada maraqlı olan xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, ustad bir tərəfdən Tanrıya müraciət edərək ondan mərhəmət istəyir, digər tərəfdən isə öz qəlbini qınaq yerinə çevirir. Bu xüsusiyyəti klassiklərimizdən olan Varxiyanlı Məhəmmədin yaradıcılığında da izləyirik. Bu divanisi aşığın yaradıcılıq qüdrətinin əsaslı göstəricisi hesab oluna bilər:

Şahlar şahı, mürvət elə, gəlmə mənlə üzbə üz,
Şər-böhtana salma məni hər yetənlə başa-baş.
Şeytan, iblis məclisindən, dedim, könül, uzaq dur,
Şümür xislət yol gedərmi söyləsən də başa-baş.

Din və ürfan onun «Pərvərdigar» rədifli divanisində də paralel şəkildə öz əksini tapır:

Altı gündə yaratmısan, on səkkiz min aləmi,
Ondan əvvəl xəlq eylədin, Ya Rəbb, löhi-qələmi.
And verirəm Kərbəladan simvol olan Ələmi,
Vermə cavan ömrümü gəl, sən bada, Pərvərdigar.

Sənətkarın bu şeiri ilə tanış olarkən məlum olur ki, o, Qurana və onun ayələrinə çox yaxşı bələd idi. Biz «löhü-qal», dünyanın 6 gündə yaranması haqqındakı fikirlərə «Qurani-Kərimin» «Yunus» surəsinin 3-cü ayəsində təsadüf edirik.(5, 97-98) Dünyanın altı gündə yaranması Qurandan savayı ayrı-ayrı miflərimizdə və müxtəlif mövzuları əhatə edən kitablarımızda da öz əksini geniş şəkildə tapır. Müxtəlif ayələrdən ibarət olan Əsrarül-Quranda qeyd olunur ki, «O, haman Allahdır ki, asimanları və yeri altı gündə yaratdı.»(6, 12-28)

Qeybdən eşitdi gizli bir səda,
Yaməzə sədası saldı fəryada,
Qalanda cəbrin bəhri dəryada,
Ustad gördü, şahi-Mərdan Əlini.

Şahi-Mərdan Həzrət Əlinin adına aşıq ədəbiyyatında tez-tez təsadüf edirik. Prof. H.İsmayılov bu tip şeirlərində Əlinin adının çəkilməsinin, ona müraciət edilməsinin səbəbini bütün sufi təriqətləri, təsəvvüf elminin nəzəri əsaslarının Əli əleyhissalamın gizli elmlərdən qaynaqlanması ilə bağlayır. (7, 198)

Aşıq Valeh şeirlərinin hər birinin ayrılıqda öz məna yükü var, öz ruhu və poetik çaları var. Aşıq sənətinin bütün növlərində qələmini sınayan sənətkar yaradıcılığında təcnisə xüsusi yer vermişdir. Ümumiyyətlə, Zaqatala aşıqlarından Varxiyanlı Məhəmmədlə Cahangir Dalğını çıxsaq, təcnisə müraciət edən az olub. Aşıq Valehin təcnislərindən danışarkən cəsarətlə deyə bilərik ki, onun bu tükənməz istedadı və məharəti çox təbii ki, Tanrı tərəfindən verilən nemətdir. «Yada de» təcnisinə diqqət edək:

Dərdini deyincə naqis qardaşa,
Get ürək sözünü yaxşı yada de,
Aşıq yaxşı yada de,
Düşdün yaxşı yada de,
Ağ aşıq həsrət qaldı,
Yarı yaxşıya da de,
Hərcayı qardaşdan, sarsaq soydaşdan,
Yaxşıdır nə desən yaxşı yada de.

Burada aşıq həm öyüd-nəsihət edir, gileylənir, həm də insanları doğruluğa, düzlüyə səsləyir, həm də gələcəyə inam kimi bir çox tərbiyəvi-əxlaqi dəyərlər aşılamağa çalışır.Yeri gəldikcə ustad iştirakçısı olduğu məclisdə qarşısındakı rəqibini deyişmə, qıfıllama ilə yanaşı təcnis ilə də sınağa çəkib çaşdırır. Prof. A.Nəbiyev təcnisin sözün poetik gözəlliklərini nümayiş etdirən şeir şəkli olmaqla yanaşı daha dərin

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

məna yükünün aparıcısı, daşıyıcısı olması qənaətindədir. (8, 246) O, şeiriyyatda yad və yersiz sözlər işlətməkdən həmişə ehtiyatlanmış, bunu ədəb-ərkandan kənar hesab edir. Ustad sənətkarın «Sərinə», «Sinəsin», «A yara məndən», «Dərdimi» və s. təcnislərinin adlarını çəkmək olar. Aşıq Valeh ustadnamələri ilə iştirak etdiyi məclisə həmişə bir canlılıq, şuxluq, xoş əhval-ruhiyyə bəxş edib. Fikrimizcə, aşıq poeziyasında yer verdiyi ustadnamələri, nəsihətamiz öyüdləri ilə möhtəşəm bir abidə ucaldıb. O, hər hansı bir meydanda qarşısında hərbə-zorba gələn aşığa öyüd-nəsihət xarakteri daşıyan ustadnamələr deyərdi. Buda çox təbii ki, sənətkarın yüksək əxlaqı keyfiyyətlərdən irəli gəlir. «Gözlə» rədifli ustadnaməsinə diqqət edək:

Sözü eşit, yaxşı öyrən, yaxşı qan,
Üz çevirmə əsl dostdan, yaxşıdan.
İtirmə hörməti, ey arif insan,
Hörməti-izzəti, cəlalı gözlə.

Sənətkar nadan sözünə uyub yaxşı dostdan əl üzməməsini tövsiyyə edir. Prof. Q.Namazov ustadnamələrin əsasında insanlara həmişə əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər axtarmaq, bu keyfiyyətləri başqalarına da nümunə göstərmək, onları doğru yola dəvət etmək məqsədi və ideyası durduğunu qeyd edir. (9, 48) Aşıq Valeh klassik dastanları yaxşı mənimsəməklə yanaşı özü də dastan yaradıcısı kimi tanınmışdır. Onun özünəməxsus tərzdə, yeni səpkidə yaratdığı «Aşıq Valeh və Afət» dastanı bir sıra baxımdan nəzərimizi cəlb edir. Birincisi, dastan üç ustadnamə ilə başlamasına baxmayaraq, tam müasir dastan hesab etmək daha düzgündür. Burada baş verən hadisələr Aşıq Valehin və onun ömür-gün yoldaşı Afət xanımın əhatəsində cərəyan edir. Sonraki hadisələr obrazların rəngarəngliyi ilə, özünəməxsus spesfikası ilə yadda qalır. Dastan həqiqi yaşanan bir ömrü əhatə etsə də dövrünün, zamanının tələbinə uyğun tərzdə yazılıb.

«Aşıq Valeh və Afət xanım» dastanı əvvəldən sonadək səmimilik, cəsarət, doğruluq, haqqa çağırış üzərində qurulub. Dastan boyu müxtəlif ellər dolaşan qəhrəman tez-tez müxtəlif sənətkarlarla qarşılaşır, öz bacarığı və qabiliyyəti ilə qarşısındakı rəqibini məğlub edir. Buna baxmayaraq, heç vaxt öyünmür, əksinə həmişə ədəb-ərkanı, böyük-kiçik, ustad yolunu gözləyir. Dastanda təsvir olunan Afət xanım real həyatda həqiqi qisməti, daha düzgün desək, Tanrıdan bəxş olunan buta payıdır. Məhəbbət dastanlarında bir qayda olaraq buta verilənin real həyatı, hiss-həyacanı əsas qəhrəmana nəzərən az təsvir olunur. Dastanda bu ənənə olduğu kimi qorunub saxlanılıb. Fikrmizcə, «Aşıq Valeh və Afət xanım» dastanında təsvir olunan qadın obrazları içərisində daha cəsarətli Azərbaycan qadınına xas bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirən bir obraz kimi yadda qalır. Burada məhəbbət dastanlarında olduğu kimi qəhrəmanın keçdiyi yol tam şəkildə eyniyyət təşkil etməsə də oxşardır. Hadisələr rəngarəng, zaman və məkan hüdudsuzdur. Sonluq ənənəvi qaydada duvaqqapma ilə bitir. Bu baxımdan «Aşıq Valeh və Afət» dastanını, sözün həqiqi mənasında, tam şəkildə səmimilik, saflıq, doğruluq və cəsarət mücəssiməsi adlandırmaq olar. Aşıq Valeh poeziyası tam dolğun və tükənməz bir xəzinəyə bənzəyir. Aşıq Valeh poeziyası milli şeirimiz, aşıq sənəti üçün öz dəyərini həmişə qoruyub saxlayacaq və neçə nəsillərə gərəkli örnək olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musiqi dünyası, 3-4/9-2001, səh 138
2. Kommunist əməyi, 22 avqust,1970-ci il. səh-4, №100(669)
3. El sözü, 2004, № 1-2
4. M.Qasımlı, Milli Folklor, Uluslararası Halkının dərgisi, 2002
5.«Qurani-Kərim»Azərbaycan türkcəsində açıqlama, Nəriman Qasımoğlunun qələmi ilə, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1993
6. Əsrarül-Quran (Elmi ayələr). Tərtibçi Əhmədağa Əhmədovdur. II kitab Bakı 1994
7. H.İsmayılov, Aşıq yaradıcılığı mənşəyi və inkişafı məsələləri, Bakı, «Səda»nəş,2002.
8. A.Nəbiyev, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə, Orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı, 648 səh, B, «Elm» nəşriyyatı, 2006, səh 246.
9. Q.Namazov, Aşığın sazı və sözü, Bakı, «Yazıçı» nəş.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ЭЛЕМЕНТЫ ШАМАНИЗМА В ЭПОСЕ «КЁРОГЛУ» И И В МИФЕ О ПРОИСХОЖДЕНИИ СКИФОВ ОТ ГЕРАКЛА

Гасанов Заур
Азербайджан

I. Идентификация сюжетной линии мифа о происхождении скифов от Геракла и сюжетов эпоса «Кёроглу»

Эпос «Кёроглу» – общетюркский эпос, сохранившийся на языках многих современных тюркских народов. Различные версии тюркского эпоса «Кёроглу» были впервые записаны и изданы в переводе на русский и английский языки в первой половине XIX в. [3; 11]. Эпос «Кёроглу» сочетает в себе две линии – историческую и мифологическую. Историческую линию эпоса «Кёроглу», описывающую противостояние двух родственных народов, – «царских скифов» и киммерийцев в VII-VI вв. до н.э. – мы исследовали в соответствующей статье [14]. В этой статье мы исследуем мифологическую линию эпоса и имеющиеся в нем элементы шаманизма.

При исследовании различных версий эпоса «Кёроглу» нам удалось обнаружить параллели между сюжетом эпоса и мифом о «происхождении скифов от Геракла». Хотелось бы отметить, что мы не привлекали к исследованию образа скифского Геракла греческие мифы о Геракле. Хотя миф о происхождении скифов от Геракла был рассказан Геродоту эллинами, проживающими в Северном Причерноморье, у нас есть все основания полагать, что данный миф относится к киммерийско-скифской мифологии, поскольку, во-первых, данный миф прослеживается в греческих источниках лишь в связи с упоминаниями о скифах и, во-вторых, сюжет о поясе Геракла с висящей на застежке золотой чашей находит свое археологическое подтверждение в скифском кургане Аржан 2 [7, 77].

Прежде, чем приступить к описанию исследуемых нами параллелей, хотелось бы привести три версии мифа о «происхождении скифов от Геракла»: по Геродоту, «греческому эпиграфическому памятнику» и Диодору Сицилийскому.

Вкратце изложим суть версии Геродота, которая отличается полнотой описываемых событий: Геракл, гоня быков Гериона, прибыл в тогда еще необитаемую Скифию, где его застали непогода и холод. Закутавшись в шкуру, Геракл уснул, и в это время его кони, которых он пустил пастись, исчезли. Пробудившись, Геракл отправился на поиски своих коней и, исходив всю Скифию, прибыл в пещеру, где он обнаружил полудеву-полузмею, которая обещала Гераклу вернуть его коней, если он вступит с ней в любовную связь. Геракл соглашается с этим предложением, в результате чего у него рождаются три сына – Агафирс, Гелон и младший Скиф. Еще до рождения сыновей Геракл покидает Скифию, наказав полудеве-полузмее передать его лук и пояс, на конце застежки которого висела золотая чаша, тому из сыновей, кто сможет натянуть его лук и опоясаться его поясом. Этого сына оставить жить здесь, а не справившихся с заданием отослать на чужбину. Лишь младший сын Скиф справляется с требованием Геракла и остается в Скифии. От него и происходят все скифские цари. В память о золотой чаше Геракла скифы носили чаши на поясе [16, IV, 8-10].

Вторая версия этой легенды приведена в «греческом эпиграфическом памятнике»: «Переправившись же отсюда в Скифию, он [Геракл] в схватке победил Аракса и, вступив в связь с его дочерью Ехидной, произвел сыновей, Агафирса и Скифа» [9, 25].

Третья версия этой легенды приводится Диодором Сицилийским: «...Впоследствии, по скифским преданиям появилась у них рожденная землей дева, у которой верхняя часть тела до пояса была женская, а нижняя – змеиная. Зевс, совокупившись с ней, произвел сына по имени Скиф, который, превзойдя славой своих предшественников, назвал народ по своему имени скифами...». [12, II, 43]

Сюжетная линия версии происхождения скифов от Геракла во всех трех версиях древнегреческих источников остается неизменной, но в то же самое время образ скифского Геракла как и некоторые другие аспекты этого мифа видоизменяются. Попытаемся рассмотреть эти видоизменения.

- – В легенде Геродота полудева-полузмея, совокупившись с Гераклом, производит на свет трех сыновей – Агафирса, Гелона и Скифа, младший из которых Скиф становится царем. [16, IV, 10]
- – В греческом эпиграфическом памятнике образ полудевы-полузмеи сохраняется в форме древнегреческой Ехидны, которая здесь называется дочерью Аракса. Вместо трех сыновей, по версии Геродота, Ехидна производит на свет лишь двоих: Агафирса и Скифа.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- – В версии Диодора Сицилийского образ Геракла заменяется образом Зевса. Образ полудевы-полузмеи сохраняется, но она рождает лишь одного сына Скифа. Образ Аракса отсутствует и говорится, что полудева-полузмея была порождена землей (Геей).

Исходя из этого, для выявления сюжета мифа о происхождении скифов от Геракла в эпосе «Кёроглу» мы использовали методологический принцип, предложенный К. Леви-Строссом, о привлечении и структурном анализе наибольшего количества версий одного и того же мифа с целью выявления его первичной версии. Поскольку, в соответсвии с его концепцией, «миф состоит из всех его существующих вариаций». Для выявления различных вариаций мифа К. Леви-Стросс предлагает расчленить миф на короткие части и рассмотреть каждую из этих частей в отдельности [21, 431,435].

Основываясь на данном методе исследования, попытаемся расчленить миф о происхождении скифов от Геракла на короткие части с целью выявления его основных сюжетных линий и образов.

1. – Кони Геракла исчезают
2. – В то время, как исчезают кони Геракла, он спит
3. – Конями Геракла завладевает полудева-полузмея
4. – Геракл находит полудеву-полузмею (Ехидну), завладевшую его конями
5. – Прежде, чем найти полудеву-полузмею, Геракл в схватке побеждает Аракса
6. – Геракл входит в связь с полудевой-полузмеей
7. – Полудева-полузмея зачинает сына (сыновей) от Геракла
8. – По различным версиям у Геракла рождается 1, 2 или 3 сына
9. – Зачатие сына (сыновей) Геракла происходит в пещере
10. – Геракл покидает своего сына еще до его рождения
11. – Геракл оставляет своему сыну пояс
12. – Геракл оставляет своему сыну золотую чашу, висящую на застежке его пояса
13. – Сын Геракла Скиф опоясывается поясом своего отца
14. – Сын Геракла Скиф натягивает лук, который никто кроме него и его отца не может натянуть
15. – Сын Геракла становится царем своей страны

Вначале рассмотрим сюжеты о рождении сына Кёроглу в северо-азербайджанской версии сопоставительно с геродотовской версией рождения сыновей Геракла.

1. В главе «Кёроглу и Айпара» у Кёроглу рождается сын. Перед тем, как расстаться со своим новорожденным сыном, Кёроглу надевает ему на руку браслет. Далее ребенок теряется и его находит собака, которая вскармливает его своим молоком. Затем старуха, хозяйка собаки, усыновляет сына Кёроглу [5, 260-261].
2. В главе «Агджагузу» Кероглу поселяется со своей женой в пещере, где та рожает ему сына. Так же, как и в предыдущей главе, ребенок теряется и его находит волчица, которая вскармливает его своим молоком. Далее старуха находит ребенка, усыновляет его и обнаруживает, что на его руку надет браслет Кёроглу. Ребенка называют Агджагузу. Услышав о том, что у старухи есть какой-то младенец, правитель, враждующий с Кёроглу, решает усыновить этого ребенка. Старуха отдает ребенка правителю с просьбой никогда не снимать с его руки памятный браслет [5, 294-298].
3. В главе «Прибытие в Ченлибель Парзад ханум» сын Кёроглу Агджагузу вырастает и его приемный отец – правитель чужой страны, враг Кёроглу, отпускает его в дальнее странствие. Агджагузу, проезжая мимо Ченлибеля, встречается в смертельной схватке с Кёроглу, но это сражение заканчивается перемирием двух воинов [5, 300-308]. В этой же главе Кёроглу встречается с девушкой, которая, прочитав заклинание зажимает Кёроглу землей как тисками и обвивает его змеями. Затем она и сама превращается в змею [5, 313-314].
4. В главе «Дербентский поход Кёроглу» также повествуется о рождении у Кёроглу сына. Кёроглу покидает свою жену еще до рождения сына, оставляя ему в наследство свой браслет. Сын Кёроглу вырастает в царском дворце. Жена Кёроглу надевает браслет на руку сына по достижению им совершеннолетия. Сын Кёроглу отправляется в дальний поход и встречается в Ченлибеле с Кёроглу в смертельной схватке. Сражение двух богатырей проходит с переменным успехом и длится очень долгое время, после чего отец с сыном приходят к перемирию [5, 366-378].

В северо-азербайджанской версии эпоса прослеживаются следующие генеральные параллели с сюжетом мифа о происхождении скифов от Геракла.

- Сюжет об оставленном Гераклом своему сыну поясе имеет параллель с сюжетом о браслете, оставленном Кёроглу своему сыну.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- Сюжет о зачатии сыновей Геракла в пещере имеет параллель с сюжетом о зачатии сына Кёроглу в пещере.
- Сюжет о претензии сыновей Геракла на царский престол своей страны имеет параллель с сюжетом о том, что сын Кёроглу является наследным принцем своей страны.
- Сюжет о расставании Геракла со своими сыновьями еще до их рождения имеет параллель с сюжетом о расставании Кёроглу со своим сыном еще до его рождения.
- В одной из глав, где повествуется о сыне Кёроглу, есть образ женщины, которая зажимает Кёроглу землей как тисками, обвивает его змеями и сама превращается в змею. Данный образ эпоса «Кёроглу» является параллелью образа полудевы-полузмеи из скифского мифа.
- Сюжет о воспитании сыновей Геракла полудевой-полузмеей имеет параллель с сюжетом о вскармливании сына Кёроглу волчицей, образ которой позднее заменяется образом старухи. В обоих случаях мы имеем дело с образом получеловека-полуживотного.

Для того, чтобы прояснить, что скрывается за образом старухи, нам надо обратиться к двум туркменским версиям эпоса и рассмотреть их в сопоставлении с мифом о происхождении скифов от Геракла.

1. Старуха крадет коня Кёроглу. Старуха заманивает к себе Кёроглу довольно удивительным методом – она раздевается и ползет по земле для того, чтобы направить Кёроглу по своим следам. Затем она усыпляет его. После пробуждения герой эпоса тут же отправляется на поиски коня. Преодолев реку Араз (Аракс), он находит старуху. Далее описывается, как Кёроглу пытается вступить с ней в связь, после чего он убивает ее и находит своего коня [2, I, 834,825,835-841,921-922,927].
2. Кёроглу стареет и будучи проклятым опускается в подземное царство. Кёроглу женится в подземном царстве и у него там рождается сын. Затем Кёроглу, покидая подземное царство, возвращается на землю, где он встречает старуху, которая убивает Кёроглу и испивает его кровь. От крови Кёроглу старуха зачинает сына [4, 27].
3. Кёроглу натягивает с помощью заклинания лук, который никто кроме него не может натянуть [2, I, 89; XII, 1145].
4. Отец Кёроглу оставляет ему в наследство золотую чашу [2, I, 38; III, 224].

Как мы смогли убедиться, в двух туркменских версиях эпоса сохранились разные аспекты одного и того же сюжета, первая часть которого повествует о краже коня Кёроглу ползущим по земле существом (старухой), а вторая часть повествует о последующем рождении у Кёроглу сына от старухи.

Образ старухи – раздевшейся и голой ползущей по земле – несомненно, должен отождествляться с образом получеловека-полузмеи. Старуха здесь представлена в виде человека, трансформирующегося в пресмыкающееся.

	ГЕРАКЛ	КЁРОГЛУ
1.	– Геракл засыпает перед встречей с полудевой-полузмеей.	– Старуха, представленная в виде пресмыкающегося, усыпляет Кёроглу.
2.	– Полудева-полузмея завладевает конями Геракла во время его сна.	– Старуха крадет коня Кёроглу во время его сна.
3.	– Геракл отправляется на поиски своих коней после пробуждения.	– Проснувшись, Кёроглу отправляется на поиски своего коня.
4.	– Геракл получает обратно своих коней после того, как он вступает в связь с полудевой-полузмеей.	– Кёроглу вступает в связь со старухой, после чего он находит своего коня.
5.	– В версии греческого эпиграфического памятника Геракл в схватке побеждает Аракса, после чего он вступает в связь с его дочерью Ехидной.	– Отправляясь на поиски коней, Кёроглу преодолевает реку Араз (Аракс), после чего он пытается вступить в связь со старухой.
6.	– Полудева-полузмея рожает сыновей Геракла.	– Старуха рожает сына Кёроглу.

Таким образом, нам удалось выявить основные сюжетные линии и образы туркменской и северо-азербайджанской версий эпоса «Кёроглу», имеющие параллели с сюжетом и образами мифа о происхождении скифов от Геракла. Как нам удалось убедиться, многие из этих сюжетов эпоса многократно повторяются в различных вариациях. К. Леви-Стросс объясняет встречающиеся в мифах бесконечные повторения одной и той же последовательности «необходимостью сделать структуру мифа очевидной». Он приходит к выводу, что мифы демонстрируют структуру, которая благодаря бесконечным повторениям, позволяет «просачиваться» (первичным) слоям мифа на поверхность [21, 443]. Именно, благодаря

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

структурному анализу этих повторений, нам и удалось выявить первичные мифологические слои эпоса «Кёроглу» и обнаружить их параллели с мифом о происхождении скифов от Геракла.

Таким образом, нам удалось обнаружить следующие параллели между мифом о происхождении скифов от Геракла и эпосом «Кёроглу».

	ГЕРАКЛ	КЁРОГЛУ
1.	– Кони Геракла исчезают;	– Конь Кёроглу исчезает;
2.	– В то время, как исчезают кони Геракла он спит;	– В то время, как исчезает конь Кёроглу, он спит;
3.	– Конями Геракла завладевает полудева-полузмея;	– Коня Кёроглу похищает старуха (ползущая подобно пресмыкающемуся голой по земле);
4.	– Геракл находит полудеву-полузмею (Ехидну), завладевшую его конями;	– Кёроглу находит старуху, завладевшую его конем;
5.	– Прежде, чем найти полудеву-полузмею, Геракл в схватке побеждает Аракса;	– Кёроглу находит старуху, завладевшую его конем, преодолев реку Араз (Аракс);
6.	– Геракл входит в связь с полудевой-полузмеей;	– Кёроглу входит в связь со старухой; девушка-маг зажимает Кёроглу землей как тисками, превращается в змею и обвивает Кёроглу змеями;
7.	– Полудева-полузмея зачинает сына (сыновей) от Геракла;	– Старуха зачинает сына от Кёроглу;
8.	– По различным версиям у Геракла рождается 1, 2 или 3 сына;	– По различным версиям у Кёроглу 1 или 2 сына;
9.	– Зачатие сына (сыновей) Геракла происходит в пещере;	– Зачатие сына Кёроглу происходит в пещере;
10.	– Геракл покидает своего сына еще до его рождения;	– Кёроглу покидает своего сына еще до его рождения;
11.	– Геракл оставляет своему сыну пояс;	– Кёроглу оставляет своему сыну браслет;
12.	– Геракл оставляет своему сыну золотую чашу, висящую на застежке его пояса;	– Кёроглу получает от отца в наследство золотую чашу;
13.	– Сын Геракла Скиф натягивает лук, который никто кроме него и его отца не может натянуть;	– Кёроглу натягивает лук, который никто кроме него не может натянуть;
14.	– Сын Геракла становится царем своей страны.	– Сын Кёроглу является наследным принцем своей страны.

С нашей точки зрения, исследование тюркского эпического наследия с целью выявления сюжетов и образов, имеющих параллели в мифах о Геракле, надо продолжить. Результаты этих новых исследований позволят получить более цельное представление об образе Геракла в древнетюркском сознании.

II. Элементы шаманизма в эпосе «Кёроглу»

В поисках элементов шаманизма в эпосе «Кёроглу» мы исследовали проблемы: посвящения шамана, путешествия шамана в центр мира, нисхождения шамана в подземный мир, символической смерти шамана, шаманской поэзии, качеств и атрибутов шамана.

Посвящение в шаманы. Символическая смерть кандидата в шаманы, в которую входят расчленение его тела и обновление внутренних органов, а также разговор с богами или душами умерших шаманов занимают центральное место в церемонии посвящения в шаманы у тюркских народов. Попытаемся вкратце перечислить описанные в научной литературе основные ритуалы, сопутствующие процессу посвящения в шаманы, и сопоставить их с соответствующим отрывком из туркменской версии эпоса «Кёроглу»:

	ШАМАНИЗМ	КЁРОГЛУ
1.	– Кандидат в шаманы совершает символическое путешествие в центр мира к священному дереву, где он встречается с духами.	– По наставлению своего деда Кёроглу должен отправиться в путь и дойти до дерева. Кёроглу проводит весь день и всю ночь близ дерева, и к рассвету там собираются эрены (духи) и пророк Хызыр, которые принимают решение: «покуда в сборе все, пока не разошлись еще, до цели его (Кёроглу) доведем» [2, I, 62-64].
2.	– Кандидат в шаманы получает напиток, вызывающий потерю сознания или гипнотический сон [13, 65].	– Эрены (духи) лишают героя эпоса «Кёроглу» чувств, то есть вводят его в состояние гипнотического сна [2, I, 65].

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

3.	– Кандидат в шаманы символически погребается, символически нисходит в преисподнюю. Тело кандидата в шаманы символически расчленяется [13, 65].	– Эрены (духи) рассекают герою эпоса «Кёроглу» живот, вынимают печень, очищают внутренности светом, вновь заполняют его внутренности и возвращают его в исходное состояние, после чего дают ему свое благословение. После пробуждения героя эпоса эрены дают ему чашу с вином, от чего Кёроглу становится пьяным и вновь лишается чувств. Эрены дают ему свое благословение и Кёроглу вновь поднимается [2, I, 65-66].
4.	– Кандидат в шаманы изучает новый язык [13, 65].	– Кёроглу просит эренов обучить его новым языкам [2, I, 71].
5.	– Кандидат в шаманы приобретает костюм и символического летающего коня [1, 118].	– Эрены вручают Кёроглу новую одежду и летающего коня [2, I, 67].
6.	– Шаманы, уже прошедшие обряд посвящения, приобретали «особенное телесное свойство», т.е. место на теле, куда можно было воткнуть нож без всякого вреда для него самого. В соответствии с Н. А. Алексеевым, опытные шаманы имели до девяти таких защищенных мест [1, 121].	– Кёроглу просит эренов наделить его способностью исцеляться от многочисленных ран при свете звезд [2, I, 70].
7.	– В завершении всего кандидат в шаманы принимает новое имя [13, 65].	– В завершении всего эрены нарекают героя эпоса «Кёроглу» новым именем [2, I, 72].
8.	– «Целью всех этих ритуалов и испытаний является забвение прошедшей жизни». Кандидат в шаманы, возвращаясь к себе домой, «делает вид, что лишился памяти» [13, 65].	– После всего этого Кёроглу возвращается к себе домой, и его дед обращает внимание на то, что Кёроглу предстал перед ним в совершенно новом «смиренном» образе [2, I, 74].

Путешествие шамана в центр мира к источнику. В северо-азербайджанской версии эпоса приводится сюжет наделения Кёроглу даром поэта и могучей силой во время его путешествия в «центр мира» к «сдвоенным родникам», которые находятся на вершине недосягаемой скалы рядом с «древним, на вид необычным деревом», у подножия которого располагается «молочное озеро», образованное «сдвоенными родниками» [5, 64].

В представлениях шаманов Сибири «гора», «священное дерево» и «молочное озеро» являются четкими маркерами «центра вселенной» или «космической пуповины» [6, 123]. Путешествие в «центр вселенной» также входит в ритуал символического путешествия во время посвящения в шаманы [13, 119].

Некоторые аспекты путешествия Кёроглу в «центр мира» представляют первостепенный интерес. Так, в эпосе описывается, что многие пытались добраться до этого места, (центра мира) но так и не смогли [5, 63]. Параллель этому описанию мы находим в описании алтайского шамана, который, направляясь в центр мира во время своего символического восхождения на вершину священной горы, вершинами касающейся неба, видит побелевшие кости других шаманов, «у которых не хватило сил дойти до вершины» [13, 202].

В соответствии с эпосом, «каждые семь лет две звезды с востока и запада, направляясь друг к другу, встречаются на небосводе, и тогда вода в «сдвоенных родниках» начинает пениться. Окунувшийся в эту пену, становится непобедимым, а выпивший его воду, наделяется поэтическим даром, становясь сказителем, и голос его становится мощным и устрашающим [5, 63]. После омывания в водах «сдвоенных родников» герой эпоса приобретает свой струнный музыкальный инструмент (*кобуз* или *саз*). В науке широко известен тот факт, что *кобуз* является одним из инструментов шамана. К примеру, киргизскими *баксы* (шаманами) для вхождения в транс вместо бубна используется *кобуз* [13, 173].

Сюжет о чудодейственной силе источника прослеживается в поверьях тувинских шаманов [25, 70]. «Молочное озеро» – место обитания светлых божеств также является аналогом чудодейственного источника [6, 123].

Таким образом, нам удалось установить, что: в туркменской версии эпоса описывается процесс посвящения в шаманы героя эпоса, включающий в себя общение с духами и символическое расчленение кандидата, в то время, как в северо-азербайджанской версии эпоса,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

описывается путешествие кандидата в шаманы в «центр мира» и приобретение им там особых телесных качеств и дара сказителя.

Нисхождение шамана в подземный мир. В ташаузско-човдорской версии эпоса «Кёроглу» [неизданная туркменская версия] говорится о том, что Кёроглу стареет и, будучи проклятым духами за то, что он пробивает стрелой семь деревьев, вместе со своим конем опускается в подземное царство и предстает перед его владыкой в образе «героя-великана», но затем вновь возвращается на землю.

1. В данном отрывке эпоса Кёроглу нисходит в подземный мир вместе со своим летающим конем [4, 27], что имеет прямые аналогии в шаманстве, поскольку конь является одним из транспортных средств шамана в его экстатических путешествиях в потусторонний мир [13, 149].
2. Под деревьями, пробитыми стрелой Кёроглу, несомненно, подразумевается «священное дерево». Следует особо отметить, что в мифологии шаманства священное дерево находится в «центре мира» (представляя собой космическую ось) и проходит сквозь небо, землю и подземный мир [17, 85-86]. Священное дерево является по своей сути дверью в различные миры, в том числе и в нижний мир.
3. Кёроглу в данном сюжете эпоса представлен как «герой-великан», «здесь дается гиперболический портрет Гёр-оглы» [4, 27]. Здесь мы сталкиваемся с мифологическими представлениями тюркских народов Сибири, в соответствии с которыми «небесный» и «подземный» миры являются копиями с матрицы «среднего» мира. С той лишь разницей, что верхний и нижний миры моделируются по принципу либо гиперболизации, либо утверждения качеств, противоположных качествам среднего мира – мира, в котором живет человек [6, 16,28].

Таким образом, сюжет о нисхождении Кёроглу вместе со своим летающим конем в подземный мир в сочетании с гиперболическим образом Кёроглу и образом «дерева» имеют явное шаманистическое происхождение.

В фольклоре тюркских народов Сибири «путь живого человека» «обязательно предполагает возвращение» [6, 72]. Основываясь на факте возвращения Кёроглу из подземного мира на землю в вышеприведенном отрывке эпоса, мы можем придти к выводу, что речь здесь идет не о смерти героя эпоса, а лишь о путешествии шамана в подземный мир.

Смерть Кёроглу в сопоставлении с символической смертью шамана. Сюжет, описывающий смерть Кёроглу, приводится в одной из туркменских версий эпоса, где повествуется о том, что жена приводит героя в горную пещеру, где «чудесным образом появляются сто белых птиц» и родник. После чего жена Кёроглу говорит ему: «ты присоединился к эренам» (духам). Перед разлукой жена Кёроглу получает от него «чудесное зеркало, глядя в которое можно видеть все, что происходит на свете» и «улетает к себе на гору Кап» [4, 26].

В данном отрывке герой эпоса расстается с этим миром и присоединяется к духам (покровителям шамана). Наряду с этим он расстается и со своим шаманским атрибутом – «чудесным зеркалом». Как отмечал М. Элиаде, в соответствии с шаманскими поверьями зеркало помогает шаману видеть мир. Зеркало играло значительную роль в шаманизме монгольских и тунгусо-маньчжурских народов [13, 153; 1, 155-156].

В этом отрывке туркменской версии эпоса сюжет чудесного появления «родника» перекликается с чудесным появлением животворящей пены в водах «сдвоенных родников» в северо-азербайджанской версии эпоса, а чудесное появление белых птиц отображает якутские поверья, в соответствии с которыми мать шаманов – большая хищная птица с железным клювом – появляется только при духовном рождении шамана и при его смерти [13, 34].

Что касается сюжета путешествия Кёроглу в пещеру и связи этого сюжета с мифологией шаманизма, то мы будем говорить об этом ниже.

Поэтический дар Кёроглу и шаманская поэзия. Одной из способностей шамана является наличие дара поэта и певца (сказителя). В соответствии с Е. В. Ревунинковой, во многих культурах именно шаманы являлись поэтами, а также исполнителями легенд и эпосов. Она подчеркивает, что соединение функций, характерных для поэта и шамана, продолжало существовать среди тюрков Центральной Азии до последнего времени [23, 393]. М. Хоппал отмечает, что общность мотивов, составляющих шаманские песни и эпосы, была прослежена у западных тувинцев, бурят и монголов [18, 203,213]. Существует тесная связь между шаманскими сеансами и эпической поэзией якутов [10, 79]. В соответствии с М. Б. Кенин-Лопсаном, шаманская поэзия и эпические произведения Тувы тесно связанны между собой [25, 69]. А. Л. Сиикала, реконструировавшая целый спектр шаманистических идей в эпосе «Калевала», считает, что автором этого эпоса мог быть шаман [24, 223-237].

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Во всех частях различных версий эпоса «Кёроглу» главный герой эпоса сам является автором исполняемых им стихов. Кёроглу одновременно сочетает в себе два качества: первое – качество великого и непобедимого воина и второе – качество великого поэта, певца и сказителя, обладающего голосом невиданной силы.

Дж. Пентикайнен отмечает, что поэтические состязания сказителей являются типичным описанием шаманистического акта. В качестве примера он приводит поэтическое соревнование между Вайномойненом и Йоукохайненом из эпоса «Калевала» [22, 99]. Тема поэтического состязания Кёроглу с другими воинами и поэтами красной нитью проходит практически через весь эпос «Кёроглу».

III. Элементы шаманизма в мифе о происхождении скифов от Геракла

В результате исследования нам удалось установить, что сюжет мифа о происхождении скифов от Геракла, наряду с параллельно проходящими с ним сюжетами эпоса «Кёроглу», имеет ярко выраженное шаманистическое происхождение.

Многие архаические атрибуты, присутствующие в этом мифе, дают основание отнести период возникновения его первичных рудиментов к одному из самых ранних периодов становления шаманизма. Нас наталкивает на эту мысль совокупное представление четырех элементов – пещера, лук, пояс и змея, – относящихся, как мы продемонстрируем, к наиболее ранним атрибутам шаманизма. Попытаемся поочередно рассмотреть эти элементы.

Пещера. В шаманизме пещера играет существенную роль. Есть большое количество свидетельств обряда посвящения в шаманы в пещере или же обряда посвящения с важным участием в них образа пещеры у шаманов чилийских арауканов, эскимосов, североамериканских шаманов [13, 52], шаманов авамских самоедов (ненцев) [8, 84 и сл.].

В шаманизме пещера является конкретным символом нисхождения шамана в подземный мир. М. Элиаде, который относит первые археологические свидетельства появления шаманизма к периоду палеолита, считает, что в этот период пещера играла довольно существенную роль в религии [13, 51,501].

А. Хульткранц относит возникновение некоторых шаманистических мифов к периоду палеолита и мезолита. Но, в то же самое время он предупреждает нас об опасности автоматического отнесения всех шаманистических мифов к этим археологическим периодам, поскольку многие шаманские рассказы, как ему удалось установить, демонстрируют культуру уже развитого шаманизма [20, 147 note 7]. Мы согласны с подобной постановкой вопроса и считаем, что для определения древности и периода возникновения конкретного шаманского мифа требуется совокупное изучение и сопоставление элементов, представленных в этом мифе. Именно основываясь на этом принципе, мы и подошли к вопросу изучения мифа о происхождении скифов от Геракла, в котором наличие образа пещеры (наряду с луком, змеей и поясом) является прямым указанием на его чрезвычайно древнее происхождение.

Таким образом, нам удалось установить, что:

- пещера является одним из наиболее древних элементов шаманизма;
- пещера играет существенную роль в шаманизме многих народов;
- в шаманизме пещера является конкретным символом нисхождения шамана в подземный мир.

Лук. Образ лука занимает особое место в ритуалах и мифологии шаманизма. Лук со стрелой часто используется шаманами для поражения духов. Лук со стрелой также служит «метафорой оплодотворенного природного чрева» [6, 134].

А. Хульткранц указывает на то, что существует загадочная связь между шаманским бубном и шаманским луком в среде сибирских шаманов [19, 6]. У сагайских шаманов бубен часто использовался в качестве волшебного лука [1, 167]. В сакральной лексике тюрков южной Сибири металлическая перекладина бубна и тетива лука обозначались одним и тем же словом [6, 108]. М. Элиаде констатирует, что лук является однострунным музыкальным инструментом шамана, используемым в целях достижения транса с помощью магической мелодии. У шаманов лебединских татар в качестве инструмента магической музыки вместо бубна используется лук [13, 180].

Другой сферой применения лука в шаманизме тюркских народов являются гадание и ворожба. Шаманы тюркских народов Сибири использовали лук в целях гадания и ворожбы исключительно для своих родственников. Основываясь на этом и многих других фактах, Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев и М. С. Усманова определили, что лук со стрелой, относясь к числу древнейших мифологем, занимали «особое место в шаманском мифе и ритуале», являясь древнейшими атрибутами родового шаманства [6, 134].

Таким образом, нам удалось установить, что в шаманизме:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

- лук имеет широкий спектр функций;
- лук относится к числу одного из древнейших атрибутов шаманизма.

Змея. Основываясь на распространении образа змеи с древнейших времен на огромных географических пространствах, Р. Хейнз относит появление этого образа к мифологическому периоду человека или прото-религиозному периоду [15, 39,53].

Образ змеи в шаманизме довольно противоречивый. Змея является транспортным средством шамана [13, 149], существом охраняющим шамана [1, 155-156], а иногда даже выступает в роли противника шамана [20, 148]. Таким образом, в шаманизме наблюдается некий дуализм в отношении к мифологическому образу змеи. Попытаемся рассмотреть, в чем заключается суть этого дуализма и откуда он берет свои истоки.

В соответствии с М. Хоппалом, мифоэпическое сознание имеет склонность к противопоставлению объектов или их разделению на два полюса. Он приводит, что среди шаманов тундры верхний мир представлен мужским началом, в то время как нижний мир (подземный мир) или нижняя часть тела имеет женское, в представлениях ненцов, нечистое начало [17, 75,84]. Именно отсюда, по всей видимости, и берет свои истоки миф о полудеве-полузмее, олицетворяющей нижней частью своего тела подземный мир.

Пояс. М. Хоппал определил, что различные элементы шаманского костюма олицетворяют собою различные уровни Вселенной. Так, например, обувь сибирских шаманов символизирует собою нижний мир, головной убор – верхний мир, а пояс в костюме шамана символизирует границу между верхним и нижним мирами. М. Хоппал пишет, что шаманские ритуалы не могут проводится в обычной одежде – шаман «по крайней мере должен одеть пояс» как символ ритуального костюма. К примеру, ненцы использовали пояс для путешествий в подземный мир [17, 84], то есть пояс выполнял у них функции бубна. У алтайцев пояс выполнял функции защиты шамана, а у тувинцев пояс с подвешенными на нем медными бубенцами и другими объектами выполнял функции оберега [6, 182].

М. Хоппал определил, что металлические объекты, подвешиваемые на шаманский пояс, исполняют функцию защиты шамана во время его экстатических путешествий [17, 84]. Чаша Геракла, подвешенная на застежке его пояса, должна была выполнять ту же функцию – функцию защиты.

Чаша олицетворяет собою «молочное озеро» (природный сосуд), находящееся по мировоззрению тюркских народов Сибири в центре мира. Н. А. Алексеев установил, что «молочное озеро» является мифическим объектом среднего мира [1, 169]. Пояс на костюме шамана также олицетворяет средний мир [6, 182], поскольку он является разделителем верхнего и нижнего миров. Именно по этой причине в мифе о происхождении скифов от Геракла эти два объекта – пояс и чаша – были представлены вместе, поскольку оба объекта олицетворяют собою средний мир.

Согласно представлениям тюркских народов, способность носить пояс на талии была «основным отличием людей среднего мира; небожители носили его под мышками, обитатели подземного царства – на бедрах». В тюркском фольклоре приобретение пояса служило показателем зрелости героя и одним из показателей социальной дифференциации [6, 182, 183].

Таким образом, нам удалось установить, что в мифе о происхождении скифов от Геракла:

- пояс символизирует границу между верхним и нижним миром;
- пояс является первым и самым древним элементом костюма шамана;
- чаша, висящая на застежке пояса Геракла, также как и сам пояс символизирует средний мир;
- чаша, висящая на застежке пояса Геракла, исполняет функцию защиты шамана во время его экстатических путешествий.

Культ героя. В мифе о происхождении скифов от Геракла в версии греческого эпиграфического памятника Геракл предстает перед нами в образе героя первопредка, побеждающего в схватке Аракса [9, 25]. Геродот, описывая встречу Геракла с полудевой-полузмеей, представляет его в качестве первопредка, ставящего условия перед своими сыновьями. [16, IV, 8-10] Далее, описывая Скифию, Геродот уже представляет нам Геракла в образе героя великана, говоря нам о том, что у реки Тираса ему показали отпечаток ступни Геракла длиной в два локтя. [16, IV, 82] В версии Диодора Сицилийского образ Геракла – героя первопредка – заменяется образом Зевса, [12, II, 43] то есть Геракл предстает перед нами уже в образе бога.

Чем же мы должны объяснять постепенную гиперболизацию и обожествление образа Геракла? В соответствии с А. Хульткранцом, культ героя имеет тенденции к преувеличениям и наделению его особыми качествами, причем, чем больше проходит времени со дня его смерти, тем более могущественным и загадочным становится его эпический образ. А. Хульткранц, рассматривающий

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

культ героя в контексте шаманизма, приходит к выводу, что культ шаманов является формой культа этнических героев широко распространенного среди сибирских народов и народов региона Волги [20, 149,150]. В соответствии с Дж. Пентикайненом, в шаманистических культурах именно мифические герои часто рассматриваются как первые шаманы [22, 98]. В якутских мифах первые шаманы представляются как сыновья бога Неба. В бурятских мифах первый шаман порождается от женщины земного происхождения и орла, который расценивается как посланник богов. Во многих мифах алтайских народов первые шаманы имеют божественное происхождение [20, 150-151].

Если сопоставить все эти наблюдения с информацией о Геракле, то мы увидим, что обожествление Геракла проходит в рамках мифологии алтайцев и якутов. В приведенных выше античных источниках Геракл отождествляется с богом Неба (Зевсом), он вместе с женщиной «земного происхождения» (полудева-полузмея, рожденная Землей) порождает сына, оставляя ему шаманские атрибуты (лук, пояс и чашу). Если сопоставить миф о происхождении скифов от Геракла с мифологией народов Сибири, в которой, как правило, первый шаман рождается от бога и женщины земного происхождения, то приходим к выводу о том, что образ Скифа, рожденного от Геракла, является ни чем иным кроме как образом перво-шамана.

Что касается описания Геродотом ступни Геракла размером в два локтя, то этот сюжет имеет прямую параллель в эпосе «Кёроглу», где герой эпоса, опускаясь в подземное царство, предстает в образе героя великана [4, 27]. Объяснение данному сюжету мы опять-таки находим в мифологии тюркских народов Сибири, в которой, как мы уже указывали, объекты «небесного» и «подземного» миров моделируются по принципу либо гиперболизации, либо утверждения качеств противоположных качествам «среднего» мира [6, 16,28].

Разумеется, причину постепенного изменения и искажения образа Геракла надо объяснять формулой А. Хульткранца о тенденции культа героя к преувеличению и наделению его особыми качествами [20, 150]. Но с другой стороны, наблюдение М. Элиаде, установившего, что «экстатический опыт» шамана подвержен искажениям в большей степени, чем какой-либо другой религиозный опыт [13, 11], также должно быть рассмотрено как фактор, способствующий изменению с течением времени образа Геракла.

Подытожив отметим, что на основе вышеприведенного анализа нам удалось установить следующее:

- миф о происхождении скифов от Геракла является одним из самых древних, имеющихся у нас в наличии образцов мифологии шаманизма;
- данный миф зародился на самых первых этапах развития шаманизма;
- данный миф повествует о передаче Гераклом шаманского могущества и атрибутов шамана своему сыну;
- Геракл в этом мифе представлен в образе предка перво-шамана (позднее его образ трансформируется в образ бога);
- Сын Геракла в этом мифе представлен в образе перво-шамана;
- Наиболее полно образ «скифского» Геракла как и сюжет мифа, повествующего о нем, отражен в тюркском эпосе «Кёроглу», который также является одним из наиболее полных эпосов, связанных с шаманизмом.

1. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (Опыт ареального сравнительного исследования). Новосибирск, «Наука». 1984.
2. Гёр-оглы, Туркменский героический эпос. (Ред. Каррыев Б. А.). Москва, «Наука». 1983.
3. Деревня Огруджа, замок разбойника Урушана – Кероглы, его история, рассказ об Эриванском Сардаре. – Газета «Тифлисские Ведомости», 1830, № 68.
4. Каррыев Б. А. Туркменский героический эпос «Гёр-оглы» – Предисловие к книге «Гёр-оглы, Туркменский Героический Эпос». Москва, «Наука». 1983.
5. Короглу. (Ред. И. Аббаслы). Баку, «Сада». 2000.
6. Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова М. С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Новосибирск, «Наука». 1988.
7. Парцингер Г. Германский Археологический институт: задачи и перспективы археологического изучения Евразии. – Российская Археология, 2002, №3, сс. 59-78.
8. Попов А. А. Тавгийцы. – Материалы по этнографии авамских и ведеевских тавгийцев, Труды Института антропологии и этнографии, I, 5, Москва–Ленинград, 1936.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

9. Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен (Опыт реконструкции скифской мифологии). Москва, «Наука». 1977.

10. Balzer, Marjorie Mandelstam. “Shamanism and the Politics of Culture: An Anthropological View of the 1992 International Conference on Shamanism, Yakutsk, the Sakha Republic.” – Shaman 1: 2. 1993, pp. 71-96.

11. Chodzko A. Specimens of the Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-minstrel of Northern Persia and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. New York. “Lenox Hill Publishers & Dist”. 1842.

12. Diodorus Siculus. Library of History, Volume II, Books 2.35-4.58 Translated by C. H. Oldfather. Loeb Classical Library. Harvard University Press, 1935.

13. Eliade, Mircea. Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy. Princeton. “Princeton University Press”. 1972.

14. Hasanov, Zaur. Historical and mythological parallels between the Legend of Herodotus about Cimmerians and “sons of blind slaves” and epos “Koroglu”. – 2006. The 1st New International Silk Road Cultural & Academic Conference (Myth, Nation, Literature). Baku. 2006, pp. 93-96.

15. Heinze, Ruth-Inge. “Symbol and Signs, Myths and Archetypes: A Cross-cultural Survey of the Serpent.” Shaman 10: 1-2. 2002, pp. 33-57.

16. Herodotus. Books III-IV, Translation and Commentary by A. D. Goodley. Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1921.

17. Hoppál, Mihály. “Cosmic Symbolism in Siberian Shamanhood.” In J. Pentikainen (ed.) Shamanhood, Symbolism and Epic. Bibliotheca Shamanistica 9. Budapest. “Akademiai Kiado”. 2001, pp. 75-87.

18. Hoppál, Mihály. “Traces of Shamanism in Hungarian Folk Beliefs.” In Mihály Hoppál (ed.) Shamanism in Eurasia. Göttingen. “Herodot”. 1984, pp. 430-449.

19. Hultkrantz, Ake. “Shamanism: Some Recent Findings from a comparative Perspective.” In J. Pentikainen (ed.) Shamanhood, Symbolism and Epic. Bibliotheca Shamanistica 9. Budapest, “Akademiai Kiado”, 2001, pp. 1-9.

20. Hultkrantz, Ake. “The Shaman in Myth and Tales.” In Tae-gon Kim and Mihály Hoppál (eds.) Shamanism in Performing Arts. Bibliotheca Shamanistica 1. Budapest, Akademiai Kiado, 1995, pp. 145-158.

21. Levi-Strauss, Claude. “The Structural Study of Myth.” Journal of American Folklore, 1955. LXVIII, pp. 428-444.

22. Pentikainen, Juha. “The Shamanistic Poems of the Kalevala and their Northern Eurasian Background.” In Mihály Hoppál and Otto van Sadovszky (eds). Shamanism Past and Present. Part 1. Budapest: Ethnographic Institute Hungarian Academy of Sciences, Los Angeles/Fullerton International Society for Trans-Oceanic Research. 1989, pp. 97-102.

23. Revunenkova E. V. “Shamanism and Poetry”. In Mihály Hoppál and Otto van Sadovszky (eds). Shamanism Past and Present. Part 2. Budapest: Ethnographic Institute Hungarian Academy of Sciences, Los Angeles/Fullerton International Society for Trans-Oceanic Research. 1989, pp. 393-398.

24. Siikala, Anna-Leena. “Shamanistic Themes in Finish Poetry”. In I. Lehtinen (ed) Trances of the Central Asian Culture in the North. Helsinki. 1986.

25. Van Deusen, Kira. “Book Review: Mongush B. Kenin-Lopsan Shamanic songs and Myths of Tuva”. Shaman 1998. 6: 1, pp. 63-72.

FROM SHAMANIC MYTHOLOGY TO THE TURKIC EPIC KEROGLU (AND MYTH OF THE SCYTHIANS’ DESCENDENCE FROM HERACLES)

The article examines and compares similar themes in the variations of the Turkic peoples’ epic “Keroglu,” on the one hand, and in several versions of the myth of the Scythians’ descendence from Heracles, on the other. The research has concluded that the Keroglu epic addresses the same set of images and symbols present in the “Scythian” Heracles myth, both the epic and the myth providing powerful examples of ancient shamanic mythology.

In order to trace the shamanic legacy in the epic and the myth, we used a method consisting in “breaking down” myths or legends to their smallest “constituent units”, analyzing each individual unit, and comparing them. The recurrent themes that will “seep to the surface” in the course of comparison will reveal the archetypal layers of the myth (Levi-Strauss 1955: 428-444).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

LƏTİFİ TƏZKİRƏSİNDƏ LƏTİFƏ VƏ RƏVAYƏTLƏR

fil.e.n. Vüsalə Musali

Azərbaycan

Təzkirələr orta əsrlərdən etibarən İslam Şərqində geniş yayılmış, ədəbiyyatçı və tarixçilər tərəfindən yazılan və uzun müddət əlyazma şəklində yayılan bio-biblioqrafik mənbələrdir. Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrinin qazandığı şöhrət səbəbi ilə XVI əsrdən etibarən bu klassik nümunələrin təsiri altında Osmanlı ədəbiyyatında da təzkirələr yazılmağa başladı. Osmanlı ədəbiyyatında bizə məlum olan ilk təzkirəni 1538-ci ildə Səhi bəy qələmə almışdır. Səhi bəydən sonra Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Bəyani bir-birindən dəyərli əsərlər yazmışlar. Lətifi təzkirəsini h. 953/1546-cı ildə tamamlayıb Qanuni Sultan Süleymana təqdim etmişdir. Əsər giriş, iki fəsil və xatimədən ibarətdir. Birinci fəsildə 13 şeyx şair, ikinci fəsildə 334 nəfər şair haqqında məlumat verilmişdir. Təzkirəni araşdırdıqda məlum olur ki, Lətifi əsəri yazmaq üçün başlıca üç qaynaqdan yararlanmışdır. Bunlardan birincisi daha əvvəl yazılmış təzkirələr, ikincisi məcmuə, divan, risalə və başqalarıdır. Üçüncü mənbələrə gəlincə bunlar şairlərlə bağlı nəql olunmuş rəvayət və lətifələrdir. Xüsusilə, İstanbul, Bursa, Ədirnə, Üsküp və başqa şəhərlərdə qurulan şeir məclisləri bu rəvayət və lətifələrin ocağı idi.

Şifahi xalq poetik yaradıcılığında hekayət səciyyəsi daşıyan rəvayətlər keçmişdə baş vermiş hadisələr və real şəxslər haqqında məlumatların məcmusundan ibarətdir. Lətifi təzkirəsində Əhmədi Rumi, Əhmədi, Kamalpaşazadə Əhməd Çələbi, Əhməd Paşa, Əndəlibi, Arifi Hüseyn Çələbi, Bəsiri, Cakəri, Dürri, Qəzali, Həyati, Heyrəti, Lamiyi, Lütfi, Məsihi, Rəvani, Sədi, Sağəri, Sayi, Mövlana Şəmi, Üsuli, Valehi kimi şairlərdən bəhs edərkən onlar haqqında eşitdiyi rəvayət və lətifələri vermişdir. Belə ki, Lətifi təzkirəsində Çakəridən bəhs edərkən dövründə lətifə və məzəli sözlərə dəyər verilmədiyini yazır: "...məgər o zamanda (Sultan Bayəzid – V.M.) məzəli söz və lətifəyə rəğbət, məzəli adamlara və söz ustalarına maraq varmış. Bir gözəl zarafat, məzəli söz bir məqamın verilməsinə səbəb olurdu. Bir lətifə ilə bir məqam və mərtəbəyə ucalmaq olurmuş. Çağımızda minlərcə məzəli söz və lətifə söyləsən, yüz cild kitab ortaya qoysan dövlət adamlarından biri dinləməz. Bunun qarşılığında nə isə verəcəklərini nəzərə alıb qulaq asmazlar" (3, 206).

Lətifi əsərində şairlər haqqinda eşitdiklərini nəql edərkən "mütayəbə", "lətifə" və "rəvayət edirlər ki" ifadələrindən istifadə edirdi. Məqalədə Lətifi təzkirəsində yer almış maraqlı rəvayət və lətifələri təqdim edirik.

Lətifi təzkirəsində Sultan Murad Xandan bəhs edərkən yazır: "Rəvayət edirlər ki, həftədə iki gün şair və bilginləri toplayıb diqqət və iltifatla əvvəldən sona qədər dinləyər, mübahisəyə başlamaq üçün hər həftə müvafiq adamlar təyin edirmiş. İstedadlıları digərlərindən üstün tuturmuş. Kimdə kiçik bir hünər sezsə onlarla maraqlanarmış. Məzəli adam yerində bir zarafat edərsə və ya bilikli biri çözümü çətin olan məsələni həll edərsə, onu daha uca məqama ucaldarmış. Qısacası bütün istedadlılara maraq göstərər, şeiri və şairi sevərmiş" (3, 138).

Təzkirəçi Əhmədi Rumini xatırlayarkən yazır: "İrfan sultanlarından biri, o şeir və nəsr ölkəsi valisinə yəni mərhum Əhməd Paşaya təxəllüs olaraq siz də Əhmədini götürmüsünüz və şeirlərinizdə adınızı təxəllüs edirsiniz. Bu vəziyyətdə xalq sizin gözəl sözlərinizi, şeirlərinizi Gelibolulu Əhmədini şeirləri ilə qarışdırarlar. Bunun cavabında Əhməd Paşa deyir: "Mənin gözəl sözlərimi ona istinad etmələri qəm deyil, yetər ki, onun boş sözlərini mənə istinad etməsinlər" (3, 169).

Iştirak eyləməyə gəl qeyri ilə məxləsdə,
Mühmələtını sənə itmiyələr ta istinad.
Yüri var ləfz-i münasib bulubən məxləs idün,
Məxləsindən çü bilür şairi əksər ustad.

Lətifi Kamalpaşazadə Əhməd Çələbi haqqında eşitdiyi lətifə nəql edir: " O, müftilik məqamında ikən arsız bir əsrarçı ona bu sualı verir: "Zeyd ramazanda yalançı sübh aydınlığı sırasında əsrarla iftar etsə nə lazımdır? "Cavab verib savaba girin, lütfən" demiş. O da zarafatyana cavab verir: "Kaba quşluqda qan heyran olmaq gərəkdir" (3, 162).

Məhəllində lətif olur lətifə,
Lətif olmasa lakin lütfi yoxdur.

Təzkirədə Əhmədi haqqında maraqlı rəvayətə rast gəlirik: "Rəvayət edirlər ki, Əhmədi "İsgəndərnamə"ni yazdıqdan sonra çağın tanınmışlarına təqdim olunmuş və bəyənilməmişdir. Bu tərz şeirlə dolu kitabdansa, bir qəsidə daha yaxşıdır demişlər. Həmin vaxt Şeyxi ilə eyni otağı paylaşan yaxın dost idi. Olanları Şeyxiyə danışır. Şeyxi həmin gecə Əhmədinin adından şeir yazır. Ertəsi gün Əhmədi şeiri həmin adamlara təqdim edir. Onlar şeiri yaxşıca nəzərdən keçirilər. Əhmədiyə bildirirlər ki, əgər bu qəsidə sənindirsə o kitab sənin deyil, əgər kitab sənindirsə qəsidə sənin deyil. Beləliklə iki şairin şeirini bir-birindən ayırmışlar" (3, 163).

Lətifi Əndəlibidən bəhs edərkən yazır: " Əndəlibi dövrünün tanınmışlarından birinin yanına iş üçün günlərcə gedib-gəlirmiş. Demə bu adam rüşvətlə iş görürmüş. Məlum olur ki, qapıda duranlar hədiyə ilə gələnlərə buyur, hədiyəsi olmayanlara əfəndim yatır deyirlər. Əndəlibi də sonunda bir baş şəkər, arı şanı və iki altun basıb onun utanmaz surətini utandırmışdır" (3, 405).

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Əlünə zər alub varsan, əfəndi buyur dirlər,
Əgər dəstün təhi varsan, əfəndiyi uyur dirlər.

Təzkirədə Bəsiri haqqında aşağıdakı lətifə yer almışdır: "Bəsiri gözəl danışan, şirin dilli, gülər üzlü biri idi. Cüng və məcmuələrdə toplanmış rəngli lətifələri və lətifələrlə bağlı geniş bilgisi var idi. Bəsiri bir gün Rəvaninin yanına getmiş və qəsidə təqdim edərək qarşılığını gözləmişdir. Rəvani bəy də əlinin açıqlığını göstərmək üçün bir neçə axça yollamışdır. Göndərilən axçanın miqdarı onmuş, onun da beşi mis, beşi qurğuşunmuş. Bəsiri bundan çox incimiş və bir neçə beyt yazmışdır" (3, 190-191).

Lətifinin haqqında rəvayət nəql etdiyi şairlərdən biri də Çakəridir: "Rəvayət edirlər ki, onun gəncliyində zökəm xəstəliyindən saqqalı erkən ağarmışdı. Ona görə Çakəri saqqalını boyayırdı. Bir gün Sultan Bayəzid nədən ağ saqqalını qaraya boyayırsan deyə sual etmiş. Çakəri cavabında deyir: "Mən yaşımı bilirəm, saqqal yalan söyləyir. Görünüşdə güvənilir kimi durur, amma təmamilə yalan söyləyir. Bu səbəblə mən üzümə qara çəkib ondan intiqam aldım". Bu məzəli cavab padşahın xoşuna gəlmişdi" (3, 206).

Təzkirədə haqqında lətifə verilmiş şairlərdən biri də Həyatidir. "Həyati Posti adlı bir şairlə dostluq edərmiş və tez-tez zarafat edərmişlər. Bir gün Həyati lətifə yazıb Postiyə göndərir: "İt dərisi, donuz dərisi aşılanmaqla pak olar, ya olmaz". Posti də cavabında yazır: "həyatı da murdar, özü də" (3, 239).

Lətifi əsərində Heyrəti haqqında yazır: "Rəvayət edirlər ki, kor olmamışdan əvvəl bir gözələ vurulubmuş. Gözləri görməyincə dostlarından xahiş edir ki, gözəlin əlindən öpmək üçün ona şərait yaratsınlar. Mürvətsiz biri başqa bir qızı onun yanına gətirmiş və onun sevdiyi olduğunu söyləmişdir. Sonra bu rəzil işini hər yerdə qəh-qəhələrlə danışmışdır. Heyrəti bundan çox narahat olmuş və Allahdan ölüm istəmişdir. Həmin həftə də dünyadan köçmüşdür" (3, 240-241).

Təzkirədə Lütfi haqqında da lətifə verilmişdir: "Yaşlı bilginlərdən və səhn müdərrislərindən, Sultan Bayəzid dövrü dəftərdarı Leys Çələbinin eşiyi məmurlara sığınılacaq, baş vurulacaq yer idi. Günlərin birində bilginlərlə imtahana hazır olduğunu bildirdikdə Lütfi, Leys Çələbini nəzərdə tutaraq deyir: "Sənini adın naqis fellərdən, felin də elə. Sən bu mübahisəyə daxil deyilsən, var get amillərin ilə hesabını gör (3, 483). Sonra bu beyti söyləyir:

Görənlər, eşidənlər hep bəyəndi,
Əfəndim elmi ilə amil olmuş.

Lətifi Sağəri haqqında yazır: "Lətifə edirlər ki, könül əhli adamların toplanma yeri olan Ədirnə, qış mövsümündə yağış və qarın çoxluğu səbəbi ilə su ilə dolu olurmuş. Şairlərdən biri Ədirnəni bu beytlərlə tənqid etmişdir" (3, 294):

Ilahi lütf edib qurtar bizi bu şəhr-i batildən,
Kişi anı ne seyr etsin geçilmez ab ile gildən.

Ədirnə şairləri bu beyti eşidəndə hirslənmiş və hər biri bir beyt ilə cavab vermişlər. Amma ən çox Sağərinin cavabı bəyənilmişdir:

Şu kim şeytan gibi eyler şikayət ab ilə gildən,
Yüzünə yellən anın əsli oddur həzz edər yeldən.

Şair Sədi haqqında rəvayət belədir: "Sultan Cəmin müsahibi və nişançısı idi. Rəvayət edirlər ki, libasını dəyişdirib İstanbula gəlmiş və Sultan Cəmin ağzından bəzi adamlara məktub gətirib xəbər toplamışdır. Dövlət məmurları bunu öyrənib Sədini dənizə atmışdılar" (3, 334).

Təzkirədə şair Şəmi haqqinda nəql olunan rəvayət də maraqlıdır: "Rəvayət edirlər ki, Məsihi ilə Şəmi Qalatada seyr üçün kilsəyə getmişlər. Buradakı dilbərlər və gül üzlüləri seyr etməyə başlamışlar. Təsadüfən məzəli bir şair bunları kilsədə xristiyanlar arasında görüb, ikisinin bir yerdə olmasını şeirləşdirmişdir":

Qalatada Məsihi dəyrə varub,
Məgər Şəmi anənla belə getmiş.
Eşidənlər qələt edib dedilər,
Məsihi kilisəyə mum ilətmiş.

Lətifi təzkirəsindən üzə çıxardığımız rəvayətlər və lətifələr şairlərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 240 s.
5. Musalı V. XV-XVII əsrlər türk təzkirəçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 270 s.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORUNUN JANRLAR SİSTEMİ
PROF. QƏZƏNFƏR PAŞAYEVİN DÜŞÜNCƏ SİSTEMİNDƏ

F.e.n. Seyfəddin Rzasoy
AMEA Folklor İnstitutu

(Konfrans günlərində Prof. Dr. Qəzənfər Paşayevin 70 illiyinə həsr olunmuş toplantıda məruzə edilmək üçün hazırlanmışdır)

Filologiya elmləri doktoru, professor, folklorşünaslığa, dilçiliyə dair neçə-neçə əsərlər müəllifi Qəzənfər Paşayevin təkcə Azərbaycan folklroşünaslığı tarixində deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan ziyalılığı tarixində, bu millət və xalq qarşısında özünə məxsus xidmətləri olan vətəndaş ziyalıdır. Bu, Ulu Tanrının ona bəxş etdiyi tale payıdır. Allahı onun taleyinə uzun yollar yolçusu olmaq kimi əzablı və şərəfli yol yazmış, o da öz alın yazısının ardınca düşüb onun adını xalqının tarixinə yazmış, ilahi yolçuluq etmişdir. Yollar yorğunu, illər yorğunu Qəzənfər Paşayev İlahi nəzərindən iraq düşməmiş, ruhunu bu millətin ruhuna qatmış, canını cana, millətini millətinə, ulusunu ulusuna qovuşdurmuş, bizləri canımızın bir parçası olan Kərkük türklərinin vüsalına çatdırmış, özü də xalqının sevgisinə uğramışdır.

Hər bir insanını taleyində Tanrı naxışı var. Gərək naxışın gətirə. Tanrı prof. Qəzənfər Paşayevin taleyinə Kərkük-Türkman yolçuluğunu yazdı. Və bizlərdən hər kəs onu buna görə tanıdıq. Doğrudur, Allahı ona hər şey vermiş, yeməyə – çörəyini, içməyə – suyunu, gəzməyə – ayağını, oxumağa – gözünü, düşünməyə – beynini əsirgəməmişdir. Heç kəsdən geri qalmamış, ali məktəb, aspirantura qurtarmış, əcnəbi dillər öyrənmiş, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları hazırlamış, alimlik dərəcəsi, dosent, professor adlarını almışdır. Və bütün bunlar Azərbaycan elminin tarixində qalmaq üçün ona bol-bol kifayət edərdi. Ancaq Tanrının yazısını pozmaq olmaz: onun adı təkcə Azərbaycan folklorşünaslığının, dilçiliyinin yaddaşına yox, həm də bu millətin şərəf kitabına yazılmalıydı. Bu da bir həqiqətdir ki, bizlər onu bir dilçi, folklorşünas alim kimi çox-çox sonralar tanıdıq. Xalqı onu ilk dəfə «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabından tanıdı. Və bizlərdən hər kəsin yaddaşına gedib əlçatmaz yerləri görən, müqəddəs ziyarətgahlarda övliyalarımızın ətrini sinəsinə çəkib, nurunu ruhuna çiləyən Qəzənfər Paşayev adlı bir insanın adı yazıldı. Və bu yolçuluğun əsli niyyəti və mahiyyəti İraq türkmanlarının – canı canımızdan, qanı qanı qanımızdan olan millətdaşlarımızın folklorundan mətbuatda zərrə-zərrə, misra-misra, bənd-bənd çap olunanda aşkara çıxdı. Bizlərdən hər kəs ruhumuzun bir parçasının İraqda olduğundan çox gec xəbər tutduq. Allahın Qəzənfər adlı bəndəsinin, millətin Qəzənfər Paşayev adlı oğlunun ən ali və munis, uca və qüdsi əməli bizləri – bizlərə, bizləri canımızın bir parçası olan İraq türkmanların qovuşdurmaq oldu.

Azərbaycan türklüyünün bir parçası olan İraq türkmanları zəngin ənənəvi mədəniyyət xəzinəsinə sahibdir. Prof. Qəzənfər Paşayev onlar haqqında çox yazdı, ancaq bütün fikrini və zikrini, zehnini və düşüncəsini, felini və əməlini İraq türkmanlarının folklorunun toplanmasına və Azərbaycanda təbliğinə həsr etdi. O, bu yolu təsadüfi seçmədi: folklora sığınmağın, folklora tapınmağın ən ulu yol olduğunu müqəddəs həqiqət kimi dərk edib bu yolun yolçuluğuna uğradı.

Folklor yolu isə hər kəsin gedə biləcəyi adi bir yol deyil. Bu, uluların, böyüklərin, həqiqəti dərk edib, onu öz içindən, işindən və gücündən, tənindən və bədənindən, canından və ruhundan keçirə bilənlərin yoludur. Mən indiyə qədər iki belə kişi tanıdım: bunlardan biri Yaşar Qarayev, biri Hüseyn İsmayılovdur.

Bu kişilərdən birincisi folkloru düşüncəsinin və ruhunun məbədgahına çevirdi: ikincisi isə ruhunun və əməlinin məbədgahı etdi. Birincisi folklor məbədini düşüncəsində qurdu və onun feyzi ilə yaşadı: ikincisi bu məbədi həyatda qurdu və onun əzabının feyzi ilə yaşamaqdadır. Üçüncü kişinin – prof. Qəzənfər Paşayevin taleyinə bizim qəlbimizdə İraq türkmanlarının sevgi məbədini tikmək düşdü. O, bu məbədin palçığını-kərpicini, suyunu-şirəsini folklordan aldı, xeyrini-bərəkətini folklordan aldı. Və özünü millətin tarixi ilə təsdiq edən tarixi addım atdı. Çünki prof. Qəzənfər Paşayevə görə, «xalqın ən böyük milli sərvəti folklordur, folklor sözün həqiqi mənasında xalqın ruhu, psixologiyası, tarixidir. Onun istək və arzularının, təsəvvür və təfəkkürünün, mənəvi aləminin güzgüsü, tükənməz incilər xəzinəsidir» (Q.Paşayev. İraq-Türkman folkloru. B., Yazfıçı», 1992, s. 5).

Prof. Q.Paşayev İraq türkmanlarının varlığını, ruhunu anlamaq və bizlərə anlatmaq üçün böyük alim və vətəndaş, millətdaş əzablarına qatlaşdı. Bu əzabların şahidi olmuş Əbdüllətif Bəndəroğlu yazır: «Qardaşımız Qəzənfər Paşayev İraqda yaşadığı uzun illər boyunca həm İraq xalqını yaxından tanıdı, həm də İraqda yaşayan, qonuşduqları dilin Azərbaycan dilindən fərqi olmayan İraq türkmanlarının ədəbiyyat və folkloru üzrə tədqiqatını davam etdirdi. İraq türkmanlarının folklorunu azərbaycanlı qardaşlarımıza çatdırmaq üçün tədqiqatçı alim, folklorşünas Qəzənfər Paşayev böyük çətinliklərə qatlandı. Yorğunluq bilmədən yaradıcılığını sürdürdü. Gözəl və unudulmayan əsərlər ortaya atdı.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Qəzənfər Paşayevin İraq türkmanları ilə əlaqəli çap etdirdiyi qiymətli folklor kitabları Oğuz kökündən və soyundan olan azərbaycanlılarla İraq türkmanlarının nə qədər bir-birlərinə dil və folklor baxımından bağlı olduqlarını, yüzillər boyunca zamanın qopartdığı qanlı və dumanlı qasırğalara baxmayaraq, genə də dədə mirasına, Dədə Qorquda, əzabkeş Nəsimiyə, Kərbəlanın müqəddəs torpağında uyuyan böyük Füzuliyə olan bağlılıqlarını göstərmək üçün ölümsüz bir tarixdir. Bu gerçək tarixi bizdən sonra gələn nəsillər oxuduqca öz xalqlarına, dillərinə, tarixlərinə, adət-ənənələrinə, milli miraslarına, doğma torpağın müqəddəsliyinə sayğılarını artıracaqdır» (Göst. kitab, s. 3).

Prof. Qəzənfər Paşayev İraq türkmanlarına aid apardığı tədqiqatlar, gördüyü işlər vasitəsi ilə artıq zəngin və dəyərli bir biblioqrafiya yaratmışdır. Bu xəzinənin hər bir kitabı, hər bir məqaləsi dəyərlidir, qiymətlidir. Fəqət bu əsərlər içərisində alimin «İraq-Türkman folkloru» kitabının xüsusi yeri vardır.

Alimin «İraq-Türkman folkloru» kitabı bənzərsiz bir əsərdir. Bizdə Azərbaycanın folklor mühitləri haqqında çox dəyərli əsərlər yazılmışdır. Lakin «İraq-Türkman folkloru» monoqrafiyası təkcə bir əsər olmayıb, Azərbaycan tarixinin monumental İraq-Türkman səhifəsi, yaddaş tariximizin şərəfinə qoyulmuş abidədir.

Elmin tarixində həmişə iz qoyan, yol açan, örnək verən əsərlər olur. Azərbaycan folklorşünaslığında belə əsərlər zaman-zaman meydana çıxmışdır. Necə ki, H.İsmayılovun «Göyçə aşıq mühiti» monoqrafyası. Bu əsər təkcə Göyçənin yaddaş kitabı olmadı, Azərbaycan mədəniyyət tarixinə güzgü tutub, onun əsli mahiyyətini bizlər üçün aşkarladı. Prof. Qəzənfər Paşayevin də «İraq-Türkman folkloru» kitabı belə yol açan, iz qoyan, adı elmin tarixinə yazılan olsun. Bu əsərin dəyərini anlamaq üçün insanın içərisində gərək millət, xalq yanğısı olsun, türkman sevgisi alovlansın. Bu baxımdan, Əbdüllətif Bəndəroğlunun əsər haqqındakı sözlərini həyəcansız oxumaq olmur. O yazır: «Qəzənfər Paşayevin «İraq-Türkman folkloru» kitabına bənzər bir kitab indiyə qədər nə İraq türkmanları tərəfindən, nə də İraq türkmanlarının folkloru ilə məşğul olan xarici alim və tədqiqatçılar tərəfindən yazılmışdır. Qəzənfərin yazdığı bu əsər bizim üçün, yəni İraq türkmanları üçün sevgi və sevinc doğuran, könüllərdə yaşayıb-unudulmayan, işıqlarla dolu bir əsər kimi qalacaqdır... Ağlasığmayan yorğunluqların məhsulu olan bu misilsiz əsəri İraq türkmanları arasında folklor sərçivəsində bir şah əsər kimi qiymətləndirmək daha doğrudur» (Göst kitab, s. 3-4).

Qeyd edək ki, prof. Qəzənfər Paşayevin bu kitabının elmi məziyyətləri zəngindir. Burada onların hamısından danışmaq imkansızdır. Biz diqqəti İraq-Türkman folklorunun janrlar sisteminin monoqrafiyada necə modelləşdirilməsinə yönəltmək isəyirik. Şübhəsiz ki, bu işin özü böyük bir tədqiqatın mövzusudur. Odur ki, biz burada mövzunu tezislər şəklində ifadə etməyə çalışacağıq.

1. Prof. Qəzənfər Paşayev İraq türkmanlarının folklorunu janr sistemi baxımından təsvirini və təhlilni verərkən təhlil modeli kimi iki çıxış nöqtəsini əsas götürmüşdür:

Birincisi, hər hansı folklor mühitinin öyrənilməsinin mövcud təcrübəsi. Belə ki, Azərbaycan folklorşünaslığında və türkologiyada ayrı-ayrı folklor mühitlərinin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji təcrübəsi mövcuddur.

İkincisi, İraq-Türkman folklorunun janr özünəməxsusluğu. Belə ki, hər bir folklor mühitini digər mühitlərlə birləşdirən ortaq cəhətlər olduğu kimi, onu digər mühitlərdən fərqləndirən əlamətlər sistemi də mövcuddur.

Təqdirəlayiqir ki, prof. Qəzənfər Paşayev İraq-Türkman folklor muhitini janrlar sistemi baxımından təsvir edərkən hər iki cəhəti uğurla nəzərə almışdır.

2. Monoqrafiyada İraq türkmanlarının folkloru aşağıdakı baxış səviyyələrində əhatə olunmuşdur:

- Tarixi-diaxronik səviyyədə;
- Növlər səviyyəsində;
- Janrlar səviyyəsində.

Əsərdə bu yanaşma istiqamətlərinin hamısı sona qədər, bitkin şəkildə reallaşdırılmışdır. Bu da tədqiqatın sistemliliyini təmin etmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, bu yanaşma istiqamətlərinin müvaziliyi və mütənasibliyini təmin etmək o qədər də asan məsələ deyildir. Çünki folklorun tarixi-diaxron strukturu ilə onun sinxron struktur qatları olan növ və janrların mütənasibliyini təmin etmək çətin məsələdir. Belə ki, bunlar fərqli baxış müstəviləridir və həmin baxış müstəvilərini vahid baxış kontekstinə gətirmək üçün folklorun tarixi inkişafı ilə onun müasir durumunun kəsişdiyi konteksti tapa bilmək lazımdır. Təqdirəlayiqdir ki, prof. Q.Paşayev İraq-Türkman folklorunun tarixi inkişaf dinamikası ilə çağdaş həyat ritmlərini vahid tədqiqat müstəvisində modelləşdirməyə nail olmuşdur.

3. Monoqrafiyanın arxaik janrlardan bəhs edən hissəsi inanc, yeamind, dua və bəddua, fal janrlarını əhatə edir. Prof. Qəzənfər Paşayev nəinki bu janrların poetik strukturunu təsvir etmiş, eyni zamanda onlarda donmuş zamanı, daşlaşmış düşüncəni onun funksional sxem və formulları səviyyəsində aşkarlaya bilmişdir.

4. Tədqiqatın xalq mərasim və nəğmələrindən, yas və toy mərasimləri, onların poetik mətn fondundan bəhs edən fəslində İraq-Türkman folklor dünya modelinin söz kodu dinamika-hərəkət

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

müstəvisində tədqiq olunmuşdur. Başqa sözlə, alim sözlə jestin, danışıqla hərəkətin sxemləşdiyi, etnosun davranış sisteminin formulları səviyyəsinə çatdığı məqamı düşüncə hədəfinə çevirərək Azərbaycan-türk folklor düşüncəsinin İraq türkmanlarının yaddaşında yaşayan prinsip və qanunauyğunluqlarını rekonstruksiya etmişdir.

5. Tədqiqatın İraq-Türkman folklorunun lirik növündən bəhs edən fəslində xoyratlar, manilər, xalq mahnıları, aşıq havaları, beşik nəğmələri, bayatı-tapmacalar öyrənilmişdir. Prof. Qəzənfər Paşayev bu janrların hər birinin özünəməxsus poetikasını təsvir və təhlil etməklə yanaşı, həmin janrları İraq_türkmanlarının folklor düşüncəsnin lirik kodunu hərəkətə gətirən, onun məzmununu və formasını təşkil edən paradiqmatik vahidlər kimi bərpa etməyə nail olmuşdur.

6. Kitabın İraq-Türkman folklorunun epos sistemindən bəhs edən fəslində dastanlar, nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar və lətifələr tədqiq olunmuşdur. Prof. Qəzənfər Paşayevin bütöv kitabda və bu fəsildə apardığı araşdırmanın özəlliyi ondadır ki, o, folklorun janrlarını bütün hallarda bir sistem daxilində öyrənməyə və onların sistem xarakterini aşkarlamağa çalışmışdır. Biz bunu bu fəsildə də müşahidə edirik. Alim burada hər bir janrı ayrıca öyrənməklə yanaşı, bu janrların düzümündən yaranan, hasilə gələn epos sistemini bərpa etməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, janrlar janrdaxili müstəvidə öyrənildiyi kimi, janrlararası müstəvidə də tədqiq olunmuş və bununla da epik sistem üçün xarakterik olan prinsip və qanunauyğunluqlar tədqiqat müstəvisinə daxil edilmişdir.

Sonda bildirmək istəyirik ki, prof. Qəzənfər Paşayevin bu əsəri sistemli bir tədqiqat olduğu kimi, onun «türkmanşünaslıq» sahəsindəki fəaliyyətinin özü də bitkin bir sistemdir. Bu baxımdan, alimin İraq-Türkman folklorunun janrlar sistemindən bəhs edən monoqrafiyasının öyrənilməsi sistemə daxil olan başqa çalışmaları da tədqiqə cəlb etməyi tələb edir. Belə hesab edirik ki, özünün İraq-Türkman çalışmaları ilə Azərbaycan folklorşünaslığı və filologiyasında böyük bir yol açmış prof. Q.Kazımovun uğurla davam edən türkmanşünaslıq araşdırmaları xüsusi bir monoqrafiyanın mövzusu olmağa layiqdir.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

M Ü N D Ə R İ C A T

Mahmud Kərimov. «Ortaq Türk keçmişindən Ortaq Türk gələcəyinə» Uluslararası Folklor Konfransında açılış nitqi ……………………………………………………………….3
Hüseyn İsmayılov. Konfrans iştirakçılarına müraciəti …………………………………………...5
Azad Nəbiyev. Ağiz ədəbiyyatinda folklor ənənələri (Azərbaycan türklərinin şifahi ədəbiyyat materiallari əsasinda)……………………………………………………………………..10
Abbasqulu Nəcəfzadə. Dədə Qorqudun məzar yeri haqqında Əlihüseyn Dağlının «Ozan qaravəli» əsərində mülahizələr………………………………………………………...14
Abbas Hüseynli. «Dədə Qorqud» dastanında insan haqları………………………………………..17
Adil Cəmil. Ortaq türk keçmişi və «Manas»……………………………………………………….20
Ağaverdi Xəlil. Arxaik ritualın janra transformasiyasında motiv səviyyəsi (“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun materialları əsasında)………………………………………………………...23
Ataş Əhmədli. Şirvan folklorunun coğrafi, tarixi və etnoqrafik əsasları…………………………..26
Акамов А.Т. Общетюркские художественные традиции в духовной литературе кумыков (на примере творчества Абдурахмана из Какашуры)……………………………29
А.М.Аджиев, М.А. Аджиев. К вопросу о культурно-исторических взаимосвязях Азербайджана и Дагестана…………………………………………………………………...32
Əli Bərazəndə. Təbrizdə qorxu götürmə dəblərində şaman izləri……………………………………35

Anar Niftəliyev. «Kitabi Dədə Qorqud» şaman abidəsi kimi at ağuzlu Aruz Qoca…………...…47
Aynurə Səfərova. Azərbaycan folklorşünaslığında adqoyma motivinin tədqiq tarixinə dair (M.Seyidovun araşdırmaları əsasında)……………………………………………..57
Алие Ясыба/Ятсы. Национальная музыка крымских татар. Ономастикон в крымско-татарском народном песенном творчестве………………………………………….60
Araznepes Mammetjumayew. Zühre ile Tahir süjesine göre türkmen edebiyatindaki masallar, rivayetler, halk dastanlari……………………………………………………………62
Ахмет Сулейманов. К вопросу фольклоризации литературных эпических сюжетов…………67
Ağalar Mirzə. Şirvanda ilkin aşıq mühitlərinin tipoloji və regional xüsusiyyətləri (Dərbənd-Şabran)……………………………………………………………………………...72
Atif İslamzadə. Oğuz epik ənənəsində folklor missiya daşıyıcılığı…………………………………82

Almaz Həsənqızı. Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının əsas istiqamətləri..........................90
А.М.Казиева. Архаичные формы фольклора в хронотопе балкарской прозы конца XX века…93
Avtandil Ağbaba. Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində Aşıq Nəsibin yeri………………………………99
Бакытгул Кулжанова. Роль устного народного творчества казахов в воспитании подрастающего поколения и его взаимосвязь с «Кутадгу Билиг» **(XI в.) Юсуфа Баласугуни** ……………..106
Bilgehan Atsız Gökdağ. İran’da türkçenin çalarları (varyantlar) ve başlıca çalışmalar…………….115
Борис Тетуев. К проблеме становления карачаево-балкарской авторской историко-героической поэзии XIX – начала XX века……………………………………….122
Бурхан Берберов. Два «Манаса»: интертекстуальный диалог…………………………………..132
Behrooz Imani. Türkəmən türklərində toy-duyun ənənəsi………………………………………..135
Cemal Ayrumlu. «Heydər bəy» dastanı haqqinda bəzi mülahizələr və qeydlər……………………137
Əbdüləli Mücazi. Azərbaycan və Güney məntəqəsinin folklorindan örnək……………………...139
Əkrəm Hüseynzadə. Xalqımızın ulu dastanında tayfa və yer adları…………………………...143
Ələs Qasımov. Mövsüm mərasimi oyunlarının poetik xüsusiyyətləri …………………………...145
Eflatun Neimetzade. Geleneksel türk tiyatrosu ve karagöz oyununda sosyo- kültürel özellikler…..151
Əli Şamil. Sözdə birincilərdən olan Aşiq Qarani…………………………………………………152
Enver Uzun. Mitolojik unsurlariyla yagmur duasi ve yagis rituelleri……………………………….159
Türk dünyasi âşiklik geleneğinin geleceğe taşinmasi….. ……………………………….166
Esmira Gözəlova. Laylalar…………………………………………………………………………..173
Əzizxan Tanrıverdi. «Dədə Qorqud Kitabı»nda dilin funksiyaları…………………………...179
Əfzələddin Əsgər. Oğuznamələr və Rəşidəddin oğuznaməsi……………………………………...186
Əli Kərimbəyli. Türk folklorunda mifik süd simvolunun kosmoloji semantikasi…………………..194
Elnarə Tofiq qızı. «Koroğlu» dastanının Azərbaycan tədqiqatı……………………………………204
Emin Ağayev. Professor M.Seyidovun Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarina baxışları…...217

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Э.Н.Гаджиев. О проблеме функционально-семантического поля аспектуальности в тюркских языках ……………………………………………………………………….222
А.Т.Сибгатуллина. Запрещенная полицией книга о Наврузе…………………………………..225
Ф.М. Ибрагимова. Влияние азербайджанских «байаты» на песенную лирику народов южного Дагестан (рутулов, агулов, цахуров)……………………………………228
Ф.А.Муратчаева. Фольклорный текст как объект лингвистического исследования кумыкского языка…………………………………………………………..229
Fuzuli Bayat. Ev iyesi ve ya damdabacalarin sosyo-kültürel dokusu……………………….231
Fərəh Cəlil. Türk etnomədəni düçüncəsində saç faktoru və onun folklorda təzahürü (Sari Gəlin mahnısının mətni əsasında)…………………………………………………236
Fidan Qasımova. Türk mifologiyasinda ilkin əcdad kultlari və onlarin tarixi-mifoloji mənşəyi…...239
Fikret Türkmen. Oğuz-name'nin Kazan yazmasinda Cengiz han'la ilgili rivayetler ve Cengiz han'in türk illerine isim vermesi…………………………………………………..243
Harid Fedai. Sabr u Sebat'taki deyimler ve atasözleri……………………………………………249
Hüseyn Mohəmmədxani. Dədə Qorqud kitabının dresden nüsxəsi də köçürülmədir……………250
Hikmət Quliyev. Azərbaycan məhəbbət dastanları süjetinin tam şəkildə yazıya keçirildiyi ilk mənbə: «Şəhriyar» dastanı…………………………………………………………………**254**
Gülbəniz Babaxanova. Türk xalqlarının ortaq ənənələrini yaşadan şair………………………..263

İbadət Rüstəmov. Keşlər……………………………………………………………………….270
İbrahim Bahadır. Anadolu'da kadin evliyalar…………………………………………………...272
Halil İbrahim Şahin. Behlül Danende fikralarinin modern mizah teorilerine göre tahlili………….279
Ilham Abbasov. "Bayati" sözünün mənşəyi qədim janrın adı haqqında yeni mülahizə………….284
Империат Халипаева. «Слово о полку Игореве» и кумыкский героический эпос – взаимовлияние культур………………………………………………………………..288
Islam Sadiq. "Koroğlu eposunun nəşrləri ilə bağli təhriflər və onlarin təshihi……………………..293
İsmayıl Vəliyev. Quar mifik obrazı və onun funksional xüsusiyyətləri……………………………301
İsmet Çetin. Türk dünyasinda folklor çalişmalari, problemler ve çözüm yollari……………………303
Kamilə Dadaşzadə. Epik əsərlərin musiqi hermenevtikasi problemlərinə dair……………………..312
Kəmalə İslamzadə. Hisslərin tərcümanı – xalq mahnıları………………………………………315
Kamil Hüseynoğlu. Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyət kimi……………………………………………...322
Kazım Əbbasi. Xatirələrdir nağıllar; tarixin izləri nağıllarımızda ……………………………….327
Kemal Üçüncü. Türk dünyasi destancilik geleneği ve bu gelenek içerisinde Alpamiş destani……..329
Kübra Əliyeva. Azərbaycanda islama qədərki dini inamlar və onların ədəbiyyat və incəsənətdəki prototipləri………………………………………………………………….330
Könül Nəsirova. Mürsəl Həkimov Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqatcısı kimi…………..336
Kemale Yilmaz. Türk aile terbiyesinde masallarin rolü………………………………………..339
Ləman Süleymanova. Folklor məclisləri…………………………………………………………341
Лена Мамедова. К Вопросу о достоверности древнебулгарского памятника «Сказание о дочери Шана» Микаиля Башту………………………………………………348
Lətafət Ələkbərova. Azərbaycan xalq nəğmələrinin toplanması və nəşrində SMOMPK məcmuəsinin rolu…………………………………………………………………354
Luiza Rukhadze, Nanuli Katcharava. Birkaç alinti kelimenin tahlili……………………………**356**
М.Ч.Чеерчиев. Азербайджанские лексические заимствования в Закатальском диалекте аварского языка…………………………………………………………………...358
Maarifə Hacıyeva. Novruz Azərbaycan və Türk salnaməsində………………………………...360
Mahmud Allahmanlı. Qədim türk dastanlarında zaman və məkan problemi……………………365
Mesut Çapa. Türkiye'de folklor çalişmalari üzerine bir deneme (1923-1950)……………………...374
Möhsün Nağısoylu. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə əsərlərində xalq deyimləri və atalar sözləri……………………………………………………………………………375
Marzena Godzińska. The story about unimportant treasure………………………………………...379
Малик Гусейнов. Современные интерпретации прозы Ю.Гереева……………………………382
Məhəbbət Paşayeva. Azərbaycanda balla bağli inanclar…………………………………………..384

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Məhərrəm Cəfərli. Naxçıvan miflərinin poetikasına dair……………………………………………388
Məhsəti İsmayıl. Əfsanələrdə əjdaha motivi……………………………………………………..392

Minara Aliyeva Esen. Türkiye'ye göç eden ahiska türklerinin evlilik adetlerinde görülen kültür değişmeleri……………………………………………………………………………….395
Mübariz Xəlilov. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dəfn ayinləri…………………………………398
Mustafa Vüqar Öməroğlu. Uyğurlarda Novruz ənənələri…………………………………………403
Mehmet Okur. Tatürk dönemi Türkiye'de folklor araştırmaları…………………………………408
Neslihan Durak. İlhanlı devleti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede Azerbaycan'da moğollar……..409
Nahide Şimşir. Kazak ve Anadolu türklerinde evlenme adetleri karşılaştırma denemesi…………414
Nailə Əskər. Unudulmuş aşıq: Aşıq Nəsib…………………………………………………………422
Nargül Bayramova, Kızlar Aşırova. Azerbaycan ve Türkmen manılerınde kültürümüzün ortaklıklar……………………………………………………………………...425
Nazilə Məmmədova. Qaçaq Kərəm…………………………………………………………………426
Nəbi Əsgərov. Ulaşlı etnonimi areal türk onomastikasında……………………………………432
Nizami Məmmədov. Qaqauzların toy-düyün mərasimləri…………………………………………434
Ömer Aslan. Türklerde hoşgörü örnekleri……………………………………………………...438
Oraz Yagmur. Türkmen folklorunda Azerbeycan teması…………………………………………...441
Oruc Əliyev. Nağılda adaxlı seçmə ……………………………………………………………443
Osman Fikri Sertkaya. Kitab Dede Korkut'ta basat okunan isim üzerine yeni görüşler………449
Pərvanə Bayram. Seyid Nigarinin çaynamə məsnəvisi……………………………………………..454
Pərvanə Məmmədli. «Varlıq» jurnalının səhifələrində folklor materialları………………………461
Qalibə Hacıyeva. Folklor nümunələri dialekt və şivələrin ana qaynağıdır………………………465
Qara Namazov. Türk əsilli "erməni" aşıqları……………………………………………………..469
Qasım Hacıyev. Qədim türk diyarı Bərdə…………………………………………………………472
Qəzənfər Paşayev. Ortaq türk dəyərlərimiz və Mikayıl Azaflı……………………………………473
Qüdrət Umudov. «Koroğlu»: epik ənənə və qəhrəman tipologiyası………………………………477
Qumru Şəhriyar. Mehmet Fuad Köprülüzadə və onun «Dədə Qorqud» araşdırmaları……………485
Rafiq İmrani. XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan və Türk musiqi janrlarının bərpası …………………494
Osman Sezgin. Türk millî kültürünün oluşumunun dinamikleri ve küreselleşme…………………..501
Ramiz Əskər. «Divanü lüğat-it-türk»ün tədqiqi tarixi………………………………………………509
Рена Мамедова. О музыкальной тюркологии……………………………………………………519
Rövşən Əlizadə. Türk epos ənənəsində əcdad kultu………………………………………………..524
Roza Eyvazova. İran Türk ləhcələrində folklor nümunələri………………………………………532
Ruhi Ersoy. Ortak gelecek oluşturma bağlaminda türk dünyasi folkloru'nu uygulamali çalişmak üzerine bazi görüş ve düşünceler……………………………………………………...536
Rüstəm Rəsulov. " Dədə d": və ə ə
ettin Gömeç. Bir başka türk dünyası…………………………………………………………………544
Şakir Albalıyev. Hal – div-əzrayıl obrazlarının səciyyəsi……………………………………………..547
Самиля Хурдамиева. К вопросу об этноспецифике паремий дагестанских азербайджанцев……...556
Шахидат Курмангулова. К вопросу об этнохудожественной основе ногайской литературы: проблемы истоков…………………………………………………………………572
Sebahattin Şimşir. Ahmet baytrusunoğlu ve kazak dili'ne dair çalışmaları………………………..575
Гаджиева Сабина. Погребальный обряд древних египтян (на материале «Книги мертвых»)………………………………………………………………………...577
Səbinə İsayeva. Aşıq Şəmşir yaradıcılığında dini motivlər………………………………………..581
Sədaqət Həsənova. «Füyuzat» jurnalının leksikasında ümumtürk dili vahidləri…………………..587
Sədnik Paşa Pirsultanlı. Tikmədaşlı Xəstə Qasımın sələfləri və xələfləri………………………...593
Hikmət Quliyev, Səfa Qarayev. Azərbaycan folklorunda dərviş obrazının poetik-semantik strukturuna dair...601
Sevil Ağabəyli. «Koroğlu» dastanında antroponimlərin - kişi şəxs adlarının tədqiqi……………….602
Seyfəddin Altaylı. Başina dolanmaq (dönmək); əlinə (gözünə) dönmək deyimlərinin yozumu……610
Светлана Орус-оол. Современные вопросы текстологии тувинского эпоса…………………...614
Tacir Səmimi. Məhəbbət dastanlarımızda ölüb-dirilmə motivi…………………………………..619

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Тамара Хапчаева. Значение фольклора в сохранении миноритарных языков………………..622
Татьяна Хапчаева. Образ легендарного предводителя племен северного
Кавказа къарчи в фольклоре …………………………………………………………….624
Tofiq Hacıyev. Şumer mifi və Azərbaycan tarixi…………………………………………………626
Tohid Məlikzadə. Azərbaycan'da urartu zamanina aid abidələrlə əlaqəli əfsanələr və inanclar…….630
Tuba Murat. Kazakistanda halk hekimliği uygulamalari…………………………………………...631
Turhan Kaya. Türkiye âşiklik geleneğinde âşik kollari ve şenlik kolu…………………………….632
Ulduz Mürşüdova. Azərbaycan-Türk və Şimali Amerika - Hindu folkloru……………………….633
Ülkər Əliyeva. «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində «Cavad xan» dastanı……………………….639
Ülkər Hacıyeva. «Koroğlu» dastanının Tiflis variantı……………………………………………646
Ü.A.Nəbiyeva. İlk oğuz dastanları və onların tarixi coğrafiyası………………………………648
Vaqif İsrafilov. Oğuz mənşəli toponimlər dilimizin tarixini yaşadır………………………………..660
Vəli Baxşəliyev. Azərbaycan folkloru və qədim sənət nümunələrindəki maral obrazının mifoloji
xüsusiyyətləri……………………………………………………………………….664
Xəliyəddin Xəlilli. Ümümtürk etnogenezinin formalaşması və regional məskunlaşmalarla
xalqlar kimi təşəkkülü………………………………………………………………….667
Xatirə Bəşirli. M.Süleymanlının yaradıcılığında tarixilik…………………………………………...672
Xəzirə Heydərli. «Şah İsmayıl» dastanının «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» variantı……………...674
Хамид Малкондуев. Карачаево-балкарский песенный фольклор о нашествии
Аксак Темира…………………………………………………………………………...676
Xuraman Hümmətova. Etnopsixoloji yaddaşda torpaq və dərviş kultu…………………………680
Yaqut Əşrəfova. Aşıq Əhmədin dastan yaradıcılığında Azərbaycan dastançılıq
ənənələrinin davamı……………………………………………………………………685
Yasar Kalafat. Turk kultur cografyasinda Hz. Hizir ile ilgili inanclar…………………………...689
Yaşar Qasımov. Qədim türk etno-mədəni sistemi və «Alpamış» eposu (əsas tezislər)…………….696
Zeki Kaymaz. Ahmet Baytursinuli'nin eserindeki atasözleri ve deyimler üzerine………………….699
Zümrüd Səmədova. Aşıq Valehin həyat və sənətkarlıq irsinə dair (Zaqatala
aşıq mühitinin nümayəndəsi kimi)……………………………………………………...701
Гасанов Заур. Элементы шаманизма в эпосе «Кёроглу» и в мифе о происхождении
скифов от Геракла……………………………………………………………………...706
Vüsalə Musali. Lətifi təzkirəsində lətifə və rəvayətlər……………………………………………716

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com